

નવજીવન

અને
સત્ય

ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭.

પરિપત્રસંકાર.	રા. કાન્ત	૪૮૯
હિંદમાં વસ્તીનો સવાલ.	રા. શંકરલાલ છ. ખેન્ડેર.	૫૦૦
મારો દુર્ગોત્સવ.	રા. ઉસ્માન ગની હાઇ ત્રિવંણ	૫૦૮
પસંતિશુદ્ધોની આવશ્યકતા અને વ્યવસ્થા.	રા. અંબાલાલ મોતીભાઈ પટેલ.	૫૧૧
નગરશૈક્ષની અતુરાઈ.	રા. કેશવમસાદ, છોટાલાલ દેસાઈ,	
	ખી. એ., એલએલ. ખી.	૫૨૪
દુધની પરસ્પર સહાયકારક મંડળીઓ.	રા. નાગરદાસ હરિશંકર ખાડક.	૫૨૬
સાંપ્રાપ્ત્યના અંધારણમાં હિન્દુ સ્થાન.	રા. ઇ. ડ. યાત્રિક.	૫૩૫
કેળવણી ખાતાનો વાર્ષિક રિપોર્ટ.	રા. અ. વિ. ઠક્કર.	૫૪૨
ધુળરાતનું જાહેર હવન.	રા. ગુજરાતી, અને રા. ભડ્ડચી.	૫૪૭
પુસ્તક પરિચય.	તંત્રી.	૫૪૮
નોંધ.	તંત્રી.	૫૫૪

તંત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્દુલાલ દનેયાલાલ યાત્રિક, ખી. એ., એલએલ. ખી.

ગીરગામ—કુબાઈ.

વાર્ષિક સંપાદન રૂ. ૨-૦-૦; પુરી નકલ આના છે.

આમીય કેળવણી મંડળ (ચુરત' છલ્લા.)

૧. શિક્ષકો ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરણા કાર્ય કરનાર હોવા જોઈએ તો જ શિક્ષણનો સ્વચ્છ હેતુ સફળ થઈ શકે.

૨. નાના ન મોટામાં વચનાર હરેક બુદ્ધિમાળી વિદ્યાર્થીને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ સુવલ્લબ બનવું જોઈએ.

૩. ધર્માઓના શિક્ષણની માધ્યમિક શાળાઓમાં વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૪. શાળામાં અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીના વિચાર ઉદ્ભાસ ન થાય અથવા તેના મનમાં લોહિએવાની ધાર્મિક ભાવના જાગૃત ન થાય તો શિક્ષણનું કાર્ય નિષ્ફળ જ ગણાય. ઉપરના ચાર સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખી આમીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. એના કાર્યનો વિસ્તાર ગામડાના લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર ગણે છે. જે ગામને પોતાના ગરબાના શિક્ષણ અર્થે પેમા અર્ચવા ઇચ્છા હોય તે આ મંડળના જોડાઈ પોતાની અથા મુજબ પોતાના પેમાનો ઉપયોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે. માધનો અને કાર્ય કરનાર મળશે તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને (જેમને ઇચ્છા હોય તેને) ખેતીનું શિક્ષણ આપવા વિચાર ગણ્યો છે. મંડળ સારી ભાવન સાથે સ્વચ્છ એવકને આ કાર્યમાં જોડાવા આમ ત્રણ કહે છે. અને એવા શિક્ષકોને લાભ થવાને વિદ્યાર્થીઓને-ખામ'ડીને કુવારા વિદ્યાર્થીઓને-આશ્રય કરવામાં આવે છે. એ વધુ સ્વચ્છ એવક અને પાલ યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ મળેથી શાળાને અગે એક વિદ્યાર્થી-આશ્રમ ઉદ્ભાવામાં આવશે જે આવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે આગળથી નામ નોંધાવવું.

મુખ્ય સ્થળ-આમામા

તા નવાસપોર

જિલ્લો-વેડછા

સેક્રેટરી-આમીય કેળવણી મંડળ.

દવાના વેપારીઓને

ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો જાનોવેલો માલ "કણીકે એગ્યુમેન્ટર" ગણતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધી ડઝન અગર વધુ-મગાવી દુકાનમાં વેચવા ગણશે તેને-અમારા નવા વસ્ત્રના

કલેન્ડરો-પીકચરો-ખાઈ,

પ્લોટીંગ-પેપર-વગેરે. મફત આપવામાં આવશે

માટી ખાટવાની કિ રૂ ૧-૦-૦

નાની ખાટલીની કિ રૂ ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો-મેશર્સ કણીકે બ્રધર્સ.

ગિરગામ-મુબઈ.

નવજીવન

અને

સૂત્ય.

પુસ્તક ૨.

ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૭.

પરિષત્સત્કાર.

(જૂસણા ગીત.)

નવલ યુગનો દિસે સૂર્ય આને ઉદિત,

-હિંદ સંતાત ઉદલસિત દેશતાં,

બાલ વીરો અને ગ્રાહ વીરો સહિત,

વીરભાતા જીણાં વૃન્દ સરતાં!

આદરો સંઘનું કાર્ય ઉછરંગમાં,

આર્ય સંસારનું સુખ વધારો;

પૂજિએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,

જાધુએ ને જાહેનો, પધારો!

પરિષદે છે પુરાણી પ્રથા આપણી,

નવલ આનંદ શો આજ રહે!

સર્વનાં નયનમણિ દીપ્તિમય ભાસતાં,

હૃદયના રંગ શા રાસ ખેલે!

કેળવો દેશમાં દિવ્ય શિશુવાટિકા,

સન્મનેતા પ્રથમ નિજ ઘર સુધારો;

પૂજિએ પરિષદે પુનિત પગલાં અમે,

જાધુએ ને જાહેનો, પધારો!

જ્યન્ત.

હિંદમાં વસ્તિનો સવાલ.

રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિના કાર્યમાં સામાજિક સુધારણાનો પ્રશ્ન બીજા અનેક પ્રશ્નોના જેટલો જ અગત્યનો છે છતાં તે તરફ આપણા દેશમાં કાંઈક અજળ બેઠરકારી ભાવનામાં આવે છે. આમ કહી અમે સંસાર સુધારા પરિષદ કે અન્ય સુધારકોના કાર્ય ઉપર ટીકા કરવા માંગતા નથી. કારણ કે તેમની પ્રવૃત્તિ માટે ભાગે માત્ર હિંદુ સંસારના કેટલાક અત્યંત અનિષ્ટ તત્વો દૂર કરવા માટે જ છે, બ્યારે સામાજિક સુધારણાનો પ્રદેશ તેથી ઘણો વિશાળ છે અને તેમાં સમસ્ત પ્રજાના સામાજિક જીવનને લગતા સઘળા અગત્યના પ્રશ્નો જેવો કે લોકોની તન્દુરસ્તી, વસ્તિની વધઘટ, ગરિબાઈ, લોકોને માટે શુજરાનના સાધનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રશ્નો અત્યંત અગત્યના છે, છતાં ઉપર કહ્યું તેમ તે તરફ આપણા દેશમાં લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું હોય એમ જણાતું નથી. આ સ્થિતિમાં મી. વટલનો પ્રયાગ વર્ધાવી લેવા જેવો છે તેમણે તેમના લઘુ પુસ્તકમાં વસ્તિની વધઘટના વિષયે સરળ રીતે સમજાવી, આપણા દેશને લગતી હકીકતો તથા આંકડાઓ આપીને, આપણી શોકજનક સ્થિતિ તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે, અને એ સ્થિતિમાંથી નીકળવાને કેટલાક વ્યવહારુ ઉપાયો પણ સૂચવ્યા છે. મી. વટલના વિચારો કહેલ અને મનન કરવા લાયક છે અને તેથી તેની અહિં કંઈક સમાલોચના આપીએ છીએ.

મી. વટલ પોતાના પુસ્તકની શરૂઆતમાં માલથુસના નામથી ઓળખાતો વસ્તિનો નિયમ સમજાવે છે. માલથુસના મત પ્રમાણે વસ્તિ તેને માટેના શુજરાનના સાધનો કરતાં વધી જવાનું વલણ ધરાવે છે. છતાં વસ્તુતઃ એમ થઈ શકે જ નહિ એ દેખીતું જ છે. વસ્તિની સ્વાભાવિક વૃદ્ધિના નિરોધ બે પ્રકારના છે. પ્રથમ તો લોકો જ પોતે જે સુખી સ્થિતિમાં રહેતા હોય તે જ સ્થિતિમાં પોતાના ભાવી કુટુંબને રાખવાને શક્તિવાન થાય ત્યાં સુધી લગ્ન કરવાનું ઓકુર રાખે તો દેખીતી રીતે વસ્તિ શુજરાનના અપનો ક્ષેત્રમાં વધી શકે નહિ. પરંતુ ત્યાં આવો સંયમ હોય નહિ ત્યાં કાંઈક જૂઠા જોખરો વસ્તિને વધતી અટકાવે છે. આ કારણોમાં રોગ, લડાઈ, દુકાળ, ગરિબાઈ, હાનીકારક ધર્મો વગેરે જે સર્વેથી મનુષ્યના આયુષ્યની સ્વાભાવિક મુદત કુટી થાય તે સર્વેનો સમાવેશ થાય છે. બીજા કારણે જે દેશોમાં વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર વગર લગ્ન થાય અને જન્મનું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું હોય ત્યાં મરણનું પ્રમાણ પણ ઉંચું જ રહેવાનું. આ હકીકત આપણા દેશની સ્થિતિને બરાબર લાગુ પડે છે, તે મી. વટલે આપેલા વસ્તીપત્રક આંકડાઓ પરથી નાલમ પડે છે.

વસ્તિની વધઘટ દેશના જન્મ મરણના આંકડાઓ તથા લોકોની હાલતના ઉપર આધાર રાખે છે. આ બંને તત્વો અગત્યના છે અને તે બંને વિષે મી. વટલે તેમના પુસ્તકમાં યોગ્ય વિવેચન કર્યું છે, પરંતુ અહિં માત્ર તેમના જન્મ મરણના પ્રમાણ સંબંધી વિવેચન આપવાનો ઇરાદો છે.

મા. પી. કે. વટલે આ વિષે લખેલા એક પુસ્તકનું અવલોકન.

જન્મ મરણના આંકડાઓનો વિચાર કરતાં પહેલાં આ દેશમાં લગ્નની સંસ્થા તરફ લોકોની વૃત્તિ કેવી છે, તે જાણવાની જરૂર છે, કારણ કે આપણા દેશમાં જન્મ મરણો લગ્નની સંજ્ઞા ઉપર જ આધાર રાખે છે. યુરોપના પાશ્ચાત્ય-મુલકોમાં જન્મ તથા લગ્ન વચ્ચે આવે કાંઈ ખામ સંબંધ જણાતો નથી, અને તેનું કારણ એ જ છે કે ત્યાં પરણેલાં જોડાંએ પોતાની પ્રાપ્તિ પોતાની સ્થિતિ અનુસાર નિયમિત કરે છે, એટલે ત્યાં લગ્નોની મંજૂરી મોટી હોવા છતાં જન્મનું પ્રમાણ તો ઘટતું જ જાય છે આ જાળવતાં આપણા દેશની સ્થિતિ કાંઈક જૂની જ છે મી. વટલના શબ્દોમાં “હિંદુઓને માટે લગ્ન એક પવિત્ર સંસ્કાર છે અને સ્ત્રી પુરૂષ પરણેલી જોડાંની જોખમદારી ઉઠાવવાને લાયક હોય કે ન હોય પણ તેમણે લગ્ન તો કરવાં જ જોઈએ. હિંદુ પુરૂષે પરણી જાળવે—જલકે તેના મરણ પછીની ક્રિયાઓ કરવાને માટે છોકરાઓ જ પેદા કરવા જોઈએ, નહિ તો તેના આત્માને પૃથ્વીના જંગલોમાં દુષ્ટી થઈ ભટકે” પડે... ..હિંદુ સ્ત્રી ઉંમરની થયા છતાં કુંવારી હોય તો તે તેના કુટુંબને માટે સંસારમાં અપવાદ સમાન તથા તેના જાળવણીઓને નર્ક પમાડવાના કારણ તરીકે ગણાય છે” મુસલમાનોમાં આવાં કાંઈ બંધનો નથી છતાં કેટલેક અંશે હિંદુઓની સાથે રહેવાને લીધે તથા મોટે ભાગે તેમના ગરીબ-જીવનમાં વરકામ અને ખેતરમાં મજૂરીને માટે સ્ત્રીની મદદની જરૂર પડવાને લીધે તેમનામાં પણ લગ્ન એટલા જ પ્રમાણમાં થાય છે. માત્ર શ્રદ્ધાદેશમાં જ સુધરેલા દેશોની માફક લગ્નનું પ્રમાણ ઓછું છે. આપણા દેશના લગ્ન સંબંધી આંકડાઓ નીચે પ્રમાણે સરખાવી શકાય—

પરણેલા -		કુંવારા		પરણેલી સ્ત્રીઓ.	
મરદો.	સ્ત્રીઓ.	મરદો.	સ્ત્રીઓ.	૫	૫-૧૦
				વરમની આંદર.	વચ્ચે
હિંદુ.	૪૭	૫૦	૪૭	૨૩	૧૮
મુસલમાન	૪૭	૪૭	૫૩	૩૮	૫
ખ્રિસ્તી.	૩૬	૩૭	૫૭	૫૨	૬૫
હિંદુ.	૪૬	૪૮	૪૬	૩૪	૬૫

આપણે ત્યાં લગ્ન માત્ર વધારે પ્રમાણમાં જ નહિ પરંતુ ઘણા વહેલા પણ થાય છે, તે નીચેના આંકડા પરથી જણાયો—

પુરૂષોમાં લગ્ન.		સ્ત્રીઓમાં લગ્ન	
ઉંમર.		ઉંમર.	
૧૫	૨૦	૧૫	૨૦
ઈંગ્લાંડ	૦	ઈંગ્લાંડ	૧૪૨
હિંદ	૬ ટકા.	ઈંગ્લાંડ	૧૨
	૩૨૧	ઈંગ્લાંડ	૧૮૦૦

આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓ બાંધી ૧૫-૨૦ વરસની વયમાં પરણી જાય છે ત્યારે વિજાપુરમાં મોટે ભાગે ૨૫-૩૫ વરસની વચ્ચે સ્ત્રીઓના લગ્ન થાય છે

દેશનું બળ કેટલેક અંશે લોકોની સંખ્યા ઉપર આધાર રાખે છે અને તેથી જો નવી પ્રજા વધારે પ્રમાણમાં પણ વંદુરસ્ત અને જોરાવર થતી હોય તો લગ્નના અસાધારણ પ્રમાણથી ગણરાવવાની જરૂર નથી—પરંતુ આપણા દેશના આંકડાઓ ઉપરથી કંઈક જૂઠું જ અનુમાન નિકળે છે. વિલાયતમાં આખી વસ્તિને માટે જન્મનું પ્રમાણ હજારે ૨૪.૪ છે અને હિંદને માટે તે ૩૮.૫૬ છે. પરંતુ ૧૫-૪૦ વરસની પરણેલી સ્ત્રીઓને માટે જન્મોના આંકડાની ગણતરી કરતાં હિંદને માટે જન્મનું પ્રમાણ માત્ર હજારે ૧૬૦ નિકળે છે, જ્યારે વિલાયતને માટે તે ૧૯૬ અને બ્રહ્મદેશ માટે ૨૨૯ આવે છે. આ આંકડાઓ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, પરણેલી જીંદગી વહેલી લોગવવાથી તથા નાની વયમાં બાળકોને જન્મ આપવાથી સ્ત્રીઓના શરીર બગડે છે અને પરિણામે વધુ બાળકોને જન્મ આપવાને તેઓ અશક્ત બને છે. આ સ્થિતિ સુધારવાને માટે, માલધુસીયનો કે યુનેનીસ્ટોના મુશ્કેલી ભરેલા અંતિમ ઉપાયો બાબતે મૂકી સી. વટલ મોટી ઉમરના લગ્નો તથા પરણેલી જીંદગીમાં આત્મસંયમ રાખવાની સલામતી કરે છે. આ બાબત પર એક અગ્રેજ પુસ્તકમાંથી તેમણે આપેલા નીચેના ઉત્તારા વરફ અમે વાચકોનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ—

“આપણને જે સ્ત્રીઓની ખાસ જરૂર છે તે એ જ કે, આપણે આપણી આગળ પડેલી હકીકતો સમજવા માટે આપણી બુદ્ધિનો છૂટથી ઉપયોગ કરવો જોઈએ અને તે સંબંધી જે કંઈ સમજી શકાય એવા નિયમો આપણી બુદ્ધિ બતલાવે તે સાંભળવા જ જોઈએ. અને યદ્યપર આપણી બુદ્ધિ આપણને કહે છે કે જેમ દીવાલ પર ચિત્રો કે તમેલામાં ઘોડાઓ પોતાની મેળે આવતા નથી, તેમ બાળકો પણ આપણને કોઈ ઉપરથી મોકલતું નથી, અને આપણે પોતાને તથા આપણા બાળકોને સુખમાં કે ખાસ દુઃખ વગર આપણે રાખી શકીએ તે ઉપરાંત વધારેને દુનિયામાં લાવવાં એ કંઈ કુદરતીના સાદા નિયમો કે દેવી ઇચ્છાઓ પૂરી કરવા સમાન નથી, પરંતુ તે શક્તિ ઉપરાંત ગાંડી ઘોડા કે ચિત્રો-રાખવાના જેટલું જ જોડું, અને બુદ્ધિ તથા પ્રભુની ઇચ્છા વિરૂધ્ધ છે.”

આપણા દેશની વસ્તિમાં થતા વધારાને માટે હવે આપણે જન્મ મરણને લગતા આંકડાઓ તપાસીએ ૧૯૦૨-૧૨ સુધીના હિંદ તથા બીજા અગત્યના દેશોને માટે જન્મ મરણના આંકડા નીચે મુજબ છે.—

	જન્મ	મરણ
રશીઆ	૪૮.૪૭	હજારે ૩૧.૪૧
હિંદ	૩૮.૫૮	૩૪.૨
સીલોન	૩૮.૧૨	૨૯.૫
ચીલી	૩૮.૦૭	૩૦.૪૬
જર્મની	૩૨.૩૧	૧૮.૩૬
જાપાન	૩૨.૮૫	૨૦.૮૬

	જન્મ.	મરણ
રકોટલે'ડ	૨૭*૯૯	૧૬*૩૩
ધંજલક	૨૬*૮	૧૫*૧૫
સ્વીડન	૨૬*૧૭	૧૪*૬૮
આયરલે'ડ	૨૩*૩	૧૭*૨૮
ફ્રાંસ	૨૦*૨૫	૧૭*૩૨

આ આંકડાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે જે દેશમાં જન્મનું પ્રમાણ ઉંચું હોય છે તે દેશમાં મરણનું પ્રમાણ પણ ઉંચું જ રહે છે. યુરોપમાં રશિયાનું જન્મ પ્રમાણ સૌથી વધારે છે તો મરણનું પ્રમાણ સૌથી વધારે છે, જ્યારે એશીઆમાં આપણા દેશનું જ જન્મ મરણ પ્રમાણ સૌથી વધારે છે.

ઉપર આપેલા આંકડાઓ ઉપરથી સમજાયે કે આપણા દેશના ઉંચા જન્મ પ્રમાણને માટે આપણે કોઈ પણ રીતે ખુશી થવા જેવું નથી; કારણ કે વસિતની વૃદ્ધિના દૃષ્ટિબિંદુથી તો જન્મના આંકડાઓમાંથી મરણના આંકડાઓ બાદ કરતાં જે કાંઈ રહે તે જ ગણતરીમાં આવી શકે, અને આપણા દેશમાં મરણનું પ્રમાણ પણ જન્મના પ્રમાણની માફક ઘણું ઉંચું છે તેથી એકંદરે આપણી વસિતમાં થતો વધારો વિલાયત તથા બીજા કમી જન્મોવાળા દેશો કરતાં પણ ઓછો જ છે. હવે આ ઉંચા જન્મ મરણના પ્રમાણમાંથી ખરેખર હાનીકારક કયું છે? આપણા દેશમાં હાલ થતા મરણોની સંખ્યા ગોચર ઉપાયો લીધાથી ઘટાડી શકાય એ ખરું, પરંતુ કદાચ આપણે તેને ઘટાડીને સુધારેલા દેશોની સ્થિતિ પર લાવી શકીએ તો પણ ખરેખરો સવાલ તો એ જ રહેશે કે દર વરસે હજારે વીસના પ્રમાણમાં વધતી જતી વસિતને માટે આપણા દેશમાં યુજનના સાધનો છે કે કેમ? મી. વટલના મત પ્રમાણે તો આપણા જન્મનું ઉંચું પ્રમાણ જ આપણી સમાજને માટે ખરેખર હાનીકારક છે, અને આપણી સ્થિતિ સુધારવાને માટે તે સંબંધી કારણો જ સમજવાની જરૂર છે.

હર્બર્ટ સ્પેન્સરનો એવો અભિપ્રાય છે કે “જૂદા જૂદા જીવોની સંખ્યા તેમની વ્યક્તિઓની જીવનની કીમત અને મોટાપથી ઉલટા જ પ્રમાણમાં વધે છે” અથવા સર્વે જીવોમાં પ્રજોત્પાદક શક્તિઓ, આત્મરક્ષણની શક્તિથી ઉલટા જ પ્રમાણમાં હોય છે. આ વિચારની પુષ્ટિમાં તેઓ કહે છે કે દરેક ઉત્પાદક શક્તિના ફળથી ઉત્પન્ન કરનારની જીવનની કીમત યાવ છે અને જીવનની કીમત યાવ તેના અર્થ એ જ કે જીવનની લાગણી રાખવાની શક્તિ ઘટે. “સૌ કોઈ કબૂલ કરશે કે જંગલી લોકોમાં વ્યક્તિઓના જીવનમાં કીમત મોટી ઓછી જ અક્ષય છે. અને તેમનામાં જન્મનું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું જ હોય એમ જણાય છે. વસિત રીપોર્ટ પ્રમાણે ગિહાર પ્રાંતમાં ઉત્તર અને દક્ષિણ ગિહાર તથા આરિસામાં જન્મનું પ્રમાણ ગા. ૧૮, ૭, ૬, ૮૬ જ છે જ્યારે જંગલીઓથી વસાએલા છોટાનાગપુરને માટે તે પ્રમાણ ૧૪ ૮૬ જેટલું છે. જો આ નિયમ સાચો હોય તો બીજા દેશો કરતાં આપણા દેશમાં જન્મનું પ્રમાણ ઉંચું છે તેથી આપણો સમાજ તેમના કરતાં પછાત છે એમ માનવું પડે.

જન્મના આ ઉંચા પ્રમાણથી આપણે વધારે જોશવર છીએ એમ સમજવાનું નથી. ઉપર કહ્યું તેમ જન્મ પામતી પ્રજાના પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરનારની છ'દગી ટુંકી થાય છે. પૂરાવા તરીકે ઉપર જણાવેલા છેલ્લા નાગપૂરના જંગલી લોકોમાં જન્મનું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે, તો તેમનામાં ૬૦ વરસની ઉપરના માણસોનું પ્રમાણ સૌથી કમી છે. આ ગાળતમાં હિંદુ મુસલમાન તથા જંગલી લોકોની સ્ત્રીઓની સરખામણી કરતા વસિત આંકડા નીચે મુજબ છે.

૧૯૦૧-૧૧ સુધીમાં			૬૦ વરસ ઉપરની સ્ત્રીઓ
વધારો			દશ હજારે
હિંદુ . . .	૫૦૪	ટકા	૫૭૩
મુસલમાન . . .	૬૭		૪૯૭
એનીમીસ્ટ . . .	૧૯૯		૪૪૭

પંડિત હરકીશન કૌલ કહે છે કે “ઉંચ વર્ણના વર્ગોમાં ઘરડાઓની સંખ્યા વધારે હોય છે, જ્યારે શરીરને નુકશાન કરે એવા કામમાં રોકાયેલા મજૂરોમાં ૪૦ વરસની ઉંમરના માણસોનું પ્રમાણ ઘણું કમી છે. વળી સૌથી ઓછા ઘરડા માણસોવાળી કોમોમાં દાખલા તરીકે મજૂર વર્ગોમાં—ગાળકોની સંખ્યા સૌથી વધારે હોય છે જ્યારે ઘરડા માણસોની સંખ્યાવાળી કોમમાં ગાળકોની સંખ્યા પ્રમાણમાં ઓછી છે.” આ નિયમ નાનો કોમોની માદક જુદા જુદા દેશોની સરખામણીમાં પણ જોવામાં આવે છે

ઉંમર	મરદો.		સ્ત્રીઓ.		
	હિંદ		વિલાયત.		
	૧૮૬૧	૧૯૦૧	૧૯૧૧	૧૯૦૧	૧૯૧૧
૦	૨૪ ૫૯	૨૩ ૬૩	૨૨ ૫૯	૪૪ ૦૭	૪૬ ૦૫ છ'દગી કેટલા.
૧૦	૩૫ ૪૬	૭૪ ૭૩	૩૩ ૩૬	૪૯ ૬૫	૫૨ ૩૫ વર્ષની અંકાય.
૨૦	૨૬ ૨૪	૨૮ ૫૯	૨૭ ૪૬	૪૧ ૦૪	૪૩ ૬૭ છે.
૩૦	૨૩ ૬૬	૨૨ ૯૦	૨૨ ૪૫	૩૩ ૦૬	૩૫ ૨૬
૪૦	૧૮ ૭૫	૧૭ ૯૧	૧૮ ૦૧	૨૫ ૬૫	૨૭ ૨૭
૫૦	૧૪ ૨૮	૧૩ ૫૯	૧૩ ૬૭	૧૮ ૮૯	૧૯ ૮૫
૬૦	૧૦ ૧૨	૯ ૫૩	૧૦ ૦૦	૧૨ ૯૦	૧૩ ૩૮
૭૦	૬ ૪૮	૫ ૮૦	૬ ૧૯	૮ ૦૨	૮ ૨૫
૮૦	૩ ૩૫	૩ ૦૭	૩ ૦૬	૪ ૪૦	૪ ૬૪
૯૦	૧ ૬૯	૧ ૨૩	૧ ૧૫	૨ ૩૨	૨ ૩૭

હિંદ તથા વિલાયતને માટેના ઉપરના આંકડાઓ પરથી જણાય છે કે જ્યારે વિલાયતમાં જન્મતી વખત પુરુષને માટે છ'દગી સરેરાશ મૂલ ૪૬ ૫૯ વરસની આવે છે ત્યારે હિંદમાં તે માત્ર ૨૨-૫૯ વર્ષની જ છે અને ૧૦ વર્ષની ઉંમરે વિલાયતમાં છ'દગી

પરંતુ વર્ષની અંકાય છે ત્યારે હિંદમાં તે માત્ર ૩૩-૩૬ વર્ષ જ છે. આમાં કશું ખાસ અજબ થવા જેવું નથી. કારણ કે આપણે સાધારણ રીતે માનીએ છીએ કે અંગ્રેજોની તંદુરસ્તી આપણા કરતાં વધારે સારી છે. પરંતુ અભયન થવા જેવું તો એ છે કે છેલ્લા ત્રણ વસ્તીગણના આંકડા સરખાવતાં આપણી હિંદોની સરેરાશ ઘટતી જતી માલમ પડે છે. ૧૯૧૧ ના વર્ષમાં ૩૦,૪૦,૫૦,૬૦,૭૦ ની ઉમરના આંકડામાં ૧૯૦૧ કરતાં કાંઈક સુધારો જણાય છે પરંતુ ૧૮૯૧ કરતાં તો તે હલુ કમી જ છે. સ્ત્રીઓની હિંદોની સંખ્યાની આંકડાઓ પણ એ જ અનુમાન તરફ દોરે છે. આ ઉપરથી સમજાય છે કે લલિયની પ્રજા હિંદોની શરૂઆતથી જ કમજોર નીવડે છે અને કદાચ જુવાની કાંઠે તો પણ મોટી ઉમર સુધી બાળમવાનો સંભવ તેમને માટે ૩૦ વર્ષ પહેલાંના કરતા ઘણો ઓછો છે.

આ સ્થિતિની ગંભીરતા સમજવાની જરૂર છે. જો દેશમાં વર્ષોના કાર્યથી જાહેર હિલચાલોમાં આગળ પડતો ભાગ લેવાને લાયક થયેલા મોટી ઉમરના પુરૂષો પહેલાં મરણ પામે તો સ્વભાવિક રીતે દેશમાં જાહોશ અને અનુભવી નેતાઓનું પ્રમાણ ઘટે અને તેટલે અંશે દેશોત્થિતા કાર્યને ધોકો લાગે.

આપણા દેશના ઉંચા મરણના પ્રમાણના કેટલાંક લક્ષણો વસ્તિના નિયમની સાથે ગાંઠ સંબંધ ધરાવે છે. માટે તે વિષે અહિં કાંઈક કહેવું જરૂરનું છે. આમાંથી એક તો બાળકોમાં મરણનું પ્રમાણ છે. હજાર બાળકોમાંથી એક વર્ષની અંદર મરણ પામતા બાળકોને લગતા જૂદા જૂદા દેશોના આંકડા નીચે મુજબ છે:-

ફ્રાંસ	૧૩૧.૪	ન્યુઝીલેન્ડ	...	૬૪.૩	સંયુક્ત પ્રાંતો...	૩૫૨
જર્મની...	૧૮૬.૬	સ્વીડન	...	૮૪.૪	મુંબઈ...	૩૨૦
રશીઆ	૨૬૦.૫	ઓસ્ટ્રેલીઆ	...	૮૭.૫	બરમા...	૩૩૨
જાપાન	૧૫૯.૮	મદ્રાસ	...	૧૯૬	ગિજાર	૩૦૪
વિલાયત	૧૨૭.૩	બંગાળ...	...	૨૭૦	પંજાબ...	૩૦૬

બાળકોમાં મરણનું આટલું ઉચું પ્રમાણ કેટલેક અંશે આપણે ત્યાંના પ્રસુતિ સમયના અત્યંત વ્યાધિકારક સંજોગો તથા તે વિષેના લાયકર અજ્ઞાનને લાઇને જ છે અને તેટલે અંશે તે સુધારી શકાય એ ખરું; પરંતુ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યાં બાળકોમાં હિંદોની ટકાવી રાખવાની શક્તિ જ નહિ હોય ત્યાં તેમને કેવી રીતે બચાવી શકાય? બંગાલાનો તંદુરસ્તી ખાતાંનો વડો અધિકારી કલકત્તા શહેરના બાળકોનાં મરણના આંકડા ઉપર ટીકા કરતા લખે છે કે “પહેલે જ મહીને મરણ પામતાં લગભગ ૨,૦૦૦ બાળકોમાંથી, ૧,૨૦૦ કરતાં પણ વધારે અધુરે મહીને જન્મેલાં તથા જન્મથી જ કોવત વગરનાઓના વર્ગમાં મૂકાય છે” તેના મત પ્રમાણે આ સ્થિતિનું કારણ નાની વયમાં થતા લગ્નો જ છે. આપણા દેશમાં લાયકાતનો સહેજ પણ વિચાર કર્યા વગર દરેક જણ પરણી, નાનામાં નાની વયે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે છે, અને તે પ્રજા ઉત્તમ સ્થિતિમાં પણ જીવે નહિ, તેમાં કાંઈ ખાસ અજબ થવા જેવું નથી.

ખીજી ખાસ ધ્યાન ખેંચનારી બાબત તો એ છે કે ૧૫-૪૦ વયની ઉપરની સ્ત્રીઓમાં પણ મરણતું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે અને તે પણ લગભગ એ જ કારણોને લીધે. એટલે કે બાળલગ્ન, પ્રસૂતિ સમયના વ્યાધિકારક સંભેગો, ખીન અનુભવી દાઇઓ વગેરે. ૫-૧૫ અને ૧૫-૩૦ વર્ષમાં પુરૂષોના હૃદય મરણના પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓના મરણના આંકડા નીચે મુજબ છે.

	૫-૧૫	૧૫-૩૦
બંગાલ	૭૪૯	૧૧૯૩
મદ્રાસ.	૯૨૩	૧૨૩૨
મધ્યપ્રાંત	૮૮૧	૧૧૦૦
સંયુક્ત પ્રાંત	૮૯૭	૧૦૮૦
મુંબઈ	૯૭૦	૧૦૧૩
બ્રહ્મદેશ	૮૫૮	૮૬૨

૧૫-૩૦ વરસની ઉંમરની સ્ત્રીઓમાં ૫-૧૫ વર્ષની સ્ત્રીઓના કરતાં મરણતું પ્રમાણ કેટલું વધારે છે, તે આ આંકડાઓ પરથી માલમ પડે છે. ૧૯૧૧ ના પંજાબના વસ્તીના રીપોર્ટ પ્રમાણે જ્યાં બાળલગ્ન મોટે ભાગે પ્રચલિત છે ત્યાં ૧૨-૧૫ વર્ષની છોકરીનું પ્રમાણ ઘણું જ ઓછું છે. અને તપાસ કરતાં એમ માલમ પડ્યું છે કે જ્યાં નાની વયમાં જ લગ્નસુંખ લોગવાય છે, ત્યાં મોટા પ્રમાણમાં સ્ત્રીઓ કાય, છાતીના દરદો, કે ગર્ભાશયના દરદોથી ૧૦ વર્ષમાં મરણ ને લોગ થઈ પડે છે.

ટુંકમાં આ સવાલની સમાલોચના મી. વટલ નીચે પ્રમાણે કરે છે. પાશ્ચાત્ય દેશોના સરખામણીમાં

(૧) આપણી વસિતની વૃદ્ધિ આપણું જન્મનું પ્રમાણ વધારે હોવા છતાં તેમના કરતા ઠીકી છે.

(૨) આપણે ત્યાં પરણેલા માણસોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં પ્રજેત્પત્તિ ઓછી છે.

(૩) આપણા દેશમાં બાળકોના મરણતું પ્રમાણ ખીન દેશો કરતાં એથી ચાર ગણું વધારે છે.

(૪) આપણું સરેરાસ આયુષ્ય ઘણું ઓછું છે અને વધારે ઓછું થતું જાય છે.

(૫) આપણી માતાઓમાં મરણતું પ્રમાણ ઘણું ઉંચું છે અને

(૬) યુરોપના દેશોની માફક આપણા દેશમાં પણ નીચલા વર્ગના લોકોમાં પ્રજેત્પત્તિ ઉપલા વર્ગ કરતાં ઘણી વધારે છે.

આ રિથિતિ સુધારવાનો રસ્તો દેખીતો જ છે અને તે એ જ કે જન્મનું પ્રમાણ ઘટાડવું જોઈએ. અને તે માટે માત્ર રોગિષ્ટ કે નળળા શરીરવાળા માણસોને પરણતાં અટકાવવાં ઉપરાંત નાની વયમાં થતા લગ્ન સદંતર બંધ કરવાં જોઈએ. આ માટે

સંસાર સુધારા પરિષદ છેલ્લા ત્રીસ વરસ ધયાં મહેનત કરે છે, પરંતુ હવે તે સંખ્યાથી સ્ફીકૃત તથા આંકડાઓ આપી આ અર્થે અગત્યનો સુધારો અમલમાં મૂકવાની જરૂરિયાત વિષે લોકોની ખાતરી આપવી જોઈએ. તે ઉપરાંત જો પરબોલી જીંદગીમાં આત્મસંયમ રાખવામાં આવે તો પણ ઘણો ફેર પડે. લગ્નની સંસ્થા એકંદરે મનુષ્ય જીવનને માટે જરૂરની છે છતાં પ્રજોત્પત્તિ ચતેક રીતે હાનીકારક હોઈ શકે. જો સ્ત્રીપુરુષભાષી કોઈને પણ, બાળકોમાં ઉતરે એવાં કોઈ દરદો હોય, તો તેમને પ્રજા થતી અટકાવવી એ સરકાર તથા સમાજની ફરજ સમાન છે. વળી જો બાળકોને ઉછેરવાને તથા તેમને જીંદગીમાં ઠેકણે પાડવા જેટલી પણ પુરુષની કમાઈ હોય નહિ તો તે જીવન માથે લેવામાં કોઈ પણ જાતનું હક્કાપણ નથી. અને છેવટે જો સ્ત્રી પ્રસુતિ પીડા વેઠવાને અશક્ત હોય તો પણ મંતાનની જરૂર છે એમ સૌ સમજી માણસ કબુલ કરશે.

અત્રે આપણા દેશમાં પણ કોઈ કોઈ વગલા વડે કૃત્રીમ ઉપાયોથી પ્રજા થતી અટકાવવામાં આવે છે એ વાત જણાવવાની જરૂર છે. ગંગાજામાં ઘટતા જતા જન્મના પ્રમાણના ખુલાસામાં ૧૯૦૧ના મેન્સઅ રીપોર્ટમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે ઠેકણે ઠેકણે જમીન વગરના મજૂરનું કુટુંબ ત્યાંના ખેડૂતના કરતાં ઘણું નાનું હોય છે અને તેનો આ સિવાય બીજો ખુલાસો જ નથી. વળી સૌ કોઈએ સાલખ્યું છે કે આસામના ચાના ગળીયાના કુલીઓમાં આ ઉપાયો સારી રીતે પ્રચલિત છે, અને આસામના સેનીટરી કમીશનર તેના ૧૯૧૩ ના વરસના રીપોર્ટમાં તે વાતને ટેકો પણ આપે છે.

જન્મનું પ્રમાણ નીચું રાખવાને માટે કૃત્રીમ ઇલાજોના ઉપયોગની સામે ઘણા માણસો મજબુત વાધો લે છે. પરંતુ તેમને માટે મી વટલનો જવાબ એટલો જ છે કે “સુધારો કુદરતને તાબે થવાને માટે નહિ પણ કુદરતને તાબે કરવાને માટે જ છે, અને કુદરતને પોતાને રસ્તે જવા દઈ દુઃખો અમવાનાં કરતા સમગ્ર માણસોએ કુદરતના ક્રમને લાલદાયક માર્ગોમાં વાળવો જોઈએ.” હુંકમાં આપણી આસપાસ દરદોજ થતો સેંકડો જીંદગીનો લયંકર નાશ જેમણે જોયો છે તેઓ કૃત્રીમ ઉપાયોથી પણ જન્મનું પ્રમાણ નીચું લાવવાની જરૂરિયાત સ્વીકાર્યો વગર મટશે નહિ.

મારો દુર્ગોત્સવ.

દશેરાને દિવસે કોણે મને આટલી જાંઘી ભાંગ પી લેવા માટે ઠણું હતું? મેં શા માટે ભાંગ પી લીધી? હું શા માટે દેવીની પ્રતિમા જોવા માટે ગયો? જે પછી તે કોઈ કાળે પણ હું જોઈ નથી શક્યો, તે મેં શા માટે જોયું? આ ઇંદ્રજાળ કોણે બતાવ્યું?

મેં જોયું કે કાળનો પ્રબળ પ્રવાહ ઘણાં વેગથી વિશ્વવ્રક્ષાંડમાં વહેતો ચાલ્યો હતો છે. હું પણ તેમાં એક નાની ઘોટમા—હોડીમાં બેઠેલો છું. જોયું તો અનન્ત અપાર અન્ધકાર છે. તે પ્રવાહમાં આવી-તુફાનથી મોટી મોટી લહેરો ઉઠી રહી છે. વચ્ચે વચ્ચે ઉન્નત નક્ષત્ર ઠરી ઠરી દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, ઠલી અદ્રશ્ય થાય છે અને પુનઃ નીકળી આવે છે. હું એકલો જ છું—એકલો હોવાથી લય જણાવા લાગ્યો. ખીલકુલ એકલો જ છું—માતા પણ પાસે નથી “માતા!” “માતા!” ઠહી યોદ્ધાઈ છું. હું આ કાળસાગરમાં માતાને શોધવા આવ્યો છું. માતા ક્યાં છે? ક્યાં છે મારી માતા? ક્યાં છે ચિદાનન્દિની જનની ભારતમાતા? આ ઘોર સમુદ્રમાં ક્યાં છે તમે?

સહુમાં સ્વર્ગીય વાળંઓના ચળદોથી કાન ભરાઈ ગયા. આકાશમાં પ્રાતઃકાળના અરુણોદય મમાન રતાશ લીધેલ ઉન્નત પ્રકાશ ફેલાઈ ગયો. શીતળ મંદ મદ પવન ચાલવા લાગ્યો. મેં તરંગપૂર્ણ-જલરાશિના ઉપર-ઘણે છેટે જોયું. સુવર્ણથી મહેલ સપ્તમીની પ્રતિમા ચરદની શોભામાં શોભાપમાન છે. જલમાં “કિલકિલ” રિમતહાર્ય કરે છે—તરે છે અને વિમલ પ્રકાશ ફેલાવે છે. આ શું માતા જ છે? હા, માતા જ છે ઓળખ્યા, આ જ મારી જનની જન્મભૂમિ છે આ જ માટીની અનન્તરત્નધારિણી આ સમયે કાળના ઝપાટામાં સપડાઈ છે—ફૂંચવા ચાલી છે. દશ દિશા તે રતનભૂષિત દશ ભુજાઓ છે, જે દશ તરફ ફેલાયેલી છે તે ભુજાઓનાં જે શસ્ત્ર જણાય છે—તે જ લિંગ લિંગ શક્તિઓ છે. ચરણોની નીચે શત્રુ કચરાયલો પડેલો છે—ચરણાશ્રિત વીર-સિંહ શત્રુને ઢ્રહવા નથી દેતો! આ મૂર્તિ આ સમયે નહિ જોઈશ—આ જ પણ નહિ જોઈશ—ઘણે પણ નહિ જોઈશ—કાળસાગરના પાર પહોંચ્યા સિવાય નહિ જોઈશ. કિન્તુ એક દિવસે અવશ્ય જોઈશ મેં ફરી મગ્ન થઈ તે કાળના સ્નોત્રમાં દશભુજ અને શસ્ત્રધારિણી શત્રુમર્દિની વિરેન્દ્રવાહુના ભગવતી ભારતમાતાની સુવર્ણમયી મૂર્તિ જોઈ. જોયું—પ્રતિમાની જમણી તરફ લાગ્યરૂપિણી લક્ષ્મી અને ડાગી તરફ વિદ્યા—વિજ્ઞાનમયી—સરસ્વતી છે. સાથેજ જાળરૂપી કાર્તિકેય અને કાર્યસિદ્ધિરૂપી ગણેશજી વિરાજમાન છે દેવ જાણે ક્યાંથી ફૂલ મળ્યા. મેં તે પ્રતિમાનાં ચરણોમાં પુષ્પાંજલિ ચઢાવી ઠણું—

“જય સર્વ મંજુલમાર્ગ્યે શિવે, અમારાં સર્વ પ્રયોજનોને સાધનાર ! અસંખ્ય સતાનોત્તું પાલન કરનાર અન્નપૂર્ણે ! ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષ અને કમ કલરૂપ સુખ દુઃખ દેનાર માતા ! મારી આ પુષ્પાંજલિ બદલુ કરો. ભક્તિ, પ્રીતિ, પ્રવૃત્તિ, શક્તિ આદિ પુષ્પોને હાથમાં લઈ હું આ શ્રીચરણોમાં પુષ્પાંજલિ અર્પણ કરું છું—તમે આ અનન્તજલ-મંડલમાંથી જહાર આવી એક વખત જગતના-પોતાના પુત્રો સામે આ વિશ્વમોહિની મૂર્તિ પ્રકટ કરો. આવો માતા, નવીન રંગથી રંગાયલી, નવીન બળ ધારણ કરેલ, નવીન દર્પથી લસાયલી, નવીન સ્વપ્ન નિહાળતી માતા આવો, ઘરમા આવો—અમે તમારા બત્રીશ કરોડ સન્તાન એક રથાનમા, એક સાથે ચોસઠ કરોડ હાથ જોડીને તમારા શ્રીચરણોની આરાધના કરશું બત્રીશ કરોડ કંઠથી આ આકાશ મંડલને ધ્રુવથી નાળતાં ઠહીશું કે, ‘મૈયા-જનની-અગ્નિકે ! ધાત્રીધારિણી ધન-ધાન્યધારિણી ! નંગાંકશેલિને નગેન્દ્રલાલિકે ! શરત્સુન્દરિ આરૂપૂર્ણચન્દ્રલાલિકે અને પોકારશું કે, ‘સિન્ધુસેવિને સિન્ધુપૂજિતે સિન્ધુમયનકારિણી ! શત્રુઓનો સંહાર કરવા માટે દશ ભુલગ્યોમા દશ અસ્ત્ર ધારણ કરનાર ! અનન્ત શ્રી સંપત્ત અનન્તકાળસાયિનિ !’ હે અનન્ત શક્તિ, પોતાના સન્તાનોને શક્તિ આપો ! અમે તમને શું કહી પોકારીએ માતા ? અમે આ બત્રીશ કરોડ મસ્તકોને આ તમારાં ચરણો ઉપર નમાવીશું—એક સાથે બત્રીશ કરોડ કંઠથી તમારું નામ લઈ આકાશ પાતાળને ગતવી નાખશું બત્રીશ કરોડ શરીર તમને અર્પણ કરી દેશું—નહિ બની શક્યો તો ચોસઠ કરોડ સ્થૂળોથી તમારા માટે આસુ વર્ષાવશું. આવો મૈયા, ઘરમાં આવો—જેને બત્રીશ કરોડ સન્તાન છે તેને ચિંતા શી ?”

જેતજેતામાં તો તે પ્રતિમા તે જ અનન્ત કાળ-સમુદ્રમાં ડુબી ગઈ—પુનઃદ્રષ્ટિએ ન પડી ! અન્ધકારમય આકાશ સુધી તે તરંગપૂર્ણ જળસચિ વ્યાપ્ત થઈ ગઈ—તેમાંજ સર્વ-પ્રિય-જગત ટૂંબી ગયું ! ત્યારે હું વ્યાકુલતાથી આંખોમાં આંસુ લાવી હાથ જોડી પોકારવા લાગ્યો—“ઉઠો માતા સુવર્ણમયી ભારતમાતા ! ઉઠો. માતા, હવે અમે અપૂત થઈ સુમાર્ગે ચાલશું—તમારું નામ રાખશું. ઉઠો માતા, દેવી, દેવતાઓપર અનુગ્રહ કરનાર દેવી ! હવે અમે નીચ સ્વાર્થ-પરત્વતા છોડી પ્રાતૃવત્સલ થશું—બીજાઓતું મગલ ધન્યશું—અધર્મ, આલસ્ય, ઇદ્રિયોની ભક્તિનો ત્યાગ કરી દેશું—ઉઠો, માતા, હવે ઉઠો. અમે એકલા પડી રૂદન કરી રહ્યા છીએ. રોતાં રોતાં અમારી આંખ લાલચોળ થઈ ગઈ છે—કુટી બધ છે. માતા ! ઉઠો-ઉઠો—મૈયા ભારતમાતા !”

‘મૈયા નહિ ઉઠી ! શું નહિ ઉઠશે ?’

આવો બન્ધુઓ, અમે આ અન્ધકારમય કાળ-સાગરમા કુદી પડીએ. આવો અમે સર્વે ચોસઠ કરોડ ભુલગ્યોથી અમારી બહાલી માતાની ન્યોતિમય મૂર્તિ બત્રીશ કરોડ શિર ઉપર ઉઠાવી પોતાને ઘેર લઈ આવીએ. આવો, અન્ધકાર છે તો બધે શો ? આ જે નક્ષત્રો વચ્ચે અળકાટ કરે છે, તે જ અમને માર્ગ સુચવશે. ચાલો ! ચાલો ! અસંખ્ય ભુલગ્યોથી આ કાળ-સાગરને તોડિત મધિવ અને વ્યસ્ત કરીને આપણે

તરીશું—તે સુવર્ણ પ્રતિમાને મસ્તક પર લઈ આવશું. ભય શો છે ? નહિ બની શકશે તો ડૂબી મરશું; માતા વિના આ જીવન શા કામનું ? આવો પ્રતિમાને ઉઠાવી લાવીએ. પુત્રની મોટી ધામધુમ થશે, અને તેજ માતૃ પુત્રના અવસરે વિરોધ—ખકરાને સત્કી-તિના ખર્જાથી મૈયા માતા આગળ ભેટ કરશું—ખલિદાન કરશું. પ્રાચીન સમયના અસંખ્ય ઐતિહાસિક શબ્દ વગાડી—કૂકી માતાના ગુણગાન કરશું. અસંખ્ય શર-લાખઓ, ભૈરવી અને સોહનીમાં માતાનો મહિમા સંભળાવશું—અને આનંદ વિદ્વત્ત ધર્મ નાચશું. પુત્રની ધૂમ ધણી મોટી થશે—અને પ્રાદ્યુષ વિદ્વાન એકત્ર ધર્મ કહેશે—“જય અમ્મે-અમ્મિક-અમ્માલિકે !”

શરણાગતદીનાર્તપરિત્રાણપરચયે ।

સર્વસ્માર્તિહરે દેવે નારાયણિ નમોઽસ્તુતે ॥

કેટલાએ દેશી-પરદેશી સત્જન—ઉંચ નીચ-સર્વ આવી મૈયાના ચરણોમાં પ્રણામ કરશે. કેટલાએ દીન દુઃખી પ્રસાદ ખાઈ પેટ પાળશે. કેટલીએ અપસરાઓ નૃત્ય કરશે. ગાધર્વ ગણ ગાશે—કેટલાએ કરોડ લક્ષ ગદ્ગદ થઈ પોકારશે—“મૈયા ! મૈયા ! મૈયા !”

જય જયદાત્રિ જય ધાત્રિ, જય દુર્ગે દુર્ગતિ હર્ષો ।

જય શરદાયિનિ જય સુલ્લદે, જય ભગવતિ મંદ્ગલકર્ત્રી ॥

ચલદલદલની શાન્તિમયી, સ્વર્ણમ્મિ, જય સિન્ધૂસુતે ।

જન્મમ્મિ જય જય જનની, કોટિ કોટિ સન્તાનયુતે ॥*

વસતિગૃહોની આવશ્યકતા અને વ્યવસ્થા.

સુધારાની ટાંચે પહોંચેલા દેશોના અગ્રગણ્ય પુરૂષોએ એકે અવાજે કબુલ કર્યું છે કે દેશની ઉન્નતિના આધાર ત્હેમાં રહેલી વ્યક્તિઓને મળતી કેળવણી પર છે. જેટલા પ્રમાણમાં કેળવણીની પ્રગતિ થશે તેટલા પ્રમાણમાં મનુષ્યની શારીરિક, માનસિક, અને નૈતિક રીતિ ઉચ્ચતર બનશે અને તેટલા પ્રમાણમાં સુધારાની પ્રગતિ થશે. આ સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર થયાથી જ આપણા દેશના નેતાઓ સરકારને કેળવણીનો પ્રસાર વધારવાને અને દેશના એકેએક બાળકને કેળવવાને આગ્રહ કરી રહ્યા છે. એટલું જ નહીં પણ સર્વ મનુષ્યો યથાશક્તિ ખાનગી સાહસથી પણ તેની વૃદ્ધિ કરવા પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. કેળવણીની સંસ્થાઓ વધે એટલાથી જ સંતોષ નહીં માનતાં તેને લગતા સર્વ પ્રશ્નો વિચારવાને તે વિષયમાં સમીક્ષા લખવન અર્પનાર વ્યક્તિઓના મંડળો રચાયાં છે અને રચાય છે. એક મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિ જે કામ ન કરી શકે તે ઘણાંની એકત્ર થયેલી શક્તિ કરવા પ્રયાસ કરે છે.

વસતિગૃહ હોવાનાં કારણો.

આવા જ કારણથી સર્વ કોઈ પોતાના બાળકને કેળવણી આપવા પ્રયત્ન કરે છે. પ્રાથમિક કેળવણીને માટે ઘર આગળ સગવડ હોય છે ત્યાં સુધી બાળકોના વાલીઓને બહુ ચિન્તા હોતી નથી. પરંતુ વધુ અભ્યાસને માટે દરેકને ઘર આગળ સગવડ હોતી નથી એટલે પરનામ ભ્યાં ઉચ્ચ અભ્યાસને માટે સંસ્થાઓ હોય છે ત્યાં પોતાનાં બાળકોને મોકલે છે. પરગામમાં અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થીઓને ખાવા પીવાની અને રહેવાની પ્રથમ જરૂર પડે છે. કેટલેક સ્થળે વિશિષ્ટ હોય છે, પરંતુ વિશિષ્ટ ચલાવનારને કમાવાનો લોભ હોય છે એટલે જમનારને સારો, તાજો અને શુદ્ધ ખોરાક મળે છે કે નહિ તેઓ કાળજી કરતા નથી. આથી વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી ખાતર, ત્હેમને શુદ્ધ પૌષ્ટિક ખોરાક મળે તે માટે વસતિગૃહની જરૂર છે. આ સંસ્થાઓમાં રસોડાની સઘળી વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ પોતે કરતા હોવાથી, વા ત્હેમના હિતાર્થે પરગારદાર મેનેજર કરતો હોવાથી અને કોઈ એક વ્યક્તિને એ સંસ્થા પર માલકીનો હક્ક નહિ હોવાથી ત્હેમની શારીરિક તંદુરસ્તી સચવાય તે માટે ખાસ કાળજી લેવામાં આવે છે.

વસતિગૃહની જરૂરીઆત બીજા કારણથી પણ છે. ઘર આગળ વિદ્યાર્થીઓની સંભાળ ત્હેમનાં માતાપ લે છે; પરગામમાં ત્હેમની જગા લે ત્હેવાં સ્થળોની વિદ્યાર્થીઓને ખાસ આવશ્યકતા હોય છે; અને વસતિગૃહો જ ત્હેમની ખોટ પૂરી પાડી શકે. વિશિષ્ટો બહુ તો જમનારને લોજન અને કઢાસ ઉતારો પૂરાં પાડે, પરંતુ માળાખની કાળજીની ખોટ ઉભી રહેવાની જ.

તે ઉપરાંત ઘણા વાલીઓ પોતાનાં બાળકોની કેળવણીના વિવયમાં અજ્ઞાન હોય છે તેને લીધે તેઓ ત્હેમના અભ્યાસમાં ખીલકુલ માર્ગદર્શક થઈ શકતા નથી વસતિ ગૃહમાં વમનારા નિરંતર અભ્યાસના વાતાવરણમાં જ રહેતા હોવાથી શિક્ષણમાં ઘણી સહાય મળે છે. ત્હેમનું ધ્યાન સંસારની અન્ય વસ્તુઓ તરફ નહીં જતાં અભ્યાસમાં જ લીન રહે છે.

કેટલીક વાર પિતા બહુ સમજી હોય અને પોતાના પુત્રની કેળવણી પર ધ્યાન આપી શકે તેમ હોય છતાં વસતિગૃહમાં સાથે રહી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરતા હોવાથી પરસ્પર સહવાસનો જે લાભ મળે છે તે સારા વિચારશીલ પિતાના ઘર આગળ રહી અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીને પણ ન મળી શકે.

વળી વસતિગૃહમાં જ વિદ્યાર્થીઓના ભાવિ જીવનનો પાયો નંખાય છે. પ્ર આગળ નજીવી બાળકોમાં પણ ત્હેમને અંકુશમાં રહેવું પડે છે. પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે વર્તવાનો અધિકાર મળતો નથી પરંતુ વસતિગૃહમાં સ્વતંત્રતા મળે છે, વિચાર કરવાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાને અવકાશ મળે છે. આ રીતે મર્વે બાળક તરફ વિચાર કરતા આ જમાનામાં વસતિગૃહ અને ત્હેમાં જીવન ગાળવાની ખાસ આવશ્યકતા લાગે છે.

ઉપરના કારણોથી વસતિગૃહની જરૂરીયાત સાબીત થાય છે પરંતુ જો તેને મારી રીતે ચલાવવી હોય તો તેની યોજનાનો મંપૂર્ણ વિચાર કરવો જોઈએ.

વસતિગૃહની પ્રથમ જરૂરિયાત: સુપરિન્ટેન્ડેન્સ.

વિદ્યાર્થીઓને તે અંદાની પ્રથમ જરૂરીયાત સુપરિન્ટેન્ડેન્સની છે. ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે વસતિગૃહ વિદ્યાર્થીના ગૃહને સ્થાને છે એટલે તેના પર દેખરેખ રાખનાર સુપરિન્ટેન્ડેન્સ વિદ્યાર્થીઓના માળાપને લુલાવનાર હોવો જોઈએ. સુપરિન્ટેન્ડેન્સે વસતિગૃહના કાર્યને ધર્મકાર્ય માનવું જોઈએ. અથવા સેવાવૃત્તિથી કાર્ય કરનાર ન મળે તો ત્હેને એટલો આદેશ પગાર આપવો જોઈએ કે પોતાના કુટુંબની ચિન્તાને લીધે ત્હેને ખીન રસ્તા લેવા ન પડે.

સુપરિન્ટેન્ડેન્સ એ વસતિગૃહ અંદાનો આત્મા છે. જેમ આત્મા વિનાનો દેહ ચેતન રહિત છે તેમ સારા સુપરિન્ટેન્ડેન્સ સિવાય વસતિગૃહ ચેતનનષ્ટ છે. ત્હેણે બાલકો, જોઈએ કે માળાપને માથે પોતાના થોડા જ બાળકોના ભાવિની ચિન્તા રહેલી છે જ્યારે ત્હેને અનેક વિદ્યાર્થીઓના ભવિષ્યની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે. તે પોતે જેવો હશે તેવા ત્હેના વિદ્યાર્થીઓ થશે. શાળામાં ફક્ત પાંચ ઠલાક શિખવી જનારા શિક્ષકોની જેટલી છાપ વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર નહીં પડે તેથી વિશેષ ત્હેના પોતાના વર્તનની વિચારની અને ટેવોની છાપ ત્હેની દેખરેખ નીચે અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના મગજ પર પડશે. વિદ્યાર્થીઓને અને ત્હેનો સહવાસ સર્વ સમયનો છે એટલે ત્હેનું હરેક કાર્ય ત્હેમને અમર દૃઢ્યો સિવાય રહેશે નહીં. પોતાના વિદ્યાર્થીઓ નીતિને જ વળગી

રહેતા કરવા હોય તો તેણે દરેક રીતે પોતાના કાર્યોમાં નીતિને જાળવવી જ જોઈએ. નિર્ધન, સાદાઈ, નિરભિમાન સદ્ગુણ વગેરેની આપણે સાધારણ મનુષ્યોમાં આશા રાખીએ છીએ તેવા ગુણ તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટમાં હોવા જ જોઈએ. તે ઉપરાંત સ્વાર્થત્યાગ, દયા, પોતાના વિદ્યાર્થીઓના ભાવિને માટે ચિંતા, વિદ્યાર્થીઓમાં હેમના જેવા બની જવાની શક્તિ અને તૈયારી, હેમનાં મુખદુઃખનો સાથી બનવાનો ગુણ, હેમને પોતાને ચોક્કસ માર્ગે પોતાની મેળે અનુસરવા તૈયાર થાય એવું કરવાની કળા, વગેરે ગુણો ખાસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટમાં હોવા જોઈએ. પોતાનો જ આબેહુબ નમૂનો વિદ્યાર્થીઓ બને તેમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટની મહત્તા નથી, પરંતુ સર્વની ગુણ શક્તિ ખીલી પોતાના અનુકૂળ રસ્તામાં વિચરે, અને તેથી તે પોતે તથા હેમની સંસ્થા ઉચ્ચત બને.

સરસ્વતીચન્દ્રની અંદર સદગત શ્રીયુત ગોવર્ધનરામ મલ્હરાજ પાસે પોતાના પુત્ર માટે વિદ્યાઅતુરને જે શિખામણ અપાવે છે તે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે:—

મલ્હરાજ કહે છે “ મહારા કુંવર પાસે તમને રાખું છું, તે કાંઈ એની છુદ્ધિ ઇચ્છે જ કરવા નથી રાખતો એવું વય આજ કામળ છે માટે એને બહુ સંભાળથી ઉછેરજો. સસ્ત રાખજો કે એને મહારે તમારા જેવો પ્રાદક્ષણ નથી કરવો કે વૈશ્ય નથી કરવો. પ્રાદક્ષણ, વૈશ્ય, ગ્લેસ્થ, ઇચ્છે અને એ જ એવા સર્વ લોકની વિદ્યા એ સમજી જાય, અને સર્વની કળા જાણી જાય, સર્વ સાથે પોતાના ધર્મ પાળવા સમજે, એવું એવું સર્વ એને શીખવજો.”

સુપરિન્ટેન્ડન્ટને શાળાના કાર્ય ઉપરાંત વસતિગૃહમાં કાર્ય કરવા માટે નીમવા કરતા ખાસ તે કામને માટે જ તે નીમાવો જોઈએ. જો બંને સ્થળે કામ કરવાના હશે તો શાળાના કામથી ધાકી ગયેલો હોવાથી હેનાથી ઉત્સાહપૂર્વક કાર્ય થઈ શકશે નહિ. જો વસતિગૃહમાં જ કાર્ય કરવાનું હશે તો વિદ્યાર્થીઓને શાળા પહારના બધા અમયમાં વિપ્રવિધ પ્રવૃત્તિઓમાં ઉત્સાહથી દોરશે અને આ રીતે ઘણું સારું કાર્ય થઈ શકશે.

સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસમાં પાણી મદદ કેટલેક અંશે કરવાની છે; એટલે ગેટ્રિક ક્લાસના વિદ્યાર્થીઓને હેમના અભ્યાસમાં સામાન્ય સલાહ આપી શકે તેટલી શક્તિવાળો હોવો જ જોઈએ એટલે તે ટ્રેન્યુએટના જેટલા જ્ઞાનવાળો હોવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે સર્વ રીતે ચોગ્ય કર્તવ્યને સમજનાર સુપરિન્ટેન્ડન્ટ જે વસતિગૃહને મળ્યો હોય તેને હેનું પોતાનું કાર્ય સારી રીતે કરી શકે તેટલા માટે નિરંકુશ સત્તા સોંપવી જોઈએ. હેના કાર્યમાં પહારના માણસો નહીં જામતોમા પણ વચ્ચે પડશે તો તે વિદ્યાર્થીઓ પર સંપૂર્ણ કાબુ રાખી શકશે નહીં અને હેના

શુભ હેતુ પૂર્ણ કરવાનું કાર્યમાં પણ અડચણો આવશે. આ પ્રસંગ અટકાવવાને માટે તેને વસતિગૃહમાં સંપૂર્ણ સત્તા મળવી જોઈએ.

વસતિગૃહનું મકાન.

વસતિગૃહની ખીજ જરૂર મકાનની છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ વસતિગૃહનો આત્મા છે. મકાન તહેના દેહ છે. એવું જાને છે કે જો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ઘણો સારો હોય તો ગમે તેવા મકાનમાં પોતાના કાર્યની સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકે. પરંતુ સાફ મકાન હશે તો ત્યાં તે પોતાનું કાર્ય ઘણું વધારે દીપાવી શકશે. વસતિગૃહની ચોરડીઓ છેક ન્હાની નહીં હોવી જોઈએ. ઓછામાં ઓછા ત્રણ અને વધારેમાં વધારે ચાર વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ થાય એવડી ચોરડી હોવી જ જોઈએ. મકાનમાં વસતા વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસને લીધે આખને નુકસાન ન થાય એટલું અનવાળું આવડું જોઈએ. હવાની આવનું છૂટથી થાય એવા બારી બારણા તથા લાળીઓ હોવી જોઈએ. મકાનનું કમ્પાઉન્ડ એટલું વિશાળ હોવું જોઈએ કે તેની અંદર વિદ્યાર્થીઓને રમવાની તથા બાગકામ કરવાની જગા મળે. વસતિગૃહના કમ્પાઉન્ડની અંદર જ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને રહેવાનું મકાન હોવું જોઈએ, કે જેથી તે શત્રુ દિવસ વિદ્યાર્થીઓની પાસે જ રહી શકે. વિદ્યાર્થીઓને રહેવા ઉપરાંત વાચનાલય, પુસ્તકાલય વગેરેને માટે પણ પૂરતી સ્વચ્છ હોવી જોઈએ. મકાનની અંદર રહેતા વિદ્યાર્થીઓને શરદી વગેરે ન લાગે તેમને સામાન્ય વ્યવસ્થિત રીતે મૂકવાની અનુકૂળતા મળે માટે પૂરતી સાવચેતી લેવી જોઈએ. કમ્પાઉન્ડની અંદર ઝાંઝ વગેરેની એવી સ્વચ્છ હોવી જોઈએ કે જેથી ઉનડાળામાં વિદ્યાર્થીઓને સખત તાપ ન લાગે અને તેમના અભ્યાસમાં મન્દતા ન આવે શેહેરોમાં આઠે માર્ગે લઈ જનાર અનેક લોકો હોય છે તેમાંથી વિદ્યાર્થીઓને બચાવવા માટે વસતિગૃહનું મકાન શહેરથી અલગ હોવું જોઈએ.

સ્વતંત્ર મેનેજરની આવશ્યકતા અને યોગ્યતા.

વિદ્યાર્થીઓ વસતિગૃહમાં અભ્યાસ કરવા રહે છે એટલે તેમના અભ્યાસમાં જેમ જાને તેમ ઓછી અડચણો આવે અને સાથે સાથે લાવિધ્યાન જીવનની તૈયારી કરાવવાની છે માટે કેટલીક તાલિમ પણ મળવી જોઈએ. રસોડાની વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ રીતે કરવામાં વિદ્યાર્થીઓનો ઘણો સમય જાય છે અને અભ્યાસ કરવાને ઘોડો જ અવકાશ મળે છે, એટલું જ નહીં પણ અભ્યાસમાં ચિત્ત પણ ચોટતું નથી.

વળી રસોડાની વ્યવસ્થામાં કેટલાક પ્રસંગોએવા જાને છે કે જેની અસર મન પર દીર્ઘ સમય પર્યન્ત રહે છે અને માનસિક શક્તિ નાશ ખમી છે. જો રસોડાની વ્યવસ્થા તરફ કોઈ લક્ષ આપતું નથી તો કોલેજનાં વસતિગૃહોની અંદર જાને છે તેમ રસોડામાં, નોકર વચ્ચે કમાણી કરે છે અને એકંદર ખર્ચ વધી જાય છે. કેટલેક સ્થળે તે વિદ્યાર્થીઓને અપ્રમાણિક જાનાવે છે, આટલું જ છતાં વસતિગૃહના સામાનની, તેમ વારંવાર જોઈતી વસ્તુઓ લાવવાની કાળજી જરૂર રાખવામાં આવતી નથી. આથી કલિત થાય છે કે

દરેક વસતિગૃહને અંગે એક સ્વતંત્ર વિદ્યાસપાત્ર મેનેજર હોવો જોઈએ. આવો માણસ જો મળી આવે તો તેના પગાર કરતા ઘણું વધારે રસોડાની વ્યવસ્થા, સામાનની દેખરેખ વગેરેમાં બચશે. એટલે એકંદરે સ્વતંત્ર મેનેજર રોકવાથી વસતિગૃહને ખોટ નહીં આવે પરંતુ લાભ થશે. એ પણ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે કે મેનેજર રહ્યો તેની સાથે રમોઈબ નોકરની કમાણી ઓછી થશે. એટલે એ લોકોના પર વસતિગૃહનો દરેક વિદ્યાર્થી હુકમ કરશે તો તેમની કમાણી થોડી અને હુકમ કરનારા ઘણા એમ ધારી કેટલાયી નાશી જશે. માટે રસોઈઆ નોકર એ વસતિગૃહના નોકર છે, નહીં કે દરેક વિદ્યાર્થીના. તેમની કસુરને માટે વિદ્યાર્થીઓને ખારોખાર સત્તા વાપરવાની નથી પરંતુ મેનેજર અથવા મુપરિન્ટેન્ડન્ટને જ ફરિયાદ થવી જોઈએ આ નિયમથી વસતિગૃહની સંસ્થામાં નોકર વખતો વખત બઢલાશે નહીં પણ તેઓ લગભગ કાયમના જેવા થઈ જશે. આજ નિયમ મેનેજરના સંબંધમાં વધુ સખ્ત રીતે પાળવો જોઈએ જો પ્રમાણિક વિદ્યાસપાત્ર મેનેજર હશે તો તે સંસ્થાના જ હિતનો વિચાર કરશે, અને તે હિત સાચવવામાં કરકસર કરશે. આ કરકસર વ્યકિત પરત્વે વિદ્યાર્થીઓને પસંદ પડશે નહીં, અને તેથી ટુંકી દૃષ્ટિના વિદ્યાર્થીઓ મેનેજર પર દોષારોપણ કરશે આવા પ્રસંગે પ્રમાણિક મેનેજર પોતાની જગ્યાનું રાજીનામું આપવા તૈયાર થશે. પણ સરકાર જેમ ફ્રાજદાર તલાટીની નિમણૂક લોકોના લાભ ખાતર લોકોના જ પૈસાથી કરે છે, પરંતુ લોકોના હિતના પર બીલકુલ હક હોતો નથી, સરકાર જ તેમની નિમણૂક, ફેરબદલી, અથવા ખસતરફી કરી શકે છે, લોકોના પર તો તેઓ સત્તા ચલાવે છે તેમ મેનેજર વિદ્યાર્થીઓના પૈસા-માથી વિદ્યાર્થીઓના લાભની ખાતર નીમાય છે ખરો; પરંતુ તે વસતિગૃહનો નોકર છે, નહીં કે વિદ્યાર્થીઓનો. વિદ્યાર્થીઓની તો તેણે અમુક પ્રકારની સેવા કરવાની છે પરંતુ કોઈ વિદ્યાર્થી તેને સત્તાવે નહીં એટલું જ નહીં પણ તેના અપમાન કરનારને યોગ્ય શિક્ષા કરવાની તેને સત્તા હોવી જોઈએ.

મેનેજરને વિદ્યાર્થીઓના સહકાર્યની જરૂર.

કોઈ એમ દલીલ કરે કે મેનેજર રોકવાથી વિદ્યાર્થીઓને બનરમા ખરીદ વગેરેની તાલીમ નહીં મળે, અને એથી કરીને વ્યવહારુ જીવનને માટે તેઓ લગભગ નકામા બની જશે. આ દલીલમાં કેટલુંક સત્ય છે અને તેને માટે મેનેજરને રોકવા પછી કેટલાક કાર્ય વિદ્યાર્થીઓ પાસે કરાવવા જોઈએ. એટલે મેનેજરની દેખરેખ નીચે વિદ્યાર્થીઓ પાસે રસોડા વગેરેની વ્યવસ્થા કરાવવી જોઈએ. આમાં એક બીજને પણ લાભ છે, મેનેજર પ્રમાણિક છે કે નહીં તેની વિદ્યાર્થીઓને ખાતરી થશે, અને મેનેજર અપ્રમાણિક થતો અટકશે. મેનેજર વધારે અનુભવી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓ ઉવરાશે નહીં, અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાને અમુક હક મળવાથી અસંતુષ્ટ બનશે નહીં. વ્યવસ્થામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓ છે અને તેમાં કેટલી સાવચેતી રાખવાની છે તેવું તેમને જાન થશે.

વસતિગૃહમાં માફી વિદ્યાર્થીઓ રાખવાનો જરૂર અને તેના લાભ.

કેટલાંક વસતિગૃહની સંસ્થાઓમાં ઘણીવાર જનસમૂહ તરફની સહદ હોય છે. મકાન ફરનીયર વગેરે આરંભના અર્થ તો જનસમૂહ જ કરેલાં હોય છે પણ તે ઉપ-

સાંત કેટલેક સ્થળે રસોઈઆ, નોકર વિગેરેના પગાર પણ વ્યવસ્થાપકો તરફથી અપાય છે. આ એક પ્રકારનું જીણું છે અને તે સારી સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓએ પરત આપવું જોઈએ. આવા જીણા હિસાબ કંઈ રખાતો નથી, પરંતુ એક નિયમ એવો પળાવો જોઈએ કે જેટલા પ્રમાણમાં જહારની માસિક મદદ વસતિગૃહને મળતી હોય તેટલા પ્રમાણમાં વિદ્યાર્થીઓએ ગરીબ પણ શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓને માફી પોષવા જોઈએ, જેમને પુસ્તક, કપડાં વગેરે ખાસ જરૂરી ચીજ પૂરી પાડવી જોઈએ.

કેટલીક વાર એમ બને કે જહારથી માસિક મદદ વસતિગૃહને ન મળતી હોય ત્યારે પણ અમુક સંજ્યાએ એક વિદ્યાર્થીને માફી રાખવાનો સિદ્ધાન્ત તો પાળવો જ જોઈએ. આથી સારી સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓને પોતાના ગરીબ બંધુઓ પ્રતિ દયા બતાવતાં શીખાશે, અને જેમને માટે પોતે થોડીક સગવડ વેડી હોય તો પ્રભુ રાજ થશે એ સૂત્ર પણ શીખાશે. આ શિક્ષણ વ્યર્થ નથી આપણે બાણીએ છીએ કે કેળના નહાના રોપાની અંદર કાપ કર્યો હોય તો તે કેળ મોટી વધતાં પણ કાયમ જ રહેવાનો અને વધવાનો, તેમજ કુમળા બાદો જેમ વાળ્યાં હોય તેમ વાળી શકાય. તેવી રીતે વિદ્યાર્થીનાં કુમળાં મગજ પર પોતાના જ ગરીબ બંધુ પર મદદ કરવાની ફરજના સંસ્કાર પડ્યા હશે, તો તે વયની વૃદ્ધિ સાથે દૃઢ થશે અને વધારે પડેપકારનાં કાર્ય કરશે.

સહવાસનો લાભ.

આમાથી એક બીજા પણ લાભ થાય છે આપણા દેશની અંદર ગરીબની સંજ્યા ઘણી છે; અને એ મોટી સંજ્યામાંથી મહાન બુદ્ધિશક્તિવાળા યુવકો તો હોવાના જ. આવા યુવકોને માટે કંઈ સગવડ ન હોય તો જેમની શક્તિ ધૂળમાં દટાઈ જાય અને દેશને એક દરે ઘણા ગેરલાભ થાય. વસતિગૃહમાં અમુક પ્રમાણમાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને માફી પોષવામા આવશે તો સારી શક્તિવાળા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ દૂરથી પણ ત્યાં પોતાઈ આવશે, અને આ રીતે વસતિગૃહો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનાં આશ્રયસ્થાન થશે.

આ ઉપરાંત ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના સહવાસથી અન્ય વિદ્યાર્થીઓ પર જેમના વર્તનની, અભ્યાસની વગેરે સારી છાપ પડશે અને વસતિગૃહને પંચાક્ષ રીતે જેમને પોષવાનો બદલો કંઈક અંશે મળશે.

ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનાં વધુ અભ્યાસને માટે લોન ફંડની યોજના.

આ બધું વિવેચન ખાસ કરીને હાઈસ્કૂલોના અગ્રણી વસતિગૃહને માટે છે. તેથી જો વસતિગૃહો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પોતાને જ સ્થળે અટકાવતા આપે તો જેમને અભ્યાસ અર્થેથી અટકી જાય. આટલાં માટે વસતિગૃહના વ્યવસ્થાપકોએ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓના વધુ અભ્યાસને માટે લોનફંડ જેવી કંઈક વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. સ્કોલરશિપ કરતાં લોનફંડ વધુ પસંદ કરવા એવાં છે, કારણ કે તેથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓને

અનુકૂળતા મળે છે, વિદ્યાર્થીઓ સ્વાશ્રયી બને છે, અને 'પારકુ' લુણ પસ્ત આપવાથી હેમનામાં સ્વમાનની ભાવના જાગૃત થાય છે. સ્કોલરશિપમાં જ્યારે મૂડી કાયમ રાખી ફક્ત વ્યાજ જ વપરાય છે, ત્યારે લેનમાં મૂડી પણ વાપરી શકાય છે. કારણ કે તે અમુક મુદતે પાછી ફરવાની છે. આ યોજનાથી ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનો અને તે સાથે અન્ય વિદ્યાર્થીઓનો પણ વસતિગૃહ સાથેનો સંબંધ કાયમ રહેશે.

કેટલીકવાર એમ પણ બને છે કે વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ ઉપરાંત પોતાના કુટુંબની પણ ચિંતા હોય છે. પિતા ગુજરી ગયો હોય, ભાઈબહેનોમાં તે સર્વથી મોટો હોય, અને તે સર્વના પોષણની બીજી કંઈ યોજના ન હોય, એવા પ્રસંગમાં વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ છોડી દેવાને તૈયાર થાય છે. વસતિગૃહના વ્યવસ્થાપકો જે પિતા થવાને તૈયાર હોય તો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ ચાલુ રહે અને કુટુંબના પોષણની ચિંતાનો ભાર હેના પરથી જતો રહે.

ગરીબ વિદ્યાર્થીને અભ્યાસમાં મદદ આપવાથી સંભાર સુધારાને પણ મદદ આપી શકાય છે. વસતિગૃહના વ્યવસ્થાપકોએ કુંવારા વિદ્યાર્થીઓને જ માત્રીનો લાભ આપવો જોઈએ, અને હેમના વાલીની સાંથે એવો કરાવ કરવો જોઈએ કે જ્યાં સુધી હેમના છોકરાઓ હેનો લાભ લેતા હોય ત્યાં સુધી હેમની પરવાનગી સિવાય વિવાહ જેલુ કંઈ પણ કરી શકાય નહીં. આથી લગ્નને લીધે અભ્યાસમાં પડતી અડચણો ઈદરબી જ શકશે નહીં.

વિદ્યાર્થીઓના સમાજ સેવાના શિક્ષણની વ્યવહાર રીતિઓ.

અભ્યાસની ચિંતા આટલી ગંધી કર્યા પછી જો આપણે વિદ્યાર્થીઓને ફક્ત અભ્યાસમાં જ પડ્યા રહેવા દઈએ તો તેઓ સ્વાર્થી થઈ જશે. ઘર આગળ અભ્યાસ દરતા. વિદ્યાર્થીઓને ઘરનાં કામકાજ યથાશક્તિ કરવાનાં હોવાથી બીજાને માટે આપણે કંઈક કરવાનું છે એનું જ્ઞાન થાય છે. વસતિગૃહમાં તેવું કંઈ ખાસ હોતું નથી માટે વ્યવસ્થાપકોએ હેવા પ્રસંગે પ્રાર્થ કરી આપવા જોઈએ. વસતિગૃહમાં આવા ઘણા પ્રસંગ મળી શકે છે. અભ્યાસમાં હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પાછળ પડી ગયેલા સહાધ્યાયીઓને દરેક જોડો સમય મદદ કરી શકે. તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ સમાજ-સેવા કેવી રીતે કરી શકે તે રૂઝ ટ્રિનિપાલ ફેલોશિપે પોતાના "સમાજસેવાના મન્માર્ગ" નામના પુસ્તકમાં દર્શાવેલો આખી સમજાવ્યું છે. તે ગંધી સૂચનાઓનો પ્રયોગ કરવાનું જો કોઈ પણ શ્રેષ્ઠ સ્થળ હોય તો તે વસતિગૃહ જ છે ત્યાં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ પૂર્ણ સ્વતંત્ર હોવાથી ગમે તે જોખમ વડોળવાને અથવા ભોગ આપવાને પણ તૈયાર થાય છે. પોતાના પ્રદેશમાં દુષ્કાળ પડ્યો હોય તો વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ ફૂંડ એકઠું કરવાને ભિક્ષા માગવા નીકળે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ એકાદ મિષ્ટાન, એકાદ ટકતું લોજન, ચોરાક દિવસ રૂઝ અને ધી વગેરેમાંથી કેઈનો ત્યાગ કરવો—એમાંથી કોઈ પણ એક ઉપાય

અજમાવે છે. જે જોખમ ખમવાને મોટા માણસો પહોંચે છે તે વિદ્યાર્થીઓને જણાતું પણ નથી. સૌથી ઉજવણ સમાજ સેવાનું દૃષ્ટાંત ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓએ આપ્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાના સંત્યાગ્રહના યુદ્ધ પ્રસંગે હરદ્વાર ગુરુકુળના વિદ્યાર્થીઓએ એક માસ સુધી દૂધ, ઘીનો ત્યાગ કર્યો. એટલું જ નહીં પણ પટોશમાં બંધાતા રહેલે રોડ પર કામે ગયા, અને એવું સખત કામ પૂર્ણ કરી રૂ. ૧૦૦૦ જેટલી મોટી રકમ દક્ષિણ આફ્રિકાના ફંડમાં મોકલાવી. શું આવો સ્વાર્થ-ત્યાગ, આવો શ્રમ ભવિષ્યના જીવનમાં કદી ભૂલી જવાય? વિદ્યાર્થી જીવનમાં આવા પ્રસંગ જવા દેવામા આવે તો તે ફરીથી મળે નહિ અને શેક્સપીઅર કહે છે તેમ ભરતીનો લાલ લેવામાં ન આવે તો સમગ્ર ભવિષ્ય દુઃખમાં અને ચિંતામાં જ પસાર કરવું પડે

વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓને પ્રવાસે લઈ જવા.

હવે આપણે વસતિગૃહને અંગે થવી જોઈતી પ્રવૃત્તિઓનો વિચાર કરીએ. આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે યુદ્ધપ્રમા પરદેશમાં પ્રવાસ કર્યા સિવાય કેળવણી સંપૂર્ણ મળી કહેવાતી નથી. આપણો દેશ ગરીબ છે એટલે સર્વને પરદેશમાં પ્રવાસ કરવાની અનુકૂળતા મળી શકે નહીં. છતાં તે એટલો બધો મોટો છે અને તેની અંદર એટલા બધા ભિન્ન લોકો વસે છે અને ભિન્ન ભાષા બોલાય છે કે એક ભાગના લોકોને અન્ય ભાગ પરદેશ જેવો જ જણાય. ત્યાંના રીતિરિવાજ પોતાથી જુદાજ હોયે માટે એક ભાગનાથી બીજા ભાગના પ્રવાસ કરવાની પ્રવૃત્તિને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. વસતિગૃહને અંગે વર્ષમાં એક લાખે પ્રવાસ, એક માસિક ૮ થી મુસાફરી હોવા જોઈએ જુના લોકો જે ભાવથી યાત્રા કરે છે તેવો જ ભાવ પ્રવાસમાં સુપરિન્ટેન્ડન્ટે રાખવો જોઈએ. કારણ કે તેની અંદર વિદ્યાર્થીઓને તથા શિક્ષકને ઘણું શિખવાનું મળે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ એક બીજાના સ્વભાવનો વિશેષ પરિચય થાય છે, પ્રવાસની મુશ્કેલીઓ સહન થાય છે અને શરીરને સખત પરિશ્રમનો અનુભવ થાય છે. વસતિ ગૃહમાં અભ્યાસ સળધી જ ચિંતા હોય છે, બ્યારે પ્રવાસમાં વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો ત્રેવી ચિંતામાંથી મુક્ત હોય છે; છતાં ભૂખ વેઠવી, અન્યની સગવડ ખાતર પોતે વધારે સહન કરવું, ગમે ત્યાં ઉઘવું, ગમે તેટલું પગે ચાલવું વિગેરે શિખાય છે. આ પ્રવાસ બંને તેટલા ઓછા ખર્ચે થવો જોઈએ કે જેથી સાધારણ સ્થિતિના વિદ્યાર્થીઓ તેનો લાભ લઈ શકે. આવા પ્રવાસોમાં મહુ મોટી સંખ્યા પણ ઇચ્છવા જેવી નથી કારણ કે તેથી મુશ્કેલીઓ યુક્ત થવાની સાથે સામાન પણ એટલો જ રાખવો જોઈએ કે જેથી દરેક વિદ્યાર્થી પોતાની મેળે લઈ ચાલી શકે, અને ખાસ વાહનની વા મનુરની અવેક્ષા રાખે નહીં.

રજાઓનો સદુપયોગ થાય તે માટેની યોજનાઓ.

વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્ઘાળાની રજાઓ દોઢ નહીં દિનારાના રથળે અથવા પર્વત પર ગાળે તો તેથી શરીરને સુખ થાય તેમજ તે સમય જે વ્યર્થ ગુમાવવામાં

આવે છે તેનો કંઈક ઉપયોગ થાય. તેવે પ્રસંગે બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયો પર વાર્તાલાપ કરવાને વિદ્યાર્થીઓને ઘણા સમય મળે છે અને પસ્તપર પરિચય ઘણો વધે છે. આ પ્રમાણે ન બને તો તેવા દિવસોમાં કંઈક લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લે એવી તો વૃત્તિ કેળવવી જ જોઈએ. લાહોરની ફોરમેન ક્રિશ્ચન કોલેજમાં એવો નિયમ છે કે રજા પડતા પહેલાં પ્રિન્સિપાલ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરી પોતાના ગામમાં કંઈક પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનું વચન લે છે, તેમની હિલચાલોનો અકવાડિક રિપોર્ટ મંગાવે છે અને આ રીતે થોડાંક દયાનતથી અનેક તેવા પ્રકારનાં કાર્ય શરૂ કરે છે અથવા શરૂ થયા હોય તો તેમાં યથાશક્તિ સહાય આપે છે. જે વસતિગૃહની અંદર મેંજક-લેન્ટર્ન, ફરતા પુસ્તકાલયની પેરીઓ, સ્ટીરીઓસ્કોપ વગેરે સાધન રાખી વિદ્યાર્થીઓને રજામાં પોતાને ગામ લઈ જવા દેવામાં આવે તો આખી શાળા ઠરતાં વસતિગૃહમાં આ નિયમ સારી રીતે પાળી શકાય તેમ છે.

શાળામાં ચાલતાં પુસ્તકો ઉપરાંત બહારનાં પુસ્તકો વંચાવવાની આવશ્યકતા.

વિદ્યાર્થીઓમાં શાળાની અંદર ચાલતા પુસ્તક જ વાંચવાની ટેવ હોય છે, બહારનાં પુસ્તક તરફ નજર પણ કરતા નથી. એ ફરિયાદ આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ. ત્યાં શિક્ષક અને શિષ્યોનો સંબંધ ફક્ત શાળાના કાર્ય દરમિયાન થાય છે ત્યાં આ દોષ સુધારવાનો અવકાશ નથી. કોઈ સારો શિક્ષક હોય તો વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર બોલાવી તે તરફ ફક્ત લક્ષ્ય મેંજે, પરંતુ તેથી વધુ કરી શકે નહીં. વસતિગૃહમાં આ દોષ સુધારવાને ઘણી સારી તક મળે છે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને વસતિગૃહમાં વિદ્યાર્થીઓના માનસિક, નૈતિક અને શારીરિક વિકાસ તરફ જ લક્ષ્ય આપવાનું છે એટલે તે વિદ્યાર્થીઓની શક્તિ અને શોખથી માહિતગાર હોય છે અને કચિ પ્રમાણે દરેકને પુસ્તકની પસંદગી કરી આપી શકે, તે પુસ્તક વાંચુ છે કે નહીં તે પણ વાતચિત, પંક્તિ વગેરેથી સ્પષ્ટ પણ શકે. આવી રીતે એક વાર પુસ્તક વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન થયો એટલે તે બરી રહેવાનો પાછળથી સારાં પુસ્તક વચાવે છે કે કેમ તેજ નેવાનું રહેશે. આને માટે વિદ્યાર્થીઓને માટે થોડા પુસ્તકોનો સંગ્રહ વસતિગૃહને અંતે હોવો જોઈએ. છાંદગીનું સાદ્ય, જાત મહેનત, ગાર્ડી-ડગ્નું ચરિત્ર, બૂકર ટી વૉશીંગટન, યુવાવસ્થાનો શિક્ષક, યુવાનોને ઘોષ વચન, ઈશ્વર ચંદ્ર વિદ્યાસંગર, રાનડેનું ચરિત્ર, એવાં પુસ્તકો તો વસતિગૃહના ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓએ વાંચેલાં હોવાં જ જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ કયા કયા પુસ્તકો વાંચે છે તેની તેમના રજીસ્ટરમાં નોંધ થવી જોઈએ, કે જેથી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ બાણી શકે કે કયાં પુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓ વાંચે છે.

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓ વર્તમાન હિલચાલથી માહિતગાર થાય માટે વર્તમાન-પત્રો તથા માસિકો વસતિગૃહમાં જ મંગાવવાં જોઈએ. ત્યાં હોવાનો એક મોટો લાભ એ છે કે ગમે તે નવશના સમયે વિદ્યાર્થીઓ ને વાંચી શકે. સંવિધાનો અમુક ભાગ

તો આવા સાહિત્યના વાંચન અર્થેજ રાખવો. જોઈએ કે જેથી તહેને ન અડકનાર પણ તે વાંચે. આ સાહિત્ય વધુ રસિક બનાવવો માટે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે અગત્યના ફકરાની આગળ ચિન્હ કરવાં જોઈએ અને એક સલા આગળ વાંચેલા ફકરાની હકીકત કહેવડાવવી જોઈએ કે જેથી અગત્યની હકીકત દરેકના જાણવામા આવે.

વિદ્યાર્થીઓને વર્તમાન હિલચાલોથી માહિતગાર રાખવા.

વિદ્યાર્થીઓ દેશના ભાવી નાગરિકો છે અને તે ફરજે બરોબર બજાવી શકે તેવા હેતુથી મામાન્ય કેળવણી અપાવી જોઈએ. અર્વાચીન સમયમાં નાગેરિક જીવનનો એક હક્ક એ છે કે સરકારે આપેલા હક્ક ભોગવવા અને સરકારને અંતઃકરણની માન્યતા પૂર્વક સલાહ આપવી જોઈએ. શાળાઓમાં હાલ એવા પ્રકારનું શિક્ષણ અપાય છે. કે વિદ્યાર્થીઓ નીડર બનવાને બદલે બહુ બીકણુ બને છે, એટલે સુધી કે સત્ય જવાબ આપવામા ગુંથાય છે અને અજાણ્યા પુરૂષને જોઈને બેજાકળા બની જાય છે. વસતિ ગૃહમાં આ દોષ સુધારવાનો સંપૂર્ણ અવકાશ છે. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અપરિચિત છતાં મળતાવડા સ્વભાવનો માણસ હોય તો લાયકે સ્થાને નીડરતા અને સ્પષ્ટવક્તાપણુ આવે. આને માટે પ્રથમ પગથીજ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી લેવાતા પૈસાનો ઉપયોગ હેમની સલાહ લઈને કરવો જોઈએ. આને માટે એક મેનેજીંગ કમિટી હોવી જોઈએ કે જેના અમુક મેમ્બર મ્યુનિસીપાલિટીની માફક વિદ્યાર્થીઓએ પસંદ કરેલા હોય અને કેટલાક શિક્ષકો તરફથી નીમાયલા હોય. આ કમિટીની સલાહ લઈને દાખલ ફી યુનિયન ફી, વિગેરેના પૈસા જાંચવા જોઈએ. બોર્ડિંગના નિયમો ઘડવામાં હેમની સલાહ લેવી જોઈએ. સુપરિન્ટેન્ડન્ટને છેવટનો નિર્ણય કરવાનો હક્ક છે. તે ઉપરાંત સુપરિન્ટેન્ડન્ટે વિદ્યાર્થીઓ સાથે દેશમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે 'યુનિયન વર્નાક્યુલર સોસાયટી, પ્રાર્થના સમાજ, વનિતા વિશ્રામ, સર્વન્ટસ ઓફ ઇન્ડિયા સોસાયટી, કૉંગ્રેસ, કર્વેનું' વિધવા આશ્રમ, હિંદુ ઓઓની યુનિવર્સિટી, ફરગ્યુસન કૉલેજ, દયાનંદ ઓંગ્રેઃ વૈદિક કૉલેજ, હરદ્વાર ગુરૂકુલ, બલધર કન્યામહાવિદ્યાલય, બોલપુરનું શાન્તિ નિકેતન વગેરે વિષયો પર વાતો કરવી જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓનો સલાજો.

વીસમી સદીમાં જીભ અને કલમનો ઘણો ઉપયોગ કરવાનો છે. વિદ્યાર્થી જીવનમાંથી એ કલા ખીલે નહીં તો પછી ભવિષ્યમાં તે ખીલવાનો સંભવ થોડો છે, માટે શાળાને અંગે વિદ્યાર્થીસલા જેવી કોઈ સંસ્થા જોઈએ જેની અંદર વિદ્યાર્થીઓ બુદ્ધા બુદ્ધા વિષય ચર્ચી શકે. આના ઘણા લાભ છે. અમુક વિષય સલામાં ચર્ચવાનો છે તેથી વિદ્યાર્થીઓ તે પર સ્વતંત્ર વિચાર કરતા થશે, એક બીજાના વિચાર જાણશે, સામાના મુદ્દાનો કેવી રીતે જવાબ વાળવો તે શીખશે અને સારા વિચારો દઢ થશે. સલામાં બોલતાં શીખવાથી ખુદાર ગમે ત્યાં બોલતાં આવડે નહીં લાગે તથા કોઈ વાર એવી સારી શક્તિ ખીલશે કે તેથી આખી સલાને ફેરવી શકશે.

વિદ્યાર્થીઓની લેખનશક્તિને ઉત્તેજન.

લેખનકળા ખીલવવાને માટે વિદ્યાર્થીઓ પાસે કંઈક લખાવવું જોઈએ. સ્વતંત્ર લેખ લખવાની શક્તિ ન હોય તો સારા પુસ્તકમાંથી સારા ફકરા ઉતારશે, અથવા સારા ઇંગ્લિશ ફકરાને શુનરાત્રીમાં અનુવાદ કરશે. આ બધા સંબંધ માસિક વા પખવાડિકે હસ્તલેખિત પ્રસિદ્ધ કરવો જોઈએ કે જેથી દરેક વિદ્યાર્થી તેને લાભ લઈ શકે. વસતિગૃહનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ આ તરફ લક્ષ ન આપે તો જરૂર તેણે મહોટી તક શુભાવી કહેવાય, અને ભવિષ્યના જમાનાનો આ કસુરને માટે જવાબદાર ગણાવો જોઈએ. પત્ર લખવા, સારા ફકરાનો પોતાની નોટોમાં ઉતારો કરી લેવો, નોંધપોથીમાં અનુભવ લખવા, એ વગેરેથી અક્ષર સુધરશે અને ભવિષ્યમાં બાળપણની યોગ્યતા જીવવાનો પ્રસંગ મળશે, તથા ઉત્તર અવસ્થામાં આ ટેવથી ઘણા લાભ થશે.

જુના વિદ્યાર્થીઓને સંબંધ સંસ્થા સાથે કાયમ રહેવો જોઈએ.

હાલની ઘણી શાળાઓ અને ઘણાં વસતિગૃહોમાંથી જે વિદ્યાર્થીઓ બંધ છે તેમનો પરસ્પરનો તેમજ શાળાઓ અથવા વસતિગૃહ સાથેનો સંબંધ ત્હને છોડ્યા પછી તુટી બંધ છે, એટલે જે લાવનાઓ બંધાઈ હોય છે તે પાંચ વગર પોષણે સુકાઈ બંધ છે અને વસતિગૃહના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની અથવા કાર્યાવાહકોની ગહિનત લગભગ વ્યર્થ બંધ છે. આમ ન થાય ત્હને માટે મસ્થાના જુના વિદ્યાર્થીઓને સંસ્થામાં વારંવાર આવવાનું થાય તેવા પ્રસંગ ઉત્પન્ન કરવા જોઈએ સંસ્થાના વાર્ષિકોત્સવ જેવા પ્રસંગે જુના વિદ્યાર્થીઓને ખાસ આમંત્રણ કરવું જોઈએ. જુના અને નવા વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય ત્હને માટે ખાસ પ્રસંગ રાખવો જોઈએ કે જ્યાં તેઓ વાતો કરે અને સાથે રમવામાં ભાગ લે. આ ઉપરાન્ત એકઠા જુના વિદ્યાર્થીઓ એકઠા થાય, પરસ્પરની પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર થાય, એક બીજાની દીલસોજી આકર્ષે, જુના આદર્શો તાબા કરે તેટલા માટે જુના વિદ્યાર્થીઓનું વાર્ષિક મેલન મળે એવી યોજના કરવી જોઈએ આવી હિલચાલોથી એક એવું મ્હોટું મંડળ બધાં કે જે ગમે તે કાર્ય ઉપાડી શકશે, અને ત્હને ઘણા મ્હોટા ફોન પર વિસ્તારી શકશે, વિધવિધ લોકોપયોગી પ્રવૃત્તિને પોષશે અને સમાજમાં ગણવાન સત્તા સમાન ગણાશે.

વિદ્યાર્થીઓના યોગ્ય શોખને ઉત્તેજન.

વિદ્યાર્થીઓને વિધવિધ શોખ હોય છે સંગીત, ચિત્રકામ, ઘોડે બેસવાનું, તરવાનું વગેરે. ઘર આગળ માળાપ ગલુરહમજી હોય છે તેથી આ શોખને ઉત્તેજન આપવાને બદલે તેઓ અડચણ અથવા નેખમ ભરેલી ગણાતી ક્રિયાઓમાં તો તેઓ પોતાના બાળકોને બીલકુલ લાલ લેવા દેતા નથી. વસતિગૃહના કાર્યભારીઓ રહમજી હોય છે એટલે તેમને તો આ શોખને પોષવાની દુરજ રહમજી જોઈએ અને ઘટ્ટું ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

શારીરિક કેળવણીનું વસતિગૃહના કાર્યક્રમમાં સ્થાન.

આપણા વિદ્યાર્થીઓ દિનપ્રતિદિન શક્તિહીન થતા જાય છે એવી દ્રીઆદ ઘણી વાર સાંભળવામાં આવે છે. પરંતુ ઘર આગળ માળખા અજ્ઞાન હોવાથી કંઈ ઉપાય કરવામાં આવતો નથી. વસતિગૃહમાં આ કાર્ય સહેલથી થઈ શકે તેમ છે. સવારમાં ડ્રિલ, સાંજની રમતો, જાગીચામાં કામ વગેરે ખાસ ફરજિયાત રાખવાં જોઈએ. આથી શરીર ક્ષમ્ય અને માનસિક થાક જતો રહેશે તેમ 'સુસ્થ શરીરમાં સુસ્થ મન' એ નિયમે મન પણ વધારે જાળવી અને વધારે ઉત્સાહથી કામ કરશે માંદગી અથવા એવા કોઈ અનિવાર્ય કારણ સિવાય કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને આ નિયમમાંથી મુક્ત રાખવો જોઈએ નહિ.

વિદ્યાર્થીઓના અભ્યાસનું નિયમિતપણું.

ઘણીવાર એમ પણ જોવામાં આવે છે કે લગભગ આખું વર્ષ વિદ્યાર્થીઓ સમય વ્યર્થ ગુમાવે છે અને પરીક્ષાને એકાદ માસ પાકી રહે એટલે સખત મહેનત કરીને પાસ થાય છે. છેકરાંના વાલીઓ આટલાથી જ સતોષ માને છે. પરંતુ આમાં જે દુઃખ રહ્યાં છે પ્રથમ તો એકદમ શ્રમ લેવાથી વંદુરસીને નુકશાન પહોંચે છે, ત્યારે બીજી તરફથી પાસ થવા છતાં ખરી કેળવણીનો અંશ પણ મળતો નથી અને ખર્ચેલા પૈસાનો પૂરેપૂરો લાભ મળતો નથી. વસતિગૃહમાં આવું પરિણામ ન આવે તેટલા માટે સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે દરેક વિષયની માસિક પરીક્ષા શાળાની પરીક્ષાઓ ઉપરાંત વસતિગૃહમાં રાખવી જોઈએ અને માસિક પરીક્ષામાં નાપાસ થવા જેટલી બેદરકારી જતાવે રહેવાને વસતિગૃહમાંથી દૂર કરવા જોઈએ. પરિણામે વિદ્યાર્થીઓના નિયમિત કાર્ય કરવાની ટેવ પડશે અને પુસ્તકોનો અભ્યાસ પણ ઘણો સારો થશે.

નિયમિત વસતિગૃહમાં કાર્યક્રમની આવશ્યકતા.

આ ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓમાં નિયમિતપણુની ટેવ પડે એટલા માટે વસતિગૃહનું જીવન સંપૂર્ણ રીતે વ્યવસ્થિત હોવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓની સ્વતંત્રતા પૂર્ણ રીતે ખુલાસી લેવી એવું કહેવાનો આશય નથી; પરંતુ તેમની સ્વતંત્રતાને માટે અમુક સમય જાદ કરી ખાકીન મા કાર્યક્રમ નક્કી કરેલો. રાખવો જોઈએ. વાંચવાના, કસરતના અને એવા અગત્યના સમયમાં ગેરવ્યવસ્થા થવા દેવી જોઈએ નહિ. રાત્રીએ દશથી ચાર સુધી ઉઘવાના સમયમાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને વાતો કરવાની વાંચવાની પરવાનગી આપવી જોઈએ નહિ. આ રીતે જમતા પહેલાં અને રાત્રીનું લોજન લેતા પહેલાં વિદ્યાર્થીઓને યથેચ્છ કરવા હરવાનો, વાતચીત કરવાનો સમય મળશે એટલે સ્વતંત્રતા માથે નિયમનો સુયોગ થશે.

સંસ્થા શિક્ષકોની નહિ પણ વિદ્યાર્થીઓની-એવી ભાવના ઉત્પન્ન થવી જોઈએ.

વસતિગૃહમાં. રહેતા વિદ્યાર્થીઓના મનમાં ત્યારે એવી ભાવના ઉત્પન્ન થાય કે એ સંસ્થા અમારી છે, નહિ કે શિક્ષકોની; ત્યારે તે સંસ્થા સફળ થઈ એમ કહી

શકાય. આ ભાવનાથી વિદ્યાર્થીઓ સંસ્થાની ખાતર ગમે તે ભોગ આપવાને તૈયાર થશે, એટલું જ નહિ પરંતુ જીવનમાં સરળ રસ્તે ચાલશે. હેમના મનમાં એમ લાગશે કે હેમના આયોગ્ય કર્મથી હેમને પોતાને નુકશાન થશે એટલું જ નહિ પરંતુ જે વસતિગૃહમાં રહી અભ્યાસ કર્યો હોના સારા નામને કલંક લાગશે. અથવા તો હેમના મનમાં એમ અભિમાન રહેશે કે હું અમુક મંસ્થાનો વિદ્યાર્થી કહેવાઉં અને સ્કૂલમાંથી એ કાર્ય થઇ શકેજ કેમ? આને લીધે એવી મંસ્થાના વિદ્યાર્થી જ્યાં જશે ત્યાં મન્માન પામશે અને સંસ્થાને પણ કિર્તિ અપાવશે.

બહારના શિષ્ટ ગૃહસ્થાને વસતિગૃહમાં આમ ત્રણ.

આ ઉપરાંત વસતિગૃહના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના પ્રદેશના શિષ્ટ ગૃહસ્થાના મહત્વ-સનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે તથા હેમના વિચારોથી પરિચિત થાય તેટલા માટે બહારના સદ્ગૃહસ્થાને હેમના અનુસરવો અથવા વિચારોના લાભ આપવા માટે વસતિગૃહના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટે પ્રસંગોપાત નિમત્રણ મોકલવું જોઈએ આથી તેવા ગૃહ-સ્થાની વસતિગૃહ જેવી સંસ્થાઓ પ્રતિ દીવસોજી પણ વધશે અને વિદ્યાર્થીઓની દૃષ્ટિર્મર્ચાદા વિસ્તૃત થાશે.

લોકમાન્ય લાલા લજપતરાયે ‘હિન્દુસ્થાનની કેળવણી’ વિષે માર્ડર્ન રીગ્યુમાં લેખ લખ્યો છે તેના વાચકોને સ્પષ્ટ થયું હશે કે આપણા વિદ્યાર્થીઓને શીવવાનું, સાંધવાનું, સ્નેહ કરવાનું, ઘેર પધારેલ મહેમાનને કેવી રીતે આનંદ આપવો તેનું, સગી તનું અને વાતોલાપ કરવાનું ઘણું થોડું જ્ઞાન હોય છે. તેઓ જણાવે છે કે જાપાનની શાળાઓમાં આ શિક્ષણ ખાસ અપાય છે, અને જાપાનના યુવકોને આમાંથી ઘણા વિષયનું જ્ઞાન હોય છે. પરંતુ આ અપૂર્ણતાઓ હાલની શાળાઓની પદ્ધતિથી પૂરી શકાય તેમ નથી. વસતિગૃહ એ એકલું જ સ્થળ છે કે જ્યાં આને માટે ઉત્સાહી શિક્ષક કંઈક યોજનાઓ અજમાવી શકે. સંવિવાર જેવા સ્થાના કોઈ દિવસે વિદ્યાર્થીઓમાંથી અમુક મંસ્થાને સ્નેહ કરવાનું, કેટલાને ફેટલું કપડું સાધવાનું વગેરે કામ સોંપી શકાય તથા કાર્યક્રમમાં સહાગી પ્રશ્ન પૂછવડા, વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને અમુક વિષય પરત્વે સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવા પ્રશ્ન પૂછે તથા શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓ અમુક વિષય પર ફેટલું જાણે છે તે તપાસ કરવા પ્રશ્ન પૂછે, તે માટે કંઈક અનુકૂળતા કરી શકાય. અકનાડિયામાં એકદ દિવસે સંગીત મડળીની યોજના રાખી શકાય. આ રીતે સારમાં ઉપયુક્ત કાર્યોના શિક્ષણની શરૂઆત ત્યાં થઇ શકે.

૪

અખાલાલ માતીસાહેબ પટેલ.

નગરશેઠની ચતુરાઈ.

અમદાવાદના એક જાણીતા લક્ષ્મીમાં એક મોટી હવેલી જોવામાં આવે છે. ચાર માળની, ઉંચી ગગન સાથે વાતો કરતી, આ હવેલીનો આગળનો ભાગ ગંધા લાકડાનો છે, અને તેની અંદર સુંદર કોતરકામ કરવામાં આવેલું છે. અમેરિકા અને યૂરોપથી આવતા ઘણા મુસાફરો આ કોતરકામ જોવા આવે છે, અને તે જોઈને પોતાનો આનંદ પ્રદર્શિત કરે છે. પૈસીસના મ્યુઝીઅમ તરફથી મોટી કીંમત આપીને તે કોતર કામનો અમુક ભાગ ખરીદી લેવાની માગણી પણ એકવાર કરવામાં આવી હતી. પરંતુ અમદાવાદના સુભાગ્યે તે કોતરકામ હજી છે, તેમનું તેમજ છે. આ હવેલીની અંદરના ભાગમાં પણ નકશીદાર થાંભલા, તથા સુંદર કારીગરીવાળી છત, ઠેર ઠેર જોવામાં આવે છે. રંગતું તો આખાથે મકાનમાં નામ પણ નથી અને ઠેર ઠેર મોટાં મોટાં બાળા, અને બે ચાર મધપુડા પણ દેખાય છે.

મકાનની અંદર દાખલ થતા તેમાં કોઈ વસતુ હશે કે નહિ, તે પણ મજા થાય છે. ખડકીમાં દાખલ થયા, ઉપરને માળ ગયા, ત્રીજે માળ ગયા, ત્યાં સુધી કોઈ માણસ પણ મળતું નથી. છેક ત્રીજે માળે એક વૃદ્ધ બાઈ બેઠાં બેઠાં રાધડીમાં દેવતાને પૂજો નાખતા હતા અને પાસે રાધવાની કાંધક સામગ્રી પડી હતી.

અંદર એક ચોરડો હતો. તેમાં ઘણીજ સુંદર લાકડાની અંદર કોતરી કાઢેલી છત હતી. ભીંત ઉપર ચારે બાજુએ જુના જયપૂરી ચિત્રો ટાંગેલા હતા. વચમાં ઘણીજ કારીગરીવાળો, પણ જુના વખતનો, એક હીંચકો હતો. તેની સાકળો પીત્તળની હતી, અને તેમાં મોહક કારીગરી દેખાઈ આવતી હતી; પરંતુ પીત્તળનો રંગ કાળો થઈ ગયો હતો.

આ હીંચકા ઉપર એક રૂવાળદાર શેઠ બેઠેલા હતા. મોટી મોટી થોલીયાવાળી મુઠો, કપાળમાં પીળો ચાંદલો, મલમલનું ઝીણું પહેરણ, અને રેશમી કોરનું ગારીક પોતીયું, તેમના દમામમાં વધારો કરવા હતાં તેમની સામે લોંબ ઉપર, અદળસર, એક મુસલમાન બેઠેલો હતો. શેઠ બોલ્યા, "હુસેનમીયાં, જુવોને વખત કેટલા બધા ખરાબ આવ્યા છે? તેમાં તમે પણ મારા જુના માણસ થઈને આમ કરો. તે કાંઈ સાડું ઠહેવાય? જુવો, આ મહિને થોડા રૂપિયા આપું છું અને બાકીના આવતે મહિને ધીમે ધીમે આપીશ."

હુસેન—પણ સાહેબ વખત તો ખરાબ અમ જેવા કારીગરોને કે આપ જેવા શેઠ લોકોને? છતાં જનાબ, હું તો આપનો ત્રીસ વર્ષથી નોકર છું. મેં તો આપને ત્યાં ત્રણસો ત્રણસો માણસોની ટોળીયો ઉપર મુકાદમી કરી છે. આપના માડવીની પોળના કીનખાખના વણાટ કામ ઉપર, દિલ્લી દરવાજે સુતરના કામ ઉપર અને આ મકાનની અંદર જ

દેશમના વણાટ કામ ઉપર મેં દેખરેખ રાખી છે. હું તો હવે બુદ્ધ થયો છું. મને તો મારે મહિને પાંચ રૂપિયા આપશો તોએ અલ્લાના શુક શુભરી પડી રહીશ, પણ પ'દર માણસો હવે ફક્ત મારા હાથ નીચે છે. તેમને મારે શું કહેવું? એ બધા પૈસાને માટે કંકળાટ કરે છે.

શેઠ—વિમળશા મંત્રીના કુળના નળીરાને પણ આ બોલ સાંભળવાનો વળત આપ્યો છે. ભાઈ હુસેન, ત્રણ તાર ઉપર આ અહમદશાહનું શહેર વિખ્યાત હતું. અને મારા દાદાએજ મને કહેલું કે એમણે પોતે અહિંંવી માલ પેકીન અને રોમ સુધી મોકલેલો અને એમની હુડીયો એ બધે શીકરાતીતી. આ હુડીયોના ખાલી જોખાં હવે પણ આપણા ઓરડામાં પડેલાં છે. પણ ત્યાર પછી વખત બદલાઈ ગયા. સંથાનો તો મને કાંઈ બહુ ડર નથી. પણ ફેશને ઘર ઘાટ્યું. ત્યાના લોકો ફેશનવાળા થઈ ગયા, અને આપણે અહિં લોક ગરીબ થયું અને વળી ત્યાની ફેશનના છાંટા અહિં ઉડ્યા. હુસેન! તમારા જેવા કારીગરો કીનખાળની અદર જે ભાવ પાડો છો તે હજી પણ એ લોક જોઈને દિંગ થઈ જાય છે, પણ તેની કદર કેણુ કરે છે? માલ તો જોઈએ તેવો હજી કઢાવી આપું, પણ મૂલ આપનાર કેણુ છે? આ આપણા અમદાવાદના નાકરૂપ-શેઠીઆઓ દેશપરદેશ જઈ કાળા ડગલા પાટનું પહેરતા થયા અને ઘરમાં શેઠાણીયો તો બસ કાગળ જેવી સાડીયો ઉપરજ મોઢી પડે છે અસલનો કીનખાળ કે પટણી, ત્રણ પેટી સુધી કામ આપતા, અને ત્યાર પછી પણ, બાળીયે તો સોનું નિકળતું. હવેના આ ઝીક ચળકમાં તેનું નામ કે નિશાન કાંઈજ ના મળે; સોધું કયું?

હુસેન—શેઠ, હું કયા તે નથી જાણતો? આ માણ હમણાં ગિચારાં પોણારી વર્ષે આપ માટે રસોઈ કરે છે, તેમનાં દિલ ઉપરનું એક એક કપડું જોઈને સાડું શહેર દિંગ થઈ જતું. એ બધા કપડાં આપના દાદાની દેખરેખ નીચે મારા બાપે વણેલા પણ શેઠજી અત્યારે તે વાતને શું કરીયે? એક જે કારીગરો તો કહે છે કે જો જામને સાઝ સુધીમાં પૂરેપૂરા પૈસા નહિ મળે તો આખા જામમાં આપને ફેજત કરીશું અને કહી દઈશું કે શેઠને ત્યાં હવે કામ કાંઈ નથી અને ફક્ત ડોળની ખાતરજ માણસો રાખી ખાલી શાળોના અવાજ કરાવ્યા કરે છે.

શેઠ—શાળોના ખાલી અવાજ ના કડું તો શું કડું? જુની આગર સાચવી રાખવાની છે. બધું શાળકામ બંધ કરી માણસોને રબ આપું તો નાક કપાયા જેવું દુઃખ થાય છે. કોઈ રબ રજવાડામાં થોડો માલ ખરે છે, તેમાંથી પેટીયું કાઢું છું કાંઈ પણ મળતર હોય તો મારા લત્તીજને જ નોકરી કરવા મોકલું? તે ગિચારો વેપારનો કસ જાણેનો જ નહોતો. તેથી ઘણો આચક હતો હતો, કે વેપારમાં મારી સાથે જ એને જોડવો પણ શું બૂખે મરવા? આ હવેલીના હાલ જો મારો ટેક છોડાતો નથી. વેચું કે લાટે આપું, તો આગરુ જાય હુસેન, આ હવેલીમાં તો રાજગદ જેટલી ધમાધમ પચાસ વર્ષ પર થતી મને સાંભરે છે. હવે તો આદિનાથ જગવાન જે દહાડા દેખાડે તે ખરા.

હુમેન:—પણ શેઠ સાહેબ, એ દિન યાદ કરવામાં શો ફાયદો? હવે તો મને કહોને કે કારીગરોને શો જવાબ દેઉં?

શેઠ:—હમણાં તો તું બા, સાંજે હું માંડવીની પોળના કારખાના ઉપર આવી જઈશ અને પછી પેટી ઉપર જઈને કોઈ વ્યવસ્થા કરીશ.

હુમેન:—સાહેબ જરૂર ઠરજો. હવે કારીગરો મારા હાથમા નથી.

શેઠ:—હે જીનેંદ્ર ભગવાન ! આ હુમેન જેવાની નિમકહલાલીનો આવો જાહેલો મારે આપવાનો છે. હવે તો કાંઈ ઉપાય સૂઝે તો સાડું.

આમ કહી જમી લઈને શેઠ જરા આરામ લઈ જાણેરે કપડા પહેરતા હતા તેવામાં જાહારના ખડમાં કાંઈક ધમાધમ થતી સંભળઈ શેઠે ડોકીયું કરીને જોયું, તો પોતાનો લગ્નિજો એક કારીગર જોડે તકરાર કરતો હતો અને તેનો હાથ ઝાલી ત્યાં પકડી લાવ્યો હતો.

ભગીજો—હરામખોર, જેનું ખાચ છે, તેની આગર વિચે જાહાર જુકું જુકું ખોલતા શરમાતો નથી? તું ખરો મુસલમાન જ નથી કેટલું જુકું? શું મારા કાકાનો વેપાર જ નથી? છેલ્લા છ મહિનાથી શાળ ઉપર એક પણ દાગીનો ચઢાવ્યો નથી? જુકો. જોયું હોય તો તમને શું બેકા બેકા પગાર આપવાને રાખતા હશે?

શેઠ:—હડીસીંગ! શું છે? આ ધમાધમ શી માંડી છે? અને તે અત્યારે અહિં ક્યાંથી? હું તો ધારતો હતો કે તું તારા સાહેબ જોડે દક્ષિણ તરફ ગયો હોઈશ.

હડીસીંગ:—હા, કાકા, હું ગયો તો ખરો. પણ એ મિત્રસી સાહેબ હોકો! એણે માડું અપમાન કર્યું. મહેં એને ચોખ્ખું કહ્યું કે મારે કાંઈ તારી નોકરીની દરકાર નથી. અમારે તો ઘરનો મોટો વેપાર છે, પણ મારા કાકાએ કહ્યું કે નોકરીથી અનુભવ સારો મળશે, તથા દેશ જોવાશે, તે વધુ આગળ જાય લાગશે, માટે જ હું નોકરીમા રહ્યો છું પણ અપમાન ખમવા નહિ. હું ઉરકેરાઈ ગયો અને રાજીનામું આપી ચાલી આવ્યો છું.

શેઠ:—હે! શું? રાજીનામું આપી પણ દિધું?

હડીસીંગ:—કેમ કાકા, તમે આટલા ગભરાયલા કેમ જણાવ છો?

શેઠ:—કાંઈ નહિ ભાઈ, પણ અરે મહમદ! તેં શી ધાધળ માંડી છે? અને ખપી વાત કેને કેને કહેતો ર્યો છું? આવા નાટાન થવાય કે? ઇમાન નહિ રાખીયે કે?

મહમદ:—સાહેબ, ઇમાન તો મારા ગિર ઉપર છે. પણ હવે તો ઘરમાં જાજરી થઈ રહી છે, અને મોટી ઉધાર આપવા ના પાડે છે. હુમેન મને આજ પણ જવાળ નહિ આપ્યો એટલે હું શું કરું? હું કયા જુકું ખોલ્યો છું?

શેઠ:—પણ અલ્યા, તેં કેને કેને ખપી વાત કરી છે?

મહમદ:—સાહેબ, હું જાણતો જાહાર નિઠળ્યો તેવામાં જ સામેથી, નગરશેઠના મુનિમ વખતચંદ શેઠ મળ્યા તેમણે મને ખપી વાત પૂછી. હું કહેતો હતો તેવામાં

તો હઠીસીંગ શેઠ આવ્યા, ને મને અહિં લઈ આવ્યા. શેઠ, તમે કાંઈ મારા વેરી નથી મને મારો પગાર આપો તો મારે શું કામ બોલવું જોઈએ ?

શેઠ:—મહુમદ અત્યારે આ રૂપિયો લઈજા. એ પગારમાં નથી ગણવાનો અને કાલે બધાના પગાર ચૂકવી દેવાના છે.

મહુમદ:—અલ્લા તમારું લલુ કરે, સલામ શેઠ રજા લઉં છું.

હઠીસીંગ:—કાકા, મારાથી આ કાંઈ સમજાતું નથી. બધું શું છે ?

શેઠ:—મારું નશીબ, ભાઈ, તને જોઈું ના આવે, માટે જુદું સમજાવી નોકરી લેવ ડાવી, ત્યારે તું રાજીનામું આપીને આવ્યો. મહુમદે કહ્યું તે અક્ષર અક્ષર ખરું છે અને એમનો પગાર ચૂકવવા આ સોનાતું સાકળું ગણાવી નાંખવા જઈું છું.

હઠીસીંગ:—પણ કાકા તમે તો મને કહ્યું હતું કે તમારો વેપાર ધીકતો આવે છે અને ગામમા પણ બધા એમજ કહેતા હતા.

શેઠ:—મને હુમેશ એમ આશા રહેતી હતી કે આ ખરા વહેપારની કાંઈક કદર થશે અને તેથી ટેક અને આગર સાચવવા છળ કરતો હતો, દશ વર્ષથી દુનિયાને છેતરું છું પણ હવે હિંમતે નથી ને આશાયે નથી.

આમ વાતો ચાલતી હતી તેટલામા દાદર બખડયો અને યુવાન નગર શેઠ અને તેમનો વૃદ્ધ મુનિમ વખતચંદ ઉપર ચઢી આવ્યા. શેઠે એક નિસાસો નાંખ્યો અને પધારો પધારો કરી નગરશેઠને પોતાની સાથે હિંચકા ઉપર બેસાડ્યા મુનિમ તથા ભત્રિજા સાથે ગાદી હતી તે ઉપર બેઠા.

શેઠ:—આપના પગલા મારે ત્યાં, ક્યાથી ? કાંઈ કામ સેવા ?

મુનિમ:—શેઠજી નગરશેઠને ત્યાં, હાલમાં બે લગ્ન છે એમના નાના ભાઈ તથા બેનના લગ્ન ચેત્ર વૈશાખમા છે. શેઠની એવી ઈચ્છા થઈ છે કે, અસલી કારીગરીવાળા અને સુંદર માતાનો જ, આ વખતે ઉપયોગ કરવો. આખા શહેરમા આપના જેવો એ બાગતર્મા કોઈ નજીકાર નથી. હાથવણાટના ઉંચા રેશમની કોરવાળા એક સો ધોતી જોડા, તથા એક સો ડુપટ્ટા જોઈયે છીએ. તથા એક કોડી ઉંચામાં ઉંચી કારીગરીની, સુંદર ભાતવાળી, અને કુમાસદાગ, ભારે મૂવની પટ્ટણીઓ જોઈયે છીએ અને બે કોડી ચાલુ બરની સાડીયો જોઈયે છીએ. આ બધું બે મહિનામાં આપી શકશો ?

શેઠ:—હાજી, નગરશેઠનો હુકમ થાય અને કેમ તૈયાર કરી ના આપીયે ? પણ શેઠ સાહેબને વળી આ જુની ફેશન ક્યાથી યાદ આવી ?

મુનિમ:—શેઠ તો એ બાગતર્મી ઘણું ખત રાખે છે. હાલમા વિલાયત ગયા હતા ત્યારે, એમણે ઘણું જોયું. લંડનમાં એક પ્રદર્શન થયું હતું, તેમાં બધો ઇંગ્લાંડની બનાવટનો જ માલ મૂકેલો હતો. તેની બાલુમા ફ્રાન્સની કારીગરીના થોડા નમૂનાઓ

હતા, તે ઉપરથી ઇંગ્લાંડના બેંચારીઓએ ઘણી ધુમરાણ કરી અને પ્રદર્શનના વ્યવસ્થાપકોએ તે ઉપડાવી લીધા. વળી બેંચાયમમાં, સાધારણ વર્ગની સ્ત્રીઓ દોરાની બુલ-લેસ-બનાવવાના હુલ્લરથી પોતાનું પેટ ભરે છે, પણ કારીગરીમાં ખીબા દેશોની લેસ કરતાં તે ઉતરતી હોવાથી, તેની ખપત ખરોખર થતી નહોતી, અને અસખ્ય સ્ત્રીઓને પેટ ભરવાની પણ મુશ્કેલી નહતી હતી. આ વાત બેંચાયમના રાષ્ટ્રીસાહેબની બાણમાં આવી. એટલે તેમણે બેંચાયમની સ્ત્રીઓની ઇનાવટની લેસનું જ એક પ્રદર્શન કર્યું અને તેમાંથી ઘણા માલ ખરીદ્યા એટલું જ નહિ પણ થોડા દિવસ પછી તે લેસો લગાડેલાજ કપડા પહેરીને બહેરમા ફરવા માંડ્યું. આ ઉપરથી ત્યાં આગળ તેવી લેસ પહેરવાની ફેશન થઇ અને પરિણામે તે હુલ્લર ત્યાં આખાદ થયો અને ગરીબ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સુધરી.

શેઠ—શાખાશ, શાખાશ, હું હવે સઘળી વાત સમજી ગયો છું; અને નગરશેઠને તૈયા મુનીમજીને ઘણા ધન્યવાદ આપુ છું. મારા કારીગર મહમદના ઇનડાટથી ખરી સ્થિતિ મુનિમજીના કબજામાં આવી ગઇ અને નગર શેઠને તેમણે તે વાત બહેર કરી અને કુળવાન તે કુળવાન, બતભાઈનું દુ.ખ સહન ન કરી શકાયાથી આ મુકિત તેમણે કરી ભાઈ, તમે ઘણું સુખ લોગવજો, આપજ અમારા નેતા છે, આપ જ ફેશનોના પાડનાર છે. તેને જાહેરે ગોરાઓની ભૂરકીમાં અંગાઈજઈ તેમની ફેશનો બહુ કરવાનું છેલું કેટલાએકને લાગ્યું છે. અમારો રજવાડો, અને અમારો શેઠીયા વર્ગ, તે જે ફેશન પાડશે તે પડશે. અમને સૂચનાઓ મળશે તો અમે પણ નવી ફેશનનો માલ તૈયાર કરી શકીશું. પણ આપ મરકાર નેતાપણું વેગણું મુકી વાનર નકલ કરતા નહિ.

નગરશેઠ :—મને નકામું માન આપ્યો નહિ. આપનો માલ જ એવો છે કે લેવાનું મન થાય. મેં જે સામાન ગણાવ્યો તે યાદ રહ્યા હશે અને દ્યો આ હુડી રૂ. ૫૦૦૦) ની તેના મૂલ માટે અગાઉથી આપી મુકુ છું કે પાછળથી મારે સામટી રકમ આપવી પડે નહિ. હવે રજા લઈશું. શેઠ કાઠ કામકાજ હોય તો ફરમાવતા રહેશે.

શેઠ—હકીસીંગ ! આ મુનિંગે તદખીર કરી લાગે છે. હવે તારે નોકરી કરવા જવાની જરૂર નથી તારા અનુભવનો મને ઠાઠક લાભ આપ. હાલના લોકોને પમંદ પડે તેવો માલ પણ આપણે કાઢવા પ્રયત્ન કરીશું.

*

*

*

નગર શેઠને ત્યાંના તે લગ્ન આખા ગામમાં ચર્ચાઈ રહ્યા હતા. વાતો ચાલની હતી કે નગર શેઠની જીદથીજ તેમના ઘરની સ્ત્રીઓએ મોટી પટ્ટીઓ પહેરી હતી. આગેલા ઉપર પણ અસહી કારીગરીવાળા સેવા નાંખવામાં આવ્યા હતા. લગ્નના શરવાવમાં પણ ઘણાને રેશમી પોતી બોડા, ચલોના હુપડા, અને સાડીયો,

અધુન હાથ વણાટું મળ્યું હતું. તે પછીના બધા લગ્નગાળામાં નગરશેઠના ઘર જેવોજ માલ વધારે ઉપયોગમાં આવ્યો હતો.

હઠીસીંગ શેઠ હવે શાળાના કારખાનામાં પાવરધા થઇ ગયા છે. તેમણે ળેપારમાં નવો ઉત્સાહ, અને નવો સાહસ આણ્યો છે. મોટા શેઠ ફક્ત હવે સલાહ જ આપે છે. હુસેનને પાછી ત્રણસો કરીગરના સુકાદમની પદ્ધતિ પ્રાપ્ત થઇ છે, શેઠની બુની હવેત્રીમા પણ શાળાના ખર્ચડાટ થઈ ગયા છે, તથા રંગની તેજી આવી ગઇ છે. એમના સુતર, રેશમ, અને કસળ ત્રણે તારના કારખાના જેવા સેંકડા મુસાફરો આવે છે. મોટા શેઠ હવે નગરશેઠવાળો બતાવ, ઉપકારના ભારની વૃત્તિથી બધાને કહેવા માંડ્યો છે અને નગરશેઠની ચતુરાઈ ઉપર બધા આક્રીન છે, અને કહે છે કે નગર શેઠે તો ત્રણ તારના ત્રણ થાંભલા કર્યા, અને તે ઉપર આપું શહેર ટકાવ્યું છે.

આવાજ હજે આપણા મહાજનના, ગામના, અને સમાજના આગેવાનો.

કેશવપ્રસાદ ઇલાલાલ દેસાઈ.

દુધની પરસ્પર સહાયકારક મંડળીઓ.

(CO-OPERATIVE DAIRY SOCIETY)

હાલમા શહેરના વૈભવ લોગવતી પ્રબલે સ્વચ્છ દૂધ તથા ધી મળી શકતાં નથી, તેમજ જ્ઞાના ગાળકોને સ્વચ્છ દૂધ જે તેમની છાંદગીના આધારભૂત છે, તે સ્વચ્છ સ્વરૂપમાં મળી શકતું નથી તેથી પ્રજા નિર્ણય ધાય છે અને ગાળકોમા રાગતું ને મરણતું પ્રમાણ વધતું જાય છે. દૂધ સિવાય અણવધુ તે સારું પણ અસ્વચ્છ દૂધ જે ક્રિયા વિરૂદ્ધ રાગવામા ને વાપરવામા આવ્યું હોય તે ખાવું કે ઉપયોગમા લેવું તે વિષ સંગાન છે. ૧૯૧૧ ની સાલમા જહા લાખ છોકરા અને જહા લાખ છોકરીઓ આપણા દેશમા જન્મ્યા તેમા ૧૦ લાખ છોકરા અને ૮૫૫ લાખ છોકરીઓ. ખરણ દૂધથી અને દૂધ નહિ મળવાથી મરણ પામ્યાં. બીજા સુધરેલા દેશોની સારી સરળાવતા દિવસમા એક દસકાની અંદર (૧૯૦૪-૧૯૧૩) એક વર્ષની અંદરના ગાળકોનું મરણ પ્રમાણ ૧૦૦૦ જેમે ૨૧૭૫ હતું તે નીચેના ક્રોડક પરથી જણાશે

એક વર્ષના બાળકનું સરાસરી

દેશ.

દસ વર્ષમાં મરણ પ્રમાણ

રિમાર્કસ.

એક હજાર ઉપર.

ન્યુજીલેન્ડ	૭૬	
સ્વીડન	૯૮	૧૮૯૪ થી ૧૯૦૩
સ્કોટલેન્ડ	૧૨૬	
ઈંગ્લાન્ડ ને વેલ્સ	..	.	૧૫૦	
બાપાન	૧૫૦	૧૮૯૨ થી ૧૯૦૩
લંકા	૧૬૬	
મુશીઆ	૧૬૭	
હિંદુસ્તાન	૨૧૭.૫	૧૯૦૪ થી ૧૯૧૩

ઉપરના કોઠા પરથી જોઈ શકાય છે જે દેશની પ્રજાને સ્વચ્છ દૂધ ને ઘી વગેરે ગળ્યે મળતાં અને ગાયના રક્ષણને માટે જેની વસ્તી અને રાજ પંકાયેલ હતા અને જેના આધારે દેશમાં સ્મૃતિ—સંપત્તિ વગેરે વારુ કરતું અને જે પ્રજા શારીરિક ને આધ્યાત્મિક શક્તિમાં મરવોંપરિ ગણાતી તેની પ્રજા આજે વૈભવમાં મળ માણવાથી બાળકોના ભોગના કારણે રૂપ થઈ છે ને દેશની પ્રજાને પાયમાલ થતી સઉ જાતે છે છતાં પણ ભાર નિદ્રામાંથી જાગવાની ઈચ્છા પણ જણાતી નથી વાહુરે! વૈભવી માયાની જાલ ને શહેરી જીવનની ગડીહારી!

નીચેના કોઠા હિંદના સુખ્ય શહેરોનું ૧૦૦૦ જન્મે મરણ પ્રમાણ સાલ સાથે બતાવે છે

સાલ	મુંબઈ	દીલ્હી.	કલકત્તા.	મદ્રાસ.
૧૯૦૪	૪૫૬.૨	૩૩૬.૪	૨૯૭.૪	૨૮૦.૯
૧૯૦૫	૫૫૭.૧	૩૪૦.૭	૩૧૭.૧	૩૧૬.૩
૧૯૦૬	૫૩૪.૭	૪૪૫.૧	૩૪૦.૮	૩૪૧.૨
૧૯૦૭	૪૨૩.૬	૩૬૪.૮	૨૯૩	૨૭૦.૭
૧૯૦૮	૪૫૦.૧	૫૦૦.૧	૨૬૬.૬	૨૬૬.૩
૧૯૦૯	૪૦૪.૭	૩૬૦.૫	૨૬૮	૨૬૫.૦
૧૯૧૦	૪૧૩.૯	૩૫૫.૦	૨૭૩.૫	૨૬૪.૧
૧૯૧૧	૩૭૯.૮	૪૧૮.૨	૨૫૧.૬	૩૦૫.૧
૧૯૧૨	૪૪૮.૨	૩૭૨.૭	૨૫૭.૫	૨૮૦.૪
૧૯૧૩	૩૮૧.૧	૩૧૬.૯	૨૭૪.૮	૨૬૩.૪
સરેરાશ.....	૪૪૫.૨૪	૩૮૧.૩૪	૨૮૪.૫૪	૨૬૭.૩

હિંદના ચાર મોટા શહેરોના બાઝકોના મરણ પ્રમાણના આંકડા સરખાવતાં મુંબઈની વસ્તીમાં મરણ પ્રમાણ વધારે છે ને કલકત્તામાં સર્વેથી થોડું છે, તેમ કહી શકાય તો આપણને-મુંબઈ શહેરમાં તથા મુંબઈ ઇલાકામાં સ્વચ્છ દૂધની ખાસ જરૂરી-આત છે, અને તે મેળવવા માટે સહાયકારક મંડળોની સ્થાપના વિશેષ પ્રમાણમાં થવી જરૂરી છે.

આવા મંડળોની પહેલ વહેલી સ્થાપના સ્વીટઝરલેન્ડમાં આવેલા કીસેન (Kiesen) નામના ગામમાં થયેલી હતી, જે વાતને આજ લગભગ ૧૦૦ વર્ષ થયાં છે, તેના પછી ડેનમાર્કની પ્રજાએ સંસ્થાનો લાભ જોઈને ૬૦-૬૫ વર્ષ પછી ભગૃતિમાં આવી અને ડેરી ઇંપની કહાડવા લાગી અને ત્યાર પછી યુરોપના બીજા દેશોમાં તેના બહોળો વિસ્તાર થયો.- ૧૯૧૨ ની સાલમાં સુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં લગભગ ૨૦, જર્મનીમાં લગભગ ૩૫૦૦, સ્વીટઝરલેન્ડમાં લગભગ ૨૦૦૦, ડેનમાર્કમાં ૧૨૦૦, ફ્રાન્સમાં ૭૦૦, અને આયર્લેન્ડમાં ૪૦૦ મંડળીઓ હતી.

હિંદુસ્તાનમાં આજથી લગભગ ૧૨ વર્ષ પહેલાં સરકારી મંડળોની સ્થાપનાની હિલચાલ શરૂ થઈ અને હાલ લગભગ ૧૫૦૦૦ થી વધારે મંડળીઓ દુસ્તીમાં છે, જેમાં ૭૦૦૦૦૦ (સાત લાખ) સભાસદો છે અને તેમનું કુલ ભડોળ ૭૭ લાખ રૂપિયા જેટલું અંકાએલું છે. મુંબઈ ઇલાકામાં આ સોસાયટીને હેતુ સફળ પડ્યો છે ને આગળ વધતો જાય છે હાલમાં ૭૦૦ સોસાયટી ૬૮૦૦૦ સભાસદો અને ૬૬ લાખનું ભડોળ છે, તે પૈકી દૂધની મંડળીઓની નીચે પ્રમાણે છે.

સભાસદોની સંખ્યા. થાપણ.

૧ અલીબાગ કો-ઓપરેટીવ ડેરી સોસાયટી	લીમીટેડ	૩૫	૧,૧૫૨-૮-૦
૨ બેલગામ	"	૨૪
૩ ધાણા	"	"	જાણવામાં નથી
૪ ગોમતીપુર	"	"	"
૫ ભાન્ડુપ	"	"	"

અલીબાગની સોસાયટી વધારે ચારી છે અને જાણુવા જેવું કામ કરે છે તેની વિગત નીચે પ્રમાણે છે. બીજી બે સોસાયટી શરૂઆત કરતી હોવાથી તેના સંપૂર્ણ આંકડા તથા હકીકતમયી શકતા નથી. અલીબાગની સોસાયટી વેસવી ને મૂળા નામના બંને માઇલ દૂર આવેલા ગામોમાંથી દૂધ એકઠું કરે છે તે ગામની નજદીક ૩૩૦ ખુચીને દોરને સ્વેલા માટે આરોગ્યના નિયમ પ્રમાણે સુપંચ ઘાંધેલાં છે. કેટલાક સભાસદો પોતાનાં જનાવડોને ઘેર જ રાખે છે. પણ બને વખતે દોહવાને માટે અહિં લાવવા પડે છે. ત્યાં સ્વચ્છ વાસણોમાં મેનેજરની દેખરેખ નીચે તે કામ થાય છે. દરેક સભાસદને એક પહોંચ આપવામાં આવે છે, જેમાં તેનું દૂધ નોંધી આપવામાં આવે છે. લેણું કરેલું દૂધ મોટા સ્વચ્છ વાસણમાં ભરી તાણું વાત્રી શહેરના બ્રાહ્મકોને પહોંચતું

કરવામાં આવે છે. દોહતી વખતે આંચળ ખરોખર સ્વચ્છ પાણીએ સાફ કરવામાં આવે છે. ગ્રાહકોની સંખ્યા ૭૬ છે અને ૧૯૧૫ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ૨૭૦૦ શેર દૂધ તેમને પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું.

બેલગામમા ગવળી લોકો પોતાના ઢોરોને દોહવાને વખતે નિયત સ્થાને લાવે છે ને નિયમ પ્રમાણે સ્વચ્છ રીતે દૂધ મંડળીના મલસદોને સોંપે છે, ને માસિક ૩૫૦૦ શેર દુધની ખપતી થાય છે.

આ સિવાય હિંદમાં—લખનૌ, જનારસ, હુબલી, મધ્ય હિંદુસ્તાન અને પંજાબમાં પણ આવાં મંડળો છે.

મંડળીનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે, (૧) સ્વચ્છ ને પૂરતું દૂધ પૂરું પાડવું. (૨) ગવલી વગેરે દૂધ વેચનારા લોકોની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવી. (૩) સારાં ને દૂધાળ દોરોને ઉછેરવાને ઉત્તેજન આપવું. (૪) ગવ્ય પદાર્થો સોંપાં ને સારાં મળી શકે.

૧. દૂધ વેચનાર ગવલી લોકોને પોતાનો માલ સ્વચ્છ ટેમ રાખવો તે જ્ઞાન હોતું નથી. દૂધમાં કયા પદાર્થો છે, અને તેને હાલની સ્થિતિમા રાખવાથી શું નુકસાન થાય છે, તેનું બીજકુલ જ્ઞાન હોતું નથી. દોહતી વખતે ગાય બેસના આચળ સાફ કરવાં, પોતાના હાથ ધોવા, જે વાસણમા દોહવું છે તે વામણ સ્વચ્છ કલાઈવાળું રાખવું વગેરે કોઈ જાતના નિયમ તેઓ પાળતા નથી. દોહવાનાં ઠામ પીતળનાં હોય છે, અને તે પુરતાં સાફ હોતાં નથી જેથી દૂધમા તેની અસર થાય છે. સ્વચ્છ પાણીએ ધોવાવા ન્હંએ તે ન કરતાં જરા તરા વીછળી ઉપયોગમાં લે છે. દોહવાયા પછી તેઓ ગમે તેવી ગંધાતી કે માખીઓ બહુબહુવી હોય તેવી જગાએ દુધ ખુલ્લું મૂકી રાખે છે જેથી આસપાસની ખરબ હવા દુધમાં પેસે છે ને માખીઓ ખરાબ વસ્તુઓના રજકણો દૂધમા પાડીને મિશ્ર કરે છે ને ઘણી માખીઓ તેમાં રામશરણુ પણ થાય છે. કેટલાક લોકો દૂધમાં પાણીનો ભેગ કરે છે ને વધારે ને વધારે પૈસાનો લોભ કરવા જાય છે. કેટલાકો તેમાં શીગોડનો કે તેવો બીજો આટો કે પદાર્થ નાખી 'દૂધનું' સત્વ બગાડી વધારે પૈસા લેવા યુક્તિ કરે છે. કેટલાક દુધ ઉતું કરી તેમાંથી મલાઈ કાઢી લે છે અને પાછળનું પ્રવાહી સત્વ વિનાનું દૂધ વેચે છે કેટલાકો વાસી દૂધ સાચવી રાખી અને તે પણ ખરાબ જગ્યાએ સારી વ્યવસ્થા વિના રાખી તે વેચે છે.

૨. ગવલીઓમા સંપ હોતો નથી. સાચે મળી તેઓ માલ ખરીદ કરતા નથી. પૈસાની જરૂર પડે ત્યારે મારવાડી લોકો પાસેથી ભારે વ્યાજે નાણાં લાવી પોતાનો વ્યવહાર દૂકે દૂકે નાણે ને ખરીદીએ ચલાવે છે. હિસાબ કિતાબનું સાફ જ્ઞાન ન હોવાથી લેવડ દેવડમાં તેમને નૂકસાન ખમવું પડે છે ને હમેશા દેવાદારની સ્થિતિમાં રહેતા હોવાથી પોતાના ધંધામાં નીતિથી લાભ નથી એમ સમજી દૂધમાં બગાડો કરે છે, ધંધામા નિરૂત્સાહી થાય છે ને સારી સ્થિતિમાં આવી શકતો નથી અને બીજી પાસ પ્રજાને ખરાબ દુધ મળે છે.

૩. આર્થિક સ્થિતિ સારી ન હોવાથી ઢોરોને પૂરતો પૌષ્ટિક યોગ્ય તેઓ આપી શકતા નથી. તેમને માટે સારી જગા કે હવા કિંમતવાળા મકાનો, તે સાફ રાખવાને પાણીની સગવડો, દરદ માટે ઇલાજ વગેરે કંઈ તેઓ મેળવી શકતા નથી; તેથી ઢોરો પણ દુર્બળ ને રોગી હોય છે અને તેનું દૂધ ખાનારને પણ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તેમજ ઢોર મરી ગયા પછી પોતાનો ધંધો ચલાવવાને સારાં ઢોર લેવાને નાણું ન હોવાથી ગમે તેવા હલકી કિંમતનાં ઘરડાં ને રોગી ઢોર તેઓ વેચતાં લે છે તેમ જ જે નાનાં પાડા પાડી કે વાછરડાં હોય છે, તેમને પોતાના પ્રમાણથી સારી રીતે તેઓ ઉછેરતા નથી, જેથી તે પણ ખરાબ સ્થિતિમાં આવે છે.

૪. ઉપરનાં ઘણાં કારણોથી આપણી પ્રજાને ધી-દૂધ સારાં મળતાં નથી, તેમ જ કેટલીક જગ્યાએ આપણા લોકો કે પરદેશી લોકો ડેરી કંપની કાઢી એકઠથુ વેપાર કરી દૂધમાંથી માખણ કાઢી લઈ બાકીનો પદાર્થ કેમીન બનાવવાને રાખી, આપણા જરૂરીયાતના યોગ્ય પર પોતાના સ્વાર્થને માટે તરાપ મારે છે. કેસીનના કારખાના આણંદમાં છે, ને અમદાવાદ વગેરે સ્થળોએ સામાન્ય લોકોને માખણવાળું દૂધ મળે છે, ફક્ત પૈસાદાર લોકોને જ મોઢે લાવે સાફ દૂધ મળે છે.

આ કાર્ય ચરૂ કરવા માટે જે યોગ્ય તરફ લક્ષ રાખવાનું છે:—

૧. ગવણી લોકો જેઓ સભાના માણસો છે તેમની પાસેથી દૂધ લેવું કરી લેવું.

૨. આવેલા દૂધને શહેરના ગાલકોને પૂરૂં પાડવું કે માખણ વગેરે પદાર્થ ઉત્પન્ન કરી તેની વ્યવસ્થા રાખવી. ખેડૂત વર્ગ અથવા ગવડી જે મંડળમાં નેડાવા ઇચ્છતા હોય તેમણે દરેક જણે યોગ્યમા યોગ્ય સારા ૩ ઢોર-લેસો ખરીદવાં જોઈએ, અને તે માટે મંડળ તરફથી તેમને પૈસા ધીરવામા આવે, અને તે પૈસા તેના હુમેશના આવતા દૂધની કિંમતમાંથી ધર ખર્ચનો તથા બીજા પરચુરણ ખર્ચનો હિસ્સો ગાલ કરી જમે કરતાં જયો જોઈએ. ઢોરને સારી જગ્યાએ રાખવાને માટે મ્યુનિસીપાલિટી કે લોકલ બોર્ડ તરફથી મફત અથવા ઓછા દરે મંડળને જમીન મળવી જોઈએ, અને તેના પર યોગ્ય વ્યવસ્થાવાળા ડુંપડાં, પાણીનું સાધન અને જનવરોને ખોવા માટેના ખડ વગેરેની સગવડ કરવી જોઈએ. રક્ષકો રહી શકે તેવા ડુંપડાં પણ ગાધી આપવા જોઈએ. જો યામ ન જાની શકે તો દરેક સભાસદ પોતાના ઢોરો ઘેર રાખે તો પણ ચાલે. માત્ર બંને વખતે ઢોરવાનું કામ મંડળના કામદારની દેખરેખ નીચે અચુક સ્થળે રાખવું જોઈએ.

દૂધની તૈયારી રસાયણિક રીતે-ગ્રામીય પદ્ધતિ મુજબ ૩-૫ દિવસ ને અંતરે અથવા પ્રથમ હમેશાં અવશ્ય થવી જોઈએ જેનું દૂધ તાવ વિનાનું-મોણું પડતું હોય, તેને યોગ્ય આપવાને સૂચના આપી પૂરતી દેખરેખ રાખવી જોઈએ. યોગ્યને માટે મંડળ તરફની ગોઠવણ વધારે હિતકર છે. મંડળે સામગ્રી કપાસીયા, ખોળ ખાણ, વગેરે જથ્થાબંધ લાવી રાખવાં, અને બધાને જોઈતા પ્રમાણમા

વહેચી આપવાં ને તેની કીર્તન તેમને ખાતે લખવી. આથી માલ સસ્તો પડે છે. આમાં પ્રત્યક્ષ નફો તેઓ જોઈ શકે છે, સહકારી તત્વના ફાયદા સમજે છે, વેપારીના દેવામાંથી બચે છે, ને સારો ધોરણ જનાવરોને મળી શકે છે. તેમજ ઢોરોના રોગના ઉપાય તથા અટકાવવાના ધંધાઓને માટે, તેમજ ખરીદ કરતી વખત પરીક્ષા માટે, ચાલાક અનુભવી સલાસદ મળી શકે તો ઘણું સારું. પણ તેવા માણસો ન હોય તો પશુ વૈદકશાસ્ત્રમાં પાસ થયેલ અનુભવી ડોક્ટરની ગોઠવણ રાખવી જોઈએ. તે અમુક નિયમિત દિવસોએ દરેક ઢોર તપાસી જાય ને લોકોને તેની સ્થિતિ સમજાવી જાય આ જ ને ગોઠવણો યુનિસીપાલીટી તરફથી સહેજ બની શકે તેવી હોવાથી અર્થાળ વાત નથી.

આવેલ માલને મંડળીના માણસો દ્વારા શહેર કે ગામડાના આહકોને પહોંચાડવાને ગાડી કે રેંકડી વગેરે માધ્યમ રાખવા અને રસ્તામાં બગાડ ન થાય માટે દૂધના મોટા વાસણોને તાળાં અને સીલ કરવાં જોઈએ દરેક આહકને ખાતે નિયમિત રકમ લખાય, અને તેનો માસિક હિસાબ તુરત ચૂકવી મંડળના કામમાં આગળ વધી શકાય. ગવલી કે ખેડુત પોતાનું દૂધ કાવડમાં કે માથે ઠામ લઈ વેચવા જતાં જે મુશ્કેલી હતી, તથા હિસાબની ખરીદી વગેરેની જે અડચણો હતી તે તેથી દૂર થશે. પોતાના પૈસા ચોખ્ખી રીતે વખતસર મળવાથી તે ઉત્સાહી થશે ને દેવામાંથી મુક્ત થવાથી બીજા માણસો તેમાં જોડાવા ઇચ્છા કરશે.

જો દૂધ ન વેચવામાં આવતું હોય તો યંત્ર દ્વારા તેની મલાઈ કાઢી માખણ બનાવી તેના રુખા કે ઘી વેચી શકાય અને જાડી રહેલા પદાર્થનું કેસીન બનાવી શકાય છે. આવો પ્રયોગ આણંદમાં થાય છે

ઉદાહરણ અને આંકડા માટે નીચેની ગણતરી ઉપયોગી થશે. તે એક 'માણસની ત્રણ લેસના હિસાબે છે પણ જો તે સહકાર મંડળથી શરૂ કરવામાં આવે તો કેટલો લાભ થાય તેનો ખ્યાલ કરી શકાયો

આવક	ખર્ચ	વર્ષ એકનો
૬૦૦-૦-૦ દૂધના માસ આઈના કિમ્મત	૩૦૦-૦-૦ ત્રણ લેસોની ખરીદીના	
શેરના આના એક લેખે.	૧૮-૦-૦ વ્યાજના	
૪૦-૦-૦ ખાતરના વર્ષ ૧ ના	૪૦૦-૦-૦ ઘાસ ખાણ વગેરેના	
૩૦-૦-૦ ન્હાનાં પાડા 'પાડીની કીમતના	૬૦-૦-૦ માણસનો ખર્ચ	
	૭૭૮-૦-૦	
૬૭૦	૧૬૨-૦-૦ નફો	
	૬૭૦-૦-૦	

ઉપર લખેલા હિંમાળમાં અઠ મામનું દૂધ ગણેલું છે. લેસોની કીમત વધારેમાં વધારે આંકેલી છે. ૩ ૭૫-૮૦ માં ઘણીજ ચારી લેમો મળી શકે. સાગી દેગાણુ લેસો સાજ સવારનું મળી ૦૧૧ મળુ દૂધ ઓછામાં ઓછું આપે છે. કિમાળમાં માત્ર ૦૧૧ મળુ ગણેલું છે. કદાચ હાલની લેમો તેટલું ન આપે પણ ૮ કે અડધો મળુ દૂધ કરનારી લેસો જો મેલી છે તો રોજનું ૧ મનુ દૂધ મળે તે ૩ ના ની કીમતનું થાય તેવી લેસના હિસાબે ઘણો જ ફાયદો થાય છે માત્ર ચારવાર, માચવણ, જોતકી અને કરકસર પર વધારે આધાર રાખે છે. તો જો આવા મડળો હોય તો ઘણો જ ફાયદો થાય એ દેખીતું છે

નાગરદાસ હરિશંકર પાઠક.

સામ્રાજ્યના બંધારણમાં હિન્દુનું સ્થાન.

(૧.)

સામ્રાજ્યપરિપદ્ધતિ ઇતિહાસ.

વિગ્રહ પહેલા સામ્રાજ્ય હતું તેવું સુલેહ પછી નહિ રહે એ વાત તો સૌ કોઇ સ્વીકારે છે. સન ૧૯૧૪ ના જુલાઈ માસ પહેલા જો કોઈએ એમ માન્યું હોત કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય સામે ઘણાં મળાણ રાજ્યો સુદ્ધ કરશે તો તેના જુદાં જુદાં અગ્રો વિખરાઈ જશે અને ઇતિહાસના આખા ક્રમમાં વિકસેલુ ઓછામાં ઓછા બાગણુવાળું મહાન રાજતત્ત્વ અંત પામશે કોઈ વિચારવત રાજપુરૂષો આશ્ચર્ય પામત નહિ પણ સુદ્ધ શરૂ થતાં તો સંસ્થાનો અને હિન્દુ ઇંગ્લેડથી ભેદભાવ રાખવાનો વિચાર પણ ન આણીને શત્રુદળ સામે રણથેત્ર ઉપર લડતા સામ્રાજ્યની ભાવનાથી વિશેષ કરીને અધ્યાત્મિક—શિથિલ રાજકીય એકતા ખંરી ગણીને પ્રસંગે નાટ થવાને બદલે મન અને હૃદયના ઉંડામાં ઉંડા ભાગમાં જળને વસી—એ ઇતિહાસનો એક મહાન અમત્કાર છે. વિચાર અને વૃત્તિમાં થયેલો આ ફેરફાર જેમ લડાઈ દરમિયાન તેમ લડાઈ પછી વાસ્તવિક સ્વરૂપ લેશે, અને તેથી જેમ સામ્રાજ્યના અભિયુક્ત વિજય માટે તેમ તેની નવી પુનઃવ્યવસ્થા માટે બ્રિટિશ રાજપુરૂષો તેમજ સંસ્થાનોના પ્રધાનો, હિન્દુના દેશી રાજાઓ તેમજ ગાહોશ પ્રભૃતો આતુરપણે વાટ જુએ છે.

સામ્રાજ્યની નવી વ્યવસ્થા દેવી થશે? તેમાં હિન્દુને શું સ્થાન મળશે?—આ ગંભીર પ્રશ્નો આપણા હૃદયમાં વારંવાર ધોળાય છે સવાલ જેટલો સ્વાભાવિક છે, તેટલોજ ઉત્તર કઠિણ છે, અને છતાં તે મળકમાં જો ચોજનાઓ રચવામાં આવે છે, તેની પરીક્ષા કરવામાં અને તેમાં હિન્દુની પહવીને બગાળર સમજવામાં આપણે જેટલો અમ્મ લઈએ તેટલો ઓછોજ છે

હવે, હિન્દની રાજકીય સ્થિતિ બે રીતે સુધરી શકે: (૧) આંતર વ્યવસ્થામાં સ્વતંત્રતા—સ્વરાજ્ય મળવાથી અને (૨) આખા સામ્રાજ્યને લગતા પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે જે રાજ્ય ધારણ રચાય તેમાં હિન્દને માનસર્થ પદ મળવાથી આમાંના પહેલા સુધારા તરફ આપણું ધ્યાન લગાઈ શકે થયા પછી તરત જ જે ચાલુ છે, અને દેશના પ્રતિનિધિરૂપ બે મહાન રાજકીય મંડળોએ—કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગ—ધણે જ સંગીન વિચાર કરીને સ્વરાજ્યની એક યોજના બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ અને પ્રજા આગળ રજૂ કરી છે પણ તે સાથે જ પણ જણાવવું જોઈએ કે બીજા પ્રકારના સુધારા તરફ અત્યાર સુધી આપણું ધ્યાન થોડું જ અથવા દોરાયું છે અને હેટલા એક બે માસમાં કેટલાક ખાસ પ્રસંગો બન્યા ન હોત તો કદાચ આપણે લગભગ છેવટ સુધી તેની ઉપેક્ષા કરી હોત પણ આપણા સદસ્યોએ તાજેતરમાં ઓછામાં ઓછા એવા બે બનાવો થયા છે કે જેથી આપણે સામ્રાજ્યના સવાલ વિષે સુધૃષ્ટિમાંથી જાગ્યા છીએ. પ્રથમ કારણ તો મી લાયન ઈર્લેન્ડની ચળવળ અને ખાસ કરી તેમના પ્રકટ થયેલો ખાનગી પત્ર, એ છે “સામ્રાજ્યનો મહાપ્રશ્ન” (The problem of the commonwealth)—એ વિષે મી ઈર્લેન્ડનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયે થોડા વખત થયો છે અને તે પછી તેઓ પોતે હિન્દમાં આવ્યા હતા; છતાં પણ એમ ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય કે જો તેમનો ખાનગી પત્ર—અને તે પણ કોંગ્રેસને અણીને વખતે—પ્રકટ થયો ન હોત તો સામ્રાજ્યના ધારણનો વિચાર કરવાને આપણે હાલ પણ તપર થયા ન હોત. મી. ઈર્લેન્ડની જે વિચારમરણિ અને અતિમ નિશ્ચય આ પત્રમાં માફૂમ પડે છે તે તેમના પુસ્તકમાં પણ ઘણા જ વધારે વિસ્તારથી જણાવેલાં છે, ઉલટું કેટલીક બાજોમાં તો પુસ્તકના કરવા આ પત્રમાં કાંઈક વધારે ઉદાર વિચાર પણ દર્શાવેલા છે. પણ હિન્દની મધ્ય આફ્રીકા માટે સરખામણી, હિન્દમાં લોહી રેલાય એ જોખમ વેદીને પણ અમુક ગતનીતિ અમલમાં મૂકવાનું સૂચન અને—સૌથી વધારે—મી. ઈર્લેન્ડ હિન્દના લોકોને પૈમે હિન્દી સરકારની મહેમાનગીરી લોગવીને હિન્દની સ્થાને મોટું કવત્રું કરે છે એ દેખાવ—આ સર્વે જોઈને આપણા મંડળો અને પત્રો સફાળા જાગ્યા છે, અને મી ઈર્લેન્ડે તેમજ બીજા લેખકોએ સામ્રાજ્યની જે યોજનાઓ રચી છે, તેની ચીણી તપાસ કરવાને તૈયાર થયાં છે.

આપણી જાગૃતિનું બીજું કારણ એ છે કે, લગાઈ દરમિયાન તેમજ લગાઈ પછી ઉપજતા કેટલાક મહાન સવાલો વિષે મસલત કરવાને સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની એક ખાસ પરિષદ આ માસમાં લંડનમાં ભરવામાં આવનાર છે. આ પરિષદની આ સામાન્ય સભા નથી તો પણ લૉર્ડ હાર્ડી જની સગકારે સ્વીકારેલા ઠરાવ સુજન હિન્દના પ્રતિનિધિને તેના કાર્યમાં પહેલી વાર દાખલ કરવામાં આવનાર છે એ જાણીને આપણી આતુરતા વધી છે. આ વિષે ખગર પણ લખનારમાં કોંગ્રેસ મળી હતી તે વખતે જ આપણને પહોંચી અને તેથી તેની અમરમાં ઘણા વધારો થયો છે. હિન્દના ખરા પ્રતિનિધિ તરીકે હિન્દી વલ્લર જ તે પરિષદમાં વિરાજશે અને સર મત્યેન્દ્ર સિંહ, વિકાનેરના મહારાજા અને સર જેમ્સ મેરટન તેના મલાહકાર તરીકે જ કામ કરશે એ જોઈને આપણું મન કંથવાયું છે. પણ

તેથીજ હ્રાદ્ય પછી સ્વાજાના અંધારણમાં હિન્દની પદનીનો ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરવાને આપણું મન તલપે છે.

આમ વિગ્રહના પ્રસંગથી તેમ જ આ બે ખાસ બનાવોથી ઉત્તેજિત થઇને આપણે સામ્રાજ્યની કોઈ યોજના તરફ વળીએ તે પહેલાં સામ્રાજ્યના સવાયો વિષે મનસત કરવાને જે સંસ્થાઓ ચાત્યાર સુધીમા ઘડાઇ છે, તેના ઇતિહાસનું સંક્ષેપમા અવલોકન કરવાની જરૂર છે; કારણ કે ભૂતકાળના અનુભવદીપ્ત-શિવાય ભવિષ્યના અંધકારમય માર્ગમા આપણે ભાગ્યેજ ચોક્કસ પગલે ચાલી શકીએ. આવી સંસ્થાઓ બે છે: (૧) સામ્રાજ્ય પરિષદ અને (૨) સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે નીમાએલી કમિટી (Imperial Defence Committee). સામ્રાજ્યપરિષદનો વિકાસ પ્રથમ તપાસીશું.

સંસ્થાનોની પરિષદ.

સામ્રાજ્યપરિષદ સન ૧૮૮૭ માં સંસ્થાનોની પરિષદ રૂપે પહેલી વાર મળી હતી. તેની ઉત્પત્તિમા પ્રત્યક્ષ કે પદેક્ષ રીતે બે સંયોગો મળ્યા હતા. પ્રથમ તો ૧૮૮૫ માં રૂશીયાની આગળ પડતી રાજનીતિથી યુદ્ધ થવાનો મંભજ જણાયો હતો અને પરિણામે સ્વરાજ્ય ભોગવતા સંસ્થાનો તરફથી આ પ્રમ ગ માટે તૈયાર થવા માટે નલાહની માગણીઓ ક્ષિટન પાસે વારંવાર આવવા લાગી. આથી તરત જ કેટલાક ઇંગ્લેન્ડ અમલદારોની એક કમિટી સંસ્થાનોના રક્ષણ માટે નીમવામા આવી આ પ્રમ ગ વધારે વિશાળ રચના અને સંસ્થા માટે પણ અનુકૂલ હતો અને ૧૮૮૭ માં વિકટોરિયા રાણીની જુબીનીને વખને જ્યારે બધા સંસ્થાનોના રાજપુરુષો લંડનમા આવ્યા હતા તે વખતે સંસ્થાનોની પહેલી પરિષદ ભરવાની તક લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ લીધી

સામ્રાજ્યની એકતા પોષવાને એક મહામ ઉદ્દેશની આ અરમામાં (Imperial Federation League) સ્થાપના એ આ પરિષદનું 'ળીજુ' કારણ હતું. ૧૮૮૪ માં મી. ફૅર્સ્ટરના પ્રમુખપણા નીચે આ મંડલ સ્થપાયું હતું અને "આખા સામ્રાજ્ય માટે એકત્ર રાજસત્તા સ્થાપીને તેની કાયમની એકતા વિકસાવવાનો" તેનો હેતુ હતો. તેમાં ઘણા મોટા રાજપુરુષો જોડાયા હતા અને તેની શાખાઓ કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલીયા અને ન્યુઝીલેન્ડમાં સ્થપાઇ હતી. તેના ક્રિટિકાસની વિગતોમાં અને તેના જુદા જુદા સિદ્ધાન્તોમાં અહીંયા ન જતા ક્ષેત્ર એટલું જ જણાવીશું કે તે ૧૮૯૪ માં વીએરાઇ ગયું ત્યાં સુધીમા તેણે ઘણી અસરકારક અગવળ કરી હતી, અને તે પછી પણ તેના ઘણા સંસ્કારો કાયમ રહ્યા છે.

પહેલી પરિષદમાં જ ઇંગ્લેન્ડ અને સંસ્થાનોના દરિગિન્દુ વચ્ચે ભેદ જણાયો હતો. એક પાસ ક્રિટિક રાજપુરુષોએ સામ્રાજ્યના રક્ષણના સવાલને પ્રાધાન્ય આપવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે રીતે સંસ્થાનો ઉપર ઇંગ્લેન્ડનો કાબુ વધે એવી કોઈ સામ્રાજ્યની યોજનાનું સૂચન કર્યું. બીજી પાસ ન્યુસાઉથવેલ્સે (ઑસ્ટ્રેલીયાના મુખ્ય પ્રાંતે) આવી કોઈ પણ ચેજના કબૂલ ન કરવા પોતાના અતિનિબિઓને ખાસ સૂચના આપી હતી અતે આ બેકકનું એક જ પરીણામ આપ્યું કે ઑસ્ટ્રેલીયાની પાસેના સમુદ્રમા નૌકાસૈન્યનો

એક વિભાગ સમજાવેલા જર્મ પ્રિન્ટને આપવા ઑસ્ટ્રેલીયાનાં બંધા સંસ્થાનોએ ઘણી રગઝગ પછી કબૂલ કર્યું.

કેનેડાની સરકારના આમ ત્રણથી બીજી પરિષદ ઓટાવા ખાતે ૧૮૬૪મા મળી. તે વખતે કેનેડામા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપાર સંબંધી સંધિ કરવાની દરખાસ્ત જોરજોરે ચર્ચાની હતી, પણ તે છેવટે મજબૂત લડન પછી નિષ્ફળ થઈ હતી. આથી ત્યાના પ્રધાનોને લાગ્યું કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુદા જુદા વિભાગ વચ્ચે વેપાર માટે કાંઈ લાભદાયક યોજના થઈ શકે તો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સાથે વેપાર સંબંધી મંધિ કરવાની લડત ફરીથી જાગે નહિ. સંસ્થાનોની આ પરિષદમા આ પ્રશ્ન ચર્ચાએ અને ઇંગ્લંડથી કેનેડાને રસ્તે ઑસ્ટ્રેલીયા જાય એવી આગમોટો ચકાવવાનું અને તાર નાખવાનું નક્કી થયું. પણ તેનું વાસ્તવિક પરિણામ કંઈ આવ્યું નહિ.

વિક્ટોરીયા રાણીની કાયમક જ્યુબીલીને પ્રસંગે મી. એમ્બર્લેને ત્રીજી બેઠક ૧૮૬૭ મા ભરી અને ૧૯૦૨ મા પોતાના પ્રમુખપણા નીચે તેમણે ચોથી બેઠક મેળવી. આ જનને પ્રસંગે આખા સામ્રાજ્ય માટે વેપારમા પરસ્પર સંરક્ષણની પોતાને મન ગમતી યોજના તેઓ પરિષદ આગળ રજુ કરી શક્યા નહિ કારણ કે બીજા પ્રધાનો તેની વિરુદ્ધ હતા અને બીજી પાસ સંસ્થાનો બ્રિટિશ નાકસૈન્યના ખર્ચમાં કંઈક ફાળો આપે એ હેતુથી તેમણે સામ્રાજ્યની એક કાયમી કારોબારી સત્તા સ્થાપવાની જે દરખાસ્ત મૂકી તેનો ઑસ્ટ્રેલીયા અને કેનેડાએ સંતકાર કર્યો નહિ. કારણ કે તે સભાનો અંકુશ પડતા પોતાની સ્વતંત્રતાનો તંમને કેટલેક અંશે લોગ આપવો પડે.

આ પછી સામ્રાજ્યના બંધારણનો સવાલ વિસારે પડ્યો નહિ. મી. એમ્બર્લેનું સ્થાન લેનાર મી. લીટલટને, સંસ્થાનોના પ્રધાનોને એક પત્ર લખી પૂછાવ્યું કે સામ્રાજ્યની એક કારોબારી સભા અને તેને અંગે કાયમના અધિકારીઓની ઑફીસ સ્થાપવા વિષે તમારો શો મત છે? આ સૂચનાને જ્યારે કેટલાંક નાનાં સંસ્થાનોએ વધાવી લીધી, ત્યારે કેનેડા અને ઑસ્ટ્રેલીયાએ તેનો અણગમો જણાવ્યો. પરિણામે જ્યારે ૧૯૦૭ મા ગાયમી પરિષદ ભરાઈ ત્યારે એ ત્રીજ મતભેદ જણાયો કે જ્યારે બ્રિટિશ સરકારને ફક્ત સલાહ જ આપવાને એક સામ્રાજ્યની મહત્તી સ્થાપવાની બ્રિટિશ સત્તાધીશોની ઇચ્છા હતી ત્યારે, સંસ્થાનોના રાજપુરોને તો એવી મંદળી જોઈતી હતી—અને ઑસ્ટ્રેલીયાના પ્રધાન મી. ડીકીને એવી દરખાસ્ત પણ રજુ કરી હતી કે—જેમા ઇંગ્લંડના જેવી જ સરખી પદવી સંસ્થાનોને મળે આથી સ્વાભાવિક રીતે કંઈ નિર્ણય થઈ શક્યો નહિ પણ આ પરિષદને સામ્રાજ્યની પરિષદ તરીકે ગણવાનું અને તેની બેઠક ચાર વર્ષને અંતરે મેળવવાનું તેમજ તેને અંગે કેટલાક ખાસ અધિકારીઓને સંસ્થાનોના મંત્રીની ઑફીસમાં રાખવાનું નક્કી થયું. કેટલાક સંસ્થાનોના મુખ્ય રાજપુરોના અનેક સલાહકાર મંદલ તરીકે જે પરિષદ સ્થપાઈ હતી તે હવે ઇંગ્લંડ તેમ જ સંસ્થાનોના સભ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના પ્રધાનોની સામ્રાજ્ય પરિષદ બની અને તેમાં ઇંગ્લંડ સુધ્ધાત સર્વે દેશના પ્રતિનિધિઓને સરખી પદવી આપવામા આવી.

છઠ્ઠી બેઠક—૧૯૧૨

પાંચમી બેઠક પછી ચાર વર્ષ ૧૯૧૧માં પૂરાં થતાં હોવાથી તે વર્ષમાં આ પરિષદ મેળવવાનું નક્કી થયું અને તેમાં જે પ્રશ્નની ચર્ચા થઈ તે અતિશય ગોઘઘાયક હતી. આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે મોટાં મંથાનોથી જુદા પડીને નાનાં સંસ્થાનોએ આખા સામ્રાજ્ય માટે એક બંધારણ રચવામાં પોતાની સંમતિ દર્શાવી હતી આનું કારણ એ જ છે કે ત્યારે એક સત્તા સ્થપાતાં મોટાં સંસ્થાનોને પોતાના કેટલાક હકનો ભોગ આપવો પડે, ત્યારે નાના મંથાનોને કંઈ પણ ભોગ આપવો પડે નહિ; કારણ કે તેમને એવા મોટા હકો આપવામાં આવ્યા નથી આથી આપણને જોઈને આશ્ચર્ય થતું નથી કે ન્યુઝીલેન્ડના વડા પ્રધાન સર જોસફ વોર્ડે સામ્રાજ્યના બંધારણ વિષે એક દરખાસ્ત આ પરિષદ સમક્ષ મૂકી હતી. શરૂઆતમાં તો તેમણે એવી દરખાસ્ત મૂકી હતી કે સંસ્થાનોને લગતા સવાલોના સંબંધમાં બ્રિટીશ સરકારને અલાહ આપવાને માટે મંથાનોની એક કાયમી સલામી મળવી. આ દરખાસ્તનું એક ખાસ તત્વ એ હતું કે તેથી સંસ્થાનોની સ્વતંત્રતા જરા પણ ઓછી થતી ન હતી. પણ એસાફરી દરમ્યાન પોતાના પ્રધાન સર જોન પ્રીન્ડલે સાથે ચર્ચા કરતાં તેમના મનમાં પરરાજ્યો સાથે સંબંધનું ગંભીર મહત્વ વધ્યું અને પરિણામે સમગ્ર સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ પાર્લામેન્ટ અને તેને જવાબદાર પ્રધાનમંડળ રચાય એવું બંધારણ રચાવવાની દરખાસ્ત સર જોસફે મૂકી. આવી યોજનાને અત્યારે જે ઉત્સાહથી વધાવી લેવામાં આવે છે તે જોનાર વાચકોને જાણીને નવાઈ લાગશે કે આ દરખાસ્તને બીજા સંસ્થાનોના કે ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનોએ જરા પણ ટેકો આપ્યો નહિ મોટાં સંસ્થાનો તો સ્વાભાવિક રીતે તેની વિરુદ્ધ હતાં, કારણ કે પોતાને મળેલા એક પણ હકનો ત્યાગ તેમને કરવો ન હતો. બીજા પાસે બીજા દેશેા સાથેની રાજનીતિમાં ઇંગ્લેન્ડને જે સંપૂર્ણ મત્તા છે તેમાં બીજા કોઈને લાગીદાર કરવાની તેમની ઇચ્છા ન હતી. ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાન અને તે પરિપદના પ્રમુખ શ્રી. એસ્કવીથે, નવી પાર્લામેન્ટમાં ઇંગ્લેન્ડના જેવો જ ચુંટણીનો હક સંસ્થાનોને આપવાની સૂચનાને હસી ઠાલી અને ઘણી જ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે પરદેશીય રાજનીતિના કાળમાં સંસ્થાનોને કંઈ પણ હિસ્સો આપી શકાય નહિ. આમ મોટાં સંસ્થાનો અને ઇંગ્લેન્ડ આ દરખાસ્તથી વિરુદ્ધ હોવાથી તે કેવળ નિષ્ફળ થઈ

સામ્રાજ્ય-સંરક્ષણ-કમિટી.

સામ્રાજ્યના પ્રતિનિધિરૂપ આ બીજી મંડળ છે એમ આગળ જણાવવામાં આવ્યું હતું અને તે વિષે ૧૯૧૧ ની પરિપદના સંબંધમાં જ લખવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૮૮૭ માં લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ બીજા રાજ્યો સાથેના સંબંધ વિષે પરિષદમાં ખાનગી ભાષણ આપ્યું ત્યારથી તે વિષય પરીની બેઠકોમાં જુદા જુદા સ્વરૂપમાં ચર્ચા થતો. ૧૯૦૭ માં બ્રિટિશ વડા પ્રધાન સર હેન્રી કેમ્પબેલ જનરલેને પરિષદને ખુલ્લી મૂકતાં જ જણાવ્યું હતું કે “નૌકાસૈન્યનો ખર્ચ અને પરદેશીય રાજનીતિનો કાળ સાથે જ જાય છે.”—અર્થાત્ સંસ્થાનો નૌકાસૈન્યના ખર્ચમાં નહિ

જેવો જ હિસ્સો આપતાં હોવાથી તે રાજનીતિમાં તેમને કંઈ ભાગ મળી શકે જ નહિ આ ચેનવણી છતાં તે રાજનીતિના તાજા દાખલા ચર્ચાયા હતા અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે મી. ડીકીને એવો ઠરાવ ગ્લુ કચેરી હતો કે જેથી સંસ્થાનાને ખીલત દેશે. સાથે મંજૂર થયેલામાં કંઈક હક મળે. આ પછી બ્રિટિશ પ્રધાને કરેલી એક સમિતી ઓસ્ટ્રેલીઆની સરકાર ઘણી નારાજ થઈ અને આવતી પરિષદ આગળ રજુ કરવાને એક ઠરાવ મોકલ્યો. આથી ૧૯૧૧ ની પરિષદમાં બ્રિટિશ સરકાર ઉપર ફરીથી સખ્ત ટીકા થવાની અને કદાચ તેની વિરુદ્ધ વધુ મને કંઈ ઠરાવ પસાર થવાની બ્રીટીશ પ્રધાનોને ધાસ્તી લાગી. આ મંચેગોમાં તેમણે એક આખાદ યુક્તિ રચી. આમની મલામાત્યારે સરકારને પૂછવામાં આવ્યું કે ખીલત દેશે સાથે બ્રિટનની રાજનીતિ વિષે આવતી પરિષદને ખાનગી રીતે ખબર કરવામાં આવશે કે નહિ ત્યારે જણાવવામાં આવ્યું કે આ વિષય સામ્રાજ્યના સંરક્ષણ માટે નીમાયેલી કમીટીમાં ચર્ચવામાં આવશે—આર્થાત્ પરિષદમાંથી પરદેશીય રાજનીતિના વિષયનો બહિષ્કાર થશે.

ઠહેવાની લાગ્યે જ રૂર છે કે સંસ્થાનોની ઉગતી મહત્વાકાંક્ષા ઉપર દાખ મૂકવાને જ આ પગલું ભરવામાં આવ્યું હતું, અને તે આવી રીતે, સામ્રાજ્યની પરિષદમાં સંસ્થાનો ઈંગ્લંડના જેવી જ પદવીમાં હતાં—દરેક સંસ્થાનની માફક ઈંગ્લંડનો પણ તેમાં એક જ મત હતો અને તેની બેઠકો તદ્દન બહેર હતા. બીજી પાસ આ મંરક્ષણ કમિટી તો બ્રિટિશ સરકારનું સલાહકાર મંડલ જ હતું અને તેમાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ શિવાય લશ્કર અને નૌકાસૈન્યના વિષયમાં નિષ્ણાત ગૃહસ્થો પણ બિરાજતા હતા. તેને કેવલ સલાહ આપવાની જ હોવાથી કોઈને મત આપવાનો તો હતો જ નહિ. ઉપરાંત, બધું કાર્ય સ્વાભાવિક રીતે ખાનગીમાં કરવાનું હતું. એટલે એક પાસ સંસ્થાનોના પ્રધાનો પોતાની કુર્ચાહો બહેરમાં મૂકી શકે નહિ અને બીજી પાસ બ્રિટિશ સરકાર જે કંઈ કરે તે તેમને પૂછીને કર્યું છે એમ ઠહેવાય આ કમિટી સ્થપાયા છતાં પણ સર નેસક વૉર્ડે પોતાની દરખાસ્ત ઘણા વિશાળ ધોરણ ઉપર રજુ કરી; પણ તેને કેવો સત્કાર મળ્યો તે આપણે જોયું છે.

સામ્રાજ્ય પરિષદમાં હિન્દ

આ પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિત્વ વિષે ઠરાવ લૉર્ડ હાર્ડિંગે સ્વીકાર્યો તે પહેલા હિન્દનું નામ તેની બે બેઠકોમાં સંભળાયું હતું. ૧૯૦૭ ની પરિષદમાં હિન્દી વલ્લરની સભાના એક સભાસદ સર જેમ્સ મેકે, વડા પ્રધાન સાથે ખાસ ગોઠવણથી હાજર રહ્યા હતા અને લૉર્ડ એટલને પહેલી સભામાં જણાવ્યું હતું કે “હિન્દને વિષે કંઈ સવાલ ઉપસ્થિત થાય તો (હિન્દી વલ્લરની) સભાના એક મશહુર સભાસદની સલાહ તમે મેળવી શકશો.” હિન્દની આર્થિક સ્થિતિપરતે (વેપારમાં) સંરક્ષણના પ્રશ્ન વિષે તેઓ બોલ્યા હતા અને ચર્ચામાં તેમને વારંવાર હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે સંભાવામાં આવ્યા હતા; પરંતુ પછીથી લૉર્ડ હાર્ડિંગે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે તેઓ “પરિષદના સભાસદ તરીકે નહિ કે હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે નહિ પણ હિન્દ વલ્લર તરફથી હિન્દનું દષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવાને” ત્યાં હાજર રહ્યા હતા.

૧૯૧૧ ની પરિષદમાં સામ્રાજ્યની રાજનીતિ અને બંધારણના મોટા પ્રશ્નો ચર્ચાયા હતા અને હિન્દના પ્રતિનિધિત્વનો સલાહ ઉત્પન્ન થયો ન હતો. પણ ૧૧ મે દિવસે હિન્દી વલ્લર લોર્ડ કુ પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા અને સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો અને હિન્દ વચ્ચે વધારે સારો લાવ બાંધવા ઠરવા વિષે તેમણે વિચેચન કર્યું હતું.

આ પછી લગભગ શરૂ થવાથી વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ છે ૧૯૧૧ થી ચાર વર્ષ—એટલે ૧૯૧૫ માં સામ્રાજ્ય પરિષદ ભરાઈ શકી નહિ. તે જ વર્ષમાં “સામ્રાજ્ય પરિષદમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ-મોકલવા દેવા બ્રિટિશ સરકારને વિનંતિ કરવા” નો ઠરાવ સ્વીકારવામાં આવ્યો. પણ લોર્ડ હાર્ડિંગે જણાવ્યું હતું કે પરિષદની સંમતિ શિવાય તેના બંધારણમાં કંઈ પણ ફેરફાર થઈ શકતો નથી અને તેથી ધારતી રહેલી હતી કે પછીની એક સભામાં હિન્દના પ્રતિનિધિત્વ વિષે ઠરાવ થયા પછીજ હિન્દને તેમાં પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર મળશે. સદ્ભાગ્યે ગયા વર્ષમાં બ્રિટીશ સરકારે સંસ્થાનોના પ્રધાનોને પણ લખીને હિન્દને વિષે તેમનો મત પૂછાવ્યો હતો અને તેમની સંમતિ મળવાથીજ હમણાં મળવાની પરિષદમાં હિન્દી વલ્લર હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે બિરાજવાના છે.

સાર.

સામ્રાજ્યપરિષદના આ ઐતિહાસિક અવલોકનમાંથી નીચેના ત્રણ મુદ્દા તરી આવે છે:—

(૧) સામ્રાજ્યના બુદ્ધા બુદ્ધા લાગ વચ્ચે વેપારના સંબંધમાં કંઈક ચોક્કસ રાજ્યનીતિ યોજવી એકદમ એક સૌએ કમૂલ કર્યું છે; પણ જ્યારે બ્રિટિશ રાજ-મુરખોએ સામ્રાજ્યમાં વેપારની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની હીમાયત કરી છે, ત્યારે સંસ્થાનોએ પરસ્પર સંરક્ષણની માગણી કરી છે. મુદ્દથી આ બાબતમાં નવી દૃષ્ટિ ઉઘડી હોય એમ જણાય છે; પણ સુલેહ પછી કેવી આ સંબંધમાં રાજ્યનીતિ અનુસરવામાં આવશે એમ કહી શકાય એમ નથી.

(૨) સામ્રાજ્યના સંરક્ષણના અને પરદેશીય રાજનીતિના સલાહી પરિષદમાં વારંવાર ચર્ચાયા છે. કેટલાક સંસ્થાનો સંરક્ષણના ખર્ચ ખાતે કંઈક રકમ ઇંગ્લંડને આપવાં હતાં અથવા પોતાના જોનમાં કંઈક લશ્કર કે નૌકાસૈન્ય રાખવાં હતાં. ઉપરનાં વર્ષોમાં આ પ્રત્ન સામ્રાજ્ય-સંરક્ષણ કમિટિને સોંપી દેવામાં આવ્યો હતો. પરદેશીય રાજનીતિનો તકરારી સલાહ ૧૯૧૧ માં પરિષદના કાર્યક્રમમાંથી દૂર કરી આજ કમિટિને કેવી રીતે સોંપવામાં આવ્યો એ ઉપર જણાવ્યું છે. પણ એ તો સ્પષ્ટ જ છે કે જ્યારે સંસ્થાનોએ પોતાની સ્વતંત્રતાને જરા પણ આંચ ન આવે એવી રીતે—ખાસ કરીને પોતાને લગતા પરદેશીય-રાજનીતિના સલાહોના નિર્ણયમાં—સરખો ભાગ માગ્યો છે, ત્યારે ઇંગ્લંડે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિને સલાહકાર તરીકે જ ગણવાની મરજી દર્શાવી છે.

(૩) સામાન્યતા બંધારણનો સવાલ ૧૯૦૭ માં અને ખાસ કરીને ૧૯૧૧ માં ધર્મીઓ હતા. સામાન્ય પરિવર્તને અંગે સ્થાનોના પ્રતિનિધિઓના ણનેલા કાયમી અધિકારી ગંડળને સ્થાપવાની મી હાકીનની યોજના સ્થાનોને રૂચી ત્યારે ઇંગ્લેન્ડને ન રૂચી, અને સામાન્યતા પ્રતિનિધિરૂપ નવી પાર્લામેન્ટ અને પ્રધાનમંડળ સ્થાપવાની ૧૯૧૧ ની દરખાસ્ત ઇંગ્લેન્ડે તેમજ મંસ્થાનોએ નાપસંદ કરી. આ સબંધમાં સામાન્યતા બંધા લાગતી વૃત્તિમાં કંઈ ફેરફાર થયો છે કે નહિ—સામાન્યતા બંધારણની આ યોજના હવે સર્વે સ્વીકારશે કે નહિ એ આપણે હવે પછી જોઈશું.

ઈ. ક. યાજ્ઞિક.

કેળવણી ખાતાનો વાર્ષિક રિપોર્ટ.

(૧૯૧૫-૧૬.)

રાજ્યકારભારના મહત્વના ખાતાં પૈકી કેળવણી ખાતું એ અગ્રસ્થાને હોય છે, લયકર શુદ્ધને વખતે પણ યુરોપના તમામ રાજ્યો આ ખાતાને માટે ઓછી કળણ નાખતા નથી, ગરકે વિશેષ રાખતા થયા છે હિંદુસ્થાનમાં એકંદરે જોતાં આ ખાતામાં તેમજ કેળવણીના કામમાં પોતાની આખી છંદગી કાઢનારા પ્રેફેસરો, માસ્ટરો, ટેપુટીઓ, મહેતાજીઓ, મહેતીજીઓ વગેરેને યોગ્ય માનમરતબો તથા વેતન મળતા નથી નાના શહેરો અને ગામડામાં તો તળાટી અથવા પટેલના મુકાબલામાં મહેતાજી કાંઈ હિસાબમાં લેખાતો નથી. કેળવણીનું મહત્વ દિનપ્રતિદિન વધારે જણાશે, તેમ તેમ પ્રજાની જાણમાં આવશે, કે દેશની લવિધ્યની પ્રગતિનો મોટો આધાર મહેતાજી માસ્ટરોપર છે.

કેળવણીના બુદ્ધા બુદ્ધા વિભાગોમાં કેટકેટલું કામ થયું, નવા ફેરફારો શું શું થયા, ખર્ચ કેટલો થયો, વગેરે બાબતો પ્રજાને જાણવા માટે દર સાલ કેળવણી ખાતાના ડીરેક્ટર તેનો રિપોર્ટ અંગ્રેજીમાં જહાર પાડે છે, વળી તે રિપોર્ટની પુરવણીમાં આંકડાનું એક પુસ્તક જહાર પાડવામાં આવે છે, જેમાં બુદ્ધા બુદ્ધા છંદગીઓમાં ક્યા ક્યાં કેટ કેટલી નિશાળો છે, તેમાં કેટલા વિદ્યાર્થીઓ—છોકરા અને કન્યા ગીએ છે, તે દરેક પાછળ શું ખર્ચ થાય છે, નિશાળે જતા બાળકોનું પ્રમાણ કેલ વસ્તી ઉપર કેટલું આવે છે, વગેરે વિગતવાર આંકડાઓ આપવામાં આવે છે. આ રિપોર્ટો અથવા તેનો સારાશ દેશી ભાષાઓમાં છપાતો નથી તેથી અંગ્રેજી ભાષાથી

ખિનમાહિતગાર ગૃહસ્થો એ વિગતો જાણી શકતા નથી. ફક્ત એક દિવસ તે સંબંધી લેખો ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોમાં આવે તેટલાજ ઉપરથી તેઓને સંતોષ માનવો પડે છે. આવા મહત્વના રિપોર્ટોનો તો વાર્કેપેનાક્રયનો અભ્યાસ કરી તેના ઉપર વર્તમાનપત્રો અથવા માસિકોમાં ચર્ચા ચલાવવાની તથા કચે કચે ઠેકાણે સુધારા તથા વધારાને અવકાશ છે, તે સંબંધી પબ્લિકતને કેળવવાની તથા અધિકારીઓની આખો ખોલવાનો મોટી જરૂર છે. હાલમાં તો આ રિપોર્ટો રજૂ કરેલી લાઇબ્રેરીના કપાટોમાં તથા વર્તમાનપત્રોની ઓફીસોમાં ધૂળ ખાયા કરે છે. કારણ કે તે દેશી ભાષામાં લખેલા હોતા નથી, અને અંગ્રેજી જાણનારાઓ પણ તેનો અભ્યાસ કરવાની દરકાર કરતા નથી. જાહેર વિષયોના અભ્યાસકોને ખાસ વિનંતિ છે કે તેમણે આ રિપોર્ટોનો પૂરું અભ્યાસ કરીને તે સંબંધી જાહેર વ્યાખ્યાનો આપવા તથા એમાં આપેલી માહિતી લોકોની પાસે રજૂ કરવી.

આ રિપોર્ટ ૩૧ મી માર્ચ ૧૯૧૬ સુધીના પુરાં થતાં વર્ષનો છે. કેળવણીના મુખ્ય અધિકારી મહુમ મી. ડબલ્યુ. એચ શાપે ગયા સપ્ટેમ્બર માસમાં લખી મુંબઈ સરકાર પાસે રજૂ કરીયા, અને મુંબઈ સરકારે તે ઉપરનું 'પોતાનું' સમાલોચન તથા અસલ રિપોર્ટ ઈસેમ્બરની અધવચમાં જાહેર પાડ્યાં. વર્ષ પુરું થઈ રહ્યા પછી લગભગ નવ માસે સદરજુ રિપોર્ટ પ્રગટને જવાને મળે છે. વળી આકડાવાળો પુરવણી રિપોર્ટ તો જાનેવારીની આખરે જાહેર આવ્યો. ધણીખરા સરકારી રિપોર્ટો આ પ્રમાણે નવ કે બાર માસ, અથવા દોઢ બે વર્ષ પછી, મોડા જાહેર પડે છે, અને પ્રજા તે સંબંધી ફરીઆદ કરતી નથી. પ્રગટના નોકરો વખતસર પોતાનું કામ ન જાળવે તો પ્રજાએ તેની ખબર લેવી જોઈએ અને તેમ ખબર ન લેવાય તો નોકરો નિષ્કાળજી બતાવે તે સ્વાભાવિક છે. આ નિષ્કાળજીના સબબમાં "ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા" સિવાય બીજા કોઈ પણ વર્તમાન પત્ર વારંવાર ફરીઆદ કરતું હોય એવું અમારા જાણવામાં આવ્યું નથી.

સને ૧૯૧૩-૧૪ સુધીના વાર્ષિક રિપોર્ટોમાં આ ઇલાકાના (વડોદરા સિવાય) તમામ દેશી રાજ્યોમાં અપાતી કેળવણીની હકીકત અને આકડાનો સમાવેશ થતો હતો. પરંતુ ૧૯૧૪-૧૫ ના રિપોર્ટથી, હિંદુસ્તાન સરકારની સૂચના અનુસાર, દેશી રાજ્યોમાં અપાતી કેળવણીના આકડાઓ જુદા તારવવામાં આવ્યા છે એટલે બ્રિટિશ જીલ્લાઓનાં તથા (વડોદરા સિવાય) તમામ દેશી રાજ્યોના આકડા જુદા જુદા આપવામાં આવે છે. વડોદરાના રાજ્યની કેળવણીના રિપોર્ટ પ્રથમથીજ મુંબઈ ઇલાકાની કેળવણીમાં સમાવવામાં આવતો નથી. કારણ કે તે રાજ્યને હિંદુસ્તાનની સરકાર સાથે સીધો સંબંધ છે બ્રિટિશ રાજ્ય વહિવટ અને દેશી રાજ્યો એક બીજાની સાથે મુંબાએલાં હોવાથી આ અવલોકનમાં દેશીરાજ્યોને છેક જ વિચારી મૂકીએ તે આવી શકે નહિ. વળી તેમનો વિસ્તાર નવા વસ્તીઅંખ્યા કંઈ નાનાં નથી. બ્રિટિશ હકમાં ૨૧૫ શહેરો અને લગભગ ૨૫,૫૦૦ ગામડાઓ છે ત્યારે (વડોદરા

પૂનાની ફર્ગમન કોલેજમાં વિદ્યાર્થીના વચનોગૃહમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ રહી શકે તેટલી જગા ઉમેરવામાં આવી હતી આજુ સાતમાં પણ તે વસતીગૃહમાં વધારે થવાનું કામ ચાલુ છે. તે કોલેજના સ્વાર્જાગ અને દેશસેવાના વાતાવરણને લીધે ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આકર્ષાય છે, અને રહેવાની વધારે સગવડ થતાં હજી વધારે આકર્ષાશે.

પૂનાની ઈંગ્લેન્ડ કોલેજમાં પ્રયોગશાળાની નવી ઈમારત ઉપયોગમાં લેવામાં આવી હતી તે કોલેજમાં વર્ષ આખરે ૧૮૯ વિદ્યાર્થીઓ હતા.

વેપારી કોલેજ, કાયદાની કોલેજ, તથા વૈદ્યકીય કોલેજ સંબંધી કાંઈ ખામ હકીકત નથી.

વરતી ૧૧ એક લાખ માણસે ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ, એટલે ૪૦૦૦ વસ્તી સંખ્યાએ એક વિદ્યાર્થી કોલેજના શિક્ષણનો લાભ લે છે.

અમેરિકાના યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ફક્ત ૪૫૫ની વસ્તી સંખ્યાએ એક વિદ્યાર્થી શીખે છે કયા રાજ્ય ભોજ ને કયા ગાગો તેડી ?

મરકારી, મિશનરીઓની અને ખાનગી સાહસથી ચાલતી કોલેજોમાં વિદ્યાર્થી દીક થતા ખર્ચના આકાશોની ચરખામણી આપણને ચોક્કસ છે. ફર્ગસન કોલેજમાં વિદ્યાર્થી દીક શિક્ષણનો કુલ ખર્ચ વરસે રૂ. ૭૪ કે ૭૬ આવે છે, ત્યારે એલ્ફીન્સ્ટન કોલેજમાં રૂ. ૩૫૫ કે ૪૧૦ આવે છે. જેટલા ખર્ચથી ધ્રુવેશ પ્રોફેસરોવાળી તથા ૩૫૦ની મર્યાદિત સંખ્યાવાળી મરકારી કોલેજમાં એકી વિદ્યાર્થી સહી શકે તેટલા જ ખર્ચમાં સ્વદેશાભિમાની નરોથી ૧૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓને એકી વખતે શિક્ષણ આપી શકે તેવી વિશાળ ખાનગી કોલેજમાં પાંચ વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકે અને ફર્ગસનમાં શિક્ષણ ઉતરતા પ્રકારનું છે એમ કહેવાની તો કોઈ હિમ્મત પડે જ નહીં. પણ તેથી વધારે ચોક્કસનાર તો આવી જાતની કોલેજો પાછળ થતાં ચોક્કસ ખર્ચના આકાશો છે, એટલે કે શ્રી વીગેરેથી થતી ઉત્પન્ન ખર્ચ કરતા પ્રજાની તેજુરીમાંથી ચોક્કસો ખર્ચ વિદ્યાર્થી દીક શુ કરવો પડે છે તેના આકાશો તો નીચેના કોષમાં બતાવ્યા છે.

કોલેજો માટે પ્રજાને થએલો વિદ્યાર્થી દીક વાર્ષિક ચોક્કસો ખર્ચ.

સાલ.	એલ્ફીન્સ્ટન.	ગુજરાત	વિલસન	ફર્ગસન.	લૉ સ્કુલ.	ઇંગ્લેન્ડ	જેતીવાડી
૧૮૧૪-૧૫	૨૭૬	૧૮૯	૨૭	૨૧	૪૧ નફો	૬૬૦	૭૩૪
૧૮૧૫-૧૬	૧૯૯	૧૦૩	૨૨	૮	૩૪ નફો	૪૫૪	૬૬૭

કેવળ કરકમર તરફ નજર ગાળીએ તો એલ્ફીન્સ્ટન તથા ટેક્સન કોલેજ બંધ કરી, તેના પ્રોફેસરોને જાત આપી અથવા છીન કાઢે લગાડી, તેમાં થએલો ચોક્કસો રૂ. ૧,૨૮,૦૦૦ નો ખર્ચ બચાવવો જોઈએ લક્ષર્ધના પરિણામે પ્રાથમિક શિક્ષણનો ખર્ચ એક લાખ રૂપિયા ઘટાડી નાખ્યો છે તે આ ગણ્યત થાય તો ચાલુ કરી શકાય. ગુજરાતમાં ફર્ગસન કોલેજના નસુનાની એટલી કે લેજ નીકળે તો કેવુ મારું.

(અપૂર્ણ.)

અ. વિ. ૬૬૬૨.

ગુજરાતનું બહિરજીવન.

અમદાવાદ.

પાર્લામેન્ટ.—જાન્યુઆરી મહિનામાં પાર્લામેન્ટની ત્રણ બેઠકો થઈ હતી. લીબરલ પક્ષ તરફથી પ્રાથમિક કેળવણી મંદત અને ફરજિયાત કરવા, સ્વરાજ્ય-શ્રિષ્ટિના છત્રછાયા નીચે-કાયદાસર હીલચાલથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવા અને મીલમબુરોની સ્થિતિમાં કેવી રીતે સુધારો થઈ શકે તે માટે વિચાર કરવા વચન આપવામાં આવ્યું હતું. ખીજી બેઠકમાં પ્રાથમિક કેળવણી મંદત અને ફરજિયાત કરવાના જ ધરાદાથી શરૂઆતના ઠરાવ તરીકે માત્ર છોકરાઓને સારૂ ફરજિયાત કેળવણી કરવી એવો ઠરાવ રજુ કરવામાં આવ્યો પણ ત્રીજી બેઠક વખતે એ ઉપર સુધારા લાવવામાં આવ્યા અને દાખલા દલીલોથી તથા કેળવણીને વગતા ખર્ચો, ના આકડા રજુ કરી એ ખર્ચની જોગવાઈ કરી આપવાના માર્ગ, સૂચવાયા બાદ છોકરા તથા છોકરીઓ બન્નેને મોટે ૭ થી ૧૦ વર્ષની ઉંમર સુધી પ્રાથમિક કેળવણી મંદત અને ફરજિયાત કરવા સૂચવવામાં આવ્યું. આવતી બેઠક વખતે આ પક્ષ પર વધુ ચર્ચા થઈ મત લેવામાં આવશે અને તરતજ પબ્લીક સર્વીસ કમીશને જે રીપોર્ટ બહાર પડ્યો છે તે પર ચર્ચા શરૂ કરવામાં આવશે આ સંસ્થા દિનપ્રતિદિન આકર્ષક થતી જાય છે અને તેમાં પ્રથમના કામ તરીકે જ કેળવણીનો પ્રશ્ન લેવામાં આવ્યો તેને અંગે દરખાસ્તો અને સુધારા રજુ કરવામાં સલાહોને એ વિષયોનો ઉડો અભ્યાસ કરવાની ફરજ પડી હતી.

હોમરૂલ લીગ.—રા. શંકરપ્રસાદ મિશ્ર “ જુદા જુદા રાજ્ય બંધારણો ” અને રા. હરિપ્રસાદ પીતાળજીસે “ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય ” એ વિષે ચર્ચાઓ કરી હતી.

સેનીટરી એસોસીએસન.—નેટીવ ઇન્ડીટયૂશનના વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસ કરવાનું કામ શરૂ કરવામાં આવ્યું છે

મહિલા મંડળ.—આ મંડળ તરફથી દીવાળીના તહેવારોમાં સ્ત્રીઓની કારીગરીનું જે પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું હતું તેનો ધનામ આપવાનો મેળાવડો મુ બર્ધના લેડીલક્ઝમીબાઈ જગમોહનદાસ પ્રમુખપણા નીચે ખીજી ડીસેમ્બરે કરવામાં આવ્યો હતો. તેમણે ધનામે બહેનીને સ્ત્રીઓની ઉત્તરિ અને હુજરકલાના જ્ઞાનની આવશ્યકતા વિષે છટાદર સાપણ આપ્યું હતું.

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

મહકારી પતપેદીઓની પરિપક્વ, પુષ્કાર તા. ૨૦ ૧૨-૧૯૧૬ ને ગાજ અયોરના બે વાગતાથી, અકલેશ્વર તાલુકાની સહકારી મહડમીઓની પરિપક્વ કામકાજ, અકલેશ્વર ટાઉન મ્યુનીસીપલ હોલમાં ડીસ્ટ્રીક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર મી. એન. એમ બેરીના પ્રમુખપણા નીચે શરૂ થયું હતું. ભરૂચ

છાની સહકારી મંડળીના ઑનરરી ઑર્ગેનાઇઝર ૪ રા. સા. અંબાશંકર મલ્લ વકીલે આવકારનું ભાષણ કરી તાલુકાની મંડળીઓના કામકાજનો રીપોર્ટ વાંચી સભાનારો હાલ પ્રમુખ સાહેબે આ મંડળીઓના સારા નરસા વહીવટથી મળતા ફાયદા તથા ગેરફાયદા સમજાવી અને અસલથી જે સહકારી ધોરણ જેડુતોમાં ચાલુ છે તેને ફાયદાથી હાલ નવું બળ મળેલું છે એમ જણાવી તેનો બરાબર લાભ લેવા પ્રજાને આગ્રહ કર્યો હતો તથા ઑ. ઑર્ગેનાઇઝર તરફથી મંડળીઓના કામકાજ ઉપર રખાતી ચાપતી દેખદેખની પ્રશંસા કરી હતી. ઉત્તર વિભાગના ઑડીટર રા. સા. શુભવંતરાય હીરાલાલ દેશાઇએ 'સહકારી હીલચાલ' સંબંધી નિબંધ સભા સમક્ષ વાંચી બતાવ્યો હતો. પછી સહકારી મંડળીઓને લગતી કેટલીક ચર્ચા થઈ હતી. સભામાં એકે મતે (૧) અંકલેશ્વર કસ્બામાં એક કોઓપરેટીવ તાલુકા બેંક સ્થાપવા, (૨) દર રૂ. ૧૦૦ ના કરજ ઉપર દર વરસે રૂ. ૧૦ ફરજિયાત બાધી મુદતની થાપણ તરીકે મંડળીમાં રોકવા અને તે રીતે સ્થાનિક થાપણો વધારવા (૩) જે પ્રદેશમાં યુનિયન થાય, તે પ્રદેશની મંડળીઓને ભરૂચ કોઓપરેટીવ બેંકના ઇન્સપેકશનના ખર્ચમાંથી સુક્રા કરવા; (૪) દરેક મંડળીએ પોતાના સભાસદોના ઉપયોગ અર્થે જે ગામે લાયબ્રેરીની સવડ ન હોય હોય ત્યાં એક મુખ્યમંત્રી અઠવાડિક પત્ર મગાવવા અને (૫) કમીટીની ટુ મીટીંગોમાં ગેરહાજર રહેનારા કમિટીના મેમ્બરોને મેનેજીંગ કમિટીમાંથી બાજે વર્ષે બાતલ રાખવાના ઠરાવો થયા હતા.

ગાહેર સુધરાઈની ચુટણી વિષે ભાષણો—અત્રેના બાણીતા વકીલ રા. સાંકરલાલ શાહાભાઈ દેશાઇએ તા. ૨૪ મી અને ૨૭ ડીસેમ્બર અને ૭ મી અને ૨૧ મી જાન્યુઆરીને દિને ભરૂચ શહેર સુધરાઈની નજદીક આવતી ચુટણીના પ્રસંગે, પ્રજામત કેળવવાના ઉદ્દેશથી તેમજ ભરૂચ શહેર સુધરાઈનું સર્વ કાર્ય ઉત્તમ રીતે ચાલી શકે તેટલા માટે યોગ્ય સલાહો ચુટી કાઢવા, ભરૂચની પ્રજા સમક્ષ અસરકારક અને ચાનક આપનારાં ભાષણો આપ્યાં હતાં. ભરૂચ શહેર સુધરાઈની ચુટણીમાં રોજનાં સ્થિતિ માટે બાજબી અસંતોષ દર્શાવી જુના સલાહોએ સુધરાઈમાં શું સેવા બળતી છે અને નજદીક આવતી ચુટણીમાં બહાર પડનારા નવા જુના ઉમેદવારો ચુનવીસીપાલીટીમાં રહી શહેર સેવા કેવી રીતે બળવવા માગે છે તે બાજુવા તેમજ તેમને પોતાની જરૂરીઆતો જણાવવા તેમણે સર્વે મત આપનારને વિનંતિ કરી હતી.

ગાહેર ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો—અત્રેની 'દશાલાહ વાડી' મા આર્યસમાજ દ્વારા શ્રી સર્વદાનંદજીએ રા. સા. અંબાશંકર મલ્લના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૩ અને ૪ થી જાન્યુઆરીને રોજ 'ધર્મવિચાર' તથા 'કર્મ મિમાસા' એ વિષયો ઉપર વિદ્વાત ભર્યાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

ભરૂચી.

સુરત.

ચુનિસિપાલીટીની ચુટણી માટે ઘણી હીલચાલ ચતી હોવાથી કંઈ બહેર પ્રવૃત્તિ થઈ નથી. કોલેજ માટે ઘણા બરા પ્રોફેસરોની પસંદગી થઈ ગઈ છે અને મલ્લારી માટે ચુનિવર્સિટીને અરજી મોકલવાની વ્યવસ્થા ચાલે છે એમ જણાય છે.

ભાવનગર.

દક્ષિણામૂર્તિ વિદ્યાર્થી ભવન—શ્રીમન્નથુરામ શર્મા અને ઝાં સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીનાં ઉત્તેજક આશ્રયથી આજના દક્ષિણામૂર્તિવિદ્યાર્થીભવનને શેઠ ત્રીકમદાસ સ્વલ્પ દેવલએ મકાન બંધાવી આપ્યું તે ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા શ્રીમન્નથુરામ શર્માએ તા. ૨૬-૧૨-૧૯૧૬ ને દિવસે કરી હતી. એ ભવનનું ફંડ તે વખતે રૂ. ૪૧,૧૮૬ નું હતું તેમાં ક્રિયાકાલે રૂ. ૨૧,૫૦૦ નો ઉમેરો થયો હતો. આ ભવન બે સ્વેચ્છાશિક્ષકો ચલાવે છે રા. રા. નૃસિંહપ્રસાદ ઠાકીદાસ ભટે સામળદાસ ઠાકેજમાંથી ઇતિહાસનું અધ્યાપકપદ ત્યજી આ ભવનનું કાર્ય કરવા માડ્યું છે. ગુજરાતમાં આ સંસ્થાજ પહેલ વહેલી પ્રેમ્યુએટ સ્વેચ્છાસેવક મેળવી શકી છે. એમાં ગમે તે જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને ગળવામાં આવે છે એ જ્ઞાતિઓના વિદ્યાર્થીગૃહો (બોડીંગો)ના જમાનામાં દેશનું હિતમાધક છે. વિદ્યાર્થીભવનમાથી ગૃહસ્થ (Residential School) કરવાનો વ્યવસ્થાપકોનો વિચાર છે.

લોહાણા પરિષદ—ગયા રીસેમ્બર માસમાં આ પરિષદની ચોથો બેઠક ઘણાજ ઉત્સાહથી ભરવામાં આવી હતી, તેનું વ્યવહારિક એ પરીણામ આપ્યું કે જ્ઞાતિની બુદ્ધી જુદી સંસ્થાઓનાજ સ્થાપન તથા નિભાવ માટે આશરે આરભાખ રૂપીઆની રકમ ઘષ્ટ હતી તેમાંથી આશરે રૂ. ૫૮,૦૦૦ ભાવનગરમાં "લોહાણા ઉદ્યોગશાળા" સ્થાપવા માટે તથા રૂ. ૨૨,૦૦૦ રાજકોટમાં હુત્તર ઉદ્યોગશાળા સ્થાપવા માટે જમા થયાં હતાં.

પુસ્તક પરિચય.

સ્વરાજ્યાનો મીમાંસા—લેખક રા. લક્ષ્મણ બળવંત બોપટકર, એમ. એ. એલએલ. બી, પૂના, પૃષ્ઠ ૧૭૦ કી. રૂ. ૧-૦-૦.

આ ન્હાનકડાં પુસ્તકમાં રા. બોપટકરે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોની અને હિંદુસ્થાનની વિશેષ વિસ્તારપૂર્વક બે માહિતી મળાવી છે, તેને માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે લેખકે પ્રત્યેક બાબતના પ્રમાણમાં આંકડા ટાકી "પ્રધને સપ્રમાણ તેમ જ " માહિતી-પુસ્તક " તરીકે વાપરવા માટે વધારે ઉપયોગી બનાવ્યું છે. પુસ્તક લખવામાં બે ઉંડો અભ્યાસ થયેલો ખુબ્બી રીતે માલૂમ પડી આવે છે, તે ગુર્જર વિચારકો અને લેખકોને તો ખાસ અનુકરણ કરવા જેવો છે.

પુસ્તકના નવ ભાગ પાઠવામાં આવ્યા છે પહેલા બે ભાગમાં લેખકે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની એક દર માહિતી આપીને, ગ્રેટ બ્રિટન, આયર્લેન્ડ અને સંસ્થાનોના રાજકીય બંધારણોની ટુંકામાં પણ સ્પષ્ટ સમજણ આપી છે. બે "સંસ્થાનોના જેવું સ્વરાજ્ય" માંગવાના આપણા ઉદ્દેશ હોય તો સંસ્થાનોનું રાજ્ય બંધારણ તત્ત્વો એ વઢવ જરૂર છે. આદિક તથા રાજકીય દૃષ્ટિએ સંસ્થાનોની મહત્તા પ્રમાણે, નેમન

વિભાગો પાડી, લેખકે દરેક સ્વતંત્ર સંસ્થાનના રાજકીય બંધારણને તપાસી, તેમાંથી નીચેના સિદ્ધાંતો કાઢ્યા છે:—

(૧) ઇંગ્લાંડ પ્રમાણે ઘણાખરા સંસ્થાનોમાં કાયદા મંડળની બખ્ખે સલાઓ સ્થાપનામાં આવી છે.

(૨) તે સલાઓમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક જેટલો અને તેટલો વિસ્તૃત કરવામાં આવ્યો છે.

(૩) ઇંગ્લાંડ પ્રમાણે સંસ્થાનોમાં પણ સર્વ રાજસત્તા લોકસભા અને હોઇ રાજ્ય કારભાર લોકસભાને જવાબદાર પ્રધાનમંડળો મારફતે થાય છે.

(૪) અધિકારી વર્ગે પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોવું, એ તત્વ હંમેશા પાળવામાં આવે છે, અને

(૫) કાયદા પસાર કરવાની પદ્ધતિ ઇંગ્લાંડની માફક જ સંસ્થાનોએ રાખી છે.

ત્રીજા ભાગમાં હિંદુસ્થાનના લોકોની પ્રાતવારી, ભાષાવારી અને ધર્માવારી વિભાગો પાડી, દરેક પ્રાંતનાં શિક્ષણ અને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય સંસ્થાની સ્થિતિનું સિદ્ધાવલોકન કરી, ચોથા અને પાંચમા ભાગમાં હિંદી સ્વરાજ્ય એટલે શું? અને સ્વરાજ્ય શું કામ જોઈએ? એ પ્રશ્નોનો તાત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. અલખત પ્રિટિશ સામ્રાજ્યનાં અંગભૂત તરીકે લોકોને જવાબદાર એવી 'રાજ્યપદ્ધતિ' એ સ્વરાજ્ય ધ્યેય સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.

પરંતુ અમારા મત પ્રમાણે પુસ્તકના સૌથી અમૂલ્ય ભાગો તે ૬ઠ્ઠા, ૭મા અને ૮ મા ભાગો છે. હાલની રાજ્ય પદ્ધતિમાં શું દોષો અને ઓછપ છે, તે બતાવવા સાડુ એ ભાગોમાં અનુક્રમે હિંદુસ્થાનની વરિષ્ઠ નોકરીઓનાં, હિંદી લશ્કર અને આરમારના, અને હિંદી કાયદા મંડળોના વહિવટ અને રાજ્યનીતિનો ઉત્તમ રીતે ઇતિહાસ ચિતર્યો છે, અને ત્રણે રાજ્ય કારભારોમાં હિંદુસ્થાનને કેટલો જુજ હિંસો બક્ષવામાં આવ્યું છે, અને ઘણી રીતે પાછળ હટાવવામાં આવ્યું છે, તે બતાવવાને હિંદને સ્વરાજ્યની કેટલી જરૂર છે એ જણાવ્યું છે.

નવમા ભાગમાં લેખકે પોતે એક સ્વતંત્ર રીતે કરેલા સ્વરાજ્યના ખરડાના મુખ્ય મુખ્ય મુદ્દાઓ આપ્યા છે. તે આપતા પહેલાં ઑલ્ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિની ચોળનાઓ અને ૧૯ સલાસદોની અરજી માટે લેખક નીચે પ્રમાણે ટીકા કરે છે:—

“એંગ્લોસ નામદારોએ જે તેર સુધારા માંગ્યા છે, તેને અને સ્વરાજ્યને કાંઈ સંબંધ દેખાતો નથી. સ્વરાજ્યની દૃષ્ટિથી ઑલ્ ઇન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટિની ચૂચનાઓ વધુ વ્યાપક છે. વરિષ્ઠ અને પ્રતિક કાયદા મંડળોમાં સલાસદોની સંખ્યા વધારવાથી પ્રતિનિધિતત્વનો વિકાસ કર્યો જેવું થશે. પણ તેટલાંથીજ તૃપ્ત થવું, એટલે સ્વરાજ્યના અંતર્ગત તત્વોનું અજ્ઞાન પ્રગટ કરવાપણું છે.” કાયદા મંડળોનાં સલાસદોની સંખ્યામાં જે વધારો કરવાની માગણી છે, તેનાથી “દસગણા સલાસદો કાયદા મંડળમાં આવે, તો પણ હિંદુસ્થાનની સ્થિતિમાં એક રેષા માત્ર પણ ફરક પડે એમ નહુને લાગતું નથી.....આયર્લેન્ડના ૧૦૩ પ્રતિનિધિ પાર્લામેન્ટમાં

હોવા છતાં, આધારશ દેશમંડલોએ અવિરત સ્વરાજ્યની ચળવળ ચલાવી. તેનો ઉદ્દેશ ૧૦૩ને બદલે ૩૦૧ પ્રતિનિધિ કરવાનો નહીં, પણ બીજા જ એક મહત્વનો હકક સંપાદન કરવાનો હતો. જે હકક વડે અધિકારી વર્ગ કાયદા મંડળને જવાબદાર થાય, અને દેશનો સર્વ કારભાર લોકપ્રતિનિધિઓના હાથમાં આવી, તે જવાબદાર પ્રધાનમંડળ મારફત ચલાવાય, તે હકકમાં સ્વરાજ્યનું બીજું છે. આ બીજાનું આદેશ પણ કર્યા 'શિવાય અહિં સ્વરાજ્ય અંકુર કૂટે એ શક્ય નથી એક પ્રકારે જવાબદાર રાજ્ય પદ્ધતિ' એ સ્વરાજ્યનું બીજું છે, અને 'પ્રતિનિધિ વત્ત' તેનું સિચન દ્રવ્ય છે."

એમની ચેજનાઓના મહત્વના મુદ્દા નીચે પ્રમાણે છે:—

(૨) હિંદુસ્થાનના પ્રાંતોની ભાષા પ્રમાણે પુનઃ રચના કરવી.

(૯-૧૦) કાર્યકારી મંડળમાં બે હિંદી સભાસદ હોવા જોઈએ, અને તે સભાસદો કાયદા મંડળના સભાસદો હોવા જોઈએ,

(૧૨) પ્રત્યેક કાયદા મંડળના લોકનિયુક્ત સભાસદોએ તે પ્રાંતના કાર્યકારી મંડળમાં જેટલા સભાસદો હોય તેટલા બીજા સભાસદો ચુંટવા. અને પ્રત્યેક પ્રાંતનો કારભાર કાર્યકારી મંડળનો સભાસદ અને લોક નિયુક્ત પ્રતિનિધિ એમની દેખરેખ નીચે થવો જોઈએ.

(૧૪) કાયદા મંડળના સભાસદોને અંદાજ ૫૨ ૫૨ ટીકા કરવાનો ઠરાવ લાવવાનો અને ફેરફાર સૂચવવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ, એવા બહુ મતે પસાર થયેલા ઠરાવનો અમલ કરવો કે નહીં તેનો નિર્ણય વાઇસરોય કે ગવર્નર, કાર્યકારી મંડળ અને ઉપર પ્રમાણે નીમાયેલા પ્રતિનિધિઓએ બહુમતિ પ્રમાણે કરવો. તેમાથી પણ પસાર થયેલા ઠરાવોનો અમલ થવો જોઈએ, શિવાય કે બાદશાહ અને બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટને તે નાકબૂલ કરવાનો હકક રહે

(૨૧-૨૨-૨૩) સ્વતંત્ર સંસ્થાનોના જેવી રાજ્યપદ્ધતિ હિંદુસ્થાનને મળી ન હોય ત્યાં સુધી પાર્લામેન્ટમાં હિંદુસ્થાનને ખર્ચે સંઘીય સભા તરફથી ચુટાયેલા ૫૦ પ્રતિનિધિઓ બેસવા જોઈએ.

એકંદરે પુસ્તક ઘણી ઉપયોગી બાબતોથી ભરેલું છે, અને મનન કરવા યોગ્ય છે. અલગત, લેખક પોતે ધારે છે તેમ ઉપરના મુદ્દાઓ વિષે મત લેદ હોવો શક્ય છે, અને તેનો વિવાદ થવાની જરૂર છે. લેખકે બીજા વિષયો સાથે હિંદુસ્થાનની વ્યાપારિક અને આર્થિક સ્થિતિના હેવાલ આપ્યો હોત તો તેની પૂર્ણતામાં વધારો થાત. પુસ્તકના ૪૬માં, પ્રમાણુમાં, (અથ રચનાવાની મહેનતના પ્રમાણુમાં નહિ), પુસ્તકની કિંમત વધુ છે, અને સામાન્ય સ્થિતિના માણસને પુસ્તક ખરીદતા સંકોચ થાય એમ છે આવાં પુસ્તકો નફો કરવાની આશાએ નહીં, પણ જેમ અને તેમ વધુ ફેલાય એ હેતુથી લેખકે સસ્તાં કરશે નહિ. ત્યાં સુધી "સ્વરાજ્ય પ્રીતિગાદે તળમળનારા" દેશ બંધુઓને કરેલી અર્પણ પત્રિકા સર્વાંશે "પ્રેમથી, આદરથી કે નમ્રતાથી" કરેલી કહેવાય નહિ.

સ્વામી વિવેકાનંદ—(કોલંબોથી મદ્રાસ સુધીનાં લાપણો) ભાગ ત્રીજો, અનુવાદક-રા. વસનજી દયાળજી ગણાત્રા, પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ. પૃષ્ઠ ૩૨૩, કિંમત ૦-૮-૦ (પાકું પુકું.)

“From Colombo to Almora”—“કોલંબોથી આલ્મોરા સુધીનો પ્રવાસ અને લાપણો.”—એ વિષે જે પુસ્તક મૂળ અંગ્રેજીમાં અને બંગાળીમાં પ્રગટ થયા છે તેના પહેલા ભાગનો આ અનુવાદ છે. મદ્રાસથી એક વિદ્વાન અને પ્રભાવશાળી પણ અસાત સંન્યાસી તરીકે સ્વામી વિવેકાનંદ ચીકાગોમાં લશ્વણી સર્વધર્મપરિષદમાં હિન્દુ ધર્મના પ્રતિનિધિ તરીકે ભાગ લેવાને સીધાવ્યા ત્યારે તે બનાવતું રહસ્ય સમગ્ર હિન્દના કે મદ્રાસના રહેવાસીઓએ પણ લાગ્યેજ નહોતું હશે. અમેરીકામાં જતાં તરત તેમને કંઈ ચારો સહાર મળ્યો નહિ અને જુજ ડોલર લઈને અને ભગવાં વસ્ત્ર પહેરીને તેમને કેવી મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી હતી તેનું તાદશ્ય જ્યાન તેમણે પોતાના મદ્રાસના લાપણમાં આપ્યું છે. પછી એકદમ તેમનો લાગ્યોદય થયો. ધર્મપરિષદના તેમના મથકુર લાપણે તેમને માટે અમેરીકામાં તો શું પણ આખી દુનીયામાં કીર્તિ મેળવી. અને પછી વેદાંત વિષે ધણી લાપણો કરીને તથા કેટલાક શિષ્યો પણ મેળવીને જ્યારે તેઓ માતૃભૂમિમાં પાછા આવ્યા તેમને સિંહલદ્વીપના કીનારાથી માંડીને તે આલ્મોરાના પર્વતારણ્ય સુધી તેમને જે અનહદ માન મળ્યું અને તેમણે જે લાવપૂર્ણ અને વિચારશીલ, દેશભક્તિથી ઉછળતાં અને ધર્મોપદેશથી ભરેલાં વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં તેનો હવાલો મૂળ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યો છે. તે નાચવાથી ધર્મજાગૃતિ અને દેશાભિમાનના એ અમરણીય સમયનું ચિત્ર આપણી દૃષ્ટિ સમીપ પ્રત્યક્ષ થાય છે અને સ્વામીના છુટાં લાપણો વાંચવા કરતાં તે આ પ્રવાસના બીજા પ્રસંગોના સંબંધમાં વાંચવાથી તેની વધારે અસર ઉપર થાય છે.

આ અનુવાદ મદ્રાસ સુધીનાં લાપણોનો છે, અને તેની ભાષા એકંદર મનોહર. તે સંસ્કારી લાગે છે. બહુ ભારે સંસ્કૃત શબ્દોનું પ્રમાણ હજી પણ ઓછું કરવામાં આવે તો વધારે માણસો તે સમજી શકશે એમ લાગે છે. આલ્મોરા સુધીનાં પ્રવાસનો અનુવાદ થોડા જ વખતમાં આપણા હાથમાં મૂકાશે એમ આશા છે.

સ્વર્ગનો આનંદ—લેખક રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પદીયાર, ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ ૨૦૪, ભાગ ૨ જો, પૃષ્ઠ ૧૯૧, કિંમત રૂ. ૧.

સ્વર્ગના નામનાળાં ધણાં પુસ્તકો લખવા માટે—લગભગ સ્વર્ગનો ઇન્કારો રાખવા માટે—ગુજરાતમાં પંકાએલા રા. પદીયારના તેજ પ્રતિભા આ નવા પુસ્તકને આપણે આનંદભરે વધાવી લઈશું. આ પુસ્તક મુખ્યત્વે કરીને હરિજનો માટે અને એવા જ બીજા ભક્તોના મંડળો જેવાં કે ગીરનાર, ડોકાર, સિદ્ધપુર, દ્વારકા વગેરેમાં તથા ગુજરાત કાઠીઆવાલના ગામડાઓમાં મંડળીઓ કરીને પોતાની ભક્તિ, પોતાની શક્તિ અને પોતાના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં ઈશ્વર અર્થે કંઈ કંઈ કરી રહ્યા છે એવાઓને માટે આ સ્વર્ગના આનંદનું પુસ્તક લખાયેલું છે એટલે ભક્તોના પ્રકાર, ભક્તિ કરવાની જરૂરીયાત, પાપથી બચવાના ઉપાયો અને પ્રભુ મહિમાની વાતો જ મુખ્યત્વે

કરીને આ પુસ્તકમાં આવે છે. ઘણાં ભજનો અને દોહરાઓ આ પુસ્તકમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે અને કંઈક ધૂનો પણ આપવામાં આવી છે એટલે ભક્તિનો રસ ગરાળર ભમે છે.

જે ધાર્મિક વાતાવરણમાં આપણી પ્રભાનો મોટો ભાગ ઉછરે છે, તેમને તો આ પુસ્તક ઘણું જ રુચિર અને ઉદારક નીવડશે. ઉપરાંત અમારી ખાતરી છે કે શહેરમાં વસતા અને “આગળ વધેલા” ઘણા દેશજનોના કાનમાં ગુજરાત અને કાઠીઆવાડનાં દૂરનાં ગામડામાં વાગતા ભજન અને એક તારના સૂર પહોંચાડવામાં પણ આ પુસ્તક ઘણું અંશે સેફલ થશે.

ભાઈ પમાણી ઉર્ફે દેશવ કાકા—પ્રથમ ભાગ, યોજક અને પ્રકાશક રા. વરાનજી કાકરરી હાલાઈ, પૃષ્ઠ ૨૨૩, કિંમત રૂ. ૧

શ્રી મુળાઈ બાપીઆ મિત્ર મહાશયી વ્યવસ્થાપક મહાશયી હુકમશી આ પુસ્તક રા હાવાઈએ પ્રકટ કર્યું છે તેની રાજ્યાતમા રા. પમાણીયુ હુકમ જીવન ચરિત્ર આપવામાં આવ્યું છે અને પછી તેમના જીવન વિષયો પર લેખો અને વિભાગો આપવામાં આવ્યા છે આ સર્વમાં તેમનો સમાજ સુધારાનો તથા ધાર્મિક અગતિ નામુદ્દર વાનો જીવન અને દેશના હિતર ઉલ્લાસનો વિમલ દર્શનનો ઉત્સાહ રચે રચે જણાય છે અને તેમનો પહેલા કરામીમાં, પછી મુખાઈમાં, સ્વદેશી માલની દુકાનોમાં અમૂલ્ય કામ કરી બનાવી આપ્યું કે તેમનો ઉત્સાહ તેમની જીવનમાં કે કલમમાં ન દેખાય પણ તેમની રચેરમાં વહેનો હોતો.

ખાળા રામાયણ (કાવ્ય) કર્તા પ્રભાસ -- જ્યારે નર પાકે, પૃષ્ઠ ૧૨૮, કિંમત ૬ આના

“સૂરતમાં ભગવેલી સાહિત્ય પરિષદને જાગે યોજેલી ઇનામમાળાને જાગે જુના પ્રવૃત્તિ થઈ હતી” અને તે હવે “ખાળા, કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓને સમજાય તેવી વિસ્તૃત રીત અને રાખાઈ સાથે પ્રકટ કરવામાં આવ્યું છે” લેખક જણાવે છે કે ઘોડા દિવસમાં આ કાવ્ય લખવાની જરૂર પડેલી હોવાથી ઉતાવળ કરી પડી હતી અને તેથી ઉતાવળના જે ચિદ્ર આ કાવ્યમાં રચે રચે દેખાય છે તે માટે વાચકો તેમને માફી આપશે પણ મનોહર અને સુશ્લિષ્ટ કાવ્યો લખવા માટે લેખકને મિતિ મેળવી છે તેને આ કૃતિ પણ પ્રુષ્ટિ આપે છે. સામાન્ય જીવનને સમજાય એવી ભાષા સરળ છે અને તેમાં મહુર સરત રાખેલી એટલી ખીલાવટ છે કે તેથી તે પ્રાચીન સમયના પુનિત સંસ્કારોને હૃદયમાં જાગ કરે રાજ્યાતમા સારી અનુક્રમણિકા અને ઉવટ જરૂરી રીત અને અર્થ આપીને લેખકે પોતાનું લઘુ પુસ્તક જન સમુદાય માટે ધણું ઉપયોગી બનાવ્યું છે

“આરબના પત્ર પરિચય” માં રા. રામલાલ મોદીએ મહાકાવ્યોના સાર લખાવવાની સાહિત્ય પરિષદની પદ્ધતિ ઉપર અને ૩ પાકે ઇનામો મટે લખાએલા કાવ્યોની પરીક્ષા ઉપર જે નિદાશ કર્યા છે તેની અહીંના કંઈ જરૂર ન હતી.

કાવ્યામૃત વાણી—(કાવ્ય) કર્તા રા. રણછોડલાલ એમ જડીંગ પૃષ્ઠ ૬૪, કિંમત ૪ આના

ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, રૂઢિંબરનેહ અને રાનાન મુલાસાના વિવિધ વિષયો ઉપર જાણે આ સંમંદમાં નવરે પડે છે લેખકના કેટલાક ભાવો સારા અને ઉપયોગી અને ઘણા અતિરેચ સામાન્ય છે ભાષા સરળ છે પણ એ-ધારની કે મનાહર નથી હોઈ રિચિ છે પણ કાવ્યો સહેલાઈથી વારી રામતા નથી અને કેટલી વાર તો બધેજેમતા પણ નથી આન દેખકનો હેતુ ઘણો સ્તુત્ય હોવા છતાં તે સફળ થયો છે એમ નહીં રાખ નહિ. તે સાથે કેટલીક વાર તો એમ પણ લાગે છે કે પોતાનો વિચાર કાવ્યની બદ્ધ પદ્ધતિમાં સમાવવાને બદલે જે તેઓ સીધા ગદ્યમાં જ રૂઢિં વિ તો અસર વધારે સારી થાય

અ મેલન સંગીતાવલી (કાવ્ય) કર્તા રા. હાલુભાઈ રા. કરભાઈ બટ, પૃષ્ઠ ૨૭, કિંમત રૂ. ૨ આના.

જેવાવ અન્યુદય માસિકમા પ્રસિદ્ધ થયેલા તેમજ ધીરુત આકારનાથ ગૌરિશ કર હાકરે આપેલા ગીતો આ લઘુ પુસ્તકમાં પ્રવેશવામાં આવ્યા છે તે સુખ્યત્વે કમીને જાતિના ઉદય વિષે છે અને તેથી તેના કવિત્વની પરીક્ષા કરવી વ્યર્થ છે

ક્રી પુના ગુજરાતી બાન્ધુસમાજ (અહેવાલ) ૧૯૧૩-૧૬ પ્રકાશક રા. બાવાલ હરિભાઈ પટેલ પૃષ્ઠ ૧૬

આ અહેવાલની એક નમૂના અમને મળી છે અને તે વાંચીને તેમજ અગત અનુભવથી અમે બેધડક નહીંશું કે આ સરના જેટલી સગીન વ્યવસ્થા અને પરમ ભ્રાતૃભાવથી ગર્વ કરતા વિદ્યાર્થીમંડળો ગુજરાતમા થોડા જ છે વિદ્યાર્થીઓ પોને લેખો વાંચે છે, બાપજો કહે છે અને મેળાવડા ભરે છે એટલું જ નહિ પણ મુબાઈ અને બીજે સ્થળેથી પ્રતિષ્ઠિત ગુજરાતીઓને ખાસ પૂને ભાવાવીને બાપજો ભાપાવે છે અને તેવા ગ્રંથસ્થો અનાયાસે ત્યાં આવે ત્યારે તેમને મળનાના ખાસ પ્રસંગો ઉપસ્થિત કરે છે અમે ન્યૂત કરણપૂર્વક આ સમાજને સુપૂર્ણ ફતેહ ઇન્છાએ છીએ અને આશા રાખીએ છીએ કે તેના વિદ્યાર્થી સભાસદો મુબાઈ ઈલાકાના—કાઠિયા આખા હિન્દના—ઉત્તમ બુદ્ધિશ્રેણીમાં પોતાના જીવનના નિવાસ ઉત્તમ વર્ણ માથી ગુજરાતમા પાત્ર કરશે ત્યાં દક્ષિણના સ્વદેશાભિમાન અને નિર્વ્યથાહિની સાથે “ગરવી ગુજરાત” માં થોડી શ્રદ્ધા અને થોડી મમતા તેમના અતરમા મેળવી જાણી થઈ હશે

ભગીની સમાજ ૧૮૧૭ પ્રકાશક કરસનદાસ ને ચીતલીઆ, હિન્દસ્તેવક સમાજ, મુબાઈ આ સરનાના કવચને જે ટુકડે લેવાલ હમણા પ્રગટ થયો છે તે મા અમ્મી સાથે જ બાંધવામા આવ્યો છે વાંચકને તે ‘વાનપ્રવંક’ વાંચવા વિજ્ઞપિ છે

નોંધ.

શ્રી. લાયનલ કર્ટીસનો પત્ર.

ગયા માનમા જે કોઈ વિષય વધારેમા વધારે ચર્ચાઓ હોય તો તે આ પત્ર છે. એક ખાસ ઘણા વિચારવંત વક્તાઓએ અને હિન્દી પત્રકારોએ તેના ઉપર સખ્ત ટીકા કરી છે, ત્યારે બીજા ખાસ ઘણાં અંગ્રેજી-ઈન્ડીઅન પત્રોએ, કોઈ હિન્દી લેખકોએ અને છેવટે સચુકત પ્રાતના લેક્ચરન્ટ ગવર્નર અર જેમ્સ મેસ્ટને તેના થોડા કે ઘણા બચાવ કર્યો છે આ સંયોગમા તે પત્રના સુદાનુ કાંઈક ઝીણું પૃથક્કરણ કરવાની અમને જરૂર લાગે છે.

કેટલીક પ્રાસ્તાવિક બાળનો જણાવ્યા પછી પત્રમા લખ્યું છે કે “આપણી ખાત્રી ઘણ છે (અને બીજા ઘણાની હવે ખાત્રી થઈ છે) કે બ્રિટીશ ટાપુઓની સાથે સરખી પાંચરી ઉપર સ્વરાજ્ય લોગવતા સંસ્થાનોના બ્રિટીશ રહીયોને સામ્રાજ્યની ગંભીર જવાબદારી મોપવામા આવે નહિ તો બ્રિટીશ મહારાજ્ય ટકી શકશે નહિ. આ હેતુ-સર સામ્રાજ્યની સરકારનું યંત્ર એવી રીતે સુધારવું જોઈએ કે જેથી તેમા સંસ્થાનોની પ્રજાનો પ્રવેશ થાય ” આ પત્ર પહેલાં “સામ્રાજ્યનો મહાપ્રશ્ન” (The problem of the Commonwealth) એ વિષયે શ્રી. કર્ટીસે જે પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે તેમાં, ઇતિહાસ અને તર્કની અનેક દલીલો વિસ્તારપૂર્વક થોળને તેઓ આજ સિદ્ધાન્ત

પૂરવાર કરવાને પ્રયત્ન કરે છે, એટલે તે વિષે તો કંઈ શંકા હોઈ શકેજ નહિ. આમાંથી તેજ લેખકના અભિપ્રાય પ્રમાણે નીચેની ત્રણ વસ્તુઓ ફલિત થાય છે.

(૧) પરરાજ્યો સામે સંબંધ, સામ્રાજ્યનું રક્ષણ, લશ્કર, નૌકાસેન્ય, તેના બુદ્ધિ બુદ્ધિ દેશો વચ્ચે વેપારના નિયમો વગેરે જે વિષયોનો નિર્ણય કરવાની અત્યાર સુધી બ્રિટિશ ટાપુઓની પ્રજાને જ સત્તા હતી, તેમાં હવે સંસ્થાનોની ગોરી પ્રજાને હિસ્સો આપવો પડશે આ સત્તાની સાથે સામ્રાજ્યના ખર્ચનો વ્યાજબી ભાગ સંસ્થાનોને શિર રહેશે.

(૨) સામ્રાજ્યમાં બ્રિટિશ ટાપુઓ અને સંસ્થાનોના ઉપરાંત બીજી વસ્તી પણ ઘણી મોટી છે માટે આ સુધારાથી સામ્રાજ્યના જે ૩૭૦,૦૦૦,૦૦૦ લોકોને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી, તેના ભાગ્ય અને ભવિષ્ય ઉપર સંસ્થાનોની પ્રજા અધિકાર મેળવશે. આનો અર્થ ધર્મ શકે કે હિન્દુ, ઇસ્લામ, ક્રિસ્તિય કે કોઈની વગેરે જે દેશો ઉપર હાલ ઇંગ્લંડ રાજ્ય કરે છે તેના ઉપર હવે ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનો રાજ્ય કરશે. જે નવી પાર્લામેન્ટને સામ્રાજ્ય બંધી સત્તા સોંપવામાં આવશે તેમાં ઇંગ્લંડ અને સંસ્થાનોના ગોરા પ્રતિનિધિઓ એસએ અને પરીશામે જે પરાધીન દેશો (Dependencios) હાલ ફક્ત ઇંગ્લંડને તાબે છે તે સંસ્થાનોનાં પણ તાબેદાર બનશે “સામ્રાજ્યની જવાબદારી,” “સ્વરાજ્યની ટેવ પાડવાનો ઉચ્ચ હેતુ” વગેરે શબ્દોના નળખાથી આ સુદ્ધ સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે છે, કારણ કે મી. કર્ડિસ બેધડકે જણાવે છે—અને આ વિષે મી વર્ડેફોર્ડે જેવા બીજા લેખકોના અભિપ્રાય બુદ્ધ છે—કે બ્રિટીશ ગોરી પ્રજાઓના આ એકત્ર રાજતંત્રમાં હિન્દુ વગેરે દેશો પ્રવેશ કરી શકે જ નહિ.

૩. “આપણી નવી અને સુધરેલી સામ્રાજ્યની સરકારને હિન્દુ અને મધ્ય આફ્રિકાની (ક) આંતર વ્યવસ્થા ઉપર અને (ખ) બીજા દેશો અથવા રાજ્યો સાથેના સંબંધ ઉપર કાબુ રાખવો પડશે.” આ વિચાર પત્રમાં તો નોંધવામાં જ આવ્યો છે પણ તે માટે હલીલો તેમના પુસ્તકમાં મળી આવે છે તેમાં તેઓ ગભીરપણે જણાવે છે કે, હિન્દુ જેવા દેશોની આંતરવ્યવસ્થા ઉપર કંઈ કાબુ સંસ્થાનવાસીઓને મળે નહિ તો તેઓ તેના રક્ષણની જવાબદારી સ્વીકારે જ નહિ આ સિદ્ધાન્તમાં જે મતાધારા અને ઉદ્વેગો જણાય છે તે ઉપર હાલ ટીકા નહિ કરીએ—તે તો આ અંકમાં શરૂ કરેલી બુદ્ધિ લેખમાળામાં થશે.

આટલા વિચારો મી કર્ડિસે ચોક્કસ રીતે—જરા પણ આનાકાની વગર જણાવ્યા છે—એની તો કોઈએ હજી સુધી ના પાડી નથી અને તેથીજ દરેકે દરેક હિન્દીવાનના હૃદયમાં ક્રોધ અને અવિશ્વાસની તીવ્ર લાગણીઓ ઉત્પન્ન થયા વિના રહેશે નહિ. આ વિષે મી. પોલાકે અલહાબાદમાં આપેલા પોવાના ભાષણની અંતમાં જે હૃદયલેદક શબ્દો કહ્યા હતા તે અને ટાકીનેજ અમે સંતોષ માનીશું.

બીજા કોઈ પણ બ્રિટિશ પ્રજા ન હોય તો સરકારને સફાર, હોનારો દુ દાવો સખું છુ, પાંજુ મારે જીવડ કરડ લેખએ કે જે વિષે આ દેશના રાજ્યમાં સંસ્થાનોને ભાગ લેતાં હુ નોંધશ તે વિષે મારી વકાદારીને મળ્યા વોકો પદોચરો મારે એ પણ જુદુ લેખએ કે જે સંસ્થાનોએ હજી સુધી પોતાના

સ્થાનિક કારભારના સંબંધમાં સ્વરાજ્યની હિંદુઓએ પહોંચવાની અરાકિત બતાવી છે અને પોતાના દેશમાં રહેતા હિન્દીવાનો તરફ વળીએલા સંબંધમાં જ્યાં સામ્રાજ્યના મહાન પ્રશ્ન ઉકેલવાની નાલાયકી તેમણે બતાવી છે—જ્યાંદે અગિયમી વસ્તુઓ બની છે ત્યારે હિન્દુસ્તાનના રાજ્યતંત્રના કાણુમાં જે સંસ્થાઓને જઈ પણ ભાગ આપમે તો તેથી સામાજ્યના હવે એક મોઝામાં મોટી આફત આવશે રાઈન્ડ ટેબલ મહાના રાજપુરૂષો કહે છે કે આત્મર કારભાર સુદાન સમગ્ર પરદેશીય રાજનીતિના કાણુમાં સંસ્થાઓને જે કંઈ પણ ભાગ આપવામાં આવશે નહીં તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય ઠીક રાકરો નહીં જે આ ખર્ચ હોય તો રાઈન્ડ ટેબલના રાજપુરૂષોએ પોતે અથવા બ્રિટિશ સનાધીઓએ, આ દેશના અધિકારીઓએ કે સંસ્થાઓના પ્રધાનોએ કંઈ પણ ધાર્યા હોય એના કરતા વધારે તીવ્ર દુષ્કાર દેશમાં સરથાને સામે આમ ઉપજાવીને—આ દેગની ખગળમાં ખરાબ લાગણીઓને જાગૃત કરીને સામ્રાજ્યને નાશ થાય એના કરતા હાલની સ્થિતિમાં તેના નાશ થાય એ થઈ જવું વધારે સારું—જેવું વધારે મનભરેલું છે એમ હું માનું છું. હું એમ પણ માનું છું કે આ દેશના કારભારમાં કંઈ પણ ભાગ લેવાને મટ પોતાની સ્વતંત્રતાના શોડા અશનો ભાગ આપવાને સંસ્થાઓને સમન્વયવાનું કાર્ય પણ મુશ્કેલીભર્યું નીવડશે. વધારામાં હું માનું છું કે આ દેશના ગમતમાં કંઈ પણ હિસ્સો સંસ્થાઓને આપવાને બ્રિટિશ પ્રભુને સમન્વય એ પણ થઈ શકેલ છે માની ખાતરી છે કે આ દેશની પ્રભુ એવી કંઈ પણ આત્મ પોતાના પર પડવા દેશે નહીં થરતુ જે કંઈ પણ દિવસ એક બને કે હિન્દન સંસ્થાઓનું તાબેન જાગરવામાં આવે તો, તે દિવસે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યને અતકાળ સમીપમાં આવશે.

હિન્દ અને મધ્ય આફ્રીકા.

જે આવા ગલીર નિશ્ચય ઉપર મી ઠંટીસ આવ્યા છે તો પછી હિન્દમાં શો વિચાર અને અભ્યાસ કરવા આવ્યા છે?—એ પ્રશ્ન કોઈને શરો. હિન્દના પ્રજાઓને આત્મર વ્યવસ્થા પણ કરી શકે નહિ અને તેમના પ્રતિનિધિ સામ્રાજ્યની નવી પાર્લામેન્ટમાં બેસી શકે નહિ, એ વિષે તો અહીંયા આવ્યા પછી પણ તેમને કંઈ પણ શકા થઈ હોય એમ જણાતું નથી પણ તેઓ એ મહાન સવાલને ઉકેલ કરવા આવ્યા જણાય છે કે સામ્રાજ્યના બધા પરાધીન દેશોને સરખા ગણવા કે દાખલા તરીકે મધ્ય આફ્રીકા અને હિન્દ વચ્ચે કંઈ પણ ફેર ગણવો? હિન્દના રાજતંત્રમાં હિન્દીવાનોને સલાહ આપવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે તેવો સામ્રાજ્યની સરકારના સંબંધમાં આપવો કે નહીં?—આ એક જ સવાલ વિષે તેઓ પોતે કાંઈક અનિશ્ચય જણાવે છે અને જેમને પોતે પત્ર લખે છે તેમને અભિપ્રાય માગતા જણાય છે. તેમને ન્યાયની ખાતર જણાવવું જોઈએ કે તેમના એક વાક્યથી કંઈક ગેરસમજ ઉત્પન્ન થઈ હોય એમ જણાય છે. તેઓ લખે છે “કે જે પરદેશીય રાજનીતિના સંબંધમાં હિન્દ અને મધ્ય આફ્રીકાને એક પાયરી ઉપર મૂકવાની જરૂર જણાય તો બેશક આપણે તેમ કરવું જ જોઈએ, પણ તે સાથે એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે અત્યાર સુધીમાં પ્રકટ કરવામાં આવેલા પુસ્તકોમાં જે સુધારાની હીમાયત કરવામાં આવી છે તે એવી ચળવળ હિન્દમાં ઉરકેરશે કે જેથી—મારા સમજવા પ્રમાણે—કદાચ લોહી પણ રેડાય ” ગાહીઆ પણ હિન્દ જોણે સામ્રાજ્યની શેત્રજમાં એક નજીવું સોફટ હોય એમ તુરંદાસની ઠંડક વૃત્તિ તો દેખીની જ છે. પણ અલગત એક લેખકે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે મી. ડર્ટીસને ઉત્તુ તો તેમના મિત્રોને એતવણી

આપવાનો જ છે. પછીનાં જ વાક્યોમાં તેઓ સ્પષ્ટ રીતે જણાવે છે કે “હિન્દુમાં જે કંઈ જાહેર મત છે તેની અસર જેટલે અંશે આપણે ફક્ત હિન્દની રાજનીતિમાં થવા હમણે છીએ તેટલે અંશે પરદેશીય રાજનીતિ ઉપર પણ તેની છાપ પડી શકે એવો કંઈ રસ્તો આપણે યોજવો જોઈએ?” આમ એક ને બીજા પાંચ પ્રશ્નોના બધારે હિન્દ ઉપર રાજ્ય કરે ત્યારે હિન્દના સજાતંત્રમાં હિન્દીવાનોને જેટલો અધિકાર (?) છે તેટલો સામ્રાજ્યની સત્તાના સંબંધમાં તેમને આપવો જોઈએ કે નહિ એ સવાલનો ઘણા જ ઉદાર હૃદયથી અને વિશાળ ચિત્તથી વિચાર કરવા માટે આપણે મી. કર્ડીસને ધન્યવાદ આપીશું. ખરેખર, આપણી આસપાસ બરાબર બેઠીઓ જડી આપણને જરા હરવા ફરવા દેવાનું સૂચન કરવા માટે—અથવા આપણને ઘેર અધારા લોંચરામાં પૂરી, જીવવા માટે જરૂરી હવા આપવાની દયા કરવા માટે આપણે તે સન્મિત્રનો જેટલો આભાર ગાનીએ તેટલો યોજાવો છે.

કયા વિષયનો ખુદશા દિલથી અભ્યાસ કરવા મી. કર્ડીસ હિન્દમાં આવ્યા છે તે આપણે જાણીએ, અને એ ઉપરથી જે આવકાર તેમને આ દેશમાં મળ્યો છે તે અચોક્કસ તો ન જ કહી શકાય. પોતાનો શુદ્ધ કંઈક યોજાવો કરવાના હેતુથી તેમણે જણાવ્યું છે કે આ વિચારો—જેવા છે તેવા—મારા જ છે, આખા રાઉન્ડ ટેબલના મંડળના નથી અને તે મંડળ તો ઘણીજ નિષ્પક્ષપાત રીતે સામ્રાજ્યના સવાલનો અભ્યાસ કરવાને માટે રચાયું છે. પણ જો તેમના ધ્યાનમાં હોત કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમણે જાણેલા અજ્ઞાન કુલીઓ આગળ નહિ—જો કે ત્યાં પણ મી. જી. ઉઝળી હિન્દી પ્રજા વસતી હતી—પણ બાહોશ અને આત્માભિમાની હિન્દીવાનો આગળ તેઓ બોલે છે તો તેઓ આમ આપણી આંખ ઉપર ધૂળ નાખવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરત નહિ વિદ્યાર્થીઓની “ડીએટીંગ ક્લબો” શિવાય હિન્દીઓમાં એવા કોઈ વગવાળા—અને તે પણ રાજકીય મંડોલે હોય છે કે જે કોઈ સિદ્ધાન્ત સુકરર કર્યા શિવાય કેવલ અભ્યાસ કરવાને માટે સ્થપાય છે? પણ આપણે બહુ દૂર ન જતા તે મંડળ તરફથી પ્રકટ થતું “રાઉન્ડ ટેબલ ત્રિમાસિક” જોઈશું તો આપણને જણાશે કે સામ્રાજ્યની એકતા વધારવાના હેતુથી આ મંડળ અને ત્રિમાસિક સ્થપાયાં છે, આ એકતાનો શો અર્થ છે તે ઇંગ્લેન્ડની રાજનીતિના ચોડા પણ પરિચયમાં રહેનાર દરેક માણસ જાણે છે અને તે એ જ છે કે આખા સામ્રાજ્ય માટે ઇંગ્લેન્ડના અને અસ્થાનોના પ્રતિનિધિરૂપ એક રાજતંત્ર સ્થાપવું. તેમના પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેમણે પોતાના સિદ્ધાન્તોની રચનાનો ઇતિહાસ આપ્યો છે અને તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે સામ્રાજ્યના બંધારણની ચોક્કસ સૂચનાઓ ઉપર “રાઉન્ડ ટેબલ”ના બધા સભાસદોના—અને તેમાં સરથાનોના કેટલાક સભાસદો પણ છે તેમના અભિપ્રાય મેળવ્યા પછી એ પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે, અર્થાત્ તેમના અક્ષરે અક્ષર બધા સભાસદોને સંમત ન હોય તો પણ તેના મુખ્ય સિદ્ધાન્ત વિષે તો તેઓ એકમત છે. આથી પણ સારંગી સારો પુરાવો તો આ પત્ર જ આપે છે. જે તપ્ત મુદ્દાઓ ઉપર તારવવામાં આવ્યા છે, તે વિષે “આપણે” અર્થાત્ મત છીએ એમ નેઓ જણાવે છે એ “આપણે” તે આ મંડળના સભાસદ.

શિવાય બીજા કોણ હોઈ શકે? મુખ્ય મુદ્દાનો પાકો નિશ્ચય ઠરી, તેનો વેગભર પ્રચાર કરવાને અને વિગતોનો વિચાર કરવાને મંડળ સ્થાપવું અને તેને “અભ્યાસીઓનું મંડળ” કહેવું એ ભાષાનો કેવળ દુરુપયોગ છે. રાઉન્ડ ટેબલ ત્રિમાસિકના સહી વગરના લેખો, કોષ્ટકના અભ્યાસ માટે પ્રકટ કરવામાં આવે છે કે ચળવળ માટે?

મી કઠીંસના મુખ્ય વિચારો તે તેમના મંડળના વિચારો છે અને તે ધીમે ધીમે પ્રસરતા જાય છે—જે કે તેની સામે પણ કેટલાક વિદ્વાન અને અનુભવી રાજપુરુષો લખે છે; માટે તે ઉપર જેટલું વિવેચન થાય તેટલું ઓછું જ છે.

સામાજ્ય પરિપદમાં હિન્દુ પ્રતિનિધિત્વ.

આ માસમાં જે સામાજ્ય પરિપદ લખવાની છે તેના સંબંધમાં ‘હિન્દના પ્રતિ નિધિઓ (૧) હિન્દની ધારાસભા તરફથી ચુંટાવા જોઈએ અને (૨) તેમને હિન્દી વલ્લરને મદદ કરવાનો નહિ પણ પરિપદમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર આપવો જોઈએ એવા મુદ્દાનો ઠરાવ કોંગ્રેસે પસાર કર્યો હતો. ગયા માસમાં આપણને ખબર પડી છે કે બ્રિટીશ હિન્દ તરફથી સર જેમ્સ મેસ્ટન અને સર સુત્યેન્દ્ર પ્રમુખ સિંહ અને દેશી રાજ્યો તરફથી બીકાનેરના મહારાજાને સરકારે નીમ્યા છે. આ ખબરપત્રમાં જ જણાવ્યું હતું કે આ ગૃહસ્થો હિન્દી વલ્લરના સહાયક તરીકે જ કામ કરશે, એટલે આપણી બંને માગણીઓ દેખીતી રીતે નિષ્ફળ થઈ છે. સરકારના મોટા અમલદારો કેટલીક વાર એવો દાવો કરે છે કે અમે જ્યારે જ્યારે જાહેર મત અમારા જાણવામાં આવે છે ત્યારે તે અમે મિત્રભાવે ધ્યાનમાં લઈએ છીએ આ પ્રસંગમાં જાહેર મત જણાવ્યો ન હતો એમ તો કહી શકાય એમ નથી. કારણ કે આખા હિન્દના વધારેમાં વધારે પ્રતિનિધિઓ જે રાષ્ટ્રીય સંમતીનામાં લખનામાં હાજર રહ્યા હતા તેણે ઉપર પ્રમાણે ધણે જ સ્પષ્ટ ઠરાવ પસાર કર્યો હતો અને તે સરકારને તારથી મોકલાવ્યો હતો. તેમ આપણી માગણી હુદ્દહારની કે અણુસમજી હતી એમ પણ કહી શકાય નહિ. મી. ચેમ્બરલેન સામાજ્યસભામાં હિન્દ તરફથી બોલે અને સર સિંહ અને બીકાનેરના મહારાજા ફક્ત તેમના જાનમાં જ વાત કરે એ આપણને અસહ્ય લાગે છે. ‘ધી નેશન’ પત્ર ખરું જ લખે છે કે “હિન્દ મી ચેમ્બરલેન વિષે શું જાણે છે અને મી. ચેમ્બરલેન હિન્દ વિષે શું જાણે છે?”

સર સિંહ અને બીકાનેરના મહારાજા વિષે વ્યક્તિપરત્વે તો અમારે સંતાપ ન દર્શાવવાનો છે. સુબાઈની કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે જે ભાષણ સર સિંહે આપ્યું હતું તે -ખદા મતલેહોનો વિચાર કર્યા પછી પણ—અમે પણ કેટલાક મતલેહ દર્શાવ્યા હતા—ધણે જ સંગીન અને વ્યવહારિક હતું. લશ્કરી નોકરી અને સ્થિતિશીલના ઉપયોગના સંબંધમાં તેમણે જેવાં વજનદાર વચનો કહ્યાં હતાં તેવા તેમની પહેલાં કે પછી બીજા કોઈએ કહ્યા નથી. આથી અમારા મનમાં તો જરા પણ શંકા નથી કે જે મર્યાદિત કાર્ય માટે સર સિંહ ઇંગ્લંડ જાય છે, તે નિશ્ચય હિન્દના સાહિત્યની દૃષ્ટિથી અને અસાધારણ શક્તિથી તેઓ કરશે. બીકાનેરના મહારાજાએ અત્યાર સુધીની પોતાની રાજનીતિથી તેમજ દેશી રાજાઓની સલામમાં પોતાના વર્વ અને ભાષણથી આખા હિન્દમાં તામના મેળવી છે; અને જો કે આ કાર્ય માટે.

હુશીઆર રાજાને ઘણી સહેલાઈથી નીમી શકાત તો પણ આપણે તેમની નીમણૂકથી રાહ થયા છીએ.

એક જ નીમણૂક સામે ઘણો સખ્ત વિરોધ દર્શાવવામાં આવ્યો છે—અને તે સર જેમ્સ મેરટનની નીમણૂક સામે. ક્રિસ્ટીયન હિન્દ તરફથી એક અમલદારને મોકલવામાં આવે એ તો સ્વાભાવિક છે. પણ જો સર જેમ્સ કરતાં વધારે સશક્ત અને ખાસ કરીને ઉદારચરિત્ર અમલદાર હિન્દી સરકારની નોકરીમાં ન હોય તો ખરેખર આપણે નિરાશ જ થયાનું છે તેઓ જે પ્રાંતમાં હોદ્દો લોગવે છે ત્યાંની પ્રજા તેમનાથી સંતુષ્ટ નથી—એટલે સુધી કે તેમનો હોદ્દો થોડો પણ લંગાય એ જોવા તે ખુશી નથી. ઉપરાંત “રાઉન્ડ ટેબલ” ના પ્રવાસી મંત્રીને મદદ આપવાના જે મહાન કાર્યમાં તેઓ રોકાયા હતા તેથી તેમણે આખા દેશની સખ્ત ધતરાણ મેળવી છે, પણ આપણને ન ગમે તેવું જ પગલું ભરવામાં સરકારને કેટલીક વાર વિચિત્ર મત પડે છે !

આ નીમણૂકો સામે પોકાર કરવો નિષ્ફળ છે. પણ મી. હોર્નીમને મુંઝાણની એક બહેર ‘સભામાં’ રજુ કરેલા ઠરાવ મુજબ આપણે એટલું તો માગી શકીએ કે હિન્દી વજીર સાથે ખાનગી મસલત કરવાનો જ નહિ પણ પરિપક્વતા સમાસદો તરીકે તેના કાર્યમાં ભાગ લેવાનો અધિકાર તેમને આપવો જોઈએ. આ પરિપક્વતા દરેક રાજ્ય તરફથી એક જ મત આપી શકાય છે પણ તે સંબંધમાં સહેલાઈથી કંઈ થોડું વ્યવસ્થા થઈ શકે. આ અણીના સંયોજોમાં ભરેલી પહેલી જ સામાજ્ય પરિપક્વતા હિન્દના ખરા પ્રતિનિધિત્વના મૂળ સિદ્ધાન્તનો લંગ કરી સરકારે આપણી આતુર લાગણી ઉપર ઘા મર્યો છે. પણ જો હિન્દના નીમાએલા સભ્યોનો અવાજ પણ ઇતિહાસના કુમમા પહેલીવાર આ મહારાજ્યની સભામાં સંભળાયો તો આપણો ઘા ઠંઠક પડાયો.

ગીરમીટીયા મળુરીનો અંત.

ગીરમીટીયા મળુરી બંધ કરવાનો ઑ. પંડિત માલવીયાનો ઠરાવ લોર્ડ હાર્ડીને સ્વીકાર્યો ત્યારે આપણને એન લાગ્યું હતું કે હવે તો તેનો અંતકાલ સમીપમાં જ આવ્યો, પણ લોર્ડ એમ્સકર્ટ પરી ધારાસભાની એક શરૂ કરતાં ગયા વર્ષમાં જે લાખલુ કર્યું હતું તેમાં તે વિષે જે કહેવામાં આવ્યું હતું તે બીલકુલ આશ્ચર્યજનક ન હતું. છતાં તે વાચીને વધારેમાં વધારે શંકાશીલ માણસની દૃષ્ટિમાં આવ્યું જ આવ્યું હશે કે કસરનામાથી સંખ્યાબંધ અજ્ઞાન પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પરદેશ લગ જવાની પદ્ધતિ વર્ષો સુધી કાયમ રહેશે. પણ આપણા યુરમ મિત્ર મી. સી એક્ઝ એન્ટ્રુસ—જેમણે હિન્દની સેવા કરવાને ખાતર ઇંગ્લેન્ડ યુરમ શરૂ તરીકે પોતાનો હોદ્દો છોડી દીધો છે અને જેમણે મી. પી.અર્સન સાથે સીએમ હિન્દી મળુરીની સ્થિતિ વિષે તપાસ કરી એક વિગતવાર હેવાલ એક વર્ષ ઉપર પ્રકટ કર્યો છે—તેમણે વર્તમાનપત્રોમાં એક પત્ર લખીને જણાવ્યું છે કે સીએમ પ્રાપ્તમાં એવી વાત છૂટથી કરવામાં આવે છે કે આ ઘોર અને ત્રાસદાયક પદ્ધતિ

હજી પાંચ વર્ષ સુધી ચાલવાની છે. વધારામાં એમ પણ જણાય છે કે ઇંગ્લેન્ડ સંસ્થાનોના મંત્રી તરફથી મળેલી ખબરને આધારે આવી વાત કરવા આવે છે અને તેથી આપણે તે સંબંધમાં આખા દેશની લાગણી—કારણ કે આ વિ આપણો વિચાર હવે આપણા હૃદયમાં એટલો ઉઠો ઉતર્યો છે કે જેથી તેનું લાગણી પરિવર્તન થયું છે—તે વધારેમાં વધારે અસરકારક અને હૃદયવેધક રીતે દર્શાવાય છે. ઇંગ્લેન્ડ જરૂર છે. અલહાબાદ, મદ્રાસ વગેરે કેટલાંક સ્થળોના પ્રજાજનોએ આ પદ્ધતિ સત્વર નાબુદ કરવાના ઠરાવો બહાર સભામાં પસાર કર્યા છે. અને આ પાનાં વાંચના સર્વેને પોતાના ગામ કે શહેરમાં આ વિષે પ્રજામત બંધૂત કરી અને તો બહાર સભા મેળવવા અંતરણ્ય પૂર્વક વિનંતિ છે.

પ્રયાગમા હમણા મળેલા માધમેળા વખતે મી. એન્ડ્રુસે જે નીચેના પત્ર વહેચે હતો તે ઉપરથી ગીરમીટની પદ્ધતિના ઘોર અનર્થતા કંઈક ખ્યાલ આવશે.

હિન્દની માતાઓને વિનંતિ.

શ્રીજીમાં વસતી તમારી હિન્દી જહેનોની વિપત્તિઓ મેં મારી નજરે નજરે જોઈ છે.

તે દૂરના મુલકમાં પોતાના સંકટમાં મારી મદદ માગવા અશ્વપૂર્ણ આંખોએ મારી આગળ તેઓ દરદાજ આવતી હતી.

ગંદકી અને બહી વચ્ચે રહેતાં પોતાનાં નાનાં બાળકો તેમણે મને દેખાડ્યાં છે. જો આ ત્રાસ અને નામોશી સામે આપણે પોકાર નહિ ઉઠાવીએ તો જરા પણ ફેરફાર શિવાય તે સ્થિતિ ચાલુ રહેશે અને તેવાં નવાં બાળકો જન્મશે.

પવિત્ર પ્રાતૃભાવ અને નિર્દોષ બાળકોની ખાવર તેમજ તમારી જહેનોનાં આંસુ યાદ કરીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરો કે પ્રભુની પૃથ્વીમાથી આ અનર્થ દૂર થાય સી. એફ. એન્ડ્રુસ.

મી. એન્ડ્રુસે વારંવાર ગળગળા અવાજે કહ્યું છે તે પ્રમાણે આ પદ્ધતિને આ રાખવા સામે એક જ મોટામા મોટું કારણ છે—અને તે નીતિ અને મનુષ્યત્વનું. હિન્દ સરકારના એક કાયદા પ્રમાણે—અને તે હજી સુધી રદ કરવામા આવ્યો નથી—કર્મના નામાથી જે માણસોને સરકારે મુકરર કરેલી આગળોટામાં લઈ જવામાં આવે તેમ સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ પુરુષોથી ત્રીજા ભાગનું હોવું જોઈએ. આ પ્રમાણે એમ ધારે એક વહાણમાં ૭૫૦ પુરુષો અને ૩૦૦ સ્ત્રીઓને હિન્દને કીનારેથી એક વહાણમાં વિદા કરવામાં આવ્યા કેવા છળકપટથી અજ્ઞાન મનુષ્યોને અને ખામ કરી ગામખંડોળી બાળાઓને સંસ્થાનોના તરફથી અને ફર દલાલો દેસલાવી કરાગનામા ઉંચકી કરાવે છે—યાત્રાના સ્થાનમા ભૂલી પડેલી ગાલરી બનેલી સ્ત્રીઓને તેમજ સંબંધી પાસે લઈ જવાનું 'મોટું' 'જહાનું' બતાવી તેમને કેવી રીતે પાક છળથી કલકત્તે મોકલી દેવામા આવે છે—તે તો આપણે બાળુએ મૂંઝીગું, જે પોતાની જરા પણ ઇચ્છા શિવાય પોતાનાં સગા અને દેશથી દૂરના

ઘણા ત્રાસદાયક સંયોગોમાં વર્ષો સુધી સખત મનુરી કરવી એ કરતાં વધારે અસહ્ય શું હોઈ શકે ? હવે આ ૩૦૦ સ્ત્રીઓમાંની ૧૫૦ સ્ત્રીઓ ૭૫૦ પુરૂષોમાંના ૧૫૦ ને પરણેલી છે, એમ આપણે માનીએ અને તેમનો પણ વિચાર બાબુએમ્પ્રીએ જો કે તેમની સ્થિતિ પણ અતિશય કષ્ટગ્રાજનક હોય છે. પણ આ વાત તો ચોખ્ખી જ છે કે બાકીના ૫૦૦ પુરૂષો અને ૧૫૦ સ્ત્રીઓ—અને તે બધાં ૨૦ અને ૩૦ વર્ષની વચ્ચે હોય છે—સંભાર અને નીતિના કંઈ પણ સંબંધ શિવાય એક બીજાના ગાઠ સહવાસમાં આવે છે—ન ખાય છે અને પરિણામ શું આવે છે ? આગળોટ જ તેમની અનીતિની પહેલી શાખા બને છે પણ મંસ્થાનમાં તો આઠો આંક વળે છે. મનુષ્યના કોઈ પણ નિવાસ સ્થાનથી સાત દશ કે તેથી પણ વધારે માઈલ દૂર સુખાઈની ખરાબમાં ખરાબ ચાલીને લગ્નને એવી લાઇનોમાં આ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને ખીચોખીચ રાખવામાં આવે છે. પછી જે નિર્લજ્જ અનીતિ અને તેમાંથી નીપજતા જે ગંભીર કલ્યા ત્યાં પાય છે તેનો ખ્યાલ કોઈ કવિ કે કાદળીકારને પણ લાગ્યેજ આવી શકે—તે તો આપણે આપણા મનમાજ કદપનાથી મેળવી શકીએ જ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ સરખી સખ્યામાં હોય તો પણ તેમની વચ્ચે કંઈ પણ સાંસારિક સંબંધ ન હોવાથી ગમે તે પુરૂષ ગમે તે સ્ત્રી માથે સ્વેચ્છાપૂર્વક સંબંધ રાખી શકે અને પરિણામે, ધર્મના કલહો, મારામારી અને કાપાકુપી વગેરે નીપજે. પણ અહીંયા તો લગભગ ત્રણ પુરૂષ વચ્ચે એક સ્ત્રી હોય છે એટલે તો પછી શું કહેવું ? સ્વાભાવિક રીતે એક સ્ત્રી સાથે એકી વખતે અનેક—અને તે પણ બુદ્ધે બુદ્ધે વખતે બુદ્ધા બુદ્ધા—પુરૂષો સંબંધ રાખે છે, એક બીજાની અદેખાઈથી ઘણા પુરૂષો માહોમાહે દહડે છે અને ક્વચિત્ એક બીજા ઉપર તેમજ સ્ત્રી ઉપર ઘા કરે છે, અને આમ ગુન્હા અને ખુનતુ પ્રમાણ હિન્દીવાનોમાં એટલું મોટું આવે છે કે તેથી શી છ ટાપુમાં હિન્દીજ મોટામાં મોટો ગુન્હેગાર ગણાય છે. આત્મઘાતનું પ્રમાણ પણ આજ કારણથી ઘણું મોટું છે. મનુરોના ઘણા જ માદરોએ મી એન્ફુસન મેંએ કબૂલ કર્યું છે કે, આવા પ્રસંગ એટલી બધી વાર બને છે કે પછી તેમને દરેક સ્ત્રી માટે અમુક પુરૂષોને નિયત કરવાની જરૂર પડે છે. આ સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થતાં ન્હાનાં બાળકોનો વિચાર જો આપણે કરીશું તો આપણા હૃદયમાંથી કંપારી છૂટશે, આપણું લોહી ગગમાં ફરી જશે. અને એમ લાગશે કે આના કરતાં સાક્ષાત નરક પણ વધારે સાડું હોય.

મી. એન્ડરસે જણાવ્યું છે કે કલકત્તાની ડીપોમાં મેં ઠરાવનામાં ઉપર સહી કરનાર પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને જોયા છે આપણા સામાન્ય ગામડાની વસ્તીના ચેહેરા ઉપર જણાતું નીતિનું અને પવિત્રતાનું તેજ તેમના મોં ઉપર દીપતું હતું અને તેજ માણસોમાં દીપ્તિમાં જ્યાં પછી કેવો ફેરફાર ? અનીતિ, કલહ, અમનુષ્યાવની ભયકર છાપ તેમના મોં ઉપર જણાય છે. આમ આપણા દેશજનકુઓ પણ બને છે, અને આપણી દેશભાગિનીઓ વેશ્યાઓ બને એ જોવા—ખમવા આપણે કયાં સુધી તૈયાર છીએ ? હિન્દી મરકારે ૧૯૧૫ ના પોતાના “ ડીરપેચ ” માં કબૂલ કર્યું છે કે

કારનામાંની પદ્ધતિથી હિન્દીઓમાં ઘોર અનીતિ પ્રવર્તે છે. આટલું ઠપ્પલ ક્યાં પછી હિન્દી સરકાર આ અમાનુષી રીતને ટકવા દે અને આટલું સમજ્યા પછી તે જો આપણે ટકવા દઈએ તો આપણે અને આપણી સરકાર નૈતિક દૃષ્ટિથી આખી આલમ આગળ ગુંહેગાર ઠરીશું.

પબ્લીક સર્વિસ કમીશનનો રીપોર્ટ.

લગલગ સવા વર્ષ ઉપર આપણે એમ સાલજ્યું હતું કે આ કમીશને તૈયાર કરેલો રીપોર્ટ ઘણુંજ અસંતોષકારક હોવાથી લઘાઈ દરમ્યાન તે પ્રકટ કરવાનો સરકારનો વિચાર નથી, કારણ કે તેથી લોકોમાં ઘણીજ વેગલરી ચળવળ કદાચ ઉત્પન્ન થાય. આ ઉપરથી આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થયેલી ઘોર નિરાશા ગયા માસમાં રીપોર્ટ બહાર પડતાં સિંદ્ધ થઈ છે. આટલા મોટા ખર્ચે આખા દેશમાં કમીશનના સલાસદો ક્યાં, પુષ્કળ સાક્ષીઓને તપાસ્યા, મોટી મોટી આશાઓ અપણા મનમાં બંધાઈ અને છેવટે પરિણામ—મીઠું. ઘણાખંડ કમીશનનો અત આવોજ આવ્યો છે અને અમે આગળ વધીને ઠહીશું કે કમીશને આથી પણ કંઈક વધારે ઉદાર સૂચનાઓ કરી હોત તો પણ તે હિન્દને સંતોષ આપત નહિ કારણ કે કમીશનરોએ રીપોર્ટ તૈયાર કરીને તે ઉપર સહી કરી તે પછી હિન્દમાં નવી રાજનીય જાગૃતિ આવી છે અને પહેલાના કરતાં ઘણીજ વધારે હિંમતલરી માગણીઓ કરવાને આપણા પ્રજાજનો તૈયાર થયા છે. ગમે તેમ હોય તો પણ આ રીપોર્ટથી બ્રિટિશ રાજપુરૂષોની રાજ્યદક્ષતા વિષે ઘણુંજ થોડું માન થાય છે અને પ્રજાને પોતાની અસહાયતાની વધારે તીવ્ર લાગણી થાય છે. ઘણા પત્રોએ ખરી રીતે જ ઠહું છે કે ઠાગળની મોંઘવારીના આ દિવસોમાં આ લાભો રીપોર્ટ છપાવવામાં આવ્યો ન હોત તો કોઈને પણ નુકશાન થાત નહિ અને સરકારને થોડા પૈસાની કસર થાત.

શ્રીયુત ગોપલે રીપોર્ટ તૈયાર થતા પહેલાં છ માસ અગાઉ ગુજરી ગયા અને જરૂરીજ અળદુર રહીએ પોતે બીજા સલાસદો સાથે એકમત ન થવાથી એક જુદો રીપોર્ટ લખ્યો છે એટલે મુખ્ય રીપોર્ટ ઉપર આ બે ગૃહસ્થો શિવાય બાકીના બધાની સહી છે તેના બે મુખ્ય મુદ્દા નકારમાં જ મૂકી શકાય. (૧) સીવીલ સર્વિસ માટે પરિક્ષા ઈંગ્લંડની સાથે હિન્દમાં ન લેવી અને (૨) અમલ બજાવણી અને ન્યાય ખાતાની વહેંચણી વિષે કંઈ ચોક્કસ સૂચના કરી શકાતી નથી. હુનિઆમાં બીજા કોઈ એવો દેશ છે કે જેના બધા ઉચ્ચ અમલદારો પરદેશમાં પરીક્ષા લઈને ચુંટવામાં આવે છે? અને તો પછી પરદેશની સાથે પોતાના દેશમાં પણ તે અમલદારોની પસંદગી માટે પરીક્ષા લેવાની માગણી શું વધારે પડતી ગણાય? લગલગ ડોઝેન શરૂ થઈ ત્યારથી આ સુધારા માટે આપણે એકે અવાજે માગણી કરી છે અને ૧૯૯૩ માં તો તે સુધારો અમલમાં મૂકવાનો એક ઠરાવ બ્રિટિશ આમની સભામાં પસાર પણ થયો હતો પણ તે ઠરાવનું વાસ્તવિક પરિણામ કંઈ જ આવ્યું નથી. કમીશન આગળ જુબાનીમાં મજ્યાગંધ હિન્દી સાક્ષીઓએ આજ માગણી અચૂક શબ્દોમાં કરી છે પણ કમીશને ફર રીતે તેની અવગણના કરીને પોતાના આખા કાર્ય ઉપર પાણી ફેરવ્યું છે. બીજા સુધારાની અગત્ય પણ દેખીતી જ છે. ફ્રાન્સદારી સુઠદમાં રચવાની

અને તેનો ન્યાય કરવાની જવાબદારી એક જ વ્યક્તિ ઉપર કદી પણ મૂકી શકાય? અને છતાં આ બિનકુદરતી પદ્ધતિ આ દેશમાં આપણા મજબૂત પોઠાર છતાં હજી સુધી કાયમ રહી છે અને કમીશને તે વિષે કંઈ પણ નિર્ણય આપવાની ના પાડી છે. શું તેમને હિન્દીઓને નાખુશ કરવાની જીદ લાગી છે તેમનું રાજ્યકૌશલ્ય ખુટી ગયું ?

આટલું તો કમીશને નથી કહ્યું જે વિગતવાર અને અટપટી સૂચનાઓ તેમણે કરી છે તેમાં અર્હિયા ઉતરી શકાય એમ નથી. પણ તેમાંની મુખ્ય ત્રણ અહીં આ ટાંકીશું:—

(૧) જુલ્લા કોર્ટના અને સેશન કોર્ટના જજની ૪૦ જગ્યાઓ માટે વકીલ-મંડલમાંથી નીમણુક કરવી

(૨) સીવીલ સર્વીસની ૪૧ ઉંચી જગ્યાઓ પ્રાંતિક નોકરીવાળા અમલદારો માટે રાખવી; અને

(૩) સીવીલ સર્વીસની ૯નીમણુકો દર વર્ષે હિન્દમાંથીજ કરવી, તેમાં ૨ ગ્રેજ્યુએટમાંથી સીધા નીમવા અને ૭ ને ખાસ પરીક્ષાના પરિણામથી પસંદ કરવા.

આ સૂચનાઓ નથી ઇંગ્લેન્ડને પસંદ પડી—કારણ કે તેમની જગ્યાઓમાં જરા ઘટાડો થયો છે, અને નથી તે હિન્દીઓને રૂચી-કરણ કે ધ્યાનને યોગ્ય કડકા મહેરબાનીથી ફેંકવામાં આવે તેમ આ જગ્યાઓ તેમને આપવાની હોય એમ લાગે છે છે. જે દૃષ્ટિબિન્દુથી કમીશને પોતાની સૂચનાઓ કરી છે કે તેનું જરૂરીસ અળદુર રહીમે સારું સ્પષ્ટીકરણ કહ્યું છે. તેઓ જણાવે છે કે એક પાસ કમીશનનો હેતુ થોડી વધારે જગ્યાઓ હિન્દીઓને આપી શકીની ઇચ્છા માટે રાખવાનો હતો ત્યારે બીજી પાસ મારો હેતુ જેટલો અંશે જરૂર જણાય તેટલેજ અંશે ઇચ્છા માટે જગ્યાઓ રાખી શકીની હિન્દીઓને સોંપવાનો હતો. આજ દૃષ્ટિએ કમીશનની અને આપણી વચ્ચે—ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દીઓ વચ્ચે છે અને તેથી આખો રીપોર્ટ તદ્દન ખોટા ધોરણ ઉપર રચાયો હોય એમ જણાય છે. અમારે લાગ્યેજ જણાવવાની જરૂર છે કે મી. જરૂરીસ અળદુર રહીમે જે રીપોર્ટ ઘડ્યો છે—અને તેઓ જણાવે છે કે તેની મુખ્ય સૂચનાઓ શ્રીયુત ગોખલેની સહાય અને સંમતિથી ઘડવામાં આવી હતી—તેમાં પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિબિન્દુ સંતોષકારક રીતે રજુ કરવામાં આવ્યું છે, પરંતુ રચણકૌશલ્યને દીધે આ વિષે વધારે વિવેચન અત્રે થઇ શકશે નહિ.

કેળવણી ખાતાના અધિપતિઓનું સંમેલન.

જયા માસમાં જ્યારે આ સંમેલન દિલ્હીમાં સર ચંકરન નાયરના પ્રમુખપણા નીચે મળ્યું ત્યારે આપણા રાજ્યતંત્રની એક વિચિત્રતા આપણને ઘણીજ તાદ્દશ થઇ. તે એજ કે આખા હિન્દની ત્રીસ કરોડ વસ્તી સાથે સીધી કે આડકતરી રીતે સંબંધ ધરાવતા કેળવણીના સવાલોનો ગંભીરપણે નિર્ણય કરનારા સર્વ ગૃહસ્થો—સર ચંકરન નાયરને બાદ કરીએ તો—ઇંગ્લેન્ડ હતા. જે ખાલામાં રુઝાબાધી સત્તા ચલાવવાની હોય કે દમામથી મોટા કર ભરાવવાના હોય ત્યાં પણ ઉંચી પદવી પર મોટે ભાગે હિન્દીઓજ નીમવા જોઈએ, પણ કદાચ તેમાં ઇંગ્લેન્ડ કંઈક પણ કરવાને શક્તિમાન થાય પણ દેશના પુત્રો અને પુત્રીઓનાં કોમલ મન અને હૃદયની પાંખડીઓ વિકસાવાને તો પ્રજાના એવા સર્વજ્ઞ જ્ઞાનની-એટલા સહલાંબ અને કદપનાની

જરૂર પડે કે જેની આશા સારામાં સારા અંગ્રેજ અમલદારમાં પણ લાગ્યે જ રાખી શકાય. આમ જે ખાતાની રચના મંડાણથી જ ઉઠી હોય તેના અધુરા જ્ઞાનના અધિપતિઓ પાસે શી આશા રાખી શકાય ?

નામદાર વાઈસરોયે આ સંમેલનનું કાર્ય શરૂ કરતાં જે ભાષણ આપ્યું હતું તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે કેળવણીની સમગ્ર પદ્ધતિમાં મૂળગામી સુધારા કરવાને નહિ પણ અનુસવી અધિકારીઓના અભિપ્રાય મેળવવાના હોતુથી આ પ્રસંગ રચવામાં આવ્યો છે. આ વાક્ય ખરેખર નિરાશાજનક છે. કારણ કે લૅર્ડ હાર્ડીજના સમયમાં ૧૯૧૩માં કેળવણી સંબંધી જે ઠરાવ પ્રકટ કરવામાં આવ્યો હતો તે અતિથય અચકાતો અને અપૂર્ણ હતો. ઉપરાંત લગભગ પૂરી થયા પછી સર્વ પ્રકારની કેળવણીની પ્રગતિ માટે ક્રમસર કેવાં પગલાં લેવા જોઈએ તેનો વિચાર આ સંમેલનમાં કરવામાં આવ્યો હોત તો પણ ઠીક થાત પણ તે મુખ્ય વિષય નહિ હોવાથી તે તરફ ઘણું જ ઊંચા ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું.

શ્રી કેળવણી ઔદ્યોગિક કેળવણી વગેરે અનેક વિષયો તરફ નામદાર વાઈસરોયે ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. પરંતુ તેમના વધારેમાં વધારે અગત્યના વચનો તો માતૃ-ભાષાદ્વારા શિક્ષણ વિષે હતાં—

“હાલ આપણે ઇંગ્લેન્ડ બાબદાગ ઇશી કેળવણી આપવાનો હેતુ રાખીએ છીએ. આનું મોટું કારણ એ છે કે ઇંગ્લેન્ડ બાબા નોકરી મેળવવામાં સહાયક થાય છે અને ગુજરાતીમાં પાઠ્યપુસ્તકો મળતા નથી. પણ તેના પરિણામ ધણા જ સ્પષ્ટ છે. પરબારાદ્રાગ યણા જ દંડિત વિષયો સમજવાને વિદ્યાર્થીઓ સમ્પત મહેનત લે છે અને થર્મીવાર ઇંગ્લેન્ડના ધણા જ સાધારણ જ્ઞાનને લીધે તેમને કદાચ તેમના પુસ્તકો ગ્રાખવાં પડે છે. ગ્રાખવાંની આ પદ્ધતિ સામે આપણે દીકા કરીએ છીએ પણ માગ મત મમાણું તો જ્ઞાનનો પથ ઊઠી દેવાને બદલે જે પુસ્તકો ચોતે ધણા જ અપૂર્ણ રીતે સમજે છે તેના આખા પાનાને પાના—કદાચ આખા પુસ્તકો—તેઓ ગ્રાખે છે તે તેમના ઉત્સાહને ધણું જ માનપ્રદ છે. આ કેળવણી તો ખરેખર નિ સત્ જ છે. યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ તરફે હુતમને અને મારી જતને પૂછુ છું કે જો આપણે કેળવણી પરબારાદ્રાગ આપવામાં આવી હોત તો આપણને કેટલું લાગત ? આવો પ્રયત્ન આપણે નિરાશામાં ઊઠી દીધો હોત કે નહિ તે વિષે મને ખાતરી નથી અને આ અનર્થકામક પદ્ધતિથી પડતી મુશ્કેલીઓ મામે રક્કર હીવવાને જે વિદ્યાર્થીઓ વીર પ્રયત્નો કરે છે તેમનું માનસિક બળ પ્રગનાપાત્ર છે. આવો ઉપાય બેમાથી એક રીતે કરવો જોઈએ (૧) કા તો આપણે નવા સુચી અને ત્યા સુધી દેશી બાબાઓ દ્વારા કેળવણી આપવી અને શિક્ષણની બાબા તરીકે ઇંગ્લેન્ડનો ઉપયોગ અને ત્યા સુચી મુલતવી ગણવો, અને (૨) ઇંગ્લેન્ડના શિક્ષણ ઉપર વધારે ખાસ ધ્યાન આપવું અથવા બીજે કોઈ વચસો માર્ગ લેવો કે જે કેળવણીની દૃષ્ટિથી સર્ગીન ગણાય.”

આ વચનોની કિંમત ઘણી જ છે; પણ તે હિન્દી સરકારના એક ચોક્કસ નિશ્ચય તરીકે નહિ પણ આ વિષયની ઉપયોગિતા દર્શાવવાને માટે નામદાર વાઈસરોયના અંગત અભિપ્રાય તરીકે કહેવામાં આવ્યા હતાં. તેથી તેનો અગત્ય થયે એવી ખાતરી રાખી શકીએ નહિ અને આ વિષે આપણી અળવળ જરા પણ ઠીકી પાડવાને બદલે વધારે વેગથી આપણે ચલાવવી જોઈએ.

મધ્યપ્રાંતની સરકારનો ગૌરીર આક્ષેપ.

અમરાવતીમાં મળેલી મધ્યપ્રાંતીની પ્રતિષ્ઠા પરિપદે પસાર કરેલા ઠરાવો ચીક કમીશનર સર બેન્જમીન ડૉબર્ટસન આમળ રજૂ કરવા ત્યાના અંગ્રેસરોનું એક મંડાળ

તેમને મળ્યું ત્યારે તેમણે જવાબમાં જે લાખણું કર્યું તેનો એક ભાગ તો ઘણો જ ચોકવનાર હતો. મીસીસ એની બેસન્ટનો ગહિષ્કાર કરવાનો જે હુકમ તેમણે પસાર કર્યો છે તે વિષે એક ખુલાસો તો પહેલાં ધારાસભામાં આપવામાં આવ્યો હતો અને તેનો સાર એવો હતો કે પ્રાતિક પરિષદના કેટલાક આગેવાનોની મરજીને અનુસરીને જ તે હુકમ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ આનો રહીયો પરિષદના મંત્રીઓએ ખુદ્દી રીતે આપ્યો. એટલે હવે સરકારે ગહિષ્કાર કરવાના નવાં કારણો શોધી કાઢ્યાં છે અને તે બે છે:—(૧) મીસીસ બેસન્ટ ધાર્મિક સંમેલનનાં પ્રમુખ તરીકે આવવાનાં હતાં છતાં પણ તેમનો સત્કાર અને લાખણું માટે પરિષદથી અલગ ગંભીર પાયા ઉપર બંધવસ્થા કરવામાં આવી હતી, અને (૨) મીસીસ બેસન્ટના “દલાલ” તરીકે જે ગૃહસ્થ—મી. પી. વાડીઆ—આવ્યા હતા, તેમણે જે “રાજદ્રોહી” લાખણું આપ્યું હતું તે ઉપરથીજ મીસીસ બેસન્ટની મુલાકાતનો હેતુ કલ્પી શકાય આમાંની પહેલી બાબત પ્રમાણમાં નજીવી છે અને તે દેખાતી રીતે સી. આઇ. ડી. ના માંધાણ અમલદારોના શ્રમને આભારી છે. પણ બીજી કારણ જણાવીને મધ્યપ્રાંતની સરકારના વડા અધિપતિએ મી. પી. વાડીઆના લાખણું અને આખા અસ્તિ ઉપર સખ્ત આક્ષેપ કર્યો છે, અને તેથી તે આક્ષેપને દૂર કરવાને મી. વાડીઆના “હોમ રૂલ” વિષે જે લાખણું ઉઠેદીને આ વચન કહેવામાં આવ્યાં છે તે જ ફરીથી મદ્રાસમાં આપવાની તેમણે ગોઠવણ કરી છે—જેથી તે રાજદ્રોહી કેટલે અંશે હવે તેની હિન્દી સરકાર તુલના કરી શકે.

મી. વાડીઆએ કરેલું લાખણું અમારી સમક્ષ નથી એટલે અમે તે વિષે કંઈ પણ કહેવાને અશક્ત છીએ, પણ જો તે ખરેખર રાજદ્રોહી હતું તો તે વિષે થોડા પગલાં લેવામાં મધ્ય પ્રાંતની સરકારે શા માટે હીલ કરી છે અને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવવાને પરિષદના કરાવો રજી કરનાર ઉપરેશનની શા માટે રાહ નેહી? બીજું આપણે જાણીએ છીએ કે મી. વાડીઆ “ન્યુ ઇન્ડિયા” માં વારંવાર અથ લેખો લેખે છે અને તેમના વિચારો મીસીસ બેસન્ટની બળના છે; અને જો “ન્યુ ઇન્ડિયા” ના જે અનેક લેખો સરકારને સખ્તમાં સખ્ત લાગ્યા તેની વિગતવાર તપાસ કર્યા પછી મદ્રાસની હાઇ કોર્ટે તેને રાજદ્રોહના આક્ષેપમાંથી મુક્ત કર્યો તો પછી મી. વાડીઆના લાખણુંમાં એવું શું હોઈ શકે કે જે “વિકાસની વચનોથી પૂર્ણ હોવા છતાં” પણ રાજદ્રોહી ગણી શકાય? પણ રાજકર્તાઓની વૃત્તિ અનુસાર રાજદ્રોહની વ્યાખ્યા બદલાય છે અને સર. એન્નમૈનના આક્ષેપ ઉપરથી એક જ અનુમાન થઈ શકે કે હવે પ્રજામતના વધતા જતાં જોસ અને વિકાસ તરફ તેમના જેવા પાકા અધિકારીઓ કંઈક શંકા અને કંઈક ગભરાટની લાગણી અનુભવે છે.

નોંધ.

ન્યુઆસી માસથી વિદ્યાર્થીઓ, ગુજરાતી નિશાળના શિક્ષકો તથા લાયબ્રેરી સાર આ માસિકનું લવાજમ ૧-૧૧-૦ ને બદલે રૂ. ૨-૦-૦ કરવામાં આવ્યું છે.

નાટીસ.

દરેક રેલ્વે ઉતાડને બાણુવાની જરૂર છે કે:-

(૧) તે ઉતાડના રૂબામાં ધારા કરતાં વધારે માણુસ ભરવાની કોશેશ કરતા રેલ્વે પોલીસના માણુસ કે રેલ્વે નોકરની સાથે થવાનો તેને હક છે.

(૨) આ હકથી અજ્ઞાન એવા બીજા ઉતાડઓમા તે વિષે માહિતી ફેલાવવી એ દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની જરૂર છે.

(૩) પોતાના તથા પોતાની સાથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનસીબ ઉતાડઓનો લાભને ખાતર-આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની જરૂર છે.

(૪) પહેલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતો દરેક હિંદીવાન, ત્રીજા વર્ગ નો મુસાફરો ઉપર જીલમ થતો જોઈ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

કિન્ડરગાર્ટન

સંબંધી છ લેખો.

લખનૌર - હિંમતલાલ ગણેશજી અબરીઓ,

હિંમત આના છ, પોષ્ટેજ જુદુ.

The Best Pure Linseed

Double Boiled Oil

IS

The "Maneless Lion Brand"

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

ગમે તેવી જાતનાં ઉંચામાં ઉંચા બેલતેલ કરતાં સાફ અમારું શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રખ્યાતી પોમેલું છે તથા તમામ જાતના લોખંડ, લાકડા અને ઇમારતો રંગવાના ટોર્મમાં ઉત્તમ નીવડ્યું છે.

અમારું બેલતેલ હિંદુસ્થાનના તમામ વેપારીને ત્યાંથી મળે છે

પાંચ બેલનના રૂબામાં વેચાય છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામાં સાફ બેલતેલ બનાવે છે. તમામ રૂબા ઉપર સીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર યાજના સીલની) ટ્રેડમાર્કની ખાતરી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના મોટા ચહેરોમાં એજન્ટો જોઈએ છે. વધુ વીગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો. મેસર્સ બાલભાઈ જમનાદાસની કંપની. એજન્ટસ-ધી ગુજરાત એઈલ મીલ એન્ડ કંપની.

અસારવૌ-મહુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jaminadas & Co
Agents, The Gujarat Oil Mill Co.,
AHMEDABAD.

અમારું બેલતેલ- ગુજરાત ટેરીંગ કંપની કાઠીપોળ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે

નવજીવન

અને

સત્ય.

માર્ચ ૧૯૧૭.

હિન્દના ઇતિહાસના લગતા કાવ્યકાવ્યોના

મુખ્યભાગની સર્વ જમરોદંત છપ્પસાઈ રૂકલ

એક આઈસ.

રામ. (એક નોટક)

મુખ્યમાં પ્રાથમિક ગિરણ સંબંધી ચળવળ.

પટ્ટાચારમાં જાહેર જીવન.

જુજરાતમાં જાહેર જીવન.

સાંચલિયના બંધારણમાં હિન્દુ સ્થાન.

પુસ્તક પરિચય.

નોંધ.

રા. એ. એલ. પ્રાચીન ઇતિહાસ ૫૬૭

રા. ર. મ. રાવણ ૫૮૦

રા. રણજીતરામ ચાવડા ૫૮૮

રા. અ. વિ. કાશ્મીર ૫૮૮

રા. સુમંત રાવડકરામ મહેતા ૬૦૨

રા. ગુજરાતી, અને રા. ભરૂચી ૬૦૬

રા. ઇ. ઇ. યાસિક ૬૧૪

તત્રી ૬૨૦

તત્રી ૬૨૩

તત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્ડિયન કનેયાલાલ યાસિક, બી. એ., એલ. એલ. બી.

ગીરગામ—મુખ્ય.

વાર્ષિક સંસ્કાર ૨. ૨-૦-૦; છુટી નકલ આના ૩

ગ્રામીય કેળવણી મંડળ (સુરત જિલ્લા.)

૧. શિક્ષકો ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરણા કાર્ય કરનાર હોવા જોઈએ. તે જ શિક્ષણનો ઉચ્ચ હેતુ સફળ થઈ શકે.

૨. નાના ગામડામાં વસનાર દરેક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને મારે માધ્યમિક શિક્ષણ સુલભ બનવું જોઈએ.

૩. ધંધાઓના શિક્ષણની માધ્યમિક શાળાઓમાં વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૪. શાળામાં અવકાશ ઠરી ગયા પછી વિદ્યાર્થીના વિચાર ઉદાસ ન થાય અથવા તેના મનમાં લોહસેવાની ધાર્મિક ભાવના વ્યગ્રત ન થાય તે શિક્ષણનું કાર્ય નિષ્ફળ જ ગણાય.

ઉપરના ચાર સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખી ગ્રામીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. એના કાર્યનો વિસ્તાર ગામડાના લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે જે ગામને પોતાનાં બચ્ચાના શિક્ષણ અર્થે પૈસા ખર્ચવા ઈચ્છા હશે તે આ મંડળમાં જોડાઈ પોતાની ઈચ્છા મુજબ પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે. માધનો અને કાર્ય કરનાર મળશે તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને (જેમને ઈચ્છા હોય તેને) જેતીનુ શિક્ષણ આપવા વિચાર રાખ્યો છે. મંડળ સારી ભાવનાવાળા સ્વયંસેવકને આ કાર્યમાં જોડાવા આમંત્રણ કરે છે. અને એવા શિક્ષકોના લાભ લેવાને વિદ્યાર્થીઓને-ખાસ કરીને કુવારા વિદ્યાર્થીઓને-આગ્રહ કરવામાં આવે છે. એક વધુ સ્વયંસેવક અને બાર ચોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ મળેથી શાળાને અંગે એક વિદ્યાર્થી-આશ્રમ ઉઠાડવામાં આવશે. જે આવવાની ઈચ્છા ગળતા હોય તેમણે આગળથી નામ નોંધાવવું.

મુખ્ય કચળ—અમામા

તા જિલ્લાલેખાર

રેશન—વેરછા

} સેક્રટરી—ગ્રામીય કેળવણી મંડળ,

દવાના વેપારીઓને

ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માસ “કર્ણીક એગ્રીમીડેયર” ગળતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા ગળશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડરો-પીકચરો-ખાઈ,

બ્લોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી ખાટલીની કિં. રૂ. ૧-૦-૦

નાની ખાટલીની કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો:—મેસર્સ કર્ણીક પ્રિંટર્સ.

ગિરગામ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક રૂ.

માર્ચ ૧૯૧૭.

અંક ૯.

હિંદના છાપખાનાને લગતા કાયદાઓનો ઇતિહાસ.

પૂર્વકાળ.

ધ. સ. ૧૯૧૦માં હિંદના છાપખાનાઓ માટે જે નવો કાયદો ઘડી અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો છે, તેની પહેલા છાપખાનાઓને લગતો હિંદમાં કેવા પ્રકારનો કાયદો અસ્તિત્વ લોગવતો હતો, તેનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કરવું એ જ આ લેખનો આશય છે. કારણ કે સુધરેલા દેશનું લૌકિક, સાવનામય જીવન, તે દેશનાં છાપખાનાને મળેલી સત્તા ઉપર અવલંબીને રહેલું હોય છે. દેશની વિદ્યાકલા, નૈતિક અને સાંસારિક જીવન, રાજ્યકારણાર, લૌકિક સાવના, અને દેશનો વ્યાપારઉદ્યોગ વગેરે દરેક વસ્તુ ઉપર રાજ અને પ્રજા ઉભયનો પડઘો પાડનાર--એ બંહેર કરનાર વર્તમાનપત્ર છે, અને તેના ઉપર જેટલો અંકુશ મુકવામાં આવે એટલો દેશના પ્રક્ટીકરણને અડચણ કેટલી થઈ પડે એમ જ કહી શકાય. અલગત આપણને એમ તો કબુલ કરવું પડશે કે આપેલી છુટનો દુરુપયોગ કરનારા કેટલાક મનુષ્યો હોય છે, કે જેઓ રાજ અને પ્રજા ઉભયમાં અસંતોષ અને અવિશ્વાસની લાગણીઓ ઉભી કરે છે, પરંતુ તેવા થોડાક મનુષ્યોને ખાતર વર્તમાનપત્રકારોના મમસ્ત હક ઉપર તરાપ મારતી એ પણ વાજબી લેખાય નહિ. વળી આપણને એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે અમેરિકા અને સુરોપની, વિદ્યાકલા તેમ જ રાજ્યકીય જીવનમાં આગળ વધેલી પ્રજાના પ્રમાણમાં હિંદની પ્રજા ઘણી પછાત છે, અને તેથી જો કે આ બધા દેશોના વર્તમાનપત્રોની ભૂમિકાનો કયાસ એક તુલનાથી થઈ શકવો અશક્ય છે, તો, પ્રયુ હિંદ જે દિનપ્રતિદિન પોતાના બંહેર જીવનમાં આગળ વધતું જાય છે, તેને માટે છાપખાનાના સ્વાતંત્ર્ય વિષે વિવેચન

કરતું એ પણ અશક્ય છે એમ કહી શકાશે નહિ આવી લાવનાનો પ્રાયો ખરી રીતે ઇ. સ. ૧૮૫૮થી મડાયો છે કે જે વખતે બ્રહ્મીતા અર્થશાસ્ત્રી અને રાજ્યદારી નર બૉન સ્ટુઅર્ટ મીલે કહ્યું છે કે:—“વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકવાનો સમય હવે વહી ગયો છે..” ઇ. સ. ૧૮૫૮ના સમયમાંજે આવો વખત હતો, તો નિઃસંશય ૧૯૧૬ નો સમય તેથી વધુ સ્વતંત્રતા લોગવવા માટે વધુ લાયક છે બપાન કે જે અત્યાર સુધી વર્તમાનપત્રનું જીવન શ્રુ હોય તે બધુતુ નહોતુ, ત્યારે તેને પણ હાલમાં જ્યારે પૂર્ણ સ્વતંત્રતા બક્ષવામાં આવી છે, તો હિંદ કે જેણે વર્તમાનપત્રનો પાયો બહુ વર્ષ ઉપર નાખ્યો છે, તેને માટે એમ કેમ કહી શકાય, કે તેને માટે નથી?

હિંદુસ્થાનના છાપખાનાનો અને વર્તમાનપત્રોનો ઇતિહાસ સો વર્ષ ઉપરથી શરૂ થયેલો છે. જ્યારે વર્તમાનપત્રકાર તરીકેનું જીવન પ્રથમ અંગ્રેજો ઇન્ડિયન પ્રજા તરફથી ગાળવામાં આવતું હતું, ત્યારે છાપખાનાને લગતો કાયદો તેઓ ઉપર અંકુશ મૂકવા માટે ઘડાયો હતો. ઓગણીસમી સદીના પહેલા અર્ધા ભાગમાં હિંદમાં વર્તમાનપત્રની હયાતી નજીવી જ હતી. એકાદ બે જે વર્તમાનપત્રો નિષ્ણતા તેની ૩૦૦ કરતા વધુ નકલો ખપતી ન હોતી. તેમજ તે પત્રો રાજ્ય કે પ્રજા કોઈ પણ પ્રત્યે વિશ્વાસ ધરાવતાં ન હોતા, ત્યાર બાદ વર્તમાનપત્રો ધીમે ધીમે પગપેસારે કરવા લાગ્યા. તો પણ વર્તમાનપત્રો એટલે ‘અંગ્રેજો ઇન્ડિયન પત્રો’ જ હતા. આવા વર્તમાનપત્રો માટે બૉન મીલે કહ્યું હતું કે:—“હિંદના અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો એ અંગ્રેજી સંસારને માટે જ છે, અને તે રાજ્યની જોડે કોઈ રીતે જોડાયેલા ન હતાં. હિંદના વતનીઓ માટે આ વર્તમાનપત્રો કશાંએ ઉપયોગનાં નથી તેમજ તેઓને હિંદના લાભાલાભ સાથે કશોએ નિકટ સંબંધ છે જ નહિ.” પરંતુ હવે જમાનો બદલાયો છે તે વખતનાં આવાં ગણ્યતાં અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રો, હાલમાં તો સરકારનો જ પક્ષ એવાનાં અને હોદ્દદારોના વિશ્વાસમાં સપડાયેલાં અંગ્રેજો ઇન્ડિયન વર્તમાનપત્રો છે શરૂઆતનાં આ અંગ્રેજી પત્રો સરકારનાં કાયો સામે સખત ટીકા કરનારા અને સનદી નોકરીમાં હિંદના લોકોને વધુ હક આપવાની તરફથી દારી કરનારાં હતા. આથી શરૂઆતમાં વર્તમાનપત્રો સામે સરકારે સખત બરતો મુક્યો હતો. છાપખાનાને લગતો એક કાયદો લોર્ડ વેલેસલીએ ઇ. સ. ૧૭૯૯ માં પચાસ કરોડો હતો, અને તે કાયદાનુસાર વર્તમાનપત્રોનાં દરેક લખાણો પૂર્વેથી તપાસવામાં આવતા હતાં (censored) અને તે છતાં છાપનારને દેશપાર કરવા જેવો સખત અમલ કરવામાં આવતો હતો. ત્યારબાદે માર્ક્વિઝ ઓવ હૅરટીંગ્સે આ કાયદો જરા નરમ કરીધો હતો, તો પણ વસ્તુસ્થિતિ તેની જ હતી. આવી રીતે વર્તમાન પત્રની જીંદગી લાગા વખત સુધી ચાલી, અને છાપખાનાને છુટ બંધવાની વાત ૧૮૨૨ માં અર્થવા લાગી આ ઉપરથી તે વખતના મદાસના ગવર્નર મર થોમસ મલ્કોએ છુટ બંધવાની વિરૂદ્ધ પોતાનો નીચે મૂજબ મત આપ્યો —

હિંદના છાપાઓને છુટ આપવામાં રહેલું જોખમ.*

“આપણે અત્રે જે રીતે રાજ્ય કરીએ છીએ તે જોતા તેનું સર્વોપરિપક્ષ આપવા માટે હું લોકોને છુટ આપવાની વિરુદ્ધ છું. માટે હાલમાં જેમ છે તેમજ ચાલુ રાખવું એ જ દેશને માટે સારું છે. જો અત્રેના લોકો આપણા જ દેશના હોત તો હું સંપૂર્ણ છુટ આપવાની હિમાયત કરત, પરંતુ તેમ ન હોવાથી આવી છુટમાં ઘણું જોખમ છે. લોકોમાં તેવું જરૂરી જ્ઞાન ફેલાવવું અથવા તો તેવો હક આપવો તે બીજાનું કાર્ય, કિતુર અને બાળવાળો ઉત્પન્ન કરશે.”

“જે લોકો છાપખાનાને છુટ આપવાની વાતો કરે છે તેઓએ વસ્તુની એક ગાણું તપાસી છે.....પ્રેસની છુટ એટલે શું? પ્રેસની પ્રથમ ફરજ તો એ જ હોય કે જે દેશ વિદેશી ધુસરી નીચે જોવાતું હોય તેમાંથી તેને મુક્તિ આપવડી. અને હિંદના અંગ્રેજી તેમજ દેશી વર્તમાનપત્રકારોને છુટ બક્ષવી તેનો ભાવાર્થ એવોજ થાય છે. આપણે એટલું જ ઠહી શકીએ કે દેશીઓમાં માત્ર ધાર્મિક અને નૈતિક ભાવના ઉત્પન્ન કરનારી વિગતો વર્તમાનપત્રોમાં આપવી જોઈએ. યોગ્ય સમય માટે આટલેથી જ વર્તમાનપત્રકારોએ મતોપ માનવો જોઈએ એવું આપણે ધારીએ તો પણ થોડો વખત બાદ, તેઓ આપણી અને તેઓની વચ્ચેનો લોહ તપાસવાનું કાર્ય હસ્તગત કરશે અને આવી રાજ્યદારી ચલવલ ઉભી કરી આપણા હક્કને નુકશાન કરશે....”

આ મૂળજ તેનો જે વિચાર દર્શાવવામાં આવ્યો છે, તે ઘણો લાંબો છે, પરંતુ વધાનસંકેતને અંગે તે હું આજો લખી શક્યો નથી, જો કે અત્રે આપણને એટલું તો કબુલવું પડશે કે “ઘેટા ઘેટો થા કે પરણાવીશ” એમ ઠહેનારા કત્તા સર યોગસ મનરોચ પોતાના આ વિચારો હિંમતથી દર્શાવ્યા છે તે માટે તને શાળાશી ઘટે છે

સર યોગસ મનરોચ વિચારો ઘણા અમલદારોને તે સમયે ગ્રાહ્ય હતા, અને તેના પરિણામે ઇ. સ. ૧૮૨૩ ના એપ્રિલની તા. ૫ રીએ એક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતા, જના હદેશ એવો હતો કે પરવાના (કાયસન્સ) વગર છાપખાનું કાઢી શકાય નહિ અને કેટલીક છાપેટી ચાપકીઓ તેમજ પત્રોના ફેલાવા ઉપર પણ અકુશ રાખી શકાય. પરંતુ તે વખતે આ ઠરાવ માત્ર જંગાળ ક્ષેત્રોને જ લાગુ પડતા હતા, અને તા. ૧૮૨૭ ના બ્રિટિશરોમાં તેવોજ ઠરાવ મુજબ સરકારે પણ જ્ઞાપ પાડ્યો. આ ઠરાવના મુખ્ય નિયમો નીચે સુચન હતા.—

૧. સરકારના પરવાના સિવાય છાપખાનું માઠી શકાય નહિ. અને પરવાના સિવાય આપડા જગર પત્ર છાપી શકાય નહિ.

* સર યોગસ મનરોચ અને બીજા દોષ્ટેશના લખાણો સર એલકોનલર આર્ચરને લખ્યા છે તેના બીજા ભાગમાં જ લખાણ આપવાના આગ્રહ.

૨. પરવાનો લીધા બાદ જે ચોપડીઓ અથવા પત્રો છાપ્યા હોય તે સરકારની તપાસ માટે મોકલવા જોઈએ.

૩. ગવર્નમેન્ટ ગેઝેટમાં જાહેરાત આપીને કોઈપણ ચોપડી અથવા પત્રનો ફેલાવો સરકાર અટકાવી શકે.

આ ફેરફાર સાથનો કાયદો તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૩૫ સુધી ચાલ્યો, પરંતુ તે જ વખતે ૧૮૩૫ નો ૧૧ મો નવો કાયદો અમલમાં મૂકાયો. તે વખતના બહા વાઈસરોય લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીનના મનમાં છાપખાનાને વધુ છૂટ બંધવી એવું ઉદ્દેશ્ય હતું. તેના આવા વિચારો તરફ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રોએ વિરુદ્ધ પડવામાં કંઈ બાકી રાખી નહોતી કારણકે તે પત્રો દેશીઓને ગણતી છૂટથી વિરુદ્ધ હતા. લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટીન ૧૮૩૫ માં ચાલી ગયો અને તેની જગ્યાએ સર ચાર્લ્સ મેટકાફ કામ ચલાવે ગવર્નર-જનરલ નિભાયો, અને તેણે છાપખાનાને વધુ છૂટ બાંધી, જે તેના કાર્યમાં તેની કાઉન્સિલના કાયદાના સભ્ય લોર્ડ (તે વખતે મી.) મેકલેએ તેને સંપૂર્ણ નોકરી આપી મદદ કરી.

આ કાયદો (૧૮૩૫ નો ૧૧ મો) જે બુના કાયદાની બદલ ઘડવામાં આવ્યો હતો તે તદ્દન મિથો હતો, પરંતુ તે (કોર્ટ ઓફ કાયરેક્ટરસ) રાજ્યના માર્ગોપદેશકોને રૂચ્યો નહિ, અને સર ચાર્લ્સ મેટકાફ પછી આવેલા વાઈસરોય લોર્ડ આર્મસ્ટ્રોન્ગના સમયમાં તે ફેરવવા માટે ઘણી તજવીજ કરવામાં આવી, પરંતુ તેમ થયું નહિ, અને તે રીતે સ્વતંત્રતાનો કાયદો બાવીસ વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો.

મધ્યકાળ.

૪ સ. ૧૮૫૭ માં હિંદુસ્તાનનો યાદગાર બળવો જાણ્યો, અને તે વખતે સરકારી હાફેદારોએ એવો વિચાર ઠર્યો કે જે છાપખાનાઓને છૂટ આપવાની ચાલુ રાખવામાં આવશે તો તેનું પરિણામ વિપરીત નિપજશે. તેથી ૧૮૫૭ ના, જુનની ૧૭ મી તારીખે નવો કાયદો ઘડાયો જે ૧૮૫૭ નો પંદરમો કાયદો (Act XV of 1857) હતો. આ કાયદો હિંદુ સમસ્તને લાગુ પડતો હતો અને તેમાં ઘણી વિગતો ૧૮૨૩ ના જેવી જ હતી. પરંતુ તે માત્ર એક વર્ષ માટે જ ઘડવામાં આવેલો હતો, અને તે જણાવવું અગત્યનું ઘર્ષ પડશે કે જાળવા પછી જોઈએ એવી શાન્તિ ફેલાઈ નહોતી, છતાં તે કાયદો વર્ષ બાદ પાછો અમલમાં મૂકાયો નહોતો.

ત્યાર બાદ છાપખાનાને લગતો જે બીજો કાયદો ઘડાયો તે ૧૮૬૭ નો (Act XXV of 1867) હતો, અને તે કાયદામાં થોડાક સુધારો કરવામાં આવ્યો હતો જે ૧૮૯૦ માં (Act XX of 1890) થયો હતો. આથી ૧૮૩૫ નો અગીઆરમો કાયદો નવીન સ્વરૂપમાં પાછો જન્મ પામ્યો હતો.

હવે આપણે-વર્તમાનપત્રનો યાદગાર સમય એટલે ૧૮૭૦ ના વર્ષની વસ્તુસ્થિતિ તપાસીશું. આજ વર્ષમાં પેટ્રી રાજ્યદ્રોહને લગતી ૧૨૪ (એ) કલમ લોક વાચકાએ ચઢી હતી. આ કલમ ફ્રેન્ચિઝરી ગ્રન્ટાઓને લગતા કાયદાઓ (Penalties

code) ને લગતી છે. તે પ્રથમ ૧૮૩૭ માં લૉર્ડ મેકેલેએ ઘડી હતી, પરંતુ તેનો અમલ ૧૮૬૦ સુધી થયો હતો નહિ. ૧૮૭૮ માં આ કાયદો બ્યારે દેશી વર્તમાનપત્રોને લાગુ પાડવા માટે પસાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તેની મતલબ એ હતી કે લૉર્ડ લીટન (ને વળતેનો વાઈસરૉય) અફઘાનીસ્થાનનાં ઇસ્લામી વર્તમાનપત્રો પર અંકુશ મૂકવા માંગતો હતો. તે વળતે ધારાસભામાં પ્રજા તરફના સભ્યો ગેસતા નહોતા, અને આ કાયદો જે સમયે પસાર થયો ત્યારે ધારાસભામાં માત્ર એક જ દેશી-ઑન. મહારાજા કુમાર બ્યોતિન્દ્ર મોહન ટાગોર—સભાસદ હાજર હતા. આ કાયદો પસાર કરવા માટે ધારાસભા સમક્ષ પારદો મૂકનાર સર એલેક્ઝાન્ડર આર્બુથનોટે તેના દેશમાં નિયત્તાં કારણો દર્શાવ્યાં હતાં.—

(૧) દેશી વર્તમાનપત્રોનાં રાજ્યદ્રોહી લેખ આવે તે સામે અંકુશ મૂકવા અને (૨) કેટલાક સ્વાર્થી અને લાંચીઆ દેશી વર્તમાનપત્રકારો જે લોકોને ધમકાવીને પૈસા કઢાવતા હતા તેમની સામે રક્ષણ આપવું. આ કાયદાની મુખ્ય નેમો નીચેની હતી:—

૧. રથાનિક સરકારની રજા પ્રથમ મેળવીને મેજિસ્ટ્રેટ કોઈ પણ પત્રકાર અથવા છાપનારને ઘોલાવી તેની પાસેથી એક બૉન્ડ લખાવી લઇ શકે કે તે પોતાનાં પત્રમાં એવી વસ્તુ નહિં છાપે કે જે સરકાર અને પ્રજા વચ્ચે કંલેશ ઉત્પન્ન કરે, અથવા જાતજાતમાં કે ધર્મમાં ભેદ પડાવનારા લેખો પ્રકટ નહિ કરે કે પૈસા કઢાવવાની જોગવાઈ કરશે નહિં. આ ઉપરાંત ખતના ગદલ મેજિસ્ટ્રેટ ચોક્કસ રકમ (ડીપોઝીટ) અનામત પણ મૂકવી શકે.

૨ કોઈ પણ વર્તમાન પત્ર (કે જેની પાસેથી 'બૉન્ડ' લેવામાં આવ્યું હોય કે નહિં) તે જ ઉપર મજબૂતીથી વિગતોલુક્ષાન પૈસા કઢાવવાની તમ્બીજ કરશે, તો સરકાર તેને સરકારી મેજિસ્ટ્રેટમાં જાહેરાત આપી ચેતવણી આપે અને તે ચેતવણી પ્રાપ્ત પણ જો તેવીજ વર્તાણુંક ચાલુ રાખે તો તેનો અઘજો સામાન જપ્ત કરવા સરકાર હુકમ કાઢી શકે, અથવા તો અનામત લેવામાં આવી હોય તો તે ('ફૅરફીટ') જપ્ત કરે.

આ શિવાય ઉપલા કાયદામાં સ્થાનિક સરકારોને રાજ્યદ્રોહી જણાતી ચોપડીઓ, પત્રો વગેરે જપ્ત કરવાનો અથવા હિંદ ખંદાર છપાએલા પરંતુ હિંદમાં ફેલાતાં પુસ્તકો અને પત્રોનો અટકાવ કરવાની સત્તા આપવામાં આવી હતી.

આ કાયદાએ ધારવા મુજબ ઘણી ચકચાર જગાડી—હિંદમાં નહિં, પરંતુ અંગ્લેન્ડમાં પણ તે માટે ચકચાર લાગી. હિંદી પ્રધાનની કાઉન્સિલના ઘણા સભાસદો આ કાયદાની વિરુદ્ધ હતા, તેમજ પાર્લામેન્ટમાં પણ ૧૫૦ જેટલા સભાસદોએ તે તરફ પોતાનો અલગમો જાહેર કીધો હતો. આમાં હિંદી પ્રધાન મી. એલ્ફરેડને આગળ પડતો ભાગ ભજવ્યો હતો. તેણે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે:—

“ હિંદના લોકોને ફરીઆદ કરવાનાં ઘણાં કારણો છે. અને હું ઠહું છું કે તેમાં પણ આ ‘ પ્રેસ એક્ટ ’ એ મુખ્ય છે. ”

આ પછી ૧૮૭૮ના ઑક્ટોબરની ૧૬ મી તારીખે કાયદામા એક નવો સુધારો ઘડવામા આવ્યો [જે the vernacular press act amendment Bill હતું] તે પસાર થયો અને ઉપલા વાધાઓ પાછા ખેંચી લેવામાં આવ્યા, છતાં ‘ દેશી વર્તમાન પત્રોને લગતો કાયદો ’ ત્રણ વર્ષ સુધી કાયમ રહ્યો. તે પછી, લોર્ડ લીટનની જગ્યાએ માર્કવીસ ઑવ રીપન વાઇસરોય તરીકે આવ્યો અને તેણે નવો ખરડો ૧૮૮૧ના ડીસેમ્બરની ૭ મી એ રજુ કર્યો, અને તેની ૩ એ ‘ દેશી વર્તમાનપત્રોનો કાયદો ’ નક્ક થયો. પંદર વર્ષ સુધી આમ આવ્યું. પણ ૧૮૯૮માં તે કાયદો સખત કરવામા આવ્યો. તેનું કારણ એ થયું કે ૧૮૯૬માં મુંબઈ ઇલાકામાં ભરમાં મરફી ફાટી નિકળી, અને લોકોમા અતિ ત્રાસ ફેલાયો તેમાં વળી અંગ્રેજ ત્રીપાઇ એને તપાસ કરવા માટે સરકારે મૂક્યા જેથી લોકો વધુ ઉરકેરાયા અને ફરકેન્શીને લીધે પુનામા જે અંગ્રેજ અમલદારો જેઓ સરકારી મહેલમાંથી જતા હતા તેઓનાં પુન કરવામા આવ્યા. સરકારે એમ ધાર્યું કે આ પુનો છાપામાં આવેલા તોફાન પ્રકારના લખાણોને અગે હતા, અને તેથી ‘ કેસરી ’ ના અધિપતિ મીં ષાળ ગંગાધર તિલક અને અન્ય અધિપતિઓ સામે કામ ચલાવી તેઓને સજા કરવામાં આવી. તેથી સંતોષ ન પામતાં સરકારે કાયદામાં નિચલા ફેરફાર કીધા:—

(અ) ફેરફારી શુદ્ધાની ૧૨૪A મી કલમમાં ફેરફાર. ’

(આ) ” ” ૫૦૫ ” ” ”

(ઇ) ” ”, મા ૧૫૩A મી કલમનો ઉમેરો.

(ઇ) ” ” ૧૦૮—નવો વિભાગ.

આ નવી કલમો ઉમેરવામાં આવી ત્યારે ઑન. મી. (હમણાં સર ગંગાધરરાવ) ચિટ્તેનવીસ, સ્વ. ઑન. મીં આનંદા ચાકુર્, સ્વ. ઑનં પંડીન બીસન નારાયણ ધાર, સ્વં ઑનં મીં સયાની વીજેરે તેની વિરુદ્ધ પડ્યા હતા, છતાં તેઓ ન ફાળ્યા અને બહુ મતિએ સરકારે ઉપલી કલમો પસાર કરી હતી. આ ફેરફાર પહેલાં ૧૨૪ (એ) કલમ નીચે મુજબ હતી:—

Section 124 A of the Penal Code as it stood before its amendment in 1898 was as follows.—

“ Whoever by words, either spoken or intended to be read, or by signs or by visible representations or otherwise, excites or attempts to excite feelings of dissatisfaction against the Government established by Law in British India shall be punished with transportation for life, or for any term, to which fine may be added, or with imprisonment for a term which may extend to 3 years to which fine may be added, or with fine.

Explanation:—Such a disapprobation of the measures of the Government as is compatible with a disposition to render obedience to the lawful authority of the Government against unlawful attempts to subvert or resist that authority, is not disaffection. Therefore the making of comments on the measures of the Government, with the intention of exciting this species of disapprobation, is not an offence within this clause.”

૧૮૬૮ માં તેમાં મુદ્દારો થયે તે પહેલાં ધ્યાન ખેંચે તેવા બે બનાવો બન્યા હતા.

(૧) ૧૮૬૧ નો પ્રખ્યાત ‘બંગ બાસી’ વાળો મુકદ્દમો, જે બંગાળના મુખ્ય ન્યાયાધીશ સર સી. પેથારામે તપાસ્યો હતો, તે આદ્યો ત્યારે જુરીમાં મતભેદ પડ્યો હતો, તેથી એક જુરી બરખાસ્ત કરી નવી જુરી દ્વારા પાછો મુકદ્દમો ચલાવ્યો હતો, એટલામાં અધિપતિએ માફી માંગવાથી તેની સામેથી મુકદ્દમો જે ચી લેવામાં આવ્યો હતો.

(૨) ૧૮૬૭ માં (તે વખતના ઓન.) સી. તિલકે ‘કેસરી’ ના અધિપતી ચામે મુકદ્દમો ચલાવવામાં આવ્યો અને તેને દોઢ વર્ષની સજા કેદની સજા કરવામાં આવી.

ઉપલા મુકદ્દમાઓ વખતે ૧૨૪ એ કલમને બહુ રીતે મારી મચડીને બંગાળના જજ સર સી. પેથારામે સમજાવી હતી, અને ત્યારબાદ તેથીજ રીતે તેના અમલ અંગેના જજ સી. રોડ્જીએ કહ્યો હતો. આથી કરીને ૧૨૪ (એ) કલમમાં સરકારે જે ફેરફાર કર્યો તે નીચે મુજબ હતો—

Section 124 A as amended runs as follows —

“Whoever by words either spoken or written, or by signs or by visible representation or otherwise, brings or attempts to bring onto hatred or contempt, or excites or attempts to excite disaffection towards Her Majesty or the Government established by law in British India, shall be punished with transportation for life or any shorter term, to which fine may be added, or with imprisonment which may extend to three years, to which fine may be added, or with fine

Explanation.—1—The expression “disaffection” includes disloyalty and all feelings of enmity.

Explanation.—2—Comments expressing disapprobation of the measures of the Government with a view to obtain their alteration by lawful means, without exciting or attempting to excite hatred, contempt or disaffection, do not constitute an offence under this section.

Explanation:—3-Comments expressing disapprobation of the administrative or other action of the Government without exciting or attempting to excite hatred, contempt or disaffection, do not constitute an offence under this section."

સાંપ્રતકાળ.

આગળ કહી જવામાં આવેલા બનાવો પછી રાજ્યદારી ગુન્હાઓને લગતા મુક-રદમાંથી તપાસવાની રૂઢીમાં પણ થોડોક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો. અગાઉ આવા ગુન્હાઓ માત્ર 'સેશન્સ' માં જ તપાસવામાં આવતા, પરંતુ ૧૮૯૯ માં 'ક્રિમીનલ પ્રોસિજ્યુર કોડ' માં જે ફેરફાર કરવામાં આવ્યો તેથી તેની તપાસ ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટો તેમજ પહેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટો કરી શકે એમ થયું. ઉપર ટપકેથી વખતપર એમ જણાય છે, આથી ગુન્હાગારને જે ભારે ખર્ચમાં ઉતરી જવાવ કરવો પડતો હતો તેમાં સવળતા મળી, પરંતુ ક્યાસ કરવાં જણાશે કે 'સેશન્સ' હજુર 'જુરી' માસફતે જે તપાસ ચલાવી હતી, આમ ન્યાયની વિશાળ રીતિનીતિનો સંકેત થયો. અને તેથી રાજ્યદારી ગણતોમાં પ્રત્યક્ષાર્થે શુ કહ્યું છે તેની તપાસ પ્રત્યક્ષ તરફથી જ થવી જોઈએ એ હક નષ્ટ થયો.

નાશકના 'ભારત સેવક' પત્રના અધિપતિ મી. આર. જી. પ્રધાન ખી. એ., એલએલ., ખી. આ માટે એક ખીન્ને અગત્યનો મુદ્દો ઉઠા કરે છે, કે ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટ અને પહેલા વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટ પાસે રાજ્યદારી ગુન્હાઓની તપાસ વધુ ચેતલા માટે અયોગ્ય છે કે તેવા ગુન્હાઓ ઘણું ખર્ચ પ્રથમથી ડિસ્ટ્રીક્ટ મેજિસ્ટ્રેટની રજા સિવાય ચલાવવામાં આવતા નથી તેથી જો શખ્સ તેઓ ગુન્હો તપાસવાનો હુકમ કાઢે છે તે જ તેની તપાસ પણ ચલાવે છે, અને પછી તેવી તપાસને અંગે ત્યારે એક માસથી વધુ સમયની શિક્ષા ન કરવામાં આવે ત્યારે તેના ઉપર 'અપીલ' થઈ શકતી નથી, એ વળી વિશેષ અયોગ્ય જણાશે.

રાજ્યદારી ગુન્હાઓને લગતા કાયદા (Sedition law of 1898) માં જે ખીન્ને ધ્યાન યોચનારી ફેરફાર હતો તે ૧૫૩ (એ) કલમ-Section 153 A—ને લગતો હતો, કે જેને અંગે નામદાર શહેનશાહની પ્રત્યક્ષ જુદા જુદા લોકોમાં હુમલાવટ ફેલાવવાનું કાર્ય કરનાર હોય તે એવું સૂચન કરવામાં આવ્યું હતું.

કલમ ૫૦૫ (Section 505) કોઈ પણ ગાખતની સાંજળેલી અથવા ખુમાટા વાળી વિગત છાપતાં અટકાવે છે. (અ) અથવા તો કોઈ પણ અમલદાર, 'સેલ્ફર' કે 'સેલર' ને ફિતુર મચાવતાં ઉરફેરણી કરનાર અથવા તો તેને પોતાના કાર્યમાં, ભંગાણ પાડનાર (બ) અથવા તો ભદેરમાં લોહોની અંદર ઉરફેરણી કરે અથવા તો તેને અંગે ઉરફેરણી કરવા લલચાય (ક) અથવા તો એક વર્ગની ખીન્ને પ્રત્યે અયોગ્ય લાગણી પ્રેરે—એવાં લખાણોનો સમાવેશ કરે છે.

ફોજદારી ગુન્હાને લગતા કાયદા (Criminal Procedure Code Section 108) ની ૧૦૮ મી કલમ લવિષ્યમાં કોઈ પણ શખ્સ સારી વર્તણૂક ચલાવે તે માટે લેણી અથવા વચનથી જામીનગીરી માગવાની નામદાર સરકારને સત્તા આપે છે. જેમાં (૧) કોઈ પણ રાજ્યદારી વસ્તુને લગતી ધીના (૨) ઇન્ડિયન પિનલ કોડની ૧૫૩ (એ) કલમને લગતી કોમકોમમાં કુમંચ જગાડવાને લગતી અથવા (૩) ન્યાયાધીશના મનમાં જે ધીના એવી જણાય કે જે ફોજદારી ગુન્હો કરવા જેવી અથવા જાહેર પ્રત્યે હલકું પમાડનારી છે તે સઘળાનો સમાવેશ થાય છે. આ કલમની રૂએ કોઈ પણ પત્રના અધિપતિ, માલિક, છાપનાર અથવા તે પ્રસિદ્ધિ કરનાર ઉપર નામદાર સરકાર તરફથી તે કાર્યની તપાસ કરવા ખાસ નિમેલો અમલદાર કામ ચલાવી શકે છે.

ઈ. સ. ૧૮૯૬ માં લખેલો ખાતે ભરાયલી પંદરમી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસમાં પ્રમુખ સ્થાનેથી સ્વર્ગસ્થ બાબુ રમેશ ચંદ્ર દત્ત, સી આઈ ઇ. એ આ (Sedition Law of 1898) કાયદો અયોગ્ય છે એમ જણાવ્યું હતું.

ત્યારબાદ દશ વર્ષ સુધી આ કાયદામાં કશોએ અગત્યનો ફેરફાર થયો નહિ, પરંતુ ઇ. સ. ૧૯૦૬ ના જુન માસની ૮ મી તારીખે 'વર્તમાન પત્રોના કાયદો' (The Newspaper-Incentments to Offences-Act) પસાર કરવામાં આવ્યો. જોકે યત્નકારીના સ્વાતંત્ર્ય માટે ૧૮૯૯ પછી દર વખતે 'કોંગ્રેસમાં બોલાવું' હતું અને તેને લગતા ઠરાવો પણ પસાર થતા હતા છતાં લોર્ડ કર્ઝનની નરકારને આ કાયદો ઘડી અમલમાં લાવવાનું હજી પાછુભયું લાગ્યું હતું. લોર્ડ કર્ઝનના અમલના છેલ્લાં વર્ષ દરમિયાન બંગાળમાં જે ભારે ચલવલ આલી હતી તે હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં મોજુદ છે, કારણકે ગમે તેવી સપ્તાહ છતાં ઉશ્કેરણી જે નરમ થવી જોઈએ તે ત્યાં દિન પ્રતિદિન વધતીજ ગઈ હતી. ૧૮૯૭ માં પુનામાં જે બે ખૂનો થયા હતાં તે તો માત્ર અપવાદ રૂપજ હતાં, પણ ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં મુઝાફરપુર ખાતે બોળ શાંતવાના જ્યારે લોકોએ સમાચાર જાણ્યા ત્યારે પ્રભ દિગ્મુદ્ગજ ઘડ ગઈ હતી. આનું કારણ શોધી તેના ઉપાય કરવાને બદલે લોર્ડ કર્ઝનની સરકારે વધુ સખ્ત ઉપાયો જેમ લેવા માંડ્યા તેમ ખેદની વાત છે કે ઉશ્કેરણી વધતીજ આલી. આ ઉશ્કેરણી ઢાળવા માટે જાહેર મેળાવડાઓ લાગવા સામે ઉપાયો ચોળ્યા અને તેને પરિણામે ૧૯૦૭ ના નવેમ્બર માસની ૧ લી તારીખે (Prevention of Seditious meetings Act) ફિતુર ફેલાવનારી જાહેર મેળાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકનારો કાયદો પસાર કરવામાં આવ્યો અને તે બાદ વર્તમાન પત્રો ઉપર સપ્તાહ નાખનારો ઉપર સૂચવવામાં આવેલો ૧૯૦૮ ના જુન માસમાં પસાર થયો એટલુંજ નહિ પણ બે વર્ષ બાદ ૧૯૧૦ માં તે 'છાપખાનાને લગતો કાયદો' Press act નરીકે જન્મી છુટ ઉપર વધુ પ્રતિબંધ મૂકનારો નિવડ્યો.

'ન્યુસપેપર એક્ટ' ની કાયદામાં દશ કલમો છે, અને તેનું તાત્પર્ય એ છે કે જાહેર વર્તમાન પત્રોમાં ખુન અથવા એવા ગુન્હાઓને જન્મ આપવામાં આવે

એવી ચળવળ કરનારા લખાણો ન આવવાં જોઈએ. વળી છાપખાતું જપ્ત કરવાને લગતી આ કાયદામાં નામદાર સરકારને સત્તા આપવામાં આવેલી છે, અને તેને લીધે જો કે અમુક રીતિએ પરંતુ કોઈ પણ કારણ દર્શાવ્યા વિના સરકાર છાપખાતું જપ્ત કરી શકે. આવાં પગલાં સામે પંદર દિવસની અંદર વડી અદાલત (High Court) ને અપીલ થઈ શકે, અને અગરે જપ્તીને લગતો ઠરાવ સંપૂર્ણ રીતે હેવટનો. ઠરાવવામાં આવે ત્યારે નામદાર સરકાર જપ્ત કીધેલા મુદ્રાલયમાં છપાતાં પત્ર અથવા ગમે તે પસિદ્ધ કરવામાં આવતી વસ્તુ હોય તેનો ફેલાવો અટકાવી શકે.

આ કાયદો પસાર કરતી વખતે ધારાસભામાં હિંદના હિતૈષી લૉર્ડ ગ્રીન્ટોએ કબુલ કીધું હતું આ કાયદો એક અપવાદ રૂપન છે. પરંતુ કેટલાક લયાનક પત્રો સામે તુરતમા પગલાં લઈ શકાય એટલા મારેજ ઘડવામાં આવ્યો છે. આ કાયદો ૧૯૧૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં તારીખ ૪ થી એ 'પ્રેસ બીલ' દ્વારા લાંબવામાં આવ્યો હતો, અને તે ફેબ્રુઆરીની તારીખ ૮ થી એ કાયદા તરીકે પસાર થયો હતો. આ ચાર દિવસ દરમ્યાન તેની વિરુદ્ધ તેમજ પક્ષમાં ઘણાં વિવેચનો થયાં હતા અને તે સમજાં જે મરકારી ગેઝેટમાં છાપવામાં આવ્યા છે તેના લગભગ એકસો પાનાં ભરીને તેનો અહેવાલ પ્રકટ થયો છે. આ કાયદા સામે ૨૩ જેટલા સુધારા લાવવામાં આવ્યા હતા, અને તેમાં સ્વર્ગસ્થ ઍનૉન્ મીૉ ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે સી આઇ. ઈ એ કહ્યું હતું કે જો કાયદો કરવાની જરૂરીઆત હોય તો તે માત્ર ત્રણ વર્ષ માટે જ ઘડવો તેમનો આ સુધારો, તરફેણમાં પડેલા ૧૬ અને વિરુદ્ધમાં પડેલા ૪૨ મતે ઉઠી ગયો હતો. ઍનૉરેબલ મેમ્બર્સ મધોળકૉન્ અને જૂનેન્દ્રનાથ બાસુએ પણ તેવાજ પ્રકારના સુધારા મૂક્યા હતા. પણ તેનો ઘાટ મી ગોખલેના સુધારા જેવોજ થયો હતો. આ પ્રેસ એક્ટમાં ધ્યાન યોગ્યનારી કલમો નીચલી છે:—

૧. કાયદાની નીચ કલમ (Section 3 of the Act) ની રૂએ કોઈપણ છાપખાતાના માલેક પાસેથી મેજિસ્ટ્રેટ ઓછામાં ઓછી રૂ. ૫૦૦ અને વધતામાં વધતી રૂ. ૨૦૦૦ ની રકમની જામીનગીરી માંગી શકે. કાયદો પસાર થયો તેની પહેલાં જે મુદ્રાલયો અસ્તિત્વમાં હોય તેને જામીનગીરી પ્રથમ આપવાની જરૂરીઆત નથી, પરંતુ તેવા મુદ્રાલયો ત્યારે કંઈક અયોગ્ય લખાણ પ્રકટ કરે છે એવું નામદાર સરકારને લાગે ત્યારે કાયદાની ચોથી કલમમાં જણાવવા મુજબ ઓછામાં ઓછી રૂ. ૫૦૦ અને વધુમાં વધુ રૂ. ૫૦૦૦ ની જામીનગીરી નામદાર સરકાર માંગી શકે.

૨. આક્રમી કલમ વર્તમાનપત્ર માટે આવી છુટ સરકારને આપે છે.

૩. વળી ચોથી કલમ જામીનગીરી આપનારાં મુદ્રાલયો વાંધા પડતું લખાણ કરે, છાપે અથવા પ્રસિદ્ધ કરે એવું સરકારનેલાગે તો તેની જામીનગીરીની રકમ, ચો પડી, પત્ર એ સ્વધર્મ જમ કરવાનો હુક નામદાર સરકારને ગણે છે.

૪. કલમ ૬ થી વર્તમાનપત્રો માટે તેવોજ હુક આપે છે.

૫. પાંચમી કલમ એવુ દર્શાવે છે કે છાપખાનાને લગતા તેમજ ચોપડીઓની માંધણી કરવાને લગતા ૧૮૬૭ ના કાયદા મૂજબ નવું જાહેરનામું (Declaration) રવામાં આવે તે, એછામાં એછી રૂ. ૧૦૦૦ ની અને વધુમાં વધુ રૂ. ૨૦૦૦ ની નમીનગીરી તેના માલિક પાસેથી સાથે ધારે તો મેજસ્ટ્રેટ માંગી શકે.

૬. દશમી કલમ આ જ હુક વર્તમાનપત્રનું જાહેરનામું પહાર પાડનાર ઉપર આપે છે.

૭. દહી કલમ એવુ સૂચન કરે છે કે તેવી જમીનગીરી આપનાર છાપખાનુ અથવા લેખો પ્રકટ કરે છે એવુ સ્થાનિક સરકારને લાગે તો તેના માલિક પાસેથી ૧) વધુ જમીનગીરી માંગવામાં આવે અથવા (૨) પ્રેસ તેમજ (૩) પ્રકટ થયેલા જાણણી સર્વે નકલો જપ્ત કરવામાં આવે.

૮. આઠમી પીના વર્તમાનપત્ર માટે અગીઆરમી કલમમાં સમાવવામાં આવી છે

૯. બારમી કલમ સ્થાનિક સરકારને કોઈ પણ વર્તમાનપત્ર, ચોપડી, અથવા પત્ર, ચોપાનિયું, અથવા ગમે તે છાપેલી વસ્તુ જપ્ત કરવાનો હુક આપે છે.

૧૦. કલમ તેરમી 'અગ્રેજી સદ્વતનતમા હિંદ ખાતે આવતાં પેકેટ કસ્ટ-મર્ગાં જોડી રાખવાનો ત્યાંના (કસ્ટમના) અમલદારોને હુક આપે છે, કારણ કે ઉપર ૪થી કલમમાં જણાવવામાં આવેલી ચીજો તેમાં હોય તેની તેઓ શોધ-જોણ કરી શકે.

૧૧. પંદરમી કલમ તેવો જ હુક ટપાલ ઓફીસના અમલદારોને ગણે છે.

ઉપરોક્ત કાયદો ઘડવાની યોજના નામદાર સરકારના કાયદા ખાતાનાં અમાત્ય એન. મી. (હમણાં સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન) સિન્હાએ બહુજ કુશળ રીતિએ ધારા-સભા હજુર રહી કીધી હતી તેને લગતું સ્પષ્ટ વિવેચન કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે મેજસ્ટ્રેટ ને માંગશે તો ઘણી વગર રકમ માંગશે આના જવાબમાં એન. મી. ગોળલેએ જણાવ્યું હતું કે મી સિન્હા કહે છે તે બધું સાચું પરંતુ જમીનગીરીની રકમ માંગનાર નામદાર સરકારનો કાયદાખાતાંવાળો અમાત્ય નહિ પણ મેજસ્ટ્રેટ હશે અને તે તેવે વખતે ચોતાના ફાંદા મુજબ અમલ ચલાવશે.

આટલું બધું છતાં તે કાયદો વધુ મતે પસાર થયો અને તે હજી કાયદા પાંચીમાં છે.

૪. સ. ૧૯૧૩ના ડીસેમ્બર માસમાં અઝાવીસમી કૉંગ્રેસ જે કરાચી ખાતે ભરાઈ હતી તેમાં 'પ્રેસ એક્ટ' ના સળંધે બાબુ ભુપેન્દ્રનાથ ધાસુએ (કૉંગ્રેસનો આડંબો) કરાવેલ સુકતાં જણાવ્યું હતું કે:—૪. સ. ૧૮૩૭માં સર ચાર્લસ મેટ-કાફે હિંદુસ્થાનના છાપખાનાઓને સ્વાતંત્રતા બંધી હતી, તે બાદ ૧૮૭૮માં લોર્ડ લીટનની સરકારે દેશી પત્રો ઉપર આ કુશ સુકતો હતો જે મી ગ્રેવેસ્ટને નષ્ટ કીધો હતો અને હાલમાં જે પ્રેસ એક્ટ આદિતત્ત્વમાં આવ્યો છે તેનો અમલ કરતાં

પુસ્તકો અમને કમળાની આંખ પેઠે પીળાં જ લાગે છે. આવા અગત કારણોને દૂર કરી હિંદના વર્તમાન પરોળરી રીતનીતિ ત્યાં સ્વાચ્છે ત્યારે હું નથી ધારનો કે તેઓ જે સ્વતંત્રતા માગે છે તે મેળવી નહિ શકે.

દુનિયા ઉપર આવી રહેલા દાડધુ યુદ્ધના સમયમા નામદાર અંગ્રેજ સરકાર ઉપર આવી પડેલી ગંભીર દ્રશ્યોત્તુ તોલન કરી, નામદાર સરકારને મદદ આપવામા હિંદનાં વર્તમાન પરો, યુદ્ધાલયો અને લેખકોએ જે સહાય આપી છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી આપણે ધન્યીશુ કે પરમાત્મા નામદાર સરકારને પોતાની પ્રજાની માગણી સ્વીકારવાની તક આપે, અને હિંદના લાભાર્થે રાજા અને પ્રજામા આનંદની લર્મિ ફુટે, એટલું જ નહિ પણ વર્તમાન પરોની સાથે હિંદની પ્રજાને અંગ્રેજી રાજ્યની છાયા નીચે જ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત થાય !

જે. એલ. બાગલાયા.

મુંબઈની સર જમશેદજી જીજીભાઈ રફુલ

એન્ડ આર્ટસ

અને

આર્ટ વર્ક શોપ.

હુંક ઈતિહાસ.

૧૮૫૧ મા ઇંગ્લાંડમાં એક મોટું પ્રદર્શન થયું અને તે ઉપરથી આર્ટ સ્કુલો સ્થાપવા સળધે હીલચાલો થઈ તેમજ આ અરસામાં હિંદુસ્તાનમા પણ એવી સ્કુલો ઉઘાડવા સૂચનાઓ થઈ. મુંબઈમા આ હીલચાલ પ્રથમ ઉપાડી લેનાર પહેલા ગેરોનેટ સર જમશેદજી જીજીભાઈએ ૧૮૫૩ ની મેની ૬ મી તારીખે મુંબઈ અસ્થાન સાથે એ લિખે એક પત્રથી તત્ત્વ ઉપાડી—અહુડા ઉપાડપત્તા લિખિય કંબલેજા જણાવ્યા બાદ તેમણે પોતાની તરફથી એક વિનંતિ મુકી કે “જો સરકાર તરફથી જાત જાતની કારીગરી અને હુન્નરો શીખવવાને વર્ક શોપ તેમજ કલામ માટે મકાના આપવાનું કબુલ થાય તેમજ ફોઈંગ ડીઝાઈન અને માટી કામના ઉંચા વર્ગો માટે શિક્ષણ આપવાને જવાબદારી એક બાહોશઅને લાયક (Master) ઉસ્તાદ બોલાવવાનાં આવે અને જે જે જાતની કારીગરીઓ શીખવવાની છે તે દરક માટે એકકલા લાસ કારીગર મેળવી આપે તો હું એવી સંદા માટે રૂપીઆ ૧૦,૦૦,૦૦૦ આપવી કબુલ વાઈ છું; તે સાથે આપું અગર તેના વ્યાજમાથા વિદ્યાર્થીઓ કે શીખાઉના સારા નિવાસ માટે પુરૂં થાય એટલું વ્યાજ આપું. આ દાન તેઓ કમાવાને શકિતમાન થાય ત્યાં સુધી મળે અને જે કદ રકમ વધે તે સ્કુલના બીજા ગર્ચોમા પુરવણી કરવાને સરકાર ભલે વાપરે.” મુંબઈ સરકારે આવી સૂચનાને ટેકો આપ્યો પણ લંડનની કાર્ટ એન્ડ

ડીરેક્ટર્સને જણાવ્યા સિવાય તે ઉપાધી લઈ શકાઈ નહિ. એ માટે ૧૮૫૩ ની મેની ૧૦ મી તારીખના મુંબઈ સરકારના જનરલ ડીપાર્ટમેન્ટના એક તુમારમા આ વાક્યથી જણાય છે કે સરકારને ભારે ખર્ચમાં ઉતારે જવી સરતો છતાં મર જમશેદજીનું ઉદાર દાન સ્વીકારવાનું અમારા હાથમા નહિ હોવાથી તેમની ઉદાર વૃત્તિને માન આપતા અમે તેમને જણાવ્યું છે કે અમે તેમની એ દાનગી વિશે આપ નામદાર કોર્ટનો વિચાર અને ખુલાસો પૂછ્યો છે.

કોર્ટ ઑફ ડીરેક્ટર તરફથી ૧૮૫૪ ની એપ્રિલ ૨૭ મીએ એક તુમારમા આ યોજનાની મંજૂરી મળી પણ સાથે બૂચના મુકવામાં આવી હતી કે પહેલા અખતર ખાતર નાના પાયા ઉપર મર્યાદા કરવી એ ઉપરથી સર ડગલ્યુ આર્લીના પ્રમુખપદ નીચે મુદોપીઅન અને ચાર દેશી મેગસ્ટ્રેટની કમીટી નીમવામા આવી તેમાથી પાછી એક સળ કમીટી બનાવીને તેને આખી યોજના ઘડી કહાડવાનું મોંખું. એ કામ કરવામાં અને સગવડ પડતું મકાન સોંપવામાં કેટલોક મમય થયો હશે કારણ કે ૧૮૫૬ ની વન્યુઆરીમા જ પહેલ વહેલા ડોનંગ ક્લાસ ઉઘાડવામા આવ્યા મીં પેઇન્ટની કામ ચલાઈ શિક્ષક તરિકે નીમણુક થઈ. તેમજ એલફીન્સ્ટન ઇન્ટરીટ્યુશનમાં રોજ સવારના ૭ થી ૧૦ શીખવતું એમ કહ્યું. મુદોપમંથી મીં ટેરી કરીને પહેલા ઉસ્તાદ નીમાયા. કોર્ટ ઑફ ડીરેક્ટર્સ તરફથી તેમને માસ્તર એફ ડ્રોઈંગ અને વુડ એનથોનાનું સ્થાન આપ્યું. તેઓ ૧૮૫૭ ના જુલાઈમાં મુંબઈમાં આવ્યા તે વખતથી મી. ક્રોવે (Crowe) જેઓ ઘણા વખત આગળથી હિંદમાં જતા, તેમને એજ વર્ષના ઓગસ્ટમાં કમીટીએ મુપરીન્ટેન્ડેન્ટની જગ્યા આપી.

૧૮૬૦ સુધી આવ્યાસતો સમય એનો એજ હતો પણ પછી આજો કિવમ ક્લાસ ચલાવવાની દરખાસ્ત મુકાઈ. એલફીન્સ્ટનમાં એટલા વખત માટે ગોડવણ નહિ થઈ શકે એમ હોવાથી સર જમશેદજી હજીભાઈએ અખદુલ રહેમાન મીટમાનું પોતાનું એક મકાન તે કામતા વપરાશ માટે મોખ્યું. ૧૮૬૨ મા મીં ટેરી સ્કુલને માટે કેટલોક માળ અને પ્લાસ્ટર કાસ્ટ લેવાને ઇજાડ ગયા અને ૧૮૬૩ મા તે પાછા આવ્યા તે પહેલાં સ્કુલનું કાર્યક્ષેત્ર વધારવાની વાત મુકવામાં આવી એટલે કે સ્કુલને જો (bariatric) ધાતુકામ, પુતળાં કામ અને સુશોભિત કામની વર્કશોપ કે સ્ટુડીઓ (workshops) ઉઘાડ્યા આ વાતનો અમલ કરવાને સર જમશેદજી હજીભાઈના લાઈ. મી. ફ્રાન્સિસ એજ વર્ષ માટે ફીજીયા ૭૫૦૦ આપ્યા મી. હીજનમ, આર્ટ મટલ વર્કર, મી. લોક વુડ ફીજીયા, મોડેલર, અને ડી. મેનગ્રીફીસ, ડેકોરેટીવ પેન્ટર-જ. ગ્રુહ સ્થેને કન્વર્ટીબી આ વર્ગોમાં શિક્ષણ આપવા ત્રણ વર્ષની બધી સાથે ખોલવા. ૧૮૬૫ મા મુળ છે આવી પહેલગ્યા અને એક નોંધ લેવા જેવી બીના છે કે મી. લોન્ડ ફીજીયા મુળમાં મોડેલીંગની જગ્યા પર હતા, ત્યારે જે ડેકોરેટીવ મા હાલ સ્કુલ છે યાજ

અને લેબોરેટરીની રચના મી. જોન જેમ અને સ્કુલના પ્રીન્સીપાલે વિચારપૂર્વક ઘડી હતી. મી. જેમે મકાનની રચના માટે રીનેક્સ પદ્ધતિ પ્રમાણે સુરમ્ય અને રસિક આકૃતિ ઘડી છે. તે તેના હેતુસર અને સુંબઝનાં હવાપાણીની ખાસ જરૂરીઆતો સુજળ કરવામાં આવી છે. આ મકાન ઉપર અત્યાર સુધીમાં રૂપીઆ ૯૮૦૦૦ ખર્ચાયા છે અને હજુ તો તેમાં કોતર કામ, અને બીજું શોલા કામ બાકી છે, જે થઈ રહેતાં બધો ખર્ચ ૧૦,૨૦૦ ને આંકડે પહોંચશે તેમા પણ મોટી ભૂકીઓ અને બીજા ઘણા જરૂરી સાધનો હજુ દાખલ કરવાના છે એ આવી જશે ત્યારે પોંટરી, રેટીઓ અને લેબોરેટરીનું પ્રમાણ વધશે, પણ શોધન અને શિક્ષણનું કાર્ય તો યુરોપની એવી કોઈ પણ સંસ્થાની બરોબર થઈ રહેશે અને યુરોપમા જેમ આવી સંસ્થામાં થતાં કામથી પહારના કારીબરોની પર જેમ અસર થઈ છે તેમ અહીંના રસાયણીઓની કળાના કામપર ઘશે. આ કમ્પાઉન્ડમાં સરકાર તરફથી કળા અને તેની અનેક શાખાઓના અભ્યાસ અર્થે જે મકાનો બંધાયાં છે, તેમાના છેલ્લા વધેલા મકાનોને નામદાર સર જ્યે.જે ક્લાર્કનું નામ જોડવામાં આવ્યું છે આ રીતે પેઇન્ટીંગ, મોડેલીંગ, અને ડીઝાઇનની સ્કુલોમા પ્રથમના દાનેશ્વરીનું નામ મૂકાયું છે, અને પછીની બે સંસ્થાઓ પર વિજ્ઞાન અને શિક્ષણને અગે સુવિખ્યાત સુંબઝના બે ગવર્નરોના નામ મૂકાયાં છે

સ્કૂલ ઑફ આર્ટ અને તેને લગતી સર્વ સંસ્થાઓનો એટલો ટુંક ઇતિહાસ આખ્યા બાદ હાલ આ સ્કૂલમાં કયા ધોરણે કામ ચાલે છે તેની થોડી વિગતો ઉપયોગી જણાશે

સ્કૂલ ઑફ આર્ટમાં ખાસ ત્રણ વિષયો શીખવાય છે ચિત્રકામ, સ્થાપત્ય, અને શિલ્પ. આમાંના કોઈ પણ કામના કલાસમાં દાખલ થવા પહેલાં વિદ્યાર્થીએ ડ્રોઇંગ ક્લાસના પ્રાથમિક ધોરણો પસાર કર્યાં હોવા જોઈએ. એ ક્લાસોમા શિક્ષણમા ડ્રોઇંગની ફેટલીક સામાન્ય કેળવણી વિદ્યાર્થીની જીવનદિશા નક્કી કરે છે. એવું દરેકના સંબંધમા હોતું નથી. વિજયને માટે ફેટલીએક સ્વાભાવિક શક્તિઓની પણ જરૂર પડે છે, અને એવી શક્તિઓ વિદ્યાર્થીઓના અગાઉના સંજોગોમાં એટલી ન હોય તો એને માટે શાળા ધણુ કરી શકતી નથી ચિત્રકામ, સ્થાપત્ય, અને શિલ્પ તે ત્રણે કામનો અભ્યાસક્રમ ચાર વર્ષ સુધી લંબાય છે અને છેવટે સરકારી સર્ટીફિકેટ મળતાં વિદ્યાર્થીઓને તેના ધંધા માટે લાયક ગણવામાં આવે છે સ્થાપત્ય (Architecture) ના કલાસ ઉપર એક અનુભવી અને ચાલુ કામગીરી ઉપર એવા સરકારી સ્થપતિની દેખરેખ રહે છે અને અભ્યાસક્રમ બે ભાગમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે. ઉપરોક્ત વિભાગ અને નીચેલો વિભાગ. નીચેના વર્ગમાં બે વર્ષ સુધીનો ક્રમ રાખવામા આવ્યો છે તેમાં એન્જીનીયરની ઑફીસના બરના "ડ્રાઇઇંગમેન"ના કામને લાયક વિદ્યાર્થીઓ થઈ શકે છે. એટલે કે ગૃહયોજના, Building construction

શીખવાય છે. ઉપેક્ષા વિભાગમાં બધા વિષયો ઉંચા ધોરણ પર લેવામાં આવે છે, જેમાં મકાનના પ્લાન કરવાનું, ડીઝાઇન કરવાનું શીખવાય છે. હિંદુસ્તાન અને યુરોપની વિવિધ બાંધણીની ઢબ ઉપર વ્યાખ્યાનો અપાય છે અને વિગતવાળા ભાગોનું ઘડતર અને સુચોભિત ઘાટ દ્વારા કરવાના હોય છે. એ વર્ગ ખામ કરીને જેઓ ફાઇટમેન તરીકે કોઈ ઓફીસમાં નોકરી કરતા હોય અથવા જેઓએ નીચેના વર્ગની પરીક્ષા પસાર કરી હોય અને ધંધાર્થી આર્ચિટેક્ટ—ધંધાયોગ્ય સ્થપતિ બનવા આહ્વાન હોય તેવા માટે છે. અને તે માટે સ્કૂલનો અભ્યાસમય સવારના ૭ થી ૯ નો રાખવામાં આવ્યો છે. અને તેનો લાભ લઈ ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સવારના ભણે છે. અને બપોરે કોઈ પણ ઓફીસમાં નોકરી કરતા હોય છે અથવા ખાનગી કામ પણ મેળવતા હોય છે. ઘણાઓ તો માસિક ૪૦ રૂપિયા કમાતા હોય છે અને ઉપેક્ષા વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા નથી. એ જ કામ ભણવામાં અને એ જ કામ કમાવામાં હોવાથી અભ્યાસ વિશેષ ફળદાયક થાય છે. અને હાલ તે કામ બાબતનાની મોટી જરૂર હોવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તેમાં જવા લાગ્યા છે તે એટલે સુધી કે બે વર્ષ પહેલા સરકારને નિયમ કરવો પડ્યો કે મેટ્રીક કે, સ્કુલ ફાઇનલ પાસ થએલો હોય તેવા વિદ્યાર્થીને જ આ શાળામાં દાખલ કરવો, અગર તેણે માર્થ માસમાં સ્કુલ તરફથી જે પ્રવેશક પરીક્ષા લેવાય છે તે પાસ કરવી નોંધવું. આ નિયમ કરવાનું ખીલું પણ એક કારણ છે કે અભ્યાસના વિષયના બધા પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં લખાયેલા છે, પ્રોફેસર અંગ્રેજીમાં ભાષણ કરે છે, અને ધંધામાં પણ અંગ્રેજી રીતે ચાલે છે. આ શાળા બધી રીતે ચાલુ વ્યવહારમાં ઉપયોગી હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને આભુવિકા સહેજ મળી રહે છે અંગ્રેજી ભણેલા અનેક વિદ્યાર્થીઓ પાંચ કે છ વર્ષને અંતે ૨૦૦ થી ૩૦૦ ની આવક કરતા નજરે પડે છે, પણ આમાંથી કોઈએ આ વિષયમાં જનસમાજને રસ લેતો કરવા યત્ન કર્યો જણાતો નથી. ચિત્રકળામાં વિદ્યાર્થીઓને દાખલ થવાનો કશોએ પ્રતિબંધ નથી, પણ સ્થાપત્યના વિદ્યાર્થીઓ જેટલા લાભો તેમને માટે નીમાયા જણાતા નથી; છતાં તેમને સ્કૂલમાં રોજ દશથી ચાર સુધી હાજરી આપવી પડે છે. આખો દિવસ હાથ અને આખને કેળવવા કામ, ચાલુ રાખવું પડે છે. તેમને વાચવાનું કશુંજ હોતું નથી પણ તેને લીધે તેઓમાંથી કેઈકજ માનસિક વિકાસ કરવા રચન કરે છે, અને તેનું ફળ ઘણી ધાર એવું આવે છે કે વિચાર વિના કે હેતુ વિના અભ્યાસ કરતા આગળ ઉપર કામ કરવાની શક્તિ જડ માત્ર જાની રહે છે અને શાળા છોડ્યા પછી તેનાથી કશું ઉપયોગી કામ જાની શકતું નથી, અને વ્યવહારમાં તેનું પદ હલકું રહે છે આ સ્થિતિ સુધારવા અનેક અખતરા થયા છે અને ચાલુ છે; પરંતુ Practical Art (ચિત્રકામ) માં સોથી વધારે વિશાળ દૃષ્ટિ, ભાવગ્રાહી હૃદય અને નિઃસ્ત્રીમ તૈયારી હોય તો જ અભ્યાસ ફળદાયક થાય છે તેમજ કંઈ પણ અસર થતી જણાય છે. બધીથી પાછા ફરેલા વિદ્યાર્થીઓ અહીં કોઈ પ્રતિગઢ નહિ હોવાથી આવી શકે છે પણ તે સાથે જ અત્યંત અભ્યાસની આતુરતા, ચોકખાઈ કે સાવધાનતાના જે શુભો જોઈએ તે હોતા નથી એટલે

મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓના સમય અને દ્રવ્ય નકામા જાય છે. સાધારણ મહેનત કરી જનાર વિદ્યાર્થી સ્થાપત્યમાં હોય તો ત્યાં તે ધોરણસર પુસ્તકો વાંચીને ઓળખાનું કામ કરવાનું હોવાથી સેફ્ટે ઉપયોગી માણ્ય તે થાય જ પણ ચિત્રકળામાં તેવું કાંઈ નથી. હાથ અને આંખ ખંત રાખીને કેળવે છતાં સાથે જો વિચારશીલતા, અને તે પણ જાણુ ઉંચા પ્રકારની ન હોય તો તેના નસીબમાં ભીખ માગતો કારીગર રહેવાનું અજબજોડું હોય છે. ચાલુ વ્યવહારમાં તેનો ઉપયોગ કે સત્કાર નહિ હોવાથી સમાજમાં તેને પદ મળતા પણ મુશ્કેલી રહે છે. અસાધારણ કે સ્વયં પ્રતિભાવાળો વિદ્યાર્થી જ પોતાનો માર્ગ કરવા સમર્થ થાય છે.

ચિત્રકળાના અભ્યાસક્રમમાં પદાર્થો, દુદરત, જીવંત મનુષ્યો અને પ્રાણીઓનાં ચિત્રો કરવાનું, કૃષ્ણ પાનના ડીઝાઇનો, વોલપેપર્સને માટે અગર શેતર જીઓ માટે અગર કોઇ પણ ક્ષેત્ર કે વસ્તુઓ માટે ડીઝાઇનો કરવાનું, વગેરે રાખવામાં આવ્યું છે ચાર વર્ષનો અભ્યાસ પૂરો કરે તે દરમિયાન ત્રણ સરકારી સર્ટીફિકેટો મળે છે. અભ્યાસને માટે સ્કુલમાં મોટે ખર્ચે સામગ્રી ઉંચા પ્રકારની સંઘરવામાં આવી છે. યુરોપના મોટા ઉસ્તાદોની કૃતિઓ અને હિંદની કારીગરીની પુતળાઓ વિગેરે મ્યુઝીયમમાં કરેલો મંત્રણ અતિ ઉપયોગી છે. છેલ્લા વર્ષમાં પ્રીન્સીપાલ જાતે ધ્યાન આપે છે અને ચિત્રકોશની વિવિધ પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે.

શારીરિક સ્થનાનો વિદ્યાર્થીઓએ શારીરિક અભ્યાસ કરવો પડે છે અને તે ઉપર પર્ફેક્શનમાં ખાસ એક લેખિત પ્રશ્નપત્ર મૂકાય છે. અંગ્રેજી ફરજિયાત નહિ હોવા છતાં અંગ્રેજીના જ્ઞાનવાળો વિદ્યાર્થી ઘણી જાણતોમાં જીભ કરતા સરસાર્થ લોગવી શકે છે. એક તો તેની નજર વધારે પડેલે, જીભ યુરોપના કળા ઉદ્યોગના ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચી વધારે મંગીન સિદ્ધાંતપર કામ કરી શકે. સ્કુલને આંગે એક કિમતી ગ્રંથોથી ભરપૂર લાયબ્રેરી છે, જેના લાભ વિદ્યાર્થીઓ છેલ્લા વર્ષમાં મેળવી શકે છે. આ શાળામાં હેડમાસ્ટર તરીકે મુંબઈના જાણીતા દલાકાર મી. ધુરંધર છે વિદ્યાર્થીઓ ઘણા આવે છે, સ્વબળથી, ખંતથી વિચાર-પૂર્વક કામ કરનાર થોડા વિદ્યાર્થીઓ છે.

પહેલાંના વર્ષમાં ફરેક વિદ્યાર્થીને સ્થાપત્ય, ચિત્ર અને શિલ્પ એ ત્રણ વર્ગોમાં ચોટા ચોટા અભ્યાસ કરવાનું હતું પણ પછી એક જ વિષયમાં ખાસ પ્રવીણતા મળે એવા રેતુથી બંધી શાળાઓ જુરી કરવામાં આવી છે શિલ્પના વર્ગમાં માથી થોડા વિદ્યાર્થીઓ છે. કરણ કે તે કામનો હેતુ આપણી સમાજમાં ખપ જાયો નથી. જાણીતા મી. મહાને અને તેમની પછી ઘણા વર્ષે હમણાં જીમ્સે એક જે સારા શિલ્પીઓ નીકળ્યા કાર્યનો સ્થાપત્યની જોડે ઘણા નિકટનો મળ ધ હોવાથી તૈયાર થયેલા માર્ગનો વ્યવહાર ઉપયોગ સારો થાય છે. મુંબઈના ઘણાં કામનો પરના શાળા અને કોરલી કામના ડીઝાઇને માટે ઘણીવાર સ્કુલોમાં ઓર્ડર મળે છે હજુ પણ શાળાઓ યુરોપની શાળાઓ જેવી અભ્યાસની ઉંચી કક્ષાએ પહોંચી નથી.

ઉપરની ત્રણ શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓના ઉત્તેજન આવર પ્રતિ-
વર્ષ ધનામો અને સ્કોલરશીપો જુદા જુદા પ્રસંગે ગ્રીમાનો અને રાત્રીઓ તરફથી
આપવામાં આવે છે. ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ માટે ખાસ કોઈજ સ્કોલરશીપો નથી. ભાવ-
નગરના નાગર અને તે ન હોય તો ભાવનગરની કોઈ રેયતને માટે સ્વ. દિવાન ગવર્ડી-
શંકર ઉદયશંકરે અંકે રૂપીઆ ૧૦ ની સ્કોલરશીપ સ્થાપી છે. હાલ
અસલ રકમના વ્યાજમાંથી રૂપીઆ ૮ ની સ્કોલરશીપ નીકળે છે. તે સ્કોલરશી-
પને માટે પ્રતિબંધ છતાં ઘણીવાર દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓને આપેલી જણાય છે.
એ વિષે મૂળ દાતાના વચને તરફથી પણ ધ્યાન અપાયું નથી. ખીલ એક સ્કો-
લરશીપ કંઈની પ્રવ્ર માટે કંઈના સવ તરફથી છે એટલે ખાસ ગુજરાતને નામે
કાંઈ જ ઉત્તેજક પગલું લેવાયું નથી.

ત્યારે નિજામ સ્ટેટમાંથી, મૈસુરના રાજ્યમાંથી કે ઇંદોર તરફથી ૫૦ કે ૧૦૦
રૂપીઆ સુધીની સ્કોલરશીપો સાથે વિદ્યાર્થીઓ આવે છે, ત્યારે ગુજરાતી વિદ્યાર્થી-
ઓમાં ગાંડ સ્કુલ ઓફ આર્ટ્સ તરફ વળતા શીખ્યા છે ને કળા દેશનું બાવી ઘડવામાં
કંઈ પણ સહાય કરે છે એવું અગ્ર જનોને માન્ય હોય તો આ વિષયમાં હજુ મોટા
ઉત્તેજક પ્રયાસો થવાની અગત્ય છે

એ આર્ટ વર્કસોપમાં કળાની છાયા નીચેના હુન્નરો અને કારીગરીઓ શીખવાય
છે જેવી કે પોલ્ટેકોરેશન (લીટ ચિત્રકામ), સલાટકામ, સુતારકામ, કારીગરીવાળું
ફીટર કામ, ઘરેણાના ઘાટો ઘડવાનું કામ, લાકડાપર નકસીકામ. દરેકના જુદા વર્ગો છે
અને હોશિઆર કારીગર શિક્ષકો શીખવે છે. પણ અહિંમાં અંગ મહેનતની જરૂર
હોવાથી માત્ર ગરીબ વિદ્યાર્થી કે કારીગરના છોકરાઓ નાની ઉંમરથી દાખલ થાય છે.
તેઓને સાથે સાથે આમાન્ય ફ્રાઈગનું પણ જ્ઞાન અપાયું છે, આથી તેઓ પોતાની
કારીગરીના નિયમો મમલ જાહે છે. સુધારી શકે છે અને ઘણી વાર તેવા
રૂપમાં લાવી શકે છે. અહિં આ એક બે કે વધુમા વધુ ત્રણ વર્ષમાં દરેક છોકરો ચાલાક
અને હોશિઆર કારીગર બની જાય છે. દુનિયામાં અંગ મહેનત કરનાર કારીગરોને
ધણે અપ હોવાથી તેને આજીવિકા ઉત્પન્ન કરવામાં મુશ્કેલી નડતી નથી. મુંબઈના
ઝવેરીઓની દુકાનોમાં, વર્કશોપમાં, નાટકશાળાઓમાં, ફરનીયરના કારખાનામાં
તેઓને સારી રોજ મળે છે. સારા કારીગર ઘણીવાર પાંચ પાંચ રૂપીઆ સુધીનું રોજ
લેતો જાણવામાં આવેલ છે. સાધારણમા સાધારણ કારીગર એક રૂપીઆના રોજમાંથી
જતો નથી. આ કલાસોમા ઘણો ભાગ માફી હોય છે, અગર જુજ પ્રી આપવાની
હોય છે

સ્કુલના નિયમો, કીનો દર, જોઈતાં સાહિત્યો, વિગેરે જાણવાને સ્કુલ વરફથી
દર વર્ષે પહાર પડતા પ્રોપેક્ટસમાં સંપૂર્ણ વિગતો આપવામાં આવે છે.

રાજા.

૧૯૨૭

[Bjornson કૃત The King ઉપરથી]

અ ક ૧ લો.

પ્રવેશ ૧ લો.

(દ્રશ્ય—ગમનરામના કારખાનામાં વિશાળ દીવાનખાતુ ભીંતો ખાલી છે ડાબી તરફ, આસરે અર્ધોઅર્ધ આગળ નાતુ પ્લેટફોર્મ છે જેવે કપનીના ભાગીદારોની સભા ચાલે છે. પ્લેટફોર્મની સમુખ બદ્ધ લોકો બેઠા છે, પ્રાદત્ત લોકો મુખ્યત્વે ખેડૂનો અને મજૂરો, ન્યાં જગ્યા મળી ત્યાં બેઠા અથવા હભા હ જમણી તરફ મહોદી ખારીઓ ઉઘાડી છે, બહારથી સાબળતુ લોકોનું બીજું યોગ્ય ખારીઓમાંથી દેખાય છે પ્લેટફોર્મની ધેર આગળ ગમનરામ હોય છે અને સજાને સંબોધે છે.)

ગમનરામ—અને, આપણા શહેર પાસે થઈ રહેલેની મુખ્ય લાઈન નહિ જઈ શકે એવું લાગ્યું ત્યારે, અમે અમારી બધી મહેનત ધૂળધાણી થવા દેવા કરતાં, અમારી જોગમદારીથી પેટા લાઈન બાંધવાનું નક્કી કર્યું. આ ઉદ્યોગના ડીરેક્ટરોના મંડળના મહાપતિ ચૂંટાવાનું માન મને મળ્યું છે. અમારા જેટલી અમર્યાદિત સત્તા કોઈ ડીરેક્ટરોને કદી સોંપવામાં નહોતી આવી-વખતે, કયે રસ્તે લાઈન નાંખવી તે વિશે જે મત નહોતા એ કારણથી હશે; જગીનની કુદરતી રચનાપરથી રસ્તો સ્પષ્ટ રીતે જણાતો હતો. માત્ર બચારે રોલીંગ રોકોની ખરીદીનો સવાલ ઉઠ્યો ત્યારે જ મતભેદ થયો—ડીરેક્ટરોમાં નહિ, પરંતુ ભાગીદારોમાં તેમનો મોટો ભાગ જોડાતો અને મજૂરોના હોવાથી એક જ વર્ગની ગાડીઓ સામાન્ય થઈ કલાસ ગાડીથી મહેલ વધારે આરામદાર બાતની ગાડીઓ ખરીદવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું. અમારો શું હોય હોય તો ને આ ! આ બાબત સંબંધે સામાન્ય લાગણી કેવી છે તે આજની સભાથી કદાચ જણાશે. અમારી સત્તાઓ નિર્મર્યાદિત હોવાથી આ સંબંધમાં કોઈની પણ ભલાહ લેવા અમે બંધાએલા નહોતા. પણ, તેમ છતાં, ભાગીદારોની સભા બોલાવી તેમની આગળ આ પ્રશ્ન રજૂ કરવાનું અમે કરાવ્યું. અને ડીરેક્ટરોની તરફથી, આવડી સંખ્યામાં હાજરી આપવા માટે ભાગીદારોના ઉપદાર હું માનું છું, જીવાન અને વૃદ્ધ, સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો, ભાગીદારોના ત્રીજા ભાગે આજે હાજરી આપેલી લાગે છે. હવે સભાનું પહેલું કામ પ્રમુખ ચૂંટવાનું છે. —(બેસી જાય છે.)

નગરશૈઠ—(અટકીને). હું દરખાસ્ત મૂકું છું કે મેં રા. રા. કલ્યાણદાસ-ભાઈ, આપણાં અર ન્યાયાધીશ સાહેબ, જેમણે આ સભામાં પધારી આપણને માન આપ્યું છે અને જેમને ચાહિ હાજર બેસતાં આપણને સૌને આનંદ થાય છે. તેઓ સાહેબ પ્રમુખસ્થાન લેવાની મેહરણાની કરશે.

ગમનરામ:—સલા આગળ એવી દરખાસ્ત છે કે સર ન્યાયાધીશ સાહેબે પ્રમુખસ્થાને બિરાજવું. એ સૌને મંજૂર છે એમ માનું? (નિઃશબ્દતા.)

નગરશેઠ:—હા. (હસવાનો ખડખડાટ.)

ગમનરામ:—પક્ષાપક્ષીથી નિર્લિપ લાગતા બીજા કોઈને સલા ચૂંટે તો વધારે માર્.

અલ્લટ.—(અર્ધો ઉઠીને, હાથમા ચરમા પકડી.) ત્યારે તો આ પ્રદેશમાં નહીં વચ્ચે હોય એવા કોઈને બોલાવી મંગાવવો પડશે! એવો નિર્લિપ જણ કોઈ આહિ રહેા નથી! (હસાહસ, બેસી જાય છે.)

શાસ્ત્રી:—ચર્વે સત્તાનો પ્રવાહ ઉપરથી પડે છે. આપણી ઉપર સત્તા ચલાવવા જેઓ નીમાએલા છે તેમનો બોલ પાળવો તે પરમેશ્વરની આજ્ઞાને આધીન થવા જેવું છે. પરંતુ આજકાલ સોડો આજ આજ્ઞાધીનતાની સામે બડ ઉઠાવે છે.

ગમનરામ:—આપણા ઉપર સત્તા ચલાવી શકે એવા જણને જ ચૂંટવા માગીએ છીએ. હાલ એવો સત્તાધીશ કોઈ નથી.

શાસ્ત્રી:—ના, તે જ છે ને. આજકાલ દરેક મલા પોતાની મેળે સત્તાને માટે હક કરતી લાગે છે ખરેખરી સત્તા પ્રત્યે, ચાલો, સન્માન બતાવો—આપણાં બાપ તરફ જતાવીએ તેવું (બેસી જાય છે.)

ગમનરામ:—ત્યારે, સ્થિતિ હું જેટલી કળી શકું છું તે પ્રમાણે સર ન્યાયાધીશ સાહેબ માટે દરખાસ્ત થઇ છે અને તેને અનુમોદન મળ્યું છે?

ગાસ્ત્રી:—હા.

ગમનરામ:—કોઈ બીજા માટે દરખાસ્ત કરવા કોઈની મરજી છે? (શાંતિ.)

અલ્લટ:—સર ન્યાયાધીશ સાહેબ આપને પ્રમુખાસન પર બિરાજવા વિનંતિ કરું?

કલ્યાણરાય:—(ઉભા થઈને) આ રીતે ચૂંટાવામાં મહોટું માન હોય કે કેમ તે હું જાણતો નથી, પણ આસનપર બેસીશ, સભાના કામનો વ્યવહાર ચલાવી શકાય એટલા ખાતર જ (પંચકોર્મ ઉપર પોતાને આમને બેસે છે, અને ટેબલ પર ઓગરીથી ટચટચ કરે છે) મલાનું કામ ચાલુ કરવા ફરમાવું છું.

ગમનરામ:—(ઉભા થઈને) પ્રમુખ સાહેબ!

કલ્યાણરાય:—ગમનરામ શેઠ સભાને સંબોધે છે

ગમનરામ:—ડીરેક્ટરોએ સૂચવેલો ઠરાવ આ પ્રમાણે છે: “સામાન્ય થર્ડક્લાસ ગાડીથી સોઝ વધારે આરામવાળી કુક્ત એકજ વર્ગની રેલ્વે ગાડીએ ખરીદવામાં આવશે ” (લખેલો ઠરાવ પ્રમુખને આપી બેસી જાય છે.)

કલ્યાણરાય:—સભા સમક્ષ આ ઠરાવ રજૂ થયો છે. (વાંચી જતાં છે.) ઠરાવ ઉપર કોને બોલવું છે? (શાંતિ.) ચાલો, ઉઠો, કોઈએ બોલવું બેઠશે—નહિ તો પરબારા માટે મત લેવા પડશે. (શાંતિ, અહિંતહિં હસાહસ પછીથી.)

શાસ્ત્રી:—પ્રમુખ સાહેબ !

કલ્યાણરાય:—શાસ્ત્રીજી સભાને સંબોધે છે.

શાસ્ત્રી:—આ મેળાવડામાં, ઘણા જુવાન માણસોને, ઘણી જુવાન સ્ત્રીઓને પણ ભેડે છે, અને મારે પ્રશ્ન કરવો પડે છે શું જુવાનોને અને યુવતીઓને પણ કાર્ય-વ્યવહારમાં સામેલ થવા દેવામાં આવશે ?

કલ્યાણરાય:—ઉમ્મર લાયક થએલા કોઈ પણ લાગીદારનો એ હક છે.

શાસ્ત્રી:—પણ શાસ્ત્રો સ્પષ્ટ મના કરે છે સ્ત્રીઓએ બહાર સ્થળોમાં જોલણું નહિ

કલ્યાણરાય:—ઠીક, તેઓ તેમની જાણને વશ રાખશે, ત્યારે (હસાહસ.)

શાસ્ત્રી:—પ્રકૃતિ અને શાસ્ત્રો જે વિનય અને લજ્જા સ્ત્રીઓનાં લક્ષણ તરીકે લેએ છે તદનુસાર દેવેની ચમામા તેઓ મત આપે એ હકીકત પણ મને ઠીક લાગતી નથી. જોતા રસ્તાપર એ પહેલું પગલું છે એવું માડું માનવું છે. શાસ્ત્રો કહે છે—

કલ્યાણરાય:—પોતાની મેળે એ જાળતનો નિકાલ એમને જ કરવા દો. બીજું કોઈ—?

શાસ્ત્રી:—(વચમાં જોલી ઉઠે છે) પ્રમુખ સાહેબ, જે શાસ્ત્રોનો આધાર નહિ આપવા દો તો, પોતાના આપની સામે જુવાન મત આપે, અથવા પોતાના ધણીની સામે સ્ત્રી મત આપે એ દેખાવ વિશે, કંઈ નહિ તો મને કહેવા દો—

કલ્યાણરાય:—મને કહેશે કોણ એની મના કરી શકે? બીજા કોઈને જોલણું—?

શાસ્ત્રી:—(વચમાં જોલી ઉઠે છે) શાસ્ત્રો મના કરે છે, પ્રમુખ મહાશય !—શાસ્ત્રો, જે માનવાને આપણે સા જાંઘાએલા છીએ, ભેડે—

ગમનરામ:—(ઉભા થઈ વચમાં જોલે છે) પ્રમુખ સાહેબ !

કલ્યાણરાય:—ગમનરામ શેઠ સભાને સંબોધે છે

ગમનરામ:—હું એટલુંજ પૂછવા ઇચ્છું છું કે—

શાસ્ત્રી:—પણ મહાને હું સંબોધતો હોનો !

કલ્યાણરાય:—ગમનરામ શેઠ આપણ કરે છે

ગામ્ત્રી:—એ રૂઢીગ સામે હું વાધો લઉં છું !

અદ્વૈતજી:—(અર્થો ઉઠીને) શાસ્ત્રી મહારાજે મત્તાને આધીન થવું જોઈએ. (હસા-દસથી વચ્ચે ખેસી જાય છે.)

શાસ્ત્રી:—અન્યાય કરે ત્યારે નહીં ! હું સભાને અરજ કરું છું !

કલ્યાણરાય:—જહુ સાડું !—શાસ્ત્રીજીના સંભાષણની વરફેણમાં હોય તેઓ મહેર-બાની કરી ઉભા થશે ? (કોઈ ઉઠેલું નથી; અને જે પૂર્વે ઉભા હતા તેઓ પણ વાંકા

વળી જાય છે. (હસાહસ) શાસ્ત્રીજીએ લાપણુ ન કરવું એવું સર્વાનુમતિથી મંજૂર
 -(શાસ્ત્રી બેસી જાય છે) ગમનરામ શેઠ સલાને સંબોધે

ગમનરામ—(ઉભા થઈને) હું મારો હક જવા દઉં છું! (ફરીથી હસાહસ)

નગરશેઠ—(ઉભા થઈને) પ્રમુખ સાહેબ!

કલ્યાણરાય.—નગરશેઠ સલાને સંબોધે છે.

નગરશેઠ—થોડામાં ઘણું કહું તો, ડીરેક્ટરોની આ દરખાસ્ત ઘણા માણસોને
 અસામાન્ય લાગે છે અને એ માણસોમાંના એક હું છું. શું તેમની એવી દરખાસ્ત છે
 કે મારા કુટુંબનો ખાતુઓ—મારી જાતને એમાંથી ખાતલ રાખીશ કારણ કે રાજપુરુષ
 તરિકે મારે બધી વર્ષના લોકો સાથે મળવું પડે છે—હે, શું તેમની એવી દરખાસ્ત છે જે
 જેમનો મૃદુ ઉદર છે એવી ખાતુઓ શામળ લામળ લુટાચોરા સાથે મુસાફરી કરશે?—
 કદાચ જેલમાં લઈ જવાના હેતીઓ સાથે કે દાડીઆઓ સાથે? શું સર ન્યાયાધીશ સાહેબ
 પોતે જેઓને રાજ્યરત્નનો માનવંતો ખિનાખ મળ્યો છે તેઓ સાહેબ પોને દાડીઆ
 કોળી વાઘરી સાથે મુસાફરી કરશે? ધારે કે હજુર સાહેબ પોતેજ આ ખુશનુમા પ્રદેશની
 મુલાકાતે પધારે,—રાજનગરના ઘણા સારા માણસોએ અહિં બગલા બાધ્યા છે ત્યારથી
 આ પ્રદેશની એવી સારી આગરૂ થઈ છે—એટલે, શું તેઓ નામદારે પણ આવી યર્ડ કલાસ
 ગાડીમાં મુસાફરી કરવી? અને લોગ લાગે તો છાણુની દુર્ગંધ મારતાં ગોવાળોની
 સોળતમાં?—એવા લોકો સાથે, જે હુમેશા ગદા,—પણ, રાજ્યતાની ખાતર હું આગળ
 બોલતો નથી, અહિં ખાતુઓ હાજર છે એટલે (હસાહસ) “કરકસર” સૂચવતું
 કોંઈને હું સાંભળું છું. આજ કાલ એ રાષ્ટ્ર બહુ માનીતો થઈ પડ્યો છે પણ મને
 કોઈ મમજવશે કે આપણા કપડાં બગાડવાથી શું બચાવીશ? (હસાહસ) શું
 ફર્ક કલાસ ગાડી યર્ડ કલાસ ગાડી કરતાં વહેલી નકામી થઈ જાય છે? અલબત્ત, એવું
 ખરચ વધારે થાય છે પણ ભારે દર રાખવાથી ખરચ તરતજ વળી જાય છે. વેપારી
 નગરથી ગમે તેમ તપાસું છું છતાં મને આ દરખાસ્ત માટે કોઈ પણ વાજબી કારણ
 જડતું નથી એ સમજવા માટે, આ બાબતના રાજ્યદારી સ્વરૂપ પ્રત્યે નજર નાખ-
 વાની છે; રાજ્યનીતિને ઘસડી લાવવા હું અનાકાની કરું છું. અતે, હું એટલુંજ
 કહી રાખીશ કે જેમણે આ દરખાસ્ત આપી છે તેઓ એમાંથી નફો મેળવવાની આશા
 રાખે છે, રહેવેને ખરેખર બિલકુલ મળવાનો નથી (બેસી જાય છે)

કલ્યાણરાય.—હેલો રાષ્ટ્રો બીજાઓને શુદ્ધેગાર કરાવવા જેવા જરા—

નગરશેઠ—(ઉભા થઈને) જે સર્વેના દિલમાં છે તેવું મેં માત્ર સૂચન કર્યું
 છે. (બેસી જાય છે.)

કલ્યાણરાય.—કોઈ પણ વક્તા અન્યોપર રોષારોપણ કરવામાં ‘ઓરડર’ માં
 નથી રહેતો, પછી મહેને દરેક જણના દિલમાં તે હોવાનું ધારી લેવાય તો પણ—ભાઈ
 અહત બોલવા છાંછે છે એવું હું જોઉં છું.

અલ્લહઃ—મનુષ્ય સ્વભાવ લાંબુર છે. આવી હરખાસ્ત કેવી રીતે આપણી સમુખ રમૂય થઈ તેનો પુરતો ખુલાસો એથી થઈ જાય છે. પણ પ્રમાણિકતાથી—કારણ કે આપણે બધાએ પ્રમાણિક થવું જોઈએ! મને એમ લાગે છે કે આથી જે કાંઈ દેખીતો લાભ થશે તેનો ખર્ચ પ્રતિષ્ઠાની હાનિથી વળી રહેશે (જુમાખુમ) છેલ્લાં થોડા વર્ષો થયાં આપણે ત્યાં જૂઠાજૂથ પવન વાય છે—કારખાનાઓ અને પરદેશી મજૂરો, અને કોનાખામાં હવા ખાવા આવતા લોકોને લીધે પૂર્વે આવી ગડબડ નહોતી અથવા “સમાનતા” ની આટલી બધી વાતો થતી નહોતી અને હવે, આપણે એવો દેખાવ કરીએ કે અહિં સમાજનો એક જ વર્ગ છે—અને તે પણ ત્રીજો વર્ગ—તો હું જાણું છું કે એથી જોડું લગાડવામાં હું માન એકલો નથી જરૂર અમે અમારા મજૂરોના જોખામા બેસવા ઈચ્છતા નથી; અને એવીજ રીતે તેમને અમારા જોખામા બેસાડવા માગતા નથી. (એસી જાય છે)

ગમનલાલઃ—આપણા મિત્ર નગરથેકને ચોતાની રાજનિષ્ઠાની વાત કરવાનો બહુ શોખ છે, છતાં આ જાળતમા પણ હજુર સાહેબનું નામ એમણે જે સી આશુ છે તેથી મને બહુ જ અત્યયથી થાય છે એમના જેવી હ સી સ્થિતિના ક્ષય રહેવા ગાડીમાં સુમાફરી કરશે તે સંબંધમાં—હીક, કદાચ આપણી ગાડીઓ સારી નહીં હોય, તો જણાવુ છું કે એ નામદારનું ખાનગી મલ્લ મહોટી લાઈનની માફક આપણી લાઈન ઉપર વાપરી શકાશે. અને આપણા જેવા સાધારણ માણસોને પ્રાકૃત વર્ગ માથે મેળમેળ થવાની હહેમત લાગતી હોય તો તેઓ સૌ સરખા એકલા થઈ એક એક ગાડીમા બેસી શકશે આપણા ગામડીઆઓ જરૂરજીવથી તેમની વચ્ચે આવી બેસશે એવી હહેમત મને તો જરા પણ લાગતી નથી તેઓ તો હોવા જોઈએ તેથી પણ વધારે જીકણ અને શરમાળ છે ગંધી નાની લાઈનો ઉપર-અરે કેટલીક મહોટી લાઈનો ઉપર પણ-વધારે આરામ અને અયેશવાળી ગાડીઓનું ખર્ચ એછાં આરામ અને અયેશવાળી ઊંજ અને ત્રીજા વર્ગની ગાડીઓ ભરે છે, પહેલા વર્ગનું ખર્ચ ત્રીજા વર્ગના સુમાફરોના પૈસાથી નહોતું છે ખરે જ એછા આરામથી સુમાફરી કરનારાને ખર્ચે કેટલાક સુમાફરો વધારે આરામથી સુમાફરી કરે એજ સ્થિતિ આગારે આપણી નથી. (પ્રશંસા) આપણા એક વૃદ્ધ જને અમારા ઉપર એવો અપવાદ મૂક્યો છે કે અમે જૂના રીવાજો ફેરવી નાખવા માંગીએ છીએ. સાફ, આપણા એક જુના રીવાજથી—શેઠા અને નોકરોની વચ્ચે જુદાઈની આડી છે તે તેથી વધારે પડોળી થતી હોય તો મારે એટલું જ જોવાનું છે કે એ નવાળી રીવાજ જલદી નાણુ થાય તેમ માફ, કારણ કે એ સારો રીવાજ નથી, અને એ તો હાનિકારક છે (જાણકાર) અને આ પ્રશ્નના રાજ્યદારી સ્વરૂપ સંબંધીએ—

કલ્યાણરાયઃ—આહિ રાજ્યદારી ચર્ચા જાતલ સર્પીએ તો કેમ? તમને કેમ લાગે છે?

ગમનરામઃ—(હસતે) નમે છે) પ્રમુખ સાહેબ, હું એજ કહેવા જતો હતો: આપણે રાજ્યદારી ચર્ચા જાતલ રાખવી જોઈએ (કારણ અને પ્રશંસાના સ્વનિર્મા

એસી જાય છે: શ્રીતાઓના પહેલા જુવાનો અને પછી વૃદ્ધ પેઢીનો એક બીજા સાથે અંદર અંદર આ બાળતની ચર્ચા કરે છે, વધારે ને વધારે ઉંચા અવાજથી.)

કલ્યાણરાય — જ્યાં લગી આ કામ પાલું નથી ત્યાં લગી શાંત રહેવા સલાને હું વિનંતિ કરું છું. નગરશેઠ બોલવા ઇચ્છે છે.

નગરશેઠ:—હું કબૂલ કરું છું કે હું રાજનિષ્ઠ છું.

કલ્યાણરાય—અહારવાળા લોકો શાંત રહેશે !

અલ્લટ:—(જારીએ જઈને) ગરબડ નહીં કરો !

નગરશેઠ:—હું કબૂલ કરું છું કે હું રાજનિષ્ઠ છું. જ્યારે આ દેલ્હેની યોજના કરી ત્યારે, એ અગત્યના પ્રસંગે આપણને પ્રથમ વિચાર થયો કે કદાચ નામદાર હજુર સાહેબ આપણે ત્યાં પધારવાની ઇચ્છા જણાવવાની મહેરબાની કરે. એ હકીકત એમને કાને જાય એમાં આ પ્રદેશના વતની તરીકે હું માન સમજુ છું. આપણને એમ ઠંડવામાં આવ્યું છે, “એવું ખાનગી સહુન એને વાપરવા દો” ! નહીં, પ્રમુખ સાહેબ, નામદાર હજુર સાહેબ વિશે બોલવાની આ રીત નથી ! અને એમના અમલદાર વર્ગનું કેમ ? શું તેઓ પણ ત્રીજા વર્ગની ગાડીમાં બેસશે ? માફ એટલું કહેવાનું છે કે એમની દેલ્હે ગાડી—એમના અમલદારોના અનાદર કરવામાં આપણે ખુદ હજુર સાહેબનો અનાદર કરીએ છીએ. એથી એ આગળ જવા દો. નામદાર હજુર સાહેબના અમલદારો એમના પ્રતિનિધિ છે અને એમના પ્રત્યે યોગ્ય ગાદર ન બતાવવો એ નામદારશ્રીનું વધારે અપમાન કરવા જેવું છે મને ખેળર છે કે શ્રીતાઓમાં ઘણાંકને આ ઠડવું લાગે છે, રાજસેવકને બીજાઓ કરતા વધારે માન આપવું જોઈએ એવું તેઓ માનતા નથી. બહુમતિ અમલ ચલાવે છે અને બહુમતિ માત્ર પોતાના અને પોતાના ખાંધીઆઓના સ્વાર્થોનાજ વિચાર કરે છે. પણ છતાં આપણી સમાજમાં યોગદા એવા છે જેઓ સમાજના કાર્યવ્યવહારનો હાર વહન કરે છે અને એની આજરૂ જાળવે છે; અને એવા અમે, જે “સમાનતા”ના ગારામાં આપણામાના પ્રત્યેકને ગરદાવી દેવા માગો છો તેમાં ધમડાવા કદી પણ અમારી સ મતિ આપીશું નહીં ! (જૂમાખૂમ.)

કલ્યાણરાય — વકતા સાહેબ રાજ્યશાસ્ત્ર પર આક્રમતા હોય એમ મને લાગે છે—

નગરશેઠ:—કદાચ કરતો હોઈશ. પ્રમુખ સાહેબ ! પણ કયો પ્રમાણિક માણસ સત્યને છાંડી શકે છે ? જેવું સર્વ હોવું જોઈએ તેવું આંધિ હાલું ત્યારની સ્થિતિ અને હાલની આપણી સ્થિતિની જ માત્ર ગરખામણી કરોને, જ્યારે ગળત અને તેના અમલદારો પ્રત્યે મૌન બતાવતા, આવાં લોકોપયોગી કામો કરતા જેમને આવડતુ હાલું તેમનાં હાથમાં હતાં, જ્યારે કલગીતોરાની મેહુકિયો જામતી, બાળકની સદ્ગત રમાતી, અને એવા બીજા મહેના ગમ્મતવહેવારો ઉજવાતા અને—હ—હીક—સરખાવો ત્યારની સ્થિતિ અને આજની સ્થિતિ—એટલે “લોકો” વિશેની આ ઘંધી વાત સાથે, દાખલા તરીકે—

કલ્યાણરાય — ચર્ચાનો વિષય દેલ્હેના ડગ્યાઓ છે

નગરશેઠ:—ખરાખર! પણ, પ્રમુખ સાહેબ, આ દરખાસ્તનો મુદ્દો શો છે? હું એનો જન્મ વિનાશના, બધાને સરખાં કરી દેવાનું આવેશભાષી નથી થતો? એનો ઉદ્દેશ રાજસત્તા નાબૂદ કરવા, સર્વે ચત્તાનો ધ્વંસ કરવા—

શાસ્ત્રી:—અને ધર્મનો પણ, શેઠજી!

નગરશેઠ:—અને ધર્મનો, તદ્દન સાચી વાત છે! હા, તેઓ ધર્મ અને—

કલ્યાણરાય:—ચર્ચા રેલ્લેના ડબ્બાઓ વિશે ચાલે છે

નગરશેઠ:—કબૂલ પણ મારા જેવો વૃદ્ધ રાજ્યપ્રરૂપ, એક વેળા જે સન્માન પાત્ર હતો, તે જ્યારે સમાજના સ્તંભ ખળભળી જતા જુવે છે અને જેને દાડલુમા દાડલુ ચત્રલુ દુઃખની યાય છે—

કલ્યાણરાય:—હેલ્લીવાર ધ્યાન ખેંચું છું. રેલ્લેના ડબ્બાઓ વિશે ચર્ચા ચાલે છે!

નગરશેઠ:—(લાગણીઓથી આવિષ્ટ થઈને). મારે વધારે કહેવાનું નથી. (ખેસી જાય છે)

કલ્યાણરાય—શાંત અદ્વિત બોલવા ઇચ્છે છે

અદ્વિત:—(ઉભા થઈને) સભા આગળનો પ્રશ્ન બંધ નહોતો છે પણ મને દહેશત એનાં ફોજોની લાગે છે હવે આવી જ ભતની અનેક દરખાસ્તો આવવાની આપણે આશા રાખવાની. “સમાનતા” ના આ વાવટા નીચે આવવા આપણે સમાજ ઉત્કંઠ હતો એવું કહી પણ કહેવાયો. એવા માટે એની આખર જોઈએ એટલી વૃદ્ધ અને સમાનવાળી છે! પણ એક વાત મારે કહેવી છે આની પૂર્વે, આપણી વચ્ચે સૌથી શ્રીમત ગૃહસ્થને વસેલો જીવાથી માન અને આખર સમજતા હતા. પણ જ્યારે આવી ભતની ‘લોકહિતી’ દરખાસ્તનું સમર્થન કરવામા એમનેજ ઘણાજ ઉત્કંઠ જોઈએ, ત્યારે, ખર્ચી રીતે, મારાથી સમજાતું નથી કે કેવી રીતે-અરે ઠીક, આપણા પ્રમુખ સાહેબ જેને ‘દેવાદોષ’ કહે છે તે કરવાનું જોખમ હું નહીં બોલું; હું ખેસી જઈશ અને જલ સખણી રાખીશ કાંઈપણ રીતે એમ પર્તવાનો મને હક નથી. (ખેસી જાય છે.)

કલ્યાણરાય—ગમનરામ શેઠ બોલે છે.

કુદરુત:—ગમનરામ શેઠને માટે ‘ક્રી ચીઅર્મ.’ (લગભગ આખી સભા તાળીઓથી વધાવી લે છે કલ્યાણરાય તેમને ખેસાડી દેવા નાહકની બૂમો. મારે છે અને ટેબલ પર મોગરી ઠપકારે છે)

કલ્યાણરાય—(શાંતિ આવી ત્યારે). સભાએ પોતાના પ્રમુખ પ્રત્યે આદર રાખવો જોઈએ એટલી હું વિનંતિ માને છું છું. નહીં તો મારે ખુરસીનો ત્યાગ કરવો પડશે.—ગમનરામ શેઠ સભાને સંબોધશે.

ગમનરામ—જે ચોજના રજૂ થઈ છે તે તફ્ત નવી નથી. લાંબા વખતથી એ પ્રચારમાં છે. અમેરિકામાં—

શાસ્ત્રી, અલ્લટ અને ધીજઓ—હા, અમેરિકામાં !

નગરશેઠ—(ઉભા થઈને) પ્રમુખ સાહેબ, છેવટે રાજ્યદારી ચર્ચા કરવાની છે ?

કલ્યાણરાય—અમેરિકાનું નામ ફેલુ એટલે રાજ્યદારી ચર્ચા કરવી એવું મને લાગતું નથી.

નગરશેઠ—જો અમેરિકાથી નહીં તો શેને આપ રાજ્યદારી ચર્ચા ગણે છે ?

કલ્યાણરાય—રાજ્યદારી ચર્ચા કરવી એટલે—ઉદાહરણ તરિકે—આપ સાહેબે જે હસીલો વાપરી ચર્ચા કરી તે. ગમનરામ શેઠ ચલાવો.

ગમનરામ—શાસ્ત્રીજી બોલવા ઇચ્છે છે એમને બોલવા દેવા ઘણી ખુશીથી હું ખેંચી જઈશ.

કલ્યાણરાય—શાસ્ત્રીજી સલાને સંબોધશે.

શાસ્ત્રી—આ મેળાવડામાં હું ઘણાને જોઈ છું જેઓ મારા યજમાન છે. ગૃહસ્થો, આપની સૈની ખાતર હું આવ્યો છું. તમે તમારે કાને સાંભળ્યું છે—આખો પ્રશ્ન રાજ્યદારી છે, અને સુસંનાતનીઓ, રાજ્યદારી ચર્ચાથી અજાણ રહેવાનો હું તમને આગ્રહ કરૂં છું ! આપણા શસ્ત્રોમાં શું કહ્યું નથી : “ સ સારથી નાસો ” ? આ સ્વતંત્રતા, આ સમાનતા, જેની આ બધા વાતો કરે છે એ આત્માની સ્વતંત્રતા નથી, નથી એ સમાનતા—

કલ્યાણરાય—શાસ્ત્રી મહારાજ ! કથા કરવા બેસો ત્યારે આ ઉપદેશ આપવા આપને મારી લલામણ છે હમણા તો માફ કરો (રહેજ હસાહસ)

શાસ્ત્રી—પ્રસંગ પરન્વે અને પ્રસંગ ન હોય ત્યારે પણ કર્તવ્યનો બોધ કરવો જોઈએ, એટલે—

કલ્યાણરાય—આજના બોલવાની હું મના કરૂં છું.

શાસ્ત્રી—શાસ્ત્રી કહે છે “ મનુષ્યો કરતા ઇશ્વરની આજ્ઞા માનજો ” ! મારા સુસં યજમાનો, આલો આ સમાનો ત્યાગ કરો ! ચાલો કોણ બ્રાહ્મણનો સ્થવારો કરે છે ? (દરવાજા લાણી થોડા પગલાં ભરે છે પણ કોઈ એની પાછળ આવતું નથી. હસાહસ. બે ઠોળીસાસો મૂંઝી પોતાની જગ્યાએ બેસી જાય છે)

કલ્યાણરાય—હવે કોઈને બોલવું ન હોય તો—

વિનાયક—પ્રમુખ સાહેબ !

કલ્યાણરાય—વિનાયકરાવ બોલવા ઇચ્છે છે

વિનાયક—આજના કામઝાનથી મને ચીનતું અને ચીનાઈ મેંડેરીનોતું સ્મરણ થઈ આવે છે. એ મેંડેરીનો પોતાથી હલકા શાણુસોને પોતાની પાસે આવવા દેતા નથી—અદ્વત કેટલીક વાર એવું પણ મને થયું છે કે હું હજી આપણા દેશમાં છું અને કોઈ મહોટી સત્તા, દિલ્લીના મુગલ બાદશાહોથી પણ વધારે મહોટી સત્તાની હજીરમાં છું—જે

પોતાની પાસે નથી તે બીજાઓ પશુ ન વાપરે એવી પ્રાકૃત વર્ગની અદેખાઈ વિશે મારો નિર્દેશ છે. જન્મે પદ્મનું સમાધાન કરવા આ પ્રમાણે સૂચના કરવાનું મને મન થયું છે. ઘણીવાર થાય છે તેમ ડબ્બાઓ જે માળના ઠરો. જેમને એકલા મુસાફરી કરવી હશે તે ઉપલે માળે બેસશે, અને બીજાઓને પશુ અંતોષ થશે કોરબુકે આગરે એ એક જ ડબ્બામાં મુસાફરી કરશે ને. (જળરી હસાહસ.)

કલ્યાણરાય—જે કોઈની બોલવાની ઇચ્છા ન હોય (ગમનસામ તરફ જુવે છે, પણ તે માથું હલાવી ના પાડે છે) તો હવે હું દરખાસ્ત ઉપર મત લેશ. ડીરેક્ટરોએ, જ્યૂ કરેલી દરખાસ્ત, જે આપણી સભા પાસે મોજુદ છે, તે આવી છે—

નગરશેઠ—માફ કરો, પણ હજુરશ્રીને માટે સલૂન રાખવાની મારી દરખાસ્તનું શું થયું ?

કલ્યાણરાય—આપની સૂચના કાયદેસરની દરખાસ્ત હતી એમ હું સમજી નહોતો.

નગરશેઠ—પણ તે હતી.

કલ્યાણરાય—ત્યારે, ડીરેક્ટરોની દરખાસ્ત ઉપર મત લેવાઈ રહ્યા પછી એના ઉપર મત લેશ.

નગરશેઠ—હજુરશ્રીને લગતી જે દરખાસ્ત હોય તે સૌથી પહેલી હાથમાં લેવાની જોઈએ.

કલ્યાણરાય—રાત પશુ તર્કશાસ્ત્રના નિયમોને વશ છે. ડીરેક્ટરોની દરખાસ્ત છે: “ સામાન્ય થઈ કલાસથી મેલ વધારે આરામવાળી ફક્ત એક જ વર્ગની રેલ્વે ગાડીઓ ખરીદવામાં આવશે. ” જેઓ તરફેણમાં હોય તેઓ મહેરબાની કરી કાળી બાલુએ જશે—અંડની આ બાલુએ; વિરૂદ્ધમાં હોય તેઓ, જમણી બાલુએ.

(લગભગ બધા કાળી બાલુ લાય છે બહારથી તાળીઓના ગડગડાટ અને ધીમે ધીમે અંદર પશુ ગડગડાટ થવા લાગ્યા. કલ્યાણરાય મોગરી ઠપકારે છે) ઓરડર, આહો. (ગડગડાટ બંધ પડે છે પણ ઉરકેરાએલી વાતચિત ચાલે છે.) ડીરેક્ટરોની દરખાસ્ત મંજૂર થઈ.

નગરશેઠ—(ખૂમ પાડીને) મત આપવાની પદ્ધતિ દરેક જણના સમજવામાં નહોતી આવી એવી મારી ખાતરી છે !

કલ્યાણરાય—(મોગરી ઠપકારતાં) ઓરડર, આરડર, (શાંતિ શાને: શને. આવે છે). આપ શું કહે છે ?

નગરશેઠ—મત આપવાની રીત કેટલાક નહીં સમજવા હોય; કારણ કે મારી પુત્રી નિષ્ઠા, જે પણ ભાગીદાર છે તેને હું અંડની સામી બાલુએ જોઈ છું. અદભૂત, એણે ભૂલ કરી છે.

નિષ્ઠા:—ના, ના, બાપુ, મેં નથી કરી. (જેરથી હસાહસ અને તાળીઓ.)
 શાસ્ત્રી:—ગરીબ બીચારા મારા યજમાનો, મારે તમારે માટે જપ અતુલ્ય કાર્ય કરવાં પડશે !

નગરશેઠ:—ઓરડર !—નગરશેઠની દરખાસ્ત—

અલ્લટ:—મારી સૂચના છે કે નગર શેઠે તે પાછી ખેંચી લેવી. આવી સલામત એની શી હથા થશે તે ચોખ્ખું ચટ જણાઈ આવે છે.

કલ્યાણરાય:—ત્યાં લગી પ્રમુખસ્થાને હું છું, ત્યાં લગી સલામત અપમાન થવા હમિશ નહીં. શું નગરશેઠનો હલ્લુ એમની દરખાસ્ત માટે આવેલ છે ? (નગરશેઠ પ્રત્યે ધીમી સૂચના “ના કહો !”)

નગરશેઠ:—ના.

કલ્યાણરાય:—હીક. ત્યારે હવે કેમને બોલવું નથી એટલે હું સભા બરખાસ્ત કરું છું. (દરેક જણ ચાલવા માટે છે અને ખુબ ઉમંગ અને ગરમાગરમીથી આજનાં પ્રમુખજીની ચર્ચા કરે છે.)

અલ્લટ:—(પોતાના પુત્ર વલ્લભને) કેમ દીકરા આ બધાની માથે, આ વહી ગયેલાઓની સાથે, તારા બૂઠા બાપની સામે મત આપવાની તારી મઠ્ઠર છે ?

વલ્લભ:—પણ, બાપુ, મને પ્રમાણિકપણે લાગતું

અલ્લટ:—ઘેર જઈએ ત્યાં લગી રાહ જો !

વલ્લભ:—હા, એમ છે ? તો હું ઘેર જઈશ નહીં. લે. થયું ! હું અહિં રહીશ અને દારૂ દીંચીશ, જાઓ ખુબ પીશ

અલ્લટ:—હેં, ચાલ, ચાલ !

વલ્લભ:—ડીક, જાઓ. નહીં આવું ! હું તો અહીં જ રહીશ અને દારૂ ખુબ પીશ !

અલ્લટ:—પણ, વલ્લભ, મારું સાંભળ તો ખરો ! (તેનો હાથ પકડે છે એવામા એક અસાત પુરૂષે કલ્યાણરાય અને ગમનરામના હાથ પકડી—તેમની પ્રકટ અજબબી સાથે—ટોળામાંથી તેમને મોખરે આવડ્યા છે. તેમની સામે બરાબર તાકીને તે એક સજ્જ જોનો ઉભો રહે છે એટલે એકદમ કલ્યાણરાય ચમકે છે અને બૂમ પાડે છે. “હજુર શ્રી !”)

રાજા:—ચૂપ !

ગમનરામ:—ખરેખર એ— !

રાજા:—(ગમનરામને) તમારું ઘર આહુ છે; એક ઓરડામા અમને લઈ જાઓ અને કંઈ ખાવા પીવાનો બહોમત કરો. સુનાની ભટ્ટી જેવું મારું ગળું સોચવાળું થઈ ગયું છે !

(પડે.)

ચલ્લતરામ વાવાલાઈ.

મુંબઈમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ સંબંધી ચળવળ.

ઘણા કારણોના સંયોગે મુંબઈ જેવી અલખેડી નગરીમાં પ્રાથમિક શિક્ષણની પ્રગતિ નાના શહેરો કરતા થોડી છે. ઉત્પત્તના પ્રમાણમાં આ શિક્ષણ માટે થતા ખર્ચના ટકા સરખાવીને, કે નિશાળે જતા બાળકોના પ્રમાણ સરખાવીએ, વસ્તી સંખ્યાના માધ્યમ દીઠ થતો ખર્ચ સરખાવીએ કે નિશાળના મકાનોની સ્થિતિ સરખાવીએ, દરેક રીતે તપાસતાં મુંબઈ શહેર સુરત, પુણા, નડીઆદ, ભરૂચ, સાતારા વિગેરે અનેક શહેરો કરતાં પછાત છે. આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પદ ધરાવવાનો દાવો કરનાર શહેર માટે આ સ્થિતિ નીચું જોવાવનારી છે. આવી સ્થિતિ હોવાના મુખ્ય કારણો નીચે પ્રમાણે છે.

“બગડે છે”

(૧) ૧૮૬૦ થી ૧૯૦૮ સુધીના અઠાર વર્ષ સુધી મુંબઈ શહેરની પ્રાથમિક નિશાળોનો વહીવટ એક સહિયારા (Joint) કમિટીની ચાલતો. તે કમિટીમાં ચાર મહાસદ્દ મરકારના અને ચાર મ્યુનિસિપાલિટીના હતા. ખર્ચ પણ સરખે હીસ્સે કરવાનો હતો. સરકાર વિશેષ ખર્ચ કરે નહીં અને તેનું કેળીને મ્યુનિસિપાલિટી પણ કરે નહીં. “પાડા વઢે ત્યાં ચાડતો છે.” અને માતખર ખાતા, પણ પૈસા ખર્ચે નહીં તેથી નાનકડા શહેરોની ગરીબડી મ્યુનિસિપાલિટીઓ કરતાં પણ વરતીના પ્રમાણમાં ઘણો જોડો ખર્ચ થતા હતો.

૧૯૦૮ થી એકઠી મ્યુનિસિપાલિટીના હાથમાં પ્રાથમિક કેળવણીની જવાબદારી સોંપવામાં આવી છે, અને ત્યારથી વર્ષિક ખર્ચ વધીને અઢો લાખથી આજે પાંચ લાખને ચયો છે. પરંતુ હમ લાખ ધવો જોઈએ તેને જાહેર પાંચ લાખ થાય છે નથી થવી જોઈએ તેટલી પ્રગતિ થઈ નથી અને બીજા શહેરોની ગરિબરીમાં હજુ મુંબઈ આવી શક્યું નથી.

વરતીમાં મજુરોનું મોટું પ્રમાણ.

(૨) મુંબઈ, અમદાવાદ, કરાચી, ચોલાપુર એ બાતના શહેરોની વસ્તી પુણા, સુરત, નડીઆદ, હૈદરાબાદ (સીધ) એ શહેરોથી જુદા પ્રકારની છે. મુંબઈ વગેરેમાં કાપડ વગેરેની મોટી મીસો હોવાથી વધુ અન્ય કાજોથી પેહેલા પ્રકારના શહેરોમાં મજુર વગરનું પ્રમાણ ઘણું મોટું રહે છે. બીજા પ્રકારના શહેરોમાં મજુર વર્ગ ઓછો અને ઉચ્ચની વર્ણના લોકો વધારે. ઉચ્ચના વર્ણોમાં શિક્ષણ લેનારા ઘણા, લગભગ બધા; મજુર વર્ગમાં ઘણાજ થોડા, લાગ્યે સોએ પાંચ હસ હાય છે. આ કારણથી જ્યાં મજુર વર્ગનું પ્રમાણ વધારે ત્યાં શિક્ષણ એકંદરે થોડું. પ્રાથમિક શિક્ષણ આપણે ત્યાં મરજીયાત મટી ફરજીયાત થયું નથી. પૂર્ણપણે જ્યાં ફરજીયાત થયે ત્યાં ઉચ્ચની વર્ણ અને મજુર વર્ગ આ બાબતમાં એક

પંક્તિએ આવશે. ત્યાં સુધી તો બંનેમાં મહદ્ અંતર રહેવાનો જ. અને તે જ કારણથી ઔદ્યોગિક અને મોટા શેઠોનો દક્ષ ઉજ્જવી વર્ણની વસ્તીવાળા નાના શેઠોનો કરતાં પછાત રહેવાના અને છે.

મુંબઈની પોણાદસ લાખની વસ્તીમાં લગભગ છ લાખ મજૂરી કરનારા અથવા મેહેનતનો ધંધો કરનારા અથવા તેમના કુટુંબીઓ છે. મજૂરો પોતાના બાળકોને બીલકુલ નિરક્ષર રાખી સુકે છે. તેમને સમજાવવાને અથવા તેમના બાળકોને ખાસ સગવડ કરી આપવાને આપણે ત્યાં મંડળો બંધાયાં નથી, અને સરકાર તો કહે છે કે હજી ફરજિયાત શિક્ષણનો કાયદો બાંધવાનો વખત આવ્યો નથી. પરિણામ એ આવે છે કે મજૂરનાં બાળકો પણ નિરક્ષર મજૂર જ રહે છે.

પચરંગી મુંબઈ.

(૩) મુંબઈની વસ્તી પચરંગી તેમજ અનેકભાષી છે. મીને પોતાના બાળકો માટે પોતાની ભાષા શીખવનારી શાળાઓ જોઈએ. તે ન હોય તો બાળકો અભણ રહે, પણ પરલાયા શીખવા ન મોકલે. ગુજરાતીની પડોશમાં ગુજરાતી નિશાળ ન હોય અને મરાઠી હોય તો ગુજરાતી પોતાના છોકરાને મરાઠો બનાવવા ન મોકલે તેમજ અલાહબાદ અથવા કાનપુર જીલ્લાના ભયાળની પડોશમાં ગુજરાતી અથવા ઉર્દુ નિશાળ હોય તો તે પોતાના છોકરાને ગુજરાતી અથવા મુસલમાની ન બનાવે. અને તેમાં તેનો દોષ ન કાઢી શકાય. હાલમાં મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ફક્ત ત્રણ જ ભાષાની શાળાઓ છે. મરાઠી, ગુજરાતી અને ઉર્દુ. આ ત્રણ ભાષા બોલનારાઓનાં બાળકો માટે શાળાની પુરી સગવડ છે તેમ માનીએ તો પણ બાકીની વસ્તી—જેની સંખ્યા લગભગ ઢાઢથી પોણા બે લાખની છે તે—ને માટે શિક્ષણનું કશું સાધન નથી હિંદી, તામીળ, કાનડી, તેલુગુ વગેરે ભાષાઓની. નિશાળોની. મુંબઈમાં. ઘણી. અમલ. છે. તે. મોટાં. તે. બાળકો. ગૃહસ્થો. અથવા મંડળોએ પુરી પાડવી જોઈએ, અથવા મ્યુનિસિપાલિટીએ. મ્યુનિસિપાલિટીમાં લોકોના જ પ્રતિનિધિઓ છે અને તે લોકોની પાસેથી લીધેલા કરના પૈસા વાપરે છે તો આ ફરજ મ્યુનિસિપાલિટીની છે.

કોર્પોરેશનમાં બળભળાદ.

ઉપર જણાવેલા તથા તેવા જ બીજા કારણોથી મુંબઈ શહેર આ બાબતમાં પછાત રહેલું છે. હાલ થોડા વખતથી મુંબઈ શહેરમાં તે સંબંધી બગૃતિ આવી દેખાય છે, તથા મ્યુનિસિપલ મંડળ તથા તેની નિશાળ ખાતાની કમિટી તે સંબંધી વાતો કરવા લાગી છે. ગઈ સાલના જુન માસમાં સદરહુ મંડળના એક સભાસદ મિ. બેપ્ટીસ્ટાએ તે મંડળ પાસે એવી દરખાસ્ત રજુ કરી હતી કે પ્રાથમિક શિક્ષણનું કામ સંતોષકારક નથી અને તે સંબંધી રીપોર્ટ નિશાળ ખાતાની કમિટી પાસેથી માગવો. આ સંબંધી બાંધવિવાદ છ બેઠક સુધી ચાલ્યો. કમિટી કહે કે આખા મંડળનો વાંક છે, કારણ કે આખું મંડળ (કોર્પોરેશન) અમારા તરફ બેઠકાર છે અને અમને વધારે પૈસા આપો તો અમે વધારે કામ કરીએ. મંડળ તરફથી કહેવામાં આવ્યું કે તમે પૈસા માગ્યા

ક્યારે અને અમે ન આપ્યા ક્યારે? એમ અસ્પષ્ટ વાંક કાઢીને છેવટે કામગીરી પાસેથી રીપોર્ટ માગવો એમ ઠરાવ્યું. તે વાતને આઠ મહિના થઈ ગયા છે છતાં હજી સદરહુ કમિટીએ રીપોર્ટ જોકલ્યો નથી. મોટાં ખાતાંની મોટી ઢીલ “એમ મોટાં તણું સર્વ મોટું;” પરંતુ આટલી વાત સંતોષકારક થઈ છે કે ૧૯૧૭-૧૮ નું બજેટ મંજૂર થયું તેમા પ્રાથમિક શિક્ષણના ખર્ચ માટે તેની આગલી-એટલે આલુ-સાલ કરતાં એક લાખ રૂપીયાની વધારે રકમ મંજૂર કરવામા આવી છે. ચાલો, રીપોર્ટની સાથે આપણે બહુ નિસબત નથી, વિશેષ પૈસા મળ્યા તેથી નવી નિશાળો તો સ્થપાશે.

છેલ્લા બેનેવારી માસમાં બીજા એક સલાસદ મિ રાજસામ તુકારામ પ્રાથમિક શિક્ષણ બીલકુલ મફત કરવું એવી દરખાસ્ત લાવ્યા હતા. હાલ કોર્પોરેશનને શ્રીની ઉપજ રૂ. ૩૭,૦૦૦ થાય છે તેટલું આ કાતવ પાસ થાય તો તુકસાન થાય. મિ. રાજસામ પોતે એક પછાત-ભંડારી-કોમના છે, અને પછાત વર્ગોના શિક્ષણમાં શ્રીની નહતર હોવાથી તેઓ મુદ્દેપુરો લાલ ઉકાળી શકતા નથી એવી તેમણે દલીલ કરી. આ વાતને એક કમિટીને સોંપી હાલ તુરત તો બાબુ ઉપર નાંખી છે.

પ્રજામાં ખળભળાટ.

મુંબઈ શેઠેરની રિસિટ્રક્ટ કૉલેસ કમિટીઓએ હાલમા આ બાબત ઉપાડી લીધી છે. શેઠેરના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગોમાં આ સળાંધી લોકમત જગાવવા તથા કોર્પોરેશન પર દબાણ કરવા સલાહો એકઠી કરે છે અને તેમાં ઠરાવો પસાર કરી કોર્પોરેશન પર મહીનામાં ત્રણ ચાર પત્રો તેમના કોળા પાસે, કાર્ડ્સ માર્કેટને ફેરીઓ રસ્તે ચાલનારની આંખ પાસે છુતાન અથવા ચરમા ધરે નેમ, પરાણે ધરે છે. દરેક સલામાં બુદ્ધા બુદ્ધા વજનદાર પ્રમુખ અને બુદ્ધા બુદ્ધા વક્તાઓ તથા બુદ્ધા બુદ્ધા સાંભળનારાઓ, આ બધાની સામટી અસર થયા વગર રહે જ નહીં. ચળવળ કરવાનો હુન્નર હિંદુસ્થાનમાં હજી કેળાવ્યો નથી મુંબઈ શેઠેરમા આવી પાંચ દશ તો શું પણ સો સલાહો થાય તો પણ ઓછું જ છે. દસ લાખની વસ્તીને માટે સો સલા, એનો અર્થ દસ હજાર ને માટે એક સલા. દસ હજારના શેઠેરમાં એક સલા થાય તો તેથી શું તે સલામાં ચર્ચાએલી બાબત તે શેઠેરના નાના મોટા, ગ્રાહણ વાણીયા, કોળી નાળી સૌને કાને જાય? ન જ જઈ શકે. મુંબઈમા ભરાતી આ સલાઓમા નીચેની મતલબના ઠરાવો પસાર થયા છે.

૧. હાલમાં મુંબઈમા પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે જે નિશાળો છે તે થોડી છે માટે નેની સંખ્યામાં વધારો કરવો.

૨. ગરીબ વર્ગના છોકરાઓને તદ્દન મફત શિક્ષણ આપવું તથા અત્યજ જેવી પછાત કોમને તો પુરતક પાટી પણ મફત આપવાં.

૩. મોટી ઉમરના પુરૂષો તથા સ્ત્રીઓને પ્રાથમિક શિક્ષણ લેવાનું બની શકે તે માટે રાવિશાળાઓ તથા બપોર પછીના વર્ગો યુનિસિપાલીટીએ ચલાવવા.

૪. પ્રાથમિક શિક્ષણ કાયદાથી મફત તથા ફરજિયાત કરવાના સળાંધમાં કોર્પોરેશને બાંધતી વાકીદથી ઉપાયો લેવા, એટલે કે સરકારને તે સળાંધી આશ્રય કરવો.

બુદ્ધી બુદ્ધી સભાઓ.

પ્રથમ સભા પરેલમાં મીડિમાં કામ કરતા મરાઠા મજુરોની ભરાઈ હતી. પ્રમુખ-સ્થાને રા. નારાયણ માધવ સમર્થ હતા. સભામાં કોર્પોરેશનના બે ત્રણ સભાસદો પણ હાજર હતા, તથા એક સભાસદે તો આવી ચળવળ જોરથી ચાલુ કરવાનો આગ્રહ કર્યો હતો.

બીજી સભા ગુજરાત કાઠીઆવાડના મેઘવાળો—જેઓ મુંબઈમાં મેલુ કાઠી લઈ જવાનો ધંધો કરે છે તેઓની—મહાલક્ષ્મી કચ્છપટ્ટી પર ભરાણી હતી. પ્રમુખસ્થાને ના. લક્ષ્મીભાઈ સામળદાસ સી. આઇ. ઇ. હતા. એક વક્તાએ આ સભાને નરસીંહ મેતાની બુનાગઢના ઢેઢવાડાની લજ્જત મંડળી સાથે ચર્ચાવી હતી. અંત્યજ લાઇઓ પણ શ્રેમાં આવ્યા હતા. ફગ્ગલાત કાયદો પસાર થાય તો શું હાડમારી વેઠવી પડશે તેનો તેમને પૂર્ણ ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો ત્યારે તેમનામાંથી એકે જવાબ આપ્યો કે અમારા છોકરાઓ હાલ હાડકાં વીંધરાં વીણવા રસ્તામાં રખડે છે અને વળતે કોઈનું કપડું કે બીજી કોઈ ચીજ ચોરવાને લલચાય છે અને પોલીસને હાથ જાય છે તેના કરતાં નિશાળે ન જવા માટે પોલીસને હાથ જાય તો તે વધારે સાફ છે.

ત્રીજી સભા ગીરગામ લત્તાના ઉચ્છવા—પાંદરપેશી—લોહોની મળી હતી. પ્રમુખ-સ્થાને જોરવર્ણ કાકતર મેજીકન, વિદ્વાન કોલેજના માન્ય પ્રિન્સિપાલ હતા તેમણે હર્ષથી જણાવ્યું કે તમે ફરજિયાત શિક્ષણને કાયદો તમારા માટે નથી માગતા પણ તમારા અજ્ઞાન લાઇઓના લાભ માટે માગો છો તેથી તમારા ઉપર કોઈ સ્વાર્થનો હોપારોપણ કરી શકે તેમ નથી. સ્કોટલેડમાં ત્રણ સેંકડાથી એવો વહિવટ છે કે ત્યાં દેવળ હોય ત્યાં શાળા હોવી જ જોઈએ. આ રીવાજ હોવાથી ઇંગ્લંડ કરતા પણ સ્કોટલેડ કેળવણીમાં આગળ ને આગળ જ રહ્યું છે. આપણે ત્યાં હવેલી, ઉપાશ્રય, શિનાલય, મદિરની સાથે શાળા હોય તે તો “આકાશ કુસુમવત” જ. મુંબઈની પ્રાથમિક શિક્ષણના શાળાગૃહો વિષે પ્રમુખે બહુ ઠકવી કુરિયાદ કરીને કહ્યું કે કોર્પોરેશનના વાવડા ઉપર “હિંદુસ્થાનનું” પ્રથમ શેઠિર” એ અક્ષર છે તે હાલ તુરત ભૂંચી નાંખવા જોઈએ અને જરૂરિયાતોના શાળાગૃહો સુંદર બનાવે ત્યાર પછી જ સહ-રહુ અક્ષરો પાછા લખવા.

ચોથી સભા રાણીના બાગની પછવાડે ઘોડપટ્ટેવની એક વાડીમાં મરાઠા ગાડા હાંકનારાઓ તથા મજુર વર્ગની ભરવામાં આવી હતી. પ્રમુખસ્થાને સર નારાયણરાવ ચંદાવરકર હતા. સર ચંદાવરકરની માતૃભાષા મરાઠી નથી—કારવાડી છે—છતાં મરાઠીમાં ગાડાવાળાઓની સાક્ષી અને આમલાયામાં તેમણે અરજી વિવેચન કર્યું હતું અને પોતાના બાળકોનું લવિધ ન બગાડવા સર્વેને આગ્રહ કર્યો હતો.

આવી બીજી ચોડી સભાઓ ભરવાનો જદોખસ્ત ચાલુ છે. સદરહુ કોર્પોરેશન કમિટીનું અનુકરણ કરીને શેઠિરની બીજી કેટલીક સંસ્થાઓએ પણ આ પ્રશ્ન સંબંધી સભાઓ ભરી ઠરાવો પસાર કરી કોર્પોરેશનને આગ્રહ કરવાનું કામ ઉપાડી લીધું છે. ઇશ્વર આ પ્રશ્નનો જલદી સારો નીવેડો લાવે !

વડોદરામાં જાહેરજીવન.

રાજ્ય તરફથી અને વ્યક્તિ તરફથી જે કાંઈ પ્રજાના સેવા હિતનાં કાર્ય થાય છે, તેના સમાવેશ આ લેખમાં કર્યો નથી, પણ પ્રજાજનો સરકારની મદદ વગર અથવા મદદ સાથે જનસમાજની પ્રગતિને વાસ્તે કામ કરે છે તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વખતને અનુસરીને દરેક રાજકારણમાં બિનઅધિકારી વર્ગની મદદથી ઘણાં કામ થાય છે અને ધીમે ધીમે તે વધતાં જશે. જુદાં જુદાં કામને માટે જેટલી યોજના ઘડાઈ છે, તે બધી હાથમાં લેવામાં આવી નથી, એટલે તેમાંની કેટલીકનું કામ શરૂ પણ થયું નથી અને થોડીએક મુઠ્ઠી હીધી છે. મુશ્કેલીઓ અને નિષ્ફળ થવાનાં કારણો ખુલ્લી રીતે દર્શાવ્યાં છે, એવા હેતુથી કે બીજાં શહેરના કાર્યવાહકોને આ શહેરના અનુભવનો લાભ મળી શકે.

સાહિત્ય સેવા:—ગુજરાતી સાહિત્યનો પ્રસાર વધારવાને અને અભ્યાસ કરવાને વાસ્તે સાહિત્ય સભા હાલમાં જ સ્થપાઈ છે અને તે અવાર નવાર કાર્ય કરશે એવું લાગે છે. ભાષણોની ગોઠવણ થઈ છે અને તેમાંથી પહેલું રા. “લલિતે” કવિ ત્રેમાનંદ ઉપર કર્યું હતું અને બીજું રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ “ગુજરાતી સાહિત્ય અને સુશિક્ષિત વર્ગ” ઉપર થોડા દિવસ ઉપર જ આપ્યું હતું.

મરાઠી સાહિત્યના પ્રચારને અંગે સહુવિચારણી સભા છે, તે ઘણા વર્ષોથી હયાતીમાં છે.

સન્ડે રીડીંગ ક્લબ:—આ વર્ગ અઠવાડિયામાં એક વખત ધાર્મિક, અથવા નૈતિક વિષય ઉપર વાંચવાને વાસ્તે સ્ટેટ લાયબ્રેરીમાં મળે છે. તે સાધારણ રીતે સમર્થની ક્લાસ તરીકે ઓળખાય છે, અને કેઈ વખત તેજમા, કેઈ વખત બીલકુલ મંદીમાં કામ ચાલે છે. દી. જા. સમર્થ હમેશ હાજર હોય છે અને શ્રોતાવર્ગ મોટો હોય નાનો હોય કે હોય જ નહીં તોપણ વાચન કરે છે. મળવાની જગ્યા કોલેજથી સાધારણ દુર અને વર્ગનો વખત સહવારનો તેને લીધે હાજરી ઓછી તો થાય, પણ એમ પણ સંભળાય છે કે મી. સમર્થ બાઈબલમાંથી વાંચે છે તે યુવાન વર્ગને પસંદ નથી. જો આ કારણ ખરું હોય તો આવી સંકુચિત દૃષ્ટિને વાસ્તે ખરેખર દિલગીર થવા જેવું છે.

સેવા મંડળ તરફથી પણ અંગ્રેજ તથા ગુજરાતી ભાષણોની ગોઠવણ થાય છે, તેમજ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓની બે સંસ્થા છે તેમની મારફત પણ શ્યાનિક તેમ જ બહારના વક્તાઓને બોલાવીને ભાષણ થાય છે કોલેજની ટીબીટીંગ સોસાયટી અને જુદા જુદા વિષયોની સંસ્થા છે, તે ઉપરાંત કોલેજ સ્ટુડન્ટસ એસોસિએશન અને સ્ટુડન્ટસ યુનીયન છે તે પણ ભાષણો કરાવે છે અને સંમેલન કરે છે અને રમના દિવસોમાં પ્રજા સેવાનું કામ પણ ઉપાડી લે છે

શ્રીઓને વાસ્તે શ્રી સમાજમાં લાખણો ગોઠવાય છે અને જૈન શ્રીઓને વાસ્તે કોઠી પોળ આગળ બીજી જૈન શ્રી સમાજ છે ત્યાં પણ આરોગ્ય, સાહિત્ય વિગેરના ઉપયોગી વિષયો ઉપર લાખણોની યોજના થાય છે.

કલમ—શહેરમાં નાની મોટી કલણ તો ઘણી હશે અને ખાનગી રીતે મિત્રોની બેઠક ઘણી જગ્યાએ થતી હશે, પણ જાહેર કલણ તરીકે ત્રણ ધ્યાનમાં આવે છે. મરદોને માટે સયાજી વિહાર કલણ અને શ્રીઓને માટે કમીટી બાગમાં લેડીઝ કલણ અને શહેરમાં શ્રી સમાજ. મરદોને વાસ્તે બીજી સારી કલણ કહાડવાનો વિચાર ચાલે છે, પણ શહેરની નજીકમાં જોઈતી ખુદશી જગ્યા મળવાની મુશ્કેલીને લીધે કામ ધીમે ચાલે છે. શ્રી સમાજમાં રમત ગમત શિવાય, લાખણો થાય છે, તેમાં શહેરની બીજી શ્રીઓને આમંત્રણ કરીને બોલાવવામાં આવે છે. એગ્નિયુલ્સ, નર્સીંગ અને આરોગ્યતાના વિષયો પણ શીખવે છે અને સભ્યોની મારફત જનસેવાનું કામ પણ થાય છે. હાથલા તરીકે પ્રસૂતી ફંડના કામમાં મદદ કરવાનું કામ સમાજોને સોંપવામાં આવ્યું છે અને સેનીટરી એસોસિએશનનાં લાખણો પોતપોતાના લક્ષ્યાંક ગોઠવાય એવી વ્યવસ્થા તેમની તરફથી થાય છે. શ્રી સમાજમાં મેળોરોની સાથે છોકરાં પણ જાય છે તેમને વાસ્તે ખાસ ઠલાસ રાખી છે જેમાં જુદા જુદા પ્રકારની રમતો શીખવવામાં આવે છે.

ઉદ્યોગ શાળા—ગરીબ ઔરંતે કામ ધ ધો શીખવવાને વાસ્તે શ્રી મહારાણી સાહેબ તરફથી શ્રી ઉદ્યોગ શાળા ખોલી છે, તેમાં શીવવાનું, ગુથવાનું, મોળાં કરવાનું, ચોપડીઓ બાંધવાનું વિગેરે કામ કરાવાય છે અને નફો શ્રીઓને અપાય છે. આ શાળામાં ન જઈ શકે એવી શ્રીઓને પોતપોતાને ઘરે કામ કરી શકાય એવો હુન્નર શીખવાની માગણી થઈ હતી તેના ઉપરથી કાર્ડ બોર્ડના જુદા જુદા આકારની પેટીઓ જનાવવાનું શીખવવામાં આવતું હતું હાલ કાર્ડ બોર્ડનો લાભ ઘણો વધી ગયો છે અને કીમતમાં વધઘટ પયાં કરે છે માટે તે પડતું મુકવામાં આવ્યું છે.

શહેરમાં વેપારી મંડળ છે અને તે વર્ષમાં હસ બાર વખત મળીને વેપારી વર્ગને નડતી અડચણો વિગેરે બાબતનો વિચાર કરીને સરકાર તેમજ મ્યુનિસિપાલિટી જોડે લખાણ કરીને મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

વિદ્યાર્થી વર્ગને માટે સરકારી વસતિગૃહો શિવાય બીજાં ઘણાં છે અને તેમાંની દેખરેખ ધીમે ધીમે સુધરતી જાય છે ન્યાતવાર તેમનાં યુવાન મંડળો પણ ઘણાં છે, ત્યાં અઠવાડિક સભામાં લાખણો થાય છે અને ન્યાતના સુધારા સંબંધી વિચાર પણ ચલાવાય છે.

કોલેજ, કળાભવન અને છીજી બંધી શાળાઓમાં શિખતા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાને વાસ્તે, તેમાં ખાસ કરીને ચોપડીઓ મફત આપવાને ઉપાય લેવામાં આવ્યા છે પણ તે બહુ સફળ થયા નથી. ચોપડીઓ ઘણી બદલાય છે અને હજી કોઈ પણ એવી મોટી સંસ્થા નથી થઈ કે જે બધા વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી શકે. સેવા મંડળ તરફથી થયેલા પ્રયત્ન આગળ કહેવામાં આવશે.

પ્રજનનું શરીર કેળવવાને માટે ખાનગી અખ્યાલ સાતેક છે; અને તેમાંના ચાર તો ઘણા સારા ચાલે છે. આખા ગુજરાતમાં આવા સારા અખ્યાલ નથી અને ગાંધી વ્યવસ્થા પણ ગાંધીયા ઉત્તમ પ્રકારની છે. બીજા ગાંધીયા નીચ વૃત્તિના લોકોએ અખ્યાલમાં જઈને તેનું નામ હલકું પાડી નાખ્યું છે, તેમ વડોદરામાં નથી અને વિદ્યાર્થી વર્ગ (વાણીયા પણ) ખુશીથી જાય છે તેમાંથી એકમાં તરવાનું પણ શિખવાય છે.

સેવા મંડળ—છેલ્લા બે વર્ષથી જેવા મંડળ નામની મંસ્થા સ્થપાઈ છે, તેની માગ્દત વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને યોજનાઓનું કાર્ય થયું છે. શરૂઆતમાં ઠણ છે તે પ્રમાણે કેટલાક કામ હાથમાં લેવાયા પણ નથી અને કેટલાંક થોડા કે વધારે અંશે નિષ્ફળ નિવડ્યા છે.

વિદ્યાર્થીઓને બેચેરનો નારતો મળે તો તેમના શરીરને ફાયદો થાય છે એમ યુરોપ વગેરે દેશના અનુભવ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તેનો અપતરો અહીં કરવાને માટે એક ગૃહસ્થે સારી રકમ આપવાનું કબૂલ કર્યું. તેટલા ઉપરથી આશરે છ મહિના સુધી ગ્રાન્ટ સ્કુલમાં બેચેરની રજામાં ખોરાક આપ્યો. છોકરાની સંખ્યા ૬૦૦થી ૮૦૦ સુધીની હતી. ખર્ચ થોડોક ફીમાંથી અને બાકીનો સેવા મંડળે કહાડેલા ફંડમાંથી થયો હતો. જુદી જુદી કમિટીઓમાં શહેરના આગેવાન ગૃહસ્થોએ ભાગ લીધો હતો અને આખરે રીપોર્ટ બહાર પાડ્યો હતો. એકંદરે વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક અને માનસિક સ્થિતિમાં ફાયદો થયો છે, એમ પુરપાર કરી બતાવ્યું હતું.

ઘડીઆળી પોળમાં ઝનાના સ્કુલ છે, તેમાં વધારે સ્ત્રીઓ જાય તેટલા માટે તેની તપાસ થઈ હતી અને પછી કમિટી પણ નીમાઈ હતી; જો કે તે કામ ઘણું અગત્યનું છે પણ સફળ થઈ શક્યું નથી કારણ કે તેમાં સ્ત્રીઓ જ સાડું કાગ કરી શકે એમ છે મરદો તરફથી પણ જોઈતી સહાનુભૂતિ બતાવવામાં આવી નથી શહેરમાં સ્ત્રીઓને વારતે કલબ “સ્ત્રી સમાજ” શરૂ કરી, તેને આશરે બે વર્ષ થયાં અને તે હાલ લગણુ તો ઘણી સારી ચાલે છે ફંડ નથી પણ શ્રી. અ. સૌ. મહારાણી સાહેબા પેટ્રન થયાં છે, તે સમાજને ઉત્સાહ આપશે એવી આશા છે.

વિદ્યાર્થીઓને માટે ટેકસ બુકો, લુગર્સ, વિગેરે એકઠા કરવાનું શરૂ થયું હતું, તે તેના સેક્રેટરી વડોદરા બહાર ગયાથી બંધ રહ્યું છે. પણ કોલેજના એક પ્રોફેસરે પાછું તે કામ હાથમાં લીધું છે. કળાલવનમાં દૂર દેશથી છોકરાઓ આવે છે તેમાં કેટલાકને તો ઘેરથી મદદ પણ મળતી નથી. સેવા મંડળ તરફથી આવા આંકડેને મીલમાં કાગ આપવામાં આવ્યું હતું. અમેરીકામાં (Self supporting) સ્વાશ્રયી વિદ્યાર્થીઓ હોય છે તેવો પ્રસંગ તેમને મળ્યો હતો.

ફરતાં પુસ્તકાલયો સરકાર તરફથી મોકલાય છે તેની સંખ્યા વધારવાને કમિટીએ કામ શરૂઆતમાં કર્યું હતું. હાલમાં તે કામ થતું નથી. તેમ એક પોળમાં

વાચનગૃહ પશુ ખોદ્યું હતું, પણ તે બંધ થયું છે. પૈસા થોડા અને સ્વયંસેવકોનો ઉત્સાહ ટુંકો એવું કારણ જણાયું.

યુવાન ગુહાગારોને વાસ્તે વસતિગૃહ છે. તેમાં જઇને વિદ્યાર્થીઓ ભેડે રમવાનું અને રમતગમત મારફત શિક્ષણ આપવાનું કામ ઘણી સારી રીતે થયું હતું; પણ તે કામ કરનાર ગૃહસ્થ વડોદરા છોડી ને આપ્યા ગયા એટલે બીજા કોઇએ તે ઉપાડી લીધું નથી.

બહારગામના ગૃહસ્થોને લાપણ કરવા બોલાવવા હોય છે તો ઘણું ખર્ચ સેવા મંડળ જ તેમનાં બાપણો ગોઠવે છે. રાજદ્વારી બાબત શિવાયની સલામો-સારા કે માઠા પ્રસંગોની-ગોખલે જયંતિ, શ્રીરામશાહ મેહેતાને વાસ્તે સલા વગેરે આ મંડળ તરફથી યોજાઇ હતી.

કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓને વાસ્તે બ્રધરહુડ અથવા સભા પણ મંડળ તરફથી સ્થપાઇ હતી, તે કોઈ કોઈ વાર સજીવન ધર્મને કામ કરે છે. રજાના દિવસોમાં પણ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ સમાજ સેવાનું કાર્ય ઉપાડી લે છે.

કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની નાટક કંપનીને ખેલ કરવો હોય તો તેમાં વ્યવસ્થા કરી, ટીકીટ ખપાવી ને ભજવવાની ગોઠવણ આ મંડળે કરી હતી, ત કંપની તરફથી સાડી ચારસો રૂપિયા મંડળને ગળ્યા હતા.

રાત્રી શાળાઓ બે કહાડી હતી તે બંને સુધી ગઇ છે પૈસાની સગવડ હતી, પણ અણધારી મુશ્કેલી નડી હતી.

મહમદવાડીના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા માર્કેટ કૉલેજ જતા તેમને વાસ્તે ટીકીટના દરમાં સહેજ ઘટાડો કરાવ્યો હતો.

નાની ઉમરના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ કસરવશાળામાં જતા હતા, તેમને વાસ્તે પણ ડબની સ્કૉલરશીપ કહાડી પણ તેનો ઉપયોગ પણ થયો નહિ.

છેલ્લા બે વર્ષથી હોલીડે સરમેસન થાય છે અને ઘણું ખર્ચે સ્પોર્ટ્સ, રમત-ગમતોની વ્યવસ્થા કરાય છે. ગયે વર્ષે આશરે ૬૦૦ છોકરા હરિક્ષેપમાં ઉતર્યા હતા. હોળીને દિવસે વ્યાયામના ક્ષયદા વિષે બાપણો પણ શહેરમાં કરવામાં આવ્યાં હતા અને આ વર્ષે આ બધી ગોઠવણ વધારે મોટા પાયા પર કરવાનો વિચાર છે.

અમદાવાદમાં જ્ઞાનિ પરિષદ બાંધ્યું તેની પહેલા અહિં વિચાર કરવામાં આવેલો, પણ અહિંના કેટલાક લોકોમાં એ બાબતની ગેરસમજૂત જળરી છે. તેમનું માનવું એવું છે કે સરકારનો ખ્યાલ જ્ઞાતિ કહાડી નાખવાનો છે તેની શરૂઆત આમાંથી થશે. મરકાર અને સેવામંડળ તફીન બન્યાં છે તે બજારવાની દરકાર તેમને શું કરવાને હોય ? સામાજિક વિષયો શિવાય બીજા કોઈ હાથમાં લેવાનો ધરાવો નથી અને અમદાવાદમાં સમસ્ત જ્ઞાતિમંડળ લીધું પડી ગયું છે તેમ જ અહિં ન આવે તેની સાવચેતી રાખીને કામ કરવાનું છે કાર્ય ઘણું જ મુશ્કેલ છે પણ ઘણા મહિનાઓથી સમજાવવાનું કામ ચાલે છે.

આરોગ્ય સમાજ અથવા સેનીટરી એસોસિએશન ઘણા વખતથી ચાલે છે, તેમાં સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીની મદદ છે, પણ સંસ્થા સરકારી નથી, અને તેનું કાર્ય એક કમિટીની મારફત થાય છે. ભાષણને વાસ્તે એક સભા આસીસ્ટન્ટ સરજન બાધને રોક્યાં છે અને તે પોળોમાં જઈને દરેક ઘરની તપાસ કરે છે અને જોઈતી સલાહ આપે છે. તે શિવાય જુદા જુદા વિષયો ઉપર હસ્ત પત્રકો (leaflets) મફત વહેંચવામાં આવે છે.

ગરીબ સ્ત્રીઓને પ્રસૂતિ વખતે જોરાક, લૂગડાં, દવા વિગેરે આપવાને વાસ્તે પ્રસૂતિ ફંડ છે, અને તેની વ્યવસ્થા પણ કમિટી મારફત થાય છે. આ ફંડનું કામ ઘણી સારી રીતે ચાલે છે, અને સ્ત્રી સમાજના સભ્યો તરફથી ફંડના કામમાં મદદ થાય છે. સમાજની સભાઓ સેનીટરી એસોસિએશનનાં ભાષણો પોતાના લગ્નમાં કરાવવાની ગોઠવણ કરે છે અને આસપાસની સ્ત્રીઓને બોલાવીને મોટી સંખ્યા એકઠી કરે છે.

સુખંત બહુકરામ મહેતા.

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

અમદાવાદ.

ગુજરાત સભા—તા. ૩૦-૧-૧૭ ના રોજ રા. બા. રમણભાઈના પ્રમુખપદ નીચે, રા. કાળીદાસ જમઠરણ ઝવેરી બી. એ, એલ.એલ. બી. એ, “મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને લોકલ બોર્ડો” યાને “સ્થાનિક સ્વરાજ્ય” એ વિષે (ગુજરાત સભા વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૩) એક નિબંધ વાંચ્યો હતો. દર વખતની માફક એ વિષયનું પુરતક તૈયાર થઈ ગયેલું હોવાથી એ ભાષણનો પણ લાભ અમદાવાદ શિવાય અન્ય સ્થળોએ લઈ શકાયો. “ગીરમીટીયા મંજુરી” પર લોકમત લગૂત કરવા મી. એફુસ અને મી. પોલોક અત્રે આવેલા તે વખતે પણ ગુજરાત સભા તરફથી સ્ત્રીપુરૂષનો ભેગો ગંભીર મેળાવટો પ્રેમાભાઈ હાલમાં થયો હતો. તે વખતે તે ગૃહસ્થો શ્રીયુત ગાંધી, ડૉ. શારદાજી, રા. બા. રમણભાઈ, રા. જીવજીલાલ બેરીસ્ટર વગેરેના ભાષણો થયાં હતાં. સભામાં મી. એન્ડ્રુસનાં હૃદયભેદક વચ્ચેનું ગુજરાતીમાં ડૉ. વિદ્યાજીને એક કાવ્ય બતાવેલું તે સ્ત્રીઓએ ગાયું હતું. શ્રીમતી સરોજીની નેકું ભાષણ ધીજીલ તથા ગુજરાતી બને ભાષાઓમાં તૈયાર કરીને વહેંચવામાં આવ્યું હતું અને ગીરમીટીયા મંજુરી એકદમ બંધ કરવા વિષે કરાવે કરવામાં આવ્યા હતા. રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકનાં “કૌંસ અને સ્વરાજ્ય” તથા “સામ્રાજ્યમાં હિન્દની પદવી” એ વિષયો પર બે જાહેર ભાષણો થયાં હતાં. શ્રીમતી સરોજીની નેકું તરફથી આનંદ ભુવન થીએટરમાં શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈના પ્રમુખપદ નીચે “શેહેરી જીવનના આદર્શો” એ વિષે સ્ત્રીપુરૂષ

મળીને ૩૦૦૦ ગ્રામીણો સમક્ષ બહિર ભાષણ થયું હતું. આવા મેલાવડા મમકા પેઢીની વાર શ્રીયુત ગાંધી સાહેબે શ્રીમતી નેતુ પાસે હિન્દુસ્તાનીમાં ભાષણ અપાવરાવ્યું અને શરીરમાં તાવ છતાં એ મહાન છટાદાર વક્તા બહુ સુન્દર રીતે બોલી શક્યા. અત્યાર સુધી એ બાઇ કેવળ ઇંગ્લેન્ડ ભણેલાઓને જ ઉપયોગી હતાં તે આ પ્રસંગ પછી આખા દેશને ઉપયોગી થઇ પડ્યાં છે.

ગોખલે સોસાયટી:—ગઇ તા. ૧૯-૨-૧૭ ને રોજ મહાન દેશભક્ત સ્વ. ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેની જયંતિ બેરીસ્ટર છત્રજીલાલ મજરાય દેસાઇના પ્રમુખપદ નીચે આનંદ ભુવન થીએટરમાં બહુજ સાગણીપૂર્વક ઉજવવામાં આવી હતી. તેમા ગોખલે સોસાયટીનો રીપોર્ટ વંચાયો હતો. આવતા વર્ષની અંદર સ્વ ગોખલેના ભાષણોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવા યોજના થઇ હતી. એ સંબંધે શ્રીયુત ગાંધીના સંદેશો પણ વંચાયો હતો. રા. ચંદુલાલ દવેએ મુખ્ય ભાષણ કર્યું હતું અને દેશભક્તિનાં કાવ્યો ગાવામા આવ્યાં હતાં. એ રીપોર્ટ તથા ગાંધી સાહેબનો સંદેશ નીચે પ્રમાણે છે:—

અમદાવાદ ગોખલે સોસાયટીનો પ્રથમ વર્ષનો વાર્ષિક રીપોર્ટ.

મયા વર્ષની ફેબ્રુઆરીના ૧૯ મી તારીખે મહાન દેશભક્ત ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલેની મૃત્યુ તિથિ હતી તેજ પુણ્ય દિવસથી અને એમના સ્મરણાર્થે “ગોખલે સોસાયટી” નામની સંસ્થા દાદાભાઈ લાધક્રેરીના મકાનમાં સ્થાપનામાં આવી છે આજ એનું પ્રથમ વર્ષ પૂરૂ થવાથી એ મહા પુરુષની જયંતિના ઉત્સવ સાથે અમારો વાર્ષિક વૃત્તાંત પણ નીચે પ્રમાણે રજૂ કરવા અને આજ્ઞા થઈ છે ઉદ્દેશ.

સદ્ગત ગોખલેની અંતિમ ઇચ્છા એવી હતી કે ગદારી પાછળ ગદારી યાદગીરી રાખવાને બાવલા કરવા કે છત્રવચનિનો લખવામા કાળસુષ્પ નહીં કરતા, ગદારા દેરાનપુઓ માનુષ્યમી સેવા ન કરે તો સાદ. એ અંતિમ ઇચ્છાનો વિચાર કરતા તથા એમના પચાક્રમો છત્રવચના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો તારવતાં જીમને એમ માલમ પડ્યું કે જીજી ગદારી વાતો રહેવા દઇને “અભ્યાસ અને સેવા” એ બે જ મત્રો અમે લઇ રાખીશું તો એમના આત્માને સતોષ થશે તેથી,

૧. હિન્દુસ્તાનની અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાતની આર્થિક, રાજકીય અને કેળવણીને સુધારી તથા સામાજિક સ્થિતિને અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો.

૨. ઉપરના વિષયોનું જ્ઞાન જનસમાજમાં ફેલાવવું.

૩. સામાજિકતાનો કામ કરાવો.

આ ત્રણ સાદા અમારા ઉદ્દેશો રાખ્યા છે અને હવે એને અનુસરીને અમે આ વર્ષમા જે કંઈ કરવા બાબતગાળી થયા છીએ તે આપની આગળ નિવેદન કરીશું.

ગોખલે સોસાયટીનો સપ્તાઓ.

મયા વર્ષમા લગભગ દર ગતિવિદે સાજના છ થી ૮-૮૫ સુધી દારાભાઈ લાધક્રેરીમાં અમારા સમાસદો તથા મિત્રો મળતા અને મમાજ મેલાની, અમારા કાર્યક્રમ સંબંધી તથા દેશની સામાજિક, રાજકીય અને અન્ય મત્રલિઓ વિષે પદ્ધતિસર વાદવિવાદોને અમે મુખ્ય સામ લીધો છે પ્રથમ તો રોહિરમા, આણ ગણદા વિષયો પર વલચીત કરવાનું કોર્ડ સ્થાનજીન્દોનું અને તેથી રહેવા તેમજ બદાગના સમાસદો વિચારો ૨ અમાજ સેવકોને અન્યોન્યને બોધ્યે તેવા સામ

મળતો નહોતો બીજી, મેહિરમા તથા શુભસત્તા સ્થળે સ્થળે છુટક છુટક પ્રેરણાનિતા ઘણા બળો વેરાયલાં છે ન્હાના ન્હાના ઘણા સ્ત્રી પુરુષો એક બીજાથી સ્વતંત્રપણે ચોળચોતાથી અને એક હેરા સેવાતું કામ કરે છે, આ બળો અને આવાં મનુષ્યો એમનિત ધવાની ધણી જરૂર હતી અને આ બંને કાર્ય કંઈક અરો સફળ કરવા અમારું મહત્ત્વ ભાગ્યેશાળી થયું છે ગયા વર્ષમા સ્વામી અકવાદીક સભાઓ ૪૮ થઇ છે અને સભાનાં સ્થાનિક સભાસદો ઉપરાંત કેટલાક બીજા દેગાહિતેથી જનો પણ વખતો વખત તેમા હાજર રહ્યા હતા.

મહિસાવિદ્યાલય.

પ્રો કર્વેના અગ્રે આવી તથા બાદ કન્યા હાઇસ્કૂલની શેહેરમા ધણીજ જરૂર માલમ ખરેલી અને એ કાર્ય અમારે કરાવવું એમ અમારી સોસાઇટીએ નિશ્ચય કર્યો હતો અમારા એક ઉત્સાહી સભાસદ આઇ કેશવપ્રસાદ છાત્રાવાય દેસાઈએ, આ કાર્ય હાથમા લીધું હતું અને જાણવાના ધણીજ હર્ષ થાય છે કે વનિતા વિદ્યામના વ્યવસ્થાપક બ્લેન સુલેચના અને સો ગારદાબહેનને આ ઉત્તમ કાર્ય માટે યોગ્ય “મહિસા વિદ્યાલય” અસ્તિત્વમા લાવવા બાઈ કેશવપ્રસાદે એ બાને પરાંપમરી બ્લેનો સાથે મળી ચાલી મહેનત લીધી છે તેમ છતાં આ વિદ્યાલય સ્થાપવાનો અને નભાવવાનો બધો યશ વનિતાવિક્રામ તથા બ્લેન ગારદાને જ પડે છે અમારી સભાએ માત્ર એ ખાતે આંગળી દેખાડવા જેટલું જ અપ કાર્ય કર્યું છે

યુવક મંડળ.

આ સોસાઇટીને અમે, મહે એક યુવક મંડળ કહાડવા વચન આપ્યું હતું. હાઇસ્કૂલો અને કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓના સમાગમમા આવવું, એમની હોસ્તી કરવી અને વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને ઉત્તમ પુસ્તકો વાચવા તરફ એમને વાળવા એ કાર્ય મહેને બહુજ અગત્યનું લાગે છે કેવળ પરીક્ષાઓ ન પામ કરવાથી અને પાઠ્ય પુસ્તકોના અભ્યાસથી બરાબર વિદ્વાત આવતી નથી કે સારા દેગમન થવાનું નથી એ મહે બહુ દીલગીરીની સાથે ભેપુ છે ચારિત્ર્ય બળ, સ્વદેશ ભક્તિ, ધાર્મિકતા, શિક્ષતા અને કુદરત તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવવાના તથા સમાજ સેવા માટે લાગણ મેળવવાના વિદ્યાર્થીઓ બાજુના હોય છે તે જ વખતે ઘણા સારા પ્રયત્નો આવા મંડળો દ્વારા બહુ સ્ત્રી રીતે થઈ શકે છે એવો મહેને કંઈક અનુભવ છે. આવું એક યુવક મંડળ ગોખડે સોસાઇટી તરફથી અમે કહાડ્યું છે એના હેરા આ પ્રમાણે છે વિદ્યાર્થીઓની જ્ઞાન વરે અને ચારિત્ર્ય સુધરે તથા તેઓ સમાજ સેવાનાં યથારાહિત કામો કરવા ફેળવાય એ હેરાથી આ મંડળ સ્થાપન કરવામા આપ્યું છે. હાઈસ્કૂલો તથા કોલેજોના વિદ્યાર્થીઓને આ મંડળના સભાસદ થવા આમંત્રણ પૂર્વક વિનંતિ છે

સભાસદાને લેવાની પ્રતિજ્ઞાઓ.

૧. હું મહારા નિત્યના અભ્યાસમાં કોઈ પણ વિષયની કચાગ નહીં રાખના ઉત્તમ વિદ્યાર્થી થવા પ્રયત્ન કરીશ ૨. નવગમનો કેટલોક વખત વર્તમાન પત્રો, માસિકો તથા ઉત્તમ પુસ્તકો વાચવામા ગાળીશ ૩ ચારિત્ર્ય શુદ્ધ કરવા યત્નરહીત રહીશ ૪. વર્ષમા બોલમા બોધા બે વિષયોપર પૂર્ણ વિચાર કરી એ વિષે મહાત્મ વિચારો મંડળ સમક્ષ રજુ કરીશ ૫ અમાજ સેવાના એમદ કાપમા તન મન અને ધનથી જોડાઈશ

મંડળમાં કામ કરવાની રીત.

૬ અકવાદીયામાં એક વખત યુવક મંડળની સભા થશે તે વખતે હું હાજર રહેવું એ મહારી ફરજ સમજના ત્યાં પેદેથી નક્કી કરેલા વિષયપર બાજુ અગર વાદવિવાદ કે ચર્ચા થશે શાઇ વખત ઉત્તમ પુસ્તક, કાવ્ય કે નિબંધો પણ વચારો ઉપરના નિષયો મહે વાચ્યા છે અને એ પ્રમાણે વર્તવા હું શુદ્ધ અન કરજીશ જ ખાકુ છું

લી નરેદ્રે

(અમામજની મલી)

આ મંડળ દર સંવિધારે બપોરના ત્રણથી ચાર મારે ત્યાં મળે છે એની આ વર્ષમાં ૩૦ મીટીંગો થઈ હતી અને તેમાં નીચે પ્રમાણે વિષયો ચર્ચાયા હતા

૧. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ઇતિહાસ અને ત્યાંની લોકશરિયત ૨. ભવાનના આધુનિક વિકાસ, ૩ આયર્લેન્ડનો રેશનલ મેજવવાનો પ્રયત્ન ૪ પ્રાચીન ભારત, ૫ અર્વાચીન ભારત ૬. સુખ ૭ કર્તવ્ય ૮ શુદ્ધિ સ્વાતંત્ર્ય ૯ વખતનો સદુપયોગ ૧૦. મુસ્તકો ૧૧ આરોગ્ય, ૧૨. ધન હોવન ૧૩ મહત્વાકાંક્ષા ૧૪ ચુલ્તાતી કવિતાનો ઇતિહાસ અને પ્રો. બ ક હકીરના "આરોહણુ" વાચન ૧૫ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનું જીવન અને ગીતાંજલીનું વાચન ૧૬ પ્રો. આનન્દશંકર કુવળા "આપણો ધર્મ" ગ્રંથી કેટલાક નિબંધોનું વાચન ૧૭ નેશનલ કેએસ ૧૮ "પ્રભુમય જીવન" નું પ્રથમ પ્રકરણ ૧૯ રેતીના રણમાં દશમ યુદ્ધ ચેલેન્જર (હાલમાં માડન વગેરે)

(ઉપરના વિષયો મ્હે રજુ કર્યા હતા અને આરોગ્ય અને પ્રભુમય જીવન પર વિદ્યાર્થીઓ પોતે લેખો લખી લાવ્યા હતા) "સમાજ સેવા વિદ્યાર્થીઓએ કેમ કરવી" એ વિષે શ. કેસવ પ્રસાદ દેસાઈ અને ડા. સુમન્ટે બોધ કર્યો હતો

વિદ્યાર્થી બધુએ 'ઉપર પ્રમાણેનું સુવક મંડળનું પ્રથમ વર્ષનું કામ થયું છે વંધારમાં પનારે રપ અને જોડામાં જોડા ૩ વિદ્યાર્થીઓ હાજર રતા હતા અને આ કાર્ય એકનિષ્ઠાથી નરી રાખ્યું છે અને આવતા વર્ષમાં આ ન રીતે કામ કરીશું આ ઉપરાંત બધા સાથે કંઈ મુસા ફરીએ જતાવું, ઉમણીઓ કરવાનું અને ફરવા જવાનું પણ આ મંડળ દ્વારા રાખીશું આ મંડળ જુદું કહાડ્યું તે પહેલાં લાગત ત્રણ વર્ષ, આવું એક "હાન સોસાયટી" નામનું મંડળ મ્હે ચલાવે છે અને તેથી મદદારી ખાતરી છે કે ફક્ત વિદ્યાર્થી બધુએને આ વાત પસંદ પડે અને સારી મખ્યામાં તેઓ જોડાય તો એનું બિંબિધ ધણુંજ સાર થઈ શકે છે એની મદને તો ખાતરી છે

નાત જાતનાં મંડળોનું પરિષદ.

સામાજિક સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાનો અમારો ને ઉદ્દેશ છે તેને અનુસરીને અમદાવાદના નાત જાતનાં મંડળોનું પરિષદ અમારી તરફથી બાઈ કેસવપ્રસાદે મેળવ્યું હતું સાક્ષર થી ઉત્તમ લોક બાઈ એના પ્રમુખ હતા અને ત્રણ દિવસ સુધી એનું કામ મુન્યવરણપૂર્વક ચાલ્યું હતું. પ્રથમ પ્રશ્ન પત્રો દ્વારા અને પછી પૈરા મીટીંગથી ઘણી ઉપયોગી માહિતી પ્રાપ્ત સમજા મુકાઈ હતી અને સત્કાર સુધારા પરિષદો કરતા ઝંઝક જુદી ગીતે, નાતોને સાથે રાખીને-જોડામાં જોડા વિરોધ નડે એ માર્ગે-સામાજિક મુદ્દાસના વિચારો પ્રસારવામાં આવ્યા હતા પરિષદ માં ૩ દિવસનો તમાગો ના રહેતા કંઈ સત્કાર કાર્ય કરે એ ઉદ્દેશથી એનું જુદું મંડળ કાઢવામાં આવ્યું છે અને તે અમારી સોમાયટીથી સ્વતંત્રપણે ચલાયોગ્ય કાર્ય કરવા સંકિતમાન થાવ એની અમારી પ્રેમ પાસે પ્રાર્થના છે

"કેળવણીને લગતી સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો તથા એ વિષયોનું જ્ઞાન જનસમાજમાં ફેલાવવું" એવા ને અમારા ઉદ્દેશ છે તેને અનુસરીને આ સીમનવાલ હરીવાલ સેલવાડના પ્રમુખ પદ નીચે "કેળવણી પરિષદ" ફોર્મલમ્ડ ગીતે મેજવવા અને જાગ્યરાણી થયા હતા આ પરિષદને અમે અમારે પ્રયત્નો કહાડવાનું, પુછળ પગ બ્યવહાર ચલાવવાનું, કમીટીઓ અને પેગ કમીટીઓ નીમવાનું, પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને સી કેળવણીને લગતા સમિલનો કરવાનું એવું સારઆતન ધણું કામ કરવાનું હતું, પરંતુ તે જાગત અમારા સેક્રેટરીઓએ ને ઉત્તમ કાર્યદક્ષતા, પદ્ધતિ અને મુન્યવરણપૂર્વક બધું કામ કરવાની ને લાયકાત બતાવી છે, તે અમે બીજા કામોમાં પણ અનુ-કરણ કરવા યોગ્ય ગણીએ છીએ અને જોખણે સોસાયટી તરફથી એ બાઈઓનો અનુકરણપૂર્વક ઉપકાર માનવાની આ નડેર તઃ લઈએ છીએ આ પરિષદનો વિગતવાર રીપોર્ટ તૈયાર થતા આવે

કેળવણી પરિપદ.

છે, જુદું કેળવણી મંડળ પણ હવે એને અને સ્થાપક ગણુ' છે તેથી એ સર્વોદયમાં ધણી હમ્મશ છતાં વિવેચના લખવું લખાણુ મધ જવાના બચથી રહેવા દેવું પડે છે.

ઉદ્યોગ હુન્નરની તપાસ.

દેશની આર્થિક રિયલિટીને અભ્યાસ કરવો એ પણ અમારા ઉદ્દેશ હોવાથી આપણા દેશમાં હાલ જે ઉદ્યોગ હુન્નરને લગતું કમીસાન પોતાની બેઠકો રચણે રચણે કરે છે તે વખતે મુંબાઇની “ધી ઇન્ડિયન ઇકોનોમીક સોસાયટી” તરફથી અમારા ઉપર ફેરલાક પ્રશ્નો મેળવવામાં આવ્યા હતા. તે ખાતે અમારી સોસાયટી તરફથી રા કચનલાલ વાસુદેવ મહેતા, બી. એ, એલએલ બી શ હરિપ્રસાદ મહેતા, રા વૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ એમ એ, એલએલ. બી, અને આ મહેરના જુના સ્વયં સેવક, ખરા સ્વદેશ બંધન અને સધળા પ્રભુ ઉપયોગી ઝમોઝા શુદ્ધ અત કરણપૂર્વક તદ્દન સ્વાર્થત્યાગથી છુપી ગીતે કામ કરનાર મદાગ મિત્ર રા ધીરપ્રસાદ જ પહેલ્યરલાલ પડિનને નીમવામાં આવ્યા હતા એમણે હાલની રાણો, કામળ બનાવવાનો આપણે અમદાવાદનો જુનો હુન્નર અને ઇસ્લામ મેય મેન્યુફેક્ચરીય કંપનીઓ દીનાસજીઓ બનાવવાનો હુન્નર એ ત્રણ ઉદ્યોગોની સર્વજ્ઞ તપાસ કરી હતી અને એના રીપોર્ટ સરવંત્ર એક ઇન્ડિયા સોસાયટીવાળા, ઇકોનોમીક સોસાયટીના સેક્રેટરી મી દેવલે ઉપર તથા તથા મુખર્જી સરકાર પર મોકલવામાં આવ્યા હતાં. ગુજરાતીમાં એ રીપોર્ટનો સાર “નવજીવન અને સત્ય”ના જાન્યુઆરી ના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યા છે.

આ સાથે મહે તથા મદારા મિત્ર રા હરિપ્રસાદ મહેતાએ મળીને, ખીજ એક ફરજની ખાતર અમદાવાદના જુના તથા નવા ઉદ્યોગોની તપાસ ત્રી હતી તેને પરિણામે અમને જે વિચારો થયા છે તે અને રજુ કરવાની જરૂર જણાય છે.

અમદાવાદની હાલની રાણોને ઉદ્યોગ સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞા ફરી પાછી તાજ કરીને આપણે તન મન અને ધનથી મદદ કરવા જોવા છે એ માલમાં હજી ટકાઉપણુ, ઉત્તમતા અને ટેક રહેલા છે જર્મની, નાપાન અને વિશ્વાયવી માલના એટા જગજગટમાં અર્જન્ટ, આપણી સ્ત્રીઓ ને ફ્રાન્સના પ્રવાદમાં તણાય છે તેમને આજને પુણ્ય દિવસે “આચાર સ્વદેશી” યવા વિનિતિ કરીશુ, સ્ત્રીઓ જ્યારે સ્વદેશી થશે ત્યારે જ સ્વદેશી હીલચાલની પુરી ફત્તેહા થશે.

હાલની રાણો ઉપરાંત કલાની દૃષ્ટિથી ઉત્તમ સુવારી કામ, સિલ્પ કામ અને સોના રૂપાનું સુંદર કામ હજી આપણા રાહેરમાં થાય છે. કારયત્ર અને દેશમતુ જાત ગુ થયું હજી અસ્તિત્વમાં છે મનોહર ચિત્રકરો, મીઠા માયકા અને રડયા ખડયા જુદાંપૂર્વક તરેહ તરેહ વારના કામ કરનારા, પશ્ચિમની હર્જીફ છતાં હજી છેક નાણુ થયા નથી કલાકૌશલ્ય એ દેરાનું ખૂબ ધન છે અને એનો ને નાશ થવા દઈશું તે જીવિજ્ઞની પ્રભુ આપણા જમાનાને જરૂર હોય દેરો રાહપુરમાં જનતા ગાલીયા ડાહ્યા, આફ્રીકા અને અમેરીકાના જનજોમાં લેયોવ છે, હાથસાવાડાની માળોમાં નવા જમાનાને પચાઈ પડે એવું પડણીઓનું કામ થાય છે અને અમને જોઇને અભિમાન ઉત્પન્ન થયું છે કે રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક વગેરે અગણિત મુશ્કેલીઓ છતાં આપણા રોહેરના ફેરલાક કારીરો હજી પોતાનું સતત જીવન વેચી જોડા નથી.

આમ છતાં આ આશાજનક ચિત્ર લોખો વિચાર કરતા બહુ વાર ટીકી રાકતું નથી જ્યારે ઉદ્યોગની ખીલવણીમાં પરાધીનતા અસહ્ય છે અને જ્યાં મુરી નિકારા અને આયાત ઉપરની જકાત આપણા હાથમાં પુરેપુરો આવે નહીં ત્યાં મુખી આપણી વ્યાપાર ઉદ્યોગ અને હુન્નરની ફરજ મદી રાંઠે એમ જાણ નથી.

મીલ મલ્ટરેની સ્થિતિની તપાસ.

રા. રૂ.અનલાઇન વામુને મેળાએ, આ કામ માટે લીધું હતું તે સબધે રોહરના બુઢા બુઢા બાગોમાં ફરી ૩૦ કુટુમ્બોની એમણે તપાસ લીધી છે, પરંતુ આર્થિક શિવાય આ કેળવણીને લગતી, આરોગ્યની કે નાવનતની રીતરીવાજો તથા વ્યસન સબધી કંઈ હકીકત મેળવાઈ નથી એટલે એ કામ હતું અધુરું છે અને વિશેષ કાર્ય આ વર્ષમાં કરવા ધારીએ છીએ જનસમાજની ખરી સ્થિતિનું પ્રયક્ષ જ્ઞાન હોરાની સમાજસેવકોને ધણીજ જરૂર છે.

ગામડાંની હાલત.

ગામડાંની દરેક પશુ દિનપરદિન બગડતી જાય છે ખરી 'દેશસેવા કરનાર હવે કેવળ રોહરોમાં ગ્રી, આરામ ખુરશીઓમાં પડે પડે પુરવઠો વાચીને કે પુરવઠો લખીને લેલ કલ્યાણ કરી રાહતા નથી માટે ગામડામાં ફરેલ, ત્યાંના દેશબંધુઓના સમાગમમાં આવડુ, અને એમના સુખ દુખ નને જોતા એ કાર્ય અમારા કેરલા સમાજસેવોએ માટે લીધું હતું પણ એ ખાતે બહુ યા રા યુ નથી ફક્ત રા રનિવાલ જીવણલાલ લાખીયાએ "આરોગ્ય" સબધી અને મેડે ગામડામાં પકાણુ લોડા જે ધીરંધાર કરે છે તેથી ગરીબ લોકોપર જે ત્રાસ વર્તે છે તે સબંધમાં ચોક્કસ માહિતી આપી હતી.

રાજકીય અભ્યાસના વર્ગો.

રાજકીય વિષયોના અભ્યાસને અર્થે અમે ફરલોક વખત ૨૨ બુધવારે કલાક કલાક કંઈ વાચવું એમ નિશ્ચય કર્યો હતો અને એ કામ રા કૃષ્ણલાલ તરસીલાલ દેસાઈ તથા હીરાલાલ ત્રીશીવન-દાસ પાંદેએ માટે લીધું હતું. લખના કોન્ગ્રેસ વખતે ફ્લેટ થયેલા, "રાઉન્ડ ટેબલવાળા" મી જરીસન "ગ્રાન્ડેમ ઓફ ધી કોમનવેલ્થ" ગયા નવેબર મહિનાથી અમે વાચવા માંડ્યું હતું અને લાઇ પછીની ક્રીડીરા સાસાન્યની રચના વિષેના, મી કરીસના જે વિચારો પર દેશના સભાસધાનોમાથી અને વર્તમાનપત્રોદ્વારા જે ટીકાઓ થઈ તેવી ટીકાઓ કરવા અમે આ વાચનને પ્રતાપે વ્હેલા તૈયાર થઈ શક્યા હતા અભ્યાસ મરેના આ મેળાવડા પાછા આવતા બુધવારથીજ શરૂ થવાના છે અને એમાં ભાગ લેવા આપ સર્વેની અમારી સખા તરફતું હમેશાને માટે નિમંત્રણ છે.

અમદાવાદ પાર્લામેન્ટ

અમારા પ્રમુખ સાહેબે આ આકર્ષક સંરચા કહડાવી છે અને એ દ્વારા ભવિષ્યમાં સારા વક્તાઓ, અભ્યાસીઓ અને લેખકો ઉત્પન્ન કરવા અમે આગા રખીએ છીએ આ કાર્ય હજી નવું છે અને એને વિશે નેહએ એટલું વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલું હોવાથી વિશેષ કેહેવાની જરૂર નથી.

આ પ્રમાણેની ગત વર્ષની અમારી પ્રગતિ છે અને આપ સર્વેની સદ્ભાવનાથી ભવિષ્યના વર્ષોમાં અમે હજી પણ વિશેષ સેવા કરવા સમર્થ થઈએ એજ હંશર. પાસે માગીએ છીએ.

સત્રારીઓ અને સદયુદ્ધરો! હવે આ રીપોર્ટ પુરો થયો છે અને અતમા આપણી માતૃ ભૂમિ જેની સેવામાં સદ્ગત કર્મવીર ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે જેવાએ દેહ સમર્પણ કર્યો હતો એની ઉત્તરોત્તર ઉત્તરિ યાવ એટલી પ્રાર્થના કરીયુ. વન્દેમાતરમ.

તા ૧૯-૨-૧૭.

અમદાવાદ.

લી. સેવક,

ડા. હરિપ્રસાદ ઝ. દેસાઈ.

મંત્રી ગોખલે સોસાઈટી

ભરૂચ સેનીટરી એસોસીએશનની હિલચાલ. તા. ૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૧૭ ને દિવસે સાંજે અત્રેના સર શાપુરજી ભરૂચા હાલમાં એસોસીએશન તરફથી મ્યુની-સીપાલીટીના મેઈનરો, તદ્દરસ્તી ખાતાના નોકરો ગુજરાતી તથા ઇંગ્લેશ ૫-૬-૭ ધોરણોના વિદ્યાર્થીઓ અને અત્રેની જાહેર પ્રજા સંમુખ, કેટલીક ક્ષીરમો જતાવવામાં આવી હતી જે ખરેખર બોધક અને આનંદદાયક થઇ પડી હતી. 'ભરૂચી.'

સુરત.

ગીરમીટ સામે ઠરાવ: ગયા માસમાં નગીનચંદ ઇન્ડીટ્યુટમાં એક જાહેર સભામાં મળી આ શહેરના રહીશોએ એવો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે ગીરમીટની પદ્ધતિ જરા વિલંબ વિના રદ કરવી જોઈએ.

સામ્રાજ્યના બંધારણમાં હિન્દનું સ્થાન.

(૨)

સામ્રાજ્ય પરિષદના ઇતિહાસનું સંક્ષેપમાં અવલોકન કરીને હવે આપણે સામ્રાજ્યના લવિષ્યના બંધારણની યોજનાઓ વિચારપૂર્વક તપાસી શકીએ. પણ આ યોજના મુજબતે કરીને સંસ્થાનોના હક અને જવાબદારી વધારવાના ઉદ્દેશથી રચાએલી છે અને તે સંસ્થાનોમાં જ પ્રથમ ઉદ્ભવી છે. માટે આજ સુધીના સંસ્થાનોનો રાજકીય વિકાસ આપણે ઉતાવળથી નીરખવો જોઈએ. કારણ કે તે શિવાય હવે તે જે પદવીની માગણી કરે છે તે બરાબર અમલ શકાશે નહિ.

સંસ્થાનોનો રાજકીય વિકાસ.

સંસ્થાનો હાલ જે સ્વરાજ્ય લોગવે છે તેની શરૂઆત લૉર્ડ હાર્ડિંગના રીપોર્ટથી થઈ—અથવા તો દક્ષિણ કેનેડામાં ચેવીનાયે અને ઉત્તર કેનેડામાં મેકેન્ઝીએ જગાવેલાં બંનેથી થઈ—એ તો જાણીતું છે. એ જાંડ થયા તે પહેલાં પણ કેનેડામાં એક પાસ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓથી ભરેલા ધારાસભાના એક વિભાગ અને બીજી પાસ મરકાદે નીમેલા બીજા વિભાગ અને બિનજવાબદાર કારોબારી મંડલ વચ્ચે વારંવાર સખ્ત વિરોધ જામતો હતો અને પ્રજામાં અસંતોષ વધારે ને વધારે તીવ્ર બનતો હતો. ચેવીના અને મેકેન્ઝીનાં જાંડ થયા ત્યારે પરાક્રાંદ્યા આવી અને તે શમાવવા તેમજ કાયમનું સમાધાન કરવા માટે સુધારા સૂચવવા લૉર્ડ હાર્ડિંગને મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે જે ખરીતો રજૂ કર્યો હતો તે હાલ પણ ઘણો મનન કરવા યોગ્ય છે. ઠ.રજુ કે તેનો મુખ્ય મુદ્દો એવો હતો કે પ્રજાને જવાબદાર થાય એવી રાજ્યંતર (responsible government) કેનેડામાં સ્થાપ્યા શિવાય ખરું સમાધાન થવું અશક્ય છે. આથી સન ૧૮૪૧ માં એક કાયદો બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવામાં આવ્યો જેથી ઉત્તર અને દક્ષિણ કેનેડા જોડી દેવામાં આવ્યાં અને પ્રત્યક્ષ ધારાસભાને રાજ્યના

સર્વ વિષય પર નિર્ણય કરવાનો હક મળ્યો. તે કાયદામાં પણ એમ તો લખ્યું નથી કે ધારાસભામાં જે પક્ષની વધુ સંખ્યા હોય તેમાંથી પ્રધાનોની નીમણૂક કરવી, પણ લગભગ ૧૮૪૭ માં આ બ્રિટિશ શિરસ્તો અનુસરવાની સ્પષ્ટ સૂચના સંસ્થાનોના પ્રધાન તરફથી કેનેડાના ગવર્નરને કરવામાં આવી, આવી જ રાજ્યસંસ્થા પછીથી કેનેડાના બીજા વિભાગોમાં, ઑસ્ટ્રેલીયાનાં સંસ્થાનોમાં, ન્યૂઝીલેન્ડમાં અને કેપ કોલોની અને નાતાલમાં રચવામાં આવી અને ત્યારે ત્રણે દેશમાં બુદ્ધાં બુદ્ધા મંડળોને એકત્ર (unions) કરવામાં આવ્યાં ત્યારે તેમને પણ આ જ નિયમ લાગુ પાડવામાં આવ્યો, આ રીતે સર્વે સંસ્થાનોએ સામાજ્યમાં સ્વરાજ્ય મેળવ્યું.

બે વધુ હક.

આમ પોતાના દેશની આંતર વ્યવસ્થામાં સંસ્થાનોને લગભગ પૂરી સ્વતંત્રતા મળી; પરંતુ સામાજ્ય અથવા બીજા દેશોની સાથે જે વિષયને કંઈ પણ સંબંધ હતો તે ઉપર નિર્ણય કરવાનો સંસ્થાનોની સરકારને જરા પણ હક ન હતો એમ લોર્ડ હર્ડમે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું હતું છતાં અત્યાર સુધીમાં સંસ્થાનોએ એવા બે વિષયો ઉપર બ્રિટિશ સરકારની મંજૂરીથી કાયદા પસાર કર્યા છે કે જેની સાથે સંસ્થાનોનો સ્વાર્થ ગાઢ રીતે સંધાયેલો હોવા છતાં જે ખરી રીતે સામાજ્યસત્તાને હસ્તક હોવા જોઈએ. (૧) આયાત નિકાશ ઉપર કર અને (૨) પરદેશીઓના પ્રવેશપર અંકુશ ખડેલા વિષયનો પ્રશ્ન સન ૧૮૫૯ માં ઉપસ્થિત થયો. તે વર્ષમાં કેનેડાની ધારાસભાએ એક એવો કાયદો પસાર કર્યો કે જેથી કેનેડાના ઉદ્યોગનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી ગ્રેટબ્રિટનથી આવતા માલ ઉપર કર નાંખવાની સત્તા સરકારને આપવામાં આવી. સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્લંડના વેપારી મંડળોએ આ કાયદાની સામે મજબૂત પોકાર કર્યો અને તે નામંજૂર કરવા સંસ્થાનોના પ્રધાનને તેમણે વિનંતિ કરી. આ માગણીને અસ્વીકાર કરતે કરતે આ પ્રધાને કંઈક આનાકાની દર્શાવી આથી કેનેડાના વડા પ્રધાને એક વજનદાર પત્રમાં સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું કે પોતાના કરની વ્યવસ્થા કરવાની સત્તા કેનેડાની ધારાસભાને હોવાથી અમુક કર વડી સરકારના પ્રધાન મંડળને ગમે તેટલો ગેરવ્યાજબી લાગતો હોય અને તેથી ઇંગ્રેજ પ્રજાને નુકસાન થતું હોય તો પણ તે નામંજૂર કરવાની સલાહ શહેનશાહને આપી શકાય જ નહિ; નહિ તો સંસ્થાનોનું સ્વરાજ્ય નષ્ટ થાય અને સંસ્થાનોના રહીશોની અવગણના કરીને તેનું રાજ્ય ચલાવવાની જવાબદારી વડી સરકારને લેવી પડે. આ પછી બીજાં સંસ્થાનોએ પણ આયાત નિકાશ ઉપર કર નાંખવાનો હક અજમાવ્યો છે અને તે વિષે ભાગ્યે જ કંઈ વાંધો લેવામાં આવ્યો છે. સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મેળવ્યું હોવાથી તેઓ કેમ ઇંગ્લંડના માલ ઉપર કર નાખી શક્યાં અને હિન્દ પરાધીન હોવાથી ઇંગ્લંડના સુતરના માલ ઉપર કેટલાક કર નાંખતાં ઇંગ્રેજ વેપારીઓના શોરખકારથી તેટલો જ કર આપણી મીલોમાંથી નીકળતા માલ ઉપર કેમ નાખાયો એ તો સુસ્ત વાંચકો સમજી શકશે.

પરદેશીઓના—અને ખામ કરીને એશીઓના રહીશોના પ્રવેશ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાનો હક પણ સંસ્થાનોએ મેળવ્યો છે અને તેનો લાર મુખ્યાવે કરીને આપણા જ

દેશભક્ત્યો ઉપર પડ્યો છે એ આપણા તીખા અનુભવ ઉપરથી જાણીએ છીએ. જે આચારમાલ ઉપર કર નાંખવામાં કેનેડાએ શરૂઆત કરી તો એશીઆના રહીશોને આવતા બધા ઠરવાના હેતુથી કાયદા પસાર કરવામાં દક્ષિણ આફ્રિકાએ આગેવાની કરી. તે સંસ્થાના ત્યાના મૂળવતનીઓની સંખ્યા ગોરા લોકો કરતાં ચાર ઘણી છે અને તે ઉપરાંત કાળા ગોરાની વધુ સંખ્યા પ્રજાની પણ મોટી સંખ્યા છે. આ સ્થિતિમાં ત્યાની સરકારે એવી દલીલ ચોંટા છે કે જે અમને અમારી પ્રજામાં જુદા જુદા તત્વોનું પ્રમાણ નિયત કરવા દેવામાં ન આવે તો અમારું સ્વરાજ્ય લગભગ વ્યર્થ જ થઈ પડે, કારણ કે તેમના ધારવા પ્રમાણે બધા પરદેશીઓને આવવાની છૂટ આપવામાં આવે તો ધીમે ધીમે કાળી પ્રજાનું પ્રમાણ વધતું જાય અને એવો દિવસ આવે કે જ્યારે—હિન્દમાં છે તેમ—ઇંગ્લેન્ડે રાજ્યતંત્રમાં અને વેપારમાં માત્ર ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદવીઓમાં નજરે પડે. બીજી પાસ એક સામાન્યતા રહીશોને તેના કોઈ પણ ભાગમાં જવાનો હક હોવો જોઈએ અને સામાન્યમાં જાતિદ્વિષ્ટ ઉત્પન્ન થાય એવા કોઈ પગલા ન લેવાવાં જોઈએ એ વિચાર શરૂઆતમાં ઘણા જોરથી ઇંગ્લંડમાં પ્રવર્તતા હતા, પણ તે સંસ્થાનોની સળગ વક્રીલાત આગળ ઓગળી ગયા અને પરીણામે દક્ષિણ આફ્રિકા, કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલીયા, ન્યુઝીલેન્ડ વગેરે બધાં સંસ્થાનોએ એશીઆના રહેવાસીઓના પ્રવેશ ઉપર પ્રતિબંધ મૂક્યા છે. આ સંબંધમાં જાણવા જોવી જીના એ છે કે જાપાનની સાથે કેનેડાએ વેપારી સંધિ કરીને દર વર્ષે જાપાનીઝોની અમુક સંખ્યા દાખલ કરવાનું વચન આપ્યું હતું એટલે દેખીતી રીતે ચીનાઓ અને ખાસ કરીને હિન્દીવાનોની રહામે જ ત્યાંના કાયદો યોજવામાં આવ્યો છે એમ કહી શકાય. આ સંબંધમાં કેનેડાના જહારામાં કોમા ગાટા માફને મળેલો આવકાર અને દક્ષિણ આફ્રિકાના “એશીયાટીક ઑર્ડર” રહામે શ્રીયુત ગાંધીએ કંદેલી અળવળનું વાચકને સ્મરણ કરાવવાની કથા જરૂર છે?

દેશાંતરીય રાજનીતિ (foreign policy) પર અંકુશ.

આમ સંસ્થાનોએ પોતાના દેશની આંતર વ્યવસ્થામાં સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે એટલું જ નહિ પણ સામાન્યસત્તાને અધીન ગણાય એવા બે વિષયો ઉપર કાણુ મેળવ્યો છે. યોદ્ધા ખાવાથી ભૂખ વધારે ઉઘટે છે એ નિયમ અનુસાર સંસ્થાનો હવે આટલા હકથી સંતોષ પામતાં નથી. તેમને હવે એક એવા ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છા થઈ છે કે જે વડી સરકારનું જ ગણાયું છે—તે ક્ષેત્ર દેશાંતરીય રાજનીતિના અને સંધિવિ-અહુના મવાલોનું છે. હાલના વિશ્વ યુદ્ધ થયે તો પહેલાં પણ સામાન્ય પરિવર્તની સભાઓમાં તેમ જ બીજી રીતે પરદેશીય રાજનીતિમાં વ્યાજબી હિસ્સો લેવાની આકાંક્ષા સંસ્થાનોએ દર્શાવી છે, અને તેને પરિણામે હવે એવો વ્યાવહારિક નિયમ અનુસરવામાં આવે છે કે કોઈ સંસ્થાનને લગતી બાળતમાપરરાજ્ય સાથે સંધિ કરવાની હોય ત્યારે તેની સરકાર સાથે તે વિષે મસલત કરવામાં આવે છે. ઉપરાંત સન ૧૯૧૧-૧૨ માં દેશાંતરીય રાજનીતિના બધા સત્તાલોમાં સંસ્થાનો સાથે મસલત કરવાની (ઇન્કલેન્ડ તરફથી) ચી. હાર્કોર્ટની દરખાસ્ત ન્યુઝીલેન્ડ શિવાય કોઈ સંસ્થાનોએ કબૂલી ન હતી. વધારામાં આપણે એ

પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે પોતાના જેવી સરખી પાયરીપર સંસ્થાનોને સામાજ્યના એકત્રમાં દાખલ કરવાની નામરજી ધજિડે દર્શાવી છે અને ઇંગ્લંડ તથા સંસ્થા નોના પ્રતિનિધિરૂપ સામાજ્યસત્તા સ્થાપવાની સર જોસફ વૉર્ડની દરખાસ્તને કોઈ મોટાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓએ ટેકો આપ્યો ન હતો.

પણ આ વિગતે આખી સ્થિતિમાં મોટો ફેરફાર કર્યો છે એ તો સ્પષ્ટ છે. હિન્દની માફક સંસ્થાનોએ સામાજ્યના રક્ષણ માટે ધનની અને માણસોની અઢળક સહાય આપી છે અને આપે જાય છે અને લેનોતું બ્યાજ ઉપજવવા માટે નવા કર પણ તેમણે પોતાની પ્રજા ઉપર નાંખ્યા છે. હવે સંસ્થાનો જે સ્વાજ્ય લોગવે છે તેનો તો એવો મૂળ સિદ્ધાન્ત છે કે “પ્રતિનિધિત્વ શિવાય કર નાંખાય નહિ” (No taxation without representation) અર્થાત્ જે સભામાં તેમના પ્રતિનિધિ ગિરાજતા નથી તેના નિર્ણયને અંગે તેમના ઉપર કર નાંખાય નહિ. પણ આ વિગતે તો બ્રિટિશ ટાપુએ એ “ચુટેલી પાર્લામેન્ટે જાહેર કર્યો છે અને છેવટની સુલેહ પણ મુખ્યત્વે કરીને તેની અને તેને જવાબદાર પ્રધાનોની સંમતિથી જ થશે, જ્યારે તે વિગતના નિભાવને અંગે સંસ્થાનોને આડકતરી રીતે વર્ષો સુધી કર ઝીલવા પડશે. આ સ્થિતિ ઉપરના મૂળ સિદ્ધાન્તથી વિરુદ્ધ છે અને તેથી હવે સંધિ વિગતના નિર્ણયમાં કંઈ અસરકારક હિસ્સો સંસ્થાનોને આપવો જોઈએ એ દલીલ બ્યાજખી રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. વધારામાં એ પણ સૂચવવામાં આવ્યું છે કે ભવિષ્યમાં સામાજ્યના રક્ષણ માટે વધારે મોટા પાયા પર વ્યવસ્થા કરવી પડશે અને તેના ખર્ચમાં સંસ્થાનો પોતાનો શેર ફાળો ખુશીથી આપશે. પણ આ દરખાસ્ત પણ સંસ્થાનો ધ્યાનમાં ત્યારે જ લે કે જ્યારે દેશાંતરીય રાજનીતિના નિર્ણયમાં તેમને કંઈ પણ લાગ મળે ત્યારે.

આ વિચારસરણિ આપણે બ્યાજખી ગણીશું—જે હિન્દને પણ તે લાગુ પાડવામાં આવે તો. કારણ કે સંસ્થાનો કરતાં ઘણી રીતે આપણે સામાજ્યને વધારે સહાય આપી છે અને હાલના જ દોઢ અબજ રૂપિયાની જે લેન ધજિડેને ભેટ તરીકે આપવામાં આવનાર છે તેને અંગે આપણને દર વર્ષે ૯ કરોડ રૂપિયા કરમાંથી આપવા પડશે. આથી સંધિવિગતના સવાલોની મસલતમાં ભાગ લેવાનો હક હિન્દે પણ ગરાબર સિદ્ધ કર્યો છે.

સામાજ્યના બંધારણનો વિકાસ.

દેશાંતરીય રાજનીતિમાં સંસ્થાનો ભાગ લઈ શકે અને એકંદર સામાજ્યનું બંધારણ વધારે દૃઢ અને ચોક્કસ થાય એ માટે શો માર્ગ લેવો જોઈએ?—એ પ્રશ્ન ઉપર આપણે હવે આવ્યા છીએ અને તેના જે જવાબ આપવામાં આવ્યા છે તે સ્પષ્ટ રીતે બે વિભાગમાં વહેંચી શકાય એમ છે. (૧) સામાજ્યની એકતા સાધવાને માટે જે મંડલો-સામાજ્ય પરિષદ અને સામાજ્ય સંરક્ષણ કમિટી—હાલ હયાતીમાં છે તેનો વિકાસ કરવો અને (૨) સામાજ્યનું એક નવું જ બંધારણ રચવું જેમાં સંસ્થાનોને ચોખ્ખું સ્થાન મળે ખહેલા માર્ગની વકીલાત કરનારના આગેવાન ડૉ. કીથને ગણી શકાય—જેમણે સંસ્થાનોની

સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ વિષે પણ દળદાર પુસ્તકો લખ્યાં છે અને જેમણે “ સામાજ્યની એકતા અને સંસ્થાનો ” એ વિષે હમણાજ લખેલા પુસ્તકમાં આખા સવાલની ખારીક વપાસ કરી છે. અત્યાર સુધીમાં રચાયેલા માર્ગે આગળ વધવાનું હજી પણ તો સામાજ્ય રીતે સમજી શકાય એમ છે. ઇંગ્રેજ દત્તિકાસહારો અને રાજ્યપુરુષોની મોટી મગરૂની છે કે ઇંગ્લેન્ડનું રાજ્ય બધારણ અમેરીકા કે ફ્રાંસની માફક કલમના શેરાથી રચાયું નથી પણ ધડાયું છે—છેલ્લા અનેક શતકોમાં ખીલ્યું છે, વિકસ્યું છે. હાલનો વિશ્વ ઘણો જંગી છે પણ ઇંગ્લેન્ડે પહેલાના દિવસોમાં જંગી ગણાયલા વિશ્વહો પણ જોયા છે અને તેથી એમ ફલીલ કરી શકાય કે આ વિશ્વહોને આંતરે નવેસર સામાજ્યનું બંધારણ કાગળ પર રચવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો કેવળ મૂર્ખાઈ જ છે. તેમ આખા સામાજ્યના પ્રતિનિધિ રૂપ એક પરિષદ છેલ્લા વીશ વર્ષમાં રચાઈ છે અને હાલની જરૂરીઆતો પ્રમાણે તેના વિકાસ કરવામાં જ આપણું શ્રેય રહેલું છે.

ખીજી દિશામાં જે યોજનાઓ રચવામાં આવી છે તે પ્રમાણમાં નવીન—ઠંદક ચમત્કારી છે, અને તેને અંગે હિન્દની પદવીનો પ્રશ્ન વધારે તીવ્ર રૂપમાં ઉપસ્થિત થાય છે માટે તેનું જરા વિસ્તારથી અવલોકન કરીશું. આ વિષે મી. કર્ડેસિ અચવેલી વિચારસરણિ નીચે પ્રમાણે સમજાવી શકાય —

(૧) બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ બ્રિટિશ ટાપુઓના પ્રતિનિધિઓની બનેલી છે અને બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળ તેને જવાબદાર છે. આ બંનેની બનેલી સરકારને હસ્તક સામાજ્યની સત્તા છે—અર્થાત્ દેશપરુદેશની રાજનીતિના અને સંધિ વિશ્વહોના નિર્ણયો સમગ્ર સામાજ્ય માટે તે સરકાર કરે છે. તેમ—કેટલાંક સંસ્થાનો લશ્કર કે નૌકા—... ના ખર્ચમાં જે થોડો ફાળો આપે છે તે ગણ કરતાં—બ્રિટિશ ટાપુઓની જ પ્રજા બ્રિટિશ લશ્કર અને નૌકાસંન્યના ખર્ચનો ભાર ઝીલે છે. આમ સામાજ્યનો એક જ ભાગ—બ્રિટિશ ટાપુઓ—સંધિ વિશ્વહોના નિર્ણય કરે છે અને તેના રક્ષણનો ખર્ચ પણ ઝીલે છે. આ સ્થિતિ બંનેને માટે અન્યાયી અને વિષમ છે અને તેમાં બે રીતે સુધારો થવો જોઈએ. એક પાસ સામાજ્યના રક્ષણના ખર્ચનો યોગ્ય ફાળો ગંધા સંસ્થાનોએ રીતસર આપવો જોઈએ અને બીજી પાસ સંધિ વિશ્વહોના નિર્ણયમાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓને ભાગ આપવો જોઈએ. આમ બ્રિટિશ ટાપુઓના હક અને જવાબદારીમાં સંસ્થાનોને હિસ્સેદાર બનાવવાં જોઈએ.

(૨) આ હેતુ સામાજ્ય પરિષદ જેવા સલાહકાર મંડળના વિકાસથી નહિ પણ સામાજ્યના પ્રતિનિધિ રૂપ નિયમિત રાજસત્તાના સ્થાપનથી જ સિદ્ધ થઈ શકે. તો પેહલું તો એમ સૂચવાય કે હાલની બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટનું બંધારણ કાયમ રાખવું પણ પ્રધાનમંડળમાં સંસ્થાનોના પણ થોડા પ્રધાનોને નીમવા અને તેઓ સંસ્થાનોની તેમ જ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર રહે. પણ આ અશક્ય છે. એમ ધારો કે સામાજ્યના ગણનું ખર્ચ બ્રિટિશ ટાપુઓ અને સંસ્થાનો વચ્ચે પ્રધાનમંડળે ફાળવી આપ્યું.

છતાં એવું બને કે એક કે બે સંસ્થાનોની પાર્લામેન્ટ પોતાનો કાળો આપવાનું કબૂલ કરે અને બાકીની કબૂલ ન કરે તો શું થાય? સામાન્ય નિગમ પ્રમાણે તો બે પાર્લામેન્ટ બેઠતો અર્થ મંજૂર ન કરે તો પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપે. પણ કેટલીક પાર્લામેન્ટ પોતાનો કાળો મંજૂર ન કરે તો શું પ્રધાનોએ રાજીનામું આપવું? દેખાતી રીતે બે કોઈ સંસ્થાન પોતાનો હિસ્સો આપવાની ના પાડે તો બ્રિટિશ પ્રબંધને જ એટલો વધારે ભોજો મહનું કરવો પડે-અર્થાત્ છેવટે તો હાલની માફક બ્રિટિશ પ્રબંધ જ સામ્રાજ્યના રક્ષણ માટે જવાબદાર રહે. બીજી પાસ, બે બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટ વધુમતે અંદાજપત્ર કે લશ્કરી અર્થ નામંજૂર કરે તો પ્રધાનમંડળ રાજીનામું આપે—સંસ્થાનોની પાર્લામેન્ટ પોતાનો કાળો આપવાને તૈયાર હોય તો પણ આ ઉપરથી સમબંધ છે કે પાંચ પાર્લામેન્ટને જવાબદાર થાય એવું સામ્રાજ્યનું પ્રધાનમંડળ નીમી શકાય નહિ.

(૩) તેવી જ રીતે બ્રિટિશ ટાપુની સાથે સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓને હાલની પાર્લામેન્ટમાં સ્થાન આપવાથી પણ મૂળ હેતુ સરે નહિ. દેખીતી રીતે સંસ્થાનોને માત્ર બ્રિટિશ ટાપુને લગતી બાબતોમાં મત આપવાનો અધિકાર આપવામાં ન આવે એટલે સંભવિત છે કે માત્ર ઇંગ્લંડના અને સામાજ્યના સવાલો માટે બે બુદ્ધિ જ પાર્લામેન્ટ ચાય અને તેમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પક્ષની બહુમતિ થાય, તો પછી પ્રધાન મંડળે કેવી રીતે વર્તવું? હાલ પણ બે બુદ્ધા બુદ્ધા મહત્વના સવાલો ઉપર આવી વિચિત્ર સ્થિતિ બનવા ભ્રમ છે, પણ તો પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરીને પ્રધાનો નવી સુંઢીનો હુકમ કરે અને નવી પાર્લામેન્ટમાં એક કે બીજા પક્ષની વધુ સંખ્યા સ્પષ્ટ રીતે તરી આવે-અર્થાત્ પ્રબંધ બે સવાલોમાંથી એકને ગોણુ બનાવી મહત્વના પ્રશ્નોમાં અનુકૂળ પક્ષની વધુ સંખ્યા પસંદ કરે, પણ આ વ્યવસ્થામાં તો આમ બને નહિ. પાર્લામેન્ટ બરખાસ્ત કરવાથી સુસ્કેલીનો નીવડો આવે નહિ. કારણ કે બે ભતના સવાલો માટે લગભગ બુદ્ધિ પાર્લામેન્ટ હોવાથી—એકમાં સંસ્થાનોના સલાસદો મત આપતા હોવાથી અને બીજામાં ન આપતા હોવાથી દરેકમાં બુદ્ધા બુદ્ધા પક્ષનું પ્રાધાન્ય હોવાની હુમેશાં વકી રહે છે.

(૪) આ ઉપરથી મી. કટીંગ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે કેવળ સામ્રાજ્યના વિષયોના નિર્ણય અને કારભાર કરવા માટે બ્રિટિશ ટાપુ અને સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓની એક નવી પાર્લામેન્ટ રચાવી બેઠવે અને તેને જવાબદાર થાય એવું નવું પ્રધાનમંડળ નીમાવું બેઠવે—જેમાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સંસ્થાનોના એકેક પ્રધાન નીમાય. આ પ્રધાનોમાં નાણાંનો નોકરોનો, વિગ્રહનો, પરદેશીય ખાતાનો, અને સંસ્થાનોનો એકેક પ્રધાન હોવો બેઠવે એ તો સ્પષ્ટ છે કારણ કે આ બધાં ખાતાં સામ્રાજ્યની દૃષ્ટિથી જરૂરી છે. આનું એક પરિણામ એ આવે કે ઇંગ્લંડ, સ્કોટલંડ, આયર્લેન્ડ વગેરેને જ લગતા સ્થાનિક વિષયોની વ્યવસ્થા માટે સંસ્થાનોના જેવી સ્થાનિક સત્તા ધરાવતી પાર્લામેન્ટ અને પ્રધાનમંડળ રચાવવા બેઠવે. હાલની પાર્લામેન્ટ કાયમ રાખીને સામ્રાજ્યની નવી પાર્લામેન્ટ સ્થપાય કે હાલની પાર્લામેન્ટમાં સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓને ભેગીને ઇંગ્લંડ માટે નવી પાર્લામેન્ટ

રચાય—ગમે તેમ થાય તો પણ માત્ર ઇંગ્લેન્ડની રાજસત્તા તો સંસ્થાનોની સરકારના જેવું જ પદ મેળવે એ તો સ્પષ્ટ જ છે.

(૫) આથી આગળ વધીને જે બે મુદ્દા મી કર્ટીસે ઉપજાવ્યા છે તે ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. પોતાના આખા પુસ્તકમાં તેઓ આ વાત તો ભૂલી જ ગયા છે કે હિન્દુ પશુ સામાજ્યની સેવામાં ધન અને સૈનિકો અર્પણ કરીને પહેલાના કરતાં વધારે ઉંચું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે. આથી તેઓ નવી સામાજ્યસત્તા બ્રિટિશ દાપુઓ અને સંસ્થાનોના પ્રતિનિધિરૂપ જ બનાવવા માગે છે—હિન્દુ, ઇસ્લામ કે ણીબ પરાધીન વિભાગની નહિ. પણ હિન્દુ સામાજ્યનો એક વિભાગ હોવાથી તેના રક્ષણનો સવાલ નવી સામાજ્યસત્તાને હસ્તક રહેશે. પરિણામે તેના હુકમ પ્રમાણે હિન્દી સરકારને સામાજ્યના રક્ષણના ખર્ચમાં કાળો આપવો પડશે. “પ્રતિનિધિત્વ શિવાય કદ ન બંધાય નહિ”—એ નિયમ હવે સંસ્થાનોને પણ પૂરેપૂરો લાગુ પાડવાનો છે—પણ હિન્દુને તો જરા પણ નહિ.

(૬) આ કદરતા પણ વધારે ત્રાસદાયક ચીજ એ છે કે મી કર્ટીસના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિન્દની આન્તર રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આ સામાજ્યસત્તાને જ સોંપતી જોઈએ તેઓ જરા પણ અચકાયા શિવાય જણાવે છે કે રાસ્થાનો હિન્દના રક્ષણ માટે જનાબદારી ત્યારે જ લઈ શકે કે જ્યારે તેની આન્તર વ્યવસ્થામાં પણ તેમને દુરસો મળે ત્યારે, કારણ કે હિન્દની આન્તર અને દેશાન્તરીય રાજનીતિના સવાલો લાગે જ બુદ્ધિ પાડી શકાય. આમ હિન્દની ધર્મને પ્રકારની રાજ્ય વ્યવસ્થા એક એવી રાજસત્તાને સોંપાવી જોઈએ કે જેમાં તેના કોઈ પ્રતિનિધિ બિસલે નહિ અને જેમાં શ્રીટીથ દાપુના જ નહિ પણ સંસ્થાનોના પણ પ્રતિનિધિઓ હોય. આથી એક પ્રજાના મતોને પાંચ પ્રજાના તાબેદાર આપણે ધર્મનીએ એ તો દરેક માણસ સમજી શકશે. (અપૂર્ણ)

ઈ. ક. યાજ્ઞિક.

પુસ્તક પરિચય.

નિર્મુણલક્ષ્મી અને સદ્ગુણલક્ષ્મી તથા અન્ય લેખો—લેખક સ્વ સૌ. વસન્તળા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, સંયોજક રા. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા બી. એ., એલએલ. બી. કિંમત ૧૦ આના, પૃષ્ઠ ૧૨૭

આ લઘુ પુસ્તક વિષે કંઈ લખતા પહેલાં તેનાં લેખક જાહેર વસન્તળા વિષે એક અક્ષર લખવાની લાગણી વેદી, શકાતી નથી. તેમના વિદ્વાન અને—તેમના અવસાનથી જરેખર દુખી થયેલા—પતિએ પોતાના મમ્મસિદ્ધ ઉપોદ્ધાતમાં આપણને જેમ તેમનું કૌટુંબિક આજખાણ આપ્યું છે તેમ તેમની જીવનકલાનો વિકાસ સંક્ષેપમાં

વધુ વ્યો છે. તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ખુદ્દિ અને હૃદયના જે શુદ્ધો તેમને તેમનાં માતા પિતા તરફથી મળ્યા હતા અને જે બાળપણમાં કરેલા અભ્યાસથી પોષાયા હતા તે કુટુંબની તથા વ્યાવહારિક અનેક સુરક્ષેલીઓ છતાં, તેમજ વારંવાર રોગ અને દર્દને અધીન થવા છતાં મોટી વયે તેમણે કેવી રીતે ખીલવ્યા અને સ્ત્રી-મંડળોની અને સાહિત્યની સેવામાં તે કેવી રીતે સમર્પ્યા, લગભગ છેલ્લા ૧૦ વર્ષમાં તેમના અંગત પરિચયમાં આવી તેમનું જીવન સમીપથી નીરખવાને લાલ અમને મળ્યો હતો અને તેમણે પોતાનું ઘર રનેહ અને વિશ્રાંતિનું કેવું સુંદર ધામ બનાવી મૂક્યું હતું તેની તેમના કુટુંબના સર્વે મળીએ અને મિત્રો-એકે અવાજે સાક્ષી પૂરશે. તેમણે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે લખેલી આ સુંદર વાર્તાનું એકજ દ્રેષ્ય છપાયા પછીએ જોડેને શુભાવસ્થામાં સ્વર્ગવાસ કર્યો એ બીના અંગત રનેહની તેમજ સ્ત્રી સમાજોના હિતની દૃષ્ટિથી અમારા અતઃકરણને અતિશય સાહે છે અને હવે તો તેમના આત્માને ઉપકાર અને માનની નમ્ર અંજલિ આપીને જ અમે સંતોષ પામીએ છીએ.

“નિર્જીવલક્ષ્મી અને મદ્યશુભલક્ષ્મી” એ વાર્તા જે આ પુસ્તકના ૮૭ પાના રોકે છે તે “મેરાતુલ અરૂમ” નામના એક પારસી ગુજરાતીમા અનુવાદિત પુસ્તક ઉપરથી હિન્દુ સંસ્કારને અનુસરે એવી રીતે રચવામાં આવી છે. તે જે પાત્રો જોડેના હતી અને તેમના શુભ તેમના નામ પ્રમાણે જ હતા મદ્યશુભલક્ષ્મી ખરાબ પતિને પરણેલી છતાં તેને સુધારીને કેવી રીતે સારા માર્ગ ઉપર દોરે છે અને પોતાનો અભ્યાસ વધારીને બીજી બાલિકાઓને લજાવવાને કેવા પ્રયત્નો કરે છે એ આ વાર્તામા બહુજ સરલ અને મનોગમ શૈલીમાં દર્શાવવામા આન્યું છે. ખરેખર તે વાચતા કોઈને લાગે જ એમ લાગે કે આ પુસ્તક પારસી પુસ્તક ઉપરથી તખવામાં આન્યું છે.

આ ઉપરાંત રામજયન્તી, જુમાર, પુનાની એક જ્ઞાનકરી રહેલ, અનાથ બાલિકા વગેરે લાપણો અને લેખોને આ પુસ્તકમાં સમાવવામા આન્યાં છે અને તે ઘણાં ખરાં લેખકની હયાતીમા જ પ્રકટ થયા હતા. પોતાના જીવનના છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષોમાં જે સાહિત્યવિષયક અને જાહેર પ્રવૃત્તિ લેખકે આદરી હતી તેના આ સુંદર નમુના છે અને તે વાચતાં તેમના અવસાનથી થતા શોકમાં ઉમેરા થાય છે

દુ ખમાં દિલાસો. લેખક રા. અમૃતલાલ સુદરજી પલીઆર, કિંમત ૮ આના ૧ પૃષ્ઠ ૭૬

“હુઃખથી હારી ગયેલાઓને દિલાસો મળે, નિરાશ થઈ ગયેલાઓના મનમાં નવી આશાના કિરણો ફૂટે, રોનારાઓના આંસુ લુછાય, નિસાસા નાખનારાઓના નિસાસા અંધ પડે, અને હારી ગયેલાઓના મનમાં પાછી હિંમત આવી જાય એવા હેતુથી..... આ પુસ્તક લખવામા આન્યું છે.” ધર્મમાં અને પ્રભુના રમરણમાં દિલાસો મેળવવા લેખક અનેક રીતે વાચકોને શીખામણુ દે છે અને તેમની રીત પ્રમાણે તેઓ કેટલાક

વ્યાવહારિક દાખલા પણ આપે છે. પુસ્તકને છેડે મનને શાંતિ આપે એવા થોડાં ભજનો આપવામાં આવ્યાં છે જે હૃદય લાવના પ્રવાહમાં હુમેશાં રા. પદીઆર લીન રહે છે તેનું આ એક નાનું સ્તોત્ર છે અને તેનું પાન કરવાથી સર્વેને આધ્યાત્મિક શાંતિ મળશે એવી અમારી આશા છે

શ્રીઓ અને મમાજસેવા. મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રસ્તાવના સાથે, લગિની સમાજ પુસ્તકમાળા નં. ૧ લેખક રા. ભોગીન્દ્રરાવ રતનલાલ દીવેટીઆ, કિંમત ૬ આના પૃષ્ઠ ૧૫૨.

આ વિષયને લગતા અનેક મુદ્દાઓ—દાખલા તરીકે ‘શ્રીઓ સ્વતંત્ર છે’ ‘ગૃહસેવા-દેશસેવા’ ‘ગરીબો પ્રત્યે ફરજ’ ‘વિધવા પ્રત્યે ફરજ’ ‘જાહેરજીવન અને શ્રીઓ’ વગેરે ઉપર સંવાદો ચોળને લેખકે ઘણીજ ઘરગથ્થુ રીતે પોતાના બોધદાયક વિચારો જણાવ્યા છે તેમની લખાવટ વિષે શ્રીયુત ગાંધી આ પ્રમાણે પ્રસ્તાવનામાં લખે છે: “સુંદર ને સરળ ભાષામાં અને ટુંકાણુમાં ભાષ દીવેટીઆએ શ્રીઓને લગતા ઘણા વિષયોને ચર્ચ્યાં છે. પોતાના વિચારો આશ્રયપણે મૂકવાને બદલે તે સૂચનાં રૂપેજ મૂક્યા છે એ ભાષ દીવેટીઆના લખાણની મને ખૂબી જણાય છે”

શ્રીયુત ગાંધીની પ્રસ્તાવના આ પુસ્તકની કિંમતમાં ઘણો જ ઉમેરો કરે છે. તેમનાં બધાં લખાણોની માફક તે મિતાક્ષરી અને માર્મિક છે આ પુસ્તકની એક ખૂબી તેમને એ લાગે છે કે “લેખકે પોતાના સંવાદોમાં પુરૂષને પોતાની સ્ત્રીના શિક્ષક આલેખ્યો છે” વધારામાં તેઓ જણાવે છે કે

દલદો કન્યા બાર વર્ષની હમરે બાળવગ્નનો ભોગ થઇ આપણી નજરેથી અસોપ થઇ જાય છે તેઓ નહિભળી બને છે આ પાપી રીવાજ આપણામાંથી ગયા સુડી નહિ જાય ત્યાં સુધી પુરૂષને સ્ત્રી શિક્ષકો યતા ગ્રીખવુ પડે. આપણી સ્ત્રીઓ આપણા વિષયનું પાત્ર મટી આપણી સહચરી આપણી અર્ધાંગના આપણા સુખ દુઃખની ભાગીયણુ ન બને ત્યાં જગી આપણા સર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે કેહ પોતાની સ્ત્રીને પશુ સમાન ગણે છે. .. બીજી તરફથી વિષયમાં થઇ આપણા માના કેટલાક સ્ત્રીને ધીગલી દેવી ગણી તેની પૂજ કરે છે ને જેમ કાદારજીને આપણે પહેરે પહેરે નવીન આભૂષણોથી રાખગારીએ છીએ તેમ રાજગારે છે આ પૂજાદોષમાંથી પણ આપણે નીકળી જવું જરૂરનું છે. છે-રે તે જેમ રા કરને હમા, રામને સીતા, નજને હમયતી હતા તેમ આપણી સ્ત્રીઓ આપણી ગોષ્ઠિમાં બાગ લેતી, આપણી સાથે વાહવિવાહ કરતી, આપણા ઉદ્ગારો સમજતી, તેને પોષતી, પોતાની અવૈકિક પ્રેરણારૂઢિતથી આપણી બાલોપાધિને સ્તનમાં સમજ તેમાં બાગ લેતી આપણને ગ્રીતવતામય ગાતિ દેતી યરો ત્યારે જ—પણુ તે પટેલા નહિ—આપણો ઉદ્ધાર સભવે છે

મ્યુનિસિપાલીટી અને લોકલ બોર્ડો યાને સ્થાનિક સ્વરાજ્ય (ગુજરાત સમા વ્યાખ્યાનમાળા નં. ૩) લેખક રા. ઠાળીદાસ જસકરજી ઝવેરી ણી. એ., એલએલ ણી, કિંમત ૨ આના, પૃષ્ઠ ૬૪.

આ લેખમાં ઉલ્લાહી લેખકે સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સૂચનાઓના ઇતિહાસનું સ્પષ્ટાંગન કરાવ્યું છે અને પછી તેના મુખ્ય દોષ ઉપર સખ્ત અને સખ્ત દીક્ષ કરી છે અને સૂચનાઓમાં પ્રમુખીય તત્વ વધુ જોઈએ, તેને વધારે પૈસા અને સત્તાઓ આપવી જોઈએ અને મ્યુનિસિપલ કમીશનરોના તાસમાંથી મોળી મ્યુનિસિપાલીટીને મુક્ત કરવી જોઈએ એ આ લખુ વેખનો સાર છે તે ધ્યાનથી વાચવા સર્વેને વિનંતિ છે

આધુનિક કેળવણી. (સ્વ લાઇ હીરજી ટોપલુ સમારક નિબંધમાળા નં. ૩) લેખક રા. કાનજી હરગોવિંદ લાટ, કિંમત ૪ આના, પૃષ્ઠ ૬૧.

સરસ્વતીમા પ્રાચીન કેળવણીની પદ્ધતિનું વર્ણન આપીને લેખકે આધુનિક કેળવણીને ઈતિહાસ સહ-પમા વર્ણવ્યો છે તેમજ તેની સુખીઓ અને ખામીઓનું વિચારપૂર્વક નિરૂપણ કર્યું છે અને તેના સુધારા માટે કેટલીક સૂચનાઓ કરી છે. અતમા સી કેળવણી, ધાર્મિક કેળવણી વગેરે વચ્ચે ખાસ વિષયો ઉપર ટૂંક વિવેચન કર્યું છે. બહાર સવાલોના અભ્યાસની જે સરખામણ આપા લલુ પુસ્તકોમાં કરવામાં આવે છે તે ઘણી આદરણીય છે.

સ્ત્રીઓના સમય અને સાધનનો સદુપયોગ. (ભગિની સમાજ પત્રિકામાળા નં. ૧૭) લેખક રા. પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ, કિંમત ૧ આનો, પૃષ્ઠ ૧૬.

રા. દેસાઈ ઘણી જ સરસ ગૈરીમાં એ પ્રશ્ન ચર્ચા કરે છે કે પુરુષોના પ્રમાણમાં ઓછી સ્ત્રીઓ સમાજ-સેવામાં કેમ ખાજ લે છે? દેખીતી રીતે તેનું કારણ સ્ત્રીઓનું અજ્ઞાન જ છે અને તે દૂર કરવા નોના નામકામાં શિક્ષણ વગેરે—પુસ્તકલેખો વગેરે સ્થાપવા, અને કન્યાશાળાઓની શિક્ષિકાઓની આ કાર્યમાં મદદ લેવા લેખક સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓને વિનંતિ કરે છે.

સ્ત્રીઓ અને બહારજીવન. (ભગિની સમાજ પત્રિકામાળા નં. ૧૬) લેખક રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ બી. એ., એલએલ. બી., કિંમત ૧ આનો, પૃષ્ઠ ૨૨.

સરસ્વતીમા સ્ત્રી કેળવણીના યોગ્ય આકાંક્ષા કાપીને લેખક જણાવે છે કે હાલ કેલેન્ડરમાં અને હાઇ સ્કૂલમાં જપજપ કન્યાઓ ભણે છે અને તેઓ અભ્યાસવૃત્તિ રાખે તો દેગસેવા કરી રાકે. બહાર સેવા માટે સ્ત્રીઓને સમય નથી એ દલીલનો અસરકારક રીતે લેખક અપે છે અને કેટલાક સામાજિક નીતરીવળોમાં સુધારા કરીને વધારે વખત મેળવવા તેમને રૂચવે છે. પણ સ્ત્રીઓને અનુકૂળ બહાર જીવનના કેટલાક માર્ગ લેખક દર્શાવે છે—સાબવા તરીકે અનાયાસથી અને બાળાશ્રમીની દેખરેખ, મોટા ગઢેરમાં બાળકોની સ્થિતિમાં સુધારો, સ્ત્રી કેળવણી વિષે પ્રજામતની ભૂતિ વગેરે આ લેખના બીજા વિભાગમાં હિન્દના સામયિક ધારણાનું સરખ—સ્ત્રીઓથી સમભવ એવું—વર્ણન લેખકે આપ્યું છે એ હાલના સમયમાં સ્ત્રીઓને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે.

શુભરાતી પ્રાયમરી ટીચર્સ ફંડના વાર્ષિક રીપોર્ટ. (૧૯૧૫-૧૬) પૃષ્ઠ ૧૦.

આ રીપોર્ટની તેમજ આફ્રિકાના ઉદ્દેશ અને નિયમોની નકલ અમને મળી છે. આ ફંડનો જોગ “શુભરાતી શુભનિરૂપણીની શાળાના શિક્ષકો (વગેરે) જેઓ આ ફંડમાં દાખલ થાય તેમની હયાતીમાં માંદગી અગત બીજે કોઈ જરૂરીઆતને પ્રસંગે તેમને પોતાને અને તેમની હયાતી બાદ તેમનાં શિક્ષકોને મદદ રૂપ થાય” છે. આના સંભાસદ થતા શિક્ષકો પોતાને દર મામે મળતા પગાર વગેરે—આથી દર રૂપીએ ત્રણ માઈ અથવા ૪ થી વધારે અપે છે અને તેમની હયાતી બાદ તેમના વારસાને કે—તેઓ રીટાયર થાય ત્યારે તેમને, તેમના નામમાં ત્યાં સુધી જ્યાં થયેલી ધારી રકમ અને છેલ્લા વર્ષના કુલ ફંડના વ્યાજની ફાળે આરતી રકમ મળી મારો. પહેલા વર્ષમાં સંભાસદો ૩૧ થી વધીને ૬૮ થયા છે એ આ સંસ્થાની ઉપયોગિતા અચૂક રીતે દર્શાવે છે અને તેને અત્યંત પ્રવૃત્તિ ફોલ્ડ ઈન્દ્રિય છે.

નાંધ.

સ્વરાજ્ય અને સ્વરક્ષણ.

સર્વે જમાનામાં જે પ્રજાઓએ કોઈ પણ પ્રકારનું સ્વરાજ્ય લોગવ્યું છે તેમણે સ્વરક્ષણ કરવાની શક્તિ પણ કેળવી છે અને આ ઘણું જ સ્વાભાવિક છે. ઘીળ દેશોના ધસારા સામે પોતાની પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એ સર્વે રાજ્ય સંસ્થાઓનાં મોટામાં મોટા ઉદ્દેશ છે અને તેથી જે પ્રજા પરરાજ્યસત્તાને અધીન ન હોઈ અણીને સમયે તેના રક્ષણ ઉપર આધાર રાખતી નથી તેને તો પોતાના રક્ષણ માટે વીર મહાનીના ગુણ અને આયુધ વાપરવાની શક્તિ શહેરીઓમાં ખીલવવી પડે છે તેમ તરત ઉપયોગી થાય એવી લશ્કરી વ્યવસ્થા પણ રાખવી પડે છે. આથી ઉલટું પોતાના કુટુંબ અને માતૃભૂમિનું રક્ષણ કરવાને જેઓ અશક્ત હોય છે તેઓ સ્વતંત્ર રાજકીય અસ્તિત્વ સ્વાભાવિક રીતે લાંબા વખત સુધી ટકાવી શકતા નથી અને કોઈ પ્રબળ રાજકીય સત્તાના અક્રમા આવતાં તેમા લય પામે છે—તેને પરાધીન થાય છે આમ સ્વરક્ષણ એ સ્વરાજ્યનો અચળ અને આવશ્યક આધાર છે,—સ્વરાજ્ય એ સ્વરક્ષણની શક્તિનું એક મૂર્ત સ્વરૂપ છે.

આ સિદ્ધાંત રાજ્યવ્યવસ્થાના જેટલો ઘણો જુનો છે એમ જેટલો જુનો છે તેટલો જ નવો છે દરેક સ્વતંત્ર રાજ્યે યુદ્ધ માટે થોડું ઘણું સ્થાયી લશ્કર હમેશાં રાખ્યું છે; પરંતુ છેવટે દેશના રક્ષણ માટે તેના ઉપર જ આધાર રાખવામા આવ્યો નથી. પૂર્વમાં તેમ જ પશ્ચિમમાં, પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન કાળમા જ્યારે જ્યારે વિશ્વે હાંબાયા છે અને સ્થાન લશ્કર સહજમા ખપી જવાનો સંભવ જણાયો છે ત્યારે ત્યારે રાજ્યના દરેક સશક્ત રહીશે હાથમા તલવાર લઈ અને ખાંધ ઉપર ખંધુક મૂકી દેશના રક્ષણ માટે સજ્જ થવાનો ધર્મ સ્વીકાર્યો છે; અને યુદ્ધને પ્રસંગે તેઓ આ હાથે કાર્ય માટે તૈયાર થઈ શકે તે માટે શસ્ત્રો વાપરવાની, દ્રશ્ય યુદ્ધો રમવાની, શિકાર કરવાની વગેરે વિવિધ પ્રકારની છૂટ તેમને આપવામાં આવી છે. વેદના વારામાં અનાયો રક્ષાને કંઈ પણ લેહ શિવાય બધા આયો લહડતા હતા તેના પુરાવા છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ વખતે પણ બન્ને પક્ષના સર્વે અનુયાયીઓ અને બધા યાદવો લહડયા હતા—ને વખતે તો હાલની વયની મર્યાદાઓ પણ લાગ્યે જ પાળવામાં આવતી હતી. રોમ અને ગ્રીસના ઇતિહાસમા મહાયુદ્ધને પ્રસંગે બધા શહેરીઓ રજૂકેનમાં ઉતરી પડતા જોવામા આવે છે. છેલ્લાં બે હજાર વર્ષના અવનતિના કાળમાં પણ હિન્દમાં આ શિસ્તો લગભગ સર્વત્ર સચવાયે હતો અને પોતાના રાજગઠ શત્રુના હાથમાં જતા પહેલાં દરેકે દરેક રજપૂત કેસરીઆ કરી રણજંગમાં ઉતરતો હતો એ તો જાણીતું છે. હાલના સુધરેલા જમાનામા પણ હરીકાષ્ઠ, વિરોધ અને વિગ્રહની વૃત્તિઓ નાશ પામેલી ન હોવાથી આ જ સિદ્ધાન્ત વધારે વ્યવસ્થિત રીતે—જુદા જુદા દેશમાં કંઈક જુદી જુદી રીતે અનુસરવામાં આવે છે. બધા દેશમાં થોડું ઘણું સ્થાયી લશ્કર રાખવામાં આવે છે, પણ અણીને

સમયે લશ્કરમાં હલ્લવાનો ધર્મ દરેક સશક્ત પુરુષને શિરે રહે છે. જર્મની, ફ્રાન્સ, વગેરે દેશમાં લશ્કરી, શિક્ષણ અને જરૂર પડે ત્યારે લશ્કરી નોકરી દરેક યોગ્ય માણસ માટે ફરજિયાત છે. ઇંગ્લંડ સંસ્થાનો વગેરે દેશોમાં સ્વયં સેનિકો તરીકે શહેરીઓ લશ્કરી તાલીમ લે છે પણ હાલના વિગ્રહ દર્શાવ્યું છે તે પ્રમાણે તેવા દેશોમાં કટાકટીને સમયે લશ્કરી સેવા પ્રક્રિયા અમુક અથવા બધા વર્ગો માટે ફરજિયાત કરવામાં સરકાર અને જનસમાજ એકમત થાય છે. આમ બધી સ્વતંત્ર પ્રજાઓ સ્થાયી લશ્કર કરતાં પણ શહેરીઓની ફરજિયાત લશ્કરી નોકરી ઉપર કે સ્વેચ્છા સેનિકોના (Volunteers) દળ ઉપર સ્વરક્ષણ માટે ઝુકે છે.

હિન્દમાં ઇંગ્રેજ રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યાર પછી તરત પ્રજાનાં શસ્ત્ર લઈ લેવામાં આવ્યાં ન હતા—જેકે દેશના રક્ષણ માટે શહેરીઓનું દળ ઉત્પન્ન કરવામાં આવ્યો ન હતો. આથી લોકોમાં કંઈક લડાયક વ્યુસ્તો અને યુદ્ધનાં કંઈક સ્વપ્ન રહ્યાં જેથી જરૂર પડે તો થોડી તાલીમ આપીને એક જંગી લશ્કર પ્રજામાંથી ઉભું કરી શકાય પણ ૧૮૫૭ના બળવા પછી તે સરકારે પહેલાના કરતાં પણ વધારે તીક્ષ્ણ અવિદ્યાસની પદ્ધતિ સ્વીકારી—તે એટલે સુધી કે સમગ્ર ગામનું શસ્ત્રહરણ કરવામાં આવ્યું એટલું જ નહિ પણ ૧ ઇંગ્રેજે ૨ હિન્દી સીપાઈઓ—અને વધારે નહિ—રાખવાનો નિયમ કરવામાં આવ્યો અને આથી લશ્કરની જે નવી વ્યવસ્થા થઈ તે પહેલાના કરતાં વધારે ખર્ચાળ થઈ એક પાસે સ્વેચ્છાસેનિકોના સંગ્રહમાં આશરે ૩૦ વર્ષ ઉપર જે કાયદો કરવામાં આવ્યો હતો તેની રૂએ (૧) યૂરોપીયન અથવા યૂરોપીયન કોમના પુરૂષો અથવા (૨) પરદેશી છતાં નોંધણીથી થયેલા આ દેશના વતનીઓ જ તેનો લાભ લઈ શકતા. આમાં શુદ્ધ હિન્દવાસીઓને સ્વેચ્છા સેનિક થતા અટકાવવાનો ઇરાદો સ્પષ્ટ હતો, અને તે અત્યાર સુધી કાયમ રહ્યો.

હિન્દ રક્ષક સેન્યનો કાયદો (Defence of India Force Act.)

પરિણામે વિગ્રહ શરૂ થયો ત્યારથી હિન્દના પ્રતિનિધિઓએ અને મંડળોએ એકે અવાજે માગણી કરી છે કે આ અહીંને સમયે તો હિન્દનું અને સામાન્યનું રક્ષણ કરવામાં ભાગ લેવાની તક હિન્દીવાનોને આપો. આ માગણી કરતાં આપણો ઘાટો ખેમી ગયો અને યુદ્ધનું જરૂર પણ ક્રમે ક્રમે વાધ્યું ત્યારે છેવટે ગયા માસની શરૂઆતમાં જ નામદાર વાહસરોયે જાહેર કર્યું કે હિન્દમાં લશ્કરી નોકરી માટે એક દળ ઉત્પન્ન કરવામાં આવનાર છે અને તેમાં દાખલ થવાની જગ્યા યૂરોપીઓને ફરજ પડશે તથા હિન્દીવાનો તેમાં સ્વેચ્છાથી દાખલ થઈ શકશે. આ વચનને કેવો ઉત્સાહભર્યો આવકાર હિન્દના બધા ભાગમાં આપવામાં આવ્યો છે તેનો ખ્યાલ તો ગયા માસની શરૂઆતથી આ વિષે જાણ વર્તમાનપત્રોના લખણ અને સ્થલે સ્થલે લશ્કરમાં જોડાવા યુવાનોને સંબોધવા મળેલી સભાઓના વૃત્તાંત જોવાથી જ મળી શકે.

ગયા માસની ૨૧ મી તારીખે સેનાધિપતિ સર આર્ચર મનરોએ જે કાયદો ધારાસભામાં રજૂ કર્યો હતો અને જે હેટલાક ફેરફાર સાથે ૨૮મી તારીખે સર્વા-

નુમતે પસાર થયો હતો તે તરફ હવે આપણે વળીશું. તેના મુખ્ય બે વિભાગ પાડી શકાય. (૧) યુરોપીઅન બ્રિટિશ રહીશો સંબંધી અને (૨) હિન્દીઓ સંબંધી.

પ્રથમ બ્રિટિશ રહીશો વિષે આ વર્ષના ફેબ્રુઆરી માસની પહેલી તારીખે જેઓ યુરોપીઅન બ્રીટીશ રહીશ તરીકે ગણાતા હોય અથવા જેઓ પછીથી તે પદવી પ્રાપ્ત કરે તેમાથી ૧૬ અને ૫૦ વર્ષની વચ્ચેની વયના સર્વે પુરૂષો માટે (આ કાયદા પ્રમાણે જેમને અપવાદરૂપ ગણવામાં આવે તેમના શિવાય) લશ્કરી નોકરી ફરજિયાત કરવામાં આવી છે. આ સર્વના મુખ્ય બે વર્ગ પાડવામાં આવ્યા છે. (૧) જેમને સ્થાનિક નોકરી (Local service) કરવાની હોય તેઓ અને (૨) જેમને આખા હિન્દમાં કોઈ પણ ભાગમાં નોકરી (Active service) કરવાની ફરજ પડે તેઓ પહેલા વર્ગના પુરૂષોના બે પ્રકાર છે. (ક) ૧૬ થી ૧૮ વર્ષની વયના યુવાનોને લશ્કરી ક્ષાયત કરાવવામાં જ આવશે—તે શિવાય બીજી નોકરી તેમની પાસે લેવામાં આવશે નહિ (ખ) ૪૧ થી ૫૦ વર્ષની વયના પુરૂષો પાસેથી અનુક્રમ સ્થાનમાં જ લશ્કરી નોકરી લેવામાં આવશે. બાકી, ૧૮ થી ૪૧ વર્ષની વયના પુરૂષોને હિન્દના કોઈ પણ ભાગમાં નોકરી કરવાની ફરજ પડશે.

૧૮ કલમના આ કાયદામાં હિન્દીઓ વિષે એક જ કલમ (૧૨) છે અને તે આ પ્રમાણે છે “યુરોપીઅન બ્રિટિશ રહીશો ન હોય એવા જે પુરૂષો નિયત શરતો પ્રમાણે (લશ્કરી નોકરી માટે) લાયક હશે અને જેઓ આ કાયદાની શરૂઆતથી છ માસમાં સામાન્ય લશ્કરી નોકરી માટે પોતાનું નામ નોંધાવશે તેમને ઇન્ડિઅન ડીફેન્સ ફોર્સમાં દાખલ કરવા માટે, અનુક્રમ સ્થળમાં ગવર્નર-જનરલ ઇન-કાઉન્સિલ ગેઝેટેડ ઓફ ઇન્ડિઆમાં જાહેરાત આપીને ટુકડીઓ (corps or unit) ઉભી કરી શકશે.” આ કલમ ધ્યાનથી સમજવાની જરૂર છે. પ્રથમ તો, યુરોપીઅનોની માફક આપણે હાલ તરત જ નામ નોંધાવી શકીએ એમ નથી. જો અને જ્યારે આ કાયદો સરકારી ગેઝેટમાં જાહેરાતથી આપણા પ્રાંતને લાગુ પડે તો—જે પ્રાંતમાંથી સામાન્ય લશ્કરને માટે સીપાઈઓ લેવામાં આવે છે તેને જાદ કરીએ તો પણ—આ કાયદો હિન્દના કેટલા ભાગને લાગુ પડે એ સરકારની મુસદ્દા ઉપર રહે છે. ત્રીજી કાયદાની શરૂઆત થાય ત્યારથી છ માસ સુધીમાં જ, હિન્દીઓ પોતાના નામ નોંધાવી શકશે એવું આ સૈન્યમાં જોડાતા હિન્દીવાનો પાસે હિન્દના કોઈ પણ ભાગમાં નોકરી લેવામાં આવશે. ૧૬ થી ૧૮ વર્ષની અથવા ૪૧ થી ૫૦ ની વયના હિન્દીવાનોને આ દળમાં દાખલ નહિ કરવાના હોવાથી તેને માટે સ્થાનિક નોકરીની યોજના કરવામાં આવી નથી. ૧૮ થી ૪૧ વર્ષની વયના જ હિન્દીઓ સ્વેચ્છા સૈનિક થઈ શકે—અને નામદાર સેનાધિપતિએ જણાવ્યું છે કે ઘણુંકરીને ૧૮ થી ૩૧ વર્ષની વયના હિન્દીવાનોને જ પેહલા લેવામાં આવશે.

આ કાયદો રજૂ કરતાં સર આર્થર્ મનરોએ બે અગત્યની જાણના જણાવી હતી તેને ઉલ્લેખ કરવો જ જોઈએ. પ્રથમ આ કાયદાનો હેતુ સમજાવતા તેમણે જણાવ્યું

હતું કે આ વસંતઋતુ ઉઘડતાં શત્રુનો ધણો સખત ધસારો ગધા રણક્ષેત્ર ઉપર ધશે એમ માનીને બને તેટલું સ્થાયી લશ્કર હિન્દીઓમાંથી રવાના કરવાનું હિન્દી સરકારે ઇંગ્લેન્ડ ક્યું છે પરિણામે હિન્દી રક્ષણ માટે નવું દળ ઉત્પન્ન કરવાની જરૂર પડી છે, અને તેમાં બ્રિટિશ અને હિન્દી સેનિકોનું હમેશાનું પ્રમાણ રાખવાનું પણ નક્કી થયું છે. હવે, ઇંગ્લેન્ડ માટે લશ્કરી નોકરી ફરજિયાત કરવાથી જ તેઓ સારી સંખ્યામાં મળી શકે એમ બાણીને જ તેમને માટે ખાસ ઇલ્મો ઘડવામાં આવી છે. બીજી પાસે હિન્દીવાનોની સંખ્યા ઘણી જ મોટી છે એટલે તેમનામાંથી સ્વેચ્છા સેનિકોની સારી સંખ્યા મળી શકશે એમ ધાર્યું છે. બીજી વાત લશ્કરી નોકરીના પ્રકાર વિષે છે આખા હિન્દીમાં નોકરી કરે એવી જે ઇંગ્લેન્ડની અને હિન્દીઓની ટુકડીઓ હશે તેમાંના મોટા ભાગને (Active Companies) પોતાના જ જીલ્લાઓમાં કવાયત અને કામ આપવામાં આવશે; અને પ્રમાણમાં થોડા ભાગને (Service Companies) નિયમિત લશ્કર (regulars) તરીકે દેશનાં જુદાં જુદાં સ્થળોના રક્ષણ માટે મૂકવામાં આવશે. બીજા પ્રકારની નોકરી કરતાં તો દરેક સ્વેચ્છાસેનિકને પોતાનો સામાન્ય ધંધો છોડી દેવો પડે માટે જુદી જુદી ટુકડીઓને અથવા ટુકડીઓના ભાગને તે કામ ઉપર વારાફરતી મૂકવામાં આવશે, જેથી સામાન્ય ધંધા વેપારમાં ઓછામાં ઓછી અડચણ થાય. સર આર્ચર્સ મનરોએ વધારામાં જણાવ્યું હતું કે આ વાત ઇંગ્લેન્ડ તેમજ હિન્દી ટુકડીઓને લાગુ પડશે. આમ છતાં જે હિન્દીવાનોને આ દળમાં જોડાવું હશે તેમણે તો થોડા વખત માટે પોતાનો ધંધો છોડવાને તૈયાર રહેવું જ પડશે, કારણ કે અમુક જુદા સ્થળે જ લશ્કરી કવાયત આપી શકાશે અને દેશના બીજા કોઈ ભાગમાં પણ ક્યારે મોકલવામાં આવે એ કેવળ અનિશ્ચિત જ રહેશે.

જાતીય લેદ.

વહી ધારાસભામાં આ કાયદાનો સત્કાર કરતાં આપણા પ્રતિનિધિઓએ જે એક ફરીયાદ વધારેમાં વધારે જોરથી કરી હોય તો તે જાતીય લેદની હતી અત્યારે સ્થાયી લશ્કરમાં ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દી સીપઇઓના પગાર, પ્રમોશન વગેરેમાં ઘણું જ અંતર છે અને તે તો આ નવા દળમાં દૂર કરવું જોઈએ એવી ખાસ માગણી તેમણે ઘણી જ વ્યાજબી રીતે કરી હતી અત્યાર સુધીમાં અનેક નોકરીઓમાં અને અધિકારમાં સરકારે મીઠી અને આડકતરી રીતે ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દીવાનો વચ્ચે લેદ કર્યા છે અને પરિણામે બંનેમાં જાતિદ્રેષ્ટની લાગણીઓ વાર વાર ઉછળે છે. આ સ્થિતિ રાજ્યની તેમ જ પ્રજાની દૃષ્ટિથી અતિશય હાનિકારક છે. કારણ કે તેમની પરસ્પર સમજ અને મમલાવમાં જ ભવિષ્યની ઉન્નતિનાં બીજ રહેલા છે. તો વ્યતિરે હાલને અણીને પ્રસંગે પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવા ખાતરી કરીને ઉંચા વર્ગના હિન્દીઓને કહેણું મોકલવામાં આવ્યું છે તે વખતે તો ઇંગ્લેન્ડ અને હિન્દી સેનિકો વચ્ચે જરા પણ લેદ રાખવો ન જોઈએ આ વિષે સેનાધિપતિએ કંઈ કહ્યું નથી તેમ કાયદામાં પણ કંઈ નથી, પણ સન ૧૯૧૧ ના લશ્કરી કાયદા આ નવા સેન્યને લાગુ પડવાના હોવાથી એમ માનવામાં આવ્યું છે કે થોડો ઘણો લેદ તો જરૂર પાડવામાં આવશે.

માટે શુ આપણા દેશમાથી કોઈ પણ શરતે હુમેશાં સેંકડો પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને જવું જ પડશે? તે જ સરથાનોમા ખીજત હુન્નરો ત્યાંના ગોરા કે કાળા મનુરોથી નથી શકે છે તો પછી હિન્દીઓને શુલામીઅતથી ત્યાં શા માટે જોઈ જવા જોઈએ? અલબત્ત ગોરાઓ કરતા હિન્દીઓને ઓછા પગાર આપવા પડે છે અને તેથી હિન્દીઓની મજૂરી કેટલાક ઉદ્યોગના માલીકોને માફક આવી છે પરંતુ તેમને આવો ગેર-વ્યાજખી નફો મળે માટે સેંકડો હિન્દીઓએ નીતિ અને આત્મમાનની લાગણીએ ગાળુએ મૂકી એક જે બીજી જતની શુલામીરી શા માટે કરવી જ જોઈએ?

આ પદ્ધતિ વિષે જે ઠરાવો ગયા માસ દરગયાન ઘણે સ્થળે પસાર કરવામાં આવ્યા છે તેમા તેને સામાન્ય શબ્દોમાં સ્વર નાખી દેવાનો નહિ પણ ૩૧ મી મે સુધીમાં તે રદ કરવાનો મુદ્દો સમાયેલો છે સરકારે જણાવ્યું છે કે હિન્દ અને સરથાનોના ખાતાની એક પરિષદ મે મહિનામાં લંડનમા મળવાની છે અને તેથી જ મેના છેલ્લા દિવસ સુધી સરકારને મહેતલ આપવામાં આવી છે. ત્રીયુત ગાંધીએ અનેક સ્થલે જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે હવે આપણે ૩૧ મી મેના દિવસ ઉપર આપણી નજર નિરંતર રાખીશું, જો તે પહેલા ગીરમીટની પદ્ધતિ નાખી દેશે તો આપણે બ્રિટીશ જાજર્યનીતિને અભિનંદન આપીશું. પણ જો તેમ ન થાય તો સર્વે સાચા હિન્દીવાનોએ વધારે પુરૂષો અને સ્ત્રીઓને ગીરમીટથી પરદેશ જતા અટકાવવાના હેતુથી હુખ સહન કરવાને-જરૂર પડે તો પ્રાણપાપણ કરવાને તૈયાર થવું પડશે.

આ મંજૂરમા ખીજુ જે સૂચનાઓ જરવાર કરવામાં આવી છે. પ્રથમ તો ૩૧ મી મે સુધીમા ફક્ત પરણેલાં સ્ત્રીપુરૂષોને જ સાથે મોકલવાવા જેથી અનીતિ વધવાનો સંભવ ન રહે. ખીજું, જે સંમેલન મે માસમા લંડનમા મળવાનું છે તેમાં હિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે કેટલાક હિન્દીવાનોને નીમવા જોઈએ અને તે સંમેલનની સૂચનાઓનો અમલ થાય તે પહેલા જાહેર પ્રજના અભિપ્રાય માટે તે પ્રકટ કરવી જોઈએ.

પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કે મરજિયાત?

ગયા મામની (ફેબ્રુઆરીની) તા. ૨૮ મીએ વાઈસરોયની ધારાસભામાં મદ્રાસના ના. બી. એન. શર્માએ નીચે પ્રમાણે ઠરાવ રજુ કર્યો હતો: “આ સભા ગર્વનર જનરલને સલામણુ કરે છે કે (અ) પ્રાથમિક કેળવણીનો હવે પછી થનારો તમામ અર્થ પ્રાતિક સરકારોને જાહેર હિંદુસ્થાનની સરકારે કરવો તથા (બ) પંદર વર્ષની મુદતમા આખા દેશમા પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વજનિક, મફત અને ફરજિયાત થાય તેને માટે યોજના ઘડી કાઢવી અને હઠાઈ પુરી થયા પછી બનતી તાકીદે અમલમાં મૂકવી.” પોતાની દગ્ધારતના સમર્થનમા ના. શર્માએ કહ્યું કે ગ્યુનસિપાલીટીઓ નેમજ લોકલ બોર્ડોની નાણા સંબંધી સ્થિતિ એટલી તંગ હોય છે કે તેમને માથે પ્રાથમિક શિક્ષણની જે ફરજ નાખવામા આવી છે તે તેમનાથી પુરે પૂરી બગવી શકાય તેમ નથી-બગવી શકાય નથી, અને બગવી શકાયે પણ નહિ. છેલ્લા પાંચ વર્ષમાં પ્રાથમિક શિક્ષણમા જે વધારો થયો છે તેના આકાં

કરીને તેમણે ખતાવ્યું કે આ વધારો જીવકુલ સંતોષકારક નથી. સરકાર તરફથી સર શંકરન નાયર આ ઠરાવની સામા થયા હતા અને સામા થાય તેમાં નવાઈ પણ શું? સરકારે તો ૧૯૧૩ ના ઠરાવમાં ચોકખું જણાવી દીધું છે કે “હવે આ દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવાનો સમય આંચો નથી.” ક્યારે આવશે અથવા ક્યારે આંચો જાણી શકાય તે કહેવાની તસ્દી લીધી નથી એક નમ્નો સો હકારને હણે. વેદાંતની નેતિનેતિની દલીલ કરવામાં આપણી સરકાર પ્રવીણ છે. પરંતુ સર શંકરનની દલીલોથી તો વધારે નિગરા અને દુઃખ થાય છે “દેશમાં લોકો તરફથી ફરજિયાત ધોરણ કરવા માટે જરૂર માગણી થઈ નથી અને કૌંચેસં તથા મુસ્લીમ લીગ તો એવી માગણી કરે તેમાં નવાઈ શું? બહુ થોડી જ મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા લોકલ બોર્ડોએ આ નિયમની માગણી કરી છે. મરહુમ મિં ગોખલેની ૧૯૧૧ ની માગણી કરતાં પણ આજની માગણી વધારે ગરમ છે, તે વખતે પૈસાની તાણ હતી તો હાલ તો તેથી પણ વધારે છે. પાંચ વર્ષમાં દેશની સ્થિતિમાં એવો શું ફેરફાર થયો છે કે તે વખતની રાજનીતિ બદલવાને સરકારને જરૂર જણાય. આવી નિર્માલ્ય અને ધારાશાસ્ત્રીને અયોગ્ય એવી દલીલોથી શાય થાય છે.”

નામદાર ડા. સમુ (અલાહબાદના) એ ઠરાવને ટેકો આપતાં કહ્યું કે શીતળા કઠાવવામાં ફરજિયાત ધોરણ દાખલ કરવાથી હુલ્લસ થાય છે છતાં પણ સરકાર તે તત્વની જરૂરીયાત સ્વીકારે છે. વળી ગરીબ ગામડાના લોકો પાસે સરકારી અમલદારો ફરજિયાત વેક કરાવે છે તેમાં ફરજિયાત તત્વ સરકારને માન્ય છે, અને લોકોના લાલની કેળવણીની ણાળત તેમાં જ માન્ય નથી! તમામ આગળ વધેલા દેશોમાં આ તત્વનો ઉપયોગ કરવામાં આંચો છે અને તેથી જ નિરક્ષરતા નાબૂદ થઈ શકી છે. ના. કોમિયાસ ગાસ્ત્રી (હિંદ સેવક સમાજના પ્રમુખે) કહ્યું કે સર શંકરનની ટીકા (વનાશકે છે) ઘટનાત્મક નથી તે દિલ્લીગીરી લારેલું છે જ્યારે મિં ગોખલેએ ૧૯૧૧ માં પોતાનું જીલ રજુ કર્યું હતું ત્યારે સરકાર તરફથી કહેવામાં આવ્યું હતું કે પ્રાથમિક શિક્ષણ સાર્વત્રિક થાય તેની અમે વિરુદ્ધ નથી, પણ તેમ કરવાનો માર્ગ એ છે કે પ્રાતિક સરકારોએ તેમ કરવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીઓ તથા લોકલ બોર્ડોને ધાવદાથી આપવી. અમે જ્યારે પ્રાતિક સરકારોની પાસે આ સંબંધમાં દરખાસ્તો લઈ ગયા ત્યારે તેમણે કહ્યું કે આ તો વડી સરકારનું કામ છે, અમે તેમાં કાંઈ કરી શકીએ નહિ! તેથી અમે ફરીને વડી સરકાર પાસે આંચા છીએ. આમ બે ઘરનો ગદોલો ભૂખે મરે છે. પહેલુને ભૂખે રાખવાનો માર્ગ તો આ ઉત્તમ છે પણ સરકારને પોકારી પોકારીને કહેતા નથી ત્યાં સુધી સરકાર દાદ દે નહિ. કેળવણી ખાતાના ના. શાર્પે કહ્યું કે ના. શાસ્ત્રી ધારે છે તેમ કેળવણી ખાતું હાથ જોડીને બેસી રહ્યું નથી. અમારું કામ રાજનીતિની રેખાઓ આંકવાનું છે, તે અમે કરીશું છે, અને પ્રાતિક સરકારોને યોજનાઓ તૈયાર કરવાનું લખ્યું છે. લગાઈ પેહેલાના ત્રણ વર્ષોમાં દર વર્ષે ત્રણ લાખ નિશાળીઓનો વધારો થયો છે અને મિ. ગોખલેના આદર્શને પહોંચતાં તે હિસાબે ખીન્ન ફક્ત ૨૩ વર્ષ લાગશે.

પંડિત મેદન મોહન માલવીયે જણાવ્યું કે આ સવાલમાં હિન્દુનું હિત સમાયું છે તેટલું બીજા કોઈ સવાલમાં નથી. જો સરકાર આ પ્રશ્નનું મહત્વ અને વિશાળતા ધ્યાનમાં લે તો પછી, પૈસા કયાથી લાવવા એ સવાલનો ફેર સહો. આપોઆપ થશે રૂશિયા જ્યારે જાપાનથી હાથે ત્યારે તેને શીખામણે મળી કે પ્રમુદ્રીય કેળવણીની અગત્ય લગાઇ ખાટેના સૈન્ય તથા યુદ્ધસામગ્રી કરતાં બોમ્બો મળી નથી. તે દેશમાં પ્રાથમિક કેળવણી સાર્વત્રિક કરવાને લગાઈ પછી તરત જ ઉપાયો યોજવા તે પાછળ થતો અર્થ એવડો કરવામાં આવ્યો અને ૧૯૨૨ માં પૂર્ણ પછે સાર્વત્રિક થશે એમ આશા છે. આર્થિક હરીફાઈમાં હિન્દના કારીગરોને જાપાનના કારીગરો ઘણા પાછળ મૂકી દે છે, અને જાપાનીઓ મનહરણ સુચોલિત વસ્તુઓ બનાવી શકે છે તે જાપાનની સાર્વત્રિક કેળવણીને લીધે જ છે. આ સંબંધમાં હવે સરકારની આંખ ઉઘડી નથી, પણ જ્યારે ઉઘડશે ત્યારે તેની ખાતરી થશે કે દેશરક્ષણના સૈન્ય તથા સામગ્રી પાછળ ખર્ચ કરવાની જરૂર છે તેટલી જ જરૂર પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચની છે. તેમણે ના. શર્માના ઠરાવમાં સુધારો કર્યો કે આ સવાલ એક કમિટીને સોંપવો અને તે પોતાનો રીપોર્ટ આવતા શિયાળામાં રજુ કરે. ઠરાવ અને સુધારો બંને ઉડી ગયા હતા-સરકાર પહેલે ૩૪ મત પડ્યા હતા અને લોક પહેલે ૨૧ હતા. મિ. ગોખલેના બીલ વખતે લોક પહેલે ૨૧ પણ મત ન હતા અને આજે આપણે પક્ષ થોડો પણ સળંગ થયો છે એટલો દુઃખમાં દીલાસો છે. આ સવાલ સંબંધે જેટલી ચળવળ કરવામાં આવે તેટલી બોમ્બો જ છે. દરેક ખાતની ધારાસભા પાસે પ્રમુદ્રીય સભાસદોએ ઠરાવો અને કાયદાના ખરડાઓ રજુ કરીને સરકારને દીઠે તોળા ઠરાવવાની જરૂર છે. ગયા ડીસેમ્બરમાં મુખ્યની ધારાસભામાં ના. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલે આ સંબંધી એક ઠરાવ રજુ કર્યો હતો, પણ થોડાજ મત ફેરથી ઉડી ગયો હતો. તેઓ હવે પછી સ્થાનિક મ્યુનિસિપલ કાયદાઓમાં થોડા વધારો સુધારો ઠરાવવાને કાયદાના ખરડા રજુ કરવાના છે, ત્યારે ચર્ચામાં રંગ જામશે અને પ્રજાપક્ષ વધારે સળંગ થશે એમ આશા રાખીશું. વાઈસરોયની ધારાસભામાં તે સરકારી મલાસદોની બહુમતિ છે જ તેથી ત્યાં કોઈ દિવસ કાયદાનો સંભવ નથી. પ્રાતિક ધારાસભાએ આ પ્રજા તરફથી ચુંટાયેલા તથા સરકારે નીમેલા હિંદી સભાસદો તમામ એકમત થાવ તો સરકારને પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની ફરજ પાડી શકે, કારણ તે મલાસોમાં પ્રમુદ્રીય સભાસદોની થોડી બહુમતિ છે. પણ “વો દીન કહાસે, કે મીયા કે પાઉમે જુતીયા !”

નવજીવન

અને

સત્ય

એપ્રિલ ૧૯૧૭.

ગુજરાત ગાંડી છે ?	રા. પ્રિય વદ નટવરરાય મહેતા	૬૩૩
હિન્દના ઇતિહાસનો મહારો અર્થ.	રા. સેવક.	૬૪૨
સ્મરણદેશની સુદરી.	રા. નનશ્યામ.	૬૫૦
ગુજરાતી વેદો.	રા. દુર્ગીશ કર કેવળરામ.	૬૫૭
છાંપખાનાનો ૧૯૨૦ નો કાયદો	શંકરલાલ જી જેઠર.	૬૬૨
ગુજરાતનું જાહેર જીવન.	રા. ગુજરાતી, અને રા. ભરૂચી.	૬૬૯
નોંધ.	S. B., ર. વા., અ. વિ. ઠ	૬૭૬
રાત્રી (એક નાટક)	રા. રણજીતરામ વાવાલાઈ.	૬૮૭
પુસ્તક પરિચય.	રા. ર. વા	૬૮૨
રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકનું રણજીતરામિગમન.		૬૮૬

ત્રી અને પ્રકાશક

ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક, જી. એ., એલ. એલ. જી.

ગીરગાંધી-મુંબાઈ.

પ્રાથમિક સંસ્કૃતિ ૩. ૨-૦-૦; પુસ્તક નંબર આનાં ૩.

ગ્રામીય કેળવણી મંડળ (સુરત જિલ્લા.)

૧. શિક્ષકો ધાર્મિક ભાવનાથી પ્રેરણા કાર્ય કરનાર હોવા જોઈએ તો જ શિક્ષણનો જીવ્ય હેતુ સફળ થઈ શકે.

૨. નાના ગામડામાં વસનાર દરેક બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીને માટે માધ્યમિક શિક્ષણ સુલભ બનવું જોઈએ.

૩. ધંધાઓના શિક્ષણની માધ્યમિક શાળાઓમાં વ્યવસ્થા થવી જોઈએ.

૪. શાળામાં અભ્યાસ કરી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થીના વિચાર ઉદ્ધાર ન થાય અથવા તેના મનમાં લોકોએવાની ધાર્મિક ભાવના જાગૃત ન થાય તો શિક્ષણનું કાર્ય નિષ્ફળ જ ગણાય.

ઉપરના ચાર સિદ્ધાંતો ધ્યાનમાં રાખી ગ્રામીય કેળવણી મંડળની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. એના કાર્યનો વિસ્તાર ગામડાના લોકોના ઉત્સાહ ઉપર આધાર રાખે છે. જે ગામને પોતાના ગરબાના શિક્ષણ અર્થે પૈસા ખર્ચવા ઇચ્છા હશે તે આ મંડળમાં જોડાઈ પોતાની ઇચ્છા મુજબ પોતાના પૈસાનો ઉપયોગ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા રાખી છે. સાધનો અને કાર્ય કરનાર મળશે તો પ્રથમ વિદ્યાર્થીઓને (જેમને ઇચ્છા હોય તેને) ખેતીનું શિક્ષણ આપવા વિચાર રાખ્યો છે. મંડળ સારી ભાવનાવાળા સ્વયંસેવકને આ કાર્યમાં જોડાવા આમંત્રણ કરે છે. અને એવા શિક્ષકોનો લાભ લેવાને વિદ્યાર્થીઓને-ખાસ કરીને કુવાસ વિદ્યાર્થીઓને-આશ્રય કરવામાં આવે છે. એક વધુ સ્વયંસેવક માને ખાર યોગ્ય વિદ્યાર્થીઓ મળેથી શાળાને અંગે એક વિદ્યાર્થી-આશ્રમ ઉદ્ધારવામાં આવશે. જે આવવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમણે આગળથી નામ મોકાવવું.

મુખ્ય સ્થળ—અમદાવાદ
તા નલાવોર
સ્ટેશન—વેલછા

} સેક્રેટરી—ગ્રામીય કેળવણી મંડળ.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમાને ખનાવેલો માલ “કર્ણીક એગ્રયુમીફાયર” રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા ગમશે તેને-અમારા નવા વરસના

કલેન્ડરો-પીકચરો-ખાઈ,

હૉર્ટીંગ પેપર-વગેરે. મફત આપવામાં આવશે.

મોટી ખાટલીની કિં રૂ. ૧-૦-૦

નાની ખાટલીની કિં રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો—મેશર્સ કર્ણીક પ્રિન્ટર્સ.

ગિરગામ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય

એપ્રિલ ૧૯૧૭.

ગુજરાત ગાંડી છે ?

કવિ નમદે ગરવી ગુજરાતનું, કવિ દલપતરામે રવિયામણી ગુજરાતનું કવિ ખખરહારે ગુણવંતી ગુજરાતનું ગીત ગાયું. કવિ 'સેહેની' એ ગાંડી ગુજરાતનું ગદ્ય લખ્યું. સર્વેનો આશય ગુજરાતી પ્રગતિને જોમ આપવાનો છે. ખેડૂા ત્રણેયે ગુણ દર્શન કરાવીને જોમ આપ્યું અને પ્રો. ખળવંતરાય ડાકોરે દોષ દેખાડીને એ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. કવિ નર્મદનું જીવનચરિત્ર વાચતા લાગશે કે હેના જીવનમા હેની કદર ગુજરાત જોમએ તેટલી ખૂબી શકી નહિ, હેનો નર્મકોષ છપાવવાને હેને અનેક વિટમ્બણાઓ વેઠવી પડી, પણ ગુજરાત ઉપરની હેની દૃઢ શ્રદ્ધા અચલ રહી. રા. ડાકોરને હેવી કંઈ વિટમ્બણા વેઠવી પડી હોય તો ખખર નથી, છતાં પણ હેમની શ્રદ્ધા ગુજરાતની પ્રતિ કરતાં સમયબળ ઉપર વધારે લાગે છે એઓ લખે છે "આપણા વિષે હિન્દનો સામાન્ય મત હાવો હલકો છે તો તુમો કેટલી વાસ્તવિકતા હશે, હેના કંઈ કારણ, હેનો શો ઉપાય એ વિષય મહારી જીદગી, મહોટે લાગે ગુજરાતની ખુદાર જતી હોવાથી મહાર મનમા લાંબી વખતથી કોઈને કોઈ રૂપમાં ધોળાયા કરે છે" આપણી ગુજરાતને માટે હિન્દનો સામાન્ય મત હલકો છે હેવી માન્યતા, હેમની જીદગી ગુજરાતની ખુદાર-એટલે ગુજરાતના અંપારૂપ અજમેર કે પૂનામાં-જતી હોવાથી થઈ છે, આ માન્યતા વાસ્તવિક છે? અંગાળામા, સંયુક્ત પ્રાંતોમાં, પંજાબમાં, મધ્ય પ્રાંતોમા કે મદ્રાસમા આપણે માટે હાવો હલકો મત હોય એમ લાગતું નથી હું એક હેવી જગ્યામાં છું કે જ્યાં હિન્દુસ્તાનના દરેક લાગના કેળવાયલા મનુષ્યો સારા જગ્યામા

છે, અને તેઓના સળાંધ ઉપરથી, તેઓના વિચાર ઉપરથી, તે દેશનાં વર્તમાનપત્રો ઉપરથી એમ માનવાને જરા પણ કારણ મળતું નથી કે એઓનો મત, જે પ્રજાએ રા. ઠાકોર કહે છે તેવા અમૂલ્ય રત્નો ઉત્પન્ન કર્યા છે, તેને માટે હલકો હોય. કેટલાક દક્ષિણીઓ આપણને નમાલા, મનાલી ગણે છે, પરંતુ હેને માટે ઐતિહાસિક કારણ છે. જીતનારી પ્રજા જીતાયલી પ્રજાને પોતાના કરતાં હલકી ગણે છે અને એ પ્રજાનું ગૌરવ સ્વંમજી શંકતી નથી. ગાયકવાડે ગુજરાત દબાવ્યું અને આટલાં વર્ષ થયાં હજી પણ દક્ષિણીઓ ગુજરાતી પ્રજાના શુભો જાણી શક્યા નથી અને જ્યાં સુધી હમે જીતનાર એ મિથ્યાલિમાન હેમના મગજમાં રહેશે ત્યાં સુધી એઓ જાણી શકનાર નથી. હજી પેશ્વાઈ બુદ્ધિ પૂરા સો વર્ષ થયા નથી, હજી હમે હિન્દુસ્તાન ઉપર અમલ કરનાર એ વિચારો હેમના મગજમાં તાબ છે. મહારાષ્ટ્રમાં પણ સુસ મનુષ્યો આપણે માટે હલકો મત ધરાવતા હોય એમ હમને લાગતું નથી. ગુજરાતી પ્રજા પ્રત્યે કેટલીક વખત દક્ષિણીઓ “બુલુ, નેલહું, મવાલ” હેવા તિરસ્કારયુક્ત શબ્દો વાપરે છે તે વિષે * મહારાષ્ટ્રીયાંસ દશાત એ નામના લેખમાં રા. દામોદર હેમના નિર્દોષોને ઠપકો આપી શિખામણ આપે છે કે જ્યાં સુધી આ મિથ્યાલિમાન ગયું નથી ત્યાં સુધી ઉત્તરિ અશક્ય છે. રા. ઠાકોર પૂનામાં રહે છે અને દક્ષિણીઓથી ઘેરાયલા હોવાને લીધે ગુજરાતને માટે હાવા હલકા હલકા શબ્દો વારંવાર કાને અથડાવાથી હેમની પણ એ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે ગુજરાત ગાડી છે, અને એ માન્યતા હેવી તો દહ થઈ ગઈ છે કે દક્ષિણ જ નહિ પરંતુ હિન્દ સમસ્ત આપણને નમાલા ગણે છે એમ કહેવાને પોતે તૈયાર થઈ ગયા છે. ગુજરાતીઓનો મહોટામાં મહોટો શુભ દીનતા છે, અને ‘ગાડી ગુજરાત, આગુસે લાત ચોર પીછુસે’ ખાત’ એ કહેવત આ શુભની પ્રતીતિ કરાવે છે. આ શુભ રા. ઠાકોર દોષ રૂપે જીવે છે.

રા. ઠાકોરનાં સૂત્રો સત્ય છે પણ તેના પ્રયોગ દૂષિત છે. ‘નેતા, સાધન, અને પ્રજા ત્રણેના સુસ યોગ વગર નેતાઓનું નેતાપણું એળે જાય છે’ આ મહાન સૂત્ર-દેશકાલથી અનધિત છે. પરંતુ આપણા નેતાઓનું નેતાપણું એળે ગયું છે? અને ને કેટલાક કહેવાતા નેતાઓ સફળ ન થયા હોય તો તે સાધન અને પ્રજાના પીડબળ વિના? એક મહાન રાજનીતિજ્ઞ કહે છે કે ‘The decisive sign of the elevation of a nation's life is to be sought among those who lead.’ નેતાનો આધાર પ્રજા કરતા પ્રજાનો આધાર નેતા ઉપર વધારે છે. નેતા શબ્દમાં જ પ્રજાનું પીડબળ મેળવનાર એ લાવ સ્પષ્ટ છે, માટે ને નેતાઓ નિષ્ફળ નીવડે તો પ્રજાનો દોષ ઘણે થોડે અશે છે. તે ઉપરાંત એટલું પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જે પ્રજા નેતાઓની ગાડીઓ એવે તેજ પ્રજા પીડબળ આપે છે એમ કહેવાય નહિ. આપણા ગુજરાતીઓમાં એ પ્રકારનો ધાધળીઓ સ્વભાવ જ બહુ થોડો છે.

રા. ઠાકોર માને છે કે આપણામાં આરંભાયેલી સંસ્થાઓ અને આચાર પ્રવાહોનો ઇતિહાસ ઘણો જ ખરાબ છે. "કેટલાક આકાંક્ષે કે અકાવતી ભોંયમાં કે અણુભણે હાથે કરેલી વાવણીની માફક ઊભા જ નહિ; કેટલાક હારીને તણ દેવાયા; કેટલાક 'મરૂં મરૂં' થતાં જો નણ વર્ષે પાછા કંઈક જીવતા દેખાય એ દશામાં છે. કેટલાક કાગળ ઉપર જીવતા છે કેટલાકનું તેજ ધીનત પ્રદેશનું નકલિયા જ છે; અને કોઈ કોઈ જીવતા છે અને પોતાનું કામ ચલાવ્યા કરે છે, તથાપિ પ્રજાના દૈવત અને આદર મેળવી શકતા નથી હોવી વિચિત્ર સ્થિતિમાં છે."

જે સંસ્થાઓ પડી લાંગી અને જે હાલ મૃતપ્રાય અવસ્થામાં છે તે પૈકી હુમણે કેટલીકનાં નામ આપ્યાં હોત તો એ વિષે વિવેચન સુલભ થાત. દરેક સંસ્થા ચિરંજીવ રહેવી જોઈએ હોવા કાંઈ નિયમ નથી કેટલીક સંસ્થાઓ તત્કાલીન હોય છે જે પોતાનું કાર્ય કરી સમય બદલાતા ધીરે ધીરે લય પામે છે, કેટલીકમાં પ્રસંગાનુસાર ફેરફાર કરવામાં આવે છે અથવા હેમની જરૂરિયાતે વધારે ઉપ-યુક્ત સંસ્થાઓ નીકળવાથી તેઓ નિરૂપયોગી થઈ જાય છે, અને સમાજ તે તરફ ઘેરઘેર ફરે છે. આ નિયમો ફેરફાર એ સમાજની પ્રગતિની નિશાની છે. કાળને પ્રતિ-કૂળ થઈ ગયેલી જૂની સંસ્થાઓ અને આચારપ્રવાહો ટકાવી રાખવામાં અર્થ અને બુદ્ધિનો વ્યય કરવો એ પ્રગતિની આડે આવવા જેવું છે. આ દૃષ્ટિથી ગુજરાતની સંસ્થાઓનું અવલોકન થયું હોય તો સ્પષ્ટ માલૂમ પડે કે ઉપયુક્ત સંસ્થાઓ ટકાવી રાખવામાં ગુજરાત હુમેશાં તત્પરજ છે પરંતુ રા. ઠાકોરને ગુજરાતમાં જે કાંઈ છે તે નિર્મીત્ય લાગે છે. આપણે ત્યાં જે ખાનગી હાઈસ્કૂલો છે તે ઠમાણીને માટે, અને ધીરે ધીરે પ્રાન્તની ઉન્નતિને માટે છે એ ન્યાય, તર્કના નવીન મિદાન્તો વડે ઉપજાવી કાઢ્યાં છે ગુજરાત કોલેજ સરકારને આપી દેવી પડી હેમાં ગુજરાતની ગાડાઈ કે તેના કાર્યવાહકોની કાર્યદક્ષતાની ઉણપ? લાયકીવાળા ગુજરાતીઓ હિન્દ સેવક સમાજમાં જોડાયા છે. અરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીને સ્વયંસેવકો મળ્યા છે. છતાં પણ રા. ઠાકોરને ગંભીર શંકા રહે છે કે (સૂરત) કોલેજને માટે આત્મભોગ આપનાર માણસો મળી શકે કે કેમ? અને કદાચ મળ્યા તો હેમની ખાતરી છે કે લહડી લહડીને જૂઠા પડવાનાજ મંત્રાઓના કાર્યવાહકોમાં લહડવાડય એકલા ગુજરાતમાં જ થાય છે? મતલબ પડેયે લહડવું એતો માનુષી સ્વભાવ જ છે. ટેક્ષન એજ્યુકેશન સોસાયટીમાંથી છૂટા પડી વખતનું દિલકનું નેણ પાનાનું રાજીનામું હેમને યાદ હશે જ. પૂનાની સાર્વજનિક સભામાં ફાટફૂટ પડી પરિણામે હેમાથી ટેક્ષન સભા ઉદ્ભવી અને જન્મે લગભગ મૃતપ્રાય અવસ્થા ભોગવે છે. આટલા માટે કંઈ મહારાષ્ટ્રી પ્રજામાં સંઘ શક્તિ નથી એમ કહેવાય નહિં. રા. ઠાકોરના મનથી સ્વયંસિદ્ધ છે કે ગુજરાત ગાંડી છે એટલે હેમને કહીયે કે અમદાવાદના સમસ્ત ગુજરાતી પૈસા ફંડમાંથી આઠ નિશાળો ચાલે છે તો તેઓ કહેશે કે પૈસા ફંડતો દક્ષિણનું નકલિયા છે. સુરતની સાર્વજનિક શાળાને માટે એઓ કદાચ એમ કહેશે કે એતો અસુક વ્યક્તિના આત્મભોગથી જીવે છે. ગોક્ષ્ણદાસ તેજપાળ બોર્ડિંગ જેવી નમુનેદાર સંસ્થા જે આશરે ચાલીશ વર્ષ થયાં ચાલે છે હેને માટે એમ કહેશે કે એતો શેઠ પંચા આપ્યા માટે. આમ દરેક વિજયી સંસ્થાનેમાટે કાંઈ પણ કારણ આપી શકાય. હુનિયાના

એકે ભાગમાં હેવી સંસ્થા તો લાગ્યે જ હશે કે જેને સર્વમાન્ય ટેકો હોય. જ્યાં આત્મભોગી લાયક નેતા છે ત્યાં સાધન અને પ્રગતિનો સુસંયોગ થયોજ છે. પણ એ કબુલ કરવાને રા. કાકોર રાજી નથી. આપણી સંસ્થાઓની પરિસ્થિતિને લગતું હેમતું વાક્ય એક ઉપલક્ષ્યાને છાજે, વિચારશીલને નહિ. કદાચ એમ પ્રશ્ન થશે કે આપણે ત્યાં ફરગસન કોલેજ જેવી અથવા કંઈના વિધવાશ્રમ જેવી સંસ્થા નથી. આ વાત સત્ય છે, પણ તે સાથે એ પણ વિચારવાનું છે કે અત્યાર સુધી આપણે હેવી સંસ્થાની જરૂર હતી? ફરગસન કોલેજનો મુખ્ય હેતુ દક્ષિણના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને કેળવણી આપવાનો હતો, સરકારી કોલેજમાં ભણતર મોંઘું પડતું, અને તેથી દક્ષિણને હાવી સંસ્થાની ખાસ જરૂર હતી. ગુજરાતમાં, વડોદરામાં અને અમદાવાદમાં થોડી શ્રી વાળી કોલેજો હતી, હેમાં જગ્યાની તગી નહોતી, તો પછી એ સ્થિતિમાં નવી કોલેજ ઉઠાડવાની જરૂર ખરી? હવે જરૂર પડી છે ત્યારે અળવળ શરૂ થઈ ગઈ છે અને ઉઘડશે જ. અને હેમાં ગુજરાતને ગાડી માનનારને જ વિશ્વાસ નથી વિધવાશ્રમનો પણ હેવોજ ઇતિહાસ છે. ગુજરાતની વિધવાઓની સ્થિતિ સારીતો નથીજ, પણ મહારાષ્ટ્રની વિધવાઓની સ્થિતિ વધારે ખરાબ છે. અને હજી પણ વનિતાવિશ્રામ અને સેવા-સઠન જેવી સંસ્થાઓ જેટલે અંશે કેળવણી પ્રચારમાં સફળ નિવડી છે તેટલે અંશે વિધવાશ્રમો તરીકે નિવડી નથી અનેક દુકાળો પછી ગુજરાતમાં અનાથ બાળકોની સંખ્યામાં વધારો થતો ગયો અને હેની સાથે અનાથાશ્રમોની સંખ્યા વધતી ગઈ છે, અને હેમની કારકિર્દી અજાણતી છે. માત્ર આપણી કાર્યપદ્ધતિ શાંત છે જે કાર્યો ધાય હોના બાલુગા કૂકરની ટેવ નથી, અને જ્યાં સુધી એ કૂલણુશી વેડા આપણામાં આવ્યા નથી ત્યાં સુધી આપણે આપણી પ્રગતિ વધારે સારી અને દૃઢ રીતે કરી શકીશું.

આપણા નેતાઓ જ જૂઓને, સધળા શાત! દાદાભાઈ નવરોજીનો ઉદ્દેશ માર્ચલોમ પ્રગતિનો હતો અને હાલની સમસ્ત હિન્દની પ્રગતિ હેમણે વાળેલા વિચાર પ્રવહ પ્રમાણે જ વહે છે હેમની પ્રવૃત્તિ જ વિલાગી નહોતી, હેમને મળેલું માન પણ નર્વહિન્દી છે. મહર્ષિ ગાંધી એક ખરેખરા ગુજરાતીજ છે; ગુજરાતને જેમ ભુડી ધાધળ પમદ નથી તેમ હેમને પણ નથીજ. છતાં પણ એમતો નજ કહી શકાય કે હેમની કદર ગુજરાતમાં ઓછી થઈ છે ગુજરાતમાં એઓ મહારમાં મનાય છે. શું ઉદાગ કે શું વિનીન ગમે તે પક્ષના મનુષ્યોને હેમના પ્રત્યે ગાન છે. છતાં પણ પોતાના રાજગમાં ભરાયલી ધૂનને સત્ય માની, હેના પ્રતિપાદનાર્થે આમ સત્યનો અનાદર કરી ગુજરાતને માથે ગાડપણ માથે દ્રોહનું કલંક મૂક્યું રા. કાકોર જેવા ઇતિહાસજ્ઞાતાને યોગ્ય નથી. હેમને શું કરે તો ગુજરાતે હેમની કદર કરી કહેવાય? હેમના આશ્રમને ગુજરાતે વધાવી લીધો છે, ગુજરાતે હેમને પૂજ્ય સ્થાને સ્થાપ્યા છે. અરૂં છે કે ગુજરાતમાં આર્યસમાજના સ્થાપક દયાનંદ અસ્તવતીની અસર ઘણી થઈ નથી; ઘણા સુર અને સુશિશિન મનુષ્યો આર્યસમાજ ધયા નથી સ્વામીએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર ગુજરાતને ગદલે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન પસંદ કર્યું હેમાં ગુજરાતની ગાડાઈ કે સ્વામીજીનો અથવા સ્વામીજીના સિદ્ધાન્તોનો હોય? એઓ ગુજરાત છોડી ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં ગયા, વિદ્યા

મ પાદન કરી, તુલન સિદ્ધાન્તો બાંધી, હેનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં પ્રચાર કરવાનો પ્રારંભ કરી, ગુજરાતમાં આવ્યા. ગુજરાતે હેમનું કહેવું માન્યું; પણ દક્ષિણમાં તો પૂનામાં જ હેમને હેવો આવકાર મળ્યો કે ત્યાં પાછા ફરવું પ્રશ્નું તો યા ઉપરથી એમ કહી શકાય કે દક્ષિણ કોઈની કદર કરી શકતું નથી? ગુજરાત ભકિતમાર્ગી છે અને શુદ્ધ અથવા મિશ્ર ભકિતમાર્ગ પ્રવર્તકો ગુજરાતમાં પૂખ્ત છે. શ્રી સહજન દરવાખી દરથી આવ્યા પરંતુ ગુજરાતે હેમનો આદર કયો, પ્રાર્થના સમાજ બાળામાંથી આવી પણ હેનો શુદ્ધ ભકિતમાર્ગ ગુજરાતે સ્વીકાર્યો છે. છતાં પણ હેને બેકદર કેમ કહી શકાય? કંવ નર્મદને હેના વખતમાં અનેક વિટમ્બણાઓ પડી, હેની જોડેથી હેવી કદર થઈ નહિ, પણ ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે કે સાહિત્ય અને સંસાર સુધારો એ બે હેવા કાર્ય હોતો છે કે હેમાં કીર્તિ જલદી મળી શકે નહિ અને ખાસડાં પણ ખાવાં પડે ઘણાને જીવંત દશામાં એ કીર્તિ લોગવવાનું જાનતું જ નથી; પરંતુ નર્મદની કદર હજી પણ થઈ નથી એમ કહેવાય નહિ; હેનું ચાલક બળ હજી પણ ગુજરાતનાં સમાજ અને સાહિત્યને આગળ વધારે છે. ગુજરાતને કમનસીબે અંબાલાલનો બુદ્ધિપ્રભાવ પૂર્વાવસ્થામાં ન્યાયમંદિરમાં અને ઉત્તરાવસ્થામાં મિલો કડાડવામાં વપરાયો, છતાં હેમના બુદ્ધિપ્રભાવની કદર થવાથી જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા પ્રમુખનું માન લોગવવાનું હેમને મળ્યું. હેમની બુદ્ધિનો જે અંશ ગુજરાતની પ્રગતિની પ્રવૃત્તિમાં વપરાયો છે તેને માટે આટલે વર્ષે પણ ગુજરાતના પાદનગર અમદાવાદનું એક બહીરું પત્ર હેમને મોકલે છે. અને લખે છે કે "The promoters of this fund (Samast Gujarati Pains Fund) learnt their first lessons in social service from Dewan Bahadur Ambalal, to whom the credit of originating free night schools for factory workmen is due." ગોવર્દનરામના કદપના વૈભવને માટે ગુજરાતમાં બે મત લાગ્યે જ હશે, હેમની પુત્રણ જેવી નવલકથા સ્ક્રમ્બલ અથ્ચસ્ક્રમ્બલ સંજ્ઞા વાચે છે સરસ્વતીચંદ્રનું નામ નવાજીતો સુશિક્ષિત મનુષ્ય ગુજરાતમાં લાગ્યે જ હશે. હેમની અસર ગુજરાતના સાહિત્ય ઉપર થઈ છે અને તે શી છે તેની સાહિત્યપ્રેમી ઠાકોરને માટે યુનસ્ક્રિપ્ટ કરવાની જરૂર નથી. ગોવર્દનલાલ સમાજના નેતા નહોતા. હેમણે સાહિત્ય શિવાય બીજામાં માથું માર્યું નહોતું જે હેમને મળવાનું હતું તે તો મળ્યું જ છે. હેમની જે અસર ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર થવાની તે થઈ છે છતાં પણ રા ઠાકોર શા ઉપરથી કહે છે કે "હેમનાથી મળવો જોઈ તો લાલ નથી ગુજરાતને મળ્યો કે નથી હિન્દને મળ્યો." હામાં વાદપટ્ટતા વગર બીજું કંઈ છે?

સાધનને માટે તો રા. ઠાકોર જ કહે છે કે "દેશપ્રેમાના કાર્યોને માટે જે સાધનો જોઈએ તે ગુજરાતમાં નથી એમ પણ નથી. દક્ષિણને પોતાની સંસ્થાઓ અને ક્રિયાપ્રવાહોને માટે જે સાધનો જોઈએ છીએ તેનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતમાંથી જ મળતો આવેલો છે અને હજીએ મળતો બધ છે." ગુજરાતની ઉદારતા અને મનનું રહેઠાણ પણ રા ઠાકોર આડકતરી રીતે કબૂત્યું છે તેથી

ગુજરાત હેમનું આભારી છે. પરંતુ તે સાથે હેમનો એમ ગર્ભિત આક્ષેપ છે કે ગુજરાત પોતાને માટે કાંઈ કરતી નથી. હામા સત્ય છે કે હેમ તે તપાસીએ. હમણાંજ ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીને આજુબજેવા ન્હાના ગામે રૂપીયા ત્રીસ હજારને આશરે, હાઈસ્કુલ કાઢવાને સોંપ્યા તે જાણીતું છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને હસ્તક અનેક કેળવણી ફંડો, ગુજરાત માહિત્ય પરિષદ ભંડોળ, અનેક લાયબ્રેરીઓ, અનાથાશ્રમો, પાજરાપોળ્યો, અને વનિતાવિશ્રામને મળેલી મહોટી મદદો વગેરે રીતે ગુજરાતીઓએ ગુજરાતને થોડું આપ્યું નથી, અને તે ઉપરાંત બીજાઓને ગુજરાતે જેટલું આપ્યું છે તેટલું બીજાઓે ભાગ્યે જ આપ્યું હશે. કલકત્તા યુનીવર્સિટીની વાર્ષિક રૂ. ૧૦૦૦૦) દસ હજારની પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ્ર સ્કોલરશિપ એક ગુજરાતીની છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની ગરગડ વખતે ગુજરાતે સ્વાર્થત્યાગી મનુષ્યોનો અને ધનનો મહોટો ભોગ આપ્યો છે. બંગાળામા બાકુરાના દુકાળ વખતે ગુજરાતે ફંડ ઉઘાડ્યું હતું. શું હામા ગુજરાતની દેશભક્તિ અને સ્વાર્થત્યાગ નથી? હાવી રીતે પૈસાની મદદ અન્ય પ્રાન્તને કરવી એ ઉત્તતિસાધક નથી? અને આપણે બીજા પ્રાન્તોને મદદ કરી શકીએ એમ નથી? આપણે કાંઈ “ધરનાં છોકરા ઘંટી ચાટે અને ઉપાધ્યાયને આટો” એમ કરતા નથી, આપણે આપણી સંસ્થાઓને મદદ આપીએ છીએ અને અન્ય પ્રાન્તોને માટે પણ આપીએ છીએ ખરૂં છે કે “પ્રાન્ત પ્રાન્તની શક્તિ અને ઉત્તતિની ખીલવટ ઠારા જ અને તેની સાથે સાથેજ આખા હિન્દની ખીલવટ સંભવિત છે” પરંતુ તે સાથે આ સૂત્રના પ્રયોગ વખતે ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણા દરેક પ્રાન્તની પ્રધાન શક્તિ કેટલાક સ્વયંગોને લીધે જુદી જુદી છે એટલે આખા હિન્દની ખીલવટ માટે અન્યોન્ય આશ્રય લેવોજ પડશે. આપણા ગુજરાતની શક્તિ ઔદ્યોગિક પ્રવાહમાં વહી છે. આખા હિન્દની ચાતુર્વર્ણમાં આપણે વૈશ્ય છીએ તો તે દિશામાં આપણી પ્રવૃત્તિ ગરાગર છે કે નહિ તે ખાસ જોવાનું છે. આપણું ધન આપણા અને અન્ય પ્રાન્તોની ઉત્તતિ માટે વપરાય છે તે ઉપરથી એમ કહી શકાય ખરૂં કે આપણે આપણી ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિમાં આગળ વધીએ છીએ ખરા; નહિ તો હાવી રીતે વાપરવાનું ધન કયાથી હોય? બીજી શક્તિઓ ન કેળવેલી એમ મહારૂં કહેવું નથી, પરંતુ આપણી પ્રધાન શક્તિને વધારે કેળવવાથી અને સંજોગોને અનુકુળ થાય હેવું કરવાથી વધારે ફાયદો થવાનો સંભવ છે. સાર્વભૌમ હિન્દી પ્રવૃત્તિઓને મુખ્ય ગણનારા, રા. કાકેર કહે છે તેમ આપણા પ્રાન્તમાં બીજા પ્રાન્તો કરતા વધારે દેશભક્તો હોય તો આપણા અંતિમ હેતુ—સાર્વભૌમ દેશાભિમાનની દિશામાં આપણે બીજા પ્રાન્તો કરતા વધારે આગળ વધેલા કહી શકાય ખરૂં, કારણ મહેં ઉપર ગતાવ્યું તેમ આપણા સાધનો આપણા પ્રાન્તને માટે વાપરવામાં રા. કાકેર ધારે છે એટલા જોરકાર તો આપણે નથી જ.

ગુજરાતીઓમાં પ્રજાપણું નથી—આ એક બીજા આક્ષેપ આપણા ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે. આ આક્ષેપ ઉપર વિચાર કરતા મહેલાં પ્રજાપણું એટલે શું તેનો વિચાર કરીએ. Vico (વિકો) પ્રજાપણાની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે કરે છે:—
“Natural society of men who by unity of territory, of origin,

of custom and of language are drawn into community of life”
 મિલના મત પ્રમાણે ભાષા, ધર્મ, રીત્યરિવાજ, પ્રજાપણાને મજબૂત આપે છે
 પણ તે ન હોય તો પ્રજાપણાને બાધ આવતો નથી. દાખલા તરીકે સ્વિટ્ઝરલેન્ડ
 એ દેશના બુદ્ધા બુદ્ધા ભાગની ભાષા અને ધર્મ બુદ્ધ છે. વળી આખો દેશ એક જ
 જાતથી વસાયેલો નથી. છતાં પણ હેમનામા પ્રજાપણાની ભાવના મજબૂત છે.
 અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડના રહેવાશીઓની ભાષા એક છે, છતાં પણ તેઓ એક
 પ્રજાપણાથી જોડાયેલા નથી. મિલના મત પ્રમાણે તો પ્રજાપણાનું મુખ્ય અંગ એ છે
 પ્રજાપણાની શ્રદ્ધાથી જે પ્રજા એક રાજ્યછત્ર નીચે હોય તો જ જોડાઈ શકે.
 ગુજરાતમાં દેશી રાજ્યો ઘણાં છે અને એ રાજ્યની પ્રજા તે બ્રિટિશ સલ્તનત
 નીચેની પ્રજા સાથે જોડાઈ શકે નહિ અને હેમને બ્રિટિશ પ્રજાની રાજકીય ચળ-
 વળમાં કંઈ સ્વાર્થ નથી. એઓની ચળવળ સ્વાભાવિક રીતેજ બુદ્ધી હોય ભાષાની
 ઉત્પત્તિમાં અને સામાજિક ચળવળમાં બધા ગુજરાતીઓ એકજ છે ગુજરાત
 વર્નાક્યુલર સોસાયટીમાં લાઈફ મેમ્બર દરેક રાજ્યના માણસો છે સાહિત્ય
 પરિષદમાં બધા સારો ભાગ લે છે. આજ સુધીની હેની બેઠકોમાં એક બેઠક વડોદરામાં
 થઈ હતી. ગાયકવાડી, ઇડરિયા, કચ્છી વગેરે ગુજરાતી ખરા, પરંતુ અમુક હંફ સુધી જ.
 માવવાડી ગુજરાતી ખરા ? હેમની ભાષા અને રીત્યરિવાજ આપણા કરતાં જૂઠા છે
 અમદાવાદી, સુરતી, ચરોતરી, વાણિયા, બ્રાહ્મણ આ લેલ સ્થાન અને શક્તિ
 પરત્વે છે, પણ તે પ્રજાપણાને બાધક હોય એમ હમને લાગતું નથી. શક્તિ લેલ
 બધા પ્રાંતોમાં છે અને હેની ખરાબ અમર તો આખું હિન્દ સહન કરે છે તો
 ગુજરાતમાં જ એ લેલ છે એ પ્રમાણથી ગુજરાતને ગાડી કરાવવી એ ન્યાય નથી ?
 દક્ષિણમાં દેશસ્થ, કોંકણસ્થ અને ઠરાડા, તેમજ પરણ, શેણવી અને મરાઠા,
 કણાટકમાં લિંગાયત અને બ્રાહ્મણ, બગાળામાં પૂર્વબંગાળી, પશ્ચિમબંગાળી અને
 ઈરીયા, બ્રાહ્મણ, કાયસ્થ અને વૈદ્ય, હાવા દરેક પ્રાંતના લેલો ગુજરાત કરતે
 ઉતરતા નથી. કણાટક કોલેજ સ્થાપવાની હાલની હીલચાલમાં બ્રાહ્મણ અને
 લિંગાયત વચ્ચેનો અઘરો વર્તમાનપત્રોના વાંચકને વિદિત હશે જ. મદ્રાસમાં
 બ્રાહ્મણ અને શૂદ્રોનો અઘરો તો એટલો સુપ્રસિદ્ધ છે કે તે વિષે અધિક લખવાની
 જરૂર નથી. ત્યાંતો ખ્રિસ્તીઓમાં પણ બ્રાહ્મણ અને શૂદ્ર હેવા બે મ્હોટા લેલ
 છે. ગુજરાતમાં હાવા લેલથી કેટલાક અસ મનુષ્યો વચ્ચે કદાચ વૈમનસ્થ હિપ્પન
 થતું હશે પણ માર્વજનિક કાર્યો-પછી તે રાજકીય હો અથવા સામાજિક-લેમાં
 હાવા લેલભાવ બૂઝી જવાય છે. થોડા સમય પર અમદાવાદમાં ભરાયલી રાજકીય,
 સામાજિક, અને કેળવણી પરિષદોમાં ગુજરાતના દરેક વર્ગે ભાગ લીધો હતો અને

* When the sentiment of nationality exists in any force there is a prima facie case for uniting all the members of the nationality under the same government.

સ્થાન અથવા જાતિભેદને લીધે હેમા ભાગ નહિ લેનારા અને મદદ નહિ કરનારા હુમારા સામાજિકતામાં આવી નથી આપણી મંધ શક્તિ અને પ્રજાપણની હયાતી છે એ ખતાવવાને આ પરિષદો કરતાં વધારે પુરાવાની જરૂર છે ?

“દક્ષિણમાં વમતા ગુજરાતીઓ પ્રથમ દક્ષિણી અને પછી ગુજરાતી છે;”—રા. ઠાકોરના આ વિધાનને હું મંજૂરતા આપતા નથી. લાખા કાળના દક્ષિણીઓના મંળાંધથી હેમનામાં કેટલાકે દક્ષિણી આચારવિચાર પ્રવેશ પામ્યા હશે અને આસપાસના સંયોગોની અસર થાય એ પણ સ્વાભાવિક છે. પણ હેમને પૂછશે કે હેમને કોણ ? તો જવાબમાં “હેમે ગુજરાતી” એમ કહેશે નહિ કે “દક્ષિણી” કે “દક્ષિણી ગુજરાતી.” હેમના ઘરની ભાષા ગુજરાતીજ છે, હેમના હિસાબના ચોપડા ગુજરાતીમાંજ લખાય છે, હેમનાં ધોરણોનો ખેરવેશ પણ ગુજરાતીજ છે. હેમનામાના ઘણાખરા લગ્ન વગેરે શુભ કાર્યો ગુજરાતમાંજ કરે છે. જાગણી લોકો બિહારમાં આવી વસેલા ઘણા છે અને અને તેઓ તો પોતાનાં શુભ કાર્યો વગેરે બિહારમાં કરે છે અને જાગણનું દર્શન કર્યા વગરજ જાગણી કહેવડાવે છે. આથી ઉલટું મદ્રાસ વગેરે પ્રાંતમાં જઈને વસેલા ગુજરાતીઓ ગુજરાતી રહ્યા છે ગુજરાત સાથે સંબંધ રાખે છે. લગભગ ત્રણસે વર્ષ ઉપર ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વસેલા કેટલાક નાગર કુટુંબોનો ખેરવેશ અને ભાષા ગુજરાતીજ છે. હજી પણ તેઓ માહ્યમાહ્ય અથવા ગુજરાત સાથેજ સંબંધ રાખે છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ પ્રત્યે એઓને માન અને હેને માટે અભિમાન છે. આ ગુજરાતનું પોતાના જાળકો-પરદેશ ગયેલા જાળકોને માટે આકર્ષણ શક્તિ નહિ તો બીજું શું ? આ ગુજરાતીઓનો માતૃભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ નહિ નો બીજું શું ? આ હેમની સ્વભાષાનું અભિમાન નહિ તો બીજું શું ? હાવુ છતાં પણ ગુજરાત ગાડી ! —

વળી રા. ઠાકોર લખે છે કે “જાગણમાં સુસલમાનો લાખો છે અને હેમનો મોટો ભાગ ખેલા જાગણી છે અને પછી સુસલમાન છે” આ વિષે વધુ કંઈ નહિ લખતા હું એટલું જ કહીશું કે વસ્તુસ્થિતિ તેમ નથી. રા. ઠાકોર જાગણના નિકટ મંળાંધમાં આવી સ્વાતુન્નવ મેળવે તો હેમને માલૂમ પડશે કે ગુજરાતમાં હિન્દુ સુસલમાન વચ્ચે જે ભ્રાતૃભાવ છે તેટલો બીજા કોઈ પણ ભાગમાં જણાતો નથી. આ ભ્રાતૃભાવના એક તાબા દાખલાની નોંધ લઈએ. આર્યનૈતિક નાટક સમાજના હિન્દુ મેનેજર રા. ચક્રભાઈએ સુજાઈની એક સુસલમાન સંસ્થાને મદદ કરવાને એક નાટક લખવી હેતુ કુલ ઉત્પન્ન આશરે દશ હજાર રૂપિયા એ સંસ્થાને ભેટ આપ્યા. વળી પ્રજાપણનો આપણો ઉદ્દેશ સમગ્ર હિન્દની એક હિન્દી પ્રજા બને એ છે અને એ ઉદ્દેશ મિદ્ધ કરવામાં, ગુજરાતી, દક્ષિણી, જાગણી, વગેરે ભેદભાવ ભૂલી જવાય હેતુ વલણ સમગ્ર પ્રજાને આપણે એ આપણા નૈતાઓને સુખ્ય ધર્મ છે. અને ગુજરાત પોતાનું ધન સમગ્ર હિન્દની પ્રગતિ માટે વાપરી એ મહાન ધર્મ પાળવામાં પ્રથમ સ્થાને છે જ્યાં સુધી હાવા પ્રાન્તિક ભેદભાવ પ્રધાન રહેશે ત્યાં સુધી આપણું ક્ષેત્ર

અસાધ્યજ રહેશે અને સ્વરાજ્યના હુકે માગવાને માટે આપણા પ્રયત્નો વ્યર્થ જશે. અને મિલના વિચાર* પ્રમાણે આપણે એ હુકે મેળવવાને લાયક થયા નથી એમ કહેવાય.

આપણી શારીરિક યોગ્યતાના વિષયમાં રા. ઠાકોરે મારેલા ચાળકાની અસર ગુજરાત ઉપર થાય હેતુ દરેક ગુજરાતી ઇચ્છે જ. કર્વેના મહિલા વિશ્વવિદ્યાલયની હિન્દ ઉપર અને મુખ્યત્વે કરીને ગુજરાત ઉપરની અસર ઉપર દર્શાવેલા રા. ઠાકોરના વિચારો, પાર્ટનગરને માટે કરેલી લાખી ચર્ચા અને કેળવણી ઉપરના અંગાલાલભાઈના વિચારોનું ટાંચણ મનન કરવા લાભક પણ અરથાને છે. પ્રધાન વિષય સાથે સંબંધ બહુ થોડો છે. આ લેખ સાચણ તરીકે જ સફળ છે.

પ્રગતિ કહો ને કહેવી એ વિષે હાલમાં કાંઈક વિચિત્ર પ્રકારના વિચારો જનસમાજમાં પ્રસરેલા છે. કોઈક ધાર્મિક વૃત્તિઓ કેળવવામાં જ પ્રગતિ માને છે, અને કોઈ માત્ર રાજકીય ઉદ્દાપોદમાં જ હિન્દી પ્રજાને ઘણો મોટો ભાગ ખીળ વર્ગનો છે, અને જે પ્રાંતમાં રાજકીય ચળવળ વધારે તે પ્રાંતની પ્રગતિ વધારે હોવો અભિપ્રાય બાંધે છે રાજકીય ચળવળ એ પ્રગતિનું એક આવશ્યક અંગ ખરૂં પણ ખીળનું અંગ પણ તેટલા જ જરૂરનાં છે. આ કાળમાં તો એક દેશનો ઔદ્યોગિક વિકાસ રાજકીય વિકાસના જેટલો જ મહત્વનો છે. એ વિકાસમાં આપણે કેટલા વધ્યા છીએ તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે કોમળતું ધરણું રહેતું નથી. અંગાળાએ સ્વદેશી ચળવળ શરૂ કરી પરંતુ સ્વદેશી માલના પ્રદર્શન સરીખો સ્વદેશી રેટર્સ કાઢવાને તો ગુજરાતીઓ જ આગળ વધ્યા. અત્યારે મુંબાઈમાં સ્વદેશી ચીજો મેળવવાની જે સગવડ છે તે હિન્દના ખીળ કોઈ પણ ભાગમાં નથી. દક્ષિણી બ્રાહ્મણો પ્રસંગ આવ્યે ક્ષત્રિય થયા પણ વૈશ્ય થઈ શક્યા નથી. અંગાળીઓ બ્રાહ્મણ રહ્યા, હાલમાં ક્ષત્રિયનું સૈદ્ય હેમનામાં આવવા માડયું છે પરંતુ વૈશ્યનું હજીપણ હેમનામાં ક્યારે આવશે તે કહી શકાતું નથી ગુજરાતમાં તો બ્રહ્મત્વ, ક્ષત્રિયત્વ અને વૈશ્યત્વ બુદ્ધે બુદ્ધે પ્રસંગે, સમયાનુસાર, ખીલ્યું છે અને ખીલશે જ. હાલ વૈશ્ય થવાની જરૂર છે, રાજકીય ચળવળને પૈસાની મદદ જોઈએ જ અને તે વેપારના વિકાસ વિના શક્ય નથી.

કેળવણીના વિકાસમાં પણ આપણે કોઈ રીતે પછાત નથી. આપણા ગુજરાતના એક એ અગત્યનાં રાજ્યમાં ફરજિયાત અને મફત કેળવણી શરૂ થઈ છે. શ્રીમત ગાયકવાડ સરકારની યુસ્તકશાળાઓ માત્ર હેમના રાજ્યમાં જ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતની પ્રગતિમાં અગત્યનો ભાગ લજવે છે. પ્રમાણમાં, ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલા ગુજરાતીઓ પણ થોડા નથી. આપણી પ્રગતિ ઉપર યુસ્તક લખી શકાય એમ છે. પણ, દુઃખમાં, આપણે નિરાશ થવાનું નથી, અને હિન્દ સમસ્તને હમે ગાંડા છીએ એમ કહેવાની જરૂર નથી.

* One of the strongest hindrances to improvement after a rather advanced stage is an inveterate spirit of locality.

Mill's Representative Government,

હું કાંઈ એમ કહેવા નથી માગતો કે આપણે પૂર્ણ છીએ. વિશ્વમાં સંપૂર્ણ શું છે? પણ આપણે નિરાશ થવાનું કારણ તો નથી જ. આપણે હિન્દની બીજી પ્રજાઓ કરતાં ઉતરતા નથી, આપણે ગાંડા નથી. આપણે ધાંધળીયા નથી અને તેથી જ હેવા સ્વભાવનાઓને આપણે ગાંડા લાગીએ. પરંતુ જ્યાં સુધી આપણામાં એ ધાંધળીઓ સ્વભાવ આવ્યા નથી ત્યાં સુધી આપણે શાન્ત ચિત્તે, કળે કળે, કાંટાળી વાડ વટાવી સૌન્દર્ય સ્થાનમાં પ્રવેશ કરીશું. બીજાના ગુણ હેવા, બીજા પ્રાતોના અનુભવોમાંથી સાર ચક્રણ કરવો; પરંતુ હેમના ગુણ સાથે દોષ ન આવે, હેમાં સાવધાન રહેવું ઉતાવળ કરીશું તો કપડાં કાંટામાં ભરાશે, શરીર ઉઝરડાશે અને લક્ષ્યસ્થાને પહોંચતા વાર લાગશે.

પ્રિય વદ નંદવરરાય મેહુતા.

હિન્દના ઇતિહાસનો મહારો અર્થ.

જ્યારે હિન્દના ઇતિહાસના પ્રથમ અંકનો પડદો ઉપડે છે ત્યારે આર્ય અનાર્ય વચ્ચે ચાલતો એક મહા ભયંકર વિગ્રહ આપણી નજરે પડે છે. આ વિગ્રહના પ્રથમ ભેસથી આર્યોના અનાર્ય પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી થયેલી અને તેથી હેમનો સમાજ સંસ્થાપિત થયો.

આવા સંસ્થાપનની હેમને આવશ્યકતા હતી. કારણ કે આર્ય લોકો પરદેશથી એકી વેળાએ આવ્યા નહોતા, તેમજ હેમને એક ગોત્ર, એક કુળ દેવતા વા એક જ પ્રકારની ધર્મ ક્રિયાઓ નહોતી. જો હેમને બળવાન વિજ્ઞાતીય લોકો સાથે લડવું પડ્યું ન હોત તો તેઓ માહોમાંહી લડત, અને આવશ્યક એકતાને ભૂલી જઈ કુદ્ર સિત્તાને મોઢું રૂપ આપી શક્યા હોત. અનાર્યો સાથેના વિગ્રહનું પ્રથમ પરિણામ એ આવ્યું કે આર્યો બીજી એકતા સ્તંભન્યા.

વિશ્વમાં અન્ય સર્વ વસ્તુઓની માફક વિગ્રહને પણ એ વિરૂદ્ધ ગુણવાળા અન્ત હોય છે. એક સિત્તાતા, અને બીજી એકતા. આથી જ હિન્દુસ્થાનનો ઇતિહાસ અનાર્ય રહામે સ્વરક્ષણથી આર્યનીતિમાં ઉદ્ભવેલા સંઘટન આગળ વિરામ્યો નહિ. ભારતને વિસ્તરણની દિશામાં પ્રયાણ કરવાનું હતું, વિશ્વતાલના નિયમાનુસાર એકતાના વહેણમાં વહેવાનું હતું.

આર્ય અને અનાર્ય વચ્ચેના પ્રથમ વિગ્રહમાં આર્ય જાતિએ કયા કયા વીરો ઉત્પન્ન કર્યા હતા તે આપણે જાણતા નથી. હિન્દનાં મહાકાવ્યોએ હેમનાં અરિત્રો સવિસ્તાર વર્ણવાની દરકાર કરી નથી. જન્મેજયે કરેલા નાગયજ્ઞની કથા આ ભયંકર વિગ્રહના આરંભનો ઇતિહાસ કદાચ વર્ણવેલી હોય. આ પૌરાણીક કથા આપણને જણાવે

છે કે જન્મેજય રાજ્યે વંશપરંપરાનું વેર લેવા નાગપૂજક અનાર્થ જાતિનો નાશ કરવાનું ઘાતકી કાર્ય આરંભ્યું. પણ તે રાજને આપણે આપણા ઇતિહાસમાં ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન આપતા નથી.

તેથી ઉલટું જે વીરે આર્થ અને અનાર્થ જાતિને એકત્રિત કરવાના કાર્યમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી તે આજે પણ આપણાં દેશમાં ઘણે ઇશ્વરી અવતાર તરીકે પૂજાય છે. આર્થ અનાર્થનું મિશ્રણ એ તે યુગના મહાન રાષ્ટ્રીય સાહસનું એક દૃશ્ય હતું. રામાયણ આ મહાકાર્યમાં જનક વિશ્વામિત્ર, અને રામ એ ત્રણ વીરનાં નામ નેતા તરીકે જણાવે છે. આ ત્રણ વીરો વ્યક્તિગત ઇતિહાસથી પરસ્પર સંઘર્ષાયેલા છે એટલું નહિ પરંતુ ભાવનાની એકતાથી પણ તેઓ ભેદાયેલા છે. આપણે સારી રીતે સ્મરણ શકીએ તેમ છે કે વિશ્વામિત્રે રામચંદ્રને આ જીવનકાર્યમાં નિયત કર્યા અને વિશ્વામિત્રે રામને જે ઉચ્ચ આદર્શ યતાવ્યો તે તેઓ જનક પાસેથી શીખ્યા હતા.

સાલવાર તવારીખમાં આ ત્રણે સમકાલીન હોય કે નહિ હોય પણ ભાવનાના ઇતિહાસમાં તો તેઓ સમકાલીન હતા. જનક અને વિશ્વામિત્ર આર્થ ઇતિહાસમાં અમુક ભાવનાના રૂપક છે. આપણે પ્રાચીન ઇતિહાસ એક સત્ય ધીના આપણી આગળ રજુ કરે છે કે ક્ષત્રિઓના એક મહા ધર્મ અને ચારિત્રના અતિ ઉચ્ચ આદર્શની કલ્પના કરી, અને હેમના વિરોધીઓ સામે દીર્ઘકાલ પર્યંત સખત યુદ્ધ ચલાવ્યું. આ વિગ્રહમાં હેમના વિરોધી બ્રાહ્મણો હતા, હેની સાધીતી પણ આપણને મળે છે.

બ્રાહ્મણભાવનાથી ક્ષત્રિયભાવના કેવી રીતે જુદી પડી તે આપણે સમજી શકીએ તેમ છે. યજુર્ગાદિ ક્રિયાઓ કુટુમ્બોનો વંશપરંપરાનો વારસો થઈ પરચેા હતા. દેશમાં દાખલ થયા પછી આર્યોના દરેક ગોત્રે પોતાના ખાસ સૂત્રો, મંત્ર અને દેવોને આવાહન કરવાની પદ્ધતિઓ સાચવી રાખી હતી અને તે સર્વને કુલપતિને સોંપી હતી. આ પ્રમાણે ધાર્મિક કર્મકાંડને કંબુસના દાટેલા ખગ્ગના માર્ગે ચોડાના હાથમાં ધણે જામ્યો. હેને દીર્ઘ કાળ પર્યંતના અભ્યાસ અને આચરણની આવશ્યકતા હતી. આથી જ્યારે એક વિભાગે નવા પ્રદેશ જીતવાનાં અને હેમાં આર્થ સુધારો દાખલ કરવાનાં સાહસો ઉઠાવ્યાં ત્યારે બીજા વિભાગે ધાર્મિક ક્રિયાઓને શુદ્ધ રાખવાનું અને હેમને આચારમાં મૂકવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું.

જ્યારે ધર્મ સાચવવાનું કામ રાષ્ટ્રના અમુક ભાગને જ સોંપવામાં આવે છે ત્યારે રાષ્ટ્રની માનસિક અને ધાર્મિક પ્રગતિ વચ્ચેનો તાલ યથા પડે છે—કારણ કે તે વર્ગ ધાર્મિક ક્રિયાઓને તથા નિયમોને અમુક સ્થળે સુરક્ષિત રાખે છે અને રાષ્ટ્ર શરીરના માનસિક વિકાસ સાથેનો પોતાનો સંબંધ ગુમાવે છે. આ તાલ અન્તે ધીમે ધીમે એટલેા ઘણાં તુટી જાય છે કે વિષ્ણવ શિવાય જાનેમા ફરી સંપ આવતો નથી. આ પ્રમાણે આર્યોના કુળાચાર અને કર્મકાંડને સાચવનારા બ્રાહ્મણો જ્યારે ધાર્મિક ક્રિયાઓને વધારે શુચિવળ ભરેલી બનાવવા ગયા ત્યારે ક્ષત્રિયો દરેક કુદરતી તેમ જ

માનુષિક અડચણો દૂર કરી વિજયથી આગળ વધતા હતા. તે યુગમાં આર્યોમાં ઐક્યનું મુખ્ય ક્ષેત્ર ક્ષત્રિય સમાજ હતું. સામાન્ય શત્રુની સામે વિગ્રહ કરતાં કરતાં જે માણસો મરી જાય છે તેમનામાં સંપ જેટલો મજબુત હોય છે તેટલો મજબુત ક્યાંઈ હોતો નથી. જેઓ એક યજ્ઞ સ્થાપના થાય છે તેઓ પરસ્પર તકાવતને લેખામાં લેતા નથી.

પ્રાચીન રીતિરિવાજો અને બાહ્ય ક્રિયાઓની બુદ્ધાધી ઉદ્ભવેલી જાતીય બુદ્ધાધને ધ્યાનમાં રાખનારાઓ વીર અને વ્યવહારુ ક્ષત્રિયમનને વશ કરી શક્યા નહિં. સંસ્થાનાના વિરતારથી અને સ્વરક્ષણથી એકત્રિત કરનાર તન્તુ તેમના હાથમાં હતો. આ પ્રમાણે એક સમયે ક્ષત્રિયો એકલા જ જોઈ શકેલા કે બહારથી દેખાતી સર્વ સિદ્ધતાઓમાં શાશ્વત સત્ય એક અને એક જ હતું. આ પ્રમાણે બ્રહ્મ વિદ્યા ખાસ કરીને ક્ષત્રિય વિદ્યા હતી તેણે વૈદિક ક્રિયાને હલકી પ્રકારની બ્રહ્મ વિદ્યા ગણી કાઢી અને યજ્ઞ-યાગાદિ ક્રિયાઓનો તુલ્યકાર કર્યો. આ સ્પષ્ટ રીતે સાબીત કરે છે કે નવી ભાવના બુદ્ધાધિ વિચાર તથા રીતિરીવાજ સ્થાપે અધડામણમાં આવી હતી.

જ્યારે કોઈ મહાન ભાવના સમાજમાં સર્વ સામાન્ય બને છે ત્યારે તે કોઈ પણ અરકાવને ગણકારતી નથી જેમ જેમ આર્યોના દરેક વિભાગે જાતીય-સંબંધ વધુ અને વધુ સ્પષ્ટ જોયો તેમ તેમ તેમના સમાજમાં દરેકને લાગ્યું કે સર્વ દેવો નામથી બુદ્ધા હોવા છતાં તાત્વિક દૃષ્ટિએ એક જ હતા આથી જ કરીને દરેક કુટુંબને પોતાનો ખાસ કુળદેવ રાખવાનો રીવાજ બંધ થયો તેમ છતાં એટલું તો સ્પષ્ટ જ છે કે બ્રહ્મવિદ્યા ક્ષત્રિય સમાજમાં જ સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપાયેલી અને તેથી જ બ્રહ્મવિદ્યા રાજ્ય-વિદ્યા નામે ઓળખાઈ.

બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચેનું આ અન્તર કંઈ જૂનું નહોતું, પણ તે બાહ્ય વસ્તુ અને અન્તર દર્શન વચ્ચેના કુવાન્તર જેટલું હતું. જ્યારે આપણે વસ્તુઓને બહારથી જ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને બહુલત્વનું અને સિદ્ધત્વનું લાગે થાય છે, અને જ્યારે આપણે તેમનું અન્તર સ્વરૂપ સ્પર્શીએ છીએ ત્યારે આપણે એકતા જ અનુભવીએ છીએ. આ પ્રમાણે જ્યારે આપણે બાહ્ય શક્તિઓને દેવ તરીકે પૂજતા ત્યારે આપણે તેમને મંત્રો અને અન્ય ક્રિયાઓથી વશ કરવા યત્ન કરતા, આથી જ્યારે કુદરતી શક્તિઓથી જ આપણું દેવમંડળ બનેલું જોયું ત્યારે આપણો ધર્મ ફક્ત કર્મકાંડમાં જ સમાપ્ત થયેલો.

આર્યસમાજમાં ભાવનાઓનો આ તકાવત બે દેવોમાં મૂર્તિમન્ત થતો હતો. બ્રહ્મા પ્રાચીન વૈદિક કર્મકાંડને માનનારાઓનો દેવ હતો. વિષ્ણુપૂજકો ફક્ત નવા મતને અનુસરનારા હતા. બ્રહ્માનાં ચાર મુખ તે ચાર વેદ દર્શાવે છે—જે શાશ્વત સમાધિમાં અચલ હતા. અને વિષ્ણુના ચાર હાથ હંમેશા કાર્યશીલ હતા, શંખનાદ લાભદાયક કાર્ય માટે નવાં નવાં ક્ષેત્રો સૂચવતો હતો, ચક્ર એ રાજકીય સમાનતાનું ચિન્હ હતું ગદાથી ન્યાયની કચેરીની સબલુ લાન થતું હતું, ત્યારે તેનો ચોથો હાથ સૌન્દર્યના પદ્મ સાથે ફીકા કરી રહ્યો હતો.

જ્યાસુધી આપણા દેવ આપણાથી પર હોય છે, જ્યાસુધી આપણને તેમની સાથેનો ખાસ સંબંધ સ્પષ્ટ નથી. ત્યાંસુધી આપણે હેમની સાથે ધમ્મા અને ભયથી સંકળાયેલા હોઈએ છીએ. હેમને ખુશ કરી પાર્થિવ વસ્તુઓનાં વરદાન મેળવવા મનોવડે આપણે હેમની ખુશામત કરીએ છીએ. આપણા યજ્ઞો અપૂર્ણ રહી જશે વા અન્ય કોઈ રીતે દોષવાળા બનશે તો હેમને શુરસો ચઢશે એવા વિચારથી આપણે કંપીએ છીએ. લોભ અને ભયના પાયા પર સ્થાપેલી આપણી પૂજા કંકત બ્રાહ્મ જ રહે છે. પરંતુ જ્યારે આપણો ઇશ્વર આપણા હૃદયનો ભંડાર બને છે ત્યારે આન્તર પૂજનો આરભ થાય છે અને ત્યારે ભક્તિનો જન્મ થાય છે.

ભારતની પ્રજાવિધામાં આપણે બે વિરૂદ્ધ પ્રવાહ જોઈએ છીએ: નિરાકાર અને સાકાર ઇશ્વર, અદ્વૈત અને દ્વૈતવાદ. દ્વૈતવાદ સિવાય પૂજા હોઈ શકતી નથી, અને તોપણ એટલું તો સત્ય જ છે કે અદ્વૈતવાદ હોય તો જ ભક્તિ હોઈ શકે તેથી જ કરીને ભક્તિમાર્ગ પ્રજાવિધાની શાખા છે અને વિષ્ણુ એ ભક્તિમાર્ગીઓનો ઇશ્વર છે.

વિષ્ણુને અંતે પ્રાજ્ઞોએ વિષ્ણુને દેવ તરીકે સ્વીકાર્યો, પરંતુ તે નવા ધર્મની વિરૂદ્ધ હતા તેનાં ઘણા પ્રમાણો સચવાયલાં છે. ભૃગુમુનિએ વિષ્ણુને લાત મારી એ આખ્યાયિકામાં આ વિગ્રહનો આખો ઇતિહાસ આવી જાય છે ભૃગુમુનિ વેદિક કાલમાં યજ્ઞો પ્રવર્તાવનાર અને યજ્ઞોથી લાભ માનનારાઓનો આદર્શ પુરૂષ હતો.

આ વૈષ્ણવ ધર્મ ખાસ કરીને ક્ષત્રિયોમાં ઉદ્ભવ્યો હતો, તેની પ્રથમ સાળીતી શ્રીકૃષ્ણે આપી છે. તે આ નવા ધર્મના પ્રચારક અને ઉપદેશક હતા તેમણે વેદિક ક્ષિત્રિયોમાં જ માનનારાઓને સખત રીતે કટકાવ્યા હતા. તેની બીજી સાળીતી એ છે કે જે બે પુરૂષોને ભારતનાં મહાકાવ્યોએ ઇશ્વરી અવતાર તરીકે વર્ણવેલા છે તે બન્ને ક્ષત્રિયો હતા. હેમના નામ રામચંદ્ર અને શ્રીકૃષ્ણ છે. આ સિદ્ધ કરે છે કે ક્ષત્રિયમંડળનો નવો ધર્મ શ્રીકૃષ્ણના ઉપદેશથી તેમ જ રામના પરાક્રમાંથી પ્રસરતો હતો.

પ્રાજ્ઞો અને ક્ષત્રિયોના ધંધાના તફાવતથી સિદ્ધાંતોની આ વિરૂદ્ધતા ઉદ્ભવી અને એટલે સુધી તે વૃદ્ધિ પામી કે તેથી સામાજિક વિષ્ણવ થયો. તેનો ઉવાલ વશિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર વગેરે ઉદ્ભવેલા વિગ્રહની આખ્યાયિકાથી રૂપકમાં આપણને પ્રાપ્ત થયેલો છે.

આ બે કંઈ ઐતિહાસિક પુરૂષો નથી પરંતુ ક્ષત્ર અનુક્રમે પ્રાજ્ઞ અને ક્ષત્રિય પક્ષોનાં નામ છે બધા ક્ષત્રિયો કંઈ બધા પ્રાજ્ઞોની વિરૂદ્ધ નહોતા ઘણા રાજ્યો પ્રાજ્ઞોના પક્ષમાં હતા. હરિશ્ચંદ્ર રાજા વિશ્વામિત્રના ભુક્ષ્મમાંથી પ્રાજ્ઞો વિધાને બચાવવાના પ્રયત્નમાં કેવી વિષમ સ્થિતિમાં આવી પડ્યા હતા તે જ દૃષ્ટાન્ત ભુજો. અથવા બીજી દૃષ્ટાન્ત બધે, વિષ્ણવના બીજા નેતા શ્રીકૃષ્ણ હતા. હેમણે સમાજને નિર્સ્થંક કર્મકાંડમાંથી બચાવવા હિલચાલ કરી હેમણે ઘણા ક્ષત્રિય રાજ્યોનું નિકંદન કરનાર તથા ક્ષત્રિય સમાજને પીડનાર તથા પ્રાજ્ઞોના પક્ષકાર જરાસંઘ રાજાનો વધ કરાવ્યો જ્યારે હેમણે બીમ તથા અર્જુન સાથે જરાસંઘની રાજ્યધાનીમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે

હેમને ; સર્વને પ્રાદક્ષિણાનો વેશ ધારણ કરવો પડેલો. આ પ્રાદક્ષણ પ્રતિપાળ અને ક્ષત્રિય વિરોધીના વધ એ કંઈ અસંખ્ય હકીકત નથી શ્રીકૃષ્ણના મુક્ત સંબંધે સમાજમાં જે ભાગ પડ્યા હતા. જ્યારે યુધિષ્ઠિરે આ બંને પક્ષોમાં સલાહ કરાવવા રાજસૂય યજ્ઞ કર્યો ત્યારે પ્રાદક્ષણધર્મી શિશુપાલે શ્રીકૃષ્ણનું અપમાન કર્યું. એ યજ્ઞ પ્રસંગે હાજર રહેલા પ્રાદક્ષણ અને ક્ષત્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ ગુરુ તરીકે શ્રીકૃષ્ણને અર્થ આપવામાં આવ્યું હતું... આ સામાજિક વિગ્રહ જ કુરુક્ષેત્રના મહાયુદ્ધનું કારણ હતું. તે પ્રસંગે જે પક્ષોમાં એક બાજુએ શ્રીકૃષ્ણના અનુયાયી અને બીજી બાજુએ હેમના શત્રુ હતા સ્વામા પક્ષના શ્રેષ્ઠ વીર દ્રોણ પ્રાદક્ષણ હતા. અશ્વત્થામા અને દ્રુપાચાર્ય એ કંઈ ન્હાનાસૂના યોદ્ધા નહોતા અને તેઓ પણ પ્રાદક્ષણ હતા.

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે ભારતનાં બંને રાષ્ટ્રીય 'મહાકાવ્યો' બુની અને નવી ભાવનાઓના વિરોધથી ઉદ્ભવેલા સામાજિક વિપ્લવ પર રચાયેલાં છે. આપણને સ્પષ્ટ થાય છે કે રામાયણના યુગમાં આ નવા મંડળના વીર નેતા રામ હતા, અને હેમણે પોતાના કુલગુરુ વશિષ્ઠના શત્રુ વિશ્વામિત્રનું અનુસરણ કરેલું. ખરેખર વિશ્વામિત્રને લીધે જ રામે રાજ્ય ખોડ્યું. રામની રીતિ દશરથને પસંદ પડતી નહોતી. તો પણ તે વિશ્વામિત્રની અનિવાર્ય અસરને દૂર કરી શક્યા નહિ. રામાયણમાં આર્ય સમાજમાં થયેલા પ્રાચીન સામાજિક વિપ્લવને અમુક રાજાના રાણીવાસમાં ઉદ્ભવેલા કૌટુંબિક ઝઘડા તરીકે વર્ણવવામાં આવ્યો છે, અને રામને દેશવટો એક વૃદ્ધ રાજાની નિર્બળતાથી જ મળેલો એમ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ કેવી ન માની શકાય તેવી વાત છે !

રામે નવી ભાવનાનું અનુસરણ કરેલું એ વાતને આપણા ઇતિહાસમાંથી બીજી રીતે પણ ટેકો મળે છે પરશુરામ વિષ્ણુને લાત મારનાર ભુગુરુધિના જ વંશમાં જન્મ લેનાર પ્રાદક્ષણ હતા, અને હેમણે ક્ષત્રિયોના સમૂહગો નાશ કરવાનું પણ લીધું હતું. ક્ષત્રિયોના આ લયંકર શત્રુને શસ્ત્રહીન બનાવવાનું કાર્ય રામને શિર આવી પડ્યું હતું. રામે હેમનો વધ કર્યો નહિ પણ ફક્ત તાણે કર્યા તે જ દર્શાવે છે કે રાષ્ટ્રને એકત્રિત કરવાના પોતાના જીવનકાર્યના આરંભમાં જ રામે બહાદુરીથી તેમ જ મહાનુભાવથી પ્રાદક્ષણ તથા ક્ષત્રિયના વિરોધનો અંત આણ્યો. હેમનાં સર્વ કાર્યોમાં આ ઉચ્ચ ગુણના ચિહ્નો આપણે જોઈએ છીએ.

રામનું સીતા સોયેનું લગ્ન એ પણ રૂપક છે. ખરી બીના તો એ છે કે જનક એ ક્ષત્રિય રાજા હતા, સત્ય પ્રદક્ષિણા હેમણે ખીલવી હતી, તે હેમને મન ફક્ત યુદ્ધનો વિષય નહોતો, પણ હેમના જીવનમાં તે મૂર્તિમંત બની હતી. રાજા તરીકેના પોતાના સર્વ કાર્યોમાં હેમણે હેને અખંડ જાળવી હતી. ક્ષત્રિય રાજાઓનું શ્રેષ્ઠ માનનીય કાર્ય તો એ જ છે કે હેમણે પોતાનાં નિત્યકર્મ, ઉચ્ચ જ્ઞાન અને ભક્તિ સાથે અજળથળ રીતે સંયુક્ત કર્યાં હતાં આપણા શ્રેષ્ઠ ક્ષત્રિય રાજાઓએ શીખવ્યું છે કે ત્યાગ એ પ્રાપ્તિનું અંતિમ છે અને કર્મ મુક્તિનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

આ જનક રાજાએ બ્રહ્મવિદ્યા ખીલવી અને સાથે સાથે કૃષિકર્મ કરેલું. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષત્રિયોનું એક જીવનકાર્ય કૃષિથી આર્ય સુધારાનો પ્રચાર કરવો એ હતું. ઘણા પ્રાચીન સમયમાં આર્ય લોકો કુકૃત દેશ ચારનાર હતા. બ્રાહ્મણ સાધુઓ ગાયોને પોતાનું દ્રવ્ય ગણતા અને જંગલને લીધે ગોચર સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થતાં, વિદ્યા થીંચ્યા પોતાના ગુરૂનાં દેશ પાળવાની ફરજ બજાવતા. ક્ષત્રિયોએ કૃષિવિદ્યા ખીલવી અને ગોવાળની જીવંતી કરતાં કૃષિકારના જીવનની ઉચ્ચતા સ્થાપી. જનક મિથિલા (ઉત્તર બિહારના) ના રાજા હતા એ જ દર્શાવે છે કે હિન્દના સમયમાં આર્યો પૂર્વમાં પોતાનાં સંસ્થાનો લઈ જઈ શકાય તેટલી હદ સુધી લઈ ગયા હતા. પણ વિન્ધ્યા પર્વતની દક્ષિણે હતું એડયા વિનાની જમીન હતી, અને ત્યાં કાવિડિયન સુધારો આર્યસુધારાના પ્રતિરૂપથી તરીકે પ્રસરી રહ્યો હતો. આપણી કથા કહે છે કે રાવણે હન્દ્રાદિત્ય વેદના દેવોને પોતાના રૂદ્ર દેવના નોકર બનાવ્યા હતા. તે ઉપરથી આપણે સ્કંધમંથ શકીએ છીએ કે શિવપૂજક રાવણે વેદપૂજક આર્યોને વશ કર્યા હતા. કારણ કે અમુક સમયે મનુષ્યો એમ માનતા કે પોતાનો વિજય એ પોતાના દેવને જ વિજય હતો.

આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના આ અવસામાં આર્ય સમાજમાં એ પ્રશ્ન ધર્મ પડ્યા હતા કે 'શિવનું ધનુષ્ય કોણે લાગશે ?' પ્રત્યુત્તર એ મળતો કે જે શિવપૂજક કાવિડિયનોને વશ કરશે અને આર્યોની કૃષિવિદ્યા અને બ્રહ્મવિદ્યાનો પ્રચાર કરશે તે આદર્શ રાજા જનકની અલોકિક કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરશે. વિશ્વામિત્રે રામને આ મહાકાર્યમાં નિયત કર્યા. અને હિંમણે ડેટલાએક શિવપૂજક રાક્ષસોનો જીંદગાર કર્યો, તેથી એમ કહેવાયું કે હિંમણે શિવધનુષ્ય લાંગર્યું અને તેથી સીતા એટલી હળથી ખેડેલી જમીનના ચાસ બહુણ કરવાનો હિંમને હક્ક મળ્યો.

ન્યારે રામ વિશ્વામિત્ર સાથે (જંગલમાંથી) બહાર આવ્યા ત્યારે તે આટલી જાની વયમાં પણ ત્રણ સપ્ત પરીક્ષામાંથી પસાર થયા હતા. પ્રથમ હિંમણે શિવપૂજક રાક્ષસોનો નાશ કર્યો અને આ રીતે શિવધનુષ્યનો લાંગ કર્યો બીજી વાર ગૌતમ ઋષિએ શાપિત ગણી કાઢેલી અહલ્યા (અણખેડેલી) જમીન જે પથ્થરવત પડી રહી હતી તેને જમીનને ખેડવા યોગ્ય કરીને પોતાનું કૃષિ વિદ્યાનું જ્ઞાન દર્શાવ્યું હતું. ત્રીજી વાર રાવણે વિશ્વામિત્રના આ શિષ્યે સ્વપરાક્રમથી પરશુરામના મૂર્તિમંત્ર થયેલી ક્ષત્રિયો પ્રત્યે હિંમને બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કાઢી નાખ્યો.

રામના વારસામાં એકાએક બહેલ અને ત્યાર પછી તુરંત જ હિંમને દેશવટો એ પણ આ સામાજિક વિગ્રહની ઓચાકપે જ છે. રામના પ્રતિપક્ષિઓ સળગા હતા અને હિંમની રાણીઓ પર ઘણી લાગવગ હતી. અને દશરથે રામને અનિશ્ચયે ચૌદ વર્ષ સુધી દેશવટો દીધો. આ વનવાસ દરમ્યાન લક્ષ્મણે હિંમને સંકાયક હતો અને સીતા હિંમની સાથે હતી એટલે રામનું જીવનકાર્ય આર્ય સભ્યતા અને આર્ય ધર્મનો પ્રચાર કરવાનું હતું.

ક્ષત્રિય રામચંદ્રની શુદ્ધ આણ્ડાલને લેઈ એ આખ્યાયિકા રામના હૃદયની ઉદારતા હજી પણ બાળવી રાખે છે. ઉત્તરકાણ્ડ એ પાછળના સમયનું ક્ષેપક છે. અહિં આ સરક્ષક વર્ગે રામને જીના મતના હિમાયતી ગણાવવા શૂદ્રનો વધ કરવાનું આરોપણ કર્યું છે.

રામ જેવા પુરૂષ કે જેને પાછળના જમાનાઓ આદર્શ પુરૂષ અને ઇશ્વરના અવતાર તરીકે પૂજે છે તે પ્રાચીન રીતિરિવાજને સાચવનાર હતા તે સાબીત કરવાને ઉત્તરકાણ્ડમાં બીજી હકીકત એવી રજુ કરી છે કે સામાજિક કર્તવ્યના જાનથી રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો સામાજિક વિહ્વલનો ઇતિહાસ રામની આખી કથામાં સમાઈ રહ્યા છે. પછીના જમાનાઓએ રામની કયા કૃતિથી લખી અને રામ જીના મતને મળતા હતા તે સાબીત કરવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો આ પ્રમાણે દેવકાર પામેલું રામનું જીવન સામાજિક આદર્શોને તથા કૌટુંબિક રિવાજોને પાળવાને માટે પ્રસિદ્ધ થયું.

પણ તેમ છતાં ભાસ્ત રામને આણ્ડાલના મિત્ર, કપિદોકના ઇશ્વર, અને વિલીપણ રાક્ષસના દોસ્ત એ નામે હજી પણ ઓળખે છે. તેણે પોતાના શત્રુઓનો નાશ કર્યો તેમાં તેની ખરી મહત્તા નથી પણ તેમને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લીધા તેમાં તેની ખરી કીર્તિ રહેલી છે. તેમણે રૂઢી અને જાતિદેવનો સમુદ્ધ ઓળંગ્યો, તેમણે આર્ય અનાર્ય વચ્ચે રહેલો સેતુ બાંધ્યો.

મનુષ્યશાસ્ત્ર આપણને શીખવે છે કે ઘણી જગદી જાતો અમુક અમુક પશુને પોતાના કુળદેવ તરીકે પૂજતા અને પોતે તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા એમ માનતા અને તેથી કરીને પોતાની જાતિને તે પશુનું નામ આપતા. હિન્દના મહાકાવ્યોમાં તથા ઇતિહાસમાં જે નાગ જાતિ વિષે આપણે વાંચીએ છીએ તે આવી જ કોઈ જાતિ હશે તે જ કારણે રામે કિષ્કિન્ધામાં વશ કરેલી જાતિઓ વાનર અને રીંછ કહેવાતી હશે રીંછ અને વાનર કાંઈ ધિક્કાર પાત્ર નામ નહિ હોય.

રામે કપિદોકને પ્રપંચથી નહિ પરંતુ તેમનામા લકિતભાવ ઉત્પન્ન કરી વશ કરેલા. આ પ્રમાણે હજીમાને લકિતભાવથી રામને ઇશ્વર ગણ્યા જગતમાં આપણે સર્વ સ્થળે જોઈએ છીએ કે જે જે માણસો પોતાના અનુયાયીઓને લકિતમાર્ગમાં દોરે છે તેઓને દેવ તરીકે જ પૂજવામાં આવ્યા છે કૃષ્ણ, ખ્રીસ્ત, મહામ્મદ અને ચૈતન્યના દૃષ્ટાન્ત હોય. તેવી જ રીતે ઠપ્પીર અને નાનકે પંથમાં લકિત પ્રગટાવનાર ગુરુઓને તેમના અનુયાયીઓએ દેવ ગણ્યા છે, જાણે કે, ઇશ્વર અને તેમના પૂજક વચ્ચેનો ઘણો ગૂઢ સંબંધ દર્શાવતા તેઓ પોતે પણ માનુષિક અને કેવી વચ્ચેની વાડ ઓળંગી ગયા હોય. આ પ્રમાણે હજીમાને અને વિલીપણ રામના પૂજક અને સુસ્ત વૈષ્ણવ ગણાયા.

ધર્મથી “રામે અનર્થને વશ કર્યા અને તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો. તેણે શસ્ત્રબળથી કંઈ તેમને પરાજીત કર્યો નહોતા તેમણે લકિત માર્ગ પર ચલાવ્યો.

એકેશ્વરવાદ અને અધિભવનો દક્ષિણમાં ઉપદેશ કર્યો ઘણા સૈકા સુધી ભારતવર્ષે રામનાં રાપેલા ખીજના કૃષ્ણ આખ્યાં. તે જ દેશમાં વિક્રાન્ત શિવ કૃષ્ણ ભક્તિ માર્ગમાં દેવવાદ ગયું. એક દિવસ એવો આવ્યો કે જ્યારે તેજ દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાંથી બ્રહ્મવિદ્યા ભક્તિમાર્ગ અને એકેશ્વરવાદના બે પ્રવાહોમાં વહેતી આખા ભરતખંડમાં ફરી વળી.

આ પ્રમાણે આપણે ભરતખંડમાં વિસ્તરણ અને સંક્રાંત્યન, વ્યક્તિત્વ અને સમ- દિલ્લની ક્રિયા પ્રતિક્રિયા જોઈએ છીએ: એક દિવસ બ્રહ્મણો સંરક્ષણના હિમાચરી હતા અને ક્ષત્રિયો વિસ્તારણના નેતા હતા. જ્યારે ક્ષત્રિયો આગળ વધતા આવ્યા ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ઘણી અડચણો નાખી; પરંતુ જ્યારે જ્યારે ક્ષત્રિયો સમાજને આગળ ખેંચી જવામાં સફળ થયા ત્યારે ત્યારે બ્રાહ્મણો જીનાને નવા સાથે ભેળવામાં, સર્વને ભેળભેળ કરી દેવામાં અને હુદ નવેસરથી નક્કી કરવામાં સંમત થયા હિન્દુસ્થાનમાં બ્રાહ્મણોનું આ જ કામ હતું. યુરોપીયન મુસાફરો તહેને બ્રાહ્મણોના ધંધાના છેતરપંદી ગણે છે। તેઓ ભૂલી જાય છે કે બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયો વચ્ચે નહોતા પરંતુ એક જ સમાજમાં કુદરતથી ઉતરી આવેલા સંરક્ષક અને મુદ્ધારક બે પક્ષ જ હતા. ઇસ્લામના ક્રાન્તચેત્રીન અને લીબરલ પક્ષો સાથે તેમને સરખાવી શકાય.

એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે આર્યોવર્તમાં સંરક્ષણ અને પ્રગતિની બન્ને બાજુ હમેશાં રાખી શકાય નથી દરેક વિગ્રહ પછી બ્રાહ્મણોએ પોતાનું સર્વોપરિપણું સ્થાપિત કરેલું. આ પતિષ્ઠામ બ્રાહ્મણોની દગાબાજીથી આવતું એવો અશક્ય સિદ્ધાન્ત ઇતિહાસથી પણ અસત્ય ઠરે છે. આર્યોવર્તના સયોગો આની ખરી સમજૂતિ આપે છે. આર્યોવર્તનો ભતિ વિરોધ બેતદન વિરૂદ્ધ ભતિ વચ્ચેનો વિરોધ હતો. તેમના રંગભેદ અને વિચારભેદ એટલા બધા ગંભીર હતા કે સહજ આવકે લાગતાં સમાજનો આખો સંરક્ષક હુરસો ઉઠાડતો આવતો. જો ફક્ત વિસ્તરણના માર્ગનું જ અનુસરણ થયું હોત તો આર્યોવર્તે તે સયોગોમાં પોતાનું સર્વ વ્યક્તિત્વ શુભાખ્યું હોત, અને તેથી જ કરીને સમાજ હમેશાં સંરક્ષણને માટે સજ્જ રહેતો.

રામનું ભવન દર્શાવે છે કે એક સમયે ક્ષત્રિયોએ ધર્મમાં એક મહાન એકતા કરનાર શક્તિ જોઈ અને સામયી આર્ય અનાર્ય વચ્ચેનો વિરોધ રહેલાઈથી દૂર કરવા શક્તિમાન થયેલા. બે પક્ષ વચ્ચે નિરંતર વિગ્રહ કોઈ પણ સમાજને માટે લાભદાયક નથી. અન્તે બ્રાહ્મણોએ આ પદ્ધતિને સ્વીકારેલી અને તેનું પૂર્ણ અનુસરણ કરેલું.

જ્યારે આર્યો અનાર્યો સાથે ભળવા લાગ્યા ત્યારે અનાર્ય ધર્મ રાષ્ટ્ર પણ સમજૂતિની જરૂર જણાઈ. તે સમયે આર્ય પૂજકો અનાર્ય દેવ શિવના શત્રુ હતા, અને તે વિગ્રહમાં જય બન્ને પક્ષોને વારાફરતી મળતો. કૃષ્ણના શિષ્ય અર્જુનને લીલકેવ શિવને હાથે પ્રરાગ્ય ખમ્બા પડ્યો હતો. કૃષ્ણના પાત્ર અનિરૂદ્ધે શિવભક્ત બાણાસુરની મુની ઉપાતું હરણ કરેલું, અને તે પ્રસંગે વિગ્રહ થતાં કૃષ્ણને

વિજય મળેલો. દક્ષ ગંગાના યજ્ઞ પ્રસંગે અનાર્થદેવ શિવનો સ્વીકાર થયેલો નહિ તેથી શિવપૂજક અસુરોએ તે યજ્ઞનો ભાગ ક્યો હતો. આ વિગતોને અન્તે અંધી થતા અનાર્થદેવ શિવ અને વેદના રૂદ્રદેવ એકજ છે એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું અને તેથી બન્ને જાતિના ધર્મના ઝગડાનો અન્ત સમાધાનીમાં આવ્યો.

મહાભારત આપણને સ્પષ્ટતાથી દર્શાવે છે કે હોમના ઝઘડા દરમિયાન પણ આર્યો અનાર્થ સાથે ધર્મમાં તેમજ જાતિમાં ભળી જતા હતા, પણ સેનસેનથી જેમ જેમ જાતિઓ વધવા લાગી તથા નવા નવા પંથ ઉત્પન્ન થતા લાગ્યા તેમ તેમ સરક્ષકવર્ગો એક પછી એક નવી મર્યાદા ઠગરી મગાજને સાચવવા યત્ન કર્યા. મિશ્ર જાતિ તથા મૂર્તિપૂજક ગ્રાહ્યો પ્રતિનો મનુનો નિરૂપક બતાવે છે કે જોકે અનાર્થ રક્તનો તથા ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો તોપણ સરક્ષક વર્ગનો પ્રતિરોધનો ભુરસો કદીપણ ઊધતો નહોતો. આ પ્રમાણે હરઘડીએ સમાજમાં વિસ્તારણ પછી સંકેતનનો ભુરસો સત્તા મેળવતો.*

સેવક.

સ્મરણદેશની સુંદરી.

જનક વિદેહીએ ઋષિ અષ્ટાવકને પૂછ્યું “કે આ ખડું કે તે ખડું?” ઋષિએ જવાબ દીધો બન્ને ખોટાં શું ઋષિ ખોટાં નહિ હોય? તરવશાનગી વિકટ ઝાડીમાં રસ્તો ભૂલી, પ્રભભૂતામાં તો આ જવાબ નહિ દીધો હોય? બન્ને ખરા શા માટે ન હોય: ખરી કહેવાતી સૃષ્ટિ, અને ખોટી મનાતી સ્વપ્નની કે કદપનાની સૃષ્ટિ? મીરાં-બાઈને મન શું ખડું? પ્રભાવશાળી ચિત્તોડનો પથ્થરનો ગઢ કે કદપના સૃષ્ટિનું વૈકુંઠ-હબ્બર વીરનો નેતા રાણો કુલો કે મનમાં જ કદપેલો નટવર ગીરધારી? સ્મૃતિપૂજક, ત્રિયોગી, પ્રેમના સન્યાસીને મન શું ખડું-વર્ષો પહેલાં એક નજવી પળે લીધેલું એક ન્હાનકડું સુગંધ કે પચાશ વર્ષ સાથે રાખેલી, ન છુટકે સ્વીકારેલી, સ્મૃતિદેહની સહધર્મ-ચારીણી? મીરાંબાઈએ તો વૈકુંઠ વિહરવા ચિત્તોડ ત્યાગ્યું; પ્રેમ યોગીઓએ તે સુમન યાદ રાખવા સંસાર સુખ નીરસ ગણ્યા. ડોણ કહેશે કે બન્ને સૃષ્ટિઓમાં, કઈ ખરી અને કઈ ખોટી?

*

*

*

સુગંધનો વરસાદ રૂપગર્વિતા લડાવેલી પ્રિયતમા કરતાં ખૂરો છે. આકાશમાં ચાંદની ચમકતી હોય, અને ‘આ પાછો આવું છું’ કહી છત્રી વગર પહાર જવાની વગે

* સુમસિદ્ધ સ્વિન્દ્રનાથ દાગોરના મૂળ જગદ્ગોષ્ઠી લેખનો પ્રોફેસર જ્ઞાનાથ સરકારે આ એજ તરુનો મોડર્ન રિપ્રિન ૧૮૧૩ ના આગ્રહના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરેલો છે તેનું જાપાનર.

હિંમત કરી કે બીજી પળે ગોવર્ધન પર્વતની જરૂર પડે એવો મૂશળધાર વરસાદ પડે. વાદળાના ગભીર ગર્જનથી ડરતાં ડરતાં, એાવર કોટ ખેરી, હાથમા છત્રી લઈ સાત દહાડા ફર્યા જ કરે, પણ નહિ છાની રહે ગર્જના, કે નહિ પડે એક પાણીનો છાટો.

એક વખત હું નાટક જોવા ગયો ત્યારે સુંબાધના આકાશને આવો એક મચકો કરવાનું મન થયું. રાતના એક વાગે નાટકશાળામાંથી જહાર પડતાં આકાશ શાન્ત, રૂપેરી લાગ્યું, અને મહારા ગજવામાં પૈસાનો સદાચે એટ રહેતો હોવાથી મહારી એરડી સુધી આવી નાંખવાનું જ રહે પસંદ કર્યું પણ ગીતગામ પોસ્ટ એડ્રીસ ખોલ્યો ન ખોલ્યો અને વાદળ તુટી પડ્યું; જાણે બીજે સંહારે પ્રલય થવાનો છે એવો કાંઈક ભાસ લાગવા માંડ્યો. અત્યારે, ક્યા જવું. કેમ બચવું તેનો કાંઈ રસ્તો સુઝ્યો નહિ; છત્રીમાંથી આવતી ધારાઓએ મહારા માથા પર, મહારા કપડા પર રૂદ્રી કરવા માડી. મહારા કોટની અંદરનું ખમીશ પણ પલળી ગયું છે એમ મહારા શરિરે અંદરથી સાક્ષી પૂરવા માંડી. ન છૂટકે ઘણી જ અડગવૃત્તિ ધારણ કરી, હું અપાટાળાંધ નીચું માથું ઘાલી આગળ આંધ્યો.

થોડેક આગળ ચાલતાં એકદમ મહારી ગતિ રોકાઈ મહારો હાથ કોઈએ પકડ્યો. મહારા હાથમાંથી છત્રી વાકી થઈ ગઈ અને વરસાદના અપાટાએ મહુને આંધળો બનાવી નાખ્યો. હું ચમક્યો. આ અન્તરાયનું કારણ શું હશે તે હું પહેલા સમજ્યો નહિ. પછી જલગિન્દુના પડદામાંથી રહે નજર નાખી, દૂર આવેલા ક્ષાનમતા અજવાળે કાંઈક પ્રકાશ આપ્યો. કોણે મહુને રોક્યો હતો, કોણે મહારો હાથ ઝાડ્યો હતો તે જોતા મહારા હોસ કોસ ઉડી ગયા—મેઘરાત્નની લયંકર મ્હેર ચોમેર પ્રસરતી હતી તે વિસરી ગયો એક ઓછે મહારો હાથ પકડ્યો હતો હું મૂંછ ઉઠ્યો.

વરસાદના ટીપાં અને દિવાના અજવાળાથી પ્રગટેલા સ્વપ્નના વાતાવરણ સરખા આછા, મીઠા, કપતા પ્રકાશમાં, મહે એક સુંદરી—બાલિકા જોઈ. મહે ત્હેને જોઈ ન જોઈ અને ત્હેનું અપૂર્વ સૌંદર્ય મહારા મનમાં સદાને માટે વસી ગયું. ત્હેના વદન પર વિધિએ અપૂર્વ છટાથી સુકુમારતાની રેખાઓ પાડી હતી, ત્હેની દયામણી, પહીંધેલી, આસુ ભરી આંખોની કામણુગારી કમાને, જાણે તટવાની તૈયારી કરતી હોય તેમ મૂંછ રહી હતી; ત્રાસથી ત્હેના હોઠ પ્રીક્ષા પડી ગયા હતા; અનેક ઉમંગકાઓના ઉછલાટથી ધગકતુ મુખ-રૂપના અંગારથી એાપતું છતાં નિરાશા અને લયથી ળીણુ મુખ ન કહી શકાય, ન લખી શકાય એવી દીનતાથી મહારી મ્હાસુ-જોઈ રજુ હતું, મ્હને કરગરતું હતું શરખાતના ત્રાસથી ન્હાગતી હર-ણીની મરણ અણીયે જેવી મુખ મુદ્રા હોય તેવી આ બાલિકાની હતી. એક પળમા આ બધું મહે જોયું.

હું સ્વાર્થી હતો તે પહે હું વિચાર મહારો પોતાનો કરતો હતો. અત્યારે મહારો હાથ ઝાલનાર ઓથી હું કેમ છુટું ફુનિયાના પાખંડગી પરિચીત મને કાંઈ કંઈ શંકાઓ ઉભી કરી

વરસાદના ઝપાટાથી, દુઃખના આવેગથી તેના કરપદલવો ઠાંપતા હતા. “ભાઈ! ભાઈ! મહને લઈ બઝો. તમ્હારે પગે પડું.” આ બધા મારી નાંખશે એ ભાઈ! પ્રભુ તમ્હને સુખી કરશે” સ્વરમા વિષ્ણુ વાગતી હતી, પણ ભાગી જતી વિષ્ણુના બેસર થઈ જતા સૂરોનો પડઘો હતો.

“મહે” શંકાઓ દૂર કરી કરી તેની સ્થામું બેયું, કારણ સમજ્યા વિના તેની હુ ખી અવસ્થાનું કાંઈ જ્ઞાન થયું.

“જહેન! શું હુ ખ છે?”

“પછી કહીશ! હમણા કોઈ આવશે” ઉતાવળે સ્વરે તેણે કહ્યું “મહને, પાછી લઈ જશે, મહને લઈ બઝો-મહને જાવો” તેણે પહીતા પહીતા પાછળ બેયું. કોઈ પાછળ આવી લાગે તેનો ધાક તેના મ્હોડાપર રપટ જણાતો હતો.

મહે પણ નિરાધાર થઈ તેણે બેયું તે દિશામાં બેયું. હુ ખની મારી અખલાને લઈ જઈ હું ક્યા રાખુ? તેની શું અવસ્થા, શું ઇતિહાસ હશે તે કોને ખબર? બીજે દિવસે પોલીસ કોર્ટમાં સીસ થઈ પણ મ્હોટે ઉભા રહેવું પડે તેનો શું ઉપાય? અસલના વીરોની હિંમત મ્હારામાં નહોતી, તેમની દુઃખદારવાની અડગ વૃત્તિનો અંશ મ્હારામાં નહોતો; આ સુધરેલા જમાનાનો સ્વાર્થી પહીકણ જન્તુ હું તો હતો. સ્હાગી અળલા હતી, તેવો હું બલહીણ હતો.

વરસાદે દેમાર પડ્યાજ કયું. પાચ પળ, દશ પળ વહીગઈ. મહે મહામુરકેલીયે કહ્યું “આમ આવો”

“અરે ભાઈ! શું વિચારો છો? મ્હારો જીવ જશે જરા દયા છે કે નહિ?” હું અધમ, પાપી, ગાયલો હતો; મહે તેવેજ નિરાધાર સ્વરે પુછ્યું “ક્યા લઈ બઝે?”

હું ગભરાઈ ગયો હતો હું શું જોલું છું તેવું પણ મહને જ્ઞાન નહોતું. આમ પાચ કિંમતી મિનિટો ગઈ.

“ક્યાં શું? ગમે ત્યા” કહી ગભરાયેલી નજરથી તેણે પાછલ બેયું. તેની આંખમાં ભય વસ્યો, તેણે મ્હારો હાથ છોડ્યો, પાછળથી કોઈ દોડતું આવતું હોય એવો અવાજ સંભળાયો. મહને કાંઈપણ સુધ કે જ્ઞાન રહી નહી.

જાલિકા મ્હારો હાથ છોડી દોડી, કિચડમા તેનો પગ સરક્યો, તે પડી ગઈ. પાછળથી કહોટો મારી, હાથમા ડાંગ લઈ એક પુરૂષ દોડતો આવ્યો. હું કાંઈ પણ કહું તે મ્હોલાં પટેલી નિગધાર જાલિકાપર જ્યા વગર તેણે એક ફટકો માર્યો જાલિકાની ચીરો મ્હારા કાન ચીરાઈ ગયા.

“અરે-રે—” કહી હું હિંમતહિણ, વખત વીત્યા પછી હિંમત ધરી આગળ આવ્યો “આલ તું ત્હારે રસ્તે બ. ધણીયાણીની વાતમા ત્હારે શું પંચાત?” કહી પેલા યમદૂતે લાકડી હાથમાં ફેરવી

જાણે તેના શબ્દોમાં શ્રુતિવાક્ય સમાધુ હોય તેમ મહેં માયું નીચું કર્યું, અને ગભરાતો ગભરાતો, રખેને આમાં મહારા શું બાર વાગી જશે એમ ડરતો હું ત્યાંથી નાકો. જતાં જતાં હું તે પડેલી બાલિકાની સ્થાપ્ત પશુ જોઈ શક્યો નહિ.

હું પચાસ ડગલાં ચાલ્યો અને ઉભો રહ્યો મહારી અધમતાનો મહને ખ્યાલ આવ્યો. માથુસાઇની પરીક્ષામાં હું નકામો નિવડ્યો હતો. તે બાલિકાનું સુખ, તેનું ત્યાગી પડેલું શરિર મહારી આંખ આગળ રમી રહ્યું મહેં પાછળ જેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ વરસાદની ધારાએના પટને દીધે કાંઈ દેખાયું નહિ. પાછા જવાની ઇચ્છા થઈ; હિચ કારા હૈયાએ તે ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થવા દીધી નહિ. હું કાંઈ આજ્ઞાજનના સામાન્ય મનુષ્યોથી ઉતરતી હિંમતનો નથી; પણ હિંમત કરી ગમે તેવા દુષ્કર્મ છતાં અજાણી, બાલાને તેના મણીનો પાસેથી પોતાને ઘેર કોણુ લઈ આવે? આધુનિક જમાનો, આધુનિક કેળવણી એમ કરવા કે એવું મહેં લાગતું નથી. આપણે કાલ્યા વધારે થતા જઈએ છીએ.

હું ઘેર પહોંચ્યો, પણ પલવાર ઉઘ્યો નહિ તે નિરાધાર બાલાનું સુખ મહેં આવી વખત દેખાયા કરતું; દરેક પડે દયામણી રીતે તે મહેં પૂછી રહી “દયા છે કે નહિ?” હું જાણી આવ્યો તે માટે મહેં મહારી જાતને હજાર ધિક્કાર દિધા. મહારા હિચકારાપણુએ કરેલી અવધી સાલવા લાગી સંહાર પડી કે હું ઘરમાં રહી શક્યો નહિ સૂર્યોદય થતાં રાતના સ્મરણો સ્વપ્ના જેવા લાગ્યાં હું ભૂલેશ્વર આગળ ગયો. જે જગ્યાએ હું ઉભો હતો, જે જગ્યા પર તે બાલા પડી હતી તેને યાદ કરવા લાગ્યો. શું આ અનુભવ ખરો હતો કે મનની પ્રમથા? ના પ્રમથા કેમ હોય? દિવસ છતાં, લોકોની ભરચક આવર જાવર છતાં, એક રસીલું પણ પણ દુઃખથી ત્રાસેલું સુખ મહારી નજર આગળ દેખાતું હતું; કોઈ મરવા પડેલી કોકિલાને સ્વરે કોઈ પુછતું હતું “દયા છે કે નહિ?” એક કારમી ચીસ મહારા કાનમાં સંભળાયા કરતી હતી.

મહેં આનુબાસુ જોયું. એક ગંભીર ચાલમાંથી તે નીકળી હતી. તેમાં જઈ કેવી રીતે પુછું? કોને પુછું? અચાનક કાંઈ મેળાપ થાય છે એમ ધારી હું ઉઘે નીચે જોઈ રહ્યો. ઉપર જઈ શું કરું? ખીંગા હાથે હું પાછો આવ્યો.

મહારી પ્રમથા વધવા લાગી. એ સુખ, એ પ્રશ્ન, એ ચીસ સહાયે મહારા મનમાં રમી રહી. મહારા ધધે કરતા પળેપળ એ ચીસ સંભળાતી, જરા શાન્તિ થતા તે પ્રશ્ન કાનમાં અથડાતો, ગમે તેની વાત કરતો હોઈ ત્યાં તે સુખ આડે આવતું. સવાર, બપોર, સાંજ, કોઈક વખત તો મધરાતે જાણે અજાણ્યે યગ ભૂલેશ્વર તરફ જતા, તેજ અણુવિસારેલે કામે યોગતા; અને તે રાત્રે ભજવાયેલો ગેલ પાછો ફરીથી ભજવાતો; અને નીઃસાસો નાખી. અધમતામાં હુખી મહારા કાયરપણા પર ક્રીડકાર કરતો હું પાછા આવેનો મહારી ઉધ ગઈ, મહારી શાન્તિ, સ્વાસ્થ્ય, સુખ ગયા; તેને બદલે રહ્યાં એક સુખ, એક પ્રશ્ન અને એક ચીસ.

તેના હાથ બરફ જેવા ટાઢા હતા, તેની આંખો, દયામણી, મોહક, છવ લેણુ આંખોમાં—તેનું માથું ચપટા લાગતું હતું કે મહેને માત્ર દેખાતું હતું ?— મૃદુહાર્યે હતું પણ રચીર હતી મહે' તેનોજ સવાલ ફરીથી પુછ્યો “દયા છે કે નહિ ?” કહી મહે તેને ચરણે માથું નમાવ્યું. જવાબમાં મહારા કાનમાં સતત ગાજતી હતી તે તેની કારમી ચીશ ગાજી રહી. હું ધ્રુવ્યો મહે' ઉચું જોયું. મહારી આંખે આખ બળેલી હતી, માત્ર તેની આંખો જ, રચીર મિથુન રાશીના જે તારા હોય તેમ અમકી રહી. હું તેનો હાથ પકડવા ગયો—મહારા હાથમાં કાંઈ ન આવતા હું પડી ગયો. હું કેટલીવાર પડી રહ્યો તે કેમ કહી શકાય ?

હું ઉઠ્યો; મહારા પગમાં કાંઈ ન રહ્યું ત્યારે તેનું જોર આવ્યું મહે' યાચકવૃત્તિથી પુછ્યું “દયા છે કે નહિ ?” જવાબમાં પેલી ચીશ! પેલી ખાલા ક્યાં ગઈ ? જે ખુરશી પર તે હમણા બેઠી હતી તે ખાલી લાગી. હું ઉઠીને બારણું ઉઘાડી ઉઠેલ ગયો જરા જરા લલલાઈયું થયું હતું. મહે' આમ જોયું, તેમ જોયું, અને હું અપાટણ'ધ ભૂલેશ્વર તરફ દોડ્યો.

પેલી જગ્યા-જે જગ્યા પર તે પહેલા મળી હતી ત્યાં લોકોની ઠઠ લેગી થઈ હતી. “આ શું છે ? આ બધા કેમ લેગા થયા છે ?” એક પાસે ઉભેલા માણસને પુછ્યું. તે મહેને જોઈ અમક્યો, બાણું હું કોઈ જાનવર હોઉ તેમ કયા સુધી મહેને જોઈ રહ્યો. મહે સવાલ ફરીથી પૂછ્યો. આખરે તે બોલ્યો “અહિંયા એક ખેરી રાતનાં બારીચેથી પડી મરી ગઈ.”

મહારા ડોળા ફાટી ગયા—હું ઠઠમાં આગળ ધસવા લાગ્યો. મહેને જોઈ કેટલાક ખાશી ગયા ચાલની અંદર એક બીજું કુંડાળું કરી માણસો ઉભા હતા ત્યાં હું ધસ્યો. આસપાસ કોઈનું રૂદન-હા! પેલી, ચીશો સળગાતી હતી. હું આગળ આવ્યો; કુંડાળામાં ઉભેલા લોકોને ધક્કો મારી ખસેડ્યા. કેટલાકોએ મહેને પાછળ તાણ્યો કુંડાળામાં ભોયપર, લોહીની ખાબોચીયામાં એ લાશ પડી હતી લગવાન! તે જ પરિચિત અંગરેખા તે જ નિશ્ચલ નયનો—તે જ મ્હાન સુંદર વદન—અને ગઈ રાતે જોએલું તે જ ચપટ માથું!

હું શું જોઈ રહ્યો હતો ? હું ઘાટો પાડી પૂછવા માંગતો હતો પણ ગળામાંથી જરાયે અવાજ નીકળતો નહોતો. એક લય'કર અગ્નિજવાળ મહારી આખ આગળ-આખમાં કુદી. પછી શું થયું તેનું મહેને ભાન નહિ રહ્યું માત્ર તેજ મુખ, તેજ પ્રશ્ન, તેજ ચીશ મહારા મગજમાં રમી રહ્યા.

જ્યારે મહેને કાંઈ પણ ભાન આવ્યું ત્યારે તેને તેજ લાગ્યું; હું ઘાટો પાડી બોલવા લાગ્યો “દયા છે કે નહિ ?” કાંઈ ઉત્તર નહિ મળ્યો, પાછું બધું અંધારું થઈ ગયું.

ફરીથી ભાન આવ્યું ત્યારે મહારા ઘરમાં હું હતો, મહારી ઓ મહારે માથે બરફ ફેરવતી હતી, મહારો એક મિત્ર ડાકટર રહ્યો ખુરશી પર બેઠો હતો,

“દયા છે કે નહિ?” મહેં બેઠેલે ઘાંટે પુછ્યું.

“હા, હા, પૂરેપૂરી દયા છે” કોઈએ જવાબ આપ્યો. અવાજ અપરિચિત હતો; પછીથી ઓળખ્યો—તે મહારી સીનો હતો.

“કોણ નિર્મલા?” તહેણે કહ્યું “હા!”

“તું ક્યારની આવી? તહેને તો ગંધ કાલે વળાવી હતી?”

“ના, મહારે આંખોને તો અગ્યાર દિવસ થયા”

“હે” “હા! હું ગંધ તહેને ખીલે જ દિવસે તમહારા મિત્રે તાર કરી બોલાવી તમહેં ઘણાં માંદા થઈ ગયા હતા”

*

*

*

બે મહિને હું સારો થયો. શરીરમાં ભેર આવ્યું; પાછો કામ ધંધે લાગ્યો. છતાં, એક રાતનું હિચકારાપણુ, ખીજી રાતનો આનંદ વિસરાતા નથી. આટલે વર્ષે પણ હજી મનમાં રમી રહે છે તે સુખ, પ્રશ્ન અને તે ચીશ.

ધનશ્યામ.

ગુજરાતી વૈદ્યો.

ભારતવર્ષના સર્વ વૈદ્યોનું સંમેલન નિખિલ ભારતવર્ષીય વૈદ્યસંમેલનના નામથી કેટલાંક વર્ષથી દર વર્ષે વ્યુદે ભુદે સ્થળે લરાય છે નિખિલ ભારત વર્ષીય આયુર્વેદીય સંમેલનની આઠમી બેઠક પૂનામાં થવાની છે. એ માટે સ્વાગત-કારિણી સજા સ્થપાઈ ગઈ છે. એ સભાના એક મંત્રી વૈદ્ય કૃષ્ણ શાસ્ત્રી કવટે ખી એ ઓગષ્ટના છેલ્લા અઠવાડીયામાં વૈદ્યક સંમેલન માટે કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ ગુજરાત કાઠીયાવાડના વૈદ્યોમાં જાગૃત કરવા, તથા એઓને પૂનાના સંમેલનમાં પધારવાનું નિમત્રણ કરવા નીકળ્યા હતા. એમની ધૃષ્ટાથી હું સાથે ગયો હતો. મુંબઈથી તા. ૨૨ મી ઓગષ્ટે નીકળી, ૨૩ મી એ સુરતમાં, ૨૪ મી એ વડોદરામાં ૨૫ મી એ અમદાવાદમાં, ૨૬ મી એ જામનગરમાં, ૨૭ મી એ ગોહલમાં, ૨૮ મી એ રાજકોટમાં, ૨૯ મી એ ભાવનગરમાં અને ૩૧ મી એ ભરૂચમાં સંમેલન વિષે વ્યાખ્યાનો આપી અમે પાછા આવ્યા આ આઠ દિવસના પ્રવાસમાં શું જોયું? ગુજરાતના વૈદ્યો તથા ગુજરાતનું વૈદ્ય-એમાં શી વિશેષતા જોઈ? એ દુઠ્ઠામાં કહી જઈશ.

હિંદુસ્થાનના ખીજા પ્રાંતોની ખબર નથી, પણ જગાણમાં વૈદ્ય નામની એક જ્ઞાતિ છે. અને મેં તે લાગે વૈદ્યો તે જ્ઞાતિના હોય છે. ગુજરાતમાં લગભગ એથી હલટી સ્થિતિ છે. બ્રાહ્મણ, વાણીયા, કણ્ઠી, વાણુંદ વગેરે ઘણી જાતીના વૈદ્યો ગુજરાતમાં કોઈ ને કોઈ સ્થળે મળી આવે છે

ગંગાજાની સાથે સરખામણીમાં ગુજરાતના વૈદ્યોની પૈસા સંબંધિ સ્થિતિ પણ અરાણ છે. કાઠિયાવાડમાં દેશી રાજ્યો હોવા છતાં ત્રણ ચાર વૈદ્યોને ખાદ કરતાં કોઈ પણ વૈદ્યને રાજ્ય તરફથી સારો આશ્રય નથી. ૨૫ વર્ષ પહેલાં રાજ્યનો આશ્રય કાંઈક વધારે હતો વખત જતાં કાઠિયાવાડના વૈદ્યોની સ્થિતિ મુઠ્ઠાની નથી પણ બગડી છે. પૈસા સંબંધિ સ્થિતિ અરાણ હોવાનું કારણ શ્રી અને સરસ્વતીનો પ્રસિદ્ધ વિરોધ નથી. કારણકે ગુજરાતના વૈદ્યો ઉપર સરસ્વતી દેવીની કૃપાદષ્ટિ પણ આછી આછીજ ઉતરી છે.

ગંગાજાના વિદ્વાન, સંસ્કૃત ભાષામાં અસાધારણ પ્રભુત્વ ધરાવનારા મહામહો-પાધ્યાયની પદવી પ્રાપ્ત કરનારા વૈદ્યોની સાથે સરખામણી ન કરતાં પાસેના મહારાષ્ટ્ર સાથે સરખામણી કરીએ તો પણ સ્થિતિ આપણને શોભાસ્પદ નથી. વેદ કૃષ્ણ શાસ્ત્રો કવટે સાથે પ્રવાસ દરમિયાન થયેલી વાતચિત ઉપરથી એમ લાગ્યું કે મહારાષ્ટ્રના વૈદ્યોની પણ પૈસાસંબંધિ સ્થિતિ તો ગુજરાતના જેવી જ છે પણ એ પ્રદેશમાં વિદ્યાની ઉપાસના ગુજરાત કરતા વિશેષ છે. વૈદ્ય કરવા માટે લણવાની જરૂર નથી, એ વિચાર ગુજરાતમાં ઘર કરી બેઠો છે. 'કાંઈ ન આવડે તો વૈદ્ય' શીખ' એ કહેવતને અનુસરી બીજા ધધામાં ન ફાવેલા ઘણા માણસો ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં વૈદ્ય થી પોતાનું ગૃજ્ઞાન કરે છે. ગુજરાતના વૈદ્યોનું જોર વિદ્યા ઉપર નથી પણ દવાની બનાવટ ઉપર છે. કાઠિયાવાડ ગુજરાતના ઘણાખરા વૈદ્યોને હાથે દવા બનાવતાં આવડે છે. એટલુંજ નહિ પણ બીજા પ્રાંતોના વૈદ્યો કરતા ગુજરાતના વૈદ્યો દવા સારી બનાવી બહાર છે દવાઓ ઉપરજ એમનો મહોટો આધાર છે.

આટલું સામાન્ય અવલોકન કર્યા પછી વિગતવાર જે જે શહેરોમાં અમે રૂંધ્યાં ત્યાંના વૈદ્યોવિશે ટુકડું સામાન્ય અવલોકન કરી સમાપ્ત કરીશ અહિં એક વાત કહી દેવાની જરૂર છે કે અમે બાર બાર કલાક જ એક એક શહેરમાં રહ્યા હતા. અને એટલા વખતમાં જેવું અવલોકન થાય એવું જ આ અવલોકન છે. એટલા વખતમાં વધારે ઉંડું ઉતરી શકાય નહિ કે પ્રત્યેક વૈદ્યનો અનુભવ થઈ શકે નહિ એ સ્વાભાવિક છે માટે આમાં કોઈ સ્થળે ભૂલ જણાય અથવા કોઈને અનુભવે અન્યાય થાય તો ક્ષમા કરવા વિનંતિ છે.

અમે મુંબઈથી નીકળ્યા હતા, અને મુંબઈમાં પણ ગુજરાતી વૈદ્યોની મહોટી સંખ્યા વસે છે. માટે પહેલાં મુંબઈનું જ અવલોકન કરશું. મુંબઈનાં વૈદ્યોની સંખ્યા ઘણી મહોટી છે એમાંથી કેટલાકની સ્થિતિ પણ ટીક છે પણ અત સ્થિતિ બહુ વિચિત્ર છે. ગુજરાતી અને દક્ષિણીઓનો જૂનો ઝગડો તો છે જ પણ તે ઉપરાંત ત્રણેક તક છે અને પરસ્પર દ્વેષ, ઈર્ષ્યા અને પોતાનું અભિમાન સામાન્ય લોગને છે. કુસંપ એટલો છે કે મુંબઈના વૈદ્યો એકલા મળીને કોઈ પણ કામ કરી શકે એમ નથી. આ અત સ્થિતિ ભૂતી જઈએ તો ખાલ સ્થિતિ નીચે પ્રમાણે છે. મુંબઈમાં બે સભાઓ છે, એક દર અઠવાડીએ મળે છે, બીજી પ્રસંગોપાત મળે છે વૈદ્ય

શિક્ષણ માટે પ્રભુરામ આયુર્વેદિક હોલિંગ સુપ્રસિદ્ધ છે. એક ખીણ આયુર્વેદ પાઠશાળા પણ બે ચાર સારા વેદોના પ્રયાસથી હાલમાં જ સ્થાપન થઈ છે. પુષ્કળ ધર્મોદ્દા દવાખાનાંઓ, સલાઓ તરફથી, શ્રીમન્તો તરફથી અથવા મંદીરો તરફથી ચાલે છે. સુખર્ષમા આ પ્રમાણે સ્થિતિ છે. હવે આગળ ચાલીએ.

સુરત-સુરતમાં એક વેદ સભા છે, તેના પ્રમુખ મુદ્દ, વિઠાન તથા સજ્જન છે, તેમ જમાનાને પણ જોળણે છે, તેમ મંત્રીઓ ઉદ્યોગી તથા ઉત્સાહી છે, એટલે સભા ચાલ્યા કરે છે. શહેરમાં એક તિલકચંદ તારાચંદ વેદ છે જે પોતાના વિદ્યાર્થીઓ રાખીને વેદું ભણાવે છે. એમણે ગુજરાતીમાં વેદોના એક બે પુસ્તક પણ લખ્યા છે. એઓ બંને સ રકૃત ભાષાના વિદ્વાન નથી. તેથી વિદ્યાર્થીઓને પણ ગુજરાતી ઉપરથી જ શીખવે છે. વિદ્યાર્થીઓને ધંધો કરી ખાતા વેદ ગનાવી દેવા તરફ નેટલું લક્ષ છે તેટલું લક્ષ એઓને વિદ્યાવાળા ગનાવવા તરફ નથી.

ભરૂચ:—આ ગુજરાતના બુનામાં બુના શહેરની પ્રાચીન બહોળલાલી બધી રીતે ઝાખી થઈ ગઈ છે. ત્રણ ચાર વેદો સારા છે ગાકીના ધંધો કરી ખાય છે વેદોની કુલ મજ્યાપણ શહેરના પ્રમાણમાં નહાની છે. થોડા વખતથી વેદ સભાની સ્થાપના થઈ છે પણ એ બેઠકે તેવી ચાલતી નથી કામ કરનારને પોતાને કાંઈક સ્વાર્થ હશે તો એમ બીજાઓને શંકા થાય છે સાધારણ રીતે અહીંના વેદો જમાનાની પાછળ છે, વેગોની સ્થિતિ પણ એકાદને ગાદ કરતા ઘણી સારી નહિ હોય કારણ કે એમનાં ચત્ત પૂના સુધી નમેલન વખતે આવવાનો ખર્ચ કરતાં સ કોચાતા હતા.

ભરૂચ પામે ત્રણ માઇલ ઉપર આડેશ્વર નામનું 'ન્યાનું' ગામ છે. એ ગામના એક સદ્ગત પાટીદારે પોતાના 'વીલ' મા ધર્મોદ્દા દેશી દવાશાળા માટે રૂ. ૩૫૦૦૦ ભરૂચના કલેક્ટરના દ્રષ્ટ નીચે આપ્યા છે. આ દ્રષ્ટમાથી એ ગામમા એક ઘણી મારી ધર્મોદ્દા દવાશાળા ચાલે છે વ્યવસ્થા ઉત્તમ છે. દવાશાળામા કામ કરનાર વેદ ગુજરાતના ઉત્તમ વેદોમાંના એક છે. એઓ ખંતીલા, દયાળુ, આયુર્વેદ પ્રેમી અને દરદીઓની સેવાને યુગ્ય માનનારા હોવાથી આ દવાખાનાનો લાભ આડેશ્વર, ભરૂચ, વગેરે આસ પાસના ચાળીશ ચાળીશ માઇલ સુધીના ૩૦૦ ગામનાં દરદીઓ લે છે. ગયે વર્ષે આ દવાશાળામા કુલ ૧૮૦૦૦ દરદીઓ આવ્યા હતાં. ભરૂચ જેવા જીલ્લાના શહેરમાં બંને ધર્મોદ્દા ઇસ્પિતાલો હોવા છતાં ગામડાનાં આ દવાખાનાનો લાભ ભરૂચના પુષ્કળ લોકો લીધે છે. એ લોકોનો આયુર્વેદ ઉપરનો પ્રેમ, દેશી દવાઓની ઉપયોગિતા તથા વેદની કુશળતા સૂચવે છે. આવાં દેશી ધર્મોદ્દા દવાખાનાંઓ, શ્રીમન્તોની તથા લોકલગ્નોદો અને મ્યુનિસિપાલિટીની મદદથી સ્થળે સ્થળે સ્થપાય તે લોકોને દેશી દવાનો સહવાદથી લાભ મળે, અને આયુર્વેદનો જલનીથી પુનરુદ્ધાર થાય.

વડોદરા:—વડોદરામાં મહારાષ્ટ્રીઓના તેજસ્વી સંઘટનથી વેદોમાં બચ્ચીતિ સારી છે. ધાંના આગળ પડતા લોકો પણ આયુર્વેદમાં ઠીક રસ લે છે વડોદરામા એક વેદ સભાએ અને ઉત્સાહી તથા વિદ્વાન કાર્ય કરનારાઓના હાથ નીચે એ સારું કામ કરે

છે. દરવધે એ સલા તરફથી ધન્વન્તરી ઉત્સવ ધનતેરશને દિવસે ઉજવાય છે. જે વળતે પહારગામના વિદ્વાનો પાસે ખાસ ભાવણે આપાવે છે. વડોદ્રાના અગ્રેસર વૈદો જમાનાને ઝાળળે છે વડોદ્રામાં મહારાષ્ટ્રીઓ અને ગુજરાતીઓનું મિશ્રણ હોવાથી, તથા એઓની ગંભીરતા અબેદ હોવાથી વડોદ્રાના ગુજરાતી વૈદોના સ્વભાવ વિશે વધારે અવલોકન હું કરી શક્યો નથી.

અમદાવાદ—અમદાવાદમાં પણ વૈદસલા છે. એ સલાના પ્રમુખ વૈદકકલ્પતરૂના સંપાદક વૈદરાજ જટાશંકરભાઈને લીધે અમદાવાદના ગુજરાતી વૈદો પહાર ગૌરવવાળા દેખાય છે. અમદાવાદની વૈદ સલાના મંત્રી પણ ઉત્સાહી છે. પરંતુ શહેરના વૈદોમાં તણ છે અને મતભેદ અદેખાઈ વગેરેનું જોર પણ ઠીક છે વિદ્યા પણ કાંઈ વિશેષ દેખાણી નહિં શહેરની વસ્તી અને સમૃદ્ધિના પ્રમાણમાં વૈદોમાં તેજ દેખાયું નહિં ખાટી વૈદ રાજ જટાશંકરભાઈની વૈદાના અનેક પ્રદેશમાં પ્રવૃત્તિ સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે એ વિશે વધારે ઉલ્લેખ આવશ્યક નથી.

જામનગર જ્યાં મરહુમ મહારામા ઝંડુભટ્ટ તથા બાવાભાઈ જેવા ગયા જમાનાના શ્રેષ્ઠ વૈદો હતા, જ્યાં એમની પ્રતિભાથી જામનગર દેદિપ્યમાન લાગતું હતું ત્યાં આત્યારે એમની આખી છાયા જ છે મહારામા ઝંડુભટ્ટના સુયોગ્ય પુત્ર શંકરપ્રસાદભાઈ હજી રસ-શાળાને તથા જામસાહેબના રાજવૈદ્યત્વને માથવીને બેઠા છે. ખીજા વૈદોની સંખ્યા તો ઘણી મોટી છે. પણ જમાનાની બહુજ પાછળ અને વિદ્યાશૂન્ય છે. ત્યાં સલા જેવું કશું નથી. સલા સંમેલનો વગેરેની ઉપયોગિતાજ કોઈ જાણતું નથી. જામનગર એકજ નહિં પણ અમુક અપવાદભૂત વ્યક્તિઓ બાદ કરતા સમસ્ત કાઠીયાવાડના વૈદ-મંડળમાં કૃપમદુક ન્યાય પ્રવર્તે છે કાઠીયાવાડની પહાર જગત છે, એમ એ ઝા ધારતા નથી. સંમેલનનાં કાર્યની એમને કલ્પના નથી. જામનગરમાં કેટલાક હુકીમો છે એમાં એકાદ જે સારા જૂની રીતે ભણેલા હશે પણ જમાના તરફ તો એ લોકો પણ જોતાજ નથી.

રાજકોટ—કાઠીયાવાડના આ મધ્ય સ્થળમાં વૈદોની સંખ્યા સારી છે, જે ત્રણ સારા વિદ્વાન અનુભવી વૈદો રહે છે. એક વૈદસલા પણ છે ત્રણ : દુધ્યા, જાતે કામ કરવાનું આજસ અને બીજા કામ કરી આગળ વધે તેની અદેખાઈ વગેરે વૃત્તિઓ આહીં પણ નજરે પડે છે. જમાનાને કંઈક જાણનારા વૈદો છે. જૂની રીતે શીખેલા એક વૃદ્ધ વૈદ પણ છે. પરંતુ વૈદોની સલા જેવું કાંઈ દેખાયું નહિં.

ભાવનગરના મહારાજા સાહેબ પોતે દેશી વૈદાનો સારો શોખ ધરાવે છે. પોતાની પાસે દેશી વૈદો રાખે છે. જાતે દેશી દવા વાપરે પણ છે. ખાટીના વૈદોમાં તો ઉત્સાહમંદતા, અને અજ્ઞાન વ્યાપે છે.

આખા કાઠીયાવાડમાં દવાઓ જનાંવવાની આવડત તથા પદ્ધતિ વધારે છે. જામનગર અને ગોહલ જે ઠેકાણે તો રક્ષશાળાઓ છે તે સિવાય ઘણે ઠેકાણે દવાઓ બનાવાય છે. એકંદર એમ કહી શકાય કે ખીજા પ્રાન્તો કરતા ગુજરાતમાં

વિદ્યા ઉપર ઓછું અને દવાની બનાવટ ઉપર વધારે ધ્યાન આપાય છે. અને ગુજરાતમાં પણ કાઠીયાવાડના આ બેય લક્ષણો અધિક પ્રમાણમાં દેખાય છે. અહિં કહેવું જોઈએ કે ખંભાળામાં દેશી દવાઓ બનાવવાનાં કારખાનાં છે. પણ બનાવટ આવી સારી નહિ. બીજી બહાર ખબરથી પેટન્ટ દવાઓ વેચવાનો ધંધો પણ કાઠીયાવાડમાં થતો ચાલે છે. ગુજરાતમાં છે, પણ પ્રમાણમાં કાઠીયાવાડ વધી જાય. કાઠીયાવાડ ગુજરાતના વૈદ્યાના ઘરમાં વૈદ્યાના અન્યોની હસ્તલિખિત પ્રતો હશે પણ પહાર કાઢતાં બહુ પહીંચે છે 'હવે ઘણા અન્યો છપાઈ ગયા પણ આ લોકને કયા છપાઈ ગયા એની પૂરી ખબર નથી અને પોતાના ઘરમાં ન છપાયેલા છપાવી રાખે છે.

ગુજરાતના વૈદ્યાની સ્થિતિ આવી છે જગતમાં વૈદ્યાના ઉત્કર્ષ માટે કેવી પ્રવૃત્તિઓ થાય છે વિદ્યાની પ્રગતિ કેટલા વેગથી થાય છે. હરિકાષ્ઠ કેટલી સખત છે, અને આ જમાનામાં જીવવા માટે જમાના સાથે દોડવામાં પાછળ ન પડવું જોઈએ વગેરે બાબતોની બીલકુલ ખબર નથી એટલું જ નહિ પણ હિંદુસ્થાનમાં જ વૈદ્યો આપણા ઉત્કર્ષ માટે શીશી પ્રવૃત્તિ કરે છે, આપણી વર્તમાન સ્થિતિ કેવી છે? એને સુધારવ માટે શું શું કરવાની જરૂર છે? સંમેલન શું છે? સંમેલનમાં શું કામ થાય છે? ગુજરાત કાઠીયાવાડ પહાર કેવા વંદ્યો છે? વગેરે પોતાના હિત સાથે નિકટ સંબંધવાળી વાતો તરફ પણ ધણી બેઠરકારી છે. છતાં ભતૃહરિ કહે છે તેમ અજ્ઞાન સાથે હોલું અભિમાન છે.

દુર્ગાગંધર્વ કેવળરામ.

છાપખાનાંનો ૧૯૧૦ નો કાયદો.

જગતની પ્રવૃત્તિમાં મનુષ્યને યુગે યુગે નવો ધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, એ માન્યતામાં એટલું તો સત્ય સમાયેલું છે કે વખતો વખત સ્થિતિ અનુસાર અમુક એક પ્રવૃત્તિ સમસ્ત મનુષ્ય જાતિના કટ્યાણને અર્થે અસાધારણ અગત્યની થઈ પડે છે, અને તેથી તે તે સમયે તે પ્રવૃત્તિના ઉચ્ચ આશયોની સિદ્ધિના કાર્યમાં જ સર્વસ્વ અર્પણ કરવાનો ધર્મ ઉદ્ભવે છે. હાલના સમયમાં આવાં મહત્વવાળી પ્રવૃત્તિ આપણા દેશમાં રાષ્ટ્રિય ચળવળને નામે ઓળખાતી પ્રવૃત્તિ જ છે. આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ એવો છે કે દરેક દેશનું રાજ્યતંત્ર તે દેશની સમગ્ર પ્રજાનું હિત સાધવાની વૃત્તિવાળું જ હોવું જોઈએ, અને તે માટે એક પાસથી તે બીજા રાજ્યોના અંકુશથી રહીત અને બીજા પાસથી તે દેશના પ્રજાજનોના સંપૂર્ણ વિશ્વાસને પાત્ર હોવું જોઈએ. તાના મોટા દરેક દેશને માટે સ્વતંત્રતા તથા પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર એકબીજી આપવું એ આ જમાનાનો ધર્મ છે.

આ ધર્મ કાંઈ નવો નથી. આ પ્રવૃત્તિનો પાયો નાંખાયોને ઘણા વરસો થઈ ગયા છે, અને હાલના સ્વરૂપમાં તે છેલ્લાં ત્રણસો વરસ થયાં હનીયાંનું ધ્યાન ખેંચી રહી છે. એને જન્મ આપવાનું માન ઇંગ્લાંડને ઘટે છે. એ દેશ યુરોપના બીજા દેશોની માફક સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં તેના રાજ તથા ઉમરાવોની આપખુદી સત્તા નીચે હતો. પરંતુ ઇ.સ. ૧૬૪૦ માં ત્યાંના લોકોએ પોતાના જૂદમી રાજ સામે લડત ચલાવી, તેને ફ્રાંસીએ લટકાવી, પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપ્યું. તે પછી એ દેશમાં ઘણા ફેરફાર થયા છે, અને આજે જો કે તેના રાજ્ય જાંધારણુમા રાજને માટે સ્થાન છે, છતાં તેના રાજ્યતંત્ર ઉપર પ્રજાની સંપૂર્ણ સત્તા છે. ઇંગ્લાંડ પછી લગભગ ૧૫૦ વરસે ફ્રાંસના લોકોને પણ પોતાના જૂદમી રાજ તથા ઉમરાવો સામે જળવો ઉઠાવી, તેમનો નાશ કરવાની ફરજ પડી હતી, અને આજે યુરોપના મોટા દેશોમાં સૌથી પછાત રહી ગયેલા રશીઆના લોકોએ પણ પોતાના રાજને ગાદી પરથી ઉઠાડી મૂકી, રાજ્યની લગામ પોતાના હાથમાં લીધી છે.

પણ આ દેશો સ્વતંત્ર હતા અને તેથી કરીને તેમનો માર્ગ કેટલેક અંશે સરળ હતો. એ દેશના લોકોને તો માત્ર તેમના દેશમાંના જ અનિષ્ઠ તત્વો દૂર કરવાનાં હતા. ખરું છે કે સત્તા લોગવી મદોન્મત થયેલા રાજ્યો અમીર ઉમરાવો, કે શ્રીમંતો પોતાની સત્તા રાજ્ય ખુશીથી મૂકી દેતા નથી. તે મૂકી દેવાની તેમને ફરજ પાડવી પડે છે, અને એ કાર્ય કોઈ પણ રીતે સહેલું નથી. પરંતુ પરદેશી અમલ નીચે કચરાઈ ગયેલા દેશોનો માર્ગ આથી પણ ઘણો વધારે વિકટ છે. ત્યાંના લોકોને માત્ર દેશમાંના જ મૂઠ્ઠીલર સત્તાવાન અમીરો કે શ્રીમંતો સામે જ લડત ચલાવવાની નથી, પરંતુ સાથે તેમના ઉપર રાજ્ય કરતા જૂદમી પરદેશીઓની પણ સામે થવાનું હોય છે. છતાં યુરોપમાં હોલેંડ, બેલ્જિયમ, અને ઇટલી તથા અમેરીકામાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, અનેક વિઠણાઓ વેડી, લાંબી લડત ચલાવી સ્વતંત્રતા મેળવી શક્યા છે. પરંતુ આજ કોટીમાં આવી જતા કેટલાક દેશો એવા પણ છે કે જેમને તેમના ઉપર અમલ કરતાં રાજ્યોથી અનેક લાભો થયેલા છે, અને જેમની સાથેના સંબંધથી ભવિષ્યમાં પણ લાભ થવાનો સંભવ છે. આ દેશો તેમના ઉપર અમલ ચલાવતા દેશોથી છૂટા પડી સાવ સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છતા નથી, પરંતુ એ દેશોની છાયા હેઠળ રહીને જ તેમના પોતાના દેશની આંતર વ્યવસ્થા પોતાને હોય કરવા માંગે છે. આ પ્રયાસમાં ઘણે અંશે ફત્તેહમંદ થયેલા દેશોમાં અમેરીકાના ફીલીપાઈન ટાપુઓ તથા ઇંગ્લાંડનાં સંસ્થાનો છે. આપણો દેશ પણ આજ વિભાગમાં રહેવા આશા રાખે છે એને બ્રિટિશ રાજ્ય લાભદાયક નિવડ્યું છે, ભવિષ્યમાં પણ તેનાથી લાભ જ થવાનો સંભવ છે, અને તેથી તેની સાથેના સંબંધ કાયમ રહે એમ તે ઇચ્છે છે. પરંતુ એક સરતે—અને તે સરત એ જ કે દેશની અદરનો સઘળો કારભાર તેના પોતાના લોકોને જ સોંપવામાં આવે.

સ્વતંત્રતા તથા પ્રગતીય રાજ્ય જાંધારણુ માટે લડત ચલાવવી એ આ જમાનાનો ધર્મ છે, અને તે ધર્મ આપણા દેશે સ્વીકાર્યો છે. આપણા દેશમાં આજે કેટલાક

વરસો થયાં એ દીશામા પ્રયત્ન થઈ રહ્યો છે, અને તેનું ફળ મોડું પહેલું આવશે જ એમાં શંકા નથી. છતાં હાલ માર્ગમાં અનેક વીટંગણાઓ છે, અને તે દૂર કર્યા સિવાય 'ધારેલું' કામ પાર પડે એમ નથી. પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર એ આપણા અંતીમ હેતુ છે, અને તે હેતુ સાધવાનું આપણું કીમતીમાં કીમતી સાધન તે આપણું પ્રેસ યાને છાપખાનું છે. પ્રજાકીય રાજ્યનો પાયો રાષ્ટ્રીય કેળવણી છે અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આધાર સાહિત્ય (ખુસ્તકો છાપાઓ વગેરે,) અને તેને તૈયાર કરનાર છાપખાનું જ છે. પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર મેળવવાનો સાચો રસ્તો એક જ છે અને તે એ જ કે દેશનો દરેકે દરેક માણસ આ મહાન ધર્મ સમજે અને તે માટે લોગ આપવાને તૈયાર થાય. હાલ આપણી પ્રજા અજ્ઞાત છે, તેમને આ ધર્મ નમજાવવાની જરૂર છે. દેશની સ્થિતિ ખરાબ છે, એ સ્થિતિને માટે જોખમદાર રાજ્યતંત્ર કેવું છે, તે કેવી રીતે સુધરે, પ્રજાહીત માટે જ પ્રયત્ન કરતું, પ્રજામતને માન આપતું, કેવી રીતે થાય, એ સઘળું લોકોને સમજાવવાની જરૂર છે. આ ધર્મ, આ પ્રવૃત્તિ કાંઈ મૂઠી ભર માણસો માટે નથી—અગીર ઉમરાવ, શ્રીમંતો, કે વિદ્વાનો માટે નથી. આ પ્રવૃત્તિ તો જીંદગીની જહેમત ઉઠાવનાર મનુષ્ય જાતિના સંકે લાગોને માટે જ છે અને તેમનું અંકય, તેમનું ધૈર્ય, તેમનું બળ જ આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ સાધી શકશે. તેમને આ ધર્મ માટે તૈયાર કરવા એ આ દિશામાં મહેલું પગથીયું છે અને તે માટેનું ઉત્તમ સાધન તે છાપખાનું છે.

આપણા દેશમા આ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થયાને વરસો થયા છે અને તે વરસો દર-મીયાન આપણા છાપખાનાં તથા છાપાઓએ તેની સારી સેવા બજાવી છે. હાલ પણ તેઓ આ દિશામાં પોતાથી બનતું કરી રહ્યાં છે. પરંતુ ૧૯૧૦ ના પ્રેસ અંકટે તેમના ઉપર સખ્ત અકુશો મૂક્યા છે, અને તેથી તેમનું આ કાર્ય ઘણું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. આ પ્રેસ અંકટની કલમો તે સમયના વિકટ સંજોગોને માટે પણ અમારા મત પ્રમાણે જોઈએ તે કરતા વધારે સખ્ત હતી, અને આજે તો તેને એવો ઉપયોગ થાય છે કે દેશ-હિતને ખાતર તે કાયદો જ રદ કરાવવાની જરૂર છે. છાપાનું છુટાપણું, આપણા જાહેર જીવન માટે અત્યંત અગત્યનું છે, અને એ છુટાપણું જુઓ લેનાર આ ૧૯૧૦ નો કાયદો જોયો જ જોઈએ પણ સરકાર આ કાયદો કાંઈ પોતાની મેળે રદ કરવાની નથી અને તેથી તે રદ કરવાની તેને દૂરજ પાડવાને માટે આખા દેશે એક થઈ મજબુત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે, અને તે કાર્ય થોડો વખત થયા રથપાએલી પ્રેસ એસોસિએશને ઉપાડી લીધું છે એ એક સતોષની વાત છે. ૧૯૧૦ ના કાયદાથી છાપખાનાંઓ તથા છાપા-ઓને અસહ્ય મુશ્કેલીઓ ખમવી પડે છે એ વાત જાહેરમાં અનેક વખત કહેવાઈ ગઈ છે, અને તે વિષે પ્રજામત પણ એક જ નિર્ણય ઉપર આવી ચૂક્યો છે, તેથી તે વિશેની ચળવળ જૂના ધોરણ ઉપર ચાલુ રાખવાને બદલે આ સંસ્થાએ એ મુશ્કેલીઓ ખૂદ વાઈસરોય આગળ રજૂ કરવાનો કસવ ફેટલાક વખત ઉપર કર્યો હતો. આ કસવ અમલમાં મૂકવાને માટે લાંબા પત્ર વ્યવહાર પછી, વાઈસરોયની રજા મેળવી, એ સંસ્થાએ ગયા મહિનાની શરૂઆતમા પોતાની તરફથી વાઈસરોયને મળવા એક ડેપુ-

ટેશન મોકલ્યું હતું. આ ડેપુટેશને પોતાના વિન નિ પત્રમાં આ કાયદાથી ઉભી થતી સુશકેલીઓ દુકમાં પણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી છે, અને તેના મૂખ્ય સુદ્ધાઓ નીચે મૂળજ છે:—

(૧) હીંદી છાપખાનાઓ તથા છાપાંઓએ ૧૮૩૫ ની સાતથી તે ૧૯૧૦ સુધી પાંચેક વરસના અપવાદ સિવાય છુટાપણું લોગવ્યું છે, અને ૧૯૧૦ નો કાયદો પસાર થયો ત્યારે પણ એ છુટાપણાની જરૂરીયાત તથા અગત્યના સબંધી કાંઈ પણ મતભેદ ઉભો થયો નહોતો. વળી તે ઉપરાંત તે સમયે સરકાર તરફથી એવું પણ વચન આપવામાં આવ્યું હતું કે જે ઠમનશીળ સંભોગોને લીધે તે કાયદો ઘડવાની જરૂર પડી હતી તે સંભોગો દૂર થતાં તે કાયદો પણ રદ કરવામાં આવશે. આજે કેટલોક વખત થયાં એ સંભોગો દૂર થયા છે, માટે એ કાયદો રદ થવો જોઈએ.

(૨) આ કાયદો અત્રેલ રાજ્યના દુશ્મનોના પ્રીતુરી લખાણોને માટેજ ઘડવામાં આવ્યો હતો, છતાં તેની કલમો એટલી તો વ્યાપક છે કે પ્રમાણિક અને વફાદાર ઉપાકોના લખાણોને પણ લાશુ પાડી શકાય, અને તેથી ઘણા અનર્થ થવાનો સંભવ છે—ખરેકે અનર્થ થાય જ છે આ કાયદાને લગતા ગુનાહોની વ્યાખ્યા આપતી કલમમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે જો “કોઈ છાપા, પુસ્તક કે ખતમાં એવા શબ્દો, નીશાનીઓ, અથવા તો દૃષ્ય આલેખનો હોય કે જે ગતુમાન, સૂચના, ઇશારા, અલ કાર કે ધ્વનીથી કે પછી બીજી કોઈ રીતે પણ ઉપજ જણાવેલા ગુનાહો કરવાનો સંભવ ધરાવે કે સિધી કે આડકતરી રીતે પણ તે ગુનાહો કરવાનું તેનું વલણ હોય તો તે, જામીનગીરી જમત થવાના સંબંધમાં આ કાયદા હેઠળ આવશે.”

આ શબ્દો કેટલા વ્યાપક છે અને તે વડે સરકારને કેટલી બધી સત્તા આપવામાં આવી છે તે મીંઠ મહમદઅલીના પ્રખ્યાત મૂકદમામાં ગંગાજાના વડા ન્યાયધિશ સર લોરેન્સ જેન્કીન્સે આ કાયદા ઉપર કરેલી ટીકાઓ ઉપરથી જણાશે. સર લોરેન્સ જેન્કીન્સે આ સરતો વિષે કહ્યું છે કે :—

“તે ઘણી વ્યાપક છે અને તેની જાણ ખતુબની અતુરાઈ અતની શકે તેટલી વિશાળ છે. કોઈ અતુર માણસ ઉપરથી વ્યાજબી દેખાય તેવી રીતે આ કલમની સત્તા કેટલી હદ સુધી નહિ લંબાવે તે કહેવું સુશકેલ છે. સમ્મતિ, પ્રશંસાને પાત્ર એવા લખાણો સુધી પણ તે ખચીત લખાવી શકાય. લોકોનો જે નીચ લાગી જાના દુઃખ તથા એમ ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે છે તે પર કરેલી ટીકા પણ આ ખેડાળી ફેલાયેલી જાળમાં આવે : કોઈ એક વર્ગના વખાણ પણ જોખમથી રહીત નહીં ગણાય. પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા સાહિત્યમાંથી પણ ઘણું (આ જાળમાં) બેશક પકડાય.”

આ જાળમાં મદ્રાસના વડા ન્યાયધિશનો અભિપ્રાય પણ એવો જ છે. તેઓ કહે છે કે:—

“આ કલમની સરતો અત્યંત વિશાળ અને વ્યાપક છે તેથી સ્થાનિક સરકારને મળતી સત્તા એટલી બધી અંકુશ રહીત છે, કે તેથી આ દેશમાં છાપખાનું રાખવાનું કે છાપું પ્રગટ કરવાનું કામ અત્યંત જોખમ લાગેલું થતું જાય છે એક છાપું સરકાર

તરફની વફાદારીમાં મંજૂર હોય, તેની વૃત્તિમાં કશું પણ કપાતને પાત્ર નહિ હોય, તેના અધિપતિના વિચારોની શુદ્ધતા વિષે કંઈ પણ સવાલ નહિ હોય, છતાં જો ગફ-લતીથી આ એથી કલમની સરતો હેઠળ આવી શકે, એવા કાગળો કે લખાણો તે પત્રમાં છપાઈ જાય, તો સરકાર એનવણી આપ્યા વગર કે કંઈ પણ તપાસ ચલાવ્યા વગર તે છાપાની જામીનગીરી જપ્ત કરી શકે અને તે રીતે છેવટે તે છાપાનો પણ અંત લાવી શકે. સરકારના હાથમાં હવે વગરની સત્તા મૂકી એ આ કાયદા પહેલાના છાપખાનાના છુટાપણા ઉપર એક ગંભીર તરાપ છે. ”

(૩) આ કાયદાનો ખરેખર ગેરઉપયોગ થાય છે અને જ્યાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી ત્યાં પણ એની માઠી અસર પહોંચ્યા વગર રહેતી નથી. આ કાયદાને લીધે મંકુચિત પ્રદેશમાં વંચાતાં છાપાઓ અને તેમાં પણ ખાસ કરીને દેશી ભાષામાં લખાતા છાપાઓની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક થઈ ગઈ છે. આ કાયદાની સખ્તાઈને લીધે તેના અધિપતિઓને સરકારી અમલદારોથી હંમેશા ખીતા રહેવું પડે છે, અને જાહેર જાણનો ઉપર પ્રમાણિક ટીકા કરતાં પણ ચાંટકવું પડે છે. આનું કારણ એટલું જ છે કે તેઓ જાણે છે કે જો તેઓ એકવાર કાયદાની ચુગાલમાં સપડાય તો તેમના છાપાનો સહાને માટે અંત આવી જાય. વળી આ કાયદાથી આમ છાપાઓને જ ખામસુ પડતું નથી, પરંતુ છાપખાનાના માલિકો, તથા પુસ્તકો વગેરે પ્રગટ કરનારને પણ તેથી હેરાનગતી પહોંચે છે. દાખલા તરીકે એવું પણ જાણ્યું છે કે છાપખાનાના ધંધામાં રોકવા ધારેલી મૂડી કરતાં પણ વધારે જામીનગીરી છાપખાનું કાઢવા ઈચ્છતા માણસો પાસે માંગવામાં આવી છે અને પરિણામે તે સાહસનો જન્મ ચતા પહેલા જ અંત આવ્યો છે. તે ઉપરાંત વગવાળા અને પ્રખ્યાત થયેલા છાપાઓને માટે પણ આ કાયદાનો લથ એણે નથી. તેમને માટે પણ જાહેર જાણનો ઉપર ટીકા કરતી વખતે આ કાયદો ડેમો-કલીસની તરવાર સમાન છે. આ જથી મુશ્કેલીઓ છતાં આજે હિંદમાં આટલાં છાપાઓ તથા છાપખાનાંઓ ચાલે છે, તે તેમના ચલાવનારાઓનાં ઠરેલપણા અને ચતૂરાઈને લીધે જ છે.

(૪) આ કાયદો જ્યારે પસાર કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે કાયદાનો ગેરઉપયોગ નહિ થાય તે માટે ચોખ્ખા ઉપાયો ચોજવામાં આવ્યા છે એમ સરકાર તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપાયોમાંથી સર હર્બર્ટ રીઝ્લીએ મોથી અસરકારક ગણેલી ઉપાય એ છે કે સરકાર જામીનના પૈસા જપ્ત કરે તો તે સામે હાઇકોર્ટના ત્રણ જજોની ખાસ કોર્ટ આગળ અપીલ થઈ શકે. જામીન જપ્ત થાય ત્યારે અપીલ કરી શકાય એ ઠીક પરંતુ પ્રથમ જ્યારે સંતોષકારક કારણ વગર પણ જામીન માંગવામાં આવે ત્યારે કશું પણ થઈ શકતું નથી તેનું શું? અને જામીન જપ્ત થયા પછી પણ અપીલ કરવાથી ન્યાય મળે એમ ધારવું એ જોડું છે, કારણ કે સર લોરેન્સ જેકીન્સે કહ્યું છે, તેમ હાઇકોર્ટની વચ્ચે પડવાની સંજ્ઞા નહિ ભેવી જ છે. તેઓ કહે છે:—

“ કાયદાની સરતો નહિ પળાયેલી હોવાને લીધે જામીનના પૈસાની થયેલી જામીનના વ્યાજબીપણા વિષે અલીપ્રાથ આપવાને તેને સત્તા નથી સરકારી હુકમના હડાપણ

વિષે અભિપ્રાય આપવાની પણ તેને સત્તા નથી તેનું કામ તો એટલું જ જોવાનું છે કે આ કાયદાની અત્યંત વ્યાપક સરતો હેઠળ આવે એવા શબ્દો અરજદારના લેખમાં નથી એવું પૂરવાર કરી આપવાનું નિરાશાલયું કામ અરજદાર કરી શક્યો છે કે નહિ. આને હું નિરાશા લયું કામ કહું છું તે એટલા માટે કે કલમ (સી) ની સરતો એટલી તો વ્યાપક છે કે આ ગાળતમા સરકારનું ધ્યાન એવે એવા લેખને આ કલમની કોઈ પણ સરત સીધી કે આડકતરી રીતે અનુમાન, વગેરેથી નહિં લાગુ પાડી શકાય એમ લાગ્યે જ માની શકાય ”

ડેપુટેશન તરફના વિનંતિપત્રના આ મુખ્ય મુદ્દાઓ છે અને તે બતાવી આપે છે કે પ્રેસ એક્ટ એ ખરેખર છાપાના છુટાપણા ઉપર તરાપ સમાન છે. પરંતુ આ સવાલ વિષે વધારે ચર્ચાની જરૂર નથી અને તેથી આપણે આ ડેપુટેશનને વાઇસરોયે આપેલા જવાબ તરફ વળીએ.

વાઇસરોયના જવાબથી દેશમાં ઘણો અસંતોષ ફેલાયો છે છતાં એટલું તો કહેવું જોઈએ કે તે જવાબ સાવ સીધો અને સરળ છે. તેઓ પોતે છાપાના છુટાપણાની હિમાયતી છે એમ તેઓ જણાવે છે, પરંતુ આ દેશમાં છાપખાનાં તથા છાપાઓને માટે સખત અંકુશોની જરૂર છે એવી તેમની માન્યતા છે. તેમનો જવાબ બે ભાગમાં છે. પ્રથમ તો તેઓ કહે છે કે આ કાયદો ચોક્કસ સંજોગોને લીધે ઘડવામાં આવ્યો છે એ ખરૂં, પરંતુ તે સંજોગો દૂર થતા કાયદો રદ કરવામાં આવશે એવો સર રીઝલીના ભાષણનો અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે વ્યાજબી નથી. અને વધારામાં તેઓ જણાવે છે કે “મને એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી કે જ્યારે સર રીઝલી જણાવે છે તેવો વખત આવશે, ત્યારે કોઈ પણ માણસ આ કાયદો રદ કરવાનું કહેશે નહિ, કારણ કે છાપાં ચલાવનારાઓ, તેની હદ જોળાળી જવાને લલચાતા બાંધ પડ્યા હશે, અને તેથી તેઓ આ કાયદાને તમારાજ શબ્દોમાં કહીએ તો ડેમોક્રેસીની તરવાર સમાન ગણશે નહિ.” એક દર તેમની વૃત્તિ સર જેમ્સ ફીટઝ જેમ્સ સ્ટીવનના જેવીજ છે, અને તેમના વિચારો સાથે સમ્મતિ દર્શાવતા તેઓ તેમના નીચલા શબ્દો ટાંકી બતાવે છે. “હું માનતો નથી કે જે માણસને ખરેખર અસંતોષ હિતપત્ર કરવાની ઇચ્છા થઈ જ નથી તે માણસે કદી પણ એવું લખ્યું હોય કે જે વિશે બીજા પ્રમાણિક માણસ એવું ધારે કે તે અસંતોષ કરવાના ધરાદાથી લખાયલું છે,” ટુંકમાં સંજોગો બદલાયા હોય કે નહિં પણ આ કાયદો તો રહેવો જ જોઈએ એવો તેમનો મત હોય એમ જણાય છે

એમની બીજી દલીલ એવી છે કે આ કાયદાથી છાપખાનાંઓ કે છાપાંઓને ખાસ હિસાનગતિ ભોગવવી પડી છે એ વાત વ્યાજબી નથી. અને તે પૂરવાર કરી આપવાને તેઓએ કેટલાક આંકડાઓ આપ્યા છે. પ્રથમ તો તેઓ કહે છે કે છાપાઓને ચેતવણી આપવામાં આવતી નથી એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે ૧૯૧૦ થી અત્યાર સુધીમાં ૧૪૩ છાપાંઓને એકવાર, ૪૪ ને બે વાર, ૩૦ ને ત્રણ કે તેથી પણ વધારે વખત, ચેતવણી આપાઈ છે અને પછી માત્ર ત્રણની જ પહેલી જામીનગીરી જપ્ત થઈ છે, જ્યારે કોઈ

પણ છાપાની બીજી જામીનગીરી જખત થઈ નથી છાપખાનાંઓને માટે પણ પપ ને એક વખત ચેતવણી આપવામાં આવી છે, હ ને બે વખત, અને પ ને ત્રણ કે તેથી વધુ વખત જ્યારે માત્ર ૧૩ ની પહેલી જામીનગીરી જખત થઈ છે, અને માત્ર ૧ ની જ બીજી જામીનગીરી લઈ લેવામાં આવી છે. અને આ પગલાંઓથી છાપખાનાંઓ-છાપાઓ ચલાવનારાઓમાં ગભરાટ ફેલાયો છે એમ માની શકાય નહિ, કારણ કે તેમ હોય તો તેમની સંખ્યામાં ઘટાડો થવો જોઈએ, જ્યારે હકીકતે તેમાં વધારો જ થયો છે. ૧૯૦૬-૧૦ ની સાલમાં ૨૭૩૬ છાપખાનાં હતાં અને આજે તે વધીને ૩૨૩૭ ની સંખ્યા પર પહોંચ્યાં છે, છાપાઓ ૭૨૬ ના ૮૫૬ અને ચોપાન્યાઓ ૮૨૬ ના ૨૬૨૭ થયાં છે આ આંકડાઓ આપી વાઈસરૉય ટીકા કરે છે કે “તમે સૂચવો છો કે છાપાં ચલાવનારનો ધંધો જોખમભરેલો થઈ પડ્યો છે, પણ એ વિચારને આ આંકડાઓથી પૂરી મળતી નથી.”

આ ઉપરાંત વાઈસરૉયે બીજું પણ ઘણું કહ્યું છે અને તેમાંથી ખાસ કરીને ન્યાયાધિશના કાર્ય વિષે એમના ટીકા તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે છતાં પ્રસ્તુત વિષયમાં તો તેમની આ બે દલીલોજ મૂખ્ય છે, અને તે તપાસી આ લેખ પુરો કરું.

એમની દલીલોમાંથી બીજી દલીલ આપણે પહેલાં તપાસીશું. એમનું કહેવું એમ છે કે છાપા કે છાપખાનાંઓને આ કાયદાથી ખાસ ખમવું પડ્યું નથી અને ઉપર જણાવેલા આંકડાઓ લઈએ તો એ વાત સાચી લાગ્યા વગર રહે નહિ. પરંતુ એ આંકડાઓ આ કાયદાના ઉપયોગની સઘળી હકીકત રજૂ કરતા નથી. એ તો માત્ર જામીનગીરીની જખતી સંજોગો જ ખબર આપે છે. અને જામીનગીરી જખત થવાનો વખત આવતાં પહેલાં તો છાપખાના તથા છાપાં ચલાવનારાઓને બીજી અનેક મુશ્કેલી-માંથી પસાર થઈ જવું પડે છે સૌ કોઈ જાણે છે કે છાપું કે છાપખાનું કાઢતા પહેલાં તે માટે રજા મેળવવી પડે છે અને રજા આપતી વખતે સરકારને અરજદારો પાસેથી જામીન લેવાની કે તેમાંથી તેમને સુક્ત કરવાની સત્તા છે. જો શરૂઆતમાં આ અરજદારોને જામીનમાંથી સુક્ત કરે તો પછીથી પણ તે જામીન માંગવાની તેમને હુક છે. હવે શરૂઆતમાં કે પછી આ જામીન અરજદારો આપી ન શકે તો તેમનું માહુસ ત્યાંથી જ ચાલે. આ ડેપુટેશનના જઈ આવ્યા પછી, વાઈસરૉયની કહિંસીલમાં આ સવાલ સળંગ સઘળા આંકડાઓ રજૂ થયા છે અને તે પરથી માલમ પડે છે કે આ સાત વરસમાં કલમ ૩ (૧) હેઠળ ૨૪૧ છાપખાનાંઓ પાસેથી જામીન માંગવામાં આવ્યા હતા અને તેમાંથી ૧૭૩ આપી શક્યા નહોતા જ્યારે કલમ ૩ (૨) હેઠળ ૫૫ છાપખાનાં પાસે જામીન મંગાયા હતા અને તેમાંથી ૨૮ જામીન નહિ આપી શકવાથી બંધ પડ્યાં હતાં. પરંતુ આ કાયદાને લીધે પડતી મુશ્કેલીઓનો સાચો ખ્યાલ તો આ જામીનગીરીના નામ હેઠળ સરકાર પાસે નિશ્ચિત (ડીપોઝીટ) થયેલી રકમ પરથી આવે છે. આ રકમ લગભગ ૩૦ લાખ જેટલી થવા જાય છે, અને તેમાં સુબંધનો જ ફાળો ૬૧૦૦૦ જેટલો છે. આ પછી ૧૯૧૦ ના કાયદાથી આપણને ખમવું પડ્યું છે કે નહિ તે કહેવાની જરૂર નથી. પરંતુ અત્રે એક બીજી સવાલ

હિસો થાય છે અને તે એ જ કે આ સઘળી હકીકત વાઈસરોયના જવાબમા શા માટે આપવામાં આવી નથી, આ બાબતમાં એવું કહેવાયું છે કે જવાબ વાઈસરોયે ચોતે લખ્યો નથી પરંતુ તેમને માટે કોઈ અમલદાર તરફથી તૈયાર થયો છે. અને તેમ હોય તો પણ આ હકીકત નહિ આપવાનું કારણ શું? સરકારના હાથમાં સત્તા છે, તે ચાહે તે કરી શકે છે, એમને કોઈનો ભય નથી, તો પછી શું આ હકીકત આપતાં એમને શરમ લાગી? કાઉન્સીલના સલાહદોષે આ વાતમાં ખુલાસો જરૂર માંગવો જોઈએ.

પરંતુ આ હકીકત, આ આંકડાઓ કરતાં વાઈસરોયની પહેલી દલીલ વધારે અગત્યની છે. તેઓ સ્પષ્ટવકતા છે અને તેઓએ ખરેખર દીલથી જણાવી દીધું છે કે આ કાયદો રદ થશે નહિ જો છાપાઓ સરખાં આવે તો કાયદાનો ઉપયોગ થાય નહિ, પણ તેથી કાયદો રદ કરવાની કાંઈ જરૂર નથી અને જો છાપાંઓનું વલણ વાધા ભર્યું હોય તો તો કાયદાની જરૂર જ છે અને તેનો ઉપયોગ પણ થવો જોઈએ. આ દલીલ બરાબર છે પરંતુ તેનો પાયો જ કયો છે છાપાંના છુટાપણાના હીમાયતીઓ એમ કહેતા નથી કે છાપા ઉપર અ કુશ જોઈએ જ નહિ સૌ કોઈ જાણે છે કે છાપામાં નીચ હલકા કે શીતૂરી લખાણો આવે તો તેથી તેના વાંચનારાઓ ઉપર ખોટી અસર થાય અને તેથી તેવાં લખાણો છાપામાં નહિ આવે તે માટે યોગ્ય ઉપાયો યોજવા જોઈએ. પરંતુ આ કાયદો તેને માટેની યોગ્ય હદની ગહાર બાય છે, અને ખીલ કોઈ પણ સુધરેલા દેશમાં જે લખાણો વાંચાભરેલા નહિ ગણાય તે લખાણોને વાંચાભરેલા ઠેરવે છે, અને તેથી જ તે હાનીકારક છે. આ વાત વાઈસરોયને ડેપ્યુટેશન તરફથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવામાં આવી હતી, છતાં વાઈસરોયે આવો નિરાશાજનક જવાબ આપ્યો છે, એ એક કમનસીબીની વાત છે એમને વાઈસરોયના અભિપ્રાય માટે ઘણું માન છે, પરંતુ આ બાબતમાં એમનો મત આપણને કામ લાગી શકે એમ નથી. અગે આત્મીયૂર્વક કહી શકીએ છીએ કે આ કાયદો આપણા દેશને માટે અત્યંત હાનીકારક છે, તે આપણા રાષ્ટ્રીય જીવન ઉપર એક બધું કરે ખંધન છે, અને તે દૂર કરવા આખા દેશે એક મજબૂત પ્રયત્ન કરવાની જરૂર છે. આ બાબતમાં સરકારે ચોતાનો અભિપ્રાય જણાવી દીધો છે, પરંતુ જો પ્રજામત એક હોય, મજબૂત હોય, તો તે સરકારને પણ ચોતાનો વિચાર ફેરવવાની ફરજ પાડી શકે એમ આપણને મહાત્મા ગાંધીએ ખતલાવી આપ્યું છે તો પછી પ્રેસ એસોસીએશન જેવી સંસ્થાના નેતાઓ આ સવાલ તેથી જ રીતે ઉપાડી લે તો શું તેનું સંતોષ કારણ પરિણામ નહિ આવે?

શંકરલાલ જી. બેંકર.

ગુજરાતનું બહિરજીવન.

અમદાવાદ.

વસંત સ મેલનઃ—છ વર્ષથી હોળીના તેહેવારોમાં સુધારો કરવાના ઉદ્દેશથી આ મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. દરવર્ષે છોકરાઓને હોળીના તોફાનોમાંથી દૂર રાખી, આ મંડળ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવા તેમની મારફતે ફંડ લેવાય છે અને મદનિષેધના હસ્તપત્રો પોણે પોણે અને પીઠા આગળ વહેંચાય છે, મેજીક લેન્ટન કે સીનેમેટોગ્રાફના દેખાવો જતાવી ભગ્ન કીર્તનમાં વિદ્યાર્થીઓને રોકી કંઈક ઉપદેશ પણ વર્ષોવર્ષ એમને આપાય છે. અત્યાર સુધીમાં આ મંડળે ૧,૩૦૦ રૂપિયા ઉધરાવેલા તેમાંથી ૭૦૦ રૂકાળ ખાતે અને ૬૦૦ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને દેખવણીની મદદમાં આપાયા છે. આ વર્ષે વડોદરાથી લલિતે આવી વસંત સ મેલનના સ્વયં સેવકો તથા વ્યવસ્થાપકો સમક્ષ ધૃણેટીને દિવસે વાળત્રો સાથે એક સુંદર કીર્તન કર્યું હતું.

સ્વદેશી મિત્રમંડળઃ—આ મંડળ તરફથી રીટલી દરવાજા રાત્રીશાળાનાં વિજ્ઞાન ચોગાનમાં અજવાળી રાત્રે એક મેળાવટો કરવામાં આવ્યો હતો. શાહપુર વોર્ડનાં સીપુરૂપો તા. ૧૦-૩-૧૭ ને રાજ મહેટી સંજ્યામાં એકઠાં થયા હતાં મનસુખભાઈ ઇંગ્લીશ સ્કુલના હેડ માસ્તર રા જીવાભાઈના પ્રમુખપદ નીચે રા લલિતે કીર્તન કર્યું હતું. રા ચુનીલાલ તથા મુળજીભાઈએ પણ સ્વદેશાભિમાન તથા ભકિતનાં ઉત્તમ ગીતો ગાયા હતા.

ફરતી લાયબ્રેરી—રા. લલિતે ઉપદેશમાં ફરતી લાયબ્રેરીની અવશ્યકતા દર્શાવી અને વડોદરાની હકીકત કહી. તે ઉપરથી પ્રમુખે રૂ. ૫, શેઠ માણેકલાલ વરતારામે રૂ. ૧૦, અને રા. મૂળજીભાઈ ગાયકે રૂ. ૧૦, ત્યાંને ત્યાં આપવાનું વચન આપવાથી શાહપુર વોર્ડને માટે એક પેટી તૈયાર કરવામાં આવી છે અને એની વ્યવસ્થા હાલમાં જ લાયબ્રેરીના વ્યવસ્થાપક મંડળને સોંપવામાં આવશે.

સ્કુલન્ટસ પ્રધરહુકઃ—તા. ૨૨-૩-૧૭ ને રાજ મી પોલીકે, સરદાર રસ્તમજી બહાગીરજીના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાઈ હોલમાં “વિદ્યાર્થીઓને એ બોલ” એ વિષે એક વિદ્વતાભરેલું અને અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. અને તો. ૩૦-૩-૧૭ ને રાજ મી. શારદા મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે પ્રો. કૃષ્ણે સ્ત્રીઓની યુનીવર્સિટીના વાર્ષિક એહેવાલ જાહેર લાગણીપૂર્વક રજૂ કર્યો હતો આ પ્રસંગનું પ્રમુખનું ભાષણ સુંદર, ગીઠું અને વિદ્વતાભરેલું હતું. સ્ત્રીઓ ઘણી મહેટી સંજ્યામાં હાજર હતી અને જાનને પ્રસંગ વિદ્યાર્થીઓની સંજ્યા એટલી જ થી હતી કે સભાર્થાનમાંથી ખુરશીઓ ખસેડી નાખેલી છતાં ઘણાને ઉભા રહેવું પડ્યું હતું.

મહિલા મંડળ—તા. ૧૨-૩-૧૭ને રોજ, સાકોદરાના માહાદેવમાં સ્ત્રીઓને માટે મહિલા મંડળે પણ રા. લલિતની પાસે કીર્તન કરાવ્યું હતું. ડૉ. ચુનીલાલ ખેરાવાળાના “ માંદાની માવજત ” ના વર્ગો ચાલે છે. તા. ૨૪-૨-૧૭ ને રોજ મીસીસ પૉલોકને લોજાનાથ લેડીઝ ઈન્સ્ટીટ્યૂટમાં અમદાવાદની સ્ત્રીઓ તરફથી જાહેર માનપત્ર આપવાનો મેલાવડો મહિલા મંડળે ઠર્યો હતો. પંહેલી જ વાર, શેહેરના સદ્ગૃહસ્થોને પણ આવે પ્રસંગે નોતરવામાં આવ્યા હતા ગુણવંતી ગુજરાતનો ગરબો ગવાયો હતો અને છેવટે “ જળહળે શો ભરત ઉદયનો પ્રસંગ ” એ સ્વદેશ લક્ષિતનું રા. હરીલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનું ગાયન બહુ ઉત્તમ રીતે ગરબામાં ગવાયું હતું માનપત્ર સૌ શારદા ખેડેને વાચ્યું હતું ગુજરાતી ભાષાતર માહાલક્ષ્મી ખેડેને વાંચ્યું હતું. મીસીસ પૉલોકે ઇંગ્લિશમાં જવાબ આપ્યો. ‘એનું’ ગુજરાતી ભાષાતર ‘ડૉ. હરિપ્રભાદે કૃત્યું’ અને ત્યાર બાદ મીસીસ પૉલોકના ગુણો તથા હિન્દની સેવાની કેટલીક હકીકત પણ એમણે કહી. માનપત્રને અમદાવાદની હાથની શાળામાં વણાયલા સુંદર કીનખાગની કોથળીમાં મૂકવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—તા. ૧૧-૩-૧૭ ને રોજ સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાઈ હાલમા જાહેર મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. રા. લલિતે સંગીત સાથે “ વસત કીર્તન ” કૃત્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસની પરીક્ષા માટે નીચે પ્રમાણે હસ્તપત્રો વહેંચવામાં આવ્યા છે —

ગુજરાતી સાહિત્યના પદ્ધતિસર અભ્યાસની અભિવૃદ્ધિ કરવાના હેતુથી આઠ વર્ષથી ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી પસંદ કરેલાં પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરાવી તેની પરીક્ષા લેવાની યોજના મંજૂર કરવામાં આવી છે. તે પ્રમાણે જીન આખરે આ પરીક્ષા લેવાનું નક્કી કર્યું છે.

ટ્રેનિંગ કૉલેજના સ્ટાફને અને હાઈ સ્કૂલમાં અને કૉલેજમાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને આ પરીક્ષામાં ભેગવાને ખાસ આગ્રહ કરવામાં આવે છે

ફોટોહર્મદ ઘનાર સર્વ ઉમેદવારને સર્ટીફિકેટ અને પ્રથમ પાંચ નંબરને ઇતિમા આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે

અભ્યાસક્રમ માટે નીચેના પુસ્તકો પસંદ કર્યા છે

૧. સુદામા ચરિત્ર.	} પેમાન દ.
નરસિંહ મહેતા
સોગવતમાંથી મૂળ કથાનો ભાગ.
૨. જીવનનો આદર્શ.	
૩. કુમુદમાળા.	} (લેકીકૃત—મૅપ ઓફ લાઈફનો અનુવાદ) કર્તી
રા. રા. જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ.
૪. રાઈનો પર્વત.	
	રા. રા. નરસિંહરાય સોજાનાથ દિવેડીઆ.
	રા. બા. રમણસાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.

૫ સામાજિક સેવાના } રા. રા. હાદ્યાભાઈ લક્ષ્મણ.
સન્માર્ગ.

૬. ધર્મવર્ણન પ્રોફેસર આનંદશંકર ખાપુભાઈ મુવ.

પરીક્ષાનો દિવસ, ટાઇમ અને સ્થળ હવે પછી જાહેર કરવામાં આવશે. વિશેષ માહિતી, 'સેક્રેટરી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા-અમદાવાદ' ને લખેથી મળી શકશે.

હોમ રૂલ લોગઃ—ડૉ. હરિપ્રસાદે "પ્રજાનુ" આરોગ્ય અને હિન્દી મરકાટ" એ વિષે લાખણ કર્યું હતું.

પાર્લામેન્ટઃ—રા. ગોવંદીયાએ "પબ્લીક સર્વિસીસ કમીશન" ના રીપોર્ટ વિરૂદ્ધ અમદાવાદ પાર્લામેન્ટમાં બહુ જુરઆદાર લાખણ આપ્યું હતું.

ગ્રેન્જ્યુએટ લેડીઝ એસોસીએશનઃ—ત્રણ અઠવાડીયાથી અત્રે મીસીસ માલકુમ અને સૌ. વિદ્યાગવરીના મત્રીપણા નીચે ઉપરનું મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે. ૧૧-૨૨ સી ગ્રેન્જ્યુએટો અત્રે હોવાથી આવુ મંડળ નહીં શકે એવુ છે. એના ઉદ્દેશો, હિન્દુસ્તાનની બ્રીએના કિતના પ્રશ્નોનો અભ્યાસ તથા અર્થી કરવી અને સમાજ સેવાના કામ કરવા વગેરે છે. ગયા મંગળવારે તા. ૨૭-૩-૧૭ ને રાજ મીસીસ માલકુમના પ્રમુખપદ નીચે મો. પંડોલે "આ મંડળ દેશોપયોગી કેવાં કામો કરી શકે" એ વિષે જાહેર લાખણ આપ્યું હતું. લાખણની છેવટે મી પંડોલે જોડ્યા હતા કે "સાવિત્રી જેમ પોતાના મરણ પ્રાપ્તિના પતિને સજીવન કરી લાવી હતી તેમ હિન્દોના પ્રથમ વર્ગ પાશ્વત્ય દેશોનું અનુકરણ કરીને જડવાદમાં મરે છે તેને ધાર્મિકતામાં પાછો સજીવન કરવાનું કામ હમે કરો."

થીઓસોફીકલ સોસાયટીઃ—તા. ૨૫ ગી અને ૨૬ ગી માર્ચે રા. હરજીવનદાસ કાળીદાસ મહેતાએ થીઓસોફી અને ધર્મલાવના, તથા થીઓસોફી અને શિક્ષણસાવના એ વિષે પ્રેમાભાઈ હોલમાં જાહેર લાખણો આપ્યાં હતા અને આજ અઠવાડીયામાં નીચે પ્રમાણે અપાવવાનાં નક્કી થયા છે. થિયોસોફી અને અમાજ લાવના, વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર અને ધર્મરત્ન અસ્તિત્વ, મનુષ્યજીવનના આદર્શો, હિન્દુ ઇતિહાસ અથવા જીવન યજ અને મહાત્મા અથવા પૂર્ણ પુરૂષ.

અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી ડૉ. જોસફ જેન્નમીન તથા ડૉ. સત્યપ્રસાદ લગવાનલાલ "મરકીની રસીથી થતા ફાયદા" એ વિષે રીપન હોલ તથા સરસપુરમાં અનુક્રમે લોકો આગળ લાખણો આપવાના છે.

ગોખલે સોમાયટીઃ—ગઈ ગોખલે જન્મતીએ સ્વ. ગોખલેના લાખણો તથા લખાણોનું ગુજરાતી લાખાંતર કરવા કરાવ કરવામાં આવેલો તેને અનુસરીને એ-૪ કાર્યને માટે ફંડ એકઠું કરવામાં આવે છે. અત્યાર મુખીગા એ ફંડ રૂ. ૨૭૨-૮-૦ મુખી પહોંચ્યું છે અને હજી બીજી રકમો રાજકીય સાહિત્યના આવા ઉત્તમ કાર્ય ખાતે મળશે એવી આશા છે. લાખાંતરો કરવાનું કામ પણ સુયોગ્ય વિદ્વાંતાને સોંપવામાં આવ્યું છે.

અમદાવાદના હુન્નર ઉદ્યોગ તથા કલાકૌશલ્ય—મીસ્તર અને મીસીસ પૉલોક તથા શ્રીયુત ગાંધી અત્રેનાં જુનાં કાગળો અને એ કારખાનાં જોવા ગયા હતા. શાહપુર દરવાજાની અદર અને જહાર હાથની કારીગીરીથી ઘટ્ટ અને સફાઈદાર ધોળા કાગળો હજી અને છે તે જોયું. કહે છે કે આ ઉદ્યોગ પર પેહેલા ૧ લાખ માણસ કામે લાગતું હતું અને હજી એ જાહોજલાલીના કાળનાં સ્મરણ ચિન્હો ત્યાં પડેલાં છે. પરંતુ પરદેશી સાચા કામની હરીફાઈમાં અને આ માચા, ટકાઉ, સ્વદેશી માલને રાજ્ય તરફથી કોઈ પ્રકારના રક્ષણ વગર નેમ જ પ્રજાજનોની પણ સ્વદેશાભિમાનની ખામીથી આ ઉદ્યોગ હવે છેક જ પાયમાલ થઈ ગયો છે. ફક્ત દસ કુટુંબો હાલમાં આ ધંધો કરે છે અને જેટલો માલ એ તૈયાર કરે છે એટલો દેશી વેપારીઓ ચોપડા બાધવાના કામમાં લઈ જાય છે હાલમાં લડાઈ ચાલે છે તેવે વખતે આ કાગળો પુલરકેપ કાગળ આગળ ભાવમાં નથી શકે એવું છે, છતાં જોષાર ઉદ્યોગમાં પડેલા આપણા ગુજરાતીઓ આ ઉદ્યોગ તરફ કંઈ જ લક્ષ આપતા નથી આની ખીલવણીને માટે કંઈક મૂડી અને સહકાર્યથી ઉલટ ભેર ધ્યાન આપવામાં આવે તો હજી એના પુનરુદ્ધારનો વખત છે.

આ સિવાય મીસ્તર અને મીસીસ પૉલોકે કીનખાખની શાળો, ગાલીચાનું કારખાનું, શિલ્પકામ અને લાકડા ઉપરતુ સુંદર કોતર કામ વગેરે જોયું હતું. ભુજનું ભરત, કારચળનું જરી કામ તથા ચામડાની ઢાલો પરની ઉત્તમ કારીગરી અને રૂપા કામ પણ એમણે જોઈ અત્યંત અનુભવી પ્રદર્શિત કરી હતી. ૨૦૦ રૂપીયાનો એક ગાલીચો એમણે ખરીદ્યો હતો અને સ્ટુડન્ટસ પ્રધરહુડ તરફનાં બાધણ વળતે “શેહેરની ચાવી સુંદર ચીજો મરી જવા ચાવી છે તે માટે શેહેરની જનોને સખત ઠપકો આપ્યો હતો.”

મગનલાલ ચિત્રકારનાં ત્યાં ચિત્રો—મીસ્તર અને મીસીસ પૉલોક અને અનસૂયા જોઈ ચિત્રકાર મગનલાલને ત્યાં પણ ગયા હતા એમના ચિત્રોથી એ બધા જાહુ જ આનંદ પામ્યા. મગનલાલે “પિતૃભક્ત શ્રવણ” અને “કેલેયો” એ બે વિષયના ઉત્તમ ભાવનાવાળા સુંદર ચિત્રો દોર્યા છે. પેહેલામાં સૃષ્ટિ સૌંદર્ય અનુપમ છે અને બીજામાં પ્રેમ, આશ્ચર્ય, શોક, કંટાળ, હાસ્ય વગેરે ભાવો જુદા જુદાં પાત્રોના સુખપર જાહુ કળાથી અકિત કરવામાં આવ્યા જણાય છે. કેલેયાનું ચિત્ર જતાવતાં ચિત્રકાર એક જુનું લોકગીત આમોક્ષનમાં ચલાવે છે અને એ સાલળતા સાલળતા આ ચિત્ર જોવાથી જાહુ જ લાગણી થાય છે. એ ગીતની પ્રથમ લીટી “શેઠ સગાળશા સાધુને સેવે ને વાણીયો પાળેવૃત” એ પ્રમાણે છે.

રાધ્યાગ્રહ આશ્રમ—મી એન્ડ્રૂસે, સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની “ગીતાજલી” માંથી છ, સાત કાવ્યોનું સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં વાચન કર્યું હતું. એ પ્રસંગ વિરલ અને અલૌકિક હતો “રહાસ કોઈ પણ અંગોને મલિન નહીં થવા દઉં કારણ, હે પ્રભુ! એ અંગે અંગે ત્હાદો સ્પર્શ થવાનો છે” એ કાવ્ય વાચતાં મી. એન્ડ્રૂસ ગદ્ગદીત થઈ ગયા હતા

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

શ્રી ખટ્ટકનાથ વ્યાયામ શાળાનો યાચકોત્સવ—તા. ૧૦-૨-૧૯૧૭ ને શનિવારે સાંજના ઉજવવામાં આવ્યો હતો. ઠસરતશાળાના નવયુવક સલાસદો ભિક્ષાંકેષી કરી અખાડાના ફૂંડ માટે ઝાડેશ્વર જઈ પહોંચ્યા હતા ત્યાં રા. હરીભાઈ ઝવેરભાઈ અમીન તથા તેમના વડીલ જાંધુ રા. કશીભાઈ, તેમજ ગામ લોકોએ તેમનો સારો સત્કાર કરી રૂ. ૧૦૧ એકઠા કરી આપ્યા હતા અને ત્યાર બાદ બીજા રૂ. ૧૮ મળેલા તે મળી કુલ રૂ. ૧૧૯ મળ્યા હતા. ઝાડેશ્વરના દાનવીરોના આભાર અર્થે ઉપરોક્ત મેળાવટો યોજવામાં આવ્યો હતો. રા. અંગાલાલ પ્રાણુલાલ મોલા વડીલે આ સંસ્થાની અત્યાર સુધીની સ્થિતિ જણાવનારો ફૂંક રીપોર્ટ વાંચ્યો હતો અને જુદી જુદી ઠસરતના પ્રયોગો કરી બતાવવામાં આવ્યા હતા તથા ‘હોળી’ પ્રસંગે ભરૂચ શહેરમાંથી ઉધરાણું કરવામાં આવ્યું હતું.

ભરૂચ સેનીટરી એસોસિએશનની જાહેર સભા—તા. ૨૩-૨-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સાંજના ‘ભરૂચ હોલમાં,’ ડૉ. (મીસ) ડનના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી જેમાં ઠરાવો નીચે મુજબ પસાર થયા હતા:—(૧) નિયાયો આગળ વેચાતી ખાવાની ચીજો તારની ઢાકણીઓથી ઢાંકવા અને પાણીની પરખોમાં વાસણો ચોખ્ખાં રાખવા તથા ચાહ અને જમવાની વીંછીઓની ચોખ્ખાઈને માટે પગલાં લેવા ગ્યુનિસિપાલીટીની સેનીટરી બોર્ડ અને સ્કુલ બોર્ડને લેખામણ કરવી. (૨) પ્લેગ-વાળા સ્થળેથી આવતા બીમાર અને બીજા માણસોને માટે ગ્યુનિસિપાલીટી અને તેમના લાંગતાવળગતાઓને ખબર આપવી તથા શીતળા માટેની સાવચેતીઓના હસ્તપત્રો છપાવી શહેરમાં અને જીલ્લામાં ફેલાવવા. (૩) એસી. કલેક્ટર મી. ફીરખલાનીની લેખામણ પ્રમાણે કુકરવાડાથી ચોખ્ખું દુધ પુરું પાડવાને કેઓપ-રેટીવ સોસાયટી રચાવવા મી. ફીરખલાનીની, ગ્યુનિસિપાલીટીના હેલ્થ ઍન્ડ્રીસર, ડૉ. બરજેરજી, મી. હરીભાઈ અમીન, રા. સા. મલજી અને એસોસિએશનના સેક્રેટરીઓની એક ઠમિટિ નીમવી કે જેમણે ૩ મહિનાની અંદર આ બાબત વિચાર કરી રીપોર્ટ કરવો. (૪) મીઠાઈ અને દુધની દુકાનોમાં માંખોથી ખાવાની ચીજો ચોખી થતી અટકાવવા માટે તારના ઢાંકણા વગેરેનાં ગ્યુનિસિપાલીટી મારફત તાકીદે યોગ્ય બંદોબસ્ત કરાવવા જીલ્લા કલેક્ટરને અરજી કરવી અને (૫) સ્થાનિક તથા જહાર ગામના ડાક્ટરોને “ગામ આરોગ્ય” તથા “વ્યક્તિ આરોગ્ય” ના વિષયો ઉપર ભાષણો લેવાર કરી તે આપવા માટે ‘લખણ’.

શ્રી સત્યશોધક મહળની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિ:—ભરૂચ, વેજલપોર, સત્યશોધક મહળ વરકચી, હશા લાડવાડીમાં તેમજ રા. યુનીલાલ વનમાળીદાસના મકાનમાં અને એક બાર વેજલપોરમાં, સંન્યાસી મહારાજ નરાયણ સ્વામીના આપણા સનાતન ધર્મ તથા વેદાન્તના વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો તા. ૪ થી તા. ૮-૩-૧૯૧૭ સુધી સાંજના ૪ થી ૬ થી.

વૉર-લોન મીટીંગ.—તા. ૧૫-૩-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે, સાંજના સર શાપુરજી હાલ આગળના ખુલ્લા ચોગાનમાં વૉર લોન વગેરે વિશે સમજાવવાને તથા લઠાઈમાં નમન, ધનથી મદદ કરવાને, ભરૂચના શહેરીઓની એક જાહેર સભા મળી હતી. આપણી કૃપાળુ સરકાર તથા મિત્રરાજ્યોની વિજયવંત કૃત્તેહ થાય ત્યાં સુધી લઠાઈ યાત્રુ રાખવા તથા તેમાં મદદ કરવા અને વૉર-લોન વગેરે ખપાવવા એક વગવાળી મીટી નીમવા બાબત ઠરાવો થયા હતા. ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલ, રા. સા. બંખાશંકર ઉત્તમરામ મલજી, સૈયદ કમરૂદ્દીન નસીરૂદ્દીન અને રા. અંટોળદાસ હરજો-નદાસ સરકારી વકીલે આપણી વકાદારી અને ફરજને ઉદ્દેશી સમયોચિત્ ભાષણો કર્યાં હતાં જ'ણસર, હાંસોટ વગેરે ડીસ્ટ્રીક્ટના સ્થળોમા પણ આવી મિટીંગો થઈ હતી અને ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટમાંથી આશરે રૂા ૬૦,૦૦૦) અત્યાર સુધીમાં ભરાયા છે.

ભરૂચ મ્યુનીસીપલ પ્રાથમિક નિશાળોનો ઈનામનો મેળાવડો:—તા. ૨૪-૩-૧૯૧૭ ને શનિવારે સવારના ૯ કલાકે, મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ મી. ઇમેન્યુઅલના પ્રમુખપણા નીચે સર શાપુરજી ભરૂચા હાલમાં થયો હતો.

ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળની જાહેર પ્રવૃત્તિ:—તા. ૧૮-૩-૧૯૧૭ ને રવિવારે અંકલેશ્વર તાલુકાના છવાલી ગામે ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળ તરફથી અંકલેશ્વરના મામલતદાર સહિબના પ્રમુખપણા નીચે એક ખેતીવાડીનું ઉમોનરેશન ભરવામાં આવ્યું હતું. ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટના ખેતીવાડી ખાતાના ઓવરસીયર મી. રામભાઈ અને મી. ચીમનલાલ હરદેરામ ત્યાં હાજર રહ્યા હતા અને છવાલીની આબુખાબુના ખેડુતો પણ ત્યાં ભેગા મળ્યા હતા. “હિંદુસ્તાન હજી” જેવો ઝાંઝર ગામે બનાવેલો ‘હજી’ તેમને બતાવી તે વિષે સારી સમજુત આપવામાં આવી હતી અને જુવાર તથા ઘઉં મસળવાનાં ઓળદરે પણ તેમને બતાવવામાં આવ્યાં હતા. તેમણે ઉત્તમ ડાંગર તથા શણ વગેરેનાં બી અને જુવાર ઘઉં મસળવાના ઓળદરાની માગણી કરી હતી જે બનતી અનુકૂળતાએ પૂરી પાડવામાં આવશે એમ ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું.

તા. ૨૬-૩-૧૯૧૭ ને સોમવારે સાંજે સર શાપુરજી હાલમાં મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ મી. ઇમેન્યુઅલના પ્રમુખપણા નીચે ભરૂચ ખેતીવાડી મંડળની આઠમી વાર્ષિક સભા ભરવામાં આવી હતી. રા. ચીમનલાલ હરદેરામે મંડળનો વાર્ષિક રીપોર્ટ ગુજરાતીમાં વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને અત્રે એક ખેતીવાડીની તથા હુત્તર ઉદોગની નિશાળ સ્થાપવાનું બની શકે એમ છે કે કેમ તે બાબતપર વિચાર કરી પગલાં લેવા એક કમિટી નીમી તેમનો રીપોર્ટ ૩ મહિનામાં માંગવા તથા આ મંડળનું કામકાજ તાલુકાઓમાં પ્રસિદ્ધ થઈ તેનો ચોખ્ખ લાભ લેવાજ તે માટે વરસમાં ચાર મિટીંગો તાલુકાના મુખ્ય ગામોમાં ભરી મંડળની મેનેજીંગ કમિટિમાં શહેરના સલાસદોએ બનવા સુધી ત્યાં હાજરી આપવાના ઠરાવો થયા હતા. જ'ણસર તાલુકાના કારેલીના વ્યાસ મી. નેશંકર શીવશંકરે, ખેતીવાડી ખાતાના કુવો ખોદવાના સાંચાઓની મદદથી, પોતાની

ભાડાની જમીનમાં, પોતાના ખારા પાણીના કુવામાંથી મીઠું પાણી મેળવી ખેતી સુધારી હતી તે અનુભવ જણાવી નામદાર સરકારને આર્ટીઝયન તથા ટયુબર કુવાઓ ભાડાની જમીનમાં ખેતવાળી આપવા અરજ કરી હતી. ત્યાર બાદ મેનેજીંગ કમિટી, ખેતીવાડી ત્રીમાસિક પબ્લીશીંગ કમિટી અને મ્યુઝીઅમ કમિટી નીમવામાં આવી હતી અને “ઇમેન્યુઅલ મ્યુઝીઅમ” પ્રમુખ સાહેબને મુખ્યારક હાથે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું. પ્રમુખ સાહેબે મ્યુઝીઅમ રૂ.૩માં રૂ. ૩૦) અને સરકાર રાવળહાદુર મોતીલાલ સાહેબે રૂ. ૨૦ ભર્યા હતા. પુના ખેતીવાડી કોલેજના પ્રીનસીપાલ ડૉ. હેરોલ્ડ મેને આ સલામાં પહેલીવાર આવી શક્યા તે માટે આનંદ દર્શાવી આ મંડળનું કામ કાજ તાલુકાઓમાં પ્રસિદ્ધ કરી તેને યોગ્ય લાભ લેવાવાની જરૂર છે એમ ભાર દઇ જણાવ્યું તથા ઉત્તમ ખી ખાતર અને સુધરેલી ઢબની ખેતીવડે ખેતીવાડી ખીલવવા અસરકારક અપીલ કરી હતી અને છેવટે જણાવ્યું હતું કે જો ખેતી ઉત્તમ હશે તો જ કેળવણી આરોગ્ય અર્થશાસ્ત્ર વગેરે વિષયોમાં આપો આપ પછી સુધારો થશે. તેઓ સાહેબ આ મંડળના આજીવન સભાસદ (Life-Member) થયા હતા,

સર સાપુરજી ભર્યાનું આવલું ખુલ્લું મૂકવાની ક્રિયા—તા. ૨૯-૩-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સર સાપુરજી હોલમાં ઉત્તર વિભાગના મહેરબાન કમીશનર સાહેબ મી. એફ. જી. પ્રાટના શુભ હસ્તે, અત્રેના વતની સર સાપુરજી ભર્યાનું આવલું એક ભારે ઢળઢળા ભરેલા મેળાવડા રૂ.૩૨, ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું હતું.

ભર્ય અન્નમને ઇસ્લામ બોર્ડીંગની સભા—તા. ૩૦-૩-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સવારે ૯ કલાકે ભર્ય અન્નમને ઇસ્લામ બોર્ડીંગના મકાનમાં મહેરબાન કલેક્ટર સાહેબ મી. ઇમેન્યુઅલના પ્રમુખપણા નીચે ભર્ય અન્નમને ઇસ્લામ બોર્ડીંગની એક સભા ભરવામાં આવી હતી જેમાં બોર્ડીંગનો અહેવાલ વાચી સંભળાવવામાં આવ્યો હતો.

‘ભર્ય’

મુંબાઈ.

ગુર્જર સભા—વાર્ષિક સભા મળી હતી અને નવા અમલદારો ચૂંટાયા છે. રા. રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ “ગુર્જર સભાનું સિંહાવલોકન” કરી ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી હતી. આ આખો સત્ર કામકાજ વગર ખાલી ગયો છે.

ચિત્ર પ્રદર્શન—આ વર્ષે રા. રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળને કલાપીના ખિલ્લમંગળ નામના કાવ્યમાના એક પ્રસંગના ચિત્ર માટે મુંબાઈની કલાસમિતિનો સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો છે. આલું પારિતોષિક ગુજરાતી હિંદુઓમાં પહેલું રા. રવિશંકરને મળે છે.

યુનિવર્સિટી—વાઈસ ચાન્સેલરના પંદે રા. રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતલવાડને સરકારે નીમ્યા છે. આ પદ મેળવનારા ગુજરાતીઓમાં તેઓ ખીજ છે.

નોંધ.

રસીઆનો છૂટકારો.

હાલ યુરોપમાં ચાલી રહેલી લયંકર લડાઈના બંને પક્ષો તરફથી એવું કહેવાયું છે કે તેઓ આ લડાઈ લડે છે તે સ્વાર્થને ખાતર નહિ, પણ નીતિ અને સ્વતંત્રતાને ખાતર જ. દરેક પક્ષ કહે છે કે સાચો પક્ષ સ્વાર્થી અને લોભી છે, તેનું જોર અતિશય વધી પડ્યું છે, અને દુનિયા નહિ સમજે, તો તે દુનિયાનો માલીક થઈ દુનિયાના લોકોને શુભામંગીરીની દશાએ પહોંચાડશે, અને તેથી દુનિયાની પ્રજાઓનાં સુખ અને સ્વતંત્રતાને ખાતર તેનો નાશ થવા જ જોઈએ. અત્રે આપણને આ તકરારમાં ઉતરવાની જરૂર નથી. કારણ કે બંને પક્ષે હવે છેવટ સુધી લડવાને નિશ્ચય કર્યો છે, અને આ લડાઈનો અંત આવે અને તેમાં દુનિયાને થયેલા લાભનું સરવાયું નહોતું ત્યારે જ આ તકરારમાં સત્ય શું છે તે સમજાય છે ત્યાં આ બાબતમાં એટલું તો કહેવાની જરૂર છે કે લડાઈ શરૂ થયા પછી અત્યાર સુધીમાં બીજા દેશો, તથા બીજી પ્રજાઓની સ્વતંત્રતા કુંટળી લેવાનું અધમ કાર્ય તો જરૂરનીને હાથેજ થયેલું છે, અને આપણા પક્ષ તરફથી નહિ પરંતુ હાલ લડાઈ ચાલે છે તે દરમિયાનમાં જ એક એવો બનાવ બન્યો છે કે જે દુનિયાની પ્રજાના હિતને માટે અત્યંત લાભદાયક છે અને સર્વાંશે વધાવી લેવા જેવો છે. આજથી થોડાક દિવસ ઉપર યુરોપનું એક પૂરાણુ, પ્રથમ પંકતીનું, પરંતુ આપણા સત્તાથી, મહાનમત થયેલું અને પ્રજાને માટે અત્યંત જુદમી એવું એક રાજ્યતંત્ર ત્રણ દિવસમાં તુટી પડ્યું છે—બહુકે પ્રજાએ તેને તોડી પાડ્યું છે. આ રાજ્યતંત્ર તે રસીઆનું સ્વેચ્છાચારી રાજ્યતંત્ર જ. રસીયન પ્રજાએ લશ્કરની સ્હાયથી પોતાના ભલા પલ્લુ નબળા અને નકામા રાજા ઝાર નીકોલસને ગાદી પરથી પદબ્રજ કર્યો છે, તેના ખટપટી, કપટી, જુદમી, ગમીર ઉમરાવોના મંડળનો નાશ કર્યો છે, અને તેઓ રાજ્ય કાબજ દેશના પ્રતિનિધિઓની બનેલી રાજ્ય સભા હુમાને સોંપે છે. આ હુમાને નવું રાષ્ટ્રીય રાજ્યમંડળ ઉભું કરી શકે છે, અને તે નવી સરકારે પોતાની રાજનીતિના લક્ષણો નીચે સુજબ જણાવ્યા છે —

“ સઘળા રાજદ્વારી અને ધાર્મિક ગુનાહો માટે સામાન્ય માફી, મજૂર વગેરેના બંધાણો, મંડળો, છાપાંઓ, તથા ભાષણો વગેરેને માટે છુટાપલ્લું, લશ્કરી સંલોચો નાં બંધ પે તેટલી રદ સુધી લશ્કરના નિપાઈ તથા અમલદારો માટે પણ આ છુટાપલ્લું, નામાજિક, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય વર્ધનોનો નાશ, દરેક માણસને માટે મન આપવાનો હક્ક, આમતંત્ર ચુંટી કઠાણેલી સભા બોલાવવાને માટેની તાત્કાલિક તૈયારી, અને આ સભાને દેશનું બંધારણ તથા રાજ્યતંત્ર નક્કી કરનારનો હક્ક.”

આ ઉપરાંત દેશની આંતર વ્યવસ્થા માટે અનેક સુધારાઓ સુચવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ સાચી અગત્યની વાત તો એ છે કે આ નવા રાજ્યતંત્રના નેતાઓએ સાદ જણાવી લીધું છે કે હવે પછી રસીઆને રાજ્યકારભાર સભ્ય નહિ, પણ પ્રમુખીય રાજ્યતંત્ર જ ચલાવશે. આ રીતે અત્યાર સુધી રાજા, તથા અધીર ઉમરાવોના ચૂદમી કારભાર નીચે દબાઈ કચરાઈ ગયેલા લોકો કે જેઓ પોતાના દેશનું રાજ્યતંત્ર પોતાના હાથ લે એવી તેમને કે દુનિયાને આશા નહોતી તે લોકોએ આજે વરસોના અધાજ પરિશ્રમ પછી આખતા પલકારામાં સ્વતંત્ર મેળવી છે. અમને આશા છે કે તેમની ફેતલ તેમની પ્રહેલાંની સ્થિતિમાં પછી શહેલી દુનિયાની પ્રજાઓને તેમની માફક સ્વતંત્રતા તથા પ્રમુખીય રાજ્યતંત્ર માટે પ્રયાસ કરવાને પ્રેરશે.

વૅર લેન

આપણી ખ્રિસ્તી સરકાર આજે ફેટલેઈક વખત થયા પોતાના કટ્ટા પણ અતી સમર્થ દુશ્મન સામે લડે છે, અને તેમાં તેને કરોડો રૂપિયાનો તથા લાખો માણસોનો ભોગ આપવો પડ્યો છે. આ લડાઈમાં તેને તેના અમલ હેઠળના દેશો તરફથી મદદ મળશે એવી આશા હતી, અને તે આશા સંપૂર્ણ રીતે ફળીભૂત થઈ છે. કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલીયા વગેરે સ્થાનો તથા હીંદ, ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોએ તેને તેમનાથી બનતી મદદ આપી છે. છતાં લડાઈનો અંત હજી દૂર છે અને ખ્રિસ્તને હજી વધારે માણસો તથા પૈસાની જરૂર છે. આ જરૂર પૂરી પાડવી એ ખ્રિસ્તો સામ્રાજ્યના દરેકે દરેક અંગની ફરજ છે. હીંદ પણ એ ફરજ બજાવવાને તૈયાર છે, પણ એ ફરજ હીંદને નામે હીંદી સરકારે નહિ, પણ હીંદી પ્રજાએ જ બજાવવાની છે, અને તે પણ તેની શક્તિ તથા સાધનના પ્રમાણમાં જ.

ઉપર જણાવેલી વાત સાં કોઈ સમજે છે, તેથી તે સાધારણ રીતે કહેવાની જરૂર પડતી નથી. પણ ગયા મહિનામાં આપણી સરકારે જે પગલું લીધું છે તે જોઈ આ વાત સ્પષ્ટ રીતે જણાવવાની જરૂર છે. ખ્રિસ્તી સરકારને મદદ કરવાની તક હિંદને આપવાને માટે આપણી સરકારે હિંદ તરફથી ખ્રિસ્તી સરકારને દોઢ અબજ રૂપિયા આપવાનું નક્કિ કર્યું છે. આ બક્ષીસ આપવાનું નક્કિ કરતાં પહેલાં હિંદી સરકારે આપણી ધારાસભા મારફતે કે પછી બીજી કોઈ રીતે હિંદી પ્રજાનું મત જાણવાની તસ્દી લીધી નથી. હિંદ વફાદાર છે અને ખ્રિસ્તને તેની મુશ્કેલીના વખતમાં મદદ કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે એવી ખાતરીથી હિંદી સરકારે આ પગલું ભર્યું છે, એમ સરકાર તરફથી જણાવવામાં આવ્યું છે. સરકારનો હિંદી પ્રજા ઉપર આટલો વિશ્વાસ છે એ જાણી અમે ખુશી છીએ પણ આ જાળવમાં હિંદી ધારાસભાનો મત લેવાની સરકારની ફરજ હતી એમ અમારૂં માનવું છે. આ બક્ષીસ આપનાર હિંદ છે, તે માટે ઉલ્લી કરવામાં આવેલી લેન માટેના પૈસા હિંદી વાનોએ કાઢવાના છે, અને તે લેનનું વ્યાજ હિંદના કરમાંથી આપવાનું છે. માટે આ બક્ષીસનો બોલો ઉચ્ચવાને હિંદ શક્તિવાન છે કે નહીં તે વિષે હિંદીવાનોના અભિપ્રાય પૂછવાની ખાસ જરૂર હતી.

પરંતુ આ સવાલ મૂકી આ બક્ષીસનો વિચાર કરતાં અમને અત્યંત દલગીરી થાય છે. આપણો દેશ કંગાલ છે, તેની માણસ દીઠ સરેરાશ આવક બીજા દેશોના કરતાં ઘણી ઓછી છે, અને તેના માણસ દીઠ વેપાર પણ બીજા દેશોના પ્રમાણમાં નુજ-વો છે, છતાં લડાઈને માટે તેણે સીધી તથા આડકતરી રીતે અત્યાર સુધીમાં લાખો કરોડો રૂપાઓ આપ્યા છે. હીંદ તરફથી અત્યાર સુધીમાં થયેલી મદદ વિષે બોલતાં સર વીલીયમ મેયરે જણાવ્યું છે કે એકસપીડીશનરી ફોર્સ ખાતે હીંદે અત્યાર સુધી સવા-સોળ કરોડ રૂપાનો ખર્ચ કર્યો છે, અને આવતાં વરસમાં એ ખાતે બીજા ૬ કરોડનો ખર્ચ થશે. વળી હીંદી લશ્કરને માટે હીંદી સરકાર દર વરસે લગભગ ૩૦ કરોડ રૂપાનો ખર્ચ કરે છે, અને આવતા વરસને માટે તે ખર્ચ વધીને ૩૬ કરોડ રૂપા જેટલો થવા જશે. વધારામાં ધરાનને માટે હીંદુસ્થાનને થયેલો ખર્ચ લગભગ ૨ કરોડ જેટલો છે. તે ઉપરાંત હીંદિ બ્રિટિશ વોર સીક્યુરીટીમાં (બ્રીટીશ સરકારને ઉધાર આપવામાં) લડાઈ શરૂ થયા પછી લગભગ ૭૦ કરોડ રૂપા મૂક્યા છે અને તેમાંથી પર કરોડ ઉપરતું તો નવું રોકાણ છે લડાઈ લડવામાં હીંદી લશ્કરે બળવેલી સેવા ઉપરાંત હીંદિ પૈસાની પણ આટલી બધી મદદ કરેલી છે, છતાં આ નવી બક્ષીશ આપવાની શી જરૂર હતી?

આ ટીકા કરતા અમારે એક ખૂલાસો કરવાની જરૂર છે. અમે એમ કહેવા માગતા નથી કે હીંદિ બ્રિટનને મદદ કરવી જોઈએ નહિ, ઉલટું અમારો મત તો એવો છે કે હીંદિ બ્રીટન સાથેના સંબંધ જાળવવો જ જોઈએ, અને તે માટે પોતાથી જે સમર્થન અને તે કરવું જ જોઈએ. જો હીંદિ શ્રીમંત હોય, તેની ખેતી વેપાર ધંધો આબાદ દશામાં હોય, જો તે પૈસા આપવાને શક્તિમાન હોય તો તે દોઢ અબજ તો થું પણ તેથી દશગણી રકમ પણ આપવાનું માથે લે તેમાં હરકત નથી—બલકે તે માથે લેવાની તેની કુરજ છે, એમ અમે માનીએ છીએ. પરંતુ હીંદિ ગરિબ છે, હીંદિ પાસે પૈસો નથી, અને તે આ બક્ષીશ માટેની લોન લઈ શકવાનું નથી. સરકાર પોતે પણ જાણે છે કે આ લોન માટેના દોઢ અબજ તો થું પણ તેના આઠમે ભાગ પણ હીંદમાંથી નિકળવાનો નથી. પણ સરકારે તેનો વિચાર કરી રાખ્યો છે બાકીની રકમને માટે તેણે બ્રિટનનું દેવું લઈ લેવાનું નક્કિ કર્યું છે. એટલે કે તે કમને માટે હીંદિ બ્રિટનનું દેવાદાર ગણાય અને તે દેવું અપાય ત્યાં સુધી હીંદિ તેનું વ્યાજ આપતું રહે. આ ગોઠવણ ચતુરાઈભરી છે પણ એને બક્ષીશ કહેતાં અમને શરમ લાગે છે. શ્રીમંત માણસ બક્ષીશ આપે તે સમજી શકાય પરંતુ જો કોઈ ગરિબ દેવાદાર માણસ કે જને ખાવાના પણ વાખા હોય તે જો દેવું કરી એટલે કે પોતાની જાત વેચી બક્ષીશ આપવા નિકળે તો તે પાગલ જ ગણાય, અને કોઈ સારો માણસ તે બક્ષીશ લે પણ નહિ એમ કહેતાં અમે અંચકાતા નથી અમે મોટા અર્થ-શાસ્ત્રિ હોવાનો દાવો કરતા નથી, પણ અમને એમ લાગ્યા વગર નથી કે આ બક્ષીશ હીંદને માટે અસહ્ય બોળ સમાન છે અને તે પણ આડકતરી રીતે નુકશાનકારક છે. સરકારને જો હીંદ તરફથી પૈસાની

કસબી જ હતી તો તેણે આપણા જાણીતા દેશભક્ત પંડીત મદનમોહન માલવીયાની સૂચના પ્રમાણે હિંદમા જેટલી લોન લરાય તેટલા પૈસા અને તે ઉપરાંત ખિટનની જરૂરના સમય સુધી જ દર વરસે ૯ કરોડ રૂપીઆ આપવાનું નક્કી કર્યું હતે તો તે સર્વોંશે સંતોષકારક લેખાતે. આ વિચારો સ્પષ્ટ રીતે ગુજરાતને સમજાવવાની ખાસ જરૂર અમને એટલા માટે લાગી છે કે ધારાસભામાં કે બહાર બહારમાં એક પંડીત માલવીયાની તૂટી સિવાય આ યોજનાના ગેરવ્યાજગીપણા સંબંધી કોઈએ અવાજ કાઢ્યો નથી. પરંતુ હવે જ્યારે આ વાત નક્કી થઈ ગઈ છે, અને દેશમાં બધે વધાવી લેવામાં આવી છે, ત્યારે અમે એટલું જ કહીશું કે એને સર્વોંશે કૃતેહમંદ બનાવવાની જરૂર છે. અને તે એટલા માટે કે શ્રીમતો તરફથી અપાયેલી ભેટ તો ખાલી પૈસાની જ છે, પણ જ્યારે ગરિબો પોતાના રોટલામાંથી અડધો રોટલો કચવાયા વગર અને પ્રસન્ન મનથી આપે ત્યારે તે અમૂલ્ય જ ગણાય. અને હિંદ અને ઇંગ્લાંડનો ભવિષ્યમાં જે બંધુત્વનો, એક સાથે લોહી તથા પૈસો રેડી ઉભી થયેલી મીનાચારીનો, મોટા સામ્રાજ્યમાં સમભાવ સાથે સરખા હક્કેવાળી પ્રજાઓની લાગીદારીનો જે સંબંધ થવો જોઈએ, તે સંબંધ ઉત્પન્ન કરવામાં હિંદના લોકો તરફની આ ન્હાનકડી છતાં ઘણી મોટી રકમ અત્યંત રહાયભૂત થશે માટે અમને આશા છે કે દેશની સ્થિતિનો દર અદેશીથી વિચાર કરતા સભ્યનો આ કાર્યમાં ફૂલ નહિ તો ફૂલની પાખડી પણ આપવાને તત્પર થશે

હિન્દનું મનુષ્ય બળ.

લડાઈમાં ખિટનને મદદ કરવાને માટે હિંદ પાસે પૈસા નથી એમ કહી અમે હિંદની જવાબદારી કાઢી નાંખવા કે તે ઓછી કરતા માગતા નથી. હિંદ મદદ કરવા તૈયાર છે, પણ તેની પાસે સાધન નથી, એમ કહી લાચાર થઈ બેસી રહેવાનું કહેનારાઓમાં અમે મૂકાવા માંગતાં નથી. હિંદ ગરિબ છે તેથી હિંદ પાસેથી ખિટને પૈસા લેવા એ વ્યાજગી નથી એ ખરું, પરંતુ હિંદમાં માણસોનો તોટો નથી અને ખિટનને માણસોની જરૂર છે અને તે જરૂર પૂરી પાડવાને હિંદ તૈયાર થવું જોઈએ. પ્રથમ તો ખિટનને લડાઈના મેદાનને માટે માણસોની જરૂર છે, અને તેથી રેગ્યુલર આર્મી એટલે કે જરૂર સૈન્યમાં જોડાઈ શકે એવા વર્ગમાંથી તે સૈન્યમાં જોડાવાને બહાર ખસવું જોઈએ. વળી હિંદના બચાવને માટેનું 'હાલનું' સૈન્ય પણ લડાઈમાં મોકલવાની જરૂર છે, અને તેને બદલે હિંદ રક્ષક સૈન્ય નામે સરકાર બીજું સૈન્ય ઉભું કરવા માગે છે. આ સૈન્યમાં હાલ તરત ૬૦૦૦ હાલીવાનોને લેવાની સરકારે મોડાવણી કરી છે અને તેટલા માણસો હિંદે રહેલાઈથી પૂરા પાડવાં જોઈએ. આ નવા સૈન્યને લગતી સરતો સરકાર તરફથી બહાર પડી ચૂકી છે, અને પગારનો સંવાલ બાદ કરીએ તો એકંદરે સંતોષકારક છે. પગારનો સંવાલ મધ્યમ સ્થિતિના કુટુંબ કળીલા-બાળા સુધકોને માટે ખરેખર મુરકેલી ભરેલો છે. કારણ કે આ સૈન્યને માટે નક્કી થયેલા ૧૧ રૂપાના પગારથી કુટુંબનું, ભરણપોષણ થઈ શકે નહિ અને તેથી નોકરી

ધંધા છોડી તેમનાથી આ લશ્કરમાં જોડાઈ ઘાંઘ નહિ પરંતુ દેશના વફાદાર અને દેશાભિમાની શ્રીમંતો તરફથી તેમના પગારમાં યોગ્ય ઉમેરો કરવાને માટે ફેંક કરી આ મુશ્કેલી દૂર કરવી જ જોઈએ.

વળી આ સૈન્યમાં જોડાવા ઉપરાંત બીજી રીતે પણ ખ્રિસ્તને માણસોની મદદ થઈ શકે એમ છે હાલમાં ખ્રિસ્તનું મનુષ્યબળ લગાધને માટે મેદાનમાં રોકાયેલું છે, અને ખ્રિસ્તને લગાધના સાધનો તૈયાર કરવાને તથા તે જોઈએ ત્યાં પહોંચાડવાના કામને માટે માણસોની જરૂર છે. ખ્રિસ્તને આ કામ માટે માણસો જોઈએ છે એ વાત સરકારે પોતે જ થોડો વખત થયા બહાર પાડી છે, અને આ જરૂરનાં માણસો એકઠા કરવાં તે મહેનત કરી રહી છે. આ માણસો મેળવવામાં કોઈ પણ બતની મુશ્કેલી પડવી જોઈએ નહિ. હીંદના નેતાઓએ આ કામને માટે અલાહેદી સરકાર સ્થાપી આ બાબતમાં ખ્રિસ્તની જરૂરીયાતો શી છે તે સમજી તે પૂરી પાડવામાં અને તેટલી સ્હાય આપવી જોઈએ.

હીંદ અરીબ છે પણ તે પૈસે અરીબ છે માણસે નહિ અને હીંદ લગાધને માટે પોતાનું મનુષ્ય બળ આપે અને ખ્રિસ્તને તેનો ઉપયોગ કરે એ જોવાને અમે આતુર છીએ. હીંદી સરકાર આજે કરતાં કરતાં પાંચ દશ હજાર માણસોની સૈનીકો તરીકે માગણી કરી છે પણ અમે તો એમ ઠહીએ છીએ કે અમારા ઉપર વધારે વિશ્વાસ મૂકીને લાખ બે લાખ માણસો નહિ પણ કરોડ બે કરોડ માણસોનો માત્ર સૈનીકો તરીકે જ નહિ પણ બધી દિશામાં ઉપયોગ કરે તો ઇંગ્લાંડની કુતોહના કાર્યમાં હીંદ પોતાની જોખમદારી પૂર્ણ કરી કુવાર્થ થાય. (હાલ હીંદના શ્રીમંતો વિદ્વાનો અને નેતા વોરલેન માટે મીટીંગો કરી રહ્યા છે, વોરલેન લશ્કરમાં મથી રહ્યા છે, અને તે કાર્યમાં અમારી સંપૂર્ણ સંમતિ છે પણ તેઓ હીંદનું મનુષ્ય બળ કે જે અખૂટ છે તે બાળનો ખ્રિસ્તની પાસે ઉપયોગ કરાવવા કશું પણ કરતા નથી એ અફસોસની વાત છે.)

ગીરમીટની પદ્ધતિ.

ગીરમીટથી હીંદીવાનોને મનુર તરીકે પરદેશ મોકલવાની પદ્ધતિ નાલેશીલરેલી છે અને તે બંધ થવી જ જોઈએ એમ તો હીંદી સરકારે કેટલોક વખત થયાં સ્વીકાર્યું હતું, છતાં ફીજી તથા સંસ્થાનોના દબાણને લીધે તે પદ્ધતિ થોડોક વધુ વખત આજી રાખવાનો તેનો ઇરાદો હતો. આ બાબતમાં આપણા વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડે કાઉન્સિલની સલામત એમ સાફ જણાવી દીધું હતું કે આ પદ્ધતિ કાંઈ એક કલમના ચેરાથી બંધ થઈ શકે એમ નથી. પરંતુ આ ત્રણ મહિનામાં હિંદવાનોએ પણ પોતાના હૃદય નિર્દયની સરકારને ખાતરી કરી આપી હોય એમ જણાય છે. આ ગીરમીટની પદ્ધતિ, ૩૧ મી મે પહેલા બંધ થવી જ જોઈએ, અને નહિ થાય તો તે બંધ કરાવવા તેઓ પોતાના માણસો સુધાં આપવાને તૈયાર છે એ કાંઈ ખોટી ધમકી નથી એ 'વાન સરકાર સમજી હોય' એમ જણાય છે. ગમે તેમ હો પણ સરકારે પોતાનો વિચાર ફેરવે છે

અને કલમના એક શેરાથી જ આ રૂઢીનો અંત આણ્યો છે. ડીફેન્સ એક ધોન્ડણા એકેટની રૂએ, હિંદુ મનુષ્ય બળ બળથી રાખવાના ઇશ્વરી, હિંદી મજૂરોને પરદેશ જતાં અટકાવનારો જે હુકમ સરકારે બહાર પાડ્યો છે તે હુકમથી મલેય અને સીડોન સિવાયના પ્રીછ વગેરે સંસ્થાનેને માટે આ કારારનામાની પદ્ધતિથી હિંદી મજૂરો મેળવવાનો રસ્તો બંધ થયો છે. આ પરિણામને આપણી લડતની ક્ષેત્ર તરીકે ગણવામાં હરકત નથી જો હિંદમાં સ પ હોય, અને હિન્દીવાનો એકત્ર થઈ પોતાના હક્ક માંગે, અને તે મેળવવા માટે મહાત્મા ગાંધીને પગલે સાત્યાગ્રહ જેવી હીલચાલને માટે જરૂરના લોગ આપવા તૈયાર થાય તો તેમને તે હક્ક મળ્યા વગર રહે નહિં.

S. B

*

*

*

સંખેત કરી પરદેશ જતા મજૂરોને અટકાવવા હિંદી સ્ત્રીઓનું 'ડેપ્યુટેશન' વાઈ. સરંચ સમક્ષ ગયું હતું. આવું નિયુક્તીગણ્ય મોકલવાનો વિચાર મુંબઈમાં ઉદ્ભવ્યો હતો અને મુંબાઈની સત્તારીઓ એમાં અગ્રેસર હતી પરદેશમાં આ નથી જાતની શુભાગિરિધી હિંદી સ્ત્રીઓના શીલનું દેવું બંડન થાય છે તેનું દાણુ ચિત્ર ડેપ્યુટેશન તરફથી રવ. ગોખલેનાં સખી સો. બાઈજી જહાગીર પીટીટ વાઈસરૉય પાસે રબ્દુ કર્યું હતું અને દાદ માગી હતી. યુરોપમાં સ્ત્રીઓ મહોટી ઉમ્મરે પરણે છે ત્યાં જ્ઞાતિ-વ્યવસ્થા નથી તેમ હલકી વર્ણોમાં શીલજ્ઞ જાદુજ નિંદા લેખાતું નથી. આવી સ્થિતિમાં પોતાનો દેશ છોડી પરદેશ શુજરાન માટે જતી સ્ત્રીઓ પરદેશમાં ધન્ય શુજળ લગ્ન સંબંધ કરે તો તેથી યુરોપી સમાજને બહુ હાનિ થતી નથી પરંતુ આપણાં દેશની શુજરાન માટે જતી સ્ત્રીઓ પરણેલી હોવાનો સબબ છે, નાતજાતને લીધે જિંમ નીચના તક્ષવત હોય છે, સુસલમાન હિંદુનો ધર્મલેહ હોય છે અને પતિવ્રત ગળાંડ રાખવાનો આપણી સંસ્કૃતિનો ખાસ આગ્રહ હોય છે ત્યાં વેશ્યાની સ્થિતિમાં આવી પડાય એવા રચણે તેમને મોકલવામાં આપણે ધોરમાં ધોર પાતક કરીએ છીએ એ પાતક બંધ કરવા હિંદી સ્ત્રીઓ પોતાના ગૃહકાર્યોમાંથી બહાર નીકળી રાજકાર્યોમાં અગ્રેસર થઈ. લૉર્ડ હાર્ડિંગ અને તેમની પત્નીના સબંધમાં હિંદી સ્ત્રીઓએ સમગ્ર હિંદમાં ઠેરઠેર સાર્વજનિક જીવનની શરૂઆત કરી હતી તે જીવનનો ચિરકાળ ઉત્તમવળ રહે એવો પ્રસંગ આ ડેપ્યુટેશનથી એમણે ઉજવ્યો છે. રશિયાએ સ્ત્રીજાતિને પુરૂષની સંપૂર્ણ સમાનતા બક્ષી છે. ઈંગ્લંડ અને જીના યુદ્ધપરાયણ દેશોમાં સ્ત્રીઓએ પુરૂષોનાં કાર્યો કરવા માંડી રાજ્ય અને સમાજની વ્યવસ્થા બાળવી રાખી છે અને પ્રજાઓના સ્વાતંત્ર્ય માટે પોતાના પુરૂષ સંબંધીઓને લેડાઈમાં ઉછૂકત રાખ્યા છે. રાજ્ય જીવનમાં તેમને ઉચિત સ્થાન આપવા ઈંગ્લંડમાં પણ મચન અપાયું છે. આવા વિશ્વ-આપી પ્રસંગે હિંદવાણીઓ પણ ચેતનવાળી થવી જ જોઈએ. તેમની દાદ ફર કરવાનું

વચન આપી, સામાજિક પ્રશ્નોના નિરાકરણ માટે વાઈસરોયે તેમના સહકાર્યનું નિમંત્રણ કર્યું છે તેનું દરગામી પરિણામ આવશે એવી અમને આશા છે. આ ઉપયુક્તશનમાં કેઈ ગુજરાતી હિન્દુ સત્તારી નહોતી—મુંબઈમાંથી બધી વ્યવસ્થા થવા છતાં નહોતી એથી અમને સખેદ લાગત આવે છે. શું ગુર્જર દેશની હિન્દુ સત્તારીઓમાં જાતિપ્રેમ, શીલપ્રેમ નથી? સાર્વજનિક જીવનની ઉપેક્ષા છે? કે શું અંગ્રેજોને તેમનું અજ્ઞાન એટલું બધું છે કે તેઓ દિલ્લી જતાં શરમાઈ હતા? સૌ. કસ્તુર-ભાઈ ગાંધી ઉપયુક્તશનમાં કેમ ન ગયા? લેડી લક્ષ્મીબાઈ જગમોહનદાસ, લેડી વિઠ્ઠલદાસ ઠાકરસી, લેડી પટ્ટણી, લેડી ચીનુભાઈ, સૌ. વિદ્યા, સૌ. શારદા, મિસિસ ચીમનલાલ સેતાલવાડ, મિસિસ ભૂલાભાઈ દેસાઈ આદિમાંથી કેમ કોઈ તાપર ન થઈ શક્ય? મુંબઈની અંગ્રેજ સત્તારીઓ—તેમાંએ અધિકારીઓની વહુઓએ આ દુષ્ટ રીવાજ વિરૂદ્ધ જાહેર તિરસ્કાર દર્શાવ્યો હતો તે પણ આ પ્રસંગનું એક સ્મરણીય અંગ છે.

x

મુંબઈ યુનિવર્સિટિના નવા દેશી વાઈસ ચાન્સેલર—લૉર્ડ વિલિંગડને યુનિવર્સિટિના વાઈસ ચાન્સેલરનું પદ દેશીઓને આપવામાં ઉદારતા બતાવી છે. સર દ્વીરોજશા ગોંડવાને બુદ્ધિબળ અને સાવજનિક સેવાને લીધે એ પદ માટે ટેટલાં વર્ષોથી હક થયો હતો પરંતુ લૉર્ડ વિલિંગડને જ એમને એ પદપર નિયુક્ત કર્યા હતા. સર દ્વીરોજશાના અધ્યાનક અવસાન પછી એ સ્થાન સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીને આપવા ગવર્નરને ઇચ્છા થએલી પરંતુ તેઓ ઐજ્યુટેટ ન હોવાથી એ પદ ઉપર ડૉ. મેટ્રીકનની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. હવે પાછું એ પદ ખાલી પડતાં તે ઉપર રા. ચીમનલાલ હરિલાલ સેતાલવાડને નીમવામાં આવ્યા છે એથી સર્વે હિંદીઓ ઘણા રાજ થયા છે. આ પદ ઉપર તેઓ પ્રાયઃ પાચમાં હિંદી, બીજા ગુજરાતી અને પહેલા ગુજરાતી હિન્દુ છે ઘણાં વર્ષો લગી તેઓ સ્થાનિક ધામસલામાં યુનિવર્સિટિના પ્રતિનિધિ હતા કેળવણીના સળગમાં એમણે ઘણા વર્ષો લગી લડત ચલાવી છે જેનું વૃત્તાંત એમણે અમદાવાદની પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખસ્થાનના ભાષણમાં આપ્યું છે. મુંબઈની યુનિવર્સિટિના સિદ્ધિનંદ્રી શિક્ષણ કમિટિના તેઓ નર્મો લગી ગભાસદ હતા અને હાલ પ્રગળ છે. આ ઉપરાંત દેશના રાજદ્વારી સાર્વજનિક જીવનમાં તમાણે અંગ્રેજ લાગ લીધો છે એમની બુદ્ધિને જેટલો પ્રતાપ છે તેના પ્રમાણમાં એ અગ્રણીના પદવિપ્રતિષ્ઠા નથી મેળવી શક્યાં તેનું કારણ સાર્વજનિક સેવા કરતા વક્રિલાતમાં તેઓ વધારે નિમગ્ન રહ્યા છે તે છે તેઓ મહોટા પડિત નથી કે શિક્ષણ શાસ્ત્રી નથી પરંતુ બાહોશ વક્રિલ છે અને એક દિલથી વર્ષો લગી સતત થઈ શકી એટલી અને એવી સાર્વજનિક સેવા કરી છે. એ સેવાની આવી કદર થઈ છે તે નાનીસૂની વાત નથી. સર આશુતોષ ગુપ્તોપાધ્યાય જેવી એમની કારકીર્દી જળજતી નહીં નીવડે છતાં આ શાળા, વ્યવહારકુશળ, અનુભવી અને દાઝવાળા ગુજરાતી ધારાશાસ્ત્રી પોતાની યુનિવર્સિટિને પ્રગતિને પથે લઈ જશે એવી આશા છે. આ પત્ર એમને અભિનંદન આપે છે અને યશસ્વી થવાનું બાળ પ્રેરે છે.

x

હિન્દુસ્તાન સેન્યના નિયમો—આ નિયમો પ્રકટ થયા છે અને ઘણા જ અસંતોષકારક છે છતાં સૈનિક થવાનું એથી બંધ થયેલું દ્વાર ઉઘડ્યું છે એટલા ખાતર એનો આદર દરેક હિંદી કરે છે. સૈનિક શિક્ષણ માટે મધ્યવર્તિ રચેલો નિયત કરવામાં આવ્યો છે. મુળાઇ-ઇલાકા માટે પૂણા પસંદ કરવામાં આવ્યું છે. હાલ એક હજાર સૈનિક માટે દરેક સ્થલવાર માગણી કરવામાં આવી છે અહીંસે અહીંસેના લાગમાં તેમને તાલિમ આપવામાં આવશે. ત્રણ મહિના લગી તાલિમ લેવી પડશે. તાલિમ લેતી વખતે દરેક સૈનિકને ખાવાનું તથા રહેવાનું મફત મળશે અને રૂ. ૧૧) માસિક પગાર મળશે. પોતાને ગામથી પૂણે જવા આવવાનો ખર્ચ મળશે. ત્રણ મહિના પૂરા થતા તે પોતાને સ્થાનકે જઈ શકશે અને સરકારને ખર્ચ પડે ત્યારે પોતાવશે અને જ્યાં રહેલું માટે ગે કલે ત્યાં હિન્દુસ્તાનમાં જવું પડશે. હાલમાં ઉમરની મર્યાદા ૧૮ અને ૩૦ ની રાખી છે. કોલેજોમાં લખતા વિદ્યાર્થીઓ આમાં સારી રીતે સામેલ થઈ શકશે.

ગુજરાત આ પ્રસંગે પાછી પાની નહિ કરે એવી અમને આશા છે વધારે નહીં પણ અહીંસે ગુજરાતીઓ પણ નહીં નીકળે? ગુજરાતીઓનું શરીરગળા બહુ ઓછું છે, ગાળલગ્નના પ્રચારને લીધે ન્હાનપણથી જ જળણી થએલા હોય છે, રહેણીકરણીના અર્ચ અને ધોરણ વધારે હોય છે છતાં પણ આ પ્રસંગનો લાભ નહિ લેવામાં આવે તો ગુજરાતના જીવનમાં તેજ, પ્રતાપ, ગળા નહીં આવે. બીજી પ્રજાઓના મહેણાં, ટપલાં, ગાળો, અપમાન, અનાદર, અવજા, લાલ આપણે ખાવી પડશે અને હુમેશ માટે શરમના માર્યા આપણે અને આપણી સંતતિને નીચું જોવું પડશે. છેલ્લા વસ્તીપત્રકમાં વાંદા અને વિધુર ગુજરાતી હિન્દુ સુસલમાનની ૧૮ અને ૪૦ ની વચ્ચે સખ્યા છે હવે એમાંથી માત્ર બેસે કે અહીંસે સેનામાં જવા તૈયાર નહિ થાય તો પછી આપણે અને આપણું દેશ હાલનાં ને? નર્મદની વીર હાલ ભૂલી ગયા છો?

સહુ ચલો જીતવા જંગ, યુગલો વાગે,
વાહિગ કશીને મેડા ફોડ છે આગે,

આ સ બંધમાં બીજી હર્ષજનક વાત એવી બની છે કે નાગદાર સરકારે કુમારસેના (Boy Scouts) કેળવવાની ઇલાકી આપી છે. ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ આ યોજનાને ખરા દિલથી અમલમાં મૂકશે તો આજે ગુજરાતમાંથી સ્વેચ્છાસૈનિકો નહીં નીકળે તો દશ વર્ષ પછી તો નીકળી શકશે. આ સ બંધમાં માહિત્ય સાડું પ્રકટ થયેલું છે અને સુરેન્દ્રીયન કુમારોના એવાં સૈન્ય હોય છે એટલે પ્રત્યક્ષ માહિતી મેળવવાની પણ સુરેન્દ્રી નથી. ગુજરાત કેળવણી પરિષદની આવતી બેઠક વખતે આ સ બંધે વ્યવહારૂ પરિણામ આવશે એવી આશા છે. સાથે સાથે ગુજરાતના યુવકોનું શરીરગળા વધારવા, ગાળલગ્ન નાબૂદ કરવા, નિયમિત ઠસરત કરવા, અખાડા વગેરેની સરથા ખીલવવા, પુલ્કિત જોરાકે ખાતા કરવા, અવ્યાયની અને ગરીબાઈની આધિવ્યાધિ ઓછી કરવાના હયાથો પણ ચર્ચાશે.

મ્યુનિસિપાલીટીમાં ચૂંટેલા સભાસદો અડધા કે હું ?

ઇંગ્લંડની પાર્લામેન્ટ તરફથી અથવા હિન્દુસ્તાનની વડી સરકાર પાસેથી કેાઇ પણ નતનો હક પ્રબળે મળે, તો તે પ્રબળે પુરો પાધરો મળવા ન દેતાં પ્રાન્તિક સરકાર કેવી રીતે વેડફી નાખે છે અને પ્રબળે હાથ ઘસતી રહેવા દે છે તેનો પાકો દાખલો આપણી મ્યુનિસિપલ સંસ્થાઓ ઉપરથી મળી આવે છે. ૧૮૮૨ ના ઉદાર દિલના વાઇસરોય લોર્ડ રિપને સ્થાનિક સ્વરાજ્યના હકો બધા અને ફરમાવ્યું કે મ્યુનિસિપલ વહિવટમાં સરકારી અમલદારોએ માથું મારવું નહિ, અને લોકોને સ્વરાજ્ય શીખવાને વાસ્તે આ પહેલું પગથીઉ છે, માટે સરકારી અમલદારોને ફરથી જ જીવાને મૂચના ઠરી. આમ છતાં આપણા ઇલાકાની સરકારે તો પોતાનો ઠક્કો ખરો જણાવીને પ્રબળ પ્રતિનિધિને આ સંસ્થાઓમાં પુરા દાખલ થવા દીધા નહિ અને સરકારી અમલદારોનું ધણીપણું આ સંસ્થાઓમાં રથામ્યું. મ્હોટાં શહેરોમાં કલેક્ટર પ્રમુખ, ન્હાનાં શહેરોમાં ડેપુટી કલેક્ટર અથવા મામલતદાર પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ પણ પ્રમુખના હાથ નીચેનો જ રેવન્યુ ખાતાનો અધિકારી આવો વહિવટ ૧૮૮૨ થી માંડીને ૧૯૦૬ સુધી ચાલ્યા કર્યો. સત્તાવીશ વર્ષ સુધી પ્રબળે મળેલા હકો આપણા માથાળુ “સિવિલ સર્વન્ટોએ” આપણને લોગવવા દેવાની તરદી આપી નહિ. હિંદી રાજ્ય-કાજમાં મોલી-મિન્ટોને નામે પ્રખ્યાત થયેલા સુધારાના પરિણામે અને અધિકાર વિભાગણી કમીશનની બલામણના પરિણામે આ સ્થિતિમાં સહેજસાજ ફેરફાર થવાનો વખત આવ્યો, ત્યારે પણ આપણા માથાળુ “સર્વન્ટો” તેમનાથી બની શકે તેટલા હકો ન છોડવાને ઠેરી જબરી ખેચતાણુ કરે છે તેનો દૃષ્ટાન્ત ગયા માર્ચ માસમાં મળેલી ધારસભાની બેઠકમાં મળી આવ્યો હતો.

૧૯૦૬ માં મ્યુનિસિપાલીટીઓએ પ્રમુખની ચુંટણીના મંળંધમાં મંળં છૂટછાટ મૂકવાની ફરજ પ્રાન્તિક સરકારને પડી, ત્યારે બહુમતે પ્રમુખ ચૂંટેલા એવો સાધારણ નિયમ કરવાને બદલે કેાઇ પણ સભાસદને હું સભાસદોની સંમતિ મળે તો જ પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી શકાય તેવો નિયમ કર્યો. હવે વસ્તુરિથિતિ એમ છે કે થોડીક અપવાદ તરીકેની મ્હોટાં શહેરોની મ્યુનિસિપાલીટીઓ બાદ કરતાં તથા બહુજ ન્હાનાં શહેરો—જેમાં પ્રબળ પ્રતિનિધિત્વ હજી સુધી ખીલકુલ આપવામાં આવ્યું નથી તે બંને નતના શહેરોની મ્યુનિસિપાલીટીઓ બાદ કરતાં બાકીની બધી મ્યુનિસિપાલીટીઓમાં અર્ધો સભાસદ સરકારના નોકરો તથા તેના નીમેલા તથા અર્ધો પ્રબળ ચૂંટેલા છે. હવે પ્રમુખની ઉમેદવારીને માટે જો કેાઇ પણ પ્રબળકીય સભાસદ બહાર પડે તો તેને સરકારી મ્હોટા અધિકારની પરવાનગી અને રાજીના સિવાય હું મત મળી શકે જ નહિ, અને તે કેાઇ દહાડો પ્રમુખ થઇ શકે જ નહિ. લોગવેલી સત્તા કેાઇપણ મનુષ્ય રાજીખુશીથી છોડે એ તો ઘણાજ ઉદાર અંતઃકરણવાળાઓથી બની શકે અને બધા ડેપુટી કલેક્ટરો અને મામલતદારો તેવા મંદાતમા હોય તે તો ન બને તેવી વાત છે. કદાચ કેાઇ અધિકારી તેટલો ઉદારચરિત હોય તો પણ સરકારનો મ્હોટો અધિકારી મ્યુનિસિપાલીટીના સાધારણ સભાસદ તરીકે બેસે; અને કેાઇ પણ સાધારણ નાગરિક

પ્રમુખ તરીકે બેસે તે તો રાજ્યના મોજાને ઘણું હાનિકારક થાય । । પરિણામ એ આવ્યું કે હું મતાધિક્યથી પ્રમુખ ચૂંટવાને આપેલો હક ગિલકુલ ફેલ્ટ ગયો; અને સરકારી અમલદારોનો દ્વાર મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં હતો તેવો ને તેવો રહ્યો. બાકી કે સરકારી અધિકારીઓની સહાય અને સાક્ષ્યપણા શિવાય મ્યુનિસિપાલિટીઓ લઘી વળી જાય.

૧૯૧૫ માં ના. વિકૂલભાઈ પટેલની ધારાસભામાં ખંતીલી લડતથી બાર મોટા શહેરની મ્યુનિસિપાલિટીઓને વધુ મતથી પોતાનો પ્રમુખ નીમવાનો અધિકાર મળ્યો. આ સુદ્ધાંત કુલ ૨૩ મ્યુનિસિપાલિટીઓને પોતાનો પ્રમુખ બહુમતીથી ચૂંટી કાઢવાનો અધિકાર છે. આપણા આખા ઇલાકામાં કુલ ૧૫૬ શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટી છે. આ પૈકી ૪૫ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી તો ન મ માત્ર જ સ્વરાજ્યવાળી છે. ૪૨ આપવા પૂરતી જ તે મ્યુનિસિપાલિટી કહેવાય, બાકી સરકારી ખાતા જેવી જ છે તે પીસ્તાળીશને તો પ્રબલક્રીય સભાસદ અર્ધાથી ઓછા છે; અથવા બીલકુલ નથી, એટલે કે બધા સરકારના નીમેલા છે. સાથી ઉપરના વર્ગની-એટલે કે હું પ્રબલક્રીય સભાસદવાળી ૨૩, અને લગભગ બધાજ સરકારે નીમેલા સભાસદોની ૪૫, તે બંનેને બાદ કરતાં બાકીની ૮૮ રહી. આ અઠ્ઠાશીમાથી પણ જેની વસ્તી પંદર હજારથી વધારે હોય, તેને હું પ્રબલ ચૂંટેલા સભાસદો આપીશું. એવું વચન થોડા વર્ષ પૂરે આપ્યા છતાં પણ, તે વચન સોગન ખાવા પુરતું પણ પાળવામાં આવ્યું નથી. આપણાં શહેર મુધારા મંડળોનું બંધારણ આવી શોચકારક સ્થિતિમાં હોવાથી, અને બીજા મુળક ઇલાકાથી પછાત ગણાતા પ્રાંતોમાં પણ વધારે સારા બંધારણો હોવાથી તે સ્થિતિમાં દેરકાર કરાવવાની જરૂર જણાવાથી, ના. વિકૂલ ભાઈ પટેલે માર્ચ માસમાં દરખાસ્ત મૂકી હતી કે જેને મ્યુનિસિપાલિટીમાં પ્રબલ ચૂંટેલા અર્ધા સભાસદો હોય તેને હું સભાસદ ચૂંટવાનો અધિકાર આપવો, અને તેમ કરતું સરકારને ન પાલવે તો જે મ્યુનિસિપાલિટીઓને હું મતથી પ્રમુખ ચૂંટવાનો અધિકાર મળેલો છે, તેટલી મ્યુનિસિપાલિટીઓને તો નિદાન હું સભાસદ ચૂંટવાનો અધિકાર આપવો. પંતળ, મધ્ય પ્રાંત, આસામ, વગેરે પછાત પ્રાંતો કરતાં પણ આ બાબતમાં મુળક ઇલાકા કેટલો પછાત છે, તે પોતાની દરખાસ્તના સમર્થનમાં ના. પટેલે ટાંકી ગતાવ્યું હતું. ૧૮૮૨ ની સાલથી તે આજ મુધી મુળક સરકાર પ્રબલક્રીય હકો આપવામાં કેટલી વિરૂદ્ધ થતી આવી છે, તે પણ તેમણે સરકારી રીપોર્ટના ઉત્તરમાં સાબીત કરી આપ્યું હતું. દરખાસ્તના ઉપર પુષ્કળ ચર્ચા થઈ ઉત્તર વિભાગના કમિશનર ના. પ્રાટ તથા દક્ષિણમાં રહેલિન્ટુરના ચરકારે નીમેલા રાજબહાદુર નાયકે વિરોધમાં બેસદાર ભાષણો કર્યા. દરખાસ્તનો પ્રથમ ભાગ જેથી લેવાની ના પટેલને ચરકાર તરફથી ના. કટીસે વિનંતિ કરી અને તે સાથે એવું આશ્વાસન આપ્યું કે આ વિનંતિ કબૂલ રાખશે તો દરખાસ્તનો બીજો ભાગ કબૂલ રાખવાનો અર્થે વિચાર કરીશું. રાજ્યદારી કુનેદ વાપરીને ના. પટેલે પહેલો ભાગ જેથી લીધો. હવે બ્યારે બીજા ભાગ પર વાદવિવાદ આવ્યો ત્યારે સરકાર તરફથી આપણા હિતથી ના. કટીસે કહ્યું કે જે શરતોથી દરખા-

સ્તનો બીજા ભાગ સરકાર કબૂલ રાખી શકે. તેથી શરતો એ કે હું મતથી પ્રમુખ ચૂટવાના અધિકારવાળી બધી મ્યુનિસિપાલિટીઓને નહિ પણ તેમાંથી જેની વસ્તી દસ હજાર અથવા તેથી વધારે હોય તેને જ માગેલો હક્ક આપવો, અને તેમાં પણ એવી શરત કે મ્યુનિસિપાલિટીઓએ સરકારી અમલદારને પોતાના મુખ્ય અમલદાર તરીકે રાખવા ના. પટેલે આ શરતો કબૂલ રાખવાની સાફ ના પાડી. આવી વ્યાજબી સરતો પણ તમે કેમ કબૂલ નથી કરતા એમ જ્યારે નાં ગવર્નરે રોષથી પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે નાં પટેલે કહ્યું કે આ સરતો કબૂલ રાખવી એ અશક્ય છે, આ તો બકડું કહાડતાં બિંટ પેસે એવું છે. પ્રશ્નએ ચૂંટેલા અર્ધા મેગજરના હું બનાવતા નાની મ્યુનિસિપાલિટીઓમાં સરકારી નોકરોનું લાકડું પેસાડવું પોસાય તેમ નથી દરખાસ્તના ઉપર છેવટે મત લેવામાં આવ્યા અને તે ઠરાવ ૨૩ વિરૂદ્ધ ૧૮ મતે પસાર થયો. નવીન બધારણવાળી ધારાસભામાં સરકારની વિરોધતા છતાં પ્રજા પક્ષનો જય થવાનો આ ત્રીજો દાખલો છે જેમ અહિં ની ધારાસભાના અંગ્રેજ મેગજરે પોતાનો ખાનગી મત ગમે તે હોવા છતાં સરકારી રાજનીતિને અનુસરીને જ પોતાના મતો આપે છે, તે પ્રમાણે બધા હિંદી સભાસદો-પછી તે ચૂંટાયેલા હોય કે નીમાયેલા હોય-તે બધાઓ પ્રજાપક્ષે મત આપતા હોય તો, પ્રજાના હક્કની ઘણી દરખાસ્તો પાસ થાય. પરંતુ કોઈ પણ દરખાસ્ત પસાર થાય છતાં તેને અમલમાં મૂકવી કે ન મૂકવી તે કાયદા પ્રમાણે સરકારની ઇચ્છા ઉપર છે, છતાં સરકાર ઉપર નૈતિક દબાણ તો પૂરેપૂરું થાય અને તેને નમ્યા વગર છૂટકો થાય નહિ. નિમાયેલા હિંદી સભાસદોમાંથી થોડા પ્રજાપક્ષની સાથે ઉભા રહે છે, અને તેથી પ્રજાના હક્કની દરખાસ્તો વધારે જ્યાંમાં પસાર થતી નથી. ધારાસભામાં નાં ગવર્નર અને તેમના ત્રણ કારો-નારા સભાસદો ઉપરાંત વધારાના ૪૫ સભાસદો છે. તે પૈકી અંગ્રેજ અમલદારો ૧૧, અંગ્રેજ ચૂંટાયેલા તથા નીમાયેલા ૩, હિંદી સરકારી અમલદાર ૧, હિંદી પ્રજાએ ચૂંટેલા ૧૬ અને હિંદી સરકારે નીમેલા ૧૧ છે. છેલ્લા બે વર્ગના ૧૬ અને ૧૧ એકમત થાય અથવા અગિયારમાંથી થોડા ઘણા પણ ઓગણીશના પક્ષમાં આવે તો પ્રજા પક્ષનો વિલંબ થવામાં જરાપણ વાર લાગે નહીં. પરંતુ આ અગિયારમાંથી કેટલાકોને તો સરકારના જીવે જીવવાનું હોય છે, અને તેઓ તો પકડા પાછળ રાખેલી દોરીથી ચાલતા પુતળાં જેવા હોય છે.

જે મ્યુનિસિપાલિટીઓને પાસ થયેલી દરખાસ્ત પ્રમાણે હું ચૂંટાયેલા સભાસદો મળવાની આશા રાખી શકાય તેની સંખ્યા તથા નામ નીચે પ્રમાણે છે:—

અમદાવાદ જિલ્લામાં પોળકા, વિરમગામ, ઘોષા અને સાણંદ. ખેડા જિલ્લામાં ઉમરેઠ, આણંદ, ભોરસદ અને ઠપડવંજ. લડવ્ય જિલ્લામાં અંકલેશ્વર અને જંબુસર. સુરત જિલ્લામાં રાંદેર અને વલસાડ. ઠાણ જિલ્લામાં ઠાણાં, કલ્યાણ, કુર્તા, (કેળવા) માહીમ અને ભીંવડી મધ્ય વિભાગમાં આ પ્રકારની કુલ ૩૭ મ્યુનિસિપાલિટીઓ છે અને દક્ષિણ વિભાગમાં ૧૫ છે. ગરીબ ગિયારા સિંધમાં આવી એક પણ મ્યુનિસિપાલિટી નથી.

અ. વિ. ૪૬૬૨

અંક ૧ લો—પ્રવેશ ૨ જો.

(દ્રશ્ય—અધેશઆરામ આપે એવા ફરનીયરવાળો ખડ શિકારની પરાક્રમસામગ્રીથી તેને શણગારેલો છે રાજા અને કલ્યાણરાયને તેણી ગમનરામ અદર આવે છે)

ગમનરામ—અહિ આપણાથી તદ્દન એકલા રહેવાયે (અન્ના નામની આસરે પંદર વર્ષની બહેરી અને મુંગી છોકરી, આ ત્રણે જણની વાતચિત દરમિયાન પાણી, પાન સોપારી, ળીડી, નાસ્તો વગેરે લાવે છે. તે ઘણી ચાલાક છે અને જે ગતાવવામાં આવે તે કામ કરવા એકનજર છે. કામ નથી હતું ત્યારે ખુણામાં રટલ ઉપર બેસી રહે છે. આગળીઓથી ગમનરામ સાથે તે વાત કરતી અને એજ રીતે તેના હુકમ મેળવતી.)

રાજા—અહો, આ તો પહેલાંનાં જેવું જ છે ! બધી ગોઠવણ હું જાણું છું. “કંપનીના રાજ્યકાળની શૈલિમા ગાધેલું દીવાનખાનું, શિકારમા મેળવેલી વસ્તુઓથી તેને શણગારેલું” છે કુવારા પુરૂષની સગવડ અને આરામ સાચવવા બેઠતું રાચરચીલું છે. ” તમારી હમિશ આવી-કુંવારાની ટેવો હતી, ખરૂં ને, તમે નાના છોકરા હતા ત્યારે પણ (કલ્યાણરાયને) વહાણમાં એને અમે “કુવારો” કહીને બોલાવતા. અમે ત્રણ વર્ષ સફર કરી પણ તેમા એકે વખત એને ઇશકનો પ્રમંગ આવ્યો જ નહોતો; પણ બાકીના અમને બધાને તો વહાણ નાંગરતું ત્યાં પ્રત્યેક જાંદરે માથુંકે પરવશ કરી દેતી

કલ્યાણરાય—એ બાળતમાં હજી એ એવા જ છે.

ગમનરામ—(રાજાને શરણત આપતાં) લેશો ?

રાજા—થેંકસ; ઘણી ખુશીની સાથે. (કલ્યાણરાયને) પહેલાના મારતર સાહેબ, તમારી સલામતી લઉં છું ! (ગમનરામને) અને તમારી ! (સર્વે પીએ છે) હાથ, હવે સ્વસ્થ થયો ! ઠીક, ચાલો, કહો બેઠએ:—મલામા શરૂઆતથી તે અન્ત લગી પ્રજાશાસન શબ્દનો સ્પષ્ટ ઉચ્ચાર ક્યાં સિવાય તમે એ વગર બીજા કશાની વાત કરતા નહોતા, સાચું ને ?

કલ્યાણરાય—(હસીને) તમારું કહેવું સાવ ખોટું નથી

રાજા—જૂના વખતમાં તમારા વિચાર એટલા આગળ વધેલા ગણાતા કે મારા મારતર તરીકે તમને રાખવામા સલામતી નહોતી લાગતી, તે તમે પણ હાલ એકાએક એટલા આગળ વધેલા ગણતા નહોતા ! તેઓએ તમને લગભગ દગો દીધો, હોતો કેની ?

કલ્યાણરાય—હા! એ ગતાવે છે, એમ કહેવાની રજા હોય તો, અદ્યપમતિથી શાસન કરવાનું પરિણામ.

રાજા—અને આપણા આ લક્ષ્યાધિપતિ મુજા મિત્ર જેવા માણસો સાથે ભગવાનું પરિણામ, ધાડું ને ?

ગમનરામ—લોકમતને માટે વ્યક્તિએને દોષિત લેખની એ નિરંતર ભૂલ છે.

રાજા—તમારું કહેવું કબૂલ છે. અહિં આવવાનું—તે પણ તદ્દન છન્નવેશમાં, તમે જુઓ છો ને, આવવાનું કારણ તમને હવે મારે જણાવવું જોઈએ. પણ કોઈએ મને ઓળખ્યો નહીં હોય ?

ગમનરામ અને કલ્યાણરાય—કોઈએ નહીં !

(ફાદગુને અંદર આવે છે.)

ફાદગુન—હં, અહિં છો સૌ ! (ઉલ્લાસમાં હાથ ધસતો, આગળ આવે છે.) ઠીક, કેમ બાધગો, આજની સભા કેવી લાગી ?

રાજા—(ગમનરામને અપરશન્તિકામાં) એ કેમ છે ?

ગમનરામ—(રાજાને) એને કહાડી મૂકીશું. (ફાદગુનને) આમ જુઓ, મહેરગાન—

ફાદગુન—(રાજા પર નજર પડતા) આહ, માફ કરો, મેં ધાર્યું કે આપણે—

ગમનરામ—(ગાનને ઓળખવાની જરૂર પડવાથી) આવો, ઓળખાણ કરાવું.
રા.—રા.—? (પૃચ્છક દ્રષ્ટિ રાજા તરફ કરે છે.)

રાજા—સુરેન્દ્ર.

ફાદગુન—જા ગાળી ?

રાજા—નામમાં માત્ર.

ગમનરામ—(ઓળખાણ પૂરું કરવા). રા. ફાદગુન

રાજા—સાચે, ફાદગુન અવિનાશ ભદ્ર તો નહિ ?

ગમનરામ—એજ.

રાજા—(રસથી) આપણા ‘ પરિવાજક ’ ફીલમુક્ટ ? (તેની સાથે હાથ મેળવે છે.) તમારી એકાદ બે ચોપડી મેં વાચી છે.

ફાદગુન—(હમતાં) ખરેજ ?

રાજા—કેમ છીજાં આક્રમણનો વિચાર કરો છો ?

ફાદગુન—જરાબર છે.

રાજા—અને પગે ચાલતા ?

ફાદગુન—હરમેશાં પગે ચાલતા.

રાજા—તમારી માફક સ્પષ્ટ રીતે લોકમત નાણી શકે એવું બીજું કોઈ હોય એમ હું માનતો નથી ! જેમો તો આપણે વાત કરીએ શરણત પીયો ?

કાલ્યુન—હા—એથી સારું નહીં મળે ત્યારે !

રાજા—(ખેડા પછી સૌ શરણવ પી રહ્યું છે એટલે) દેશના કયા ભાગમાં છેલ્લે જઈ આવ્યા ?

કાલ્યુન—જહિં ખેડેલા આ મિત્ર સાથે શિકારે ગયો હતો.

રાજા—એમ, એ તમારો મિત્ર છે ? મારો પણ છે ! મારો પરમ મિત્ર, હું છોકરો હતો ત્યારથી નિરંતર. (એ પોતાનો હાથ લંબાવે છે, ગમનરામ ઉભો થઈ પોતાના બે હાથમાં દાબે છે)

કલ્યાણરાય—(આશ્ચર્યચક્રિત લાગતા કાલ્યુનને) ગમનરામ અને સુરેન્દ્ર બન્ને સાથે નૌકાસૈન્યમાં હતા.

કાલ્યુન—સાચે ! બન્ને એક જ વહાણ ઉપર હતા ?

રાજા—હા, દુનીઆની સફર કરતી વખતે સાથે અમે—

કાલ્યુન—હાથને માટે રાજકુમાર-હાલના રાજા સાહેબ-ગયા તે વખતની વાત કરો છો ?

રાજા—રાજકુમાર પછીથી રાજા થયો તે—હા.

કાલ્યુન—ત્યારે આપણો મેળાવડો રજવાડી બની ગયો આ રાજાનો વહાણનો સોળતી, અને આ રાજાનો ધારાશાસ્ત્રનો શિક્ષક—

કલ્યાણરાય—તમારી જાતને ભૂલી જતા લાગે છે ! તમે રાજાના શુરના શુર છો, તમે જાણો છો—

રાજા—શું તમે કલ્યાણરાયના શિક્ષક હતા ? ખરે જ ?

કાલ્યુન—(અહાર્ય) હા, મારું એ દુર્ભાગ્ય હતું !

રાજા—એમના શિષ્ય જેવું દુર્ભાગ્ય તમારે તો નહોતું ને ?

કલ્યાણરાય—હજુર સાહેબ ઘણા લાયક શિષ્ય હતા.

કાલ્યુન—(ટકોરમાં) એ લાયકી પોતાના શાસનમાં એણે ગતાવી છે, ખરે ?

કલ્યાણરાય—રાજાનું ખરાબ ખેલશે મા, મહેરબાન

કાલ્યુન—(ઠટાક્ષી) ન કરે ને નારાયણ (તપખીરની ચીપટી લહે છે)—

મને ખબર છે—એની બુદ્ધિની—એની ઉચ્ચ બુદ્ધિ, એની સૌને ઉત્લાસમાં રાખે એવી બુદ્ધિ ! (રાજા આગળ તપખીરની ડળી ધરે છે.)

ગમનરામ—પણ, કાલ્યુન આપણે લેખમતની વાત કરતા હતા, આજે સાક્ષાત્ એવો જ છે ?

કાલ્યુન—એવો મત હું આપીશ નહીં, આ પ્રદેશમાં તમારા સૌના અભિપ્રાય જરા આગળ હોડનારા છે

રાજા—રાજશાસન કરતા પ્રજાશાસન પ્રત્યે વલણ છે?

ક્રાંદ્યુન—જેવી રીતે ભુઓ તે પર આધાર રહે છે ગામડાઓમાં હુમણાં રાજા સાહેબ કરે છે, એટલે એઓ પોતાની દુકાનની ઘરાદી મેળવનારા આડતીઆ છે—જેમ સર્વે રાજાઓ અને યુવરાજા છે તેમ અલબત્ત બધે એમની પધરામણી વાહવાહ પામી હતી. રજવાડી લખકા અને સ્થિતિની કેટલી દરકાર ખેડુતો કરે છે તે તેમને જાહેર પૂછો; એકમતે તેઓ કહ્યો, “ આ બધાંતું ખરચ કહાડતાં માણુ નીકળી જાય છે ! ” હા, હા, હા !

ગમનરામ—તમારો ખેડુત જમાનાનો માણસ લાગે છે.

ક્રાંદ્યુન—પૂરે પૂરો ! હા, હા, હા ! સ્વરાજ્ય એને વધારે સસ્તું લાગે છે. એની આંગળીના નખ ઉપર બધું હોય એમ ગણુત્રી કરે છે, હરામખોર !

રાજા—ત્યારે, પ્રત્યયથી પ્રજાશાસનવાદી નથી ?

ક્રાંદ્યુન—નહિં જ, બધી રીતે નહિં. હજૂ તો નથી. પણ વસ્તુઓની ગતિ તે દિશામાં છે, અને આપણી સરકાર એ અળવળને ઉત્તેજન આપે છે—તે, અને સુબાઇથી તેમના પર આવતા કાગળો.

રાજા—મુંબાઇથી આવા કાગળો ?

કલ્યાણરાય—મુંબાઇમાં વસતા તેમના સગાંસ બંધીઓના કાગળો.

ગમનરામ—જેના સગાંસ બંધી મુંબાઇમાં નહિં હોય, એવું કુટુંબ ભાગ્યે જ આપણા દેશમાં હશે.

રાજા—અને તેઓ અહિં આ સ્વરાજ્ય વિશે લખે છે ?—પ્રજાસત્તાક તરફ વિશે ?

ક્રાંદ્યુન—અને પ્રજાશાસક સંસ્થાઓ વસ્તુસ્થિતિ આવી છે !

રાજા—આમાંનો એકે કાગળ તમે વાંચ્યો છે ?

ક્રાંદ્યુન—જોઇએ એટલા.

રાજા—આ શરણત બહુ લહેજતદાર છે ! (પીએ છે)

ગમનરામ—લાવો બધાના પ્યાલા ભરૂ. (સર્વે પીએ છે.)

ક્રાંદ્યુન—મને બહુ સદ્વતું નથી.

રાજા—પણ ધારો કે રાજા પોતે જ પ્રજાશાસન સ્થાપે તો ? ધારો કે તે પોતે સામાન્ય નાગરિક તરિકે દરેક રીતે રહે તો ?

ક્રાંદ્યુન—દરેક રીતે ? એનો અર્થ શું ?

રાજા—સામાન્ય નાગરિકની પેઠે ધરસંસાર ચલાવે—સામાન્ય નાગરિકની પેઠે પરણે—બીજા અધિકારીની માફક નિયમિત સમયે પોતાની આફિસમાં જાય આવે ?

ગમનરામ—અને દરબાર રાખે નહીં ?

રાજા—ના. (કલ્યાણરાય અને ગમનરામ એકબીજાનાં સામુ જુએ છે.)

કાલ્યુન—(ખભાં ઉંચાં કરીને) એટલું વળી બાકી રહ્યું છે !

રાજા—(કાલ્યુનનાં ખભાં ઉંચાં થતાં જોયાં નથી એટલે આતુરતાથી) એમ છે, ખરૂંને ? એ વિશે તમે મારી સાથે મળતા આવો છો ? કાલ્યુનભાઈ, તમારી સાથે વાત કરવાથી હું ઘણું રાજી થયો છું

કાલ્યુન—હું પણ એટલો જ, રા. —રા. —(ધીમેથી કલ્યાણરાયને) શું આ પ્રજાશાસનવાદી છે ?

રાજા—(કલ્યાણરાય અને કાલ્યુનની વાત સાંભળી જવાથી) શું હું પ્રજાશાસનવાદી છું ? મને એવો અનુભવ મળ્યો છે કે હું થયા વિના રહું નહીં ! હા, હા ! (પોતાનો ચાલો લે છે) ઘણું જ લહેજતદાર રાજગત, આ !

કાલ્યુન—(પીતા) પણ તમને ખબર છે, મે—મે પ્રજાશાસનવાદી—હા, હા ! (હસે છે અને બહુ જ ધીમેથી જોલે છે)—કે તમે જે સૂચવો છો તેવું રાજાને માન કરવા દેવામાં નહીં આવે હા, હા !

રાજા—એટલે ?

ગમનરામ—(કલ્યાણરાય ઉભા થયા છે તેને અપરાન્તિકમાં) આ ઠીક થાય છે ?

કલ્યાણરાય—બધા પક્ષ સાંભળવાથી કાંઈક તો લાભ એમને થશે.

કાલ્યુન—(ઉભો થઈને બીજી બાજુએ ટેબલ પરથી ચૂગી લેવા ગયો છે ત્યાંથી) એને કોઈ એવું કરવા દેશે જ નહીં, ગરીબ બિચારો ! ચાલો પૂછું, રાજાશાસન શું છે ? પુરોહિતો, અધિકારીઓ, અમીરો, જમીનદારો, વેપારીઓ, સૈનિકોના જેવા શેરો છે એવો વીમાનો ધધો, વળી બીજું શું ? અને સારી પેઠે જાણને કે તેઓ પોતાના હિરેકટરને આવી મૂર્ખાઈ કરવાની પરવાનગી આપવાના નથી ! હા, હા.

રાજા—(ઉભો થઈને) હા, હા, હા !

કાલ્યુન—(જુબજોરથી—તોફાનથી હસીને.) કેમ ખરી વાતને ?

રાજા—તર્ફન ખરી ! હા, હા, હા !

કાલ્યુન—(ચૂગી સાફ કરી તળાપુથી જારી પણ સળગાવવી ભૂલી ગયો છે, રાજા-વાસે જઈને) આ બધાઓ કેની સામે વીમો ઉતરાવે છે ? (વધારે ગાલીચથી) લોકોના હોટા સમૂહની સામે—તેના લોકોની સામે

(રાજા તેના સામુ જુએ છે અને અણગમ્યાની ગતિ કરે છે.)

ગમનરામ—આમ જુઓ, કાલ્યુન; જરા વાડીમાં જઈએ તો કેમ ? આ વસંતની ધમ્માઓ મહી જ રમણીય હોય છે.

ફાદશુન—રાજ્યદ્વારી વાતચિતની સાથે સરખાવતાં, વસંતની રમણીયમા રમણીય સંધ્યાઓ મહાફ આકર્ષણ કરી શકતી નથી—મજાના થંડકવાળા શરણત ગદલે પીવા ઉઠળતી કાફી આપો અને માફ મન હરાતું નથી તેમ નહિ, છીયે ત્યાજ બેસોને. આ ચૂંચીને વળી શું થયું? (અત્રા ઇસારત કરી કહે છે લાવો મારી પાસે સમજ કરી આપુ પણ તે ઇસારત સમજતો નથી.)

ગમનનામ—અજાને ચૂંચી આપો, તે ઠીક કરી લાવશે.

(અપૂર્ણ.)

રણજીતરામ વાવાભાઈ.

પુસ્તક પરિચય.

૧. યૂરોપિયનોના પૂર્વપ્રદેશ આદિ સાથે વ્યાપાર—ભા. ૧ લો, ગ્રેટબ્રિટનનો હિંદ સાથે સબધ, ભા. ૨ જો, સ્પેન અને પોર્ટુગાલ; ભા. ૩ જો, નેધર્લેન્ડ-હોલેન્ડ અને બેલ્જિયમ, ભા. ૪ થો રોકેડિઝનેવિયા, ઓસ્ટ્રિયા, જર્મની; પ્રત્યેક ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦ કર્તા દિવાન બહાદુર રણજીતભાઈ ઉદયરામ.....

આપણાં વયોવૃદ્ધ સાક્ષરે નાના પ્રકારનાં ૪૨ પુસ્તકો લખી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કર્યું છે રાજપુરુષ તરિકેના બ્યવસાયી અને ચિંતાપૂર્ણ જીવનમાં પણ પોતાની માતૃભાષાની સેવા કરવાનું ચૂક્યા નહોતા તો પછી અત્યારના નિવૃત્તિપરાયણ જીવનમાં એજ કર્તવ્ય ચાલુજ રહે એ નવાઈ જેવું નથી છતાં આવો સતત અભિનિવેશ ઉઠી ભક્તિ વિના ઇતરનું પરિણામ હોઈ શકે નહીં જે ભતરનું પુસ્તક હાલ એમણે પ્રગટ કર્યું છે તેને માટે વિદ્યા, દ્રવ્ય, સમય, નિયમિત કાર્યપરાયણતા અને ધીરજ વગેરે સર્વેનાં જ્યાં યોગ ન હોય ત્યાં આવું પુસ્તક રચી જ શકાય નહીં દિવાન બહાદુરના જેવી જ રીતે ભાષાપ્રેમથી પ્રેરિત આપણાં નિવૃત્તિપરાયણ ધનાઢય અધિકારીઓ હોય તો ગુજરાતી સાહિત્યની સમૃદ્ધિ કેટકેટલી દિશામાં ખીટ્યા કરે!

આ પુસ્તક લખવાની પ્રેરણા કર્તાને ચેક મોરારજી ગોઠળદાસે કરી હતી. પોતાનાં વેપારીમિત્રની ઈચ્છા દિવાન બહાદુર અમલમાં ચૂકી શક્યા છે અને ગુજરાત જ વેપારી દેશના સાહિત્યમાં આવો વેપારી ઇતિહાસ પ્રગટ થયો એ પણ જુનું વાત થઈ છે. જે પ્રેમથી, ઉત્કૃષ્ટિની જે આકાંક્ષાથી આ ગ્રંથ લખાયો છે તેજ પ્રેમ અને આકાંક્ષાથી પ્રત્યેક ગુજરાતીઓને—પછી તે વેપારી હો અથવા

વાંચવા અમારી આશુપૂર્વક વિનંતિ છે. વેપારનો વિકાસ જાતે જ આકર્ષક અને ઉત્તેજક ઇતિહાસ છે. આપણે વેપારી ન હોઈએ છતાં પણ એ ઇતિહાસ વાંચવાથી મનુષ્યચરિતની ટૂંકી અને આસુરી પ્રકૃતિની લીલાનો અસ્થે અનુભવ મેળવાય છે. પણ આપણે તો વેપારી પ્રજા છીએ. જ્યારે દુનીઆનો વેપાર આપણે જોડતા હતા ત્યારે કેવાં સાહસ પરાક્રમો આપણે કર્યા હતાં તેનો ઇતિહાસ લખવાની સામગ્રી આપણી પાસે નથી-તેમાથી પ્રોત્સાહન મેળવીએ એવી સ્થિતિ નથી ત્યારે પરદેશીઓના સાહસપરાક્રમો વાંચી આપણા લલિતચરિત્ર કાષ્ઠક વિશેષ ચળકતું કરી શકીએ. સંસ્કાર અને ઉત્તેજન માટે આ ગ્રંથ વાંચવાની જરૂર છે.

આ ગ્રંથમાં યુરોપના જૂદા જૂદા પ્રદેશના વતનીઓએ કંપનીઓ ઠહાડી કેવી રીતે દિલ્હિસ્તાન તથા ખીજા તેમના દેશની પૂર્વભણીના દેશો સાથે વેપાર કર્યો અને વેપાર કરતાં કરતાં રાજ્યકર્તા કેવી રીતે થઈ પડ્યા તેનો ઇતિહાસ છે. યુરોપના વતનીઓ આવા પરાક્રમી કેમ નીવડયા તે જાણવા તેમનો રાજ્યવહીવટ, ઉપજનિપજ, સૈન્યબળ, શિક્ષણપદ્ધતિ, ઇતિહાસ વગેરેની હકીકત પણ જાણવાની અગત્ય મારી દિવાન બહાદુરે આ ગ્રંથમાં વ્યાપારની હકીકત ઉપરાંત તે હકીકત પણ ઘણા શ્રમે ઉમેરી છે માત્ર ગુજરાતી જ જાણનારાઓને આ ગ્રંથ વાંચવાથી ઘણી જાતનું જ્ઞાન મળશે અને અગ્રેજી જાણનારાઓને પણ આવી રીતે એકત્ર કરેલી માહિતીવાળું પુસ્તક અનેકધા ઉપયોગી નીવડશે.

વેપારની વૃદ્ધિ કે ક્ષય જાણવા આંકડાઓના ઠોઠા આખ્યા છે એટલું જ નહીં પરંતુ આયાત નિકાસ થતા માલની તપસીલ પણ આપી છે. આથી વેપારીઓને બહુ સ્ત્રીજીવંતથી વેપારના આખ્યા પ્રશ્નોને અભ્યાસ કરવાની આ ગ્રંથ અનુકૂળતા કરી આપે છે.

નાગરી લિપિ માટેનો કર્તાનો પક્ષપાત પ્રસિદ્ધ છે એટલે જ જાણવાની જરૂર નથી કે આ ગ્રંથ એ લિપિમાં છપાયો છે આ ગ્રંથના બાકીના ભાગ હજુ પ્રગટ થયા નથી પણ અહ્ય સમયમાં પ્રસિદ્ધ થશે એટલે સમગ્ર યુરોપના ઇતિહાસ, રીવાજો, સૈન્યબળધારણ અને રાજ્યવહીવટ વગેરે વિશે જાણવાની જોગવાઈ આપણી માતૃભાષામાં સારી થશે.

દિવાન બહાદુરની ભાષા, શૈલિ, વિવચનરૂપણ આદિની સમાલોચના કરવાનું આ સ્થળ નથી પરંતુ એમની સાદાઈ મશહુર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના તોશાખાનામાં આણું એક રત્ન ઉમેરવા માટે દિવાન બહાદુરનો ઉપકાર માનીએ છીએ અને એમનાથી વધારે વિદ્વાન ગુજરાતીઓનું ધ્યાન આવી અનુપમ સેવા પ્રત્યે જોડીએ છીએ.

૨. એમરવાળી—દ્વિતીય ખંડ. ભાષાતર કર્તા રા. રા. ધનશંકર હીરાશંકર ત્રિપાઠી કિંમત ૦-૧૨-૦... રા. રા. હવનલાલ અમરશી મહેતાની જ્ઞાનવદ્ધેક પુસ્તકમાળાનું આ ૮ મું પુસ્તક છે. સર રવીંદ્રનાથ ઠાકુરની એક જ ગાળી વાર્તાનું ઇંગ્લીશદ્વારા ભાષાંતર છે. એનો મહેલો ખંડ ગયે વર્ષે છપાયો હતો. રા. ધનશંકર સરજા ભાષાથી

તરજુમો રસિક કરી શક્યા છે તરજુમાની ભાષા ઉપરથી અમને થોડોક શક જાય છે કે માત્ર ઇંગ્લીશ ઉપરથી આ ભાષાંતર નહીં હોય-કેટલાક શબ્દો અને પ્રયોગો ગંગાળી ભાષામાંજ વપરાય છે અને ગુજરાતીમાં નથી વપરાતા તે આ ભાષાંતરમાં છે તેથી શક જાય છે અથવા રા. ધનશંકરને ગંગાળી સાહિત્યનો ગાઢ પરિચય હશે તેથી આવ્યા હશે ‘ચર્ચુ’ ‘શર્ચુ’ જેવા શબ્દો આવા ભાષાંતરમાં કેમ રહ્યા હશે તે પણ સમજાયું નથી. પ્રથમ ખંડની સમાલોચના વળતે આ વાર્તાનો સાર આપવામાં આવ્યો હતો. મહે દ્ર પોતાની પરિણીતા આશાનો ત્યાગ કરી વિનોદિની નામની વિધવા પર આસક્ત થાય છે પણ તે તો ગિહારીપર આસક્ત હોય છે. આખરે મહે દ્રને લાન આવે છે અને સાચો પત્નીપરાયણ થાય છે. તેના જીવનમાં શાંતિ અને સ્નેહ હતા. સ્થાયી વસ્તુનો તે લોકતા હતો પરંતુ અચલતાથી તે મુગ્ધ થયો અને દુઃખી થયો. વિષવૃક્ષ અને કૃષ્ણલાલના વિલમ જે વિષય છે તેવોજ વિષય આ કથામાં છે. ક્ષણિક અને શાશ્વત પ્રેમ-સ્નેહ અને મોહનો વિરોધ આલેખાયો છે ગંગાળી જીવનમાં લાગણીઓને બહુ સ્થાન હોવાથી આવી ઘટના બને છે અને માનવ હૃદયની વિવિધતા આવા પ્રસંગોદ્ધાર લેખક દર્શાવી શકે છે વાત તદ્દન સાદી અને રોજ બને એવી, પ્રસંગો પણ એવાજ-લોક, સમકાર કે ધાધલ વિનાના છતાં હૃદયના મન્દન તીવ્ર, દારૂખ અને ઘાતક. રા. નારાયણ વસનજી ઠંડુગની કથાઓમાં સ્થૂલ લપટતા હોય છે તેવું બીલકુલ નહીં પણ માનસ વ્યથાનું મર્મસ્પર્શી ચિત્ર બકિમચંદ્રની અને સર સ્વીન્દ્રનાથની કથામાં છે. આવા કટુ પ્રસંગમાં જે ગંભીરતા, દ્રાવકતા, ચિહ્નલિપ્ત કરનારી જે સ્થિતિ હોય છે તેનું મચોટ અને ઉંડું આરોપન જેવું બાકિમ કરે છે તેવું ચોખેરવાડીમાં નથી, પણ કટુને ઓછો કરે એવો વિનોદી, મર્મીણો, વિશુદ્ધ શૃંગાર સર સ્વીન્દ્રનાથમાં વધારે છે બનને લેખકો પાત્રોને પાત્રમાં ઉતારી પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવી શુદ્ધ કરે છે પણ બકિમનું પાત્રા રોપન એટલું તો કાળું હોય છે કે વાચનાર સંપૂર્ણતઃ અવડીન, હતાશ અને શોકમય થઈ જાય છે અચ્છા સદ્ગુણો સહે જતી દિલ્લીની ધીમે ધીમે વર્તમાન અધોગતિની થતી વેદનામાં રૂપાવર પાત્રી જાય છે અને જરૂરસ ઘણો જ ગાઢ અને વિઘાતક થાય છે. સર સ્વીન્દ્રનાથના પત્રો મોહવશ થવા છતાં સયત રહી શકે છે બકિમના પાત્રો મોહના છેક તળીએ ડુબી જાય છે પછીજ ઉદ્ધાર પામે છે. ગુજરાતમાં માનસવ્યાપારવાળી આવી કથાઓ લખાતી નથી. લેખકો હા તો પ્રસંગોના બહુ રસીઆ હોય છે, પાત્રાલેખનના રસીઆ હોય છે, ઉપદેશ આપવા અથવા જીવનના પ્રશ્નોના પોતાના તૈયાર કરેલાં નિરાકારણો બોધવા ઉત્સુક હોય છે એટલે આવી સાદી છતાં રોજ બનતી વાર્તામાં લાવી શકતા નથી, બગાડીએ જેટલો Abandon ગુજરાતીઓમાં નથી. તેઓ બહુ શાણા છે, તેથી અથવા સરસ્વતીચંદ્રના એધાર નીચે લાગણીનું સાહિત્ય સારો વિકાસ નહિ પામતું હોય.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ચોખેરવાળી જેવી વાર્તા ઉમેરવામાટે બાષાંતરકાર તથા પ્રકાશકને ધન્યવાદ આપીએ છીએ અને સર સ્વીન્દ્રનાથની બધી વાર્તાઓ એ બન્ને

મારફત ગુજરાતી ભાષામાં આવો એવું ધ્વનિએ છીએ. ૨૪ નારાયણ હેમચંદ્ર સર સ્વીન્ડનાથની “સર્ચિંગ ગોવિંદ માણિક્ય” નામની વાર્તાનો તરજુમો કર્યો હતો તે ફરી છપાવવા રા. જીવનલાલને લલામણ કરીએ છીએ.

૩. લો. મા. દાદાભાઈ નવરોજજીનું ‘કંઈક’ જીવનચરિત્ર, લેખક જ્યંતિ:—વિવેચક પત્રના પ્રકાશક રા. હીરાભાઈ દેશાઈએ “જીવન ચરિત્રમાળા” નું પ્રકાશન કરવા માંડ્યું છે તેનું આ ૧ હું પુસ્તક છે. અંદોષમાં આ મહાપુરુષના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય પ્રસંગો ઠીક જણાવ્યા છે.

૪ જર્મનીની ઉત્પત્તિ શાથી થઈ?—મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૦-૦ રા. જીવનલાલની જ્ઞાન-વર્ધક પુસ્તકમાળાનું આ સાતમું પુસ્તક છે રા. નારાયણ કૃષ્ણ આગાશે કૃત મરાઠી ગ્રંથ ઉપરથી આ ગુજરાતી અનુવાદ રા. ગોવર્દનદાસ કહાનદાસ અમીને કર્યો છે હમણા હમણા ગુજરાતી સાહિત્યના સેવકોની સંખ્યા વધતી જાય છે પણ તેમાં મરાઠી અને હિંદીમાંથી પુસ્તકોજ નહીં પરંતુ લેખો (articles) ના ભાષાતર કરનારની સંખ્યા ઘણી વધતી જાય છે એ જોઈવનક છે. સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ એવો કહે છે, વાચનની અભિલાષુ પ્રમતે સાડાં વાંચન પૂરું પાડે છે તે માટે એમનો જેટલો જ હાર માનીએ તેટલો થોડો છે. પણ એથી આપણા પ્રજાજીવનના વિકાસને મહોટી હાનિ પહોંચે ને મહેનત, સ્વાલંબન, અભ્યાસ વગેરેની જોઈએ તેવી ખીલવણી થતી નથી. જાતે વિષયનો અભ્યાસ કરી લેખ લખવાથી આપણી શક્તિઓ અને સાથે દેશની શક્તિ ખીલે છે તેની આ રીતે નહીં ખીલતી. પ્રમતના જીવનમાં એકરસ થઈ જે નિર્મોહ થયું જોઈએ તે થતું નથી અને ઘણીના પ્રકાશની સ્થાયી અસર થતી નથી ભાષાતર કરવાથી જલ્દી સેવા થાય છે એટલે સ્વતંત્ર નિર્માણ કરવાની વૃત્તિ મરી જાય છે અને ખીલ શાંધી રીતે પરાધીન ગુજરાત વિચારમાં પણ પરાધીન થાય એ અસહ્ય છે અચુક ભાષામાં અચુક જાતનું સાહિત્ય ઉચ્ચકોટિનું છે અને તે આપણી ભાષામાં ઉતાવળની જરૂર હોય તો સતત પ્રયત્ન ભાષાતરનો થાય તો તે આદરપાત્ર છે પણ આ છુટોછવાયો, વિચાર કે ઠગ વગરનો અઠાતઠાનો પ્રયત્ન તિરસ્કારપાત્ર થવો જોઈએ પણ આમ થાય છે તે સહારણ થાય છે. લોકોમાં વાચકોની લાલચા વધતી જાય છે પણ તેને પહોંચી વળે એટલી ગ્રંથવૃદ્ધિ થતી નથી, તેમાંથી અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતના સારા વિદ્વાનો અથવા લખવા કટિ-બદ્ધ થતા નથી કુદરતને શૂન્ય રૂચતું નથી કોઈનું સ્થાન હુનીઆમાં ખાડી રહેતું નથી થોડું અંગ્રેજી ભણેલા સાહિત્યસેવા કરવા ઉદ્વિગ્ન થાય છે અને અંગ્રેજીના ચોટા અભ્યાસને લીધે તેઓ સ્વાભાવિક રીતે હિંદી અને મરાઠી સાહિત્યનું સેવન કરે છે—જ્ઞાનના ઘણા પ્રદેશોમાં એ ભાષાની અથસમૃદ્ધિ આપણી કરતા વિવિધ અને વિપુલ છે એટલે એવા અંધાનું ભાષાતર કરવાનું અહજ મન થાય છે અને ભાષાતરથી આપણી અથસમૃદ્ધિ વધતી જાય છે

આ પુસ્તકના લેખક કે પ્રકાશક પ્રત્યે કોઈ પણ પ્રકારના દેવભાવથી આ વિચારો અમે લખ્યા નથી. પણ આ પ્રસંગે તે સ્વયંભૂ સ્ફુરી આવ્યા એટલે પ્રગટ કર્યા છે.

આત્મ સાફ પુસ્તક પ્રકટ કરવા માટે જન્મેનો ઉપકાર માનીએ છીએ. યુરોપમાં જે પ્રજાએ કુરુક્ષેત્ર જમાવ્યું છે તે કેવી રીતે ઉત્તમ થઈ હતી, એણે પોતાની જીવન વ્યવસ્થા કેવી કરી હતી, એની આશાઓ, અભિલાષાઓ, મહેન્ટોઓ, વાછનાઓ કેવાં છે, તે સિદ્ધ કરવા એણે કેવી તૈયારીઓ કરી હતી તે જાણવાની ખાસ જરૂર છે. જર્મન પ્રજામાં ઘણા દોષો છે છતાં ગુણો પણ જેવા તેવા નથી. આપણા જેવી પ્રજાએ તો એમાંના ગુણો ખાસ ખીસવવા જેવા છે. એમનો આગ્રહ, એમની thoroughness, સર્વોપરિ થવાની લાલસા વગેરે વિચારવા જેવા અને સ્વીકારવા જેવા ગુણો છે. આ ગ્રંથમાં જર્મન સાહિત્ય, કીલસુદ્રી, કળા આદિ વિશે પ્રકરણો હોત તો વધારે સાફ આ ગ્રંથ જેમ વધારે વચાશે તેમ લાલ છે. લઘાઈ નિમિત્તે આવાં, દેશવર્ણન વાચવા લોકોનું મન થશે અને એથી ગુજરાતના જીવનમાં નવી પ્રેરણા આવશે. ભાષા સહેલી છે એટલે રસથી ગ્રંથ વાંચવામાં વિશેષ નહીં આવે. ગાદી પ્રસંગો, સંસ્થાઓ, દૃષ્ટિબિન્દુઓ, વિચારો, અનુભવો, મુરકેલીઓ, તેનાં નિરાકરણો તદ્દન અપરિચિત ઘણાને લાગશે પણ આપણી સંસ્કૃતિ સાથે ખીજી સંસ્કૃતિ સરખાવવામાં જેમને રસ પડતો હશે તેઓ આ ગ્રંથ હોસથી વાંચશે. આ ગ્રંથ વાચવાથી આપણી વર્તમાન સંસ્કૃતિ વિશે વિવિધ પ્રશ્નોને ઉઠશે. આશા છે કે આ ગ્રંથનો પ્રસાર અધિક થશે.

ગુજરાતનું દુર્ભાગ્ય છે કે રાજદારી ચર્ચાવાળા ગ્રંથો નિશાળોમાં ખપી શકતા નથી અને ગ્રંથોનો મહોટો અને જલદી ઉઠાવ કેળવણીખાતામાં થતો હોવાથી સારા સારા ગ્રંથોને 'રાજદારી ચર્ચાથી છેકળ અલગ' રાખવા પડે છે. આ ગ્રંથ પણ એવીજ રીતે રાજદારી રોગથી મુક્ત છે!

૨. ૫૧

રા. રા. ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકનું રણક્ષેત્રાભિગમન.

“નવજીવન” ના વાંચકો જાણી હુર્પપુત્રકિત થશે કે એના તત્ત્વી મેસોપોટે-મીઆના રણક્ષેત્રમાં વર્તમાનપત્રોના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા છે. એ મહિનાની મધ્યમાં પાછા આવવાની વક્રી છે.

નાટીક.

દરેક રેલ્વે ઉતાડને બાણ્યાની જરૂર છે કે.—

- (૧) તે ઉતાડના ઉખામાં ધારા કરતા વધારે માણસ ભરવાની કોશિશ કરતા રેલ્વે પોલીસના માણસ કે રેલ્વે નોકરની સામે થવાનો તેને હક છે
- (૨) આ હકથી અજ્ઞાન એવા બીજા ઉતાડઓમાં તે વિષે માહિતી ફેલાવવી એ સુશિક્ષિત ઉતાડની ફરજ છે
- (૩) પોતાના તથા પોતાની સાંથે મુસાફરી કરતા બીજા કમનમીજા ઉતાડઓના લોકોને ખાતર-આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની ફરજ છે
- (૪) પહેલા કે બીજા વર્ગમાં મુસાફરી કરતો દરેક હિરીવાન, ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ઉપર બુલમ થતો જોઈ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

કિન્ડરગાર્ટન

સંબંધી છ લેખો.

લખનાર:—હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા,
હિંમત આના છ, પોર્ટન જુડ.

the Best Pure Linseed
Double Boiled Oil .

IS

The "Maneless Lion Brand"

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

ગમે તેવી બાતનાં ઉચામાં ઉચા બેલતેલ કરતાં સાફ અમારું શુદ્ધ બેલતેલ આખા હિંદુસ્તાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા તમામ બાતના લોખંડ, લાકડા અને ઈમારતો રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડ્યું છે

અમારું બેલતેલ હિંદુસ્તાનના તમામ વેપારોને ત્યાંથી મળે છે

પાંચ બેલનના ઉખામાં વેચાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં અમારીજ કંપની શુદ્ધ સારામાં સાફ બેલતેલ બનાવે છે તમામ ઉખા ઉપર ચીલ થાય છે. માટે અમારા (વગર ચાળના સીંહની) ટ્રેડમાર્ક ની ખાત્રી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડનો મોટો શહેરોમાં એજન્ટો જોઈએ છે વધુ વીગત માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો. મેસર્સ બાલાભાઈ જમનાદાસની કંપની. એજન્ટસ—ધી ગુજરાત એઈલ મીલ એન્ડ કંપની

અસારવા-કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jambadas & Co
Agent, The Gujarat Oil Mill Co.,
AHMEDABAD.

અમારું બેલતેલ—“ગુજરાત ટ્રેડિંગ કંપની કાઠીયાણ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે.

જાસુને ચેતવણી !!!

ઉત્તમ થવાને જાગૃત કરી-સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવનાર ચરિત્રનો ખજાનો—

ચરિત્ર ચંદ્રિકા— ભાગ ૧ લો—આ લોકપ્રિય ગ્રંથની-દુર્લભ વખતમાં
ઘણા સુધારા સાથે—(ચોથી આવૃત્તિ) છે—

તેની ઉત્તમતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે—વિશેષ ખાત્રી વાચવાથી થશે—આમાં જગતપ્રસિદ્ધ
પવિત્ર-ધીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, પરશુરામ, દત્તાત્રેય, ઈંદ્ર, મનુ, નારદ, જનક, કપિલ, અગત્ય,
ચાણક્ય, ગૌતમ, બૃહસ્પતિ, વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, વાલ્મિકિ, વ્યાસ, પાણિની, પતંજ
રાવણ, લક્ષ્મણ હનુમાન, ધન્વંતરી, પ્રવ, માધાત, સગર, ભર્તૃહરિ, હરિશ્ચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર,
અર્જુન, ભીષ્મ, નળ, દ્રોણાચાર્ય, અશોક, ચાણક્ય, ગોરક્ષનાથ, મચ્છેન્દ્રનાથ, શંકરા
ચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મંવાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય ભાષ્કરાચાર્ય, કબીર, નાનક, સહજાનંદ
હયાનંદ સરસ્વતી, ત્રિકાલદર્શી, અર્જુન, મહાવીર, બોદ્ધ, જરથોસ્ત, ઇસુખ્રિસ્ત, મહામ
યેગંબર, વીક્રમ, લોજ ભવભૂતિ, ખીરબલ, તાનસેન, ચંદ, વડ ભાઈ, જડભરત,
હુજડ જોશી, તુલશીદાસ, સુરદાસ, નામદેવ, નરસિંહમેતો ઇત્યાદિ-મહાનું દેવી પુરુષોત્તમ
ચરિત્રો-હુનિયાના દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતોને-ભારત વર્ષનું ત્રિકાલીકદર્શન છે—આ
ધાર્મિક, નૈતિક, વ્યાવહારિક, પારમાર્થિક, વીરતા અને તત્ત્વ જ્ઞાનાદિનો ખોખ
સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે. પૃષ્ઠ ૬૦૦, સુંદર પાકું પુકું—અગા
આહક થનારને રૂા. ૨) પાછળથી રૂા. ૨૫૫. દશ આહક કરનારને એક છુક બક્ષીસ,
થોડા વખતમાં બહાર પડશે—

ઘરમાં સ્વર્ગીય સુખ વધારવા ઉપયોગી !!!

સ્ત્રીનું કર્તવ્ય— ભાગ ૧ લો—આ પુસ્તકમાં—શ્રીઓને પવિત્ર
પ્રેમી કરી-ગૃહસંસાર સ્વર્ગરૂપ બનાવવા

યોગી થઈ પડે—એવાં શ્રીઓનાં કર્તવ્યને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો છે—તે
ઘરમાં શિક્ષણ લેવા બહુ ઉપયોગી છે—થોડા વખતમાં બહાર પડશે. અગાઉથી
થનારને બેઠ ભાગ સાથે રૂા. ૧૫) પાછળથી રૂા. ૧૫૫) દશ આહક કરનારને
છુક બક્ષીસ.

કેશવજી વિદ્યનાથ ત્રિવેદી-દે. વાવેશરીની પાળ-મુ૦

નવજીવન

અને

સત્ય

મે ૧૯૧૭.

અમળાઓના એકકો (વાર્તા)	રા. દેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ.	૬૬૭
આઈયુ' વૈચક સંમેલન.	રા. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી.	૭૨૨
કાળી વિદ્યાર્થી આશ્રમ નવસારી.	રા. અ. વિ. ઠક્કર	૭૨૬
નદરામ ગુનિસિપલ કૉન્ફરન્સ.		૭૩૦
રશીઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ	રા. શંકરલાલ ઘે. બે'કર	૭૩૩
ગુજરાતનું વૈદ્ય હિર જીવન	રા. ગુજરાતી, રા. ભટ્ટચી	૭૩૮
પુસ્તકપરિચય.	રા. રણજીતરામ વાવાસાઈ	૭૪૨
શ્રીકૃત ગાંધીજીએ ચંપારણ્યમાં		
અનાવેલો સત્યાગ્રહ.	વત્યાગ્રહ આશ્રમવાસી	૭૫૫
નોંધ.	રા. રણજીતરામ વાવાસાઈ	૭૬૬
લેખકોને વિસાપના.		

તત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્દુલાલ કનૈયાલાલ શાસ્ત્રિક, બી. એ., એલએલ. બી.

મીરમામ—મુંબાઈ.

વાર્ષિક સર્વાન્ગ ૩. ૨-૦-૦; છુટી નકલ આના ૩.

જાણસુને ચેતવણી !!

ઉત્તમ થવાને જગૃત કરી-સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવનાર ચરિત્રનો ખજાનો:—

ચરિત્ર ચંદ્રિકા— ભાગ ૧ લો—આ લોકપ્રિય ગ્રંથની-ટુંક વૈખતમા ઘણા સુધારા સાથે- (ચોથી આવૃત્તિ) છે-તે

તેની ઉત્તમતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે-વિશેષ ખાત્રી વાચવાથી થશે-આમાં જગતપ્રસિદ્ધ પવિત્ર-શ્રીરામ, શ્રીકૃષ્ણ, પરશુરામ, દત્તાત્રેય, ઈંદ્ર, મનુ, નારદ, જનક, કપિલ, અગત્ય, યાજ્ઞવલ્કય, ઐતત્તમ, બૃહસ્પતિ, વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, વાલ્મિક, વ્યાસ, પાણિની, પતંજલી, રાવણ, લક્ષ્મણ, હનુમાન, ધન્વંતરી, પ્રવ, માંધાત, સગર, ભર્તૃહરિ, હરિશ્ચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અર્જુન, ભીષ્મ, નળ, દ્રોણાચાર્ય, અશોક, આણંકય, ગોરક્ષનાથ, મચ્છેન્દ્રનાથ, શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય, મન્નાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય ભાષ્કરાચાર્ય, કબીર, નાનક, સહજાનંદ દયાનંદ સરસ્વતી, ત્રિકાલદર્શી, અર્જુન, મહાવીર, ઐહ, જરથોસ્તર, ઇસુખ્રિસ્ત, મહામદ પેગંબર, વીક્રમ, લોજ બલભૂતિ, ખીરખલ, તાનસેન, ચંદ, વડ ભાઈ, જડભરત, હુજડ જોશી, તુલશીદાસ, સુરદાસ, નામદેવ, નરસિંહભેતે, ઇત્યાદિ-મહાંનુ દેવી પુરૂષોત્તમ ચરિત્રો-દુનિયાના દરેક ધર્મના સિદ્ધાંતોને-ભારત વર્ષનું ત્રિકાલીકદર્શન છે-આ ચરિત્રો ધાર્મિક, નૈતિક, વ્યાવહારિક, પારમાર્થિક, વીરતા અને તત્ત્વ જ્ઞાનાદિના બોધ સ્વર્ગ-મોક્ષનો માર્ગ બતાવે છે. પૃષ્ઠ ૬૦૦, સુંદર પાકું પુકું-અગાઉથી આહક થનારને રૂ. ૨) પાછળથી રૂ. ૨૫ દશ આહક કરનારને એક છુક બક્ષીસ. થોડા વખતમાં મહાર પડશે —

ઘરમાં સ્વર્ગીય સુખ વધારવા ઉપયોગી !!!

સ્ત્રીનું કર્તવ્ય— ભાગ ૧ લો-આ પુસ્તકમાં-સ્ત્રીઓને પવિત્ર ગ્રંથની ઠરી-ગૃહસંસાર સ્વર્ગરૂપ બનાવવા

યોગી ઘણ પડે-એવાં સ્ત્રીઓનાં કર્તવ્યને લગતા ઘણા ઉપયોગી વિષયો છે-તે દરેક ધર્મા શિક્ષણ લેવા બહુ ઉપયોગી છે-થોડા વખતમાં બહાર પડશે અગાઉથી થનારને એક ભાગ સાથે રૂ. ૧૧) પાછળથી રૂ. ૧૫) દશ આહક કરનારને છુક બક્ષીસ.

કેશવજી વિશ્વનાથ ત્રિવેદી-ઠ. વાલેશ્વરીની પાળ-ગ્રુ ૦

નવજીવન

અને

સત્ય.

મે ૧૯૧૭.

અંક ૧૧

અબળાઓના એકકો.

૧

હું હિંદનો રહેવાશી, અમેરિકાના જ ગણોમાં જન્મણ કરી કરી ઘણોજ યાદી ગયો હતો. અને સુસ્તીનું સામાજ્ય મારા ઉપર પ્રવર્તિ રહેવાની તૈયારી થઈ ગઈ હતી, તેવામાં એક શહેર ઘણું જ નજદીકમાં છે એમ મારા જોવામાં આવ્યું, અને તેથી હું ઉત્તેજિત થયો. દેખાવ ઉપરથી વ્યવહાર, રહેવાની, ગહેર હોય, એમ લાગતું હતું. પણ દિવસ સુધી પગપાળે એકલા મુસાફરી કર્યા પછી આવા એક શહેરના વિલાસમાં જામવ થવાથી મને ઘણોજ આનંદ થયો.

પરંતુ થોડીકજ વારમાં મને લાગ્યું કે ફરથી જે આનંદગય દેખાવ આ શહેરનો લાગતો હતો તેવો દેખાવ, કાંઈક નહિ કળી શકાય તેવા કારણથી, અંદર અવ્યા પછી લાગતો નહોતો. જે જે માણસોને હું મળતો હતો તેઓ જો કે દોડાદોડ અને ધમાધમ લે રહ્યા હતા, તો પણ જાણે બેદરકાર કે કાંઈક અસ્વચ્ચર હોય તેવી ગાસર મારા મન ઉપર ચડી. તેમના કપડાંનું દેખણું નહોતું, બેદરકારીથી રાખેલી દહાડી મૂંછ, તેમની જોખમી, તેમજ રસિકતાની ખામી કતાવી આપતા હતાં તેમના કંઈક લર મેલો અને સુધાયતો હતા તેમનાં નેકટાઈ વિચિત્ર રીતે ખાંધેલા હતાં, દરેક જણ કાંઈક ઉડા વિચારમાં હોય તેમ લાગતું હતું. અને વળી દારૂવાથી કે ચાંચુ વાગનાથી કાંઈક પકાઈ હોય તેમ ઘણાખરાની આગળીયે ગંદા પાટા ખાંધેલા હતા. હવામાં જાણે દૂધની વાસ પ્રસરી રહી હતી.

કપડાંઓના આ ગડબડાટનું મુખ્ય કારણ તરતજ મારા જોવામાં આવ્યું. તે બધાના કપડામાં કોઈ પણ બાતના બટનો જ ન હતાં. બધાં કે બટની બનાવટ જ બનાવેલ બૂની ગયા હોય, તેમ બટનને બદલે કાંઈ બાત બાતની પીનો વગેરે સર્વેયે ખોમેલાં હતા. કાંઈક કાંઈક વિચિત્ર રીતે કપડાની જે બાબતને પકડી રાખી હતી આ પહેરવેશથી થયેલા આઘાતમાથી હું કાંઈક બગૃત થયો, ત્યારે ત્યાંના ઘરો તરફ મારી નજર દોરાર્જ. તેમ પી ગાયથી ઉત્તમ હતા કોનરકામ પણ સરસ હતું. પરંતુ પગથીઆ ઉપર ધુળ અને કચરો જોવામાં આવતાં હતા. આરસની ફરસ બધીઓ રાઘવાળી હતી બારીઓમાં સુંદર પડદા વગેરેને બદલે વિચિત્ર વાસણો ચાદાનીઓ વગેરે દેખાતા હતા બારીઓમાંથી દિવાનખાના દેખાતા હતા તે પણ તદન ગોઠવણ વિનાના જ લાગતા હતા. સર્વત્ર ગુચવણ, ગોટાળો અને ગંદકીનું જ સામ્રાજ્ય હતું, પણ વળી તેવામાં તરેહવાર વાસથી હું ચમકી ઉઠ્યો. કાંઈક કપડું બાળવાની, તો કાંઈક વધાર કે ઘી બાળવાની કે વળી કોઈક ઠેકાણે ઠંડાવા ખોરાકની વાસ આવતી હતી, આખને નાકને અને મનને પણ આ જગા આન દહીન લાગતી હતી.

માણસો બધા ઉતાવળમાં આમ તેમ દોડતા હતા, પણ કોઈના મોઢા ઉપર સ્કેજ પણ સ્થિત નહોતું. રસ્તાઓમાં વસિત હતી છતાંયે શહેર બધું તબ્યલુ હોય તેવો ખાલાસ થતો હતો. મને કાંઈ સુઝ પડતી નહોતી. અને મારા મનના ઉસાહ અને આનંદ પણ જતા રહેવા માડ્યા એટલામાં મને ખ્યાલ આવ્યો કે એટલાઓ ઉપર રસ્તાઓમાં કે ચોગાનોમાં, મે અંક પણ બાળક જેવું નથી. એટલું જ નહિ પણ અત્યાર સુધીમાં કોઈ સ્ત્રી પણ મારા જોવામાં આવી નહોતી. આ વિચારથી મારા મનને બધું આઘાત થયો. આ વાત મને ભ્રમ લેવીજ લાગી હું એકદમ અટકી ગયો, અને જે જે જગોએ થઈને આવ્યો હતો તે બધી જગા ઉપર જોયલા મનુષ્યો સબધી વિચાર કરવા માંડ્યો, પણ કોઈ ઠેકાણે સ્ત્રીનો ચહેરો જોયલો યાદ આવ્યો નહિ, નિશાળે જતી, ઉત્સાહ અને આનંદથી કુદતી, કોઈ કન્યા પણ મારા જોવામાં આવી નહોતી.

સ્ત્રી નહિ કન્યા નહિ બાળકી નહિ શું આ શહેરમાં નારી બાતિજ વસતી નથી? આ વિચારથી જ મારા મોમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળી પડ્યો. ખરેખર, અત્યાર સુધીમાં આ શહેરમાં મોંદે ફક્ત પુરૂષો જ, ગમે તેમ કપડા પહેરેલા રસહીન દેખાતા, ઢંગધડા વિનાના લાગતા, ઠકંઈ પુરૂષો જ જોયા હતા. બધું વિયોગથી તેમાનામાની સઘળી મિઠાશ મરી ગઈ હોય, સ્વચ્છતા સરી ગઈ હોય, તેમ લાગતું હતું.

થોડા વખત સુધી તો આ ગાળત સંજોઈ મોંદે ફક્ત તર્કજ, કર્ચા. ફક્ત નિઃશ્વાસ ઉરકેરાઈ હતી તે શાત કરવા માટે જ તે સંજોઈ વિચાર કર્યા, પણ જેમ જેમ વધુ વિચાર કરતો ગયો, તેમ તેમ મને દુઃખ લાગવા માડ્યું. 'શહેરમાં સ્ત્રીઓ જ નથી, એ વિચારે મારા શરિરમાં કપારી આવી. મને એમ લાગ્યું કે હું કોઈક એવા વિચિત્ર સ્થળમાં આવી પહોંચ્યો છું કે જ્યાંથી સ્ત્રી રૂપી માધુર્ય

અને સૌંદર્યની મૂર્તિઓ અને બાળક—નિર્દોષતાના—મૂર્તિ સ્વરૂપોનો બહિષ્કાર કરવામાં આવ્યો હતો. આ સદેહ હું લાગો સમય સહન કરી શક્યો નહિ. રીતભાત અને સભ્યતાને દૂર કરી હું એકદમ દોડ્યો અને એક માણસ દવાવાળાની દુકાનમાંથી ખૂદાર નિકળતો હતો તેને જઈને જરા જંગલી રીતે મહેં હાથ આવ્યો.

૨

જે માણસનો હાથ મેં કાંધે પછી રીતભાત વગર, ઉતાવળથી આવ્યો, તે માણસ પણ ત્યાં મેં જોયેલા બીજા માણસોની માફક જ ઉંડી નિરાશામાં હોય તેમ લાગતું હતું. તેના વાળ તથા કપડા પછી અસ્વચ્છ અને ઠીકઠાકે કર્યા વગરના હતા. અને તેની આંખમાં ઉંડો ખેદ દેખાઈ આવતો હતો. તેની આગળથી પછી પાટો બાંધેલો હતો. તેના હાથમાં શીશી હતી તેની ઉપર લખ્યું હતું કે “દાઝ્યા ઉપર લગાડવાની દવા.”

“માફ કરજો સાહેબ !” હું બોલી ઉઠ્યો. “પણ મહેરબાની કરીને મને કહો કે આ ગામમાં શો કમનસિંચ બનાવ બન્યો છે? બધા ઉદાસ કેમ લાગે છે? અને ગામની સ્ત્રીઓ ક્યાં છે?”

તે માણસ અભયથીથી મારા સામું જોઈ રહ્યો અને બોલી ઉઠ્યો:

“શું છેલ્લા ત્રણ માસથી સર્વ સ્ત્રીઓએ હડતાળ પાડી છે તેથી તમે અબલુ છો? અત્યાર સુધી વિધિએ તેમને માટે જ પ્રથમથી નિર્માણ કરી મુક્યા હોય, તેમ પુરૂષોએ અમુક કાર્યો દેવતા સ્ત્રીઓના જ આધિકારમાં મહા ઉદારતાથી અલગ રાખ્યા છે, તે સઘળા કાર્ય નહિ કરવાનો સર્વ અવસ્થા અને જાતની સ્ત્રીઓએ એક જાતિ તરીકે એકઠાં થઈને દૈનિક્ય કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે અગણિત યુગોથી જે શૂંખશાથી તેમને બાંધવામાં આવ્યાં છે, તે જો કે પુલ આથે શુંથી લેવામાં આવેલી છે, તથા તેને સુકોમળ લાવનામય અને લાડકડા નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે, તો પણ પૃથ્વી પરની કોઈ પણ જાતની શુભાશીની શૂંખલાએ કરતાં તે વધારે જુની તેમજ કટુનાલરી છે. હવે આ બેડીઓ તોડી નાખવાનો વખત આવ્યો છે અને તેમણે નિશ્ચય કર્યો છે.” હું તો ગભરાટથી બોલ્યો—“શું તમે એમ કહો છો કે મર્વ સ્ત્રીઓએ, પોતે જેને પોતાના “જાતિ” તરિકે હક્કે કહે છે, તે મેળવવા માટે હડતાળ પાડી છે?” “હા તેમજ છે.” તે માણસે ઉત્તર આપ્યો. “એક જાતિ તરિકે જ તેમણે એકો કર્યો છે” આ સાલગી હું તો સ્તબ્ધ જ બની ગયો. આ બીજી જાતિ એકઠી થઈ જાય તે મારા કબજામાં ન આવ્યું. તે માણસે બોલ્યો “મારે હવે જવું જ જોઈયે. ધોવાનાં લુગડાં ઉઠાવતાં મૂકી હું આવ્યો છું. બપોર થઈ જવાથી કદાચ બધું પાણી બગી ગયું હશે.” એમ કહી તે ચાલવા લાગ્યો. તેની પાછળ જુમ પાડીને મેં કહ્યું “અરે, મને કહો તો ખરા, કે તે સઘળી સ્ત્રીઓ તેમના નિર્દોષ બાળકોને લઈને અંધ છે ક્યાં? આ શપિત ભૂમિની ધુળ મારા પગ ઉપરથી પાંખેરી હું આવ્યો પહેલાં મને એ વાત જણાવો. શું તેઓ સદાને સારૂ સટકી ગઈ તો નથીને

“ના, ના, હજી સ્થિતિ એટલી ખરાબ નથી થઈ. હમણાં તો તેઓ પુરૂષોનો સહવાસ તણ ગયાં છે અને પાસેના પરામાંના એક મોટા જાહેર મકાનનો તેમણે કબજો લીધો છે. અને ત્યાંજ વસવાટ કર્યો છે. ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં, તેઓ પુરૂષ સત્તાધારીઓ સાથે સંદેશા ચલાવે છે ગામમાં તેમણે એક પણ સ્ત્રી રહેવા દીધી નથી. ગરીબ, ઘરડી, અને માંદી સ્ત્રીઓને પણ તેઓ પોતાની સાથે લઈ ગયા છે. વૃદ્ધ દાદીઓ, આંધેરુ સ્ત્રીઓ, યુવતીઓ, બાળાઓ, સઘળી એક સાથેજ રહે છે. જે નાનાં છોકરાઓ, મા વગર રહી શકે તેવા નહોતાં, તેમને પણ માથે લીધાં છે. ગામમાં હવે એક પણ સ્ત્રી નથી હાલ તરત તો પુરૂષોનો, સ્ત્રીઓએ સંપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો છે અને તેમની માંગણીઓ સંતોષવામા આવશે નહિ તો આ ત્યાગ સદાને માટે થશે.”

મારા મનમાં આ સાંભળી કાંઈ કાંઈ વિચારો આવ્યા. વધારે વિગતો માણવા માટે હું ખહુ આતુર થઈ ગયો. પણ પેલો માણસ તો ચાલી ગયો. તેવામાં એક બીજો માણસ દવાની દુકાન ઉપરની જાહેરખંડો વાંચતો મારા જોવામા આવ્યો. તેણે તો ટાઈ, કોલર, અને ગટનનો સમૂળગો ત્યાગજ કર્યો હતો. તેને હું પૂછવા ગયો ત્યારે એણે કહ્યું કે હમણા આ દવાવાળાની દુકાને ખરીદવાનો લાગ સારો છે. પુરૂષો શઘડી ચુલા સાથે, એમના ઉતાવળીયા સ્વભાવને લીધે, દાવતા નથી અને વારવાર દાઝે છે. ફક્ત દાઝવાની દવામાથીજ પુષ્કળ પેસો પેદા થાય તેમ છે હડતાળ મંળધી વધારે વિગતો મેં એને પૂછવા માંડી ત્યારે કહ્યું કે “જુઓ પેલો સામેથી માણસ આવે છે તેને બધી ખબર છે તે ગિચારો પરણવાનો હતો, બધું નક્કી થઈ ગયું હતું પણ તેવામા હડતાળ પડી એટલે એની થનાર સ્ત્રી ચાલી ગઈ અને લગ્ન અટક્યા. ચાલો હું તમને તેની સાથે જોળખાણ કરાવું.”

આટલું કહી તેણે જોળખાણ કરાવતાં કહ્યું કે તેમનું નામ મી. લીસ્ટર છે. મેં કહ્યું “માફ નામ દેસાઈ છે અને હું હિંદુસ્તાનનો વતની છું. અમેરિકામાં આવ્યા પછી, જંગલની મોજ ચાળવાના હેતુથી છેલ્લા ત્રણ માસ થયા હું જમણુ કર્યા કરું છું.”

૩

મી. લીસ્ટર સાથે આતુરતાથી મેં વાત કરવા માંડી. તેની ઉંમર મારા જેટલીજ હતી. સ્વભાવે તે નિખાલસ લાગતો હતો, અને તેનું વર્તન સ્નેહભર્યું હતું. તે જ્યાં જતો હોય ત્યાં તેની સાથે જ જવાની મેં છાજા દર્શાવી. તેણે જણાવ્યું કે તે પોતાને ઘેર જ જતો હતો અને પોતાની સાથે જ ઉતારો લેતો અને આમ ત્રણ કર્ચા અને જણાવ્યું કે સ્ત્રી વિનાના ઘરમા જેવું જ ચલણુલયું આતિથ્ય આપી શકાય તેવું તે આપશે મેં તે વાત કબુલ કરી, અને સ્નેહ જતાં હડતાળ વિષે પૂછપરછ કરી.

તેણે કહ્યું “વાત સઘળી સાદી જ છે. એકવાર એક કેટી સોળ વર્ષ પુરાઈ સ્નેહ પછી તેને સુઝ્યું કે બારીમાથી નાશી જઈ તેણે તેમ કર્યું, અને છુટી ગયો. મજૂરોની મોટી હડતાળની વાત તો તમે જાણો છો, તે હડતાળથી સત્તાવાળાઓ કેવા મજબૂત

ગયા હતા તે પણ બાળીતી વાત છે. મનુષ્યે ધનવાનના દામ નહિ પણ શેઠ જેવા છે તે વાત એ ઉપરથી સાબિત થઈ. આ બતાવથી સ્ત્રીઓના ‘મનમાં પણ એમ આવ્યું’ કે પુરૂષો તેમને જે હક્ક આપતા નથી તે તેઓ તેમની પાસેથી લઈ શકશે. જો સઘળી સ્ત્રીઓ એકઠી થઈ શકે તો પુરૂષ ઉપર એવો તો દાબ બેસાડી શકે, તેમને એવી તો અગવડમાં આણે કે, ચુપચાપ ગંધાજ હક્ક, જેને ગાટે તેઓ વર્ષો થયાં માગણી કર્યા કરે છે તે, એકદમ આપી દે. અને સ્ત્રીઓની સત્તા તે કેટલી બધી છે! વશની વૃદ્ધિ જ સઘળી તેમને આધીન છે! વળી એવામા “બ્રાતૃભાવ,” પુરૂષો વચ્ચે બ્રાતૃભાવની જગરી હિલચાલ ચાલવા માંડી. તે ઉપરથી તેમને વિચાર આવ્યો કે સ્ત્રીઓમા “ભગિનીભાવ” શા માટે ન બાંધી શકાય! જો પુરૂષો સઘળા ભાઈ છે તો સ્ત્રીઓ બધી બહેનો છે આ ભગિનીભાવનો વિચાર અને પોતાની સત્તાનો ખ્યાલ, એ બે એકતાં થયા. તે ઉપરથી આ મોટી હડતાળ તેઓ પાડી શક્યા છે.”

હું જોઈયો “આ હડતાળને લીધે જ લોકો ગંધા ઠપકામાં બેઠરકાર લાગે છે, ગંદા દેખાય છે અને તેમના પહેરવેશમા બટનનું તો નામ નથી.”

“બટન” મી. લીસ્ટરે હસીને જોઈયો. “હા, જેવી હડતાળ પડી કે તરત જ સ્ત્રીઓએ દરજીઓને સદેશો મોકલ્યો અને કહ્યું કે પરાપૂર્વથી બટન બોલવાનો અધિકાર તો સ્ત્રીઓનો જ છે અને તે જો કોઈ ખુશ્બી લેવાનો પ્રયત્ન કરશે તો હડતાળ પછી પણ તેની ખબર લેવામાં આવશે. આ સદેશાથી દરજીયો તો ગભરાઈ જ ગયા છે. અને બટનનું નામ દેવા નથી. બટનના કારખાનાવાળાઓને પણ તેથી તુક-શાન જવા માંડ્યું છે. તેમણે પણ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પણ કંઈ વળ્યું નહિ.”

થોડીવાર શાંતિથી ચાલ્યો પછી મેં કહ્યું—“જે હક્કને માટે સ્ત્રીઓ આટલું કરે છે તે તો જુના બાળીતા હક્ક જ હશે ને? મિલકત સંબંધી હક્ક, મત આપવાના હક્ક, અમલદારીના હક્ક કે કદાચ પ્રેસીડેન્ટ થવાનો હક્ક હશે અને સરખા પગાર મેળવવાનો હક્ક. હું ધારૂં છું કે આટલા જ હક્ક તેઓ માંગે છે.”

“ના, ને ના” મી. લીસ્ટરે કહ્યું “આ તો સઘળા અમેકયારનાયે આપી દીધા છે, કદત હડતાળ પછીના બે અઠવાડિયાંમા તો આ બાબતોમાં સ્ત્રી અને પુરૂષના હક્ક અમે સર આ જ કરી નાખ્યા છે. એમની હડતાળ એવી તો સંપૂર્ણ અને મક્કળ હતી કે ત્રણ દિવસમાં જ દરેક જણને લાગ્યું કે સ્ત્રી વિના જીવન જ નકાસુ છે. જો એકાદ જ ધધાની કે પાયરીની સ્ત્રીઓએ એકો કર્યો હોત તો તો આખું ન લાગત. પરંતુ અમચ સ્ત્રી ભતિના જ બુદ્ધિ જવાથી, એવો તો અધકાર થઈ ગયો છે કે દેવો પણ તેથી ધર-ચરી ભય.”

“હું તે સમજી શકું છું” હું જોઈયો “પણ તમે જો આ સર્વ હક્ક તેમને આપી દીધા હોય તો પછી હડતાળ ચાલુ કેમ રહે છે?”

મી. લીસ્ટરે કહ્યું, “સ્ત્રીઓએ પોતાનું બળ બતાવ્યું, એટલે પોતાના હક્કોની ચાલી પણ લાંબી કરી. સામારણ, બાળીતા હક્ક ઉપરાંત એક બીજા હક્કની તેમણે માંગણી

કરી છે. તેમની સ્વતંત્રતાનો સઘળો આધાર આ એક મહાન હક્ક ઉપર જ છે એમ તેમનું કહેવું છે. આ માંગણીથી વિદ્વાન, તત્ત્વવેત્તા, રાજ્યકુશળ નરો વિચારમાં પડી ગયા છે. ઘણી ઘણી ચર્ચાઓ થઈ છે અને છેવટે પુરૂષ માનનો મત લઈ તેનો નિર્ણય કરવાનું કંઈ છે. આ ચર્ચામાં વખત ઘણો નિકળી ગયો. પણ વંશવૃદ્ધિ, વંશ કાયમ રહેવાનો પ્રશ્ન એટલો મહત્ત્વનો છે કે નિર્ણય કરવાનો જ છે સોમવારે મત લેવાના છે.”

“પણ આ મહાન હક્ક છે શો?” મે પૂછ્યું. ઘણો ઘણો વિચાર કરતા પણ મને સૂઝ્યો નહિ.

“આ મહાન હક્ક તે એ છે કે ..” આટલું બોલતામાં એક ન્યુસ પેપર વેચનાર પોરીયાએ ધૂમ મારી “નવો ઘોઘાટ બટનવાળાની માંગણી નામ જૂર. બટનનો બેડ પારી તુટ્યો” મારા મિત્રે એક નકલ લીધી આ સમયે અમે એના રૂવાળદાર મકાનના સુંદર દ્વાર આગળ આવી પહોંચ્યા હતા. તેણે ઘણી જ નમ્રતાથી મને આવકાર દીધો અને કહ્યું કે કોમળ અને કલામય આતિથ્યની દેવી—સ્રી—વિનાના આ ઘરમાં બનશે તેટલી સગવડ તમને મળશે.

૪

મી. લીસ્ટરે મને જણાવ્યું કે સ્રીઓની આ મોટી હડતાળથી તેને તેની પ્રેમ-મૂર્તિ પ્રિયતમા ગોવી પડી હતી, એટલું જ નહિ, પણ તે ઉપરાંત પોતાની માતા અને બે બહેનો પણ તેમાં જોડાઈ હતી, આ ઉપરથી મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે આ બધી સ્રીઓ આ હડતાળના સમયમાં પોતાનું તથા બાળકોનું શુશ્રૂશન શી રીતે ચલાવતી હશે. મહે પૂછ્યું “મનુરો તો હડતાળના વખતમાં થોડો ઘણો પણ ભૂખ-મરો વેડી શકે તે તો સમજી શકાય તેવું છે; તેમના શરીર મનુષ્ય હોય છે, અને ગરીબાઈનો તેમને અનુભવ હોય છે. પરંતુ નાનુક અને સંસ્કૃત સ્રીઓ આ બધું કેમ વેડી શકે છે?” મી. લીસ્ટરે ઉત્તર આપ્યો “તમે જાણો છો. મનુરોને પણ હડતાળ સમયે સહાનુભૂતિ ધરાવનારાઓ તરફથી જોરાક વગેરે પૂરૂ પાડવામાં આવે છે તે પ્રમાણે સ્રીઓને પણ ઘણા મિત્રો છે અને ના હોય તો પણ પોતાનો મા બહેનને કોઈ ભૂખે તો મરવા દેજ નહિ. પરિણામ એ આવ્યું છે કે સ્રીઓના આ મોટાં સંન્યતો નિલાય, તેમના પોતાના શત્રુઓ તરફથી જ થાય છે.”

આ વાતો ચાલતી હતી તે દરમિયાન મી. લીસ્ટર ખાવાનું કરતા હતા એાછામાં એાછી મહેનત પડે તેવો જોરાક તેઓ જનાવતા હતા. અને જેમ તેમ કરીને અધું કાચુ પાકુ ખાવાનું તેમણે તૈયાર કર્યું અને અમે બેઠાં જાણું. માફ મન તો વ્યથિ હતું તેથી તેના સ્વાદ તરફ માફ ધ્યાન જ નહોતું. એકાદેક કુટુંબના કલહનો મને ખ્યાલ હતા. પતિ પત્ની વચ્ચે તુટ પડે, અને તેમનું ઘર લાગે તે વાત મહે સાલગી હતી. પરંતુ એકે એક ઘરમાંથી દરેકે દરેક સ્રી જતી રહે, તે વાતથી તો મારા મગજમાં જબરે શું ચવાડો ઉત્પન્ન થઈ ગયો હતો. આનું પરિણામ શું આવે

તેનો તો મને ચોખો ખ્યાલજ આવતો નહોતો. આવનો ધરભાર પૂરો થયા પછી, બધા ગંદવાડનો (પુરુષોની માફકજ) એક ઢગલો કરી તે ખુણામાં ધકેલી દીધો. અને અમે બે જણ બીડી પીતા બેઠા ત્યારબાદ મેં પુછ્યું:—

“ તમે કંહો છો કે, દરેક અવસ્થાની અને દરબજાની સ્ત્રીઓ આ એકામા સામેલ થઇ છે. પણ વારાગનાઓ અને નાયકઓને તો બાતલજ રાખવી પડી હશે ને ? આ વારાગનાઓ ઉપર આ હુડતાળની શી અસર થઈ હશે તે બાલુવાની મને ઉત્કંઠા થઈ છે. ”

“ હવે અહિં એક પણ વારાગના નથી, તમે ને વાત નથી બાલુતા ? ”

“ શુ ? એક પણ વારાગના નથી ? ત્યારે તેમજુ થયું શુ ? તે ક્યાં ગઈ ? ”

“ બીરે સ્ત્રીઓએ જોયું કે તેમની હિલચાલ સફળ થવા માટે દરેક દરેક સ્ત્રીઓએ એક થવાનો જ રસ્તો રહ્યો છે. ત્યારે આ વારાગનાઓનો પ્રશ્ન ઉભો થયો. તેઓની અને સામાન્ય સ્ત્રીઓની વચ્ચે ઘણોજ ભેદ રહેતો હતો. પરંતુ તેઓએ આનો વિચાર કર્યો અને તેમને લાગ્યું કે સ્ત્રીઓએ પોતાનું સ્વમાન બાળવડું હોય તો પોતે જ આ વર્ગનો અત આણુવો જોઈએ. વારાગનાઓને પોતાની સાથે તેવી જ જોઈએ. તેઓ ધિક્કાર કરતાં દયાપાત્ર વધારે છે. પુરુષોએ સામાન્ય સ્ત્રીઓ કરતાં આ વારાગના વર્ગને વધારે અન્યાય આપ્યો છે. તેમને પોતાના પગ નિચે વધુ મજતાઈથી કરી છે. આ નવા વિચારોને લીધે તેઓએ વારાગના તરફ અનુકંપા બતાવી અને તેમને પોતાની સાથે એકઠી કરી દીધી. કાંઈ પણ ભિન્નતા રાખ્યો નહિ. શુદ્ધમાના છુટકારા કરતાં પણ સ્ત્રીઓનું આ પગલું ચિરમરણીય રહેશે. આ તેમના વર્તનથી વારાગના વર્ગનો જ અંત આવી ગયો છે. આ મહા પ્રશ્નનો ઉકેલ સ્ત્રીઓએ જ કરી દીધો છે. ”

“ શુ જે પ્રશ્નનો ઉકેલ તત્ત્વવેત્તાઓ, અને નીતિશાસ્ત્રીઓ ના કરી શક્યા, તે પ્રશ્નનો નિવેરો સ્ત્રીઓએ આટલી બધી રહેતાઈથી આપી દીધો ? ”

“ પ્રભુને ખાતર મને કહો કે સ્ત્રીઓ વિના આ પ્રશ્ન બીજું કોણ ઉકેલી શકે ? પુરુષો તો પોતે જ વેશ્યાવાડો વધારે છે. તેઓના પાપને લીધે જ અસખ્ય સ્ત્રીઓને આમ નિકળી જવું પડે છે. ઉદાગ અને ક્રોમળ હૃદયથી સ્ત્રીઓએ પોતાની ખુદનો તરીકે તેમને ગણી એટલે જ આ વર્ગનો અત આણ્યો. વળી આ સમય સામાન્ય ભગિનીભાવનો હોવાથી કામ મરણ થતુ ગયું. ” મી. લીસ્ટરે હવે જોયું કે હું ઘણો થાકી ગયો હતો. તેથી તેમણે મને એક ખંડમાં લઈ જઈને સુવાનું કહ્યું. આ ખંડ ઘણી જ સ્વચ્છતાથી ગોઠવેલો હતો. પણ ઉપર સુવર પથારી હતી. મને તરત જ લાગ્યું કે હુડતાળ પહેતાં આ ગોઠવણ સ્ત્રીના ક્રોમળ હૃદયથી થયેલી છે. અને ત્યાર પછી કોઈ પુરુષે તે વ્યવસ્થા બગાડી નથી. સ્ત્રીની ક્રોમળતા અને હોશીયારી દાખવતી પથારી મને પવિત્ર લાગવા માડી. આખા દિવસની વાતો સાંભળ્યા પછી તે પથારીને અડકવા પણ મને હિંમત રહી નહોતી અને તેથી લોંબ ઉપર પાથરેલા ગલીયા ઉપર જ હું સુતો, અને તરત જ ઘસઘસાટ ઉંઘવા પડ્યો.

૫

સ્વવારના પહોરમાં હું ઉઠ્યો ત્યારે મારો થાક ઉતરી ગયો હતો. તથા મગજ પણ ચોખ્ખું થયું હતું અને સ્ત્રીઓ પુરૂષોને તથા ગર્ભ છે તે વાત હજી મારા મનમાં સાલ્યા કરતી હતી, તો પણ સ્વવારનું ખાણુ તૈયાર કરવામાં મી લીસ્ટરને મદદ કરવા જેટલી સ્વસ્થતા મારામાં આવી હતી ખાનુ બધું રાતની માફકજ તૈયાર થતું હતું. પરંતુ કેટલીએક જાળતોથી તળિયતને નુકશાન થવાનો સંભવ રહેતો હોવાથી મારે મી. લીસ્ટરનું ધ્યાન ખેંચવું પડ્યું. અને અમારે થોડી વધારે મહેનત લેવી પડી પણ ખરૂં તો ડબ્બામાં તૈયાર જાળવી રાખેલા ખોરાકનો જ વધારે ઉપયોગ થતો હતો. તાસકે ડાઘાવાળી હતી જેણે ઉપર પાથરેલા સફેદ કપડા ઉપર ડાઘાથી ભાન પડી ગઈ હતી. સ્ત્રીની દેખરેખ વગર આ સ્થિતિ ધાય તેમાં કાંઈ નવાઈ નહોતી. ખાતા ખાતા મેં પૂછ્યું કે તમારા ગામના લોકો મતથી આ વાતનો નિકાલ કરે ત્યાં સુધી મારે વખત કેમ જાળવો? સ્ત્રી વિનાના ગામમાં સ્ત્રી વગરના ગૃહમાં મને ઘણું એકાત અને જાહુજ ગમગીની લાગતી હતી. અને તેથી મેં કહ્યું કે હું તો એકાદ કલગમાજ જઈને મારો વખત જાળીશ આ સાક્ષી મી. લીસ્ટર જોડ્યા કે:—“અરેરે, હજી તમને આ હડતાળની અસરોનો પૂરેપૂરો ખ્યાલજ નથી આવ્યો. સ્ત્રીઓએ પુરૂષોને તથા દીધા પછી કલઓ રહીજ નથી.”

હું અજાણીથી જોલી ઉઠ્યો. “કલઓ નથી? ત્યારે આવા વખતમાં કરવું છું?” મી. લીસ્ટર જોડ્યા. “હડતાલ પહેલાં પુરૂષો પોતાનું ઘર તથા કલઓમાં દોરતા હતા તે વાત હું જાણું છું. તેને લીધે સ્ત્રીઓમાં સ્વાભાવિક ધર્મો ઉત્પન્ન થતી અને કુટુંબ કલ્લ થતા હતા તે પણ હું જાણું છું. પરંતુ તે વખતે ઘરની સગવડ, ઘરનું સૌહાર્દ સાચવનાર, સહનશીલ સુંદરી, સત્તા નીચે દબાયેલી સ્ત્રીઓ ઘરમાં હતી. તે વખતે એક હજી તરિકે પુરૂષો સ્ત્રીઓ ઉપર આધિપત્ય સોગવતા હતા, અને તેથી તેને માટે કોઈ પણ ભોગ આપવાની તેમને જરૂર પડતી નહોતી. પણ ન્યારે દરેક સ્ત્રી, જેનો તરિકે એકત્ર થઈ, એક સામટી ચાલી ગઈ, ત્યારે ભયંકર પ્રત્યાઘાત થયો. દિવસો સુધી માણસો, જંગલી જાનવરની માફક એક બિલ્લનો સહવાસ તજતા હતા, અને સસાર વ્યવહાર માટે એકલા મળવાનો તો વિચારજ કરી શકતા નહોતા તે દિવસથી કલઓ જ થઈ ગઈ છે.”

“પણ નાટકશાળા તો છે ને હું ત્યાં જઈશ.”

“ના સ્ત્રી વિનાના નાટકોથી પણ પુરૂષો ઠગાળી ગયા. અને તેથી નાટકશાળા પણ બંધ થઈ છે.”

“ત્યારે હું દેવલમાં જઈશ ત્યાં મને ત્રંતોષ મળશે.”

“દેવળની પણ તેજ અવસ્થા થઈ છે. શરૂવાતમાં ઘણા પુરૂષો ત્યાં ઉભાગયા. પણ ધર્મશુરૂઓને પણ આ મોટી હડતાળથી સ્ત્રીઓ તરફ અન્યાય થતા લાગતો હતો તેમના પોતાના મન પણ વ્યથા હતા અને વળી સ્ત્રી વિનાના દેવળો પણ સુનાં લાગતાં

હતાં. આ ગદ્યા કારણથી લોકોએ દેવળ પણ તન્યાં છે. પણ પરમ દિવસે મત લેવાના છે, ત્યાં સુધી મારે કામ જુજ છે તેથી ઘણું ખર્ચ તો હું તમારી સાથેજ નહીશ. હાલ તરત મારે થોડા વખતનું કામ છે તેથી જઈને તરત પાછો આવું છું ત્યાં સુધી તમે આ મારા પુસ્તક સંગ્રહમાંથી ગમે તે પુસ્તક લઈને વાંચજો.”

મી લીસ્ટરના ગયા પછી મેં એક નવિન કાવ્યોનું પુસ્તક વાંચવા માંડ્યું. પણ વાંચી શક્યોજ નહિ. હવે પણે કાંઈ સ્ત્રીની મૂર્તિ જાણે મારી નજર આગળ ઉભી થતી હોય તેમ લાગતું હતું. એટલામા ખારણું ખખડ્યું. મુજતે હાથે મેં તે ઉઘાડ્યું. તે ખખડાવનાર પેપર વેચનારો પોરીયો હતો તેણે મને પૂછ્યું “સાહેબ ‘રમણીઓનું રૂઢન’ લેશે ?” આ સાલળી હું તો વિચારમાં પડી ગયો. તે પોરીયાએ કહ્યું “શ્રીઆ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું આ પત્ર નહિ હશે ?” તરતજ મને ખ્યાલ આવ્યો અને એક નકલ લઈ તે વાંચવા માડી. આ વિચિત્ર પત્રનો એક લેખ નીચે મુજબ હતો.

“ગાપડાનો જન્મ.”

“અન્તયળ જેવું તો એ જ હતું કે અસખ્ય મનુષ્યોની વિરૂદ્ધતા છતાં પણ તે નાના ગાળકે આ પૃથ્વી ઉપર આવવું વ્યાજબી ધાર્યું હતું. પ્રથમ તો તેની ઘણું ઘણું સહન કરીને સુકાઈ ગયેલી માતા, જેના ઓળામાં તે ધડીમા ઉંઘતો અને ધડીમાં રડતો હતો, તે જ તેના આગમનની વિરૂદ્ધ હશે કારણકે અત્યાર પહેલા તેના જેવા નવ લાડુની પધરામણી થઈ ગઈ હતી અને તેમને માટે તેણે પોતાનું રૂપ વેકરી નાંખ્યું હતું, અને તળિયન ગગાડી નાળી હતી એની પ્રાર્થના તો ધર્મપુસ્તકની પ્રાર્થનાઓ કરતાં તદ્દન જુદીજ નતની હશે ‘ગાળક વિના હું મરી જઈશ’ તેમ કહેવાને ગઈલે તે તો એમજ કહેતી હશેકે ‘ગાળકથી મને ગયાવો નહિ તો હું મરી જઈશ’

“એના ગાપડે પણ આ ‘ગાપડો’ અણગમતો પડેલોજ હશે. કારણ કે તે રોહાઓ મનુર હતો અને હતા એટલાનું એ પૂરું કરી શકતો નહોતો ‘ગાપડા’ની પધરામણી તેને મન તો એક આકૃત સમાન જ હશે. એને ગમે તેવા પણ કપડા પહેરાવવાં પડશે, કાંઈક તો ગાવા આવવું પડશે વળી કદાચ માદો પડશે કે શીલેટ માંગશે. આ બધું જોતાં તેને તો નવા ગાળકની જરૂર નહિ જ લાગતી હોય

“એ ‘ગાપડા’નાં લાડુતો તેના આગમનની વિરૂદ્ધ હોય તેમાં નવાઈજ નથી. પોતાંને જ છુટકો રોટલો મળતો હોય, તેમાં વળી એ ભાગ પડાવશે. હમણા પણ બધું રૂધ તેજ લઈ લેશે. એ બધાં તેના આવવાની વિરૂદ્ધ હોય તેમા કાંઈ નવાઈ નથી

“તે ગામના લોકના મનમા પણ એમ હતું કે એ મનુરનું લશ્કર જોઈએ તે ૧૨તા પણ મોટું છે તેમાં વધારો થવાની કાંઈ જ જરૂર નથી. તેથી તે લોકો પણ આ ‘ગાપડા’ની વિરૂદ્ધ હતા. તેમના મનમા એમ હતું કે ગામમાં કદાચ એક લીખારી વધશે, અથવા તો કદાચ એક દુળખે મનુરીયો વધીને મનુરોના દરિમાં હજી પણ વધારે ઘટાડો કરશે. વળી તેને કાંઈ કેળવણી કે નીતિનું

જ્ઞાન મળવા સંભવ નથી એટલે કદાચ ગામમાં એક લંદગો કે ચોર વધશે. અનાથ-આશ્રમનો ઉપરી પણ તેની વિરુદ્ધ હતો કારણ કે તેને લય હતો કે કદાચ તેના આશ્રમમાં આવીને પડશે. ગામના તળાવના દેડકાં પણ તેના આગમનની વિરુદ્ધ પોતાનો મત નોંધાવતાં હતાં. કારણકે રખડવા છોકરા, જે તર્ફન સંભાળ વગરના હતા અને તળાવમાં પથરા નાંખી તેમને પશ્ચવતા હતા, તેમની સંખ્યામાં એકનો વધારો થવાથી વધારે પથરા ખાવા પડશે, એમ તેમને લય હતો.

“ છેવટે વિદ્વાન માધ્યુસના પુસ્તકમાં પણ લખેલું હતું કે સમાજના દલ્લાણને માટે આ બાળકની પધારમણીની કાંઈ જરૂર નહોતી. ઘણા વિદ્વાનો પણ આ મતને ટેકા આપતા હતા અને સામાન્ય રીતે ઘણા જણ આ પધારામણીની વિરુદ્ધ હતા.

“ આ સુંગી સામાન્ય વિરુદ્ધતા છતાં, તેના માખાપ અને લાડુથી માડી આખો સમાજ વિરુદ્ધ હતો તે છતાં, તે લાંબ પધાર્યા હતા. તેથી સઘળા ગુસ્સે થશે, અને કદાચ તેને સજા કરશે પણ નહિ એને વધારે મળતી જરૂર જ નથી. જે સંજોગમાં તે મુકાયો છે, તે સંજોગ જ તેને કચડી નાખવાને પુરતા છે તેથી તેને તે ખમી શકશે તેથી વધારે દુઃખ પડવાનું છે

“ પ્રથમ તો તેની માજ તેને પ્રેમથી ઉછેરશે નહિ. વાત્મસ્થ ઘસાઈ ગયું છે. તેની આય જતી રહી છે. તે તેના ઉપર સુગનનો વર્ષાદ વરમાવો શકશે નહિ તેને લાડ લડાવી શકશે નહિ. તે થાકી ગઈ છે તેને પોતાનેજ જીવનમાં રસ રહ્યો નથી, ત્યાર પછી તેના બાપ તો તેને એક ડુકકરના જગ્યા માફકજ ગણુશે, ઘરમાં પૈસાની તગીજ હ મેશાં રહેશે. મીઠાસ, બડબડાટ, ગુસ્સો અને માર, એટલું તો તેના બાપ તરફથી મળશે. સમાજ તરફથી સખત મજુરી અને ઓછા દર તેને મળશે પાડોશીઓ તેને એક દરીદ્ર લેખીને ધીકારશે

“ સમાજને સુલાગ્યે કદાચ તેની જીંદગીના કેટલોક ભાગ કેદખાનામાં સળડશે. પણ હિંચીએ વખતો વખત તે બહાર આવશે. અને પાછો પોતાના વધુ સખત થયલા થયેલા હૃદય સાથે જીનો ધંધો શરૂ કરશે. છેવટે તેનું શરીરગળ ક્ષીણ થશે, અને તેથી તે ફરતા બરોબર બતાવી શકશે નહિ, એટલે તે એક સામાન્ય લીખારી થઈ રસ્તા ઉપર રવડશે. આ પ્રમાણે અણગમેતા પરોણા તરીકે આ દુનિયામાં આવવાને માટે તેને સજા થશે. ”

૬

‘ રમણીયોતું રૂદન ’ હું હમણા જ વાંચી રહ્યો હતો એટલામાં મી. લીસ્ટર આવી પહોંચ્યા અને એકદમ પૂછ્યું કે “ સીઓના સુખનું દર્શન કરવા તમે તૈયાર છો ? ” પ્રથમ તો હું આ મશ્કરી સમજ્યો. પણ તેમનું સુખ જણીર હતું તેથી મેં બાણ્યું કે હડતાળનો સુખી અંત આવે ત્યાર પછીની તે વાત કરતા હશે એમ ધારીને કહ્યું કે “ તેમ જાને તો તો ઘણું જ સાડું. ” આ ઉપરથી મી. લીસ્ટરે કહ્યું :

“હડતાળનો અંતની ગઢ તે માટે જોવી નહિ પડે. સ્ત્રીઓએ ખબર આપી છે કે આવતી કાલે તેઓ ગામ વચ્ચે થઈને પોતાનું સરવસ કાઢશે.”

“શું તેઓ પૈરેડ કરવાના છે?”

“તમે તેને પૈરેડ કહેવી હોય તો કહી શકો. પણ આ સરવસ શાંતિથી પસાર થશે સધળાના કપડાં પણ ઘણાં જ સાદાં હશે. કાંઈ પણ આડંબર વિના તેઓ પોતાની સત્યનિષ્ઠા બહાર કરશે. તેમની માંગણી સંબંધી મત લેવામાં આવે તે પહેલાં સ્ત્રીઓની અત્યાર સુધીની સ્થિતિ કેવી છે, તે યતાવવાની તેમની વ્યાજબી અને યોગ્ય ઇચ્છા છે.”

વળી પાછું આ બધું મને સ્વપ્ના જેવું જ લાગ્યું. અમેરિકાની સ્વતંત્ર ભૂમિમાં સ્ત્રીઓના ભગિનીભાવ! તેમનું શાંતિમય નિર્વાહ, સરવસ! તેમના પોતાના ઘરો પાસે થઈને, શહેરના મુખ્ય રસ્તા ઉપર તેમનું ચાલવું! આ સઘળું ખરેખર દળદળાંભયું જ લાગ્યું. મી લીસ્ટર તે દિવસે નવરા હતા અને તેથી બધું બાણી લેવાના હેતુથી મે તેમને પૂછ્યું :—

“સ્ત્રીઓ પોતે પુરૂષોથી તફાળ જ સ્વતંત્ર છે એમ બહાર કરે તે વાતજ મારા તો મગજમા ઉતરતી નથી. થોડીઘણી સ્ત્રીઓ આવી ફીલચાલ કરતી હતી ખરી, પણ પુરૂષો તેમજ સ્ત્રીઓના પણ મોટો ભાગ, તેમને તિરસ્કારથી હસી કાઢતો હતો. એમજ ધારનામા આવતું હતું કે સ્ત્રીઓ, એકદરે પોતાના છુટકારાની હિલચાલ ચલાવવા જેટલી દૃઢતા ધરાવતી નથી. હું પોતે પણ કબૂલ કરૂં છું કે અત્યાર સુધી ગારી પણ સી તરફની લાગણી એક સુંદર રમકડા જેવી હતી. મનુષ્યના સુખનું મધુર અને આનંદમય સાધન તે સ્ત્રી છે એમ હું ગણતો, પરંતુ કોઈપણ સિદ્ધાંતને ખાતર ચીવટ-વાળી, ખેંચતી, મહેનત કરવાને હું તેને અશક્ત સમજતો હતો એક મોહક ઘરેણું કે સુંદર વસ્ત્ર તેના મગજમાંથી હક્કની વાત કાઢી નાંખવાને પૂરતી છે. તો તેના ચરિત્રમા આ એકાએક ફેરફાર થવાનું કારણ શું હશે?”

મી. લીસ્ટરે ઉત્તર આપ્યો. “ભૂતકાળમા જે સ્થિતિ અને સંજોગો વચ્ચે સ્ત્રી આવી ગઈ હતી તે જોતાં તમે કહો છો તે મધળું સત્ય છે. પરંતુ પુરૂષોએ હજી સુધી સ્ત્રીઓના ઉંડા અને આતરભાવ જોયા કે ઓળખ્યા નથી. આ અખળાઓના એકકા પછીના ભવિષ્યમાજ સ્ત્રીઓના ખરા સ્વભાવમા રહેલી ગૂઢ શક્યતાના દર્શન થશે તેના ઉત્તમ ગુણ ખીલવવાના સાધનો લુપ્તી લીધા હોય, અને તેને એમજ શીખવ્યું હોય કે સુંદરતામા જ તેનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થાય છે. તો પછી તે તમે કહો છો તેવી જ દેખાય તેમાં શી નવાઈ છે? પરંતુ અતે સ્ત્રીઓએ પોતાનું ખરૂં સામર્થ્ય જોયું છે. પોતાના ઉચ્ચ કર્તવ્યોનું તેમને જ્ઞાન થયું છે. પુરૂષોને આધારે પડી રહેવાથી, પોતે પરાવલંબી થઈ ગઈ છે, અને તેની ખીલવણી બધી-એકમાર્ગી થઈ છે, એમ તેને હવે લાગ્યું છે. પરંતુ ત્યારે સ્ત્રીએ જોયું કે તે તો ખરેખર એક રાણી છે, મનુષ્ય જીવનની પૂર્ણતા માટે અગત્યની છે, ત્યારે તેણે નિશ્ચય કર્યો કે પોતાના સર્વ ગુણ ખિલવવાને તેને હક્ક છે. અને તે હક્ક મેળવવાનું સાધન પણ તેની પાસે છે. આમ વિચારી તેમણે

એક્ટો કયો, હડતાળ પોડી અને ઘડીયાળની માફક જાણું એકદમ બંધ થઈ ગયું. તેથી જાણે જગતરૂપી લોલકજ હાલતું બંધ પડી ગયું.”

“પણ સ્ત્રીઓને હવે હજી કયો જોઈએ છે તમે તો કહો છો કે સઘળા સજ્જીય અને આર્થિક હજી તમે તેમને પુરૂષો જેટલાજ આપી દીધા છે. હવે શું પાછલા પાપ માટે પુરૂષો ખાસે પચાત્તાપ કરાવવાની તેમની ઈચ્છા છે?”

“ના. ના. એમ નથી. એમણે પોતાની માગણીઓ સલાળથી જાહેરી છે. તેઓ એમનો કબજા કરે છે કે પુરૂષ સ્ત્રીના ખરો નાથ છે. અને સ્ત્રીએ તેને વફાદાર રહેવું જોઈએ. પરંતુ તે એમ પણ કહે છે, કે પુરૂષને સ્ત્રી પણ તેટલીજ આવશ્યક છે. અને જાતિ સુધારણા અને ખીલવણીને માટે સ્ત્રીને પણ, જે ભારે બોજ તેના ઉપર મૂકવામાં આવે છે, તે શિવાય સ્વતંત્ર, પૂર્ણ, અવસર મળવો જોઈએ. આમ થશે તો પુરૂષોના જ સુખમા શતધા વધારો થશે. તે સુખની આગળ તેનું હાલતું સુખ તો વિચ્છીના દીવા આગળ ચીલુખતીના પ્રકાશ જેવું છે.”

“પણ આ તો કંઈ જાતની સ્વતંત્રતા સ્ત્રીને જોઈએ છે? મહેરબાની કરીને મને કહો કે આ તેમનો મહાન હુકમ તે શો છે.”

મી. લીસ્ટરે મારી તરફ એક નજરે જોઈને જણાવ્યું કે:

“પોતાના પત્ની પૂર્ણ માલિકી, શરીરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા, તે જ આ હજી છે”

૭

મી. લીસ્ટરના કાળેદાને ખરો ભાવાર્થ હું સમજી શક્યો નહિ તેથી મેં પૂછ્યું

“કંઈ જાણતમા સ્ત્રીને પોતાના શરીરની માલિકી જોઈએ છે? શું તે પોતાની માલિકી નથી?”

“માતૃત્વની જાણતમા, જાણકના જન્મની જાણતમાં, તેને પોતાની માલિકી જોઈએ છે.”

“હું ખરેખર સમજી શકતો નથી. મહેરબાની કરીને વિસ્તારથી સમજાવો.”

“સ્ત્રીઓ કહે છે કે ‘માતૃત્વની મધુરી મહત્તા’ મેળવવા અમે ખુશી છીએ અમે આતુર પણ છીએ. પરંતુ આ મહત્તા અમારી ગરજ વિરૂદ્ધ અમને મળવી જોઈએ નહિ. માતૃત્વ મધુર છે તેમાં મહત્તા પણ હશે. પરંતુ માતૃત્વના ફરજયાત અને અનેક પ્રસંગો તો સ્ત્રીને શાપ થઈ પડે છે જાણે અનાદિતી, પરાપૂર્વથી આ શાપ તેમને માથે હોય જ એવી લાગણી થઈ ગઈ છે. આ શાપ હવે તેઓ અમત્રા માંગતી નથી. તેઓ ખુલ્લી રીતે માંગે છે કે હવે પછી કોઈ પણ પુરૂષે પોતાની પત્નીને, તેની સ્વતંત્ર, શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ ઈચ્છા વિના માતૃત્વના ઢંઢમાં નાંખવી નહિ.”

“કેવો વિપરીત વિચાર!” હું જોલી ઉઠ્યો “આ અગળ ઉપર તેઓ આવો મૂર્ખ, અને વિચિત્ર દાવો કરે છે?”

“એ તો ઘણી સાદી વાત છે. માતૃત્વ કદમય છે. એટલું જ નહિ પણ સ્ત્રીને સુવાવડ ઘાત સમાન છે. સુવાવડથી જોખમ સ્ત્રીના પોતાના જ જીવનને થાય છે. પુરુષને તેથી જોખમ નથી. સુવાવડો, સંખ્યાબંધ સુવાવડોથી, સ્ત્રીઓના કાકાં ઘસાઇ જાય છે, પુરુષોના નહિ. અસાધ્ય રોગ સ્ત્રીઓને જ લાગુ પડે છે. પ્રસવ વખતની વેદના ઉપરાત મહિનાઓની ચિંતા અને ધાક સ્ત્રીઓને જ વેઠવા પડે છે આ બધું કદ તેની સંમતિ લેવા, તેની મરજી ઉપરાત, વેઠવું પડતું હોય તો શું આ શુભામગીરી કરતા પણ ખરાબ નથી? શું તે ધર્મ વિરુદ્ધ પણ નથી?”

“ધર્મ વિરુદ્ધ?” હું બોલી ઉઠ્યો. “શું ધર્મ વિરુદ્ધ?”

“હા ધર્મ વિરુદ્ધ.” મી. લીસ્ટરે કહ્યું “ધર્મમાં એમ નથી કહ્યું કે પ્રાણી માન તરફ અત્યુક્ત પા રાખવી? ‘ભૂત દયા છે ધર્મ બધાના મૂળમાં’ એ કવિતાની લીટી તમે નથી સાંભળી? સેન્ટ પોલ કહે છે કે ‘પ્રેમ પાડોશીને પીડા રૂપ થતો નથી.’ પરંતુ સંખ્યાબંધ, ઉપરાઉપરી, મરજી વિરુદ્ધની સુવાવડોથી પીડા થતી નથી” બુવો ‘રમણીયોના રૂદન’ ના એક અકમા આ પત્ર આવેલો વાચો.”

આ પત્ર નીચે પ્રમાણે હતો:—

“કવિત્વમય લાખામાં બાળકને શુભાખટળી સમા કહેવામાં આવે છે પરંતુ પ્રાકૃત રીતે કહું તો તેઓ કંટક સમાન છે. હું લાખા દુખદ અનુભવ ઉપરથી કહું છું પચીસ વર્ષની ઉંમરે મારા લગ્ન થયા હતા, પાત્રીસ વર્ષ તો હું સાત છોકરાંની મા છું. હું તેમની માતા કહેવાઉં છું, પણ ખરી રીતે હું તેમની શુભામ છું. એક વખતે હું નિશ્ચિંત, સુખી, આનંદી બાળા હતી, પરંતુ આ બાળકોએ મને માદલી, સીલીયણ, ચિંતાતુર, સ્ત્રી બનાવી દીધી છે મારા જીવનમાંથી રસ જતો રહ્યો છે. તેજ બાળુ પડી ગયું છે. હું લલવાડીયા, ગડબડીયા, છોકરાઓ વચ્ચે વસું છું મનગમતા મિત્રોની મોજ મેળવી શકતી નથી. પરીઠથી કે મોડી રાત સુધી વેતરૂં જ કર્યો કરું છું તો પણ કદર તો કોઈ કરેજ નહિ મારી કટપનાઓ, મારી કળાઓ, મારું લાલિત્ય, બધું જ જતુ રહ્યું છે મારાં છોકરા કાઠ બાવ ખરાબ નથી. બધાએ છોકરા તોફાની તો હોયજ. જેમ વધારે તેમ તોફાન પણ વધારે. પણ એમ લાગે છે કે હું કંઈ વધારે ઉચ્ચ, વધુ ઉત્તમ કાર્યને માટે સરજાઈ હતી પરંતુ મારા જીવનની ગીઠાશ જતી રહી છે. કન્યાવસ્થામાં, જે મીઠી કટપનાઓ, મોહક મહેન્દાઓ, અને શાંત સુખ. મને અનહદ આનંદ આપતાં હતા, તે હવે કદી પણ મને મળશે નહિ. હું મારા પતિને આહું છું તે મારા પ્રેમને સર્વ રીતે યોગ્ય છે. તે ઘણા માયાળુ, ઉદાર અને લાલા છે, છતાંયે જો મને અગાઉથી ખબર હોત કે લગ્ન એટલે આટલાં બાળકો, અને પરિણામે આ બધું દુઃખ, તો હું કદી પણ પરણત નહિ.” આ વાચીને હું બોલ્યો કે “આ તો કોઈ છુટો છવાયો દાખલો હશે બાકી ઘણી સ્ત્રીઓને મોટું કુટુંબ ગમે છે અને બાળકોને ઉતરવામા તેમને અવજનીય આનંદ મળે છે. તેમાં કંઈ દુઃખ પડતું નથી.”

“દુઃખ નથી પડતું તે હું ટપૂચ નથી કરતો. મારાં દાદી પણ કહેતા હતા કે બોગ-સ્ત્રીમ વર્ષ સુધી શાત નિદ્રા તેમણે ભોગવી નથી. હમેશાં દુઃખ કે ચિંતા. તેમને નવ બાળક

હતાં. વળી સ્ત્રીઓને પણ પોતાને મનગમતી મહેચ્છાઓ હોય છે. તે માટે પણ તેમને વળત આપવો જોઈએ. પરંતુ અત્યારે તો પ્રશ્ન એ છે કે સત્તાન વધારે જોઈએ કે ઓછાં, તે જાણતમા સ્ત્રીની સંમતિ જોઈએ. આત્મવિકાસને માટે પણ તેને વળત મળવો જોઈએ તેમને આ સંમતિનો હક્ક આપવ.માં નહિ આવે તો હુશતાળનો અંત નહિ આવે અને પરિણામે વસ્તિજ વધતા અટકી પડશે.”

મેં કહ્યું “પણ જો આ હક્ક આપો, તો પણ તેઓ દુઃખમાથી બચવા માટે વસ્તિ વધતી અટકાવશે તો શું કરશે ?”

“આમ કહેવાનો આપણી પાસે કાંઈ સંજ્ઞા નથી પરંતુ પ્રજાત્પાદનની ધંધા સર્વમાં સ્વાભાવિકજ છે. તેથી પ્રીકર ઠરવા જેવું નથી. ફક્ત છોકરા, આ સમય પછી, ધંધાપૂર્વક, અને આવકારદાયકજ આવશે.”

મારા મગજને શું ચવવાને આટલી જાણતો પૂરતી હતી કાંઈ કાંઈ વિચારો મગજમાં આવ્યા અને માંડે ચિત્ત ચક્રોળે ચલી ગયું. હું મૂઠ્ઠા જેવો બેસી રહ્યો.

૮

વિચારના વમળમાથી છૂટરાને માટે હું જાહાર નિકળવાને કરતો હતો, તવામાં ભારે ઘટનાદ થયો, અને મી લીસ્ટર બોલી ઉઠ્યા કે આગ લાગી હોવી જોઈએ અમે તરતજ તપાસ કરી, અને સાબળયું કે સ્ત્રીઓ જે પરામા જઈને વસી છે, ત્યાં મોટી આગ લાગી છે મેં ઘણીયે આગો જોઈ હતી ઘણીયે વાર ત્યાં લયકર દેખાવ પણ જોયા હતા, પરંતુ સ્ત્રીઓના લક્ષ્યામાં આગ લાગી છે એમ સાંભળતા જ અત્યારે તો મારા હાબ ગગડી ગયા અને બે જણા ધ્રાસકાલથી દોડ્યા. બધારે જઈને જોયું કે આગવાળું મકાન સ્ત્રીઓના મુખ્ય રહેઠાણથી જરા દૂર છે, ત્યારે જ અમારા દેહમાં જીવ આવ્યો. આ મકાનમાં તેઓએ દરિપતાલ રાખી હતી અને તેથી જાણી જોઈને રહેઠાણ કરતાં દૂરનું મકાન પસંદ કરવામાં આવ્યું હતું.

સામાન્ય રીતે સ્ત્રીઓ આવી આકૃતને સમયે શાંતિ કે સમયસચકતા રાખી શકતી નથી આ વાતથી તેમની આગેવાન વાકેફ હતી. અને તેથીજ કેળવાયેલી નર્સો શીવાય સઘળી સ્ત્રીઓને ત્યાંથી દૂર કરવામાં આવી હતી ત્યાં રહેલી સ્ત્રીઓ ગડપથી, ઘોઘાટ વિના, પોતાનું કામ કરતી હતી. અને એક પણ પુરૂષના આવ્યા પહેલા તો દરિપતાલ તોળે, ખાલી કરી દીધી હતી. પણ પુરૂષો આવ્યા કે તરતજ હો હો, અને ઘોઘાટ સંભળાવા માંડ્યો. જઘાજ પુરૂષો મદદ કરવાની આતુરતામાં જાણતા મકાન તરફ દોડી ગયા, બારી બારણા તોડીને તેઓએ અંદર દાખલ થવા માંડ્યું.

એટલામાં મુખ્ય દ્વાર ઉઘાડીને અંદરથી, ધુમાડાથી ઘેરાયેલી, એક કદાવર, ખુબ સુરત સ્ત્રી નિકળી આવી તેના ગોર મુખની આસપાસ કાળાવાળના જીવ પથરાઈ રહ્યા હતા તેને જોઈને જ લોકોના ટોળામાં એકદમ શાંતિ પ્રસરી તરતજ મધુરા પણ ખુલ્લદ અવાજે તેણે પૂછ્યું “આગના જળા ક્યાં છે ?”

પુરૂષોએ એક ઘીળ તરફ જોવા માંડ્યું. સ્ત્રીઓનાં મકાનમાં આગની વાત સાબળી દરેક જણ ધમમરો: ત્યાં હોડી ગયો હતો. દરેક જણના મનમાં આગમાં પેસી, ભયના પ્રદેશમાં પેસી, પોતાની પ્રિયતમાને બચાવી જહાર લાવવાના જ વિચાર હતા. કોઈના પછી મનમાં આગના બળાનો તો વિચાર આવ્યો જ નહોતો. બધા એકદમ ઊભીલા પડી ગયા અને એક ઘીળનાં સાસુ જોવા મડ્યા પેસી સ્ત્રીએ આ બધું જોયું બધું સમજી અને બોલી, “જાઓ એકદમ દોડો અને ઘણા લાવવાની ઉતાવળ કરો.”

આગ વધતી ચાલી વચલા માળનો દાદર બાળી મૂકી, ત્યાં તે સ્વચ્છદે મહાલવા મંડી. કેટલાએક પુરૂષો તે પહેલા ઉપલે માળ ચઢી ગયા હતા તેઓ ત્યાં જ કેદ થઈ પડ્યા. એટલામાં બાળર આવી કે એક લંગડી છોકરી ઇસ્તિલાલમાં હતી તે ચાંદર જ રહી ગઈ છે આ સાબળતાં જ વળી પાછા પુરૂષો, હિંમતવાન, બેદરકાર પુરૂષો, આગમાં ધસવા મંડ્યા. એકદમ પેલા બાળ્યે બૂમ મારી કહ્યું: “તમારે તમારી જીવણી જોખમમાં નાખવાની જરૂર નથી” જે લોકો ઉપર સપડાઈ ગયા છે, તે લોકો તે છોકરીની જરૂર સંભાળ લેશે.”

એટલામાં ઉપલા માળમાં સપડાયલા વીસ પુરૂષો છાપરા ઉપર દેખાયા. આગને લીધે તેઓ બધાને એક જ ખુણા તરફ એકઠાં થઈ જઈ પડ્યા હતા. પેસી લંગડી છોકરીને બે જણાએ ઊંચકી લીધેલી હતી. આગ તેમની તરફ ધસતી હતી હે પ્રભુ! બધા અને નિસરણી ધ્યારે આવશે! છાપરા ઉપરના ગનુબો, પેસી છોકરીને એક જગ્યાએ બેસાડીને, તેની આમપાસ વિટાઈને ઉભા હતા. નીચેથી પેસી બાળ્યે લોકોને કહ્યું કે છાપરા ઉપર છે તેમને જરા હિંમત આપો, અને કંઠે કે જાંબા આવે છે એટલામાં જાંબાઓનો અવાજ આવ્યો. બધા આવી પહોંચ્યા. અપોચપ સા કામે લાગી ગયાં. વચ્ચે પેલા બાળ્યે કાંઈક કહેવાની, હુકમ કરવાની, જરૂર પડતી હતી નિસરણી ગોઠવાઈ ગઈ અને એક અતિ મૂલ્યવાન રત્નની માફક, તદન સહીસલામત પેસી પગવિનાની બાળાને ઉચકીને નીચે આણવામાં આવી આવતા ને વાર પેસી નેતાપદ ધારણ કરેલી સ્ત્રીની માથે તે ભેગી અને ધણુ જ પ્રેમપૂર્વક તે છોકરી બોલી “એલેઆ.”

છેવટે આગ હોલવાઈ. બધા વેરાવા માંડ્યા આ વખતે પરાંદના ત્રણ વાગ્યા હતા કાંઈક લોકોના ઢેરા કાળા થયા હતા, કાંઈકના દાંદીના વાળ બળી ગયા હતા, બધા બહાવરા બની ગયા હતા કોઈના કપડાં ઠેકાણું નહોતું અને ઘેર ગયા મછી પછી તેમની સલાખ લેવા કોઈનાએ ઘરમાં સ્ત્રીઓ નહોતી હું અને મી. લીસ્ટર પણ કારડીયાની માફક, એક શબ્દ પણ બોલ્યા શીવાય, ઘરમાં પેડા. અને જો કે હું તદન કાંઈ ગયો હતો, તોપણ આ બધા વિચારો સાથે મારા ખંડમાં એકલા જઈને પધારી કરવાની મારામાં હિંમત નહોતી એકલો પડું તો કાંઈ કાંઈ વિચારો મનમાં આવે અને હું ગાંઠો જ થઈ જઈ એમ મને લાગ્યું. તેથી જો વિચાર્યું કે કાંઈક વાંચીને જ રાત પૂરી કરી નાખીશ. ગી, લીસ્ટરના સુવાના ખંડમાં બારણું ઉઘાડું જ હતું મારી ગજર તે તરફ ગઈ. અને ભીંત ઉપરની એક છબી, રંગપૂર્ણ ચિત્રેલી છબી, એક હું તો સ્તબ્ધ થઈ ગયો. તે અતિ રૂપવાન રમણીની છબી હતી જે ભવ્ય,

સુદર, સ્ત્રી, આગ સમયે સર્વના ઉપર અધિકાર ચલાવતી હતી, બધાને ખુદિ આપતી હતી, તે શૈક્ષિક સ્ત્રીનું તે સુંદર ચિત્ર હતું.

તે સૌદર્યપૂર્ણ ચિત્ર જોવામા હું એટલો તો તદ્દલીન થઈ ગયો કે મારી પાછળ આવીને મી. લીસ્ટર ઉભા રહ્યા હતા તેની મને ખબર પડી નહિ.

“ખરેખર તે રૂપવતી નથી?” તે ધીમેથી જોડ્યા “આગ વખતે તેનો દેખાવ લવ્ય નહોતો?” પાછળ ફરીને મહેં જણાવ્યું “હા, તે ઘણી જ મનોહર છે આગ વખતે તે લવ્ય લાગતી હતી” ત્યાર બાદ મી. લીસ્ટરનો ચહેરો મહેં લક્ષ્યપૂર્વક તપાસ્યો. તે એક મોઢક ચહેરો હતો. વિકૃતાપૂર્ણ મહેં, ચળકતી આંખો, ઘાટદાર ડોક, કસરતી અવયવો અને મધ્યમ કદનું શરીર. સર્વ ધણું જ સુંદર લાગતું હતું. મને વિચાર આવ્યો “ખરેખર! આવા પુરૂષને તે સ્ત્રી ઘણી જ પ્રેમથી ચહાતી હશે. છતાંયે સ્ત્રીઓની ખાતર તેણે આનો ત્યાગ કર્યો.”

“તમે શો વિચાર કરો છો?” મી. લીસ્ટરે પૂછ્યું “આ ચિત્ર એલેક્સા એલીસ્ટનનું છે. તમે તેને આગ વખતે જોધ હતી. હડતાળ પડી ના હોત તો સોમવારે અમારા લગ્ન થવાના હતા.” મેં કહ્યું “મને ફક્ત વિચાર એટલો જ આવે છે કે મને ઉંઘ આવતી નથી અને તેથી વખત ગાળવા માટે, તમારા જેવા બે અનુપમ મનુષ્યોની પ્રેમકથા સાંભળું તો નકકી ધણું સોન થાય” મી. લીસ્ટર મને પોતાના ખડમા લઈ ગયા અને કહ્યું

“હા, જો હડતાલ પડી હોત નહિ તો જે દિવસે મત લેવાના છે તેજ દિવસે અમારાં લગ્ન થાત. પરંતુ હડતાલ પાડવાનું નક્કી થયું એટલે પોતાની અંગત મોજબજા અને યુખની ખાતર પોતાની જઢેનોને તજ દેવાનું તેને બ્યાજબી લાગ્યું નહિ, સ્ત્રીઓના છુટકારની હીલચાલમા તે લાગણીભર્યો ભાગ લે છે અને પોતાના લગ્નમા પહેરવાના કપડા તે તૈયાર કરતી હતી તે બાબત ઉપર ધકેલી દઈને, આ હડતાલમા તે દાખલ થઈ ગઈ. તેને લાગ્યું કે સ્ત્રીઓનું નસીબ ઉઘડવાને બાજબી આવસર છે. તે સ્વરૂપવાન છે પણ તેની ખરી ખુબી તો તેની વાતચીતમા, પોતાનો ધારેલો મત પ્રતિપાદન કરવામાં છે. દલીલો કરવામા તે હાંશીવાર છે છતાંયે સંપૂર્ણ સભ્યતાવાળી અને મધુરભાષિણી છે. હું તો પ્રથમ દર્શનજ પ્રેમમા પડ્યો હતો પોતાનું અને બે નાના ભાઈઓનું ગુજરાન, તે સંગીત શિક્ષક તરીકે કામ કરીને, કરતી હતી.

“એક દિવસ તે અમારા એક મિત્રની સાથે, મારી બેનને તેને ત્યાં સંગીત શીખવા મોકલવાની વિનંતિ કરવા, મારી માતા પાસે આવો હતી. હું સધ્યાકાળે યાદ્યો પાક્યો બહારથી આવ્યો ત્યારે તો તે બેઠેલી હતી. મારી માતાએ અમારી ઓળખાણ કરાવી ત્યાં સુધી એની તરફ માફ ધ્યાન પણ દોરાયું નહોતું. પણ દસ મિનિટ હું ત્યાં બેઠો તેટલી વારમાં તો તેની વાત કરવાની હળથી માફ મન ધણું જ બેસાયું. અને ત્યાર પછી તો કેટલો બધો વખત મેં તેની સાથે વાતોજ દ્યા કરી. અને છેવટે તે લોકો જવાન હાથ ત્યારે તેમની ગાડી સુધી હું તેમને મુકવા ગયો. તે

વખતથી જ મારા મનમાં તેને માટે પ્રેમ સ્પુર્થો છે. તે વખતે તેને હાથ ટેકવીને તેને ગાડીમાં બેસાડી હતી. તેના સ્પર્શનો આનંદ હજી પણ મને સુખ આપે છે.

“એને જણાવ્યા વિના એને મહેં ચાહી છે તે સમય હજી પણ મારા અંતઃકરણમાં શુદ્ધ, આનંદમય પ્રસંગ તરિકે મેં જાળવી રાખ્યો છે. તમને સામું માણસ ચાહ્યો છે કે નહિ તે જાણ્યા વિના પણ તેને ચાહ્યા કરવામાં ચતુલ આનંદ છે તેની મને ખાતરી થઈ. કોઈ વાર મને એમ લાગતું કે ચાંત રાત્રિમાં મારો આત્મા તેના આત્માને આમંત્રણ કરતો હતો, અને એનો આત્મા પૂર્ણ માપુર્થથી આ આમંત્રણ સ્વીકારતો.

“એકવાર મહેં કેટલાંક અઠવાડીયાં સુધી એના દર્શન કર્યાં નહોતાં. તેવામાં એક દિવસે હું ગાડી હાંકતો પાસેના ગામડામાં જતો હતો. દિવસ પ્રથમમાં હતો. મારું મન આનંદપૂર્ણ હતું. ઓળખ ઝટતી ચાંત સાંઝ મારા વિચારોને અતુલ્લ હતી. આસપાસનાં ખેતરોમાંથી પુષ્પો મધુરો સુવાસ રેલતા હતા. મારા પ્રેમને મારા હૃદયમાં જ રાખી મૂકવામાં જ મને ઘણું આનંદ થતો હતો. મારા પ્રેમપાત્રની પાસે તેથી વિશેષ હું કાંઈ જ માગતો નહોતો. આમને આમ મારી ગાડી આગળ ચાલી જતી હતી. તેવામાં થોડે દૂર, આગળ ચાલતી, કોઈ સ્ત્રીને મહેં જોઈ.—આ સ્ત્રીને મહેં જોઈ. આ સ્ત્રી કોણ હશે તેના કાંઈ મને ખ્યાલ નહોતો. પરંતુ મેં મનમાં નિશ્ચય કર્યો કે તે ગિચારીને ગાડીમાં બેસવાની વિનંતિ કરવી, અને એને કામ પહોંચાડવી.

“પણ તેવામાંજ તેણે પાછું જોયું, અને મહેં તેને જોળખી. તે જોલેલા એલીસ્ટન હતી. તેને જોળને મને કેટલો આનંદ થયો હશે? મને જોળને તેને પણ સત્કર્ય આનંદ થયો. હાથ એમ તેના દેખાવ ઉપરથી લાગ્યું. પાંચ માઇલ દૂર એક ગામમાં શિક્ષણ આપવા તે પગે ચાલીને જતી હતી! અલગત, તે ગાડીમાં, મારી બાબુએ બેઠી મારા આનંદનો પાર નહોતો. તે આનંદ છુપાવવા હું પ્રયત્ન તો લેતો કરતો હતો પણ પ્રયત્ન સફળ હતો કે નહિ, તે તો કોણ જાણે?

“વાતમાં ને વાતમાં અમે ધારેલા ગામમાં આવી પહોંચ્યા. ગામ જોળને બે બોલી ‘આ ગામ કેવું ઉજડ લાગે છે?’ મહેં ઉત્તર આપ્યો ‘કોઈ કાળે વસ્તિવાળું થશે.’ તેણે ઉત્તર આપ્યો ‘કોણ જાણે ક્યારે તેમ થશે? આપણે તો કંઈયે દુનિયામાં તે વખતે વસતા હોઈશું.’ આ સાંભળી હું વગર વિચારેજ કાંઈક બોલી ગયો. મેં કહ્યું ‘જે દુનિયામાં આપણે બે જઈશું તે દુનિયામાં આ પૃથ્વી ઉપરના આપણા જીવન સળાંધી એક મારી છુપી વાત હું નમને કહીશ. હું આશા રાખું છું કે તે દુનિયામાં તો, અહિં જેવા કૃત્રિમ ગંધનો નહિ હોય

“આ સાંભળીને તો તે તરતજ પોતાની મધુરી કપથી બોલી બેઠી ‘ઓહો, કાંઈ કહેવાનું હોય તો અહિં જ કહી દો. આટલું સાંભળ્યા પછી મારી કુલુહલતા હું દબાવી શકતી નથી. તમે જાણતા નથી. કે સ્ત્રી પોતાની વાત છોપી રાખતી નથી, અને કોઈની છુપી વાત જાણ્યા વિના તેને અંધ વળતો નથી.’ આ સાંભળી હું તો રતબદ્ધ થઈ ગયો અને વેગબંધી વચનોથી મારાથી બોલાઈ ગયું, ‘તમને કંઈ? શું કંઈ?

છુપાવવાનો ઘણોયે પ્રયત્ન કર્યો છતાં સેંકડો વખતે તમને, વચનથી નહિ પણ વર્તનથી મહેં કહ્યું હશે કે, હું તમને આહું છું, અસીમ પ્રેમથી આહું છું, તમને પ્રથમજ જોયા ત્યારથી આહું છું.

“મારા હાથમાંથી ઘોડાની લગામ ઢીલી પડી ગઇ હતી ઘોડો ઉલો રહી ગયો હતો. મારા લાગણીના વેગભર્યા વચનોથી તેનામાં પણ કંઈ તેવો જ પ્રકાર થયો હોય તેમ દેખાયું તેની આજો અવનવા પ્રકાશથી તેજવતી બની. તેના મુખ ઉપર મોહક તેજ છવાયું અને તે બોલી ‘પુરૂષને પોતાનો પ્રેમ પ્રકટ કરવાનો અધિકાર છે સ્ત્રીઓને આ અધિકાર નથી. ક્રીલસ્ટુફની માફક શાત રહેરે જ રહેને આ હૃદયવ્યથા ખમવાની છે પરંતુ હું તમને જણાવું છું કે મહેં પણ આપને પ્રથમ નિરખ્યા તે સમયથી જ અંતઃકરણપૂર્વક હું તમને આહું છું મારું હૃદય હું તમને આપી જ ચુકી છું. આજે તે શુભ દિવસને આઠ વર્ષ થઇ ગયાં છે”

“આઠ વર્ષ!” હું આશ્ચર્યથી બોલી ઉઠ્યો. ‘આટલા બધા વર્ષ સુધી તમે પ્રણયીનો જ સંબંધ રાખ્યો છે? લગ્ન કેમ નથી કર્યા?’

“કારણ કે આ પ્રણયી સ્થિતિ જ સર્વ રીતે મુખમય છે નરનારીયો આ વિધવામાં હોય છે ત્યારે જ એક બીજા પ્રત્યે અતિ આદર રાખે છે એવો આદર, એવો ભાવ, પરણેલા મુગલોમા પણ ઘણીવાર જોવામાં આવેલો નથી. વળી લગ્નજીવનમાં અમે એક ભય જોયો. આ ભયથી અમે બંને ધરધરી ગયા એલેશાને એક બેનપણી હતી ઘણી જ રૂપવતી અને બુદ્ધિશાળી તે હતી ચોક્કસ જ વર્ષ દેખર તે પરણી હતી. પરંતુ ફરજિયાત માતૃત્વ-સુવાવડ-બમી શકે તેવું તેનું કાફું જ નહોતું. હુંક એર-સામાં તો તેને બે સુવાવડો આવી. તે તફ્ફીન નાંખાઈ ગઇ. અને દાકતરે કહ્યું કે હવે રહેજ પણ મંદવાડ તેનાથી ખમી શકશે નહિ અફસોસ! વરસ દિવસમાં તો તે દુઃખથી રીબીરીબીને મરી પરવારી. આ જોઈ અમે ધરધરી ગયા હતા. અમારા પ્રણય સમયના, અત્યંત આનંદમાં, અમે નિશ્ચય કર્યો હતો કે આવું જોખમ આપણે હમણા ખેડવું નથી. અને તેથી અમારો લગ્ન પહેલાનો પ્રણય સમય બને તેટલો લંબાવવાનું અમે નક્કી કર્યું હતું”

મહે પૂછ્યું “આમ હતું તો પણ છેવટે તમે લગ્નનો વિચાર કેમ કર્યો? તમે જ મને કહ્યું કે અબળાઓએ હડતાળ પાડી તે વખતે નમારી પ્રિયા લગ્નનાં લગ્નમાં શીવતી હતી.”

“ખરી વાત. પણ ત્યાર પછી અમે એક મહાપુરૂષની સુદર શોધ વિશે સાંભળ્યું. તેણે શોધ કરી હતી કે લગ્ન થયા પછી પણ પતિપત્નિ, પ્રણયી જ રહી શકે તેમ છે. તેણે કહ્યું કે લગ્ન એ ફક્ત શરીરનો વિષય નથી પણ આત્મા, બુદ્ધિ, અને મનના પણ વિષય છે. માટે આત્મિક અને માનસિક સંબંધ રહે, તો શરીર સંબંધ વિના પણ લગ્ન પ્રેમમય નિવડે. આ શોધથી જ સ્ત્રીઓને હિંમત આવી. લગ્ન એટલે શરીર સંબંધ લગ્ન એટલે ફરજિયાત માતૃત્વ. લગ્ન એટલે સુવાવડ એવા મનમા રૂઢ થઇ

ગએલા વિચારોને લીધે, સ્ત્રીઓ ચાલુ લગ્ન સંબંધમાં કાંઈ બોલતી નહોતી. પણ આ નવું દૃષ્ટિબિંદુ મળ્યું, એટલે તેમને નવો ઉત્સાહ આવ્યો. અને તેથી જ તેમણે અંતાન સંબંધોનો નિર્ણય કરવાનું પોતાને હાથ રાખવાની માંગણી પુરૂષો પાસે કરી.”

મેં કાંઈક આતુરતાથી, કાંઈક ગુસ્સાથી, કહ્યું ‘ પણ આ મહાપુરૂષ સંબંધી કાંઈ વિશેષ તો કહે.’

“તેઓ એક ઉદારચરિત પુરૂષ હતા. તેમનું માનવું એમ હતું કે મનુષ્ય જાતિને જેથી પણ દુઃખ થતું હોય, તે સઘળી જાણતોનો, શાસ્ત્રીય અને પદ્ધતિમર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. હાલની સ્થિતિથી સ્ત્રીઓને જે અસહ્ય દુઃખ પડે છે તે તરફ તેમનું ધ્યાન દારાયું. પોતાનીજ પરિમિતે પ્રથમ આ દુઃખ પડ્યું, ત્યારથી તેમના દયાળુ હૃદયે નિશ્ચય કર્યો કે તેઓ હવે ફક્ત આત્મિક પ્રેમથીજ તેની તરફ વર્તશે. શરીર સંબંધ અને વિષ-સવાસનાનો તેમણે ત્યાગ કર્યો. અને પ્રણયીજીવન ગાળવા માંડ્યું. આથી તો ઉલટો તેમનો પ્રેમ વધવા લાગ્યો. અને તેમને કેમ પણ પ્રકારનું નુકશાન થયું નહિ: વળી પોતે અભ્યાસી વૃત્તિવાળા હોવાથી આ જાણતોનો તેમણે પદ્ધતિસર અભ્યાસ કર્યો અને સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો કે, ફક્ત આત્મિક લગ્ન કરવાથી પ્રેમનો લોપ થતો નથી, તેમજ કોઈના પણ શરીરને કે તંદુરસ્તીને કાંઈ પણ નુકશાન થતું નથી.

“જે યુગમાં હવા વરસાદના વર્તારો થઈ શકે છે, જે યુગમાં આકાશના ઘ્રૂંઘ્રૂ ગણાય છે, તારાઓ વચ્ચેનું અંતર મપાય છે, અને ગૃહલુ સંબંધી ગણતરીઓ કરી શકાય છે, જે યુગમાં આખી પૃથ્વીને, વિજળીથી—વિજળીની સત્તાથી—વાંદ મય કરી દીધી છે, તેજ યુગમાં સ્ત્રી પુરૂષના સંબંધમાં—લગ્નના સંબંધમાં—ફીઝિકલ, ચાદ્યા જ આવેલા, જોડેમમય વિચારો રહેલા દેવામાં આવ્યા છે. પુરૂષ અને સ્ત્રીનો સંબંધ તે પુરૂષ અને પરમાત્માના સંબંધથી બીજો જ દત્તજો આવે છે. બાકીના સઘળા વિષયો કરતાં તે વધારે ઉપયોગી છે, તે માટે આ સંબંધી શાસ્ત્રીય, પદ્ધતિસર, અને યોગ્ય શોધ જોળો થવી જોઈએ. અને તે માટે જેટલી મહેનત થાય તેટલી ઓછી છે. આમ છતાંયે તે મહા પુરૂષને એમ જ લાગ્યું કે આ વિષયમાં વિચાર સરળો કરવાની કોઈએ દરકાર સુધાત કરી નથી. તેથી જ તે મહા પુરૂષે ઘણા ઘણા વિચાર કર્યા, ઘણો અભ્યાસ કર્યો, અને પરિણામે પોતાનો સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો.”

આટલું સાંભળી હું કાંઈ બોલવાનો વિચાર કરતો હતો તેવામાં મી લીસ્ટરે કહ્યું “આજે તો હવે આપણે સ્ત્રીઓની પરેક જોવાની છે તે વાત વિસરી ગયા કે શું? અત્યારે આપણે અવશ્ય થોડો ઘણો આરામ લઈ લેવો જોઈએ.”

ત્યાર પછી અમે હાજી ગયા.

હું જાણી છઠ્ઠો ત્યારે જાણેરનો પહોર થઈ ગયો હતો. થાકને લીધે, તથા વિચિત્ર વિચારો સાંભળવાને લીધે, તેમજ અવનવી લાગણીઓ અનુભવવાથી, મારું શરીર જકડાઈ ગયું હતું; તથા મારું મગજ કામ કરતું નહોતું. છેલ્લા થોડા દિવસમાં

શા શા જનાવ જન્યા હતા તે પણ સ્પષ્ટ રીતે હું યાદ કરી શકતો નહોતો. અને પચારીમાંથી ઉઠવાનો તો પ્રયત્ન જ કરતાં વાર માફ એક એક હાડકું હ.ખતું હોય તેમ મને લાગ્યું.

એટલામાં ત્યા આગળ ‘રમણીયોતું રૂદન’ પત્ર પડેલું મારા જીવામાં આંચું એટલે બધી વાતો પાછી મારા મનમાં જાગૃત થઈ. હું ઉઠ્યો અને કપડાં પહેરીને તે પત્રમાંનો એક લેખ વાચવા બેઠો. તે લેખ નીચે પ્રમાણે હતો:—

“પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકે નહિ.”

“એક નાના ગામના પાદરી સાહેબે, એક સ્ત્રીવાદે, પોતાના દેવળમાં ઉપરના વિષય ઉપર બોધ આપવો શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો તેમણે ‘પ્રેમ’ શબ્દ ઉપર વિવેચન ચલાવ્યું; પરંતુ ત્યારબાદ ‘પાડોશી’ શબ્દ ઉપર તેમણે વિવરણ કર્યું. તે તો ઘણું જ વિદ્વાતપૂર્ણ લાગણીભર્યું અને ઉદાત્ત હતું. ‘પાડોશી’ એટલે કોણ? આ સમજાવતાં સમજાવતાં તેઓએ હિંદુસ્થાનના જંગલો અને આફ્રીકાનાં રણ, તાર્તરીના લોકો, અને સૈનિરીયાના પ્રદેશો, સળધી વિવેચન કર્યું, ત્યાના પશુ પક્ષી અને પ્રાણીઓને પણ સંભાર્યાં અને સાબિત કર્યું કે તે સઘળા આપણા પાડોશી છે ત્યાર પછી શ્રેષ્ઠત્વનોને જણાવ્યું કે પાદરીની સંસ્થાઓ પ્રેમને લીધે જ આ બધા પાડોશીને માટે ઘણા પ્રયત્નો કરે છે અને આ પ્રયત્નો કરવા તે દરેક ખ્રિસ્તિનો ધર્મ છે. આમ કરીને તેમણે પોતાની સોસાયટીની જાહેરખબર કરી અને જણાવ્યું કે પૂર્વ ગોળાર્ધમાં રહેતા સઘળા પાડોશીના પ્રેમથી ઉદ્ધાર કરવાનો તેઓ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. અને એમ કરીને ‘પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકે નહિ’ તે મહાવાક્યને તેઓ સર્વથા સિદ્ધ કરી શક્યા છે.

પાદરી સાહેબની બાબુમા નેમના કુટુંબીઓને બેસવા માટેના વિભાગ હતો, તેમાં તેમનાં પતિન, પ્રીક્કા, કરમાઇ ગયલાં ચહેરાવાળાં પતિન, બેઠાં હતાં તેમની જમણી તરફ પાંચ પુત્રો, અને ડાબી તરફ ચાર પુત્રીઓ બેઠેલી હતી. તે રવિવારે આ બાઈ ઘણું જ કુશ અને માર્હા દેખાતાં હતા તેમનાં સંદેહ ગળાંની, તથા નાજુક હાથની ભૂરી નસો તરવરતી દેખાતી હતી. બાપણ શરૂ થતાં પહેલાં પાદરી સાહેબે બે ત્રણ વાર છોકરાની ગડગડ બધ કરવા માટેનો હુકમ તેનાઉપર મોકલ્યો હતો. પણ ઘરમાં બાપણ તૈયાર કરતી વખતે છોકરાંની કચકચાટ બધ સળવા હુકમ કર્યો હતો. છોકરાને લગગ લગતાં પહેરાવતાં તથા તેમની જોડે લમણાઝીક કરવા કરતાં બે ત્રણ વાર તો તે ગાઇન ફેર આવીને, આખે અંધારા આવી ગયા હતા.

“આ બધા કારણોથી અત્યારે તે ગાઇના મનમાં વિચિત્ર વિચારો આવતા હતા. ‘પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકે નહિ’ તે વાક્ય તેનાં મનમાં રમી રહ્યું હતું. તેના મનમાં વિચાર પ્રવાહ ચાલુ થયો. પોતાની અઢાર વર્ષની ઉંમર યાદ આવી. અહા! તે સમયે તે કેવી આનંદી, નિશ્ચિત, રમીક, સાહિત્યપ્રેમી, અને મહત્વાકાંક્ષાવાળી હતી! જીવનપથ તેને તે વખતે કેવો સરળ અને મધુર દેખાતો હતો! ત્યાર પછી

પોતાનો પાદરી સાહેબ સાથેનો પ્રથમ મેળાપ તેને યાદ આપ્યો. તેને એક ઠ'પારી આવી. શું આ મેળાપમાં પ્રેમ હતો? ના. નહિ જ. તે સમયે પૂરે પ્રેમનો અર્થ પણ તે સમજતી નહોતી. ફક્ત તે તંદુરસ્ત, દેખાવડા યુવકના મીઠા શબ્દો, અને વાચાળતાથી તે તેની તરફ દોરાઈ હતી. તે જુવાન પાદરીયે તેના ઉપર ઠસાવી દીધું હતું કે લગ્ન જ સ્ત્રી માત્રનું ફક્ત જીવન ઈર્તવ્ય હતું. અને ધર્મિષ્ઠ પુરુષ સાથેનું લગ્ન શુદ્ધ અને ગૌરવ-પૂર્ણ કહેવાશે.

“લગ્ન થતાંને વાર જ પોતાની અભિલાષાઓ, પોતાનો સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ, તથા લલિત કલાઓનો શોખ તેને તજી દેવો પડ્યો હતો. અભ્યાસ અને આત્મ સુધારણાગળગા કરવાં પડ્યાં હતાં અને પ્રથમ બાળકના આવાગમન પછી તો ચિંતા વિનાની એક સત તેણે ગાળી નહોતી. એક પણ પુસ્તક તે પૂરું વાંચી શકી નહોતી. ગર્ભાવસ્થાનો સમય, ત્યાર પછી બાળકના ઉછેરનો સમય. તેની ગૃહ કેળવણીનો સમય વળી પાછી ફરીથી ગર્ભાવસ્થા. વળી બાળકોની માદગી, તેમને દાંત આવવાનું પ્રકરણ. ત્યાર પછી વળી પાછી ઉપરા ઉપરી સુવાવડો. પોતાના શરીરનું નખજીં થવું. વળી પાછી ગૃહવ્યવસ્થા તો આજુ જ. આ બધામાં તેની સાહિત્યપ્રિયતા-કલાપ્રિયતા, તેની મહત્વાકાંક્ષા, તેની મોજો, એ બધાં તો કયાએ વિસરાઈ ગયાં હતાં. દુઃખ, ચિંતા અને ભાગેલા અભિલાષનું જ ફક્ત સ્મરણ રહ્યું હતું. અત્યારે આ બધું તે બિચારીનાં મનમાં એક પછી એક આવવા માંડ્યું. તે સાથે પાદરી સાહેબના બોધના શબ્દો કાનને-ગગનને-અથડાતા હતા. ‘પ્રેમ પાડોશીને પીડા કરી શકેજ નહિ.’ આ શબ્દો તે પણ બોલી. અને વળી પાછો વિચાર આવ્યો કે ‘મને તો પીડા થઈ છે’ કોણે કરી? પાડોશીયે? પાડોશી કોણ? હિંદુસ્થાનનો એકલવ. આફ્રીકાનો જંગલી! વનના પશુ! એ બધાંની પીડા દૂર કરવા પ્રેમ પ્રયત્નો કરે છે એ બધા પાડોશી, પણ પોતાની પ્રિયતામાં પત્નિ પાડોશી નહિ! આ વિચારમાં જ મગજ ભ્રમિત થઈ ગયું અને પાદરી સાહેબ ધણી જ ઉત્સાહથી અને વિનયભર્યા વેગથી પોતાનો બિહાંવ શ્રોતાઓના મન ઉપર ઠસાવી રહ્યા હતા, તેજ વળતે તેમના પત્નિ બેભાન થઈ નીચે મળડી પડ્યાં લોકો વિખરાઈ ગયાં. દાકતર આવી પહોંચ્યા. પરંતુ થોડા જ સમયમાં તેણે પ્રાણ છોડ્યા. પાદરી સાહેબ બોલી ઉઠ્યા “ધર્મરક્ષિ.” પરંતુ દાકતરે ઘેર જઈ પોતાની પત્નિને કહ્યું કે, ધર્મર કૃતિ નહિ પણ અતિશય સુવાવડોની એ કૃતિ હતી.”

હું “રમણીયોનાં રૂદન” નો આ વાગ વાચી રહ્યા, એવામાં મીઠી દીરદર એકદમ આવી પહોંચ્યા, અને મને કહ્યું કે સ્ત્રીઓની પરેક નિકળી ચુકી છે અને તે જોવી હોય તો સત્વર ભલ્લરમાં જવું જોઈએ. હું એકદમ ઉઠ્યો અને કહ્યું કે એ દેવને પણ હુંલ નેખાવ મારે જોવો જ છે.

સ્ત્રીઓનું સરવસ એવા અર્થે આતુર હુંદરે ઠોડ્યા ત્યાં પહોંચ્યા પછી અમારે ખુબ જોડી થવું પડ્યું નહિ. તરત જ તે મને સમ દરમ અમારી નજરે પડ્યું. લોકોની

મોટી મેદની મળી હતી. સરઘસ પ્રથમ નજરે પડ્યું તે વખતે લોકોનાં મન ઘણું ઉત્કેશાયલાં હતાં. સરઘસમાં સૌથી પ્રથમ કુંવારી કન્યાઓ અને સ્ત્રીઓ આકર્ષી હતી. ઉમરે વધી ગયલી કુમારિકાઓની સંખ્યા ઓછી નહોતી. “સમાજે તેમને ઘણું અન્યાય કર્યો છે સ્ત્રીઓને ફરજિયાત કૌભાર અવસ્થા લોગવની પડે તેમ હોય તો તે સમાજનું બંધારણ અધર્મિત ગણવું જોઈએ વળી અસંખ્ય સુવાવડો જેવા કોઈ પણ ભય સ્ત્રીઓને લગ્નથી વિમુખ રાખતા હોય તો તે પણ દૂર થઈ વિશુદ્ધ પ્રેમની શાવના પ્રસારની જોઈએ.” આ પ્રમાણે મી. લીસ્ટર યોક્તી ઉઠાયા

ત્યાર પછી વારાગના અથવા રામજીવી તરિકે, એક વખત જેઓ બહિષ્કૃત કરાયલી હતી, પણ જેમને જાગિનીલાવથી હડતાળ પછી સ્ત્રીઓએ પોતાના ભેગી લઇને જેમનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો, જેમનું વધારે પતન થતું અટકાવ્યું હતું, તે સ્ત્રીઓ હતી. ઘણું ખર્ચ તો કોઈ પુરૂષની દુષ્ટ કામવાસનાને ભોગ થઈ પડેલી તે અળખાઓ હતી. એક વખત ફ્રાંસલાવ્યા પછી, પોતાના પાપી ઉપયોગ માટે, સદાયે જાણે કે સખી જ મૂકવાનો વિચાર હોય તેમ, જનસમાજે તેમને દૂરને દૂર રાખ્યાં હતાં. પતિતને પાવન કરવાને બદલે વધારે પતિત કરવાની યોજના કરી હતી.

ત્યાર પછી જે સ્ત્રીઓ આવી, તે શરીરે કૃશ, આંખે ઉંડા ખાડાવાળી, અને ઘસાઇ ગયેલા, લુટાઇ ગયેલા રૂપવાળી દેખાતી હતી થઈ ગયેલી ભૂલ બહાર ન પડી જાય, કરેલું પાપ ઉઘાડું ના થઈ જાય, તે માટે તેમની લાજ લુટનાર જીવાનીયા સાથે લગ્ન કરેલી આ સ્ત્રીઓ હતી ત્યાર પછી સ્ત્રીઓની જે નાની સંખ્યા આવી તેઓ સુખી વિવાહિત જીવન ગાળે છે એમ કહેવાતું હતું, પરંતુ એમના બંધનની શૃંખલાઓ જો કે વધારે ચકચકીત હતી, તો પણ તેમની આગળ ચાલતી સ્ત્રીઓ જેટલીજ ભારે હતી. મરણભય મિશ્રિત સ્વદેશ સુખ ભોગવવા માટે તેમણે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દીધું હતું તેમની પછી સ્ત્રીઓની એક મોટી સંખ્યા આવી. આ સ્ત્રીઓ કાં તો મનના કે તનના કન્નેડાના લગ્નવાળી હતી. અથવા તો પતિથી ત્યજાયલી હતી, વળી તેમની સાથે વિધવાઓ પણ હતી.

આ સર્વને જોતાં જોતાં મારું મન જમવા લાગ્યું. અહો! આ કાંઈ જેવો તેવો દેખાવ નહોતો! મારી આગળ મેં મનુષ્ય જાતની માતાઓ જોઈ. મનુષ્ય જાત માટે તેમણે ખમેલાં દુષ્કાં અને મહેનત મારી નજર આગળ તરી આવ્યાં! પુરૂષ સ્ત્રીનો કેટલો બધો જીવો છે.

ત્યારપછી તરતની જે લગ્નવયમા આવેલી પુખ્ત જાણકીઓ આવી. હમણા તેમનાં સુખ આનંદમય હતાં. આખો આશાપૂર્ણ હતી. જીવન ઉત્સાહમય હતું. પરંતુ તે કેટલા કાળ ટકશે! યજ્ઞને માટે શજીગારેલા હોમપશુ જેવો તેમનો મને તો દેખાવ લાગ્યો. થોડા વર્ષ જવા દો. અને આ આશાવતી યુવતીઓમાંથી કોઈક કંઈકની ગૃહિણી હશે, કોઈ સુવાવડગી થાકેલી, ઘસાયેલી, હંમેશની માદલી ખેરી હશે. કોઈ રહી ગયલી, ઉમરે વધેલી, સમાજના બંધારણને ગાળ દેતી કુમારિકા હશે. કોઈ પુરૂષની વાસનાને ભોગ થઈ પડેલી, અને તેથીજ વેશ્યાવૃત્તિમાં પડેલી વારાગના હશે. કોઈકે સગવડનાં લગ્ન

કરી નાંખ્યાં હશે અરેરે ! આમાંથી કેટલીનાં સ્વપ્ન સાચાં પડશે ! કેટલી સુખી થશે ! આવા વિચારોથી માફ હૃદય ભરાઈ આવ્યું, ચિત્ત ચઢકેળે ચઢી ગયું, અને મેં ત્યાંની જતા રહેવાની ઇચ્છા કરી. પણ ત્યાંની પાછું ફરીને જોઉં છું તો એક પણ માણસ નહોતો. ખીચોખીચ ભરાયલી તે જગ્યામાંથી બધા જ માણસો, આ દૃશ્ય નહિં જોઈ શકાયાથી ચાલી ગયા હતા. આ જોઈ હું સ્તબ્ધ બની ગયો. એ બધાનાં ઠરતાં માફ હૃદય કેટલું કંઠણ છે, તેવો મને વિચાર આવ્યો, અને હું ખેંચાત થઈ ગયો.

કેટલાએક કાળ પછી હું બાગૃત થયો ત્યારે મારી આસપાસ કપડું વિંટાળેલું હતું, અને કોમળ હસ્ત કપાળે પોતું મુક્તા હતા. એ સ્ત્રીએ ચિંતાતુર ચહેરે મારી તરફ જોઈ રહેલી હતી, અને સરખમ પાછું વળી ગયું હતું. એક ત્રીજી બાઈ, કાંઈક રૂવાળથી થોડે દૂર ઉભી હતી. મહેલાગ્યા તુટ્યા શબ્દોથી તે સર્વનો ઉત્કાર માન્યો તે વખતે મારા મનમાં સમસ્ત સ્ત્રી જાતિને માટે અદ્ભુત પ્રેમ ઉદ્ભવ થયો હતો. મને લાગ્યું હતું કે સ્ત્રીએ અર્વા રીતે પુરૂષોના માન, પ્રેમ અને વખાણને પાત્ર છે.

“ તમે તમારે ઘેર જવા નેટલા સાવધ થયા છો ? ” એક સ્ત્રીએ પ્રશ્ન પૂછ્યો. તેના ઉત્તરમાં મહેલા કહી, અને હું ઉઠીને જવા મડ્યો. પણ તરત જ મારા પગ લથડ્યા. આ ઉપરથી પેલી રૂવાળદાર બાઈએ બીજી બે બાઈઓને મારી સાથે જવા હુકમ કર્યો. તે દરેકે મારો એકેક હાથ ઝાલ્યો અને તેમની મદદથી હું ચાલી નિકળ્યો. મારી દશા કેવી થઈ ગઈ ! ક્યાં હું ! ક્યાં આ સ્ત્રીઓ ! અને ક્યાં સ્ત્રીઓથી વળાયેલું મી. લીસ્ટરનું ઘર. વળી વધુ અઘ્યજ બેસુ તો એ હતું કે તે બે સ્ત્રીઓમાંથી એક વારાગના હતી અને બીજી પ્રેમ કુમારિકા હતી. બેમાંથી કોને સમાજે વધારે અન્યાય કર્યો હતો તેના હું નિર્ણય કરી શક્યો નહિ, એટલામાં મી. લીસ્ટરનું ઘર આવ્યું અને મહેલા તે બાઈઓની રૂબ લીધી તથા તરિક્ક આપતા માટે તેમની મારી માગી. તેઓએ કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ તેમની આંખના શુદ્ધ અને કોમળ પ્રકાશથી મને આંતર મળ્યું. બે બેનોની માફક એક બીજા ઉપર હાથ નાંખીને, એક વાર પણ પાછું જોયા વિના તેઓ જતી રહી.

૨૨

અંતે તે યાદગાર દિવસનું બહાલું વાચું. આજે સ્ત્રીઓને તેમનો માગેલો હક આપવો કે નહિ, તે સંબંધી મત લેવાના હતા. પરંતુ બીજા ઇલેક્શનની માફક ત્યાં ધાંધલ કે ધમાધમ નહોતાં. મી. પોત પોતાના વિચારોમાજ હતા. વગર જોલે આવતા હતા, અને પોતાનો મત નોંધાવી ચાલ્યા જતા હતા. મત લેવાની રીત એવી હતી કે મત આપનાર સીવાય બીજા કોઈને કંઈ બાબતે મત આપ્યો, તેની ખબર ના પડે. સાચના ચાર વાગ્યા સુધી મત લેવાના હતા અને ત્યાર પછી સ્ત્રીઓ તેમના પરામર્શ આવેલા એક મોટાં હોલમાં એકઠી ભળવાની હતી. ત્યાં આગળ આ મલતું પરિણામ જાહેર થવાનું હતું. પુરૂષોને તે દેહલે જવું હોય તો જવાની છુટ હતી

પરિણામ જાહેર થવાની વખતે હું પણ નિમિત્તે ઠેકાણે ગયો. પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ. એક જ ખંડમાં એકઠાં મળેલાં હતાં તે દેખાવ ઘણો જ લગ્ય લાગતો હતો. એક તરફ મધ્યમી સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી. બીજી તરફ બધા પુરૂષો હતા વચ્ચે એક નાતું 'પ્લેટફોર્મ' ઉભું કરેલું હતું અને તેના ઉપરથી મીસ એલીસ્ટન કાંઈક લાપણુ કરી રહી હતી. કેટલાએ વખતથી તે લાપણુ કરતી હશે. કારણ કે તેના લાપણુની આસપાસ પુરૂષોની આંખમાં પાણી આવી ગયાં હતાં. અને ગુન્દેગારની માફક સઘળા નીચે મુખે બેસી રહેલા હતાં લાપણુ ચાલતું હતું કે:

“તમે એક વાર સ્ત્રીના જીવન ઉપર ઝૂંમી રહેલી આ કાળી વાદળી દૂર કરો, અને જુઓ કે તે મનુષ્યને કેવી કીર્તિદાયી થઈ પડે છે. તે ખરેખર મનુષ્યના સઘળા અસંભવિત સ્વપ્ન કરતાં પણ, તેના પથ વધારે પ્રકાશમાન અને આનંદમય કરશે. સ્ત્રીને તક આપો તેને દુઃખમાંથી મુક્ત કરો, અને તેનું સુંદર પરિણામ લોગવો.”

આ લાપણુ આમ ચાલતું હતું તે દરમિયાન બાધાના 'ડું' રડું થઈ ગયેલા ગૃહસ્થો તપાસતા, તેમની મનોવૃત્તિઓ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી. સર્વના મનમાં ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે લગ્ન એ બધો નિયાર ન કરતા, બીજાં કોઈ પણ સગપણનો વિચાર નહિ કરતાં, છતાં એક વાત તો સ્વતઃસિદ્ધ થઈ હતી કે, પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ તે લાંબા બહેન હતા. એકજ મહાન પ્રભુના તેઓ સૌ સંતાન હતાં અને તે કારણથી તેઓ એક બીજા પ્રત્યે સ્નેહભાવ ધરાવી, એક બીજાનાં દુઃખ દૂર કરવાને બંધાયેલા હતાં.

લાપણુ ચાલતું હતું કે:

“ભૂતકાળમાં સ્ત્રીને સ તાપ આપેલા છે તેનો પરતાવો કરી તમે અત્યારે રજો છો. પણ ભવિષ્યનો વિચાર કરો. ભવિષ્ય ઉજ્જવલ કરવાનો નિશ્ચય કરો. પ્રતિજ્ઞા કરો કે ભવિષ્યમાં પ્રેમનાં સતત પડેલાં સ્રોતમાંથી, પુરૂષ અને સ્ત્રી, એક બીજાને મધુરા ધુંટડા પાશે. સૃષ્ટિમાં સ્નેહનું સામ્રાજ્ય સ્થાપશે. પ્રેમમય જીવન પ્રસરાવશે. જો આમ થશે તો તે સ્નેહમાંથી એવી શક્તિ ઉદ્ભવશે કે જેને જોઈને મોત પણ પાછું જશે.”

આમ લાપણુ ચાલતું હતું, તેમાં એક નાવ્યુક નાનકડી કન્યકા, એક હાથમાં સફેદ પુલવું ઝુમકું, અને બીજા હાથમાં એક કાગળ લઈને મીસ એલીસ્ટન પાસે ગઈ. મીસ એલીસ્ટને ધ્રુજતે હાથે તેના હાથમાંથી કાગળ હાંપી અને વાંચવા માટે તેના સળ ઉઠેડ્યા. સવામાંનો દરેક પુરૂષ આતુરતાથી ઉભો થઈ ગયો.

અહો! તે સમયની શક્તિ! તે સમયની આતુરતા! હું તેનું વર્ણન શી રીતે કરી શકું? તે આખા ખંડનું વાતાવરણ બંધે હૃદયના વેગથી ધક્કતું હતું. સર્વત્ર મૃદુમય શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. સફેદ આરમપહાણુ જેવે ગૃહેરે, અને ધ્રુજતે હાથે મીસ એલીસ્ટને સળ ઉઠેડ્યા અને કાગળ વાંચ્યો. તરત જ તેના મુખ ઉપર દિવ્ય-હાસ્ય પથરાઈ રહ્યું અને મધુરા પણ આવેગયાન અવાજથી તે બોલી. “કાળી વાદળી દૂર થઈ ગઈ છે. સ્ત્રીને સ્વતંત્રતા બસવામાં આવી છે. અને...”

પરંતુ આગળ સાંભળવાની ધીરજ ઠોઠનામા રહી નહોતી. વિષુદ્ધ પટેલા પ્રેમીઓ અને સખંધીઓ એકદમ દોડી એક પીળાના હાથમાં પડ્યા. ત્યાં આનંદમય ઠોલાહલ વ્યાપી રહ્યો. પ્રેમનો પ્રવાહ ત્યાં રેલાઈ રહ્યો, અને સ્વર્ગભૂમિ નિચે ઉતરી આવી હોય તેવો દેખાવ થઈ રહ્યો. આ પ્રમાણે પુરુષ અને સ્ત્રીની તકરારનો નિવેડો આવ્યો અને સહુ સામ્રાજ્ય રથપાયાં.

ખીન્ને જ દિવસે કાંઈ પણ ધામધુમ વિના એક શાંત દેવળમાં, ફક્ત ચોરાક જ મિત્રોની હાજરી વચ્ચે મી. લીસ્ટર અને મીમ ઓલ્ડીસ્ટનનાં સગન થયાં તે વખતે હાજર રહેવાનો ખાસ આશય મી. લીસ્ટરે મને કરેલો હતો. તે રાત્રે મી. અને મીસીસ લીસ્ટર તેમના ખંડમાં બેઠા હતાં. હું તેમને મુખારક્ષણાદી આપી રહ્યો હતો. આ તેજ ખંડમાં હતો કે જેમાં મેં મીસીસ લીસ્ટરની છળી પ્રથમ જોઈ હતી મીસીસ લીસ્ટર મારી હકીકત સાલણી હાથ મને પૂછ્યું:

“તમારા હિંદુસ્તાનમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ કેવી છે?”

“અમારા દેશની વાત જ તમે પૂછ્યો નહિ. ભૂતકાળમાં જમે તે હશે પણ અત્યારે તો તેમના હુજની સીમા જ નથી” એ જવાબ આપ્યો.

તેણે કહ્યું “એમ કેમ? જરા વિસ્તારથી કહો. સ્ત્રી માત્ર મારી ખડેન છે અને હુનિયાના કેઈ પણ ભાગમાં સ્ત્રીને હુજ હોય, સ્ત્રીની અવગણના થતી હોય, તો તેથી સ્ત્રી માત્રને સંતાપ થવો લોધ્યે પૃથ્વીની સ્ત્રીઓ વચ્ચે તે વિના લાગિનીભાવ શક્ય નથી” આ સાંભળી મેં કહ્યું “પ્રથમ તો અમારો આખો દેશ જ અજ્ઞાન છે. વિદ્વાને પ્રસાર ત્યાં ધણો યોછો થયેલો છે અને સ્ત્રીઓ તો ઘણી જ અભાગ્ય છે. લખી વાંચી શકે તેવી જ સ્ત્રીઓ ફક્ત દર સેંકડે એક જ છે પરંતુ શહેરોમાં સ્થિતિ કાંઈક સારી છે તેને બદલે ગામડામાં ઘણી જ ખરાબ છે.

“વળી અમારામાં જાળ લગ્નનો પ્રચાર બહુ જ છે. કન્યાઓને ઘણીજ નાની ઉંમરમાં પરણાવી દેવામાં આવે છે. પ્રેમ લગ્નની તો અમે વાત જ સમજતા નથી. પાંચ પાંચ, અને છ છ વર્ષની અસંખ્ય કન્યાઓના લગ્ન થાય છે અને વળી દસ વર્ષની ઉંમરની અસંખ્ય વિધવાઓ પણ અમારા દેશમાં છે અને છતાંયે હિંદુઓએ વિધવા લગ્નનો નિષેધ કરેલો છે એટલે આ જાણક વિધવાઓનું આખું જીવન ઘણું દુઃખી નિવડે છે. તમારે ત્યાં મોટી ઉંમરની કુમારિકાઓને દુઃખ છે તેથી તો અત્યંત વધારે દુઃખ અમારા દેશમાં વિધવાઓને છે. અને આ ગિચાશે અસહાય અગળાઓને આઠે માર્ગે ચલાવનારાઓની પણ જોટ નથી.

“અમારા કાયદામાં પણ સ્ત્રીઓને માટે ઘણું બધું મૂકેલું છે. મત આપવાનો અધિકાર કે નોકરીઓ મેળવવાનો અધિકાર તો જાણુ ઉપર રહ્યો. પણ વારસાના અને પૈસા ભોગવવાના અધિકાર પણ તેમને મળ્યા છે. તેઓ દરેક રીતે પુરુષોના કળામાં છે. સ્વતંત્રતાની તો તેમને સ્વપ્નાં નથી ત્યાં આ તમારા દેશ જેવા હકની વાત તો કરવી જ શી?”

“હજી અમારો વિદ્વાન વર્ગ પણ માણસના મતની દરકાર કરતો નથી. પુરૂષો મોટે ભાગે, સ્ત્રીઓને સહચરિણી નહિ, પણ સંલોગનું સાધન, મોજશોખનું રમકડું, અથવા તો ઘરની વૈતરણ ગણે છે અને તમે સુવાવડની સંખ્યા, પ્રસૂતિની પીડાનો જે પોકાર કરો છો, તેના કરતા તો અમારી સ્ત્રીઓની આ સંઘંધીની પીડાઓ હજાર ગણી વધારે છે. ગાર તેર વર્ષની ઉંમરમાં માતા થવાની નવાઈ નથી. અમારે ત્યાં કેળવણી દાઈએ નથી. સુવાવડ માટે સુધરેલાં સાધન નથી. અસંખ્ય અગાળાઓ સુવાવડમાં મરણ પામે છે. હજારો ગાળકો જન્મતા જ મરી જાય છે, અને તેમની માતાની પ્રસૂતિની પીડા છુટી પડે છે આ સ્થિતિમાં વળી સુવાવડની સંખ્યાની શી વાત કરવી ? અમારા શહેરોમાં તાંદુરસ્ત સ્ત્રી જન્મશે જ નજરે પડે છે આથી તેમને અમલ દુખ છે અને દેશને અતિશય નુકશાન છે.”

આટલું સાબળતા તો મીસીસ ટ્રીસ્ટરની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને ગાળગળે સાહે તે બોલ્યા “હે દયાનિધિ પ્રભુ ! મારી હિંદની ખંડેનો ઉપર દયા કર. તેમની સ્થિતિ સુધારવાની ખુદિ વિદ્વાન વર્ગને આપ અને ને સંઘંધી મોખ્ય પગલા લેવાનું તેમના રત્નચર્તાઓને સુઝાડ”

કેશવપ્રસાદ છાંડાલાલ ફરસાઈ.

આઠમું વૈધક સંમેલન.

સમગ્ર ભારતવર્ષના વૈદ્યોનું આઠમું સંમેલન ગયા ફાગણ માસમાં પૂનામાં ભરાયું હતું. વૈધક સંમેલન ભરવાની શરૂઆત ઇ સ. ૧૯૦૭ માં ફ્રેંચ સવાસી વૈધ શંકર દાજી શાસ્ત્રીપટેએ નાશકમા કરી, અને ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં પનવેલમા બીભુ સંમેલન ભર્યું. સદ્રત શંકર દાજી શાસ્ત્રીપટેની હયાતીમાં ભરાયેલાં આ બે સંમેલનો ભ્રષ્ટ્રએ તેવાં સફળ નીવડ્યાં નહોતા એઓ જાતે ઉદ્યોગી અને ઉત્સાહી હોવા છતાં, ગંધું કામ એકલે હાથે કરવા માંગતા હતા. આ કારણથી ઘણા સારા વૈદ્યો સંમેલનથી ઉદાસ રહ્યા હતા. તે પછી પ્રયાગમાં શાસ્ત્રીપટેનો કેલાસવાસ થયો. આથી સાધારણ રીતે વૈદ્યોને અને લોકોને એમ થયું કે શાસ્ત્રીપટે આથે સંમેલનનો પણ અસ્ત થઈ ગયો. પણ ત્રણ વર્ષ પછી ઇ. સ. ૧૯૧૧ માં પ્રયાગના વૈદ્યોના ખાસ કરીને શાસ્ત્રીપટેના શિષ્ય પંડિત જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લના પ્રયાસથી નીમું વૈધક સંમેલન પ્રયાગમાં જ ભરાયું. એ વખતે સંમેલનના પ્રમુખ કલકત્તાના કવિરાજ (હાલમાં મહામહોપાધ્યાય) ગણનાથસેન એમ. એ. એલ. એમ. એસ હતા. આ પ્રાચ્યપ્રતીચ્છ ઉભય વૈધકવિદ્યામાં પારંગત નેતાની કુશળતાથી તથા તેના સૌજન્ય, સમભાવ બેવા શુભોના પ્રભાવથી તેમ જ સંમેલનના મંત્રી જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લના

ઉત્સાહ, ઉદ્યોગ અને બીજા સારા વૈદ્યો સાથે મળીને કામ કરવાના શુભથી સંમેલનમાં ૪. સ. ૧૯૧૧ થી નવું જીવન આવ્યું. જુદા જુદા પ્રાન્તના સારા વૈદ્યો એ તરફ આકર્ષાયા. એ સંમેલનમાં જ સંમેલનની એક સ્થાયી સમિતિ (Standing Committee) નીમવામાં આવી તથા સંમેલનના અમુક નિયમો ઘડાયા. સંમેલનની આ સ્થાયી સમિતિમાં આખા દેશમાંથી પ્રતિષ્ઠિત અને ઉત્સાહી વૈદ્યોને ચુંટવામાં આવ્યા છે અને દર વર્ષે એ ચુંટણી સંમેલનની ખેડકમાં જ થાય છે. સંમેલનના મંત્રી તરીકે તો ફરી ફરી જગન્નાથપ્રસાદ શુક્લને નીમવામાં આવે છે. સ્થાયી સમિતિનું મુખ્ય સ્થાન હજી સુધી પ્રયાગમાં જ છે. સંમેલનની નિયમાવલીમાં અનેક ફેરફારો સંમેલનની જુદી જુદી બેઠકોમાં થયા છે, અને દર વર્ષે એ વધારે ને વધારે કાર્યસાધક બનતી જાય છે. સંમેલન એક સંઘાપણ મંડળ બની ન જાય અને કંઈક ખરેખર લોકહિતસાધક કાર્ય કરે એવા ઉદ્દેશથી સંમેલને નિખિલ ભારત વર્ષાયા આયુર્વેદીય વિદ્યાપીઠ નામનું એક પેટા મંડળ ઉભું કર્યું છે. આ મંડળમાં આખા દેશમાંથી જુદા જુદા વિદ્વાનોને ચુંટ્યા છે. એ મંડળનો ઉપયોગ મનભવવા માટે વૈદ્ય લખવાની આપણી જુની શૈલી ત્રિશે ધોડું વિવેચન કરવું પડશે. જુના કાળથી આ દેશમાં વિદ્યાદાનની રીત એવી હતી કે મહોટા મહોટા શહેરોના સારા વિદ્વાન વૈદ્યો વૈદ્ય લખવા દુઃસ્વતા વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર રાખી વૈદ્ય શીખવતા. તે શુદ્ધ શ્રીમંત હોય તો વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ઘેર જ જમાડે, તે અસમર્થ હોય તો વિદ્યાર્થીઓ મધુકરી કરી નિર્વાહ કરે. આવું ધોરણ ચાલતું. આ ધોરણમાં કંઈ નિર્શિત અભ્યાસ ક્રમવાર ન હતો. દરેક શુદ્ધ પોતે જે શીખ્યા હોય તે શીખવતા. હવે સંમેલને આખા ભારતવર્ષમાં વૈદ્ય અભ્યાસનું ધોરણ એક સરખું કરવાના ઉદ્દેશથી એક મહાવિદ્યાલય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો. વૈદ્ય ધંધાને ઉત્કર્ષ વિદ્યાવગર થવાનો નથી એ તો સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. એટલે આમાં મહાવિદ્યાલયની આવશ્યકતા મર્વ સ્વીકારે છે. પણ એને માટે જે દ્રવ્ય જોઈએ તે આ વળતમાં તરત એકઠું થવું મુશ્કેલ છે. માટે જ્યાં સુધી જોઈતું દ્રવ્ય એકઠું થઈને મહાવિદ્યાલયની સ્થાપના ન થાય ત્યાં સુધી શું કરવું? એ પ્રશ્નને ખર્ચીર વિચાર કરીને એક પરીણક મંડળ ઉભું કર્યું. જેને જ ઉપર કહેલું નિખિલ ભારતવર્ષીય આયુર્વેદીય વિદ્યાપીઠ નામ આપ્યું છે. આ પરીણક મંડળ કારમીરથી કન્યાકુમારી સુધીમાં જુદે જુદે સ્થળે શરૂને ઘેર શબ્દેલા વિદ્યાર્થીઓની પરીણ લઈને સર્ટીફિકેટ અથવા એવી યોજના કરી છે. પ્રયાગના ત્રીજા સંમેલને આ મહોટામાં મહોટું કાર્ય કર્યું. તે પછી ચોથું કાનપુરમાં, પચ્ચું મથુરામાં, ૬ હુ કલકત્તામાં, ૭ મુ મદ્રાસમાં અને આઠમું ગયા મહિનામાં પૂનામાં ભરાયું, હવે ત્રીજાથી આઠમું સુધીમાં સંમેલને શી પ્રગતિ કરી એ દુકામાં જોઈ હેઠ પછી આઠમાં સંમેલનનું અવલોકન કરશું. ચોથા સંમેલનમાં જે મહોટાં કામો થયા. એક તો સંમેલન સાથે આયુર્વેદીય પ્રદર્શન ભરાવા માંડ્યું. આ પ્રદર્શનથી સંમેલન તરફ ઘણા વૈદ્યોનું આકર્ષણ થયું. સાધારણ રીતે પ્રદર્શનમાં, શારીરના નમૂનાઓ, શાસ્ત્રચિકિત્સામાં ઉપયોગી

શક્તિ, આ દેશની વૈદ્યામાં વપરાતી વનસ્પતિઓ લીલી અને સૂકી, તૈયાર દવાઓ, ખનિજ પદાર્થો, ભરમો, છપાયેલા અને ન છપાયેલા આયુર્વેદીય ગ્રંથો, વગેરે દેશી વૈદને અતિ ઉપયોગી વસ્તુઓનો સારો સંગ્રહ થાય છે. મથુરાના સંમેલનમાં ખીન્ટુ કામ એ થયું કે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં વૈદાનો અભ્યાસક્રમ એકસરખો નિશ્ચિત કરવા માટે એક કમિટી નીમવામાં આવી. આ કમિટીમાં જુદે જુદે સ્થળે આયુર્વેદની પાઠશાળામાં શીખવવાનું ધોરણ નક્કી કર્યું. ખીન્ટુ જે વિષયો આયુર્વેદના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અપૂર્ણ રૂપે છે, તેને પાશ્ચાત્ય ગ્રંથોમાંથી પૂર્ણ કરી લેવા આ બે મુદ્દાઓને, ધ્યાનમાં રાખીને સંમેલનમાં નવો અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત કર્યો છે અને સંમેલન આ દેશમાં જુદે જુદે સ્થળે ચાલતી આયુર્વેદીય પાઠશાળાઓને તથા ઘેર વિદ્યાર્થીઓને લખાવતા ગુરુઓને બાલામણ કરે છે કે એમણે જાનતા સુધી ઉપલાં ધોરણ વૈદ શીખવવું જેથી આખા દેશમાં અભ્યાસની એકતા થશે, વૈદાના અભ્યાસનું ધોરણ ઉચ્ચતર થશે, અને એ બેયથી લોકમાં તથા સરકારમાં વૈદક ધધાની પ્રતિષ્ઠા વધશે. સંમેલનની આ બક્ષામણ હજી સર્વત્ર સ્વીકારાઈ નથી છતાં સંમેલને નીમેલું આયુર્વેદ વિદ્યાર્થીક એ ધોરણને અનુસરી ચલાવતા વિદ્વાન વૈદોને ખાસ પસંદ કરે છે. આ કમિટીએ એક અભ્યાસક્રમ ઘડ્યો. ૧૯૧૪ ના કલકત્તાના સંમેલને એ અભ્યાસક્રમ એક મને સ્વીકાર્યો. એ અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં એ મુદ્દાઓ ઉપર ખાસ ધ્યાન આપાયું છે એક બે તો, જૂના કાળથી વૈદાના અમુક અમુક ગ્રંથો શીખવવામાં આવે છે તેને બહોલે વિષયો શીખવવાની રૂઢી ચાલુ કરવી, વિષયો શીખવવાની રૂઢી શાસ્ત્રીય છે એમ આ જગાનામાં સહુ સ્વીકારશે. ચરક, સુશ્રુત અને લાગઠ જેવા ગ્રંથોમાં, શારીર, શસ્ત્ર ચિકિત્સા, નિદાન, કાય ચિકિત્સા, વગેરે અનેક વિષયો છે. તે બધા એક સાથે ન શીખવનાં પ્રત્યેક વિષયમાં જેટલું આયુર્વેદમાં લખાયેલું છે તે બધું એકત્ર કરીને વિષયના અનુક્રમ પરીક્ષા લીએ છે અને દરવર્ષે સંમેલનની પરીક્ષામાં બેસનારા વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા વધતી જાય છે. નવા ધોરણ પ્રમાણે વૈદોને * 'પ્રત્યક્ષ શારીર' જેવા ગ્રંથો શીખવા પડે છે. છતાં ઘણા પરીક્ષા આપવા બહાર આવે છે. વધારે ખુબી તો એ છે કે લાહોર, કલકત્તા, ત્રીચીનાપટ્ટી, અને કચ્છ જેવા દૂર દૂરના ભાગોમાંથી વિદ્યાર્થીઓ આવે છે. સંમેલનના અધિવેશનમાં પાસ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રમુખને હાથે સર્ટીફિકેટ મળે છે ત્રણ અને પાંચ વર્ષનો અભ્યાસ ક્રમ છે પ્રશ્ન પડે તે તે વિષયમાં પ્રવીણ વૈદો પાસે કઢાવી પરીક્ષા વળતે કેંદ્રસ્થાને મંત્રી તરફથી મોકલવામાં આવે છે આ મંત્રાધિ વ્યવસ્થા સાધારણ રીતે આપણાં શારદાપીઠનાં ધોરણને અનુસરીને બાધવામાં આવી છે.

પૂનાનું સંમેલન.

ગયે વર્ષે મદ્રાસના સંમેલનમાં આવેલા પૂનાના વૈદોએ સંમેલનને પૂને બોલાવ્યું ત્યારે પૂનાના વૈદો આણું સાડું કામ કરી શક્યો એમ ધાર્યું ન હતું. પણ પૂનાના વૈદોની મહેત્તા બહુ દૂરગામી હતી. ખીન્ટુએ સંમેલનને ત્રણ મહિના બાકી હોય ત્યારે

* પ્રત્યક્ષ શારીર એ, એન્ટાભીને, સર્જન અને પ્રાંત સંસ્કૃતિ આપના મ વ છે

કામ કરવાની શરૂઆત કરતા, પણ પૂનાએ તો આઠ મહિના ળાકી હતા ત્યારથી તૈયારી કરવા માટેલી. સ્વાગતકારિણી સભાના પ્રમુખની તથા મંત્રીઓની ચુંટણી પણ ઘણી બહેલી કરેલી, અને મંત્રીઓએ, ખાસ કરીને મંત્રી કૃષ્ણ શાસ્ત્રી કબડેએ પૂનાના સંમેલનને સફળ કરવા માટે છ મહિનાથી અવિરત શ્રમ કર્યો છે. કૃષ્ણ શાસ્ત્રી કબડે જાતે, સંમેલનમાં વેદોને આમ તથા કરવા માટે શુભરતમાં તથા મહારાષ્ટ્રમાં ફર્યા હતા. મંત્રીના, આવી રીતે, ફરવાથી સંમેલન તરફ વૈદોનું ઘણું આકર્ષણ થયું. ગૂજરાતના કેટલાક ભાગના વૈદોને તો સંમેલન શું છે? અથવા એ શું કામ કરે છે એની ખીલ-કુલ ખબર નહોતી. હવેથી જ્યાં જ્યાં સંમેલન ભરાય ત્યાં ત્યાં જેમ્મહિના જેવા મુખ્ય મંત્રી પોતાના પ્રાન્તમાં ફરી આવે તો ઘણા કાયદો થાય.

પ્રદર્શનને સફળ કરવા માટે પણ પૂનાના મંત્રીઓએ મોટી તૈયારી કરેલી. એમને વિચારતો એવો હતો કે સંમેલનને અગે પૂનામાં આયુર્વેદોપયોગી વનસ્પતિઓનો એક બગીચો તૈયાર કરી દેવો અને પછી એ કાયમ નભાવવો. પણ સંમેલનને જે કેટલાક વિદ્વો નહાં તેથી એ ધારણા પાર ન પડી. 'જેહુ' અને સૌથી મોટું વિદ્વ મરકીએ નાખ્યું. ડીસેમ્બરમાં સંમેલન ભરવાનું હતું, પણ અક્ટોબરથી પૂનામાં એવા ભરથી મરકી ચાલી કે સંમેલનને ડીસેમ્બરમાં ભરવાનો વિચાર તણ દેવો પડ્યો. અને ફેબ્રુઆરીમાં ભરવાનું નહીં કર્યું. ફેબ્રુઆરીમાં પૂના લગભગ મરકીથી મુક્ત થઈ ગયું હતું પણ એ આખા જાળામાં મરકીનો એટલો ત્રાસ રહ્યો હતો, કે મંત્રીઓની ઈચ્છા પ્રમાણે કામ ન થઈ શક્યું. ખીલું વિદ્વ પણ મરકીએ જ ઉત્પન્ન કર્યું. વૈદોને પૂને આવવા આમ તથા કરનાર, સ્વાગતકારિણી સભાના ઉપપ્રમુખ વૃદ્ધ વિદ્વાન અને અસાધારણ ઉત્સાહી પ્રાણાચાર્ય જાલશાસ્ત્રી મરકીનો લોગ થઈ ગયા. પૂનાના સંમેલનને એમને ટેકો ઘણો હતો. એમના કેલાસવાસથી સ્વાગતકારિણી સભાને મોટી ખોટ ગઈ. સ્વાગતકારિણી સભાને છેલ્લો આઘાત એના પ્રમુખના કેલાસવાસથી લાગ્યો. પૂનાના અગ્રેમર શહેરી વિદ્વાન, વૃદ્ધ, વિરક્ત, મહોદાર, પૂજ્ય અન્નાસાહેબ પટ્ટવર્ધનનો સંમેલનની તારીખ જેલા લગભગ ૧૫ દિવસે કેલાસવાસ થયો. સ્વાગતકારિણી સભાએ આ ખોટ સહી લઈને અત્યંત ધૈર્ય દાખવ્યું છે.

ઉપર કહેલાં વિદ્વોની સામે યઈને પૂનાએ જે યશસ્વી સંમેલન ભર્યું એમાંથી ખીલનું શહેરોએ ઘણું શીખવાનું છે. હવે સંમેલનમાં જે જે કામ થયું તેનું વિહંગાવલોકન કરીએ.

(અપૂર્ણ)

દુર્ગાશંકર દેવળરામ શાસ્ત્રી.

કોળી વિદ્યાર્થી આશ્રમ નવસારી.

કલકત્તાની પ્રેસીડન્સી કોલેજના માણ પ્રીન્સીપાલ મિ. જેમ્સે પોતાના કેળવણી સંબંધના "....." પુસ્તકમાં લખેલું છે કે હિંદમાં કેળવણી સાર્વત્રિક કરવાનું કામ લોકો ધારે છે-તેટલું સેહેલું નથી. સરકાર તેને માટે ઘણું કરી શકે તે વાત સત્ય છે, પરંતુ જનસમુદાયને તે વાતથી વાકેફ કરવાને તથા ઉપદેશ કરવાને સેંકડો હજારો 'મીશનરીઓ' ગામેગામ ફરનારા જરૂરના છે. આજ સુધી શેહેરોમાં, તથા ઉચ્ચ કોમોમાં કેળવણીનો પ્રસાર થયો છે, તે કામ સેહેલું હતું, પરંતુ હવે ગામડાઓમાં તથા કહેવાતી હલકી બાતીઓમાં કેળવણી ફેલાવવાનું કામ તેટલું સેહેલું નથી. આ સત્ય હકીકતની ગમે તેટલા ઉત્સાહી આશાવાદીથી પણ ના કહી શકાય તેમ નથી. પગે ચાલીને ગામડાઓની મુસાફરી કરે, નદીનાં વેહેણા અથવા ખાડીઓમાં ચીકલ ખુદે, ટાઢ તડકાની દરકાર ન કરે, નિરોગી શરીર અને ઉત્સાહથી ઉભરાઈ જતા ચાંત કરણથી કામ કરે, શેહેરના સુખો અને મોજમગ્નઓ છોડે એટલું જ નહીં પણ પુસ્તકો અને વર્તમાનપત્રોને પણ એક બાજુએ મુકી ન્યા ટપાલ પણ ન જતી હોય તેવા અસાન મહેસોભા ફરી લોકોના ગાઢ સમાગમમાં આવે તેવા કેળવણીના ઉપદેશકો (મીશનરીઓ) ની આપણને ઘણી જરૂર છે.

પ્રો જેમ્સના આદર્શરૂપ એક કેળવણીના મીશનરીની સાથે લેખકને થોડા વખત થયા ઓળખાણ થઈ છે અને તેગણે ઉભી કરેલી સસ્થા-વિદ્યાર્થી આશ્રમ-ની મુલાકાત ગયા માસમાં લીધી તેથી તે સંબંધી કાંઈક માહિતી વાંચકોને આપવાને અગ્રે ઇચ્છો રાખ્યો છે. ઉચ્ચ કોમમાં, શ્રીમંત કુટુંબમાં અને સારી સ્થિતિમાં જન્મીને પણ નિઃસ્વાર્થ પરીપકારનાં કાર્ય કરનારાઓને જોડેને અથવા તેમનાં સંબંધી વાચીને પણ તેમના પ્રત્યે બહુ માન યથા આવે તેમાં નવાઈ નહીં, પરંતુ ગુલામગીરીમાં જન્મ લઈને, દરિદ્ર અવસ્થામાં ઉછરીને, પત્યરને શડીને કોઈ છોડ ઉગી નીકળે છે તેમ, ન્યારે છુકર પોશીન્ટન જેવો પુરૂષ નીચ મનાયેલી ધાતી (અમેરીકાના સીદીઓ) નો ઉદ્ધાર કરે અને જગતનું કલ્યાણ કરવામાં સફળ થાય ત્યારે તેના ઉપર ફક્ત માનની નજરે જ નહીં પણ આશ્ચર્યવર્ત જોવાય છે કે આ કોઈ દેવી પુરૂષ છે કે મનુષ્ય રૂપે ઇશ્વર છે કે બીજા કોઈ વિશ્વના પ્રાણી છે? આ લેખના નાયક રા. જીવજીભાઈ હર્લબશાઈ પટેલ છે. તેઓ કોળી કોમમાં જન્મેલા છે, અને રંક માળાપને પેટે આજની પચીસ વર્ષ પહેલાં સુરત જીલ્લાના ચીખલી તાલુકાના તોગામા ગામમાં અવતાર લીધો છે નવ વર્ષની વયે તેમના પિતાનું મરણ થયું અને સોળ વર્ષની વયે માતાનું મરણ થયું પરંતુ પિતાએ મરની વખતે માતાને આજ્ઞા કરેલી કે આ છોકરાને સારી રીતે બાળા વજે. ગામડાનું સારી રીતનું બહુતર એટલે ગુજરાતી છ સાત ચોપડી પુરી કરવી તે. આ આજ્ઞા માતાએ પાળી. મજૂરી તથા ખેતીવાડીને માટે માતાને પરદેશ રહેલું પડતું છતાં ૧૦-૧૨ વર્ષની ઉંમરના બાળકે હાથે રમોઈ કરી પોતાનો અભ્યાસ પોતાના

ગામમાં ચાલુ રાખ્યો અને સાતમા ધોરણની પરીક્ષા આપી. પંદર વર્ષની ઉંમરે ૩. સાતમા પગારથી નીશાળમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ગામડાના લોકોને પોતાની ઉચ્ચત ક્ષમતા લેવાના પ્રસંગો ઘણા થોડા હોય છે. આગળના વખતમાં ઉચ્ચ કુળમાં જન્મેલાઓ એમ માનતા કે નીચ જ્ઞાતીઓમાં જન્મેલાને અમારી સેવાને અર્થે જ ધંધર જન્મ આપે છે, તેમ વીસમી સદીમાં પણ એવી સ્થિતિ છે કે આત્મિક જ્ઞાન હોય કે વિદ્યા (Science)નું જ્ઞાન હોય, ઉચ્ચ વિદ્યાર્થી શિક્ષણ હોય કે ક્ષત લેખન વાંચનનું શિક્ષણ હોય પણ શેહેરવાસીઓને જ્ઞાન પ્રાપ્તિના સાધન મળે છે, તેથી દસમો હીસ્સો કરમાના શેહેરવાસીને મળતો નથી અને કરમાવાળાને મળે છે તેનો દસમો હીસ્સો ગામડાવાળાને મળતો નથી ભાઈ જીવણજીને મળ્યું તેથી વિશેષ શિક્ષણ ન મળી શક્યું તે શક્તિ અને સાધનને અભાવે. સરકાર અને ધંધરે આપેલી પરિપક્વ બુદ્ધિ બીજરૂપે હોવા છતાં તે કળાઈ રહી અચાનક સુરતનું 'સાસ ગ' નામનું માસિક તેમના વાચવામાં આવતાં તથા નવા નીકળેલા અશક્તાને શેહેરવાસી સંગવડ કરી આપનારાં આશ્રમની માહિતી તેમથી જાણ્યાથી જીવણજીને ચાલુ કામ કરવાની, આ પડોપકારના કાર્યમાં પોતાનો હિસ્સો આપવાની, મુક્તિ થઈ આવી. વળી પોતાની શાળાના દક્ષતર સહીત એક પાસેના કરમે પોતાના ઠંથુટી ઇન્સ્પેક્ટર પાસે જવાનો પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે તે ગામમાં એક અશક્ત, અપંગ, નિરાધાર વૃદ્ધ પુરૂષ જોવામાં આવ્યો. સુરતના અશક્તાશ્રમની ખબર તો તાજી જાણેલી હતી તે રથળે આ ડોસાને પહોંચવાનો તેમના મને નિશ્ચય થયો. અશક્તાશ્રમના આલોકે નાણાની મદદ માંગેલી તે પણ ધ્યાનમાં જ હતી, તથા તે માટે થોડા હિસ્સોની શાળામાં રજા હતી ત્યારે આઠ દસ ગામોમાં ફરી તેને માટે ભીક્ષા માગી અઠાર રૂ. મેળવ્યા. આ અઠાર રૂ. પી ચાની રકમ અને પેલા અશક્ત ડોસાને ગામડામાં તાળીને સુરતમાં દા. એદલ મેહેરામના અશક્તાશ્રમમાં પહોંચાડ્યા. નિર્ધન મનાતા ગામડાઓમાં દયાના ઝરા સુકાઈ ગયેલા નથી. સારા પરોપકારના કાર્ય માટે ગામડાવાસીઓ પોતાના શેટલામાંથી કંટકો પણ કાઢી આપવાને તૈયાર છે, અને ગમે ગામ ફરવાનું કાર્ય કરનાર હોય તો આપનારનો ટોટો નર્થ તે વાત ભાઈ જીવણજીના હૃદયમાં અશક્તાશ્રમ માટે એકડી થયેલી રકમથી સિદ્ધ થઈ, અને પોતાની શક્તિ માટે પણ પ્રતીતિ થઈ

હવે પોતાની જ્ઞાતિમાં—વજાત પટેલી અને અજ્ઞાનમાં ઢાંકાયેલી, સતિમાં—વિવાદિતને માટે ચત્ર આરંભવાનો ભાઈ જીવણજીએ નિશ્ચય કર્યો શિક્ષક તરીકે સાત વર્ષ નોકરી કીધા પછી અને ૧૯૧૪ માં પોતાના ધંધાની વિશેષ તાલીમ લેવા માટે તેમને સુરત પામેના કતારગામમાં લોકલઓર્ડની સેટલ સ્કૂલમાં છ માસ માટે મોકલવામાં આવ્યા અર્યાસ સારા થવાથી તથા તે ડી પડોપકાર વૃત્તિ તેના ઉપરીઆને ઠને જવાથી તેને પગારમાં બે રૂ.પીયા વિશેષ મળે તે ઉદ્દેશથી, તેમને અમદાવાદની ટ્રેનીંગ કોલેજમાં વિશેષ અભ્યાસાર્થે મોકલ્યા અને ત્યાં તેમણે ૧૯૧૫ ના અક્ટોબરમાં પેટેલા વર્ષની પરીક્ષા પાસ કરી પાછા પોતાની નોકરી પર ૩૧. ૧૨ ના પગારથી હાખલ થયા પદંતુ શિક્ષક તરીકેની વિશેષ તાલીમ લીધી તે પોતાના ઉદર પોષણાર્થે નહી, પણ પોતાની સ વિના બાલકોના

કલ્યાણાર્થે વાપરવી એમ તેમણે નિશ્ચય કર્યો. પિતાના મરણબાદ માતાએ કેટલી બધી મુશ્કેલીએ વેડી શિક્ષણ આપેલું તે તેમના મગજમાંથી કોઈ દીવસ ભુલાય તેમ ન હતું. આવી રીતે પોતાની જાતિના અનેક બાળકોની સ્થિતિ હશે એવું વીચારી તેમનો માર્ગ પોતાનાથી બને તેટલો સખળ કરી આપવાનો તેમણે વિચાર કર્યો. પોતાની નોકરી પરથી ત્રણ માસની રજા લઈને પોતાના વતનની આસપાસના ગામોમા ૭૩ ગામોમા શ્રમણ થયું. ગામે ગામ પોતાની જ્ઞાતિમાં કેળવણીની શું સ્થિતિ છે તે જોયું તથા ઠેર ઠેર જ્ઞાતિની સભાઓ મેળવી જ્ઞાતિના બાળકો માટે જોડવા ધારેલા એક વિદ્યાર્થી આશ્રમને માટે મદદ આપવા માંગણી કરી. આ કામમાં થોડા ઘણો યશ આવ્યો. તેમની જ વૃત્તિવાળા બીજા છવે આકર્ષાયા અને પોતાની ઇચ્છા ફળીભૂત થશે તેવી તેમને હમેશાં નિશ્ચાઈ. આથી તેમણે પોતાની નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું અને જાતિ મેવાનો ભોગ લીધો.

તેમણે 'કોળી યુવક મંડળ' સ્થાપી, ગામે ગામથી તેના સહાયક મેળવી, વિશેષ-તેજશ્વ કંડમાં બધેથી યથાશક્તિ પૈસાની મદદ મેળવી પોતાનું કામ બેસતેર શરૂ કર્યું. થોડા વર્ષથી આવેજ માર્ગે પોતાના પુરસદના વખતમાં કામ કરનારા, દક્ષિણ આફ્રીકા વાળા ટ્રાન્સવાલ કોળી હિત વર્ધક મંડળના કાર્યવાહકો લાણુભાઈ ગોવિંદભાઈ તથા રણછોડભાઈ ગોવિંદભાઈ, ભાઈ જીવજીભાઈ સાથે આ કામમાં જોડયા. ભાઈ ભાણુભાઈએ આફ્રિકા જઈને ત્યાંના કોળી શાખાઓમાં કંડ એકડું થયું હતું તે ૨૦૦ પાઉંડ (૩,૦૦૦ રૂપિયા) જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થી આશ્રમ માટે મોકલાવ્યા, તથા ભાઈ જીવજીભાઈએ પોતાના શ્રમણની કુલ ૭૦-૮૦ ગામોમાં ફરી ૫૦૦) રૂપિયા એકઠા કર્યા. આટલા ધનના વ્યાજના ટેકથી વિદ્યાર્થી આશ્રમ ગયા બનેવારી માસથી નવસારીમા શરૂ કરી દીધું. તે પહેલાં જો માસથી કોળી સુબોધ નામનું માસિક પણ તેમણે શરૂ કર્યું હતું અને આજ સુધી તેના પાંચ અંકો નીચમિત રીતે બહાર પડ્યા છે. આ માસિકની ૬૦૦ પ્રતિ ગામડાઓમા વંચાય તે શહેરોની લાઇબ્રેરીઓમાં અનેક ચોપડી ચોપાન્યા વચાય તેનાં કરતા વિશેષ પ્રબલક્રીય કાર્યદો કરે તેમાં શંકા નહીં—શહેરના રાશનીવાળા સ્ત્રીઓ ઉપર જે ચાર વીજળીની બતીઓ વધારે કરવામાં આવે, તેના કરતાં ગામડાઓની અધારી ગલીકુચીઓમાં ૧૫-૨૦ ઘાસલેટની જાખી ખંતીઓ પણ બળતી હોય તો તે વિશેષ માર્ગદર્શક થઈ પડે છે.

હવે આપણા કોળી વિદ્યાર્થી આશ્રમનો હેવાલ વાચક પાસે રજૂ કરું છું. નવસારી શહેરથી લગભગ એક માઈલ દુર રૂદરભાઈ વડીલના બુના દેખાતા નંગલામા છે. ચારે તરફ ખુદ્દી જગ્યા છે, પાસે જ કુવે છે, અને શારીરિક-તાલીમને માટે સ્થાન કરવાનું કામ ચાલુ છે. હાલ આ આશ્રમમા ૧૭ વિદ્યાર્થી છે તે બધાઓ મોટી ઉમરના એટલે ૧૩-૧૪ વર્ષની ઉમરના છે. ચાર ઇંગ્લેજ છઠ્ઠા ધોરણનો અભ્યાસ કરે છે, એક ઇંગ્લેજ ત્રીજા ધોરણનો, બે ટાટાની હુલ્લર શાળામાં સુતારી કામનું, અને બાકીના દસ તેજ હુલ્લરશાળામાં યાંત્રિક ઇજનેરીનું કાર્મ શીખે છે. સપ્તરંગમાં પાંચ જ છોકરાની ઉંચી કેળવણીનો અભ્યાસ કરે છે, અને બાકીના બાર ઔદ્યોગિક શિક્ષણ લે છે. વિદ્યાર્થીઓ

આથે જેમીને આંદોની ધાળીમાં અત્તરવાનીઓ ખાતાં થયો નથી. આ આશ્રમમા સે કંટો કોળી વિદ્યાર્થીઓને આશ્રમ મળે અને તેઓ પોતાની વિશાળ જ્ઞાનિને ઉન્નતિએ લઈ જવામાં સાધનભૂત થાઓ.

લાઈ જીવજીલ શરીરે પાતળા દુર્ગળ કહીએ તો પણ ચાલે અને કંટો પણ હી ગણા છે અને પ્રેમ કેવેનામા જે મહાન શુભ ચીવટપણુ, અથવા મરાઠીમાં જેને ચીકાટી કહે છે, તે તેમનામા છે. આપણા કેવે પણ નાનપણમા પતુલ જ હતા અને આત્મ-બળથી આગળ વધીને સી કેળવણીના એક મોટા તાયક થયા છે. લાઈ જીવજીલ પણ પોતાની જ્ઞાતિને હલકાપણુની પકિતમાથી ઉપર લાવીને ઉચ્ચ સ્થિતિ ઉપર મુકશે તેમા શકા નથી. પ્રભુ તેમનું આત્મબળ વધારે.

અમૃતસાહ વિ. ૬૬૨

મદ્રાસ મ્યુનિસિપલ કોન્ફરન્સ

તા. ૧૭ મી માર્ચને થનિવારે મદ્રાસમા લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટિઓનું પહેલું સંમેલન મળ્યું હતું ગયે વર્ષે અધિકારીઓ અને અનધિકારીઓનું આબુજ સંમેલન સરકાર તરફથી મળ્યું હતું. તેને મળેલા યશથી ઉત્તેજિત થઈને પ્રજાના અગ્રણીઓએ આવું બીનસરકારી સંમેલન આ વર્ષે મેળવ્યું હતું તેમા પસાર થયેલા મુખ્ય ઠરાવો આ અંકમા આપી આવતામાં ત્યાં વાંચાએલા અગત્યના નિર્ણયોનો સાર આપવામા આવશે.

નાણાં સંબંધી સાધનો

આ સંમેલનના એવે અભિપ્રાય છે કે લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટિઓનાં નાણા સંબંધી વર્તમાન સાધનો પૂરતાં નથી એટલે નાણાં વિશેની જરૂરિયાનો પૂરી પાડવા, સ્થાનિક ઠરથી આવતી આમદાનીમા પ્રાન્તિક આમદાનીના ચોક્કસ હિસાબનું નિર્ણીત અર્પણ અને મદદ કરવા નિર્ણીત કરના ઉમેરવાની જરૂર છે.

આ સંમેલનનો એવે અભિપ્રાય છે કે હાલની નાણા પ્રકરણી પદ્ધતિ એવી રીતે ફેરવવી જોઈએ જેથી સ્થાનિક મંળોને નિશ્ચિન ધોરણુસર મદદની રકમ અને મળે એવી નિયમિત પદ્ધતિ અમલમાં આવે અને મરુઆત તરિકે, પ્રત્યેક મ્યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડના પ્રદેશમા માદક પદાર્થો ઉપરના કરની જે ઉપજ આવે છે તેના ચોક્કસ ભાગથી ચોક્કસ નહીં એવી ચોક્કસ પ્રમાણમાં આવક પ્રતિવર્ષે તે તે સ્થાનિક મંળોને આપવી જોઈએ અથવા એમ નહીં તે માદક પદાર્થોમાં થતી આમદાની ઉપર એટલે કે સંજો વધારાનો કર નાખવો.

આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે આ ઇલાકામાં જુદા જોડાની રેલ્વે આપવા જોઈએ નાણા હિંદી સરકારે મળવી આપવાં જોઈએ અને આને માટે સ્થાનિક મંડળોને પ્રતિવર્ષે જે રકમો જોઈએ તે પ્રાન્તિક લેનના હિસાબમાં નાખવાની પરવાનગી પ્રાન્તિક સરકારોને મળવી જોઈએ... પોતાના કામના વિસ્તાર માટે સ્થાનિક મંડળોને લેન મેળવવા હાલ છે તેથી વધારે સારી સુગમતા કરી આપવી જોઈએ, જેમકે ઘરો બાંધવાની યોજનાઓ માટે નાણા મેળવવા સાર્વજનિક ફંડોમાંથી લેન આપવાની બાબત.

આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે કેન્દ્રાધિકારી કમીશનની લલામણ સુવ્યવસ્થા ધોરી રસ્તાઓની મરામતનું અર્થ પ્રાન્તિક કોર્પોરેશન થવું જોઈએ.

નીચેના કારો નાખવા તરફ આ સંમેલન પસંદગી બતાવે છે:—

(૧) જ્યાં નાખી શકાય ત્યાં બતરાણુઓ ઉપર જળઆવરો.

(૨) મ્યુનિસિપલિટિવાળા પ્રદેશોમાં વધારેમાં વધારે રૂ. ૨૫૦) લગી ધંધાઓ ઉપરનો વેરો અને 'યુનીઅન્સ' માં ધંધાવેરાનું ઉમેરણ.

(૩) લાડાની કિંમતપર ૪ ટકાથી વધારે નહીં એવો દર મુજબ પાણી અને ગટર વેરો 'યુનીઅન્સ' માં.

(૪) મ્યુનિસિપલ હુદમાં નદી અને નહેરમાં થઈ આવતા માલ ઉપર વેરો.

(૫) કોઈપણ મ્યુનિસિપલ પ્રદેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષણના કુલ ખર્ચનો ૬ હિસ્સો આપવા સરકાર રાજ્ય હોય તો બાકીનો ૬ હિસ્સો મેળવવા ધરના લાડાની કિંમત ઉપર ૧૫ ટકાથી વધારે નહીં એવો કેળવણી વેરો.

જુદા અને તાલુકા બોર્ડો.

આ સંમેલનનો એવો અભિપ્રાય છે કે જુદા બોર્ડોને, હાલ મત્તા છે તે ઉપરાંત, પોતાના જુદાઓને લગતા સાધારણ વહીવટના પ્રશ્નો ઉપર અભિપ્રાય દર્શાવવાની મત્તા આપવી જોઈએ, વધારે વિલંબ વગર જુદા બોર્ડોમાં પણ અનધિકારી પ્રમુખો નીમવાનો પ્રયોગ અનિવાર્ય જોઈએ.

આ સંમેલન આગ્રહ કરે છે કે (૬) પોતાના પ્રદેશમાં કામ કરતાં નીચી પાયરીનાં કંબનેરી ખાતા ઉપર જુદા બોર્ડના કંબનેરીના માત્ર ધંધાદારી (વહીવટી નદી) અ કુશ મિલાયની બાકીની બધી મત્તા તાલુકા બોર્ડની રહેવી જોઈએ અને

(ખ) જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં તાલુકા બોર્ડની સત્તાનો પ્રદેશ વસુલાતી તાલુકાની બાબતમાં રાખવો એવી સ્થાનિક માહિતી બરાબર મળશે અને તાલુકા બોર્ડના વહીવટમાં સ્થાનિક ઉમંગ ઉત્તેજ શકારો

(ગ) મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલની પેઠે વહીવટની અગત્યના કોઈ પણ પ્રશ્ન વિશે સરકાર સાથે બીજો પત્રવ્યવહાર ચલાવવાનો હક તાલુકા બોર્ડને હોવો જોઈએ.

પોતાના પ્રદેશમાં આવેલી નિશાળો અને હાટોની વ્યવસ્થા ઉપર નિર્ણીત અંકુશ 'યુનીયન' ને સોંપવો જોઈએ.

આમ પ ચાલતો.

આ સંમેલનનો આગ્રહ છે કે

(ક) જે પ્રદેશમાં લોકલ ફંડ યુનીયન કરવાનું શક્ય ન હોય ત્યાં આમ પ ચાલતો સ્થાપવા જેને જોઈએ તેને પરવાનગી આપી શકે એવો કાયદો થવો જોઈએ.

(ખ) 'યુનીયન' ની બહાર દરેક ગામ માટે આમનિધિ (ફંડ) ની સ્થાપના કરવી જોઈએ અને દરેક ગામમાં—'યુનીયન' વાળા ગામોમાં સુધ્ધા જમીનનું જે મહેસુલ આવે તેનો ૧ લાગ આમ પ ચાલતને યોગ્ય લાગે તે કામ માટે વાપરવા દરેક ગામને સોંપવો જોઈએ.

(ગ) પ ચાલતોની મરજી હોય તો જમીનની મહેસુલ પર રૂપીયે ત્રણ પાંચનો વેરો નાખવા અને આવકના કર ઉપર વધારાનો કર નાખવા અને ગામ સુધારવામાંજ તે ઉપજ વાપરવાની તેમને સત્તા આપવી જોઈએ, અને આવી રીતે ઉત્પન્ન કરેલી આવકમાં યોગ્યતા જોઈએ, સરખો ભાગ પ્રાન્તિક આમદાનીમાંથી ઉમેરાવો જોઈએ.

(ઘ) પ.પી પૂર પાડવા, ફૂવા બોલવા અને ગામદાનું આદેશ્ય સુધારવા ગામદાના સંઘનું કામો આવી પ ચાલતને સોંપવા જોઈએ.

મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલો.

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે ત્યાં જરૂર લાગે ત્યાં

(ક) મુખ્યાલમ જેમ મ્યુનિસિપલ કમીશનરની સરકાર નીમણુક કરે છે અને અનુધિકારીઓમાંથી સલાહપતિ નીમાય છે તે પદ્ધતિ કરતા પગારદાર સલાહપતિ સંખ્યાની પદ્ધતિ વધારે પસંદ કરવા જોઈએ,

(ખ) એક કરતા વધારે ઉપસલાહપતિઓ ચૂંટવાની સત્તા મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલોને આપવી જોઈએ,

(ગ) હાલના કાયદા પ્રમાણે સેક્રેટરીના યોગદાની જે વ્યવસ્થા તે તે રદ કરવી.

આ સંમેલન મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલોને અગ્રહ કરે છે કે (ક) શહેરના વિસ્તાર માટે—ખાન કરીને ગરીબ વર્ગનાં જરૂરિયાતોને અનુકૂળ થોળનાચી ઘરવી (ખ) ઘરો બાંધવા માટે મહકારી મરજી દરમ્યાં અને (ગ) આદેશ્યપ્રદ મંત્રીઓની બાધણીને ઉત્તેજિત કરવા આજ દિવસે મૂકવી, જેવી કે અમુક મુદ્દા માટે જમીનનું ભાડું અને અને બીજા અરસે માફ કરવા.

કેળવણી.

આ સંમેલનનો અભિપ્રાય છે કે (ક) દરેક જિલ્લામાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ માટે પૂરતી સગવડ કરવી જોઈએ અને દરેક જિલ્લામાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક

શિક્ષણની જરૂરીયાત પ્રમાણે મદદ કરી શકે એવી સ્થિતિમાં સ્થાનિક મંડળો મૂકવા જોઈએ.

(ખ) પ્રાથમિક શિક્ષણમાં હાલ થતા ખર્ચની આડે કોઈ રીતે આવ્યા સિવાય, માધ્યમિક શિક્ષણની જરૂર પૂરી પાડવાનાં સાધનો લોકલ જોઈએ અને મ્યુનિસિપાલિટીઓએ કરવાં જોઈએ.

(ગ) પ્રાથમિક નિશાળોપર દેખરેખ રાખવા ગામડામાં કમિટીઓ નીમી કેળવણીના ફેલાવા માટે ગામડાનું સહકાર્ય મેળવવું જોઈએ.

આ મસેલન આગ્રહ કરે છે કે (ક) પરંતુ કરેલા પ્રદેશોમાં, સરકારની મંજૂરીથી, મફત અને ફરજિયાત કેળવણી દાખલ કરવાની સત્તા સ્થાનિક મંડળોને આપવા કાયદો થવો જોઈએ, (ખ) અને નીચેની પાયાની ઇન્સ્પેક્ટર ઓધ્યા સ્થાનિક મંડળોના હાથ નીચે રાખવા પણ તેમની નોકરી પ્રાન્તિક સરકારી નોકરી તરિકે આહુ રહેવા દેવી.

રશીઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

(૨)

દરેક દેશમાં પ્રજાની સુખશાંતિને માટે સુચ્યવસ્થિત રાજ્યતંત્રની જરૂર છે, પરંતુ રાજ્યતંત્ર તેનો સાચો ઉદ્દેશ-પ્રગટિત-આધવાની વૃત્તિવાળું થાય તે માટે તે રાજ્યકાર્યમાં કુશળ પણ પ્રજાના વિશ્વાસને પાત્ર તથા પ્રજામતથી સુદાએલા પ્રજાના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હોવું જોઈએ. જો રાજ્યતંત્ર પ્રજાથી સ્વતંત્ર હોય તે પર પ્રજાની કોઈ પણ પ્રકારે કાંઈ સત્તા નહિ હોય તો પ્રજા હુખી જ થવી જોઈએ, એમ કહેવું કદાચ અતિરાયોક્તિમરેલું ગણાય પરંતુ ઇતિહાસની હકીકત પરથી એટલું તો જણાઈ આવે છે કે જુજ અપવાદ સિવાય નિરંકુશ રાજ્યકર્તાઓ પ્રગટિતને જૂની, પોતાનો જ સ્વાર્થ આધવા તરફ વળે છે, અને તે માટે જરૂર પડે તો પ્રજા ઉપર જુલમ પણ સુખરે છે. સ્વાર્થી સત્તાધારીઓની આ બેદરકારી કે જલમ-માથી સુખર યથા સુખશાંતિ મેળવવાનો એક જ રસ્તો છે, અને તે એ જ કે પ્રજા પોતે પોતાનું હિત સમજી, રાજ્યમત્તા પોતાના હાથમાં લઈ સ્વરાજ્ય-પ્રજાકીય રાજ્ય-સ્થાપે.

પ્રજાની સુખશાંતિ માટે પ્રજાને સ્વરાજ્યની જરૂર છે, પરંતુ તેની તેથી પણ વધારે જરૂર તો પ્રજાની પ્રગતિને માટે છે. પ્રજાના અકુશથી રહીત એવું રાજ્યતંત્ર રાજ્યકાર્યમાં ગમે તેટલું નિપુણ હોય, તેના કારભારથી દેશ ગમે તેટલો આખાદ

હોય, પ્રગત ગમે તેટલી સતુષ્ટ અને સુખી હોય, પરંતુ પ્રજાજનોની શક્તિના વિકાસની દૃષ્ટિથી તો તે માત્ર નકામું જ નહિ પણ હાનિકારક છે. સુખ કાંઈ મનુષ્યજીવનનું સર્વસ્વ નથી સુખ શેમાં છે, તે વિચારવાની, સમજવાની શક્તિ, તે જે રીતે મળતું હોય તે રીતે જાતે મહેનત કરી મેળવવાની શક્તિને ઇચ્છા, પ્રગતને માટે સુખ કરતાં પણ વધારે અગત્યનાં છે, અને જે રાજ્યતંત્રથી પ્રજાજનોમાં એ શક્તિ એ ઇચ્છા વિકાસ પામે તે રાજ્યતંત્ર જ પ્રગતને માટે ઉત્તમ છે. ઉદાર વૃત્તિવાળા પાંચ પચીસ સત્તાધારીઓ તપાસ કરાવી, વિચાર કરી, કાયદાઓ ઘડી કે અન્ય ઉપાયો યોજી, પોતાની મતિ શક્તિ અનુસાર લોકોને સુખ મેળવી આપે, અને પ્રગતને માત્ર તેથી જ મતુષ્ટ થવાનું હોય, તે વિષે કશો પણ વિચાર કરવાનો નહિ હોય, તે પ્રવૃત્તિમાં કશો પણ લાગ લેવાનો નહિ હોય, તો પ્રજાની શક્તિઓ ક્યાંથી ખીલે ? પ્રગતને સુખ હોય, પરંતુ તે સુખને માટે પ્રથમ હ મેશ સુધી ગાળકની પરાધીન દશામાં જ રહી જવાનો સલવ હોય, તો તે સુખ મેળવી આપનાર રાજ્યતંત્ર શું કામનું ? એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે “દુનિયામાં ઉદાર અનિયંત્રિત સત્તાધારીઓ અને સુરા કાયદા ઘડનારાઓ યદ્ય ગયા છે, અને તેઓએ પોતાની રેયતની આબાદીમાં તથા સુખમાં વધારો પણ કર્યો હશે. પણ તેમના રાજ્ય કારભારથી શહેરીઓમાં જે માનસિક અને નૈતિક ખીલવણી થવી જોઈએ તે થઈ નથી, તેમ તેમના ચારિત્રથી તેમની માનસિક દૃષ્ટિ વિસ્તીર્ણ થઈ નથી આત્મશ્રદ્ધા, આત્મજ્ઞાન અને આત્મોદ્ધાર તરફ ધણા નમ્ર ઉત્સાહથી પણ જેટલી ઉમેદ રાખી શકાય તેટલી એરીસ્ટોટલના કોઈ પણ કાયદાથી રાખી શકાય નહિ.” માટે જ આજે દુનિયાની પ્રજાઓ એક બ્રિટીશ પ્રધાનના વાક્યને પોતાનું પ્રથમ સત્ર બનાવી ઠંહી રહી છે કે “મદ્રાસનું એ કાંઈ સ્વરાજ્યની જગ્યા લઈ ગઈ નહિ.”

પ્રજાની સુખશાંતિ તથા પ્રગતિને માટે સ્વરાજ્યની જરૂર છે, અને તે જરૂર પૂરી કરી લેવાને માટેની પ્રજાઓની હીલચાલ આજે લગભગ ત્રણસો વરસ થયાં દુનિયાની પ્રવૃત્તિમાં અગત્યનું સ્થાન લેગવે છે આ હીલચાલ હજૂ બધા દેશોમાં પોતાનું કાર્ય સાધી શકી નથી, અને કેટલાક દેશોમાં તો તેનો જન્મ પણ થયો નથી, છતાં તે દિવસે દિવસે વધુ મજબૂત થતી જાય છે, અને તેની કૃત્તેહમાં અનેક ધારાઓ થાય છે આ હીલચાલને પરિણામે યુરોપ અમેરિકાની કેટલીએક પ્રજાઓ પોતાના હક્કો મેળવી શકી છે અને એનો ચેપ એશીયા ખંડની પ્રજાઓને પણ લાગી ચુક્યો છે આ સદીના સત્તર વરસમાં ટર્કી, પર્શિયા, અને ચીનની પ્રજાઓએ સ્વતંત્રતા માટે લડત ચલાવી પોતાના દેશના રાજ્યતંત્રમાં અનેક ફેરફારો કરાવ્યા છે, અને જો કે કેટલાક કારણોને લીધે તેમના પ્રયાસનું સંતોષકારક પરિણામ આવ્યું નથી, છતાં તે અખંડની પ્રજાઓના ભવિષ્યને માટે અનેક આશાઓ ઉભી કરે છે. પરંતુ આ હીલચાલને માટે આ સદીની માથી અગત્યની કૃત્તેહ તો રશીયન પ્રજાએ ઉઠાવેલો ગળવે જ છે. રશીયા દુનિયાના પ્રથમ પશ્ચિમ દેશોમાંનો એક છે. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર આપણી પૃથ્વીની સપાટીનો લગભગ છઠ્ઠો ભાગ રોકે છે, અને તેની પ્રજાની

મંજ્યા લગભગ ૧૫ કરોડ એટલે કે સમસ્ત મનુષ્ય જાતિના ૧૨ માં ભાગ એટલી છે. આ પ્રત વસ્તે થયા હુનિયાના એક અતિ જૂદમી રાજ્યત્ર લેકેળ હતી, પરંતુ તે બે મહીના ઉપર પાતાના કેળવણી પાનેલા સ્વાર્થત્યાગી દેશમકતોની આગેવાની હેકળ લશ્કરની સહાયતથી રાજ્ય સામે ઉઠાવેલા બળવાની ફતેહથી સ્વરાજ્ય લોગવતી થઈ છે. રશીઆનો ઝાર પદબ્રહ્મ છે, જૂના રાજ્યત્રેત્રના મંત્રીઓ કેદ પડ્યા છે, અને રાજ્યકારભાર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની બનેલી હુમા તથા તંના તન્કથી નીમાયેલા પ્રધાન મંડળના હાથમાં સોપાયો છે. આ પ્રધાન મંડળના બહેર હકમનામાંથી દેશની પ્રજાના હકકે સ્વીકારાયા છે, સૌ જાતિ ઉપરના અન્યાયી બધેનો દૂર થયા છે, અને રશીઅન રાજ્ય હેકળની પરદેશી પ્રજાઓને તેમના દેશની આતરે વ્યવસ્થા સોંપી દેવાનું નક્કી થયું છે. હુનિયાના એક બળવાન પણ અનિયંત્રિત રાજ્યત્રને નાશ થયો છે, લાખો કરોડો માણસો નિરકુશ સત્તાધારીઓના જુલમમાંથી મુક્ત થયા છે, તેમની પ્રગતિનો માર્ગ ખુલ્લો થયો છે, અને પ્રજાકીય ચળવળને નવું બળ મળ્યું છે.

રશીઅન પ્રજાએ ઉઠાવેલો બળવો આચારિતા હતો તેની ઝાર કે તેની આસપાસના માણસોને બળર પછુ નહોતી રાજ્યત્રના સઘળા મંત્રીઓને પણ બળવાળોગેના બળની પૂરેપૂરી માહિતી હોય એ શકલરેહ છે. છતાં એ બનાવ કાંઈ પણ રીતે અણધાર્યો નહોતો, તે માટેની તૈયારી વસ્તે થયા થઈ રહી હતી. અનિયંત્રિત રાજ્યત્રના જુલમથી કાયર થઈ તેની સત્તાને તોડી પાડવાને ને દે રશીઆનો કેળવાયેલો વર્ગ આરંધી સદી કરતાં વધારે વખત થયા પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. અને તેનો એ પ્રયાસ પદ્ધતિમર હોઈ અમરકારક નીવડ્યો હતો. “૧૮૮૧-૨ ની સાલમાં એક મોટા અમલદારે ચોડાક મહીના થયા પરદેશ ગયેલા પોતાના મિત્રને લખ્યું હતું કે- સામા પક્ષના માણસો—તેમને રાજ્યક્રાંતિના હીમાયતીઓ કહી શકાય—એટલા તો આગળ વધ્યા છે કે જો તમે હમણા પોછા આવો તો જરૂર અગ્નિમંદાઓ.....રાજ્યક્રાંતિની ભાવનાઓએ, સઘળા વર્ગોના, સઘળી ઉમરના, સઘળા ધધાઓના માણસોના દાલ છતી લીધા છે, અને તે ભાવનાઓના ઉદ્ગાર રસ્તામાં, બરકમાં (લશ્કરી સીપાઈઓના રહેઠાણમાં), અને મરકારી ઑફીસોમાં પણ સંભળાય છે. પોલીસ પોતે પણ તંનાથી દેરવાઈ ગઈ હોય એમ હું માનું છું.” આ સ્થિતિ આજે પચાસ વસ્ત ઉપર હતી અને છતાં ત્યારથી આજ સુધી પ્રજાને રાજ્યક્રાંતિ માટે તૈયાર કરવાનું કાર્ય ચાલુ જ હતું. એ કાર્યને માટે સેંકડો હજારો ઉદ્ધત ભાવનાવાળા, સ્વદેશપ્રેમી શ્રી પુરુષોએ અસાધારણ ભોગો આપ્યા છે, અને આજે રશીઅન પ્રજા બળવો ઉઠાવી સ્વતંત્રતા મેળવવા પામી છે, તે આ દેશવાસીના અવાગ પરિશ્રમ અને વીરસ સ્વાર્થત્યાગને પ્રતાપે જ દેશના જૂદમી રાજ્યત્રીની સત્તા તોડી પ્રજાને સ્વરાજ્ય મેળવી આપવાની કેળવણી પામેલા વર્ગની આ પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ આતંત્ર ઉદ્દેશોધક અને પ્રાન્મ હક છે અને તેનો દુઠસાર આપવાનો આ લેખનો આશય છે. પરંતુ રશીઆની આ રાષ્ટ્રીય ચળવળ સમજવાને માટે એ દેશના પૂરાણા

રાજ્યના ધારણ ઉપરાંત તેની પ્રજાની સ્થિતિ, સ્વભાવ તેમજ આ હીલચાલના આધાર રૂપ કેળવણી પામેલા વર્ગના સુલુદોષ જાણવાની જરૂર છે અને તેથી પ્રથમ અત્રે તે સંબંધી થોડીક હકીકત આપવાનું યોગ્ય લાગે છે.

રશીઆની વસ્તિનો મોટો ભાગ લગભગ ૮૭ ટકા—ગામડામાં રહી ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવે છે. અને તેથી રશીઆનું પ્રજાજીવન સમજવાને માટે પ્રથમ તો એ ખેડુતવર્ગની સ્થિતિ તપાસીશું. રશીઆના ખેડુત માટે, ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબીંદુથી લખતા લેખકો તરફથી ભિન્ન ભિન્ન અભિપ્રાયો અપાયા છે, પરંતુ તેમના એ વિવાદ-અસ્ત વિવાદોમાં ઉતર્યા વગર આપણે એ ખેડુતવર્ગના જીવનની કેટલીએક સર્વત્ર સ્વીકારાયેલી હકીકત તન્દ્ર વળાશું.

આજે રશીઆન ખેડુત એ જમીન ખેડે છે તે જમીનના મોટા ભાગનો તે પોતેજ માલીક છે પરંતુ વરસો સુધી નો તે સુલામગીરીની દશામાં જ હતો. રશીઆમાં પચ્ચેશી અમલ નગી—નહોતો, તેમજ જાતિભેદ વર્ણભેદ વગેરેને પણ અવકાશ નહોતો એટલે આ સુલામગીરીનું ધરણુ આર્થિક સન્નેગો જ હતા એ તો નિર્વિવાદ છે. એમ કહેવાય છે કે રશીઆન ખેડુત સ્વભાવે અચળ હતો, એક જમીનને વળગી રહેવાને શક્તિ રખાવાનું પસંદ કરતો અને તેથી જમીનની ઉપજ એટલી થઈ ગઈયતી આવકને પણ ધાકો લાગવાનો ભય રહેતો. આ ભય દૂર કરવાને માટે સન્ધાર તરફથી એવો કાયદો થયો કે ખેડુત એ જમીન ખેડના હોય ને જમીન છોડી પીરે જઈ શકે નહિ. પરંતુ આ રીતે ખેડુતને અમુક જમીન સાથે બાંધી દેવાનું પરિણામ એ આવ્યું કે જમીનદારો પોતાને માત્ર જમીનના જ નહિ પરંતુ ખેડુતના પણ માલીક સમજ્યા, લાગ્યા, અને તેમને તે માટે આક્રમક રીતે કાયદાનો ટેકો હોવાને લીધે, અનેક રીતે ખેડુતને સુલામગીરીની દશાએ તેઓએ પડોડાડ્યા. કાયદાનો હેતુ ખેડુતને સુલામ જનાવવાનો નહીં હતો છતાં વસ્તુતઃ તેમજ થયું.

આ સ્થિતિ લગભગ ૨૦૦ વર્સ સુધી ચાલુ હતી, અને વચ્ચામ વચ્ચે ૧૮૫૪ તંનો અંત આવ્યો. આ નિકોલમ બ્રીજના સમયમાં રશીઆમાં અનેક સુધારાઓ થયા અને તેમાં ૧૮૬૧ ની સાલમાં ખેડુતોનો પણ છુટકારો થયો એ સાલમાં સરકારે સુલામગીરી નાબુદ કરી એટલુંજ નહિ પણ ખેડુત એ જમીન ખેડતો હતો, અને જેનો તે સાચો માલીક છે એમ માનતો હતો, તે જમીન જમીનદારો પામેથી વેચાતી હઈ સરકારે ખેડુતને આપી આ રીતે લગભગ ૩૫ કરોડ એકર જમીન ખેડુતના હાથમાં આવી. મરેશસ દરેક ખેડુતને લગભગ ૮ થી ૧૦ એકર જમીન મળી. ઉત્તરમાં

પછી ફરેક અવારોહા જમીનદારની માલીકી હેઠળના જેડુતોનો અત વ અને અલોહિદો મંદ્ર થયો અને ન મંદ્ર જમીનનો માલીક ગણાવા લાગ્યો. આ મંદ્રની જમીનની વહે-
ચણી ૧૨ ૧૨ વરસે એક જ વાર થઈ શકે એમ કરાવ થયો હતો. અને તે પણ આમ્ય
પંચાયતના હે મન ફરીથી વહેચણી કરવાની તરફેણમાં પડે તો જ વળી મંદ્રનો
જમીનનો કોઈ પણ ભાગ અમુક એક જેડુતની ખાતગી મિલકત થાય તે માટે
પણ એ જ અરત એટલે કે આમ્ય પંચાયતમાંથી રૂ જેટલા માણસોની સમમતિ
મળે તો જ. પરંતુ ૧૮૬૦ ની સાલમાં મંદ્રની જમીનનો પાતાનો ભાગ
સંઘ પાસેથી ખરીદી લેવાનો જેડુતનો હક અરકાદે લઘુ હતો અને ૧૮૧૦
ની સાલમાં તે જ હક અંકારે તેને પાછો ગણ્યો. એટલું જ નહિ, પણ મંદ્ર
માંથી છુટા પડનાર જેડુતને છુટા પડવાને માટે અમુક નાણાની સવળ કરી
આગવાનું પણ સાથે લીધું. સરકારની આ વિચિત્ર ચાલનો મુલામો નીચે મુજબ છે.
૧૮૬૦ ની સાલમાં જેડુત જૂના વિચારતા હતા અને જેડુતનો મંદ્ર થવાથી જેડુતોમાં
જૂના વિચારો જ ગહેશે ગરેકે વધારે મજબૂત થશે, એમ સંગ્રહનો મત હતો. પણ
૧૮૦૪ ની સાલમાં રાજકીય ચળવળને લીધે દેશમાં ઘણા અસંતોષ ફેલાયો, તેને
પશ્ચિણમે ગામડાંમાં પણ અટ થવા લાગ્યા, અને ૧૮૦૫ માં જમીનદારો પાસે
રહી ગયેલી જમીનોનો ૨૫ ટકા જેટલો ભાગ વેચાતો હતો જેડુતોને શાત કરવા જેડુતોને
આપવાની સંકારને કરજ પડી. તે વખતથી અંકાર જેડુતોના સંઘ તરફ શકની
નજરથી જોવા લાગી, અને ૧૮૧૦ ની સાલમાં તક મળતા અંગ્રેજો એ તોડી પાડવાની
મતલબથી ૧૮૬૬ ની સાલના કાયદાથી ઉલટો કાયદો પસાર થયો, પરંતુ સરકારની
મંદ્રા થયે ગયે નિષ્ફળ જ ગઈ છે, કારણ કે એ કાયદાનો લાભ સંઘ દીક વલુ આગ
જેડુતના નધાએએ લીધો નથી.

એક ફરે જેડુતની હાલની સ્થિતિ તપાસતા એમ માલમ પડે છે કે ંગ્રીઆની ખેડી
શકાય એવી જમીનના મોટા ભાગ જેડુતોનાજ હાથમાં છે, અને દરેક કુટુંબ આઠમાં
આઠ : એકર જેડી શકાય એવી જમીનનું માલીક છે. આ પૃથ્વી એમ તો કહી
શકાય કે જેડુત વગે એ ગ્રીજ ન પ્રથમ આથી અગત્યનું અગ છે.

શકરલાલ ઘે બેકર.

ગુજરાતનું બહિરજીવન.

અમદાવાદ.

રામજયંતી—ગઈ રાવનવગીની સુંદર રાત્રે દીલ્હી દરવાજા રાત્રીશાળાના વિશાળ ચોગાનમાં શાહપુર તથા દીલ્હી દરવાજા લાગના ત્રી પુરૂષોના ભેગા મેલાવડા સમક્ષ બાણીતા થીયોસોફીસ્ટ 'ગ હરજીવનદાસે દુક પલ અસરકારક લાખણ કર્યું હતું. રા. મગનલાલ અતુરભાઈ પટેલ બેરીસ્ટરને પ્રમુખ સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. આર્યમમાજી ઉપદેશક રા. હરિશંકર વિદ્યાર્થીએ રામચંદ્રજીના ઉત્તમ જીવનમાથી કેટલાક દ્રષ્ટાંતો આપી બોધક ગીતો ગાયા હતા અધકવિ રા કેશવલાલ પાલખીવાળાએ સ્વદેશી અને મલનિવેધ સખધી બોધ કર્યો હતો અને ગાયક મુળજીભાઈએ "મનુષ્ય ધર્મ" વિષે ઉત્તમ ગીત ગાયું હતું. પ્રમુખના અસરકારક અને છતાંદાર લાખણ બાદ રાત્રીશાળાના વિદ્યાર્થીઓ રા વંદાવનદાસ તથા ચીમનલાલે વક્તા શ્રેતા તથા પ્રમુખનો ઉપકાર માન્યો અને આવા મેળાવડાઓ શેડિંગના મોહલે મોહલે કરવા વિદ્વાનોને વિનંતિ કરી હતી.

મહાવીરજયંતી—તા. ૫ મી એપ્રિલ ને ગુરુવારની રાત્રે શાહ બજારમાં આવેલી શ્રીમાળીની વાડીમાં ગ. મા. પોપટલાલ લલ્લુભાઈ ડાક્ટરના પ્રમુખપદ નીચે મહાવીરજયંતી નિમિત્ત એક ભવ્ય મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો. સભાસ્થાન ઘન પતાકાઓ તથા લાઈટથી દેહીધ્માન કરવામાં આવ્યું હતું. ગંગાભાઈ દન્યાશાળાની બાળકીઓએ બરાબર જા વાગે મંગળાચરણ ગાયું ત્યારબાદ રા. મૂળાચદ આશારામ વૈરાટીએ લાખણ કરતા જણાવ્યું કે "આ મહાત્માની જયંતીએ જેમ જેમ વધારે ઉજવાતી જશે તેમ તેમ આ નિસ્તેજ અને પરાધીન બનેલો દેશ વધારે તેજસ્વી અને અને સ્વતંત્ર બનતો જશે. પ્રભુ વીરના ચરિત્રનો એક ભાગ એવો છે કે જેના મનનથી માણસ સ્વતંત્ર અને સ્વાશ્રયી થવા સહાય આ શિક્ષણ ઉદાર હાથે આપવા જેનો

આગળ આનંદો નહીં તે પોતાનું પૂર્વનું જીવન તેઓ ટકાવી શકશે નહીં" રા. મણીલાલ નરસિંહભાઈ ડોશીએ જેનોના ત્રણે શ્રીરકાઓ એકત્ર થવાની આવશ્યકતા દર્શાવી હતી. મી. બરોડીયા, મી. વર્ધમાન સ્વરૂપચંદ, મી. રમણીદલાલ મોદીનાં સમયોચિત વિવેચનો તથા બાદ મી. કેશવલાલ પાલખીવાળાએ "પ્રભુ તે હોમોને નથી પુછવાનો" એ ગીત ગાયું. અમકજીવન ત્રજપાળ કપાસીએ ત્રીશિક્ષણના સંઘર્ષથી કેટલુંક વિવેચન કર્યું. મી. અબાલાલ ખુલાખીદાસે જેનોને હોમરૂલમાં જોડાવવાને આગ્રહ કર્યો. ત્યારબાદ કેટલાક વિવેચનો પછી રાત્રે છ વાગે સભા વિસર્જન ધર્મ હતી.

ગુજરાત એજ્યુકેશન લીગ—ગ્રા. લીમયે યુનિવર્સિટીની મેટ્રીકની પરીક્ષામાં ઇંગ્લેન્ડ શિવાયના બીજા પ્રશ્નપત્રો દેશી ભાષાઓમાં લખવાની છુટ રાખવાનો ઠગવ રજી

કરવાના છે તેને ટેકો આપવા અમદાવાદના શેહેરીઓની એક સભા પ્રમાણમાં હોલમાં તાકર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ડ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી મી. અમૃતલાલ ઠક્કરે મુખ્ય ભાષણ કર્યું હતું અને રા. હરિપ્રસાદ છવપતિ, રા. હનુભુલાલ બેરીસ્ટર તથા ખીમજીએ ઠરાવો રજુ કરી પ્રો લીમયેને ટેકો આપ્યો હતો એજ્યુકેશનલ લીગની ધીજી પણ સભાએ થઈ હતી તેમા ગુજરાતના મુખ્ય પાંચ ધલાકઓમાં ૫૦ લાય બેરીઓ કાઢવાનો ઠરાવ થયો હતો અને નમુનેદાર ગુજરાતી નિશાળો કાઢવા બાબત વિચાર કરી લવિષ્યમા આ મંડળના કાર્યની ખીલવણી બાબત વાતચીત થઈ હતી

દાદાભાઈ લાયબેરી. દાદાભાઈ લાયબેરીની વ્યવસ્થાપક ઠમિટી તથા સામાન્ય સભાની મીટીંગો તા. ૮ તથા ૧૫ મી એપ્રિલે થઈ હતી. તે વખતે લાયબેરીનો વાર્ષિક રીપોર્ટ રજુ કરવામાં આવ્યો. એકાદક સમયમાં આ લાયબેરી બહુ ઉપયોગી સેવા બજાવવા સમર્થ થઈ છે. પુસ્તકોની સંખ્યામા શ્રીમદ ગાયત્રી સાહિત્ય મંદીર તથા સ્વ લગુભાઈ કુત્તહચંદનાં પુસ્તકો મળવાથી બહુ ઉમેદો થયો છે દર વર્ષે ૧૦૦, ૧૫૦ ના નવા પુસ્તકો ખરીદવામાં આવે છે અને સ્ટેટીસ્ટીકલ તથા ઇકોનોમીકસના વિષયનું સાહિત્ય ધીમે ધીમે વધતું જાય છે. રાજુદાં તથા અડવાડીક માસિક ઘણા પત્રો આવે છે અને દરરોજ ૧૦૦, ૧૫૦ માણસો આ લાયબેરીનો મફત છુટથી ઉપયોગ કરે છે. નવા વર્ષના અમલદાર વર્ગમા રા. સાકરલાલ જુલાખીદાસને ઑ સેક્રેટરીમાં તથા રા. નવીનચંદ્ર મુંદરાય ખી એ એક્સપ્લ. ખી. ને લાયબેરીયન નીમવામા આવ્યા છે. ખીજી મંડળ કાયમ રાખવામાં આવ્યું છે, અને આવતા વર્ષને માટે ૧૨૦૦ રૂપિયા ઉત્પન્ન કરવાની યોજના વગેરે બાબત ગોઠવણ કરવામા આવી હતી.

હોમરૂલ લીગ—રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે “અંગ્રેજ સરકારની વેપારી ગંઠાતનું સ્વસ્થ” એ વિશે, અને રા. ચંદુલાલ નાશીરામ દવેએ “શ્રીયુત ગાંધી અને સ્વરાજ્ય” એ વિશે ગચ્છો કરી હતી.

ગુજરાત માહિત્ય સભાની—તા. ૧૬-૪-૧૭ ને રોજ સામાન્ય સભા પ્રેમાભાઈ હોલમા રા. જનુભાઈ અ. સેઘદના પ્રમુખપદે મળી હતી પાખવાડીક સભાએ કરવા ઠરાવ થયો હતો.

સાપ્તાહિકાક્રમ—રાષ્ટ્રીય કેળવણી વિશે શ્રીયુત ગાંધી યોજના ઘડના હતા આરોગ્ય સુધારાનું કાર્ય કેમ કરવું તે વિશે વિચાર વ્યવસ્થા હતા. સ્વદેશી અને સ્વરાજ્ય માટે દેશે કેવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, કોંગ્રેસ બારે માસ કામ કરતી કેમ થઈ શકે વગેરે સંબંધે એ મહા કર્મયોગી ચિંતાઓ કરતા હતા. દરમ્યાંને ઇંચદે એમને બિહારના અંપકારણમા ચોતીહારી ગામે ગણીના ખેતરોનાં મંજુરોનાં દશા તપાસવા બોલાવ્યા. ત્યાં જે સ્થિતિ એમને સમજાઈ તેને લગતાં એક બે પત્રો આશ્રમમાં આવ્યા છે. પ્રથમજ પ્રયત્ને શ્યાનિક અમલદારોએ વચ્ચે પડી વિશેષ પ્રયત્નો કરતા એમને આટકાવ્યા હતા. ગાંધીજી જેલમાં જવા તયાર થઈ ગયા હતા. કેસને હિન્દનો સુવર્ણચાંદ એમણે વાઈસરોય ઉપર પાછો મોકલી આપ્યો છે. હિન્દની રાજદ્વારી

અવગણના અત્યાચરણના પ્રવેશની તૈયારીઓ થવા માંડી હતી, જે કાય માટે આખા જગતમાં એમનો જોડો નથી તે કાર્ય ઈશ્વરે એમને આટલું જલગીથી કરવાનો પ્રસંગ આપ્યો તેથી પોરબમાં આવી ગયા છે. તેઓ લખે છે “આ પ્રવેશની દશા બહુ જ દયાજનક છે શીઝી કરતા અહિ વધારે દુઃખ છે. જે રથજે રામ, સીતા, હરિશ્ચંદ્ર અને ભરત દ્વારા હતું. ત્યાંની જેલમાં જવામા પણ પુણ્ય છે” ગિહારની સરકારે સ્થાનિક અમલદારોનો હુકમ પાછો ખેંચી લેવાડાંચો છે અને ગાંધીજીને તપાસના કામમાં મદદ આપવા વૃત્તિ ખતાવી છે વર્ષોથી ચાલી આવતી હાડમારી આથી દૂર થશે

મુખાધ.

યુજર્સભા—મુંગાધ યુનિવર્સિટિના પહેલા હિન્દુ યુજગની વાર્ધસ ચાન્સેલર રા ચીમનલાલ હરિલાલ સેતાલવાડના માનમાં ચીના જાગમા આ મસા તરફથી મેળાવડો થયો હતો.

યુજરાતી હિન્દુ સ્ત્રી મંડળ—યુજરાત વનોકયુલર સોનાવટિની માફક આ મંડળે સ્ત્રીઓને મોટી ઉમરે અભ્યાસ કરવા ઉત્તેજિત કરવા પરીક્ષાની યોજના કરેલી છે ‘ચાન્સિયર,’ ‘નવલ ગરજાવળી’ અને ‘ગૃહવ્યવસ્થા’ અભ્યાસ માટે મુકરર કરવામાં આવ્યા છે. રા હિમ્મતલાલ અંબરીઆ દર શનિવારે આ ગ્રંથો શીખવે છે હાલમા પરીક્ષા લેવાઈ હતી ૧૦ સ્ત્રીઓ પરીક્ષામાં ગેરી હતી ટેટલીક નીચીએ મોડેથી પરીક્ષા આપી હતી પરીક્ષા છ છ મહિને થાય છે. રૂ ૨૫, ૧૫, ૧૦, ૫ ના ધનામો અપાય છે.

ભાગિની સમાજનો પાંકો વાર્ષિક ઉત્તમ વ્રણ દિવસ (તા ૨-૭-૮) પળાયો હતો પહેલે દિવસે કામકાજના ભૂતભવિધ્ય વિશે ચર્ચા અને ક્રમ થયા હતાં ધીરે દિવસે ગોસરજી ગોકળદાસ હોલમાં મેળાવડો આ બાજુ પીટીટના પ્રમુખપદ નીચે થયો હતો. સમાજના પ્રમુખ સા. શારદા મેહતાએ ‘ભાવણ’ વાંચ્યું હતું ત્રીજે દિવસે હિન્દ મેવકસમાજમાં એન્ડ્રસ મેલન થયું હતું.

ગુરુકુળ વિદ્યાલયનો છઠ્ઠા વાર્ષિક મહોત્સવ તા ૨-૭-૮ ના દિવસોમાં ઉજવવામાં આવ્યો હતો.

ડૉ. એચ રતનજી ડાબુ (તવસારી) ને તા ૨૨ મી ફેબ્રુઆરી અને તા ૯ મી માર્ચની લગાધમાં બહાદુરી ખતાવવા માટે મેમોરિયલમીયા ખાતે મિલિટરી ડોમ આપવામાં આવ્યો છે.

ભરૂચ.

તા ૨૦-૪-૧૯૧૭

૧ મહાયકારી પત પેડીઓના ચોરગેનાઈઝરોની કોન્ટ્રેન્સ—૨જીસ્ટ્રાર સાહેબ મી. યુમેન્ટના અધ્યક્ષપણા નીચે તા. ૧-૪-૧૯૧૭ ને રોજ અત્રેના મ્યુનીસીપલ હોલમાં મળી હતી. જેમાં સુરત, અમદાવાદ, ખેડા વીગેરના ચોરગેનાઈઝરોએ હાજરી આપી

હતી. કેટલાક અનાયના ઠરાવો કચ્છમાં આવ્યાં હતા અને રજીસ્ટ્રાર સાહેબે સોનાયમીની બુદ્ધી બુદ્ધી શાખાઓની તપાસ લીધી હતી તેમજ ડીરેક્ટમાં બુદ્ધી બુદ્ધી સોનાયમીઓ તપાસી લીધી હતી.

૨ લડાઈની લોન ભરપવાની બહુરે હીલચાલ:—તા. ૧-૪-૧૯૧૭ ને રોજ અમારગામ મુકામે, મે. એગ્રીસ્ટન્ટ કલેક્ટર સાહેબ મી. કીરપલાનીના પ્રમુખપણા નીચે અંતર બહુરે સલા, આમપાસના ગામ લોકો અને ખેડૂત લોકોની ભરવામાં આવી હતી જેમાં રૂ. ૩૦૦૦૦ ની પોસ્ટલ સર્ટીફિકેટો લેવા કમ્પુલાત આપાઈ હતી તા. ૧૩-૪-૧૭ ને રોજ કલેક્ટર એગ્રીસમમાં મે કલેક્ટર સાહેબ મી. ફ્રાંકમના પ્રમુખ પણા નીચે બનરલ કમીટી તથા સળ કમીટીઓની સલા થઈ હતી તા. ૧૭ / ૧૯૧૭ ને રોજ મે. કલેક્ટર સાહેબ મી. એચ એલ. ફ્રાંકમના પ્રમુખપણા નીચે અત્રેના કુરબ ઉપરની પહાળ આગળ ભરૂચના વેપારીઓની એક બહુરે સલા ભરવામાં આવી હતી જેમાં લડાઈની લોન કાઢવાનો હેતુ તથા તે ખરીદવાના ફાયદા વિષે પ્રમુખે ઘણું બહુવા ભોગ વિવેચન કીધું હતું. અને મલામા રૂ. ૧૬૦૦૦ ની વધુ વેર લોન લેવા બહુરે થયું હતું. અત્યાર મુધીમાં ભરૂચ ડીરેક્ટમાંથી વેર લોન મંજૂરમાં રૂ. એક લાખ અને ત્રણ હજાર કબૂલાયા છે.

૩ ભરૂચ સેનેટરી ઍસોસીએશનની પ્રવૃત્તિ —તા. ૧૮-૩-૧૯૧૭ તથા તા. ૨૨-૩-૧૯૧૭ ને રોજ ઍસોસીએશન તરફથી ઠ સારવાડ અને આલીમાં “ હાયરોગ ” ઉપર બહુઈ ફાનસથી ભાષણો કરવામાં આવ્યા હતા તા. ૩૧-૩-૧૯૧૭ ની ઍસોસીએશનની મીટીંગમાં, ઍસોસીએશનને ધનની મદદ કરનાર ગૃહસ્થોનો આભાર માનવાના, પતંગના સંચિત્ર ભાષણો છપાવવાના, નવા વર્ષના ફર્સ્ટએડ, નર્સીંગ અને હાઈ-સ્કૂલના કલામે શહેરની અંગ્રેજી ગુજરાતી નિશાળોમાં ખોલવાના અને રેસેચર ટીમ શીખનાડવા વીગેરે બાળતના ઉપયોગી ઠરાવો થયા હતા તેમજ રૂ. ૧૦૦૦) બદલીને આકાષાંચ ટકાની વૉલેલોન લેવા ઠરાવ્યું હતું.

૪ અત્રેની સકરકુઈ ઉર્દુ નિશાળના/ છાકરા છાકરીઓને ધનામ આપવાનો બહુરે મેળાવડો:—અત્રેના લોકપ્રિય ડીરેક્ટ જમ મી. અરવાલી સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે તા. ૧-૪-૧૭ ને રોજ થયો હતો જેમાં ધનામે વહેચવા ઉપરાંત મજકુર નિશાળની સ્થિતિ દર્શાવનારો રીપોર્ટ વાચવામાં આવ્યો હતો અને નિશાળની સગીન સ્થિતિ થાય તે અર્થે ઘટતાં પગલાં લેવા અમરકારક અપીલ થઈ હતી જેથી મલામા પધારેલા કેટલાક ગૃહસ્થોએ નિશાળને અડેક પોસ્ટલ્ સર્ટીફિકેટ ગાલિમ આપવા ઉદારતા દર્શાવી હતી

સરચી.

નડીઆદ.

નિશાળોમાં લખતા વિદ્યાર્થીઓનું મંડળ (Students, Brotherhood) સ્થપાયું છે

મુરત.

હોમરૂસ લીગ.—(૧) પૂણી ગ્યુનિસિપાલિટીએ સર્વે સભાસદો લોકનિયુક્ત
 હોવાનો ઠરાવ કર્યો છે તે પ્રત્યે અનુમોદન દર્શાવવા અને (૨) મહાત્મા ગાંધી સામેની
 નોટીસ જેથી લેવાઈ તે માટે આનંદ દર્શાવવા એક સભા ડૉ. કરસુખ હોરાના દવા-
 આનામા મળી હતી

પુસ્તક પરિચય.

૧. સાચું સ્વપ્ન—કર્તા, રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય કુવ, અમદાવાદ, મૂલ્ય
 રૂા. ૧-૮-૦.

શતકો પર્યાં નના અજ્ઞાતવાસ પછી કૌટિલ્યના અર્ધશાસ્ત્રનું અને ભાસના નાટ-
 કોનું પ્રાકટ્ય આર્ય સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની ઉકેલણી અને ગોઠવણીની તવારિખમા નાનો
 અનોખો પ્રસંગ નથી વિદ્વત્તા અને રસિકતા એ અંશે પ્રત્યે આકર્ષિત થવી જોઈએ તેવી
 થતી લાગ છે કૌટિલ્ય અથવા ભાવાતર હિંદુસ્તાનની વર્તમાન દેશભાષાઓમા થયાનું
 લખુમા નથી પરંતુ નરેન્દ્રનાથ લૌ, રાધાકૃષ્ણ મુકર્જી, પ્રમથનાથ જ્ઞાનર્જી જેવા
 જગાળી વિદ્વાનોએ એ અથ ઉપરથી અગ્રેજીમાં અથો લખી આર્ય ઇતિહાસના એક
 દિગ્ગજ અને ભવ્ય પ્રકરણને પ્રકાશમા આણ્યું છે કૌટિલ્ય રાજ્યચલવસ્થા અને રાજ-
 નીતિ અને કેટલેક અંશે લોકરચિતિનો જવાલ આપે છે—અદ્યત્ત આ સર્વના પ્રેરક
 અને ફાગડપી માનવસ્વભાવ એ અથમા નિગૂઢ છે અને તેનું નિરૂપણ પણ થશે. આમ
 પરાક્ષ રીતે નહીં પણ પ્રત્યક્ષ રીતે આર્યોના હૃદયનું દર્શન કરવાની તક ભાસના નાટ-
 કોએ આપી છે એના તેર નાટકો પ્રાપ્ત થયા છે કવિ પાતાના સમયનું ચિત્ર તે
 આપે ન છે પણ એ સાથે માથે તાકાલીન આર્ય હૃદય ખુલ્લું કરે છે અને એ રીતે
 મનુષ્યની સત્તાતન લાગણીઓનું મુદર દર્શન કરાવે છે કૌટિલ્ય, વાતસાયન, ભાષ્ય,
 કાળીદાસ આદિના અથો લઈ આર્ય હૃદય અને ખુદ્દિનું અનેક રંગોવાળું ચિત્ર કોઈ
 આંકશે તે તે અમણીય, ઉત્તેજક, અને બોધક નીવડ્યા વિના રહેશે નહીં.

અદ્યત્તી કેશવલાલ અને જોવર્ધનરામે ગુજરાતને સંસ્કૃત સાહિત્યના પરિ-
 ચયમા રાખ્યું છે અને તર્ફન વેવારીપણાથી થતી અસરકારતાથી વલ્લુક્ ગુજરાતની
 અધોગતિ થતી અટકાવી છે. સ્વસ્વવીચરમા સ્થળેસ્થળે વેરાયેલા સંસ્કૃત અવ
 તરણોથી સંસ્કૃત સાહિત્યની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિનું બાન થવા ઉપરાંત માનવ
 જીવન કેવા નાના મહોટા પ્રસંગોના ઉદ્દેશથી એ સાહિત્ય બરપૂર છે અને એ
 સાહિત્યના નિર્માતાઓ કેવું મધુર્વ જીવન જીવ્યા હતા તેની પ્રતીતિ થાય છે. ગીત-

ગોવિંદ, અમરુશતક, મુદ્રારાક્ષસ, પરાક્રમની પ્રસાદી, પ્રિયદર્શના અને સાચું સ્વપ્ન એ સાદરશ્રી કેશવલાલના ઉત્તમ સંસ્કૃત ગ્રંથોના ગુજરાતી તરજૂમાઓ છે. એ સર્વેમાં વહેતો રસ નિરનિરાળો છે. 'ગીતગોવિંદ' માં જે શૃંગાર છે તેનાથી અધિક વિશુદ્ધ અને મર્મસ્પર્શી તથા હિંચો શૃંગાર 'સાચાસ્વપ્ન' માં છે. આ સર્વ પ્રકારના રસમાં નિમગ્ન થઈ કવિઓના હૃદયો સાથે પોતાનું હૃદય એક કરી તેમની કૃતિઓ ગુજરાતી ભાષામાં સ્વયંભૂ જ લખવા એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે અને એમાં મહોટે અંશે સફળ થયા છે એવો એમની કીર્તિ ગુજરાતમાં હવે જગજગદેર છે. આ સર્વ ગ્રંથોના વિહંગાવલોકનથી કોઈને એમ લાગશે કે લાખાશાસ્ત્રી-બ્યાકરણશાસ્ત્રી પડિતે પાઠાંતરોના અટપટી ગર્યા કરવા લખ્યા હશે પણ હૃદય જ્યારે સાનુકૂળ હોય ત્યારે મનુષ્ય તરિક્કે એ ગ્રંથો વાંચતાં ભાષાતરકારના હૃદયમાં બુદ્ધિની કીડાઓ કરતાં રસના પૂર કેવાં વહે છે તેનો અનુભવ થશે. બુદ્ધિ અદભૂત કોઈ કોઈવાર સરભરી કરી રસમાં નિમગ્ન કરે છે તોપણ એકદરે ગ. રા. કેશવલાલની લોકપ્રિયતાનું કારણ એમની પડિતતા નહિ પણ કવિતા છે. 'સાચા સ્વપ્ન' નું વાચન એક બેઠકે, ચરણદીપપલ્લો વાંચ્યા વિના કરવાથી જે આનંદ થશે તે ગ. રા. કેશવલાલના કવિત્વની સાક્ષી આપશે.

નાટકનું જરૂર બહુજ સાદું તેમજ તત્કાલીન આર્યોને અતિશય પરિચિત હતું. વત્સરાજ ઉદયનની કથા શતકો લગી આર્ય હૃદયને સચ્ચિત કરતી હતી. એ કથામાંથી પ્રેમ, પરાક્રમ, વિદ્યા, સ્વામીનિષ્ઠા, પાતિવ્રત્ય, ચક્રવર્તિત્વ પ્રાપ્તિના આકાંક્ષા, કુટુંબરનેહ વગેરે વગેરે ભાવો મૂર્તિમંત કરાઈ આર્યજીવન આદર્શ મેળવી શકતું. ઉદયને વામવંદનાનું પાણિચલ કથું એજ વૃત્તાંત Romanatice છે' કોઈ પણ યુગના કવિની લાગણીઓ જગાડે એવું છે રામ અને સીતા જેવા એકંદ્રિત દ પતીના જીવનમાં ઉદયનને ચક્રવર્તિ જનાવવાનો અમાત્યોનો લોભ (કે મહેન્દ્ર ?) લગ પાડે છે. યોગધરાયણ અને રણમવાન આપણી રાજ્યનીતિના પ્રતિનિધિરૂપ અમાત્યો છે ગાજ પલ્લ ગુજરાતના દેશી રાજ્યોમાં અંચોજ આદર્શ રૂપે લેખાય છે—ગણડગન, ગિરમાઈ કે કેવુર નહીં રાજ્ય ચિંતા, રાજ્યચિંતા નહિં એ એમનો જીવનગ્યવસાય પણ તે કાળે રાજા અને પ્રજા બંન્ને નહોતાં. રાજા કુટુંબનો 'ધરડેરો' હતો અને પ્રજા કુટુંબની સંતતિ હતી રાજાના ઉત્કર્ષ તે પ્રજાનો ઉત્કર્ષ હતો. ગજાને યોડી તકલીફ આપી તેનો વંચવ વધારવો, તેની આજુ સમુદ્રપર્યંત દેસ્વધી અને તેને ગૃહઆગ્રમમાં સુખી જનાવવો એ અમાત્યોનું કર્તવ્ય હતું.

મગધરાજકુમારી પદ્માવતી સાથે લગ્ન થાય તો ઉદયન ચક્રવર્તી થશે એવું નિધેાનું વચન હતું. જ્યાં લગી વામવંદના જીવતી હોય ત્યાં લગી ઉદયન બીજી સ્ત્રીનું પાણિ-ચલ કરે એમ નહોતું ઉદયનના ઉત્કર્ષ માટે કપટ આચરવા યોગધરાયણે વામવંદનાને પોતાની યોજનામાં માગેલ કરી અને રાજા શિકારે ગયો ત્યાં જાને-રાણી અને અમાત્ય બંન્ને મર્યાની ખોટી અફવા ફેલાવી અગ્નિચ્છેદા છતાં, મૃતપત્ની પ્રત્યેના સ્નેહ અવિચ્છિન્ન છતાં, શાસ્ત્ર જાને વગ થઈ ઉદયન પદ્માવતીનો સ્વીકાર કરે છે. વામવંદના છત્રવંશમાં

પદ્માવતી પામે ગદી ઉદ્દયનના શોકદર્શક જીવનની સાક્ષી થાય છે. ઉદ્દયન અને રુદ્રમવાન આરુણિને ફળી દક્ષિણવાસ સર કરે છે. પદ્માવતી, સ્વથેના વિવાહી મગધ સાથે મેંત્રી થાય છે એટલે ઉદ્દયન રાજા મદી સમ્રાટ થાય છે. મનોરથો સફળ થવાથી યોગેશ્વરસાથે અને વામવદતા છતાં થાય છે.

ઉદ્દયન, વાસવદત્તા, પદ્માવતીના ગાત્રિનમા મનોહર મધુર, કારણ બાવ-
રિગદતા, વિનય, મનમ, સ્વાભાવિક, ઉચ્ચતા, સ્નેહ વગેરે છે. આખા નાટકમાં
વળી જગાએ અભિજ્ઞાનસાકે તલતુ સ્મરણ થઈ આવે છે પ્રસંગો સરખા લાગે છે
ત્યાં લાસ સાદો સૂચ્ય અને ગંભીર લાગ્યા વિના રહેતો નથી આખું નાટક એવું
મનોરમ અને ઉચ્ચ વાતવરણથી ભરપૂર છે કે વિદ્યાલયોમાં-અને તેમાં એ ખાસ
કર્મીને કન્યાશાળામાં અભ્યસ્યક થઈ તરિકે ઉપયોગમાં લેવા જેલુ છે.

આ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં લાસના સમયનો નિષ્ક્રય કરવામાં આવ્યો છે વિદ્વાન
કર્તા એને કાલીદાસના માલવિકાગ્નિમિત્રના નાયક અગ્નિમિત્રના પિતા પુષ્યમિત્રનો
અમકાલીન કરાવે છે પોતાના વાદના સમર્થનમાં અનેક સુદાઓ આપ્યા છે અને સાથે
માથે તે સમયનું ચિત્ર આકર્ષક વીળગએલી માહીતી સુસળદ્ધ અને એકત્ર કરવા
કીક પ્રયત્ન કર્યો છે પુષ્યમિત્ર વિશે ઇતિહાસમાં હજી સ્પષ્ટ નિર્ણય નથી
તે પોટ પછી નાદરશીએ દૂર કરી છે મિલિન્ડ (Meander) અને આરવેલ સાથેના
પુષ્યમિત્રના વિચરણો સ્પષ્ટીકરણ કરી પુષ્યમિત્રના ગત્યના મહાપ્રસંગોનો ક્રમા-
નુક્રમ ગોઠવ્યો છે પ્રવર્તમાનમાં હર્ષચરિત વર્ણવ્યું છે તેમાં પોતાની શોધગોળ છે તેથી
થલી વધારે શોધગોળ કર્તાની આ નિબંધમાં છે. રા. રા. કેશવલાલના ભાષાતરના
અનેક આકર્ષક લક્ષણોમાં એક એમના વિદ્વત્તા ભર્યા ઐતિહાસિક ઉપોદ્ધાતો છે એમણે
અંદગુત, પુષ્યમિત્ર, શાંત્યુ આદિ—અથવા ઠેક જ્યેષ્ઠ લગીના હિન્દુસ્તાના ઇતિહાસનો
અભ્યાસ કર્યો છે અને તેનો તટક જરૂર લાલ ઉપોદ્ધાત દ્વારા આપ્યો છે પણ સ્મિય
વંદો સ્વત્ર ઇતિહાસ લખી શુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવા અમારી એને વિનંતિ છે.

આ ગ્રંથને વિદેશની દૃષ્ટિથી નહીં પરંતુ રસિક વાંચકની દૃષ્ટિથી તપાસ્યો છે.

નોંધતેની પ્રો એફ ડગ્લસ ગેઈનના અંગ્રેજી પુસ્તક ઉપરથી અનુવાદ કર-
નાર રા. રા. માકવાલ અમૃતલાલ દવે બી એ મૂલ્ય રૂ. ૦-૮-૦

મૂલકમાં People's Books (સામાન્ય લોકસમૂહને સમગ્રાય એવી ગ્રંથમાળા)
Home University Library (ઘેર બેઠાં વિદ્યેવિદ્યાલયમાં મળતું જ્ઞાન આપે
એવી ગ્રંથમાળા) Everyman's Library (દુનીયાના માગમાં સારા પુસ્તકો દરેક
જણે જોતાથી સસ્તામાં પ્રાપ્ત કરી શકે એવી ગ્રંથમાળા,) Library of Useful
Knowledge (ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રસારનાર ગ્રંથમાળા) વગેરે છે અને લોકશિક્ષણને
તેથી ઘણું વેગ મળ્યો છે. દેશવહી વધતી જાય અને લેખકમહારી પણ પ્રમાણમાં
વધતી જાય ત્યારે આવી ગ્રંથમાળા આવશ્યક થાય છે રા. રા. નૃસિંહદાસ બ. વિલા-
કરે 'વિદ્યાપુષ્પમાળા' આવી જતી મેંત્ર કરના દેશની ટકાવી હતી. સાહિ-
ત્યના જાનકારી જે માને નીચલ વ્યવસાયોથી અલગ રહેલું પડે છે અને એમ

ન રહેવાય તો આહિત્યસેવા સતત થઈ શકતી નથી. જે વર્ષ અંધગાળા ચલાવી એમણે એ રા. રા. જીવનલાલ અમરસીને સોંપી દીધી છે. રા. રા. જીવનલાલે બીજા વર્ષના પહેલા પુસ્તક તરિકે આ પ્રગટ કર્યું છે.

પ્રો. બેઇન પુણાની ડેકન કૉલેજના પ્રિન્સીપાલ છે અને આવી અગીયાર કથાઓ અંગ્રેજીમાં લખી છે, કેાઇ સંસ્કૃત થયો ઉપરથી પોતે ભાષાંતર કરતા હોય એવો ડોળ શરૂઆતમાં કર્યો હતો પણ એ એમની જ કૃતિઓ છે એવું હવે મનાય છે. જે સમર્થ પ્રબલો સમાગમમાં આવે છે ત્યારે અન્યોન્યની સંસ્કૃતિથી રંગાયા વિના રહેતી નથી. અંગ્રેજી સંસ્કૃતિની આપણાં જીવનપર અસર થઈ છે તેમ આર્ય સંસ્કૃતિની પણ પાશ્ચાત્ય જીવનપર થઈ છે. એ અસરનું ફળ આ વાર્તાઓ છે. મિસિસ પેની, મિસિસ સ્ટીલ વગેરે હિંદી અંગ્રેજીની (Anglo-Indian) વાર્તાઓથી આ તફાવત ભિન્ન છે હિંદીઓ કરતા અંગ્રેજો સર્વ રીતે ચડીઆતા છે એવો ઉદ્ઘોષ કરવાનો હેતુ પ્રો. બેઇનનો નથી. તેઓ માત્ર અતીત ભારતવર્ષમાં જ થયેલ વસે છે અને તે કાળમાં આપણે કેવા કેવા અનુભવો રનેહદારા પ્રાપ્ત કરતા હતા તેનું દર્શન કરે છે. ગળ્યકારભારની ક્ષણિક મહોટાઈ નહિ પણ મનુષ્ય હૃદયના સનાતન ભાવો એમનો વિષય છે.

ગુજરાતી ભાષામાં આ સાથે એમની વાર્તાઓનાં ત્રણ ભાષાંતરો થયાં પ્રથમ સૌ. ઉર્મિલા ક્યારામ ગીડુમલે 'ઉપાનન્દિની' નામથી કર્યું હતું. ધીરુડું 'અનંગભરમ' આજ ભાષાંતરકારે પ્રગટ કર્યું છે. ઉપાનન્દિનીમાં, અનંગભરમમાં અને આમાં જે વિષય છે તે એકજ છે. રનેહ શું છે? રનેહતા ઉન્મેષ, પોષણ, નિર્વાહમાં ઇન્દ્રિયોના શો પ્રભાવ છે? કામ બળી—ઇન્દ્રિયાતીત નથી થતો ત્યાં લગી રનેહ થતો નથી. કષ્ટના આશ્રમના દુઃખ તથા અને મરિચિના આશ્રમના દુઃખ તથા તલામાં જે ફેર છે તે આજ છે.

આ કથાનો નાયક રૂદ્રાલક હતો. યૌવનના પ્રારંભમાં મધુકરવત્ અનેક સ્ત્રીઓના શીલ લગ કરતો અને એક રમણીના રનેહમાં બદલ થવા તદ્દન અનિચ્છુ હતો હતું તે માત્ર કામવિજ્ઞાની હતો—મત્ત હતો. વર્ષો વીતતા તે વનવાસિની તપસ્રી કન્યા સાથે લગ્ન કરે છે. સાચા રનેહનો અનુભવ થાય છે ખરો પણ આસક્તિ સર્વિશેષ રહે છે. નવોદાથી પણ વિખૂટો પડતો નથી. સંપૂર્ણ મોહાન્ધ થઈ ગયો હતો એવામાં દુશ્મનો રાજ્ય પર ચડી આવે છે એનું ક્ષાત્રતેજ રુકુરી ઉઠે છે અને પ્રિયવત્માંથી મહાક્રોધે વિખૂટો પડી દુશ્મનો સામે લડવા જાય છે. જીતી એકદમ વ્હાલીને મળવા મારતે ઘોરે આવે છે પણ વિરહ ન સહન થવાથી તેતો પંચત્વ પામી ગયેલી છે. હવે રાજની સ્થિતિ ખરેખરી ઠરણ અને હૃદયધાતક થાય છે તેના મોહ, આસક્તિ વિહ્વળ થાય છે. સંસાર તેને મન અન્ય નિ સાર નિર્વર્થક ભારરૂપ થઈ જાય છે.

રૂદ્રાલકની પાત્રી મૃત્યુ પામી પુણ્યબળે સિદ્ધા થાય છે પણ પતિનિયોગ સહન કરી શકતી નથી. સિદ્ધપણું ત્યાગીને, પુણ્યોના ફળ અવગણી પુનઃ મૃત્યુલોકમાં જઈ પ્રીતમ સંગમાં જીવન ગાળવા અત્યંત આતુર છે. પ્રણયીઓ માટે વિશ્વ-

વ્યવસ્થા ફેરવાતી નથી. પાર્વતીની, ઇન્દ્રાણી મહાદેવ સ્વર્નમાં બાળને પ્રણયીઓનો સમાગમ કરાવી આપે છે. વનમાં નતીકાઠેના દેવાલયમાં તે તાપસ કન્યા ઉભી છે ત્યાં મૃગયાએ નીકળેલા રુદ્રાલક પોતાના સૈનિકોથી છૂટા પડી આવી પહોંચે છે. બાળને પ્રેમમાં પડે છે. પ્રણયગોષ્ઠિમાં આખો દિવસ ગાળે છે. એમની ગોષ્ઠિમાં યુરૂપ અને પ્રકૃતિવાળું પ્રકરણ દાપત્યની ભાવના સુંદર રીતે વર્ણવે છે. સ્નેહ થયાં પહેલાં જીવન નહોતું પણ પછીથીજ વસ્તુત જીવન થાય છે. પ્રેમના પ્રારંભમાં ગાળાક, વિશુદ્ધ વનકન્યા ધીમે ધીમે અનુભવી સ્ત્રી થતી જાય છે. પછી રુદ્રાલક સાથે સ્વામી થઈ તે જાય છે પણ માર્ગમાં અસોપ થઈ જાય છે સ્વપ્ન પૂરું થાય છે એટલે રુદ્રાલકને ચિત્તપ્રભ થાય છે અને એનો પ્રાણ પણ નીકળી જાય છે.

આખી કથામાં કોમળ લાગેને આવરી લેતી પ્રકૃતિ છે. જ્યારે આર્યાવર્ત બહુ વસેલું નહોતું ત્યારે જેવી વનથી જીવેલી હતી અને કુદરતના અંકમાં મનુષ્યોનો ઉછેર થતો હતો તેવું વર્ણન મનોરમ રીતે આ ગ્રંથમાં છે. સંસ્કૃત કથાઓનો દેહ અને આત્મા સ્પષ્ટતા આમાં દેખાય છે

રા. રા. સાકરલાલનું ભાવાતર રસિક છે સંસ્કૃતમય ભાષાને બદલે સાદી છતાં સંસ્કારી ભાષા એમણે વાપરી છે પ્રો. બેઈનનાં સર્વે ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ઉતારી તેઓ એક નવો અંશ ઉમેરશે એવી આશા છે સંસ્કૃત સાહિત્યના આ પ્રદેશમાં નિમગ્ન થએલા લેખક વર્ગ ગુજરાતમાં નથી, બંગાળમાં છે આ ગ્રંથમાળાના પ્રકાશનથી નવીન લેખક વર્ગ એ કવિત્વથી અનુપ્રેરિત થશે તો લાભ જેવો તેવો નથી

પ્રો. બેઈનના ગ્રંથોથી આપણે ઐત્યુએટ વર્ગ બહુ પરિચિત નથી પણ રા. રા. સાકરલાલના ભાવાતરોથી મૂળ ગ્રંથો વાંચવા પણ અનેક જણોને વૃત્તિ થશે.

૩. સિધ્ધાર્થકુમાર અથવા ભગવાન ગૌતમબુદ્ધ [ત્રિશંકી નાટક] કર્તા રા. રા. નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ દિલાકર બી. એ. એલએલ બી., બાર-એટ લો. મૂલ્ય ૧-૦-૦

ચીન, આપાન, સિમિટ, અલ્લેક્ષ, સિપાઈ, સિંહલ વગેરે દેશોમાં પ્રચલિત બૌદ્ધ ધર્મના મૂળ પ્રેરક ગૌતમબુદ્ધની જીવનકથા અને બૌદ્ધધર્મનો જન્મ, વૃદ્ધિ, પ્રસારણ, આર્યાવર્તમાં થએલા નાશ તથા બૌદ્ધધર્મના ફેલાવાથી ઉત્પન્ન થએલા સાહિત્ય, દર્શન, સ્થાપત્ય, મૂર્તિઓ, સમાજવ્યવસ્થા વગેરેના અભ્યાસ માટે અનેક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ પોતાના આયુષ્ય અને વિદ્વત્તા વાપર્યા છે. અંગ્રેજી વિદ્યાની પ્રાપ્તિ સાથે આપણે પણ એ નવીન બૌદ્ધ સાહિત્યનો પરિચયમાં આવ્યા છીએ. અંગ્રેજી વિદ્યાથી ફેરવાએલા સંસ્કારોને એનું આકર્ષણ થયું છે. સરસ્વતીચંદ્ર અને રા. રા. નરસિંહરાવ બેળાનાથના Light of Aśoka ના છૂટક છૂટક ભાષાંતરે બુદ્ધજીવનના મહાન તેમજ કોમળ પ્રસંગોથી શુરૂરાતના રસિક વર્ગને પરિચિત કર્યા છે. કૃષ્ણના જીવનથી બંધિમચંદ્ર અને નવીનચંદ્ર બંગાળમાં જેવા આકૃષ્ટ થયા હતા તેવું ગુજરાતમાં થયું નથી. પણ બુદ્ધજીવન પ્રત્યે લેખકોનો પક્ષપાત ઠીક છે રંગભૂમિ ઉપર એકી વખતે

૨. સ્વામી અખિલાનંદે સસ્તા સાહિત્યની વિવિધ મથાળામાં બુદ્ધચરિત્ર છપાવ્યું છે સ્વ નારાયણ હેમચંદ્રે બુદ્ધચરિત્ર લખ્યું હતું ના રા. જીવનવાસ અમરમી મેદાનાએ બુદ્ધ, ધર્મ અને સંન્ય પુસ્તક લખ્યું છે

એ કંપનીઓએ બુદ્ધનાં નાટકો લખવા માંડ્યાં હતાં. મોરબી કંપનીએ બુદ્ધને વિષ્ણુના અવતાર તરિકે રજૂ કરી Light of Asia માં વર્ણવેલા પ્રસંગોમાંથી અમુક લખાવ્યા છે. બીજું નાટક તે પ્રસ્તુત થયું.

ગુજરાતી સાહિત્યની અને હિન્દની સાર્વજનિક સેવા કરવા પહાર પડેલા ગુજરાતી યુવાનોમાં શ્રી નૃસિંહદાસનું નામ વર્તેલું પાછળ નથી. ઇંગ્લંડ ન્ધ જે ઉચ્ચ સંસ્કારો મેળવી આવ્યા છે તેનો લાભ ગુજરાતીઓને આપવા એઓ ઉત્સુક છે. ગુજરાતી રંગભૂમિ દ્વારા ગુજરાતમાં પ્રચરતા નવચેતનને વેગ આપવા તેઓ હાલ પ્રયત્નશીલ છે. 'સ્નેહચરિતા' અને 'સુધાર્થદ્ર' જેવા રાજ્યવંશી જેલો મુખાઈની રંગભૂમિ પર લખવાય છે અને એમની સેવાની પ્રતીતિ આપે છે. સિદ્ધાર્થકુમાર પણ એમણે એક નાટક કંપની માટે લખેલું તેને થોડાક સંસ્કારથી એાપી ગ્રંથરૂપે પ્રગટ કર્યું છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના ગ્રંથલંકારમાં એક સારા નાટકને આવકાર આપતા અમને આનંદ થાય છે. બુદ્ધના જન્મ અને જીવનથી ઇતિહાસ અને અધ્યાત્મની લાગણીઓ લગ્નસ્વરૂપમાં પ્રજ્વલિત થવી ભોધાને તેવી લેખકમાં નથી થઈ છતાં સુસંસ્કારી બુદ્ધ જેવા ભાવ અનુભવી શકે તેનું આમાં સચોટ અને હૃદયસ્પર્શી આલેખન છે. બુદ્ધના મહાભિનિષ્ક્રમણ પછી કરુણરસ એવો ભાવ છે કે સહૃદયો અશ્રુગદ્ગદ થયા વિના રહેતા નથી. શૃંગારની મસ્તી નથી પણ મર્યાદામાં રહેલો વિશુદ્ધ, આનંદી, મર્મોળો, સુખી શૃંગાર છે. પ્રગટ હૃદયમન્યત નથી. સ્નેહના ઊંડા ભાવો નથી પણ જે છે તે સંસ્કાર અને રમથી એવું પૂર્ણ છે કે સચોટ છાપ પાડ્યા વિના રહેતું નથી. શ્રી નૃસિંહદાસના નાટકોમાં આવો નિર્દોષ, વિનોદી, મર્મીક, તોફાની શૃંગાર હોય છે. એવા શૃંગારનાં રૂચીયાં સુખી, પ્રુણશાળી અને 'જીવન' થી ઉલસાતાં હોય છે. સ્ત્રી એમાં માત્ર દાસી કે ભોજન નથી પણ સંગોવડી મળી છે. બુદ્ધિમાં, હૃદયમાં, સંસ્કારમાં, અનુભવમાં તે કોઈ રીતે પુરુષથી ઉતરતી નથી. પણ કવચિત્ તો ગડીગાતી લાગે છે. કામુક્તા વિના જનને જાતિઓ કેવું મીઠું જીવન ગાળી શકે તેનું દર્શન એઓ એમના નાટકોમાં કરાવે છે એ સ્ત્રીઓમાં જિજ્ઞાસા પ્રકારના બુદ્ધિવિજ્ઞાસ કે ઊંડા હૃદયભાવો નહિ એવાથી નિરાશ થઈએ છીએ. મધુરી અને રમણ, કૃશા અને સુરેશનાં દંતનાં આલેખન ઉપરથી આ કેથન રપટ થશે.

'સ્નેહચરિતા' અને 'સુધાર્થદ્ર' માં અમુક નંદોની ખાતર વસ્તુ શિથિલ અથવા આર્થાશોગીક કરવું પડ્યું છે તેવું આ નાટકમાં નથી પણ બુદ્ધચરિતાના જ મુખ્ય પ્રસંગો એવા કમળદ અને રિવલ છે કે શિથિલને અવકાશ જ ન રહે કાંતું આ પહેલું નાટક છે અને એમાંથી એમનાં કેટલાક *imaginations* ની શરૂઆત થાય છે. વસ્તુની કુલશુધ્ધીમાં મુખ્ય પ્રસંગો ઉપરાંત ઉપપ્રસંગો હોય છે કાંતો આવા ઉપપ્રસંગો રચવા નાયકનાયિકાના પ્રેમજીવનથી ભિન્ન ખીલો એ ત્રણ સવનનજીવનનું આલેખન કરે છે. આથી પાત્રમંજ્યા વધે છે. નાટકમાં શૃંગારનું વાતાવરણ છલકાતું રહે છે અને મુખ્ય નાયકનાયિકાના જીવનવિકાસ (કે જીવનની ગતિ ?) દર્શાવવા અનેક પ્રસંગો રચવાની સુવલ્લભાથી કાંતો મુક્ત રહે છે. 'સર્વે પ્રેમ પ્રસંગોમાં અમને એક જાતની એકતાનતા લાગી છે. પ્રેમ મનુષ્ય જીવનની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ પહાર

લાવે છે એ જગતનો અનુભવ કર્તાએ અનુભવ્યો લાગતો નથી. વળી મુખ્ય પ્રસંગોને બદલાવવા ઉપપ્રસંગો ડાહ (foil) કે વિરોધ (contrast) કે ગોષ્ઠ તરિકે યોજવામાં આવતા હોય એવું પણ અમને લાગ્યું નથી.

પ્રસ્તુત નાટકમાં પ્રેમના એ ઉપપ્રસંગો છે તે મનોરમ છે, નિર્દોષ છે, સીદા છે, લાવલયો છે, વિનોદી છે પણ જાતને મનુષ્ય જીવનનાં દુઃખોની જે સીમાસાંકરી અને તે દુઃખોમાંથી છુટી સુખના માર્ગની પ્રાપ્તિ માટે જે સાધનો યોજ્યાં હતાં તે સર્વેની દૃષ્ટિથી પ્રેમને યોગ્ય જીવનમાં કેવું સ્થાન છે તે વિશે કર્તાએ વિચાર કર્યો હોય એમ નથી લાગતું. છુદ્ડ ઉપર વેદ ધર્મીઓનો સજ્જતમાં સજ્જત આલોચ એ છે કે એણે ગૃહસ્થાશ્રમ તોડી નાંખ્યો. બ્રહ્મચર્યમાંથી સજ્જત રસ્તો ભીક્ષુક થવા માટે કરી આપ્યો. ઐતિહાસિક વસ્તુસ્થિતિ આવી છે છતાં આ નાટકમાં ત્યાગી સુરેશ અને કૃશાને પરણાવી પાછા સસારમાં મોકલવામાં આવે છે. આ ખ્રિસ્તી યુરોપીયનનોની ભાવના છે મનુષ્ય હૃદયને પ્રતિકુળ ભાવના નથી પણ હાથીના દંતુરણ નીકળ્યા તે પાછા પેસતાજ નથી એવું માનનાર—જીવનમાં ધર્મ પ્રમાણે વર્તનાર, અંગત વાસનાઓની આહુતિ આપનાર આર્યોને આવી સ્થિતિ સમત નહોતી.

રા. રા. નૃસિંહદાસ વિલાકરનો હેતુ તે કાળનું ચિત્ર આપવા ઉપરાંત આ જમાનાની મહેચ્છા, વાછના, આદર્શ પણ રજૂ કરવાનો હોય એવું લાગે છે પુરાતન કાળની ભૂલી જવાએલી સંસ્કૃતિ નહીં પણ આ યુગમાં આપણાં હૃદયમાં ઉછળતા ભાવો એ જૂની કથાદ્વારા આલેખવા એમનું વળણ છે અનાધિપિંડિતને એમણે આ જમાનાનો Socialist બનાવ્યો છે આપણને હાલ સંન્યાસ નહીં પણ મધુર અને સુખી ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રિય છે એથી કૃશા અને સુરેશ કાષાય વસ્ત્રોને ત્યાગ કરી દંપતી થતાં હશે.

કાળાનો ઉદ્દેશ મનુષ્યજીવનના સનાતન ભાવો આલેખવાનો હોય છે અથવા એક યુગના ભાવો ખીલ યુગને અનુભવગોચર કરવાના હોય છે અથવા જૂની સામગ્રી વાપરી વર્તમાન યુગના ભાવોનું આસ્વાદન કરાવવાનું હોય છે સિદ્ધાર્થકુમારનો ઉદ્દેશ શો છે? એ ભવ્ય, કરુણ અને દયાળુ જીવન વર્તમાન ગુજરાતને શો સંદેશો, શો આદર્શ આપે છે? કર્તા શો આપવા દગ્ગે છે? કાંઈ પણ સ્પષ્ટ નથી. આ નાટક ગણે રીતે અસંતોષ આપે છે* પણ એક વાત ભૂલવાની નથી કે સાહિત્યના ઉત્તમ નિર્માણ તરિકે નહીં

* છુદ્દના સમકાલીન ચિત્રની વાગ્દોષ જાણે નથી છુદ્દ સ્ત્રીઓને લીધેની નરજા નારાજ હતા એથી ભાગ્યેય પવિત્ર નહીં રહે એકા એમને જાણે હતી આ દેસન ખરી પરીક્ષા એવું દત્તિદાસ કહે છે. પણ આનંદ (જેનું આ નાટકમાં ખીલું નામ સુરેશનાંદ આપ્યું છે) તેમને વિનવી સ્ત્રીઓને પુરોષો જેવા હક અપાવે છે આ આખો પ્રસંગ આ નાટકમાં ફેરવી ન પાડ્યો છે તત્કાલીન ધર્મ ધર્મોત્તુચારીઓના વર્ણન વારાળર નથી બસકે હાલ જેવા છે દેવદત્ત* માત્ર એક બોદ્ધ ચીતરે તેકે ચીવરાયુ નથી અને મનુષ્યજીવનમાં મરંતુ સ્થાન પીછાની રાજ્ય નથી. પણ સાચે એટલું કહેવું નેહએ કે સયાગારનું વર્ણન સારું આપ્યું છે એનો અર્થ સમજાવ્યો નથી એટલે ઘણા યુગરાતી વાચનારાઓ એ સંસ્થામાં રસ નહીં લઈ શકે. તે જગત દરેક ગામમાં ચોરા જેવું ગર રહેતું. એમાં ગમે તે ધર્મના મતના સામુદાય પરિનામકો ક્રમણે આવી હિતરતા. ગામના લોકો એમનો નિબાવ કરતા અને એમને ઉપદેશ સંભળતા મરમત સહિષ્ણુતા અને સત્ય જીવનસી લોકોના કંઈ દર્શાં તે આ સંસ્થા જરૂર છે વળી ગામડાઓમાં લોકોની પાસે રાસનની પણ ધનની સત્તાઓ હતી—ગામડાઓ ન્હાના tribal republics અથવા oligarchies હતા. સયાગારમાં ગામડેલો ભેગા થઈ રાસનના કાર્ય પણ કરતા

પણ આપણી રંગભૂમિની હાલની સ્થિતિના વાતાવરણને અનુકૂળ રહી જેટલું ઉત્તમ કામ થઈ શકે તેવી રીતે કરી આ નાટક લખાયું છે એટલે ગહુ ઉંચા ધોરણથી એને તપાસતાં કર્તાને અમે અન્યાય કરીએ છીએ. વાંચકો પણ અમારી દોષદર્શિની ટીકાથી એક રસિક, સાવધુર્ણ, ઉત્કર્ષક ગ્રંથ વાચવા તરફ ન વળે તો તેમને પણ અન્યાય થઈ જવાની બહીક લાગે છે એટલે થોડાક દૃષ્ટિબિન્દુઓના નિર્દેશથી સંતોષ માન્યો છે. કર્તાની શક્તિ, સંસ્કારિતા, કેળવણી, સંપત્તતા વગેરે વિશે અમને ઉંચો મત ન હોત, એમની મારફત ગુજરાતી સાહિત્ય ઉંચી અને નવીન સમૃદ્ધિ મેળવશે એવી અમને આશા ન હોત તો આવી મીમાંસા કરત નહીં. ગુજરાતના સર્વે વાંચકોને આ ગ્રંથ વાંચવા અમારી ખાસ લલામણુ છે બુદ્ધતુ લખત એવું છે કે કોઈપણ ક્ષણમાં તેના સમાગમ કરવાથી હાનિ નથી. સાહિત્યની સંસ્કારી કલાથી એ લખન આ નાટકમાં આલેખનામાં આવ્યું છે એટલે એનું વાંચન આનન્દદાયી થઈ પિના રહેશે જ નહીં. કુટુંબોમા અને વિદ્યાલયોમા આ ગ્રંથ લોકપ્રિયતા પામશે. આ નાટક રંગભૂમિ માટે લખાયું છે. રાધના પર્વત કે અમરસત્રની ગાફઠ માત્ર શ્રાવ્ય નાટક નથી એટલે એની ભાષામા મઝાની વિવિધતા છે, સ્વાભાવિક રણકો છે, પાહિત્ય નથી. રા નૃસિંહ દાસ વિલાકર તર્ફન નોંખી જ જાતનું ગદ્ય લખે છે અને ગુજરાતી ભાષા બોલે છે મજ્જીશની વાક્ય રચના અને તેમાએ સાપણની શૈલિ (Shonogali) ના સંસ્કાર વાળી એમની ગદ્ય રચના હોય છે. સોરઠની કંઈ અનુપમ સીદાશ પણ એમાં છે એટલે ગુજરાતી ભાષાની ગદ્યશૈલિમાં એમની શૈલિને પ્રશંસાપાત્ર ઉમેરો થયો છે. એ શૈલિ મનુષ્ય હૃદયના નાના મોટા લાવો વ્યક્ત કરવા કેવી સમર્થ છે તેની મીમાંસા કરવાને હજુ વાર છે.

આ નાટકની મમાલોચના અનેક દૃષ્ટિથી કરવા જેવી છે. રંગભૂમિની અને સાહિત્યની દ્રષ્ટિથી એનાં પાત્રાલેખન, પ્રસંગ રચના, વસ્તુગુદ્ધન, ભાષા, સંગીત, વાતાવરણ વગેરે નિરૂપવામાં આનંદ આવશે પણ આ પત્રમાં અવકાશ નથી એટલે દિલગીર છીએ.

રા. રા. નૃસિંહદાસે જે પવિત્ર અને દેશપ્રેમી કાર્ય આદર્યું છે તે કાર્યમા એમને યશ મળે અને ગુજરાતની રંગભૂમિ અને નાટકસાહિત્ય એમની દ્વારા ઉંચા સંસ્કાર પામે.

૪. ચાણક્યનંદિની અથવા ચચ્ચ અને સુંહુધી—કર્તા રા. રા. નારાયણ વસનજી ચતુર્થજી, સુપ્રસિદ્ધ સાપ્તાહિક 'ગુજરાતી'ની ઈ સ ૧૯૧૬ ની લેટ.

હવે એવો મમથ આવ્યો છે કે રા. રા. નારાયણ, રા. રા. ગોપાળજી દેલવાડકર અને બીજા નવલકથાકારોની કૃતિઓની કડક સમીક્ષા થવી જોઈએ. તેઓ ગુજરાતી વાંચકવર્ગની સતત સેવા કરે છે. એમના ગ્રંથો સારા વિસ્તારમાં વંચાય છે ઉછરતી પ્રજા ઉપર એ ગ્રંથની અસર થતી હશે. તેમ સાક્ષરો કે સંસ્કારી લોકો આ નવલકથાઓ વાંચતા નથી એટલે એમાં પ્રવેશેલા અનીષ્ટ અશો વિશે પ્રગળ લોકમત જાગૃત થયેલો નથી. પોતાના ગ્રંથોની ખોળી ધસકીથી આ લેખકો એવા મત ધણેલા છે કે સમ્યક્તા અને વિવેકની પરવા કરે એવા નથી. એમના પ્રત્યે અંગત દ્રેવથી નહીં

પરંતુ શુજરાતના વાંચકવર્ગ અને શુજરાતી સાહિત્ય પ્રત્યેની પવિત્ર દ્રશ્યની ખાતર એમની કૃતિઓની ઠડઠ સમીક્ષા કરનારની તેઓ સખત ખગર પોતાના નવા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં લીધા વિના રહે એવા નથી અને એટલાથી સતોષ નહીં થાય તો સરસ્વતીચંદ્ર અથવા રામાયણ મહાભારતની પણ નિંદા કરવા બેસી જશે અમને આતું વીતેલું છે છતાં જે પવિત્ર કર્તવ્ય અત્યારે અમે સ્વીકાર્યું છે તેની પ્રેરણાથી એવા મલિન પ્રહારની દરકાર અમે રાખતા નથી અને અમને જે લાગશે તે અમે લખતાં બીલકુલ ડરીશું નહીં

રા. રા. નારાયણ શુજરાતી વાંચક વર્ગની જે સેવા બેઠાને છે તે માટે ધન્યાહુ છે. એની લદ્દકાળી અથવા પદ્મિની જેવી વાર્તાઓ માટે અમને પક્ષપાત છે. સાહિત્ય સેવાજી નિર્વાહનું સાધન હોવાથી એમનો સમગ્ર સમય એમાંજ સમર્પિત હોવાથી એઓ વધારે સારી અને ઉચ્ચ સાહિત્ય સેવા કરી શકે એવા હોવાથી અમે આટલી તરફી લીધી છે. એઓ આડું લખશે તો અમને જેટલો આનંદ થશે તેટલો એમને પણ લાગ્યેજ થશે.

વાચનારને એમ લાગશે કે અપરાધના મુદ્દાઓ રજુ કર્યા પૂર્વે શિક્ષા કરવાનો ન્યાય સમાલોચકે સ્વીકારવો ન જોઈએ એમનો મહોટામાં મહોટો અપરાધ, હમણું હમણું એમણે વ્યભિચાર-લ'પટતાની કીર્તિ ગાવા માંડી છે તે છે. હગીરહઠમાં નિર્લજ્જ વર્ણન કરવાથી તુષ્ટિ ન થઈ તે આ કથામાં પાછું લ'પટતાનું ગૌરવ ગાયું છે. 'આર્યતા' ના પક્ષપાતી, 'સુધારા' ના આરુઢ વિરોધી રા. રા. નારાયણ સુંદર અને અચ્છતું નિર્માણ કેમ કરી શક્યા હશે ? નાગપુત્રી પ્રાણીઓની પેઠે સારસ્વતીને હુલાણુઓમાં આવો હુલ્લ અપાવવા વિચાર તો નહીંજ હશે ? અથવા હુલાણુમાં પુનર્લગ્ન કર્યારે થવા માડ્યા તેની શોધગોળ તો આ કથાદ્વારા નહીં કરી હોય ! વિધવાવિવાહના વિરોધીએ વિધવા રાણી સુંદરીનાં પુનર્લગ્ન અગ્ય જોડે કરાવવા ઇંદ્રાણી ઇંદ્રાસનનો શાસ્ત્રાર્થ શોધી કહાડવામાં પોતાની અપૂર્વ (!) તર્કશક્તિ વાપરી છે. હિન્દુ જીવનમાં આવી રીતે શાસ્ત્રીય નિર્ણય યજ્ઞેલા અને આર્ય પ્રજાએ તે મંજુર રાખેલા હોય એવું અમારી જાણમાં નથી લેખક ઉદાહરણોઆપી અમારી મઠાનું નિરસન કરશે તો ઉપકાર થશે.

વિશ્વમાં અનીતિ, દુરાચારને સ્થાન છે એટલે નવલકથાના વિશ્વમાં પણ તેને સ્થાન છે. પણ વિશ્વમાં ઘણી મલિન વસ્તુઓ છે, ખુદ્દરી નજરે પડે છે છતાં તેની દાંડી પીટાતી નથી. ઠલાનું કામ બધાં વીગતે વીગત આપવાનું નથી—દુરાચારના અધમાધ્યમ અંશનું પૃથક્કરણ કરવાનું નથી ત્યાં મલિનતા ઉપર પડેલો નાંખવાનું અથવા ધ્વનિથી સૂચન કરવાનું અથવા નીતિના ઉત્કર્ષ અર્થે તેનું ચિત્ર આંકવાનું હોઈ શકે. પણ આ કથા તદ્દન Naturalistic ઐતિહાસિક છે ઇતિહાસનો જે યુગ લીધો છે તે એવા દુરાચાર માટે મશહૂર હોવાનું પ્રસિદ્ધ નથી. વળી જુના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં કે કેન્દ્ર અને ઇંગ્લીશ સાહિત્યમાં લ'પટવાનું ગૌરવ કરનારા ગ્રંથો હોય અને શુજરાતી સાહિત્ય એવા અનુ-પ્રથમ (!) ગ્રંથોથી બેનસિબ હોય માટે તે ખોટ પૂરી પાડવા આવા ગ્રંથો લખવા

કેડ જાંધવાની હાલ તો જરૂર નથી. અત્યારે પ્રજાનું નિખિલ ચારિત્ર રૂપાંતર પામે છે. નવી રીતે Formative ભૂમિકા ઉપર છે તે વખતે નવલકથાકારે બહુજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે.

નીતિની દૃષ્ટિએ અમને આ કથા રૂચિકર થઈ નથી તેમ કલાની દૃષ્ટિએ પણ થઈ નથી. કલાની નીતિ વિશ્વની નીતિથી જુદી છે વિશ્વમા ગાનીતિ સમૃદ્ધિ, વૈભવ, સન્તા, સુખ ભોગવે છે અને જગતની નજરે ચઢે એવી સજા કે અધોગતિથી મુક્ત રહે છે એવું અને છે પણ કલા તો વિશ્વજીવનના છૂંટાછવાયા, વિકાસ પામતા, વિલંબ લેતા—ઠાળ અને દિશામાં પથસંચાલના આશોને એકત્ર કરી, તેમનું તત્ત્વ શોધી તેમને ઠાળ અને દિશાના એકા વિસ્તારથી વસાવે છે તે નીતિના પરિણામ માટે લઘુસીન રહી શકતી નથી. અર્થ જેવા વિષયાસકતને પરાક્રમી, વિદ્વાન, પત્નીવત્સલ, અપમાનનું વૈર લેનાર આગ્રહી વર્ણવવામા અમને તો ઘણું અર્થ લાગતો નથી અર્થ સાતિદ્રોહી, પત્નીદ્રોહી, પુત્રદ્રોહી, સ્વામીદ્રોહી, વિશ્વાસલંગક, પરદાસરત, ખૂની, વિલાસી, પ્રજાદ્રોહી, અગ્રાહ્ય છે એનાં પાપમા પણ પ્રતાપ નથી સુંકધીની આસન્નિ એ જ એની અધોગતિનું કારણ છે રશીઆમા કેથેરાઇન અને ક્રીત્તમા ક્રે અને પ્રજા ઉપેક્ષા કરે એ સંભવિત છે પણ આર્યોવર્તમાં—એની નીતિ માટે રા. રા. નારાયણને અભિમાન છે અને જે નીતિનો 'સુધારાવાળા' ભાગ કરે છે એવું માની તેઓ પોતાની લેખિનીનો પ્રદાર તેમના ઉપર કરે છે—તે આર્યોવર્તમા દોઢાં આણું કેમ સાળી રહે ન તેનો ખુલાસો કરવા પાણુ કર્તાએ પરવા રાખી નથી. દોલે-ડમાં રાણી લ'પટ પ્રધાનથી લોળવાઈ વિષયગાગિની થઈ હતી તેથી આખી પ્રજા કલંકિત થઈ છે એમ માની વલંદાઓએ તે પ્રધાનને ફાંસીએ ચડાવ્યો હતો અને રાણીને જંગમ પર્યંત કેદમા રાખી હતી. ગિંધીઓમા આણુ પાણી નહોતું એવો હલકો મત કર્તા એમને માટે તો નહિ જ ધરાવતા હોય

રા. રા. નારાયણ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખે છે પણ ઇતિહાસનો અર્થ એમને ખગર હોય એમ લાગતું નથી ઇતિહાસની વીજતો તેઓ મહેનતથી એકઠી કરે છે—એ કે આ વાર્તામા તો વીજતોગા પણ કેટલાક કાલચુરકમના હોયો થયેલા છે Interpretation of History મા તેઓનો ખીલકુલ પ્રવેશ નથી. હિંદુ અને મુસલમાનના મધ-દનના અનેક પ્રમંથોની વાર્તાઓ એમણે લખી છે છતાં હિન્દુઓ કેમ હારતા અને મુસલમાન કેમ વિજથી થતા તેનાં આધ્યાત્મિક અને પાર્થિવ ઐતિહાસિક કારણોથી એઓ વાકેફગાર હોય એવું અમને લાગ્યું નથી.

એમનું લખાણ એવું કૃત્રિમ હોય છે—સ્વયંભૂ ઉર્મિઓથી હીન હોય છે કે સરકારી વાચકોને તો કંટાળો જ આવે. માનમ વ્યાપારની મીમાસા, સ્થળ કે પ્રકૃતિનાં વર્ણનો, કેદ મહાલાવનું નિરૂપણ એમની વાર્તાઓમાં એવું નથી કે અમર થાય. કરણેલા જેવી પ્રતિષ્ઠા એમની એકે વાર્તા હજુ પામી શકી નથી એવું કારણ શું?

જીવનના પ્રશ્નો સંબંધી પણ એમણે જોડો વિચાર કર્યો હોય એવું નથી એવું છકગલીર, શબ્દપ્રચુર, હાલું હાલું એ લખી શકે છે કે સામાન્ય વાંચકોની સામાન્ય રસવૃત્તિ તૃપ્ત થાય છે.

સુંદરીને ચાણક્યનંદિની કહેવામાં પણ ચાણક્યની એઆખર કરવા જેવું છે લેખકે મુદ્રારાક્ષસનું, અથવા રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે એ અંથના ગુજરાતી ભાષાતરની પ્રસ્તાવનામાં ચાણક્યના નિરુપેક્ષ ચરિત્રનું વાચન કર્યું હોત તો આપુ ક્યન તે કસત જ નહીં.

જટ કન્યાને યૌદ્ધ લીક્ષુણી ણનાવ્યા પછી પાછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં મોકલી છે તે અમને અનુચિત અને યૌદ્ધ જીવનથી વિરુદ્ધ લાગે છે. આજ કાલીઆવાકમાં બાવા-ઓની જુદી નાત થઇ છે તેમ યૌદ્ધ મહોમાથી પરણેલાં લીક્ષુક લીક્ષુકીની જુદી સાતિ ધર્ય હતી પણ તે વાત જુદી છે અને આ વાત નિરાળી છે

અમને એમ લાગે છે કે આ વાર્તા રા. રા. નારાયણે હમણું નહીં લખી હોય પણ ઘણું વર્ષો ઉપર લખી રહે એમાં મનઃયુગ્ગમશાસ્ત્ર સંસ્કૃતમય ભાષા છે, એમનું હાલ પ્રિય ધર્મ પટેલી ઉર્દૂ ભાષાનો સંભાર નથી, એટલે આપું અનુમાન કર્યું છે.

પ. નંદશંકર જીવનચિત્ર, કર્તા રા. રા. વિનાયક નંદશંકર મેહતા, આદ્ય. મી એસ. મૂલ્ય રૂ. ૧-૦-૦

કવિ ન્હાનાલાલના કેટલાંક કાવ્યો લા. ૧ લાનુ અવલોકન લખતા રા. જ. રમણલા-મએ જ્ઞાનસુધામાં લખ્યું હતું કે ગયા જમાનાના લેખકોના પુત્રોઠારા પણ આ જમાનાની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ આણ રહી છે કરણવેલાનો સમર્થ કર્તાના વિદ્વાન પુત્રની કૃતિ જ્ઞેતા અમને એ શબ્દોનું સ્મરણ યથા આવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમંદિરમાં પોતાના પરચોકવામી પિતાનું જીવનચરિત્ર લખી પ્રવેશ કરવા માટે રા. રા. વિનાયકને અમે આવકાર આપીએ છીએ સાથે સાથે કહી દઇએ છીએ કે આટલા અર્થથી ગુર્જરીદેવી સંતૃપ્તથી નથી થવાની

રા. રા. વિનાયકના બે મહોટા લાઘવોએ એમની કેળવણીના પ્રમાણમાં ગુજરાતી સાહિત્યની કાંઈ જ સેવા નથી કરી તેમ તેઓ નહીં કરે એવી આશા છે. દલપતરામનું નામ ન્હાનાલાલે, મહીપતરામનું નામ રા. જ. રમણલાઈએ, ભોળાનાથનું નામ નરસિં-હરાવે રાખ્યું છે તેમ નંદશંકરનું નામ રખવા રા. રા. વિનાયક ચુકશે નહીં એવી આશા છે.

ગુજરાતીઓમાંથી જેઓએ ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ કેળવણી લીધી છે તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યને કંઠાળ રહેવા દેશે તો પછી એમની કેળવણી એ રીતે વૃથા ગઈ છે એમ કહેવામાં રહેજ પણ જોડું છે? ગુજરાતી, સિવિલીઅનોની હાલમાં સંખ્યા વધી છે. રા. રા. અણદુદ્દત્તા યુસુફઅલીએ અંગ્રેજ અને ઉર્દૂનો સ્વીકાર કરી પોતાની માતૃ-

ભાવાની સ્ફોજ પશુ સેવા કરી નથી પણ સ. રા. વિનાયકે અને ર. કાટાવાળા સાહિત્યપ્રેમી અને સાહિત્યસેવક પિતાના પુત્રો છે. રા રા નાનાલાલ ચમનલાલ ધર્મકંડમાં અભ્યાસ કરતા ત્યારે કવિતાઓ લખતા હતા. આ સર્વે પોતાની સત્તા, વૈભવ, કામ કાંજમાં શુન્નરાત્રી સાહિત્યનું વિરમરણ નહીં કરે એવી એમને અમારી વિનંતિ છે.

સુરતીઓએ પોતાના આગેવાન સાહિત્યસેવકોના જીવનચરિત્ર લખી સુરતના કીર્તિહાસનું એક પ્રકરણ લખવા સારી સામગ્રીના સંપ્રદ કર્યો છે નર્મદાશંકર, નવલરામ, દુર્ગારામ, મલગારી, ઇન્દુદાસ વગેરેના જીવન ચરિત્રોમાંથી સુરતનો જેવો ખ્યાલ આવે છે તેવો હજુ અમદાવાદ, નડીઆદ કે ધીમ 'નાદાર' નગરનો આવતો નથી. રા. રા. વિનાયકે કરણેલાને પોતાના પિતાની કીર્તિનો ધ્વજ ગણ્યો છે અને તેમાંની વીગતો કેવા વાતાવરણમાંથી સૂત્રી-હશે તે પારખવા અને પોતાના પિતાનું અનુપમ શીલ કેવા અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં યકાયું તે નિરૂપવા, બની શકે તેટલી સામગ્રી તત્કાલીન ચિત્ર માટે એકઠી કરી છે સુરતીઓના લાલાશાઈ જીવનનો ખ્યાલ આગેદુખ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. મલિન વાનો લખતા વૃત્તિ ઉઠી સખી છે અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનો રસ લીધા વિના સયમથી જે લખી શકાય ને લખ્યું છે. પણ તે જીવન અચુક રીતે સભ્યતાવિહીન હતું એટલે વર્ણનમાં પણ એ વિહીનતાના આયો આવી ગયા છે.

રા. રા. વિનાયકની પાસે પિતાના ચરિત્ર માટે કાંઈપણ લેખિત માહિતી નહોતી નવલરામના જીવનચરિત્રમાં જેવા ઉતારા ગોવર્ધનરામે આપ્યા છે તેવા અથવા ગોવર્ધનરામની જીવન કથામાં જેવા ઉતારા એમની Scrap books માંથી આપી શકાય એવા ઉતારા આ ગ્રંથમાં નથી. પણ રા. રા. વિનાયકે પોતાના સંસ્કારી પિતા સાથે આપણા જીવનના વિવિધ પ્રશ્નો વિશે વાતચિત કરી તેમના નિર્ણયો અને અભિપ્રાય જાણેલા તે આ ગ્રંથમાં આપ્યા છે. આ નિર્ણયો અને અભિપ્રાયો જીવનના કયા કાળમાં કેવા કેવા અનુભવને પરિણામે નંદશંકરે જાણેલા અથવા એમાં પુત્રની વિદ્વત્તાનો અનુભવતા કયા કયા પાસ લાગી ગયો છે તેનું નિરાકરણ કરવાની સુરકેલી છે. માહિતીને અભાવે અને શ્રુત સામગ્રીની અસંકલિત વખતે અસંગઠ્ય અને ગ્રાસંગિક સ્થિતિને લીધે આ ગ્રંથમાં પણ શિથિલતા લાગે છે. પ્રમાણની ન્યૂનતા આવી ગઈ છે પિતાના જીવનના જનાવો ગહુ ઓછા છે, એ જીવનના માનસ વિકાસના નિરૂપણ માટે આવશ્યક સાધનો મોજુદ નથી એટલે પુત્ર વાતાવરણમાં વિવિધ વિષયોના તલસ્પર્શી વર્ણનોમાં વધારે નિમગ્ન થઈ ગયા છે નંદશંકર આનુષંગિક લખાણમાં દળાઈ ગયા છે. એટલું છતાં એ નંદશંકરનું ચિત્ર સ્પષ્ટ આપણી આંખ આગળ તરી આવી ઉભું રહે છે સુખી જીવન માટે ઉદાહરણ રૂપ થઈ પડે એવા છે, દુર્ગારામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, મહીપતરામ વગેરે ઉછાળામાં ઉછળી રહ્યા હતા ત્યારે નંદશંકર કેમ શાણું થઈ ગયા એ પ્રશ્ન નિરૂપત રહે છે પણ એ શાણુપણ અને પ્રભુની કૃપાથી એમણે સુખી, કાર્યપરાયણ, વિદ્યાવિલાસી અને મુદુંજવાચલ જીવન ગાળ્યું છે. કરણેલા

સિવાય બીજી કોઈ પણ સાહિત્યપ્રવૃત્તિ કેમ ન કરી? જે દેશપ્રેમ, ભાષાપ્રેમ, ઇતિહાસ-પ્રેમ એમને એ કથા લખાવી શક્યો. તેમણે બીજી કથાઓ લખવા કેમ ગ્રેરણા નહીં કરી?

આમ અનેક જગ્યાસા અસંતુષ્ટ રહે છે, ઉર્દૂના અવારનવાર પ્રયોગોથી કિલબટા અથવા અર્થબોધની મુશ્કેલી આવેલી છે; છેવટે નંદશંકર વિશેના બીજાના અભિપ્રાયો આપી ઠળાળી ક્ષતિ અને પ્રતિષ્ઠાહાનિ કરેલી છે. આટલું છતાં પણ આ ગ્રંથ સન્માન પાત્ર છે. ઉંઝા સરકારથી સપક્ષ છે વિચારનો ઉત્તેજક છે. બુદ્ધિને સંતોષ અને આશ્ચર્ય પમાડે એવો છે એમા જીવનના પ્રશ્નોની ચર્ચા કે નિર્ણયો નથી પણ અનુભવીઓએ તે સંબંધમાં વ્યક્ત કરેલા અભિપ્રાયોથી ખચિત છે અને એ અભિપ્રાયો અવગણના થઈ શકે એવા નથી ઉપરાંતમા કરણબેલા જેવી વ્યુત્પત્તિ નવલકથાના ઠર્તાના સંસ્મરણે તો ગ્રંથ છે શુભરાતી સાહિત્યના ઉદય અને ઉદયોત્તર કાળમા કેવી સ્થિતિ હતી, કેવી ભાવનાઓ થતી થતાં કરતી હતી, ભૂતકાળના કેવા વારસા સાથે વર્તમાનમા સંક્રાંતિ થતી હતી તે ચર્ચે આ ગ્રંથથી જાણી શકાય છે.

૬. આ વર્ષના ફેબ્રુઆરીની તા. ૨૭-૨૮ મીએ ખંભાતમા ઉનેવાળ સેવક મંડળના થએલા પાચમા વાર્ષિક સંમેલનની નોંધ ગ. રા. લલ્લુભાઈ શંકરભાઈ ભટ્ટ તરફથી મળી છે. ઉનેવાળો બહુ શ્રીમંત સ્થિતિમા નથી. બ્રાહ્મણ કરતાં કૃષિકારનો ખાસ સ્વીકારવાથી વિદ્યા પણ બહુ જૂજ છે એ જ્ઞાતિની ઉન્નતિ કરવા યુવાનોએ સેવકમંડળ સ્થાપ્યું છે અને તેના સંમેલન જ્ઞાતિનિવાસના ભિન્નભિન્ન રથે મેળવી જ્ઞાતિપરિપક્વની ગરજ મારી છે. વિદ્યાનું સેવન વધશે એટલે આયોજ્યાપ અનિષ્ટ સામાજિક રીવાજો દૂર થશે. જ્ઞાતિપરિપક્વને શાસનની સત્તા નથી હતી. લાભામણના ઠરાવો નકામા છે અને જૂના વિચારવાળા અને સુધારવાળા વચ્ચે વીખવાદ થઈ જ્ઞાતિનું હિત કરતા અહિત યુવાનો સંભવ થઈ બંધ છે. આપુ વખતે લાગ્યું હશે એટલે માન વિદ્યા પ્રસારણ અર્થે જ આ ગળવળ છે વિરોધ, ગાલિપ્રદાન, તુચ્છકાર, અપમાન વગેરે સહન કરતાં જ્ઞાતિજનોનો સમગ્રાવ આ મંડળ મેળવતું બંધ છે. આ વખતે જ્ઞાતિની સત્તારીઓ પણ સામેલ થઈ હતી. બુદ્ધિદાનનું મત ગયા સંમેલનથી કેટલીક સત્તારીઓએ સ્વીકારી આ સંમેલનમાં તે દ્વારા વિદ્યા પ્રસારણ માટે દ્રવ્ય મેળવી આપ્યું હતું. આ વખતે પણ એ મતનો વિશેષ સ્વીકાર થયો હતો. ઉનેવાળો બ્રાહ્મણ છે તો પ્રાચીન આર્ય સંસ્કૃતિના લક્ષણો ખિટવી ત્યાંગનો અને સેવાનો આશ્રય લેશે તો પ્રગતિને પથે બેઠેલા આલશે એમા સશય નથી. જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાપ્રાપ્તિ માટે શિષ્યવૃત્તિ હાલ અપાય છે પણ લવિધ્યમાં વિદ્યાર્થીશૂદ્ર સ્થાપવાનો જ્ઞાતિજનોને અભિલાષ છે. કૃષિકાર થઈ નિર્વાહ કરતી જ્ઞાતિ કારકૂનીના ભજુતર તરફ પોતાની સંવર્તિને વાળતા પહેલા આ જમાનાનાં શિક્ષણના ઉઠેલા પ્રશ્નોનો વિચાર કરી જાની શકે તેટલી તત્ત્વજીજ્ઞ કરશે તો વધારે સારું. બ્રાહ્મણો તરિકે સંસ્કૃત વિદ્યાનું વિસ્મરણ નહીં કરે અને સ્વાધ્યાયનું પુનર્જીવન કરશે તોપણ સારું. સેવકમંડળનો વિનય અમે ધનછીએ છીએ.

શ્રીયુત ગાંધીજીએ ચંપારણ્યમાં બતાવેલો સત્યાગ્રહ.

ગિહાર પ્રાંતમાં પટનાની ઉત્તરે ચંપારણ્ય નામે પ્રદેશ છે. તેમાં ઘણે ભાગે ગળીનું વાવેતર થાય છે. તે ગળીની બગીચાના હકપટા ઈંગ્લેન્ડ વેપારીઓને હાથ છે. તેમના ખેડુતો ઉપર આજ ઘણું વર્ષથી અન્યાય તથા બુલમ થવાનું કહેવામાં આવે છે. કેટલીક વખતે “પ્લેટર્સ” એટલે બગીચા માલિકો અને રૈયત વચ્ચે એવો વિરોધ થયેલો કે ૧૯૦૬ માં તો ખાસ પોલીસ રોકવી પડેલી. એટલે મુખી કહેવાય છે કે આ ખેડુતોનું દુઃખ તો નાવાલ અને શ્રીજીના ગિરમટિયાઓ કરતાં પણ વધી જાય તેવું છે. આ જાણત તપોસ કરી અન્યાય દૂર કરાવવા ગિહારના આગેવાનોએ કરેલા પ્રયત્નોનું કંઈ પ્રત્યક્ષ ફળ નહિ આવેલું તેથી છેવટ ગઈ કાંઈસની ગેઠક વખતે લખનામાં ગિહારના ૧૦૦ પ્રતિનિધિઓએ એક ઠરાવ પસાર કરાવ્યો હતો અને તેમાં “હિંદીઓ તથા ગોરાઓની એક ઠગિયરી નીમી ઉત્તર ગિહારના ખેડુતો અને ગોરા બગીચાદારો વચ્ચે ઉત્પન્ન થયેલો કલહ તથા ગેઠિલીના કારણે શોષવાની તથા તેના નિવારણના ઉપાયો સ્વચવાની ઈષ્ટતા સરકારની નિઘામાં આગ્રહપૂર્વક મૂકી હતી.”

એ ઠરાવ શ્રી ગાંધીજીએ મૂકવા એમ વિનંતિ થતા તેમણે તે સંબંધી પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવ્યા સિવાય તેમ કરવા ના કહેલી, અને તેમણે અનુકૂળતાએ બંધે આવી તપાસ કરવાનું વચન આપેલું તે ઉપરથી તેઓ તા. ૧૦ મી માર્ચના અરસામાં ગિહાર ગયા. એગની સરળ રીતિ ચાલુસાર તેમણે પ્રથમ તો અમલદારોને પોતાના હેતુઓ સમજાવી તેમની મદદ મેળવવાની કોશીશ કરી. એટલું જ નહિ પણ “પ્લેટર્સ” ના પ્રતિનિધિઓને પણ પોતાની હિલચાલથી વાકેફ કરી તેમની લાગણી જાણવા તથા મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, તેમ કરવા જતા અમલદારોએ તેમના ઉપર કાયદાની સત્તા ચલાવી, જેનો સવિસ્તર હેવાલ પ્રજાને ઘણાજ બોધક છે. તેમાં શ્રી ગાંધીજીના પોતાના કહેવા મુજબ ઘણાજ ગણિત મુદ્દાઓ સમાયલા હોવાથી એ કેસમાં રવું થયેલ મુખ્ય મુખ્ય કાગળોના મંપૂર્ણ લાપાંતરપૂર્વક તે મુદ્દાનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાનો આ લેખનો હેતુ છે.

ચંપારણ્ય તિરહુત વિભાગ (ડિવિઝન) માં છે. તેનું મુખ્ય નગર મુઝફરપુર છે, ત્યાં શ્રી ગાંધીજીએ પ્રથમ તો “પ્લેટર્સ” ની સંભાળના મંત્રી મી. વિલસનની સુલાકાત લીધી તે ગૃહસ્થ સાથે કેટલીક ચર્ચા ગઈ અને માત્ર એટલું જ મેળવ્યું કે “એ સવાલ—ખેડુત અને ગોરા પ્લેટર્સના વ્યવહારનો સવાલ—મુરકેલી ભરેલો છે અને તેમાં માથું મારવા જતાં તમારે પોતાને સોસવાનો અસંગ આવશે” આવાં ગાંભીર વાક્યો સાંભળીને માત્ર અંતરમાં હસે જ તેવો આ સમરવિજયી વીર પછી બીજા કર્તવ્ય તરફ વળ્યો. વિભાગના મુખ્ય અમલદાર પોતાની ફરજ બંભાવશે કે? શ્રી ગાંધીજીએ જાહેર તેમને પોતાનો હેતુ કેવો શાંતિભરેલો છે તે માત્ર બંને પક્ષો વચ્ચે

સલાહને સંપન્ની વૃદ્ધિ કરવા માટે જ છે એમ ઠસાવવા પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ કમિશ્નર સાહેબે ને હિંદના આ વિશુદ્ધતા વિશુદ્ધ અતઃકરણના અતિમ નેતાના આશયોમાં વિશ્વાસ ન પડ્યો. ને મદદ તો નહિજ પરંતુ આ સંઘના અળગણાટની શરૂઆત કરી તેમના પત્રથી પ્રેરણાને જ શ્રી ગાંધીજી ઉપર જીલ્લા કલેક્ટરે નીચે આવનાર હુકમ કાઢ્યો.

વિધિ પૂરી કરી પોતાતો ધર્મ પૂરો થયો માની શ્રી ગાંધીજીએ હવે પોતાનું 'મીશન' શરૂ કર્યું. મુઝફ્ફરપુર છોડી ચંપારણ જવા માટે માતીહારી ગયા અને ત્યાંથી જીજે જ દિવસે ઉક્ત ગામડાઓમાં ફરવાનું શરૂ કર્યું. પાંચેક માઇલ જઈ એકાદ ગામના લોકો સાથે વાતચીત કરતા હતા તેવામાં એક પોલીસ રવારે આવી જણાવ્યું કે કલેક્ટર સાહેબે સલામ કહી છે અને આપને મળવા માટે બોલાવે છે. શ્રી ગાંધીજી આનો અર્થ કળી ગયા અને લક્ષ્મી ચાલ્યો કરવા આવી જાણી મેડા ધોવા પછુ રંદ્યા નહિ જેણે સત્યને ખાતર અનેક પ્રકારનાં સકટો ખમ્યાં છે, તેને આવી રીતે સ્વદેશમાં જ ને વળી વ્યાસ રામ, સીતા આદિએ પછુ સ્વધર્મ ને સત્ય ખાતર અરણ્યવાસ કરેલો એવા પુરાતની પુણ્ય પ્રદેશમાં આત્મલોગરૂપી "માનલોગ" થી સત્યનાશયણ દેવનું પૂજન કરવાનો પ્રચંબ પ્રાસ થતા તેમને અંતરમાં જે આલ્હાદ થયો હતો તે તેમના ખાનગી ઉદ્દગારના જણનાર જ આપી શકે તેમ છે.

તુરત જ તે સવારની સાથે એક ગળદના ગાડામાં સેતીહારીનો માર્ગ લીધો. રસ્તામાં એક પોલીસ અમલદારે સાગા આવી નીચેની નોટીસ એનાયત કરી.

"આ વિભાગના કમિશ્નરના પત્ર (જે આ સાથે જાહેલ છે) થી મેને જણાવવામાં આવે છે કે આ જીલ્લાના કોઇ પણ ભાગમાં તમારી હાજરી હોવાથી બહુર શાંતિનો ભંગ તથા ખુતા મરકી થાય એવું તોફાન થવાનો સર્લવ છે; તથા આ કામમાં તુરતા તુરત પગલા લેવાની જરૂર જેવું છે. તેથી હું હુકમ કરું છું કે તમારે આ જીલ્લાના કોઇ પણ ભાગમાં નહિ રહેતા પહેલાં પહેલી ગાડીએ વિદાય થવું.

તા ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૧૭

(સહી) રબરુ. બી. હેકોક

ડીરેક્ટર મેજિસ્ટ્રેટ, ચંપારણ.

હવે ઉપરની નોટીસમાં જણાવેલો કમિશ્નરસાહેબનો પત્ર જોઇએ.

મી. એમ. કે. ગાંધી જણાવે છે કે ગળીમાં ખેતરોમાં હિંદીઓ કેવી દગામાં કામ કરે છે તેની તપાસ કરવા માટે તેમને તે લોકો તરફથી આગ્રહપૂર્વક થયેલા આમ ત્રણથી તેઓ તે કામ માટે અહિં આવ્યા છે ને સ્થાનિક અમલદારોની મદદ મળે છે. તે આજ સ્થવારે મને મળવા આવ્યા હતા; અને મેં તેમને જણાવ્યું કે ૧૮૬૦ ની સાલથી આ ખેડુતોને જાગીરમાલિકોના વ્યવહાર સંબંધે ચરકારનું ધ્યાન ખેંચાયલું રહે છે; અને તેજ સવાલનો એક મુદ્દો હાલમાં ચંપારણના અમલદારોના ખાસ ધ્યાનમાં રહેલો છે. પણ અમને શંકા રહે છે તેના નિર્ણયમાં એક ત્રાહિત ગૃહસ્થના આવવાથી મુશ્કેલી આવવાનો સભવ થશે. ચંપારણમાં તોફાન થઈ જાય એવો પણ સંભવ છે તે મેં તેમને જણાવ્યું તથા આ આધારે તે કહે છે કે લોકો તેમની

તપાસની આરંભપૂર્વક માગણી કરે છે તે બતાવે* ને પછી તે બાબત ઉપર સરકારની અભિપ્રાય મેળવવાની જરૂર રહેશે.

હું ધારું છું કે ચંપારણ્ય જતા પહેલાં મી. ગાંધી ફરીથી મને મળશે પણ અમારી મુલાકાત પછી મને ખબર મળ્યા છે કે સત્ય શોધવાના શુદ્ધ હેતુને બદલે તેનો હેતુ અળવણ ઉત્પન્ન કરવાનો હોય એમ સંભવ છે અને તેથી એમ બને કે વધુ વાત ઠીક સિવાય તે પ્રદેશમાં જશે. જો તે તમારા જીવ્હામાં આવશે તો ત્યારે શાંતિમાં લાગ પડશે એમ મને ધારતી રહે છે. માટે હું વિનંતિ કરું છું કે ત્યાં આવે તો તમે ડી. પ્રો. કો. ની કલમ ૧૪૪ મુજબ હુકમ આપશો કે તે પ્રદેશ છોડી આજ્યા બાય.”

સહી. એલ. એફ. મેસર હેડ.

કમિશનર તિરહુર ડીવીઝન.

આ બે કાગળો શ્રી. ગાંધીજીને મળતાં તેના ઉત્તરમાં કહેકર સાહેબ ઉપર તેમણે નીચે મુજબ લખી જણાવ્યું.

“સાહેબ—ડી. પ્રો. કો. ની કલમ ૧૪૪ મુજબનો આપનો જે હુકમ હમણા જ મને પહોંચાડવામાં આવ્યો છે તે સળધે હું જણાવવા રજા લેઉં છું કે આપને તેમ કરવાની જે જરૂરી પડી છે તે માટે હું દિલગીર છું. અને ડીવીઝન કમીશનર મારા હેતુઓ સંબંધે જે ગેર અમશુત પકડી છે તે માટે પણ હું દિલગીર થયો છું બહુરમત તરફની મારી જવાબદારી વિચારતાં મને લાગે છે કે હું આ જીવ્હો છોડી જવું શકું તેમ નથી એમજ કહેવાની મારી ફરજ છે. અને તેથી આ હુકમનો અનાદર કરતા પૂતી શિક્ષા ભોગવવામાં જ માત્ર હું તેને આધીન થઈશ.”

“મારો હેતુ અળવણ ઉત્પન્ન કરવાનો હશે” એવી ગંકા જે કમિશનર સાહેબે જણાવી છે તેનો હું ઘણાજ આગ્રહપૂર્વક ધનધાર કરું છું મારી ઇચ્છા તો માત્ર સત્ય નિર્ણય માટે એક શુદ્ધનિષ્ઠાથી તપાસ કરવાની જ છે. અને તથા સુધી અને છટો રહેવા દેવામાં આવશે ત્યાં સુધી તે જીજાસા પૂરી પાડવા હું કોશિશ આહુ જ રાખીશ.

તા. ૧૬ એપ્રિલ ૧૯૧૭

(સહી) એમ. કે. ગાંધી

આ પત્ર વ્યવહાર પછી નોટીસનો લાગ કરવા માટે તેમના ઉપર મેજિસ્ટ્રેટની કોર્ટમાં ૧૮ મી તારીખે કામ આવ્યું તેમાં નેકમો બચાવ કરી કેસ લંબાવવાનું હીક નહિં ધારી ગાંધીજીએ આરોપનો સ્વીકાર કર્યો અને તેમ કરતાં નીચે મુજબ પોતાના અભિપ્રાયો બહાર કર્યા એ લેખ એક ગૌરવયુક્ત અને મનનીય ઉદ્ગાર છે. સત્યાગ્રહ શુ છે, સત્યાગ્રહીનું હૃદય કેવું ઉત્તત, વિશુદ્ધ અને આરસી જેવું પારસ્પરિક હોય તેમજ એ તેમાંથી જણાઇ આવે છે સામા પક્ષ માટે દેખેનો છાટો પણ તેમના હૃદયમાં નથી, એટલું જ નહિં પણ તેને માટે દયા લાવ તથા વિનિતતા પણ છે. એમ

* આના ઉત્તરમાં ગાંધીજીએ પોતાના હથેર બિહારના કેટલાક આગેવાનો તરફથી આવેલા પત્રો બતાવ્યાં બહુ ઘણું કમિશનર સાહેબને તેમાં સતોષ થયો નહિં હોય

વિવેકી વાચનાંર તુરત જોઈ શકશે. વળી એમાં કાયદા પ્રત્યેની જોડતી વફાદારી સાથે આપણા અંતરાત્મા પ્રત્યેનો ધર્મ સાચવવાનો સૂક્ષ્મ અને ઉચ્ચ વિવેક બેધક રીતે મૂકવામાં આવેલ છે-તે જાહેરખાતે અને ખાસ કરીને હાલના સ્વરાજ્યકાંક્ષાનો વાતાવરણમાં-અવશ્ય બહુવા ને સમજવા યોગ્ય છે. 'જે સૂક્ષ્મ વિવેકથી તેમણે સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તનું વિવરણ આ ટુંક લેખમાં બહુ કે એકાદમજાવના અનુભવની ઉચી પગોના ઉદ્ગાર રૂપે અબાણુતા પણ કરી દીધું' છે, તેથી એ એક યાદગાર લેખ છે. અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી પણ કદાચ એ લવિષ્યમાં આપણા સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિની પ્રયાસશ્રેણીનું એક પગથીયું જનવાનો હાથે પ્રાપ્ત કરી શકે તેવો છે. તેનું મહત્ત્વ વિચારી અસલ ધ્યેય તેમજ શુભરાતી સાધાર્થ એકમાં તે આપવા રબ લઈએ છીએ

"With the permission of the court I would like to make a brief statement showing why I have taken the very serious step of seemingly disobeying the order made under s 144 of the Cr. P. C. In my humble opinion it is a question of difference of opinion between the local administration and myself. I have entered the country with motives of rendering humanitarian and national service. I have done so in response to a pressing invitation to come and help the raiyats who urge they are not being fairly treated by the indigo planters. I could not render any help without studying the problem. I have therefore come to study it with the assistance if possible of the administration and the planters. I have no other motive and I cannot believe that my coming here can in any way disturb public peace, or cause loss of life. I claim to have considerable experience in such matters. The administration however has thought differently. I fully appreciate their difficulty and I admit too that they can only proceed upon information they receive. As a law abiding citizen, my first instinct would be as it was, to obey the orders served upon me. I could not do so without doing violence to my sense of duty to those for whom I came. I feel that I could just now serve them only by remaining in their midst, I could not therefore, voluntarily retire. Amidst this conflict of duty I could only throw the responsibility of removing me from them on the administration. I am fully conscious of the fact that a person holding in the public life of India a position such as do, has to be most careful in setting example. It is my firm belief that in the complex constitution under which we are living the only safe and honourable course for a self respecting man is in the circumstances such as face me to do what

I have decided to do, that is to submit without protest to the penalty of disobedience. I have ventured to make this statement not in any extenuation of the penalty to be awarded against me, but to show that I have disregarded the order served upon me, not for want of respect for lawful authority but in obedience to the higher law of our being—the voice of conscience

ભાવાર્થ.—ડૉ. પ્રે. કેડની ૧૪૪ મી કલમ મુજબ મારા ઉપર થયેલ હુકમનું માત્ર દેખાવમા મેં ઉલ્લંઘન કરવાનું આ અત્તરગઢિર પગલુ મેં ચામાટે લીધું છે તે હુકમ કોર્ટની રજાથી જણાવવા ઈચ્છું છું મારા આધીન મત પ્રમાણે અહિંયા સ્થાનિક અમલદારો અને માંડી વચ્ચે મતભેદોનો જ કિસ્મો છે. આ પ્રદેશમાં ચાર્તર સેવા અને રાષ્ટ્ર સેવાના હેતુઓથી જ માફ આવવું મળ્યું છે જેકલ વર્ગ તરફના આશ્રયપૂર્વક થયેલ આમત્રણના ઉત્તરમા જ હું આબોધું તેઓની દાદ એવી છે કે ગળીના માલિકો તેમને ન્યાયસર ત્રેવડતા નથી. (પણ) એ સવાલનો અભ્યાસ કયો સિવાય હું તેમને કંઈ મદદ કરી શકું નહિ. તેથી હું અને તો સ્થાનિક અમલદારો તથા પેલેટર્મની સહાયતાપૂર્વક—તે સવાલનો અભ્યાસ કરવા અહિં આબોધું, આ સિવાય મારે બીજો કોઈ હેતુ નથી અને તેથી માફ આગમન બહિર શાતિના ભંગ કરશે ત્યા ખુનામરકી કસવશે એમ હું માની શકતો નથી આવા સવાલોનો મને ઘણો અનુભવ હોવાનો હું કાવો કરી શકું છું પરંતુ સ્થાનિક અમલદારોએ જુદા જ મત ધારણ કર્યો છે. હું તેમની મુશ્કેલી પૂર્વ રીતે બુજુ છું; અને કમુલ પણ કહું છું કે તેમને તો મળેલી હકીકત ઉપર જ ઠામ લેવાનું બને છે. કાંયદાને માન આપી ચાલનાર એક નાગરિક તરીકે પ્રથમ તો મારા મનમાં સ્ફુરે—અને બન્યું પણ તેમ જ હવે કે મારે આ હુકમને આધીન થવું. પરંતુ એમને માટે હું આબોધું તેમના પ્રત્યેતા મારા ધર્મનો ત્યાગ કર્યો સિવાય હું તેમ કરી શકુ નહિ મને લાગે છે કે હાલમાં તેમનો પાસે રહીને જ હું તેમની સેવા કરી શકું તેમ છે. તેથી હું શાંત ખુશીથી પ્રદેશ છોડી જઈ શકતો નથી. આ રીતે ધર્મન કટ આવતા મને આ જગ્યાએથી ફર કરવાની જવાબદારી અમલદારો ઉપરજ નાખવી રહી હિંદના બહિરંજ વનમા જે સ્થાન હું લોગલું છું તે સ્થાન ઉપરના પુરૂષે પોતાના વર્તનનો દાખલો આગવામાં ઘણુ જ સલાખવાનું છે એ વસ્તુ માગ જ્યાલમાં સ પુર્ણ રીતે છે. (પણ) મારી દૃઢ માન્યતા છે કે જે જંકુલ સંસ્કૃત્યધારણમા અમે હિંદીઓ હાલ છીએ તેમાં મારા જેવા સભોગોમા મુકાયતા સ્વમાની પુરૂષ મારે સલામતી અને આખરૂદારીનો માર્ગ મેં જે આજે ગ્રહણ કરવા ધાર્યો છે તેજ છે. એટલે કે કાયદાના ભાગની, શિક્ષાને ક ઇપણ વાધો લીધા સિવાય આધીન થવું. આ હિંદોર મને ધનાર શિક્ષામા કોઈ જાતનો પટાટો કરાવવાના હેતુથી કરવા હું પ્રેરાયો નથી. પણ એટલું જણાવવા માટે કે સરકારી કાયદા તરફના અનહરને લીધે નહિ પરંતુ તેથી ઉચા મનુષ્ય જીવનના કાયદાને—જેતમતાની પવિત્ર પ્રેરણા—ને અનુસરવા આવરજ મેં મારા ઉપર થયેલ કોર્ટના હુકમને કોરે મુકેલ છે.

આ રીતે હિંદની કોર્ટમાં કદી નહીં જાવો એવો ઐતિહાસિક જનાવ પહેલ વહેલો જાવો. જેલમાં જવા તરફ થઇને જ આવેલા આવા વિરલ અને પ્રભુના પવિત્ર કાયદાને કોર્ટના કાયદાની ઉપર બેઠકક રવીકરનાર વિચિત્ર પણુ દૃઢ આરોપીને જોઈ મેજિસ્ટ્રેટ પણુ ગભરાયા સાધારણ રીતે આરોપી ગુનેહો કબુલ કરે ત્યાં તેો શિક્ષાની ફરમાશ તુરત તુરત જ હોય છે. પરંતુ આ કિસ્સામાં તેમ કરવું સહેલું નહોતું. અમલદારોએ ઠરાવ્યું કે ઉગરી સરકારનો અભિપ્રાય આવતા સુધી કેંસલો મુદતવી રાખવો ને શનિવાર સુધી ગાંધીજીએ પોતાનું કામ મુદતવી રાખવો સ્વીકાર્યું.

છેવટે બિહાર સરકારે સ્થાનિક અમલદારોએ કરેલી ભૂલ જોઈ અને સુધારવાની હિંમત જતાવી શ્રી ગાંધીજીના શબ્દોમાં જ તેના છેવટના સમાચાર આપીશું.

મરદારની સૂચનાથી મારા ઉગરનું કામ પાછું જોડી લેવામાં આવ્યું છે અને આ તપાસ કરવામાં મને સ્થાનિક અમલદારોની મદદ આપવાનું વચન પણ આપ્યું છે. આ રીતે કારા પાછું જોડી લેવા માટે તેમજ મદદ માટે આજારી થઈ છે સ્થાનિક વકીલો અને ખીજઓ ગેરુદ મદદ કરે છે લાગણી દર્શાવનારા અને મદદ આપવાની ખામેશ જણાવનારા સંદેશો ઘણા સ્થળોગામી આવે છે, જેથી મારા સાથીઓને અને મને ઉત્સાહ મળે છે આચાર, સુધીમાં કેટલાક ગામોની મુલાકાત લીધી છે. અને મેં કહ્યું છે કે જો કોનોની માથે વાતચીત કરી છે અમલદારોમાં સર્વ પ્રસંગે વિનીતભાવ જતાવ્યો છે. તપાસ દરમિયાન બહાર હિલચાલની જરૂર નથી આ કામમાં સમાયલા મુદ્દાઓ ઘણા જ ગંભીર છે મારા નિર્ણયો સરકાર તથા લોક સમક્ષ મૂકવા ઉમેદ રાખું છું. આ તાર બહારમાં મૂકી શકશે.

ફરીથી વળી, આ ઉદ્ગારો ઉપર પણ જે જોલ જોડ્યા સિવાય રહેવાનું નથી. નવ્યાગ્રહની ક્ષતિ તુરત થઈ પરંતુ કોઈ પણ જાતનો હર્ષ કે ગર્વ આ મહાત્માના હિલમાં થયો હોય એમ જણાતું નથી એટલું જ નહિ પરંતુ એવા ક્ષતિના પ્રસંગમાં પણ તે ધીજઓની—પ્રતિપક્ષીઓની—સ્તુતિ કરે છે.

અમલદારો પ્રત્યેના તેમને સદ્ગુણ તો શ્રી ભર્તૃહરિના પરમાણુન્યર્વતી કૃત્ય નિત્યં । નિજહિ વિકસન્ત સન્તિ સંતકિયન્ત ॥ ની સ્મૃતિ કરાવે છે. પારકાના તત્તમાત્ર એવો ગુણને પર્વત સમાન ગણી હૃદયમાં રાજ થનાર સંતો તો વિરલજ છે.

સત્યાગ્રહના આ સંઘળા પ્રસંગમાં સમાયેલા મુદ્દાઓનો ગોષ્ઠ બહાર પ્રજા સમજી હૃદયમાં ઉતારશે એવી ઉમેદ રાખી આ લેખ બંધ કરતા ગાવાની રજા લઇએ છીએ કે:

રાત, કાયાને માયા પર જળ નૃપતું વશ્યુદે,
પ્રભુએ હવં ધર્યો છે ભુદો કાયા માય
હારે ભૂપ તણું પણ તેપર નચાલે કશુંદે ”

જસમા એવણુ

સત્યાગ્રહ આશ્રમવાસી

૧. લેકેશાયરના કાપડ ઉપર ૭૫ ટકાની જકાત. — વત માન મહાયુદ્ધમાં હિન્દુસ્તાને દોઢ અબજ રૂપીઆ લોનથી મેળવી લગભગ ચલાવવા ઇંગ્લંડને આપવા નક્કી કર્યું છે. એ લોનનું વ્યાજ ચાલુ ઉપજમાંથી નહિ આપી શકાય માટે હિંદી સરકારને નવા કર નાખવાની જરૂર પડી છે અને તે મુજબ લેકેશાયરથી આવતાં કાપડ ઉપરની જકાત વધારી સાઠસાત ટકાની કરવામાં આવી છે. આ વધારો રદ કરાવવા અથવા હિંદી મીલોમાં બનતા કાપડ ઉપર એવીજ જકાત નાખાવવા લેકેશાયરવાળાઓએ જળારી ચળવળ કરી છે. પ્રથમ તો એમણે એક ડેમોનસ્ટ્રેશન હિંદી પ્રવાન મિ. એબરલેનને અને મુખ્ય પ્રધાન મિ. બેયોર્નને મળવા ગયું હતું અને પછી ખુદ આમની સભામાં તેમણે આ પ્રશ્ન ચર્ચાએ હતો. મિ. એબરલેને જવાબમાં સંગીન દલીલોથી અને ઉદાર રાજનીતિથી વધારેલી જકાતનો બચાવ કર્યો હતો. (૧) હિન્દુસ્તાને સ્વયંભૂ ઉર્મિથી જે મહોદ્ધાર ભેટ યુદ્ધના કટાકટીના સમયમાં કરી છે અને તે ભેટનાં વ્યાજ માટે જકાત વધારી છે તો તે રદ કરાવવાથી ભેટની કફેડી નિયતિ થશે અને તે ૧ અમગ્રાહુ હુસ્તાનમાં મારી નહીં થાય. (૨) વસ્તુતઃ લેકેશાયર અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચે હરીફ ઇજ્જ નથી લેકેશાયર બધો માલમસાલો બીનજકાતે મેળવે છે પણ હિન્દુસ્તાનની મીલવાળાને રૂ સિવાય સાંચાકામ, મમાલા વગેરે સર્વે ચીજો જકાત આપી મળવવી પડે છે, જે સક્રિય સ્પર્ધા હોય તો માત્ર જે ટકા વેપારની છે અને તે કાંઈ બહુ મહોદી ન કંઠકાય છેકતા દશ વર્ષમાં લેકેશાયરની શાળોમાં ૧,૨૦,૦૦૦ નો વધારો થયો છે. આ વધારો જેટલી શાળો પણ હિંદમાં કામ કરતી નથી. (૩) હિંદમાં આયાત થતા બીજા અગ્રેજી માલને કોઈ પણ બાતનું રક્ષણ નથી અને લેકેશાયરના કાપડ માટે હિંદી મીલોમાં બનતા કાપડ ઉપર જકાત છે તે ગેરવાજબી અને હાનિકારક છે એવું હિંદીઓજ માને છે એટલુંજ નહીં પણ અગ્રેજ અમલદારો અને અગ્રેજ વેપારીઓ પણ માને છે. આખી પ્રજાનો મત એની વિરુદ્ધ છે.

મિ. એબરલેનના સમર્થનમાં બીકાનેરના મહારાજા સહેમ અને મર સત્યપ્રસન્ન સિંહે પણ હિન્દુસ્તાનની આ વિષય સંબંધમાં શી લાગણી છે તે ગતાવી હતી. પણ લેકેશાયરનો સ્વાર્થ આથી વાઢો પડ્યો નહિ અને આ પ્રશ્નની ચર્ચા આમની સભામાં કરાવી આ પ્રશ્ન આર્થિક છે અને એ સંબંધમાં ઇંગ્લંડમાં જે પક્ષ છે એક પક્ષ બીનજકાતી નીતિનો (free trader) છે. તેઓ આયાત અથવા નિકાશ ઉપર જકાત નાંખવાની બીલકુલ તરફેણમાં નથી એટલે એમને આ પ્રસંગ લયકર, વિનાશક અને અનુપયોગી લાગેજ. તેમ આ પ્રસંગે મોન ધારણુ કરે તો રખેને આમ હાલો ચાથી એટા કોઈ વાધો લેતું નથી તો પછી રક્ષક નીતિનો પ્રચાર કરનારાઓનું બળ વધી જાય. આ બીજા પક્ષનો એવો વિચાર છે કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના જુના જુના દેશો વચ્ચે વેપાર ઉપર કોઈએ જકાત નાંખવી નહિ પણ પરરાજ્યોના વેપાર ઉપર જકાત નાખવી. હમ્બુ આ વિચારવાળા પોતાના મત પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રકારનો ફેફાર કરી શક્યા નથી એમને પણ હિંદી સરકારે નાંખેલી જકાત ગમી નથી સામ્રાજ્યના

બ્રિટિશ મહાપ્રજાજન્યની ખાતર હિંદીઓની માંગણીઓ જરાજરમમજવી જોઈએ અને ત્રિવેદના ગાંધી પછી વગર વિદ્યુતે નેમનો વિચાર થયો જોઈએ જો આવો સમભાવ ૧૩૨૦ દેખાતો જાણો હાથે તો હિંદી આગેવાનોએ એ સંસ્થાની પત્રિકામાં હિંદની માંગણી વિશે લેખો લેખી ગ્રેટબ્રિટન અને સંસ્થાનોના અનુભવી અને બોહોશ આસામીઓ પાસે તેમની ચર્ચા થવા દેવી જોઈએ સંસ્થાનો જાતે જ કહે-કે અમારું હિંદ ઉપર સત્તા ચલાવ ૧૧ નથી તો પછી બધી તકરારનો છેડો આવી જાય “આ જીવન પ્રજાસક દોષોને સ્વરાજ્યનો સિધ્ધાંત શ્વાસ અને પ્રાણ જેવો છે. લગભગ ધર્મ છે. એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર અમલ ચલાવે એમાં એમને અંતર્ગત દોષ લાગે છે.”

મિ. કર્ટિસના કાગળના મુદ્દાઓ આ પ્રમાણે છે:—

(૧) બ્રિટિશ પ્રજાજન્યની પુનર્વિદ્યુત કરતા સમગ્ર પ્રજાજન્યની સલામતી માટે જવાબદાર રહે એવી સમ્રાટ પાર્લમેન્ટ અસ્તિત્વમાં આણવી જોઈએ. આમાં પ્રજાજન્યોના સર્વે અગોના પ્રતિનિધિઓને સ્થાન મળવું જોઈએ. પાર્લમેન્ટના બે વિભાગે રાખવા. એક જ્યેષ્ઠ અને બીજાને હનિષ્ઠ વિભાગ કહેવો. હિંદના પ્રતિનિધિઓને બંને વિભાગમાં પ્રતિષ્ઠા આપવી જોઈએ હમણા સામ્રાજ્યની વિગ્રહપરિષદમાં બીકાનેરના મહારાજા અને સર સત્યપ્રસન્ન સિંહ ગયા છે એટલે બંને વિભાગમાં પ્રતિનિધિઓ મેં ઠલવામાં અતરસ નહીં આવે

(૨) હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા જવાબદાર થવી જોઈએ, પ્રજાને જવાબદાર શાસન કન્યા હિંદી મનદાગમડાળને હિંદી જાણનામાં છેવટની સત્તા સોંપવી પડશે એટલે હિંદમાં પ્રાતિક અને પરિષ્ટ પાર્લમેન્ટની સ્થાપના કરવી પડશે આમ લક્ષ્ય નક્કી કરવું પડશે

(૩) આમ જવાબદાર શાસન કરવા બે પ્રાણો તો નજરે ચડે છે.

(૪) એકજ સપાટે એવું શાસન સ્થાપી શકાય—

(ખ) ફેરકારોની પર પડાર્યા એવું શાસન સ્થાપવું પણ તેમ કરતા વળત લાગશે

મિ. કર્ટિસ બીજા પક્ષની તરફેણમાં છે. આમ એની અને કોંગ્રેસની વચ્ચે બહુ મતભેદો પ્રેર નથી. ફેરકાર પ્રયાગે કર્યો એ પ્રાણો તમામત છે તે તો બંને પક્ષ

વિરુદ્ધમાં હોય. હમણાંજ મુખ્યમાં ચુનિશ્ચિત ન આપે અથવા આપું માથુ ન મૂકાવે
 અને મિ મેકમેઇન ઉમે-વાર થયા હતા મિત્રો અટકે છે પોતાના ગોળ પહારથી
 ખેતી લોકસેવા કરી છે, એમની હુ શિઆરી કર છે પેટાના ન્યેતો વચ્ચે ૧૦ થાય
 પ્રમુખ છે અને અંગ્રેજ અધિકારીઓ અંદરથી મુકાય છે લગનની, ખારમા તે-મા
 ગમે ધરાવે છે એટલે મિ એપીરટાને એમની નાત ન જમાડે તેને નાત પહાર કરવામાં
 એમન માટે એમણે ખુલી રીતે મત મેળવ્યા મ કરનારને ૬૭ કરવામાં આવે છે અને
 અમરથી વાતચિતમાં અધિકારીઓ એકમે ગળા કન્યાઓને પરણાવવાની જે ઉમર
 નીચે છે, અધિકારી કહેવા ન જાય પણ સરકારી કરીને કુંવારી રાખનારને નાતપહાર
 જાય છે કે એમણે શુ કરવાનું છે, આવું માન્ય જનને લાગશે. આ જાળતો એવી નથી
 નથી પણ પ્રાતિક અને વરિષ્ઠ ધારાસભામાં થાય; છતાં પણ ઘણાં માણસો હેરાન
 હરદી વોર્ડ જેવી નવલકથાકાર હોય તો આપવામાં આવે તો સોમાથી નેવું પ્રસંગોમાં
 લખી શકે એટલી ગંધી મામત્રી છે. સરકાર ગત રાજકોષથી કનડગત કરવામાં આવે
 કે એ માણસ સલામત છે? અર્થાત્ આપણી સરકારે કાયદા પ્રમાણે સજા કરવાની જોગવાઈ
 લાયકાત ન હોય અને અધિકારીઓની ખુશાની આવી હેરાનગતિમાં રવાના થાય તો,
 હોય તેનામાં લોકહિતની તરફદારી કરી સરકાર ખરડો હાલમાં પ્રગટ કર્યો છે.
 વિચાર કરવાનું નીતિગણ નથી હંતુ લોગર્ સુધારા પ્રતિ પક્ષમાં છે અને આ
 વખત નીમણુક થતાં અટકી જાય છે અને નામમાં કેટલાંક દરિદ્રિનિહુઓ રજૂ કર્યા
 ખીજા અંદર લાલ મળતા હોય તે પણ
 કારથી નીમાએલા નલાસદોનો અધોગતિ રફીર કરવા આવા કાયદા કોઈ હીન્દુ
 ઘણીવાર અધિકારીઓ આગળ લોકનિયુક્ત નથી અંગ્રેજી રાજ્યના અનુકરણમાં
 અધિકારીઓને અપ્રિય કરવાનું ચૂકતા નથી સ છે તો એણે જે ત્રણ જાળિત ઉપર લક્ષ
 આપી ધનાઢય કરી શકે છે, માનચાહદલ્લ. વ્યાપેલી હોવાથી સામાજિક રીવાજોને
 ધવાની રિતિ પ્રાપ્ત કરાવી શકે છે, અને હજારો લાગે ત્યાં આપવાની ફરજ સર-
 સરકારનિયુક્ત સલાસદો પ્રત્યે લોકોમાં તિરસ્કાર ને નાત પહાર મૂકે પણ લગનથી થએલાં
 પીઠમળ નથી. લોકહિતની વિરુદ્ધ વર્તનારનો પ્રત્યે. હીન્દુઓ નાત જાતના પ્રકાશવતની
 નથી એટલે માત્ર નામા પક્ષના વર્તમાનપત્રોની નાતો તેમને નાત પહાર મૂકે પણ કાયદાની
 સરકાર સલાસદો નીમે અથવા પ્રજાને ન નહીં પણ આવશ્યક છે, પણ જ્યારે
 પ્રજાના મુખ માટે સરકાર જવાબદાર છે અને અડિત કરવા જાય ત્યારે તેના વર્તમાન
 ન હોવાથી, લોકસેવા માટે પવિત્ર આગ્રહ ન જમાનો પ્રજાશામનનો છે પ્રજાશાસન
 ન રાજે તો સરકારે ધ્યાન રાખવું જોઈએ, જે વચ્ચે પડ્યું તે આ સૂત્રથી હલકું છે.
 ફેરફાર કરવાથી સરકાર લોકોમાં અપ્રિય થઈ હાય નાખવાની સત્તા કોઈ પણ રાજ્યને
 ખગડી જાય એટલે રસો કહાડવામાં આવે તો પછી ગુજરાતમાં સામાજિક પ્રગતિ
 સરકારનિયુક્ત સલાસદો રાખવા. તેઓ સરવ્યક્તિઓ વિચારી કચરાઈ જશે અને
 પ્રગટ રીતે લોકમાં અપ્રિય થવાનું જોખમ મરકતું કેમ? અમને નોંધવું લાગે છે કે
 કે આપણા દેશમાં હજુ રાજદારી જીવ ન. કેળવણી જેમ ફેલાશે તેમ વિરોધ
 અથવા ધારાસભામાં માત્ર લોકસેવાની દરિયાની જળો જનતુ જાય છે તેમ નીતિઓ

પોતાની મેળેજ સુધારા કરતી જશે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ છે અને તેની અમર વધતી જશે તેમ આ શુભ અને વાંછીય સ્થિતિ આવતી જશે. પ્રજા જાતે જ ફેરફાર કરશે ત સ્થાયી થશે અને તેમાં સગદોષનો પ્રવેશ નહીં થાય. પ્રજા તેથી ભડકશે નહીં, મુંઝાશે નહીં રાજ્યની સન્નમાથી છૂટવા અનીતિમાન ઉપાયો શોધશે નહીં પણ ફેરફાર ઇચ્છે. આવશ્યક અને શ્રેયસ્કર ગણીને પ્રમાણે ચાલ કરશે જાણસભા પ્રતિષ્ઠા ધક કાયદાની જે દશા વડોદરામાં થઈ છે તેનો ઇતિહાસ જોવા જેવો છે.

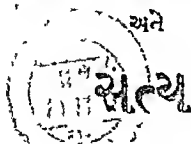
એક વેળાએવી સૂચના થઈ હતી કે સામાજિક રીવાજોના સંજ્ઞામાં કયવા ઠાવુનો ઘડવા જુદીજ ભાતની સામાજિક ધારાસભા પ્રીતિ રાજ્યમાં અસ્તિત્વમાં લાવવી જોઈએ. અમને આ સૂચના વિચારવા જેવી લાગે છે વડોદરા જેવા રાજ્યમાં પ્રત્યેક નાતના એ પ્રતિનિધિ (એક નાતનો શેઠ અથવા પટેલ અને બીજો નાત તરફથી એક દાયકો) આવે એવી ધારાસભા હોય—જરૂર લાગે તો ગાયકવાડ સરકાર તેમ જ પોતા તરફથી જુના અને નવા વિચારના થોડા પ્રતિનિધિઓ નીમે—અને ત્યાં આગળ સોશીયલિસ્ટ ફેરફારોની ચર્ચા થાય અને દરેક નાતવાળા પોતપોતાની નાત પાસે નક્કી થએલા ફેરફારો મંજૂર કરાવે અને ન્યાય કાયદાની જરૂર લાગે ત્યાં કાયદો ઘડવામાં આવે. અગત આ તો માત્ર રૂપરેખા છે કુશળ અને અતુલવી રાજપુરોષો આ સંસ્થાનો વિકાસ સારો કરી શકશે અને એમાં આવતી મુશ્કેલીઓ દીર્ઘદૃષ્ટિથી, સમર્થતાથી અને કુનેહથી દૂર કરી શકશે શરૂઆતમાં સફળતા બહુ એછી મળશે પણ પરિણામે યશજ આવશે આજકાલ જ્ઞાતિપરિષદો મળે છે, જ્ઞાતિમંડળો, જ્ઞાતિ વિદ્યાર્થીગૃહો, જ્ઞાતિવિદ્યોત્તેજક ફંડો વગેરે વગેરે અસ્તિત્વમાં આવતા જાય છે અર્થાત્ જ્ઞાતિઓ જાતે પોતાના ઉપધારના પ્રયત્નો કરે છે તો રાજ્યાશ્રય હોય તો તેઓ શુ ન કરી શકે? પણ આમ નથી થતુ તેનાં કારણો છે જ્ઞાતિઓનાં ઉન્નમૂલન વગર હિંદુઓની સામાજિક પ્રગતિ થવાનીજ નથી એવું સુધારકો માને છે, અને જ્ઞાતિસંસ્થાનો સહેજ પણ ઉપયોગ કરવાથી એના મૂળ વધારે દૃઢ થશે એવી અમને ખબરીક લાગે છે. સર સયાજીરાવ ગાયકવાડ આવા સુધારક છે એટલે જ્ઞાતિઓ મારફત સુધારો કંવાનું ઉચિત ધારતા નથી. પ્રજાને રાજકાજમાં વધારે સામેલ કરી, રાજકાજ ઉપજન્મર્યનો સર્વે અપુશ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓને સોંપી, પ્રજાની પાસે સામાજિક ફેરફાર કરાવવા કોઈ પણ પ્રકારનાં પગલાં ભરવામાં આવે તો કલ્યાણ થશે બાકી આમ તો ગુજરાતની રાંક, શાણી અને પોતાના વ્યવસાયમાં રત પ્રજાને ભડકાવી મૂકવામાં આવશે અને કાયદાના જાનામાથી છૂટવાની બારીઓ શોધવાની અનીતિ શીખવવામાં આવશે અને ન્યાય એજલાસ હશે ત્યાં બીજવાદ વવાશે. રાજ્યજનતામાં વાવાલાઈ.

લેખકોને વિજ્ઞાપના

નવજીવનમાં પ્રગટ થવા જે લેખો આવે છે તેમની પ્રસિધ્ધિ કે અપ્રસિધ્ધિનો નિર્ણય બહુવાનીરવાલાવિક અધીગઈ લેખકોને હોય છે પણ રા રા ઇંદુલાલના આવ્યા પહેલાં પ્રસિધ્ધ નહિ કંવાનો. નિર્ણય કોઈ પણ લેખની જાણતમા કરવા અમારો વિચાર નથી માટે લેખકોને સહ જોવા વિજ્ઞાપના છે અમને જે લેખો પ્રસિધ્ધ કરવા લ થક લાગશે તે તો પ્રગટ તા જશે. વ્યક્તિત્વ જવાબ ન આપવામાં આવે તો ચિત્તુર કોઈએ થવું નહિ અને આ પત્રને આચાર્યશ્રી મદદ કરતા જે આવ્યા છે તેમજે કર્યા જવી.

વ્યવસ્થાપક.

નવજીવન

જુલાઈ ૧૯૧૭

સુરોપના રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન	રા. શંકરલાલ છ. બેઠર.	૧
રાજ્યમતા અને સમાજ સુધારો	રા. ઘનશ્યામ વ્યાસ.	૧૦
રશીઆની રાષ્ટ્રીય યજ્ઞવળ	રા. શંકરલાલ છ. બેઠર.	૧૬
કાન્તા અને કાન્તા	રા. ભરત	૨૨
સ્વ. રણજિતરામ ત્રાવાભાઈ મહેતા	રા. ઠવ્યાણરાય નથુભાઈ બેશી.	૨૬
ઈન્ડિયન કોર્ટ મેજિસ્ટ્રેટ લાખણ	(નવજીવન ઓફીસ)	૩૮
મખંતરાય અને દિકરી	રા. કેશવપ્રસાદ છોટલાલ દેસાઈ	૪૦
આપણા છાત્રાલયો—આર્ટિંગ હાઉસો	રા. નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.	૪૫
શુભશતક બહેર છપન.	રા. ગુજરાતી, ગ. ભરૂચી.	૪૭
નોંધ.	રા તત્રી	૫૩

તત્રી અને પ્રકાશક

ઈન્ડુલાલ કનેયાલાલ યાજ્ઞિક, બી. એ, એલએલ. બી.

ગીરમ-પુણે

(વાર્ષિક ભવન ૨ ૨-૦-૦) છુટી નકલ આપના ૩

હોમ રૂલ લીગ.

તસ્ક્થી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

- ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
- ન. ૨ ત્યાનિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
- ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

વાર્ષિક લવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટક નકલ બે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની કી. ૧-૦-૦

સ્વરાજ્ય પત્રિકા " " ૧ પૈસા, ૧૦૦ " ૧-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—ધી હોમ રૂલ લીગ,

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ, ફોર્ટ મુંબાઈ.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો ખનાવેલો માલ “કુર્ણીક ઓયુમીફયર” ગણતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધા ડઝન કોષર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કુલેન્ડરો-પીકચરો-બોર્ડ,

બ્લૉટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

એટી બાટલીની કિં. રૂ. ૧-૦-૦

નાની બાટલીની કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખા - મેશર્સ કુર્ણીક બ્રધર્સ.

ગિરગામ-મુંબાઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩.

જુલાઈ ૧૯૧૭.

અંક ૧

યુરોપના રાજ્ય-વિચારોમાં પરિવર્તન.

જગતના ઇતિહાસ ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે મોટાં અને સમર્થ રાજ્યો ઘણે આંશે લોભી અને સ્વાર્થી હોય છે તેમની પ્રજા સુખી હોય, તેમના હુત્તર ઉદ્યોગ આબાહ હોય, તેમનો વેપાર ધમધોઢાર ચાલતો હોય, તેમની દુનિયા ઉપરની સત્તા ખીળા ઘણાં રાજ્યો કરતાં વધારે હોય તો પણ તેમને તેથી સંતોષ થતો નથી. દુનિયામાં થોડાંક રાજ્યો તેમનાથી કાંઈક મોટાં છે, કે તેમના બરોબરીમાં છે એ વિચારથી તેમને એક પાસથી અદેખાઈ તો ખીજી પાસથી બધ ઉત્પન્ન થાય છે. અને ઉભય તેમને લડાઈને માટે તૈયારી કરવા પ્રેરે છે પોતાની સાથે હરીફાઈ કરતા મોટા રાજ્યોને હરાવવાના, તેમની સત્તા તોડી પાડી, તેમને નબળા કરવાના, તથા નવા મુલકો, વેપાર, કે લડાઈ માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવાં મધકો મેળવવાના ઉદ્દેશથી તેઓ લશ્કર અને નૌકાબળ વધાર્યા બધ છે, અને તે માટે રાજ્યના લાખો કરોડો રૂપીઆ ખર્ચાઈ કરે છે પણ તેમની આ વૃત્તિથી માત્ર તેમની જ પ્રજાને નહિ પણ દુનિયાં આખીને ખમવું પડે છે. તેમનો લોભ દુનિયામાં સર્વત્ર બધ ફેલાવે છે. અમુક રાજ્યનો આપણા ઉપર ડોળો છે, તે આપણો મુલક પચાવી પાડવા દુનિયાં છે, કે તે આપણા ઉપર અમુક સત્તા મેળવવા માંગે છે માટે આપણે બચાવને માટે તૈયાર જ રહેવું જોઈએ, એ વિચારથી બધા દેશોમાં શાંતિના સમયમાં પણ લશ્કર, વહાણો અને લડાઈના સાધનો ઉપર લાખો રૂપીઆ ખર્ચાઈ છે. રાજ્ય નાનું હોય, મોટું લશ્કર કે નૌકાબળ ઉભું કરવાને અશક્ત હોય, તો તે બીજા રાજ્યનું રક્ષણ શોધે છે—જરૂરી છે, અને મોટાં રાજ્યો પણ પુરસ્કરના બધને લીધે એક બીજા સાથે લડાઈ સમયે મદદ મળે એ ઉદ્દેશથી

સધિ કરી રાખે છે. આથી પરિસ્થિતિ એવી ઉભી થાય છે કે નાનામાં નાની ચીજોગારી ઉઠતાં આસપાસ લડાઈરૂપી આગ સળગી ઉઠે છે. જગતમાં આજે વધેલાં ધવાં આવી સ્થિતિ પ્રચલિત છે અને મોટા અને લોભી રાજ્યોને નામે અનેક લડાઈઓ ઉભી થઈ છે અને લાખો માણસોનો વિનાશ થયો છે. હાલ યુરોપમાં ચાલી રહેલી લડાઈનું કારણ પણ મોટાં રાજ્યોનો લોભ અને તેથી ઉભી થતી પરિસ્થિતિ જ છે. આ લડાઈ જર્મનીએ ઉભી કરી છે એમ કહેવામાં આવે છે, અને તેમાં કંઈ સત્ય પણ સમાયેલું છે, છતાં પ્રખ્યાત અગ્રેજ વિચારક મી. લોવેસ ડીડીન-સન કહે છે તેમ આ લડાઈનું ખરૂં કારણ તો યુરોપીયન રાજ્યોની લોભવૃત્તિ જ છે. તેઓ નેમના “યુરોપીઅન અંધાધુધી” નામના લડાઈ પછી લખાયેલા પુસ્તકમાં જણાવે છે કે “લડાઈ દુનિયાના દરેક ભાગમાં રાજ્યસત્તા મેળવવા માટેની મોટાં રાજ્યોની હરીફાઈને લીધે જ ઉભી થઈ છે. મોરોક્કો ઉપર સત્તા મેળવવા માટેની ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચેની તકરાર, બાલ્કન દીપકદ્વિપ માટેની ઓટ્ટોમાન અને રશીયા વચ્ચેની તકરાર, અને ટર્કી માટેની જર્મની અને બીજા રાજ્યો વચ્ચેની તકરાર એજ લડાઈના કારણો છે” એમનો આ વિચાર સર્વાંશે સત્ય છે. આ લડાઈ તે મોટા રાજ્યોની પાપબુદ્ધિનું જ પરિણામ છે.

હાલની લડાઈને આજે લગભગ ત્રણ વર્ષ થયાં આવ્યાં છે અને તે દરમિયાન લાખો માણસો અને કરોડો રૂપિયાનો નાશ થયો છે. લડાઈથી થયેલી બચાવ હાની વિષે લંડનમાં લીગ ઓફ નેશન્સ સોસાયટીની એક સભા આગળ બોલતા સાઉથ આફ્રીકાના મુખ્યમંત્રિ પ્રતિનિધિ જનરલ સ્મટ્સે એ મહીનાની અધવચમાં કહ્યું હતું કે “આ લડાઈમાં લગભગ ૮૦ લાખ માણસો મરણ પામ્યા છે એવી ગણતરી થઈ છે, અને તે કરતાં પણ વધારે મોટી સંખ્યા હુમ્મલોને માટે હાથ પગ વગરની થઈ પડી છે.....જે આવી લડાઈઓ ફરી ફરી થવા દેવામાં આવે તો જગતની સંસ્કૃતિનું આખું બંધારણ જોખમમાં આવી પડે.” એમના આ કથનમાં રહેલું પણ અતિશયોક્તિ નથી. આ લડાઈથી અનેક પ્રભુઓને--લાખો ગરિબ નિર્દોષ માણસોને અસહ્ય દુઃખો અનુભવા પડ્યાં છે. પણ એ દુઃખોથી આજે જગતમાં શાંતિને માટે અસાધારણ રાગ ઉત્પન્ન થયો છે. મી. સ્મટ્સ કહે છે કે “આ લડાઈથી શાંતિને માટે જે રાગ ઉત્પન્ન થયો છે તે રાજ્ય કે દ્રવ્યલોભ કરતાં વધુ બળવાન નિવડશે, અને મનુષ્ય પ્રયત્નથી જની શકેલાં સુધી તો આવી લડાઈ ફરીથી કદી પણ મહન નહિ થતી જોઈએ એવી મારી માન્યતા છે. છતાં માણસોના હૃદયમાં ગંભીર ફેરફાર થાય નહિ ત્યાં સુધી સંધિઓમાં અતિવચ શ્રદ્ધા રાખવામાં જોખમ છે. પણ મને લાગે છે કે એવો ફેરફાર થતો જાય છે.”

મી. સ્મટ્સની માન્યતા આધાર રહિત નથી. તેઓ કહે છે તેવા ફેરફાર યુરોપની પ્રજામાં થતાં જણાય છે અને લડાઈમાં ભાગ લેતાં મોટાં રાજ્યોના મંત્રીઓ પણ ચેતાળ ભાવજનમાં આવા ફેરફારની સાક્ષી પૂરે છે. આ ફેરફાર સાચો હોય, સ્વાથી હોય તો તે જગતને માટે, માનવજાતિના સુખને માટે અત્યંત આશાજનક છે અને તેનું સ્વરૂપ સમજવું આગવું છે.

હાલની લડાઈથી યુરોપીયન રાજ્ય વિચારોમાં થયેલા ફેરફાર સમજવાને માટે પ્રથમ લડાઈ પહેલાંની જુદા જુદા મોટા રાજ્યોની પરસ્પરવિરોધી એવી લોકી રાજનીતિ સમજવાની જરૂર છે. તેમની આ રાજનીતિના લક્ષણો તથા તેથી ઉત્પન્ન થતી પરિસ્થિતિનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવાને માટે વધારે નહિ તો ગદ્ય સહીતો સમસ્ત યુરોપનો ઇતિહાસ જાણવાની જરૂર છે. પરંતુ આ લેખના વિષયને માટે તો માત્ર તેની રૂપરેખા જ ગણ થશે. હાલની લડાઈના લડાઈમાં આગળ પડતો બાગ લેનાર યુરોપનાં મોટા રાજ્યો પૈક્ય છે—ઑસ્ટ્રીઆ, જર્મની, રશીઆ, ફ્રાન્સ અને ઇંગ્લાન્ડ, અને આ રાજ્યોની લડાઈ પહેલાની, અને લડાઈને માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરનારી પરદેશ મંડળી રાજનીતિ તથા પ્રવૃત્તિઓ નીચે મુજબ છે.

આ લડાઈને માટે પ્રસંગ આણનાર તો ઑસ્ટ્રીઆ જ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. પણ એ પ્રસંગ કેવી રીતે ઉભો થયો તેને જુલસો નીચે મુજબ છે. ઑસ્ટ્રીઆ એક રાજ્ય છે—સમૃદ્ધ નથી. તે અનેક પ્રજાઓનું ગનેલું છે, અને તે પ્રજાઓ વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો કુદરતી મંબંધ નથી, બંદકે અનેક પ્રકારના વિરોધ છે, એટલે તે પ્રજાઓને એકત્ર—એક રાજ્ય હેઠળ રાખવામાં આવી છે તે માત્ર બાળ અને કળથી જ. પરિણામે ઑસ્ટ્રીઆનું રાજકીય અંકય અસ્થિર છે, અને એની અસ્થિરતા બાલકન રાજ્યોના સંગ્રામમાં અત્યંત નેપથ્યભરેલી યદ્ય પડી છે. બાલકન ટિપકટપમાં સર્વિઆને સ્વનંત્ર રાજ્ય મળ્યું ત્યારથી તે ઑસ્ટ્રીઆની રક્ષાવ રૈયતને પોતાના તરફ ખેંચે છે. હવે આ ઑસ્ટ્રીઆન રક્ષાવો જો બાળવો ઉઠાવે અને તે હુતેહમદ નિવડે તો તેથી ઑસ્ટ્રીઆનાં રાજ્યમાં સરો પેશી જાય અને તે ભાગી પડ્યા વગર રહે નહિ. તેથી ઑસ્ટ્રીઆને સર્વિઆ સામે વિરોધભાવ ઉત્પન્ન થાય એ અત્યંત સ્વભાવિક છે. હવે સર્વિઆનું રાજ્ય ઑસ્ટ્રીઆના પ્રમાણમાં અત્યંત નહાતું છે, તેને ધડીભરમાં ઑસ્ટ્રીઆ કચરી નાખી શકે એમ છે, છતાં તે તેમ કરી શકતું નથી અને તેનું કારણ રશીઆ છે. રશીઆન પ્રજા સર્વિઆન પ્રજાની માફક રક્ષાવોનીક છે અને તેથી રશીઆ સર્વિઆને સર્વો શે મદદ કરવા તૈયાર છે. આથી ઑસ્ટ્રીઆ અને રશીઆ વચ્ચે વિરોધનું એક કારણ ઉભું થાય છે.

ઑસ્ટ્રીઆ સાથેના રશીઆન વિરોધનું બીજું કારણ તુર્કિસ્તાન છે. તે દેશ આજે વર્ષો થયો હાલ હવાલ દશામાં છે અને તેનો વિનાશ થયો નથી તે યુરોપીયન રાજ્યોની પરસ્પર હરીફાઈને લીધે જ. યુરોપના ગદ્યાં મોટા રાજ્યો તેના ઉપર નજર રાખી બેઠા છે, પરંતુ કોઈ એક પણ જીભના કરતા વધારે લાભ મેળવી નહિ જાય તે માટે તેઓ મલાળ રાખે છે. હવે ૧૮૭૮ ની સાલમાં બર્લિનની કોંગ્રેસે તુર્કિસ્તાનની માલેકીના ઓસ્માનીઆ અને ઉર્સેઓવીના ઑસ્ટ્રીઆને રક્ષણ માટે સોંપ્યા હતા. પરંતુ ઑસ્ટ્રીઆએ ૧૯૦૮ ના તુર્કિસ્તાનના ગણનાનો લાભ લઈ તેને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા. ઑસ્ટ્રીઆની આ સાલ સામે રશીઆએ વાધો ઉઠાવ્યો, પરંતુ ઑસ્ટ્રીઆએ સર્વિઆ અને મોન્ડોનીઓ ઉપર હુમલો કરવા તૈયારી કરી, અને જર્મનીએ તેને ટેકો આપવાને વલણ બતાવ્યું. એટલે રશીઆનું કંઈ ચાલ્યું નહિ અને ઑસ્ટ્રીઆનું કાર્ય સધ્યું. પરંતુ આ વાત રશીઆ ભૂલ્યું નથી. અને તે તેના ઑસ્ટ્રીઆ સામેના વિરોધનું બીજું કારણ છે.

રશીઆ અને ઓસ્ટ્રીઆ વચ્ચેનો વિરોધ જૂનો છે. પણ આજે ફેટલાંક વર્ષો થયાં રશીઆને જર્મનીથી પણ નારાજ થવાનું કારણ મળ્યું છે. રશીઆને જર્મન સ્વભાવ રૂપેનો નથી છતાં તેને વર્ષો સુધી જર્મની સાથે સારો સંબંધ હતો. એ સંબંધનું કારણ તેમની સામાન્ય રાજનીતિ હતી. જાને રાજ્યો પ્રગતીય હીલ-આલની વિરુદ્ધ હતા અને ખાસ કરીને પોલોન્ડના સ્વતંત્રતા માટેના પ્રયત્નો તોડી પાડવાને જાંધાયલા હતાં. તે ઉપરાંત રશીઆનો અધીકારી વર્ગ જર્મન ભાવનાઓથી પ્રેરાયેલો હતો. એટલુંજ નહિ પણ તે અમુક અંશે જર્મન વંશના માણસોનાં જાનેલો હતો. વળી જર્મની શરૂઆતમાં જાલકન રાજ્યોની ખટપટથી નિરાળું રહેવા માગતું હતું અને બીરમાર્કે એક વખત એમ પણ કહ્યું હતું કે રશીઆની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ મેળવવાની ઇચ્છા ફળીભૂત થતી જોવાને હું ખુશી છું. પણ થોડાંક વર્ષો થયા આ રાજનીતિમાં અગત્યનો ફેરફાર થયો છે. ૧૮૭૬ ની સાલમાં ઓસ્ટ્રીઆ સાથે સંધિ થવાથી જર્મની તેને જાલક-સમા મદદ કરવા ઉત્સુક છે. અને પૂર્વના મુલકોમાં પગ પેસારો કરી સત્તા મેળવવાના લોકોને લીધે તે રશીઆની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ માટેની ઇચ્છા વિરુદ્ધ થતું ગયું છે. હુકમાં રૂશો-જર્મન તકરાર-રૂશો-ઓસ્ટ્રીઅન તકરાર કરતા કોઈ પણ રીતે ઓછી જોખમભરેલી નહોતી.

જર્મનીના રશીઆ સાથેના વિરોધ માત્ર કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ તથા પૂર્વના મુલકોને માટેની રાજનીતિને લીધે જ નહોતો, પરંતુ રશીઆનો ફ્રાન્સ સાથેના સંબંધ પણ તેનું એક મજબૂત કારણ હતું. ૧૮૬૪ માં રશીઆ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે થયેલી સંધિની સરતો જણાયેલી નથી. અને જોકે એમ ધારવામાં આવે છે કે તે રશીઆને નાણા સંબંધી મદદને માટે જ હતી, છતાં તેનો ખરો આશય તો જર્મની સાથે લડાઈ થતાં એક બીજાને મદદ કરવાનો હતો.

જર્મની અને ફ્રાન્સ વચ્ચેનાં વિરોધનું મુખ્ય કારણ આલસેમ-બોદેન છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. પણ તે ઉપરાંત બીજું કારણ તો જાને રાજ્યોની આફ્રીકા સંબંધી રાજનીતિ છે.

૧૮૮૧ ની સાલમાં ફ્રાન્સે ટ્યુનીસ લઈ લીધું, અને ત્યાર પછી ધીમે ધીમે મોરોક્કો લેવાનો પણ વખત આવી લાગ્યો. પરંતુ ફ્રાન્સના સંસ્થાનો માત્ર ઇંગ્લાંડ કુત્તા જ ઉતરતા હતા અને તેથી ફ્રાન્સની પ્રવૃત્તિઓથી તેને ઇંગ્લાંડ સાથે વિરોધ થાય એ સ્વાભાવિક હતું. વસ્તુતઃ તેવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન પણ થઈ હતી. અને ૧૯૦૪ ની સાલ સુધી ફ્રાન્સનો ઇંગ્લાંડ સાથેના સંબંધ સતોષકારક નહોતો. પરંતુ તે અસમા જર્મની પણ સંસ્થાનો મેળવવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યું. અને હુક વખતમાં તેને ફ્રાન્સ સાથે મોરોક્કો સંબંધી ખટપટ ઉભી થઈ. આ ખટપટમાં ઇંગ્લાંડે ફ્રાન્સનો પક્ષ જોડ્યો અને જો કે જર્મની સાથે તેને આફ્રીકામાં કોંગો આપવાથી તેમની સંમંજૂતી થઈ, પણ ત્યારથી જર્મનીને ઇંગ્લાંડ સાથે વેર જાંધ્યું.

જર્મનીના ઇંગ્લાંડ તરફના વેરભાવનું મુખ્ય કારણ તો ઇંગ્લાંડનું નૌકાબળ અને તેની દેશ જહાજોની સત્તા હતી. જર્મની ગઈ સદીના છેલ્લા વર્ષો પહેલા સંસ્થાનો,

વગેરે મેળવવાની ખટપટમાં ખાસ લાગ લેતું નહોતું. અને જ્યારે રશીયા ક્રાંસ અને ઇંગ્લાંડ મોટી લડાઈઓ કરી નવો મૂલક સર કર્યો જતા હતા ત્યારે જર્મનીની પ્રવૃત્તિ માત્ર, પોતાના આક્રીકાના સંસ્થાનોની દેશી પ્રજા તથા મીજ સામે લડવામાં સમાપ્ત થઈ હતી. પરંતુ છેલ્લા ત્રીસ વર્ષ થયાં જર્મનીની વસ્તિમાં એ કશો ઉપર વધારો થવાથી—તથા ખીન્ન અનેક કારણોને લીધે થોડાક વખત ઉપર જર્મનીમાં પણ મોટાં સંસ્થાનો વગેરે મેળવવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. એ ઇચ્છા પરીપૂર્ણ કરવામાં જર્મન ઉપર જેમ ક્રાંસ અને રશીયા તેને અડચણરૂપ હતાં, તેમ પાણી ઉપર ઇંગ્લાંડનું નૌકાખળ તેને માટે મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે એમ હતું. તેથી જર્મનીને ક્રાંસ અને રશીયા માટે મોટું લશ્કર અને ઇંગ્લાંડ માટે નૌકાખળ ઉભું કરવાની જરૂર લાગી સંસ્થાનો મેળવવા માટે નવું લશ્કર તથા નૌકાખળ ઉભા કરવા માટે જર્મની લોભી ગણાય એ વાત કોઈ ના પાડતું નથી. પરંતુ ત્રીસ વર્ષો પહેલાં મોટી લડાઈઓ કરી અનેક મુલકો પચાવી પાડનાર રશીયા વગેરે રાજ્યો કરતા તે વધારે ગુન્હેગાર નથી—એમ તો સૌ કોઈ કબુલ કરશે.

યુરોપના આ ચાર રાજ્યોથી ઇંગ્લાંડની રાજનીતિ કંઈક જુદીજ છે ઇંગ્લાંડે પંદરમી સદીથી અત્યાર સુધીમાં યુરોપનો કોઈ પણ પ્રદેશ મેળવવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી, ઉલટું નાનાં કે નખળાં રાજ્યોને તેમના ઉપર હુમલો કરનાર મોટાં રાજ્યો સામે મદદ કરી છે. આ પરથી ઇંગ્લાંડ પોતે શાંતિનું હિમાયતી તથા લોભી રાજ્યનું વેરી છે એમ કહેવાય છે. પરંતુ નિષ્પક્ષપાત વિચારકોના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ કાવો સર્વોંશે ટકી શકે એમ નથી. ખ્રિસ્તીશ સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર ખીન્ન બધા રાજ્યો કરતા મોટો છતાં તેને તેવા પ્રદેશની ઇચ્છાજ નથી એમ માનીત કરવું મુશ્કેલ છે—અશક્ય છે જાણીતા અંગ્રેજ લેખક મી. ડીકીનસન પોતેજ કહે છે કે “છેલ્લા પચાસ વર્ષ આ આપણે (અંગ્રેજોએ) ઇજિપ્ત, સુડાન, અને સાઉદિ આફ્રીકાના પ્રજાસત્તાક રાજ્યો મેળવવાને લડાઈઓ કરી છે, અને સુબુલેંડ, રોડેશીયા, નાઇજીરીયા અને મુગેન્ડાને માટે કરવી પડેલી નાની લડાઈઓ વિષે તો કશું કહેવાની જરૂર નથી. ઘણા અંગ્રેજોને વિચિત્ર લાગે છે, અને હું માનું છું કે તેમને ખરેખર વિચિત્ર લાગે છે, છતાં યુરોપમાં આપણે જગતના મોટી લોભી રાજ્ય તરીકે ગણાઈએ છીએ.... માટે પરદેશીઓ આપણા શાંતિના હિમાયતી હોવાના ઉદ્દગાર માને એવી આશા રાખી શકાય નહિ” પરંતુ છેલ્લાં પંદર વરસને માટે તો આ ઉદ્દગાર સાચા જ હતા એમ માનવાને કારણ છે, છતાં આ શાંતિને માટેની ખ્રિસ્તીશ ઇચ્છા ચોક્કસ સસ્તો ઉપર આધાર રાખે છે અને તે સસ્તો એજ કે ખ્રિસ્તીશ નૌકાખળની શ્રેષ્ઠતા તથા દુનિયાનાં રાજ્યોની હાલની સ્થિતિ કાયમ રહે. પરંતુ હાલ થોડાક વખત થયા ઉત્પન્ન થયેલાં અને પોતાના પરાક્રમથી મોટા રાજ્યોની સફા આવાવા ઇચ્છતાં રાજ્યો આ વસ્તુસ્થિતિથી સંતોષ પામે એ અશક્ય છે. અને તેઓ એ સ્થિતિમાં પોતાની સત્તા વધે એવો ફેરફાર ઇચ્છે અને તે માટે પ્રયત્ન કરે, એટલે શાંતિને માટેનો ખ્રિસ્તીશ ઇચ્છાનો પોતાની મેળે અંત આવે એ દેખીતું જ છે. આ દૃષ્ટિબિંદુથી ઇંગ્લાંડનો અસલનો રશીયા અને ફ્રાંસ સાથેનો વિરોધ અને આજનો જર્મની સાથેનો વિરોધ સમજવો સહેલ છે.

આ હકીકત ઉપરથી એટલું તો સિદ્ધ થાય છે કે લડાઈ પહેલાં આ રાજ્યોની રાજનીતિ થોડે કે ઘણે રાજ્યલોભથી ત્રેસાયસી હતી ખીજાં રાજ્યોના પ્રમાણમાં તેમની સ્થિતિ આઘાદ હોવા છતાં તેમને નવા દેશો-નવી સત્તા મેળવવાની અભિલાષા હતી અને એ અભિલાષા સંતોષવામાં તેમણે પ્રજાના સુખની દરકાર કરી નહતી પણ હવે એ સ્થિતિ ગદલાઈ ગઈ છે. આ ભયંકર લડાઈના કાળે અનુભવની તેમના ઉપર અસર થઈ છે અને આજે તેમના વિચારો પ્રમાણમાં ઉદાર જણાય છે. આ દેરકાર તેમની આતર તેમજ બાહ્ય રાજનીતિમાં નજરે પડે છે.

યુરોપના ગાંધા રાજ્યોમાં રશીઆ ઉપર જ લડાઈની સાથી વધુ અને ઉત્તમ અસર થઈ છે. રશીઆ પોતે સ્વતંત્ર હતું એટલે કે તેના રાજ્યાધિકારીઓ રશીઆનો જ હતા છતાં લડાઈ પહેલાં તેના રાજ્યકાર્યમાં તેની પ્રજાને પણ સ્થાન નહોતું. પરંતુ આજે બે મહિના થયાં રશીઆનું જીવન પૂરાણું રાજ્યતંત્ર પ્રજાના પ્રતિનિધિઓના—પ્રજાના જ હાથમાં છે. આ નવાં પ્રબંધીય રાજ્યતંત્રની રાજનીતિ જૂની રાજનીતિથી તદ્દન ઉલટી જ છે. એ રાજ્યતંત્રે આ પ્રજા ઉપરના ગંધનો દૂર કરી સમસ્ત પ્રજાને સ્વતંત્રતા, તથા દેશનું રાજ્યગંધારણ નક્કી કરવાના હક્ક આપ્યા છે. વળી તેના અમલ હેઠળની પોલીસ અને ફોર્સેડની પ્રજાને તેમના દેશની આંતર વ્યવસ્થા સોંપી દેવાનો કરાવ કર્યો છે અને તે ઉપરાંત આ લાખો માણસોનો વિનાશ કરાવનારી લડાઈનો અત લાવવાના ઉદ્દેશથી લડાઈમાં ભાગ લેનાર કોઈ પણ રાજ્યનો કોઈ પણ પ્રદેશ નહિ જમ કરવાની તથા કોઈ પણ રાજ્ય પાસે કંઈ પણ દંડ નહિ લેવાની રાજનીતિ બહાર કરી છે. રશીઆની આ રાજનીતિ સર્વોચ્ચે ડહાપણભરેલી હોય. કે નહિ પરંતુ તે અત્યંત ઉદાર અને જગતમાં તેની પ્રતિષ્ઠા વધારનારી છે લડાઈ પહેલાં રશીઆ યુરોપમાં સાથી સાકડા વિચારનું અને પછાત ગાંધ ગણાતું પરંતુ આજે તે જગતના સુધરેલા ગણાતા દેશો કરતાં પણ વધારે ઉદાર વૃત્તિવાળું છે એમ કહેવામાં સ્કેજ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

રશીઆની આ આવકારદાયક સ્થિતિ જેટલી લગાડને આભારી છે તેટલી જ કે તેથી પણ વધારે તે તેની પ્રજાની સ્વતંત્રતા માટેની રાષ્ટ્રીય ચળવળને આભારી છે, પરંતુ ઓરદો-જરમન રાજ્યનીતિમાં જણાતો દેરકાર તો માત્ર લડાઈની મુશ્કેલીઓને લીધે જ છે, એમાં જરા પણ શંકા નથી. લડાઈની શરૂઆતમાં ઓરદો આ તથા જર્મનીને મિત્ર રાજ્યોને હરાવી તેમની પાસેથી લાભદાયક સરતો મેળવવાની ઇચ્છા અને સંપૂર્ણ આશા પણ હતી પરંતુ હવે તે સ્થિતિ ગદલાઈ ગઈ છે. આજે તેની રાજનીતિ ભરેલી વિચિત્ર ચાલને લીધે તુર્કસ્તાન અને બલગેરીયા સિવાય દુનિયાના સર્વે રાજ્યો તેની વિરુદ્ધ છે. અને ભૂલે આજે પણ મિત્રરાજ્યોના ઘણા પ્રદેશ તેના કબજામાં છે, તો પણ લડાઈ થોડાક વધુ વખત ચાલે તો તેમને માટે અત્યંત વિકટ સ્થિતિ ઉભી થવાનો સંભવ છે. આ સંયોગમાં જર્મની તથા ઓરદો આ સલાહને માટે ઇતેતર હોય એમાં કશું નવાઈ જેવું નથી. આજથી છ મહિના

ઉપર એ રાજ્યોએ અમેરીકા મારફતે પોલોંડ અને લીથુઆનીઆ સ્વતંત્ર ગણાય તે સિવાય લડાઈ પહેલાની સ્થિતિ કાયમ રહે એ સરતે સલાહ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો; પરંતુ તે નિષ્ફળ જવાથી આજે એ રાજ્યો તેમના સોશીયલીસ્ટ આગેવાનો મારફતે વધારે અને વધારે બ્યાજથી સરતો આપવાની ખુશી ખતાવે છે રશીઅન રાજ્ય-ક્રાંતિના લાલ લઈ જર્મન સોશીયલીસ્ટોએ ટમી મે એ રશીઅનો ઉપર નીચલી શરતો મોક-લાવી હતી “ રાષ્ટ્રીય વિકાસને માટે સ્વતંત્રતા, આપવી રાજ્યો વચ્ચેના વાંધાઓ લાવિધ્યમાં કોઈ મધ્યસ્થને સોંપવાની ફરજ સ્વીકારવી, જર્મનીના કળબામા આવેલો પ્રદેશ પાછો આપવો, રશીઅન પોલોંડના સવાલાનો કુટ્યો તેની પ્રજાની બહુમતી ઉપર છોડવો, બેલ્ટચમ, સર્વિઆ, અને રૂમાનીઆને તેમની સ્વતંત્રતા પાછી બક્ષવી, બલ્ગેરીઆને મેસીડોનીઆનો બલ્ગે-રીએન પ્રદેશ પાછો આપવો, સર્વિઆને એડ્રીઆતીક સમુદ્ર ઉપર સ્વતંત્ર બંદર આપવું, અને લોરેન સરહદના સવાલ ઉપર સમજૂતી કરવી.” આ સરતો ગમે તેટલી ઉદાર હોય તોપણ તેથી હવે કાંઈ જગત ભોળવાય એમ નથી તે સારી રીતે સમજે છે કે જર્મની અને ઑસ્ટ્રીઆ આજે સલાહ માગે છે તે હુમેશને માટે શાંતિ મેળવવાને નહિ પરંતુ ફરીથી વધારે ફેટાહમંદ લડાઈ ઉભી કરવાની તૈયારી કરવા માટે જ. આ સંબંધમાં રહેજ પશુ સ્વાર્થ વગર આ લડાઈમાં હાલ દાખલ થયેલા અમેરિકાના પ્રેસીડન્ટ લુડો-વીક્સનને અભિપ્રાય જણવા જેવો છે તેમણે આજે થોડાક દિવસ ઉપર જ કહ્યું છે કે “ જર્મનીના રાજ્યાધિકારીઓ થોડાક વખત થયા તેમના આશય અમારી માફક ઉદાર અને ન્યાયી હોવાનો ટોળ કરે છે, પણ તે માત્ર જર્મનીમા તેમણે જમાવેલી સત્તા, તથા બર્લોનથી બગદાદ અને તેથી પણ વધારે દૂરના પ્રદેશમા સત્તા મેળવવાની તેમની પોતાની યોજનાઓને માટે અન્યાયપૂર્વક મેળવેલા લાભો જાળવી રાખવા માટે જ છે ” હુકમા માત્ર ઈલાહ કે ક્રાસ જ નહિ પરંતુ આખું જગત જર્મની કે ઑસ્ટ્રીઆના હાલના રાજ્યાધિકારીઓના વચન ઉપર વિશ્વાસ મૂકતા ડરે છે, અને જ્યાં સુધી તે દેશોની પ્રજા તેમના હાથમાંથી રાજ્યસત્તા છીનવી લઈ પોતાના તથા પરદેશી પ્રજાઓના વિશ્વા-સને પાત્ર થઈ પડે એવું રાજ્યનંત્ર સ્થાપે નહિ ત્યાં સુધી છેવટની હારજીત પહેલા તેમની સાથે સલાહ થાય એ સંભવિત નથી પરંતુ હમણા થોડાક વખત થયા રશીઅન રાજ્યક્રાંતિની અસરથી એ દેશોમા પ્રમુખીય ચળવળ પાછી પગલાર થઈ છે અને ઑસ્ટ્રી-આમાં તો તેણે મજબૂત રૂપ ધારણ કર્યું છે, એટલે કાળે કરી તેમના હાલના રાજ્ય-તંત્રો રશીઆના જૂના રાજ્યતંત્રની માફક ઉઘલાઈ પડે અને તેને બદલે પ્રમુખીય રાજ્ય-સ્થપાય એ તદ્દન અશક્ય નથી.

જર્મનીની માફક ક્રાસની રાજનીતિમાં પણ કંઈ ખાસ અગત્યનો ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી તે પહેલાની માફક તેના ફરમોને હરાવી આલસેસલોરેન મેળવવા માગે છે. પરંતુ તેની આ ઇચ્છા કોઈ પણ રીતે અન્યાયયુક્ત નથી. આલસેસલોરેન-વર્ષો સુધી કામના કળબામા હતું, ત્યાંની પ્રજા પણ કે ચ પ્રજા સાથે પાછી બળી જવા માગે છે, અને તેથી ક્રાસ તે પ્રદેશ પાછો મેળવવા ઇચ્છે એ ચાત્યંત સ્વાભાવિક છે. પરંતુ આલસેસ લોરેન સિવાય લડાઈથી બીજા કોઈ પણ પ્રદેશ ક્રાસને ભેધ લેા.

નથી, અને તે તેના દુશ્મનને પણ વેરભાવથી કોઈ પણ રીતે હેરાન કરવા ઇચ્છતું નથી. હાલ થોડાક વખત ઉપર લાપલ્સ કરતાં ક્રાંસના પ્રેસીડન્ટ મી. રીજોએ કહ્યું હતું કે “અમે આ લડાઈ ચાલુ રાખશું” પરંતુ તે જીત કે નવા પ્રદેશ મેળવવાની વૃત્તિથી નહિ, પણ માત્ર અમારા પોતાનો પ્રદેશ પાછો મેળવવા માટે જ. અમે કોઈ પણ પ્રજા ઉપર જીલમ ગુબરવા માંગતા નથી, અમારા દુશ્મનો ઉપર પણ નહિ, કારણ કે અમે બધી પ્રજાની સ્વતંત્રતા સ્વીકારીએ છીએ.”

ક્રાસની માફક ઇંગ્લાંડ પણ છેવટ સુધી લડવા માગે છે, પરંતુ તેને પ્રશીયન સંત્તાનું જોર તોડવાની ઇચ્છા છે. તે માને છે કે જ્યાં સુધી પ્રશીયન સત્તા જર્મનીમા સર્વોપરી છે ત્યાં સુધી તેને કે જગતને માટે શાંતિ જ નથી ઇંગ્લાંડની આ માન્યતા સાચી હોય કે નહિ, પરંતુ તેની જર્મનીનાં જીવી લીધેલાં સંસ્થાનો રાખવાની વૃત્તિ જગતને સાવ નિસ્વાર્થિ તો નહિજ લાગે, છતાં જે કારણસર ઇંગ્લાંડ તેને પોતાના અમલ હેઠળ રાખવા ઇચ્છે છે તે કારણ જો સાચું હોય તો તે કોઈ પણ રીતે નિષ્ઠ નથી. અને તે કારણ થોડાક વખત ઉપર લોર્ડ રોબર્ટ મેસીએ દર્શાવ્યું હતું તેમણે રશીઆના નવા રાજ્યતંત્રની સલાહને માટેની—કોઈ પણ રાજ્યનો કોઈ પણ પ્રદેશ જપ્ત કરવો નહિ—એ સરત વિષે આમની સલામાં કહ્યું હતું કે: “અલબત્ત, આપણે જર્મન સંસ્થાનો ઉપર ચઢાઈ કરી, તે ત્યાની દેશી પ્રજાને જીલમભાથી છોડાવવાના ઉદ્દેશથી તો નહિજ, પરંતુ હું પૂછું છું કે છોડાવ્યા પછી શું આપણે તેમને જર્મનીના હાથમાં પાછી નોંધી દઈશું?” મી. એસ્કવેથે પણ એ પ્રસંગે એવાજ અર્થના ઉદ્દગાર કાઢ્યા હતા. તેઓ બોલ્યા હતા કે “શુભામગીરીમા પડી ગયેલી, અને જીલમથી બેહોશ થતી પ્રજાના છુટકારા માટે કોઈ દેશ લઈ લેવો પણ પડે, અને તે પગલું વ્યાજબી છે, એટલું જ નહિ, પરંતુ જ્યાં સુધી આ છુટકારાનું કાર્ય મિત્રરાજ્યો સંપૂર્ણ રીતે કરી શકશે નહિ ત્યાં સુધી જે આશયથી આ લડાઈમાં આપણે તરવાર ખેંચી છે તે પરીપૂર્ણ થશે નહિ.” આ દલીલ સમજી શકાય એવી છે, પરંતુ, તે જગતને ગળે ઉતરશે કે નહિ એ કહેવું મુશ્કેલ છે.

ઇંગ્લાંડની પરદેશ મંત્રાલયી રાજનીતિ કોઈને કદાચ સતોષકારક નહિ લાગે પરંતુ તેની આંતર રાજનીતિ તો વધારે ઉદાર થતી લાય છે એમ સૌ કોઈ કબુલ કરશે લડાઈ પહેલાં ઇંગ્લાંડ સીએને મત તથા આયરલેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવા આનાકાની કરતું હતું, પરંતુ આજે કેટલોક વખત થયા તેણે સીએને મત આપવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને આયરલેન્ડને સ્વરાજ્ય આપવાને પણ તે તૈયાર છે. વળી એ સ્વરાજ્ય માટેની યોજના ઘડવાતું કામ પણ હવે તે આયરલેન્ડનેજ સોંપવા માગે છે અને તે માટે આયરીશ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સભા બોલાવવાનું તેણે નક્કિ કર્યું છે આ સભા બોલાવવા વિષેના ઠરાવ ઉપર લાપલ્સ કરતા વિલાયતના વડા પ્રધાન મી. લોઈડ જ્યોર્જે કહ્યું હતું કે “આયરીશ સલાહનો નિકાલ કરવા માટેના અત્યાર સુધીના જે પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા છે, તે સર્વેમાં એક વસ્તુ સામાન્ય હતી, અને તે એજ કે તે માટેની યોજનાઓ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી રજૂ થઈ

હતી. પરંતુ હવે પ્રધાન મંડળે આયરીશ પ્રજાને જ તેની માગણીઓ રજુ કરવાને આમંત્રણ કરવાનું નક્કિ કર્યું છે. આ સભામાં આયરલેન્ડના સીન ફેનસથી માંડીને હોમરૂલના અત્યાર સુધીના વિરોધી અલસ્ટરના યુનીયનીસ્ટો સુધી સર્વ પક્ષના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લે એવી વ્યવસ્થા થઈ છે, અને એ સભાનું કાર્ય સર્વાંશે સંતોષકારક નિવડશે એવી આશા છે.

પરંતુ ઇંગ્લાંડ માત્ર આયરલેન્ડ તરફ જ ન્યાયી જન્યું નથી. તેના હીંદ માટેના વિચારો પણ બદલાયા છે, અને તે આજે હીંદીવાનોતે માત્ર લાગેદાર રૈયત તરીકે નહિ પણ એક જ સામ્રાજ્યમાં ભાગીદાર પ્રજા તરીકે લેખે છે. હાલ કેટલાક વખત થયાં હિંદમાં મુંબઈ, પંલળ અને મદ્રાસ ઇલાકાની સરકાર રાષ્ટ્રીય ચળવળ થઈ કરવા અને થઈ નહિ થાય તો તેને નરમ પાડવા મહેનત કરી રહી છે અને મદ્રાસના ગવર્નરે લૉર્ડ પેટલે ડે તો કૉંગ્રેસ તથા હોમ રૂલ લીગને ધમકી આપવા માંડી છે એટલે આ વાત હદાય કોઇના માનવામાં નહિ પણ આવે-છતા તે વસ્તુતઃ ખરી છે આપણે અહીંની સરકાર ગમે તે કહે—ગમે તે કરે, પણ તે સરકારની પણ સરકારના બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળના મુખ્ય લોઈડ જ્યોર્જે યોગ્ય વખત ઉપર એક ભાષણમાં સ્પષ્ટ રીતે કહ્યું છે કે—

“આ વિશ્વ દરમીયાન જર્મનીને ક્રાંતિ મોટી નિરાશા હીંદ તરફથી મળી છે. જર્મનીને ઘણી નિરાશાઓ મળી છે, પણ હીંદ તરફથી જે નિરાશા તેને મળી છે તે ઘણી જ ખરાબ છે. જર્મનીએ ત્યાં શ્રીતુર, કલહ, દ્રેષ અને અસાજનિષ્ઠા જગામવાની ધારણા રાખી હતી. હિંદમાં એ સર્વેને દાખી દેવાના, અને તાજે કરવાના કામમાં ઇંગ્લાંડને પોતાના સંઘળા બલ કામે લગાડવા પડશે, એવી તેની ધારણા હતી. પરંતુ તેને બદલે તેને ત્યાં શું મલમ પડ્યું? હીંદ તરફથી સામ્રાજ્યને આતુર ઉત્સાહભરી અને રાજ્યનિષ્ઠ સહાયતા અને લાગે છે કે આ રાજ્યનિષ્ઠ આસંખ્ય લાગે. લોડોને પોતે બ્રિટીશ સામ્રાજ્યની તાજેદાર પ્રજા નથી પણ ભાગીદાર પ્રજા છે, એમ લાગે એવા સુધારાની માગણી કરવાનો તેમને હક્ક છે. આ પ્રશ્નના નિર્ણયમાં હિંમતગરી મુસદ્દીગીરીની રૂપેક્ષા છે. કમલિમ્મત, હીચકારાપણ અને હુલ્લની દુર્બલતા સુલેહ કે વિગ્રહના સમયમાં તિરસ્કારને પાત્ર છે.” આ પરથી એમ કહી શકાય કે બ્રિટિશ પ્રજા મી. “જાલફરે કહે છે તેમ “ખાત્રીપૂર્વક માને છે કે રાજ્ય-વર્તનનું ખરેખર એક જ રૂપ હોઈ શકે અને તેને ગમે તે નામ આપવામાં આવે, પણ તેમાં છેવટે સત્તા લોકોના જ હાથમાં રહેવી જોઈએ.”

આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો જણાયે છે કે યુરોપનાં મોટાં રાજ્યોની રાજનીતિમાં લડાઈ પછી અગત્યનો ફેરફાર થયો છે. લડાઈ પહેલાં રશીઆનું આપણુકી મત્તાવાળું રાજ્યવર્તન તેની પ્રજાને માટે અત્યંત જુદગી હતું, અને દેશ બહાર તે કેન્સરેન્ડીના પલ્લ વગેરે નવો પ્રદેશ મેળવવાને ઉત્સુક હતું. પરંતુ આજે રશીઆનું નવું રાજ્યવર્તન પ્રજાના જ પ્રતિનિધિઓનું બનેલું છે, અને તે નવો પ્રદેશ મેળવવાને ઇચ્છતું નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તેણે પોતાના અમલ હેઠળના પોલેન્ડ, ફીનલેન્ડ, વગેરે દેશોની પ્રજાને એ દેશોની આંતર વ્યવસ્થા સોંપી દેવાનો ઠરાવ કર્યો છે. રશીઆની માફક

લેખો જોઈએ જરાયે વાંચ્યા હશે તે આ વાત નિર્વિવાદ લેખ્યા વિના નહીં રવા-
ત થયેનો અર્થ આટલો જ દરેક જણને જે ગમે તે વિચાર કરવાનો, દર્શાવવાનો અને
તે પ્રમાણે ચાલવાનો હક્ક છે, અને તે હક્ક દર્શાવતાં કે અમલમાં મૂકતા બીજાઓના
તેવા જ હક્કને રોકણ કે હાની થવી નહિ જોઈએ, અને રાજ્ય કાર્યભારે તો આ
રોકણ કે હાની ન થાય એટલું જ જોવાતું છે. આ આદર્શથી જોતા આ કાયદો
વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નિયમની વિરુદ્ધ બાય છે. એક જણને ન્યાતના કેટલાક સિવાસો
નહિ પાળવાનો હક્ક ખરો; પણ તેથી બીજાઓને તે તરફ અણગમો દેખાડવાનો
હક્ક નહિ!

જે દેશમાં વ્યક્તિસ્વતંત્ર્યના સાધારણ સાધારણ નિયમનું ઠેકાણું નહિ, જ્યાં
રાજ્યસત્તા આચરણના, છાપખાતાના, કે લોકશાસનના નજીવમાં નજીવા હક્કો આપતી
નથી, ત્યાં આટલો ગંધો સ્વતંત્ર્યનો શોખ વધી પડ્યો કે સમાજના બંધારણમાં પણ
હાથ ધાલવાની જરૂર જણાઈ.

(૩) એમ કહેવામાં આવે કે જોન મીલ અને રપેન્સરના અભિપ્રાયો હવે નકામાં
ગણાય છે અને યુરોપીય રાજ્યસત્તા સમાજના કાર્યભારમાં પડે છે, તો પછી
આપણા રાજ્યો શામાટે નહિ? યુરોપમાં એવા ઘણા વિચારશીલ પુરૂષો છે કે જે હજી
ઉપર દર્શાવેલા સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તને માન આપે છે. પણ એમ નહિ હોય તો પણ
યુરોપીય રાજ્યસત્તાની સરખામણી શું આપણા રાજ્યો સાથે થઈ શકશે? શું આપણા
દેશમાં પ્રજાની સત્તા સર્વશ્રેષ્ઠ છે? શું આપણે ત્યાં ગંધી સત્તાનું મૂલ લોકો છે? શું
આપણી સત્તા લોકોએ સૂંટલા પ્રતિનિધિઓ પાસે છે? લોકમતમાં થતા ન્યાનામાં ન્યાના
ફેરફારનું પ્રતિબિંબ રાજ્યનીતિ પર પડે છે? કોણ કહી શકશે કે આ કાયદા ઉપર જે
ગાયકવાડી પ્રજાનો કે ખરી રીતે ચૂંટાયેલા લેખના પ્રતિનિધિઓનો મત લીધો હોત તો
એ પમાર થઈ શકત અને જ્યાં સુધી આવું થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાની રાજ્યસત્તા
પ્રતિનિધિ નથી, અને આવા પ્રતિનિધિત્વ વિનાના રાજ્યો સામાજિક કાર્યભારમાં પડે
એ રાજ્યનીધિની નજરે બુદ્ધિમ ગણાય નહિ તો, મુસલમાન આદશાહો મારીને શુસ
લમાન કરતા હતા તેમાં શું અન્યાય?

(૪) ચોથી દલીલ ઘણી જ સરસ લાગે છે, અને રાજ્યસત્તાના ઉપર ટીકા કરવી
એ કેળવાયેલા વર્ગને જ માથે પડેલું હોવાથી આ દલીલ તે વર્ગનું સ્વમાન
સંતોષવાને પ્રયત્ન કરે છે પણ ખરું જોતા, આ કાયદા માટે કેળવાયેલા
વર્ગનો મત લેવામાં આવ્યો નથી, અને આવ્યો હોત તો એ કાયદો સ્વીકારત નહિ,
છતાં કેળવાયેલા વર્ગ દોને કહેવો, આધુનિક કેળવણી પામેલામાના કેવા વિચારના
પુરૂષોના અભિપ્રાયને અનુસરીને સામાજિક કાયદાઓ ઘડવા, આ પ્રશ્ન એવા
મુશ્કેલ છે કે જે એના જરા પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હોત, તો શ્રી ગાયકવાડ
સરકાર આ ગાળતમાં હાથ ધાલતજ નહિ અને આ પ્રશ્નોનો જ્યાં સુધી નિર્ણય
થાય નહિ, ત્યાં સુધી ફાલ્ગુ કેળવાયેલા વર્ગનો મત છે એમ ધોરણ બાંધી

કાયદા કરવા એ સમાજની પ્રગતિને લચકર રીતે ઉંધી ઘસડી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. “કેળવાયલા” — એટલે લુની પદ્ધતી પ્રમાણે જેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય — પછી ભલે શાસ્ત્રી હોય કે મહામહોપાધ્યાય હોય — તે બધાને તો બાતલજ કરવાના. પણ આધુનિક કેળવણી પામેલામા આ બાબતપર એકમત છે? આ વર્ગમાના કેટલાક એમ માને છે કે જ્યાં સુધી બટલરથી માંડી બાઇબલ સુધી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ આપણામા પેસે નહિ ત્યાં સુધી આપણે માણસમા આવીએ નહિ, કેટલાક માને છે કે વિદેશી સંસારવિભાગો વ્યક્તિને સુદૃઢ બનાવે છે માટે તેવા આપણે રચવા; અને જેમ બને તેમ જલ્દી ન્યાતિબધો તોડી જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા મંડી જવું. કેટલાક આલુજ અંતિમ લક્ષ્ય રાખી ધીમે ધીમે આગળ વધવા મ્હે છે ત્હેમને ન્યાનો છોડી જવું નથી; તેમ ન્યાતવું કહ્યું માનવુએ નથી. ત્હેમને લોકોને સાથે લેવા છે, અને તે માટે ત્હેમને ન્યાતમાજ રહી પછાત પડી રહેલા લોકોના માનસિક વિકાસ સાધવા છે કેટલાક કેળવાયલા જ્ઞેયા પણ છે કે જેમને ન્યાતને પહેલા સુધારવી છે, ત્હેમા પહેલા કેળવણીનો પ્રચાર કરી લોકોને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિપર આણવા છે, અને જ્યાં સુધી તે થાય નહિ ત્યાં સુધી ન્યાતને તોડવી નથી. ઘણા કેળવાયલા એવા પણ છે કે જે ન્યાતમા માને છે, જેઓને ન્યાતોની શ્રેષ્ઠતામા શ્રદ્ધા છે, જેઓ પાશ્ચાત્ય સમાજ-વિભાગના કટ્ટા દુરમન છે આ શંભુમેળામા કયા વર્ગનો કેળવાયલો ગણવો? દરેક પક્ષમા મહા વિદ્વાન, મહાસમર્થ નેતાઓ છે. કેને ખીન કેળવાયેલા કહીશું? વિલાયતી જીવનના વિલાસી મત્વેદ્ર પ્રસન્ન સિંહને કે મહાત્મા મહનગોહનને અને લોકમાન્ય બાલગંગાધર તિલકને? જ્યાં સુધી કેળવાયલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ મળી કાંઈક રસ્તો કહાડે નહિ, ત્યાં સુધી એક જ વર્ગના અસિપ્રાયે અથવા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા ઘડી લોકોની સ્વાભાવિક પ્રગતિમા આડે આવવું એ ઘણું શીયનીય પગલું છે.

મહારી જાણુમા એક ખીજ દેશી રાજ્યનો દાખલો છે જે આ ત્રિયમમાં ધ્યાન લેવા યોગ્ય છે. પાટીદારોના કેટલાક આગેવાનોએ રાજધીપલા સ્ટેટને અરજી કરી પોતાની કન્યાઓની આપણે માટે કાયદો કરાવ્યો, અને કાયદો તોડનારને રાજ્ય તજ્જથી ગિફ્ટા કરવી, અને લોકોની સંમતિ લેવાઈ, કે લીધી એમ ગણાઈ, ખીજે વર્ષે એકઠાઓમાં મારામારી બગી, કોઈને કાયદો ફાંચે કોઈને નહિ ફાંચે, કોઈને દંડ થયો, કેટલાક નીકળી નાઠા, પરિણામે બૂમરાણ થયું, અરજીએ થઈ મહારાજની મુલાકાતે લેવાઈ થયેલો કાયદો ફેરવતા યૂગોના યૂગ વહી બય, કેટલાક કાયદાની તરફેણમા હતા, કેટલાક વિરૂદ્ધ હતા, પરિણામ વિનાની ડેન્કરસો અઈ. અને છેલ્લા પાચ વર્ષ થયાં આ કાયદો થતા આખી ન્યાતનો સુખનો જીવ દુઃખમાં પડ્યો છે. ન્યાત સુધારવી તો કેરે રહી. પણ પાછી નીરાંત ક્યારે વળશે તે પ્રશ્ન બાલે.

દેશી રાજ્યો લોકોને સુધારવા મથે તે બહુ સ્તુત્ય છે, પણ સુધારોનો અર્થ લોકોને પૂછ્યો જોઈએ, રાજ્યોએ પોતાના કોપમાંથી ન કહાડવો જોઈએ. આખો હિંદુ સમાજ નવા તરનો આજે ગ્રંથ છે, અને એને પરિણામે ત્હેમા મ્હેટા ફેરફારોની આશા

લેખો જાહેરે જરાયે વાન્યા હશે તે આ વાત નિર્વિવાદ લેખ્યા વિના રહશે નહિ. સ્વાતંત્ર્યનો અર્થ આટલો જ. દરેક જણને જે ગમે તે વિચાર કરવાનો, દર્શાવવાનો અને તે પ્રમાણે ચાલવાનો હક્ક છે, અને તે હક્ક દર્શાવતાં કે અમલમાં મૂકતાં ખીલ્યોના તેવા જ હક્કને રોકણ કે હાની થવી નહિ જોઈએ; અને રાજ્ય કાર્યભારે તો આ રોકણ કે હાની ન થાય એટલું જ જોવાનું છે. આ આદર્શથી જોતાં આ કાયદો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના નિયમની વિરુદ્ધ જાય છે. એક જણને ન્યાતના કેટલાક સ્થાનો નહિ પાળવાનો હક્ક ખરો, પણ તેથી ખીલ્યોને તે તરફ ગણગમે દેખાડવાનો હક્ક નહિ!

જે દેશમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના સાધારણમાં સાધારણ નિયમનું ઠેકાણું નહિ, જ્યાં રાજ્યસત્તા આચરણના, છાપખાનાના, કે લોકશાસનના નજીવામાં નજીવા હક્કો આપતી નથી, ત્યાં આટલો બધો સ્વાતંત્ર્યનો શોળ વધી પડ્યો કે સમાજના બંધારણમાં પણ હાથ ધાલવાની જરૂર જણાય!

(૩) એમ કહેવામાં આવે કે જોન મીલ અને ર્પેન્સરના અભિપ્રાયો હવે નકામાં ગણાય છે અને યુરોપીય રાજ્યસત્તા સમાજના કાર્યભારમાં પડે છે, તો પછી, આપણા રાજ્યો શામાટે નહિ? યુરોપમાં એવા ઘણા વિચારશીલ પુરૂષો છે કે જે હજી ઉપર દર્શાવેલા સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાન્તને માન આપે છે. પણ એમ નહિ હોય તો પણ યુરોપીય રાજ્યસત્તાની સરખામણી શું આપણા રાજ્યો સાથે થઈ શકશે? શું આપણા દેશમાં પ્રજાની સત્તા સર્વશ્રેષ્ઠ છે? શું આપણે ત્યાં ગંધી સત્તાનું મૂલ લોકો છે? શું આપણી સત્તા લોકોએ ચૂંટલા પ્રતિનિધિઓ પાસે છે? લોકમતમાં થતા ન્યાનામાં ન્યાના ફેરફારનું પ્રતિનિધિ રાજ્યનીતિ પર પડે છે? કોણ કહી શકશે કે આ કાયદા ઉપર જો ગાયકવાડી પ્રજાને કે ખરી રીતે ચૂંટાયેલા રહેમના પ્રતિનિધિઓનો મત લીધો હોત તો એ પગાર થઈ શકત અને જ્યાં સુધી આવું થાય નહિ ત્યાં સુધી પ્રજાની રાજ્યસત્તા પ્રતિનિધિ નથી; અને આવા પ્રતિનિધિત્વ વિનાના રાજ્યો સામાજિક કાર્યભારમાં પડે એ રાજ્યનીધિની નજરે લુપ્ત ગણાય નહિ તો, સુસલમાન બાદશાહો મારીને અનુસલમાન કરતા હતા રહેમા શું અન્યાય!

(૪) ચોથી દલીલ ઘણી જ સરસ લાગે છે, અને રાજ્યસત્તાના ઉપર ટીકા કરવી એ કેળવણીના વર્ગને જ માથે પડેલું હોવાથી આ દલીલ તે વર્ગનું સ્વમાન મંતોપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ ખરું જોતાં, આ કાયદા માટે કેળવણીના વર્ગનો મત લેવામાં આવ્યો નથી, અને આવ્યો હોત તો એ કાયદો સ્વીકારત નહિ, છતાં કેળવણીના વર્ગે કોને કહેવો, આધુનિક કેળવણી પામેલામાના કેવા વિચારના પુરૂષોના અભિપ્રાયને અનુસરીને સામાજિક કાયદાઓ ઘડવા, આ પ્રજા એવા મુશ્કેલ છે કે જો એનો જરા પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો હોત, તો શ્રી ગાયકવાડ સરકાર આ બાબતમાં હાથ ધાલત નહિ અને આ પ્રજાનો જ્યાં સુધી નિર્ણય થાય નહિ, ત્યાં સુધી ફલાજો કેળવણીના વર્ગનો મત છે એમ ધોરણ બાંધી

કાયદા કરવા એ સમાજની પ્રગતિને હાયકર રીતે હાંધી ઘસડી જવાનો પ્રયત્ન કરવા જેવું છે. “કેળવાયલા” — એટલે જુની પદ્ધતી પ્રમાણે જેણે જ્ઞાન મેળવ્યું હોય — પછી લલે શાસ્ત્રી હોય કે મહામહોપાધ્યાય હોય — તે બધાને તો ખાતલજ કરવાના. પણ આધુનિક કેળવણી પામેલામાં આ ગાળતપર એકમત છે? આ વર્ગમાંના કેટલાક એમ માને છે કે જ્યાં સુધી જાટલરથી માંડી બાધબલ સુધી પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિ આપણામાં પેસે નહિ ત્યાં સુધી આપણે માણસમા આવીએ નહિ, કેટલાક માને છે કે વિદેશી સંસારવિભાગો વ્યક્તિને સુઠક બનાવે છે માટે તેવા આપણે રચવા; અને જેમ બને તેમ જરૂરી ન્યાતિબધિ તોડી જેને જેમ કરવું હોય તેમ કરવા મંડી જવું કેટલાક આધુન્ય અંતિમ લક્ષ્ય રાખી ધીમે ધીમે આગળ વધવા શ્રદ્ધે છે ત્હેમને ન્યાતો છોડી જવું નથી; તેમ ન્યાતવું કહ્યું માનવુએ નથી. ત્હેમને લોકોને માથે લેવા છે; અને તે માટે ત્હેમને ન્યાતમાજ રહી પછાત પડી રહેલા લોકોના માનસિક વિકાસ સાધવા છે કેટલાક કેળવાયલા જ્યાં પણ છે કે જેમને ન્યાતને પહેલા સુધારવી છે; ત્હેમાં પહેલાં કેળવણીનો પ્રચાર કરી લોકોને ઉદ્દૃષ્ટ સ્થિતિપર આણવા છે, અને જ્યાં સુધી તે યાય નહિ ત્યાં સુધી ન્યાતને તોડવી નથી. ધણા કેળવાયલા એવા પણ છે કે જે ન્યાતમા માને છે, જેઓને ન્યાતોની શ્રેષ્ઠતામા શ્રદ્ધા છે, જેઓ પાશ્વત્ય સમાજ-વિભાગના કદા દુશ્મન છે આ શત્રુમેળામાં કયા વર્ગનો કેળવાયલો ગણવે? ફરેક પક્ષમા મહા વિદ્વાન, મહાસમર્થ નેતાઓ છે. કોને ખીન કેળવાયેલા કહીશું? વિલાયતી જીવનના વિલાસી સત્યેદ્ર પ્રસન્ન સિંહને કે મહાત્મા મહનગોહનને અને લોકમાન્ય બાલગ ગાધર તિલકને? જ્યાં સુધી કેળવાયલા વર્ગના પ્રતિનિધિઓ મળી કાંઇક સ્તો કહાડે નહિ, ત્યાં સુધી એક જ વર્ગના અભિપ્રાયે ગચવા પોતાના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા ઘડી લોકોની સ્વાભાવિક પ્રગતિમાં આડે આવવું એ ઘણું શોચનીય પગલું છે.

રહારી જાણમાં એક ખીન દેશી રાજ્યનો દાખલો છે જે આ વિષયમા ધ્યાન લેવા યોગ્ય છે. પાટીદારોના કેટલાક આગેવાનોએ રાજપીપલા સ્ટેટને ચારજ કરી પોતાની કન્યાઓની આપલે માટે કાયદો કરાવ્યો, અને કાયદો તોડનારને રાજ્ય તરફથી શિક્ષા કરવી, અને લોકોની સંમતિ લેવાઇ. કે લીધી એમ ગણાઇ; ખીલે વર્ષે એકઠાઓમાં મારામારી જગી, કોઇને કાયદો ફાવ્યો કોઇને નહિ ફાવ્યો, કોઇને દંડ થયો, કેટલાક નીકળી નાઠા, પરિણામે જૂમરાણુ થયું, અરજીઓ ઘણ મહારાજાની મુલાકાતો લેવાઇ થયેલો કાયદો ફેરવતા યૂગોના યૂગ વહી જાય કેટલાક કાયદાની તરફેણમા હતા, કેટલાક વિરુદ્ધ હતા, પરિણામ વિનાની કોન્ફ્રેસો થઇ. અને છેલ્લો પાંચ વર્ષ થયાં આ કાયદો થનાં આખી ન્યાતનો સુખનો જીવ દુખમાં પડ્યો છે. ન્યાત સુધારવી તો કાર નહી, પણ પાછી નીરાંત ક્યારે વળશે તે પ્રશ્ન બાણ.

દેશી રાજ્યો લોકોને સુધારવા મથે તે બહુ સ્તુત્ય છે, પણ સુધારોનો અર્થ લોકોને પૂછવો જોઇએ, રાજ્યોએ પોતાના કાયદાથી ન કહાડવો જોઇએ. આજો હિંદુ સમાજ નવા તરફો આજે શ્રદ્ધે છે, અને એને પરિણામે ત્હેમા શ્રેષ્ઠ દેસકારોની આશા

રખાય છે. ગમે તે ફેરફારો થાય, પણ તે એટલી ઉતાવળથી નહિ થવા જોઈએ કે એક સમાજ તરીકે, એક સંસ્કૃતિ તરીકે આપણી અસ્મિતા જતી રહે. આજે જોર જુલમથી ફેરફારો દાખલ કરશે, કાલે બધા છે છે એટલું પણ સ્વમાન જોઈ બેસશે. આપણે નવી રાષ્ટ્રીય પ્રણાલીકાઓ ઉભી કરીએ, આપણા હિન્દુ સંસ્કાર નવા યુગમાં રસવા અને ખીતવવાના સાધનો બનાવીએ ત્યાં સુધી તો હાલની ન્યાતોએ પોતાનું કર્તવ્ય બજાવ્યું છે, અને મોડી વહેલી તે ફેરવાઈ જશે; પણ અધીરા થઈ ત્હેને કમોતે મારવામા ફાયદો શો? જ્યારે આર્ય સંસ્કૃતિ ખીજી સંસ્કૃતિઓ જોડે બેસવા જેટલી પુનર્જીવિત થશે, જ્યારે એક સમાજ તરીકે, એક મહાપ્રજા તરીકે આપણામા અસ્મિતા પ્રગટશે, ત્યારે ન્યાતો નિર્મલ બલે થાય પણ હાલ ન્યાતો લઇ લેશે. તો આપણી ગરીબ રાંકડી પ્રજા પાસે શું રહેશે? ફેશનેબલ ઠલબો, ચહા કાપીની ગંદી ડુકાનો? સ્વચ્છ દ, કે અધમતા? ન્યાતો સુધારવી હોય તો રસ્તા સરલ છે. શા સાફ દેશી રાજ્યો તે લેતા નથી? જે સસ્થા મુસલમાનના જુલમે દૃઢ થઈ, અજાને કઠણ થઈ, અને જુલમના ધાકે સશક્ત બની રહી ત્હેને કહાડવા માટે ત્હેના મૂલ કારણો ઉઠેદવા જોઈએ. લોકોમાં કેળવણી પ્રસારો, સાહિત્યનો પ્રચાર વધારો, ત્હેમનામા સ્વાતંત્ર્ય બુદ્ધિ ખીતવવા રાજકીય હક આપો, લોકશાસન, અને રાજ્યસત્તા સોપો—કાલે સંહારે ન્યાતો અદીક થતી જશે. જ્યાં રાજ્યસત્તામાં લોકોનો અવાજ નથી, જ્યાં પ્રજાને રાજ્યદ્વારી બાબતમા વ્યક્તિત્વ સ્વાતંત્ર્ય નથી ત્યાં ન્યાતો કદી જવાની નથી, અને ન જાય તે જ સાફ કે સમાજમાં તો લોકશાસન રહે. દિવાની દાએ માત્ર કોડીયા કરડવામાં શો ફાયદો?

ધનરયામ વ્યાસ.

રશીઆની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

(૨)

કોઈ પણ રાષ્ટ્રીય હિલચાલનું સાચું સ્વરૂપ સમજવાને માટે પ્રથમ તે દેશનું પ્રજાજીવન સમજવાની જરૂર છે. રશીઆન પ્રજા, સાધારણ રીતે, તેના સ્થિતિ સ્વભાવ અનુસાર બે વિભાગમા વહેંચાઈ જાય છે:—(૧) ખેડૂત વર્ગ તથા તેમાંથી હાલ થે ઝાક વર્ષો થયાં ઉત્પન્ન થયેલો મનુર વર્ગ અને (૨) શિક્ષિત વર્ગ કે જેમાં સરકારી અમલદારો તથા રાજકીય સુધારકો જન્મેનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આમાંથી પ્રથમ વિભાગના ખેડૂત વર્ગની આર્થિક સ્થિતિ વિષે જરૂર કેટલીક હકીકત ગયા અંકમાં અપાઈ ગઈ છે, એટલે હવે આપણે તે વર્ગના ગુણ દોષ તરફ વળીશું.

રશીઅન ખેડૂતના સ્વભાવ વગેરે વિષે રશીઆમાં મુસાફરી કરનારાઓ તેમજ તે દેશનાજ લેખકોમાં મતભેદ છે, પરંતુ એટલું તો સા કાઠ ઠહે છે કે રશીઅન ખેડૂત અત્યંત ભલો, મળતાવડા સ્વભાવનો, અને વિવેકી છે; વ્યવહારમાં તે બુદ્ધિ કરતા હૃદયથી જ દોરાય છે, અને તેનું હૃદય સરસ અને લાગણીભરેલું છે. વળી એ પણ નિર્વિવાદ છે કે તે. મોભલો અને દહેરી છે, અને તેની વાણીમાં તે અમુક પ્રકારની મીઠાસ તથા તેની વાતમાં અસાધારણ રસ ઘતલાવે છે છતાં મનુષ્યસ્વભાવની તેની સાદી પણ સાચી મમજ તથા એક પ્રકારની વિનોદી પ્રકૃતિને લીધે તે સાધારણ રીતે ચતુર અને પહોંચેલ ગણાય છે.

રશીઅન ખેડૂતના આનંદી સ્વભાવથી એ ચાંધને રશીઆ વિષે લખનારા પર-દેશીઓ પોતાના લખાણોમાં તેના તરફ અસાધારણ મમતા દર્શાવે છે, તેના દોષોને આછા રંગમાં ચીતરે છે, અને વખતે તેમને ગુણોનું રૂપ પણ આપે છે. રશીઅન ખેડૂતના બધાં લક્ષણોમાં તેની ધાર્મિકતાએ બધા પરદેશીઓનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. રશીઅન ખેડૂત અત્યંત શ્રદ્ધાળુ છે. ઇશ્વર, તેની શક્તિ અને તેના હક્કાપણમાં તેને અખૂટ વિશ્વાસ છે અને એ વિશ્વાસ, એ શ્રદ્ધાને બળેજ તે બસઘર દુઃખો ધીરજ અને સંતોષથી ખમી રહે છે દુઃખ ખમવાનું જલ્લે નશબમાજ લખ્યું હોય, તેમ તે તેમાંથી છુટવાને પ્રયત્ન સરખો પણ કરતો નથી. અને ચાનાયાસે કે કોઇની મદદથી છુટે તો સંભોગો કે છુટકારો કરનારને નિમિત્ત માત્ર ગણી તે નશીબ કે ઇશ્વરનોજ આભાર માને છે. ઇશ્વર કે નશીબમાં શ્રદ્ધા એ જો ધર્મની કમેટી હોય તો રશીઅન ખેડૂત ખરેખર ધાર્મિક છે, પરંતુ એના ધર્મમાં પુરૂષપ્રયત્નને અવકાશ નથી—ગરકે એનો ધર્મ એજ એના આજસનુ કારણ છે

આ નશીબવાદ કે આજસના કરતા પણ રશીઅન ખેડૂતનો મોટો દુર્ગુણ તો તેની હડીલાઇ હતી. વંશ પરંપરાથી ઉતરી આવેલા રીત રીવાજ તથા આચાર વિચાર માટે સ્વાભાવિક રીતે દરેક પ્રજાને અમુક પ્રકારનું માન તો હોય. પણ રશીઅન ખેડૂત એ જૂના વિચારોના વાતાવરણમાં એટલો તો સંતુષ્ટ હતો કે તે શિવાય બીજું કાંઈ જાણવા, સમજવાની તેને ઇચ્છાજ નહોતી. જો તેને તેના સાંકડા સાદા જીવન ઉપરાંત કોઈ ચીજ માટે દરકાર હતી તો તે માત્ર સરકાર માટેજ. સરકારને તે સમસ્ત પ્રજાના તથા પોતાનાજ ધર્મના પ્રતિનિધ રૂપ સમજતો, અને સરકારનો આધાર પોતે તથા પ્રજાનોજ છે એમ તે માનતો. સરકારથી જ કોઈ વિરૂદ્ધ હોય તે તરફ તે સરકાર કરતા પણ વધારે વિરોધભાવ રાખતો. ટુંકમાં તે કાયદા અને ન્યાય માટે બીલકુલ બેદરકાર હતો. સરકારના હુકમને તાબે થવું એ પોતાની ફરજ સમજતો, અને સરકારને ક્ષાયે તેમ કરવાનો હુકમ છે એમ તે માનતો. ખેડૂતની સરકાર તરફની આ અધક્ષિતિને લીધે શિક્ષિત મુધારકો તેના તરફ તિરસ્કારની નજરે જોતાં, તેમના મનથી તો તે “મજૂરી કરી, દાડ પી, કૂતરાની માફક પકી રહેનાર કેવળ પશુજ” હતો, અને તેઓ તેને રાષ્ટ્રીય હીલચાલ ઉપર એક જડ બોલ સંપૂર્ણ જ લેખતા.

ત સર્વે મૂઢી દેવાને તેઓ તૈયાર હતા અને છતાં તેમને કીર્તિની અભિલાષા નહોતી. તેઓ અજ્ઞાત રહેવાથી જ સંતુષ્ટ હતા. તેઓ તેમનાં શરીર સરકારને ખુશીથી ઠગી નાખવા આપતા—એ વિચારથી કે દેશની ઉત્તરિને અને લવિષ્યની પ્રજાનો માર્ગ સરલ થાય. ખરે! તેઓએ જે લોગ આપ્યા છે, જે દુઝો ખમ્યા છે, જે ભાવથી તે ખમ્યાં છે—તેથી તેઓ આજે જગતમાં વીર સ્ત્રી પુરુષો તરીકે અમર છે; તેમની રાજકીય પ્રવૃત્તિને લીધે તેઓ ઉત્તમ પુસ્તકો, કાવ્યો, કે ચિત્રો ઉત્પન્ન કરી શક્યા નથી તેથી શું! તેમની કિંમત કોઈ પ્રજાની સ્વતંત્રતા કરતાં વધારે તો નથીજ. આજ જગત આખું સુખ શાંતિ તથા કલાને ણાબુએ મૂઢી મનુષ્ય ભૂતિઓની સ્વતંત્રતા માટે લડી રહ્યું છે, અને તેને એ સ્વતંત્રતાના રશીઅન ઉપાસકો સર્વાંશે વંદનીય છે.

રશીઆના શિક્ષિત વર્ગની દેશભક્તિ તથા સ્વાર્થત્યાગની વૃત્તિ અસાધારણ છે એમ કહ્યા પછી એટલું તો કબૂલ કરવું જોઈએ કે તે વર્ગ વ્યવહારમાં જોઈએ તેટલો ઉપયોગી થઈ શક્યો નથી પરંતુ તે માટે એ વર્ગના નેતાઓ કરતા એ દેશનું રાજ્યતંત્ર જ વધારે દોષને પાત્ર છે. વર્ષો સુધી એ રાજ્યતંત્રે પોતાની સાકડી ખરેકે જુલમી રાજ્યનીતિથી ઉદાર અને સ્વતંત્ર વિચારના શિક્ષિત વર્ગને રાજ્ય-કાર્યથી વિમુખ રાખ્યો હતો, અને રાજ્યકાર્યના વ્યવહાર અનુભવથી રહિત એવો શિક્ષિત વર્ગ ૧૯૦૬ માં પહેલી જ વાર ભરખેલી રાષ્ટ્રીય સભા હુમાનું કાર્ય ચલાવી શક્યો નહિ એમાં કશું આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. છતાં એ વર્ગ પોતાની ખામીઓને માટે બીજાને દોષ લીધો નથી તે માટે તેણે પોતાની જવાબદારી સ્વીકારી છે, તે પહેલી જ હુમા નિષ્ફળ જવા માટે એ શિક્ષિત વર્ગમાંથી એની સામે થયેલા ટીકા પરથી જણાઈ આવે છે. ત્યાર પછી આજે દશ વર્ષ થયાં એ વર્ગ પોતાની ખામીઓ દૂર કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો છે, અને તે પ્રયત્ન ઘણે અંશે સફળ નીવડ્યો છે, એમ આ વર્ષના રશીઅન બળવાની હરીફત ઉપરથી જણાય છે.

રશીઆનો અર્ધશિક્ષિત વર્ગ, મધ્યમ સ્થિતિના કેળવણી પામેલા કારકુનો તથા હલકા પગારના નોકરીઆત વર્ગ, નીચલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ તથા આજે ટેલેક્રેફ અંશે લખતાં વાંચતા શીખેલા મજૂર અને જેડુતોના બનેલો છે આ વર્ગના વિચારો સાધારણ રીતે અસ્તવ્યસ્ત અને તેમની ચાલ ઉદ્વેગ લાગે એવી હોય છે. પશ્ચિમ યુરોપના પ્રસિદ્ધ લેખકોના ગંભીર અને ઉંચા વિચારો તથા સિદ્ધાંતો પૂરેપૂરા અમળ્યા વગર, અહિં તર્કથી તે પકડી લઈ, તેઓ તેને નામે નવો મત ઉભો કરી છુટો ઉઠાવે છે, અને પોતાના તે સ્વતંત્ર, હીમ્મતભર્યા અને પ્રગતિકારક વિચારો માટે મગફળ થાય છે વ્યવહારમાં પોતે નાસ્તિક છે, સ્વતંત્ર વિચારના છે, એમ જણાવે છે નાસ્તિકતા તે કપડાં લેતાની માફક એક લૂપ્ત છે, તે વગર કેળવાયલા માણસને ચાલેજ નહિ, એવો તેમનો મત છે માત્ર નાસ્તિક નહિ તે કેળવાયેલો પણ નહિ એમ તેઓ માને છે. તેમની સામાન્ય અને રાજકીય ભાવના તે સોશીયલિઝમ અને અરાજકતા (anarchism) જ છે. એ કાંઈ માણસ સોશીયલિસ્ટ કે અરાજક વૃત્તિનો ન હોય તો તે જરૂર સરકારની કળી

ટોળીના જ હોયો જોઈએ એમ તેઓ ધારે છે એકંદરે તેમના વિચારો ઢગધડા વગરના અને અવ્યવસ્થિત હોય છે પરંતુ એમાં કશું નવાળું જેવું નથી. નવીન અને પ્રગળ વિચારોના અંશમાં આવનાર લગભગ દરેક સાધારણ માણસ એ કંદોડી સ્થિતિમાં આવી પડે છે, અને તેમાંથી ઉઠા અભ્યાસ કે સુશિક્ષિત વર્ગના સમાગમ વગર લાગ્યેજ ઘડાર નિકળી શકે છે. પરંતુ રશીઆના અર્ધશિક્ષિત વર્ગને ઇમનશીએ તેને વધારે અભ્યાસની અનુકૂળતા હોતી નથી, અને સાધારણ રીતે તે સુશિક્ષિત વર્ગના સમાગમમાં આવતો નથી એટલે છાંદગીપર્યંત તે આ શોકસ્વનક સ્થિતિમાંજ પડી રહે છે રશીઆના શિક્ષિત વર્ગ સામેની ઘણી ટીકા આજ પ્રકારના દોષોને લીધેજ છે.

રશીઆના શિક્ષિત વર્ગ વીષેનું આ પ્રકરણ બધ કરતા પહેલાં રશીઆના અધિકારી વર્ગ માટે બે શબ્દો કહેવાની જરૂર છે. અમે ઉપર જણાવી ગયા તેમ રશીઆનો શિક્ષિત વર્ગ રાષ્ટ્રીય હિતચાલની સાથે રશીઅન સરકારને પણ માણસો પૂરા પાડે છે. શિક્ષિત વર્ગની સ્વાભાવિક લાવનાઓ સરકારની રાજનીતિથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે અને ઉદાર વૃત્તિવાળા સ્ત્રી પુરુષો સરકારી નોકરીથી દૂર જ રહે છે, પરંતુ બધા વિદ્યાર્થીઓની લાવના દૃઢ હોતી નથી અને તેથી આર્થિક સંજોગોના દબાણથી ઘણા મધ્યમ સ્થિતિના કે ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને આજીવિકા માટે સરકારી નોકરી સ્વીકારવી પડે છે. વળી એક વાર એ નોકરીમાં પડ્યા પછી ટુંક વખતમાં દેશભ્રમ વિદ્યાર્થી અત્યંત તાબેદાર અને સ્વાર્થી અમલદારમાં બદલાઈ જાય છે. આ ફેરફાર કેટલેક અંશે સ્વાભાવિક છે. સરકારી નોકરીમાં દાખલ થનારની ચઢતી લાગવગ અને ખુશામતી ઉપર આધાર રાખે છે, અને સુધારકોથી છુટો પડી ગયેલો તથા પોતાની સ્થિતિ સુધારવાને ઉત્સુક વિદ્યાર્થી-અમલદાર તે જ માર્ગ લે છે. રશીઆમાં એક કહેવત છે કે “રશીઆમાં જન્મે તો ગુલામ જ જન્મજે, બહાદુર નહિ.”

હાલના સમયમાં પ્રજાના તેની આર્થિક વગેરે સ્થિતિ અનુસાર ત્રણ વિભાગ થાય છે:—(૧) ખેડૂત અને મજૂર વર્ગ (૨) મધ્યમ વર્ગ કે જેમાં વેપારીઓ વગેરેનો સમાવેશ થઈ જાય છે અને (૩) અમીર ઉમરાવો. આમાંથી રાજસત્તાની દૃષ્ટિએ અમીર ઉમરાવોનો વર્ગ અત્યંત મહત્વનો છે છતાં આપણે રશીઅન પ્રજા વિષે ચર્ચા ચલાવતાં તે વર્ગ વિષે કાંઈ પણ કહ્યું નથી અને તેનું કારણ એટલું જ છે કે રશીઆમાં ખીળ દેશોની માફક એવો વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલા સત્તાધારીઓનો વર્ગ છે જ નહિ આનો અર્થ એમ નથી કે રશીઆમાં પૂરાણા અને નામાકિત કુટુંબોના વંશજો નથી, પરંતુ તેમની સંખ્યા અને સત્તા પ્રમાણમાં અત્યંત નજીવી છે.

રશીઆમાં ઉમરાવને માટે વપરાતો શબ્દ ‘ફ્યોડોરોવ્સ્કી’ નો અર્થ દરબારને લગતો માણસ—દરબારી એટલો જ છે રશીઅન ઉમરાવ તે વસ્તુતઃ દરબારનો નોકર જ છે. માત્ર તે સરકારની સેવા જાળવે છે તેના બદલામાં તેને વંશપરંપરાની પદવી

ઉપર હક્ક છે. સરકારી અમલદાર તરીકે બીજી નોકરીમાં 'શીન' નામથી ઓળખાતી પદવીએ તે પહોંચતાંજ ઉમરાવપદ પામે છે. અને સરકારી નોકરીના દ્વાર સર્વેને માટે ખુલ્લા જ છે, એટલે એ ઉમરાવ પદમાં કશી મહત્તા રહી નથી રશીઆમાં આવા ઉમરાવોની સખ્યા લગભગ ૬ લાખ જેટલી છે.

આ ઉમરાવ વર્ગ મોટે ભાગે સરકારી અમલદારોનો બનેલો છે અને સરકારી નોકરોના ગુણદોષો વિષે ઉપર વિવેચન થયેલું છે એટલે ઉમરાવો સંબંધી ખાસ કશું બાજીવાનું નથી

શંકરલાલ જી. ખેંકર.

કાન્ત અને કાન્તા.*

નાટકનાં પાત્રો.

જયન્ત. એક રાજા.

જયદેવી. કાન્ત ને સુમન્ત ઉભયની માતા.

કાન્ત. } જયન્તના પૌત્રો.
સુમન્ત. }

કાન્તા.

કુજ. સુમન્તનો જાલપુત્ર, (પ્રથમ લક્ષ્મી).

વૈધ

દરવાન, નોકરો, ભિક્ષુકો વિગેરે

અંક પહેલો.

(દ્રશ્ય પહેલું—કિલ્લાનો દરવાજો)

દાસીઓ—(અંદરથી) દરવાજો ઉઘાડો ! દરવાજો ઉઘાડો !

દરવાન—(અંદરથી) કોણ છે ? તુમે શા માટે આવીને મૂને જગાડો છો ? નહાને દરવાજો થઈને પહાર બગ્ગો; ભેટુએ તેટલા છે !...

દાસી—(અંદરથી) અમે દેહકી, દરવાજો અને પગથીયા સાફ કરવા આવ્યા છીએ, ઉઘાડો, ત્યારે ! ઉઘાડો !

બીજી દાસી—(અંદરથી) મ્હોટા ણનાયો ણનવાના છે !

ત્રીજી દાસી—(અંદરથી) મ્હોટા ઉત્સવો થવાના છે ! એકદમ ઉઘાડો !...

દાસીઓ—ઉઘાડો ! ઉઘાડો !

દરવાન—ઉભાં રહો ! ઉભાં રહો ! મ્હારાથી એ ઉઘડી શકશે કે કેમ તે તો કોણ બાજી;...એ કદી પણ ઉઘાડવામાં આવતો નથી ..અજવાળું પાંચ ત્યાં સુધી રાહ બુઝો...

* બેન્ડજયમના પ્રખ્યાત લેખક મેક્સિસ મેક્સિન્ડ્ટ "Pallas and Melisando" નામનાં બાવન

ખેલતી દાસી—પહાર તો જાણ્યો એટલું અજવાળું છે; ફાટમાંથી હું સૂર્યનું અજવાળું દેખું છું....

દરવાન—આ રહી મોટી કુંચીઓ...અરે ! અરેરે ! આગળો અને તાળા કેટલાક સંઘટ્ટ થઈ ગયાં છે ! મને મદદ કરો ! મહુને મદદ કરો ! ..

દાસીઓ—અમે જો'ચીએ છીએ; અમે જો'ચીએ છીએ....

બીજી દાસી—એ નહીં ઉઘડે. ...

ખેલતી દાસી—અહા ! અહા ! એ ઉઘડે છે ! એ ધીમેથી ઉઘડે છે !

દરવાન —કેટલો અવાજ કરે છે ! કેટલો અવાજ કરે છે ! એ દરેકને ઉઠાડશે .

બીજી દાસી—(દેહલી આગળ દેખાઈ) અહા, પહાર તો ક્યારનું' એ કેટલું બધું અજવાળું છે !

ખેલતી દાસી—સાગર ઉપર સૂર્યનો ઉદય થાય છે !

દરવાન—ઉઘડ્યો...દરવાજો પૂરેપૂરો ઉઘડ્યો !... .

(બીજી દાસીઓ દેહલી આગળ દેખાઈ તે પરથી પસાર થાય છે)

ખેલતી દાસી—હું તો ખેલાં દેહલી સાફ કરીશ .

બીજી દાસી—આ બધું આપણાથી કદી સાક નહીં થઈ શકે

અન્ય દાસીઓ—પાણી લઈ આવો ! પાણી લઈ આવો !

દરવાન—હા, હા, પાણી રેડો, પાણી રેડો, પૂરનું બધું પાણી રેડી દો ! ત્હમને એનો અન્ત જ નહીં જણાય.....

દૃશ્ય બીજું—જંગલ એક કરણની બાજુમાં કાન્તા જણાય છે

આવે છે.

સુમન્ત—આ જંગલમાંથી હું ફરીથી પહાર કદી પણ નહીં નીકળી શકું.—પેલા જંગલીએ મહુને ક્યાં આણ્યો છે એ તો પ્રભુ જાણે અને છતાં મહુને એમ જ હતું કે એ મયોં ત્યાં સુધી મહે એને ઘાયલ કર્યો, અને આ રહ્યા લોહીના ડાઘા. પરંતુ હવે તો એ મહારી નજર પહાર ગયો છે, મહુને લાગે છે હું પોતે જ ભૂલો પડ્યો છું—મહારા કુતરાઓ મહુને જોળી કાઢી શકતા નથી—હું પાછો ફરીશ—કોઈને રોતું સાંભળું છું... ..અરે ! અરે ! ખુલ્લું પાણીની બાજુએ શું છે?... ..પાણીની બાજુમાં રોતી એક ન્હાની બાળા ? (એ જોખારો ખાય છે)—એ સાંભળની નથી. મહારાથી એનું મહોં નથી દેખાતું. (એ પાસે જાય છે અને કાન્તાના ખસાને આડકે છે) તું કેમ રૂએ છે ? (કાન્તા કૂચે છે, ચમકે છે, અને ન્હાસવા જાય છે)—તું ગભરાઈશ નહીં. ત્યારે કંઈ ગભરાવાનું કારણ નથી. તું અહીં એકલી કેમ રૂએ છે ?

કાન્તા—મહુને આડકશો નહીં ! મહુને આડકશો નહીં !

સુમન્ત—ગભરાઈશ નહીં.....હું ત્હમે કંઈ નહીં કહું...અહા, તું તો રમણીય છે !

કાન્તા—મહુને આડકશો નહીં ! મહુને આડકશો નહીં ! નહીં તો પાણીમાં પડતું મૂકીશ !.....

સુમન્ત—હું ત્હને નહીં અડકું.....જો, હું અહીં આડને અઢેલીને ઉભો રહીશ. ગભરાઈશ નહીં. કોઈએ ત્હને ધજા કરી છે શું?

કાન્તા—અરે! હા! હા! હા!.....(એ ખૂબ હુસકાં ખાય છે.)

સુમન્ત—ત્હને કોણે ધજા કરી છે?

કાન્તા—દરેક જણે! દરેક જણે!

સુમન્ત—એએએ ત્હને શું કયું છે?

કાન્તા—હું નહીં કહું! મહારાથી નહીં કહી શકાય!... ..

સુમન્ત—ચાલ, આમ રડ નહીં તું કયાથી આવે છે?

કાન્તા—હું ન્હાસી છૂટી છું! ... ન્હાસી છૂટી .. ન્હાસી છૂટી... ..

સુમન્ત—વારૂ; પણ તું કયાથી ન્હાસી છૂટી છે?

કાન્તા—હું ભૂલી પડી છું!ભૂલી પડી છું!.. ..અરેરે! અરેરે! અહીં ભૂલી પડી છું. હું અહીંની નથી .. હું અહીં જન્મી નહતી... ..

સુમન્ત—તું કયાથી આવે છે? તું કયા જન્મી હતી?

કાન્તા—અહા! અહા! અહીંથી ઘણે દર!ઘણે દર.. . ઘણે દર.....

સુમન્ત—પાણીને તળીયે પેહું આટલું બધું શું ચળકે છે?

કાન્તા—ક્યાં?—અહા! એ તો મ્હને આપેલો મુગટ છે. હું રેતી હતી એવામાં પડી ગયો

સુમન્ત—મુગટ?—કોણે ત્હને મુગટ આપ્યો?—હું એ લેવા પ્રયત્ન કરી જોઉં

કાન્તા—ના, ના, મ્હારે હવે એ જગ થે નથી જોઈતો! મ્હારે હવે એ જગ થે નથી જોઈતો!...મ્હને તો મરી જાઉં એમ થાય છે...એકદમ મરી જાઉં.....

સુમન્ત—હું એ સ્કેલોધથી જો ચી કાઢી શકીશ. પાણી બહુ ઉંડું નથી.

કાન્તા—મ્હારે હવે એ જગ થે નથી જોઈતો! ત્હમે જો એને ખજાર કાઢ્યો તો, હું એને ઠેકાણે અંદર છુકાવીશ!.....

સુમન્ત—ના, ના; હું એને ત્યા જ સહેવા દઈશ છતાં ચે, એને સહેલાઈથી ખજાંચી શકાય એમ છે. એ બહુ સુંદર દેખાય છે—ત્હને ન્હાસી છૂટ્યાને ઘણો વખત થયો?

કાન્તા—હા, હા! .. ત્હમે કોણ છો?

સુમન્ત—હું કુમાર સુમન્ત વૃદ્ધ રાજા ન્યન્તનો પૌત્ર છું ...

કાન્તા—અરે, ત્હમને તો ધોળા પણ આવી ગયાં છે.. ..

સુમન્ત—હા અહીં લમણા આગળ કેટલાએક.....

કાન્તા—અને ત્હમારી દાઢીને પણ.ત્હમે આમ મ્હારી સ્કામુ કેમ જુઓ છો?

સુમન્ત—હું ત્હારી આંખ સ્કામુ જોઉં છું—તું ત્હારી આંખ કઢી પણ બંધ કરતી નથી,?

કાન્તા—અરે હા, ગમે હું બંધ કરું છું... ..

સુમન્ત—તું આમ અચ્ચ ઓ પાત્રી હોય એમ કેમ બુએ છે ?

કાન્તા—હમે રાક્ષસ છો ?

સુમન્ત—હું તો અન્ય જેવો માણસ છું.....

કાન્તા—હમે અહીં કેમ આવ્યા છો ?

સુમન્ત—મૃદને પોતાને ખબર નથી. હું જંગલમાં શિકાર કરતો હતો. હું એક જંગલી હુકરની પાછળ પડ્યો હતો. હું રસ્તો ભૂલી ગયો—તું બહુ ન્હાની લાગે છે. ત્હને ડેટલા વરસ થયાં ?

કાન્તા—હું ટાઢી થઈ જવા આવી છું... ..

સુમન્ત—તું મ્હારી સાથે આવીશ ?

કાન્તા—ના, ના; હું તો અહીં જ રહીશ.....

સુમન્ત—હારાથી અહીં એકલા ન રહી શકાય ત્હારાથી અહીં આખી રાત ન રહી શકાય.. ...ત્હારું નામ શું ?

કાન્તા—કાન્તા

સુમન્ત—ત્હારાથી અહીં ન રહી શકાય, કાન્તા મ્હારી સાથે ચાલ

કાન્તા—હું અહીં રહીશ

સુમન્ત—એકલાં, ત્હને પહીંક લાગશે અહીં શું હશે તે આપણે જાણતા નથી આખી રાત.. ...એકલી અટુલી.....એ તો બને જ નહીં. કાન્તા ચાલ, લાવ ત્હારો હાથ....

કાન્તા—અરે, મૃદને અડકશો નહીં !. . .

સુમન્ત—ચીસ પાડીશ નહીં ... હું ત્હને ફરી નહીં અડકું. પરંતુ મ્હારી સાથે ચાલ. રાત્રી અત્યંત અંધારી અને ઠંડી રહેશે. મ્હારી સાથે ચાલ. ...

કાન્તા—હમે કયા જાગ્યો છો ?

સુમન્ત—કોણ જાણે . હું પણ ભૂલો પડ્યો છું

(જાય છે.)

૧૨૫ ત્રીજું—કિશકામાનો એક ખડ નવનત ને જ્યેષ્ઠની જણાય છે

જ્યેષ્ઠી:—એ પોતાના ભાઈ કાન્તને લખે છે તે આ રહ્યું: “જે જંગલમાં હું ભૂલો પડ્યો હતો ત્યાંના એક ઝરણ પાસે એક સાંજે મૃદને એ રાત્રી રાત્રી જડી આવી. મૃદને એની ઉમરની ખબર નથી તેમજ એ કોણ છે, ક્યાંથી આવે છે તે પણ હું જાણતો નથી, અને મૃદને એને પૂછવાની હિમત નથી કારણ કે એને ભયંકર ભીતિ લાગી હોવી જોઈએ; અને એને શું થયું છે એમ જ્યારે એને પૂછીએ છીએ, ત્યારે એક બાળકની માફક એ એકદમ રડવા મંડી પડે છે અને એવા જોરથી હુમકા ખાય છે કે આપણને પહીંક લાગે. ઝરણ ચાલ્યા એ મૃદમી મળી તે અરસામાં એના માથા પરથી સોનાનો એક મુગટ સરી જઈ પાણીને તળીયે જઈ ગયો હતો. તે ઉપરાંત, એણે એક રાજકુવરીનાં કપડાં પોશ્યાં હતાં, જે કે કાંઠાથી એના કપડા ફાટી ગયાં હતાં. હું એને

પરણ્યો ત્હેને આજે છ મહિના થયા, છતાં જે દિવસે અમારો મેળાપ થયો તે દિવસે જેટલું એની બાળત મહુને જ્ઞાન હતું તેથી વધુ અત્યારે નથી. તે દરમ્યાન બહાલા કાન્ત, તું, કે જેને હું ભાઈ કરતા પણ વધારે ચાહું છું—જે કે આપણે એકજ પિતાના પુત્રો નથી તો પણ—મહારા પ્રત્યાગમન માટે તૈયાર રહેજે.....મહારી ખાત્રી છે કે મહારી માતા મહુને માફ કરશે, પરંતુ હું આપણા પૂજ્ય પિતામહ રાજ્યથી ખીંટું છું, હું જ્યન્તથી ખીંટું છું—એ માયાળુ છે છતાં—કારણ કે આ વિચિત્ર લગ્નથી રાજ્યની એમની યોજનાઓ નષ્ટ થઈ છે, અને મહુને ખીંટી રહે છે કે એમના જેવા પ્રેમ પુરુષની આજે કાન્તાનું સાંદર્ય પણ મહારી ભૂલની માફી આપવા બસ નહીં થાય છતાં પણ જેમ પોતાની પુત્રીને એ આવકાર આપે એવો આવકાર એને આપવા ને એઓ કબૂલે, તો આ કાગળ મળે ત્હેની ત્રીજી રાતે સાગર ઉપર થઈને દેખાતી કિલ્લાની ટોચ ઉપર દીવો સળગાવજે. અમારા વહાણની બાજુ પરથી હું એ ભેઈશ; નહીં તો હું ફરીથી આવે આવે ચાલ્યો જઈશ અને ફરી કદી પાછો નહીં ફરું.....” હામારો એ બાળતમાં શું અભિપ્રાય છે ?

જયંત—કંઈ જ નહીં, એણે ઠંઠાચ જે ક્યું હોત તેજ એણે ક્યું છે હું બહુ વૃદ્ધ છું અને તે છતાં એક પળવાર પણ મહેં મહારા પોતાનામાં દ્રષ્ટિ કરી નથી—કરી નથી, બીજાઓ જે કરે તે બાળત નિવેડો આણવો એની તું કેમ આશા રાખી શકે ? હું મૃત્યુથી દૂર નથી, અને મહારી પોતાની બાળત નિવેડો આણવામા હું ક્ષમી શકું નથીમાણસ પોતાની આંખ બંધ કરતો નથી ત્યારે હમેશા ભૂલ ઠરે છે આપણને એ વિચિત્ર પણ લાગે; પણ એટલું જ, લગ્ન કરવા જેટલી એની ઉમર થઈ છે, અને એ એક બાળકની માફક કોઈ ખરણ આગળથી જડી આવેલી નહાની બાળા સાથે લગ્ન કરે છે.....આપણને તો એ વિચિત્ર લાગે, કારણ કે વિપરીત દેવત સિવાય આપણે બીજું કશું કદી જોતા નથી ... આપણું પોતાનું પણ વિપરીત..... અત્યાર સુધી એણે હમેશા મહારી શિખામણ માન્ય રાખી છે, કુમારી ઉર્વશીના હાથની માંગણી કરવા એને મોઢલી સુખી કરવા મહેં વિચાર રાખ્યો હતોએનાથી એકલા રહી શકાયું નહીં, એની પત્નીના મૃત્યુ પછી એકલો રહેવાથી એ શોકમગ્ન રહે છે, અને એ લગ્નથી લાગા વિચારોનો અને પુરાણા ધિક્કારનો અંત આગ્યો હોત ... એને એ ન ગરબું. એને જેમ ક્ષવે તેમ કરવા યો, મહેં કદી પણ દેવને નિલોભ ક્યું નથી, એના લવિષ્ય વિષે મહારા કરતાં એ વધારે સારી રીતે જાણે છે. દુનિયામાં ઠંઠાચ કોઈ પણ નકામા બનાવો બનતા નથી.....

જયદેવી—એ હંમેશાં બહુ ગંભીર અને ગાહુ દઢ રહ્યો છેજે કાન્તની બાળત હોત તો હું સુમણ શકત.પરંતુ એઆટલી ઉમરેઅહીં કોની જે બાળખાલુ કરાવવાનો છે ?—સ્તેથી મંજી આવેલા કોઈ અજ્ઞાતનું ... એની પત્નીના મૃત્યુ પછી, એના ન્હાના પુત્ર, બાલચન્દ્ર સિવાય અન્ય કોઈને માટે એ જીવ્યો નથી, અને જો એ ફરીથી લગ્ન કરવા તૈયાર થયો હોય, તો ત્હેનું કાગતુ માત્ર એજ કે હામારો

એવી ઇચ્છા છે.....અને હવે.....જંગલમાંની એક ન્હાની બાળાએ બધું ભૂલી ગયો છે આપણે શું કરીશું?.....

(કાન્ત આવે છે)

જયન્ત—એ કોણ અંદર આવે છે?

જયદેવી—એ તો કાન્ત છે. એ રોયો છે.

જયન્ત—કોણ તું, કાન્ત?—જરા વધારે પાસે આવ, કે ત્હને અજવાળામાં ભેળ શકું.....

કાન્ત—પિતામહ, ત્હારા લાઈના જેવો જ એ જ વખતે મ્હને બીજો કાગળ મળ્યો, એ કાગળ ત્હારા મિત્ર ધીમન્ત તરફથી આવ્યો છે. એ મૃત્યુ પામવાની તૈયારીમાં છે અને મ્હને બોલાવે છે. મૃત્યુ પામ્યા પહેલાં એને મ્હને મળવાની ઇચ્છા થઈ છે.....

જયન્ત—ત્હારા લાઈના આવ્યા પહેલાં તું જઇશ?—કદાચ ત્હારો મિત્ર ધારે છે તે કેરતા બોલે માંદો હશે.....

કાન્ત—એનો કાગળ એટલો શોઠભર્યો છે કે એમાંથી મૃત્યુનો અર્થ સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે..... એ કહે છે કે ક્યે દિવસે એ મૃત્યુ પામવાનો છે તે પણ એ જાણે છે.....એ કહે છે ત્હારી મરણ હોય તો હું વખતસર જઈ પહોંચી એમ છું, પણ હવે વધારે વખત જાળવા જેવો નથી સુસાફરી ગાહુ લાળી છે, અને જો સુમન્તા આવવાની હું વાટ જોઈ તો કદાચ ગાહુ મોહું થઈ જશે... ..

જયન્ત—છતા ત્હારે થોડો વખત રોકાવું પડશે.....એના આવવાથી અમારા નશીબમાં શું હશે ને શું નહીં ત્હેની અમને ખબર નથી અને તે ઉપરાત, ઉપર ત્હારા પિતાજી ત્હારા મિત્ર કરતાં વધારે માદા નથી શું?... ..પિતા અને મિત્ર એ ઉભયમાંથી કોને પસંદ કરીશ?,
(જાય છે.)

જયદેવી—આજ સ્હાજથી પેલો દીનેા મળગતો રાખવાનું ધ્યાનમાં રાખજે, કાન્ત...
(ઉભય જાય છે.)

૬૫ ચોથું—ક્રિષ્ના આગળ જયદેવી અને કાન્તા આવે છે.

કાન્તા—બગીચામાં તો ગાધું ઉઠાડી છે. અને શા જંગલ, શાં જંગલ આ મહેલોની આબુબાલુ બધે!

જયદેવી—હા, હું અહીં આવી ત્યારે મ્હને પણ અચબો લાગ્યો હતો; એથી દરેક જણ અચબો પામે છે. કેટલીએક જગ્યા એવી છે કે ત્યાંથી તો મૃત્યુ પણ દેખાય નહીં. પરંતુ માણસ ગાહું ત્વરાથી પરિચિત થઈ જાય છેઘણા વખતથી, ઘણા વખતથી... આજે લગભગ ચાલીશ વર્ષથી હું અહીં રહું છું..... બીજી બાજુ એ, ત્હને સાગરનું અજવાળું દેખાશે

કાન્તા—આપણી નીચે હું કંઈ અવાજ ચાંભળું છું.....

જયદેવી—હા; કોઈ આપણી તરફ આવતું જણાય છે.....અહા! એ તો કાન્ત છે.....તહારી બહુ બહુ વાટ જોવાપી હજી પણ એ થાકી ગયેલો જણાય છે.....

કાન્તા—એણે આપણને જોયાં નથી.

જયદેવી—મહેને લાગે છે એણે આપણને જોયા છે, પરંતુ એણે શું કશું તહેની એને સૂઝ પડતી નથી ... કાન્ત, કાન્ત, કોણ તું છે ?

(કાન્ત આવે છે.)

કાન્ત—હા !.....હું સાગર તરફ આવતો હતો.....

જયદેવી—અમે પણ ત્યાં જ જતાં હતા, અમે અજવાળું ખોળતાં હતાં. અન્ય સ્થળ કરતાં અહીં અજવાળું સ્હેજ વધારે છે, અને છતાં સાગર શોકમગ્ન છે.

કાન્ત—આજે રાત્રે તોફાન થવાનું છે. કેટલાક વખતથી દર રાત્રે એક તોફાન થાય છે, અને છતાં અત્યારે તો બધું બહુ શાંત છે.. ..જે કોઈ ભોગજેને નૌકારોઈથી કરે તો કદી પાછો આવે જ નહીં

કાન્તા—બારામાંથી કંઈ બંધ છે... ..

કાન્ત—એ તો કોઈ મોટું વહાણ હશેદીવાળો બહુ ઉંચે છે, હમણા ઘોડી વારમાં આપણને એ દેખાશે—જ્યારે અજવાળામાં આવશે ત્યારે

જયદેવી—મહેને નથી લાગતું કે આપણે એ જોઈ શકીએ.. ..સાગર ઉપર હજી ઝાકળ રહી છે... ..

કાન્ત—ઝાકળ ધીધે ધીમે અદૃશ્ય થતું જણાય છે... ..

કાન્તા—હા, મહે નહાતો જોયો તે નહાનો દીવો, હવે મહે મહારાથી દેખાય છે.....

કાન્ત—એ તો દીવાદાંડી છે, હજી આપણે જોઈ નથી શકતાં એવા બીજા દીવા હજી છે

કાન્તા—પેટું વહાણ અજવાળામાં આવ્યુંએ તો ક્યારનું એ આણું ચાલ્યું ગયું... ..

કાન્ત—એ પરદેશી વહાણ છે. આપણા વહાણ કરતા એ મોટું લાગે છે.....

કાન્તા—એ તો જે વહાણમાં હું અહીં આવી તે જ !.....

કાન્ત—એ પૂર જોરમાં ચાલ્યું બંધ છે

કાન્તા—એ તો જે વહાણમાં હું આહીં આવી તે જ. એને સહક મોટા છે..... એના સહકથી મહે એને ઓળખ્યું.

કાન્ત—આજે રાત્રે દરિયો તોફાની થયો.

કાન્તા—આજે રાત્રે એ કેમ ચાલ્યું જતું હશે ?.....લાગે જ આપણાથી હવે એ દેખાય છે.....કદાચ એ નષ્ટ થશે... ..

કાન્ત—રાત્રિ બહુ જોડી જોડી પડે છે.....

(મહે જાણી)

જયદેવી—કોઈ વધારે બોલતું નથી હવે ? ...તહાને એક બીજાને કાંઈ વધારે કહી લેવું નથી ?.....અંદર જવાનો વખત થયો છે. કાન્ત, કાન્તાને રસ્તો બતાવ, મ્હારે થોડો વખત બાલચન્દ્રને મળવા જવું જોઈએ.

(બય છે.)

કાન્ત—સાગર ઉપર હવે કાંઈપણ દૃષ્ટિએ પડતું નથી ...

કાન્તા—હું વધારે દીવાઓ દેખું છું

કાન્ત—એ તો બીજી દીવાદાડીઓ છેતું દરિયો સાંભળે છે ?... ..એ તો પવન છૂટયો છે.. ...ચાલ, આ રસ્તેથી આપણે જઈએ. ત્હારો હાથ મ્હને આપીશ ?

કાન્તા—જુઓ, જુઓ, મ્હારા હાથ ભરેલા છે. ...

કાન્ત—હું ત્હને કાંડેથી પકડીશ; રસ્તો સીધો નીચો છે, અને પેટી તરફ ગાહું અધારે છે.. ...કદાચ આવતી કાલે હું જતો રહીશ

કાન્તા—અરેરે !ત્હમે શા માટે જતા રહોછો ?

(બય છે.)

(અપૂર્ણ)

ભરત

સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા.

“નવજીવન” ના વાંચકોને ગયો અક વાંચતા ચોકસ એમ થયું હશે કે હવે પછીના નવા અંકમાં રણજિતરામના હાથે લખાયેલા લેખો વાંચવાનો લાભ ઝટ મળે તો ઠીક. કોઈ વાંચકને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ હોઈ શકે નહિ કે નવા અંકમાં તો “રણજિતરામ” શબ્દની આગળ “સ્વર્ગસ્થ” વિશેષણ લગાડવાનો અસહ્ય અને દોષથી પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. રણજિતરામ ગયા—એચિંતા ગયા—કેટલીક વર્ણમંદોરી ઉમદા મુસદ્દોનો ખજાનો લઈને ગયા—ઘણાને રહતા મૂકી ગયા—ઘણાને સુકાનહિન કરતા ગયા—ઘણાની આશાના ઈંદુપર ગ્રહણ મૂકતા ગયા—ઘણાના હૃદયમાં આત્મિક શોધની ઉર્મીઓનું તોફાન મચાવતા ગયા—માતા ગુજરાતને જરા પણ ચેતવણી આપ્યા વિના માતા ગુજરાતનું કારભાર પડતું મૂકી રણજિતરામ ગયા.

રણજિતરામનો જન્મ એવી ભૂમિમાં થયેલો કે તેના નરીયમાં યુદ્ધના રણ જિતવાનું સર્ગાયું ન હોત, તોપણ તેના નામની સાર્થકતા અન્ય પ્રકારના રણક્ષેત્રમાં વિજય મેળવી તેમણે સિદ્ધ કરી જ હતી. એ રણની વાતો રૂઢના તારદારા છાપામાં છપાય તેવી નહોતી તેથી સામાન્ય ચક્ષુના નયમાં તે કદાચ આવી ન હોય. પણ રણજિતરામે અનેક રીતે જિત્યા હતા તે તો ચોકસ રણજિતરામ ગુજરાતનું રત્ન હતું.

છેવટના કેટલાક સમયથી ઘણાની જીભે બોલાવા લાગ્યું કે રણજિતરામ ગુજરાતનું ઠાંકણું રત્ન છે. એ સ્વરની એકત્ર અસર એટલી તો થવા પામી કે મેઘની ગર્જના જેવી બરાડો પાડતા રત્નાકરને કાને પણ એ અવાજ પહોંચ્યો અને અનેક ક્રીમતી રત્નોનો મંથ્રહુ પોતા પાસે હોવા છતાં રણજિતરામ જેવું અમૂલ્ય રત્ન પોતાને ત્યાં સંઘડી લેવાનો લોભ રત્નાકર અટકાવી શક્યો નહિ—રત્નાકરને ક્યાં ખબર હશે કે ગુજરાતને આ કૃત્ય બહુ જ નિર્દય ભાર્યું છે—ભુધનો દરીઓ ગુજરાત માટે તો કમકમાટ ઉપજાવે તેવું રમરણ સદા ઉપગમશે.

૨

રણજિતરામના પિતા અમદાવાદની મ્યુનિસિપાલિટિમાં ઇંજનીઅર તરીકે કામ કરતા હતા. મકાનો બાંધવાની, રસ્તાઓ ચોજવાની, અને શારીરિક સુખાકારી વિષે વિચારો કરવાની જે બુદ્ધિ પિતામા હશે તે પુત્રમા ઉતરી ખરી, પણ માત્ર જ્યાં સ્થૂળ સમૃદ્ધિને સ્થાન હતું ત્યાં સૂક્ષ્મ સમૃદ્ધિ બેસી ગઈ, મકાનો બાંધવાની શક્તિ સંસ્થાઓ સ્થાપવામાં ખરચાઈ, રસ્તાઓ ચોજવાની શક્તિ દેશોદ્ધારક માર્ગો ચોજવામાં વપરાઈ, શારીરિક સુખાકારીના વિચાર કરવાની આવડત માનસિક અને સામાજિક સુખાકારીના વિચારો ઘડવામાં રોકાય.

અમદાવાદમાં રણજિતરામનો કેટલોઈ અગત્યનો વિદ્યાભ્યાસ થયો હતો. ગુજરાતના પાટનગરમાંથી જે પરાગ તેમણે અંચો હતો તેમાથી ઉત્પન્ન થતું કળ—ગુજરાતના પ્રેમ શિવાય બીજું શું હોઈ શકે? રણજિતરામ ગુજરાત પ્રત્યે પ્રેમથી ત્રંબોળ રહેતા

કોલેજમાં—ગુજરાત કોલેજમાં—અભ્યાસ કરતાં કરતાં ગુજરાતી સાહિત્યનું પરિચય અને પરિશિલન કંઈક અજળ રીતે રણજિતરામને ઠર્યું હતું. ગહુજ નાની વયમાં અમદાવાદમાં સાહિત્યસભાના બીજ રાપવામાં એમનો હાથ હતો. સાહિત્યસભાને લગતી-લગ્યાત જનાવવામા તે તાત્પર રહેતા. અમદાવાદમાં “સાહિત્ય” નામનું માનિક-પહેલાં પ્રકટ થતું. તેમા ઉપયોગી સાહિત્ય પ્રકટ કરવાનો અને કરાવવાનો તેમને ખત હતો. “લોકગીત”નો સંગ્રહ કરવા તરફ નવા યુગમા તો રણજિતરામને જ પ્રેરણા ઠરી હતી. ફાર્સ સાહેબના પ્રયાસથી “રાસમાલા” છપાયા પછી પણ ગુજરાતના જૂના વિદ્વાનોનો અડગ પ્રયાસ તે દિશાએ ઢળ્યો નહોતો એ વાત ધ્યાતમાં રાખવી જોઈએ! રણજિતરામની એ ઇચ્છા અદા જીવતી નહીં હતી. કાઠીઆવાડમાંથી કે, ગુજરાતમાંથી યુવતીઓ પાસેથી કે ડોશીઓ પાસેથી, માસ્તરો પાસેથી કે ખેડુતો પાસેથી, ભાટ ચારણ પાસેથી કે ગાગરીયા ભટ પાસેથી—“લોકગીત” એકત્ર કરવાનો પ્રસંગ રણજિતરામ જતો કરવા નહિ. આવા પ્રયાસના પરિણામનું માપ એમની નોટ બુકો પરથી લવિષ્યમા થશે. સાહિત્ય સભાને કામ કરતી સ્થિતિમા મૂકી સંસ્થાઓ ઉભી કરનાર રણજિતરામને-સ્થપતિને સ્વપ્ના આવે છે તેમ—ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ઝાંખી થઈ તેવી પરિવર્તિ ઊભી કરવાને યુવાન રણજિતરામ મોહવાળ પ્રયાસ કરવા મંડયા. “ગદ્યા પચિરી” ના તત્વને સ્વીકારનાર વયોવૃદ્ધ ગુજરાતી વિદ્વાનોને આ કાર્ય તરફ ઢળતા કરવા માટે યુવાન રણજિતરામને શું કરવું પડ્યું હશે તેનો વિચાર અત્યારની સ્થિતિથી નહિ

પણ એક દશકા પહેલાંની સ્થિતિથી જો કરવામાં આવે તો યુવાન રણુજિતરામ માટે કેવળ માન ઉપજ્યા વિના રહે તેમ નથી. યુવાનને યશોવણ્ણનો મોહ કામિનીના મોહ કરતાં પણ વધારે ઉગ્ર થઈ પડે છે. રણુજિતરામ તે મોહના પાશમાં ઠંદ જ દસાયા નથી. બી. એ. કે એટએલ. બી. ની પરીક્ષા આપીને પરીક્ષાતું પરિણામ જાણ્યા પહેલાં પદવીના લાભા અક્ષરોમહ પોતાના નામના વિઝિટ કાર્ડ છપાવી મૂકનારા યુવાનો શહેરે શહેર મળે તેમ છે. રણુજિતરામ પોતાના નામની પાસે “બી. એ.” એ શબ્દ કદિ લખતા નહિ, લખેલો જોવા ઇચ્છતા પણ નહિ. રણુજિતરામના ઘણા યુવાન પ્રશ્નસકેને શરૂઆતના પરિચયમાં એવીજ સમજ રહી હતી કે તે એક બાહુશ માહિત્ય-સેવક અન્ડર ગ્રેજ્યુએટ છે. પહેલી શુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને અમદાવાદમાં મળતી જોઈ તેના અવસરમાને એટલું તો જોર આપ્યું કે ત્યાર પછી પોતાના જીવનમાં તેઓ નિરાશાવાદી ગન્યાજ નહોતા.

શુજરાતને ઘડનાર ગોવર્ધનરામ જોઈ શક્યા કે રણુજિતરામ પણ શુજરાતને ઘડશે. શુજરાતના ભૂપણ્ણ પ્રે. ટી. કે. ગજજર શુજરાત માટે યોજનાઓના તરંગો પોતાના માનમસરમાં ડિઝાઇન હતા એ તરંગો કાર્યરૂપે મૂકવાને પ્રોફેસરને મારા સેક્રેટરી જોઈતા હતા. શુજરાતના ઘડનાર ગોવર્ધનરામ તરફથી રણુજિતરામની ભલામણ થઈ. પ્રો. ગજજર અને રણુજિતરામનો સુયોગ થયો. પુસ્તકોના પરિમળના લોભી ભ્રમરને પુસ્તકોનું ઉપવન સોપવામાં આવ્યું. રણુજિતરામ મારૂં ચૂસવા લાગ્યાં અને જીવનમાં જીવવા લાગ્યા. આ સમયે જીરવેલો સાર શુજરાતની સેવામાં સાદર અર્પવાનો સમય હમણાજ પ્રાપ્ત થયો હતો તેમ જો જોઈ શકતું હતું પણ.... કાળનો પડો વહેલો પડ્યો. પ્રો. ગજજરની અનેક શુભ યોજનામાં રણુજિતરામની દેશપ્રીતિ ઝાંકીયા કરે છે દલાને જ તે દેખાય.

પ્રો. ગજજર પાએથી ભાવનગરના તે સમયના હીવાન મી પ્રભાશંકર પટ્ટણી (હાલના ઑ સર પ્રભાશંકર પ્રદેણી) ના મેકેટરી તરીકે કામ કરવા રણુજિતરામ ગયા ઑ સર પટ્ટણી આધુનિક ઉત્તર સ્થિતિએ પહોંચવા જે જે પગથીએથી વડયા છે તે પગથીયા પર રણુજિતરામની હાજરી હતી ભાવનગરમાં તેમના પ્રોત્સાહનથી અનેક શુભ કાર્યો યોજાયાં છે. સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ રણુજિતરામે જેટલો કર્યો હતો તેટલો શુજરાતમાં (એમના મિત્ર પ્રો. ગોળવંતરાય ઠાકોરને બાદ કરીએ તો) બીજા કોઈએ મળું કરીને તો નહિ જ કર્યો હોય. રણુજિતરામ કોઈ ન્યાતનો, કોઈ પંથનો, કે કોઈ વાડાનો પક્ષપાત કરતા નહિ છતાં દરેક ન્યાતના સંજ્ઞાનો, દરેક પંથના આગેવાનો તેમનો સાદો મંદાર કરતા હતા. આમ હોવાનું ખામ કારણ એજ હતું કે તેણે સમાજ શાસી તરીકે અધ્યયન કરવાનું કામ માથે લીધું હતું. કાઠીયાવાડના પ્રાંતોના, નદી-આદના નાગરો, ચરોતરના પાટીદારો, નવસારીના પાટસી, અને સુબંધના ભાટીયા-રણુજિતરામના ખાસ અભ્યાસક્રમમાં આવી ગયેલી સાતિઓ છે. ભાવનગરમાં સમાજ સેવા તરફ તેમની વૃત્તિ નમી હતી.

સાહિત્ય ઉપરાંત કેળવણી એમના વિચારનો વિષય બન્યો હતો. જાવન શ્રી દક્ષિણામૂર્તિવિદ્યાર્થીભવન ઉદ્ઘાટનાનું માન રણુજિતરામને ઘટે છે. મહાત્મા નથુરામ શર્માના શિષ્યોને એમના ધ્યેયને અનુરૂપ થાય તેવી કેળવણીની યોજના તેમની પાસે આવી બોર્ડીંગ ઉદ્ઘાટીને રણુજિતરામ 'એસી રહ્યા નહિ—પણ તે 'જે વર્ગ' ઉદ્ઘાટ્યો હતો તે વર્ગમાં રીતમર અમુક કલાકો શીખાવવાનું કામ તેઓ કરવા જતા આ સંસ્થાને અત્યારે તો એક ભગ્ય મકાન પણ સ્વતંત્ર મળી ચુક્યું અને તેને અંગે સ્વતંત્ર શાળા પણ યોજવાની વાત ચાલી રહી છે. રણુજિતરામ આ સર પ્રભાશંકર પટ્ટણીના સેક્રેટરી તરીકે લાંબો વખત કામ કરે છતાં કાઠીઆવાડના એકલા રજવાડાના કારભારી, કે દીવાન બનવા ન પામે એનું કારણ એટલું જ કે રણુજિતરામ તે રણુજિતરામ જ હતા દેહનું અભિમાન તેમને બિલકુલ નહોતું—યશોવલા કે લોકે પણાનો શિકાર તેમણે કદિ ઇચ્છ્યો નહોતો. તો પછી કારભારીનો શિકાર શે ઇચ્છે? ગુજરાતની સેવા કરવા તત્પર બનેલા મગજને આ સર પટ્ટણીનો પોર્ટફોલીઓ અનુરૂપ ન પડ્યો.

આ બધા સમયમાં સાહિત્ય પરિષદને વિસારે પાડવાનું તેમને પડવડે તેમ નહે સુસ્તની સાહિત્ય પરિષદ વાસ્તે આ સર પટ્ટણી પાસેથી ખાસ સમય મેળવી વખત સુસ્તમા રહી—સુસ્ત કૌંચેમ જેવી સુસ્ત સાહિત્ય પરિષદની દશા થતી અંદર રણુજિતરામને ધણું જ ઉમદા કાર્ય કરી બતાવ્યું હતું. જેમને ઘેર લગ્નનો ઉત્સવ વાતો હોય તેમના ઘરના ભૈરાઓનો કંઠ લગલગ એસી ગયો હોય છે, કારણ કે ખરે કારભાર તેમને શિર હોય છે રણુજિતરામનો કંઠ પોતાને ઘેર આવેલી હ સાહિત્ય પરિષદ વખતે એવાજ ઉલ્લાસના પરિણામે એસી ગયો હતો; અને એ ઘે અવાજે—સપ્તએક્ટ કમિટીમાં પોતાને હાથે ઘડેલા કાર્યો એક પછી એક એમણે વ હતા તે ચિત્ર નજર આગળ તરવરે છે લગ્ન મહાલવા આવેલા ઉજાણાં કપડાથી ઘરેણાથી નથી શોભતાં તેટલા લગ્ન ઉજવનાર ઘરના ભૈરાં મેલાં કપડાથી પણ શોભે તેમ સુસ્તમાં તો સાહિત્ય પરિષદ વખતે ખમીસના ઉપર સાદા કોટથી જ રહી શોભી રહ્યા હતા.

પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ અમદાવાદમાં ભરમ્મ. રણુજિતરામ તો પોતાના રથાન હુમેશાં સંભાળી લેતા જ; પરંતુ અહિં સેવાધર્મની ખૂંટની ઓઠનારા રા. અને રા. કચ્છર બોલે ઉદ્ઘાવવા તૈયાર હતા તેથી તેમની અંગતોડ મહેનતની જણાઈ નહોતી તોપણ કેળવણી પરિષદની સપ્તએક્ટ કમિટી ગતે બેઠી હતી ત્યારે ખૂણામાં બેઠા બેઠા બધી ચર્ચાનો સાર એવતા રણુજિતરામ કોના સ્મરણપત્ર આવતા હોય ?

મુંબઈ ગુજરાત સભાની બેઠકોમાં રસથી બાગ લેનારા પૈકી રણુજિતરામ આ સર પટ્ટણીનો આશ્રય મૂક્યા પછી સત્તરોનમ મોસરજી ગોકળદાસને ત્યાં તરામ રહ્યા હતા. મુંબઈમાં તેમના વિચારોના મંથનનું નવનીત ની:

હતો. સાહિત્યમાથી કેળવણી પર તેઓ આઠ્યા હતા અને કેળવણી પરથી રાજ્ય વંચના પ્રયત્નો પર તેમણે વિહરવાનું શરૂ કર્યું હતું. સમાજસેવક તરીકે રજ્યા પછી લેખક તરીકે રચવાનું નસીબ ઉઘડવા લાગ્યું હતું—શુજરાતની સાત્તિક પ્રીતિ ભરત ખંડની ઉન્નત પ્રીતિના રૂપમાં પરિણમવાની મંદિ આવી ચુકી હતી પરંતુ મનુષ્યોની ગણતરી હમેશા ખરી પડવી જ જોઈએ એવો પટ્ટો હજી કુદરતે ક્યાં લખી આપ્યો છે ?

૩

રણજિતરામના લેખ સંબંધી.

લોકો પૂછે છે કે રણજિતરામનું (Magnus Opus) મુખ્ય પુસ્તક કયું? શા આધારે તેમને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર ગણવામાં આવે છે? ઉત્તર ઘણો જ ટુંકો છે. ઉપર જણાવેલી પરિસ્થિતિમાં આઠ્યા છતાં કોઈ પણ પુસ્તકના કર્તા તરીકે પોતાનું નામ છાપવાની લાલસાને અટકાવી રાખી—તેથીજ તેમને એક ઉત્તમ સાહિત્યકાર ગણવામાં આવે છે રણજિતરામના લેખોમાં—(૧) કાવ્યોના મર્મની ચર્ચા (૨) પુસ્તકોના અવલોકન (૩) ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી ઉપયોગ થઈ પડે તેવી જુના પુસ્તકની-વસ્તુ સંબંધી ચર્ચા (૪) જુના અતિહાસિક પુસ્તકોના સાર (૫) પ્રેતસાહક વ્યાખ્યાનો, (૬) ઉન્નત ભાવથી નીતરતી ટુંકી વાર્તાઓ અને નાટકો અને (૭) પરદેશી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના ઇતિહાસ અને તે અભિવૃદ્ધિનું માપ બતાવનાર લેખો—એ મુખ્ય વિષયો છે.

“કાવ્યમાધુર્ય” શુજરાતને ગહુ અમ્યુ છે તેમાં રણજિતરામનો હાથ કેટલો છે તે તો શ. હિંમતલાલ અંબરીયા બાબુતા હશે; તો પણ રા. અંબરીયા વરફથી ઉપકાર સાથે તેમની સાહાય્યની નોંધ લેવાઈ છે. કાવ્યોના મર્મ સંબંધી વિસ્તૃત ચર્ચા હાલમાં ગહુ થતી નથી અને નવા થાય છે ત્યાં અંગત લાગણીથી પ્રેરાઈ જવાય છે. તોપણ જે ફક્તસર “કાવ્યમાધુર્ય” મા રણજિતરામની સહિ-વાળા ઉત્તરવામાં આઠ્યા છે તે પરથી જોઈ શકાય કે તેમની દૃષ્ટિ કેટલી ગંધી વિવેચક હતી.

પુસ્તકોનાં અવલોકન, શા માણેલાલ દિવેદી અને રા. બા. રમણલાઈ લખતા હતા, તેવાં અવલોકનનું દર્શન ફરી રણજિતરામ કરાવવા મડયા હતા. પણ તે દર્શનનો યોગ લાભો ટક્યો નહિ.

અમદાવાદમાં શુજરાત બહુનકાયુલર સોસાયટીની લાયબ્રેરીમાંથી કે પુનાની હક્કન કોલેજના હસ્તલેખ લાંડારમાંથી—જ્યાંથી તક મળે ત્યાંથી જૂના પુસ્તકો શુજરાતને લગતા મેળવી તેનો અભ્યાસ શુજરાતીનો દૃષ્ટિથી રણજિતરામ કરતા અને તેનું પરિણામ “બુદ્ધિપ્રકાશ” દ્વારા પ્રગટ સમક્ષ મૂકતા પોતે જે કામ ન કરી શકતા તે ણીત સમર્થ મિત્રોને સોંપી દેતા રા. ચીમનલાલ દલાલ એમ. એ વડોદરા રાજ્ય તરફથી જૂના પુસ્તકની શોધખોળ માટે કામ કરી રહ્યા છે તેમને ઘણીવાર રણજિતરામ વરફથી આરા

સૂચનો થયાં છે તેમનાં કેટલાંક ઉક્ત નાટકો અને વાર્તાઓ “નવજીવન”માં અને “સમાલોચક”માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

એમના લેખોમાં ગુજરાતનું ઐક્ય જ્યાં ત્યાં ડોકીમાં કરે છે. સાતિપત્રના અંકમાંનો લેખ હોય કે વિદ્યાર્થીઓની પરિવ્રમ્ભાનું વ્યાખ્યાન હોય, પુસ્તકનું અવલોકન હોય કે પુસ્તકનો સાર હોય-ગદ્યા લેખમાં ગુજરાતીપણું સ્પષ્ટ તરવરે છે. રણજિતરામે પોતાની વાતોથી અને લેખથી જે નવા યુવાનોને એ વાતોના મર્મજ્ઞ બનાવ્યા છે કે તે વિદ્યાર્થીઓથી ગુજરાત વિમરી શકાય તેમ નથી. પુનામાં લણુતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમાં ગુજરાતીપણું મૂકવાની તક એમને આ સર પ્રભાશંકરની સાથે પુનામાં રહેવાનો પ્રસંગ મળે ત્યારે મળતી હતી તેના ઉપયોગ સંપૂર્ણ થતો હતો.

રણજિતરામના લેખોને—ચુંટાયેલા લેખોને પુસ્તકના રૂપમાં, સ્મારક તરીકે પ્રકટ કરવાની યોજના થઈ ચુકી છે તેથી તેમના લેખોના વિષયની યાદિ ટાંકવાની જરૂર નથી. તેમનું સ્મારક પુસ્તકથીજ સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ—ગુજરાતના યુવાનો રણજિતરામના ઉચ્ચ આદર્શને પોતાના જીવનમાં વાણુતાણુની પેઠે ગ્રહી દે તેજ તેનું યોગ્ય સ્મારક થયું કહેવાય ગુજરાતના ગામેગામ રણજિતરામની યાદગારો માટે સાહિત્યની વાચન સભાઓ સ્થાપવામાં આવે—ગામે ગામે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉમદા પુસ્તકો વંચાય—કોલેજોમાં ગુજરાતી સાહિત્યના રસ દેલાય—તોજ રણજિતરામનો આત્મા સંતુષ્ટ બની શકે.—શાંતિ: શાંતિ.

કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી.

ઈસ્ટીંગટન રીપોર્ટ સંબંધી ભાષણ.

એ. મી. ભૂષેન્દ્રનાથ ખસુનું ભાષણ.

સરકારી નોટરી માટે કમીશનના રીપોર્ટ સંબંધી પંડીત માલવીયાએ જે ઠરાવ તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૭ ને દીને વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો, તે ઉપર એ. મી. ખસુએ કરેલા ભાષણનો સંપૂર્ણ હિવાલ નીચે મુજબ છે.

સાહેબ,

હું આ સવાલ ઉપર બોલવા ઉભા થવાની આથી પહેલીજ તક લઉં છું કે જેથી કરીને ઠરાવને નામે અમારી સામે ટીકા થયા પછી ઠરાવ પાછો એ ચી લઉં, અમને જવાબ આપવા અટકાવવાની હીચકારી વર્તણુક માટે ઠરાવ રજુ કરનાર દોષિત થાય કે તેને થવા દેવામાં આવે નહિ. મારી ખાત્રી છે કે મારા મિત્ર મંડીત માલવીયા આવી ચાલ ચલાવેજ નહિ પણ છતાં પ્રમુખ મને પછી વાંધો કાઢી બોલતો અટકાવે નહિ, તે માટે હું પહેલીજ પળે બોલું છું. આપણી આગળ જે ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો છે તે સંબંધી હું થોડીક ટીકા કરીશ.

સાહેબ, આ કમીશન કેવા સંજોગોમાં, શા માટે સ્થપાયું હતું ? હિંદના દરેક ભાગમાંથી એક સરળો પોકાર-ચાલુ પોકાર ઉઠી રહ્યો હતો કે અમને હિંદીવાનોને અમારા દેશની સહતા પગારની નોકરીમાંથી જે ભાગ વ્યાજબી રીતે મળવો જોઈએ તેમાંથી અમને અચોગ્ય રીતે અને અન્યાયપૂર્વક પહાર સખવામાં આવ્યા છે, અને સાહેબ, આ પોકારને માટે એક સાચું અને સાચું કારણ હતું. રાજ્યકર્તાઓ આવે અને જાય, વાર્ધસત્યો આવે અને જાય, -હું તેમને વિષે માનપૂર્વક બોલું છું, -પણ તેઓ અમારા રાજ્યકારવારની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપ (પ્રકૃતિ) ઉપર માત્ર રહેજ રહ્યા છાપ મુકી જાય છે ધારાસભાના સભાસદો સભામાં બેસે, વાતો કરે, એક બીજાને ગાળો દે, અને પછી તેમને નાશી જવાની રજા પણ મળે. પરંતુ તેઓ પણ હાલના બંધારણ પ્રમાણે, વ્યવહાર રીતે કશી ગણતરીમાં નથી. પણ હિંદી સનદો નોકરી, કે જે સસ્થા હંમેશા ટકી રહે છે, તેજ ખરેખર અગત્યની છે. માણસો આવે અને માણસો જાય, પણ મારા મિત્રો, સનદો નોકરીના સભ્યો કહે છે કે તેઓ અને તેમના સંપ્રદાય કે જે માટે તેઓ વ્યાજબી રીતે મગર છે, તે હંમેશા સુધી રહેશે જ. પણ અફસોસ ! તેઓ મમતી અને જડ થઈ જાય છે તેઓ બહા માણસો છે, હિંદના લોકોને માટે તેમનાથી જે કાંઈ થઈ શકે તે સઘળું કરવાના એકજ સિદ્ધાંત (ઉદ્દેશ) થી તેઓ પ્રેરાયેલા છે— આ સઘળું આપણે એકદમ કબુલ કરીએ છીએ. પણ હિંદમાં લોકો કે જેના બલને માટે તેઓ મથી રહ્યા છે, તેમના ઉપર તેમના રાજ્ય કારવારની શું અસર થાય છે તે તેઓ કોઈ કોઈ વખતે જોઈ શકતા નથી. સાહેબ, તેથી દેશના રાજ્ય કારવારમાં હિંદીવાનોને પૂરતો ભાગ મળવો જોઈએ, તેમને સનદો નોકરીમાં હાખલ થવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ—એ મોટો નિયમ સ્વીકારાવવાને અમે હિંદીવાનો લાગે વખત થયા આગ્રહ કરીએ છીએ—તે અમારે માટેજ નહિ કે તે નોકરીઓને માટે નહિ કે તે મોટા પગારને માટે નહિ પણ સરકારના રાજ્યતંત્રમાં અમારો હક્ક નોંધાવવાને માટે, તેમાં અમારા તરફથી કાંઈક ભાગ લેવા માટે.

માટે, સાહેબ, આ કારણ સર અમે વિલાયતની સાથે હિંદમાં પણ સનદો નોકરીને માટે પરીક્ષા લેવાય એમ માંગીએ છીએ જરા વિચારો, સાહેબ, કે જો અંગ્રેજ સુવેકોને એમ કહેવામાં આવે, કે વિલાયતની સનદો નોકરીને માટે લાયકાત મેળવવા કામસચાટકા જાઓ, ત્યાંની ભાષા-તેઓ કઈ ભાષા બોલે છે તે મને ખબર નથી-પણ ત્યાંની ભાષા શીખો, ત્યાંની ભાષામાં જ પરીક્ષાઓ પસાર કરો, અને પછી વિલાયતમાં કારવાર ચલાવવા પાછા જાઓ, તો તે વ્યવસ્થા તરફ અંગ્રેજોની વૃત્તિ કેવી હોય ? અમારી વાત પણ તેવી જ છે. મેં એક અતિમ હાખલો લીધો છે-તે બન્ને સંજોગો તદ્દન સરખાજ છે એમ જણાવવા નહિ, પણ હાલની વ્યવસ્થાથી ઉભી થતી મુશ્કેલી-અદેકે તેવું બેહુનપણ, ખતલાવી આપવાને જ. તમે હિંદી સુવેકોને તમારી પોતાની ભાષામાં મુશ્કેલ પરીક્ષાઓ પસાર કરવાનું કહો છો; તમે ધંધીબર પણ સમજી શકો છો કે આ ભાષાની કસોટીથી તમે અમારા ઉપર કેટલી ભારી બોજ નાંખ્યો છે ? તમે તેથી પણ કેમ સતોષ પામતા નથી તે

સૂચનો થયાં છે તેમનાં કેટલાંક ઉજ્જત નાટકો અને વાર્તાઓ “નવજીવન”માં અને “સમાલોચક”માં પ્રસિદ્ધ થયા છે.

એમના લેખોમા ગુજરાતનું એક્ય બધાં ત્યાં ડોકીઆં કરે છે. શાંતિપત્રના અંકમાનો લેખ હોય કે વિદ્યાર્થીઓની પરિષદમાનું વ્યાખ્યાન હોય, પુસ્તકનું અવલોકન હોય કે પુસ્તકનો સાર હોય—ગદ્યા લેખમા ગુજરાતીપણું સ્પષ્ટ તરવરે છે. રણજિતરામને પોતાની વાતોથી અને લેખથી જે નવા યુવાનોને એ વાતોના મર્મજ્ઞ બનાવ્યા છે કે તે વિદ્યાર્થીઓથી ગુજરાત વિસરી શકાય તેમ નથી. પુનામા ભણુતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓમા ગુજરાતીપણું મૂકવાની તક એમને આ મર પ્રલાશંકરની સાથે પુનામાં રહેતાનો પ્રસંગ મળે ત્યારે મળતી હતી. તેનો ઉપયોગ સંપૂર્ણ થતો હતો.

રણજિતરામના લેખોને—ચુટાયેલા લેખોને પુસ્તકના રૂપમાં રમારક તરીકે પ્રકટ કરવાની યોજના થઈ ચુકી છે. તેથી તેમના લેખોના વિષયની યાદિ ટાંકવાની જરૂર નથી. તેમનું રમોરક પુસ્તકથીજ સંપૂર્ણ થઈ શકે નહિ—ગુજરાતના યુવાનો રણજિતરામના ઉચ્ચ આદર્શને પોતાના જીવનમાં વાણુતાણાની પેઠે ગ્રહી દે તોજ તેનું યોગ્ય રમોરક થયું કહેવાય. ગુજરાતના ગામેગામે રણજિતરામની યાદગારી માટે સાહિત્યની વાચન સભાઓ સ્થાપવામા આવે—ગામે ગામે ગુજરાતી સાહિત્યના ઉમદા પુસ્તકો વંચાય—કોલેજેમા ગુજરાતી સાહિત્યના રસ રેલાય—તોજ રણજિતરામનો આત્મા સતુષ્ટ બની શકે—શાંતિ. શાંતિ.

કલ્યાણરાય નથુભાઈ જોશી.

ઈસ્લીંગટન રીપોર્ટ સંબંધી ભાષણ.

જો. મી. ભૂપેન્દ્રનાથ બસુનું ભાષણ.

સરકારી નોકરી માટે કમીશનના રીપોર્ટ સંબંધી પડીત માલવીયાએ જે ઠરાવ તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૧૭ ને દીને વડી ધારાસભામાં રજુ કર્યો હતો, તે ઉપર જો. મી. બસુએ કંદેલાં ભાષણનો સંપૂર્ણ હેવાલ નીચે મુજબ છે.

સાહેબ,

હું આ સવાલ ઉપર બોલવા ઉભા થવાની સૌથી પહેલીજ વક લઉં છું કે જેથી કરીને ઠરાવને નામે અમારી સામે ટીકા થયા પછી ઠરાવ પાછો જે ચી લઉં, અમને જવાબ આપવા અટકાવવાની હીચકારી વર્તણુક માટે ઠરાવ રજુ કરનર દોષિત થાય કે તેને થવા દેવામાં આવે નહિ. માની ખાત્રી છે કે મારા મિત્ર મંડીવ માલવીયા આવી ચાલ ચલાવેજ નહિં પણ છતાં પ્રમુખ મને પછી વાંધો કાઢી બોલતો અટકાવે નહિ, તે માટે હું પહેલીજ પળે બોલું છું. આપણી આગળ જે ઠરાવ લાવવામાં આવ્યો છે તે સંબંધી હું થોડીક ટીકા કરીશ.

સાહેબ, આ કમીશન કેવા સંજોગોમાં, શા માટે સ્થપાયું હતું ? હિંદના દરેક ભાગમાંથી એક સરખો પોકાર-ચાલુ પોકાર ઉઠી રહ્યો હતો કે અમને હિંદીવાનોને અમારા દેશની ચઢતા પગારની નોકરીમાંથી જે ભાગ વ્યાજબી રીતે મળવો જોઈએ તેમાંથી અમને અયોગ્ય રીતે અને અન્યાયપૂર્વક પહાર સમવામાં આવ્યા છે, અને સાહેબ, આ પોકારને માટે એક સાચું અને સાફ કારણ હતું. રાજ્યકર્તાઓ આવે અને જાય, વાઈસરોયો આવે અને જાય,—હું તેમને વિષે માનપૂર્વક બોલું છું,—પણ તેઓ અમારા રાજ્યકારભારની પ્રવૃત્તિના સ્વરૂપ (પ્રકૃતિ) ઉપર માત્ર રહેજ રહ્યા છાપ મુકી જાય છે. ધારાસભાના સભાસદો સભામાં બેસે, વાતો કરે, એક બીજાને ગાળો દે, અને પછી તેમને નાશી જવાની રજા પછી મળે. પરંતુ તેઓ પછી હાલના ધારણ પ્રમાણે, વ્યવહાર રીતે કશી ગણતરીમાં નથી. પણ હિંદી સનહો નોકરી, કે જે સંસ્થા હંમેશા ટકી રહી છે, તેજ ખરેખર અગત્યની છે. માણસો આવે અને માણસો જાય, પણ મારા મિત્રો, સનહી નોકરીના સભ્યો કહે છે કે તેઓ અને તેમનો સંપ્રદાય કે જે માટે તેઓ વ્યાજબી રીતે મગરૂર છે, તે હંમેશા સુધી રહેશે જ. પણ અફસોસ ! તેઓ મમતી અને જડ થઈ જાય છે તેઓ જાણ માણસો છે, હિંદના લોકોને માટે તેમનાથી જે કાંઈ થઈ શકે તે સઘળું કરવાના એકજ સિદ્ધાંત (ઉદ્દેશ) થી તેઓ પ્રેરાયેલા છે—આ સઘળું આપણે એકદમ કમુલ કરીએ છીએ. પણ હિંદમાં લોકો કે જેના જાણને માટે તેઓ મથી રહ્યા છે, તેમના ઉપર તેમના રાજ્ય કારભારની શું અસર થાય છે તે તેઓ કોઈ કોઈ વખતે જોઈ શકતા નથી. સાહેબ, તેથી દેશના રાજ્ય કારભારમાં હિંદીવાનોને પૂરતો ભાગ મળવો જોઈએ, તેમને સનહી નોકરીમાં દાખલ થવાની સગવડ કરી આપવી જોઈએ—એ મોટો નિયમ સ્વીકારાવવાને અમે હિંદીવાનો લાંબો વખત થયા આગ્રહ કરીએ છીએ—તે અમારે માટેજ નહિ કે તે નોકરીઓને માટે નહિ કે તે મોટા પગારને માટે નહિ પણ સરકારના રાજતંત્રમાં અમારો હક્ક નોંધાવવાને માટે, તેમાં અમારા તરફથી કાંઈક ભાગ લેવા માટે.

માટે, સાહેબ, આ કારણ સર અમે વિલાયતની સાથે હિંદમાં પણ સનહી નોકરીને માટે પરીક્ષા લેવાય એમ માંગીએ છીએ. જરા વિચારો, સાહેબ, કે જો અંગ્રેજ યુવકોને એમ કહેવામાં આવે, કે વિલાયતની સનહી નોકરીને માટે લાયકાત મેળવવા કામસચાટકા જાઓ, ત્યાંની ભાષા—તેઓ કઈ ભાષા બોલે છે તે મને ખબર નથી—પણ ત્યાંની ભાષા શીઓ, ત્યાંની ભાષામાં જ પરીક્ષાઓ પસાર કરો, અને પછી વિલાયતમાં કારભાર ચલાવવા પાછા જાઓ, તો તે વ્યવસ્થા તરફ અંગ્રેજોની વૃત્તિ કેવી હોય ? અમારી વાત પણ તેવી જ છે. મેં એક અંતિમ દાખલો લીધો છે—તે બન્ને સંજોગો તદ્દન સરખાજ છે એમ જણાવવા નહિ, પણ હાલની વ્યવસ્થાથી ઉભી થતી મુશ્કેલી—બંને કે તેનું બેહુદાપણ, બતાવવાની આપવાને જ. તમે હિંદી યુવકોને તમારી પોતાની ભાષામાં મુશ્કેલ પરીક્ષાઓ પસાર કરવાનું કહો છો; તમે ઘડીબાર પણ સમજી શકો છો કે આ ભાષાની કસોટીથી તમે ઉપર કેટલો ભારી બોજ નાખ્યો છે ? તમે તેથી પણ કેમ સતોષ પામતા નથી તે

અમે સમજી શકતા નથી. તમારી ભાષા ઘણી મુશ્કેલ છે છતાં તે શીખવાનો જોગો અમારી ઉપર નાખીને તમને સતોષ થતો નથી, પણ તમે આગળ વધીને અમને પરીક્ષા આપવાને તમારે દેશ જવાનું કહ્યું છે. અમે અમારા દેશમાં જ તમારી પરીક્ષાઓની કસોટીમાંથી પાર ઉતરવાને બનતું કરીએ, અને અંગ્રેજ યુવકોના ખરેખરી આ ગણવાને લાયક કહીએ તો પછી અમે પૂછીએ છીએ કે, “અમને સનદી નોકરીમાં શા માટે દાખલ નહિ કરે?” કમીશનરેનો રીપોર્ટ કહે છે કે “તે બસ નથી, ખીલ્લ વાતોનો પણ વિચાર કરવાનો છે.” હું તે ના પાડતો નથી. તમે કહ્યું છે કે “અમારે માત્ર તમારી ભાષા જ શીખવાની નથી પણ અમારી પરીક્ષાઓ પસાર કરવાને વિલાયત જવાની જરૂર છે.” વારુ સાહેબ, આ વાત બ્યાજખી હોય કે નહિ, આવી વ્યવસ્થા માનવ જાતિની ઉંચી અદાલતમાં ન્યાયી કંઈ કે નહિ પણ અમે તે સ્વીકારી છે, તે સામે વાઘો ઉઠાવીને સ્વીકારી છે, અને અમે કહીએ છીએ કે જો તમે એમ ધારતા હો કે સરકારી નોકરીમાં દાખલ થવા ઇચ્છતા યુવકોને જોઈતા અનુભવ મેળવવાને માટે વિલાયતમાં રહેવાની જરૂર છે તો અમે તેમને રૂબરૂ શીખીશું; પણ તેમને આ દેશમાં જ તેમની પરીક્ષાઓ પસાર કરવા દઈ, સનદી નોકરીમાં દાખલ થવાની ખાત્રી સાથે જ જવા દો. આ અમારો મુદ્દો છે. સાહેબ, કમીશનરે અમારે માથે આ રર મોટા પુસ્તકો ફેંક્યા છે, પણ તેથી વળ્યું શું? જો તમે અમને હિંદીવાને તક આપી હોત, તો અમે તમારી ભાષા શીખીને—થોડે ઘણે અંશે પણ શીખીને હરીફાઈ કરી શકત.

પણ કમીશનર અમારા હાથ તપાસે છે અને ચુકાદો કરતાં કહે છે કે “અમે હરવાળ ઉપર તાળાં પર તાળાં માર્યાં છે, અમે પરીક્ષાને માટે ૨૨ ની ઉંમર કરી કરીને ૧૭ ની ઉંમર કરી છે કારણ કે ૧૭ ની ઉંમર અમારા નિશાળ છોડી જતાં યુવકોને અનુકુળ છે—તમને અનુકુળ નહિ હશે પણ અમને છે. અમે વધારે પણ કર્યું છે—અમે કહ્યું છે કે પરીક્ષા પહેલાં ઉમેદવારે વિલાયતની જાહેર સ્કૂલમાં ત્રણ વરસ રહેવું જોઈએ અને તેથી પણ વધારે કર્યું છે—અમે (પરીક્ષા માટેની) ભાષાઓમાંથી સંસ્કૃત, અરબી અને ફારસી કાઢી નાંખી છે તમને સતોષ નથી થતો? મહારાણીના હાથેને અગવડ ભર્યા કાગળીયા તરીકે તદ્દન બાબૂએ મૂક્યો છે, છતાં અમે તમારી બધી તકો લઈ લીધી નથી. તેથી તમને સતોષ થતો નથી? અમે તમને હિંદમાં હરીફાઈ કરવાને માટે ૭ જગ્યાઓ આપી છે, શું તમને તેથી સતોષ નથી થતો?” હું તમને પૂછું છું, સાહેબ, હું સનદી નોકરીઓના પ્રતિનિધિઓ કે જેઓ મારી વિરુદ્ધ છે—નહિ, તેમની માફી આહું છું—મારી વિરુદ્ધ નહિ, પણ મારી સામે ઘેઠેલાં એમ કહીશ—હું તેમને પૂછું છું કે અંગ્રેજ યુવકો માટે આવી વ્યવસ્થા સૂચવી હોત તો તેઓ વિલાયતમાં કેમ પણ અંગ્રેજ પાસે તે સ્વીકારાવવાની આશા રાખી શકત? પણ જો તેઓ તેમને પોતાને માટે સ્વીકારે નહિ. તે શું તેઓ અમે હિંદમાં સ્વીકારીએ એવી આશા રાખે છે? આને લગતું કમીશનરે—કે.જે.નો અરજ કોણ જાણે કેટલા હજાર પાઉંડ થશે પણ જે બેશક, તેના સલાસદોને ખેતાળો અપાવશે—તે કમીશનરના રીપોર્ટમાંની આતો માત્ર એક જ વાત છે. પણ આ વાત, આ એક જ વાતથી સાફ જણાતું નથી કે

કમીશનરોએ જે કાંઈ કહ્યું છે તે હિંદના લોકો સ્વીકારે તેમ નથી. તે તેમની સમજ-શક્તિને એક અપમાન બરાબર છે, તે તેમના હૃદયોનો નકાર છે. અમને સાફ સાફ ભાષામાં કહેવામાં આવે કે “તમારે માટે સનદી નોકરી બધ છે” તો અમે સમજી શકીએ. સાફ સાફ વાત અમે સમજી શકીએ પણ આ ઢોંગ, અમે સમજવા નથી.

હું કહું છું કે આ હિંદની સમજ શક્તિને અપમાન છે. સાહેબ, આ કમીશનરો ઉપયોગ શું? હિંદમાં માત્ર સાત નોકરીઓ માટે પરીક્ષા લેવાય તે સાડે આ પેસા આ શક્તિનો વ્યય કર્યો હતો અને આ સાત નોકરીને માટે પણ કેવી સરતો? આ સાત નોકરીઓ આપવાની પણ તે બહાર ખુદ્દી હરીફાઈથી નહિ, પણ આપણી યુનીવર્સિટીની પસંદગી પ્રમાણે! વાડ સાહેબ, આ પણ એક અમને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન છે હું આ વખતે આ સભામાં કમીશનની ભલામણો વિષે, ચર્ચા કરવા માંગતો નથી, હું તો માત્ર એક મારી ચેતવણી આપવા ઉભો થાઉં છું અને તે એ જ કે કમીશનરો રીપોર્ટ છોડી દેવો જ બહુતર છે, કારણ કે હવે સંલગ્નો બીલકુલ બદલાઈ ગયા છે. લગ્નના બે વરસથી હિંદની સ્થિતિ લગભગ ૫૦ વરસ જેટલી આગળ વધી છે. આ કમીશન તો કાલક્રમથી વિરૂદ્ધ છે તેને પડતું મૂકો, તેથી હિંદ દલગીર થશે નહિ, પણ જો હિંદની લાગણી તપાસવા વગર, હિંદના લોકોને કમીશનની ભલામણો કેટલે સુધી સ્વીકારવા લાયક લાગે છે તે શોધી કાઢ્યા શિવાય, અને જે વર્ગને માટે આ કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું, તે વર્ગને આ ભલામણો કેટલી નામજૂર છે તે બહુવા વગર તમે આ કમીશન ઉપર કામ લેશો તો તમે એક મોટું ભ્રમ મોકલશો. ખરે! તમે અસંતોષની વાત કરો છો. મારા આ મિત્ર શરીરના બંધનને માટે કાયદા ઘટે છે, પણ ખુદ્દિના બંધનને માટે ઘડતા નહિ. તમે અસંતોષની વાત કરો છો, તમે બેદીલી વિશે બોલો છો પણ એ અસંતોષ, એ બેદીલી વધે, મજબુત થાય એવા પગલાં લો નહિ. પ્રભુને ખાતર એવું કાંઈ પણ કરો નહિ કે જેથી કરીને હાલના સંલગ્નોમાં હિંદી સરકારના ઇરાદા માટે જે કાંઈ શક છે, તેથી પણ વધારે શક ઉભો થાય. કારણ કે, સાહેબ, હોમ ફ્રી મળે કે નહિ, સંસ્થાનોના જેવું સ્વરાજ્ય આવે કે નહિ, વીસ વર્ષમાં આવે કે પચાસમાં આવે પણ અમને તો લાગશે, અમને હરશેજ લાગે છે કે, ભવિષ્યમાં અમે તે થાય પણ જો તમે સનદી નોકરીમાં હિંદીવાનોને વધારે સંખ્યામાં લઇને હિંદને દેશના રાજ્ય કારભારમાં વધારે ભાગ આપશો, તો બીજા સવાલો બાબતે મૂકતાં, તમે તમારું રાજ્ય બધારથી હાલ છે તે કરતાં વધારે રૂચિકર પ્રિય બનાવશો માટે, સાહેબ હું ધારૂં કે મારા માનવંતા મિત્ર, પંડીત માલવીયાએ જે વિનંતિ કરી છે કે આ સભાના સભા સદ્યોનો અભિપ્રાય ખુદા વાદ વિવાદથી મેળવ્યા વગર તમા બહાર પ્રજાનો મત બહુવા વગર આ કમીશનના રીપોર્ટ ઉપર કોઈ પણ પગલાં લેવા નહિ તે અતિ અધ્યમસરની છે.

કારણ કે, સાહેબ, જો તમે આમ નહિ કરો, તો શું થશે? કમીશન સનદી નોક-સંભાલદોને વધારે પગાર, રજા અને પેન્શનને માટે વધારે સગવડો, અને ઉપર વધારે સત્તા આપે છે. પણ તે નોકરીમાં દાખલ થનાર હિંદીઓ ઉપર વધારે

જાંધનો નાંખે છે. શું તમે જ તમારા હકનો ન્યાય કરશો? તમે કરી શકો છો. તમે આખરું દાર અને પ્રમાણિક છો, પણ પોતે જ પોતાના હકનો ન્યાય કરવાની કોણ, હીંમત કરી શકે— અને સાહેબ, તે પણ આ બાબતમાં કે જેમાં વાંધો વ્યવહાર રીતે અમારી અને સનદી નોકરી વચ્ચે જ છે તેમાં? બહાર દીકા બહાર ચર્ચાથી આ બાબત ઉપર જે પ્રકાશ પડી શકે તે વગર, તમને જ તમારા હકનો ચુકાદો આપવાની ગંભીર સત્તા સોંપવામાં આવે તે વ્યાજબી છે? સાહેબ, મારાથી કાંઈ તપીને બોલાઈ ગયું હશે અને જો બોલાઈ ગયું હોય તો હું તે માટે આ સલાની અંતઃકરણપૂર્વક માફી માંગું છું. તે ઘણું અંશે તો આજે સવારના બનાવોથી મને જે સંતાપ થયો હતો તેને લીધે હશે પણ તે કદાચ આ કમીશન કે જેના તરફથી અમને ઘણી આશા હતી, તેની બલામણોથી અમને જે નાશીપાશી થઈ છે તેને લીધે પણ હોય. પણ તે બધું બાબતે મૂકી, મને હિંદના એક નવ પ્રતિનિધિ વક્તા તરીકે ગણી, હું વકીલ વગરના ન્યાયની અદાલત આગળ હાજર થાઉં ત્યારે મને જેટલી છુટ આપો, છો તેટલી જ આપશો—મને માત્ર હિંદની કારોબારી સરકાર આગળ અરજ કરનાર શખ્સ તરીકે લેખશો. હું આશા રાખું છું કે તમે મને એટલી છુટ આપશો, અને મારો પક્ષ રજૂ કરવામાં જે કાંઈ ખામીઓ હોય તે દરગુજર કરશો. મને આશા છે કે તમે મારા માનવંતા મિત્ર પડીત મદન મોહન માલવીયાએ કરેલી અરજ ધ્યાનમાં રાખશો અને હું એટલું જ કહીશ કે, તમને ગમે તે કરો, પણ તે કરતાં પહેલા વિચાર કરો, અને દેશને તેના ચુટી કાઢેલા પ્રતિનિધિઓ મારફતે પોતાના મત દર્શાવવાની તક આપો.

મનંતરાય અને દિકરી.

“આ તમારે કીકીને કાંઈ નથી જ કહેવું? મોટી મેટ્રીકમા પાસ થઈ છે તે બહેન એના મનથી તો મિજાસ પણ ગાતો નથી. પણ સમજતી નથી કે આમ નાતબતથી વેગળા રહેવું તો છોકરાઓને પાલવે બેરાંઓને તો બધુંએ કરવું પડે. કોઈ માંદું હોય તે જોવાએ જવું પડે, અને કુટવા ઉભા ના થયા હોઈયે તો ત્યાં અમરતા જોવા પણ જવું પડે. સાડું થયું કે કાંલેજમા મેં એને જવા જ ના દીધી. નહિ તો કોણ બહેન શુધે કરત! કુટતી વખતે નથી આવતી તે તો બહેન સમજ્યા, પણ માંદું હોય ત્યારે જોવા આવવાનીયે ના કહે છે. માટે હવે તમે એને કાંઈ કહો કે નાતમાં તો ઢંગે રહેવું પડે, હજી તો લગ્ન કરવા છે. મોટી વીસ વરસની તો થયા આવી, તો પણ કાંઈ જાન નથી આ એના મો ઉપર કરું છું.”

મનંતરાય રાત્રે વાણી કરવા બેઠા હતા તે વખતે આ લાપલ્સ એમના પત્ની ધનલેક્ષ્મીએ સંલખાવ્યું. સાથે જ તેમની દિકરી મરોજ અથવા કીકી પણ જમવા બેઠી હતી. મનંતરાય

થેક દૃઢ નિશ્ચયવાળા ગૃહસ્થ હતા. અને પોતાની પત્ની અને બીજા સગાનેા વિરોધ હતો તેાપણ, પુત્રીને તેમણે મેટ્રીક સુધી ભણાવી હતી. છોકરી ઘણી ચાલાક હતી. મેટ્રીકમાં હારે નાંખે પાસ થઈ હતી. વળી સારાં બાઈ શિક્ષકોના સહવાસથી એને વાંચનનો શોખ થયો હતો તે સાથે તે સ્વભાવે નમ્ર અને સુશીલ હતી અને બનતાં સુધી માતાની બાંધાતું ઉદ્વેગન કરતી નહોતી. મેટ્રીક પાસ થઈ ત્યાં સુધી તેા મનંતરાય પોતાના નેશ્વરમા ફાળ્યા. પણ ત્યારપછી સગાંઓના વિરોધ જખરો આવ્યો. બધાંયે કહ્યું કે નિશાળની પાઠશાળી છે અને કૉલેજની વાત જુદી. નિશાળમાં તેા બધી છોકરીઓ જ આવે પણ કૉલેજમાં નથી. છોકરાઓ જ વળી પ્રોફેસરો પણ બધા પુરૂષો જ. તેમાં આવી મોટી ઉગરે આવેલી છોકરીને મોકલવી તે સાડું નથી. વળી લોકો ગમે તેમ માતો કરે, અને જો છોકરી એકવાર હિતરી પડે તેા પછી ગોઠવાતા વાર લાગે. કેમે કથું કાઢ સાડું ઘર મળે નહિ અને જખારો પરતાવું પડે આ બાતની દલીલો બધાં સગાએ કરી અને ધનલક્ષ્મીયે તેા ખરેખરુ યુદ્ધ જ માંડયું આ સ્થિતિ થઈ એટલે મનંતરાયનેા નિશ્ચય ટક્યો નહિ અને છોકરીને કૉલેજમાં મોકલવાનો નિચાર બધ રાખવો પડ્યો. સરોજની બાઈ શિક્ષક ખીસ. ફલોરા એને કૉલેજમાં મોકલવા બાબત ખાસ આગ્રહ કરવા પણ એકવાર ઘેર આવી ગયા. અને કહ્યું કે ચાર વર્ષમાં બી એ. થઈ જશે અને પછી પસ્તાવાતું શું છે. છેવટે કાંઈ નહિ તેા પોતાની રુકુલમા પોણાસોનો પગાર એ મેળવી શકશે પરંતુ મનંતરાયે એને બધી સ્થિતિ વાકેફ કરીને કહ્યું કે હવે કૉલેજમાં તેા નહિ જ મોકલી શકાય, ત્યારબાદ તેમણે એવી વ્યવસ્થા કરી કે અઠવાડીયામા ત્રણ કલાક સરોજે ખીસ. ફલોરા પાસે જઈને પોતાનેા અભ્યાસ આગળ વધારવો. થોતે પણ દરરોજ એના અભ્યાસની પુછપરછ કરતા હતા અને સૂચનાઓ આપતા હતા.

મનંતરાય એક છાપખાનાના માલિક હતા તે માથે એક અઠવાડીક પત્ર પણ કાઢતા હતા. તેમાં રાજકીય અને સંસાર સુધારા સંબંધી બાબતો ચર્ચાતી હતી. તે ઉપરાંત એક માસિકના પણ તેઓ તંત્રી હતા. અને તેમા ઘણા ગભીર લેખ આવતા હતા. આ કારણથી તેમને ત્યાં બીજા બીજાનાં પુસ્તકોની સંખ્યા સારી હતી તથા આખા દેશના મુખ્ય મુખ્ય વર્તમાનપત્રો પણ તેમને ત્યાં આવતા હતા આ કારણથી સરોજને ઘણા લાભ થયા. મૂળ તેા તે ચાલાક હતી. તેમાથે વળી એના પિતા વારંવાર કોઈ આડું પુસ્તક અથવા વર્તમાનપત્રમાં આવેલો સરસ લેખ, તેને પાસે રહીને વંચાવતા હતા એટલે તેના શોખ વધ્યો. વાંચવા ઘણું માંડયું. અને સામાન્ય જ્ઞાનનો ભંડાર ઘણો વધી ગયો વળી છાપખાનું માલિકીનું હતું. અને તે ઘરની પાડોશમા જ હતું એટલે સરોજ પિતાની ઓફીસમા પણ વારંવાર જતી હતી. કોઈવાર મુક સુધારવાતું કે એવું કાંઈ કરવાતું મનંતરાય તેને સોંપતા પણ હતા. તે સાથે તે જિજ્ઞાસુ હોવાથી ઘણા ખરા સાંચા કામથી પણ માહિતગાર થઈ ગઈ હતી. ખીસ ફલોરાના સહવાસથી તથા આ બધાં કારણથી મેટ્રીક પાસ થઈ ત્રણ વર્ષમાં તેા એક ગ્રેજ્યુએટને પંજુ ફેરાણે મૂકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન તેણે હાંવી. શુજરાતી સાહિત્યનો શોખ પણ તેને હતો. અને તેના પિતા એ તે પોણે

સૌથી પ્રથમ તો આવા છાત્રાલયોનો ઉદ્દેશ કયો? મારા માનવા પ્રમાણે આવી સંસ્થાઓનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ચારિત્ર્ય ઘડવાનો હોવો જોઈએ પછી, બંને એ મુખ્ય ઉદ્દેશની સાથે બીજા નાના મોટા હેતુઓ હોય. નાની વયમાં વિદ્યાર્થીઓનું ચારિત્ર્ય બંધાય એટલે લવિષ્યમાં તેઓ પોતાને માથે આવતી અનેક ક્ષતિ યોગ્ય રીતે અદા કરી શકે, પોતાની જાત તરફ, કુટુંબ તરફ, દેશ તરફ પોતાનાં કર્તવ્યો બજાવી શકે એ વિચાર તો કેળવણીમાં અતિ આવશ્યક છે અને આવી સંસ્થાઓ જો એ ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવા પ્રયાતન ન કરે તો એ સંસ્થાની ઉપયોગિતા રહેતી જ નથી. આપણી ઘણીખરી સંસ્થાઓમાં આ વિચાર લક્ષ ગહાર બાય છે અને તેથી કરીને એ છાત્રાલયો ઉદાર શ્રીમંતોની પાજરાપોળો જેવી થઈ રહે છે. વિદ્યાર્થી જીવનના વિકાસ માટે સ્થપાયેલી આવી સંસ્થાઓમાં સેવા સંયમ અને સ્વાશ્રય એ ત્રણ મુખ્ય મંત્રો છે અને એ ત્રણની ખરાબર સિદ્ધિ થઈ શકે તેવા પ્રકારની અંતર બહાર વ્યવસ્થા કરી આપવી એ છાત્રાલયોના નેતાઓનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે.

આપણી વસ્તુસ્થિતિ તપાસીએ જ્ઞાતિના છાત્રાલયો ચારિત્ર્ય ઘડવાના ઉદ્દેશથી નીકળેલા હોવાં નથી. અલબત્ત, વિદ્યાર્થીઓ સારા ધાય એવી શુભ વાસના એવાં છાત્રાલયોને સ્થાપનાર શ્રીમંતોના હૃદયમાં હોય છે ખરી, પણ એ વાસના પણ ઘણીજ શિથિલ અને બુદ્ધી જેવી હોય છે, આચલવાળી હોતી નથી. આથી કરીને આવાં બોર્ડિંગોની વ્યવસ્થા રાખવા માટે અને ચારિત્ર્યવિકાસના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે એક સુશિક્ષિત સંસ્કારી માણસની સીધી દેખરેખ નીચે એ સંસ્થા મૂકવી એ વિચાર સરખો - પણ ઘણીવાર તો આવતો નથી. આવા બોર્ડિંગોની વ્યવસ્થા ઘણે ભાગે તો ચેકના બંગલાનું શાકભાજિ લાવનાર મહેતાને હાથે હોય છે. આશા કયા પરિણામની રાખી શકાય! શું વ્યવસ્થા એટલે સોડા માત્રની દેખરેખ? શું વ્યવસ્થા એટલે હિસાબ, રેજીમેન્ટ, વીઝીટ બુક, ટેકસ્ટોક વગેરેની સાચવટ અને ચોખવટ એટલું જ? નહિ. નહિ આ બધું નિરૂપયોગી છે એવું મારું દહેવાનું નથી. પરંતુ કેળવણીની સંસ્થામાં તો આ પ્રકારની વ્યવસ્થાની પાછળ જે દૃષ્ટિ (spirit) કાર્ય કરતી હોય તે દૃષ્ટિની કિંમત છે, નહિ માત્ર બાહ્ય સ્વરૂપની માટે સૌથી પહેલું તો એવી જાતની દૃષ્ટિ જાતે રાખી શકે અને બીજાઓના જીવનમાં ઉતારી શકે તેવા માણસની સીધી દેખરેખ નીચે આપણાં છાત્રાલયો મૂકવા જોઈએ. ચાલ્યારે તો આપણાં છાત્રાલયોમાં 'દેખરેખ રાખનારા સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટો જ કયાં છે? જ્યાં છે ત્યાં પણ મંસ્કાગ્વાળા સુશિક્ષિત તો કેટલા થેલા? એવા યોગ્ય સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટોને છાત્રાલયોમાં કાર્ય કરવાની જે પ્રકારની સ્વતંત્રતા જોઈએ તે આપવા શ્રીમંતો ખુશી છે? કેળવણીના વિષયમાં એ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ વધારે સમજ શકે એવું સ્વીકારવા શ્રીમંતો તૈયાર છે? જ્યાંસુધી આવી સંસ્થાઓમાં દ્રવ્યની સાથે સુવિદ્યાનો યોગ કરવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી તે સંસ્થાઓ સુખરશે નહિ એ નિઃસંશય વાત છે અને તેટલા માટે એવી સંસ્થાઓના ચાલકો આ બાબતપર પૂરતું લક્ષ આપે એ ઘણું જરૂરનું છે.

આ રીતે આવા છાત્રાલયોનો મુખ્ય આધાર યોગ્ય સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ ઉપર રહે છે. જ્યારે દ્રવ્યાદિ બાહ્યસામગ્રીનો મુખ્ય આધાર શ્રીમંતો ઉપર રહે છે ત્યારે

ખાખા છાત્રાલયના આંતર વિકાસનું જોખમ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઉપર રહે છે. આવા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનાં ખાસ આવશ્યક લક્ષણો કયા? અલગત, કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારમાં જો એ કાર્યને માટે સ્વાભાવિક વલણ હોય તો જ એ કાર્યની ફતેહ થાય છે, પરંતુ, આવી સહજ શક્તિને પણ વિકાસનો અવકાશ તો રહે છે જ અને એ રીતે બીજાં ક્ષેત્રોની માફક આ ક્ષેત્રમાં પણ કાર્ય કરનારને યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવા માટે તૈયાર થવું પડે છે, અને તૈયાર થવું એ કર્તવ્ય છે.

સૌથી પ્રથમ તો સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું પોતાનું જીવન નમુનેદાર હોવું જોઈએ જે વ્યક્તિના સહવાસમાં અને છાત્રામાં વિદ્યાર્થીઓના વિકાસ થવાનો છે તે વ્યક્તિની જીવન જીવનના ઉચ્ચ ન હોય તો પછી તેમની પાસેથી કશી આશા જ ન રાખવી મનુષ્યનું આરિય એ એવી ઝીણી તથા અટપટી વસ્તુ છે કે તેના સ્પષ્ટ નિર્દેશ સર્વ પ્રકારે થઈ ન શકે. છતાં પણ, આરિયમાં જે જે સનાતન ધર્મનીતિનાં સૂત્રોનો સમાવેશ થાય છે તે આપણે સાધારણ રીતે સમજીએ છીએ, અને આ સૂત્રો આ વ્યક્તિના જીવનમાં જોતપોત થયા હોવા જોઈએ. અલગત, માણસ આખરે માણસ છે છતાં પણ તેણે જેટલો પોતાના પશુભાવ ઉપર સંયમ મેળવ્યો હોય તેટલી આ ક્ષેત્રમાં તેની યોગ્યતા વધે છે. આથી કરીને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટે સૌથી પહેલું તો પોતાની જાતને સુધારવાનું કામ કરવાનું છે.

સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું બીજું—કદાચ પહેલાથી પણ વધારે અગત્યનું—લક્ષણ વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સહજ પ્રેમ છે. ખરી રીતે તો કેળવણીના કોઈપણ પ્રદેશમાં કાર્ય કરનાર મનુષ્યમાં આવો પ્રેમ આવશ્યક છે, પરંતુ આવાં છાત્રાલયોમાં તો તે વિના ચાલી શકે જ નહિ. આવા છાત્રાલયો એક રીતે બોલીએ તો ગૃહનાં પ્રતિનિધિઓ છે. માતૃપિતાના બોળામાંથી આળોટી ઊઠતાં વિદ્યાર્થીઓ આવાં રથાનોમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યાં તેમને ગૃહજીવનની વિશિષ્ટ લાવનારો મેળવી જોઈએ અને કુટુંબસ્નેહ એ સર્વનું મૂળ છે. આખું છાત્રાલય એક કુટુંબ તરીકે રહે અને આખી સંસ્થાના દરેક અવયવને એકલા મળી શકે તેથી આ રીતે વધારે પોષણ મળી શકે તો જ એક સંસ્થા તરીકે તેની ઉપયોગિતા છે. આવા કુટુંબલાવના પોષણ માટે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટમાં આવો સહજ પ્રેમ જરૂરનો છે અને ગારા પોતાના અનુભવથી તો એમ લાગે છે કે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટના બીજા લક્ષણો અભ્યાસથી પણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે પરંતુ આવો સ્નેહલાવ તો કુદરતની જ બક્ષીસ છે. જેનામાં એ લાવ ન હોય તેણે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટનું સ્થાન લેવું એ થોડું જોખમ ખેડવા જેવું છે.

સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ માટે ત્રીજી આવશ્યક વસ્તુ આરિયવિકાસનું જ્ઞાન છે. આરિય એટલે શું, કેવા કેવા અભિલાષો અને ઉચ્ચગ્રાહો કઈ ઉમરને લાગે છે, બુદ્ધા બુદ્ધાં વયસ્કમાં કેવું વાસ્તવ્ય છે, એ સર્વ ઝીણવવા માટે કેવા સાધનો ઉપયોગ કરવો, વિકાસમાં ઉત્તાવળ ન કરતાં માત્ર વિદ્યાર્થીને દરથી વિકાસવાનો માર્ગ માત્ર કરી આપવો ઇત્યાદિ જે અનેક પ્રશ્નો કેળવણીના મણીર પ્રદેશમાં ઊઠે છે તેનું તેને જ્ઞાન હોવું જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓએ મૃત વસ્તુઓ નથી પણ જીવતા જાગતાં સિત્ત સિત્ત સસ્ત્રાગ્રેવાળાં મનુષ્યો છે એ વાતનું કદિ વિભરણ નજ થવું જોઈએ. આથી કરીને, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટને માનસાસનો થોડો ઘણો પરિચય જોઈએ.

આ તથા ઉપરાંત ખીન્ન ઘણાં લક્ષણો ગણવી શકાય, આપણા દેશમાં અત્યારે એવો પવન વાય છે કે સૌ કોઈએ સેવા કરવી એજ જરૂરનું છે. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં પણ આ શુભ લાવના પ્રસરતી ચાલી છે, અને તેથી કરીને ઘણા ઉત્સાહી યુવકો ઉછરતી પ્રજાનું ચારિત્ર્ય ઘડવા માટે બાર્ડિંગ જેવી સંસ્થાઓમાં સાક્ષાત કે પરંપરાથી જોડાય છે. પરંતુ આ શુભ લાવનાને યથાર્થ અમલ કરવા માટે જે સાધનસંપત્તિની જરૂર છે તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે તેમ થવું ન જોઈએ. સેવાનો ઉત્સાહ જેટલો આદરણીય છે તેટલીજ બદકે નેથી વિશેષ આદરણીય સેવા માટે સામગ્રીની તૈયારી છે. આપણાં છાત્રાલયોમાં પણ જે જે ઉત્સાહી યુવકો જોડાય તેમજ આ પ્રકારની ઉચ્ચ દેશસેવા કરવા માટે જે જે પ્રકારની યોગ્યતા મેળવવી ઘટે તે તરફ અનાદાર ન દર્શાવતાં એ યોગ્યતા મેળવી સેવાની લાવનાને વધારે ઉચ્ચ અને મૂલ્યવાન કરવી જોઈએ.

આપણે છાત્રાલયોનો ઉદ્દેશ, તેના વ્યવસ્થાપકો તથા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ વિષે થોડું જોઈએ. ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે શું શું જરૂરનું છે તે સામાન્ય રીતે જોઈએ, પરંતુ આ સર્વમાં છાત્રાલયના સૌથી વધારે અગત્યના અવયવનો તો આપણે વિચાર પણ ન કર્યો, અને તે છાત્રાલયના છાત્રો ઉદ્દેશનો નિર્દેશ થાય, વ્યવસ્થાપકો મળે, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ મળે અને છતાં ચારિત્ર્ય વિકાસને સ્થાન ન મળે એ જાનવા જોગ છે. કારણ કે, ખરો વિકાસ તો અદરથી ઉદ્ભવે છે, બહારથી આવતો નથી. સારમાં સારો શુરૂ પણ બહારથી કાઢી શકતો નથી, બહુ કદે તો અંદરના વિકાસને અનુકૂળતા કરી આપે, વિકાસમાં આવતા અંતરાલોને ઢર ઢરે વગેરે આવા આતર વિકાસને માટે વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય સ્વતંત્રતા આપવી એ અતિ અગત્યનું છે. વિદ્યાર્થીઓના મનોભાવોને યોગ્ય આદર મળે, તેઓનાં પોતાના કાર્યોમાં અમુક હદસુધી તેમને છૂટ રહે, પોતાપોતાની જામમદારી સમજતા થાય ઇત્યાદિ જાણતોપર છાત્રાલયોમાં ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આવા પ્રકારની સ્વતંત્રતા વિકાસનું મૂળ છે, પરંતુ એ સ્વતંત્રતા એટલે ઉચ્ચ બલતા નહિ, સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટો વિદ્યાર્થીઓને નિરંતર દાખી રાખે અને ગુલામોની માફક તેમની પાસેથી કામ લે એ જેમ ક્ષત્રીય નથી તેમ વિદ્યાર્થીઓ સ્વતંત્રતાને નામે નિરંકુશતામાં ઉછરે એ પણ કદ નથી. એ જોની વચ્ચેનો મધ્ય માર્ગ ચક્રણ કરવો જોઈએ ખરી રીતે તો છાત્રાલયોની વ્યવસ્થામાં વ્યવસ્થાપકો અને સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ જેમ અગત્યના તત્ત્વો મનાય છે તેમ વિદ્યાર્થીઓ પણ ગણવા જોઈએ અને એ રીતે તેઓએ સંસ્થાઓમાંથી પહેરેલી જેવા મટી જવા જોઈએ. બાર્ડિંગ જેટલી વ્યવસ્થાપકોની છે, જેટલી સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટની છે તેટલી જ બદકે તેથી વધારે વિદ્યાર્થીઓની થવી જોઈએ. આ લાવના જગાડવા માટે વિદ્યાર્થીઓને યોગ્ય સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ. છાત્રાલયની વ્યવસ્થા સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટો કરે અને વિદ્યાર્થીઓ આરાને અનુસરે તેના દરતાં બની શકે તેવી વ્યવસ્થા વિદ્યાર્થીઓ જાને જ કરે અને જરૂર પડે ત્યાં મુરખી તરીકે સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ સલાહ લે એ જરૂરનું છે.

આ પ્રમાણે છાત્રાલયો માટે આપણે થોડા વિચારો કર્યો આ વિષયમાં ઘણી ઘણી વિગતો ઉપર ઘણું કહી શકાય એવું છે માટે આ વિષય ઉપર ગુજરાતના કેળવણીમાં રસ લેનારા શુદ્ધો વધારે ઉદ્ઘાષિત કરી સમાજમાં જાગૃતિ લાવશે એવી આશા રાખી હું વિરમું છું.

નૃસિંહપ્રસાદ કાલિદાસ ભટ્ટ.

ગુજરાતનું નહિર જીવન.

અમદાવાદ.

તા ૨૨-૬-૧૭.

ગુજરાત સભા. આ મહિનામાં ગુજરાત સભાની એક સામાન્ય સભાની સહા
મેરીટર જીવજીવલ મજરાય દેસાઇના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી તે વખતે નીચેના
વિષયપર ઠરાવો વગેરે કરવામાં આવ્યા હતા

૧. માહારાજા ગિરનાર તથા સર સત્યેન્દ્ર પ્રસન્ન સિંહના માગ્યા મુજબ લાઇ
પછીના રાજકીય સુધારાનું નહિરનામું ધ્યેય સરકારે તાકીદે પહાર પાડવું. ૧૯ પ્રજા-
કીય સભાસદોએ, જે માગણીઓ કરી છે અથવા સ્વરાજ્ય વિષે લખના, કૌચિસ અને
આલ ઇન્ડિયા મોરલેમ લીગ જે ઠરાવો કર્યા છે તેનો સમાવેશ ઉપર કહેલા નહિરનામામાં
સરકારે કરવો.

૨ મદ્રાસના ગવર્નર લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે સ્વરાજ્ય વિરુદ્ધ જે ભાષણ કર્યું છે તેને આ
સભા સખ્ત રીતે વખોડી કાઢે છે, અને વડા પ્રધાને વારંવાર ઠરાવેલા વિચારોનું એ
ઉલ્લંઘન કરતું હોવાથી વડી સરકારને સ્વરાજ્યની લાવના કબુલ કરવા આગ્રહપૂર્વક
જલામણ કરે છે.

૩ મુ'બાઈ સરકારે વિધાર્થીઓને રાજકીય સભાઓમાં નહીં જોડાવવા જે ફર્મોન
કાઢ્યું છે તેની સામે આ સભા સખ્ત વિરુદ્ધતા દર્શાવે છે અને એ વિરુદ્ધ તાકીદે આખા
ગેહિરની નહિર સભા જોડાવવા ઠરાવ કરે છે.

૪ ગુજરાત કૌલેજમાં ફી વધારમાં આવી છે તે વિરુદ્ધ મુ'બાઈ સરકારને અરજી
કરવા આ સભા મંત્રીઓને મત્તા આપે છે

૫. મુળાઈમાં મળનારી કેળવણી પરિવર્ધમા પ્રતિનિધિઓ નીમવા

૬. ગોધ્રામાં મેળવવાની ગુજરાત રાજકીય પરિવર્ધનો વિચાર મજુર કરવો

૭. સભા તરફથી "સ્વરાજ્ય" ને લગતું સાહિત્ય તથા લોર્ડ પેન્ટલેન્ડનું ભાષણ
વગેરે પ્રસિદ્ધ કરવા સંબંધી વિચાર થયો.

૮. અને છેવટે સભાનું કુલ વગેરે ઉદ્ઘરાવવા એક કમીટી નીમવામાં આવી

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—સદ્ ગત લાઈ રજીજીવરામ આ સભાના સ્થાપક હતા
અને એમણે જ સાહિત્ય પરિવર્ધની પણ સ્થાપના કરી હતી ગઈ તા. ૬ મી જુનને
દિવસે તેની ખાસ સભામાં નીચેના ઠરાવો કરવામાં આવ્યા છે

ઠરાવ ૧. "આ સભા બહુ દિલગીરી સાથે નોંધ લે છે કે, સ. રા. સ્વરાજ્યવારમ નાનાંભાઈ
મહેતાના દુર્ગમયક અને અભૂપાર્થી મૃત્યુથી ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ નહિ પણ સમસ્ત ગુજરાતે
એક વિચારસાક્ષ અને પ્રતિભાગાળી વિદ્વાન અને સાહિત્ય સેવક ગુમાવ્યો છે. દેરા માટે એમને અદરત

મમતા અને પ્રીતિ હતાં અને તેની પ્રગતિ અને ઉત્તતિ માટે તે હરહંમેસ કોઇને કોઇ પ્રમત્તાં ગુણધેરા રહેતા નવીન યુવક 'વર્ષ'ના તે આનનીય નેતા હતા અને તેમનું જીવનકાર્ય આદર્શ રૂપ હતું. ખરેખર તેમની પ્રવૃત્તિ વિવિધ પ્રકારની હતી અને ગુજરાતને બૂપણરૂપ હતી એમના સાક્ષ્ય વર્તન અને વિનયથી એમણે સર્જના મન વસા કર્યા હતા, અને એમની રહેણી સાદી પણ ઉત્તરને સન્કારી હતી એમના મૃત્યુથી ગુજરાને—બધકે આખા દેશે—એક સાચો સમાજ સેવક, મહત્વાકાંક્ષી, આશાજનક અને ઉત્સાહી પુત્ર ખોલ્યો છે. પરમાત્મા એમના આત્માને શાંતિ આપો."

કરોડ ૨ ૨૪ રજીસ્ટરમાં વાળાબાહ મહેતાનું સ્મારક કરવા એમના નામથી એક સ્મારક નવ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવા અને તે ગ્રંથમાં એમના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ લેખોમાંથી પસંદ કરેલ લેખો, પત્રો અને અન્ય મિત્રો તથા વિદાનો તરફથી એમના સબધી લખાઈ આવેલા સ્મરણો અને નોંધો છપાવવા-વગેરે

તે માટે ૬૩ ઉપરાવવા અને કામ કરવા એક કમિટી નીમવામાં આવી છે—

તા. ૨૫ મી મેને રાજ, સાંજના છ વાગે પ્રેમાભાઈ હોલમાં રા. જીવજીલાલ બેરીસ્ટરના પ્રમુખપદ નીચે રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ "સાહિત્ય અને રાષ્ટ્રીય જીવન" એ વિષે પ્રેમાભાઈ હોલમાં બહેર લાવણુ આપ્યું હતું.

હોમરૂલ લીગ—તા. ૨૬ મી મેને રાજ, રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ એમના હોમરૂલ લીગ તરફથી "ગુજરાતીઓ અને રાજકીય જીવન" એ વિષે પ્રેમાભાઈ હોલમાં બહેર લાવણુ આપ્યું હતું. મીસીસ એની બીસેન્ટના નગર કેદના ઠરાવથી અને ઉચ્ચ વિરોધ પ્રકારી નીકળ્યો છે અને અત્યાર સુધી હોમરૂલ લીગમાં નહીં જોડાયલા ઘણા સભ્યોએ એક પછી એક સભાસદો થતા બેધ છે.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ—શ્રીયુત્ ગાંધી અને ચાર દિવસ આવી ગયા હતા. સત્યાગ્રહ આશ્રમને માટે લેવાયલી નવી જમીન, રાષ્ટ્રીય શાળાનો અભ્યાસક્રમ, નવા જોડાયલા શ્રેણીઓના વગેરે સંબંધમાં બાંહેડો ફેટલો બટોનસ્ત કરી પાછા બિહાર તેઓ ઉપડી ગયા છે. સ્વામી સત્યદેવ આશ્રમમાં રાષ્ટ્રીય શાળા માટે શિક્ષક તરીકે રહ્યા છે અને એમણે હિન્દી અભ્યાસના વર્ગો સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં જ ચાલુ કર્યા છે.

શનિવાર તા. ૨૩-૬-૧૭ ને રાજ સવારના દા. વાગે ગુજરાત સભાની વ્યવસ્થાપક સંઘની એક મીટીંગ સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં મળી હતી. તે વખતે મીસીસ એની બીસેન્ટને પરહેજ કરવામાં આવી તે બાબત અમદાવાદમાં શું કરવું તે વિષે શ્રીયુત્ ગાંધી સાથે લગાણ મચલત થઈ હતી.

અમદાવાદ યુનિસીપાલિટી—અમદાવાદનો યુનિસિપલ કમીશનર યુનિસિપલ બોર્ડના તાબાનો હોય એમ વર્તતો નથી એજ બાજે અનિયતિત સત્તા ધરાવતો હોય એમ સ્પષ્ટ વારંવાર જનરલ બોર્ડની કે મેનેજીંગ કમીટીના ઠરાવોનો અમલ કરતો નથી. "પ્રબળધુ" પત્ર એના સામી બધા યુનિસિપાલ વહીવટ સબધી સામાન્ય ગ્રામીણ સારી કરે છે માટે એણે એ પત્રને યુનિસિપાલિટીની બહેર બજારો વગેરે આપવાનું બંધ કર્યું છે. સામાન્ય સભાએ એ પત્રને હવેથી બહેર-બજારો આપવી બંધ છે.

એવી મતલબુનો ઠરાવ કર્યો તે માનવા કમીશનર ના પાડે છે. અહીંના તળાવ અને આસપાસનો ભાગ મ્યુન્ડેનો છે એવું રેવન્યુ કમીશનરે કમીશનર તથા ઝાર્ડે કમીશનરે છતાં મ્યુન્ડે કમીશનર એનો આર્જ લેવા ના પાડે છે અને મ્યુનિસિપાલીટીને મ્હોટા નુકસાનમા ઉતારે છે. આ બધાં કારણોથી અમારી મ્યુનિસિપાલીટીએ “આ મ્યુ. કમીશનરની જરૂર નથી” એવો ઠરાવ બહુમતે કર્યો છે.

શ્રી સરસ્વતી પુસ્તકાલય. તા ૩૧ મી મેથી દરીયાપુર જીલ્લાના ચકલાની અદર અદરહુ જીલ્લાના વિદ્યાર્થી મડળ તરફથી આ પુસ્તકાલય જાહેર પ્રજાના લાભ અર્થે ખુલ્લું મુકવામા આવ્યું છે.

દાકતરોનાં મંડળો —અત્રે, આલ ઇન્ડિયા સજાએસીસ્ટન્ટ સર્જન્સ એસોસીએશનની ગુજરાતની શાખા એ એક, અને અમદાવાદ મેડીકલ સોસાયટી એ બીજી, એ રીતે દાકતરોનાં બે મંડળો છે. બન્નેની વાર્ષિક સામાન્ય સભાઓ આ મહિનામા થઇ હતી. મેડીકલ સોસાયટીમા લગભગ ૪૦ એક સભાસદો છે. દરેક સભાસદને વાર્ષિક પાચ રૂ દસ રૂપીઆના લવાજમથી ૨૦૦-૩૦૦ રૂપીયાની કિંમતના ઉત્તમ વેદક પત્રો ઘેર બેઠે વાંચવા મળે છે. સોસાયટી પાસે થોડાં પૈસા સુટી કાઢેલાં કિંમતી પુસ્તકોની લાયબ્રેરી પણ થઇ છે અને એ પુસ્તકો પણ સભાસદો ઘેર વાંચવા લઇ જઇ શકે છે.

સંસાર સુધારા સમાજ—વડોદરા જ્ઞાતિ રીવાજને ટેકો આપવા અત્રેના મંસાર સુધારા સમાજ હોલમાં એક જાહેર સભા થઇ હતી તે વખતે પ્રમુખસ્થાન શ્રી ગા. રમણલાલને આપવામા આવ્યું હતું.

સમસ્ત ગુજરાત પંસા ફંડ મંડળ—જો મંડળ તરફથી આલતી દીલ્હી દરવાજા સત્રીશાળાનો વાર્ષિક મલાઈલ થેક દુર્ગાપ્રસાદ જહેચર લશ્કરીના પ્રમુખપદ નીચે ડાહ્યાભાઈની વોડીમાં ઉજવવામાં આવ્યો હતો. એનારરી પ્રીન્સીપલ શ્રી લાહેરે વાર્ષિક રીપોર્ટ વાંચ્યો હતો એમાં જણાવવામા આવ્યું હતું કે આ શાળાના ગુજરાતી અને અંગ્રેજી એવા બે વિભાગ છે. ઇંગ્રેજીમાં ૧૮૦ અને ગુજરાતીમાં ૧૨૦ વિદ્યાર્થીઓ હાલ ભણે છે. ત્રણ વર્ષમા શરૂઆતથી ભણનારા હાલ ઇંગ્રેજી છઠ્ઠા ધોરણમાં આવ્યા છે. હાજરી સંતોષકારક રહે છે. સામાન્ય જ્ઞાન આપવાની ગોઠવણ દર અકવાડીયે ભાષણો કે વાતચીતકારા કરેલી છે અને તેથી આ શાળામા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાવિલાસી અને ચારિત્ર્યવાન બને એવો ઉદ્દેશ છે. ત્યારબાદ આગરે ૮૦ રૂપીયાની કિંમતના ઉત્તમ ગુજરાતી અને અંગ્રેજી પુસ્તકો ધનામમાં આપ્યાં હતા. આ સ્કુલને અંગે અને એ જીલ્લાને માટે એક ન્હાની લાયબ્રેરીની શરૂઆત પણ તે દિવસથી કરવામાં આવી છે.

આ મંડળની નરોડામા ને ઇંગ્રેજી નિશાળ ચાલે છે તેને અનુસરીને અડાલજ ને ઉંવારમઢ ગામોથી પણ ઇંગ્રેજી નિશાળો કઢાવવા માગણી થઇ છે. બન્ને ગામોએ મંડળના વ્યવસ્થાપકો જઈ શરૂઆતની ગોઠવણ કરી આવ્યા છે અને આપતા બુલાઇ મહિનામાં આ શાળાઓ કાઢવા નક્કી થયું છે.

જીદી જીદી ન્યાતની પ્રવૃત્તિ—શ્રી વીસા એસવાળ કલગનો વાર્ષિક ઉત્સવ નગરશેઠ વિમળભાઈ મયાભાઈ પ્રેમાભાઈના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વિસાનાગર

વણીક વિદ્યોત્તેજક મંડળ તરફથી મીં ભવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળાના પ્રમુખપદ નીચે વિદ્યાર્થીઓને ઇનામો તથા માનપત્રો યોનાયત કરવામાં આવ્યા હતાં. ખમાર જ્ઞાતિ બંધુ મંડળ તરફથી “આપણી સ્થિતિ” ઉપર જાહેર લાખણ થયું હતું. ધી ખડાયતા એજ્યુકેશન સોસાયટી સ્થપાઈ છે. એણે અમદાવાદમાં એક બોર્ડિંગ સ્થાપ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને મદદ અર્થે પુસ્તકો, રકોલકશીયો વગેરે ઉત્તેજનની પાછી ગેઠવણી કરી છે અને ઠોમમાં સાંસારિક સુધારા તથા જ્ઞાન ફેલાવવા માટે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા છે. દશા શ્રીમાળી મેશ્રી વણીક મિત્ર મંડળનો ધીએ વાર્ષિક સમારંભ રા. હીરાલાલ મૂળચંદ ધી. એ.ના પ્રમુખપદ નીચે તા. ૩૧-૩-૧૭ ને રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાન વધે અને આરિય સુધરે એવા પ્રયત્નો મંડળ તરફથી સારા થાય છે બાળકોની કેળવણી માટે તથા સ્ત્રી કેળવણી માટે ફંડો સ્થપાયા છે. નિરાધાર વિધવાઓને ઘેરબેઠે મદદ આપવાના તથા ફરતી લાખણેરીઓનાં પુસ્તકો ઘેરઘેર પહોંચાડવાના ઉત્તમ પ્રયત્નો થાય છે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ—આ મંડળની એક સભા ગયા અઠવાડીયામાં થઈ રતી. રા. કેશવલાલ ધ્રુવ રા. અમૃતલાલ ઠક્કર વગેરે સભ્યો હાજર હતા. ૧૧ ગામોમાં મંડળની વાચણેરીઓ ઉઘાડવાનો, ખેડા જીલ્લાના એક ગામમાં તમૂનદાર પ્રાથમિક શાળા ખોલવાનો, રા. રજીવરામના મરણને માટે શોકનો તથા અમદાવાદમાં નિશાળે જઈ શકે એટલી ઉમ્મરના બાળકોનું વસ્તી પત્રક કરવાની યોજના ઘડી કાઢવા વગેરેના ઠરાવો થયા હતા.

ગોખલે સોસાયટી—નાતજાતનાં મંડળોની ધીજી પરિષદ ભરવા એક કમીટી નીમવામાં આવી છે. ગોધરામાં ગુજરાત રાજકીય પરિષદ મેળવવાના કામને પસંદ કરવામાં આવ્યું છે અને સોસાયટી તરફથી વિદ્યાર્થીઓનું સુવક મંડળ દર અઠવાડીયે મળે છે.

ભરૂચ.

તા. ૧૯-૬-૧૯૧૭

૧ ભરૂચ થીઓસોફીકલ સોસાયટી—આખા હિંદની થીઓસોફીકલ સોસાયટીના જનરલ સેક્રેટરી મી. રામચંદ્રરાવે તા. ૯-૫-૧૯૧૭ ને ધુધવાદે સાજના ૫-૩૦ કલાકે અત્રેના ‘કાદાભાઈ હાલ’માં “થીઓસોફી અને હિંદુત્વ” એ નામના વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં એક ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ બાવણ આપ્યું હતું.

૨. ખત્રમે જરાને રૂઝે બહેરાન તરફથી આપવામાં આવેલાં વ્યાખ્યાનો—તા. ૨૨-૫-૧૯૧૭થી તા. ૨૪-૫-૧૯૧૭ સુધી અત્રેના ‘સર શાપુરજી ભરૂચા હાલ’માં સાજના પાંચ વાગે મુલાઈતા જલ્લા મી. જેહાંગીરજી જમશેદજીવીમાદલાલે (૧) “અશોભર-શુભ્ર, તેમનો મહાન દરજ્જો, તેમનું શિક્ષણ,” (૨) “જીંદગીની નેમ,” અને (૩) “પાર-સીપજી” જાળવવાની જરૂર” એ વિષયો ઉપર, અસરકારક છટાદાર રીતે, ભરૂચી પાર-સીઓ અને ભરૂચની જાહેર પ્રવ્રતની મંદિર સભાઓમાં ઉચ્ચવકતૃત્વવાળાં સુંદર લાખણો કરી, સારો બોધ આપ્યો હતો.

૩. નામદાર શહેરનાહુ પાંચમાં જ્યોર્જની જન્મતીથિ—તા. ૪-૬-૧૯૧૭ ને રાજ ભરૂવામા વસતી જુદી જુદી કોમોએ પોતાના દેવમંદિરોમાં ધર્મગ્રાથના રી તથા સમ્રાટ જ્યોર્જને અભિનંદી, દીર્ઘાયુષ્ય ઇચ્છ્યું હતું અને હાલના આ હાલાસ્તે સુદમાં આપણા બ્રિટીશ તથા મિત્રરાજ્યોનો મત્વર વિજય થવા માટે અભ્યર્થના કરવામાં આવી હતી અને ‘ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ ઍસોસીએશન’ આદિએ સુનારકગાદીના તાર નામદાર વૉઇસસરાય ઉપર મોકલી આપ્યા હતા તથા એ શુભ દિવસની ઉજવણી નિમિત્તે, ‘ભરૂચ દશાલાડ મિત્ર મંડળે’ ‘ગોવિંદ ભુવન’ થીએટરમાં, અત્રેના લોકપ્રિય ડીસ્ટ્રીક્ટ જજની એમ એસ અડવાણીના પ્રમુખપણા નીચે, જ્ઞાતિના અભ્યાસ કરતા બાળક બાળકીઓને ધનામો આપવાનો જાહેર મેળાવટો કર્યો હતો.

૫. ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ ઍસોસીએશન તરફની જાહેર સભા—તા. ૧૧-૬-૧૯૧૭ ને સોમવારે સાંજના ૬ કલાકે અત્રેના ‘સર સાપુરજી ભરૂચા હૉલ’ માં, સરદાર રાવ બહાદુર મોતીલાલ યુનીલાલ દેસાઇના પ્રમુખપણા નીચે, નામદાર વૉઇસસરાય લૉર્ડ ચેમ્બર્ડના પુત્ર લેફ્ટેનન્ટ ધી આનરેબલ કેપ્ટીન ધેસીગર અને અત્રે જન્મ તરીકે આવી ગયેલા મી મોહસીન બહાદુરના તંબજીના શોકજનક મરણો માટે દિલગીરી દર્શાવવા ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ તથા શહેરના ગૃહસ્થોની એક જાહેર સભા ઉપરીક્ત સંસ્થા તરફથી બોલાવવામાં આવી હતી જેમાં મરહુમોના સંબંધમાં યોગ્ય વિવેચન થઈ ઘટના દિલસોજીના ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

૬. ‘‘વૉર લોન ડે’’ ની ઉજવણી—તા. ૧૪-૬-૧૯૧૭ ને રોજ, અત્રેની મ્યુનીસીપેલીટીના તાળાની પ્રાર્થનિક નિશાળોને બાળક બાળકીઓનો એક સુંદર કૉન્સર્ટ, સાંજના પાંચ વાગે, અત્રેના ‘સર સાપુરજી ભરૂચા હૉલમાં,’ અમલદારો અને ભરૂચના સંભાવિત ગૃહસ્થો સમક્ષ, ‘‘વૉર લોન ડે’’ ના ઉત્સવ નિમિત્તે, થયો હતો અને કૉન્સર્ટમાંથી ઉપજેલી આવકની વૉર લોન ખરીદનાર છે. ભરૂચ શહેરમાંથી ત્રણ દાખ રૂપીઆની અને ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટમાંથી ૨ દાખ સળી કુલ પ્રાંચ દાખ રૂપીઆની વૉર લોન ભરાઈ છે.

(૨)

૭. ભરૂચ સીટી મ્યુનીસીપાલીટીએ પ્રાથમિક કેળવણી પોતાની નિશાળોમાં મફત આપવા દેવા માટે અને ઉપવા ગુજરાતી ધોરણોમાં પહેલા ત્રણ અંગ્રેજી ધોરણો ઘટતે સ્થળે શીખવવા દેવા પરવાનગી માંગી છે

૮. ભરૂચ સેનિટરી ઍસોસીએશનની જાહેર પ્રવૃત્તિ—તા. ૧૬ જુન સન ૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫ કલાકે, અત્રેની ‘દશાલાડવાડી’ માં, તદુરસ્તીને લગતું એક આકર્ષક અને ઉપયોગી પ્રદર્શન, અત્રેના એસીસ્ટન્ટ કલેક્ટર મી. એચ. કે. દીરપલાનીને સુખારક હાથે, ભરૂચ સેનિટરી ઍસોસીએશને, સુલ્લું મૂકાયું હતું. પ્રદર્શનનો લાભ ભરૂચ શહેરના આ પુરૂષોએ ધણા સારા પ્રમાણમાં લીધો હતો અને તે તા. ૧૭-૬-૧૯૧૭ ને રોજ પણ જોવા માટે સુલ્લું રહ્યું હતું. પ્રદર્શનમાં

વણીક વિદ્યોત્તેજક મંડળ તરફથી મીંડા બવાનીદાસ નારણદાસ મોતીવાળાના પ્રમુખપદ નીચે વિદ્યાર્થીઓને ઇનામો તથા માનપત્રો એનાયત કરવામાં આવ્યાં હતાં. ખમાર જ્ઞાતિ બંધુ મંડળ તરફથી “આપણી સ્થિતિ” ઉપર બહાર લાવણુ થયું હતું. ધી ખડાયતા એન્યુકેશન સોસાયટી રથપાઈ છે. એણે અમદાવાદમાં એક બોર્ડીંગ સ્થાપ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓને મદદ અર્થે પુસ્તકો, રેકોલકશીયો વગેરે ઉત્તેજનની પાકી ગોઠવણો કરી છે અને કોમમા સાંસારિક સુધારા તથા જ્ઞાન ફેલાવવા માટે પ્રયત્નો કરવા માડયા છે. દશા શ્રીમાળી મેત્રી વણિક મિત્ર મંડળનો બીજો વાર્ષિક સમારંભ સ. હીરાલાલ મૂળચંદ્ર બી. એ.ના પ્રમુખપદ નીચે તા. ૩૧-૩-૧૭ ને રોજ ઉજવવામાં આવ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાન વધે અને આરિય સુધરે એવા પ્રયત્નો મંડળ તરફથી સારા થાય છે બાળકોની કેળવણી માટે તથા સ્ત્રી કેળવણી માટે કુંડો સ્થપાયાં છે નિરાધાર વિધવાઓને ઘેરબેઠે મદદ આપવાના તથા ફરતી લાયબ્રેરીઓનાં પુસ્તકો ઘેરઘેર પહોંચાડવાના ઉત્તમ પ્રયત્નો થાય છે.

ગુજરાત કેળવણી મંડળ—આ મંડળની એક સભા ગયા અઠવાડીયામાં ઘઈ હતી. સા. કેશવલાલ કુવર રા અમૃતલાલ કક્કર વગેરે સભ્યો હાજર હતા. ૧૧ ગામોમાં મંડળની લાયબ્રેરીઓ ઉઘાડવાનો, ખેડા જીલ્લાના એક ગામમાં નમૂનદાર પ્રાથમિક શાળા ખોલવાનો; રા રણજીતરામના મરણને માટે શોકનો તથા અમદાવાદમાં નિશાળે જઈ શકે એટલી ઉમ્મરના બાળકોનું વસ્તી પત્રક કરવાની યોજના ઘડી કાઢવા વગેરેના કાર્યો થયા હતા.

ગોખલે સોસાયટી—નાતબતનાં મંડળોની બીજી પરિષદ બરવા એક કમીટી નીમવામાં આવી છે ગોધરામાં ગુજરાત રાજકીય પરિષદ મેળવવાના કામને પચ્છ કરવામાં આવ્યું છે અને સોસાયટી તરફથી વિદ્યાર્થીઓનું સુવંક મંડળ દર અઠવાડીયે મળે છે.

ભરૂચ.

તા. ૧૬-૬-૧૯૧૭

૧. ભરૂચ ધીઓસોફીકલ સોસાયટી—આખા હિંદની ધીઓસોફીકલ સોસાયટીના જનરલ સેક્રેટરી મી. રામચંદ્રરાવે તા. ૯-૫-૧૯૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫-૩૦ કલાકે અત્રેના “દાદાલાઈ હાલ”માં “ધીઓસોફી અને હિંદુત્વ” એ નામના વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં એક ઉત્તમ વિચારપૂર્ણ ભાષણ આપ્યું હતું.

૨. ખજમે જશને રૂઝે બહારમ તરફથી આપવામાં આવેલાં વ્યાખ્યાનો—તા. ૨૨-૫-૧૯૧૭થી તા. ૨૪-૫-૧૯૧૭ સુધી અત્રેના ‘સર શાપુરજી બરૂચા હાલ’માં સાંજના પાંચ વાગે મુળધના બાણીતા વક્તા મી. જેદાંગીરજી જમશેદજી વીમાદલાલે (૧) “અશોકર-થુઅ, તેમનો મહાન દરજ્જો, તેમનું શિક્ષણ,” (૨) “જેદાંગીની નેમ,” અને (૩) “પાર-સીપણું બાળવવાની જરૂર” એ વિષયો ઉપર, અસરકારક છટાદાર રીતે, ભરૂચી પાર-સીઓ અને ભરૂચની બહાર પ્રજાની ગંભીર સજાઓમાં ઉચ્ચવકતૃત્વવાળા સુંદર ભાષણો કરી, સારો ભોધ આપ્યો હતો.

સુશાસ્ત્ર બોધપ્રદને નીતિ અને દેશાભિમાનથી ઉછળતું હતું. દેશની ધનકતી નાઈ ન્યાયે સ્ત્રીઓની નાહી પણ ધનકશે ત્યારેજ દેશનું નવલેખન સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટશે તે જે કોઈ પુરૂષો એક બે હાથે ન કરી શક્યા તે સ્ત્રીઓ પોતાના બળ અને હઠને લીધે અપારાધ ધ ઉઠેલી શકશે આવું કાંઈક એમનું હૃદયું હતું.

રા. ન્હાનાલાલ કવિએ પોતાના કાવ્યોના પ્રસાદ આ સમાજને તા. ૧૭ મી ને દિવસે ચળાડે છેલો.

સાર્વજનિક સોસાયટી—આ મંડળનો વાર્ષિક મેળાવડો રવિવાર તા. ૧૦ મીને દિવસે થયો હતો. સુરત કોલેજની બધી તૈયારી કર્યા છતાં પણ સેનેટમાંથી વખતસર રજા ન મળવાથી આ વર્ષે કોલેજની નીકળી શકી નહિ અને તેથી શહેરમાં નિરાશા ફેલાઈ છે. કોલેજના સ્ટાફની નીમણૂક મંજૂર થયા કેટલાકને ફરીયાદનું કારણ રહેવાથી આપણે આશા રાખીશું કે લોકોની યોગ્ય ફરીયાદ તરફ પોતાનું લક્ષ્ય દોઢાવી કાર્યકતાઓ યોગ્ય ફેરફાર કરશે.

મહિલા વિદ્યાલય—મ ગળવાર તા. ૧૨ મી જુનને દિવસે આ વિદ્યાલયની વાર્ષિક સભા થઈ હતી; તે પરથી જણાય છે કે એક વર્ષની ટુંક મુદત દરમ્યાનમાં મહિલા વિદ્યાલયે પોતાની ઉપયોગિતા બતાવતી આપી છે. વર્ષની છેવટે ભણવા આવનાર છોકરીઓની સંખ્યા ૨૩૪ની છે અને જે બાળવર્ગમાં દાખલ થતા અટકાવ કુરો નહોત તે આથી પણ વધારે સંખ્યા થાત. સા. સુલોચના તથા રા. શિવસુતરામની નિસ્વાર્થી સેવા માટે મહિલાવિદ્યાલયમાં ડો. તેમજનો ખાસ આભાર માન્યો હતો. આજુ વર્ષથી અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. રા. શ્રીધાનંત મુકુન્દરામ મહેતા બી. એ. એ. મહિલા વિદ્યાલયમાં સ્વયંસેવક તરીકે જોડાઈ વિદ્યાલયની તેમજ પોતાની પ્રતિષ્ઠામાં વધારો કર્યો છે. આશા છે કે આવા નિસ્વાર્થી સેવકો વધુ સંખ્યામાં જુદાર આવશે. મહિલા વિદ્યાલયની આર્થિક સ્થિતિ સગીન કરવા માટે પ્રયત્ન ચાલુ છે. સ્ત્રી કેળવણીની કદર કરનારા સુરતના શહેરીઓ આવા ઉપયોગી ખાતાને પૈમાની તગીને લીધે સુધ જવા નહિ દે.

સમાજ સેવા મંડળ—સોમવાર તા. ૧૧ મી ને દિવસે આયોજિત સમાજ મંદિરમાં રા. બ. ખંડુભાઈ શુભાલભાઈના પ્રમુખપણા નીચે એક નવલેખ સભા યોજાવામાં આવી હતી, જેમાં શહેરના ઘણા સભાવિત ગૃહસ્થો હાજર હતા. સુરત શહેરના વતની બાળીતા સાક્ષર સદ્ગત રણજિતરામ વાલાભાઈના દુઃખદાયક અવસાન માટે નીચે પ્રમાણે કરાવ કરવામાં આવ્યો હતો:

સુરત શહેરની આ નવલેખ સભા આ શહેરના વતની, બાળીતા વિદ્વાન, અને સાહિત્ય દ્વારા ગુજરાતમાં નવલેખન રેડનાર, મી રણજિતરામ વાલાભાઈના અકાળ અને દુઃખદાયક મરણ માટે અત્યંત શોકની લાગણી નવલેખ કરે છે, અને એમના કુટુંબ પર આવી પડેલી આફત માટે જી હૃદયગીર બતાવે છે.

આ કરાવપર સાર્વજનિક હાઈ સ્કૂલના હેડ માસ્ટર મી ધંધરલાલ પ્રા. ખાન-સાહેબ, મી. મોહનલાલ પા. દવે, મી. જટારીકર ત્રી જાની, નવુલાલ મા. મહેતા બોદ્યા હતા.

બીજા કરાવમાં સ્વર્ગસ્થનું યોગ્ય સ્મારક કરવા માટે એક વગવાળી ઠમિટી નીમવામાં આવી હતી, અને તેમાં શહેરના સાહસી તથા સભાવિત ગૃહસ્થોનાં નામ દાખલ

કરવામાં આવ્યાં હતાં. આ કમિટીએ હુકમ મુદતમાં રૂ ૨૫૦ (અડીસે) ભેગા કર્યાં છે, અને હજુ પૈસા ભેગા કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે.

ઉપલી સભામાં સુરત મહિલા વિધાલયને મદદ કરવા માટે 'સ્વયંસેવકો' ઉભા કરી શહેરમાં ઉઘરાણુ કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

રાજકીય જીવન—સુરત-ડીરટીકટ એસોસિએશનની એક સભા તા ૧૫ મી ને દિવસે ગુજરાત રાજકીય પરિષદ રથાપવી કે કેમ તે સંબંધે વિચાર કરવા, તથા મ્યુનીસીપાલિટી અને લોકલ બોર્ડની એક પરિષદ યુજા ખાતે જુલાઈ મહિનામાં ભરાવવાની છે, તેમાં રજુ કરવાના ઠરાવોનો ખરડો પસાર કરવા માટે, મળી હતી ગુજરાત રાજકીય પરિષદ બોલાવવાની ખાસ જરૂર નથી એવો ઠરાવ મર્વાનુમતે (૩૫ હોરાએ મત આપ્યો નહોતો) કરવામાં આવ્યો હતો. પુનાની પરિષદ આગળ રજુ કરવાનો ખરડો કેટલાક ફેરફાર સાથે પસાર કરવામાં આવ્યો હતો.

મીસીમ બેસન્ટ—મદ્રાસના ગવર્નરના છેલ્લા લાપચુ—જેણે આખા દેશને ખળભેળાવી મૂક્યો છે—તેણે સુરતમાં પણ અસર કરી છે. અને મીસીસ બેસન્ટ અને તેના સહાયકો પર નજર દેદના હુકમના સમાચાર મળતાં લોકોના હોલમાં વૃદ્ધિ થઈ છે. આ ભટ્ટી બાઇપર આવી પડેલી આફત તરફ સર્વ ઠેકણે સહાનુભૂતિ અને સરકારના પગલા તરફ નાપસંદગી દર્શાવવામાં આવે છે. દેશના રાજકીય જીવનના ત્રીસ વર્ષના ઇતિહાસમાં ૧૯૦૭ પછીના આ આદિતીય પ્રસંગે સમગ્ર દેશને ખળભેળાવી મૂક્યો છે અને એ જુ ધાય છે તે માટે હરેક પ્રકારની લોકચાયબો ચાલી રહી છે.

જાહેર સભાઓ—મદ્રાસની સરકારના કાર્ય સામે વાંધો દર્શાવવા પ્રથમ આ શહેરની મહિલાઓ પહાર આવી છે. શનિવાર તા ૦ ૨૪ મીને દિવસે સ્ત્રીઓની એક જાહેર સભા ગંગાસ્વરૂપ જીને હીરાગવરી હરીસુખરામ સુનસક્ષના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જેમાં મીસીમ બેસન્ટની સેવાઓની સ્તુતિ કરી સરકારના પગલાને વખોડનારે એક સખ્ત ઠરાવ કર્યો હતો.

એજ દિવસે ડા. ટી. આર. ખલાતી એમ. બી. બી. એસ.ના પ્રમુખપણા નીચે સુરત હોમ રૂલ લીગની એક સભા મળી હતી, જેમાં લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડના છેલ્લા લાપચુ વિરુદ્ધ. મીસીસ બેસન્ટ, અને મેસર્સ એરટેલ અને બાડીઆ સામે નજર દેદના થયેલા હુકમ વિરુદ્ધ, તેમજ આ હુકમ તરફ ખિત્તવાં જતાવવા માટે સ્વદેશીવૃત્ત લેવાનો, દેશના જે આગેવાનો આ ભારીક સમયમાં હોમ રૂલ લીગમાં દાખલ થયા તેમનો આભાર માનવાનો તેમજ જેઓ હજુ દાખલ થયા નહોતે તેમને હોમ રૂલના રાષ્ટ્રીય વાવટા નીચે સરકારને એકવચ્ચ જતાવવા ખાતર લીગમાં જોડાવવાનો ખાસ આગ્રહ કરનારો ઠરાવ—આવા પાંચ ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા વળી સુગંધ સરકારે વિપ્રાર્થીઓ માટેનો જે નવો હુકમ ઠકાડયો છે તેને માટે વાંધો જતાવવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો.

સુરત 'શહેરમાં કવચિત્ત્વ' ક્લેવામાં આવતી ગંજાવર સભા આર્યસમાજ હોલમાં સવિવાર તા. ૨૪ મી ને દિવસે અત્રેના જાણીતા વકીલ રા. રા. ડાહ્યાભાઈ કડવાણી દેસાઈ બી. એ. એલ.એલ. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. હોલ ચિકાર ભરાઈ

વાથી સેકડો માણસોને પાછા ફરવું 'પકડ્યું' હતું. સભામાં સ્ત્રીઓએ પણ હાજરી નીપી હતી. સભાએ લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડના લાષણ વિરૂદ્ધ, મીસીસ બેસન્ટ તથા મેશર્સ એર ડેલ તથા વાડીઆને નજર કેદના થયેલા હુકમ વિરૂદ્ધ-એમ બે સખ્ત ઠરાવ પસાર કર્યા હતા. એઓની પ્રવૃત્તિઓ સામાન્ય અને હિન્દ વગેરેના સંબંધ ગાઢો કરનારી છે, અને આમની સભામાં હિન્દી વહુરે આપેલો જવાબ ખોટો છે એવો ઠરાવ કર્યો હતો. ચોથો ઠરાવ એવા મુદ્દાનો હતો કે મીસીસ બેસન્ટ અને તેના સહાયકો જે કાર્યમાં સતત પ્રવૃત રહ્યા હતા તે કાર્યમાં મદ્રાસની સરકારના નજર કેદના હુકમથી રાજકીય બળ સાથે અધ્યાત્મિક બળ ઉમેરાશે અને તેથી મીસીસ બેસન્ટને સતોષ મળશે આ સભાને અંતે હોમરૂલ લીગમાં લગભગ વીસ સભાસદો દાખલ થયા હતા—અને હજી સભાસદોની સંખ્યા વધતી જાય છે.

સાંભળ્યા પ્રમાણે ડીસ્ટ્રીક્ટ એસોસિએશનની એક નવા આજ સંબંધમાં વાંધો બતાવવા એક બે દિવસમાં મળવાની છે.

કરમુખ વી. હોરા.

નોંધ.

ઇંગ્લાંડમાં સામાન્ય પરિવહના હિન્દી પ્રતિનિધિઓ.

ન્યારથી છિટનની રાજ્યસત્તા લીબરલ પક્ષના કાર્યકુશળ પણ ઠંડા સ્વભાવના આગેવાન મી. એસ્કવીથના હાથમાંથી ગરી તેના એક વખતના સરદાર મી લૉર્ડ જ્યોર્જના હાથમાં આવી છે, ત્યારથી છિટનના રાજ્યકાર્યમાં નવું ચેતન, નવું બળ આવ્યું છે. યુરોપીઅન લડાઈમાં મિત્રરાજ્યોની ક્તેહ થવી જ જોઈએ એવો મી લૉર્ડ જ્યોર્જનો દૃઢ નિશ્ચય છે, અને તે ક્તેહ મેળવવા માટે છિટને જે ઠાંઠ કરવું જોઈએ તે ખંત, હિંમત અને ઉત્સાહથી કરવા મી. લૉર્ડ જ્યોર્જ તૈયાર છે. લડાઈને માટે માણસો, દારૂગોળા, અને ખોરાક તૈયાર કરવા અને તે લડાઈના મેદાન પર મોકલવાં એ પહેલી જરૂર છે, અને તે કામ લૉર્ડ જ્યોર્જના પ્રધાનપદ પર આવ્યા પછી પહેલાના કરતા દશ ઘણી વધારે ઝડપથી થાય છે. પણ લડાઈમાં ક્તેહ મેળવવા માટે માત્ર છિટનના પ્રયત્નો જ બસ નથી. તે માટે બ્રિટિશ સામાન્યના બધા અંગોની મદદની જરૂર છે. આ વાત મી લૉર્ડ જ્યોર્જ સારી રીતે સમજે છે એટલું જ નહિ, પણ તે મદદ મેળવવા પોતાથી બળવું કરી રહ્યા છે. રાજ્યકારભાર પોતાના હાથમાં લીધા પછી તેમણે બ્રિટીશ તાજ હેઠળના બધા દેશોના સાધન મેળવવા અસ્થાનોના પ્રધાન તથા મુખ્ય રાજ્યદારો પુરૂષોને સામાન્યની વિશ્વ સંબંધી પરિવહમાં તથા પ્રધાનમંડળમાં લાગ લેવા આમ ત્રણ કાર્યો અને તેમના જ દૂરઅદેશી બરેલા વિચારોને લીધે જ હિંદ, કે જેને અત્યાર મુઠ્ઠી સામાન્ય પરિવહમાંથી બાતલ રાખવામાં આવ્યું હતું, તેને પણ આડકતરી રીતે આ પરિવહમાં લાગ લેવાની તક અપાઈ. આ પરિવહમાં હિંદનો પક્ષ રખું કરવા હિંદી વહુર મોભૂદ હોવા છતાં, તેને મદદ કરવાને નિમિત્ત હિંદી સરકારના પ્રતિ-

નીધી તરીકે, સર જેમ્સ મેસ્ટન ઉપરાંત, બીકાનેરના મહારાજ તથા સર સત્યેન્દ્ર સિંહાને પણ બોલાવવામાં આવ્યાં. આ પરિષદની મસ્લત મુખ્યત્વે ઠરીને લડાઈ સંબંધી જ હતી, છતાં તેમાં બ્રીટીશ રાજનીતિના, લડાઈ પછીની વ્યવસ્થાના, સંસ્થાનો તથા હિંદ વચ્ચેના સંબંધ વગેરેના પ્રશ્નોની ચર્ચા થઈ છે. આ ચર્ચાને અંગે એ સલાહો આપ્યાં હતાં. પ્રતિનિધિઓએ હિંદનો પક્ષ કેવી રીતે રજૂ કર્યો તે બાબતે આપણી પાસે હકીકત નથી, એટલે એ સલાહો એમના કાર્ય વિષે તે એ ચર્ચાના પરિણામરૂપ ઠરાવો ઉપરથી આપણે માત્ર અનુમાન જ કરવાનું છે. પરંતુ પરિષદની બહાર અનેક પ્રસંગે એમણે હિંદની સ્થિતિ, તેના હક્કો, તેની આશાઓ વિષે બાબતો આપ્યાં છે, અને તે પરથી તેમની વૃત્તિ સમજાય છે.

બીકાનેરના મહારાજ તથા સર સિંહાને સામ્રાજ્ય પરિષદ તથા પ્રધાનમંડળના કાર્યમાં ભાગ લેવા સરકારે પચદ કયાં હતાં-પ્રબલ એ સુટી કાઢવા નહોતા-એટલે તેમના ઉદ્ગારોથી આપણે બધાએલા નથી. તેમાં વળી બીકાનેરના મહારાજને તો બ્રીટીશ હિંદ સાથે કંઈ પણ સંબંધ નથી, એટલે જોકે તેમણે અનેક પ્રસંગે બ્રીટીશ હિંદના પ્રતિનિધિ તરીકે બોલવાનો દાવો કર્યો છે, છતાં તેમને બ્રીટીશ હિંદની પ્રજાને નામે કંઈ પણ વિચાર દર્શાવવાનો હક્ક નથી, એટલું ઠીકી તેમના બાબતો તપાસીશું.

તેમણે સાથી અગત્યનું ભાષણ એમનાયર પાર્લામેન્ટ લીગ તરફથી આપેલા બાબતોને પ્રસંગે આપ્યું હતું. સામ્રાજ્ય પરિષદમાં ભાગ લેવાની હિંદને આપવામાં આવેલી તક માટે ઉપકાર માની, તથા હિંદની શહેનશાહત તરફની વફાદારી વિષે ખાતરી આપી, તેમણે હિંદની સ્વાસ્થ્ય મેળાવવાની આકાંક્ષા વિષે વિવેચન કર્યું હતું. હિંદ આજે ઘણું જાદલાયું છે. ગ્રેટબ્રીટન સાથેના વરસો સુધીના સંબંધને લીધે, પાશ્ચાત્ય કેળવણી તથા મસ્કૃતિના પ્રતાપે હિંદ આજે સ્વાસ્થ્યમાં અંગત થયું છે અને તેમની એ માંગણી અત્યંત સ્વાભાવિક અને વ્યવજી છે એમ તેમણે જણાવ્યું હતું. પરંતુ આ હિંમત લઈને ઉદ્ગારો ઉપર તે પછીના આરજ વાક્યોમાં તેમણે પાણી ફેરવી નાખ્યું હતું. “હિંદ આજે સંપૂર્ણ રીતે સ્વાસ્થ્યને માટે તૈયાર છે એવી તકરાર કોઈપણ સમયે માણસ કરશે નહિ. . . હિંદીવાનોને ધીરજની જરૂર છે, જવાબદારીની સમજની જરૂર છે, જે મળી શકે એમ હોય છે તે ઉપર જ લક્ષ આપવાની જરૂર છે” વગેરે વિચારો તેમણે આજ ભાષણમાં દર્શાવ્યા હતા. એમના આ વિચારો પ્રભાવિત હશે, તેમાં કાંઈ સત્યનો પણ અંશ હશે, પરંતુ તે વિચારો લોકનમાં દર્શાવવામાં તેમણે હડાપણ કર્યું હોય એમ અમને લાગતું નથી. પશ્ચિમની પ્રજા આગળ આપણા દાવો વિષે બોલવું એ કસાઈ વાટે ગાય લઈ જવા જેવું છે. કારણ કે પશ્ચિમની ગોરી પ્રજાને એવો અમત છે—જેમ છે કે તેમના શિવાયની દુનિયાની સર્વે પ્રજાઓ જંગલી સ્વાસ્થ્ય વગરની તથા રાજ્ય કાર્યને માટે નાલાયક છે. હિંદીવાનો જંગલી નહિ તે બાબતે, અજ્ઞાન, તથા શુભામગીરીને જ લાયક છે એમ બ્રીટીશ પ્રજા માને છે—જોકે તેને એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે. તો પછી તેમની આગળ આપણા શબ્દો, આપણા હક્કો, તે માટેની આપણી લાયકાત વિષે બોલી, તેમના જોશો દૂર કર-

વાને બદલે, નહિ' હોય ત્યાંથી આપણે માટે દોષો ઉભા કરી, તેમના ભૂલમરેલા વિચારો મનઃબૂત કરવા એ મૂર્ખાઈ છે

સર એસ. પી. મિન્હાને પણ બીકાનેરના મહારાજાની માફક સરકારે પોતાના જ વિચારો દર્શાવવાને પસંદ કર્યા હતા છતાં તેઓ આપણી રાષ્ટ્રીય હિલચાલમાં જોડાયા છે, તેઓ એક વખતે કોંગ્રેસના પ્રમુખપદે વિરાજ્યા છે, અને જો કે તેમના તે વખતના લામણ ઉપર નખત ટીકા થઈ છે, છતાં તેઓ દેશની લાગણી અને આશાઓ સમજે છે, અને તેથી તેઓ વિલાયતમાં સંપૂર્ણ રીતે નહિ તો પણ ઘણે અંશે તે બ્રીટીશ પ્રજા આગળ રજૂ કરી શક્યા છે વિલાયત જતાં પહેલાં જ તેઓએ પોતાના વિચારો ક્રીશ્ચીયન સાયન્સ મોનીટર નામના એક અમેરીકન છાપાના પ્રતિનિધિ આગળ દર્શાવ્યા હતા, અને તે સર્વાંશે મતોષકારક છે એમ સા કોઇ કબુલ કરશે. હિંદની વફાદારી, બ્રીટીશ રાજ્યથી થયેલા ફાયદા વગેરે વિષે યોગ્ય વિચારો દર્શાવી તેમણે આપણી સ્વરાજ્ય માટેની માંગણી નીચલા શબ્દોના દર્શાવી હતી.

“અલગત, હિંદને જોઈતું હતું તેમાંથી ઘણું મળ્યું છે. સામાજિક, ઔદ્યોગિક સુધારાના પ્રદેશમાં તે મહત્તમપણે આગળ વધે છે, અને દરના આળા લવિષ્યમાં તેને સ્વરાજ્ય મેળવવાની આશા છે. પરંતુ તે બમ નથી જે ફક્તે હિંદ અમુક હઠની પહાર વધવાની ઇચ્છા કરે છે તે જ ફક્તે તેની સામે થનારા સખત ંધનોનું તેને હુ ખમય લાન થાય છે. હિંદના આત્મવિકાસના વિચારો કંઈક જૂઠા જ છે એક વાર તે વિચારો તમે દાખી દો, અને તંને બદલે તમે અમને તમારા વધારે સુદર વિચારો આપો તો પણ તમે અમારો વિકાસ અટકાવશો જ. દાખલા તરીકે રાજ્યતંત્રની આખતમાં, અમારા દુષ્ટિબિંદુથી અમને ઉત્તમ રાજ્યતંત્ર મળે તે કરતાં અમે જ અમારો રાજ્ય કારભાર ચકાવીએ એ વધારે અગત્યનું છે” હિંદ સ્વરાજ્ય મેળવી શ્રોતન સાથેના સંબંધ તોડી નાખવા ઇચ્છતું નથી તે બ્રીટીશ સામ્રાજ્યના અંગ તરીકે જ રહેવા ઇચ્છે છે તે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી, શ્રોતને હિંદની લાયકાત વગેરે સંગ્રામી વ્યર્થ ગર્વા કર્યા વગર હિંદને હીમતથી સ્વરાજ્ય આપવાનો નિર્ધાર કરવો જોઈએ એમ તેમણે કહ્યું હતું.

“બ્રીટીશ સરકારને અમારા રાજ્ય કારભાર ઉપર જોઈએ તેટલો અંકુશ આપો, પરંતુ એ અંકુશ મૂક્યા પછી, અમને સસ્થાનો જેવા સ્વરાજ્યનો હિસ્સો આપો અને તેના પાંચે અમારી લાયકાતના પ્રમાણમાં વગર વિલંબે બને તેટલો વિશાળ કરો. અલગત અમે ભૂલો કરીશું—ઘણી મોટી ભૂલો કરીશું. કદાચ અત્યાચાર પણ થશે, પણ તેથી અમારા ઉપર વિશ્વાસ મૂકવામાં તમે ભૂલ કરી છે એમ કાંઈ કરશે નહિ. માત્ર હીંમતથી પગલું ભરો, અને તેથી હિંદ સતોષી અને આળાદ થશે એટલું જ, નહિ પરંતુ તે શ્રીતનને આજે છે તે કરતા દશ ઘણું વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે.”

વળી સ્વરાજ્ય તે નામનું જ નહિ, પણ સાચું—લોકોને, લોકોના પ્રતિનિધિઓને સત્તા મળે તેવું હોવું જોઈએ એમ કહેવાની તેમને જરૂર જણાઈ હતી. “હું કાંઈ માત્ર અમુક વ્યક્તિઓ તરફ વધારે સારી વર્તણૂક ચલાવવામાં આવે એટલું જ ઇચ્છતા નથી. અમુક માણસને તમારા રાજ્યતંત્રમાં સારી પદવી મળે તે બસ નથી. તમારે તો અમને આ સ્વરાજ્ય માટેની સત્તા જ આપવી જોઈએ.”

અને એ સ્વરાજ્ય આપવામાં દીક્ર નહિ થવી જોઈએ. દીક્ર થશે તો તેથી હાની થશે એમ પણ તેમણે સાફ કહ્યું હતું. “અંજોએ સ્વભાવે સાવચેતીથી કામ કરવાવાળા છે પરંતુ અમાધારણા સાવચેતી પણ કાંઈ ઓછી નુકશાનકારક નથી.”

દુકામાં ખીટનને તેમનો સંદેશો એટલોજ હતો કે “હિંદ ઈચ્છે છે કે તમે તેના ઉપર વિશ્વાસ મૂકો. એ વિશ્વાસ ઉપર હવે તેનો હક્ક સાબીત થયો છે.”

સર એસ. પી. સિન્હાના વિલાયતમાંના ભાષણો આજ વિચારો ઉપર રચાયેલા છે અને જો કે તેમણે હિંદની માંગણી જેટલા આગ્રહથી રજૂ કરવી જોઈએ તેટલા આગ્રહથી કરી નથી છતાં હિંદને કામમાં કમ શું મળવું જોઈએ તે તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. ખાસ કરીને હિંદના આર્થિક પ્રશ્નો ઉપર તેમણે જે સ્પષ્ટતાથી હિંદની લાગણી દર્શાવી છે તે ખરેખર આવકારદાયક છે લોકન ચેમ્બર ઓફ કોમર્સના હિન્દી વિભાગ તરફથી તેમને અપાયેલા ખાણને પ્રસંગે તેમણે સાફ જણાવ્યું હતું કે “હિંદના સાધનોનો સામ્રાજ્યના ધીજા લાગોને માટે નહિ પરંતુ હિંદના જ લાભને માટે ઉપયોગ થવા જોઈએ. હિંદની આબાદી અને મુખ્ય એ જ પ્રથમ ઉદ્દેશ ગણાવો જોઈએ, અને તેથી સામ્રાજ્યને પણ સૌથી વધારે લાભ થશે.”

આ ઉપરાંત મુદ્દ પરિષદમાં આ હિંદીવાનોએ શું લાગ જણાવ્યો છે તે જણવાને આપણી પાસે પૂરતા માધન નથી. આ પરિષદે હિંદને લગતા કેટલાક સવાલો વિષે વિચાર ચલાવી દેરાવો ક્યાં છે, અને જો કે તે સર્વાંશે સતોષકારક નથી છતાં તે માટે ગંધી હકીકત જણાયું વગર આ હિંદી પ્રતિનિધિઓને દોષિત ગણવા એ વ્યાજબી નથી. પરિષદે પસાર કરેલા ફરિયાદોમાંથી નીચલા ત્રણ હિંદને માટે અગત્યના છે.

૧. આ પરિષદનો એવો મત છે કે ૧૯૦૭ ની સામ્રાજ્ય પરિષદના કાવમાં એવો ફેરફાર કરવો કે જેથી ભવિષ્યની પરિષદમાં હિંદના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લઈ શકે અને એ ફેરફારને માટે ગંધા સંસ્થાનોની સરકારોની સંમતિ મેળવવી.

૨ આ પરિષદ એવો મત જાહેર કરે છે કે સામ્રાજ્યના જૂદા જૂદા ભાગો વચ્ચેના સંબંધોને પ્રેમ એટલો તો અગત્યનો અને વિકટ છે કે તેનો લગાધના સમયમાં નિર્ણય થઈ શકે તેમ નથી. માટે તે લગાધ પછી તરત જ સામ્રાજ્ય પરિષદની એક ખાસ સભામાં ચર્ચાવો જોઈએ, પણ આ પરિષદ જણાવે છે કે એ ભાગોની આંતર વ્યવસ્થા માટેની સંપૂર્ણ સત્તા તથા સ્વરાજ્યના હાલના અધિકાર જાળવીને, એ પુનઃવિનિર્માણ કરવામાં સંસ્થાનો સામ્રાજ્યના સ્વરાજ્ય ભોગવતાં અંગો છે તથા હિંદ એ સામ્રાજ્યનું એક અગત્યનું અંગ છે એ સ્વીકારવું જોઈએ, તથા સામ્રાજ્યની પરદેશ સંબંધી રાજનીતી તથા પરદેશ સાથેના મળાપમાં હિંદ તથા સંસ્થાનોને યોગ્ય ભાગ આપવો જોઈએ.

૩. હિંદના પ્રતિનિધિઓએ સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનોમાં હિંદીઓના હક્ક વિષે રજૂ કરેલો ખરડો તપાસીને આ પરિષદ એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારે છે કે જે રીતે સંસ્થાનો હિંદ તરફ વતે તેજ રીતે હિંદ સંસ્થાનો તરફ વર્તી શકે, અને આ ખરડા તરફ યોગ્ય ધ્યાન આપવા સંસ્થાનોની સરકારને પરિષદ લાભમણુ કરે છે.

લોર્ડ પેન્ટલેન્ડનું ઉત્તરણ.

ઉદ્ભાં યોગ અઠવાડીયામાં જો હિન્દુ સંસ્કૃત વાતાવરણ ધોર ધુમસથી રચામ નિયુ છે તે લોર્ડ પેન્ટલેન્ડના મથકુર લાપણને અને મીસીસ બેસન્ટ સામે આપ મુદી હુકમને આભારી છે. ઉદાકામંડમાં તા. ૨૪ મી મેને દિવસે ધારાસભાની બેઠક પ્રમાણ કરતા તે નામદારે જે લાપણ કથું હતું તેમાં સ્વરાજ્યની ચળવળ વિષે એવા પ્રસંગ વચ્ચેના કથા હતા અને તેની આગીવાની કરનારના મ્હોળાં ધ કરવાની એવી ધાક માપી હતી કે જેથી તેની સામે આખા દેશમાં જુલસાદાર પોકાર થયો છે. “સ્વરાજ્ય એ મીટીંગ સામ્રાજ્યનું મુખ્ય સત્વ છે” અને “હિન્દના વહીવટમાં વધતો જતો હિસ્સો લેવાની ઇચ્છા અને શક્તિ હિન્દીવાનોમાં વધવાના ચિહ્નો” સર્વેને આવકારદાયક લાગશે, —એવાં કડવાં વચ્ચેના કથા પછી તેમણે જણાવ્યું કે લડાઈ પછી તરત જ સંપૂર્ણ જવાબદારી સ્વરાજ્ય—હોમરૂલ મેળવવા માટે હાલ મજબૂત હાલચાલ ચાલી રહી છે એ ઘણા જ હિન્દીઓની ખીના છે. તેમની વ્યાખ્યા પ્રમાણે “પ્રતિનિધિઓની વધુ સંખ્યાવાળી ધારાસભાઓના સીધા અને સંપૂર્ણ અકુશ નીચે કારોણારી સત્તાના ધખા ખાતા મૂકાય” એ હોમ રૂલ છે. વધારામાં તેઓ જણાવે છે કે આવા હોમ રૂલની દરખાસ્તો પ્રજા આગળ મારવાર મૂકવામાં આવી છે અને મરકારી અમલદારો ઉપર અયોગ્ય અને સખત ટીકાઓ કરીને તે લોકોના મનમાં ઠસાવવામાં આવે છે. આ ચળવળ માટે હાલનો સમય યોગ્ય જ પ્રતિકૂળ છે અને તેને લીધે લડાઈ પછીના સંસ્કૃત સુધારા વિષે જે મોટી યાચાઓ ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે તે નિષ્ફળ થતાં તીવ્ર અસંતોષ થવાના સંભવ રહે છે. છેવટે આવી ચળવળને કચરી નાખવાને માટે તેઓ જે પગલા લે તેને ટેકો આપવા તેમણે સર્વે સભાસદોને સૂચવ્યું હતું.

હવે પ્રથમ તો સ્વરાજ્યની જે ચળવળ આ દેશમાં ચાલી રહી છે તેની ગભીર ગેર-પ્રમાણ આ લાપણમાં લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે બતાવી છે. કારણ કે લખનૌમાં કોંગ્રેસ મળી તે હાલમાં સ્વરાજ્યની ગમે તે યોજનાઓ તરફ જુદા જુદા સંસ્કૃત આગેવાનોએ પક્ષપાત જણાવ્યો હોય પણ તે પછી તો ગયે વર્ષે કોંગ્રેસ અને મોરલીમ તરીકે સ્વરાજ્યના પ્રથમ પગલા રૂપ સુધારાની જે યોજના પસાર કરી છે તેની સિદ્ધિને માટે એકજ ચળવળ આખા હિન્દુસ્થાનમાં પ્રવર્તે છે કોંગ્રેસની યોજના સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની નથી તેમ તો તેને ઉપલક્ષ રીતે વાચનાર પણ ભ્રમ રહે, કારણ કે ધારાસભાના વધુ મત અનુસાર પ્રધાન મંડળ સંસ્કૃત આપે કે સત્તા ભોગવે એવી કલમ તેમાં નથી—ચોક્કસ મુદત મુધી કારભારી મંડળ ધારાસભાનો ગમે તે મત હોય છતાં કાયમ રહે એમ યોજનામાંથી ફલિત થાય છે. પણ લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે મીસીસ બેસન્ટ સાથેના મેળાપમાં જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તો તેમણે કોંગ્રેસની યોજના વાંચી પણ નથી એટલે તેઓ હાલની ચળવળને ભયાનક સ્વરૂપમાં સીતરે એ સ્વાભાવિક છે. મીસીસ બેસન્ટની હોમ રૂલની ચળવળ પર તેમનો કટાક્ષ આખા લાપણમાં દેખીતો છે, પણ તે બાદથી તો અનેક વાર જણાવ્યું છે કે કોંગ્રેસે પસાર કરેલી યોજનાને માટે ‘જ’ તેઓ ચળવળ કરે છે અને તેને જ તેઓ સ્વરાજ્ય તથા હોમ રૂલ કહે છે. છતાં લોર્ડ પેન્ટલેન્ડે હોમ રૂલની એવી

હોમ ફલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

- ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
- ન. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૩ પ્રાતિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
- ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

સ્વરાજ્ય પત્રિકા.

- ન. ૧ પાર્લિમેન્ટમાં હિંદ
- ન. ૨ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે
- ન. ૩ કેળવણી અને સ્વરાજ્ય
- ન. ૪ હિંદની ગરીબાઈ

પ્રસિદ્ધ લેખકોનાં આનંદ ૧૨ ...

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટક નકલ જે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની કી. ૧-૦.

સ્વરાજ્ય પત્રિકા " " ૧ પૈસા, ૧૦૦ " ૧-૦.

મળવાનું ઠેકાણું:—શ્રી હોમ ફલ લીગ,

૨૫૧, હાર્નબી રોડ, ફાઈ મુબાઈ

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો ખનાવેલો માલ “કર્ણીક એગ્રીકલ્ચર” રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધા હજન અગર વધુ-મંગાવી કુઠાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

ફેલોન્ડરો-પીકચરો-બોર્ડ,

બ્લોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી ખાટલીની કિં રૂ. ૧-૦-૦

નાની ખાટલીની કિં રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો:—મેશર્સ કર્ણીક પ્રાઇવેટ.

ગિરગામ-મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩ -

ઓગસ્ટ ૧૯૧૭.

અંક ૨.

‘સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.’

૧—સ્વાતંત્ર્ય એટલે શું ?

સઘળા ભાવનામય નામોની માફક સ્વાતંત્ર્ય શબ્દની વ્યાખ્યા આપવી ઠકણ છે અને
 જ્યારે તે આપણી નજરે પડે છે ત્યારે આપણે તેને બહુ શકીએ છીએ જરા તો પણ તે
 સંજોગોની આપણું જ્ઞાન ધણું જ અનિશ્ચિત છે ઉપર ઉપરથી જોતાં આપણે નીચેની
 વ્યાખ્યા કઢાવે બાધીએ:—“જહારતા દબાણની ગેરહાજરીમાં પોતાને જે ગમે તે કર
 વાની સત્તા.” દાખલા તરિકે, આપણે કહીએ છીએ કે “પવન જેવો સ્વતંત્ર”, કારણ
 કે આપણે એમ ધારીએ છીએ કે પવન પોતાને ફાવે ત્યાં વાય છે. આમ ધારવું, તે પણ
 જોટું છે; કારણ કે સૂર્ય, સમુદ્ર, બરફ, રણ, વગેરે અનેક કારણો ઉપર પવન ફરવાનો
 આધાર રહે છે. છતાંયે આ વ્યાખ્યા, જનસમાજથી તદ્દન જ વેગળો વસતો, હિમા-
 લયના ચોગી જેવો ટોચ પુરૂષ જે સ્વતંત્રતા જોગવતો હોય તેવી સ્વતંત્રતાને લાગુ પાડી
 શકાય પરંતુ આ જાતની સ્વતંત્રતા, જે જોગવવા મનુષ્યને એક ખીજથી અલગ રહેવું
 પડે, તે જોઈએલા લાયક હોય તો પણ મેળવી શકાય તેવી નથી, કારણ કે પૃથ્વીની
 સપાટી આ સઘળા વૈરાગીઓનો સમાવેશ કરવા જેટલી મોટી નથી. એકેએકે રાત્રી
 પશુઓ એમનો ધાત કરે નહિ ત્યાં સુધી તો નહિ જ વળી કુટુંબના પ્રથમ દર્શન સાથે
 જ આ એકાકીપણાનું સ્વાતંત્ર્ય તુટી પડે, અને જ્યારે જ્યારે આપણે મનુષ્ય સંજોગોની
 વાત કરતા હોઈએ, ત્યારે એટલું તો આપણે ધારવું જ જોઈએ કે મનુષ્ય જાતિ સાચવવા
 જેવી તો છે જ, અથવા છેવટે, અસ્તિત્વમાં રહેવાની તો છે જ. માટે કુટુંબ તો થશે જ
 એ વાત પણ ગણતરીમાં લેવી જોઈએ.

આ એકાકી સ્વાતંત્ર્ય આપણે ત્યારે ગણતરીમાં લઈ શેષીએ નહિ કુદાચ તે મુજબ લાયક પણ નથી અલેક્ઝાન્ડર સેલ્કર્કે કહ્યું હતું કે તેની સ્વતંત્રતા ઉપર કોઈ પણ તરાપ મારે નહિ તેવા એકાત્મતા રહેવા કરતાં તો લાયની વચ્ચેવચ્ચ પણ વસ્તિમાં રહેવાનું વધારે સારું છે આપણે ઉપર ગાંધેશી વ્યાખ્યા પ્રમાણે તે સ્વતંત્ર હતો. ગહારના દળાણની ગેરહાજરીમાં પોતાને જે ગમે તે કરી શકે તેમ હતું છતાંયે તે સમાજ-વ્યવસ્થાના ગંધનોમાં આવવા તલસતો હતો. આ મુજબ જ કવિ વર્ડ્ઝવર્થે પણ ફરી-આદ કરી હતી કે વલ્ફન જ ‘અનિયંત્રિત છુટાપણ’ કંટાળો આપે છે. પોતાને ગમે તે કરવાની છુટ હોય છે તો પણ, ઘણાંએ લોકોને અબાધિત એકાંત, નિરંકુશ નવરાશની માફક જ, કંટાળાભર્યું અને અધોગતિસૂચક લાગે છે. છતાંયે, વ્યવસ્થા કે જનસમાજ ગમે તો ફક્ત એક જ ખીજ માણસનો સહવાસ આપણે કબૂલ રાખીએ છીએ, તે જ ક્ષણે આપણી સ્વતંત્રતાની હદ ગાંધીએ છીએ, અને મરજીથી કે કમરજીથી ગહારના દળાણમાં આપણે આવીએ છીએ આ કારણથી આપણે આપણી પહેલી વ્યાખ્યા સુધારવી પડશે. કારણ કે સમાજનું ગંધન હોય છે છતાંયે ‘સ્વાતંત્ર્ય’ શબ્દ આપણે વાપરીએ છીએ, તેથી જ્યાં સ્વતંત્રતા હશે ત્યાં પણ, ગમે તે સ્વરૂપમાં ગહારનું દળાણ તો હશે જ. અંગ્રેજોની પ્રાર્થનામાળામાં એક વાક્ય છે કે “જેની સેવા તેનું જ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે” તે જ ખતાવી આપે છે કે તેમના સ્વાતંત્ર્ય વિષેના ખ્યાલમાં દેવનું દળાણ તો કબૂલ રાખવામાં આવ્યું જ છે. એ જ પ્રમાણે કવિ મિલ્ટન પોતાના ‘કેમસ’ નામના નાટકમાં સદ્ગુણ તરફ પ્રેમ રાખવા કહે છે, કારણ કે “ફક્ત તે જ સ્વતંત્ર છે” એટલે કે સદ્ગુણી માણસ જ સ્વતંત્ર છે; પરંતુ કેવળ યોગીઓની વાત બાબત ઉપર રાખતાં, જ્યાં સદ્ગુણ સ્વીકારીએ છીએ, ત્યાં સમાજનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારવું પડે છે એટલે કે સમાજ વિના સદ્ગુણ સંભવતો જ નથી, સહવાસ વિના સદ્ગુણની પરીક્ષા થતી જ નથી એટલે સદ્ગુણી મનુષ્યને પણ આ ગંધનો છે.

આ રીતે આપણી વ્યાખ્યાનો કેટલોએક ભાગ આપણે મૂકી દેવો પડે છે; તેથી આપણે નવી વ્યાખ્યા તરફ નજર દોડાવવી જોઈએ. “જેની સેવા તેનું જ સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે” તે વાક્યમાંથી આપણને આ વ્યાખ્યા મળી આવશે. આવી ‘સેવા’ માં ગહારની સત્તાને તાબે થવાનું જ નહિ પણ તે સત્તાની સાથે મળી જવાનું—તેની સાથે સંપૂર્ણ સહકાર કરી દેવાનું—સમાઈ બંધ છે. અને તે પણ તે ‘સત્તા’ ઘણી શક્તિમાન છે તેટલા માટે નહિ, પણ તેની સાથે સહકાર કરવો તે જીવનનો ઉત્તમોત્તમ રસ્તો છે માટે જ. સ્વીકૃત કહ્યું છે કે પ્રજાની અનુમતિ વિના ચાલતી ગત્યસત્તા તેં શુભામગીરીની વ્યાખ્યા જ છે. તો સ્વતંત્રતાની વ્યાખ્યામાં આનાથી વિરોધી લાવ આવવો જ જોઈએ જે સેવામાં સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે તે સેવામાં ખુદ્દિ અને આતર આવેગ એકલાં થઈને એક એવા અંકુશ નીચે રહીને કાર્ય કરે છે કે જે અંકુશના અસ્તિત્વનું પણ તેમને ધ્યાન હોતું નથી, તો પણ તેના સવળા આદેશો આનંદથી પાળવા તેઓ એકત્ર થાય છે કારણ કે ખુદ્દિ, આવેશ, અને અંકુશ એ ત્રણે એકત્ર જ થઈ ગયેલાં હોય છે. જ્યારે આતર મન અને બહિર

અંકુશ વચ્ચે લેઈ પાડી શકતો નથી, અને તેમની વચ્ચેનો એગલાસ એવો તો સંપૂર્ણ થઈ જાય છે કે બહારનું દબાણ તે દબાણરૂપ લાગતું જ નથી, ત્યારે સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમા પ્રભૂની 'મરજી' ને તો એ થવાનું પણ સચવાતું નથી પરંતુ ખરેખરા, બુદ્ધિયુક્ત અને સાનંદ, સહકાર યા એકતાન, એવા તો થઈ જવા જોઈએ કે સ્વાતંત્ર્ય તે સુખનું એક આવશ્યક કારણ થઈ પડે કારણ કે આવાં સ્વાતંત્ર્ય વિના વ્યક્તિત્વનો ઉચ્ચતમ વિકાસ અશક્ય જ છે. અને એક ઉપયોગી જુની વ્યાખ્યા આપણને કહે છે કે વિકાસને માટે સંપૂર્ણ શક્યતા અર્પતા જીવનમાં ઉત્તમોત્તમ માર્ગે મનુષ્યની સઘળી શક્તિઓનો સતત ઉપયોગ કરવામાં જ મુખ્ય રહેલું છે. બીજી રીતે કહીએ તો મનુષ્યના વ્યક્તિત્વના બને તેટલા ઉત્તમ વિકાસમાં જ સુખ સમાયલું છે.

સંપૂર્ણ સુખની માફક સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય પણ કદાચિત જ મળી આવશે. લોકોની મોટી સંખ્યામાં, કોઈ પણ દેખીતાં બહારના દબાણ વિના, વર્તન શુદ્ધ રાખવા માટે, ઘણી જ સશક્ત બુદ્ધિ કે ઉચ્ચ આંતર આવેગ હોવાનો ભાગ્યે જ સંભવ છે. કોઈક કોઈક ઇશ્વરપ્રેરિત ચારિત્ર્યવાન મહાત્માઓ પોતાનું વર્તન પોતે જ નિયમબદ્ધ કરીને, ઉચ્ચતર કાયદાઓની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ કસી શકે ખરા, પરંતુ ઘણાખરા તો આવો પ્રયત્ન કરવા જતા નીચે જ પડે છે, કારણ કે વર્તમાન નિયમો પણ પોતે પાળી શકે તે કરતા તેમને કઠણ પડે છે, કારણ કે તેઓ પોતે છે તેના કરતાં આ નિયમો ઉચ્ચ કોટિના છે અને વળી જ્યારે આત્મા, આજ્ઞાલતા નહિ પણ અન્યાય કાળથી ચાલી આવતા સત્ય અને શાશ્વત નિયમોને અનુસરીને સ્વાતંત્ર્યથી વિચરવા માંગે છે, ત્યારે બુદ્ધિના આદેશ તથા આત્મ પ્રેરણાઓ, ભાગ્યેજ બહારના કાયદાઓ સાથે એકતાન થઈ જાય છે આ રીતે સ્વાતંત્ર્યની આપણી વ્યાખ્યા એવી ઉચ્ચ અને કઠણ બનતી જાય છે કે આપણે તો ફક્ત લગભગ તેનો અર્થજ સમજાવવાની આશા રાખી શકીએ.

સ્વાતંત્ર્યના સિદ્ધાંતો ઘણા દૃષ્ટિબિંદુવાળા છે તે પણ સ્પષ્ટ છે કારણ કે મનુષ્ય જીવનના દરેક વિભાગમાં સ્વાતંત્ર્યનો સંચાર છે. કોઈ મનુષ્ય સાંસારિક કે કાયદા તરફની કાંઈ અડચણ ભોગવતો હોય નહિ, અને પોતે કાંચે તે રીતે વિચારી શકે, બાંધી શકે કે વર્તી શકે તેમ હોય, પોતાને ગમે તે ધંધો કરી શકે, કાયદાની દૃષ્ટિએ બીજા પ્રભાવનો સાથે સરખી કોટીમાં ઉભો રહી શકે, અને પોતાની બુદ્ધિમા ઉતરે તે ધર્મ પાળી શકે તેમ હોય, તો તેને આપણે સ્વતંત્રતા ભોગવતો માણસ કહીએ છીએ. જ્યારે કોઈ સમાજના સઘળા હિમર લાયક મનુષ્યોના તે સમાજની વ્યવસ્થામાં મત હોય છે, અને પોતાના વિચારો બીજાના મન ઉપર ઠસાવીને વિના ભયે તે સમાજના કાર્યના બ્લેક બદલાવાનો તે પ્રયત્ન કરી શકે તેમ હોય છે, ત્યારે તે સમાજને આપણે સ્વતંત્ર કહીએ છીએ. જ્યારે કોઈ પ્રજા, પોતાની જ સરકાર મારફતે પોતાના સઘળા કાર્યોની વ્યવસ્થા કરે છે, તથા કોઈ પણ બીજા પ્રજાની તરફથી ડખંડ, શુલાગ્રી કે હુકમો વિના પરદેશી રાજ્યો સાથે પોતાનો સંબંધ રાખી શકે છે, ત્યારે તે પ્રજાને આપણે સ્વતંત્ર કહીએ છીએ. આ

ઉપરાંત પણ સ્વાતંત્ર્યના બીજા અનેક પ્રકાર છે. કૌટુંબિક સ્વાતંત્ર્ય, આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય, અમૂક લોકચારમાંથી સ્વાતંત્ર્ય વગેરે. આ સઘળા પ્રકારોમા વિકાસ થયો છે, અને ઘણાંબગમા હજી પણ થવાનો બાકી છે. એક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય હોય ત્યાં બીજા પ્રકારનું હોય જ તેમ કાંઈ નથી દાખલા તરીકે ઇંગ્લંડમાં રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય રૂશિયા કરતા ઘણું જ નિકામ પામ્યું છે, તો પણ રૂશિયામા ઇંગ્લંડ કરતા વિચારસ્વાતંત્ર્ય અને આસારિક સ્વાતંત્ર્ય વધુ પ્રમાણમા છે. આપણે રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે પ્રગતના આંતર સ્વાતંત્ર્યનો તથા વિચાર સ્વાતંત્ર્યનો ઉલ્લેખ પણ કરીશું. કારણ કે તે વિના રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય સંભવતું જ નથી. અને વિચાર સ્વાતંત્ર્યે તો રાજકીય છુટાપણના કાર્યમા ઘણી મદદ કરેલી છે.

૨—સત્તાનું મૂળ

“સાસારિક કરાર” નામના પોતાના પુસ્તકની શરૂઆતમા રૂસો લખે છે કે “મનુષ્ય જન્મે છે સ્વતંત્ર પણ દેખાય છે સર્વત્ર શૃંખલામાં.” આ પ્રખ્યાત કથનને ઉલટાવી નાખવાનું મન થાય છે, તથા એમ વિચાર આવે છે કે મનુષ્ય શૃંખલાપ્રદ જન્મે છે, અને પૃથ્વીના કોણક કોણક લાગેમા જ તે ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થતો જાય છે. અધિકારનું પ્રથમ સ્વરૂપ અનિશ્ચિત લાગે છે સિંહ, મરઘાં, તથા મનુષ્યની નજદીકમા વસતા અન્ય જીવોમા આપણે જોઈએ છીએ તેમ, માતાની તેમજ થોડેક અંશે પિતાની પણ, પોતાના સંતાન ઉપર રક્ષણ કરવાની જે સત્તા છે, તેમાથી તે ઉદ્ભવ થયો હશે, એમ ધારવું તે સ્વાભાવિક છે. બીજી પાસ એમ પણ કહી શકાય કે, કીડી મ કોડા કે મધમાખ. જેવા, મનુષ્યથી ઘણાજ ઉતરતા ગણાતા જંતુઓએ, જ્યારે મનુષ્યનો પૃથ્વી ઉપર જન્મ પણ નહોતો ત્યારથી પોતાની મોટી મોટી ટોળીયો કરી છે, અને જો કે તેમનો હતો કુટુંબનું રક્ષણ કરવાનો હતો તો પણ તેમની રાણી માતા, કાંઈ પણ સત્તા અલાવતી હતી તેમ કહી શકાય નહિ તો પછી જે નરને પિતાનું કામ સોંપીને પછી મારી નાખવાને તૈયાર કરવામાં આવતા હતા તેમની તો સત્તા ક્યાંથી જ હોય ? છતાંયે મનુષ્યની જાળતમા આપણે એમ કહી શકીએ કે માતાપિતા ‘સત્તા’ના પ્રથમ સ્વરૂપ હતા અને તેમની સત્તાનો આધાર, પોતાના જાળકનું પોષણ કરવાની, રક્ષણ કરવાની, લયમાથી જાણવાની, અને પોતાનો મિજાજ જાણે ત્યારે તેને મારકોક કરવાની શક્તિ ઉપર હતો. જાળકો પોતાના નિરાધારપણને લીધે, તેમજ જૂથ તથા ટાંક તેમજ જનવર અને જગતી સેકેડોના લયને લીધે, તેમનું કદ્દ માનવા હતા, ઘણે અંશે તો માતાપિતા વરફાના જ મારના લયથી કદ્દ માનવાં હતા; ઇતિહાસના પણ પહેલાના સમયમા, સત્તાના અસંખ્ય સ્વરૂપો બીજરૂપે અસ્તિત્વમાં હશે આજે પણ, અસલ જ ગતી જતો સત્તા વગર પ્રગતિમાન યયાનું જાણ્યામા કે ધાર્યામા પણ આવી શકતું નથી.

જોરાક શોધવાને અર્થે, અથવા તો સંખ્યાના બળથી સલામતી મેળવવાને માટે, જેમ ઘેટા, વરૂ, હરણ, અને કાગડાના ટોળાં બધાય છે, તેમ એક જ વંશમાં

જન્મ લેવાને લીધે, પરસ્પર લગ્નના મંળધને લીધે, અથવા તો સગપણને લીધે, જુદાં જુદાં કુટુંબોના સ્વાભાવિક ટોળાં બંધાય્યા. આ ટોળાઓમાં જે સર્વથી જળવાન અને હોશિયાર વ્યક્તિ કે કુટુંબ હોય, તે જ કોઈના ઉપર હુમલો કરતી વખતે કે કોઈના હુમલાથી બચાવ કરતી વખતે, આગેવાની લેવું હતું પ્રાથમિક જીવનકાળમાં, ખોરાક મેળવવાના કાર્યથી બીજા જ નગરના અગત્યના ગુણ, તે લઘાયક હોશિયારી અને હિંમત છે. આ ગુણોથી માન વધારે મળે છે. કારણ કે ખોરાક માટે તો નાશુકની અને ધીમી મહેનત કરવાની છે. પણ લઘાઈની આફત તો એકાએક આવી પડે છે અને તેમાંથી જીવન રહેશે કે મૃત્યુ થશે, તે વિચાર પણ સાથે સાથે જ આવે છે. અને જે બચ સર્વને છે, તે એક બીજા વચ્ચે એકબીજા ઉત્પન્ન કરાવનાર સબળ બંધ છે. કસર, સામાન્ય ઢોર ચારા, અથવા ખેતીવાડી કરતાં, હુમલો કે બચાવ કરવામાં જે બચ રહેલા છે, તેનાથી કુટુંબમાંથી ટોળાં અને ટોળામાંથી પ્રજા, વધારે જલંદરીથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ કારણોને લીધે જ, જે માણસ, શત્રુની સામે પોતાનાં ટોળાની સંરક્ષ સેવા કરતો હતો, તેને ખાસ માન, હુકમ અને મિલકતથી નવાજામાં આવતો હતો. તેની જ આસપાસ ધાર્મિક ક્રિયાઓ ચલાતી હતી. ઇશ્વરની મરજી શી છે તે, તથા હોમ કરાયલા બલિના દ્વારે ઉપરથી આવતી લઘાઈનું પરિણામ શું આવશે તે, જોળવાનું કાર્ય પણ તે જ કરતો હતો. જ્યારે તે બીજા ટોળા ઉપર વિજય મેળવતો હતો ત્યારે તો તેની શક્તિની અદ્ભુતતા ઘણી જ વધતી હતી. અને ખાસ કરીને જીતાયલા ટોળા, જેઓ તે એક બાળક હતા ત્યારે તેને જોળખતા ન હોતા, તેઓ તો તેને એક અદ્ભુત પુરૂષ જ માનતા હતાં છરીઓ, લોકડીઓ, અને બીજા શણગાર તેને ધરાવવામાં આવતા હતા. આમને આમ જ રાજની તલવાર, રોજડ, અને મુકુટ સ્થાપવામાં આવ્યા. આ રીતે રાજનું પદ ઉત્પન્ન થયું.

દરેક જાતિઓને શરૂઆતમાં કાંઈક ઉપર પ્રભાવેના જ અનુભવ થયેલા એક જાતિ, જે પ્રાથમિક અવસ્થાથી તો ઘણી પાર થયેલી હતી, તેનો દાખલો આપણી પાસે મોન્ગુલ છે. આ જાતિએ ધર્મશૂર્યોની અને ધાર્મિક કાયદાઓની અસરને લીધે લાખા કાળ સુધી રાજની સત્તા આવતી સંભાળથી અટકાવી હતી. દેવી કાયદાઓ, અને ભવિષ્યવાણી જેવી હડાપણકરી ચેતવણી છતાં, આઈઝરલાઈટ જાતિઓ 'બીજા પ્રજાઓ માફક' રાજ માટે માંગણી કરી. રાજ આવવાથી તેમની ઠેવી સ્થિતિ ઘશે તે સબંધી સંશુભલે તેમને જણાવ્યું કે તમારા પુત્રો રાજના સૈનિકો અને કામદાર થશે, તમારી દિકરીઓ રાજની સ્ત્રીઓ બનશે, તમારી જમીનો રાજની કહેવાશે અને તેના ઉપર તથા ઢોર ઉપર રાજ વેરો લેશે અને પરિણામે તમે મધ્યના રાજના શુભામ બનશો. પરંતુ આ સત્ય ભવિષ્યવાણી છતાં સૌકોએ 'બીજા પ્રજાઓની માફક' પોતાના અધ્યક્ષતા તથા લઘાઈઓ લઘવા માટે રાજની માંગણી કરી અને તે ભવિષ્યવેત્તાઓ પોતાની નામરજી છતાં પણ તે માંગણી સ્વીકારી. રાજ્ય તે રાજ અને વચ્ચે થયેલા કસરનું પરિણામ છે, એવી કેટલાએક તત્ત્વવેત્તાઓની ધારણા છે, તે મૂખ્યત્વે કાદપ્રનિક જ છે. દક્ષ ઉપર દર્શાવ્યા છે તેવા કેટલાએક ગનાંવા જ

તેના ઐતિહાસિક પાયારૂપ છે હૂબ્સ આવા તત્ત્વવેત્તાઓમાંનો એક છે, અને એ પોતાની ધારણા મજબૂતીથી અને દલીલો, સહિત રમુ કરે છે તે કહે છે કે રાજ્ય અથવા સરકાર તરફ અપૂર્વ આજ્ઞાધીનતા દર્શાવવાની ફરજ છે કારણ કે રાજા વિના મનુષ્યનું જીવન “એકાકી, કાળા, હલકું, તોફાની, તથા-ટુંકું” થઈ જાય છે અને તે કારણને લીધે જ તથા શાંતિ તેમ જ જ્યાવને અર્થે એક ઉપરી સત્તા સ્થાપવાનું મનુષ્યોએ કબૂલ કર્યું હતું.

હૂબ્સ કહે છે કે.—“રાજ્ય સંજ્ઞાથી કરાર કરવાની રીત એ છે કે, દરેક માણસ ખીજને કહે કે હું મારો મારી જાત ઉપર રાજ કરવાનો હક્ક છોડી દઉં છું અને તે અમૂક માણસને યા મંડળને આપું છું, એટલી જ થરતે કે તું પણ તારા સઘળા હક્ક તે માણસ કે મંડળને મોપી દે આ પ્રમાણે એકઠા થયેલા લોકોનું એક રાજ્ય થાય.” વળી તે રાજને “મર્થ પ્રભુ” કહે છે.

હૂબ્સ જો કે મંડળનું નામ પણ ગણાવે છે, તે પણ એક રાજના રાજ્ય સિવાય કોઈ પણ જાતની પ્રજાકીય સત્તાનો ખ્યાલ તેની ધારણામાં હતો નહિ; અને ઐતિહાસિક કાળ પહેલા વ્યક્તિઓએ પોતાની સત્તા અમૂક માણસને કેવી રીતે સોંપી દીધી હતી, તથા તેના ઉપર કેવું માન નવાળું હતું, તે આ ધારણા ઉપરથી કાંઈક માલુમ પડી આવે છે. ” રાજને ‘મર્થ પ્રભુ’ નામ આપવાથી, છેક અસલના વખતથી તેની સત્તાનો ખ્યાલ લોકોને કેટલો જથ્થો હતો તેનો વિચાર આપણને આવે છે આ ખ્યાલ હજી સુધી પણ પૃથ્વીના મોટા ભાગમાં અસ્તિત્વમાં છે અને આ ખ્યાલને લીધે રાજ, રાજનું શરીર, અને રાજનું કુટુંબ બધું જ દિવ્ય છે—પવિત્ર છે—એમ મનાયું છે આને લીધે જ તેમને શાંતિ કે વિશ્રાંતિ અને જીવન તથા મૃત્યુની સઘળી સત્તા સોંપવામાં આવેલી છે તેને લીધે જ તેમને તેમની મરજી મુજબ કાયદાઓ કરવાનું સોંપવામાં આવ્યું છે, તેમ જ તેમની મોજ મુજબ થયેલા કાયદાઓનો ભંગ સાંપવામાં આવ્યો છે તેમના સંજ્ઞામાં માલિકીપણની એવી વાતો ચલાવવામાં આવી છે કે તેઓએ પોતે પોતાની રચના તેમ જ સઘળી જમીનના માલિક જ ગણ્યા છે. રાજ્ય અને રાજને એટલા તો એકરૂપ કરી નાખવામાં આવ્યા છે કે એક કહેશે હું “ક્રાન્સ” બીજો “સ્પેન” અને ત્રીજો કહેશે હું “ઇંગ્લાન્ડ” છું આદિમાં ભૂઈ રાજ્યો જ્યારે કહ્યું કે “રાજ્ય ? હું જ રાજ્ય છું” ત્યારે કોઈ પણ કહેતું નહોતું કે એ ગાંઠો થઈ ગયો છે રાજ નામની આસપાસ એવો જાદુ ફેલાયો છે, એવી જાળ પાયરી છે કે, હિંમતવાનમાં હિંમતવાન મનુષ્ય પણ તેને નમન કરી દે છે, અને સાધારણ માણસ તો તેના સામું જોઈ પણ શકતો નથી. યુરોપ અને અમેરિકાની બહાર તો, યુરોપિયન રાજ્યો સામે જાપાને જીત મેળવ્યા પછી, કોન્સ્ટેન્ટીનોપલથી તે પેક્રીન સુધી, સ્વતંત્રતા મેળવવા ચળવળ ચાલી, ત્યાં સુધી રાજ માટે ઉપર પ્રમાણેની જ ભાવના હતી. હજી પણ જાપાનના બહાર દર્શાવેલેમા તેમની જીનનું કારણ તેમના રાજની હોશિયારી, અને અંગત સફળતા જ છે, એમ લખવામાં આવે છે. યુરોપમાં પણ હજી રાજ માટેની આ ભાવના ચાલે છે. આ ભાવનાને લીધે જ આખા ખંડ

ઉપર ક્યસરે અનેક અડચણો ઉભી કરી છે. તથા કાયદાથી શાધિત રાજ્યોના પશુ, જુગી પવિત્રતાના સ્મરણોના ખ્યાલથી, વંશાણુ કરવામાં આવે છે, તથા તેમનામાં દિવ્ય સદ્ગુણોનું આરોપણ કરવામાં આવે છે.

જુદા જુદા દેશો આવી જાતના ખ્યાલોથી કેમ મુકત થયા તેનો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. આ બહારની સર્વોત્તમ સત્તા, જે રાજ્યને નામે સઘળું વર્તન કરે છે, અને જે પ્રજાને કોઇ પણ જાતનું પ્રતિનિધિત્વ આપ્યા વિના, તેમના ઉપર અધિકાર ચલાવે છે-તેમનો નાશ પણ કરે છે-તે કોઇક વાર “રાજ” નું સ્વરૂપ લેતી પણ નથી. ધર્મશુરો, અમુક કુટુંબ, કે સર્વ હુલ્લે સ્વાધીન લઈ બેઠેલી શહેરીઓની નાની ‘મ’ડળી પણ કોઈવાર આવી સત્તા લોગવે છે. પરંતુ સામાન્ય રીતે તો આવી સત્તાનું સ્વરૂપ “રાજ” જ હતો. આપણે જ્યું છે કે ઇંગ્લંડના ટોકોએ અદેખાઈથી કહ્યું હતું કે બધી પ્રજાઓને રાજ છે માટે અમને આપો. આ રીતે શરૂઆતમાં તો, ન્યાં એક જાતિ બીજી જાતિના તાણામાં હતી નહિ ત્યાં, રાજાને સઘળી સત્તા, લોકોના કલ્યાણ માટે, પ્રજા તરફથી આપવામાં આવતી હતી અને પ્રજાની મરજીથી જ તેની સત્તા આજ રહેતી હતી. પાછળથી કોઈ જુલમી રાજાના જુલમથી ત્રાસતી કોઈ પ્રજાના હુખના પોકાર બે નોંધ લેનારો દેવદૂત સાંભળે, તો તે કહી શકે કે “આ સઘળું તમે પોતે જ નોતરેલું છે.” ઇનામની આશા, નવાઈનો પ્રેમ, જાતજાતના બેઢમ, લશ્કરી સત્તા અને ચાલતું હોય તેમ ચાલતા હેવાના મનુષ્ય સ્વભાવને લીધે રાજાની સત્તા વધી ગઈ છે. પરંતુ મૂળ તો રાજાની સ્થાપના સામાન્ય સેવા કરવા માટે થઈ હતી. “રાજ” શબ્દનો અર્થ ઘણું કરીને “પિતા” થાય છે. અને તાર જેવા જુલમી રાજ્યમાં પણ, ખેડૂત લોકો તેને “નાનો પિતા” કહીને પોતાની જાતને એમ મનાવવાના ફાંફાં મારતા હતા કે તેની જુલમી સત્તામાં પણ કોઈક ઠેકાણે કલ્યાણ વસેલું હશે.

કેશવપ્રસાદ છાંદાલાલ દસાઈ.

ખાણના મજુરોની સ્થિતિ.

આશરે ત્રીસેક વર્ષથી આપણા દેશમાં કોયલા (ખનીજ કોયલા)નો વ્યાપાર ચાલે છે. રાણી ગંજરીઆ વગેરે સ્થાને કોલસાની ખાણો છે. આપણી ઐતિહાસિક ઉન્નતિ સાથે આ કોલસાનો ખપ વધ્યો છે. આ વ્યાપારની શરૂઆતમાં આપણા દેશજન્યુઓએ ઘણું સહન કર્યું છે, પરંતુ હવે ધીમે ધીમે આ વ્યાપાર ખીલતો જાય છે. આપણા દેશ-જન્યુઓ કરતા પરદેશી વ્યાપારીઓ વધારે ઝુડી રોકી શકવાના અને અન્ય કેટલાક કારણોથી વધારે ફાવી ગયા છે. સારામાં સારો કોયલો આ પરદેશીઓએ હસ્તગત કર્યો છે અને ખાકીનો બીજો ભાગ આપણા દેશજન્યુઓના હાથમાં છે. યુરોપીઓનો, અંગ્રાજીઓ અને ગુજરાતીઓ આ વ્યાપારમાં વધારે રોકાયા છે. કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતને

બિસબિન્ન ગણવાનો આ સમય ન હોવાથી અત્રેના વ્યાપારીઓ કચ્છી મીઝીવગના તથા ભાટીઆઓ છે છતાં ગુજરાતીઓ એ નામથીજ અત્રે ઈન્દોળા કર્યો છે જરીઆમાં ગુજરાતીઓની વસતી ઘણી છે અને લગભગ બધી જાતના બીજા ધંધાદારીઓ અત્રે આગ્યા છે.

કુલીઓ.

કોચસાની ખાણોના માલીક વર્ગ વિષે કહક કહ્યા પછી આપણે કોચલો ખોદી કાઢનાર લોક પ્રતિ વળીએ. આપણી બાબુએ જેને આપણે ‘મજુર’ અથવા ‘હુમાલ’ કહીએ છીએ તેને આ બાબુએ ‘કુલી’ કહેવાય છે. આ લોકો સેન્ટાલ અને કોઇ જાતના હોય છે. જેલયારી, ચમાર, મલા વગેરે જાતના લોકો પણ હોય છે ઘણુંખરૂં આ લોકો ગયા, મોરલંજ વગેરે જુદામાના સાધારણ ખેડુતો હોય છે આ લોકો પોતાના કુટુંબો સાથે વર્ષના આઠ માસ ખાણોમાં કામ કરવા આવે છે ૨ મે વધારે કાળા, મજબૂત ધાંધાના અને સાધારણ કદના એ આપણા દેશનુધ્યો છે. એ લોકોમાં એક માણસ ‘સરદાર’ કહેવાય છે, તે બીજા પોતાની ટોળીના માણસોના ઉપરી જેવો હોય છે એક ટોળીના માણસો લગભગ એક જ ગામના અને એક જ જાતના હોય છે, અને ઘણુંખરૂં એકજ ખાણમાં કામ કરે છે, અને એજ ખાણ પાસે બધાવેલા ધાવડાંમાં રહે છે.

ધાવડાં

ખાણની બાકીની જમીનપર આ કુલીઓને રહેવાને માટે ન્હાના ઝુપડાઓ બાંધવામાં આવે છે તેને “ધાવડા” અથવા “ગુફા” (Caves) કહેવામાં આવે છે આ ધાવડાં એક ઢાળીઆ ઝુપડા છે બહારથી અંદર જવા માટે ક્ષત એક જ ન્હાનું બાજુ હોય છે, અને એને કમાડને બદલે પતરાનું ઢાંકણ કરેલું હોય છે. અંદર જતી વખતે નીચા વળવું પડે છે અને કેટલીક વખત તો બેસીને અંદર જવા જેવો પ્રસંગ આવે છે બીજું એક પણ બાજુ કે જાળીયું એમાં હોતું નથી. એક ઝુપડી આડે છ કુટથી નવ પુટની લંગાઈ પહોળાઈ રાખવામાં આવે છે એક બાજુ રાંધવાનો જુલો, એક બાજુ પાનીઆરું, સુવાનો ખાટલો (હિય તો) અને બીજી રાચરચીલું એ ધાવડામાં જોવામાં આવે છે. આપણે બહારથી અંદર જઈએ ત્યારે લગભગ એકાદ મીનીટ કશું જોઈ શકીએ નહીં કારણ કે એમાં એટલું અંધારું હોય છે. મારા ધધાને લીધે મારે થઈ વખત એમાં જતું પડે છે ત્યારે અંદર લીવો કરાવી જવું પડે છે. કેટલીક વખતે વરસાદનું પાણી ધાવડામાં આવે છે. આવા ઘરમાં કુલી કુટુંબ (બે ત્રણ છોકરાં પુરૂષ અને સ્ત્રી) સુખ અને સન્તોષથી રહી શકે છે એમ અમલદાર વર્ગ ધારતો લાગે છે. નહીં તો વધારે આરાં ઘરો બાંધવાને ખાણના માલીકોને આજ્ઞા કર્યા સિવાય એ લોકો રહેત નહીં.

આર્થિક સ્થિતિ.

રહેવાના ઘરની સ્થિતિ જોઈ તે પછી એ લોકોની આર્થિક સ્થિતિ જોઈએ. પ્રત્યેક કુલી એક અઠવાડીઆમાં છ દીવસ કામ કરે છે એક દિવસમાં એક કુલી અને તેની

સ્ત્રી યદને દોઢથી બે ટન કોયલો કાપે અને ગાડીમા બોળે એક ટન કોયલો કાપે અને બોળે ત્યારે એને સાડા પાંચથી સાત આના સુધી પૈસા મળે, એટલે છ દીવસમાં એક કુલી અને કામીન ચારથી સાડા પાંચ રૂપીઆ કમાય છે, એમાંથી આગળથી આપેલા પૈસા (યાચન) વગેરે ખાણના માલીકો પાછું લઈ લે તેના કપાય, એટલે કુલી પાસે ત્રણથી ચાર રૂપીઆ રહી શકે. કુલી કુટુંબને માસિક રૂપીઆ બારમાં સર્વ નીભાવવું પડે. આટલાથી એમનું પુરું થતું નથી તેથી એ લોકો કાબુલીઓમાંથી પૈસા લે છે, અને જ્યારથી કાબુલીના પંજામા એ કુલી સપડાય છે ત્યારથી મરે ત્યા સુધી એમાંથી નીકળી શકતો નથી. આ લોકોનું વ્યાજ ઘણું વધારે છે. એક રૂપીએ એક રોજનો એક પેસો વ્યાજ અને મહીનાની આખરે વ્યાજ સાથે નાણાં પુરાં કરવાની શરત હોય છે આમ પૈસા પૂરા ન થાય તો કાબુલીઓ માર મારી પૈસા અદા કરે છે અને એ લોકોને પોલીસ અથવા અમલદારોનો બહુ ડર નથી. આ બાબતમાં સરકારે પગલાં ભરવાની જરૂર છે અને આ કાબુલી શેઠી-ચાચોને તેમના દેશમાં જ જઈને ધંધો કરવા કહેવું જોઈએ, ઇંગ્લાંડમાંથી જ્યુ લોકોને એમ જ કરવામા આવ્યું હતું.

ખોરાક.

આ લોકો બે વખત ચોખા ખાય છે. કેટલાક કુટુંબો એક સમયે જ ખાય છે. શાકશાળ તથા મળે તો માંસાદિ પણ ખાય છે દર રવિવારે અને બજાર લાચ છે. તે સમયે આમપાસની ઘણી કોલીઅરીના મજૂરો સાત દિવસનો ખોરાક લેવા આવે છે.

દારૂ.

સાધારણ રીતે ખાણમાં કામ કરનાર મજૂરોમાના ઘણા દારૂ પીએ છે. દારૂ પીવાનું નથી મળતું અને કામ તો કરવું જ જોઈએ ત્યારે આ લોકો દારૂનો વધારે ઉપયોગ કરે છે. રવિવારે એટલે જ્યારે એ લોકોને અઠવાડીઆના કામ માટે પૈસા મળે છે ત્યારે સાજના દારૂ પીધેલા માલકટા રસ્તામાં ફરતા જોવામાં આવે છે. ખાણના માલીકો જ્યારે વધારે કામ કરાવી લેવાની ઇચ્છા રાખતા હોય છે ત્યારે દારૂની બોટલની લાચ આપવામાં આવે છે. કોલીઅરીમા ફરતા અથવા અનુભવી માણસને “દારૂકા એક બોટલ” સાંભળવાના ઘણા પ્રસંગ આવે છે. આમ ટેવ પડી જવાથી અત્રેનું કામ છોડી જ્યારે એ લોકો પોતાને ઘેર પાછા જાય ત્યારે પણ દારૂ પીએ છે. આમ દારૂને ઉત્તેજન અપાય છે. ટેમ્પરન્સ એસોસી એશનવાળા ગૃહસ્થોએ ખરું કાર્ય અત્રે કરવાનું છે, સલાઓ ભરીને દારૂ ન પીતા ગૃહસ્થોને ભાષણો સંભળાવીને નાંદ ખાણના માલીકો પર અંકુશ મૂકવામા ન આવે ત્યાં સુધી કાંઈ લાભ થવા સંભવ નથી.

ખાણમાંનું કામ અને હુવા.

કુલીઓને ખાણમા કામ કરવું પડે છે. ખાણમાં કામ કરવું એટલે સાઠ સીતેર કુટના કુવામાં ઉતરીને લોંધરાંઓમાં કામ કરવું એ છે. ખાણમા ખીલકુલ અંધારૂ

હોય છે તેમાંથી બચવા રોક ઓછલના વગર ચીમનીના દીવા રાખવામા આવે છે પ્રત્યેક 'મલકટા' પાસે એક આવે. દીવો હોય છે તેમાંથી અતિશય ધુમાડો નીકળે છે. બાણમાં રાત દીવસ સરખું જ છે તેથી ત્યાં બન્ને સમય કામ કરવામાં આવે છે. દીવાનો ધુમાડો હોય છે તે ઉપર પાણી ખે ચનાનો વરાળનો 'પમ્પ' હોય છે તેમાંથી વરાળ બહાર નીકળ્યાં કરે છે આવી હવામા કુદીઓ કામ કરે છે આપણે અંદર ઉતરીએ તો હવા વિના જરા ગુગળાતા હોઈએ એવું લાગે બાણમાં સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને છોકરાઓ પણ હોય છે. ન્હાતું બાલક બાણમાં સુતું હોય, અને બાપ કોલસો ઠાપતો હોય અને ટોપલાઓ ભરી ભરી માતા લઈ જતી હોય અને ન્યાં ટાલી (Trolley) ઉપી હોય તેમા નાંખતી હોય એક ટન કોલસો કાપીને ટાલીમાં ભરાય ત્યારે આ લોકોને પાંચ છ આના જેટલું મળે હવા, ખોરાક વગેરેની તંગીને લીધે એ લોકોની શારીરિક સ્થિતિ બહુ મારી નથી રહેતી અને મારા સાબળવા પ્રમાણે અને અત્રે વસતા બુના માણસોને પૂછતા એમ જણાય છે કે વીસ વર્ષ પૂર્વે જેવા મજબૂત માલકટા મળતા તેવા હાલમા દેખાતા નથી આ ઉપરથી સમજી શકાશે કે વીસ વરસમાં આ કુદીઓની તન્દુસ્તી પર કેવી અસર થઈ છે, અને હવે પછી કેવી થશે.

વૈદકીય સાહાર્ય.

હવે આપણે એ લોકોને વૈદકીય સાહાર્ય કેવી મળે છે એ જોઈએ. યુરોપીઅન માલીકોની બાણમાં તેઓ ઘણુંખરું એક સાધારણ સારો દાકતર રાખે છે અને દવાઓ પણ રાખે છે. એથી પોતાની સારવાર સારી રીતે થઈ શકે અને બચેલા વખતમા કામદાર વર્ગ અને છેલ્લે 'માલકટા' પર દેખરેખ રાખવામા આવે આપણા દેશ બન્ધુઓની માલીકીવાળી બાણોમા એવું કાંઈ ખાસ નથી. આ લોકો બુજ્જ દવાઓ રાખે છે. દસ બાર બાણ વચ્ચે એકદો દાકતર રાખે છે; અને બહારથી આવેલા કોમ્પાઉન્ડરો અથવા ન ભણેલા બીજાઓ અત્રે દાકતર બાણ ચાય છે પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા આવા માણસોએ સારા દાકતરને આવવા દીધા નથી અને બહુ નુકા પગાર માટે કોઈ ભણેલો દાકતર કાંઈ કારણ સિવાય અત્રે આવે પણ નહિ. આવા કોમ્પાઉન્ડર મહાશયોએ કોલીઅરીમાં દરરોજ જવાનું રાખ્યાથી અને માસિક ત્રણ ચાર રૂપીઆમા ત્રીસ વખત અને કામ પડે તો દરરોજ બે ત્રણ ધક્કા ખાવાનું પસંદ કર્યાથી દાકતરી ધંધાની દીમવ બહુ ઓછી કરી નાખી છે. બાણને જરાક માથું ડુબું "બોલાવ દાકતરને" બાણને જરાક અપચો થયો "બોલાવ દાકતરને" આમ ચપરાસીને હુકમ છુટે છે સાધારણ એવો નિયમ છે કે બાણએ દાકતરને પોતાને ત્યાં આવતા દેખે એટલે રોજમાંદા પડી લય છે. એ લોકો દવા અને દાકતર માત્ર કાયદામા ફસી ન પડવા જેટલી હદ સુધી રાખે છે, પણ મલકટાની સંભાળ માટે રાખવામાં આવતા નથી. કેલેરા વગેરે ફાટી નીકળતા રોગના સમયમા બહુ અડચણ પડે છે, પણ પાછા સારા વખતે એ વાત ભુલી જવાય છે સાધારણ જોનારને સદૃઝ લાગે કે બાણએ પોતાના કામની અને પૈસાની વધારે દરકાર રાખે છે અઠરમાત વખતે સરકારને જવાબ દેવાની જોખમદારી માટે અને પોતાના મનને સંતોષ આપવા માટે દાકતરની નીમણૂક થતી લાગે છે. આ વિષયમા મરદારનું ધ્યાન ખેંચે.

વાના પ્રયત્નો હાલમાં થવા લાગ્યા છે આ બાબતમાં જેટલું વધારે થાય તેટલું કરવું જોઈએ અને તવા કાયદાઓ થાય નહિ ત્યાં સુધી ખાણના માલિકો કાંઈ કરી શકે એમ નથી.

ઉપસંહાર.

આપણે કુલીઓ, ધાવડા, આર્થિક સ્થિતિ, કુલીઓના ખોરાક, દારૂ, ખાણનું કામ, ત્યાની હવા વગેરે તથા એ લોકોને મળતી વેદફીય સાહાય્ય વગેરે સવ જોયું આમાંની એક પણ પરિસ્થિતિ આપણને સંતોષ આપે એમ નથી હાડ પીવાને મળતું ઉત્તેજન એ સર્વથી વધુ ખરાબ વસ્તુ છે અસંતોષ અને દયા એ બે લાગણી આપણા મનમાં થઈ આવે છે. આ લોકોની ઉન્નતિ કરવા ઇશ્વર કોઈને પ્રેરણા કરે અથવા આ લોકોની સ્થિતિ તપાસી અને સરકાર તથા જનસમૂહ આગળ મૂકવા લોકમાન્ય શ્રીયુત્ ગાંધી જેવાની નજર આ પ્રતિ દોરાય તો જ આ લોકની સ્થિતિ સુધરે ખાણના માલિકો આમાં કાંઈ કરી શકે એમ નથી અસ્તુ

કનુભાઈ અચાભાઈ દેસાઈ,

એલ. એમ. એન્ડ. એસ.

નેશનલ.

કાન્ત અને કાન્તા.

અંક બીજો.

દ્રશ્ય પહેલું.—બગીચામાંનો એક પુવારો.

કાન્ત અને કાન્તા આવે છે

કાન્ત—હું ત્હને ક્યાં લાગ્યો તે તું નથી બાણતી?—બગીચામાં ત્યારે બહુ જ ગરમી હોય છે ત્યારે થલુંખરૂં બપોરને વખતે અહીં બેસવા અતું છું. આજે તો કાંડોની છાય નીચે પણ બહુ ઉકળાટ થાય એવું છે

કાન્તા—અહા, પાણી કેટલું સ્વચ્છ છે!....

કાન્ત—એ શીયાળા જેટલું ઠાંડું છે એક જુનું વિસરાયલું ઝરણું છે. એ કોઈ ચમત્કારિક ઝરણું હોય એમ લાગે છે,—એનોથી આંધળાની આંખ ઉઘડી હતી,—લોકો એને “અંધ જનનું ઝરણું કહે છે.”

કાન્તા—હવે એ આંધળાની આંખ તથી ઉઘડતું?

કાન્ત—રાત પોતે જ્યારથી આંધળો થયો ત્યારથી હવે કોઈ આવતું નથી.....

કાન્તા—અહીં કેટલું એકાંત છે !.....કંઈ અવાજ પણ નથી.

કાન્ત—અહીં હંમેશા અજબ શાંતિ હોય છે.....પાણી ઉંઘતું હોય તે પણ કોઈ સાલળી શકે ...આરસખાણુના આલવાલની કોર પર તુ બેસીશ ? એક સ્થાન તો એલું છે કે ત્યાં કોઈ દિવસ સૂર્ય દેખા દેતો નથી.....

કાન્તા—હું તો આરસખાણુ પર સુઈ જઈશ—પાણીનું તળીયું ભેલાનું મહને મન છે.....

કાન્ત—કોઈએ એ કદી ભેયું નથી—કદાચ એ સાગર જેટલું જ ઉંડું છે.—એ ક્યાથી ઉતરી આવે છે એ હજી જણાયું નથી—કદાચ એ પૃથ્વીને તળીયેથી આવે છે

કાન્તા—તળીયે કંઈ ચળકતું હોય તો કદાચ કોઈથી ભઈ શકાય એમ છે.....

કાન્ત—આમ વાંકી ન વળીશ ..

કાન્તા—પાણીને અડકવાનું મહને મન થયું છે

કાન્ત—સરી ન પડે એ ધ્યાનમાં રાખજો.... લાવ ત્હારો હાથ પકડી રાખું.

કાન્તા—ના, ના, મ્હારા જનને હાથ પાણીમા બોળવાનું મહને મન છે... ..ત્હમને એમ લાગશે કે મ્હારા હાથ આજે માઠા છે

કાન્ત—અરે ! અરે ! ધ્યાન રાખ ! ધ્યાન રાખ ! કાન્તા !કાન્તા !... — અરે ! ત્હારા વાળ !

કાન્તા—(ઉભી થઈને) નથી ખોચાતું, . મ્હારાથી નથી ખેંચાતું .

કાન્ત—ત્હારા વાળ પાણીમાં બોળાયા .’ ..

કાન્તા—હા, એ મ્હારા હાથ કરતા વધારે લાંબા છે ... એ મ્હારા કરતા વધારે લાંબા છે .. . (શાંત.)

કાન્ત—તું એને કોઈ ઝરણુને કિનારે જ મળી આવી ?

કાન્તા—હા.....

કાન્ત—ત્હને એણે શું કહ્યું ?

કાન્તા—કંઈ નહીં;—મહને હવે યાદ નથી.....

કાન્ત—એ છેક ત્હારી નજીક આવ્યો હતો ?

કાન્તા—હા; એણે મહને એણાલિંગન આપ્યું હોત.

કાન્ત—અને ત્હારી મરજી ન હતી ?

કાન્તા—ના.

કાન્ત—કેમ મરજી ન હતી ?

કાન્તા—અરે ! અરે ! પાણીને તગીયે કંઈ પસાર થતું મ્હેં જ્ઞેયું.....

કાન્ત—ધ્યાન રાખ ! ધ્યાન રાખ !—તું પડીશ ! તું શેની સાથે રમત કરે છે ?

કાન્તા—એણે મ્હને જે વીંટી આપી હતી તેની સાથે

કાન્ત—ધ્યાન રાખ ; તું એ યોઈશ.....

કાન્તા—ના, ના ; મ્હારા હાથની મ્હને ખાત્રી છે . ..

કાન્ત—આટલા ઉંડા પાણી નજીક આમ રમત ન કર.....

કાન્તા—મ્હારા હાથ મુજતા નથી

કાન્ત—તડકામાં એ કેવી ચળકે છે !—હવામાં તેને આટલી બધી ઉંચી ઉછાળ નહીં .

કાન્તા—અરેરે !.....

કાન્ત—કેમ પડી ગઈ ?.....

કાન્તા—એ પાણીમાં પડી ગઈ !.....

કાન્ત—ક્યાં છે ? ક્યાં છે ?.....

કાન્તા—હું એને ડુળતી દેખતી નથી

કાન્ત—મ્હને લાગે છે હું એને ચળકતી દેખુ છું.. ..

કાન્તા—મ્હારી વીંટી ?

કાન્ત—હા, હા, નીચે પેલી તરફ.....

કાન્તા—અહા ! અહા ! આપણાથી એ કેટલી બધી આધી છે ! ના, ના, એ એ નથી . એ એ નથી.....એ એવાઈ ગઈ.....એવાઈ ગઈ ...પાણી ઉપર મ્હોટા કુડાળા સિવાય હવે બીજું કંઈ રહ્યું નથી.. ...આપણે શું કરીશું ? હવે આપણે શું કરીશું ?—..

કાન્ત—એક વીંટી માટે આટલી બધી ગલરાવાની જરૂર નથી. એમાં કંઈ નહીં... આપણને ફરી જડશે, ઠઠાચ. અને નહીં જડે; બીજી લાવીશું.....

કાન્તા—ના, ના, આપણને એ ફરી નહીં જડે, બીજી કોઈ પણ આપણને કતી નહીં મળી શકે..... અને છતાં મ્હને લાગ્યું હતું કે એ મ્હારા હાથમાં જ હતીમ્હેં મ્હારા હાથ ક્યારના એ બધાં ક્યાં હતા, અને તે છતાં એ પડી ગઈ . . સૂર્ય તરફ મ્હેં એ બહુ ઉંચે ઉછાળી.....

કાન્ત—ચાલ, ચાલ, આપણે બીજે કોઈ દિવસે પાછા આવીશું;.. ...ચાલ, વખત થઈ ગયો છે એ લોકો આપણને મળવા આવશે. વીંટી પડી તે જ વખતે ખોરના ખારના ટકોરા થતાં હતા.

કાન્તા—“એ ક્યાં છે” એમ આપણને સુમન્ત ‘પૂછશે તો આપણે શું જવાબ આપીશું?

કાન્તા—સત્ય જ, સત્ય જ, સત્ય જ,.....

(બાથ છે.)

દ્રશ્ય બીજુ —કિશ્કામાનો એક ખડ પથારી પર સૂતેલો સુમન્ત જણાય છે, પથારી પાસે કાન્તા ઉભી છે

સુમન્ત—અહા ! અહા બધું ઠીક જ ચાલે છે, એની કંઈ કીમત નથી. પરંતુ એ બન્યું કેવી રીતે તેની મૂંઝવણ રુઝમજલુ નથી પડતી. હું જ ગલમ શાંતિથી શિકાગ કરતો હતો એકદમ અચાનક મહારા ઘોડો વિના કારણ નહાસી છુટ્યો એણે કંઈ અસાધારણ ભ્રમું હશે ? . ખપોરના બારના ટકોરા મહેં તરત જ સાલળ્યા હતા, બરોબર બારમે ટકોરે એ ચમક્યો અને કોંઈ આધળા ગાડા માણસ એક ઝાડ સાથે અથડાયો. મહે વધારે કંઈ સાલળ્યું જ નહીં. શું થયું હતું તેની હજી મને ખબર નથી હું પંડ્યો, અને એ મહારા ઉપર પડ્યો હશે, મને લાગ્યું કે આખું જ ગલ મહારી ગતી પર આવી પડ્યું કે શું ! મને લાગ્યું કે મહારૂં હૃદય દબાઈ ગયું ! પરંતુ મહારૂં હૃદય હુટપુટ છે એ કંઈ નથી, કેખીતી રીતે... ..

કાન્તા—ઘોડું પાણી લેવાની ઇચ્છા છે ?

સુમન્ત—ના, ના, મને તરથ નથી લાગી

કાન્તા—ખીજે તકીયો ભેંધશે કે ? આ તકીયો ઉપર લોહીનો ન્હાનો ડાઘ છે

સુમન્ત—ના, ના, કંઈ જરૂર નથી, એમા કાંઈ નહીં. હંમણા મહારા મહોમાંયી લોહી પડ્યું હતું. ફરીથી લોહી પડશે, કદાચ

કાન્તા—તુમારી ખાત્રી છે ?...તુમને બહુ દરદ નથી થતું ને ?

સુમન્ત—ના, ના, આવા તો ખીજાં ઘણાંયે અનુભવ્યા છે હું લોહીનો ગાને લાહીનો બન્યો હતો.. આ કંઈ એક ન્હાના બાળકના હાડકા નથી, તું ગભરાઈશ નહીં .

કાન્તા—તુમારી આંખો મીચ્યા અને ઉંઘવાનો પ્રયત્ન કરો. હું અહીં આખી રાત રહીશ...

સુમન્ત—ના, ના, તું આમ લહારી વતને થમ આપે એવી મહારી ઇચ્છા નથી. મહારે કંઈની જરૂર નથી; હું એક બાળક માફક ઉંઘીશ શું થયું, કાન્તા ! એકદમ તુ રડવા કેમ મંડી પડી ?...

કાન્તા—(અશ્રુપાત કરીને) હું...હું પણ માદી છું

સુમન્ત—તુ પણ માદિ છે ?...તુને શુ દરદ થાય છે, ત્યારે, તુને શુ દરદ થાય છે, કાન્તા ? .

કાન્તા—મને ખબર નથી...હું અહીં માદી છું...આજે તુમને ઠંડી નાખવાનું મન થયું છે, મહારા પ્રભુ, મહારા પ્રભુ. હું અહીં સુખી નથી

સુમન્ત—કેમ, શું થયું છે, કાન્તા ? શું છે ? અને મહને તો કંઈ શક નથી... શું થયું છે ?... કોઈએ ત્હને વંચા કરી ?... ત્હારું કોઈએ અપમાન કર્યું ?

કાન્તા—ના, ના; મહને કોઈએ કંઈએ ઇજા નથી કરી... એવું કંઈ નથી... એવું કંઈ છે જ નહીં... પણ મહારાણી અહીં વધારે વખત નહી રહી શકાય શા માટે તે કંઈ સ્વમજાતુ નથી.. મહને એમ થાય છે કે જાણે નહાસી બાઉ. નહામી બાઉ !... હું અહીં ગીડા તો હું મરી જઇશ.....

સુમન્ત—પણ કંઈ થયું છે ખરું ? તું મહારાણી કંઈ છાતું રાખતી હઇશ ?..... મહને ખરેખરે કહી દે કાન્તા... ..રાત્રીએ ? મહારી માતાએ ? કાન્તે ?.....

કાન્તા—ના, ના. કાન્તે નહીં કોઈએ નહીંત્હમે મહને સ્વમજાતુ ન શકયા.....

સુમન્ત—શા માટે ન સ્વમજાતું ?.....તું મહને કંઈ જ ન કહે તો પછી તું મહારી પાસે શું કરાવવા માગે છે ? ..મહને બધું કહે એટલે હું બધું સ્વમજાતુ.

કાન્તા—શું છે તે હું પોતે સ્વમજાતી નથી.. . શું છે તે જ હું સ્વમજાતુ શકતી નથી. ...મહારાણી કહેવાતું હોત તો હું ત્હમને કહેતમહારા કરતાં કંઈ બલવત્તર છે ખરું.....

સુમન્ત—ચાલ, સ્વમજાતુ થા, કાન્તા—તું મહારી પાસે શું કરાવવા માગે છે ?—તું હવે નહામી બાબત નથી —તું મહને છોડી જવા માગે છે ?

કાન્તા—અરેરે ! ના, ના, એવું કંઈ નથી.. .હું ત્હમારી સાથે નહાસી બાઉ એમ થાય છે.... અહીં જ માત્ર મહારાણી વધારે વખત નહીં રહી શકાય.....મહને લાગે છે કે હું વધારે વખત છૂટી શકીશ નહીં ..

સુમન્ત—પણ તેમ છતાં કંઈ કારણ હોવું જોઈએ ત્હને કોઈ ગાડી ગણ્યે લોકો આને બાબતનું સ્વપ્ન ગણ્યે—ચાલ, કદાચ કાન્ત તો નહીં હોય ?—મહને લાગે છે કે એ ત્હારી સાથે ઘણુંખરું બોલતો નથી.

કાન્તા—હા, હા, કોઈક વાર એ મહારી સાથે બોલે છે. મહને લાગે છે કે હું એને ગમતી નથી; મ્હેં એ એની જાણમાં જોયું છે ...પરંતુ જ્યારે એ મળે છે ત્યારે મહારી સાથે બોલે છે ..

સુમન્ત—તું એની સાથે બોલું ન લગાડીશ એ હંમેશનો એવો જ છે એ જરા વિચિત્ર છે અને 'હમણાં' એ દિલગીર ઝૂં પોતાનો મિત્ર, કે જે મરવાની અણી પર છે અને જેને મળવા એનાથી જઈ મક્કાતુ નથી તે પોતાના મિત્ર બાબત એ વિચાર કરે છે... ..એ બદલાશે, એ બદલાશે, તું જોઈશ, એ યુવાન છે.....

કાન્તા—પણ એવું કંઈ છે જ નહીંએવું કંઈ છે જ નહીં.....

સુમન્ત—શું છે, ત્યારે ?—અહીં જે જીવન ગાળવામાં આવે છે ત્હની ત્હારાથી ટેવ પાડી શકાતી નથી ? અહીં ગંભીર લાગે છે ?—એ ખરું છે કે આ કિસ્સો બહુ જુનો અને મલિન છે.. ..એ બહુ શીત અને બહુ ઢાંચા છે અને એમાં જે જે

રહે છે, તે બધા ક્યારનાએ વૃદ્ધ થઇ ગયા છે જંગલવાળો—અજવાળા વિનાના જુના જંગલવાળો—મદેશ પણ ગમગીન લાગતો જ હશે પરંતુ આપણી ધરણ હોય તો એ બધું જાગૃત કરી શકાય અને પછી હર્ષ, માણસનેએ દરરોજ મળતો નથી, જનાવો જેવા-આવે તેવા સ્વીકારવા બેઠાએ. પણ મહને કંઈ કહે, કંઈ નહીં, ગમે તે; ત્હારી ધરણ હશે તે ગમે તે હું કહીશ.....

કાન્તા—હા, હા; ખરી વાત છેઅહીં આકાશ તો કોઇથી કદી દેખાતું જ નથી, આજે સ્ફવારે મહે' એ ખેલેલી વાર બેયું

સુમન્ત—ત્યારે શું એને લીધે તું રહે છે, મ્હારી દીન કાન્તા?—જસ એટલું જ, ત્યારે?—આકાશ ન દેખી શકવા માટે તું રહે છે?—ચાલ, ચાલ, આવી બાબતમા રહી પડે એવી હવે ત્હારી ઉમર રહી નથી.....અને વળી, ઉન્હાળો નથી બેઠો શુ? તું દરરોજ આકાશ દેખીશ—અને પછી, આવતે વર્ષે ...ચાલ, ત્હારો હાથ મહને આપ, મહને ત્હારા બન્ને ન્હાના હાથ આપ. (એ એના હાથ લે છે.) અહા! અહા! આ જ એ ન્હાના હાથ કે જેને હું ન્હાના પુલ પ્રમાણે દળાવી શકું છું . . .—ઉભી રહે! મહે' ત્હને જે વીંટી આપી હતી તે ક્યાં છે?

કાન્તા—વેટી વીંટી?

સુમન્ત—હા, આપણો લગ્ન વીંટી, ક્યાં છે એ?

કાન્તા—મહને લાગે છે.....મહને લાગે છે એ પડી ગઇ.....

સુમન્ત—પડી ગઇ?—ક્યા પડી ગઇ?—ત્હે' ખોઇ તો નથી ને?

કાન્તા—ના, ના, એ પડી ગઇ.....એ પડી ગઇ હોવી બેઠાએપરંતુ એ ક્યા છે તે હું જાણું છું.....

સુમન્ત—ક્યા છે?

કાન્તા—ત્હમં જાણો છો.....ત્હમે સારી રીતે જાણો છો. . કે દરીયા કિનારે શુક્ર છે?

સુમન્ત—હા.

કાન્તા—વાર ત્યારે, એ ત્યાં છે.....એ ત્યાં જ હોવી બેઠાએ, એ ત્યાં જ છે .. હા, હા; મહને યાદ છે.....ત્હાને સ્ફવારે આપણા કુંજ માટે હું છીપ વણવા ત્યાં ગઇ હતી ..કેટલી ઘણી સારી છીપો હતી.... એ-નીંગી મ્હારી આગળીએથી સરી પડી.....પછી દરીયામાં ભરતી યઇ; અને એ જડે તે ખેલતાં તો મ્હારે પ્હાર નીકળી આવવું પડ્યું

સુમન્ત—ત્હને ખાત્રી છે કે એ ત્યાં છે?

કાન્તા—હા, હા; પૂરેપૂરી ખાત્રી છે.....એ સરી પડી તે મહને જણાયેલું..... પછી, એકાએક, દરીયાનાં મોજાંનો અવાજ.....

સુમન્ત—ત્હારે એની ખેળ માટે એકદમ જલુ બેઠાએ.

કાન્તા—મ્હારે એની ખોળ માટે જવું જોઈએ?

સુમન્ત—હા.

કાન્તા—હમણા જ?—એકદમ?—અંધારામાં?

સુમન્ત—હમણા જ, એકદમ, અંધારામાં. ત્હારે એની ખોળ માટે એકદમ જવું જોઈએ. એ વીંટી ખોવાય લેના કરતાં મ્હારી પાસે પીંચું જે કંઈ હોય તે ખોવાય લેવું કંઈ નહીં. એ શું છે તે તું જાણતી નથી. એ કયાથી આવી તે તું જાણતી નથી. આજે રાત્રે દરીયામાં ખૂબ પૂર આવશે. તું એને લેવા જાય તે ખેલતા દરીયા જ એને લેવા આવી ખેંચશે.....ઉતાવળ કર. ત્હારે એની ખોળ માટે એકદમ જવું જોઈએ.....

કાન્તા—મ્હારી હિંમત નથી ચાલતી.....એકલી જવાની મ્હારી હિંમત નથી ચાલતી.....

સુમન્ત—જા, ત્હને કાંઈ લેની સાથે જા. પણ ત્હારે જવું જોઈએ એકદમ, ત્હમણ? —ઉતાવળ કર, કાન્તને ત્હારી સાથે આવવા કહે

કાન્તા—કાન્ત? કાન્તની સાથે?—પણ કાન્ત નહીં આવે

સુમન્ત—તું જે કહીશ તે કાન્ત કરશે, ત્હારા કરતાં હું કાન્તને વધારે સારા રીતે જાણતું છું. જા, જા; ઉતાવળ કર! વીંટી નહીં મળે ત્યાં સુધી મ્હને કંઈ નહીં આવે
કાન્તા—અરેરે! અરેરે! હું સુખી નથી!.. ...હું સુખી નથી!.. ...

(રોતી રોતી જાય છે.)

દૃશ્ય ત્રીજું—શુદ્ધ આગળ કાન્ત અને કાન્તા આવે છે

કાન્તા—(બહુ ઉરકેસાંને ખોલે છે). હા, એ અહીં જ છે, આપણે અહીં આવ્યાં. એટલું બધું અંધારું છે કે સમસ્ત અંધારામાં શુદ્ધમાં જવાનો રસ્તો કયો છે તે કહી શકાય તેમ નથી. ...આ બાજુ કોઈ તારા જ નથી. પેલા મ્હોટા વાદળના ફાટ્યા પછી અંધારું ખદાર આવે ત્યાં સુધી આપણે વાટ જોઈએ, એથી આખી શુદ્ધમાં અજવાળું અજવાળું થઈ રહેશે, એટલે પછી આપણે ભય વિના અંદર જઈ શકીશું કેટલીક જગ્યા લયાનક છે, અને હજી જેનું તળીયું જણાયું નથી એવા બે સરોવરો વચ્ચેનો રસ્તો બહુ જ ન્હાનો અને સાફ છે, મશાલ ઢિવા દીવો લાવવાનું મહેંડાપણ વાપરું નહીં, પરંતુ મ્હને લાગે છે કે આકાશનું અજવાળું આપણે માટે પુરતું થઈ રહેશે—તું આ શુદ્ધમાં કદી ગઈ નથી?

કાન્તા—ના... ..

કાન્ત—ચાલ આપણે અંદર જઈએ; ...એ કયા ગઈ એવો એ સવાલ કરે તો ત્હારાથી એ જગ્યાનું વર્ણન કરી શકાયું જોઈએ. ..શુદ્ધ બહુ મ્હોટી અને બહુ રમણીય છે. કેટલાક પદાર્થો છોડવા અને માણસો જેવા લાગે છે ભૂરી ચીજોથી તો એ ભરપૂર છે છેક છેડે સુધી કોઈએ એમાં શોધખોળ કરી નથી. મ્હને લાગે છે કે એમાં મ્હોટો ખજાનો છુપાઈ રહ્યો છે. ઘણા વર્ગો પર વહાણો અથડાઈને નષ્ટ થયેલાં લેના ખંડીયેર પણ ત્યાં ત્હારી નજરે પડશે. પરંતુ નેતા વિના અંદર બહુ ઉંડા જવું નહીં. કેટલાક લોકો તો કદી પાછા ખદાર આવ્યા જ નથી. બહુ સાથે

અંદર જવાની મ્હારી પેતાની હિંમત ચાલતી નથી. દરીયાનું કે આકાશનું અજવાળું પડતું બંધ થશે કે તરત ત્યાં આપણે અટકી પડીશું ત્યાં જરાક અજવાળું પડશે તો ત્હને એમ જ લાગશે કે જાણે આકાશ પઠેમ ત્યાં પણ શુદ્ધ તારાઓથી. હાઈ ગઈ ન હોય. પેલા ખડકોમાં આટલા બધા ચળકે છે તે રક્તિકતા કે મીઠાના ઠટકા હશે એમ લોકો કહે છે.—જે, જે, મ્હને લાગે છે કે આકાશ સ્વચ્છ થવા લાગ્યું છે.....મ્હને ત્હારો હૃદય આપ, મૂંછશ નહીં, આમ મૂંછશ નહીં કંઈ ભય નથી, આકાશનું અજવાળું દેખાતું બંધ થશે કે તરત આપણે અટકી પડીશું.. .શુદ્ધતા સંભળાતો અવાજ ત્હને આટલી બધી ગભરાવે છે શું ? એ તો રાત્રિનો અવાજ છે, અથવા શાન્તિનો અવાજ છે ... આપણી પાછળ દરીયાનો અવાજ ત્હારે ધાને પડે છે ?—આજે રાત્રિ કંઈ સારી લાગતી નથી.....મ્હા! જે, અજવાળું થયું !.....

(શુદ્ધતા સુખમાં અને અધારાવાળા ચોરા બાનમાં ચંદ્ર પૂરેપૂરે અજવાળું પ્રસારે છે, અને ચોરા હાથમાં ધોળા વાળવાળા એક બીન પામે ઊંડા એક એક બીબને અદેશતા અને એક સ્થળે અટકી ડૂબતા નહીં રહી બિપ્રદેશ દેખાય છે)

કાન્તા—મ્હા !

કાન્તા—શું છે ?

કાન્તા—એ તો.... એ તો.....

(નહીં બિહુકો તરફ એ આગળી કરે છે.)

કાન્તા—હા, હા, મ્હે એઓને પણ જોયા છે.. ...

કાન્તા—ચાલો આપણે જઈએ ?.....ચાલો આપણે જઈએ !

કાન્તા—હાએ તો બીચારા નહીં વૃદ્ધ માણસો ઉઘી ગયા છે.... આ પ્રદેશમાં ઢુકાણ પડ્યો છે....એઓ ચાલી સુવા કેમ આપ્યા હશે ?.....

કાન્તા—ચાલો આપણે જઈએ !.....ચાલો, ચાલો... ચાલો આપણે જઈએ

કાન્તા—જે, આટલું જોરથી બોલતી નહીં. .. આપણાથી એ ઉઠે એ હીક નહીં.....હજી એઓ ભર ઉઘમાં છે.....ચાલ.

કાન્તા—મ્હને ઊંડો, મ્હને ઊંડો, હું એકલા ચાલવું પસંદ કરું છું.....

કાન્તા—આપણે બીજે કોઈ દિવસે પાછા આવીશું.

(જાય છે.)

દ્રશ્ય વૈષ્ણ—દિક્ષામાનો એક ખટ, જયન્ત અને કાન્ત નજાય છે

જયન્ત—ત્હને જોયું હશે કે હાલ તુરંત તો બધી તરફથી ત્હમને અહીં રોકી રાખવાનું જણાય છે અને આ નકામી મુઆફરી કરવા ના કહેવાય છે અત્યાર સુધી અમે ત્હમારા પિતાની સ્થિતિ ત્હમારાથી છાની રાખી છે; પરંતુ કદાચ એ નિરાશામય છે; ત્હમને ઉંજરેથી જ અટકાવી રાખવાને એટલું જ ભય થઈ રહેલું નહીં. પરંતુ બીજાં ઘણાં ચે કારણો છે.....જે વખતે આપણા યત્નઓ ભગવત થયા છે, અને ભૂખે મરતા

લોકો આપણી આસપાસ ગળડે છે તે વખતે અમને ઇસી આજ્યા જવાનો લ્હમને હક્ક નથી; અને વળી આ મુસાફરીની શી જરૂર છે? મૃત્યુ પામ્યો છે, અને રમથાનની મુતાકાત કરતાં જીવનમાં ગંભીરતર અન્ય ધર્મો છે જ, લ્હમે કહ્યો છે કે લ્હમે લ્હમારા આજસુ જીવનથી કંટાળ્યા છો; પરંતુ ઉદ્યોગિતા અને ધર્મ રસ્તેથી મળી આવતાં નથી. ઉંખરે ઉભા ઉભા એઓની વાટ જોવી જોઈએ. અને એઓ પસાર થાય ત્યારે એઓને અદર દાખલ કરવા જોઈએ; અને એઓ તો દરરોજ પસાર થાય છે જ. લ્હમે એઓને કદી જોયાં જ નથી શું? હું પોતે પણ ભાગ્યે જ હવે કદી એઓને જોઈ શું, પરંતુ એઓને જોતાં હું લ્હમને શીખવીશ, અને જે દિવસે એઓ તરફ લ્હમે ઇશારત કરશે તે દિવસે હું લ્હમને એ જતાવીશ. તે છતાં, હું કહું છું તે સાલળો; લ્હમારા જીવનનાં ઉંડાણમાંથી આ મુસાફરી લ્હમેજ માગી છે એમ લ્હમે માનતા હો તો હું લ્હમને એ મુસાફરી કરવા ના નથી કહેતો, કારણ કે લ્હમારા જીવનમાં અને લ્હમારા નરીજમાં કયા જનાવ જાનવા દેવા એ વિષે મ્હારા કરતાં લ્હમે વધારે ચારી રીતે જાણી શકે એમ છે. થોડા વખતમાં શું જાનવું જોઈએ એ હું જાણી લઉં ત્યાં મુધી લ્હમને માત્ર રાહ જોવા જ હું કહીશ....

કાન્ત—મ્હારે કેટલો વખત રાહ જોવી પડશે?

જયન્ત—થોડાં અઠવાડીયાં; કદાચ થોડા દિવસો.....

કાન્ત—વારું હું રાહ જોઈશ.....

(અપૂર્ણ) (જાય છે.)

ભરત.

* એની ખેસન્ટ-એક મહામૈયાની

જીવનકથા.

મચારીઓ—હું જાહુ ન્હાનો હતો ત્યારે એક દિવસે મેં સાલળ્યું કે કાશીમાં એક મઠમ આવી છે, તે હિન્દુ ધર્મનાં જાહુ વખાણ કરે-છે, હિન્દુ ધર્મના તે અભ્યાસ કરે છે, રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરે છે, શાસન વાળીને ખેસ છે, યોગની ક્રિયાઓનો પણ અભ્યાસ કરે છે અને યોગની સિદ્ધિઓ પણ તેને પ્રાપ્ત થઈ છે, ત્યારે મને અચરજ લાગ્યું કે આ મઠમ તે કોણ હશે, કેવી હશે, એની પાસેથી આજણને પણ શીખવાનું મળે તો કેવો આનંદ આવે! તેની સાથે એમ પણ મને લાગ્યું કે આપણે હિન્દુ કહેવા છએ છીએ, સનાતન ધર્મમાં આપણે જન્મ લીધો છે છતાં આપણા ધર્મમાં શું શું છે

* બગિચી સમાજમાં ત્રી ૪ થી એકસરને રોજ આપેલું ભાષણ.

તે આપણને ન આવડે અને સાહેબ લોકો અને મઠો આપણાં શાસ્ત્રો હાંસથી વાંચે અને શાસ્ત્રની આજ્ઞાનું ઉમંગથી પાલન કરે! તે વળતે પંડિત મેક્ષમુલરની લોકો બહુ વાતો કરતા—કે મેક્ષમુલરે વિલાયતમાં બેઠા બેઠાં સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો અને આપણા વેદ શાસ્ત્ર, પુરાણ, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, વગેરેનાં ભાષાતરો ઇંગ્રેજી ભાષામાં છે. વિશેષ એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે આપણા ચારે વેદ જર્મનીમાં છપાય છે અને ત્યાંથી તે આપણા લોકો મંગાવે છે. આવી વાતો સાંભળવાથી મનને ઘણું અસંતોષ થતો, મને લાગતું કે આપણે—હિન્દુ પ્રજા—તદન નિર્માલ્ય થઈ ગયાં છીએ, પણ જ્યારે હું સ્વામી વિવેકાનંદે અમેરિકામાં આપણા ધર્મનો ઠંકો વગાડ્યો એમ સાંભળતો ત્યાંડે માફ હૃદય ઉછળતું અને ધર્મના ગૌરવથી હું મલકાતો, અને જોરથી વિવેકાનંદ, રામતીર્થ, અને વીરચંદ ગાંધીના નામ પુકારતો અને આનંદ માનતો, પણ મૈયા એની બેસન્ટનું નામ મેં સાંભળ્યું ત્યારે તો મને કંઈક અલૌકિક અમ-લકાર લાગ્યો.

સંસારના ઘણા મહાપુરૂષોના અને મહાન સ્ત્રીઓનાં મેં ચરિત્ર વાંચેલા—મોટા શૂરવીરો, મહાન પંડિતો, દાનેશ્વરીઓ, પદોપકારી પુરૂષો, મહાન કવિઓ, પયગમ-ગરો, લક્ષતજનો, અને યોગીઓ તેમ જ સતી સ્ત્રીઓ, વીરાગનાઓ, વિદુષીઓ, રાજ્ય-કૃત્તીઓ, યોગિનીઓ, રૂષિકુમારીઓ, અને મીરાબાઈઓ—આપણું “મહાજન મંડળ” “ચરિત્ર ચંદ્રિકા” “લક્ષતમાળ” નાચણ હેમચંદ્રના પુરતકો અને “સતી મંડળ” હું વાંચી ગયો હતો, પણ તેમાંથી મિસિસ એની બેસન્ટનુ જીવન કોને મળતું આવે છે એ શોધવું બહુ મુશ્કેલ હતું. કાશી જઈ આવેલ કોઈ પણ માણસ મને મળે કે તુરંત તેને પુછતો કે આ બાઈને તમે જોયા છે? એક વખત તેમના ફોટો-ગ્રાફ જોયો. કંઈક માનની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ પણ કંઈ બરાબર વાત સમજાઈ નહિ, કારણ કે કેટલાક અશ્રદ્ધાળુ લોકો અને નિદાજોર એમ પણ કહેતા કે એ બાઈ બહુ લુચ્ચી છે, દાલિત છે. હિન્દુ ધર્મ ઉપર પ્રીતિ રાખવાને પ્લાને લોખા ભાવિત હિન્દુઓને ભગાવે છે અને હિન્દુ અશ્વસ્ત્રાજીઓ એટલી હદ સૂધી જતા કે એ તો મીશનરી છે અને લોકોને શુદ્ધ રીતે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં વટલાવવાને માટે જ રૂદ્રાક્ષની માળા ધારણ કરે છે આવા લોકોની જોડે હું લડતો, પણ મારી સમજ અધુરી હતી, માફ સ્થાન અપૂર્ણ હતું.

એમ કરતા કરતાં મૅટ્રિક્યુલેશનની પરિક્ષા આપવા હું અમદાવાદ ગયો. રસ્તામાં ટ્રેઈનમાં એક સુશિલ પારસી ગૃહસ્થ મળ્યા અને મિસિસ બેસન્ટ, “થીઓસોફી” અને “થીઓસોફીકલ સોસાયટી”ની વાતો નીકળી. મારી થોડી ઘણી શંકાઓનું સમાધાન તેમણે કર્યું અને મને બે ત્રણ પુસ્તક વાચવા આપ્યા, તથા જણાવ્યું કે આપણે મનુષ્યમાત્ર બધા લાઇઓ છીએ અને આપણે લાઇઓની પેઠે સંસારમાં રહેવું જોઈએ એવો સિદ્ધાંત પાળનાર મંડળ આખા જગતમાં આ એક જ છે. મિસિસ બેસન્ટના શુરૂ મેંડમ પ્લાવાટસ્કીની ઘણી વાતો કરી તેમજ તેમના સહાધ્યાથી કર્નલ આલકોટનાં બહુ વખણ કર્યા અને જણાવ્યું કે

મિસિસ બેસન્ટને હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યાને બહુ વરસ થયાં નથી એટલામાં તે હિન્દુ ધર્મનો તેમણે બહુ સારો અભ્યાસ કરી લીધો છે અને તેમનાં વ્યાખ્યાનો અતીશય બોધક અને મનોહર છે. મેં આ પારખી ગૃહસ્થનો બહુ ઉપકાર માન્યો અને હું અમદાવાદ આવ્યો.

મેં એમ સાંભળ્યું હતું કે મિસિસ બેસન્ટનો આખો જગતની સ્ત્રી વક્તાઓમાં પહેલો નંબર છે, એટલુંજ નહિ પણ પુરૂષ વક્તાઓમાં પણ એમના જેવા બોલનારા થોડા છે એમની બોલવાની છતાં, એમની વાણીનો અરબલિત પ્રવાહ, શ્રોતાઓને તરલીન બનાવી દેવાની કળા, એમના રસની જમાવટ તથા જે વિષય ઉપર ભાષણ આપે તે વિષયનું તાંદ્રશ્ય સ્વરૂપ બહુ કરવાની અદ્ભૂત શક્તિ વિશે અનેક વાર સાંભળેલું હોવાથી અને ખાસ કરીને આપણા ધર્મના વિધવિધ વિષયો ઉપર પણ ઉત્તમ પ્રકારના વ્યાખ્યાનો આપે છે, એ વિચારથી તેમના ભાષણો સાંભળવાની મને ઘણી ઉત્કંઠા હતી પણ મારી પરિણામ વખત પર તેઓ અમદાવાદ આવે એમ ન હતા અને હું દાશી જઈ શકું એમ ન હતું. પણ પરિક્ષા પૂરી થયા બાદ મિસિસ બેસન્ટના એક શિષ્ય સખારામ ગણેશ પંડિત થીઓસોફી, ધર્મ, પુનર્જન્મ, જીવતાર, વિગેરે વિષયો પર ભાષણો આપવાના છે એમ જ્યારે સાંભળ્યું ત્યારે કંઈક આનંદ થયો. એમના શિષ્યનાં ભાષણો સાંભળવાથી મને કંઈક ચોર મોઢિની લાગી. તેમને ઘેર હું મળવા જતો અને જ્યારે તેમની પાસેથી સાંભળ્યું કે પોતે પરણવાના નથી તથા મિસિસ બેસન્ટની સાથે રહી આખી જીંદગી સંસારમાં પરમાર્થનું કામ કરવું છે ત્યારે મને થયું કે જે મૈયાના બોધથી આવે એક ઋષિ કુમાર જેવો માણસ પોતાનું આખું જીવન જનહિતાર્થે અર્પણ કરવા તત્પર થયો છે તે મૈયા કોઈ મહા ભગવતી હોવી જોઈએ મને મિસિસ બેસન્ટના લખેલા થોડા એક પુસ્તકો અમદાવાદમાં લેઈ તરીકે મળ્યા અને ઘેર જઈ નીરાતે વાંચવા મંડ્યો. આ વાત સત્તર અઠાર વરસ પહેલાંની છે.

મને જે પુસ્તકો મળ્યાં હતા તેમાં શ્રીમત ભગવદગીતાનું 'મિસિસ બેસન્ટે ઇંગ્લેન્ડમાં કરેલું સરળ ભાષાંતર હતું મને સંસ્કૃત હજી પણ બરાબર આવડતું નથી પણ ઇંગ્લેન્ડ ભાષાતરની સહાયતા વડે હું ગીતાનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. આ વખતે મિસિસ બેસન્ટ બનારસ એટલે કાશીમાં થાણુ રાખી થીઓસોફીકલ સોસાયટીનું કામ કરતા. તેમના શુદ્ધ માણસ પદાવાટસકી સમાધીરથ થયા હતા અને તેમનું અધુરું કાર્ય મિસિસ બેસન્ટે ઉપાડી લીધું હતું. થીઓસોફીકલ સોસાયટીનું એક મોટું આશ્રમ મદ્રાસથી બે ત્રણ માઈલ દૂર અધ્યાર નદિના મુખ આગળ સમુદ્ર કિનારે એક મોટા બગીચામાં હતું અને બીજું કાશીમાં હતું. મદ્રાસમાં કર્નલ ઓલકોટ અને તેમના થોડાએક દેશ વિદેશનાં જાનુયાયીઓ રહેતા અને કાશીમાં મિસિસ બેસન્ટની સરદારી હેઠળ સાધુ જીવન ગાળનારાની એક નાની સરખી મંડળી હતી, તેમાં બાળુ ભગવાનદાસ, બાળુ ઉપેન્દ્રનાથ વસુ અને બીજા સમર્થ વિદ્વાનો અને સદેહ વચ્ચારી સાધુઓ રહેતા.

મિસિસ બેસન્ટની કામ કરવાની શક્તિ ઘણી અદ્ભૂત છે. જાનગી અભ્યાસ કરવો, બહાર વ્યાખ્યાનો આપવા, ન્યુસ્પેપરમાં લેખો લખવા, અઠવાડિક તથા માસિક પત્રો ચલાવવા, દરરોજ સવારે સાંજે કથા, વાર્તા તથા ગ્રાન્થની ચર્ચા કરવી, આશ્રમની નાણાં સંબંધી વ્યવસ્થા રાખવી અને દુનીયાના બુદ્ધા બુદ્ધા દેશોના અગ્રગણ્ય થીઓસોફીસ્ટો જોડે પત્રવ્યવહાર ચલાવવો એ કંઈ જેવું તેવું કામ નથી. ઉપરાંત ૪૨ વર્સે એક યાત્રા આખા હિન્દુસ્થાનની તથા એક ચક્કર વિલાયત, અમેરિકા વિગેરે દેશોમાં મારી આવીને પોતાના મૂળ કાર્યને સળાળ તથા સુદૃઢ બનાવવું એ એમનું નિત્યકર્મ હતું. વિશેષમાં વર્સે બે ચાર મોટાં ગ્રંથ રચવાના એ તો બુદ્ધ.

પણ એ ગાંધી કામ તો કંઈ હિસાબમાં નહિ. કાશીપુરીમાં વસવાટ કર્યા પછી તુરંતજ એમને લાગ્યું કે હિન્દુ ગાળકોને સરકારી શાળાઓ તથા કૉલેજોમાં જે કેળવણી મળે છે તે અધુરી છે, ગામીવાળી છે અને તેમાંથી ઘણું ભાગે કાઢ્યા માસ્તરો, પંતુજીઓ તથા કારકુનો જાતે છે. મને લાગતું કે જે કેળવણીનો પાથો ધર્મના અભ્યાસ ઉપર નથી તે કેળવણી નિર્વર્ધ છે. ગાળકને મહાન બનાવવાને જાહે તેની બુદ્ધિને સંકુચિત કરે છે. સાહેબ લોકો આપણા મુલકમાં આવ્યા જાદ તેમના ખ્રીસ્તી ધર્મશુદ્ધો ઇસ્વીતાલો, શાળાઓ, કૉલેજો, ઉદ્યોગશાળાઓ વિગેરે બોલવા મંડ્યા અને પોતાનાં બહાર વ્યાખ્યાનોમાં અન્ય ધર્મોના દૂષણ જાતાવી પોતાના ધર્મની મહત્તાનું જોસલેર રામથન કરવા મંડ્યા આમ કરવામાં તેમનો મુખ્ય હેતુ પરધર્મીઓને પોતાના ધર્મમાં વટલાવવાનો હતો એ હેતુ ખ્રીસ્તી ધર્મશુદ્ધો કંઈક અંશે પાર પાડી શક્યા હતા. તેઓ એમ જ માને છે અને મમતાવે છે કે ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્તને ભજનારા લોકો સ્વર્ગમાં જશે અને જાકી બીચાળ લોકો નર્કની યાત્રાના સહન કરશે. આવી જાતની માન્યતા તેમની હોવાથી તે પોતાના ઇશ્વાર, પોરદુગાલ, અમેરિકા આદિ ધનવાન દેશોમાંથી ધર્મનો ફેલાવો કરવાના અને અધમ મનુષ્યોને ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્ત મારફત મુક્તિ આપવાને જહાને લાખો રૂપીયા ધનવાન લોકો પાસેથી લાવી હિન્દુસ્થાનમાં પોતાના દેવળો, મંદિરો, અને આશ્રમો સ્થાપતા અને હિન્દુ ધર્મની તથા બીજા ધર્મોની બુદ્ધી રીતે મશ્કરી કરતા ઉપગત ઇસ્વીતાલોમાં દર્દીઓની સારવાર કરતા અને શાળાઓમાં ખ્રીસ્તી ધર્મ શીખવતા, ગાંધીજીનો અભ્યાસ કરાવવા અને સાચી વધારે ઉદ્યોગશાળાનાં મકાનો ગાંધી હલકા વર્ગના હિન્દુ તથા મુસલમાનોને વટલાવી, સાહેબ લોક જેવા કપડા પહેરાવી તેમને ખાવા પીવા તથા પહેરવા ઓઢવા તથા રહેવા કરવાનાં સાધનો પુરા પાડતા અને થોડા હંચ વર્ષના માણસો પણ તેમના બોધથી મોડ પામી વટલી જતા. પણ આવી રીતિની સામે આર્ય મમાજે લઢવાનું શરૂ કર્યું અને ભટ્ટ મેક્સમુલરે તથા બીજા જર્મન અને ઇંગ્લેજ વિદ્વાનોએ આપણાં, ધર્મશાસ્ત્ર, અને તત્ત્વજ્ઞાનના વખાણ શરૂ કર્યાં તેથી લોકોને કંઈક અસર થઈ ખરી પણ મિસિસ બેસન્ટ ત્યારથી હુડો ઉપાડ્યો ત્યારથી એ ખ્રીસ્તી મીશીનરીઓ એટલે ધર્મશુદ્ધોનું કામ બહુ ધીમું પડી ગયું છે. મિસિસ બેસન્ટને એ લોકો બહુ ગાળો ભાંડવા મંડ્યા અને હજીમે તેમને લાગ દાવે ત્યારે મિસિસ બેસન્ટની આટકણી તેઓ કાઢે છે, પણ આ ગાંધી કંઈ ડરી જાય કે પોતાનું કાર્ય સુધી દે એવાં ન હતાં

વિલાયતમાં મિમિસ ગેસન્ટે ખ્રીસ્તી ધર્મનો ત્યાગ સને ૧૮૭૪ ની આવમા લગભગ ૨૩ વરમની ઉમરે કર્યો હતો. પોતાને ધર્મ છોડાસા અતિશય હોવાથી પોતાના પતિ ટ્રેવેન્ડ મી. ગેમન્ટ ને જુદી જુદી જાતના સવાલો પૂછી કંટાળો આપતાં. પ્રભુ ક્યા છે? પ્રભુ કેવો છે? પ્રભુનું સ્થાન ક્યાં? પ્રભુ ક્યાણ છે તે પછી સંભારમા પાપી લોકોનું શું કામ છે? પ્રભુ ન્યગી છે તે એક સુખી અને ધીમ્નું હુખી શું કામ છે? પ્રભુ સર્વ શક્તિમાન છે તે જીવનમારેથી નળણાઓનું રક્ષણ કેમ કરતો નથી? માણસ જન્મ પહેલા ક્યા હોય છે અને મરણ પછી ક્યા જાય છે? શું કામ જાય છે? અને પછી તેનું શું થાય છે? આવી જાતના પ્રશ્નો પુછનારી સ્ત્રીથી ધર્મશુર ગેમન્ટ કંટાળતા અને પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપી ન શકે માટે પોતાની સ્ત્રીને ગળે લાડતા. પણ ગળે ખાધને શાવ એવી રહે એવી ગરીબડી ગાયના શુભ મિસિસ ગેસન્ટમા ન હોતા એ તે ગરીબડીનો આવતાર એટલે રાહોણ ગલરાયા અને કોરટની રજાથી એ પતિ પત્ની મજબુરીથી જૂદાં રહે મંડ્યા તે વખતે તેમને એક દીકરો અને એક દીકરી હતા, છતા તેમનો ધર્મ અભ્યાસ પુર નેમમા આણ હતો, પણ તેમનું શંકા સમાધાન કરનાર કોઈ ન હતું તેથી તે વખતના મહાન નામ્તિક અને હિંદુસ્થાનના પરમ મિન મી આર્ચ બ્રાડેલો નામના મહાપુરુષના નિરીશ્વર વાદમા તેઓ જોડાયા, અને તેમની જોડે અનેક પરમાર્થના કામમા સદાય કરી. વિલાયતની મજબૂત હીલચાલમા, સાસારિક સવાલોમા, ગરીબ લોકોની બંદરે ચઢવામા—જાપણ આપીને તથા છાપા કાઢીને તથા વર્તમાન પત્રોમા લખાણ કરીને—તે ઉમગે સર્વે ભાગ લેવા મંડ્યા અને દરમ્યાન તેમણે રમાયનશાસ્ત્ર, વીજળીશાસ્ત્ર, સ્વર પ્રકાગ અને વાયુશાસ્ત્ર, તથા ગતીશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર એવા કઠણ વિષયોનો અભ્યાસ કર્યો તથા કોલેજમા લખતા વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપી પોતાનો ઉદર નિર્વાહ મુશ્કેલીથી ચલાવતા આવી રહે તે કામ કરતાં તેમને ઘણા મોટા માણસોના સમાગમમા આવવું ધણું અને તેમની ખ્યાતી વધી, પણ ચુસ્ત ખ્રીસ્તી લોકો અને દુકી જુદિના ધર્મોધ માણસો તેમને નાસ્તીક કહીને જાહુ ગળે લાડતા, શાસ્ત્રાર્થ કરવામા તેમનો નળર ખેલો હોવાથી મહાત્મા ગ્લાડસ્ટન જેવા મુખ્ય પ્રધાન જેવા માણસોની માથે પણ વાદવિવાદ ચાલતો અને જા જુદિમાન મહાગાયના પ્રભાવનો સર્વત્ર પ્રતાપ પડતો છેવટે ૧૮૮૮ ની સાલમા તેમને મેડમ બ્રાવટસકીની સાથે ઓળખાણ થયું અને ત્યારથી તેમના પગલા આપણા દેશ તથા આપણા ધર્મ તરફ વળ્યા.

આવી એક અદ્ભુત સ્ત્રીથી ખ્રીસ્તી ધર્મશુરે ત્રાસ પામે એમા નવાઈ ન હતી પણ માન લાપણ આપીને એસી રહેલુ એ વાત મિસિસ ગેસન્ટને ગમતી ન હોતી. તેથી શ્રી કાશી ક્ષેત્રમા હિન્દુ ધર્મ શીખવનારી શાળા તેમણે ગને ૧૮૯૮ માં કાઢી. આ સ્કુલને માટે પૈમા લોકો પાસેથી ઉધરાણું કરીને મેળવ્યા અને જુદા જુદા પ્રાંતો-માથી સાધુ લખન ગાળનારા માણસોને શિક્ષક તરીકે નીચત કર્યો તે દરમ્યાન ઇંગ્લેન્ડમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે તથા માણસો માટે આપણા ધર્મના મિઠાતા સમજાવનાર પુરતકો યોજાવી, પડિતો પાસેથી મુશોધન કગવી બ્રાહ્મ પાડ્યા અને આપણા મહેનતથી સેદ્ધ

હિંદુ શુદ્ધ માટે નાણાં મેળવી તેમાંથી કૌલેજ બનાવી અને રૂપીઆ પંદર લાખ એકઠા કરી કૌલેજને ઉત્તમ સ્થિતિમાં મુકી, અને દેશ દેશાવરના હિંદુઓને જગૃત કર્યા રાજ રજવાડા પાસેથી, ધનાઢ્ય શહેરીઓ પાસેથી અને સામાન્ય સ્થિતિના માણસો પાસેથી પણ મુસાફરીઓ કરી, વ્યાખ્યાનો આપી, ટાઢ તડકો સહન કરીને આવું ઉત્તમ પરિણામ આણ્યું.

મિસિસ બેસન્ટનો મોટો અભિલાષ એ હતો કે કાશીમાં હિંદુ વિદ્યાર્થીઓને ધર્મના જ્ઞાન ઉપરાંત સર્વ પ્રકારનું વ્યવહારિક જ્ઞાન ઉંચામાં ઉંચું જેવું વિલાયતમાં મળે છે તેવું મળે તે માટે એક હિંદુ યુનિવર્સિટી (વિશ્વવિદ્યાલય) સ્થાપવું. આ કાર્યનું તેમણે બીજા રાષ્ટ્ર અને પ્રયાગરાજવાળા પંડિત મહંમદન માળવીયા તથા દરલંગાના મહારાજાની સહાયતાથી ૩. એક કરોડનું ફંડ ભેગું થયું છે અને તે આજે સંપૂર્ણ ઠળાથી શ્રી કાશી-મંજેશ્વરમાં આવું છે. આ વિશ્વવિદ્યાલયની ભાવના જગૃત કરવાનું અને તેનો પાયો નાખવાનું તથામાન આ જગતજનનીને છે. વિશ્વવિદ્યાલયના પાયામાં જે સ્તોકો લખાયા છે તેમાં વસંતી કેળવવાના શુભગાનને અગ્રસ્થાન આપ્યું છે.

આ વખત દરમ્યાન મદ્રાસમાં અધ્યાર ખાતે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના આઘ પ્રમુખ કર્નલ ઑલકોટે દેહ છોડ્યો અને મિસિસ બેસન્ટને સર્વ દેશોની સોસાયટીની શાખાઓના બહુ મતથી તેમની પછી પ્રમુખ તરીકે ચૂટી કાઢવામાં આવ્યા. પ્રમુખ તરીકે તેમને કાશી છોડીને અધ્યાર ખાતે રહેવાનું થયું અને તેમના પ્રમુખપદ દરમ્યાન સોસાયટીનું કાર્ય ઘણું આગળ વધ્યું છે. મેગ્ગરો વધ્યા, શાખાઓ વધી, માહિત્ય વધ્યું અને સામાન્ય જનમગાજની ઇજામાં પણ વધી આજે એવો એક પણ શીખેલો કે ભણેલો પ્રુપ્ત દુનીયાના કોઈ પણ ભાગમાં નહિ હોય કે જે થીઓસોફી અથવા થીઓસોફીકલ સોસાયટીના કામથી વાકેફ ન હોય. પોતે મહા કર્મચોગીની હોઈ, બીજાઓને કર્મચોગી બનાવે છે અને તેમના અધ્યારના આશ્રમમાં આજે એકસોથી વધારે કર્મચોગીઓ રહે છે અને પોતાના આત્માનું તથા પરનું કલ્યાણ સાધે છે. સોસાયટીના મેગ્ગરોમાં મોટા મોટા ગાંધીજી, ધનાઢ્ય માણસો, વિદ્વાનો તેમજ સામાન્ય સ્થિતિના માણસો છે. કોઈ ધર્મની નિંદા ન કરવી, સર્વ ધર્મમાં સારૂ શું છે તેની શોધ કરવી, પોતપોતાનો ધર્મ એકનિષ્ઠાથી પાળી બીજાના ધર્મને ગાન આપવું, મનુષ્યમાત્ર સા ભાઈ છે તેમાં કાળો ગોરો કોઈ નથી, સા એક કુટુંબના પરિવાર છે તેમ માનવું તથા આપણી આધ્યાત્મિક શક્તિઓને ખીલવી પરમપદે પહોંચવું એ આ સોસાયટીના ત્રણ મુખ્ય મંતવ્યો છે. પણ સોસાયટીએ નવો પંથ રચાવ્યો, કે નવો વારો બનાવ્યો છે એવું કંઈ નથી. આ સોસાયટીના સર્વ મેગ્ગર બહુ ભાવનો સ્વીકાર કરે છે પણ બાકી સહ વાનોમા સ્વતંત્ર છે.

આવી રીતે હિંદુસ્થાનમાં રહીને, ધર્મ, સાહિત્ય, સાંસારિક વિષયો અને બીજા બાબતોમાં જગૃતિ ફેલાવતાં એમને લાગ્યું કે હિંદુસ્થાનની રાજ્યસંસ્થામાં ઘણા મુદ્દારાની જરૂર છે અને દુનીયાના દેશોમાં હવે પછીના જમાનામાં હિંદુસ્થાન તથા

હિંદુસ્થાનની પ્રજા બહુ આગેવાની ભર્યો લાગ લેજવશે એવી તેમને અચળ શ્રદ્ધા હોવાથી તેમણે પોતાનો રાજકીય બાળતોનો અભ્યાસ આગળ વધાર્યો. પણ દરમ્યાન એક વાત એવી થઈ કે જેમાથી બાર મહિના સુધી હાર્ટ દારણારે તેમને ચઢવું પડ્યું. એક મદ્રામી બ્રાહ્મણના બે પુત્રો તેમની પાસે રહેતા અને તેમની દેખરેખ હેઠળ તેમનો અભ્યાસ ચાલતો. મિસિસ બીસન્ટ એમ માને છે અને તેના ઘણા અનુયાયીઓ પણ એમ માને છે કે આ લડાઈ પછી મહાવિપ્લુનો એક અવતાર થયો અને તે અવતાર જગતનો ઉદ્ધાર કરશે. આ બે બ્રાહ્મણ પુત્રો એ અવતાર પ્રસંગે મહાન કાર્ય કરશે એવી શ્રદ્ધાથી તેમને વિશેષ અભ્યાસ માટે વિલાયત મોકલ્યા. ત્યાર પછી તે બાળકોના પિતાએ મિસિસ બેસન્ટ સાથે કેસ માડ્યો અને છેવટે તે કેસમાં પિતા નહિ જીતવાથી એ વાતનો અંત આવ્યો.

આ કેસમાથી ફરેગ થઈને તેમણે રાજકાર્યમાં માથું માર્યું. પ્રથમ તો આપણા દેશના રાજ્યમાં સુધારા કરવાની તેમણી આજે ત્રીસ વરસ થયાં દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જે મહા પુરોનો વાર્ષિક મેળાવડો ધાય છે, તથા જેને નેશનલ કૌન્સિલ કહે છે તેની તમામ સૂચનાઓ તથા ફરીઆદો તથા ઠરાવોનો અભ્યાસ કરી તેનું એક પુસ્તક બહાર પાડ્યું અને ત્યાર પછી દેશના જુદા જુદા ભાગમાં ફરી આગેવાનો સાથે મસલત ચલાવી ખરી સ્થિતિથી વાકેફગાર થયાં અને પોતાના વિચારો વિલાયતની સરકાર, વિલાયતની પાર્લીમેન્ટ, વિલાયતની પ્રજા તથા અત્રેના સરકારી અધિકારીઓ અને પ્રજાજનોના ધ્યાનમાં ઉતરે તેટલા માટે પ્રથમ સને ૧૮૬૪થી એક અઠવાડીક પત્ર મદ્રાસમાં ચાલુ કર્યું. તેનું નામ ધી કૉમન વીલ (સૌનું કલ્યાણ) એમ રાખ્યું અને વિલાયતમાં તેમજ અત્રે ભાષણો આપવાની શરૂઆત કરી. ત્યાર પછી તરત જ તેમણે ઇંગ્લેન્ડમાં એક રોજનું પત્ર 'ન્યુ ઇંડીઆ' નામે ચાલુ કર્યું અને તેમાં દેશને તથા પ્રજાને શું શું જોઈએ છે, દેશીજનોને મોટા હોદ્દા શું કામ નથી મળતા, ખીજા દેશો સાથે સરખાવતા હિંદુસ્થાન કેટલો ગરીબ છે, એ ગરીબીનાં કારણો શું શું છે, કરનો બોલો કેટલો વધારે છે, દુકાળો દેશમાં શા માટે પડે છે અને દુકાળને વંખને લોકો પોતાનો નિલાવ કેમ નથી કરી શકતા, લોકો શું કામ શક્તિહીન થઈ ગયા છે, લશ્કરમાં તથા લડાઈની સીમરોપર આપણા લોકોને મોટા હોદ્દા પર 'શા વારને દાખલ નથી કરતા' કાળા અને ગોરા વચ્ચેનો ભેદ ના. મહારાણી વીક્ટોરીઆએ મના કર્યો છતાં શું કામ રાજવામાં આવે છે? મોટા પગારવાળા ગોરા કરતા ઓછા પગારના પણ વધારે શક્તિવાળા દેશીને શું કારણ નથી નીમતા? પ્લેગ, કોલેરા, મલેરીઆ વિગેરે રોગો તથા ઉપદ્રવો લોકોને કેમ સતાવે છે તથા તેના ઉપાયો શું શું છે, છલેકટરોને ન્યાયનુ કામ શું કામ સોંપવામાં આવે છે, તથા દેશમાંથી સમૃદ્ધી પરદેશ ઘસડાઈ જવાથી લોકો ગરીબ બની ગયા છે તે ગરીબી અટકાવવાના શું શું ઉપાયો છે અને એવા ખીજા હજારો સવાલો પોતાના પત્રમાં ચરચી સરકારનું ધ્યાન ખેંચી, લોકોને જાગૃત કરી સરકારની ભૂલ હોય ત્યાં ભૂલ ઠતાવી લોકોની ખામી હોય ત્યાં ખામીઓ દર્શાવી તેમણે આ મહાસારના કામ ઉઠાવ્યું.

એટલેથી અંતોષ નહિ પામતા તેમણે મુંબઈ પૂના વિગેરે સ્થળોએ જઈ ઋષીરાજ દાદાબાઈ નવરોજી અને બીજા મહાપુરુષોની મુલાકાત લઈ તીવ્ર પક્ષવાળા તથા ગોખલે પક્ષવાળા જોડે સમજુતી કરાવી અને કોન્ગ્રેસ તથા મુસલમાન લાઘવોની મહાસભા જેને મોશલેમ લીગ કહે છે તેનું જોડાણ કર્યું. વળી લડાઈના પ્રસંગમાં સરકારને પ્રજા પાસેથી નાણાની તેમ જ બીજી મદદ આપવામાં પણ પોતાનાં લાવણી તેમજ છાપાદારા મહેનત કરી અને મદ્રાસ તથા મુંબઈની કોન્ગ્રેસમાં ભગીરથ પ્રયત્ન કરી આગેવાનોને ભગૃત કીધા.

લડાઈ પછી હિંદુસ્થાનને લાલ ન મળે અને દુષ્ટી બુદ્ધિવાળા સાહેબ લોકોની સલાહથી તથા મહેનતથી હિંદી પ્રજાને જે સુધારા જોઈએ છે, તે ન મળે તે માટે પણ સ્વરાજ્યની દરખાસ્ત મુંબઈ તથા લખનૌમાં પસાર કરાવી અને 'કોન્ગ્રેસનું' કાર્ય જારે માસ ચાલુ રહે, એકો પોતાના હક શુ છે તે સીએ તથા સાંભાળે તે માટે લોકોને ભગૃત કરવા માટે "હોમરૂલ લીગ" નામની સંસ્થા ઉભી કરી તેની શાખાઓ ઠેર ઠેર ફેલાવી કામ કરવા લાગ્યા.

પણ સરકારી અમલદારોને લાય લાગ્યો કે આવી જુગેશય લોકો ઉશ્કેરશે અને કોણુ, જાણુ શુ થશે તેથી તેમના રાઈ'ંદા પત્રપર પહેલાં અકુશ મૂક્યો, ન્યુ ઇન્ડિયા પાસેથી બમીનગીરીના રૂ. ૨૦,૦૦૦ લીધા, પછી તે જમ કરી બીજા રૂ. ૧૦,૦૦૦ લીધા અને તે પત્ર બધ કરાવવા કોશિશ કરી પણ તે જાળતનો કેસ હજી વીલાયતની પ્રીવીકાઉન્સિલમાં ચાલુ છે તેથી પત્ર હજી ચાલુ છે અને હમણા સ્વં ન્યાયમુર્તિ દાશીનાથ તેલંગના સુપ્રત તે ચલાવે છે ઉપરાંત તેમના બધા છાપખાના પાસેથી બમીનગીરી લીધી છે અને વરસ એક દીવસ પહેલા મધ્યપ્રાતની સરકાર તથા મુંબઈની સરકારે તેમને પોતાના પ્રાતમાં જવાનો મનાઈ હુકમ કર્યો. પણ છતાં એ તેમનું કામ વધતું આવ્યું ત્યારે તા. ૧૬ મી જુનને દહાડે મદ્રાસની સરકારે તેમને હુકમ ફરમાવ્યો કે તેમણે મદ્રાસ છોડી જવું તથા સરકારના હકમ વગર તેમણે કોઇને મળવું નહિ હા છાપાવું કે છપાવવું નહિ, લાવણુ આપવાં નહિ, પોતાના રહેઠાણનું ગામ છોડી ક્યાં જવું નહિ, તથા સરકારની દેખરેખ હેઠળ નજરકેદ રહેવું. ત્રીતર વરસની હાગરે આવી રીતે ના. સરકાર તેમના ઉચ્ચ અલિલાયો સમજી શકી નથી એ ખરેખર દીલગીરીભર્યું છે, સ્ત્રી જાતીપર આવી રીતે અંકુશ મુકવાથી ઘણાંના મન ખિન્ન થયા છે.

૯

આજકાલ મિસિમ બેસન્ટનું નામ જગજગતીથીએ ચડેલું છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં એની બેસન્ટનું છાપામાં કે લાવણીમાં, નાના અથવા મોટાની વાતગિતમાં, લોકો એ જાણની બહુ વાતો કરે છે. નામદાર મદ્રાસની સરકારે એમને તથા એમના બે ચેલાઓને નજરકેદ કર્યા છે. તેને લીધે આપણા દેશના બધા કેળવણી પામેલા માણસો બહુ ગુસ્સે થયા છે અને તેને માટે આપણા દેશના મોટા મોટા મુસ્લિમ પુરુષો હમણા જ

આપણા ગહેરમાં મસલત કરવા એકઠા મળ્યા હતા અને થોડા દિવસ પર એ લડાઈને માટે ચિના ળાગમાં દશ હજાર માણસોની એક મોટી સલાહ લરાઈ હતી. આવી રીતે આપણા દેશના દરેક ભાગમાં ગામેગામ સલાહો લરાય છે અને સલામત ઠરાવ પસાર કરી લોકો નામદાર સરકાર પાસેથી માગણી કરે છે કે મિમિસ ઍનિ ળેસન્ટ અને તેના સંગાથીએને છૂટા કરવા. પ્રજા જવાળને માટે આતુરતાથી વાટ જુએ છે !

મિમિસ ળેસન્ટને આ પ્રમાણે નજરકેદ કરવાથી દેશમાં હોમરૂલની પ્રવૃત્તિને અત્યંત ઉત્તેજન મળ્યું છે. સે'ક્રેટરી ભારતવાસીઓ હોમરૂલ લીગના સભાસદો થતા જાય છે અને હોમરૂલ હોમરૂલ લીગની શાખાઓ ઉઘડતી જાય છે. એમના નજરકેદ થવાથી સ્વરાજ્યની હિલચાલ પૂર્ણ જોસમા હવે આશુ થઈ છે

માવજી ગોવિંદજી શેઠ.

ગુજરાતમાં રાજકીય જાગૃતિ.

ભારતવર્ષના રાજકીય ઇતિહાસમાં ૧૯૧૬ ના ડીસેમ્બર માસમાં લખનૌમાં લરાયેલી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસ હમેશને - કોંગ્રેસ મુસ્લિમ લીગ, હિન્દને સ્વરાજ્ય મળવું જોઈએ તેની નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં માંગણી તે કોંગ્રેસમાં કરવામાં આવી હતી, અને સ્વરાજ્યના પ્રથમ પગથીયાં તરીકે લડાઈને અન્તે હિન્દના રાજ્યતત્ત્વમાં શુ શુ સુધારા કરવાની જરૂર છે તેની એક યોજના કોંગ્રેસ તથા મોરલેમ લીગે એકમતે ઘડી કઢાડી હતી. એટલું જ નહિ પણ આ દેશના સદ્ભાવે ૩૧ વર્ષના પાકા અનુભવ પછી રાજકીય ચેતન સર્વ દિશામાં પ્રસારે તથા હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણી વિષે લોકમત સગીન રીતે કેળવાય તે માટે કોંગ્રેસે ડિસ્ટ્રિક્ટ કોંગ્રેસ કરીદીઓ, હોમરૂલ લીગે અને અન્ય રાજદ્વારી સંસ્થાઓને આશુ વર્ષ સ્વરાજ્યની માગણી જનસમાજને સમજાવવાની તથા તે વિષે તેઓના મત કેળવવાની આજ્ઞા કીધી હતી. આ ઠરાવ જેટલો દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો તેટલોજ સ્વરાજ્યની લડતને સગીન પાયાપર મૂકનારો હતો. કોંગ્રેસના આ ફરમાનને માન આપી, હોમરૂલ લીગે સ્વરાજ્યની યોજના સળંધી લોકમત કેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરી હતી, તે માટે ખરેખર તેઓને ધન્યવાદ ઘટે છે.

૧૯૧૬ ની આખરે કોંગ્રેસે અને લીગે સ્વરાજ્યની યોજના ઘડી કઢાડી ત્યાર પછી હિન્દનું રાજકીય વ્યોમ અનેક અજોથી ધવાવા માંડ્યું. એક પાસથી ૧૯૧૭ ની શરૂઆતમાં ઇમ્પીરિયલ વોર કોન્ફરન્સમાં હિન્દના નિયુક્ત કરેલા પ્રતિનિધિઓએ પોતાનાં વર્તન તથા વિચારથી હિન્દનું ગૌરવ વધાર્યું અને કુર્હાડના ખાતમ્બેમી પ્રધાનોએ હિન્દની અસિલાખાઓ તથા માગણીઓ પ્રતિ સમજાવ દર્શાવનાર્થે આશાજનક વચનો ઉચ્ચારવા

માંડયાં છિટનના વગર પ્રધાન લોઈક જ્યોત્ને' પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે હવે તો હિન્દ "equal partner of the Empire" થવાને લાયક છે. બીજી પાસથી સ્વરાજ્યની યોજના વિષે લોકમત કેળવવાની પ્રવૃત્તિઓ હોમરૂલ લીગાએ વેગભર શરૂ કરીધી અને તેના આત્મારૂપ મિસિસ બીસેન્ટે સ્વરાજ્યનો સંદેશ હૃદયે હૃદયે પહોંચાડવાને પોતાના પત્ર "ન્યુ ઇન્ડિયા"માં પ્રોત્સાહક લેખમાળા શરૂ કરીધી. અવાચક હિન્દ વાચકમય બન્યું. તેનું રાજકીય જીવન નૂતન ચેતનથી પ્રકાશવા લાગ્યું. સ્વરાજ્યનો ઉદ્દેશ્ય દેશના સર્વ ભાગોમાં નિશ્ચિત સંભળાવા માડ્યો. સ્વરાજ્યનું પ્રોત્સાહક સંગીત ગૂઢે ગૂઢે ગંવાવા લાગ્યું. સ્વરાજ્યની માગણી માત્ર મૂંઝીભર લોકોની માગણી છે એ સ્વાર્થી આરોપ ખોટો છે એમ દેશે સાબીત કર્યું. એક પાસથી છિટનના પ્રધાને હિન્દની વ્યાજબી માગણીઓ પ્રતિનો સમભાવ અને બીજી પાસથી આ દેશમાં આવેલું નવું ચેતન તથા હિન્દી પ્રજાને કૂટેલી નવી હિંમતભરી વાણી-આ સર્વથી જ્યુરૉકસીનાં કબુતરખાનાઓ ખળભળી ઉઠ્યા અને હિન્દ પોતાના હકની માંગણીઓનો સુર છિટનની સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી પ્રજાને પહોંચાડે તે પૂર્વે તેની વાણી બને તેટલી રીતે બંધ કરવાના પ્રયાસો જ્યુરૉકસીએ શરૂ કર્યા. હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણીને વ્યવસ્થાપૂર્વક દાબી દેવાનાં પગલાઓ એક પછી એક લેવાવા માડ્યા. મામુલક આદાયરે તેનું મગલાચરણ (!) કર્યું. 'લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડે હિન્દની મોઘી આશાઓને નષ્ટ કરનારી તથા સ્વરાજ્યની માગણી અવ્યવહારૂ દર્શાવનારૂં ઢોલ ઉઠીની ઠંડી હવામાં ભેરથી વગાડ્યું અને તેના પરિણામે ભારતમાતાની અનન્ય પ્રેમથી સેવા કરનારી વિદુષી સત્તારી બીસન્ટને ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઍક્ટની રૂએ નજરકેદ કરી. તેની વાણી બંધ કરી, તેના લેખો અપ્રજ્ઞા, નેરુ દર્શન બંધ કર્યું. પરંતુ તેના આત્માએ હિન્દના આત્માને આપેલો અમૂલ્ય સંદેશ જોયો ને તેવો રહ્યો. 'ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઍક્ટ સ્વરાજ્યના સંદેશને નજરકેદ કરી શક્યો નહિ. એક બાજુથી હોમરૂલ લીગના મુખ્ય નેતાને નજરકેદ કરીધી અને બીજી બાજુથી હિન્દના ભાવિની ઉન્નતિ આશારૂપ વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય જીવનથી, રાજકીય સભાઓથી રાજકીય વિચારોથી દુર રાખનારાં બંધનો વધારે સખત બનાવ્યાં. 'લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડની સરકારના સરકયુલરનો પ્રતિધ્વનિ 'લૉર્ડ વિલી ગડનની સરકારે આપ્યો. 'લૉર્ડ રોનાલ્ડશેએ તથા મર જેમ્સ મેરટને સ્વરાજ્યનું મ દિર દુર દુર-સૂદુર-અતિદુર છે અને ત્યાં પહોંચવાનો માર્ગ ઘણો વિકટ છે, એમ જણાવી 'લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડની ધમકીને થોડી ઘણી મોખી બનાવી. પરંતુ દેશનાં સર્વ ભાગોમાં હિન્દની સ્વરાજ્યની માગણી સામે જ્યુરૉકસીની વેગભરી લડત શરૂ થઈ ચુકી. ડીફેન્સ ઓફ ઇન્ડિયા ઍક્ટ સરકારનો ફળ્યો. છિટનને વફાદાર, છિટનના શત્રુએ સામે સખત પોકાર કરનાર, સામ્રાજ્યને મર્વ રીતે મદદ કરવાનું. હિન્દને ઉપદેશ આપનાર સત્તારી નજરકેદ. કોમ્પે મસાએ બંધ કરી, કોમ્પે સભાના રીપોર્ટો છાપવાની મના કરી, કોમ્પે સંસામા હાજર રહેનાર દેશભક્તોની ખબર લીધી. અને આ સઘળું સંરક્ષણ હિન્દના કાયદાની રૂએ કર્યું.

દેશની આ ગભીર રાજકીય સ્થિતિએ નેતાઓનું ગભીર ધ્યાન ખેંચ્યું અને તે સામે સર્વ દેશજોશી સખત પોકાર થયો. પણ તેની અમર જ્યુરૉકસી પર કંઈ પન થયું નહિ. અને

તેઓએ હિન્દને સૂર ધ્રીટનની પ્રવૃત્તિને જોયે નહિ તેવા પ્રયત્નો જારી રાખ્યા અને હોમરૂલ પ્રતિ પોતાની સખત નાપસંદગી દર્શાવી. પંડિત મદનમોહન માલવીયા જેવા ઠરેલ દેશ ભઠત દેશના સર્વ લાગોમાં ફરવા મંડયા અને તેમણે હિન્દના રાજકીય જીવનની નાડ તપાસી, સ્થિતિ અતિશય ગંભીર છે, એમ જણાવ્યું. હિન્દના જીવનમાં આણીનો પ્રસંગ આવ્યો છે—હિન્દ કસોટીમાંથી પસાર થાય છે એ સ દેશ દેશભઠત હૃદયને ખોચાડ્યો. કાયદેસર પદ્ધતિથી પણ અનુપમ દૃઢતાથી સ્વરાજ્યની યોજનાને વળગી રહેવાની જરૂર છે એવો પ્રોત્સાહક ઉપદેશ સ્થળે સ્થળે કર્યો. પ્રથમ એટલો જ છે કે હિન્દ પ્યૂરૅકસીના હાથમાં જે સત્તા છે તેમાંથી કેટલીક પોતાના પુત્રોને અપાવવા માગે છે પ્યૂરૅકસી ના પાડે છે હિન્દ પોતાની માંગણીને દાખી નાંખનારા જે પ્રયત્નો પ્યૂરૅકસીએ વ્યવસ્થાપૂર્વક આદર્યા છે તેથી હિંમત હારી અવાચક જનશે કે સ્વરાજ્યની માંગણીમાં પૂરતી શ્રદ્ધા રાખી તેને માટે દૃઢતાપૂર્વક સતત લડત ચલાવશે? આ આણીના પ્રસંગ ઉપર હિન્દ જેવું ચારિત્ર્ય દાખવશે તેવું સ્વરાજ્ય તેને ગણશે.

હિન્દની આવી ખારીક રાજકીય સ્થિતિ અવલોકી તથા કોંગ્રેસે પોને ઘડી કઢાડેલી યોજના વિષે લોકમત કેળવવાના આપેલા ફરમાનને માન આપી મુગ્ધના હોમરૂલ લીગે ગુજરાતના જુદા જુદા શહેરોમાં ડેમોસ્ટ્રેશન મોકલી ત્યાના રાજકીય જીવનમાં નવું ચેતન લાવવાના શુભ પ્રયાસ આદર્યા છે. આવી રીતે શહેરે શહેરે ડેમોસ્ટ્રેશન મોકલવામાં લીગના ત્રણ મુખ્ય ઉદ્દેશો છે પ્રથમ તો ગુજરાતમાં એવો એક પણ માણસ કે સ્ત્રી એવા નહિ રહેવા ભ્રમરૂં છે જેને હાલની રાજકીય સ્થિતિની સાચી માહિતી નહિ હોય. આ ઉદ્દેશ પાર પાડવાને માટે ઠરેલ જવાબદાર વક્તાઓ પાસે ગાપણો અપાયે છે. બીજો ઉદ્દેશ એ છે કે દરેક સ્થળે હોમરૂલ લીગની શાખા સ્થાપી લોકોના રાજકીય ઉત્સાહને તથા જીવનને સ્વાસ્થ્ય આપવું ત્રીજો ઉદ્દેશ એ છે કે કોંગ્રેસે ઘડી કઢાડેલી યોજના વિષે લોકમત કેળવવો અને તેમ કરવાને માટે તે તે સ્થળે વ્યાખ્યાનમાળાની ગોઠવણ કરવી. એક સારું પુસ્તકાલય તથા એક ફ્રી રીડીંગ રૂમ કઢાડવા તથા રાજકીય વિષયોની સાચી માહિતી આપવાને માટે અભ્યાસવર્ગો ખોલવા. કાયદેસર પદ્ધતિથી પણ દૃઢતાથી મુગ્ધના હોમરૂલ લીગે ગુજરાતમાં આ કાર્ય કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. હોમરૂલ લીગના હાલના કાર્યકર્તાઓ સમજે છે કે તેઓના કરતાં હિન્દ માતાની એવામાં વૃદ્ધ થયેલા રાજદારી નેતાઓ આ કાર્યને માટે વધારે લાયક છે અત્યાર સુધી તેઓએ જે કાંઈ કાર્ય કર્યું છે તે માટે હમારૂં હૃદય ઉપકારવશ છે પરંતુ હિન્દના રાજકીય જીવનના આ આણીના પ્રસંગે તેઓનું માન હમને સાલે છે હમને તો કોંગ્રેસના ફરમાન મૂજબ સ્વરાજ્યની યોજના વિષે લોકમત કેળવવાનો હમારો ધર્મ છે હમારા નેતાઓ એ કામ કરવા ખુદા પઠતા હોય તો હમે ખુશીથી તેમને પગલે તેમની પાછળ ચાલશું; પરંતુ તેઓનો તેમ નહિ કરવાનો કાવ હશે—તેઓના મૈત્ર ઉપરથી હમને તેવું લાગે છે—તો હમે તો હાથમાં લીધેલું કાર્ય હિંમતથી કર્યું જઈશું, અને તેઓ તરફથી માત્ર આશીર્વાદની જ આશા ગળશું. આવી રીતે અત્યાર સૂધીમાં હોમરૂલ લીગે ગુજરાતમાં જે કાર્ય કર્યું છે તેની દુર્ગી માહિતી નીચે આપી આ લેખ બંધ કરીશું.

સુરત —

તા ૧૫ મી સુબાઇથી સુરત ખાતે મી હૉર્નિંગ્સન, મી જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, હોમરૂલ લીગના બુદ્ધિશાલી અને વ્યવસ્થા કરવામાં કુશળ મંત્રી મી. બેંકર, મી. વિભાકર અને મી. દેવભાણુકર—આ સર્વનું ડેપ્યુટેશન ગયું હતું. તેઓ સુરતના નેતાઓને મળ્યા હતા એક ઇક્ષારમલ સભામાં હાલની સ્થિતિ તેઓને સમજાવી હતી સાંજના “હાલની રાજકીય સ્થિતિ” ઉપર મી. વિભાકર, મી જમનાદાસ તથા મી હૉર્નિંગ્સન બોલ્યા હતા. સભામાં લગભગ ૧૦૦૦ પુરૂષો તથા ૩૦૦ સ્ત્રીઓ હાજર હતા. હોમરૂલ લીગમાં નવા ૧૦૦ સભાસદો દાખલ થયા હતા. પુસ્તકાલય તથા ફ્રી રીડીંગરૂમ વધારે વ્યવસ્થિત બનાવ્યા હતા તથા અભ્યાસવર્ગો ખોલવાની ગોઠવણ કરી હતી. લોકોનો ઉત્સાહ ઘણો હતો.

ભરૂચ —

શેક રતનસી ધરમસી હોમરૂલ લીગના અતિ ઉત્સાહી પ્રાવિન્શીયલ સેક્રેટરી મી. ચન્દ્રશંકર પઠ્યા, મી કનૈયાલાલ મુનશી તથા મી. મનસુખલાલ માસ્તર—એમનું એક ડેપ્યુટેશન તા ૧૫ મીના ભરૂચ ગયું હતું મી. કનૈયાલાલ મુનશીને ત્યાં શેક રતનસીના મનમાં આહુપાર્ટી કરવામાં આવી હતી. અમલદાર વર્ગની ઇચ્છા ન હોવા છતાં ત્યાંના નેતાઓ આ પાર્ટીમાં આવ્યા હતા. તેમની અનેક મુશ્કેલીઓ તથા શંકાઓ ડેપ્યુટેશને દૂર કરી હતી. સાંજના દાદાભાઇ હાલમાં “હાલની રાજકીય સ્થિતિ” ઉપર મી માસ્તર, મી મુનશી તથા મી પંડ્યાએ અસરકારક ભાષણ કર્યું હતું. લગભગ ૫૦૦ પુરૂષો હાજર હતા. હાલ નહોતો હોવાથી બીજા લોકોને આવી જવું પડ્યું હતું. અર સાપુરજી હાલ દરેક સાર્વજનિક કામને માટે બાધવામાં આવેલો હોવા છતાં મળ્યો નહિ હતો. સભામાં ઘણાજ ઉત્સાહ હતો અને ઘણા પુરૂષો હોમરૂલ લીગમાં જ—સભામાં દાખલ થયા હતા. લાયબ્રેરી અને અભ્યાસવર્ગોની ગોઠવણ પણ કરી હતી

નડિયાદ. —

તા. ૧૮ મીએ મી. ચન્દ્રશંકર નડિયાદમાં લગભગ ૧૨૦૦ માણસ સમક્ષ રા. બટુશંકર ગિરધરલાલના પ્રમુખપદ નીચે અમલદારોની હાજરીમાં “હાલની રાજકીય સ્થિતિ” ઉપર એક અતિ પ્રેરમાહક અને જવાબદાર ભાષણ આપ્યું હતું અને તેને પરિણામે ૧૦૦ નવા સભાસદો હોમરૂલ લીગમાં જોડાયા હતા

ગોધરા:—

તા. ૨૧ મી જુલાઈના સવારના હોમરૂલ લીગના મંત્રી મી. બેંકર, મી. ચન્દ્રશંકર તથા મનસુખલાલ માસ્તર ગોધરા આવી પહોંચ્યા હતા. મી. દલસુખલાલ વડીલની આજીવનમાં ત્યાંના નેતાઓ ભેગા થયા હતા. તેઓને હાલની સ્થિતિ સમજાવી હતી અને હોમરૂલ લીગની ત્યાં સ્થાપના કરી હતી. સાંજના ડેપ્યુટી પોલીસ સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટની હાજરી

રીમાં લગભગ ૫૦૦ પુરૂષો સમાજ—જેમાં લગભગ ૫૦ મુસલમાનો હતા—મી. માસ્તર તથા મી. પંડ્યા “હાલની રાજકીય સ્થિતિ” ઉપર બોલ્યા હતા. મી. પંડ્યાનું બાષ્પુ એટલું બધું તો ઓતસાહક અને જવાબદાર હતું કે તરત જ સભામાં જ ૧૫ માણસો હોમરૂલ લીગમાં દાખલ થયા હતા. લાન્ઝેરી તથા અભ્યાસવર્ગોની ગોઠવણ કરવાનું કામ ત્યાંના એક દત્તાહી નેતા મી. વાગનરાવ મુકાદમને સોંપવામાં આવ્યું છે. ડિપ્યુટેશનની મુલાકાતથી ત્યાંના રાજકીય જીવનમાં કંઈક નવો જ વેગ આવ્યો હતો.

અમદાવાદ.—

૧૧, ૨૨ મીની સવારના શેઠ રતનસી, મી. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, મી. બેન્કર, મી. ચન્દ્રશંકર પંડ્યા, મી. મનસુખલાલ માસ્તર અમદાવાદ આવ્યા હતા. તેમને રેશન ઉપર શેઠ અષ્ટલાલ સારાભાઈ, મી. જીવનલાલ દેસાઈ, મી. મગનશાહ પટેલ વિગેરે અમદાવાદના નેતાઓએ આવકાર આપ્યો હતો. બપોરના શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈને ગૃહે અમદાવાદના નેતાઓને બોલાવવામાં આવ્યા હતા અને ડિપ્યુટેશનના સલાસદો સાથે તેઓએ હાલની સ્થિતિ વિષે વાતચીત કરી હતી. શાંઝના આનન્દજીવન થીયેટરમાં એક મજબૂર મલા ભરાઈ હતી—લગભગ ૨,૦૦૦ માણસોની સંખ્યામાં ત્યાંની પ્રતિષ્ઠિત સન્નારીઓએ હાજરી આપી હતી. સલાનુ પ્રમુખસ્થાન ત્યાંના જાણીતા શહેરી ગ. બ. રમણલાલ મહિપતરાએ લીધું હતું. મી. માસ્તર, મી. ચન્દ્રશંકર તથા મી. જમનાદાસે અસરકારક બાષ્પુ કીધું હતું. શેઠ મંગલદાસ ગિરધરદાસ જેવા ત્યાંના મુખ્ય શહેર અને મોટા મીલમાલકે તેઓને આશ્ચર્ય માનતા હોમરૂલ લીગમાં જોડાવાને ઓતાજનને વિનંતિ કરી હતી. પ્રમુખે પણ અસરકારક બાષ્પુ કીધું હતું, અને સરકારની હાલની ગત્યનીતિને વખોડી કહાડી હતી. લોકોમાં ઉત્સાહ ધણો હતો. લગભગ ૧૦૦ નવા સમાનદો જોડાયા હતા.

હોમરૂલ લીગે આ પ્રમાણે દૈનિકાથી, વ્યવસ્થાપૂર્વક પોતાનું કાર્ય શરૂ કર્યું છે અને ગુજરાતમાં શ્રેષ્ઠ ગૃહે સ્વરાજ્યનો સંદેશ મોકલ્યાડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. ગુજરાતમાં જાગૃતિ આવી છે. હિન્દના અણીના પ્રસંગમાં ગુજરાત પોતાનું ગૌરવ જાળવશે તથા તેના રાજકીય જીવનના ચેતનમાં પોતાના ચેતનને ફાળો આપશે, એવી આશા છે.

હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ.

ત્યારથી ક્રાન્સની રણભૂમી તરફ હિંદી લશ્કર રવાના થવા માંડ્યું ત્યારથી હિંદનું રાજકીય વાતાવરણ દિન પ્રતિદિન આશા-જનક થતું જતું હતું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના એક સરખા ભાગીદાર તરીકે હવે હિંદની ગણતરી બહુ ત્વરાથી થશે એમ સર્વત્ર વાતો ચાલી રહી હતી. બ્રિટિશ પ્રધાનો, સંસ્થાનોના અગ્રગણ્ય અમલદારો, ઇંગ્લેન્ડના લોકનાયકો, અને બહાર છાપાઓ એક અવાજે હિંદની વફાદારી, સ્વાર્થત્યાગ, અને સામ્રાજ્યના ભાગીદાર તરીકે હિંદની લાયકાત માટે પરોક્ષ તેમજ અપરોક્ષ રીતે શુભચિન્તન ગાઈ રહ્યા હતા. જે હિંદ ખાસેકાની લડત અને અથાગ પરિશ્રમથી પોતાની મહેન્ટાઓ અને સામ્રાજ્યની સેવા કરવાના અભિલાષો સિદ્ધ કરી શક્યું નહોતું તે આખના અમકરામાં સિદ્ધ થવાની અણી ઉપર આપ્યું. આ આપૂર્વ પગલુ ભરવાની હિંમત, દીર્ઘદૃષ્ટિ અને ઉદારતા માટે સર્વ માન લોડ હાર્ડિંગનેજ ઘટે છે. તેણે હિંદ પર અથાગ વિશ્વાસ મૂક્યો; હિંદે તે વિશ્વાસ દિલોજાનીથી પરિપૂર્ણ કર્યો. વિશ્વાસ પરિપૂર્ણ થયો તેનું એક કારણ લોડ હાર્ડિંગનું ઉદાર અને ન્યાયશીલ રાજ તત્ત્વ, અને ખીલું કારણ હિંદની વફાદારી અમીરી તથા એક નિષ્ઠા હવે હિંદ તરફ બ્રિટનનો “દૃષ્ટિકોણ” ગદલાયો છે એમ ઠેર ઠેર વાતો થવા માડી. કર્તવ્યનિષ્ઠ હિંદ પોતાની નિઃસ્વાર્થતાની અને સામ્રાજ્ય સેવાની કદર થતી જોઈ મલકાયું—વધારે ઉત્તેજિત બન્યું—અને તેથી સામ્રાજ્યની ખાતર માણસો તેમજ દોલતનો અપરિમિત લોગ આપવાને તયાર બન્યું.

સામ્રાજ્યના હિંદની ખાતર બ્રિટન આજે તે હિંદ પાસેથી માગી લીએ જ્યેવી સામ્રાજ્યને કોરે પાને સહી કરી આપનાર પરતંત્ર પ્રજા તરીકે જગતના કલિહાસમાં હિંદ સિવાય કોઈ બહાર પડ્યું હોય એમ આપણા બાબુવામાં નથી. છતાં હવે તો રણસં-ગ્રામે ઉપર તોપોની ગર્જનાઓ શ્રામી નથી, એરોપ્લેનોના સુસવાટો બંધ થયા નથી, અગ્નિની જ્વાળાઓ સમી નથી, બહાર વફાદાર હિંદી સિપાઈઓનાં ખૂન સૂઝાયાં નથી, અને હિંદે આપેલા કરોરો રૂપિયાના સરવાળા પણ મૂકાયા નથી, ત્યાજ હિંદને કેવો બદલો મળે છે? બદલો! બદલાવું નામ ઉત્તરવા કેટલાક અતિ શાણા, ઘણાં કરેલ, ઠંડાગાર, લોકોની સ્ફુટી ઉંચી ચઢી બાય છે, તેઓ કહે છે કે, “સામ્રાજ્ય માટે આણુ થાયરો, પણ બદલાની વાત ન દરો!”

કર્મણ્યેવાધિ કારસ્તે મા ફલેષુ કદાચ ન સેવાના ફલની વળી ઇચ્છા રખાય કે? કેવી સંકુચિત, કુદ્ર, સ્વાર્થમય, સંસારી, પાપી દૃષ્ટિ!! આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ રહાપણુભરેલું તરવરાન સામ્રાજ્યના ચાલકો, કે બ્રિટિશ પાલો મેનના ગેમ્બરો કે બ્રિટિશ પ્રજા તરફથી આપણને શિખવવામાં મથી આવતું, પં-જેઓ હિંદના નોકરો છે અને હિંદનું લૂણ ખાય છે, છતાં જોએ નથી

પ્રતિનિધિઓ કે નથી હિંદના પ્રતિનિધિઓ તેઓ આ સોધા પ્રદાનની દુકાનદારી કરી રહ્યા છે

ખદ્દો કહો, ન્યાય કહો, વિવેક કહો, ફરજ કહો કે ધર્મ કહો—ગમે તે કહો, પરંતુ દરેક બુદ્ધિશાળી માણસ સમજી શકે છે કે માત્ર આકાશના ખાચકા ભરવાની ખાતર અથવા તો પોતે મરણશરણ થવા ગાદ પોતાની કળર ઉપર કીર્તિસ્તંભ સ્થાપવાની ખાતર કોઈ પણ પ્રજા બીજી પ્રજા માટે પોતાનાં લોહી રેડી શકતી નથી આખી પ્રજાના સાહસો અને બલિદાનો બિલકુલ નિર્થક હોઈ શકેજ નહિ અલબત્ત, ટુંકા સ્વાર્થની દૃષ્ટિ ધિક્કારવા યોગ્ય છે, પરંતુ અંતિમ મોક્ષની અભિલાષા રાખવી એ કાંઈ કુદ્ર બદલાની આશા રાખ્યા બરાબર નથી. મોક્ષને માટે દરેક વ્યક્તિ અને દરેક પ્રજા તરફડિયા મારી રહેલ છે. અમે પણ અમારું સર્વસ્વ યાહોમ ક્યું તે એટલા માટે કે સામ્રાજ્યના સ્વતંત્ર વાવટાનીચે અમે પણ અમારા મોક્ષનો નહોતો સ્વતંત્ર વાવટો આજકાલ ઉડાડી શકીશું. જો અમને આટલો પણ બદલો મગવાનો હક્ક ન હોય, તો સામ્રાજ્યે અમારી પાસેથી આ આત્મલોગની આશા શી મિશાલે રાખી હતી વારૂ? ભારતવર્ષની પ્રજાનાં જન-માલની આટલા વર્ષ રક્ષા કરવા માટે? કબૂલ. એ રક્ષણના ફૂલની આશા રાખવાનો સામ્રાજ્યને સંપૂર્ણ હક્ક હતો, પરંતુ એવી આશા રાખવી એતુ નામ જ બદલો અમે દુકાનદારી. અને એ સામાજિક દુકાનદારી કોઈ રીતે અધર્મ્ય નથી, પરંતુ ધર્મ્ય તેમ જ અનિવાર્ય છે એમ-ચિંતનના તેમ જ હિંદના અગ્રગણ્ય લોકનાયકો કબૂલ રાખે છે. આ કારણસર સામ્રાજ્યની છાયા નીચે પોતાનો મોક્ષ જલદીથી મેળવવાનો હિંદનો હક્ક અપૂર્વ રીતે મજબૂત ગયો છે.

છતાં આજ અરસામાં એક કમનસીબ દિવસે શાન્ત, આશાવાદી, વફાદાર મદ્રાસને લૉર્ડ પેન્ટલૅન્ડે પોતાના દુહ્સિનાદથી બળભળાવી મૂક્યું અને ફાડી તોડીને કહ્યું કે “તમારી આશાઓ નિષ્ફળ છે સ્વરાજ્યના તમારા સ્વપ્નાઓ લાખા સમય સુધી સ્વપ્નાઓ જ રહેવાના છે. તમે હજી સ્વરાજ્યને લાયક કયા છે? અહિંને વળતે તમે અમને મદદ કરી તેથી તમારી લાયકાતમાં શી રીતે વધારો થયો?”—આ એક દૃષ્ટિકોણ!

પંજાબમાંથી સર માઇકલ એડવાયર પણ એ દિશામાં જ વિદ્યો, અને એ નામ-દારે હિંદની આશાઓ અને મહેન્ટોઓ ઉપર સીલ મારીને જણાવ્યું કે “સ્વરાજ્ય માટેની તમારી અળવળ અમને નાપમદ છે એટલું જ નહિ પણ બહાર સહીસલામતીને નુકશાનકારક છે!” આ બીજો દૃષ્ટિકોણ!

મુંબઈ હિંદુ નાક છે તેથી આ દિશામાં શુભ મંગલાચરણ કરવાનો હક્ક તો લૉર્ડ વિલિંગ્ડનનો જ હતો, અને તે હક્કનો ઉપયોગ એમણે અગ્રી રીતે કયો? મિસીસ બેમંટને પવિત્ર મુળાઈ ધણકામાં પ્રવેશ નહિ કરવાનો હુકમ કહાડવાનું અપૂર્વ માન લૉર્ડ વિલિંગ્ડનને જ ઘટે છે. ત્યાર બાદ તો અનેક પ્રાંતોના “નવાગો” તરફથી અનેક પરાક્રમે ભજવવામાં આવ્યાં. છેવટે આ નવાગોને જણીયું કે અરધું કામ કરવામાં

મજા નથી મારવો તો મીર મારવો; નહાનાં અટક્યાળાથી હિંદનો ઉછાળા મારતો આશાપ્રવાહ અટકવાનો નથી. છેવટે-ધણે વિચાર કરીને-ખડુ સંભાળપૂર્વક-જખર-દસ્ત તૈયારી કરીને-લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડે ઉઠીથી મદ્રાસ સૂંધીની મુસાફરી કરવાની તકદીશ ઉઠાવીને ઝામ્બા છોડ્યો, અને હોમરૂલના આત્માને સેફ આપી. ગિસીસ જેસ્ટ ગયા એટલે હોમરૂલ ગયું એમ લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડની ખાતરી હતી છતાં એમનું મોહોડુ બધ રાખવા ઉપરાંત એમના હાથપગ પણ ખાધી દેવાની સાવચેતી રાખવાનું ગવર્નર સાહેબ ચૂક્યા નહિં. તેથી મિ ઍરન્ટેઇઝ તથા મિ વાડીઆને પણ નજર કેદ કર્યાં.

હિંદના આશાપ્રવાહને અટકાવવાનો આ પ્રયત્ન કેટલો સફળ થયો છે તે હવે સમસ્ત દુનિયા બાણી શકી છે. મિસીસ જેસ્ટનો દેહ બદિવાન છે, છતાં તેનો આત્મા મુક્ત છે એ આર્ય તત્ત્વજ્ઞાન લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડ કયાથી સમજી શકે? જ્યાં છ મહીનાની જહોમતથી હોમરૂલ લીગના ૩૫૦ મેમ્બર માફ માફ થઈ શક્યા હતા, ત્યાં આજે દશ દિવસમાં ૧૦૦૦ મેમ્બરો મળ્યા છે, જ્યાં ૫ નો આકડો હતો ત્યાં ૫૦ નો થયો છે, જ્યાં ૫૦ નો હતો ત્યાં ૫૦૦ નો થયો છે, જ્યાં ૫૦૦ નો હતો ત્યાં ૫૦૦૦ નો થયો છે, અને જ્યાં ૫૦૦૦ નો હતો ત્યાં ખુદાની મહેરબાનીથી તા. ૧૬ મી જુન સને ૧૯૧૮ માં પચાસ હજારનો થયો. જ્યાં હોમરૂલ ફક્તની અમુક સોગા ગણતરી થતી હતી, ત્યાં લાખોની વૃદ્ધિઓ થવા માડી છે. જ્યાં વિનીત અને ઉદામના લેદ હતા ત્યાં રાષ્ટ્રીયતા અને એકતાના જયઘોષ સલાળાઈ રહ્યા છે. જ્યાં નિદ્રા હતી ત્યાં જાગૃતિ થઈ છે. જ્યાં દુશ્મનાઈ હતી ત્યાં મિત્રતા ઉદ્ભવી છે. જ્યાં “મહાફ” અને “લ્હાફ” બોલાતું હતું ત્યાં “આપણું” બોલાય છે. ટુંકામાં કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી પર્યન્ત, અને પેથાવરથી બ્રહ્મદેશ પર્યન્ત, “હોમ રૂલ”, “હોમ રૂલ”, “હોમ રૂલ”ની ગર્જનાઓ થઈ રહી છે.

દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ પેન્ટલેન્ડ અને લૉર્ડ વિલિંગ્ટન! દીર્ઘાયુ થાઓ, મર માઇફલ ઑક્ટાયર અને મી. હેઇલી! અને દીર્ઘાયુ થાઓ લૉર્ડ એમ્સડર્ફ! કે જેઓએ અમારાં સૌનેરી સ્વપ્નાઓની ઉપા આઠે આવનારા વાદળાઓ આટલી ઝડપથી ખસેડી મૂક્યાં છે!

જસ આ હિંદની વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ પરંતુ એ સ્થિતિ માત્ર બાણવાથી જ ફલ નથી. એ સ્થિતિનો ઉત્તમ ઉપયોગ કરી લેવો એમાં જ આપણી કાર્ય કુશળતા, આપણી સ્વદેશ પ્રીતિ, આપણી વક્તાદારી અને આપણા ચારિત્ર્યની ખરી કસોટી છે. કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારો, તેમજ અંગ્લો ઇન્ડિયન દોસ્તો આપણી મહત્વાકાંક્ષા સામે આણેષો મૂકે છે તે વિચારવા જેવા છે તેઓ કહે છે કે સ્વરાજ્ય માટે અળવળ કરનારા માત્ર મુઠ્ઠીભર કેળવણેલાઓ જ છે. અને જો કે એ કેળવણેલાઓ સમસ્ત હિંદની આશાઓના પ્રતિનિધિ છે એ ભૂલી જવાનું નથી, છતાં આપણા ટીકાકાર મિત્રોની ટીકાનો ખરો ઉત્તર તો એ જ છે કે હિંદના ખૂણે ખૂણામાં જાગૃતિ કરી સ્વરાજ્ય માટે દરેક હિંદીની આંતર ધજા પ્રકાશમાં લાવવી

કે જેથી આપણા અંગ્રેજો ઇન્ડિયન મુરખીઓને સતોષ થાય. એટલું યાદ રાખવાનું છે કે છેવટે હિંદના ભવિષ્યની કુચી ખિટિશ પાર્લામેન્ટ અને ખિટિશ પ્રજાના હાથમાં છે, અને નહિ કે ખિટિશ સદ્ગતતાના મુસાફર એજંટોના હાથમાં. અને તે સાથે એ પણ સ્મરણમાં રાખવાનું છે કે ખિટિશ પ્રજા સ્વતંત્રતા અને મોક્ષની ઉપાસક છે. ખિટન હિંદને સામ્રાજ્યનું મજબૂત, સક્રિય, ચેતનમય અંગ એવાને ખુશી છે, અને નહિ કે પક્ષાઘાતથી નકામું થઇ ગયેલું હાડ-પિંજર. તેવી જ રીતે આપણે પણ ખિટન સામ્રાજ્યના માનનીય ભાગીદાર બની હજી પણ સામ્રાજ્યની અપૂર્વ સેવાઓ બજાવી સામ્રાજ્યને સોંહાવવા માગીએ છીએ. તેટલા માટે કોઈની મગફળ નથી કે આપણી વફાદારી માટે રજા પણ શંકા બતાવી શકે. આપણે આપણા લોહીથી ખિટિશ સામ્રાજ્યના દસ્તાવેજ ઉપર મહી કરી ગાપી ખિટન સાથે લગ્ન કર્યું છે ચૂરોપ અને અમેરિકામાં બલે છૂટાછેડા છૂટી થતા હોય, પરંતુ હિંદની પ્રાચીન આર્યસંસ્કૃતિ તો જીવનમાં એક જ લગ્ન સ્વીકારે છે, એટલુંજ નહિ પણ મૃત્યુ બાદ પણ એ લગ્ન બંધન પવિત્ર તેમ જ અમર માને છે. તેટલા માટે સામ્રાજ્યની સોડમાં રહીને આપણે મોક્ષની આશા નહિ કરીએ તો ક્યારે કરીશું? લગ્ન મોક્ષ માટે છે, નહિ કે પરાધીનતા માટે

તેથી એ મોક્ષ મેળવવાના પ્રયત્નમાં કોઇ પણ પ્રકારની ભીતિ રાખવાની નથી. અરેબા ખ્યાર કરનારાઓથી નથી છેતરાવાનું કે નથી ડરવાનું. પવિત્ર મોક્ષ એ આપણું જીવનલક્ષ્ય છે, એ આપણું સાધ્ય છે એ મોક્ષ એનું નામ જ હોમરૂલ. તેટલા માટે “હોમ રૂલ” ના નામ માત્રથી લડવાનું નથી. હોમ રૂલ માગણ અને હોમ રૂલ માટે જીવન અર્પણ એ પાપ નથી, એ શુન્હે નથી. હોમ રૂલ એ પ્રજામાત્રનું પોષણ છે-ચેતન છે-જીવન છે હોમરૂલ મેળવવા પ્રયત્ન ન કરવો તે દેશદ્રોહ તેમ જ રાજ્યદ્રોહ છે. જેઓ ખિટિશ સામ્રાજ્યના ખરા દોસ્તો અને શુભેચ્છકો હશે તેઓ જ એકદિલથી હિંદને માટે હોમ રૂલ મેળવવાની હિમ્મત બતાવી શકશે. કારણ કે ભૂદી જવાનું નથી કે હોમ રૂલ વિનાનું હિંદ ખિટનનું એક અપંગ અંગ છે, ત્યારે હોમરૂલ સહિત હિંદ માત્ર ખિટનના માથાનો મુકુટ છે એટલુંજ નહિ પણ તેની જમણી બાજ છે માત્ર ખિટિશ સામ્રાજ્યના શત્રુઓ જ હિંદના હોમરૂલના માર્ગમાં જરા પણ વિઘ્ન નાંખવાને તત્પર થશે

હોમ રૂલ માટે હિંદની લાયકાતની મૂર્ખાઈ ભરેલી દલીલોના જવાબ દેવામાં આપણે આપણા સમય ગુમાવવાનો નથી. હિંદ અનેક બાબતો માટે નાલાયક ગણાતું આવ્યું છે, છતાં તક મળ્યે હિંદ જ્યારે જ્યારે પેંજાતું પાણી બતાવે છે, ત્યારે લાયકાતના બીજા પ્રદેશો આપણા હિતેષીઓએ ઝોધી કઢાડવા પડે છે. હજી ૧૯૧૪ ની સાલ સુધી હિંદી સિપાઈઓ યુરોપીય સિપાઈઓના સાથમાં કે વિરૂદ્ધમાં લડવાને બિલકૂલ નાલાયક હતા! ૧૯૧૫ માં એ લાયકાત આસમાનમાંથી ઉતરી! થોડા જ વર્ષ પહેલાં ઇન્ડિયા ઇમ્પિરમાં બેસવાને કોઈ પણ હિંદી લાયક ન હોતો. એ નાલાયકીની છેલ્લી ઘડી પછીની ઘડીએ એક લાયક હિંદી જન્મ્યો! ત્યાર બાદ ઘણો વખત સુધી ઇન્ડિયા ઇમ્પિર માટે હિંદમાં બે લાયક માણસ જન્મ્યા જ નહિ. પરંતુ એક રણીયાભણી સતારે આપણા પરીક્ષકોને માલુમ પડ્યું કે હિંદમાં બે લાયક માણસ છે. આખરે સને

૧૯૧૭ ના જુલાઈ માસના મ ગલાચરણમાં પ્રકાશિત કાઉન્સિલ માટે ત્રણ લાયક હિંદી હોવાની આપણને ખાતરી મળી છે. એ જ રીતે પ્રાંતિક કૌંસિલ તથા વાઇસરૉયની કૌસિલમાં પણ ધીમે ધીમે લાયક હિંદીઓ વધારે સંખ્યામાં જન્મતા જાય છે. અને એટલું ચોક્કસ સમજવું કે જે દિવસે હિંદી માટે હોમ રૂલનો ડિસ્પેચ વિલાયતથી રવાના થશે તે જ દિવસે હિંદીમાં પરમાત્માની કૃપાથી અનેક લાયક હિંદીઓનો ૨૪ કલાકમાં જન્મ થઈ જવાનો જ !! આપણા એન્ગ્લો-ઈન્ડિયન લાઇબ્રેરિયને લલે શ્રદ્ધા ન હોય, પરંતુ આપણે અશ્રદ્ધા રાખવી પોષાય તેમ નથી. વહુરતના વસુન્ધરાં । Nothing Succeeds like success. ગસ, હોમ રૂલ સામેની સર્વ દલીલોનો ઉત્તર આ જુની પુરાણી કહેવતો સચોટ રીતે પૂરો પાડે છે.

નૃસિંહદાસ લગવાનદાસ વિલાકર.

ગુજરાત અને સ્વદેશી પ્રત.

જ ગાળના લાગલા પાડી, દેશમાં નવ ચેતન પ્રગટાવવાનું માન લૉર્ડ કર્ઝન સાહેબ ખાતરી ગયા છે. તે વખતે સમસ્ત હિંદીમાં જે સ્વદેશાભિમાનની લાગણીઓ ફુટી નીકળી હતી, તેમાંથી દેશમાં નવો જુસ્સો, નવું જાળ અને નવીન ઉત્સાહ પ્રકટી નીકળ્યા હતા. લૉર્ડ કર્ઝનને તે વખતે સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હોય કે તે પોતે ધારેલા કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડશે, અને પોતાના કાર્યની અસર ધાર્યા કરતા ઉલટી થશે. જંગાળની પ્રજામાં કુસંય ઉત્પન્ન કરવા અખત્યાર ક્રીએટી રાજ્યનીતિની ઉલટી અસર એ થઈ કે લોકોમાં અંકથતા વધી, તેઓએ એકે અવાજે તે રાજ્યનીતિને વખોડી કાઢી અને જંગાળના લાગલા રદ કરી તેને ભેડી દેવા ઘણા જ જુસ્સાથી માગણી કરી. તે વખતની એ અળવળને વધારે જાળ આપવા જંગાળની પ્રજાએ ‘સ્વદેશી’ ના હુથીઆરને ઉપયોગ કર્યો હતો. સુરેન્દ્રનાથ બેનર્જીએ તે અરસામાં મુગધમાં આપેલા એક લાપણમાં કહ્યું હતું તેમ એ ‘સ્વદેશી’ની અળવળ કંઈ તે વખતે નવીન ઉત્પન્ન થઈ નહોતી. સ્વદેશમાં જોનેલી નીતિનો ઉપયોગ કરી, સ્વદેશી કાળા તથા ઉદ્યોગને ઉત્તેજન આપવાનો જુસ્સો જંગાળના લાગલા પડ્યા પહેલાં પણ ત્યાં હતો જ. પરંતુ તે જુસ્સાને ઉત્તેજિત કરનાર તથા વધારનાર તો જંગાળના લાગલા પડ્યા તે પ્રસંગ જ હતો જંગાળના લોકોને ગેરધંન્સાક્ષ થયો હતો તેથી જંગીય પ્રદેશમાં એ જુસ્સો પ્રકટયો હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ તે જુસ્સાએ સમસ્ત દેશમાં તે વખતે આજ આજ દર્શન દીધા હતાં. એ ‘સ્વદેશી’ જુસ્સાનું મૂળ આ હતું પરંતુ ‘સ્વદેશી’ એટલે શું એ પ્રશ્ન કેટલીક દિશામાં ઉઠે છે.

પહેલું પ્શનમાં લેવાનું એ છે કે ‘સ્વદેશી’ની અળવળ એ કોઈ પશુ જાતની રાજકીય અળવળ નથી. તે એક આર્થિક અળવળ છે, અને તેનો પાયો સ્વદેશાભિમાન યાને સ્વદેશ પ્રેમ ઉપર રચાયેલો છે. ‘સ્વદેશી’નો સાકરો અર્થ કરીએ તો એમ થાય કે

સ્વદેશમાં બનતી જ ચીજનો ઉપયોગ કરવો તે 'સ્વદેશી'; વિશાળ અર્થમાં 'સ્વદેશી' એટલે સ્વદેશમાં બનતા માલનો ઉપયોગ કરવો એટલું જ નહિ પરંતુ 'સ્વદેશી', એટલે જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં 'સ્વદેશી' રહેવું. પછી તે પ્રવૃત્તિ કેળવણી બાબત હોય, તે પછી ખેડેરવેશની બાબત હોય, ખાવામાં, બેસવામાં, લખવામાં, કેળવણી લેવામાં, જીવનની દરેક પ્રવૃત્તિમાં 'સ્વદેશી' બનવું. કેટલાક અંગ્રેજ લોકો 'સ્વદેશી'ની પ્રવૃત્તિને એક રાજકીય પ્રવૃત્તિ ગણી વખોડી કાઢે છે, પરંતુ તેમ કરવામાં તેઓ ભ્રમિત થયલા છે એમ કહેવું બીજકુલ જોઈ નથી. કારણ કે ઉપર કહ્યું તેમ તે એક આર્થિક ચળવળ છે અને હિંદુ, જોવા મળેલા ઉદ્યોગો વિનાના અને ગરીબ દેશને માટે તે ચળવળ અત્યંત આવશ્યક છે, એ 'સ્વદેશી' જુસ્સો અને તેની ચળવળ કેટલોક વખત થયા થોડે ઘણે અંશે શાત થઈ ગયા હતા. હાલના આપણા સમ્રાટ પચમ જ્યોર્જ જ્યારે હિંદમાં આવ્યા ત્યારે તેણે ખંગાળાના ભાગલા રદ કર્યા હતા અને તેને પરિણામે તે જુસ્સો નરમ પડી ગયો હતો પરંતુ હાલ એ જુસ્સો મદ્રાસના લાટ સાહેબ લોર્ડ પેન્ટલેન્ડના જે સાહસોથી પાછો મમસ્ત દેશમાં પ્રકટી નીકળ્યો છે. લોર્ડ પેન્ટલેન્ડ સાહેબે પહેલું માહ્ય એ કીધું કે મદ્રાસની ધારાસભામાં બહેર કીધું કે હિંદની પ્રજાએ જાણીથી સ્વરાજ્ય ચેળવવાના સઘળા વિચારો બાળુએ મૂકવા. કોઈને પ્રશ્ન ઉઠશે કે આને 'સાહસ' કેવી રીતે ગણી શકાય? તો તેનો જવાબ આ છે યુરોપમાં ચાલતા લાયકર યુધ્ધે સમસ્ત દુનિયામાં જે નવિન ભાવનાઓ અને આશાઓ ઉત્પન્ન કરી છે, જે નવિન ભાવનાઓ અને આશાઓમાં હિંદે પણ ભાગ લીધો છે બ્રિટીશ સદ્ગતવતની ખાતર હિંદે જે લોહી રેડ્યું છે અને જે પૈસાની રેલમછેલ કરી છે, તેથી હિંદની પ્રજામાં પોતાના રાજકીય હક્કોની સિદ્ધિને માટે નવી આશાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. જ્યારે મમસ્ત દુનિયાના રાજ્યોની રાજ્યપદ્ધતિમાં મોટા મોટા ફેરફાર થશે ત્યારે હિંદ પણ જે અન્યાયી રાજ્યપદ્ધતિ તળે ચગદાય છે તેમાં ફેરફાર થવાની આશા રાખે તો તે બીજકુલ પણ જોઈ કહેવાય નહિ. અને આ આશા હિંદ રાખે છે તે તેની હાલની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ અને ચળવળ ઉપરથી સૌ કોઈને માલમ પડી આવે છે એ આશા તે 'સ્વરાજ્ય' ની આશા છે. અને એ આશા ધીમે ધીમે કળીભૂત થશે એમ જ્યારે હિંદી પ્રજાની ખાતરી હતી ત્યારે 'તે આશા ખોટી છે, એમ કહેવું એ ખરેખર એક ભતવું સાહસ જ છે અને ને લોર્ડ પેન્ટલેન્ડનું પહેલું સાહસ હતું. આ સાહસથી જ સમસ્ત હિંદની પ્રજા ખળસળી હઠી હતી. તેમાં વળી તે લાટ સાહેબે બીજું સાહસ કરવાની હિંમત બીડી. અને તે સાહસે તો ખરેખર સગસ્ત હિંદનું હૃદય વલોવી નાંખ્યું છે તે સાહસ બીજું કોઈ નહિ પરંતુ પોતાની ભતની એક વિદુષી અને વયોવૃદ્ધ બાઈને અને તેના જે ભેડીયા લાઈબ થોને નજરકેદ કરવાનું હતું. હિંદુસ્થાનના સ્વાતંત્ર્યને ખાતર તન, મન અને ધનથી કામ કરનાર આ ત્રણ વ્યક્તિઓ હતી. અને તેથી હિંદમાં લોર્ડ પેન્ટલેન્ડના એ કાર્ય વિષે એટલો ગંધા કોષ ઉત્પન્ન થયો છે કે તે ક્યારે સમશે તે કોઈ કહી શકે નહિ આ કાર્યોન્મસ જે પાછો સ્વદેશી જુસ્સો દેશના એક ખુજાધી બીજા ખુજા સૂધી ભગ્યો છે અને ઠેકઠાણે પુર્યો

તેમજ સ્વદેશી વસ્ત્ર લેવા માંડ્યાં છે. એ એક ઘણી જ શોધનક બાબત છે કે બંગાળના ભાગલા વખતે ફક્ત બંગાળમાં જ ખાસ કરીને સ્વદેશી વસ્ત્ર લેવાયું હતું; હાલ પણ ઉપરના કાર્યો જાણે ફક્ત મદ્રાસની જ પ્રજાને લાગતા વળગતાં હોય તેમ મદ્રાસમાં ખાસ કરીને એ સ્વદેશી વસ્ત્રો લેવાય છે.

પ્રિય પાઠક! આ લેખ લખવાનો ખાસ હેતુ એ જ છે કે આ પરિસ્થિતિ કોઈ પણ રીતે બદલાવી જોઈએ. એ “સ્વદેશી વસ્ત્ર” ફક્ત મદ્રાસમાં જ નહિ પરંતુ બંગાળમાં, પંજાબમાં, ગુજરાતમાં અને દુકામાં કહીએ તો સમસ્ત દેશમાં જ લેવાયું જોઈએ. ન્યારે મદ્રાસની વસ્તીઓએ પણ એ વસ્ત્ર ધારણ કર્યું છે, ન્યારે મીસ અરુન્ડેલ જેવી એક પરદેશી અબળાએ પણ એ વસ્ત્ર લીધું છે, તો શું એ શરમભર્યું નથી કે દેશના બીજા ભાગોના લોકો એમને એમ બેસી રહે? બસ દેશના બીજા લોકો હાથ જોડી બેસી રહે, પરંતુ શું ગુજરાતનું એ એક કર્તવ્ય નથી કે ત્યાંના લોકોએ પણ એ વસ્ત્ર પૂર ઉત્સાહથી અને સાચા અતઃકરણથી લેવું જોઈએ. સ્વદેશના શ્રેયની ખાતર, સ્વદેશના પ્રેમની ખાતર એ વસ્ત્ર સમસ્ત ગુજરાતમાં લેવાયું જોઈએ. જે ગરવી ગુર્જર ભૂમિ નર્મદ અને ગાધી જેવા સ્વદેશાભિમાની સુપુત્રોને જન્મ આપવા લાગ્યશાળી થયેલી છે, તે ગરવી ગુર્જરભૂમિ શું આ બાબતમાં આગળ પડતો ભાગ લેવા પાછી પાની ઠરશે? હો ગુર્જર બધું! જો હારા હૃદયમાં સ્વદેશ પ્રેમનો જ્વલન્ત દીપક જડી રહેા હોય, જો તારું હૃદય સ્વદેશાભિમાનના જુસ્સાથી હચમચી રહ્યું હોય, તો ભારતી મૈયાના એક સુપુત્ર તરીકેનું કર્તવ્ય કરવા તૈયાર થા. એ વસ્ત્રમાં આપણા દેશનો મોક્ષ છે. સ્વદેશી ઉદ્યોગો, ઉત્તેજન ન મળવાથી, એમને એમ મૃત્યુ પામ્યા છે. સ્વદેશી કળાઓ અસ્ત થતી જાય છે. પારકા દેશો હિપર આપણે જીવનની દરેક જરૂરિયાતો માટે આધાર રાખવો પડે છે, દેશમાંથી પૈસો ચાલ્યો જાય છે. જો તારે હારી વહાલી માતૃભૂમિમાં ઉદ્યોગો ખીલવવા હોય, જે અખૂટ ધન દેશમાંથી જીતી ચાલ્યું જાય છે તેને અટકાવવું હોય, જો દેશની કળાઓને તારે ઉત્તેજન આપવું હોય, તો આ સ્વદેશી વસ્ત્ર લઈ તે પ્રમાણે વર્ત. એ સ્વદેશી વસ્ત્રમાં જ દેશના રાજકીય મોક્ષનો પાયો છે. ભારતી મૈયાના દરેક પુત્ર અને પુત્રીની એ ફરજ છે અને ‘શુભામગીરી’ અને ‘પરાધીનપણું’માંથી છુટવાનો એ એક માર્ગ છે. ગરવી ગુજરાતની પ્રજા પોતાનું આ કર્તવ્ય કરવામાં ચૂકશે નહિ એવી આશા રાખવામાં છે.

બંગાળના સ્વદેશશક્ત બાબુ સુરેન્દ્રનાથના શબ્દોમાં કહીએ તો “એ સ્વદેશી હિલચાલની આસપાસ તમે ફરી વળો અને તેનો વાવટો ઉઠાડો. દરેકે દરેક ગામમાં, દરેકે દરેક તાલુકામાં, દરેકે દરેક શહેરમાં એનો પ્રચાર કરો અને ત્યાંની પ્રજામાં એ આનંદનો સંદેશ પહોંચાડો. ‘સ્વદેશી’ આપણને દુષ્કાળ અને મરડીમાંથી અને કાળાણીયતપણાના અનેક ભયોમાંથી બચાવશે. સ્વદેશી વસ્ત્ર લેવાને તેથી તમે તમારો રાજકીય અને ઔદ્યોગિક છુટાપણાનો સબસર પાયો નાંખશો. દરેક બાબતમાં સ્વદેશી ધાવ, તમારા વિચારોમાં, તમારા કાર્યોમાં, તમારા આદર્શોમાં તમારી સાધનાઓમાં સર્વમાં સ્વદેશી ધાવ. પ્રાચીન સમયના સ્વાત્મભોગ અને

સાધુત્વના ગુસ્સો પાછો તમારામાં આણે. પ્રાચીન સમયના આર્યોર્તને કે જ્યાં ઋષિઓ પરમાત્માના ગાનતાનમાં અને લોકોનું શ્રેય કરવામાં મશગુલ હતા—તેને પાછું તેની અસલની સ્થિતિએ લાવો. સમસ્ત એશિયામાં નવજીવન આગ્યુ છે. પૂર્વમાં સૂર્ય ઉગ્યો છે બપોને તે ઉગતા સૂર્યને નમન કર્યું છે. તે સૂર્ય તેના માધ્યાહ્નિક પ્રતાપમાં, આપણા દેશમાંથી પ્રસાર થશે. માટે હે સ્વદેશ બાંધવો, તે દિવસના આગમનને માટે તૈયાર થાઓ. સ્વાત્મલોગ આપી તમારી માતૃભૂમિની સેવા કરો. આ મહાન અને પ્રાચીન ભૂમિની સેવામાં તમારું જીવન અર્પી દો.”

ગુજરાતમાં ઘેરે ઘેર ‘સ્વદેશી’ નો અમર વાવટો ઉઠે એ આવશ્યક છે. ગુજરાતને આંગણે આગણે ‘સ્વદેશી’ ના ચોક્ક મહાય-એ જેટલું ગુજરાતને માટે માનપ્રદ ગણાશે તેટલું જ તે અભિમાનપ્રદ પણ તેને માટે લેખાશે. ગુજરાતના હૃદયે નવજીવનનો દીપક પ્રકટ્યો છે, ગુજરાત સમસ્ત હિંદમાં પ્રકટી નીકળેલા નવજીવનને પોતાને હૃદયે ઝીંઝી રહ્યું છે તો હે ગુર્જર બધું! ત્હારી ફરજ છે કે સ્વદેશી મત લઈ એ નવજીવનને અને એ નવા જીવનને વધારે ઉત્તેજિત કરવું, વધારે બળ આપવું ‘સ્વદેશભિમાન’ની વીર હાક પાડનાર વીર કેસરી નર્મદના બુરસાથી ગુજરાત ફરીથી એકવાર રેલાઈ બધ, ‘યા હોમ કરીને પડો કુતોહ છે આગે’ એ મંત્રની દીક્ષા લઈ, ગુર્જર પ્રુત ‘સ્વદેશી’ના રણાંગણમાં ઝાઝા, એ ખરેખર આ પળે આવશ્યક છે, અને તે માટે પુદલા હૃદયથી, પૂર ઉત્સાહથી, આશાથી, હંમ ગથી સ્વદેશી મત લેવું એ આપણું કર્તવ્ય છે.

કવચલાલ મગનલાલ ખાંડવાળા.

હિંદ દેવીના દરબાર.

એક સ્વપ્ન.

ગિરિઓના ગિરિરાજ હિમાલયના પ્રદેશના મહાન નિર્જન્ય શાત એકાત અરણ્યની વચ્ચે એક અતિ કમાળ સાદી ઝુંપડીમાં વયોવૃદ્ધ દેવી હિંદ ધ્યાનાવસ્થામાં વિરાજેલાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. મનુષ્યની પગરવ સાગ્યે જ ત્યાં થાય છે. કુદરતી અલૌકિક લીલા-ઓથી લારપૂર અતિરમ્ય મનોહર આ ઉપવનમાં દેવી હિંદ અતિ શોકાતુર વદને ધ્યાનાવસ્થામાં મેઢેલા ભેવામાં આવે છે અતિ વૃદ્ધ અવસ્થાને લીધે તેમનું સરીર જર્જરીત થઈ રહેલું હોય છે ધ્યાનાવસ્થામાંથી જાગૃત થઈ દેવી અતિ મદ સ્વરે પ્રભુ પ્રાર્થના કરતા બોલ્યા, હે દીનાનાથ, અરણ્યગત પ્રભુ! આ સુદૃષ્ટિમાં મારા બાળકોનો હજી પણ શો દોષ છે? પરાધીનતાની એડીમાં મારાં બાળકોને તું કયા સુખી સડવા દેશ? મહાન અનેરી અશાઓ બાધી સુખી છિટાનીઆ સાથે મેં મંત્રી બાધી. હું લોભાઈ હતી કે સખી છિટાનીઆના પુત્રો સ્વાધીનતાપ્રિય છે—સ્વતંત્રતાને

એટલી બધી ખરચાણ છે કે, દુનિયાના કોઈ પણ દેશની સરકાર એટલી ખરચાણ નથી. જો અમારા પુત્રોને અંદરના રાજ્ય કાગેળારની વ્યવસ્થામાં છૂટથી લાગ લેવા દે તો તેઓ પોતાની રિથિતિ સુધારી શકે, પરંતુ અંગ્રેની જ્યુરોકુસી તેમની સત્તા આવી જવાના ડરથી અમારા પુત્રોની અભિલાષાઓને આગળ પડવા દેતી નથી. માતા, અમારા પુત્રોએ ૧૯૦૬ ની સાલથી જ સ્વરાજ્યની ચળવળ પૂર્ણ બેસથી ચાલુ રાખી. સુભાષે કહ્યો યા દુર્ભાગ્યે કહ્યો પ્રિતાનીઆને જોગવર હુશ્મન જરમન સામે યુદ્ધમાં ઉતરવું પડ્યું યુરોપના એ દારૂણ યુદ્ધથી આખા સંસારમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. પ્રિતાનીઆને આવા મુશ્કેલ સંજોગમાં આવી પડેલી જોઈ મારા પુત્રો એટલે સજ્જ થયા અને તેને તન, મન, બળથી પૂર્ણ મદદ આપવા લાગ્યા. લક્ષા વૉઇસનાય લૉર્ડ હાર્ડિંગે મારા લાભો વીર દર વયાને ક્રાન્સની સંપ્રામભૂમિમાં મોટલી આખ્યા ત્યાંનેત્યાં જરમનો સામે કેશરીઆ કરી ઝુઝ્યા અને અમારી તથા તમારી કૃષ્ણને તેઓએ ફ્લેન્ડર્સના મેદાનમાં ઉત્તરવળ ક્યું. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય લોગવતાં સંસ્થાનો લેવા કે ઑસ્ટ્રેલિઆ, કેનેડા, સાઉથ આફ્રિકા વિગેરે પણ વર્તમાન યુદ્ધમાં સામ્રાજ્યને મદદ કરી રહ્યા છે. પરંતુ અમારા પુત્રોએ જે રાજ્યભક્તિ-જે વફાદારી અને લોગ્યે આખ્યા છે તેવા એ સ્વરાજ્ય લોગવતા સંસ્થાનોએ આખ્યા નથી. માતા, આપની એ બાંધુ બહાર તો ન હોય કે ઇંગ્લાંડની મુશ્કેલીના મગચે સાઉથ આફ્રિકાના ડચ લોકોએ મોટો બળવો જગાડ્યો હતો અને બ્રિટિશ વાવટાને ઉરાડી મૂકી રિપબ્લિકન વાવટો ઉરાડવાના ભગીરથ પ્રયત્નો તેમણે કર્યો હતા. ત્યાના હજારો યુવાનો બાળવાળોર થઇ બહાર પડ્યા હતા સદ્સાગ્યે તે સર્વ બાળવાળોરોને દાબી દેવામાં આવ્યા હતા. બાળવાળોરોના આગેવાનોને પકડી ધારાગૃહમાં કેદ કર્યો હતા અને તેમને તરત જ પાછા છોડી મૂકવામાં આવ્યા હતા. ત્યાના એક બાણીતા આગેવાને તો બહાર રોતે ઉઠ્યાયું હતું કે.—

“England's difficulties are our own opportunities”

આચરલાડની પ્રજાએ પણ બળવો જગાડ્યો હતો તે જગતથી અજાણ્યું નથી, છતાં સામ્રાજ્યના વડા પ્રધાન લોઇડ જોર્જે આજે સર્વ આધરિશ બાળવાળોરોને બંધન મુક્ત કર્યા છે. આચરલાંડને કેવું સ્વરાજ્ય જોઈએ છે તેનો ખરડો આધરિશ પ્રજા જ બાંધે ધડી લાવે એવી સૂચના કરી છે. તે સિવાય ઑસ્ટ્રેલીઆ, કેનેડા આદિ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આજે લોગ્યું છે. છતાં તેઓ યુદ્ધમાં મહાન લોગ્યો આપી રહ્યાં છે તે બદલ મોટા લાભો મેળવવાની અભિલાષા દર્શાવી રહ્યા છે. તેઓ દર્શાવે છે કે અમારા સંનિકો જે આત્મ બળીદાન આપી રહ્યા છે, જે રક્ત રેડી રહ્યા છે તે વ્યર્થ નથી યુદ્ધ બાદ સામ્રાજ્યની નવેમ-થી યોજના ઘડાવી જોઈએ આજ પર્યંત ઇંગ્લાંડ પોતાના સ્વેચ્છાથી સંસ્થાનો નીલમતિ સિવાય કોઈ પણ પ્રજા માથે યુદ્ધમાં ઉતરી શકે છે તેમજ સંધીઓ કરી શકે છે પરંતુ હવે પછી સંસ્થાનવાસીઓની સંગતિ નિવાય તેમ થવું ન જોઈએ એવા ઉદ્ઘોષો તેઓ ધારી રહ્યાં છે. તેમ જ સામ્રાજ્યની યુધ્ધ બાદ થનાર નવી ઘટનામાં તેમને યોગ્ય સ્થાન મળવું જોઈએ એવી ચળવળમાં તેઓ પડ્યા જ રહેલા છે. માતા, યુધ્ધના સમયમાં સામ્રાજ્યમાં આવી રહેલી આ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ જોઈ અમારા પુત્રો શાંત કેમ બેસી શકે? માતા, અમારા પુત્રોને એમ કહેવામાં આવે છે કે જર્મની યુરોપનાં નાનાં નાનાં

રાજ્યોને કચરી મારવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે આ નાનાં રાજ્યોની સ્વતંત્રતા માટે ઇંગ્લાંડ યુદ્ધમાં ઉતરેલું છે. એ જ સ્વતંત્રતાને માટે મારા પુત્રો પણ શિટનો સાથે આત્મ ધાનીદાન આપે છે ત્યારે શું અમારા પુત્રોએ અત્રે સ્વતંત્રતા માટે મારાણી ન કરવી ? યુદ્ધ દરમ્યાન સામ્રાજ્યમાં ચાલી રહેલી સર્વ પ્રવૃત્તિઓને જોઈ અમારા પુત્રોએ પણ સામ્રાજ્યમાં યુદ્ધ પછી હિંદને તરત જ સ્વરાજ્ય આપવું એવી મારાણી પૂર્ણ વેગથી કરવા માડી. મારે ત્યાં શ્રીમતિ વિદુષી મીસીમ ગેસન્ટે હોમરૂલની ચળવળ પૂર્ણ જોસથી કરી ઠામ ઠામ હોમરૂલ લીગોની સ્થાપના કરી અને મારે ત્યાં જ નહિ પરંતુ સર્વ સ્થળે એક નવીન ચેતન્ય અમારા પુત્રોમાં રેહ્યું 'ન્યુ ઇન્ડિયા' નામનું એક દૈનિક પત્ર કાઢી તેણે તે મારફતે સ્વરાજ્યનો એવો તો જુલો ફરકાવ્યો કે સર્વત્ર હોમરૂલ સિવાય બીજી કોઈ વાત સાલળવામાં જ ન આવી સ્વરાજ્ય એ સર્વત્ર 'પર્વસ્વ થઇ પડ્યું. ડૉન્ઝેસમાં પડેલા બે મદાન મતો લખનાંની કૉન્ઝેસમાં જોડાઈ ગયા. સુરક્ષીગ લીગે પણ કૉન્ઝેસની જ માફક સ્વરાજ્ય પોતાનું ધ્યેય રાખ્યું સુરક્ષીગ લીગ અને કૉન્ઝેસના આગેવાનોએ એકત્ર મળી સ્વરાજ્યની એક યોજના ઘડી કઢાડી અને તે હિંદી તથા વડી મરકારને અર્પણ કરી. દીંડુની ઇંગ્લેંડીઅલ લેજિસ્લેટીવ કાઉન્સિલમાં વિરાજતા મારા ૧૬ પુત્રોએ એક ખરડો સ્વરાજ્ય મળે છે ત્યાર કરી વોઈસરોયને અર્પણ કર્યો. સ્થળે સ્થળે સ્થાપન થએલી હોમરૂલ લીગોની માગ્દને પ્રજાએ દેશના રાજદ્વારી વિષયો ઉપર પેમ્ફલેટો બહાર પાડી પુરતુ શિક્ષણ મળવા લાગ્યું માતા, આ સર્વ પ્રવૃત્તિ હિંદના અધિકારી વર્ગને ન રૂચી અને એ પ્રવૃત્તિને દાબી દેવા માટે તેઓએ શરૂઆત કરી. મારે ત્યાંના ગવર્નર લોર્ડ પેટલે કે પોતાની કાઉન્સિલમાં ખુદશી રીને પ્રજા સમક્ષને ચેતવણી આપી કે 'સ્વરાજ્યના તરંગો તમારા મગજમાંથી કાઢી નાંખજો.' તેમણે એ પ્રમાણે કાઉન્સિલમાં જાહેર કર્યા બાદ જાગતાની રાજનીતિ શરૂ કરી અને અમારે ત્યાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી કાર્ય કરતાં હોમરૂલ લીગના આત્મા વિદુષી ગિસેન્ટદેવીને તેમના સાથી મી. ચાર્લસ તથા મી. વાડીઆ સાથે નજીકે કર્યા. આ જોહુકમી ચલાવનાર અમલદારે ધાર્યું હશે કે 'ન્યુ ઇન્ડિયા' પત્ર મારફતે મિસિસ ગેસન્ટ હોમરૂલનું વિષ્ય સર્વત્ર ફેલાવી રહ્યાં છે માટે તેમને ફટકો મારી 'ન્યુ ઇન્ડિયા'નું મૃત્યુ નીપજવવાથી સર્વ પ્રવૃત્તિ સમાધી જશે.

મદ્રાસદેવી પૂર્ણ છટાથી, જોમથી તેમજ ઉત્સાહભરે આ સર્વ વૃત્તાત સહજ પણ અટકયા સિવાય વર્ણવી જતા હતાં એટલામાં તો જુલપીના દ્વાર સામે એક અતિ વૃદ્ધ પુરૂષ આવી ઉભા રહ્યા અને 'વંદે માતરમ્'ની વીર ગર્જના કરતા તે અંદર દાખલ થયા વંદે માતરમ્નો ધ્વનિ સાલળી સર્વની દૃષ્ટિ તેના તરફ ગેઆઈ. હું વિચારમાં પડ્યો કે આ વૃદ્ધ વીર કોણ હશે ? એમ વિચારું છું એટલામાં તો તે વૃદ્ધ પ્રથમ મદ્રાસ દેવીના ચરણે નમી બીજી દેવીઓને નમી લાંબા થઈ હિંદદેવીના ચરણે લોટ્યા હું હવે સમજી શક્યો કે આ વૃદ્ધ વીર બીજા કોઈ જ નહિ પરંતુ પ્રજામાં પ્રિય થઈ પડેલા નર કેસરી નર સુબ્રમણ્ય આયર હતા.

હિંદ દેવીએ સ્નેહથી આ વૃદ્ધ પુરૂષને ઉઠાવ્યા. દેવી મદ્રાસે તરતજ પ્રશ્ન પૂછ્યો 'કેમ પુત્ર, તારું આવડું અચાનક કેમ થયું ?'

સર આચર—માતા, મને સ્વાભાવિક જ પ્રેરણા થઇ કે આપ અતિ ઉદાસ અને નિરાશ થઇ વૃદ્ધ દાદીમા પાસે આવ્યાં છો અને તેમની આગળ સર્વ રોદણા રડતા હશે. આપ કદાચ પુરતી રીતે દાદીમા પાસે સર્વ લયંકર સ્થિતિ રચી કરી ન શકો તો તેમાં પુગતી કરવા આ યોગ્ય સમય સાધી હું અને આવ્યો છું.

મદ્રાસ દેવી—પુત્ર, આજ પર્યંતની આગલી રાજકીય પરિસ્થિતિનું દર્શન માતાને હું કરાવી ચુકી છું (હિંદ દેવીને સંજોગીને) માતા, ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ને ફટકો મારી મિસિસ બેસન્ટ તેમજ તેના સહચારીને નજરકેદ કરી લાર્ડ પેટલ કે સર્વત્ર ત્રામ વર્તોવ્યે. આ મારા વૃદ્ધ પુત્રે જે સમયસુચકતા નાપરી છે તે હવે તેના જ મુખે સાબળો.

હિંદ દેવી—પુત્ર, તારે જે કહેવું હોય તે હવે મને દર્શાવ—

સર આચર,—માતા, અમારે માટે હવે સમય એટલો બધો ખારીક આવ્યો છે કે હવે તો અમારે ગમે તે સ્થિતિમા હુખો સહન કરવાના આગ્રહને વળગ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.—કાયદાની હદમા રહી શાતપણે અમે સ્વરાજ્યની હિલચાલ કરતા આવ્યા છીએ. યુદ્ધ શરૂ થયું ત્યારથી તો મારી ખાત્રી જ હતી કે બ્રિટીશ પ્રજાની અમારા પ્રત્યે હવે લાગણી ખેંચાઇ જ છે. કારણ કે બ્રિટનને ખાતર અમારા બંધુઓ સમરાક્ષણમાં સ્વતંત્રતા માટે પ્રાણપાંજરું કરી રહ્યા છે તો તે જ સ્વતંત્રતા અમે અને માગીએ તેના ઉપર તો અકુશ ન જ મુકાયે. માતા, અમે એવી બંતની સ્વતંત્રતા નથી માગતા કે જેથી ધર્મેજને ગાસડાપોટલા ગાંધી અનેથી વિદાય થવું પડે. અમે એટલું જ માગીએ છીએ કે જે દેશમા અમે જન્મેલા છીએ તે દેશના રાજ્યવંહિવટમા અમને મ પૂર્ણ સત્તા મળવી જોઇએ. સ્વરાજ્ય એ અમારો જન્મસિદ્ધ હક છે તે અમને શા માટે ન મળવું જોઇએ? સરનાનો સ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય લોગવે છે. અમને તેવું સ્વરાજ્ય શા માટે ન મળે? આ જ અમારી માગણી છે અને એ માગણી અમે જોરપૂર્વક કરવા માડી એટલે અત્રેના અધિકારીઓ ચમકી હયા અને અમારી એ ચળવળને દાણી દેવાના રસ્તા લેવા માંડ્યા. માતા, મારી શક્તિ અનુસાર મેં સામ્રાજ્યની સેવા બજાવી છે મારી આજ પર્યંતના રાજકીય જીવનથી અત્રેના સત્તાધીશોને ચિંતાગ્રસ્ત થવું પડ્યું નથી. સ્વરાજ્ય અમેને માગવું જ જોઇએ એવો મારો દૃઢ આશય હોવાથી હોમરૂલ લીગના પ્રમુખ તરીકે કાર્ય કરવાનું વ્રત મેં ગૃહણ કર્યું હતું. માતા, હું હવે વૃદ્ધ થયો છું છતાં આપની મટીથી મારી આ દેહ બધાયેલી છે તો મારા જીવનના અંતકાળ પર્યંત આપની સેવા બજાવવી એ મારું પરમ કર્તવ્ય હોવાથી મિસિસ બેસન્ટ આદિ આગેવાનોના નજરકેદ થવાથી મારા ઉપર જોખમદારીઓ વધુ પ્રમાણમા આવી પડી વૃદ્ધ છતાં હું મનન થયો મેં નિશ્ચયપૂર્વક મારા બંધુઓને બહાર કર્યું કે સરકારી અમલદારોની હોમરૂલ લીગ પ્રત્યે ગમે એટલી અવકૃપા ધાય, કદાચ હોમરૂલ લીગની ચળવળને જોર કાયદેસર કરાવે તો પણ લીગનું સુકાન આ બાહુએ ધરેલું છે ને ગમે તેવા સંજોગોમાં ન છોડીશ તે ન છોડીશ. ગમે તેવાં કારાગૃહનાં હુખો આ વૃદ્ધ કાયા ઉપર આવી પડે તો તે પાત્ર મકન કરોશ, પરંતુ હોમરૂલના નાવને ન છોડીશ. આવા દૃઢ નિશ્ચયથી હું મારા જીવનના અંતકાળના દિવસો પચાડુ છું.

હિંદ દેવી—શાળાશ, મારા વીર પુત્ર, તને ધન્ય છે. તારા મુટલ નિશ્ચયથી તે આણીના સમયના મામલાને અત્યંત જાણ આપ્યું છે. તારા પગલે તારા લાખો ગંધુઓ ચાલે એવી મારી તને આશિષ છે. વયોવૃદ્ધ સર આચર માતાને વંદી એક બાબુએ બેઠા એટલે તેમનું સ્થાન દેવી ગંગાને લીધું.

ખંગાળ દેવી—પુન્ય માતા, બપટાની રાજ્યનીતિ મારે ત્યાં એટલી જાણી વધારી દીધી છે કે આજકાલ મારા સંકેતો પુત્રોને પરહેજ કરવામાં આવ્યા હશે સી આઇ. ડી.નો ત્રાસ એટલો જાણી વધારી મુકેલો છે કે મારા કોઇ પણ આજકાર પુત્ર પણ નિરાશથી બેસી શકતા નથી માતા, મારા પુત્રોને 'એનાકીરો' હું કદાંક ચોટાડવામાં આવ્યું છે મારા પુત્રો અંગ્રેજ કેળવણી લઇ સ્વતંત્રતા તે શું તે શિખ્યા. મીટ્ટન, મોરલે, બર્ક, શેક્ષપીયર, હેમ્પડન અને શેલી આદિ ધંધલાં હતા મહાન રાજ્યદારી પુરોવાના અભ્યાસક બન્યા અને તેમનામાં અનેક અભિલાષાઓ પોતાની જન્મભૂમિ માટે ઉત્પન્ન થઈ. આ અભિલાષાને પોષવાને બદલે અધિકારી વર્ગ તેમના પ્રત્યે કડક થવા લાગ્યા. તેમની ઉગતી આશાઓને પગ નીચે છુંદી દેવા લાગ્યા. વિદ્યાર્થીઓના ઉપર અકુશ મૂક્યા. રાજ્યદારી સલાઓમાં ન જવું એવા દરમાન થયા. તેમની જ જન્મભૂમિના મહાન દેશસેવકો—નેતાઓનાં બાવણું સાંભળવા ન જવું એવા અકુશો મૂક્યા અનેક અનેક આશાઓના પ્રવાહમાં ઉછાળા મારતા મારા પુત્રોની લાગણીઓ હાથી દેવાના પ્રયત્નથી તેઓ નિરાશ—અત્યંત નિરાશ થઈ ગયા. તેઓ ધીરજ અને વિશ્વાસ ખોઈ બેઠા કેટલાકેએ નિશ્ચય કર્યો કે અમલદાર સિવાય નમસ્કાર આ જગતમાં છે જ નહિ એમ સમજી ખુનામરશીના માર્ગે ચાલ્યા. પરંતુ માતા, હું આપને પૂછું છું કે એમાં મારા પુત્રોનો શો દોષ છે? તેમની યોગ્ય અભિલાષાઓને પગ નીચે કચરી નાંખવાની કંઈ જરૂર? ઉભરે પહોંચેલા મારા અનેક કહેલ પુત્રો—યુવાનોને આ રસ્તેથી વાળી લેવા ભગીરથ પ્રયત્નો આદરી રહેલા છે. માતા, બપટાની આવી અસહ્ય રાજ્યનીતિના ફેલાયે થતો અટકાવાની ખાતર જરૂર છે. સ્વરાજ્ય એ અમારું અતિમ ધ્યેય છે. તેને માટે અમારો અજબ વળ કોઈ પણ ભોગે રહેશે જ એ અધિકારી વર્ગે સમજવું જ જોઈએ. ચિતામાં બાળવા મુકેલી મારા પુત્રોની હેઠ પણ એક વાર ઉડી પોકાર પાડશે કે સ્વરાજ્ય આપો, અમારે સ્વરાજ્ય આપો. તમો ન આપશો તો પણ અમે લઈશું જ. અમારે ત્યાંના હાકેમ લોર્ડ રેનેલ્ડસોના ઉદ્દગારો પણ એટલા જાણી નિરાશાજનક છે કે તેઓ શાણી શિખામણ આપે છે કે હિંદને સ્વરાજ્ય તો મળશે પરંતુ તે હાલમાં તો નહિ જ. અમારાં વર્તમાનપત્રો ઉપર છાપાના અંકુશનો સખત કાયદો જાણી રહ્યા છે બહાર મીટ્ટિંગો ભરતી અટકાવવાના કાયદાનો અમલ પણ રદ્દને સ્થળે થાય છે. અને કાયદેસરની અમારી અજબજાને આગ તોડી નાંખવામાં આવે છે જેને પરિણામે અશાંતિનું સામ્રાજ્ય ફેલાવા પામી રહ્યું છે. આવા અતિ દુઃખદ સંભોગો આવેલા હોવા છતાં અમારો દૃઢ આશ્વ છે કે અમારી કાયદેસરની અજબજાને જીવને ભોખમે પણ અમે ચાલું જ રાખીશું આટલું એવી દેવી જાળા, મદ્રાસ દેવીની સાથમાં જઈ બેઠા અને તેનું સ્થાન પાળળ દેવીએ લીધું.

પળખ દેવી—માતા, મારા રોદણું પલ્લુ એવા જ છે. અમારે ત્યાંના હાકેમે પણ ઉપલા હાકેમેના જેવા જ ઉદ્દગાર કહાડ્યા છે. અમોને કેવા સુધારાઓ સુદ્ધ બાદ આપવા તેની તપાસ કરવા રાઉન્ડ ટેબલવાળા મી. કર્ડીસ અત્રે આવેલા તેમણે અમલદાર વર્ગોની મસલત લઈ પોતાના મંડળ યોગળ ભરડી માયુ' કે હિંદ સ્વરાજ્યને લાયક નથી તેઓ સાહેબ તો એટલે સુધી ગયા હતા કે પાંચ સ્વતંત્ર પ્રજાઓએ સાથે મળીને સુદ્ધ બાદ સામ્રાજ્યનો કારભાર કરવો એટલે કે આજ સુધી ઇંગ્લાંડ એકલું સત્તા ધરાવતું. યોજના પ્રમાણે સ્વરાજ્ય લોગવતાં સંસ્થાનો પણ અમારા ઉપર હકુમત લોગવે આવી અધમ વૃત્તિ આવા લોકોની સવેળા બહાર પડી ગઈ અને અમારા પુત્રોએ આવી વાતો કરનારાઓની સખત ઓટકણી કહાડી. આશ્ચર્ય જેવું તો એ હતું કે મી. કર્ડીસના વિચારો સાથે અત્રેના અમલદારો પણ સહમત થયા હતા. અમોને ગુલામગીરીના વધુ ઉગ્રાશુમા ઉતારવાના ખાડામાં ફેંકી દેવાના પ્રયત્નો જે પ્રસંગે અમારા પુત્રો ઇંગ્લાંડને ખાતર પ્રાણાર્પણ કરી રહ્યા છે તેવે પ્રસંગે થાય છે ત્યારે માતા, અમારું લોહી ઉઠળી આવતું હોય તેમા આશ્ચર્ય કંઈ છે? ડીફેન્સ ઑફ ઇન્ડિયા ઑફ્ટ સુદ્ધ શરૂ થયા પછી અત્રે પસાર કર્યો. કોઈ પણ દુરમન પ્રજા અત્રે આવી ઘાલમેલ ન કરે તેના બચાવ માટે આ કાયદો વોર મેઝર તરીકે પમાર કર્યો છે એમ કહેવામા આવ્યું. હવે તેનો ઉપયોગ સ્વરાજ માટે ચાલવળ કરતા અમારા પુત્રો સામે કરવામા આવે છે. માતા, મારી બંને બેનો ઘણું કહી ગઈ છે છતાં એમ થાય છે કે શું કહું અને શું રહેવા દઉં? વિશ્રામ અને શાંતિનું કોઈ સ્થાન અમારે માટે રહેલું લાગતું નથી. આપ હવે ચોખ્ખા માર્ગ અમને બતાવો, માતા આટલું કહી દેવી પળખે પોતાની બેઠક લીધી—અને ગરવી ગુર્જર દેવી માતાને પ્રણામ કરી બોલવા લાગ્યા. માતા, મારા પુત્રો માટે બાગે વેપાર ઉદ્યોગમા જ મળ્યા રહેતા હતા. હાલની આ વિકટ દશા નિહાળી તેઓએ પણ હવે કમર કસી છે અને સર્વત્ર હોમરૂલ લીગ સ્થાપી સ્વરાજ્ય માટે તેઓ પોકાર પાડી રહ્યા છે. તેઓ તો હવે નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છે કે દુઃખો સહન કર્યા સિવાય કોઈ વાતનો આરો આવે એમ છે નહિ. અમારા પુત્રોની વફાદારી ઉપર પાણી ફરી વળે છે ઇંગ્લાંડ ઉપર કરેલા ઉપકારનો બદલો જો માતા આવો જ અમોને મળવાનો હોય તો અમારું બે ખરેખર દુર્ભાગ્ય જ છે. ગુર્જર દેવી આ પ્રમાણે કહી રહી છે એટલામાં તો ઉચે આકાશમાં ભારે સુમવાટા થતા હોય તેમ સલાખાવા લાગ્યું મારી દૃષ્ટિ સહજ આકાશ તરફ વળી તો માલુમ પડ્યું કે પુર વેગમા હિંદ મેંયાની હું પડી તરફ એક એરોપ્લેન નીચે ઉતરે છે. ભોતભોતામા તો તે હું પડી નજીક જાગીને ઉપર આવી હતું રહ્યું એરોપ્લેન આવીને જમીન ઉપર ઉતર્યું કે તેમાંથી પ્રથમ ગૌરવર્ણી દેવી છિટાનીઆ બહાર નીકળી. તેની જ પાછળ મી. લોઇડ જ્યોર્જ તથા મી. મોન્ટેથુ મદ ગતિથી પ્રયાણ કરતા જોઈ હું એકદમ આનંદાશ્ચર્ય પામ્યો અને મેં વિચાર્યું કે હવે જ ખરેખરી ગમ્મત જોવાની મળે એમ છે દેવી છિટાનીઆ હિંદ મેંયાના હું પડામા દાખલ થયા અને હિંદ દેવીને જોઈ હર્ષમાં તેણે કહ્યું—વહાલી સખી, કેમ કુશળ અને આનંદમા તો છો ને? હિંદ દેવી (એક કટાક્ષ ફેંકી).—કુશળ યા તો આનંદમા હોઈ કે ન હોઈ તેની તો શી ગરજ છે? મહેરબાની ખાતર હવે તું એટલું કર કે ગીકા મીકા શબ્દો તારે મારી આગળ

ગોલી મને કરેલીઆની માફક જાળમાં ન ફસાવ. તારે તારાં આજ સુધીના વચનોથી મોહાઈ, લોલાઈ હું જગતની દૃષ્ટિમાં મૂર્ખ ઠરી છું. મારાં વહાલાં સતોનોની હાથ ટેળી નથી અરે, પરમતમા તારે ખ તરમે શું કરવાનું બાકી રાખ્યું ? મારા સર્વસ્વનો લોગ મેં ગાળ્યો. મારાં પ્રિય સતોનોએ તારે ખાતર પ્રાણપણુ કર્યો. છતા તારા દીલમાં દયાનાં ઝરણુ ન વહ્યાં તેમની સ્વરાજ્યની અભિલાષાને તું ન પોષી શકી. મારા જીવનને ધિક્ક છે માફ સર્વ કરેલું પાણીમા ગયું. તારા તુમાખી પુત્રોએ જાતની જે રાજનીતિ ગ્રહણ કરી છે, તેનું તને કંઈ લાન છે ? જગત તારે માટે શી વાતો કરશે તેની તને કંઈ પરવા છે ખરી ? આટલે દરજ્જે તું પહોંચશે એમ હું કહી માનવી ન હતી આ તારા ઉદાર દીલના પુત્ર મી. લેઇડ જ્યોર્જ તારે ત્યાં રહી કહે છે કે હિંદ હવે સામ્રાજ્યમાં સમાન લાગીદાર લેખાશે. તેના વચનોની અત્રેના અધિકારી વગેરે કંઈ પરવા છે ખરી ? જો નથી તો તારા આવા જોષમદારી લોગવના પુત્રને કહી દે કે આના આશાજનક વાક્ય નિર્ધક ન ઉચાવ્યા એક બાબત તે આનાં વાક્યો ઉચારે છે, બીજી બાબત હિંદમા અમલદાર વર્ગ કહે છે કે સ્વરાજ્યનો વિચાર મગજમાથી દૂર કરે. અમે તો રૂશિયન રાજ્યપદ્ધતિ તમારે માટે ગ્રહણ કરીશું મિસિગ બેમટને નજરકેદમાથી મુક્ત કરવા મારા પુત્રોએ પ્રાર્થના ઉપર પ્રાર્થનાઓ એમને ગુન્ગરી છે, તારો ઉપર તારો ધ્યાન છે. તું જરા પૂછ તો ખરી એમને, કે તે તારો એમને મળેલા ખરા ? મળ્યા હોય તો ત્રૂપ કેમ બેસી રહ્યા છે ? મી. એમરલેન ગયા આ મી. મોન્ટેશુ આવ્યા એમને માટે કંઈક આશા મારા પુત્રો ગાંધી બેઠા છે. પરંતુ નીવડયે ખરૂં. તમે મહેરગાની કરી મારી આગળથી આવ્યા ત્યાં પાછા જાઓ. મારાથી સહન નથી થતું—મને શાંતિથી જેટલું સહન કરવું પડવાનું હશે તેટલું કરવા દે. પ્રતિકૂતર પણ મારે જોઈતો નથી

થિરાનીઆ દેવી—સખી, વહાલી સખી, આમ ઉતાવળી, પહાવરો બની નિરાશ ન થા. મને પણ હૃદય છે હું સર્વ સમજુ છું. તારા ઉપકારો હું વિમરૂ એમ નથી. દરેક વસ્તુને માટે આ સંસારમા સમય હોય છે તારે માટે પણ સમય આવશે. પ્રભુ પર શ્રદ્ધા રાખ અને, તારા પુત્રને ઈર્તવ્યપરાયણ થવાનું શિખવ કસોટીએ ચઢ્યા શિવાય પ્રજા ઘડાયેલી મેં સાલળી, જોઈ નથી આત્મભોગ અને સ્વાર્થત્યાગ અને સતત ઉદ્યોગ વિના મુકિત જગતમા સાંભળી છે. તે કરવાનું તારા પુત્રને શિખવ, તો જજ-તમાં હું એવી ટોઈ શક્તિ જોતી નથી કે જે તારા પુત્રોની પ્રગતિ અટકાવી શકે વધુ શું કહું ? હંકમા આટલું કહેવું બસ છે હું તને સાડું લગાડવા મીઠા શબ્દો બોલવા આવી નથી. તને દુઃખી અને નિરાશ થતી જોઈ મને તારી મુલાકાત લેવા પ્રેરણા થઈ તેથી આવી છુ. એક વાર ફરી તારો આભાર માનું છુ. અને તારાં બાળકોને મેં દર્શાવ્યું તે શિક્ષણ આપવાનો બંદોબસ્ત કર.

હિંદ દેવી—વારૂ બેન, હવે મારા પુત્રો એ જ ઉદ્દેશાનુસાર ચાલશે. સ્વાશ્રય, એ જ ગતમા ઉત્તતિતું મૂળ તે પ્રથમ શિખવીશ.

દેવી થિરાનીઆ—એ જ માર્ગે દેવતાણુ થશે. એ જ માર્ગ તારા પુત્રો ગ્રહણુ કરે એવી આશિષ આપું છુ. (મદ્રાસ, બંગાળ આદિ દેવી તરફ નિહાળીને)

પુત્રીઓ હુ ખી ન થશે માફે કહેલું તમારા પુત્રો પાસે અમલમાં મુકાવો એટલે તેમારા ઉન્નતિ છેજ, છેજ આટલું કહી દેવી છિટાનીઆએ વિદાય માગી. હિંદ દેવી પણ વળાવવા ઉઠ્યા ઉઠતાંની સાથેજ મારો આખો પણ ઉધડી. સ્વપ્નસૃષ્ટિ, જોઈ આશ્ચર્ય થયું સ્વાશ્રય, આત્મસોગ, સ્વાર્થત્યાગ અને સહન કરવાની શક્તિ એજ રાજકીય મુક્તિ મેળવવાના માર્ગ છે તે નિહાળ્યું અને અનુભવ્યું પ્રભુ ભારતવાસીને એ બળ સમર્પો એવી અંતિમ પ્રાથના છે. અસ્તુ. વંદે માતરમ્

પરાગજી ખંડુભાઈ.

ઉમરેઠમાં જાહેરજીવન.

જાહેર સંસ્થાઓ—કેળવણીને માટે આ શહેરમાં એક ઇંગ્લિશ હાઈસ્કૂલ છે, જેમાં લગભગ પોણી આસો વિદ્યાર્થી અભ્યાસ કરે છે, મ્યુનિસિપાલીટીની પ્રાથમિક મુખ્ય એક શાળા અને ગ્રાન્ય ત્રણ શાળાઓ છે, કન્યાશાળા મુખ્ય અને ગ્રાન્ય મળી બે છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણ તથા વેદાધ્યયન માટે એક જ્ઞાનગી સંસ્થા કામ કરે છે, સીઆને માટે એક વનિવાવિશ્રામ નામક સંસ્થા આવે છે ગામમાં એક જાહેર લાયબ્રેરી છે, જેમાં પેપર વાંચવાની દરેક ગૃહસ્થને છૂટ છે. પુસ્તકો માટે મેમ્બરની યોજના છે વળી “શ્રી ગોળડે સ્મારક લાયબ્રેરી” છે, જેમાં ઘણા ઉત્તમ પુસ્તકોનો વિદ્યાર્થી મત્રાક લઈ સગ્રહ કર્યો છે આ “શ્રી ગોળડે સ્મારક લાયબ્રેરી”માં ખાસ કરીને ઐતિહાસિક, આર્થિક અને રાજકીય પુસ્તકો છે, જેની ઉમરેઠમાં પહેલાં ઘણી જ ખોટ હતી. બીજી એક જ્ઞાનગી પણ જનસમાજને માટે મુક્ત લાયબ્રેરી છે, જેનું નામ શ્રી પરમાનંદ લાયબ્રેરી છે. આ શિવાય કેટલાંક જ્ઞાના જ્ઞાના સામાજિક મંડળોની લાયબ્રેરીઓ છે. ઉમરેઠમાં એક “યુવક મંડળ” નામક નવી સંસ્થા છે, જે સામાજિક, વિષયો તથા શારીરિક અને માનસિક કેળવણી હારે ધરે છે. વળી તાલુકા કોન્ગ્રેસ કમિટી સ્થપાયાનું હાલમાં સાલગ્યું છે “હરિ” મગા નામક એક જુની સંસ્થા છે, તે હાલમાં મુસ્ત છે.

હુબર ઉદ્યોગ અને વેપારમાં પણ આ શહેર છેક પછાત નથી. ટુર્વેરની દાળ અંગેની બહાર ગામ જાય છે. દર વર્ષે લગભગ ૨૫,૦૦૦ કણસી દાળ બહાર ગામ જતી હશે. કંઠાળની નિકાસ પણ સારી છે. અગ્રે વહીવટકામ માટે હાથની ચારેક શાળા આવે છે, જેમાં પહેરણ તથા પંચીઆં માટે કપડું તૈયાર થાય છે સુતર મહાત્મા ગાંધીજીના આશ્રમ દ્વારા પુર પાડવામાં આવે છે પીતળના તાળાનું કારખાનું બહુ માફે અને ટકાક

કામ કરે છે. કપામ પીલવાનાં જે જીવ છે. સ્વદેશી માલ માટે અને એક સ્વદેશી સ્ટોર, થોડા વખતમાં જોલવામાં આવનાર છે. જેના ડીરેક્ટરો વિગેરે થોડા વખતમાં નક્કી થયેથી હીલચાલ બહાર પડશે. તેની સહી માટેની માગણીઓ થવા માંડી છે.

મ્યુનિસિપાલિટીમાં છ ચુંટાયલા અને છ સરકારે નીમેલા મેમ્બરો છે. તેમાં સરકારે નીમેલા મેમ્બરોમાં પણ સરકારી નોકર પહેલેથી હતા અને એક ચોથા મેમ્બરના દેવલોક પામવાથી, જે મેમ્બર નીમાયા છે તે પણ સરકારી નોકર હોવાથી કુલે ચાર સરકારી નોકરો મેમ્બર છે આમ હોવાથી હાલની મ્યુનિસિપાલ કાઉન્સિલ વાધા ભરી ગણાય ખરી. આવી કાઉન્સિલો તેના પ્રમુખની ચુટણીનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં અટકાવી રીતે પ્રમુખની ચુટણી કરી લીધી છે મ્યુનિસિપાલિટીએ રૂ. ૬૦) સાઠના દરમાંથી એક સેક્ટરેરી રાક્યો છે; છતાં કાંઈ શહેર સુધારણામાં ખાસ ફેરફાર જોવામાં આવતો નથી. સ્ત્રીઓની ગંદકી માટે હજી પણ જૂમ મારની કાયમ જ રહી છે. કેળવણી જાળવવામાં ઉમરેઠની મ્યુનિસિપાલિટી, તેની આવકનો સારો ભાગ વાપરે છે. દવાખાનું છે, પણ લોકોને જરાબર સગવડ હોવાનું જાન થતું નથી. દવાઓમાં સારો ખર્ચ મ્યુનિસિપાલિટી કરે છે, પણ લોકોને સંતોષકારક દવા મળવાના ઉદ્યોગ સંભળાતા નથી. તળાવ અને કુવાઓની નજીક ઘણી જ ગંદકી હોય છે ઉમરેઠનાં હવાપાણી સારાં ગણાતા હોવા છતાં, આ કારણથી તંદુરસ્તીમાં હાની પહોંચે છે.

રમતગમત માટે, રેવન્યુ ખાતા તરફથી એક જમીનનો ટુકડો મળ્યો છે, જ્યાં હીકેટ ટીમ્સ તેના લાભ લે છે, છતાં આ જગોની આજુબાજુ ઘણી જ ગંદકી રહે છે. આજુબાજુ ખાડા ખાઓથી આં હોઈ હવામાં બીજાડ થાય છે, અને કેટલાક ભાગમાં ઉકર્યા વિગેરે છે, જે ઉપડાવવા મ્યુનિસિપાલિટી તરફથી બીલકુલ તજવીજ થતી નથી. ઉમરેઠના ભવિષ્યના શહેરીઓના લાભ માટે મ્યુનિસિપાલિટીએ આ જાળવવામાં ખાસ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ઉમરેઠવાસી.

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

ભરૂચ.

તા. ૨૦-૭-૧૯૧૭

સ્થાનિક મ્યુનિસિપાલિટી સામે લુગ્મેશ-ભરૂચ શહેરની સુધારણાએ 'હલાલ-ખોર સેસ' અને દાખલ કરવા કરાવ કરેલો અને શહેરના ભસમ બજાર પુરાવી નાખી, લેવાના બજાર કરાવવા વિચાર રાખેલો તે વિરૂધ્ધ પોકાર કરવા તા. ૨૪-૬-૧૯૧૭ ને રવિવારે 'દયાલાલની વાડીમાં' શહેરના લોકોની એક ગંભીર સભા, ભરૂચ "મહા-જન" ના શેઠ, મજબુદાર મોતીલાલ તુલસીરામના પ્રમુખપણા નીચે, સાંજના ૫ કલાકે ભરવામાં આવી હતી. સભામાં સુધારણા અસ્તવ્યસ્ત ઠારોનાર પર સખત વિવેચન થઈ, શહેરમાં થવા જોઈતા તાત્કાલિક આવશ્યક સુધારા પ્રથમ કરવા જોસલેર

‘માંગણી થઇ હતી અને ‘હલાલખોર મેસ’ ના બીન જરૂરીપણા અને ભારેપણા બાબત તીવ્રપણે લોકમત ઠકળી ઉઠ્યો હતો. ‘હલાલખોર મેસ’ દાખલ થયે લોકોમાં ખળભળાટ વધ્યો માટે ઉક્ત કર અને દાખલ ન કરવા તથા દટણ બજરને બદલે લેવાના બજર નહિ કરવા વિષેના ઠરાવો નામદાર ગર્વનર, મે. ઉત્તર વિભાગના કમીશનર સાહેબ, અનેના ઠલેકટર સાહેબ અને મ્યુનિસિપાલ્ટીના પ્રમુખ તથા સભાસદો ઉપર મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૨૬-૬-૧૯૧૭ ને મળવારે સાંજના ૫-૩૦ મિનિટે, ભરૂચ શહેરના ‘ડી’ વોર્ડમાં વસતા લોકો તરફથી, તે વોર્ડમાં માત્ર ૮૦ લગ્ન બજર હોવાને સબબે, સુધરાઇ, તે એકદમ, અખતરા માટે પુરાવી નાખવા હાલી થઇ છે, તે સામે સખત નાપસંદગી દર્શાવનારા ઠરાવો ચોગ્ય રીતે પમાર કરી ઘટતે રથળે મોકલવા, મહમદપુરા આગળની ધાંચીની વાડીમાં, ગ. જગજીવનદાસ ગુલાબદાસ મોદી બી. એ., એલએલ. બી. ના પ્રમુખે પણા નીચે શહેરના લોકોની એક બહેર સભા બોલાવવામાં આવી હતી શહેરના લોકોની આ જળરી અળવળનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, મ્યુનિસિપાલ્ટીમાં, ‘લસમ બજર પુરાની નહિ દેવા’નો રા. દીનકરરાવ નરસિંહ દેસાઈ એમ. એ., એલએલ. બી. ઠાઉન્સીલરનો સુધારો વધુ મતે પસાર થયો છે.

૨ ભરૂચ થીઓસોફીકલ સોસાયટીનો વાર્ષિકોત્સવ.—તા. ૧-૭-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૫ કલાકે થીઓસોફીકલ સોસાયટીના મકાનમાં આ મંડળનો બહેર વાર્ષિક મેળાવડો સરદાર રાવળહાદુર મોતીલાલ ગુનીલાલ દેસાઈના પ્રમુખણા નીચે થયો હતો. મંડળના સેક્રેટરીએ વાર્ષિક રીપોર્ટ વાંચી સંભળાવ્યો હતો અને સોસાયટીની ઉપયોગિતા દીનપ્રતિદીન કેમ વધે તે સંબંધી મનનીય ભાષણો થયાં હતાં.

૩ ‘દિલ્લા દાદા’ માટે એક:—મહાન દેશભક્ત, મહાર્ષિ દાદાભાઈ નવરોજી સ્વર્ગસ્થ થયાના શોક સમાચાર સંભળતાં જ, મરહુમના માનમાં અનેની ‘દાદાભાઈ નવરોજી ફ્રી રીડીંગ રૂમ અને લાયબ્રરી’ ૨ દિવસ બંધ રાખવામાં આવી હતી અને લાયબ્રરીના પ્રમુખે દિલ્લીરી દર્શાવનારો તાર મરનારના કુટુંબ પર મોકલ્યો હતો શહેરમાં મરહુમના માનાર્થે દુકાનો બંધ રાખવામાં આવી હતી તેમજ મ્યુનિસિપલ નિશાળો પણ બંધ રાખવામાં ગળી હતી તા. ૨-૭-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫ વાગે જમશેદજીગમાં બહેસ્તીનું ઉકમણું થયું હતું અને અગીઆરીમાં ધાર્મિક ક્રિયા થયા બાદ, જા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલના પ્રમુખપણા નીચે મરહુમના અંબધમાં એક બહેર શોકસભા ભરવામાં આવી હતી જેમાં ખારસી ઉપરાંત હિંદુ મુસલમાનોએ પણ ભાગ લીધો હતો. સભામાં મરહુમના આદર્શ જીવનની સ્તુતિ થઇ તેમના પગલે ચાલવા બોધ આપવામાં આવ્યો હતો. અગીઆરીમાં મરહુમની તસ્વીર રાખવા, પાક લાજીતરમાં તેમનું નામ લેવા અને તેમની ‘ગાજ’ ને દિવસે, તેમના સ્મરણાર્થે, સભા વર્ષોવર્ષ ભરવા ઠરાવો થયા હતા.

તા. ૬-૭-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫-૩૦ મિનિટે અનેના ‘દાદાભાઈ નવરોજી હાલમાં’ ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટ એસોસીએશન તરફથી, ભરૂચ ડીસ્ટ્રીક્ટના લોકોની એક બહેર સભા, ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજી એલએલ. બી. ના શોકજનક મરણ માટે દિલ્લીરી દર્શા-

વધા વધા નામદાર મદ્રાસની સરકારે મિસિસ એની એસન્ટ અને તેમના જે જોડીયાઓને નગરકેદ કરી માત્રાજન્યમાં હિંદ માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાની કાયદેસર હીલચાલને ધમકીથી દળાવી દેવા જે રાજનીતિ અખત્યાર કરી છે તે સામે નાપસંદગી દર્શાવવા મી. એ. એન. અંકલેમરીઆ બી. એ જાર-અંટ-લોના પ્રમુખપણા નીચે જોલાવવામાં આવી હતી જેમાં સભાના ઉદ્દેશને અનુસરતા યોગ્ય ઠરાવ પસાર થઈ તે ઘટતે રથજે મોકલવા સર્વાનુમતે ઠર્યું હતું.

તા. ૮-૭-૧૯૧૭ ને રાજ અત્રેના 'ભરૂચા હોલમાં' સાંજના ૫ કલાકે સરદાર રા. બ. મેતીલાલ ચુનીલાલ દેશાઈના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચના શહેરીઓની એક જાહેર મલા, દેશના દાદાના દિલગીરીભર્યા મરણ માટે તેમજ સર જ્યોર્જ બર્ડવુડ શુર્યા તે માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા ભરવામાં આવી હતી. સભામાં મરહુમો વિષે યોગ્ય વિવેચન થઈ ઘટતા ઠરાવો થયા હતા અને પુન્ય દાદાભાઈના સ્મારક માટે કુંડ ઉઘરાવવા એક વગવાળી કમિટી નીમણ હતી.

૪ ભરૂચ હોમ રૂલ લીગ તરફનું ભાષણ:—તા. ૧૫-૭-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૫-૩૦ કલાકે અત્રેના 'દાદાભાઈ હોલમાં' ભરૂચ હોમરૂલ લીગ તરફથી, મુંબઈ હોમરૂલ લીગના ડાયરેક્શન દ્વારા, 'વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ' વિષે, એક હુમ્મેશ માટે ચાહગાર રહી ગય એવું જાહેર ભાષણ, શ્રીમાન શેઠ રતનસી ધરમસી મોરારજીના પ્રમુખપણા નીચે, અપાવવામાં આવ્યું હતું. અત્રેના વતની રા. કૈનાલાલ માણેકલાલ મુતશી, બી. એ., એલએલ. બી. અંડવેડિયે ઉક્ત ડાયરેક્શનનો અગ્રે આવવાનો શો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ છે તે પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં સલા સમક્ષ વર્ણવ્યો હતો. રા. મનમુખેલાલ આત્મશ્રામ માસ્તર એમ એ. એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ભાષણનો વિષય વિદ્રતા ભરી રીતે ચર્ચ્યો હતો. સાક્ષર શ્રી અંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પડયા બી એ., એલએલ બી. હાઇકોર્ટ વડીલે ઉત્તમ વક્તૃત્વ શક્તિથી વિષય પરત્વે ભાષણ કરી અજળ અસર ઉપજાવી હતી. માત્રાજન્યમાં હિંદ માટે સ્વરાજ્ય મેળવવાની કાયદેસર માંગણી જરોજર રીતે થઈ શકે તેટલા માટે આ લડત ઉપાડી લેવા અને તેનો ધોલ ગામડાના એકે એક આદમીને પુગારવા જખરી જોસભેર અપીલ મલામાં કરવામાં આવી હતી જેની સચોટ અસર અને પરિણામ રૂપે સભામાં કેટલાક હોમ રૂલ લીગના સભાસદો થયા હતા. અત્યાર સુધીમાં ગત્રે આશરે ૫૦ હોમ રૂલ લીગના સભાસદો થયા છે અને જીલ્લામાં પણ ૩ હોમ રૂલ લીગની શાખાઓ સ્થપાઈ છે

૫. ભરૂચ કેળવણી-મંડળની જાહેર પ્રવૃત્તિ.—તા. ૧૮-૭-૧૯૧૭ ને રાજ સાંજના ૬ કલાકે, અત્રેના 'દાદાભાઈ હોલમાં' ખા. બ. આદરજી મચેરજી દલાલ બી એ. ના પ્રમુખપણા નીચે, "શુજરાત કેળવણી પરિષદ" ની બીજી બેઠક અગ્રે આવતા અંકડોળર માસમાં થનાર છે, તે ભરવા અને તેની વ્યવસ્થા કરવા માટે, એક સરજાતની જાહેર સભા, વિચાર કરવા ભરાઈ હતી. સર્વન્ટસ આર્ક ઇન્ડીઆ સોસાયટીવાળા રા. અમૃતલાલ વી. ઠક્કર મુમુઝથી ખામ અગ્રે પધાર્યો હતા અને પરિષદ સંબંધી સંક્ષિપ્ત પણ માર્ગસૂચક ઉપયોગી માહિતી તેમના તરફથી સભામાં રજુ

ધર્મનું ધર્મશાસ્ત્ર પટેલ તથા બેરીસ્ટર જીવણલાલ અને મગનલાલ વગેરેએ સમયોચિત ઉત્તમ સાધણા કર્યા હતા. મિસિસ ગ્રેન્ટની છબીને સુંદર કુલોથી શણગારી મધ્યમાં ગોઠવવામાં આવી હતી અને એમનું નામ બો મતાં સભામાં વારંવાર તાળીઓની ગર્જના થઈ રહેતી હતી. એક તરફ મહાટા કાગળમાં નીચેનું કાવ્ય લટકાવવામાં આવ્યું હતું.—

“દીવાલ પરથરની બલે
નહીં કેદખાનું થઈ શકે
સળિયા બલે લોહા તણા
પિંજર ઠલી નહીં લાગશે
મન ભે હશે નિદોષ મહારૂ
શાન્ત ચિત્તે ધારશે
એ પિંજર એ કેદખાનું
તીર્થ જેવું માનશે
ભે પ્રેમ અંતરમાં હશે
સ્વાતંત્ર્યમાં દીલ ઝૂકશે
રે, અંતરીક્ષે દેવ જેવું
હૃદય છૂટું થઈ જશે ”

ગુજરાત સભા—નગરશેઠ કસ્તુરભાઈના પ્રમુખપદ નીચે પ્રેમાભાઈ હાલમાં રવ. ડો. દાદાભાઈ નવરોજીના મૃત્યુનો શોક પ્રદર્શિત કરવા ગુજરાત સભા તરફથી સંમત શહેરીઓની જાહેર સભા યોજાવવામાં આવી હતી રીત મુજબના ઠરાવો થયા બાદ અત્રેની દાદાભાઈ લાયબ્રેરીને સંગીન મદદ કરી એ મહાન દેશભક્તનું નામ સદાકાળ કાયમ રાખવાની યોજના કરવા એક વગવાડી કમીટી નીમવામાં આવી છે.

ગોખલે સોસાયટી—ગોખલે સોસાયટીના પ્રમુખ રા. જીવણલાલ બેરીસ્ટરે અમદાવાદમાં રાષ્ટ્રીય કોલેજ ઠહાડવા તજવીજ કરવા માંડી છે. નાતબાતનાં મંડળોની બીજી પરિષદ ભરવા અને વિદ્યાર્થીઓની ડેન્કરન્સ કરવા વિચાર આલે છે. શહેરની ધર્મ-શાળાઓ, મંદીરો તથા અન્નક્ષેત્રો ઠ્યાં ઠ્યાં છે અને એમનો નાણાં સબંધી વ્યય કેમ થાય તે તપાસવા એક કમીટી નીમવામાં આવી છે.

ગુજરાત સાહિત્ય સભા—પ્રો. સાકળચંદ્રજીલાલ શાહ, એમ. એ. ના પ્રમુખપદ નીચે પ્રો. કાન્તિલાલ પંડ્યા એ “વિજ્ઞાન અને પ્રજાજીવન” એ વિષે જાહેર સાંપણું આપ્યું હતું.

એમણે દેશનું આરોગ્ય સુધરે, આર્થિક ઔદ્યોગિક અને ખેતીવાડીના વિષયમાં દેશ આબાદ થાય, જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં ચોક્કસાઈ વધે, સત્યની શોધ માટે જનમતજનમાં પ્રીતિ થાય તે માટે વિજ્ઞાનના અભ્યાસની આવશ્યકતા બતાવી હતી. ડો. હરિપ્રસાદે અર્થ-કર્મનાં જણાવ્યું કે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કોલેજોમાં કે હાઈ સ્કુલોમાં માત્ર ‘ફાર્સ’ જેવો જ થાય છે. ટાટાની બાદશાહી ભેટને સરકારે રખડાવી છે. ખેતીવાડીની કોલેજોના

ઐશ્વર્યોદયે પણ સારા ખેડૂતો બની શક્યા નથી માટે ભવિષ્યના ટાટાઓએ કે ચીન-બાઇઓએ સરકારના પૈસા નહિં સોપતાં પ્રજાની જ સ્વતંત્ર પ્રયોગશાળાઓ અને રાષ્ટ્રીય કોલેજો કહાડવી જોઈએ.

સાહિત્યના અભ્યાસની પરિક્ષા.—પ્રેમાભાઈ હાલમાં તા. ૧૪ અને ૧૫ મી જુલાઈએ લેવાઈ હતી. ૨૩ પુરૂષ અને ૨ સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ એ પરીક્ષામાં બેઠા હતા.

સાહિત્ય સભાનો વાર્ષિક સમારંભ પ્રો. આનંદશંકર જાણભાઈ ધ્રુવના, પ્રમુખપદ નીચે ઉજવાયો હતો. સેક્રેટરી રા. હીરાલાલ ત્રીશોવનદાસ પારેજે સાહિત્ય તથા કેળવણીની પ્રગતિનો ગયા વર્ષનો અહેવાલ વાંચ્યો. પ્રમુખે માતૃભાષા દ્વારા જ્ઞાન આપવાની ચર્ચા હાલના ઉચ્ચ કેળવણીના ક્રમમાં બંધાયેલી નથી એમ જણાવી પ્રો. લીમચેની દરબારતની વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપ્યો. ગુર્જર વાચકોમાં ઘણી નાતો હોવાનું જણાવ્યું અને ભવિષ્યનું કાર્ય પદ્ધતિસર સુવ્યવસ્થા પુર્વક કરવાની જરૂર જણાવી ઐશ્વર્યોદયેને એમની શક્તિનું ભાન કરાવવાની અગત્ય બતાવી હતી.

સેનીટરી એસોસીએશન.—પ્રેમાયટરી હાઇસ્કૂલના ૧૬૦૦ વિદ્યાર્થીઓની શારીરિક તપાસનું કાર્ય ડૉ. તળવલકર, ડૉ. ભગવત પ્રસાદ ભગત, ડૉ. ખડેરાવાળા, ડૉ. હરિપ્રસાદ અને ડૉ. અન્નેધાસિ જે પુરૂ કર્યું છે. મંડળ તરફથી ડૉ. કાનુગાએ હસ્તપત્ર ‘આંખની સંભાળ’ વિષે લખ્યું છે. એની પાચ હજાર નકલો જુદી જુદી શાળાઓ તથા પાઠશાળાઓમાં છુટથી બહેનશ્રવામાં આવી છે.

મહિલા મંડળ અને ભગિનીવિદ્યોત્તેજક સમાજ—મહિલા મંડળમાં ડૉ. ખડેરાવાળા શરીરવિદ્યા, માદાની માવજત વગેરે વિષયોપર અઠવાડીક ભાષણો આપે છે. સ્વ. દાદાભાઈ નવરોજીના મૃત્યુથી દેશને જે ખોટ ગઈ છે તે માટે શોક પ્રદર્શિત કરવા, સૌ. રૂઢભણી ખંડેનના પ્રમુખપદ નીચે સ્ત્રીઓનો જાહેર મેળાવડો કરવામાં આવ્યો હતો.

ભગિની વિદ્યોત્તેજક સમાજમાં ખંડેન જયશંકી મજરાએ “રૂઢિચાને ભણવો” એ વિષે એક લેખ વાંચ્યો હતો.

મમરત ગુજરાત પૈસા ફંડ મંડળ —ઉત્તર દેશકોઈના ગામ ભિંવારસદ અને આરાળજમાં ઇચેઈ નિશાળો ખોલવા આ મંડળના સભાસદો તથા મિત્રો અમદાવાદથી ગયા હતા. ગામના લોકો સાંમયાં કાઢીને ભાગેજે વાજતે ગાજતે સત્કાર કરવા આવ્યા હતા. બંને ઠેકાણે મહાટા મેળાવડાઓ થયા હતા. કેળવણીના ફાયદા, સંપ, આદિગ્ય વગેરે વિષયોપર ભાષણો થયાં અને નિશાળો ખુલ્લી મેલવામાં આવી હતી.

ખાડીઆમાં આવેલી મંડળની ગુજરાતી અને ઇચેઈ રાત્રીશાળાઓનો વાર્ષિક સમારંભ પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે પૂર્ણ ધામધુમથી ઉજવાયો હતો. “અવેઈ કારભારી” અને “કાળીઘાટ પર” એ નામના સંવાદો વિદ્યાર્થીઓએ જાહુ ઉત્તમ રીતે ભજવ્યા હતા. હિંદમાતાની આરતી ઉતારવામાં આવી હતી અને દેશ-ભક્તિના ગીતો વાજી શાયે ગવાયા હતાં. આનંદરી પ્રીન્સીપાલ મી. લક્ષ્મીશંકર-જીવીએ આ શાળાઓનો રીપોર્ટ વાંચ્યો હતો. એમાં ૧૦૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. સામાન્ય જ્ઞાનનાં અઠવાડીક ભાષણો અપાય છે અને શહેર જહાર કાઢીયા ઉપર એક

વખત આખા શિયાળાના વિદ્યાર્થીઓને ફરવા લઈ જવામાં આવ્યા હતા તેનું વર્ણન કર્યું હતું. પ્રમુખે દેશભક્તિમાં કમ, જ્ઞાન અને ભક્તિ ત્રણેનું મિશ્રણ કરવાની ભલામણ કરી અને કાળી એસ્ટ્રીયન ટોપીઓનો મોઢો દરિયો દરરોજ કાલેજમાં ભેટાં એમને જે દુઃખ થાય છે તે દર્શાવી સ્વદેશી થવા આગ્રહ કર્યો.

સત્યાગ્રહ આશ્રમ—રાષ્ટ્રીય શાળામાં પ્રો સાંકળચંદ શાહુએમ એ., રા. નરહરિ દ્વારકાદાસ પરીખ બી. એ., એલએલ. બી અને રા. મશરૂવાળા બી. એ., એલએલ બી. એ ત્રણ ગુજરાતીભાષાઓ હમેશને માટે જરૂર ભેગા પગારથી ભેડાયા છે. એમની આવી સેવા માટે ગુજરાતને મગરૂર થવાનું છે અને અમે પણ એમને ખરા અ તા.કરણથી મુજારક બાદી ગંાપીએ છીએ.

ડૉ. મહેતએ માતૃભાષાદ્વારા જ્ઞાન આપવાની સત્તજડ હિમાયત કરતું એક એપાનીયું પ્રસિદ્ધ કર્યું છે શ્રીયુત ગાંધીએ એની પ્રસ્તાવના લખી છે અને આ એપાનીયું સ્થળે સ્થળે મોકલવાનું કામ આશ્રમમાં ગયા મહિનામાં આવી રહ્યું હતું.

સંમાર સુધારા સમાજ—ધર્મચર્ય દ્ર વિદ્યાસાગરનો વિધવાવિવાહનો કાયદો ખમલમાં મૂકાયાની તથા સ્વ. કરશનદાસ મૂળજીની જ્યંતીની ગીટીંગ ગેરીન્ટર જીવણલાલના પ્રમુખપદ નીચે સંસાર સુધારા હોલમાં મળી હતી આપતા વર્ષમાં સુધારા સંજલમાં કાર્ય કરવાની યોજના કરી, અનાયાશ્રમ તથા પુનર્લગ્ન જાળવત ગયા વર્ષમાં સભાએ કરેલા કામની હકીકત વગેરે કહી સભા વિસર્જન થઈ હતી

એમજીસ બ્રીગેડ—અકસ્માત વખતે મદદ કરવાનું શીખેલા યુવકો અને ગૃહસ્થોનું એક સુવ્યવસ્થિત મંડળ આત્રે કેટલાક વખતથી સ્થાપ્યું છે. એમનું લક્ષરી બેન્ડ દર અકવાડીએ બે વખત અમારા બહુરુપીય જાગોમાં વગાડવામાં આવે છે. એ મંડળ વાર્ષિક સભા નિમિત્ત એક સંભાવિત ગૃહસ્થોનો મેળાવડો ગયા મહિનામાં ભરવામાં આવ્યો હતો.

ગુજરાત ટેળવણી મંડળી—સ્વ દિ. જા. અંબાલાલે સ્થાપેલી આ સંસ્થાનો વાર્ષિક રીપોર્ટ વગેરે માટે એ મંડળના સભાસદોની એક સભા પ્રેમાભાઈ હોલમાં મળી હતી એ સંસ્થા તરફથી એક નિશાળ ચાલે છે, એની હકીકત તથા મંડળના અન્ય કાર્ય વગેરેનો એહેવાલ રજુ કરી મે સંપતરાવ ગાયકવાડને પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા હતા.

ગુજરાત ટેળવણી મંડળ—અડાળજીમાં એક લાયબ્રેરી આ મંડળ તરફથી ખોલવામાં આવી છે એના સેક્રટરી ચંદુલાલ દવેએ ગામ લોકને એ પ્રસંગે જમાનાની પાછળ નહીં પડી જવાનો અને વર્તમાન પત્રો તથા માસિક પત્રો વાચવાનો ખાધ કર્યો હતો અને દરરોજ ગામલોક એકઠા થઈ લાયબ્રેરીનો લાલ લેશે અને ભણેલાઓ નહીં ભણેલાને વાંચી સંભળાવશે તે બહુ ફાયદો થશે એમ જણાવ્યું હતું.

બીજા સાત ગામમાં નવી લાયબ્રેરીઓ માટે વર્તમાન પત્રો વગેરે મોકલવામાં આવ્યા છે

અન્ય જ્ઞાતિ મંડળો—શ્રી મેશ્રી વીસા પોરવાડ મિત્રમંડળ, પોતાની નાતમાં

એમ દરેક વિષયનો સ્વતંત્ર રીતે અને પૂરતી વિગત જ્ઞાથે ઊઠાવોડ થવો જોઈએ. રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભુવનદાસ પારેખ એમ. એ એએએએ કેળવણી અને સાહિત્ય એ બનેનું લેગુ સિંહાવલોકન કર્યું તેથી વળત સ કોચને લીધે એએએ તેમાંથી એકે વિષયને પૂરતો ન્યાય આપી ન શકે એ દેખીતું છે હવે યદી એએએ બંને વિષયો બુદ્ધિ બુદ્ધિ રાખશે તો કેળવણીમાં સિંહાવલોકનના વર્ષમાં ખાતાએ કરેલી પ્રગતિ અને પ્રયત્નો તથા બહેર ફરો અને દેશસેવકો વડે ઉઘડતી નવી સંસ્થાઓ વગેરે અનેક બાબતોની પોતાના સિંહાવલોકનમાં નોંધ લઈ તે વિષે યોગ્ય ચર્ચા પણ કરી શકશે આ પ્રનાણે ઠેકાણે ઠેકાણે અનેક સલાઓમાં અનેક વિઠાનેને હાથે થવું જોઈએ એ તો સૌ સ્વીકારશે કેળવણીના પ્રદેશમાં આજ સુધીમાં ઘણું થયું છે એ કબૂલ રાખીએ, પણ આ વિષય વિશે લોકોને આગ્રહ અને લોકોની તૈયારી હવે એટલા તો વધ્યાં છે કે હવેના દશ વર્ષમાં છેલ્લાં વીશ પચ્ચીસ વર્ષમાં થાની આગ્રહ છે તે કરતા વધારે કામ વધારે સંઘીન પાયા ઉપર થશે એવા દરેક ચિહ્નનો હોવાથી આવી બાબતમાં લોકોને રસ વધતો જાય છે એ દેખીતું છે, અને તેથી કરીને ડગલે ડગલે દરેક બાબતની સિધ્ધાંત ઉપયોગિતા કરકસર વગેરે અનેક દૃષ્ટિએ ગણાતી આવે અને લોકમત કેળવાતો આવે એ અતિ આવશ્યક છે, અને એ શુભ પરિણામ આણવાને માટે આવા સિંહાવલોકનો અને ચર્ચાઓ એક ઉત્તમ સાધન પુરૂં પાડે છે. નવી યોજનાઓ નવી સંસ્થાઓ વગેરેના હિમાયતીઓ તેમ જ જૂની પણ વધારે આગળ વધતા ઇચ્છતી સંસ્થાઓના અલોકો આખાં સમેલનો અને ચર્ચાઓ દ્વારા પોતાની માગણીઓ પ્રબલ આગળ સફારણુ રમૂં કરી શકે અને તે માટે આશ્રય મેળવવાને માટે પ્રયાસ કરી શકે, એ પણ આવી ચર્ચાઓનો નહાનો લાભ ગણવાનો નથી

રા. રા. પારેખે કરેલા ૧૯૧૬ ના સાહિત્યના સિંહાવલોકન તરફ વળતા લાગે છે કે, આવા સિંહાવલોકનોની ઉડતી તપાસમાં પણ વ્યાખ્યાતા વચ્ચે વચ્ચે જરા વધારે ઉઠા ઉતરે એ વધારે ઇચ્છતા યોગ્ય છે. દાખલા તરીકે રા. રા. પારેખે જ બુદ્ધિપ્રકાશમાં રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી કૃત ‘માઈલસ્ટોન્સ (Milestones)’નું જે અવલોકન કર્યું હતું તેમાં શુભદોષ બંને નોંધવાનું પ્રમાણ એમણે ગહુ સારી રીતે બળવેલું હતું, રા. ઝવેરી જેવા ગૂંના સાહિત્ય સેવકની કૃતિ પ્રતિ જે આદર દેખાડવો જોઈએ, તેમ બહેર ચર્ચા કે લખાણમાં જે હદમાં રહેવું જોઈએ, તે સારી રીતે અદા કરીને પણ રા. પારેખે એ અવલોકનમાં કર્તાની કૃતિમાં પોતાને જે ખામીઓ અને દોષો જોવામાં આવ્યાં તે સૂચવેલા હતા. ત્યારે આ સિંહાવલોકનમાં એ પુસ્તકને “કીમતી” કહી એનો “ગુજરાતી અનુવાદ જલદી પ્રસિધ્ધ થવાની જરૂર છે” એટલાથી જ એએએ સંતોષ માને છે. વ્યાખ્યાન વળતે આથી વધારે એએએ ન કહી શક્યા તોપણ જ્યારે એમણે એ વ્યાખ્યાન એક સ્વતંત્ર ચોપાનિયાના રૂપમાં છાપ્યું છે ત્યારે એમણે તેમાં એક ટિપ્પણની પ કિત વડે એમના અમે ઉપર જણાવેલાં અવલોકનનો નિર્દેશ તો કરવો જોઈતો હતો એમ લાગે છે. ગીજ્ઞે દાખલો લઈએ. આમાં કવિતા વિભાગમાં રા. પારેખે ‘દિવાને સાગર’ની નોંધ લીધી છે, પણ તે માત્ર નોંધ છે. એ કવિતાશ્રવણું

જોઈએ એવું અવલોકન આપણા કોઈ માસિક કે સપ્તાહમાં પ્રકટ થયેલું અમારી સ્મૃતિમાં નથી આ સિંહાવલોકનમાં રા. પારેજો એ મહત્વના પદ્યઅંશને યથાવકાશ લાંબું કે ટુંકું અવલોકન કરવાની તસ્વી લીધી હોત તો ગેરકે એમનું વ્યાખ્યાન વધારે ઉપયોગી થઈ પડત આ કાંઈ લાખી થઈ ગયેલી નોંધમાં એક ત્રીજો દાખલો ઉમેરી અટકશુ રા. પારેજ આપણા ઉછરતા અને પ્રતિભાશાલી ‘ ધનશ્યામ ’ કૃત ‘ પાટણની પ્રભુતા ’ની સ્તુતિ કરીને આગળ વધતા “ ગુજરાતી ” એ પોતાની વાર્ષિક ‘ ભેટ ’ (?) માં આપેલી ઐતિહાસિક નવલ કથા માણ વિશે વિવેકના મીઠા જે બોલ કહી તે જ પ્રમાણે રા. ગુનીલાલ વર્ધમાન શાહને પણ એમની કૃતિઓને માટે સાકર પીરસે છે ‘ પાટણની પ્રભુતા, ’ ‘ ઐરગઢેજ અને ગજપુત્રો ’ (જે ચાલુ કરીને તરતજો છે,) અને રા. રા. ગુનીલાલ વર્ધમાન શાહની કંઈ અનુવાદ, કંઈ ગળાટક અને કંઈ થીગડા થઈને જનતી પથરની કૃતિઓને એક જ પંક્તિમાં બેસાડવા, એ પદ્ધતિ સાંસારિક વિવેકની હો વા ન હો પરંતુ આવી તુલના-ઓમાં શાસ્ત્રીય વર્ગકરણ કે સાહિત્ય વિવેચન બહુ ઓછું મરકે નહીં જેવું જ હોઈ શકે એમ કહેવું પડે છે

નવજીવન-ઓફીસ.

પુસ્તક પરિચય.

મેટરલિકના નિર્ણયો. (શ્રી ગુજરાત કાર્ગિસ સભા અધ્યક્ષાના ન. ૩.) ભાષા-નંતર કર્તા રા. ધનસુખલાલ કૃષ્ણલાલ મહેતા, એલ ઇ ઇ કીમત ૬ આના પૃષ્ઠ ૮૬

મોત, પૂર્વજીવન અને શ્રીઓ—આ ત્રણ વિષયના નિર્ણયો આ પુસ્તકમાં છે. મેટરલિક એવા, “ બેલજીવન કવિ નાટકકાર ફિલસૂફ નિર્ણયકાર ” છે કે જે આત્મા અને જીવનનાં સૂક્ષ્મમા સૂક્ષ્મ અને ગહનમા ગહન સહસ્યોને શોધે છે. અને આદ્યુત સ્મશકિતથી અને કવિત્વ ભરી શૈલીથી જગત આગળ રમ્બુ કરે છે. તેમના નાટકો સાહિત્ય દૃષ્ટિથી પણ ઘણા સુદર છે અને તેમાં સામાન્ય માનુષી તત્વ છે, તેથી તેમાં સાધારણ વાચકને પણ રસ પડી શકે, જો કે તે તેના ઉડા ભાવને તો લાગ્યેજ સમજી શકે. પણ તેમના નિર્ણયો લેખનકળાના ઘણા ઉગ્રા નમુના હોવા છતાં જરેખર ગહન છે, અને તેને સમજવા ધંધનાર સંસ્કારી વાંચકોનું મન તેમાં રહેલા ભગ્ય અનુભવો અને વિચારોની સીમાઓ ઉપર રમે છે, પણ લાગ્યેજ તેમાં એકતાન થઈ શકે છે’ વિચારોની સાથે ભાષા પણ ગહન લાગે છે, અને તે અતિશય કથામય હોવા છતાં ઘણીવાર અટપટી અને સુરકેલ હોય છે.

આથી ભાષાનંતર કર્તા વાજળી રીતે કહે છે કે “ ગુજરાતી ભાષામાં યુરોપીય ભાષાના ઉતારવાં એ કાર્ય સુરકેલ છે; તેમાં પણ મેટરલિક જેવા લેખકના નિર્ણયોના

વાક્યમાં તારવ્યા છે. પછી તેઓ સ્ત્રીજીવનની અને સ્ત્રીશિક્ષણની ભાવનાની ચર્ચામાં ઉતરે છે. “સ્ત્રીએ પોતાનું શરીરજળ ઉત્તમ રીતે કેળવી અનેક સુપુત્રોને જન્મ આપી તેમને દેશસેવા માટે અર્પણ કરવા જોઈએ” એ સૂત્ર જેમ નેપોલીયનને અને તેમ રા. કૌશિકરામને પણ માન્ય હોય તેમ લાગે છે. શરીર સંવર્ધન માટે તાત્કાલિક ઉપાયોનું જ્ઞાન ફક્ત ઝાસ નથી પણ આયુર્વેદના અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનના મૂળ તરફ પણ સ્ત્રીઓએ શીખવા જોઈએ; સાહિત્યમાં શુજરાતી તો શીખવવું જોઈએ અને ઇંગ્લેન્ડ કરતા સંસ્કૃતને પ્રાધાન્ય આપવું જોઈએ, રસોઈ અને ગૃહવ્યવસ્થા જાળવવાનું લાભપાલન અને શિક્ષણ—એ બધું સુધરે એ માટે સ્ત્રીઓએ સામાન્ય વિજ્ઞાન પણ શીખવું જોઈએ, “પુરૂષના લજ્જતર અને સ્ત્રીના લજ્જતરમાં આસમાન જમીનનો ફેર છે,” વિશેષે કરીને એટલા માટે કે છોકરીની કેળવણી છોકરા કરતા વહેલી સમય થાય છે અને “કન્યાશાળ પણ જોઈએ તે કરતા વધારે લગાવવાથી અનર્થ થાય છે,” રા. કૌશિકરામના આ મુદ્દા તેમની વિચાર સરણિ જણાવવાને યોગ્ય છે. આ દરેક પ્રશ્ન વિશે ચર્ચા અહિંયા કરી શકાય એમ નથી. તેમ કરવાને તેમના જેવડો ગાયવા તેમનાથી પણ વધારે લાભ લેખ લખવો પડે. પરંતુ એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે હાલ કન્યાઓને વધારે ને વધારે મોટી ઉંમરે પરણાવવાનું અને નિશાળોમાં અને યાત્રી શકે તો કૌલેજોમાં તેમને કેળવણી આપવાનો જે વિચાર ધીમે ધીમે ફેલાતો જાય છે તેની સામે રા. કૌશિકરામને અલગમાં હોય અને સ્ત્રીઓએ તો સારી ગૃહીણીઓ માતાઓ, અને પત્નીઓ તરિકે જ ધર્મ જાળવવાના હોવાથી બુદ્ધિ અને લાગણીના જે વિશાળ ક્ષેત્રમાં રસ લેવામાં અને યશ પ્રાપ્ત કરવામાં મુરૂપો પોતાની મોટાઈ સમજે છે, તેમાથી સ્ત્રીઓને દૂર રાખવા તેઓ અધીરા બન્યા હોય એમ—તેમના કેટલાક વિશાળ ભાવના વાક્યો છતાં પણ—અમને લાગે છે. અગ્રે ધૃત્વીએ છીએ કે આ પ્રતિષ્ઠિત લેખકે સ્ત્રીઓને સ્ત્રીઓ ઉપરાંત મનુષ્ય તરીકે પણ વધારે અંશે ઠંપી હોત અને સ્ત્રીજીવન અને સ્ત્રીશિક્ષણનો વધારે સર્વ દેશીય ખ્યાલ રચ્યો હોત.

સ્ત્રીઓનો વંચ—ભાગ ૨ (વંચકદ્વપતરૂના ૨૨ મા વર્ષની લેટ) વંચ અમૃતલાલ પ્રાણશંકર પટ્ટણી કિ મત રૂ. ૧. પૃષ્ઠ ૨૨૯.

* આ ભાગમાં સ્ત્રીઓના સર્વાંગ દરદો, અને નર્મિણી, ગર્ભ તથા સુવાનકનાં દરદો વિશે લખવામાં આવ્યું છે. દરેક વ્યાધિ વિશે તો સ્વયંસહાયને લીધે લેખક વિસ્તારથી લખી શક્યા નથી પણ અને ત્યાં સુધી દરદોના કારણ, લક્ષણ, ચિકિત્સા, અને ઉપાય આપવામાં આપ્યા છે એ પણ સંતોષની ખીના છે કે તેમણે આયુર્વેદના પુસ્તકો અને વેદકોના ઇમેજ પુસ્તકોમાંથી ધણું જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે, અને તેથી તેઓ સ્વયં સ્વયં દરદો માટે નરૂની ઇમેજ દવા નળાવી શક્યા છે એટલું જ નહિ પણ નાશ્વર્યોગત (surgery) પણ વિચારવાર વર્જન કરી શક્યા છે. આપણા બાહોરા અને અનુભવી વૈદો જોઈએ છીએ તે વેદક પણ જ્ઞાન મેળવે તો તેમને કેવો લાભ થાય એ આ વિદ્વાન લેખકના શબ્દો ઉપરથી જણાશે.

અલમત આવા પુસ્તકો કંઈ દાકતરોની ગરજ સારતા નથી પણ સામાન્ય સ્ત્રી પુરૂષ તબીબ ન હોય ત્યારે તાત્કાલિક કંઈ ઉપાય કરી શકે છે તેમજ દોષના સારા જ્ઞાનથી તે તેઓ સાવચેત રહે છે અને દર્દી થાય ત્યારે તેની સમજ હોવાને લીધે નકામો ગમરાઈ જતા નથી એટલું જ નહિ પણ દાકતરના કાર્યમાં ધણી રીતે સહાયક થઈ શકે છે. આમ જે મર્યાદિત અરો આપુ પુસ્તક ઉપયોગી થઈ શકે તેટલે અરો તે શુન્દતી પ્રભને અને આમ કરીને સ્ત્રીઓને આરોગ્યદંપ યરો

નડીઆદ હિંદુ અનાથાશ્રમનો તા. ૧-૮-૧૫ થી ૩૧-૭-૧૬ સુધીનો વાર્ષિક રીપોર્ટ. પ્રકાશક મંત્રી બટુશંકર ગીરધરલાલ મહેતા.

આ મગદુર સંસ્થાના સંબંધીન કાર્યના રીપોર્ટનો સ્વીકાર કરતાં અમને ઘણો આનંદ થાય છે પરંતુ આ સંસ્થા બાદશી જાગીતી હોના છતાં અને તેનું કાર્ય આપણી પ્રજાની ધાર્મિક ઇતિહાસને કૃતિ એવું હોના છતાં તે કાયમના સાધનરહિત છે એ જાણવાથી અમને ધોળા ખેડ થાય છે. મંત્રી તેમના પદમાં લખે છે કે “આ આશ્રમ વગર ફૂટે હશે” થયું છે, અને દલ તે જાણવયમા હોવાથી તેની પાસે સ્થાયી ફંડ માત્ર નામનુજ છે બાકી અનાથોના પોષણનો આધાર દાનાઓ તરફથી મળતા દાન ઉપરજ નિર્ભર છે,” કાયમી ફંડ વધારવા ઉપરાંત એ યોજનાઓ સિદ્ધ કરવાથી પણ આશ્રમમાં ચિંતા રિવાય ૧૦૦ અનાથોને પોષી નાકાય (૧) ૩ ૨૦૦ ના અન્નદાનની અને (૨) પાલકની ૩ ૨૦૦ ના વ્યાજમાથી ૧૦૦ અનાથ એક દિનના સામાન્ય ખોરાક લઈ શકે માટે સામગ્રી ૩ ૨૦૦ આપનારનું નામ તેણે આપેલા જમણની યેઝમ લાગીજ સાથે પત્રવગતી તકતીમાં કોતરવામાં આવે છે આવા જાતદાન અત્યાર સુધીમાં ૧૦૭ મળ્યા છે અને ૨૫૮ દિવસો ખાસી રહ્યા છે તે બે પૂરાય તો ૧૦૦ દિવસના અનાથનો નિર્વાહ થઈ ગઈ, ઉપજાવ રો. ગૃહસ્થો એક એક અનાથને પોતાના કુટુંબના માણસ તરીકે પાળવાનું કબજા કરે તો ૨૦૦ દુ:ખ અનાથનું પોષણ થાય આ બંને યોજનાઓ સિદ્ધ થાય તો પણ કાયમી ફંડની તો જરૂર રહેશે નિર્ગાળના અને દુનિા ઉદ્યોગના ગિચાજ માટે તેમજ પરચુરુ ખર્ચ ખાને વધારે ને વધારે રકમની જરૂર પડશે માટે અમે યુનિ-રાનની સામાન્ય પ્રજાને નાની રકમોના દાનનો પ્રવાહ કાયમ રાખવાને તેમજ વધારવાને અને ખાસ કરીને બનાદય પુરોગને મોટી રકમોનું દાન આપી આશ્રમને વધારે ને વધારે પગમર કરવા અન્ત કલ્પપૂર્વક નિન નિ કરીએ છીએ.

નાંધ.

ઓલ ઈન્ડિયા કોન્ફ્રેન્સ

સમસ્ત ભારત વર્ષમાં હાલમાં જે અતિ ગંભીર અને ચિંતાચરત રાજ્યદારી રિથિતિ સરકારની નતપતાની રાજ્યનીતિથી ઉત્પન્ન થવા પામી છે તે ઉપર વિચાર ચલાવવા ઓલ ઈન્ડિયા કોંગ્રેસ કમિટી તથા ઓલ ઈન્ડિયા મોસ્લેમ લીગની કાઉન્સિલની એકત્ર સભા ગયા માસમાં મુંબઈમાં મળી હતી દરેક માતના અગ્રગણ્ય નેતાઓએ મોટી સંખ્યામાં આ સભામાં હાજરી આપી હતી આ એકત્ર કોન્ફ્રેન્સમાં જે ઠરાવો પનાર કરવામાં આવ્યા છે તે ઉપરથી સુવિદિત થાય છે કે સરકારે નતપતાની જે રાજ્યનીતિ ચલાવે કરી છે તેની સામે આગેવાનો ગંભીર પગલા લેવા વિચાર કરી રહ્યા છે. વર્તમાન યુરોપીય યુદ્ધના અત જાદ હિંદને હોમરૂઢ મળવું જ જોઈએ એવી તીવ્ર લાગણી પૂર્ણ જોસથી પ્રજામાં ફેલાઈ રહેલી છે સ્વરાજ્યના વિષય ઉપર સમસ્ત હિંદે જે એક મત દર્શાવે છે તેનો અનાદર કરવાનું પગલું અધિકારી વર્ગે શરવાથી દેશમાં સંતાપની લાગણી પ્રકટી નીકળે તેમાં આશ્ચર્ય શું? બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પ્રત્યે હિંદે અપૂર્વ વફાદારી બતાવી છે સામ્રાજ્યને માથે આવી પડેલી વિપત્તિમાં તન, મન અને ધનથી હિંદે મદદ આપી સામ્રાજ્યના એક ભાગ તરીકે તેને માથે રહેલી જોખમદારીની દુરજ પૂર્ણપણે સમજી તે જાતવી છે.

હિંદની આ મહાન મહદને માટે ઇંગ્લાંડની પ્રજાએ તેના પ્રત્યે આભારની લાગણીથી ભર્યું છે. પાર્લામેન્ટના વડા પ્રધાન મી. લોર્ડ કમ્બેર્લે હિંદ વિષે ઉદ્ગારો કર્યા છે કે હિંદ સામાન્યતા હવે એક સમાન ભાગીદાર લેખાશે જે હિંદના પુરોએ સ્વતંત્રતાને ખાતર યુરોપની ભૂમિમાં પોતાનું રક્ત રેડ્યું છે તે હિંદને રાજકીય સ્વતંત્રતા ન હોવી એમ એવી દલીલ આજે કોઈથી પણ થઈ શકે એમ નથી. એક જાણુ હિંદને માટે સંકેતે જ માર્ગ મોકળો થઈ રહેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે ત્યારે જીલ્લા જાણુ હિંદનો અમલદાર વર્ગ હિંદની અસિદ્ધતાને પગ નીચે રગદોળી નાંખતા જરાપણુ આચકો ખાતા નથી કાયદાની હદમાં રહી સ્વરાજ્યની અળવળ પૂર્ણ ઉત્સાહથી આગળ વધારનાર સ્વદેશ સેવકોની સ્વતંત્રતા છીનવી લઈ, તેમના ઉપર કોઈ પણ જાતનો શુન્હો સાબીત કરી આખા સિવાય જહાંગીરી ચલાવી તેમને નજરકેદ કરવામાં આવે એ સ્થિતિ દેશના નેતાઓ તેમજ દેશના પ્રજાઓને અસહ્ય થઈ પડે તેમાં કંઈ જ અજાણી ભરેલું નથી.

હિન્દી પ્રધાનને મોકલેલી અરજી.

વર્તમાન પરિસ્થિતિનું પુર્ણ રીતે દીગ્દર્શન થઈ શકે એવી એક અરજી ઘડી કોન્ફરન્સે હિન્દી પ્રધાનને મોકલી આપી છે અને કાયદાની હદમાં રહી રાજકીય સુધારાઓ માટે હિંદ જે અળવળ શાંતિથી કરી રહ્યું હતું તેની વિરૂદ્ધ જાપતાની રાજ્યનીતિ ધારણ કરી તે અળવળને દાબી દેવાના પ્રયત્નો થયા છે તે પ્રત્યે કોન્ફરન્સે મજબુત રીતે વાંધો ઉઠાવ્યો છે અને એ રાજ્યનીતિને જે તરત અટકાવવામાં ન આવે અને હિંદની વાજબી માગણી ઉપર બ્રિટિશ પ્રજા ધ્યાન ન આપે તો દેશમાં અત્યંત અસંતોષ ઉત્પન્ન થશે અને સ્થિતિ ખેદજનક થશે એમ ખુદ્દી રીને અરજીમાં દર્શાવી આપવામાં આવ્યું છે કોએમ અને લીગના આગેવાનોએ કોઈપણ જાતના મતભેદ વિના હિંદની માગણીની કોઈપણ જાતનો શુંચવાડો ઉભો ન થાય તેવી રીતે રજુઆત કરી છે લખનાની અંતિહાસિક કોએસે હિંદના નેતાઓને એકત્ર ણનાવ્યા. વિનીત અને ઉદામનો લેહો ત્યા લાગ્યા. હિંદુ અને મુસલમાનો પોતાની સન્મુખ એક અમુલ્ય તક આપી ઉભેલી છે તે નિદાણી એકત્ર થયા અને કોએસ તથા લીગ જાંનેએ મળીને હિંદનું ભવિષ્ય ઘડી કરાડી તેને એકવાં સુધારાઓની સચવા કરી. હિંદને એકત્ર સ્વરાજ્ય સ્પષ્ટ રીતે પ્રજા સન્મુખ રજુ કર્યું. અને સ્વરાજ્યના વિષય ઉપર પ્રજાને યોગ્ય કેળવણી આપવાનું કામગીર હાથમાં લેવાનો ઠરાવ થયો. હોમરૂલ લીગો ઉભી થઈ. તે મારફતે દેશને લગતા બિન બિન રાજ્યદારી વિષયો ઉપર દેશના વિદ્વાન વર્ગે લેખો લખી, સલાઓ ભરી, લાયલો આપી, બહાર પ્રજામતને સ્વરાજ્ય વિષે કેળવણી આપવી શરૂ કરી. સ્વરાજ્યની અળવળ વધતી જતી એમ અધિકારી વર્ગ શાંત કેમ બેસે? હિંદી તરફરે એક ખાતરી સરક્યુલર કાઢી પ્રાંતિક સરકારોને પહોંચાડ્યો અને પોતા પોતાના પ્રાંતમાં આ અળવળને દાબી દેવા જાપતાની રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા કરાવી પંજાબ, ગંગાળ અને મદ્રાસના ગવર્નરોના ઉદ્ગારોથી સમસ્ત હિંદ ખળભળી ઉઠ્યું. વિદુષી મિસિસ એની બેસન્ટ અને તેમના સાથી મી. વાડીઆ અને અરુન્ડેસને લોર્ડ પેટલાડે નજરકેદ કર્યો મિસિસ બેસન્ટ

અને લોર્ડ પેટલ'ડ વચ્ચે થયેલી વાત જોયાએ વાંચી છે તે ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે મદ્રાસના આ હાકેમ સ્વરાજ્ય સંબંધી ચોજના શું છે તે હજી જાણતા પણ નથી જો દેશમાં ચાલી રહેલી એક મહાન ચળવળ વિષે શહેનશાહના એક નોકર તરીકે તેઓ અજ્ઞાનતા બતાવતા હોય તો સ્ટેટ સેક્રેટરીને કંઈ બાળતથી તેઓ જાણીતા રાખતા હશે એ જાણવું જરા અન્યથા લેવાનું થઈ પડશે. મિસિસ બેસન્ટને નજરકેદ કરવામાં આવ્યાં તે સંબંધી બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના સભાસદોએ ફરાગત થયેલા હિંદના પ્રધાન મી. ચેમ્બર્લેનને જે પ્રશ્નો પુછ્યા છે, અને તેના જે જવાબો આપ્યા છે તેથી હિંદની સમસ્ત પ્રજા નારાજ થઈ છે. મી. ચેમ્બર્લેન હિંદની વાસ્તવિક સ્થિતિથી માહિતગાર નથી એ તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે. મી. ચેમ્બર્લેન ફરાગત થયા અને તેના સ્થાને મી. મોન્ટેગ્યુ હિંદી પ્રધાન તરીકે આવ્યા છે. મી. મોન્ટેગ્યુએ હિંદ માટે આશાજનક ઉદ્દગારો કાઢેલા છે. અમને આશા છે કે તેઓ હિંદી સમુદાયને કાઢેલા બાનગી સરકયુલર ખાસ જોશે, અને પ્રાંતિક સરકારની બપતાની રાજ્યનીતિથી જે અસાંતિ ઉત્પન્ન થવા પામી છે તેના વાસ્તવિક ખ્યાલ તે ઉપરથી તેમને આવી શકશે. બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના વડા પ્રધાન તેમજ બીજા ઇંગ્લાંડના રાજ્યાધિકારીઓ જાહેર રીતે જ્યારે ઉચ્ચારે છે કે હિંદને હવે સામ્રાજ્યમાં એક સમાન બાગીદાર તરીકે લેખવું જોઈએ ત્યારે હિંદનો અધિકારી વર્ગ સામ્રાજ્યના છત્રની નીચે કાયદેસર સ્વરાજ્યની માગણી હિંદી પ્રજા કરે છે તે માગણીને પગ નીચે ધુંદી નાખી બપતાની રાજ્યનીતિ ધારણ કરે છે ! આવી પરસ્પરની વિરોધી ચાલથી હિંદની પ્રજાને અન્યથા થાય છે કે શું હિંદનું બાવિ હિંદના આ હાકેમોના હાથમાં જ સોંપી દેવામાં આવ્યું છે ? અને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના વડા પ્રધાનના મહોમાથી નીકળતા શબ્દો તે માત્ર રમતના જ શબ્દો છે ? આ પ્રશ્નો હિંદની પ્રજાને ઉદ્ભવે તેમા કંઈ નવાઇ જોવું નથી

સત્યાગ્રહ વિષે ઠરાવ.

હિંદની પ્રજા કહે છે કે કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગે ઘડી કહાડેલી ચોજના પ્રમાણેનું સ્વરાજ્ય મુઘ્ધ બાદ તરતજ અમને મળવું જોઈએ. હિંદના અધિકારી વર્ગે જાહેર કર્યું છે કે સ્વરાજ્યના ખ્યાલો તમારા મગજમાથી દુર કરજો અને જે ચળવળ તમે ચાલુ રાખશો તે બપતાની રાજ્યનીતિ ગ્રહણ કરી તને દાણી દેવાનાં સખત પગલાં અમે લરીશું આ આપણી વર્તમાન રાજ્યદ્વારી સ્થિતિ ઉપર કોન્ફરન્સમા એકત્ર થયેલા નેતાઓએ વિચાર કરી તેની સામે પગલાં લેવા શું કરવું તે બાબત ચર્ચા કરી છે કોન્ફરન્સે બીજો ઠરાવ પસાર કર્યો છે તેમા દર્શાવ્યું છે કે જે સ્થિતિ ઉભી મધ્યે તેની સામે સત્યાગ્રહની લડત ઉઠાવી શકાય કે કેમ તે બાબત પ્રોવીન્શીઅલ કોંગ્રેસ કમીટી અને મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સીલને તપાસ કરવા અરજ કરવી અને દરેક પ્રોવીન્શીઅલ કોંગ્રેસ કમીટીએ છ અઠવાડીઆમાં એ બાબતનો ચોતાનો મત જાહેર કરવો. આ મત મળી ગયા પછી તે ચોલ ઇડીયા કોંગ્રેસ કમીટી તેમજ મુસ્લીમ લીગની કાઉન્સીલના સભાસદોને જાહેર કરવો અને અકટોબર માસના પહેલા અઠવાડીઆમા આ બંને સંસ્થાની એક એકત્ર સલા અલ્લાખાદ ખાતે એ વિષયપર વિચાર કરવા લરવી

આવી રીતે આ અન્યાયની સામે તેઓ પોને એકલા પણ ઝડપી શક્યા હોત. પ્રજાના પૈસાથી બંધાએલા ટાઉન હોલમાં સભા ન ભરવા દેવી એટલું જ નહિ પરંતુ સભા ભરતી જ બંધ કરવાનો હુકમ કોલેજોએ પ્રજાનાં એક પવિત્ર હક્ક ઉપર ત્રાપ મારવા જેવું હતું. એ કર્તવ્યની સામે કંઈ પણ પગલાં ભર્યા સિવાય ખેતીજ રહેવામાં આવશે તો આપણને લાગતું જ નેમંથશે કે બપોતાની રાજ્યનીતિમાં સરકારને ફત્તેહ મળશે. શાંત રીતે કોઈને પણ હરકત ન કરતા બેઠે દુઃખો સહન કરી સત્યાગ્રહના સાધનથી લડવું એ લડત કાયદે પુરઃસરની છે એમ સર્વત્ર જાહેર થયેલું છે. હિંદના માણ વોર્થસર્જય લોર્ડ હાર્ડીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણાં દેશ બાધવો સત્યાગ્રહની લડત લડતા હતા ત્યારે મદ્રાસ ખાતે જે શપ્થો ઉચ્ચાર્યા હતા તેની યાદી અમે આ પ્રશ્નને આપીશું. “તમારા દેશ બંધુઓ અન્યાયી કાયદાની સામે સત્યાગ્રહની લડત ચલાવી રહ્યા છે તે તરફ આપણે ધ્યાન આપીએ છીએ અને તેમના એ મત સાથે મળતા થઈએ છીએ. તેઓ બહોળી જોઈને કાયદાનો ભંગ કરે છે, કાયદાનો ભંગ કરવાથી શું સજા થાય છે તે તેઓ સમજે છે અને હિંમત તેમજ ધીરજથી તે સજાઓ તેઓ સહન કરે છે, આ સર્વે માટે તેમને હિંદની પુરી દીલસોજી છે તેમની આ લડતમાં માત્ર એકલા હિંદની જ નહિ પરંતુ મારા જેવા માણસ કે જે હિંદી નથી તેના તરફથી પણ દીલસોજીની લાગણી છે.” તા. ૧૧ જુનના ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’ માં સર સુબ્રમણ્ય આયરે જે પત્ર લખ્યો હતો તે આપણે બુલવો ન જોઈએ. તેમણે લખ્યું હતું કે ‘હું મારા પગલાં પાછળ હઠાવી શકતો નથી જો હોમરૂલ લીગો ગેરકાયદેસર છે એવું જાહેર કરવામાં આવે તો પણ હોમરૂલ લીગના અમલદાર તરફે હું મારું રાજીનામું આપીશ નહિ. મારા આ નિર્ણયથી કોઈ પણ સજા મારે લોગવવી પડે તો હું તે લોગવવા તૈયાર છું હોમરૂલનું સંરક્ષણ કરવું એ મારો ધર્મ છે એટલું જ નહિ પરંતુ તે મારી ફરજ છે અને તે ફરજ હું ધૃતવીશ” જ્યારે આપણા દેશના વૃદ્ધમા વૃદ્ધ આગેવાનો પણ દુઃખો સહન કરવા તૈયાર થાય તો યુવાનોનું કર્તવ્ય છે કે સરકારનાં અન્યાયી હુકમો સામે હવે શાંતિથી ખેતી રહેલું એ આપણે માટે લક્ષ્યરૂપ છે. સર રાશ બિહારી ઘોષ જેવા નેતાના પ્રમુખપણા નીચે જ્યારે બગાળામાં સભા ન ભરી શકાય તો તેનો અર્થ એમ એક જ ફરીએ છીએ કે કા તો સરકારના એ અન્યાયી હુકમની સામે થઈ સભા ભરવી યા તો તે ન થઈ શકે તો રાજ્યદારી કામ નિર્માત્ર્ય બની કરવાનું છોડી દેવું. બગાળ હતું પણ આ સભા માટે કંઈ કરશે એમ અમે અંતઃકરણથી ઇચ્છીએ છીએ.

હમણા જ બહુવામાં આવ્યું છે કે સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને ણીજ કંટલાક આગેવાનો બગાળના ગવર્નર સાહેબને મળ્યા હતા અને જવાબદારીની ખુદિથી સભા ચલાવવાનું વચન આપવામાં આવે તો સભા ભરવા દેવામાં આવશે એમ તેમને જણાવવામાં આવ્યું છે.

નવલુવન

અને

સત્ય

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭.

સત્યાગ્રહ	રા. ગોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.	૧૪૧
સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ	સ. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ	૧૪૩
સત્તા માન રાજકીય સ્થિતિ.	સૌ. અનુસૂયા સારાભાઈ.	૧૪૪
કાન્ત અને કાન્તા	રા. ભરત	૧૪૫
આપણાં ગામડાંના ખેડૂતોની ઉત્તતિ		
કેમ થાય ?	રા. છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુગડી.	૧૪૬
સંશયોની રાષ્ટ્રીય અળવળ.	રા. શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બેદર.	૧૪૭
સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ.	રા. પરાગજી ખંડુલાઈ	૧૪૭
શુભરાતનાં હિંમત્વંતી અળવળ.	નવલુવન આંદોલન.	૧૪૮
શુભરાતનું બહેરું લવન.	રા. કરસુખ વી. હોરા અને રા. ભરત	૧૪૮
સૌંદર્ય.	રા. તંત્રી.	૨૦૧
બોલ શુભરાત દેખવણી પરિષદ ૧૯૧૭-સરૂચ.		૨૧૨

તંત્રી અને પ્રકાશક

કિંદુલાલ કનૈયાલાલ પાણિક, બી. એ., એલ.એલ.બી.

ગીરગામ-મુબાઇ.

પાણિક દવાખાના ૩. ૨-૮-૦૭; છુટી નકલ આપના ૩.

હોમ રૂલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

- ન. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
- ન. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
- ન. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
- ન. ૬ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

માર્ષિક લવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય પત્રિકા.

- ન. ૧ પાર્લામેન્ટમાં હિંદ
- ન. ૨ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?
- ન. ૩ કેળવણી અને સ્વરાજ્ય
- ન. ૪ હિંદની ગરીબાઈ

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટકે નકલ જે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની છે. ૧-૦-૦
સ્વરાજ્ય પત્રિકા „ „ ૧ પૈસા, ૧૦૦ „ ૧-૦-૦

મળવાનું ઠેકાણું:—ધી હોમ રૂલ લીગ,

૨૫૧, હાર્નબી રોડ, ફાટ મુંબાઈ.

દવાના વેપારીઓને

ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારા બતાવેલા માલ “કર્ણીક ઓગ્યુમેન્ટેચર” ગણતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધી ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડર-પીકચર-બોર્ડ,

બ્લોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી ખાટલીની કિં રૂ. ૧-૦-૦

નાની ખાટલીની કિં રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો:—મેશર્સ કર્ણીક બ્રધર્સ.

ગિરગામ-મુંબાઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક ૩

સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૭.

અંક ૩ બે.

સત્યાગ્રહ.

ઇંગ્લેન્ડ શબ્દ 'પેસિવ રેઝિસ્ટન્સ' એ, જે શક્તિ વિષે હું લખવા ધાડું છું તેને સૂચવનારો શબ્દ નથી, પણ સત્યાગ્રહ શબ્દ બરાબર લાગુ પડે છે. સત્યાગ્રહ એ આત્માનુભવ છે, અને તે હથિયાર જડ બળનું વિરોધી છે. એ કેવળ ધાર્મિક સાધન છે એટલે ધાર્મિક વૃત્તિના માણસોથી જ તેનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ થઈ શકે. પ્રહ્લાદજી, મીર્ગાબાઈ વગેરે સત્યાગ્રહી હતાં. મોરોઝીની લડાઈ વેળા ત્યાંના અરબોની ઉપર દ્વેષ તોપોનેા મારો ચાલતો હતો. અરબો પોતાની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ ધર્મને સાડું લડતા હતા તેઓ મરણીઆ થયા અને 'યા અહલાહ' નો પોકાર કરી તોપથી વરફ ધસ્યા આમા મોરવાને અવકાશ જ ન હતો. આ અરબોની ઉપર તોપ ચલાવવાની દ્વેષ તોપથીઓએ ના પાડી ને તેઓ પોતાની ટોપીઓ હવામાં ઉડાડીને હુર્ષના પોકાર કરતા આ વીર અરબોની સાથે ભેટયા. આ સત્યાગ્રહનો અને તેના જયનો દાખલો છે. અરબો જ્ઞાનપૂર્વક સત્યાગ્રહી નહતા. તેઓ પોતાના અવેશમાં મરણની ભેટ કરવા તૈયાર થયા પણ તેઓમાં પ્રેમબાધ નહતો. સત્યાગ્રહી દ્વેષ નથી કરતો, તે શેષમાં મરણને વશ નથી થતો, પણ પોતાની હુઃખ સહન કરવાની શક્તિથી 'શત્રુ' કે મુલમંગારને તાબે નથી થતો. એટલે સત્યાગ્રહીમાં વીરતા, ક્ષમા, અને દયા હોવાં જોઈએ. ઇમામ હુસેન અને તેમના સાથીઓને અન્યાય જણાયો તેને વશ થવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે ઇનકાર કર્યો. તે વેળા તેઓ બાણતા હતા કે તેમને લાગે મરણ જ છે. પણ જો તેઓ અન્યાયને વશ થાય તો તેમના પુરુષર્થને ઝાંખપ લાગે, તેઓ ધર્મહીન થાય, ઇમામ હુસેને પોતાને સાડું પોતાના છેકરા તથા લગ્નીજ સાડું મરણની ભેટ અને તરસ સ્વીકાર્યા પણ તેઓ અન્યાયી શાસનને ચરણ ન થયા. મારી

ફક્ત ઝાંખા જ પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ એટલું તો જણાઈ જ આવે છે કે, તે સમયે પણ સઘળી સત્તા એક પછી એક રાજવંશોના હાથમાં રહેતી હતી; અને લોકસંઘ તો રાતદિવસ મહેનત મજૂરી કર્યા કરતો હતો, અને તેમના જીવન અને વિચારની સઘળી વિગતો ઉપર રાજસત્તાનો અમલ ચાલતો હતો; આ અમલમાં લોકમત ધીલ-ફૂલ સાલળવામાં આવતો હતો નહિ. સૈનિકો તથા ધર્મશુરૂઓના સંઘ તરફથી રાજ્યો તથા રાજવંશોને ધણીવાર ટેકો મળતો, અંકુશ મૂકતો, કે ઉઘલાવી પણ નાખવામાં આવતા હતાં. કોઈ વાર મધ્ય એશિયા અને મધ્ય આફ્રિકામાં વસતા જંગલી લોકોનાં ટોળાં આ રાજ્યો ઉપર ધસી આવતાં, તથા થોડાક કાળ માટે તેમને હયમચાવી નાળતી કેટલીએક વાર સૈનિકોની ઉંકેરણીથી, અથવા તો તેમના આધારથી, રાજ્ય વિજયો માટે સંગ્રામો કરતો, ધણી જાતિઓને જીતતો, ધણી શહેરોનો વિનાશ કરતો, તથા પોતાની તંથા રાજકારણીઓની તીવ્રોત્તીઓ, લૂંટ તથા ગુલામોથી, તર કરતો હતો. કાયદાના તેમજ ધર્મક્રિયાઓના નિયમે પણ સામાન્ય ઉપયોગને માટે દળદબાલચા કરવામાં આવતા હતા અને તખ્તિઓ પર તે કોતરાતા હતા પરંતુ એકદર પ્રજાવર્ગનો તો ધર્મક્રિયા કે કાયદામાં કાંઈ પણ ભાગ હતો નહિ. તેમને તો ફક્ત તે માન્ય કરી, તાબે થવાનું જ હતું. તેમ જ ચકાઈ કરવામાં કે હુમલા સામે જાચાવ કરવાની જાળતમા પણ લઢવા કે ખગવા સિવાય બીજી કોઈ જાળતમાં તેમને ભાગ લેવાનો નહોતો.

હેરોડોટસ નામનો ઇતિહાસકાર, પીરામીડ અને ઇજીપ્તના બીજાં સ્મરણ ચિહ્નો જાળવ લખતાં જણાવે છે કે, તે જાંઘાતાં હતાં તે વખતે લોકો ગરીબ અને કંગામ થઇ જતા હતા. ઍરિસ્ટોટલ જણાવે છે કે આ પ્રકારના બાધકામો, મૂંઢગી રાજ્યો, પોતાની પ્રજામાંથી સામે થવાની શક્તિ હરી લેવા માટે, તથા તેમનો જીવસો નરમ પાડવા માટે શરૂ કરતા હતા પરંતુ ઇજીપ્ત, ગ્રેસીકોન, અને નીનેવેહના રાજ્યકર્તાઓના મગજમાં આવેો ખ્યાલ હોય તેમ, તથા પોતાની પ્રજાને નરમ બનાવવા માટે જ આવી મોટી પોતાની ભલામણનો વિચાર હોય તેમ પણ ધારી લેવાનું કારણ નથી ગુલામો તો ફરિયાદ કરી શકે જ નહિ; અને ઘણુંખડું તો પ્રજાજનોએ પણ રાજ્યો તથા ધર્મશુરૂની એક-હથ્થુ સત્તા સ્થાગે વાધો દર્શાવેો હશે નહિ જ. મનુષ્યજાતિ પોતાની અધિનતાને કેવી અનુકૂળ થઇ જાય છે, તે ઇતિહાસની એક અજાણી છે જહારની સત્તા, જેનો આધાર સિવાજ, કાયદા ધર્મ કે ફક્ત જાળ ઉપર પણ હોય છે, તેની સ્થામી શક્તિ પણ ભાગ્યે જ ઉઠાવવામાં આવે છે. કારણ કે ઘણુંખડું લોકો ફેરફાર કે શિક્ષાથી ઘડીએ છે, અથવા તો પોતાનું પેટીયું મેળવવામાં જ રોકાઈ ગયા હોય છે, કે એશઆરામથી બેઠકાર થઇ ગયેલા હોય છે. એશિયા અને ઇજીપ્તના પુરાણાં મહારાજ્યોની પ્રજાને, જે રાજકી ચાલતી હતી તે સિવાયના બીજા કોઈ પણ રાજપ્રકાર વિષે અથવા તો સ્વાતંત્ર્ય વિષે વિચાર પણ આવ્યો હોય તેમ લાગતું નથી. આપણને આ ઘણું અજાણી ભયું લાગે છે, પરંતુ આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આ પછીના કાળોમાં પણ ચીન, અને હિંદુસ્થાનનાં મહારાજ્યો પણ એક પછી બીજા અમંજ્ય રાજવંશોને અનુકૂળ થઇ

ગયાં હતાં; આમાંના ઘણા વંશો તો પરદેશી પણ હતા. છેક આજ સુધી પણ તે આ પ્રમાણે અનુકૂળ રહ્યા છે જો કે હિંદનો હાલનો રાજવંશ તો પરદેશી છે એટલુંજ નહિ પણ દુનિયાના એક દૂરના દેશમાં વસે છે. આ પ્રમાણે જાહારની સત્તા રહામે પ્રથમ ઉઠાવ્યા વિના તે સ્વીકારી લેવાની વલણ પૂર્વ તરફ વધારે સામાન્ય છે. કાંઈક અંશે આનું કારણ ત્યાંના લોકો પારંલોકિક પ્રત્નો તરફ ધ્યાન આપી, પરિણામે આ ક્ષણભંજુર દુનિયાના પ્રત્નો અવગણે છે, તે છે, તથા કેટલેક અંશે ત્યાંના લોકો પુરતો યોરાક ઘણી ભાઈ મહેનતે મેળવી શકે છે, તે છે આ કારણોથી રાજકીય છુટાપણાનો ઇતિહાસ યુરોપની પ્રજાઓ તથા તેમનામાંથી જ ઉતરી આવેલી પ્રજાઓમાં જ સમાઈ બધ છે છતાંયે યુરોપના રાજકાજના દાખલાઓને લીધે, પૂર્વના પ્રદેશોને પણ આ છુટા-પણાના ઇતિહાસમાં દાખલ કરવા પડે તેવો સમય થોડાક જ વર્ષોમાં આવશે, એવા ચિહ્ન નજરે પડે છે.

પુરણા સમયમાં પણ પૂર્વમાં કોઈ કોઈ વાર સત્તા રહામે માથું ઉંચકવામાં આવતું હતું. બ્રાહ્મણ ધર્મની અંદર બુદ્ધે જે સુધારા કરાવ્યા હતા, તે મન અને વિચારના સ્વાતંત્ર્યની હિલચાલતુ દટાવ પુરું પાડે છે, અને જો કે તેની અસર રાજકીય જીવન ઉપર ઘણી થઈ હતી નહિ, તોપણ શાંતિ સંસ્થાઓને તોડીને તેણે દેશમાં સમાનતાની વૃદ્ધિ કરી. જ્યુ લોકો પણ તેમની આસપાસના માનસિક અને રાજકીય વાતાવરણના અપવાદરૂપે હતા. તેમના ઉત્તમ કાવ્યો અને ભજનો, બુદ્ધિના ભજનો જેવાંજ વ્યક્તિગત અને હૃદયમાના છે. હેવિડ અને ત્યાર પછીના તેમના ઉત્તમ યૂગના દૃષ્ટાંતો અને કનિઓ, ઘણીયે વાર, તેમની સામયિક ધાર્મિકતા કે રાજકીયત ઉપર આધાર નહિ રાખતા, મનુષ્ય સ્વભાવની આંતર ભાવિત દાખવનારા સરળ સંતો સ્થાપિત કરતા હતા. રાજકીય વિષયમાં ભીજ લોકોની દેખાદેખીથી જો કે જ્યુ લોકોએ રાજ માટે માંગણી કરી હતી ખરી, તો પણ ઇજીપ્ત અને બાબિલોનના મહારાજાઓની રહામે થમને તેમણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય સાચવ્યું હતું; અને તે લઈ લેવામાં આવ્યું હતું, ત્યારે પાછું પણ મેળવ્યું હતું અને જો કે તેમના ધર્મમાં આખી પૃથ્વીને એક જ પ્રભુની કૃતિ લેખવામાં આવી છે, તથા મનુષ્ય જાતને એક જ પ્રભુના તેઓ સત્તાન ગણી જાતા તરિકે સંબોધવામાં આવ્યાં છે, તો પણ એક રક્તપૂર્ણ વિચ્છેદ પછી જગીનનો દુકંડો મેળવ્યા બાદ, તેઓએ પોતાને માટે મહારાજ્ય સ્થાપવાનો કે પોતાનો ધર્મ સર્વત્ર પ્રસારવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી.

ગ્રીસની અંદર ચોક્કસ ઇતિહાસનો પ્રારંભ થયો, ત્યાર પછી, દરેક પ્રકારનું સ્વાતંત્ર્ય જલદી વિકાસ પામવા લાગ્યું. રાજકાજના પ્રકારોના ઘણા શબ્દો અંગ્રેજીમાં ગ્રીક ભાષામાંથી જ આવ્યા છે. આનું કારણ ગ્રીસ દેશનો ઇતિહાસ તથા ગ્રીક ભાષાના લખાયા રાજકીય લખાણો, ખાસ કરીને પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલનાં રાજકીય પુસ્તકો છે. રાજસત્તાના દરેક પ્રકાર ગ્રીસના ઇતિહાસમાંથી આપણને મળી આવે છે. હોમરે વયુવેત્રી પેટ્રીઆર્ક વળતી રાજનીતિ, જેમાં રાજાઓ “લોકોના ભર-

વાઠ" હતા, અને કાંઈક અંશે અનુભવી યુરોપી, તથા સામાન્ય લોકમતની, તેમના ઉપર અસર થતી હતી, તે આદિકાળના દરેક ગ્રીક સંસ્થાન કે "શહેર"માં અસ્તિત્વમાં હતી. આપણે બુદ્ધા બુદ્ધા ગ્રીક સંસ્થાનોને "શહેર" કહી શકીએ તેમ છે. કારણ કે તે સમયે સગપણ ધરાવતી ગ્રામીણ ટોળીઓ એક કીલ્લાવાળા ગામની આસપાસ વસતી હતી. આ તેમનું સંસ્થાન કે થાણુ ગણાતું હતું; અને, પૂર્વ તરફના બીજા લોકો કરતાં આ તેમની ખાસ વિશેષતા હતી. સ્વતંત્ર શહેરોની સ્થાપનાને તે દેશની ભૌગોલિક સ્થિતિથી ઘણું ઉત્તેજન મળ્યું હતું મૂળે પ્રદેશ નાતો, અને તેમાંથી અખાત દરિયો, અને પર્વતની હારોથી અસંખ્ય વિભાગ પડી જવાથી, કીલ્લા બાંધવા માટે તથા ખેતી કરવા માટે છુટક છુટક મેદાનો મળી આવતા હતા. પર્વત કે અમુદ્રથી બીજા ભાગોથી છુટા પડવાને લીધે ઘણુંખડું સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ થાય છે, અને રશિયા જેવા વિશાળ જમીનના મેદાનોથી જૂલમ તથા એકદમ રાજનીતિને ઉત્તેજન મળે છે.

ઇતિહાસની અરેખરી શરૂઆત થઈ ત્યારે તો હોમરે-વર્ણવેલાં રાજ્યો ગ્રીસમાંથી પોતાની પાછળ થોડી અસર મૂકીને જતા રહ્યા હતાં. ગ્રીસના શહેરોની અંદર તો ધનિક વર્ગનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું; જો કે ઘણી વાર જૂદગી વર્ગો લશ્કરી બળથી કે ભેરજૂલમથી તેમનું રાજ્ય બચાવી પડતા હતા. કોઈક વાર આ જૂદગી વર્ગોથી સ્વાતંત્ર્યને વિકાસ મળતો, કારણ કે તેમના જૂલમથી બહુ સત્તામાં આવી ગયેલા ધનિક વર્ગનો દોર નુકસાન અને ઘણા ધનિક કુટુંબોનો નાશ પણ થઈ જતો હતો. સ્પાર્ટાના રાજ્યબધારણની વત તો માન્યતામાં પણ ઉતરે નહિ તેવી છે ત્યાં આગળ મનુષ્યના નિત્ય જીવનની નાની વિગતોના પણ ઈતિહાસમાં બીજે કોઈ પણ કેકાણે બની શક્યા નથી તેવા, નિયમો બાંધ્યા હતા અને જો કે રાજ્ય અને નાજસલાના બધારણ જૂના સમય માફક જ રાખવામાં આવ્યાં હતાં તો પણ ખરી સત્તા પાંચ મનુષ્યોના એક કાગેજારી મહાનના હાથમાં હતી અને આ પાંચે જણા દર વર્ષે શહેરના લોકો તરફથી પસંદ કરવામાં આવતા હતા. પ્રતિનિધિત્વ વાળી રાજ સત્તાનો સાથી પ્રથમ નમૂનો અહિં મળે છે. એથેન્સની અંદર પણ આવી ચુંટણી થતી હતી, પરંતુ તે ચુટાયેલા ગૃહસ્થો ઉપર બીજા એક સલાની સત્તા ચાલતી હોવાથી તેઓ સ્વતંત્ર નહોતા.

જૂદી જૂદી જાતની સત્તાઓના વિનાશમાંથી, એથેન્સમાં પણ પ્રજાસત્તા ઉગી નિકળી. સ્પાર્ટાની માફક ત્યાં પણ જૂના બધારણ-ખોખો-ચાકુ રાખવામાં આવ્યા હતાં; પરંતુ રાજની ખરી સત્તા તો "લોકસભા" પાસે જ હતી આ લોકસભામાં માતા અને પિતા, બન્ને પક્ષથી જેની નાડીઓમાં શુદ્ધ એથેન્સના વતનીનું રક્ત વહેતું હોય તેનાથી બેસી શકાતું હતું. ત્યાં કાંઈ પ્રતિનિધિત્વ નહોતું. ગમે તે માણસ લોકસભામાં બાપણુ કરી શકતો હતો, અને સલાનો અભિપ્રાય દરેક જણે સીધી રીતે આપેલા મતથી જ દર્શાવવો હતો. આ સંબંધમાં આપણા હાલના રાજકીય બંધાણ કરતાં પચ્ચે એથેન્સની લોકસભાને વિશેષ લાલ હતો. આપણા લોકોને પ્રતિનિધિ મારફતે મત આપવાના છે, અને લગભગ અડધી પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ તો ચુંટણીમાં નિષ્ફળ નિવડે છે.

એટલે ખીજા પક્ષના પ્રતિનિધિઓ તેમનું કાર્ય કરે છે. બહાર જાળો, ખાસ કરીને પરદેશ માથેના સંબંધની જાળનો ઉપર અંધેન્સની પ્રજાનો જબરો અને અવનત અધિકાર ચાલતો હતો. પરંતુ તે સાથે અંધેન્સની રાજસભા ઘણીવાર અતિ-પય લાગણીના જુસ્સાને લોભ થઈ પડતી હતી આ સાથે એમ પણ યાદ રાખવાનું છે કે અંધેન્સની રાજનીતિને પ્રજાનતાક કહેવી તે એક રૂઢીચુકા ભાષાપ્રયોગ જ કહી શકાય. મધ્યી લગભગ અત્યાર સુધીની “પ્રજાસત્તા” એની મુશ્કેલ ત્યાની મજામાં જોવાનો અધિકાર સ્ત્રીઓને ન હોતો એટલું જ નહિ પણ, મત આપનારાઓ ની ન પથા, જરેખરી મમસ્તવસ્તિના પ્રમાણમાં તો ઘણી જ ઓછી હતી. ત્યાં શુભાગો અને મિત્રપ્રજાની સંખ્યા શુદ્ધ અંધીનિયન કરના ચાર પાય ઘણી વધારે હતી અને જો કે શુભાગો તરફ માથાળું વર્તન ચલાવવામાં આવતું હતું, તથા આધારણ રીતે તેમને ઘણાખરા હુકમ હતા, તો પણ રાજકીય હક્ક તો તેમને નહોતા જ મળ્યા રાજનીતિના પ્રકારનો વિચાર કરતી વખતે તો અંધેન્સની પ્રજાસત્તાને દક્ષિણ આફ્રિકાના હાલના એકાદ સંસ્થાનના બધારણ સાથે સરખાવી શકાય. આ સંસ્થાનોમાં પણ ‘મૂળવતની’ઓ તથા સ્ત્રીઓને રાજકીય હક્ક આપવામાં આવતા નથી, અને તેમની અનુમતિ વિના જ તેમના ઉપર રાજ્ય ચલાવવામાં આવે છે, જો કે બહાર તો એમ જ કહેવામાં આવે છે કે આ બધું તેમનાં જ શ્રેય માટે છે. છતાં, સઘળી જાળોતોના વિચાર ક્યાં પછી પણ, અંધેન્સની પ્રજાસત્તાક નીતિએ સ્વાતંત્ર્યના વિકાસમાં, અંતિહાસિક દૃષ્ટિએ મોટું-પ્રથમ જ મોટું-પગલું ભર્યું, અને યુરોપમાં તેની અસર ગાંધી ન શકાય તેટલી થઈ છે.

પર્યંત મહારાજ્યના વધારા સાથે પ્રજાકીય વિરોધ દર્શાવી મેળવેલી કાર્તિધી તેમજ પર્યંત લોકોએ આગથી શહેરને તારાજ કરી નાંખવાથી અંધેન્સમાં સ્વાતંત્ર્યના પક્ષને સુભાગ્યે સારી મદદ મળી. જે જૂની દંતકથાઓ વશ પર પન ગત વિચારો, તથા ખીજા જૂનો કચરો, જુના પ્રદેશોમાં સ્વાતંત્ર્યના વિકાસમાં વિરોધ કરે છે તે આ આગથી દૂર થઈ ગયા, પરંતુ જો કે અંધેન્સ અને ખીજા શહેરોએ પરાજાન્યના હુમલાને હાંકી કાઢી, બહાદુરી જતાની મોટી નામના મેળવી, તો પણ તેઓ પોતે પોતાનું મહા-રાજ્ય સ્થાપવાનો લોક દળાવી શક્યા નહિ અંધેન્સે આસપાસનાં શહેરો અને ટાપુઓ પોતાને કબજે કર્યા, તથા સુનાની ખાણો, અને જમીનના લોભથી, પોતાના એક મોટા રાજદારી પુરૂષ પેરીકલીસની સલાહ અવગણીને પણ, સીસીલી ઉપર ચઢાઈ કરી. આ સીસીલીની ચઢાઈના સમયથી અંધેન્સની રાજકીય પડતી તથા તેની સ્વતંત્રતાના નાશનો પ્રારંભ થયો; અને જે ત્રણ જમાનામાં તો તે એક રાજધાનીના શહેરને બદલે ફક્ત નાનું વિદ્યાપીઠનું સ્થાન બની ગયું અને તેની ગત પ્રજાતાના સ્મરણો જ અવશેષમાં રહ્યા સ્પાર્ટા, થીબ્સ, અને મેસીડોને મહારાજ્યનો લોક વારા દરતી કર્યો. અને સીકદરની ગ્રામીણ મમથથી ગ્રીમના શહેરો-મસ્થાનો-નો મંપૂર્ણ નાશ થયો ગણી શકાય. અલેક્ઝાંડરના મહારાજ્યમાં ગ્રીમની અસર ઘણી હતી, તો પણ તેણે સ્વાતંત્ર્યના વિનસને ટોઈ પણ બાતની મદદ કરી નહિ, પરંતુ ઉંઘી અચળ

ઠરી અલેક્ઝાંડર રૂઢા બનીસ વર્ષની ઉમરે મરી ગયો હતો તો પણ ત્યાર સુધીમાં સાર્વભૌમ સત્તાનો આદર્શ તેણે ઉઢવ કર્યો હતો. આ આદર્શને રોમ અને ત્યાર પછીની સત્તાઓએ અનુસર્યો હતો. આ રીતે અલેક્ઝાંડર વ્યક્તિના તેમ જ પ્રજાકીય સ્વાતંત્ર્યનો મોટામાં મોટો શત્રુ થવાને સર્ભવ્યક્તો હતો. તેના મરણ બાદ આખું રાજ્ય લશ્કરી લોકોને કબજે પડ્યું, અને તેમાંથી સ્વરાજ્યનો તો ખ્યાલ સુદ્ધાંત લુપ્ત થયો. જે ગ્રીક ગંધારોમાં કાંઈક સ્વાતંત્ર્ય રહ્યું હતું તે જૂલમી થઈ જઈ અધોગતિ પામ્યા જે ગ્રીકના હાથોએ પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું હતું. તેજ ગ્રીકો સાહિત્યપ્રિય પસંદગન, અનુકરણ કરનારા કલાકાર, અને મોટું મનુષ્યો બની ગયા. એક ઠરવા માટેના ઘોરા ધણા પ્રયત્નો પડી લાગ્યા, અને અલેક્ઝાંડરના મૃત્યુ પછી સો વર્ષે તેનું મહારાજ્ય, રોમની સ્વારી આગળ શક્તિહીણ થઈને પડ્યું.

રોમે સ્વાતંત્ર્યના વિકાસમાં જે હિસ્સો આપ્યો છે, તેનું પૃથક્કરણ કરવું સહેલું નથી. ગાંજકીય, રાષ્ટ્રીય કે માનસિક સ્વાતંત્ર્ય કરતાં ધાર્મિક અને સામાજિક સ્વાતંત્ર્યનો વધારે વિકાસ તે સમયમાં થયો. રોમના કાયદાની વિશાળ રૂઢી, જે હજી પણ પૃથ્વીના ઘણા ભાગોમાં પ્રવર્તે છે, અને જેની અસર દરેક સુધરેલાં દેશના કાયદાઓ ઉપર થઈ છે, તેના સખ્ત અને ચોક્કસ નિયમોથી કોઈ પણ જાતિ કે વ્યક્તિ તરફ વલણ જતાવ્યા વિના, સામાજિક સમાનતાના હક્કનો વિકાસ થયો અને કોઈ કોઈ વાર ખૂદાની સત્તાની માફક કાયદાની રહાએ પણ બંધ ઉઠાવવું આવશ્યક થઈ પડે છે, તો પણ રોમના કાયદાએ તો, મનુષ્યે બીજાઓ તરફ કેવું વર્તન ન ગણવું જોઈએ તેમ જ તેની તરફ બીજા કોઈએ—પછી તે ગમે તે વર્ગનો કે હોદ્દાનો માણસ હોય તેણે—પણ કેવું વર્તન ન કરવું જોઈએ તે દર્શાવીને તથા સમાનતાની લાગણી પ્રસરાવીને સ્વાતંત્ર્યનો ઘણો જ વિકાસ કર્યો. ધાર્મિક ભાગતોમાં પણ રોમે અસાધારણ સહિષ્ણુતા ધારણ કરી, તથા નાસ્તિકો પોતાના રાષ્ટ્રીય દેવતાઓની પૂજા કરે છે કે નહિ, તે તરફ અભિમાનવાળી બેઠરકારી ધારણ કરી. પોતાના દેવોના જેવા જ શુભ આદર્શો ધરાવેલાં પરદેશી દેવોને તેણે તરપરતાથી પોતાના દેવો સાથે ભેળવી દીધા અને પાછળથી તો તેણે અધમ ગ્રીક પુતળાને પોતાની પૂજામાં નામેલ દીધા. એટલું જ નહિ, પણ પોતાની જૂની, સાદી, પણ શુદ્ધ ધર્મક્રિયાઓની ભયભરી સુધારણા કરી, પૂર્વ તત્ત્વની ભેદી ધર્મક્રિયાઓ પણ આમે જ કરી દીધી. એક સાર્વભૌમ સત્તા તરિકે તે, મધ્ય સત્તાને નડતર રૂપ રાષ્ટ્રીય ધર્મ કે ધર્મશુદ્ધતા શાસનની વિરૂદ્ધ પડ્યું. પરંતુ જે ધર્મને તેણે કુરપણે કનડ્યો તે (શરૂઆતનો ક્રિશ્ચિયન ધર્મ) તો એવો હતો કે જેના નિયમો નીચે—જો ભરાબર અમલમાં મૂકવામાં આવે તો બીજા પ મંગીના કહેવા પ્રમાણે ફાલનું એક પણ રાજ્ય રૂઢી શકે નહિ. છતાં પણ જ્યારે રોમની દુનિયામાં તે રચણે રચણે પ્રસરવા લાગ્યો, ત્યારે તેના સ્થાપકના મૃત્યુના રૂઢા ત્રીજા જ સદીમાં, ખ્રીસ્તી ધર્મને તેના સઘળા વિનાશકારક નિયમો અહિં, રોમના મહારાજ્યના ધર્મ તરિકે કબૂલ કરવામાં આવ્યો હતો.

ગાંજકીય સ્વાતંત્ર્યના વિષયમાં પણ રોમના ઇતિહાસે કેટલીએક ઉપયોગી, અને ઘણી ચેતવણી આપનારી ભાગતો પૂરી પાડી છે. જે કે તદ્દન જ જુદી જાતના સંજ્ઞ-

ગોથી પ્રેરિત હતો તો પણ રામને રાજકીય ઇતિહાસ જુદાથી તો, ગ્રીસના શહેર— સંસ્થાનો, ખાસ કરીને ઍથેન્સની માફક જ વહેતો દેખાય છે. રામે પણ શરૂઆત તો, જુદા જુદા ગામની ટોળીઓને, રાજ્યો, અનુભવીઓ અને સલાઓની સત્તા નીચે એકઠી આણીને કરી. તેણે પણ ફક્ત ધાર્મિક ક્રિયાઓ માટે રામનો ઇલકાળ રાખીને ખરેખરા રાજપણનો વિનાશ કર્યો, ત્યારબાદ ઉત્તમ કુળના ઉમરાવો અને સામાન્ય પ્રજાવર્ગ, જે પ્રથમ તેમના તાબામાં હતો, તેમની વચ્ચે જગાનાઓ સુધી તકરારો ચાલ્યા કરી. ધીમે ધીમે સામાન્ય લોકોએ, લઠાઈથી તેમ જ શાંત અવરોધથી, હડતાળો પાડીને શહેર સજીને ચાલી જઈને પણ, પોતાનો રસ્તો કર્યો. તેમના હક્કોનું રક્ષણ કરવા માટે ખાસ પ્રતિનિધિઓ અથવા દ્રાધપ્યુન્સ નિર્માણમાં આવ્યા; આમને કોઈ પણ ગણતરનો નકાર કરવાની છેલ્લી સત્તા હતી, તથા તેઓ અરજ સાંભળવા માટે રાત દિવસ દ્વાર ખુલ્લાં રાખતા હતા. પરંપરાની સ્વારી પછી ગ્રીકમાં બન્યું હતું તેમ કેટલો લોકોની સ્વારી પછી રામમાં પણ બન્યું. રામના જૂના વશપરંપરાગત ખ્યાલો તેથી નાશ પામ્યા, અને ચુટી ઠઠાયેલા ખાસ અગત્યના અથવા કોનસલોમાનો એક પ્લીબીયન-સામાન્ય પ્રજા વર્ણમાં લેવામાં આવ્યો, એવો અગત્યનો હક્ક પ્રાપ્ત થાય. કોન્સ્યુલેટ ચુંટાયેલા અધિકારી વર્ગ રાજસભામાં દાખલ થયો અને ફક્ત જન્મને લીધે જ મળતા મળણા હક્કો અદૃશ્ય થવા માડ્યા. ઍથેન્સની માફક રામના શહેરીઓની સભા શાસનનું મૂળ અને અધિકારના પાયા રૂપ બની ગઈ.

પ્રજા સત્તા તરફના આ વલણને, શુભામ અને સી વર્ગ લેવા પ્રજાના ચોટા ભાગને રાજકીય હક્કથી વિમુખ રાખવાને લીધે, અંતરાય આવતો હતો, એટલું જ નહિ પણ બીજી જે અડચણો પણ તેના વિકાસમાં આડે આવી હતી. પ્રથમ તો જે પ્લીબીયન સામાન્ય લોક વર્ગના માણસને રાજસભામાં બેસવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થતો હતો તે કાંઈ પોતાના વર્ગના લોકો તરફ વધારે પ્રભાવમાં પ્રેમ ધરાવતો નહિ. પૈસાદાર, સામાન્ય વર્ગના લોકોનો અને ઉમરાવ કુટુંબોનો એક નવો જ વર્ગ ઉભો થયો અને પોતાને “ઉત્તમ વર્ગ” કહેવા લાગ્યો. વિભાજનના બુના વહીવટ ઉમરાવો સાથે આ વર્ગની સરખામણી કરી શકાય. રાજના પૈસા સંગ્રહી કારિગારમાં આ લોકોની લાગવગ વધી તેનો ઉપયોગ, તેમણે પોતાના જ લાભ માટે કર્યો; તેમ જુલામ મલુરો રાખીને ઘણી જમીનો પણ પોતાના જ વપરાશમાં તેમણે લીધી. આ રીતે બુના જન્મથી ઉમરાવ લોકોના વર્ગ કરતા, આ નવા વર્ગનો ત્રાસ વધી ગયો અને પૈસો તથા કુશાલિમાનના હુન્નમય સંયોગથી ઉભી થયેલી આ સત્તાની સામે જ જાડ ઉઠવાથી આતર વિચ્છેદ શરૂ થયા, અને તેને પરિણામે પ્રજાસત્તાક શાસનનો અંત આવ્યો. કારણ કે ઉત્તમ કુળના મનુષ્યોની ટોળી કરતાં તો, એકદમ જુદા રાજા પણ વધુ સહન કરી શકાય છે.

રામના શહેરીઓની અનિયમિત તેમ જ અતિ વિશાળ રાજસભા, પોતાના લિસ રૂચીલાળા મહારાજ્યને અકુશમાં રાખી તેનો બચાવ કરવા સમર્થ નહોતી, ને ત્યાંની પ્રજાસત્તાની પડતીનું ખીજું અને વધારે સ્પષ્ટ કારણ હતું. ઇટાલીની અદર લેટીન, એટ્રુસ્કન અને ગ્રીક લોકોનું ઉપરીપણું લઈને, પોતાના નીચ પ્રતિરૂપિય કાર્ય.

જને કબજે કરીને, રોમે ધીમે ધીમે સીકદરના મહારાજ્યના મોટા ભાગને તાબે લેવા માંડ્યો. અને ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ માં -તો ભૂમધ્ય સમૂદ્રના પૂર્વ અને પશ્ચિમ સર્વ ભાગનું ઉપરીપણુ તેણે લીધું. અધિકારીઓ અને ગવર્નરો નીમીને, લશ્કરી અને ઠંડેપારી થાણાં સ્થાપીને, સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આપીને, તથા કેટલાએક પ્રાંતો અને દૂરના શહેરોને શહેરીપણના સઘળા હક્ક બક્ષીને પણ તેણે પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો તથા રાજ્ય વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ગ્રીક કેળવણી પામેલા ઇટલીના શહેરોમાંના, તેમ જ એશિયામાઇનર અને ઇજીપ્ત જેવા સામ્રાજ્યના મોટા વિભાગોના, લોકમતની સમજ રોમના મત આપનારાઓને પડતી નહોતી, તેમજ તે પ્રાંતોના રહીશો પણ રોમના લોકમંથને તાબે રહેવાની વૃત્તિ ધરાવતા ન હોતા અને જેમ જેમ મતનો અધિકાર વધારે વિશાળ થયો, તેમ તેમ રોમના લોકથી ચાલતી રાજ્યવસ્થા વધારે અમતોષકારક થતી ગઈ; કારણ કે કોઈ પણ જાતનું ઔદ્ય કે પ્રતિનિધિત્વ તેઓ માધી શક્યા નહિ. દેવિ-સત્તાથી નિર્માણ થયું હોય તેમ માનીને બધી પ્રજાઓ ઉપર અધિકાર સલાવવા નિકળેલા રોમને પોતાને જ, લશ્કરની મદદવાળા એક રાજકર્તાનો અધિકાર કબૂલ કરવો પડ્યો, એમ માલૂમ પડ્યું.

મેરીયસ, સીના, સલ્લા, અને પોમ્પી તો અનિવાર્ય એકઠુથુ રાજવાળાં રાજાં-ધારણ તરફ જવાના ફક્ત પગથિયા માત્ર જ હતાં સીઝર આવ્યો ત્યારે સઘળો અંત આવ્યો. અને જૂનાં ઘસાઇ ગયેલા રાજ બધારણના હિમયતોમાં તેનું ખૂન કર્યું પડી તો, પોતાની સર્વ સત્તા એટલી કરીને, સઘળી તે વખતે જાણીતી થયેલી દુનિયાનો, ઓગસ્ટસ સામ્રાટ ઘડી ગયો. તેણે જુની વ્યવસ્થાનો બહારનો દેખાવ આલુ રાખ્યો, પૈસાની લાયકાતવાળી રાજગણા રહી. કૉન્સલોએ તારિણ નકરી કરી, અને લોકસભા અધિકારીઓની ચુંટણી કરવા નહિ, પણ જનએ નિમેલ અધિકારીઓને આનંદગર્જના સહિત સ્વી-કારી લેવા મળી ઓગસ્ટસે પોતે પ્રીન્સેપ એવો અરુપદ ઇલ્કાબ જ ધારણ કર્યો, પરંતુ સઘળા સત્તાવાન અગતદાર પદ તેણે પોતે જ હાથ ધર્યાં. અને કાંઈ અતર પ્રેરણાથી જ રોમના લોકોએ અને પછીના ઇતિહાસકારોએ આ પછીના સઘળા રાજ્યોને 'સંન્યાધિકારી'નો ઇલ્કાબ આપ્યો. આ ઇલ્કાબ તેમની સત્તાનું મૂળ સૂચવતો હતો. રાજ્યોને જો કે દેવી ગણવામાં આવતા હતા તો પણ તેમના મૃત્યુ પછી જ તેમની પૂજા કરવામાં આવતી હતી. શરૂઆતના 'સીઝર' -રાજ્યોના મમયમાં પણ રાજપદ બરોબર વશપરખાનું હતું નહિ, પરંતુ નીરોની આંધે સીઝરના લોકોના વારસોનો અત આવ્યા પછી તો, રાજાની પસંદગી અને ચુંટણી સર્વથા સંન્યાના હાથમાં જ આવી.

ટ્રેજન, હેંડ્રીયન, અને એન્ટોનાઈન મહારાજ્યોના સમયમાં સામ્રાજ્યની અંદર મનુષ્યજીવન સુખી અને સર્વોત્તમ હતું તેમ કહેવું તે મોટામાં મોટા ઇતિહાસકારોને પણ સામાન્ય થઈ ગયું છે. અજબજાત લખવિહિન અને સામાન્ય રીતે શાંતિભર્યું જીવન તે સમયે હતું, પરંતુ સર્વોત્તમ સુખ, શાંતિ, અને લખવિહિનતામાં સમાવલું નથી.

“સંપૂર્ણ રીતે અવકાસ પામેલાં જીવનમાં ઉત્તમતા માટે વધુ અને વધુ પ્રયાન” કરવામાં તે સમાયલું છે જૂમધ્ય સમુદ્રના ક્રીનારાઓ તે વળતે સંસ્કૃતિ કાળની શાંતિ ભોગવતાં, ધાધળ વિનાના અને આરાગભર્યા દેખાતા હશે ખરા, પરંતુ આપણને તો તેમાં કાંઈ પણ હિલચાલની, તલરપ્પશી પ્રયત્નની, આત્મપ્રેરિત વિકાસની, એક જ શબ્દમાં કહીએ તો સ્વાર્થચની ખામી લાગે છે. હેડીયનના કે માર્કસ આરેલીયસના પોતાના પણ કર્તવ્યમય, આનંદમય પણ કાંઈક ઢીલા શાસનો વળતે પૂણ, કેળવાયલા શહેરીજી જીવન, ગમે તેવું શાંતિભર્યું દેખાતું હશે તોપણ, કટાણભર્યું નિરાશાભર્યું અને ખિન્નતાભર્યું લાગતું હશે.

(અપૂર્ણ.)

કેશવભસાદ છોટાલાલ દસાઈ.

વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ.

પરાધીન પ્રજા રહી સંતોષ માનવો તે અપમાન છે તેવી લાગણી હજારો મનુષ્યોમાં ઉત્પન્ન કરવાના શુન્દા સાડ મિસિસ બેસન્ટને સરકારે ઉરીમાં નજરકેદ કર્યા છે. પોતાનો દેશ, સગાસંબંધી સર્વાને છોડી ને ૨૪ વર્ષ થયા તે આપણે સાડ કામ કરે છે ૭૦ વર્ષની વૃદ્ધાવસ્થામાં અત્યારે તે આપણે સાડ કેદ ભોગવે છે. હિંદીઓ પર શુજરતા બુદ્ધિએ અને અન્યાયને અટકાવવાને તેમણે જે પ્રયાસો કર્યા છે, તે સરકારને રૂચ્યા નથી. જે ઇંગ્લંડ ખીજા દેશોમાં થતા અન્યાય અટકાવવાને અત્યારે શુદ્ધમાં ઉતર્યું છે તેજ ઇંગ્લંડથી હિંદને ન્યાય આપાતો નથી તેના અમલદારો જૂલમ શુબરે છે તે પણ વ્યાજખી, ગણી ગણાવા દે છે

આપણી ઉપર ૧૫૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી પણ જો તેઓ સ્વગભયને માટે આપણને નાલાયક ગણતા હોય તો તેમાં તેમને જ શરમાવાનું છે ૧૫૦ વર્ષની તાતીમ પછી પણ જો નાલાયક રહ્યા હોય તો એમ જ કહેવું પડશે કે તાતીમ આપનારા નાલાયક છે. ખરી રીતે સ્વરાજ્ય આપવામાં આપણી નાલાયકીનો સવાલ ઉભો થતો નથી. અંગ્રેજ સરકાર અત્યારે હિંદુસ્તાનમાં આવી ત્યારે આપણે આપણું રાજ્ય ચલાવવાને અશક્ત કે નાલાયક હતા તેમ નહોતું. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની વેપાર કરવા અહીં આવી અને ધીમે ધીમે પગપેસારો કર્યો તેમ કહીએ તો ચાલે. કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાની વ્યવસ્થા ન કરી શકે તેમ સામાન્ય રીતે હોતું નથી. એક છોકરો પણ જો કમાતો ધાય છે તો તેને કોઈનો અકુશ ગમતો નથી અને પોતાના પૈસાની વ્યવસ્થા તે ખરાબર રીતે કરી શકે છે. તો હિન્દુસ્તાન કે જેના કુટુંબ અને નાતબંતના ગદારણો મોશ્યલીઝમના શિક્ષાતોને મળતા છે, જેમાં સ્વાર્થ નહીં પણ સ્વાર્થત્યાગ જીવનનો સિદ્ધાંત છે તેવા માણસો શું પોતાના નાણા ખાતાની વ્યવસ્થા નહીં કરી શકે? હું તો ધારૂ છું

કે નાણાંની વ્યવસ્થા કરવાનું કામ જે હિન્દી સ્ત્રીઓને સોંપવામા આવશે તો તેઓ પણ હાલના કરતાં દેશના વધારે લાભાર્થી અને ફત્તેહમંદીથી કરી શકશે.

અમેરિકાએ ફ્રીડીપાઇન જેવા જંગલી દેશને ૨૦ વર્ષમાં સ્વરાજ્ય આપ્યું તે શું સૂચવે છે? મારે આમાં કંઈવાનું એટલું જ છે કે સ્વરાજ્યને માટેની આપણી નાલાયકીનો સવાલ ખરો નથી પણ આપણાં મનમાં તે ઘણી હોશીઆરીથી દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અત્યારે આપણે આપણા જનમાલનું રક્ષણ કરવાને અશક્ત થયા છીએ તે જ ફક્ત આપણી સ્વરાજ્યને માટેની નાલાયકી છે. આર્મ્સ એક્ટ પસાર કરીને આપણી પાસેથી હથેલીઓ લઈ લેવામાં આવ્યાં, એટલે તેના ઉપયોગ આપણે ભૂલી ગયા. તેની સાથે આપણો લડાયક બુદ્ધિસે પગ ગયો. સ્વરાજ્ય વિના આ નાલાયકી કેવી રીતે દૂર થઈ શકે?

ખીલ તરફ દૃષ્ટિ કરીએ તો સ્વરાજ્યથી આપણા ઠરોડા રૂપીઆ જે હાલ હિન્દુમાંથી આવ્યા બધે છે તે આપણે હિન્દુમાં રાખી શકીશું જે હિન્દુની લક્ષ્મીએ પરદેશીઓનું એટલું બધું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું કે મહમદ ગીઝની અને મહમદ ઘોરી જેવા માત્ર પૈસાને ખાતર હિન્દુસ્તાનપર વારંવાર હુમલા કરતા તે જ ભારતભૂમિમા અત્યારે એવો વખત આવ્યો છે કે તેના બાળકોને પેટ પુરતા ખોરાકના પણ સાચાં છે

હિન્દુની ગરીબાઈનો ખ્યાલ કયા હિન્દુની આખમા આસુ નહીં લાવે? દુકાળના વખતની ખેડુતોની સ્થિતિ જુઓ! ગુસલમાની રાજ્યના અંત સુધી આપણે આવી દયાજનક સ્થિતિમા ઠલી આવેલા બાળકોને પણ આપણી બહોળાલાલી અને આબાદાનીએ પાશ્વાત દેશોના લોકોને આપણી તરફ ખેંચ્યાં હતાં. આપણાં બાળકોને પુરતી કેળવણી પણ મળતી નથી. ફરજિયાત અને મક્ત કરવાને સરકાર પાસે પુરતા પૈસા નથી હતા દર વર્ષે ૨૯ થી ત્રીસ કરોડ રૂપિયા સરકાર તેના લશ્કર અને અમલદારોના પગાર પાછલ ખરચી શકે છે. આ અને આવા અનેક અન્યાયો થતા અટકાવવાને મિસિસ બેસન્ટને એક જ માર્ગ સૂચ્યો અને તેથી તેમણે હોમ રૂલ લીગ સ્થાપી. રાષ્ટ્રીય સ્વમાનની લાગણી બગૃત કરવા તેમણે જે જે લખ્યું અને કહ્યું તેથી સરકારનો મીબજ ગયો અને તેમને કેદ કરી બોલતાં અને લખતાં અટકાવ્યા આમાં સરકારનો હેતુ તો હોમ રૂલ લીગને ધક્કે ખેંચીઆવવાનો હતો પણ તેમા લોર્ડ પેન્ટલાઈ મોટામાં મોટી શાપ ખાધી. નજરકેદ અને જુલમથી સરકાર હવે તે ચળવળ દાખી શકનાર નથી. બ્રિટિશ સરકારના પાને પડ્યા પછી આપણામાં આત્માભિમાન જેવું કંઈ રહ્યું નહોતું તે આત્માભિમાન આ ગાઈએ આપણામા બગૃત કરવાને ઘણા યત્નો કર્યા છે. આટલા દિવસો આપણે મુંઝે મ્હોટે બધા અપમાનો સહન કર્યા છે. એટલે સુધી સહન કર્યા કે સહન કરવાની આપણને ટેવ પડી ગઈ જે ટેવ ન પડી હતી તો શું આટલાં અપમાન અને નુકશાન આપણે આવી રીતે ખમી શકયા હતા? કેવળ શિક્ષકની માફક સલાહો મેળવી શિક્ષા માગી શકયા હતા!

પાશ્ચાત્ દેશોના લોકોએ આપણને શિખવ્યું છે કે ફરીઆદ કરવી હોય તો પ્રજામત જણાવવા સભાઓ મેળવી સરકારને નમ્ર વિનંતિ કરવી. યુરોફ્રેસીને તમારા પ્રજામતની શી દરકાર છે? હિન્દુસ્તાનમાં કાંઈ પ્રજામત સરકાર ચાલે છે? સભાઓનો કાંઈ અર્થ રહેલો છે? આપણીંડને સ્વરાજ્ય મળે છે તે શું સભાઓ મેળવ્યાથી? મિસિસ પેન્કહર્સ્ટ પાર્લામેન્ટમાં સ્ત્રીઓને માટે મન મેળવ્યા ને શુ ભિક્ષા માગ્યાથી? હવે બોલવાનું નથી પણ કરવાનું વધુ છે.

હોમરૂલ લીગ બંધ થાય તેમ સરકાર ભલે ઈંગ્લેંડ અને તે હેતુથી મિસિસ બેમન્ટને કેદ કર્યા હોય પણ તેથી શું થવાનું છે?

તા. ૧૬ મી જુનને તેમને અને તેમના પહાદુર અને નિમકહલાલ સહાયકોને નગર કેદ કર્યા. આજે જે આગસ્ટની ૧૬ મી તારીખ છે. આજે કામ સાડ આપણે મળ્યા છીએ તે એક નિશ્ચય કરવાને કે મિસિસ બેસન્ટે ચડ કરેલી હોમરૂલની અળવળને તન, મન અને ધનથી આગળ વધારવા યત્ન કરીશું. તેને પ્રાણુ-ન્ટે પણ છોડીશું નહીં, તેને મકદ કરવામાં કરીશું નહીં તેમ ડગીશું નહીં. અન્યાય અને જુલમોની સામે થવા આપણી પાસે સત્યાગ્રહ અને સ્વદેશીવ્રત છે જરૂર પડે તો જ આપણે સત્યાગ્રહની લડતમાં ઉરવાણ છે પણ હાલ તો સ્વદેશીવ્રત લેવું તે આપણી મોટામાં મોટી દુરજ છે. આમાં કાંઈ મોટો આત્મલોગ કરવાનો નથી છતાં ભારતમાતાને ખાતર આત્મલોગ આપવો પડશે તો હિન્દના પુત્રો પાછા ફરશે નહીં તેવી મારી ખાતરી છે. આ તો સત્ય લોગની શરૂઆત થાય છે, માતાને ખાતર વખત આવે વધારે હોમરૂલ પડશે, પણ તેથી શું? અમે તો હિન્દી છીએ, હિન્દ માતાના જોળે ઉછરેલા તેના જાળકો છીએ, અમે કાંઈ હુંડાડ અમીરોના પંશન્ને કંઠેવાવામાં અમારું માન સમજ્યા નથી. ખીજના હંકો ઉપર ત્રાપ મારવામાં અમે તો અધર્મ જોયો છે અમે તો ભારતવર્ષના ઋષિપુત્રોના સત્તાનો છીએ, ધર્મને ખાતર સર્વસ્વ અર્પણ કરી શકીએ તેમ છે. આત્મલોગ તે તો લાભો વરસો મળેલો અમારો વારસો છે અમારામાના કેટલાક ડર છે, સ્વરાજ્યની અળવળમાં ભાગ લેતા ધ્રુવે છે, પણ તે અમારો લોહીનો ગુણુ નથી. હિયકારાપણુની બક્ષીસ તો અમને હાલની મળેલી કેળવણીએ આપી છે.

સ્વદેશીવ્રત લેવામાં ખરૂં પુરૂષાત્તન રહેલું છે. તમારી એક હિન્દી તરીકેની પવિત્ર દુરજ છે કે દેશને સર્વ રીતે આળાદાન બનાવવો. દેશના પૈસા દેશમાં ન રાખી શકે તો તે કેવી રીતે ચલીઆતો થશે? મીસ્ટર નિવેદીતાએ કહ્યું હતું કે હિન્દમાં એક વખત એવો આવશે કે જ્યારે સ્વદેશીવ્રત અને ગૌરક્ષા મરખી ગણાશે. તે વખત અત્યારે આવી પહોંચે છે. જે તમારામાં એક હિન્દી તરીકેના ગર્વ હશે, તમારી નસોમાં ભારતભુમિનું લોહી વહેતું હશે. તો ભારતમાતાને અગદાયલી, રોજાયલી માન-ભંગ બેધ તમારું લોહી ઉછળ્યા વિના રહેશે નહીં. રજપુતાણીએ અસલના વખતમાં સંકટ સમયે પોતાના બચાવ સાડ કોઈ વીરપુત્રને રાખડી મોકલી તેને રક્ષાજંધીલાઇ બનાવવી તે લાઈ પ્રાણુ-ન્ટે પણ તે જીવનને બચાવતો. અત્યારે આપણી ભારત માતા

તેના દારાગૃહમાથી હિન્દુ, મુસલમાન અને તેના સર્વ સત્તાનોને રક્ષા આપે છે અને કહે છે કે “સંતાનો મહારા છુટકારા સારૂ તમે આત્મભોગ આપજો, તમારું આત્મભજન મહારી પરાધીનતા ઠહાડવામા વાપરજો. મહારા છુટકારાનો આધાર મહેં તમારી પર રાખ્યો છે.” તમે આત્મદ્રોહી કે દેશદ્રોહી કદી ન થશો. સત્યાગ્રહની લઠતમાં ઉતરવું પડે તો આત્મશ્રદ્ધા અને નિર્ભયતાથી ઉતરજો. મહારા વીર પુત્ર માલવીયા અને ગાંધી જેવા તમને રસ્તો બતાવનાર છે, તમે કદી ભૂલા પડનાર નથી. પાશ્ચાત્ દેશોને અને આખા જગતને બતાવજો કે મનુષ્યને નિકંદન કરનાર કોઇ પણ બતના હવીઆર વિના હિન્દુસ્તાને પોતાની આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મભજની પોતાની સોનાની અને લોહાની બેડીઓ કેવી રીતે તોડી નાખી છે! પ્રભુ તમારી સાથે રહેશે.”

સો. અનુસૂયા સારાભાઈ.

કાન્ત અને કાન્તા.

(અનુસૂયાન પૃષ્ઠ ૮૯ પાનાથી ચાલુ)

અ ક ત્રીજો.

દ્રશ્ય મહેલો—કિંદામાનો એક ખટ કાન્ત અને કાન્તા જણાય છે. ખટને ઊંડે કાન્તા રેડીઓ સ્થાયે છે

કાન્ત—કુંજ પાછો આવતો નથી, એ ક્યા ગયો છે ?

કાન્તા—પરશાળમા એણે કંઈ સાંભળ્યું હતું; શું હતું તે એ જોવા ગયો છે.

કાન્ત—કાન્તા

કાન્તા—શું છે ?

કાન્ત—.....હજી ત્હારાંથી ત્યા કામ થઈ શકે છે ?

કાન્તા—અ ધારામા પણ હું કામ કરી શકું છું

કાન્ત.—મને લાગે છે કે કિલ્લામા દરેક જણ ક્યારનો ઉઘે છે; કુંજ પોતાના શિકારથી પાછો ફરતો નથી, મોડું તો થયું છે, જો કે.....એ પડ્યો ત્હેનું એને હવે દરદ લાગતું નથી ?.....

કાન્તા:—એ દહેતો હતો કે હવે દરદ જણાયે જણાતું નથી

કાન્ત:—એ વધારે ડાઘો હોવો જોઈએ, વીશ વર્ષે શરીર જેટલું ચપલ હોય છે તેટલું હજી એનું નથી. ...જારીમાંથી તારાઓ અને ઝાડો ઉપર પડતી જ્યોત્સ્ના મહારી નજરે પડે છે. વખત બહુ ગયો છે; હવે કુંજ પાછો નહીં આવે (જારણુ જાખડે છે.) કોણ છે ?.. અ દર આવ !

(બાલક કુંજ જારણુ ઉઘાડે છે, અને ખંડમાં દાખલ થાય છે.)

કેણુ તુ આમ બારણું ખખડાવતો હતો? આવી રીતે બારણું ન ખખડાવાય.
કંઈ અણુધાર્યું બન્યું હોય તો એમ ખખડાવાય. જો, ત્હેં ત્હારી માતાને ગવરાવી તે.
કુંજ—મ્હેં તો રહેજ ન બારણું ખખડાવ્યું હતું.

કાન્ત—મોઢું બહુ થયું છે, આજે રાત્રે પિતાજી પાછા નહીં આવે, ત્હારે સુઈ
જવાનો વખત થયો છે.

કુંજ—ત્હમારા ખેલાં હું નહીં સુઈ જાઉં.

કાન્ત—શું? ...તું શું કહે છે?

કુંજ—હું એમ કહું છું કે.... ત્હમારા ખેલાં નહીંત્હમારા ખેલાં નહીં. . .
(કુસકા ખાય છે, અને કાન્તાની રોડાડમા ભરાય છે)

કાન્તા—શું છે, કુંજ? . . શું છે? . . તું એકદમ કેમ રડી પડ્યો?

કુંજ—(કુસકા ખાતો ખાતો) કારણ કે... . ઓ! ઓ! કારણ કે... .

કાન્તા—કારણ શું?.... કારણ શું?.....મ્હેને કહે... .

કુંજ—માતાજી... . માતાજી ...ત્હને જતા રહેવાના છો... .

કાન્તા—પણ ત્હને થયું છે શું, કુંજ?..... મ્હેને તો જતા રહેવાનું કંઈ સ્વપ્ન
પણ નથી આવ્યું

કુંજ—હા, આવ્યું છે હા આવ્યું છે પિતાજી જતા રહ્યા છે....પિતાજી પાછા નથી
આવતા, અને ત્હને પણ જતાં રહેવાના છો.. ...મ્હે જોયું છે..... મ્હે જોયું છે

કાન્તા—પણ એ બાળત તો કંઈ વિચાર પણ નથી આવ્યો, કુંજ.....કેમ, શાથી
ત્હને એમ લાગે છે કે હું જતી રહીશ?.....

કુંજ—મ્હે જોયું છે...મ્હે જોયું છે.. હું ન સાક્ષી શકું એવું ત્હને કંઈક
કાકાજીને કહ્યું છે. .

કાન્ત—એ સુખી છે. એને સ્વપ્નાં આવે છે...આમ આવ, કુંજ; ઉઘી ગંધો
કે શું?...આવ અને બારીએથી જ્હાર નજર કર, હસો કુતરા સાથે દહડે છે...

કુંજ—(બારીએ) ઓ! ઓ! એઓ કુતરાની પાછલ પડયા છે!...એઓ એની
પાછળ પડયા છે!...ઓ! ઓ! પેટું પાછી! ..પાખો!...પાખો! ..એઓ જીએ છે...

કાન્ત—(કાન્તા પાસે પાછળ આવીને) એ સુખી છે, એ ઉઘરા માટે કાકા મારે
છે, એની આંખો બંધ થવા માંડી છે .

કાન્તા—કાલતી કાલતી ધીમેથી ગાય છે.

ઋષિ મરીચિ ને ઋષિ પુલસ્ત્ય.

ઋષિ પુલસ્ત્ય ને ઋષિ વસિષ્ઠ...

કુંજ—(બારીએ) ઓ! ઓ! માતાજી!...

કાન્તા—(એકદમ ઉઠીને) શું છે, કુંજ?...શું છે?...

કુંજ—મ્હે બારીએ કંઈ જોયું?

(કાન્ત અને કાન્તા બારી તરફ દોડે છે)

કાન્ત—ત્યાં આગળ બારીએ શું છે ?...તેં શું જોયું ?...

કુંજ—ઓ ! ઓ ! તેં કંઈ જોયું ! ..

કાન્ત—પણ છે તો કંઈ નહીં હું તો કંઈ દેખતો નથી....

કાન્તા—ને હું પણ કંઈ દેખતી નથી.....

કાન્ત—તેં એ 'કંઈ' ક્યાં આગળ જોયું? કંઈ તરફ?... ..

કુંજ—પેલી તરફ, પેલી તરફ !હવે એ ત્યાં નથી.... .

કાન્ત—પોતે શું કહે છે તેની એને ખબર નથી. જંગલ ઉપર જ્યોત્સ્નાના પથરાયેલી એણે જોયું હશે. ઘણીવાર વિચિત્ર પડછાયા પડે છે.અથવા તો ઉભે રસ્તે થઇને કંઈ પસાર થયું હશે,.... અથવા તો એની ઉઘમા; કારણ કે, જો, જો, મૂંઝવે લાગે છે એ તદ્દન ઉઘી ગયો છે

કુંજ—(બારીએ) પિતાજી છે! પિતાજી છે !

કાન્ત—(બારીએ જઇને) ખરું કહે છે; સુમન્ત આંગણમાં આવે છે.....

કુંજ—પિતાજી !.. ...પિતાજી !.....હું એમને મળવા બહાર છું !. ...

(દોડતો દોડતો બાંધ છે—વિશ્રાંતિ.)

કાન્ત—દાદરે થઇને એઓ ઉપર આવે છે.....

(સુમન્ત અને કુંજ દીવો લઇને આવે છે)

સુમન્ત—હજી તમે અંધારામાં મહારી વાટ જુઓ છો ?

કુંજ—હું દીવો લાગ્યો છું, માતાજી, મોટો દીવો ! (દીવો ઉચકે છે, અને કાન્તા સ્ક્રામ્ જુઓ છે.) તમે રાંધા લાગો છો, માતાજી ?..... તમે રાંધા લાગો છો ?..... (દીવો કાન્ત તરફ ઉચકે છે, અને સ્ક્રામ્ જુઓ છે.) તમે પણ, તમે પણ રાંધા લાગો છો ?.....પિતાજી, જુઓ, પિતાજી, આ જાને રાંધા લાગે છે... .

સુમન્ત—આવી રીતે એઓની આખા આગળ દીવો ધર નહીં

દ્રવ્ય બીજુ—કિંતુ આનો એ મિનાઇ કિંતુ આનો એ બારી નીચે એ પગ ફેર મારે છે

કાન્તા—(બારીએ, છૂટા વાળ ઝોળતી ઝોળતી)

મહારા લાળા વાળ ઉડે છે વીંચિ મમા

કિંતુ આનો પ્રારંભ લાગી,—

મહારા વાળ જુઓ વાટ તમ આગમનની

સારા ચે કિંતુ આમાં.

અખૂટ કલાકોના કલાકોથી,

અખૂટ કલાકોના કલાકોથી,

ઋષિ મરીચિ ને ઋષિ પુલ્કત્ય,

ઋષિ પુલ્કત્ય ને ઋષિ વસિષ્ઠ.

જન્મી હતી હું એક રવીવારે

રવીવારે જાગેજર અપોરે...

(પગીને રસ્તે થઇ કાન્ત આવે છે)

કાન્ત—એઈ...! એઈઓ! ઓ!...

કાન્તા—કાણુ છે ?

કાન્ત—હું. હું, હું જ... અહીં દેશીય ન હોય એવું પક્ષી ગાય તેમ તું ગાતી ગાતી બારીએ શું કરી રહી છે ?

કાન્તો—રાત્રિ માટે હું મહારા વાળ ઓળું છું ...

કાન્ત—ભીંત ઉપર દેખાય છે તે એ જ કંઈ?... મહને લાચું તારી પાંચે કંઈ દીવો હશે...

કાન્તા—મહે બારી ઉઘાડી છે; કિંતુ તમા તો બહુ ગરમી છે.... આજની રાત્રિ બહુ રમણીય છે ..

કાન્ત—અસખ્ય તારાઓ છે, આજ રાતના બેટલા મહે કદી જોયા જ નથી,..... પશુ ચંદ્ર તો હજી સાગર પર જણાય છે... .. છાયામાં ઉભી ન રહે, કાન્તા; તારા છૂટા વાળ જોઈ શકું એવી રીતે જરા નીચી વળ. ...

કાન્તા—એમ તો મહને પહીંક લાગે છે... ..

(બારીએ નીચી વળે છે.)

કાન્ત—ઓ! ઓ! કાન્તા!અહા, તું રમણીય છે!.....તુ કેવી રમણીય છે!.....નીચી વળ! નીચી વળ!.....મહને તારી પાંચે જરા વધારે આવવા દે

કાન્તા—મહારાથી તમારી વધારે પાંચે નહીં અવાય.....મહારાથી બની શકે એટલી હું નીચી વળું છું.....

કાન્ત—મહારાથી આથી વધારે ઉંચે નથી અવાતુ;.....કંઈ નહીં તો આજે રાત્રે તું તારો હાથ મહને આપ.....હું જાઉં તે મહેલા.. ...હું આવતી કાલે જાઉં છું

કાન્તા—ના, ના, ના!....

કાન્ત—હા, હા, હા, હું જાઉં છું, હું આવતી કાલે જાઉં છું.તારો હાથ, તારો હાથ, તારો કોમળ હાથ, મહારા ઓળ ઉપર મહને આપ.....

કાન્તા—જે તુમે જવાના હો તો હું મહારો હાથ તમને નહીં આપું.....

કાન્ત—આપ, આપ, આપ!... ..

કાન્તા—તુમે નહીં જાઓ?.....

કાન્ત—હું રહીશ, હું રહીશ. ...

કાન્તા—પડછાયામાં શુભાગ મહારી નજરે પડે છે.....

કાન્ત—કયા?...હું તો માત્ર ઝાડની ડાળીઓને ભીંત ઉપર લટકતી જોઉં છું

કાન્તા—હજી આવે, હજી આવે, બગીચામાં, હજી આવે, મંદીરની હરિયાળી જમીન આગળ

કાન્ત—એ શુભાગ નથી...હું થોડી વાર રહીને જમને જાઉં છું પશુ મહેલા તારો હાથ મહને આપ; મહેલા તારો હાથ

કાન્તા—બસ, બસ;...મહારાથી વધારે નીચે નથી વળાતું.. ..

કાન્ત—મહારા ઓળાથી તારા હાથને હું નથી ખેંચી શકતો.....

કાન્તા—મહારાથી વધારે નીચે નથી વળાતું...હું પડવાની અણીપર છું ..ઓ ! ઓ ! મહારા વાળ કિલ્લા નીચે લબડી પડે છે !

(નીચી વળે છે એવામા એના વાળ માથાપર થઇ એકદમ લબડી પડે છે, અને કાન્ત ઉપર પથરાઇ રહે છે.)

કાન્ત—ઓ ! ઓ ! એ શું ?.. ત્હારા વાળ, ત્હારા વાળ, મહારા ઉપર પડે છે !... ત્હારા બધા વાળ, કાન્તા, ત્હારા બધા વાળ કિલ્લા નીચે લબડી પડ્યા છે ! ..હું, મહારા હાથમાં પકડી રાખું છું; હું મહારા મોંમાં પકડી રાખું છું.....હું મહારી હથેલીમા પકડી રાખું છું, હું મહારી ડોકની આસપાસ વીટાળું છું...આજે રાત્રે તો ફરીથી મહારા હાથ હું નહીં ઉઘાડું.....

કાન્તા—મહને છોડો !...મહને છોડો. ત્હમે તો મહને પાડી નાંખ્યો !

કાન્ત—ના, ના, ના,... ..ત્હારા જેવા આવા વાળ મહેં કેદી જોયા નથી, કાન્તા !જે, જે, જે, આટલે ઉંચેથી આવે છે છતાં મહારા હૃદયમાં બાંધે ઉલટાઈ જાય છે !.. ..ને પાછા મહારા ઘુંટણ સુધી પથરાઈ રહે છે !ને વળી મધુર છે, બાંધે રત્નગથી ઉતર્યા હોય એવા મધુર છે !.....ત્હારા વાળમાંથી મહારાથી હવે આકાશ ભેંધ શકાતું નથી તું જુએ છે, તું જુએ છે ? .. મહારાથી તો હવે મને હાથમાં ચે પકડી રાખી નથી શકતા; કેટલાક તો ઝાડની ડાળી ઉપર પડી રહ્યા છે. .. મહારા હાથમા જીવંત પક્ષી જેવા લાગે છે,.....ને મહને ચાહે છે, ત્હારા કરતાં પણ મહને વધારે ચાહે છે !

કાન્તા—મહને છોડો ! મહને છોડો ! કોઈ આવશે

કાન્ત—ના, ના, ના; આજે રાત્રે તો હું ત્હને નહીં છોડું.....આજે રાત્રે તો તું મહારી કેદી છે, આખી રાત ! આખી રાત !... ..

કાન્તા—કાન્ત ! કાન્ત !

કાન્ત—હું બાંધુ છું, ઝાડની ડાળી સાથે હું વાળને બાંધું છુંહવે ત્હારાથી નહીં જઈ શકાય,... ..હવે ત્હારાથી નહીં જઈ શકાય... ..જે, જે, હું ત્હારા વાળને ચૂસું છું.....ત્હારા વાળની સ્ટોડમાં મહને દુઃખ જણાતું જ નથી. .. ત્હારા વાળ ઉપરતું મહારું ઓછાલિંગન તુ સાંભળે છે ?.....મહારું ઓછાલિંગન ત્હારા વાળ ઉપર થઇ ઉંચે ચઢે છે.....પ્રત્યેક વાળ ઉપરથી થોડુંક તો ત્હારી પાસે આવતું જ હશે.....તું જુએ છે, તું જુએ છે કે હું મહારા હાથ ઉઘાડી શકું છું... .. મહારા હાથ ખુલ્લા છે, છતાં ત્હારાથી હવે મહને છોડી નથી જઈ શકાતું

કાન્તા—ઓ ! ઓ ! ત્હમે તો મહને બહુ દુઃખ આપ્યો છે... . (કિલ્લામાંથી કબૂતરો પહાર આવે છે, અને એઓની આસપાસ રાત્રિએ ઉડે છે.)—એ શું, કાન્ત !—મહારી આસપાસ શું ઉડે છે ?

કાન્ત—એ તો કબૂતરો કિલ્લામાંથી પહાર આવે છેમહેં એઓને ચમકાવ્યાં; એઓ ઉડી જાય છે.....

કાન્તા—એ તો મહારાં કબૂતરો, કાન્ત—ચાલો આપણે જતાં રહીએ, મહેને જવા દો, એએ હવે ફરી પાછા નહીં આવે.....

કાન્ત—કેમ હવે ફરી પાછાં નહીં આવે?

કાન્તા—અંધારામાં એએ ભૂતાં પડશે.....મહેને છોડો; મહેને મહારું માથું ઉંચકવા દોકોઈનાં પગલાં હું સાંભળું છુંમહેને છોડો!—સુમન્ત છે!.....મહેને લાગે છે સુમન્ત છે!..... એણે આપણને સાલળ્યા છે.....

કાન્ત—ઉભી રહે! ઉભી રહે! તારા વાળ કાળીને વીંટળાઈ ગયા છે.....મહેને અંધારામાં એ ગંકાઈ ગયા છે.....ઉભી રહે, ઉભી રહે!અંધારું છે.....

(પગીને રસ્તે થઈને સુમન્ત આવે છે.)

સુમન્ત—ત્હમે અહીં શું કરો છો?

કાન્ત—હું અહીં શું કરું છું?હું. ...

સુમન્ત—ત્હમે બાળકો જ રથ્યાં.....કાન્તા બારીએ આમ વાકી ન વળ; તું પડી જઈશ.....વખત ઘણો થઈ ગયો છે તે તું નથી ભણતી?—લગભગ મધ્યરાત્રિ થઈ છે—અંધારામાં આમ રમ નહી—ત્હમે બાળકો જ છો. ...(સકંપ હસીને) કેવાં બાળકો!કેવાં બાળકો!....

(કાન્ત સાથે બંધ છે)

દસ ત્રીજી—ફિલ્લાના ધુમ્મટ

(સુમન્ત અને કાન્ત આવે છે.)

સુમન્ત—સાલળો, આ તરફ, આ તરફ—ત્હમે આ ધુમ્મટમાં થઈ કદી ગયા નથી?

કાન્ત—હા, એક વખત બુના જમાનામાં, પરંતુ એ તો ઘણા વખત પૂર્વે.....

સુમન્ત—ધુમ્મટ વિકટ અને મહાન છે; અગાધ ખોલોની એ હાર છે, કયા એનો અંત આવે છે તે તો પ્રભુ જાણે છે. આખો કિટલો આ ધુમ્મટો ઉપર બંધાયો છે—અહીં માત્રાન્ય ચલાવતી મારણુતોલ કરતી ગધ ત્હમને આવે છે?—મહારે ત્હમને, એ જ ણતાવવાનું હતું મહારા મત પ્રમાણે તો, એ જંધ, હમણા ત્હમને ણતાવવા લઈ બહિ હું તે, જમીન નીચેના ન્હાના સરોવરમાંથી આવે છે. સંભાળજો; મહારા દીવાના અજવાળામાં મહારી આગળ આગળ ચાલો, આપણે ત્યાં 'પ્હોંચશું' એટલે, હું ત્હમને ચેતવીશ. (શ્રુત્યકારમાં એએ ચાલતા રહે છે.) હા! હા! કાન્ત! ઉભા રહો! ઉભા રહો!—(એને હાથથી પકડે છે) એક પગતું આગળ લઈ હોત તો ત્હમે અખાતમાં જ ગયા હોત!.. ...

કાન્ત—પણ મહે એ જાણું નહીં!...દીવાથી મહારી આગળ અજવાળું ન પડ્યું...

સુમન્ત—મહે જોતું પગતું લઈ,....પણ મહે જો ત્હમને હાથથી પકડી ન રાખ્યા હોત તો...વારૂ, મહે જે બાળક ત્હમને વાત કરી હતી તે જંધાતું ગંદ પાણી આ રહ્યું. .. મૃત્યુગંધ ત્હમારે નાકે આવે છે?—ચાલો આ ઉપરથી લટકતા ખડકને છેડે આપણે જઈએ, અને જરા ઉંચા થઈ જોજો, ત્હમારા મહે ઉપર જ લાગશે

કાન્ત—ક્યારની મ્હને ગંધ આવે છે... રમશાનની ગંધ કહો તો ચાલે.

મુમન્ત—આગળ, આગળ. કોઈ કોઈ દિવસે કિલ્લામાં આ અખાત જ ઝેર પ્રસારે છે. રાજા તો માનતા જ નથી કે આ ગંધ અહીંથી આવે છે.—જે બખોલને આ સ્થાથી પાણી જણાય તેની આગળ ભીંત ચાલી લેવી જોઈએ, વળી આ બખોલને સહેજ તપાસવાનો પણ વખત છે, ધુમ્મટની ભીંતો પર અને ધુમ્મટના સ્તંભો પર પેલી ઢેઢગરોળી ત્હમે જોઈ?—ત્હમને તો જેની શંકા પણ ન પડે એવું કષ્ટ અહીં છુપાઈ રહ્યું છે; જો આ કિલ્લા તરફ પૂરવું ધ્યાન નહીં અપાય તો કોઈ ત્રાનિએ કિલ્લો આખો ને આખો નષ્ટ થશે. પણ ત્હમને શું જોઈશું? આટલે આવે કોઈને આવવું ગમતું નથી... ઘણી ભીંતો પર વિચિત્ર ઢેઢગરોળીઓ હોય છે.....ઓ! આમ જુઓ.....મૃત્યુગંધ ત્હમારે નાકે આવે છે?

કાન્ત—હા; આપણી આસપાસ મૃત્યુગંધ આવે છે ખરી.....

મુમન્ત—વાંકા વળો, ષ્ઠીતા નહીં... હું ત્હમને પકડી રાખીશ.....મ્હને આપો.....ના, ના ત્હમારું કંકડું નહીં.....એ તો સરી પડેત્હમારો હાથ, ત્હમારો હાથ!..... ત્હમારથી અખાત દેખાય છે? (કંપીને)—કાન્ત! કાન્ત!

કાન્ત—હા; મ્હને લાગે છે અખાતનું તળીયું હું જોઈ શકું છું.....શું અજવાળાથી આપણે આમ હાલતા દેખાઈએ છીએ?.....ત્હમે.....(એ સીધો યાચ છે, પાછળ ફરે છે, અને સુમન્ત તરફ જુએ છે.)

મુમન્ત—(ધ્રુવે સ્વરે) હા; દીવાથી જ.....જુઓ, ભીંતો ઉપર અજવાળું પાડવા મહેં એને હલાવ્યો હતો.....

કાન્ત—હું અહીં શુંગળાઉં છું.....ચાલો આપણે જ્હાર નીકળી જઈએ.....

મુમન્ત—હા; ચાલો આપણે જ્હાર નીકળી જઈએ....

(ચુપકીથી જાય છે)

દ્રશ્ય એણે — ધુમ્મટમાર્ગો જ્હાર નીકળવાના હેતુ ઉપરની અગાશી

(મુમન્ત અને કાન્ત આવે છે.)

કાન્ત—અહા! આગરે છૂટકારો થયો!મ્હને ક્ષણભર એમ લાગ્યું કે આ અગાધ બખોલોમાં હું માંદો પડીશ કે શું? હું પડી જવાની તૈયારીમાં જ હતો.....પથ-સાચેલા ઝાકળ જેટલી ત્યાં હવા ભીની છે. અને જેરી મલમ જેટલું ગાડું અંધારું છે..... અને હવે, સ્વમસ્ત સાગરની સમસ્ત હવા! પવન વાજેતર વાય છે જુઓ, ન્હાની નીલ વીચિઓ ઉપર હમણા જ ઉઘડેલા પત્ર જેટલો તાજે છે.... ઉભા રહો! અગાશીને તળીએ પુષ્પો હમણાં જ ભીનાં થયાં છે, તેની અને ભીનાં શુક્રાશોની ગંધ-સુગંધ અહીં આવે છે.....લગભગ જાપોર થઈ હશે, મિનારાના છાંયડા નીચે પુષ્પો ક્યારના આવી ચુક્યાં છે.....જાપોર પડી છે, ઘંટારવ થતો મંલભાય છે, અને ખાલકો કિનારે ન્હાવા જાય છેમ્હને લાગ્યું નહીં કે આપણે ખીણોમાં આટલો સમય રહ્યાં હોઈશું... ..

મુમન્ત—આપણે લગલગ અગીઆર વાગે અંદર ગયા હોઈશું.....

કાન્ત—એથી બહેલા; એથી બહેલા ગયા હોઈશું, સાડા દસના ટકોરા થતા તો મહેં સાંભળ્યા હતા.

મુમન્ત—સાડા દસ કે પોણા અગીઆર.....

કાન્ત—કિલ્લાની બધી બારીઓ ઉઘાડી નાંખવામા આવી છે. આજે બપોરે અસાધારણ ગરમી પડશે.....જુઓ, કિલ્લાની એક બારીએ કાન્તા સાથે માતુશ્રી હિંમત છે.....

મુમન્ત—હા; છાંયડાવાળી ગાલુએ એઓએ આશરો લીધો છે.—કાન્તા ગાબત બોલતા ગઈ કાલે રાત્રે જે થયું અને કહેવાયું તે બધું મહેં સાંભળ્યું છે. મ્હારી પૂરેપૂરી ખાત્રી છે કે એ બધી બાલકની રમત છે, પરંતુ એ ફરી ફરી રમવાની જરૂર નથી. કાન્તા બહુ ન્હાની છે અને બહુ અકનીય છે, અને આ કાલે કદાચ તે સગર્ભા હોવાથી એની સાથે વધારે સાવચેતીથી વર્તવું જોઈએ..... એ બહુ નામુક છે, ભાગ્યે જ સ્ત્રી છે; સ્ત્રેજ લાગણી થઈ તો આકૃષ્ટ આવી પડે એમ છે. હુમારી વચ્ચે કંઈક હશે એ કંઈ ખેલવી જ વાર મહેં નથી જોયું... હુમે એના કરતા મોટા છો; હુમને કહેવું બસ થશેબને ત્યાં સુધી એનાથી અજાણ રહેજે; અને તે પણ ઢોંગ કર્યા વિના; ઢોંગ કર્યા વિના.....જ'ગલ તરફ ઉભે રસે પેલી તરફ શું દેખાય છે? ...

કાન્ત—શહેર તરફ કોઈ ટોળાં ઢોરાતા લાગે છે... ..

મુમન્ત—જોવાયેલાં ગાલકો પ્રમાણે એઓ રૂએ છે—કહો કે શૈાનિકની એઓને અત્યારથી ગંધ આવવા લાગી છે.—જમવાનો વખત થશે,—કેવો સુંદર દિવસ છે! શસ્ત્રસ અથ માટે કેટલો ઉત્તમોત્તમ દિવસ! . .

(ભય છે.)

દસ પાચસ—કિલ્લા સમક્ષ

(મુમન્ત અને કુંજ આવે છે)

મુમન્ત—ચાલ, આપણે અહીં બેસીએ કુંજ, મ્હારા જોખામાં બેસ, જ'ગલમાં શું ચાલે છે તે આપણે અહીંથી જોઈશું; હું ત્હને હમણાંના બહુ જોતો જ નથી. મ્હને પણ તું તરછોડે છે. તું હમેશા ત્હારી માતા પાસે રહે છે...અંહ આપણે ત્હારી માતાની બારીની બરોબર નીચે જ બેઠા છીએ.—કદાચ આ કાલે તે પોતાની સાન્ધ્ય-પ્રાર્થના કરતી હશે...પણ મ્હને કહે, કુંજ, એ ત્હારા કાકા કાન્ત સાથે ઘણું ખર્ડ હોય છે, નહીં વાર?

કુંજ—હા, હા, હંમેશા, પિતાજી, પિતાજી, જ્યારે ત્હમે ત્યાં નથી હોતા.....

મુમન્ત—અહા!—એ; બગીચામા કોઈ ફાનસ લઈને પસાર થાય છે.—પરંતુ મ્હને તો એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે એઓ એક બીજાને મ્હાના નથી.....મ્હને લાગે છે એઓ ઘણું ખર્ડ લઈ પડે છે,...નહીં? ખર્ડ કે નહીં?

કુંજ—હા, હા, ખરી વાત છે.

સુમન્ત—એમ ?—અહા ! અહા !—પણ શી બાબત એઓ લટે છે ?

કુંજ—બારણા બાબત.

સુમન્ત—શું ? બારણા બાબત ?—તું શું કહેવા માગે છે ?—ના, ચાલ, બરોબર મહમઝત, બારણા બાબત એઓ શું કામ લટે છે ?

કુંજ—કારણ કે એ ઉધાડું નથી રહેતું.

સુમન્ત—ઉધાડું રહે એવું કોણ ઇચ્છે છે ?—ચાલ, એઓ શું કામ લટે છે ?

કુંજ—મહેને ખબર નથી, પિતાણ, દીવા બાબત.

સુમન્ત—હું દીવા બાબત ત્હારી સાથે વાત નથી કરતો; ધીમે ધીમે તે બાબત વાત કરીશું. હું તો બારણા બાબત ત્હને પૂછું છું. પૂછું તોને જવાબ આપ, વાત કરવા ત્હારે શીખવું જોઈએ, ઉમર યત્ . . . આમ ત્હારા મોઢામાં ત્હારો હાથ નાંખ ના, . . . ચાલ.....

કુંજ—પિતાણ ! પિતાણ !... હવેથી હું એવું નહીં કરું . . . (રૂએ છે)'

સુમન્ત—ચાલ, હવે શું કામ રડે છે ? શું થયું !

કુંજ—અહા ! અહા ! પિતાણ, ત્હમે મહેને ઇત્ત કરા છે.....

સુમન્ત—હું ત્હને ઇત્ત કરું છું ? મહે કયાં ઇત્ત કરી ? ખાસ જાણી જોઈને નથી.....

કુંજ—અહીં અહીં, મારા ન્હાના હાથ ઉપર.....

સુમન્ત—ખાસ જાણી જોઈને નહીં, ચાલ, હવે રડતો રહી જા, હું આવતી કાલે ત્હને કંઈ આપીશ.

કુંજ—શું, પિતાણ ?

સુમન્ત—એક તપ્પી ને ચેશં બાણ, પણ બારણા બાબત તું જે જાણતો હોય તે મહેને કહે.

કુંજ—મોટા બાણ ?

સુમન્ત—હા, હા; મહું મોટાં બાણ—પણ એઓ બારણું ઉધાડું રહેવા દેવા દેમ નથી માગતા ?—ચાલ રહેજ જવાબ આપ !—ના, ના; ત્હાં મોઢાં દેવાને ઉધાડ ના. હું ગુસ્સે નથી થયો. કાન્ત અને ત્હારી માતા જ્યારે મળે છે ત્યારે જેવી શાંત વાતો કરે છે તેવી શાંત વાતો આપને કરવી છે. એઓ મળે છે ત્યારે શી બાબત વાતો કરે છે ?

કુંજ—કાન્ત અને માતા ?

સુમન્ત—હા; એઓ શી બાબત વાતો કરે છે ?

કુંજ—મહારી બાબત; હમેશાં મહારી બાબત.

સુમન્ત—એઓ ત્હારી બાબત શું કહે છે ?

કુંજ—એઓ કહે છે કે હું બહુ મોટો માણસ થવાનો છું

સુમન્ત—અહા, મહારા જીવનનો કંટક !.....માગરને તળીએ રહેલા પોતાના ખમ્ખાને જોળતા એક અંધ પુરૂષ જેવો હું અહીં છું !.....જમણમાં ભૂવા પડેલા એક નવજન્મિત બાળકના જેવો હું અહીં છું, અને તુંચાલ, ચાલ, કુંજ, હું ભ્રમણમાં પડ્યો છું; આપણે ગંભીર વાતો કરવાની છે. હું ત્યાં નથી હોતો ત્યારે કાન્ત અને હારી માતા મહારી બાળત કદી જોલતાં જ નથી ?.....

કુંજ—હા, હા, પિતાજી, એઓ હમારી બાળત હમેશાં વાતો કરે છે.

સુમન્ત—અહા !... ..અને મહારી બાળત એઓ શું કહે છે ?

કુંજ—એઓ કહે છે કે હમે જેવડા છો તેવડો હું થઈશ.

સુમન્ત—તું હમેશાં એઓની પાસે હોય છે ?

કુંજ—હા, હા, હમેશાં, હમેશાં, પિતાજી.

સુમન્ત—કોઈ ખીજે ઠેકણે રમવા જવાને એઓ હને કંઈ નથી કહેતાં ?

કુંજ—ના પિતાજી, હું ત્યાં નથી હોતો ત્યારે એઓ ખીજે છે.

સુમન્ત—એઓ ખીજે છે ?તું શા ઉપરથી કહે છે કે એઓ ખીજે છે ?

કુંજ—માતૃશ્રી હમેશાં કહે છે “ જનો ન રહેતો ! ”.....એઓ હું ખીજે છે પરંતુ હસે છે.

સુમન્ત—પણ એથી એમ નથી સિદ્ધ થતું કે એઓ ખીજે છે

કુંજ—હા, હા, પિતાજી; માતાજી ખીજે છે.....

સુમન્ત—તું શા ઉપરથી કહે છે કે એ ખીજે છે ?

કુંજ—અમારામાં એઓ હમેશા રહે છે

સુમન્ત—અહા ! અહા !.....

કુંજ—એથી, પાસે હોય હને પણ રડવું આવે.

સુમન્ત—હા, હા !.....

કુંજ—માતાજી ફિક્કા પડી ગયાં છે, પિતાજી.

સુમન્ત—અહા ! અહા !.. ધીરજ, ઓ પ્રભુ, ધીરજ !.....

કુંજ—શું, પિતાજી ?

સુમન્ત—કંઈ નહીં, કંઈ નહીં, ભાઈ—જગલમાં થઈને વરૂને હેં જતું જોયું ?—ત્યારે શું એઓને સાફ બને છે એમ ?—એઓને ઠીક બને છે એ બાણી મ્હને આનંદ થાય છે,—કદી કદી એઓ પરસ્પર ઓઝાલિંગન આપે છે ?—નહીં ?

કુંજ—પરસ્પર ઓઝાલિંગન આપે છે કે નહીં, એમ, પિતાજી ?—ના, ના, અહા ! હા, પિતાજી. હા, હા; એક દિવસ...એક દિવસ વરસાદ પડતો હતો ત્યારે...

સુમન્ત—એઓએ ઓઠાલિંગન આપ્યું હતું, એમ?—પણ કેવી રીતે, કેવી રીતે એઓએ ઓઠાલિંગન આપ્યું હતું.

કુંજ—આવી રીતે, પિતાજી, આવી રીતે !.....(હસીને પિતાના મોં પર ઓઠાલિંગન આપે છે) અરે! અરે! ત્હમરી દાદી, પિતાજી !.... મહને લાગે છે! મહને વાગે છે! બધી ધોળી થતી જાય છે, પિતાજી, અને ત્હમારા વાળ પણ ધોળા થતા જાય છે; બધા ધોળા, બધા ધોળા, બધા ધોળા (આ કાણે, જે બારી નીચે એઓ બેઠા હતા તે બારીમા અજવાળું થાય છે, અને એ અજવાળું એઓ પર પડે છે.) અહા! માતાજીએ પોતાનો દીવો સળગાવ્યો. અજવાળું થયું, પિતાજી, અજવાળું થયું.....

સુમન્ત—હા; અજવાળું થવા માડ્યું છે.....

કુંજ.—ચાલો, આપણે ત્યાં પણ જઈએ, પિતાજી; ચાલો, આપણે ત્યાં જઈએ.....

સુમન્ત—ત્હારે કયા જવું છે?

કુંજ.—જ્યાં અજવાળું છે ત્યાં, પિતાજી

સુમન્ત.—ના, ના, ભાઈ; જરા થોડો વખત અંધારામાજ રહીએ.કંઈ કહી શકાય નહીં; હજી કંઈ કહી શકાય નહીં.....જ ગલમાં રહેજ દેવતા સળગાવવા મથતા પેલા ગરીબ હોકો પેલી તરફ ત્હારી નજરે પડે છે?—વરચાક પડ્યો છે. અને પેલી તરફ, રસ્તાની વચ્ચેવચ્ચ પવનથી પડી ગયેલા ઝાડને ઉચકવા મથના વૃદ્ધ માળી ત્હારી નજરે પડે છે?—એનાથી નથી ઉચકાતું, ઝાડ બહુ મોટું છે ઝાડ બહુ જ બાદે છે, અને જ્યાં પડ્યું છે ત્યાં જ પડી રહેશે એ બધાનો કંઈ ઇલાજ જ નથી ... મહને લાગે છે કાન્ત ગડો છે.....

કુંજ.—ના, પિતાજી, એ ગાંઠ નથી, એ બહુ સારા છે.

સુમન્ત—ત્હારે ત્હારી માતાને જાણી છે?

કુંજ.—હા, હા, મ્હારે એમને જાણ છે!

સુમન્ત—અવાજ ન કરતો; હું ત્હને બારી સુધી ઉંચો ઉંચડીશ. હું આટલો મોટો છું છતાં મહને તો બારી બહુ ઉંચી પડે છે..... (બાલકને ઉંચકે છે) જરા પણ અવાજ ન કરતો; ત્હારી માતા બહુ જ ગલગળાજશે.....હવે એ દેખાય છે?—એરડામાં એ છે?

કુંજ—હા..... અહા, કેટલું અજવાળું છે!

સુમન્ત—એ એકલી છે?

કુંજ—હા,ના, ના. કાંકાજી કાન્ત પણ ત્યાં છે.

સુમન્ત—એ.....!

કુંજ—અરે! અરે! પિતાજી! ત્હમે મહને ધન કરી!.....

મુમન્ત—કંઈ નહીં; ચૂપ રહે; હવે નહીં; કંઈ, જા, જા, કુંજ!.....મહેને ઠોકર વાગી; ધીમેથી બોલ. એઓ શું કરે છે?—

કુંજ—એઓ કંઈ નથી કરતાં, પિતાજી, એઓ કંઈની વાટ લુએ છે.

મુમન્ત—એઓ એક બીજાની પાસે પામે છે?

કુંજ—ના, પિતાજી.

મુમન્ત—અને.અને પધારી? એઓ પધારી પાસે છે?

કુંજ—પધારી, પિતાજી? પધારી તો મ્હારી નજરે નથી પડતી.

મુમન્ત—ધીમે, ધીમે, એઓ ત્હને માલખાગે એઓ બોલે છે?

કુંજ—ના, પિતાજી, એઓ બોલતાં નથી.

મુમન્ત—પણ એઓ શું કરે છે?—એઓ કંઈ કરતાં તો હશે જ.....

કુંજ—એઓ દીવા મ્હામું લુએ છે.

મુમન્ત—ખતે?

કુંજ—હા, પિતાજી

મુમન્ત—એઓ કંઈ નથી કહેતાં?

કુંજ—ના, પિતાજી, એઓ પોતાની આંખો મીચતા નથી.

મુમન્ત—એઓ એક બીજાની પાસે પામે આવતા નથી?

કુંજ—ના, પિતાજી; એઓ હાલતાં જ નથી.

મુમન્ત—એઓ નીચે બેઠા છે?

કુંજ—ના, પિતાજી; ભીંતને અડેલીને એઓ સીધાં ઉભાં છે

મુમન્ત—એઓ કંઈ ચાળા નથી કરતાં?—એઓ એક બીજા મ્હામું નથી જોતાં?—

એઓ કંઈ નિશાની નથી કરતાં?

કુંજ—ના, પિતાજી —ઓ! ઓ! પિતાજી, એઓ પોતાની આંખો જરા પણ મીચતા નથી.....મહેને ખુદ જ જીક લાગે છે.....

મુમન્ત—ચૂપ રહે. હજી એઓ હાલતા નથી?

કુંજ—ના, પિતાજી.—હું જીક છું, પિતાજી, મહેને નીચે ઉતરવા દો!.....

મુમન્ત—કેમ, ત્હને શેની જીક લાગે છે?—જા! જા!

કુંજ—હવે વધારે વખત એવાની મ્હારી હિંમત નથી આવતી, પિતાજી!..... મહેને નીચે ઉતરવા દો!

મુમન્ત—જા! જા!.....

કુંજ—ઓ! ઓ! હું રડી પડીશ. પિતાજી!—મહેને નીચે ઉતરવા દો! મહેને નીચે ઉતરવા દો!.....

મુમન્ત—ચાલ; શું થયું છે તે આપણે જમને જોઈએ (ભય છે)

(અપૂર્ણ.)

ભરત.

આપણાં ગામડાંના ખેડુતોની ઉન્નતિ કેમ થાય?

આપણા દેશમાં જે ગરીબાઇ તથા દીનતા છે તેનાથી કોણ અજાણ્યો છે ? પૂર્વ મમયની આઝાદી તથા સમૃદ્ધિ આપણાં પાપથી રીસાઇ નહોતું નિત્યને માટે આપણે ત્યાગ કરી ગઇ હોય એમ જણાય છે. આગ લાગેલા ઘરમાંના લોક જેમ ગભરાઇ સફાળા અમ તેમ દોડે તેમ આપણા દેશના લોક પોતાની દુ.ખપૂર્ણ સ્થિતિમાંથી નીકળવા કાઢાં મારે છે; પણ જેમ પાંજરામાં પુરેલું પંખી ગમે તેમ તરફડયા છતાં પણ સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી તથા તેના સર્વ પ્રયત્નો નકામા થાય છે તેમ આપણા લોકતું થાય છે. બધેથી તેઓ પાછા પડતા જણાય છે - શારીરિક તથા માનસિક બળને અભાવે જ એમ થવા પામે છે દુનિયાના બીજા દેશોમાં લોકોએ પોતાના ઉદ્ધાર માટે શું શું કયું છે તેની આપણને ખાહતિ નથી. વળી અહિં પણ પદ્ધતિમગ અને અગમણુધિથી તથા નિઃસ્વાર્થવૃત્તિથી કાર્ય કરનારાં મંડળ ઘણાં થોડા નહીં જેવા જ છે. તેો આવી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું ભણ્યે, કંઈ પદ્ધતિએ, કયે માર્ગે કાર્ય શક્ય છે તે દર્શાવવાનો આ લેખનો હેતુ છે

આપણ દેશની વસ્તીનો ૮૦% ભાગ પોતાનો નિર્નાક ખેતી ઉપર કરે છે અને તેથી તેઓ ઘણાખરા ગામડાઓમાં રહે છે. ગામડામાં વસી આસી હોય છે તથા આસ-પાસ ખુસ્તી જમીન વધારે હોય છે તેથી સ્વચ્છ વાયુનો તથા મગતાસનો લાભ ત્યાં રહેતા લોકોને મળે છે, અથવા મળવો ભેળ્યે; છતાં ત્યાં અસ્વચ્છતા તથા રોગ પેદા કરે એવા સ ભોગો ઘણાં ભવામા આવે છે. ઘરોની પામે ઉલાડા અને ગંધ મારના ખાળ કુવા તથા મોરીઓ, ઘરની પાસે જ ઉકરડા તથા મૂતરના દેલા, ગામની પાસે કચરાના ઢગલા એ બધાં આરોગ્યની હાનિ કરનારાં છે. ચોમાસામાં ગામના દરેક સ્ત્રીમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં માટી એકઠી થાય છે તથા ગામની આસપાસ જ્યાં ત્યાં મોટા ગંદા પાણીનાં ખાઓથીયાં ભરાઇ રહે છે. આવી પરિસ્થિતિ કેટલાય માત્ર સુધી ટકે છે. આવા સ્થાનોમાં થતાં ઝેરી જંતુઓ તથા મચ્છરથી રોગો પેદા થઈ ફેલાય એમાં શું આશ્ચર્ય. આવા કારણોથી ખુસ્તી હવાં તથા છુટ અને મગતાશનો લાભ નહિ જેવા થઇ જાય છે:

જેમ વહેતા પાણીની અચરથી દૂર આવેલા નિશ્ચિત તથા ખાડામાં ભકાઇ રહેલા પાણીમાં કંઠોવાણુ તથા સડો થાય છે, તેમ આપણા દેશમાં તથા જગતમાં પ્રવર્તી રહેલા વિચાર વાતાવરણથી વિમુખ રહેતા આપણા એ દેશબધુઓનું થાય છે. શહેરોમાં રહી ગમે તેટલું બોલીએ, ગમે તેટલું કરીએ પણ તેથી આપણે ગહુ સ્થાયી કામ કરી શકીશું નહીં. બહુ તો તેથી આપણે આપણા સુશિક્ષિત વર્ગના કાકક જગતિ લાવી શકીશું. પણ આખર સરવાળે જ્યાં સુધી આ ૮૦% ગામડાની વસ્તીમાં નવું જીવન

નહીં આવે ત્યાં સુધી આપણે કદી અગણ વધી શકીશું નહીં. આમ હોવાથી આ આપણી અજ્ઞાન વસ્તીમાં જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાનો તથા તેમની સ્થિતિ સુધારી તેમનાં જીવન વધુ સુખમય બનાવવાનો યતન કરવો ઇચ્છ છે. આ પ્રમાણે તેમના જીવનમાં સુધારો કરતી વખતે તેમના કુદરતી લાલોનો નાશ અથવા અટકાવ ન થાય તે ભેદ જરૂર છે.

ઉપર દર્શાવેલો હેતુ કેવી રીતે સિદ્ધ થઈ શકે ? ગામડાના લોકોનાં જીવનનો ખ્યાલ યથાર્થ રીતે આપણને કેવી રીતે આવી શકે ? અત્યાર સુધી આપણા સુશિક્ષિત વર્ગે તેમના ખીનદેખાવાયલા તથા જડ જેવા લલાબોળા ગામડાઓમાં વમતા ખંધુઓ માટે સુગ દેખાડી છે, અથવા તેમના અજ્ઞાન તથા લોભપણનો લાભ લઈ પોતાનું પેટ ભર્યું છે અને તેમ સફળતાથી કરવામાં બાંહેધર બહાદુરી કરી હોય અથવા બુદ્ધિનો સદુપયોગ કર્યો હોય એમ માનેલું જણાય છે. ગામડીઆની મશ્કરી કરવી, તેની પગ રાંદ કરવો, તેને છેતરવો, એવો વ્યવહાર તેની બ્રેડે રાખવામા આવેલો છે. ગામડાઓમાં વસ્તી, ગ્રામ્યજીવનના ગેરલાભો વેઠી, તેની મુશીબતો સ્વીકારી, પોતાના તે ખંધુઓમાં નિવાનો પ્રસાર કરવાની કામ કોઈએ લીડી જણાતી નથી. અજ્ઞાન તથા તેને પરિણામે પેદા થતી ટુંડી અને દ્વાર્ધી વૃત્તિ તથા કલેશી જીવનમાથી તેમનો ઉદ્ધાર કરવાનું કોઈએ ધાણું નથી. કોઈ ભણેલાએ પોતે હુબ વેઠી, પોતાના જ્ઞાનનો લાભ પોતાના અભણ ખંધુને આપી, તેમની યત્નિચિત્ત સેવા કરવાનો શુદ્ધ સંકલ્પ કર્યો નથી હવે યોગ્ય સમય આવી પહોંચ્યો છે અને અજ્ઞાનાધિકારમાં કુબેલી આપણી પ્રજાને તેમથી છોડ્યા વગર છુટકો નથી “ ભાઈઓ, ચાલો કમર કસો, આપણે ગામડે જઈ વસીએ ” ગામડે વસી આપણે શુ કરીશું તથા શું કરી શકાય એમ છે તેનો જરા વિચાર કરીએ.

હાલ ગામડાઓમાં અજ્ઞાનને લીધે તથા ખીજ ઉચ્ચ આશયોને અલાવે લોકોમાં પરસ્પર ઇર્ષ્યા તથા અન્યોન્યનો અણવિશ્વાસ ભેવામાં આવે છે ભેગા મળીને સંપત્તિ કાર્ય કરવાથી જે લાભ થઈ શકે એમ છે, તેનાથી તેઓ નિરુબ રહે છે. પોતાના કુટુંબ જીવન સિવાય ખીજ વિચારો ભાગ્યે જ તેમને આવે છે. આમાંજ કે રાષ્ટ્રીય ભાવના તેમનામાં નહીં જેવી જ જણાય છે. તેમનું અજ્ઞાન એવું તો ઘોર છે કે પોતાના ગામથી થોડેક દૂર આવેલા ખીજ ગામમાં કંઈ નવીન પદ્ધતિએ ખેતી થતી હોય અથવા તેમાં કંઈ બહુવા જેવું હોય તો તેની તેમને ભાગ્યે જ ખબર પડે છે. પોતાના ગામથી દૂર આવેલા ગામમાં અથવા દેશના ખીજ ભાગમાં અથવા ખીજ દેશોમાં કંઈ રીતિએ કામ ચાલે છે, તેની તેમને ખીલકુલ ખબર હોતી નથી. વળી એ જ અજ્ઞાનને લીધે નવીન પદ્ધતિપર કાર્ય કરના તેમને આવડતું નથી અને તેથી તેઓ બાપદાદાથી, ચાલી આવતી પદ્ધતિએ જ કાર્ય કર્યો જાય છે. માત્ર ભાપણેથી, ઉપદેશથી કે પુસ્તકોના વાચનથી આ પરિસ્થિતિ સુધરી શકે નહીં જેમ કોઈ નવીન તથા અપરિચિત માર્ગે જતાં ઘોડો તથા બળદ લાડકે છે, તેમ મનુષ્ય પણ કોઈ પોતાના અનુભવની બહારને રસ્તે જતાં રહે છે. જે ઉત્તેજન તથા સહાનુભૂતિ તેમ જ તે માર્ગે જતો કોઈ મળે તો મનુષ્ય તે માર્ગે જવા માટે પ્રવૃત્ત થાય છે. આમ હોવાથી

ગામડાની પરિસ્થિતિ સુધારવાનો માર્ગ એ જ છે કે તે સુધારવાની ઈચ્છાવાળા માણસે અથવા મંડળે તેમની વચ્ચે જઈ રહેવું.

આ પ્રમાણે ગામડામાં જઈ રહેતા મેમ્બરમાં અથવા મંડળના સભ્યોમાં શી લાચકાવ હોવી જોઈએ તથા તેમને શું કાર્ય કરવાનું છે તે હવે આપણે જોઈએ. પ્રથમ તો આ કાર્ય કરનારમાં પોતાના બંધુઓ માટે નિઃસ્વીકૃત પ્રેમ હોવો જોઈએ. એમની સ્થિતિ સુધારવાનો હેતુ એ જ તેના જીવનનો પરમ હેતુ હોવો જોઈએ. આવા માણસે પોતાની સુજનતા તથા મનતાથી ખેડૂતોમાં જાણી જવું તથા તેમના સુખદુઃખમાં જાણ લઈ તેમના સ્નેહ તથા પ્રીતિનું આર્થિક કરવું. શુદ્ધ તથા નિમ્બર અથવા સ્વાર્થી કે ચોખીન મનુષ્ય આ કાર્ય માટે નાલાયક છે. જેમ મધપુડો દળાવતાં તેનાં પ્રત્યેક છિદ્રમાંથી મીઠા મધની ધારાઓ પડે છે, તેમ તેનાં પ્રત્યેક વાક્ય, કૃતિ અને હાવનાવમાં પોતાના બંધુઓ માટેનો નિઃસ્વીકૃત પ્રેમ ટપકવો જોઈએ. વળી માત્ર પ્રીતિથી જ ઈશ્વર સાથે ધર્મ શક્ય નથી. ખેડૂતોમાં આ પ્રમાણે જાણી ગયેલા માણસે પોતાના ઉપદેશ તથા દાખલાથી તેઓના વહેમ તથા દુષ્ટ અને હાનિકારક રીવાજો દૂર કરી તેને સ્થાને બીજા દેશોની હકીકત સમજાવી વિવાદોથી તારા રીવાજો તરફ તથા રાષ્ટ્રીય જીવનના માર્ગ તરફ તેમને દોરવા જોઈએ. આપણા દેશની સ્થિતિ શી છે, તથા સુધારવા માટે આપણા દેશના નેતાઓએ અત્યાર સુધીમાં શું શું કર્યું છે તથા હાલ શું કરે છે, તથા આપણા જેવીજ સ્થિતિવાળા અથવા તેને મજાતી સ્થિતિવાળા દેશોમાં શું કરવામાં આવ્યું છે તે જોઈથી જાણી અથવા વાંચીને તેમને સમજાવવું જોઈએ. આ બધું કહેવા તથા સમજાવવા જેટલું જ્ઞાન તેને હોવું જોઈએ. વળી એ કાર્યમાં બીજાઓ પછી તેને ઘણી સહાય કરી શકે છે. જેને વધુ અવકાશ હોય તથા જેઓ તે વિષયથી પરિચિત હોય તેમણે તે વિષયો પર લેખો લખી ગામડામાં કાર્ય કરતા સભ્ય તરફ મોકલી આપવા જોઈએ તથા પ્રસંગ પડે તો તેને સમજાવવા જોઈએ.

આ ઉપરાંત ખીજું ઘણું અગત્યનું કામ તે સભ્ય કરી શકે એમ છે. ખેડૂતોના સુખદુઃખનો આધાર ખેતીની પેદાશ પર છે. જો સુધરેલી પદ્ધતિએ ખેતી કરવાના લાભ તે પ્રત્યક્ષ કરી દેખાઈ શકે તો ખરેખર બીજા ખેડૂતોને પોતાની ખેતીમાં તેવો સુધારો દર્શાવી વૃત્તિ ધાય. આ ઉપરથી જણાય છે કે ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવાની ઈચ્છાવાળો માણસ જો ખેતીવાડીની ઠગા બાણીનો હોમ તો તે પોતાના કામમાં વલ્લે સફળ થાય છે. જો કોઈ મંડળ આવું કામ કરવા તૈયાર થયું હોય તો તેમાં દેશી તથા સુધરેલી રીતની ખેતી બાણીનાર એક માણસ હોવો જોઈએ. પોતાને જે જીવનમાં કામ કરવાનું હોય તેમાં આવા માણસે અથવા મંડળે જમીન ખરીદી લેવી જોઈએ કે જેથી તે ખેડૂતોની અંદર સ્થિતિ સ્વતંત્ર રીતે પોતાનો સુધારો કરી શકે તથા પોતે ધારેલા પ્રયોગો કરી દેખાઈ શકે. માત્ર આ પ્રમાણે પોતે નવા પ્રયોગો તથા અખતસ કરી અટકવાનું નથી, પરંતુ બીજા ખેડૂતોને ઉત્તેજિત કરી તેવા પ્રયોગો અને અજમાયસો કરવાને પ્રેરવા જોઈએ તથા તેવા પ્રયોગો કરવામાં તેમને બને તેટલી

સહાય આપવી જોઈએ. પ્રથમ પ્રયાગ ઘણો અઘરો જણાશે પણ આખરે એનાથી ઘણો લાભ થશે. કારણ કે એથી ખેડૂતોની દૃષ્ટિ વતી વિશાલ થશે અને તેમની છુસાસાવૃત્તિ પ્રેરાઈ તે નવા નવા પ્રયોગો કરવા માંડશે. બીજા દેશોમાં ખેતી કેવી રીતે થાય છે તથા તે દેશોમાં ખેડૂતોની સ્થિતિ કેવી હોય છે તે તેમને કહી અથવા વાંચી સલાખાવવાથી તેમ જ ચિત્રો દેખાડવાથી પણ તેમને ખાતે ચઢશે, તેઓની આંખ ઉઘડશે અને તેમના જેવા થવા તથા તેમની પેઠે ખેતી કરવાની તેમની વૃત્તિ થશે.

આપણા ખેડૂતો ઘણા અજ્ઞાન છે અને તેથી ઘણી ઘણી વાતોનું જ્ઞાન તેમને આપવાની જરૂર છે. હવાની સ્થિતિ પર પાકનો આટલો બધો આધાર છે; પરંતુ હવાની સ્થિતિ જાણવામાં ચોક્કસ સાધન વિષે તેમને ભાગ્યે જ કાંઈ માહિતિ હોય છે આપણે રુઢિભામાં તથા ડાંલેજામાં જે વિજ્ઞાન શીખીએ છીએ તે ઘણું સ્વદેષ તથા નીરસ હોય છે આપણા નિત્ય જીવન જોડે તે ભાગ્યે જ સંબંધ ધરાવતું હોય છે. એ જ પદ્ધતિએ જો ખેડૂતોને આપણે વિજ્ઞાનની માહિતિ આપવા યત્ન કરીએ તો આપણે કદી સફળ થઈ શકીએ નહીં ઉષ્મામાપક (થર્મોમીટર) વાયુભારમાપક (બેરોમીટર) તથા આર્દ્રતામાપક (હીથેરોમીટર) વગેરેના ઉપયોગથી ખેતીમાં કેટલી તથા કેવી સહાય થાય છે, તે તેમને પ્રત્યક્ષ કરી બતાવવું જોઈએ. આ બધા ઉપાયોથી મહેનતના પ્રમાણમાં પેદાશ વધારતા તેમને આવડશે અને તેથી તેમની ઉપજ વધી તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરશે.

અજ્ઞાનને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા તથા જડ ઘાલી બેઠેલાં કુસંપને પરિણામે ગામડાના લોક એકસંખી કરી પોતાનો વ્યવહાર કરી શકતા નથી અને તેથી સહકાર્યનો લાભ તેમને મળતો નથી. તેઓ જાને વેચાણ તથા ખરીદીઓ કરે છે અને તેમ કરવામાં હલાલોને હાથે જ તેઓ છેતરાય છે. જો આખું ગામ સંપ કરી એક હાથે જ પોતાની પેદાશ વેચે તો બેચક વત્તો લાવ ઉપજે આવી સમજણ એમ ને એમ પોતાની મેળે લોકોમાં આવવાની નથી. યુદ્ધિપૂર્વક સવત અને અવિશ્રાત પ્રયાસ કર્યા વગર તે બની શકે એમ નથી. ઉત્તેજનથી, ઉપદેશથી, કુલાવીને, ટકોરીને અથવા બીજા કોઈ રીતે, નિત્ય કહી કહીને તેમને આ પ્રમાણે કરવા ઉત્તેજવા જોઈશે તથા તેમના ઘર અને ગાણુ-વિશ્વાસ કેવા હૃદ્ય કારણોપર તથા સાકડા મનને લીધે થયેલાં છે તે બતાવવા તથા તે ઊંડાવાથી થતા લાભોનું દિગ્દર્શન કરાવી એ પરિસ્થિતિ સુધારવાનો સમજાવ યત્ન કરવો જોઈશે. આ બધી નકામી માયાફાંસ કોણું કરશે ? પોતાનો આતંદ તથા મોગમગાઈ ઊંડી આ માયાફાંસીક કાણપણું કોણું સ્વીકારશે ? ખરે જેના હૃદયમાં પોતાની માતૃભૂમિને માટે તથા પોતાના દેશાગ્રધુઓ માટે નિસ્વાર્થ પ્રેમ હશે તે જ આ હુકર ભગીરથ પ્રયત્ન કરવા હિંમત ધરશે તથા ઇશ્વરકૃપાથી સફળ પણ થશે. ઇશ્વર આવા નરરત્નો મોટી સંખ્યામાં આપણા અભાગી દેશમાં પેદા કરે !

મોગમમાં ગામડાંઓમાં મોટી અડચણ એ હોય છે કે લોકોની પામે ખેતીને માટે તથા સરકારધારે ભરવા માટે રોકડ નાણું હોંતું નથી અને તેથી તેવે સમયે તે નાણા ધીરનારના અહેવાલમાં આવી જાય છે, અને પોતાનો પાક એાં છે મૂકે તેને ખંડીવાળે

છે. આ મુશ્કેલી ફર ડરવા માટે એ જરૂરનું છે કે જેડૂતોની સ્થિતિ સુધારવા તૈયાર થનાર મંડળની પાસે કાંઈ આપણું હોવી જોઈએ કે જેમાંથી તે ધીરધાર ઠરી શકે. પોતાના ખેતરની ખર્ચ બાદ કરતાં રહેલી રકમમાં બીજા ઉમેરા કરી એક નાની ખેંક ખોલવી જોઈએ કે જે સમય જતાં મોટી કરી શકાય. આ ખેંકે ખેતીને માટે તથા મરકાવ ધારે ભરવા માટે ઘણું જુજ વ્યાજે જેડૂતોને નાણા ધીરવાં જોઈએ. માંસારિક પ્રસંગોના ખર્ચો માટે નાણા ધીરવાની પૃથા ખેંકે રાખવી નહીં. આ પ્રમાણે ધીરેલા નાણાની બાંહેધરી તરીકે જેડૂતનો પાક રાખવો જોઈએ અને બને ત્યા સુધી તેના પ્રમાણમાં જ નાણાં ધીરવાં જોઈએ. આનો અર્થ એ કે જેડૂતને નાણાં ધીર્યા હોય તેના માલ જંકની મારફત વેચાય તથા જે વેચાણ ક્રિમત આવે તેમાંથી ધીરેલાં નાણાં વ્યાજ સાથે બાદ કરી બાકીની રકમ જેડૂતને આપી દેવી સામારિક કામ માટે નાણા જ્યા આપવાં ચોગ્ય જણાય ત્યા પેલા મંડળના સભ્યોએ ખાનગી ઉધાર રકમ તરીકે આપવા. આમ કરવાથી ભણેલા તથા જેને માટે પોતાના મનમાં સારો મત છે એવાના ઉપદેશ તથા સલાહથી ચોગ્યતા પૂર્વક જ જોઈતા ખર્ચ કરવાની ટેવ જેડૂતોને પડશે. માત્ર મહકારી ખેંકોની સ્થાપનાથી સહકાર્યનું રહસ્ય—પોતાની જવાબદારી સમજવી એ તત્ત્વ પ્રજામાં આવી શકશે નહીં, પરંતુ આવા સુવ્યસ્થિત તથા સહકાર્ય યત્નોથી જ સુધારો થવાની આશા છે. કેટલેક સમયે જ્યારે અમુક ગામના જેડૂતો પોતાની જવાબદારી સમજતા થાય ત્યારે તે ખેંકને સહકારી ખેંકનું સ્વરૂપ આપી દેવું જોઈએ. વળી આવી ખેંકોએ માત્ર ધીરધારના જ મધ્યબિદુઓ નહીં પરંતુ ખેતીવાડીના શિક્ષણના તથા તે સંબંધી માહિતિ આપનાર સંસ્થાઓ થવી જોઈએ. સાર્ગ ઠેર, બી તથા એબરો, પાણીના રેંટ, પંપ વગેરેની માહિતિ તથા તેમને ઉપયોગમાં લાવતા યત્નો ખર્ચના અહસદા તે ખેંકે લોકોની બહુ માટે તૈયાર રાખવા જોઈએ વળી જો બને તો કેટલાક એબરો, બી, સારા પાકના નમૂના, પાકને લાગુ પડતી છત્રાલ તથા રોગની માહિતિ આપનારા નમૂના, તથા રેંટ, પંપ વગેરે સાધનોના નમૂનાનું એક નાનું સંગ્રહસ્થાન આ ખેંકે જોડે હોવું જોઈએ. જો આવી ખેંક લોકપ્રિય થાય અને પ્રમાણિક વહીવટથી લોકના વિશ્વાસનું પાત્ર બને તો આખા ગામનો અથવા કેટલાક ગામોનો માલ જંકની મારફત વેચાય. આનો લાભ એ થાય કે હાલમાં એલાહેદા વેચાણ કરવાથી જેડૂતો દલાલોથી છેતરાય છે તથા એક ધણી એાઈ તો બીજો ધણી વતી ક્રિમતે તેવો ને તેવો માલ વેચી આવે છે, એમ બનવા પામે નહીં, પરંતુ ચોગ્ય તથા હોશિયાર માણસોની સહાયથી, વત્તામાં વત્તા બજાર ભાવે, સારે નફે તે બધો માલ સીધો મોટી પેઢીઓ જોડે વ્યવસ્થા કરી વેચી શકાય વળી આવી મોટી સરકા હોય તો આલુ ભાવની ચોક્કસ માહિતિ બહુ તારે તથા મારફતીઓથી મેળવી શકાય, અને તેથી મકમપણે સારો ભાવ લઈ વેચવાનું બની શકે.

જો આવા યત્નોથી લોકો સુધરે તો ખંધા ગામના લોક લેગા મગી પોતાનું જીવન પણ ઉભું કરી શકે. હાલમાં કેટલાક અકસ્માતથી પૈસાદાર ઘર પડેલા ધનીકોએ જીવન

ઠકાડેલા છે અને તેમાં તે લોકો બહુ પૈસો ખેડા કરે છે. જે ગામલોકો પોતાનું જ જીવ હોય તે એ બધો કાયદો તેમને જ મળે. પણ જીવ કહાડનામા જોઈતો પૈસો ગામલોક ક્યારે કાઢી શકે? જ્યારે તેમની આર્થિક સ્થિતિ સુધરી હોય તથા તેમની પાસે ધન એટલું થયું હોય ત્યારે. હવે આ વિષે વિચાર કરતાં બે મોટી અડચણો સુલભ આવે છે. એક પ્રમાણિક વહીવટ કરનાર આદમીએ મેળવવાની તથા બીજી નીપજતા કાયદામાથી વહેંચણી કરતી વખતે તકરારો ઉભી થવાની. ગામડાના લોકોમાથી જ જીવ ચલાવી શકે તથા જીવનો વહીવટ કરી શકે એવો તૈયાર થયેલો આદમી લાગ્યે જ મળી શકે એમ છે તેથી કોઈ સદ્વૃત્તિવાળો તથા ધૈર્યપરાયણ બુદ્ધિથી પ્રમાણિકપણે વહીવટ કરી શકે એવો માણસ અથવા મંડળ પ્રાપ્ત થાય તે જ આ બંની શકે એમ છે. આવા માણસનો અથવા મંડળનો હેતુ એવો હોયો જોઈએ કે જ્યાં સુધી ગામમાંથી કોઈ માણસ તૈયાર થાય ત્યાં સુધી ગામના જ હિત અર્થે તેમના તગ્દૂથી તેણે વ્યવસ્થા કરવાની છે અને તે સમયમાથી ગામની ઉછરતી પ્રજામાથી એ કામ કરી શકે એવા માણસો તૈયાર કરવાના છે. વળી આવા મંડળે તેવા વહીવટમા હોશિયાર હોય એવા માણસોની સલાહ લઈ સકુળતાથી વહીવટ ચર્ચ શકે એવા ઉપાયો યોજવા જોઈએ, અને તે ગામના કોઈ યોગ્ય યુવકને જોડે રાખી તેને તે કામમાં વ્યવહારિક શિક્ષણ આપી પાવરશે કરવો જોઈએ. બીજી અડચણના પ્રસંગમા એટલું જ કમ્બુ બમ થશે કે આ પ્રમાણે આખા ગામના પૈસાથી ઉલા ઠરેલા જીવના અથવા બીજી કોઈ સંસ્થામાં જે કાંઈ ઉપજ થાય તે ઠકાડેલા પૈસાના પ્રમાણમા બહેચી લેવી તથા કુલ ઉત્પન્નમાથી અમુક ભાગ ગામના સાર્વજનિક કામો માટે જ એલાયદો કાઢી ગળવો. એ લંડાળમાથી ગામની સ્થિતિ સુધારવી, ગામમાં તથા ગામની આસપાસ ગંદા પાણીના ખામોચીઆ ન શરણ રહે તથા સારા કુદા ખોદાય તથા પ્રયોગના જેતરો નીલાવાય ઇત્યાદિ ઉપયોગી કામો કરી શકાય.

આગળ જતાં ઘણાં ગામડાઓ લેગાં મળી પોતાનાં જેનીવાડી મંડળો, પ્રદર્શનો, સંઘર્ષસ્થાનો તથા પ્રયોગક્ષેત્રો, ટેરીઓ વગેરે સ્થાપી શકે અને એ રીતે પોતાના રાજ્ય-કર્તાના કાર્યનો ભાર ઠંઠક અરે એાછો કરી દેશની ઉપજ વધારી શકે.

છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી.

રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

(૩)

રશિયન રાજ્યતંત્ર—રશિયન પ્રજાની રાજ્યક્રાંતિની લડત વિષે લખના પહેલાં જે રાજ્યતંત્રનો નાશ કરવાના હેતુથી તે લડત ઉભી થઈ હતી, તે રાજ્યતંત્ર સંબંધી યોડીક હકીકત આપવી જરૂરની છે. રશિયન સામ્રાજ્યમા વિશાળ પ્રદેશને નાના નાના રાજ્યોમા વહે ચાઈ જતો અટકાવી એક હકુમત હેઠળ જાળવી રાખનાર રશિયાનું

રાજ્યતંત્ર પુરાણ હું, વરસોથી ઉતરી આવેલું હતું; પરંતુ આ સદીની શરૂઆતમાં તે જે સ્વરૂપમાં દેખાતું, તે સ્વરૂપનો, તે બધારણનો પાયો નાખનાર શહેનશાહ પીટર થી ટ્રેટ હોતો. તેની પહેલાં તે દેશનું રાજ્યતંત્ર ઢંગધડા વગરનું હતું તથા તેના રાજ્યકારભારમાં પણ કંઈ હેતુ કે નિયમ જણાતા ન હતા. ને વખતના શહેનશાહો દ્વારા તેમ રાજ્ય ચલાવવા, લાંબા કે ઊંડા વિચારોની તેમને જરૂર જણતી નહોતી; કોઈ સંસ્થા કે વ્યક્તિ તરફથી અગવડ પડે કે મુશ્કેલીઓ ઉભી થાય તો તેના સહેજમાં નાશ કરતા; પરંતુ તે શિવાય ખાસ તેમની આંખે ન ચડે એવી બાબતો તરફ ધીલકુલ બેદરકાર રહેતા. પરિણામે તેમના અમત દરમિયાન દેશનું રાજ્યતંત્ર એક બતના સંલુબેળા જેવુંજ થઈ પડ્યું હતું.

આ નિયમ કે પદ્ધતિ વિનાનું રાજ્યતંત્ર શહેનશાહ પીટરને અત્યંત અસંતોષકારક લાગ્યું, અને તેણે તો તેને એકજ ફટકે તોડી પાડી તેને બદલે એક સુવ્યવસ્થિત સત્તાધારીઓનું રાજ્યતંત્ર ઉભું કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ એની તે સુંદર પણ લોકોના વંશપરપરાથી ઉતરી આવેલા વિચારોથી વિરુદ્ધ એવી યોજના સહેલાઈથી અમલમાં મૂકી શકાય એમ ન હતું. જુના રાજ્યતંત્રને તોડી યાડવાનું કામ પ્રમાણમાં સહેલું હતું. પરંતુ નવું રાજ્યતંત્ર ઉભું કરવાની યોજના તે ખતના સંજોગોમાં અશક્ય જ હતી. યથાર્થ પરિશ્રમ ઉઠાવી મુશ્કેલીઓ કે પરાજયથી, પાત્રીપાસ થયા વગર તેણે એ યોજના માટે અનેક પ્રયત્નો આદર્યા પરંતુ છેવટે મોતને પ્રણય થઈ તેને તેનું મહાન કાર્ય તેના વારસોના માટે ચુકી જવું પડ્યું. રાણી કેથ-લીનના અપરાધ શિવાય શહેનશાહ પીટરની પછી રશિયાની ગાદી પર આવનારાઓમાં મે મહાન કાર્યને માટે જરૂરના ઉદ્યોગ કે શક્તિ ન હતા. છતાં દેટલાક સંજોગોને લીધે તેમને પણ તેની યોજના ઉઠાવી લેવા ફરજ પડી. પીટરની પહેલાં જે પદ્ધતિ પ્રચલિત હતી તે પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવવું તો અશક્ય જ હતું. અને પશ્ચિમ યુરોપના વિચારોનો પવન ફુકાવા લાગતાં તે વિચારોથી રંગાયેલા સત્તાધારીઓને તે વિચારો અમલમાં મૂકવાને માટે રાજ્યતંત્રને વધારેને વધારે એકઠુંથ્યુ અને નિયમિત કરવાની જરૂર જણાઈ પરિણામે કાર્ય કરીને રશિયાનું રાજ્યતંત્ર અધિકારીઓના શુભચાલ લેરલા બધારણની મારફતે કાર્ય કરતી લલી થતા ઇચ્છતી પણ આપણી સત્તાવાળી સરકારના એક નમૂનારૂપ થઈ પડ્યું હતું. એ રાજ્યતંત્રના મુખ્ય અંગો તથા લક્ષણો નીચે સુજળ હતા:—

૧. રશિયાના પુરાણ રાજ્યતંત્રમાં શહેનશાહની સત્તા મંપૂર્ણ અને સર્વોપરી હતી. પીટર થી ટ્રેટના શબ્દોમાં ઠલીએ તો “શહેનશાહને પૃથ્વી ઉપર કોઈને પણ પોતાના કાર્યનો જવાબ આપવાનો નથી પરંતુ તેને તેના રાજ્ય ઉપર ખ્રીસ્તી ગળા તરીકે પોતાની મરજી અને તુલનાશક્તિ અનુસાર રાજ્ય ચલાવવાનો મંપૂર્ણ હક અને સત્તા છે.” શહેનશાહના હાથ હેઠલની સંસ્થાઓ ત્રણ હતી—(૧) કાઉન્સલ ઓફ સ્ટેટ—રાજ્યસભા, (૨) કમિટી ઓફ મીનીસ્ટર્સ—પ્રધાન મંત્રી અને (૩) સેનેટ.

આમાંથી રાજ્યસંભાલું કાર્ય ધારા ઘડવાનું, પ્રધાન મંડળનું કાર્ય રાજ્યનો કારભાર કરવાનું તથા સેનેટનું કામ ન્યાય આપવાનું હતું. (૧) ઉપર ટપકેથી બેનારને એમ લાગે કે રાજ્યસભા તે વિભાગની પાર્લામેન્ટ જેવીજ સંસ્થા હશે, પરંતુ હકીકતે તે આપણા દેશની ધારાસભાને મળતી આવે એવી જ હતી. તે પાર્લામેન્ટની માફક પ્રજાકીય સંસ્થાન હતી એટલુંજ નહિ પરંતુ તેનું કાર્ય માત્ર ખરડાઓ ઉપર વાદવિવાદ કરવાનું તથા વાર્ષિક અંદાજપત્રે ઉપર દીક્કરવાનું જ હતું. ટુંકમાં તે માત્ર એક સલાહકારક મંડળ હોઈ તેના ડરવો શહેનશાહ ઉપર કોઈ પણ રીતે બંધનકારક ન હતા. (૨) રશિયાનું પ્રધાનમંડળ તે વિભાગની કેબીનેટ જેવું નહીં પરંતુ ઘણે અંગે આપણા દેશના જ કારોબારી મંડળ જેવું હતું. આ મંડળના પ્રધાનોની નીમણુક શહેનશાહ તરફથી જ થતી. તેઓ સર્વે સીધી રીતે શહેનશાહને જ જવાબદાર ગણાતા અને તેમને એક બીજાની સાથે ખાસ સંબંધ ન હતો એટલે કે તેઓ સામાન્ય જવાબદારીથી એક બીજા સાથે બંધાયેલા ન હતા. (૩) સેનેટને શરૂઆતમાં તે શહેનશાહની ગેરહાજરીમાં કે શહેનશાહ પોતે સગીર વયનો હોય ત્યારે રાજ્યકારભાર ઉપર સંપૂર્ણ સત્તાનો હક હતો. પણ કાળે કરીને તે હક જતો રહ્યો અને સેનેટ માત્ર એક ન્યાયની અદાલતરૂપ થઈ પડી. આ ત્રણ સંસ્થાઓ હેઠળ દશ પ્રધાનોના દશ ખાતાઓ હતા અને તેમની મારફતે શહેનશાહની સત્તાનો સમસ્ત દેશમાં અમલ થતો. પ્રાંતોના કારભારને માટે ગવર્નર, અને તેમને મદદ કરવાને માટે 'શીન' નામથી ઓળખાતા અધિકારીઓની યોગ્ય વ્યવસ્થા હતી. આ સર્વે પ્રજામતથી સ્વતંત્ર હતા.

રાજ્યતંત્રના બંધારણ અને રૂપ કરતાં પરિણામને વધારે અગત્યવા આપનારને આ રાજ્યતંત્રનો કારભાર પ્રજાની સુખની દૃષ્ટિએ કેવા પ્રકારનો હતો, એ સવાલ ઉભો થાય. એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. અને તેથી એ રાજ્યતંત્ર વ્યવહાર રીતે પણ પ્રજાને માટે કેવી રીતે હાનિકારક હતું તે જાણવાની જરૂર છે.

રશિયા જેવા વિસ્તૃત દેશનું એક જ જાળવવા માટે તે દેશ પછાત હોય ત્યાં સુધી રાજ્યની સત્તા થોડા સળળ અધિકારીઓના હાથમાં જ રહેવાની જરૂર હતી એમ કેટલાએક વિચારકોનું માનવું છે. કદાચ એ વિચાર સાચો હોય તો પણ તેવા આપ-પ્રુદી રાજ્યતંત્રથી સ્વાભાવિક રીતે જે માઠા પરિણામો ઉત્પન્ન થાય તે તરફ આખ-મીઆમણ કરી શકાય નહીં. જે અધિકારી વર્ગ પ્રજાજનોથી છુટો પડી ગયેલો હોય, પ્રજાના રીતરીવાજ-વિચાર-ભાવના-ધર્મ, વગેરે તરફ તેની દીલસોજી નહીં હોય, અને સત્તાના મહત્ત્વ સમસ્ત પ્રજાને જંગલી, અસહ્ય કે બાળક સમાન ગણી તેની સંમતિ મેળવ્યા વગર તેને સમજ ન પડે એવી કે તેને નકમચલ હોય એવી યોજનાઓ અધિકારીઓ અમલમાં મૂકે તો પ્રજા તેમના તરફ શકાની નજરે ભુલે એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. તેમાં જ્યાં સરકારના હેતુઓ ઉપર પ્રજાને વિશ્વાસ જ નહીં હોય, સરકાર પ્રજાના હિતને સાડા રાજ્યચલાવે છે એવો ભાસ પણ નહીં હોય ત્યાં પ્રજા સરકારની વિરોધી થઈ પડે તેમાં નવાઈ શું? રશિયાના આ પુરાણ રાજ્યતંત્રની સૌથી અગત્યની અસર તો એ હતી કે આર તથા તેના અધિકારીઓ પ્રજાને પોતાની સ્વાર્થી રાજ્યદારી યોજનાઓ માટે કેવળ સાધનરૂપ ગણતા અને પ્રજા તેમને પાપના પુતળાં તરીકે જ લેખતી.

પરંતુ આ રીતે પ્રજા તથા સરકાર વચ્ચે ઉભો થતો સ્વભાવિક વિરોધ ખાનુએ સુધીએ તો પણ રશિયન રાજ્યતંત્રનાં ગીર્જાં, લક્ષણો પણ પ્રજાને માટે અત્યંત અસહ્ય હતાં. રશિયન અધિકારીઓ લાંચ રૂશ્વત છૂટથી લેતા અને પ્રજા ઉપર તેમનાં બુલ-મની પણ હંદ ન હતી એવું કહેવાય છે કે પીટર ધી ઘેટે એક વાર સૂચના કરી કે નાનામાં નાની ચોરી કરનારને પણ ફારસીની સજા થવી જોઈએ; આનો સરકારી વકીલ કે જે ત્યાં હાજર હતો તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે જો તે નામદાર પોતાની આ યોજના અમલમાં મુકે તો રાજ્યમાં એક પણ અધિકારી રહે જ નહીં. કારણ કે તે અમલદારે કહ્યું “અમે સઘળા ચોરી કરીએ છીએ, ફેર માત્ર એટલો જ છે કે અમારામાંના કેટલાએક ધીજીઓના કરતા વધારે ઉઘાડી રીતે અને વધારે મોટી ચોરીઓ કરે છે.” પીટર ધી ઘેટની પછી બસે વરસે પણ આ સ્થિતિ કાયમ હતી અને આ સદીની શરૂઆતમાં પણ તેનાબુદ થઈ નથી રશિયાના શહેનશાહો આ હકીકતથી પુરેપુરા વાકેફ તો હતા જ અને આ દુષણો દૂર કરવા તેમના તરફથી અનેક પ્રયત્નો થતાં; પરંતુ આવા રાજ્યતંત્રમાં અધિકારી વર્ગમાંના ગુન્હેગારોને શિક્ષા કરવાનું સ્વાભાવિક રીતે મુશ્કેલ જ હોય. પ્રથમ તો મોટા મોટા અમલદારો પોતે જ એવા ગુન્હાઓ કરતા હોય એટલે તેમના હાથ નીચેના અમલદારોને હાથ લગાડી શકે નહીં. અને તે ઉપરાંત અધિકારીઓના ગુન્હા પહાર આવે, તેમને જાહેરમાં શિક્ષા થાય તો પ્રજામાં તેમનું માન ઘટે એ વિચારથી પણ તેમના ગુન્હાઓ દાખી દેવાતા. ટુંકમાં શહેનશાહોના અનેક પ્રયત્નો છતાં અધિકારીઓમાં લાચ રૂશ્વતનું પ્રમાણ ઓછું ન થયું તેનું ખાસ કારણ તો તે દેશનું રાજ્યખંધારણ અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે અધિકારીઓમાં ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિ જ હતા.

આખખુદી કે એકહુથ્યુ રાજ્યતંત્રમાં અનેક દુષણો હોવા છતાં, તેના બચાવમાં માધારણ રીતે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે પ્રજાકીય રાજ્યતંત્ર કરતાં તે રાજ્યકાર્ય વધારે કુશળતાથી ચલાવી શકે છે પરંતુ હકીકત તો તેથી ઉલટી જ છે. રશીયન રાજ્યતંત્રની કાર્યપદ્ધતિ ખરેખર અત્યંત ગુંચવાડાભરેલી, અને જરૂર ન હોય ત્યાં પણ અસાધારણ વિલંબ કરે એવી હતી. એ પદ્ધતિ પ્રમાણે નાનામાં નાની ખાળતમાં પણ અમલદારો મોટામાં મોટા અધિકારીઓનો અભિપ્રાય મેળવીને જ પગલાં ભરતા, અને એ અભિપ્રાય મેળવવામાં સ્વભાવિક રીતે દિવસોનાં દિવસો નિકળી જતા. એક રશીયામાં મુસાફરી કરનાર અંગ્રેજ લેબક લખે છે કે એક સરકારી મકાનમાં કાંઈક સમારકામની જરૂર હતી પરંતુ તે કામ પોતાની જોખમદારી પર કરવાને બદલે તે માટે છેક પ્રધાનમંડળ સુધી પત્રવ્યવહાર ચાલ્યો અને ત્યાંથી કામ શરૂ કરવાને માટે પરવાનગી આપતાં એક મહીનો થયો. આવી વિચિત્ર કાર્યપદ્ધતિવાળાં રાજ્યતંત્રનો કારભાર કેવો હોવો જોઈએ અને તેથી પ્રજાજનોને કેટલું ખમવું પડ્યું હશે તે વાંચક કલ્પના કરી શકશે.

આ ઉપરાંત રશિયન રાજ્યતંત્ર સામેની એક મોટી ફરિયાદ તો તેની પોલીસ તથા જાસુસ વર્ગને માટેની હતી. આ જાસુસ વર્ગ પ્રથમ તો ખાસ પ્રજાના લાભને માટે જ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. અધિકારીઓ લાચ લે છે, પ્રજાજનો ઉપર બૂલમ કરે

છે, અને તેથી તેમના ઉપર દેખરેખ રાખવાની જરૂર છે એ વિચારથી ઝાર નિકોલસ પહેલાએ 'ઝાંડારમરી'ના નામથી ઓળખાતો એ વર્ગ ઉલો કર્યો હતો. તેમનું ખાસ કાર્ય અધિકારીઓ ઉપર નગર રાખવાનું તથા તેમના શુન્હાઓ સંબંધી શહેન-શાહને માહિતિ આપવાનું હતું પરંતુ અધિકારીઓના વાતાવરણથી રંગાયેલા આ નવા અમલદાર વર્ગે અધિકારીઓના શુન્હા તરફ સરકારનું ધ્યાન ખેંચવાને બદલે ઉલટું રાજદ્વારી ચળવળમાં રોકાયેલા દેશલોકોને શુન્હેગાર ઠરાવવા માંડ્યા અને કાળે કરી અ-પ્રમાણિક અને જૂલમી અધિકારીઓના પંજામાંથી પ્રજાને બચાવવાને બદલે આ અમલદાર વર્ગ પોતેજ પ્રજા ઉપર એક નવા જૂલમ સમાન થઈ પડ્યો.

રશિયાનું આપશુદ્ધી સત્તાવાળું રાજ્યતંત્ર રાજ્યકાર્યની તેમજ પ્રજાના સુખની દૃષ્ટિએ ખામીઓથી ભરપૂર હતું એ વાત તો જગજગદેર છે. પરંતુ તે ખામીઓ કેવા પ્રકારની હતી, તે ઉપરની હકીકત ઉપરથી સમજશે. આ ખામીઓ પ્રજાને માટે એટલી તો અસહ્ય થઈ પડી હતી કે એ રાજ્યતંત્ર તરફ દીલસોજીની નજરે જોનારાઓને, પણ કબુલ કરવું પડતું કે તેમાંથી છુટવાને માટે રાજ્યતંત્રને પ્રજામતને આધીન બનાવ્યા વગર છુટકો જ ન હતો.

રાષ્ટ્રીય ચળવળ—ન્યાં પ્રજા ગરીબ હોય, દુઃખી હોય, અજ્ઞાન હોય, સમાજ કે રાજ્ય ઉપર તેના શું હક્ક છે તેની તેને ખબર નહિ હોય, તે હક્ક ઉપર કોણ તરાપ મારે છે તે તે જાણ શકતી નહિ હોય, ત્યાં તેને નક્ષીગને દોષ દઈ તેના તરફ થતા અન્યાય સહન કર્યા સિવાય છુટકો નથી. પરંતુ એક વખતે તેને તેની ખરી સ્થિતિનું જ્ઞાન થાય, તેને તેની મહેનત મજૂરીના બદલામાં જે સુખશાંતિના સાધન મળ્યા જોઈએ તે કેમ મળતા નથી, કેને લીધે મળતા નથી, તે તેને સમજાય કે તે જૂલમની સામે થવા, પોતાને હાથે જ ન્યાય મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. રશીઆની અજ્ઞાન પ્રજા વરસો સુધી રશીઆના આપશુદ્ધી સત્તાવાળાં રાજ્યતંત્રના જૂલમ હેઠળ ઢળાયેલી હતી, પરંતુ પશ્ચિમ યુરોપના વિચાર તથા મંસ્કૃતિના સર્જનમાં આવી જાગૃત થતાં તેણે તેના હક્કોની લડત શરૂ કરી. ખરું છે કે રશીઆન પ્રજાનો શિક્ષિત વર્ગ શરૂઆતમાં પશ્ચિમના વિચારોનું રહસ્ય સંપૂર્ણ રીતે સમજવાને શક્તિવાન નહોતો. તે વિચારો તેના દેશને માટે અનુકુળ છે, કે નહીં તે તપાસી શકે એમ નહોતો, અને છતાં તે વિચારોને પકડી લઈ, તેને અમલમાં મૂકવા તે જોઈએ તે કરતાં વધારે આતુર હતો, અને તેથી પરિણામે તે ઘડીલર સરકાર તથા સમાજની આંખમાં ઢાંસી તથા તુરંદ-કારને પાત્ર પણ થઈ પડ્યો હતો. છતાં કાળે કરી, અનુભવથી ઘડાઈ, પાશ્ચાત્ય વિચારો તથા કાર્ય પદ્ધતિમાંથી પોતાના દેશને માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવાજ સાધનો લઈ—અને જરૂર પડે ત્યારે નવીન સાધનો યોજી તે આજે પોતાનું કાર્ય સાધી શક્યો છે તેની મહેનતથી, તેની સરદારી હેઠળ રશીઆન પ્રજા આજ તેના જૂલમી રાજ્યતંત્રને તોડી નાખવા શક્તિવાન થઈ ગયો. અને હાલ તે પ્રજાકીય રાજ્યતંત્રના પાયો નાખવા—તે મજબૂત ઠરવા મથી રહી છે. આપણા દેશની સ્થિતિ તથા રશીઆની સ્થિતિમાં ઘણું મળ-તાપણું છે, અને જો કે આપણી રાષ્ટ્રીય ચળવળ તેના જેટલો શાંતિથીજ સાધી શકશે, છતાં આપણે માટે રશીઆની આ ફેલેહમદ નીવડેલી ચળવળ ઘણી સૂચક અને પ્રેરણાક્રંદ છે.

નીહીલીસ્ટોનું જોર મોટે ભાગે સેન્ટપીટર્સબર્ગમાં જ હતું છતાં તે સમયે દેશની અંદરના ભાગોમાં જમીનદારોમાં પણ અસંતોષની લાગણી તીવ્ર હતી. સરકારે પોતાની આપણુદી સત્તાનો ઉપયોગ કરી, તેમની પાસેથી જમીન લઈ ખેડુતોને આપી દીધી હતી તે વાત તેમના દીલમાં સાલતી હતી. અને તેમને તેના બદલામાં પશ્ચિમ યુરોપના ઉમરાવોના જેવા હુકો મેળવવાની ઇચ્છા હતી. તેમને કાંઈ નીહીલીસ્ટોની માફક સરકારની સત્તાને તોડી પાડવાની ઇચ્છા ન હતી તેઓ સરકાર તરફ સંમૂર્ણ રીતે વફાદાર હતા પરંતુ તેમને અગત્યની બાબતોમાં પ્રતિનિધિ મંડળો મારફતે તેમના વિચારો દર્શાવવાનો હક્ક જોઈતો હતો. તેમની હીલ-ચાલથી સરકારને કોઈ પણ રીતે ખમણું પડે એમ ન હતું અને જો સરકારે કહ્યું પણ વાપરી તેમને હક્કો આપ્યા હોતે તો તે કદાચ નીહીલીસ્ટોને દાબી દેવાને શક્તિવાન થાત; પરંતુ સરકારે તેમને તુચ્છકારી કાઢ્યા અને તેથી પાછું નીહીલીસ્ટોનું બળ વધ્યું.

આ અરસામાં પોલેંડ, રશીઆથી સ્વતંત્ર થવાના હેતુથી બળવો ઉઠાવ્યો, અને સ્વતંત્રતાના ઉપાસક નીહીલીસ્ટોએ પોલેંડ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવી. પરંતુ રશિયન પ્રબલ્યે ખોટા દેશાભિમાનની લાગણીથી દોરાઈ આ ઉદાર વૃત્તિની સામે થઈ તેનો અંત આણ્યો. અને પ્રજાની એ લાગણીઓનો લાભ લઈ ઝાર એલેક્ઝાંડરે એક પાસથી રાજકીય ચળવળને દાબી દઈ, બીજી પાસથી રથાનિક સ્વરાજ્ય માટે તથા ન્યાયની અદાલતોમાં સુધારા કરી લોકોને સંતોષવાનો પ્રયાત્ન કર્યો. પરંતુ આ સુધારાની નીહીલીસ્ટો ઉપર કાંઈ પણ અસર થઈ નહિ અને તેમના એક ગુપ્ત મંડળે ઝારને મારી નાંખવાનું કાવતું કરી ૧૮૬૬ માં ક્રાસકોઝોવ નામના યુવકની મારફતે શહેનશાહ ઉપર હુમલો કરાવ્યો. આ હુમલામાંથી ઝાર પોતે બચી ગયો, પરંતુ ત્યારથી સુધારાની રાજનીતિનો અંત આવ્યો અને સરકારે જાપાના સખત પગલાંઓ લેવા મોકળા.

શંકરલાલ ઘેલાલાઈ બેંકર.

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

મુંબાઈની હોમરૂલ લીગના આશર હેઠળ શ્રીયુવ જમનાદાસ કારકાદાસ ધરમેસીના પ્રમુખપણા હેઠળ દક્ષિણ આફ્રિકાવાળા રા. પરાગણ ખંડુલાઈએ સત્યાગ્રહનું રહસ્ય એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન મુંબઈમાં આપ્યું હતું તેના સાર નીચે મુજબ છે:—

વ્યાખ્યાનકારે પ્રથમ હોમરૂલ લીગના મંત્રીઓનો આ વિષય ઉપર લાવણુ ગોઠવવા માટે આભાર માની દર્શાવ્યું હતું કે આપણા પવિત્ર દેશનું રાજકીય વાતાવરણ હાલમાં અતિ ગંભીર બની રહેલું છે. આપણો દેશ હાલમાં એક વિકટ પ્રસંગમાંથી પસાર થાય છે. હોમરૂલ ધાને સ્વરાજ્યનો પવન જોસભર દેશમાં સર્વત્ર ફુંકાઈ રહ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં સ્વરાજ્યની જ વાતો ચર્ચા રહી છે અને મત્યેક ભારતવાસીને એમ

ભાસે છે કે જે ચળવળ આપણા દેશમાં હાલ પ્રવર્તી રહી છે તેનું અંતમાં શુભ પરિણામ જ, આવશે. સ્વરાજ્યના માર્ગે આપણે જલદી જ હવે પહોંચીશું ખીલ્યા બાણ હિંદનો અધિકારી / વર્ગ પ્રજાના અપૂર્વ ઉત્સાહને છીનવી કઠી નાખી બાપતાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હોમરૂલની ચળવળ ઠરનારાઓના તરફ વક્રદષ્ટિએ જોઈ રહ્યો છે. બાપતાની રાજનીતિ સામે પગલા લેવા દેશના અગ્રણ્ય નેતાઓ 'સત્યાગ્રહ' એ વિષય ઉપર ખાસ ચર્ચા વર્તમાન પ્રસંગે કરી રહ્યા છે. ત્યારે સત્યાગ્રહ અને એનું રહસ્ય શું છે એ સમજવું પ્રત્યેક ભારતવાસી માટે આ સરખે ખાસ આવશ્યક છે. અસત્ય, અન્યાય, જુલમ અને અધર્મની સામે આત્મબળ યાને પ્રેમ-બળથી થવું આનું નામ સત્યાગ્રહ છે. શારીરિક બળની સામે આત્મીક બળ-પ્રેમ બળથી સામે થવું એનું નામ સત્યાગ્રહ છે. અન્યાયી અને જુલમી કાયદાઓનો, અસ્વીકાર કરી તેમાં જે સળ કચવી હોય તે બંતે ઉઠાવી લેવી એ સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ છે. આવા અન્યાયી અને જુલમી કાયદાઓની સામે થઈ તેની સળઓ ઉઠાવી આપણાં સ્વદેશી બધુએ સાઉથ આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીની સરહારી હેઠળ સાત વર્ષ સુધી સત્યાગ્રહની લડતમાં બુઝી વિજયવંત થયા છે તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ એ અંગ્રેજી Passive Resistance શબ્દનું લાપાંતર છે. અંગ્રેજી લાપામાં કેટલાક એવા શબ્દો છે કે જેનું ગુજરાતીમાં લાપાંતર કરતા તેનો સંપૂર્ણ ભાવ આપણે ઉતારી શકતા નથી. Passive Resistance એ એક એવો જ શબ્દ છે કે એ શબ્દને માટે ગુજરાતી યથોચિત શબ્દ શું છે તેની માગણી દક્ષિણ આફ્રિકામાં બહેર રીતે કરવામાં આવી હતી. કેટલાકે તેને 'શાંત અવરોધ' કહેવાનું સૂચવતા હતા. કેટલાકે 'નિષ્ક્રીય પ્રતિરોધ' આવો શબ્દ યોજવા જણાવતા હતા. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીને આ સાફરી શબ્દો પસંદ પડ્યા ન હતા તેમજ Passive Resistance નો ખરો ભાવ પણ તેમાં દર્શાવાતો ન હતો આફ્રિકાનો હિંદી સામાન્ય જનસમૂહ ઝડપ ગ્રહણ કરી લે એવા શબ્દને માટે ગાંધીજી ઇચ્છા રાખતા હતા અને આખરે તેમણે 'સત્યાગ્રહ' એ શબ્દને પસંદ કર્યો. સત્યનો સદા જય થાય છે એ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું કથન છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર શબ્દ હોઈ ન શકે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેમણે એ જ શબ્દ અંતમાં પસંદ કર્યો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની રાજકીય લડત 'સત્યાગ્રહની લડત' એ નામથી સંસારમાં પ્રસિદ્ધ થઈ તે આપણે જાણીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં 'સત્યાગ્રહ' શીખવનાર ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રવર્તક ભગવાન, ઈસુ ખ્રીસ્ત થઈ ગયા છે. તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ જ હતો કે મનુષ્યોએ કેઈ પણ સંલોભના શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી કરવો નહિ. તે મહાત્માનું શિક્ષણ એટલે સુધી જાય છે કે એક ખ્રીસ્તીને હત્યાઆર ધારણ કરવાનો અધિકાર નથી. સહિસા પરમો ધર્મ એ જ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તેમણે સ્વીકારી તેમની દશ આજ્ઞાઓમાંથી એકમાં ફરમાવેલું છે કે *Thou shalt not kill* એટલું જ નહિ પરંતુ મનુષ્ય ગમે એવા ક્રોધના આવેશમાં આવ્યો હોય તો પણ તેણે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી ન કરવાં જણાવેલું છે કે જો કોઈ વમારા ડાબા ગાલ ઉપર આવીને વમાચો લગાવે તો તેની સામે જમણો ગાલ પણ ધરી દો. યુરોપ અંડમાં આવે તેમનાં એ

શિક્ષણની હાંસી થતી જ આપણે અનુભવીએ છીએ, છતાં એ વચનનું ખરું રહસ્ય જેઓ બાણ છે જેઓ પ્રાણી માત્ર પ્રત્યે પ્રેમામય દ્રષ્ટિથી જુએ છે. પ્રેમ એ જ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે એમ માને છે તેઓ સમજી શકે છે કે એક જીવનમાત્ર અને અન્યાયી પુરૂષ જીવન અને અન્યાય કરી તેનું ધારેલું કરાવવા ઇચ્છતો હોય તો તે તેના પ્રત્યે પ્રેમ રાખી જીવન અને અન્યાયને તાણે ન થતાં જે દુઃખ તે આપે તે સહન કરી લે તેનું નામ સત્યાગ્રહી છે. ભગવાન ઇસુ ખ્રીસ્તના ઉપર તેના દુશ્મનોએ એટલો ભયંકર જીવન શુભર્યો હતો કે, તેને ઝાડની સાથે બાંધી ખીલા ઠોકી તેના પ્રાણ લેવામાં આવ્યો હતો, છતાં તેના ઉપર જીવન શુભરનારના પ્રત્યે તેણે નથી તિરસ્કાર બતાવ્યો. યા નથી તેની સામે તેમણે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કર્યો. તેણે હસતાં હસતાં સત્યને ખાતર પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી દીધી હતી. આવું મહાન ઇષ્ટ સહન કરી તેઓએ ખરેખરા સત્યાગ્રહી બની પોતાના પ્રાણનું બળીદાન આપ્યું ત્યારે જ તેની પાછળ ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો થઈ શક્યો છે. સત્યાગ્રહનું રહસ્ય અમેરીકામાં એક ખીલ પુરૂષ મહાત્મા શેરાએ બતાવ્યું હતું. અમેરીકાની નીચી પ્રજાને શુભાભીમાંથી મુક્ત કરવા તેમણે અમેરીકાની સરકારને કર આપવાની ના પાડી હતી અને તેને માટે તેને કેદમાં મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે જે સરકાર મનુષ્યની શુભાભીના ધંધા કરવાને ઉત્તેજન આપે છે તે સરકારને નિભાવવા કર આપવો તે અધર્મ છે. તેમને સત્યાગ્રહ ઉપર એટલી બધી અચળ શ્રદ્ધા હતી કે અમેરીકામાં એવો એક જ માણસ પણ પડ્યો હશે કે જે નીચી પ્રજાની શુભાભીની સામે પોતે સરકારને કર ન ભરી જેલમાં જશે તો નીચી પ્રજાની શુભાભીની સાંકળના બંધન જરૂર તુટી જશે. તેમને કર ન ભરવા માટે ત્યારે જેલમાં પુરવામાં આવ્યા ત્યારે જેલમાં પુરનાર માણસો ઉપર કયા ખાંડ તેમણે દર્શાવ્યું હતું કે આ માણસોએ મારી આસપાસ આવી રહેલી આ દિવાલોની મજબૂત ઘોરડીમાં બંધ કર્યો છે પરંતુ તેઓને એટલી પણ બુદ્ધિ નથી કે મારા આ શરીરને તેમણે એક જગ્યાએ બંધ કરી મૂક્યું છે પરંતુ મારા શરીરમાં રહેલો આત્મા તો તદ્દન સ્વતંત્ર છે. તે ભેંધએ તેવા વિચારો કરી લે છે અને સ્વેચ્છા મુજબ વિચારે છે તેને બંધ કરવાની જગતમાં કોઈની પણ વાકાફ નથી. જેલમાંથી છુટ્યા પછી તેમણે 'On the duty of civil disobedience' નામનું એક નાનું પુસ્તક લખ્યું હતું જે લાખો મનુષ્યો રસપૂર્વક વાંચવા હતા. તે મહાન પુરૂષની માન્યતા હતી કે આપણે પ્રથમ મનુષ્ય બનતાં શીખવું ભેંધએ અને રેલવે પછીથી. ત્યાર બાદ રૂશિયામાં સત્યાગ્રહનું શિક્ષણ આપનાર મહાન પુરૂષ કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોય થયા છે તેમણે પ્રેમબળ એજ સર્વોત્તમ બળ છે એ બારપૂર્વક દર્શાવી આપેલું છે. સરકાર માત્રનો નિભાવ શારીરિક બળ યાને વાયોલન્સના ઉપર જ રહેલો છે અને તે તદ્દન ન ઇચ્છવા ભોગ છે. તેમની ખાસ માન્યતા હતી કે કોઈ પણ દેશના બચાવ માટે લશ્કરની જરૂર હોવી ન ભેંધએ 'Resist not evil' એ સિદ્ધાંતનું ભારપૂર્વક તેમણે પ્રતિપાદન કરેલું છે. ગારના જીવનની નીચે કચરાતી પ્રજાને માટે તેણે ઘણું કર્યું છે. નિરશ્વાપૂર્વક તેમણે એવાં તો ઉત્તમ પુસ્તકો લખેલાં છે કે

ભાસે છે કે જે ચળવળ આપણા દેશમાં હાલ પ્રવર્તી રહી છે તેનું અંતમાં શુભ પરિણામ જ આવશે. સ્વરાજ્યના માર્ગે આપણે જલદી જ હવે પહોંચીશું ખીટી બાણી હિંદનો અધિકારી 'વર્ગ' પ્રજાના અપૂર્વ ઉત્સાહને છીનવી નાંખી બાપતાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હોમરૂલની ચળવળ કરનારાઓના તરફ વક્રદષ્ટિએ જોઈ રહ્યો છે. બાપતાની રાજ્યનીતિ સામે પગલા લેવા દેશના અગ્રગણ્ય નેતાઓ 'સત્યાગ્રહ' એ વિવચ ઉપર ખાસ ચર્ચા વર્તમાન પ્રસંગે કરી રહ્યા છે. ત્યારે સત્યાગ્રહ અને એનું રહસ્ય શું છે એ સમજવું પ્રત્યેક ભારતવાસી માટે આ સમયે ખાસ આવશ્યક છે. અસત્ય, અન્યાય, બુલમ અને અધર્મની સામે આત્મબળ યાને પ્રેમબળથી થવું આનું નામ સત્યાગ્રહ છે. શારીરિક બળની સામે આત્મીક બળ-પ્રેમબળથી સામે થવું એનું નામ સત્યાગ્રહ છે. અન્યાયી અને બુલમી કાયદાઓનો અસ્વીકાર કરી તેમાં જે સબ કરાવી હોય તે બંતે ઉઠાવી લેવી એ સત્યાગ્રહનું સ્વરૂપ છે. આવા અન્યાયી અને બુલમી કાયદાઓની સામે ધર્મ તંની સત્યતા ઉઠાવી આપણાં સ્વદેશી બધુઓ સાહય આફ્રિકામાં મહાત્મા ગાંધીજીની સરદારી હેઠળ સાત વર્ષ સુધી સત્યાગ્રહની લડતમાં બુઝી વિજયવંત થયા છે તે આપણે સર્વ જાણીએ છીએ. 'સત્યાગ્રહ' શબ્દ એ અંગ્રેજી Passive Resistance શબ્દનું ભાષાંતર છે. અંગ્રેજી ભાષામાં કેટલાક એવા શબ્દો છે કે જેનું ગુજરાતીમાં ભાષાંતર કરવાં તેનો સંપૂર્ણ ભાવ આપણે ઉતારી શકતા નથી. Passive Resistance એ એક એવો જ શબ્દ છે કે જે શબ્દને માટે ગુજરાતી યથોચિત શબ્દ શું છે તેની માંગણી દક્ષિણ આફ્રિકામાં બોરેર રીતે કરવામાં આવી હતી. કેટલાકો તેને 'શાંત અવરોધ' કહેવાનું સૂચવતા હતા. કેટલાકો 'નિષ્ક્રીય પ્રતિરોધ' આવો શબ્દ યોજવા જણાવતા હતા. પરંતુ મહાત્મા ગાંધીજીને આ સાક્ષરી શબ્દો પસંદ પડ્યા ન હતા તેમજ Passive Resistance નો ખરો ભાવ પણ તેમાં દર્શાવાતો ન હતો. આફ્રિકાનો હિંદી સામાન્ય જનસમૂહ જટ ગ્રહણ કરી લે એવા શબ્દને માટે ગાંધીજી કંઈક રાખતા હતા અને આખરે તેમણે 'સત્યાગ્રહ' એ શબ્દને પસંદ કર્યો. સત્યનો સદા જય થાય છે એ આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોનું કથન છે. સત્યાગ્રહની લડતમાં હાર શબ્દ હોઈ ન શકે એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હોવાથી તેમણે એ જ શબ્દ અંતમાં પસંદ કર્યો અને દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની રાજકીય લડત 'સત્યાગ્રહની લડત' એ નામથી સંસારમાં પ્રસિદ્ધ થઈ તે આપણે જાણીએ છીએ. પાશ્ચાત્ય પ્રદેશોમાં 'સત્યાગ્રહ' શીખવનાર ખ્રીસ્તી ધર્મના પ્રવર્તક ભગવાન, ઈસુ ખ્રીસ્ત ધર્મ ગયા છે. તેમનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ જ હતો કે મનુષ્યોએ કેશ પણ સંભોગમાં શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી કરવો નહિ તે મહાત્માનું શિક્ષણ એટલે સુધી બળ છે કે એક ખ્રીસ્તીને હથીઆર ધારણ કરવાનો અધિકાર નથી. બહિસ્ટા પરમો ધર્મ એ જ આપણા ધર્મશાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત તેમણે સ્વીકારી તેમની દૃઢ આશાઓમાંથી એકમાં ફરમાવેલું છે કે *Thou shalt not kill* એટલું જ નહિ પરંતુ મનુષ્ય ગમે એવા ક્રોધના આવેશમાં આવ્યો હોય તો પણ તેણે શારીરિક બળનો ઉપયોગ કદી ન કરવાં જણાવેલું છે કે જો કોઈ તમારા ઠાબા ગાલ ઉપર આવીને તમારો લગાવે તો તેની સામે જમણો ગાલ પણ ધરી દો. સુરોપ ખંડમાં આવે તેમનાં એ

પૌંડ ૩ કરાવ્યા ને હિંદી સરકારને પા. ૩ આપે તેને કચ સરકારનું દાંમવાલમા વસવા માટે રજીસ્ટર આપવામાં આવતું. તે સમયે ત્યાં બ્રિટીશ એલચી રહેતો એટલે હિંદી પ્રજાને તરતજ દાદ મળતી. હિંદીઓ સામે જે યુરોપીઅનોને સ્વાર્થને ખાતર દેખ જ ઉત્પન્ન થયો હતો તેઓ ઉશ્કેરણી કરવાનું જ લઈ એકા હતા અને હિંદીના આવવા સામે સખ્ત અકુશ મુકનાનો આગ્રહ વારંવાર કરતા રહેતા હતા. આ પ્રમાણે હિંદીઓ સામે ઉશ્કેરણી ચાલુ જ રહી ત્યારે ૧૮૮૫ ની સાલમાં લોર્ડ મીલનરના આગ્રહથી હિંદી પ્રજાને રજીસ્ટર થવું પડ્યું અને હિંદીઓ ૧૮૮૫ ના ત્રીજા કાયદા મુજબ પોતાની મરજીથી રજીસ્ટર થયા. લોર્ડ મીલનરે તે સમયે ચોખ્ખી રીતે જણાવ્યું હતું કે આમ એક વાર તમોરજીસ્ટર થશો એટલે ભવિષ્યમાં તમારે ફરી રજીસ્ટર થવું નહીં પડશે અને જેઓને સર્ટીફિકેટ આપવામાં આવશે તેમને દાસવાલમા બંધુક વસવાના અને મરજી પડે તેમ આવવા જવાના હક રહેશે આ ૧૮૮૫ ના કાયદા પ્રમાણે હિંદીઓ ત્યાં જમીનના માલિકો ન થઈ શકે એમ પણ થયું તેમ જ તેઓને લોકેશન (ગોરાઓથી નાખે રથળે રહેવાની જગ્યા)માં રહેવું એમ કરાવ્યું પરંતુ એ જાખવ સુગ્રીમ કોર્ટમાં કેસ લઈ જવામાં આવતાં ત્યાં ચુકાદો આપવામાં આવ્યો કે હિંદીઓને લોકેશનમાં રહેવાની ફરજ પાડી શકાતી નથી જે ગોરાઓ હિંદીઓની વિરુદ્ધ હતા તેમને આ ચુકાદો એક ફટકા રૂપ થઈ પડ્યો અને તેથી ખીળાઈ હિંદીઓ સામે વિરુદ્ધતાના પોકારો કરવા ચાલુ રાખ્યા અને અનેક રથળે ગોરાઓએ સલાઓ લારી હિંદીઓના આવવા સામે સખ્ત અકુશ મુકવા કાયદો ઘડવાનો સરકારને આગ્રહ થયો. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૦૬ ની સાલમા દાસવાલની સરકારે એક કાયદો પસાર્યો જે,

ખુની કાયદો

ને નામે જોળખાયો આ કાયદા માટેનું બીલ મહાત્મા ગાંધીજીના હાથમાં આવ્યું અને તે પાંચીને તરત જ તેમનું મગજ ઉઠગી આવ્યું. એક સ્વમાન સમજનારી કોમ ઉપર આવો જુલમી કાયદો ન જ હોવો જોઈએ એમ તેમણે જાહેર કર્યું. તે કાયદાનો હિંદીપ્રજા ચોર ચાલો છુટાડે કે ગુન્હેગાર ન હોય તેવો જ આભાસ પડતો હતો 'ઈન્ડિઅન ઓપીનીઅન' પત્ર મારફતે કાયદામાં રહેલી 'ઝેરી કલમોનો તરખુમો આપી આવા જુલમી કાયદાને પ્રાણાન્તે પણ વશ ન થવું એવું રજુગીશુ મહાત્મા ગાંધીએ પુક્યું. તે કાયદા અનુસાર દાસવાલમાં વધતા કરેક હિંદીએ કચ આંગણાની છાપ આપી કરીથી રજીસ્ટર થવાનું હતું એટલું જ નહિ પરંતુ બીજી એવી અપમાન લાવેલી કલમોનો સમાવેશ તેમાં હતો કે સ્વમાન સમજનારી પ્રજા તે કદી પણ કબુલ ન રાખે. આ કાયદા સામે પોકાર કરવાનું તરત જ શરૂ થઈ ગયું અને વડી સરકારની સંમતિ મળી જાય તે પહેલાં મહાત્મા ગાંધીની સરદારી હેઠળ એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત ગયું. ડેપ્યુટેશને વિલાયતમા અનેક ચાલ્યદારી પુરૂષોની મુલાકાત લીધી અને તે વખતે કાયદા ઉપર સહી થતી વિલાયતમા અટકી, પરંતુ પાછળથી જનરલ બોયા વિલાયત ગયા અને ઉધું ચતું સમજની તે જ કાયદા ઉપર નામદાર શહેનશાહની સહી કરાવી લાવ્યા-ન્યાયે એ હકિકત બહાર આવી ત્યારે આ કાયદાની સામે સત્યાગ્રહની લડત ઉઠાવવાની જીએશ ચાલી રહી. કાયદાને તાબે ઘઈ તે મુજબનાં રજીસ્ટરો ન લેવા એવો કોમે નિશ્ચય કર્યો.

તેમના જેવા લેખકો યુરોપમાં વર્તમાન સમયમાં લાગ્યે જ મળી આવે. આરંભ ઉપર તેઓ વારંવાર સખત પત્ર લખતા અને રાજ્યના જૂલમની સામે થનારા દેશજનકેવ પુરૂષોને શિક્ષા ન કરવા અરજી ગુજારતા. તેઓ રાજ્યની સામે, લશ્કરની સામે ઘણું સખતમાં-સખત લખાણ કરતા છતાં આરની હિંમત ન હતી કે તેમને કંઈ શિક્ષા કરી શકે. એવું તેમનું અવિ પત્ર, સાદું અને ધાર્મિક જીવન હતું.

આપણા દેશની પ્રજાને સત્યાગ્રહ એ કંઈ નવીન વસ્તુ નથી. આચીન ભારતના ઇતિહાસ તરફ આપણે દૃષ્ટિ દોડાવીશું તો માલુમ પડશે કે ભારતવર્ષમાં શ્રી પ્રહલાદજી જેવા વીર સત્યાગ્રહી ઉત્પન્ન થઈ ગએલા છે. સત્યની સેવા કરતાં રાજા હરિશ્ચંદ્રે પોતાના રાજપાટનો ત્યાગ કરી પોતાની શ્રી તથા પુત્ર સાથે નીચેને ઘેર પોતાની જાતને વેચી હતી. ભારતની ખેડૂત પ્રજાના ઉપર જે રાજ્ય તરફથી જૂલમ, યા તો અન્યાય થતા તો પ્રજા રાજા સાથે રીસાઈ બેસતી અને સર્વ કામ-કાજ બંધ કરી દેતી પેસિવ રેજીસ્ટ્રેન્સ એને દેવી પ્રકૃતિ કહીશું તો પણ ચાલશે અને એકટીવ રેજીસ્ટ્રેન્સ એમાં આસુરી પ્રકૃતિનો સમાવેશ થાય છે. ભારતીય યજ્ઞ દેવી પ્રકૃતિને પુજનારી છે એટલે સત્યાગ્રહ ભારતની પ્રજાની રંગેરંગમાં હોય તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કંઈ જ નથી. સત્યાગ્રહ વિષે આટલું વિવેચન કરી મહાત્મા ગાંધીની સરદારી હેઠળ દક્ષિણ આફ્રિકાના આપણા દેશજનુઓ સત્યાગ્રહની લડત કેવી રીતે લડ્યા તે જાણવું ખાસ આવશ્યક છે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં કેમ લડ્યા ?

દક્ષિણ આફ્રિકામાં સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત ૧૯૦૬ ની સાલથી થઈ હતી અને ૧૯૧૩ ની સાલમાં તો લડતનો વિજયવંત રીતે અંત આવ્યો હતો. સાત વર્ષ પર્થેત આવેલી આવી મહાન લડતનો ઇતિહાસ બાબલુ દ્વારા કહી જવો એ અત્યંત મુશ્કેલ કામ છે છતાં ખાસ અગત્યના જાણવા જેવા બનાવોનું વર્ણન હું આ પ્રસંગે રજૂ કરીશ. સત્યાગ્રહની લડતની શરૂઆત પ્રથમ ટ્રાંસવાલમાં થઈ હતી. એટલે ટ્રાંસવાલમાં વર્સી રહેલા હિંદીઓનો કંઈક ટુકો ઇતિહાસ જાણી લેવો એ ખાસ જરૂરનું છે. ટ્રાંસવાલમાં ડચ પ્રજાનું પ્રબલસત્તાક રાજ્ય ચાલતું હતું તે સમયથી ત્યાં ભારતીય પ્રજા વસતી આવી હતી. શરૂઆતમાં ત્યાં આગળ હિંદી પ્રજા સામે કોઈ પણ તરેહના ઇમીગ્રેશનના કાયદાઓ ન હતા. કોઈ પણ હિંદી ત્યાં છુટ્ટી જઈ શકતો. લશ્કર પહેલાં એ મુજબ ત્યાં ઘણા હિંદીઓ જઈ વસ્યા હતા. હિંદીઓ વેપારમાં ઘણું જુથળ હોવાથી તેમ જ તેમની રહેણી અત્યંત સાદી અને સરળ હોવાથી તેઓ ટ્રાંસવાલમાં અઠ વેપાર પોતાને હાથ કરવા લાગ્યા. યુરોપીઓનાં જીવન વૈભવી અને ખર્ચાળ હોવાથી વેપારી વર્ગ હરિદ્રાધમાં હિંદી સાથે ટકી શકતો ન હતો, જેને લીધે હિંદીઓ સામે દેવળી લાગણી પેદા થવા પામી અને હિંદીઓના આવવા ઉપર અંકુશ મુકવાની વાત થઈ રહી અને પ્રથમ એવું થયું કે જે હિંદી પૈ. ૨૫ સરકારને જારે તે જ ટ્રાંસવાલમાં દાખલ થઈ શકે. આવા ભારે દર સામે હિંદીઓએ વાધો ઉઠાવ્યો એટલે એ ૧૪મ ઇંગ્લીશ

પણ એ બાબત સંતોષ બહાર કઢી હતો. હિંદીઓએ પોતાનું વચન, પાળ્યું. પછી વચન પાળવાનો સરકારનો સમય આવ્યો ત્યારે કાયદો રદ કરવાની જનરલ સમિતી ના પાડી. આથી કોમમાં મોટો ખળભળાટ થઈ રહ્યો અને સત્યાગ્રહની લડત ફરી શરૂ કરવા હિંદી પ્રજા તૈયાર થઈ. લીધેલાં રજીસ્ટરો એક મોટી સભા મેળવી ત્યાં બાળી મુક્યા, અને

લડત ફરી શરૂ થઈ.

આ વખતે લડત વધુ ભેસથી ચાલી. નાતાલથી પણ અનેક હિંદીઓ જેલમાં જવા મદદે આવ્યા. લડત પૂર્ણ ભેસમાં પાછી ચાલુ થઈ. દાંસવાલમાં બુના કાયદેસર વસી રહેલા સેક્ટો. હિંદીઓને હિંદુસ્તાન દેશ પાર કર્યા સેક્ટોને પકડી જેલમાં પુર્યા. દાંસવાલના કેટલાક, સમગ્ર યુરોપીઅનોએ એકઠા થઈ હિંદીઓને મદદ કરવા એક કમિટી પણ સ્થાપી. આખા સાઉથ આફ્રિકામાં આ સમયે દરેક સ્થળે હિંદીઓની ગળવર સભાઓ મળ્યા કરતી હતી. જેલમાં અમલદારો સત્યાગ્રહીઓનો બુરસો તોડી પાડવા સખત વર્તન બતાવી રહ્યા. લડત જેમ જેમ વધતી ગઈ તેમ તેમ તેનું સ્વરૂપ લોકો ચોખ્ખી રીતે સમજવા લાગ્યા. પ્રજા નિંદર બની અને સત્યાગ્રહીઓની હાર કહી છે જ નહિ એવી દ્રઢ માન્યતા થતી ગઈ. લડતની દીર્ઘ ઝગડો હતો. મન ૧૯૦૬ ની અધવચમાં હિંદ તથા ઇંગ્લાંડ કેમ્બ્રિજના ગયા. હિંદ અને વિલાયતથી મહાન ગતદો મળી. ૧૯૧૦ માં દક્ષિણ આફ્રિકામાં યુનીયન થયું અને નવી સ્થિતિનો લાભ લઈ વડી સરકારે સૂચના કરી કે ૧૯૦૭ નો ખુની કાયદો રદ કરવો અને ભૌતિક કાયદામાંથી દૂર કરવો અને હિંદી કોમની જરૂરીયાત માટે દર વર્ષે અમુક કેળવણીના હિંદી-ગાને દાખલ કરવા. આખરે ૧૯૧૧ માં એક નવું બીલ ઘડ્યું અને મુરદેહીનો અત આણવા પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. ૧૯૦૭ નો ખુની કાયદો સરકારે રદ કર્યો પરંતુ નવો કાયદો યુનીયનને માટે કરતાં તેમાં ભૌતિક ઉલટો વધતો હતો અને બીજા પ્રાંતના હિંદીઓના હક મર્યાદા જતા હતા એટલે સરકાર સાથે ફરી પાછી વાતચીત અને લખાણો શરૂ થયાં. પરિણામ એ આવ્યું કે પ્રોવીઝનલ સેટલમેન્ટ થયું અને લડત બીજો કાયદો પાલો. મેન્ટમાં પસાર થાય ત્યાં સુધી સુદતવી રાખવા ઠર્યું. ૧૯૧૨ ની સાલમાં પાર્લામેન્ટ બીજું બીલ દાખલ થયું તેની પણ એજ દશા થઈ અને પ્રોવીઝનલ સેટલમેન્ટની સુદત એક વર્ષની વધારી લડત મુલતવી રાખવામાં આવી. આ વર્ષમાં સ્વર્ગસ્થ ગોખલે હિંદીઓના દુઃખો નજરે ભેવા આવ્યા. તેમણે સરકાર સાથે મસલત ચલાવી આ વખતે સરકારે નાતાલના ગીરગીટીઆ મળુર પાસેથી લેવામાં આવતો પૈાડ ૩ નો દર રદ કરવાનું તેમને વચન આપ્યું તે વાત તેમણે હિંદી કોમને બહાર રીતે જણાવી હતી.

પૈાડ ૩ નો દર

નાતાલમાં ગીરગીટીઆ મળુરો અમુક વર્ષની બધણીથી આવતા હતા તેઓ પોતાની મુદત પુરી કરી રહે કે તેમણે હિંદ પાછું જવું ભેષ્ય અને ભે તેઓ હિંદ પાછા ન જાય તો અને નાતાલમાં જ રહે તો વરસ દિવસે તેણે સરકારને પા. ૩ નો દર ભરવો ભેષ્ય. આ દર ૧૬ વર્ષની ઉમરના છોકરા તેમ જ ૧૩ વર્ષની ઉમરની છોકરીઓ પાસે પણ

લેવામા આવતો હતો. એટલે કે એક છુટા થયેલા ગીરમીટીઆ કુટુંબ—એક પુરૂષ તેની સ્ત્રી, એક ૧૬ વર્ષની ઉમરનો પુત્ર અને ૧૩ વર્ષની ઉમરની પુત્રી હોય તો તે કુટુંબે વરસના પા. ૧૨ સરકારને ઠર લરવો જોઈએ. આવી સ્થિતિને લીધે અનેક સ્ત્રીઓને અનીતિમાં ઉતરવું પડ્યું છે. કોઈપણ રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ પાસે આવી રીતે જીવગી ઠર લેવાનું સાલજવામાં આવ્યું નથી. સામ્રાજ્યના એક ભાગમાં પ્રમાણિકપણે જાત મંજૂરી કરી પોતાનું ગુજરાન ચલાવવા એક અષાઠા, તેર વર્ષની નાનકડા બાળા પાસે ઠર લેવો એક અધમ પગલું સસ્થાનોએ લરી હિંદના રાંઠડાં મંજૂરોના ઉપર અસહ્ય જીવન ગુજાર્યો છે.

૧૯૧૩ ની સાલમાં પાર્લામેન્ટમાં યુનીયન સરકારે હિંદી સવાલનો નિશ્ચલ લાવવા માટે એક બીજી ધર્મીયેશન બીલ દાખલ થયું. પરંતુ તેથી પણ હિંદી કોમની માંગણીનો અમલ થતો નહતો. કાયદાની અંદર રંગદ્રષ્ય યાને જાતિલેદ બીલકુલ હોવો ન જોઈએ એ હિંદીઓ બીજી માંગણી ઉપરાંત ખાસ માંગના હતા. આ નવા બીલથી જાતિલેદ કાયદામાં રહેતો હતો તે સિવાય તે જ અરસામાં જરૂરી સર્વેચે હિંદી લક્ષના સંબંધમાં એક દુઃખદાયક ચુકાદો આપ્યો તેથી હિંદીઓ એકદમ ચોંટી ઉઠ્યા.

હિંદી લક્ષનો સવાલ.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં કાયદેસર વસી રહેલા હિંદીઓને પોતાની સ્ત્રી તથા સોળ વર્ષની અંદરના બાળકોને સાથે લઈ જવાનો કાયદો છુટ આવે છે. પોર્ટ, ઇલિઝાબેથમાં વસતા એક મુસલમાને પોતાની સ્ત્રીને હિંદી સાઉથ આફ્રિકા બોલાવી મરકારે તે સ્ત્રીને Prohibited Immigrant (બાંધીત ઉતાડ) તરીકે જાહેર કરી જરૂરી સર્વેચે ચુકાદો આપતા જાહેર થયું કે એ સ્ત્રીના લગ્ન ખોટી ધર્મોનુમાર થયા નથી એટલે તે પોતાના પતિની સાથે રહી ન શકે આ ચુકાદાથી એમ ઠરતું હતું કે હિંદુ, મુસલમાન તેમજ પારસીઓએ પોતાના ધર્મ મુજબ લગ્ન કરેલા હોય તે સાઉથ આફ્રિકાનો કાયદો કબુલ ન રાખે આ ચુકાદો જાહેર પડતા જ હિંદીઓએ દરેક સ્થળે મોટી સલામતી જાહેર પોતાનો લાંબો ફર્જીઓ અને આખા હિંદી સવાલનું નિરૂપણ કરવા સરકાર સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો અને છેવટમાં નીચે મુજબની માંગણીઓ સરકાર પાસે કરી અને જો તે માંગણીઓ જો કબુલ ન રાખવામાં આવે તો સત્યાગ્રહની લડત ફરીથી શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

છેવટની માંગણીઓ.

સરકાર પાસે છેવટની માંગણીઓ કરવામાં આવી હતી તે પાંચ હતી (૧) હિંદી લગ્નોને કાયદેસર ઠરાવવા, (૨) ફ્રી સ્ટેટ સંબંધી કાયદાઓમાંથી જાતિલેદ દૂર કરવો, (૩) દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલા હિંદીઓને કે પમાં દાખલ થવાનો હક જાળવી રાખવો, (૪) ત્રણ પૌડનો જીવગી ઠર નાતાલના ગીરમીટીઆઓ પાસેથી લેવામાં આવે છે તે રદ કરવો અને (૫) જે કાયદાઓ હુસ્તી ધરાવે છે તેનો અમલ મરમાથ અને ન્યાયથી કરવો. આ પાંચ માંગણી સરકાર પાસે કરવામાં આવી.

અને જે તે કબુલ રાખવામાં ન આવે તો સત્યાગ્રહની લડત ફરીથી શરૂ કરવામાં આવશે એવી ચેતવણી સરકારને આપવામાં આવી. સરકારે તેની દરકાર ન કરી એટલે સત્યાગ્રહની છેવટની લડાઈ શરૂ થઈ કે જે લડતે આખી સુધરેલી સ્થિતિમાં ખળભળાટ મચાવી મૂક્યો.

છેલ્લી સત્યાગ્રહની લડત

ઉપર દર્શાવેલી પાંચ માગણીનું અલ્ટીમેટમ સરકારને મોકલી મહાત્મા ગાંધીજી જોહાન્સબર્ગથી પોતાના ફ્રીનીક્સ આશ્રમમાં ગયા ત્યાં જઈ હવે આ અંતની લડત કેવી રીતે લડવી તે બાબત ઉપર વિચાર ચલાવવા લાગ્યા એક દિવસે ફ્રીનીક્સ આશ્રમમાં રહેતા પુરૂષ, સ્ત્રી તથા વિદ્યાર્થીઓ સાથે તેઓ મેઠા હતા ત્યાં તેમણે પોતાના પત્ની શ્રીમતિ કર્તુરબેનને કહ્યું કે 'આજથી તમે મારી સ્ત્રી હોવાનો કાયદેસર દાવો ન કરી શકો'. એક હિંદુ પત્નીને સ્વાભાવિક આથી વિચિત્ર લાગણી થાજી. શ્રીમતિ કર્તુરબેનને કહ્યું 'આપ એવી શુ વાતો કરો છો?' મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું કે 'હું ખરૂં કહું છું. આપણા ધર્મો પ્રમાણે થયેલા લગ્ન આ દેશમાં સરકાર હવે કબુલ ન રાખે. એટલે તમે મારી સ્ત્રી હોવાનો દાવો ન કરી શકો'. શ્રીમતિ કર્તુરબેનને વરતજ દર્શાવ્યું કે, 'એવો કાયદો હોય તો તરતજ તેની સામે લડવું જોઈએ' મહાત્મા ગાંધીજીને પ્રત્યુત્તર મળી રહ્યો. તેમણે પુછ્યું 'તમે એવા કાયદા સામે થઈ જેલમાં જશો? જેલમાં જત જતના દુઃખો સહન કરવાં પડશે' શ્રીમતિ કર્તુરબેનને 'ગમે તે દુઃખો સહન કરવાં પડે તેની દરકાર નથી પરંતુ આવા કાયદા સામે લડવું જોઈએ' એમ દ્રઢતાથી જાહેર કર્યું. તરતજ ત્યાં ઠરાવ થયો કે ફ્રીનીક્સમાં વસ્તા પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને વિદ્યાર્થીઓએ નાનાલ છોડી એક દમ ટ્રાસવાલમાં દાખલ થવું અને ટ્રાસવાલની સરહદ ઉપર જઈ પોતાની ઓળખો ન આપી, ટ્રાસવાલમાં વસવા માટેની પરમીટો કોઈ પાસે હોય તો તે ગતાવવાની ના પાડી તરતજ જેલ જવું.

એક ટુકડી ઉપડી ગઈ

ફ્રીનીક્સથી સોળ જાણી એક ટુકડી ટ્રાસવાલ જવા માટે ઉપડી જેમાં ચાર સ્ત્રીઓ, છ વિદ્યાર્થીઓ અને છ પુરૂષો હતા તેઓ સર્વ ટ્રાસવાલમાં દાખલ થયા. કોઈએ ત્યાં પોતાનાં નામો આપ્યા નહિ. ટ્રાસવાલમાં ગેરકાયદેસર દાખલ થવા માટે તેમને પકડવામાં આવ્યા અને હરેકને ત્રણ માસની સખત મજૂરી સાયની કેળવી સજા થઈ સ્ત્રીઓ તેમજ વિદ્યાર્થીઓને પણ આવી સખત સજા થઈ છે એ વાત આખા દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રસરી ગઈ અને લોકો એકદમ જાગૃત થઈ ગયા.

ઇન્ડિઅન વિમેન એસોસિએશનની તૈયારી.

જોહાન્સબર્ગમાં ઇન્ડિઅન વિમેન એસોસિએશન નામનું એક સ્ત્રીઓનું મંડળ છે. મિસિસ ગાંધી કેટલીક સ્ત્રીઓની સાથે કેદમાં ગયા છે તે વાત જાણવાં જ આ એસોસિએશનની સ્ત્રીઓએ પણ જેલમાં જવાનો ઠરાવ કર્યો અને 'બાર સ્ત્રીઓ જોહાન્સબર્ગ છોડી એરેજ ફ્રી સ્ટેટમાં દાખલ થઈ એરેજ ફ્રી સ્ટેટમાં

હિંદીઓ દાખલ થઇ શકતા નથી તે કાયદાનો ભંગ કરી આ સ્ત્રીઓ ત્યાં દાખલ થઇ. સરકારે તેમને ત્યાં પકડી નહિ. સરકારે પણ હિંદીઓ સામે આ સમયે સત્યાગ્રહ ધારણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. સરકાર હિંદીઓને કેદમાં પુરી પુરીને કાયર થઇ રહી હતી. એટલે હિંદીઓને જેલમાં ન પુરવા એક વલણ સરકારે લીધું. સ્ત્રીઓ નિરાશ થઇ. ત્યાર બાદ સ્ત્રીઓએ લાઇસેન્સ લીધા સિવાય ફળઆફિ વસ્તુઓ ખરીદી ફેરી કરવાનું શરૂ કર્યું અને પોલીસોને બંધે બંધને બંધાર આપ્યા કે અમે લાઇસેન્સ લીધા સિવાય ફળની ફેરી ફરીએ છીએ અને તમારા કાયદાનો ખુલ્લી રીતે ભંગ કરીએ છીએ તો પણ પોલીસોએ તેમને પકડી નહિ. એજ સમયે જોહાન્સબર્ગમાં ઘણા હિંદીઓ ટોપલીઓમાં શાક લાઇ ફળ વિગેરે લઇ વેચવા બહાર નીકળી પડ્યા આ પ્રમાણે હોડકરનો ધંધો કરનારને મ્યુનિ. સિપાલીટીમાં ફી ભરીને લાઇસેન્સ લેવા પડે છે અને જેની પાસે લાઇસેન્સ હોય તેઓજ ફલ વિગેરેની ફેરી ફરી શકે છે. જોહાન્સબર્ગમાં પુરુષોએ લાઇસેન્સ સિવાય ફેરી ફરવાની શરૂઆત કરી. સરકારે આ હિંદીઓને ન પકડવાનાં હુકમ કહાડ્યા. હિંદીઓ નિરાશ થયા તેઓ રસ્તા ઉપર પોલીસોની પાસે જઈ કાયદાનો ભંગ કરી ફેરી ફરીએ છીએ એમ પોકાર પાડી જણાવવા લાગ્યા તોપણ તેમને પકડવાનું મુલતવી રાખ્યું. જ્યારે હિંદીઓ ફરેજ પોલીસોને આ પ્રમાણે હેરાન કરવા લાગ્યા ત્યારે થોડા ઘણાઓને પકડવામાં આવ્યા અને તેમને જેલમાં મોકલ્યા-ફ્રી સ્ટેટમાં ગએલી સ્ત્રીઓને જ્યારે ત્યાં ન પકડી ત્યારે તેઓએ નાતાલ જઈ કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા ગીરમીટીઆ મંજુરો પાસે હડતાળ પડાવવાનો વિચાર કરી તેઓ તરત નાતાલ ઉપડી. ત્યાં જઈને પણ તેઓએ લાઇસેન્સ સિવાય ફેરી ફરવાનું શરૂ કર્યું તોપણ તેમને પકડવામાં ન આવી એટલે તેઓ કોલસાની ખાણોમાં પહોંચી અને ત્યાં મંજુરોની આગળ પા. ૩ ના જીલમી કર વિષે સમજુત આપી કામ છોડી દેવાની ઉશ્કેરણી કરવા લાગી શ્રીમતિ ગાંધી પોતાની નાજુક તબિયત છતાં પોતાના નાના બાળકો સાથે કારાગૃહનાં દુ.ઓ તમારે માટે વેઠે છે આવી બંધાર ગીરમીટીઆઓને મળતા તેઓ એકઠમ હથિયાર છોડી દઇ ખાણોમાંથી બહાર નીકળી ગયા અને હડતાળ પાડી દીધી.

હડતાળની શરૂઆત

હડતાળ પડતાની બંધાર મહાત્મા ગાંધીને પકડતાં તેઓ તરત જ ન્યુકેસલ આવ્યા અને ત્યાં પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું. સરકારને આ સમયે મહાત્મા ગાંધીએ પત્ર લખી હડતાળ લવિષ્યમાં નાતાલમાં મોટું સ્વરૂપ પકડશે અને ગંભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થશે તે વિષે ચેતવણી આપી અને હિંદીઓની પાસે માગણીને કબુલ રાખી લડતનો અંત લાવવા અરજ ગુજરી. પરંતુ સત્તાના મદમાં છકી રહેલી યુનીયન સરકારે મહાત્મા ગાંધીના એ પત્ર પર ધ્યાન ન આપ્યું. હડતાળ એકઠમ વધી ગઇ અને કોલસાની ખાણોમાં કામ કરતા લગભગ ચાર હજાર ગીરમીટીઆઓ મહાત્મા ગાંધી પાસે ન્યુકેસલ આવી એકઠા થયા. ગીરમીટીના કાયદા પ્રમાણે આ સર્વ મંજુરો ગુન્હેગાર હતા કારણ કે જે રથળે તેઓ કામ કરતા હોય તે સ્થળેથી એક માઇલ દૂર પોતાના માલીકની ચીઠ્ઠી મિલાય તેઓ જઈ શકતા નથી એવો તેમને માટે કાયદો છે. એ કાયદા મુજબ ન્યુકેસલ આવેલા સર્વ હડતાળીઆઓ ગુન્હેગાર

હતા તેમ જ તેમને આશરો આગતાર પણ ગુન્હેગાર લેખાતા હતા. આવા ગંભીર ટોળાને પકડી કેદમાં કેન પુરવા તેની ચિંતા પણ સરકારને થઇ પડી. આ ત્રણ હજાર ગીરગીટીઆઓનાં ટોળામાં સ્ત્રીપુરુષો તેમ જ બાળકો પણ હતાં. આ સર્વને એક જગ્યાએ રાખવાં, તેમના ખોરાક, તંદુરસ્તી વિગેરેની સંભાળ રાખવી વિગેરે કાર્ય કેટલું મહાન થઇ પડેલું હશે તેનો ખ્યાલ નજરે જોનારને આવી શકે એમ છે.

ત્રણ હજાર હડતાળીઆઓની કુચ.

ન્યુકેસલમાં મહાત્મા ગાંધીના આશરો હેઠળ રહેલા આ ત્રણ હજાર માણસોને જ્યારે ત્યાં પકડવામાં ન આવ્યા ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ વિચાર્યું કે આ સર્વ માણસોને જેલમાં મોકલવા માટે ટ્રાંસવાલમાં તેમને લઇ જવા, એટલે સરકારને પકડયા સિવાય છુટકો જ ન રહેશે એમ ધારી ત્રણ હજાર માણસોને સાથે લઇ તેઓ ટ્રાંસવાલની કુચ માટે ઉપડયા અને નાલાલની સરહદના છેડલા શહેર ચાલ્સ ટાઉનમાં પોતાના કેમ્પ રાખી ત્યાં આવી એવો વિચાર રાખવામાં આવ્યો હતો કે ટ્રાંસવાલમાં હાખલ થવું અને જે પકડવામાં ન આવે તો સર્વને જોડાનગરમાં ટોલરેટાય ક્ષામમાં લઇ જઈને રાખવા.

ટોલરેટાય ક્ષામ.

આ ટોલરેટાય ક્ષામના માલીક મી. કેલનબ્રેક છે. મી. કેલનબ્રેક મહાત્મા ગાંધીના પરમમિત્ર છે. તેઓ સત્યાગ્રહની લડતમાં પૂર્ણ ઉત્સાહથી ભાગ લેતા આવ્યા હતા અને હડતાળીઆઓને મદદ કરવા તેમને ત્રણ માસની સાદા જેલની સજા કરવામાં આવી હતી. સત્યાગ્રહની લડત બીજી વાર શરૂ થઇ ત્યારે મી. કેલનબ્રેકે જોડાનગરમાંથી રર માર્ચલને છેટે એક ખેતર લગભગ ૧૨૦૦ એકરનું ખરીદ્યું અને જે સત્યાગ્રહીઓ પોતાનું સર્વ છોડી લડવામાં જ ગુથાએલા હતા તેમને પોતાના સ્ત્રી, બાળકો સાથે ત્યાં રાખવાનો વિચાર રાખ્યો અને ત્યાંથી સરકાર પકડે તો કેદમાં જવું અને છુટીને પાછું ત્યાં જ આવવું અને સરકાર ન પકડે તો ખેતરમાં ખેતીનું કામ કરવું. મહાત્મા ગાંધીજી તેમજ મી. કેલનબ્રેકને રૂશીઆના મહાન સત્યાગ્રહી ટોલરેટાયના સિદ્ધાંતો અતિપ્રિય હોવાથી એ ખેતરનું નામ 'ટોલરેટાય ક્ષામ' રાખ્યું હતું. જે હડતાળીઆઓને પકડવામાં ન આવે તો આ ક્ષામમાં લઈ જઈને રાખવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો. ન્યુકાસલથી આ મોટા ટોળાને લઇ મહાત્મા ગાંધી ટ્રાંસવાલની સરહદનું પહેલું શહેર વોલ્કસરસ્ટ છે તેમાં હાખલ યયા. રસ્તામાં પોલીસોએ આવી કેટલાક હડતાળીઆઓને પકડયા હતા વોલ્કસરસ્ટમાં એકાદ દિવસ રહી કુચ પાછી શરૂ થઇ. આ કુચમાં લગભગ ૨૦૦૦ વધુ માણસો હતાં. તેમાં ૧૨૨ સ્ત્રીઓ અને ૫૦ બાળકો હતાં. વોલ્કસરસ્ટથી હડતાળીઆઓ પામફ્રીડ જનાર હતા. મહાત્મા ગાંધીને રસ્તામાં પોલીસોએ વોરંટથી પકડયા તેમને વોલ્કસરસ્ટ લઇ ગયા ત્યાં કોર્ટમાં તેમણે બેલ માંગી લીધો અને છુટા થઈ તરત પાછા હડતાળીઆઓની કુચમાં ભળ્યા અને રાંડાંડીન સુધી પહોંચ્યા ત્યાં પોલીસોએ ઘણાક હડતાળીઆઓને પકડયા અને પાછા નાતાલ મોકલી દીધા. મી. કેલનબ્રેક પણ સાથેજ હતા અને મી. પોલાક પણ ત્યાં આવી મળ્યા. રહેલા માણસોએ કુચ પાછી શરૂ કરી અને તેઓ સર્વ બેલીગસ્ટડ આવી પહોંચ્યા.

અહીં આગળ ટાંસવાલનો મુખ્ય ઇમીગ્રેશન અમલદાર પોલીસોના માણસોને લઈ આવ્યો અને મહાત્મા ગાંધીને ગીરમીટના કાયદાનો ભંગ કરવા માટે પકડયા. તેમની જોખમદારી મી. પોલાકે લીધી અને કુચ ત્યાંથી પાછી શરૂ થઈ અને બાલકર આવી પહોંચ્યા ત્યાં કેટલીએક ટ્રેનો તૈયાર રાખી હતી. મહાત્મા ગાંધીને ડંડીની ફોર્ટમાં લઈ ગયા અને ત્યાં તેમના ઉપર ત્રણ આરોપો મુક્યા પોતે શુન્હેગાર છે એમ કબુલ્યું અને તેમને એક વર્ષની કેદની સજા ફરમાવવામાં આવી. બાલકર આગળ મહાત્મા ગાંધીને પકડી જવાથી ઉશ્કેરાયેલા હડતાળીઓ ટ્રેનમાં બેસી નાતાલ જવા આનાકાની કરતા હતા. પરંતુ મી. પોલાકે તેમજ બીજા હિંદી આગેવાનોની સમજવટથી તેઓ ટ્રેનમાં બેઠા અને હથિઆરબંધ પોલીસોની ટુકડી સાથે તેમને નાતાલ પાછા લઈ જવામાં આવ્યા ત્યાં આગળ ખુલ્લા મેદાનમાં તાર બાંધી લઈ તેઓને કેદમાં પુર્યા. આ પ્રમાણે કુચની પુર્ણાહુતિ થઈ. મી. કેલનબેક તથા મી. પોલાકેને પણ સજા કરી કેદમાં પુર્યા.

હડતાળનો મોટો પ્રચાર.

ઉપલી હડતાળનો આવી રીતે અંત આવ્યા બાદ ડરબન અને તેની પાસેના જીલ્લાઓમાં શેરડીના ખેતરોમાં કામ કરતા ગીરમીટીઓએ મોટી હડતાળ પાડી. મહાત્મા ગાંધી જેલમાં જતા કોઈપણ જાતના પ્રયાસ સિવાય હડતાળ આપોઆપ જ એકદમ આખા નાતાલમાં પ્રસરી રહી અને આ છેલ્લી લડતમાં ૨૦,૦૦૦ હિંદીઓએ ભાગ લીધો. નાતાલમાં શેરડીના એક કારખાનામાં હડતાળીઓ તથા પોલીસો વચ્ચે ઝપાઝપી થઈ અને તેને પરિણામે પોલીસોએ બંદુકની ગોળીઓના બહાર ધર્યા, જેના પરિણામે અનેક હડતાળીઓ ઘાયલ થયા તથા માર્યા ગયા અને હિંદ તથા વિદાયતમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો સ્થિતિ એટલી બધી ગંભીર થઈ પડી કે હિંદી કોમના બાણીવા દરેક આગેવાનને પકડી જેલમાં પુરવામાં આવ્યા હતા અને હડતાળીઓની દેખરેખ રાખનાર પણ કોઈ પણ રહ્યું નહિ. એક આગેવાનને પકડ્યો કે તેની જગ્યાએ બીજા આવી ઉભો જ છે. તે જતા તેની જગ્યા ત્રીજાએ લઈ લીધી હાય આમ વારંવાર આગેવાનો પકડાતા ત્યાં કોઈ જોખમદાર બીજું સંભાળી શકે એવું ન રહેવાથી મહાત્મા ગોખલેએ મેયર્સ એંડ્સ અને પીઅરસનને તરત હિંદથી આફ્રિકા રવાના કર્યા હિંદમાં લોકલાગણીના જુરસો એટલો બધો વધ્યો હતો કે સ્થિતિ અત્યંત ચિંતાજનક હતી આખરે બલા વૉઇસરાય લૉર્ડ હાર્ડિંગ જ્ઞાને ધાયા અને તેમણે સત્યાગ્રહની લડતને મદ્રાસમાં બાહેર રીતે ઉત્તેજન આપ્યું અને હિંદના બાહેર મતને તેમણે પુષ્ટિ આપી. વડી સરકાર અને હિંદી સરકારના આગ્રહથી યુનીયન સરકારે એક ઈમીશન નીમ્યું અને હિંદીઓનાં દુ.ખોની તપાસ કરવાનો હુકમ થયો. હિંદી સરકારે સંર જોન્નમીન રોજર્ટસનને ત્યાં ઈમીશનમાં જુબાની આપવા મોકલ્યા અને સાત વર્ષની લાંબી મુદતે જે છેલ્લી પાત્ર માગણીઓ હિંદી કોમે કરી હતી તે કબુલ રાખી સત્યાગ્રહની લડતનો અંત આણ્યો.

(અપૂર્ણ.)

પરાગજી અંકુશાઈ.

ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧ અમદાવાદ.

દાદાભાઈ લાયબ્રેરીમાં રા. હરિપ્રસાદ પીતાંમરદાસ મહેતાએ “ સામ્રાજ્યમાં રક્ષિત જગત ” એ વિષે ચર્ચા શરૂ કરી હતી. લઘુ પછી બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય આપાત જગતમાં અરુપરસ રક્ષિત જગતની રાજ્યનીતિ ધારણ કરે તો હિન્દુસ્તાનને કેટલું બધું નુકસાન થવાનો સંભવ છે, તે દાખલા દલીલોથી એમણે સાબીત કર્યું હતું. રા. ભોળીલાલ તથા રા. ગાંધીએ, આ ચર્ચામાં બહુ વિદ્વાતભરેલી રીતે ભાગ લીધો હતો. આ બંને ગૃહસ્થો શહેરના બહિરજીવનમાં નવા દાખલ થયા છે અને ભવિષ્યને માટે સારી આશા આપે છે. પ્રજાજન્યુવાણા ચુનીલાલ વર્ધમાને પણ પહેલીજ વખત આ ચર્ચા વખતે દુંકુ પણ મુદ્રાસર ભાષણ કર્યું હતું. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈએ બધી ચર્ચા સમેટીને વિષય વધારે સ્પષ્ટ કર્યો. અત્યાર સુધીની બધી ચર્ચાઓ કરતાં આ વખતે સભાસદોની સંખ્યા વિશેષ હતી અને મંડળના કાર્યમાં નવો જ જુસ્સો આવેલો પ્રદર્શિત થતો હતો. ડૉ. હરિપ્રસાદે શહેરમાં સ્થળે સ્થળે મીટિંગ કરવા ભલામણ કરી હતી અને ૧૬ મી ઓગસ્ટે “ સ્વરાજ્ય ” નો દિવસ કેમ ઉજવવો તે વિષે કેટલીક ચર્ચા કરી હતી. ચાર દિવસ પછી એ જ યોજના માટે રા. કાળીદાસ જસરાજના પ્રમુખપદ નીચે હોમ રૂલ લીગની એક સભા એજ સ્થળે મળી હતી. તે વખતે માધવપર, શાકજાનર, પ્રેમાભાઈ હાલ વગેરે સ્થળે મીટિંગ ભરવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. માધવપર, એ અનાજ, ગોળ, ઘી વગેરે ચીજો જથ્થાબંધ વેચનારા મોટા મોટા બંહેપારીઓનું બજાર છે. ત્યાં વાવટા તોરણો સહીત એક ગંભીર સભા મળી. વમામ બજારે તે દિવસે પાકી પાંખી હતી. રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈએ પ્રમુખસ્થાનેથી “ સ્વરાજ્યનો બંહેપારીઓને સંદેશો ” એ વિષે ભાવણ કર્યું. ડૉ. હરિપ્રસાદ, રા. માવળંકર, નગીનદાસ સઘવી વગેરે ગૃહસ્થોએ સમયોચિત ભાષણો કર્યા. સ્વદેશ ભઠિતના ગીતો ગવાયા અને તે જ વખતે ૫૦ નવા સભાસદો નોંધી સભા વિસર્જન થઈ.

૧૬ મી તારીખે, પ્રેમાભાઈ હાલમાં સ્ટ્રીપુરુષોનો એક ભવ્ય મેળાવડો થયો હતો. વકીલ મી. ડાહ્યાલકરના પ્રમુખપદ નીચે મિસિસ બીસેન્ટનો નજરકેદનો દિવસ ઉજવાયો. શ્રીયુત સંઘવી, મગનભાઈ, શ્રીમતી અનસૂયા ખેડે, ડૉ. હરિપ્રસાદ, કાળીદાસ જસરાજ, હરિલાલ નાથાભાઈ, વલ્લભભાઈ પટેલ, વગેરે વક્તાઓના સમયોચિત ભાષણો થયા. મિસિસ બીસેન્ટ, અરૂંડેલ તથા બહાલીઆને છોડી મૂકવા સંઘ ધી તથા સ્વરાજ્યને લગતાં કરાવો થયા અને પ્રમુખે બહુ લાગણીપૂર્વક ભાષણ કર્યું. સ્વદેશભક્તિના શ્રીનો ગવાયા. તેમાં સ્વામી સત્યદેવ “ યદિ જાત તનસે નીકલે છોડો ન તું મ ધરમદો ” એ ગીત બહુ જુસ્સાથી ગાઈ સલાજાવ્યું. આ પ્રસંગે ખેડે અનસૂયાનું ભાષણ પણ

ખડું જ અસરકારક થયું હતું. મિસિસ બ્રીસેન્ટની છબીને હાર ગોટા પહેરાવવામાં આવ્યા હતા અને વિદ્યાર્થી વર્ગ સભામાંથી ગેરહાજર હતો છતાં હાલ શ્રોતાઓનોથી ઠસાઠસ ભરાઈ ગયો હતો.

શાકબજારમાં મળેલી ૧૦,૦૦૦ માણસોની ગંભીર સભા—શ્રીયુત મોહનદાસ ગાંધીના પ્રમુખપદ નીચે શ્રીપુરુષોત્તમ ગંભીર મેળાવડો થયો હતો. શ્રીયુત સંઘની, મગનભાઈ ચતુરભાઈ, ધન્દુલાલ યાજ્ઞિક, સ્વામી સત્યદેવ, આર્થિક-વાળા પ્રાગજીભાઈ, તથા મૂળચંદ આશારામ ઝવેરીના ભાષણો થયાં હતાં વર્ષોદ પડ્યા છતાં સભા વેરાઈ નહોતી અમદાવાદ શહેરમાં કોઈ દિવસ આવી ગંભીર સભા મળી નથી. પ્રમુખે બેઠપારી વર્ગને રાજ્યકાંડમાં ધ્યાન આપવા સલાહ આપી હતી. કેવળ વકીલ, ડોક્ટરો અને વિદ્યાર્થીઓની જ આ સભા નથી એમ સરકારને પણ જણાવ્યું અને મિસિસ બ્રીસેન્ટને છોડવાના, અને સ્વરાજ્ય તથા સ્વદેશીને લગતા ઠરાવો પસાર થયા. કોઈ કોન્ફરન્સ જેવો આ સભાનો દેખાવ હતો. લોક વિશ્વાસ વાઢીમાં ના માયા ત્યારે છાપરે ચડ્યા હતા અને ઘણાં ભાષણો એકંદરે શાન્તિથી અને ધીરજથી સંભળાયાં હતાં. સ્થળે સ્થળે મહાન પુરુષોની છબીઓ અને દેશાત્મતાનાં વાક્યો લટકાવવામાં આવ્યા હતા. દ્વારમાં પેસતાં જ ગુર્જરસ્ત્રી સ્વરાજ્યનું રણી-શીશું પુકે છે એવી ફોટોગ્રાફ જનાર્દનની છબી લટકાવવામાં આવી હતી. આ પછી હોમ રૂલ લીગ તરફથી મી. અસ્નેટ વડનું “રાષ્ટ્રીય કેળવણી” એ વિષે પ્રેમાભાઈ હોલમાં બહેર ભાષણ થયું હતું. આજ સુધીમાં હોમ રૂલ લીગના ૮૦૦ સભાસદો થયા છે અને બ્રીસેન્ટ કંડ કુલ ૬,૦૦૦ રૂપિયા ભરાયું છે બેઠપારી વર્ગ તેમ જ અન્ય ધંધાદારીઓ એમ ઘણા નવા સમાજસેવકો અમદાવાદને પ્રાપ્ત થયા છે અને એક હોમ રૂલ શબ્દે અજબ અસર ફેલાવી છે.

સ્ત્રીઓની હોમ રૂલ લીગની શાખા—સૌ. શારદા સુમત મહેતા અને ખેન અનસૂયા સારાભાઈની આગેવાની નીચે અત્રે સ્ત્રીઓની શાખા ખોલવામાં આવી છે. ૨૫ સભાસદો આશર આગાઉ ચર્ચ ગયાં છે એમની એક સભા વનિતાવિશ્વામવાળા ખેન સુલોચનાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી મી. ધન્દુલાલ યાજ્ઞિકે “સ્વરાજ્ય” વિષે ત્યાં બહેર ભાષણ કર્યું હતું. આ સ્ત્રીઓનો વિચાર એક લાયબ્રેરી અને અભ્યાસના વર્ગો કહાડવાનો છે.

૨ સુરત.

હોમ રૂલ લીગની સુરતની શાખાના આમંત્રણથી મુંબાઈની શાખા તરફથી રા. કનંયાલાલ માણેકલાલ મુનશી, રા. હરસિદ્ધલાલ વજીભાઈ દીવટિયા અને મનસુખલાલ આતમારામ માસ્તર એ ત્રણેય ડાયરેક્ટર તા ૫-૮-૧૯૧૭ ને દિવસે સુરત ગયું હતું. રા. મુનશીએ તથા રા. દીવટિયાએ “સુધારાની યોજના” એ વિષય ઉપર એક મોટી

સલા સમક્ષ ભાષણો આપ્યાં હતા. રા. હાદ્યાભાઈ કે. દેશાઈએ પ્રમુખપદ લીધું હતું. ૫૦ નવા સલાસદ દાખલ થયા હતા.

એક બીજું ડેપ્યુટેશન અહીંથી સુરત મોકલવામાં આવ્યું હતું, જેમાં શેઠ રતનશી અને રા. ચંદ્રશંકર ગયા હતા. રા. હાદ્યાભાઈ કલ્યાણુજી વકીલના પ્રમુખપદના નીચે શનિવારે સાંજે એક મોટી જાહેર સભામાં રા. ચંદ્રશંકરે “હાલનું રાજ્યતંત્ર અને આપણી માગણીઓ” એ વિષય ઉપર એક સચોટ ભાષણ આપ્યું હતું અને કૉંગ્રેસ—લીગની યોજનાનાં સિદ્ધાંતો સમજાવ્યા હતા પ્રમુખનો આભાર માની સભા ઉઠી હતી.

રવિવારે ડેપ્યુટેશન બાળાશ્રમ, મહિલા વિદ્યાલય અને સ્ત્રીસમાજની મુલાકાતે ગયું હતું સ્ત્રીઓની એક મોટી જાહેર સભા ભરવામાં આવી હતી અને પ્રમુખસ્થાન શેઠ રતનશી ધરમશીને આપ્યું હતું રા. ચંદ્રશંકરે ‘તમારું જીવન શાથી ભર્યો’ એ વિષય પર એક ભાષણ આપ્યું હતું. તેજ દીવસે સાજના દયાળ માલવીની વાડીમાં શેઠ રતનશીના પ્રમુખપદ નીચે બોલ જાહેર સભા મળી હતી, જેમાં રા. ચંદ્રશંકરે ‘હાલનું રાજ્યતંત્ર અને આપણી માગણીઓ’ના વિષયપરનું આગલે દીવસે અધુરું રહેલું ભાષણ પુરું કર્યું હતું ભારે વરસાદ છતાં પ્રેક્ષકો—સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો મોટી સંખ્યામાં હાજર હતાં. ભાષણને અંતે જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું કે સ્ત્રીઓ માટે હોમરૂલ લીગની એક શાખા ખુલ્લી મુકવામાં આવી હતી અને સ્ત્રીઓ તેમાં સલાસદ વરીકે જોડાઈ હતી.

૩ નડીયાદ.

ગુજરાતની રસાળ ભૂમિના આરૂપ્ત પ્રદેશનાં હૃદયસ્થાને આવેલા નડિયાદના રસમય અને જાગ્રત જીવનને કેટલાક કાળથી પ્રશાન્ત ચોટ આવેલો હતો. સાગરને ચોટ થયો એ જેમ ભરતી આવવાના ભવિષ્ય સૂચનરૂપ છે, તેમ આ પ્રદેશના હૃદય સાગરમાં વિરાજતા નગરનું પ્રશાન્ત જીવન હૃદયગુહામાં પરમજ્યોતિના ધ્યાન વડે જીવન જ્યોતિ જગાવનારા ધ્યાનસ્થ યોગીના જાગ્રત યવા ભાવિસૂચન રૂપેજ હોય નડિયાદનું જીવન આવું નૈસર્ગિક ચમત્કારથી રસાયણું છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સમયના સંધિકાળમાં નવજીવનનો મધુર પમરાટ પ્રસરાવવાને આશાભર્યો પ્રયત્ન કરી સ્વ. મનમુખરામ, હરિદાસ અને જવેરીલાલે માનસ સરોવરના કમળો રોપ્યા; સ્વ. મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ અને બાલાચંદ્રે એને પોષી પાઈ વિકસિત કર્યા એટલુંજ નહિ પરંતુ અનેકવિધ લતામંડપોથી ચારે દિશામાં સુંદર વાટિકાઓ બનાવી સર્વત્ર જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મની સુવાસથી ગુર્જર ભૂમિ પ્રકુલ થઈ રહી. હવે જ્ઞાન, ભક્તિ અને કર્મમાં લીન થયેલા પુરોને રાષ્ટ્રના ઇષ્ટ સાધ્ય માટે કમળ પૂજા કરવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો છે સુક્તિ માટે એજ એક ઉપાય છે. આધિદૈવિક, આધિભૌતિક અને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ તોષાનો નાશ થયો એજ મોક્ષ છે. એ ત્રિપુટિયેના આત્માનું પોતાના આત્મામાં આવ્હાન

કરી નહિયાદ એ માટે કટિબદ્ધ થયું છે, એ જાણી આનંદની જ ઉર્મી ઉછળે છે. શુર્જભૂમિના સહયોગિ પુત્રો પણ એથી આનંદમગ્ન થશે.

ગાંડી શુજરાત સ્વાર્થની સાધનામાં જ રચીપચી રહી છે. સમષ્ટિના હિત માટે એને કશીએ પડી નથી—એવા તીવ્ર કટાક્ષના પ્રહારો બહુ ખમ્યા, પરંતુ તે જ ગાંડી શુજરાતનો ગાંડો નાયક ગાંધી સ્વાર્થત્યાગી અને સત્યાગ્રહમાં ગાંડો ગાંડો થઈ ફરે છે. અને તેની પાછળ ગાંડી શુજરાત વિશેષ ગાંડી થઈ સ્વદેશ અને સ્વરાજ્યનાં ગીત ગાશે. કાદ્યાનાં તાલબદ્ધ સંગીતના આનંદ કરતાં એના આ વેલછાનાં સંગીત વધુ મસ્ત બનાવશે હા, આપણા દુર્ભાગ્યે ઝવેરીલાલ અને મણિલાલ દિવાંધુષિ ન થયા, જીવનના અદ્ય સમયમાં દુમેલા મહારથિયો પ્રભુના ધામમાં પ્રભુ આશાથી જલું પડ્યું નહિ તો શુજરાતે ઘણાં વર્ષ પહેલાં ઝવેરીલાલ જેવો વીર નાયક મેળવી અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત થયું હોત અથવા ગાંધીના શુર મણિલાલે વીર નાયક બની સત્યાગ્રહ વડે શુજરાતને વીરભૂમિ બનાવી દ્વિપાતરમાં પણ એની ગર્જનાએ પહોંચાડી હોત પરંતુ કાલની પણ બલિહારી જ છે.

બંગલગના સમયે બંગલધુઓના દુ.ખ વિમોચન અર્થે જે મહાન ચળવળ દેશમાં ચાલી રહી હતી, સ્વદેશી અને બોયકોટના હુંદુલી વાણ રહ્યા હતા તે સમયે શુજરાતે શાત પ્રતિરોધ દર્શાવી બંગલધુઓની ચળવળને અનુમોદન આપ્યું હતું. જો કે બંગલધુઓ વ્યાપારી અમદાવાદ પ્રત્યે કંઈ નારાજ થયા હતા છતાં નહિયાદ વગેરે નગરોએ શાત પણ દ્રઢપ્રતિરોધથી જે પાણી બતાવ્યું હતું અને આત્મબલનુ શુજરાત માટે વીરલ દૃઢાત રજુ કર્યું હતું તેથી શુજરાત—તે સમયના નાયક વગરનું શુજરાત પણ એક રાષ્ટ્રના અંગ તરીકે મૃત નહિ પણ અમૃત છે તે જણાઈ આવ્યું હતું. આ વખતે નહિયાદે સાક્ષાત્ત્ય અને સ્વદેશનું હિત લક્ષ્યમાં રાખી અનુપમ ચેતન્ય દર્શાવ્યું હતું સ્વદેશી રોટાર, મીલ, હેન્ડલુમો, આયર્ન ફેક્ટરી, લાખનું કારખાનું અને ગાંધી કલાઓની પણ ન્હાની મોટી અનેક મંડળીઓ અને કારખાનાં શરૂ થયા હતા આપણે નહિયાદ જાણે સ્વદેશી જ થઈ ગયું હતું. ગામે, મહાજને અને ઘણી જાતિઓએ વિદેશી માલ અને વિદેશી ખાદ્ય નહિ વાપરવાના ઠરાવ કર્યા હતા. મોટા માણસો પણ વિદેશી માલ વાપરતા શરૂઆત. સ્ત્રીઓ અને બાલકો પણ તેથી પરાગ્રમ્ય થયા હતા. અનેક વક્તાઓના વ્યાખ્યાનો અને તે વખતના શુજરાત પત્રના રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પ્રદિપ્ત કરતા લેખોથી આ સત્ કાર્યને ઠીક પ્રોત્સાહન મળતું. અનાયાસમ વગેરે પણ એજ ચેતન્યનું પરિણામ છે.

બંગલગની સિદ્ધ વાત અસિદ્ધ થઈ. ના સરકારને દેશના નૈતિક બલને માન આપતું પડ્યું અને બંગલગ રદ થયો. સુરતની રાષ્ટ્રીય પરિષદમાં બે વિભાગ પડ્યા. સર્વત્ર શાંતિ અને નિરાશાની છાયા ફેલાઈ ગઈ. પ્રેસ એકંદના સુધારાએ સર્વને શુંગળાવ્યા, સમુદ્રનું મોલ્લુ ચોતાનું કામ કરી પસાર થઈ ગયું અને ભરતીને બદલે ચોટ જણાયો; પરંતુ મહાપિ દાદાએ સ્વરાજ્યને

ભારત પુત્રોના હૃદયમાં મુકેલો સ્વરાજ્યનો પ્રણવ મંત્ર કદી પણ ભૂલાઈ શકે એમ નહોતો. દાદાએ યાવજીવન ચિંતન કરી આ મહામંત્ર પ્રાપ્ત કર્યો હતો અને તે દેશને એની ભાવનાની શિદ્ધિ માટે અર્પણ કર્યો. પરંતુ “જે કાંઈ પ્રેમી અંશ અવતરે પ્રેમ રસ તેના ઉરમાં ઝરે” મસ્ત કવિ જ્યારામના આ કથન પ્રમાણે એ પ્રણવ મંત્રનો પ્રેમરસ કર્મચોગિની બેસન્ટના દયામય હૃદયમાં ક્યારનોએ ઝરતો હતો. એ ગોરાગ મહાદેવીએ આ અમૃત રસ ભારતી મેયાના પુત્રોને પાવાનો સંકલ્પ કર્યો. “હોમરૂલ” નો વિજયધ્વજ ફરકાવી એણે મહાઘોષ કર્યો. બહેરા કાનને વિધી તે જીવનધોષ સર્વના હૃદયમાં ઉડા ઉતારી દીધો. અને એ જ પુનીત કાર્યમાં પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું. એના આત્માર્પણથી હિંદ જાગૃત થયું. સર્વ ‘હોમરૂલ’ અને સ્વરાજ્યનો મંત્ર જપવા લાગ્યા અને સામ્રાજ્યના અને સર્ગિક અધિકારીસત્તાક તંત્રને કપાવી મૂક્યું. બેસન્ટે પ્રથમથી જ ધર્મ, સમાજ અને જ્ઞાનની સુધારણાના અદ્વિતીય કાર્ય કરી ભારતી પુત્રોમાં હૃદયમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને આ તે સર્વસ્વ અર્પણનું આદર્શ પ્રદર્શિત થતા બેસન્ટનો આત્મા સર્વમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. આવા સમયે નડિયાદ એકદમ જાગૃત થઈ ગયું છે. સાવ વર્ષની નિદ્રામાંથી જાગૃત થઈ એણે પુનઃ વિશેષ આત્મજાગૃતી સર્વેશ્વર, સામ્રાજ્ય અને સ્વદેશની સેવામાં ઓકાવ્યું છે. દેવશયની એકાદશીના પવિત્ર દિવસે પ્રભુએ બલિ-રાજના દ્વારપાલના કાર્યને અંગીકાર કર્યો હતો તે જ દિવસે નડિયાદ સ્વરાજ્ય પ્રાપ્તિનું વ્રત સ્વીકાર્યું છે. દાદાના અવસાન થયાની વાત એ જ દિવસે સારાળવામાં આવી. નડિયાદની પચ્ચરગી પ્રજાએ દાદાના અવસાન માટે રૂદન કર્યું અને તેઓ સ્વરાજ્યના હક માટે સર્વેશ્વરના દરબારમાં ન્યાય મેળવવા જ ગયા છે એમ માની “હોમ રૂલ લીગ”ની સ્થાપના કરી. એ જ દિવસે એક શત મનુષ્યોએ “હોમ રૂલર” થવાની ઇચ્છા દર્શાવી.

દેવશયની એકાદશીના દિવસે સાંજના પાંચ વાગવાં દશા ખડાયતાની વાડીમાં રા. ગોકળદાસ દ્વારકાદાસ તલાટી ણી એ., એલએલ. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે આ પ્રમાણે ચેક હાજરે માણસોની સળા કરાઈ હતી. સભામાં રા. મંગલભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બેરિસ્ટરે દાદાના અવસાન માટે ચેક પ્રદર્શિત કરતાં દાદાના આદર્શ જીવનનું વિવેચન કર્યું હતું અને એમના અવસાનથી ગયલી મહાન ખોટ દર્શાવનારો અને એમના આત્માને શાંતિ મળે એ માટે પ્રભુ પ્રાર્થના કરવાનો ઠરાવ મૂક્યો હતો. એ પછી બ્રિટિષ બેસન્ટ, મી. એફ.ડેલ અને મી. વાડીઆને ના. મદ્રાસ સરકારે નજરકેદ કર્યા તે માટે વાઘો દર્શાવનારો ઠરાવ રા. નહલાલ નાનાલાલ મહેતા બી. એ. એ રજૂ કર્યો હતો. ત્રીજો ઠરાવ રા. માધવલાલ નમ્બુભાઈ દિવેલીએ ના. મુંબાઈ સરકારે વિદ્યાર્થીઓને રાજકીય ચળવળમાં લાગ લેતા અટકાવવાના ઠરાવ માટે વિરોધ દર્શાવનારો મૂક્યો હતો. અને ચોથો ઠરાવ રા. માધવલાલ નમ્બુભાઈ દિવેલીએ ‘હોમરૂલ લીગ’ની સ્થાપના કરવાનો મૂક્યો હતો. આ ઠરાવો ઉપર હૃદયદ્રાવક અને પ્રજાવશાળી વિવચનો થયાં હતા. શ્રોતાઓમાં આથી ઘણી લાગણી પ્રસરી રહી

હતી. આ પ્રસંગે સીંઝ મગનભાઈ પટેલે “હોમરૂલ લીગ” એ વિષય ઉપર ફલીફોથી ભરપૂર અને અસરકારક ઉત્તમ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. આ પ્રમાણે અનુપમ ઉત્સાહ વચ્ચે ‘હોમરૂલ લીગ’ની સ્થાપના નડિયાદમાં થઈ છે. અત્યાર સુધીમાં ૧૩૫ ઉપરાંત સભાસદોએ પોતાના નામ નોંધાવ્યાં છે. એને માટે એક ખાસ મકાન પણ ગામની મધ્યમાં રાખવામાં આવ્યું છે. તથા તે મકાનમાં દાદાભાઈના નામથી વાચનાલય પણ ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું છે જેમાં ત્રીસથી ૩૫ માસિકો અને વર્તમાનપત્રો આવે છે. કાર્યત્વરાધી આગળ ચાલે છે. લીગ સ્થાપવા પછી એના તરફથી ત્રણ જાહેર સભાઓ ભરાઈ ગઈ છે. તા. ૧૬ મીની હોમરૂલ ડેની સભામાં રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ “હિંદુ સ્થાનની રાજકીય સ્થિતિ” સંબંધી એક પ્રભાવશાળી અને વિદ્વતાયુક્ત વ્યાખ્યાન ૧૫૦૦ શ્રોતાઓ રામદાસ આપ્યું હતું. તા. ૨૨-૭-૧૭ ની ૧૨૦૦ માણસોની સભામાં મિસિસ બેસન્ટ અને સર સુબ્રહ્મણ્ય આચરના પત્રો વાંચવામાં આવ્યા હતા અને યોગ્ય વિવેચનો થયા હતા. લીગની ઑફીસમાં ખુધવાર અને રવિવારે અભ્યાસના વર્ગો રાખવામાં આવ્યા છે અને તેમાં ઉપયોગી રાજકીય વિષયનું જ્ઞાન વાચન કે પ્રવચન દ્વારા આપવામાં આવે છે. થોડા જ વખતમાં લીગમાં બસો ઉપરાંત સભાસદો થવાનો સંભવ છે. આ કાર્ય ઉપર સરકારની પણ સારી નજર છે અને દરેક સભામાં મામલતદાર અને પોલીસ ઇન્સપેક્ટર પોતાના કારકુનો અને સજા ઇન્સપેક્ટર સાથે હાજર રહી સ્વહસ્તે નોંધ લે છે અને સભાસદોને ઘેરઘેર માણસ ફેરવી એમના ઓળખાણની નોંધ લે છે.

નડિયાદનું ચેતન અને કમળપૂજા આ છે. પ્રભુ તેને કંઠવ્યનિષ્ઠ રાખી રાખ્યુંના કલ્યાણના કાર્યમાં યોગ્ય હિસ્સો આપાવે અને તે માટે દરેક પ્રકારના આવશ્યક લોગ આપવાની પ્રેરણા કરે

એક હોમરૂલર.

૪ ગોધરા.

ગોધરાની હોમરૂલ લીગની શાખાના આમંત્રણથી મિ. બી. જી. હોર્નીમૅન તથા રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસનું ડેપ્યુટેશન રવિવાર, તા. ૫-૮-૧૯૧૭ ને દિવસે ગોધરે ગયું હતું. ત્યાં એક જાનવર સભા સમક્ષ રા. મુકાદમના પ્રમુખપદ નીચે મિ. હોર્નીમૅન તથા રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસે “વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ” વિષે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા. લોકોમાં ભારે ઉત્સાહ ફેલાયો હતો અને લીગના સભાસદોની સંખ્યામાં સારો વધારો થયો હતો.

૫ અખામાં.

હોમરૂલ લીગની મુળાધની શાખા તરફથી શેઠ રતનસી ધરમસી, રા. છોટુભાઈ અનુપરામ સાલિસિટર, રા. ચંકરલાલ લેલાભાઈ બેન્કર, રા. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, રા. ઇન્દુલાલ કૈન્યાલાલ યાસિક અને રા. પ્રાગજીભાઈ ખડુભાઈ દેસાઈનું ડેપ્યુટેશન સુરત જીલ્લાના ‘અખામાં’ ગામડામાં રવિવાર તા. ૫-૮-૧૯૧૭

ને દિવસે ત્યાંના લોકોના આમંત્રણથી ગયું હતું અને ત્યાં હોમ રૂલ લીગની શાખા સ્થાપી હતી. વીમ ગામડાઓમાંથી લોકો આવ્યા હતા. સભામાં લગભગ ૧,૫૦૦ માણસો હાજર હતાં, જેમાં ૫૦ ને શુભારે સ્ત્રીઓ હતી મુસલમાનો પણ સારી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા. સભાનું પ્રમુખસ્થાન શેઠ રતનસી ધરમસીએ લીધું હતું. રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા, રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક અને પ્રાગજીભાઈ દેસાઈએ “વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ” વિષે ભાષણો આપ્યા હતા સભામાં એટલો ગંધો ઉત્સાહ હતો કે કેંઈકે પછી લાગ્યા વગર ન રહે કે લોકમાયકો સ્વરાજ્યનો સન્દેશ લોકોને ખેંચાડવાનું કાર્ય હાથમાં લે તો ગામડાઓના લોકો પણ હુકુમતીઓ આવકાર આપવા તૈયાર છે લગભગ ૭૫ સલાસદો થયા હતા, જેમાં ૨ સ્ત્રીઓ હતી.

૬ ભરૂચ.

વા. ૧૬-૮-૧૯૧૭ને રોજ રાતના ૮ કલાકે ભરૂચ હોમ રૂલ લીગ શાખાના સભાસદો એકત્ર થઈ, મિસિસ બિસેન્ટ વિગેરેને ઇન્ટર્ન કર્યાનો નજરકેદ દિવસ ઉજવ્યો હતો. મિસિસ બિસેન્ટની છબીને પ્રથમ પુષ્પહાર ચઢાવવામાં આવ્યો હતો હોમ રૂલની દરરોજની પ્રાર્થના તથા સ્વદેશીના વૃત્તની પ્રાર્થના ત્યારબાદ કરવામાં આવી હતી જે પછી કેટલાક પ્રાસંગિક વિવેચનો થયાં હતા. વા. ૧૬-૮-૧૯૧૭ને રોજ અત્રેની ‘દશાલાલ વાડીમાં’ ભરૂચ હોમ રૂલ લીગ તરફથી મુંગાઈના જાણીતા સાક્ષરનૃસિંહદાસ ખી વિભાઠર બાર-ઑટ-લોનું “વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ” એ વિષય ઉપર, મુંબઈ નિવાસી શ્રીમાન શંકરલાલ જી. જેઠર એમ. એ. ના પ્રમુખપણા નીચે એક અપૂર્વ મનોહારી હૃદયગમ ભાષણ ૩૦૦૦ લોકો સમક્ષ થયું હતું. ભાષણથી આકર્ષાઈ ૨૦૦ વધુ સભાસદો થયા હતા. વા. ૨૬-૮-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૫ કલાકે ઉપલેજ સ્થળે જાણીતા દેશભક્ત રા. ઇન્દુલાલ ઠનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે “સ્વરાજ્યની ચળવળ” એ વિષય ઉપર એક વિચાર-પૂર્ણ મનનીય ભાષણ આપ્યું હતું અને સવારમાં અત્રેના હોમ રૂલરોને દેશભક્તિ, દેશસેવા કરવા ઉત્તમ યોગ આપ્યો હતો.

‘ભરૂચી’

૭ કછોડી અને ૮ સાલેજ.

સુસ્ત જીલ્લાના જલાલપુર તાલુકાના ગામે કછોડી અને સાલેજની પ્રજાએ આમ તથા કરવાથી અત્રેથી હોમરૂલ લીગનું એક ડેપુટેશન ત્યાં ગયું હતું. ડેપુટેશન રા. જમનાદાસ દ્વારકાદાસ, રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યા અને રા. છોટુભાઈ સોડીસીટર-એટલા ગૃહસ્થોનું બનેલું હતું. સુરતથી મીં હોરા અને ચાર ખીન્ન ગૃહસ્થો તેમની સાથે ગયા હતા. (કીચડથી ભરેલી આખો અગ્નિવસ્થિત રસ્તો તેમણે યાજ્ઞના ગાડાની મદદથી ઠાપ્યો હતો.) સ્વરાજ્યનો સદેશો લાવનાર આ ગૃહસ્થોને ગામડાંની પ્રજાએ પાદરમાં જ હર્ષભર્યો આવકાર આપ્યો હતો. સવારનો વખત ગામડાના અગેવાન માણસો સાથે અત્યારના પ્રમ્નોની સ્તૂતી કરવામાં ગાળ્યો હતો અને પરિણામે

ખંતે ગામોમાં હોમરૂલ લીગની શાખાઓ આપવામાં આવી હતી. સાંજનાં એક બહેર સભા ભરવામાં આવી હતી, જેમાં લગભગ બે હજાર પ્રેક્ષકોએ હાજરી આપી હતી. પ્રમુખસ્થાને મીં જમનાદાસ બેઠા હતા. રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ ભાષણ કરતાં જણાવ્યું કે, 'અમને ગામના લોકો તરફથી મળેલો આવકાર જ ખતાવી આપે છે કે હોમરૂલની માગણી માત્ર થોડાક કેળવણીનાં જ નહીં જરૂરતા નથી પણ આખી પ્રજા કરે છે બ્રિટિશ સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધ હોમરૂલ અળવળ સામે ચાલતી દબાણની નીતિને લીધે દેશની રાજકીય પરિસ્થિતિ ગભીર અને ચિંતાજનક બનતી જાય છે. દબાણની નીતિને જવાબ આપવાના ત્રણ રસ્તા તેમણે ખતાવ્યા હતા '૧. ઇંગ્લાંડ ડેપુટેશન મોકલી ત્યાંની પ્રજાને ઘટનાઓની જાણ કરવી.', ૨. કૅબિનેટ અને મોસ્લેમ લીગના સ્વરાજ્ય સંદેશનો ફેલાવો કરવો. ૩. દબાણની નીતિને સામે થતાં આત્મભોગો આપવા પડે તો આપવા. તે પછી મીં દયાળજીએ ગામડાની પ્રજાને વધારે હિંમત અને વધારે દૃઢતા ખતાવવા પ્રેરણા કરી હતી; અને મીં પ્રાગજી, ખડુભાઈએ દક્ષીણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડાઈનું વર્ણન કરી મક્કમ કરાવ રાખવાને ઉપદેશ આપ્યો હતો. મીં જમનાદાસે ઉપસંહાર કરતાં ગામડાની પ્રજાએ જે ઉત્સાહ ખતાવ્યો હતો તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપ્યો હતો અને રાજકીય અળવળની મહત્તા સમજાવી સ્વાર્થત્યાગી દેશની ઉન્નતિ માટે તત્પર થવાને કહ્યું હતું. છેવટે મીં ચંદ્રશંકરે ચોક્કસ કાવ્ય 'ન્યા સુધી દેહમાં આત્મા રહે, ત્યાં સુધી હોમરૂલ હોમરૂલ કહે,' મીં કસનજીએ ગાયું હતું અને ૭૫ ગૃહસ્થો લીગમાં ભેડાયા હતા.

૯ ઉમરેઠાં,

ઉમરેઠના એક પ્રસિદ્ધ વકીલના પ્રમુખપણા હેઠળ તા. ૧૬ મીએ મળેલી લગભગ આઠસો ઉપરાંત પ્રેક્ષકોની બહેર સભામાં રા. ધંદુલાલ યાજ્ઞિક અને રા. હરસિદ્ધભાઈ દીવટિયાએ હોમરૂલ ઉપર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં. રા. ધંદુલાલે જણાવ્યું કે, જગતના ઇતિહાસમાં એવા પ્રસંગ આવે છે જ્યારે સ્થિતિમાં ફેરફાર થાય છે. રશિયામાં થયેલો ફેરફાર સૂચવે છે આ પ્રસંગ એવો જ અસાધારણ છે અને વાતાવરણ સ્વતંત્રતાના ઉત્સાહથી છવાયેલું છે. એજ સ્વતંત્રતાને પ્રેમ કરેલો સૈનીકોને ખેતાનો પ્રાણ અર્પવા પ્રેરે છે જ્યારે હિંદના પુત્રો મહારાજ્ય માટે પોતાના લોહી રેડે છે, ત્યારે દેશને માટે સ્વરાજ્યના યોગ્ય હિસ્સાની માગણી ઘટતી છે એમ જણાવી ભાષણ પૂરું કર્યું હતું. રા. હરસિદ્ધભાઈએ લીગના આર મુખ્ય ઉદ્દેશો સમજાવ્યા હતા, અને સ્વરાજ્ય સેળવી બ્રિટન સાથેનો સબંધ મજબૂત કરવા માંગે છે એમ જણાવ્યું હતું. આઠાંડાની મહત્ત્વની હિંદીઓની ખરી સ્થિતિ જણાવી પ્રેક્ષકોને હોમરૂલ લીગમાં ભેડાવા આજ્ઞા કરી હતી.

તે પછી નહીંઆદના પ્રસિદ્ધ વકીલ રા. ગોઠળદાસ વલાટીએ કેટલાક સચોટ દાખલાઓ વિષય પરત્વે આપ્યા હતા, અને ઉમરેઠમાં લીગની શાખા સ્થપાયેલી બહેર કરી હતી. લગભગ વીસ ગૃહસ્થો કુલે સભાસદો તરીકે નોંધાયેલા હતા. નજરેકેના

હુકમ સામે પ્રતિરોધ દર્શાવનારો ઠરાવ પસાર કર્યો હતો. પ્રમુખ અને વાડીના માલી-કનો આભાર માની સભા વીખરાઈ હતી.

૧૦ દાહોદ.

ગોધરાની પડોશમાં આવેલા દાહોદ શહેરની પ્રજાના આગ્રવણથી અત્રેની હોમરૂલ લીગ તરફથી રા. હરસિદ્ધલાઈ દીવટિયા અને રા. મનસુખલાલ ભાસ્તર એક ડેમ્યુટેશન તરીકે ત્યાં હોમરૂલની શાખા ઉઘાડવા માટે ગયે સ્થિતિ રચાઈ હતી. ગોદીયા વાડીમાં એક બહેર સભા ભરવામાં આવી હતી અને પ્રમુખસ્થાન રા. કેશવલાલ ગોતીલાલ પરીખને આપ્યું હતું. પ્રેક્ષકોની સંખ્યા ૮૭૭ થઈ એક હજારની હતી. મુસલમાન ભાઈઓ પણ મોટી સંખ્યામાં હતા. મહેમનોની આગળાણ સભાને આપ્યા બાદ રા. દીવટિયાએ એક ટુંકું અને સચોટ ભાષણ આપ્યું હતું. શરૂઆતમાં હોમરૂલ લીગના આશયો સમજાવી કથી કાયદેસર અને સનદશીર રીતિઓએ સ્વરાજ્ય મેળવવું છે તેની રૂપરેખા દોરી હતી. સંયુક્ત હિંદની માંગણીઓ કેવી છે તે કંગ્રેસ લીગની યોજના સમજાવી સવિસ્તર કહી હતી અને કેળવણીના હિંદીઓએ—હિંદુ અને મુસલમાનોએ—પોતાના દેશના ઉત્કર્ષ માટે અત્યાર સુધી કેવા કેવા પ્રયત્નો કર્યા છે તે સમજાવ્યું હતું. હિંદનો લોકસમૂહ આ માંગણીઓ બહુતો નથી કે તેની તરફેણમાં નથી એવી અફવાઓને ખોટી પાડવા પોતાનો સંયુક્ત અવાજ ઉઠાવી બહેર કરવા સભાના લોકસમૂહને પ્રેરણા કરી હતી, અને પોતાની સહાનુભૂતિ હોમરૂલ લીગમાં સભામદો તરીકે જોડાઈને જતાવવા વિનંતિ કરી હતી. ત્યાર બાદ રા. મનસુખરામ, રા. મુકદમ અને રા. પરસોત્તમદાસે કેટલુંક વિવેચન કર્યો બાદ પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતા પ્રેક્ષકોને લીગમાં સભાસદો તરીકે જોડાવા અરજ કરી હતી. આ વિનંતિઓની અસરથી ૭૫ સદગૃહસ્થોએ સભાસદ તરીકે ત્યાં જ નામ નોંધાવ્યાં હતા, અને અરજના ફારમોની તર્જાને લીધે કેટલાક સદગૃહસ્થોને પોતાના નામો પાછળથી મોકલી આપવાનું કહેવાની ફરજ પડી હતી.

૧૧ ચંદવાસણ.

જલાલપુર તાલુકાના ચંદવાસણ ગામે તા. ૨૮ ને મંગળવારના રોજ એક બહેર સભા રા. ભીમલાઈ રણધોડજીના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી. અંગ્રેજી ગામના સદગૃહસ્થોએ પણ આ સભામાં વાજ લીધો હતો. દક્ષિણ આફ્રિકાના રા. પગગળ ખડુભાઈ (ઇન્ડીઅન એપીનીનીઅન પત્રના ગુજરાતી માળ તં.) આ હોમ રૂલ યાને સ્વરાજ્ય એ વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. વ્યાખ્યાનકારે આપણા દેશની વર્તમાન ગળતીની સ્થિતિની મંજીરવ, પૂર્ણપણે દર્શાવી આપી હતી, તેમ જ સ્વરાજ્યના વિષય ઉપર અસરકારક ભાષણ આપી અંતમાં હોમરૂલ લીગ સ્થાપવા અરજી સુભરી હૃ ॥ જેને પાંચામે સભામાં લીગની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી

અને ગામ તદન નાનું હોવા છતા લગભગ ૧૫ ગૃહસ્થો લીગના સભાસદો થયા છે. રા. લીમલાઇ રણુડોડી પ્રમુખ તથા રા. ગાંડલાઇ નાગરજીને સભામાં લીગના સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવ્યા હતા. ચંદવાચણુ તેમજ અચેલી ગામના રહીશોએ પોતપોતાના ગામોમાં વાંચનાક્રમ સ્થાપવાનું માથે લીધું છે અને તેને માટે જોઈતું ઉધરાણું થઇ પણ ગયું છે.

૧૨ આટ.

જલાલપુર તાલુકાના આટ ગામમાં એક બહિર સભા રા. કુંવરજી ખંડુલાઇના પ્રમુખશ્રી હેઠળ તા. ૨૬ ઓગસ્ટના રોજ મળી હતી. રા. પરાગજી ખંડુલાઇએ સ્વરાજ્ય વિષય ઉપર એક વ્યાખ્યાન આપી દેશની હાલની રાજદારી સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું હતું અને આટ ગામમાં હોમરૂલ લીગ સ્થાપવાનો આગ્રહ સભાને કર્યો હતો. સભામાં જ ૫૧ ગૃહસ્થોએ લીગના સભાસદ તરીકે નામો નોંધાવ્યા હતા. ખાદરા. કુંવરજી ખંડુલાઇને પ્રમુખ તથા રા. છોટુભાઇ નાગરજીને સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવ્યા હતા. ખાદર વડે માતરમ્ના પેદારો વચ્ચે સલા. વિસર્જન કરવામાં આવી હતી.

૧૩ આણુ દ.

હિંદી હોમરૂલ લીગની એક શાખા આણુદમાં તા. ૨૦ નીએ ઉઘાડવામાં આવી છે. છ આગેવાન ગૃહસ્થો જોડાયા છે અને મીંઝો મોતીલાઇ લાખાલાઇ પટેલે સેક્રેટરી તરીકે કામ કરવાનું સંકલ્પ્યું છે. હોમરૂલના ચોપાન્યાંઓ છુટથી વહેચવામાં આવ્યાં છે.

ઉપર દર્શાવેલા સ્થળો ઉપરાંત નીચેના ગામોમાં પણ હોમરૂલ લીગની શાખાઓ સ્થપાઈ છે:—૧૪ ચીખોદ્રા, ૧૫ ખરસાડ, ૧૬ ચકલાસી, ૧૭ ઉત્તરસડા.

ગુજરાતનું બહિરજીવન.

સુરત.

હોમરૂલ લીગ—રાજકીય વાતાવરણમાં ઉચ પવન આખા દેશની માફક સુરતમાં પણ પૂર્ણ જોશમાં ફુંકાય છે અને “હોમ રૂલ, હોમરૂલ”ના જયઘોષો ઠેકાણે ઠેકાણે સાંભળવામાં આવે છે. મદ્રાસની સરકારના અવિચારી, અન્યાયી અને કુર પગલાયી સુરત પણ પળભળી ઉઠ્યું છે અને હોમરૂલ લીગમાં સંખ્યાબંધ માણસો દાખલ થતા જાય છે.

સંખ્યાબંધ મેમ્બરો વધવાથી લીગે શહેરના મધ્ય ભાગમાં ઑફીસ ખોલી, કારકુન વગેરેના બંદોબસ્ત કરી, લાયબ્રેરી તથા રીડીંગ રૂમ ખોલવા પ્રયત્ન આહુ કર્યો છે. તા. ૨૬ મી ને દિવસે સુરત હોમરૂલ લીગે પોતાના કાયદા કાનુનો પસાર કરી આવતા વર્ષ માટે શહેરના ૧૬ સદ્ગૃહસ્થોના કમિટી સાથે અધિકારી મંડળ

નીમ્યું હતું. જેમા લીગના પ્રમુખ તરફે બહીના વડીલ રા. રા. હાદાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ, બી. એ., એલએલ. બી, ઉપપ્રમુખો તરીકે રા. રા. મગનલાલ ભુખણામ શેઠ બી. એ. એલએલ બી. તથા રા. રા. પ્રમત્તવદન મોટાભાઈ દેસાઈ તથા સેક્રેટરીઓ તરીકે ડૉ. કરસુખ વી. હોરા. તથા રા. હરિપ્રસાદ ડી. મજમુદાર, બી, એ. એલએલ. બી. નીચુક્ત થયા હતા. આવશ્ય મહિનામાં દર સોમવારે કતારગામના રસ્તાપર ગેજો લાસનો હોવાથી, તેનો લાભ લઈ લીગ તરફથી રા. પદ્મજી ખંડુભાઈએ 'સ્વરાજ્ય' મંબંધી એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

મુગ્ત હીરટીકટ એસોસીએશન.—ગયા પત્રમા જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંડળે એની જેમન્ટ અને તેના માથીઓને નજરકેદ કર્યાં તં પગલાં તરફ નિષેધ જતા-વવાનો કરાવ કર્યો હતો તથા એસોસીએશન તરફથી ડૉ. હાદાભાઈ નવરોજીના મરહુમો શેઠ દર્શાવતા એક બહિર ગયા તા ૨૩-૭-૧૭ ને દિવસે નગીનગંદ ફરટીટયુટમા બહીના વડીલ જેજનજી માણેકજી જ ખુચરીઆના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી

બહિર મેળાવડાઓ—રાયચંદ દીપચંદ કન્યાશાળાનો મેળાવડો તા ૨૦-૭-૧૭ દિવસે આપના હીરટીકટ જગજ ગી. મરશીના પ્રમુખપણા નીચે થયો હતો તા ૨૧ મીએ એજ ગૃહસ્થના પ્રમુખપણા નીચે અત્રેના મહિલા વિદ્યાલયે પોતાનો પ્રથમ મેળાવડો કર્યો હતો. મહિલા વિદ્યાલય એક વર્ષની ટુક મુદતમાં લોકોની પ્રસંશા પ્રાપ્ત કરવાને લાગ્યશાસ્ત્રી થયું છે તે જ્ઞાનંદની વાત છે. આના કાર્યવાહકો વિદ્યાલય માટે દાન મેળાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે અને આશા રહે છે કે, સુરવ ચહિર આ ઉપયોગી ખાતાને પૈસાની તંગીને લીધે હેરાન થવા નહિ દે.

સુરત સ્ત્રી મમાજ—નિયમીન મીટીંગો થાય છે. ડૉ. કરસુખ વી હોરાએ તા ૩૦ મો ને દિવસે મરહુમ ડૉ. હાદાભાઈના જીવનચરિત્ર પર એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું સમાજે ડૉ. હાદાભાઈના શોકજનક અવસાન માટે દિલગીરીનો કરાવ પસાર કરી મરહુમના કુટુંબપર મોકલવાનો કરાવ કર્યો હતો.

વિદ્યામમાજ—વિદ્યાર્થીના સંબંધમાં સરકારે પારણ કરેલી નવીન વિવિધ રાજ્ય-નીતિને લીધે વિદ્યાર્થી સમાજ મૃતપ્રાય દશામાં પડ્યું છે. શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાર્થી સમાજ જેણે રાજકીય જાગૃત દર રાખી છે તેમાં આવતા લાડક્યા છે. ત્યારે એતી ચુપડીથી સંખ્યાબધ વિદ્યાર્થીઓ રાજકીય મેળાવડામાં પહેલા કળાં વધુ પ્રમાણમાં હાજર થાય છે, વિદ્યાર્થી પરના અઘડીત અંકુશનુ આલુંજ પરિણામ હોઈ શકે.

કરસુખ. વી. હોરા

વડોદરા.

શ્રી ચીમનાબાઈ શ્રી સમાજ—યોગે સમય થયાં અઠવાડીઆમાં બે વખત—દર બુધવારે અને રવિવારે—મળે છે અહીંની સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીની ફરતાં પુસ્તકાલયની શાખા તરફથી પુસ્તકોને ઉપયોગ સીએ છૂટથી કરે છે. તે ઉપરાંત શ્રીમંત મહારાણી સાહેબ તરફથી વર્તમાનપત્રો, માસિકો આદિ વાંચવા મળે છે. તા ૩-૮-૧૭ ને રોજ રા. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ “સીએ અને દેશસેવા” એ વિષય ઉપર મુદ્દાનર ભાષણ આપ્યું હતું.

સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૪-૮-૧૭ ને રોજ રા. પીનાકીપ્રસાદ દેસાઈએ “ખાલકોને માટે સાહિત્ય” એ વિષય ઉપર ઠીક ભાષણ આપ્યું હતું. આપણી ખાલસાહિત્યની અછત જણાવી હતી, અને ઠીક વ્યવહાર પગલાં લેવા સૂચના થઈ હતી વળી તા ૧૦-૮-૧૭ ને રોજ રા. જગમજંકર બુચ (લલિત) એમણે શ્રીકૃષ્ણજય વિ નિમિત્ત “કૃષ્ણ કીર્તન” કયું હતું.

હિન્દી પ્રચારણી સભા હાલમાં વધારે પ્રવૃત્ત થઈ છે, તા. ૧૧-૮-૧૭ ને રોજ એમના તરફથી રા. શાંતિધર દેસાઈએ “શ્રીકૃષ્ણજય ઉપરથી ઉપજતા કેટલા કાંચચરો” એ વિષય ઉપર હિન્દીમાં યોગ્ય વિવેચન કયું હતું વળી તા. ૨૬-૮-૧૭ ને રોજ એ સભા તરફથી રા. જગજીવનદાસ મોદીએ “ગુજરાતનું હિન્દી સાહિત્ય” એ વિષય ઉપર મુદ્દાનર ભાષણ આપ્યું હતું.

શ્રી મહારાણી યુનીઅન ઘણે ઘણે વખતે ભગૃત થયું હતું, અને પરિણામે તા. ૧૧-૮-૧૭ ને રોજ મિસિસ વિદ્યાગૌરી નીલંકરે “એથિકલ ટેસ્ટ” એ વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં ભાષણ આપ્યું હતું. અભણતા સી સમાજની ધણીબરી સીએ એ વખતે હાજર હોવાથી સેા વિદ્યાગૌરીએ પોતાના ભાષણનો ગુજરાતીમાં ટુંક સાર આપ્યો હતો.

રેડુગ્રન્ડ યુનીઅન ઘણું ઉપયોગી કામ કરે છે. એ તરફથી તા ૧૨-૮-૧૭ ને રોજ પ્રા. પી એ વાડીઆએ “હાલના સુદગા આપણે શા માટે ઉતર્યા છીએ” એ વિષય ઉપર ઘણુંજ ઉપયોગી અને રસિક ભાષણ આપ્યું હતું. શ્રીમંત મહારાજ સાહેબે પણ તે વખતે અત્યંત બોધક ભાષણ આપ્યું હતું.

ગુજરાતી સાહિત્ય વાંચન વર્ગ છેલ્લા ત્રણ માસથી દર રવિવારે મળે છે. દર વખતે સરાસરી ૪૦ થી ૫૦ રસિક આતાઓ હાજર રહે છે. હાલમાં ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી રસમય ચુટણી કરી રા કવચાચારાય બેશી વાંચન કરે છે એક બે અઠવાડીઆ પછી એક ગદ્યપુસ્તક અને એક પદ્યપુસ્તક નિયમિત રીતે વચાશે. આ વર્ગનું ભવિષ્ય ઘણુંજ આશાજનક છે.

વડોદરા સીટી કલેજ ત્રણેક મહિના થયા અહીં બુખીલી ખાગમાં ઉઘડી ધારાધોરણ વિગેરે નક્કી થયું છે. સલાસદો ચારા સખ્યામાં હાજર રહે છે.

શ્રી ચીમનાબાઈ ઉદ્યોગશાળા ઘણા જ સારા પાયા ઉપર ચાલે છે. કામ કરતી દરેક સ્ત્રીને સરાસરી માસિક દસથી અગીઆર રૂપીઆ પડે છે. આ પ્રવૃત્તિ અનેક સ્થળે ખોલવા લાયક છે. વિધવાઓ આવી સંસ્થાનો સારા લાભ લઈ શકે એમ છે.

કન્યા વિદ્યાલય અહીં ખોલવાની હિલચાલ થઈ રહી છે. આ વર્ષની આખર સુધીમાં કદાચ એ વિદ્યાલય શરૂ થાય એવી આશા રહે છે.

આયુર્વેદિક સભા ઘણું ઉપયોગી કામ કરે છે. ઘણો સમય થયાં ઉઘાડવામાં આવેલી આયુર્વેદિક ડિસ્પેન્સરી હવે ઘણા સારા પાયા ઉપર આવી ગઈ છે. એને અગે એક આયુર્વેદિક શિક્ષણશાળા કાઢવાનો ઠરાવ સભા તરફથી હાલમાં થયો છે.

સેવામંડળ તરફથી તા. ૨૦-૮-૧૭ ને રોજ વિઝ્ઞાસૌક્રિકલ કેળવણી ટ્રસ્ટના સેક્રેટરી મી. ઍર્નેસ્ટ વુડે “આધુનિક કેળવણીનો આદર્શ” એ વિષય ઉપર અમરકાંચ બાપણુ અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું. વળી આ સંસ્થા તરફથી મહામહવાડીમાં ચોરો વખત થયાં એક નવી રાત્રિશાળા ખોલવામાં આવી છે, તેમ જ ત્યાં જ આગળ અખારો ફરીથી શરૂ કરવામાં આવ્યો છે.

ભરત.

નોંધ.

જુલાઈ માસની આખરમાં ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટી અને ઑલ ઇન્ડિયા મોસ્ટેમ લીગની કોર્ડિન્સીલના ઠરાવોમા હિન્દના ક્ષુબ્ધ અને કંકળતા છતાં દૃઢ અને નિશ્ચયવાત હૃદયનો ધ્વનિ સભાગાયો ત્યાર પછીના એક માસમાં એવા રાજકીય બનાવો બન્યા છે અને એવી રાજકીય ચળવળ થઈ છે કે જેથી રાષ્ટ્રીય પ્રગતિમાં આપણે ઘણું અંતર સપાટાબંધ કાપી ગયા છીએ મિસિસ બેસન્ટના, અને તેમના સહાયકોના છુટકારા માટે તેમ જ સ્વરાજ્યની રાજનીતિની બહેરાત માટે પોકાર કરવા મજેલી અનેક સભાઓ, સંયુક્ત પ્રાંત, મદ્રાસ, મધ્યપ્રાંત અને બિહારમાં ભારાયેલી અસામાન્ય પ્રાંતિક પરિવહો, ઑલ ઇન્ડિયા કૉન્ફરન્સના ઠરાવના જવાબમાં અનેક કૉંગ્રેસ કમિટીઓ અને હોમરૂલ લીગે પસાર કરેલા સત્યાગ્રહના ઠરાવો, હિન્દના રાજતંત્રમાં કરવા બેઠતા સુધારા વિષે લૉર્ડ આઇર્લીંગ્ટનનું—તા. ૧૨ મી ઑગસ્ટે પ્રસિદ્ધ થયેલું—ભાષણ, તા. ૧૭મી ઑગસ્ટે નામદાર આગાખાને પ્રકટ કરેલી શ્રોયુત ગોખલેની સુધારાની યોજના અને તા. ૨૨ મીએ પ્રકટ થયેલી હિન્દને આખરે સ્વરાજ્ય આપવાની અને હિન્દીવાનોને લશ્કરમાં અમલદારના કમીશન આપવાની મી. મોન્ટેગ્યુની બહેરાત—આ બધું જે માસમાં બને તેમા અનેક વર્ષોની રાજકીય બાંધવિધિ સમાઈ ગઈ હોય એમ લાગે એ સ્વાભાવિક છે. આમાથી સામાન્ય સભાઓ અને ઠરાવોને છોડી દઇને—જે કે તે સભાઓ અને ઠરાવો દેશના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી અનેકાનેક સ્થળે થયાં છે એ ન્હાનીસૂની વાત તો નથી જ—માફીની મુદ્દાની બાબતે ના ઉંડા ઉત્તરવા આપણે પ્રયત્ન કરીશું.

લૉર્ડ આઈર્લેન્ડનું સાપેક્ષ.

આ સાપેક્ષ વાંચતા તરત જ જે વસ્તુઓ આપણને અપમાનકારક અને રોષજનક લાગે છે. સામાન્ય રીતે લગભગ ત્રીશ વર્ષથી અને વિશેષ કરીને છેલ્લા દશકામાં જે સ્વરાજ્યના વિષયે હિન્દના આગેવાનોનું વધારેમાં વધારે ધ્યાન જોઈતું છે અને જે વિષે લશ્કર શરૂ થયા પછી ઘણી જ સળંગ ચળવળ આ દેશમાં બનેલી છે તે વિષે ઇંગ્લાંડના વડા પ્રધાન કે હિન્દી વલ્લર નહિ પણ હિન્દના ઉપ વલ્લર સરકારના વિચારોના મુશાગે કરે એ કેવળ અસહ્ય છે. તેમ ઉપ વલ્લરે આ સાપેક્ષ પાર્ટીમેન્ટમાં—અમીરોની મલામાં નહિ પણ આઈસર્કડના વિદ્યાર્થીમંડળ આગળ કર્યું—જ્યારે વિદ્યાર્થીવર્ગને તો હિન્દના કેટલાક દુર્ભાગી ઇલાકાઓમાં રાજકીય સ્થિતિમાં હાજર રહેવાનો પણ પ્રતિબંધ છે—એ પણ આપણી લાગણીને ઉશ્કેરે છે. જો હિન્દના શુભવાસીઓએ પ્રશ્નનું સમાધાન કરવાનો અને હિન્દના અમ તોષને શાન્ત કરવાનો નિશ્ચય બ્રિટિશ સરકારે કર્યો હોય તો તેનો અગત્ય કરવાને પહેલા પગલા તરીકે આવું સાપેક્ષ તો ન જ થવું જોઈતું હતું. હજી એ ક્યાં સુધી આપણી માતૃભૂમિના વંદનીય મરતક ઉપર આવા અપમાન સ્પર્શવામાં આવશે અને તેના પુત્રોના આત્મગણ અને ગૌરવ તરફ આવી મ'પૂર્ણ બેઠકદારી દર્શાવવામાં આવશે! અમને જણાવતાં જરા પણ આનાકાની થતી નથી કે ન્યાં સુધી મોટામાં મોટા ઇંગ્લેન્ડ અમલદારો તરફથી હિન્દ તરફ આવી અપમાનકારક વર્તણૂક ચલાવવામાં આવશે ત્યાં સુધી—ગમે તેટલી મોટી પદવીઓ હિન્દીઓને આપવામાં આવશે અને ગમે તેટલા હિન્દીઓને ધારાસભામાં દાખલ કરવામાં આવશે તો પણ—હિન્દના આત્માને મ તોષ થશે નહિ, કારણ કે સ્વરાજ્યનો પ્રશ્ન આર્થિક ઉત્તતિનો કે રાજકીય હકનો નથી પણ વસ્તુતઃ રાષ્ટ્રીય આત્મમાનનો જ છે.

આ સાપેક્ષ કરનાર વ્યક્તિ અને તે આંબળનાર શ્રેણીઓ વિષે આપણને જે ફરિયાદ છે તે કરતાં પણ વધારે ગંભીર ફરિયાદ તે સાપેક્ષના મુદ્દા સામે કરવાની છે. વડી ધાગમલાના ૧૯ સલાહદોએ સુધારાની જે યોજના સરકાર આગળ રજૂ કરી છે તેના ઉપર જે ટીકાઓ લૉર્ડ આઈર્લેન્ડને કરી હતી. પ્રથમ તો તે યોજનાનુસાર ધારાસભાઓમાં પ્રજાએ ચૂંટાએલા સલાહદોની સંખ્યા વધારવામાં આવે અને તે સલાહોને નાણા ઉપર હક પણ આપવામાં આવે તો તેઓ જવાબદાર ધન્ય શિવાય સત્તાવાન બને, કારણ કે એક કારોગારી મંડળ રાજનામું આપે તો બીજું મંડળ સત્તાવાની જવાબદારી તેને સિરે રહે નહિ. જાનો ખરો અર્થ એ જ છે કે આપણા પ્રતિનિધિઓએ પૂરેપૂરું સ્વરાજ્ય—જેમાં કારોગારી મંડળ ધારાસભાને પૂરેપૂરું જવાબદાર હોય તે—નથી માયું; પરંતુ તેના એક હિસ્સાની જ માંગણી કરી છે. પણ જો આપણે તેવા સુધારાની માંગણી કરી હોત તો આપણે આ નામદારની ખીલ ટીકાના ખરેખરા લોગ બનત. કારણ કે તે ટીકાનો ભાવાર્થ એ છે કે “અમલદાર મંડળની એકદમ સત્તાથી આવતા રાજતંત્રને ફેરવીને એક રાતમાં (પ્રાતિક) સ્વરાજ્યની વધુ સત્તાવાન સ્થિતિમાં સ્થાપી શકાય નહિ”—અર્થાત

હાલની સ્થિતિમાંથી એક છાત્રે સ્વરાજ્ય મેળવી શકાય નહિ પરંતુ આ સત્ય મમજીને જ ૧૯ મલામદોએ પોતાની યોજના ઘડી છે અને છતાં પણ હુમેશની માફક “મુમાફરી ઘણી લાગી અને મુરેકેલીલરેલી નીવડે” અને “એક મોટું પગલું ભરવાથી જે હાનિ ઉત્પન્ન થાય તેની અવગણના થઈ શકે નહિ,” વગેરે દોઢહાપણના ઉદ્ગારો કાઢવાની તેમને જરૂર લાગી હતી.

હિન્દમાં ખ્રિસ્તીશ સભ્યનો અતિમ હેતુ સામાજિકતા મૂર્ખ સ્વરાજ્ય આપવાનો છે, એવો મહા જ્ઞાને તેઓ નામદાર સ્વીકારતા હોય એમ લાગે. —જે કે રૂઝના જાન્યાતરના ના મા નેનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ બેવામાં આવતો નથી જે હિશાબોમાં પ્રયાણ કરીને હિન્દ સ્વરાજ્ય મેળવી શકે, તે તેમના કહેવા મુજબ ત્રણ છે. —

(૧) “સ્થાનિક બાળનેત્રો વહીવટ કરવાની અને અમુક મર્યાદાઓમાં કરનાણવાની સત્તા મ્યુનિસિપાલિટીઓને આપવી જોઈએ” —આ શબ્દોનો અર્થ સમજવો ખરેખર ઘણો ઠંકિત છે આવી સત્તાઓ હાલ પેણ આ મડલો બોગવે છે અને જો કે તેમાં વધારો કરવાને અવકાશ છે તો પણ તેમાં અને લોકલ બોર્ડમાં જે ખરેખર સુધારા આવશ્યક છે તે તો તે જગતને અમલદારી તરફ અને અકુશમાંથી મુક્ત કરી તેમને ખરેખરી પ્રત્યક્ષ મસ્થા બનાવવાના જ છે. સ્વરાજ્યના પ્રશ્નને ઉકેલ કરતાં આ નામદાર ઉમરાવ સ્થાનિક અસ્થાઓમાં સ્વરાજ્યનું તરત વધાવવાની તો વાત જ વીમરી ગયા.

(૨) જો સ્થાનિક મંડળો વિષે માત્ર નહિવા સુધારા જ સૂચવવામાં આવ્યા છે તો પ્રાતિક ચરકાર વિષે તેમની કેટલીક દરખાસ્ત વહીવટી અને કેટલીક ઘણી જ ઠંડળી છે એમ કહ્યા શિવાય ચાલતું નથી. પ્રાતિક ચરકાર વધારે સ્વતંત્ર બની પોતાને અતુલ્ય માર્ગે વિકાસ પામે એમિદાંત તો સામાન્ય થઈ ગયો છે આ માટે પોલીસ, કેળવણી, જંગલ ખાતું, બાધકામ, હુત્તર ઉચોગ વગેરે બનાંઉપર મૂર્ખ સત્તા પ્રાતિક ચરકારને સોંપવી જોઈએ એ પણ આપણે કબૂલ કરીશું ઉપરાંત કો નાખવાની વધારે વિશાળ સત્તાઓ અને અમુક રકમ પરની વધારાની શીલક વાપરવાનો અધિકાર પ્રાતિક ચરકારને આપવા જોઈએ એ ગિદ્દાતો પણ આપણે માન્ય કરીશું. પરંતુ આની સાથે પ્રાતિક અને વહી ચરકારના અદાજપત્રના આંકડા ભુલ પાડ્યા જોઈએ અને પોતાનાં હસ્તક નહેતાં નાણાં હિન્દી સંગ્રહ કે હિન્દી વસ્ત્રને પૂછ્યા શિવાય ખર્ચવાની ભરપૂર સત્તાઓ પ્રાતિક ચરકારને આપવી જોઈએ —આ અતિ આવશ્યક સુધારાઓ વિષે આ નામદાર એક અક્ષર પણ બોલ્યા હોય એમ જણાતું નથી આવી રીતે પ્રાતિક ચરકારને વધારે સત્તાવાન બનાવવાને જે દરખાસ્તો તેઓ અને આપણે કરીએ છીએ તે એક જ શરતે આપવાને કબૂલ હોઈ શકે —કે તે સંગ્રહ પ્રબળને —ધર્મગ્રામાં વિચારતા પ્રબળા પ્રતિનિધિઓને વધારે જવાબદાર થવી જોઈએ આ હેતુની નિધિ માટે કોઈને ની પેટનામાં અને લોર્ડ આઈલીંગ્ટનના લાખણમાં જે મુદ્દાઓ મમાએવા છે, તે આપણે ચરખ વીશું.

(૩) ધારામલાના ૬ ભાગના મલામદો પ્રબળા મતથી સુધારા જોઈએ એવી માગણી કોંગ્રેસની યોજનામાં કરવામાં આવી છે. મુધરેલા દેશોની પાર્લામેન્ટના પ્રત્યક્ષ

મહાત્મા ગાંધી નભામદો પ્રજા જ નીમે છે અને પ્રજાનો આ હક તેને આપ્યા રાજતંત્ર ઉપર અસરકારક અંકુશ આપે છે તો આપણે તો વિનયી થઈને હું લાગના સલામદો ચુટવાનો હક રજુ કરીએ એ કંઈ વધારે પડતું નથી. પણ ઉપનવજીવનના બાષણમાં ધરાસલાના આ સુધારા વિષે સ્પષ્ટ નિર્દેશ જણાતો નથી; જો કે તેમનાં વાક્યો એમ માનવાને કારણ આપે છે કે ધારાસભામાં પ્રજાકીય સલામદોનું પ્રમાણ તેઓ વધારવા ઈચ્છે છે—કેટલું પ્રમાણ તેમને ચોક્કસ લાગે છે એ તો જરા પણ સમજાતું નથી જે વિષયમાં આપણે ખાસ આગ્રહ તે વિષે જ તેમનું શ કાળજીકે માન!

(ખ) ઉપર સૂચવ્યા મુજબ ધારાસભાઓ પ્રજાકીય થવી જોઈએ તેમ બીજી પાસે તેને કર અને ખર્ચના—આવક બચકના અદાજપત્ર ઉપર મત આપી તેને પસાર કરવાની, સુધારવાની કે રદ કરવાની સત્તા ધારાસભાઓને મળવી જોઈએ અને ધારાસભામાં ખર્ચાર થએલા કસોટી—તેને ગવર્નર સાહેબ નામંજુર કરે નહિ તો—સરકારને બંધનકર્તા ગણવા જોઈએ એવી માગણી કોંગ્રેસની યોજનામાં કરવામાં આવી છે ધારાસભા પૂરેપૂરી પ્રજાકીય બને અને છતાં હાલની માફક સત્તાહીન રહે—નિર્ણયક ચર્ચાઓનું જ સ્થાન રહે—તો રાજતંત્ર ઉપર કંઈ પણ સત્તા આપણને ન મળે. અને છતાં ધારાસભાની સત્તા વિષે લોર્ડ આમલીંગ્ટનના બાષણમાં આટલું જ નજરે પડે છે કે: “અમલદારોની સત્તામાંથી હોડવીને સરકારની સાથે સહકાર કરતા (ધારાસભાના) ચુટાએલ પ્રતિનિધિઓના પ્રજાકીય—અંકુશમાં બંદર વહીવટનાં કેટલાંક ચોક્કસ ક્ષેત્રો સોંપવા જોઈએ” અને “ધારાસભાનું મતને માન આપીને સરકાર પોતાની કોઈ વિષય સંબંધી રાજનીતિમાં ફેરફાર કરે તો પરિણામ માટે ધારાસભા જવાબદાર ગણાવી જોઈએ.” તારના આવા અંતર્યામીનું શબ્દો ઉપરથી લોર્ડ આમલીંગ્ટનની સાગોપાંગ યોજના સમજવી મુશ્કેલ છે, પણ આ વાક્યો ઉપરથી એમ સમજવામાં તો આવે જ જાણુ છૂટ થવાને બંધન રહે છે કે ધારાસભાના ચુટા એલા સભામદોને કેટલાંક ખાતાં ઉપર સીધી વહીવટી સત્તા આપવાનો અને પરિણામે તે વહીવટના પરિણામ માટે તેમને સીધી ગીતે જવાબદાર બનાવવાનો આ નામદારનો આશય છે. જો તેમ હોય તો તેમની દરખાસ્ત અરેબર અસાધારણ અને કઠંગી છે એમ કહ્યા શિતાય ચાલતુ નથી. ઇંગ્લાડમાં અને બીજા દેશોમાં પ્રધાનો-કારોબારી મહાત્મા ગાંધીમદો પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોય છે અને એક પ્રધાનમંત્રી રાજીનામું આપે ત્યારે બીજી પ્રધાનમંત્રી પાર્લામેન્ટમાંથી જ રચી શકાતું હોવાથી એક રીતે પાર્લામેન્ટ ઉપર આપા રાજતંત્રની અંતિમ જવાબદારી છે એમ કરી શકાય. પણ અમુક ચોક્કસ ખાતાના વહીવટ માટે પાર્લામેન્ટ પ્રધાનોની મારફત જ જવાબદાર હોય છે—અથવા બીજી રીતે કહીએ તો તે વહીવટ માટે પ્રધાનો પાર્લામેન્ટને જવાબદાર હોય છે. પરંતુ પાર્લામેન્ટ સીધી રીતે અમુક ખાતા માટે કોઈ પણ દેશમાં જવાબદાર હોય એવું બાંધવામાં નથી. આમ પ્રજાકીય સલામદોની વહીવટી શક્તિની કસોટી કરવાની ઉતાવળી આ અભિલાષથી આ નામદારે આવી કઠંગી દરખાસ્ત કરી છે, તો બીજી

પાસ કૈં કૌંસની ચોજનામાં સૂચવેલી સત્તાઓ ધારાસભાને આપવાનો રહેજ' પણ ધરાદો તેમણે દર્શાવ્યો નથી

(૧) પ્રાતિક કારોબારી સભામાં ૩ ભાગના સભાસદો હિન્દીઓ હોવા જોઈએ અને તેઓ ધારાસભાના ચુંટાએલા સભાસદો તરફથી પસંદ થવા જોઈએ એવી કૌંસની માગણી છે. લૉર્ડ આઇર્લીંગન પણ એવી દરખાસ્ત મૂકે છે કે પ્રાંતની કારોબારી સભામાં હાલના ત્રણને ગણી ચાર સભાસદો હોવા જોઈએ અને તેમાંના બે હિન્દીઓ હોવા જોઈએ પણ હિન્દી સભાસદો ધારાસભાના સભ્યો તરફથી નહિ પણ સરકાર તરફથી જ નીમવા જોઈએ એમ કહેવાનો તેમનો ભાવાર્થ છે. કારોબારી સભાના ત્રણસદોની ચુંટણીના સિદ્ધાંત સાથે કેટલાક તરફથી વાધો ઉઠાવવામાં આવ્યો છે, પણ કારોબારી મંડળને યોગ્ય એવું પણ જવાબદાર કરવાની વધારે સારી ઘટના આપણને જડી નથી ત્યાં સુધી કૌંસની માગણીને જ વળગી રહેવાને આપણે બાધા એલા છીએ.

(૩) હરકર, પરદેશીય રાજનીતિ, રેલ્વે વગેરે વ્યવહારનાં સાધનો, જહાત, નાણા અને સીંકાનાં જે ખાતાં સાથે બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય વધારે નિકટ સંબંધ ધરાવે છે તેના ઉપર હિન્દી સરકારનો અંકુશ કાયમ રહેવો જોઈએ એવો લૉર્ડ આઇર્લીંગનનો મત છે અને તેની સાથે આપણને કંઈ તકરાર નથી. તેઓ વધારામાં જણાવે છે કે, પ્રાંતિક સરકાર અને ધારાસભાના સંબંધમાં જે અધકચરા સુધારા સૂચવવામાં આવ્યા છે તેવા જ સુધારા વડી સરકાર અને ધારાસભામાં ચોજવા જોઈએ અને તે પણ ઘણી વધારે સાવચેતીથી અને પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં તે સફલ થયેલા માલુમ પડે ત્યાર પછી !

પ્રાંતિક અને વડી કારોબારી સરકાર અને તેમની સાથે સંઘળાયેલી ધારાસભાઓ વચ્ચે સબખ તે હાલના જેવો જ હોવો જોઈએ એવો ધ્વનિ નામદાર અમીરના ભાષણમાં રહેલો છે અને હિન્દી વજીરની સત્તા વિષે જે પ્રશ્ન આથી પાંચ વધારે—કદાચ વધારેમાં વધારે—અગત્યનો છે તે વિષે તે 'માન ધારવાતું' જ તેમણે ચોખ્ખું ધાર્યું છે. કૌંસની માગણી પ્રમાણે તે હિન્દી વજીરની હાલની વિશાળ સત્તાઓ કાપીને તે મંસ્થાનોના મંત્રીના જેટલીજ રાખવી જોઈએ—અર્થાત્ હિન્દી અને પ્રાંતિક સરકારને ઘણી જ વધારે સ્વતંત્ર ગનાવી સામ્રાજ્યને તગતા પ્રશ્નોમાં જ તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાનો અધિકાર હિન્દી વજીરને હોવો જોઈએ. આથી ઉલટું, પ્રાંતિક સરકાર હિન્દી સરકારના અંકુશમાંથી મુક્ત થતાં હિન્દી વજીર સાથે સીધો સંબંધ રાખી શકે—એવું જે સૂચન લૉર્ડ આઇર્લીંગને કર્યું છે તે તે હિન્દી વજીરની સત્તા કાયમ રાખવાનો તેમનો ધરાદો જણાવે છે.

આમ સ્થાનિક મંડલોમાં અને વિશેષ કરીને પ્રાંતિક રાજ્યતંત્રમાં કરવા જોઈતા સુધારા વિષે જ લૉર્ડ આઇર્લીંગને ઘોડા ધસારા કર્યા છે અને તે પાંચ પ્રમાણમાં કેવા જોણુ પ્રકારના અને વહીવટી છે—ઘણું અંશે હાલના જ ધોરણે રચાયેલી

અરકારની અત્તા વધારવા માટે જ જરૂરી ગણાય છે એ આપણે જાણીએ. ખીજા પાસે સ્થાનિક અને પ્રાંતિક સરકારમાં પ્રજાદીય તત્વ વધારવાની—તેના ઉપર પ્રજાની અનરકારક સત્તા જમાવવાની લાગ્યે જ કંઈ સૂચનાઓ જણાય છે આવા સુધારા અમલમાં મૂકવામાં આવે તો કદાચ લાભ કરતાં હાનિ વધારે થાય કારણ કે બ્રિટિશ અમલદાર વર્ગ વધારે અત્તાવાન થાય છતાં પ્રજાને જવાબદાર ન થાય તો હાલની ખિન જવાબદાર રાજનીતિના અનિષ્ટ પારિણામે ઘણાં જ વધી પડે.

જે વખતે હિન્દ વિગ્રહમાં લાખો માણસો અને કરોડો રૂપીઆનો લોભ આપી રહ્યું છે અને સ્વરાજ્યની વેગબદ્ધી હી લથાલથી ખજાણી રહ્યું છે તે વખતે હિન્દી ઉપવહાર ઑકસર્ફડના વિદ્યાર્થીઓ આગળ હિન્દી સુધારા વિષે આવું નિઃસ્વ લાખણું કરે એથી અસંતોષ ઘટવાને બદલે વધે એમા શી નવાઈ.

શ્રીયુત ગોખલેની યોજના.

લૉર્ડ આઈર્લીંગનનું લાખણુ થયા પછી લગભગ એક અઠવાડીયામાં નાગદાર આગાખાને શ્રીયુત ગોખલેએ તૈયાર કરેલી સુધારાની યોજના બહાર પાડી છે—જે તેમણે પોતાના અવસાન પહેલા થોડા દિવસ ઉપર તૈયાર કરી હતી આ યોજના કૈંચેસની યોજના કરતા ઘણી પહોળા છે અને તે લગભગ અઢી વર્ષ ઉપર રચવામાં આવી હતી એ જે વાતો ધ્યાનમાં લઈશું તો તે જોઈને આશ્ચર્ય પછ નહિ પામીએ અને તેના બહુ ઉડો અભ્યાસ કરવનું પણ ચોગ્ય નહિ ધારીએ ઉપરાંત ઑ. સી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું છે કે, લગભગ લરાઈની શરૂઆતમાં જ સંસ્કાર હિન્દી પ્રજા તરફ ઉપકારના ઉમંગકારને વશ થઈને હિન્દના રાજતંત્રમાં દેવા સુધારા કરે તો પ્રજા સંતોષ પામે અને યુદ્ધમાં સંપૂર્ણ મનથી સહકાર કરે—એવા મુદ્દાના એક ઉચા અથેજ અમલદારના પ્રશ્નના જવાબમાં જ શ્રી. ગોખલેએ આ યોજના ઘડી હતી, બ્રિટન પાસે હિન્દ દેવા સુધારાની માગણી કરવી જોઈએ—એ પ્રશ્નના જવાબ આ યોજનામાં નથી આથી જો કે ઈંગ્લેન્ડ રાજપુરૂષો અને પત્રકારો કૈંચેસની યોજનાની સાહુમિકતા અને અભ્યાસદારિ કરવા સિદ્ધ કરવાને આ યોજનાનો ઉપયોગ કરશે તો પણ આપણે તો તેનાથી ઝરા પણ ગભરાટ કે ચિંતામાં પડવાનું નથી. સી. લૉઈડ, જ્યોર્જ હેમલ્ટા જ કહ્યું છે. તે પ્રમાણે ટુનીઆ કવચિત વયે સુધી ઘણી જ મદદગતથી આવે છે તો કવચિત જુજ અમયમાં તે વીજળીક ત્વરાથી આગળ ધમે છે; અને ગયા જે વર્ષમાં બનેલા બનાવોમાથી ચોરાનું પણ લેઓ રહસ્ય સમજ્યા હશે તેમને તો શ્રી. ગોખલે માટે પોતાની પૂજ્યબુદ્ધિ જરા પણ ઓછી ક્યાં શિવાય તેમની યોજનાની લગભગ પૂર્ણ અવગણના કરવામાં કંઈ મુશ્કેલી પડશે નહિ.

ઉપરના લખાણનો એવો અર્થ નથી કે શ્રી ગોખલેની યોજનામાં કંઈ સદંશ નથી. તેમણે સ્થાનિકને સંસ્થાઓ અને પ્રાંતિક સરકારને વધારે સ્વતંત્ર, સત્તાવાન અને પ્રજાદીય બનાવવાના મુદ્દા ઉપર ભાર મૂક્યો છે અને હિન્દી સરકાર અને હિન્દી વહારના સંબંધમાં લગભગ કંઈ જ સુધારા સૂચ્યા નથી પ્રાંતિક ધારાસભામાં ઓછામાં

ઓછા રૂ લાગના સભાસદો ચુટાએલા હોવા ભેધએ અને તે ધારાસભાને અ દાબપત્રમા સુધારા કરવાનો અને કરવો પસાર કરી કોઈ વિષયમા પોતાની ગજનીતિમા ફેરફાર કરવાની સરકારને ફરજ પાડવાનો અધિકાર ને હોવો ભેધએ એમ શ્રી. ગોખલેએ સૂચવ્યું છે. છતાં બ્રિટિશ આમની સભાની માફક આપુ અ દાબપત્ર મંજુર કે નામંજુર કરવાની સત્તા ધારાસભાને આપવાની લાલામલુ તેમણે કરી નથી. પ્રાંતિક કારોબારી સભામાં ત્રણને બદલે છ સભાસદો હોવા ભેધએ અને તેમાના અડધા લાગના--૩ સભાસદો હિન્દી હોવા ભેધએ એમ તેમણે સૂચવ્યું છે પણ તે ધારાસભાના ચુટાએલા સભાસદો તરફથી પસદ થવા ભેધએ એની માગણી તેમણે કરી નથી. ઉપગત કેટલીક વર્ણવતી અને વ્યાવહારિક સૂચનાઓ તેમણે કરી છે તે ઉંડા વિગારને યોગ્ય છે. આમ જો કે શ્રી. ગોખલેની યોજના કંઈ કેવળ અવગણનાને યોગ્ય નથી--આવા મહાન દેશભક્તે લખેલો એક અક્ષર પણ નકામો હોઈ શકે જ નહિ--તો પણ તે ઉપર પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પણ તેને હાલના કાલ માટે અયોગ્ય ગણી નિશ્ચિન્તપણે કોંગ્રેસની યોજના માટે આગ્રહી રહેવામા આપણે જરા પણ આનાકાની હોવી ભેધએ નહિ

મી. મોન્ટેગ્યુ મંગલઅચરણ.

મેસોપોટેમીઆ કમીશનના રીપોર્ટ ઉપર ચર્ચા કરતાં જે હિંમતભર્યું અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિયુક્ત ભાષણ મી. મોન્ટેગ્યુએ કર્યું હતું તેના સ્વકાર આપણા કાનમાં વાગતા હતા એટલામા તો મી. ચેમ્બર્લેનનું રાજીનામું અપાતા, તેમને હિન્દી વજીરની પદવી આપવામા અડવી; અને પહેલાં કરેલા ભાષણમા દર્શાવેલા વિચારોમાં પોતાની મધ્ધમ થકા ફરીથી તેમણે પોતાને મત આપનાર ઉદારચિત્ત ધૃતેજ્ઞ આગળ દર્શાવી તે પછી થોડા જ વખતમાં હિન્દ-સ્વગત્ય વિશે બ્રિટિશ સરકારની રાજનીતિ તેમણે આમની સભામાં જે શબ્દોમા જણાવી છે તેમા નીચેના સુદા સમાએલા છે --

(૧) “ હિન્દી સરકાર માથે એકમત થઈને બ્રિટિશ સરકાર, હિન્દના વડીવટની દરેક ગાખામાં હિન્દીઓના વધારે અંશે એડવાન્સી અને બ્રિટિશ અસ્તનતના એક લાગ તરીકે હિન્દમાં જવામદાર સ્વરાજ્ય સ્થાપનાના અતિમ હેતુથી સારાંચની સંસ્થા ઓનો કુગમ-વિકાસ કરવાની રાજનીતિ સ્વીકારે છે.”

અહીંઆ હિન્દને સ્વગત્ય આપવાનો અતિમ હેતુ પહેલીજ વાર સુસ્પષ્ટ રીતે જણાવવામા આવ્યો છે અને તે ઘણા સંતોષની ભીના છે. પરંતુ તેની સાથે એમ પણ કદાચ વિના ચાલતું નથી કે આની પહેલાંના બહિરનામાના વચનો અને હસવોની જે અવગણના અનેક વિષયમા કરવામા આવી છે, તે આપણા ઉત્સાહના ઉભળકાને ઉછળ્યા પહેલા જ દાખી દે છે ઉપરાંત સ્વરાજ્યની અળવળ લગભગ ત્રણ વર્ષ વેગલર ચલ્યા પછી આટલું મોટું આ બહિરનામું પ્રકટ થયું છે અને તેથી તેની જે શાંતિકારક અસર થવી ભેધએ તે ઘણું ગઢશે નહિ ઉલટું લડાઈ સર થતામાં જ કેટલાક રાજપુરોના અભિપ્રાય અનુસાર આટલાં પણ ઉદાર વચનો કહેવામા આવ્યાં હોય તો હિન્દી પ્રજા ઉપર ઘણી બહુ અસર થાવ એ નિશ્ચય છે.

(૨) “તેમણે (બ્રિટિશ અને હિન્દી સરકારે) એવો નિર્ણય કર્યો છે કે આ (સ્વરાજ્યની) દિગામાં સંગીન પગલાં અને તેટલાં સત્વર લેવાં જોઈએ” સ્વરાજ્ય આપવાના અંતિમ હેતુના નિર્દેશ કરતાં તેનો સારો હિસસો આપવાનો નિર્ણય ખરેખર વધારે આવકારદાયક છે. અને છતાં આમારે કંપૂર કરવું જોઈએ કે સરકારની છેલ્લાં બે વર્ષની રાજનીતિથી આપણને તેમને વિષે એટલી અવિશ્વાસની લાગણી ઉત્પન્ન થઈ છે કે જેથી આ વચન પણ શાંતિ આપી શકતું નથી; કારણ કે તે હિસસા તરીકે લોડ આઈર્લીન્ડને સૂચવેલા—અથવા બીજા તેવા જ સુધારા આપણને આપવામાં આવશે એવી મજબૂત શકા આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થાય છે. આ જાહેરનામું પ્રગટ થતા પહેલાં થોડાંજ દિવસ ઉપર પોતાના શિથિલ બાવણમાં કેટલાક નિર્મોદ્ય સુધારાઓ સૂચવીને લોડ આઈર્લીન્ડને તે જાહેરનામાની કિંમતમાં ઘટાડો કર્યો છે—બ્રિટિશ રાજનીતિના ઉગતા ઉમસ ઉપર ઘેરી છાયા નાખી છે.

(૩) “નામદાર શહેનશાહની સમતિથી બ્રિટિશ સરકારે એવો ઠરાવ કર્યો છે કે નામદાર વાર્ધસરોય અને હિન્દી સરકાર સાથે આ વિષયની મસલત કરવા માટે, નામદાર વાર્ધસરોયની સાથે રહીને સ્થાનિક સરકારોના મત ઉપર વિચાર કરવા માટે અને પ્રતિનિધિ રૂપ મંડળોની અને બોજઓની મૂંચના તેમની સાથે રહીને ધ્યાનમાં લેવા માટે હિન્દુસ્તાન આવવાનું નામદાર વાર્ધસરોયનું આમ ત્રણ મારે સ્વીકારવું જોઈએ બ્રિટિશ સરકારનો અને હિન્દી વજીરનો આ અસાધારણ નિર્ણય ખરેખર હિન્દના રાજકીય સુધારા વિષે તેમની માનનિક ગંભીરતા સૂચવે છે. હાલના દાણુ વિચારને જો તેમ જ સુસાદરીના જોખમને લીધે હિન્દુસ્થાન ન આવવાનો નિર્ણય મીઠા માનદેગ્યને ઘણાજ સુલભ થઈ પડ્યો હોત. પરંતુ જે બહાદુરીથી અને હિન્દી રાજ્યતંત્રમાં સુધારા કરવાની તીવ્ર લાગણીથી તેમણે પ્રેરણાપેદાશી આ કમીશનના રીપોર્ટ વિષે બાવણ કર્યું હતું તે સદ્ગુણોએ જ તેમને આ અસાધારણ પગલું લેવા પ્રેર્યો છે. આ જાહેરનામાના ઉપર ગણાવેલા બે સુદ્ધા કરતાં પણ આ પગલાંથી ઘણી જ વધારે અસર હિન્દી પ્રજાના અને આગેવાનોના મન ઉપર થઈ છે એ નિશ્ચય છે અને આપણે એટલું જ ઇચ્છીશું કે જ્ઞાના મહોટા અર્મલદારોનો દોર તેમની આસપાસ હિન્દમાં રચાશે તેની પાસે જોવા ૩૩ કરોડ હિન્દીઓના કઠળતા અને ઉઘડતી આશાઓથી ઉછળતા હૃદયના ધખકારા તેઓ સામજીક, તેમ જ દુર્લેધ દીવાલને વીધીને આપણા હક-લેટ-માગણીઓનો ખુલ્લું સુર તેમને સમજાવીશું તો જ આપણે સ્વરાજ્ય માટે લાયક ગણાઈશું.

(૪) “પ્રગતિના દરેક પગલાંનો નિશ્ચય કરવાનો હક તો બ્રિટિશ સરકાર અને હિન્દી સરકારને જ છે, કારણ કે હિન્દીઓના હિત અને ઉત્તતિનો જવાબદારી તેમને શિર રહેલી છે—અને જાહેર સેવાની નવી તકો જેમના આગળ ઉઘાડવામાં આવશે તેમના તરફથી મળતા સહકારથી અને તેમની (પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની) જવાબદારીનો ખુદિ ઉપર જોડેલા વિશ્વાસ મૂકી શકાય તે ઉપરથી આ બન્ને સરકાર પોતાના કાયદામાં દોરશે”

આ બહેરનામાનું આ વધારેમાં વધારે દુર્ભાગી વાક્ય છે અને તે ઉપરના બધે મુદ્દા ઉપર પાણી ફેવવતું હોય એમ લાગે છે. હિન્દુનું ભાગ્ય રચવાની સત્તા બ્રિટિશ સરકારને અને હિન્દી સરકારને—કેમ બધે હિન્દી પ્રજાને અને તેમના પ્રતિનિધિ રૂપ કૉંગ્રેસ, નેશનલ લીગ, હોમ રૂલ લીગ વગેરે સંસ્થાઓને તો આ વિષય સાથે કંઈ મળ્યાં ન હોય! જે નામદાર વાઇસરોય અને હિન્દી વજીર વચ્ચે મસજત કરીને જ આ મવાલનો નીચેનો આણુવાનો હોય તો મી મૉન્ટેગ્યુ શા માટે હિન્દુસ્થાન આવે છે? તેઓ લાંબા લાંબા ગરકા એક બીજાને મોકલી વિચારોની આપણે કરી શકત અને તેઓ ખાતરી પત્ર વ્યવહારથી ૩૩ કરોડ માણસોના નશીમ સુધારી કે બગાડી શકત ઉપરના વાક્યમાં તો એમ જણાવ્યું છે કે હિન્દી વજીર હિન્દી પ્રતિનિધિઓની સૂચનાઓ પણ સાભળશે; તો પછી આ વાક્યમાં એ ૨૬ પ્રજા અભિપ્રાયને જરા પણ સ્થાન કેમ ન આપી શક્યું? હશે. હાલના બ્રિટિશ પ્રધાન મંડલમાં લૉર્ડ કર્ઝન અને લૉર્ડ મીલ્નર જેવા મગરૂર અમીરો છે, તો પછી હિન્દુમાં ઉછળતા તોફાનને શાંત કરવાને જે બહેરનામાનું લખવામાં આવ્યું તેના શુભ હેતુને કલંક લગાડે એવું વાક્ય પણ તેમાં મૂકવામાં આવે એ સ્વાભાવિક છે ઉપરાંત લૉર્ડ આર્થર્લીંગ્ટનના લાપલુની માફક હિન્દીઓની શક્તિની પહેલેથી કસોટી કરવાની ઉતાવળ આ વાક્યમાં પણ નજરે પડે છે અને તેથી હિન્દીઓને સ્વાભાવિક રીતે એમ લાગે કે બુડ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી હિન્દી પ્રધાને જે વચનો પ્રકટ કર્યા છે તેમાં કંઈક આપણા ચિંતાતુર અને ગરમ દિલને શાંત કરવાનો તો કંઈક આપણી ઉછળતી છાતી ઉપર પ્રહાર કરવાનો પણ હેતુ રહેલો છે.

સત્યાગ્રહની ચળવળ.

ગયા માસમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું તે પ્રમાણે ઑલ ઈન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમીટી અને ઑલ ઈન્ડિયા મુસ્લીમ લીગની કોન્સીલની સભાએ એવો ઠરાવ કર્યો હતો કે સત્યાગ્રહ (passive resistance) ના મિદ્ધાંત અને અમલ વિરે વિચાર કરી છ અઠવાડીયામાં પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીઓએ પોતાના અભિપ્રાય મોકલી આપવા એ તો બાધીતું જ છે કે આ ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો તે પહેલાં મિમિસ બેનમન્ટને હોડાવવાને માટે સત્યાગ્રહ કરવાનો વિચાર ગુંગાધ અને મદ્રાસ ઇલાકામાં ખાતરી રીતે ફેલાયો હતો અને તેથી જ આ ઠરાવ મંડવને ઘણા વિરોધની આમે પણ આ ઠરાવ પસાર કરવાની જરૂર પડી હતી જે વિચાર અનેક છુટાં છાયા વિરસાહી મંડલમાં ભગૃત થયો હતો તેને દર્શાવવાની તક આ ઠરાવે આપી, અને ગયા માસમાં આખા દેશની જુદી જુદી કૉંગ્રેસ કમીટીઓએ અને હોમરૂલ લીગ પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીઓએ અને પ્રાંતિક પર્લિમેન્ટ સત્યાગ્રહની લડત કરવાનો જે નિશ્ચય દર્શાવ્યો હતો તે જેટલો અસંધાર્ય હતો તેટલો જ દેશની ગજબીય પ્રગતિનો મૂલ્ય હતો. સત્યાગ્રહનો મિદ્ધાંત સામાન્ય રીતે સ્વીકારવાનો અને તે અંતુસાર સુવેચનગી લડત કરવાનો ઠરાવ કેટલાંક મંડળોએ પસાર કર્યા હતા તો મદ્રાસની પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમીટીએ અને પછી ત્યાંની જ પ્રાંતિક પરિષદે એવો વિચાર પ્રદર્શિત કર્યો

હુનો કે સ્વરામ્યની હીલચાલને જો લરાની સલાઓ કે સ્થાતા સરઘસ જાંધ કરવાના, કોઈ વ્યક્તિને નજરકેદ કે તેનો બહિષ્કાર કરવાના કે એવા જ બીજા જે હુકમો પસાર કરવામાં આવે તેનો લાંગ કરી સત્યાગ્રહ કરવો જોઈએ; અને જો કે સત્યાગ્રહ વિષે બીજા ઘણા ઠરાવોની લાખા ઘણી વધારે વિશાલ છે તો પણ સ્વરામ્યની ચળવળ ચાલુ રાખવાના સંજોગમાં જ તેનો ખમલ કરવાનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે જે વળતે વર્તમાનપત્રોના બાગીન લઈને અને વ્યક્તિઓને નજરકેદ કરીને મરકારે બાપ્તાની રાજનીતિ નિષ્કુરપણે અમલમાં મૂકવા માડી છે તે વળતે આપણો આશ્રય, લાખણો કરવાની અને ઠરાવો પસાર કરવાની આપણી સ્વતંત્રતા ઉપર જ રહેલો છે; માટે આપણી સ્વતંત્રતાના આ છેદનામાં છેદના અને વધારેમાં વધારે પવિત્ર કિલ્લા ઉપર હુમલો થાય ત્યારે તો તેની સામે થઈને તેથી જે દુઃખ આવી પડે તે સહેવાને આપણે તૈયાર થવું જ જોઈએ. કાયદેસર હીલચાલના સંજોગમાં સત્યાગ્રહ કરવો એ આ અંતિમ સાધનનો નરમ નરમ ઉપયોગ છે--કોઈક તો કદાચ એમ પણ કહે કે તેને સત્યાગ્રહ લાગ્યે જ કહી શકાય. આથી સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે સત્યાગ્રહના ઉગતા ઉત્સાહમાં મિસિસ બ્રેસન્ટને ઝાઝાવવાને સત્યાગ્રહની દોષ ખાસ સુકિતની લગામણ કરવામાં આવી ન હતી પણ કોમરૂલ લીગના કેન્દ્રસ્થાનમાં--મદ્રાસમાં સ્વતંત્ર નાગરિકના પ્રાથમિક હકના રક્ષણ અર્થે જ આ લડત કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

મદ્રાસની પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમીટીએ ઉપર પ્રમાણે ઠરાવ પસાર કર્યો તે પછી આશરે એક અઠવાડિયામાં મી. મૉન્ટેગ્યુનું ઉપરનું બહેરનામું પ્રકટ થયું અને તેથી કેટલોકે આગેવાનો અને મંડલો ઉપર વિલક્ષણ અસર થઈ તેઓ પહેલેથી જ સત્યાગ્રહ કરવાની વિરુદ્ધ હતા એટલે પછી તો મી. મૉન્ટેગ્યુના લાખચુથી નેઓ ઠાવકા અને ફરેલ આગેવાનો તરીકે ઉતાવળાયા યુવાનોને અને અધિકચરાર મ્હોટી વયના માણસોને સત્યાગ્રહના સાહસિક પગલાથી દૂર રહેવાનો ઉપદેશ આપવાને નીકળી પડ્યા. આવા હેતુથી મી. ગોવિંદ રાધવ આચર, મી. એન. સુળાસવ. મી. શ્રીનીવાસ શાસ્ત્રી, મી. વી. પી. માધવરાવ વગેરે મદ્રાસના કેટલાક અગેવાનોએ સત્યાગ્રહના સામે જે પત્ર બહાર પાડ્યો હતો તેના બધા મુદ્દામાં ઉત્તરવાની અમે જરૂર જોતા નથી. પણ અમે તેમની બે દલીલોના રહીઆ આપીશું પ્રથમ તેમણે જણાવ્યું છે કે રાજકીય ચળવળના બીજા કાયદેસર સાધનોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ થઈ ચૂક્યો નથી અને તેથી આ અંતિમ સાધનો ઉપયોગ કરવો એ સાહસિક છે, પરંતુ અમે ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમણે કાયદેસર હીલચાલનો દબાવવાના સરકારના પ્રયત્નો સામેજ સત્યાગ્રહ કરવાની મદ્રાસ કોંગ્રેસ કમીટીએ લાલાપણ કરી હતી અને આ મુસદ્દા બહાર પાડનાર આગેવાનોને પણ કબૂત કરવું પડ્યું કે સરકાર સલાઓ અને સરઘસો જાંધ કરે ત્યારે જો આપણે નિષ્તે બેસી રહીએ તો થોડા સમયમાં આપણે રાજકાર્યમાં પૂરેપૂરા દારિદ્ર થઈ જઈએ અને બાયલા શુલાઓ ચર્મને મૂકી મ્હોંએ બધો જીવન સહન કરવો પડે. તેમની બીજી દલીલ એ છે કે મી. મૉન્ટેગ્યુ ઘણું જોખમ વેડીને આપણા રાજકીય પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવા હિન્દુસ્થાન આવે છે,

તે વળતે તેઓ શાન્ત વાતાવરણમાં ઘણું સંજીત કાર્ય સુલેકથી કરી શકે તે માટે આપણે સત્યાગ્રહનો વિચાર આપણા મગજમાંથી દૂર કરવો જોઈએ. આના જવાબમાં જણાવી શકાય કે સરકારે મિમિમ બેમન્ટને નજરકેદ કરીને વાતાવરણ તોફાની બનાવ્યું છે અને તેથી તેમને છોડીને તે વાતાવરણ ફરીથી શાન્ત બનાવવાનું હિન્દની અને મદ્રાસની સરકારના હાથમાં છે. આથી મદ્રાસ પ્રાંતિક પરિષદે વ્યાજબી રીતે એવો ઠરાવ કરેલો છે કે, મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દમાં આવે તે પહેલાં મિસિસ બેમન્ટને છોડવાં જોઈએ-નહિ તો તેઓ નજરકેદ થતા જે રાજકીય સ્થિતિ હિન્દમાં ઉત્પન્ન થઈ છે તે તેઓ જોઈ લેશે. પરિષદે આગલ વર્ષીને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે મી. મૉન્ટેગ્યુ આવે તે વખતે જો મિસિસ બેમન્ટ નજરકેદમાં હશે તો તીબી અને વેગસરી હીલચાલ હિન્દમાં ચલાવવામાં આવશે અને મી. મૉન્ટેગ્યુ સાથે કોઈ પણ રાજકીય આગેવાનો મસલત કરી શકશે નહિ જે પ્રતાપી અને પ્રાત્સાહક વ્યક્તિના રાજકીય ચળવળને લીધે મી. મૉન્ટેગ્યુને હિન્દુસ્થાન આવવાની જરૂર પડી છે, તેને બધનમાં રહેવા દઈને હિન્દનો કોઈ પણ સ્વરાજ્યવાદી અને સ્વાભિમાની આગેવાન તેમને હાલના રાજકીય સવલતો ઉઠેલ કાઢવામાં મદદ કરી શકે એમ નથી. મુંબાઈની પ્રાંતિક કૉંગ્રેસ કમિટીએ પણ એવા બંનેનો ઠરાવ કર્યો છે કે જો ૫ મી. મૉન્ટેગ્યુની મુલાકાતના ખર્ચ ધ્યાનમાં લઈ સત્યાગ્રહનો સવાલ મુલતવી રાખવામાં આવે છે તો પણ તે મુલાકાતનો હેતુ સફલ થાય તે માટે રાજકીય આગવળ માટે નજરકેદ કરવામાં આવેલી મિમિમ બેમન્ટ વગેરે વ્યક્તિઓને છુટી કરવાની જરૂર છે ૫ મી. સપ્ટેમ્બરે વડી ધારામણા મળી તે વખતે હિન્દનો નિર્દય આ ઠરાવો ઉપરથી કરી શકાય એમ હતો.

તે પછી ઝા. મી. મહમદ અલી ઝીણાના સલાહના જવાબમાં સર વિલિયમ વિન્સેન્ટે જણાવ્યું છે કે જો ગેરકાયદેસર અને હદ પહારની ચળવળ ન કરવાનું વચન મિમિસ બેમન્ટ આપશે તો તેમને છુટા કરવામાં આવશે. નામદાર વાઈસરૉયના ભાષણના શબ્દો ઉપરથી પણ મિસિસ બેમન્ટને છુટાં કરવાનો સરકારનો હેતુ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે છે. હિન્દુસ્થાન આતુરપણે બુલે છે કે, મિમિસ બેમન્ટ સરકારે માગેલું વચન આપીને છૂટાં થશે કે નહિ? અથવા કઈ પણ સરત વગર સરકાર તેમને છોડશે કે નહિ? આ સવાલોના જવાબ ઉપર થેડા સમય સુધી આપણા રાજકીય બવિથ્યનો આધાર રહેશે. જો મિસિસ બેમન્ટને છોડવામાં આવશે તો મુંબાઈ અને મધ્યપ્રાંતની સરકારે તેમથી સાથે પસાર કરેલા બહુધારના હુકમો રદ કરવાનો અને મી. મહમદઅલી અને મી. શૈક્તચાલીને છુટા કરવાનો પોષક હિન્દુસ્થાનના આદે શુભામાવી આપણે સાંભળીશું બીજી પાંચ જો મિસિસ બેમન્ટને હુમલો કે મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્થાન આવતા પહેલાં છોડવામાં નહિ આવે તો હિન્દુસ્થાન પોતાના જીવનની ખરી લાગણી તેઓ નામદારને દેખાડી આપશે અને કદાચ તેના કેટલાક પુત્રો પોતાના અન્ત કરણના આદેશને વશ થઈને સત્યાગ્રહની લશ્કર શરૂ કરશે.

(૫) આવી રીતે કેળવણી ફરજિયાત કરવા માટે લોકલ બોર્ડને ખાસ કરી નાખવાની જરૂર પડે? એ કરના કેટલાક મંકાર સૂચવશો?

(૬) જો કેળવણી ફરજિયાત કરવાની સંતા લોકલ બોર્ડને આપવામાં ન આવે અથવા તેનો ઉપયોગ બોર્ડ માટે અસકય લાગે તો ખાનગી પ્રયત્નથી વધારે ને વધારે ગામડામાં કેળવણીનો પ્રસાર થાય એમ તમને લાગે છે?

(૭) ખાનગી પ્રયત્નથી વધારેમાં વધારે ગામડામાં કેવી રીતે નિશાળો સ્થાપી શકાય તેની એક યોજના સૂચવશો?

(૮) આમ જો ખાનગી નિશાળો કદાચ તેને મઠિ સરકાર કે લોકલ બોર્ડ તરફથી કંઈ આટ લેવી તમને યોગ્ય લાગે છે? અને એવી આટ મળી શકે ખરી?

(૯) ખાનગી નિશાળોના અભ્યાસક્રમ તમે લોકલ બોર્ડની નિશાળોના જેવો જ રાખો કે તેમાં કંઈ ફેરફાર કરો?

(૧૦) ગામડાની નિશાળોમાં જો (ફ) અભ્યાસને માટે ફક્ત સવારનો અથવા સવારનો અને બપોર પછીનો સમય રાખવામાં આવે અને (ચ) ખેતીનું જ્ઞાન આપવાને માટે કંઈ વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો હાલની નિશાળો વધારે આકર્ષક થાય ખરી અને તેમાં વધારે વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થાય?

(૧૧) આ સિવાય આહુ નિશાળોને વધારે ઉપયોગી બનાવવાને અને તેમાં વધારે છાત્રાઓ દાખલ થાય તે માટે તમે શી સૂચનાઓ કરો છો?

(૧૨) તમારા તાલુકામાં અસ્પર્શ વર્ગની કે પછાત વર્ગની કોમો માટે ખાસ નિશાળો ફેરફારી છે?
 જલ્દીમાં

(૧૩) તે નિશાળોના પૂરેપૂરા લાભ લેવાય છે? જો ન લેવાતો હોય તો તેને માટે સરકાર, લોકલ બોર્ડ, નિશાળના અધિકારીઓ, સામાન્ય પ્રજા અને તે કોમો ફેરફારે અરો જવાબદાર છે?

(૧૪) લોકલ બોર્ડ આ નિશાળોમાં કંઈ વધારો કરવાનો ઇરાદો રાખે છે? તેવી નિશાળો ઉધારવાને માટે સરકાર ખાસ આટ આપે છે?

(૧૫) જો લોકલ બોર્ડ આ નિશાળોમાં સત્વર વધારો કરી શકે એમ ન હોય તો ખાનગી પ્રયત્નથી તેમાં કંઈ વધારો થઈ શકે એમ છે?

(૧૬) તમારા તાલુકામાં કેટલા પુસ્તકાલયો છે અને તેમાંના કેટલા રજીસ્ટર્ડ છે?
 જલ્દીમાં

(૧૭) કોઈ પુસ્તકાલયોને લોકલ બોર્ડ આટ આપે છે? જો ન આપતા હોય તો તેનું શું કારણ? જો આટ આપે તો પુસ્તકાલયોની સંખ્યા વધે એમ તમે ધારો છો?

(૧૮) ગુજરાત કેળવણી મંડળે ગામડાઓમાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની જો યોજના બહાર પાડી છે તે તમારા જોવામાં આવી છે? (જો ન જોઈ હોય તો પરિષદના મંત્રીઓને લખવાથી તે મળી શકશે.) તે યોજનામાં તમે કંઈ પણ ફેરફાર સૂચવો છો?

(૧૯) તમારી લોકલ બોર્ડ તરફથી ખેતીવણીની રાખા અભ્યાસમાં આવે છે કે કેમ? ન અભ્યાસમાં આવતી હોય તો હવે પછી નવી કાઢના માગો છો કે કેમ? નવી કાઢના વિચાર ન હોય અને કોઈ ખાનગી ચક્રવર્તી એ સાહસ ઉપાડી લે તો બોર્ડ તેને પેતાનો ક્ષણો મદદ તરીકે આપશે કે કેમ? કાળો આપે તો તે કેટલી દોષો જોઈએ?

માધ્યમિક શાળાના વ્યવસ્થાપકોને પ્રશ્નો.

(૧) માધ્યમિક શાળાઓમાં માનવબળ દ્વારા બધું શિક્ષણ અપાતું જોઈએ એ સિદ્ધાંત તમને સમત છે?

(૨) આ સિદ્ધાંતની સિદ્ધિને માટે મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ માતૃભાષાદ્વારા આપવાની છૂટ વિષયોએ આપવી જોઈએ, એ મત વિષે તમારો રો. અભિપ્રાય છે ? (ગુજરાત કેળવણી મંડળે આ મનની તરફેણમાં ઠરાવ પસાર કર્યો હતો તે તમારા જવાબમાં દરો)

(૩) કયા વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવવાથી વધારે સુનમ થાય ને કયા વિષયોમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ જરૂરી નહીં તે અનર્થકારક તે ન જ નજીક ? (સરકૃત ડિગ્રે બીજી ભાષાઓ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અકાશિત, બીજા ભિન્ન, ભૂમિતિ, વિજ્ઞાન, આશિય વગેરે જુદા જુદા વિષયોને હૃદયેશને તમારો ઉત્તર આપો)

(૪) જ્યાં સુધી મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ ઇંગ્લેશમાં આપવાના રહે ત્યાં સુધી ઇંગ્લેશ શિવાય બધા વિષયો ગુજરાતી પુસ્તકોદ્વારા અને ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શીખવવાનું બની શકે ? આ વિષે કદ ખરેખર તમારી નિરાશમાં કરવામાં આવ્યો હોય તે તેના પરિણામ લખો ?

(૫) મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષાના સબધમાં ઉપર સૂચવેલો સુધારો અમલમાં મૂકવાને ઇલાકાની બધી મુખ્ય ભાષાઓ જાણતા જુદા જુદા પરીક્ષકો બધા વિષયમાં ગાંધવા પડે અને તેથી ધોરણ ખર્ચ અને ધબી મુશ્કેલી પડે આ દલીલમાં તમને કેટલું વજન લાગે છે ?

(૬) મેટ્રિક્યુલેશન ધોરણ સુધી જે વિદ્યાર્થીઓને માતૃભાષાદ્વારા બધા વિષયો શીખવામાં આવે તેઓ કોલેજમાં ઇંગ્લેશ ભાષામાં અપાતુ સિદ્ધિ લેવાને અશક્ય બને. આ દલીલ વિષે તમારો રો. મત છે ?

(૭) ગુજરાતીદ્વારા શિક્ષણ આપવામાં આવે તે બચ્ચો વખત ઇંગ્લેશ ભાષાના વિશેષ શિક્ષણમાં વાપરી શકાય કે નહિ, અને તે દરરોજને કેટલો વખત ?

(૮) આ સબધમાં પ્રો. લીમચે સુબાઇ યુનિવર્સિટીની મેનેજમાં જે ઠરાવ થોડા વખતમાં રજૂ કરવાના છે તે વિષે તમારો રો. મત છે ? તેમાં કદ સુધારો તમે સૂચવો છો ?

સરકારી મદદ સંબંધી.

(૯) જે નિરાળો સરકારી મદદ લેતી નથી તેમને સરકારી મદદ લેનારી શાળાઓના નિયમો પુરેપુરું લાગુ કરવામાં આવે છે ? કદ ફેરફાર હોય તે જાણવો

(૧૦) મદદ ન લેતી શાળાઓની દેખરેખ માટે સરકારી કેળવણી ખાતાએ તબો કાઢ રચવો જોઈએ કે નહીં ?

(૧૧) હાલના કોડમાં કદ કદ કલમમાં શુ શુ ફેરફાર કરવાનો, (ક) મદદ લેતી નિરાળો માટે તથા (ખ) મદદ ન લેતી નિરાળો માટે સૂચવો છે ?

(૧૨) તમારી નિમ્નાંતો કુલ વાર્ષિક ખર્ચ શુ છે ? તે પેટે સરકારી મદદ પુરેપુરી હોય મળે છે કે ? જોખી મળે છે તે કેટલી જોખી મળે છે ? જોખી આપવાનું કારણ સરકારી ખાતા તરફથી શુ જણાવવામાં આવ્યું છે ? (આ પ્રશ્નો ઉત્તર ખાનગી રાખવામાં આવશે)

વિષયોની યાદી.

મહેરખાન આલેખ,

આવતા ઑક્ટોબર માસની તારીખ ૨૦ તથા ૨૧ મી એ આ પરિષદની જોડક આ ગહેરમાં થવાની છે તે વખતે કેળવણીના જે સવાલો ઉપર વિશેષ કરીને ચર્ચા અને ઠરાવો થવાનો મ બજ છે તે જ આ સાથેની યાદીમાં રજૂ કર્યો છે ત્વમે જેઠ રાકરો કે ગયે વર્ષે અમદાવાદમાં મળેલી પરિષદના મંત્રીઓએ જે લાખી યાદી મોકલી હતી તેમાંના યોગ્ય મુદ્દા આ યાદીમાં સમાવવામાં આવ્યા છે, પરંતુ જે ત્વમારે ગયે વર્ષે તૈયાર કરેલી યાદી ભેગી હોય તે ગયા વર્ષના વર્તમાનપત્રોમાંથી જેઠ લેશે અથવા પહેલી પરિષદના વિષયો અમદાવાદથી કે વપરના સરનામેથી મળતી લેશે આમ ગયા વર્ષની યાદીમાં જણાવેલા અને બની શકે તે આ યાદીમાં જણાવેલા વિષય ઉપર ત્વમે નિબંધ લખી મોકલશે તે આજારી પંદર. ત્વમારે નિબંધ

સંજ્ઞાઓની તા ૩૦ મી મુદ્દીમાં મોકલી આપવાની કૃપા કરશે અને તેટલો ટુકડો, ચોક્કસ માહિતી અને સુધ્ધિઓ બંને નિબંધ મોકલશે.

લિ. સેવકો,

અમૃતલાલ વિહુલદાસ ઠક્કર,
હુરિભાઈ અવેરભાઈ અમીન,
વગેરે, મંત્રીઓ.

૧. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ.

(ક) હિન્દમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો ઇતિહાસ.

(ખ) સરકારની યુનિવર્સિટીથી સ્વતંત્ર શિક્ષણની સંસ્થાઓ રચાપવાની જરૂરીયાત અને વ્યવહારિકતા
(ગ) સાહિત્ય, ઇતિહાસ વગેરે સામાન્ય વિષયોની સાથે, ખેતી, હુન્નરઉદ્યોગ આદિ અવહારિક ઉપયોગિતાના વિષયોના પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ શિક્ષણના ક્રમના સ્વતંત્ર શિક્ષાન્તો અને યોજનાઓ

(ઘ) વિદ્યાર્થીઓ અને રાષ્ટ્રીય અળવળ

૨. ખેતી અને હુન્નરઉદ્યોગોનું શિક્ષણ

(ક) હાલની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં આ વિષયોનું શિક્ષણ આપવાની શક્યતા

(ખ) ખેતીની અને હુન્નર ઉદ્યોગની સરકારી નિશાળો અને કૌલેજોના વિકાસની દિશાઓ

(ગ) આ વિષયોનું શિક્ષણ વિસ્તારવાની, સુધારવાની અને સર્વદેશીય બનાવવાની સ્વતંત્ર યોજનાઓ

૩. માવજાણના દ્વારા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની જરૂરીયાત વિષે.

૪. માધ્યમિક શાળાઓ અને કૌલેજોમાં દેશી ભાષાઓ અને ખાસ કરીને હિન્દી અને ગુજરાતીના શિક્ષણ આપવાની ખાસ વ્યવસ્થાઓ કરવા વિષે.

૫. હાલની શાળાઓમાં તેમ જ સ્વતંત્ર રીતે થોડા શકાય એવી શારીરિક કેળવણીની વ્યવહારિક યોજનાઓ.

૬. પ્રાથમિક કેળવણી.

(ક) યુનિવર્સિટીઓના ક્ષેત્રમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા વિષે ઓ મિ વિહુલ ભાઈ અવેરભાઈ પટેલે રજૂ કરેલા બિલ વિષે ચર્ચા

(ખ) લોકલ બોર્ડના ક્ષેત્રમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા માટે ઓ મિ પટેલના બિલના સિદ્ધાન્ત અનુસાર અથવા બીજા ધોરણે ધરાયેલી યોજનાઓ

(ગ) પ્રાથમિક કેળવણીના ગામડાઓમાં પ્રસાર કરવાની સ્વતંત્ર યોજનાઓ

૭. ગુજરાતમાં મહિલાવિદ્યાર્થીના વિકાસની અને તેમનો પરસ્પર સંબંધ વધારવાની દિશાઓ

૮. દેશી રાજ્યોને લગતા કેળવણીના ખાસ પ્રશ્નોની ચર્ચા

(નોંધ — આ પરિવહના મંત્રીઓને દેશી રાજ્યોના શિક્ષણનો અગત્ય પરિચય તથા માટે દેશી રાજ્યોની કેળવણી વિષે ખાસ માહિતી ધરાવતા ગૃહસ્થોને દેશી રાજ્યોને લગતા ખાસ પ્રશ્નો વિષે નિબંધો લખવાને અને યોગ્ય લાગે તો તેના સંબંધમાં પરિવહના પ્રસાર કરવા જેવા ઠરાવોના ખરડા મોકલવાની વિનંતિ કરવામાં આવે છે)

દેશી રાજ્યોને પૂછવાના સવાલો.

૧. તમારા સંસ્થાનમાં કેટલા ગામડા છે, તેમાંથી કેટલામાં નિશાળો છે અને કેટલામાં અલાયદી કન્યાશાળા છે ?

૨. બાળોનેના ગામ કેટલા છે અને તે પૈકી કેટલામાં નિશાળો છે ?

૩. તમારે ત્યાં કુલ વસ્તીના કેટલા ટકા બહુવા યોગ્ય દગમરના છે અને તેમાંથી કેટલાં બહેન છે ?

૪. તમારા શાળાની કુલ ઉપજનો કેટલામો ભાગ પ્રાથમિક કેળવણી પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે ?
- ૫ તમારે ત્યાં ખેતીવાડી કે હુસ્તર ઉદ્યોગનું શિક્ષણ આપનારી કેટલી સંસ્થા છે ? અને તેનું કુલ ખર્ચ કેટલું છે ?
- ૬ તમારે ત્યાં શિક્ષણ આપનારી ખાનગી સંસ્થા કેટલી છે અને તેને શાળા તરફથી શી મદદ અપાય છે ?
- ૭ તમારા શાળામાં, નિરાશાળ વિનાના વધારેમાં વધારે વસ્તીવાળા ગામની વસ્તી કેટલી છે અને દર વર્ષે નવી નિરાશાળ કેટલી ઉઘાડવામાં આવે છે ?
- ૮ હું મોં અભ્યાસ કરવા વિદ્યાર્થીઓને શાળા તરફથી કેટલી સ્કોલરશિપો કેટલેટલી રકમની અપાય છે ?
- ૯ કોઈ અસાધારણ બુદ્ધિવાળા વિદ્યાર્થીને પહેલ મોકલવા શાળા તરફથી સ્કોલરશિપો અપાય છે ?
- ૧૦ તમારા શાળામાં અન્ડરેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે, કુલ ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે અને તેમાં ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે ?
- ૧૧ બાળવર્ગમાં ટ્રેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે અને અન્ડરેન્ડ શિક્ષકો કેટલા છે ?
- ૧૨ શિક્ષકોને ઓછામાં ઓછો પગાર મેટલો છે અને વધારેમાં વધારે પગાર કેટલો છે ?
- ૧૩ ત્રીજા વર્ષના ટ્રેન્ડને પ્રારભમાં સર્ટિફિકેટ પ્રમાણે પગાર આપવામાં આવે છે ? અને જો આપવામાં ન આવતો હોય તો તેટલો પગાર મળવાને કેટલી મુદત લીધે છે ?
- ૧૪ એક દરે પ્રાથમિકશાળાના શિક્ષકોને પગાર જોઈએ તે કરતા ઓછો તમને નથી લાગતો ?
- ૧૫ કેળવણી ખાતાના નોકરો માટે પેન્શન, પ્રોવિડન્ટ ફંડ કે એવી બીજી કંઈ સગવડ કરી આપવામાં આવે છે ?
- ૧૬ તમારે ત્યાં એક જ શિક્ષકને વધારેમાં વધારે કેટલા વર્ગો આપવામાં આવે છે ?
- ૧૭ તમારે ત્યાં એક જ શિક્ષકને વધારેમાં વધારે કેટલા વિદ્યાર્થીઓ ભણાવવા પડે છે ?
- ૧૮ તમારે ત્યાં શિક્ષકોને શિક્ષણ આપવાનું કામ દરરોજ વધારેમાં વધારે કેટલાક કલાક કરવું પડે છે અને શિક્ષણ સિવાય બીજા કોઈ કામમાં તેઓને દરરોજ વધારેમાં વધારે કેટલા વખત લાય છે ?
- ૧૯ શિક્ષકોને શિક્ષણ આપવામાં સગીન મદદ કરવા માટે દર વર્ષે કેટલી કિંમતનું પુસ્તકોનું સાહિત્ય પુર પાડવામાં આવે છે ?
- ૨૦ કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ સંસ્થાની દર વર્ષે ઓછામાં ઓછી કેટલીવાર મુલાકાત લે છે ?
- ૨૧ તમારા શાળામાં એક પરીક્ષક વધારેમાં વધારે પ્રાથમિકશાળાના મેટલા વિદ્યાર્થીઓ તપાસે છે ?
- ૨૨ ગુજરાતી નિરાશાળમાં અથવા શિક્ષણ આપવાની કંઈ પણ ગોઠવણ તમારે ત્યાં કરવામાં આવી છે ?
- ૨૩ તમારા શાળાની અથવા નિરાશાળમાં ૧૯૧૦ માં અથવા બીજા કોઈ વર્ષે વોરખમાં કેટલા દાખલ થયા હતા અને ૧૯૧૭ માં કેટલા વિદ્યાર્થીઓને મેટ્રીકની પરીક્ષા આપવા મોકલવામાં આવ્યા છે ?
- ૨૪ તમારા શાળામાં હાઈસ્કૂલ તથા નિઠલ સ્કૂલની સંખ્યા કેટલી છે ? અને તેમાં કુલ વર્ગો કેટલા છે તેમજ એલ્યુમેન્ટ શિક્ષકો કેટલા છે ?
- ૨૫ તમારા શાળામાં મદત અને ફરજિયાત કેળવણી છે ? ન હોય તો દાખલ થવા સંભવ છે ?
- ૨૬ તમારે ત્યાં કેળવણી તરફ લોકોનું મન આકર્ષવાનો કંઈપણ ખાસ પ્રયત્ન છે ?
- ૨૭ કેળવણીના સત્વર પ્રસાર અને સુધારા માટે તમે શી સૂચના કરો છો ?

દાદાભાઈ હોલ,

ભરૂચ.

તા. ૨૪ એપ્રિલ ૧૯૧૭

અમૃતલાલ વિ ઠક્કર,

હરિલાલ ઝવેરલાલ અમીન,

વગેરે.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના
મંત્રીઓ.

સ્વરાજ

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજનો મહેશો.

“માન દેશ અને દેશાળુઓ માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતો જાઉં તો કહું છું કે: એક થાયો, મડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરદીના લોગ થતા લાગો લોકો, અને માત્ર અદ્ય અખતે લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલનું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે.”

(કલકત્તાની કોંગ્રેસ-૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારું સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરદત્ત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન-ઠેલતાં આ ધડીએ નીચેને શરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

૧. કાયદેસર હિંદુઓની હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.
 ૨. ગહિનગાહ પંચમ ન્યૂઝ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક્ક મેળવો એટલિટન સાથેના સંબંધ બાંધવો.
 ૩. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નેશનલ કોંગ્રેસના કાર્યને ટેકા આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.
 ૪. હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી
- આ ઉદ્દેશો જેમને સંમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉંપરના સ્ત્રીપુરૂષો આ સંસ્થાના સભાસદ થઈ શકશે. આ દર વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં એસોસીએટ તરિકે દાખલ થઈ શકશે

સભાસદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની શ્રી રૂ. ૧ છે.

લીગમાં દાખલ થવાની શ્રી રૂ. ૧ છે અને તે આપતા લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાર્જ અને સ્વરાજ્ય વિષે માહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે અ, બ, ક અને ડ વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨. ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક સરખા ગણાશે.

તમાગ ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર થતા તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો:—

૨૫૧, હોન બી રોડ,
એશો કુંપની ઉપર
ફોર્ટ—મુંબઈ

}

મંત્રીઓ

હોમરૂલ ફોર ઈન્ડિયા લીગ,

મુંબઈ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઈચ્છતા સર્વેએ સેક્રેટરીઓને નીચેલે શરનામે લખવું.

નાટીસ.

દરેક રેલ્વે ઉતાડને બાલુવાની જરૂર છે કે.—

(૧) તે ઉતાડના ડબ્બામાં ધારા કરતાં વધારે માલુસ ભરવાની કોશિશ કરતાં રેલ્વે પોલીસના માલુસ કે રેલ્વે નોકરની સામે થવાનો તેને હક છે.

(૨) આ હકથી આરામ એવા બીજા ઉતાડઓમાં તે વિધે માહિતી ફેલાવવી એ દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની ફરજ છે.

(૩) પોતાના તથા પોતાની જાણે મુસાફરી કરતા બીજા ઠમનસીબ ઉતાડઓના લાભને ખાતર—આ હકનો ઉપયોગ કરવાની દરેક સુશિક્ષિત ઉતાડની ફરજ છે.

(૪) ખહેલા કે બીજા વર્ગના મુસાફરી કરતો દરેક હિંદીવાન, ત્રીજા વર્ગના મુસાફરો ઉપર જીલમ થતો જોઇ તેમની મદદે જવા ચૂકશે નહિ એમ આશા છે.

હિન્ડુસ્તાન

સંબંધી છ લખો.

લખનાર—હિંમતલાલ ગણેશજી અંબરીયા,
હિંમત આના છ, પોષ્ટેજ જુદું.

The Best Pure Linseed Double Boiled Oil

IS

The "Maneless Lion Brand."

શુદ્ધ સ્વદેશી બેલતેલ વાપરો.

મે તેવી ભતના ઉચામા ઉંચા બેલતેલ
સાફ અમાફ શુદ્ધ બેલતેલ આખા
હુસ્તાનમાં પ્રખ્યાતી પામેલું છે તથા
મ ભતના લોખંડ, લાકડા અને ધમા-
રંગવાના કામમાં ઉત્તમ નીવડ્યું છે.

અમાફ બેલતેલ હિન્ડુસ્તાનના તમામ
વેપારીને ત્યાંથી મળે છે.

પાંચ જોલનના ડબ્બામાં વેચાય છે.
આખા હિન્ડુસ્તાનમાં અમારીજ કંપની
શુદ્ધ સારામા સાફ બેલતેલ બનાવે છે
તમામ ડબ્બા ઉપર સીલ થાય છે. માટે
અમારા (વગર ચાળના સીંહની) ટેડમાક
ની ખાત્રી કરીનેજ માલ ખરીદજો.

ગુજરાત તથા કાઠીયાવાડના મોટા શહે-
રામા એજન્ટા જોઈએ છે વધુ વીગત
માટે નીચેના સરનામે લખો અથવા મળો
મેસર્સ બાલભાઈ જમનાદાસની કંપની.
એજન્ટસ—ધી ગુજરાત એપ્રિલ મીલ
એન્ડ કંપની.

અસારવા-કાલુપુર પોસ્ટ, અમદાવાદ.

Messrs Balabhai Jamnadas & Co
Agents, The Gujarat Oil Mill Co.,
AHMEDABAD.

અમાફ બેલતેલ—" ગુજરાત ટેડીંગ કંપની
કાઠીપોળ, વડોદરા એ સ્થળેથી મળશે.

સ્ત્રીઓને માટે અમૃત સમાન

ડૉ. એન. હૉલિન

સલનામૃત

અનીયમીત અટકાવ, પ્રદર, સુવારોગ વગેરે દરદો માટે રામભાણુ દવા છે. સુવાવડ અગર કસુવાવડ પછી પીવાથી શક્તી આવે છે અને બીજા ભય કર દરદો પાછળથી થતા અટકાવે છે.

કી ૧૦ ૧ ૩ ૨-૦-૦ } પોસ્ટેજ
કી ૧૦ ૩ ૩ ૫-૪-૦ } જુડ

નાના છોકરાઓ માટે ડૉ. એન. હૉલિન

બાલસુધા

વાપરવાથી ગમે તેવા નબળા બાળકને રૂબ રૂબ બનાવે છે.
એક વખત વાપરવાથી ખાતરી થશે.

કી ૧૦ ૧ ૩ ૦-૧૨-૦ } પોસ્ટેજ
કી ૧૦ ૩ ૩ ૨-૦-૦ } જુડ

ગુજરાત તથા કાઠીઆવાડના એજન્ટ—ગીવેદી પ્રધર્સ, અમદાવાદ.

સુ બાળના એજન્ટસ—મેસર્સ શાન્તિ પ્રધર્સ—કાલબાદેવી ન. ૨

હી ચીમનલાલની ધપની—પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ

૧૯૧૧ માટે લખેલ અથવા મળેલ —

ડૉ. એન. હૉલિની કેપન —અમદાવાદ.

૧૯૧૧ માટે લખેલ અથવા મળેલ —

હોમ ફલ લીગ.

તરફથી

સ્વરાજ્ય સંબંધી સાહિત્ય.

સ્વરાજ્ય લેખ માલા.

૧. ૧ સ્વરાજ્ય શા માટે ?
૨. ૨ સ્થાનિક સ્વરાજ્ય
૩. ૩ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય
૪. ૪ રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય
૫. ૫ સંસ્થાનો અને સ્વરાજ્ય

સ્વરાજ્ય પત્રિકા.

૧. ૧ પાર્લામેન્ટમાં હિંદ
૨. ૨ સામ્રાજ્યમાં સ્વરાજ્ય શા માટે ?
૩. ૩ કેળવણી અને સ્વરાજ્ય
૪. ૪ હિંદની ગરીબાઈ

વાર્ષિક લવાજમ આના ૧૨

સ્વરાજ્ય લેખ માલા છુટક નકલ બે પૈસા, ૫૦ પ્રતોની કી. ૧-૦-૦

સ્વરાજ્ય પત્રિકા " " ૧ પૈસા, ૧૦૦ " ૧-૦-૦

મળવાતું ઠેકાણું:—ધી હોમફલ લીગ,

૨૫૧, હાર્નબી રોડ, ફાટ' મુંબઈ

દવાના વેપારીઓને

ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો ખનાવેલો માલ "કણીકે એગ્યુમીફાયર" રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો ડઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડર-પીકચર-બોર્ડ,

ખર્સાઈંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી ખાટલીની કિં રૂ. ૧-૦-૦

નાની ખાટલીની કિં રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ માટે લખો: મેસર્સ કણીકે બ્રધર્સ.

ગિરગામ-મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પુસ્તક-૩

ઓક્ટોબર ૧૯૧૭.

અંક ૪

સત્યાગ્રહનું રહસ્ય.

(ગત્રાકના પાના ૧૮૮ થી ચાલુ.)

મહાત્મા ગાંધીના સ્મરણીય પ્રસંગો.

આ મહાન લડતના મેઝીની મહાત્મા ગાંધીજીએ જે અપ્રતિમ શૌર્ય નીડરતા, સ્વદેશ પ્રેમ, ક્ષમા વૃત્તિ અને સત્યતા આગ્રહ માટે દૃઢ નિશ્ચયો બતાવ્યા છે તેથી અવધિ થઇ ગઇ છે. તેનું વર્ણન દુકમાં ભાષણ દ્વારા ન થઈ શકે છતાં જે બે ત્રણ ચાર પ્રસંગો મનનીય છે તે અત્રે આપના યોગ્ય ધાર્યું છે:—

પ્રજાની આગેવાની લઈ તેને શુદ્ધ અને સત્ય માર્ગે દોરવવાનું કર્તવ્ય બજાવવાનું જે પુરુષના સદ્ભાગ્યમાં લખાયલું છે, તેનામાં ચારિત્ર્ય બળ કેટલું હોય તેમજ તેના દાખલો આધુનિક સમયના હિંદી આગેવાનોમાં તો સાધુ મોહનદાસે જ બતાવી આપ્યો છે. પ્રજાની સેવા કરવી એટલે તેઓ એમ જ માને છે કે પરમાત્માની સેવા કરવી. પ્રજાસેવા અને પ્રભુસેવા એમાં તેઓ ભિન્નતા જોતા નથી. પવિત્ર આર્યોવર્તની સેવા બજાવવા ઈચ્છનારાઓને તેમજ ભારતના આગેવાનોને તે ખાસ અનુકરણીય હોવાથી તેમના જીવનના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ પ્રસંગો અત્રે આપવા અસ્થાને ગણાયો નહિ.

*

*

*

(૧) અગાધ પ્રેમ અને સ્વદેશ વાત્સલ્યથી ઉત્તરાઈ જતું એક દૃશ્ય આ પ્રસંગે સુદ વાચકો સમક્ષ રજુ કરું છું.—મત્યાગ્રહની મહાભારત લડતના ઇતિહાસમાં તા. ૧૨-૧૨-૧૯૧૭ સોમવારનો દિવસ ન વિસરાય એવો હતો. હજીબન શહેરમાં પારશી

રૂસ્તમજી-હિંદીઓના કાકાજી અને એક વયોવૃદ્ધ સત્યાગ્રહી-તું ઘર હિંદીઓથી તે દિવસે ઉભરાઈ રહેલું હતું. ઘરને લગતા વાડામાં સેંકડો હડતાળીઆઓ પોતાની સ્ત્રીઓ તેમ જ બાળકોને લઈને બેઠા હતા હડતાલના સમયે જાંદુકોની ગોળીઓના બહારથી ઘાયલ થએલાઓ પણ ત્યાં હાજર હતા. મૃત્યુને વશ થએલા હડતાલીઆઓની વિધવા થએલી સ્ત્રીઓ પોતાના નાના બાળકોને સોડમાં સમેટીને ત્યાં બેઠેલી હતી. સાંજના આર વાગ્યાને સુમારે મહારમા ગાધી ત્યાં આવ્યા તેમને કારાગ્રહમાંથી છુટવાને માત્ર બે જ દિવસ થયા હતા. તેઓ ત્યાં આવી આ ગીરમીટીઆનાં ટોળામાં દાખલ થયા. વાડામાં એક ખુણામાં બધા મહુમ મુઝાઈ અને સેદ્દનની (ગોળી બહારથી માર્યા ગએલા ગીરમીટીઆ) વિધવાઓ બેઠી હતી તેમની પાસે તેઓ ગયા. તે વિધવાઓના હૃદયમાં આ સાધુ પુરૂષને જોઈ ઉત્સાહ આવ્યો, અને તેઓ તેના ચરણમાં જઈ ઢોટી પડી. તેમણે મહા મહેનતે અત્યંત રનેહથી તેમને ઉઠાડ્યાં. સામે ઉભેલી એક વિધવાના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેના તરફ એક જ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા. આ વખતે તેમના હૃદયના ભાવ કેવા અલૌકિક હશે તેના ખ્યાલ તેમને નજરે ભેનારને જ આવી શકે. વિધવાઓની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી જતી હતી. આ દીન અને દુ ખી વિધવાઓના રૂદનમાં સકળ હિંદીકોમની દુઃખી અને અતિ દીન સ્થિતિ આ મહાન પુરૂષે જોઈ તે મહાન પુરૂષના ચહેરા ઉપરથી એમ જ લાગતું હતું કે અતિ કંગાળ સ્થિતિમાં ખુદ હિંદેવી જ ઉભા હોય અને તેના કંગાળ દીકરા સામે આમ હૃદયલેહક રૂદન કરતી ન હોય!! ‘ સકલ સ સારના જીવનને પગ નીચે કચરી નાખુ ’ એવી લીખમપ્રતિજ્ઞા બાળે ન લીધી હોય એવું તેમની આંખોના ભાવ જણાવતા હતા. વિધવા દેવીના ખભાપર હાથ મુકી તેમણે એક તામીલ ભાષા બોલનાર મદ્રાસીને દુભાષીઆનું કાર્ય કરવા બોલાવ્યો. અને ધીરવાથી તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક પરંતુ અત્યંત ભારે અને સચોટ શબ્દો એક પછી એક નીકળવા લાગ્યા. દુભાષીઓ તામીલમાં સમજાવતો હતો -

‘ માતા, છાની રહે, તું રડ નહિ મારાથી નથી રહેવાનું, તારો પતિ જે જીવન-ગારના હાથે માર્યો ગયો છે, તે હાલમાં પ્રભુના ઓળે જઈ બેઠો હશે. તેણે પોતાના દેશની ખાતર પોતાના દેહની કુરગાની આપી છે. તેનું નામ અમરવને પામ્યું છે. તે પથારીવશ રહી દોઢ વ્યાધિથી પીગ પામી મૃત્યુવશ થયો હતો, તો આજ હું આમ તારી સમક્ષ આવી ઉભો ન હત. સંસાર પણ તેને વિશે કંઈ ન બાંધત તવી સ્થિતિમાં મરવા કરતાં આમ કીર્તિવત રીતે તે મૃત્યુને આધીન થયો તેથી તે મહા પુણ્યશાળી ગણાય. માટે હવે તું છાની રહે. જૂલમગારના હાથે તારી માફ જ મારી હજાર માતાઓ, ભગિનીઓ, અને પુત્રોઓ વેધવ્યદશાને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારેજ હિંદ માતાનું કટ્યાણ થશે, ચુપકીથી નહિ. આ માફ શિર મેં હિંદને અર્પેલું છે તેને જૂલમગારે આ ધડથી જીવું કરી નાખે અને મારી પત્ની પણ તારી માફજ એક કંગાળ દુ ખી વિધવા અને તો હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ સમજીશ. તો જ મારા અંતરાત્માને શાંતિ વળશે ! માટે માતા, તું દુ.ખી ન થા. તારે ઓળે હું માફ શિર મુકે છું. તને આવી વેધવ્યદશાને

રૂસ્તમજી-હિંદીઓના કાકાજી અને એક વયોવૃદ્ધ સત્યાગ્રહી-તું ઘર હિંદીઓથી તે દિવસે ઉભરાઈ રહેલું હતું. ઘરને લગતા વાડામાં સેંકડો હડતાળીઆઓ પોતાની સ્ત્રીઓ તેમ જ બાળકોને લઈને બેઠા હતા હડતાલના સમયે બંદુકોની ગોળીઓના બહારથી ધાયલ થએલાઓ પણ ત્યાં હાજર હતા. મૃત્યુને વશ થએલા હડતાલીઆઓની વિધવા થએલી સ્ત્રીઓ પોતાનાં નાના બાળકોને સોડમાં સમેટીને ત્યાં બેઠેલી હતી. સાંજના ચાર વાગ્યાને સુમારે મહાત્મા ગાંધી ત્યાં આવ્યા તેમને કારાગૃહમાંથી છુટવાને માત્ર બે જ દિવસ થયા હતા. તેઓ ત્યાં આવી આ ગીરમીટીઆનાં ટોળામાં દાખલ થયા. વાડામાં એક ખુણામાં ત્યાં મહંમમ સુઝાઈ અને સેલ્ફનની (ગોળી બહારથી માર્યા ગએલા ગીરીમીટીઆ) વિધવાઓ બેઠી હતી તેમની પાસે તેઓ ગયા. તે વિધવાઓના હૃદયમાં આ સાધુ પુરુષને જોઈ ઉત્સાહ આવ્યો, અને તેઓ તેના ચરણમાં જઈ લોટી પડી. તેમણે મહા મહેનતે અત્યંત રૂનેહથી તેમને ઉઠાડ્યાં. સામે ઉભેલી એક વિધવાના ખભા ઉપર હાથ મુકી તેના તરફ એક જ દૃષ્ટિએ જોઈ રહ્યા. આ વખતે તેમના હૃદયના ભાવ કેવા અલૌકિક હશે તેના ખ્યાલ તેમને નજરે નોનારને જ આવી શકે વિધવાઓની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહી જતી હતી. આ દીન અને દુખી વિધવાઓના રૂદનમાં સઠળ હિંદીકોમની દુખી અને અતિ દીન સ્થિતિ આ મહાન પુરુષે જોઈ તે મહાન પુરુષના ચહેરા ઉપરથી એમ જ લાગતું હતું કે અતિ ઠંગાળ સ્થિતિમાં ખુદ હિંદેવી જ ઉભાં હોય અને તેના ઠંગાળ દીકરા સામે આમ હૃદયલેદક રૂદન કરતી ન હોય ! ' સકલ સંસારના જીવનને પગ નીચે કચરી નાખુ' એવી ભીષ્મપ્રતિજ્ઞા બાળે ન લીધી હોય એવું તેમની આંખોના ભાવ જણાવતા હતા. વિધવા દેવીના ખભાપર હાથ મુકી તેમણે એક તામીલ ભાષા બોલનાર મદ્રાસીને દુભાષીઆતુ કાર્ય કરવા બોલાવ્યો. અને ધીરતાથી તેના મુખમાંથી સ્વાભાવિક પરંતુ અત્યંત ભારે અને સચોટ શબ્દો એક પછી એક નીકળતા લાગ્યા. દુભાષીઓ તામીલમાં સમજાવતો હતો.-

‘ માતા, છાની રહે, તું રડ નહિ. મારાથી નથી રહેવાતું, તારો પતિ જે જીવન-ગારોના હાથે માર્યો ગયો છે, તે હાલમાં પ્રભુના ઝોળે જઈ બેઠો હશે, તેણે પોતાના દેશની ખાતર પોતાના દેહની કુરણાની આપી છે. તેનું નામ અમરત્વને પામ્યું છે તે પથારીવશ રહી કેઈ વ્યાધિથી પીડા પામી મૃત્યુવશ થયો હતો, તો આજ હું આમ તારી સમક્ષ આવી ઉભો ન હતો સંસાર પણ તેને વિષે કંઈ ન બાજીત તંવી સ્થિતિમાં મરવા કરતાં આમ કીર્તિવંત રીતે તે મૃત્યુને આધીન થયો તેથી તે મહા પુણ્યશાળી ગણાય માટે હવે તું છાની રહે જીવનમગારોના હાથે તારી માફ જ મારી હબરો માતાઓ, લગિનીઓ, અને પુત્રીઓ વેધવ્યદશને પ્રાપ્ત થશે, ત્યારે જ હિંદ માતાનું કલ્યાણ થશે, સુપ્રકીર્તી નહિ. આ માફ શિર મેં હિંદને અર્પેલું છે તેને જીવનમગારો આ ધડથી જીદુ કરી નાખે અને મારી પત્ની પણ તારી માફ જ એક ઠંગાળ દુખી વિધવા અને તો હું મારી પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ સમજીશ. તો જ મારા અંતરાત્માને શાંતિ વળશે ! માટે માતા, તું દુખી ન થા. તારે ઝોળે હું માફ શિર મુકું છું તને આવી વેધવ્યદશને

પ્રાપ્ત કરાવનાર પણ હું જ છું. મને માફ કર અને છાની રહે”-આટલું કહેવડાવી તે સાધુ પુરૂષ તે વિધવાને નમ્યા અને ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. આસપાસના પ્રેશકો આ અદ્ભુત શબ્દો અને દેખાવ જોઈ, સાંભળી રોયા કેટલાકથી આ જનાવ ન જોઈ શકાયો તે ત્યાંથી દૂર વિખરાઈ ગયા. ભારતના પ્રજાપ્રિય આગેવાનોમાં જ્યાં સુધી આવા વિશુદ્ધ સ્નેહનો સંચાર ન હોય ત્યાં સુધી પ્રજાસેવા શુદ્ધભાવે ન જ થઈ શકે.

*

*

*

ખીન્નું દૃશ્ય આ મહાત્માની ક્ષમાવૃત્તિ વિશે છે. તેઓ હમેશાં કહેતા આવ્યા છે સત્યાગ્રહીઓએ ક્ષમાવૃત્તિ રાખવી જોઈએ, વેર લેવાનો કદી પણ વિચાર રાખવો ન જોઈએ, અને તે માફક વ્યત્તરે તેમણે જીવી ખતાવ્યું ત્યારે ગૌરાંગ પ્રજાઓમાં તેમ જ પોતાના સ્વદેશી જાનુઓમાં તેમના ઉચ્ચ ચારિત્રની અપૂર્વ છાપ પડી સત્યાગ્રહની પ્રથમ વારની લડતના સમયે કેટલી ગેરસમજાની ઉભી થઈ હતી અને તેને દૂધે પહોંચોએ તેમના પર મહાઘાતકી હુમલો કર્યો હતો. તે મૃત્યુવશ પથારીએ પડ્યા હતા તે સમયે પોલીસ ગુંડેગારોને શિક્ષા કરાવવાના હેતુથી આ મહાત્માની જુગાની લેવા રેવ. જે. જે ડોકના ઘરમાં કે જ્યાં તેમની સાર વાર તે ભલા પાઈરી કરતા હતા ત્યાં આવ્યા. આ સમયે તે સાધુના હૃદયમાથી દયાનાં અમીઝરણા વહ્યાં. પોલીસને તેમણે જણાવ્યું કે ‘મારા દેશી જાનુની સામે હું કામ ચલાવવા માગતો નથી’ આમ જણાવી જુગાની આપવા ના પાડી પોલીસ નિરાશ થઈ ચાલ્યા ગયા એક ખ્રીસ્તી પાદરીના ઘરમાં પૂર્વની જંગલી પ્રજા-કુટુંબીઓ-ના નેતાએ લાગવાન ઇસુ ખ્રીસ્તની આજ્ઞા ‘Love your enemy as you love yourself’ ‘તમારી બતને ચાહો છો તેટલું જ દુશ્મનને પણ ચાહો’ એવું પાલન કર્યું. આ જનાવ જોઈ તે ઘરનાં ખ્રીસ્તી ધર્મનાં અનુયાયીઓને કેટલો આનંદ થયો હશે !

આ સાધુ પુરૂષ કહે છે કે “પોતાના સ્વદેશી જાનુના હાથનો માર ખાવો એ જેના ભાગ્યમા લખાયું હોય તે ખરે પુણ્યથાળી છે, મારા તે જાનુને લાગ્યું કે હું જોઈ કઈ છું તો તેણે મને વિચાર પ્રમાણે શિક્ષા કરી તેમાં હું તેનો દોષ કેમ કહાડું ?” ધન્ય છે આવા સ્વદેશ પ્રેમને અને ક્ષમા વૃત્તિને ! !

તેમને ગારનાર પકાણુ જાતે મુસલમાન હતો, તેથી હિંદુ મુસલમાનનો સવાલ ઉત્પન્ન ન થાય અને જાને કામ વચ્ચે કઈ કડવાશ ઉત્પન્ન ન થાય એટલા ખાતર એક બાહેર પત્ર તેમણે ‘ઇન્ડિઅન એપીનીઅન’માં લખ્યો હતો તે મનન કરવા યોગ્ય હોવાથી અત્રે આપ્યો છે—

“માહેજો, મારી તળિયત સારી છે, મી. અને ગીસીસ ડોક મારા ઉપર મરી પડે છે, અને થોડા દિવસમાં હું પાછો નોકરી પર ચઢીશ. જેઓએ મને માર માર્યો છે તેના પર મને ગુસ્સો નથી. તેઓએ અણુસમજથી આ કામ કર્યું છે તેમના પર કામ ચલાવવાની જરૂર જોતો નથી. જો ખીન્નઓ શાંત રહેશે તો આ કિસ્સાથી પણ આપણને લાભ થશે; હિંદુઓએ મનમાં જરાપણુ રોષ રાખવાનો નથી. આમાંથી હિંદુ મુસલમાન

વચ્ચે ખટાશ થવાને અદલે મિઠાશ થાય એમ ઇચ્છુ છું. અને ખુદા-ઇશ્વરની પાસે માથું છું કે માર પડ્યો અને વધારે પડે તો પણ હું તો એક જ સલાહ આપીશ તે એ કે ઘણે ભાગે જાધાએ દશ આંગળા આપવાં તેમાં જ કોમનું અને ગરીબોનું ભણું તથા રક્ષણ થાય છે. જો આપણે ખરા સત્યાગ્રહી હોઈશું તો મારથી યા : લવિષ્યના દગાથી જરાએ ન ડરશું હું ઇશ્વર પાસે માથું છું કે કોમનું તે ભણું કરે, તેને સત્ય રસ્તે ચડાવે, અને હિંદુ તથા મુસલમાનને મારા લોહીના પાટા વડે સાથે.”

લી૦ હિંદનો સેવક,

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

*

*

*

ત્રીજો પ્રસંગ આ સાધુ પુરુષની નિર્ભયતાનો છે. તેમણે ખરા સમયે જે નિર્ભયતા ખતાવી છે તે જોઈ દુશ્મનો પણ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. આંગળાની છાપ આપવા બાબત તેમના ઉપર માર પડ્યા બાદ તે વિષેની ચર્ચા ઘણી જગ્યાએ થયાજ કરતી હતી. મી. ગાંધી સારા થઈ ગયા અને પાછા કર્તવ્યક્ષેત્રમાં ધુમવા લાગ્યા. લડતની પ્રથમવાર સમાધાની થઈ તે વિષે કેટલાક તોફાનીઓને ડરખાનમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેમાના ઘણા એવા હતા કે પોતે કાર્ય ન કરવું પણ શીબ કરે તેમાં ભૂલ કાઢી તોફાન મચાવવું આવા લોકોએ એક સલાહ ભરી મી. ગાંધીને તેમાં આવવાનું આમત્રણ મોકલ્યું, અને કેટલાક સલાહોનો ખુલાસો કરવા સૂચવ્યું. સલાહનું નામ સાંભળી ઘણાઓને ખાતરી હતી કે આ સલા માત્ર તોફાનને ખાતર જ ભરવામાં આવનાર છે તેમ જ તોફાનીઓએ મી. ગાંધીને મારવાનો ઇરાદો રાખ્યો હતો. ઘણાએ મી. ગાંધીને આ સલામાં ન જવા સૂચવતા હતા તેમને તેઓ ભારપૂર્વક દર્શાવતા કે “મારા લાઇઓની સમક્ષ જવામાં જો હું ડરનો હોઉં તો કોમની આગેવાની આ જ હાથે મારે ત્યજવી જોઈએ. જે કોમની સેવા કરવાનું હું અભિમાન ધરાવતો હોઉં તેનાં જ માણસોથી હું વેગળો રહી ડર તો મારા જેવો બાંધલો જીજ્ઞે કોઈ જ નથી.” નવજીવની લક્ષમણ કરનારાઓ આવા પ્રત્યુત્તરથી મહાત્ થઈ જતા અને તેમની સાથે દોરાતા. રાત્રે સલા ભરાઈ. સામી બાબુના માત્ર તોફાન કરવા જ આવ્યા હતા. સલામાં એક બોલનારને પ્રમુખે વધુ સમય આપવાનું નિયમથી જાહેર જણાવ્યું. આ જનાવ જનતાં જ હોહા થઈ રહી, વીજળીની ઝત્તીઓ ખુજાવી નાખવામાં આવી. રીવોલ્વરના અવાજ થયા. નાસાનાસ થઈ રહી. પોલીસ એકદમ આવી પહોંચ્યા. મી ગાંધી સહીસલામત જાહેર નીકળ્યા સામી બાબુવાળા કે જેની નેમ મી. ગાંધીને મારવાની હતી તેમની પાસે જઈ પોતાનું મસ્તક ધરવાનો આગ્રહ કરતા હતા. તેમના સાથીઓએ ત્યાં જતા તેમને અટકાવ્યા. પોલીસ ગાડી લઈને આવ્યા અને મી. ગાંધીને તેમાં બંદોબસ્તપૂર્વક બેસાડી મુકામ ઉપર સહીસલામત પહોંચાડી આવ્યા.

*

*

*

એકવાર એક વસ્તુને સત્ય માની તેમાં જ કોમનું હિત છે એમ ખાતરી થઈ તો પછી તે વિચાર પ્રમાણે વર્તતાં કદાચ ગ્રહા આવી અટકવા સૂચના કરે તો તે સૂચનાનો

પણ સ્વીકાર થાય એ અસંભવિત છે. પોતાનો વિચાર ખોટો છે એવું જો એક બાળક પણ સમજાવી દે તો તે બાળકના વિચારને પણ અનુસરશે એવું સુક્રોમણ તેમ જ દૃઢ નિશ્ચય વાળું અંતઃકરણ મહાત્મા ગાંધીનું છે, તે વિચેનો એક દાખલો આપવો બમ થશે.

છેલ્લી લડતમાં હજારો ગીરમીટીયા તેમ જ બીજા હિંદીઓ-અહીં-બાળકો વગેરે જેલમાં ગયાં અને આખી દુનીયામાં બળભાગ દાખવેલા હિંદુના લલા વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંગે સત્યાગ્રહની લડતને ઉત્તેજન આપ્યું. વડી સરકારે પણ હિંદીઓની લડાઇ કાયદેસર છે એમ જાહેર કર્યું આવી સ્થિતિમાં દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર વધુ આગળ પગલું ભરી શકે એમ ન હતું. વડી સરકાર અને હિંદી સરકારના આગ્રહથી હિંદીઓનાં દુઃખોની તપાસ કરનાર કમીશન યુનીયન સરકારે નીમ્યું. કમીશનના બે સભાસદો મી. વાયટી અને મી. એમલીન બન્ને હિંદી કોમની વિરુદ્ધના માણસો હતા. તેમની પાસેથી ન્યાય મળવાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે એમ કોમ સમજતી હતી. વળી એ જ અરસામાં ગોરાઓએ જે વખતે રેલ્વેની હડતાળ પાડી હતી ત્યારે તેઓનાં દુઃખોની તપાસ કરવા કમીશન નીમવામાં આવ્યું હતું તેમાં તેમના ખાસ પ્રતિનિધિને નીમવામાં આવ્યા હતા. ગોરા હડતાળીઓએ તો મારફાડ ચલાવી જોહાન્સ-બર્ગમાં મોટો બળવો જગાડી મુક્યો હતો, પ્રજાની જાહેર યાત્રિમાં ખસેલ નાંખી હતી, છતાં કમીશન નીમ્યું તેમાં તેમનાં પ્રતિનિધિને ખાસ જગ્યા આપી જ્યારે હિંદીઓ, શાંતપણે કાયદાની હદમાં રહી, બંને દુઃખો સહન કરી પોતાનું કર્તવ્ય બજાવતા હતા તેમનાં દુઃખોની તપાસ કરવા માટે તેમના વિરોધીઓને જ કમીશન ઉપર બેસાડવામાં આવે એ હિંદી કોમ કેમ સહન કરે? આગેવાનોને છોડી મુક્યા પછી તરત જ ચાર હજાર માણસોની એક ગંભીર સભા ડરબનમાં મળી, જેમાં પ્રતિજ્ઞા લેવામાં આવી કે એક પણ હિંદીએ કમીશન આગળ જુગાની આપવા જવું નહિ. આખી સભાએ આ મત લખ્યો કે રાવ પમાર કર્યો તે ચાલુ સરકારને ચેતવણી આપવામાં આવી હતી. હિંદીઓએ છેવટે એવી પણ માંગણી કરી હતી કે જે મુદ્દરોને નીમ્યા છે તેઓને ભડે રહેવા દો, પણ એક ત્રીજા એવા યુરોપીઅનને કમીશનમાં જગ્યા આપો કે જેનું નામ હિંદી કોમ આવે. સરકારે આ ન્યાયચુકત માગણીનો પણ તિરસ્કાર કર્યો! ત્યારે જ કોમે કમીશન આગળ ન જવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. આ પ્રતિજ્ઞા જ્યારે જાહેરમાં આવી ત્યારે સર્વત્ર બળભાગ દાખવેલા અનેક મુશીબતોને અંતે કમીશન નીમાણ ત્યારે કોમે તેની આગળ જુગાની આપવા ન જવું એવી પ્રતિજ્ઞા લીધી! આના વિચારથી હિંદુસ્તાનમાં અને વિલાયતમાં સર્વ કોઇ ચમકી ગયા, પણ હિંદી કોમ તો સારી રીતે સમજતી હતી કે તેઓ પોતાના જ બળ ઉપર લડે છે. આખી લડતનો હેતુ ખરી રીતે પ્રજાનું સ્વમાન જાળવવાનો હતો, જુગાની ન આપવાના ઠરાવની ખબર પડતાં જ લલા વાઇસરૉય લૉર્ડ હાર્ડિંગે તેમ ન કરતાં જુગાની આપવી એવી જાહેર રીતે સૂચના કરી બીજા તરફથી શ્રીયુત ગોખલેએ પણ તેવી જ સલાહ આપી વિલાયતથી લલા મિત્ર લૉર્ડ એમ્લીએ પણ કમીશનને માન્ય રાખવાની સૂચના કરી. આમ ત્રણ ત્રણ બાબુઓથી એક જ સલાહ અને આગ્રહ થયો. સમય પણ એવો હતો કે જો એ સલાહને માન્ય રાખવામાં ન આવે તો કોમ

દીલસોલ પણુ ગુમાવી બેસે પ્રસંગ ખરો કસોટીનો હતો. આ સમયે આ મહાન વીર પુરુષે જે ધૈર્ય, દૃઢ નિશ્ચય, અને પ્રતિજ્ઞાનુ પાલન કરવાનો આગ્રહ બતાવ્યો તે અદ્ભુત છે. તેમણે ચોખ્ખું દર્શાવ્યું કે કમીશનની સામે કોમની ક્રિયાદ તદ્દન વાસ્તવિક છે. કોમે એકવાર એકત્ર થઈ સત્ય માની જે પ્રતિજ્ઞા કરી તેના ઉપર પાણી ફેરવવું એમા કોમની હાંસી થવા જેવું છે. કદાચ આથી પણ વધુ દીલસોલને જતી કરવી પડે તો તેને આપણે દીલગીરીથી જતી કરીશું પરંતુ લીધેલી કોમી પ્રતિજ્ઞાને કદી ન તોડશું. કોમે આખરે કમીશન આગળ બુઝાની ન જ આપી. આ વખતે મી. એન્ડ્રુસ પણ ત્યાં હાજર હતા. કોમની ટેક અને લાગણી સમજી અને અનુભવી તેઓ આશ્ચર્ય ચક્રિત થયા. ધીર પુરુષની કસોટી ખરા આણીના સમયે જ થાય છે. મહાત્મા ગાંધીએ તે કસોટીમાંથી પાર ઉતરી હિંદી પ્રજાના સ્વમાનને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ઉજવળ કર્યું છે.

*

*

*

એમના ખાનગી જીવનમાં પણ એઓ ખરા સત્યાગ્રહી રહે છે. 'અત્ર વગેરે ત્યજી મહાત્માજી કૃણાહાર ઉપર કેવી રીતે આવ્યા તે પ્રસંગ રમુજી હોવાથી અત્રે આપવા યોગ્ય ધાર્યું છે. તેમનાં પત્ની શ્રીમતી કરતુર બેનની તબિયત તેમને અમુક પ્રકારનું દરદ હોવાથી નરમ રહ્યા કરતી હતી. નિમકથી લોહીમાં સુધારા થતો નથી પણ તે ઉલટું લોહીનું પાણી કરી નાંખે છે, મીઠાથી શરીરને કંઈ પોષણ કે ફાયદો થતો નથી તેમ જ કંજ વગેરે વસ્તુઓમા જોડલા પ્રમાણમા નિમક જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં કુદરતે જ તેમાં રાખેલું છે એટલે નિમક ખાવાની માણસને જરૂર રહેતી નથી આવી માન્યતા મહાત્મા ગાંધીએ કેટલાક પુસ્તકો વાંચ્યા પછી ખાધી હતી. પોતાના પત્નીને મહાત્માજીએ એક દિવસ કહ્યું કે "તારી તબિયત સારી નથી રહેતી, તું જો મીઠું ખાવાનું છોડી દે તો તબિયત સુધરી જાય." તે સમયે શ્રીમતી કરતુરબેને જણાવ્યું કે, "મીઠા સિવાય કંઈ ચાલે? મીઠા સિવાય કંઈ ખાઈ શકાતું હશે કે?" ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે, "હા, શા માટે ન ખાવાય? મીઠા સિવાય પણ ચાલી શકે" તરત જ શ્રીમતી કરતુરબેને કહ્યું કે "આપ જ પ્રથમ મીઠું ખાવાનું છોડી જુઓને, ત્યારે ખબર પડે" આ વાક્ય નીકળતાં જ મહાત્માજીએ દર્શાવ્યું કે "તારી સાથે મારે પણ આજથી મીઠું ન ખાવું" અને ત્યારથી તેમણે નિમક છોડ્યું છે તે સદાને જ માટે છોડી દીધું છે. ત્યાર બાદ પોતાના ખોરાકમાં સુધારા કરતા કરતા છેવટે આજે લગભગ પાંચ છ વર્ષ થયાં તેઓ માત્ર કૃણાહાર કરે છે. લી, દુધ, દહિં, જેવી વસ્તુઓ પણ તેમણે તાજી લીધી છે.

*

*

તેમની સાથે રહેનારા વિદ્યાર્થીઓ તેમ જ બાળકો પણ તેમનું જોઈ અમુક સમય મીઠું ન ખાવું અને અલુણા ખોરાક લેવા એવાં પ્રતો લઈ લે છે. તેમને તેઓ ઉત્તેજન આપે છે. વિદ્યાર્થીઓએ પોતે કરેલો નિશ્ચય ખરાબર અમલમાં મુકવો જ જોઈએ એવી તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હોવાને લીધે તે નિશ્ચય પળાય છે કે કેમ તેની તેઓ જાતે જ દેખરેખ રાખે છે. મીઠું

ન ખાલું એવો આગ્રહ કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને કરવામાં નથી આવતો, પણ જેઓ પોતાની સંજ્ઞાશીથી અને ઉત્સાહથી આવીને કહે કે અમુક સમય સુધી હું મીઠું ન ખાઈશ તો તે પણ ખાણું જ જોઈએ. એ સંબંધમાં એક રમુજ બતાવવી નોંધ. અત્રે લેવાય તો તે અસ્થાનને ન લેખાશે તેમના સહુથી નાના પુત્ર દેવીદાસ કે જેની ઉંમર તે વખતે લગભગ તેર વર્ષની હતી તેણે એક વાર પણ લીધું અને કહ્યું કે 'ખાપુ, મારે એક અકવાડીના સુધી અહીંથી ખોરાક ખાવો છે'. તેની વિનંતિ કબૂલ રાખવામાં આવી ત્રણેક દિવસ ગાઢ એક દિવસ તે રસોડામાં ઉભો હતો. નિમકવાળો સરસ ખોરાક જોઈ તે જાણકતું દીલ પલંગી ગયું અને તેણે નિમકવાળું શાક ખાવાની માગણી કરી સર્વ જાણકો તેમ જ બીજાઓને મહાત્મા ગાંધી પોતાને હાથે હમેશાં રસોઈ કરી પીરસે છે. દેવીદાસે કરેલી માગણીનો સ્વાભાવિક રીતે અસ્વીકાર થયો, એટલે તેણે ખાવાનું ન લેતાં રેવાનું શરૂ કર્યું, અને ભૂખે જ રહેવા ધાર્યું. મહાત્મા ગાંધી કયા ખોટો પ્રેમ જતાવે એવા હતા? તેમણે પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે દેવીદાસ આવીને કહે કે 'ખાપુ જમો અને હું પણ જમું છું તો જ ભોજન લેવા બેસું.' એક તરફ જાણક, બીજી બાજુ પિતાની પ્રતિજ્ઞા! સમય ઘણો જ રમુજ હતો. જાણકે હું પકડી પોને જોયો ન ખાપુ, અને પિતાને પણ ખાવાનું ન કહ્યું. જાણે જણ અપવાસી બન્યા. જોડેના વિદ્યાર્થીઓએ દેવીદાસને ઘણુંએ સમજાવ્યો; પરંતુ તેણે તે વખતે જાણક ન છોડી. પછી સાંજે તે નમ્ર બની પિતા પાસે ગયો અને કહ્યું, 'ખાપુ, હું અહીં જાઉં, તમે પણ જમો.' સાંજે પિતા પુત્ર બેળા બેસી જમ્યા. જાણક તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ ઉપર છાપ પડી કે એકવાર લીધેલું પણ પુરૂ કરવું એ ધર્મ-કર્તવ્ય-છે.

*

*

*

વિદ્યાર્થીઓ સાથેના તેમના જીવનનો એક વધુ દાખલો આપી આ ભાષણ પૂરૂ કરું છું વિદ્યાર્થીઓને બીજાકુન શિક્ષા ન કરવી એમ મહાત્મા ગાંધી માને છે. શરીર જાળ વાપરવું આ સત્યાગ્રહીનું કામ નથી. એકવાર અમુક વસ્તુ ન કરવાની વિદ્યાર્થીઓને સૂચના આપી હતી, પરંતુ તે જ વસ્તુ છુપી રીતે તેમણે કરી. વાત આખરે ફુટી છતાં ખરી વાત કહેતાં કેટલાકો ડરતા હતા આવી સ્થિતિ જોઈ મહાત્મા ગાંધી બહુ દુઃખી થયા અને વિદ્યાર્થીઓની હાજરીમાં જ પોતાના જ ગાલ ઉપર જોડેથી એ ત્રણ તમાચા ચોડી કહાડ્યા, અને કહ્યું કે મારામાં જ કંઈ ખાતરી હશે કે સત્ય વાત કરતાં મારી આગળ તમને ડરવું પડે આની એવી તો અપૂર્વ છાપ તેઓ ઉપર પડી કે તરત જ સત્ય બીના જાહેરમાં -ખાતરી. એનું આખું જીવન એવા અદ્ભુત પ્રસંગોથી ભરેલું છે.

આ પ્રમાણે આપણા સ્વદેશી બધુંએ ઘણું વિકટ સંઘટો સહન કરી દક્ષિણ આફ્રિકાની એક મહાન યુનીયન સરકારને 'સત્યાગ્રહ' વડે મહાત્ કરી વિજય મેળવ્યો.

આપણા દેશની રાજકીય સ્થિતિ હાલમાં અતિ ગંભીર થઈ રહી છે. હોમરૂલ અને સ્વરાજને માટે અળગળ કરતા વિદ્યુતી મતા મિત્તિન બેસ્ટને નજરકેદ કર્યા છે

તેમને છોડવા એ ભારતીય પ્રબલને માથે કુશ્મ છે આપણા દેશના નેતાઓ 'સત્યાગ્રહની લડત' વિષે ચર્ચા કરી રહ્યા છે એવા સમયમા જાપતાની ગજનીતિ સામે એ હુથિયારનો ઉપયોગ કરવા આપણે સમજ રહેલું જોઈએ. પ્રત્યેક હોમરૂલરે સત્યાગ્રહી પ્રથમ થવું જોઈએ સત્યાગ્રહી થનારાઓએ નીચેના નિર્મોતુ ખાસ પાલન કરવું જોઈએ (૧) સત્યનો દૃઢ આગ્રહ રાખવો, (૨) ગમે તેવા પ્રસંગોમા પણ શારીરિક બળનો કદી પણ ઉપયોગ ન કરવો, (૩) ક્ષમાવૃત્તિ, (૪) નીડરતા અને (૫) હુબો સહન કરવાની શક્તિ સત્યાગ્રહી થનારાઓ આ પાંચ ગુણોને ખાસ કેળવવા જોઈએ. પરમાત્મા એ ગુણો કેળવવાનું બળ આપે સર્વને તથા મને આપો એમ ધનજી હું માફ લાખણુ પુર કર છું અસ્તુ

પરાગજી ખ હુભાઈ

સ્વદેશી.

દરેક વર્ષ ઉપર આપણા ઇલાકામા સ્વદેશીના સપથ-પણુ-લેવા લોકોને આગ્રહ કર્યો હોત તો કેળવાયલામાનો મોટો વર્ગ પણ એમ જ કહેત કે કે "જુઓ તો ખરા, મોટા સ્વદેશીના 'ખા' નીકળ્યા છે, સ્વદેશીના હિમાયતીનું મોહું—સીંકલ તો જરા વપાસો," વગેરે પ્રકારનું ગોલી આપણી ટીકા કરી આપણો ઉપહાસ કરતે રાજદારી વાતાવરણુ એક દાયકામા એટલું બદલાયું છે કે એવા ટીકાખોરો જ સ્વદેશીના કંપ તો ચુરવ હિમાયતી અને સાચા લક્ષ્મી ગત્યા છે અથવા નિદાન ઉપાસક તો થયા છે જ

સ્વદેશીના પ્રચાર માટે આવા સુયોગ એ છા જ આવે છે અને તેવે વળતે લોક-નાયકો, માલ બનાવનારાઓ, શ્રીમ તો તથા વેપારી મહોની ફરજ લોકોના તે ઉત્સાહને પોષણ આપી, સનેજ રાખી, એમની જરૂરીઆતો તરફ લક્ષ્ય આપી પોતાને ધ્યેયે પહોચાય તેમ કરી આપવાની છે

મારે સખેદ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે સ્વદેશીના પ્રચાર માટે કરવો જોઈતો પ્રયાસ આપણા દેશમા થયો નથી તદ્ ઉપરાત હિન્દુ જેવા કેળવણીથી નિમુખ રખાયવા દેશમા બીજા દેશો કરતા વધારે ખ તથા પ્રયાસ કરવો જોઈએ

પ્રસ્તુત લેખ માટે હું બે વર્ગ પાડુ છું આ ૧જા દેશમા જ બનેલી વસ્તુઓ વાપરનાર સામાન્ય જનસમૂહનો એક વર્ગ તથા જનસમૂહને વપરાસમા જોઈતી બધી ચીજો બનાવી પુરી પાડનાર કારખાનાવાળા વગેરે પૈસા ટકાવી મદદ આપનાર શ્રીમંત વગેરે પોતાના અખલાથી પ્રોત્સાહન આપનાર લોકનાયકો વગેરે તથા વેપારી મહો (Business, Chambers) જે દરેક જાતની હકીકત લેખી કરી પુરી પાડનારો છે તેઓ વગેરેનો બીજો વર્ગ આ બે પ્રકારના વર્ગમા પ્રથમ વર્ગ માટે હાલ લખણુ મોકુફ રાખી હું બીજા વર્ગ સ બધી જ દુકામા થોડુંક લખીશ

(૧) પ્રથમ માલ બનાવનારાઓ આપણા દેશમા હાલ જે જે પ્રકારના જેટલા કારખાના છે તેઓના માલીકની પ્રથમ ફરજ તો આપણા દેશી બંધુઓને શુ અને કેવી કેવી

વસ્તુઓ જોઈએ છે તે જાણવાની છે. જરૂરીઆતો જાણીને તે વસ્તુઓ ખનાવવાની કૌશલ્ય કરવાની છે અને તેની સાથે પરદેશથી આયાત થતી ચીજો સાથે તે સફાઈ વગેરેમાં સ્પર્ધા કરી શકે, તથા કિંમતમાં પણ સસ્તી પડે તેમ થવું જોઈએ. માલ ખનાવનારાઓએ મનમાં એમ ન લાવવું જોઈએ કે મારા દેશનાં ધુઓ દેશી જ માલ વાપરનાર છે તો બલેને હું જે આના કિંમત વધારે રાખીશ તો એ હરકત નથી, કારણ પરદેશી ખનાવતો માલ તેઓ લેનાર નથી અને મને વધુ નફો થશે, આવો ખ્યાલ છોડી દેવો જોઈએ. હાલનો દેશકાળ જોતાં મને તો લાગે છે કે યોગ્ય નફા કરતાં વિશેષ મેળવવાની લોલુપ્તા રાખી ભાવ ઉંચા રાખવામાં તેઓ આપણા ગરીબ બંધુઓને પૈસે ટકે નીચાવે છે, તથા સ્વદેશીની હીલચાલને મોટો ધોડો પહોંચાડે છે. લોકોના મન સ્વદેશી જ વાપરવું એવાં દૃઢ થયાં નથી ત્યાં સુધી, વધુ માલ ખપાવીને જ મોટા નફાની આશા રાખવી એ ખરોખર છે અને થોડી ખપત કરાવવાનું કારણ બની ઉંચા ભાવ રાખી વધારે નફો મેળવવાની ઉત્કંઠા તો દગાવી દેવાની—ત્યજવાની—જરૂર છે. છેવટે એ જ કારખાના-વાળાઓને સ્વદેશીની ચળવળથી મોટો લાભ છે તે ભૂલી જવું ન જોઈએ.

બીજો મુદ્દો ધ્યાનમાં રાખવાનો છે તે પ્રમાણિકપણાનો છે. ધર્માનુસારી ઉપર હું હાલ કંઈ નિબંધ લખવા નથી માગતો પણ એ વાત તો સુવિદિત છે કે એક વાર અમુક કારખાનાનો અમુક નંબર કે છાપનો માલ લોકોમાં ઠીક ઉપડવા માટે છે એટલે તેઓ તે જાતના પ્રમાણમાં ફેર કરી નાખી માલ ઉતારી નાંખે છે. આથી લોકોમાં એમને માટે જ નહીં પણ સ્વદેશી વસ્તુઓ માટે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે અને એ રીતે તેઓ ખરેખર સ્વદેશીના કલ્પ શત્રુ બને છે આ સંબંધમાં જાગૃતાની સ્વદેશીની ચળવળ વખતનો અમદાવાદની મીસીનો દાખલો રજૂ કરી શકાય એમ છે.

ત્રીજું—મારી સ્વદેશીની ભાવના દેશમાં જ સર્વ વસ્તુઓ બને તેટલેથી જ પૂરી થતી નથી. દેશી કારખાનાંઓ હોય ત્યાં દેશનાં જ માણસો કામ કરતા હોવા જોઈએ. આપણને અમુક ઉદ્યોગની આવડત ન હોય ત્યાં લગણુ પરદેશી બાહુતી માણસો લાવી કામ ચલાવવું પડે તેની હું અવગણના કરતો નથી, પણ એ સ્થિતિ વધારે વખત ટકવી તો ન જ જોઈએ અને તે સાથે જેમ બને તેમ વધારે પ્રમાણમાં આપણા દેશનાં જ માણસો એવું કામ શીખવાને તૈયાર થાય તેમ કરવું જોઈએ દાખલા તરીકે કોઈ એક એજન્ટ પાસે ૧૦-૧૫ મીલોનો કારખાર ચાલતો હોય તો, એ એજન્ટની ફરજ છે કે દર વર્ષે પાંચ દસ યુવકોને—ઉછરતી પ્રબલને પોતાને ત્યાં કામકાજનો અનુભવ લેવા દે, અને એમને તે જાણતવું જ્ઞાન આપવાની સઘળી મોકલણ કરે. એવા માણસો શીખી જશે તેમાં કોઈનું કંઈ બગડવાનું નથી ઉલટું એવા શીખી તૈયાર થયલા કુશળ દસ આદમીઓ પરદેશીઓને ફર કરશે વળી તમારા હાથ તળેનો કોઈ ઉમેદવાર અતિશય બુદ્ધિશાળી, લાગે તો તેને ઉચ્ચતર કેળવણી માટે પરદેશ મોકલવાની સગવડ કરી આપી એની આવડત અને વિદ્યાનો લાભ લેવાનું રાખવું જોઈએ. આગળી ખાવા-વવાના પુનઃથી કદી વિમૂખ થયો નહીં, રસ્તા ઉપરનું પાટીયું તમારી સાથે આવી

પોતાના દાખલાથી, ચારિત્રથી, સ્વદેશીને ટેકો આપવો જોઈએ, સ્વદેશીનો છુટો ઉઠાવી મોખરે આવી ઉભા રહેવું જોઈએ.

૩. લોકનાયકો.

અમારો ઉદ્ય, અમારું શ્રેય, અમારી કીર્તિ, સ્વદેશીની અળવળમાં અમારી સાદ-
લ્યતા અમારા દેશના ચુસ્ત, પ્રમાણિક, દૃઢ મનોગળવાળા, ઉચ્ચ ચારિત્ર તથા લાવના-
વાળા લોકનાયકો ઉપર આધાર રાખે છે. લોકનાયકો જે સ્વદેશીની અળવળને રાધે અને
ચોગ્ય રસ્તે દોરી, દેશના વેપારી તથા હુત્રર ઉદ્યોગની આબાદીનો પાયો નહિ નાખે તો
તેઓ દેશની ગરિબાઈ, અને ગરીબોના હુ.ખો માટે જવાબદાર રહેશે. અળવળને કત્તેહ
મળતાં યશોગાન ગવાશે તો તે પણ એવા નેતાઓના, અમારી સ્થિતિ સુધરશે નહીં
અને એમના દોષો સિદ્ધ થતાં જે શ્રીટકાર થશે તે પણ એવા નેતાઓના જ. માટે જ
કરી મેં પ્રથમ જણાવ્યું તેમા અમારો આદેશ સિદ્ધ કરવા માટે, અમારા ધ્યેય
નિર્વિઘ્ને પહોંચવા માટે અમે અમારા નેતાઓ તરફ, આગેવાન પુરૂષો તરફ, નજર
ફેંકીએ છીએ. કર્મવીર ગાંધી જેવા દેશભક્ત માં જ હવેની પ્રજા વિશ્વાસ મૂકી શકશે.
જેમના વિચારો કામાડાળ છે, જે પ્રસંગ જોઈ ગત રમી બાણનાર છે, જેમની કથની
અને ચારિત્રમા મહાસાગરના બે કાંઠા જેટલું અંતર છે, જેમનું ખાનગી જીવન
ગાદી જીવન કરતાં સાવ નિરાશું અને વરોધાલાસ ઉત્પન્ન કરે એવું છે તેવા
લોકનાયકો અમારે નથી જોઈતા, તેવા પોકળ પંડિતોથી અમારું શ્રેય થયું અમે
જોવાના નથી જેઓ મન, વચન અને કર્મથી શુદ્ધ છે એવા નાયકો જ સ્વદેશીનો
પ્રચાર સાધી શકશે. અજ્ઞાન તિમિરમાં સડતા પ્રજાવર્ગને રસ્તો બતાવનાર, તેઓને
ઉપદેશથી શા માટે સ્વદેશીના સપથની જરૂર છે તે સમજાવનાર કોઈક તો જોઈએજ.
ચૂર વગર જ્ઞાન કયાંથી પ્રાપ્ત થશે ? પણ પણ ગરડમાં પડતા એક સરખાં ચાલ્યા બાય
છે તો આ બુદ્ધિવાળા, પણ ચોગ્ય રસ્તે નહીં ચઢેલા એવા સજ્જનોને દેશાહીતના
આ માર્ગે ચલાવવાને એવા નેતાઓની જરૂર છે, કે જેઓ પોતાના અડગ નિશ્ચય તથા
ચારિત્રથી તેમનામાં શ્રદ્ધા રાખનાર જનસમૂહને તે જ રસ્તે દોરે અને આ પ્રકારના
નેતા મળતા સ્વદેશીની કત્તેહ સૈકા પછી નહિ પણ આજે જ સાંભળીશુ.

ખીલું, લોકનાયકોએ લોકોમાં જે શ્રદ્ધારૂપી મોટો સહયુગ છે તેનો ઉપયોગ
કરી કામ લેવું જરૂરું છે. મધ્યમ કે સામાન્ય વર્ગમા થોડુંક કાર્ય કરવાની
શક્તિ કે મદદ હોય તો તે મજબૂત અને દૃઢ કરી પાયો ચણવાની જરૂર છે, નહીં કે
તેમની શક્તિની અવગણના કરીને, શ્રદ્ધા તોડી નાંખીને. શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતામાં
શ્રીકૃષ્ણે અર્જુન પ્રત્યે કરેલા ઉપદેશનું અને ટાંચણ કરવું અસ્થાને નહીં ગણાય.
“ ન બુદ્ધિમેદં જનયેદ્જ્ઞાનાં કર્મસંગિન્નામ્ ”. વળી સામાન્ય વર્ગમા દરેક બાબતની
તૂલના કરી વસ્તુસ્થિતિ જોવાની શક્તિ હોવી નથી એટલે તેઓ તો લોકનાયકોને
પગલે પગલે ચાલનાર છે.

“ યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તસ્ર દેવેતરોજનઃ
સ યત્રમાણં કુરતે લોકસ્તદનુવર્તતે. ”

૪. વેપારી મંડળો વગેરે.

કામની વહેંચણી કરવાથી કામ સાફ અને સરળતાથી થાય છે. તે જ પ્રમાણે દેશમાં અમુક સંસ્થા વિચારવાનું, હકીકત, આંકડા વગેરે લેણું કરવાનું માથે લે અને બીજી સંસ્થા તે હકીકતનો ઉપયોગ કરી કારખાના વગેરે કઢાવે તો કામ સરળ રીતે થાય. વેપારી મંડળ જેવી સંસ્થાઓ આ જવાબદારી ઉપાડી શકે અને ખર્ચ ભરતાં તો આ ભતતની પ્રવૃત્તિઓ બહુ કરીને તેઓએ જ હાથ ધરવી જોઈએ. યુરોપ અમેરિકામાં એક એ સંસ્થાઓ જ આવું કામ કરી રહી છે એમ નથી, પણ ત્યાં તો દરેક ધધાને અંગે એવા મંડળો સ્થપાય છે. અને તેઓ શુ અને કેવી રીતે કામ કરે છે તે જ્યારે આપણા બહુવાર્મા આવે છે ત્યારે એમ જ થાય છે કે હિન્દુત્વ નસીળ કયારે ખુલશે !! તે દેશોની વેપારી સભાઓ દરેક ધંધાની હકીકત સંપૂર્ણ એકઠી કરે છે, દેશપરદેશના વેપારને લગતા કાયદાકાનુનનો અભ્યાસ પણ તેઓ કરે છે, કયો માલ કયાં જાતે છે અને કયા તેની ખપત છે તે આંકડા સહિત જણાવી શકે છે. એ સંસ્થાઓની વ્યવસ્થા કેટલી સંપૂર્ણ હોય છે તેનો ફક્ત એક જ દાખલો આપીશ. લંડનના Department of Commercial Intelligence of the Board of trade નામના મંડળને, એક વેપારીએ પોતે એક પ્રસંગે એક કારખાનું જોયું પણ તે કયાં છે અને શું કરે છે તેનું વિસ્મરણ તેને થઇ ગયું હતું, પણ નસીળ જોગે એની પાસે એ કારખાનાનું ફક્ત એક ચિત્ર હતું કે જે ઉપર કામ ઠેકાણું ન હતું, એણે તે ચિત્ર મોકલી આપી પુછાવ્યું કે આ કારખાનું કયાં છે, શું કરે છે. અને નામ શું છે તે મને લખી જણાવો તપાસ કરતાં આ સંસ્થા પાસે એ કારખાના સંબંધી સઘળી હકીકત તૈયાર હતી અને એમની પાસે કારખાનાઓની જે છબીઓ હતી તેની સાથે આવેલું ચિત્ર સરખાવી, માગેલી સઘળી હકીકત તે વેપારીને પુરી પાડી. જે દેશોમા આવી ભતતનું Organisation-સુવ્યવસ્થિત-પણું હોય તો પછી ત્યાના લોકો આપણી સાથે સ્હેલાઇથી હરીફાઈ કરી શકે એમાં નવાઈ નથી. અરતુ.

(બ) આ કહેવામા મારો મુદ્દો એટલો જ છે કે આપણે ત્યાં આ પ્રકારના મંડળો ન હોય તો સ્થાપવા અને તેમની ફરજ નીચે લગેલી જાગતો ઉપર આંકડા સહિત સંપૂર્ણ હકીકત લેગી કરવાની હોવી જોઈએ.

(૧) દેશમા કાંચો માલ શું શું અને કયાં કયાં જાતે છે

(૨) કાંચો માલ કયાં કયાં જાય છે, અને દેશમાં કેટલો વપરાય છે.

(૩) પરદેશથી પાકે તૈયાર જનાવેલો માલ કેટલો આવે છે અને તેમાં અહીંથી ગયેલો કાંચો માલ તૈયાર થઇ કેટલો આવ્યો.

(૪) શા કારણથી કાંચો માલ ઉપડી જાય છે, શા માટે તે જ માલ ત્યાં જઈ તૈયાર બની કરી Finished Product તરિકે અહીં આવે છે.

(૫) બીજા દેશની જગતનીતિ કેવી છે, અહીંઆ કેવી છે.

(૬) બીજા દેશોનું ચલણ કેવું છે અને બેન્કો શું સગવડ આપે છે.

(૭) સરકાર શું અને કેવા પ્રકારની મદદ કરે છે.

(૮) આપણે ત્યાં આપણા ઉદ્યોગો પડી લાંગવાનું કારણ શું અને તેને ફરી સંજીવન કરવાને શું સુશીલતા છે, આણુ ઉદ્યોગોને પગભર થતાં કંઈ કંઈ મુશ્કેલીઓ નડે છે

તે ઉપરાંત જગત કે ઠરના પ્રશ્નોનો ફરિયાદ કરવાનો, તે સળધી મત દર્શાવવાનું કામ પણ એમની પાસે જ આવશે અને તે માટે હરહંમેશ તત્પર રહેવું જોઈએ.

(૯) એમની બીજી મુખ્ય ફરજ માલ વાપરનાર ઘરાકો અથવા તૈયાર માલ વેચનારા વેપારીઓ વગેરેને તથા માલ બનાવનારને હરહંમેશ એકઠા કરી કંઈ ચીજોનો ખપ છે અને કોણ તે બનાવી શકશે તે બાબતનો ઉઠાપોઠ કરવાની ગણતરી જોઈએ. દાખલા તરીકે માનચેસ્ટર મીલના ધોતીઆં, કે બાપાનીસ રમકડાં, કે ફ્રાન્સની સાડીઓના નમૂના લેગા કરી તે વાપરનાર અથવા વેચનાર લોકોની સમક્ષ અત્રેના કારખાના તથા તેવા પ્રકારના માલ બનાવનારાઓને તે નમૂના વગેરે જતાવી જો કોઈ તેમાંનું કંઈ બનાવી શકે એમ હોય તો તેમને તથા તેવા માલ વેચનારનું અરસપરસ ઓળખાણ કરાવી આપવું, આથી એ બે બુદ્ધિ દિશામાં કામ કરનારાઓ એકત્ર લેગા થતાં કંઈ બાબતની શી ખામી છે તેનો વિચાર કરી શકશે અને દેશમાં તેટલા ઉદ્યોગો વધશે આજ ઉદ્દેશથી નાના મોટા પ્રદર્શનો દરેક સ્થળે થવાની જરૂર છે.

(૧૦) સ્વદેશીના શ્રેય ખાતર જે ત્રીજું કાર્ય હાથ ધરવું જોઈએ તેની રૂપરેખા મારી સમજ સુજળ નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) દેશમાં શું શું બને છે તેની લોકોને ખબર આપવી, વળી પરદેશી માલ કરતા તે જો ઉચ્ચ પ્રકારના હોય તો તે તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવું.

(૨) સ્વદેશીના પ્રચાર માટે લેખો લખાવવા તથા ભાષણો અપાવવા, આથી લોકોમાં જાગૃતિ આવશે

(૩) ગામેગામ નાના મોટા નમૂના સાથે તે બાબતનું જ્ઞાન ફેલાવવા માણસો મોકલવા.

(૪) પરાયા દેશોમાં હુન્નર ઉદ્યોગ માટે ત્યાંની પ્રજા શુ કરી રહી છે, કેવી રીતે કામ કરે છે, કેટલો શ્રમ વેઠે છે, પૈસાનો વ્યય કેટલો કરે છે તે હકીકત હરહંમેશ રજૂ કરી, કેળવણી અને શ્રીમંત વર્ગનું ધ્યાન ખેંચવું તથા જનસમૂહને તે બાબતોની ખબર ફક્ત ભાષણ કરીને નહીં પણ સાથે સાથે મેલક લેન્ટર્ન સીનેમા જતાવીને આપવી.

(૫) એ શું કાર્ય એમને જે હાથ ધરવાનું છે તે કામીએને શિક્ષા કરવાનું છે. જો કોઈ પણ વેપારી કે કારખાનાવાળો પરદેશમાં બનેલી ચીજો સ્વદેશી તરીકે પસાર કરતો હોય અને તે પ્રમાણે ઉચ્ચ ભાવ ખાઈ લોકોને

ઠગતો હોય, હુંટતો હોય તો તેને તે માટે શિક્ષા કરાવવી જ જોઈએ. આ સારૂ પ્રજામત પણ એટલો જ મજબૂત થવો જોઈએ જેથી આવા વેપારી-મંડળના હાથ નીચા ન પડે. પ્રમાણિકપણે પરદેશી માલ વેચી જે પૈસા લેવા કરવા માટે કોઈને વાંધો નથી પણ લોકોને જોઈ સમજાવી, જોઈ સમજવાનું કારણ આપી તેમની સાથે જોડાઈ રહી, તેમને છેતરી, પરદેશી માલ સ્વદેશી તરીકે ખપાવવા ખાતરજ નહીં, પણ એ જાતના કુઠકપટ માટે એમને કાયદેસર શિક્ષા કરાવી એમની જુકાઈ બહાર પાડવાની કસ્ટ વેપારીમંડળની હોવી જ જોઈએ. એક જ્ઞાતિ કે સમાજમાં જેમ તેના કાનુને લગ કરતા તે વ્યક્તિ શિક્ષાને પાત્ર કરે છે તેમ પ્રમાણિક રીતે વેપાર કરનારાઓ, માલ ખતાવનાર તથા વેચનારાઓમાં એવા અપ્રમાણિક કાળા મેંઢાડપી માણસો હોય તો તેમનો શીટકાર કરી, કાયદાસર શિક્ષા કરવામાં દેશનું જેટલું બહું થશે તેટલું બહું તે પોકળ ઢાંકવામાં નધા છેતરપીંડી ચાલુ રાખવાથી થશે નહીં.

આવું પોકળ ઢાંકવાથી સ્વદેશીને કેટલો ધોકો લાગે છે તે તો વિચાર કરનારનેજ ખગર પડશે વિલાયતનો અનેલો માલ અત્રે મંગાવી તેને ધોવડાવી કરી તે પર પોતાનો માફો લગાવવાથી કે પારકા દેશમાંથી તેલ કે સહીના પીપ મંગાવી, અત્રે નાના ડગળામાં ભરી તે ઉપર પોતાની ચોઠ્ઠી ચોઢવાથી તે વસ્તુ સ્વદેશી થતી નથી, અને આ પ્રકારનો ધધો આપણા દેશોમાં ધમધોકાર ચાલે છે અને દુનિયા આગળ સંજ્ઞન અને પ્રમાણિકપણના ડોળ ઘાલનારા શ્રીમંતો તથા લોકનાયકો હસ્તકજ એવું કાર્ય થતું જાણી અમોને ઘણો હોવા થાય છે. એવા લોકોને લીધે જન-સમૂહની શ્રદ્ધા સ્વદેશી પ્રત્યે શિથિલ થાય છે અને આટલા માટે જ તેમને કાયદેસર શિક્ષા થવાની જરૂર છે.

આપણી આજ્ઞાદી કે પડતી, આપણું એય કે સત્યાનાશ આપણા હાથમાં જ છે, આપણે આપણું નસીબ સાથે જ લઈ ફરીએ છીએ, અને આપણા પોતાના કે આપણામાના કોઈના દોષોથી ખમખી પડતી હાલિ માટે ભારી જવાબદાર નથી. આપણા ચારિત્રો એટલા ઉંચા પ્રકારનાં હોવા જોઈએ કે જેથી કોઈ આંગળી કરી શકે નહિ અને જ્યારે એવી પ્રજા તૈયાર થશે કે દેશ માટે સ્વાર્થનો ભોગ આપશે, નેત્રી અને પ્રમાણિકપણ માટે કોઈને અદેશો આવે એવું થતા પહેલાં મોત માંગશે, આંટની ખાતર લાખો રૂપીઆ ઉપર લાત મારશે ત્યારે સ્વદેશીના વિજયના જયઘોષથી આપણા હિત શત્રુઓના હૃદય, ગીતામાં કહ્યા મુજબ, કંપી ઉઠશે.

(અપૂર્ણ)

ધીરજસાહ છગનલાલ.

સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.

(૪) પ્રીતિધર્મ અને કૃષ્ણલ રાજનીતિ.

રામના ઝંજોટનાઈન મહારાજાઓના મૃત્યુ પછી તે લાલદાયક મહારાજાઓની કંઠાળાભરેલી શાંતિ લાંબો કાળ ટકી નહિ. શાંતિ દેખાતી ગહારની સપાટી નીચે વિરોધી જીવંત તત્વો કામે લાગેલાં હતાં પ્રીતિ ધર્મે ગહારની સત્તાને કેટલી મજબૂત કરી છે, અથવા તો સ્વાતંત્ર્યના પક્ષને કેટલે સમૃદ્ધ કર્યો છે, તે તો યુરોપના ઇતિહાસનો એક અનિર્ણીત સામાન્ય પ્રશ્ન છે. આપાર સુધી તો ગહારની સત્તાને તેણે વધુ મજબૂતી આપી હોય તેમ કદાચ દેખાઈ આવે તેમ છે, કારણ કે કોઈ પણ પક્ષના ધર્મશુદ્ધો, જોકે પોતાનાં હક્ક ઉપર કાંઈ તત્તપ આવે તો વારંવાર સામે થઈ જતા હતા ખરા, તો પણ સાધારણ રીતે તેઓએ રેચત કે કામદાર વર્ગની વિરુદ્ધ જઈને ઝાર, મહારાજા, રાજાઓ, કે ધનવાનોનું ઉપરીપાણું બાળવવા માટે પોતાના લાગવગની સઘળી સત્તા વાપરી છે. પરંતુ પ્રીતિ ધર્મની મૂળ શરૂઆત વખતે, જ્યારે તે ધર્મ પોતાના અસ્તિત્વને માટે જ શક્તિ મારતો હતો, તે વખતે તો તેના સિદ્ધાંતો, ઉચ્ચપાયેલા કરાવનારા અને અરાજક વૃત્તિને ઉત્તેજનારા લેખવામાં મહારાજાઓ વ્યાજબી હતા. દરેક વ્યક્તિગત આત્માને પરમાત્મા સાથેના સંબંધની બાબતને તેઓએ પોતાના સિદ્ધાંતોનું કેન્દ્ર બનાવ્યું હતું. અને અંતઃકરણની શુભ અને આર્થિક બાબતની સરખામણીમાં તો, દરેક ગહારની સત્તા, તથા સઘળી ઉપર ઉપરની ધાર્મિક ક્રિયાઓ નજીની લાગે તેમાં નવાઈ નહોતી. આ વિચાર પ્રસર્યા પછી જુના ધાર્મિક કાયદાઓ અને રામન નિયમો એ સઘળા દૂર થવા માંડ્યા. તેમનો નાશ કરવાની જરૂર નહોતી, પરંતુ તેમનું કામ તેમણે કર્યું હતું, અને હવે તે પૂરૂ થયું હતું. હવે તો “ધર્મી રાજ્ય તમારા અંતરમાં છે” એવી ભાવના પ્રસરવા માંડી હતી અને આ ભાવનાની શોધમા જ, પ્રીતિ ધર્મની પૃથ્વી ઉપર થયેલી સુંદર અસરનું જીવંત બીજ રહેલું હતું. કાયદાઓ મનુષ્યને માટે ઘડવામાં આવ્યા હતા, મનુષ્ય કાંઈ કાયદાઓ માટે સરખાયેલો નહોતો. વર્તનને માટે કે શ્રદ્ધાને સાડુ આત્મા તો સિદ્ધ અને અમર્ત્ય હતો, તેનું ઉપરીપાણું શાશ્વત પ્રભુ પાસે જ હતું. હવે છેલ્લી દાઢ રાજ પાસેથી નહિ પણ પ્રભુ પાસેથી મેળવવાની હતી.

દરેક મનુષ્ય-વ્યક્તિની અગણિત કિંમત અંકાવી તે જ પ્રીતિ ધર્મની, સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં મોટામાં મોટી સેવા હતી. તેને પરિણામે રાજસત્તાની વિરુદ્ધ તો કોઈ થયું નહિ પણ તે તરફ જેદરકરો યુક્તિ વધી શાશ્વતતાની સગીપ હોલેલા, અને પ્રભુના પુત્રથી ઉદ્ધાર થયેલા આત્માની સરખામણીમાં, કાયદાઓ, ઉપરીઓ, અમલદારો, અને મહારાજાઓ પણ સંકોચાયેલા અને છુદ્ડ લાગવા માંડ્યા. દરબારોની દુર્દશાના વિચારોમા જ હજી થયેલા ઇતિહાસકારોએ પ્રથમ તો પ્રીતિ ધર્મને ચાહુદી ધર્મ સાથે લેખાયેલો જ લેખવા માડ્યો પરંતુ તેના રથપુકના મૃત્યુના થોડા વર્ષ બાદ તો ચાહુદી પ્રજાવચી તે

ધર્મ આગળ વધી ગયો અને તેના સાધુ પુરોહિતોએ પોકારીને કહ્યું કે: “ખ્રીસ્તિ ધર્મમા કોઈ મિત્ર નથી. કોઈ શત્રુ નથી, કોઈ શુભામ નથી, કોઈ સ્વતંત્ર નથી. તે ધર્મમા તો આખી મનુષ્ય જાતિ પ્રાતુલાવ તથા સગાનભાવથી એકઠી મળેલી છે. શુભામ કે રાજ્યભાને સભાસદ, ભીખારી, કે રાજ્યાધિકારી, સઘળા ઇશુખ્રીસ્તની નજરમાં તો સમાનજ છે.” આ રીતે કદત રાજ્યાધિકારનોજ નહિ પણ, દ્રવ્ય, દરજ્જો અને કેલવણી વગેરેની અસમાનતા, જે નિત્ય જીવનમાં કાયદા કે રાજકીય નિયમો કરતાં પણ વધારે ગણકારવા પડે છે, તેનો પણ નાશ કરવાની વૃત્તિવાળો આ નવો ધર્મ નીવડ્યો. ઇશુ ખ્રીસ્તે ખરેખરી આગાહી કરી હતી કે પૃથ્વી ઉપર પોતે શાંતિ લાવતા નથી પણ સગૃથેર લાવે છે. આતર અને આભિષેક રાજ્ય, પ્રભુની નજરમાં સઘળાનું સરખાપણું, સમૃદ્ધિ, વ્યવહાર, સાંસારિક દરજ્જો અને જ્ઞાન પ્રત્યે બેદરકારી; આટલા સિદ્ધાંતો જ રોમના મહારાજ્યના દરેક પ્રાંતમાં, તથા ભૂમધ્ય સમુદ્રના કીનારા ઉપરના દરેક કીલ્લામાં ઠંજીયા ઉભા કરવા માટે પૂરતા હતા.

જે આ સઘળા સિદ્ધાંતો ખરેખરી રીતે કદી પણ સ્વીકારાયા હોત તો, દૈવિ અરાજકતાની સ્થિતિ—સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યની સ્થિતિ, જેમાં સઘળા કાર્યો પ્રેમથી જ નિયત થતાં હોત, અને જેમાંથી કાયદો, સરકાર, અને બીજા સસત્તાક અધિકાર ઉપયોગ વિનાના થઈ પડવાથી નષ્ટ થયા હોત, તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હોત. અને ત્યાર પછી રાજ કરનારાઓના નાશથી જ રાજનો ખરો ઉચ્ચ આદર્શ સફળ થાત, અને મનુષ્ય જાતિને માથેથી, વિગ્રહના, મહારાજ્યોના, ધર્મોલ્લેખના, ગળનીતિના, આર્થિક અડસટાના, અને ગરીબામુનાં દુઃખ દૂર થાત. પરંતુ મનુષ્ય હૃદયની કડીનતાને લીધે, તેવો સુંદર કદયાણુકારી ઉપદેશ મનુષ્યજાતિ ગ્રહણ કરી શકી નહિ. તરતજ આ ઉપદેશમાં દેખાતા વિરોધાભાસને દૂર કરવાના, તેના સિદ્ધાંતોમાં ગાંધણોડ કરવાના, તેમાંથી નવા નવા અર્થ ઉઠાવવાના પ્રયાસ થવા લાગ્યા. અને મહારાજ્યના વિકાસ વિરોધી શાંતિકાળમાં “ધર્મ સંસ્થા” ની સત્તા જેમ જેમ વધતી ગઈ, તથા વધીને રોમના યશસ્વી નામ નીચે જેમ જેમ એક નવીન ધર્મશુરત્વ દાખલ થતું ગયું, તેમ તેમ ઉપગના પ્રયાસો વધારે પ્રબળ થવા લાગ્યા. અને આ ધર્મની જીવંત શ્રદ્ધાથી દોરાઈને, તથા રાજકીય દૃષ્ટિથી તેની ઉપયોગીતા ધ્યાનમાં લઈને ઇ. સ. ૩૨૪ માં જ્યારે મહારાજા કોન્સ્ટેન્ટાઇને તેને રાજધર્મ તરીકે સ્થાપ્યો ત્યારે તો આ પ્રયાસોની હદજ રહી નહિ.

પ્રથમ તો રાજ્યતંત્ર અને ધર્મતંત્ર વચ્ચે કાંઈ ભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો ન હોતો, અને “પ્રોન્ટીફિકેસ મેકસીમસ” ના રાજાના ઇલકાગર્થા ધર્મશુરત્વો ઉપર તેમ જ રેવત ઉપરનું પણ ધાર્મિક ઉપરીપણું સૂચવાતું હતું. પરંતુ ઇ. સ. ૩૩૦ માં પાટનગર કોન્સ્ટેન્ટીનોપલથી ગાંધર્જીશીયમ ખસેડવામાં આવ્યું, તેને પરિણામે પૂર્વ અને પશ્ચિમ સામ્રાજ્યો જુદા પડ્યા, અને છેવટે ૪૬૩માં પશ્ચિમ સામ્રાજ્ય પડી ભાંગ્યું. આ બધા કારણોથી રાજાને હક નરમ પડ્યો, અને હજી સુધી પણ રોમની જાત કીર્તિ અને કથાઓ બાળવી રાખનાર ધર્મતંત્રનું માન વધવા લાગ્યું અને ધાર્મિક બાબતોમાં તેમના ઉપરીપણાના હક સ્વીકારવા માડ્યો.

આ રીતે સામ્રાજ્યની ખાલી પડેલી જગા ધર્મ-સંસ્થાએ લીધી, અને તેના મુખ્ય ધર્મગુરૂના નામ માત્રથી જ જે માન અને તાબેદારી અત્યાર સુધી રાજ્યોને મળવાં, તે ધર્મ સંસ્થાને મળવા માંડ્યાં. ધર્મ સંસ્થાએ સામ્રાજ્યના ધોરણ ઉપર પોતાનું આધુનિક તંત્ર બાંધ્યું અને તેની ધાર્મિક તેમ જ લૌતિક સત્તાઓ સાથે સાથે જ વિકાસ પામી ધર્મ સંસ્થાની સ્વાતંત્ર્ય ઉપર કેવી અસર થઈ છે તે બાબતમાં આપણે એટલું જણાવી શકીએ કે જ્યારે જ્યારે ખ્રીસ્તિ ધર્મની ધાર્મિક વિષયોમાં ચઢતી હતી, અને ધર્મગુરૂઓએ ધર્મક્રિયાની બાબતોમાં, પોતાની લાઘ્યકીની બાબતમાં તથા પોતાની અફસુત સત્તા વિષે, ઠણાણ કર્યાં છે, ત્યારે ત્યારે ધર્મ-સંસ્થાએ માનસિક તેમજ રાજકીય વિષયોમાં પણ સત્તાને જ-સત્તા ચલાવનારાઓને જ-ટેંકો આપ્યો છે. ખીજા પરંતુ ધાર્મિક બાબતોમાં, આત્માના પ્રભુ સાથેના સંબંધને ઘણો જ કીમતી લેખવામાં આવતો હતો તેથી કરીને સ્વાતંત્ર્યનો તે રીતે વિકાસ થતો હતો. “ખાનગી નિર્ણય”--Private Judgement--નામના ધર્મ સિદ્ધાંતના પરિણામ ઘણીવાર અભુ-ગમતા અને નકામા જેવા આવતા હતા તે પણ તેનાથી ધાર્મિક ઉપરાંત ખીજા બાબતોમાં પણ સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ ઘણો જ થયો. તેનાથી ટીકા કરવાની, તથા ઉઠા ઉતરી તપાસ કરવાની ટેવને ઉત્તેજન મળ્યું, બંધારણવાળા અધિકારનું તેજ લેદાર ગયું તથા છેવટે પોતાપણું બળવવાની મનને ટેવ પડી કે જેથી કરીને આ સિદ્ધાંતથી જે કાંઈ બૂલો થતી હતી તેમાંથી ઘણીનો ખદલો વળી ગયો.

શુલામગીરી—એટલે કે સ્ત્રી અને પુરૂષ ઉપર, ફરજિયાત મજૂરી કરાવવા માટેની માલીકી, અને મિલકત તરિકે તેમનું વેચાણ—આ રીતને અણમાનીતી બનાવવા માટે શરૂઆતના ખ્રીસ્તિ ધર્મના જીવંતમાં ઘણી મદદ કરી હતી. રોમના નીતિવેત્તાઓમાં પણ શુલામગીરી એ અધોગતિસૂચક તથા અમાનુષી છે એવી લાગણી ફેલાવા માંડી હતી. ઇટાલીમાં એમ પણ મનાવા માંડ્યું હતું કે શુલામગીરીથી ખેતીવાડીને તથા વસ્તિની વૃદ્ધિને નુકશાન થાય છે. રોમના સામ્રાજ્યમાં પણ તેના વિનાશ તો થાત, પણ ખ્રીસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંતો, જેવા કે ‘પ્રભુની નજરમાં સૌ સમાન છે’ ‘ઇશુખ્રીસ્તે સર્વનો છુટકારો કર્યો છે’ વગેરેને લીધે તો “પ્રકૃતિથી શુલામ,” “જીવતા ઝોળરો” વગેરે ઓસ્ટ્રોટલની વ્યાખ્યાઓ પળવાર પણ વધારે ન સ્વીકારાય તેવી થઈ ગઈ જ્યાં સુધી ખ્રીસ્તિ ધર્મ સિદ્ધાંતો ઉપર ખરા મનથી શ્રદ્ધા રહી હતી ત્યાં સુધી તો શુલામગીરી ધીમે ધીમે અને અજાણ રીતે ઝોળી થતી જ ગઈ. જુદા જુદા પ્રકારે, તથા સ્વરૂપે પામી છેવટે તેનો ઉપયોગ બંધ પડી ગયો. શુલામોનો છુટકારો કરવાનું કામ પ્રભુને પણ પ્રિય લેખવામાં આવતું હતું. અને ઇંગ્લેંડ તથા યુરોપના સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમાં, એથેન્સ તથા રોમની માફક, મોટી શુલામ પ્રજા-સંબંધી મુશ્કેલીઓ ઉભી થવા પામી નહોતી. શુલામગીરીના છેલ્લાં અવશેષો તો રૂબેરૂ અને આંતરવિગ્રહોને લીધે જ ઇંગ્લેંડમાંથી નાશ પામ્યા, તથા આફ્રિકાના લોકોને ખ્રીસ્તિ કરવાની લાલચથી ધર્મસંસ્થા તેમને શુલામ બનાવવાની તરફેણમાં હતી તે વાત ખરી છે. પરંતુ એક સામાન્ય નિયમ તરિકે તો મધ્ય કાળનાં યુગોમાં તેમ જ

વતમાન યુગમાં પણ ખ્રીસ્તિ ધર્મ ગુલામગીરીની સામે તત્પરતાથી ધ્યેય છે. જો કે ગરમ પ્રદેશોમાં હજી પણ ફરજિયાત મજુરીનો પ્રશ્ન ઉકેલવાની બાબત આપણી આગળ છે તો પણ ફરજિયાત મજુરીની રૂઢી દૂર કરવામાં તેના દુઃખ ઉપગત ખ્રીસ્તિ ધર્મના સિદ્ધાંત પણ ધ્યાનમાં લેવા આવશ્યક થાય છે. અને ભૂમધ્ય રેખાની આશુબાશુના પ્રદેશોમાં એક યા બીજે પ્રકારે આ રૂઢી પ્રચલિત છે, તોપણ ભાગ્યે જ કોઈ ખ્રીસ્તિ લોકો ખુલ્લી રીતે તેનો ખચાવ કરે છે.

રોમન દુનિયાની અંદર જે હાનિકારક શાંતિ પ્રસરેલી હતી તેને સતાવનારું એક ખીજું પણ જીવંત તત્વ ખ્રીસ્તિ ધર્મને રાજ્યધર્મ કરવાથી ઉભું થયું. દોઢેક સૈકાથી જંગલી લોકોના ટોળા સામ્રાજ્યની સરહદ ઉપર ચઢી આવતાં હતાં, અને કેટલીએક સરહદના પ્રાંતોનો તેમણે વારતવિક્ત કબજો પણ લઈ લીધો હતો. તેમના હુમલાના કેન્દ્રસ્થાન તો ઇટલી અને રોમ જ હતા. સરહદના પ્રાંતોની દુઃખી સ્થિતિ, ભાડુતી લશ્કરની નબળાઈ તથા બેદરકારી, અને સર્વથી વધારે તો લોકોની પોતાની જ બેદરકારીને લીધે આ હુમલાઓ કરવાની તેમને સગવડ થઈ હતી. કર લેવાને માટે, સામ્રાજ્યના સઘળા સ્વતંત્ર જગતો શહેરીઓને શહેરી તરીકેના હક્ક કેરાકેલા નામના રાજ્યે (૨૧૧ થી ૨૧૭) આપ્યા હતા તે વાત ખરી છે. પરંતુ મોટા સામ્રાજ્યની અંદર થોડા ઘણા હક મળે તેથી કાંઈ પ્રભુત્વ ખીલતું નથી. અને જ્યારે રજુભૂમિ ઉપર દેહ સમર્પવા જેટલી દેશભક્તિ ખીલવવી હોય ત્યારે થોડાઘણા કર ઉપર સત્તા આપવા ઉપરાંત વિશેષ હક્ક આપવાની જરૂર છે જંગલી લોકોના હલ્લાઓના ભયની વચ્ચે, તથા સૈકાઓ સુધી પ્રસરી રહેલા અધકારની વચ્ચે, થઈ ગયેલા રક્તપાત, યુદ્ધ, અને શિષ્ટ સૈંદર્ભ અને ડહાપણના ખતનાના વિનાશનો બદલો વાળવાની આશા, પહારથી આવતી પવનની દહેરની માફક, ખ્રીસ્તિ ધર્મના બુરસાદાર નવજીવને આપી. સુખદાયી સામ્રાજ્યની શાંતિ, ઇતિહાસકારો કહે છે તેવી જ ગભીર અને સહિષ્ણુતાવાળી હોય તો પણ, મનુષ્ય જાતિની મહેચ્છાઓ ઢળાવ્યા વિના, તથા જીવનરસને આળસમય સંતોષમાં ફેરવી નાખ્યા વિના, રહે જ નહિ. ઍન્ટોનાઇન મહારાજાઓના સમય પછી આવી સ્થિતિનો લય ઉલો થયો હતો, તે ખ્રીસ્તિ ધર્મ અને જંગલી જુથોએ મળીને ઉભા કરેલા કલહથી દૂર થઈ ગયો. ધાર્મિક વ્યક્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ તેવો દાવો ખ્રીસ્તિ ધર્મે કર્યો, અને જંગલી જુથોએ કહ્યું કે મનુષ્ય જાતિ કોઈની—રોમની પણ—મધ્ય સત્તા સ્વીકારશે નહિ જ. આ બંને બાબતો નવી અને સળગી હતી અને તેથી આખું મુરોપ બગૃત થઈ ગયું અને વ્યક્તિત્વ અને પ્રભુત્વના સિદ્ધાંતો સાબિત કરવા લાગ્યું.

પૂર્વ અને પશ્ચિમ રાજ્યવિભાગો જૂઠા પડી ગયા તોપણ, રોમ વધુ અને વધુ અસહાય થતું ગયું તો પણ, ઈક, સેક્સન, અને બીજી જર્મન જાતિઓ પોતાની જુની સરહદની અંદર વધુ અને વધુ બાળવાન બનતી ગઈ તો પણ, સર્વવ્યાપક સામ્રાજ્યની ભાવના સૈકાઓ સુધી ટકી રહી. જંગલી લોકોના ટોળા પોતે જ રોમના નામ પ્રત્યે લગભગ બહેમ યુક્ત આદર ધરાવતાં હતા તેથી, તથા પાશ્વર્ય જર્મન રાજા શાલ્માનના તથા પૂર્વાત્ય જર્મન રાજા ઍટોના ધર્મ પૂર્વ મહાત્માકાણથી પ્રેરાઈને રોમના વખત ઉપર બેસીને રોમનું

મહારાજ્ય પહેલાંની માફક ફરી ચાલુ કરવાના પ્રયત્નોને લીધે આ સામ્રાજ્ય ભાવનાને ઘણું અંશે ટેકો મળ્યો હતો. મહાન આર્ટ્સ રાજાને મહાન 'ધર્મશુર' પોષે ઇ. સ. ૮૦૦ ની સાલમાં ગાદીએ બેસાડ્યો હતો. તથા મહાન રાજા આંટોને ઇ. સ. ૬૬૨ માં રોમના નાથ તરિકે તક્ષનશીત કર્યો હતો ઇ. સ. ૧૧૫૨ માં રોમના રાજ્યને "પવિત્ર રોમનું" મહારાજ્ય" કહેવાનું શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને ધીમે ધીમે તે બાબતનો ઉત્સાહ મદ થતો હતો તો પણ ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં ઑસ્ટ્રીયાના ફ્રાન્સીસ બીજાએ, નેપોલીઅને પોપને હાથે પારીસમાં રોમના મહારાજનું પદ ધારણ કર્યો પછી બે વર્ષમાં જ, ખુદશી રીતે અવગણ્યો ત્યાં સુધી ચુરોપમાં "પવિત્ર રોમના મહારાજ્ય"ની ઝાળી આગરૂં ટકી રહી હતી હેપ્સબર્ગ વંશના રાજાઓનો એક ઇલકાળ હજી પણ 'પવિત્ર રોમના મહારાજ્યના નાથ,' એવો છે.

બીજા પણ એટલા બધા રાજાઓને "મહારાજ" પદ ધારણ કર્યો વિના અસંતોષ રહેતો હતો કે ધીમે ધીમે મહારાજ પદ જ કાંઈ સામાન્ય પદ્ધતિનું લેખાવા માડ્યું. પરંતુ મધ્યયુગના ઉત્તમ સૈક્યોમાં તો, આ દુનિયાની બાળતોમાં પ્રભુની ઇચ્છા દર્શાવતા, ખ્રીસ્તિ દુનિયાના મહારાજાની ભાવના, તેમજ પરલોકના વિષયોમાં પ્રભુની ઇચ્છા દર્શાવતા, પોપ-ધર્મશુરની ભાવના, ઘણી આદર્શમય અને ધર્મતત્ત્વથી ભરપૂર, લાગતી હતી; જો કે તેમ લાગવાનો કાંઈ પણ સંબંધ હતો નહિ છતાંયે તે સમયના ઉત્તમોત્તમ બુદ્ધિવાળા નબુઓ પણ સુલેહ્યુકત સ્વાતંત્ર્યના સંરક્ષણ માટે મહારાજ તરફ દૃષ્ટિ નાખતા હતા ઇસુ ખ્રિસ્તના આગે પ્રતિનિધિઓ-રાજા અને ધર્મશુર-ની વચ્ચે સરસાઈ વધી, અને જેમના અર્થ કારોબારથી પૃથ્વી શાંતિથી આગળ વધવી જોઈતી હતી, તેમની વચ્ચે તકરારો થઈ; આ તકરારોમાં એકંદરે રાજાઓએ સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ સારો કર્યો ઘણીવાર નિષ્ફળતા મળ્યા છતાંયે, પોપના બુલમની સામે અને ઘણા રાજાઓએ સ્વાતંત્ર્યની ખરેખરી સેવા બાળવી. છતાંયે રાજાઓની બાળતમાં આગ કહીને કેટલાંએક ધર્મશુરોએ પણ સામાન્ય વર્ગમાં સ્વાતંત્ર્યનો પાયો નાખીને આસ કંદીને ઇચ્છાકાંક્ષાને મહાન સેવાઓ કરી છે, તેની અવગણના કરવી જોઈએ નહિ.

રાજાને સામ્રાજ્યપરનો હક્ક પરમેશ્વર તરફથી મળેલો છે, એમ ધારણું તે શાર્લમાન રાજાના વંશજોના વળતમાં ચાલુ થયેલી ક્યુડલ નીતિ સાથે પણ બંધબેસતું થઈ પડતું હતું. આ નીતિમાં મહારાજ, પરમેશ્વર પછી સર્વનો ઉપરી હતો. તેના હાથ નીચે બીજા રાજાઓ હતા અને આ રાજાઓની નીચે બુદ્ધા બુદ્ધા દરજ્જાના ધર્મશુરો તથા ઉમરાવો હતા ઉમરાવોના હાથ નીચે બીજા જમીનદારો હતા. આમ ને આમ છેક કામદાર વર્ગ અને શુદ્ધાઓ સુધી બધી જોઈવણી હતી. આ પ્રમાણે ક્યુડલ નીતિની રચના હતી આ રચના બધી બુદ્ધિયુક્ત અને સજ્જ હતી અને જો ઉપરીઓના બુલમ અને નીચેનાની જરૂરને પેચિયુંમે આ નીતિ પડી લાગી ના હોત તો હિંદુઓની નાતો જેવી તે જડ થઈ જાત મોટા રાજા અને ઉમરાવો એક બીજા ઉપર ઉપરીપણું લોગવવા માટે વારંવાર લડી પડતા હતા, અને તેમ કંદીને અણધારી રીતે અને મરજી વિરૂદ્ધ પણ

સામાન્ય પ્રજાના સ્વાતંત્ર્યમાં વધારો કરતા હતા. તેઓ બ્યારે લલતા હતા ત્યારે નાના ઉમરાવો, કારીગરો, અને ખેડુતોને પણ પોતાના યોગ્ય હક્ક મળી જતા હતા.

આ ક્યુડલ સમયમાં જે ઉમરાવો મોટા થઇ ગયા હતા તેમને લીધે આખા યૂરોપને ઘણું ખમવું પડ્યું છે, અને ઇંગ્લંડ તો હજી પણ આ ઉમરાવોને લીધે ખમે છે. આ ક્યુડલ નીતિને પરીણામે ઇંગ્લાંડમાં એક નાનો પણ સત્તાવાળો જમીનદાર વર્ગ ઉભો થયો છે જેમ જેમ દેશ સમૃદ્ધિવાન થતો ગયો—ખાસ કરીને લંડન અને બીજા ગામોનો બહેપાર વધતો ગયો—તેમ તેમ આ વર્ગ વિના મહેનતે અને લોકસેવાની કાંઈ પણ ભ્રમણા સ્વીકાર્યા વિના જ ઘણા સમૃદ્ધિવાન થઇ ગયો. વિજયી (કૉન્કરર) વિલ્યમ, જેણે આ નીતિ ઇંગ્લાંડમાં આણી કરી હતી તેના મનમાં કાંઈ એમ નહોતું કે પરિણામ આવું આવશે. ક્યુડલ ઉમરાવો ઘણા સત્તાવાન ના થઇ જાય તેથી એણે તો આવું બાહેર કર્યું હતું કે સઘળી જમીનનો માલિક તો રાજા પોતેજ છે, અને લશ્કરી સેવા કે તેવા જ કાંઈ કામ કરવા માટે ઉમરાવોને આ જમીનનો ઉપયોગ કરવા રાજા તરફથી મળેલી છે. જો આ લાભકારક રીત આણી રહી હોત તો ધીમે ધીમે સઘળી જમીનની માલિકી રાજ્ય પાસે જ આવી જત, કારણ કે રાજા અને રાજ્ય વર્તમાન-કાળમાં એક જ સેખાવા માડર્યા છે. આ રીતે આ જમીનદાર વર્ગ ઉભો થાત નહિ, અને સામાન્ય વર્ગને આ વર્ગ પાસેથી કેવી રીતે લાભ અપાવવો તેના ઉપાય જોળવાની માથાકુટ પણ રહેત નહિ. ક્યુડલ નીતિથી જમીન પોતાની માલિકીની કરી બેસવાથી પ્રજાવર્ગમાં મિલકતની અયોગ્ય બહેચાણી થઇ ગઇ તે કરતા પણ વધારે નુકશાનકારક તો તેને પરિણામે જે જીવનઆદર્શ વ્યાપ્યો છે તે થયો છે. સઠાએ સુધી આ ઉમરાવો મોટી મોટી જમીનોના ઘણી થઇ પડ્યા હતા, તેઓએ તેમના ભાડવાત, મજુર, અને ખેડુતના જીવન અને અભિપ્રાયોમાં માર્યા માર્યા છે, તેમના પ્રદેશોમાં દેશનોના નેતા થઇ પડ્યા છે, અને સામાન્ય પ્રજા વર્ગના મનમાં એમ જ ઠસાવી કીધું છે કે ઉમરાવ વર્ગની રહેણીકરણી ઉત્તમ અને અનુકરણીય છે. જો કે ખરી રીતે તો તે લોકો રમતગમતથી ઉત્તેજિત મોજ-મઝામય તથા ગમ્મત ખાતર જ કાંપદા કરવાની ચિંતાવાળું આનંદપૂર્ણ જીવન જ ગાળે છે.

બીજા હાથ ઉપર, લશ્કરી મદદ કરવાની, શરતે આ જમીન આ ઉમરાવોને મળી હતી, અને જે શરત ટ્યુડર રાજ્યોના વખતમાં ક્યુડલ નીતિ પડી લાંગી, તે સમયે આ ઉમરાવોએ તોડી નાખી, તે શરતને લીધે રાજાની મધ્યસ્થ સરખા ઉપર ઘણા અંકુશ રહ્યો હતો. અમુક સંજ્ઞાથી વધારે રાજ્યલશ્કર નહિ હોવાને લીધે, સત્તાવાળા એક વર્ગની સાથે પણ, તેમના તરફની લશ્કરી મદદ મેળવવાના હેતુથી, રાજાને સારો સંબંધ રાખવો પડતો હતો. આ પ્રમાણે રાજાની સત્તાને અંકુશમાં રાખવા માટે, તથા દરેક શાખામાં રાજા જ ઉપરી છે, તથા રાજ્ય એટલે રાજા જ, એવા વિચારો ઇંગ્લાંડમાં પ્રસારતા અટકાવવા માટે આપણે ક્યુડલ રાજનીતિના જ આભારી છીએ. ઉમરાવ વર્ગ નાનો અને જૂલમી હતા, છતાંયે

તે વર્ગમાં તો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ખીટ્યું અને તેથી પણ વધુ ઉપયોગી સ્થાનિક સ્વાતંત્ર્યનો તેમને લીધે વિકાસ થયો, આને પરિણામે, એકવાર ક્રાન્સમાં પ્રવર્તેલું, અને છેક અત્યાર સુધી રૂશિયામાં જોવામાં આવતું, મધ્યસ્થ અમલદાર વર્ગનું રાજ્ય, જે સ્વાતંત્ર્યનું ઘણું જ વિરોધી થઈ પડે છે, તે સમજ થતું અટક્યું.

દ્રુડલ વખતના માનસિક ઇન્ધારણના એક અંશમા શીવદરી-શ્રીમદ્દુમાન-ને સ્થાન મળ્યું હતું, તેથી થયેલા લાભની નોંધ પણ લેવી જોઈએ. અત્યારે તો આ શબ્દ મશ્કરીવાળો અને કેવળ ભાવનાવાળો લેખવામાં આવે છે, તો પણ આ શ્રીમદ્દુમાનનું વલણ પ્રથમ થવા માડ્યું તે વખતે ઉમરાવ વર્ગની સ્ત્રીઓની આસપાસ માન, અદ્ભૂતતા અને નાજીકાઈની ભાવનાઓ વણવામાં આવી હતી જો કે આ ભાવનાઓ સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓ સુધી કદિ પણ પહોંચી નહોતી, તોપણ ઉમરાવજીઓ અને રાણીઓના વખાણ કરતાં કરતાં, શ્રીમદ્દુમાનવાળા સૈનિકો અને કવિઓએ સ્ત્રીત્વ અને સ્ત્રીના સદ્ગુણ, અને સૌદર્યના ગાન કર્યાં અને તેની અસર સામાન્ય વર્ગની સ્ત્રીઓ ઉપર પણ થઈ. ગમે તેટલી અતિશયોક્તિ ભરેલી પણ ઉદાત્તતાથી દર્શાવેલી માનની લાગણી, પશુવૃત્તિ દબાવાનું કાર્ય કરતી હતી પાદરીઓની મઠ સ્થાપનાને લીધે સ્ત્રીઓની અવગણના થતી હતી, તથા સાધુવૃત્તિ પ્રસરતી હતી તે આથી અટકી અને સ્ત્રીઓના મઠોની બધી વ્યવસ્થા સ્ત્રીસાધુના જ હાથમા હોવાથી, વ્યવસ્થા કરવામા તેમની ઉત્તમ બુદ્ધિની જાણ તો લોકોને થઈ જ હતી આ પ્રમાણે કાંઈક સમાનતા જળવાઈ મધ્ય યુગમા સ્ત્રીને એક પામથી દેવી તરિકે પૂજવામા, તથા બીજી પાસથી મનુષ્યને લાલચમા દસાવનાર રાક્ષસી તરિકે અવગણવામા, આવ્યા પછી, તે ઇર્લાંડામેથના સમયના નાટકોમા આલેખ્યા પ્રમાણે એક સ્ત્રી તરિકે જ-એક મનુષ્ય તરિકે જ-સ્વીકારાઈ. જો પ્યૂરિટન લોકોના મતને લીધે, તથા બાઈબલના ફેટલાએક વાક્યોનો અણરશ. અથ કરવાને લીધે, સાધારણ પુરૂષો, અને સાધારણ સ્ત્રીઓની પણ નજરમાં સ્ત્રીવર્ગની કિંમત હલકી પડી ગઈ હોત નહિ, તો અત્યાર સુધીમા તો સ્ત્રીવર્ગ કયારનોએ પુરૂષ વર્ગની જોડે સમાન હક ભોગવતો હોત.

અપૂર્ણ.

કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ કેશાઈ.

રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

૪

૧૮૬૩ ના પોલોંડના બળવા પછી, આર અલેક્ઝાંડરે એક પામથી રાજકીય ચળવળને દાબી દેવાને પગલાં લેવાં માંડ્યાં, અને ખીજી પાસથી પોતાની આપખુદી સત્તા વડે દેશમાં સુધારા કરવાની રાજનીતિ આંદુ રાખી પરંતુ ૧૮૬૬ માં તેની છાંદગી લેવાનો પ્રયત્ન થયો ત્યાંથી તેણે સખત બાપ્તાની રાજનીતિ અખત્યાર કરી. પ્રથમ તો તેણે બાઉર ક્યુરુ કે નીહીલીસ્ટોની પ્રવૃત્તિથી દેશની શાંતિ, અંગત મિલકત, અને ધર્મ જોખમમાં આવી પડ્યાં હતાં અને તેને બચાવવાને માટે સરકાર ઉમરાવ વર્ગ તથા જૂના વિચારના માણસોની ઉપર આધાર રાખે છે. તે પછી તેણે તરવ જ અંતીમ વિચારની હીમાયત કરનારા એ ચોપાનીઆં સદાને માટે બંધ કર્યાં, અને ગ્રામ્ય મંડળો રાજકીય બાળતોમા મધ્યમ વિચાર ધરાવનાર પક્ષની માંગણીઓની તરફેણમાં પણ પોતાનો મત બાઉર ન કરે તે માટે ખાનગી રીતે પગલાં બર્યાં. તે ઉપરાંત તેને તપાસ કરવાં જણાવું કે નાજ્યકાંતિને માટેની ચળવળનું મૂળ તો વિદ્યાર્થીઓ જ હતા, અને વધારામાં તેને એવું કહેવામાં આવ્યું કે વિદ્યાર્થી વર્ગમાં રાજ્યકાંતિ માટેનો જુસ્સો વિજ્ઞાન (સાયન્સ) આદિના અભ્યાસથી જ ઉત્પન્ન થયો હતો. આપણે આગળ જોઈ ગયા તેમ નીહીલીસ્ટો કોંતના અનુયાયી હોઈ, સમાજશાસ્ત્રને બંધા શાસ્ત્રોગા પ્રધાનપદ આપવા, અને તેના પાયા તરીકે વનસ્પતિ આદિ શાસ્ત્રોના (નેચરલ સાયન્સ) અભ્યાસને અગત્યનો લેખતા. આ ઉપરથી એ શાસ્ત્રોના અભ્યાસને જ ઉદ્ધત વિચારોના કારણરૂપ માની, કેળવણી ખાતાના ઉપરી કાઉન્ટ ડીમીત્રી ટોલ્સ્ટોયે, એ વિષયોને શિક્ષણક્રમમાંથી ખાતલ કરી, તેને ગદલે ગ્રીક અને લેટીન ભાષા તથા સાહિત્યના વિષયને દાખલ કર્યાં, અને તે ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને અંકુશમાં રાખવાના હેતુથી તેમના ઉપર અનેક બંધનો નાખ્યાં. આ પગલાંથી વિદ્યાર્થી વર્ગમાં ખળભળાટ તો થઈ રહ્યો, પરંતુ ત્યાર પછીના ત્રણ ચાર વર્સ રશિયાના રાજકીય વાતાવરણમાં શાંતિ રહી. છતાં એ શાંતિ શિક્ષણ સંબંધી નવીન રાજનીતિને જ આભારી હતી એમ કહેવું એ તો અતિશયોક્તિ ભરેલું જ ગણાય, કારણ કે તેના કારણે જૂના જ અને વધારે પ્રબળ હતાં. પરંતુ એ સંબંધી વિગતમાં આહિં ઉતર્યા વગર એટલું જ જણાવવું ગસ થયે કે એ શાંતિ પણ સાચી કે સ્થાયી નહોતી. બાપ્તાની રાજનીતિથી નીહીલીઝમનો અંત આવ્યો એ ખરું હોય તો પણ રાષ્ટ્રીય ચળવળ કે જેનું નીહીલીઝમ તો માત્ર એક રૂપ જ હતું, તેનું ભર કોઈ પણ રીતે તુટવું નહોતું. તે ચળવળ તો પાછી દુનંદ વખતમાં નવીન અને વ્યવહારૂ રૂપમાં, પહેલાંના કરતા પણ વધારે ભરથી પગભર થઈ.

કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટોયના શિક્ષણ સંબંધી સુધારાનું પરિણામ દેશને માટે તો લાભદાયક જ નીવડ્યું, એ સુધારાને લીધે જ રાજ્યકાંતિના તરફ હીમાયતીઓ પશ્ચિમ

યુરોપના સોશિયલીસ્ટોના પરિચયમા આવ્યા. નવીન શિક્ષણ પદ્ધતિ તથા સરકારી બસુસપણાથી ઠંટાળી અનેક વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ માટે પરદેશ ચાલી નિકળ્યા અને સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓ પણ અનેક મુશ્કેલીઓ છતાં તેમાં સામેલ થઈ. પરદેશ જવાને માટેના પરવાના માટે જરૂરની રકમ માળખ તરફથી ન મળતાં, તેઓ પોતાના પરદેશ જતા મિત્રો સાથે નામના જ લગ્ન કરી નીકળી પડતી, અને કદાચ કોઈ મિત્ર આવા લગ્ન કરવાની ના પાડે તો તેનો છુવ લેવા લગીની ધમકી આપી તેને લગ્ન કરવાની ફરજ પાડવા પણ મુકતી નહિ. આ વિદ્યાર્થીઓનો મોટો ભાગ ઝયુરીયમાં હતો, કારણ કે ત્યાં વૈદક શાળામાં સ્ત્રી વિદ્યાર્થીઓને પણ દાખલ કરવામા આવતી. એ શહેરમાં તેમને દેશ પરદેશના અનેક પ્રખ્યાત સોશિયલીસ્ટ સાથે ઓળખાણ થતી, અને તેમના સમાગમમા આવતાં, પ્રુડોમ, લાસાલ, વ્યુથનર, માર્ક્સ વગેરેનાં પુસ્તકો વાંચી, તેઓ સર્વાંશે સંપૂર્ણ એવાં સામાજિક બધારણના સ્વપ્ને રચતા. એ સમયે તેમના જ દેશનો, સાંઘળીરિયાથી નાશી છુટેલો પ્રખ્યાત એનાર્કિસ્ટ ગાકુનીન પણ ત્યાં સ્વીટઝર્લેન્ડમા જ હતો. તે સરકાર તેમ જ સમાજનો કદો શત્રુ હતો, અને ધર્માં રાજ્યતંત્રોને તોડી પાડી, જુના સામાજિક બંધારણને તિલાંજલી આપી, છુદ્ગીને માટેની જરૂરની વસ્તુઓ તૈયાર કરનારાઓની સ્વેચ્છાથી બનેલા મંડળોને આધારે જ એક નવીન સમાજ ઉત્પન્ન કરવાનાં તેને આશય હતો. એ નવીન સમાજમા જમીન ખેડુતો વચ્ચે સરખી રીતે વહેંચી નાખવાની તથા તે ખેડવા વગેરે માટેના, તથા ખીણ અનેક વસ્તુઓ બનાવવા માટેના સાધનો સહકાર મંડળોને સોંપી દેવાની તેની યોજના હતી. 'આવા અસાધારણ ફેરફાર સિવાય માત્ર રાજકીય સુધારાથી પ્રજાના દુઃખો ટળવાનાં નથી એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી. તેના આ વિચારોની રશિયન વિદ્યાર્થીઓ ઉપર મોટી અસર થતી. પરંતુ તેના સંસર્ગથી તેમને થયેલો મોટો લાભ તો જૂદા જ પ્રકારનો હતો. પ્રજાના સુખને માટે રાજકીય સુધારાની સાથે સામાજિક પુનર્ઘટનાની જરૂર છે એ તો સ્ફેલાઈથી સમજાય એમ હતું. પરંતુ તે સુધારા વાતો કર્યોથી આવવાના નથી, તે માટે તો અનેક ભોગો આપી દેશમાં જંગી તૈયારી કરવી જોઈએ એમ તેમને ગાકુનીનના સમાગમથી સમજાયું અને પરિણામે તેઓ દેશમા પાછા ફરતાં એ તૈયારીને અંગે 'ઇલીગલ્સ'ની ચળવળમાં અંતર્ભાવી તેને નવું બળ આપવાને શક્તિવાન થયા.

ગાકુનીને પોતાના વિચારના પ્રચાર માટે ૧૮૯૮ માં પ્રજાહીત (ફ્રેંઝ એફ ધી પીપલ) નામનું પત્ર કાઢ્યું. આ પત્રની સેક્ટો નકલો છુપી રીતે રશિયામાં જતી. એ પત્રનો હેતુ તરૂણ રશિયાને વિચારોના વમળમાથી જેથી રાજ્યકાંતિને માટે વ્યવહાર પર્ગલાં લેવાને તૈયાર કરવાનો હતો, પરંતુ એ વરસ પછી નાણાંની તંગીને લીધે તેને એ પત્ર બંધ કરવું પડ્યું. છતાં છુટક લેખો, ચોપાનીઆ તથા ખીલ સાહિત્ય મારફતે તેણે પોતાની ચળવળ આલુ રાખી અને તેના આ પ્રયત્નથી તથા પોતાના અનુભવથી રશિયામાં સ્ફેલા રાજ્યકાંતિના હીમાયતીઓ પોતાના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સમસ્ત પ્રજાને તૈયાર કરવાની જરૂર સ્વીકારવા લાગ્યા. તરૂણ વિદ્યાર્થીઓ ગમે

તેટલા ઉત્સાહી હોય, તેમની સંખ્યા ગમે તેટલી મોટી હોય તો પણ સમસ્ત પ્રજાની મદદ વગર સરકાર આગળ કશુંયે ચાલવાનું નથી એમ તેઓ સમજવા લાગ્યા. અને તેથી તે મદદ મેળવવા માટે આખા દેશમાં મજબૂત ચળવળ કરવાને પગલાં લેવા માંડ્યાં.

‘ઇલીગદસ’-શરૂઆતમાં આ ચળવળ કેવી રીતે ચલાવવી તે વિષે મતભેદ હતો. બાકુનીનના અનુયાયીઓની એવી માન્યતા હતી કે જો પ્રજા એક વખત સમગ્રે કે તે સરકારના જુલમની ભોગ થઇ પડી છે તો તેની લાગણી સહેલાઈથી ઉશ્કેરી શકાય, અને પછી તો માત્ર પ્રજાની મદદથી જળવો ઉઠાવી, સરકારને તોડી પાડવાનું જ રહે પરંતુ લાવરોવ તથા બીજા ઘણાઓને આ વાત પસંદ નહોતી. અગ્ના પ્રજાને ઉશ્કેરી જળવો ઉઠાવવાથી કાંઈ પણ સાફ પરિણામ આવવાનું નથી એમ તેઓ માનતા હતા અને તેથી પ્રથમ પ્રજાને તેની સ્થિતિનું જ્ઞાન કરાવી, તેને તેના હકો સમજાવી, એ સ્થિતિ સુધારવા માટે-એ હકો મેળવવા માટે-પ્રજામત કેળવવાનું તેઓ વધારે અગત્યનું ગણતા આ બેમાંથી રાજ્યક્રાંતિકારનેા મોટો ભાગ લાવરોવના મતનો જ હતો, અને તેથી તેના વિચાર પ્રમાણે દેશમાં સર્વત્ર રાષ્ટ્રીય ચળવળનું કામ શરૂ થઈ ગયું. સેન્ટપીટર્સબર્ગ, મોસ્કો, અને બીજાં મોટા શહેરોમાં વિદ્યાર્થીઓના મંડળો આ ચળવળના મથકરૂપ થઈ પડ્યાં, અને સેક્ટો વિદ્યાર્થીઓ-સ્ત્રીઓ અને પુરૂષો-પ્રજાને સ્વતંત્રતાના પાઠ પઢાવવા-તેમના હકો સમજાવવા નિકળી પડ્યા લોકોના મન ઉપર અમર થાય તે માટે તેમની સાથે જળી જવા તેઓ ગામડાંમાં મહેતાજીઓ, વેંદા, અને દાંધાઓના ધંધો લઈ ઘર માડી રહેવા લાગ્યા અને શહેરોના મજૂર વર્ગમાં પગપેસારો કરવા માટે પોતે જ કારખાનામાં મજૂર તરીકે જોડાવા લાગ્યા. કારખાનામાં હલકી નોકરી મેળવવા તથા પોતાનો હેતુ જાહેર જણાઈ ન જાય તે માટે તેઓ ખોટા પરવાના પણ લેતા અને ગામડાંમાં પણ ત્યાં નવા નામો ધારણ કરી વસતા આ રીતે ટુંક વખતમાં રાજ્યક્રાંતિને માટેની પ્રથમ તૈયારી કરવાના હેતુથી દેશમાં સર્વત્ર ચળવળ કરવાનો ધંધો લઈ બેઠેલા સેક્ટો વિદ્યાર્થીઓનું એક જંગી મંડળ ઉભું થઈ ગયું, અને તેમાં જોડાએલા સર્વ ઇલીગદસના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. લોકોની સાથે નિકટ સંબંધમાં આવી નવીન વિચારો ફેલાવવાની આ જંગી હીલચાલ ટુંક વખતમાં નવી પ્રજામાં અત્યંત પ્રિય થઈ પડી અને સેક્ટો તરફથી સીપુરૂષો, એ કાર્યમાં જોડાવા લાગ્યા. પરંતુ એ હીલચાલને વધુ જોર તો અણધારી રીતે સરકાર તરફથી જ મળ્યું. ૧૮૭૩ માં સરકારે બાકુનીન વગેરેની ઝેરી અસરમાંથી જવાબી લેવાના હેતુથી પરદેશ ગયેલા વિદ્યાર્થીઓને પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો, અને તેઓ સઘળા આવતાને વાર આ ચળવળમાં જ પડ્યા.

રશિયન પ્રજાની આ ચળવળ ઘણે અંશે શાંત પ્રકારની હોઈ એના હેતુ તથા કાર્યપદ્ધતિમાંથી આપણે પણ કાંઈક શીખવાનું છે, અને તેથી તે સંબંધી થોડીક વિગત અત્રે અસ્થાને નહીં ગણાય. એ વિગત ૧૮૧૫ માં એ હીલચાલ સંબંધી કોર્ટમાં ચાલેલી એક તપાસમાં જાહેર આવી હતી. એક કારખાનામાં મજૂર તરીકે રહેલા કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યક્રાંતિ સંબંધી સાહિત્ય જે મજૂરોમાં વહે ચતા હતા, તેમાંથી એકે તે સંબંધી પોલીસને ખબર આપી. પરિણામે તપાસ થતા મલમ પડ્યું કે એ

વિદ્યાર્થીઓ એક મોટા છુપા મંડળના સભાસદો હતા, અને મંડળનું મુખ્ય મથક મોરકોમાં અને તેની શાખાઓ આધવેનોવો, તુલા, અને કીકમાં હતી. એ મંડળના સભાસદોની સખ્યા કેટલી હતી તે કહી શકાય એમ નથી, કારણ કે તેમાંના ઘણા મોટા ભાગ પોલીસની નજર બહાર હતા, પરંતુ જે માણસોને પકડવામાં આવ્યાં હતાં, તેમાંથી ૪૭ ને શિક્ષા થઈ. આમાંથી ૧૧ ઉમરાવ વર્ગના હતા, ૭ પાદરીઓના પુત્રો હતા અને બાકીના આધારણ સ્થિતિના હતા. આમાં પંદર તો સ્ત્રીઓ હતી અને તેમાંની બે તો એવી સુદર હતી કે તેઓ રાજ્યક્રાંતિમાં ભાગ લે એવું તો તેમને જોઈને કોઈ પણ કંઠે જ નહિ.

આ મંડળના મુખ્ય સિદ્ધાંતો પ્રમાણે મંડળના બધા સભાસદો એકસરખા જ ગણાતા. તેમની વચ્ચે કોઈ પણ પ્રકારનો ભેદ રાખવામાં આવતો નહિ, અને મંડળના કાર્યને માટે તેમના ઉપર પરસ્પર સંપૂર્ણ જવાબદારી બતાવવાની તથા એક બીજા ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવાની ક્ષમ નાખવામાં આવી હતી. મંડળમાં દાખલ થવાની સરતો નીચે મુજબ હતી:

(૧) ઉમેદવારે રાજ્યક્રાંતિને માટેની પ્રવૃત્તિને જ પોતાની જીવનગી સંપૂર્ણ કરી દેવી જોઈએ.

(૨) દેશહિતની આ ચળવળ માટે સંસારના સર્વ બંધનો તલ દેવાં જોઈએ.

(૩) તેનામાં મોટા ભોગો આપવાની તથા અનેક વાત છાની રાખવાની શક્તિ હોવી જોઈએ.

(૪) જરૂર પડે ત્યારે કારખાનામાં હલકા મજૂર તરીકે કે ગામડાંમાં ખેડૂત તરીકે રહેવાને હા પાડવી જોઈએ.

એ મંડળનો હેતુ જૂનું રાજ્યતંત્ર તથા સામાજિક બંધારણ તોડી પાડી તેને બદલે દેશવત કે જનમજાતના ભેદ વગરની નવી સમાજ ઉભી કરવાનો હતો. અને તે હેતુની મિદ્ધિને માટે બે પ્રકારના સાધનો યોજવામાં આવ્યાં હતા.—(૧) ચળવળ (પ્રોપેગેન્ડા) અને (૨) ઉશ્કેરણી (એક્લેશન). ચળવળનો હેતુ પ્રજાને તેની સ્થિતિ, તેના હક્કોનું જ્ઞાન કરાવી, રાજ્યક્રાંતિની જરૂર, તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજાવવાનો હતો. બ્યારે ઉશ્કેરણીનો હેતુ વ્યક્તિ કે પ્રજામંડળને ગેરકાયદેસર ગણાતા કાર્યો કરવાને ઉશ્કેરવાનો હતો. ચળવળને માટે સંભોગને અનુકૂળ ઉપાયો યોજવાની સભાસદોને છૂટ આપવામાં આવી હતી. પરંતુ બીનઅનુભવીઓને, લોકો સાથે વાતો કરી, તેમને ચોપાનીઆઓ કે બીજું સાહિત્ય આપી, તેમનામાં ગામંતોષ ઉત્પન્ન કરવાને, નવા મંડળો સ્થાપવાને, તથા લાયબ્રેરી કે બીજી પ્રવૃત્તિઓ માટે પૈસા એકઠા કરવાને કહેવામાં આવતું. ઉશ્કેરણીનું કાર્ય તે માટે ખાસ તૈયાર કરેલા માણસોની ટુકડીઓ મારફતે જ થતું. એ ટુકડીઓ હરેક રીતે સરકાર કે અમીર ઉમરાવોને ભય પમાડવાને, અધિકારીઓનું બીજી પ્રવૃત્તિઓ પરથી પોતાના તરફ ધ્યાન ખેંચી લેવાને માટે, લોકોમાં જુસ્સો ઉત્પન્ન કરી રાજ્યક્રાંતિ માટે તેમને તૈયાર કરવાને, તથા રાજદ્વારી ગુંહેગારોને

છોડવા પ્રયત્ન કરતી. અને જો કોઈ ઠેકાણે લોકો ગળવો ઉઠાવે તો તેમને મદદ કરવા તથા તે ગળવાને સોશિયલિસ્ટ ચળવળનું રૂપ આપવા ચુકતી નહિં.

એ મંડળ તરફથી બહાર પાડવામાં આવેલા સાહિત્યના નમૂના તરીકે એક બાલીતા ચોપાનીઆનો સાર નીચે આપવામાં આવ્યો છે. એ ચોપાનીઆનું નામ 'કપટી યંત્ર' રાખવામાં આવ્યું છે અને આ ચોપાનીઆઓમા આપવામાં આવતા વિચારોને તે સારો પથાલ આપે છે

શરૂઆતમા જો ખેડુતો સ્ટીવન અને આદે એક દારૂની દુકાનમાં મળે છે, અને સાથે જોસીને દારૂ પીએ છે. સ્ટીવન બહુલો હોશિયાર અને મુસાફરીમાં અનેક માણસોના સમાગમમાં આવી પાવરધો થયેલો છે. તે મજૂરોની સાથે અત્યંત બલમનસાઈથી વર્તે છે, પરંતુ મેનેજર કે કારભારીઓ સાથે દમથીજ વાતો કરે છે. તેનો સાથી મોટો શુભુ તો એ છે કે જાતે બહુલો હોઈ બીજાને સમજાવવાને હર હંમેશ તૈયાર હોય છે અબણુ આદે સ્ટીવનને દારૂ પીવા બોલાવે છે, પરંતુ તે જવાબ આપે છે કે આર, અમીર ઉમરાવ અને વેપારીને તીધે તે દારૂ પી શકતો નથી. આ વાત આડેને સમજાતી નથી. એટલે સ્ટીવન સમજાવે છે કે જો આર, અમીર ઉમરાવ કે વેપારીઓ ન હોય તો એક ગ્લાસને માટે આપવા પડતા પૈસામાંથી તો પાંચ ગ્લાસ જેટલો દારૂ મળે. આ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતે વાત વધે છે અને સ્ટીવન એક 'હાનકર્ડ' લાપણુ આપે છે. તે કહે છે કે:—

“સરકારને મળતો કર મોટે ભાગે સામાન્ય લોકો જ આપે છે, અને દેશનું કામ પણ બધું તેઓ જ કરે છે. તેઓ જ ખેતરો ખેડે છે, ઘર બાંધે છે, દેવલો બાંધે છે, મીલો અને કારખાનાઓમાં કામ કરે છે, અને બહુલામાં તેમને વ્યવસ્થાપૂર્વક લૂંટવામાં અને મારવામાં આવે છે અને તેમની પાસેથી લેવામા આવતા પૈસાનું ગું થાય છે? પ્રથમ તો તેમથી લગભગ અડધા પ્રાંતના ખાવાના ખર્ચ જેટલા ૯૦ લાખ રૂબલ તો શહેનશાહ પોતે જ લઈ લે છે. અને તે પોતાના મોજશોખ માટે વાપરે છે પણ તે માત્ર પેસા લઈને જ અટકતો નથી. તેણે તો દેશને માથે મોટું દેવું હોરી આપણાં બાળખચ્યાઓને પણ વેચી દીધા છે વગી તે આપણા છોકરાઓને પણ લઈ જાય છે, તેમને ત્રીપાઈ બનાવે છે, બરાકમા રાખે છે, અને તેમના દીતા એવા તો પથ્થર જેવા કરી નાખે છે કે વખત પડે તેઓ આપણને મારવાને માટે પણ ના નહિ પાડે અમીર ઉમરાવ અને વેપારીઓ પણ ગરીબ ખેડુતોને લૂંટે છે. દુકાનો આર, અમીરો, અને વેપારીઓએ એવું યત્ર શોધી કાઢ્યું છે કે જેથી ખેડુતની પાસેથી તેમના મોજ-શોખના પૈસા કઢાવી શકાય

છતાં લોકો એક દિવસ બગશે અને એ યંત્રના ટુકડે ટુકડા કરી નાખશે અને બ્યારે તે દિવસ આવે ત્યારે તેના દરેક ભાગના ટુકડા થવા જોઈએ, અને તેમ નહિ થાય તો એક ભાગભાગી પાણું આપું યત્ર ઉલું ઘઈ જશે. આમાં બળ તો બધું ખેડુતોની બાબુ પરજ છે, પણ તે કેમ વાપરવું તે તેમને આવડતું નથી. કાળે કરીને આવડશે, અને આવડશે ત્યારે આ યંત્રના ચુરેચુરા ઘઈ જશે. યાદા હુ જોનો ઉપાય એક બ્રાત્ર-

ભાવ છે. આપણે લોકોએ તો માફ તાફ કર્યા વગર લાઘવોની માફક રહેવું જોઈએ. જ્યારે આવો પ્રાતુભાવ ઉત્પન્ન થશે ત્યારે દોલત કે ચોર બેમાંનું એક પણ રહેશે નહિ.”

આ ચળવળને મળેલી ફત્તેહ કામ કરનારાઓની સંખ્યા કે ઉત્સાહના પ્રમાણમાં કોઈ પણ રીતે સંતોષકારક લેખી શકાય નહિ અને તેનાં કારણ પ્રજાનું અજ્ઞાન તથા ઉદાસીનતા અને પોલીસ આતાંની સજ્જતાઈજ હતું. આમાંથી પોલીસના બાપ્તાને લીધે તેમને વધારે ખમણું પડ્યું હતું. ૧૯૦૩ ના અંતમાં આ ચળવળના સેન્ટ્રીટર્સર્ગના મથક ઉપર પોલીસે દરોડો પાડ્યો અને તેના ઘણાએક માણસોને, પકડ્યા અને ત્યાર પછીના વરસના મે મહીનામાં સારાટોવ પ્રાંતમાં લગભગ ૮૦૦ માણસો પકડ્યા, અને તેમાં લગભગ ૧૫૦ તો સ્ત્રીઓજ હતી. બીજાં પ્રાંતોમાં પણ એમજ બન્યું અને વરસની આખરે તો રાજકીય ચળવળ કરનારાઓની મોટી સંખ્યા જેલમાં ગઈ અને ચળવળને માટે મથકો જેવું કોઈ રહ્યુંજ નહિ. ધીમે ધીમે આ ચળવળ કરનારાઓમાના અત્યંત આશાવાદીઓને પણ સમજતલા લાગ્યું કે પોલીસની આવી સજ્જતાઈ સામે શાંતિમય ચળવળ તો અશક્યજ હતી, અને તે માટેના પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડી તેથી ઉત્સાહી દેશભક્તોના વ્યર્થ લોગ ચાપાનો હતો.

અપૂર્ણ.

શંકરલાલ છ. બેંકર.

કાર્લ માર્ક્સ—અર્વાચીન ઋષિ.

ગરીબોને ઉપદેશ આપવામા આવ્યો છે

—એઈન્ટ મેથ્યુ

જેને અર્વાચીન સમયમા યુરોપના હૃલ્લેરો મનુષ્યો પૂજે છે, એવા એક સાધુ પુરૂષની કથા આ લેખમા આલેખવાની ધારણા છે. એ મહાત્માના જીવનથી આપણને જણાશે કે ધાર્મિક મત્રો ઉચ્ચારવામા અને ભક્તિનાં ગીત ગાવામાં જ સાધુતા સમાયેલી નથી, અને ઉગ્રમાં ઉગ્ર તપ વનની બહાર તડકાની અંદર ઉભા રહ્યા વિના અથવા અગ્નિની ધૂણીમા રહ્યા સિવાય પણ તપી શકાય છે. તેથી જો આપણે માનવ સુખદુખના અતિશય અગત્યના પ્રશ્નો મમજી શકીશું, અને તે સંબંધી વિચાર કરતા થઈશું તો આપણને સમજશે કે રાષ્ટ્રની માનસિક, શારીરિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક ઉન્નતિના પ્રશ્નોના નિરાકરણને માટે ફક્ત રામાનુજ, શંકરાચાર્ય, અને કલ્યાણનાં પુસ્તકોનું વાચન થસ નથી, પરંતુ આપણે યુરોપના મમર્થ વિચારકોનાં પુસ્તકોનું અધ્યયન કરવું જોઈએ. અર્વાચીન સંસ્કૃતિની ઇમારત પ્રવૃત્તિશીલ મનુષ્યોના નાયકોના અથાગ ધમનું પરિણામ છે, અને માર્ક્સ એવા સમર્થ ચિન્તકો અને કાર્યશીલ પુરૂષોમાનો એક હતો. તેનું નામ આખા યુરોપમાં ઘરઘરુ થઈ પડ્યું છે. માર્ક્સના જીવનને સારી રીતે

સમજવા માટે આપણે વિચારશીલ સ્થિતિમાં મૂકાવુ જોઈશે તેથી કરીને આપણી પોતાની દૃષ્ટિએ દેખાય એવી રીતે વિશ્વને જોઈ શકીશું. આપણામાંથી દરેક અમુક દૃષ્ટિકોણથી વિશ્વને જુએ છે. ઉપદેશકને જગત્ પાપીઓથી ભરપૂર જણાશે, મોચીને સુધારવા લાયક પગરખાં જ જણાશે, અને રાજાને સર્વ સ્થળે પ્રભુ જ નજરે પડશે. માર્ક્સે જગતને પોતાના દૃષ્ટિબિન્દુથી જોયું, અને તેના જીવનને તથા કાર્યને સ્ક્રમલ શકીએ તે પહેલાં તે દૃષ્ટિબિન્દુ સ્ક્રમજવું જોઈએ.

કાર્લ માર્ક્સે પોતાનું સમગ્ર જીવન દારિદ્ર્યના પ્રશ્નના નિરાકરણમાં જ હોયું. દરિદ્રતા સારી દુનિયાનું મોટાકામ મોટું દુ.ખ છે તે માનવ જાતિને શિરે એક પાપ છે. તે નૈતિક ઉન્નતિને અટકાવે છે અને માનસિક શક્તિનો નાશ કરે છે. ગુલામ ગીરી અને રોગનુ તે મૂળ છે. છેક પ્રાચીનકાળથી તે સંસ્કૃતિ અને ઉન્નતિનો પ્રગળ શત્રુ છે. દરિદ્રતાનાં ઘણાં કારણ હોય છે. મીન્ટેલ અને સાઈગિરીઆની પેઠે તે ભૂગોળ વિષયક પરિસ્થિતિને કારણે ઉદ્ભવી હોય, ચીનની માફક વસ્તીના હદ ઉપરાંત વધારાથી પણ ઉદ્ભવે, કેટલીક વાર હિન્દુસ્થાન અને મેક્સિકોની પેઠે લોકોના અજ્ઞાનને લીધે પણ હોય છે. દક્ષિણ અમેરિકાના કેટલાક પ્રભસત્તાક રાજ્યોમાં હોય છે તેવી અરાજકતા અને ભયંકર સામાજિક અશાન્તિનું પરિણામ પણ તે હોય. મધ્યકાળના ક્રાન્સ અને એશિયાના કેટલાક પ્રદેશોની પેઠે તે રાજકીય પરિસ્થિતિનું અનિવાર્ય પરિણામ પણ હોય, અથવા અર્વાચીન યુરોપની પેઠે દ્રવ્યના ઉત્પન્ન અને તેની વહેંચણીની અસમાનતાને લીધે પણ હોય.

દારિદ્ર્યનાં આ કારણો પરસ્પર તદ્દન ભિન્ન હોતાં નથી. એક જ દેશના લોકોને એક બાજુથી તીડ અને દુષ્કાળ પજવતાં હોય, શાહુકારોના ભારે વ્યાજથી ચૂપાવવું પડતું હોય અને પરદેશી લૂટારૂઓથી પીડાવું પડતું હોય, પરંતુ સામ્રીય અભ્યાસમાં દરેકે દરેક કારણનાં સર્વાંશે પૃથક્કરણની આવશ્યકતા છે.

કાર્લ માર્ક્સે આ સર્વ કારણોનો અભ્યાસ કરવાનું કાર્ય સીકાર્યું ન હોતું તેને મન તો એક જ પ્રશ્ન હતો કે અર્વાચીન યુરોપમાં હજારો સ્ત્રીપુરૂષો ભૂખમરાનું કપ્ડ કેમ વેઠતાં હશે. અને તેણે જે દેશોમાં મોટાં મોટાં કારખાના સ્થપાયાં હતા તે દેશોનાં લોકો તરફ જ પોતાનું સમગ્ર ધ્યાન રોક્યું.

દારિદ્ર્યનો પ્રશ્ન સૃષ્ટિના આરંભ કાળથી જ ઉપસ્થિત થયેલો છે. કાર્લિન આપણને શીખવે છે કે સૃષ્ટિમાં પેદા થતા દરેક જીવને માટે પોષણ પુરું પાડતી નથી. આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ આ પ્રમાણે આપણને શીખવે છે કે જગતનું પોષણ પુરું પાડવાની પદ્ધતિ દુઃખદાયક રીતે અપૂર્ણ છે. પશુઓ ભયંકર દુષ્કાળ અને તેથી પરિણમતા આન્તર વિગ્રહમાં જ જીવન ગાળે છે.

માણસ પણ ઇતિહાસના આરંભના યુગથી એવી જ સ્થિતિમાં રહે છે. તે સમયે શિકાર એકલો જ ખોરાક મેળવવાનું સાધન હતું, અને જેમ તે અન્યનો

ભોગ લેતો તેમ તે પોતે પણ હિંસક પ્રાણીનો ભોગ થઇ પડતો. પરંતુ ગોવાળનું જીવન શરૂ થતાં વસ્તુસ્થિતિ બદલાઇ, અને જ્યારે કૃષિનો તાવીજ હાથ લાગ્યો, અને એક મૂઠીમાંથી ઘણું અન્ન પકવતાં આવડ્યું, ત્યાર પછી તો દારિદ્ર્ય ભૂતકાળની વસ્તુ થઇ પડી. સર્વસ્થાને લીલાલહેર થઇ.

પરંતુ નસીબદેવી હેની આશા તરફ હસતી હતી, કારણ કે કૃષિના બદુથી અઠળક ધાન્ય પકવવા છતાં પણ કેટલાંક મનુષ્યો અતિશય દારિદ્રાવસ્થામાં પડી રહેવા લાગ્યા. ઝીસ, રોમ, ચીન, ઇરાન અને બીજા પ્રાચીન પ્રભાવો એ ભયંકર દેખાવ બોધા છતાં શાન્ત બેસી રહી; હિન્દુસ્થાનના તત્ત્વચિન્તકોએ એ પ્રશ્ન તરફ લક્ષ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું નહિ. તેઓ ખેડુતોના પકવેલા ધાન્યથી પોતાનું પોષણ કરતા, પરંતુ હેમને ધનધાન્ય જેવી સ્થૂળ વસ્તુના પર આસક્તિ રાખવાને માટે કંપકો આપતા. હેમને એમ માહિતી નહોતી કે સર્વ તત્ત્વજ્ઞાનનો આધાર ખાતર પર હતો. પરંતુ જે તત્ત્વજ્ઞાન અર્થશાસ્ત્રના ચિન્તનને સ્વીકારતું નથી, તે પાયા વિનાના ઉચ્ચ ટાવર સમાન છે. કારણ કે માણસ મોક્ષ, નિર્વાણ, વૈકુંઠ વગેરે પ્રાપ્ત કરી શકે તે પહેલાં તેણે આ વિશ્વમાં જન્મવું જોઇએ, અને જોરાકથી પોષાઇ વધે પડેલાં જોઇએ. અર્વાચીન યુગેએ આ સત્ય સ્વીકાર્યું કે, અને માનવ ઇતિહાસમાં અર્થશાસ્ત્રની અગત્ય દર્શાવી કાર્લ માર્ક્સે સમગ્ર વેશ્વને પોતાનું ઝણી બનાવ્યું છે.

જેવી રીતે કૃષિની શોધ પછી પણ મનુષ્યો ભૂખમરના પંજામાંથી છૂટા થઇ ન શક્યાં, તેવી રીતે આ ચન્નશાસ્ત્રના યુગમાં પણ કે જ્યારે માણસે સર્વ કુદરતી શક્તિઓને શુભામ બનાવી પોતાની ઉત્પાદક શક્તિને હજારો ગણી વધારી દીધી છે, ત્યારે પણ તેના નસીબમાંથી ભૂખમરનું દુઃખ દૂર કરી શકાયું નથી. જગત્ સમૃદ્ધિવાન થવા છતાં પણ ગરીબાઇ કેમ વાસો કરી રહી છે? અર્વાચીન યુરોપનો આ પ્રશ્ન ઉકેલવો એ માર્ક્સના જીવનનું કાર્ય હતું. કારણ કે સ્વર્ગને પણ પહેલાં કોઇએ નહિ ધાર્યું હોય તેના કરતાં કૃષિ અને અન્ય ઉદ્યોગનું ઉત્પન્ન હબરોગણું વધારી દીધાથી દારિદ્ર્યને વસવાનો બીલકુલ હજી નથી. પરંતુ માર્ક્સના સમયમાં લોકો દારિદ્ર્યના સાગરમાં ડૂબેલા હતા, અને તે જ વસ્તુસ્થિતિ અત્યારે પણ હયાત છે. કારણ કે માર્ક્સને થઇ ગયાંને બહુ સમય થયો નથી. તેનો જન્મ ૧૮૧૮ માં થયો હતો અને મૃત્યુ ૧૮૮૩ માં થયું હતું.

હિન્દના શિક્ષિત વર્ગને યુરોપના જનસમૂહની ભયંકર દારિદ્રાવસ્થાની માહિતી નહિ હોય દિલ્હીના મોગલ બાદશાહેએ પોતાની સત્તાથી ગર્વિત થઇ પોતાના મહેલ પર નીચે અદ્ભુત વાક્ય કોતરાવ્યું: “જો પૃથ્વી પર કોઇ પણ સ્થળે સ્વર્ગ હોય, તો તે અહિં છે, અહિં છે, અહિં છે.” પારિસ અને ન્યૂયૉર્કના ગરીબ લતાઓમાં ફરતાં સહજ ફેરફારવાળું આ જ વાક્ય યાદ આવ્યા વિના રહે નહિ. “જો પૃથ્વી પર કોઇ પણ સ્થળે નર્ક હોય તો તે અહિં છે, અહિં છે, અહિં છે.” અમેરિકામાં એક તરફ

અંદુ કાર્નેગી જેવા કરોડાધિપતિઓ કરોડો રૂપિયા ધર્મોદામાં વાપરી શકે છે, ત્યારે એક વાર ન્યૂયૉર્કમાં બટકતા હુઆઓને પકડવામાં આવ્યા હતા, જેમાંથી ૪૪ જણ પાસે ફક્ત કુલે ૩ પ)ની જ બધી મિલકત હતી. ઇંગ્લંડ હુનિયામાં સર્વથી વધારેમાં વધારે સમૃદ્ધિશાલી દેશ હોવા છતાં, પણ ત્યાંની પ્રજાના ત્રીજા ભાગને ખારે માસ ભૂખમરામાં રહેવું પડે છે. ઇંગ્લંડની આયાત નિકાશ દર વર્ષે કુદકે ને ભુસકે વધતી જાય છે, છતાં કેટલાએ માણસો શિયાળાની અંદર ખોરાકના અભાવે પોતાના ગળાને મારી નાખે છે, અને આત્મહત્યા પણ કરે છે. ઇંગ્લંડના વિશાલ સામ્રાજ્યમાં અર્થ ગ્રાથમતા નથી, જેની રીતે તેના ગરીબ વતનીઓના નિવાસોમાં ક્ષુધાની જવાલા પણ સમતી નથી. આ બધા પ્રશ્નો કાર્લની દૃષ્ટિ સમક્ષ અહોરાત્ર તરવરતા, અને જેણે યુરોપના મજૂર વર્ગની લયંકર દારિદ્રાવસ્થા દૂર કરવાના પ્રયત્નો ખાતે પોતાનું જીવન અને ગળાહળતું ભાવિ સર્વ સમર્પ્યાં.

પરંતુ આ મહા પ્રશ્નનું આ એક જ દૃષ્ટિબિન્દુ છે. આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે આખો દિવસ કામ કર્યા છતાં મજૂરને છ સાત આના જ કેમ મળે છે, જ્યારે કોઈ મીલનો એકાદ શેર ધરાવનાર એક સ્થળે બેસી રહ્યા છતાં હજારો રૂપિયા દર વર્ષે કેમ મેળવે છે? સમગ્ર વિશ્વને પોવનાર ખેડૂત પોતાનું જ પોષણ કેમ કરી શકતો નથી? ગામડાનો નાણાવટી દુકાનમાં પગ પર પગ, ચઢાવી આખો દિવસ દુકાનમાં જ બેસી અને પ્રસંગોપાત ચોપડામાં જ લખવાની મહેનત કરીને અલમસ્ત બને છે, જ્યારે તાપ, ટાઢ અને વૃષ્ટિમાં આખો દિવસ મજૂરી કર્યા છતાં તેને કેમ ભૂખ્યા સૂઈ રહેવું પડતું હશે, અને જેવામાંથી કેમ તે કદી મુક્ત થતો નહિ હોય? દરિયામાં ડૂબકી મારી જીવને જોખમે મોતી બહાર કાઢનાર મજૂર એ મોતી કદી ધારણ કરી શકતો નથી, પરંતુ સદાકાળ ઝુપડામાં જ પડ્યો રહે છે, જ્યારે એજ મોતીને મુંગાઈ અથવા કલકતાના બજારમાં વેચનાર વ્યાપારી લભ્ય અને સુશોભિત બ ગલામાં નિવાસ કરે છે, એ વિચિત્રતા કેમ જોવામાં આવે છે? ઇંગ્લંડ અથવા હિન્દની કોલસાની ખાણમાંથી કોલસા બહાર લાવનાર મજૂરો આખી જીંદગી ગંદા, કગાળ અને દુ.ખી રહે છે, જ્યારે એ કમ્પનીના ભાગીદારોએ બંને કદી પણ ખાણ જોઈ હોતી નથી, છતાં વવ પ્રતિવર્ષ સમૃદ્ધિશાલી થતા જાય છે, એટલે સુધી કે લક્ષાધિપતિમાંથી કોટ્યાધિપતિ બને છે, એનું કારણ શું હશે? સખતમાં સખત અને લયંકરમાં લયંકર જગાઓમાં કામ કરનારને ઓછામાં ઓછી મજૂરી કેમ મળતી હશે? આ વિચિત્ર પ્રશ્નો ગમે તે રીતે ઉકેલવા જોઈએ.

ગ્રામીન કાળમાં આ ભૂલભૂલામણીમાંથી માર્ગ શોધી શકાયો નહિ, તેથી મહાત્મા-ઓએ ધનવાનોને ઉદાર થવાનો અને ગરીબોને ધૈર્ય ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો, અને ગરીબોને તો દુ.ખના બહલામાં સ્વર્ગ મળશે એવી આશાથી શાન્તવન ગામ્ધુ, સાથે સાથે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ જગતનો તિસ્કાર દર્શાવે એવો ઉગ્ર વિરાગ તથા આત્મક્રોધ ઉપદેશ્યા. લક્ષ્મી ચંચળ છે; તે સરખી રીતે વહેતી શકાય નહિ; રાજાઓના લોભ-માયી અને ચોરાની યુક્તિમાંથી તેને બળવી શકાય તેમ નથી. તેથી કરીને જેમણે

હેનો નાશ કરવાનું ઉચિત્ત્વ આદ્યું. પરંતુ તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તોને સર્વાંશે આચારમાં મૂકી શક્યા નહિ, કારણ કે તેમ થતાં તો પ્રાણી માત્રનો નાશ જ નક્કી થાત. તેઓએ મર્વ આર્થિક પ્રવૃત્તિનો નિષેધ કર્યો, છતાં બીજાની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના ઉત્પન્નથી પોતાનો નિર્વાહ કર્યો. તેમણે સંસારની પ્રવૃત્તિઓમાંથી અશક્ય અને મૂર્ખ નિવૃત્તિને મહાન વિજય કહ્યો. ફક્ત યોગાના થોડા દાણા પર જ નિર્વાહ ચલાવનાર જોગીને પ્રાણુ ધારણ કરવા અને ડાંગેર પકવનારાં જેડુતોની અવગણના કરવા થોડાં પણુ અનાજની જરૂર હતી જ. આ પ્રમાણે પ્રાચીન દુનિયાએ રોગ દૂર કરવાને મૂર્ખ ઉપાયો સૂચવ્યા. ફેટલાકે એ રોગનું કારણ પૂર્વ જન્મનાં કર્મો ગણ્યાં. પરંતુ અર્વાચીન દુનિયાએ વિચિત્રતાનો વધારે ભવજૂત ઉપાય શોધે છે. કોઈ પણ સાધુ પુરૂષ તત્ત્વજ્ઞાની ભાવનાઓ અથવા દેવી પ્રાસાદપર નિર્વાહ ચલાવી શકે નહિ. કોઈ પણ મહાત્માને ઓછું જાવાનું મળવાથી દુર્ગંજતા પ્રાપ્ત થતાં તે પ્લેગ, ફ્લુ કે એવા મહામારીના રોગમાથી બચી શકે નહિ. શરીરની કુદરતી આવશ્યકતાઓ મહાત્મા તેમજ પાપીને સરખું દુઃખ દે છે, અને વેદાન્તી પણ ચોવીસ કલાકમાં થોડાક જોરાક તથા થોડુંક પાણી લીધા સિવાય જીવી શકે નહિ. અરે, શરમ છે અમને કે અમારે સુક્ષિત અને જોરાકને જોડવા પડે છે પરંતુ સત્ય તે સત્ય જ છે, અને હજી સુધી એવો કોઈ મહાત્મા જોવામાં આવ્યો નથી કે જે કેવળ હવા, ન્યાય અને ભતની વસ્તુઓ પર જીવી શક્યો હોય. અર્વાચીન જગતે એ કૂર રાક્ષસ સાથે બાથ લીડવા કેવી રીતે કેડ બાધી છે, તે બાણવા માટે કાર્લ માર્ક્સના જીવનનો અને તેના વિચારોનો આપણે ખ્યાલ કરવો જોઈએ.

કાર્લ માર્ક્સ ૧૮૧૮ ના પાંચમી મે ના દિવસે જર્મનીના રીન્ક શહેરમાં જન્મ્યો હતો. તેનો પિતા પ્રખ્યાત વકીલ હતો, અને તેણે યાહુદી ધર્મનો ત્યાગ કરી ખ્રીસ્તી ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. તેના સર્વ પુત્રોમાં કાર્લ સર્વથી વધારે હોશિયાર હતો. અને તેના તરફથી પિતાએ ઘણી સારી આશાઓ રાખી હતી. કાર્લને બર્લિન અને બોનનાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં તત્ત્વજ્ઞાન અને ધારાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવ્યો હતો. તે એથી-સે-કોઈ પણુ 'અકર્ત્તા શિષ્ટ ગણાતા' વ્યક્તિ (Irreligious) પડે. આ અફસુસ છોકરો તો કાળો રચવામાં અને નવલકથાઓની યોજના કરવામાં જ મશગુલ રહેતો, પરંતુ તેને જલદીથી માલુમ પડ્યું કે ઠવિ જનવાને તે સર્જ્યો નહોતો. તેણે વિવેચકની દૃષ્ટિથી તત્ત્વજ્ઞાનનું અધ્યયન શરૂ કર્યું, પરંતુ પાછળથી નરી ભાવનાઓનો તેણે ત્યાગ કર્યો. તેને માનસિક અને આધ્યાત્મિક મન્યનાવસ્થામાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું એવા મન્યન પછી જ ઘણા મહા પુરૂષોએ પોતાના સ્વભાવાનુસાર શાન્ત જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. પરંતુ તેના વિચારોથી તેના પિતાને ઘણું દુઃખ થતું, અને તે વૃદ્ધ પિતાને પોતાના તત્ત્વચિન્તનમાં મશગુલ રહેનાર પુત્રને સામાનિક સુખ તથા મોટાટાક તરફ દુર્લ્લક્ષ કરવા માટે વારંવાર ઠપકાના પત્રો લખવા પડતા, સંસારવ્યવહારમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરનાર પિતા પોતાના પુત્રને પણ તે જ સ્થિતિમાં જોવા ઇચ્છતો હતો. પરંતુ કાર્લ કોઈ ઉચ્ચતર કાર્યને માટે જ સર્જ્યો હતો. દ્રવ્યની અગત્ય સહનશીલતા લખેલો નીચેનો ઉપદેશ વાચતા આપણાં રોમાચ ખડા થાય છે.

“તદ્વન ગેરવ્યવસ્થા, વિજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં મૂર્ખા બ્રમણ, બળતા દીપ વિષે અર્થહીન વિચારણા, શિક્ષણનું ઝનુન પરંતુ એક બાબતમાં હારા વિચાર મૂકને જણાયા નથી, અને તેના સંબંધમાં મૌન ધારણ કરવાનું ઠકાપણ બતાવે છે. હું તે દ્રવ્ય વિષે બોલું છું કે જેની અગત્ય કુટુંબવાળા માણસને કેટલી બધી છે તે તેને સ્કંભભાતી નથી..... છતાં તુ ગેરવ્યાજબી રીતે કહે છે કે હું પોતે તે સ્કંભભાતો નથી, અથવા તો હું પૂરેપૂરો સ્કંભજી શકતો નથી.”

કાર્લ પોતાના આચારવિચારમાં જરા પણ ફેર કર્યો નહિ. ઉલટું તેણે એક એવો સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કર્યો હતો કે જેને લઈને કેટલા વર્ષથી અચાગ શ્રમ લઈ જે ઉપાધિ મેળવવાને પ્રયત્ન કરતો હતો તે ન મળી હોત તેના વિશ્લવઘારી વિચારોને લીધે અમલદાર વર્ગમાં તે અપ્રિય થઈ પડ્યો હતો, તેથી વિશ્વવિદ્યાલયમાં પ્રોફેસરનું પદ મળે એમ નહોતું. પોતાના પુત્રને રાજકીય અને તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં બ્રમણ કરતો જોઈને પિતાને જે નિરાશા થઈ હશે તે તો વર્ણવ્યા કરતાં કલ્પનાથી વધારે સમજી શકાય. તેની માતાને પણ એનો આઘાત ભારે લાગ્યો. તે તો હમેશા રાહ જ બેસતી હતી કે કાર્લ પોતાના અનુપમ બુદ્ધિસામર્થ્યથી ક્યારે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરી રાજ્યમાં ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કરે. તેને ખીચારીને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ આવ્યો હોય કે તેના બહાલા પુત્ર કાર્લને દેશવટાનું અસહ્ય દુઃખ લોગવડું પડશે, અને તેનો ફેડ કુટુંબના ઠબરસ્તાનથી કેટલે દૂર એકાત જબ્યાએ દટાશે. પરંતુ માળાપની લાગણી અને યુવાવસ્થાની ભાવનાઓ વચ્ચેનો વિરોધ અસામાન્ય બનાવ નથી. દરેક યુવાન તત્ત્વજ્ઞાનીના નમીબમાં તત્ત્વજ્ઞાની પિતા હોતો નથી. હિન્દુસ્તાનમાં પણ આવા દૃષ્ટાન્ત બનેલા છે કે જેમ એક કુટુંબમાં ચોક દુઃખ વસેલું હોય પણ તેથી દેશમાં ચોતરફ આનંદ આનંદ પ્રસરે છે. આ શાશ્વત વિરોધનું દૃષ્ટાન્ત મહાત્મા બુદ્ધનું જીવન જ નથી? કાર્લ પણ એનાં માતાપિતાનાં હૃદય ચોકથી ચીરવા પરંતુ સાથે સાથે જગતને આનંદ આપવા જન્મે હોતો જે સ્વને એવે છે તે કુટુંબનો વિચાર કરી શકતો નથી, જે કુટુંબનો જ સ્વાર્થ જીએ છે, તે જગતને માટે કંઈ કરતો નથી. ઘણાં જણને આનંદ, સુખ અને સતોષ આપવા હોય તો કોઈક એક જણને તો રહાવવું જ જોઈએ.

૧૮૪૩ માં કાર્લ બેના બર્ધા બુડી જેની પૌત્ર વેસ્ટફેલ્ડ નામની એક રૂપવતી કન્યા સાથે પરણ્યો. તે તેની બાળપણથી જ રમતમાં સોબતી હતી, અને તેના કોમળ હૃદયના ભાવ સંપૂર્ણ રીતે ઝીંકી શકે તેવી સ્નેહાળ હૃદયવાળી હતી. તેણીને આ લગ્નમાં સામાન્ય સ્થિતિના ભોગ આપવો પડ્યો હતો, કારણ કે તેનો પિતા ધનવાન હતો, જ્યારે કાર્લ પાસે વિશ્વવિદ્યાલયની ઉપાધિ સિવાય રોકડ એક પાઈ પણ નહોતી. પરંતુ રનેહ સંસારવ્યવહારથી બલવત્તર છે. આ લગ્ન સુખી નીવડ્યું, અને ૩૮ વર્ષની પરિશિત હાલતી દરમિયાન જેની પોતાના પતિની અરેખરી વિપત્તિના પ્રસંગોમાં સહભાગી થઈ હતી. કાર્લ બે કે વીર પુરૂષ હતો, પરંતુ તેની પત્ની તેના કરતા વધારે

ખડાદુર હતી, અને દેશવટાનું અને, અનહદ ગરીબાઈનું અવર્ણ્ય દુઃખ હોના સ્નેહાળ અને નમ્ર સ્વભાવથી જ તે ખમી શકતો આગળ આપણે જોઈશું કે જેનીને પણ કાર્લના જેટલું જ મનુરોનું દુઃખ લાગતું, અને હોમની ખાતર હેલે પોતાના બે બાળ-કોનો અવર્ણ્ય વીરતાથી લોગ આપ્યો.

૧૮૪૨ માં માર્ક્સે આજીવિકા મેળવવાને તથા પોતાના રાજકીય વિચારો જન-સમૂહમાં પ્રસારવાને રાજદ્વારી વિષયો ચર્ચાતું પત્ર પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યું. જર્મનીમાં તે સામે પ્રશિયાના રાજાની સરદારી નીચે જુદમી અધિકારીઓનું સામાન્ય ચાલતું હતું. લોકોને જરા પણ સ્વાતંત્ર્ય હતું નહિ. જર્મનીના સર્વ સમર્થ વિચારકો સરકારની આવી જુદમી અને જવાબદારી રહીત પદ્ધતિ સ્કામે ચળવળ ચલાવી રહ્યા હતા. માર્ક્સ એમનામાં લાગી ગયો, અને રેનિશ ગ્રેગ્રેટમાં પ્રસિદ્ધ થતા હોના લેખો જનસમૂહમાં વધારે વચાવા લાગ્યા. તે તે પત્રનો મુખ્ય તંત્રી બન્યો, અને હેલે પોતાનું પત્ર હિંમત અને કુશળતાથી ચલાવ્યું. મરકારપર કરેલા ઘણા ધડાકાથી પોલિસનું લક્ષ હોના તરફ ખેંચાયું. ૧૮૪૩ માં હેલેનું પત્ર બંધ કરવામાં આવ્યું કારણે પોતાના મિત્ર અને એ જ દિશામાં કાર્ય કરનાર રૂજને લખ્યું — “ઉદામવાદનો વાવટો ઉતારી લેવામાં આવ્યો છે, અને સર્વશક્તિમાન આપખુદ સત્તા સારી દુનિયામાં સ્પષ્ટ રીતે દ્રષ્ટિએ પડે છે.” રૂજે ઉત્તર વાળ્યો, “એક બે અમલદારોથી અથવા રાજા મુધધાથી પણ જર્મનીનાં બધા વર્તમાનપત્રો બંધ કરી શકાશે નહિ જો વર્તમાનપત્રકારો પોતાના વિચારો બહોરમાં મૂકવા માગતા હોય તો હોમલે પરદેશ વેઠવો જોઈએ.”

માર્ક્સને હવે સ્હમળયું કે દેશમાં વહી તે કશું કરી શકશે નહિ હેલે લક્ષ ક્રેન્ચ લેખકો તરફ ખેંચાયું હતું, કારણ કે તેઓ યુરોપના મનુરવર્ગની સ્થિતિ સુધારવાને સામાન્ય સ્વામિત્વ (commonism) ના સિદ્ધાન્તનો ઉપદેશ કરતા હતા હેલે આર્થશાસ્ત્ર અને ક્રેન્ચ સામાન્ય સ્વામિત્વવાદીઓના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેથી તે સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમીઓનું મક્કા, જ્ઞાન અને કળાનું કે દ્રશ્ય, અને જગતની પ્રબળ નૈતિક પ્રયોગશાળા પારિસમાં ગયો. પારિસના નિવાસ પછીથી હોના જીવનનું બીજું દશ્ય શરૂ થયું.

તે જર્મન રાજકીય ચળવળની પ્રગતિને અર્થે પારિસમાં પ્રકટ થતા ઉદામ મતવાદી પત્રોના તંત્રી થયો. હેલે પ્રશિયાની સરકાર પર સખ્ત પ્રહાર કરવા માંડ્યા. પ્રશિયાના અધિકારી વર્ગે ભડકી જઈ ક્રેન્ચ સરકારને તે પત્ર બંધ કરાવવા પ્રાર્થના કરી. આપખુદ સત્તાધિકારીઓ પરસ્પર સહાય આપવાને હમેશા તૈયાર હોય છે, ક્રાન્સમાં આ સમયે લુઇ ફ્રિલિખીનું અધમ શાસન ચાલતું હતું ૧૮૪૫ ના જાન્યુઆરીમાં ત્યાના મુખ્ય પ્રધાન બીજોએ માર્ક્સને અને હોના પત્રના બીજા લેખકોને દેશમાંથી કાઢી મૂક્યા. માર્ક્સ પોતાની સ્ત્રી તથા બાળક સાથે પ્રસેલ્સ ગયો ત્યા તે જર્મનીના બીજા દેશવટો લોગવતા માણસોના મહવાસમાં આવ્યો. હોના ત્રણ વર્ષના નિવાસ દરમિયાન તે જર્મન સામાન્ય સ્વામિત્વવાદનાં મંડળો સાથે જોડાયો. હેલે જર્મન મનુર

વર્ગનું મંડળ સ્થાપ્યું. તેણે મજૂરવર્ગ આગળ અર્થશાસ્ત્ર પર વ્યાખ્યાનો આપ્યાં, અને ફ્રાન્સ અને જર્મનીના ઉદ્ધારવાદના અગ્રેમરો સાથે ઘણો પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યો. વળી તેણે છૂટક છૂટક સામાન્ય સ્વામિત્વવાદની મંડળીઓનું એક મહામંડળ યોજ્યું. લંડનમાં જર્મન સામાન્યસ્વામિત્વવાદીઓએ સ્થાપેલા મંડળના અગ્રેમરોને પ્રસેડ્સમાં પોતાનું મુખ્ય રથળ રાખવાનો આગ્રહ કર્યો કે જેથી તે પોતે પણ તેમને સહાયભૂત થઈ શકે. તે પછી તેણે કોમ્યુનિસ્ટ મહામંડળની સ્થાપના કરી, અને પોતાના મત બહારમાં મૂક્યા, જે આજે પણ કોમ્યુનિસ્ટ મેનિફેસ્ટોને નામે મશહૂર છે.

પ્રશિયન સરકારે માર્ક્સને બેટ્લેયમમાંથી પણ હાંકી ઠંઠાવવા બેટ્લેયમની સરકારને આગ્રહ કર્યો, પરંતુ તેના સર્વ પ્રયત્નો ત્યાં નિષ્ફળ ગયા. આખરે ૧૮૪૮ ના ફેબ્રુઆરીમાં સામાન્ય સ્વામિત્વવાદના સિદ્ધાન્તોના પ્રસારથી પટ્ટી જઈ બેટ્લેયમ સરકારે કાર્લ માર્ક્સને થકડી પોતાની હદ બહાર કાઢી મૂક્યો.

પરંતુ નસીબદેવી આ યેળા તેના પર પ્રસન્ન હતી. ૧૮૪૮ માં થયેલી રાજકાન્તિથી તે પારિસમાં જઈ શક્યો. વસ્તુતઃ એક સભાસદની મારફત ફ્રાન્સની નવી સરકારે વીર અને રાજ્યભક્ત માર્ક્સને તે દેશમાં આવવાનું કહેણ મોકલ્યું હતું. કાંણુ કે આપખુદ સત્તાને તો દેશમાંથી તદ્દન હાંકી મૂકવામાં આવી હતી, અને માનવજાતિના બ્રાતૃભાવના પવિત્ર કાર્યને માટે કાર્યશીલ રહેલા સર્વને ત્યાં સત્કારવામાં આવતા હતા થોડો સમય ત્યાં રહી તે જર્મનીમાં પાછો ફર્યો અને ન્યુ રેનિશ ગેઝેટ નામનું પત્ર પ્રકટ કરવા માડ્યું. પરંતુ આ નવું પત્ર પ્રશિયન સરકારને જીના પત્રના જેટલું જ અઘરું લાગ્યું. ૧૮૪૮ ના ગ્રીષ્મમાં લોકમતવાદીઓની પરિષદ કોલોનમાં ભરાઈ. માર્ક્સે એમાં બહુ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો. ઑટનર્ટ ધિરમેન નામનો એક અમેરિકન સર્વસ્વામિત્વવાદી (Socialist) તે પ્રસંગે હાજર હતો, તેણે માર્ક્સનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખ્યું છે. તેમાંથી નીચેના ફકરો ઉતારવામાં આવે છે :

“ મહેં ત્યાં જનસમૂહની ચળવળના નેતા કાર્લ માર્ક્સને જોયો હતો. મૂડી અને મહેનત વિષે દર્શાવેલા તેના વિચારોની અસર સર્વ સ્વામિત્વવાદીઓ પર બીજા કોઈ પણ લેખક કરતા વધારે પ્રબળ હતી તે તે જ સમયમાં ખ્યાતિમાં આવતો હતો. તેના એકાપર જ અતિશય ઉત્સાહ અને શક્તિની છાપ દેખાતી હતી, અને જોકે બહારથી શરમાળ દેખાતો હતો છતાં તેના દૃઢ આત્માનું ઉગ્ર તેજ બળહુળી ગયું હતું. ધનવાનોની મત્તા, તેમની અનીતિ, મજૂર વર્ગને શુભામગીરીમાં રાખવાની પદ્ધતિ વગેરે વસ્તુ સજ્જ અણગમે એ તેની ભાવનામાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવતો હતો. જ્યારે હું તે યુવકને આપણી આધુનિક આર્થિક બધારણ વિરૂદ્ધનો પોકાર દર્શાવતા શબ્દો ઉચ્ચારતા યાદ કરું છું, ત્યારે મને એમ થાય છે કે મેં થોડી જ ઠંડપના કરેલી કે એ માણસના વિચારો સારા જગતમાં ફેલાઈ અત્યાર સુધી માનનીય થઈ પડેલી સાંસારિક સંસ્થાઓને તોડી નાખવાને સાધનભૂત થશે.”

પ્રશિયન સરકારે આ પત્રકાર અને રાજકીય ચળવળ કરનાર પર અને તેના મિત્રો પર સરકારી વકીલ તથા પોલિસ અમલદારો પર જોડા આરોપ મૂક્યા બદલ કામ ચલાવ્યું. માર્કસે પોતાનો ખચાવ પોતે જ કર્યો, અને લગભગ એક કલાક વ્યાખ્યાન કર્યું. તેના ભાષણમાં પ્રધાનમંડળ પર પુષ્કળ દોષારોપણ હતું. અન્તમાં તેણે નીચેના ચાહગાર શબ્દો કહ્યા હતા:

“જર્મનીની સામાન્ય સ્થિતિથી જ નહિ, પરંતુ પ્રશિયાની વસ્તુસ્થિતિને લીધે સરકારની હરેક પ્રવૃત્તિને અવિશ્વાસની દૃષ્ટિએ તપાસવાની અને તે પદ્ધતિના સહજ પણ અનિષ્ઠ ફાયદાને લોકોમાં બહેર કરવાની ફરજ અમારે શિરે રહેલી છે. જુલાઈ માસમાં જ અમારે ત્રણ અન્યાયી કૃત્યો પ્રત્યે અમારો વાધો દર્શાવવો પડ્યો હતો. પીડિતોને માટે અને તેમના પ્રયત્નોને સહાય આપવા ખાતર બહાર પડ્યું એ પત્રકારોની પવિત્ર ફરજ છે. અને ગૃહસ્થો, શુભમગિરીની ઈમારતને જીવતા મનુષ્ય—તેના ખાનગી જીવનના નિકટ સંબંધમાં આવતા હલકા દરજ્જાના સરકારી અને સામાજિક અધિકારીઓનો આધાર છે. સામાન્ય આપત્તિ અને મોટા અમલદારો સાથે જ બાકરી બાંધી એટલું બસ નથી. વર્તમાનપત્રોએ પોલિસ, ન્યાયાધીશ અથવા સરકારી વકીલનાં હુકમો સહ્યો થવાને માટે પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. માર્ચ માસના વિપ્લવમાં નિષ્ફળતા કેમ મળી? તેનાથી ઉપરી અમલદારોમાં સુધારો થયો, પરંતુ નીચલા અધિકારીઓ તો એમને એમ રહ્યા. હવે આધુનિક રાજપદ્ધતિના ટેકાને તોડી નાખવા એ વર્તમાનપત્રકારોની પ્રથમ ફરજ છે.”

આ બચાવથી પ્રેરાઈ જયુરીએ માર્કસને અને તેના સાથીઓને શુદ્ધામાંથી મુક્ત કર્યા પરંતુ બે દીવસ પછી જ રાજસત્તા સામે લોકોને હથિયાર પકડવાના આરોપસર માર્કસ અને તેના મિત્રો પર કામ ચલાવવામાં આવ્યું. માર્કસના અસરકારક ભાષણથી ફરીથી પણ જયુરીએ તેમને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂકાવ્યા. એટલું જ નહિ પણ તેણે એક સલાસદને માર્કસના ઉપદેશપૂર્ણ ભાષણ બદલ આભાર દર્શાવવા તેની પામે મોકલ્યો; પરંતુ ફ્રેન્ડનમાં કેટલાક હુલલ થવાથી પ્રશિયાની સરકારે હુકમ કાઢી તેના પત્રને બંધ કરાવ્યું, અને માર્કસને દેશ બહાર જવાની સજા કરી.

માર્કસ દેશ છોડી પારિસમાં ગયો ત્યાંની હકીકત તેની પત્નીના શબ્દોમાં જ સારી રીતે કહી શકાય તેમ છે. તેની નોંધપોથીમાંથી અતિ દુઃખદાયક દારિદ્ર્યને લીધે કુટુંબને વેઠવા પડેલાં દુઃખનો આગેહુબ ચિતાર નીચેના ફકરામાંથી આપણને મળે છે.

“અમે પારિસમાં એક માસ રહ્યાં. અહિયા પણ અમારે નસીબે સુખથી રહેવાનું નહોતું. એક મુંઢર પ્રભાતે પોલીસે આવી અમને હુકમ બતાવ્યો કે કાર્લે પોતાની સ્ત્રી સાથે પારિસ રજ કલાકની અંદર છોડી દેવું મહે ફરીથી મહારી થોડી વસ્તુઓ એકઠી કરી લડનમાં આશ્રય શોધવા પ્રયાણ કર્યું. કાર્લ તો અમારા પહેલાં જ ત્યાં જઈ રહ્યા હતા.”

માર્ક્સની પત્ની ૧૮૪૯ ના જીવન માસમાં લંડન પહોંચી, અને જીવદાઈ માસમાં તેના ચોથા બાળકનો જન્મ થયો. આ જનાવ વિષે લખતા જે રવાળો નામનો માર્ક્સ ચરિત્રનો લેખક જણાવે છે કે “તે બાળક જન્મથી જ દારિદ્ર્યરૂપી રાક્ષસના પંખમાં આવી પડ્યો હતો, અને જીવ ગરીબોની બાળકોની માફક થોડા જ સમયમાં મૃત્યુવશ થયો.”

આ બાળક ૧૮૫૨ માં ગરીબાઈનો લોગ થઈ મરણ પામ્યું. રવાળો મહાશય ખરૂં જ કહે છે કે “મૃત્યુદેવે પ્રથમ જ વાર એ કુટુંબની મુલાકાત લીધી હતી, અને માતા પિતાને એ ઘા મળત લાગ્યો, કારણ કે તેઓ બચ્ચતાં હતા કે હેમના ન્હાના બાળકે જન્મથી જ ભૂખે મરતી માતાના સ્તનમાંથી ધાવણને બદલે લોહી જ સુસ્યું હતું, અને ખરી રીતે દારિદ્ર્યે તેનો વધ કર્યો હતો.”

લંડનમાં નિવાસ કર્યા પછી શરૂઆતનાં વર્ષોમાં તે કુટુંબને અતિશય ભૂખમરો વેઠવો પડ્યો હતો. ધણીવાર લાજરી એકલી જ ખાવા મળતી અને કાર્લે તે પોતાનો ભાગ બાળકોને પૂરતું ખાવાનું મળે એટલા માટે આપી દેવો પડતો હતો. છુપા અને ટાઠગી પીડાતો પીડાતો તે લંડનના સ પ્રહસ્થાનમાં જઈ વાંચવા ગેસતો. તેણે મામિકોમાં લેખ લખી આજીવિકાનું સાધન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું. જીવનકલક બહુ તીવ્ર હતો. એક વાર તેણે રેલ્વેમાં કારકુનની જગાને માટે અરજ કરી હતી, પરંતુ ખરાબ અક્ષરોને લીધે તેને પસંદગી મળી નહોતી. લલિયના જમાના યાદ કરશે કે જર્મનીનો મહાન વાવણાની અને સમર્થ લેખક રેલ્વેમાં કારકુન થવાને માટે પણ નાલાયક થયો હતો. પાછળથી તે ન્યૂયૉર્કના ટ્રીબ્યુન પત્રનો લંડનનો ખજાનખરી થયો, અને તે બદલ તેને દર અઠવાડિયે એક પાઉન્ડ મળતો હતો. કેટલાએ માંગ સુધી આ જ આજ્ઞા કુટુંબની સઘળી આવક હતી. આટલી નહીંવી રકમમાં લંડન શહેરમાં રહી નિર્વાહ ચલાવવો એ કેટલું મુશ્કેલ છે, તે ઇંગ્લેન્ડ જઈ આવેલા માણસો સારી રીતે સ્મરણ શકે તેમ છે. આ દપતી બે ઓરડીમાં વસતા હતાં. એક હેમનું શયનગૃહ હતું અને બીજી ઓરડીમાં રસોડું, દીવાનખાતું અને અધ્યયનસ્થાન હતું. મોટા મોટા પુરૂષો તેના પ્રતિનો પોતાનો પૂજ્યભાવ દર્શાવવા અથવા સન્નિધિ અને આર્થિક વિષયોમાં તેની સલાહ લેવા તેને આ જ મકાનમાં મળતા. માર્ક્સની પત્નીની નોંધપોથીમાથી હેમના લંડનના નિવાસ સંબંધીની હકીકત ત્રીજે પ્રમાણે છે.

“વર્ષો સુધી અમારે શુ શું ખમવું પડ્યું હતું, અને અમારે શો ભોગ આપવો પડ્યો હતો તે મ બધી અમે જરા પણ ગરગટાટ કર્યો હોય એવું કોઈ પણ વડી શકશે નહિ. અમારી અગત સ્થિતિ, અથવા અમારા દુઃખો જરા પણ બહાર પડવાં દીધા નથી... દેનિશ ગ્રૅન્ટની તેના મિત્રોની કીર્તિ સાચવવાની ખાતર, કાર્લે મર્વ જ્ઞેષ્ઠ પોતાને માથે વહોરી લીધું, અને પોતાની મર્થ મિલકતનો ભોગ આપ્યો. નીકળતી વખતે છાપખાનામાં કામ કરતા દરેક આદમીનો પગાર

પૂરેપૂરો ચુકવી આપવામાં આવ્યો હતો.—અને તેને સરકારે જીલમથી દેશમાંથી હાંકી કાઢ્યો હતો. ત્હમે જાણો છો જ કે અમે અમારે માટે કશું જ બચાવ્યું નહોતું. હું મહારાં આંદોનાં ઘરેણા ગીરો મુકવા ગઈ, એ જ અમારી મુડી હતી કેલોનમાં અમે અમારું ઉપકર વેચ્યું લંડન અને તેની સ્થિતિની તો ત્હમને સારી રીતે માહિતી છે. ત્રણ બાળક અને એકાદો જન્મ ! એકલા ભાડા પેટે જ અમારે રૂ. ૯૪૫૫ દર માસે આપવા પડતા હતા. આથી અમારી પાસે જે કંઈ થોડું ઘણું સાધન હતું તે પણ જતું રહ્યું... મહારા બચ્ચાંની ખાતર ધાવ રાખવાનો તો વિચાર કરવા જેવું જ નહોતું, તેથી મહારી પીઠે અને છાતીમાં અસહ્ય વેદના થતી હતી છતાં તેને ધવરાવવાનું મહે બાતે જ રાખ્યું. પરંતુ તે ન્હાના બાળકે મહારી પાસેથી ચિંતા રૂપી જ દૂધ પીવા માડ્યું કે જેથી તે જન્મથી જ રોગી રહ્યું.....આવી સ્થિતિમાં એક દિવસ હું બેઠી હતી, ત્યાં અમારા ઘરનું ભાડું લેનાર બાઈ એકદમ અંદર આવી, તેને શિયાળામાં જ અમે રૂ. ૫૬૨-૮-૦ તો આપ્યા હતા, અને તેની સાથે ઠરાર થયો હતો કે બાકીની રકમ અમારે ઘરના મૂળ માલીકને આપવી. પરંતુ તેણે આ ઠરારનો ઇનકાર કર્યો, અને અમારી પાસેથી રૂ. ૭૫ ની માગણી કરી, અને અમારી પાસે એટલી રકમ પણ આપવાની નહિ હોવાથી એ કોન્ટ્રેબલો અમારા મકાનમાં દાખલ થયા, અને મહારી ન્હાની પથારીએ, કપડાં વગેરે સર્વ વસ્તુઓ જપ્ત કરી, અરે મહારા ન્હાના ગરમ્યાનુ પાન્યું, મહારી ન્હાની કન્યાઓના રમકડા સુદા, અને મહારી કન્યાઓ પાસે જ રડતી ઠકળતી ઉભી હતી. તેમણે ધમકી આપી કે એકાદ બે કલાકમાં તેઓ એકેએક વસ્તુ લઈ જશે..... હું ત્યાં મહારા ટાઢથી ચરચરતા બાળકો સાથે કંઈ જ નહીંન પર પડી રહી. બીજે દિવસે જ અમારે ઘર બહાર નીકળવું પડ્યું. તે દિવસે ટાઢ, વરસાદ અને વાદળો બહુ હતાં. મહારો પતિ ઘરની શોધમાં ફરતો હતો. ચાર બાળકની વાત સાંભળતા જ સર્વ કોઈ અમને રહેવા દેવા રાજી નહોતાં. અતે એક મિત્રે અમને મદદ કરી. દવાવાળાનાં, ભઠ્ઠીઆરાનાં, ખાટકી તથા દૂધવાળાનાં નાણા ચુકવવા મહે મહારું પાથરણું વેચ્યું. અમારી બધી મીટકત વેચી ત્યારે જ અમે સર્વનું ત્રણ પતાવી શક્યા પરંતુ જરા પણ એમ ન ધારશો કે આ બધા હુએને લીધે અમારું મન બદલાયું હતું. હું એટલું તો સારી રીતે જાણું છું કે અમે એકલા જ દુઃખ ખમનાર નહોતા, અને મહેને તો આનંદ થાય છે કે એવા થોડા ભાગ્યશાળીમાં અમે પણ હતાં. વળી મહારા જીવનનો આધાર, મહારો પતિ હજી મહારી સાથે જ હતો ”

બાતે જ વર્ણવેલી સ્ત્રીની આવી વીરકથામાં કંઈ પણ વિવેચન કરવું એ તો ધર્મમન્દિરમાં પ્રવેશ કરી પાપ કરવા સમાન છે.

૧૮૫૨ માં તેમનું ન્હાતું બાળક મરણ પામ્યું. માતાની નોંધપોથી તે સમયની કુટુંબની બચકર નિરાધાર સ્થિતિનું વર્ણન કરે છે અને એક દુકરો નોંધવામાં આવે છે, જે કોઈ દિવસ મન્નરવર્ગની સુક્ષિન્ના ધર્મપુસ્તકમાં ઋષિના વચનરૂપ લેખાયે.

“૧૮૫૨ નાં ઇસ્ટરમાં અમારું ઠાણુ બાળક ‘મરણ પામ્યું’. ત્રણ દિવસ તો છેલ્લે અસહ્ય દુઃખ પડ્યું હતું. છેલ્લે મૃતદેહ પાછળની ઓરડીમાં પડ્યો હતો, અમે સર્વ આગળની ઓરડીમાં ગયાં. રાત્રિ પડતાં અમે અમારી પધારી જમીન પર ઠરી, મ્હારા ત્રણ બાળકો પછી સાથે જ સુઈ ગયા અમારા ઠાણા બાળકનું મૃત્યુ અમારી છેક કંગાળ સ્થિતિને સમયે આવી પડ્યું. અમારા જર્મન મિત્રો આ સમયે અમને સહાય કરી શકે તેમ નહોતા—હૃદય ચીરાતે ચીરાતે હું ક્રાન્સમાથી નાસી આવી ત્યાં રહેનાર પાસે ગઈ. તે અમારી પ્રત્યે મિત્રભાવથી વર્તતો હતો. ઘણીવાર તે અમને મળવા આવતો હતો. મ્હોં છેલ્લે મ્હારું દુઃખ વર્ણવ્યું, ‘કે તરતજ છેલ્લે મ્હને ૨ પાંડ આપ્યા. તે વડે મ્હારા બાળકને માટે જોઈતું શબ ઢાઢવાનું કપડું આપ્યું.’”

આ વખતે એક ગીરો રાખનારની હાલતજનક હકીકત બની. માર્ક્સ પાસે છેલ્લી પત્નીને પિતા પાસેથી મળેલા આદીના અમથા ગીરો મૂકવાના હતા. છેલ્લા પર આર્જન્ટલના કુટુંબની છાપ હતી ગીરો રાખનારને વહેમ પડ્યો કે એના કંગાળ જર્મન પાસે એવી સુંદર અને પુરાણી વસ્તુઓ ચોરીથી જ આવી હશે. તેથી છેલ્લે પોલિમને બોલાવી. માર્ક્સ મહા મુશ્કેલીએ કેદમાં જતો બન્યો. ગેઝિનીના ચગિત્રમાં પછી ગીરો રાખનાર અગત્યનો લાગ બજાવે છે. ખરેખરી રીતે યુરોપ આવા આપારીઓનું ઘણું કાણું છે, કારણ કે અહીંને પ્રસંગે સ્વાતંત્ર્યને માટે વપ કરનારાઓને એમના તરફથી જ મદદ મળેલી હતી. માર્ક્સને કોઈ કોઈ વાર નાણાં કરજે લાવવા પડતા. પરંતુ એ નાણા પર છેલ્લે ૨૦ થી ૫૦ ટકા જેટલું ભાર વ્યાજ આપવું પડતું કુટુંબને ખમણું પડતું દુઃખ જોઈ એક બે વાર માર્ક્સે ધધામા પડવા વિચાર કરેલો પરંતુ છેલ્લી વીરપત્નીએ તેને તેમ કરતાં અટકાવેલો. જો તેમ થયું હોત તો છેલ્લે શરૂ કરેલી ચળવળને સખન ફટકો લાગ્યો હોત. તોલે છેલ્લે લેખકના કાર્યને વળગી રહેવામાં પ્રોત્સાહન આપ્યું. ૧૮૬૧ ના માર્ચની ૧૧ થી એ મિસિસ વિડિમિયરને લખેલા પત્રમાં છેલ્લે જણાવ્યું હતું:

“અહિં નિવાસ ક્યાં પછી શરૂઆતના વર્ષો બહુ દુઃખદ સ્થિતિમાં પસાર થયા હતા, પરંતુ તે વિષે, અથવા મ્હારા ઠાણા બાળકના મૃત્યુ વિષે હું કંઈ કહેવા માગતી નથી એવામાં જ અમેરિકામાં આન્તર વિશ્વ બન્યો, અને તેથી અમારી આવક અહીં થઈ ગઈ. અમારું અર્થ ફરીથી ઘટાડવું પડ્યું, અને કેટલીક વાર તો અમારે હેવું પછી કરવું પડ્યું મ્હને અતિશય સખત તાવ લાગી પડ્યો, અને એક દાકતરને બોલાવવો પડ્યો. છેલ્લે આવી મ્હારૂં શરીર બહુ કાળજીપૂર્વક તપાસ્યું, અને પછી એકદમ તે યોગી ઉઠ્યો, ‘મ્હારા ઠાણાં મિસિસ માર્ક્સ, તમારે શીતળાનો રોગ લાગ્યું પડ્યો છે.—બાળકોએ તુરંત જ આ ઘરનો ત્યાગ કરવો જોઈશે’ મ્હારૂં એ વેળાનું દુઃખ હવે જ કંપી લેશે અને હું પૂરેપૂરી સાજી થઈ ગંઢોની એટલામાં તો મ્હારો પ્રાણપ્રિય પતિ કાર્લ માર્ક્સ પડ્યો. દરેક પ્રકારની અતિશય હીતિ, ચિન્તા અને અસુ-

અણુથી તેને પથારીવશ થવું પડ્યું. પરંતુ ઇશ્વરનો ઉપકાર કે એક જ માસમાં તેને આરામ થયો. દરમિયાન ટ્રીપ્યુન પત્રે અમારી આવક અર્ધી કરી દીધી હતી.... ... હમારા પ્રત્યે મૂને બહુ જ લાવ છે આ ઠસોટીના દિવસોમા હમે અઠગ અને ધીર બનશે. આ જગત ધૈર્યશીલ મનુષ્યોને માટે છે. તમારા ઠહાલા પતિનાં સાચા પ્રેમાળ મિત્ર બનશે, અને મન તથા હૃદયને સર્વ પ્રસંગોએ શાન્ત રાખશે. હું હું હમારી ઠહાલી જેની માઈસ.”

આ સાદા ચિત્રમા એક જ દૃષ્ટિથી આપણે સર્વ પરિસ્થિતિ દારિદ્ર્ય અને રોગથી પીડાતું, ચિન્તાથી ઘેરાતું, પણ સ્નેહની ન્યોતિથી પ્રદાશિત અને પ્રેમાળ બાળકોના નિર્દોષ આનંદથી ગાળ રહેલું નહાન કુટુંબ જોઈએ છીએ. અને તેઓ સુખી હતા. સમર્થ વિચારક, અને હેની પત્ની કે જે પોતાનું કર્તવ્ય અઠગ ધૈર્યથી બજાવી રહી હતી ઘણી વાર તેઓ હાથમા હાથ મીલાવી ઓરડામા આદ્રા મારતા અને બાળપણમા મઠપ નીચે જે સ્નેહના ગીત જર્મનીમાં ગાયા હશે, તે ત્યાં ગાતાં.

“અરે ઓ સ્ત્રી! અમારા ચઢતીના દિવસોમા તું નિશ્ચય વિનાની, શરમાળ, અને દુરાસંધ હોય છે પરંતુ હું જ અને દરદ આવી પડતા તું આશ્વાસક દેવદૂત તુલ્ય છે.”

આટલી બધી ગરીબાઈ છતાં પણ માર્કસ મજુરો સમક્ષ આપેલા અર્થશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતો વિષેના લાપણા બદલ કદી પણ દ્રવ્ય સ્વીકારતો નહિ જે ગરીબ મજુર વર્ગનો તે સેવક બન્યો હતો, હેની પામેથી કંઈ પણ લેવાનો તે વિચાર સુદા પણ કરતો નહિ. આવી બરી ઠસોટીના પ્રસંગે ગિરમાર્કે માર્કસને લોકોના પક્ષમાંથી છૂટો પાડી હેમની અળવળ મદ કરવા પરાક્ષ લાગ આપવા પ્રયાસ કર્યો. ગિરમાર્કે આ કાર્યને માટે માર્કસના બુના મિત્ર બુચરને યોગ્યો. આ માણસે લોકોના પક્ષનો ત્યાગ કરી સરકારનો પક્ષ સ્વીકાર્યો હતો, અને તે સમયે ગિરમાર્કેનો તે ખાસ માનીતો થઈ પડ્યો હતો. બુચરે સરકારી નોકરી સ્વીકાર્યા પછી પણ માર્કસની સાથે સખંધ જારી રાખ્યો હતો. હેણે લખ્યું:

“નાણા બજાર કેવું ચાલે છે હેની માહિતી રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા ‘સ્ટેટ કન્ટ્રોલિંગ-સર’ નામના પત્રને માટે જોઈએ છીએ જે લેખોની મર્યાદા બીલકુલ આંકી નથી....આપ તે સ્વીકારવાને તૈયાર હો તો તે તથા તે બદલ શો પગાર લેશો તે જણાવવા મહેરબાની કરશો.....પ્રગતિ હેના જીવન દરમિયાન ઘણી વાર બદલાય છે, તેથી કરીને જે જીવતાં દેગસેવા કરવા માંગતો હોય હેણે સરકારના પક્ષમાં લખી જવું જોઈએ.”

પત્રમાં રહેલો દશ પાછલા લાગમાં છે પણ માર્કસ કામેલ પુરૂષ હતો. તે પત્રનો મર્મ નુમજી ગયો. તે જાણતો હતો કે રાજ્ય તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા પત્રમાં સ્વતંત્ર લેખક તરીકે દ્રવ્ય ઉપાર્જન કરવાથી હેના અનુયાયીઓ હેના પર અવિશ્વાસથી જોશે તેથી કરીને જો કે પૈસાની હેને ઘણી જરૂર હતી છતાં માગણી પાછી વાળી

આરંભેથી પ્રવૃત્તિને જરા પણ હાનિ કરે એવું કાર્ય પોતાને ગમે તેટલો લાભ કરે તેવું હોય છતાં પણ તે તે કરવાને તૈયાર નહોતો. સિદ્ધાન્તની છાયાને પણ તે અંગત સુશીળતા કરતાં વધારે માન આપતો. આથી લોકોના નેતાને લાંચથી પોતાના પક્ષમાં લેવાની ઊંચકાએ જ બાજુ રચી હતી તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો.

૧૮૬૪ માં માર્ક્સે કેટલાક મિત્રોની સહાયતાથી ઇન્ટરનેશનલ વર્કિંગમેન્સ એસોસિએશન (દેશપરદેશના મજૂરોનું મહામંડળ) નામની સંસ્થા સ્થાપી. છ સાત વર્ષ સુધી તે આ મંડળ યુરોપની રાજદ્રારી બાબતોમાં મોટી સત્તા સમાન હતું. મેઝીની પણ આ મંડળમાં ઇટાલિના મજૂરોના પ્રતિનિધિ તરિકે એમાં જોડાયો હતો. પરંતુ મંડળના સર્વ સિદ્ધાન્તોની સાથે તે સમત નહિ થવાથી છુટો પડ્યો. તેની વાર્ષિક સભાઓ ભરાતી, તેમાં કરાવ પસાર કરવામાં આવતા, તેમને કાર્યમાં ઉતારવા યોજનાઓ કરવામાં આવતી. પરંતુ તેની ખરી સેવા તો વિધવિધ દેશના મજૂર વર્ગની એકતા સાધવામાં હતી. માર્ક્સે ઉદ્ધારેલો પોઠાર “દેશે-દેશના મજૂરો, એક થાઓ” એ આખા યુરોપમાં ગૂંજી રહ્યા. ટાઇમ્સે એ ચળવળ વિષે લખેલું કે પ્રાચીન સામ્રાજ્યની પડતી અને ખ્રિસ્તી ધર્મની સ્થાપનાના સમયથી મજૂરવર્ગની ભગતી જેવો બીજો કોઈ મોટો બનાવ જોયો નથી.” પરંતુ માર્ક્સના અને રશિયન તત્ત્વજ્ઞાની માર્કેલ બાકુનીનના પક્ષ વચ્ચે વિરોધ પડવાથી તથા ૧૮૭૧ માં ફ્રાન્કો-પ્રશિયન વિગ્રહ શરૂ થતા ફ્રાન્સના અગ્રેસરો તેમાંથી છુટા પડવાથી એ મંડળનો અંત આવ્યો.

માર્ક્સનું લેખનકાર્ય વિશાળ હતું. તેણે જુદા જુદા વિષયો પર છૂટક લેખ, ન્હાનાં ન્હાનાં પુસ્તકો, નિબંધો વગેરે પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. એમાનાં કેટલાંક તો પ્રસંગને માટે જ હતાં. કેટલાંક માર્ક્સના નામને ન છાજે તેવા છે. પરંતુ કેટલાંક જેવાં કે અર્થશાસ્ત્રનું વિવેચન (A Critique of Political Economy) મૂલ્ય નશો (Price, Value and Profit) નામનાં પુસ્તકો કાયમનાં છે. પરંતુ તેની કીર્તિ જેના પર અવલંબી રહેલી છે તે મૂડી (The Capital) નામનું પુસ્તક તો સર્વસ્વામિત્વવાદની ગીતા છે. તેનું પ્રથમ પુસ્તક પોતાના જીવન દરમિયાન જ તેણે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું બીજા અને ત્રીજા ભાગ તેના મૃત્યુ પછી તેના મિત્ર, સાથી અને અનુયાયી એન્ગેલ્સે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. એન્ગેલ માર્ક્સ પ્રત્યે બહુ ભક્તિભાવ ધરાવતો હતો તેની ઉદારતાથી જ માર્ક્સના પછીના જીવનમાં સુશીળતા બાકી થઈ હતી. એન્ગેલનું નામ માર્ક્સના નામ સાથે કાયમનું જોડાયેલું છે. અને માર્ક્સના વિચાર કરતા એન્ગેલનું નામ તરત યાદ આવે છે. મૂડી નામનું પુસ્તક તો એક શાસ્ત્ર સમાન છે, સર્વસ્વામિત્વવાદનો તે બુદ્ધિવિષયક ભંડાર છે મૃત્યુ પહેલા તે થયે સંપૂર્ણ થઈ શક્યો નહોતો તેથી માર્ક્સને ઘણું દુઃખ થતું.

૧૮૮૧ માં માર્ક્સની પત્ની સ્વર્ગસ્થ થઈ. ૧૮૮૩ ના માર્ચની બાદમી તારીખે તે પણ આરામ ખુરશીમાં હસતો હસતો આ લોકમાયી સિંધાવી ગયો. છેલ્લાં તેર વર્ષ તે

રોગથી લેને ઘણું સહન કરવું પડ્યું હતું. અનહદ કાર્ય, ખરાબ ખોરાક, ચિન્તા અને મગજમારીથી લેનું શારીરિક બંધારણ ખરાબ થયું હતું, કલેજામાં થતા દુઃખથી અને અનિદ્રાના રોગથી ઘણું વર્ષથી લેની તબીબત બગડી હતી. નાદુરસ્ત તબીબત મહા-બુદ્ધિ શક્તિનો હાંડ છે. રૂસો, ડાર્વિન, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, ડૉન્ટ અને એવા મહાન તત્ત્વ-ચિન્તકો પણ એ જ રોગના લોભ થઈ પડ્યા હતા. કેટલાંક વર્ષ લેનું સ્મારક ઉભું કરવાની ચળવળ ચાલી હતી. તે સમયે લેના એક અનુયાયીએ કહેલું કે માર્ક્સને સ્થૂળ સ્મારકની બીજકુલ આવશ્યકતા નથી. આખી દેશપરદેશની સર્વ સ્વામિત્વવાદની ચળવળ એ લેનું સ્મારક છે, અને તે પક્ષની દરેક જાતથી તે મહાન બનતું બંધ છે.

હાર્લ માર્ક્સની સર્વોત્તમ સેવા અર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તો પર પ્રસિદ્ધ કરેલાં પુસ્તકો જ નથી, અથવા તેણે સ્થાપેલાં વિધિવિધ ગંડો નથી. તેણે ભલે માગી લીધું હોય કે એ પ્રવૃત્તિને લીધે ખાસ કરીને તેણે દુનિયાને ઝળી ગાનાવી છે. પરંતુ આપણે લેની મહત્તા વધારે સારી રીતે સમજી શકીએ તેમ જીએ. ઘણા જ થોડા પુરુષો પોતાને માણી શક્યા છે. માર્ક્સ મનુષ્ય જાતિનો કલ્યાણકર્તા છે. કારણ કે અર્વાચીન યૂરોપનો તે પ્રથમ વિચારક હતો, અને લેને મનુર વર્ગમાં શ્રદ્ધા હતી. લેના પહેલા થઈ ગયેલા સર્વ સ્વામિત્વવાદીઓ એમ માનતા હતા કે સામાન્ય સ્વામિત્વ શિષ્ટ અને શિક્ષિત તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ ગરીબ અજ્ઞાન મનુર વર્ગ પર વરસાવવાનો શારીરિક હતો. તેઓની માન્યતા એવી હતી કે એ સુધારો ઉચ્ચ વર્ગમાંથી શરૂ થવો જોઈએ મનુર વર્ગની મુક્તિ લેમના પોતાના જ બળથી થવી જોઈએ એ સિદ્ધાન્તનો પ્રથમ પ્રચાર કરનાર માર્ક્સ જ હતો. “પોતાનાં બંધનો તોડવાની ઇચ્છાવાળાએ જાતે જ પ્રથમ ધાંકરવો જોઈએ”. લેનો મહાન ઉપદેશ મનુર વર્ગના હૃદયોને, લેમને માલુમ નહિ એવા લેમનામા સુપુષ્ટ રહેલા મનુષ્યત્વને ઉદ્દેશીને હતો. “સર્વ દેશના મનુરજાઈઓ, એક થાઓ. તેથી લેમારાં બંધનો સિવાય કંઈ જ જવાનું નથી. અને લેમને વિજયમાં સારી દુનિયા મળશે ” આ વચનો ઉચ્ચારાવાંને વર્ષો વડી ગયાં. ત્યાર પછી અનેક મનુષ્યો આવ્યાં અને જ્યાં, પરંતુ અજ્ઞાન અને મેલા મનુર વર્ગમાં શ્રદ્ધા રાખનાર નેતાની આવેગસરી હાક હજી પણ લેમને ઉત્તિ તરફ—ખરા મનુષ્યત્વ તરફ દોરે છે., આવી ઉડી દૃષ્ટિ કોઈ પણ મહાન કાર્યની ખાતર સ્થાપણ કરનારને જ મળેલી હોય છે આરામ ખુર-શીમા પડ્યા રહેનાર સુધારકોને અથવા વાંચવાની જ લહેરમાં જીવન ગાળનાર અધ્યા-પકોને એ બક્ષિસ મળેલી હોતી નથી. દુઃખ અને દારિદ્ર્યની પ્રજ્વલિત લગ્નોમા પ્રચર વય તથા પછી જ સહમજ્યું કે રસ્તાઓમાં ચીંધરેહાલ રખડતા ગરીબ માણસનામાં પણ ઉચ્ચ નીતિનાં બીજ દ કાયલાં હોય છે. સામાજિક ઉત્ક્રાંતિના દરેક યુગમાં માનવ-સમાજના નેતાએ આ જ મહાન સેવા કરી છે લેને પોતાને લેમની શક્તિમાં શ્રદ્ધા છે, એટલે તે આત્મશ્રદ્ધા રાખવી એવું લેમને શીખવે છે જે માણસો પોતાને દુર્ગંજ માને છે લેમને તે પોતાને સચકત માનતાં શીખવે છે સર્વનૈતિક પ્રગતિની આ જ ચાવી છે. બ્યારે ઇંડુ ખીસ્તે એક રોગીને સાજો કર્યો, ત્યારે તેણે લેને પૂછ્યું, “તારામાં લેને શ્રદ્ધા છે.” પરંતુ બ્યારે તેણે પાપીને પાપના કાદવમાંથી બહાર આણ્યો, ત્યારે તેણે કહેલું, “લેને તારામાં શ્રદ્ધા છે” બુદ્ધ મહાત્માએ હજીમને

કહ્યું, ‘હા, તું મહારી સાથે ચાલ’ અને તે હજમતું હૃદય એટલી ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરી શક્યું, એટલા જ કારણે કે ગુરૂદેવે તેને પાત્ર ગણ્યો. રૂસોએ અસાદમી સદીના અજ્ઞાન, ખીકણ, પીડિત ક્લાસના ગુલામોને કહ્યું કે ‘ત્હમે જ ખરેખર રાજા છો.’ આ શબ્દો હારથપાત્ર ગણાયા. પરંતુ એ શબ્દોએ એમની અંદર ગુપ્ત રહેલું મનુષ્યત્વ બહાર આવ્યું, અને એ અજ્ઞાન, જડ, ભૂળે પીડાતા અમીર વર્ગના ગુલામો એક જ જમાનામાં વીર, સ્વમાન સમજનારા, ખરા નાગરિક બન્યા. મહામદે આરબ સોડાને કહ્યું કે ‘ત્હમે આખી દુનિયાને છતી શકશો’ અને તેમણે પણ તે ક્યું જે મહાત્મા એમ જોઈ શકે છે કે ગરીબમા ગરીબ અને અજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન પણ ઉત્તમ નૈતિક જીવન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે, તે જ સમાજનો ખરો ઉદ્ધારક છે. તે જ માનવ સ્વભાવનું ખરું સ્વરૂપ સમજે છે. તે દુર્જન દેખાતા પુરૂષોમાં વીરત્વ પ્રકટાવે છે; તે ધૂળમાંથી સોનું બનાવે છે. અને તેથી જ કરીને ધનુ ખ્રિસ્ત ગરીબનો, પાપીનો, પતિવત્નો, મિત્ર હતો; અને માછીમારોનો, જ્ઞાનિ બહાર થયેલાઓનો અને દોષિત જાગિનીઓનો નેતા હતો. આ જ કારણથી યુદ્ધ ભગવાને પ્રાકૃતમાં ઉપદેશ કર્યો, અને તત્ત્વચિન્તકોએ જેમનો સામાન્ય સ્ત્રીપુરૂષો તરીકે ઉપહાસ કર્યો હતો, તેમને પોતાના મંડળમાં દાખલ કર્યા. આથી જ આ મહાવાક્ય ઉચ્ચારવામાં આવ્યું છે:—“કડીઓએએ મકાન ચણતાં જે પથ્થરને બાજુ પર નાખી દીધો હતો તે ખુણાનો મુકુટ બન્યો.”—“અને ઇશ્વરે સબળને મર્યાદામાં રાખવા નિર્બળનો પક્ષ લીધો છે, અને ડાહ્યા ગણાતા પુરૂષોને યોગ્ય રસ્તે દોરવા મૂર્ખ માણસોને પસંદ કર્યા છે.”

રૂસોએ અસાદમા સંઘમાં યુરોપને માટે જે કાર્ય કર્યું તે માર્ક્સે ઓગ-સ્ટીસમી સદીમાં કર્યું. તેની દીર્ઘદૃષ્ટિ એ તેની ઉચ્ચ નીતિ દર્શાવે છે, કારણ કે તે વિદ્વાન અને ધનવાનને ત્યા જન્મેલો હતો; અને તેણે હંલકા જડ જેવા ગરીબ મજૂર વર્ગનો ત્યાગ કર્યો હોત, એમ ધારીને કે ઉચ્ચ અને શિષ્ટ વર્ગને સમજાવવાથી સર્વ વાના સારાં થશે તે નીતિનો બગીચો હતો, અને સમજતો હતો કે સામાન્ય મનુષ્યો સ્નેહ, બંધુભાવ, વીરત્વ એવા આરામમાં પડ્યા રહેનાર દંભી શિક્ષિત વર્ગ કરતાં વધારે સારી રીતે સમજે છે સામાજિક અને રાજકીય સુધારણા સ્નેહ અને લાકિતથી જન્મે છે, નહિ કે દંભ અને ભાષણથી. માર્ક્સે પીડિત અને અવગણના પામેલા મજૂર વર્ગને મહત્વાકાંક્ષાથી પ્રોત્સાહન આપ્યું. આ પ્રમાણે અર્વાચીન ખરેખરી સામાજિક પ્રભસત્તા જન્મી. આ પ્રમાણે જ સદુપદેશ ગરીબ વર્ગને કરવામાં આવ્યો હતો.

માર્ક્સનાં વચનો અને કાર્યોની ટીકા કરવા આપણે ડૉક્ટર જોન્સને ગોલ્ડસ્મીથ વિશે બોલતાં કહેલા શબ્દો હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા લાયક છે.—“તેના દોષ યાદ કરશો નહિ, તે મહાપુરૂષ હતો.” માર્ક્સનું નામ લાવે જમાનાઓ યાદ કરશે અને તેની સ્ત્રી તથા તેનાં બાળકો તેની કીર્તિમાં લાગ પડાવશે જ્યારે આખી દુનિયામાંથી દારિદ્ર્ય અને ગુલામગીરી દૂર થશે, જ્યારે મૂડી ભૂતકાળના ઇતિહાસના પાનામાં જ લખાશે, ત્યારે માનવ જાતિ યાદ કરશે કે જેમના પરિશ્રમથી આ અદ્ભુત પરિણામ

આવ્યાં છે હિમને પેટપૂરતું ખાવાનું પણ મળતું નહોતું. માતાએ પોતાનાં બાળકોને એ વીરમાતાની કથા કહેશે કે જેણે લાવિ બાળકોનું જીવન આનંદમાં જાય, જોઈતો પૌષ્ટિક ખોરાક તેઓ મેળવી શકે, એટલા ખાતર પોતાના પ્રિય બાળકોનો ગરીબાઈની વેદિપર ભોગ આપ્યો હતો. સારી દુનિયાને જો મુખ આપવું હોય તો કોઈકે તો રડવું જ જોઈએ. વાચક, તું એમાનો એક થઈશ. *

કાન્ત અને કાન્તા.

(અનુસધાન પૃષ્ઠ ૧૧૫ થી)

અંક ચોથો.

દરય જેણું—મિત્રામાની એક પરજાળ કાન્ત અને કાન્તા આવીને મળે છે

કાન્ત—તું કયાં જાય છે? મ્હારે આજે રાત્રે ત્હારી સાથે વાત કરવી છે. હું, ત્હને મળું ખરો?

કાન્તા—હા.

કાન્ત—હું હમણાંજ મ્હારા પિતાજીના ખંડમાંથી આવું છું. એમની તળિયત સુધારા પર છે. વૈધે કહ્યું છે કે એ બચી ગયા છે.....તે છતાં આજે સ્થવારે તો મ્હને આજે સાંજે કંઈક અશુભ થશે એવી શંકા થયેલી. થોડા વખત સુધી મ્હારા કાનમાં હુંફવની અક્રવાઓના પડઘા પડતા હતાપછી એકાએક મ્હોટો ફેરફાર થઈ ગયો; આજે તો માત્ર સમયનો જ સવાલ રહ્યો છે, બીજું કાંઈ નહીં ખંડની બધી બારીઓ ઉઘાડી નાખવામા આવી છે એ બોલે છે; એ સુખી હોય એમ લાગે છે. હજી એ સાધારણ માણસ માફક બોલતા નથી, તો પણ અત્યારે એમના વિચારો પરભવમાથી આવતા જણાતા નથી ... એમણે મ્હને જોળખ્યો એમણે મ્હારો હાથ પકડ્યો, અને પછી, માંદા પડ્યા ત્યારથી જે વિચિત્ર દેખાવ પોતે કરે છે તે દેખાવ સખી મ્હને કહ્યું, “કોણ તું, કાન્ત! કેમ, કેમ, મ્હેં તો કંઈ અગાઉ એના ઉપર ધ્યાન આપ્યું ન હતું, પરંતુ જે લોકો વધારે જીવવાના ન હોય ત્હના જેવી ત્હારી ગભીર અને મિત્રની દૃષ્ટિ હતી.... ત્હારે મુસાફરી કરવી જોઈએ, ત્હારે મુસાફરી કરવી જોઈએ.. ...” છે તો વિચિત્ર છતાં હું એને આધીન થઈશ... મ્હારી માતાએ એમને સાલજ્યા, અને એ હર્ષથી રોઈ પડી—ત્હને એ વાતની ખબર નથી?—આખું ઘર પુનર્જીવિત થયું હોય એમ લાગે છે, જ્યાં ત્યાં જાસોજીવાસ, વાતોના તડાકા, અને હરફર થતી સાંભળાય છે.....સાલજી; પેલા બારણા પાછળ કોઈને હું બોલતું સાલજી છું ઉતાવળ કર, ઉતાવળ કર! એકદમ જવાબ આપ! હું ત્હને કયાં મળું?

કાન્તા—ત્હારી ક્યાં મળવાની હજી છે?

કાન્ત—બગીચામાં, “અંધ પુરુષનું” ઝરણું” છે ત્હેની પાસે-આવશે?—તું આવશે?

કાન્તા—હા.

કાન્ત—એ આપણી છેલ્લી રાત્રિ હો!—મ્હારા પિતાજીએ કહ્યું તે પ્રમાણે મ્હારે મુસાફરી કરવાની છે. તું પછી મ્હને કરીથી નહીં મળે

કાન્તા—એવું ન બોલો, કાન્ત હું ત્હમને હમેશાં મળીશ; હું હમેશાં ત્હમારો જ વિચાર કર્યાં કરીશ.....

કાન્ત—એવો વિચાર કરવો એ નકામું છે... ..હું એટલે બધે આઘે હોઠાથ કે તું મ્હને જોઈ શકીશ જ નહીં... ..હું દૂર દૂર આટલા જવાનો પ્રયત્ન કરીશ.હું હર્ષથી ભરપૂર છું અને તું તો એમજ કહેશે કે આજે તો મ્હારા શરીર ઉપર આકાશનો અને પૃથ્વીનો બધો ભાર આવી રહ્યો છે.....

કાન્તા—શું થયું છે. કાન્ત!—ત્હમે શું કહ્યોછો તે હું હવે નથી સ્મરજતી.....

કાન્ત—જા, જા; આપણે છૂટાં પડીએ. પેલા બારણાની પાછળ કોઠાને હું બોલતું સાંભળું છું...એ તો આજે સ્વવારે આ કિત્લામાં આવેલા પરદેશીઓ છે...એ લોકો મ્હારે જાય છે...આપણે જઈએ, એ તો પેલા પરદેશીઓ...

(બંને જૂઠાં જૂઠાં જાય છે.)

દ્રશ્ય બીજું—કિલ્લામાં એક ખંડ

જયન્ત અને કાન્તા જણાય છે.

જયન્ત—હવે ન્યારે કાન્તના પિતા ગયી ગયા છે, અને મૃત્યુની વૃદ્ધ દાસી માંદગી કિલ્લામાંથી મ્હારી ગઈ છે, એટલે સ્વેજ હર્ષ અને સ્વેજ તડકો આખરે ઘરમાં ફરીથી આવશે...વખત થયો હતો!—કારણ, તું આવી ત્યારથી આપણે બધા બારણે ગણગણતાં ગણગણતાં જીવન ગાળ્યું છે...ખરેખર મેં ત્હારા પર દયા ખાધી છે. કાન્તા...રતના દિવસની ખબર પડતા ગાળક જેમ હર્ષિત થાય તેમ તું અહિં પૂરેપૂરી હર્ષભરી આવી હતી જે પ્રમાણે એક બહુજ ઉદાસી અને બહુજ ઠડી ચુકામાં બપોરી વખતે ન્યારે આપણે ઉતરીએ ત્યારે આપણી વિરુદ્ધ આપણો સીનો જે પ્રમાણે બહલાઈ જાય છે તે પ્રમાણે ન્યા તું ખાડામાં પડી કે તરત ત્હારો સીનો બહલાવાં મ્હેં જોયો—અને કદાચ ત્હારો આત્મા પણ. અને એ ગંધાને લીધેજ હું ઘણી ખરી વખત ત્હને સ્મરજી શકતો ન હતો. કદાચ ત્હારી બેઘ્યાન સ્થિતિમાં, પણ જાણે કોઈ મહાન દુઃખની સાથે જોઈ રહી હોય એવી ત્હારી વિચિત્ર અને જોખાકળી દૃષ્ટિથી તડકામાં એક રમણીય બગીચામાં મ્હેં ત્હને ધારી ધારીને જોઈ છે...હું બરાબર સ્મરજતી શકતો નથી...પણ ત્હને જોઈને હું શોકમગ્ન થઈ ગયો હતો; કારણકે તું એટલી બધી ન્હાની અને રમણીય છે કે ત્હારાથી મૃત્યુના રાજ્યમાં રાત્રિ દિવસ રહી શકાયજ નહીં. પણ હવે એ બધું બહલાઈ જશે. મ્હારી ઉમરે—અને કદાચ એ જ મ્હારા જીવનનું ખાતીયાળું કૃણ છે—મ્હારી ઉમરે બનાવેલી આસક્તિમાં વિશ્વાસ બેઠો છે, પણ હું જાણતો નથી કે કેટલો, અને

મહે' હમેશાં જોયું છે કે દરેક નહાતું અને રમણીય પ્રાણી પોતાની આસપાસ નહાના અને રમણીય અને સુખી બનાવો ઉત્પન્ન કરે છે અને જે નવા યુગની છાયા મહારી નજરે કોઈકવાર પડે છે તેને માટે રસ્તો કરી આપનાર હવે તું જ છે. આમ આવ. કંઈ પણ જવાબ આપ્યા વિના અને તારી આખો ઉચ્ચકયા વિના ચાલ, ત્યાં આગળ ઉભી કેમ રહી છે?—અત્યાર સુધીમાં મહે તને માત્ર એક જ વાર ઓષાલિંગન આપ્યું છે—તું આવી તે દિવસે પરતુ છું ફગીની નૃતનતામાં વિશ્વાસ બેસાડવાને અને તર્જના દ્વાર કરવાને વૃદ્ધ યુરોપને પોતાના ઓષાલો સ્ત્રીના કપાળ ઉપર અથવા બાળકના ગાલ ઉપર કોઈકવાર લગાડવાની જરૂર રહે છે...તું મહારા વૃદ્ધ ઓષાલો છીએ છે? આજ આટલા મહિનાથી મહેને તારાપર કેવી દયા આવે છે! ..

કાન્તા—હાહાહા, હું ફગીની નથી રહી.

જયન્ત—જે લોકો ભલે જાણ્યા વિના ફગીની રહે છે તેમાંની તું કદાચ એક હોઈશ... અને એવા લોકો અત્યંત ફગીની હોય છે.. આમ છેક પાસે તારી મહામુ' ઘડીભર એકી ટશે મહેને જોવા દે, ...આપણને તો મૃત્યુની સ્થોલમાં આવી સુંદર રમણીની બહુજ જરૂર છે.

સુમન્ત આવે છે.

સુમન્ત—કાન્તા આજે રાત્રે જાય છે.

જયન્ત—તારા કપાળ ઉપર લોહી છે-મહે' શું કંઈ કર્યું છે?

સુમન્ત—કંઈ નહીં કંઈ નહીં ..કાટાની વાડમા થયેને હું પસાર થયો હતો.

કાન્તા—તમારૂં માથું સ્થેજ નીચું નમાવો પ્રભુ...હું તમારૂં કપાળ ઘોષ નાંખું...

સુમન્ત—(એને તરછોડીને) તું મહેને અડકે એવી મહારી મરણ નથી, સહમણ? જા, જા, હું તારી સાથે વાત નથી કરતો--મહારી તરવાર કયા છે?—હું મહારી તરવાર શોધવા આવ્યો હતો.. ...

કાન્તા--આ રહી; પ્રાર્થના-મેજ ઉપર.

સુમન્ત—લાવ [જયન્તને]—સાગરને કિનારે બૂખથી મરી ગયેલો એક જોડત લોકોની નજરે હમણા જ પડ્યો;—કહીએ તો એમ જ કહેશે કે એ બધા લોકોએ તમારી આંખ આગળ મરી જવાનું ધાર્યું છે.—[કાન્તાને] કેમ, મહારી તરવાર? તું આમ ક્રુણે છે કેમ?—હું તને મારી નાખવાનો નથી. હું તો સ્થેજ ધાર તપાસું છું. હું મહારી તરવાર આવા ઉપયોગમાં લેતો નથી. મહેને એક સિખારી માફક તું કેમ તપાસ્યા કરે છે?—હું તારી પાસે કંઈ સિખા માગવા નથી આવ્યો. તારી આંખમાં હું કંઈ પણ ન જોઈ શકું પણ તું મહારી આંખમાં કંઈ જોવાની આશા રાખે છે, એમ?—શું તું ધારે છે કે હું કંઈક જાણી શકું?—[જયન્તને] પેલી મહારી આંખો હમે ભુલ્યો છે?—જાણે કે એ પોતાના બાહુદયનો ગર્વ કરતી હોયની!.....

જયન્ત—હું તો એમાં માત્ર મહોટી નિર્દોષતા જોઉં છું....

સુમન્ત—મહોટી નિર્દોષતા!આખો તો નિર્દોષતા કરતાં પણ મહોટી છે!... એ તો ઘેટાંની આંખો કરતાં વધારે શુદ્ધ છે...એ તો ઇશ્વરને પણ નિર્દોષતાના માંક

પદાવે એવી છે! મોટી નિર્દોષતા! સાંભળો: હું એટલો બધો એઓની પાસે છું કે એની પાંપણો મીંચાય છે ત્યારે એની નૂતનતા હું અનુભવું છું; અને છતાં એ આંખોની ન્હાનામાં ન્હાની આનચી ઘાળનો કરતા પરસવની મોટી આબતોથી ઓછો લાણીતો છું!.... મોટી નિર્દોષતા!... નિર્દોષતા કરતાં પણ વધારે! કહો કે સ્વર્ગના દેવો પણ એમાં અર્ધ પૂલ ઉગવી રહ્યા છે!..હું એ આખોને બાવું છું!..મો' એઓને પોતાને ટામે લાગેલી જોઈ છે! બંધ કર! બંધ કર! નહીં તો હું હમેશને માટે એ બંધ કરી દઈશ!...આમ ત્હારા ગળા ઉપર ત્હારો જમણો હાથ મૂક નહીં; હું તો એક સાદી વાત કરું છું...મને કંઈ અંદરખાનેથી બીજો વિચાર નથી..અને જો એવું કંઈ હોય તો મ્હારે એ કહેવું કેમ નહીં? અહા! અહા!—ત્હારી જવાની દોશિષ ન કર! —આમ જો!—મેલો હાથ મને ચાપ!—અરે! ત્હારા હાથ તો બહુ જ ગરમ છે. ચાલી જા! ત્હારું માંસ મને કંટાળે આપે છે!.. આમ જો! હવે ત્હારી જવાનો કંઈ સવાલ જ નથી!—[વાળ અડીને એને પકડે છે]—ત્હારે ત્હારે ઘુંટણીએ મ્હારી પાછળ પાછળ આવવું પડશે! ઘુંટણીએ પકડ!—મ્હારી આગળ ઘુંટણીએ પકડ!—હાસ! હાસ! ત્હારા લાળા વાળનો આખરે કંઈ અર્થ સર્જી ખરા!..જમણો!... હાળો!—હાળો!...જમણો!—અદબ! અદબ— ત્હાર! નીચી! આગળ! પાછળ! જમીન પર! જમીન પર!..જેથુ, સમજ, હું તો ધરડા માણસ માફક ક્યારનો હસ્યા કરું છું.....

જયન્ત—(દોડી આવીને) સુમન્તા!....

સુમન્તા—(એકાએક શાંતપણાનો ઢોંગ કરીને) હમે હમને ફાવે તેમ કરજો, સહમજ્યા,—મ્હારે એની ફરકાર નથી —હું જોઈએ તે કરતા વધારે ઘરડો થયો છું; અને તે ઉપરાંત હું પ્રલિપ્તિ નથી. હું વખત આવવાની વાટ જોઈશ, અને પછી.....અહા! પછી!..... કારણ માત્ર એટલુંજ કે એવો રિવાજ છે, કારણ માત્ર એટલુંજ કે એવો રિવાજ છે.....
(બધ છે.)

જયન્ત—એને શુ હું: છે?—એ બીધેલો તો નથી ને?

કાન્તા—(રોતી રોતી) ના, ના; એ હવે મને આહતા જ નથી.....હું સુખી નથી! ..હું સુખી નથી!.....

જયન્ત—હું કંઈર હોત તો હું માણુમનાં હૃદય ઉપર દયા લાવત

દય ત્રીજી—કિંવાની એક અગમ્ય જગી પથને ઉચ્ચા પ્રાણ કર્તો દુન દેખાય છે

કુન્જ—અહ, આ પથરો તો લારે છે!.....એ મ્હારા કરતા વધારે લારે છે..... જે કંઈ બન્યું છે તે દરેકના કરતાં એ વધારે ભારે છે.....લેખક અને આ જાહી પથરાં વચ્ચે પડેલો મ્હારો સોનેરી દહેજું જોઈ છે, છતાં એને મ્હારી શકનો નથી... મ્હારો ન્હાનો હાથ જોઈએ તદ્દલો લાળો નથી,.... અને આ પથરો નહીં ઉચકાય.....મ્હારાથી એ નથી ઉચકાતો.....અને કોઈથી એ નહીં ઉચકાય..... એ તો આખા ઘરના કરતા વધારે ભારે છે;.....હમને તો એમ જ લાગશે કે જોને જમીનમાં મૂળીયાં છે કે શું!..

[આંધ્ર કંઈ ટોળાંનો ખેંચે અવાજ આવે છે.]—અહા! અહા! હું ઘેટાને રોતાં સાંભળું છું..... [અગાશીની ઠોરે એ જોવાને જાય છે.] અરે! સૂરજ ઢેખાતો જ નથી... એઓ આવે છે..... ખેડલાં નહાનાં ઘેરાં... એઓ આવે છે. એક મ્હોટું ટોળું તો છે!..... એક મ્હોટું ટોળું તો છે!..... એઓ અંધારાથી ઝડીએ છે..... એઓ એક ટોળે વળે છે! એઓ એક ટોળે વળે છે..... એઓ હવે ભાગ્યેજ આગળ ચાલી શકે છે..... એઓ રૂએ છે! એઓ રૂએ છે! અને એઓ ઉતાવળે જાય છે!..... એઓ ઉતાવળે જાય છે!..... એઓ ચાર રસ્તે ક્યારનાં જઈ મ્હોટ્યાં. અહા! અહા! હવે ક્યા જવું એ એઓ ભણતાં નથી..... એઓ હવે રોતાં નથી... એઓ ઉભાં રહ્યા છે. એઓમાંના કેટલાકને જમણી બાજુએ જવું છે..... બધાંને જમણી બાજુએ જવું છે..... એઓથી જવાનું નથી!... રખેવાળ એઓ તરફ ઢેખાણાં ફેંકે છે..... અહા! અહા! એઓ અહીં થઈને જવાનાં છે..... એઓ તાબે થાય છે! એઓ તાબે થાય છે! એઓ અગાશીની નીચે થઈને જવાનાં છે..... એઓ ટેકરીઓની નીચે થઈને જવાનાં છે..... એઓ ટેકરીઓની નીચે થઈને જવાનાં છે..... હું એઓને, પાસે આવશે ત્યારે, જોઈશ.... અહા! અહા! કેટલાં બધાં છે!..... કેટલા બધાં છે!.. આખો રસ્તો એઓથી ભરાઈ ગયો છે..... હવે એઓ બધાં નરમ થઈ ગયા છે..... રખેવાળ! રખેવાળ! એઓ હવે કેમ નથી બોલતાં?

રખેવાળ—(આદૃશ્ય રહીને) કારણ કે આ રસ્તો હવે કંઈ તમેલે જવાનો નથી

કુંજ—એઓ ક્યા જાય છે?—રખેવાળ! રખેવાળ!—એઓ ક્યાં જાય છે?—એ તો હવે મ્હારું કહ્યું સાંભળતો નથી એઓ તો ક્યારનાં ચે આવે આંધ્ર મ્હોંચી ગયા. એઓ ઉતાવળે જાય છે એઓ હવે કંઈ ઘોંઘાટ નથી કરતાં..... આ રસ્તો હવે કંઈ તમેલે જવાનો નથી..... એઓ આંધ્રે રાત્રે ક્યાં સુવાનાં હશે?—અરે! અરે! અંધારું બહુ થયું છે..... હું કોઈને કંઈ કહેવા બહુ છું..... ..

(જાય છે.)

૬૨૪ ચોથું—જાગીઆમાંનો એક પુત્રો

કાન્ત આવે છે

કાન્ત—આ ઇલ્લી જ સંધ્યા... છેલ્લી જ સંધ્યા. એ બધાનો હવે અંત આવવો જાય છે. જે વસ્તુ મ્હેં અનુમાની નહોતી તે બાબત મ્હેં એક બાબત માફક રમત કર્યા કરી છે... ભાવિની બાળ વિષે હું સ્વપ્નાવત રહેતા છું... મ્હને એકાએક કેણે ભગૃત કર્યો? પોતાના બળતા ધરમાંથી જેમ કોઈ આંધ્રો માણસ નહાસી જાય તેમ હું હર્ષ અને શોક માટે ખૂબ પાકતો નહાસી જઈશ... હું તો એને કહીશ કે હું નહાસી જવાનો છું... મ્હારા પિતાજીને હવે કંઈ ભય નથી, અને મ્હારી જાતને બૂઠાણું કહેવાનું કંઈ કારણ નથી... વખત તો વહી ગયો છે; એ તો આવતી નથી—એને ફરી મળ્યા વિના હું ચાલ્યો જઈ તો વધારે સાડું... આ વખતે તો હું ગરબર બારીકીથી નિહાળીશ..... કેટલીક બાબતો તો હું હવે સંભારતો જ નથી..... કેટલીક વખતે તો મ્હને એમ

લાગે છે કે જાણે હું એને સો વર્ષથી મળ્યો જ નથી... અને હજી મ્હેં એની દૃષ્ટિ વચ્ચે નજર કરી નથી.....હું જો આમ આવ્યો જાઉં તો પછી કંઈ બાકી રહેતું નથી. અને પેલા બધાં સંભારણાં.....જાણે કે હું એક મુંવાળી કોથળીમાં રહેજ પાળી લઈ જવાનો ન હોઉં!.....હું છેક ધરાઈ જાઉં ત્યાં સુધી કેદથી છેદકી વખત એક વાર હું એને મળી લઈશ... મ્હેં એને જે કી કહ્યું જ નથી ન મ્હારે એને કહી નાખવું જોઈએ.

(કાન્તા આવે છે.)

કાન્તા—કાન્ત !

કાન્ત—કાન્તા !—કોણ તું, કાન્તા ?

કાન્તા—હા.

કાન્ત—આમ આવ, જ્યોત્સ્નાની કોરે ઉભી ન રહે—આમ આવ, આપણે એક ખીજને બધું બહુ કહેવાનું છે... આ ઝાડના છાયડામાં આમ આવ,

કાન્તા—મ્હેને અજવાળામાં ઉભી રહેવા દો ...

કાન્ત—નાનારાની બારીમાંથી આપણે કોઈ જોઈ જશે. આમ આવ, અહીં, આપણે કશું જાણીશું નથી—સંભાળજે; આપણને કોઈ જોઈ જશે.....

કાન્તા—મ્હેને કોઈ જોઈ એમ હું ધમ્મું છું.....

કાન્ત—કેમ જોઈને શું દુઃખ છે ?—કોઈની નજરે પડ્યા વિના તું અહીં આવી શકી ?

કાન્તા—હા, જ્ઞાનના ભાઈ ઉઘી ગયા.....

કાન્ત—વખત બહુ વહી ગયો છે—એક કલાકમાં તો એઓ દરવાજા બંધ કરી દેશે. આપણે ધ્યાન ગળવાનું છે તું આંટલી બધી મોડી કેમ આવી ?

કાન્તા—જ્ઞાનના ભાઈને ખરાબ સ્વપ્ન આવ્યું હતું. અને મળી પાછું મ્હારું લુગડું દરવાજાના ખીલામાં ભરાઈ ગયું હતું; જુઓ ફાટ્યું પડ્યું છે. એ બધો મ્હારો વખત નષ્ટાચો ગયો, એટલે હું દોડી.....

કાન્ત—મ્હારી દીન કાન્તા !—હું જોઈને ગડગડાતા જાણે કે જાણું છું. ...કોઈ પક્ષી પાછળ શિકારી પડ્યો હોય તે જેવું હાંપી જાય તેમ તું હજી હાંફે છે .. જુ મ્હારે માટે—મ્હારે માટે—તું આટલું બધું કરે જે? ત્હારું હૃદય જાણે મ્હારું હોવાની ? એમ ધન. કહું હું સાબળું છું.....આમ આવ.....હજી વધારે પાસે, હજી મ્હારી વધારે પાસે...

કાન્તા—ત્હમે હસો છો કેમ ?

કાન્ત—હું હસતો નથી,—અથવા તો કહે કે હું મશકરી કરતો નથી પણ હર્ષ માટે હસું છું.....ખરૂં જોતા તો આ દેવાની વાત હતી

કાન્તા—આપણે અહીં અગાઉ આવ્યા હતા ... મ્હેને યાદ આવે છે.....

કાન્ત—હા...હા.. મહિનાના મહિના અગાઉ.—હું તે વખત જાણતો ન હતો. ... ત્હને આજે શરે અહીં આવવાને મ્હેં કેમ કહ્યું તે તું જાણે છે ?

કાન્તા—ના

કાન્તા—કદાચ આ છેલ્લીજ વખત હુંને મળી લઉં છું... મહારે હમેશને માટે જતા રહેવાનું છે.....

કાન્તા—તમે હમેશા કેમ જતા રહેવાનું કહ્યાં કરો છો ?.....

કાન્તા—તું જે જાણે છે જ તે મહારે હુંને કહેવું પડશે એમ ?—હું હુંને શું કહેવા માશું છું તે તું જાણતી નથી ?

કાન્તા—ના, વળી, ના, વળી, હું કંઈ નથી જાણતી—.....

કાન્તા—મહારે આઘે કેમ જતા રહેવાનું છે તે તું જાણતી નથી, ...તું નથી જાણતી; એનું કારણ એ કે...[એકએક એને આશ્ચર્યગન આપે છે] હું હુંને આહું છું.....

કાન્તા—(ધીમે સ્વરે) હું પણ હમને આહું છું.....

કાન્તા—અહા ! અહા ! શું કહે છે, કાન્તા ?..... મહેં સાંભળ્યું નહીં !..... જાણે કે અન્ય સહિમાંથી કંઈ અવાજ આવતો હોયની ! એમ તું તો બોલે છે !...તહેં શું કહ્યું તે મહેં કંઈ સાંભળ્યું નહીં..... તું મહેને આહે છે ?—તું મહેને પણ આહે છે ? . તું ક્યારથી મહેને આહે છે ?.....

કાન્તા—હેલેથીજ... મહેં હમને બેયા ત્યારથીજ....

કાન્તા—અહા ! તું શું કહે છે !...તારો સુર વસંતમા ફરિયા ઉપર થઈને વાતો હોય એમ વાગે છે !... મહેં હજી સુધી એ સાંભળ્યો નથી,..... જાણે કે મહારા હૃદય ઉપર વરસ્યો હોયની !... તું કેટલી બધી ખુલ્લા ફિલથી વાત કરે છે !... જાણે કેઈ સ્વર્ગદૂતને પ્રશ્ન કર્યો હોયની ! . હું તો નથી માની શકતો, કાન્તા !... તું મહેને શા સાડ આહે, વાડ ?—ના, ના, તું મહેને કેમ આહે છે ?—તું કહે છે તે શું ખરું છે ? તું મહારી મરકરી તો નથી કરતી ને ? મહેને હસાવવાને તું સહેજ જૂઠું તો નથી બોલતી ને ?

કાન્તા—ના, હું કદી જૂઠું બોલતી નથી, હું માત્ર તમારા ભાઈને જૂઠું કહું છું.

કાન્તા—અહા ! તું શું કહે છે ? . ત્યારે સૂર ! ત્યારે સૂર !... ત્યારે કરતાં પણ વધારે ઠંડો અને વધારે નિર્મલ !.. જાણે મહારા હોઠ ઉપર નિર્મલ પાણી પડ્યું !... જાણે મહારા હાથ ઉપર નિર્મલ પાણી પડ્યું .. આપ, આપ, મહેને તારા હાથ આપ !... અહાહા, તારા હાથ કેટલા ન્હાના સરખા છે !... હું ન્હોતો ધારતો કે તું આટલી બધી રમણીય હોઈશ !... તારા અગાઉ મહેં આવું રમણીય કંઈ કદી બેયું જ નથી... હું તો અધીરો જ બની ગયો હતો, હું આખા ઘરમા ખોળી વળ્યો... હું આખા પ્રદેશમા ખોળી વળ્યો.. છતાં મહેને સૌંદર્ય ન જ મળ્યું..... અને હવે તું મહેને મળી !... મહેં હુંને ખોળી કાઢી છે !... હું નથી ધારતો કે પૃથ્વી ઉપર તારા કરતા કોઈ વધારે રમણીય બીજી સ્ત્રી હોય !... તું ક્યાં છે ?—હવે હું હુંને શ્વાસ લેતી સાંભળતો નથી.....

કાન્તા—કારણ કે હું હમારી વરફ બેઠ રહી છું ...

કાન્તા—તું મહારા વરફ આમ ગંભીરતાથી કેમ બેઠ રહી છે ?—આપણે છાંયડામાં જ છીએ—આ ઝાડ તળે અધાર અવિશય છે, ચાલ અજવાળામાં આવ. આપણે

કેટલાં સુખી છીએ તે આપણે જાતે જ જોઈ નથી શકતાં ચાલ, ચાલ, હવે બહુજ થોડો વખત બાકી છે.....

કાન્તા—ના, ના; આપણે અહીંજ ઉભા રહીએ...અંધારામાં જ હું ત્હમ્માની પામે જીવી રહી શકું છું.....

કાન્ત—ત્હારી આંખો ક્યાં છે?—તું મરૂને હાથતાળી તો નથી આપવા માગતીને?—હમણાં તો તું મ્હારા વિચાર નથી કરતી.

કાન્તા—હા, હા; હા, હા; હું માત્ર ત્હમારા જ વિચાર કરું છું.....

કાન્ત—તું તો કંઈ બીજી તરફ જોતી હતી.....

કાન્તા—મહે ત્હમને બીજે ઠેકાણે જોયા.....

કાન્ત—ત્હારો આત્મા કંઈ આવે ગયો છે...ત્હને શું દુઃખ થાય છે, ત્યારે?—મરૂને લાગે છે કે તું સુખી નથી.....

કાન્તા—હા, હા; હું સુખી છું, પણ હું ઉદાસી છું.....

કાન્ત—માણસ ચાહે છે ત્યારે ઘણું ખરું ઉદાસી રહે છે.....

કાન્તા—હું ત્હમારો વિચાર કરું છું ત્યારે હમેશા રોઉ છું. ..

કાન્ત—હું પણ...હું પણ, કાન્તા...હું ત્હારી છેક પાસે છું; હું હર્ષથી રોઉ છું, અને છતાં..[કરીથી એને યોષાલિંગન આપે છે]—હું ત્હને આમ યોષાલિંગન આપું છું ત્યારે તું વિચિત્ર લાગે છે.. તું એટલી રમણીય છે કે કોઈ તો એમ જ કહેશે કે તું મૃત્યુના મુખમાં આવી રહી છે....

કાન્તા—ત્હમે પણ.....

કાન્ત—એમ, એમ.. આપણી મરણ પ્રમાણે આપણે કરતાં નથી.. મહે ત્હને પ્હોટી જ વાર જોઈ ત્યારે હું ત્હને મ્હાતો ન્હોતો...

કાન્તા—હું પણ...હું પણ...હું પહીતી હતી...

કાન્ત—હું ત્હારી આંખો સ્વીકારી શક્યો નહીં...હું તો તરત ચાલ્યો જ બાત અને પછી...

કાન્તા—અને હું,—હું આવત નહીં...હું હજી નથી સમજી શકતી કે કેમ,—હું આવતા પહીતી હતી...

કાન્ત—માણસ ઘણી બધી બાજતો કદી સ્હમજી શકતો નથી. આપણે હમેશા રોઉ જોઈ બેઠા હોઈએ છીએ, અને પછી...એ અવાજ શેનો?—એઓ દરવાજા બંધ કરે છે!.. ..

કાન્તા—હા, એઓએ દરવાજા બંધ કરી દીધા.....

કાન્ત—હવે આપણાથી પાછા નહીં જઈ શકાય?—પેલી સાકળો દેવાઈ તે ત્હે સાલળી!—સાંલળ! સાલળ પેલી મ્હોટી ચાંકળો!.....પેલી મ્હોટી સાકળો!... વખત બહુ વહી ગયો; વખત બહુ વહી ગયો છે!.....

કાન્તા—ઘણું સારૂ થયું ! ઘણું સારૂ થયું ! ઘણું સારૂ થયું !...

કાન્ત—તું ? જો, જો,...કંઈ આપણી જ એવી, ઈચ્છા નથી !...બધું જ ગયું, બધું જ ગયું ! આજે રાત્રે બધું ગયું છે !—ચાલ, ચાલ...મહારૂં હૃદય, ગાંડા માણસ માફક ધબકે છે,—છેક મહારા ગળા સુધી...[એઓ લોટે છે] સાંભળ ! સાંભળ ! મહારૂં હૃદય મહુને લગભગ ફેંદી નાખે છે. ચાલ ! ચાલ !...અહા, હાથડામાં એ કેવું રમણીય લાગે છે !.....

કાન્તા—આપણી પાછળ કોઈ છે ! ..

કાન્ત—હું તો કોઈને દેખતો નથી...

કાન્તા—મહેં કંઈ અવાજ સાંભળ્યો .

કાન્ત—અ ધારામા માત્ર તહારૂં હૃદય હું ચાલણું છું . . .

કાન્તા—સુકાં પાંદડાનો ખડખડાટ થતો મહેં સાંભળ્યો .

કાન્ત—કારણ કે પવન એકાએક બધ પડી ગયો તે.....આપણે, યોષાલિંગન આપતા હતા સેવામા એ બધ પડી ગયો...

કાન્તા—આજે રાત્રે આપણા પડછાયા કેટલા લાંબા છે ?...

કાન્તા—બગીચાને છેક છેડે એઓ લોટે છે અહા આપણી આઘે આઘે એ દેવા યોષાલિંગન આપે છે ! .. જો ! જો ! ..

કાન્તા—(ગળગળે અવાજે) અ-હ-હ !—અ તો ઝાડની પાછળ ઉભો છે !

કાન્ત—દોષ ?

કાન્તા—સુમન્ત !

કાન્ત—સુમન્ત !—ઠયા ?—હું તો કંઈ દેખતો નથી .

કાન્તા.—પેટી તરફ...આપણા પડછાયાને છેડે..

કાન્ત—હા, હા, મહે એને જોયે...આપણે એકાએક ફરી ન જવું હો !...

કાન્તા—એના હાથમા તરવાર છે...

કાન્ત—મહારી પાસે પણ છે...

કાન્તા—એણે આપણને યોષાલિંગન આપતા જોયા ..

કાન્ત—આપણે એને જોયો છે એમ એ બાણતો નથી...હાલતી ના, તહારૂં માથું ફેરવી દેતી ના,...એ આપણા ઉપર એકદમ ધસી આવશે . આપણે બાણતા નથી એમ જાણ સુધી એ ધારશે ત્યાં સુધી એ ત્યા જ ઉભો રહેશે એ આપણને તાકી તાકીને જુએ છે . હજી એ રિયર જ ઉભો છે.જા, આ તરફ થઈને એકદમ ચાલી જા... હું એની વાટ જોઈને ઉભો છું ..હું એને અટકાવીશ...

કાન્તા—ના, ના, ના !

કાન્ત—જા ! જા ! એણે બધું જોયું છે !... એ આપણને મારી નાખશે !.....

કાન્તા:— બહુજ સાઈ' ! બહુજ સાઈ' ! બહુજ સાઈ' !.....

કાન્તા:—એ આવે છે. ! એ આવે છે !.....ત્યાં મેં !.....ત્યાં મેં !.....

કાન્તા:—હા !.....હા ! હા !.....

(હિંમત ધરી એએ એએ લિંગન આવે છે.)

કાન્તા:—અહા ! અહા ! ગંધા તારાએ ખરે છે !.....

કાન્તા:—મ્હારા ઉપર પછી ! મ્હારા ઉપર પછી !.....

કાન્તા:—ફરીથી ! ફરીથી !... ..આપ ! આપ !.....

કાન્તા:—બસ ! બસ ! બસ !.....

[હાથમાં તરવાર લઈને સુમન્ટ એએ ઉપર ઘસી આવે છે અને કાન્તાને મારે છે, કાન્તા કુવારાની કેર આગળ પડે છે. કાન્તા ગભરાઈને ન્હાસી જાય છે.]

કાન્તા:—(ન્હાસતા ન્હાસતા) અરેરે ! અરેરે ! મ્હારામાં હિંમત નથી !.....
મ્હારામાં હિંમત નથી !.....

[એકાન્તમાં સુમન્ટ એની પાછળ જંગલમાં થઈને ન્હાસે છે.]

(અપૂર્ણ)

ભરત

મુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧. મુંબાઈ શહેર.

મિસિસ બેમન્ટના નજરકેદ થયા પછી હોમરૂલની ચળવળને માટે પ્રજાએ જે ઉત્સાહ બતાવ્યો હતો, તે શરૂ થયો નથી અને હજી પણ દરરોજ દીગના સભાસદોની સંખ્યામાં સારો વધારો થતો જાય છે. ગયા મહીનાની શરૂઆતમાં સભાસદોની સંખ્યા ૩૩૨૨ ની હતી, તે હવે વધીને ૩૬૨૮ થઈ છે.

૧. ગયા મહીનામાં તા. ૧૬ મીએ મિસિસ બેમન્ટના નજરકેદના દીવસે મી. એસ. આર. બમનન્ટના પ્રમુખપણા હેઠળ કાઠાવાડીમાં એક બહાર સભા ભરવામાં આવી હતી. સભામાં લગભગ ૮૦૦૦ માણસો હતા. અને મી. આપરડે, મી. જમનાદાસ, મી. હોર્નિંગ, મી. બુલાલાઈ દેસાઈ, મી. ખાડીલકર વગેરે બહુતા વક્તાઓએ ભાગ લીધો હતો. સભામાં નીચલો ઠંસવ પચાર થયો હતો.

(જ) ગયા ત્રણ માસ દરમિયાન સર્વે ત્ર એકે અવાજે પ્રકટ થયેલા લોકમતને માન આપી, સરકારે મિસિસ એની બેસન્ટ, મી. અર્ચર અને મી. વાડીઆને મુક્ત કરવાનું જે પગલું લીધું છે તે માટે હોમ રૂલ લીગની મુંબાઈની શાખા-ઓના આશ્રયતળે મળેલી મુંબઈના નાગરિકોની આ સભા પોતાનો હુકમ પ્રકટ કરે છે, અને મુક્ત થયેલાંઓને, દેશને માટે તેમણે બજાવેલી સેવા બદલ પોતાની સહાનુભૂતિ, અભિનંદન અને કદર દર્શાવવા ઈચ્છે છે.

(ઘ) વળી આ સભા, મિસિસ એની બેસન્ટને આ પ્રાંતમાં આવવા માટે કરેલા સરકારના નિષેધ માટે, પોતાનો ખેદ દર્શાવે છે, અને વિશ્વાસ રાખે છે કે નામદાર લૉર્ડ વિલિંગ્ડનની સરકાર તે નિષેધનો હુકમ પાછો ખેંચી લેવાનાં સત્વર પગલાં લેશે.

૨. ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી ૬ વ્યાખ્યાનો થયા હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

નંબર.	તા	વખત	વક્તા	પ્રમુખ	વિષય	સ્થળ	ટિકાની સંખ્યા
૧	૪	સાંજના ૬-૩૦	મીં બી જી હોર્નાઈમન.	મીં બુલાબાઈ દેસાઈ	મેસોપોટેમીયા અને તેનું રહસ્ય-૧	મોરારજી ગોકળદાસ હોલ	૭૦૦
૨	૧૨	૬-૪૫	"	મીં એસ. જી લેલીનકર બાર એક-લો	" ૨	"	"
૩	૧૩	રાતના ૮-૩૦	મીં નૃસિંહદાસ વિભાકર બાર-એક-લો	મીં ત્રીભોવનદાસ માલવી	હોમરસ માટે તૈયારી	"	૧૨૦૦
૪	૧૯	"	મીં અક્ષયકર પડયા	મીં જમનાદાસ દ્વારકાદાસ	સ્વરાજ્યની વ્યવસ્થા	મોડવી મોરારજી ગોકળદાસ હોલ	૮૦૦
૫	૨૭	૬-૩૦	"	મીં રતનસી ધરમસી	સ્વરાજ્યની યોજના અને દિલ્લી પ્રધાનને અરજ	મોડવી મોરારજી ગોકળદાસ હોલ	૧૨૦૦
૬	૨૮	૬-૩૦	રા મનમુખવાલ મસ્તુર,	મીં જમનાદાસ દ્વારકાદાસ,	સ્વરાજ્યની યોજના	મોડવી	૮૦૦

૩. ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી નીચેનું સુજરાતી સાહિત્ય બહાર પાડવાનું નક્કી થયું હતું.

૧ મીં દાદાબાઈ નવરાજીનું ૧૯૦૬ ની ક્રોએસના પ્રમુખ તરીકેનું બાવળું

૨ મીં મોન્ટેગ્યુનું મેસોપોટેમીયા કમીશનના રીપોર્ટ ઉપરની ચર્ચા વખતનું બાવળું

૩. ક્રોએસ અને મોરલેમ લીગે મળી કરેલી સુધારાની યોજના

૪ સત્યાગ્રહનું ૧૯૨૪-૨૫નું ૨૧ પાનાનું જુગાઈ દેસાઈ

૪. ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી માંડવી લતામાં એક લાયબ્રેરી ખોલવામાં આવી હતી તે ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા તા. ૧ લીએ સીં જમનાદાસ દ્વારા કરી હતી.

૫. ગયા મહીનામાં ગુજરાતમાં હોમ રૂલની ચળવળને પ્રોત્તિ આપવા આ શાખા તરફથી ગયેલાં ડેપુટીશનોની વિગત નીચે મુજબ છે

૧	તા. ૨	બરચ	મી હોર્નમિન, મી વિમાર, મી હમર સોખાની,
૨	તા. ૬	મ દીર	રા પરાગજી ખડુભાઈ દેસાઈ
૩	તા. ૯	નડિયાદ	મી હોર્નમિન, મી રતનશી ધરમશી, મી ચ દ્રશકર પડયા
૪	તા. ૯	વવસાડ	મી ભૂવાભાઈ દેસાઈ, મી હેડુભાઈ વડોલ, મી કનેયાલાલ મુનશી, રા પરાગજી ખડુભાઈ, મી એસ જી બેકર.
૫	તા. ૧૦	હમરેક.	મી ચ દ્રશકર પડયા
૬	તા. ૧૬	ગોધરા.	મી સેયદ દુસેન, મી ઇંદુલાલ યાસિંક
૭	તા. ૧૦	હારોવ	મી. ઇંદુલાલ યાસિંક
૮	તા. ૧૧	કાલોલ	" "
૯	તા. ૧૨	વેળંવપુર	" "
૧૦	તા. ૨૩	કલ્યાણ	મી જમનાદાસ દ્વારા કરાવેલ
૧૧	તા. ૨૩	વલસાડ.	મી ચ દ્રશકર પડયા, મી. એસ જી બેકર
૧૨	તા. ૨૩	ડાકોર	મી એમ એ માસ્ટર, મી. ઇંદુલાલ યાસિંક
૧૩	તા. ૧૫	કાંસરા	રા ઇંદુલાલ યાસિંક.
૧૪	તા. ૨૬	એડા	"
૧૫	તા. ૨૭	માતર	"
૧૬	તા. ૨૭	પારડી	૨.. પરાગજી ખડુભાઈ
૧૭	તા. ૨૮	અક્ષામા	
૧૮	તા. ૨૯	પરીઆ	
૧૯	તા. ૨૯	મહુધા	રા ઇંદુલાલ યાસિંક
૨૦	તા. ૨૯	કપડવાળ.	"
૨૧	તા. ૩૦	બોરસદ	"

૬. હિંદી પ્રધાન રાષ્ટ્ર ઑ મૉન્ટેગ્યુ અહિં પધારે તે વખતે તેમને આપણી સ્વા-રાજ્યની (કૉંગ્રેસ અને મોસ્લેમ લીગે મંજૂર કરેલી) માંગણીઓ માટે લાખો માણસોની સહીઓ સાથેની એક અરજી અર્પણ કરવાની મહાત્મા ગાંધીની સૂચના હોમરૂલલીગે પણ ઉપાડી લીધી છે અને ગાંધી સાહેબે ઘડી કાઢેલી અરજી ઉપર શહેરમાં સહીઓ લેવાનું શરૂ થઇ ચુક્યું છે. તે ઉપરાંત ગુજરાતમાં પણ લીગની શાખાઓને સહીઓ લેવાના કામમાં અહિંની શાખાના વ્યવસ્થાપક મંત્રીઓ રા. ઇંદુલાલ યાસિંક તથા રા. પરાગજી ખડુભાઈ મદદ કરી રહ્યા છે.

૨. સુરત જલ્લો.

૧. સુરત.

આ શાખાનું કાર્ય દિવસે દિવસે આગળ વધતું જાય છે. આજ સુધીમાં ૪૫૦ સલાસદો જોડાયા છે અને દીન પ્રતિદીન ૧૦ થી ૧૫ નો તેમાં ઉમેરો થતો જાય છે.

રવિવાર તા. ૯ મી સપ્ટેમ્બરે આ શાખાનું એક ડેપુટીશન વલસાડ મુકામે મુંબઈની શાખાવાળાઓ સાથે કામ કરવા ગયું હતું જે પ્રસંગે વલસાડના વતની મુંબઈના

જાણીતા ધારાશાસ્ત્રી મીં ભૂલાભાઈ છવણજી એડવોકેટના પ્રમુખપણા નીચે રા. કનૈયાલાલ મુનશી તથા રા. પરાગભાઈએ હોમ રૂલ સંબંધી ભાષણો આપ્યા હતા. સભામાં લગભગ ૨૦૦ મેમ્બરો થયા હતા લોકોનો ઉત્સાહ ઘણો હતો.

આ શહેરની ચાલાક પોલીસે લીગના પ્રમુખ રા. ડાહ્યાભાઈ ટ્રેઝરર, ર. મનંત કૃષ્ણમુખરાય તથા એક અગ્રગણ્ય મેમ્બર રા. કનૈયાલાલ નાનાભાઈ દેસાઈના ઘોડાવાળાઓ ઉપર માળવીની વાડીની ગલીમાં ગાડીઓ ઉભી રાખી રસ્તાનું રોકાણ કરવાના વાક માટે ફરિયાદ નોંધાવી છે વધે થયા સેંકડો મીટીંગોમાં સેંકડો ગાડીઓ આવી જ રીતે જાણપરથી ઉભી રહે છે છતાં હોમ રૂલ લીગના ઉપલા નાયકોના ઘોડાવાળાને કોરટે ઘસઠવાથી શહેરમાં સ્વાભાવિક અજબજાટ ઉઠ્યો છે અને આ નજીવા કેસે લોકોમાં ઠીક ઉત્સાહ ઉપજાવ્યો છે કેસના ૪ હીઅરિંગ થયાં છે. હજી ચાલુ છે

તાં ૫-૬-૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫-૩૦ વાગે અમદાવાદવાળા શ્રીયુત મગન ભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ ખારઁ-લોએ દશાલાડ વાડીમાં રા. રા. રમણભાઈ મહી. પતરામ નીલકંઠ બી. એ, એલ એલ બી. ના પ્રમુખપણા નીચે “સ્વરાજ્ય અને વ્યાપાર” એ વિષય ઉપર એક મનોહારી ભાષણ લોકોની જંગી સભા સમક્ષ આપ્યું હતું.

તાં ૧૬-૧૬-૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૬ વાગે દશાલાડ વાડીમાં, વિદુષી મિસિસ બેસન્ટ અને તેમના અનુયાયીઓને નજરકેદમાંથી છૂટકારો કરવાનો હુકમ થયો છે તે ખુશખબર જાણી ૨,૦૦૦ લોકોની એક જાહેર સભા મિસિસ બેસન્ટ અને મેશર્સ એરન્ડેલ અને વાડીઆને અભિનંદન આપવા તથા મેશર્સ મહમદઅલી અને શોકતઅલી વગેરેને છોડી મૂકવા માટે વિનંતિ કરવા વગેરે કરાવે પસાર કરવા મળી હતી

૨ વલસાડ.

હોમરૂલ લીગ સ્થાપવા માટેની જાહેર સભા અહિં ગઈ તાં ૧૧ મીએ ધર્મ-શાળામાં મુંબઈના જાણીતા એડવોકેટ મીં ભૂલાભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપદે મળી હતી. પ્રમુખે હાલની સ્થિતિ સંબંધી બોલતા કહ્યું હતું કે :—રાજ્યના બંધારણમાં હવે ફેરફાર થવાનો છે પહેલાની માફક અધિકારીઓ તરફથી ચલાવવામાં આવતા અમલથી પ્રજા શાત બેસી રહેતી તેવું હવે રહ્યું નથી. આધુનિક સમયમાં સર્વ સ્થળોએ છૂટાપણા માટે પ્રગતિ થતી જોવામાં આવે છે. આખું યુરોપ સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિને અર્થે વિગ્રહમાં પોતાનો ભોગ આપી રહ્યું છે હિન્દુસ્થાનમાં પણ વર્તમાન સમયમાં લોકો પોતાના છૂટાપણા માટે વ્યાજબી અને કાયદેસર મથનો કરે છે પ્રજાકીય બંધારણ હવે અમલદારી દોરમાંથી છૂટું થવા માગે છે. બેલજીયમનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખવાના હેતુથી લાખો માણસો હાલ રણયુદ્ધમાં હોમાયા છે, અને પૈસાની તો નીકો વહે છે, તો હિન્દને માટે આ જ હેતુ શા માટે રાખવામાં નથી આવતો? હિન્દી વજીર મીં મોંટેગ્યુ અહીં પધારી આપણી મુશ્કેલીઓ તપાસી પાલીમેન્ટમાં તે રજૂ કરનાર છે અત્યાર સુધી હિન્દ શાન્તપણે બેસી રહ્યું

હતું. હવે પ્રજા પોતાનું સ્થાન સમજી છે, પોતાની મહત્તા તે જાણે શકી છે, અને સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે પ્રયત્નો પ્રજાએ હવે ઉત્સાહથી કરવા માંડ્યા છે. સુલાગ્યે મી. એન્ગરહેને રાજીનામું આપ્યું અને આપણી દામ જાણનાર મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દી વજીર નિમાયા છે, તેથી આપણી સફળતાની આપણને પૂર્ણ આશા છે. તે પછી તેમણે લોકોને હોમરૂલમાં દાખલ થવા, તથા પ્રાથમિક કેળવણી દાખલ કરવાથી થતા ફાયદાની સમજૂતિ આપી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે જેમ જેમ રાજકીય સુધારાવધારા થશે, તેમ તેમ પ્રજાને માથે વધુ જવાબદારી આવી પડશે અને તેવે પ્રસંગે સર્વને યથાયોગ્ય પૈસાની પણ મદદ આપવી પડશે. તે પછી તેમણે સભામાં હાજરી આપનારાઓનો આભાર માન્યો હતો. મી. ઠનયાલાલ એમ મુનશી, દેશાઈ પરાગજીભાઈ ખંડુભાઈ વગેરેએ બહુ સચોટ અને પ્રોત્સાહક ભાષણો આપ્યા બાદ પ્રમુખ વગેરેનો આભાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી.

હિન્દી પ્રધાન મી. મૉન્ટેગ્યુને કાગ્રેસે મંજૂર કરેલા સુધારા માટે આપતાની અરજી મળી હતી લોકોને સમજાવવા આપવાને રવિવાર તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરની સાંજના ધર્મશાળામાં વલસાડના લોકપ્રિય વકીલ મી. કાદ્યાભાઈ વસનતજીના પ્રમુખપણા હેઠળ એક મોટી સભા મળી હતી. સભાનું કામ શરૂ થતા મુંબઈથી આવેલા બાણીતા સાધર અને વકતા મી. ચંદ્રશંકર પડયાએ સ્વરાજ્યની જરૂરિયાત તથા કાગ્રેસ અને મોરારજી દીગે મંજૂર કરેલી સુધારાની યોજના તથા તે સળધી મી. મૉન્ટેગ્યુને લાખો માણસોની સહી સાથેની એક અરજી આપવાની અગત્યતા વિષે લગભગથી વિવેચન કર્યું હતું, અને એ સારજી ઉપર પ્રજાને એ યોજના વિષે માહિતિ આપી સહીઓ લેવાનો આશ્રય કર્યો હતો. પ્રમુખે ઉપસહાર કરતા એ અરજી ઉપર સહીઓ લેવાનું કામ શરૂ કરી લેવાને માટે સભામાં હાજર રહેલામાંથી સ્વયં સેવકો માટે માગણી કરી હતી, અને એ માગણીના જવાબમાં પુત્તીએક સભ્યો અને બે સ્ત્રીઓ બહાર પડ્યા હતાં. ત્યારબાદ પ્રમુખનો ઉપકર મની મલા વિસર્જન થઈ હતી. આ સભાને પરિણામે વલસાડ તાલુકાના દરેકે દરેક ગામમાં સહીઓ લેવાની વ્યવસ્થા કરવાનું નક્કી થઈ ગયું છે.

૩ મંદીર, ૪ સીસોદરા, ૫ સુલતાનપૂર—હોમરૂલ યાને સ્વરાજ્યની અવગણ સામે એવો આક્ષેપ થાય છે કે તે અવગણ માત્ર શહેરના સુક્રીમર ટેળવાખત્તા માણસો તરફથી જ થાય છે. પરંતુ એ આક્ષેપમાં કાંઈ પણ વળદ નથી એ તો સુતરજીવાના જલાલપુર તાલુકાએ બતાવી આપ્યું છે. એ તાલુકામાં ગયા ગહિતાનાં શરૂઆતમાં હોમરૂલ લીગની ૬ શાખાઓ હતી અને ગયા મહીનામાં ત્યાં બીજી ત્રણ શાખાઓ મંદીર, સીસોદરા અને સુલતાનપૂર ખાતે ખોલવામાં આવી છે. મંદીર ખાતે તે માટે તા. ૬ ઠી સપ્ટેમ્બર ગુરુવારને રોજ ૨૧ વસનતજી ભાણુભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ સભા મળી હતી. રા. પરાગજીભાઈએ ‘હિન્દી વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ’ એ વિષય ઉપર એક લંબાણુ ભાષણ આપી, હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો સમજાવી મંદીર ગામે લીગની શાખા સ્થાપવા અરજ કરી હતી જેને પરિણામે સભામાં ૨૫ ગૃહસ્થોએ મેળર તરીકે પોતાનાં નામો નોંધવ્યાં હતાં. રા. કાદ્યાભાઈ નીછાભાઈને લીગના મંત્રી તરીકે ચુંટવામાં આવ્યા હતા.

૬ અધ્યામા—ગયા માસની તા ૨૮ મીએ વલસાડ તાલુકાના અધ્યામા ગામે રા. પરાગજી ખંડુભાઈ ગયા હતા. ગામના લોકોની એક સભા રાત્રે રા. ચુરભાઈ વલસભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી. ગામના ઘણા ગૃહસ્થોએ સભામાં હાજરી આપી હતી. રા. પરાગજીભાઈએ ‘હોમ રૂલ લીગ યાને સ્વરાજ’ એ વિષય ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું અને હોમ રૂલ લીગની એક શાખા સ્થાપવા ખાસ વિનંતિ કરી હતી. સભામાં એકંદરે ૩૦ ગૃહસ્થો લીગના સભાગઢ થયા હતા. રા. હર્ષભાઈને સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવ્યા હતા.

૭ હાંસાપુર—જલાલપુર તાલુકાના હાંસાપુર ગામના લોકોના આમંત્રણથી રા. પરાગજી ખંડુભાઈ તા ૨૨ મીએ ત્યાં ગયા હતા. રાત્રે રા. પરાગજી છીમાભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ ગામના લોકોની એક સભા મળી હતી. રા. પરાગજીભાઈએ ‘હિંદની હાલની રાજકીય સ્થિતિ’ એ વિષય ઉપર એક ભાષણ આપ્યું હતું અને ગામમાં લીગ સ્થાપવા અરજ કરી હતી. લગભગ ૧૫ ગૃહસ્થો લીગમાં જોડાયા હતા. રા. મગનભાઈ ભીમભાઈને સેક્રેટરી તરીકે ચુટી કહાડવામાં આવ્યા હતા.

મી. મોન્ટેગ્યુને આપવાની અરજ ઉપર મહીએ લેવાની વ્યવસ્થા કરવા રા. પરાગજી ખંડુભાઈ પારડી ગયા હતા. પારડી, ઉમરસાડી, ચોનવાડા, ડુંગરી, વાધછીયા વીગેરે ગામોમાં મહીએ લેવાનું કામ ચાલે છે. ઉમરસાડી, ડુંગરી તથા પરીઆ ગામે સભાઓ ભરી રા. પરાગજી ભાઈએ ‘સ્વરાજ’ એ વિષય ઉપર ભાષણો આપ્યાં હતાં.

૩ ભરૂચ જીલ્લો.

૧ ભરૂચ.

આજે ડેટલોઠ વખત થયા હોમરૂલની ચળવળ ગુજરાતમાં અનેક સ્થળે ઉપાડી લેવામાં આવી છે. પરંતુ તે સર્વેમાં ભરૂચ અગ્ર સ્થાન લોગવે છે. એ શહેરના કહેવાતા નેતાઓએ આ હિતચાલ તરફ ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરી છે, છતાં ત્યાંની શાખામાં આજે ૨૦૦૦ ઉપર સભાસદો જોડાયા છે, અને તેમનો ઉત્સાહ દીન પ્રતિદીન વધતો જાય છે. એ સર્વેને માટે ખરેખર ધન્યવાદ તે શાખાના મંત્રી રા. હરિશાઈ અમીનને જ ધટે છે. તેમની દેશભક્તિ તો આ ચળવળ પહેલાં જ ભરૂચ જીલ્લામાં જાણીતી હતી. પરંતુ આ ચળવળને અગે અસાધારણ ઉત્સાહ અને ખંતથી એમણે જે કાર્ય કરી બતાવ્યું છે તેથી તો ભરૂચની શાખા આજે ગુજરાતમાં, અને ખુદ મુંબઈને માટે પણ આદર્શરૂપ થઈ પડી છે.

એ શાખા તરફથી હોમરૂલ લાયબ્રેરી માટે ઑગસ્ટ મહીનામાં જ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી. પરંતુ તે ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા ગયા મહિનાની ૨ જી તારીખે ‘મુંબઈ કોનિકલ’ના અધિપતિ મી. હોર્નિમનને હાથે થઈ હતી. એ પ્રસંગે મુંબઈથી મી. હોર્નિમનની સાથે મી. ઉમર સોળાની તથા મી. ચંદ્રશંકર પટ્ટાણી પણ હતા. રેશન ઉપર તેમને સત્કાર કરવાને ખસે ઉપર માણસો ખેંડ સાથે હાજર હતા. અને ત્યાર પછી તેમને અહીં હજાર માણસો સાથે ભવ્ય વરંદોડે શાહી દશા લાડની વાડીમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

ચાડીમાં લગભગ ત્રણ હજાર માણસ એકઠું થયું હતું, તેમની સમક્ષ લાયબ્રેરી સંબંધી રીપોર્ટ મીં અમીને વાંચી સંભળાવી મીં હોર્નીમનને લાયબ્રેરી ખુલ્લી મૂકવાને વિનંતિ કરી હતી. જે પછી મીં હોર્નીમને લાયબ્રેરીના મકાન આગળ જઈ તાણું ખોલી લાયબ્રેરી ખુલ્લી મૂકાયલી બહાર કરી હતી તથા લાયબ્રેરીની વ્યવસ્થા વિષે મંતોષ બહાર કર્યો હતો. તે પછી વાડીમાં પાછા ફરી મીં હોર્નીમને ભરૂચની પ્રજાએ તેમને જે માન આપ્યું હતું તે માત્ર તેમને જ નહિ પણ આખી લીગને છે એમ જણાવી પ્રજાજનોને ઉપકાર માન્યો હતો. તે પછી મીં પડયા તથા ભરૂચના બીજા ગૃહસ્થોએ પ્રસંગોપાત વિવેચન કર્યો પછી મેળાવડો વિસર્જન થયો હતો. તે જ દિવસે સાંજના મીં હોર્નીમનના અધ્યક્ષપણા હેઠળ મીં પડયાએ એક ઘણું જ છટાહાર અને અસરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. લગભગ પાંચ છ હજાર માણસોએ ભાષણમાં હાજરી આપી હતી. અને ભાષણને અંતે લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ નવા સભાસદો લીગમાં જોડાયા હતા, અને તેમાં કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી.

લોકમાન્ય મીં તિલકની ભરૂચમાં પધરામણી—ગઈ તા. ૧૫ મીં ને શનિવારે ભરૂચની હોમરૂલ લીગના આમત્રણને માન આપીને લો. મા. મીં તિલક ભરૂચ મીંધાર્યો હતા. તેમની સાથે ડૉ. ચ. હુલાલ, મી. વિલાકર, રા. વામન મલ્હાર જોશી, રા. સ્ત્રીતારામ. પંત લલિત વગેરે હતા. સ્ટેશન ઉપર તેમને સેક્રેટરી મીં હરિભાઈ અમીને હાર પકેરાયો હતો, અને તે પછી તેમને ગાડીમાં બેસાડી લોકો ઘોડા ઓટી નાંખી તેમની ગાડી જે ચી ગયા હતા. ગાડી આખા શહેરમાં ફેરવ્યા પછી વિટુલ મીલ પાસેના ખેતરમાં સભા ભરવામાં આવી હતી. આ સભામાં ખારથી ૫ દર હજાર ઓવાળો હાજર હતા. અને ત્યાં તેમણે જગ્યા લીધા પછી સેક્રેટરી મીં હરિભાઈ અમીને સભા સમક્ષ શ્રીયુત તિલકને આદીના સુદર હાજરામાં એક રેશમના કપડા પર છાપેલું માનપત્ર અર્પણ કર્યું હતું. માનપત્રનો અંગ્રેજીમાં જવાબ આપતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે મને અફસોસ થાય છે કે ગુજરાતી હું બોલતો નથી. એમના ભાષણનો તરબુનો મીં નૃસિંહદાસ ભગવાનદાસ વિલાકરે સર્વ સમજી શકે તે માટે કર્યો હતો. તેમણે કહ્યું હતું કે મીં તિલક જણાવે છે કે ભરૂચની પ્રજાએ મને જે અપૂર્વ માન આપ્યું છે તેના ઉપર મારો હુલ્લ નથી, તેથી હું એ માન હોમરૂલ લીગને અર્પણ કરીશ. હું માન મેળવવા નહોતો આવ્યો, પરંતુ એક યાત્રાળુ તરીકે અધિક માસનો લાલ લઈને દેશમાં સ્વરાજ્યની ગંગા દેલાઈ રહી છે અને તેનું એક ઝરાણું અહીં વહે છે, તેમાં રનાન કરવા આવ્યો છું. આજે જે ભુરસો તમારામાં છે, તેવો જ હમેશા જલવંત રાખજો. જો હમણાં એ હિતચાલ તમે પડતી મૂકશો તો કહી પણ વખત આવવાનો નથી સ્વરાજ્યની પ્રાપ્તિ ગરીબ તેમ જ તવંગર સર્વને એકસરખી જ લાલકર્તા છે તે પછી મીં વિલાકરે પ્રસંગોપાત વિવેચન કર્યો જાદ સેક્રેટરીએ સર્વનો આભાર માન્યો હતો. તે દિવસે સાંજે વિશાળ ખેતરમાં ગંજવર સભા ભરવામાં આવી હતી આશરે ૨૫,૦૦૦ પુરુષોએ તથા ૨૦૦૦ સ્ત્રીઓએ સભામાં હાજરી આપી હતી. સંજ્યા એટલી બધી મોટી હતી કે પાસેના માણસો સિવાય ભાષણ કોઈ સાંભળી

શકેતું ન હતું. આથી જુદે જુદે છ ઠેકાણે જુદા જુદા વક્તાઓએ ભાષણો કર્યા હતાં. સ્ત્રીઓ સમક્ષ ગ. રવ. બાઈ ગળાબાઈએ એક અસરકારક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. શ્રીયુત્તમ તિલકજી હોમરૂલ સળધી ભાષણ રાત્રિના સાડાચાઠ વાગે સમાપ્ત થયું હતું. આજુ ભાષણ ભરૂચની પ્રજા સમક્ષ પહેલી વખતે જ થયું છે, એમ કહેવાય છે. કોંગ્રેસ ઠરતા બે ગણી સંખ્યા સભામાં હાજર હતી.

તેમના માનમાં એફેટરીએ એરુહોમ પાર્ટીનો મેળાવડો રાત્રે ૯ વાગે કર્યો હતો.

૨ અ કલેશ્વર.

સોમવાર તા. ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે ૩૧૦ યુનીલાલ હરજીવનદાસ દીવાળા-જાના પ્રમુખપદ હેઠળ એક જંગી જાહેર સભા મળી હતી. સભામાં લગભગ પાંચેક હજાર માણસોએ હાજરી આપી હતી. સભા સમક્ષ અમદાવાદના જાણીતા દેશભક્ત રા. મગનભાઈ પટેલ તથા રા. જીવણલાલ દેશાઈ તથા ભરૂચની શાખાની ઉત્સાહી મંત્રી રા. હરિભાઈ અમીને પ્રો-સાઈડ ભાષણો કર્યા હતા. આંતે અંદેશ્વર ખાતે હોમ રૂલ લીગની શાખા ખોલવ મા આવી હતી, અને તે શાખામાં તરતજ ૨૦૦ સભાસદો જોડાયા હતા.

ગઈ તા. ૨૬ મીએ અહીંની હોમરૂલ લીગની શાખા તરફથી “સ્વરાજ્યની યોજના અને નામદાર મોન્ટેગ્યુ આફેઅને અરજી” એ વિષય ઉપર ભાષણ આપવા મુંબઈના પ્રતિનિધિ ગ. ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા આવ્યા હતા. ભરૂચથી રા. હરિભાઈ જવેરભાઈ અમીન તથા અન્ય ગૃહસ્થો પણ આવ્યા હતા, સભાનું પ્રમુખપદ એક જાણીતા જૈન શહેરી રા. છોટાલાલ ઘેલાલાઈને આપાયું હતું. પ્રમુખ સાહેબે મુંબઈથી પધારેલા પરીણાઓનો આભાર માની ભાષણના વિષય ઉપર રહેજ વિવેચન કર્યું હતું. બાદ ગ. ચંદ્રશંકર પંડ્યાએ ઉપર જણાવ્યા મુજબના વિષયનું પોતાનું અવરકારક ભાષણ મરણ ભાષામાં કર્યું હતું. હિંદ હોમરૂલ શા માટે માગે છે એના ચાર કારણો આપ્ય પછી, રા. ચંદ્રશંકરે સુધારાની યોજનાના ત્રણ આધારભૂત નિદાનો વિસ્તારથી સમજાવ્યા હતા. તે સુધારા આપવાની જે અરજી શ્રીયુત ગાંધીજીએ મી. મોન્ટેગ્યુ ઉપર મોકલવા તૈયાર કરી છે તે ઉપર સફી કરવા, હોમરૂલ લીગમાં દાખલ થવા અને ગોધરે ભરાનાર પ્રથમ રાજકીય પરિષદમાં સક્રિય સંપરિવાર પધારવા અર્થે વિરમિ કરી ગ. ચંદ્રશંકરે પોતાનું અસરકારક ભાષણ તાળીઓના અવાજ વચ્ચે સમાપ્ત કર્યું હતું. સભામાં લગભગ ત્રણ હજાર માણસો તથા પચાસ સ્ત્રીઓએ હાજરી આપી હતી તે પછી રા. નગીનલાલ વકીદે બે દરખાસ્તો મૂકી હતી. તેમાં પહેલી એ હતી કે મિમિસ એની બેચન્ટને મુળાઈ ઇલાકામાં આવવાની પરવાનગી મળી તે માટે તેમને મુખ્યાર્થ બાદીનો તાર કરવો તથા બીજી દરખાસ્ત એ હતી કે મેશર્સ મહમદઅલી અને શાકત-અલીને જલદી છોડી મુકવા બિન તિ ઠરવાનો તાર નામદાર વાઈસરોય ઉપર મૂકવો.

૩ જ બુસર.

જંબુસરમાં ભરૂચની હોમરૂલ લીગની શાખા તરફથી ગઈ તા. ૧૮ મી સપ્ટેમ્બરે મહાજનવાદીમાં અમદાવાદના જાણીતા વક્તા શ્રીયુત મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલ બેરિ-

નજરકેદ કર્યા છે. તેઓમાંના જેઓ ગેરવ્યાજની રીતે સળ ભોગવતા હોય તેઓને છૂટા કરાવવા આપણે લડત ચાલુ રાખવી જોઈએ.”

ત્યારબાદ મી. જી. આર. ડાહોલકરે નીચેના ઠરાવ રજુ કર્યો હતો: “મિસિસ બેસન્ટ, મી એન્ટોલ અને વાડીઆને મુક્ત કરી થોડાક સમયથી શરૂ કરેલી રીપ્રેસિવ પોલીસીને ફેરવવા ના. સરકારે જે પગલું ભર્યું છે તેથી આ સભા સંતોષ માને છે અને ના. મુંબઈ સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે મિસિસ એની બેસન્ટને મુંબઈ ઇલાકામાં ન આવવા દેવા બાબત જે ઠરાવ કરવામાં આવ્યો છે તે જલ્દીથી રદ કરી આ ઇલાકાના લોકોની લાગણીને શાન્ત કરે આ સભા દિલગીર છે કે હજી સુધી મી. મહમદઅલી તથા શોકતઅલી અને બીજા અન્યાયથી દુઃખી થતા આપણા દેશબંધુઓને મુક્ત કરવામાં આવ્યા નથી અને હિંદી સરકારને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરે છે કે ના. હિંદી પ્રધાન મી. મોટેગ્યુ અને પધારે તે અગાઉ એ બધાઓને મુક્ત કરી હિંદુ રાજદ્વારી વાતાવરણ શાન્ત કરે મિસિસ બેસન્ટે આ દેશના આવા ઐતિહાસિક સમયે દેશને સારૂ જે દુ ખ સહન કર્યું છે તે સારૂ આ સભા તે બાધનો અંત.કરણપૂર્વક આભાર માને છે. અને પ્રાર્થના કરે છે કે હિંદના સ્વરાજ્યના કાર્યમાં સહાયરૂપ થવા પ્રભુ એમને દીર્ઘાયુ બંધો.” રા. ડાહોલકરે એ ઠરાવ વિષે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે મિસિસ બેસન્ટ કાયદાને ઉલ્લંઘીને વર્ત્યાં નથી અને તેથી તેમને છૂટાં કરીને છેવટે સરકારે પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી છે. રા. નગીનદાસ પુ. સંઘવીએ એ ઠરાવને ટેકો આપ્યો હતો.

પછી રા. વલ્લભલાલે જે. પટેલે નીચેના ઠરાવ કર્યો હતો. “આ સભાની એવી માન્યતા છે કે નેશનલ કૅબિનેટ અને મોસ્લેમ લીગ એકત્ર થઈને ઘડી કાઢેલી સ્વરાજ્યની યોજના સમસ્ત હિંદની એકે અવાજે યચ્છેલી માંગણી છે અને બ્રિટિશ છત્રછાયા નીચે રહી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મેળવવાના તેમના ઉદ્દેશનું પહેલું પગથીઈ છે, અને તે માંગણી બ્રિટિશ સરકાર સંપૂર્ણ રૂપમાં માન્ય કરે તેટલા માટે ટુંક વખતમાં અહીં આવતા ના. હિંદી પ્રધાનને ગુજરાતની પ્રજા તરફથી કરવાની જે અરજ મહાત્મા ગાંધીજીએ ઘડી કાઢી છે, તે ઉપર પોતાની સહીઓ કરી આપી તેને ટેકો આપવા તમામ દેશી ભાઈઓને વિનંતી કરે છે.”

મી. જી. કે. માવલંકરે તેને ટેકો આપતાં જણાવ્યું હતું કે, દરેક લડતની પુનરાવૃત્તિ થવી જ જોઈએ, અને તે વિના ઇષ્ટ હેતુની પ્રાપ્તિ થતી નથી, કારણકે જગતિનું રહસ્ય જ લડાઈની પુનરાવૃત્તિ છે. હિંદ તલવારથી જીતાયું છે અને તેને તલવારથી જ રાખવામાં આવશે એવું કેટલાક અંગ્રેજો કહે છે, તો પછી, આપણે પુછીશું, કે જર્મનીએ બેલજીઅમને તલવારથી જીત્યું છે તેને તેની પાસેથી છોડાવવાને શા માટે મથવું જોઈએ? નિર્મળનું રક્ષણ કરવું અને નાની પ્રજાઓને પણ સ્વતંત્રતા ભોગવવા દેવી એ પવિત્ર રાજ્યશાસનનું તત્ત્વ છે, તો પછી બેલજીઅમને જો સ્વતંત્રતાની જરૂર છે તો હિંદને પણ હોવી જ જોઈએ. હુકમ એ જ ખરૂં બળ છે, પણ બળવાનને સર્વ હુકમ છે એ

નિયમ પ્રવર્તવો ન જોઈએ આપણા દેશની સ્થિતિ ઘણી દીન-હીન છે એક કેદીને જેટલું ખોરાકી ખર્ચ જોઈએ તે કરતાં અર્ધી આપક' પણ આપણા દેશીની નથી. જે દેશના લોકોની સ્થિતિ સારી ન હોય તે દેશના રાજ્યશાસનનાં મૂળમાં કાંઈ ગંભીર હોય હોવો જોઈએ એવો સિદ્ધાંત છે, તો હિંદના રાજ્યશાસનમાં પણ સુધારો થવો જરૂરનો છે. ન્યૂઝીલેન્ડ ૧૫ લાખની વસતીવાળો દેશ હોવા છતાં પરરાજ્યની હિલચાલોમાં માથું મારવાની માગણી કરે છે ત્યારે હિંદને સ્વરાજ્ય પણ મળતું નથી તેટલા માટે આપણે સ્વરાજ્યને માટે જ એકઠા અવાજ ઉઠાવવો જોઈએ અને આપણે ઠેર મટીને મનુષ્ય ધયા છીએ એવું જાતાવી આપવું જોઈએ ત્યાર પછી સ્વદેશી હિલચાલ વગેરે સંબંધી ઠરાવો ધયા ગાદ પ્રમુખ વગેરેનો ઉપકાર માની સલા વિસર્જન થઈ.

(૨) વીરમગામ (૩) મોડાસા (૪) પ્રાંતિજ.

તા. ૧૬ મીએ વીરમગામ અને તા. ૨૨ મીએ મોડાસા તથા પ્રાંતિજ અમદાવાદની શાખાના સભાસદો ભાષણો માટે ગયા હતા. ત્રણે સ્થળે શાખાઓ સ્થાપવામાં આવી છે. પ્રાંતિજનો મેળાવડો બહુજ ફેલ્ડમંદ થયો હતો. મેળાવડો બરાબર ૨૫ વાગે મ્યુ. કાઉન્સિલર શેઠ ચુનીલાલ મનમુખરામના પ્રમુખપદ નીચે મહાજનની વાડીમાં મળ્યો હતો. પ્રમુખે ગામ લોકને નિડર થવા બોધ કર્યો મગનભાઈએ 'સ્વરાજ્ય' વિષે ઉત્તમ ભાષણ કર્યું. ડૉ. હરિપ્રસાદે કોંગ્રેસ લીગની યોજના સમજાવી હતી, મી. હરિપ્રસાદે મહેતાએ પણ મ્યુનિસિપલ વહીવટ, કેળવણી અને વ્યાપાર બધું "સ્વરાજ્ય" હોય તો કેમ સુધરે તે કહ્યું. શ. નંદાનાલાલે પણ સમયોચિત ભાષણ કર્યું અને ત્યાંજ ૪૦ સભાસદો સહિત હોમરૂલ લીગની શાખા ખોલવામાં આવી. ગુજરાત સભાની સ્વરાજની અરજીઓ ઉપર સહીઓ લેવામાં આવી અને એ માટે સ્વયં સેવકો નીમવામાં આવ્યા છે હોમરૂલની ચળવળને માટે ફરનાર દરેક જણને આ અનુભવ યાદ એવું છે કે શેહેરો, ગામો બધાં જ તૈયાર છે. પ્રજામાં સર્વત્ર બાગૃતિ ફેલાઈ છે. છુટક છુટક જગ્યા વેરાયલા પડ્યા છે એને એકત્ર કરવાની જ માત્ર વાર છે.

૫ ખેડા જીલ્લો.

૧ નડીઆદ.

ગઈ તા. ૬ મીએ નડીઆદ શહેરમાં સુંબઈથી 'કોનિકલ' પત્રના વંત્રી મી. હાર્નીમન, તથા મી. રતનશી ડી. મોરારજી તથા મી. અંકુશંકર પડ્યા સ્વરાજ્ય વિશે વ્યાખ્યાન આપવા આવ્યા હતા. તેમને માટે સ્ટેશન ઉપર હબદબા ભરેલા સરઘસની તૈયારીઓ થઈ હતી. ધોધમાર વરસાદમાં સેકડો માણસો સરઘસમાં બાજ લેવાં હાજર રહ્યા હતા, આશરે ચાર પાંચ હજાર સાબળનારાઓની સંખ્યા હતી. તેમાં ૨૦૦ સ્ત્રીઓ પણ હતી સભાના કાર્યની શરૂઆત ચાર વાગ્યે કરવામાં આવી હતી. શ. ગોકળદાસ તલાટીએ મહેમાનોનું નડીઆદ તરફથી સ્વાગત કર્યું હતું પછીથી નડીઆદના વતની અને અમદાવાદની હોમરૂલ લીગના સેક્રેટરી મી. મગન-

ભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ બી. એ., એલ. એલ. બી. બાર-એટ-લોને પ્રમુખપદ આપવામાં આવ્યું હતું બાદ મીં રતનસી ધરમાસી તથા મીં ચંદ્રશંકર પંડ્યાના પ્રસંગોપાત વિવેચન પછી મીં હોનીંમેને ભાષણ કરતાં જણાવ્યું હતું કે.—“મને ઘણા પુછે છે કે તમે અંગ્રેજ થઈને હિંદના લોકોની સ્વરાજ્યની ચળવળમાં કેમ જોડાવ છો? તેનાં ત્રણ કારણો છે પહેલું એ કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના નાગરિક તરીકે જેવા અંગ્રેજ લોકો છે તેવાજ હિંદીઓ છે. જો હિંદને સ્વતંત્રતા ન મળે તો તે બ્રિટિશ મહારાજ્યને કલંકરૂપ છે તેથી હું હોમ રૂલમાં જોડાયો છું. વળી અગીઆર વરસથી હું હિંદમાં વસ્યો છું. તેનું નીમક ખાધું છે. જેનું નીમક ખાધું તે હરામ કરવું મને પસંદ નથી. બીજું કારણ જે તેની માનો સાચો જલેલો અંગ્રેજ હોય તેને સ્વતંત્રતા શિવાય બીજી વાત ગમેજ નહી. અંગ્રેજ જ અંગ્રેજને ગલથુથીમાંજ સ્વરાજ્ય પાવામાં આવે છે. હું અંગ્રેજ છું, સ્વતંત્રતાનું ધાવણ ધાવ્યો છું તેથી જો હું હિંદ માટે હોમરૂલ ન માશું તો એક અંગ્રેજ તરીકે મને શરમભરેલું છે. ત્રીજું કારણ તે હિંદને સ્વરાજ્ય આપવામાં ધર્મભેદનું પહાન છે. તે પછી લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડે જે ઠીક ઠીક ભાષણ કર્યું તે માટે સતોષ જતાવી હિંદી પ્રધાનના ભાષણ વિષે વિવેચન કરતાં કહ્યું કે, મોન્ટેગ્યુ કહે છે કે સ્વરાજ્યની ગતિ કેમ કરવી તેનું માપ અમારા હાથમાં રહેશે અમે કહીએ છીએ કે તેનો ગજ અમારા હાથમાં રહેવો જોઈએ. સામ્રાજ્યમાં હિંદને સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં સુધી ચળવળ સતત ચાલુ રાખવાની છે છેવટે પ્રમુખે ચોગ્ય શબ્દોમાં ઉપસંહાર કર્યા બાદ પ્રમુખનો ઉપકાર માની સભા વિસર્જન થઈ હતી

૨ ઉમરેઠ.

તા. ૧૦ મીએ ગાંધીની શાખા તરફથી મીં છગનલાલ મથુરભાઈના પ્રમુખપદે એક નહેરુ સભા મળી હતી, સભામાં આશરે ૧૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી. શરૂઆતમાં રા. જયશંકર ચાંગાંકરે પ્રસંગને અનુસરતું વિવેચન કર્યું હતું. તે પછી મીં ચંદ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યાએ ‘નવીન રાજ્યકીય પરિસ્થિતિ અને આપણું કર્તવ્ય,’ એ વિષય ઉપર બહુ સગાર જની ભાષણ આપ્યું હતું. ચાક્ષર પ્રદાસચા-શ્રમના વ્યવસ્થાપક શ્રીયુત્ જનાર્દનશર્માએ શુભદ કંઠે કેટલાંક કીર્તનો ગાયા હતાં. હોમરૂલ લીગમાં જોડાવાના વકતાના અસરકારક આશ્રયથી ૫૦ ગૃહસ્થોએ તેમનાં નામ નોંધાવ્યાં હતાં

૩ ડાકોર.

રવિવાર તા. ૨૩ મી સપ્ટેમ્બરે નડીઆદની શાખાના કેટલાક નહીતા સભ્યો મીં મનસુખલાલ ખાંડર તથા મીં ઇંદુલાલ યાજ્ઞિક સાથે ડાકોર ગયા હતા, અને ત્યાંના નેતાઓની સાથે વિચાર ચર્ચાની તાજના આંખવાડીમાં એક મોટી નહેરુ સભા ભરી હતી. સભાનું પ્રમુખસ્થાન મીં. માધવલાલ યાજ્ઞિકને આપવામાં આવ્યું હતું, અને ગી. માસ્ટર તથા મીં. યાજ્ઞિકનાં પ્રોત્સાહક ભાષણો બાદ ડાકોરમાં લીગની શાખા સ્થાપનામાં આવી હતી અને તેમાં ત્યાં સભામાં જ ૪૭ સભાસદો જોડાયા હતા.

૪ મહેમદાવાદ, ૫ ખેડા, ૬ માતર.

નડીઆદની શાખાના પ્રતિનિધિઓ રા. પુલચંદ શાહ અને રા. માધવલાલ દિવેદી તા. ૨૫ મી સપ્ટેમ્બરને દિવસે મહેમદાવાદ ખાતે ગયા અને ત્યાં જો પહેલેથી કંઈ ગોઠવણ કરવામાં આવી ન હતી અને ગામના પ્લેગ ચાલતો હોવાથી અસાધારણ મુશ્કેલીઓ ઉભી થઈ હતી તો પણ સાંજે રા. જમનાપ્રસાદ રીટાયર્ડ મેજિસ્ટ્રેટના પ્રમુખ-પણા નીચે જાહેર સભા કરવામાં આવી હતી ત્યાં તેમણે લાખણો કર્યા હતાં અને લીંગની શાખાની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી હતી, જેમાં ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો જોડાયા હતા ત્યાંથી ૨૬ મીની સવારે ખેડે ગયા તે વખતે રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક પણ તેમને મળ્યા હતા અને તે દિવસે સાંજે અંમદાવાદના જાણીતા વકીલ રા. હરિલાલ નાથાલાઈના પ્રમુખપણા નીચે ખેડાના શહેરીઓની એક જંગી સભા મળી હતી જેમાં રા. મગન ચતુરભાઈ ઝેરીસ્ટર, રા. યાજ્ઞિક, રા. માધવલાલ તથા રા. પુલચંદે ભાષણો કર્યા હતાં અને સભા પૂરી થતા આશરે ૫૦ ગૃહસ્થો લીંગમાં દાખલ થયા હતા ખેડાના કરતા તેની પામે આવેલા તાલુકા ગામ માતરનો ઉત્સાહ વધારે ત્રીપી નીકળ્યો હતો દારણ કે ૨૭ મી તારીખે સભા થવાની છે એમ ખબર મળતાં આસપાસનાં ઘણાં ગામડાના માણસોને એ માહિતી પહોંચાડવામાં આવી હતી અને પરિણામે તે દિવસે સ્કાંજે વિશાળ ધર્મશાળામાં આશરે ૪૦૦ માણસો ભાષણો સાંભળવાને લોગા થયા હતા. અને જો કે વચમા વરસાદ પડ્યો હતો તોપણ ભાગ્યે જ કોઈ માણસ સળા છોડીને ગયો હતો ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માણસો ત્યાંની શાખામાં નહિ જોડાયલા હોવાથી કુકત સાત જ સભાસદો તેમાં જોડાયા હતા પણ પાસેના એક લીંગાત્રીના આશરે ૧૨ સભાસદો તે જ શાખામાં જોડાયા હતા વધારામાં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે તે દિવસે સવારે માતરના લોકોએ ડેપુટેશનમાં આવનાર ગૃહસ્થોને મારી જાહેર આવકાર આપ્યો હતો.

૭ મઉધા. અને ૮ કપડવજ

તા. ૨૬ ની રાત્રે રા. યાજ્ઞિક અને નડીઆદની શાખાના રા. નાતુભાઈ દેસાઈ મઉધે ગયા હતા અને બીજે દિવસે આશરે સાત સભાસદો ત્યાં એક શાખા સ્થાપવાને શક્તિમાન થયા હતા ગપોરે કપડવજ જતાં રા. માધવલાલ અને પુલચંદ તેમની સાથે ભળ્યા હતા અને જો કે ત્યાં પણ સભા ઉત્તાવળથી એક ખુદ્દા ખાગમાં ભગ્વામાં આવી હતી તોપણ આશરે ૨૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી. ડેપુટેશનના મળામદોએ કંઈક વધારે તીખા લાખણો એટલા માટે કર્યા હતા કે ગામના કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત માણસોએ આ કાર્યમાં કંઈ પણ ભાગ લેવાને આનાકાની કરી હતી અહીંયા પણ જે શાખા ખોલવામાં આવી હતી તેમાં આશરે સાત સભાસદો જ જોડાયા છે એટલે માતર, મઉધા અને કપડવજ—એ ત્રણે ગામોમાં હજી ખાસ પ્રયત્નની જરૂર રહે છે.

૯ ખોરસદ.

૧૯૦૬ અને ૧૯૦૭ ની ચળવળ વખતે નડીઆદને જો કોઈ ગામના હિંમતવાન વતનીઓએ અમૂલ્ય સહાય આપી હોય તો તે ખોરસદ ગામના જ હતા. અને ત્યાંના

જાહેરજીવનનો વિશેષ પુરાવો તો એ છે કે મીશનરીઓને હાથે અપાતી કેળવણી તે ગામના છોકરાઓને ન લેવી પડે તે માટે એક ખાનગી હાઈસ્કુલ રખાવવામાં આવી છે અને તેને માટે રૂ. ૪૦,૦૦૦ ખર્ચાની જરા પણ સહાય વગર એકઠા કરીને તેમાંથી એક અતિશય સુંદર મકાન, અને વસતિગૃહ બાંધવામાં આવ્યા છે. આથી નડીયાદનું ઉપર જણાવેલા શૃદ્ધ-સ્થાનું ડેપુટીશન અને તેની સાથે અમદાવાદના જાણીતા બેરીસ્ટર મી વલ્લભભાઈ પટેલ ૩૦ મી તારીખે બોરસદ આવ્યા તે પહેલાંજ લીગની શાખા ત્યાં સ્થાપવાને કેટલીક ચળવળ કરવામાં આવી હતી પણ કેટલાક આગેવાનોના ઉત્તેજનને અભાવે તેનું કંઈ પરિણામ આવ્યું ન હતું. ડેપુટીશનમાં આવનાર શૃદ્ધ્યોને જે ઉત્સાહ લાગ્યો આવકાર આપવામાં આવ્યો હતો તેની પણ તૈયારીઓ કેટલાક યુવાનોએ જ કરેલી હતી અને વિશેષ કરીને રા. વલ્લભભાઈના આવવાથી તે દિવસનું કાર્ય અડચણ વગર સફલ થયું એમ કહેવામાં કાંઈપણ અતિશયોક્તિ નથી. તેમણે જ ઘણી ખુળીથી કેટલાક આગેવાનોને લીગની શાખામાં દાખલ થવા સમજાવ્યું અને તેથી ખીજા વતનીઓનો માર્ગ ખુલ્લો થઈ ગયો: સાજે આશરે ૧૦૦૦ માણસો સભા મંડળમાં ભેગાં થયાં અને રા. વલ્લભભાઈએ તેમજ રા. યાસિકે રા. માધવલાલ અને રા. પુવચદે સ્વચ્છતાની ચળવળ વિષે ભાષણો કર્યા હતા. પ્રમુખ સાહેબે ઘણી જ આદી ભાષામાં અને ઘણી જ વ્યવહારૂ રીતે હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો અને તેની મારફત કરવાનું કામ સમજાવ્યા હતાં. અવારના સરઘમ વખતે વાજુ ત્ર વગાડનાર માણસોએ કંઈ પણ પૈસો લેવાની ના પાડી હતી તેથી તેમને રૂપાનો એક ચાક આપવામાં આવ્યો હતો. સભામાં ઘણો ઉત્સાહ પ્રવર્ત્યો હતો અને શાખામાં તેજ સ્થળે ૬૦ સભાસદો જોડાયા હતા અને રાત્રે ખીજા ૨૦ માણસો જોડાયા હતા ડેપુટીશને ખેડા જીલ્લાના બધા તાલુકાનો શહેરોમાં ફરવાની જે યાત્રા આદરી હતી તે બોરસદમાં પૂરી થઈ હતી અને ત્યાના અસાધારણ ઉત્સાહથી પ્રોત્સાહિત થઈને ડેપુટીશન પહેલી અક્ટોબરને દિવસે પાછું ફર્યું હતું.

૧૦ ઠાસરા

તા. ૧૫ મી સપ્ટેમ્બરે રા. ઇન્દુલાલ યાસિકે ખેડા જીલ્લાના ઠાસરા ગામમાં જઈને રા. હરિલાલ નદલાલ અને રા. હિંમતલાલ મથુરાદાસ—તેઓ ત્યાંની શાખાના મંત્રીઓ થયા છે—તેમની મદદથી એક શાખા સ્થાપી હતી અને તેમાં આશરે ૨૭ સભાસદો જોડાયા હતા, સાંજરે જાહેર સભા આગળ ન. યાસિકે સમયોચિત વિવેચન કર્યું હતું.

૫ પંચમહાલ જીલ્લો

૧ ગોધરા

તા. ૧૬ મીએ અહિંની શાખા વરફથી મી. કેશવલાલ મોતીલાલના પ્રમુખપદે એક જાહેર સભા ધીમાળીની વડીમાં મળી હતી. આશરે ૨૦૦૦ માણસોએ હાજરી આપી હતી, અને તેમાં ૫૦૦ તો મુસલમાનો હતા. મી. સૈયદ હુસેને ઉર્દૂ ભાષામાં ‘સ્વચ્છતા અને અર્થ’ એ વિષય ઉપર બહુ અમરકારક ભાષણ આપ્યું હતું. રા. ઇન્દુલાલ

કનૈયાલાલ યાજ્ઞિક અને મીં. મુકાદમે ટેકે. આપવાથી મીં. સૈયદ હુસેનનો નીચેનો ઠરાવ પસાર થયો હતો:—આ સભા સરકારે મિસિસ બેસન્ટ આદિને તથા મહમદઅલી અને શૌકતઅલીને છૂટા કરવા માટે ઠરેલી બહેરાવથી સંતોષ થયો છે અને વિનંતિ કરે છે કે એ બહેરાવ સત્વ અમલમાં મૂકવી જોઈએ. કારણ કે વધુ ઢીલથી પ્રજાના હિત ઉપર આઘાત થવ ને. મલવ છે સખ્યાખંધ લોકો હોમ રૂલ લીગમાં જોડાયા હતા.

૨ હાલોલ ૩ કાલોલ ૪ વેજલપુર.

ગોધરાની લીગની શાખાના રા. કેશવલાલ, રા. દલમુખલાલ, રા. પુરૂષોત્તમદાસ અને મુંબાઈના રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિક ૧૭ મી સપ્ટેમ્બરે હાલોલ ગયા હતા તેઓ ત્યાં પહોંચ્યા તે પછી અડધા ઠલાકમાં ૧૨ સભાસદો હાલોલની શાખામાં જોડાયા હતા, સભા થરૂ થઈ તે પહેલાં ૩૫ સભાસદો જોડાયા હતા અને રા. કેશવલાલના પ્રમુખપણા નીચે સભા ભરવામાં આવી તેમાં પ્રમુખે તેમ જ બીજા બે વક્તાઓએ ભાષણો આપ્યાં તે પછી આશરે ૫૦ સુધી સભાસદોની સંખ્યા પહોંચી હતી ૧૧ મીની સવારે આ ડેપ્યુટેશન કાલોલ પહોંચ્યું અને ત્યાં કેટલાક આગેવાનો લીગમાં ન જોડાયા તેથી ત્યાં કાર્ય સફલ નહિ થાય એવી શંકા લાગી હતી પણ સાંજે રા. પુલચંદ જમનાદાસ નામના એક આગેવાન વેપારીના પ્રમુખપણા નીચે સભા મળી અને ત્યાં રા. યાજ્ઞિક રા. મુકાદમ રા. પુરૂષોત્તમદાસ અને રા. કેશવલાલે ભાષણો કર્યા ત્યારે આશરે ૨૦૦ માણસો હાજર હતા અને તે પછી આશરે ૨૬ ગૃહસ્થો લીગમાં જોડાયા હતા ડેપ્યુટેશને આ ગામ છોડ્યું તે પછી લીગમાં સભાસદોની ભરતી ચાલુ રહી છે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું. ૧૨ મી તારીખે આ ગૃહસ્થો વેજલપુર ગયા હતા અને ત્યાં જો કે બહુ ઉત્સાહની આશા રાખવામાં આવી ન હતી તોપણ કેટલાક આગેવાનો થોડાજ વખતમાં જોડાયા પછી સભા સદો સારી સંખ્યામાં જોડાવા લાગ્યા હતા અને ગામના એક પ્રતિષ્ઠિત શેઠના પ્રમુખપણા નીચે આશરે ૩૦૦ માણસોની સભામાં ડેપ્યુટેશનના ગૃહસ્થોએ ભાષણો આપ્યાં તેથી સભાસદોની સંખ્યા આશરે ૫૦ જેટલી થઈ હતી.

અહિં રવિવાર તા. ૩૦-૯-૧૯૧૭ ને દિવસે ધર્મશાળામાં ગંભીર મલા ભરવામાં આવી હતી આસપાસના ગામડાઓમાંથી જેકુત લોકો બહુ મોટી સંખ્યામાં હાજર થયા હતા વેજલપુર તથા બહારનાં માણસો થઈ શ્રોતાઓની સંખ્યા લગભગ ૧૫૦ ની થઈ હતી. શ્રીઓએ પણ હાજરી આપી હતી. રા. પુરૂષોત્તમ વેદ પ્રમુખસ્થાન હતા. રા. ચંદ્રશંકરે સર્વને સંબોધી સમજ પડે અને રસ પડે એવું અસરકારક અં છટાદાર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. હોમ રૂલની માગણી એ વફાદાર અને કાયદેસર છે એમ તેમણે દાખલાદલિલોથી સમજાવ્યું હતું. તેમના જુરસાદાર ભાષણથી શ્રોતાઓને ઉપર બહુ અસર થઈ હતી પ્રમુખને અને મહેમાનોનો ઉપકાર મનાયા ખાદ સસ વિર્મજન થઈ હતી

આ પછી ગોધરાની લીગના કેટલાક આગેવાનોએ કાકણપૂર જઈને ત્યાં એક શાખા સ્થાપી છે

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

૧ અમદાવાદ.

હોમ રૂલ લીગ—આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ સંગઠી હકીકત ગુજરાતમાં હોમ રૂલની ચળવળ હેઠળ જ આપવામાં આવી છે

ગુજરાત સભા—વિદ્યાર્થીઓને સજ્જદારી સભાઓમાં ભાગ નહીં લેવા દેવા સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવવા ગુજરાત સભાની આગેવાની નીચે એક જાહેરસભા પ્રેમાભાઈ હોલમાં મળી હતી. ત્યારબાદ નામદાર હિન્દી પ્રધાન હિન્દુસ્તાનમાં પધારે, તે વખતે સમસ્ત ગુજરાતી પ્રજા તરફથી લાખો ભાણુસોની સહીઓ સાથે મોકલવાની અરજી ગુજરાત સભાએ તૈયાર કરી છે. એમાં કોન્ગ્રેસ-લીગે કરેલા સુધારા લઘઈ પછી હિન્દને મળવા ભણુએ એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું છે એ આખી યોજના લોકોની જાણ માટે સભાએ પ્રસિદ્ધ કરી છે, ફોર્મસ તૈયાર કર્યા છે, સ્વયંસેવકો, નીમવામાં આવ્યા છે, અને શેહેર તથા ગાંધીઓમાંથી દરરોજ હુલોડો સહીઓ આવતી જાય છે

ગુજરાત સમા અને હોમરૂલ લીગ તરફથી ગામે ગામ સભાઓ લેગી જ ચોલ્ય છે. અને હોમરૂલ લીગ કાઢવાનું તથા સ્વરાજ્યની અરજીઓ પર સહીઓ કરાવવાનું કામ ધમધાકાર ચાલે છે. તા. ૨૩ મીએ, બપોરના બે વાગે વીસાનાગરની વાડીમાં મી. ડાહ્યાલકરના પ્રમુખપદ નીચે ગુજરાત સભાએ એક મેલાવડો કર્યો હતો. તે વખતે સ્વરાજ્યના ઉપર મી. વલ્લભભાઈ બેરિસ્ટરે મુખ્ય ભાષણ કર્યું હતું. એમનું ભાષણ બહુ જ સ્પષ્ટ, વિદ્વત્તાપૂર્ણ અને નીડર હતું. સેંકડો સહીઓ સભામાં તથા બહાર લેવામાં આવી હતી

લોકમાન્ય માલવીયાજીનું સ્વરાજ્ય વિધેનું ભાષણ સભાએ ગુજરાતીમાં છપાવ્યું છે અને પેરે પેરે વેચવામાં આવે છે

નૅશનલ કોલેજ—તા. ૨૩ મીએ સાંજના પ્રેમાભાઈ હોલમાં બેરિસ્ટર વલ્લભભાઈના પ્રમુખપદ નીચે બેરિસ્ટર જીવણલાલે નૅશનલ કોલેજનું કાર્ય અત્યાર સુધી કેમ પ્રગતિ કરે છે તે જાહેર કર્યું હતું. પાંચ વર્ષ સુધી આ કાર્ય નમે એટલી પૈસાની સવડ એ કરી શક્યા છે તથા પ્રોફેસરો વગેરેની પણ ધણી અરજીઓ આવી છે અને એમાંથી ચુંટણીનું કાર્ય ચાલે છે એમ એમણે જણાવ્યું. મંડળના વહીવટ સલાહદોના નિયમે વગેરે છાપેલા જોડે ચલામા આવ્યા હતા. પ્લેગને લીધે પ્રવેશક પરીક્ષા હાલ મુલતવી રાખવામાં આવી છે.

દાદાભાઈ લાઈબ્રેરી—આ પુસ્તકાલયનો વાર્ષિક રીપોર્ટ તા. ૧-૧૪-૨૫ થી તા. ૩૧-૩-૨૬ સુધીનાં બે વર્ષોનો એના આસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી રા. કૃપાશંકર પટેલજીએ પંડિત તરફથી જાહેર પડ્યો છે એ ઉપરથી જણાય છે કે લાઈબ્રેરીએ ૮ વર્ષ પુરા

કરી હવે ૬ મા વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો છે. દરરોજ સરેરાશ ૨૦૦ માણસો આ દ્વારા મળતા મફત વાંચનનો લાભ લે છે. પત્રો તથા વર્તમાનપત્રોની કુલ સાંખ્યા ૫૭ છે અને પુસ્તકો પ્રથમ વર્ષમાં ૬૦૦ હતા તે હાલ ૩૦૦૦ થયા છે. લાયબ્રેરી માટે મકાનફંડ એકઠું કરવા જે કમિટી નીમવામાં આવી છે તેણે પોતાનું કામ ૫૦૦૦ રૂપિયા ભરાવી શરૂ કર્યું છે.

સત્યામહ આશ્રમ—આ આશ્રમ, હવે કૌચરણમાંથી ખસી સાબરમતી સ્ટેશન નજદીક, ચંદ્રલાગ અને સાબરમતિના પવિત્ર સંગમસ્થાન ઉપર ગયો છે. આ સ્થાન પૌરાણિક કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. દધિચિત્રપિત્રો અહીંજ આશ્રમ હતો એમ કહેવાય છે અને દધિચિત્રપિ દેવા થઈ ગયા તે શ્રીયુત ગાધીજીનો આશ્રમ બ્યારે ત્યા ગયો છે ત્યારે ફરી સ્મરણસ્થાનમાં તાણ થઈ જાય છે. પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે દેવ અને દાનવોનું યુદ્ધ થતું હતું ત્યારે દાનવોએ દેવોને હરાવી દીધા છેવટે કંઈ જ ઉપાય રહ્યો નહીં ત્યારે વિશ્ણુ ભગવાને કહ્યું કે દધિચિત્રપિ નો પોતાના હાડકાં આપે તો દેવોએ એનું વળ બનાવી દાનવો માથે વિજય મેળવી શકે, નહીં તો ઉપાય નથી. દેવો ઋષિ પાસે ગયા અને હાડકાં માગ્યા ઋષિએ કહ્યું આવા ઉત્તમ કાર્યમાં મહારાં હાડકાં કામ આવે છે તો રૂથો, લઇ જાવ. આથી વધારે સારો ઉપયોગ એનો શોધવાનો છે? હાડકા કદાપી ગીધ કે કાગડાં ચસી ખાશે એમ ઠહી એમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો અને જીવન કૃતાર્થ કર્યું.

આ આશ્રમમાં પણ આ કાળજીગને વિષે દધિચિત્રપિનો જ અવતાર થયો છે. સત્ય દેશસેવાની ખાતર કાળજીગના આ ઋષિએ, હાડકા ઘસવા તો ક્યારનાયે માડ્યા છે. દેવ દાનવનું યુદ્ધ પણ સનાતન કાળથી ચાલે છે. ગાધીજી કહે છે કે “હાડકાં આપવાનો પણ કોઈ દિવસ વખત આવશે તો એ સ્થાને ફરી ખનશે.”

રુદ્રાન્ટસ ગ્રંથરહુડ—ગયા મહિનામાં આ મળે. પોતાનો વાર્ષિક સભારંભ રા. બ. રમણભાઈના પ્રમુખપદ નીચે ઉજવ્યો હતો. રા. રમણભાઈએ “સ્વદેશસંક્રિત અને બધુલાન” એ વિષે ભાષણ આપ્યું હતું. વાજત્રો, ગીતો, રીફ્રેશમેન્ટ તથા મિત્રમેળાપ વગેરેનો ઉત્તમ સંયોગ આ પ્રસંગે યોજાયો હતો.

સ્વામીમત્યદેવે હિન્દી શીખવાના વર્ગો કેટલોક વખત ગ્રંથરહુડમાં ચલાવ્યા હતા. આ ત્યાર બાદ ગુજરાતી સાહિત્યના અભ્યાસના વર્ગો પણ ખેલવામાં આવ્યા છે. ગ્રંથ મહિનામાં ડૉ. હર્ષિપ્રસાદ ના પ્રમુખપદ નીચે શ્રી. એ. કલાસના રુદ્રાન્ટ રા. ચ પઠલાં ન્હાનાલાલના જયા જયન્તપં એક સુંદર લેખ વાંચ્યો હતો અને એના ઉપર ધ. રસભરી ચર્ચા થઈ હતી. ડૉ. હર્ષિપ્રસાદે ગુજરાતી સાહિત્ય, પ્રાચીન અને નવીન કવિતા નગ્નોંહરાવ, કલાપિ તથા ન્હાનાલાલના કાવ્યો વિષે ટૂંકમાં માહિતી આપ્યા બા ન્હાનાલાલના “રાજરાજેન્દ્રને” એ અખંડ કાવ્યના બહુજ વખાણ કર્યો. જયાજયન્તને અંતર્ગત ઉદ્દેશ દેશસેવાને માટે આત્માનાં લક્ષ્યો જયા અને જયન્ત આશ્રમે કહે છે એમાં સહેલો છે એમ જણાવ્યું અને ગુજરાતી કવિતામાં હજી સમગ્રી ઉન્નતિન ભાવ કવિવર સ્વીન્દ્રતાથ જેવા આપવાની જરૂર જણાવી હતી.

ગુજરાત કૉલેજ ડીપેટરીંગ સોસાયટી — આ મંડળ તરફથી પ્રેમાભાઈ હોલમાં, ત્રણ ચાર બહુ ઉત્તમ ભાષણે થયાં હતાં. તેમાં સૌ. શારદા મહેતાના પ્રમુખપદ નીચે જસ્ટીસ તૈયબજીએ “સત્ત્વ” ઉપર અને સૌ. વિદ્યા નિલકંઠ પ્રો. ધ્રુવના પ્રમુખપદ નીચે “ઇતિહાસ સાહિત્યની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર” એ વિષય ઉપર આપેલાં ભાષણ મુખ્ય હતાં.

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

૧. બાઈ છત્રીબાઈ પેસ્તનજી અસલાજી ડુગાજી મ્યુનિસિપલ કન્યાશાળા ખુલ્લી મૂકવાની ક્રિયા:—તા. ૨૯-૮-૧૯૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫-૩૦ વાગે ભરૂચના વેજલપોરમા ઉપરોક્ત કન્યાશાળા અત્રેના લોકપ્રિય કલેક્ટર સાહેબ સી. એચ. જલેથવેટના મુખારક હાથે ખુલ્લી મૂકવાનો જાહેર મેળાવડો થયો હતો.

૩. ભરૂચમા વિદ્યાર્થી બંધુ મંડળ તરફથી શ્રીયુત મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલે તા. ૬-૯-૧૭ ને શુક્રવારે સાંજના ૫-૩૦ વાગે અત્રેની દશાલાક વાડીમા ‘વિદ્યાર્થી જીવન’ એ વિષય ઉપર રા. મોતીલાલ ઠાકોરનાથ પ્રમુખપણા નીચે એક સુંદર જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું.

‘ભરૂચી’

સુરત.

અનાવિલ આશ્રમમાં રવિવાર તા. ૧૨ મી ઑગષ્ટ ને દિવસે સુરત જીલ્લાના ૩૦ થી ૪૦ ગામના વિદ્યાર્થીઓનું એક સંમેલન ડો. કરસુખ વી હોરાના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયું હતું. જેમાં ૧૨૫ થી ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓએ ભાગ લીધો હતો. સ્વદેશી વૃત્તની પ્રતિજ્ઞા, બાળલગ્ન ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા, બાળલગ્ન થતાં હોય તેમા ભાગ ન લેવાની પ્રતિજ્ઞા વગેરે ઘણા ઉપયોગી કરાવો થયા હતા. વિદ્યાર્થીઓને સ્વદેશી માટેનો ઉત્સાહ અત્યંત હતો અને ગમે તેટલો લોગ આપવો ઘટે તો તે આપીને પણ આપેલી પ્રતિજ્ઞાઓ પાળવાનો ઉત્સાહ હિંદુસ્થાનની ભાવિ પ્રજાના સુચિત્ત સૂચનનારો હતો.

૨૧. અદ્રશ કરે સુરત સીસમાજમા રવિવાર તા. ૨૬ મી ને દિવસે શેઠ રતનશીના પ્રમુખપણા નીચે “વમારા જીવનમાં શું ભરશે.” એ વિષયપર બહુ ઓધ પ્રદ ભાષણ આપ્યું હતું. વરસાદ ઘણો હોવા છતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ઘણી સારી હતી.

શેઠ રતનશી ધરમસીના માનમાં ડૉ. કરસુખ વી હોરા તરફથી એ જ દિવસે ૪-૩૦ કલાકે ગ્રાહ પાણીને મેળાવડો કરવામા આવ્યો હતો જે પ્રસંગે હોમરૂલ લીગમા વેપારીઓને જોડવા માટે ઉપયોગી સૂચનાઓ થઇ હતી.

કરસુખ વી હોરા

વડોદરા.

આ માસ દરમિયાન અહીં મરકીતું જોર વધી ગયેલું હોવાથી જાહેરવૃત્તિ બહુ જ મન્દ રહી હતી છતાં કેટલાંક જાણવા જોગ જાહેરભાષણો થયેલા રહેની નોંધ નીચે આપી છે

માતૃભાષા—દ્વારા કેળવણી સંબંધી પ્રો. ધ્રુવના ઉદ્દગારો ઉપર વિચાર. ૨૮૯

રેટરન્ટેસ યુનિયન તરફથી તા. ૧-૬-૧૭ ને રોજ રા. એમ. એમ. ઝાલા એમલે
“યુવાનો અને તેમની જવાબદારી” એ વિષય ઉપર જ્ઞાનદાયક ભાષણ આપ્યું હતું.

સાહિત્ય સભા તરફથી તા. ૨-૬-૧૭ ને રોજ શાંતાળાઇ પાલેકર એમલે
“સ્રીઓનું સાહિત્ય” એ વિષય ઉપર સ્રીઓને બોધદાયક ભાષણ આપ્યું હતું.

ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ક્લબ અહીં સારી ચાલે છે ઇન્ડિયન ગિલ્ડ ઓફ સાયન્સ એન્ડ
ટેક્નોલોજીની આ શાખા છે, અને એ તરફથી અહિં ના ધર્માધ્યક્ષ મી. એટરજીએ તા.
૨-૬-૧૭ ને રોજ “લિટરેચર એન્ડ ઇન્ડસ્ટ્રિયલિઝમ” એ વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં ઉપ
યોગી ભાષણ આપ્યું હતું.

શ્રી વિદ્યાતેજક સમાજ તરફથી તા ૭-૬-૧૭ ને રોજ રા. કવિ લલિત એમલે
“પુર્યોત્તમ માસની મહત્તા” વિષે ગીતમંત્ર બોધદાયક ભાષણ આપ્યું હતું.

જૈન મહિલા મંડળ તરફથી તા ૬-૭-૧૭ ને રોજ રા. કવિ લલિત એમલે
“ગામેડ” એ વિષય ઉપર રસિક અને સંગીતસહ વિવેચન કર્યું હતું.

જ્ઞાતિ સુધારાનો કાયદો જે ગયા માર્ચ મામમા પ્રજાની બધા માટે પ્રસિદ્ધ થયો
હતો, અને જેના ઉપર અનેક ટીકાઓ તથા ઘણા ઉદ્ધાપોર થયા હતાં, તેને જૂઠા સ્વરૂપમાં
નહીં ઘડતા, હાલના આ સમયના હીવાની કાયદામાં જ તેનો સમાવેશ કરીને સુધારા
વધારા સાથેનો નવો કાયદો હાલમાં જહાર પડ્યો છે.

રા. નારાયણરાવ કુળકર્ણીએ તા. ૬-૬-૧૭ ને રોજ “ઠેઓપરેટિવ ટ્રેડિંગ એન્ડ
કમર્શિયલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ” એ વિષય ઉપર, તા ૧૩-૬-૧૭ ને રોજ “શાખા કરતા કાર્યનું
અભિપ્રાય” એ વિષય ઉપર ઉપયોગી ભાષણ આપ્યા હતા.

ભરત

માતૃભાષા—દ્વારા કેળવણી સંબંધી પ્રો. ધ્રુવના ઉદ્દગારો ઉપર વિચાર.

સાહિત્ય સભાના વાર્ષિક સંમેલનમાં પ્રમુખપદેથી ભાષણ કરતા, પ્રો. આનંદશંકર
બાપુભાઈ ધ્રુવે માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ આપવાની હિલચાલ ઉપર કેટલુંક વિવેચન કર્યું
હતું (x) તે ઉપર વિચાર કરવાની જરૂર ધારી આ વિષય હાલમાં લેવાતું યોગ્ય ધાર્યું છે.

એક “વિષય માતૃભાષાદ્વારા જ સહેલાઈથી અને સગીન રીતે શીખી શકાય
છે. એમ માનવું શુદ્ધ શિક્ષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ તદ્દન ખરૂં છે,” એમ સ્વીકારી પ્રો.
ધ્રુવ કહે છે.

“પણ આ શિક્ષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિને દેશની સમસ્ત પરિસ્થિતિની દૃષ્ટિથી છેક છૂટી પાડી શકાતી નથી અને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે માતૃભાષાની હિમાયનમાં પણ શુદ્ધ શિક્ષણ શાસ્ત્રની દૃષ્ટિ ઉઘાડનાર અંજનરૂપ સ્વભાષાનું અભિમાન અને પરભાષાનો અભુ-ગમો રહ્યાં જ છે. આમ છે ત્યાં, હિંદુસ્થાનના સર્વ મહા પ્રશ્નોમાં કરવું પડે છે તેમ, હિંદુસ્થાનના બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના સંબંધરૂપ મહા પરિસ્થિતિ વિચારીને જે નિર્ણય બાંધવામાં આવે છે, તે જ ખરા-વાસ્તવિકતાવાળા-નીપજ છે. આ મહા પરિસ્થિતિમાંથી ફક્ત થતું એક postulate યાને સહ જ સ્વીકારીને આગળ ચાલવા જેવું સત્ય એ છે કે—આપણે અંગ્રેજ ભાષા ઉપર પ્રભુતાની બહુ જરૂર છે” (છેલ્લા વાક્યનાં અક્ષરોને મહારી તરફથી ઠાળા કરવામાં આવ્યા છે).

મહને લાગે છે કે કાળા અક્ષરે છાપેલું વાક્ય એક સહ જ સ્વીકારી લેવા જેવું સત્ય છે, એમ આપણે કબુલ કરી શકીશું નહીં. આત્યાર સુધી હિંદુસ્થાનમાં ફેલાવવામાં આવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિને લઇને, અને કેટલેક અંશે બ્રિટિશ રાજ્ય સાથેના આપણા સંબંધ રૂપ પરિસ્થિતિને લઇને, અંગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાનની હાવ કેટલોક સમય સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા અને વધારવા માટે સહાયક તરીકે જરૂર રહેશે, એટલું તો આપણે ગ્રાહ્ય રાખીશું, પણ તેથી, તે ભાષા ઉપર પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર છે, એ જરા વધારે પડતું કથન થશે.

આપણને ફ્રેંચ, જર્મન અને એવી બીજી યુરોપની ભાષાઓ શિવાય ચાલશે, આપણને ચીની, જપાની જેવી એશિયાની ભાષાઓ શિવાય ચાલશે, આપણને હિંદુસ્થાનની અન્ય ભાષાઓ શિવાય ચાલશે, પણ અંગ્રેજ વિના—આપણે અંગ્રેજોને કાઢી મુક્યા શિવાય—નહિ ચલાવી શકીએ, એ પરિસ્થિતિ તો ઘણી દયાજનક જ ઠહેવાય. એવી દયાજનક સ્થિતિમાં કાતો આપણે રહેવું પડે, અથવા અંગ્રેજોને કાઢી જ મુકવા પડે, એવી મહારી ખાત્રી ઘઇ શકતી નથી.

પ્રા. કુવ કહે છે કે, “સ્વરાષ્ટ્ર વાદીઓ એક તરફ કેસરી ચલાવે છે, તો તેજ સાથે ‘મગઠા’ પણ રાખે છે, અને દેશને જાગૃત કરવા માટે ‘ન્યુ ઇન્ડિયા’, ‘યંગ ઇન્ડિયા’ ઇત્યાદિ પત્રો અંગ્રેજોમાં જ કાઢે છે—એ સર્વ પત્રોના હેતુ માત્ર સરકારને કાને ચાલુક વાનો નાખવી એ જ હોનો નથી, લોકમત કેળવવો એ એમનો પ્રધાન હેતુ હોય છે.”

કથન ઠીક છે પણ એવો સંજોગ હોવાનું કારણ શું છે? આત્યારસુધી આદી આવેલી શિક્ષણ પદ્ધતિ જ શુ કેમ એમ કહી શકશે કે જે શિક્ષણ પદ્ધતિ માટે અંગ્રેજ મરહુમ બેનમહાર છે, તે શિક્ષણ પદ્ધતિમાં શરૂઆતથી અંગ્રેજ ઉપર જ સર્વ ભાર ઢોળી પાડવામાં આવતાં, દેશની જ કાંઈ એક ભાષાને હિંદુસ્થાનની માધ્યમ ભાષા તરીકે ગીખરી હોત, તો લોકમત કેળવવા માટે ઉપર પ્રમાણેનાં અંગ્રેજ પત્રોની જરૂર રહેતે? જો દેશની વરિષ્ઠ ત્યાય ઈંગ્લીશોમાં અને ધારાસભાઓમાં સર્વ કાર્ય અંગ્રેજ ભાષામાં ન થતાં દેશની જ એકાદી ભાષામાં અથવા દરેક પ્રાંતની સ્વભાષામાં ચલાવવાનું ચોક્કસ

હોત, તો અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુતા મેળવવા માટે જે ફાંફાં મારવાં પડે છે, તેની જરૂર રહેતે? તો શું કાંગ્રેસનું કાર્ય અંગ્રેજીમાં કદી પણ ચાલતે? તો શું એવા બાળાઓ કરવો પડતે કે “ગૃજરાતી આપણી માતૃભાષા હોવા છતાં, ગૃજરાતી ઉપર આપણે કાણુ કમી ભવામાં આવે છે?”

જો એમ સ્વીકારવામાં આવે કે હાલ છે તેવી શિક્ષણપદ્ધતિને ખલે ઉપર પ્રમાણેની પ્રણાલિકા ચાલી હોત તો અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર ન રહેત, તો આપણે હવે પછીનો કર્તવ્ય-પથ સીધો છે. જે કારણોને લીધે આપણે અંગ્રેજી ઉપર નિર્ભયતા પ્રાપ્તી પડે છે, તે કારણો ટકી ન શકે એવા ઉપાયો લેવા

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ આપવાથી અંગ્રેજી ઉપરનો આપણો કાણુ કમતી થઈ જશે, એમ હું કબુલ કરી લઉં છું, માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ લીધેલા વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજી ગદાગર પરીક્ષા આપતાં નહિ આવડે, એ પણ હું કબુલ કરી લઉં છું, પણ તેથી હું કોઈ હાનિ જોઈ શકતો નથી. “અંગ્રેજોના જેટલો જ” અંગ્રેજી ઉપર કાણુ મેળવવાની જરૂર છે, એમ હું ધારી શકતો નથી, અને તેની શક્યતા પણ સ્વીકારી શકતો નથી. અપવાદરૂપ દેશજનો અંગ્રેજીની ઉપર અંગ્રેજો જેટલો કાણુ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરી લે, તો તે અચોક્ક્ય થશે એમ મહારૂ કહેવું નથી. પણ ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવતાં બહુજનો પણ શબ્દકોષોની કે અન્ય પુસ્તકો કે મનુષ્યોની સહાયથી-પોતાને જે વિષયનું અધ્યયન કરવું છે, તે વિષય ઉપર અંગ્રેજીમાં લખાયેલું કોઈ પુસ્તક વાંચી લે અને સમજી લે. (જેવી રીતે સંસ્કૃત કે દ્વિતીય ભાષા 'તરીકે શીખનારો સાધારણ ગ્રેન્ડ્યુએટ કરી શકે છે તેમ). અથવા જરૂર પડે કોઈ પણ અંગ્રેજીને તદ્દન સાદી અંગ્રેજી ભાષામાં પોતાનો અભિપ્રાય મમળની જે ધરતી અને અમેરિકામાં વિશેષ અસરણ વેગે ફરી શકે: એટલું જ અંગ્રેજી આવડે તો હું કોઈ ગતની અડચણ જોતો નથી. ઘણું ઉત્તમ અંગ્રેજી ન આવડવાને લીધે, શેક્સપિયર કે મેકોલેમાથી અવતરણ ટાકી ન શકે, રેનાલ્ડ્સની નવલકથાઓનો ઉપયોગ ન કરી શકે--તેથી હું કોઈ આપત્તિ જોતો નથી. દલાયત એવી સરકારની અગવડ વધે ભલે તેમ થાયો; એ અગવડ સરકાર સહેલાઈથી મટાડી શકે;--આપણે તેમ કરવા સરકારને દરજ પાડી શકીએ.

કેટલાએ જાપાની બ્રૅન્ડ્યુએટો હિન્દુસ્થાનમાં વેપારને અર્થે આવે છે, તદ્દન સાદી અંગ્રેજીમાં તેઓ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, અંગ્રેજો જોડે હુળે છે, મળે છે, કામ તે છે. તેમની અંગ્રેજી ઉપર પ્રભુતા નથી હોતી, એ તેમને ખબર હોય છે; પણ તેથી તેઓ અંગ્રેજો જોડે વાતચીત કરતાં પ્રભુત્વ મેળવેલાં હિન્દીઓ માફક ખાયાતાં નથી, તેઓ પોતાના અંગ્રેજી માટે શરમાતા નથી, અને હિન્દીઓ શિવાય તેમને કોઈ હસતું નથી; કારણ કે તેઓ જાણે છે અને અંગ્રેજો પણ જાણે છે કે અંગ્રેજી એ કાંઈ તેમની માતૃભાષા નથી; ફક્ત હિન્દીઓ જ એટલું મિથ્યાભિમાન ધરાવે છે કે અંગ્રેજો જેવું તેઓ શુદ્ધ અંગ્રેજી બોલી શકે, તેમના ઉચ્ચારો અને બોલવાના ‘ઝાક’નું ‘યથાર્થ’ અનુકરણ કરી શકે; મેકોલેનાં જેવું ગદ્ય અને મિલ્ટનનો *loose verse* ગામવી

શકે; અને છતાં ગાડેગાડાં ભૂલ કરી તે ન જાણી શકે. બહેવર છે કે એવું મિથ્યા-લિમાન ધરવાનો વિદ્યાર્થીએને પ્રસંગ જ ન મળે, અને તેઓ પહેલેથી જાણી જ લે કે અંગ્રેજી અમારે જાણવાની છે, તે અમારું કામ નીલાવી લેવા માટેજ:—જેમ જપાન જતાં પહેલાં કામ નીલાવી લેવા પૂરતી જપાની ભાષા શીખી લેવી પડે,—તેમ દેશીભાષામા ન મળતાં પુસ્તકો વાંચી લેવા, રાજ્યકર્તાઓ જોડે વિચારોની આપલે કરી લેવા અંગ્રેજી શીખી લેવાનું છે.

અંગ્રેજી ભાષા કદી પણ દેશની સાધારણ રીતે સમજાતી ભાષા થઈ શકવાની નથી, એ તો હું ધારું છું કે બધા જ કબુલ કરશે; થઈ શકે એમ હોય તો પણ તેવી પરિસ્થિતિને કોઈ વધાવી લેશે નહીં જ, અંગ્રેજી જ સારી આવડવાને લીધે, અંગ્રેજી માટે સ્વભાષાનો પણ લોગ આપવો પડતો હોવાને લીધે, અંગ્રેજી શીખેલો વર્ગ પોતાના દેશખંડુઓથી કેટલો અજાણો થઈ ગયો છે, દેશખંડુઓના વિચારો અને લાગણીઓને સમજી લેવામા કેટલો અશક્ત થઈ ગયો છે; તેમના ઉપર પોતાનો વિશ્વાસ બેસાડવા માટે કેટલો નાલાયક થયો છે, તે જેઓ સાધારણ જનોમાં કાર્ય કરવાં હશે—કર્ચું હશે—તે સારી પેઠે જાણતા હશે. જેમ ડૉ. દાદાભાઈ નવરોજીએ, ના. ગોખલેએ, ન્યાયમૂર્તિ રાનાડેએ કે સર ફિરોઝશાહ મહેતાએ અંગ્રેજી સંસ્કૃતિને સેવી છે, તેમ લોકમાન્ય તિલકે પણ સેવી છે તે છતાં સેકડો ગુજરાતીઓ અને દક્ષિણીઓ એવા મળશે કે જેઓએ પોતાના પ્રાન્તવાસી નેતાઓના નામ પણ સાંભળ્યા નથી; ખુદ અમદાવાદમાં ગાંધી કોણ એમ પૂછનારા મળ્યા છે. પણ મહારાષ્ટ્રમાં તિલકના નામથી કોઈક જ અજાણ્યું હશે, તિલકને જાણનારાઓએ તેમની મારફતે ગોખલેને જાણ્યા હશે, પણ ગોખલેની સ્વતંત્ર રીતે કદર કરી ન શક નારા ઘણા હશે. માત્ર તિલક જ સલાઓ ગળાવી જાણે છે; ગામેગામ ફરીને વ્યાખ્યાનો આપી જાણે છે એમ કોઈ કહી શકશે નહીં, પણ તિલકે જે કર્યું છે તે દેશી ભાષા મારફતે જ કર્યું છે, તેઓએ પોતાના પ્રાન્તવાસીઓ ઉપર વિશ્વાસ બેસાડવાનો, તેઓની લાગણીઓ સમજવાનો, તેમની વાણીરૂપ થવાનો પ્રયત્ન તેમનામાં ખૂબ લગી, તેમની ભાષાને જ પોતાની ભાષા જનાવીને કર્યો છે. લોક તિલકના પ્રતિપક્ષીઓ જા ખીજે કોઈ ઉપદેશ તેમના ચરિત્રમાથી ગ્રહણ ન કરવાં આટલો જ લેશે તો પણ ઓછું નથી.

“અંગ્રેજી ઉપર કાણુ મેળવવાની ક્રિયામા આપણું ઘણું માનસિક બળ ખપી જાય એ બહુ આનંદ છે” એટલું તો પ્રો. ધ્રુવ પણ કબુલ કરે છે, (અને કરે જ, કારણ કે પ્રો. ધ્રુવ તો નિબંધપાત્રપણે આ વિષયનો વિચાર કરી રહ્યા છે), પણ મહારા ધારવા પ્રમાણે એ ક્રિયાનું એટલું જ અનિષ્ટ પરિણામ આવતું નથી. એ ક્રિયા અને તેથી આપણા મન ઉપર થતાં સંસ્કારો આપણે યુરોપીય જનાવી રહ્યા છે, આપણું હિંદીત્વ નષ્ટ થતું જાય છે, અંગ્રેજી ભાષાનો આપણી ભાષાઓ ઉપર નિજય થતાંની સાથે અંગ્રેજી સંસ્કૃતિનો આપણી સંસ્કૃતિ ઉપર ઝળાત્કાર થશે. અંગ્રેજી સંસ્કૃતિ ભારતીય સંસ્કૃતિને ખાજી હાલતી જાય છે—જશે. આપણી સર્વક્રિયાઓ માટે, વ્યવસ્થાઓ

માટે, કે ધ્યેયો માટે આપણા આદર્શ ઇંગ્લાંડ બની જશે-બનતો નાથ છે જ. લૉર્ડ એમ્સફોર્ડે કેળવણી ખાતાના ડિરેક્ટરોની છેલ્લી પરિષદમાં ભાષણ કરતાં આગાહી કરી છે કે:-

“અંગ્રેજી ભાષાએ આખા હિંદુસ્થાનમાં શિક્ષિત વર્ગની પરસ્પરના સંબંધાર્થે જે અત્યાર સુધીમાં સાધારણ ભાષા થઈ ગઈ ન હોય તો પણ તે જલદી જ થતી નાથ છે.....વળી, પેઢી દર પેઢીએ અંગ્રેજીનો વધતો અને વધતો પ્રચાર શાળાઓમાં થશે, એટલું જ નહિ, પણ ગૃહસંસારના નિત્ય વ્યવહારમાં પણ તેનો જ ઉપયોગ થશે.”

હું ધારું છું કે કોઈ પણ સ્વાભિમાની હિંદી આ આગાહી ખરી પડેલી જોઈ શકે નહીં. એ પરિસ્થિતિને “સહન કરીને જ માર્ગ કાઢવાનો વિચાર” કરશે નહિ પણ એ પરિસ્થિતિને જ કાઢવાનો વિચાર કરશે.

દિશેરલાલ ધ. મશરૂવાળા.

નાંધ.

—

આપણી ફતેહ.

યુરોપમાં ચાલી રહેલી લાયકર લડાઈમાં હિંદે પ્રિન્ટને પૂર્ણ વફાદારીથી મદદ કરી, અને તેની અસર હેઠળ પ્રિન્ટના જવાબદાર રાજપુરોએ જાહેર કાર્યો કે પ્રિન્ટ હવે હિંદ તરફ જુદીજ નજરે જોશે. પરંતુ હિંદી સરકાર તથા અમલદાર વર્ગના વિચારો તેથી જુદાજ હતા. તેમની ઈચ્છા તો હિંદને હાલની સ્થિતિમાં જ કાયમ રાખવાની હતી. જે માર્ચ મહિનાના સરકારી સંબંધી કેટલીક વાતો સાચી હોય તો હિંદી સરકારને આપણી માગણીઓ માટે કંઈ પણ દીલસોજી નહોતી એટલું જ નહિ પરંતુ તેણે તો આપણી સ્વસભ્યની ચળવળને કોઈ પણ રીતે સહતર દાબી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો, અને લૉર્ડ પેન્ટલેહનું ભાષણ તથા મિસિસ બેસન્ટ વગેરેને નજરકેદ કરવાના હુકમ તો માત્ર તે રાજનીતિના આરંભ રૂપે જ હતાં. છતાં આજે તે સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે, અને હિંદી સરકારને ખરેખર ન્યાયી રાજનીતિ સ્વીકારવાની ફરજ પડી છે. આ ફેરફારનું સૂચ્ય કારણ તો હિંદી પ્રજાની લડત જ છે સરકારની જાસાની રાજનીતિના પહેલાં પગલાંને તેણે સ્વપ્ને પણ નહિં ધારેલા એવા

* English is on the high road to become if it has not already become, among the educated classes the *lingua franca* all over India.... Moreover with each generation, English will come more and more to be learnt not in the Schools, but in the every-day intercourse of the home.

પ્રીટકાર અને ગુસ્સાથી હિંદી પ્રજાએ વધાવી લીધાં, અને એ રાજનીતિનો સત્વર અંત આણવાને હિંદના દરેક પ્રાંતના કહેલ અને જવાબદાર નેતાઓએ અસાધારણ જુસ્સાભરે ચળવળ કરવા માડી અને મદ્રાસના વયોવૃદ્ધ દેશભક્ત સર સુબ્રમણ્ય આચર જેવા કેટલાકોએ તો સત્યાગ્રહી થઈ છેવટ સધી સરકારની એ અનીતિ ભરેલી રાજનીતિ સામે લડત ચલાવવાનો નિશ્ચય પણ કર્યો. ટુંકમાં એ ચળવળને પરિણામે દેશમાં એવી તો ગભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ કે એ રાજનીતિનો અંત આણ્યા સિવાય હિંદ જ પલાતું નથી એવી તો ચરતારની પણ ખાત્રી થઈ હશે. છતાં આ લડતની ફત્તેહ કેટલેક અંશે અનુકૂળ ન જોગોને પણ આખાગે છે એમ તો સ્વીકારવું જ જોઈએ. મિત્રરાજ્યોની લડત સ્વતંત્રતા અને નાના રાજ્યોના હક્કો માટે જ છે એમ ખાત્રી થતા લડાઈમાં જોડાયેલું અમેરિકા તથા પ્રજાસત્તાક ગાંધી મેળવવાને ભાગ્યશાળી થયેલું રશિયા એ બંનેના આગ્રહ કે શરમતે લીધે બ્રિટનને પોતાના સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા ન્યાય અને નીતિને ધોરણે કરવાની જરૂર જણાઈ ન હોત તો આપણી લડતને આવી ફત્તેહ આપી જલદી મળત એમ તો માની શકાય જ નહિ. છતાં અનુકૂળ સંજોગોને લીધે પણ આપણી લડત સરકારને ન્યાયી રાજનીતિ ગ્રહણ કરવાની ફરજ પાડવાને શક્તિવાન થઈ તે માટે મતોષ માની અ નવીન રાજનીતિના પ્રથમ ઉદ્દગારરૂપ નામદાર વાઇસરૉય લૉર્ડ ચેમ્સફૉર્ડના સીનલાના ભાષણની નોંધ લઈશું.

નામદાર વાઇસરૉયનું ભાષણ.

નામદાર વાઇસરૉયના ભાષણની નોંધ લેતાં પ્રથમ આપણે એટલું તો કબુલ કરવું જોઈએ કે આપણી રાજકીય સુધારા માટેની માગણીઓની બાબતમાં તેમના ઉદ્દગારો સર્વાંશે સંતોષકારક છે તેમણે કહ્યું છે કે “બ્રિટીશ હિંદને બ્રિટીશ સામ્રાજ્યના એક અંગ તરિકે સ્વરાજ્ય બક્ષવાનો બ્રિટીશ રાજ્યનો અંતિમ હેતુ છે એવા ઠરાવ ઉપર હમે આપ્યા છીએ અને નામદાર શહેનશાહની સરકારે ચોક્કસ શબ્દોમાં જે રાજનીતિ બહાર કરી છે તે હું કહું છું કે ગાંધી સરકારને સૂચ્ય બાબતોમાં વ્યવહાર રીતે અમે સૂચવેલી રાજનીતિથી જૂની હોય એમ લાગતું નથી.” તે ઉપરાંત એ હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સત્વર પગલાં લેવા જોઈએ એ પણ તેઓ કબુલ કરે છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય અને જોખમદારીભર્યા ઉચા ઓઢા હિંદીવાનોને આપવાના સાથે તેમણે કહ્યું છે કે ધારાસભાની બાબતમાં પણ “આગળ વધવું જ જોઈએ એમ અમે હિંદી સરકાર મ પૂર્ણ રીતે સ્વીકારીએ છીએ, અને નામદાર શહેનશાહની સરકારે તેમના બહારનામાં દર્શાવેલા અંતિમ હેતુ સબધી એવો ઠરાવ કર્યો છે કે તે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે સંગીન પગલાં બને તેટલાં જલદી લેવાવા જોઈએ.” નામદાર વાઇસરૉયના આ ઉદ્દગારો લૉર્ડ પેટલેક તથા બીજા પ્રાંતિક ગવર્નરોના અને ખુદ વાઇસરૉયના જ પહેલાંના ભાષણોથી જૂદા પડી જાય છે, અને જો તેમના વિચારોમાં ખરેખર ફેરફાર થયો હોય તો તે ખુબી થવા જેવું લાગાય, પરંતુ તેમ ન હોય અને બ્રિટીશ સરકારની દબાણથી જ હિંદી સરકારને પોતાની રાજનીતિ ફેરવવી પડી હોય તો તેમાં આ તો સંતોષજ માનવાનો છે.

આ ઉપરાંત જે બીજા બાબત ઉપર પ્રભુનું મન ઉશ્કેરાયલું હતું તે મિમિસ બેસન્ટ વગેરે સામે મરકારે દહેલા નજરેદેના હુકમ હતા એ હુકમો અન્યાયી હતા. કોઈ પણ રીતે ન બચાવી શકાય એવા હતા, અને તે પાછા ખેંચી લેવાવા જ ભેદબેદ એવો પોતાનો મત સમસ્ત પ્રજાએ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યો હતો. એ મત સર્વોંશે સાચો જ હતો, અને તે પ્રમાણે જ આ નવી રાજનીતિને અગ્રે એ હુકમો રદ થયા હોત તથા મિમિસ બેસન્ટ વગેરેને વગર દીલે છોડી મૂકવામાં આવ્યા હોત તો તેથી પ્રજામાં ભારે સંતોષ ફેલાત, અને જે શાંતિમય સ્થિતિ માટે નામદાર વાઇસરૉએ પોતાના લાખલુમાં ધ્યાન દર્શાવી છે તે સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવામાં તે મદદગાર થઈ પડત. આ વાત સંસ્કાર નહિં સમજી હોય એમ તો માની શકાયજ નહિં, છતાં મમત કે પછી ગમે તે કારણને લીધે એ હુકમ રદ કરવામાં તેણે એક અયોગ્ય સરત નાખવાનું પસંદ કર્યું અને તેથી એ પગલાંની પ્રજા ઉપર જે અસર થાય તે નષ્ટ કરી નામદાર વાઇસરૉએ પોતાના લાખલુમાં કહ્યું છે કે સર વિલિયમ વિન્સેન્ટના ખુલાસા પછી એ બાબતમાં વધુ બોલવાની જરૂર નથી, પણ સર વિન્સેન્ટના જવાબને પ્રજા સંતોષકારક લેખતી નથી. સર વિન્સેન્ટનો જવાબ નીચે મુજબ હતો “ મિમિસ બેસન્ટ વગેરે ઉપર ડિક્લેરેશન આપી દેવાની કલમો હેઠળ જે બંધનો મૂકાયેલા છે તે દૂર કરવાની મંત્રાસની સરકારને ભલામણ કરવા હિંદી સરકાર તૈયાર છે, ” પણ તે એ શરતે કે “ હિંદી સરકારની ખાત્રી થાય કે તેઓ હવે લડાઈ દરમિયાન રાજકીય ચળવળ ગેરકાયદેસર તથા ઝનુની રીતે ચલાવવાથી દૂર રહે. ” મિમિસ બેસન્ટ ઉપર ગેરકાયદેસર રીતે ચળવળ કરવાનો આરોપ પૂરવાર થયો નથી, તેમણે તેવી રીતે ચળવળ કરી જ નથી, તેવી ચળવળ તેમને પમંદ પણ નથી તે તો તેમણે સરકારના અન્યાયી હુકમોને પણ તાબે થઈ ગતાવી આપ્યું છે, તો પછી તેમની પાસે બાંનકાયદેસર રીતે નહિ વર્તવાની ખાત્રી માંગવી એ તો કેવળ તેમનું અપમાન કરવાને માટે જ હોય એમ લાગ્યા વગર ગ્રહેતું નથી. અને જો કે મિમિસ બેસન્ટે આ બાબતમાં ફેટલેટ આપે નહોતું મૂકી, સરકારને સંતોષ આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે, પણ સરકારે તો એ શરત મૂકી પોતાને દુરાચારી જ ઠરાવી છે.

આ બાબતમાં અમારી ટીકા કોઈ પણ રીતે વધારે પડતી નથી તે તો આવાજ સંભોગમાં બ્રિટિશ સરકારે આચરેલેડમાં કેવું પગલું લીધું હતું તે પરથી જણાશે. બ્રિટન લડાઈમાં શુભાભિષેક હતું તેના લાલ લક આચરિશ પ્રજાના એક લાગે સ્વતંત્રતા ચળવળ માટે બ્રિટિશ સરકાર સામે બળવો ઉઠાવ્યો હતો અને એ બળવો સરકાર લશ્કરની મદદથી દાબી દેવાને શક્તિવાન થઈ એ તો આપણે બહોળીએ છીએ, પણ આ બળવો દાબી દીધા પછી પણ હાલના સમયમાં પ્રજાની સહાનુભૂતિ વગર રાજ્ય ચલાવવું અશક્ય જ છે એ વાત સમજી બ્રિટિશ સરકારે આચરિશ પ્રજાને તેમના દેશના રાજ્યતંત્રના મંબંધમાં સંતોષ આપવાને એ દેશના બધા પક્ષોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ બોલાવવાનો કસબ કર્યો અને તે પરિષદનાં કાર્યમાં કોઈ પણ વ્યવસ્થી કક્ષાશથી ખલલ નહિ પડ્યો તે માટે બજાવખોર દેહીઓને પણ વગર સસ્તે છોડી મૂકવાનું ઠરાવ્યું. આ બાબત ઉપર કોનગ્રેસની પક્ષ કે જેમની આચરિશ હોમરૂલ માટેની

વિરૂદ્ધતા જગજંહેર છે, તે પક્ષના વડા મી. યોનાર લોએ પણ પાર્લામેન્ટમાં ભાષણ કરતાં જે વચનો કહ્યાં હતાં તે આપણે માટે ખાસ નાણુવા જેવાં છે. તેમણે કહ્યું હતું કે આ પરિષદથી “સંયુક્ત રાજ્ય અને સામ્રાજ્ય સાથેના આયરલેન્ડના સંબંધમાં એક નવો યુગ શરૂ થાય છે, અને એ પરિષદ શાંતિ; અને સહાનુભૂતિના એવા વાતાવરણમાં મળે કે જેમાં બધા પક્ષો સહેજે પણ કચવાટ વગર જોડાઈ શકે એ અત્યંત ધંધલા જેવું છે. જો આ પરિષદનું કાર્ય શરૂઆતમાં જ કોઈ પણ જાતના કડવાશથી બગડે અને તેથી આપણે આશા રાખીએ છીએ તેવા (બધાને પસંદ પડે એવા) નિર્ણય ઉપર આવવામાં હરકત થાય તો તેથી વધારે દલગીરી ભરેલું બીજું કંઈ પણ ગણાય નહિ. આ સંજોગોમાં નામદાર શહેનશાહની સરકાર એવા ઠરાવ ઉપર આવી છે કે, જે ગંભીર ગેરસમજૂતી સંબંધી તેમને પગલાં લેવાનો અધિકાર છે તે ગેરસમજૂતીનું મુખ્ય કારણ દૂર કરવાના કરતાં, તે જે વૃત્તિથી આ મહાન પ્રયોગ ઉપાડી લે છે, તે વૃત્તિનો વધારે સારો પૂરાવો આપી શકે નહિ. માટે તેણે નિશ્ચય કર્યો છે કે આયરલેન્ડના બળવાનાં સંબંધમાં હાલ જેઓ કેદમાં છે તેમને સઘળાને વગર સરતે છોડી દેવા.”

આનું નામ તે ખરી ઉદારતા, ખરું રાજદ્વારી કહાપણ. આની સરખામણીમાં આપણી સરકારનું પગલું કેવું ગણવું તે તો વાંચકની મુનસફી ઉપર છોડીશું.

આ સિવાય, હિંદી લશ્કરને માટેના પગાર, ખોરાક, ઇસ્પીતાલો, તથા પ્રદત્તા ઓદ્યા સંબંધના સુધારા, વીરમગામની જગત કાઠી નાંખવાનો ઠરાવ, તથા રૂની જગત અને મુદતબંદી મજૂરોની સંસ્થા ફરીથી ઉભી કરવાની નહિ બપાયેલી ખત્રી માટે તો મતોષ જ માનવાનો છે. ઇન્ડિયન ડિક્શન ફોર્સમાં જોઈએ તેટલા માણસો જોડાયા નથી એ સંબંધી નામદાર વોઇસરોયે જાહેર ઠરેલી દલગીરીથી પણ આપણે ખોટું લગાડવાનું નથી. એ લશ્કરમાં કેળવાયેલા વર્ગ જોઈએ તેટલી સંખ્યામાં જોડાયા નથી તેનું કારણ જો સરકારની રાજનીતી જ છે. અને આજે એ રાજનીતિ બદલાઈ છે તો અમે માનીએ છીએ કે જો સરકાર એ લશ્કર સંબંધી દેશી અમલદારો વગેરે માટેની પ્રજાની માંગણી સ્વીકારી એ લશ્કરમાં નવા માણસો લેવાનું જાહેર કરશે તો સરકારને ફરિયાદ કરવાનું કારણ નહિ રહે.

નામદાર વોઇસરોયે પોતાના ભાષણના અંતમાં શાંત વાતાવરણ માટે ધંધલા દર્શાવીને હિંદી પ્રધાન અહિં આવવાના છે. તેમની સાથે બધાએ મળીને દેશના રાજ્ય-તંત્ર સંબંધી વિચાર ચલાવવાનો છે, માટે આપણે જૂની ગેરસમજૂતીઓ ભૂની જવી, બધા અવિશ્વાસ દૂર કરવો એવો એમનો આગ્રહ છે. તેમણે કહ્યું છે કે “આ સવાલોનો વિચાર પરસ્પર વિશ્વાસ અને સહકારના વાતાવરણમાં વિવેક વૃત્તિથી થવો જોઈએ માટે આપણે કોઈ પણ જાતનો અવિશ્વાસ ન રાખતા, આપણો જૂનો ઐતિહાસિક સંબંધ ધ્યાનમાં રાખી, મિત્રો તરીકે સાથે બેસી, આ મહાન પ્રશ્નોનો કેવળ ન્યાય, વ્યવહાર અને તે કરતાં પણ વધારે તો નીતિની દૃષ્ટિએ વિચાર ચલાવવો જોઈએ!! હિંદી પ્રજા તો આજે વરસો થયાં ન્યાય અને નીતિને માટે પોકાર કરી રહી છે, અને આજે સરકાર

પણ તેની માંગણીનો ન્યાય અને નીતિસર વિચાર કરવા ઈચ્છે છે તે તે કાર્ય મા મદદ કરવા ચૂકશે નહિ. પરંતુ પ્રજાની અવિશ્વાસની લાગણી તો ત્યારેજ દૂર થશે કે જ્યારે સરકાર ન્યાય અને નીતિની વાતો કરવાને બદલે તેમને તેના રાજ્યકારભારના પાયા તરીકે સ્થાપશે.

મિસિસ બેસંટનો છુટકારો.

ગરાબર યજ્ઞ મહીનાની હાડમારી ખમ્યા પછી મિસિસ બેસંટ તથા તેના સાથીઓ નજરકેદમાંથી છૂટ્યા છે તે માટે અમે અમારો હર્ષ પ્રદર્શિત કરીએ છીએ, અને તેમણે દેશની જે જે સેવાઓ બજાવી છે તે માટે દેશ તેમનો સહાને માટે આભારી રહેશે જ એવી ખાત્રી દર્શાવી અમે તેમને દીર્ઘાયુષ ઇચ્છીએ છીએ. તે સાથે આ દેશની આવી આપણુદી સત્તાવાળી સરકાર સામે લડત ચલાવી આટલા ટુક વખતમાં તેમને છોડવા માટે હિંદી પ્રજા તથા તેના નેતાઓને અભિનંદન પણ ઘટે છે. હિંદી પ્રજાએ આજ સુધી ઘણા દુ:ખો ખમ્યાં છે, તેણે તેના દેશભક્તિથી રસબસ થયેલાં યુવાન અને વૃદ્ધ દેશબાંધુઓને, નેતાઓને, કેદમાં જતાં, દેશપાર થતા, અને પ્રાણ પણ અર્પતાં જોયેલા છે, અને શરમની સાથે કહેવું જોઈએ કે તેમને માટે તે કશું પણ કરી શકી નથી છતાં આજે એ સંતોષની વાત છે કે હિંદી પ્રજા એટલી તો માનરહિત થઈ નથી કે તેના હિતને માટે લડત ચલાવનાર ઉર વરસની પરદેશી બાંધને નજરકેદમાં દુ:ખો સ્ટેતી સાખી શકે. આ બાળતમાં હિંદની દુરજ તો ચોખીજ હતી, અને એ દુરજ બજાવવાનો માર્ગ બતાવનાર કર્મવીર ગાંધીજી હતા. એ પારશ્વમાંથી છુટાં થતાં, ગાંડીપૂર, અલાહાબાદ અને મુંબઈના નેતાઓને તેમણે સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધું હતું કે મિસિસ બેસંટને તો ગમે તેમ કરીને પણ છોડાવવા જ જોઈએ. સરકારને તે માટે પ્રથમ આગ્રહ કરવો અને જો સરકાર અસુક મૂઠત પહેલાં ન છોડે તો સત્યાગ્રહી થઈ લડવું જોઈએ ત્યાર પછી દેશમાં તે સબધી સર્વત્ર ચળવળ થઈ રહી, અને મત્યાગ્રહ કરવો કે નહિ તે સબધી કાંઈક ગેર-સંમંજસી થતા તેમણે બહાર લખાણ કરી જણાવ્યું હતું “કે વિદુષિ બાઈ મિસિસ બેસંટ અ તેમના સહાયકોને છોડવામાં સત્યાગ્રહ વાપરવાની આપણી દુરજ છે” કારણ “કે તેઓ નજરકેદમાં દુ:ખો ભોગવે એ તો પ્રજાને માટે અસહ્ય છે. અને અસહ્ય દુ:ખોનો ઇલાજ મત્યાગ્રહ જ છે” એમનો એ ઇલાજ ઉપાડી લેતા પહેલાં કેટલોક વધુ વખત નિકળી જતે, અને ઉપાડી લેવાનું નક્કિ થયા પછી પણ હિંદી પ્રજા તેનો પ્રયોગ એમની ઇચ્છા મુજબ કરી શકતે કે નહિ તે કહેવું તો મુશ્કેલ છે, પરંતુ જો હિંદી પ્રજાની લડતથી સરકાર પર કોઈ પણ અસર થઈ હોય તો તેમાં આ ઇલાજને અગે થયેલી ચળવળે અગત્યનો ભાગ લાજવો છે એમાં શંકા નથી. અને તેથી એ ચળવળના સાચા હિમાયતીઓને વિશેષ ધન્યવાદ ઘટે છે એમ અમારું માનવું છે.

સ્વરાજ્યની માંગણી.

કેટલાક અંતીમ વિચાર ધરાવનારા રાજપુરોનો એવો મત છે કે જ્યાં સુધી દેશ ઉપર ભારે જૂલમ નહિ થાય, પ્રજા ઉપર અતિશય દુ:ખ નહિ પડે ત્યાં સુધી પ્રજા જાગૃત થવાની નથી. તેનામાં સ્વમાન કે આરિત્ર આવવાના નથી, અને દેશનો ઉદ્ધાર થવાનો

નથી. આ સ બ ધ નાં તેઓ વિદાયતના રાજા બેન, પ્લેટા આદસ, તથા બીલ્ડ જેમ્સની રાજનીતિના પરિણામને દાખલા તરીકે રજુ કરે છે, અને ખુદ, હિંદમાં 'પર્લુ લોર્ડ' કર્ઝનના કારભારને જ હાલની રાષ્ટ્રીય ચળવળના કારણરૂપ માને છે. એમના આ વિચારોમાં કાંઈક સત્ય તો સમાયેલું છે. આપણે આને વધારે નહિ' તો દશ વરસ થયાં સ્વરાજ્ય માટે માગણી કરીએ છીએ, તે વગર આપણને ચાલવાનું નથી, એમ જણાવીએ છીએ, અને છતાં જ્યારે હાલની લડાઈમાં પ્રિટનને પૂર્ણ વફાદારીથી મદદ કીધા પછી લોર્ડ હાર્ડિંગ જેવા લલા અને શાણા વાઇસરોયના અમલ હેઠળ ખાસ ગેરસમજુતી ઉભી કર્યા વગર આપણે આપણા હક્ક માટે ભારે ચળવળ કરી શક્યા હોત, ત્યારે આપણે નિરાંત કરી બેઝી રહ્યા; અને પછી હાલના વાઇસરોય નામદાર લોર્ડ ચેમ્સફોર્ડના અમલ હેઠળ મદ્રાસ, પંજાબ અને કલકત્તામાં બસાની રાજનીતિ શરૂ થઈ કે તરતજ આપણે અણુધારી રીતે સરકારની રાજનીતિનો અંત લાવવા, તથા આપણા હક્કો ઉપર પડતી તરાપ અટકાવવા આપણે મરણીયા થઈ નિકળી પડ્યા. આને એ લડતને પરિણામે પાછી સરકારને પોતાની રાજનીતિ ફેરવવી પડી છે; તેણે મિસિસ એસ્ટ વગેરેને છોડી મૂક્યા છે, તથા હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાનો અંતીમ હેતુ સ્વીકાર્યો છે, અને તે માટે સત્વર સગીન પગલા લેવાનું વચન પણ આપ્યું છે. આથી પ્રજામાં પાછો સંતોષ ફેલાયો છે અને તે સર્વાંશે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ સંતોષની સાથે બેઠરકારી ન આવે તે વિશે કાળજી રાખવાની જરૂર છે. સરકારે હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાને માટે સગીન પગલા લેવાનું વચન આપ્યું છે, પણ તે સદ્ભાવે પળાશે જ એમ માની લેવું એ ભૂલભરેલું છે. કારણ કે અત્યાર આગમજ આપણને મહારાણી તથા શહેનશાહ અને સરકાર તરફથી આપણને ઘણી કમુલાતો મળેલી છે, અને તેનો અમલ કેવી રીતે થયો છે તે આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ. હવે અનુભવથી આપણામાં જે કાંઈ પણ ડહાપણ આવ્યું હોય તો આપણે આપણી હાલની માગણીઓને માટે સરકારના વચન ઉપર કે નેતાઓના વર્ગ તથા સરકાર સાથેની તેમની મસલત ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવું બેઠએ નહિ. આપણે તો તે માગણીઓ મુદ્દાચર સમજી લઈ તેને ચીવટાઈથી વળગી રહી તે મેળવવાને માટે ભારે ચળવળ કરવી બેઠએ. આપણે માગીએ છીએ તે સુધારાઓ આપણી ચોગ્યતા કે જરૂરિયાતના પ્રમાણમાં વધારે પડતા નથી એટલું જ નહિ' પરંતુ તે ખાસ અધિકારી વર્ગ તથા એંજ્ઞો ઇન્ડિયનોની આપણા તરફની વિરૂદ્ધતાથી સરકારને માટે ઉભી થતી 'સુરકેલીઓનો બહુ બારીકીથી વિચાર ઘડી કાઢવામાં આવ્યા છે અને હાલના સંજોગોમાં તે ન મળે તો આપણી પ્રગતિનો માર્ગ બ ધ જ રહે એવા છે, એટલે કે તે વગર આપણને ચાલે એમ જ નથી, અને તેથી તે મેળવવા માટે લો. મા. તિલક કહે છે તે પ્રમાણે - આપણે આપણાં તન, મન, અને ધન ખર્ચી નાખવા બેઠએ.

આ સુધારાના સ બ ધ મા એક પાસથી હિંદી પ્રજાને આવી અમાધારણ ચળવળને માટે તૈયાર કરવાને તથા બીજી પાસથી સરકારને તે વાતથી વાકેફ રાખવાને ગાંધીશ્રીએ હિંદી પ્રધાન અહિં આવે ત્યારે તેમને લાગેા સહીએ નાથની એક અરજી આપવાની ચોક્કસ ઘડી કાઢી છે, અને તે અરજીનો ખરડો નીચે મુજબ છે.—

“ નેક નામદાર મહેરબાન

ઈ. એસ. મૌન્ટેગ્યુ સાહેબ બહાદુર,

ધી સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ ફોર ઇન્ડિયા

મુખ્યાલ ઇલાકાની બ્રિટિશ પ્રજાની નમ્રતાપૂર્વક અરજ

એ છે કે:—

(૧) ઑલ ઇન્ડિયા મૉસલેમ લીગની કાઉન્સિલે તથા ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટીએ હિન્દુ-સ્વરાજ્યને લગતી જે યોજના ઘડી છે અને જે યોજના ઇન્ડિયન નેશનલ કૉંગ્રેસે અને ઑલ ઇન્ડિયા મૉસલેમ લીગે ગયે વર્ષે સર્વાનુમતે કબુલ રાખી છે તે વિષે અમ્હેં વિચાર કર્યો છે અને તે અમ્હેં નમજયા છીએ

(૨) એ યોજનાને અમ્હારી સંમતિ છે

(૩) અમ્હારી નમ્ર માન્યતા પ્રમાણે હિન્દના તેમજ સામ્રાજ્યના લોકોને માટે ઉપરની યોજનામાં સૂચવેલા સુધારા સર્વથા જરૂરના છે.

(૪) અમ્હેં અરજદારો એમ પણ માનીએ છીએ કે એ સુધારા થયા વિના હિન્દમાં ખરી શાન્તિનો યુગ આવવાનો નથી

આ કાગ્જોધી અમ્હારી આપ નામદાર પ્રતિ અરજ છે કે આપ મજકુર યોજના ઉપર પૂરતું ધ્યાન આપી, હેમા સૂચવેલા સુધારા મંજૂર કરી, આપે અહિંયાં આવવામાં ઉદ્દેશ્યો ત્રમ રફલ કરશે અને હિન્દની પ્રજાની આશા પ્રતિપૂર્ણ કરશે

આપના એ દુઃખાળુ કાર્યને માટે અમ્હેં આપના અરજદાર હમેશના આભારી રહીશું”

આ અરજી અત્યંત સાદી અને સરલ છે, ફો કોઈ સમજી શકે એમ છે, અને દેશ સ્વરાજ્ય લોગવતો થાય એવી ઇચ્છાવાળા સર્વ દેશબંધુઓ અને જહેનો તેના ઉપર મૂકી આપશે. એમાં શંકા નથી. પરંતુ આપણી દુર્બલ એ અરજી ઉપર સંદેહ કરવાથી પૂરી થતી નથી. તે ઉપર સંદેહ કરવાથી તો આપણે માથે સીધી રીતે એક નવી જવાબદારી ઉત્પન્ન થાય છે. એ અરજી મારફતે આપણે જણાવીએ છીએ કે કૉંગ્રેસ તથા લીગે મંજૂર કરેલા સુધારાઓ દેશના હિતને માટે જરૂરના છે, અને તે દેશને મજબૂત ન બને એ પરંતુ તે કારણે આપણે એમ પણ કહીએ છીએ કે એ સુધારાઓ થયા વિના દેશમાં શાન્તિનો યુગ આવવાનો નથી આનો ખરી રીતે તો એક જ અર્થ થઈ શકે અને તે એજ કે સુધારા થયા વિના આપણને પ્રજાને શાંતિ માળવાની નથી, તે મેળવ્યા વગર આપણે જંપવાના નથી. થોડાક વખત ઉપર મિસિસ બેસન્ટ નજરકેદ હતા ત્યારે દેશમાં સર્વત્ર તેમને છોડવા માટે મત્તાબહ કરવાની વાત થઈ રહી હતી, અને તે સર્વાંગે શોભ્ય જ હતું. પરંતુ આ સુધારાઓમાં તો એકનું નહિ પણ લાખોનું હિત સમાયેલું છે. પૂર્વજ ગાંધીશ્રીએ એ અરજીને માટે લખેલા સૂચનાપત્રમાં જણાવ્યું છે તેમ

આ સુધારા મંજૂર થાય તો “તેનું” પરિણામ એ આવે કે રાજ્યકારભારની લગામ કેટલેક અંશે આપણે જ પસંદ કરેલા આપણા ભાઈઓના હાથમાં આવે અને આપણે ખમવાં પડતાં દુઃખો દૂર કરાવવાને તેઓની મદદ વડે આપણને સહેલું પડે. આ સ્વરાજ્ય નથી પણ એમાં સ્વરાજ્યનું ઘીજ રહ્યું છે. છેવટનો સુદ્ધા એવો છે કે ઇંગ્લેન્ડ રાજ્ય નીચે સ્વતંત્ર સત્તા આપણે હિંદુસ્તાનમાં ભોગવવાની છે, એટલે કે આપણા નાણાનો વહીવટ, આપણી કેળવણીની રચના, અને તેનો કારભાર, આપણી ખેતીનો વહીવટ, આપણા હુન્નરોની વ્યવસ્થા અને આપણી એક બીજાને લગતી હિલચાલની દોરી આપણા હાથમાં રહેશે” આવા સુધારા મેળવવાને આપણે અસાધારણ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, મોટા ભોગો આપવા જોઈએ, અને જરૂર પડે તો તે માટે સત્યાગ્રહ કરવાને પણ તૈયાર થઈ રહેવું જોઈએ. આ તકાઈને અંગે મોટા ફેરફારો થયા છે—થવાના છે. રશિયાને પ્રજાસત્તાક રાજ્ય મળ્યું છે. પ્રીન્સડને સ્વતંત્રતા મળી છે પોલેન્ડને સ્વતંત્રતા મળવાની છે. આયરલેન્ડને હોમરૂલ આપવાનો નિશ્ચય થયો છે. બ્રિટીશ સંસ્થાનોને સામ્રાજ્યની પરદેશ સંબંધી રાજનીતિમાં ભાગ લેવાનો હક આપવાની વાતો થાય છે, અને ખુદ ઇંગ્લાંડમાં શ્રીઓને પણ આજે મત આપવાનો હક મળી ચુક્યો છે. તો શું હિંદ, પોતાના એકને માટે અત્યંત જરૂરના એવા આ સુધારા મેળવવા માટેની લડત અટાવવામાં પાછી પાની કરશે?

S. B

x

x

x

મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલી હજી નજરકેદ.

ગયા જુલાઈ માસની આખરે મળેલી ઑલ ઇન્ડિયા કૉંગ્રેસ કમિટી અને ઑલ ઇન્ડિયા મેરલેમ લીગની કાઉન્સિલની એકત્ર સભાએ મિસિસ એની બેસન્ટ મી. એડ્વેલ અને વાડીઆને તેમજ બે વર્ષથી નજરકેદ થયેલા મુસલમાન આગેવાનો મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલીને મુક્ત કરવા સરકારને વિનંતિ કરી હતી તે પછી જ્યારે જ્યારે દેશના જુદા જુદા ભાગમાંથી મિસિસ બેસન્ટને છોડવાને ઠરાવો પસાર કરવામાં આવ્યા હતા ત્યારે સામાન્ય જીતે આ બે મુસલમાન ભાઈઓને છોડવાને ષોકાર કરવામાં આવ્યા હતા. મીસીસ બેસન્ટના છુટકારા પહેલાં થોડા દિવસ ઉપર જ્યારે આ ભાઈઓની વૃદ્ધ છતાં બહાદુર માતાની અને આપણા વીર વૃદ્ધ આગેવાન સર સુબ્રહ્મણ્ય આયરની વચ્ચેનો ભાગણીભર્યો પત્રવ્યવહાર પ્રકટ થયો હતો ત્યારે તે ભાઈઓ ઉપર થયેલા જુલમથી આપણું અન્ત કરણ દાઝ્યું હતું. વડી ધારાસભામાં જ્યારે એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે ભવિષ્યમાં માત્ર કાયદેસર ચળવળ કરવાનું જિનજરૂરી વચન લઈને મિસિસ બેસન્ટ અને તેમના મહાલકોની સાથે મી. મહમદ અલી અને મી. શૌકત અલીને છોડી મૂકવામાં આવશે ત્યારે આપણા અન્તઃકરણમાં આશાનું કિરણ ઉગ્યું હતું કારણ કે આપણને એમ લાગ્યું કે સ્વરાજ્ય વિષે જાહેરાત બહાર પાડીને સુધારા વિરો

મસલત કરવાને જો મી. મૉન્ટેગ્યુ હિન્દુસ્થાન આવનાર છે તો તેમની મુલાકાત માટે અનુકૂળ વાતાવરણ ઉત્પન્ન કરવાને અને તેથી હિન્દના ઉદ્દેશો હૃદયને શાન્ત કરવાને તેમની તરફથી તેમજ હિન્દી સરકાર તરફથી યોગ્ય ઉપાયો લેવામાં આવશે. મિસિસ બેસન્ટે કંઈક કબૂલાત આપી છે એમ સરકારે જણાવ્યું છે અને તેથી તેમને નજરેંડમાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યાં છે એટલું જ નહિ પણ સુંગાઈ અને મધ્યપ્રાંતની સરકારે તેમની ઉપર પસાર કરેલા ગલ્ફિકારના હુકમો પણ રદ કર્યાં છે. પરંતુ આ બનાવથી જે હુર્ષ આપણને થયો તેમાં હજી સુધી મી. મહમદ અલી અને તેમના ભાઈ ન છૂટતાં ભંગ થયો છે અને જ્યારે સર વીલીઅમ વિન્સેન્ટે વડી ધારાસભામાં જણાવ્યું કે તપાસ કરતાં તેમના પહેલાંના વિચારોમાં કંઈ ફેર ન જણાતાં તેમને છોડવામાં આવનાર નથી ત્યારે આપણને શોક અને આશ્ચર્યની લાગણીઓ હતી પણ પછીથી સરકારી તપાસને આખો ઇતિહાસ અને બીજા પત્રો તે ભાઈઓની બહાદૂર માતાએ બહાર પાડ્યા તેથી તો જે ઉમદા અને દેશભક્ત આગેવાનોને થતા અન્યાય અને જુલમની સામે આપણુ અન્તઃકરણ પૂર જોસથી ઉછલીને પોષાર કરે છે.

સરકારી કૃત્યોની ટીકા કરતાં અમર્યાદિત ભાષા વાપરવાને માટે નહિ પણ તુર્કી સામે વિગ્રહ સંબંધમાં તેમના લખાણને લીધે મી. મહમદ અલી અને મી. શૈક્ષત અલીને નજર કેદ કરવામાં આવ્યા છે એ કાંઈ છાની વાત નથી. પણ તેમને છોડવાનો ઠરાવ કરવાને આ માસની ત્રીજી તારીખે સરાએલી સભામાં તેનાં પ્રમુખસ્થાનેથી મી. ભૂલાભાઈ દેશાઈએ જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે તુર્કસ્તાને જર્મનીની બાબતે અપલાવ્યું તે પછી એક લેખમાં મી. મહમદ અલીએ સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે કે “થેટ પ્રિટન અને તુર્કી વચ્ચે લડાઈ ભગવા, હિન્દુસ્થાનના મુસલમાનોએ શહેનશાહ તરફ અડગ રીતે વફા દાર રહેલું જોઈએ અને હિન્દુસ્થાનના અને તુર્કસ્તાનના મુસલમાનોના માર્ગ હવે જુદા પડ્યા છે.” જો આવા ભાવનું વાક્ય મી. મહમદ અલીએ એક વખતે લખ્યું હોય તો પછી પહેલાના વિચારોમાં કેવો ફેરફાર સરકાર તેમની પાસે માગે છે? આ સંબંધમાં જે કંઈ શંકાઓ અને ભ્રમ આપણા મનમાં સરકારી સભાસદના કથનથી ઉત્પન્ન થવાનો અંભવ હતો તે મી. મહમદ અલીની માતાએ પ્રકટ કરેલી હકીકતથી નષ્ટ થયા છે, અને તેથી જો એક પાત્ર આ બે ભાઈઓ અને તેમની માતાની પ્રમાણિકતા અને વીરતા વિશે ઘણું જ વધારે માન ઉત્પન્ન થયું છે તો બીજા પાત્ર સરકારની સંકુચિત અને આપખુદી રાજનીતિ ઘણા જ વધારે પ્રકાશમાં આવી છે.

આ બે ભાઈઓનો પ્રુલાઓ લેવાનું કામ સરકાર અને પ્રજાના માનીવા હિન્દી આગેવાન સજ સાહેબ ઓફ મહમુદાબાદે પોતાને માથે લીધું હતું અને તે અનુસાર તેઓ તેમને મળ્યા અને પછી તેમણે મી. ઝીજુને એવી મતલબનો તાર કંપો કે તેમની અડગ વફાદારી વિશે તેમને કંઈ જ શંકા જોડતી નથી દરમ્યાન મી. આઈ. ડી. ના—જુપી પોલીમના—એક અમલદારને આ અવિશય નાબુક કામ હુર્મીએ સોંપવામાં આવ્યું અને નર ચાર્લસ કંલીવલેન્ડે ધડેલી કબૂલાત ઉપર તેણે તે ભાઈઓની સહીઓ આગી. આના ઉપર સડી ન કરતા તેમણે પોતે એક કબૂલાત ઘડીને તે ઉપર સહી કરવાની

પોતાની મરજી દેખાડી—જે કબૂલ ન કરવાનું ફરમાન મળતાં પોલીસનો અમલદાર પાછો ગયો. હવે સરકારે અને મી. મહમદ અલીએ ઘડેલી ઠપૂલાતોમાં એકજ ફરક સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે ઇસ્લામી ધર્મની માન્યતાને અડચણ ન થાય એવી રીતે સરકારને વફાદાર રહેવાનું વચન આપવા આ લાઇઓ ખુશી હતા. બ્યારે સરકારને આ કલમ ઘણીજ વાંધાલરેલી લાગી. પોતાના અન્ત કરણમાં ધર્મની આ શરત છૂપાવીને મી. મહમદ અલી અને મી. શાકત અલી સરકારની ઠપૂલાત ઉપર સહી કરી શક્યા હોત અને તે પછી પોતાની શરત પ્રકટ કરી શક્યા હોત. પણ સામાન્ય રાજદ્વારી માણસો આવે પ્રસંગે જે રસ્તો લે તે એક સત્યનિષ્ઠ અને પ્રમાણિક ઇસ્લામી અને હિંદીવાન તરીકે તેમણે લીધો નથી, પણ આવું માનલયું, પગલું ભરવાથી કદાચ વર્ષો સુધી નજરકેદ ભોગવવી પડે તો તે ભોગવવાનો તેમણે અડગ નિશ્ચય કર્યો છે અને તેમને આમ કરવાને તેમનાં માતૃશ્રીએ પણ હુકમ આપ્યો છે એ જ્ઞાને 'સર્વે' સાચા હિન્દીઓને તેમને માટે જ નહિ આખા ભારતવર્ષના પુરુષરવ અને સ્ત્રીવ માટે ઘણું માન અને શ્રદ્ધા ઉપજ્યા વિના રહેશે નહિ.

ધર્મ વિષે જે કલમ મી. મહમદ અલી ઉમેરવા માંગતા હતા તે સરકાર કબૂલ ન કરે એ જ્ઞાને આપણા જીવ ઉઠળી ઉઠે છે. શું મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાનાં ટંકેશમાં અને તે પછીનાં શહેનશાહ એડવર્ડ અને શહેનશાહ જ્યોર્જનાં જાહેરનામામાં એવું વચન નથી આપવામાં આવ્યું કે હિન્દી પ્રજાની વિવિધ ધાર્મિક માન્યતાઓમાં સરકાર કંઈ પેંણ અન્તરાય નાંખશે નહિ? આવું વચન સામાન્ય સંયોગોમાં પાળવું એ તો રમત છે સરકારના અન્ત કરણમાં એ વચન ઉડું વસે છે કે નહિ—તેને મન તે પવિત્ર છે કે નહિ તેની ખરી કસોટી તો હાલના જેવા અસાધારણ પ્રસંગે જ થાય. અર્થે કબૂલ કરશે કે તુર્કસ્તાને ઇંગ્લંડની સામે લડાઈમાં જ પલાળ્યું તેથી હિન્દુ મુકદ્દાત અનેક દેશોમાં પ્રસારેલી આખી મુસલમાન કોમ જે તુર્કસ્તાનના રાજાને પોતાનો ખલીફ-ધર્મશુઝ માને છે તે ઘણીજ ઠઠગી સ્થિતિમાં મૂકાઈ છે, અને તે વખતે પહેલાંનાં ઢંઢાસમા આપેલા વચનને અનુસરીને મુસલમાન કોમનું ધાર્મિક જોરવ સચવાય અને તેની માથે સરકારને તેઓ પૂરેપૂરા વફાદાર રહી શકે અને લડાઈ ચલાવવામાં મદદ કરી શકે એવો વચલો રસ્તો કાઢવાનો મરકારનો ધર્મ છે. આખા હિન્દુસ્તાનના મુસલમાનોએ તુર્કસ્તાન સામે લડાઈ શરૂ થઈ અને મેસોપોટેમિયામાં આપણા લશ્કરે પ્રવેશ કર્યો ત્યાર પછી પણ પહેલાંની માફક સરકાર તરફ પૂરેપૂરી વફાદારી બતાવી છે અને જુદા મેસોપોટેમિયામાં હજારો મુસલમાનો લશ્કરી સીપાઈ, સરદારો અને દીવાની અમલદારો તરીકે સરકારની નોકરી કરે છે. પરંતુ એક લોહી અને એક ધર્મની પ્રજાઓ વચ્ચે આમ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવે ત્યારે તેમના બંનેના અન્ત કરણમાં કંઈક ઠંડેશ થાય અને કેવળ ધર્મના વિષયોના નિરાકરણમાં લડાઈની શત્રુવટને આડે ન આવવા દે એ સ્વાભાવિક છે, તુર્કોના વધારે ને વધારે પ્રદેશ જીતાં જાય છે, તેમ ધર્મના કોઈ સવાલો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે અને આખી મુસલમાન કોમના ખલીફનો પક્ષ તો ખરો જ છે. આ બાબતોમાં કેવળ

રાજકીય નહિ પણ ઇસ્લામની શુદ્ધ ધાર્મિક દૃષ્ટિથી વિચાર કરવાની અને લખવાની છૂટ મીં મહમદ અલી અને મીં શૌકત અલી માંગે છે પરંતુ આથી અમારા મત પ્રમાણે તેમની 'વફાદારીમાં ક્ષતિ થતી નથી' પણ હવેથી તે દીપ્તી નીકળે છે. અને છતાં આવી વફાદારીથી સંતોષ ન પામતા સરકારે તો તેમની ધાર્મિક દૃષ્ટિ છીનવી લેવાનો અધર્મ્ય હેતુ સેવ્યો છે તે તેની અત્યાર સુધીની નિષ્કલંક ધાર્મિક રાજનીતિ ઉપર એક દુષ્પ્રભુ છે. હવે દરેક ઇસ્લામી વિચાર કરશે કે જો તે ખરેખરો ઇસ્લામી હશે તો તે સરકારના મત પ્રમાણે પુરો વફાદાર ગણાશે નહિ અને જો સરકારની ગણતરી પ્રમાણે વફાદાર રહેવું હશે તો તેને ઇસ્લામ તરફની દૃઢ ભક્તિ ઉપર રાજકીય ઢોળ અઢાવવો પડશે આવા સંશયમાં આખી મુસલમાન કોમ પડશે તો તે કોમના અનુયાયીઓનો અને મર્વે હિન્દીઓની સરકારમાં શ્રદ્ધા હાગવાનો અને તેથી સરકારને અને પ્રજાને ધણું નુકસાન થવાનો સંભવ રહે છે.

મીં મહમદ અલી અને મીં શૌકત અલીની 'નજરકેદ' વિષે અમારો આયો મત હોવાથી અમે મર્વે સાચા હિન્દીવાનોને અને મર્વે રાજકીય મંડલોને તેમની સુકિત માટે પોષક કરવાની આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ. પોતાના મુસલમાન ભાઈઓ સામે તેમના દર્દની આ કણમાં દીવસોજી બતાવવાની અને માત્ર હિન્દુ નહિ પણ સાચા હિન્દીવાન બનવાની ખરી તક હિન્દુ ભાઈઓને પ્રાપ્ત થઈ છે. મિસિસ બેસન્ટને છોડવવાને જેવી ચળવળ કરવામાં આવી હતી તેવી-અદકે તેથી પણ ભસ્તી ચળવળ મુસલમાન ભાઈઓ સામે હાથમાં હાથ ચીલાવીને હિન્દુઓએ કરવી જોઈએ જેથી હિન્દુ મુસલમાનની એકેતા કેવળ સ્વાર્થના હુદ્ડ સાંધણથી નહિ પણ ધર્મના અચળ ભાવથી ચિરકાળ માટે સંધાશે.

સ્વરાજ

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરાજનો સંદેશો.

“મારા દેશ અને દેશબંધુઓ માટે ક્ષોભ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ બે હું મૂકતો જાઉં તો કહું છું કે: એક થાઓ, મડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના લોભ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર અઘ્ય અન્નને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામા મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલતું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે”

(કલકત્તાની કોંગ્રેસ-૧૯૦૬)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારૂં સ્વમાન સાચવવા અને ઈશ્વરકૃત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ફેલતાં આ ધડીએ નીચેને શરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો.

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

- કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.
- શહેનશાહ પંચમ બ્યૉર્જ અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ ખ્રિસ્તી સામ્રાજ્યમાં સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક્ક મેળવી શ્રેષ્ઠિત સાધેનો સબધ બળવવો.
- હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નેશનલ કોંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.
- હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સબધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી આ ઉદ્દેશો જામને સમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરુષો આ સંસ્થાના સભાસદ થઈ શકશે. અહર ઐજ્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં એસોસીએટ તરિક્કે દાખલ થઈ શકશે.
- સર્લોન્ડો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે અને તે આપતા લીગનો ટાઈ, રૂપાનો ચાદ અને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિક્કે જ, વ, ક અને હ વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ સોમના હક્ક સરખા ગણાશે.

તમારા ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર થતા તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો —

૨૫૧, હોનબી રોડ,

મેથો કુપની ઉપર

ફાટ — મુંબાઈ.

મંત્રીઓ

હોમરૂલ ફોર ઈન્ડિયા લીગ,

મુંબાઈ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઈચ્છતા સર્વે એ મેમ્બરશીપને નીચલે ચન્નામે લખવું.

સ્વરાજ

હિંદતા દાદા દાદાભાઈ નવરાજનો સંદેશો.

“મારા દેશ અને દેશજનુઓ માટે ફોલ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જ હું મૂકવા જઈ તો કહું છું કે: એક થાઓ, મંડ્યા રહો અને સ્વરાજ (સેલફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો. કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરદીના લોગ થતા લાખો લોકો, અને માત્ર એક અંતને લીધે ભૂખે-દળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલનું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે.”

(કલકત્તાની કોંગ્રેસ-૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારું સ્વમાન સાચવવા અને હૃદયરહિત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં બેઠાઈ તમારી ફરજ બળવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ફેલતાં આ ધડીએ નીચેના સંસ્થાને લીગના સભાસદ થવાને લખો.

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

કાયદેસર હોલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું. શહેનશાહ પંચમ બેંગલ અને તેના પારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય માં સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવો એટલિટન સાથેના સંબંધ બાળવવો. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નેશનલ કોંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.

હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી. આ ઉદ્દેશો જેમને સમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના અધિષ્ઠિતો આ સંસ્થાનો સભાસદ થઈ શકશે. અંદર એન્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ અંત સંસ્થામાં સોસીએટી તરિકે દાખલ થઈ શકશે.

સભાસદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની પ્રી ડા. ૧ છે. લીગમાં દાખલ થવાની પ્રી ડા. ૧ છે અને તે આપતા લીગનો ઠાડ, રૂપાનો આંક ને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે ૪, ૮, ૧૬ અને ૩૨ વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમનો હક રખા જણાશે.

તમારા ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર તો તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો:—

૨૫૧, હાન બી રોડ,
એસો કુમ્પની ઉપર
ફાટ—મુંબાઈ.

મંત્રીઓ
હોમરૂલ ફોર ઈન્ડિયા લીગ,
મુંબાઈ શાખા.

નવજીવન

અને

સત્ય

પુસ્તક ૩.

નવેમ્બર ૧૯૨૭

અ ક પ.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ મહાત્મા.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજી સાહેબ.

જ્ઞાતા સામ્રાજ્ય અને જ્ઞાનો,

આ પરિષદનું પ્રમુખપદ આપી મને આપ સહુએ આભારી કર્યો છે. એ પદ શોભાવવા સારું જોઈતી વિદ્વતા મારામા નથી એ હું જાણું છું. દેશસેવાનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં હું જે કંઈ ભાગ લઉં છું તેથી મને આ પદની લાયકાત નથી મળી શકતી એનું પણ મને ભાન છે. મારી લાયકાત એક જ હોઈ શકે; ગુજરાતી સાધના પ્રેમની હરિક્ષમમાં પહેલાં દરજ્યા-વિના સતોષ નજ પામું એમ મારો આત્મા સાક્ષી પૂરે છે ને એ માન્યતાને લીધે જ મેં આ જવાબદારીભર્યું પદ સ્વીકાર્યું છે. જે ઉદાર વૃત્તિથી આપે મને આ પદ આપ્યું છે તે જ વૃત્તિથી આપ મારી ખામીઓ દરગુજર કરશો. ને આપના અને મારા આ કાર્યમાં પૂરી મદદ કરશો એવી આશા રાખુ છું.

ગુજરાત કેળવણી મંડળને ધન્યવાદ.

આ પરિષદ એક વર્ષનું બાળક છે. પુત્રના પગ પારણામા વરતાય છે તેમ આ બાળકનું જીવનમાં આવે છે. ગયા વર્ષના કાર્યનો અહેવાલ હું વાંચી ગયો છું, એ ગમે તે સંસ્થાને શોભાવે એવો છે. મંત્રીઓ વેળાસર પરિષદનો કિંમતી અહેવાલ બહાર પાડી શક્યા છે તેથી તેઓને ધન્યવાદ દોરે છે. એવા મંત્રીઓ આપણને મળ્યા છે એ આપણો ભાગ્યેદય સૂચવે છે. એ અહેવાલ જેઓએ ન વાંચ્યો હોય તેઓને મેળવી વાંચવા તમામનત કરવાની હું બલામણુ કરું છું.

૨૧. રા. રણજીતસાહેબ વાવાલાઈ.

રા. રા. રણજીતરામ વાવાલાઈનું ચમરાબદ્ધ એ ગત વર્ષમાં બાળિકાન લીધું છે તેથી આપણને મોટી ખોટ આવી છે. તેમના જેવા સાક્ષર તરૂણ વયમાં ચાલી નીકળ્યા એ શોચનીય તેમ જ વિચારણીય છે. તેમના આત્માને ધર્મ શાંતિ આપો અને તેમના કુટુંબને, તેમના હુ ખમાં આપણે ભાગીદાર છીએ એ સ્થાનથી, આશ્વાસન મળે એમ ઇચ્છું છું.

ગુજરાત કેળવણી મંડળના ઉદ્દેશ.

જે મંડળે આ પરિષદ યોજાવી છે તેણે ત્રણ ઉદ્દેશ રાખ્યા છે:—

(૧) કેળવણીના પ્રશ્નો વિષે પ્રબલ કેળવણી ને દર્શાવવો.

(૨) ગુજરાતમાં કેળવણીના પ્રશ્નોની સતત ચળવળ કરવી.

(૩) ગુજરાતમાં કેળવણીના વ્યવહારિક કાર્યો કરવાં.

ત્રણે ઉદ્દેશો વિષે મેં 'યથામતિ' જે વિચારો કર્યા છે ને મત બાંધ્યા છે તે અહીં રજૂ કરવા પ્રયત્ન કરીશ.

કેળવણી વાહન.

કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરી નિશ્ચય કરવો એ આપણ આ દશામાં પહેલું કાર્ય છે એ તો સહુને સ્પષ્ટ લાગવું જોઈએ. તે વિના બીજા બધા પ્રયાસો લગભગ નકામા જેવા થઈ જવાનો સંભવ છે. કેળવણીના વાહનનો નિશ્ચય કર્યા વિના કેળવણી અપાયે જાય તે વગર પાયે ચણતર કરવાના પ્રયત્ન જેવો પરિણામે થાય.

આમાં બે મત જોવામાં આવે છે એક પક્ષ કહે છે કે કેળવણી માતૃભાષા (ગુજરાતી) દ્વારા અપાવી જોઈએ. બીજો પક્ષ કહે છે કે અંગ્રેજીદ્વારા અપાવી જોઈએ. ઉભય પક્ષના હેતુ પવિત્ર છે. બંને દેશના હિતચિંતક છે. પણ પવિત્ર હેતુ કાર્યસિદ્ધિને સાડા બસ નથી. પવિત્ર હેતુ અપવિત્ર જગ્યાએ ઘણી વેળા લઈ જાય છે, એવો હુનિયાનો અનુભવ છે તેથી આપણે તો બંને મતના ગુણદોષ તપાસી, બની શકે તો એકમત ઉપર આવી, આ મહાન પ્રશ્નનો નિશ્ચય કરવો ઘટે છે. પ્રશ્ન મહાન છે એ નિ.શ.ક છે. એટલે તેને સાડા જેટલો વિચાર કરાય તેટલો ઓછો છે.

આ પ્રશ્ન આખા ભારતવર્ષનો છે, પણ દરેક ઇલાકા કે પ્રાંત પોતાને સાડા નિશ્ચય કરી શકે છે. હિંદુસ્તાનના બધા ભાગ એકમતના થાય ત્યાં સુધી એકલી ગુજરાત આગળ પગલુ ન ભરી શકે એવી કંઈ સ્થિતિ નથી.

છતાં બીજા પ્રાંતોમાં શી ચળવળ થઈ છે એ તપાસવાથી આપણે કંઈક ગુચવણો ઉઠેલી શક્તિ છે છીએ બંગાળમાં ભાગલાને સમયે જ્યારે સ્વદેશી જુરસો ઉછળી રહ્યો હતો ત્યારે બંગાળી મારફત શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન થયો. રાષ્ટ્રીય શાળા પણ સ્થપાઈ રૂપ-યાતો વરસાદ વર્ષો, પણ એ અખતરો નિષ્ફળ ગયો છે. મારી નમ્ર માન્યતા છે કે વ્યવસ્થાપકોને પોતાના અખતરો વિષે શ્રદ્ધા ન હતી. તેવી જ દયામણી દશા શિક્ષકોની હતી. બંગાળમાં શિક્ષિત વર્ગને અંગ્રેજી ઉપર ભારે મોહ છે. બંગાળી સાહિત્ય વધુ છે તેના.

ઠારણમાં બંગાળી લોકોનો અંગ્રેજી ભાષાપરનો કાબુ છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે. હકીકત આ દલીલને તોડે છે. સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરજી ચમત્કારિક બંગાળી તેમના અંગ્રેજીને આશારી નથી. તેમની ચમત્કૃતિ તેમના સ્વભાષાશિમાનમાં છે. ગીતાજલી પ્રથમ બંગાળી ભાષામાં લખાઈ. આ મહાકવિ બંગાળમાં બંગાળી ભાષાનો ઉપયોગ કરે છે. તેમણે થોડા દિવસ પહેલાં હિંદની આધુનિક સ્થિતિ પર દલકતામાં લાખણ આપ્યું તે બંગાળીમાં આપ્યું હતું. તે સાંભળવા બંગાળના અગ્રગણ્ય પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ગયાં હતાં સાંભળ નારાઓએ મને ઠણું કે દોઢ કલાક સુધી લાવણ્યની ધારાથી તેમણે શ્રાતાવર્ગને રમણાળ કરી મુક્યો હતો. તેમણે પોતાના વિચારો અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી નથી લીધા. તેઓ કહે છે કે મેં તે વિચારો આ દેશના વાતાવરણમાંથી લીધા છે ઉપનિષદોમાંથી દોઢી કલાકયા છે; હિંદુસ્તાનના આદ્યશામાંથી તેમની ઉપર વિચારવૃદ્ધિ થઈ છે એજ સ્થિતિ ધીજી બંગાળી લેખકોની હું સમજ્યો છું

હિમાલય જેવા પ્રૌઢ લાગતા મહાત્મા મુન્શીરામજી જ્યારે હિંદીમાં પોતાના વ્યાખ્યાન આપે છે ત્યારે જાળક, બેસાં ને મોટા સહુ તેમનું રસિક લાખણ સાંભળે છે ને સમજે છે. તેમનું અંગ્રેજી તેઓ કેવળ અંગ્રેજી મિત્રોને સાઝ સાચવી રાખે છે અંગ્રેજી શબ્દોને તરલુઓ કરી પોતાનું લાખણ કરતા નથી.

ગૃહસ્થાશ્રમી છતાં જેણે દેશને સ્વાર્પણ કર્યું છે એવા માનનીય મહનમોહન માલવીયાજીનું અંગ્રેજી ચાલી જેવું ચળકી ઉઠે છે એમ કહેવાય છે. તે બોલે છે તે વાઈસરોયને વિચારવું પડે છે જ તેમના અંગ્રેજીનો ચળકાટ ચાંદી સૂરો છે. તે તેમને હિંદી ધોષ તો ગાના પ્રવાહ જેવો છે ને માનસરોવરમાંથી ઉતરતી ગંગા જેમ સૂર્યના કિરણોથી સુવર્ણ સરખી બગી રહે છે તેમ તેમના હિંદી વ્યાખ્યાનનો પ્રવાહ શુદ્ધ કાચન સમો ચળકે છે.

આ ત્રણ વક્તાઓની શક્તિ એમના અંગ્રેજી જ્ઞાનમાંથી નથી આવી, પણ એમના સ્વાભાષા પ્રતિભા એમને લઈને રહી છે સ્વામીશ્રી દયાનંદે જે હિંદી ભાષાની સેવા કરી છે તે કાંઈ અંગ્રેજી જ્ઞાનને લીધે નહતી. તુકારામ અને રામદાસે મરાઠી ભાષાને હીપાવી છે તેમાં અંગ્રેજી ભાષાનો કશો હિસ્સો નથી. પ્રેમાનંદે અને સામળ ભટ્ટે તથા છેક આધુનિક કાળમાં દલપતરામે ગુજરાતી સાહિત્ય વધાર્યું તેનો જશ અંગ્રેજી ભાષા લઈ શકે તેમ નથી.

ઉપરના દાખલાઓ પરથી એમ સિદ્ધ થતું જણાય છે કે માતૃભાષાના વિકાસને સાઝ અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાન કરતા માતૃભાષા ઉપરના પ્રેમની-તેની ઉપર શ્રદ્ધાની-જરૂર છે

ભાષાઓ કેમ ખીલે છે એ વિચારતા પણ એજ નિર્ણય ઉપર આવશુ. ભાષાઓ તે તે લોકોના ચારિત્ર્યનું પ્રતિબિંબ છે દક્ષિણ આફ્રિકાના સીદી લોકોની ભાષા બાલુનાર તેઓના રીતરિવાજ વગેરેનું જ્ઞાન મેળવી લે છે શુષ્કર્મ પ્રમાણે ભાષા બંધાય છે. જે ભાષામાં વીર્ય, સત્ય, દયા આદિ લક્ષણ નહિ હોય તે ભાષામાં વીર, દયાવાન અને સત્યવાદી પુરૂષો નહિ થાય એમ આપણે બેધડકપણે કહી શકીશું. આવી ભાષામાં

ખીજી ભાષામાંથી વીરરસના કે દયાના શબ્દો મરદી મચડીને આણવાથી તે ભાષાનો વિસ્તાર નથી થવાનો, તે ભાષા બોલનારાઓ વીર થવાના નથી. પાણી કોઈનું દીધું નથી ચઢતું પણ પોતામા હોય તો કટાઈ ગયેલું છતાં કાટનું આવરણ ઉતરે પ્રકાશી નીકળે છે. આપણે ઘણા કાળ સુધી દાસત્વ લોગવ્યું છે, તેથી આપણામાં વિનયની અતિશયતા સૂચવનારા શબ્દોનો ભંડાર ઘણો વધારે બેવામા આવે છે. અગ્રેજી ભાષામાં નૌકાને લગતા શબ્દો છે તેટલા ખીજી ભાષામાં ભાગ્યેજ હોય. કોઈ સાહસિક ગુજરાતી તેવાં પુસ્તકોનું ભાષાંતર ગુજરાતીમાં પાસે મૂકશે તેથી કંઈ આપણી ભાષામાં વૃદ્ધિ નથી થવાની ને આપણે નૌકાનું વિશેષ જ્ઞાન પણ મેળવવાના નથી. પણ જો આપણે વહાણ વગેરે બનાવતા ધર્મશું ને નૌકાસૈન્યની પણ રચના રચીશું તો નૌકાપરિભાષા સહજે ઉત્પન્ન થશે આજ વિચાર મરહુમ દેવરડા દેલરે તેમના ગુપ્તકરણમા મુક્યો છે. તેઓ માહેળ કહે છે:—

‘ ગુજરાતી પૂરી કે અધુરી, એ વિષે વિવાદ કોઈ વેળા સાભળવામાં આવે છે. કહેવત છે કે, ચયા રાજા તથા પ્રજા ચયા ગુદસ્તયા શિષ્ય, તેમજ કહેવાય કે, ચયા ભાવકસ્તયા ભાષા જેવો બોલનાર તેવી બોલી શામળ ભટ્ટાદિક કવિઓ, પોતાના મનમા વિવિધ વિચાર બોલતા, ગુજરાતી અધુરી છે એવું જાણીને અટક્યા એવું જણાતું નથી; પણ નવા જુના શબ્દની ગોઠવણીમાં પોતાનો વિવેક એવો પ્રગટાવ્યો કે તેમનું કંટોડું ભાષામા ચાલ્યું

કંઈક વિષયમા તો બધી ભાષાઓ અધુરીઓ છે માણસની ટુંકી સમજણમા નહિ આવે એવી વાતો, એટલે ધૈર્ય વિષે કે અપારતા વિષે વાત કરીએ, તો બધી ભાષા અધુરીઓ છે માણસની બુદ્ધિને આશ્રયે ભાષા ચાલે છે, માટે જ્યારે બુદ્ધિ ટુંકી પડે છે, ત્યારે ભાષા અધુરી હોય છે ભાષાનો સાધારણ નિયમ એ છે, કે લોકોના મનમાં જેવા વિચાર ભરેલા છે, તેવાજ તેમની ભાષામા બોલાય છે જો લોક વિવેકી તો તેમની વાચા વિવેક ભરેલી, જો લોક મૂઢ, તો વાચા તેમના જેવીજ. અગ્રેજીમાં કહેવત છે, મૂઢ સુગાર વાસલા વિધણાનો વાક કહાડે; ભાષાનો દોષ કરાવનાર કોઈ વેળા એવા હોય છે જે વિવાદીના હાથમા અગ્રેજી ભાષાનું અને અગ્રેજી વિદ્વાનું કંઈ આવ્યું છે, તેમને ગુજરાતી ભાષા અધુરી જેવી લાગતી હોય; કેમકે અગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરવું કઠણ છે એમા વાક ભાષાનો નહિ, પણ લોકોનો છે. નવો શબ્દ, નવો વિષય, ભાષાનું કંઈ નવું વલણ, વાપરીએ, તો વિવેકથી સમજી લેવાનો અભ્યાસ લોકોમાં નથી, માટે બોલનાર અટકે છે, કેમકે બહેરાની આગળ ગાતા છાતી કેમ ચાલે વાડ? અને જ્યાં લગી લોક રાડ નરસું, નવું જૂનું પરખી મૂલ્ય કરાવી નથી શકતા, ત્યાં લગી ભજનારનો વિવેક કેમ પ્રકુલિત થાય ?

અગ્રેજીમાંથી ભાષાંતર કરનારામાંના કોઈ એવું ધારતા દેખાય છે, કે અમે તો મના દૂધની સાથે ગુજરાતી ભાષાનું જ્ઞાન ધાવ્યા, અને અંગ્રેજી શીખ્યા છીએ, માટે સાદાત્ દિભાષી બની ગયા, ગુજરાતીનો અભ્યાસ શા વાસ્તે કરવો ? પણ પરભાષાના

-સંપાદનના શ્રમ કરતાં, સ્વભાષામાં પ્રવીણતા મેળવવાનો અભ્યાસ અધિક છે. શામળાદિક ગુજરાતી કવિઓના ગ્રંથમાં ભુઓ, તુકે તુકે અભ્યાસના પ્રમાણ દેખાય છે. મનોચત્તન કર્યા પૂર્વે ગુજરાતી કારી દેખાય, પણ પછી પારી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો તો તેની ભાષા પણ અધુરું; પણ જો વાપરવારના યત્ન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ હા, શબ્દગારેલી પણ દેખાય ગુજરાતી, -આર્યકુળની, -સંસ્કૃતની પુત્રી, -ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી ! તેને કોણ કદી અધમ કહે ?

પ્રભુ એને આશીર્વાદ દેજો. ભુગના અંત લગી એની વાણીમાં સદ્વિદ્યા, સદ્ગ્રાન્થ, સદ્વધર્મનો સુબોધ હોજો. અને પ્રભુ-કર્તા, માતા, શોધક-એનું વખાણ સદા સુણાવજો."

એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે બંગાળમાં બંગાળી મારફતે બધી કેળવણી આપવાની ચળવળ વ્યર્થ ગઈ લાગે છે તેનું કારણ ભાષાની ન્યૂનતા અથવા તો એ પ્રયાસની અયોગ્યતા નથી. ન્યૂનતા વિષે આપણે વિચાર્યું બંગાળીના પ્રયાસમાંથી અયોગ્યતા સિદ્ધ થતી નથી પ્રયાસ કરનારની અયોગ્યતા અથવા અશક્તિ કહેવામાં છે.

ઉત્તરમાં જો કે હિંદી ભાષા ખીલી રહી છે, છતાં હિંદી ભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવાનો સતત પ્રયત્ન માત્ર આર્યસમાજીઓએ જ કરેલો જોવામાં આવે છે ગુરુકુળોમાં તે પ્રયાસ ચાલુ છે.

મદ્રાસમાં દેશીભાષા મારફતે શિક્ષણ દેવાની હિલચાલ થોડા જ વર્ષ થયા શરૂ થઈ છે. તામીલ કરતાં તેલગુ વર્ગમાં વિશેષે જગૃતિ છે. તામીલ શિક્ષિત વર્ગની ઉપર અંગ્રેજીની એટલી બધી અસર થઈ છે કે તેઓ તામીલ મારફતે પોતાનું કાર્ય સાધવા નેટલો ઉત્સાહ નથી ધરાવતા. તેલગુ ભાગમાં અંગ્રેજી શિક્ષણે એટલો પ્રવેશ નથી કર્યો. તેથી લોકો માતૃભાષાનો વિશેષ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. તેલગુ વિભાગમાં કેવળ તેલગુ મારફતે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયોગ ચાલે છે એટલું જ નહિ પણ તેલગુ ભાષાઓએ હિન્દુસ્તાનની ભાષા દીક વિભાગ કરવાની હિલચાલ શરૂ કરી છે. આ વિચારનો પ્રચાર થોડા જ સમયમાં શરૂ થયો છે છતાં તેઓનો પ્રયત્ન એવો શૌર્યભર્યો છે કે ટુંક સમયમાં આપણે તેનો અમલ થયો જોવા પામશું. તેમના કાર્યપ્રવાહમાં ખડકો ઘણા છે પણ તેને તોડવાની શક્તિ તેઓ ધરાવે છે એવી મારી ઉપર તેઓના નેતાઓએ છાપ પાડી છે.

મહારાષ્ટ્રમાં તે પ્રયાસ ચાલું છે. સાધુચરિત અધ્યાપક કર્વે એ પ્રયાસના હિમાયતી છે. ભાઈ નાયકજી તેજ દષ્ટિગિંદુ છે ખાનગી શાળાઓ એ કાર્યમાં રોકાઈ છે. અધ્યાપક વિઞ્નપુરકરે મહાકથો મહન કરીને પોતાના સાહસનો છૂર્છોદાર કર્યો છે ને થોડા સમયમાં આપણે તેમની શાળા સ્થપાએલી જોઈશું. તેમણે પાઠ્ય પુસ્તકો લખવાની યોજના રચી હતી કેટલાંક પુસ્તકો છપાયાં છે ને કેટલાંક લખેલાં તૈયાર છે. તે શાળાના શિક્ષકોએ કદી અશક્તિ જતાવી નથી. જો તેમની શાળા કમનસીબે બંધ થઈ જાય તો અત્યારે મરાઠી મારફતે ઉંચામાં ઉંચું શિક્ષણ આપી શકાય કે નહિ એવો પ્રશ્ન રહેત જ નહિ.

ગુજરાતમાં માતૃભાષા મારફતે કેળવણી દેવાની હિલચાલ થઈ ચૂકી છે. એ વિષે આપણે રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાના લેખમાંથી બાણી શ્રીએ છીએ. અધ્યાપક ગમગર અને મરહુમ દિવાન બહાદુર મણિલાલ જસલાઈ તે વિચારના નેતા ગણી શકાય. એમણે રોપેલા ખીજને પોષવું કે નહિ એ વિચાર આપણે કરવાનો રહ્યો છે. મને તો લાગે છે કે તેમાં જેટલી લીલ થાય છે તેટલું આપણને નુકસાન જ છે.

અંગ્રેજી ભાષા મારફતે કેળવણી લેવામાં ઓછામાં ઓછાં સોળ વર્ષ લાગે છે તેજ વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવામાં આવે તો વધારેમાં વધારે દશ વર્ષ લાગે એવો અભિપ્રાય ધણા પ્રૌઢ શિક્ષકોએ આપ્યો છે. હજારો વિદ્યાર્થીઓનાં છ વર્ષ બચે એટલે તેટલા હજાર વર્ષો પ્રજાને મળ્યા જેવું થાય.

પરભાષા મારફતે શિક્ષણ લેવામાં જે બોલે મગજ ઉપર પડે છે તે અસહ્ય છે. એ બોલે આપણાં જ બાળકો ઉચ્ચકી શકે પણ તેનો બદલો તો તેઓએ વેફેજ છુટકો. તેઓ પ્રીન્સ બોલે ઉપાડવાને અસમર્થ થાય છે. આથી આપણા ગ્રેજ્યુએટ ઘણે લાગે ને:સત્વ, નબળા, નિરૂત્સાહી, રોગી ને કેવળ નકલી બને છે. સોષકશક્તિ, વિચારશક્તિ સાહસ, ધૈર્ય, વીરતા, નિર્ભયતા વગેરે ગુણો ક્ષીણ થઈ જાય છે તેથી આપણે નવી યોજનાઓ રચી શકતા વથી, રચીએ છીએ તો પાર ઉતારી શકતા નથી. કેટલાક જેઓ ઉપના ગુણો ખતાવી શકે છે તેઓ અકાળ મૃત્યુનો ભોગ થઈ પડે છે. એક અંગ્રેજે લખ્યું છે કે શાલિયુસ કાગળ જેમ અસહ્ય લેખને વિષે છે તેમ યૂરોપ બહારની પ્રજા યૂરોપી પ્રજાને વિષે છે. આ વિચારમાં જેટલું સત્ય હશે તે કંઈ એશિયાની સ્વાભાવિક અયોગ્યતાને લીધે નથી આ પરિણામનું કારણ કેળવણીના વાહનની અયોગ્યતા જ છે. શિક્ષણ આફ્રિકાની સીંદ્રી પ્રજા સાહસિક, શરીરે કઢાવર ને ચારિત્ર્યવાન છે. જે બાળક મમદિ ખામીઓ આપણામાં છે તે તેઓમાં નથી છતાં જે સ્થિતિ આપણી છે તે તેઓની છે. તેઓમાં શિક્ષણનું વાહન ડચ છે. તેઓ પણ આપણી જેમ ડચ ઉપર તુરત કાણુ મેળવે છે ને આપણી જેમ તેઓ પણ કેળવણીને અતે શક્તિહીન બને છે, ઘણે લાગે માત્ર નકલ કરનારા નીવડે છે. અસહ્ય વસ્તુ તો તેઓમાં પણ માતૃભાષાની સાથે અસ્ત થયેલી જોવામાં આવે છે. અંગ્રેજી કેળવણી પામેલા આપણે જ આ નુકસાનનું ખડ માપ કરવા અશક્ત છીએ. પ્રજા વર્ગ ઉપર આપણે કેટલી ઓછી અસર કરી છે તેનું માપ કહાડીએ તો કાંગડ ખ્યાલ આવી શકશે. આપણા માખાપો કેટલી વેળા આપણી કેળવણી વિષે ઉદ્ગાર કહાડે છે તે વિચારવા યોગ્ય હોય છે. આપણે બોલ ને રાયની ઉપર મોહાંધ થઈ પડીએ છીએ. મારી ખાંતી છે કે ને આપણે માતૃભાષા મારફતે ૫૦ વર્ષ સુધી કેળવણી લીધી હોત તો આપણામાં એટલા બોલ ને રાય હોત કે તેમનું અસ્તિત્વ આપણને આશ્ચર્ય ન પમાડત

જાપાનનો ઉત્સાહ જે દિશામાં ચાલે છે એ યોગ્ય છે કે નહિ એ વિચાર એક બાજુ રાખીએ તો આપણને જાપાનનું સાહસ સ્વપ્ન કરે તેવું જણાયું. તેઓએ પ્રજાજાગૃતિ પોતાની ભાષા મારફતે કરી છે, તેથી તેઓના દરેક કાર્યમાં નવીનતા જોવામાં આવે છે.

તેમાં શિક્ષકને શીખવતા થઈ ગયા છે. તેઓએ શાહીચુમ કાગળની ઉપમા ખોટી પાડી છે. પ્રજાનું જીવન કેળવણીને લીધે ઉછળી રહ્યું છે, ને જગત્ વિસ્મયપૂર્વક જાપાનની પ્રવૃત્તિ જોઈ રહ્યું છે પરલાવાની મારફતે શિક્ષણ લેવાની પદ્ધતિથી પારાવાર નુકસાન છે.

માતાના ધાવણી સાથે જે સંસ્કાર મળે છે ને જે મધુર શબ્દો મળે છે તેની અને શાળાની વચ્ચે જે અનુસંધાન હોય તે પરલાવા મારફતે કેળવણી લેવામાં તૂટે છે. તે ગોડનારના હેતુ પવિત્ર હોય છતાં તે પ્રજાના દુશ્મન છે. આપણે તેવા શિક્ષણના ભોગ થવામાં માતૃદ્રોહ કરીએ છીએ પરલાવાદારા ગણતા શિક્ષણમાં નુકસાન એટલે જ નથી અટક્યું. શિક્ષિત વર્ગ અને પ્રજાવર્ગ વચ્ચે અંતર પડી ગયું છે. પ્રજાવર્ગને આપણે નથી ઓળખતા. પ્રજા આપણને નથી ઓળખતી. આપણને તો તે સાહેબદોષ વરીકે ગણી કાઢાડે છે, આપણાથી ડરે છે; આપણો અવિશ્વાસ કરે છે. જો આ સ્થિતિ લાંબો સમય ચાલે તો શિક્ષિત વર્ગ પ્રજાવર્ગના પ્રાતનિધિ નથી એવો હોર્ડ કરમનનો આરોપ ખરો પડવા વખત આવે

સદ્લાગ્યે શિક્ષિત વર્ગ મૂર્છામાંથી જાગૃત થતો જોવામાં આવે છે. જનસમાજની સાથે મળવા જતા મજદુર દોષનો સાક્ષાત્ અનુભવ કરે છે. પોતે જે સુસ્તો મેળવ્યો છે તે પ્રજાને કેમ આપી શકે? અંગ્રેજીમાં તો નજ ચાલે. ગુજરાતીમાં આપવાની શક્તિ ઓછી છે અથવા નથી પોતાના વિચાર માતૃભાષામાં મૂકતા મહાસ કટ પડે છે. આ ઉદ્ગારો હું હું મેશા સાંભળી રહ્યો છું આ અતરાય પડી જવાથી પ્રજાજીવનનો પ્રવાહ અટક્યો છે. અંગ્રેજી કેળવણી આપવામાં મોકાલેનો શુદ્ધ હેતુ હતો તેને આપણા સાહિત્ય પ્રતિ તિરસ્કાર હતો. તે તિરસ્કારનો ચેપ આપણને પણ વળગ્યો, ને આપણે ભાન ભૂંધ્યા. એકા શુદ્ધ કરતા આગળ વધે છે તેમ આપણું થયું છે. પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનો પ્રચાર આપણે પ્રજામાં કરનારા થઈએ એ મોકાલેનો ઉદ્દેશ હતો. તેની કદવના એવી હતી કે આપણામાના કેટલાક અંગ્રેજી શીખી, આપણા ચારિત્ર્યમાં વૃદ્ધિ કરી, પ્રજાને નવા વિચારો આપશું (જે આપવા યોગ્ય હતા કે નહિ તેના વિચાર સુધી અસ્થાને છે. આપણે તો માત્ર શિક્ષણના વાહનનો જ વિચાર કરવાનો છે) આપણે તો અંગ્રેજી કેળવણીમાં વનપ્રાપ્તિ જોઈ એટલે તે ઉપયોગને પ્રધાનપદ આપ્યું. કેટલાકે સ્વદેશભિમાન યોગ્ય એમ મૂળ વિચાર ગોણું થયો ને અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રચાર મોકાલેની ધારણા કરતા વધ્યો તેમાં આપણે જોયું છે.

૧

જો આપણા હાથમાં સત્તા હોત તો આપણે તુરત તે દોષ જોઈ શકત. આપણાથી માતૃભાષાનો ત્યાગ ન કરી શકાત અમલદારવર્ગે નથી કર્યો. ધણાને વખતે ખજાર નહિ હોય કે આપણી કચેરીની ભાષા ગુજરાતી ગણાય છે સરકાર કાયદાઓ ગુજરાતીમાં પણ તૈયાર કરાવે છે, દરમિયાનમાં વચ્ચેના ભાષાભોના તરજુમાં તેજ વેળા વચ્ચાય છે. ચલણી નોટોમાં અંગ્રેજીની સાથે ગુજરાતી વગેરેનો ઉપયોગ જોવામાં આવે છે. માતૃભાષાને શીખવાનું ગણિત વગેરે કઠિન હોય છે પણ તે કાર્ય જો અંગ્રેજી મારફતે

થતું હોત તો મહેસુલ ખાતાનું કામ બહુ ખરચાળ નીવડત. તેથી માપણીદારને સાડી પરિભાષા ઉત્પન્ન કરવામાં આવી છે. તેમાં લીધેલા શબ્દો આપણને સ્પષ્ટ-અર્થ ઉપજાવે એવા છે. આપણામાં ભાષા પ્રતિ ખરી પ્રિતિ હોય તો આપણને જે સાધનો છે તેનો તો આજેજ ઉપયોગ કરી શકીએ. વકીલો જો પોતાનું કાર્ય શુજરાતી ભાષા મારફતે લેતા થઈ જાય અસીલોનો ઘણો પૈસો બચે. અસીલોને કાયદાની જરૂર પડતી કેળવણી મળે ને અસીલો પોતાના હુકમ સમજતા થઈ જાય. દુભાષીઆનું ખર્ચ બચે. ભાષામાં કાયદાના શબ્દો પ્રચલિત થાય. આમાં વકીલોને થોડો સરખો પ્રયાસ કરવો પડે તેમ છે ખરું. તેઓના અસીલને તેથી હાનિ નહિ થાય એ મારી ખાત્રી છે, મારો અનુભવ છે શુજરાતીમાં કરેલી દલીલનો પ્રભાવ ઓછો પડશે એ ભય રાખવાનું જરાએ કારણ નથી. આપણા કલેક્ટરો વગેરેને શુજરાતી જાણવું ફરજિયાત છે. પણ આપણા અંગ્રેજી ઉપરના મિથ્યામોહને લીધે આપણે તેઓના જ્ઞાનને કાટ ચઢાવીએ છીએ.

એવી શંકા કરવામાં આવી છે કે ધનપ્રાપ્તિને સાડી અને સ્વદેશાભિમાનને સાડી ઉપયોગ થયો તેમાં કંઈ દોષ ન હોતો. આ શંકા કેળવણીના વાહનને વિચારતા વાસ્તવિક નથી. ધનપ્રાપ્તિને અર્થે કેટલાક અંગ્રેજી શીખે અથવા દેશનું ભણું રવા સાડી શીખે તેને આપણે વદશું. પણ તેથી કંઈ અંગ્રેજી ભાષાને કેળવણીનું વાહન હિંદુ કરીએ. ઉપલા બે બનાવોથી અંગ્રેજી ભાષાએ વાહન તરીકે ઘર કંચું એ હુબદુ પરિણામ આપ્યું એજ બતાવવાનો અહીં આશય છે. કોઈ કહે છે કે અંગ્રેજી જાણનારાજ સ્વદેશભક્ત થયા છે. થોડા માસ થયા આપણે જૂઠુંજ જોઈ રહ્યા છીએ છતાં અંગ્રેજીનો આ દાવો કબુલ કરતા એટલું કહી શકાય કે ખીજાને તકજ મળી નથી. અંગ્રેજી સ્વદેશાભિમાન એવી નથી નીવડયું. ખરું સ્વદેશાભિમાન વ્યાપક હોવું જોઈએ. તે શુભ આમાં નથી જોવામાં આવ્યો.

એવું કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉપરની દલીલો ગમે તેવી હોય છતાં તે બધી હાલ અવ્યવહાર છે. “અંગ્રેજી ખાતર ખીજા વિષયોએ જરા પણ સહન કરવું પડે એ હુબદુ સ્થિતિ છે. અંગ્રેજી ઉપર કાબુ મેળવવાનીજ ક્રિયામાં આપણું ઘણું માનસિક બળ ખપી જાય એ બહુ અનિષ્ટ છે. પણ અંગ્રેજી પરત્વે આપણી જે સ્થિતિ છે એ ક્યાનમાં લેતા આ પરિણામ સહન કરીનેજ માર્ગ કહાડયા વિના છુટકો નથી એવી મારી અદ્ય મતિ છે.” આ ઉદ્દગાર જેવા તેવા લેખકના નથી એ વચન શુજરાતના સાક્ષરોમાં પહેલી પંક્તિએ ખિરાજનારના છે, સ્વભાષાપ્રેમીના તે અધ્યાપક ધ્રુવ જે કાંઈ લખે છે તે આપણે વિચાર્યો વગર ચાલેજ નહિ. તેમણે મેળવેલો અનુભવ થોડાનીજ પાસે છે તેમણે સાહિત્યની તેમજ કેળવણીની ભારે સેવા કરી છે તેમને સલાહ દેવાનો ને ટીકા કરવાનો સંપૂર્ણ અધિકાર છે. આવી સ્થિતિએ મારા જેવાને ઘણું વિગરણું પડે છે વળી આ ઉદ્દગાર આનંદશકરભાઈના એકવાના જ નથી. તેમણે મધુર ભાષામાં અંગ્રેજી ભાષાના હિમાયતીઓના વિચાર આપ્યા છે તે વિચારને આપણે માન આપવું એ આપણી ફરજ છે.

વળી મારી પોતાની સ્થિતિ કંઈક વિચિત્ર છે. તેઓ સાહેબની સલાહથી, તેમની નજર તળે રાષ્ટ્રિય કેળવણીનો અખતરો હું અજમાવી રહ્યો છું. ત્યાં માતૃભાષાદ્વારાજ શિક્ષણ અપાય છે. આવો નિકટ સંબંધ વર્તે છે ત્યાં કંઈ પણ ટીકા રૂપે લખતાં હું અચકાઉં છું. સદ્ગ્રામ્યે અધ્યાપક ધ્રુવે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા તેમજ માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ-આ બન્નેને અખતરો રૂપેજ જોયા છે. જેમાંથી એકે વિષે તેમણે ચોક્કસ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો નથી. એટલે એમના વિચાર વિરુદ્ધ કંઈ કહેતા મને એાછો સંકોચ જણાય છે.

અંગ્રેજી પરત્વે આપણી પરિસ્થિતિ ઉપર, જોઈએ તે કરતાં વધારે વજન આપણે દઈએ છીએ. આ વિષય આ પરિપક્વમાં પૂરી છૂટથી ન ચર્ચાય એ મારા ખ્યાલ બહાર નથી. જેઓ રાજ્યપ્રકરણી વિષયોમાં હાથ નથી ઘાલી શકતા તેઓને પણ આટલું વિચારવું કે કહેવું અયોગ્ય નથી; તે એ છે કે અંગ્રેજી સંબંધ કેવળ હિંદના હિતાર્થે છે. બીજી કોઈ કદપનાથી એ સંબંધનો બચાવ થાય તેમ નથી. એક પ્રજા બીજી પ્રજાની ઉપર રાજ્ય ભોગવે એ વિચાર બન્નેને સારૂ અસહ્ય છે, અનિષ્ટ છે ને બન્નેને હાનિકારક છે, એમ અંગ્રેજી રાજ્યાધિકારીઓએ કબુલ કર્યું છે. જ્યાં પરીપકારી દૃષ્ટિએ વિવાદ ચાલતો હોય ત્યાં એ વાત મિદ્ધાંતરૂપે કબુલ થાય છે. આમ હોઈને રાજ્યકર્તા તેમજ પ્રજા બન્નેને જો એવું સાબીત થાય કે અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ આપતાં પ્રજાનું માનસિક ગણ હણાય છે તો એક ફણુશર પણ થોડા વિના શિક્ષણનું વાહન ફેરવવું જોઈએ. આમ થવામાં જે જે વિરોધો હોય તે દૂર કરવામાં આપણો પુરુષાર્થ રહેલો છે. જો આ વિચાર સ્વીકારવામાં આવે તો અધ્યાપક ધ્રુવની જેમ માનસિક બળની હાની કબૂલ કરનારાઓને બીજી દલીલ આપવાનું નથી રહેતું.

માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપતાં અંગ્રેજી ભાષાના જ્ઞાનને ધકકો પહોંચશે કે નહિ એ વિચાર કરવાની આવશ્યકતા હું સ્વીકારતો નથી. એ ભાષાની ઉપર બધા કેળવણેલા હિંદુને પ્રભુતા મેળવવાની જરૂર નથી એટલુંજ નહિ પણ એ પ્રભુતા મેળવવા ઉપર રૂચિ ઉત્પન્ન કરવાની પણ જરૂર નથી એવી મારી નામ માન્યતા છે

કેટલાક હિંદીઓએ અંગ્રેજી જરૂર શીખવું પડશે. અધ્યાપક ધ્રુવે કેવળ ઉચ્ચ દૃષ્ટિથી આ પ્રશ્નને વિચાર્યો છે. પણ આપણે બધી દૃષ્ટિથી વિચારતાં જોઈ શકીશું કે એ વર્ગને અંગ્રેજીની જરૂર જણાશે

(૧) સ્વદેશાભિમાની, જેઓમાં ભાષા શીખવાની શક્તિ વિશેષ છે, જેઓને વખત છે, ને જેઓ અંગ્રેજી સાહિત્યમાંથી શોધખોળ કરી તેનાં પરિણામ પ્રજાની પાસે સુકવા ઇચ્છે છે અથવા રાજ્યકર્તાની સાથેના સંબંધમાં તેનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેવા; અને

(૨) જેઓ અંગ્રેજી જ્ઞાનનો ધનસંપાદન ખાતર ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે તેવા.

આ બન્નેને સારૂ અંગ્રેજીનું મરજીયાત વિષય ગણી તે ભાષાનું સારામાં સારૂ જ્ઞાન આપવામાં કંઈ ણાધ નથી એટલુંજ નહિ, પણ તેવી સગવડ કરવી એ જરૂરનું છે. આ ક્રમમાં કેળવણીનું વાહન માતૃભાષાજ રહેશે. અધ્યાપક ધ્રુવને ભય છે કે જો આપણે

અંગ્રેજી મારફતે બધું શિક્ષણ નહીં લઈએ પણ તેને એક પરમાવા તરીકે શીખવું તો જેવું ફારસી, સંસ્કૃત વગેરેનું થાય છે તેવું અંગ્રેજીનું થશે. મારે માનપૂર્વક કહેવું જોઈએ કે આ વિચારમાં કંઈક ખામી છે. ઘણા અંગ્રેજો પોતાની કેળવણી અંગ્રેજીમાં મેળવ્યા છતાં કેંઈ વગેરેનું ઉંચું જ્ઞાન ધરાવે છે ને તેનો પોતાના કાર્યમાં પૂરતો ઉપયોગ કરી શકે છે. હિન્દુસ્તાનમાં એવા હિન્દી પડ્યા છે જેઓએ શિક્ષણ અંગ્રેજી મારફતે લીધું છે છતાં કેંઈ ઇત્યાદિ ઉપર તેમનો કાણુ જેવો તેવો નથી. હકીકત તો એવી છે કે જ્યારે અંગ્રેજી પોતાને સ્થાને જશે ને માતૃભાષાને તેમનું પદ મળશે ત્યારે આપણા મન જે અત્યારે રૂંધાઈ રહ્યાં છે તે કેદબાનામાંથી છૂટશે. ને કેળવણેલાં, ખેડાયેલાં, છતાં તાજાં રહેલાં મગજને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવાનો ખોલે ભારે નહિ લાગે. અને મારી માન્યતા તો એવી પણ છે કે તે પ્રસંગે શીખાયેલું અંગ્રેજી આપણા આજના અંગ્રેજી કરતાં વધારે શોભીતું હશે અને શુદ્ધિ તીવ્ર હોવાથી તેનો વધારે સારો ઉપયોગ થઈ શકશે. લાલાલાબની દૃષ્ટિએ આ માર્ગ સર્વ અર્થને માધનારો જણાશે.

જ્યારે માતૃભાષા મારફતે આપણે કેળવણી લેતા થઈશું ત્યારે આપણા ઘરમાં આપણે જુદોજ સંબંધ રાખવું. અત્યારે આપણે આપણી બીઓને આપણી ખરી ભાગીયણ નથી તરી શકતા તેઓને આપણી પ્રવૃત્તિનું ઓછું જાન હોય છે. આપણા માળાપને આપણા મણતરની કંઈ ખબર નથી હોતી. આપણા ધોળી, હજમ, આપણા ભંગી, આ બધાને આપણે જે આપણી ભાષા મારફતે બધું ઉંચું જ્ઞાન લેતાં હોઈએ તો રહેજે કેળવણી આપીએ. વિલાયતમાં હજમત કરાવતાં હજમની સાથે આપણે રાજ્યતંત્રની વાત કરીએ તો અહીં એવું આપણા કુટુંબમાં નથી કરી શકતા. તેનું કારણ આપણા કુટુંબીઓ કે હજમો અજાન છે એ નથી. પેલા અંગ્રેજી હજમના જેટલા જ્ઞાની તો તેઓ છે જ તેઓની સાથે આપણે મહાભારત, રામાયણ, તીર્થક્ષેત્ર વગેરેની વાતો કરીએ છીએ, કેમકે પ્રબલ કેળવણી એ દિશામાં વહે છે પણ નિશાળોમાં લીધેલું ઘર નથી જઈ શકતું કેમ કે આપણે અંગ્રેજી મારફતે શીખેલું આપણા કુટુંબીઓને કહી શકતા નથી.

અત્યારે આપણી ધારાસભામાં બધો કારભાર અંગ્રેજીમાં ચાલે છે. ઘણા મહોત્સાહો એજ દશા વર્તે છે. તેથી કંજુસની માફક વિદ્યાધન દાટી મૂક્યા જેવું થઈ રહ્યું છે અદાલતોમાં પણ એજ દસા છે ન્યાયાધીશો હમેશાં શિક્ષાવચન કહી સંભળાવે છે અદાલતમાં જનારો વર્ગ તે સાંભળવા તત્પર હોય છે પણ તેઓને ન્યાયાધીશોના છેવટના શુષ્ક હુકમ સિવાયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. પોતાના વકીલોના ભાવણ પણ તેઓ નથી સમજી શકતા. અંગ્રેજી શાળામાંથી નીકળેલા તબીબોની પણ એજ હાલત છે તેઓ દરદીને જોઈતું જ્ઞાન દઈ શકતા નથી. તેમને શરીરનાં અવયવોના ગુજરાતી નામ તો આવડે નહિ એટલે ઘણે ભાગે તેમને માત્ર દવાચિટ્ટી લખવા ઉપરાંત દર્દી સાથે લેવા દેવા હોતી નથી. એમ કહેવાય છે કે હિન્દુસ્તાનમાં શિર્ષદો ઉપરથી ચોમાનામાં પાણીના ધોધ પડે છે, તે આપણે અવિચારને લીધે નકામા જવા દઈએ છીએ. સુવર્ણમય ખાતર આપણે લાખો રૂપિયાનું હમેશા પેદા કરીએ છીએ ને પરિણામે રોગો બહારી લઈએ

છીએ તેમજ અંગ્રેજી ભાષા લલુવાના બોલથી કચરાઈ ગયેલા આપણે દીર્ઘદૃષ્ટિને અભાવે ઉપર પ્રમાણે પ્રજાને જે મળવું જોઈએ તે 'દષ્ટ' શક્તિ નથી. આ વાક્યમાં અતિશયોક્તિ નથી પણ તે भारी तीव्र लागणी दर्शावनाई છે. માતૃભાષાનો જે અનાદર આપણે કરી રહ્યા છીએ તેનું ભારે પ્રાયશ્ચિત આપણે કરવું પડશે. તેથી પ્રજાએ ઘણું સહુ છે તેમાંથી પ્રજાને હવે ઇંગ્લેન્ડની શિક્ષિતવર્ગની પહેલી ફરજ સમજી છું.

નરસિંહ મહેતાની જે ભાષા છે, જેમાં નંદશંકર પોતાનો કરણવેલો લખ્યો, જેમાં નવલરામ, નર્મદાશંકર, મણિલાલ, મલબારી વગેરે લેખકો લખી ગયા છે, જે બોલીમાં મરહુમ રાજચંદ્ર ઠવિએ અમૃતવાણી મ લખાવી છે, જે ભાષાની સેવા કરી શકે એવી હિંદુ, મુસલમાન ને પારસી ભવિષ્યો છે, જેના બોલનારામાં પવિત્ર આધુ થઈ ગયા છે, જે વાપરનારામાં ધનાઢ્યો છે, જેમાં પરદેશ ખેડનારા વહાણવડીઓ થઈ ગયા છે, જેમાં મુળી માણેક ને જોધા માણેકના શૂરાતનના પડ્યા આજ પણ બરડા હુંગરમાં સંલગાય છે તે ભાષાના વિસ્તારની ચીંતા હોય નહિ. તે ભાષાની મારફતે ગુજરાતીઓ કેળવણી ન લેય તો તેઓ બીજું શું ઉત્તરશે? આ પ્રશ્નને વિચારવો પડે છે એજ ખેદ છે.

આ વિષય બંધ કરતા કક્તર પ્રાણુવણુદાસ મહેતાએ જે લેખો લખ્યા છે તેની ઉપર આપ સહુનું ધ્યાન ખેંચું છું. તેનું ગુજરાતી ભાષાતર બહાર પડી ચક્ર્યુ છે ને તે વાંચી જવા મારી લાલામણ છે તેમાં ઉપરના વિચારોને ટેકો આપનારા ઘણા અભિપ્રાયો જોવામાં આવશે.

માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવું એ ઈષ્ટ હોય તો તેનો અમલ થવા સાડુ આપણે શા પગલાં ભરવાં જોઈએ એ વિચારવું જોઈએ. દલીલો આપ્યા વગર એ પગલાં મને જેવા સુજે છે તેવા લખી નાંખું છું.

- (૧) અંગ્રેજી જાણનાર ગુજરાતીએ, જાણે અજાણે પણ પરસ્પર વ્યવહારમાં અંગ્રેજીનો પ્રયોગ ન કરવો.
- (૨) જેને અંગ્રેજી અને ગુજરાતી બંનેનું સાફ જ્ઞાન છે તેણે અંગ્રેજીમાં જે સારા ઉપયોગી પુસ્તકો કે વિચારો હોય તે પ્રજા આગળ ગુજરાતીમાં મૂકવા.
- (૩) કેળવણી મંડળોએ પાઠ્ય પુસ્તકો તૈયાર કરાવવા.
- (૪) ધનાઢ્ય પુરૂષોએ ગુજરાતી મારફત કેળવણી આપવાની શાળાઓ જગાએ જગાએ સ્થાપવી.
- (૫) ઉપલી પ્રવૃત્તિની સાથેજ ચરકારને પરિપક્વો અને કેળવણી મંડળોએ અરજી કરવી કે બધી કેળવણી માતૃભાષા મારફતેજ આપવી જોઈએ. અદાલતોમાં ને ધારાસભામાં વહેવાર ગુજરાતી મારફતે થવો જોઈએ. ને પ્રજાનું બધું કાર્ય તેજ ભાષામાં થવું જોઈએ. અંગ્રેજી જાણનારનેજ સારી નોકરી મળી શકે છે તે પ્રથા જાહેરી નોકરીને લાયકાત પ્રમાણે ભાષાવેદ રાખ્યા વિના પસંદ કરવા.

જેમજે. ગુજરાતી ભાષામાં તેઓને જોડતું જ્ઞાન મળે એવી શાળાઓ સ્થપાવી
જેમજે એવી અરજી પણ સરકારને જવી જોઈએ.

ઉપરની યોજનામાં એક આપત્તિ જોવામા આવશે. તે એ છે કે ધારાસભામાં તો
મગઠી, સિંધી ને ગુજરાતી સભાસદો છે ને વખને કાનડી પણ હોય. આપત્તિ મોટી છે
પણ અનિવાર્ય નથી. તેલશુ વર્ગે એ વિષયની ચર્ચા શરૂ કરી છે ને કોઈક દિવસે પણ
ભાષા પ્રમાણે નવા વિભાગો થવા જોઈશે એમાં શંકા નથી; પણ તેમ થતા સુધી હિન્દિ
અથવા સભાસદની પોતાની ભાષામા ભાષણ આપવાનો અખતિયાર તેને મળવો જોઈએ.
આ સૂચના અત્યારે હાસ્યરૂપે જણાય તો ક્ષમા માગી એટલુંજ કહીશ કે ઘણી સૂચનાઓ
પ્રથમ દ્રષ્ટિએ ને આરભમા હાસ્યજનક જણાય છે, દેશની ઉન્નતિનો આધાર કેળવણીના
વાહનના શુદ્ધ નિર્ણય ઉપર રહેલો છે એવો મારો અભિપ્રાય છે. તેથી મને મારી સૂચ
નામા ભારે રહસ્ય માલમ પડે છે. મતુલાવાની કિચત વધશે, તેને રાજ્યપદ મળશે
ત્યારે તેમા આપણે નથી કલ્પી તેવી શક્તિઓ જોવામા આવશે

રાષ્ટ્રીય ભાષા

જેમ કેળવણીના વાહનનો વિચાર કરવો પડ્યો તેમજ આપણે રાષ્ટ્રીય ભાષાનો
ચાર કરવો યોગ્ય છે. જો અમલ રાષ્ટ્રીય ભાષા થવાની હોય તો અંગ્રેજીને જરૂરિયાત
માન મળવું જોઈએ.

અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે? કેટલાક વિદ્વાન સ્વદેશભિમાની કહે છે અંગ્રેજી
રાષ્ટ્રીય ભાષા થવી જોઈએ, એવો પ્રશ્નજ અજ્ઞાન દશાસૂચક છે: અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા
થઈ ચૂકી છે આપણા નામદાર વાર્ધસરાય સાહેબે ભાષણ કર્યું છે, તેમાં તેમણે
માત્ર તેવી આશા જતાવી છે. તેમનો ઉત્સાહ તેમને ઉપર્યુક્ત એણીએ નથી લઈ
જતો. વાર્ધસરાય સાહેબ માને છે કે અંગ્રેજી ભાષા દહાડે દહાડે આ દેશમાં વિસ્તાર
પામશે, આપણા કુટુંબોમાં તે પ્રવેશ કરશે, અને છેવટે રાષ્ટ્રીય ભાષાની ઉચ્ચ પદવી
લોગવશે, અત્યારે ઉપર ટપકે વિચારતાં આ ખ્યાલને ટેકો મળે છે, આપણા શિક્ષિત
વર્ગની દશા જોતાં અંગ્રેજી વિના આપણા કારભાર અટકી પડે એવો આભાસ આવે છે.
એમ છતાં જરા ઉડા ઉતરીશું તો માલમ પડશે કે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા ન થઈ શકે, ન
થઈ શકે, ન થવી જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય ભાષાનાં શાં લક્ષણો હોવાં જોઈએ ?

- (૧) તે ભાષા અમલદાર વર્ગને સારૂ સહેલી હોવી જોઈએ.
- (૨) તે ભાષાની મારફત ભારતવર્ષનો પરસ્પર ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજ્ય પ્રકરણી
વ્યવહાર શક્ય હોવો જોઈએ.
- (૩) તે ભાષા ભારતવર્ષના ઘણા લોકો જોલતા હોવા જોઈએ.
- (૪) તે ભાષા રાષ્ટ્રને સારૂ સહેલી હોવી જોઈએ.

(૫) તે ભાષાનો ખ્યાલ કરતા ક્ષણિક કે અસ્થાયી સ્થિતિ ઉપર વજન ન મૂકવું જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષામાં આમાંનું એક પણ લક્ષણ નથી.

પહેલું લક્ષણ છેલ્લું મૂકવું જોઈતું હતું, પણ મેં પહેલું મૂક્યું છે. કેમકે તે લક્ષણ અંગ્રેજી ભાષામાં હોય એવો આભાસ આવે છે. વધારે વિચાર કરતા આપણે જોઈશું કે હાલ પણ અમલદાર વર્ગને સાફ તે સહેલી ભાષા નથી અહીંના રાજ્ય બંધારણની કલ્પના એવી છે કે અંગ્રેજી વર્ગ એાછો થશે, તે એટલે સુધી કે છેવટે વાઈસરોય અને ધીજી આંગળીના વેઢાપરગણી શકાય તેટલા અમલદાર અંગ્રેજ રહેશે. મોટો વર્ગ આજે હિન્દીજ છે, ને તે વધતો જશે. તે વર્ગને સાફ ભારતવર્ષની ગમે તે ભાષા કરતાં અંગ્રેજી મુશ્કેલ છે એમ તો સૌ કોઈ કબુલ કરશે.

બીજું લક્ષણ વિચારતાં આપણે જોઈએ છીએ કે અંગ્રેજી ભાષા જનસમાજ બોલતી થઈ જાય એ શક્ય ન હોય ત્યાં લગી આપણા ધાર્મિક વ્યવહાર અંગ્રેજીમાં નહિજ ચાલે. એટલે દરજગે અંગ્રેજી ભાષા સમાજમાં પ્રસારે એ અશક્ય જણાય છે.

ત્રીજું લક્ષણ અંગ્રેજીમાં ન હોઈ શકે કેમકે તે ભારતવર્ષની મોટી સંખ્યાની બોલી નથી.

ચોથું લક્ષણ પણ અંગ્રેજીમાં નથી કેમકે આખા ગણને સાફ પ્રમાણમાં તે સહેલી નથી.

પાંચમા લક્ષણનો વિચાર કરતા આપણે જોઈએ છીએ કે અંગ્રેજી ભાષા જે સત્તા આજે ભાગવે છે તે ક્ષણિક છે ચિરસ્થાયી સ્થિતિ તો એ છે કે હિન્દુસ્તાનમાં પ્રજાના રાષ્ટ્રીય કાર્યમાં અંગ્રેજી ભાષાની જરૂરીઆત ઘોડીજ પડશે. અંગ્રેજી સામ્રાજ્યના વ્યવહારમાં તેની જરૂર પડશે. તે સામ્રાજ્યના રાજ્ય વ્યવહારની (ડિપોઝિટરી) ભાષા હશે એ જાહેર પ્રશ્ન છે. તે વ્યવહારને સાફ અંગ્રેજીની જરૂર રહેશે. આપણે કયાએ અંગ્રેજી ભાષાનો દેખ નથી કરતા માત્ર તેને તેના સ્થાન બહાર જવા દેવા નથી માગતા એજ આગ્રહ છે. સામ્રાજ્યની ભાષા તો અંગ્રેજી હશે ને તેથી આપણા માલવિયાજી, શાસ્ત્રીઆર, બેનરજી વગેરેને એ ભાષા શીખવાની ફરજ પાડશે. અને તેઓ હિન્દની કીર્તિ ધીજી દેશોમાં જગવશે એમ ખાત્રી રાખીશું. પણ રાષ્ટ્રની ભાષા અંગ્રેજી ન હોય. અંગ્રેજીને રાષ્ટ્રીય ભાષા બનાવવી એ એસ્પેરેન્ટો દાખલ કરવા જેવું છે અંગ્રેજી રાષ્ટ્રીય ભાષા થાય એવી કલ્પના આપણી નિર્બળતા સૂચવે છે. એસ્પેરેન્ટોનો પ્રયાસ માત્ર અજ્ઞાન સૂચવશે. ત્યારે કઈ ભાષા પેલાં પાંચ લક્ષણોવાળી છે? હિન્દી ભાષામાં એ બધાં લક્ષણો છે એમ કબુલ કર્યા વિના ચાલશેજ નહિ.

હિન્દી ભાષા હું એને કહું છું કે જે ઉત્તરમાં હિંદુ તથા મુસલમાન બોલે છે ને દેવનાગરી અથવા ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે. આ વ્યાખ્યા સામે કંઈક વિરોધ જોયો છે.

એવી દલીલ થતી જોવામાં આવે છે કે હિન્દી અને ઉર્દુ એ નોખી ભાષા છે. આ દલીલ વાસ્તવિક નથી. ઉત્તર વિભાગમાં મુસલમાન અને હિંદુ બંને એકજ ભાષા

બોલે છે. બેઠ શિક્ષિત વર્ગે પાડ્યો છે. એટલે કે હિંદુ શિક્ષિત વર્ગે હિન્દીને કેવળ સંસ્કૃતમય કરી મૂકી છે, તેથી કેટલાક સુસલમાન તે નથી સમજી શકતા. લખનૌના સુસલમાન ભાઈઓ ફારસીમય ઉર્દુ બોલીને તે હિંદુથી ન સમજાય તેવી કરી મૂકે છે આ બંને પરિભાષા છે ને તેને પ્રબલવર્ગમાં ક્યાંએ સ્થાન નથી. હું ઉત્તરમાં રહ્યો છું, હિંદુ સુસલમાન સાથે ખૂબ લખ્યો છું ને મારું હિન્દી ભાષાનું જ્ઞાન ઘણું ઓછું હોવા છતાં મને તેમની સાથે વ્યવહાર રાખવામાં જરાએ અડચણ નથી આવી. જે ભાષા ઉત્તર વિભાગમાં જનસમાજ બોલે છે તે તે ઉર્દુ કહો કે હિન્દી, બંને એકજ છે. ઉર્દુ લિપિમાં લખેા તે તે ઉર્દુ નામે ઓળખેા, તેજ વાક્યો નાગરીમાં લખેા તેા હિન્દી કહેવાશે.

હવે રહેા લિપિનો અવકાશ, હાલ તુરંત સુસલમાન છોકરો જરૂર ઉર્દુ લિપિમાં લખશે, હિંદુ ઘણે ભાગે દેવનાગરીમાં લખશે. “ઘણે ભાગે” શબ્દનો પ્રયોગ કરું છું કેમકે હજારો હિંદુ આજ પછી પોતાનું હિન્દી ઉર્દુ લિપિમાં લખે છે, ને કેટલાકતો દેવનાગરી લિપિ બહુતા પછી નથી છેવટે જ્યારે હિંદુ સુસલમાન વચ્ચે જરાપણ પાંકાની નજર નહિ રહે, જ્યારે અવિશ્વાસનાં ગદાં કારણો દ્વારા થયાં હશે, ત્યારે જે લિપિમાં જોર રહેશે તે લિપિ વધારે ભાગે લખાશે, ને તે રાષ્ટ્રીય લિપિ થશે દરમિયાન સુસલમાન ભાઈઓ અને હિંદુ જેને ઉર્દુ લિપિમાં અરજી લખવી હશે તેની રાષ્ટ્રના સ્થાનમાં કબુલ થવી જોઈશે.

પાંચ લક્ષણો ધારણ કરવામાં આ હિન્દીની હરિફાઈ કરનારી બીજી એકે ભાષા નથી. હિન્દીથી બીજી પદવી ગંગાળી ભોગવે છે. છતાં ગંગાળી ભાષા પછી ગંગાળ બહાર હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે હિન્દી બોલનારો જ્યાં જાય ત્યાં હિન્દીનો ઉપયોગ કરે છે ને તે કોઈને આશ્ચર્યકારક નથી લાગતું. હિન્દી ધર્મપ્રચારકો, ઉર્દુ બોલીઓ, આખા હિન્દુસ્તાનમાં પોતાનાં વ્યાખ્યાનો હિન્દીમાં જ આપે છે. ને અલગ પ્રજા તે સમજી લેય છે અલગ ગુજરાતી પછી ઉત્તરમાં જઈ હિન્દીનો પ્રયોગ થોડો ઘણો કરી લે છે ત્યારે ઉત્તરનો ભૈયો મુંબઈના શેઠની દરવાનગી કરતો છતો ગુજરાતીમાં બોલવાનો ધનકાર કરે છે, ને શેઠ ભયાની સાથે ભાગ્યંતુર્યું હિન્દી બોલી નાખે છે. મેં જોયું છે કે છેક દ્રવીડ પ્રાંતમાં પછી હિન્દીનો શ્વનિ સંભળાય છે. મદ્રાસમાં તેા અંગ્રેજીથી વ્યવહાર ચાલે એ કહેણુ ખરાબ નથી. ત્યાં પછી મેં મારા વ્યવહાર હિન્દીમાં ચલાવ્યો છે. સેંકડો મદ્રાસી ઉતાડને મેં ધંતર વર્ગ સાથે હિન્દીમાં બોલતા સાંભળ્યા છે વળી મદ્રાસના સુસલમાન ભાઈ તેા ખરાબર હિન્દી બોલી બોલે છે સમસ્ત હિંદુસ્થાનના સુસલમાન ઉર્દુ બોલે છે એ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે ને તેઓની મંજૂર અથવા પ્રાંતોમાં નાનીસૂની નથી.

આમ હિન્દી ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે નિર્માણ થઈ ચૂકી છે. તેને આપણે ઘણાં વર્ષો પૂર્વે રાષ્ટ્રીય ભાષા તરીકે વાપરી છે ઉર્દુની ઉત્પત્તિ પછી હિન્દીની એ શક્તિમાં રહેલી છે.

સુસલમાની પાદશાહો ત્યને તિરસ્કાર્યું, આપણને વહિમી ગણ્યા. યોજકોમાંના તેમણે હિન્દી વ્યાકરણ કબૂલ ગાઢ અજ્ઞાન હતું. કેટલાકે તેને અધર્મ માન્યો આપણા ધર્મ-યોગ કર્યો. પણ જનસમાજ આપણી મલ્લતા ખામીવાળી લાગી. આપણે પટેલી શક્યો. આ દશા કાંઈ અગ્રેજી રાજ્યકર્તા. જ્યાં યોજકોને તો નજીકની જ સ્થિતિ અનુભવ છે તે જાણે છે કે સિપાહી વર્ગને સાડે સંજા નાખ્યો જોઈએ, આપણને પડી છે.

આમ હિન્દી જ રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે એમ આપણે જોઈએ છીએ, છતાં મંદ્રાસના શિક્ષિત વર્ગને આડે એ સંવાલ મુશ્કેલીભર્યો છે.

દક્ષિણી, ગુજરાતી, મિઠી, બંગાળીને તો તે ઘણું મહેલ છે. થોડા માસમાં તેઓ હિન્દી ઉપર સારો કાબુ મેળવી રાષ્ટ્રીય કારભાર તેમાં ચલાવી શકે છે. તામિલ ભાષાઓને તેટલું સહેલ નથી. તામિલાદિ દ્રાવિડ વિભાગની ભાષાઓ છે ને તેની રચના તેનું વ્યાકરણ સંસ્કૃતથી જૂદાંજ છે. માત્ર શબ્દોની એકતા સિવાય બીજી એકતા સંસ્કૃત ભાષાઓ અને દ્રાવિડ ભાષાઓ વચ્ચે જોવામાં આવતી નથી. પણ આ મુશ્કેલી માત્ર વર્તમાન શિક્ષિત વર્ગને આડે છે. તેઓના સ્વદેશાભિમાન ઉપર આધાર રાખવાનો ને વિશેષ પ્રયાસ કરી હિન્દી શીખી લેવાની આશા રાખવાનો આપણને અધિકાર છે. ભવિષ્યને સાડે તો જો હિન્દીને તેનું પદ મળે તો દરેક મંદ્રાસી નિશાળમાં હિન્દી દાખલ થાય અને મંદ્રાસને બીજા પ્રાન્તો વચ્ચે વિશેષ પરિચય થવાનો મંભવ ખાત થાય. અંગ્રેજી ભાષા દાવીડ પ્રજામાં પ્રવેશ નથી કરી શકી. પણ હિન્દીને પ્રવેશ કરતા સમય લાગે તેમ તેથી. એ પ્રયાસ તેલગુ જાતિ તો આજે પણ કરી રહેલ છે. જો આ પરિપદ રાષ્ટ્રીય ભાષા કદ થવી જોઈએ એ વિષે પણ એક વિચાર કરી શકે તો તે કાર્યને સાધવાના ઉપાયો યોજવાની આવશ્યકતા જણાયે જે ઉપાયો માતૃભાષા વિષે સૂચવ્યા છે તેવા. જોઈતા ફેરફાર સાથે, રાષ્ટ્રીય ભાષા વિષે પણ લાગુ પડી શકે છે વિશેષમાં ગુજરાતીને કેળવણીનું વાહન કરવામાં આપણેજ મુખ્ય પ્રયાસ કરવો રહેશે પણ રાષ્ટ્રીય ભાષાની ચળવળમાં તો આખું ભારતવર્ષ લાગ લેશે.

કેળવણીના વિષયોનો વિચાર.

કેળવણીના વાહનનો, રાષ્ટ્રીય ભાષાનો અને તેમાં અંગ્રેજીના સ્થાનનો વિચાર આપણે કર્યો. આપણી શાળાઓમાં અપાતી કેળવણીમાં ન્યૂનતા છે કે નહિ એ વિચારવાનું રહ્યું.

આ વિષયમાં મતભેદ નથી સરકાર, પ્રજામત બધા આણ બંધારણને વખોડે છે શું ત્યાજ્ય છે ને શું ધાર્યું છે એ વિષે મારી પેઠે ચતુર્ભેદ છે. એ ગતલેહોમાં ઉતરવા જેટલું આડું જ્ઞાન નથી. એ જે વિચારો કર્યા છે તે આ પરિપદની સમક્ષ મૂકવાની ધૂષ્ટતા કરે છે.

જોલે છે. જોદ શિક્ષિત વર્ગે પાડ્યો છે. એટલે કે હિંદુ ડિતા સંકાય રહે છે અનધિ-
સંસ્કૃતમય કરી મૂકી છે, તેથી કેટલાક સુસલમાન તે નથી હું તેનું ખંડન કરવા તૈયાર
સુસલમાન લાઇએ કારસીમય ઉર્દુ જોલીને તે હિંદુથી નીકળે રીસ એ એ યોગ્યજ
આ બંને પરિભાષા છે ને તેને પ્રત્યર્થનું મુજબ નથી લીધો તેને તેની ટીકા કર-
હિંદુ સુસલમાન સાથે ખૂબ ભાગ્યેય છે. તેથી મારે એ શબ્દ મારા અધિકાર વિષે કહેવા
છતા મને તેમની

આધુનિક કેળવણી ઉપર હું પચીસ વર્ષ પહેલા વિચાર કરતો થઇ ગયો. મારા
હાથ તળે મારા ને મારાં લાઇ બેનના છોકરા આવ્યા. આપણી શાળાઓની ન્યૂનતા
મને જણાવેલી તેથી મારાં છોકરાની ઉપર મેં પ્રયોગો શરૂ કર્યા મેં તેઓને રખડાવ્યાં
પણ ખરાં. કોઇને કયાય તો કોઇને કયાંય ખીલ જગાએ મોકલ્યા. મેં પોતે પણ કોઇને
ભણાવ્યા. હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ગયો ત્યાં પણ મારો આ અસ તોષ તેવોને તેવો રહ્યો
અને મારે વિશેષ વિચારો કરવા પડ્યા. ત્યાં “ હિન્દી કેળવણી સમાજ ” નો કારભાર
ઘણી સુદત સુધી મારા હાથમાં હતો. મારાં છોકરાંને મેં નિશાળમાં કેળવણી નથી આપી.
મારા સર્વથી મોટા છોકરાએ મારી જૂરી જૂરી અવસ્થાઓ જોએલી. તેણે મારાથી નિરાશ
થઇ થોડી સુદત અમદાવાદની શાળામાં કેળવણી લીધી તેને તેથી લાભ થયો એમ
તેને લાગ્યું નથી. જેઓને મેં નિશાળે નથી મોકલ્યા તેઓને નુકશાન નથી થયું ને તેઓને
સરસ શિક્ષણ મળ્યું છે એવી મારી માન્યતા છે. તેમાં ન્યૂનતા જોઇ શકુ છું, પણ તેનું
કારણ એજ છે કે મારા પ્રયોગોની શરૂઆતમાં તે ઉછર્યા એટલે જ કે બધા પ્રયોગોની
સંકલના એકજ હતી તો પણ તેમાં થયેલા ફેરફારોના તે ભોગ થઇ પડ્યા, સત્યાગ્રહને
અમરે મારા હાથ નીચે લગલગ પચાસ છોકરા એક વેળા ભણતા હતા એ શાળાની
રચના મોટે ભાગે મારે હાથે થઇ હતી. તેને અન્ય શાળાઓની સાથે કે સરકારી ધોરણ
સાથે સંબંધ ન હતો. અહીં પણ એવોજ પ્રયાસ ચાલુ છે ને અધ્યાપક મુન તથા
બીજા સાક્ષરોના આશીર્વાદ મેળવી એક રાષ્ટ્રીય શાળા અમદાવાદમાં સ્થાપી છે તેને પાંચ
માસ થયા છે તેના મુખ્ય શુજરાત કોલેજના માણ અધ્યાપક સાહેબજી શાહ છે.
તેમણે અધ્યાપક ગજનના હાથ નીચે તાલીમ લીધેલી છે, ને તેમની સાથે બીજા લાખ-
પ્રેમી પુરવો છે ચોજાને સાડા મુખ્યત્વે હું જવાબદાર છું. પણ તેમાં આ બધા
શિક્ષકોની સંમતિ છે, ને તેઓએ પોતાની હાજતો પૂરી થાય એટલુંજ વેતન લઇ આ
કાર્યને પોતાનું જીવન અર્પ્યું છે. સંજોગને લઇને હું પોતે આ શાળામાં શિક્ષણનું કાર્ય
નથી કરી શકતો પણ તેની મવૃત્તિમાં મારું મન હમેશા પગેવાયલું રહે છે. એટલે મારું
કાર્ય કેવળ ઘરવણી છે, છતાં છેક વિચાર રહિત નથી એમ માનું છું ને એ ધ્યાનમાં
રાખીને મારી ટીકા ઉપર વિચાર કરશે એમ મનજી છું.

આધુનિક શિક્ષણમાં આપણી ટ્રાડિશનલ વ્યવસ્થા ઉપર ધ્યાન દેવામાં આ બધું નથી
એમ મને હમેશાં લાગ્યા કર્યું છે, તેની રચના કરવામાં આપણી હાજતોનો વિચાર કર-
વામાં નથી આવ્યો એ સ્વાભાવિક હતું.

મંકાલેએ આપણા સાહિત્યને તિરસ્કાર્યું, આપણને વહેમી ગણ્યા. યોજકોમાંના ધણાખરાને આપણા ધર્મ વિષે ગાઢ અજ્ઞાન હતું. કેટલાકે તેને અધર્મ માન્યો. આપણા ધર્મ-અથો વહેમનો સંગ્રહ મનાયા. આપણી સભ્યતા ખામીવાળી લાગી. આપણે પટેલી પ્રજા, તેથી આપણા બધાસોમાં ખામી ખૂબ હોવી જોઈએ એમ મનાયું. તેથી શુદ્ધ ભાવે જૂલ ભરેલું બંધારણ રચાયું, નવી રચના કરવાની હતી ત્યાં યોજકોને તો નજીકનીજ સ્થિતિ હાથ લાગે. રાજ્યકર્તાને મદદ કરનાર વકીલો, તબીબો, મહેતાઓ જોઈશે, આપણને બધાને નવું જ્ઞાન જોઈશે, આ વિચારથી બધી રચના ધર્મ. એટલે આપણા સંસારને ચાર ઠર્તા વિનાનાં પુસ્તકો રચાયાં અને ઈંગ્રેજ કહેવતનો તરજુમો કરીએ તો થોડા આગળ ગાડી મૂકાઈ.

મતળારી કહી ગયા છે કે જો ઇતિહાસ ભૂગોળ શિખવવાં હોય, તો પ્રથમ છોકરાનાં ઘરનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ શિખવવા જોઈએ મને તો યાદ છે કે મારે નસીબે ઇંગ્લંડના 'કાઉન્ટી' ગોળવાતુ પહેલું આવેલું. જે વિષય મને ઘણો રસિક છે તે માટે મારું ઝેર સમાન થઈ પડ્યો હતો. ઇતિહાસમા મને ઉત્સાહ આવે એવું કંઈ મેં જોયું નહતું. ઇતિહાસ સ્વદેશાભિમાન શિખવાનું સાધન હોય છે આપણી શાળાની ઇતિહાસ શિખવવાની પદ્ધતિમાંથી મને આ દેશના વિષે અભિમાનનું કારણ નથી મળ્યું. તે શિખવા મારે બીજાજ પુસ્તકો વાંચવા પડ્યા છે.

અંગ્રજીચિતના આદિ વિષયોમા પણ દેશી રૂઢિને સ્થાન થોડુંજ આપવામાં આવ્યું છે. જૂની પદ્ધતિને લગભગ ત્યાગ થયો છે. આજ શિખવવાની દેશી પદ્ધતિ જતાં આપણા વડવાઓમાં દાખલા ગણવાની જે ઝડપ હતી તે આપણામાં નથી રહી.

વિજ્ઞાન શુદ્ધ છે તેના જ્ઞાનનો ઉપયોગ જાળકો કરી શકે એવું હોતુંજ નથી. ખગોળ જેવા શાસ્ત્રો જાળકોને આકાશ જતાવીને શિખવી શકાય તે માત્ર પુસ્તકોમાંથી શિખવવામાં આવે છે. કોઈ પણ નિશાળીઆને નિશાળ છોડ્યા પછી પાણીના ટીપાનું પૃથક્કરણ કરતાં આવડતું હોય એવું હું જાણતો નથી.

આરોગ્યનું શિક્ષણ કંઈજ નથી એમ કહેવામા અતિશયોક્તિ નથી સાઠ વરસની કેળવણીને અંતે આપણે મરડી વગેરે રોગોમાંથી બચતાં આવડ્યું નથી આપણા દાઢનરો તે રોગોને દૂર નથી કરી શક્યા એ આપણી કેળવણી ઉપર હું મોટામાં મોટી આક્ષેપ સમજું છું. આપણાં ઘરોની અંદર આરોગ્યના નિયમોએ પ્રવેશ ક્યો હોય એવો અનુભવ મેં સેંકડો ઘરો જોયા છતાં મેળવ્યો નથી. સર્પાદિ કરડે તો શું કરવું એ આપણા બ્રજ્યુએટો કહી શકે એ વિષે મને પૂર્ણ શંકા છે જો આપણા દાકતરોને નાની ઉમરથી દાકતરી શિખવાનો પ્રસંગ મળી શક્યો હોત તો અત્યારે દીન સ્થિતિ તેઓની વર્તે છે તે ન જ હોત. આ આપણી કેળવણીનું ભયંકર પરિણામ છે. હુનિયાના બીજા બધા ભાગોમાંથી મરડીને ત્યાંના લોકો કાઢી શક્યા અહીં તો તે ઘર કરી રહી છે, ને હજારો હિંદી વગર મોતે મર્યો જાય છે આપણી ગરીબાઈ એ જો તેનું કારણ કહેવામાં આવે તો ગરીબાઈ સાઠ વર્ષની કેળવણીને અંતે કેમ છે તેના જવાબ પણ કેળવણીખાતા તરફથી મળવો જોઈએ.

હવે જે વિષયોની કેળવણી મુદ્દલ નથી અપાતી તે વિચારીએ. કેળવણીનો મુખ્ય હેતુ ચારિત્ર્ય હોવો જોઈએ. ધર્મ વિના ચારિત્ર્ય કેમ બંધાય એ મને સૂઝી શકતું નથી. આપણે યતો ઋષસ્તતો ઋષઃ । થતા જઈએ છીએ એનું જ્ઞાન હજી હવે થશે. આ વિષય ઉપર હું વધારે નથી લખી શકતો. પણ સેંકડો શિક્ષકોને હું મળ્યો છું, તેમણે પોતાના અનુભવો નિઃશ્વાસ નાંખી મને સંભળાવ્યા છે. એનો ગંભીર વિચાર આ પરિપક્વને કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. જે નિશાળીઆની નીતિ ગઢ તો સર્વસ્વ ગણ્યું છે.

આ દેશમાં ૮૫ થી ૯૦ ટકા સ્ત્રીપુરૂષ જોતીના ધંધામાં રોકાયેલાં છે. તે ધંધાનું જ્ઞાન જેટલું હોય તેટલું જોઈએ. છતાં તેને આપણી હાઈસ્કૂલ સુધીના ક્રમમાં સ્થાનજ નથી. આવી કંદેડી સ્થિતિ અહીંજ નહીં શકે.

વણાટનો ધંધો નષ્ટ થતો જાય છે. જોડુનોને સાડી અવકાશનાં સમયનો તે ધંધો હતો. તે ધંધાને આપણા ક્રમમાં સ્થાન નથી. આપણી કેળવણી કેવળ મુત્સદ્દી વર્ગ પેદા કરે છે ને તેનું વલણ એવું છે કે સોની, લુહાર, કે મોચી પણ જે શાળામાં સપડાયો તો તે પણ મુત્સદ્દી જાની જાય છે. સારી કેળવણી તો સહ લે એમ આપણે ધન્યજીવે જોઈએ. આપણી કેળવણીને અતે ગદા મુત્સદ્દી થાય તો?

આપણી કેળવણીમાં ક્ષત્રિય કળાને સ્થાન નથી. મને પોતાને તે દુઃખની વાત નથી. મેં તો અનાયાસે પ્રાપ્ત થયેલું સુખ માની લીધું છે. પણ પ્રજાને હુથીઆર વાપરતાં શિખવું છે જેને શિખવું હેય તેને તે પ્રસંગ મળવો જોઈએ. પણ તે તો કેળવણી-ક્રમમાં વિસરાઈ ગયેલું જ જણાયું છે.

સંગીતને ક્યાંએ સ્થાન નથી જોતો. સંગીતની અસર આપણી ઉપર બહુ થાય છે. એનો આપણને આજે હજી ખ્યાલ નથી રહ્યો. નહિ તો સંગીત આપણાં બાળકોને ગમે તેમ કરીને આપણે આપ્યું હતું. વેદોની રચના સંગીત ઉપર થયેલ જોવામાં આવે છે. મધુર સંગીત આત્માના તાપને શાંત કરી શકે છે. હજારો માણસોની સભામાં આપણે કેટલીક વેળા બજાવવાનું જોઈએ છીએ; તે બજાવવાનું હજારો ઠંઠામાંથી એકસુર કોઈ રાષ્ટ્રીય ગીત ચાલે તો બંધ થઈ શકે. શૂરાતન ચઢાવવાને સાડી બાળકો એક અવાજે વીર રસવાળું કાવ્ય ગાઈ શકે એ જેવું તેવું નથી. ખલાસી અને ધીજા મળુરો ‘હરિહર’ ‘અઘા બેલી’ વગેરે ધ્વનિ એકી અવાજે કહાડે છે ને તેથી તેઓ પોતાનું કાર્ય કરી શકે છે એ સંગીતની શક્તિનો દાખલો છે. અંગ્રેજી મિત્રોને મે ગાયન ગાઈ પોતાની ટાઢ સમાવતા જોયા છે. નાટકના ગાયનો ગમે તેમ, ગમે તેવે અવસરે, આપણાં બાળકો ગાતાં શિખે છે, જેસૂસ હારમોનિયમ, વાળ વગેરે ઠાકે છે તેથી તેઓને નુકસાન થાય છે. જે સંગીતનું શુદ્ધ શિક્ષણ મળે તો નાટકના ગાયનો ગાવામાં ને રંગમંડાવાળામાં સમય નહિ ગાળે. ગવૈયો જેમ જેસૂસે કે કવખતે નથી ગાતો. તેમ શુદ્ધ સંગીત શિખનાર મેલા સંગીતને હાથ નહિ અડાડે. પ્રજાજનગૃહિને સાડી સંગીતને સ્થાન હોવું જોઈએ. આ વિષય ઉપર હાકતર આનંદકુમાર સ્વામીના વિચારો મનન કરવા લાયક છે.

વ્યાખ્યાન.

આ શબ્દમા રમતો ઇત્યાદિનો સમાવેશ કર્યો છે. તેનો પણ ભાવ પૂછાયો નથી. દંશી પદ્ધતિનો ત્યાગ થયો છે અને ટેનિસ, ક્રિકેટ ને પ્રુટબોલનું સામાન્ય સ્થપાયું છે. આ ત્રણે રમતોમાં રસ છે એમ કબૂલ કરવામાં બાધ નથી. પણ જો આપણે પાશ્ચાત્ય વસ્તુઓથી મોહાઇ ન ગયા હોત તો આપણે એટલીજ સ્મિત, ખસ્ય વિનાની રમતો, જેવી કે ગેડીદડો, મોહદાડીઓ, જોખો, મગમાટલી, હુડતુતુ, ખારો પાટ, નવ નાગેલીઓ, સાત તાળી વગેરેનો ત્યાગ ન કરત. કસરત જેમાં આઠે અંગને પૂરતી વાલીમ મળે છે અને જેમાં ઘણું રહસ્ય રહ્યું છે તેનો અને કુસ્તીના અખાડાનો લગભગ લોપ થઇ ગયો છે. જો કોઇપણ પાશ્ચાત્ય વસ્તુની નકલ કરવી ચોગ્ય હોય તો 'ડ્રિલ' ની નકલ કરવા જેવું છે એમ મને લાગે છે એક મિત્રે ટીકા કરેલી કે આપણને ચાલતા આવડતું જ નથી. અને એકઠા થઇને રીતસર ચાલવાની તો મુદત ખબર નથી. હજારો માણસો તાલમંધ ચુપકીથી ગમે તે દશામાં બપોળે ચાર ચારની દ્વાર બાધી ચાલી શકે એ શક્તિ આપણમાં નથી આની 'ડ્રિલ'નો કેવળ લડાઇમાજ ઉપયોગ છે એવું કંઇ નથી. ઘણાં પરોપકારી કામોમા 'ડ્રિલ'નો ભારે ઉપયોગ થઇ શકે છે, જેમકે આગ હોલવવામા, હુએલાને મદદ કરવામા, માદાને ડોલીમા લઇ જવામા 'ડ્રિલ' બહુજ ઠિંમતી સાધન છે. આમ આપણી શાળાઓમાં દેશી રમતો, દેશી કસરતો, અને પાશ્ચાત્ય પદ્ધતિની ડ્રિલ દાખલ કરવાની આવશ્યકતા છે.

સી શિક્ષણ.

જેમ પુરૂષ શિક્ષણને માફ ચાલતી રચના ખામીઓથી ભરેલી છે તેમજ સ્ત્રીશિક્ષણનું છે. ભારતવર્ષમાં સ્ત્રીપુરૂષોનો શો અંગંધ છે, સ્ત્રી જનમ કળમાં શુ સ્થાન લોગવે છે, તેનો વિચારજ કરવામાં આવ્યો નથી

પ્રાથમિક કેળવણીનો ઘણો ભાગ જ ને વર્ગને સામાન્ય હોઇ શકે, તે ઉપરાંત બધે બહુ અસ્વમાનતા છે. પુરૂષ સ્ત્રી વચ્ચે જેમ કુદરતે ભેદ રાખ્યો છે તેમજ કેળવણીમાં ભેદની આવશ્યકતા છે. સસારમા ગન્ને સરખા છે પણ તેમના કાર્યમાં વિભાગ જોવામાં આવે છે. ગૃહનુ રાજ્ય લોગવવાનો અધિકાર સ્ત્રીનો છે. બહારની વ્યવસ્થાનો અધિકારતા પુરૂષ છે. પુરૂષ આજીવિકા લાવનાર છે, સ્ત્રી મ ગ્રહ કરનાર અને વ્યય કરનાર છે. સ્ત્રી બાળકનું પોષણ કરનારી છે, તેની વિધાતા છે, તેની ઉપર બાળકના ચારિત્ર્યનો આધાર છે, તે બાળશિક્ષિકા છે, તેથી તે પ્રજાની માતા છે પુરૂષ પ્રજાનો પિતા નથી. અમુક મુદત પછી પિતાની અસર પુત્ર ઉપર થોડી રહે છે. માતા પોતાનો દરજ્જો કદી છોડતીજ નથી બાળક પુરૂષ અવસ્થાએ પહોંચ્યા પછી પણ માતાની પાસે બાળકની જેમ ગેલ કરે છે. પિતા માથેભેવો સ બ ધ નથી રાખી શકતો.

આ યોજના કુદરતી હોય, ચોગ્ય હોય તો સ્ત્રીને સારૂ સ્વતંત્ર ઠંભણી કરવાનો પ્રબંધ નહોય. જ્યાં સ્ત્રીઓને તાર માસ્તરનું કે દાખીરનું કે બીજાં ગોડવવાનું કામ

કરવું પડે ત્યાં સુવ્યવસ્થાનો ભંગ થએલો હોવો જોઈએ, તે પ્રભાવે પોતાની શક્તિનું દેવાણું ઠાઠ્યું છે, તે પ્રભાવે પોતાની થાપણ ઉપર રહેવા લાગી છે એવી મારી માન્યતા છે.

એટલે એક તરફથી આપણે સ્ત્રીને અંધકારમાં ને અધમ દશામાં રાખીએ તે જોઈએ તેમજ બીજી તરફથી સ્ત્રીને પુરૂષનું કામ સોંપવું તે નિર્બળતાની નિશાની છે ને સ્ત્રીની ઉપર જીવન કંઈ બેધું છે.

એટલે સ્ત્રીઓને સાડ અમુક વર્ષ પછી નોખી ઘટનાની જરૂર છે. તેમને ગૃહવ્યવસ્થાનું, ગર્ભાગ્રાસની માવજતનું, બાળને ઉછેરવા વગેરેનું જ્ઞાન આપવાની જરૂર છે. આ યોજના રચવી બહુ મુશ્કેલીનું કાર્ય છે. શિક્ષણના ક્રમમાં આ નવો વિષય છે. તેમાં શોધજોળને નિર્ણય કરવા સાડ ચારિત્ર્યવાન જ્ઞાનવાન, સ્ત્રીઓ અનુભવ પામેલ પુરૂષોની મંડળી નીમી તેમની પાસેથી કંઈ યોજના ઘડવાની જરૂર છે.

ઉપરની કામ કરનારી મંડળી કન્યાકાળથી શરૂ થતી કેળવણીનો ઉપાય શોધશે. પણ જે કન્યાઓ કન્યાકાળમાં પરણી ચૂકી છે એવીની સંખ્યાનો પાર નથી. વળી તે સંખ્યા વધતી જાય છે. પરણ્યા પછી તો તે લોપ થઈ જાય છે તેને વિષે જે મારા વિચાર લગિનીસમાજ પુસ્તકમાળાના પ્રથમ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આપ્યા છે તે જ અહીં ઉતાડું છું:

આ કેળવણીને આપણે માત્ર કન્યાકેળવણીથી જ પહોંચી વળવાના નથી હોતા. કન્યા બાર વર્ષની ઉંમરે બાળલક્ષ્મીનો લોગ થઈ આપણી નજરેથી અલોપ થઈ જાય છે. તેઓ ગૃહિણી બને છે! આ પાપી રિવાજ જ્યાં સૂધી આપણામાંથી નહિ જાય ત્યાં સુધી પુરૂષોને સ્ત્રીશિક્ષક બનતા શિખવું પડશે, તેઓની આ વિષયની કેળવણીમાં આપણી ઘણી આશાઓ છુપાયેલી પડી છે. આપણી સ્ત્રીઓ આપણા વિષયનું પાત્ર અને આપણી રસાયણ મંદી આપણી સહચરી, આપણી અર્ધાંગના, આપણા સુખ દુઃખની ભાગિયણ ન બને લાગી આપણા મર્વ પ્રયાસ મિથ્યા જણાય છે કોઈ પોતાની સ્ત્રીને પશુ સમાન ગણે છે આ સ્થિતિને સાડ કેટલાંક સંસ્કૃત વચનો, તુલસીદાસનો એક પ્રસિદ્ધ હુકો, બહુ જવાબદાર છે. તુલસીદાસજીએ એક જગ્યાએ લખ્યું છે કે દાર ગંવાર ગુદ્દ ચરુ નારી, ચે સવ તાડનકે અધિકારી. તુલસીદાસજીને હું પૂછું છું પણ મારી પૂજા આપણી નથી કાતો ઉપરનો હુકો હોપક છે, અને જો તુલસીદાસજી હોય તો તેણે વગર વિચાર્યે પ્રચલિત રૂઢિને અનુસરી ભેડી કડાડેલો હોવો જોઈએ સંસ્કૃત વચનો વિષે તો એવો વલ્લભ પેસી ગયેલો જોવામાં આવે છે કે સંસ્કૃતમાં લખાયેલા શ્લોકો તો કેમ જાણે શાસ્ત્રકથન જ હોય નહિ! આ વહેમ દૂર કરીને આપણામાં સ્ત્રીને હલકી ગણવાની જે પ્રથા પડેલી છે તેને જડમૂળથી ઉખેડવી જોઈશે. બીજી તરફથી વિષયાધ થઈ આપણામાં કંટલાક સ્ત્રીને દીંગલીદેવી ગણી તેની પૂજા કરે છે ને જેમ ઠાકોરજીને આપણે પહોંરે પહોંરે નવીન આભૂષણોથી શણગારીએ છીએ તેમ શણગારે છે. આ પૂજાદોષમાંથી પણ નીકળી જવું જરૂરનું છે. છેવટે તો જેમ શંકરે ઉમા, રામને સીતા, નળને દમયંતી હતા તેમ આપણી સ્ત્રીઓ

આપણી ગોળીમાં ભાગ લેતી, આપણી સાથે વાદવિવાદ કરતી, આપણા ઉદ્દગારો સમજતી, તેને પોષતી, પોતાની અલૌકિક પ્રેરણાશક્તિથી આપણી બાહ્યોપાધિઓને સાનમાં સમજી તેમાં ભાગ લેતી આપણને શીતળતામય શાંતિ દેતી થશે ત્યારેજ આપણે ઉદ્ધાર સંભવે છે; તે પહેલાં નહિ એવી દશા હાલ તુરતમાં કન્યાશાળા મારફતે પ્રાપ્ત થવાનો ઘણોજ થોડો સંભવ છે. જ્યાં લગી બાળલગ્નની હાસડી આપણે પહેરવી સગજ હશે, ત્યાં લગી પુરૂષોએ પોતાની સ્ત્રીઓના શિક્ષક બનવું પડશે, અને એ શિક્ષણ માત્ર અક્ષરનુજ નહિ. ધીમે ધીમે રાજ્યપ્રકરણી, સંસારસુધારાના વિષયોમાં તેઓને પ્રવેશિત કરી શકાય છે. આ કરતાં પહેલાં અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર જણાતી નથી, આવા પુરૂષે પોતાનું 'સ્રીપ્રત્યેતુ' વલણ ફેરવવું પડશે: સ્ત્રી પ્રપ્ત ન થાય ત્યાં લગી શિક્ષાવસ્થામાં રહે અને ત્યાં લગી પુરૂષો તેમની પ્રત્યે બ્રહ્મચર્ય પાળે તો, આપણે જડતા (ઇનર્શિયા) રૂપી શક્તિના દાખ તળે કચરાયેલા ન હોઈએ તો આપણે ધાર કે પંદર વર્ષની બાળા ઉપર કદી પ્રસવની મહાવ્યથાનો બોભે ન જ મુકીએ. એ વિચાર કરતાં પણ આપણને કંપારી છુટવી ભેઇએ.

પરિણિત સ્ત્રીઓને સારૂ વર્ગો કાઢવામાં આવે છે, તેઓને સારૂ લાપણો થાય છે. આ ગાંધી સરસ છે. આવી પ્રવૃત્તિ કરનાર પોતાના વળતરનો ભોગ આપે છે એ આપણા જન્મે પાસમાં નોધાય છે. પણ તેની સાથે ઉપર બતાવેલી પુરૂષોની ફરજ જ્યાં સુધી સિદ્ધ ન થાય ત્યાંસુધી આપણે ગાંધી સારા પરિણામો નહિ. મેળવી શકીએ એમ જણાય છે. સહિજ ઉડો વિચાર કરતાં સહુને આ સ્વયંસિદ્ધ વાત જણાયે."

શિક્ષકો

જ્યાં જ્યાં નજર કરીએ છીએ, ત્યાં ત્યાં કાચા પાયા ઉપર ભારે ચણવર કરી મુકેલું ભવામાં આવે છે. પ્રાથમિક કેળવણીને સારૂ પસંદ કરેલા શિક્ષકો વિનયની ખાતર બલે શિક્ષક દહેવાય પણ હુકીકતમાં તેઓને એવી ઉપમાં આપી શિક્ષક શબ્દનો દુરપયોગ કરીએ છીએ. વિદ્યાર્થીનો બાલકાળ સર્વથી અગત્યનો છે. એ સમયે મળેલું જ્ઞાન કદી ભૂલાતું નથી. એજ સમયે તેને ઓછામાં ઓછી મુદત મળે છે, અને ગમે તેવી ચાલ ચલાઉ નિશાળમાં તેને ગોધવામાં આવે છે. મારી માન્યતા છે કે કૉલેજ હાઈસ્કૂલ વગેરેના શલ્યગારોમાં આ ગરીબ દેશથી ન સહન થઈ શકે એવો ખર્ચ કરવામાં આવે છે, તેને ગદલે ભે પ્રાથમિક કેળવણી, સર્વિસાન્દર્થનો કોઈપણ ખ્યાલ રહ્યો હોય અને આરોગ્યની મંભાળ રહેતી હોય એવી જગ્યાએ મુશિસિત, પીઠ અને નીતિમાન શિક્ષકો મારફત આપવામાં આવે તો થોડી મુદતે આપણે ઘણા મહત્વના પરિણામો ભેધ શકીએ. આવો ફેરફાર કરવા માટે ચાલુ શિક્ષકોને પગાર દર માસે બેવડાંબે હોય તોપણ હેતુ પાર પડવાનો નથી. મોટા પરિણામો એવા જૂજ ફેરફારથી ન આવી શકે. પ્રાથમિક કેળવણીનું સ્વરૂપ બદલાવું જોઈએ. હું બહુ છું કે આ વિષય ઘણો ઠઠિન છે તેમાં વિદ્વેનો ઘણું છે એમ છતાં 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ'ની શક્તિ બહાર એનો ફરજો હોવો ન જોઈએ.

પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકોને કોષ કાઢવાનો મારો હેતુ નથી એ કહેલું કદાચ જરૂરનું છે. તેઓ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત પરિણામ બતાવી શકે છે એ આપણી ભવ્ય મહત્વતાનું કૃણ છે એમ હું માનું છું. જો તે જ શિક્ષકોને પૂરી લાયકાત અથવા પૂરું તબક્કા મળે તો જે પરિણામ આવે તેનું માપ કાઢી શકાય તેમ નથી.

ફરજિયાત વિ. મરજિયાત.

ફેળવણી મફત અને ફરજિયાત હોવી જોઈએ કે કેમ તે વિષે મારે કંઈ પણ કહેવું અનુચિત ગણ્યું છે. મારો અનુભવ થોડો છે. વળી કોઈ પણ પ્રકારની ફરજ પ્રજાની ઉપર નાખવી એ મને વસતું લાગે છે, ત્યાં આ અદકી ફરજ ક્યાં નાખવી એ વિચાર ખટક્યા કરે છે. હાલ આપણે ફેળવણી મફત અને મરજિયાત રાખી તેના અખતરા કરીએ એ સમયને વધારે રૂચિકર જણાય છે જ્યાં સુધી આપણે જોડુકમ કાળમાંથી નથી નીકળી ગયા ત્યાંસુધી ફેળવણી ફરજિયાત કરવામાં ઘણા વિનો નજરે તર્યા કરે છે નામદાર ગાયકવાડની સરકારના અનુભવ આ વિચાર કરતા કંઈક અશે મદદગાર હોવાનો સંભવ છે મારી તપાસનું પરિણામ ફરજિયાત ફેળવણીની યોગ્યતા વિરૂદ્ધ આવ્યું પણ તે તપાસ નહિ જેવી હોવાથી તેમની ઉપર વજન નથી દબ શકાતું. આ વિષય ઉપર પરિપક્વતા આવેલા સભ્યો આપણને વજનદાર માહિતી આપશે એમ ધારી લઉં છું.

ઉપાયો.

આ બધી ખાત્રીઓ દૂર કરવાનો ધોરી રસ્તો અરજ નથી એમ મારી ખાત્રી છે. મહત્વના ફેરફાર સંભવ્યકર્તાથી એકાએક થઈ શકતા નથી. એ સાહસ પ્રજાના આગેવાનોએજ કરવા જોઈએ આ એજ બધારણુમાં પ્રજાનાં સ્વયં સાહસને ખાસ સ્થાન છે. સરકાર આપે તોજ થાય એમ વિચારીશું તો આપણને આપણુ ધાર્યું કરતાં યુગો વીતવાનો સંભવ છે જેમ ઈંગ્લંડમાં તેમજ અહીં સરકાર પાસે અખતરા કરાવતા પહેલાં આપણે કરી બતાવવા જોઈએ. જેને જે દિશામાં ન્યૂનતા જણાય ત્યાં ન્યૂનતા દૂર કરી પોતે શુભ પરિણામ લાવી, સરકાર પાસે ફેરફાર કરાવી શકે છે. આવા સાહસને આરૂં દેશમાં ફેળવણીની અનેક ખાસ અંશ્થાઓની સ્થાપના કરવી ઘટે છે.

તેમાં એક મહાવિદ્ય છે. આપણને 'ડીગ્રી' નો ભારે મોહ છે. ઉત્તીર્ણ થવા ઉપર આપણા જીવનનો આધાર રાખીએ છીએ. આથી પ્રજાને ભારે નુકસાન થાય છે. 'ડિગ્રી' એ સરકારી નોકરીઆત વર્ગનેજ કામની છે એ આપણે ભૂલી જઈએ છીએ; પણ પ્રજાની ઇમારત કંઈ નોકરીઆત વર્ગ ઉપર ચલવાની નથી; તેમ સૌને નોકરી વિના ઘણીજ સારી ધનપ્રાપ્તિ થઈ શકે છે, એમ આપણે ચોમેર જોઈ શકીએ છીએ અલણ જેમ પોતાની હોંશિયારીથી ક્ષેત્રોધિપતિ થઈ શકે છે, તેમ ભણેલ વર્ગ કેમ ન થઈ શકે ? જો ભણેલ વર્ગ ભીંતિ ઊઠે તો તેઓમાં અલણ જેટલું સામર્થ્ય તો જરૂર આવી શકે ?

જે 'ડિગ્રી' નો મોહ છૂટે તો દેશમાં ખાનગી શાળાઓ ઘણી ચાલી શકે છે. કોઈ સંસ્કૃતિ પ્રતીતી બધી કેળવણી સાચવી શકતા નથી અમેરિકામાં તો મુખ્યત્વે ખાનગી સાહસજ છે. ઇંગ્લાંડમાં અનેક સંસ્થાઓ ખાનગી સાહસથી જ ચાલે છે. તેઓ પોતાનાં જ પ્રમાણપત્રો આપે છે

આ કેળવણીને સારા પાયા ઉપર મૂકવાને સારૂ લગીરથ પ્રયત્નની જરૂર પડશે તેમાં ધનનું, મનનું, વનનું અને આત્માનું અર્પણ થવું જોઈશે.

અમેરિકામાંથી આપણે થોડું જ શીખી શકીએ એવું મને લાગ્યું છે. પણ એક વસ્તુ તો અનુકરણ કરવા જેવી છે. ત્યાંની કેળવણીની મહાન સંસ્થાઓ એક મોટા ટ્રસ્ટની દ્વારા ચાલે છે તેમાં કરોડો રૂપીઆની આપણું ધનાઢય લોકોએ આપી છે. તે ટ્રસ્ટની મારફતે અનેક ખાનગી શાળાઓ નળે છે. તેમાં જેમ ધન એકઠું થયું છે તેમ શરીર સંપત્તિવાળા, સ્વદેશાભિમાની વિદ્વાન ગૃહસ્થો એકઠા થયા છે. તેઓ બધી સંસ્થાઓ વપાસે છે અને તેઓનું રક્ષણ કરે છે તેઓને યોગ્ય લાગે ત્યાં ને તેટલી મદદ આપે છે. એ મદદ અસુક બધારણ કબુલ કરે એવી સંસ્થાઓ સહજે મેળવી શકે છે. આ ટ્રસ્ટ વડે ઉત્સાહી હિલચાલથી અમેરિકાના ઘરડા ખેડુતાને ખેતીની નવીન શોધોવાળું જ્ઞાન મળી શક્યું છે. આવી કંઈક યોજના ગુજરાતમાં થઈ શકે તેમ છે. ધન છે, વિદ્વાતા છે, ધર્મવૃત્તિનો હજી લોપ નથી થયો, બાળકો તો વિદ્યાની વાટ જોઈ ગયા છે આ સાહસ ધાય તો થોડા વર્ષમાં આપણે સરકારને બતાવી શકીશું કે આપણો પ્રયામ ખરો છે. પછી સરકાર તેનો અમલ કરવામાં નહિ ચૂકે. હવે અરજીઓ કરતાં આપણે કરી બતાવેલું કાર્ય વધારે દીપશે.

ઉપરની સૂચનામાં 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ' ના બીજા જે ઉદ્દેશોનું અવલોકન આવી બાય છે. આવા ટ્રસ્ટની સ્થાપના તે કેળવણીના પ્રચારની સતત ચળવળ છે અને તે કેળવણીનું વ્યવહારિક કાર્ય છે

પણ એ કાર્ય થાય તો બધું થયા જેવું છે એટલે એ ગહેલું ન હોય જેમ સરકાર તેમજ ધનિક તેને તો સલાહીએ ત્યારેજ તે બજૂત થાય છે. તેને સલાહવાનુ એકજ સાધન છે, તે તપશ્ચર્યા છે. તપશ્ચર્યા ધર્મનું પહેલું અને છેલ્લું પગલું છે. તે તપશ્ચર્યાની પ્રતિમા 'ગુજરાત કેળવણી મંડળ' છે એમ હું માની લઉં છું. તેના મંત્રીઓ અને સલાહકારોમાં જ્યારે પરોપકારવૃત્તિ જ વાસ કરશે ને વિદ્વાતા પણ તેવીજ હશે ત્યારે લક્ષ્મી પોતાની મેળે ત્યાં આવી પડશે. ધનાઢય માણસો હમેશા શકાયુક્ત રહે છે. શકાના કારણે હોય છે, એટલે આપણે જે લક્ષ્મીદેવીને આરાધવા માંગતા હોઈશું તો પાત્રતા સિદ્ધ કરવી પડશે.

પણ ધનની જરૂર છે છતાં તેની ઉપર ભાર દેવાની જરૂર નથી જેને રાષ્ટ્રીય કેળવણી દેવી છે તે શિખરો નહિ હોય તો મજૂરી કરતાં શિખરો શિખીને એક વૃક્ષની

નીચે જેને વિદ્યાદાન બોધતું હશે તેને આપશે. આ પ્રાદાણ, ધર્મ છે, જેને આચરવો હોય તે આચરી શકે છે. એવા પ્રાદાણો ઉત્પન્ન થશે તેને વક્ત્રી અને સત્તાળને નમશે.

આવી અસળ શ્રદ્ધા ગુજરાત કેળવણીમંડળને હોય એવું ઈચ્છું છું. એવું વિશ્વકર્તા પાસે માગું છું.

કેળવણીમાં સ્વરાજ્યની ચાવી છે. રાજ્યપ્રકરણી આગેવાનો ભલે મોટાંટોટા સાહેબની પાસે જાય. તે ક્ષેત્ર આ પરિષદને ભલે ઉઘાડું ન હો. પણ શુદ્ધ કેળવણી વિના સર્વ પ્રયાસ ભિચ્યા છે. કેળવણી એ આ પરિષદનું આસ ક્ષેત્ર છે. તેમાં જો આપણે વિજય પામીશું તો સર્વત્ર વિજય જ છે.

નોટીસ.

નવજીવન અને સત્ય સારૂ સર્વ પત્રવ્યવહાર રૂપર, હોર્નબી રોડ, ફેર્ટ, મુંબાઈ એ શરનામે કરવા વનંતિ છે.

૭ બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદની સન્માનકારિણી સભાના પ્રમુખ

ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલનું ભાષણ.

બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રતિનિધિભાઈઓ, બાલુઓ અને મદદશુદ્ધિઓ!

આ પરિષદની આવકાર દેનારી સભાના પ્રમુખ તરીકે સેવકને શુદ્ધી જે માન આપ્યું છે તે માટે હું તેમનો અંત કરણપૂર્વક આભારી છું. સાહિત્યકાર કે ભાષાશાસ્ત્રી થવાનો હું દાવો ઉઠાવતો નથી એટલે એ માન અને સ્થિતિને હું લાયક નીવડીશ તે માટે મને શક છે. વળી ધર્મે નરથોરતી છું. પરંતુ આચારવિચાર, હિત અને પ્રેરણામાં દેશના તેજીસ કરોડ હિંદીઓમાનો હું એક છું “પારસી ગુજરાતી” ઉપર ઘણી ટીકા થાય છે. તે ટીકા કુદરતી રીતે મારા ભાષણ ઉપર ન થાય માટે મને કેટલાક વિદ્વાન મિત્રોએ મારા વિચારો તેઓની શુદ્ધ ભાષામાં ગણાવવા મને ભલામણ કરેલી, પણ મેં ધાર્યું કે મારીજ “પારસી ગુજરાતી” માતૃભાષામાં મારા નમ્ર વિચારો આ મંડળ અને સભા હજુર રજુ કરવા; પણ તેમાં ભૂલ થાય તો તે માટે સેવકને ક્ષમા કરશો.

મારા મિત્ર રા. રા. સાહેબ મલજીએ ગુજરાતની પાયતખ્ત નગરીમાં પહેલી પરિષદમાં, બીજી પરિષદ ભરૂચ જેવા એક ગામડામાં લાવવા વિનંતિ કરેલી, તે નોતરું સ્વીકારી તમો અત્રે પધાર્યા છો તે માટે હું તમારો આભાર માનું છું અને સર્વે સન્માનીઓ, મદદશુદ્ધિઓને તથા પ્રતિનિધિઓને આવકાર આપું છું. આ શહેરમાં બીજી ગુજરાતના નામાકિત શહેરો જેવા વિદ્વાનો, શાસ્ત્રીઓ અને દેશભક્તો નથી. પણ ગુજરાતન વખતના ઇમુખિસ્તના જન્મના હજારો વર્ષની પૂર્વે આ પવિત્ર નદીને તીરે સેકડો મંદિરો, યાત્રાના સ્થળો, ગુરૂકુળો, વેદવિદ્યાનાં ધામો ચાલતા હતા અને આખા દેશની નદીઓનાં પવિત્રમાં પવિત્ર નર્મદા નદી જે શંકરની પુત્રી થાય છે અને જેના તીરે જેટલાં “કંઠર એટલા શંકર” ગણાય છે તે પવિત્ર નદીના દર્શન કરવા તમને બોલાવીને અને તેવાં બીજાં વિદ્યાનાં મંદિરો આપણા ગુજરાતના શહેરોમાં બધાય અને તેની યોજના આ પવિત્ર નદીના પવિત્ર ધામ ભૃગુપુરમાં રચાય તે શુભ કાર્ય માટે આજે હમારા શહેરને તમોએ જે શોભા આપી છે તે માટે આ શહેર તરફથી ખુશાલી પ્રદર્શિત કરું છું. આ પરિષદથી હમારા શહેરમાં અને જિલ્લામાં જે વિદ્યાની ચળવળ થશે અને તેથી જે લાભ પ્રાપ્ત થશે તેને માટે પણ અમે સર્વે તમારા આભારી છીએ. માફ ભાષણ શુદ્ધાની બાબતો વિષે શરૂ કરતાં પહેલાં મરહૂમ ડૉક્ટર દાદાભાઈ નવરોજજી, “હિંદના દાદા,” આ સાલમાં દેવલોક પામ્યા તેમના મૃત્યુથી જે ન પૂરાય તેવી જોડ આપણા દેશને ગમ છે તે માટે આ પ્રસંગે આ પરિષદે પોતાની દિલગીરી જાહેર કરવી જોઈએ. સેકડો સભાએ હિંદ દેશમાંજ નહીં પણ યુરોપ, આફ્રિકા, ચીન, જાપાન વગેરે જ્યાં જ્યાં

આપણા હિંદી બધુએા વસે છે, ત્યાં ત્યાં તેઓએ પોતાની દિલગીરી બહાર કરી છે. ડૉક્ટર દાદાભાઈએ પોતાની કીર્તિનો ડોટ પ્રથમ કેળવણીના અગ્રેસર તરીકે ખાંધેા હતો અને તે માટે આ સલાને ખાસ એમના મરણની નોંધ લેવાની જરૂર છે. એ મહા-પુરૂષની કારકીર્દિનું વર્ણન કરવાની જરૂર નથી. તે તો આપણા સર્વેના હૃદયમાં વસી ગયેલું છે અને દાદાભાઈ તે કેળવણી, દાદાભાઈ તે દેશભક્તિ અને દાદાભાઈ તે સત્યત્વ એ આપણામાંના એકે એક સમજે છે અને જાણે છે. તેમના આત્માને પરમકૃપાળુ પરમેશ્વર શાન્તિ બક્ષો ! અને તેમના પગલે ચાલવા આપણુ સર્વેને તે સહાય થાઓ !

કેળવણી.

કેળવણીના ફાયદા અને તેની જરૂરીઆત ઉપર કંઈ પણ વિવેચન કરવાની જરૂર નથી આપણે અને સરકારે ઘણા વખત ગાળી નાંખ્યો છે અને દુનિયાની ધીજી પ્રજાઓમાં આપણો દરજ્જો પૂરતી કેળવણીની ગેરહાજરીને લીધે જળવાતો નથી. અંગ્રેજી કેળવણી તો રહી, પણ આપણી માતૃભાવા લખતાં વાંચતાં જે દેશનો ૯૦ ટકા ભાગ ણેનસીબ રહે તે વિષે શો ઠરાવ કરવો ? દેશની દરિદ્રતા, રોગો, અપચારો, શુનાહો, રાજ્યાસનમાં નીચી પદવી, મોતની સંખ્યા બીજા દેશો કરતાં અતિ લારી, ખેતીની કમખીલવણી, વ્યાપારની કમવૃદ્ધિ, એ સર્વે કેળવણીના અંધકારનું પરિણામ છે કેળવણીના પ્રકાશ વગર જમે તેવા મુધારા કશે તે નકામા છે માટે આપણા હિંદી બધુએાએ આ મહત્વના સ્વાક્ષને આગળ ધરીને પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ કે મારા ગામમાં-મારા શહેરમાં-મારા દેશમાં-જેમ અને તેમ જલદી દરેક બાળક પાચ-છ વરસનું થાય કે તે લખી વાંચી શકે તેવી નિશાળો રથાપવી. તે માટે સરકારને વારંવાર કાયર કરવી, અને દેશના દોલતમંદ પુરૂષોને આગળ પાડીને કેળવણીનો પ્રચાર વધારવો. ગૃહસ્થો, માણસને ખોરાક વગર ચાલે, પણ કેળવણી વગર કેમ ચાલે ? અને આવી કંગાલ હાલત આપણે ક્યાં સુધી સહન કરવી ? જોશક થોડા વરસ થયાં તેમાં નામદાર શહેનશાહ બ્યોર્ન પંચમ હિંદમાં પોતાનાં સુખારક ઠંઠમ લાવ્યા ત્યારથી તેનો કંઈક ઝરો વધવા માડ્યો છે. પણ તે વધારો નિર્જીવ છે. તેમાં સંગીન વધારાની ઘણી જરૂર છે તેમાં જેટલો પૈસો, મહેનત અને શક્તિ વાપરશે તે થોડી છે. આ મહાન યુદ્ધમાં અંગ્રેજ સરકારને જેટલો ખર્ચ લગાઈ પાછળ થાય છે તેનો આઠડો ગણી શકાય તેમ નથી. તે પૈસા કેમ ઉભા થયા અને ક્યાંથી આવ્યા તેનું જ્ઞાન આપણને થતું નથી. તેવા કટોકટીના વખતમાં પણ ઇંગ્લાંડના હાલના કેળવણીના પ્રધાન મિ ફિશર કેળવણી પાછળનો ખર્ચ ઘટાડવાને બદલે ઠરાડો રૂપીયાનો વધારો કરવાને માથેાળાથ લડે છે. અને તે પૈસા તેને જાજેટમાં પાર્લામેન્ટે આપવા હા પાડી છે ઇંગ્લાંડ કેળવણીમાં શ્રેષ્ઠ પદવી ધરાવે છે છતાં આવા ખર્ચો કરવા આવી લગાઈ વખતે પણ પાર્લામેન્ટ પૈસા આપે છે. હવે તે સાથે આપણા દેશની હાલત સરખાવો, તેની કેળવણીનો અંધકાર વપાસો અને દેશની નાણાં સંખ્યા હાલત જોયો તો તમને માલમ પડશે કે જેટલી વકરાર નાણાંની કમજોગવાઈની આગળ ધરાય છે તે વકરાર વ્યાજબી નથી પાચ દસ વર્ષમાં આજો દેશ જાણેલો થઈ જાય એવું આપણે કહેવા માગતા નથી; તેમ થવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ હાલથી જો જોશલેર ચર્ચા નહીં ચલાવીશું તો ૨૫-૫૦ વરસ સુધી એજ મુદ્દા આગળ ધરવામાં આવશે. યુનિસિપાલિ-

ટિઓએ, લોકલ બૉર્ડોએ અને પ્રોવિન્શલ અને ઇમ્પીરિયલ લેગિસ્લેટિવ કાઉન્સિલોએ કેળવણીના વધારે કરવામાં મુશ્કેલ પૈમા સરકાર પાસેથી અપાવવા પોતાની પવિત્ર દૃશ્ય સમજવી જોઈએ.

પ્રજનો અવાજ સરકાર ધીમે ધીમે વધારે માંભળતી જાય છે અને પ્રજા તરફના પ્રતિનિધિઓનું પણ તત્ત્વ દરેક સંસ્થામાં પ્રબળ થતું જાય છે અને વધારે પ્રબળ થવા સંભવ છે. માટે દેશના અગ્રેસરોએ અર્વે અર્થમાં કેળવણીના વિષય આગળ પાડવો અને તેમાં સરકારનો તેમજ પ્રજાનો વધવામાં વધતો ફાળો આપવા-અપાવવા પોતાની દૃશ્ય સમજવી. પહેલી પરિવર્ધના સુક્ષ્મનીઓએ અને પ્રમુખે પોતાના ભાષણોમાં આંકડાઓ તથા સુદાઓ ઘણી જાહેરાતીથી બતાવ્યા છે માટે તે આંકડા અને તે વિચારો દ્વીને આ સ્થળે મારા ભાષણમાં રજુ કરી તમારો વખત લેવા માગતો નથી.

આપણા સારા નસીબે મુંબાઈની પ્રોવિન્શલ લેગિસ્લેટિવ કાઉન્સિલે આખા હિંદુસ્તાનને એક ઉત્તમ પાઠ શીખવ્યો છે અને તેનું માન આપણા બધું આનંદબલ મિ. પટેલને ઘટે છે. અને પોતાનું બિલ પસાર કરાવવામાં જે શ્રમ અને જાહેરાતી તેમજે વાપર્યાં છે તેને માટે તેમને ધન્યવાદ આપવાની દૃશ્ય છે. નામદાર સરકારે પણ તે બિલની અગત્ય સ્વીકારી તેને ટેકો આપ્યો છે માટે સરકારનો પણ આભાર માનવો જોઈએ. એ બિલ આપણી કેળવણીને આગળ વધારવાનું પહેલું પગથિયું છે હવે મ્યુનિસિપાલિટિઓ અને લોકલ બૉર્ડો દેવી રીતે તેના લાભ લે છે તે આપણે તપાસવા આતુર થઈશું. આ શહેરની મ્યુનિસિપાલિટિએ પોતાના શહેરની મ્યુનિસિપલ નિશાળોની કેળવણી મફત કરવાનો પહેલો કરાવ કીધો છે એ સંતોષની વાત છે અને તેનું પગલું વખાણને પાત્ર છે આશા છે કે બીજી મ્યુનિસિપાલિટિઓ પણ પોતાની સ્થિતિ વપાસી કેળવણી આગળ વધે તેમ કરશે.

ગુહરથો, આપણે ણધો આધાર સરકાર પર રાખી શકીએ નહીં સરકારને જાગૃત કરવાનું કામ પ્રજાના અગ્રેસરો કર્યા જશે અને એ મવાલ હંમેશાં ગરમાગરમ સરકાર રૂબરૂ આગળને આગળ રાખશે. અને જેટલો વધુ ફાળો કેળવણી વધારવામાં જોઈશે તેટલો માગશે પણ સરકારથી બધું બની શકે નહીં માટે શું આપણે બીજી રીતે બાકીના પૈમા ઉભા નહીં કરી શકીએ? સરકાર નાણાં ફાજલ પાડે ત્યાં મુધી શું આપણે બેસી રહેવું? આપણો દેશ ગરીબ છે તેની સરાસરી આવક માત્ર ત્રીસ રૂપરકી છે એટલે નિર્ધનતામાં આપણો નંબર પહેલો છે પણ તે છતાં આપણી પ્રજામાં ઘણા મદ્દગલો અસલના બુઝર્ગો અને મુનિઓ અને મુશ્કેલીના મુશ્કેલી, આપણા ધર્મના બોધથી અને પરમેશ્વરની કૃપાથી આપણું આત્મિક બળ બીજા દેશો કરતા વધારે મજબૂત છે. આપણો દેશ કરકસરીઓ છે, માટે જે આસ્તાથી આપણે હિંદીઓ કરોડો રૂપીઆ ધર્મોદામાં ખર્ચીએ છીએ, મદિરા, તીથી, મસજીદો, અને આતસ બહેરામો બંધાવી લાખો રૂપીઆ કાઢી આપીએ છીએ, બ્રાહ્મણો, સાધુ મન્યાસીઓ, મોળેદો, દસ્તુરોને તથા સુલ્તાં કીરીદાને જમાડી અજદાન, વજદાન કરીએ છીએ, એ સર્વે તેના પ્રમાણમાં ઠીક છે. પણ તે આત્મિક બળ બીલવીને જે સર્વમાં ઉત્તમદાન વિદ્યાદાન તે આપણે કરતા નથી. માટે આગેવાન

ગૃહસ્થોએ, તમો સર્વ સત્તારીએએ, તમારા અરા પરસેવાનો પૈસો થોડે યા ઘણે દરજ્જે વિદ્યાદાનમાં વાપરવાની જરૂર છે. કોઈ ન્યાતના વશએ, લગ્નના ખર્ચો આજી કરીને હાડ-નિષેધક મંડળીએ સ્થાપીને જે કરોડો પૈસા પાણીમાં ચાલ્યા જાય છે તેને વિદ્યાનો પ્રસાર કરવામાં વાપરીએ તો હિંદ દેશ કેટલો ગંધે આબાદ થાય? મારી પોતાની પારસી કોમ કેળવણી ગણવાનો દાવો કરે છે; પરંતુ અવાપિ સુધી જે કેટલાક ગોટા રીવાજો જડ ઘાલી બેઠા છે અને જે ગહેમ્બાદે (એંગ્લોવની ન્યાતો) પાછળ આ નહાની કોમમાં લાખો રૂપીઆનાં ફંડો પડેલા છે તેનો ઉપયોગ કેળવણીમાં કરતા નથી. કરે તો કોમની આર્થિક ને નૈતિક સ્થિતિમાં કેટલો સુધારો વધારો થાય? ભરૂચ શહેરના પારસીઓની રૂ. ૨૦૦ માણસની ટુંક વ્યવસ્થામાં એવા ફંડોનો ભડોળ રૂપીઆ સવાથી દોઢ લાખનો છે. કેળવણી મોંઘી થતી જાય છે ખર્ચ વધે છે છતાં આ ફંડો એવા બીનજરૂરી કામમાં વાપરવામાં કોમને તેમજ દેશને ગેરલાભ છે એજ ટીકા હિંદુ લાઇઓ તથા મુસલમાન બીરાદરોને પણ લાગુ પડે છે. તે પૈસા ધીરે ધીરે કરકસર કરીને જરૂર કેળવણીમાં વપરાવા જોઈએ અને તે ઉપરાંત આખા દેશમાં National Education Fund "રાષ્ટ્રીય કેળવણી ફંડ" સ્થાપવું જોઈએ તેમાં ગરીબ માણસ પણ પોતાનો ફાળો એક પૈસાનો પણ આપે તે પણ સ્વીકારી એ ફંડ ગંભીર સંગીન કરવું જોઈએ. અને તે ફક્ત પ્રાથમિક કેળવણી વધારવાના કામમાં જ વાપરવું જોઈએ. હાલમાં હિંદુસ્તાનની વસતિનો ૧૦ ટકા જેટલો ભાગ ભણેલો છે તેના ખર્ચ માટે આપણને વળખાં મારવાં પડે છે તો આપણે તમામ આખા દેશને કેળવવામાં અને તેની સાથે સાથે માધ્યમિક કેળવણી, ઉચી કેળવણી, હુજર ઉદ્યોગની શાળાઓ, વૈદક પાઠશાળાઓ વગેરેમાં આપણને દર વર્ષે કરોડો રૂપીઆ જોડશે તે ગંભીર બોલે ઉપાડવામાં હિંમતથી કામ લેવાની જરૂર છે મ્યુનિસિપાલિટીઓ અને રિસ્ટ્રિક્ટ બોર્ડોએ નાણાં કર નાંખી ઉભાં કરવાં જોઈએ.

મ્યુનિસિપાલિટીઓએ કેળવણીનો કર પોતાની હદમાં નાંખીને તે કરમાંથી નિશાળો વધારીને મફત કેળવણી આપવી રિસ્ટ્રિક્ટ લોકલ બોર્ડોની હાલત લગભગ કંઠગી છે. કારણ કે ઉપજ નહીં થઈ ચુકી છે. તેમાં વધારો થઈ શકતો નથી અને તેના હિસ્સા પ્રમાણે ખર્ચ કયા અને કેટલા પ્રમાણમાં કરવો તે વિષે આપણે કાયદાથી બંધાત્ર ગયા છીએ. તે કાયદો સુધરે નહીં અને આપણે વધુ કર કેળવણીનો ખર્ચ ઉપાડવા નાંખીએ નહીં, અગર સરકાર ઉદાર ફાળો આપે નહીં ત્યાં સુધી લોકલ બોર્ડોની સંપૂર્ણ દિલસોજી છતાં ગામડાંઓમાં શાળાઓ વધારવા એ બોર્ડો ઝાઝુ કરી શકશે નહીં. પહેલો પાયો ગામે ગામ અગર બે ત્રણ ગામ વચ્ચે એક નિશાળ સ્થાપવાની છે. માટે એનો ખર્ચ ઉપાડવા આપણા અગ્રેસરોએ હિંમતથી તૈયાર થવું જોઈએ. સરકારની ફરજ પ્રાથમિક કેળવણીનો ખર્ચ ઉપાડવાની પહેલી છે, તે સરકારથી ના પાડી શકાય નહીં પણ હાલના સંજોગો સરકાર એકદમ મોટી ગ્રાન્ટ આપી શકે નહિં તથાપિ સરકાર અને પ્રજા ધીરે ધીરે બન્ને સાથે સાથે મળીને એ બોલે ઉપાડે તો કેળવણીનું કામ અડધી આગળ વધે. બીજી અડચણ જે સરકાર અને કેટલાક કેળવણીના અનુચવીઓ બતાવે છે તે એ છે કે ટ્રેન્ડ (Trend) થયેલા શિક્ષકો મળતા નથી. નિશાળોનાં સારાં મકાનો બાંધવાનો ખર્ચ ઉપાડી શકતો નથી. મારા અધીન મવ પ્રમાણે

આ તકરાર પૂરતી વજનદાર નથી. ટ્રેઇનડ શિક્ષકોની અછત છે તે વાત ખરી છે ટ્રેઇનડ શિક્ષક મળે ત્યાં સુધી “અન ટ્રેઇનડ” શિક્ષક ન રાખવા એ સારી વાત છે. પણ તેવા ન મળે ત્યાં સુધી શું બેસી રહેવું? ભયંકર દરદ હોય તો મોટી પદ્ધતિનો વિલાયતનો ખાસ ધ્યેયો ડૉક્ટર આવે ત્યાં સુધી આપણી દેશી ફવાઓના દેશી ઉપાયો ન કરવા? અસલના વખતમા ગુરુકુળોમાં તથા મહોદલાઓની નિશાળોમા (Street open air Schools) ક્યાં ટ્રેઇનડ મહેતાલુઓ હતા? તે વખતના આપણા પૂર્વજે શું ભણતા નહોતા? ટ્રેઇનડ શિક્ષકો પેદા, કરો ટ્રેઇનીંગ કોલેજો (Training Colleges) જુદે જુદે સ્થાપો, પણ તેમની સંખ્યા નહીં મળે તો જે હથીઆરો હાલ આપણી પાસે હાજર હોય તેનો ખરો અને રૂઠો ઉપયોગ કરો. નિશાળોના મકાનો પણ સાગં શોભીતાં, હવા ઉત્તસવાળાં, સારા “ફર્નિચર” સાધના હોય તોજ નિશાળો સ્થપાય એવી એવી બાબતો આવવાથી પ્રાથમિક કેળવણીનો મવાલ અઘરો માલમ પડે છે. જેટલા પૈસાની સગવડ હોય તે પ્રમાણમાં દેશકાળની સ્થિતિ તપાસી આપણે કામ લેવું જોઈએ ગામડાઓમા ચોરામાં અગર ઘર અને ચોરા ન હોય તો તે મળતા સુધી બેસી રહેવા કરતા ૨૦-૨૫ છોકરાને એટલા ઉપર અગર ઝાડોના શીતળ છાયાક તળે ભેગા કરીને એક મહેતાલુથી નિશાળ શરૂ કરો. અને ધીરે ધીરે જેમ પૈસાની સગવડ થાય તેમ કામ આગળ વધારો. હાથ જોડી બેસી રહેવું અને ચરકાર અગર બીજા પુરૂષો કહે કે હજી વખત આવ્યો નથી તો ડોક્ટર ધુણાવી જેમ ચાલે છે તેમ ચાલવા દેવું એમા કંઈ આપણો શુદ્ધરવાર થવાનો નથી. આપણા શુદ્ધરાતના માણ લોકપ્રિય કમિશનર સર ફ્રેડરિક લેલિ ખુલ્લી રીતે કહે છે કે નિશાળોનાં મકાનો પાછળ પૈસા બચાવ કરવા કરતાં તે પૈસાથી શુદ્ધતા સૂર્યમાં, પવનમા અને ઝાડની ઘટામા નિશાળના વર્ગો ઉઘાડી ગરીબોને ભણાવો. ગામડાનાં છોકરાંમાથી ઘોડાકે ભણેલા થશે તે જ પાછા શિક્ષકો તરીકે કામ લાગશે. તેમને આછા પગારે આમર્યાયતો ગણીને પોતાના પાકમાથી ઘોડો ભાગ આપીને, તેનું પોપણ ધાય તેટલો દાણો, અનાજ, કપાસ વગેરે ખુશીથી આપશે અને સરકાર તરફથી તેના પગાર ટુંકો હોય તો જેમ કુભારો, સુથારો અને હુડારોને પમાર્યાતાની જમીનો અપાય છે તેમ નિશાળના શિક્ષકોને પણ સરકારે આપવી જોઈએ એટલે ખર્ચમા ઉગારો ધાય અને ભણેલાઓ ખેતી કરે તેથી ખેતીમાં પણ સુધારો ધાય ગામડાઓમાં સાદી ટુકા ખર્ચની નિશાળો કાઢવી જોઈએ અને સારી મોટી શાળાઓ, તેના ભપકાદાર મકાનો, માન રાચરચીલાઓ એવી ખર્ચાળુ મોંઘી ચોજનાઓ સુદતવી રાખવી જોઈએ મોટા વસતિવાળા તાલુકા કે કસબાઓમાં સારી નિશાળો, મારા શિક્ષકો રાખવા વાસ્તવિક છે. લેકલ બોર્ડોએ નિશાળો ચલાવવામાં મારા અધીન મત પ્રમાણે, સ્વતંત્ર રીતે કેળવણી ખાતાની મદદ વગર કુતોદ્ભવ નિવડશે નહીં માટે એનો કારભાર કેળવણી ખાતાને ૧૦-૧૫ વર્ષમ ચલાવવા દેવો અને કામ આવે એવી સાદી કેળવણીનો ક્રમ ગોઠવવો. આદ, દેશી હિસાબ, વાંચન, કમળપત્ર લખવાની રૂઢી, ખેતીના પાકો, શરીર અને ગામડાંઓનું આરોગ્ય જાળવવાનું થોડુંક શિક્ષણ એવો ઉપયોગી ક્રમ ગોઠવવો. ખેતીના વખતે છોકરાઓને ખેતરમાં જરૂર પડે તો થોડીક વાર જવા દેવા અને નિશાળનો વખત તે પ્રમાણે ગોઠવવો જોઈએ જેમ નિશાળોમાં છોકરાઓ આકર્ષાય

અને કાયદા કાનુનો ગામના લોકને અને તેમના વિચારોને રૂચે એવા બાંધવા અને તેમ થવાથી ઠંડેવાતા અભણ પણ દુનિયાદારીમા પાકટ ગામડાંનાં લોકો પોતાનો કાયદો સમજી બાળકોને રાજી ખુશીથી નિશાળોમાં મોકલશે.

લીલો-તળાવીઆઓની જુદી શાળાઓ

લીલો, તળાવીઆ એવા નીચા ગરીબ વર્ગોને લાયકની જુદી શાળાઓ સ્થપાવી જોઈએ, ને તેમને આપવીઆ-સ્કેટો વડન મફત પૂરી પાડવી જોઈએ તે નિશાળો ખુલી હવામા આડો નીચે તુરત રાટ્ટ કરવી અને લીલોની રાહ-રીતિને માફક આવે તેવી છૂટ તેમને આપવી જોઈએ આ કેળવણી વગરનો વર્ગ અપરાધ કરવામાં અને દારૂમાં પેમા બગાડવામાં પહેલે નંબરે છે. એ વર્ગ કેળવણી તો ગુનાહ આજી થશે અને એ અપજ ખુદિના લીલો ઉદ્યોગમાં, ચાકરીમાં ઘણા ઉપયોગી થઈ પડશે

કન્યાશાળાઓ.

છોકરીઓની નિશાળો જુદી કરવી નહીં. ત્રીજા ચોથા ધોરણ સુધી ૧૦ વરસની નાની બાળાઓ ૧૦-૧૧ વરસના છોકરાઓ સાથે સાથે ભણે તેમાં કોઈ રીતનો વધો આવશે નહીં શહેર કરતાં ગામડાંમાં છોકરા છોકરીઓ સાથે રમેછે, ફરે છે, તો પછી નિશાળોમાં સાથે લણવાં શો બાધ આવવાનો છે ? સર્વે કામ સાહુ, ટુંકા ખર્ચથી ચલાવવું જોઈએ. આપણે પાકે પાયે ઉચા ખ્યાલો અને યોજનાઓના આધાર બાધીશુ તો આપણુ કામ ઝડપથી ચાલશે નહીં ધીરે ધીરે નાણાંની મગવડ થતાં અંગ્રેજી ધોરણો ગુજરાતી શાળાઓમાં દાખલ થઈ શકશે અને શહેરો તથા તાલુકાઓની મોટી છોકરાઓની નિશાળોમાં બીજા ત્રીજા અંગ્રેજી ધોરણ સુધી શીખી શકશે. દરેક તાલુકાના મુખ્ય કસ્ટમા એક ખેતીવાડીના અખતારાઓ ગતાવવાનું ખેતર જોડવું જોઈએ અને દરેક જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં ખેતીવાડીની એક નિશાળ સ્થાપવી જોઈએ.

માધ્યમિક કેળવણી.

કેળવણીનો મૂળ પાયો પ્રાથમિક કેળવણીનો વધારો કરી તેને સંગીત કરવાનો છે. તેનું બીજું પગથિયું માધ્યમિક કેળવણી છે. તેની માગણી વધતી જાય છે. માગણીના પ્રમાણમાં હાઈસ્કૂલો પૂરી પાડી શકાતી નથી. સરકાર તે કામ ઉપાડે તે પહેલા દરેક શહેરમા એક એક કેળવણી મંડળ ઉભું કરીને તે મંડળના કાર્યવાહકોએ એ કામ ઉપાડવું જોઈએ પૂના અને મહારાષ્ટ્રનો દાખલો આપણા ગુજરાતે લેવાનો છે, દક્ષિણ કરતા આપણી ગરવી ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી છે. યુનિવર્સિટીઓ પામે ધીરે ધીરે એક-એક હાઈસ્કૂલ ઉઘરાવવી જોઈએ. એવી રીતે એ ત્રણ દિશાએથી પ્રયાસ થાય તો માધ્યમિક કેળવણીને પણ ટેકો મળતો જાય. માધ્યમિક કેળવણી લેનારુ હાલહવાલ સ્થિતિમાં ઠંડી પણ આપવી નહીં. તેમ થવાથી પૈસા બરબાદ જાય છે, માટે ખાનગી સાહસથી સ્થપાયલા ખાતાવાળાઓએ પોતાના લાભ ઉપરાંત જાહેર પ્રજાનો લાભ . હિત રૂચે ધરવાં જોઈએ. હાઈસ્કૂલને વિદ્યાર્થી કાચે પાયે શીખે તો તે ખત અને પૈસા બરબાદ જાય છે, માટે

તેનો કિંમતીમાં કિંમતી વખત બચે અને તે સારો શહેરી બને તે માટે નિશાળોના મુતવ-લ્લીઓ અને સ્થાપકોએ બહુજ કાળજીપૂર્વક કામ કરવાનું છે જર્મનિમા વિદ્યા અને કેળવણીનો સવાલ અભ્યાસ કરવા લાયક છે અર્થમાં પણ દેશ કરકસરથી ઉત્તમ કામ બગાડે છે. ત્યાના અધ્યાપકોને પગાર થોડા મળે છે પણ તેમનો મોલો રાજ્યમાં તેમજ લોકોમાં માન ભરેલો ગણાય છે. માન અને યાદો તેમને હિરસે વધારે બધ છે તેમને ધીવળ શહેરીઓ કરતાં કેટલાક વિશેષ હુકો આપેલા છે, કેટલાક કરોમાંથી તેમને મુક્ત કરેલા છે. માટે સારા શિક્ષકો પેદા કરવામાં પ્રબલ અને સરકાર જો વધારે સારા મુસારા ન આપી શકે તો તેમના માન અને દરજ્જામાં યોગ્ય વધારો કરી આપવો જોઈએ. કેસરની દરજ્જામાં એક અધ્યાપકને એક 'કાઉન્ટ' જેટલું માન મળે છે. જર્મનિ આપણો હુસન છે, પણ તેની કેટલીક સરઘાઓ રાજ્યપ્રકરણ, કેળવણી, વેપારની કળા અને કરો નાંખવાની ક્ષમિયા હિંદને અહુણ કરવા લાયક છે તેના લોકોને, તેના દયાહીન અસત્ય લશ્કરી જોરને આપણે ધિક્કારીએ છીએ, પણ તેના અધ્યાગ ઉદ્યોગ, પાકટ બુદ્ધિબળ અને હુન્નરકળાની શ્રેષ્ઠતા માટે તેનો ફાવો આપણાથી નાકબૂલ થઈ શકે નહીં.

નિશાળોમાં કેળવણી કઈ ભાષામાં આપવી ?

આ સવાલ હાલ ખૂબ જોરથી ચર્ચાય છે અને આ પરિષદ પણ પોતાની બેઠકોમાં એ સખાંધી ચર્ચા-વાદવિવાદ અપક્ષપાતપણે કરે તો ઘણો ફાયદો થાય. મારો નમ્ર મત એવો છે કે જે ભાષા આપણે આપણા ઘરમાં બોલીએ છીએ, વાપરીએ છીએ, જેમાં સ્વપ્ના જોઈએ અને જે ભાષાના પહેલા અક્ષરો 'મા' 'બા' બચપણથી ઉચરીએ છીએ તે જ ભાષામાં શિક્ષણ આપવામાં ફાયદો છે. અંગ્રેજી નિશાળોમાં ચોથા પાંચમા પોરણ સુધી માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાથી છોકરાઓની સમજશક્તિ વધે છે વિષયોના ભાવાર્થ પોતાની ભાષામાં તે બરાબર સમજે છે અને આપણો મૂળ હેતુ એવો છે કે કોઈપણ વિષય, પછી ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન કે હરકોઈ બાળવ તેના મગજમાં બગબગ ઉતરે અને તેથી તેનું મગજ કસાય તેવી રીતે તેને શીખવવું તેની પોતાની ભાષામાં શીખવતાં તે સ્પષ્ટ સમજી શકે છે અને ત્યાર પછી તે અંગ્રેજીમાં વાંચતા તેને સહેલું થઈ પડે છે એવીજ રીતે ભાષા ખરી રીતે શીખાય છે કદાચ તે પટ પટ અંગ્રેજી એકદમ બોલતો નથી કે જે તેણે મોઢે લસરીને તૈયાર કીધું હોય છે, પણ તેની વિચારશક્તિ વધારે ખીલે છે. અને ધીરે ધીરે ખીલવાથી તે અંગ્રેજી ભાષા સાદી સમજ પડે તેવી પોતાની ભાષા તરીકે તે લખતા બોલતા શીખે છે. અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા કેળવણી આપતા તે કદાચ પાઠ્ય પુસ્તકને વળગીને તેના રહસ્યમાં ઉતરતો નથી. તેની વિચાર કંવેવાની શક્તિને ઉપયોગ જોઈએ તેવો કરી શકતો નથી. ખરી વાત છે કે આપણી પામે હજુ આપણી ભાષાઓમાં જોઈએ તેવા પુરતકો તૈયાર નથી. અને હિંદમાં કંઈ બે-ચાર-પાંચ માતૃભાષાઓ નથી. પરંતુ જે સુખ્ય ભાષા હોય તેમાં પાંચ છ પોરણ સુધી તે શિક્ષણ માતૃભાષામાં આપવું જોઈએ. જેમ તે આગળ વધે તેમ જે ભાષા તે શીખવાનો હોય તે ભાષાદ્વારા તેને ધીરે ધીરે શિક્ષણ આપવું મૂળ મુદ્દો એ છે કે ગમે તે ભાષાદ્વારા તેને શિક્ષણ આપો, પણ જે ભાષામાં તે વિચાર કરે છે તેમાજ

તેને પહેલે પગથીએથી જ્ઞાન આપતાં તેને વધારે લાલ થવાનો સંભવ છે. સ્મરણ-શક્તિ ખીલવવા કરતાં વિચારશક્તિ-તર્કશક્તિ ખીલવવાની વધારે જરૂર છે.

આર્થિક, નૈતિક, શારીરિક, અને આત્મિક કેળવણી

આપણે યાદ રાખવું જોઈએ કે આપણી કેળવણીનો મૂળ હેતુ આપણા દેશની આર્થિક, નૈતિક, શારીરિક અને આત્મિક શક્તિઓ વધારવાનો અને ખીલવવાનો છે. એકના ભોગે બીજાએને પુષ્ટિ આપવાથી સંગીન કેળવણી મળતી નથી. ચારે દિશાએ સરખા પ્રમાણમાં તેનું બળ વધે તે રીતે કેળવણીના ક્રમ ગોઠવવાની જરૂર છે. માટે આપણે મૂળ હેતુ ચારે પાસા સમતોલ રાખીને આપણાં બચ્ચાને કેળવવાના છે. અત્યાર સુધી આપણે ધર્મની આસ્થા અને આત્મિક બળ ઉપર વધારે આધાર બાધતા કમક વ્યાપારિક, ઔદ્યોગિક અને શારીરિક કેળવણીમાં પાછળ પડેલા માલમ પડીશું માટે જેમાં ખામી હોય અને જે શાખા અપૂર્ણ હોય તેને પૂર્ણ કરી ખેંટ પૂરી પાડવી જોઈએ. આ પ્રકારની કેળવણીની શાખાઓ ઘણીજ અગત્ય ધરાવે છે.

હુન્નરકળા, ઉદ્યોગ ખેતીવાડી અને વેપારી કેળવણીની ખીલવણી વગર દેશની દોલતમાં વધારો થતો નથી, દેશની આબાદી થતી નથી તે શાખાઓમાં આપણે પશ્ચિમના દેશો કરતા અને તપાન કરતા ઘણા પાછળ છીએ. એ દિશાએ આપણું ધ્યાન સંગ્રાહવું જોઈએ. દરેક જિલ્લામાં એક હુન્નર અને ઔદ્યોગિકશાળાની જરૂર છે. હિંદની ધરતી માતાના પેટમાં અખૂટ ખજાનાનો ભંડાર છે. પણ કળાભવનો અને ઔદ્યોગિક શાળાઓ વગર આપણે દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને તે જ કારણથી કરોડો રૂપિયા પરદેશમાં ઘસડાઇ જાય છે તે ખામ ધ્યાનમાં આપવા જેવું છે.

ખેતીવાડીની નિશાળો.

ખેતીવાડીની નિશાળોની તેટલીજ અગત્ય છે. આપણા દેશને મૂળ આધાર અને દોલત ખેતીના ધંધામાં મમાય છે. જે કરોડો એકર જમીનનો પાક આપણે ઉગાડી શકીએ છીએ તે ખેતીવાડીની નિશાળો-કોલેજ-અને પ્રયોગશાળાઓ કાઢવાથી આપણી પેદાશો બેવડી કરતા વધારે થઈ શકશે.

અ એજ પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણ પછી ઉદ્યોગહુન્નરની કેળવણી જુદી પાડવી.

આપણા હેતુ એવો રાખવો કે પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણ સુધી છોકરાઓ હાઈસ્કૂલોમાં લણાવવા. પણ શિક્ષકોએ અને માળખોએ છોકરાઓની મગજશક્તિ અને વલણ ધ્યાનમાં લઈને તેને ઉદ્યોગશાળામાં યા વેપારી શાળામાં મૂકવા અને જે તેની બુદ્ધિ ઉચી માલમ પડે તે જ તેના અભ્યાસ આગળ વધારીને તેને ઉંચી કેળવણી માટે જેવી કે કાયદો-વૈદ અને સાહિત્યના અભ્યાસ માટે જવા દેવો. પણ તેમ થવા સાડ જિલ્લે જિલ્લે હુન્નર, ઉદ્યોગ, ખેતીવાડી અને વ્યાપારીશાળાઓ સ્થપાવી જોઈએ. તેમ થાય તોજ દેશની ઉન્નતિ થાય જે હુન્નર ઉદ્યોગને તે લાયક હોય તે હુન્નર શીખવવામાં તેને સવેળા નાંખવો જોઈએ, અને જેટલી જરૂર વૈદોની તથા ઈજનેરી તથા કાયદાની પાઠશાળાઓની છે તે કરતાં હુન્નરઉદ્યોગ, વેપાર અને ખેતીવાડીની નિશાળોની ઘણી જ વધારે જરૂર છે.

તે વિષે કેળવણીમાં હિત ધરાવનારાઓએ અને દેશના હિતચિંતકોએ ચર્ચા અને ચળવળ કરવાની જરૂર છે.

નૈતિક કેળવણી.

નીતિના પાઠમાં અને વિચારમાં આપણે દેશ બીજા દેશ કરતાં ઉતરતો નથી. પણ જે ગર્વ આપણા દેશને માટે, આપણા પોતાને માટે આપણે રાખવો જોઈએ તેટલો રાખતા નથી. એ બોધ આપણા બાળકોને આપવાની જરૂર છે.

દેશ તે ધર્મ.

દેશસેવા અને જનસેવા જે પ્રમાણમાં પશ્ચિમના લોકો સમજે છે, જે દેશભક્તિના ગુણો જાપાનના લોકોમાં છે અને જેના બળથી તેઓ આજે દુનિયામાં શ્રેષ્ઠ પદવી ભોગવે છે તેના ગુણો આપણા દેશમાં ખીલવવાની જરૂર છે. સ્વાર્થ તણને દેશને સેવા અર્પણ કરવામાં દેવળ અને મંદિરો બાંધવા કરતા વધારે પુણ્ય છે એ પાઠ બચ્ચાને નાનપણથી આપવાનો છે. ને ત્રિવાય દેશસેવકો વધવાના નથી ગોખલે સોસાયટિના ધોરણપર દેશસેવકોની સોસાયટિ આપણા ગુજરાતમાં શહેરે શહેરમાં સ્થપાવી જોઈએ. પણ એવા ઉપદેશક થઈ આપણે ખરે ધર્મ શામા છે અને આપણે દુનિયામાં કેમ આગળ વધીએ એનો પાઠ શીખવાનો છે. આપણું ઉચ્ચ ચારિત્ર્ય બધામાં વગર કઠત વિદ્યા, હુતર, દોલત અને વ્યાપારથી આપણે ખીલ મ્હોટી પ્રજાઓની બરોબરીમાં આવવાના નથી. માટે એકત્ર હિન્દ ઉપરાત આપણું ચારિત્ર્ય બધાય એવા શિક્ષણની ઓછી અગત્ય નથી. તેના દાખલા આપણી નજર સમક્ષ છે આજની પરિવહની કત્તેહ તેના કુશલ કાર્યવાહકોને પ્રતાપે છે. અને તે કરતા જે પ્રમુખ આ પરિવહના તમે સુકર કરવાના છો તે મહાપુરુષના જીવતા જગતા દાખલાથી મારા વિચારને ટેકો મળે છે

શારીરિક કેળવણી.

શારીરિક કેળવણીનાં કાયદા તમને દર્શાવવાની કંઈ જરૂર નથી. મન્દુરસ્તી સાથે તન્દુરસ્તીનો આધાર રહેલો છે તેને માટે કસરતશાળાઓ અને અખાડાઓની દરેક નિશાળ સાથે ખાસ અગત્ય છે ખુલ્લા ચોકમાં આપણી દેશી કસરતો મગદળ, દંડ પીલવા, દોડવું, ગીલ્લીદંડ, પટા ખેલવા, ગાંધપર ચઢવું, તરવાં શીખવું વગેરે વગેરે કરવા જોઈએ આથી રનાયુ અને શરીર પુષ્ટ અને કંઠુ બનશે. કદાચ મન ખીલેલુ હોય, ચારિત્ર્ય પણ તારૂ હોય, નીતિમાન પણ હોય, પણ દુર્બલ-માદુ-શરીર દુનિયાને શો લાભ કરી શકે? તે દુનિયાને માથે પડે શારીરિક કેળવણી હું ઓછી ડિમતની ગણતો નથી છોકરા છોકરીઓ બેઠને એ કસરત કરાવવાની છે છોકરીઓથી ખીલ કસરત ન થાય તો ખાણી ખેચવું, લાલ સાથે ગરબા ગાવા, દળવું, એવી એવી કસરત તેમને ઘણી કામની છે આપણે શ્રીસ અને રોમના ઇતિહાસમાં વાંચીએ છીએ કે શ્રીસ પ્રજાની ખુલ્લું ધબલો મુખ્ય આધાર તેના શરીરની કેળવણી ઉપર રખાતો હતો. જે પહેલી પંક્તિએ આવે તેને દેશનું અનુપમ ગાન મળતું હતું. અસલ યુનાની પ્રજાનો બાંધો, તેની ખૂબસુરતી, તેની કાવ્યશક્તિ, હુતરઉદ્યોગો, તેના કારીગરી, શિલ્પ-કળા વગેરેનો આધાર, તે પ્રજાની શારીરિક ઉત્તમ કસરતો પર હતો એ વિષય જેટલો

આપણા દેશબંધુઓઓમાં ચર્ચાઓ જોઈએ તેટલો ચર્ચાઓ નથી, તે ઉપર હું આપણા ગુજરાતી અને પારસી બંધુઓનું ધ્યાન ખેંચું છું. પૂર્વના રહીશો સામાન્ય રીતે હિંદુ-સ્તાનના બીજા ભાગો કરતાં વધારે ખુબસુરત અને ચંચળ છે અને શારીરિક શક્તિ દક્ષિણ અને ઉત્તર કરતાં ઘણી ઓછી છે. નિશાળો સાથે ખુદલા ચોકોમાં રમતગમતનાં સાધનો અને શરીર ખીલવવાનાં સાધનો વસાવીને નિશાળોની અગત્યમા વધારો કરી આપવાની જરૂર છે આધ્યાત્મિક કેળવણીની ઓટ આપણને નથી, પણ બીજી શાખાઓમાં ધ્યાન આપવા જતા તેનો પ્રવાહ ઓછો થવો ન જોઈએ. જે પ્રભ દોલત, વ્યાપાર, કળાકૌશલ્ય, વિદ્યાહુન્નર અને સાહિત્ય ઇત્યાદિમાંજ પ્રવીણ થઈ લીન થઈ જાય છે તે પ્રભ, પોતાનું આધ્યાત્મિક ગળ જોઈ બેસે છે. તેને જો ઉધાર હિસાબ પાછળ આપવો પડે છે અને તેનું ગળ અને પ્રવાહ કમી ન થાય માટે તે કેળવણી ઘરમાં અને શાળામાં આપવાની જરૂર છે જર્મનિનો હાલનો, ફ્રાન્સનો પહેલાનો રેવોલ્યુશન તથા ઈરાની સાસાનિઅન પ્રભ, ગ્રીક અને રોમની પ્રભઓની તવારીખ આ દાખલા પૂરા પાડે છે. હિંદુસ્તાન આધ્યાત્મિક ગળથી ટકી રહ્યું છે અને ટકી રહેશે.

ઉચ્ચ કેળવણી

જેમ જેમ પ્રાથમિક અને માધ્યમિક કેળવણીનો પ્રચાર વધે તેમ તેમ તે સાથે ઉચ્ચ કેળવણીનો પણ ઘણો અગત્યનો સંકે અને ત્રીજો મળ્યો. સ્વયંમાં આપણે પાછળ પડ્યું નહીં જોઈએ હાલમાં કૉલેજોની અછત માલમ પડે છે. અને ગુજરાતના વિદ્યાર્થીઓ માટે બીજી ઘણી કૉલેજોની જરૂર છે સુરતમાં એક કૉલેજની ખરી અગત્ય છે અને બીજી વિશેષ એક કૉલેજ અમદાવાદમાં પણ આપણા પોતાના ગળથી કાઢવી જોઈએ. પૂનાના દક્ષિણીએએ આપણને ઘણાક વરસથી દેખાડી આપ્યું છે કે દેશની મેવા કરવાવાળા કેટલું કરી શકે છે. અમદાવાદ અને સુરત એક એક સંપૂર્ણ આર્ટ્સ કૉલેજ (Arts College) કાઢી શકે એટલું હૈવત તે બંને શહેરોમાં છે. પૈસા છે, હોશીઆરી છે, બુદ્ધિબળ છે પણ ખામી સ્વયંસેવકોની છે ટુંકા પગારે ભણેલા-પાસ થયેલા-વિદ્વાન યુવકોએ એ કામ ઉપાડ્યું જોઈએ અને જે કીર્તિ પૂનાએ મેળવી છે અને જેની ગેરહાજરીમાં આપણે પાછળ છીએ તે કલક એમના પ્રયાસથી દૂર થવું જોઈએ. શ્રીમત મહારાણશ્રી ગાયકવાડ સરકાર કેળવણીના સુરખી છે. તેમની ઉદારતાથી તેમના પાયતખ્ત શહેરમાં એક મેડિકલ કૉલેજ સ્થપાય તો ગુજરાતને લાલ મળે અમદાવાદમાં પણ હોસ્પિટલો છે અને ત્યાં પણ એક વૈદક કૉલેજ સ્થાપી શકાય, વૈદક અભ્યાસ માટે મુંબઈમાં આન્ટ મેડીકલ કૉલેજમાં જવ્યા નથી, પણ જે સગવડ શ્રીમતશ્રી સયાજીરાવ મહારાજના વડોદરા શહેરમાં છે તેવી ગુજરાતના કોઈ શહેરમાં નથી, અને હાલમાં સરકાર નાણાંની સગવડની ગેરહાજરીમાં બીજી વૈદક કૉલેજ નીલાવે તેવો સંભવ નથી. માટે આપણી ગુજરાતની નજર હાલ તો વડોદરા તરફ દોડે છે. આખા ઇલાકામાં ઇન્જનેરી કેળવણી આપવા માટે એકજ પાઠશાળા પૂનામાં છે અને જેમ હુન્નરઉદ્યોગ, બાધકામ દેવે વધે છે તેમ તેમાં તેને માટે ઠારીંગરો અને ઇન્જનેરી તૈયાર કરવા જોઈએ. તે માટે એવી નવી સંસ્થાઓ એક કરતાં અનેક સ્થાપવી જોઈએ. તેનું સ્થાન ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં થાય તે જોવા અને તે અગત્ય કરવા આપણે બનવું કરીશું.

સ્રીકેળવણી.

સ્રીકેળવણીની અગત્ય આપણે હવે ખરી રીતે સમજવા લાગ્યા છીએ અને ત્યાં સુધી આપણી હિંદની ભવિષ્યની માતાઓ પૂરી રીતે કેળવાશે નહીં ત્યાં સુધી આપણે દેશ ઉંચી પંક્તિએ પહોંચશે નહીં. પૂર્વ કાળમાં સ્ત્રીઓ લણ્ણેલી હતી પણ સમયના ફેરફારમાં ત્યાં મરદની કેળવણીની ખામી પડી, નિર્ધનતા આવી, ત્યાં પછી સ્ત્રીઓને શી રીતે કેળવાય ? તેમને આંકડા વપાસવા હું વિનંતિ કરીશ. આપણા દેશમાં સરેરાસ ૪૫ થી ૫૦ ગામડે ફક્ત એક કન્યાશાળા છે. ઇલાકામાં હમર સ્ત્રીઓમાં ફક્ત ૨૧ લખી વાંચી બહુ છે પણ તે સંખ્યા ગુજરાતમાં ૦૮ છે ઉપલા આંકડા સર્વને સ્પષ્ટ રીતે જણાવશે કે આપણે આપણી આ ફાલત તુરત સુધારવી જોઈએ. આપણને આપણા વહેમો અને રીવાજો આડે આવે છે તે કુનેહ અને અંત રાખીને આપણે દૂર કરવા જોઈએ. સ્રીકેળવણીનો મંડાટો આધાર આપણા પોતાના ઉપરજ છે સરકાર ઉપર આધાર રાખવાથી આપણો દહાડો વળવાનો નથી. દરેક શહેરમાં ગુજરાતી નિશાળો ઉપરાત એક છોકરીઓની અંગ્રેજી નિશાળ પણ જોઈએ. હમારી પોતાની કોમન દાખલા ઉપરથી માલમ પડશે કે સરકાર ઉપર આધાર ગાંધી પારસીઓ પોતાની સ્રીકેળવણીને ફક્ત પોતે ન કરત તો તેની ફાલત ખીજા હિંદુ-મુસલમાન જેવીજ રહેત. મુસલમાન તથા હિંદુ બંધુઓએ એ ખોટા પૂરી પાડવા યત્ન કરવો જોઈએ. ગામડાની નિશાળોમાં ૮ થી ૧૦ વરસની ઉમરની છોકરીઓને છોકરાઓની નિશાળમાં લણ્ણવા માટે એ પ્રથમ વિચારો દર્શાવ્યા છે. શહેરોમાં ગુજરાતી મોટી કન્યાશાળાઓમાં અંગ્રેજી વર્ગ ઉઘડાવવા કોશિષ કરવી જોઈએ અને શહેરના નામાકિત ગૃહસ્થોએ એક અંગ્રેજી શાળા પોતે ઉઘાડીને ચલાવવી જોઈએ આ શહેરમાં છોકરીઓની એક અંગ્રેજી હાઈસ્કૂલ છે. તે ભરૂચ પારસી પંચાયત ચલાવે છે. તેમાં આશરે ૧૭૫ છોકરીઓ લણ્ણે છે. તેમાં હિંદુમુસલમાન છોકરીઓ માટે પૂરતી જગ્યા છે એટલુજ નહીં પણ તેમને આકર્ષવા સ્કોલરશિપો-ધનામો-મુસલમાન તથા હિંદુશાળાઓ માટે ખાસ રાખવામાં આવ્યા છે, પણ દિલ્લીની વાત છે કે તેનો લાભ તેઓ લેતી નથી. રૂ. ૧૦ દમ હમરના ખર્ચે તે નિશાળ ચાલે છે અને મેટ્રિક સુધીના તેમાં વર્ગો છે. પ્રથમ એનો ખર્ચ રૂ. ૩૦૦ બાર મહીને થતો હતો. સરકારની મદદ વગર ધીરે ધીરે તે નિશાળ વધતી ગઈ તેનું પોતાનું રૂ. ૨૨,૦૦૦ નું મકાન થયું તે બસ નહીં પડવાથી ખીજા બે ભાગના મકાનો રાખવાં પડે છે. પારસીઓની વસતિ આ જિલ્લામાં ૨૫૦૦ થી ૩૦૦૦ માણસની છે તે રૂ. ૧૦,૦૦૦ દમ હમર ખર્ચાને એક નિશાળ ચલાવે છે. તે હિંદુ મુસલમાન બંધુઓમાં ઘણા દ્રવ્યવાળા આગેવાન અને દેશાભિમાની પુરુષો છે અને તેઓ પોતાના વર્ગમાં એવી એક નિશાળ પોતાના બળ ઉપર ઉભા રહીને નહીં કાઢી શકે ? સરકાર આંટ આપે છે.

સ્રીકેળવણીનો ક્રમ.

શિક્ષણ છોકરીઓને આપવા માટે ક્રમ એવો ગોઠવવો જોઈએ કે ૧૫ થી ૧૬ વર્ષ સુધીમાં તેમને સાધારણ જ્ઞાન મળી શકે. ઘરસંસાર અને હુનિયાના કારભારમાં જે જ્ઞાનનું તેમને કામ ન પડે તે વિષયોમાં તેમનો વખત ગાળવો વાજબી નથી. આપણા

દેશના રીવાજ મુજબ ૧૫-૧૬ વર્ષની મોટી ઉમરની છોકરીઓ મોટે ભાગે પરણેલી હોય છે અને તેઓ વધારે વખત નિશાળમાં રહી શકતી નથી. સાધારણ આંક, લેખા, હિસાબ, ગાયન, શીવણુ ગુથણુ, સારી લાઘામાં લખી વાંચી શકે તેટલું જ્ઞાન અને ધર-સ સારમાં ઉપયોગી થઇ પડે તેટલા માટે આરોગ્યવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો, મોંઘાની માવજત, ખાળઉછેર, ધર, રસોડું અને મહોદલા સાફસૂક રાખવાના કાયદા, થોડુંક વ્યાજ, નૃત્ય અને સંગીત: એવા વિષયો શીખવવા જોઈએ. પાકશાસ્ત્ર અને ધોવાનો હુન્નર આપણી છોકરીઓને નિશાળમાં શીખવવા હાલમાં ઘણી જરૂર નથી, કોરણકે મોટા અથવા નાના સર્વે ધરોમાં તે જ્ઞાન પોતાના ધરોમાં તેમને મળે છે. રોજના ખર્ચનો હિસાબ ઉધાર પાંસે શી રીતે રાખવો, પોતાના ઘણી અગર મોંઘાપ જે પૈસા આપે તે જમી શી રીતે કરવા, એવું વહેવાર હિસાબી જ્ઞાન આપવું જોઈએ. જે સ્ત્રીઓ વધારે અભ્યાસ કરવા આતુર હોય તેમને રકોલગશિયો આપીને ભણાવવી જોઈએ. કારણકે દરેક તાલુકામાં અંગ્રેજી રફૂલો ઠાઠવા હુલ તરત જને નહીં. પણ હવે વખત આવી લાગ્યો છે કે દરેક ઇલાકા માટે એક કોલેજ ફક્ત સ્ત્રીઓ માટે ઠાઠવી જોઈએ અને તેમ થવાથી સ્ત્રીકેળવણીના ઉચ્ચ તબક્કેને ઘણું ઉત્તેજન મળશે. માધ્યમિક કેળવણીમાં બીજી ભાષા તરીકે ફ્રેન્ચને બદલે હિંદુને સંસ્કૃત અને પારસી મુસલમાનોને ફારસી અથવા અંદ શીખવા ઉત્તેજન આપવું કે જેમ થવાથી સર્વેના ધર્મનાં સાહિત્યો તરફ તેમનું લક્ષ્ય થોડે. પ્રીસીઆરીખોર કેળવણીને ટેકો મળવાથી સંગીન લાલ ધતો નથી. નિશાળમાં ધર્મના પાઠો, ગીતા, કુરાન અને અવસ્તાના બોધો માસ્તરો આપે તો અઠવાડીયામાં ૨-૩ વાર તે ક્રમમાં ગોઠવવા વ્યાજબી છે. આપણને આજની દેખાદેખીની, બહારના ભપકાની કેળવણી સ્ત્રીને આપતા અટકવું જોઈએ. ૧૦૦ માંથી ૯૦ ટકા મધ્યમ તથા ગરીબ વર્ગના હોય છે. તે પોતાનો સંસાર કરકસરથી સુખમાં ચલાવે અને તેના આચાર, વેચાર, નીતિ, રહેણી ઠરણી સારી થાય એવી કેળવણીની જરૂર છે. અંગ્રેજી ન ભણે તો પ્રીકર નહીં પણ ગુજરાતી જ્ઞાન તેને ઘણીઆણી અમે માતા તરીકે મદદ કરે તેવું મળવું જોઈએ.

હાલમાં દરેક નિશાળમાં અઠરમાત્ર વખતે તાત્કાલિક મદદના પાઠો અપાય છે અને દરેક રચુનિસિપાલિટિની તથા તાલુકાની રફૂલોમાં તેના વર્ગો ઉઘડાવીને તે છોકરા છોકરીઓને તેનું જ્ઞાન આપવું જોઈએ અને તેમાં ફતેહમંદો થયા પછી અને સર્ટિફિકેટો મળ્યા બાદ દરદોની સારવાર અને માવજત અને ધરની સુઘડાઈ એ બાબત ઉપર લાપણો અપાવી તેમાં પણ સર્ટિફિકેટો અપાવવાં જોઈએ. એ વર્ગો ફરજિયાત રાખવા એનું જ્ઞાન બીજા કોઈપણ જ્ઞાન કરતાં સ્ત્રીઓને ઓછું ઉપયોગી નથી. પોતાની પરણેલી જીવંતમાં તેને જે ફરજ માતા તરીકે બજાવવાની છે અને પોતાનાં બચ્ચાને ઉછેરવાના છે તેવું જ્ઞાન બીલકુલ હાલમાં અપાતું નથી. તે છૂટથી અપાય તો જે બચકર મૃત્યુ નાના બચ્ચાનું ઠસુવાવડના રોગોથી થાય છે તેમાં ઘટાડો થાય. જો કે આ વિષય આરોગ્યવિદ્યાને લગતો છે તો પણ કેળવણીના પ્રકરણમાં તેનો સમાસ થાય છે, માટે તે કેળવણીના ક્રમમાં આપવો જોઈએ. શહેરમાં સૌનટર એસોસિએશનો સારા ખાયા ઉપર રથાપવી જોઈએ. તેની શાખાઓ

વાહુકામાં કાઢીને ભાવણે અને પ્રયોગોથી એ ગાળતમાં જ્ઞાન મળવું જોઈએ. લોકલ-જોડો-સરકાર-મ્યુનિસિપાલિટિઓએ સર્વે સંસ્થાઓએ એવી એસોસિએશનોને ઉદાર રીતે મદદો આપવી જોઈએ. એના એ ફાયદા છે. ખરી કેળવણી મળે છે, મૃત્યુ, દુઃખ દરદો એમાં થાય છે અને છ'દગીની સરાસરી ઉમર વધવાથી આપણી આર્થિક સ્થિતિમાં પણ સુધારો વધારો થાય છે. સ્ટ્રીકેળવણી વગર મરદની ગમે એવી ઉંચી કેળવણી અધુરી છે. દેશની ૧૫ કરોડ કોમળ સ્ત્રીઓને અજ્ઞાનતામાં રાખીને દેશની ઉન્નતિ કરવી અશક્ય છે. દેશની આખાદી મરદ તેમજ સ્ત્રીના બન્નેના શુણ્ણ ખીલવીને કરવાની છે જે વખતમાં શિક્ષણ સારી રીતે લેવાની જરૂર છે તેવીજ વખતે તે નિશાળો છોડી બધ તો કેળવણીનો તેને પૂરો લાભ મળે નહીં એ વિષે જેમ જેમ વખત જશે તેમ સુધારો થશે. મોટી ઉમરની છોકરીઓને નિશાળોમાં વધુ વખત રહેવા મોકલારશિયો, ધનાનો આપવાં જોઈએ

છોકરાંની શારીરિક તપાસણી.

આ ગાળત ઉપર પણ મ્યુનિસિપાલિટિઓ અને કેળવણીખાતાંએ વગર ઢીલે ધ્યાન આપવું જોઈએ. કેટલાંક ગાળકોમાં દાત, આખ અને છાતીમાં જન્મથી ખોડ હોય છે. તે તુરત તપાસવાથી તેના ઉપાયો થઈ શકે છે અને તેના જન્મારો સફળ થાય છે. કોઈ બાળકો શારીરિક દુર્બલતાને લીધે અભ્યાસ કરવા લાયક હોતા નથી. દાત અને આખ ઉપર છ'દગીના મોટા આધાર રહે છે. યુરોપમાં તથા ખીજ સુધરેલા દેશોમાં એ તપાસણી થાય છે અને તે આપણી હિંદની શાળાઓમાં પણ શરૂ કરવી જોઈએ

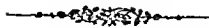
મારા આજના ભાષણની તારીજ અથવા તાત્પર્ય સંક્ષેપમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. અગ્રેસરોએ કેળવણીનો સવાલ સર્વે સવાલોમાં આગળ લાવવો—સરકારમાં સ્થાનિક જોડો તથા મ્યુનિસિપાલિટિઓમાં.
૨. સરકાર તથા જોડો તથા મ્યુનિસિપાલિટિઓ એકદમ ઝડપથી આગળ વધે માટે ગ્રાંટો વધારે મેળવવા લડવું.
૩. કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા, પોતાના ઉપર કરો નાંખવા પડે તો ખુશીથી ઉપાડવા અને તેટલા પૈસા સરકાર પાસે માગવા.
૪. કરો દાંડના વ્યસનોની ઉપર, જગલખાતાની પેદારો ઉપર, ઘરવેરો, આવકવેરો વગેરે ઉપર નાંખવા, અને તે કરો ફક્ત કેળવણીના વધારામાં ખર્ચવા
૫. ટ્રેઇન્ડ શિક્ષકો અને મારા મકાનો ન મળે ત્યાં સુધી નિશાળો સ્થાપવા બેસી રહેવું નહીં. ગામડાંમાં ૧૫ થી ૨૦ છોકરા થતાંવર્ગ ઉઘાડીને ચોરામાં-ઓટલાપર-અગર ઝાડના છાયા નીચે નિશાળ કરવી.
૬. લીલ, કોળી, તલાવીઆ વર્ગોને માટે તેમના આચારવિચારને રૂચે એવા વર્ગો ખુલા મેદાનમાં કાઢવા અને મ્યુનિસિપાલિટિઓ તથા લોકલજોડોએ તેમાં મદદ કરવી.
૭. મ્યુનિસિપલ ગુજરાતી નિશાળોમાં ૪ થા ધોરણથી અંગ્રેજી વર્ગો ઉઘાડવા.

૮. મ્યુનિસિપાલિટીએ જુદી સરકારી સ્કૂલ ઉપરાંત છોકરી અથવા છોકરાની અંગ્રેજી સ્કૂલો ઉઘાડવી.
૯. માધ્યમિક કેળવણી ૫ થી ૬ ઠા ધોરણ પછી જુદી પાડીને હુન્નરઉદ્યોગ, ખેતીવાડીની કેળવણીની દિશામાં જુદી પાડવી. તે માટે દરેક જિલ્લાના મુખ્ય શહેરોમાં એક કળાલવન અથવા ઉદ્યોગલવન, કૃષિશાળા અને એક વ્યાપારશાળા ઠઠાવવી.
૧૦. સ્કૂલોમાં છોકરા-છોકરીઓને પ્રાથમિક મહદ સારવાર અને ગૃહઆરોગ્યના ભાષણો અપાવવા અને તે ફરજિયાત કરવાં.
૧૧. ઇલાકાના શહેરમાં સ્ત્રીઓ સારૂ એક ઇલાયદી કૉલેજ સ્થાપવી.
૧૨. એક સુરતમાં અને અમદાવાદમાં એક બીજી આર્ટ્સ કૉલેજ જેમ અને તેમ જુદી સ્થાપવી.
૧૩. વડોદરા અથવા અમદાવાદમાં એક વદક કૉલેજ સ્થાપવા પ્રયાસ કરવો.
૧૪. દરેક શહેરમાં સેનિટરિ એસોસિએશનો સ્થાપવી અને તેને સારી ગ્રાટો આપી તેની પાસે ભાષણો અપાવવાં.
૧૫. એક બીજી એન્જિનિયરિંગ કૉલેજ અમદાવાદમાં ઠઠાવવા પ્રયાસ કરવો.
૧૬. શહેરસુધરાઈના આરોગ્યખાતાએ છોકરા છોકરી નિશાળમાં દાખલ થાય તે પહેલાં તેના શરીરની તપાસ કરવી આંખ, દાંત, છાતી વગેરે તપાસવા અને તેવી તપાસ વર્ષમાં એકવાર કરવા ફરજ પાડવી.
૧૭. માતૃભાષામાં કેળવણી જેમ અને તેમ આપવી. વિશેષ કરીને અંગ્રેજી પાંચમા-છઠ્ઠા ધોરણ જુદી અંગ્રેજીને બદલે ગુજરાતીમાં શિક્ષણ આપવું. ત્યારબાદ ધીરે ધીરે અંગ્રેજી ભાષાદ્વારા આપવું તે માટે તેવાં પુસ્તકો ધીરે ધીરે તૈયાર કરાવવાં.
૧૮. શહેરોમાં અને ગામડામાં પુસ્તકાલયો સ્થાપવા અને તે સંસ્થાઓને સરકારે તથા સ્થાનિક સ્વરાજ્ય મંડળોએ નાણાંની મદદ આપવી ને ફરતા પુસ્તકાલયો સ્થાપવા.
૧૯. શરીર ખીલે તેવી કસરતશાળા-અખાડા-સ્થાપવા અને શરીરની કેળવણીને આગળ પડતું સ્થાન આપવું.
૨૦. બીજી રીતે જેમ આપણા દેશનો મોટો ભાગ કેળવાયેલો થાય એવો દરેક ઉપાય ચોજવો અને તેને અમલમાં મૂકવો.

સદ્ગૃહસ્થો, મારી અદ્યણુદિ પ્રમાણેના વિચારો મારી માતૃભાષા “પારસી ગુજરાતી” માં તમેએ ધીરજથી માણજ્યા માટે હું તમારો ઉપકાર માતું છું અને મારૂ ભાષણ સમાપ્ત કરતાં આજની પરિવદના પ્રમુખ સાહેબને નીમવા આ પરીવદને અરજ કરું છું. આવો બળવર મેળાવડો મારૂ ભાષણ સાંભળવા માટે લેગો ધયો નથી, પણ આજના નિમાવાના જગતપ્રસિદ્ધ માનવંત કર્મવીર મહાપુરૂષ પ્રમુખ સાહેબના દર્શન કરવા, તેમના ઉમદા ઉદ્ગારો સાંભળવા, અહુણ કરવા અને તેમની ઉત્તમ જનસેવા માટે તેમને માન આપવા આજની આ ઠંઠ મળી છે.

અધિકારી શાસન.

જ્યારે ઇંગ્લંડથી સિવિલ સર્વિસનો નવો પાસ થયેલો અધિકારી હિન્દમાં આવે છે ત્યારે તેને પોતાની માનસિક શક્તિ સંપત્તિનું અભિમાન હોય છે તે પોતાને દેવી સલાહકાર તરીકે મોકલવામાં આવેલો સમજે છે અને જ્યારે અજ્ઞાનતાપૂર્ણ જનસમૂહ તરફથી તેને અપૂર્વ માન આપવામાં આવે છે અને ખુશામતના શબ્દોની ભેટ આપવામાં આવે છે ત્યારે તેને પોતાની માન્યતામાં સત્યતા લાગે છે. તેના વિચારો ઘણા સકુચિત અને અનુદાર હોય છે. આ ઉપરાંત અધિકારી રાજ્ય ત્ર તેને ઘડી ઘડીને વિશેષ કુશળ બનાવે છે અને તેનામાં અધિકારપ્રિયતાનું આરોપણ કરવામાં આવે છે તે પોતાના હાથ નીચેના અમલદારોને ટુંકા અને ચાલાકીભર્યા કરમાનો કરવામાં અને પોતાના ઉપરી અધિકારીને ત્વરિત લાગ્યા રીપોર્ટો લખવામાં પોતાનું મહદ્ કાર્ય સમજે છે. તે જન-સમૂહ તરફ સાધારણ રીતે સમભાવ અને ઉદારવૃત્તિ દાખવે છે પણ તેના હુકમનો અનાદર કરવામાં આવે છે તો તેની વૃત્તિઓમાં ઘણું પરિવર્તન થઈ જાય છે, તેનો સમભાવ દ્રેષભાવમાં રૂપાંતર પામે છે તે પોતાના નિર્ણયને દેવી નિર્ણય સમજે છે. પોતાની નિર્ણયાત્મક બુદ્ધિનું છે તેને ઘણું જ અભિમાન હોય છે. તેની આજ્ઞાપર ટીકા અને વેગ ભરી ચર્ચાને તે અપમાનિત અને અમદ્ય લેખે છે કારણ કે તે પોતાની નીચેના કરજનના જનસમૂહ પાસેથી ટીકાની આશાએ હુકમ કરતો નથી. આ ચર્ચા અને આ ટીકાને તે એક મુઠ્ઠોભર નિશાળીઆઓ પોતાના શિક્ષકને શિક્ષણ વખતની વહેચણી કેમ કરવી એ બતાવવા જેવી ગણે છે. તેના હુકમમાં જો કાંઈ સુધારા સૂચવવામાં આવે છે તો તેની અવગણના કરે છે અને જણાવે છે કે પ્રજાનો લાભ હોય સારી રીતે સમજીએ છીએ. જિયારી ગંક પ્રજા આવા વિશ્વસનીય સૂત્રોથી મુંગે મોઢે બેસી રહીને પોતાના હિતાહિતનો સવાલ તેમની ન્યાય-બુદ્ધિ પર મુકતી હતી આ અધાધુધી હિન્દનો જનસમૂહ જ્યારે અજ્ઞાન રૂપી મોહ નિદ્રામાં પડેલો હતો ત્યારે વધુ વખત ટકતી. પણ વર્તમાન સમયમાં હિન્દના રાજદારી પ્રકરણમાં નવી જાગૃતિ અને નવચેતનાના પ્રવેશથી આવી અધાધુધી સામે પોષક ઉઠે છે. તેમની રાજનીતિ બાબત પ્રજા પોતાના અતિનિધિઓ દ્વારા પ્રત્યેક ઉઠાવે છે આ અધિકારીઓનું લાક્ષણિક વર્તન એ હોય છે કે જે સંસ્થા અથવા મંડળ તેમને નમ્રતા અને આધીનતાનું દર્શન કરાવે છે, તેના તરફ તેઓ મિનાચારીના લાવથી બુલે છે. અને તેમાં પોતે ઇચ્છાનુસાર ભાગ પણ લે છે પણ કેટલેક અંશે આવી સંસ્થાનો પવન દેશમાંની ખીજી ઉધરતી સંસ્થાઓને લાગે છે અને તેઓ પણ તેના વિચારો અને લાવનાઓથી ચેપિત થઈ અધિકારીશાસનપ્રિય થઈ જાય છે. આથી દેશની વિચારશ્રેણીમાં ઉલટી જ રીતે પરિવર્તન થઈ જાય અને તેનાં અંગો-સભ્યો-જેકે પાશ્ચાત્ય કેળવણીથી વિભૂષિત થાય છે છતાં પણ તેમના વિચારો અસાધારણ રીતે જિન અને અન્ય નવા વિચાર-કેની તુલનાથી અલાભપ્રદ હોય છે. આવા વિચારકે સ્વાભાવિક રીતે અધિકારીઓના મિત્ર

થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. અધિકારીઓ પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીઓમાં કાંઈ પણ વિટંબણા ઉપસ્થિત નથી કરતા તેમાં તેમની સ્વાર્થબુદ્ધિ છે. સનાતન-ઠરલામ અને ખૌદુ ધર્મો પાર્થિવ અધિકારીઓ તરફ નમ્રતા અને વિનયયુક્ત માનની લાગણીથી વર્તન કરવાનું પ્રતિ-પાદન કરે છે. કિન્તુ આવા વર્તનને અધિકાર મતાવલંબીઓ અને અન્ય વિચારકો જુદા જુદા લક્ષ્ય ણિ દુથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં સમજે છે—

“All religions are equally false to the philosopher, equally true to a man in the street, equally convenient to the magistrate”
અગ્રેજ શાસકો સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રેરાઈને આવા મતને અનુમતિ આપનારા ન હતા સને ૧૮૫૭માં આર્મી સપ્લાઈ ડીપાર્ટમેન્ટના અમુક અધિકારી પગલાંથી ધર્મનું ઝનુન ઉશ્કેરાયું હતું. અને મહારાષ્ટ્ર હિન્દુઓએ તેથી પણ આગલા બે સઠા પૂર્વે શિવાજીની ઇાંચ નીચે ધર્મ ઝનુનથી પ્રેરાઈને સ્વદેશાભિમાનની લાગણીઓ વિકસિત કરી હતી. અને શીખલોકોએ પણ રણજીતસિંહના વખતમાં એમ કયું હતું. પણ આવા ખળભળાટથી અગ્રેજ રાજસત્તાને વધારે ખમ્બું પડેલું ન હતું. કાળવ્યતીત થતાં આ ખળભળાટ શાંત થયો હતો. અને આગળના જેવી લોકોની રાજસત્તા તરફ લાગણીની દૃઢતા સ્થપાઈ હતી. શાંત આધીનત્વ નિરકુશ રાજ્યશાસનને-ગમે તો તે અધિકારી શાસન હોય વા સ્વાયત્ત અધિકારી શાસન હોય-વધારે પ્રિય હોય છે દેશી ધર્મો પ્રત્યે તેઓએ સહિષ્ણુતાની રાજનીતિ ગ્રહણ કરી હતી તેથી સર્વત્ર શાંતિ પ્રસારણ માથે તેમના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોને અનુમતિ મળતી. આવી રાજનીતિ તેઓ -સ્વલાભના સંરક્ષણ અને પ્રગતિને માટે ધારણ કરતા હતા હાલ દેશી ધર્મો અને તેમના દેવાલયોનું રક્ષણ કરવામાં અપવાદરૂપે માત્ર આર્ય સમાજ છે જેના સિદ્ધાંતો મુખ્યત્વે કરીને સ્વતંત્રતાના પ્રેરક તરીકે અધિકારપ્રિય શાસકોને ખુબે છે અને તેથી તેના અનુયાયીઓને તરસ્કાર ભાવથી જોવામાં આવે છે અને આવતા હતા. અને તેમના કાર્યો તરફ ખાસ લક્ષ આપવામાં આવતું હતું.

ખીલું એક મંડળ જેના તરફ અભાવ અને અણગમતની લાગણીથી જોવામાં આવે છે તે હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ છે, કે જેણે રાજકીય બાબતમાં હિન્દમાં નહું ચેતન અને નવો જુસ્સો આણેલા છે. લોકોને મોહનિદ્રામાંથી જાગૃત કર્યા છે અને રાજશાસ્ર પરત્વે વિચાર કરતાં શિખવ્યું છે વાસ્તવિક રીતે આ મંડળ પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ અને વિચારોનું ફળ છે તેણે આધીન હિન્દને સ્વતંત્ર વિચારનું બાન કરાવ્યું છે અને શાસકોની પાસે તત્સંબધે સુધારા કરવાની અરજ કરતા અને તે સુધારા શી રીતે પ્રાપ્ત કરવા તે શિખવ્યું છે. તેની માંગણીઓ ઈંગ્લાંડમાં વિનીત પક્ષની માંગણીઓ જેવી છે. આ માંગણીઓનો અધિકારપ્રિય શાસકોએ સારો સહાર કરેલો નથી તેમની પ્રવર્તતી રાજનીતિ બાબત શાસિત પ્રજા સવાલો પુછે અને પોતાના મતનું દર્શન કરાવે એ તેમને અસહ્ય લાગે છે અને તેને તેઓ ધમકીથી અને બળપતાની રાજનીતિથી દાબી દેવા માગે છે. તેના કરાવોને તેઓ બેવફાદારી અને અશાન્તિ ઉત્પાદક તરીકે ગણે છે. મી. હુટન તે સંબધે લખતા જણાવે છે કે:

"The epithet 'disloyalty' which under a bureaucracy has the same taint as the medieval 'heresy' an epitome, in fact, of all that is irretrievably damnable—was freely bandied about 'with reference to its proceedings,'" આવી રીતે 'તેના કાર્યો અને તેના કરાવેા પર આક્ષેપો કરવામાં આવે પણ આ કરાવેા અને આવી ચર્ચાઓ બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટના વાલિવાદના કાનુનોથી કોઈ પણ રીતે વિરુદ્ધ પદ્ધતિ પર કરવામાં આવતા નથી. ગી હુટન આગળ ચાલતાં કહે છે કે:

"The National Congress has met from the official dom but the welcome of war knives" અધિકારીઓએ તેને લગતી નજીવી ચીજ પર અણગમો બતાવવો બાકી નથી રાખ્યો તેઓ એમ પણ જણાવે છે કે બ્રિટિશ રાજ્યબંધારણને ઉથલાવી પાડવાને તે મંડળ પ્રયત્ન કરે છે. અને અસંતોષની લાગણી ફેલાવે છે માટે તે ભવિષ્યમાં ભયકર પરિણામ લાવે તે પહેલા તેને તરત દાબી દેવા જોઈએ જો હિન્દનો કોઈપણ વતની તેમના શાસનમાં ખોડખાંપણ કંઠે અને તે પર ચર્ચા કરે તો તેને અશાંતિ ફેલાવનાર તરીકે ગણે છે, અને નવો બળવો ઉત્પન્ન કરનાર ગણીને આ લાયક માણ્યો માનુષિક સ્વતંત્રતા અને એવકાદારીના અર્થનો ગોટાળો કરી ગેરસમજૂતી ઉત્પન્ન કરે છે. રાષ્ટ્રીય પરિષદે આટલાં વર્ષ દરમિયાન કોઈ પણ મહત્વનું કૃણ નથી મેળવી શકી તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે હિન્દમાં વર્તમાન પત્રો અને અધિકારીઓ વચ્ચે એક સંપ અને સમભાવ નથી. બન્ને સહકાર્ય કરતાં નથી. અધિકારીઓ પત્રો વરફ અનુદાર વૃત્તિથી જુએ છે.

વર્તમાન અમલની રિયતિ બરોબર સમજવાને માટે વર્તમાન પત્રો સંબંધી કેટલુંક વિવેચન કરવું આવશ્યક છે હિન્દમાં પહેલી કક્ષામાં આવતાં કેટલાક ઇંગ્લેશ વર્તમાન પત્રો છે જે માતૃભૂમિના ધોરણ પર પોતાના વિચારો બિનઅધિકારી લક્ષણિદુશી પ્રદર્શિત કરે છે. કિન્તુ જ્યાં દેશીઓના લાભાલાભનો સવાલ ઉપરિચિત થાય છે ત્યાં તેઓ વિગ્ન બાવથી અને જાતીય દૃષ્ટિબિન્દુથી તેની ચર્ચા કરે છે. જ્યાં પોતાના વાણિજ્ય વિષયક લાભોનો સવાલ આવે છે ત્યાં તેઓ અધિકારીઓના કાર્યોની ચર્ચા સચોટ અને નીકર શબ્દોમાં કરે છે. અને જો અધિકારીઓ કાતો ઇંગ્લંડમાં ચાલતી રાજનીતીના દળાણથી અથવા કોઈ બીજા પ્રકારના દળાણથી હિન્દીઓને સમાન બાગ આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો તેઓ અડગ ધૈર્યથી તેમની મામે લડત ચલાવે છે. બીજી કક્ષામાં ઉચ્ચ કોટીનાં દેશી વર્તમાન પત્રોની ગણના થાય છે. આ પત્રો હિન્દના ભદ્રપ્રદ ભવિષ્યના આગમનનું સૂચન કરે છે. તંત્રીઓ અને વ્યવસ્થાપકો મુખ્યત્વે ઠરીને પાશ્વર્ય વિચાર અને ઉચ્ચ કેળવણીથી વિભૂષિત વ્યક્તિઓ હોય છે. તેઓની રાજકીય દૃષ્ટિ સામાન્ય રીતે વિચાર્યતામાં જ્યારે રિયલિટીસ્ટ મંડળનો અમલ ચાલતો હોય છે, ત્યારે ઉદાર વૃત્તિ વાળું રાજમંડળ જેમ તેમની ચર્ચા કરે છે તેવી રીતની હોય છે. તેઓ જન-સંગાજ અને લોકસમૂહના વિચારો પ્રદર્શિત કરે છે. ત્રીજી કક્ષામાં આવતા સાધારણ વર્ગના સ્થાનિક વર્તમાન પત્રો છે અને તેના અભિપ્રયો મુખ્યત્વે ઠરીને દેશીઓ

આપવા સુરેલીઓને હોય છે. આ પત્રો પોતાના વિચારોનો આધાર ઉપર ખતાવેલી જે કોટીના વર્તમાનપત્રો પર રાખે છે. ઘણી વખતે તેઓ અસત્તાવાર ગપગોળાને લખ્ય રૂપ આપે છે અને તેથી કેટલાક સિદ્ધાન્તોની સત્યતાને હાનિ ઠરીને પોતાના તરફ તેમજ તેથી ઉચ્ચ કોટીના દેશી વર્તમાન પત્રો તરફ સરકારની ઈતરજી ઉત્પન્ન કરે છે. આથી પ્રગતિના વિરોધીઓ પ્રગતિ વિરુદ્ધ લડવાને સશસ્ત્ર થઈ વધારે ખળવત્તર જને છે. આવી કક્ષાના પત્રોથી હિન્દની માગણીઓને અને તેના લાભોને વધારે વિટગાળુઓ ખમવી પડે છે. ઉચ્ચ કોટીના દેશી વર્તમાનપત્રો તરફ અધિકારીઓ અભાવ અને અવિશ્વાસ મિશ્રિત ભાવથી જુઓ છે તેમ છતાં પણ આ વર્તમાનપત્રોની અર્થો અને તે દ્વારા પ્રસિદ્ધ થતી લોક માગણીઓનો અનાદર થતો નથી, કારણ કે તેમાં ઘણું સત્ય સમાયલું છે. તેઓ સમજે છે કે આ વર્તમાન પત્રો કંઈ ક્ષયદા વગરના નથી. અગ્રેજ, અધિપતિઓથી આલતા વર્તમાન પત્રોના અભિપ્રાય પર અધિકારીઓ સામાન્ય રીતે વધારે વજન રાખે એ માનવા જેવું છે તેમ છતાં પણ દેશી વર્તમાન પત્રોના અભિપ્રાયોને તેમને કેટલે દરજ્જે માન આપવું પડે છે. કારણ કે તેઓ લોકમતને જાણે છે અને દર્શાવે છે મિ. બર્નાડ હુટન કહે છે કે, "The Indian press is the Catfish of the Government of India." પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ જણાવે છે કે આ માછલી- 'Catfish' ખીજી માછલીઓને કરડીને અને તેમને ક્રોધિત કરીને હમેશા પ્રગતિના માર્ગ પર રાખે છે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં હિન્દીઓ તરફ અધિકારીઓનો અલુર્ગમો હોય તો તે સલામત છે. અધિકારીઓ એમ બહેર કરે છે કે હમે પ્રજાના લાભને માટે હમારી રાજનીતિનું ધોરણ વારંવાર બદલીએ છીએ અને પ્રજાના લાભોનું સંરક્ષણ કરવું એ હમારી પ્રથમ ફરજ છે. આ માત્ર તેમના ઉદ્ગારોજ છે. જો તેમનું લક્ષણિંદુ ખરેખર પ્રજાના લાભનું સાધ્ય હોય તો તેઓ ફરજિયાત કેળવણી અને સ્વતંત્ર વિચારની બક્ષિસ પ્રજાને આપવા માટે પ્રગતિ અવરોધનાં રાજકીય બંધનો કેમ દૂર કરતા નથી? પણ તેઓનું લક્ષ આથી ઉલટી તરફજ છે. પ્રગતિ માર્ગને અવરોધ કરતા રાજકીય બંધનો તોડવાને બદલે ઉલટા તેઓ તેમને વધારે સખત અને સઘટિત કરે છે અને કોઈ પણ રીતે પ્રગતિ ન થાય એવા માર્ગ હસ્તગત કરે છે જે પ્રજા મુંઝે મોઢે તેમના કાયદાકાનુનો અને ઠરાવોનો સ્વીકાર કરે છે તે રાંક પ્રજા પર શાસન ચલાવવું એ ઘણું મહેલું છે. હિન્દની પ્રજાએ આવીજ રીતે મુંઝે મોઢે આધિનત્વ સ્વીકાર્યું અને તેથીજ પ્રગતિના પંથ પર તે ચઢી શકી નથી.

પ્રજાની રાજકીય વિચારની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવી અને મુંઝે મોઢે આધિનત્વ સ્વીકારવા ફરજ પાડવી એ ઘણું અનુદર વર્તન છે. કારણ કે તેથી વર્ષો વ્યતીત થતા પ્રજાની ઉત્સાહની લાગણીઓ મંદ પડી જાય છે. અને તેમાં માન સક, શારીરિક અને નૈતિક દુર્બળતાને સંચાર થાય છે, ખીજું એકે પ્રજાને હમેશા શંકાવાત્થમાં રાખવી, તેને ગાળક માફક ગણવી, તેની વૃત્તિઓન માટે માર્ગ ખુદ્દા ન રાખવા, અને સ્વતંત્ર વિચારને ખીલવા ન દેવા એના જેવું દુષ્ણ શાસકોને ખીજું એકે નથી. શાસકોએ એમ નથી સમજવાનું કે આથી મહદુકાર્ય થયું. તેઓએ સમજવું જોઈએ કે મહાત્મા

તરફ આ એક અધોઃ અતે અક્ષય અન્યાયવૃત્તિ છે. તે માણસને ધ્રંબલાખટ્ટ કરીને પછી અરીણ ખવરાવવા જેવું છે. કાયદેસર પ્રગતિ અને ઉન્નતિના માર્ગો ખુલ્લા અને નિર્બંધક હોય છે અને પ્રજાની વૃત્તિઓને વિહરવાનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોય છે, ત્યારે રાષ્ટ્રીય ઉન્નતિ પાય છે. ત્યારે પ્રજા ઉન્નતિદ્વારમાં પ્રવેશ કરવાને ઉત્સુક અને આકાંક્ષી હોય છે ત્યારે તેને એમ કહેવામાં આવે છે કે તમારો ઉન્નતિપથ ક્યારે ખુલ્લો કરવો અને પ્રગતિ માર્ગને બંધન મુક્ત ક્યારે બનાવવો તે વિષે અધિકારીઓ હમેશા વિચાર ચલાવે છે.

ત્યારથી આપણા માનવતા રાજ્યે એમ જણાવ્યું કે પ્રજા અને શાસકો વચ્ચે સમભાવની ન્યૂનતા છે ત્યારથી મુખ્યત્વે સમભાવ દર્શાવવાની અધિકારીઓની રાજનીતિનું પ્રકરણ બુલ્યું છે. મિ. હક્કના શબ્દોમાં જણાવીએ તો “We got an enormous amount of sympathy from the official side and afterwards they (proposals) are thrown out unceremoniously. વસ્તવજનની સખત અને તીવ્ર વેગવાળી વાયુફેરીઓ જેમ ઉગતી પુલની કડીઓના વિનાશ કરે છે તેમ અધિકારીઓના શાંત બહિરાંગર પ્રજાની વફાદારીની લાગણીઓને નષ્ટ કરે છે પ્રજા એક યત્રની માફક ભક્તિભાવ અને વફાદારી દાખવે છે. આતર ઉત્સાહનું તેમાં ઘણું અંશે નામ હોતુ નથી. પ્રજા રહેવેના વખતના કોઠાનુસાર તેમને માન આપે છે.

રાજકીય માર્ગ વિષે આટલું વિવેચન કર્યા પછી કેળવણીના વિષયપર હવે આપણે જોઈએ જોઈએ હિન્દે ખાટલાં વર્ષો બ્રિટિશ છવછાયા નીચે ગાળ્યા પછી કેળવણી વિચારમાં ફેટલી પ્રગતિ કરી એનું અવલોકન કરવું જોઈએ. અધિકારીઓ સંકુચિત વિચારના હોઈને કેળવણીપ્રચાર વધુ પ્રમાણમાં ન થવા દે એ સંભવિત છે. તેઓ પોતે—ઓકસફર્ડ અને કેમ્બ્રિજના વિશ્વવિદ્યાલયોમાં કેળવણી લઈને આવેલા હોય છે, નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી જોતાં આ ઉભય વિશ્વવિદ્યાલયો જનસમૂહની કેળવણીને માટે ખામ પ્રખ્યાત નથી. તેમાંથી સ્વાયત્ત અધિકારીશાસકો ઉત્પન્ન થાય છે અને તમની ભરતી અનેક સરકારી ખાતાઓમાં થાય છે. કેળવણીને માટે તેમનો સામાન્ય રીતે એવો અભિપ્રાય હોય છે કે તે, નિપુણ માણસો દ્વારા ઘણી સલાહથી અપાવી જોઈએ. કેળવણીને તેઓ અસરકારક હવાની માફક સમજે છે. આવી રીતે અધિકારીઓના કેળવણી પ્રત્યેના વિરોધ પેઢી ઊતાર આવેલો છે જો તેઓ નિરંકુશથી મંજુરવર્ગમાં કેળવણી પ્રસારણ કરે અને ગામે ગામ નિશાળો સ્થાપે તો અધિકાર પ્રાપ્ત કરવાના વિચારો કેળવણી લીધેલા જનસમૂહમાં ઉદ્ભવે, અને તે તેમના કાર્યો પર ટીકા કરવાવાળો અને તેમને પ્રતિય માર્ગો પર સ્વતંત્ર વિચાર કરતો થાય એવી અધિકારીઓની માન્યતા છે. આ મર્વ રૂન જોતું છે, ખીન પાયેદાર છે અધિકારીઓને એટલુંજ પ્રિય હોય છે કે પ્રજા મિના તરફ સંપૂર્ણ હાસલ દાખવે અને તેઓ હમેશા તેનું હિત સાધવામાં તત્પર રહેલા પ્રવર્તતી અશાંતિનું મૂળ કેટલાક અધિકારીઓ કેળવણીને સમજે છે. કેળવણી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટરો એક તરફ નિશાળમાં ચલતા કાર્યના વખાણ કરે છે અને ખાટલાં તરફ જલામણ કરે છે કે ખાતાએ તેમને માટે જે પરિસીમાં બાંધેલી છે તેથી વધારે

પ્રગતિ કરાવવાને પ્રયત્ન ન કરવો. તેમની, પ્રગતિ કરવી નહિ, તેમનામા ઉચ્ચ ભાવનાઓનો પ્રાદુર્ભાવ થવા દેવો નહિ, તેમનામા 'સ્વતંત્ર' વિચાર અને માનુષિક અપળતાના શુભોનો સચાર થવા દેવો નહિ, પણ માત્ર નસ્ર, મુંગી અને અરબલિત આધીનતા બતાવતા બનાવવા એજ તેમનો ઉદ્દેશ અને એજ તેમનું લક્ષ્યમિંદુ.

મિં ગોખલેના પ્રાથમિક કેળવણીના બીલથી અધિકારીઓનો કેળવણી તરફ કેવો ભાવ છે તે સત્વર જણાઈ આવશે. આ બીલ અમુક પસંદ કરેલા ભાગોમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત આપવાને માટે એટલું સંભાળપૂર્વક ઘટવામાં આવ્યું હતું કે જે વડી સરકારે તેને અનુમતિ આપી પસાર કર્યું હોત તો તે અમલ થયા વિના એક નકામા કાગળની માફક સરકારી દફતરોમા પડી રહેતો. મિં હુટનના નીચેના ટોકાપરથી અધિકારીઓના અભિપ્રાયોનું ધોરણ સમજાશે—

	તરફેશુમાં.	વિરૂદ્ધમાં.
ખિન અમલદારો	૯૫ ટકા.	૫ ટકા.
હિન્દી અમલદારો	૩૯ ટકા	૨૬ ટકા.
અંગ્રેજ અમલદારો	૫૧ ટકા.	૧૧૯ ટકા.
સ્થાનિક સરકારો	એકે નહિ	બધા.

ઉપલા ટોકા પરથી પ્રખપક્ષ અને અધિકારીઓના મત કેળવણીપ્રસારણ પ્રત્યે કેવા તે વધારે સ્પષ્ટ થશે. સર્વે સ્થાનિક સરકારો મિ. ગોખલેની દરખાસ્તની વિરૂદ્ધ હતી. આવા મ કુચિત વિચારોની પ્રબળતા આગળ હિન્દમા કેળવણીનું ધોરણ વધે એ અકાશ કુસુમવત છે. લૉર્ડ મીન્ટો જ્યારે પ્રાથમિક કેળવણી મફત કરવાની તરફેશુમાં હતા ત્યારે સ્થાનિક સરકારોએ તેને નકારી હતી. સને ૧૮૮૨ થી ૧૯૦૭ સુધીમા વસ્તીના ધોરણ પ્રમાણે નિશાળે જતા વિદ્યાર્થીઓનું પ્રમાણ ૧૨ થી ૧૭ થયું. સન'લી ખાતાઓનો ખર્ચ આ વર્ષો દરમ્યાન વધીને ૧૦ કરોડ થયો. લશ્કરી ખાતાનો ૩૨ કરોડ થયો ત્યારે કેળવણી ખાતું માત્ર ૬૩ લાખ-પુરો એક કરોડ પણ નહિ-જેળવતું હતું. આ પ્રમાણ જતા સને ૧૮૫૪ નું કૉર્ટ ઓફ ડાયરેક્ટરનું નોંદરનામું “પ્રજાની કેળવણી એ હમારી ધાર્મિક ફરજ છે” એ કેટલે અશે સત્ય નીવડ્યું છે અને સફળ થયું છે એ જાણવું ફરજ નથી. મિ ગોખલેના બીલ બાબત ટીકા કરતાં મીં હુટન જણાવે છે કે, “It is not, however, the people who require education in this matter, it is the officials and in particular the Secretariates” ઉપલા વર્ષો દરમ્યાન હિન્દની નાણા વિષયક સ્થિતિ એવી કંટાળી અથવા તંગીવાળી નહોતી કે જેથી હિન્દી સરકાર કેળવણી વિષયક પ્રગતિ ન કરી શકે. માત્ર સને ૧૮૮૯ માં સરહદ પરની કેટલીક છૂટીછવાયી લઠાઈઓ પર કેટલો ખર્ચ થયો હતો. આમ છતાં પણ જે સરકારની મરજી હોત તો કેળવણી વિષય પર વધારે છુટથી નાણાં વાપરી શકત. ચોતાની પ્રજાની અણણ અને અજ્ઞાનતાપૂર્ણ સ્થિતિથી જે કલક સરકારને લાગે છે તેને ઘોષ નાખવાને જહલે રાજવંચના અગોના પગાએ વધારવાનું અને અમુક વધારે

જગાઓ કાઢવાનું તેમને વધારે આવશ્યક લાગતું સર એડવર્ડ જેકરે સને ૧૯૦૭ માં એક પ્રસંગે વાત કરતા કહ્યું હતું કે મારી પાસે હંગેશા આવું ખરચમાં વધારો કે વાને ફરરેજ અરજો આવતી. એક પ્રાતિક ઇન્સ્પેક્ટર જ રવને પોલીસ કમીશન વખતે તેને કાંઈ સૂચનાઓ કરવાની હોય તે બાબત પૂછતાં તેણે જણાવ્યું કે મારા પગારના વધારા સિવાય મારે કાંઈ સૂચના કરવાની નથી. આ પરથી સ્પષ્ટ રીતે વિદિત થશે કે અધિકારીઓનું પ્રગતિ લાભ લાભના સવાલ પરત્વે કેટલું લક્ષ છે. આમ જો વસ્તુરિશ્તિ હોય તો આવું સ્વાર્થપ્રિય અધિકારીમંડળ હિન્દમાં ન હોવું જોઈએ. પ્રજા સતોષ દર્શાવે એવી રાજનીતિ ચલાવતાં તેમણે શિખરું જોઈએ આવી રાજનીતિ અને આવી સૂચનાઓથી હિન્દમાં નિશાળોને મળતો વધારો અન્ય માર્ગ પર ખસ્યાઈ જાય છે. સાવરણ્ય રીતે કેળવણી પ્રસારણ તરફ અધિકારીઓની મનોવૃત્તિ દોડતી જ નથી.

હિન્દમાં પ્રથમ પ્રાથમિક શાળાઓની સંખ્યા કરતાં હાલ કંઈ વધારો થયો છે તેનું માન સ્વ. મિ. ગોખલેને ઘટે છે. તેમની હાડતોડ મહેનત અને તેમના અધાગ પરિશ્રમને આ વધારો આભારી છે. થોડા વર્ષો પૂર્વે કેળવણી સંબંધીના એક પણ સભ્ય વડીધારા સભામાં ન હતો. પણ લશ્કરી ખાતાના સભ્યો બિરાજતા હતા. હિન્દમાં કેળવણી પ્રસારણનું મહત્વ આજ સુધી ગૌણ લેખવામાં આવતું હતું. હિન્દમાં કમ્પાન્ડર ઇન્ સ્પેક્ટર કેમિનેટના લડાઈ ખાતાના સેક્રેટરી કરતા વધારે સત્તાવાન છે. ન્યારે એક વખતે તેણે જણાવ્યું કે ભપાનના હાથે સખત પરાખવ પાન્યા છતાં પણ રૂશિયા હિન્દને વધારે ભયકારક છે ત્યારે આ અધિકારી વર્ગે આ અવિચારી દલીલ ઝુંગે મોઢે સ્વીકારી હતી. અને ચરહદ પરના અને સામાન્ય લશ્કરની જરૂરીઆતો પૂરી પાડવાને નાણાની નદી વહેવડાવામાં આવી હતી. ન્યારે કેળવણીના વિસ્તારને માટે સચોટ અને વારતવિક સૂચનાઓ કરવામાં આવે છે ત્યારે અધિકારીઓ તે તરફ હુલ્લે આપે છે; ત્યારેજ નાણાંની વંગીને સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે. લશ્કરી ખાતમાં ૩૨ કરોડ એટલે કુલ મહેસુલનો આશરે બે પંચમાશ ભાગ વપરાય છે હિન્દ ઇંગ્લંડની માફક ધનાઢય નથી. હિન્દમાં પ્રત્યેક વ્યક્તિની આવક દર વર્ષે રૂ. ૩૦ ગણાય છે ન્યારે ઇંગ્લંડમાં રૂ. ૩૦૦ ગણાય છે. આમ દેખીતો દશ ગણો તફાવત છે લશ્કરી અને અન્ય ખાતાઓમાં આટલો ખર્ચ કરવો એ હિન્દી કેળવણીને હારિદ્રવાવસ્થામાં જ સડવા દેવાની રાજનીતિ :- પણ હિન્દના તમામ નુકસાનનું મૂળ રશિયા છે કારણ કે તે હંમેશાં વિચ્છેદની એટી ધમકી આપી હિન્દને હંદેશતના પાસમાં દબાવતું અને હિન્દી લીજેરીમાંથી નફાઓ ખર્ચ કરાવતું.

રાજકીય યંત્રની પુનર્વ્યવસ્થા—Re-organization—અથવા નામ સાધામાં કહીએ તો સંખ્યા અને વેતનમાં વધારો—એમો હિન્દી ઉપજનો ધણો ભાગ ચુનાઈ જાય છે. સેક્રેટરીએટો પણ પોતાની અધેલી લેવામાં પછાત પડતા નથી. તેઓ દિનપ્રતિદિન વધારે સત્તાવાળા અને નિર્લેહ ગહનતાવાળા થતા જાય છે ન્યારે રાજકીય યંત્રની સિદ્ધિ કરવાની હોય છે ત્યારે નાણાંની તંગીને સવાલ નથી જેવામાં આવતો. સને ૧૮૬૨ માં કરાર્થી બંધાયેલા સિવિલીઅનેની સંખ્યા ૫૫ ની હતી ન્યારે સને ૧૯૧૦ માં તે વધીને ૮૫ ની થઈ અને હાલ તેથી પણ વધારે હશે તેમના ખાતામાં ધનો ખર્ચ ભગભગ ૩૩

લાખ રૂપિયા છે. લેફ્ટનન્ટ ગવર્નરે અને અન્ય અધિકારીઓ સેક્રેટરીએટમાંથી ચુકાવ છે જેથી આ અધિકારીઓ પોતાના સક્રિય વિચારોનું પોતાના હોદ્દાની મુક્ત દરમિયાન દર્શન કરાવે છે. લોકોની માગણીઓ કરતા પોતાનો સંગવડ અને હોદ્દાનો રૂબ પોતાના અભિપ્રાયો અને મતદર્શનનું મહત્ત્વ તેઓ વધારે સમજે છે. તેઓ આટલેથી જ પોતાનું કાર્ય સમાપ્ત નથી કરતા પણ દર વર્ષે ઘણો વખત ટેકરીઓ પર શાંત જગામાં રહેવામાં ગાળે છે એ ગાળત હિન્દી વર્તમાન પત્રોને ખાસ મહત્ત્વની લાગે છે. અને તે પર ઘણી પ્રખળ અને વેગલરી ચર્ચાઓ થયેલી છે. આથી સરકાર અને લોકો વચ્ચે ભિન્નત્વ ઉત્પન્ન થાય છે અને લોકસમૂહની સમભાવ શીલ લગણીઓમાં સ્ખલન થાય છે. જ્યારે આ બાબત પર તેમને પૂછતામાં આવે છે ત્યારે તેઓ જણાવે છે કે શાંત સ્થળો પર વાચુ વહેરીઓના આવબાવથી મગજમાં શાંતિનું રજ્ય પ્રસરેલું રહે છે અને મગજની શાંતિને લીધે તેઓ બહુ સારી રીતે કામ કરી શકે છે અને તેથી જનસાધારણના હિતને વધારે કાયદો થાય છે. આ ફલીલનું ગારીક નિરીક્ષણ કરતાં તે કેટલે દરજ્જે સત્ય છે તે સમજવું સહેલ પડશે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં ત્યાં કાંઈ નજીવું જ કામ થય છે. ટેકરીઓ પર મોજમગજથી જ કામ કરાય છે તે દરમિયાન તેમના પગાર ચાલુ રહે છે. કિન્તુ એ તો સત્ય છે કે સ્વાર્થસિદ્ધિના પ્રશ્ન આગળ દરેક વ્યક્તિ નિષ્પક્ષપાત ન્યાય ધિરા નથી નીવડતી. લગભગ અડધા વર્ષ સુધી તેઓના પ્રજાથી નોખા પડવાના કારણથી લોકોની તેમના પ્રત્યે અભાવની વૃત્તિએ ઉત્પન્ન થાય છે. અને નેથી સરકારને પણ આનો ચેપ લાગે છે અધિકારીઓની વર્તણૂક સાધારણ રીતે મઠના ધર્મોધિકારીઓ જેવી છે માધારણ પંડિતના સાધુઓ હમેશા લોકસમૂહમાં રહે છે એટલે તેમને લોકહિતાહિતાનું વધારે જ્ઞાન હોય છે પણ મહાન ધર્મોધિકારીઓ જેઓ લોકસમૂહથી નિરાળા રહે છે તેમને પોતાના મઠના ઉત્કર્ષ વિના બીજું કાંઈ ઈર્તવ્ય વધારે પ્રિય નથી હોતું. લોકસમૂહની ઇતરાણ અથવા અસંતોષની લાગણીઓ સાધુઓ તરફ નથી હોતી પણ ધર્મોધિકારીઓ પરજ હોય છે હિન્દી વર્તમાનપત્રો સીમવાના અધિકારીઓને ધર્મોધિકારી સત્તાક મંડળ—Hierarchy ના સભ્યો કહે છે તેમાં લેશમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ નથી. અધિકારી શાસન અને ધર્મોધિકારી શસનમાં કાંઈ ભિન્નત્વ માલમ પડતું જ નથી

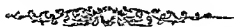
૧૨

બીજી કનિષ્ઠ ગાળતો તરફ વળતા સરકારી અમલદારો ગામડાઓના મુસાફરી દરમિયાન વાપત્તા ગંગલા અને નિવાસસ્થાનો બાબત પર કાંઈ વિવેચન કરવું આવશ્યક છે. આ નિવાસસ્થાનો ઘણું કરીને છુટલા કરોના ફંડમાંથી બંધાયેલા હોય છે. આ ફંડના કર ભરનારાઓની કેળવણી તરફ રૂપિયા ન ખરચાતા અધિકારીઓની સંગવડને માટે આવા ફંડના નાણાનો વ્યર્થ વ્યથ કરવામાં આવે છે તેના પર વાસ્તવિક રીતે જોતા મુસાફરોનો હલ્લ છે મુસાફરોની સંગવડને માટે જ તે બાધવામાં આવેલા છે. વાંતરની હીરડીકટ કાઢી-સલને ધન્યવાદ છે કે તેણે એક વખતે આવા નકામા ખર્ચનો બોલો ઉઠાવવાને ઘસીને ના પાડી હતી આનું અનુકરણ દરેક બોરોએ કરવું શું આગશ્યક નથી?

આ સિવાય હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદ અને વર્તમાન પત્રોને પશ્ચિમ ન્યાય અને કારો-
બરી ખાતાને છુટા પાડવાનો છે. આ એની સંયુક્ત ફરજોથી ઘણી ગેરસમજાની થાય છે,
જનસમાજના ન્યાયાધિશે તરફના અભિપ્રાયોમાં કિત્તવ પેદા થાય છે અને તેમને
ન્યાયાધિશે પરથી, વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે. જ્યારે એકજ વ્યક્તિ પોતાની
કારોગારી સત્તાની રૂએ પોતાના જીવનમાં અથવા પ્રાતમાં વ્યવસ્થા જાળવવાને માટે
જોખમદાર હોય છે ત્યારે વ્યવસ્થાના માર્ગમાં અવરોધ કરનારા ગુન્હેગારોને સખ્તાઈથી
શિક્ષા કરે એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. કેટલીક વખત જ્યારે બરોબર સાબીતિ હોય છે
અને બરોબર જુખાનીઓ હોય છે ત્યારે અધિકારીઓ કોઈ પણ ન જણાવા જેવા
કારણથી પ્રેરાઈ પ્રતિવાદીને ન્યાય ન આપતાં ફરીઆદીના પક્ષમાં નિર્ણય આવે છે.
રંજુનમાં એક મુખ્ય ન્યાયાધિશે એક પ્રસંગે એવું જણાવ્યું હતું કે ઉલટો નિર્ણય
સરકારને અગવડ કરતો થઈ પડશે. કેવો સરસ ન્યાય? લૉડ મીન્ટોએ આ બે ખાતાઓને
જુદા પાડવાને પોતાની સંમતિ દર્શાવી હતી પણ નાણાંની વંગીના સખમથી આ
સુધારો થયો અટકી ગયો પણ તે તુરત થશે એમ ધારનામાં આવે છે.

કાઉન્સિલોના વિસ્તર જાખત અધિકારીઓનો મત અનુદાર હોય. આ દરખાસ્ત
વખને તેઓએ ધુરરીયા કરવામાં કયામ રાખી નહોતી પણ હિન્દના સુમાખે
તેમની આવી સંકુચિત અને સ્થિતિ સુસ્ત વૃત્તિઓથી કાંઈ નીપજ્યું. આ સુધારા-
ને માટે હિન્દ લૉડ મોરલીને સહુદય આભારી છે. મિ. ગોખલેએ આ કાઉન્સિલોના
ખંધારણ માટે કાંઈ પણ કરવામાં કયાશ રાખી નહોતી અધિકારીઓએ આ વિસ્તારને
સંકુચિત કરવા કસવો કર્યો પણ તે નિરર્થક ગયા. સને ૧૮૮૩ માં ઇલગર્ડ
બીલ વખતે જાતીય કિત્તવ અને જાતીય તિરસ્કારની વૃત્તિઓ જેટલી તીવ્ર હતી તેટલી
હાલ નથી. જો કે દેશીઓના હાથમાં વધતી જતી સત્તા તેમની આંખમાં કાકરાની
માફક ખુંચે છે પણ હવે હિન્દને માટે સ્વાયત્ત શાસનનો મર્ગ ખુલ્લો અને નિર્દોષ
કર્યો વગર છુટકો નથી નહિ તો હિન્દમાં ભારે અશાંતિ ફેલાશે એમ ધારીને આ અધિ-
કારીઓ અધિકાર પ્રિય વૃત્તિઓની લગામ સાધારણ ઢીલી મુકે એ ખતરાજોગ છે. છતાં
પણ જાપતાની રાજનીતિ એક તરફ ચલાવાય છે અને પ્રજાને બીજી તરફથી મોટી
આશાઓ આપવામાં છે. હિન્દ હવે મુખઉદ્ગારોમાં વિશેષ વિશ્વાસ રાખે તેમ નથી
કારણ કે તે માર્ગે હિન્દને ઘણું ખમવું પડેલું છે. હવે શખ્દોને અને આધિકારીઓના
મુખ સખમાવના ઉદ્ગારોનો અમલ તરિત થાય એમ હિન્દ માગે છે. જાપતાની રજ-
નીતિ શાત થયેલી જણાય છે હિન્દને કાંઈ મકલ્તના સુધારાની ખસિસો મળશે એવી
આશાના અધુરો હિન્દુસ્તાનના અતઃકરણમાં લૉડ મોન્ટેગ્યુના ઉંડર ઉદ્ગારોથી અને
વડા પ્રધાનના હિન્દની સેવાને માટેના ઉદ્ગારોથી આજ પુટેના જણાય છે પ્રભુ આ તરફી
મહેશ્વરો આપણને અપાવશે અને એ ઉદાર શક્તિનું આવડું હિન્દ સંકળ અને
લાભદાયી ગણશે.

પ્રજા અને રાજકીય ચળવળ.

આપણા દેશની રાજ્યદ્વારી ચળવળ અંગ્રેજી લાલ્લેલા અને પાશ્ચાત્ય વિચારો અને ભાવનાઓમાં રસબસ થયેલાઓમાં જન્મ પામી છે, અને આયાર સુધી તેમનાથી જ પોઆઈ છે. એ ચળવળમાં અંગ્રેજી ભાષાથી બીનવાકેફ પરંતુ માતૃભાષાદ્વારા વ્યવહાર શિક્ષણ પ મેલેા પ્રમ્તને મોટો ભાગ અત્યાર સુધી જોડાયેલો નહોતો અને તે માટે તો એ ચળવળના નેત્રો જ દોલિત છે. કારણ કે અંગ્રેજી નહીં પણ દેશીભાષા જ લખીવાચી જાણનારાઓના દેશભિમાન અને દેશભક્તિ કોઈ પણ રીતે તેમના કરતાં ઉતરતાં નહોતાં, ગદકે પશ્ચિમની પ્રજાની સરખામણીમાં આપણી પ્રજા તરિકેની ન્યૂનાઓ કેટલી ગંધી અને કેટલી મોટી છે, તે ન સમજવાને લીધે તેમની લાગણીઓ પ્રભાણુમાં વધારે જ્વલંત હતી અને દેશને ખાતર, નવીન વિચારો સમજવાને, રાજદ્વારી જાળનેા ઉપાડી લેવાને, તેઓ તૈયાર હતા પરંતુ કમનસીબે આપણા નેતાઓની નજર સરકાર તરફ હતી—પ્રજા તરફ નહીં. તેઓ પ્રજાના દુઃખો જાણતા હતા, તે દૂર ઠરાવવાને તેઓ આતુર હતા, અને તે માટે વળતો વખત સરકારને અનુકંવા ચુકતા નહીં પરંતુ તે અરજીઓથી કશું વળતુ નહીં અને પ્રજા દુઃખમાં જ સળકતી રહેતી. એ સંજોગોમાં શું કરવું તે તેમને યુજતું નહીં. સાધા નજી રીતે તેઓ પેતાના વિચર-લગણી દર્શાવી બેસી રહેતા. કોઈ પણ રીતે સરકારને અન્યાયો દૂર કરવાની કૃજ પાડવા જેટલા પ્રજાના દુઃખો તેમને સાલતાં નહીં યા તો પ્રજાબળ વડે તેમ યદ્ય શકે એટલી તેમને પ્રજામાં શ્રદ્ધાજ નહોતી. પરંતુ આ બાબતમાં પ્રજાનેા વાંક કાઢી શકાય એમ નથી. અરજન પ્રજા નેતા વગર શું કરી શકે ? છતાં, પ્રસ જોપાત પ્રજાએ પેતાનેા જુરસો જતાવી આપ્યો છે. ગંગાજના લાગણા યથા પછી તે રદ કરાવવા તે માટે જે ચળવળ યદ્ય તે પ્રજાએ ઉત્સાહભેર ઉપાડી લીધી હતી અને અંતે નેતાઓને જશ અપાળ્યો હતો. આપણી જાણુપર જુદા મુજાઈમાં પણ પ્રજાની લાગણી વિષે શંકા કરવાને કારણુ નહોતું. આજથી દસ વરસ ઉપર લો. તલકને સમ યદ્ય ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાવ દેશરોના વાંચનાર તથા સાંભળનાર મીલ ગળુરો અને સાચા દેશભક્તોના ઉપાસક મારકીટના કાપડીઆઓએ હડતાળ પાડી પેતાના દેશભિમાનનેા મુંદર પુગવો આપ્યો હતો. છતાં તેથી આપણા નેતાઓની નજર સરકાર તરફથી પ્રજા તરફ વળી નહોતી આમ કહેવામાં કોઈ પણ જાતની અતિશયોક્તિ નથી, કારણુ કે ત્યાર પછી પણ ર જદ્વારી ચળવળને અંગે જે કંઈ કર્યું થતું તેમાં પ્રજાને ભાગ લેતી કરવા બદકે પ્રજાને ભાગ લેવાની તક આપવા કંઈ પ્રયત્નો યથા નથી આ રણી રાજકીય પારિવર્તનું કાર્ય તો અંગ્રેજી ભાષામાં જ થાય છે અને હજી હિંદી ભાષા આખા દેરને માટે રાષ્ટ્રીય ભાષા તરિકે સ્વીકારવામાં નથી આવી ત્યાં સુધી તેમ થાય એ સમજી શકાય છે પરંતુ આપણી પ્રાતિક પરિષદોના ભાષણો આજે પણ અંગ્રેજીમાં જ થાય છે એ અત્યંત ચોચનીય છે. તે ઉપરાંત આપણી ચળવળને દરરોજ

મહદ દરનાર છાપાઓમા પણ અંગ્રેજીમાં લખાતાં છાપાઓજ મહત્વના ગણાય છે. મુંબઈમાં કોનકલ, મધ્ય પ્રાંતમા લીડર, બંગાળમા બંગાળી અને પત્રિકા અને મદ્રાસમા હિંદુ અને ન્યુ ઇન્ડીયા રાજદ્વારી બાળતોમા પ્રજામતના પ્રતિનિધિ તરીકે ગણાય છે. પુનાનું કેસરી તો એક અપવાદરૂપજ છે. વળી પશ્ચિમે અને છાપાઓ સિવાયની ચળવળ મોટે ભાગે શહેરોમાજ થતી અને તેમાં પણ અંગ્રેજી ભણેલા વકીલ બેરિસ્ટરોજ આગળ પડતો ભાગ લેતા જોવામા આવતા અને એ ચળવળને અંગે ભારતી સલાઓમા હાજરી આપનારાઓ પણ મોટે ભાગે અંગ્રેજી કેળવણી લેતા વિદ્યાર્થીઓજ હતા. આ સર્વે ઉપરથી એમ જણાય છે કે નેતાઓનો ઉદ્દેશ પ્રજાને તેમના હક્કો સમજાવવાનો, તેમના હુકમો તેમને જાણ કરાવવાનો અને તે હક્કો મેળવવા તથા તે હુકમો દૂર કરાવવા એક યથા સરકારની સામે લડવાનો નહોતો પરંતુ માત્ર પ્રજાના હક્કો તથા હુકમો સરકારના ધ્યાન પર લાવી સરકારની પાસેથી મહેરબાનીની રાહ ન્યાય મેળવવાનો હતો.

આજે દેશસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ છે. પરંતુ તે માત્ર યુરોપની લડાઈને લીધે ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિને લીધે જ નહીં ખરું છે કે લડાઈ પછી અસાધારણ ફેરફાર થયો છે, લોકોમાં નવો ભુરસો આવ્યો છે અને રાજકીય સુધારા મોટે ભાગે ચળવળ યથા રહી છે. પરંતુ એ ચળવળ આજે માત્ર અંગ્રેજી ભણેલાઓમા નહીં પરંતુ અંગ્રેજી નહીં જાણનારા વેપારીઓ, મહેતાજીઓ, મજૂર અને ખેડૂતો, માત્ર શહેરમાં જ નહીં પરંતુ નાના ગામડાઓમા પણ આલી રહી છે. અને તે મોટે દેશ મહાત્મા ગાંધીજીને આભારી છે. એમનું સાદું જીવન, દેશી ભાષાઓ મોટેનો એમનો આગ્રહ, પ્રજા સમક્ષ મોટેની એમની લાગણી તથા તેમનામા એમની શ્રદ્ધા, એ સર્વથી રાજદ્વારી ચળવળને અંગે ઉભા થયેલા નવા પક્ષની નજર પ્રજા તરફ વળી છે. ખાસ કરીને ગયા માર્ચ મહીનામાં ગીરમીટીયા મજૂરો સંઘ બંધીને ચળવળ એમણે દેશના એક નાકાથી બીજા નાકા વેર ચલાવી હતી, જે રીતે એમણે દેશની તમામ પ્રજાને—શિક્ષિત અશિક્ષિત સ્ત્રી પુરૂષોને—તે બાળતમા પોતાથી જનતા પ્રથમ કરવાને પ્રેરી હતી, અને એમના આ પ્રયાસને ટૂંક વખતમા જે ફોર્સ મળી હતી, તેથી આજે પ્રજાજન વડેજ સરકારને મહાત્મ કરવાની કાર્યપદ્ધતિ જ સર્વત્ર અનુકરણીય થઈ પડી છે. રાજદ્વારી ચળવળને અંગે અત્યુક્ત અંગે આપણી બાબુપદ એ પદ્ધતિ દક્ષિણમા પ્રચલિત તો હતીજ, પરંતુ તે આજે ગિસિસ બેસન્ટની હોમરૂલ લીગને પણ પ્રિય થઈ પડી છે એ સરથાના પ્રયાસને પરિણામે આજે મુંબઈમા મારકેટ, માડવી અને કોલાણાનો ગુજરાતી વેપારી વર્ગ ચળવળમા ભાગ લેતો થઈ ગયો છે એટલું જ નહીં પરંતુ અસાધારણ ઉત્સાહ અને સ્વાર્થત્યાગથી એ ચળવળને મદદ કરી રહ્યા છે. તે ઉપરાંત આજે ગુજરાતમા પણ દેકેકોણે માતૃભાષાદ્વારા આપણા હક્કો તથા ફરીઆદો સંઘ બંધીને ચળવળ આલી રહી છે અને જે કેટલેક અંગે ખેડૂત વર્ગ તરફથી પણ ઉપાડી લેવામાં આવી છે તે પણ એ પ્રેરણાનેજ આભારી છે આપણા પ્રાંતમાં રાજદ્વારી બાળતોમા ગુજરાતીઓ અત્યાર સુધી નજીવો ભાગ લેતા હતા પરંતુ આજે ટૂંક વખતમા તે દક્ષિણીઓની બરોબરી કરી શકે બહુકે તેમને ટક્કર પણ મારે એ રિત

તિએ પહોંચ્યા છે. આ સવ ઉપરથી જણાય છે કે આપણી પ્રજા નિર્ભય કે નિર્ભય નથી. તેને પણ ખીલ પ્રજાઓની માફક દેશને માટે લાગણી છે અને દેશના હિતને માટે, દેશના ગૌરવને માટે મહેનત કરવા લોગ આપવા પણ તૈયાર છે. માત્ર નેતાઓની ન જાણવી શકાય એવી બેદરકારી કે અશ્રદ્ધાને લીધે જ તે વર્ષો સુધી, યુવપ્રાય જેવી પડી રહી હતી. પરંતુ મહાત્મા ગાંધી જેવા સાચા દેશભક્ત અને નેતાની પ્રેરણાથી આજે તે સતેજ થઈ હિંદુ ભવિષ્ય ટુંક વખતમા ઉજવળ કરવાની આશા આપે છે.

દેશનો વેપારી, મનુષ્ય અને ખેડુત વર્ગ અત્યાર સુધી રાજદારી ચળવળથી વિમુખ હતો તે આજે તેમાં લાગ લેતો થયો છે અને તે માત્ર તેમની દેશભક્તિને લીધે જ, આજે આપણો દેશ પરાધીન છે, હુનિયામાં ખીલ પ્રજાઓ જે હુકો લોગવે છે તે આપણી પ્રજાને મદદ નથી, તથા આપણને આપણા દેશમાં જ એશીઆળા થઈ રહેલું પડે છે, એ વિચારથી હુલામને દેશની સ્થિતિ સુધારવાના કામમાં પોતાના કાલો આપવા તેઓ બહાર પડ્યા છે અને તે અત્યંત સ્વાભાવિક છે. વળી તેઓ જાણે છે કે દેશમા દારિદ્ર્ય, હુકળ, દોગ અને અજ્ઞાન પ્રવર્તે છે તે પણ દૂર કરવાને રાજ્યવંત્ર પ્રજામતને આધીન થાય એ જરૂર છે પરંતુ તે સાથે એ વર્ગોમાના દરેકને પણ હાલના રાજ્ય કારભારથી અનેક અન્યાયો, અનેક હુકો ખમવાં પડે છે એ સર્વે તેમની જાણમાં આવે, તેમના હક્કોનું તેમને જ્ઞાન થાય અને તે હક્કો મેળવવાને માટે હાલની ચળવળ કેટલી જરૂરની છે તે તેમને સમજાય તો તે ચળવળ તરફ તેઓ કેવળ દેશભક્તિથી જ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે તેને અનેક જાળ મળે. એ વિચારથી એ વર્ગોને હાલ ખમવા પડતા અન્યાયો તથા હુકો સંબંધી થોડીક હલીકત અને આપવાની પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે.

વેપારી વર્ગની ફરિયાદો.

આપણા દેશમાં અંગ્રેજ ઉપરાત અનેક પરદેશી પેઢીઓ વેપાર ચલાવે છે, અને જ્યારે તેમને સર્વેને તેમના બેંકુપાર માટે ખાસ સગવડ તથા લાભો મળે છે ત્યારે આપણા દેશી વેપારીઓને, તેમની ચામડીના વર્ણને લીધે કે પછી પરાધીન પ્રજા હોવાને લીધે અનેક અન્યાયો સહેવા પડે છે. આ અન્યાયોથી સૌ કોઈ પોતાના અંગત અનુભવથી કે પછી વેપારીઓની કંઠવી વાતોથી સાહીત તો હશેજ. છતાં નીચે આપવામાં આવેલી રૂપરેખાથી તે અન્યાયો કેટલાં અસહ્ય છે તે સમજાશે.

કાચો માલ મેળવવાના સંબંધમાં.—૧. ખાણ—ખનીજ પદાર્થોને માટે તપાસ કરાવવાને તથા ખાણો ખોદી તે બહાર કાઢવાને માટે પરવાનગી મેળવવામાં હિંદી વેપારીઓને અનેક મુશ્કેલીઓ પડે છે અને તેના પુરાવામાં એટલું જ જણાવવું બસ છે કે હિંદુસ્તાનની ખાણોનો મોટો ભાગ હાલ યુરોપીયનોને હાથ છે.

૨, જંગલો:—લાકડાં, છાલો કે હુત્તરઉદ્યોગને માટે ઉપયોગી થઈ પડે એવા પદાર્થો સરકારી જંગલોમાંથી મેળવવાને માટેના પરવાના યુરોપીયનો કરતા દેશીઓનો લાગવમ કમી હોવાને લીધે દેશીઓને મેળવતાં ઘણી મુશ્કેલી પડે છે.

૩. કાચા માલની ખરીદી.—દેશની અંદરના લાગમાં કાચા માલની ખરીદીને માટે જેકો, રેલ્વે અને ઘણીએકવાર સરકારી અમલદારો યુરોપીયન પેઢીઓના માણસોને ખાસ મદદ આપે છે જ્યારે તેવી મદદ હિંદીઓને મળતી નથી.

મજૂરો મેળવવાના સંબંધમાં.—ખેતી સિવાયના ઉદ્યોગોમાં યુરોપીઅનો જ સૌથી વધારે માણસોને રોકે છે. રેલ્વે, ખાણ, ચઢા, કૌશી ગળી વગેરેના ખેતરો અને કલકત્તાની જુટ મીસો સઘળાં હાલ યુરોપીઅનોના જ હાથમાં છે અને તેમને તેમના ઉદ્યોગોને માટે અસંખ્ય માણસોની જરૂર પડે છે; તે માણસો મેળવવામાં સરકાર તેમને ઘણી મદદ કરે છે જ્યારે દેશી ઉદ્યોગોને માટે મજૂરો મેળવવામાં પડતી મુશ્કેલીના સંબંધમાં સરકાર કશું કરતી નથી એવી આપણા વેપારીઓની ફરીઆદ છે. વળી મજૂરોના લાભ સાચવવા માટે ઘડવામાં આવેલા કાયદા કાનુનોના અમલમાં પણ દેશી અને યુરોપીઅનોના ઉદ્યોગો વચ્ચે ભેદ થતો જણાવવામાં આવે છે.

વ્યવહાર (કમ્યુનિકેશન).—૧ પોસ્ટ અને તારખાતું:—પ્રજાને પૈસે ચાલતા પોસ્ટ અને તારખાતામાં પણ દેશી અને યુરોપીઅનો વચ્ચે ભેદ થતો જવામાં આવે છે. વિદાયત તથા પરદેશના મેલના કાગળો વહે ચવામાં અસાધારણ સંભાળ લેવાય છે જ્યારે દેશની અંદરની દેશી પેઢીઓના કાગળોના સંબંધમાં તેમ થતું નથી. આનો પુરાવો તો થોડાક વખત ઉપર મુંબઈના પોસ્ટલ ખાતામાં પડેલી હડતાળને પ્રસંગે પ્રજાને મળ્યો હતો. એ ખાતામાં થઈ રહેલી અસાધારણ ગેરવ્યવસ્થા છતાં યુરોપીઅન પેઢીઓને તેમના કાગળો સાધારણ રીતે નિયમસર મળ્યા જતા હતા જ્યારે દેશી પેઢીઓને તેમની હુંડીઓ તથા અગત્યના કાગળો ગેરવહેલે જવાથી અનેક મુશ્કેલીઓ ખમવી પડી હતી.

૨. રેલ્વે:—માલ અને ઉતાડૂઓના સંબંધમાં રેલ્વેનો કારભાર બે વર્ણુભેદ કરે છે તેથી પ્રજાનું દિલ એટલું તો દુભાયું છે કે તે વિષે જાહેરમાં પણ ચર્ચા થઈ રહી છે. ઉતાડૂઓના સંબંધમાં સૌ કોઈ જાણે છે કે જ્યારે ગમે તેવા સાધારણ ગોરાને ટ્રેનમાં જગ્યા મેળવી આપવાને માટે અમલદાર વર્ગ આતુર હોય છે ત્યારે શ્રીમત પણ દેશી વેપારીની કોઈ હાદ ફરીઆદ લેતું નથી. અને છતાં રેલ્વે ખાતાની નાણા સંબંધી જવાબદારી હિંદી કર આપનારઓના જ માથે છે. માલ લઈ જવા લાવવાના સંબંધમાં રેલ્વે ખાતાના દર દેશી ઉદ્યોગને નુકશાન કરે તથા પરદેશથી તૈયાર થઈ આવેલા માલને ઉત્તેજન આપે એવા છે. દાખલા તરીકે મધ્ય પ્રાંતમાંથી કલકત્તા કે મુંબઈ ઘીઆ કે અનાજ લઈ જવાનો દર તેલ કે આટા કરતાં ઓછો છે. રેલ્વે કારભારના સંબંધમાં હિંદી વેપારીઓની ફરીઆદ સાક્ષળવા વિદાયતના રેલ્વે કમીશનર્સ જેવા સ્વતંત્ર માણસોની સંસ્થા નથી અને તેથી તે સહેલાઈથી દૂર થાય એમ દેખાતું નથી.

ન્યાય અને લવાઈનામાં:—ન્યાયની અદાલતોમાં યુરોપીઅન પેઢીઓના આપણા ઓને દેશીઓના કરતાં વધારે વજન આપવાનું વલણ પડી ગયું છે અને તેથી યુરોપીઅન અને દેશી વચ્ચેના કલ્યાણોમાં ઘણીવાર દેશીઓને અન્યાય થાય છે વેપાર

સંબંધી ટંકાઓમાં કલુઆઓનો ફેંસલો લવાદોથી થાય છે પરંતુ આ લવાદોની નીમણુક તથા તેમનું કાર્ય તે ધંધાને લગતાં વેપારી મંડળોના નિયમ અનુસાર થાય છે. એ મંડળો મોટે ભાગે યુરોપીયનોના હાથમાં વર્ષો થયાં બધાં પ્રકારનાં છે અને તેમના કારભારથી દેશીઓને ઘણીવાર અન્યાય થાય છે એવું લોકોનું માનવું છે. મુંબઈના ફના વેપારીઓના મંડળનો ઇતિહાસ આ બાબતમાં એક અગત્યના દાખલા સમાન છે.

ઈન્ડમટેક્સ, કસ્ટમ, એકસાઈઝ પોર્ટ વગેરે ખાતાઓમાં પણ દેશી વેપારીઓને યુરોપીયન વેપારીઓ જેટલી સગવડ મળતી નથી.

બેંકો:—બેંકોનો વહીવટ પણ દેશી વેપારીને થતા અન્યાયનો એક વધુ દાખલો છે. દેશની આયાત નિકાશની નાણા સંબંધી વ્યવસ્થા એકસાઈઝ બેંકો તરફથી થાય છે અને જો કે એ બેંકોમાં મોટે ભાગે દેશી નાણા જ જમા થાય છે છતાં તેઓ તેમના યુરોપીયન ઘરાકોના ઉપર વધારે વિશ્વાસ મુકે છે અને તેમને દેશીઓના કરતાં વધારે સગવડ કરી આપે છે. દાખલા તરિકે આયાત થતા માલના સંબંધમાં માત્ર ગણી ગાંઠીજ દેશી વેદીઓને પૈસા પહેલેથી આપ્યા ગિવાય કાગળીઆઓ મળે છે બંધારે બાકીના સર્વેને તો પૈસા પહેલેથી જ આપવા પડે છે, પરંતુ સર્વે યુરોપીયન વેપારીઓને આ સગવડ મહેલાઈથી મળે છે પરદેશ જતા માલનો વેપાર પણ, આવીજ રીતે હિંદીઓના હાથમાંથી પરદેશીઓના હાથમાં ઘસડાઈ જાય છે.

ઈલાકાની બેંકો:—ઈલાકાની બેંકો સરકારી નાણાંનો મફત ઉપયોગ કરે છે છતાં મુંબઈ સિવાય બીજે કોઈ પણ ફેક્ટોરે એ બેંકોના ડિરેક્ટર તરિકે હિંદીને નીમવામાં આવતો નથી. આ બેંકોમાં પણ દેશી નાણાં જ જમા થાય છે છતાં દેશીઓને મળતા લાભો યુરોપીયનના પ્રમાણમાં નહીંવા છે.

મ્યુનિસિપાલિટી, રેલ્વે, સ્ટોર્સ અને લરકરી ખાતું વગેરે સંબંધીના કોન્ટ્રાક્ટો:—મ્યુનિસિપાલિટી તથા લરકરી ખાતાને માલ પુરા પાડવાના કોન્ટ્રાક્ટો અને ત્યાં સુધી યુરોપીયનેનેજ આપવામાં આવે છે અને યુરોપીયન ન હોય ત્યારે જ દેશી વેપારીને તેનો લાભ મળે છે.

એલચી ખાતું:—એ ખાતું વિલાયતની બોર્ડ ઓફ ટ્રેડના હાથમાં છે અને એમાં હિંદી સરકારનો કંઈ પણ અવાજ નથી. એ ખાતાને અગે પરદેશમાં નીમાયેલા માલનો હિંદી હોતા નથી એટલું જ નહીં પરંતુ હિંદીના લાભના ગચાવને માટે કામ પણ લાગતા નથી. દાખલા તરિકે જાપાનમાં જાપાનીસો જોડે વેપાર સંબંધી ટંકો થતાં હિંદીને સરકાર તરફથી કંઈ પણ મદદ મળતી નથી હિંદીવાનો કેટલા નિરાધાર અને પરાધીન છે તે તો તેમના દુનિયા સાથેના વેપાર સંબંધમાં જણાઈ આવે છે.

વેપાર સંબંધી રાજ્યનીતિ:—સરકારની ખુલ્લા દરવાજાની વેપાર સંબંધી રાજ્યનીતિથી હિંદીના વેપાર તથા વેપારીઓને ઘણું ખમવું પડ્યું છે એ સૌ કોઈ જાણે છે. બ્રિટનના સંસ્થાનો વેપાર ઉદ્યોગની બાબતમાં તેમને અતુલ્ય પડતી રાજ્યનીતિ અપભ્રંશ કરે છે જ્યારે માત્ર હિંદીમાં વિલાયત પોતાને માફક આવતી રાજ્યનીતિનો અમલ કરે

છે. લેટેશાયરના રૂના ઉદ્યોગના લાભાર્થે હિંદુસ્થાનમાં નંખાયેલી રૂની જકાતથી આપણને ઘણું ખમવું પડ્યું છે અને આજે જો કે તે દૂર કરવામાં આવી છે છતાં તેથી થયેલો અન્યાય ભૂવાય એમ નથી. વળી એજ વેપર સંબંધી રાજ્યનીતિથી આપણા દેશમાં ખાડના ઉદ્યોગનો પણ નાશ થયો છે પરદેશી સાકરની હરિફાઈથી દેશના કારખાના નાશ ન પામે તે માટે પરદેશી સાકર ઉપર જકાત નંખાઈ નથી એટલુંજ નહીં પરંતુ એ ઉદ્યોગને માટે વેપારીઓને જમીન વગેરે સંબંધી જે મદદ મળવી જોઈએ તે મળી નથી બ્રિટીશ સરકાર માટે એમ કહેવામાં આવે છે કે તે વેપાર રાજગાર કે હુન્નર ઉદ્યોગની બાબતમાં વચ્ચે પડ્યા માગતી નથી પરંતુ તે સર્વાંશે સત્ય નથી. તે આજે કોલસાની ખાણો, લોખંડના કારખાનાઓ, રેલ્વે, વગેરે લઈ લે છે. તે રંગના કારખાનાને આજે સુંડી પુરી પાડે છે. અને ખુદ હિંદમાં પણ બ્રિટીશ કૉટન ગ્રોઇંગ એસોસીએશનને લાભા તારતુ રૂ ઉગાડવાને અનેક સગવડો કરી આપે છે એટલે સાધારણ રીતે ગોરી પ્રજાના લાભ માટે સરકાર પોતાની કહેવાતી વેપારી રાજ્યનીતિમાં કાંઈ તેમ ફેરફાર કરે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી. પરંતુ આ બાબતમાં તો રૂની જકાત વગેરે સંબંધી આલેલી ચળવળથી પ્રજામત સારી રીતે કેળવાયેલો છે અને તેથી જ વેપાર સંબંધી રાજ્યનીતિ પ્રજામતને આધીન રહે એમ તે ઇચ્છે છે.

કરંસી પોલીસી.—સરકારની કરંસી અને એક્સચેન્જ પોલીસીથી વેપારી વર્ગને જે ખમવું પડે છે તે લગભગથી આપી શકાય એમ નથી પરંતુ નીચેની બાબતો ઉપર ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે.

૧. વટાવતો દર—એક્સચેન્જ રેઇટ સ્થાયી રાખવાને માટે ખાસ કાળજી રાખાય છે અને તે માટે યોજાયેલા ઉપાયોથી દેશમાં લાવતાલ ઉપર ગમે તેવી માઠી અમર થાય તોપણ પરદેશી વેપારીઓના લાભમાં એક્સચેન્જમાં ઓછો ફેરફાર થવા દેવામાં આવતો નથી.
૨. પરદેશી વેપારીઓની સગવડને માટે કોન્સલ બીલો છૂટથી જોડેલામાં આવ્યાં હતાં જો કે તેથી હિંદી લીન્ડેરીને નુકશાન ખમવું પડ્યું અને હિંદમાં સોનું આવતું અટક્યું.
૩. ચીન સાથેજ વેપાર કરતાં વેપારીઓને નુકશાન થવા છતાં ચાંદી ઉપર ભારે જકાત નંખાઈ.
૪. હિંદી સરકારના વગર કારણે વિદાયતમાં રાખવામાં આવતાં નાણાં એક્સચેન્જ બે કોને તથા બ્રિટીશ વેપારીઓને સરને દરે આપવામાં આવે છે; જ્યારે હિંદુ નાણા બગર નાણાની વગીને લીધે હંમેશાં અગવડ લોગવતું રહે છે.
૫. ચાંદીના લાવો વધવાથી સરકારને એક્સચેન્જનો દર વધારવો પડ્યો છે અને તેથી હિંદના નિકાશને વગર કારણે ભારે ધોકો પહોંચ્યો છે.

હુંકમા સરકારની નાણાં સંબંધી રાજ્યનીતિ ઠંગધડા વગરની છે અને તેથી દેશને ઘણું ખમવું પડ્યું છે.

મજૂરોના હુખો

મજૂરોની સ્થિતી માટે કેવળ સરકારનો જ વાંક કાઢી શકાય એમ નથી કારણ કે આપણા દેશના શ્રીમંતો કે જેમના કારખાના વગેરેમાં જે સેંકડો મજૂરો કામ કરે છે તેમને પણ અનેક હુખો ખમવાં પડે છે અને તે હુખો દૂર કરવા માટે તેમના તરફથી કંઈ પણ પ્રયત્ન થતા નથી. છતાં કેટલેક અંશે તે સ્થિતિ આપણા રાજ્યવર્તનને પણ આભારી છે એમ કહી શકાય. ખીજા સુધરેલા દેશોમાં સરકાર ગરીબ અને નિરાધાર મજૂરોની સ્થિતિ અસહ્ય થતી અટકાવવા અનેક ધારાઓ બાંધે છે, તથા ખાસ અમલદારો નીમી તે ધારાઓનો અમલ થાય છે કે નહિ તે વિષે અસાધારણ ચોક્કસી રાખે છે. પરંતુ આ દેશની સરકાર એ બાબતમાં પ્રમાણમાં બેદરકાર છે. આનું એક કારણ તો એ કહેવાય છે કે હાલ દેશમાં કામ કરતા મજૂરો માટે ભાગે યુરોપિયન પ્રવ્રતા હાથ નીચેજ છે રેલ્વેના કારખાનાઓ, ખંભાળની બુટ મીલો, કોલસા વગેરેની ખાણો, આહુ, કૌંડી, ગળી વગેરેના બગીચાઓ, યુરોપિયન માલીકીના અથવા તો યુરોપિયન ઉપરીના હાથ નીચે હોય છે અને તેમના તરફથી કંબાળ કાળા મજૂર ઉપર થતા બુલમ તરફ અધિકારીઓનું ધ્યાન ક્યાથી જાય? આ કથન કદાચ અતિશયોક્તિ ભરેલું લાગે પરંતુ તે સત્યથી વેગળું નથી. કારણ કે આપણે બાણીએ છીએ કે ખંભાળના જમીનદારોના બુલમમાંથી ખેડુત વર્ગને બચાવવાને સરકાર ટેનન્સી એક્ટ ઘડવા અચકાઈ ન હોતી તેમજ લેકેશાયરના મીલવાળાઓના પોકારને માન આપી તેમની હરિકાઈ કરતી મુંબઈની મીલોના મજૂરો વધારે કલાક કામ ન કરે તે માટે ફેક્ટરી એક્ટ ઘડવાની તેણે જરૂર ભેદ હતી. પરંતુ આસામના ચાહના બગીચાઓ કે બિહારનાં ગળીના ખેતરોમાં મજૂરો અને ખેડુતો ઉપર થતા બુલમને માટે તેને કંઈ પણ પગલા લેવાની જરૂર જણાઈ નહોતી અને મહાત્મા ગાંધીએ બિહારમાં તપાસ શરૂ કરી ત્યારે પણ તેમની સાથે મળીને કામ કરવાને બદલે ઉલટું તેમને ત્યાંથી હાકી કાઢવાની વૃત્તિ થઈ આવી હતી. આ ઉપરથી સહેજે સમજાશે કે અધિકારી વર્ગે જે કે પોતાને ગરીબ પ્રજાના બેલી તરીકે ઓળખાવે છે છતાં તેમને તેના સુખદુઃખ માટે સહેજ પણ ચિંતા હોય એમ જણાતું નથી.

જે દેશમાં અધિકારીઓને તેમની આખી આગળ વસતા મજૂરોની સ્થિતિ સંબંધી કાળજી ન હોય તો પછી દૂર દેશ જતા હિંદી મજૂરોની સ્થિતિ સંબંધી તેઓ બેદરકાર રહે એમાં નવાઈ શી? બ્રિટીશ સંસ્થાઓને તેમની ખાણો, ખેતરો કે બગીચાઓ માટે ભેદતા મજૂરો હિંદમાંથી ગમે તેમ એકઠા કરી મોકલી આપ્યા પછી, ત્યાં તેમના શા હાલ થાય છે તે જાણી જરૂર શી? અને એ બાબતથી તો ખુદ હિંદી પ્રજા પણ વરસો સુધી અજ્ઞાન હતી. પરંતુ જ્યારથી મહાત્મા ગાંધીજીએ પરદેશમાં વસેલા હિંદીઓના હક્કો માટે લડત ચલાવી, કરારનામાંથી પરદેશ મજૂરો મોકલવાની પદ્ધતિની બદલી વરફ પ્રજાનું ધ્યાન ખેંચ્યું, ત્યારથી હિંદી પ્રજા પોતાના પરદેશ જતા કે પરદેશમાં વસેલા ભાઈઓને માટે પોકાર ઉઠાવી રહી છે અને એ પોકારની સરકાર પર અસર પણ થવા પામી છે છતાં સરકારને મજૂરોના સુખદુઃખ કરવા

સંસ્થાનોના વેપાર ઉદ્યોગ માટે વધારે કાળજી છે એમ કહેતાં અમે અચકાતા નથી કારણ કે ફીજી ટાપુમાં હિંદી મજુરો મોકલવાનું બંધ થયા પછી પણ તે નવીન પદ્ધતિસર ફરીથી સંસ્થાનોમાં મજુરો મોકલવાની ઇચ્છા રાખે છે.

આ વિવેચનથી એમ કહેવાનો આશય નથી કે સરકાર મજુરોને દુઃખી બનાવે છે પરંતુ માત્ર એટલું જ કે હિંદી સરકાર ધીજી દેશોની સરકારની માફક મજુરોના હિતને માટે કાળજી ધરાવતી નથી એટલે ગેરા અને કાળા શ્રીમતો મજુરોને ફાવે તેમ રગડે છે અને તેમાં પણ ગેરાઓ પોતાના વલ્લુ તથા સત્તાના પ્રભાવને લીધે વધારે છુટ લઈ શકે છે. જો સરકાર પ્રજામતને આધીન હોય અને પ્રજામાં અમે શ્રીમંત અને ગરીબો સર્વેનો સમાવેશ કરીએ છીએ તો મજુરો ઉપર જીવન ન થાય તથા તેમની પાસેથી યોગ્ય શરતેજ કામ લઈ શકાય એવા કાયદાઓ ઘડાય અને એ કાયદાઓનો સંતોષકારક રીતે અમલ થાય તે માટે પણ ચેકચી રખાય.

ખેડુતોનાં દુઃખો.

ખેડુતોના દુઃખો વેપારીઓને ખમતી પડતી મુશ્કેલીઓ કે મજુરો ઉપર થતા જીવન કરતાં વધારે અગત્યનાં છે અને તે એટલાજ માટે કે આપણા દેશની પ્રજાને એ શી ટકા જેટલો ભાગ ખેડુતોનો જ બનેલો છે.

ખેડુત એજ દેશની પ્રજા છે અને જો આપણે દેશની આબાદી, દેશની ઉત્પત્તિ, ઇચ્છતા હોઈએ તો તે આપણા ખેડુતોને દારિદ્ર્યમાંથી બહાર લાવીને તેમને સુખી અને સ્વયંભોગ બનાવીને જ સાધી શકીશું. પરંતુ એ માધ્યમ આજે તો ઘણું દુર લાગે છે ખેડુતોની હાલની સ્થિતિ અત્યંત શોકજનક છે. આપણા દેશનો ખેડુત અસહ્ય બોળ નીચે ફળાઈ ગયેલો છે.

(૧) પ્રથમ તો તેના ઉપર મહેસુલનો બોળો અત્યંત ભારી છે, તેની ઉપજના પ્રમાણમાં તેની પાસેથી લેવાતો કર ધીજી કોઈ પણ દેશના કરતાં વધારે છે. જો બલેએ એમના એક બજેટના ભાષણમાં જણાવ્યું હતું કે વિલાયતને માટે મે પ્રમાણ ૮૩, ફ્રાન્સને માટે ૪૮, જર્મની ૩૦, ઑસ્ટ્રીઆ ૪૯, બેલ્જિઅમ ૨૮, ચારે હિંદને માટે તે માટે ભાગે ૧૫ થી ૨૦ જેટલું હતું.

(૨) મહેસુલના બોળ ઉપરાંત એમણે જે બીજી વાત જણાવી હતી તે એ હતી કે હિંદમાં ખેડુત પાસે મુદી નથી, તેની આંટ પણ અત્યંત નજીવી છે, અને તેથી તે તેની જમીનમાંથી જોઈએ તેટલું ઉપજાવી શકતા નથી. તેની જમીનની ઉપજ દિવસે દિવસે ઘટતી જાય છે, તે દર એકરે માત્ર આઠ કે નવજ ખુશલ છે એટલે કે દુનિયાના ધીજી દેશોની સરખામણીમાં તે સૌથી ઓછી છે.

(૩) વળી ખેડુતને સરકારની નાણાં સંબંધી રાજનીતિથી પણ ઘણું ખમતું પડ્યું છે. રૂપાની કીંમત ઘટતા તેની ખચાવેલી નજીવી મત્તાની કીંમત પણ ઓછી થઈ છે.

(૪) જંગલોના કેટલાક મોટા લાગ મરકારી રાજ્યનીતિ અનુસાર બંધ કરેલા હોવાથી દેરો ચરાવવાની અસહ્ય મુશ્કેલીઓ પડતી જાય છે તે તરફ અમલદારોનું ધ્યાન ખેંચાયા છતાં તેનું નિવારણ કરવામાં આવતું નથી.

(૫) તે ઉપરાંત તેમની મજૂરી—તેમની જેતીના પરિણામનો આધાર વરસાદ ઉપર રહેલો છે. અને વરસાદ વખતસર બેઠતા પ્રમાણમાં ન આવતા તેની મહેનત વ્યર્થ જાય છે, અને વગર દોષે તે તથા તેનું કુટુંબ દુકાળનો ભોગ થઈ પડે છે, આ દુઃખમાંથી જેડુતોને બચાવવાને માટે નહેરો અને કુવાઓની સર્વત્ર વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. પરંતુ તે માટે હાલનું રાજ્યતંત્ર પૂરતા પૈસા ખર્ચતી નથી. આ સંબંધમાં પટેલ બંધુના તંત્રીના ગયા અંકની ટીકા તરફ અમે વાંચકનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ. તેઓ લખે છે કે:—

“કુદરતના તરવોને પોતાને આધીન કરી તેની પાસે માણસ જાતની સેવા કરાવવાના આ જમાનામાં પણ હિંદનો જેડુત કુદરત ઉપર જ આધાર રાખતો, વરસાદની ફાટે રોળે વાટ જોતો બેસી રહે છે. દર ત્રીજે ચોથે વર્ષે દુષ્ટ દુકાળ રોળા ધુસ્કાવતો દેખા દે છે અને હજારો દેરકાંડ અને માણસોના પ્રાણનો બલિ લે છે. તેનાથી બચવાને નહેરો અને જળાશયોની જાળ દેશમાં પથરાઈ ગઈ હોય તો કેટલા અનર્થો ઓછા થાય? કાકિયાવાડનું ગોડલ જેવું ૧૨ લાખની મહેસુલની ઉપજવાળું નાનકડું રાજ્ય પોતાના જેડુતો માટે કુદરતી ખાસ અનુકૂળતા સિવાયના પ્રદેશમાં પાણીનાં ગંજાવર બાંધકામ અને નહેરો પાછળ તેર લાખ રૂપિયા ખર્ચી શકે અને પરિણામે છાંપનના ભયંકર દુકાળ વખતે પણ રાજ્ય તરફથી જેડુતો એક પાઈની પણ તકાવી લેવા ના પાડે એવી સ્થિતિમાં તેમને મુકી શકે; જ્યારે મોટી નદીઓની અનુકૂળતા અને કરોડોની મહેસુલનાં સાધનવાળા આપણે કુદરતની દયા ઉપર જ છીએ.”

(૬) હજી આ દુઃખો જાણે ઓછા હોય તેમ તેને માથે તેના લેણદારોની ધમકીઓ અને જીલમ અજીમતા હોય છે. હિંદી જેડુત જન્મથીજ દેવાદાર હોય છે અને તે તે દેવું ચકવી થકતો નથી એટલું જ નહીં પરંતુ તે દિવસે દિવસે વધતું જ જાય છે.

(૭) ખરેખર પટેલ બંધુના તંત્રી કહે છે તેમ જેડુતોના દુઃખોનો પાર નથી અને માત્ર તેના વર્ણુ નથી સુખી છોવાને તેનો જ્યાલ આવે એમ નથી. બીજા બધા દેશોના પ્રમાણમાં આ દેશની સરકારની આવકનો મોટો ભાગ જેડુતો પાસેથી મેળવાયેલો હોય છે છતાં સરકારની વ્યવસ્થા, હોશિયારી કે કામેલિયવને લાભ જેડુતને મળતો નથી. પ્રજાના બીજા ભાગને માટે સરકારી નાણું છૂટથી ખર્ચાય છે ત્યારે જેડુતોને ભયંકર દુકાળમાંથી બચાવવાને પૂરતા પ્રમાણમાં નહેરો અને તળાવો બંધાવવાને નાણું મળતું નથી; વળી ચહેરીઓ, શ્રીમંતોને માટે સુંદર રસ્તાઓ બંધાય છે, વેપારને માટે દેવે માટે લાખો રૂપિયા ખર્ચાય છે પરંતુ જેડુતોના વ્યવહારને માટે રસ્તાની જરૂર જણાતી નથી. તેમને તેથી ખમવી પડતી હાડમારીનો ખ્યાલ તો પટેલ બંધુમાંથી લીધેલા નીચેના ઉત્તર પરથી આવે છે.

“આપણા રસ્તાઓ બુઝો! રેલ્વે અને મોટરગાડી દોડાવવા કરોડો રૂપીઆના ખર્ચે ચપટી ધૂળ પણ ન મળે એવા રસ્તા ધાંધવાના આ જમાનામાં આ દેશના ભીતરમાં પેસીને બુઝો, તો માલમ પડશે કે હિંદની રૂપ કરોડ ગામડાની પ્રજાના ઉપયોગ માટેના રસ્તાઓની કેવી દુર્દશા છે! ચોમાસું આવે એટલે થોડા અપવાદ બાદ કરતાં લગભગ દરેક ગામોનો વ્યવહાર બંધ! એકથીજ ગામ સાથેનો વ્યવહાર ફરજિયાત તોડવોજ પડે. ગાડા ચાલવાની વાત તો દૂર રહી પણ પગે ચાલીને પણ ઘણે ઠેકાણે જવું અશક્યજ થઈ પડે, કારણ કે નદી, નાળા કે ખાડી કોતરે છલાછલ ભરાયલાં હોય અને તેના ઉપર હળરે ૯૯૯ દાખલામા પૂલ જેવું કશું હોતુંજ નથી ચોમાસામા આપણું દરેક ગામ કાદવકીચડના મહાસાગરમાં ઉભેલા એટ જેવુંજ થઈ રહે છે. આવી સ્થિતિમાં પણ આપણને ઘુંટણ જેટલો કાદવ પોલીને અને છાતીસમા પાણીના વહેણીઆ ઉતરીને વાવણી વગેરેની તક સાચવવા જવુંજ પડે છે આ હુંખોનો ખ્યાલ શહેરોમા વસનારાઓ કે કોરી મોસમમા ગામડે ફરવા નીકળતા અમલદાર માહેબોને કયાથી આવી શકે? શું ખેડુતોનાં શરીર એવા વજનસમાન ઘડયા હશે કે તેને દરેક ગામની આસપાસ વિટળાઈ વળેલા ગધાતા પાણીના ખાખેચીઆની હવાથી મેલેરીઆ લાગુ ન પડી શકે. ઘુટણભર કાદવ પાણીમા જતા તેને કાંટા કાકરા વાગે નહિ કે શરદી પણ થાય? હિંદમાં મેલેરીઆના તાવથી થતા સંખ્યાબંધ મરણો બતાવે છે કે આ બધું ધીન્ન મનુષ્યોની પેઠે તેમને પણ અસર કરી શકે છે.”

(૮) અને એથી પણ વધારે મોટું એમનું દુઃખ તો અધિકારી વર્ગને માટે કરવી પડતી શુભામી—વેડ છે. એમના હુંખોથી પ્રજા અજ્ઞાન નથી અને તેની લાગણીના પ્રમાણમાં તે એ હુંખો દૂર કરાવવા પોકાર કરી રહી છે, પરંતુ રાજ્યસત્તા પ્રજાના તેમના ચુંટાયલા પ્રતિનિધિઓના હાથમા આવે ત્યાં સુધી તેમની સ્થિતિમાં સંતોષકારક સુધારો થાય એમ જણાતું નથી.

શિક્ષિત વર્ગમા જન્મ પામેલી સ્વરાજ્યની ચળવળમાં હાલ બેડાતા વેપારી, જોડત અને મજૂર વર્ગોને ખમવા પડતા અન્યાયો કે હુંખોની આ કાંઈ સંપૂર્ણ ચાલી નથી તેવી યાદી તો એ હુંખોના અનુભવવાળા એ વર્ગનાજ સભ્યો આપી શકે, પરંતુ આ ચર્ચા ઉપરથી એટલું તો જણાશે કે હાલના રાજ્યતંત્રથી માત્ર શિક્ષિત વર્ગનેજ ખમવું પડતું નથી પરંતુ પ્રજાના બધા અંગોને અનેક અન્યાયો સહેવા પડે છે. અને તેનું મુખ્ય કારણ તો એજ છે કે એ રાજ્યતંત્ર, ધીન્ન સુધરેલા દેશોમાં છે તેમ તેમને આધીન નથી સ્વરાજ્યની ચળવળ દેશનું રાજ્યતંત્ર પ્રજાનું હિત સાચવતું, પ્રજા મતનેજ માન આપતું થાય તે માટે છે અને હાલની વ્યવસ્થાથી પીડાતા સર્વ પ્રજાજનોને તે વાત મમળવવામા આવે, તો તેઓ એ ચળવળમા ઉત્સાહભરે ભાગ લેતા થાય એમાં સંદેહ પણ શકે નથી

રશિયાની રાષ્ટ્રીય ચળવળ.

૫

ઈન્સરેકશનીસ્ટ અને ટેરરીસ્ટ—સમસ્ત પ્રજાને તેમના હૃદય સમજાવી તેમની મદદથી રાજ્યતંત્રને તોડી પાડવાના ઇલીગલ્સના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જતાં, રાષ્ટ્રીય હીલચાલ ઈન્સરેકશનીસ્ટ (ખંડખોરો)ના નામથી ઓળખાયેલા અંતીમ વિચારના રાજપુરુષોના હાથમાં ગઈ. એમની એવી દૃઢ માન્યતા હતી કે રાજ્યક્રાંતિને માટેની શાંત ચળવળ પોલીસના તથા સત્તાધારીઓના જૂલમને લીધે અશક્ય થઈ પડી હતી, અને તેથી તેમની સામે અખત પગલાં લીધા શિવાય છુટકો નહોતો. કાવત્રા રચવાં, ઠેક ઠેકાણે હુલ્લડો કરાવવાં તથા લોહીની નદીઓ વહેવડાવવી એ તેમના કાર્યક્રમમાં સાથી અગત્યનાં ગણાતાં. શરૂઆતમાં એમણે એમનું કામ દક્ષિણમાં પૂર ઉત્સાહભેર ચલાવ્યું, પરંતુ ટુંક વખતમાં પૈસા અને માણસોની તંગી તથા જાહેર પ્રજાની ઉદાસીનતાથી તેમની ખાતરી થઈ કે તેમણે ઉઠાવેલું કાર્ય તો ચળવળના ઠરતાં પણ વધારે મુશ્કેલ હતું. આથી તેઓ મધ્યમ વિચારના સુધારકોની સાથે મળીને કામ કરવાની તજવીજ કરવા લાગ્યાં. પરંતુ એ અરસામાં નોરડોવોલ્ટ્સીના નામથી જણાયેલા અધીરા બંડખોરો એ વિચાર સામે પોકાર ઉઠાવી, તેને ગદ્દો સ્વતંત્ર રીતે સરકારી અમલદારોમાં ત્રાસ વર્તાવી સરકારને ઠેકાણે લાવવાનું સુચવવા લાગ્યા. તેમને વિચાર એવો હતો કે રાષ્ટ્રીય ચળવળની સામે સાથી વધારે જુરસાથી કામ કરનાર અધીકારીઓને ચુટી ચુટીને મારવા જોઈએ, અને સરકારના દરેક જુલમી પગલાંને દેશાભિમાની બંડખોરોએ આ ન્યાયથી જવાબ આપવો જોઈએ. આ જાળત ઉપર નરમ પડી ગયેલા બંડખોરો તથા આ વર્ગ વચ્ચે ઘણી તકરાર થઈ પણ અતે એ વર્ગે સુચવેલો માર્ગજ સ્વીકારવામાં આવ્યો. એ વર્ગના વિચારો તેમના તરફથી ગદ્દાર પાડવામાં આવેલા એક જાહેરનામામાં બહુ સારી રીતે સમજાવવામાં આવ્યા છે અને તે નીચે સુજળ છે:—

“રશિયામાં ગત્ય ક્રાંતિને માટેની હીલચાલ “પ્રજામાં જલું” એ નામથી જણાયેલી ચળવળથી શરૂ થઈ. રશિયાના રાજ્યક્રાંતિકારો પ્રથમ એમ ધારતા હતા કે પ્રજા પોતેજ પોતાની સ્વતંત્રતા મેળવી શકે અને તે માટે પ્રજાએ માત્ર સોસીયલીસ્ટ વિચારોજ સમજવાની જરૂર હતી. પરંતુ પ્રજા તેમના આ મિત્રોના વિચારો નહિ સમજી શકવાથી તેની જ સામે થતી જણાઈ શુલામગીરીમાં જન્મેલી સંસ્થાઓ નવીન બંધારણના પાયા તરીકે કામ લાગી શકે નહિ, અને ગઈ કાલના શુલાઓ જોડે હુલ્લડાં ભાગ લઈ શકે, તો પણ સમજપૂર્વક રાજ્યક્રાંતિનું કાર્ય કરવાને લાયક ગણાય નહિ એ વાત સાચી ઠરી. ડુબી હૃદયે રાજ્યક્રાંતિ કારોને કબુલ કરવું પડ્યું કે પ્રજા ઉપર આશા બાધવામાં તેઓ ઠગાયા હતા.આ સંજોગોમાં એક દેહલી આશા ઉદ્ભવી, અને તે ડુબતો માણસ તણખવાને પકડે એ પ્રકારની હતી: ઇશ્વર કરે તો કદાચ ચોરાક

શૂન્ય સ્વાર્થ ત્યાગી માણસો પોતાના બળેજ રશિયાને તેના જૂલમી બંધનમાંથી મુક્ત કરવાનું મુશ્કેલ કામ પાર ઉતારે. ખરે! એ કાર્ય તેમને પોતાનેજ કરવાનું હતું. કારણ કે બીજો કોઈ માર્ગજ રહ્યો નહોતો. તેમનાથી તે ઘણું શક્ય? પરંતુ આ સવાલ તેમને માટે હતોજ નહિ. તેમનો આપખુદી સત્તા સામેનો પ્રયત્ન તો દરેકની સારા થવાની રહેજ પણ આશા ન હોય ત્યારે ડાક્ટર જે અસાધારણ ઉપાય ચોળે તેના જેવોજ હતો. સરકારી અમલદારોમાં ત્રાસ વર્તાવવો એજ એક રસ્તો બાકી હતો; અને તે હૃદયમાં પૂરાઈ રહેલી લાગણીઓને બહાર પાડવાની તથા સરકારના ઘાતકી જૂલમની સામે થવાની તક આપતો હતો. તે માટે નેશનલ લીલ (રાષ્ટ્ર સંકલ્પ) નામનો પક્ષ ઉભો કરવામાં આવ્યો, અને (તેની પ્રવૃત્તિને પરિણામે) વરસોભૂધી ઇતિહાસમાં નહિ જણાયેલા એવા બનાવો દુનિયાં જોવા લાગી. એ પક્ષના સભાસદોની સખ્યા તો નહીં હતી, પરંતુ તેના લુસ્સો અસાધારણ હતો, અને તેણે એકલે હાથે રશિયાની સમર્થ સરકાર સામે લડત ચલાવી. દેશવટો, જેલ, સજા મૃત્યુ, કે ક્રાંતીથી પણ એ રાજ્યકાલિ કારોનો ઉત્સાહ નષ્ટ થઈ શક્યો નહિ. આપખુદી કાર્ય, તથા જૂલમના સાથી દૂરામહી પ્રતિનીધીઓ એક પછી અઠ તેમના ગોળી આરના લોગ થઈ પડવા લાગ્યા.. ...”

એક વરસમાં તો આ પક્ષ તરફથી અનેક યુનાહો થયા. કીવમાં સરકારી વકીલની છાંદગી લેવાનો પ્રયત્ન થયો, સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં રાજદારી પોલીસના વડાને ઘોળે દિવસે ધારી રસ્તા ઉપર ઠાર મારવામાં આવ્યો, અને તેની પછી આવનારાની છાંદગી લેવાનો પણ તેવોજ પ્રયત્ન થયો. ખારકોલમાં ગવર્નરને તેના ઘરને જ આગણે મારવામાં આવ્યો, અને તે ઉપરાંત બીજા અનેક માણસોના છવ લેવામાં આવ્યા. છતાં આ હીલચાલની ધારેલી અસર ઘણી નહિ. ટેરરીસ્ટોની આ પ્રવૃત્તિથી ગભરાઈ નમતું મૂકવાને બદલે અધીકારી વર્ગ ઉઠ્યો વધારે ખંતીલો અને જૂલમી બન્યો. સને ૧૮૭૮-૯ માં સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં ૨૦૦૦ માણસો પોલીસે હાથ કર્યા. પરંતુ આથી બંડોરોનું ભર કાંઈ શરૂ નહિ તેમણે તો આથી અધિકારીઓને મારવાનું નકામું ગણી, બધા પાપના મૂળ તરીકે ખુદ જારનેજ મારવાને નિશ્ચય કર્યો અને જો કે તેમના બે ત્રણ પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા, પણ અંતે ૧૮૮૨ ના માર્ચ મહીનાની ત્રીજ તારીખે તેનો છવ લીધો. પરંતુ આ પગલાનું પરિણામ તો તેમને માટે ઘાતક નિવડ્યું. જારને માર્યા પછી શું કરવું તેના બંડોરોને ખ્યાલજ નહોતો, અને તેથી તેઓ જારના ખુનનો લાભ લેવાને અશક્તિવાન જણાયા એટલુંજ નહિ પરંતુ ઉરકેરાયલા અમલદાર વર્ગના અસાધારણ પ્રયાસથી તેમની પ્રવૃત્તિને અંત આવ્યો. તેમના કારોબારી મથકો બંધ થયા અને તેમના નેતાઓ પોલીસને હાથ પડ્યા. તેમના ખુનીઓને કાસીની સજા થઈ, અને બીજા સેન્ટોને જેલ કે દેશબહાર મોકલવામાં આવ્યા.

સોશીયલ ડેમોક્રેટસ અને રેવોલ્યુશનરીસ—આ બંને પછી એ હીલચાલ ફરીથી પગબર કરવા પ્રયત્ન થયા પરંતુ તે સર્વે નિષ્ફળ ગયા અને એકંદરે સંજોગો એટલા

તે વિષય હતા કે અમુક એક નિર્ણય ઉપર આવવું પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યું હતું. કાળે કરીને એ રાજ્યકાંતિકારીના વિચારશીલ પક્ષને એમ લાગવા માંડ્યું કે. અજ્ઞાન દશામાં એ પૂરાણ અને સમર્થ રાજ્યતંત્ર તથા સમાજ બંધારણને સમાટે તોડી નાંખવા અશક્ય હતાં, અને તેથી તે માટે વ્યર્થ પ્રયત્ન કરવાને પ્રથમ તે સરકાર પાસેથી જને તેટલા હક્ક મેળવી પ્રજામાં અંતિમ વિચારના માટે અનુકુળ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઈએ. આ કામ વિચારના સુધારકો સાથેજ મળીને કરવાનું હતું, પરંતુ તે માટે નવીન તેમની સાવનામય યોજનાઓને હંમેશાને માટે લીલાંજલી આપી દેવાની જરૂર રાજ્યતંત્રમાં સુધારા થાય, પોલીસ અને સત્તાધારીઓને દોર કમી થાય, પ્રજાને મળે, તેમની સત્તા વધે અને સરકાર તરફથી ખાસ હરકત-વગર સોશીયલીસ્ટ ઈલાવવા માટે અગવળ થઈ શકે એવા સંજોગો ઉત્પન્ન થાય ત્યાં સુધીજ કોન્સ્ટીટ્યુશનનાલીપ્ટો સાથે સહકાર કરવાનો હતો. પરંતુ ત્યાર પછી તે જાનને છુટા પડવાનું જ હતું એ તો જાનને પક્ષે સારી રીતે સમજવા હતા. મધ્યમ સુધારકો સાથે મળી કામ કરવાની ઇચ્છાવાળો આ વર્ગ સોશીયલ ડેમોક્રેસના આગળખાતો. તેમની અગવળ મોટે ભાગે શહેરમાં રહેનારા મજૂર વર્ગમાં જ અને તેનેજો શાંતીથી જ ચલાવતા જોકે ટેરરીસમ મિથાવના બીજા તોફાન પ્રજાને તૈયાર કરવાને માટે જરૂરના ગણી તે તરફ તે સંપૂર્ણ સહાનુભુતિ દર્શાવતો આ વિચાર સોશીયલ રેવોલ્યુશનરીઓના નામથી આગળખાયેલા આકળા રાજ્યકાંતિકારીને પસંદ નહોતો. તેમને તો યોગ્ય અને રીવોલ્યુશરી અધિકારી ધારી સરકારને ત્રાસ આપવામાં જ શક્તિ હતી. તેમણે પોતાની ખુની પ્રવૃત્તિ જ રાખી હતી, અને ઘણા એક મોટા અમલદારો તેના ભોગ થઈ પડ્યા હતા. સોશીયલ ડેમોક્રેસની માફક તેઓ જોડોતો અને મજૂરોમાં અગવળ પહોંચ કરતાં.

આ નવી યોગ્યિની મહેનતનું પરિણામ આગળ થઈ ગયેલી મર્યામતોમાં સતોષકારક ગણી શકાય. તેમના પ્રયત્નથી મજૂર વર્ગમાં અસંતોષ ઉત્પન્ન થયો તા સરકારને તેમની સ્થિતિ સંબંધી વપાવ તેમના લાભમાં અનેક ધારાઓ, પસાર કરવા પડ્યા. છતાં તેથી એ અસંતોષ થયો નહિ કારણ કે તેમના પગાર દ બહાર કમતી હતાં, અને તે વધારવા એકન થઈ અગવળ કરવાની દે હતાં. પાડવાની તેમને મનાઈ હતી. એ સરકારની રાજનીતી પણ વધારે અસંતોષકારક બની હતી. ૧૮૯૪ માં જીલ્લા સેના હાઈ ઉપર આવવા જ જાહેર કંડ કે તેના પીતાની માફક તે પણ સત્તાના સિદ્ધાંતને દબેતાથી જાળવી રાખી અને એ જાહેરતામાને માટે જોખમદાર હતું એય જણાતાં અધીકારી વર્ગ આતર વ્યવસ્થાને માટે ચી. પ્લેવની નીમણું લોકોની લાગણી ઉશ્કેરે મળ્યું, અને તે હાળી દેવાને માટે સરકારે જાણ સિંહુરો દેશ નિકાલ પરિણામે દુક વખતમાં મી. પ્લેવનો ટેરરીસ્ટોને હાથે નાશ થયો. એ સાથે લગઈ ચાલતી હતી, અને તેથી પ્રજામાં શાંતી ફેલાવવા તેથી

૧ મીરરકી નામના ઉદાર વિચારના રાજપૂરુષની નીમણુક થઈ. પરંતુ એ નીમણુકનો લાભ લેવા મધ્યમ વિચારના સુધારકો તરતજ બહાર પડ્યા અને ગ્રામ્ય મંડળોનાં પ્રતિનિધીઓએ સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં મળી સુધારાને માટે એક અરજી ઘડી કાઢી. એ અરજીની આધારભૂત ફલીલ એ હતી કે પ્રભને બહાર બાળતની વ્યવસ્થામાં ભાગ લેતી અટકાવવાની ઇચ્છાવાળું આપખુદી સત્તાવાળું, અધીકારી શાસન પ્રભ અને શહેરશાહની વચ્ચે આવી પડ્યું હતું, અને તેથી ન્યાયી રાજ્ય સ્થાપવાને માટે એ હાનીકારક અડચણને એકદમ દૂર ફેંકવાની જરૂર હતી તે માટે અરજદારોની માંગણી નીચે મુજબ હતી —

૧ શરીર અને મિલકતની સલામતી અટલે કે સ્વતંત્ર ન્યાયાધીશના હુકમનામાં સીવાય કોઈને પણ પોલીસ હાથ લગાડી શકે નહિ, અને ધારા સરની તપાસ વગર કોઈને શીક્ષા થઈ શકે નહિ.

૨ અત કરણ, ભાષણ, અને છાપાતું છુટાપણ અને સાથે બહાર સભાઓ ભરવાનો તથા મંડળો સ્થાપવાનો હક્ક.

૩ ગ્રામ્ય અને શહેરના સ્થાનિક સ્વરાજ્ય માટે વધારે સ્વતંત્રતા અને વધતી જતી પ્રવૃત્તિ.

૪ સ્વતંત્ર રીતે ચુંટાયેલા પ્રતિનિધીઓતું મંડળ અને તેને માટે ધારા ઘડવાના કાર્યમાં તથા રાજ્ય કારભારમાં ભાગ લેવાનો હક્ક

૫ આ રૂપરેખા અનુસાર કોન્સ્ટીટ્યુશન ઘડી કાઢવાને માટે પ્રભ મંડળ બોલાવવાનો તાત્કાલીક હુકમ

આ માંગણીઓમાંથી છેલ્લી બે સૌથી અગત્યની ગણાતી કારણકે શિક્ષિત વર્ગની સાચાં પ્રતિનિધી મંડળો માટેની ઇચ્છા એટલી તો તીવ્ર હતી કે તે નાના સુધારાઓ કે સલાહકારક મંડળોથી સંતુષ્ટ થાય એમ નહોતું. પરંતુ એક મહીના સુધી સમઘરે તે માંગણીઓની સ્કેલ પણ ખબર લીધી નહિ, અને પછી ન્યારે પ્રભને અમુક સુધારા તથા હક્કો આપવાનો હુકમ કાઢ્યો ત્યારે એમરડવોના (ગ્રામ્ય મંડળો) પ્રતિનિધીઓની હીલ-ચાલને સખત શબ્દોમાં વજોડી કાઢી આથી લોકોમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો અને સરકારના હુકમની દરકાર ઠર્યા વગર પ્રભ મંડળો લગાડી, સામે તથા સુધારાની માંગણીની તરફેણમાં સભાઓ ભરી પોકાર ઉઠાવવા લાગ્યા, અને મોસ્કોની સ્ત્રીઓ તથા અનેક શહેરના વિદ્યાર્થીઓએ પણ અરજીઓ કરી તથા હડતાળ પાડી પ્રભની માંગણીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા. પરંતુ આ ચળવળને સાથી વધારે બળ તો મજૂર વર્ગ તરફથી મળ્યું. ડેમોક્રેટોના પ્રયત્નથી ઠેક ઠેકાણે મજૂર બળ તો મજૂર વર્ગ તરફથી મળ્યું. ડેમોક્રેટોના પ્રયત્નથી ઠેક ઠેકાણે મજૂર વર્ગના મંડળો બંધાયા હતા અને તે બપાન સાથેની લડાઈને લીધે ખમવી પડતી તંગીથી તથા આસપાસના વાતાવરણથી ઉત્તેજિત થઈ હડતાળ પાડવા લાગ્યા ૧૯૦૫ ના બંનેવા-રીની ૧૫ મી તારીખે ખુલેલોવના લેખક ઠામના કારણાનામાં હડતાળ શરૂ થઈ અને બીજા દિવસે લગભગ ૪૫,૦૦૦ હજાર મજૂરોએ કામ છોડ્યું. આ હડતાળને ડેમોક્રેટો લાભ લેવા ચૂક્યા નહિ, અને અનેક તકો સાધી મજૂરોને તેમની આર્થિક

મુશ્કેલીઓ માટે શહેનશાહજી જવાબદાર છે એમ સમજાવવા લાગ્યા-પરંતુ એ અરસામાં સરકારના લાભાર્થે મજૂર વર્ગમાં મંડળો તથા કલબો સ્થાપી કામ કરનાર ગેપોન પાદરી તથા તેના સાથીઓ હડતાલીયાઓને ડેમોક્રેટોના હાથમાં જતા અટકાવવા ભારે પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. લડાઈ તથા બીજા દુઃખો માટે શહેનશાહ નહિ પણ તેના પ્રધાનોજ જોખમદાર હતા અને તેથી પ્રધાનોને ખરતરફ કરાવી શહેનશાહ પાસેથી દુઃખો દૂર કરાવી શકાશે એમ મજૂરોના મન ઉપર ઠંસાવી તેમને સ્વીકારને દિવસે સરઘસના આકારમાં શહેનશાહ પાસે વિનંતી કરવા જવાનું સમજાવી શક્યા. પરંતુ શહેનશાહે તેમને મળવાની ના પાડી, અને લોકમત પોતાને આધીન છે એ વિચારથી મદદમાં આવી ગયેલો ગેપોન હજારો મજૂરોને સરકારના હુકમ વિરૂદ્ધ રાજમહેલ તરફ લઈ જવા લાગ્યો. પરંતુ સરકાર તેથી ડગી નહિ અને લશ્કરને ગોળીખાર કરવાનો હુકમ થતા અનેક સ્ત્રિ પુરૂષોને નાસ થયો. આ બનાવથી દેશમાં બધે બળભળાટ થઈ રહ્યો. લોક લાગણી સરકાર સામે મજબૂત થતી ગઈ, અને અત્યાર સુધી માત્ર શીક્ષીત વર્ગને આધારે ટકી રહેલી ચળવળમાં મજૂર વર્ગ પણ જોડાયો. આ પરિણામથી સરકારને પણ ભય ઉત્પન્ન થયો, અને તે દૂર કરવા તે આંપતા ઉપાયો લેવા લાગી. એક પાસથી તેણે મજૂર મંડળો વગેરેને દાબી દઈ મજૂરોની સ્થિતિ સુધારવા પ્રયત્ન આદર્યો, અને બીજી પાસથી પ્રધાન મંડળને સુધારાની યોજના તૈયાર કરવાની વાકીદ કરી. નવા ધારા સંબંધી વિચાર ચલાવવાને હુંક વખતમાં પ્રજાના પ્રતિનિધીઓની સલાહ લેવાવાનો ધરાદો જાહેર કયો, અને પ્રજાને તેના વિચારો દર્શાવવાને આમંત્રણ કર્યું. એ અરસામાં એટલે કે ૧૯૦૫ના જૂન મહીનામાં પૂર્વ ભણી મોકલેલો નવો કાફલો શરીમાં આગળ નાશ પારખાની ખખર આવી અને તેથી ઉશ્કેરાયેલી પ્રજા અધીરી બની, અમલદાર વર્ગ સામે પોકાર ઉઠાવી, પ્રજાના પ્રતિનિધીઓની સલાહ વગર વિલંબે બેલાવવાનો આગ્રહ કરવા લાગી. એક દરે સ્થિતિ એટલી તો જાલીર થઈ પડી હતી કે જારને પણ રાષ્ટ્રીય સલાહ બેલાવવાના તેના નિશ્ચય સંબંધી ખાતરી આપી, પ્રજાનો સહકાર માગવાની ક્ષેત્ર પડી. ત્યાર પછી ઓગસ્ટ મહીનામાં પ્રધાન મંડળે તૈયાર કરેલો અરદા બહાર પાડવામાં આવ્યો, પરંતુ તેમાં સરકારની આપખુદી સત્તા કાયમ રાખી પ્રજાના પ્રતિનિધીઓનું માત્ર એક સલાહકારક મંડળજ નીમવાનો ઠરાવ હોવાથી પ્રજામાં પાછો અસાધારણ ખીજવાટ ઉત્પન્ન થયો. અને જો કે મધ્યમ વિચારના સુધારકો તેને એક પ્રથમ પગથીયાં તરીકે સ્વીકારવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા પણ રાજ્યક્રાંતિકારોએ તો ફરીથી વધારે મોટા પાયા પર ચળવળ કરી, હડતાળો પાડી સરકારને ઠેકાણે લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય બહાર પડતાંજ ડેમોક્રેટો અસાધારણ ઉત્સાહથી કામ કરવા મંડી પડ્યા અને તેમના એ કાર્યમાં મજૂર વર્ગ તથા જાહેર પ્રજાએ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિથી મદદ આપી આ સમયે પ્રજાને એક બાહોશ અને બહાદુર નેતાની જરૂર હતી અને તે જરૂર મી. મુસ્ટાલેવે પૂરી પાડી. તેણે મજૂર વર્ગની અગિલાયાઓને રૂપરંગ આપવાને તેમના પ્રતિનિધિઓનાં એક મૂખ્ય મંડળની યોજના કરી, અને તે યોજના અનુસાર મજૂર પ્રતિનિધી મંડળ નામની સંસ્થા સ્થાપી તેને નામે દેશના તમામ મજૂરોને એક ગઠવર હડતાળમાં જોડાવાને

આચાર્ય પૂવક વિનંતા કરી. આ વિનંતીને સર્વત્ર સારો જવાબ મળ્યો અને ટુંક વખતમાં ૭૫૦,૦૦૦ માણસોએ કામ બંધ કર્યું. આ યજ્ઞવળમાં રેલવે તથા કારખાનાના માણસો પણ જોડાયા અને સંટીપીટર્સબર્ગમાં તો હુકાનો, ટ્રામવે, તથા વિજળીના ખાતાઓ પણ બંધ થઈ ગયા, અને શહેર જાણે ઘેરાને માટે તૈયાર થઈ જતું હોય એમ લોકોએ ધોરાડ ભરી રાખવાનું શરૂ કરી આ ગંભીર સ્થિતિમાંથી બહાર નિકળવાને શહેનશાહે જાપાન સાથે સલાહ મળી મસલત ચલાવી અમેરીકાથી પાછા ફરેલા મીઠા વીટની સલાહ મानी પ્રજાને હુકો બક્ષવાનો નિશ્ચય કરી, ૧૯૦૫ ની ૩૦ મી એપ્રિલનાર એક બહેનનામું બહાર પાડ્યું. એ બહેનનામામાં શહેનશાહે જણાવ્યું કે દેશમાં શાંતી જાળવવા તથા પ્રજાની સલામતી માટે જે ઉપાયો લેવા ઘટે તે લેવાની સાથે નીચલા ઠરાવો અમલમાં મૂકવાનો પ્રધાનોને હુકમ થયો હતો:—

૧ પ્રજાને શહેરી સ્વતંત્રતાના સ્થિર પાયારૂપ શરીરની સલામતી, અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા ભાષાનું છુટાપછુટા અને બહાર સલામતો ભરવાના અને મંડળો સ્થાપવાનું હુકમો બક્ષવા.

૨ રાજ્યસભામાં મન આપવાના અધીકાર વગરના વર્ગોના પ્રતિનિધીઓ પણ દાખલ કરવા.

૩ રાજ હુમાની મંમતી વગર કોઈ પણ કાયદો પસાર થાય નહિ એવો નિયમ બહાર કરવો, અને કાયદેસર રીતે અધીકારીઓ વર્તે છે કે નહિ તે તપાસવાનો પ્રતિનિધીઓને હુકમ આપવો.

આ હુકમોથી પ્રજા સંતોષ પામશે એવી કાઉન્ટ વીટની માન્યતા હતી. અને જો તે પોતે હજીપણથી વર્ચો હોવ તો એ માન્યતા માયી પણ કરતે પરંતુ આ હુકમો આપવાના બહેનનામાથી પ્રજામાં ઉત્પન્ન થયેલા વિદ્વાસને દીલસોજી ભરેલાં ભાષણોથી મજબુત કરવાને બદલે, પોતાની જોખમદારીના વધારે પડતા વિચારથી, આ હુકમો આપવામાં ઘણો વિલંબ થશે એમ લોકોને જણાવવાની તેણે જરૂર જોઈ. અને તેનો રાજ્યક્રાંતી કારોએ ચોક્કસ ઉપયોગ કરી, પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાવી કરીથી યજ્ઞવળ શરૂ કરી અને જો કે તે શહેરોમાં પહેલાંના જેટલી ફેરફાર નીવડી શકી નહિ પરંતુ દેશનાં નવીન વાતાવરણથી ઉત્તેજિત થયેલા યોદ્ધાઓની હડતાળો તથા બંડોચી ટકી રહી, અને પરિણામે કાઉન્ટ વીટના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા અને તેને પ્રધાનપદ છોડવું પડ્યું. દેશમાં ફેલાયેલી અશાંતિ તથા તેના ગજુનામાનો લાભ લઈ, મદોનમત સત્તા ધારીએ શહેનશાહને રાષ્ટ્રીય સલામતો ભરવાનો વિચાર માંડી વાળી, વરસોથી ઉતરી આવેલી પદ્ધતિસર સમ્પ્રદાયથી પ્રજાને દાણી દેવાનું સુચવવા લાગ્યા, પરંતુ તેમની સલાહનો ઇન્કાર કરી શહેનશાહે ૧૯૦૬ નાં મે મહીનામાં પોતાનું વચન પાળી ઇંગ્લીયલ હુમા ખુદલી મૂકવાની ફીયા કરી, રશીયામાં પ્રગટીય રાજ્યતંત્રનો પાયો નાંખ્યો.

મુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧. મુંબાઈ શહેર.

૧. સલાસદો—સલાસદોની સંખ્યા ૩૯૨૮ થી વધીને ૪૫૪૦ થઈ છે.
૨. જાહેર સલા—૩ જી એક્ટોબરે રા. બુલાભાઈ દેશાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ મેસર્સ મહમદઅલી તથા શૌકતઅલીને મુકત કરવાની માંગણી કરવા માટે જાહેર ચલા લરવામાં આવી હતી. સલામાં ૮૦૦૦ માણસો હાજર હતાં.
- ૩ વ્યાખ્યાનો—

ગયા મહીનામાં આ શાખા તરફથી ૬ વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

ન	તા	વખત	વક્તા	પ્રમુખ	વિષય	સ્થળ	લેકોની સંખ્યા
૨	૬-૦ રાત્રે			લો તિલક	સ્વરાજ્યની ચોળના અને દિ હી પ્રધાનને અરજ	મેસારજ ગોલ્ડવેસ્ટ મીવ, પટેલ	૧૨,૦૦૦
૩	૬-૪૫	સાંજની ૬-૪૫	મે. તિલક, મિ સેયદ હુસેન, રા જમનાદાસ, મિ હોર્નિમન વિગે	રા બુલાભાઈ ને દેશાઈ, બા-એટ-વો	મેસર્સ મહમદ અલી અને શૌકત અલીને છટા કરવા માટે	શાતારામની ચાલ, કાદાવાડી	૮,૦૦૦
૩	૧૧	૬-૩૦	મિસિસ બેસન્ટ.	મિ એસ આગમનજી	ડાવની ગાંધીય પંચિયતિ	"	૨૦,૦૦૦
૪	૧૬	૬-૪૫	મિ બી પી રાડીઆ	મિ બી હુ હોર્નિમન	"	પદમશી ધન છની વાડી, કાદાવાડી	૬૦૦
૫	૧૭	૬-૩૦	"	મ જમનાદાસ દ્વાર જદાસ	"	"	૬૦૦
૬	૨૭	૬-૨	વકિલ નેકીરામ રામી			મેસારજ ગોલ્ડવેસ્ટ હોલ	૩૦૦

૪. મીસીસ બેસન્ટનું આગમન—મીસીસ બેસન્ટ તથા મેસર્સ એડ્વોકેટ અને વાડીઆ અહિં તા. ૧૦ મી એક્ટોબર થી તા ૧૩ મી એક્ટોબર સુધી હતા. તે દરમિયાન મુંબઈની પ્રજા તરફથી તેમનો ભારે સેહાર થયો હતો.
૫. ગુજરાતમાં ચળવળ—ગયા મહીનામાં શાખાઓ તરફથી ગુજરાતમાં ૧૩ વ્યાખ્યાનો આપાયા હતા તે સંબંધી વિગત નીચે આપવામાં આવી છે.

૨. સુરત.

૧ મીસીસ બેમન્ટનું સુરત સ્ટેશને સ્વાગત—મીસીસ બેમન્ટ અને મી૦ અરુન્ડેલ તા. ૧૩ મીએ મુંબઈથી સીમલે જતાં હતાં, તે વેળા સુરતના બાણીતા આગેવાન ગૃહસ્થોએ સ્ટેશને તેમને માન આપ્યું હતું. લગભગ ૨,૦૦૦ સ્ત્રીપુરુષોની સંખ્યા હાજર હતી.

૨. સુરત જીલ્લામાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે

ન	તા.	સ્થળ	વક્તા	વિષય
૧	૨૩	સાંધીએર	સુરતનું ડેપુટીશન	સ્વરાજ્યની અગ્રણી
૨	૨૫	વલસાડ	રા. પડયા રા. વિભાકર, રા. પ્રાગજી રા. મારતર	મેમર્સ મહમદ અલી અને શૌકત અલી ને મુક્ત કરવા માટેની માગણી (મરજુદમા બાબત) સ્વરાજ્ય
૩	"	ગંદેર	સુરતનું ડેપુટીશન	
૪	"	બહેલી	રા. મારતર રા. પડયા	સ્વરાજ્ય એટલે શું?

૩ નવી શાખાઓ—ગયા મહીનામાં નીચલે સ્થળે નવી શાખાઓ સ્થપાઈ છે

૧. સાંધીએર, ૨ સુપા કુરેલ, ૩ ગંદેર. આ ઉપરાંત ખીલ શાખાઓ સ્થપાયેલી હોવાથી આ જીલ્લામાં કુલ ૩૦ શાખાઓ થઈ છે.

૩. ભરૂચ જિલ્લો.

૧ ગા. જિલ્લામાં લરાયેલી સભાઓની વિગત નીચે મુજબ છે

ન	તા.	સ્થળ	વક્તાઓ	વિષય
૧	૧૬	ભરૂચ	મીસીસ દેશાઈ, મીસીસ ગાર્ગર	હોમ રૂલ
૨	૧૭	"	રા. પ્રાગજી	ગાંધીજીની દેશમેવા
૩	૧૮	"	"	દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિંદીઓની સ્થિતિ
૪	૨૨	"	મિ. સૈયદ હુસેન, રા. જમનાદાસ વગેરે	મેમર્સ મહમદ અલી અને શૌકત અલીને મુક્ત કરવા માટેની માગણી
૫	૨૩	જા. ભુસર.	રા. પડયા, ગ. પ્રાગજી	હોમ રૂલ
૬	૨૪	અ. કલેશ્વર.	રા. વિભાકર, રા. મારતર	"

૨. તા. ૧૩ મી એપ્રિલના રોજ મીસીસ બેમન્ટને મુંબઈથી સીમલે જતાં ભરૂચ સ્ટેશન ઉપર એ શહેરના વતનીઓ તરફથી અનહદ માન મળ્યું હતું

૩. તા. ૨૨ મી એ મેમર્સ મહમદઅલી તથા શૌકત અલીને મુક્ત કરવાની માગણી કરવા ભરૂચમાં બહેર સભા રા. મોતીલાલ સુનીલાલ દેશાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરવામાં આવી હતી સભામાં મી. સૈયદ હુસેન, રા. જમનાદાસ દાનકાદાસ વગેરે તરફથી ભાષણો થયાં હતાં.

૪. ખેડા જીલ્લો.

૧. આ જીલ્લામાં અપાયેલા વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે.

નં	તા	સ્થળ	વિષય	વસ્તા	પ્રમુખ
૧	૧૩	ખીખવાન	સ્વરાજ્ય	રા ચંદુલાલ નંદલાલ દેસાઈ	રા. દારકદારસ રા મરબાઈ
૨	૧૫	ઉમરો	,	રા મંગલલાલ ચતુરભાઈ	
૩	૧૬	ઝોડ	હોમરૂન	રા મંગલભાઈ ચતુરભાઈ વગેરે	
૪	૨૬	ખોદસ	,	રા ચંદ્રશંકર પટયા, રા મરાજી બહુભાઈ વગેરે	રા જીતુભાઈ રામેશ્વર
૫	"	"	મેસર્સ મલમલ અડી અને શાકતઅતીને છૂટા કરવાની માગણી કરવા મેટે (આ વિષયે મચીદમા પણ બાધણી કરવામાં આવ્યા હતા)	રા માવલલાલ દ્વિવેદી રા કુલચંદ રાહ	
૬	૨૭	આરા	હોમરૂન	રા ચંદ્રશંકર પટયા, રા મરાજી બહુભાઈ	રા ચીમનલાલ
	"	"	મેસર્સ મલમલ અડી અને શાકતઅતીને છૂટા કરવાની માગણી કરવા મેટે (આ વિષે મચીદમા પણ બાધણી કરવામાં આવ્યું હતું)		
	૨૩	ભારે	હોમરૂન	રા માવલલાલ નમુભાઈ, રા કુલચંદ બાપુજી, રા કચારીઆ વગેરે	
૮	૨૮	ઝોડ	,	રા હંદુલાલ ચાલિક	
૧૦	૨૯	ખાનકુવા	,		વિષ્ણુરાજ ગિરિનંદસર
૧૧		અમરપુરા	,	રા માવલલાલ, રા કુલચંદ રા કચારીઆ વગેરે	

૨ ભાલેજ, ખાનકુવા અને અમરપુરા, ત્રણોલ અને કુજરાવમાં હોમરૂન લીગની શાખા ખોલવામાં આવી છે આ ઉપરાંત બીજી શાખાઓ પણ ખોલવામાં આવી છે

નડિયાદ લીગની શાખામાં અત્યાર સૂધીમાં ૩૫૦ સલામતો દાખલ થયા છે અને ૧૫૦ જણે તેમાં દાખલ થવાની ઈચ્છા બતાવી પોતાના નામ કાચા લીસ્ટમાં નોંધાવ્યા છે લીગનું રાજર્ષિ દાદાભાઈના સ્મારકમાં એમના નામથી મફત વાચના લય અને પુસ્તકાલય લીગની ઓફીસમાં કાઢવામાં આવ્યું છે વાચનાલયમાં અંગ્રેજી, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી ભાષાના સંખ્યાબંધ દૈનિક, સાપ્તાહિક અને માસિક પત્રો આવે છે અને બે શિવાય સંઘના ગામના ગૃહસ્થો તરફથી આપવામાં આવે છે

અંગ્રેજ અને ગુજરાતી બાબાના કેટલાંક પુસ્તકો મુંબાઈની હોમ રૂલ લીગ તરફથી લેટ મળેલાં છે. પુસ્તકાલયના નિભાવ માટે લીગ તરફથી એક ટ્રંક પણ એકત્ર કરવામાં આવે છે જેમાં ૮૦૦ ની રકમ લખાઈ છે અને થોડા જ સમયમાં ત્રણેક હજાર રૂપીઆ ભરાવાની આશા છે.

હોમરૂલ લીગની એક્ઝીસમા અડવાડિયામાં બે દિવસ બુધવાર અને રવિવારે પાંચ વાગતાં અભ્યાસના વર્ગ ચલાવવામાં આવે છે, અને તેમાં સ્વરાજ્યના વિષય સંબંધી પ્રવચન થાય છે. આ વર્ગો ઉપયોગી હોવાથી તેને વિશેષ આકર્ષક બનાવવાની ચગત્ય છે. નડિયાદમાં ગઈ નવરાત્રીના દીવસોમાં પાડા પોળ વગેરે કેટલીક જગ્યાએ સ્ત્રીઓએ રાતના હોમરૂલના ગરળા ગાયા હતા, જે સાબળવા લોકોની સારી ઠઠ જામતી હતી. સ્ત્રીઓ પણ હોમરૂલમાં રસ લેતી થાય એ દેશના મુશ્કાવ્યનું ચિહ્ન છે.

૫. અમદાવાદ હલ્લો.

૧. આ હલ્લોઓમાં અપાયેલાં બ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે

ન	તા.૦	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૧	અમદાવાદ	મિસિસ બેસન્ટની વર્ષ-આઠ નિમિત્તે મુબારક બાદી આપવા.	ડૉ હરિપ્રસાદ, રા. લક્ષ્મી રા કર વગેરે	રા જીવભૂવાવ પ્રમુખ રાય દેસાઈ
૨	૧૮	વિરમગામ	હિન્દુ યુ માગે છે અને રા માટે માગે છે	રા અદ્રા કર પઠયા.	રા દલસુખભાઈ
૩	૨૮	અનંતાવાદ	મેસર્સ મહમદઅલી અને રોક્તઅલીને છૂટા કરવાની માગણી કરવા માટે	રા. કાળીદાસ, રા જસ કરણ અવેરી, રા હરિ પ્રસાદ પીતાબરદાસ વગેરે	રા વડવાભાઈ અવેર ભાઈ
૪	૧ નવેમ્બર	બરવાળા	સ્વરાજ્ય (રાખા સ્પર્ધા)	રા પ્રાણનારાયણ ગીર ધરલાલ ભટ્ટ	
૫	૨	રોહ	સ્વરાજ્યની યોજના	અને બીજા	

ગુજરાતનું બહિર જીવન.

* અમદાવાદ.

૧. ગયા માસમાં ગુજરાત સલા તરફથી હિન્દી પ્રધાન મી. મોન્ટેગ્યુને મોકલવાની અરજ ઉપર સહીઓ લેવા માટે નીચે પ્રમાણે જુદા જુદા ગૃહસ્થો અનેક સ્થળે ગયા હતા:—

તારીખ	સ્થળ.	રેમ્યુટેશનના સમાસનો	પ્રમુખ.
૮	જેતલપુર		
૯	ગોધાવી.	રા બાઇલાલ દેસાઇ, રા ભટ્ટજી ગાંધી.	રા બાકાભાઈ વરનાદાસ નાણાવડી
૧૦	વરાણા (ધોળકા)	ગ. લેસગમાઈ દલાલ	
	અલોદા.		
	પ્રાતિન.	રા કાલીદાસ ઝવેરી, રા જેઠવાલાલ શાહ	રા. ઝવેરભાઈ લોઢાભાઈ
૧૦	વીરમગામ	રા કૃપારી જર પટિત, રા ચંદુલાલ સાકરલાલ	રા ઇન્દરલાલ દેવરા કર.
૧૪	ગોમતીપુર	રા જીવજીલાલ દેસાઈ, રા નગીનદાસ સ ચવી	
૧૪	બોરીઆવી	રા. લક્ષ્મીભાઈ પટેલ.	
૧૮	ખેડા	રા ઝવેરી રા ગુલનન માવલ કર, રા ગાંધી	રા ભાઈલાલ અમૃતલાલ
૧૯	કાંકર	રા વલ્લભભાઈ બેરીરડર, રા શિવાભાઈ પટેલ,	
		રા ગુલનન માવલ કર, રા. ગાંધી	
		રા કલ્યાણભાઈ કાશીભાઈ પટેલ	રા ગાંધીલાલ ન દલાલ
	ગિર્યાસળ, ખાનપુર,		
	જાત્રાલ		
	બાત, વીરાલપુર,	રા કમલલાલ રણજેડલાલ	
	કાસીદા		
	સાવરોલી, કલીઆણા,		
	જાત્રાલ, અરડકા,		
	મોકલ, કાનોડ	રા કરશીભાઈ ઝવેરભાઈ પટેલ,	
	દેદરડા	રા મલિલાલ નગીનલાલ વડીલ,	
		રા દેરાનલાલ જોડલાલ વડીલ,	
		રા છોટાભાઈ મોતીભાઈ પટેલ	
	હિંચપુર, યસરા, ખાચ		
	ખાંડરોલ.		
૨૨	ખતુરડી	રા નિકલમાઈ કલ્યાણજી પટેલ	રા મુખાભાઈ પ્રેમાભાઈ પટેલ
	ધ ધુકા	રા લાવચ દ લલ્લુભાઈ આમ્લવાલા	
	આગરવા	રા બાઇલાલ દેસાઈ, રા ચીમનલાલ મહેતા,	
		રા હરિભાઈ પટેલ, રા મગવજી પટેલ	

* હોમરૂલ લીગ—આ સરવાળી મેટ્રનિ સ બધી હરીકત ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ હેઠળ જ આપવામાં આવી છે

ઉપર ગણાવેલાં ગામ ઉપરાંત અશલાલી, લારેજ, ધોળકા તથા ધંધુકા તાલુકાનાં અનેક ગામો વલાદ, દામીજ, આણંદ વગેરે ગામોએ સહી લેવા માટે અનેક ગૃહસ્થો ગયા હતા. આ બધી પ્રવૃત્તિને પરિણામે ગુજરાત સભાએ બધા જીલ્લામાંથી આ અરજ ઉપર ૩૦,૦૦૦ મેળવી છે એ ઘણી સંતોષની વાત છે.

મહામ્ અલી તથા ગૌડત અલી સંબંધી બહાર મલા:—ગુજરાત સભાના મકાનમાં, ગુજરાત સભાના મંત્રીઓ તથા હોમ રૂલ લીગની સ્ત્રી તથા પુરુષોની શાખાઓના મંત્રીઓની ભેગી મહીથી અત્રેના હિન્દુ સુસલમાનનો એક મેળાવટો કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રમુખસ્થાન વલ્લભલાલ ઘેરીસ્ટરને આપવામાં આવ્યું હતું એ માનવંત ભાઈઓને તાકીદે મુકત કરવા જાણત ઠરાવ કરી સભા વિસર્જન થઈ હતી.

ભરૂચ કેળવણી પરિષદ તથા ગોધરાની રાજકીય પરિષદોમાં સેક્રેટરી પ્રતિનિધિઓ અત્રેથી ગયા હતા અને એમાં કેટલાકોએ બહુ આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો.

ના મોન્ટેગ્યુની હિંદની મુલાકાત:—મુંબઈમાં એ સાહેબ પગ મૂકે તે જ દિવસે ગુજરાત તથા મુંબઈ દલાકાનાં બંને એટલા ગામોમાં લોકોની બહાર સભાઓ કરી, કોંગ્રેસ લીગની સ્વરાજ્યની માગણી કરવી એવી યોજના શ્રીયુત ગાંધીના આશ્રમમાં ગુજરાત સભા તરફથી કરવામાં આવી છે

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

૧. તા. ૭-૧૦-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૬ કલાકે અત્રેના 'ગોવિંદભુવન' થીએટરમાં, ખા. બ. આદરજી મંચેરજી દલાલના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી "રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ" સંબંધી ચર્ચા ચલાવવા એક બહાર સભા ભોલાવવામાં આવી હતી. અમદાવાદના ઘેરીસ્ટર રા. જીવણલાલ વૃજરાય દેસાઈ, રા. નરહરી પરીખ બી. એ., એલએલ બી., રા. અંબાલાલ પુરાણી, રા. સી. પી. શાહ, રા. સા. મલજી અને રા. ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકે ઉપરોક્ત ચર્ચામાં વિદ્વત્તા ભર્યો ભાગ લઈ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને લગતી જુદી જુદી યોજનાઓ ઉત્તમ રીતે સમજાવી હતી

૨. તા. ૧૪-૧૦-૧૯૧૭ ને રવિવારે સાંજના ૬-૩૦ મિનિટે અત્રેના 'પીરમીઆના થીએટરમાં,' રા. અંબાલાલ પ્રાણલાલ મૌલા બી. એ., એલએલ બી. વકીલના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી, ઓન. મી. વી. જે. પટેલના પ્રાથમિક કેળવણી ફરજિયાત કરવા વિષેના બીલ પર ચર્ચા કરવા માટે એક બહાર સભા મેળવવામાં આવી હતી. ઉક્ત બીલ પરત્વે રા. કેશવપ્રસાદ સી. દેસાઈ બી. એ., એલએલ. બી., રા. સા. મલજી વિગેરે એ યોગ્ય ઉદાહરણ કરી બીલની ૧૮ મી કલમ ૨૬ થવા જરૂર જણાવી હતી. ઓન. મી. વી. જે. પટેલ આ બીલ ધારાસભામાં આણી શક્યા તે ગદલ તેમને યોગ્ય અભિનંદન આપવામાં આવ્યું હતું અને પ્રાથમિક કેળવણીની મહત્તા લોકોમાં ઠીક ઠસવાઈ હતી

* હોમરૂલ લીગ—આ સંસ્થાની પ્રવૃત્તિ સંબંધી હકીકત ગુજરાતમાં યોમરૂલની અળવજ હેઠળ ન આપવામાં આવી છે

૩. તા. ૧૫-૧૦-૧૯૧૭ ને સોમવારે સાંજના ૬-૧૫ મિનિટે અત્રેની 'દશાલાહ વાડીમાં' રા. ઠાકોરલાલ ચીમનલાલ મુનશી વકીલના પ્રમુખપણા નીચે, ભરૂચ કેળવણી મંડળ તરફથી 'આ કેળવણી'ના વિષય સબંધી ચર્ચા કરવા માટે એક નોટિસ સભા ખેલાવવામાં આવી હતી. રા. કેશવપ્રસાદ સી. દેશાઈ, રા. ચંદુલાલ કે. દવે બી. એ. એલએલ. બી., ગંગા સ્વરૂપ ગંગાખાઈ વિગેરેએ ઉક્ત વિષયપર રસભરી વિદ્વત્તા ભરેલી ચર્ચા કરી હતી.

૪. તા. ૧૬-૧૦-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સાંજના ૫-૪૫ મિનિટે હીરેકટર ઓફ ઍજિ-કલ્ચર ડાક્ટર હેરાર્ડ મેને 'ગુજરાતમાં ખેતી કેમ ખીલવી શકાય' એ વિષય પર અત્રેના 'ભરૂચા હોલમાં' એક છટાદાર ભાષણ અંગ્રેજીમાં આપ્યું હતું.

૫. તા. ૧૬-૧૦-૧૯૧૭ ને શુક્રવારે સવારે ૮-૪૫ ની દેનમાં બીજી ગુજરાત કેળવણી પરિષદના પ્રમુખ કર્મવીર મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધીજી અત્રે આવાગમન થતા તેમનો યોગ્ય સત્કાર સ્ટેશન પર કરવામાં આવ્યો હતો અને તેમના માનમાં તેમને સરવસના આકારમાં આખા શહેરમાં લોકદર્શન માટે ફેરવવામાં આવ્યા હતા. સાંજના કુરળ પર તેઓશ્રીને વેપારીઓ તરફનું માનપત્ર અર્પણ કરવામાં આવ્યું હતું વેપારીઓને તેઓશ્રીએ સ્વદેશી વત પાળવા, સંપૂર્ણપણે પ્રમાણિક થવા અને એ રીતે સ્વરાજ્ય માટે યોગ્ય થવા બોધ આપ્યો હતો.

૬ તા. ૨૦-૧૦-૧૯૧૭ તેમ જ તે પછીને બીજે દિવસે ગુજરાત કેળવણી પરિષદનું દ્વિતિય અધિવેશન ભરૂચમાં મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે થયું હતું. કેળવણી પરિષદમાં પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ ખરેખર સર્વાંગ સુંદર હતું અને પરિષદની વિષય વિચારણી સભાઓ ખુબુ રસિક ચર્ચાભરી નીવરી કેળવણીને લગતા અતિ અગત્યના અને ઉપયોગી કરાવેા વિદ્વાનોના વિદ્વત્તાપૂર્ણ ભાષણો થયા બાદ યોગ્ય રીતે પસાર થયા હતા. આ પરિષદનું મહદ ધાર્ચ સર્વાંશે સફળ થયું હતું. તા. ૨૦ મીની રાત્રે ૬-૩૦ મિનિટે પ્રમુખશ્રીને ઉતારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ સંબંધો તેમ જ ધાર્મિક શિક્ષણ અને પાઠ્ય પુસ્તકો સંબંધી સારી ચર્ચા ચાલી હતી. તા. ૨૧ મીએ ખખોરના ૩ કલાકે ગુજરાત કેળવણી મંડળના સભ્યોની સભા થઇ હતી અને મંડળનો ગત વર્ષનો રીપોર્ટ મંજૂર કરવામાં આવ્યો હતો. પરિષદ મંડપમાંથી મહાત્મા ગાંધીજીની રાષ્ટ્રીયશાળાને રૂા ૩૫૦ ની મદદ મળી હતી તેમજ તેઓ શ્રીને માનપત્રો અર્પણ થયા તે વખતે પણ તેમની ઉપરોક્ત શાળાને લેટમાં સારી રકમ મળી હતી મહર્મદપરા આગળની વાડીમાં મોદવાચી કોમ તરફથી તેમજ અત્રેની મોદવાડીમાં વણિક મોદકેમે તેમજ અત્રેની પાટીદાર કોમે તેઓશ્રીને માનપત્રો અર્પણ કર્યા હતાં. અત્રેની દશાલાહ વણિક કોમના કેટલાક ગૃહસ્થોએ પણ સારી રકમ એકઠી કરી રાષ્ટ્રીયશાળાની મદદ અર્થે મહાત્મા ગાંધીજીને અર્પણ કરી હતી. મહાત્મા ગાંધીજીએ તા. ૨૧ મીએ રાતના મળેલી અત્યજ વર્ગની નોટિસ સભામાં પણ હાજરી આપી તેમને સારો બોધ આપ્યો હતો અને સંગીઓને હલકા નહિ ગણવા સૂચના કરી હતી મહાત્મા ગાંધીજીના શુભ હરને કેળવણી પરિષદના સ્વયંસેવકોને ચાંદ આપવાની ક્રિયા પણ થઇ હતી.

૭ ચાલુ માસની તા. ૧૦ અને ૨૧ મીએ બપોરના 'જીવદયા' કોન્ફરન્સ અંગે કેળવણી પરિષદના મંડપમાં અધ્યાપક રા. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ. એ., એલ. એલ. બી. ના પ્રમુખપણા નીચે સરવાળા આવી હતી. અધ્યાપક ધ્રુવતું ભાષણ વિદ્યતા સરેહું હતું અને જીવદયાને લગતા ઠંડાવો મહત્વના હતા તેમજ તે પરના વિવેચનો શ્રેષ્ઠ હતાં.

૮. ચાલુ માસની તા. ૨૨ અને ૨૩ મીએ ભરૂચ જિલ્લાની પ્રથમ રાજકીય પરિષદ મુ'બાઇ નિવાસી શ્રીમાન શેઠ જમનાદાસ દ્વારકાદાસ બી. એ. ના પ્રમુખપણા નીચે અંગે, કેળવણી પરિષદના મંડપમાં, મળી હતી પ્રમુખ મહારાયતું ભાષણ અત્યુત્તમ હતું અને જિલ્લાની હાજરોને ઉદ્દેશી કોન્ફરન્સમાં મહત્વના ઠંડાવો યોગ્ય વિવેચનો સાથે પસાર કરવામાં આવ્યા હતા.

૯. તા. ૨૪-૧૦-૧૭ ને બુધવારે સાંજના ૫ કલાકે પારમી સુવાવડખાતું અંગે ખુલ્લું મુકવાની ક્રિયા થઇ હતી અને ચાલુ માસની તા. ૨૩ થી ૨૫ સુધી અંગેની આર્થ સમાજ તરફથી પ્રદાન કરી ગ્રાહ્યલે 'ગોવિન્દ ભુવન' થીએટર અને મંડપમાં ભાષણો કર્યાં હતાં.

'ભરૂચી'

નોંધ.

માતૃભાષા દ્વારા શિક્ષણ.

બીજી કેળવણી પરિષદની જે બેઠક ભરૂચમાં ગયા માસની તા. ૨૦ અને ૨૧ મીએ મળી હતી તે શુન્નરાતની વિચાર પ્રગતિમાં હમેશાં યાદગાર રહેશે. કાગલ કે બધું શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા આપવાનો—પ્રજનો તેમજ સરકારનો ધર્મ જેમ—તેના પ્રમુખશ્રી મોહનદાસ ગાંધીએ સચોટ ભાષામાં અને બીજી દલીલોથી પુરવા કર્યો હતો તેમ પરિષદે તે વિષે જે ઠંડાવ હિંમતભરે અને નિશ્ચયપૂર્વક પસાર કર્યો હતો તેમાં નીચેના મુદ્દા સમાયેલા છે —

(૧) બધી કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા અપાવી જાય.

(૨) સાક્ષર વર્ગ, ધનાઢ્ય વર્ગ, અને સમસ્ત પ્રજાએ આ માટે મહા પ્રયત્નો કરવા

જોઈએ

(૩) જુદા જુદાં સરકારી ખાતામાં માતૃભાષાએનો ઉપયોગ સંપૂર્ણતાથી કરવાની ગરજાત સરકારે કરવી જોઈએ અને સરકારી નોકરીના ઉમેદવારને અંગ્રેજી બાબતું અજ્ઞાન તેની ઉત્તરિને હાનિકારક છે એ દરમિયાન કરવી જોઈએ

(૪) આ કાર્ય અપારાધી પાર પડે માટે નીચેની કારભારી કમિટી નીમવી.

આ વિષયની ચર્ચાતું કંઈ પણ જ્ઞાન જેમને હોય તેઓ જોઈ શકશે કે આમાંને પહેલો અને વધારેમાં વધારે અગત્યનો મુદ્દો એની વિચારદશા સૂચવે છે કે

જે તાજેતરમાં આખા હિન્દુસ્થાનમાં ખીજા કોઇ મંડળે દર્શાવી હોય એમ જાણવામાં નથી. અલગત હરદ્વારનાં અને તેવાંજ ખીજા ગુરુકુળોમાં, બોલપુરના શાન્તિનિકેતનમાં અને ખીજા જુગ્મ સ્વતંત્ર સંસ્થાઓમાં બહુ શિક્ષણ માતૃભાષા દ્વારા અપાય છે અને ૧૯૦૫—૬ માં જ્યારે બંગલગંને લીધે સ્વરાજ્ય અને સ્વદેશની સાથે રાષ્ટ્રીય કેળવણીની ભાવના ખીલી ત્યારે પણ માતૃભાષા દ્વારા બધી કેળવણી આપવી જોઈએ એવો વિચાર જન્મ પામ્યો હતો. પણ બંગાળમાં જે રાષ્ટ્રીય કોલેજ, નિશાળો વગેરે સ્થપાઈ તેને અધુરી ફાઈલ ગળ્યા પછી આ વિચારનો વેગ શરૂ થયો હતો. સને ૧૯૧૫ માં ગાંધી સાહેબ આપણા પ્રાત્ન પર આવ્યા ત્યારથી ગુજરાતી ભાષા વિષે તેમનો પણ આગ્રહ જણાવા અને પુષ્કળ લાગ્યો હતો. પણ આ વિષે વ્યાવહારિક અને વેગલરી ચર્ચા ઉત્પન્ન કરવાનું માન તો પૂનાના પ્રો. નાયક અને તેમના મંડળને ઘટે છે કારણ કે માતૃભાષાને માધ્યમિક શાળામાં શિક્ષણનું વાહન બનાવવાની મજબૂત દલીલ તહેમણે ગયે વર્ષે જહાર પાડી ત્યારથી તેનું ઘણું મથન થયું છે—એક પાસથી ઘણી ખરી માધ્યમિક શાળાઓએ અને અનેક લાખાભિમાની ગૃહસ્થોએ તેને ટેકો આપ્યો છે ત્યારે ક્રેટલાઈ વિચારકોએ તે વિષે અનેક પ્રકારની શંકા અને લય દર્શાવ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં કેળવણી પરિષદની પહેલી બેઠક અમદાવાદમાં મળી હતી પણ વિષય વિવાદસ્ત લાગવાથી તે વિષે ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો ન હતો.

તે પછી બધા પ્રાંતોમાં કેળવણી આતાના વડા અધિકારીઓ સમક્ષ સાષણ કરતા આપણા નાગદાર વાઈસરોય સાહેબે જણાવ્યું કે કેળવણી માતૃ ભાષા દ્વારા અપાય એજ આવશ્યક અને સ્વાભાવિક છે. આથી ઘણાની આંખ બંદેખર ઉઘડી અને વિચારનો વેગ આગળ વધ્યો. તે પછી માધ્યમિક શિક્ષણ વિષે વેચાર કરવાને થોડા માસ પર સીમલામાં પરિષદ મળી હતી તેની સમક્ષ વાઈસરોય સાહેબે જે લાષણ કર્યું તેમાં સ્પષ્ટ સ્થિતિ: સમર્પનીયા—એ ન્યાયે તેમણે જે ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા તે પહેલાંના લાષણના સ્પષ્ટ રીતે વિરોધી હોવાથી અસરકારક નીવડ્યા નથી છતાં તે પરિષદમાં એવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો કે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાના પ્રશ્નપત્રોના જવાબ માતૃભાષામાં આપવાની છૂટ વિદ્યાર્થીઓને આપવામાં બાધ નથી—જે કે આ વિષે છેવટેનો નિર્ણય કરવાની સત્તા તો યુનિવર્સિટીના જ હાથમાં રહે પ્રો. નાયકની અને તે પછી સેનેટમાં પ્રો. લીમચેની માગણી આ પ્રકારની મર્યાદિત હતી—તે મેટ્રિક્યુલેશન પરીક્ષાને અને તે દ્વારા માધ્યમિક શિક્ષણને જ લાગુ પડતી હતી. પણ માધ્યમિક, ઉચ્ચ ઔદ્યોગિક—સર્વ પ્રકારની કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આપવી જોઈએ એવી માગણી કરવાનું માન તો આ પરિષદને જ ઘટે છે.

આ વિષે દલીલો આપવાની જરૂર નથી—આ અંકમાં પ્રકટ કરેલા પ્રમુખ સાહેબના લાષણમાં તે વિષય લખાણથી ચર્ચેલો છે. છતાં આના સંબંધમાં એક બે જાણતોનું આપણે નિરવર રટન નહિ કરીએ તો માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન કરવાને જે આગ્રહ ઠરાવમાં જણાવેલો છે તે આપણી રગમાં આવશે નહિ ઠરાવમાં જણાવ્યું છે કે (આ સુધારો) “આજ સુધી નહિ થવાથી પ્રભને અતિશય નુકશાન થયું છે.” આ

નુકશાન મુખ્યત્વે કરીને બે રીતે થયું છે, પ્રથમ તો અંગ્રેજી પાંચમા છઠ્ઠા ધોરણથી માધ્યમિક શાળાઓમાં, કોલેજોમાં અને અન્ય સંસ્થાઓમાં આપણા વિદ્યાર્થીઓએ જે કેળવણી લીધી છે તેઓ—ઇંગ્રેજી શિક્ષણનું વાહન હોવાથી—ઇંગ્રેજીમાં શિખેલા વિષયો ઉપર ઇંગ્રેજીમાં જ વિચાર કરતા થઈ ગયા છે. બીજી પાસ તેઓ પોતાના કુટુંબનો અને જીવનનો ઘણો ખર્ચ સાંસારિક, ધાર્મિક વગેરે વ્યવહાર તેઓ ગુજરાતીમાં ચલાવે છે. ગુજરાતી સંસાર અને જીવનની વચ્ચે તેઓ મગજના એક ખુણામાં કેટલાક મહત્વના વિચારો અને ભાવનાઓ ઇંગ્રેજી ભાષામાં જ લઈને ફરે છે, આથી તેમને એવું નુકશાન થાય છે, પ્રથમ તો માતૃભાષામાં મેળવેલા વિચારોમાં જે ચોક્કસાઈ, વ્યવહારિકતા અને ઠાણુ આવે છે તે ઇંગ્રેજીમાં આકૃતિ પામેલા વિચારોમાં આવતા નથી તે કાલ્પનિક અદ્ધર, દેશ કાળ સાથે અસંબંધ રહે છે—પાણી ઉપર તેલની માફક રહે છે. આથી ઉલટું ઉચ્ચામાં ઉચ્ચા વિચારો પણ માતૃભાષામાં રચવાની ટેવ પડી જાય તો પર-ભાષાના વિચારો આપણા પોતાના જ કરતા આપણને આવડે ભાષાપરંતે મગજના પણ બે વિભાગ પડતાથી તેની શક્તિઓ ફીણ થાય છે અને નવા વિચારો ઉપજાવવામાં અને નવી શોધ કરવામાં જે સુદ્ધિનો વ્યય થવો જોઈએ તે થોડા વિચારો પરભાષામાં સાચવી રાખવામાં હડાઉપણે ખર્ચાય છે, એ બીજા ગેરલાભ છે. જન સમાજને પણ આથી નુકશાન છે કારણ કે કેળવાયેલા વર્ગ અંગ્રેજીમાં સંઘટેલા વિચારો શોરેજ અંશે માતૃભાષામાં ઉતારી શકે છે—તેમ કરવાનો ઉત્સાહ પણ જુજ જ હોય છે

આથી પણ વધારે ગંભીર નુકશાન તો આપણી આખી સંસ્કૃતિને છે. જે યુવકવર્ગ આખા જગતના અમૂલ્ય ચેતનમય વિચારોને પરભાષામાં જ મેળવે અને ઘોળી રાખે તેનું મન-ગમે તેટલા અપવાદો છતાં પણ—ધીમે ધીમે પણ અચૂક રીતે પોતાના સંસાર, માહિત્ય, પ્રભુ, વિચાર ઉપરથી હઠી જવાનું અને જે દેશની ભાષાઓમાંથી તે પ્રેરણા અને જીવન મેળવે છે તેના કાલ્પનિક તેજથી તેની આખો વધારે ને વધારે અંબઈ જવાની પરિણામે પરભાષા અને પરદેશ તેના મનનું કેન્દ્રસ્થાન થાય અને રાષ્ટ્રીય અભિમાન ખીલેલું જોઈએ તે ઉલટું નાટ થાય. જે કેળવાયેલા દેશભક્તોએ માતૃભૂમિની અમૂલ્ય મેવા કરી છે તેનું કીર્તન કરતે કરતે પણ આ દીવા જેવી દેખાતી વસ્તુસ્થિતિની અવગણના થઈ શકે એમ નથી. આમ આપણા જ્ઞાન અને સંસ્કૃતિને હાલની વિપરીત અને અસ્વાભાવિક પદ્ધતિથી જે ભારે નુકશાન થયું છે તે આપણા મનમાં આપણે વધારે ને વધારે ઘુટીશું તેમ આ ઠરાવની કીમત વધારે ને વધારે કળીશું અને તેને અમલમાં મુકાવવાને કટિબંધ થઈશું.

જણાવવાની બાબેજ જરૂર છે કે આ ઠરાવનો અમલ એક પગલે થઈ શકે નહિ. નીચેના ધોરણથી આ સુધારો શરૂ કરીને વર્ષે વર્ષે તે આગળના એક એક ધોરણમાં હાથસ કરવો જોઈએ એવો જ ભાવર્થ છે. પ્રો. લીમચેના ઠરાવની સામે વાધો લેવાય છે કે મેટ્રિકમાં માતૃભાષા દ્વારા સવાલોના જવાબ આપનાર વિદ્યાર્થી કોલેજનાં ધોરણમાં ઇંગ્રેજીમાં પ્રો. કાચો રહેશે—તે આ ઠરાવને લાશ પડતો નથી કારણ કે આ ઠરાવનો ખરોખર

અમલ કરવાને તો મેટ્રિક પછી પ્રીવીયસ, ઇન્ટર, બી. એ. એ બધાં ધોરણમાં—યોગ્ય પાઠ્યપુસ્તકો ઝપાટાબંધ તૈયાર કરાવીને—કેળવણી માતૃભાષા દ્વારા આપવી, બેઠકે. આ આખો સુધારો ક્યાં પગમથી કરવો તે વિચારવાનું કામ યુનિવર્સિટીનું છે. આપણે તો આ સુધારાની હીમાયત જ આગ્રહપૂર્વક કરી શકીએ.

રાષ્ટ્રીય ભાષાનું શિક્ષણ.

કેળવણીના વાહન પછી રાષ્ટ્રીય ભાષાના શિક્ષણને ગાંધી સાહેબે પોતાના ભાષણમાં ઘણું મહત્વ આપ્યું હતું—તે વિષે તેમનો આગ્રહ બહીનો છે—એટલે પરિષદમાં તે વિષય ચર્ચાય એ સ્વાભાવિક હતું. આ વિષે પણ માતૃભાષાને કેળવણીનું વાહન બનાવવા વિષે તેવો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો છે તેવો જ અંતિમ દબનો ઠરાવ વિષય વિચારણી કમિટી આગળ ચર્ચા માટે રજુ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ માતૃભાષા વિષે કંઈક પહેલાં થયેલી લાંબી ચર્ચાથી, કંઈક ઉગતી પ્રતીતિથી અને કંઈક પ્રમુખમહાશયના નૈતિક પ્રભાવથી કમિટીએ ઠરાવ કરવાનું કબૂલ કર્યું તેમ આમા થયું નહિ. અને એ સ્વાભાવિક અને યોગ્ય જ હતું. જો કે ગયે વર્ષે લખનામા એક ભાષા અને એક લીપીની પરિષદ કરવામાં આવી હતી અને ખામ કરીને આર્યસમાજના ઉપદેશકો હિન્દીને રાષ્ટ્રીય ભાષા ગણવાનો આગ્રહ દર્શાવે છે છતાં આ વિષયના પ્રમાણમાં એકાદ જ ચર્ચા થઈ છે અને તેથી “હિન્દી અને તેનું અગ ઉર્દુ એજ હિન્દુસ્થાનની રાષ્ટ્રીય ભાષા થઈ શકે કે નહિ એ વિષે આગામી પરિષદને સાફ રીપોર્ટ તૈયાર કરવા” કમિટી જ નીમવાનું બની શક્યું.

આ કમિટીનો રીપોર્ટ ઘડાય તે દરમ્યાન આ વિષયમા રસ લેતા સર્વેએ તે વિષે ઘણું જ ઉડો વિચાર કરવાની જરૂર છે ગાંધી સાહેબે આ વિષયની ઘણી ચર્ચા કરી છે છતાં એક દૃષ્ટિબિન્દુ રજુ કરવાની લાલચ રોકી શકાતી નથી. એમ કહેવામાં આવે છે કે હાલ ઇંગ્લેન્ડ કેટલેક અંશે રાષ્ટ્રીય ભાષાની ગરજ સારે છે તેને બદલે હિન્દીને તે સ્થાન આપવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવશે. જુદા જુદા પ્રાંતની ભાષાના વૈવિધ્યને લીધે સમસ્ત પ્રજાની વધતી જતી એકતાને નુકશાન પહોંચશે. આ દલીલ અમને ઘણી છુદ્દલી લાગે છે. ખરેખરે રાષ્ટ્રવાદી એ વિચાર કરશે કે ઇંગ્લેન્ડે આ દેશમા આવ્યા તે પહેલાં જુદા જુદા પ્રાંતો વચ્ચે વેપારનો, અને સમાજનો, ધર્મનો અને યાત્રાનો વ્યવહાર કેવી રીતે જળવાતો હતો? જો હિન્દુસ્તાનના આદેશુણ વચ્ચે વેપાર સંકાઓથી ચાલતો આવ્યો છે, જો અનેક ધર્મગુરુઓએ દેશના પ્રાંત પ્રાંત ફરીને પોતાના ધર્મનો દિગ્વિજય કર્યો છે અને પોતાના સિદ્ધાંતોના બીજ આદેશમા ફેક્યા હતા અને જો હરદ્વારથી મેતુબંધ રામેશ્વર સુધી શ્રદ્ધાળુ ભક્તજનો યાત્રા કરતા હતા તો તેઓ કેવી રીતે—કઈ—ભાષામા પોતાનું કામ ચલાવી લેતા હતા? આનો જવાબ એકજ હોઈ શકે—આ બધો વ્યવહાર સંકાઓથી હિન્દીમા—કદાચ ભાંગી તુટી હિન્દીમાં—કવચિત્ત્વ જાણવામાં ચાલતો આવ્યો છે અને આજે પણ ચાલે છે. હિન્દુસ્થાનની બધા ભાષાઓનાં ગર્ભમાં સંસ્કૃત ભાષા—અને તેની દ્વારા હિન્દી પણ રહેલી છે તેથી સ્વાભાવિક રીતે હિન્દુસ્થાન અનેક વિધ લોકો હિન્દી ભાષાથી સંબંધ

રહેલા છે—એક બની રહ્યા છે. જે ભાષાથી આમ હિન્દની એકતા સચવાઈ રહી છે તે ભવિષ્યમાં પણ રાષ્ટ્રીય વ્યવહારનું વાહન બનવું જોઈએ એમ આપણી સામાન્ય બુદ્ધિ સૂચવે. આથી ઉલટું ઇંગ્લેન્ડ પરદેશી ભાષા છે—અને તે સુઠીસર હિન્દીઓ શિખ્યા છે. તે રાજ્યભાષા હોવાથી તેને અચોક્ક મહત્વ આપાયું છે અને તેથી આ જમાનાની કેટલીક રાષ્ટ્રીય હીલચાલો ઇંગ્લેન્ડમાં જ લાગુ પડ્યાં છે. આથી એવી ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન થઈ છે કે ઇંગ્લેન્ડ ભાષા રાષ્ટ્રીય ભાષા બનતી અટકે તો આપણું રાષ્ટ્રીયત્વ નષ્ટ થાય. આપણે ભૂલી જઈએ છીએ કે પચાસેક વર્ષથી જે તદ્દન જુદા પ્રકારની પરદેશી ભાષાનું જ્ઞાન દેશના યોગજ લોકોએ મેળવ્યું છે તે કૃત્રિમ—બાહ્ય એકતા જ સાધી શકે જ્યારે હિન્દુસ્થાનની બધી ભાષાઓની જે બહેન પણી—હિન્દી ભાષાએ આપણી રાષ્ટ્રીય એકતા મક્કાઓથી આજ પર્યંત સાચવી રાખી છે તે જ આખા દેશમાં ખરી આંતરિક એકતા અને ખરો દેશાતુરાગ ખીલવી શકે.

પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિવર્ત.

આ પરિવર્તમાં વિચાર કરનારને તેનું જે પ્રકારનું મહત્વ સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવશે ગુજરાતમાં એમરે ચાલી રહેલી રાજકીય ચળવળથી જે ઉત્સાહ સ્ફુર્તો હતો તેને એકત્ર કરવાની સુંદર તક આ પરિવર્તે આપી હતી અને તેની બેઠકમાં જેમણે હાજરી આપી હશે તેઓ ગુજરાતના શહેરો અને ગામડાંઓમાંથી આવેલા નવીન ઉત્સાહ અને જોશથી પ્રકુલિત થયેલા હજારો માણસોને જોયા હશે—આ પરિવર્તના ગંગાવર સમારંભમાં તેમણે નવીન ગુજરાતનો ઉદય જોયો હશે. જે ખારીક સમયમાંથી આપણે પસાર થઈએ છીએ તેથી આ પરિવર્તને ઘણું મહત્વ મળ્યું છે, સ્વરાજ્યની જે હીલચાલને તોડતા વધી પડી છે તેના ક્ષણભંગ પૂરની ટોચ ઉપર અને હિન્દની રાજકીય સ્થિતિની તપાસ કરવા હિન્દી પ્રધાન આવે તેના પહેલા યોડા દિવસ ઉપર જે પરિવર્ત મળે તેણે ખરેખરે ઠાળ સાધ્યો છે એમ કહી શકાય ગુજરાતી પ્રજાની અને ગુજરાતી ભાષામાં જ કાર્ય કરનાર પરિવર્ત તરીકે પણ તેનું ઘણું જ મહત્વ હતું જ્યારે રાજકીય ઉત્સાહ બુદ્ધિશાળી કહેવાતા વગોની બહાર બીજા તરફ રાજદ્વારી સલામાં દેશી ભાષાનો ઉપયોગ અવરયક બને છે એમ આપણે છેલ્લા યોડા માસમાં જોતા આવ્યા છીએ. આ સિદ્ધાંત ઉપર આ પરિવર્ત સ્થાપ્યો અને ગાંધી સાહેબ તેવા સ્વભાષાતુરાગી દેશભક્ત પ્રમુખ તરીકે મળ્યા એમાં જ તેની અસાધારણ સફલતા અપાઈ છે.

પ્રમુખસાહેબના ભાષણનો એકેએક શબ્દ મનન કરવો યોગ્ય છે. તે એટલી સાદી ભાષામાં અને મુદ્દાસર લખાયું છે કે તેના ઉપર દીકાનો અવકાશ રહેતો નથી. કદાચ તેની વિશેષતા જે મુદ્દામાં રહેલી છે તેની નોંધ લઈને સંતોષ માનીશું. “રાજકીય” એ શબ્દનો અર્થ કરતા તેઓ જણાવે છે કે —

આ શબ્દનો ઘણો ભાગે મંકુચિત અર્થ કરવામાં આવે છે, પણ મને લાગે છે કે તેનો વિસ્તૃત અર્થ રાખવાથી વિશેષ લાભ છે જે આવી પરિવર્તના કાર્યની સમાપ્તિ માત્ર રાજા પ્રજાના સંબંધના વિચારમાજ થઈ જાય તો એ કાર્ય અધૂર રહે ને એ સંબંધ

ધનેા પુરો ખ્યાલ પણ આપણને ન આવે. દાખલા તરીકે મહુડાનેા પ્રશ્ન શુજરાતના ફેટલાઈ વિભાગને બહુ અગત્યનો છે, તેનો વિચાર રાજ્ય પરત્વે જ કરતાં કંઠવું પરિણામ આવી શકે, અથવા ધાર્યું પરિણામ આપણે ન લાવી શકીએ, પણ જો મહુડાના કાયદાની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરી આપણું જે અંગત કર્તવ્ય હોય તેનો પણ આપણે સાથે સાથે વિચાર કરીએ તો આપણી સરકારની સાથેની લડતમાં પહેલા કાપવાનો સંભવ છે, ને આપણને લઢવાની આવી પણ મહેલથી હાથ આવે.

આ સિદ્ધાંતમાં તેમના આખા ભાષણનું રહસ્ય છે. “હિન્દુસ્થાનમાં ગરીબાઈ વધતી ચાલી છે” “હિન્દુસ્થાનમાં (ઈંગ્લંડના જેવી) પાર્લામેન્ટ હશે ત્યારેઆપણો ભુખમરોનો ઇલાજ સહેજે હાથ લાગશે,” “પાર્લામેન્ટ આવે જ નેઈએ. તે લેવા આપણે આજે જ લાયક છીએ...” ‘આજે જ’ ક્યારે આવશે તેનો આધાર આપણા ઉપર છે,” “આપણી લાગણી આપણને હવે સ્વરાજ્ય લોગવવાની તીવ્ર ઇચ્છા થઈ છે તેમાં રહી છે,” અને “સ્વરાજ્ય વિના હવે હિન્દુસ્તાનમાં શાંતિ સંભવતી નથી” —જે વિચારસંકલના રજુ કર્યા પછી તેઓ કહે છે કે:—

“પણ જો આપણે ચળવળ મનાવેા ભરીને જ કરીએ તો પ્રજાને હાનિ થવાનો સંભવ છે. મેળાવડા અને ભાષણો યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય વખતે શોભી શકે છે. પણ માત્ર મેળાવડા અને ભાષણોથી પ્રજા ઘડાવી નથી.

“જે પ્રજામાં સ્વરાજ્યના તરંગો ઉછળી રહ્યા હોય તેમાં સર્વ દિશામાં બાગૃતિ હોય.....

“એવો પણ ધ્વનિ સંભળાય છે કે એક વખત આપણા હાથમાં ભારતવર્ષના કારભારની સત્તા આવવા દો પછી બધાં રૂડા વાના થશે, પછી બધાં રૂડાં વાનાં થઈ રહેશે. આના જેવો ખીજો ભારે વહેમ નહિ હોય. કોઈ પ્રજા એમ સ્વતંત્ર નથી બની. વસંતની બહાર ખીજે છે ત્યારે દરેક ગાડમાં તેની છાયા પડે છે નવચોવન આવી બૂમિને વિષે જોવામાં આવે છે. તેમજ આપણે જ્યારે સ્વરાજ્યરૂપી વસંતઋતુમાં પ્રવેશ કરતા હોઈશું ત્યારે કોઈ આવી ચડેલો મુસાફર દરેક સ્થળે નવચોવન ભાળશે અનેક પ્રકારની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રજાના સેવકો પોતાની શક્તિ અનુસાર અનેક કાર્યોમાં રોકાયલા જોવામાં આવશે.”

તેમનો આવો વ્યાવહારિક મત હોવાથી તેઓ હાલ સલાહ આપણને આપે છે “આપણે હિન્દની પ્રજા પાસે સ્વરાજ્ય માગવું રહ્યું છે આપણી અરજી તેની કને છે જ્યારે હિન્દુસ્થાનના ખેડુત બહુશ્રેયે સ્વરાજ્ય શું છે ત્યારે કોઈ સ્વરાજ્ય રોકી શકનાર નથી.”

“પ્રથમ પગથીઈ તે આપણે આપણી (ઈન્દ્રીઓ) ઉપર રાજ્ય લોગવતાં શિખવું એ છે”

“અવિભક્ત એટલે કૌટુંબિક સ્વરાજ્ય લોગવનારાં કુટુંબો અગાડને લીધે વિભક્ત બને તો આપણે સ્વરાજ્યને સારું કેમ લાયક બનીએ ?”

“સાતિઓ પોતાનો કારભાર ન ચલાવી શકે.....આટલું સંકુચિત સ્વરાજ્ય આપણે ન ચલાવી શકીએ તો રાષ્ટ્રીય સ્વરાજ્ય કેમ ચલાવી શકીએ ?

“આપણું શહેરોનો કારભાર આપણે ન ચલાવી શકીએ...શહેરનો કારભાર ચલાવનાર નિઃસ્વાર્થી શહેરી ન નીકળી પડે, જે કારભાર ચલાવતા હોય તે બેદરકાર અથવા સ્વાર્થી હોય તો આપણને વિશેષ સત્તા લેવાનો શો અધિકાર છે? શહેરના કારભારમાં સ્વરાજ્યની ચાવી છે.”

“પોતાના અંગત સાહસથી સેંકડોને કેળવણી આપવાની આપણી ચોક્ષી ફરજ છે.”

“શહેરોમાં દારૂનું વ્યસન વધે છે...તેનો ઉપાય આપણે ન કરી શકીએ તો આપણે સ્વરાજ્ય કેમ લઈએ?”

“આપણે સ્વરાજ્ય લઈ શકીએ તે પહેલા સ્વદેશી પ્રત્યે પ્રેમ તો ખરો પણ રાગ સુદાં થવો જોઈએ.....સ્વરાજ્યની રચના જ આપણુ એકંદર ઘણું સારું છે એવી કલ્પના ઉપર બંધાઈ શકે.....સ્વદેશી ચળવળ આ દેશમાં મોટા પાયા ઉપર થવી જોઈએ.”

અને છેવટે દુરાગ્રહથી નહિ પણ સત્યાગ્રહથી રાજકીય લડત ચલાવવા સર્વેને વિનંતિ કરી હતી.

કરાવો.

લખનોમાં મળેલી કાગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની બેઠકમાં સ્વરાજ્યની જે યોજના પસાર કરવામાં આવી છે તેને સખળ ટેકો આપવામાં આવ્યો હતો, અને બીજા કારણથી સ્વરાજ્યની ચળવળ ખતમી કરવા તેમજ મૉન્ટેગ્યુ સાહેબને મોકલવાની તે અરજી ઉપર આજે સહીઓ લેવાય છે તે ઉપર વધારે ને વધારે સહીઓ લેવા મર્વે રાજકીય મંડળોને વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. લાઈ મહમદ અલી અને લાઈ શાહત અલીને છોડવા વિશે કરાવ ઘણા જુરમાલાર અને આગ્રહી લાખામાં રજુ કરવામાં આવ્યો હતો, અને આ પરિપત્રનું કાર્ય વર્ષ પર્વત કરવાને કાર્યવાહક મંડળ નીમવામાં આવ્યું છે તેને આ કરાવ અમલમાં મૂકાય તે માટે સખળ પ્રયત્ન કરવા ખાસ સૂચના કરી હતી.

ગુજરાતની દૃષ્ટિથી જે કરાવો ઘણા મહત્વના છે તે નીચે ટાક્યા છે:—

લોક્સબોર્ડ, મ્યુનિસિપાલિટીઓ, સેનેટરી કમિટીઓ અને મેગીસ્ટ્રેટ એરીઆ કમિટીઓ લોક ક્યાલમાં પુરે અથવા સહાયબૂત થાય તેમજ તે દ્વારા પ્રજાને સ્વરાજ્યની પાછી તાલીમ મળે તે માટે તેમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્યનું સંપૂર્ણ વર્તન દાખલ કરવું જોઈએ એવા આ પરિવર્તનો અભિપ્રાય છે અને આ દિશામાં તરતના જરૂરી સુધારા તરીકે આ પરિપત્ર બહામણ કરે છે કે—

(૧) આ બધા મંડળોના બધા સભાસદો પ્રજા તરફથી ચુટાવ્યા જોઈએ, અને વિરોધે કરીને સૂચવવામાં આવે છે કે જે મ્યુનિસિપાલિટીઓને જે ભાગના વધુ મતથી પ્રમુખ નીમવાની સત્તા આપવામાં આવી ટોચ તેમાં જે ભાગના સભાસદો પ્રજાના મતથી ચુટાવવા હોવા જોઈએ એવા મુદ્દાનો નામનાર નિકુલબાઈ અવશબાઈ પટેલે મુબાઈની ધારાસભામાં રજુ કરેલો અને પસાર થયેલો કરાવ સરકારે તરતજ અમલમાં મુકવો જોઈએ.

(૨) તે પ્રકળ અને પોતાના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ તેના બિન અમલનાર સભ્યોમાંથી ચુટાવવાની સત્તા મળવી જોઈએ.

(૩) આ મંડળોને પોતાના મુખ્ય અધિકારીઓ બીજા શરતે નીમવાની અને બરતરફ કરવાની સત્તા આપવી જોઈએ તેમજ તે અધિકારીઓના પગાર જમીનના નિયમે નિયત કરવાની સત્તા પણ સંદેશ મંડ

બોને આપવી નોંધએ અને તે અનુસાર સને ૧૯૦૧ ના મ્યુનિસિપલ એક્ટમાં ૧૩ અ નુ ને પ્રકરણ જોરવામાં આવ્યું છે તે રદ કરવું નોંધએ

(૪) લોકલબોર્ડની આવકમાં સગીન વધારો થાય તે માટે આબકારી જેવી મોટી અને વધતી જતી આવકવાળા ખાતાના મહેસુલનો અમુક હિસ્સો જરૂર લોકલબોર્ડને મળવો નોંધએ

ગામ પંચાયતો સ્વરાજ્યની આખી ઇમારતના ટક અને સગીન પાયારૂપ બને તે હેતુથી તેનો પુનરોદ્ધાર કરવો નોંધએ અને તે માટે ગામ તરફથી બધા સુઝાયલા પ્રતિનિધિઓની પચાયત સ્થાપવાને કાયદો કરવાની તેમજ તેવી નીમણેશી પચાયતોને અમુક રકમ સુધીની દીવાનો અને અમુક રકમ સુધીની ફોજદારી સત્તા આપવાની આ પરિષદ સર્વેન બલામણુ કરે છે

ફોજદારી ન્યાયના ખાતાને કોરોબારી ખાતાથી વદન બહુ રાખવાની ને માંગણી સમસ્ત હિંદમાં ઘણું વર્ષો થયાં કરવામાં આવેલી છે તેનો સ્વીકાર હજી સુધી નથી થયો તેને સાર આ પરિષદ અતિશય દીલગીરી બહેર કરે છે અને નામદાર હિંદી સરકારને આગ્રહ કરે છે કે પ્રતી કંપરની માંગણી તરત સ્વીકારી પ્રત્યે ન્યાય આપે

(અ) ગુજરાતમાં ટોરોને ચારવા માટે જુના વખતથી દરેક ગામે ગોચર રાખવામાં આવતાં હતા તે ગોચરો ધીમે ધીમે સરકાર તરફથી કમી કરી નાખવામાં આવે છે અને તેથી ટોરની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ થઈ છે માટે આ પરિષદ સરકારને વિનવે છે કે દરેક મામમાં આવાં ગોચરને માટે સારા વિસ્તારવાળી જમીન છુટી મૂકી રાખવી નોંધએ

(અ) પચમહાલ અને ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં જ્યાં જગલો સાચવી રાખવામાં આવે છે ત્યાં ચરાક જમીનની તથાસને કીચે અને સરહદની ચોખવટના અભાવે એવા જગલમાં ટોર પેગી જવાથી મેનના ઉપર ગુજરાત સરકાર લોકની સ્થિતિ બારે દડ બરી કે જેલની શિક્ષા ખમી ખમી કરાઈ થઈ ગઈ છે તેથી આ પરિષદ સરકારને વિનવે છે કે આવા જગલના ચરાક મામમાં વધારો કરવો નોંધએ અને જરીબ અને ખેડૂત વર્ગને ખેતીના અને બજારના ગમને માટે ખેડૂત લોકો લેવા છુટી આપવી નોંધએ તેમજ એવા જગલને સાચવવા કરેલા નિયમો તથા તેમનો ચતો અમલ બહુ, ઉદાર રાખવા પાકો બહોળમત થવો નોંધએ

ગુજરાતમાં સરકારી જમીન ખેડૂતોને ને નવી સત્તાપ્રકાર પ્રમાણે આપવામાં આવે છે તેથી ખેડૂતોને જુની સત્તા પ્રમાણે મળતા કાંઈપણ હક ન મળવાથી તેઓ ખેતીમાં સુધારો કરતા નથી અને નાસીપાસ થયેલા એવામાં આવે છે તેમજ તે જુના દફોળી રીતને ખાસ જરૂર છે માટે આ પરિષદ સરકારને ખાસ બવામણુ કરે છે કે નવી સત્તાને કાયદો એટલે કે જમીન મહેસુલના કાયદાનો સને ૧૯૦૧ નો સુધારો રદ કરવો નોંધએ

હમેશાની રીવાજ મુજબ જમીન મહેસુલ બે હપતે ખેડૂતો પાસેથી ન લેતા એક હપતે લેવામાં આવે છે તેથી જરીબ ખેડૂતોને ઘણીજ દાડખારી ભોગવવી પડે છે અને પોતાના ખાસ ગુજરાનના સાધન વધીને મહેસુલ જરૂર પડે છે તેથી બે હપતેથી જ જમીન મહેસુલના પૈસા વસુલ કરવા અને હપતા લેવાનો સમય પાકની સ્થિતિ નેહને કરાવવા આ પરિષદ સરકારને વિનવે છે

ખેડૂત વર્ગની પાસેથી તેમજ અનાજના દુકાનદાર પાસેથી અમલદાર વર્ગ જગરાઈથી વેક અને વારા કરાવે છે તે એમની ખેતીના તથા ધધાના કામમાં ઘણી અડચણ કરતા હોવાથી તેમજ તેમની પ્રતિષ્ઠાને હીણપત લગાડનાર હોવાથી તે વદન બંધ કરવા આ પરિષદ સરકારને વિનવે છે

મહેસુલી વહીવટમાં તેમજ જરૂરના સલાહસંપ જાણવામાં એક્ટરોને હાથમાં મામલતદાર કે પોલીસની એક્ઝટરડી હડીકવના ઉપર વર્તન કરવાનું રહે છે તેથી ઘણી વખત જરૂરના વહીવટમાં ધણી મોટી ભૂલો થાય છે અને લોકોને અન્યાય ખમવા પડે છે તેથી આ પરિષદ સરકારને એવી બલામણુ કરે છે કે જરૂરવાર લોકના સુઝાયલા સમાસદોનું સલાહકાર મંડળ નીમવું નોંધએ

થોડા સમય થયાં ગુજરાતની અદર ધુખ્ત વિચાર કર્યા વિના અને પ્રભસ ગ્રહનો ખ્યાલ કર્યા વિના કેટલાં દરજ્જાએ દુધ એ-કુ કરી દુધમાથી બનતા પદાર્થો બનાવવાનો કારખાતા કાઢયા છે અને તે જ પ્રમાણે સરકારી દુધના સંચા પણ નીકળ્યા છે તથા પ્રભ કે જેનો મોટો ભાગ વધારેમાં વધારે પૌષ્ટિક ખોરાક દુધજ રહેલો છે તેને ધણુ નુકશાન થયેલું છે અને ઘણા માણસો જેમને દુધ ધીની આદત રહેલી છે તેઓને પણ એ પદાર્થોનો ત્યાગ કરવો પડ્યો છે અથવા ઘટાડો કરવો પડ્યો છે તેમ આ પરિષદ ઉમેદ રાખે છે કે જે ગૃહરથો આ કાર્યની અદર રોકાયો છે તેઓ અને સરકાર, પ્રખતુ દ્વિત વિચારી દુધના સંચા બધ નરશે

આબકારી એકદનો મટુડા સંબંધી કાયદો ગયે વર્ષે ખેડા જીલ્લાને લાગુ પાડવામા આવ્યા છે તેથી જે ગરીબ લોકો મટુડાને પોતાના તેમજ ટોરના ખોરાક તરીકે વાપરે છે તેમને ધણુ નુકસાન અને હાડમારી પડેલો છે તેથી તે કાયદો સત્વ ૧૬ મેના આ પરિષદ નામદાર સરકારને વિનંતિ કરે છે (આ) પચ-મહાલ જીલ્લામાં દાવ જગલ ખાતા તરફથી જગલ ગ્રામવાના અપાતા ઈલરામા ખાસ કરીને મટુડાના કુળાઉ આડ નહીં કાપવા એવી બધી નહી હોવાથી અને આ કુમ થોડા વર્ષે ચાલુ રહે તો ખેડા જીલ્લાના જેવી હાડ-મારી આ જીલ્લાની ગરીબ રૈયત ઉપર થવાનો સભવ રહે છે માટે આ પરિષદ સરકારને વિનંતિ કરે છે કે તે આડ કપાતા બધ નરવા.

આમાંના ચાર ઠરાવો અમને ધણુ અગત્યના લાગે છે ટોર ચરાવવા વિષે અને દુધના સંચાને લીધે જે હાડમારી આપણા ખેડુત વર્ગને લોગવવી પડે છે તે અસહ્ય છે. ટોરના ઉપર ખેતીના આધાર છે. જો ટોરને ઘાસ ચરાવાના સાંસા હોય તો ખેતીને દેખીતી રીતે નુકશાન થાય દુધના સંચા રથળે રથળે નીકળવાથી દુધ આપનારના, તેમના બાળ-કોના અને ગરીબ વર્ગના મહોમાથી દુધ લય છે અને આથી તેમના શરીરબળને હાનિ થવાનો સંભવ રહે છે.

ફોજદારી ન્યાય અને કારોબારી ખાતા જુદા નહિ પાડવામા આવેલાં હોવાથી વધી-લોને, અસીલોને, સાક્ષીઓને સર્વને અપાર નિષ્પત્તિ પડે છે, કારણ કે મહેસુલ વગેરેના કામને લીધે કલેક્ટરો, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો, મામલતદારો વગેરેને ગારોગામ ફરવું પડે છે અને તેમની આગળ તેમને ફોજદારી મુકદ્દમો ચલાવવો હોય તેમને પણ સાથે ફરવું પડે છે. વળી, આ અમલદારોને પોલીસ ખાતા સાથે સંબંધ હોય છે. આરોપી સાથે સબધ ધરાવનાર વ્યક્તિ ખરો ન્યાય ન જ આપી શકે—જે ન્યાય આપે તેના ઉપર વિશ્વાસ ન આવે—એ દેખીતું છે

વેઠમા ગુલામગીરીનો અંશ રહેલો છે. અમલદારો ગામડાંમા મુસાફરી કરે તે વખતે તેમને ગાડાં આપવાને અને તેમની સાથે દુકાનો ફેરવવાને લોહો અમુક વારા પ્રમાણે બંધાયેલા ગણાય એ ગુલામી જ કહેવાય. અમલદારોને મુસાફરી કરવી પડે માટે કેટલીક સગવડો જોઈએ એ સમજી શકાય એમ છે. પણ તે માટે આ વ્યવસ્થા તો ન જ સાખી શકાય આનો બોલો ગામડાંની સારી વરતી ઉપર નહિ પણ ધણા ગરીબ વર્ગ ઉપર પડે છે અને તેના લાભ કેટલીક ઉચી અને સત્તાવાન કોમો લે છે તેથી તે કોમોની મદદ વેઠ સાથે ચળવળ કરવા ન મળે એવો સંભવ છે. અને છતા આ પદ્ધતિ દૂર થાય ત્યાં સુધી આપણે જંપીને બેસી શકવાના નથી.

આ બધા વિષયો સંબંધી જે ઠરાવો પસાર કરવામા આવ્યા છે, તે અમલદારી મૂકાય તે માટે પરિષદનું કાર્યવાહક મંડળ મળળ પ્રયત્નો કરશે અને ગુજરાતની પ્રજા તેને બનતી સહાય આપશે એવી અમારી આશા છે.

ગુજરાત સંસાર સુધારા પરિષદ.

અનેક વિધનોને વટાવીને, આ પરિષદ ઘણી કૃતોદ્દમ થઈ તે માટે તેના કાર્યકર્તાઓને અને તેનાં પ્રમુખ સૌ. શારદા ખેનને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો જોઈ છે. તેમના હિંમત ભર્યાં અને પ્રોત્સાહક ભાષણોમાં સત્ય અને ન્યાયના જે સિદ્ધાંતો આજે રાજકીય વિષયોમાં લગાડવામાં આવ્યા હતા તે બેધકક સામાજિક પ્રશ્નોને—અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓને લગતા પ્રશ્નોને લગાડવામાં આવ્યા છે સ્ત્રીઓની હાલની સ્થિતિ સામે નીચેના શબ્દોમાં સખત યોગદાન ઉઠાવ્યો છે તે દરેક પુરૂષોને પોતાના અંતઃકરણમાં કોતરી રાખવાની જરૂર છે.

સામાજિક વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓનો હાથ એટલો ભરો હોય છે કે પુરૂષ એકલે હાથે ગમે તેટલું કરવા માગે તો કદી યથ રીતે નહીં વ્યવહારમાં સ્ત્રીનો હિસ્સો ધણો જ છે તે વાત ભુલી નવાય છે, અને સ્ત્રીએ તો માત્ર પ્રભુ હોય તરફ કરવાનું સાધન, લાગણીવાળી નેહર અથવા નવરાસનું રમકડું ગણવામાં આવે છે, તેથીજ પુરૂષનું કાર્ય સફળ થતું નથી પુરૂષો શું કરે છે. સખામાં જઈને રોના ભાષણો કરે છે, કયા ગઢન વિષયોમાં તેમના મન રોકાયેલા છે, એ સળધી તેમની પત્ની કે ખેડોને કે માતાઓ તો કેટલે બધે અશે અજ્ઞાન હોય છે પુરૂષો ભાષણોમાં આર્યાવર્તની સ્ત્રીઓ વિશે શાસ્ત્રકારોના ક્વેશો બોલે છે, લોકો તાળીઓ પાડે છે મનુ, નેપોલીઅનના શબ્દો જોડી સાબળીને યાકી ગયા, પણ જ્યારે તે આદર્શ ગૃહસ્થ સારમાં વ્યવહારમાં મુકવાનો વખત આવે છે ત્યારે વાત બદલાઈ જાય છે સ્ત્રીઓ કાંઈક જાણવા માગે, માથું ઉઠાવે તો તેને પુરૂષો દાબી દે છે સ્ત્રીઓ પણ મનુષ્ય છે એ વાત તેમને યાદ રહેતી નથી, એટલે તેને તો હોસી નાખવામાં, કચરી નાખવામાંજ પુરૂષો મોટાઈ માને છે સનાતન મંદ એવા વસમોજ છે એક વાર કાષ્ઠમાં સત્તા આવી તે મંદને છોડવી ન ગમે,

સંસાર સુધારા માટે સત્યાગ્રહની સોનેરી ચાલનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ પણ તેમજો પોતાના ભાષણમાં સૂચવ્યું છે, પણ તે ઉપર ખીજા ભાષણ કરતાંઓએ જોઈએ તેવો ભાર મૂક્યો ન હતો મગાજની બહી ઉપર જ્યારે વક્તાઓ ટીકાઓ કરતા હતા ત્યારે તેઓ તેમજ શ્રોતાઓએ એમ માની લેતા જણાતા હતા કે મંડળની ખજાર રહેલી દુનિયાને જ તે લાગુ પડે છે અને તેથી કવચિત કવચિત વાળીઓ પણ સાબળવામાં આવતી હતી. અરુ જોતાં વક્તાઓ, શ્રોતાઓ અને આખી સમાજ જે અનર્થકારક રૂઢીઓના જાળમાં ફસાઈ રહેલી હોય છે નેમાથી કેમ છુટવું એનો વિચાર કરવાને આવી પરિષદ મેળવવામાં આવે છે અને ગુજરાતની જ મર્યાદામાં તેને કામ કરવાનું છે એટલે તો સુધારાની કેટલીક ચોક્કસ પગથીઓ પણ દોરી શકાય પણ ધોરી રસ્તો તો મત્યાગ્રહનો છે—જે ઠરાવો પસાર કરવામાં આવે તેનો નાતજાત કુટુંબ એ મરેનો બધો વિરોધ સહન કરીને આગ્રહપૂર્વક અગ્રહ કરવો આ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા પરિષદના સર્વે—અથવા મોટા ભાગની સ્ત્રી પુરૂષો લેશે તે દિવસે તેનો હેતુ સફળ થયો ગણાશે

અત્યજ પરિષદ.

આ માસની પાંચમી તારીખે ગોધરામાં અત્યજોની અને ઉચ્ચવર્ણના લોકોની જે મિશ્ર સભાને મહાત્મા ગાંધીજીએ અત્યજ પરિષદનું નામ આપ્યું હતું તે અત્યજો વિશે પસાર કરવામાં આવેલા ઠરાવને અમલમાં, મૂકવાને પ્રથમ પગથીઆ રૂપ હતી. એવું દૃશ્ય તો કદાચ ગુજરાતમાં પહેલીજ વાર જોવામાં આવ્યું કે જ્યાં શેઠીઆઓ, વકીલો, વેપારીઓ અને એવા ખીજા ગૃહસ્થો ઢેડ અને ભંગી લોકોની સાથે એક

સલામાં હુળીમળીને લેગા થયા. ગાંધીસાહેબે ખરું જ કહ્યું હતું કે કદાચ રાજકીય કે સામાજિક પરિપક્વતા ધર્મર હાજર રહ્યા ન હોય પણ તેઓ જરૂર અત્યંત પરિપક્વતામાં નો હાજર હોવાનું જોઈએ કાળ કે જ્યાં આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કંઈ પણ લેઈ શિવાય માનવ બંધુઓ મળે ત્યાં ધર્મરતા આવાસ હોવાનું જોઈએ.

આ મેલાવડાનું એક શુભ પરિણામ એ આવ્યું કે ગોધરાના અત્યંત બાળકોના શિક્ષણ માટે એક શાળા કાઢવા સારૂ રૂ. ૧,૭૦૦ ની રકમ ભરાઈ ગઈ આવી શાળાઓ સ્થળે સ્થળે કાઢવામાં આવે અને ગોધરાના જેવા મિશ્ર સંમેલનો વારંવાર થાય તો જ સંઘાઓથી ને પાપ આ વર્ગની સામે આપણે કરતા આવ્યા છીએ તેનું નિવારણ થાય મિ. મોન્ટેગ્યુનું આગમન.

નામદાર હિંદી વલ્લર મિ. મોન્ટેગ્યુ આપણે ધારતા હતા તે મહેલાં—આ માસુની શરૂઆતમાં આવી પહોંચ્યા છે અને તેમના મન ઉપર હિન્દના એક મતની છાપ પાડવાને અનેક સલાઓ યોજવામાં આવે છે, તેની સામે આપણા એંગ્લો ઈન્ડીઅન બંધુઓ અને કેટલાક નાના મોટા હિન્દીઓ તેમ જ કેટલાક કૌભો અને મહો કંઈક જુદા સૂર કહે છે. આ પ્રસંગે દરેક સાચા હિન્દીવાનની તો એક જ ફરજ છે દેશના હિન્દુ મુસલમાનીન બધી કોમના આગેવાનોએ મળીને સ્વરાજ્યની જે યોજના ધડી છે અને જે લખનામાં મળેલી કોંગ્રેસ અને મુસ્લીમ લીગની એકમાત્ર પમાર કરવામાં આવી છે તેને ઘણી શ્રદ્ધાથી વળગી રહેવું અને જાને તેટલી અને તેવી રીતે તે શ્રદ્ધા જાહેર કરવી. દરેક રાજકીય અને વેપારી મહો, દરેક શહેર અને ગામડાંની સભાએ આ શ્રદ્ધા મોન્ટેગ્યુ સાહેબને કાને પહોંચાડવી એ તેમની દેશ પ્રત્યે ફરજ છે.

આ પ્રસંગ અહીંનો છે જેમ દુનિયામાં આવો વિચલ કરી કરીને ઉત્પન્ન થવાનો નથી તેમ હિન્દની પ્રજાકીય જાગૃતિ હમેશાં એક જ ટોચે રહેવાની નથી તેમ ઇંગ્લંડની અને તેના વડા પ્રધાન તેમજ હિન્દી વજરની આવી મહાનુભૂતિ આપણે વારંવાર મેળવી શકવાના નથી. “હોદ્દું તપ્યુ છે તે વખતે જ તેના ઉપર હથોડાનો પ્રહાર કરો અને તેના જોઈએ તેવો ઘાટ ધડો” એ સૂત્ર હવે તો દરેક હિન્દીવાને સાતમાં સમજવું જોઈએ અને સ્વરાજ્યની યોજનાને બેધક્ક રીતે ટેકો આપવા તૈયાર થવું જોઈએ—અને તેમ કરવાના એક માર્ગ તરીકે મોન્ટેગ્યુ સાહેબને મોકલવાની જે અરજી ઉપર સહીઓ લેવાય છે તેના ઉપર વધારે ને વધારે સહીઓ કરાવવી જોઈએ. આપણા માર્ગમાં કેટલીક લાલચો પણ છે. ચેતાની કેટલી લાગણીથી એ આઈ બધને ચેતાના ખામ અતિનિધિ ધારાસભામાં વિરાજવા જોઈએ એવી માગણી કેટલાક કરે છે આવી માંગણી કરવાને હક અત્યંત વર્ગના લોકોને છે—અને તે આપણે સ્વીકારવો જોઈએ—બીજાને નથી. આપણા કેટલાક અંગ્રેજ હિતચતુઓએ આપણા લાભની દેખાય તેવી સુધારાની ઘીલ યોજનાઓ ધડી છે પણ તેમાં આપણે માગીએ છીએ તે સુદા ન હોવાથી નકારી છે જેઓ આવી કોની માગણીઓ કરશે કે જુદી યોજનાઓને ટેકા આપશે તેઓ દેશના શત્રુ ગણાયો એ નિ.સ દેહ છે.

ફરીથી મોન્ટેગ્યુ સાહેબ સુગાઈ ધલાકમાં આવે ત્યારે સ્વરાજ્યની યોજનાની તરફથી એક અવાજ પોકાર ઉઠાવવા ગુજરાતી બંધુઓને ખાસ વિનંતિ છે.

સ્વરાજ

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરાજનો સંદેશો.

“મારા દેશ અને દેશજનપ્રિયો સાથે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતા જાઉં તો કહું છું કે: એક થાઓ, મંડયા રહો અને સ્વરાજ (સેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે નથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીનાં લોગ થતાં લાખો લોકો, અને માત્ર અલ્પ અજને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને ખયાલી શકાય, અને જગતનો મોટામાં મોટો અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં સોતાલું ત્યસલું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે.”

(કલકત્તાની કૉંગ્રેસ-૧૯૦૬.)

દેશની મેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારું સ્વમાન સાચવવા અને ઇંદિરદંત આપણા સર્વ હક્કો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને સતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી ન ફેલતાં આ ધરીએ નીચેને શરનામે લીગના સલાસદ થવાને લખો.

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

કાયદેસર હોલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું. શહેનગાહ પંથમ ન્યાય અને તેના વારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાં સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવો શ્રેષ્ઠિતન સાથેનો સંબંધ બાળવો. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નૅશનલ કૉંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.

હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સખ ધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી.

આ ઉદ્દેશો નેમને મ મત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરૂષો આ સંસ્થાના માસદ થઈ શકશે અંદર ગ્રેન્યુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં સોસીએટ વગેરે દાખલ થઈ શકશે.

મલાનદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે. લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧) છે અને તે આપતા લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાક ને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે જ, વ, ક અને ડ વર્ષના ભાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાશે, પણ તેમના હક્ક રખાં ગણાશે.

તમારા ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સલાસદ થવાને તૈયાર તો તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો—

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ,
મેરો કુપ્પની ઉપર
ફોર્ટ—સુબાઈ.

મંત્રીઓ
હોમરૂલ ફોર ઇન્ડિયા લીગ,
સુબાઈ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઇચ્છતા સર્વેએ સેક્રેટરીઓને નીચલે શરનામે લખવું.

સ્વદેશીના આગ્રહીઓએ

શુદ્ધ, શાસ્ત્રીય આયુર્વેદીય અને અનુભવસિદ્ધ સ્વદેશી દવાઓ
મેળવવાનું ઠેકાણું.

ગુજરાત આયુર્વેદિક ફાર્મસી.

અમદાવાદ—મુંબઈ નં. ૨.

કે જે પશ્ચિમ હિન્દનું ધણું જીવન અને પ્રતિષ્ઠિત કાર્યોલય છે, અને ત્યાં પ્રાચીન અને અર્વાચીન બંને પદ્ધતિ અનુસાર ઔષધો મોટા જથ્થામાં બનાવવામાં આવે છે.

પ્રમાણિકપણું અને ફરજ એ અમારું સૂત્ર છે.

અમારે ત્યાંથી “વેદ્યદેવતા” નામનું માર્સિકે (ગુજરાતી તથા હિન્દી બંને ભાષામાં) તથા વેદ્યકે મુસ્તકે ૨૨૫, પ્રજામાં આદેશ્ય જ્ઞાનના દેલાવા માટે નિરંતર બહાર પડ્યા કરે છે.

મુસ્તકો, માર્સિકો તથા ઔષધોનું ફેટલોગ (ફ્રી) મંગાવો.

દવાના વેપારીઓને ખુશ ખબર.

ફક્ત દવાના વેપારી કે જે અમારો બનાવેલો માલ “કુર્ણો કૈ ઓગ્યુમીદિયર” રાખતા હોય અગર કમમાં કમ અર્ધો રૂઝન અગર વધુ-મંગાવી દુકાનમાં વેચવા રાખશે તેને-અમારા નવા વરસના

કેલેન્ડર-પીકચર-બાઉન્ડ;

બ્લોટીંગ પેપર-વગેરે મફત આપવામાં આવશે.

મોટી બાટલીની કિં. રૂ. ૧-૦-૦

નાની બાટલીની કિં. રૂ. ૦-૧૦-૦

વધુ ખાત્રી લખો:—મેશર્સ કુર્ણો કૈ બ્રધર્સ.

ગિરગામ—મુંબઈ.

નવજીવન

અને

સત્ય.

પ્રકાશક ૩.

બા.મુ.આરી ૧૯૧૮

સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.

૬. આત્માતુ સ્વાતંત્ર્ય.

પહેલા ઑડવર્ડ રાજ્યે વ્યવસ્થિત ઠરેલી પાર્લામેન્ટે દુક સમયમાંજ પોતાની સચાઈ દર્શાવી, એક સંક્રાંતિ અરસામા તે તેણે જે વખત તે સમયના પ્રમાણમાં ઘણા જ સમૃદ્ધ રાજ્યસત્તાપૂર્ણ પગલાં ભર્યા; અને જે રાજ્યોને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યા. સંપૂર્ણ અર્થા કયાં જાદ અને ગીબ પ્રસ ગમા તે રીતસરનો કાયદો પસાર કરીને પાર્લામેન્ટે નાહરે કાર્ટુ કે ઑડવર્ડ જીબ્બે અને ત્યાર પછી રીચર્ડ જીબ્બે ગાદીએ બેસતી વખતે પોતે લીધેલા સોગંદ તોડ્યા છે, અને તેથી તેઓ રાજ્ય કરવાને નાલાયક ગણ્યા છે. (૧૩૦૭ અને ૧૩૯૯) વળી રાજ્યો રૂયત પામેથી પૈસા પડાવતા હતા તે, તથા ધર્મસંસ્થા ક્ષોતિક વિષયોમા વધારે અને વધારે હુક મેળવ્યા ઠરતી હતી તે પણ, અટકાવા માટેના, નાના નાના કેટલાએક હુક પાર્લામેન્ટે આ અરસામાં મેળવ્યા, અથવા તે અગાઉ મેળવેલા હતા, તે મજબૂત કર્યા. ટયૂડર વંશના અમલ દરમિયાન, જે વખતે એક રાજ અને તેની જે પુત્રીઓની સત્તાધારી વ્યક્તિઓએ રાજ્યની બાંધ અને આત્મ વ્યવસ્થાનો સંપૂર્ણ અધિકાર હાથ ઝર્યો હતો તે વખતે પણ, રાજ્ય બંધાવવાના આગ્યાર તે તેવાને તેવાજ ત્યાં હતા અથવા તે તેમા કંઈક વિકાસ પામ્યો હતો અને પાર્લામેન્ટને પોતાની ગજનીતિ અગવમા મૂકવાનું હથિયાર-ધણીવાર અનુકૂળ હથિયાર ખાતવાની રાજસત્તાને ગરજ ઝેટી, ફરી

પરંતુ પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં સ્વાતંત્ર્યનો પ્રવાહ ઈંગ્લાંડમાં તેમ જ યુરોપના ખીન્ને ભાગોમાં પણ, રાજકીય કે રાજ્યધાનશુના ધોરણે ઉપર વહેતો નહિ. દરબારમાં તેમ જ અન્યત્ર તે યુગ દેખાડ આપે તેવા વ્યક્તિત્વનો હતો. અને લોકશાસનનો અધિકાર એવા સામ્રાટો, રાજાઓ, રાજીઓ અમીરો, ધર્મોદ્યક્ષો અને રાજનીતિજ્ઞોના હાથમાં હતો, કે જેઓ લોકમતની કે જનસમાજની ઇચ્છાઓની બહુ દરકાર કરતા નહોતા, તથા જેમની રાજની લાવના તે રાજ્યની લાવના ભેગી જ મળી જાયેલી હતી. પંદરમા સૈકાના અંત ભાગમાં પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓના વિભાગો નિશ્ચિત સ્વરૂપમાં દેખાવા માંડ્યા, અને તે દરેક વિભાગમાં રાજાજ દરેક પ્રજાના લાભિષ્ઠના નિયામક વરિષ્ઠે દેખાતો હતો.

અત્યાર સુધી ઈંગ્લાંડમાં ઉમરાવોએ રાજની સત્તાને અંકુશમાં રાખી હતી; આ ઉમરાવ વર્ગની અંદર અંદરની કાપાકૂપીને લીધે હવે રાજસત્તા વધવા લાગી. લાંબો સમય ચાલુ રહેલા ફ્રાન્સમાંના ઇઝડાઓથી, તથા આંતર તેમ જ બાહ્ય વિગ્રહો જેમાં લોકો કાંઈ જ ઉત્સાહ ધરાવતા નહોતા, તથા જેને લીધે આમાન્ય દૈવતા નિત્યવ્યવહાર ઉપર કાંઈ જ અસર થઈ નહોતી, તેને લીધે પુરાણ ક્યૂડન ઉમરાવ કુળેનો ધ્વંસ થયો. ઉગતા મધ્યમ વર્ગને તેમ જ વ્યાપારી વર્ગને તે સમયે પોતાની રાજકીય ઉપરોગનાને ખ્યાલ થયો નહોતો. આ વર્ગોના જ પ્રતિનિધિઓ હાલમાં જે ઉમરાવ કુળો ઈંગ્લાંડના રાજ્યધાનશુમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેના સ્થાપકો હતા, પરંતુ તે સમયે તેઓ ધર્મ સંસ્થાઓને અર્પણ કરાવવાની મિતકવ લૂંચને ધનવાન ગણેલા નહોતા. અવારનવાર મજૂર વર્ગ અસંતોષથી કાંઈક હિલચાલ કરતો હતો, પરંતુ તે વર્ગના હુબ કે તેની માગણીઓ ખામ રાજકીય નહોતી. પંદરમા સૈકાના પાછલા ભાગમાં તથા સોળમા સૈકા દરમિયાન ઈંગ્લાંડના રાજાઓ ઉપર રાજ્યધાનશુના અંકુશો, ક્રિટિકાસના ક્રોધપલ્લ સમર્થ કરતા ચોષા હતા, અને યુરોપખંડ ઉપરની મહાન રાજકીય વ્યક્તિઓ (સ્પેનના ગાલ્દોર્ડો પહેલો મેક્સીમિલિયન, ફ્રાંસેઈસ અને હસાબેટ્ટા, પાપમો આદર્સ, અને બોલ્ડે ફ્રીડીપ, ફ્રાંસના રાજકર્તા અગોઆરમો લુઈ, પહેલો ફ્રાન્સીસ, કેથેરીન, અને ચેથો હેન્રી, તથા ધર્મોદ્યક્ષ બોલ્ડે બ્યુલિયસ અને ફર્લોરેન્સનો લોરેન્સો વગેરે)ના રાજ્યોના ધ્યાન ખેંચી રહેલા સાસકો વગેરે)ની સર્વસ્વીકૃત રાજસત્તાની સાથે સરખાવી શકાય તેવી રાજસત્તા ઈંગ્લાંડના રાજાઓ લેગવતા હતા.

કલા અને સાહિત્યની માફક રાજનીતિમાં પણ તે યુગ મહાન વ્યક્તિઓના હતો; પરંતુ સ્વાતંત્ર્યની પ્રગતિના બગે માર્ગે તે સામાજિક હિલચાલોમાં રહેલો હતો. પરંતુ આ સામાજિક હિલચાલોને રાજકીય જીવનની લાવનામાંથી તેમજ મનુષ્ય જ્ઞાન ખીલવવાની ચોળનામાંથી, કલામાંથી, તેમજ સાહસમાંથી, આવડ રાખવામાં આવી હતી. ઈંગ્લાંડમાં આ સામાજિક હિલચાલો ત્રણ જુદે જુદે પ્રસંગે ઉભરાઈ આવી - ત્યાના મેજૂર વર્ગોએ પોતાની ગરીબાઈ દૂર કરવા માટે રોષભર્યા લડાયક ઉપાયો

ચોક્કસ હતા તેના પ્રસંગો માત્ર આટલાંજ છે. આમાનો પ્રથમ પ્રસંગ છે ૧૩૮૧ માં ઉપરિધત થયો હતો. પૂર્વ અને દક્ષિણના પ્રાંતોનો તે એક વ્યવસ્થિત લખવો હતો અને પોટ ટાઇટલર, જેનું નામ આ બાબવા સાથે ખાસ જોડાયેલું છે, તે તો માત્ર ઘણા આગેવાનોમાંનો ફક્ત એકજ હતો. પરંતુ તેને ખરું બળ-ખરું જોમ-આપનાર તો બનકતો ઉપદેશક પાદરી જૉન જૉલ હતો. મનુષ્યના શ્રાતુમાવનો તથા “સગાનતા” નો ઉપદેશ જે તે કરતો હતો તેનું મૂળ કાંઈક અંગ્રેજી ભાષ્યલક્ષમાં હતું તથા કાંઈક અંગ્રેજી વિશ્વમ લૅન્ડલૅન્ડ નામના કવિના ધન અને ગરીબાઈ ઉપરના કાવ્યોમાં હતું. મનુરોના અસતોષનું તાજું કારણ એ હતું કે, હાંબા સમય સુધી ત્યાં પ્રવર્તેલા ખેડ વગેરે ઉપદ્રવ (૧૩૪૯ થી ૧૩૬૯) ને લીધે ત્યાના સમાજમાં અંધકાર પ્રવર્તી રહેલો હતો; અને ઉપદ્રવ પૂરો થયા પછી પણ જગીનદાદોએ ઉપદ્રવ પહેલાંના પોતાના સંઘળા હકોને અમલ મનુરો ઉપર કરવા માંડ્યો, અને મનુરોના દર જે ઘણાજ યોગ્ય હતા તે ન થાણુ રાખવા માગ્યા આ અસંતોષમાં લોલાર્ડ નામે ધર્મપંથાઓનો પણ કેટલો હિસ્સો હતો. તે કેટલો હતો તે કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ ધર્મસુધારક વિક્ટોરીયા અંગ્રેજી આપાનીયાને લીધે, તથા તેના અનુયાયી ઉપદેશકોને લીધે લોકો સામાજિક તેમ જ ધાર્મિક સુધારાની માંગણી કરવા થયા હતા. ખુદ બાબવાની વ્યવસ્થા ટાઇટલરે આલાદી તેમજ વિનીતતાથી કરી હતી તો પણ તે લોહીની નીકો બેઢવણીને દાખી દેવામાં આવ્યો હતો; અને તે નિષ્કળ નિવડ્યો એમ ઉપર ઉપરથી જણાતું હતું. છતાંયે તેને પરિણામે શુભમગીરીની પ્રયાનો ઉતાવળે અંત આવવા લાગ્યો અને મનુરોની આત વર્ગની માનુષી હક્ક મેળવવા માટેની થીમી પ્રગતિમાં એક ડગલું આગળ વધાયું.

સીત્તર વર્ષ પછી (૧૪૫૦ માં) જૅક કેટનો બળવો થયો. સામાજિક કારણોને લીધે નહિ પણ છઠ્ઠા હેન્દ્રીના અમાત્યોની દુર્વ્યવસ્થાને લીધે વ્યાપેલા અસંતોષને લીધે આ બળવો થયો હતો, અને મુખ્યત્વે તે દક્ષિણ અને પૂર્વના પ્રાંતોમાંજ વ્યાપ્યો હતો. છતાંયે આ પ્રસંગે મનુરોનો કાયદો રદ કરવા માટે માંગણી કરવામાં આવી હતી, તથા કેડ લંડનમાં ઘાખલ થયો તે વખતે ત્યાંના બેંધારીઓને લૂંટવામાં આવ્યા હતા તેથી, આ બળવો રાજકીય દુર્વ્યવસ્થા દૂર કરવા નહિ પણ અરીબાઈ દૂર કરવા ઇંગ્લાંડમાં જે થોડા પ્રયત્નો થયા છે તેમાંના એકની ગણનામાં આવે છે. ઇ. સ. ૧૫૩૬ માં “ધર્મની યાત્રા” નામે એક બળવા જેનું ચર્ચ હતું તેનું મુખ્ય કારણ આઠમા હેન્દ્રી રાજ્યે ધર્મના મઠ બંધ કર્યા હતા તથા ધાર્મિક પ્રધાઓમાં એવા જબીબ ફેરફારો ધર્મનું ધન લૂંટવા માટે કર્યા હતા, તે હતું. પરંતુ ૧૫૪૯ માં નોર્ફોકમાં થયેલો રૉબર્ટ કેટનો બળવો તે કેવળ એટલોનો જ બળવો હતો. તેણે “બળવાખોરના ફરિયાદ” લખી હતી તે હજી સુધી પણ અંગ્રેજી સાહિત્યમાં ગદીબાંધેના ગુસ્સો દર્શાવતું એક ઉત્કૃષ્ટ લખાણ છે. જુદા જુદા પ્રાંતોની સામાન્ય લોકસેવ્ય જમીનોને “બળવાના અને વેગવાન વ્યક્તિઓએ ખાનગી જમીન કરી પોતાને તાજે લેવા માંડી હતી, તેની સામે વાધો દર્શાવવા માટે આ બંદ હતું. વળી કેટની ભવિષ્યદર્શી નજરે એમ પણ જોયું હતું કે ક્યૂડ સમયની ભ્રષ્ટમદારીઓ વિના આ જમીનોનાં જો માલિક પ્રશે તે

ઘણા જ બાળવાન થઈ જશે. ભવિષ્યના આર્થિક સ્વાતંત્ર્યના તથા દેશના ઉત્કર્ષના અતિ દુર્ભાગ્યે, જમીનદાર વર્ગે, સરકારી બાળના ટેકાથી, હંમેશા મોક્ષ સખતાઈથી, તથા જંગલીપણથી આ હિલચાલને દબાવી દીધી. અતિ દુર્ભાગ્યે એટલા માટે કે કેટલો પ્રયત્ન નિષ્ફળ નિવડ્યો તેને પરિણામે અભ્યાસુધી આ જમીનદાર વર્ગ-રાજકુળમાં, જ્ઞાનમાં, અને ધનમાં પણ ઉપરીપણું લોગને છે; અને વગર પરસેવે પેદા કરાયેલા ધનની સામેના પ્રબળ પોકારો, કે જાતજાતના કાયદાઓ પણ આ અન્યાયનો અંત હજી સુધી આણી શક્યા નથી. લગભગ આખાં દેશની જમીન આ રીતે જુદી જુદી વ્યક્તિઓની સ્વતંત્ર માલીકીની થઈ ગઈ છે. આ વ્યક્તિઓ કોઈ પણ રીતે પ્રજા તરફ કોઈ પણ જાતની ભોળમદારી ધરાવતી નથી, અને તેમના કબજાની જમીનનો ઉપયોગ રમતો રમવામાં કે આનંદોવાનો કરવામાં અથવા તો કમાણી માટે. તેમના મનના ક્રાંતિ કે લોભવૃત્તિ અનુસાર થાય છે.

સામાજિક તથા આર્થિક બાબતોમાં બાળથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાના અગ્રેજ લોકોના પ્રયત્નો એકંદરે નિષ્ફળ નિવડ્યા. તેમના આ પ્રયત્નો, ટાઈલરના બાળવા પહેલાં થોડા વર્ષ ઉપર (૧૩૫૮ મા) ઝાન્સમાં, ત્યાંના ગરીબ લોકોએ કરેલા પ્રયત્નો બેઠે સરખાવી શકાય. પરંતુ ક્રાન્સમાં, થયેલા પ્રયત્ન વધારે લાયકાર હતા. વળી જર્મનીમાં પણ (૧૪૯૨-૧૫૨૫) એ અરસામાં ગરીબાઈ દૂર કરવા માટે બાળથી પ્રયત્નો થતા હતા. તે પણ એક લાયકાર કતલ પછી દળાડી દેવામાં આવ્યા હતા. ત્યાર બાદ એના બાપ્ટીસ્ટ નામે એક આદર્શદર્શો પુરૂષે મનુષ્ય સમાજની મધ્યમાં સાધુ અને દેવોત્તું એક શહેર વસાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેપણ ૧૫૩૨માં સફળ નિષ્ફળ નિવડ્યો હતો. છતાંયે તેની અસર ઘણા સમય સુધી સર્વત્ર ઓછી વધતી દેખાતી હતી.

મધ્ય યુગના અંતમાં અને નવીન યુગના પ્રારંભમાં, મજુરિયાત વર્ગે જે જે હિલચાલો આર્થિક છૂટપણુ મેળવવા આદરી હતી તે સઘળી પોતાના હેતુમાં નિષ્ફળ નોવડી. પીયસ પ્લાઝિમેને મજુર વર્ગની જે સ્થિતિનું વર્ણન કર્યું હતું, તે અત્યંત ખરાબ હતી; પરંતુ ત્યાર પછીના બે સૈકામાં તો, કાંઈક અંશે ધર્મસંસ્થા, કે જે ગરીબ વર્ગનો પક્ષ લઈ તેમનું દુઃખ દૂર કરતી હતી, તેની અત્યંત અવ્યવસ્થાને લીધે, અને કાંઈક અંશે પરદેશીઓની ક્રાંતિને લીધે આ સ્થિતિ તેથી પણ વધારે બગડી. તે સમયમાં સામાજિક હિલચાલો નિષ્ફળ નિવડી. પરંતુ બુદ્ધિવિદ્યાસની જે હિલચાલ તે જ અરસામાં શરૂ થઈ, અને જેની અસર આ સામાજિક હિલચાલ ઉપર પણ થઈ હતી, તેને પરિણામે મનુષ્યનું માનસિક સ્વાતંત્ર્ય એણે તો ખીલ્યું કે તેની સરખામણી ગ્રીસના ઇતિહાસના મહાન સૈકા શિવાય બીજા કોઈ પણ સમય યાંચે કરી શકાય તેમ જ નથી. આ સમયને “ અધિકારનો યુગ ” નામે અપાયું છે. તેમાં જે વિસ્ફારનો ભાવ છે, તે બેદરકારી લાડાં અભિમાનને જ આભારી છે. જે શ્રેણીઓને આ નામ અપાયું છે, તે કલ્પનાના પ્રકાશથી અને સૈદ્ધાંતના રંગથી છવાયેલા દેખાય છે. આ સૈકાઓમાં મહાન યોદ્ધાઓ, રાજનીતિજ્ઞ પુરૂષો અને ધર્મવેત્તાઓ ઉત્પન્ન થયા હતા એટલું જ નહિ, પણ આલેખન અને અલંકારના અનેક પ્રકારો,

સ્થાપાયના કાર્ધિક ઉત્તમ નમૂનાઓ, વાર્તાગીત અને રાગલીઓથી ભરપૂર 'દત્તકથાનું' સાહિત્ય અને સર્વ કાળના કવિયોમાં મુખ્ય ગણાય છે તેવા એક ઠવિ ડેનીની શ્રેષ્ઠ કવિતા, આ સમયનું આ સંક્રાંતિમાં ઉદ્ભવ્યું છતાંયે ડેનીથી પણ આગળ વધી, 'સોળમી સદીના બુદ્ધિમય વાતાવરણમાં પ્રવેશતાં આપણને કાર્ધક ફેરફારનું' ભાન થાય છે—વિચારની વિસ્તૃતતા, માનસિક અને કાયિક પ્રકારનો સામાન્ય વિસ્તાર, આ પૃથ્વીમાં મનુષ્યનું અસ્તિત્વ વિવિધતાવાળું, રસભર્યું અને અમૂલ્ય છે એ વાતનો વધારે પ્રમાણમાં સ્વીકાર, અને બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિય વડે સામાન્ય ધોરણે પરીક્ષા કર્યા વિના કોઈપણ સિદ્ધાંત કે પાત ન સ્વીકારવાનો ઠરાવ—એક શબ્દમાં કહીએ તો, વિસ્તૃત માનસિક સ્વાતંત્ર્યનું આપણને ભાન થાય છે.

આ સમય આવે છે એવી નિશાનીઓ અને એવા સૂચનો તે વખતે તો ઘણા હતા; પરંતુ અત્યારે આપણને એમ લાગે છે કે તે સમય સહસ્રા અને સપ્તર્ષપણે, ઘણી જ અગમ્ય રીતે આવ્યો હતો. ઘણાજ સમકાલીન પુરૂષો આ વાતની મહત્તાથી તેમ જ તેના વિસ્તારથી કદાચ અજાણ હશે પરંતુ તે વખતના નેતાઓએ તેને પ્રગતિમાન કરવાને ઘણા જ ઉત્સાહ દર્શાવ્યો હતો અને આ ઉત્સાહને કેટલાંએક બહારના બનાવોથી ઘણા ટેકા મળ્યા હતા. છેલ્લા ગ્રીક મહાસાગરનું કૉન્ટ્રેન્ટીનેપોલિસ ક્રોટ ઉપર લઢતા લઢવા ગોત થયું, અને ખ્રિસ્તી ધર્મની પૂર્વની રાજધાનીનો કમળે તુર્ક સુલતાને લીધો (૧૪૫૩) તેથી “સંસ્કૃતિમાન દુનિયા” ની જૂની ભાવના નષ્ટ થવા લાગી, તથા ભય માટે આવીને ઉભો છે, તેવી લાગણીને લીધે યુરોપના બુદ્ધિવિકાસને નવો ભુસ્સો મળ્યો. પૂર્વ પ્રદેશોમાંથી નાસી આવેલા વિદ્વાનો પોતાની સાથે પ્રાચીન ગ્રંથ ઉત્તમ સાહિત્ય ગ્રંથો, તેમજ કૌશલિક પાઠ્યોએ લાંબા કાળથી અવગણેલું ગ્રીસભાષાનું જ્ઞાન પણ લાવ્યા. બુદ્ધિશાળી મંડળો આ સર્વ તરફ બહુ માનથી જોવા લાગ્યા અને જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર જિજ્ઞાસા તેમનામાં ઉત્પન્ન થઈ. ગ્રીસની કલા અને સાહિત્યના અવશેષો આ પ્રમાણે માલુમ પડ્યા, તેને સૌંદર્ય અને જ્ઞાનના પુનર્જન્મ તરિકે લેખવામાં આવ્યા. સ્વતંત્રપણે દીક્ષા કરવાની, જુદી જુદી અજમાયેશો કરવાની, તથા આદમ જેડવાની શ્રીકૃષ્ણની અસર માનસિક વિષયોમાં તેમજ જ્ઞાનની શાખાઓમાં ઘણીજ થવા માંડી. ગ્રીકસૌંદર્યનાં પુનર્દર્શનથી રૂક્ષ દલાકાર એકલાંને જ નવો અને આતુર હિત્સાહ થયો હતો એમ નહિ, પણ વિદ્વાનો, બેધારીઓ અને રાજાઓમાં પણ નેને લીધે આ સુષ્ટિના સૌંદર્ય અને આનંદ પરત્વે નવી નવી ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઈ. જીવન ઘણો પ્રકાશિત તેજથી અગ્રહણે છે એમ તેમને લાગવા માંડ્યું. જે નિયમો અને બંધનો સંસ્કૃત ગ્રીક સમયમાં હતા નહિ, તે હવે ફર થવા લાગ્યા અને માની લીધેલા સદ્સુલ્લાના નિયમો કરવા, અવરિશ્ત અનુસવ વધારે ઉત્તમ છે એમ સ્વીકારવા લાગ્યું. વિદ્વાનો બુદ્ધિમય નામુકતાથી આનંદ અને મોજ મેળવવા લાગ્યા, શિક્ષકોએ પોતાના વર્તનથી જ જનસમાજ ઉપર અસર કરી, અને દેશનસાધક મંડળોમાં પણ જ્ઞાન અને સૌંદર્યના પ્રેમને વધારે માન મળવા માંડ્યું.

પ્રશ્નિમની પ્રજાઓમાં અંદર અંદરના વ્યવહારના વધતા જતા સાધનોને લીધે આ 'નવા જ્ઞાન' ના પ્રસારને મદદ મળી. ફ્રાન્સના રાજા આઠમા આર્લે ઇટલી ઉપર ચઢાઈ કરી (૧૪૯૪) ત્યાર પછી તો તે જે દેશ વચ્ચેના વ્યવહારના સાધનો વધ્યાં. ઇંગ્લિશ અને હવે પ્રજાઓ પણ નવી હિલચાલની માહિતી તેમજ કલા અને જ્ઞાનના પ્રેરણા તથા જીવનરીતિઓની ખબર ઇટલીમાંથી જ મળવી. આ સમય વળી નવી યોધા કઠાપલી છાપવાની કળાને લીધે, તથા વેનીસ, એન્ટવર્પ, લંડન, અને કેટલાં-એક જર્મન શહેરોમાં નવા ઉભા થયેલાં છાપખાનાઓને લીધે દેશ દેશ વચ્ચેના વ્યવહારના સાધનમાં વિશેષ વધારો થયો. આ છાપખાનાઓ વડે સાહિત્યના ઉત્તમ નમૂનાઓની વધારે પ્રતો, અગાઉ પાઠ્યો કે વિદ્વાનોએ કોઈ પણ વખતે કરી હોય તેનાં કરતાં ઘણી જ વધારે પ્રતો નીકળતી હતી. પુસ્તકોની ઉત્પત્તિ થઈ એટલે જ્ઞાન વધારે પસંવા માંડ્યું. વાંચનદારા જે જ્ઞાન મેળવવું શક્ય હતું તે દ્રુત અક્ષરજ્ઞાન મેળવેલાઓને માટે હવે અંભવિત થયું. તે વખતનો ઉત્સાહ, તથા તેનાથી ભવિષ્યમાં મનુષ્યમતિના ઉદ્ધાર માટે જ ધાર્યેલી આશાઓ અત્યારે અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગતી હશે—આત્માના ઉદ્ધાર તરિકે "છાપેલા વિષયો" ને હસી કાઢવાનું રહેલું છે—પરંતુ તે છતાંયે, છાપેલાં પુસ્તકો, ચોપાનીઓ, અને વર્તમાનપત્રોએ મનુષ્ય મતિના નેક મોટા લાગને, ખોટા ખ્યાલોમાંથી, ઇંધર અને મનુષ્ય સંબંધીની ભયજનક કારણોમાંથી, અને ઘણી કૂર અને ગદી રૂઢીઓમાંથી છોડાવ્યાં છે. વળી કાલ્પનિક કલાના ગાઢ અને લાગણીભર્યા આનંદમાં તેથી વધારો થયો છે. દરેક વર્ગના અને દરેક દેશના શિક્ષિત વર્ગ વચ્ચેના માનસિક ઝીકથનું તેથી એક સાધન અને ખબરો ફેલાવવાનું એક સગવડભર્યું વાહન પણ મળ્યું છે; અને કાંઈક અંશે શિક્ષણનું કામ પણ તેનાથી સરે છે.

તેજ પ્રમાણે દારૂગોળાની શોધ પણ સ્વાતંત્ર્યના વિકાસનું સાધન બની રણસંગ્રામમાં દ્રવ્ય અને દરગજને લીધે જે યત્નાવ થતો હતો તેને બદલે હવે દરેક વર્ગના લોકોનો મોતનો ભય દારૂગોળાને લીધે સરળો થયો, અને આ રીતે કાપાકાપીના કામમાં પણ સમાનતાના સિદ્ધાંતે પેસારો કર્યો. જખતરો, કીંમતમાં મોંઘા થતાં હતાં તોપણ, ધીમે ધીમે બચાવને બદલે શેલોનાં સાધનો વધારે બન્યા અને છેવટે મધ્યયુગના ઘણા કચરાની સાથે તેમનો પણ ત્યાગ કરવામાં આવ્યો. તીર અને ગદાઓ સામે જે કીલ્લાઓથી બચાવ થતો હતો તે કીલ્લાઓ તાકડાંની કે મોટાં રેલોવાળી તોપોથી તૂટી પડતાં લાગ્યાં. પોતાનાં કીલ્લાઓની આસપાસ વસેલા ગામડાઓ ઉપર ભોહુકમી કરતા, તથા કામકાજને માટે બચાવ કરવાને માટે વધા લૂટ કરવાને માટે મોટો નોકરવર્ગ રાખનાર, સરદારો અને હિમરાવોના એકાકી જીવનનો હવે અંત આવ્યો, અને ત્રીટી પડેલા કીલ્લાઓને રથાને ગૃહસ્થ વર્ગના નાનાં ગામો વધારે વિકાસ પામવા માંડ્યાં, ઈંગ્લેંડમાં પણ ધર્મોદ્ધાર મિલકત સામાન્ય વર્ગે પડાવી લીધી ત્યાર પછી મઠ અને મંદિરોને બદલે નાનાં ગામો વધારે વિકસ્યાં અને મઠ અને મંદિર તો પ્રવાસીને જેવા લાયક અભયગીના નમૂના જેવાં થવાં માંડ્યાં.

શિક્ષિત વર્ગની ભાવનાઓમાં તથા તેમના આદિ વિચારોમાં જીવન અને ભુદ્ધિનાં જે સ્વાતંત્ર્યના દર્શન થતાં હતાં તેણે ઇટલીમાં શિલ્પ, સ્થાપત્ય, અને ચિત્રકલામાં, તથા ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ અને સ્પેનમાં સુંદર સાહિત્યના હિસાસમાં, વધારે સ્થાપી સ્વરૂપ લીધું તેની સાથે સાથે, તથા કાંઈક અંશે તેના કારણભૂત વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનનો અને નવી શોધોનો પ્રસાર પણ થતો હતો. કેપર્નિકસે ખગોળશાસ્ત્રની જે શોધો કરી (૧૪૭૩-૧૫૪૩) તેને લીધે પૃથ્વીનું સ્થાન વિશ્વના કેન્દ્રમાંથી ખસ્યું અને દિવ્ય આકાશની ભવિષ્યની શોધનો માર્ગ તેથી ખુલ્લો થયો. કોલમ્બસ (૧૪૯૨), વારકોલીગામા (૧૪૯૭) અને ખીલ્ડ મુસાફરોએ કરેલી શોધોને લીધે પૃથ્વી સંવર્ગીની ભાવનાઓ પણ વિશાળ થઈ, એપાચના, વુટના, સુક્કામીના અને સાહસના નવાં ક્ષેત્ર ઉઘડ્યાં, અને પૃથ્વીના કેન્દ્ર તરફના ખાલી સ્થાનમાંથી જે રસતોમ પ્રદ થયું. વળી અસ્તિત્વ અને પુણ્યથી પર જે વિષયો હતા તેમાં આધ્યાત્મિક તર્ક અને તત્ત્વજ્ઞાનની માન્યતાઓનું સ્થાન, કુદરતમાં યતી શોધોએ લીધું; છતાંયે હજી પણ ધાર્મિક તથા બહુધ માન્યતાઓને લીધે આ શોધોના કામમાં અડચણ આવતી હતી. પરાપૂર્વથી આવી આવેલી કળા, તેમજ વર્તનના ક્ષેત્રની માફક જ વિચારના ક્ષેત્રમાં પણ સત્તાનો દોર તૂટ્યો હતો. સ્વીકારાયેલા પંચતુ આધાર વિનાના સિદ્ધાંતોનું સ્થાન, વ્યક્તિગત શોધ, શક ઉપરથી ઉદ્ભવેલી તપાસ, તથા ખાનગી નિબંધથી થયેલી ખાત્રીએ લીધું. અને જે પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનમાં, આધ્યાત્મિક વિજ્ઞાને ગદ્યે દર્શાવાતા કુદરત તરફ વલણ થઈ હતી, તે જ પ્રમાણે ધાર્મિક માન્યતાઓમાં પણ પશ્ચિમના ધર્મોધિકારના ગોળ ગોળ સિદ્ધાંતોને ગદ્યે, સ્વીકારાયેલા પંચના મૂળ તરફ વળવા પ્રયત્ન થતા માડયા હતા.

ઇસુ ખ્રિસ્તના તેમજ મૂળ ખ્રિસ્તી પંથના સિદ્ધાંતો ઉપર પાછળથી જમા થયેલી વધારાની માન્યતાઓ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન ઇંગ્લાંડમાં વિક્ટોરિ (૧૮૦૧) અને બોહી-મિયામાં બૉન હસે (૧૪૧૫) લગભગ એક સૈકા આગમ જ શરૂ કર્યો હતો. વિક્ટોરિ બાઈબલનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રાથમિક સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવા ઘણા અગ્રેજો શકિતમાન થયા. છાત્રજ્ઞાનને લીધે વાચનારાની સંખ્યા વધ્યા પછી તો, લ્યુથર આદિ વિદ્વાનોના આગ્રહને લીધે, જાતે જ અભ્યાસ કરી તપાસ કરવાની દેવ ઘણી જ વધી. ખ્રિસ્તીપંથની આંતર સુધારણા કરી, ખ્રિસ્તી માત્રની આજી માન્યતાઓમાંથી સામાન્ય સિદ્ધાંતો બોળી દાઢી, કાંઈ સુદ વિના ચર્ચને કબૂલ કરે તેવા સિદ્ધાંતો સ્થાપન કરવાની શરૂઆતના વિદ્વાનોની મોટી આશા હતી. પરંતુ માત્રની તેમજ ધાર્મિક જાળોમાં લાગણીઓના પ્રમાણમાં ભુદ્ધિની અગર ઘણી જૂજ થાય છે, અને પ્રતિરૂપિ પોષાના કળાઓને પરિણામે (૧૩૭૮-૧૪૪૯) રોમ તરફનું સન્માન જે ચક્ર પડવા માંડ્યું હતું, તે ૧૪૯૨ થી ૧૫૦૩ના કટોકટના કાળમાં સ્પેનના સ્ફોટથી સૈદ્ધિક ગોળ્યાએ પોષતું પદ સોંપવું ત્યાર પછી તો ભાગ્યેજ સું હતું. હમણાં હમણાં બોર્જીઓને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ દોષમુક્ત જતાવવાના પ્રયત્ન થતા માડયા છે, પરંતુ તે સમયે તો એમજ માનવામાં આવતું હતું કે સૈદ્ધિક છટ્ટા અલેક્ઝાન્ડરનું નામ ધારણ કરીને ઇટલીને પોતાના દીકરા સીઝરની

સત્તા નીચ મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, એટલું જ નહિ પરંતુ પોપની કચેરીને અખત્તા દરમિયાન તથા ન સંતોષાય તેની નીચતાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું અને તેમાં સખત હરિકાઈ હોવા છતાંયે તેનો રાક્ષસી પુત્ર ઉપરી જેવો દેખાતો હતો.

ખ્રિસ્તી ધર્મના મધ્ય સ્થળમાજ દાબ વિનાની, અને ઠંડોર અધાર્મિકતાથી થયેલા આઘાતને લીધે નીતિના સખત નિયમો માટેની વૃત્તિ-બાજી થઇ. સેવો નેરોલા, જેને ૧૪૬૮માં બાળી મૂકવામાં આવ્યો હતો, તેના બાધથી ઉરકેરાઈને, પીયેગેનાનાઈ નામના લોકો જેમને “ફોરેન્સના ચોકાતુરો” પણ કહેવામાં આવતા હતા તેમણે, એક સૈકા પછી ઈંગ્લાંડમાં ચ્યુરિટન લોકોએ કર્યું હતું તે મુજબ, ઠળા, સાહિત્ય, અને આનંદી જીવન જે સર્વને લીધે ચારિત્ર્યના સખત નિયમો લીલા પડી ગયા હતા, તે સર્વને ધિક્કારી શક્યા. છતાંયે એ વાત ખરી છે કે આ જાનને હિલચાલો, ધર્મ સંસ્થા કરતા જ્ઞાનના પુનજ-મની સામેના પ્રત્યાઘાત રૂપે ઉદ્ભવી હતી.

ઈંગ્લાંડમાં સહેલમ પાટાના અથવા રસિકતાના મુન્હાઓ કરતાં સામાન્ય છાલકા-પણાનું, આધ્યાત્મિક નિવેશો વરફ એટલકારીનું તથા નૈતિક ઉત્સાહની ખામીનું તહોમત પાઢરીઓ ઉપર વધારે મૂકી શકાય તેમ હતું. ઉચ્ચ ચિત્તવૃત્તિથી થયેલા પાપ કરતા પણ ખુદ્દિ કે નીતિની લીલી મંદતા વધારે કંટાળાભરી લાગે છે અને કોઈપણ ધર્મના કે સમાજના ગંભીર અનુચાથીઓને તે વધારે અસહ્ય થઇ પડે છે. ખ્રિસ્તી ધર્મ એક વરફથી ઘોર અને કુમાંગે લઈ જાય તેવા દોષોથી ટીકાને પાત્ર થતો હતો, અને બીજી વરફથી ધાર્મિક સંસ્થામાં અપ્રેરિત સુસ્તિ હોવાને લીધે, તિરસ્કારને પાત્ર બન્યો હતો, તે બિના જે સુધારાની ગાંઠર એક નિષ્કાથી એકથ રાખવા મધવા હતા તેમને માટે મણી જ ઠમનસીબ હતી.

લ્યુથરના નામ સાથે પ્રથમ મૂંઝવણ ઘડેલી જે હિલચાલ સહાયેલી છે, તે પણ કેટલેક અંશે નૈતિક કે સામાજિક બાબતોમાં જ વાધો દર્શાવનવારી હતી. પરંતુ મૂળ-માતો લ્યુથરનું પોતાનું બંડ ધર્મ સિદ્ધાંત પરત્વે હતું; બાઇબલ પ્રમાણેનો આદો ખ્રિસ્તી ધર્મ ફરી પ્રચારમાં આણવાનો આ એક વધુ પ્રયત્ન હતો. તેણે કરેલા રોમની કચેરીના જીરસાદાર તુચ્છકારને લીધે તથા ધર્મના પવિત્ર સંસ્કારયુક્ત શિક્ષણના સખત તિરસ્કારથી, કાંઈક આંતર સુધારાથી એકથ સાચવી રાખવાની સર્વ આશાઓ નષ્ટ થઇ. તેનું બંડ દળાવવામાં તથા ધર્મસભામાં તેને સમજાવી લેવામાં નિષ્ફળતા મળ્યા પછી તે પશ્ચિમના ખ્રિસ્તીધર્મમાં કાયમની ફાટ પાડતી ધર્મસંક્રાંતિ અટકાવી શકાય તેવું રહ્યું જ નહોતું. અને જો કે જર્મનીમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ અને કેથોલિક વચ્ચે ચાલતી હથિયાર યુદ્ધ લઢાઈનો અંત થોડા સમય માટે ઑગસખર્ગની સુલેહ (૧૫૫૫) જેમાં દરેક પ્રદેશે પોતાના રાખનો ધર્મ પાળવો એવી હસવા લાયક શરત વધ હતી, તેનાથી આવ્યો હતો, તેપણ આ લઢાઈ તે પછીના સૈકામાં થયેલું ત્રીસ વર્ષનું યુદ્ધ (૧૬૧૮-૧૬૪૮) જેનાથી જર્મનીનો સહોળી પ્રગતિ અટકી પડી હતી, તેના આરંભચિહ્ન રૂપે જ હતી.

૧૭૮૩. જ્યાં આમળ લાલદાયક સુધારાનો સંભવ વધારેમાં વધારે હતો, ત્યાં તકરારનું મૂળ મુખ્યત્વે કરીને રાજકીય, અને કાંઈક અંશે આર્થિક હતું. પોતાના વંશના કારણને લીધે, પોતાની સ્ત્રીથી છુટા છેડા મેળવવા માટે, તેમજ સ્પેનના પાંચમાં આદર્સ—જેના હાથમાં પોપ રમી રહ્યો હતો—તેની સામેના રાજકીય પગલા તરિકે ઇંગ્લંડના આઠમા હેન્ડ્રીએ બહાર કઢ્યું કે પોતે બંને ધર્મગથના પશુ ઉપરી—મુખ્ય પુરૂષ—છે (૧૫૩૪) આ રીતે અથ્રેજ રાજ્યો અને પોપની વચ્ચે ચાલતા ગઢડાનો અંત આવ્યો, ત્યાર પછીના પાંચ વર્ષમાં તો મઠને વિષેરી નાંખવમાં આવ્યા, તથા દેવળની જગીનો પચાવી લેવામાં આવી તેથી અરીઝ વર્ગ દુષ્પી થયો અને ઉમરાવ વર્ગના ખીસા ભરાયા. પરંતુ શરૂઆતમાં ધાર્મિક સિદ્ધાંતોની વચ્ચે આવવાનો તેનો ઇરાદો હતો નહિ ધાર્મિક પરિષદે ૧૫૩૬માં ‘દમ નિયમો’ ઘડીને જર્મન પ્રોટેસ્ટન્ટ યથના કેટલાએક મિદ્દાતો ઠબૂલ રાખ્યા પછી પણ ત્રણ વર્ષે રાજ્યે “છ નિયમોનો ખરડો” બહાર કરીને કથોલિક સિદ્ધાંતો ફરી દાખલ કરવા પ્રયત્ન કર્યો. તેમ છતાંયે રોમની ધાર્મિક તેમજ ઐહિક સત્તા સામે બંડ તો ચાલુ જ રહ્યું અમરરોટના અમલ દરમિયાન તો તે ઘણું અપ્ત થયું, અને ત્યાર પછીના મેરીના સમયમાં કાંઈક પત્યાદાત જેવું લાગ્યું, તથા કથોલિક ધર્મ તરફ સ્થેજ વલણ રાખી ઇતિહાસે મધ્યમ માર્ગ ઠાકવા પ્રયત્ન કર્યો તે છતાંયે આ બંડ લગાડ્યું નહિ, એક નિયમ તરિકે તો સામાન્ય નહિ તો એક રાજધર્મની આવશ્યકતા સ્વીકારાતી હતી; પરંતુ તે સૈદ્ધાંતો છેવટના ભાગમાં સ્વતંત્ર અને લોકશાસિત ધર્મ-મંડળોએ દેખાવ લીધો, તેમનામાંથી ધર્મતંત્રના બંધનોનું છેલ્લામાં છેલ્લો અંશ પશુ નષ્ટ થયો હતો.

આ દરમિયાન, સૌંદર્યના યુનર્જનમથી કે સમજી સુધારકથી દર્શાવાયેલી સમાનતા તથા બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યની સામે પ્રત્યાદાત રૂપે જે બાળતો દાખલ દઈ હતી એક તરફથી, ઇંગ્લેન્ડિયસ લોયોલા (૧૫૫૬) તથા તેના સહાયક ફ્રાન્સિસ એલિયરની નૈતિક વિચક્ષણતા તથા સંપૂર્ણ લાગણીને લીધે રોમની ધર્મસંસ્થા બગૃવ થવા માંડી હતી, તથા તેને કર્તવ્યપ્રદેશ, આંતર ક્ષિત્યાલને લીધે ફરીને સખ્તાઈથી ઘડવા માડ્યો હતો. તેમણે કહેલો “લુસસનો પય” ૧૫૪૩ માં રોમ તરફથી સ્પષ્ટ રીતે સ્વીકારવામાં આવ્યો. આ જેસુઈટ પાદરીઓએ પોપ તરફ અચ કિવ વક્ષાદારી રાખવાના સોગવ લીધા હતા. તેમણે હરેક બંતના નારિતક અભિપ્રાયોની સામા અધને રોમના પંથનો બચાવ કરીને તેમજ પૂર્વ પ્રદેશોમાં ધર્મપ્રસાર તથા કેલવણીપ્રસારનો અત્યંત ઉત્સાહ બતાવીને ટુંક વખતમાં જ નામના મેળવી તેમના જ પ્રયાનોથી ટ્રેન્ટની ધર્મ સભાએ (૧૫૪૫-૧૫૬૩) વ્યૂથર અને એવા જ બીજા સખ્ત સુધારકોએ હકમલાવી નાખેલી ધર્મની સત્તા ફરીથી સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ બાઇબલની અંદર દર્શાવેલા સિદ્ધાંતો કાંઈક અપૂર્ણ છે અને તેથી બીજા પુસ્તકોથી તે પૂર્ણ કરવાનું કાર્ય વ્યાજગી છે એવો મત સ્થાપન કરવાથી કાંઈ રોમની સત્તા યુનર્જવન પામી નહોતી પણ આ પાદરીઓના સ્વાતંત્ર્યને લીધે તથા તેને પરિણામે પાદરીઓમાં જે પવિત્ર જીવન આવ્યું હતું તેને લીધે પામી હતી.

જે સમયોમાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ ધર્મ પંથની માન્યતા એમ હતી કે જે મનુષ્યો ગૂઢ અને ભેદ વિષયોમાં ભૂલ ભરેલી માન્યતા ધરાવે છે તેમની શુદ્ધિ અગ્નિદાહથી કરતી તે જ ગ્રંથ છે, તે સમયોને અનુસરીને જ જ્યારે રોમની સત્તા તુ પુનર્સ્થાપન થયું ત્યારે તેની સાથે જુલમ અને કઠાવ્ય કઠાવ્ય રક્તપટ્ટા પણ લેકાયલી દેખાડ હતી પરંતુ કાંઈક અંશે આ પુનર્સ્થાપનની તેમજ તેની સાથેના જુલમની સામે વાંધો લેવા માટે ગાંધીય સ્વાતંત્ર્યની એક હિલચાલ રોમના મહારાજ્યના સ્થાપન પછી પહેલી જ વાર આપણા જોવામા આવે છે તેરમા સેકાના મધ્યથી કે પંદરમા સેકાના અંત સુધીમાં સ્પેન મૂર લોકના તંત્રમાંથી ધીમે ધીમે છૂટું થયું; ચાદમા સેકામા સ્વીસ લોકો ઑસ્ટ્રીઆની સામે થયા. પંદરમા અને સોળમા સેકાથી આયર્લેંડે સ્વતંત્ર સ્થાની પોતાની હજી સુધી તો નિષ્કુળ નિવડેલી હિલચાલ શરૂ કરી પરંતુ સ્પેનની સામે નેધર્લેંડે, વિલ્યમ ધિ સાઇલેંટની સરદારી હેઠળ જે ણંડ ક્યુ તેણે રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા માટે સજલ ઇલાજ કેવા લેવાય તેનો દાખલો પૂરા પાડ્યો. આ સમયમાં ઇંગ્લાંડમા ઇલીઝાબેથની શરૂઆત રાજનીતિ ચાલતી હતી અને રાષ્ટ્રીય ઉત્સાહને ખદલે પ્રોટેસ્ટન્ટ ધર્મ માટેનો ઉત્સાહ પ્રગળા હોતો, તે છતાંયે દેશે એકંદરે નેધર્લેંડેના ટેકો આપ્યો તે ઇંગ્લાંડને માટે ઘણુંજ પ્રશંસનીય કરેનાય, અને વળી સ્પેનની આરબોશ(કાકડો)નો ૧૫૮૮માં નાશ કરીને ઇંગ્લાંડના નેતાધિકારીઓએ નેધર્લેંડની છત સંપૂર્ણ કરી આપી.

કેથે લિક સંપ્રદાયના પુનર્જીવન શિવાય એક બીજી પણ બાગતે સોળમા સેકાના સ્વતંત્ર સહિત્યને કબજામા રાખ્યું અને કાંઈક અંશે વિકાસ પામતી સ્વતંત્ર સતી શુદ્ધિને સંકુચિત કરી હતી. જેને આપણે ય્યુરિટનીઝમ કહીએ છીએ તેનાં મૂળ ઘણા હતાં એક વચ્ચે તેણે લેસ્યુર્સ્ટ પાદરીઆની સાથે નૈતિક બાળતોમાં જે હીલાપણ આપ્યું હતું, અને જે વિધર્મી જ્ઞાન અને કળાના શોખનું પરિણામ મનાતું હતું, તેની સામે વાંધો દર્શાવ્યો. ધર્મસિદ્ધાંત પરત્વે તેણે સેન્ટ ઓગસ્ટાઇનનો મત ગ્રહણ કર્યો અને અમુક અમુક સિદ્ધાંતો ખાસ પ્રતિપાદન કરવા માડવા. કાલ્વિન નામના ફ્રેંચ પુરૂષના નેતૃત્વ નીચે આ તેની ખામ બાળતો હતી. કાલ્વિને પોતાના મિદાંતોનો અનિશ્ચિત ન્યાય એવો તો પ્રસાર્યો કે કાલ્વિનીઝમ ખ્રિસ્તીધર્મનો એક પ્રકર ગણાવા માંડ્યો, અને તે ફક્ત પ્રોટેસ્ટન્ટ સ્વીટ્ઝર્લેંડે, ફ્રાન્સ સ્કોટલેંડ અને નેધર્લેંડમાં ફેલાઈને ચટકયો નહિ, પણ યૂનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને જર્મની, ઇંગ્લેંડ, આયર્લેંડ અને આપણા સંસ્થાનોના પણ કેટલાએક ભાગોમા પહોંચ્યો. ય્યુરિટન, કાલ્વિનિઝમ, તથા પ્રોટેસ્ટન્ટ પંથના બીજા અનેક પ્રકારોએ, પાદરીની સત્તા સામે થવાના કાર્યને ઉત્તેજન આપીને, તથા વ્યક્તિગત આત્માની પૂર્ણતા સ્થાપન કરીને, સ્વતંત્રતાની પ્રગતિ કરી ખરી છતાંયે બીજી ઘણી દિશાઓએથી મનુષ્ય સ્વભાવ તથા જ્ઞાનના વિકાસ સામે પ્રતિબંધ મૂકાયા ધાર્મિક આત્મપરીક્ષણ મનુષ્યના મનને તેમણે વિમુક્ત કર્યું અને એક સંકુચિત પંથમાં તેને ઘેરી લીધું. સત્ય સંખ્યાથી તેના વિચારો બાઈબલના છુટક વાક્યો, આસપાસના વાક્યો સાથે લેતાં જે અર્થ થાય તેનાથી બેદરકાર રહીને,

કંકવ છુટક વાક્યોથી જામવાને યત્ન કર્યો. હિંમતથી તથા સ્વતંત્ર ઉત્સાહથી પોતાની ઉચ્ચ શક્તિઓ ખીલવવાને બદલે બાંધિત અને કૃત્રિમ સફળતાથી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવા વરફ મનુષ્યનું તેણે વલણ કર્યું. છતાંયે બીજી રીતે વિચાર કરતાં એ પણ ખરું છે કે ઉચ્ચ શક્તિઓના વિકાસથી ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવાના અવસરો સામાન્ય મનુષ્યને હવેનાં મહુ ન જોઈએ-માટે જ-પ્રાપ્ત થાય છે; પરંતુ ચારિત્ર્યના અમુક સ્વીકારાયલા અને ઉચ્ચેલા નિયમો હોય તે દરરોજ પાળવાની ફરજ તો દરેકે દરેક મનુષ્યને પડે છે જ.

કેશવપ્રસાદ છાટાલાલ દેસાઈ.

સ્વદેશી પ્રત.

આ વ્યાખ્યાનપીઠ પર આ બે દિવસોમાં જે જે ઠરાવો ૧૨૨ થયા છે તેમાં યોથી અગત્યનો ઠરાવ હું આપની સમક્ષ રજૂ કરું છું રાજકીય અને સામાજિક બાળતોમાં ઘણી વળત મતબદ્ધ હોઈ શકે પણ આ ઠરાવ ઘણું જ પવિત્ર છે. ભારત જૂમિની સ્થિતિનું જેને ખરું જ્ઞાન થયું હશે તેવા તેના પારસી, મુસલમાન ક્રીશ્ચિયન કે હિન્દુ કોઈપણ સંવાનને તેમાં વિરૂદ્ધતા નહીં હોય.

૧૫૦ વર્ષના ઇિટીશ અગલ પછી હિન્દુસ્તાનની સ્થિતિ જુઓ! આ સ્થિતિનું કારણ જેટલી રાજકીય પરતંગતા છે તેનાથી વિશેષ ઔદ્યોગિક પનાંધીનતા છે. રાજકીય પરતંગતાએ ૫૬૨સો વર્ષમાં દેશનું જેટલું તુકયાન કર્યું હતું તેનાથી વધારે ઔદ્યોગિક પનાંધીનતાએ દોઢસો વર્ષમાં કર્યું છે. ન્યાયમૂર્તિ' સનડેએ એક વળત આ સંબંધમાં બોલતાં કહ્યું હતું કે 'ન્યાયે એક પ્રજા બીજી પ્રજા પર અમલ ચલાવે છે ત્યારે રાજકીય બાબતોમાં તે અમુક હદ સુધીજ જુલમો અને અન્યાયો કરી ગકે છે અને તે હદ જોળાય છે કે તરત તેની સામે પ્રજા યાયછે. વ્યાપાર ઉદ્યોગના સંબંધમાં તેનાથી જુદું છે. ન્યાયે એક પ્રજા બીજી પ્રજા ઉપર વ્યાપારસત્તનો ઉપયોગ કરે છે અને સુદર મુશો-ભિત અને મોજગોળની વસ્તુથી દેશના પૈસા પરદેશ ઘસડી જાય છે ત્યારે આખો દેશ ચુસાઈને નિઃસત્ત અને ત્યાં સુધી પણ પ્રજાને તેની સ્થિતિનું જ્ઞાન થતું નથી-આપણને અધીગતિએ ખેંચાડનાર વિદેશી વસ્તુઓને આપણે આનંદથી આપકાર આપીએ છીએ, વધારી લઈએ છીએ અને તે રીતે કરોડો રૂપીઆ દેશની બહાર મોકલી દિન્દના બાળદોન્ય મહોમાંથી રાટલાનો ટુકડો પકાવીએ છીએ હિન્દની અમુટ દોલત હવે પરદેશીઓને લવ-ચાવવાનો રહી નથી. પરદેશીઓના આગ્યા ખેલા તેની આબાદની કેટલી ઝળકની હતી! ફ્રેટ છ-ડીઆ ક પનીની સત્તા જ્યારથી જામી ત્યારથી હિન્દની સડતીનો સૂર્ય અસ્ત થયો છે મુસલમાનો વિદેશી હોવા છતાં હિન્દને હતીને હિન્દી બન્યા, હિન્દના આવીને વસ્ત્ર

એટલે હિન્દની લક્ષ્મી પણ હિન્દમાં રહી, ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની તો હિન્દમાં વેપાર સારૂ આવી હતી અને તે વખતે ખીચારાએને સભ્ય કરવાનો વિચાર સરખો પણ નહોતો. છતાં આપણી જ મદદથી તેઓ આપણા સભ્યકર્તા થયા. વ્યાપારાર્થે આવેલી કંપનીએ હિન્દમાંથી વધારેમાં વધારે પૈસા કેવી રીતે લઇ જવા, હિન્દના ઉદ્યોગોનો કેવી રીતે નાશ કરવો વગેરે માટે ઘણી કાળજીથી યોજના ઘડી કાઢ્યા કાનુનો બાંધ્યા. અમેરિકા અને આયર્લેન્ડના પૈસા ઇંગ્લાંડ ઘસડી જવા સારૂ જે વ્યાપારનીતિ તેઓએ રાખી હતી તેવો જ ઉપયોગ હિન્દ ઉપર કર્યો. અમેરિકાએ તે વ્યાપારનીતિના અનિષ્ટ પરિણામો લોગવી અને War of Independence સ્વાતંત્ર્ય વિગ્રહથી આ સવાલનો નિર્ણય કર્યો. આયર્લેન્ડ તેવા જ પ્રયત્નોમાં મચી રહ્યું છે છતાં તે બંને કરવા તે વ્યાપારનીતિથી હિન્દને સાચી વધારે ખમ્બું પડ્યું છે.

ઇંગ્લાંડે પોતાના હુન્નરોની ખીલવાણી સારૂ સંરક્ષક વ્યાપારનીતિ વાપરી અને પોતાના ઉદ્યોગોને મજબૂત બનાવી અબાધિત વ્યાપારનીતિ (Free trade policy) સારૂ કરી જેનાથી હિન્દની પાયમાલી થઇ છે. આપણા હાથની બનાવટની ચીજોને સામાની ચીજો સાથે સરખામણીમાં ઉતરવું પડ્યું અને તેને પરિણામે તે ઉદ્યોગોનો નાશ થયો. જેઓએ દુર્ગમની સોટી વાંચી હશે તેને ખબર હશે કે બંગાળની મલમલનો ઉદ્યોગ નાણુદ ઠરવાને તેઓએ કેવા કૃત્યો કર્યા હતાં. હિન્દના મંખંધમાં નીતિ, અનીતિની નડતર તેમને આવે તેમ નહોતી. આ રીતે જુના ઉદ્યોગોનો નાશ થયો અને નવા ઉદ્યોગોનું આપણને શિક્ષણ મળ્યું નહિ—આપણી ખનીજ વસ્તુઓ વિદેશીઓ સરતી કીંમતે લઇ જઇ તેની સુશોભિત ચીજો બનાવી હિન્દના બજારમાં વેચવા લાગ્યા. આપણાં બજારો પરદેશી માલથી ભરપૂર થયા અને અત્યારે આપણે એવી દયાજનક સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યા છીએ કે આખા જગતમાં આપણા જેટલી પરદેશી ચીજો વાપરનારો આપણાં શિવાય બીજો દેશ નથી રહ્યો.

જેતી શિવાય જે દેશમાં બીજો હુન્નર ગ્રહ્યો નથી તે દેશ ગરીબાઇથી ગયવા પામતો નથી. હિન્દમાં જેનીની દશા પણ કેવી છે? અમેરિકા તેમાં પણ આપણાથી આગળ વધી ગયું છે જે હુન્નરો અને ઉદ્યોગોએ હિન્દીઓને તવંગર બનાવ્યા હતાં તે જ ઉદ્યોગોનો નાશ થયો છે અને તે તવંગર હિન્દી કારીગરો જે સેંકડો વર્ષના પોતાના વંશપરંપરાના ઉદ્યોગોમાં પ્રવીણ હતા તેઓને ભૂજે મરવાનો વખત આવ્યો છે આપણા હિન્દની સ્થિતિ જુઓ !

અત્યારે ઉદ્યોગોમાં અન્ય દેશોની સ્પર્ધામાં આપણે આગળ વધી શકતા નથી. જો સ્વરાજ્ય હત, તો જર્મની અને ફ્રાન્સે જેમ પોતાના મોઠાહુન્નરને અને સાકરના ઉદ્યોગને સંરક્ષિત વ્યાપારનીતિથી ખીલવ્યા તેમ આપણે આપણાં ઉદ્યોગો ખીલવી શક્યા હોત.

સંરક્ષિત વ્યાપારનીતિથી દેશને નુકશાન છે તેમ અંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રીઓ ભણે કહે, કદાચ તે બીજા દેશો માટે સારું હશે, છતાં હિન્દની તો—તેણે જ પાયમાલી કરી છે અને

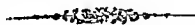
હિન્દના બાળકોની નસોમાંથી ધોળું લોહી વહેવાનું છે જ્યાં સુધી આપણાં હૃદયો-
એને તેની બાહ્યાવસ્થામાં રક્ષણ ન મળે, જ્યાં સુધી સ્વરાજ્ય મળ્યું નથી ત્યાં
સુધી સ્વદેશી મત લઇનેજ આપણે આપણાં હૃદયોને રક્ષણ કરી શકીશું—એક હિન્દી
તરિકેની પવિત્ર ફરજ બનતી શકીશું.

સ્વદેશી હિલચાલ તે એક બલતું આપણું નાનકડું સ્વરાજ્ય છે અને તેમાં
દરેક હિન્દી સ્વદેશી મત લઇને દેશોત્તરિમા પોતાનો ફાળો આપી શકે તેમ છે. આપણા
દેશના ઉત્તરિતું કાર્ય કામ સામાન્ય નથી આત્મસોગ શિવાય તે સાધી શકાય તેમ
નથી. ભારતભૂમિની સેવા કરતા આપણે આપણા માનથી નાની ભૂમિની, આપણા
સંતાનોની જન્મભૂમિની સેવા કરીએ છીએ. જગન્નિયંતાએ જે ભૂમિને માનીતિ બનાવી
પોતાના અનેક આશીર્વાદો આપ્યા છે, જેને હજારો, લાખો દુદરતી બક્ષિસથી
અલંકૃત કરી છે તે ભૂમિને તંના સંતાનોજ કૃતક થયા છે. સંતાનોની સેવા
અને પ્રેમ તેને આ સ્થિતિમાંથી બચાવે તેમ છે—જો તમે હિન્દમાતાના સાચા
પુત્રો હો, તમારું હૃદય તેને માનસંગ, ચગદાયલી દબાયલી, જોઈ ચીરાણું
હોય, પરદેશીઓના હાથગાથી ગચાવવી હોય તો સ્વદેશી મત લો—પરદેશી
માલનો બહિષ્કાર કરો, સ્વદેશીનો વિજય વાવટો ગામે ગામ, શહેરે શહેર અને
પ્રાન્તે પ્રાન્ત ફેલાવો. ઘેરઘેર અને મોઢાલે મોઢાલે સ્વદેશીમંત્રના જપ જપાવો.

આ સ્વદેશી મત લઇને તમે તમારી જન્મભૂમિને ઢુકાળ અને ભૂખમરાથી ગચા-
વશો. તમારા દેશને આબાદ કરશો અને પ્રાચીન સમયના આર્યવર્તના એક સાચા
સંતાન તરિકે તમારી મોટી ફરજ બજાવશો.

અનસૂયા સારાવાહ

ફર્ડીનાન્ડ ઑગસ્ટ બેબેલ.

જર્મનીમાં બેબેલ નામનો એક એવો મહાપુરુષ થઇ ગયો છે કે જેના જીવનની
ઘટનાઓ જો કે ઘણી સરળ હતી છતાં પણ તેના પરિણામોએ જર્મની અને બીજા
દેશો ઉપર મહત્ત્વની અસર નીપજાવેલી છે.

સોશિયાલિસ્ટ મંડળીની પ્રવૃત્તિ કરનાર, લેખરપાર્ટીને મહત્વ અર્પનાર ઈર્મવીર
ફર્ડીનાન્ડ ઑગસ્ટ બેબેલ સને ૧૮૪૦ ના દેખાસારી માસની ૨૨ મી તારીખે જન્મ્યો
હતો. તેનો બાપ બૅન બેબેલ લરકરમાં એક સિપાઈ હતો. તે બીચારને એટલો
તો ઘોઠો પગાર મળતો હતો કે તેનું કુટુંબ પરાધાત્યો પોતાનો નિર્વાહ ચલાવતું હતું
વગી લશ્કરી કાગદાઓ એટલા સખત હતા કે તેમી નોકરી અસહ્ય, નાચદાયક થઇ પડતી.

આવી ગરીબાઈમાં અને સળત ત્રાસમાં નોકરી કરી કરી બેંગેલનો પિના તેને તદ્દન નિર્ધનતાવસ્થામાં મૂકી મરી ગયો. અને તેથી બેંગેલની માથે પોતાના દીવર ઓગસ્ટ બેંગેલ કે જે ઓવેલરની જેલમાં મુકાદમ હતો તેની સાથે પુનર્લેગ થયું. તે જેલનો મુકાદમ હોવાથી જેવી રીતે કેદીઓ તરફ વર્તતો હતો તેથી પણ વધારે સખવાઈથી તે પોતાના સાવકા દોકરા બેંગેલ જોડે વર્તતો હતો. જે મહાન પુરુષ ગરીબોનો ઉદ્ધારક થયો છે, જે લલિષ્યમાં એક મોટી વ્યવસ્થિત ધાળવાળી સંસ્થા ઉભી કરવાનો છે તેની ખાલ્યાવસ્થાતું દુઃખ જુઓ, તેના સંલોગો જુઓ, અને મહાન આશયો અને પ્રણા ઇચ્છાશક્તિ ગમે તેવા અંલોગોને રૂબાવી દે છે એ આપણને કબુલ કર્યા વગર ચાલતું જ નથી.

બેંગેલની ઉમર જ્યારે છ વરસની થઈ ત્યારે તેનો આવકો બાપ મરણ પાગ્યો અને તે વખતે પોતે બાલ્યે સળત કેદમાંથી છૂટયો હોય એમ તેને સંતોષ થયો.

ગરીબાઈને લીધે બેંગેલને કેળવણી લેવાનો ઝાઝો પ્રસંગ નાબોયો નહિ. ૧૮૫૩ ની સાલમાં બેંગેલને તેર વરસનો મૂકી તેની મા પણ મરી ગઈ. હવે તેનું આખી દુનિયામાં કોઈ પ્રભુ શિવાય બેદી નહતું. આવી નિરાધારાવસ્થા અને દુઃખના ઢગલાનો વારસો ઘણાજ થોડા મેળવવા હશે.

તેને ઇજનેર થવાની ઘણી હોશ હતી, પણ શિખવાને માટે પૈસા ક્યાંથી લાવવા ? છેવટે તેણે જલચક્રી ફેરવવાની નોકરી મેળવી. પણ શરીર જન્મથી નમણુ એટલે તે કામ ન થઈ શકવાથી છોડતું પડ્યું. હવે પેટ પુરતું ખાવાનું મળવાની અડચણ પડવા માંડી. કોઈ કોઈ દિવસ તો તેને એક નાની સોટની ઉપર દાંડ્યો પડતો હતો.

કેટલાંક વરસ આ પ્રમાણે કહાડ્યા પછી ૧૮૫૮ની સાલમાં કાંઈક કામ મલશે એવી આશામાં તે પરગામજવા નીકળ્યો. પ્રથમ આશય જામમાં મહિનાના છ રૂપીઆના પગારે નોકરીએ રહ્યો. અહીં તેણે જુગારમાં છ આના ગુમાવ્યા અને તંથી તેને ઘણુંજ ખર્ચા લાગ્યું અને તે દિવસેથી તેણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે કદી જુગાર રમવો નહિ, અર્થા જુગાર અને બીજાં એવા વ્યસનો કેટલાંએ ઉચા જીવનોની આશા નષ્ટ કરે છે ? મનુષ્યની ચહેલીને માટે દરેક વ્યસનથી દૂર રહેવાનો મૂઠ નિશ્ચય ખાસ અગત્યનો છે.

સ્માયર્સથી તે ફીર્ગર્ જામમાં આવ્યો અને ત્યાં 'કૅથોલિક આર્ટિઝન્સ યુનિયન' કવળનો સભાસદ થયો. અહીંનાં તેના મિત્રોએ તેને ધંધામાં પ્રવીણ કરવા માટે ઘણીજ મહેત લીધી હતી, વળી ગાજ કવળમારી તેની વક્તવ્ય કલાનો પાયો નાંખ્યો. ૧૮૬૦ માં બેંગેલ આલ્સ્ટર્બર્ગમાં હતો ત્યારે તેણે ફ્રાન્સ સામે લડવા માટે લશ્કરની ભરતી થતી હતી તેમાં નોકરી મેળવવા અરજી કરી. પણ દેશના સદ્માગ્યે અશક્ત શરીરને લીધે તેને નોકરી મળી નહિ. ઇતિહાસકારો એમ માને છે કે જો તેને લશ્કરમાં નોકરી મળી હોત તો જે મહાન કામો તેણે કર્યા છે તે કદી થતેજ નહિ.

ત્યારપછી કેટલાક મિત્રોના આમંત્ર્યથી તે લીબર્ટીઝ જવા નીકળ્યો. અહીં તેને તરતજ નોકરી મળી. અને ત્યારથીજ તેના હાલિયતો ઉદય થવા માંડ્યો. અહીંઆ તે પોતાની સાથેના કામદાર (મસ્ટર) વર્ગનો નાયક બન્યો.

અત્રે તેણે બધા મસ્ટરવર્ગને સમજાવી, કામ કરવાનો વખત ઓછો કરવા માટે તથા પગાર સારો મળવા માટે એક સંપર્ક કરી લડવાની જે ઠાણુ કરવાની તબક્કીય ઠરી વળી એક પ્રોફેશનની સલાહથી ૧૮૬૧ની સાલમાં 'વર્કર્સ ઇમ્પ્રુવમેન્ટ સોસાયટી' સ્થાપન કરી તેનો તે સભાસદ હતો અને ત્યાર પછી એક વખતમાજ તેનો મંત્રી થયો. આ સભામાં થતા વાદવિવાદો ઉપરથી બેબેલ હવે એક પ્રસિદ્ધ વક્તા તરિકે ગણાવા લાગ્યો અને ૧૮૬૩ ની સાલમાં આ સભાનું નામ બદલી 'કામદાર જ્ઞાન-વર્ધક સંસ્થા' એવા અર્થનું નામ રાખવામા આવ્યું. અને તેને તે મહાનો પ્રમુખ ચૂંટવામા આવ્યો. આ વખતે તેને પ્રસિદ્ધ મોશિયાલિસ્ટ લીબર્ટીઝ બેટે ઓળખાણ શુ અર્ધ.

લીબર્ટીઝ સામાજિક સ્વાસ્થ્યવાદનો એક મોટો આગેવાન હતો અને તે લીબર્ટીઝમાં વ્યાખ્યાન આપવા આવ્યો હતો અને ત્યાં બેબેલની ઓળખાણુ ઘાટી મિત્રતાનું રૂપ પડ્યું.

'લેસેજીનયુ નિયન' નામનું એક જહાવ મડળ હતું તેનો આગેવાન સ્વેચ્છ નામનો એક પ્રિન્સ બીરમાર્કનો બાવરીયાર હતો. તેણે કામદાર વર્ગમા પોતાનું કાર્ય સ્થાપવા ટંટા ઠાવવા શરૂ કર્યા. આ વખતે બેબેલે હજારો લોકોને 'સ્વેચ્છરુ' પોગળ ઉઠાડું પાડી કામદાર લોકોના ટંટાનો નિકાલ કરી 'ટ્રેડ્સ યુનિયન' નામની સંસ્થા સ્થાપન કરી કારીગર વર્ગની કિંમત વધારી

૧૮૬૭ ની સાલમાં ગ્લેથોબિરેન આવ તરફથી, જર્મન પાર્લામેન્ટ(રીક્ટેગ)મા સલાસદ તરીકે ચૂંટાયો. અહિંયા તેનું પ્રથમ બાવરિયન આખા યુરોપને ધૂનવનાર પ્રસિદ્ધ કારસ્થાની પ્રિન્સ બીરમાર્ક કે જે જર્મનોને એકત્ર કરવાનું બીલ સભામા લાવ્યો હતો તેની વિરુદ્ધ થયું હતું.

આ બીલનો મુદ્દો એવો હતો કે સઘળા જર્મન સંસ્થાનોને એકત્ર કરી એક સ્વાસ્થ્ય સ્થાપનું બેબેલની ઝીણી નજરમાં બીરમાર્કની બગી વાત તરત જણાઈ આવી અને ઇશ્વર ઉપર લારસો રાખી તરતજ નીડરતાથી પાર્લામેન્ટમા ઉભો થયો અને સ્પષ્ટતા થી અને ઘણાજ હુસ્સાથી મોટું ભાષણ આપી, બહેર કયું કે "આ એકલ લોકોના કલ્યાણને માટે નથી પણ પ્રશિયા તથા હોલેનઝોલર્ન વગની પ્રતિષ્ઠા અને ચઢતીને માટે છે અને જો આ કામ પાર ઉતર્યું તો તેથી લોકોનું કલ્યાણ થવાનું એક બાબુએ રહ્યું પણ જે કાંઈ થોડી ધણી સ્વતંત્રતા આવે આપણી પાસે છે તે પણ લશ્કરી દોરની નીચે કચડાઈ જશે." અને આખી દુનિયા બહાર છે કે આ બેબેલનું અલિખ્ય ધ્યન કેટલું બધું સાચું પડ્યું છે.

બેમેલના આ જુસ્સાદાર લાષણે આખા દેશમાં ખૂબ ગરબડ મચાવી. આ અશક્ત, ગરીબ, રોગી અને અલ્પ જ્ઞાનવાળા બેમેલે ક્રૂર કર્તવ્યનિષ્ઠાના બળ વડે પ્રિન્સ બીસ્માર્ક જેવા કારસ્થાની મુત્સદ્દી જેનાથી યુરોપના મોટા મોટા રાજદ્વારી-ધૂજતા તેનું પાણી ઉતાર્યું.

ઇતિહાસમાં આવા બનાવો ઘણા જ થેલા બને છે. જ્યારે શીબ વિદ્વાનો વિચાર કરવામાં થોડી ફાણો વિતાવે છે અને પછી નરમ બની કાંઈ ઠરી શક્યા નહિ ત્યારે આ અલ્પજ્ઞાનવાળા બેમેલે સત્ય એટ પારખી કઢાડી. બીસ્માર્ક જેવાનું પોગળ ઉઘાડી પોતાનું નામ અમર કર્યું. હવે તેની દીર્ઘિ આખા દેશમાં પ્રસરી. સને ૧૮૭૦ માં ફ્રાન્સ અને જર્મની વચ્ચે થયેલી લડાઈની બાબતમાં બીસ્માર્ક અને બેમેલ વચ્ચે ઘણી જ સખત ટપાટપી થઈ. વળી એજ બાબતમાં સામાજિક સ્વરાજ્ય મંડળે એક મોટી સલા ભરી નીચે મુજબનો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો. “જે લડાઈઓ સ્વતંત્રતા અને સુધારા માટે લડવામાં ન આવી હોય એવી સઘળી લડાઈઓ સામે આ સલા પોતાનો વાંધો દર્શાવે છે. જેમના હાથમાં સત્તા છે એવા થોડા મનુષ્યોની ઠાલી મહત્વાકાંક્ષાઓ વૃમ કરવા માટે અને ક્રૂર રાજવંશના હિતને માટે હબરો મનુષ્યોનો નાશ થાય અને લાખો મનુષ્યોના કલ્યાણને નુકસાન પહોંચે એવી લડાઈઓ સામે આ સલા વાંધો દર્શાવે છે.” ત્યારપછી જ્યારે જર્મન સરકારે લડાઈનું દેવું પવાવવા માટે લોન ઠાકવાનું બીલ પાર્લામેન્ટમાં રજુ કર્યું ત્યારે બેમેલ અને લીબનેચે તે માટે વિરૂધ્ધ મત આપ્યો. આથી આ બે પક્ષો વચ્ચે સખત વિરોધ થયો ૧૮૭૦ ની સાલમાં સામાજિક સંઘની મંડળીએ એક બહેરનામું બહાર પાડી ફ્રાન્સમાં પ્રજાસત્તાક રાજ્ય સ્થાપન થયું તેની ખુશાલી પ્રદર્શિત કરી અને જર્મનીમાં પણ કાળે ઠરી એવી સ્વતંત્રતા મળે એવી આશા પ્રકટ કરી.

આનું પરિણામ એ આવ્યું કે સરકારે આ ચળવળ દાખી દેવા કડક ઉપાયો યોજવા માડ્યા અને સોશિયાલીસ્ટ સભા ભરવાનું બંધ કર્યું. પણ તરત જ બે માસમાં ફ્રાન્સના આલ્સેસ અને લોરેન પ્રાંત પચાવી પાડવા માટે બેબલે લાષણ કરી જર્મન સરકારના કુલનો મખત રાખેલા પ્રતિકાર કર્યો. આથી ડીસેમ્બર માસમાં સરકારે બેબલ અને લીબનેચને પકડી રાજદ્રોહનો આરોપ મેલી કામ ચલાવ્યું. જો કે આરોપ સાબીત ન થયો તો પણ બીસ્માર્કની લાગવગથી તને બે પત્સની કેદની શિક્ષા કરવામાં આવી.

આ અલગી બેબેલને તો હલોટો ફાયદોજ થયો. તેના સ્વરોગથી ખવાઈ ગયેલા ફ્રેંચમાં આ કેદખાનાની નિયમિત જાંઠગીથી તથા ડાકટરોની સારવારથી તદન રોગ મુકત થયા હોયના રસ્તા કેવા ત્રિચિત્ર છે તે આવી ઘટના ઉપરથી માલુમ પડે છે. રોગથી અશક્ત થયેલો બેબેલ જ્યારે કેદખાનામાંથી છૂટ્યો ત્યારે તદન નિરોગી અને પોતાનું કામ પૂર્ણ ગાંઠથી કરવા સશક્ત બન્યો.

પણ તરતજ વળી પાછું તેને માટે કેદખાનું તૈયાર હતું. લીબનેચ અને બેબેલને ૩૧ મહિનાની સજા કરી ફ્રાન્સ કેદમાં નાંખવામાં આવ્યા. આ વખતે બેબેલે પોતાનું અધુરું જ્ઞાન પુણ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

હવે બેબેલના કેદમાં જવાથી કંઈ સામાજિક ચળવળ બંધ પડી નહિ તે તો હલકી વધારે ભેરથી વધવા માંડી. ૧૮૭૪ની સાલમાં સવા બે લાખ ઉપરાંત મત સામાજિક પક્ષના હતા. સને ૧૮૭૫માં કામદાર વર્ગના બંને પક્ષો મળી જઈ 'સોશિયાલિસ્ટ લેબર પાર્ટી' એ નામથી એક થયા. હવે બીરમાર્કે એક પછી એક સોશિયાલિસ્ટ નાયકોને કેદમાં પૂરવા માડયા. એ અરસામા કેટલાક ચસ્કેલા લોકોએ જર્મન કેસરને મારી નાખવાનો ધિક્કારવા ભેગ પ્રયત્ન કર્યો અને જો કે સોશિયાલિસ્ટ પક્ષને આ સાથે કાંઈપણ સંબંધ નહતો છતાં પણ પૂર્વ બીરમાર્કે આ તકનો લાભ લઈ તેમની સિફ્ટ કાયદા પસાર કરાવ્યા.

પણ આથી પરિણામ તો જુદુંજ આવ્યું. લોકનાયકો કેદમાં પડવાથી સોશિયાલિસ્ટ પક્ષ તરફ લોકલગણી વધવા માંડી અને તે પક્ષ વધારે ચળવળ બનતો ગયો. જ્યારે ૧૮૬૭ માં સોશિયાલિસ્ટની સંખ્યા ફક્ત ૨૫,૦૦૦ ની હતી તે ૧૮૮૧માં વધીને ત્રણ લાખ ઉપરાંત થઈ અને ૧૮૯૦ માં તો સવાસૌઠ લાખ ઉપરથી વધી ૧૯૧૨માં ૪૨,૫૦,૦૦૦ની સંખ્યા થઈ આ પક્ષનો મોટો ભાગ કામદાર વર્ગનો હતો અને દરેકને ચુંટણીમાં મત આપવાનો અધિકાર હતો; તે વખતે આટલો બ્યવસ્થામરને મજબૂત બળવાળો પક્ષ બીજો ન હતો. જર્મન પાર્લામેન્ટના ૩૯૭ બહાસદોમાંથી ૧૧૦ સમાસદો સોશિયાલિસ્ટો મોકલતા હતા. આવી મોટી મહત્તા મજૂર પક્ષને અર્પનાર કોણ? આ બધું આ અશકત, અનાથ ગણાતા ગરીબ બેબેલે કર્યું. તેની દેશસેવાનું કાંઈ આ નાનુંસુનું સ્મારક નથી તે ખરેખર દીર્ઘદૃષ્ટિવાળો હતો, સત્ય તેને તરત જણાઈ આવતું, ટંકા ચુકાવવામાં તથા ન્યાય આપવામાં તે ઘણો કુશળ હતો, સામાજિક જીવનમાં તથા વાહનિવાદમાં તે ઘણો જ અનુભવી જણાતો હતો. પણ તેના ખાનગી જીવનમાં તે ઘણો ક્યાળુ અને સૌજન્યવાળો હતો તે પોતાના કામ કરવાના નિયમ માટે નીચે સુજળ જણાવે છે. " જે મતલબ મેં ગ્રાહ્ય કર્યો હોય તે બાબતમાં મારી ખાતરી થાય કે તેથી મારા હૃદય આશયો સધારો નહિ તો જે નવા મંતવ્યથી કામ સધાય એવી પછી ખાતરી થતાં તે નવા મંતવ્યને મારા ખાનગી અને બહાર જીવનમાં દબતાવી વળગી રહેવાનો મારો નિયમ આખા જીવનમાં મેં પાળ્યો છે. એક વખત ખાતરી થઈ કે જે કાર્ય હાથમાં લીધું છે તેનાં લાંસની ખાતર અસુક રસ્તે ગયા શિવાય છૂટકોજ નથી તો તેની આડે મેં મારા સગાંહાલાં અને મિત્રોનો સ્નેહ કે વિચારને પણ આડે આવવા દીધા નથી "

કામદાર વર્ગનો બેબેલમા પૂર્ણ વિશ્વાસ હતો. ૧૮૬૭થી લગભગ ૪૪ વરસ સુધી જર્મન પાર્લામેન્ટમાં કામદાર વર્ગ વરફાથી તેની ચુંટણી થયા કરતી હતી તે તેના પ્રેમ અને વિશ્વાસની માસી પૂરે છે.

પચાસ વરસ સુધી અવિત્રાંત મહેનત કરી જનસમાજની સેવા ઉઠાવી તેણે પોતાનું નામ અમર કર્યું. લઘુઈનો તે સખત વિદોષી હતો. તેણે ૧૮૬૭ માં રામ્સે ચેમ્બર્લેનનાં જવાબ દેતાં કહ્યું હતું કે 'ઈંગ્લાંડ અને જર્મની વચ્ચે સુધ્ધ ન થાય તે માટે

અમે આગ્રહથી પ્રયત્ન કરીશું. આજે બેબેલ જીવતો હોવ તો જે દોર મુઘ્ધ આજે આલે છે તે કંઈક જૂઠું જ રૂપ લેતે. મૂળથી જ લગ્નના વિરાધી હોવાથી જર્મનીની તૈયારીઓનો લેહ તે બણી જતે અને દુનિયાને જર્મનીની નાશકારક ખાજીથી સવેળા ચેતાવત જેથી શરૂઆતમાં જર્મનીની બાહ્ય અટકી પડત. એ ઉપરાંત આલીસ લાખ મતદારોના નાયક વરિકે જર્મની ઉપર તેનું ઘણું વજન પડતે.

તેના અવા સખત કામમાં તેની મૂખ મદદગાર તેની પત્ની હતી. તે સને ૧૯૧૧ માં મરણ પામી તેથી તેને ઘણો આઘાત થયો. હવે તે બહેર જાંઘીમાંથી નિવૃત્ત થઈ સ્વીઝરલૅન્ડના જુરીચ ગામમાં રહેવા લાગ્યો અને ૧૯૧૩ ના ઑગસ્ટ માસની ખારમી તારીખે આ પ્રભુપરાયણ સુલેહ અને શાંતિનો પરમ ભક્ત બેબેલ પોતાના નશ્વર દેહનો ત્યાગ કરી પરમધામમાં પહોંચ્યો. એની પાયદસ્તમા જુરીચ જેવા ગામકામાં પણ દોઢ લાખ માણસો આવ્યા હતા.

ખરાબમાં ખરાબ સંજોગોમાં જન્મેલો તે નિરાધાર, ગરીબ અશક્ત અને રોગી બેબેલ પોતાના અલ્પ જ્ઞાનથી પણ પ્રિન્સ ખીસ્મર્થ જેવા પૂર્વ કારક્યાનીને વાદનિવાદમાં મહાત્ કરે એ જો કે અબલબ ભરેલું છે તો પણ જ્યારે તે એટલા ગદા પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ સમાજહિતનો, સ્વતંત્રતાનો અને સુલેહનો દૂત બની જર્મનીના આલીસ લાખ કામદારોની વ્યવસ્થાસર મંડળીનો નાયક અને અને જર્મન પાર્લામેન્ટની ત્રીજા ભાગનો નેતા બને એ કાંઈ એાણુ આશ્ચર્યજનક નથી. ઈર્વવ્યપરાયણવાનું આથી વીંછું શું ઉત્તમ દૃષ્ટાંત હોઈ શકે?

નર્મદાસંકર ખાલાશંકર પંડ્યા.

નવલતા.

"Is it the fear of the fugitive who feels himself pursued, or that of the runner who can never attain his goal?" :—*Gabriele d'Annunzio*

"The Soil is being loosened even now by the budding shoots :—" *Gerhart Hauptmann.*

૧.

નિશાળ ખંડમાં પગ મુકતા જ ધનાઢયની લગ્નમીનો જોપ દૃષ્ટિને શિથિલ કરતો, વ્યવસ્થાનો કાંઈ આભાસ થતો હતો ખરોએ ઠવવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. —મધું સારું સુકું દેખાતું હતું. ચિત્રો, મુતળાં, પરદા, ગાદીયા, ટોણા, ખુરશી, —દરેક વસ્તુ માંથી હતી,

એટલા જ કારણથી રમણીય મનાઈ હતી. જનસમૂહની સ્વાભાવિક પ્રકૃતિને એટલું જ ખસ હતું એ વસ્તુઓનો ઉપયોગ, કારીગરીની પરીક્ષા કે ચતુર કળાકારના હસ્ત કળાની ખુબીના વિચારને સ્થાન નહતું— સંગ્રહ કરનાર શ્રીમંત છે એટલું જ સર્વ વસ્તુથી પ્રતીત થતું. અન્ય વિચારનો અવકાશ ક્યા ?

એક ખૂણામાં મોટી આરામખુરશી પર લાંબા પગ નાખી પડેલી, બેવડા બાંધાની આકૃતિ નજરે પડતી હતી. બેસવાની ઢગ પરથી, સુસ્ત આખ પરથી, અને ધીમે ધીમે. જાણે ગાંઠો અતિ શ્રમથી નીકળતા હોય એવી, વાલ કરવાની રીતથી, મહજ મમજાતું કે આ સર્વ વૈભવના એએજ ધણી હોવા એમ. સુખાકૃતિ પર કાંઈ પ્રસન્નતા ફરકતી હતી. એ વિશેષના અભાવે જ સ્થિર મોઢી હતી, બાકી વિશેષના સહજ કારણે તે ઉડી જતી આત્મમતોષ એમની આત્મશ્રદ્ધાનું પરિણામ હતું. “હું મહાકંઠવ્ય કરું છું, મહેને પ્રભુ પર શ્રદ્ધા છે, પ્રભુ એ બાણ છે માટે જ મહારા પર એમની કૃપા છે, માટે જ હું સંતુષ્ટ અને સુખદ સ્થિતિ ભોગવું છું.” પોતાની શ્રદ્ધાની રૂપરેખા અતિ સ્પષ્ટ કરવામાં લય હતો. સુખ અને સતોષના આભાસથી દૂર જઈ આત્માને અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં મુકવામાં લાલ નહોતો. એમની શ્રદ્ધાના પરિણામ રૂપ આ સુખદસ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી એ તેઓ નિર્વિવાદ બાબત હતી. આ સુખદસ્થિતિને યોગેજ એમની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ હતી—ટકી રહી હતી— એ વિચાર અત્યંત લલિત નહોતો.

પાસે એક ન્હાનકડા મોક્ષાખર—નહિ સુતેલી નહિ બેઠેલી—એવી રીતે હાથ પર માથું ટેકવી અતિ કાંતિવાન લાવણ્યમયી યુવતી હતી. વસો સાદા હાંતો. ખડુ ટાપ ટીપ નહોતી. તોપણ સ્નિગ્ધ શરીરને અનુકૂળ હતા, અને કાંઈક અસ્પષ્ટ, અગમ્ય, આકર્ષણ પણ કરતાં. સુખ કૃતિ પર હર્ષ સ્પુરતો. આ હર્ષ નિર્દોષ હતો. રનેહાણ હૃદય, તીવ્ર પણ અપકવ અશિષ્ટિત કદપના અને સમૃદ્ધિના અનિશ્ચિત પરિણામના પરિણામ રૂપ હતો. અનન્ય અભિલાષના ઉભરાથી આંખ ચમકતી હતી. કાંઈ અતિ વિલક્ષણ સ્વપ્ન-તરંગો ઉછળતા હતા. યુવાવસ્થા—એ દિવ્ય પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતાં કેટલાકે વિરલ, અમૂલ્ય અધિકાર ભોગવતા હશે ! નવલતા યુવાવસ્થાને આંગણેજ ઉભી હતી. યુવાવસ્થાનું એક અતિ આકર્ષક ચિત્ર હતી. નવલતાનું હૃદય નવપ્રભાવના નવરંગમાં જ પીછી બેળાતું હતું. જીણામાં જીણી વસ્તુપર પણ કાંઈક મોહક રંગ કરતો હતો. વિશ્વના કાંઈ કાંઈ મધુર આભાસ કાને પડતાં, જીવનની ન્હાનકડી નિર્મોહ્ય ઘટનાઓ પણ ઉલ્લાસ શરૂ મહોત્સવ ધારણ કરતા. અસંખ્ય વિચાર અને ઉર્મીઓ, અગમ્ય આશા અને ઉલ્લાસ અસ્પષ્ટિત સ્પુર્યા કરતા હતા. જીવન પ્રશ્નમય હતું છતાં ઉત્તર આવશ્યક નહોતા. આશા, અનેગી અનન્ય, પણ અગમ્ય હતી હૃદય સર્વ અડપલી બીટી લેતું. સર્વેનું ત્યાં સંમેજન થતું, પણ મન હજી પૃથક્કરણ કરતાં શીખ્યું નહોતું. તકને અવકાશ નહોતો તેનું સત્ય નહિ બેપે હતું ભવિષ્યની અસંખ્ય અગમ્ય સૂચના થતી. સચિત્તના અનેક માર્ગની ઝખના થયા કરતાં. ક્યા પગ મુકાશે ? કયે માર્ગે ઉતરાશે ? યુવાવસ્થાને સ્વાભાવિક અસ્વસ્થતા હતી. એ અસ્વસ્થતાજ આહ્વાદજનક હતી.

ખારણા આગળ એક વયોવૃદ્ધ સ્ત્રી માળા, ફેરવવામાં તલ્લીન થઇ હશે !
 ધમાં માળા તેા હતી પણ મજુકા અતિ મંદગતિથી ફરવા હતા, કોઈકવાર અટકી
 નજી જતા. આંખ મજુકા પર સ્થિર રહેવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરતી. છાસા
 મથત હતી દરેક શબ્દ સાંભળતી હતી. ધર્મઝનુનને બદલે કાંઈ વિચિત્ર મનો-
 વિકારના પછાયા ઝેાપર આવબ કરતા હતા. પ્રથમ દ્રષ્ટિએ દેખાતી દીનતા
 ખરાબર બેનારને કાંઈક બીજાજ સંદેશ કહેતી. ક્ષણની આંખ નવલતા સ્ક્રામે
 ફરતી. નવલતાના સવિધ્ય માટે વિચાર થતા-ક્રૂષ્ણએ એ વ્યથા પોતેજ હોય
 લીધી હતી જો કે નવલતાની રૂપ સંપત્તિ અને લક્ષ્મીનો વિચાર કરી ક્રૂષ્ણએ
 “સારા વર મળશે” એમ ક્યારનું કહી દીધું હતું. નવલતાની પરીક્ષા, તેના
 ચારિત્ર્યનો પ્રભાવ, તેના જીવનના ઉદ્દેશ-સર્વ એ ત્રણ શબ્દમાં સમાસ થતાં.
 ક્રૂષ્ણની “સારા વર” ની વ્યાખ્યા અનિશ્ચિત હતી ક્રૂષ્ણનો વિચાર સામાન્ય
 જનસમૂહમાં પ્રચલિત વિચારનો માત્ર પ્રત્યાધાત હતો.

શેઠ-એ શબ્દનું કેટલું મહત્વ છે ! એ શબ્દ કેટલો અર્થસૂચક છે ? એ
 ગણધી કેટલી નિર્મોહ્ય બ્યકિતએ પ્રવેશ સંપાદન કરે છે ? શેઠની આરામ
 ખુરશી અને નવલતાના સોડા વચ્ચે ગાલીચાપર અરવસ્થતા અને ઉદાસીનતાની
 પ્રતિમારૂપ, એક યુવક હથપર શરીર ટેકવી બેઠો હતો. વિદ્યાળ ખડમા અસરી
 રહેલા શાવ, સુન્યવસ્થિત, સ્થિર વાવાવરણમાં એ વિરોધ સમાન હતો. સિત્ત
 તલો હિમેરતો એનું શરીર પાવજું હતું. સુખા કૃતિ સામાન્ય લાગતી વાળ લાંબા
 અને વિખરાયલા હતા. પોષાકમાં પણ ટાપટીપ કે આસ' સફાઈની ગરહાન્વરી
 દેખાઈ આવતી. હાલચાલમાં કાંઈક લાવણ્ય હતું. - બોલવામાં કાંઈક સ્વાભાવિક
 સૌમ્ય હતું-છટા હતી. સિત્ત સિત્ત લાવો દરેક પળે આંખમાં નૃલ્પ કરતા આખ
 કોઈકવાર વિચારશીલ બનતી. કોઈકવાર કંઠે લાગતી કોઈકવાર હર્ષથી ઉલસાતી.
 કોઈકવાર વાર અનિચાર્ય ક્રોધથી ઉરકેસતી. યુવાવસ્થાના પ્રદેશમાં કાન્વનો પણ પગ
 પડયો હતો. એ પણ અરવસ્થ હતો-માત્ર એની અરવસ્થતા આલ્હાદગ્રનક નહોતી.
 એ પણ સ્વપ્નદર્શી હતો. સ્વપ્નનું એને પણ વ્યસન હતું અનન્ય સ્વપ્ન-તરંગમાં
 એ પણ ધમકાતો, એનું જીવન પણ પ્રશ્નમય હતું. પરંતુ પ્રત્યેક પ્રશ્નને ઉત્તર મેળવવા
 એ અતિ-કાંસુક બનતો-કાંઈક મારતો. હરખના ભાવ અને જીવનના અનુભ-
 ભવની તુલના કરવા ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ હતી. સવિધ્યની અચંખ્ય સૂચના થતી, પણ માત્ર
 સૂચનાથી સંતોષ નહોતો વળતો. સવિધ્યના અનેક મોર્ગની ડંખના ઘતી, પણ વચ્ચે
 નડતી વિદગણાથી અધીરો બનતો. હૃદય સ્નેહાળ હતું. પણ જીવનના કેટલાક અનુ-
 ભવથી અકળાયું હતું. કંદપના તીવ્ર પણ કોમળ હતી. જીવન-અનુભવના કૂર ઘા
 ખમી ચકતી નહોતી. ગહુ હર્ષ નહોતો, પણ કંઠે શ્રદ્ધા અને ઉત્સાહ હતો. આશા-
 અનંદી, અનન્ય-પણ અગમ્ય એટલા માટેજ અસંતોષ અભિલાષા-માત્ર અભિ-
 લાષથી હર્ષ ઉત્પન્ન નહોતો થતો. જીવનને અભિલાષાના ઉચ્ચ આશ્રમે ધકેલવા ઉતા-
 વળો બનતો. યુવક હતો, પણ વટસ્થ નહોતો. જીવનના અનેક વિરોધી

તત્ત્વોનો નાશ કરવા તત્પર બન્યો હતો. ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષ ઉત્તમવળ આદર્શ અને હરેજના જીવનક્રમની વચ્ચેના ગાઢ અંતરથી આશ્ચર્ય પામતો-શોક કરતો. એ અંતર ઠંડાડી નાખવા, પોતાના અભિલાષ અને ઉત્તમવળ આદર્શને સ્વપ્નસૃષ્ટિ વરફે હરેજના જીવનક્રમને ઉચ્ચકવા, પ્રયાસ કરતો. એ અંતર, એ વિટંબણા, એ કટુ આસ્વાદ અને કુર કટકાને લીધે આશ્ચર્ય પામતો; પણ તેમ એની શ્રદ્ધા વધારે દૃઢ બનતી જતી. વિરોધી તત્ત્વોને લીધે, વીર થોડા જેમ, વધારે ઉદ્દાસથી જીવનસુદમાં ધુમવાતું મન થતું, વધારે શર હુટતું. હજી એવી નિર્મોહ્ય સ્થિતિએ નહોતો પહોંચ્યો કે “પ્રભુ કરે તે ખરું” એમ હૃદયને આત્માસન આપી પોતાના આદર્શને મૃતવત્ બનાવે, જીવનની સર્વ વસ્તુઓ સાથે એ એટલો સુખી નહોતો ગયો, હૃદય હજી એટલું સુસ્ત નહોતું બન્યું. એનો આત્મા મુક્તિ માટે અનેક ચિત્તવિચિત્ર જીવન-તરંગમાં આમતેમ ધસકાતો. ધડીમાં કોઈક દૃઢ અનુભવથી એનાં દિવ્ય સ્વપ્ન વિખરાઈ જતાં. ધડીમાં એનો આત્મા અસંખ્ય નવલ પ્રદેશમાં ઇર્લંગ મારતો. સુવાવસ્થા માત્ર નિષ્ક્રીય અવસ્થામાં હર્ષની રિયતિમાંથી આગળ વધી પ્રવૃત્તિમય બની હતી.

“પણ, કાન્ત ! આતો ત્હમારા લાઈબંધ ઠહેવાય. ત્હમારો “નાત”. ત્હમારો મંડળના એ નેના ગણાય છે. ત્હમે પણ કાંઈ અજ્ઞા છે, એની સાથે પણ ત્હમારે મારામારી ! ત્હમે ત્હમારો જેવા “પુરાણ” તો નહિજ, ત્યારે ત્હમે સ્વાગી બાલુના તો ખગ; પણ તેમની સાથે પણ ત્હમે આયડવાના.” પોતે કોઈ વિચારના ન હોવાથી, તથા કાન્તે “પુરાણ” કે “સુધાતા” પક્ષની ચીકી ચોટાડી નહોતી એટલે એ “વિચિત્ર” વગ માં મુકાયો.

“ત્હમને આશ્ચર્ય લાગે છે હું સમજી શકું છું. આપણે સર્વ ખીકણ બન્યા છીએ. હૃદયને મૃતવત્ બનાવવાની ઈલા સિવાય બીજી સર્વ કળા આપણા ઇતિહાસમાં જ રહી છે આ ભૂમિપર સત્યને સર્વસ્વ અર્પણ કરનાર મહાત્મા હરિશ્ચંદ્રનાં પગલા પડ્યા હશે—આજ એ સંલક્ષિત નથી. આજ નીતિધર્મને અવગ્રહન નથી. આજ કૃતિધર્મ મહાત્વ છે. લવભીનું મહાત્વ છે આપણે સર્વની નિર્મોહ્ય જીવન પ્રવૃત્તિના ઠરણ ચિત્રો આપણે ભ્રષ્ટ થઈ ગયા નથી—જેવાની ઉત્કંઠા નથી આ યુગ ન્યુસપેપરનો છે. જેઓ “પુરાણ” પડછાયા પાછળ દોડે છે તેઓ પુરાણુ, પુરાણુ શા માટે આવશ્યક છે તેની કલ્પના કરી શક્યા નથી ! “નવીન” માર્ગે ઉત્તરનારોને બહુમાં એ શબ્દનો જ મોહ છે. એવાઓ માત્ર અન્ય દેશના “પુરાણ” માલને આર્થ “નવીન” બજાર ઉઘડી આપે છે. જે “નવીન” કહેવાય છે તે ખરેખર નવીન છે કે નહિ, આવશ્યક છે કે નહિ, આ ભૂમિને અનુકૂળ થશે કે નહિ, પ્રથમ અનુકૂળ ન હોય પણ આવશ્યક હોય, અનિવાર્ય હોય તો વિરોધી તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી તેને ઉખેડી આવશ્યક “નવીન” વસ્તુને અનુકૂળ બનાવી કેમ રાખતી એ સર્વ વિચારો સુસ્ત હૃદયને નિરર્થક લાગે છે. “પુરાણ” કે

“ નવીન ” માર્ગ આવશ્યક નથી. સામાન્ય પ્રગતિના માર્ગની આવશ્યકતા છે. ભલે પછી તેમાં ગમે તેવા વલ્લભોનો સમાવેશ થાય—પુરાણા કે નવીન; આપણે પછીકણ એટલા માટે છીએ કે આપણી વાતમાં, લાપણીમાં, લેખમાં, આપણી અન્ય સર્વ પ્રવૃત્તિમાં માત્ર પ્રગતિનું દૃષ્ટિસ્થાન લક્ષ્યમા રાખી સત્યનિષ્ઠ વિવેચનનો અભ્યાસ નથી કરતા. માત્ર અર્થહીન પદ્ય અને પ્રતિપક્ષના વાદવિવાદમાં આપણો મજબૂત થાય છે, અને તેટલા જ માટે “ પુરાણા ” કે “ નવીન ” માર્ગના નેતા અને અનુયાયીઓ ગાત્ર ઘોંઘાટ અને ધમાલ કરી સંતોષ માની લે છે. નિર્ભય, સત્યનિષ્ઠ વિવેચનની દેવ ન હોવાથી, તેનો અભાવ હોવાથી, કહેવાતા નેતાના આત્મચંતોષને, ઘોંઘાટને, અને નિરૂપયોગી પ્રવૃત્તિને આપણું મૌન અને સુસ્ત હૃદય ઉત્તેજન આપે છે. કીર્તિ—ભુજાનો માર્ગ સરળ કરી આપે છે. હવે જે ભાષણ વાંચી સંભળાવ્યું તેમાં ગરીબોની કુટેવો પર લાંબું વિવેચન છે. તે લોકોમાં નીતિના અભાવ છે એમ કહી તે માટે શોક દર્શાવ્યો છે. ભાષણ કરનાર હવે કહે છે તેમ “ નવીન ” મંડળના નેતા કહેવાય છે. શીખેલા છે પણ શ્રીમંત છે તે ભૂલી જશે નહિ. ગરીબ વર્ગની કુટેવો તથા નીતિના અભાવના વિવેચન પહેલાં શ્રીમંત વર્ગના અધિમાર, તેમની જવાબદારી, તેમના લોભ, તેમની વૃથા નિવૃત્તિનો વિચાર કર્યો હોય તો એમનું ભાષણ જનસમાજને કંઈક ઉપયોગી થાય એમના ભાષણમાં એટલું ઉમેરાયું હોય કે “ હું હવે તમારી તથા મહારી સ્થિતિના મહત્ત્વ વર્ગના મહારા શ્રીમંત મિત્રો જાનેની કુટેવ માટે કહીશ. નેમને હમારા કામના પ્રમાણમાં પગાર વધારવાની લાતામણ કરીશ, હમારા ઘણી મુશ્કેલીઓ એાછી કરવાનું કરીશ, તેઓ મોટા મોટા નદા સ્નાહા કરી જાય છે તે મહાને ભાષણ આપીશ હવે જેમ જુગાર માટે કહ્યું તેમ મહારા મિત્રોને પણ કહીશ, ઘોરાની શસ્ત્રમાં જતા અટકાવવા પ્રયત્ન કરીશ, સંદો કરનાર મહાને નહેરમા લખીશ ” તો એટલા નિષ્પાલસ વાક્યોથી એમના શ્રોતાજન પર અસર થાય. આશા અને શ્રદ્ધાનો પાસ પડત. ગરીબ જીવનમાં કંઈક પ્રકાશ પડત. પણ એમ કહેતાં એમની પોતાની, પોતાના વર્ગમાં મેળવેલી, એ વર્ગને માત્ર ‘ પ્રતિષ્ઠા ’ નો વિચાર બાબુએ મુકવો પડે. શ્રીમંત મિત્રોની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય, અને એમના લેખ અને ભાષણને એમના મંડળમાં હુલો આવકાર મળે ગરીબ વર્ગને શિષ્યામણ આપવી, લાપણો આપવો, અને સર્વ શક્તિમાન શ્રીમંત વર્ગની લાલસા મહાને મુલ્ય કરવું એ એમાં આકાશ જમીનનો ફેર છે. શ્રીમંત વર્ગને એમ કહેવું કે હમારી નીતિમા પણ ફેરફાર આવશ્યક છે. હવે પણ હમારી હાથ નીચેના અને અન્ય ગરીબ વર્ગ માટે જવાબદાર છે, હવે પણ હમારું કર્તવ્ય લક્ષમાં રાખો, એ, ઉદ્ધત નહિ તો અવિચારી તો ગણાયજ. થોડા દીવસપર આજ પત્રમાં અક અર્થાપત્ર પ્રકટ થયું હતું હવે નહીં વાચ્યું હોય. તેમાં અમુક મીલમાં ગરીબ કામદારોને વેઠવી પડતી હાડમારીનું વર્ણન હતું. તે ઉપરાંત તેમના પગાર વધારવાની વિનંતિ હતી. તેમાં કંઈ નવીન નહોતું, પણ તેમાં બહુ માત્ર એટલી હતી કે મીલમાલિકો અને શેક્ષોહરના કર્તવ્ય, મોટાટી આવક, અને લોભ માટે ઘેરાક શખેલો મુકાયા હતો.

ખીજેજ દિવસે એ ચર્ચાપત્રનો એક લાખો જવાબ “કામદારના શુભેચ્છક” તરફથી પ્રકટ થયો. તેમાં તેમની હાઠમારી માટે રૂઢી પ્રમાણે શોક દર્શાવાયો, તેમની આજીવન ટેવ, ખંતનો અભાવ, નીતિ માટે લાંબું વિવેચન અને પછી, ધ્યાન રાખજો—“મેશક સમજી મીલમાલેકો કામદારનાં દારિદ્ર્ય ઓછાં કરવાનું સ્વીકારે છે અને તે માટે બનતા પ્રયત્ન કરે છે પણ મઠ કસે આ પત્રમા આવેલા ચર્ચાપત્રમાં મીલમાલેકોના કર્તવ્ય, લે જ માટે જે શબ્દો વપરાયા છે તે શબ્દોથી ઉલટી અસર થયા વિના રહેશેજ નહિ. કામદારના દારિદ્ર્ય ઓછાં કરવાની ધંધાથી મીલમાલેકો સંબંધી આવી આકરી અને ઉદ્ધત ભાષા વાપરવી એ ખરેખર ચોચનીય છે; તેથી મીલમાલેકોની કામદાર પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ ઘટવાનો સંભવ રહે છે, અને તેમને સહાય કરતા અટકી જશે” “સ્વીકારે છે” શબ્દનો અર્થ કામદાર વર્ગના કૃપાળુ શુભેચ્છક શો કરવા માગતા હતા તે હું સમજી શક્યો નથી. “બનતા પ્રયત્નો” શા શા થયા છે તે લખવાનું એઓથી ભૂની ગયા હશે! આશ્ચર્યની વાત માત્ર એટલીજ છે કે ચર્ચાપત્રનો જે ભાગ મીલમાલેકો માટે લખાયો તે “ઉદ્ધત” ગણાયો. જો કે કામદારની હાઠમારીના સત્ય માટે ના ન કહેવાઈ તેથી વધારે આશ્ચર્યની વાત. “એમની સહાનુભૂતિ ઘટવાનો સંભવ રહે છે, અને તેમને સહાય કરતા અટકી જશે” આ ધમકી મીલમાલેકોને સત્ય કહેવાની હિંમત કરી એજ કે જો એ દોષ ભુખ્યા પેટને શોભવના ગમે તેવા આકર્ષક અને વિદ્વતા સાર્યા યોગપાઠ ન રૂએ એ સ્વાભાવિક છે. ગરીબ કામદાર ઉદ્ધત નથી, પણ શીખેલા કહેવાતા આગળ વધેલા “સમજી” શ્રીમંત મીલમાલેકો, “કામદારના શુભેચ્છક” ઉદ્ધત છે. મહારા અભિપ્રાય પ્રમાણે કંગાલ વર્ગને ભાષણ આપવાનો એવાને અધિકાર સરખોએ નથી.”

“લાઈ, ગરીબની મહેનતથી એ લોકો આટલું બધું કમાય છે, છતાંયે તેમનો થોડોક પગાર ન વધારવાની આટલી જાધી હક શા માટે કરતા હશે?” નવલતા કાન્તનું લાંબુ વિવેચન ધ્યાનથી સાંભળતી હતી જાણી સમજી શક્તી નહોતી, તોપણ કાન્તના અભિપ્રાયો એને સત્ય લાગતા “હા પણ તેની કોણ ના પાડે છે? પણ એ શરૂઆત કોણ કરે? એક શરૂઆત કરે તો ખીજ તેને વજોડી કહાડે, અને ધારો કે એકવાર વધારીએ તો પાછા ખીજવાર એવીજ માગણી કરે અને એ પ્રમાણે એનો અંત કયાં—”

“ખરૂં તો એમ છે કે પછી એમ ન કહેવાય કે “હમારા ડીરેક્ટરને કહેવાને ઘણીજ ખુશી.....”

“હશે! હશે! કાન્ત હમારે હજી ઘણું જોવાનું છે.” કાન્તને પ્રત્યુત્તર આપી શકાય તેમ નહોતું, એટલે હમેશ માફક ચર્ચા સમાપ્ત થઈ. કાન્તને ખતુલવ વિનાનો ગણ્યો અને શેઠ હમેશ માફક સતોષ માન્યો.

કાન્તના પિતા અને શેઠને નહાનપણથી મિત્રભાવ હતો. એટલુંજ નહિ તેઓના દ્વંદ્વના સગા હતા. અને તે ઉપરાંત, કાન્તના પિતાએ શેઠને ન ભૂલી જવાય એવો ઉપકાર

કર્યો હતો, આથી બન્ને કુટુંબ વચ્ચે સ્વાભાવિક ઘણો ગાઢ સંબંધ હતો. થોડા કાન્તને પોતાના પુત્ર જેવો ગણવા પ્રયત્ન કરતા. કાન્તની કુદીન રીતભાત અને તેના વિદ્યાર્થીય તથા નિખાલસ હૃદય માટે એમને બહુ માન હતું. કાન્ત હમેશા શેઠની સાથે છૂટથી વાત કરતો. કાન્તને જ્યારે કૉલેજમાં જવાનું થયું, ત્યારે પોતાની મંત્રી અને ગાઢ સંબંધનો દાવો કરી કાન્તને ઝુંબાણ પોતાને ત્યાં રાખવા મિત્રને ઘણો આશ્રય કર્યો. કાન્ત તથા ત્યારથી ત્યાંજ રહ્યા હતા. કૉલેજનું એક વર્ષ પુરું થતાં કાન્તના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. કાન્તના અભ્યાસમાં એથી સ્વાભાવિક ઘણી વિટંબણા નડી. અભ્યાસ બંધ કરવા ઘણી લાલચો પ્રત્યક્ષ થઈ, પણ પોતાનું ધૈર્ય જાળું નહિ, અને અભ્યાસ ચાલુ રાખવા વધારે દૃઢ બન્યો.

૨

કાન્ત પ્રથમ નવજીવન હર્ષ, શોક, અને દયાની મિશ્ર લાગણીથી જોતો હતો. નવજીવનના કેટલાક સ્વાભાવિક ગુણ અને વારંવાર દેખાઈ આવતી મનની દૃઢતા માટે હર્ષ પામતો. નવજીવતા જેવા વિરલ સ્તનમાં, શ્રીમત અને અન્ય યુવતીઓમાં, સામાન્ય નિર્મોહ્ય પ્રવૃત્તિઓના કાંઈક ચિહ્નનો જોઈ, દયા ઉત્પન્ન થતી; તથા એના લવિષ્યનું ચિન્તન કરતા શોક છવાતો. વિધિ આવા કોમળ અને વિરલ આત્માનો વિકાસ આ સમાજમાં નજ સંભવે! માત્ર એવા આત્માને કંઈક નાખવામાંજ સમાજના કર્તવ્યની સમાપ્તિ થતી હશે! લોક, ધર્મ, નીતિ, પુરાણ, પવિત્ર સંસ્કાર અને દુર રૂઢી, સર્વ એ કારણેજ એક થઈ ગયા હશે! સર્વનો માત્ર એજ સંદેશો હશે! હજારો વર્ષના ઇતિહાસનું માત્ર એજ તાત્પર્ય હશે! નવજીવતા સંબંધી ચિન્તન કરતાં કાન્ત હમેશા આવા વિચલ્લમગ્ન થઈ જાય. સમાજ ન્હામે હાથ પગ પહોંચતો.

નવજીવનના હૃદય કે ચારિત્ર્ય માટે તીવ્ર ઉત્કંઠા તો કયાથી પણ સ્વપ્ને પણ વિચારસરણો એ પિતાએ નહોતો કર્યો. પુત્રીના “સુખ” માટે એમની વિચાર-માળાના મણકા પોતાના પૈસા આસપાસ ફરતા હતા. અને પૈસાની ગણતરીથી એમને સંતોષ થતો. આટલી લડતી હોય તો પછી પુત્રીના દુઃખનો અવકાશ જ ક્યાં! એ એમનો સાધારણ વિચાર હતો. તેના અભ્યાસ માટે સ્વાભાવિક રીતેજ એમને પોતાને બહુ કાળજી નહોતી. છતાં પોતાની સ્વર્ગસ્થ પત્નીના દૃઢ આશ્રય અને વચનને માન આપી, તથા નવજીવનના પોતાનો કિસાદ જોઈ-જો કે એ ઉત્સાહથી એઓ બહુજ આશ્ચર્ય પામતા—કોઈ દિવસ તેના વિદ્યાર્થીસની આડે ન્હેલા આવતા.

નવજીવનને જે થોડાં ઘણાં વર્ષ પોતાની માતા સાંધે ગાળ્યાં તેટલા વખતમાં તેનામાં કેટલાક વિરલ સંસ્કાર ઉત્પન્ન થતા. તેના ચારિત્ર્યનો પાયો પણ એ સમયમાજ નાખ્યો હતો. જનસમૂહના અતિ સામાન્ય કટુ વાતાવરણનો તેની માતાને અનુભવ થયો હતો. તેમાં વળી તેનામાં કેટલાક વિરલ ગુણ, તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ અને તેની વિદ્યાભક્તિ માટે સમાજે તેના વધુ કૃત્તાથી ચક્રાકર કર્યો હતો. ઇશ્વરદત્ત દ્રઢતાને

લીધે આવા અનુભવથી એના આત્મા અને ચારિત્ર્ય વિકાસ પામવાનો અને વધુ દ્રઢ બનવાનો અવકાશ મળ્યો. જે સંજોગોમાંથી એ પસાર થઈ હતી તે સંજોગોનો એના પતિને નહિ જેવો અનુભવ થયો હતો. કારણ એઓ અધિકારી વર્ગના હતા-સુરૂપ હતા. જનસમૂહને અનુકૂળ ગુણ વા અવગુણ એમનામાં જોઈતા પ્રમાણમાં હતા. એમની પત્નીનો વર્મ જુદો હતો. તે—સી હતી તેનામાં જનસમૂહ પ્રતિકુળ ધણુ વિરતા ગુણ હતા જનસમૂહનું દાસ્યત્વ તે સ્વીકારી શકતી નહોતી. “પ્રતિષ્ઠા” કરતાં પોતાના આત્મવિકાસ માટે તેને વધુ આકાંક્ષા હતી. અટલા આત્મભોગે જે જે આમુલ્ય મેળવ્યું હતું તે પોતાની પુત્રીના હૃદયમાં ઉતારવા પ્રયત્નથીજ પ્રયત્નો કર્યા હતા. પોતાનું કામ પુરું થાય ત્યાર પહેલાં વિધિએ અકાળે આકસ્મિક એના આયુષ્યની દોડી તોડી નાંખી. નવલતાને સ્વાભાવિક રીતે જ માતાનો ખોટ સાલતી હતી. પિતા ગણત્રીમાં સુધાયા હતા. ક્ષેત્ર માટે તિરસ્કાર હતોજ.

માતાના મૃત્યુ પછી થોડોક વખત ક્ષેત્રએ “છોકરી મોઢી થઈ” એ જ્ઞાને નવલતાનો વિદ્યાભ્યાસ બંધ કરાવવા કાંઈક માર્યો. ક્ષેત્રને ખ્વાર “સાઈ ઘર” શોધનારઓમાં માન મળતું. એ માન એમને પોતાને નહોતું, એતો નવલતાના ક્ષેત્રને મળતું. ‘સાઈ ઘર’ છત્તવા ક્ષેત્ર ઉપયોગી શસ્ત્ર ગણાતા, ક્ષેત્ર ખ્વાર પોતાનું પ્રાત્ર કીક લાજવતા, થોડોક વખત નવલતાના “સારા માટે” પોતાની પદ્ધતિ અને આચાર વિચાર પ્રમાણે નવલતાને કેળવવા પ્રયત્નો કર્યા, પણ તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિને લીધે અને તેના પિતાની તટસ્થ વૃત્તિને લીધે, ક્ષેત્રના પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડ્યા. એ તટસ્થ વૃત્તિના અનેક કાણો હતા. તેમાં વળી માતાના મૃત્યુ પછી નવલતાએ સર્વ શૃદ્ધવ્યવસ્થા એટલી સંભાળ અને ઝડપથી ઉપાડી લીધી હતી, થોડા સમયમાં પોતાના આતુર્યની સર્વ પર એવી છાપ પાડી દીધી કે પિતાને અસતોષનો જરા પણ અવકાશ નહોતો રહ્યો, એટલું જ નહિ પણ ઉલટું એની શક્તિ માટે માન અને વિશ્વાસ વધતાં ગયા. નવલતાની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ એ પુરેપુરા સમજતા હતા અને તેના પર એનો એટલો બધો સ્નેહ હતો કે નવલતાને કોઈ પણ પ્રકારે નાખુશ કરવા એઓ અચકાતા. આથી ક્ષેત્રની ફરિયાદ હંમેશા રદ જતી.

દાન્ટે જ્યારથી ઘરમાં પગ મુક્યો ત્યારથીજ ક્ષેત્રને કાંઈક નિરાશાની ઝાંખી થઈ હતી અને ત્યારથીજ દાન્ટે પણ ક્ષેત્રને વિટંબણની ઉપમા આપી હતી. પરંપરા નફલાવ-માયાનો અવકાશ આથી અચક્યજ હતો.

ખેડેલાં જાનત નવલતાની આસપાસના વાતાવરણ, નિર્લેપ પ્રવૃત્તિ, અને તેના બિલિખ માટે ઉદાસ બનતો પણ જેમ જેમ એનો પરિચય વધતો ગયો, નવલતાના ચારિત્ર્યનું અવલોકન કરવાનો અવકાશ મેળવતો ગયો, અને તેની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ સંપટ થતી ગઈ તેમ માત્ર શોક કરી હાથ પણ પછાડી બેસી રહેવા કરતા નવલતાની આત્મોદ્ધતિ અને ચારિત્ર્ય માટે તેને સહાય આપવા બંધતા પ્રયત્નો કરવાના નિશ્ચયમાં દ્રઢ બન્યો. એ કામ સહેલું નથી, એ, બેચક, એ સમજતો હતો પરંતુ એ

કેટલું મુશ્કેલ છે તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન પછીથીજ થયું. જનસમૂહના વિરોધી વર્તણૂક, જેની પ્રતિભાષણ ક્ષમણ હતી, અને તેના પિતાની અનુકંઠા મુશ્કેલ કાર્યને પગલે પગલે વધુ મુશ્કેલ બનાવતા કાન્તના નીતિધૈર્યની એ પણ એક પરીક્ષા હતી.

૩

નવજીવનની માતાએ ઉપયોગી શુભચિંતા પુસ્તકોનો સારો સંગ્રહ કર્યો હતો. તે માટે એકાંત ખંડમા ન્હાનકડું પણ આકર્ષક પુસ્તકાલય બનાવ્યું હતું. તેના મૃત્યુ પછી એ પુસ્તકાલયનું વિરમરણ થયું હતું. પુસ્તકાલય “ફરનીયર”ની અવકૃષ્ટ દશાએ પહોંચ્યું હતું, તેની જેમ પુસ્તકાલય સંજ્ઞાથી પણ શેઠના સગા બહાલાં તથા મિત્ર વર્ગને વિનય કરવો પડતો. પુસ્તક પરીક્ષા કરવા તેઓ બહુધા અશક્ત હતા. શેઠનો પોતાનો નિવૃત્તિનો સમય તો “સમાચાર”ની બહાર બળદે ખાસ કરીને—“લીલા-ઓથી વેચાણ,” “સોનાનું બજાર,” “ચાલીનું બજાર,” “શેરબજાર” “રૂનું બજાર” અને “વેપારી રૂબ” વાચવામાં પુરો થતો. “સોદો” કરવા તદ્દપી રહેલો એમનો આત્મા એ સર્વ સમાચાર વાંચતા પ્રકુલ બનતો, કોઈ પણ પ્રકારનો “સોદો” કરવા એઓ સર્વદા તત્પર રહેતા. ધાર્મિક, સામાજિક, અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ સંજ્ઞાથી વાત કરતાં એમની વાતમા એમની “સોદો” શોધવાની અદ્વિત સ્વજ ઉઘાડી પડતી. એ શોધવાનું એમને માટે માત્ર જીવનનું એક મહાકાર્ય નહોતું, એતો એમનો મોક્ષમંત્ર હતો. એમનો ધર્મ એ મંત્ર પર ચણાયો હતો. એમના રનેહ સંબંધ પણ બહુધા એજ કારણથી સચવાતા. એમના વતવજ્ઞાન, એમના તર્ક, એમની કલ્પના પણ ત્યાજી વિરામતી. એક કેટલાક દૈનિક અને માસિક પત્રોની વાર્ષિક ભેટ, વા ખાસ અંક વાચતા, તેમાંના ચિત્રો જોતા, કોઈક ભાષણ પણ ઉકેલતા; અહિંતિના ભાગ્યના મુટયા વાચનમાંથી એઓ વાક્યો જોખી રાખતા, અને વખત આવે તેનો ઉદાર ઉપયોગ પણ કરતા. વિદ્વાત્તા આવી રીતે સચવાતી અને વાદવિવાદ આ પ્રમાણે અલંકૃત થતો. એમને સુભાગ્યે એમની વિદ્યાની સ્તુતિ કરનાર શુષ્ક અને લક્ષ્મીનુ દાસત્વ સ્વીકરનાર આત્મા મળી આવતા અને એ રીતે એમાં પણ પોતાના આત્મચંતોષ માટે એવા સ્વાતંત્ર્ય, વેચનારાઓ સાથે એઓ બહુથે અબજથે “સોદો” કરતા.

જે પુસ્તકાલયનું વિરમરણ થયું હતું તે પુસ્તકાલયનું મહત્વ કાન્તે ગાંધી વધાર્યું. એ ન્હાનકડા સુંદર ખંડમા કાન્ત હમેશ પોતાની નિવૃત્તિનો સમય ગાળતો. જો કે પુસ્તકાલયમાં માત્ર શુભચિંતા પુસ્તકો હતાં તોપણ સંભાળ અને અત્યંત વીણેલાં પુસ્તકોના એ ઉત્તમ સંગ્રહ પરથી એ સંગ્રહ કરનારના ચારિત્ર્યનું અનુમાન બાંધવા કાંઈક અંશે શક્તિમાન થયો.

નવજીવન પુસ્તકો ગમતાં પણ તેનો પરિચય હજી ઘણો થોડો હતો. વાચન ગમતું પરંતુ તેને માટે તીવ્ર ઉત્કંઠા નહોતી. કાન્તે પ્રથમ તેનો, ધીમે ધીમે, પુસ્તક પરિચય વધાર્યો અને તે સંજ્ઞાથી વિશુદ્ધ શોખ અને ઉત્સાહ ઉત્પન્ન કર્યા. વાંચન આવશ્યક છે એમ સ્વીકારી, ઉપયોગી નિરૂપયોગી પુસ્તકોના વિચાર કરી,

તેની માત્ર સંખ્યાની ગણીનીથી સંતોષ ન પામતાં, વિચારના યોગ્ય વિકાસમાં એ પુસ્તકોનું સહાય મળે એવા પ્રયત્નોમા તેને ઉત્તેજન આપ્યું. ઉપયોગી નિરૂપયોગી પુસ્તકોની પરીક્ષા શીખવી. વારંવાર રહેજ સૂચનાથી અવલોકન કરતા શીખવ્યું. પુસ્તક, વિચાર, વાંચન અને જીવનના પરસ્પર સંબંધના અર્થ ઉકેલવાના માર્ગ દર્શાવ્યા. એ રીતે જીવનની અનન્ય પ્રવૃત્તિઓનું રહસ્ય સમજવા તેની ઉત્કંઠા બાંધત કરી

હૈન્ડાલાલ હરદેવરામ વઝીલ.

મી. કર્ટિસનાં હિંદી રાજ્યકારભારને લગતાં લેખો.*

હિંદુસ્થાનના ગવર્નકારભારના ટેટલાક અંગેનો અભ્યાસ કરી, તેનાં ચાર અધ્યયનો રૂપે મી. કર્ટિસે એક પુસ્તક હમણાજ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે * આ પુસ્તકનો પ્રચાર પહેલાં ખાનગીમાંજ રાખવામાં આવ્યો હતો, પણ હવે તે સમસ્ત પ્રજા માટે ખાદ્ય પાઠ્યમાં આવ્યું છે. મી. કર્ટિસે હિંદુસ્થાનના સંબંધમાં એવું પદ પ્રાપ્ત કર્યું છે કે એના લેખો વાંચ્યા અને વિચાર્યા વગર ચાલેજ નહિ. દરેક વસ્તુનો જિંડો અભ્યાસ કરવાની એમની ટેવ, આ લેખોમા પણ ઠેકાણે ઠેકાણે જણાઇ આવે છે. એમણે ઘણા ખર્ચે પોતાનો અભ્યાસ સંયુક્ત પ્રાન્તોમાં રહીને કર્યો હોવાથી, સંયુક્ત પ્રાન્તોની વિગતો એમના અધ્યયનોમા મુખ્યપણે આવે છે એ પ્રાન્તોનો બારીક અભ્યાસ કરવાનો જે પ્રયત્ન એમણે કર્યો છે, તે અદેખરો પ્રશંસાપાત્ર છે. એમના અભ્યાસમા, એમણે ચોળ-વેલી માહિતિમા ભૂલો હશે; એમણે પોતાના અભ્યાસનાં પરિણામ રૂપે કાઢેલાં સાર સાથે આપણે મળતા આવી શકીશું નહીં, તે વાત જુદી છે. પણ અભ્યાસ કરવા માટે તેમણે ધારણ કરેલી ખરી પદ્ધતિ માટે એમને ધન્યવાદ આપ્યા વગર ચાલશે નહિ

રાજ્યદારી વિષયોનો અભ્યાસ કરવાની મી. કર્ટિસની પદ્ધતિ એવી છે કે જે દેશની વ્યવસ્થાનો અભ્યાસ કરવો હોય, તે તે જગ્યાએ જઈને કરવો. જે સંસ્થા તપાસવી હોય, તેની તપાસ તે સંસ્થામા જેટલું જની શકે તેટલું જાણીને, જ કરવી. પોતે કરેલા અધ્યયન અને વિચારોને લખી કાઢી છપાવવા, અને તેની પ્રતો જે મનુષ્યો એ વિષયમા પારંગત અથવા સલાહ કરવા યોગ્ય હોય, તેમને મોકલવી, અને તેમની ટીકાઓ મગાવવી તેમણે કરેલી ટીકાઓ જનાવેલી ભૂલો વગેરે ઉપર વિચાર કરી, છેવટે તે અધ્યયનનો લાભ જનસમાજને આપવો આ લેખો માટે પણ એવીજ રીત અખત્યાર કરવામા આવી હતી

* લેખક, મી. લાન્ડનને જર્નલ પ્રસિદ્ધ કર્યાં, એ એવા વીલરની કાગળ અલ્લાહાબાદ દિ. ૩ ૧

આ આર અધ્યયનોનાં ક્ષિય જુદા જુદા છે, અને તેનું આપણે અનુક્રમે અવલોકન કરીશું.

(૧)

પહેલા અધ્યયનમાં મી. કટિંગે હિંદુસ્થાનની રાજ્યપદ્ધતિની તપાસ કરી છે. હિંદી પ્રધાનથી લઈને વડેસીલદાર (મામલતદાર) સુધીનાં અમલદારો કેવી રીતે એક બીજાથી જોડાયેલા છે; હિંદી સરકાર, પ્રાન્તિક સરકાર, અને યુનિસિપાલિટીઓ તથા લોકલ બોર્ડો પરસ્પર કેવા સંબંધથી જોડાયેલી છે, તેનું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે.

આ અધ્યયન ખાસ કરીને હકીકતોથી જ ભરેલું છે, એમાં વિવાદાત્મક બાબતો ઘણી નથી, પણ તે હકીકતો ઘણી બાજુવા જેવી છે.

હિંદુસ્થાનનો રાજ્યકારભાર આ પ્રમાણે ચાલે છે, હિંદની કારોબારી સત્તાનું કેન્દ્રસ્થાન બ્રિટીશ પ્રધાનમંડળ છે, તે મંડળનો એક સભાસદ હિંદી પ્રધાન છે. હિંદી પ્રધાનની મદદ માટે દરેકથી ચોટ સભ્યોની એક કાઉન્સિલ છે, એ કાઉન્સિલનું કામ હિંદી પ્રધાનને સલાહ આપવાનું છે; કેટલીક વૈસા સંબંધી બાબતો શિવાય હિંદી પ્રધાન એ મંડળની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને બંધાયેલા નથી; તેમજ સધિ-વિગ્રહ જેવી કેટલીક બાબતો તેમનો આગળ રજુ કરવાને પણ તે બંધાયેલા નથી.

હિંદી પ્રધાનના હાથ નીચે હિંદુસ્થાનમાં કામ કરવા માટે ગવર્નર-જનરલ છે, તે ચોતાનો કારોબાર હિંદી સેનાપતિ અને બીજા છ કારોબારી મંડળના સભ્યોની સલાહ પ્રમાણે ચલાવે છે. કારોબારી મંડળના દરેક સભાસદની હકુમત નીચે હિંદુસ્થાનના એક કે બે ખાતા હોય છે; અને તે ખાતાઓ માટે તે જ ખાસ જવાબદાર રહે છે.

કેટલાક ખાતાઓનો વહીવટ ગવર્નર-જનરલ તરફથી જ આખા હિંદમાં થાય છે; એટલે કે પોસ્ટ, રેલ્વે, તાર, અક્ષીણ, રતાંપ, જકાત વગેરે ખાતાઓનો વહીવટ ત્રીણી ગવર્નર-જનરલના હિંદ ખાતાના અમલદારોને હાથે થાય છે. બીજા બાબતોમાં, હિંદુસ્થાનનો વહીવટ પ્રાન્તિક સરકારો મારફતે થાય છે.

સર્વે વિશાળ દેશોમાં મુખ્ય સરકાર અને પ્રાન્તીય સરકારોની જરૂર પડે છે જ. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ, કેનેડા, ઑસ્ટ્રેલિયા, દક્ષિણ આફ્રિકા કે હિંદુસ્થાન જેવા દેશોમાં પ્રાતીય-સરકાર શિવાય કારભાર ચાલી શકે નહીં. પણ મુખ્ય સરકાર અને પ્રાન્તિક સરકાર વચ્ચે ઉપર કહેવાં બીજા દેશોમાં જે સંબંધ છે, તે હિંદુસ્થાનમાં છે તેથી જુદી જ પ્રકારનો છે. હાખવા તરીકે કેનેડાનું રાજ્ય-અધિકારણ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટે પસાર કરેલા કાયદા પ્રમાણે નક્કી થયું છે, તે કાયદાથી કેટલીક સત્તાઓ અને ઉપજ પ્રાન્તિક સરકારોને સોંપવામાં આવી છે, અને દરેક પ્રાન્તિક સરકાર ચોતાની હકુમતનું બળ તે તે પ્રાન્તના મતદારો તરફથી મેળવે છે. બ્રાઝીની ગંધી સત્તાઓ અને ઉપજ મધ્ય-સરકારને સોંપ-

વામાં આવી છે; અને મધ્ય-સરકાર પોતાની હકુમતણ બળ આપ્યા કેનેડાના મંત્રીને મારફતે મેળવે છે. બન્ને સરકારોની હકુમતનાં મૂળ જુદા છે કેનેડાની મધ્ય સરકાર ત્યાંની પ્રાન્તિક સરકારોને કોઈપણ બાબત હુકમ ઓડી શકે નહીં, કે કોઈ બાબતો નિયમોથી બાંધી શકે નહીં, તે બન્ને સરકારોના અમલદારો પણ એક હોઈ શકે નહીં મધ્ય-સરકાર માત્ર કાયદાથી તેને મેળેડી સત્તાજ વાપરી શકે, અને તેથી પ્રાતિક-સરકારની સત્તામાં રહેલી કોઈ બાબત માટે એમમદાર પણ રહે નહિ હિંદુસ્થાનમાં એથી જુદું છે હિંદુસ્થાનની મધ્ય-સરકાર આપ્યા હિંદુસ્થાનના કોઈ પણ જુલુમાં બનેલી નાનામાં નાની વિગત માટે પણ જવાબદાર છે, કારણ કે તેમાં હાથ ધાલવાની તેને સત્તા છે. (દાખલા તરીકે કાનપુરની મમ્લુકવાળો બનાવ) હિંદુસ્થાનમાં જુદાં જુદાં ખાતાઓ અને જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં નોકરી કરતા અમલદારોની એક ખાતામાંથી બીજામાં, અને એકમાંથી બીજા પ્રાન્તમાં સ્થેલાઈથી બદલી થઈ શકે; કેનેડા જેવા દેશોમાં એમ થવું અશક્ય છે

જે પ્રમાણે કેટલાક ખાતાઓના વડીલ સીધા અને કેટલાકનો પ્રાન્તિક સરકાર મારફત થાય છે; તેમ દેશની કેટલી ઉપજ સર્વ-દેશીય અને કેટલીક પ્રાન્તિક લેખાય છે, દાખલા તરીકે, અફીણ, મીઠું, જઠાવ, પોરટ અને તાર, ટકશાળ અને રાંચોની ઉપજ અમુક પ્રાન્તની ગણી શકાય નહીં, પણ જમીન-મહેસુલ, સ્ટાપ, જેલ, પોલીસ, હસ્તાવેબોની નોંધણી વગેરે ખાતાઓ મારફતે થતી ઉપજ તે તે પ્રાન્તની કહેવાય છે.

તોપણ આખકારી ખાતા શિવાય, બાકી બધી સર્વ-દેશીય કે પ્રાતિક ઉપજ, જે જે કરાવી વસુલ થાય છે, તે તે કરોના કાયદા હિંદી સરકારજ ધડે છે તે કરોમાં ફેરબદલ કરવાનો હક્ક પ્રાતિક સરકારને નથી

બધી સર્વ-દેશીય ઉપજ હિંદી સરકાર પોતેજ વસુલ કરે છે એમ કાંઈ નથી. અફીણ, નહેરો વગેરેની ઉપજ સર્વ-દેશીય હોવા છતાં પ્રાન્તિક સરકાર મારફતેજ વસુલ કરવામાં આવે છે

એટલે દેશની ઉપજ મધ્ય સરકાર અને પ્રાતિક સરકાર વચ્ચે કયા પ્રમાણમાં વહેંચાવવી જોઈએ, તે પ્રશ્ન ઘણો ગુંચવાડા ભરેલો થાય છે. જુદા જુદા પ્રાન્તો અને મધ્ય-સરકાર વચ્ચે એ બાબત જુદા જુદા કરારો થયા છે એ કરારોમાં વખતો વખત ફેરફાર થાય છે. વળી માત્ર સર્વ-દેશીય ઉપજથી હિંદી સરકારનો ખર્ચ નહીં શકે ફેરફાર થાય છે. તેથી પ્રાતિક ઉપજમાંથી પણ તે અમુક કાળો લે છે. એ પ્રમાણે ઉપજ નહીં, તેથી પ્રાતિક ઉપજમાંથી પણ તે અમુક કાળો લે છે. એ પ્રમાણે ઉપજ લેવાના બદલામાં મધ્ય-સરકાર પ્રાતિક-સરકારને ખર્ચનો કાળો આપે છે. એથી ઉલટું કેટલાંક ખાતાઓના ખર્ચો પ્રાતિક સરકારને ઉપજની આશા વગર કરવાં પડે છે; તેનો ખર્ચ હિંદી સરકાર પૂરો પાડે છે આ બાબતો પણ કરારથી કરાવવામાં આવી છે, દાખલા તરીકે:-

મુંબઈ ઇલાકામાં.

ખાતું.

ઉપજમાં
પ્રાતિક
સરકારનો
હિસ્સો.મધ્ય
સરકારનો
ખર્ચમાં
હિસ્સો.

૧. જમીનની મહેસુલ	૩	...
૨. અપ્રીણ	૦	૧
૩. જકાત	૦	૧
૪. સ્ટાપ	૩	૩
૫. આગકારી	૧	૦
૬. પ્રાતિક કરો	૧	૦
૭. એસેસડ ટેક્સ	૩	૩
૮. જંગલ	૧	૦
૯. દસ્તાવેજની નોંધણી	૧	૦
૧૦. વ્યાજ	૧	૦
૧૧. ન્યાય કચેરીઓ	૧	૦
૧૨. કેદખાનાં	૧	૦
૧. પોલીસ	૧	૦
૨. ગોદી અને સુકાનખાતું	૧	૦
૩. કેળવણી	૧	૦
૪. ખિસ્તી ધર્મ	૦	૧
૫. ઐાધાલય	૧	૦
૬. ખેતી	૧	૦
૭. વિજ્ઞાન અને પરચુરણ ખાતાઓ	૧	૦
૮. 'સાડી' (Super-Annuation allowance)	૧	૦
૯. રાજદારી પગારો	૦	૧
૧૦. રજાનાં પગારો	૦	૧
૧૧. રેશનની અને છપાંમણી	૧	૦
૧૨. પરચુરણ	૧	૦
૧૩. મેહોટી નહેરો	૩	૩
૧૪. ન્હાની નહેરો	૩	૩
૧૫. નહેર જાંધકામો	૧	૦

આ ઠરાવોનું પરિણામ જમીની રીતે સતોપકારકળ આવે એમ યદ્ય શકે નહીં. તલાક માન્યોની ઉપર પ્રમાણે મતી ઉપજ, એની જરૂરિયાત કરતાં વધી જાય છે, તો તલાકની ઘટી જાય છે. જો વધી જાય છે, તો એમ કમવામાં આવે છે કે તે માન્યો

મધ્ય-સરકારને દર વર્ષે અમુક ખંડણી આપવી; જો ઘટી જાય, તો મધ્ય-સરકાર તે પ્રાન્તને દર વર્ષે અમુક રકમની બક્ષિસ આપે છે. દાખલા તરીકે, આ પ્રમાણે સંયુક્ત પ્રાન્તોને દર વર્ષે મધ્ય સરકારને રૂ. ૨૦,૩૫,૦૦૦ ભરવાં પડે છે.

આ ખંડણીમાં અનેક રીતે ઘટાટો થઈ શકે છે. દાખલા તરીકે આબકારી ખાતામાં કેટલાંક કરો એછા કરવાથી સંયુક્ત પ્રાન્તને થયેલાં નુકશાનના ગહલામા તેને ખાતે દર વર્ષે રૂ. ૩૬,૦૦૦ જેમા કરવામાં આવે છે, તેજ પ્રમાણે મધ્ય-સરકાર પોતાની જાયત રકમમાંથી કેળવણી, નહેર, આરોગ્ય, પોલીસ વગેરે ખાતાઓનાં ખાસ ખર્ચવા માટે જુદી જુદી રકમો બક્ષિસમા આપે છે. આ પ્રમાણે હાલમાં સંયુક્ત પ્રાન્તને દર વર્ષે રૂ. ૬૩,૨૨,૦૦૦ મળી શકે છે, જેમાથી ઉપરનું હેતુ બાદ જતાં નકકી રૂ. ૪૨,૮૭,૦૦૦ તે મધ્ય-સરકાર તરફથી મેળવે છે.

ઉપરની વિગતો આપવાનું કારણ એટલું જ કે હિંદુસ્તાનમાં મધ્ય-સરકાર અને પ્રાન્તિક સરકારનો સંબંધ કેવો એક બીજામા ભરાઈ ગયેલો છે તે દેખાઈ આવે.

પ્રાન્તનો કારભાર કલેક્ટરો, અને મામલતદારોની પરંપરાથી કેવી રીતે ચાલે છે, એથી વાચક સારી રીતે વિદિત હોવાથી, તે ઉપર અત્રે લખવું ઉચિત ધારતો નથી. કલેક્ટરોનાં કર્તવ્ય તપાસતાં, મી. ડિટિશ જિલ્લા બોર્ડોનું બધારણ તપાસે છે. 'નવજીવન'મા એ બધારણની લખાણથી સમાલોચના થઈ ચુકી છે, એટલે તેની વિગતમાં પણ અમે ઉતરીશું નહીં માત્ર જિલ્લા બોર્ડ સંબંધી મિ. ડિટિશના એક બે ઉદ્ગાર આમે ટાકીશું

“માત્ર ડોહ-વાડા (દોર પૂરવાનાં ‘ડબ્બા’)ની વ્યવસ્થા કરવામા બોર્ડોનો હોય તદ્દન છુટો છે. જાકી જાંધી જાળોતોમાં તેમની ઉપર જુદાં જુદાં ખાતાંઓનું દબાણ ચાલુજ હોય છે, દાખલા તરીકે, કેળવણી ખાતા તરફથી શાળાઓ સુધારવા માટે; નહેર-બાંધકામનાં ખાતાં તરફથી રસ્તાઓ પાછળ ખર્ચ કરવા માટે, ઔષધ-ખાતાં, તરફથી દવાખાનાં મોટા કરવા માટે, આરોગ્યખાતા તરફથી ગામડાંની સુધરાઈ માટે; ખેતી-ખાતાં તરફથી મેળાઓ ભરવા માટે; અને પશુ-ચિકિત્સા ખાતાં તરફથી ગોધા અને ઘોડાનો ઉપયોગ વધારાવા માટે કલેક્ટરનું કાર્ય આ બધાં ખાતાંઓ અને બોર્ડોનો ઉપયોગ વધારાવા માટે કલેક્ટરનું કાર્ય આ બધાં ખાતાંઓ અને બોર્ડોની વચ્ચે ‘બાફર’ (buffer) થવાનું છે, અને આ કારણ સરજ તેને ઘણું ખર્ચ અધ્યક્ષ તરીકે અને સુખ્ય કાર્ય-વાહક અમલદાર તરીકે સુવંતામાં આવે છે.”

બોર્ડોની ઉપયોગિતા આખા જિલ્લાને લગતા પ્રશ્નોમા સલાહ આપવા પૂરતી છે. પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને કલેક્ટર દરેક વાલુકાની સ્થિતિ જાણી લે છે. પણ જે દરખાસ્તો ઉપર અમલ કરવાનો હોય તે દરખાસ્તો કલેક્ટર તરફથીજ સૂચવવામા આવે છે; અને યોગ્ય દબાણ થયે તે દરખાસ્તો પસાર થઈ જાય છે. મવલોદ કદી પણ નોંધાતો નથી. ખર્ચ, પુષ્ટતા, સલાસદો ગ્રીક-ગરળા-લીલનારાનો વાગ જાગવે છે; ટીકા કરે છે, વખાણ કરે છે, સલાહ આપે છે, પણ કલેક્ટરે સૂચવેલા ન્સ્તાઓ શિવાય કોઈ ન્સ્તો પોતાની જેજે સુમવતા નથી.”

“ ખોડોની સલાનો ઉપયોગ ખીજાં અનેક કામો કરવામાં થાય છે. બોડો જોડે સલાહ મસલત ચલાવતી વખતે તે લઢાઈની ખજારો આપી દે છે; લઢાઈની લોનમાં પેસા ભરવાની ગોઠવણ કરી દે છે, વગેરે. ”

ખોડોના સંબંધમાં મી. કર્ટિસનો અભિપ્રાય એમણે રપષ્ટ વ્યક્ત કર્યો નથી. ખોડોના સલાસદોના મતદારો નીમવાની હાલની પદ્ધતિ તેમને પસંદ નથી. ‘કેલેક્ટર અથવા તેહસીલદાર નીમે તે મતદાર, તેને બહલે અમુક ધોરણ પ્રમાણે મતદાર નીમાવવાં બ્રમ્મણે સાથે સાથે સ્થાનિક કરો નાંખવાની કેટલીક ચલા ખોડોને મળવી બ્રમ્મણે, એની થયેલી એક સૂચના અમલમાં આવશે તો ‘ખોડોનું’ ખર્ચું સ્વરાજ્ય શરૂ થશે, એમ મી. કર્ટિસ માને છે, પણ એક અખતરો રૂપેજ તે સૂચનાને તે સ્વીકારે છે.

ખોડોનું ખર્ચું તપાસ્યા પછી મી. કર્ટિસ મ્યુનિસિપાલિટીઓનું ખર્ચું તપાસે છે. તેના સંબંધમાં પણ કાંઈ વિશેષ નોંધવા જેવું મી. કર્ટિસે લખ્યું નથી.

૨

મી. કર્ટિસનો ખીજો લેખ જાણુ ભુપેદ્રનાથ બસુ ઉપર એક પત્ર રૂપે છે. એમના ચાર લેખોમાં, ચાલુ સમયમાં આ લેખ સૌથી વિશેષ મહત્વનો છે. આજ પત્રમાં મી. કર્ટિસની ‘હપતે હપતે પ્રાતિઃ સ્વરાજ્ય’ આપવાની યોજના સમાર્પ ગઈ છે.

પોતાની પ્રાતિક સ્વરાજ્યની યોજના ઉપર આવ્યા પહેલાં, મી. કર્ટિસે લેખને હુ સાગ એમની સામ્રાજ્યના સુધારાની યોજના ઉપર રૂઢ્યો છે. એમનું કહેવું દુકામાં નીચે પ્રમાણે મુકી શકાય.

(૧) સામ્રાજ્યના ખીજા અંગે સ્વરાજ્ય લોગવે છે, એક હિંદમાંજ સ્વરાજ્ય નથી. હિંદનો વહીવટ બ્રિટીશ (એટલે હાલ કહેવાતી સામ્રાજ્યની) પાર્લામેંટ ઉપર અવલંબીત રહેલો છે. એ સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટમાં સુધારો કરવાની દરખાસ્ત મુકતાં પહેલાં, તે સુધારાઓની હિંદુસ્થાનની અંતર્ગત વસ્તી ઉપર શુ અસર થશે, તે વિચારવું જરૂરનું છે. સામ્રાજ્યના અભ્યાસીને આ સૌથી કઠિન વિષય છે.

(૨) તેથી ઉલટું એમ પણ કહી શકાય કે હિંદની અંતર્ગત વસ્તી સુધારવા માટે સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા કે જે ઉપર હિંદની વ્યવસ્થાનું અવલંબન છે, તે સુધારવું ઘટે છે હાલ સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટને ત્રણ વિષયો ઉપર ધ્યાન આપવું પડે છે. (૧) બ્રિટીશ ટાપુઓની રાષ્ટ્રીય બાબતો, (૨) આખા સામ્રાજ્યની અંદર, બહારની બાબતો, અને (૩) ઇંગ્લેન્ડ, સ્કોટલેન્ડ, વેલ્સ, અને આયર્લેન્ડની પ્રાતિક વ્યવસ્થા. પહેલી અને ત્રીજી બાબતોમાંજ પાર્લામેંટને એટલો બધો વખત જાય છે, કે ખીજા વિષયની પુરતી કાળજી લઈ શકાતી નથી, અને હિંદુસ્થાન તરફ તો આંખમીંઆમણુંજ કરવાં પડે છે. તેથી જ સામ્રાજ્યની પાર્લામેંટ સુધરે, તેમાં હિંદના પ્રતિનિધિઓને પણ સ્થાન મળે, તો હિંદના પ્રશ્નો ઉપર જેમ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વખતમાં પાર્લામેંટ રસ લેતી હતી, તેમ રસ લેતી થઈ જાય,

(૩) એવી નવી સામ્રાજ્યની પાર્લામેન્ટનું બંધારણ ઘડવાંજ, તેમાં એવો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ દર્શાવવો કે તેનું એક કાર્ય હિંદુસ્થાનમાં સ્વરાજ્ય સ્થાપવાનો છે. સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટની આવી પ્રવિત્તા હિંદુસ્થાનમાં જલદી સ્વરાજ્ય લાવશે.

(૪) સ્વરાજ્યના અત્યંત હઠક તરીકે પોતાના દેશમાં કંઈ પ્રબલબળને વસવા દેવી એ હઠક પણ સમાવવો જોઈએ. એ હઠક વિના સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય કહેવાય નહિ. હિંદુસ્થાનને પણ એ હઠક મળવો જોઈએ.

મી. કટિસનું પહેલું પ્રતિપાદન ઠીક છે. પણ ખીલ નીલ, અને ચોથા પ્રતિપાદન સાથે સંમત થઈ શકાય એમ નથી. તેના કારણે,

(૧) સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ, મી. કટિસની ઇચ્છા પ્રમાણે, થોડા વખતમાં સુધરવાનો સંભવ નથી. હિંદુસ્થાન પોતાનાં સ્વરાજ્ય માટે એટલો વખત ચોક્કસ શકે તેમ નથી.

(૨) સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ તુર્વમાજ વિશાળ ધવાની હોય નોપણ એ હિંદને એમ પુછવામાં આવે કે તુમે હમારી સ્વરાજ્યની માગણી હાલની બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ આગળ કરવા મંજિલો કે સામ્રાજ્યની સુધરેલી પાર્લામેન્ટ આગળ, તો હિંદ કહેશે કે હાલની બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટ આગળજ. હિંદ બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટને કહેશે કે અમને સ્વરાજ્ય આપી દેવાનો હક્ક હમણા તમારી પાસે છે, તે હક્ક અમારા વિષયમાં જોગવી લ્યો, અને પછી હમારા હકકે જોઈ શકી, સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટને સોંપો એક વાચે અમને સ્વરાજ્ય આપવાનો ખરડો પસાર કરો, અને બીજે હાથે પછી સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ સ્થાપવાનો ખરડો પસાર કરો. હિંદને સ્વરાજ્ય આપવાની સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ પાસે માત્ર પ્રવિત્તા લેવડાવે, હવે હિંદ શાત યાય એમ નથી.

(૩) બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટનું કામ ઘણું વધી ગયું છે, એ ખરું છે, પણ તેથી સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ હિંદ ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપશે, એવી ખાત્રી થતી નથી. સામ્રાજ્ય પાર્લામેન્ટ સ્થાપવાની સર્વે જોજનાઓમાં હિંદની પ્રબળતા પ્રમાણમાં હિંદને પ્રતિનિધિઓ આપવાનું કોઈ કળુલ કરતું નથી, એટલે તે પાર્લામેન્ટમાં હિંદના પ્રતિનિધિઓની તુટિલ રહેશે; એટલે હિંદને પોતાના સ્વરાજ્ય માટે એકલાં બ્રિટીશ ટાપુઓની જ નહિ, પણ સામ્રાજ્યની દરેક સ્વરાજ્ય જોગવતી વસાહતોની પ્રશાસન કરવી પડશે.

(૪) સામ્રાજ્યના એક દેશની પ્રભુતા બીજા દેશમાં જવાની રહેવાની છુટ, તો કળુલ જ કરેલી જોઈએ. એ છુટ ઉપર વસાવ આપવાનો હક્ક ન તો સંસ્થાનિક પાર્લામેન્ટને હોવો જોઈએ અને ન તો સામ્રાજ્યની પાર્લામેન્ટને. જે પ્રમાણે કામેસના બંધારણની પહેલી ટકમ સર્વાનુમતિ થયા શિવાય ફેરવાયજ નહીં, તેમ આ હક્ક માટે પણ હોવું જોઈએ. મી. કટિસ કહે છે કે જલે હિંદુસ્થાનને પણ એ હક્ક મળે, અને કળુલ કરે છે કે ગીચગીચ વસાયલા હિંદને એ હક્કની કિંમત ઉપજવાની નથી, પણ એ હક્ક વગર હિંદુસ્થાનના આવી સ્વરાજ્યની પૂર્ણતા થશે નહીં, માટે એ હક્ક આપવો જ જોઈએ. મી. કટિસની ઉદારતા માટે આપણે આભારી જ છીએ!

હિંદુસ્થાનની અત્યંત વસ્તી સુધારવા માટે મીંડ કર્ટિસની તુર્તની યોજના ઉપરની યોજનાથી સ્વતંત્ર છે. તેને “પ્રાંતિક સ્વરાજ્યના હુપતા”ની યોજના કહી શકાય, જે માન્યતા ઉપર એ યોજના રચવામાં આવી છે, તે આ પ્રમાણે છે.—

હિંદુસ્થાન પૂર્ણ સ્વરાજ્ય લોગવવાને લાયક છે કે નહિ, તે એક સંશયાત્મક વાત છે, તેનો અખતરો કરવાને હરકત નથી. પણ એવી સંશયાત્મક વાતનો અખતરો હિંદી સરકાર ઉપર કરવો બ્યાજળી ગણાય નહીં. પ્રાંતિક સરકારો ઉપર એ અખતરો ધીમે ધીમે અજમાવી જોવો ઠીક છે. મીંડ કર્ટિસ યોજના મને કહે છે કે “હું આ વિષયને એક અખતરો માનું છું.”

હિંદીઓ અને મીંડ કર્ટિસ વચ્ચે આ જ પહેલો મોટો મતભેદ છે હિંદીઓમાં સ્વરાજ્ય લોગવવાની લાયકાત વિષે અચળ શ્રદ્ધા છે; મીંડ કર્ટિસને તે બાબત સંશય છે. મીંડ કર્ટિસનો સંશય પ્રમાણિક છે, એમ અમે માનીએ છીએ; પણ તેથી હિંદીઓ એની યોજના કબુલ કરે, એ નજ બને.

હવે તે યોજનાના મુદ્દાઓ તપાસીએ.

(૧) હિંદુસ્થાન સરકારને જે ખાતાઓનો વહીવટ કરવો પડે છે, તેમાંના કેટલાંક ખાતા કેવળ પ્રાંતીય અને કેટલાંક કેવળ સર્વદેશીય ગણાય. અમેરિકા, ફ્રેન્સ, આફ્રિકા વગેરે સર્વ દેશોમાં એવી પદ્ધતિ છે કે પ્રાંતિક ખાતાઓના વહીવટમાં મધ્ય-સરકાર હાથ ધાલી શકે જ નહીં, તે ખાતાઓના વિષયમાં પ્રાંતિક સરકારને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા હોય છે આ પદ્ધતિને મીંડ કર્ટિસ દ્વિરાજ્ય—પદ્ધતિનું (Dyarchy) નામ માપે છે દ્વિરાજ્ય પદ્ધતિ એ મીંડ કર્ટિસની યોજનાની મુખ્ય સૂત્ર છે એ પદ્ધતિને હિંદુસ્થાનમાં પણ સ્થાન મળવું જોઈએ હિંદી સરકારનો અને પ્રાંતિક સરકારોની હકુમત ધારે સ્પષ્ટતાથી આલેખાવી જોઈએ જે ખાતાઓ પ્રાંતિક સરકારના વહીવટમાં મોકવામાં આવે, તેમાં હિંદી સરકારને બોલવાનો હક્ક ન જોઈએ, તે બાબત જવાબદારી રહુ ન જોઈએ. આ સૂત્ર આટલે સુધી આપણને કબુલ છે. ‘પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય (Provincial Autonomy) એ આપણી માંગણીઓમાં સમાઈ જાય છે.

(૨) પ્રાંતીય ખાતાઓના મીંડ કર્ટિસે બીજા અધ્યયનમાં ચાર વિભાગ કર્યા છે, પણ ચોથા અધ્યયનમાં હુસ્તી કંડી નીચે પ્રમાણે જે ભાગ પાડ્યા છે:—

૧ લા ભાગમાં આવતાં વાતાંઓ.

૧. પ્રાથમિક દેશી શિક્ષણ	૫ રાજમાર્ગ ગિવાયના બીજા સ્તતા-ઓનાં કામ.
૨. આશ્રમ.	૬. જલદર પાંચકામો.
૩. ગામ-સુધારાઈ.	૭. બોર્ડોને સોંપેલાં બીજાં કામો ઉપર અંકુશ.
૪. પશુ-ચિકિત્સા.	૮. મ્યુનિસિપાલિટીઓ ઉપર અંકુશ.

૨. જા વિભાગમાં આવતાં ખાતાંઓ.

૧. ખેતી.	૭. પ્રાન્તિક રેલ્વે
૨. સહકારી લેણદેણ	૮. જંગલ
૩. ઉદ્યોગ-ધંધા.	૯. નહેરો.
૪. સંઘડાલયો અને પ્રદર્શનો.	૧૦. ઉચ્ચ શિક્ષણ
૫. દસ્તાવેજોની નોંધ.	૧૧. દુધપાણસંકટનિવારણ
૬. રાજમાર્ગો અને પુલો.	

(૩) મી. કર્ટિસ કહે છે કે પ્રાન્તિક ધારાસભાઓને જેવડું સ્વરૂપ આપવું એક સ્વરૂપે તે પૂર્ણ પ્રજાકીય સરકાર બની રહે, અને બીજાં સ્વરૂપે હાલની માફક માત્ર તે સલાહકારક મંડળનું કામ કરે. સ્વરાજ્ય લોગવતી સરકાર તરીકે એને પહેલા વિભાગમાં આવતાં સર્વે ખાતાઓનો વહીવટ સોંપી દેવો. ઓછામાં ઓછાં એટલાં ખાતાંઓ તો સોંપવાજી જોઈએ, એમ મી. કર્ટિસ માને છે, કારણ કે એ ખાતાઓ એક બીજાથી જુદાં પાડી શકાય એવાં નથી તે ખાતાંઓનો વહીવટ કરના માટે ધારાસભામાંથી ધારાસભાને જવાબદાર એવા મંત્રીઓ નીમાય, તેને માટે જોઈતા નાણાં માટે કર નાંખવાનો હક્ક પણ વહીવટ કરવાના હક્કમાં સમાઈ જાય છે ઉપરના પહેલા વિભાગનાં ખાતાઓનો વહીવટ દરેક પ્રાન્તિક સરકારને પાંચ વર્ષ સુધી સોંપવો. જો તે ખાદ તેમની યોગ્યતા મિલકત યથા તો બીજા વિભાગમાંથી, એક, જે કે વધારે ખાતાંઓ સોંપતા જવાં, જો એમ લાગે કે વધુ ખાતાં મેળવવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત નથી કરી, પણ તેમનો વહીવટ છેક અપજરૂરીઓ નથી, તો બીજાં પાંચ વર્ષ તે જ પ્રમાણે કામ ચાલુ રાખવું, જો નિષ્ફળતા મિલકત યથા તો પ્રજાકીય સરકારને દૂર કરવી સુંબાધ જવા આગળ વધેલા પ્રાન્તને પહેલેથીજ બીજા વિભાગમાંના કોઈક ખાતાઓ આપ્યાં હોય તો તેમાં હકત નથી.

અમલદાર-સરકાર પાસે એટલે બ્યુરોક્રસી પાસે જેલો બીજા વિભાગના ખાતાઓનો વહીવટ હાલની માફકજ સરકાર કરે, તે કાર્યમાં ધારાસભા હાલની માફક તે સરકારને મદદ કરે

ઉપલી સૂચનાના પક્ષમાં મી. કર્ટિસની મુખ્ય દલીલ એ છે કે હિંદુસ્થાનના જુદાં જુદાં પ્રાંતોની પ્રગતિ એક સરખી નથી, માટે સર્વે પ્રાંતોમાં એક સરખા હક્કો આપી શકાય નહિ. જો યોગ્ય હક્કો આપીએ તો આગળ વધેલા પ્રાંતોને અન્યાય થાય; અને ઘણા આપીએ, તો પાછળ રહેલા પ્રાંતો છારથી ન શકે. દરેક પ્રાંતોને પહેલા હપતાથી શરૂ કરીને પોત પોતાની યોગ્યતા પ્રમાણે છવટ ઉપર સંપૂર્ણ પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય મળે એવી તક આ યોજનામાં રહેલી છે

ઉપરની યોજનાની સામે મુખ્ય વાધા નીચે પ્રમાણે છે.—

(૧) મી. કર્ટિસ દ્વિરાજ્ય—પદ્ધતિ સ્થાપવા માંગે છે; પણ ઉપરની સૂચના તો એકદમ ત્રિ-રાજ્ય સ્થાપશે. પ્રાંતિક સરકારના બંધારણમાં એક ભાગપ્રબળને ભોખમદાર અધિકારીઓનો અને બીજો બીજાભ્રમદાર અધિકારીઓનો થશે. આ બેની વચ્ચે હંમેશા મારામારી થશે. લોક-સરકારને હલકી ખતાવવાનો પ્રયત્ન અમલદાર-સરકાર કરશે. પ્રાંતિક સ્વરાજ્યવાળી દ્વિ-રાજ્ય પદ્ધતિ એ એક વાત છે, અને પ્રાંતિક સરકારમાં જ એ વધુ જુદી ભવનાં તત્ત્વો ભેગાં કર્યાં તે જુદી વાત છે.

(૨) આ ચોજનાની અંતર્ગત રહેલો હિંદીઓની સ્વરાજ્ય લોગવવાની લાયકાત વિષેનો સંશય સપ્રમાણ અને યોગ્ય પણ હોય, તો પણ ઉપરની ચોજના કબુલ કરી શકાય નહીં, દલીલ ખાતર આપણે કબુલ કરી લઈશું કે સર્વે ખાતાઓ સંભાળી શકે એવી યોગ્યતા ધરાવનારા હિંદીઓ આપણી પાસે પુરતા જથ્થામાં નથી, આપણી પાસે એવા માણસો નથી કે જે, દાખલા તરીકે ઉલોમ હુન્નર અને વ્યાપારી રાજ્યનીતિને અનુદ ધોરણ ઉપર મુકી તેને માટે એક સંપૂર્ણ ચોજના ઘડી અમલમાં આણી શકે; અથવા દેલ્હે-ખાતું સંભાળી શકે. હવે જે ખાતાઓ સંભાળવાની યોગ્યતા વિષે મી. કર્ટિસને સંશય છે, તેના વહીવટમાં પણ સલાહ આપવાની હિંદી ધારાસભાની યોગ્યતા મી. કર્ટિસ સ્વીકારે છે. તો તો સારો ભાગ એજ છે કે જે ખાતાઓ હિંદી બીજા અમલદાર વર્ગ સંભાળી શકે એવાં હોય, તેવાં ખાતાઓનાં ઉપરી તરીકે હિંદી બીજા અમલદારોને નીમવા, અને બીજા ખાતાઓમાં અમલદારોને નીમવા; પણ તે અમલદાર તેમજ બીજા અમલદારો ઉપર ધારાસભાને એવી સત્તા આપવી જોઈએ કે જેથી તેમને ધારાસભાની સલાહ પ્રમાણેજ ચાલવું પડે એ ધારા સભાની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાને અધિકારી વર્ગ બંધાયેલો ન હોય તો તે સલાહ આપવી નકામીજ થાય છે એ સલાહ આપવાની લાયકાત હોય, તો તે સલાહ પ્રમાણે વર્તન યવજ જોઈએ એટલે અધિકારી મંડળનું કાર્ય ધારા-સભાએ પસંદ કરેલી રાજ્યનીતિને અનુસરીને અમલ કરવાનું હોવું જોઈએ. મી. કર્ટિસની ચોજનામાં બિન અમલદાર વર્ગ ઉપર ધારાસભાનો સંપૂર્ણ અંકુશ રહેશે; પણ અમલદાર વર્ગ ઉપર મુદ્દો-અંકુશ નહિ રહે, તે આજના જેવાજ ભ્રમદારી વચ્ચેનો રહેશે. તે અંકુશ તો મળવોજ જોઈએ

ઉપર પ્રમાણે કેવી રીતે થઈ શકે, તે જરા લંબાણથી સમજાવવું જરૂરનું છે. ધારો કે પ્રાંતિક સરકારને નીચે પ્રમાણે છ મુત્સદીઓનું પ્રધાનમંડળ નીમવાની જરૂર છે

૧. બેની અને મહેસુલ ખાતાનો પ્રધાન—આમાં મહકારી ચણવણ, જંગલ, અને બંદરેર બાંધકામોના ખાતાનો અમાવેશ થાય.

૨. વ્યાપાર ખાતાનો પ્રધાન—આમાં ઉદ્યોગ, વ્યાપાર, દેલ્હે, ગોદાઓ, ટપાલ, વાર વગેરે ખાતા આવે.

૩. કૌશ ખાતાનો પ્રધાન—કૌશ અને દ્વિસાળ.

૪. કાયદાખાતાનો પ્રધાન.

૫. શિક્ષણ ખાતાનો પ્રધાન.

૬. પ્રકીર્ણ ખાતાઓનો પ્રધાન.

હવે એમ સમજો કે ધારાસભાના મુખ્ય સભાસદોને ગવર્નર બોલાવીને પુછે કે તમે પ્રધાનમંડળ બનાવી શક્યો? પ્રધાનમંડળ બનાવવાની ખટપટને અતિ એમ માલુમ પડે કે ધારાસભામાં માત્ર ત્રણજ મનુષ્યો પ્રધાનપદ લેવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, બીજા સભાસદો પ્રધાનપદ લેવા યોગ્ય નથી અથવા ખુશી નથી. તેા તેવા સંજ્ઞા ગમાં બીજા ત્રણ પ્રધાન અમલદાર વર્ગમાંથી નીમવા આ છ જણાનું પ્રધાન મંડળ ધારાસભાએ પસંદ કરેલી રાજ્યનીતિ પ્રમાણે વહીવટ ચલાવવાને બંધાય; અને તે જ તેમનો ધર્મ સમજવો જોઈએ.

મી. કટિંસની યોજનામાં આ પ્રમાણે અમલ ન થાય, જે ખાતાઓ માટે સ્વરાજ્ય આપવામાં આવે, તે ખાતાઓ માટે ગવર્નર ધારાસભાના સભ્યોમાંથી આગેવાનો બોલાવે; તેઓ પોતપોતાનો પક્ષ તપાસી જુએ, જે પક્ષ બજવાન હોય, તેમાંથી પ્રધાનમંડળ ગોઠવાય; એ પ્રધાનમંડળ પોતાનો પક્ષ બજવાન રહે ત્યાં સુધી અમલ કરે, પોતાનો પક્ષ નિર્બળ થતાં, રાજીનામું આપી દે, અને બીજા પક્ષ પ્રધાનમંડળ બનાવવા પ્રયત્ન કરે; આ રીતે પ્રત્યક્ષ પ્રધાન-મંડળ બને. નિઃશય, આમાં પ્રધાનોને વધારે સ્વતંત્રતા મળે છે; પોતાની જ રાજ્યનીતિને અમલ કરવાની તેને તક મળે છે.

પણ જે ખાતાઓનો વહીવટ પ્રજાને સોંપવામાં આવ્યો ન હોય, તે માટે મી. કટિંસની યોજના પ્રમાણે ગવર્નર પોતાને ગમે તે અમલદાર નીમે; તે અમલદાર અને અવનરને જેમ યોગ્ય લાગે તેમ અમલ બજવે, તેમને ધારાસભા સલાહ આપે, પણ તે સલાહ પ્રમાણે ચલાવવાને તે અમલદાર બંધાયલા નહિ.

અમને લાગે છે કે મી. કટિંસના મનમાં રહેલી યંત્રાઓ યોગ્યજ હોય, તેા તેા મી. કટિંસની યોજના કત્તાં અમારો સૂચવેલો માર્ગ વધુ સ્વચ્છર થઈ પડે. એમાં જેમ જેમ યોગ્યતાવાળા માણસોની સરતી થતી જાય, તેમ તેમ અમલદાર એની મેળેજ યોગ્ય થઈ જાય. “બીજાં ખાતાઓ અમને સોંપા, બીજાં ખાતાઓ અમને સોંપા,” એવી અગ્રજીઓ લઈ હિંદી સરકારને ગારણુ ધક્કા ખાવા ન પડે.

(૩) મી. કટિંસની યોજના સામે વિશેષ વાધા એ છે કે એવા હપતા બાધી આપવાનો બનાવ કેાઈ બીજા દેશમાં જાન્યે નથી સ્વરાજ્ય અને પરરાજ્યનો ભેજ કહી પણ સુખકારક થઈ શકે નહિ.

(૪) અસ્તુ. હવે મી. કટિંસની યોજનાનો ચોથો મુદ્દો જોઈએ. ધારાસભાના સભ્યોને ચુંટવાની હાલની પદ્ધતિને મી. કટિંસ વ્યાજબી રીતેજ વખોડી કાઢે છે. હાલમાં અમુક સંસ્થાઓને ધારાસભાના મ્હોટા ભાગના સભાસદો ચુંટવાનો હક્ક છે. કર ભરનારાઓને સભાસદો ચુંટવાનો ત્રીધો હક્ક નથી. મુસલમાનોને જ માત્ર ત્રીધી ચુંટણીનો હક્ક છે. અસ્તુત પદ્ધતિ સામે મી. કટિંસ બે પ્રશ્નો ઉઠાવે છે:

(આ) જે સંસ્થાઓને સલાસદો ચુંટવાનો હક્ક છે, તે સંસ્થાના મૂળ મતદારોને જ એ હક્ક કેમ આપતા નથી? એટલે, દાખલા તરીકે, મ્યુનિસિપાલિટીને જે એક સલાસદ મોકલવાનો હક્ક હોય, તો જે મતદારો મ્યુનિસિપાલિટીને ચૂંટે છે, તે મતદારોને પોતાને જ કેમ એ હક્ક આપતા નથી?

જે એમ કહેશે કે એ મૂળ મતદારોમાં મત આપવાને જરૂરનું જ્ઞાન હોતું નથી, તો બીજો પ્રશ્ન એ છે કે

(બા) એ સંસ્થાના સલાસદો શિવાય કોઈ બીજા આ બાબતમાં મતદાર થવાની યોગ્યતા ધરાવનારા નથી? જો હોય, તો તેમને મતદારોમાં કેમ સામેલ કરતા નથી?

ખરે જ, આ પ્રશ્નોને કોઈ બ્યાગ્ગી ઉત્તરો નથી, અને મી. કર્ટિસ કહે છે તેમ સ્વરાજ્યની કેળવણી આપવાનો સાચી સ્કેલો માર્ગ તો એજ છે કે ધારાસભાના સભ્યોની ચુંટણી મીઠી લોકો મારફતે જ થવી જોઈએ.

ધારાસભાની બાબતમાં મી. કર્ટિસની બીજી તકરાર પણ યોગ્ય છે. તે કહે છે કે “સરકાર તરફનો મત દૂર કરો.” સરકાર તરફથી મત આપવાને માટે જ સલામદો-અમલદાર કે બિન અમલદાર—નીમવા, તેમાં અપ્રમાણિકતા છે, બોટો ખર્ચ છે, અને વખતનો બગાડો કરવાતું છે. ખરી વાત તો એ છે કે પ્રાતિક સરકાર હિંદી સરકારને જવાબદાર છે, તે જવાબદારીમાં એની સ્થિતિ કંદેહી ન ગાય. માટે તેને સરકાર તરફના મતદારો સુકવાની જરૂર પડે છે. જો એજ હોય, તો પ્રમાણિક રસ્તો તો એજ છે કે એમ સ્પષ્ટ કહેવું કે સરકાર ધારાસભાના મત પ્રમાણે ચાલવા માટે એક પણ બાબતમાં બધાયદી નથી. મોટો પગાર ખાતા સરકારી અમલદારોને, ઘણીવાર તેમના અત્કરણની પણ વિરૂદ્ધ મત આપવાને, દિવસોનાં દિવસો સુધી રોકી રાખવા, એ તદ્દન ગેરવ્યાજબી છે.

મી. કર્ટિસ કહે છે કે સરકારી મતદારને કાઢી મુકો, આનો અર્થ એ નથી કે સરકારી અમલદારોના અનુભવનો લાભ ન લેવો. તેમની સલાહ લેવી, જે બાબતોમાં તે પ્રવીણ હોય, તે બાબતો તેમની પાસે ગાંભીર્ય, જરૂર એને સલામત બોલાવવા, પણ એને મત આપવાનો હક્ક ન આપવો.

(પ) મી. કર્ટિસની યોજનાનો પાંચમો મુદ્દો એ છે કે મધ્ય સરકારનું બધારણ તે સુધારવાનું માગતા નથી. તે હાલ છે તેમ ભલે રહે. આ ઉપર ટીકા કરતાં રા. આર. જી. પ્રધાન (તંત્રી, ભારત સેવક) કહે છે કે પૂર્ણ પ્રાતિક સ્વરાજ્ય આપવાની જે કષ્ટલાત આપવામાં આવે, તો હિંદીઓ કદાચ મધ્ય-સરકારને સુધારવાની વાત પડતી મુકે. અમને આ બાબત મ્હોટો શક છે. મી. કર્ટિસના પ્રાતિક સ્વરાજ્યના હપતા પણ જે કષ્ટલ રાખીએ, તો તેવાજ હપતા મધ્ય-સરકારના કારોબારમાં પણ કેમ ન મળે? જે કારોબાર પ્રાતિક સરકારમાં પ્રત્યક્ષ રાજ્ય કરી શકે, તે કારોબાર મધ્ય સરકારના કારોબારમાં કેમ ન કરી શકે, તેનું કાંઈ વિશેષ કારણ જણાતું નથી. સિંદુરયાને તો આ

ખાગતમાં પોતાનો અભિપ્રાય અષ્ટ દર્શાવી રીધાજ છે, એટલે રા. પ્રધાન ધારે છે તેવા સંતોષની આશા રાખી શકાય છે.

(૬) મધ્ય સરકારને કોઈ પણ પ્રત્યક્ષ પ્રાન્તિક સરકારને બીજા વિભાગનાં ખાતા સોંપવાનો હક્ક રહે, પણ તે પાછા ખેંચી લેવાનો હક્ક પાર્લામેન્ટ પાસે રહે

(૩)

ત્રીજા લેખમાં 'હિંદુસ્થાનની જમીન-મહેસુલ "નું" અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે. આમાં બંગાળની નિત્ય-વ્યવસ્થા (Permanent Settlement) ને ત્રણોડવામાં આવી છે, સંયુક્ત પ્રાન્તોની જમીન-વ્યવસ્થાનું વિગતવાર અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે; જમીન-મહેસુલને કર ગણવે કે જમીન-લાડું ગણવું, તે ઉપર વિવાદ કયો છે, અને હિંદુસ્થાનની એકંદર પદ્ધતિ વિષે છેવટનો નિર્ણય નીચે પ્રમાણે થાયો છે.

(૧) જમીન-મહેસુલને કર ગણવામાં આવે છે, એ રીત જોટી છે. એને લાડું ગણવું ભેદભે એને લાડું ગણવાથી જમીનની ઉપજ ઉપર ઇન્કમટેક્સ વગેરે કરો નાંખી શકાયો. નવા ઇન્કમટેક્સ ખીલતી અદર એ મત તરફ પ્રગતિ કરવાનો અત્યંત મુશ્કેલ માહુમ પડી આવે છે

(૨) જમીન મહેસુલ વસુલ કરવાની રાજધનીતિ "એન્થ્રોપો-દર્શન" પ્રમાણે અપ્રત્યાર કરવામાં આવી છે તે ભૂમિ ભરેલી છે, તે દર્શનનું મૂળ એવું છે કે જમીનના માલિકોને વધારેમા વધારે નફો લેવા દેવો, કે બેથી તેઓ પોતાની જમીનની તેમજ પોતાની સ્થિતિ સુધારે, વસ્તુતઃ એ પ્રમાણે થતું નથી. ધણું ખર્ચ વધારાનો નફોનો દુરુપયોગ થાય છે તેને બદલે "જ્યોર્જ-દર્શન" (એટલે હેન્રી જ્યોર્જ તથા લોઈડ જ્યોર્જના મતો) ને સ્થાન સળવું ભેદભે. એટલે જમીનના માલિકના ગુજરાનને માટે જેટલી રકમ ઓછામાં ઓછી ભેદભે, તેટલુંજ તેને આપી, વધારાનો નફો સરકારે લેવો ભેદભે, કે બેથી તે ઉત્પન્ન સર્વોપયોગી કામોમાં ખર્ચી શકાય.

તત્ત્વમાં મી. કર્ટિસની દલીલ વ્યાજબી છે. પણ તેમાં અમે એટલુંજ ઉમેરીશું કે જ્યોર્જિયન મનોનો સદુપયોગ એક સ્વદેશી અને પ્રત્યક્ષ સરકાર કરી શકે, વિદેશી અને અમલદારી સરકાર તો દેશનું વધારે અત્યાનંદન વાળો. બીજું, જમીનદારો અને મહોત્તરી જમીનવાળાઓ પ્રમાણમાં ઓછા છે, હિંદુસ્થાનનો મોટો ભાગ ઘોડી જમીન વાળો છે, તેમની પાસે દુરુપયોગ કરવા જેટલી શુ-પણ બે વાર પુરું પેટ ભરવા જેટલી પણ અત્યંત રહેતી નથી, એ વાત નિર્વિવાદપણે સાબીત થયેલી છે.

(૩) મી. જૅકના બંગાળ સબધી અને મી. ગેલેટીનાં મદ્રાસ સંબંધી પુસ્તકો ઉપરથી મી. કર્ટિસ સિદ્ધ થયેલું ગણે છે કે હિંદુસ્થાનનો વતની પ્રમાણમાં બીજા દેશોનાં વતની કરતાં સરકારી ઉપજમાં ઓછો ફાળો ગાપે છે. મી. ગેલેટીએ મદ્રાસના એક ગામકાનો અને ઇટલીનાં એક ગામકાનો મુકાબલો કર્યો છે, તે બાજુવા ભેગહોવાથી નીચે આપ્યો છે:—

કોનાલાલ પલ્લી (મદ્રાસ)		ટોરે માન પેટ્રીઝીઓ (ઇટલી)
૧. વસ્તી	૧૩૦૦	૧૨૦૦.
૨. આમની જમીન એકર	૨૭૦૦	૨૭૦૦.
૩. ખેડાતી જમીન ,,	૨૫૦૦	૨૦૦૦.
<hr/>		<hr/>
૪ જમીન મહેસુલ રૂ. ૩૦૦૦		૨૭૪૧.
૫. ખીજા સ્થાનિક કરો રૂ. ૨૫૦		૬૧૧૩.
<hr/>		<hr/>
કુલ સરકારી ઇપજ રૂ. ૩૨૫૦		૧૧,૮૫૪.
૬. આમની વાર્ષિક કાચી (Gross) ઇપજ કુલ રૂ. ૭૦,૦૦૦		૬૦,૦૦૦.
૭. ખેતીમાંથી કરો બાદ જતાં ઇપજ રૂ. ૨૨,૦૦૦		૨૮,૦૦૦.
૮ માણસ દીઠ કરની રાશ રૂ. ૨૧૧		૬
૯. માણસ દીઠ કુલ કાચી ઇપજ રૂ. ૫૫		૭૦
૧૦. માણસ દીઠ ખેતી- માંથી ઇપજ રૂ. ૧૭		૨૨
૧૧. માણસ દીઠ એકંદર બચત રૂ. ૫૨૧		૬૧.

આ રીતે મી. જોલેટી સિદ્ધ કરે છે કે મદ્રાસમાં જ્યાં ૫૫ રૂપિયા અઢી રૂપિયા કર વેસે છે, ત્યારે ઇટલીમાં ૭૦ રૂપિયા નવ રૂપિયા આપવો પડે છે. ઇટલીમાં દર માણસ દીઠ બચત રકમ સરખા રૂ. ૧૫ વધારે રહે છે; પણ તે ઇટલીના રહેવાસીની મુશ્કેલી રીતને માટે કલ્પીત જોઈ છે. તેનો પુરાવો એ છે કે ઇટલીનાં ગામડાંનાં દર એક રૂપિયાના દાગીનાની જગ્યાએ મદ્રાસના ગામડામાં રૂ. ૨૫ ના દાગીના મળે; વળી મદ્રાસનો ગામડીઓ લગ્ન વગેરે પાછળ વધુ રકમ ખર્ચી શકે છે, એટલે એકંદરે મદ્રાસના ગામડીઓને મોજમજા માટે વધુ બચત રહે છે. આથી કલ્પિત સાન પેટ્રીઝીઓમાં કરનો ખર્ચ વધુ હોવાથી, ત્યાંનાં ઘરો સારાં છે, સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી છે; શિક્ષણની વ્યવસ્થા સંપૂર્ણ છે, દાકતર અને દાઈની મદદ મફત મળી શકે છે, મરણ જોઈનાં યાત્રી પશુની ચિકિત્સા થઈ શકે છે, ખેતીમાં અને બાધકામમાં સલાહ આપવા માટે પ્રવીણ પુરોવાની મદદ મળે છે, વગેરે.

આ દલીલોમાં કેટલીક ગંભીર ભૂલો સમાવેલી છે, વાચક એક શક્ય છે કે પલ્લીમાં ૫૦૦ એકર જમીન વધુ ખેડાય છે, તોપણ ઇપજ ૪ હજાર રૂપિયા કમતી

માન પૈટ્ટીનીઓની ઉપજતા પ્રમાણમાં કોનાતાલા પટ્ટીની ઉપજ રૂ. ૩૫,૦૦૦ થવી જોઈએ; તે જ પ્રમાણે હિસાબ કરતા ગામની વાર્ષિક કાચી ઉપજ રૂ. ૭૦,૦૦૦ ને બદલે રૂ. ૬૭,૦૦૦ થવી જોઈએ. એટલે કોનાતાલા પટ્ટીના ખરા આંકડા નીચે પ્રમાણે આવવાં જોઈએ.

કાચી વાર્ષિક ઉપજ	રૂ. ૬૭,૦૦૦
ખેતીની ખરી ઉપજ	,, ૩૫,૦૦૦
માણસ ઢીક કાચી ઉપજ	,, ૭૫
,, ખેતીની ,,	,, ૨૭

સ્વરાજ્યની તરફેણમાં આ આંકડાઓ ધણા મહત્વનાં છે. સ્વરાજ્ય ન લોગવતાં કોનાતાલા પટ્ટીને દર વર્ષે ખેતીમાં રૂ. ૧૩,૦૦૦ નું અને ઉદ્યોગ ધંધામાં રૂ. ૧૪,૦૦૦ નું એટલે એકંદર રૂ. ૨૭,૦૦૦ નું નુકસાન ખમણું પડે છે હવે, આ તો એક જાણીતો નિયમ છે કે વાર્ષિક રૂ. ૭૫ ની ઉપજવાળો માણસ દસ રૂપીઆ કર ભરી શકે તેથી રૂ. ૫૦ ની ઉપજવાળો માણસ જા રૂપીઆ ભરી શકે, એમ કેલવાય નહીં; તેને તો બે રૂપીઆ પણ ભારે પડે. કોનાતાલા પટ્ટીનીજ ઉપજ વર્ષે ૨૭,૦૦૦ વધારી શકાય, તો તેને કરો ખાતે રૂ. ૧૦,૦૦૦ વધુ આપવા ભારે ન પડે, એ દેખીતું છે. વધારાનો કર, વધારાની (Superfluous) ઉપજમાથીજ લઈ શકાય. સ્વરાજ્ય મળ્યા વગર એ ઉપજ વધારવાના પગલાં નહિ લેવાય, એ દેખીતું છે.

(૪)

ચોથા લેખમાં નીચેનાં વિષયોનો સમાવેશ છે—

(૧) પ્રાન્તિક સરકાર અને જિલ્લા બોર્ડો વચ્ચેનો આર્થિક સંબંધ.

(૨) જિલ્લા બોર્ડોનું સ્વરાજ્ય.

(૩) બીજા અધ્યયનમાં આવેલી યોજનાની દુરસ્તી, (આ વિષયની નોંધ ઉપર લેવાઈ ગઈ છે.)

પહેલા અને બીજા ભાગો-ખાસ કરી સંયુક્ત પ્રાન્તોના અભ્યાસીને માટે ઉપયોગી છે; ત્યાંની જિલ્લા બોર્ડોની સ્થિતિ, અને શિક્ષણ સંબંધી સરકારી અંકુશ, હિંદી અને ઉર્દૂ ભાષાનો ગ્રંથડો, એ સંબંધી ઉપયોગી માહિતિ આપેલી છે. સરકારને પોતાનું કાર્ય કરવામાં કેવી ભાવની મુશ્કેલીઓ નડે છે, તેનો ચિતાર પણ ઠીક આપ્યો છે જિલ્લા બોર્ડોનું સ્વરાજ્ય નામનું છે, ઘણું ખરું કામ સરકારી અમલદારોજ કરે છે, એ હાલની પદ્ધતિનું પરિણામ છે, એવો તો મત પણ ચોખ્ખો છે.

દિગ્ગોરલાલ ધ. મશરૂવાળા.

વ્યાયામશાળાની યોજના.

આપણા ગુજરાતમાં ભુદ્ધિવિકાસ ઉપર જેટલું ધ્યાન આપવામાં આવે છે તેનાથી અડધું ધ્યાન શરીરના વિકાસ પર આપવામાં આવતું નથી. કેળવાયલા વર્ગમાં પણ એવી માન્યતા પ્રચલીત છે કે માણસ હુશિયાર થાય તો પછી તેને જીવન માટેના સાધનો સહેલાઈથી મળી શકે તેમ છે, અને શરીરને વિષે સામાન્ય જનસમૂહ બેદરકાર રહે તો તેમાં કાંઈ મોટાટી ભૂલ નથી. યુરોપમાં ચાલી રહેલી ધોર યાદવાસ્થલીનું અવલોકન કરતા પ્રત્યેક માણસને સ્પષ્ટ જણાયે કે શરીર એ મનુષ્યજીવનનો ઘણોજ ઉપયોગી ભાગ છે અને તેને વિષે બેદરકાર રહેવાથી પ્રજાકીય જીવન લાભુ ટકી શકવું અશક્ય છે. બીજી પાસથી જો આપણા ગુજરાતમાં વ્યાપી રહેલા અનેક વ્યાધિઓ વગેરેના કારણો તપાસીશું, અને આપણા લોકો ઉપર ગુજરાતમાં અનેક નૈતિક સંકટોનું કારણ પણ તપાસીશું તો આપણને જણાયે કે શરીરની ખીલવણી વિષેની આપણી બેહુલ ઉદાસીનતા એ પણ એક કારણ છે. દાખલા તરીકે આપણામાંના સામાન્ય માણસને મહેનતનું કામ કરવા તાવ ચઢી આવે છે-સતત પાચ કલાક સુધી એકજ બેઠકે બેસી વાચવાનો કે, બીજો શ્રમ કરતાં માથું ડુબી આવે છે-જરા ગરમી પડે કે આપણા લોકો તે ખમી શકતા નથી આગમીમાં ગયા તો ત્યાં પણ ધણે ખાઈ જ્યાં મળે ત્યાં જંગો લઈ ક્ષમાનો શુભ આપણા લોકો પરાણે આચરતા જણાય છે. કોઈ માણસ આપણી નજર સમક્ષ અન્યાય કરતો હોય તો પણ આપણે શારીરિક નળણાઈને લીધે તેનો અટકાવ કરવાનો પ્રયત્ન કરવા નથી.

આ પ્રમાણે શરીરને વિષે બેદરકાર રહેવાથી આપણે ઘણીજ નિર્માલ્ય સ્થિતિમાં આવી પડ્યા છીએ. તેમાંથી મુક્ત થવું એ પ્રત્યેક સાદૃશ્ય માણસની ફરજ છે તેમાં કેટલાક મામાજિક કારણો પણ આપણે દૂર કરવા પડશે. જાળલગ્નની પદ્ધતિને જેમ બને તેમ જલદી તિલાંજલિ આપવામાં આવે તો શારીરિક નિર્જાતાનું, નિબળ બાળકોની ઉત્પત્તિનું અને નિર્દોષ અસંખ્ય બાળકોના મરણનું એક કારણ દૂર થશે. આપણા દેશના કેળવાયલા વર્ગે આ કાર્યમાં પ્રયત્નો આરંભ્યા છે, એ તેની સફળતાની નિશાની છે.

વ્યાયામ અથવા શરીરને ઠસરત આપવી એ બીજી અગત્ય છે. સ્વામી સત્યદેવે મુંબાઈમાં ભાષણ આપતાં કહ્યું હતું કે “આપણા દેશમાં સ્થળે સ્થળે દેવમંદિરો છે તે તે મંદિરો જોડેજ એક એક વ્યાયામશાળા થાય તો કેવી મજા પડે?” સામાન્ય રમતો જેવી કે ક્રિકેટ, ટેનીસ વગેરે ઘણી પ્રચલિત હોય છે અને સાધનોની તેમાં ઘણી જરૂર પડે છે. વળી ન્હાનાં છેકરાંઓને તેમાં રસ પડતો નથી. માટે વ્યાયામશાળા આપણાઓ-આપણા ગુજરાતમાં સ્થપાય એ ઘણુંજ આવશ્યક છે.

યોગ સમયથી આપણા કેળવણીના વર્ગનું ધ્યાન આ પ્રશ્ન તરફ ખેંચાવા લાગ્યું છે અને સ્થળે સ્થળે આવી સંસ્થાઓ કાઢવાની તીવ્ર ઇચ્છા દર્શાવવામાં આવેલી છે. તેને માટે આવશ્યક સાધનોની નોંધ નીચે આપવામાં આવી છે. તે જાણવાથી ઉત્સાહી ગૃહસ્થને ઉપયોગી થઇ પડવાનો સંભવ છે.

૧. સ્થળ.—અખાડા માટેની જગ્યા ગામથી બહુ દૂર નહિ તેમ જ એક ગામ વચ્ચે પણ નહિ એવી ચારે બાજુએ ખુલ્લી જો મળી આવે તો ઘણું સારું. તેની આસપાસ કુંભારની ભટ્ટી કે કારખાનું અથવા તો કૌંઠપણ હવાને બગાડે એવી ચીજ હોવી જોઈએ નહિ. વળી પાણી ભરાઈ વહે એવા ખાખોશિયાં કે પાણીની નીક તેની આસપાસ હોય નહિ એની મંભાળ રાખવી. ઉંચી સપાટ જગ્યા મળે તો તે જરૂર મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. ગામની વચ્ચે પણ આશિર્વાચ જગ્યો મળે તો તેથી નુકશાન નથી. આવી જગ્યા વાને તો બક્ષિસ તરીકે અથવા અમુક વર્ષોને પટે નહિ તો છેવટ ભાડે મેળવવી જોઈએ. વેચાતી લેતાં ઘણા ખર્ચ થાય છે શક્તિ હોય તેમણે વેચાતી લેવી. તૈયાર છાપરાવાળી જમીન મળે તો તેમાં નીચે આપેલા માપ પ્રમાણે ફેરફાર કરી લેવો.

જમીનનું ક્ષેત્રફળ ઓછામાં ઓછું-૧૦૦ ફીટ લંબાઈ \times ૫૦ ફીટ પહોળાઈ જેટલું જોઈએ. અને તેમાં ૫૧ ફીટ \times ૫૦ ફીટ જેટલી જમીન પર છાપડું થવું જોઈએ. ખાકીની જમીન ખુલ્લી રાખી તેમાં કંડ બેઠક તથા લકડી કરવાનું રાખવું ભોંત બંધાવવાની ખાસ જરૂર નથી. વાંસનાં પાલાં અથવા પતરાંની ભોંત પણ આવે. છાપડું કરવાની કિંમત આશરે રૂ. ૨૫૦-૩૦૦ રૂ જેટલી થાય છે.

૨. અખાડો.—આ છાપરાંની નીચે કુત્તી કરવાનો ખાડો ૧૬ ફીટ \times ૧૬ ફીટ જેટલા ક્ષેત્રફળનો જોઈએ. ખાડો પહેલા ત્રણથી ચાર ફીટ જેટલો ઉંડો ખોદી બધી માટી તથા કાંકરાઓ ખુદાર કઢાવી નાખવા અને ચારે બાજુએ ચણાવી લેવી પછી તેમાં સુવાળી પીળી માટી ૧૫ ફૂટ ખાડો રહે એટલે સુધી પૂરવી. આ માટી જોડે ગેરૂ પણ નખાય તો ઘણું સારું. વળી તેમાં તેલ અને છાશ પણ નાખવાનો રિવાજ છે.

૩. મલખામઃ—ખાકી રહેલી છાપરા હેઠળની જમીનમાં બે મલખામ દાટવા જોઈએ તે દરેકની લંબાઈ ૧૦૧ ફીટ રખાવવી અને તેમાંના ૨૧ ફીટ જમીનમાં સખત રીતે દારી ખાકીના ૮ ફીટ જમીન ખુદાર સીંધી લીટીમાં રાખવા તેના ઘેરાયેા જમીન આગળ ૨૦ ઇંચ જેટલો અને ઉપર દશ ઇંચ રખાવી પછી ૯-૧૨ ઇંચ જેટલી જગો ઉપરની મૂક કરવામાં શેકવી, એક મલખામની કિંમત સામાન્ય રીતે રૂ. ૨૦-૩૦ સુધી આવે છે. મલખામમાં કૌંઠ જગોએ ખાડો કે ખૂપરો ન આવે તેને માટે ખાસ સંભાળ રાખવી.

૪. મગદળઃ—મગદળની જોડો નીચે પ્રમાણે શરૂઆતની સંસ્થાએ મંગાવવી. સાગની કે સીસમની જોડો બનાવાય છે-તે ઘણી જાડી કે બહુ લાંબી હોવી જોઈએ નહિ.

વજન (પાઉન્ડ)

જોડીની સંખ્યા.

૪૦

૧

૩૦

૧

૨૦

૨

૧૫

૩

૧૦

૩

૮

૩

૫

૫

૪

૩

૩

૪

આ જોડીની કિંમત સાધારણ રીતે રૂ ૩૦—૪૦ પડે છે.

૫. લેજમ:—લોદાની સાકળો લકડાને જડેલી આવે છે. તેનો નમૂનો મંગાવેથી તૈયાર કરાવી મોકલી આપવામાં આવશે તેનું વજન નીચે પ્રમાણે—

વજન

સંખ્યા

૨ શેર

૧

૫ "

૨

૮ "

૨

સાધારણ રીતે કિ. રૂ. ૧૫ સુધી.

૬. લકડી પટ્ટા—ની જે જોડી ચામડે મઢેલી અથવા ખુદલી નેતરો અને જે ચામડાની ઢાળો તૈયાર કરાવી લે છે. કિંમત રૂ. ૮ સુધી.

૭. લાંઠી:—માણસના કાન સુધી પહોંચે એટલી લાંબાની સાધારણ વજનની અડધોડ જન જુદા જુદા પ્રમાણની લાવતી, કિં રૂ ૩-૬ સુધી.

ઉપર ગણાવેલા સાહિત્યો ઉપરાંત આવાડો ખોદવા માટે પાવડાઓ. પાણી ઠાંડવાને માટે ડોલો, ડોરશાં, પુરશી તથા એક ટેબલ, ડમ્પેલ્સ, એક નોટીસ બોર્ડ, સાવ-રણી, દીવો, લગોટ તથા ચકકી વગેરે પરચુરણ વસ્તુઓ પણ રાખવી જોઈએ. કોઈને વાગે તેની હવા—બોરિક એસિડ, આયડોફોર્મ, ઘાળાળરિયું, આલકોહોલ(દારૂ), પટ્ટામણુ રાખવાં.

ઉપરની યોજનાનો કાલિ ૫૦—૭૦ વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકે. જમીનનો ખર્ચ કુળાખર્ચ—છાપડું તથા ખાડો રૂ. ૩૦૦

મલખામ

૬૦

મગદળ

૩૦

લેજમ

૧૫

લકડી તથા લકડી વગેરે

૧૫

રૂ. ૪૨૦

ખાદ કરતાં જ્યાં છાપડું તૈયાર મળે ત્યાં ખર્ચ રૂ. ૨૦૦ માં આવી જાય છે. એટલે આ યોજના ઘણીજ સોંધી થઈ પડે છે જેને આ યોજનાનો લાભ લેવો હોય અને શારીરિક તાલીમ લેવી હોય તેમજ ગુજરાત ટેળવણી મંડળનાં વંચીને નાગ-રવાડા, નડિયાદ, સરનામે લખવાથી જનતી

જોઈવણું કરવામાં આવશે તથા ઉપરનાં સાહિત્યોમાંથી કોઈને જોઈઈ નમૂના આવર મંગાવવું હશે તો તે તૈયાર કરાવી તેને મોકલી આપવા જનતો પ્રયત્ન થશે.

ખ્યાયમશાળાનું કામ એકલી કમગતથીજ ચાલતું નથી. તેમાં માસિકો, ચોપા-
નિયાં વગેરે મંગાવી તથા પુસ્તકાલય ઉમેરી વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરી શકાય છે. આવી
સંસ્થાઓનો હેતુ ધંધાદારી લોક ઉમંગ કરવાનો નહિ પરંતુ શરીર એ પ્રભુનું મંદિર છે,
જડ અને ચેતનનું સંઝમતીર્થ છે એ ભાવના ઉપર સ્થાપલો હોવો જોઈએ, તેમાં ગ્રામ
કરેલી શક્તિનો ઉપયોગ-નિર્ણયનું સ્થાપ્ય કરવામાં, આગળી ઉગારવામાં લયથી બચા-
વવામાં, નિર્દોષ પદ્યો લુલ્લમ અટકાવવામાં થાય એજ હક છે. ટુંકમાં, પરાપકાર વૃત્તિ
એ માથે માથે કેળવાય તો બધી વસ્તુઓનો સદુપયોગ થાય છે તે પ્રમાણે શારીરિક
શક્તિનો પણ યથ શકે

અંબાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

વેઠ-વારા.

વેઠ! આ જેઅક્ષરી શબ્દ કેવો નકારો છે! કેટલી માનહાનિ કરાવનારો, કેટલો
ત્રાસ ઉત્પન્નનારો અને લુલ્લમ કરાવનારો છે! વેઠ કોણ કરે છે, અથવા વેઠ કોની
પાસે કરાવવામાં આવે છે? વેઠ કરનાર પોતાની રાજપુત્રીથી કરે છે કે અમલદારના
ધાંધી, તેના મારની બીકથી કે સરકાર હાંડના બથવા જેલખાનાના બથથી? વેઠ અને
રાજપુત્રીથી એ બે શબ્દો એક બીજાના વિરોધી છે, "તારી ખુલી હોય તો
વેઠ કર" એ વાક્યમાં ખોલનાર ને વિનય ગતાવે છે અને જેન તે કહેવામાં
આવે છે તેની સ્વતંત્રતા ગતાવે છે, તે બંનેથી વિરોધી ભાવનાઓ આ બે
અક્ષરી શબ્દમાં રહેલી છે. વેઠ બ્રાહ્મણ, વાણીયા, વકીલ, ખારીસ્ટર, ઈન્જીનેર, કારકુન,
મીલમાલિક, વેપારી અથવા કારખાનાના માલિક પાસે કરાવવામાં આવે છે? હાં
ઉંચ વર્ણના કે ઉંચો ધંધો કરનાર પાસે વેઠ કે વારા કરાવવામાં આવે છે? સેંકડો
વર્ષોના વહિવટ પ્રમાણે ગરીબ મજૂર અને ખેડૂત વર્ગો પાસેથીજ વેઠ કરાવવામાં
આવે છે. કુંભાર, મોળી, સુતાર, દરજી, ખેડૂત, ટેક, ભંગી પાસેજ વેઠ વારા કરાવવામાં
આવે છે. ખેડૂતોના ગાઠ વેઠ કોડી ગાંધ ઠઠાવવામાં આવે છે શ્રીમંતેના ઘોડાની
અથવા મોટર ગાડીઓ કોઈ વેઠ પકડતું નથી હાલ લડાઈના કામ માટે લેવામાં
આવે છે, પણ આપણો પ્રશ્ન સાધારણ સુલેહના વખતને માટે છે. હિંદુ વધા-
સુરાસમાન રાજાઓના વખતમાં વેઠનો રિવાજ હતો, અને માયાળુ મહેતાતી ખ્રિસ્તી
સરકારે માયાથી તે રિવાજને સાચવી રાખ્યો છે. તાર, દપાલ અને રેલવે જ્યારે
નહતાં તે જમાનામાં આ રિવાજ કદાચ (કદાચ શબ્દ ભાર મુકીને વાપરું છું કારણ કે
તેવા જમાનામાં પણ સ્વતંત્રતા હીનથી લેવાનો કોઈ પણ રાજ્યકર્તાને, કોઈ પણ વ્યક્તિને
કોઈપણ કારણસર હક નથી) છતાં પણ માફ કરી શકાય, પણ માન્યોપનાં કે
સાધવતાં નવાં સાધનો આટલાં આટલાં શોધાયાં અને સાધારણ વપરાશમાં આવ્યાં,
પછી પણ ગરીબો અને ખેડૂતો ધંધો કરનારને માથે વેઠ ચાલુ રાખી એને માટે

મારે ક્યો શબ્દ શોધવો? એશિયા ખંડમાં પેદા થયેલા રાજ્યકર્તાઓનું અનુકરણ આધારીત થઈને યુરોપીય રાજ્યકર્તા કરે, કારણ કે મનુષ્ય સ્વભાવ એશિયા, યુરોપ કે આફ્રિકામાં જુદા જુદા નથી. પરંતુ આટલું તો ખરું કે સુધારાની ઠાણે યદેવી પોતાને કહેવડાવનાર અને હિંદની પ્રજાને ઉદ્ધાર કરવાનો દાવો કરનાર પ્રજાને આ સિવાય શોધતો નથી.

દરેક કામ પદ્ધતિસર અને શાસ્ત્રીય રીતિએ કરવાને ટેવાઈ ગયેલી બ્રિટીશ સરકારે વેઠની પ્રાખવમાં પણ પદ્ધતિસરના કામ લીધું છે. ૧૮૧૮ ના અને ૧૮૨૭ના રિગ્યુલેશનોથી આ વેઠને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૮૨૭ ના ૧૨ મા કાગદામા નીચે પ્રમાણે કલમે હતી.

કલમ ૧૮ (૧) "રોજદારો ન્યાયાધીશ, અણીને વખતે સાર્વજનિક કામને માટે, દુકાનદાર, કારીગર, મજૂર અને જેઓ મજૂર પુરા પાડવાનો અને (ગાઠા વગેરે) ચીજ વસ્તુઓ બાંહે ફેરવવાનો ધંધો કરતા હોય તેમની સેવા ફરજિયાત લઈ શકે. કામને માટે તેમને વધતામા વધતું જે રોજ અથવા બાકું મળવાનો હારો હોય તેથી ઓછું આપવું નહીં."

કલમ ૧૮ (૩) "ઉપરની કલમમા ગણાયેલ કામ કરવામા ન આવે તો ન્યાયાધીશ તેને દસ રૂપિયા સુધીનો દંડ અથવા ઓછા દિવસ સુધીની કાચી કેદ કરી શકે.

કલમ ૪૫ (૩) "સાર્વજનિક કામને માટે ઉપરની કલમમા ગણાયેલ દુકાનદાર તથા મજૂર કારીગર વગેરે પોતાની સેવા ન આપે તો જરૂરી પ્રસંગેએ પોલીસ અમલદાર પોતે તે પરાણે લઈ શકે."

આ કાયદાના શબ્દો પ્રમાણે કે તેથી વિશેષ, સાર્વજનિક કામને માટે કે ખાનગી કામને માટે અણીને વખતે કે રોજના પહેવાર માટે, કીવેલા કામને માટે પૂરું રોજ કે બાકું આપવામાં આવે છે કે થેડું કે બીલકુલ નહીં, તે સ્વાભાવિક હાલ તરત બાબતે સુધી એકદમ કહી દેવું જરૂર છે કે આ કાયદો ૧૮૬૨ ના ૧૭ મા કાયદાથી રદ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૮૬૨ ની માલમાં કાયદા બાંધનારાઓને ૧૮૧૮ અને ૧૮૨૭ ના વેકના કાયદા અન્યાયી અને ગેરવ્યાજબી લાગ્યાથી તરકરી કારણ શિવાય બીજા પ્રયોગો માટે રદ કર્યા. પરંતુ કાયદો શોધવો અને નિષ્પક્ષપાતપણે અમલમા મુકવે, એ એમા જમીન આરમાનનું અંતર છે. કાયદા બાંધનારાઓના અંત. કારણ રસ્તા કારોબારી અમલદારોનાં વધારે મૂલ્ય અને સ્વાર્થી હોય છે, એમ જગતનો ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે. આ તત્વને આધારે જ કૌબ્રેસ—હીમની રાજકીય સુધારાની યોજનામા ધારા બાંધનારી સભાઓમા પ્રજાએ ચુંટેલા સભાસદો રૂં હોવા જોઈએ અને મરકારે નીમેલાં (એટલે કે જેમાં કારોબારી અમલદારોનો સમાવેશ થાય છે તેવા) સભાસદો ફક્ત રૂં હોવા જોઈએ એમ નિશ્ચિત કર્યું છે. ૧૮૬૨ નો વેકના કારો રદ કરનારો કાયદો કાયદાપોષીમાં જ રહ્યો છે, તેનો અમલ થયો નથી, એ શરમતરેલું છે, એક દરનારું. અમલ થયો નથી એટલું જ નહીં, પણ કાયદામાં વેક કરનારને

પણ જે હામ આપવું ઠરાવ્યું છે તે ઘણી વખત મળતું નથી, અહીંને વખતે લેવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું છે તેને બદલે વર્ષના ૩૬૫ દિવસ લેવામાં આવે છે, ગાડાં માટે ફેરવવાનો ધંધો ન કરનારા જેઠતોની પાસેથી પસણે, વખતે માર મારીને, ગાળોના વર્ષાદ વર્ષાવીને પણ લેવામાં આવે છે. કમનસીબ બિચારા જેઠતની કે તેને ખેતીના કામને માટે ગાડા વિના ચાલતું નથી તેથી ગાડું રાખે છે અને તેથી કાયદાનો ઉધો અર્થ ઠરાવા દારોબારી અમલદારો તેમને 'ગાડે ગાડા ફેરવનાર' ગણી રદ થયેલા, મરી ગયેલા, કાયદાને પણ રદ થયા પછી આજે ૫૬ વર્ષ થયાં છે તો પણ તેના ઉપર દેજ નિર્દય પણે અન્યાયથી તેના અજ્ઞાનનો લાભ લઈ અમલ ચલાવ્યા જ લાય છે !

વેઠે મજૂર તથા ગાડાં સાર્વજનિક કામને માટે આ મુશ્કેલી કાયદા પ્રમાણે લઈ શકાય, પણ સરકારી અથવા સાર્વજનિક નોકરના ખાનગી કામ માટે પણ પૂર્ણ છુટથી ખીન-અદેશે લેવામાં આવે છે ! સાર્વજનિક નોકર (આ શબ્દમાં ગવર્નરથી માંડીને પટાવાળા તથા રાવણીયા સુધી સર્વ નોકરનો સમાવેશ થાય છે) પોતાના વંશુ અથવા શસ-સ્વીકારને માટે, પોતાના કુટુંબના માણસો માટે, પોતાના મીજબાનો અને મોજશોખને માટે, શિકારની ગમતના સ્વાદ મેળવવા માટે, ઘરનાં વાસણ ઉઠાવવા માટે જ્યારે વેઠે મજૂર તથા ગાડાં લે છે તે વખતે તે દરેકના ઉપર હાઈ કોર્ટમાં કેસ માલવામાં આવે તો તેઓની આજો હાથડે અને તેમના જીરે મારી બેસેલા આત્માઓ જાગે. વધતામાં વધતું દેજ અથવા સાડું આપવને બદલે ઓછામાં ઓછું આપવામાં આવે છે, અને ઘણીએ વખતે ખીનકુલ આપવામાં આવતું નથી. લાયના વાતાવરણમાં અને રાજ્યમાં રહેતો જેઠવ વેઠથી છુટી ઘર વરફ ગાડું લઈને ન્હાતવા માટે છે, અને ઓછું મળ્યું કે બરાબર તેનેવા પણ ઉલો રહેતો નથી. ફળમ, કુભાર, મોચી વગેરે કારીગરો તો મફત વેઠ કરવા જન્મેલા છે એમ નોકર વર્ગની દુનિયા માને છે અને ફળમ યા કુંભાર રાવસાહેબની કે દલેકટર સાહેબની, પટાવાળાની કે કારકુન સાહેબની સેવા ચાકરીમાં કાંઈ ઉણપ કરે છે તો માર, અથવા ગાળાની ઓછો શરપાવ પામતો નથી. કુંભાર વગેરેને દેજ આપવાનું કોઈના સ્વપ્નામાં પણ આવતું નથી.

વેઠના કેસો હાઈ કોર્ટે પણ ચઢેલા છે. પણ હાઈ-કોર્ટના ફેસવાની અથવા કાયદો રૂં કહે છે તે સંબંધી હાઈ કોર્ટે આપેલી સમજની આપણે નોકર વર્ગ યોડી જ દરકાર રાખે છે. હાઈ કોર્ટને તથા જીજી કેટલીક કોર્ટોને આપણા સાર્વજનિક નોકર વર્ગના તાળામાં નથી મુકી જાને સ્વતંત્ર જ રાખી છે ત્યારે તો આવા સરકારી વેઠના નિરૂદ્ધ નિષ્પક્ષપાત ફેસલાઓ આવવાનો સંભવ રહે છે, અને આવ્યા છે. ૧૮૮૫ માં શેતાપુર જીલ્લામાં જંગલખાતાના એક મોટા નોકરને વેઠ પંદર ગાડાં જોઈના હતા. તેણે મેહસુલી ખાતાના એક પટાવાળા મારફત તે મંગાવ્યા. રખમાણ નામે એક જેઠને ગાડાં આપ્યાં નહીં, તકરાર થઈ, મારામારી થઈ અને તેથી પડેલા વર્ગના મેજસ્ટ્રેટ પાસે ફરિયાદ ગઈ. મેજસ્ટ્રેટ સાહેબ, જેઓની પાસે કારોબારી નોકર તરીકેનું પણ કામ હતું, તેમણે તો મરી ગયેલા કાયદો નિસારીને કરારી ટીકું કે વેઠ ગાડું આપવાને રખમાણ ખંધાએલો હતો. તેણે

પરકારી નોકર ઉપર હુમલો કર્યો તે જાણીત થયું તેથી જાને વાંકને માટે તેને ૨૧ દિવસની સજા કેદની સજા ફરમાવી. રખમાણએ હાથ કોર્ટને ચરજ કરી કે મને ગેરકાયદે સજા થઈ છે. ન્યાયમૂર્તિઓ નાનાભાઈ હરિદાસ અને સર વિલિયમ વેડરબર્ન હતા. તેમણે ચુકાદો આપ્યો કે વેક સંબંધી 'નૌન' ના પુસ્તકમાંથી જે સરકારી કરાવેો દાંત્રી બતાવ્યા છે તે કાંઈ કાયદો નથી, સિપાઈ સરકારી નોકર તરીકે વેકે ગાડાં લઈ શકે નહીં અને ફક્ત મારામારીનાં તહોમત માટે રખમાણને સજા થઈ શકે. વળી તેમણે ટીકા કરી કે હિંદી પીનલ કોડની ૩૭૪ મી કલમ પ્રમાણે જે કામ (એટલે કે ધમ્મી વિરૂદ્ધ મજુરી અથવા વેક વારા કરાવવા એ) કાયદાથી વિરૂદ્ધ અને એક વર્ષની સજાત મજુરીવાળી કેદને પાત્ર ગણેલું છે તેને માલ્ટ્રેટે કાયદાસર ગણ્યું તેના અમને અચ્ચો લાગે છે. સાદી માસમારીને માટે ઘોડા રૂપિયા માલ્ટ્રેટે દંડ કર્યો હવ તો બસ હવું એમ તેમણે કહ્યું. સાત દિવસની શિક્ષા રખમાણ સોગવી ચુક્યો હતો તેથી તેને છોડી મુકવાનો ન્યાયમૂર્તિઓએ હુકમ કર્યો.

આ સંબંધમાં બીજો કેસ ૧૮૯૬ માં હાઈ કોર્ટે ચક્ર્યો હતો અને તે ફાજદારી નહીં પણ દિવાની દાવો હતો. આ અપીલ ન્યાયમૂર્તિઓ બર્ડિન અને રાનડે પાસે ચાલી. ખાનદેસ જીલ્લાના એક આગકારી ખાતાનો ઇન્સ્પેક્ટરને માટે એક ગામના પટેલ વળાટીએ ખુદા નામના ખેડૂતના બખદનીભેડી વેકે કઢાવી ખુદાએ મુનસફની કોર્ટમાં અચુક રકમની નુકસાનનો દિવાની દાવો માંડ્યો અને પટેલની પાસેથી તેટલી રકમ મેળવવાની દાદ માગી. પટેલના વતી વકીલે દલીલ કરી કે આ દાવો ચલાવવાનો મુનસફને અધિકાર નહોતો. મુનસફે આ દલીલ કબુલ કરી નહીં અને ૧૮૮૫ નો હાઈ કોર્ટનો ફેસલો ધ્યાનમાં રાખી પટેલની પાસે નુકસાનીની રકમ આપવાનો હુકમ કર્યો. જીલ્લા જજને ત્યાં અપીલ ગઈ તેમાં તેમણે મુનસફનો ફેસલો ઉલટાવી નાખ્યો અને ખુદાએ ચેતાલી કોર્ટમાં ફરિયાદ કરી એલું ફરમાવ્યું. ખુદાએ હાઈ કોર્ટમાં તેના ઉપર બીજી અપીલ કરી. ન્યાયમૂર્તિઓએ ૧૮૮૫ ના રખમાણના કેસની સાદી આપી તેમણે મુનસફનો ફેસલો કબુલ રાખ્યો અને જાને અપીલોનો ખર્ચ પટેલને માથે નાખ્યો. ન્યાયમૂર્તિ બર્ડિને જીલ્લા જજના ઉપર જરાએ ટીકા કરી નહીં.

હિંદી પીનલ કોડની કલમ ૩૭૪ મી નીચે પ્રમાણે છે : “ જે કોઈ શખ્સ બીજા શખ્સ પાસે તેની મરજી વિરૂદ્ધ મજુરી કરવાની ફરજ પાડે એટલે વેકવાસ કરાવે, તેને એક વર્ષ સુધીની સાદી કે સજાત મજુરી સાથેની કે દંડની કે જાને શિક્ષા થાય ” આ કાયદાની કલમનો ઇરાદાપૂર્વક સેંકડો હબરો દાખલામાં રોજ રોજ દેશના દરેક ભાગમાં ગામડે ગામડે લાંગ ધાપ તેનું શું કારણ ? લોક-નાયકોની ભીડવા, સરકારી, એટલે અર્ધજનિક નોકરોની સ્પર્ધાબુદ્ધિ, લોકનું બાયલાપણું, સરકારની રાજનીતિ, લોકનું ગાઢ અજ્ઞાન અને દેશમાં અગવળ કરનારાઓની નાલાયકી એ બધાં કારણો આ શોચનીય સ્થિતિને માટે જવાબદાર છે. પણ ગોધરામાં મહાત્મા ગાંધીના

પ્રમુખપણા નીચે મળેલી પહેલી ગુજરાતી રાજકીય પરિષદે આ સવાલ ઉપાડી લીધો છે તેથી આશા આવી છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ પસાર થયો હતો.

“ જોડત વર્ગની પાસેથી તેમજ અનાજના દુકાનદારો પાસેથી અમલદાર વર્ગ જનરાણથી વેઠ અને વારા કરાવે છે એ તેમની જેતીના તથા ધંધાના કામમાં ઘણી અડચણ કરવા હોવાથી તેમજ તેમની પ્રવિધાને હીલુપત લગાડનાર હોવાથી તે તદ્દન બંધ કરવા આ પરિષદ સરકારને વિનંતિ કરે છે.”

ઠરાવ પસાર કરીને કર્મવીર ગાંધી બેસી રહે તેમ નથી. સરકારની સાથે તે બાળ-તનો પત્રવ્યવહાર પરિષદે નીમેથી કારોબારી કમિટી કરે છે, અને તે સંબંધી હોકાઓ શું વર્વન લેવું તેની જાહેરખબર થોડા વખતમાં ગામે ગામ અને શહેરે શહેરે વહેંચશે, વેઠ નાબુદ થવીજ જોઈએ, વારા બંધ થવાજ જોઈએ, સરકારી નોકરાઓ પોતાને જોઈતાં ગાડાં અને સીધું સામાન મેળવવાને પોતાનો બંદોબસ્ત ખાનગી ગૃહસ્થોની માફકજ કરી લેવો જોઈએ, અને વેઠનો રિવાજ ૧૯૧૮ની સાલમાં બંધ થયો એમ ઇતિહાસમાં લખાવુંજ જોઈએ. કદાચ આખા હિંદુસ્થાનમાં નહીં થાય તો ગુજરાતમાં તો તેમ થશેજ નહીં થશે તો મહાત્મા ગાંધીજીની આખર જયો-દશિણ આફ્રિકાની અને બિહારની સરકારોને સ્ફોટ કરનાર આવી નાની બાળતમા જય મેળવશે તેની લેખકને જરા મધુ શંકા નથી.

અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

“સ્વ. ભોળીન્દ્રરાવ દીવેટીઆને લખેલો એક પત્ર.

નોંધ—‘નવજીવન’ ના ડિસેમ્બરના અંકમાં સ્વ. ભાઈ ભોળીન્દ્રરાવ દીવેટીઆનો, બાઈ અમૃતલાલ ઠક્કર ઉપર લખાયેલો એ- અલ્પનો પત્ર પ્રકટ થયો છે એ પત્ર જ્યારે લખાયો ત્યારે બાઈ ભોળીન્દ્રરાવની તબિયત નરમ હતી અથા મે માસમાં એ બાઈ હજારેને મટે મળેલી થોડે વખત આવી રહ્યા હતા. ગુજરાતની સ્વર્ગસ્થ બહેની સેવા, ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે આપેલો અમૂલ્ય ફાળો એ આજે ગુજરાતમાં ટોપ પણ વ્યક્તિની જાતુ જાહેર નથી પણ ગુજરાતને મટે સદેવ દ્રવતા તેમના સાતુ હૃદયનો ખ્યાલ તો તેમના ગાદ પરિચયમાં આવનાર શ્રદાનેજ હશે મજલેલીમાં એમણે ગાળેલા દુઃ સમયમાં એ હૃદયને જરાબર પિછાનવાનું બાન્ય અને માસ થયું હતું અને મારા સાથે વખતના પરિચય દરમિયાન મે એ સાધુ હૃદયને ભરાતર બોળખ્યું હોય તો તે એ સમયેજ પોતાની માંદગી દરમિયાન પચાસીવરા હોવા છતાં પણ એક દિવસ નેવો નહોતો. અથા કે જ્યારે એમણે ગુજરાતની ઉત્તર કેમ થાય, ગુજરાતી સાહિત્ય સમૃદ્ધ કેમ થાય, ગુજરાતમાં સારાસુધારો કરવાને ઉત્તમ ઉત્તર કેમ થાય, ગુજરાતી સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે એ બાબત વિચારે ન કીધા હોય, પચાસીમાં પડે આર્થિક અને તેની સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ શકે એ બાબત વિચારે ન કીધા હોય, પચાસીમાં પડે એ બાબતની ચર્ચામાં ઉલટ બર્ષો બાળ લીધો ન હોય સ્વ. મવજારી અને સ. દયારામ બાઈના પડે એ બાબતની ચર્ચામાં ઉલટ બર્ષો બાળ લીધો ન હોય સ્વ. મવજારી અને સ. દયારામ બાઈના

* સ્વ. દીવેટીઆના અથા અકાસ પ્રકટ થયેલા કાગળની સાથે રા. અમૃતલાલ ઠક્કરનો કાગળ પ્રકટ થઈ રાક્યો હોય તે વધારે ચોંચ થાત પણ તેમની અનુચિત વિનયનસિધ્ધિ તેમ ન બની શક્ય તેને મટે અને દીવજારી બાઈ તેમના પત્ર ઉપરથીજ સ્વ. દીવેટીઆનો પત્ર સ્ફુરેલો હોવાથી અને તે પછી ઉપયોગી લખાઈ તે પ્રકટ કર્યો છે

પોતાને તથા પોતાના પાડોશીને કેટલો નુકસાનકારક થાય તેનો ખ્યાલ પણ ન કરે ! ઠગરાના ઢગલાના ઢગલા મહીનાઓ થયા, ઘણું સહિત વાડામાં સડયા કરે, પાણી પીવાના કુવાની બાલુમા જ અતિશય ગંદકી કરે અને કાંઈ અનિષ્ટ કરીએ છીએ તે તેના સ્વપ્નનાં પલ્લુ ન આવે આ સ્થિતિમાં ફેરફાર ક્યારે થશે ? “ સેનીટરી મીશનરીઓ ” ફરતા થવા ભ્રમણે, તેને માટે નાશિક કોન્ફરન્સની અથવા તો ગીરગામ ડિસ્ટ્રિક કોમેસ કમિટીની જેટલી જરૂર છે તેથી વિશેષ, કેળવણીના સેનીટરી, ખેતી વિષયક મીશનરીઓની હુલ્લરપટ જરૂર છે. મોહિનીમાં મુંબઈના કામાટીપુરાની દાડની હુકાન તથા ઘાટીઓની અતિશય દુ.ખ દારિદ્ર્યની કથા લખનાર અને ઘાટી પ્રવ્વની નજરે આવનાર લોગીન્દ્રરાવ કરતા ગામડાંનો સાંસારિક જીવનના ચરિત્ર લખનાર તથા ગામડીઆ લાંબાઓના આત્મા જગાડનાર લોગીન્દ્રરાવ કે પઢિયારની જરૂર છે. પણ લોગીન્દ્રરાવને તથા પઢિયારને આજીવિકા માટે મોહમયીમા જ જીવન ગાળવું પડે તે તેમનો દોષ કે તેમના અસાદા જીવનનો દોષ કે દાવરડાનો દોષ ? ગોખલેએ હિંદ સેવક સમાજનું આદર્શવત્ ચિત્ર આલેખ્યું ત્યારે એક એક જીવલેમાં એટલે ૨૦૦ થી ૧૦૦૦૦ સુધીના ગામડાને માટે, એક સેવકથી સતોષ માન્યો, કારણ તેણે feasible શું થઈ શકે તે જોયું. મારા જેવા અસતોષી તથા ખાલી વાતો કરનાર જીવતે આ તો મમુદ્રતા ટીપા જેવું લાગે. ખેર, અલખ ગોપાળરાવે જગાવ્યો છે, પાછળનાઓ અલખને કેવી રીતે સચેતન રાખે છે તે તમે અને હું બન્ને જીવતા હોઈશું તો પાચેક વષ પછી જોઈશું. જય, જીતેન્દ્ર.

લી. અમૃતલાલ વિ. ઠક્કર.

તા. ૭—આ કાગલ કૃપા કરીને સાચવી રાખસો. સોદીતુ બાળક સીદીને કેટલું વહાલું દોષ કે ઓગળી હું વિશેષ પામર છું

અ. વિ. ઠ.

મુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૧. મુંબાઈ શહેર.

૧. સુભાષદોની મળ્યા પંચેપ થી વધીને ૫૧૬૦ થઈ છે.

૨. ન. હિન્દી વલ્લર મી. મોન્ટેગ્યુ મુંબાઈમાં તા. ૨૪-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે પ્રધાનો તે વખતે હોમરૂલ લીગની જન્મે ચાખાતું ડેપ્યુટેશન ઓ. મી. ઝીણાની આગેવાની નીચે નીચલા ગૃહસ્ત્રો સાથે ગયું હતું:—૨. ભુલાભાઈ દેસાઈ, ૨. એમ આર. જયકર, ૨. જમનાદાસ દારકાદાસ, મી. બી. જી. હોર્નીમન, મી. ઉમર સોભાની, ૨. શંકરલાલ બેન્ડર, ૨. કાદ્યાભાઈ કલ્યાણજી દેસાઈ, ૨. હરિભાઈ અમીન, ૨. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ, ૨. ગોકુલદાસ તલાટી, મી. બાલ ગંગાધર તિલક, ૨. આર. પી. કરંદીકર, ૨. એમ. એમ. પરાજયે, ૨. વાઈ. એન. નેને, ૨. નરસિંહ

મુંબાઈ શહેર અને ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળ.

૫૨૬

ચિંતામણી ઠેલકર, ઓ. મી. મનમોહનદાસ રામભ, રા. એચ. કે. પટવર્ધન, રા. એમ. યી. વેલકર અને રા. એસ. એસ. દેવ.

૩. રાષ્ટ્રીય પરિપક્વ દિવસ-તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બરે રા. કનૈયાલાલ માલુકલાલ મુનશીના પ્રમુખપણા નીચે શાંતારામની ચાલ, કાંદાવાડીમાં ૩૨ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટનું ભાષણ (ગુજરાતીમાં) વાંચવા સભા મળી હતી. આ સભામાં પંડીત લાલન, રા. મરાડવાલા, રા. શુભાભયંદ તથા રા. દોવેટીઆએ ભાગ લીધો હતો. બીજી સભા ડૉ. એડલકરના પ્રમુખપણા નીચે મરાઠી ભાષણ વાંચવા હીરાભાગમાં મળી હતી.

૪. નહેરુ સભાઓ—ગયા મહિનામાં કેનિકલ પત્ર પાસેથી લમીનગીરી લીધી તે સામે પોષ્ટર ઉઠાવવા મુંબાઈના શહેરીઓની એક સભા શાંતારામની ચાલમાં તા. ૨૪ મી એ સવારના ૯ વાગે મળી હતી. પ્રમુખસ્થાને ઓ. મી. વી. બે. પટેલ હતા અને સભાના કાર્યમાં લો. તિલક, ઓ. મી. વજીર હસન, ઓ. મી. કરંદીકર, રા. ઠેલકર વગેરેએ ભાગ લીધો હતો.

૫. વ્યાખ્યાનો:—

ગયા મહિનામાં આ શાખા તરફથી ૩ વ્યાખ્યાનો થયા હતાં તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

નં.	તા	વખત	વક્તા	પ્રમુખ	વિષય	સ્થળ	લોકોની સંખ્યા.
૧	૧૦	રાતના ૯-૩૦	રા માવજી ગોવિંદજી રોક	રા જમનાદાસ દારમદાસ	આનામી કલ કતા કોંગ્રેસ	મોરારજી મેઘજીદાસ હાલ, કાલ-વ્યરેજી	૫૦૦
૨	૧૪	૯-૩૦ સાંજના	રા ચંદ્રશંકર પડયા	"	કોંગ્રેસની યાત્રા	"	૭૦૦
૩	૧૮	૧-૩૦	મી કૈયથ વજીર હસન, મી લેવદ કુસેન વગેરે	આન મી. ઝીણા	ઈન્ડિયન રિપબ્લિક	શાંતારામની ચાલ, કાંદાવાડી	૭૦૦૦

૬. ગુજરાતમાં ચળવળ—ગયા મહિનામાં ગુજરાતમાં હોમરૂલની ચળવળને અંગે શાખા તરફથી, નીચલા ગૃહરચોએ ભાષણ કર્યાં હતાં:—ઓ. મી. વજીર હસન, રા. ચંદ્રશંકર પડયા, રા. પ્રાગજી ખડુભાઈ રા. ઈંદુલાલ ચાન્નિક. બધાં મળીને નીચલે ૬ સ્થળે ભાષણો થયાં હતાં:—લણ્ડન, સુરત, સરલજી, પુણે, સુમા-કુરેલ, એર. નડિયાદ, મહુધા, અને સુજ.

૨. સુરત છલ્લો.

સુરત શહેર અને છલ્લામાં અપાયેલાં સાપણોની વિગત નીચે મુજબ છે.

ન	તા	સ્થળ	વકતા	વિષય	પ્રમુખ
૧	૨	વડનો ઢેકરો, જેમમ પુરા, સુરત	રા મગનલાલ, ડૉ કરસુખ રામ દોરા, રા નાનાભાઈ, રા કલ્યાણજી વગેરે	સ્વરાજ્ય	
૨	૬	ક-જાપોર, તા જોરપાડ	રા દયાળજી, રા કનૈયા લાલ, રા કલ્યાણજી, ડૉ પરમુખરામ	સ્વરાજ્યની યોજના	શેઠ પારિજીતરાઈ
૩	૧૦	સાતેમ, તા જલ લપેર	રા કુવરજી, રા રાજીવભાઈ	"	રા. હામીભાઈ માધવભાઈ
૪	૦૨	સરખા, તા ખારડોલી	રા પરાગજી, રા ઝીણાભાઈ	તથા મી મહ મદનવી અને મી ચૌકિત અહીંને સત્તર મુલત કરવા મંદિ	
૫	૧૪	ચુલ્હી, "	રા પરાગજી, રા ઝીણાભાઈ અને રા મૂળજીભાઈ	સ્વરાજ્યની યોજના	
૬	૧૪	જોવાહર- જે રપાડ	રા કલ્યાણજી, રા કનૈયા લાલ અને ડૉ કરસુખરામ	સ્વરાજ્ય અને ખેડૂત વર્ગ	
૭	૧૬	સુપા કુરેલ તા રેલી	રા પરાગજી, રા ઝીણાભાઈ અને રા. મૂળજીભાઈ	સ્વરાજ્ય	
૮	૧૭	રવ દલા- ખારેલી	રા કલ્યાણજી અને રા માધવભાઈ	"	
૯	૧૮	મહેકપોર	રા માધવભાઈ	"	
૧૦	૨૧	મલયાની વાડી, સુરત	મી મી રૈયા વજીરદસન	હિંદુ મુસલમાન ઐક્ય	
૧૧	૨૨	એર-જા લપેર	રા પરાગજી ખડુભાઈ, રા દયાળજી, ડૉ કરસુખરામ વગેરે	કોંગ્રેસનો ઇતિહાસ અને સ્વરાજ્યની અણવણ	
૧૨	૨૪	આયસમાળ હોલ, સુરત.	રા એ દ્રશ કર પડયા.	મી કનિંસની યોજના	
૧૩	૨૪	વાડ ખારડોલી	રા કલ્યાણજી વિઠ્ઠલભાઈ	સ્વરાજ્યનો મત	

નં	તા	સ્થળ	વક્તા	વિષય	પ્રમુખ
૧૪	૨૬	મગીનચ દ ઈન્ડીયન સુરત	રા કાંતોરરામ કાંતોરરામ	૩૨ મી હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	
૧૫	૨૬	તા. ચાંચી	રા કલ્યાણ અને ડૉ અમીચ દ	૩૨ મી હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	
૧૬	૨૬	વલસાડ પારી.	રા પ્રાણનંદ	"	રા નાથવલ્લભ શુલાભાઈ.
૧૭	"	બારડો		"	
૧૮	"	પારી		"	રોડ તારનાર મહેતા.
૧૯	"	વલસાડ	રા કાલાભાઈ	"	

આ ઉપરાંત-જલાલપોર તથા બારડોલી તાલુકાઓમાં રા. પરાગજી ખાંડુભાઈ તથા રા. કલ્યાણજી ત્રિલોકાઈ મહેતાએ જુદાં જુદાં ગામોમાં ફરી હોમરૂલ સંબંધી વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

૨. હિન્દી વલ્લર નેક નામદાર મોન્ટેગ્યુ-તથા નામદાર વાઈસરોય સાહેબને આવકાર આપવા માટે તથા કોંગ્રેસ તથા મુસ્લીમ લીગે તૈયાર કરેલી સુધારાની યોજનાની માંગણી કરનારી સભાએ ૧૨૩ ગામમાં સરવાળાં આવી હતી, જેને લગતા ૧૨૩ તારો નામદાર મોન્ટેગ્યુ સાહેબ પર રવાના કરવામાં આવ્યા હતા. ગામોની તાલુકાવાર સંખ્યા નીચે પ્રમાણે છે:— (૧) તા. વલસાડ ૧૬-(૨) તા. ચીખલી-૮, (૩) તા. જલાલપોર-૨૬, (૪) તા. બારડોલી-૩૦, (૫) તા. માંડવી-૧, (૬) તા. ચોરપલ-૩૧, (૭) તા. ચોર્યાશી-૮ શહેર અને જીલ્લો મળી ૨૬,૦૦૦ સહીઓ મોન્ટેગ્યુ સાહેબની અરજી પર લઈ મુંબાઈ મોકલવામાં આવી છે.

૩. રાષ્ટ્રીય પરિષદ દિવસ—તા. ૨૬ મીએ પણ લગભગ એટલા જ ગામોમાં સભાઓ ભરી કલકત્તા કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટનું ભાષણ વાંચવામાં આવ્યું હતું.

૪. સુરત શહેરમાં તા. ૧ લી જાન્યુઆરી સુધી ૧૨૨૩ મેઝરો લાખ થયા છે. તથા જીલ્લામાં ૪૬ શાખાઓ સ્થપાઈ છે. આ મહીનામાં નીચેના ગામોમાં શાખા સ્થપાઈ છે:—(૧) વિહારા (તા. જોરપાડ), (૨) પુણી (તા. ખારડોલી), (૩) સરસણ (તા. ખારડોલી), (૪) સાતમ (તા. જલાલપોર), (૫) શીઆદલા (તા. ખારડોલી), (૬) માણે-કપોર (તા. ખારડોલી), (૭) મલેકપોર (તા. ખારડોલી), (૮) માંડવી (તા. માંડવી) (૯) વાંઝ (તા. ચોર્થાશી). એકંદર સભાસદોની સંખ્યા ૩,૫૦૦ ઉપર છે.

૩. ભરૂચ જિલ્લો.

૧. ભરૂચ શહેર.

૧. તા. ૭-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે મેરલેમ ફોમ વરફથી મસીદમાં નીમાજ પઠયા પછી મી. મહમદઅલી અને મી. શાકવચ્ચીને નામદાર સરકાર વાકીદે ઓડી તેમની હુબાયલી લાગણી શાવ કરે એવી રીતના ૧૪ તારો જુદા જુદા ગૃહસ્થ વરફથી ઠરવામાં ગયા હતા.

૨. ૧૫-૧૨-૧૯૧૭ થી ૨૦-૧૨-૧૯૧૭ સુધી હોમરૂલ લીગનું એક ડેપુટેશન હરિભાઈ અમીનની આગેવાની નીચે ભરૂચ જિલ્લામાં સ્વરાજ્યના પ્રચાર અર્થે 'ફિજી' હતું અને તે ડેપુટેશન વરફથી અંકલેશ્વર, આમોદ વગેરે સ્થળોમાં 'સ્વરાજ્ય' 'ગંધી વ્યાખ્યાનો' કર્યા હતા. તેમજ તા. ૨૪ મીએ ના મૉન્ટેગ્યુ સાહેબ મુંબઈ આવે ત્યારે સભા ભરી સ્વરાજ્યની માંગણી કરવાના વાર મૂકવાની તેમજ તા. ૨૬ એ કોંગ્રેસના દિવસને જ વખતે મિન્નિસ બેસન્ટનું લાષણ ગુજરાતીમાં વાંચવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.

૩. રાષ્ટ્રીય પરિષદ દિવસ—તા. ૨૬-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે ૪-૩૦ કલાકે દશલાક ડીમાં રા. મોતીલાલ સાકરલાલ વડીલના પ્રમુખપણા હેઠળ બહિર સભા ભરવામાં આવી હતી જેમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખનું લાષણ વાંચી કોંગ્રેસ—લીગની પસાર કરેલી સુધારાની યોજનાને ટેકા આપવાનો તા. ૩ મી. મૉન્ટેગ્યુના સેક્રેટરી પર કર્યો હતો. તેમજ મુંબઈના સુપ્રસિદ્ધ દિનિક "એન્ડે કોનિકલ" પાસે લેવાયેલી બમીનગીરી બદલ સખત વિરોધ દર્શાવનારા ઠરાવો વિવેચન સાથે પસાર કરી, મી. મૉન્ટેગ્યુ, ના વાઇસરૉય, મુંબઈના ગવર્નર અને ચીફ પ્રેસિડન્સી મેજિસ્ટ્રેટ પર વાર કર્યો હતો.

૪. ભરૂચ જિલ્લામાં તથા શહેરમાં અપાયલા ભાષણોની વિગત નીચે મુજબ છે:—

નં.	તા.	સ્થળ.	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૧૫	અંકલેસર	સ્વરાજ	કેસરલાલ દીક્ષિત, અને રા. અમીન	રા. ઉપાધ્યાયલલેલાભાઈ
૨	૧૮	વાગરા	"	રા દરિયાઈ અમીન	રા કાકોરલાલ ચીમન- નલાલ વડીલ
૩	૧૯	કેરવાડા	"	"	"
૪	૧૯	ધુપા	સ્વરાજ અને સુધારો	"	"
૫	૧૯	આમોદ	સ્વરાજ	સ્વામી પરમાનંદ, રા દરિ યાઈ અમીન	રા ચીમનલાલભાઈ
૬	૨૧	ભરૂચ	વર્તમાન સ્થિતિ.	આ મી સેયદ વઝીર દસત	રાવસાહેબ મલછ
૭	૨૬	"	૧ મિસિસ જેસ'ટન ભાષણ ૨. કેનિકલ પત્રની નમીન ચીનીમાળવા સામે બાધો ૩. મી મોન્ટેગુને મુખ્ય કલાકામાં આવતા આવકાર અને રોયલ-મીસ્ટ્રેમ લીગની ચોળનાને ટેકો	રા અમીન. રા કાકોરલાલ ચીમનલાલ રા મુકુન્દરાય આત્મારામ, રા કાળીદાસ પાધીયા, રા મોતીલાલ સહરલાલ	રા મોતીલાલ સહર લાલ વડીલ.

૫. મિસિસ એની જેસ'ટન' ભાષણ જિલ્લાના ૪૧૦ ગામમાંથી લગભગ ૨૭૫ ગામમાં વાંચવામાં આવ્યું હતું અને કૉંગ્રેસ લીગની ચોળનાને ટેકો આપનારા લગભગ ૧૫૦ ઉપરાત તાર ભુદા ભુદા ગામમાંથી કરવામાં આવ્યાં હતા.

૪. અમદાવાદ જિલ્લો.

૧. અમદાવાદ શહેર.

૧. અત્રેની હોમરૂલ લીગ વરફી સવિધની રાજદારી સુધારણી ચોળનાં સંબંધમાં રા. મગનલાલ ચતુરભાઈ બેરિસ્ટર એક સિદ્ધા સરેલી અરજ મોકલી છે તે માટે તથા બીજા કાર્યો કરવા માટે મેનેજિંગ કમિટીની સલાહ હોમરૂલ લીગ ઓફિસમાં મળી હતી.

૨. ગયા મહિનામાં આ સાખા તરફથી ૨ બ્યાબ્યાનો અપાયો હતો તેની વિગત નીચે મુજબ છે.

નં.	તા	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ.
૧	૨૪	પ્રેમાભાઈ હોલ, અમદાવાદ	ના મોન્ટેગ્યુને આવકાર આપવા અને કોંગ્રેસ-લીગની શોજનાને ટેકો આપવા	રા. વલ્લભભાઈ ઘરિસ્ટર, રા. દરિપ્રસાદ, રા. માનુકચંદ ગોરધન-વાળા, હોમી ચાદે-વાળા વિગેરે	રા. બ. હસ્તિલાલ દેસાઈ-ભાઈ વધીલ
૨	૨૬	"	૩૨ મી ઇન્ડિયન નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ પેસન્ટના ભાષણનું પાચન	રા. કૃષ્ણલાલ તરસીલાલ પેસાઈ	રા. વલ્લભભાઈ પટેલ.

૩ આ ઉપરાંત અમદાવાદ જીલ્લામાં સંબંધાબંધ ગામોએ હિન્દી વહર મી. મોન્ટે-ગ્યુને આવકાર આપવા તથા કોંગ્રેસ-લીગની સુધારાની શોજનાનો સ્વીકાર કરવા વિનંતિ કરી હતી તથા ૧૨૦ ગામોમાં કોંગ્રેસના પ્રમુખનું ભાષણ વંચાયું હતું.

૫. ખેડા જીલ્લો.

૧. ખેડા જીલ્લામાં અપાયેલાં ભાષણોની વિગત નીચે મુજબ છે.—

નં.	તા	સ્થળ	વિષય	વક્તા	પ્રમુખ
૧	૩	મેલોવ	સ્વરાજ્ય	રા. કુલચંદ રા. માધવલાલ તથા રા. નંદલાલ	
૨	૩	સુરાસામજ	"	"	
૩	૪	આરોહર	સ્વરાજ્ય તથા મેરીના કુલના સુચારોથી ચર્ચા	રા. કદાનદાસ વધીલ અને રા. અબાલાલ	
૪	૪	જોગાસલુ	"	કર. વલાલ વધીલ અને રા. દયારાજકર વધીલ	
૫	૬	જાપા	"	રા. જનભાઈ, રા. મણીભાઈ, રા. મણીભાઈ, રા. દરિપ્રસાદ અને રા. કદાનદાસ મદાત્મા ગાધીલ	
૬	૬	કેરા ખડા-વડાની વાડી, નંડિયાદ	હાલની રાજકીય પરિસ્થિતિ		
૭	૭	"	સ્વરાજ્ય	રા. ધરાગજી ખડાભાઈ અને રા. રૂઢ મંગા બેન	રા. કિન્દુલાલ કનેવાલીય ચાલિક

* આ સ્વરોએ લીગની સ્થાપના વહ હતી

નં	તા	સ્થળ	વિષય	વસ્તા	મમુખ.
૮	૭	નહેર	સ્વરાજ્ય તથા ઝેગીના દુધના	રા કુલાબાઈ, રા ધનભાઈ	
૯	૮	દેવરો	રા આચોપી થતુ તુ રેખન	રા કમુભાઈ વગેરે	
૧૦	૧૧	દાવોલ	"	રા કેશવલાલ દયારા કર અને	
૧૧	"	ગોલાલ	"	રા કારીભાઈ	
૧૨	"	ગુભારી	"	રા કુલાબાઈ, રા કારી	
૧૩	૧૪	ખેલવા	સ્વરાજ્ય અને આપણી	રા નાથાભાઈ, રા કેશવ	
૧૪	૧૫	દાસરા	વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ,	લાલ અને રા દયારા કર	
૧૫		વીરોલ	સ્વરાજ્ય	રા મગનભાઈ બેરિસ્ટર	રા બાલાભાઈ નગી
૧૬	૨૦	ગુજરાત	દુધની ઝેગી થતુ ગુજરાત	અને રા માધવલાલ	નદોલ રાઠડ
૧૭	૨૧	વરણ	"	રા મગનભાઈ અવરભાઈ	
૧૮	"	ગાસલોલ	સ્વરાજ્ય	રા આઠાર અને રા	
૧૯	"	ગાવરોલી	"	લાલદર	
૨૦	૨૨	ગોરડા	"		રા નારણભાઈ અવરભાઈ
૨૧	"	ગોરડા	"		રા છવાભાઈ છવાભાઈ
૨૨	૨૩	ખેડા	ના મોન્ટેગ્યુને આપકાર		મ બાદાસ મારમનદાસ
૨૩	૨૩	કરમસદ	આપવા અને કોમેસ-લીગ	બ્રાહ્મચારી જનાર્દન રામો,	
૨૪	૨૩	ધીપલાતા	ની યોજનાને ટેકો આપવા	અને રા નરસિંહભાઈ	રા છવાભાઈ બાધીભાઈ
૨૫	૨૪	કડલાલ	"	રા કુલચંદ, રા માધવલાલ	
૨૬		ગુજરાત	સ્વરાજ્ય તથા ઝેગીના દુધના	અને રા નદલાલ	
૨૭		ધીપલાતા	સ ન ને થી થતુ ગુજરાત	રા રોકરલાલ દ્વારકાદાસ	રા મનસુખભાઈ કુલે-
૨૮		ગોરડા	"		રદાસ વ્યાસ
૨૯	૨૪	નરિયલ	ના મોન્ટેગ્યુને આપકાર		
		દશા બડા	આપવા અને કોમેસ-લીગ		
		થતા વાંદી	ની યોજનાને ટેકો આપવા		

નં.	તા.	સ્થળ.	વિષય.	વક્તા.	પ્રમુખ.
૩૦	૨૪	ઉત્તરસંડા	ના મોન્ટેગ્યુને આવનાર આપવા અને કોંગ્રેસ-લીગની ચોજનાને ટેકો આપવા.		પા નહેરુભાઈ નાયાભાઈ
૩૧	૨૫	પલ્લુસોરા	સ્વરાજ્ય	રા કુલચંદ તથા રા. નરહાલ	
૩૨	૨૬	દશા બડા- ચના વાંડી નરિયાદ	૩૨ મી ઇન્ટરનેશનલ નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન કોંગ્રેસ-લીગની ચોજનાને ટેકો આપવા તથા ૩૨ મી ઇન્ટરનેશનલ નેશનલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસન્ટના ભાષણનું વાચન	રા ચક્રચંદ્ર પંડ્યા અને રા કુલચંદ શાહ	રા ગોપાળદાસ પિઠા રીદાસ
૩૩	૨૬	મહુધા			રા ગણપતલાલ સુની લાલ દેસાઈ
૩૪	"	માતર	"		રા મોહનલાલ અબા લાલ વ્યાસ
૩૫	"	ઉત્તરસંડા	"		
૩૬	"	કકલાલ	"	રા શુકરભાઈ દારગદાસ	રા મયુરભાઈ સુખ- દેવભાઈ
૩૭	૨૭	પીપલાવ	"		પા દાદાભાઈ બાબાભાઈ
૩૮	૨૮	વડદલા	સ્વરાજ્ય		રા. હરચંદભાઈ રા કરભાઈ
૩૯	૨૮	શીકુજી	"	"	
૪૦	"	નિર્દેશી	સ્વરાજ્ય તથા કુલના સ- ચાથી થતું નુકસાન, મદ દા અને ગેસર	રા. માધવલાલ અને રા કુલચંદ	રા પુરુષોત્તમ હીરા- ચંદ શાહ
૪૧	૨૯	મહુધા	સ્વરાજ્ય	રા ચક્રચંદ્ર પંડ્યા અને રા હરિમજાદ કચારીયા	રા મણિલાલ બાઈલાલ
૪૨	૨૯	સુલાવ	સ્વરાજ્ય અને આપણી વર્તમાન રાજકીય સ્થિતિ	રા ચાગાંકર	રા ગોરધનભાઈ નારણ ભાઈ
૪૩		નિર્દેશ	"	રા ચક્રચંદ્ર પંડ્યા તથા રા હરિમજાદ	રા દાદાભાઈ ભાઈ પટેલ.

ઉપરના કોઈ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે મહેમદાવાદ, માતર, કપડવણજ ને
હાસરા તાલુકાઓ ખીજ તાલુકાઓના પ્રમાણમાં ઘણા મંદ છે, જેથી કરી તે તાલુકાઓમાં
ઉચ્ચુદેશનો મોઢલી તેને વધુ નાગૃત કરવાની જરૂર છે. તદ્ ઉપરાંત હવે આ જલ્લા
માટે એક દ્વાવેલીંગ ઇન્સપેક્ટર નીમવાનો સમય પણ આવી લાગ્યો છે, કેમકે
ઉચ્ચુદેશનો તે વ્યાખ્યાનો આપી નવી લીગો સ્થાપી પાયો નાંખવાનું કાર્ય કરે છે, પરંતુ

† જે સાખાઓ વિષે માહિતી મળી ચૂકી છે તેની કુલ સંખ્યા ૮૨ છે તાલુકા વાર તે નીચે પ્રમાણે
છે. નરિયાદ ૧૬, આણંદ ૨૮, મોરસદ ૨૬, માતર ૬, મહેમદાવાદ ૫, કપડવણજ ૪ અને હાસરા ૪

તે ઉપર ઇમારત ચણવાની બાકી રહે છે. માટે આ કાર્ય માટે ખાસ ઇન્સપેક્ટર રોકાયે ભેઠયો, કે જે જીલ્લાની દરેક લીગોમાં ફરી સલાહ આપી રેકર્ડ સાફ રખાવે, જે લીગોમાં લાયબ્રેરીઓ તા હોય ત્યાં નવી લાયબ્રેરીઓ ખોલાવે, જે લીગોને વધુ કાર્ય કરવા ઉત્સાહ હોય તેમને સત્વિચાળા જેવી સસ્થાઓ ખોલવા પ્રેરિત કરે. ટુંકામાં આ ઇન્સપેક્ટર આખા જીલ્લામાં ફરી, લીગોના કાર્યને વ્યવસ્થિત રાખી, તેમને કર્તવ્યના માર્ગ વરફ દોરે. આ ઉપરાંત જીલ્લાના અને તાલુકાઓમાં, જીલ્લા ઓરગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરીની માફક, તાલુકાના ઓરગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરીઓ નીમવાનો સમય પલ્લુ હવે આવી લાગ્યો છે-આવી ગતિ તાલુકા ઓરગેનાઇઝીંગ સેક્રેટરીઓ નીમવામાં આવશે તો, અમોને ખાતરી છે કે, લીગનું કાર્ય દરેક તાલુકાના ગામડાઓમાં, એક જાળની માફક પથરાઈ જશે. ચાલુ માસમાં આ જીલ્લાની દરેક લીગોએ, હિન્દી પ્રધાન મીં મોન્ટેગ્યુ મુંબઈ ઇલાકામાં પધાર્યા ત્યાં, તેમને અભિનંદન આપવા, તથા કેબ્રેસ લીગની યોજનાને અનુમોદન આપવા, જાહેર સભાઓ ભરી તારો કર્યા હતા, તથા ગઈ તા. ૨૬મીના રોજ કલકત્તા કેબ્રેસના પ્રમુખ મિસિસ બેસંટનું પ્રમુખ વરીકેનું વ્યાખ્યાન, જાહેર સભાઓ ભરી દરેક લીગોમાં વાચવામાં આવ્યું હતું.

૬ પંચમહાલ જીલ્લો.

૧. ગોધરાના તલાટીપર ફરિયાદ-હોમરૂલ લીગના કેટલાક સભ્યોએ ગોધરાના તલાટી પર મહાત્મા ગાંધીની ના. હિન્દી પ્રધાનને આપવા માટે તૈયાર કરેલી સહીઓની ચરજી ખુચવી લેવા માટે, અપમાન કરવા માટે, અને નકામા અંકુશ માટેના આરોપ મુકાયા છે. કોર્ટે તેનો ટ્રીયાર્ટ મળ્યા પછી કેસ તા. ૪ થી જાન્યુઆરીએ ચલાવવાનું નક્કી કર્યું હતું. કેસ હજી ચાલુ છે.

૨. આ માસમાં અપાયેલાં વ્યાખ્યાનોની વિગત નીચે મુજબ છે:—

નં.	તા.	સ્થળ.	વિષય	વક્તા.	પ્રમુખ
૧	૬	કોલોલ	“સ્વરાજ્ય અને હાલની રાજદ્વારી સ્થિતિ” તથા હમા મ રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મુકવા સંબંધી	રા વામનરાવ મુકાદમ, રા હસમુખભાઈ વડોલ અને રા પુરુષોત્તમદાસ વડોલ	રા હીનકરરાવ અન વરાય દેસાઇ
૨	૨૩	દેલોલ	ના મોન્ટેગ્યુને આવકાર આપવા અને કેમ્બ્રેસ-લીગની યોજનાને ટકા આપવા	”	ડૉ માણેકલાલ
૩	૩૦	ગોધરા	સ્વરાજ્ય અને કેળવણી		

ગુજરાતનું જાહેરજીવન.

નડિયાદ.

૧. પહેલી ગુજરાત રાજકીય પરિષદનું કાર્યવાહક મંડળ—તા. ૬-૧૨-૧૭ ને રોજ નડિયાદની હોમરૂલ લીગની ઑફીસમાં આ મંડળની એક સભા મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે મળતાં નીચલાં કાર્યો થયાં હતાં (૧) નજરકેદ થયેલા મોસ્લેમ લાઇબ્રેરિયાના સંબંધમાં મોસ્લેમ લીગ ઉપર ઉર્દુ ભાષામાં એક ઠરાવ લખી મોકલી પૂછાવવું કે તમે તે સંબંધમાં શું કરવા માગો છો, અમે તેમાં સહાય આપીશું. (૨) પરિષદે રેલ્વે સંબંધમાં કરેલો ઠરાવ હરેક રેલ્વે લાઇનના ઉપરીઓ ઉપર મોકલી આપવો, (૩) ખેડા જીલ્લામાં મહુડાં સંબંધી કેટલા કેસ થયા છે તે સંબંધી માહિતી કાગળો લખી મંગાવવી અને દારૂ ગાળનારાઓને સમજાવી દારૂ ગાળતા બંધ પાડવા, (૪) પંચમહાલ જીલ્લામાં અપાતા જ ગતના ધનરા સંબંધી માહિતી મેળવવી, (૫) મહેસુલ ખેડૂતે લેવાનો ઠરાવ છે પરંતુ તે કેટલેક સ્થળે એક હપ્તે લેવાય છે તે બાબતમાં ઠીકાશનરને પત્ર લખવો, (૬) વેડ ગેરકાયદેસર છે માટે તેને તાબે ન થવા લોકોને સલાહ આપવાનો વિચાર છે એવા મુદ્દાનો પત્ર ઠીકાશનરને લખવો, (૭) પરિષદના ઠરાવો સંબંધી નાની મુદ્દાસર પત્રિકાઓ પ્રકટ કરી ગુજરાતમાં વહેંચવી. મહુડાં સંબંધી પત્રિકા લખવાનું મી. રાંકરલાલ પરિખ અને મી. મોહનલાલ પડયાએ અને મ્યુનિસિપાલીટી તથા લોકલ બોર્ડો વિષે પત્રિકા લખવાનું રા. બ. રમણભાઈએ સ્વીકાર્યું હતું. રેક ગામમાં ગોચરની જમીન બરાબર જુદી ઠાઠી છે કે નહિ તે વિષે તપાસ કરવાનું ઈકી થયું હતું. મોરસદ માટે રા. છતુભાઈ ગમશાંકરે, નડિયાદ માટે રા. કુલચંદ બાપુજીએ, કપડવંજ માટે રા. રાંકરલાલ દ્વારકાદાસે, આણંદ માટે રા. ચીમનલાલ દવેએ અને લડવ્ય જીલ્લા માટે રા. હરિલાલ ઝવેરભાઈ અમીને આ તપાસ કરવાનું કમિટી હતું. આ મંડળનું મુખ્ય ધામ હાલ નડિયાદજ રાખવામાં આવ્યું છે.

૨. ગુજરાત કેળવણી મંડળ—આ મંડળના વ્યવસ્થાપક મંડળની એક સભા તા. ૬-૧૨-૧૭ ને રોજ નડિયાદ હોમરૂલ લીગની ઑફીસમાં મહાત્મા ગાંધીજીના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, તે વખતે નાચિના ઠરાવો પત્રાર થયા હતા (૧) રૂ. ૨૦૦૦ થી વધારે વરતીવાલા ગામ રૂ. ૩૦ ની રકમ કાઢે તો તેમાં રૂ. ૬૦ ઉમેરી કુલ રૂ. ૬૦ ની કીંમતના પુસ્તકો અને કબાટ આપવા—આવા ૫૦ પુસ્તકાલયો માટે રૂ. ૩,૦૦૦ અર્થવા, ૧,૦૦૦ થી રૂ. ૨,૦૦૦ ની વરતીવાળું ગામ રૂ. ૨૦ આપે તો તેમાં રૂ. ૪૦ ઉમેરી રૂ. ૬૦ ના પુસ્તકો અને કબાટ આપવા—આવા ૫૦ પુસ્તકાલયો માટે રૂ. ૨,૦૦૦ અર્થવા. (૨) ગુજરાતમાં શારીરિક કસરતના અભ્યાસ કાઢવા, ઠંઠાવવા અને તેમાં તાલીમ આપી બધી વ્યવસ્થા કરવા રૂ. ૫૦ ના માસિક વેવનથી રા. અંબાલાલ બાબાજી પુરણી

બી. એ. ને રોકવા (૩) માતૃભાષાદ્વારા શિક્ષણ-એ વિષે પ્રો. હરિલાલ સદૃષ્ટ અને રા. બ. કુરગોચિંદકાસ દ્વારકાદાસ કંઠાવાળાના લેખને અને હિન્દીજ હિન્દની સંપૂર્ણાવા યદ્ય શકે એ વિષે રા. દત્તાત્રેય બાળકૃષ્ણ કાસેલકરનો લેખ અનુક્રમે શિક્ષણપત્રિકા નં. ૧ અને ૨ તરીકે મંડળ તરફથી પ્રકટ કરવો.

૩. મહેસુલની માટી વિષે ચળવળ:—ગયા અંકમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે તા. ૬-૧૨-૧૭ને રોજ આખા ખેડા જીલ્લાના ખેડૂતોની એક ગંજલર સભા સંતરામ મહારાજના મંદિરમાં રા. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી. રા. મગનલાલ ચતુરભાઈ પટેલે પહેલો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો તેમાં એમ માગણી કરવામાં આવી હતી કે અતિવૃથિથી જીલ્લામાં હુકાળ પડ્યો છે તેથી મહેસુલ લેવાનું સરકારે સુલતવી રાખવું અને તેમાંનો મોટો ભાગ હમેશને માટે માફ કરવો. બીજા ઠરાવથી આ માગણી કલેક્ટર સાહેબ આગળ રજુ કરવા બધા તાલુકાના પ્રતિનિધિઓનું એક ડેપ્યુટેશન નીમવામાં આવ્યું હતું. તા. ૧૨મીની સવારે આ વિષે સ્થાનિક તપાસ કરવાને આ ગી. ગોપાળદાસ પારેખ અને આ. મી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મુંબઈ નડિયાદ આવ્યા હતા અને તે જ દિવસે સવારે થોડા માણસોની જુગાનીઓ લઈને તેઓ કઠલાલ ગયા હતા. તે ગામમાં એક બહિર સભા ભરવામાં આવી હતી અને તે પછી અને પહેલા પાકની સ્થિતિ વિષે વિગતવાર તપાસ કરવામાં આવી હતી તા. ૧૩મી એ આસપાસનાં ગામોમાં પણ આ તપાસ કરીને તેઓ સાંજે નડિયાદ આવ્યા હતા અને ત્યાં રા. નાથાભાઈ અવિચળદાસના પ્રમુખપણા નીચે સંતરામના મંદિરમાં એક જંગી સભા મળી હતી તેમાં ઘણા ખરા તાલુકાના ખેડૂતોએ પાકની સ્થિતિનું હૃદયભેદક વર્ણન કર્યું હતું. તા. ૧૪મીએ સવારે નામદાર પારેખ અને નામદાર પટેલ ઠાસરે ગયા હતા અને ત્યાં પણ તેમણે આસપાસનાં કેટલાંક ગામોમાં ફરીને તપાસ કરી હતી. તા. ૧૫મી એ આ બધા જુરુરોની આગેવાની નીચે તા. ૬મી એ નીમેડું ડેપ્યુટેશન કલેક્ટર સાહેબને ઠાસરામાં મળ્યું હતું. તેમણે ઘણી દીલસોજી દેખાડીને ખાત્રી આપી કે પાકની માપણી ઘણા જ ધ્યાનપૂર્વક કાઢવામાં આવશે અને વચન આપ્યું કે તેમનો પાક વિરે રીપોર્ટ તૈયાર થશે નહિ ત્યાં સુધી હપતાની તારીખ ગયા છતાં પણ મહેસુલ નહિ ભરનારપર નોટીસ કાઢવામાં આવશે નહિ.

૪. આરોગ્ય મંડળ—નડિયાદમાં જે વળતે પ્લેગ પોતાનો ફર ત્રાસ વર્તાવી રહ્યો છે, તે જ વળતે આરોગ્યમંડળ જેવી એક ઉપયોગી સંસ્થા જન્મ પામી છે એ સંતોષકારક છે. તા. ૮-૧૨-૧૭ ના રોજ હોમરૂલ લીગની આપ્રીસમા આ સંસ્થા સ્થાપવાને એક ગભા રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી મહાત્મા સ્થાપવાને એક ગભા રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી મહાત્મા ગાંધીએ લખેલી ‘મરફી મંબધી સામાન્ય સૂચનાઓ’ નામની નાનકડી ચોપડીની ૧૦,૦૦૦ નકલો પ્રકટ કરી તેણે મરફી વળને લેવી જ્ઞેઈવી સાવચેતી વિષે લોકમત ફેળવવા માડ્યો છે. ૧૬ મી તારીખે મોહની ધર્મશાળામાં એક બહિર સભા ભરવામાં આવી હતી અને ત્યાં મહાત્મા ગાંધીનું આ ચોપાનીઈ વાચવામાં આવ્યું હતું. આગાધીઆ

વાડમાં પુષ્કળ મરકીના કેસો થાય છે, ત્યાં મંડળના કાર્યવાહકોએ જાતે જઈ, આમ-ડીઆ લોકોને સ્વચ્છતા બાળવવા, તથા રસી મુકવા સારું સમજાવ્યા હતા. વડોદરા રાજ્યના સેનેટરી કમીશનર ડૉ. સુમંત બટુકરામ રહેતાએ પણ ગઈ તા. ૩૧-૧-૧૭ ના રોજ, રા. ગોપાળદાસ વિહારીદાસ દેસાઈના પ્રમુખપદે 'આરોગ્ય અને સમાજ-સેવા' ઉપર ઉપયોગી માહિતીથી ભરપૂર એક જાહેર વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ગરીબ લોકોને મરકીના ત્રાસથી બહાર માંડવામાં રહેવા જવું હોય તેમને માંડવા બંધાવી આપવા સારું મંડળે નડીઆદ મ્યુનિસિપાલિટી સાથે મસલત શરૂ કરી છે.

૫. કસરતનો અખાડો—વિદ્યાર્થી મંડળ તરફથી અખાડો કાઢવાનું નક્કી થયા પછી તા. ૧૮ મીને રોજ કંડ તળાવપર આવેલી ધર્મશાળામાં રા. અંબાલાલ પુરાણીએ શારીરિક કેળવણી વિષે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું અને અખાડામાં તાલીમ લેવા સર્વે યુવકોને બોધ આપ્યો હતો. સભામાંજ ૪૬ છોકરાઓએ અખાડા માટે નામ નોંધાવ્યું હતું. તા. ૧૬ મીથી અખાડાની શરૂઆત થઈ છે અને હવે તેનું કામ અનાયાસમના આગળના ભાગમાં ચાલે છે.

૬. 'કાસરવાળા' રાત્રિશાળા—આ રાત્રિશાળા એક વર્ષથી નડીઆદમાં ચાલે છે. તેમાં કંઈ પણ શ્રી લીધા વગર મોટી ઉમરના અલગ મનુષ્યોને ગુજરાતી ભાષાના લેખન, વાચન, અને ગણિતનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓને સ્ટેટ, પેન, પુસ્તક આદિ લખવાનાં સર્વ સાહિત્યો મફત પુરાં પાડવામાં આવે છે ચાલુ માસમાં આ શાળાના શિક્ષણ સબંધી સર્વ વ્યવસ્થા નડીઆદ વિદ્યાર્થી મંડળે એક કમિટી રીમી, ચોતાને શિર ઉપાડી લીધી છે, તેથી શાળાના જીવનમાં નવું ચેતન રેડાયું છે. આ રાત્રિશાળાનો પ્રથમ વાર્ષિક ઉત્સવ તા. ૧૫ મી જાન્યુઆરીને રોજ આ પત્રના વિદ્વાન તંત્રી રા. ઈન્દુલાલભાઈના પ્રમુખપદે થનાર છે.

૭. વિદ્યાર્થી મંડળ—નડીઆદ વિદ્યાર્થી મંડળે પણ મારી જાગૃતિ જતાવવા માંડી છે. ઉપર સૂચવ્યા પ્રમાણે 'કાસરવાળા' રાત્રિશાળાની શિક્ષણ સંબંધી વ્યવસ્થા એક કમિટી નીમી તેણે ચોતાના હાથમા લીધી છે, તથા ગુજરાત કેળવણી મંડળ તરફથી નડીઆદમાં નવા નીકળેલા કસરતના અખાડાની વ્યવસ્થા પણ ચોતાને શિર લીધી છે, નડીઆદમાં એક દિવસે વિદ્યાદાન માટે સ્વયંસેવકો મારફત દાન માંગવાની યોજના અમલમાં મૂકવાનો વિચાર હતો તેથી આ મંડળની વ્યવસ્થાપક કમિટી સાથે મસલત કરવા રા. મોતીભાઈ નરશીભાઈ અમીન આજ્યા હતા, તેમણે વિગતવાર સૂચનાઓ આપી હતી. પણ પ્લેગને લીધે આ યોજના મુલતવી રહેવાનો સંભવ છે.

ભરૂચ.

૧. ભરૂચ સેનાટરી એસોસિએશનની જાહેર પ્રવૃત્તિ—તા. ૧૮-૧૧-૧૬-૧૭ ને રોજ ભરૂચની કતોપાર ગત્તર મધ્યે આવેલી શાક મારકેટમાં ભરૂચ સેનાટરી એસો-

સીએશનના કલાકે ચીમનલાલ શાહે પ્લેગને લગતું ટેમોન્સ્ટ્રેશન કરી બતાવ્યું હતું તેમજ “ પ્લેગ થવાના કારણો, તેની સાપચેનીઓ અને, રમી મૂકાવવાના ફાયદા ” એ વિષય પર ઉપયોગી માહિતીવાળું લાષણ્ય કર્યું હતું. ભરૂચ જીલ્લાના પાલેજ સ્ટેશન પાસેના પ્લેગ દુષિત કીસનાક ગામમાં ઉપલેજ દિવસે સાંજના પ્લેગ સંજ ધી સારી સમજ આપનારું વિવેચન કરવામાં આવ્યું હતું અને તા. ૧૯-૧૧-૧૯૧૭ ને રોજ સવારના ૯ કલાકે ભરૂચના રતન તળાવ આગળ કડીઆ અને મળુરો રૂબરૂ પ્લેગને લગતું સાદું, મગલ હકીકતોથી ભરપૂર લાષણ્ય આપવામાં આવ્યું હતું.

૨. તા. ૨૪ અને ૨૫ નવેમ્બર ૧૯૧૭ ના દિવસોએ સાંજના ૫-૩૦ મિનિટે અત્રેના ‘ ભરૂચ હાલમાં ’ મીસ મોનમાય કાળાજીએ “ સીઓનો સાચો ગણગાર ” અને “ સખાવત ” એ વિષયો પર જાણવાજ્ઞે વિદ્રતા લઈ જાહેર લાષણ્ય આપ્યા હતાં.

૩. આપણી પ્રજાના દિવસ—Our Day—ની જાહેર ઉજવણી નિમિત્તે તા. ૧૦-૧૨-૧૯૧૭ ને રોજ સાંજના ૪-૩૦ મિનિટે અત્રેના ‘ ભરૂચ હાલમાં ’ ધી પીટીટ ગર્લ્સ સ્કુલની છોકરીઓ તરફથી સંગીતને એક ‘ કોન્સર્ટ ’ કરવામાં આવ્યો હતો. તા. ૧૧-૧૨-૧૯૧૭ ને રોજ બપોર પછીના ૩ કલાકે ભરૂચ કમર્સિયલ સ્કુલ અને ભરૂચ ક્રીકેટ ક્લબ વચ્ચે એક ક્રીકેટ મેચ અત્રેના લોકપ્રિય કલેક્ટર સાહેબની સરદારી નીચે રમવામાં આવી હતી તેમજ સરકારી હાઈસ્કુલના વિદ્યાર્થીઓએ અંગકસતના બુદ્ધા બુદ્ધા આકર્ષક પ્રયોગો કરી બતાવ્યા હતા. તા. ૧૨-૧૨-૧૯૧૭ ને રોજ સરકારી હાઈસ્કુલની હોસ્ટેલ ડ્રાઉન્ડ પર જુદી જુદી ભવની રમતગમત—Sports—માટેના મેળાવટો થયો હતો અને તે જ દિવસે રાતના ૯ કલાકે આર્યનીતિ દર્શક નાટક કંપની તરફથી ‘ દમયંતી ’ નાટક ભજવી બતાવવામાં આવ્યો હતો. ભરૂચ જીલ્લામાંથી Our Day ફંડને લગતું રૂ. ૧૨,૦૦૦ નું ઉધરાણું થયું હતું.

૪. અત્રેના બંદર ઉપરના વેપારીઓનું એક વગવાળું ડેમોન્સ્ટ્રેશન રેલવે મુરના સ્થાનિક દેશના અથોગ્ય ભારે બોજા વિષે તેમજ નદી માગે જાહેરનો વેપાર ફરી સજીવન થાય તે અર્થે મુંબઈ, રેલવે બોર્ડના પ્રમુખ ડીરેક્ટર આગળ ફરિયાદ કરવા ગયું હતું; જ્યાં તેમની હકીકત ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવામાં આવી હતી અને તેમની ફરિયાદો સંબંધી બનતું કરવામાં આવશે એવું આશાવચન આશ્વાસનરૂપે તેમને આપવામાં આવ્યું હતું.

ભરૂચી.

સુરતનું જાહેરજીવન.

૧. ફેરોનેશન ૩—તા. ૧૨-૧૨-૧૭ ને ત્રીસે પ્રતિ વર્ષે ભરાતો ફેરોનેશન ૩ ઉજવવામાં આવ્યો હતો અને છોકરા છોકરીઓને ઈનામની હરીફાઈ કરાવી ઈનામો વહેંચી આપવામાં આવ્યા હતાં.

૨. ગાંધી ૩ ફંડ—આ ફંડ માટે પણ શહેરમાંથી સાફ નાણું લેવામાં આવ્યું હતું. આ ફંડના લાભ માટે સુરતની ઠીકરીઓએ એક પ્રદર્શન રા. ઈશ્વરનારા પાદેશ તથા નાથાલાલ લલ્લુલાલ વકીતના પ્રયાસથી ભરવામાં આવ્યું હતું.

૩. સ્ત્રીસમાજ—તા. ૨૪-૧૨-૧૭ ના દિવસે મુંબઈવાળા વિદ્વાન, વકીલા રા. ચન્દ્રશંકર પંડ્યાએ “આપણી સ્ત્રી સંસ્થાઓ” એ વિષયપર ચારેન્દ્રી સ્ત્રી સમાજમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. તા. ૨૬-૧૨-૧૭ ને દીવસે આ સમાજમાં કૅમ્પેસના પ્રમુખનું ભાષણ વાંચવામાં આવ્યું હતું.

૪. સુરત જીવંતાના આસિસ્ટન્ટ શિક્ષકોના સત્યાગ્રહ—તા. ૨૫-૧૨-૧૯૧૭ ને દિવસે રા. પરાગજી ખંડુભાઈ દેસાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ સુરત જીવંતાના અન-ટ્રેડ શિક્ષકોની એક બહેર સભા મળી હતી અને નીચે મુજબનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર કર્યો હતો. કે જે અરજી હાથેકટરને એક માસ પહેલાં ૨,૬૦૦ સહીઓ સાથે પગારમાં વધારો કરવા સંબંધી મોકલી હતી તેનો જવાબ હજી મુધી નથી, જે હકીકત ધ્યાનમાં લેતા અરજીમાં જણાવેલો હેવટનો નિશ્ચય—તા. ૧ લી બન્યુઆરીએ નોંધરી પર હાજર ન થવું, તેને સંપૂર્ણપણે ટેકો આપે છે.

૫. ડીરેક્ટર એસોસીએશન—તા. ૨૬-૧૨-૧૭ ના દીવસે અત્રેના નગીનચંદ ઇન્ડીટ્યુમાં રા. બા. ઠાકારરામ કપીતરામ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે એક બહેરસભા યોજાવવામાં આવી હતી જે વખતે સ્વરાજ્યનો ઠરાવ પસાર કરી કલકત્તા ટ્રાંસિસના પ્રમુખનું ભાષણ સભાના પ્રમુખ તરફથી વાંચવામાં આવ્યું હતું, સભામાં શ્રોતાજનોની સંખ્યા ઘણી સારી હતી.

અમદાવાદનું બહેરજીવન.

૧. મીલકામદારોનાં મંડળો—જ્ઞેન અનુસૂચાના પ્રધાસથી આ મંડળો નીમાયા છે અને એમની અને શેઠીઆઓની વચ્ચે સારો સંબંધ બંધાય તથા મજૂર વર્ગ પોતાના હકક તથા જવાબદારીઓ સમજે એવા પ્રકારે ભવિષ્યમાં ચલે એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ છે.

૨. નવી લાયબ્રેરી—અમદાવાદના સરસપુર ખેરામાં ગુજરાત ટ્રેજવણી મંડળ તરફથી નવી લાયબ્રેરી જોતનામાં આવી છે એ પ્રસંગે ડેરિસ્ટર જીવજીલાલના પ્રમુખપણા નીચે ગામલોકના મેળાવણ સમક્ષ લાયબ્રેરીથી થતા ફાયદા, સેવા મંડળોની જરૂર વગેરે વિષયોપર ભાષણો થયા હતા. ડૉ. હરિપ્રસાદ, ડૉ. સુરતાદજી તથા એ ગામના ગૃહસ્થો તરફથી સમયોચિત ઉપયોગી ભાષણો થયાં હતા. આ લાયબ્રેરી ખાતે ૧૮મ ફેબ્રુઆરીની મદદ તે જ વખતે મળી છે ડૉ. સુરતાદજી તથા પ્રેમચંદ મગનલાલ પટેલને સેક્રેટરીઓ નીમનામાં આવ્યા છે.

વડોદરા રાજ્ય.

ધારાસભા—વડોદરા રાજ્યની ધારાસભાની ણીજી બેઠક તા. ૩૦-૧૨-૧૯૧૭ને રાજ ભરાઈ હતી તે વખતે પચાસતો અને ધારાસભા સંબંધી કેટલીક બહુવા નેગ ચર્ચા આવી હતી. વૉડસ સભાસદો પૈકી બેએ ગમ પચાસ સંબંધી નિર્ધાર ઉપર

સુધારાનો સુમદ્દો રચી કરવાની પરવાનગી મળવાની દરખાસ્તો રચી કરી હતી. લોકસંસદાસદોનું કહેવું એવું હતું કે ગામ પંચાયતનો પ્રમુખ મુખી હોય છે. ઘરે સામે તે માણસ ભણેલો હોતો નથી. માટે મમાન ધોરણ સમજવા ખાતર ચુંટણીથી જ પ્રમુખ નીમાવો જોઈએ. જ્યાં સુધી આમ નહીં બને ત્યાં સુધી સાફ કામ થવું અશક્ય જ છે, અને લોકપંચને કામના અવ્યવસ્થિતપણા વિશે જોખમદાર ગણવા એ વ્યાજબી નથી. વળી પંચાયતનું 'કારમ' ત્રણનું સમજી છે. એ ત્રણ જણા-પટેલ, તલાટી, અને માસ્તર-મળી બાય છે અને એ ત્રિપુટી જ બધું કામ હાથે ધરી લે છે. આથી સુશિક્ષિત ગૃહસ્થે સ્વમાન ભળવવાની ખાતર પંચ તરીકે આવતા નથી. સરકારના પંચોમા સરકારી નોકરોને જ નીમવામાં આવતા હોવાથી જે લાયક ગૃહસ્થની ચુંટણી સહી બાય છે તેને સ્થાન મળતું નથી. હવે જ્યારે પ્રજા બચત થવા લાગી છે ત્યારે આ બાબતમાં પ્રજાતત્ત્વમાં વધારો કરવાથી નીતિને ઉત્તેજન અપાશે. સ્વરાજ્યમાં ગામ પંચાયતની સંસ્થા એટલી બધી ઉપયોગી છે કે જો તે સુધારે અને સાફ કામ કરે તો તેની અમર મહાત્ત પંચાયતો અને પ્રાંત-પંચાયતો ઉપર થશે જ. સરકારનું એવું કહેવું છે કે લોકો હજી લાયક થયા નથી, પટેલો અબજ અને આવકત વિનાના છે એમ તેઓનું માનવું નથી. લોકો તરફથી જ કામ જોઈએ થાય છે એવું એમનું માનવું છે, પરંતુ તે બાબત એક લોકસંસદાસદે જણાવ્યું હતું કે લોકો હુશિયાર છે તેમજ ઉત્સાહી પણ છે, પણ જોટ માત્ર કાર્યક્ષેત્રનો છે. પ્રજા કંઈ કામ કરતી નથી એવું સરકારને લાગે છે તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે મતસેટ પડે છે. આ બાબત મત લેતા તરફેણમાં ચાલ અને વિરુદ્ધ ત્રણ પડતાં દરખાસ્ત મંજૂર થઈ હતી.

સ્થાનિક પંચાયતના નિબંધમાં સુધારો કરવાની પરવાનગીથી દરખાસ્ત મૂકતાં એક લોકસંસદાસદે કહ્યું કે મહાત્ત પંચાયતમાં વધારે સારા સલાસદો આવી શકે તેટલા માટે પ્રજાતત્ત્વ વધારવાની અને મજબૂત કરવાની જરૂર છે. પંચાયતના પંચો ચુંટવામાં 'પેન્શન' ખાતા ઇસમે અને માનક ન્યાયાધીશો પ્રમાણે ધારાસભાના સલાસદોને પણ લાયક કરાવવા જોઈએ. અધિક સરકારી હોય ત્યાં ઉપાધ્યક્ષ લોકોનો જ હોવો જોઈએ. વાર્ષિક અદાલતમાં પ્રજાને અધિકાર છે છતાં પબ્લીક વર્કસ ખાતાના આવરત્રિયરને એક ગૃહસ્થે પૂછતાં સુબાની હાજરીમાં જ તેણે એવો જવાબ આપ્યો હતો કે "કાયદો ગમે તેમ હોય પણ 'શાસ્ત્રાત્ત મર્દિર્વિલીયતી'". વળી અધિકારીઓ બાપા ભુની અને અધીની છે તે પણ સુધારવા સૂચના થઈ હતી. એજ નિબંધનો તેરમી કલમ મુજબ ત્રીજા ભાગના પંચોએ વાનપ્રસ્થ થવાનું હતું હોવાથી દર સાલ ચુંટણીની પ્રમાણે ત્રીજા ભાગના પંચોએ વાનપ્રસ્થ થવાનું થયું હોવાથી દર સાલ ચુંટણીની સાંજગડ કરવી પડે છે આ બાબતોમાં એણે કહ્યું હતું કે ગામપંચોના ત્રીજા ભાગે દર વર્ષે વાનપ્રસ્થ થવાનું ધોરણ બંધ કરી ત્રણ ત્રણ વર્ષની મુદત દરેકને રહે તેવું ધોરણ હવેથી રહેશે એટલે કે પહેલાં ત્રણ વર્ષ પછી દર સાલ જેમને ત્રણ વર્ષ થઈ ગયા હોય તેવા ત્રીજા ભાગના સલાસદો વાનપ્રસ્થ થશે, અને આમાં ગામ પછી મહાત્ત અને તે પછી પ્રાંત એ પ્રમાણે ચુંટણીના દિવસે મુકર કરવાનું કરાવવામાં આવશે.

ધાનસભાના નિયમમાં એવી દુરસ્તીની દરખાસ્ત રચી કરવામાં આવી હતી કે એકંદર સમાસદો પાત્રીસથી વધુ નહીં અને પચાસથી એકાદ નહીં હોવા જોઈએ.

એકંદર સશાસકોના ચોથા ભાગની સંખ્યા કરતાં વધારે નહીં તેટલા અમલદારો હજુર નીચે. અગીઆરમી કલમમાં બધા નિર્ણયો અને તે ઉપરના સુધારા ન્યાયમંત્રી ધારાસભામાં મૂકે, તથા કર નાંખવાના, ઘટાડવાના, જમીન મહેસુલમાં ફેરફાર કરવાના, બધા કાયદાના અને નિયમના ખરડા ધારાસભામાં રજુ થવા જોઈએ. ધારાસભાના લોકસભાસદોમાંથી ન્યાયસભામાં, ખાતાનિહાય સદર અદાલતમાં તથા 'કાઉન્સિલ'માં હજુર જેને યસંદ કરે તેમને લેવા. સુધરાઈ, વિશિષ્ટ પંચાયતો, ખેડૂત મંડળો વિગેરેમાંથી પ્રતિનિધિ લેવા જોઈએ. આ ઉપરાંત એવી પણ સૂચના કરવામાં આવી હતી કે વેપાર ઉદ્યોગ જેવાં ખાતાઓ પણ પોતાના અહેવાલ અથવા ભાષામાં તૈયાર કરે તેથી સ્વરાજ્યને શ્રીમંતને હતું પાર પડતો નથી. એટલા માટે એવા ખાતાના અહેવાલ ગુજરાતી ભાષામાં તૈયાર થવા જોઈએ. ઉપલી બધી સૂચનાઓનો સરકાર તરફથી અરવીકાર થયો છે તે જાણીને સમસ્ત પ્રજામાં અસંતોષ ફેલાયો છે.

વેપારી મંડળો:—એ મંડળની એક સાધારણ સભા તા. ૩૦-૧૨-૧૭ને રોજ પ્રમુખ રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાના પ્રમુખપણા નીચે મળી હતી, જે વખતે રાજ્યના વેપાર ઉદ્યોગ સંબંધમાં નીચાણલા સલાહકારક મંડળ માટે આ મંડળના પ્રતિનિધિ તરીકે રા. મગનલાલ રાજીદાસને ચુંટવાનો, રાજ્યની પ્રજાને સ્વરાજ્યના પગથીઆ તરીકે હકકો આપવા બાબત રા. વરજભાઈ વાઘજીભાઈએ ધારાસભામાં રજુ કરેલા ખરડાને અનુમોદન આપવા બાબતે, સુધરાઈ ઉપપ્રમુખ રા. મહુભાઈ કાંટાવાળાને અભિનંદન આપવાનો, અને ત્રીજી ગાંધીજી વડોદરામાં વધારે ત્યારે એમનો યોગ્ય સત્કાર કરવા તથા મંડળ તરફથી એક જાહેર ભાષણ કસવવા બાબતે, એમ ચાર ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા.

પુસ્તક પરિચય.

ગુજરાતી ભાષાના વધુ અભ્યાસ વિકાસ અને વૃદ્ધિ માટે મુનિવર્સિટીની યોજના લેખક રા. હરિલાલ ત્રિલુવનદાસ પારેખ, બી. એ. અમદાવાદ, પૃષ્ઠ ૧૨ (ફાઇલ) મૂલ્ય ૦-૦-૩

જે વખતે માતૃભાષાના-આપણા પ્રાંતમાં ગુજરાતીના-સાહિત્ય અને શિક્ષણને ઉચિત ગૌરવ અને પ્રતિષ્ઠા આપવાનો અને તેને કેળવણીના બધા ક્ષેત્રોમાં વાહન બનાવવાનો સવાલ અનેક દૃષ્ટિથી અને અસાધારણ ઝનુનથી ચર્ચાઈ રહ્યો છે તે વખતે નિષ્પક્ષપાત વૃદ્ધિથી ગુજરાતી ઠારા ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાની, એક વ્યાવહારિક યોજના ઘડવા માટે આપણે રા. પારેખના આભારી છીએ. બધા પક્ષોની દલીલો ધીરજથી તપાસી તેને ન્યાય આપવાની વૃત્તિ અને શાંત સુગમ ચૈત્રી તેમનાં લખાણોમાં

એવાની આપણને ટેવ પડી ગઇ છે તે આમાં પણ દીપી ઉઠે છે. રાજઆતમાં કેળવણીના વાહન વિષે ચોક્કસ સમજાવ વિવેચન કરીને તેઓ સાહિત્યની ખીલ-વણી માટે પ્રભાનો જે ચોટો વર્ગ ઇંગ્લેન્ડ બાલ્યો નથી તેમને જોઈ કેળવણીનો લાભ મળે તે માટે તેઓ એવી સૂચના કરે છે કે “વર્તમાન યુનિવર્સિટીઓમાં ઇંગ્લેન્ડની જેમ જુદા અભ્યાસક્રમ દાખલ કરી માતૃભાષાદ્વારા જોઈ કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું.” આવાજ સુદાની સૂચના સર રવીન્દ્રનાથે પણ કરી છે અને તે વચલા વાંધાના સમાધાન જેવી હોવાથી કેળવણીના વાહનની ચર્ચામાં પડી ગયેલા બંને વર્ગને રૂએ-સર્વામાન્ય થાય એ દેખીતું છે. પણ અમને લાગે છે કે રા. પારેખ ગુજરાતીદ્વારા શીખવાનો ક્રમ એ જાણે “નળાણાનું હાથીઆર” અથવા “ભાગ્યેના શીર” હોય—અંગ્રેજી શીખી શકે નહિ કે શીખતા નથી એવા પ્રમાણમાં નીચી ભૂમિકાના માણસો પર જોઈ કેળવણીના ઉપકાર વર્ણવવાને તેની ચોક્કસ કાર-વાની હોય—એવી દલીલો ચોજ છે. કેળવણી—ખીલ દેશોમાં અભ્યાસ છે તેવી-સ્વાભાવિક, રાષ્ટ્રીય, સ્વદેશી અને સંગીન અને અને મગજના ઉપર બાર રૂપ ન રહે પણ તેના અણુએ અણુમાં જાગીને તેને ખીલવે તે માટે દેશના ઉત્તમમા ઉત્તમ વિદ્યાર્થી-ઓએ માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી લેવી જોઈએ અને અંગ્રેજીદ્વારા શિક્ષણ તે એક અપ-વાદ રૂપે-જુની પદ્ધતિના અવશેષ રૂપે જ અપાય-એ દલીલ આ લેખમાં નથી પોતાનું તેટલે અંગ્રેજી લેખકે રચેલી આખી ધર્માર્થ નિરાધાર તે નહિ પણ નળાણી રહે છે હાલ માતૃભાષાના વારસવિક નહિ પણ તાત્ત્વિક ગૌરવનો સવાલ આપણી સમક્ષ રજુ થયે છે, અને જો કવિ પ્રેમાનંદ કે મહાત્મા ગાંધીના જેવી શાષાભક્તિથી આપણી છાતી ઉછળે નહિ તે આપણે જે સંસ્થાએ. કે યુનિવર્સિટીઓ ઉપજાવીશું તે નિર્ણય જ રહેવાની.

રા. પારેખની વિચારમાલાનો ખીલ મણકો આ છે. ગુજરાતીદ્વારા કેળવણી આપવાનો જુદો ક્રમ ધરી તેને માટે જુદી ડીગ્રી સ્થાપવાના કાર્યમાં “સરકાર પાસે નજદીકમાં એ દિશામાં કંઈ પણ આશા રાખવી એ ફેક્ટ છે...આપણે જોની પ્રતિજ્ઞા લખી કે બ્રિટીશના પગલે અનુસરીને-નવીન ચળવળના સમારક રૂપે-અમને જોઈ કેળવણી આપવાને સતત પ્રયાસ કરીશું અને અંતિમ લક્ષ્યને પહોંચતા સુધી અપીશું નહિ” ત્યારેજ આપણે સુધરેલા રાષ્ટ્રની હારાણમાં માનપૂર્વક ચોજ અને સમાન સ્થાન લેવાને શક્તિમાન થઈશું. પ્રયોગ તરીકે અને રાજઆતમાં એમ લાગે છે કે પ્રત્યે આ પ્રયત્નો ફક્ત જાતે કરવો જોઈએ ” ટુંકમાં આપણે સરકાર અને હાલની યુનિવર્સિટીથી સ્વતંત્ર ગુજરાતી યુનિવર્સિટી સ્થાપવાનો નિર્ણય કરવો, આ વિચારોમાં જેમ દરદર્શી વ્યવાહારિકતા છે, તેમ ખીલ પાસે સ્વાભિમાન અને સ્વાધ્યક્ષ રહેલા છે એક જ યુનિવર્સિટીમાં-સર રવીન્દ્રનાથની લાખા વાપરીએ તે-ગંગા અને યમુનાનાં માફક માતૃભાષા અને ઇંગ્લેન્ડ મારફત આપણી કેળવણીના પ્રવાહો મળે-એ વિચારથી આગળ વધીને જેમ તે મહાન કવિ પોતે “ કેળવણીના વાહન ” વિશેના પોતાના લેખની આખરે સ્વતંત્ર અંગાળી યુનિવર્સિટીનું-તેમ રા. પારેખ સ્વતંત્ર ગુજરાતી યુનિવર્સિટીનું-સ્વપન રચે છે.

“હાલ આ ગુજરાતી યુનિવર્સિટી માટે સ્વતંત્ર સંખ્યા સ્થાપવી કે ચાલુ સંસ્થાને તે માટે ઉપયોગ કરી આ કાર્ય આરંભવું” એ કઠિન પ્રશ્ન-ઉત્પન્ન થાય છે. યુનિવર્સિટીનાં નીચેનાં કર્તવ્ય તરફ લેખ આપણું લક્ષ્ય જે જે છે. ૧ પરીક્ષા, ૨ શિક્ષણ, ૩ સોધ-જોષ, ૪ લોકોપયોગી અને જ્ઞાનવર્ધક વ્યાખ્યાનમાલા, ૫ લાઈબ્રરી, ૬ માસિક, ૭ પુસ્તક પ્રસિદ્ધિ આ વિષે હૈા સમત થશે. પણ જો આવી યુનિવર્સિટીમાં જ્ઞાનના બધા આમાન્ય વિષયો માતૃભાષાદ્વારા શીખવવાના હોય તો “માતૃભાષાના વિકાસ અર્થે ભાષા, સાહિત્ય અને ઇતિહાસનો શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ અભ્યાસ કરાવવા માટે જે કે ત્રણ અધ્યાપકોની” નીમણૂકથી આ હેતુ કેમ સરે તે સમજાતું નથી. મહાત્મા ગાંધીની રાષ્ટ્રીય શાળામાં-તે શાળાજ છે અને ઘણી નહાની છે-આથી વધારે અધ્યાપકો છે એમ અમારા બહુવ.માં છે. આથી આગળ પર જ્યારે રા. પારેખ આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટે કોઈ (મહાત્મા ગાંધીના જેવી) રાષ્ટ્રીય શાળાનો નહિ પણ ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટીનો વિકાસ કરવાની સૂચના કરે છે ત્યારે તો સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે કે (૧) બધા આમાન્ય વિષયોનું ઉચ્ચ જ્ઞાન ગુજરાતીદ્વારા આપવાની અને (૨) ફક્ત ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસ અને સોધજોષને ઉત્તેજન આપવાની સંસ્થા વચ્ચે લેખકે મોટાજો કયો છે. જો ગુજરાતી યુનિવર્સિટીને પહેલા પ્રકારની સંસ્થા બનાવવી હોય તો હાલ અસ્તિત્વ ધરાવતી કે તેવીજ બીજી રાષ્ટ્રીય શાળામાંથી તેની ઉત્પત્તિ થઈ શકે એમ હિન્દુ યુનિવર્સિટી બનાવસ કૉલેજમાંથી અને મિસિસ બેચન્ટની રાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી મદનાપટ્ટી કે લેજમાસી ઉત્પન્ન થઈ-પણ જો તેને બીજા પ્રકારની સંસ્થા બનાવવી હોય તો ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટીમાંથી તેને ઉપજાવવાનો વિચાર ઉચિત ગણાય.

નાંધ.

સ્વરાજ્ય અને સ્વરાજ્યની યોજના.

ગાંધી મામમાં મોંઢેચુ સાહેબને મળેલાં ઘણાંખરાં પ્રતિનિધિ મંડળોજો, કલકત્તામાં મળેલી કૉંગ્રેસ અને ગુસ્ત્રીમ લીગની બેઠકે અને તા. ૨૪ અને તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બરે આ પ્રાંતમાં મળેલી સેંકડો બહેર સભાઓએ કૉંગ્રેસે ઘડેલી સ્વરાજ્યની યોજનાને અન્તઃકરણ પૂર્વક ટેકો આપ્યો છે અને દેશના મુખ્ય રાજપુરૂષો અને રાજદ્વારી મંડળોદ્વારા હિન્દની જનૃત થતી પ્રજાએ તે યોજના ઉપર પોતાની સંમતિની જાત્યુક જાપ મારી છે. પ્રજા અમુક વસ્તુ માગે છે એમ કદાપિ કોઈ પણ ચીજને ન ટેકડી શકાય એમ હોય તો તે હાલ આ યોજનાના સંબંધમાં બેલાશક કદી શકાય. હિન્દનું હુલુ ખાતા આંધળામાં આંધળા આમલદારો કે હિન્દની ભૂમિમાંથી નિર્વાહ

નરતા છતાં જાદમૃગના જેવી ઉંચી ડાકથી ચાલતા ઝેંઝો ધનિયતો હવે લાગ્યે જ ઠહી યકે કે કોંચેગ્રાન એક પછે જ સ્વરાજ્યની કુત્રીમ સળવળ ઉત્પન્ન કરી છે અથવા તે પક્ષ ઘણો ન્હાનો કે નાન વગરનો છે

પરંતુ આપણે પોતે કે આપણા ચતુર્યો આટલીજ વાત સમજે એ બસ નથી. હિન્દને સ્વરાજ્ય માટે એ એક અંતિમ સાધ્ય હતીને, તે દિશામાં સંગીન પ્રગતિ કરનારે, મનઃકંદારનમાં કેટલાક સુધારા આપણે ધ્રુવીએ—એટલામા આપણી અસિલા-પાનાં સ્વયં દેશ ધતો નથી મિસિમ એની બેસ્ટે કોંચેસના પ્રમુખ તરીકે કરેલા લાગ-ભૂમિથી તેમજ ગુંવાઈની હોમરૂલ લીગે મોન્ટેગ્યુ સાહેબને કરેલી અરજીમાંથી જે વાત આપણને ફરીથી શીખવાની મળે છે તે એ છે કે હવે હિન્દુસ્થાન પૂરેપૂરા જવાબદાર સ્વરાજ્ય—સ્વરાજ્યનોના જેવા સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય—માટે તલસી રહ્યું છે અને તે એકદમ માંગવાથી અને મળી જવાથી ધારેલો હેતુ કદાચ પાર ન પડે એવા શક્ય અને આ મહત્વનો ફેરફાર ઘણીજ સહેલાઈથી નમવમાં મૂકાય એવા વિચારથી કોંચેસે મનુર કરેલી—વચતા વાધાની—સુધારાની યોજના ઉપર પ્રભાવ તદ્દય એકત્ર સ્થુ છે એ વાત ઢાંકવાની નથી પણ હજી વધારે ને વધારે જે ખી હરવાનો જરૂર છે—આપણા પોતાના મનમા તેમજ સરકારની નજર આગળ—કે હાલ જે વાત પ્રચલિત હૃદય હલમલાવી રહી છે અને તેના મગજને ઉશ્કેરે છે તે, સ્વરાજ્યની યોજના નથી પણ સ્વરાજ્યની લાવના છે. જે બેડીઓમા લોકો દોહસો વર્ષથી બંધાયા છે તે તોડવાને તેઓ એક પછે તૈયાર થયા છે—ઈંગ્લાન્ડની પરતગતામાંથી છૂટી આખા આઝાદ્યમાં તેના સમોવડીયા થવાના સ્વપ્ને દેશની કલ્પનાને મોહિત કરી છે અને તેની આંખોને દિવ્ય તેજથી અજવાળી છે આની ૧૯૦૬ માં સંજ્ઞા યુદ્ધમાં જે દિશામાં સુધારાઓ સૂચવાયા હતા તે જ દિશામાં આગળ પ્રગતિ કરવાના હેતુથી નહિ પણ સ્વરાજ્યભૂમિએ પહોંચવાના એક પુલ તરીકે જ આ યોજના ધડ વામાં અને માગવામાં આવી છે. હવે આપણું નિશાન મુસાફરીના માર્ગ ઉપર ચોડું—સહુ—અંતર ઠાપવા પર નહિ પણ લક્ષ્યરથાને સપાટાળ ધ—ટુંક અને ચોક્કસ મુદ્દામાં પહોંચવા પર છે.

યોજના વિષે આ રીતે વિચાર નરતા તેની આગલી કચ્વામાં નમારે જોશ અને ખંત આવે છે. પણ તેનું બીજું—અને ઘણું મહત્વનું પરિણામ એ આવે છે કે આ યોજના મજે તે પછીનો નમય આજથી જ સ્પષ્ટ રીતે આપણી વિચાર ભૂમિકામાં આવે છે એટલુંજ નહિ પણ તેના સંબંધી આપણી માગણી ઘ ઘીજ આજેની અને ચોક્કસ બને છે જે સ્વરાજ્યનો સૂર્ય પુરાણા ભારત વર્ષમાં ઉદય પામે તેના અરૂણ રૂપે જ આ યોજનાને આપણે વધારતા હોઈએ તો અરૂણ પછી સૂર્યનો ઉદય અમુક ટુંક વખતમાં જ થાય એ વિચાર આપણા મનમા રમીજ રહે એ સ્વાભાવિક છે. આ વિવેચનમાંથી મળુ વાતો ફક્ત ત્રણ છે કે (૧) હાલ માગેની યોજના તરતજ-વિમલ દરજ્યાન જ અમલમા ફક્ત ત્રણ છે કે (૧) હાલ માગેની સ્થિતિ અને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય—એ બેની વચ્ચે મી. કર્તીસ મુકી જોઈએ, (૨) માગેની સ્થિતિ અને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય—એ બેની વચ્ચે મી. કર્તીસ વચ્ચે કેટલાક દેખીતા મિત્રો સૂચવે છે તેમ અનેક પર્યાયો નહિ પણ—એક જ પર્યાય

હોવું જોઈએ અને તે આપણે માએટી યોજનાનું હોવું જોઈએ; અને (૩) તે—અથવા તેવાજ મુદ્દાની યોજના અમલમાં મૂકાયા પછી ચોક્કસ ટુંક સમયમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાનું વચન ઇંગ્લેન્ડે હાલ તરતજ આપવું જોઈએ.

કૌંચેસના પ્રમુખનું ભાષણ.

બ્રિટીશ પ્રધાન મંત્રી સ્વરાજ્ય વિષે જાહેરનામું જ્ઞાપક પાઠ્યું અને ખુદ હિન્દી વજીર રાજકીય પ્રવાહોની પરીક્ષા કરવા આ દેશ પધાર્યા તે વખતે અત્યાર સુધીમા વધારેમાં વધારે—૪૭૦૦ પ્રતિનિધિઓ વાળી કૌંચેસ કલકત્તામા મળી એ સંયોગ ઘણો અસાધારણ હતો; તેમ દેશમાં વિશેષે કરીને થોડા માસથી જાગેલી રાજકીય ચળવળ અને ઉત્સાહની જે ઉંચી ટોચે તે મળી હતી તે પણ અસાધારણ હતી. પ્રમુખ પણ અસાધારણ હતા કારણ કે તેઓ હિન્દી ન હતાં છતાં ટહેમનીની ધાર્મિક, રાષ્ટ્રીય અને રાજકીય પ્રવૃત્તિથી સમગ્ર પ્રજાનો અદ્યક્ષ પ્રેમ અને પૂજ્યભાવ તેમના ઉપર ઢોળાયો છે અને જે વખતે સરકારે તેમને નગરકેદ કરીને તેમને શ્યામ ઘનથી ઘેરાં હતાં તે વખતે તે ઘનને ભેડીને દીપી આવતા તેમના વધારે ઉજ્જવળ પુણ્યને પારખી તેમને પ્રજા જે ઉચ્ચામાં ઉચ્ચમાન આપી શકે તે તેમને આશુ—અને તેમને કૌંચેસના પ્રમુખ નીમ્યા. તેમનું ભાષણ પણ અસાધારણ જ હતું કારણ કે અત્યાર સુધી જ્ઞાપક પડેલા સ્વરાજ્યના સાહિત્યમા તે ઉંચામાં ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે, અને તે સ્વરાજ્યની ગીતા તરીકે વર્ષો સુધી વંચાશે. એ અમૂલ્ય ભાષણ જે દિવસે કલકત્તામા અપાયું હતું તે દિવસે આખા દેશના સેકડો અને હજારો ગામોમા અને ગામડાઓમા તેનાં ભાષાને જુદી જાદી ભાષામા વચાયા અને આપણા ગુજરાતમાં પણ તે દિવસે એ કંઠો ગામોમાં તેની હજારો નડલી વહુ ચાઇ છે એટલે તેના મુખ્ય મુદ્દાઓનો સાર આપવાની પણ જરૂર ગામને જણાતી નથી. પણ સ્વરાજ્યની યોજના વિષે ઉપર સૂચવેલું દષ્ટિગિન્દુ જે ભાગમા રજુ કરવામા આવ્યું તે જ ધ્યાનમા લઈશું પણ તેમ કરતા પહેલા મિત્રમણ ગ્રેસન્ટે કૌંચેસના પ્રમુખ તરીકે હિન્દની પ્રજાને જે સદેશો મોકલ્યો હતો—અને જે તેમના ભાષણના અગ્રણ્ય જ ગણાયો જોઈએ—તેમાં સ્વરાજ્યની માગણીનું સહય્ય જે સરલ અને સુદર શબ્દોમા દર્શાવવામાં આવ્યું છે તેમાના કેટલાક ગ્રંથનાની લાલચ રોષી શકાતી નથી—તે આપણી ચળવળની આખી ઇમારતના પાયા રૂપ છે—આખા સ્વરાજ્ય શક્તિના સૂત્ર રૂપ છે હાલ હિન્દ પધારેલા હિન્દી વજીર, “શહેનશાહનો પ્રેમ અને ન્યાય આપણા વિપર વર્ણવવા આવ્યા છે” એમ જણાવીને તેઓ કહે છે કે.—

પ્રજાના મોટા જાતે આ ન્યાયથી શો લાભ થશે? તેઓ આજે આશા વગર મહેનત કરે છે અને કંઈ પણ આશાસન વગર જીવન મહન કરે છે, તેઓ મનુરી કરે છે અને ખીલ ભોગવે છે, તેઓ ધન ઉત્પન્ન કરે છે અને તેનો કંઈ પણ હિસ્સો તેમને મળતો નથી, તેઓ ખોરાક કે ખીત જંગી કે મોજરોખની વસ્તુઓ ઉત્પન્ન કરે છે અને જ્યારે તેમના કુટુંબ ભૂખે મરતા હોય છે, ત્યારે અત્રનો પ્રવાહ પાદેસ વહેતો તેઓ જુરે છે, આમ જ્યારે તેમનાં ગુપ્ત સુખના કંઈપણ સાધનો રહિત હોય છે ત્યારે તેમને હાથે જલાવેલી ચીજો ખીલ પામે છે તેમને મઠે ન્યાયનો અર્થ એ છે કે પોતાની મહેનતથી જે પાક જેહુતે ઉત્પન્ન કર્યો હશે તેમણી તેનો વર્ષબરો ખોરાક અને

મીલ વધે વારવાને જોડતા બીજા તેને પહેલા નવરો, પનાયતો ફરીથી રચવારો નેથી પોતાના ગામડાની વ્યવસ્થા તે પોતેજ કરશે, ગામડાના અમલદારો જુલમખર ચલાવે ગઈશે ફરીથી ગામ ઠાના નોકરો બનશે; તે ફરીથી પોતાનાં ગામડામાં નિવાસ સ્થાપશે એના તેના ઇચ્છાઓ અને ઇચ્છાઓ મળીને ગામડાના જીવનમાં વધારે દુરિયાદ અને વધારે હાથેથી બનશે; અને બીજા બધાથી વધારે દુરિયાદ ઇચ્છા કે ઇચ્છા ઉપર નિવાસોમાં જઈ શકશે અને ત્યાંથી યુનિવર્સિટીમાં પણ જવાને માર્ગ દાખવા કરતા એજો દુ ખાવડા અને હાથ બનશે

તો આ ન્યાયનો અર્થ શો છે ? એનો અર્થ એજ કે દરેક માણસને પોતાનો જીવનદર મળે-તે જીવન દર તે સ્વાતંત્ર્ય, સ્વરાજ્ય અને હોમરુલ છે મિત્રો, આવા હોમરુલના ને હાથથી પોતાની સીમાઓની અંદર હિન્દુસ્તાન સુધી થાય અને જાતની અજાણતામાં હાથી પાછી મેળવે તે જીવવાને માટે તમે મહારી સાથે અને મહારા મિત્રોની સાથે કામ કરશો ? તમારી પોતાની સ્વતંત્રતાને માટે અને તમારી પછી તમારા સતાનની સ્વતંત્રતા માટે તમે મહેનત નહિ કરો ? આથી દુનિયાન સુખની ખાતર પૂર્વ અને પશ્ચિમ સંઘાય જેવી ઇશ્વરેન્દ્રાથી હિન્દુસ્તાન ચેટરિન સાથે સંઘ ળાવેલું છે તે ત્રીથી હાવ તો જુલમની છે તે ત્રીથી મૈત્રની બને તે માટે આપણે પ્રયત્ન કરીએ પણ ત્યારે હિન્દુસ્તાન સ્વતંત્ર હોય, સામ્રાજ્યમાં એક પરાધીન રેશ નહિ પણ રાજાપુત્રથી ભાગી દાર બન્યા હોય, ત્યારેજ તે ત્રીથી મૈત્રની બને મનુષ્ય બનીને ખડા યાગો, બોલી જોડો તોજ તમારા અવાજનો જાગો દરિયાની પાર જઈને પશ્ચિમમાં સ્વતંત્ર સંઘાઓની માતાપિત્ર સિદ્ધાને પહેલ્યશે, અને પૂર્વમાં સ્વતંત્ર સંઘાઓની માતાપિત્ર ને હિંદુ દેશે પશ્ચિમમાં સ્વતંત્રતા રચવા માટે પોતાના પુત્રો અને પુત્રીઓ ત્યાં મોકલ્યા હતા તેને ઇચ્છા એક જોને તરીકે વધાવી લેશે, નેથી તેઓ બંને બેગા મળીને સ્વતંત્ર પ્રજાઓ એક મદાન સામ્રાજ્ય રચશે અને મનુષ્ય જાતિને સુખ આપશે

મિસિમ બેમન્ટે વહીવટી સુધારા વિષે ચર્ચા કરતાં પહેલાં પોતાના ભાષણના લગભગ પોણા ભાગમાં સ્વરાજ્યની આ અને આવી બીજી દલીલોનું ઘણીજ વિદ્વત્તા અને વિગતો માથે સમર્થન કર્યું છે-અમુક ચોક્કસ યોજનાની નહિ પણ સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની જ હીમાયત કરી છે-વગર પગથીમાં પર નહિ પણ અંતિમ છતાં નર્ણકના લક્ષ્યપરજ ભાર મૂક્યો છે. યોજના વિષે તેઓ લખે છે કે.

આપણે મહાને તેની હદમાં રહી, તેને માટે પ્રયત્નકર્તા અને કસાદથી મહેનત કરી છે અને હવે આપણે યાદ રાખવાનું છે કે આપણી ફરજ એ સુધારાઓ હેઠળ, જે સંક્રાંતિ કાળ માટે તે યોગ્ય છે તે દરમિયાન કામ કરી રેશને મદદ કરવાની છે આ ગાળતમાં તે યોગ્ય સંસ્થાઓની નોંધણી લાવી પડી જાય છે, નાસ્ત કે તે તો લાગણ પછીના સુધારા તરીકે સુચવવામાં આવ્યા હતા. કેમિસ લીગની યોજના તો હાલની સ્થિતિમાંથી અર્ધ (અખોની) કેમિસના કરાવના નીજા ભાગમાં જણાવેલી સ્થિતિ વચ્ચેના પુર સમાન છે. એ બા નીચે મુજબ છે —

‘સામ્રાજ્યના પુનર્દેશનામાં હિન્દુસ્તાનને ચરત વતામાંથી સુરત કરીને સ્વરાજ્ય ભોગ વતાં અસ્થાનોની માફક સામ્રાજ્યનું ચરજુ ભાગીદાર ગણવામાં આવશે.’

આ હવે આપણે લક્ષ્યબિન્દુ યથું છે કેમિસની યોજના ન્યા સુધી ન મળે ત્યાં સુધી આપણે ચળવલ કરવું જોઈએ ત્યાંજ રાખવું જોઈએ ને યોજના ઉલ્ટે ધડેરી તેના તો અણબત સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યમાં, દેશી રાજ્યોનું રચાવ, સામાન્યની સુખ સમાજ કે પાર્લામેન્ટ કે પ્રધાન મંત્રીમાં દિ હી પ્રતિનિધિઓનું પ્રમાણ વધેરેનો સમાવેશ થશે જે મનેજ નાહતી સંક્રાંતિકાળ માટેની યોજનામાંથી બહાર જોઈએ

મુશી દેવાયા છે સામાજ્યની પુનર્વ્યવસ્થામાં હિન્દને એક તાબાના મુલની સ્થિતિમાથી કાઢી સામાજ્યમાં સ્વરાજ્ય ભોગવતાં સંસ્થાનો સાથે સરખા દરજ્જા હપર મુકવું જોઈએ

આ સંબંધમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યા પછી “નવું સહ્યબિંદુ” એ મથાળા નીચે લેઓ લખે છે કે:-

સામેસના કરાવની ગ્રીષ્મ જ્વલને અમલમાં મુકવાને માટે આપણે એક યોજના ધડી ગઢવી જોઈએ આ આપણે બ્રિટીશ હિન્દના સ બધાના કરી રાખીએ (૧) દેશી રાજ્યોનું સ્થાન કેવું હોય જોઈએ તે વિષે તો વડી સરકાર અને દેશી રાજ્યો વચ્ચે થયેલા તહનામાં પ્રમાણે વિધાયતે વિચાર કરવો પડે આપણે બ્રિટીશ હિન્દમાં એટલું જ લેવાનું કે કે ... દેશી રાજ્યને બ્રિટીશ હિન્દમાં એવા કોઈ પડુ સત્તા ન હોવી જોઈએ કે જે સત્તા હિન્દી સરકારને દેશી રાજ્યમાં ન હોય. (૨) સમગ્ર સામાજ્યની એકત્રિત સત્તાના સંબંધમાં હિન્દને તેની અગત્યના પ્રમાણમાં સ્થાન મળવું જ જોઈએ નહિ તો સામાજ્યને લખતા સર્વસામાજ્ય પ્રશ્નના મંગલ અને સંસ્થાનો હિન્દ હપર સત્તા ભોગવશે અને જ્ઞાતિ હિન્દ નેમની એક ભગીર થઈ જશે એમ કહી નહિ પરંતુ હિન્દના હુત્તરહોશિનો નાશ થશે ... સામાજ્યના બચાવના ખર્ચનો હિસ્સો આપવા શિવાય વેપાર અને નાણાંની ગણનીતિના મુલધમાં હાસામ સંસ્થાનોની માકક દંડેક પ્રભને સંપૂર્ણ સત્તા હોવી જોઈએ

જો ૧૮૧૮ માં વિગ્રહ પૂરો ન થયો હોય તો નીચેના ધોરણ પર એક યોજના ધડી ૧૮૧૯ માં તે પસાર કરવાની તેઓ સૂચના કરે છે:-

(૧) દરેક ધારાસભાના અબાસદો સડી કાઢેલા હોવા જો એ

સંસ્થાનોની માફક સામ્રાજ્યનું સરખું લાગીદાર બાને ” એ હેતુ પાર પડે એવી ચોક્કસ યોજના ઘડવાને આપણને તેઓ સલાહ આપે છે. આ જીર્મ મુદ્દાના વાળી બે લાગ પડી ગય છે (૧) ખ્રિસ્તી દિન્દને દેશી મજૂરો સાથે સંબંધ અને સામ્રાજ્યની બે મલા કે મંડળ રચાય તેમાં હિન્દનું યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ-ને બાને હપરના એક પેરામાં સ્વયં-વામાં આવ્યાં છે-અને (૨) તેની સાથે દિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે એવા હેતુથી ૮૫૦ જણાવેલા ૬ મારણ અનુસાર ઘટવાની યોજના. આમાં પહેલો મુદ્દો નિર્વિવાદ છે, કારણ કે જ્યારથી મી કાર્ટિમનો જાનગી પત્ર લખનાની કૌશલ વખતે મુદ્દો થયો ત્યારથી એ તો આપણે જોગેર સાંભળ્યું છે કે જે સામ્રાજ્યની સલાહમાં દિન્દને યોગ્ય પ્રતિનિધિત્વ નહિ મળે તો તે ઈંગ્લંડની તો શું પણ અરધાનોનાં પણ શુભામતીરી બેગવશે. આમ છતાં અમને લાગે છે કે એ વિષે જેમ મી કાર્ટિસે પોતાની દૃષ્ટિની અભ્યાસ કર્યો છે તેમ કોઈ દિન્દની આગેવાને અભ્યાસ કરીને વિશેષ કરીને લાકર અને વેપારની દૃષ્ટિથી ચોક્કસ યોજના કે સૂચનાઓ પ્રજા સમક્ષ મૂકવાની જરૂર છે,

પરંતુ વિચાર પૂરા થયે હિન્દને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળે એવા હેતુની યોજના ઘડનાની સુગતા સર્વેને સંમત થાય એવી નથી અને તે કલકત્તાની કૌશલે પણ સ્વીકારી નથી એ સ્પષ્ટ છે કોશિંગની યોજના અમલમાં મૂકાયા પછી તરતજ-ગાહુ જ થોડાં વર્ષમાં સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય હિન્દને મળવું જોઈએ-એ આગ્રહ મર્વેને કબૂલ છે, પણ વિચાર પડી પુનર્વિદ્યા થાય ત્યારે હિન્દ સંસ્થાનેનું સંચોવણી બને એવો ઠરાવ કરવામાં લખનાની કૌશલે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માંગણી કરી છે એવું તે ઠરાવની લાખ થી કે તે વિષે થયેલાં બાવણેથી પુરવાર થતું નથી. લખનાની વિષયવિચારણીકામટી (સંગ્રહકટક કમિટી) મા આ વિષે થયેલી ચર્ચા જે ગમે જ્યાર પાટી શરીયે નો ચોક્કસ રીતે સિદ્ધ કરી શકાય કે વિચાર પૂરા થયે સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય માગવાનો મુદ્દો તેમાં નહતો, એટલું જ નહિ પણ તેનો ઇરાદાપૂર્વક અધિષ્ઠાર કરવામાં આવ્યો હતો. તેનું કારણ સમજવું મુશ્કેલ નથી. ઘણે કે ૧૯૧૬ ની આખરમાં કૌશલે માગેલી સ્વરાજ્યની યોજના તરતજ-એટલે ૧૯૧૭ ની આખરમાં કે ૧૯૧૮ ની શરૂઆતમાં અમલમાં મૂકાય-કારણ કે તે ગંબીરી ધાયદો પાર્લામેન્ટમાં પસાર કરવો પડે; અને વિચાર ૧૯૧૬ થી ત્રણ વર્ષ પછી એટલે ૧૯૧૯ માં જાંબ ધાય તો ૧૯૨૦ માં, નવા સુધારાનો બે નજી વર્ષજ અમલ થયા પછી સંપૂર્ણ સ્વરાજ્યની માંગણી કરવી. તે અરસામાં નો એક ધરાસલાની સુદત-નો યોજના પ્રમાણે ૫ વર્ષની હોવી જોઈએ-તે પણ પૂરી થઈ નહોતી. આ દલીલ તરંગી નથી પણ વ્યાવહારિક છે અને વિષયવિચારણીકામટીમાં અનેક આગેવાનોએ તેનો મક્કળ રીતે પ્રયોગ કર્યો હતો. લખનાના ઠરાવને જાણ્યે મૂકી દઈએ તો એક જ રીતે મિસિસ જેસન્ટની વિચારણી યોગ્ય ગણી શકાય. વિચાર વર્ષો, સુધી આગે અને ઘણા વર્ષમાં પૂરા થાય તો પણ તે પછી સામ્રાજ્યની પુનર્વિદ્યા વિષે ઇંગ્લંડ, સંસ્થાનો અને હિન્દ વચ્ચે ઘણા વર્ષો સુધી મચલત થાય અને તે પછી જ મદદવાના સુધાર દાખલ કરવામાં આવે-આમ ૮, ૧૦ વર્ષ પીટી લાય-એવી કલપના રીતે તોજ મિસિસ જેસન્ટની સૂચના વાસ્તવિક અને દીર્ઘદષ્ટિવાળી લાગે છે. ગમે

તેા પ્રજામતની ઇમારત ચલાવવા લાગી છે તેને હવેમલાની આખી ઇમારતને શા માટે જોખમમાં નાંખવી ?

ઈંગ્લંડમાં ડેમ્યુટેશન.

આપણી માગણી રજુ કરવાને ઈંગ્લંડ ડેમ્યુટેશન મોકલવાની ન્તા આંતર ઈન્ડીયા કોંગ્રેસ કમિટીને આપવાને એક જુદો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. મિમિન બેસન્ટે, આ. મી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીએ, આ. મી. ઝીબ્રાએ અને બીજા અનેક આગેવાનોએ પણ બાર દધને જણાવ્યું છે કે આપણી માગણીની તરફેણમાં ઈંગ્લંડનો પ્રજામત કેળવવાને આપણા બાહોશ રાજપુરુષોનું એક ડેમ્યુટેશન પહેલી ક્ષણે વિલાયત મોકલવું જોઈએ. હાલ મી. ઍપ્રોસ્ટા એકલે હાથે ઈંગ્લંડમાં કામ કરી રહ્યા છે અને તેમના જે પત્રો અને વારો વર્તમાનપત્રોમાં પ્રકટ થયા છે તે ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે મહારાષ્ટ્રનો મહાયથી તેમના પ્રયત્ન પ્રમાણમાં કંઈક સફળ થયા છે. તેમની પણ ફરિયાદ જોઈ છે કે જે વખતે સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્યના શબ્દો આખી સુધરેલી આલમમાં દરેક ગાણુસની જીભ પર રમી રહ્યા છે અને ઇંગ્લેન્ડે આપણી માંગણી તરફ આટલી સડાનુભૂતિ મળાવે છે તે વખતે હિન્દીઓનું ડેમ્યુટેશન હજી વિલાયત પહોંચ્યું નથી—અને કેટલાક માસ સુધી હજી જશે નહિ. બ્યારે હિન્દમાં પ્રમાણમાં મારી ચળવળ બંધે અને હાલના સલામો નાના ગામ અને ગામ-જોમાં ભરેલા ત્યારે ઈંગ્લંડને આપણી ફરિયાદ પહોંચાડવા લગભગ કંઈ જ ન થાય એ આપણી અપેક્ષા સૂચવે છે.

મોન્ટેગ્યુ માફેમ આર્હીબા આવશે એમ જણાવ્યું ત્યાર પછી કોર્ટ ડેમ્યુટેશન ન બંધ બે રવાનાવિક હતું—એ કે મીં બેપીરની માફક બીજા થોડા ગૃહસ્થો મહેજે હિન્દુધર્મની રમ લઈ શક્યા હોત પણ મીં બેપીરજીએ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે “કોંગ્રેસ અત્યાર સુધી ટીકા કર્યે ગઈ છે : પણ હવે કામ કરવું જોઈએ મીં મોન્ટેગ્યુ આ માર્ચ મહિનામાં ઈંગ્લંડ પાછા કરશે. પછી તેઓ પોતાની યોજના ઘડશે અને કાયદો રજુ કરશે આપણે શું કરવું જોઈએ ? મારી સૂચના એવી છે કે જે સંસ્થાઓ હિન્દને સ્વતંત્રતા આપશે અને તેના ઇતિહાસમાં નવું પ્રકરણ ઉઘાડશે તેની ઉત્પત્તિને સાચવવા અને મદદ કરવા એક ડેમ્યુટેશન વિલાયત મોકલવું જોઈએ.” આ સુધીર નાયકના દર્શન-આદેશી બરેલા વચ્ચેના અમલમાં મૂકવા આપણા આગેવાનોને પ્રાર્થના છે.

મીં ઝીબ્રાએ એવી સૂચના કરી છે કે લગભગ આવના મે માસમાં બ્યારે મીં મોન્ટેગ્યુ પોતાની સુધારાની દરખાસ્ત રજુ કરે ત્યારે તે પર વિચાર કરવાને કોંગ્રેસ અને લીગનું એક અસાધારણ સંમેલન મેળવવું જોઈએ. આ દરખાસ્તને સૌએ વધાવી લઈ અમલમાં મૂકવાને મદદ કરે એ ઇચ્છ છે જેમ પહેલેથી આપણી દરખાસ્ત વિષે એકમત ઉત્પન્ન કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે, તેવોજ પ્રયત્ન મરકાસની દરખાસ્ત વિષે એકમત ઉત્પન્નવાને કરવો જોઈશે. દરેક સંસ્થા મંડળ અને પત્ર પોતાની મતિ પ્રમાણે ટીકાઓ કરે તેથી અત્યાર સુધી મહ પ્રયત્ન નાળવેલી આપણી એકમતિમાં તુટ પડી બંધ અને

આપણી ધાનહીમાં બંગાળ પટે હવે તે લરકરના સેનાપતિના જેવી બાહોશી ચતુરાઈ અને સમયસૂચકતાથી આપણી રાજકીય હાલત હકડાવી બેઠાં છે. દરેક ક્ષણને અમલ્ય ગણીને તેને યોગ્ય કાર્યથી વધાવી લેવી બેઠાં છે. ડેપુટીશન મોકલાવામાં, કેબિનેટ-લીગની ખાસ બેઠક ભરાવવામાં અને આવાં બીજાં અનેક જરૂરી કામમાં આજસ અને ભય એ છે ચતુની સામે આપણે સાવચેત રહીશું અને તેનો પરાજય કરીશું તોજ રાજકીય હાલતમાં ફતેહ મેળવવાની આશા રાખવાનો આપણને હક રહેશે.

સીસીન બેન્કન્ટનાં નીચેનાં વચનો ડેપુટીશને ધ્યાનમાં રાખવા બેઠાં છે “તમે ડેપુટીશન મોકલો તો આ યોજનાના આવશ્યક મિદ્દાતોને મજબૂત વળગો રહેવાની તેમને આજ્ઞા કરશે. (૧) પ્રાંતિક અને વડી ધારાસભામાં સંગીન બહુમતિ અને (૨) તીક્ષ્ણ પર સત્તા. જો આ ન આપવામાં આવે તો વધુ ચર્ચા નહીં છે, જો તે આપવામાં આવે તો ઘણી બાબતો વિષે આપણે ચર્ચા કરી શકીએ.”

મી મહમદઅલી અને શાંકતઅલી.

આ દેશભક્ત ભાઈઓને છોડવાને સમસ્ત પ્રાંતે અને વિશેષે કરીને આપણા સુસલમાન ભાઈઓએ માગણી કરી છે છતાં-પોલીસ ખાતાએ ઘડેલી કબૂલત ઉપર તેમણે ધાર્મિક કારણોથી પ્રમાણરૂપે સહી ન કરી ત્યાર પછી—તે સંબંધમાં સરકારે કંઈ પણ પગલાં લીધાં નથી ગંથી કેબિનેટ અને તેથી વધારે ગુસ્તીમ લીગની બેઠકમાં ઘણો રોશ અને ઝનુન વ્યાપી રહ્યા હતા. આ વિગલ વિરોધી વધારે વીરવૃદ્ધ માતા—જેમના લાગણી અને ચુરાતનથી ભરેલા પત્રોએ આખા દેશમાં તેમને માટે ઘણીજ પૂજ્યપુજિ અને દીલસોણ ઉત્પન્ન કર્યાં છે—તેઓ બન્ને મહાસભાઓમાં હાજર રહ્યાં હતાં અને ત્યાં તેમને મહાઓએ ઉભા થઈ તાળાઓના અવાજથી વધાવી લીધા હતા—તેથી આ ભાઈઓના છુટકારાના કરવમાં-ઘણુંજ અયાધારણ બેશ આવ્યું હતું મી મહમદ અલીને તો મુસ્લીમ લીગના પ્રમુખ નીમવામાં આવ્યા હતા તેથી તેમની ગેરહાજરીમાં તેમની પુરે II ખાત્રી રહી અને મહમુદઅલીના રાજ્ય હેઠળે પ્રમુખ તરીકે લાગણી મર્યાદા ઘણું કર્યું તેથી મુનડમાન હોમના હુદયને કરી ધા લાગ્યો છે તે ભાઈઓની કબૂલતના સંબંધમાં જે ચર્ચા થઈ હતી તે પરથી સુસતમાનેને એમ સ્પષ્ટ રીતે ટાવ્યું છે કે પોતાના મદ્દખર્મીઓ માટે માત્ર રાજાનિક દીલસોણ રાખવા માટેજ અને આમ નાન્યને સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર બનીને ગુસ્ત સુમલમાન હોવા માટેજ આ ભાઈઓને છોડવામાં આવ્યા નથી આગી આ ભાઈઓના છુટકારા વિષે જે કરાવ મુસ્લીમ-લીગમાં પચાસ કરવામાં આવ્યો હતો તેમજ સ્પષ્ટ રીતે જણાવવામાં આવ્યું હતું કે મદ્દખર્મીઓ માટે માત્ર દીલસોણ રાખવી એ સજવ તરફની વફાદારીથી વિરુદ્ધ નથી. જામ જે મેટી કોમને લગાવવાને પંપાણવાને અને તેજ કરી હિન્દુઓથી વિરુદ્ધ રાખવાને સરકારે અત્યાર સુધીયા આપેલા બધા પ્રયત્નો કર્યા છે તે કોમના હુદયમાં આવી સ્પષ્ટ ધરતી પ્રવેશ કરવા લાગી છે કે મદ્દખર્મીઓ તરફની દેવળ ધાર્મિક

દીલસોજી પર-એક રીતે આવી ધાર્મિક વૃત્તિ પર સરકાર અંકુશ મૂકવા માગે છે. જેમ અઢ ભાઈઓ નજર કેદમાં વધારે દિવસ પસાર કરશે તેમ મુસલમાન ભાઈઓની આ ધારતી અને શંકા વધારેને વધારે વધતી જશે અને તેથી શ્રીટીશ રાજ્યની ન્યાયવૃત્તિ અને સમતા વિષે તેમની શ્રદ્ધા ઘટતી જશે. આમ ધીમે ધીમે આખી હિન્દી પ્રજા અને સરકાર વચ્ચેના સંબંધમાં વધારે ઝેર લખાતું જશે અને જો તેથી પ્રજાને દુખ સહન કરવું પડશે, તો બીજી પાસ રાજ્યની સહીસલામતીને પણ ધોકો પહોંચશે.

જો આ ભાઈઓએ રાજ્યની સ્થાને કંઈ ગંભીર ગુન્હો કર્યો હોય તો તેમના ઉપર દીવસ ન્યાયાસન આગળ મુકરદમો ચલાવવો જોઈએ; આ માગણી પણ કોંગ્રેસમાં અને બીજે સ્થળે ખુલ્લી રીતે કરવામાં આવી છે. જો તેમનો ગુન્હો ન્યાયાસન આગળ પુરવાર કરી શકાય એમ ન હોય તો તેમની સ્વતંત્રતા પર એક ક્ષણ પણ અંકુશ મૂકવાનો સરકારને હક નથી—સરકારના અમલદારોની ગુન્હા વિષે ખાત્રી આપણે મન બીલકુલ નકામી છે. જો પુરાવો ન્યાયાસન આગળ ખુલ્લી રીતે રજુ કરી શકાય એમ નહોય તો પણ તેમને છોડી મૂકવા જોઈએ. આ માર્ગ સ્પષ્ટ રીતે સરકારને બતાવેલા હોવા છતાં આપણી અને નિરંકુશ સરકાર પ્રજામત તરફ બેદરકાર રહી છે અને પરિણામે અસંતોષના અગ્નિને વધારે ને વધારે ધીકાવે છે. જર્મન શિવાય બીજા દેશ પણ મુઠરેલા દેશમાં આવી વાત કદપનામાં પણ આવે ખરી?

મુંબઈની ધારાસભાનું બંધારણ.

આપણી ધારાસભાના ઘિનઅમલદાર સભાસદોએ જે અરજી હિન્દી વહીરને મોકલી હતી તેમાં ધારાસભાની નવી રચના વિષે—કોંગ્રેસની યોજનાનું ધોરણ સ્વીકારીને—ઘણી જ વ્યવહારિક, સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. તે અનુસાર ધારાસભામાં કુલ ૧૨૫ સભાસદો હોવા જોઈએ અને તેમાં પોતાના હોદ્દાની રૂએ ગણાતા—કારોબારી સભાના અને બીજા સભાસદો તેમજ સરકારે નીમેલા ચલાવેલા મળીને ૨૫ થી વધારે ન હોવાં જોઈએ અને એ ૨૫ માં અમલદારો ત્રીજા ભાગથી વધારે ન હોવા જોઈએ. બાકી રહેલી ૧૦૦ જગ્યાઓમાંથી કોંગ્રેસની યોજના મુજબ તેના ત્રીજા ભાગની—૩૩ મુસલમાનો માટે જુદી રાખવી જોઈએ, અને તે પછી સામાન્ય સુટણીમાં ભાગ લેવાનો હક મુસલમાનોને ન હોવો જોઈએ. આમ બાકી રહેલી ૬૮ જગ્યાઓમાંથી ૮ હાલની માફક યુનિસિપાલિટી અને લોકલ બોર્ડની સુટણીથી પૂરવી જોઈએ કારણ કે તે સંસ્થાઓ વિષે વારંવાર કાયદાઓ ધારાસભામાં રજુ કરવામાં આવશે જુદાના લોકોના સીધા મતથી ૪૬ સભાસદો સુટવા જોઈએ દરેક જુદો એક બે સભાસદો નીમે તે કરતા જુદાનાં જુદા જુદાં ૮ મંડળ—જેમાં મુખ્ય શહેરને એક મહળ ગણીને સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે—તેના તરફથી દરેકમાં વગતા મતદારોની સંખ્યાના પ્રમાણમાં વધારે એક, સભાસદો સુટાય એવી યોજના પસંદ કરવામાં આવી છે. અમ વહેંચણી કરતાં બાકી ૧૪ જગ્યાઓ રહે છે તે નીચેનાં મંડળોમાં વહેંચવાની સલામત કાવમાં આવી છે:

(૧) મુંબાઈની યુનિવર્સિટી (૨૯૨૨૨ થયેલા ઐલ્યુએટોની મારફત ચુંટણી થઈ જોઈએ (૨) મુંબાઈની યુનિવર્સિટીના બિનઅમલદાર રાજ્યો (૩) ગુજરાતના (૪) દક્ષિણના મરદારો અને જમીનદારો (૫) સિંધના બાગીચદારો અને જમીનદારો (૬) મુંબઈનું ઈંગ્લેન્ડ વેપારી મંડળ (૭) હિન્દી વેપારીઓ (૮) કરાંચીનું ઈંગ્લેન્ડ વેપારી મંડળ (૯) મુંબાઈના અને (૧૦) અમદાવાદના ખીલમાલી-કોનું મંડળ (૧૧) બિનઅમલદાર યૂરોપીઓ (૧૨) અરબશર્ક વર્ગ.

જીલ્લાઓ તરફથી સીધી ચુંટણીમાં લોકલબોર્ડના કાયદા પ્રમાણે જેને મત આપવાનો હક હોય તે મતદાર ગણાયે, અને મુંબાઈ શહેરમાં યુનિવર્સિટીની ચુંટણીમાં જેને મત આપવાનો હક હોય તે મતદાર ગણાયે. યુનિવર્સિટી અને લોકલ બોર્ડ તરફથી ૮ સભાસદો તો હાલની માફક ચુંટાવા જોઈએ.

અમને આ સૂચનાઓ એકંદરે ઘણીજ યોગ્ય લાગે છે. ધારાસભામાં હાલ વિરાજતા સભાસદોજ તેની નવી રચના વિષે ખીલ્લો દોઈ રાજકીય મંડળ કરતાં વધારે ચોક્કસ અને સર્વદેશીય સૂચનાઓ ઘડી શકે એ સ્વભાવિક છે. અલબત્ત જે આક્રિયાઓ ઉપર મૂકવામાં આવ્યા છે તેમાં થોડો ઘણો ફેરફાર કરી શકાય જો કે તે એકંદરે પ્રમાણુપર લાગે છે એ મુદ્દા વિષે ટીકાને અવકાશ રહે છે. પ્રથમ તો દરેક જીલ્લાને એક એ નહિ પણ ત્રણ ચાર કે વધારે જીલ્લાને મતગણની સંખ્યાના પ્રમાણુમા સમાવેશો છે ચુંટવાનો હક આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે. આથી કેટલાક મોટા જીલ્લાના સભાસદો જ હુમેશાં ચુંટાય અને તેની સાથે જોડાયેલા જીલ્લાને અન્યાય થાય એવો સંભવ રહે છે જો જીલ્લાઓ આમાં રાજતંત્રનું એકમ ને અને દરેક જીલ્લા પોતાની ક્યારેકો અને માગણીઓ સગળ રીતે રજુ કરી શકે એમ આપણે ઇચ્છીએ છીએ તો તે દરેકને જીલ્લા પ્રતિનિધિ ચોક્કસવાનો હક આપવાથીજ આ હેતુ નાવર સધાયે અલબત્ત ખીલ જાણુએ એમ કહી શકાય કે દરેક જીલ્લામાં યોગ્ય હુમેશ્વરો જડી ન આવે તો પ્રમાણુમા નીચી પાયરીના સમાવેશો ચુંટાય પરંતુ આ જોખમ ઇતે પણ દરેક જીલ્લાને સમાવેશો ચુંટવાનો હક હોવો જોઈએ, એવો અમારો અનિપ્રાય છે ખીલું હાલના લોકલ બોર્ડના કાયદા પ્રમાણુ અમુક ધોરણની કેળવણી પામેલા વર્ગને લોકલ બોર્ડની અને તેથી-કપરની સૂચનાઓ પ્રમાણુ-ની ધારાસભાની ચુંટણીમાં મત આપવાનો હક મળે નહિ. લોકલ બોર્ડના સુધારા વિષે વિચાર કરવાને જે કમીટી નીમવામાં આવી હતી તેના રીપોર્ટમાં કેળવણેલા વર્ગને મત આપવાનો હક આપવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે, પણ તેના હજી સુધી અમલ કરવામાં આવ્યો નથી. આ વિષે એક સૂચના કરવાની ખાસ જરૂર હતી ઉપરાંત કોંગ્રેસની યોજનામાં ધારાસભાને નાણાં મંજૂરી અને ખીલ્લો હક આપવાની ભલામણ કરેલી છે, અને તે યોજનાને ધારાસભાના સભાસદોએ મંજૂર નંમતિ આપી છે. છતાં હાલના તેમના સંકુચિત કાર્યક્ષેત્ર વિષે અને વધારે હકની આવશ્યકતા વિષે તેમણે ખાસ લખાણ નથી કર્યું એ નંગની ગરજનો એક ગંભીર ખામી લાગે છે.

રાષ્ટ્રીય સભા અને અંત્યજ્ઞ.

ઉપરની યોજનામાં અંત્યજ વર્ગને ધારાસભામાં સભાસદ મોકલવાનો હક આપવાની ભલામણ જોઈને સૌને આનંદાદાયક થયો. છેલ્લા થોડા માસમાં ખાસ કરીને મુંબઈ શહેરમાં અંત્યજ વર્ગની ધણી બહાર સભાઓએ ગાવા હકનો માગણી કરી હતી અને તે માગણી મોટેચુ સાહેબ આગળ રજુ કરવાને સર નારાયણ ચંદાવરકર અને ઓ. મી. પટેલને નીમવામાં પણ આવ્યા હતા. તે વર્ગ તરફ આપણે સૈદ્ધાંતિકી જે ઘોર પાપ કર્યું છે તેના નહિ જેવા પ્રાયશ્ચિત રૂપે આટલી દેહારતા ધારાસભાના ગૃહસ્થોએ અને ગીલાં કેટલાક મંડળોએ દર્શાવી એ જોઈને સંતોષ થાય છે. કલકત્તાની કોંગ્રેસમાં પણ અંત્યજ વર્ગના મવાલને કોંગ્રેસના ઇતિહાસમાં પહેલીવાર સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું આ બનાવથી સેકંડો વર્ષોથી અન્યાય પામેલી આ કોમો તથા તેમની ઉલ્લસિતે માટે પ્રયત્ન કરતા દેશસેવકો હર્ષ પામે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. હિન્દુસમાજના એક મોટા બાજને અસ્પર્શ્ય સખવાથી હિન્દુધર્મીનુયાયી તમામ લોકોને કપાળે કાળી ટોલી ચોટલી છે, અને ને ફપણ દર કરવાના પ્રયત્નથી હિન્દુઓનું હિન્દુપણ ચાલ્યું જાય છે અને વર્ણાશ્રમ ધર્મને સમૂળગો નાશ થઈ જાય છે. એવા મોટા ધૂમ-ખસાડા કરનાર, અને “શુન્દરાતી” જેવા આ બાબતમાં લોકોને આડે રસ્તે દોરવનાર પત્રના માલિકોના હૃદયમાં તો આ ઠરાવથી કોણ બંધે શું એ થઇ ગયું હશે ? પાસ થએલો ઠરાવ નીચે પ્રમાણે હતો

“અસ્પર્શ્ય માનેલા લોકો ઉપર કેવળ રહીને વચ થઈ જે જુદમી અને ચાસ-દાયક પ્રતિબંધો લાદનામાં આવ્યા છે, તે બધા કાઢી નાખવા એવો રાષ્ટ્રીય સભાનો મત છે.”

ઉપરનો ઠરાવ સર્વાનુમતે પસાર પડ્યામાં આવ્યો હતો, અને ને બેઠકમાં એકઠા થએલા, આખા દેશના તમામ પ્રાંતોમાંથી અગ્રેસર એવા લગભગ ચાર હજાર સાતસો પ્રતિનિધિઓએ એકમતે મંજૂર કર્યો હતો. રાષ્ટ્રીય મંડળની માનદત્ત જેના સ્વરાજ્યની માગણી કરે છે અને મેળવવાની આશા રાખે છે તે બધાએ તેટલીજ શક્તિથી કોંગ્રેસનો આ ઠરાવ પણ અન્ય કરશે અને તે પ્રમાણે પોતાના રાજના વ્યવહારમાં આવરણ કરશે એવી આપણે આશા રાખીશું. આ ઠરાવ પસાર થયો તે વખતે પ્રમુખપદે વિદ્યથી અને ધર્મજ્ઞાની શ્રીમતી એંગી બેસન્ટ હતા, તે તો સર્વની બાબુમા છે. તે ઉપરાંત હિન્દુ વિશ્વ વિદ્યાલયના પિતા અને સનાતન ધર્મના પૂર્ણ અનુયાયી પંડિત મંદનમોહન માલવિયજી, તેમજ ગીતા રહસ્યના લેખક લોકમાન્ય બાળગંગાધર ત્રિળક દ્વાજર હતા અને તે જાનનેની આ ઠરાવને સર્વની માથે જ મનિ છે. અસ્પર્શ્ય વર્ગોની દાદ આટલે વર્ષે પણ રાષ્ટ્રીય સભાએ સાંભળી તે સ્વરાજ્ય વાઢના કાળમાં એક સુચિન્હ છે એમ અમે માનીએ છીએ. ગોધરામાં શરાયલી શુન્દરાતીની પહેલી રાષ્ટ્રીય પરિષદની વિષય કમિટીમાં આ પ્રશ્ન પરિષદ પાસે લાવવાની દરખાસ્ત મૂકવામાં આવી હતી તે વખતે કેટલા

પુરાણમતવાદીઓ! બળમગી ઉઠ્યા હતા અને આ સવાલની સાથે રાજકીય પરિષદને ઠંધું લેવા દેવા નથી એવો બહુમત થયો હતો અને તેથીજ તે પ્રશ્ન પરિષદ પામે આવ્યો ન હતો. સદરહુ કમિટીના એક બે સભાદોષો તો એવો ધ્વનિ કાઢ્યો હતો કે અરપર્ય માગી લીધેલા લોકોને આવી પરિષદોમાં આવવાનો શું અધિકાર છે? આવા મતવાલા કૌંઝેબ્રહ્મતો તથા “શુજરાતી” ના લેખક કૌંઝેસમાંથી છૂટા પડી જશે કે કૌંઝેસના દરાવને આધિન થઈ પોતાનો મત બદલશે તે હવે જોવાનું છે. મહાત્મા ગાંધીજીના શબ્દોમાં કહીએ તો “ઢેડવાડે જવાથીજ સ્વરાજ્ય મળશે એમ હું નથી કહેતો પણ ઢેડવાડે ગયા વિના તો સ્વરાજ્ય નથી જ મળવાનું” એમ મારી ખાતરી છે. હુદ્દા ઉઠીને વલગી રહીને સોંકટો વર્ષથી લાખો લોકોને જે અન્યાય હિન્દુસભાએ ઠરેલો છે તે દૂર કરવાને જોઈતું આત્મબળ અને શૌર્ય આપણ શુજરાતી લાઇઓમાં તથા તમામ હિન્દીભાષીઓમાં આવે એવું હશે દેશ સેવક નહીં ઇચ્છે?

કચ્છ—કાઠીઆવાડના પ્રજાજનોની સભા.

બધાં દેશીરાજ્યના ચાને વિશેષે કરીને કચ્છ કાઠીઆવાડના લોકોની બેવડી-તેમનાં રાજાની અને બ્રીટીશ રાજ્યની-પરત ત્રતાની કહાલી આપણે વારંવાર સાંભળીએ છીએ. બ્રીટીશ હિન્દુમા રાજકીય કાર્ય કરતા અનેક આગેવાનોને દેશીરાજ્યોનો મવાલ હાથ ધરવાને વિનંતિઓ અને સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે પણ “આપસમાન બળ નહિ” એ સૂત્ર અનુસાર સ્પષ્ટજ હતું કે દેશીરાજ્યના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને આગેવાન ગૃહસ્થોએ જ પોતાના ખાસ અનુભવના આ સવાલનો નીકાલ કરવાને દેશી રાજ્યની સીમાઓમાં રહીને અથવા તેના રાજકોટના સીવીલ સ્ટેશનમાં કે મુંબઈ જેવા મોટા શહેરમાં ગમે તેવા નરમમા નરમ પ્રયત્નો આદરવા જોઈએ. આટલા બધાં વર્ષો સુધી આવા પ્રયત્ન થયા નથી અને પરિણામે દેશીરાજ્યો નિરંકુશપણે વર્ત્યાં છે, કેટલાકે અસહ્ય જીલમ પણ શુભચૈં છ એ ઘણાજ ખેદની બીના છે. અને તેથી ગયા માસની સાતમી તારીખે મુંબાઈમાં કચ્છ-કાઠી-આવાડના વતનીઓની એક સભામાં તેમનું એક સ્થાયી રાજકીય મંડળ સ્થપાયું છે, તેને અમે અતઃકરણપૂર્વક વધાવી લઈએ છીએ. “કચ્છ કાઠીઆવાડની પ્રજાનું” હિત સાચવવાને અને વિશેષે કરીને તે રાજ્યોમાં પ્રજાના પ્રતિનિધિઓની સંસ્થાઓ સ્થપાવવા અને તેમ કરીને હિન્દી રાષ્ટ્રીય પરિષદે બ્રીટીશ હિન્દમાં સ્વરાજ્યની લાવના કદાપી છે તેની હારમાં તે રાજ્યોને લાવવાના હેતુથી” આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે તેના મુખ્ય ઉદ્દેશ આ છે:—

(૧) કચ્છ કાઠીઆવાડના દેશીરાજ્યોમાં સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ સ્થાપવાને તે રાજ્યોની અંદર તેમજ બહાર બહાર મત કેળવવો.

(૨) બ્રીટીશ હિન્દ માટે રજુ કરવામાં આવેલી સ્વરાજ્યની યોજનાના ધોરણપર સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ કચ્છ કાઠીઆવાડના રાજ્યોમાં તેના રાજ્યો સ્થાપે તે માટે પ્રેમ અને માનપૂર્વક બધા કાયદેસર પગલા લઈને ગળવણ કરવી.

(૩) કચ્છ કાઠીઆવાડની પ્રજાના હિત અને હકતું રક્ષણ કરવું અને તે વધારવાં.

આ હિદેશ સ્તુત્ય છે અને તેમાં બ્રીટીશ હિન્દના વતનીને વધારે પડતી નમ્રતા અને નરમાશ લાગે એ પણ સ્વભાવિક છે. આ સંસ્થાના મંત્રીએ ગઈ કાંચે-સના સ્વાજત મંડળના પ્રમુખને તાર કરીને સૂચવ્યું હતું કે દેશી રાજ્યોને તેમની પ્રજાને સ્વરાજ્ય આપવાની સુચના કરવાને એક ઠરાવ કાંચેસમાં પસાર કરવો. હાલ કાંચેસ બ્રીટીશ હિન્દના રાજ્યપ્રકરણ વિષે વિચાર કરવાના હેતુથી રચાય છે અને તેના કાર્યવિસ્તાર ઈરાદાપૂર્વક વધારે વિશાળ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી દેશીરાજ્યોના વિષય ગંભીરપણે તે હાથમાં લઈ શકે નહિ. અને છતાં કોઈ મોટા આગેવાનો કે કોઈ દેશીરાજ્યોના માણ દિવાનો આ વાત ધ્યાનમાં લે તો કદાચ તે વિષે કાંચેસમાં એક ઠરાવ પસાર કરાવી શકે અમારી માન્યતા એવી છે કે આ સંસ્થાનું કામ જેટલું, ઠરાવો પસાર કરવાનું કે ઠરાવવાનું નથી તેટલું હમણું તો આ ત્રણ મુખ્ય કામ હાથ ધરવાનું છે (૧) દેશીરાજ્યોના જિનઅમલદાર અનુભવી ગૃહસ્થોની અનેક ખાનગી સભાઓ મેળવીને અને તેમની પાસે બને તેટલી માહિતી મેળવીને રાજકીય ચળવળના મુખ્ય મુદ્દા નક્કી કરવા; (૨) દેશીરાજ્યોના હાલના કોલ ઠરાવ, રાજ્યધારણ, ન્યાય પદ્ધતિ વગેરે બુદ્ધા બુદ્ધા વિષયો અને ઉપર પ્રમાણે મળેલા બીજા મુદ્દા સંબંધી ચોક્કસ જ્ઞાન વર્તમાનપત્રો લેખો પત્રિકાઓ વગેરે મારફત પ્રસારવું; અને (૩) દરમ્યાન જે કોઈ ચોક્કસ ફરીઆદની ખબર પડે તે વિષે રાજ્યો સાથે પત્રચવહાર ચલાવવો અને અરજીઓ દાખવી. આ સંસ્થા આ નવે અને અત્યાર સુધી છડાયેલા ક્ષેત્રમાં અમૂલ્ય અને સંગીન કાંચે પોતાનો નેમ સફલ કરે એવી આશા અમે રાખીએ છીએ.

ગામડામાં પ્રાયમિક નિશાળો.

ના. વિઠ્ઠલાઈ પટેલે નિશાળ વગરનાં (૧) ૨૫૦ થી ૫૦૦ ની વસ્તીવાળા અને (૨) ૫૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળા ગામડાં આખા ઇલાકામાં ફેટલા છે તેના આંકડા ગયા ડીસેમ્બર મામની ધારાસભાની બેઠક વખતે આજ્યા હતા, તેના ઉત્તરમાં નીચે પ્રમાણે આંકડા પુરા પાડવામાં આવ્યા હતા.

વસ્તી	કુલ ગામડાં.	નિશાળવાળા ગામડાં	નિશાળ વગરના ગામડાં.
૨૦૦ અને તેથી ઓછી વસ્તીનાં.	૫,૬૦૮	૭૨૧	૪,૮૮૭
૨૦૦ થી ૫૦૦ સુધી વસ્તીવાળા.	૬,૬૫૬	૧,૬૨૭	૮,૦૨૬
૫૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધી વસ્તીવાળા.	૬,૪૬૭	૩,૦૨૪	૩,૪૪૩
૧૦૦૦ થી ૨૦૦૦ સુધી વસ્તીવાળા.	૩,૨૬૯	૨,૨૬૮	૯૮૧
૨૦૦૦ થી વધારે વસ્તીવાળા.	૧,૨૨૬	૧,૧૦૩	૧૨૩
કુલ.	૨૬,૨૫૬	૮,૭૪૩	૧૭,૪૯૩

ત્રણ ગામડે એક ગામડામાં નિશાળ છે અથવા દરેક નિશાળવાળા ગામડાની પાછળ બે નિશાળ વમરનાં ગામડાં છે. બિટીયા રાજ્યને આ ઇલાકામાં સો વર્ષ પૂરા થયાં છે. પચીસ વર્ષથી તો દરેક ગામડાના લોકો પાસેથી જમીન મેહેસુલના એક રૂપીએ વધારાનો એક આનો ઠર—લોકલ ફ્રંક માટે—સ્થાનિક મુધારાઓ માટે લેવામાં આવે છે. આ એક આનામાંથી ત્રિલે હીસ્સો એટલે ચાર પાંચ કેળવણી માટે ખર્ચાવી જોઈએ એવું ૧૮૮૪ના લોકલ બોર્ડના કાયદામાં ૪૮મી કલમમાં કહ્યું છે, પણ જે ગામનો કર તે તેજ ગામમાં ખર્ચાવો જોઈએ એમ લખ્યું નથી; એક તાલુકામાં એકઠો ઠરેલો કેળવણીનો કર પીત્ત તાલુકામાં પેહેલા તાલુકાની બોર્ડની મંજુરી શિવાય ખર્ચા શકાય નહીં એટલી ચરત તેમાં છે. ત્રણ ગામડામાં એકઠો ઠરેલો કર એકજ નિશાળવાળા ગામડામાં ખર્ચાય છે. બે લાકડાં દુઝાળમાં બુખે મરે અને ત્રીજો લહેર કરે એ ન્યાય ચૂરોપમા કદાચ આલે પણ હિંદુસ્થાનમાં તો ત્રણે થોડું થોડું ખાધને ચલાવે એવો ન્યાય આવી શકે. પરંતુ એક આની ઠરમાંથીજ નિશાળોનો ખર્ચ ચલાવવો અને જમીન મેહેસુલના સોળ આનામાંથી પાંચએ ખર્ચાવી નહિં એવું કોણે કહ્યું છે? એ સોળ આનામાંથી તો ગોરા તથા દેશી લશ્કરને પગાર મળે, મોટામોટા ગોરા તથા દેશી અધિકારીઓના પગારો અપાય, ગ્રેહેરોમાં કાલેજોમાં અને અંગ્રેજી નિશાળો લાખોને ખર્ચે આલે અને ગરીબ ગામડીઆના બાળકોને લણવાને ખાર રૂપરડીનો મહેનાળ સરકારને ન મળે તો પછી કૃષ્ણી (ખેડુત) ચોવીસ હાથનો ચોક્ષાળ લખને પેક મૂકે. હજારથી વધારેની વસ્તીવાળા પણ નિશાળ વમરનાં ૧૧૦૦થી વધુ ગામો? આતે વીસમી સદી છે કે ૫૦૦મી? આવી સ્થિતિ હવે ચાલશે નહિ.

સ્વરાજ

હિંદના દાદા દાદાભાઈ નવરોજનો સંદેશો.

“મારા દેશ અને દેશજીવુઓ માટે સ્નેહ અને શ્રદ્ધાનો એક શબ્દ જો હું મૂકતો નાઉં તો કહું છું કે: એક થાઓ, મંડયા ગોઠો અને સ્વરાજ (સેફ ગવર્નમેન્ટ) મેળવો, કે જેથી ગરીબી, દુકાળ અને મરકીના ભોગ થતા લાગે. લોકો, અને માત્ર અલ્પ ગણને લીધે ભૂખે ટળવળતા કરોડો જીવોને બચાવી શકાય, અને જગતની મોટામાં મોટી અને સંસ્કારી પ્રજાઓમાં પોતાનું અસલતું ગૌરવ એકવાર ફરીથી હિન્દુસ્તાન પ્રાપ્ત કરે.”

(કલકત્તાની કૉંગ્રેસ-૧૯૦૬.)

દેશની સેવાને માટે, અને તમારા ગૌરવને ખાતર, તમારું સ્વમાન સાચવજો અને ઈશ્વરદત્ત આપણા મર્વ હુકો મેળવવા માટે હોમરૂલ લીગ એટલે આપણા દેશને માટે સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને મતત પ્રયાસ કરનારી સંસ્થામાં જોડાઈ તમારી ફરજ બજાવો. અંતરમાં આવેલી શુભેચ્છા પાછી નાંઠેલતાં આ ધડીએ નીચેને શરનામે લીગના સભાસદ થવાને લખો.

હોમરૂલ લીગના ઉદ્દેશો

૧. કાયદેસર હીલચાલથી હિન્દ માટે હોમરૂલ એટલે સ્વરાજ્ય મેળવવું.
૨. ગહુનશાહ પંચમ બર્થેન્જ અને તેના પારસોના તખ્ત હેઠળ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય-માંજ સ્વતંત્ર પ્રજા તરીકેના હક મેળવો ગ્રેટબ્રિટન સાથેના સંબંધ બાળવવો.
૩. હિન્દ સ્વરાજ્ય માટે ૩૦ વરસથી પ્રયાસ કરતી નંશનલ કૉંગ્રેસના કાર્યને ટેકો આપી, એ સંસ્થાને મજબૂત કરવી.
૪. હિન્દ માટે હોમરૂલની જરૂરિયાત સંબંધી પ્રજામત કેળવવા સતત ચળવળ કરવી.

આ ઉદ્દેશો જેમને સંમત હોય તેવા ૧૮ વરસની ઉપરના સ્ત્રીપુરુષો આ સંસ્થાના સભાસદ થઈ શકશે. અંદર ગ્રેનજુએટ વિદ્યાર્થી કેવળ અભ્યાસને માટે જ આ સંસ્થામાં એસોસીએટ તરિકે દાખલ થઈ શકશે.

મલાસુદો તથા એસોસીએટો માટે લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧ છે

લીગમાં દાખલ થવાની ફી રૂ. ૧ છે અને તે આપતાં લીગનો કાર્ડ, રૂપાનો ચાદ અને સ્વરાજ્ય વિષે સાહિત્ય મળશે. તેની વાર્ષિક ફી તરિકે જ, વ, ક અને ડ વર્ગના સભાસદો માટે અનુક્રમે રૂ. ૨૫, ૧૨, ૬ અને ૧ આપી શકાયે, પણ તેમના હક્ક સરખા ગણાયે

તમારા ગામમાં લીગની શાખા ન હોય તો ત્યાં ત્રણ માણસો સભાસદ થવાને તૈયાર થતાં તેની શાખા સ્થાપવા માટે લખો:—

૨૫૧, હૉર્નબી રોડ,

બેરો કુંપની ઉપર

ફોર્ટ—મુંબાઈ.

મંત્રીઓ

હોમરૂલ ફોર ઈન્ડિયા લીગ,

મુંબાઈ શાખા.

આ સંસ્થામાં જોડાવા ઈચ્છતા સર્વે સેક્રેટરીઓને ઉપલે શરનામે લખવું.

ન હોય છતાં એક બીજાના સામેવાડીઆ થવાની જરૂર નથી. ધારો કે ઘરમાં મા અને તેનાં છોકરાં હોય, બધાની વચ્ચે એકજ રાટલીનો દુકડો હોય, અને બંને જૂને મરતાં હોય બંનેનો જીવ રાટલી ઉપર તલપાકડ થતો હોય. આ પ્રસંગે માદીકરાનો સ્વાર્થ-આવાનો સ્વાર્થ-આમઆમો છે. મા ખાય તો છોકરાં જૂને મરે, ને છોકરાં ખાય તો મા જૂને રવડે. છતાં કંઈ મા અને છોકરાં વચ્ચે અંતર નથી; તેઓ મામેવાડીઆ નથી, મા વધારે બેઠાવર હોવાથી પોતે રાટલીનો દુકડો ખાઈ જતી નથી. આ જ પ્રમાણે માણસ વચ્ચના મંમંધમાં સમજવું થટે છે.

કદાપિ આપણે એમ ધારીએ કે મનુષ્ય અને પશુ-વચ્ચે કાંઈ તફાવત નથી, અને આપણે પશુઓની સાફ એક બીજાના સ્વાર્થને સાર લગવું જ નોંધીએ, તોપણ આપણે એકમ કદી શકતા નથી કે તેવી સ્થિતિમાં પણ શેક અને નોકર વચ્ચે હમેશાં અંતર રહેશે ના તો ન રહે. સ્થિતિ પ્રમણે સંબંધમા ફેરફાર થવા કરવાનો. જેમકે કામ માટે થવું નોંધીએ અને કામત પૂરી થગરી નોંધીએ, એ તો બંનેનો સ્વાર્થ છે. પણ નફા વહેંચનાં એકનો લાભ તે બીજાનો ગેરલાભ હોય એમ ખતી-શકે છે. નોકરો માંદા અને નમાલા ઠકે એટલે એણે દરમારો આપવામા ગેરનો સ્વાર્થ નથી સચવાતો, અને ધરખાતું ખરોબર ન આવતું હોય તો પછી ભાવે ધમાર-માંગવો, તેમાં નોકરનો સ્વાર્થ નથી સચવાતો. ને ગેરની પાસે, પોતાના મુંચાતું એક ચકર ફરતે કરાવવા પુરતા પૈમા ન હોય તો નોકર આજો પગાર કે મિલકુલ પગાર માંગવો એ કેપીતું ખરામ ગણાય છે.

આથી આપણે નોંધીએ છીએ કે આપણેના ધોરણ ઉપરથી આપણે કાંઈ વહેવાગના નિયમે ધરી શકતા નથી. ધર્મથી નિયમજ એવો છે જે પૈસાની વધધરેનો ધોરણ ઉપર માણસોનો વહેવાર ન આવવો નોંધીએ, તે વહેવારનો આધાર ન્યાયના ધોરણ ઉપર છે. એટલે માણસોએ મરો વર્તન નીતિએ કે અનીતિએ પોતાનું કામ કદી લેવાતો વિચાર તદન છોડવો જ નોંધીએ. અમુક રીતે વર્તવાથી છેવટે શું થશે એ દાંધપણ માણસ હમેશાં લાખી શકતા નથી. પણ અમુક કાર્ય ન્યાયી છે કે અન્યાયી છે એટલું તો આપણે ધણે લાગે હમેશાં જાણી શકીએ છીએ. વળી આપણે એટલું પણ કહી શકીએ છીએ કે નીતિ માર્ગે ચાલવાથી પરિણામ સારું આવવું નોંધીએ. તે પરિણામ શું અથવા કદી ગેર આવશે તે આપણે કદી શકતા નથી.

નીતિ-ન્યાયના નિયમમાં મનુષ્ય મનુષ્યની લાગણીનો સમાશ થઈ જાય છે, અને તે લાગણી ઉપર ગેર નોકરના સંબંધનો આધાર રહે છે. આપણે ધારી લઈએ કે શેક પોતાના નોકરની પામેથી અને તેટલું કામ વધારે લેવા ઇચ્છે છે. નોકરને ધરીની નવરામ નથી આપતા, તેઓને એણે પગાર આપે છે, તેઓને ભોવરાં જેવાં ધગેમાં રાખે છે, હુંકમાં નોકર માવ દેહ અને જીવ બેળા ગળે એટલું જ તેને આપે છે. આમ કરવામાં માંદ કરે છે કે શેક કાંઈ અન્યાય કરતો નથી, નોકરે અમુક પગારે પોતાનો આપો વચન શોને આપ્યો છે તે શેક તે લે છે, કામ કેવું લેવું આકર્ષે લેવું તેની હદ બીજાઓને નોંધને શેક બાંધે છે. ને નોકરને બીજા ઠેકાણે વધારે સારો પગાર મળે તો બીજા નોકરની સેવાની છુટ છે. આને આપણેના ધારા ધડનારા અર્થશાસ્ત્ર કહે છે, અને તેઓ જાણે

છે કે આમ વધારેમાં વધારે કામ જોઈ પૈસાથી કરવાનાં રહેને લાભ મળે છે, હવે આખી કામને લાભ મળે છે અને તેથી હવેમાં નોકરને પણ લાભ મળી રહે છે.

પણ વિચાર કરતા આપણને જણાશે કે આ વાત બરાબર નથી, બે નોકર-એક યંત્ર કે મંચો હોત અને તેને ચલાવવામાં માત્ર કોઈ જડ સક્રિયનું કામ હોત તો એ દિમાખ લાગુ પડત. પણ અહીં તો નોકરને ચલાવનારી શક્તિ તેનો આત્મા છે. અને આત્માનું પણ અર્થશાસ્ત્રીઓના બધાએ નિયમોને ઉધા વાળે છે અને ખોટા પાડે છે. મનુષ્ય રૂપ યંત્રમાં પૈમારૂપ કાલમાં ભરવાથી વધારેમાં વધારે કામ નહિ લઈ શકાય. મનુષ્ય તો પોતાનું મરમ કામ ભારેજ આપશે કે જ્યારે તેના મનની વાગણીને ધ્યાનમાં લેનામાં આવશે, તેને મંત્રાવવામાં આવશે, અને શેડ નોકરની વચ્ચે પૈસાની નહિ પણ પ્રીતિની ગાંઠ બંધાશે.

માધારણુ ગીને એમ બને છે કે જ્યારે શેડ દુશીઆર અને ઉત્પાદી હોય છે ત્યારે દમાણુથી નોકર ધણે ભાગે પોતાનું કામ કરે છે. વળી એમ પણ બને છે કે જ્યારે શેડ આજસુ ને નબળો હોય છે ત્યારે નોકરનું કામ બોધએ તેવું ને બોધએ તેટલું મધો ધતું. પણ ખરેખરો નિયમ તો એ છે કે દુશીઆરીમાં એક મરખા બે શેડ. લઇશું ને નોકરો અને મરખા લઇશું તો લાગણીવાળાં શેડના-નોકર લાગણી-વિનાના મોના-નોકર કરનાં વધારે ને સરસ કામ કરશે.

કોઈ કહેશે કે એ નિયમ બરાબર નથી. કેમકે મોંઘાં અને મરખાનીનો બદલો વધુી વેળા ઉપરોજ મળે છે ને નોકર માથે ચઢે છે; પણ એવી દલીલ નાજમી નથી. જે મોંઘાં કર માયાના બદલામાં બેરકારી બતાવે છે તે નોકર જ્યારે તેની ઉપર સખ્તી રાખનામાં આવશે ત્યારે ખારીશે બનશે. ઉદાર જિવના શેડ તરફ જે નોકર અપ્રમાણિક દશે તે નોકર અન્યાયી શેડને નુકશાન પહોંચાડશે.

એટલે દરેક વખતે ને દરેક માણુમની તરફ પરાપકારી નેજા રાખવાથી માર્ગ પરિણામ આવે છે. અહીં આપણે લાગણીનો એક જાનના બળ તરીકેજ વિચાર કરીએ છીએ. માયા એ સરસ છે; તેથી હમેશાં વાપરવી, એ એક જુદીજ વાત છે, તેનો આપણે અહીં વિચાર નથી કરતા. આપણે તો અહીં એટલુંજ બતાવીએ છીએ કે કે અર્થશાસ્ત્રના સાધારણ નિયમોને માયા-લાગણી-રૂપી-બળ જરૂર કરે છે એટલુંજ નહિ પણ લાગણી એ એક જુદાજ પ્રકારનું ભેર હોવાથી અર્થશાસ્ત્રના બીજા નિયમો માથે નથી નહાતું, પણ તે નિયમોને એક કારે મૂળીનેજ નબી રહે છે. બે શેડ ત્રાજવા સાદી દિસામ કરે ને બદલો મળવાના ઇરાદાથીજ માયા બતાવે, તો તેને નિરાશ થવાનો મંભર છે. માયા તે માયાને ખાતરજ બનાવાય અને બદલો વજર માથે પોતાની મેજમ આવે છે. કહેવાય છે કે આપ મેળવતાં આપેજ મરણુ લેજીએ, અને આપને રાખતાં આપ જાય છે. બહટણ અને તેના સરદારનો દાખલો લઇએ. બે કોઇ મરદાર અર્થશાસ્ત્રના નિયમો લાગુ પાડીને પોતાની પદ્ધતિના મીપાઇઓ પામેથી કામ લેવા માગશે તો ધારેલું કામ તે નહિ કરી શકે. ઘણા દાખલાઓમાં બોધએ છીએ કે જે પદ્ધતિનો મરદાર પોતાના સીપાઇના સંબંધમાં આવે છે, તેઓની સાથે માયાથી વળે છે, તેમના ભવાથી મીઝે છે, તેઓના

પણ જે કાંઈ પ્રકારે તેઓને ખાતરી થાય કે પોતાની નોકરી જીવત મળત, આલશે તે તેઓ બહુ ઓછા પગારથી કામ કરશે. એટલે દેખીતું છે કે જે શેઠ પોતાના નોકરાને કામને સારૂ રાખે છે તેને છેવટે ફાયદોજ થાય છે; અને જે નોકરો કામમની નોકરી કરે છે, તેમને પણ ફાયદો થાય છે. આવાં કારખાનાંમાં મોટા નફા થક શકતા નથી, મોટા જોખમ ખેડી શકતા નથી, મોટા હોલ બાંધી શકતા નથી. સીપાઇ સરદારને મારૂ મરવાને તૈયાર થાય છે, તેમજ સીપાઇનો ધંધો માધારણ મજુરના ધંધા કરતાં વધારે માન લાયક ગણાયો છે. ખર્ચ જેતાં સીપાઇનો ધંધો કતલ કરવાનો નથી, પણ બીજાનો બચાવ કરતાં પોતે કતલ થવાનો છે. જે સીપાઇ થયો તે પોતાનો જાન પોતાના રાજ્યને સોંપી દે છે. તેજ પ્રમાણે વજીવ વૈદ અને પાદરીનું આપણે મમજીએ છીએ. તેથીજ તેઓ તરફ માનની નજરે જોઈએ છીએ. વજીરે પોતાની જાંઘી જતાં સુધી પણ ન્યાયનેજ માટે લડવું ધટે છે, અને પાદરીએ ગમે તેમ થાય તોપણ પોતાની જમાતને બોધ આપવાનું અને તેઓને ખરા રસ્તા બતાવવાનું કામ કરવું ધટે છે. (અપૂર્ણ).

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી.

હિંદમાં ખેતીના પ્રશ્નો.

કેટલાક અગત્યના આંકડાઓ.

હિંદી પ્રજાનો સૌથી અગત્યનો ઉદ્યોગ ખેતી છે. હિંદની કુલ લે વસ્તીનો ૭૨ ટકા એટલે કે ૩ કૃ કરતાં પણ વધારે ભાગ પોતાનાં ગુજરાન માટે ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે — ૧૯ ટકા સાધારણ ખેતી અને ૩ ટકા દોર ઉછેર, ખાગ અને જંગલની પેદાશ ઉપર જીવે છે. ખેતી ઉપર ગુજરાન ચલાવનારા ૨૨ કરોડ ૭૦ લાખમાંથી ૮૦ લાખ જમીનદારો છે; ૧૬ કરોડ ૭૦ લાખ પોતાની માલકીની કે જાડુતી જમીન ખેડે છે. ૪ કરોડ ૧૦ લાખ ઉપર ખેડુતના મજુરો વગેરે છે, અને લગભગ ૧૦ લાખ જેટલા મિલકતના એજન્ટો, મેનેજરો અને તેમના હાથ હેડગના માણસો છે.

ખેતીના પ્રશ્નોનું ગાંધીજી તથા મહત્વ આ આંકડાઓ ઉપરથી સમજાશે, અને તે ઉપર બીજી બધી બાબતો કરતાં વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર જણાશે. ખેતી દેશને માટે આસાધારણ ઉદ્યોગ છે, પરંતુ તે ખરેખર લાલકારક છે ? ખેડુતો જેમણે તેટલા આબાદ છે ? છેલ્લાં સાઠ વરસમાં યુરોપ અમેરિકાના દેશોની આબાદી વધતીજ ગઈ છે. તો તે દરમિયાન આપણા ખેડુતોની સ્થિતિ કેટલે દરજ્જે સુધારી છે ? આપણી સરકાર અર્થાત્ કુશળ અને લાભી ગણાય છે, તો તેણે ખેતીના વિશાગ માટે શું કર્યું છે ?

આ અને આવા મવાલોના માફ જવાબો નિડરપણે આપવાનો વખત આવી લાગ્યો છે. આ લેખનો હેતુ સત્તાવાર આંકડાની મદદથી ખેતીનાં ખાસ લક્ષણો તપાસી છેલ્લાં આઠ વરસમાં ખેતી માટે જે કાંઈ થયું છે, તથા જે જે કરવાનું રહી ગયું છે, તેનો અન્વેષણ આપવાનો છે, તથા ખેતી સંબંધી મરદારની હાલની રાજ્યની ખામ દરીને

દેશમાં જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે પાક મેળવવાને પ્રયત્ન થતા નથી. હિંદમાં ઘઉંની એકર દીઠ મરેસાસ ઉપજ ૯ થી ૧૨ ખુશલ છે. જ્યારે આયર્લેન્ડમાં ૩૭, સ્કોટલેન્ડમાં ૩૯, ઇંગ્લાંડ અને વેલ્સમાં ૩૧, ફ્રેન્સમાં ૨૦ થી ૩૦, ન્યુ ઝીલાંડમાં ૩૪, યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ૧૭, ઑસ્ટ્રેલીઆમાં ૨૦, હંગેરીમાં ૨૧, ક્રાસમાં ૨૦, જર્મનીમાં ૩૨, પૃથ્વીઆમાં ૪૦, સેક્ષનીમાં ૪૫ છે. અત્રે એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે હિંદની સાધારણ મરેસાસ ખરેખર તો ૧૨ ખુશલ કરતાં પણ ઓછી છે, કારણ કે સરકારી ગણતરીમાં નહેરોવાળી જમીનનો પણ મમાવેશ થયેલો છે.

દેશની દોલત અને આવક સંબંધી આકાશ્યો હિંદની અર્થિક સ્થિતિ ઉપર વધારે અજવાળું નાંખે છે. એ સંબંધમાં હિંદ જગતના મુખ્ય દેશોની સરખામણીમાં મહત્તી ઉતરતું છે.

કુલ્લે અને માણસ દીઠ દોલત અને આવક.

દેશ.	દેશની. કુલ્લે દોલત. લાખ પાઉંડ	દેશની કુલ્લે આવક લાખ પાઉંડ	માણસ દીઠ દોલત. પાઉંડ	માણસ દીઠ આવક પાઉંડ
યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સ	૩૯,૧૨,૪૦	૫૦૦,૦૦	૩૯૧	૫૦
" કીંગડમ	૧૬,૫૦,૦૦	૨,૧૪,૦૦	૩૬૬	૪૭
ન્યુ ઝીલાંડ	૩૨,૦૦	૪,૦૦	૩૨૦	૪૦
ઑસ્ટ્રેલીઆ	૧,૩૧,૨૦	૧૬,૧૦	૨૬૨	૨૬
ફ્રેન્સ	૨,૦૭,૨૦	૨૫,૬૦	૨૫૬	૩૨
ક્રાસ	૧૧,૬૭,૫૦	૧,૪૬,૦૦	૨૬૨	૩૮
જર્મની	૨૦,૦૦,૦૦	૨,૦૦,૦૦	૨૬૪	૨૬
ઑસ્ટ્રેલીઆ-હંગેરી	૧૨,૫૦,૦૦	૧,૪૦,૦૦	૨૪૦	૨૭
ઈટલી	૮,૦૦,૦૦	૮૦,૦૦	૨૨૮	૨૩
રશીઆ	૧૩,૦૦,૦૦	૧,૬૦,૦૦	૭૬	૯
હિંદ.	૨,૫૦,૦૦	૬૦,૦૦	૧૧	૧.૯

હિંદમાં મનુષ્યના આયુષ્યની મરેસાસ એ પણ આ દેશની આર્થિક સ્થિતિનું એક ચોક્કસ લક્ષણ છે.

આ દેશમાં સ્ત્રી પુરુષોના આયુષ્યની મરેસાસ ૨૦.૫૬ અને ૨૨.૩૧ છે. જ્યારે ઇંગ્લાંડમાં તે ૪૬.૦૪ અને ૫૦.૨ છે. વળી જ્યારે વિલાયતમાં પુરુષની જીંદગીની મરેસાસ ૧૯૦૧ માં ૪૪.૦૦ થી વધીને ૧૯૧૧ માં ૪૬.૦૪ થયું છે ત્યારે હિંદમાં તે મરેસાસ વરસો વરસ ઓછી જાય છે. ૧૮૯૧ માં તે ૨૪.૫૬ હતી, ૧૯૦૧ માં ૨૩.૬૩ અને ૧૯૧૧ માં ૨૨.૩૧ હતી.

હિંદની પાકવાર જમીન, તેની ઉપજ, તથા નિકાસ વગેરે આંકડા નીચેના કાઠામાં આપવામાં આવ્યા છે:—

પાક.	એકર જમીન.	ઉપજ.	નિકાસ.	નિકાસની કીમત.
ચોખા	૭૭૦ લાખ	૨૮૦ લાખ ટન.	૨૫ લાખ ટન.	૧૭૭.૫ લાખ પૌંડ
ધઉ	૨૩૦ લાખ		૧૨.૫ "	૮૭૦.૫ "
જવાર	૨૧૦ લાખ	૮૪		
બાજરી, મકઈ, ચણા	૩૮૦ લાખ	૪૦	} ૫ "	૩૦ "
શેરડી	૨૭ લાખ	૬૦		
રે.	૧૬૦ લાખ	૫૮ લાખ ગાંધી	૫ "	૨૭૫ "
શણ.	૩૦ લાખ	૮૬ "	૭.૫ "	૨૦૫ "
કરીયાણા	૧૫૦ લાખ	૨૫ લાખ ટન.	૧૫ "	૧૭૦ "

ઉપરના આંકડાઓ ઉપરથી સમજાશે કે હિંદમાં જમીનની ખેટ નથી પરંતુ જોઈએ તેટલી જમીન ખેડાતી નથી, અને જે જમીન ખેડાય છે, તેમાં જોઈએ તેટલી ઉપજ નથી, એટલે માણસ દીઠ આવક બીજા દેશોની સરખામણીમાં બહુજ કમી રહે છે, અને તેથી ઉપજતી તંબૂને પરિણામે માણસની જીંદગી પણ ટુંકી થતી જાય છે. આ સ્થિતિ અત્યંત દુઃખદ છે; અને તે સુધારવાને સત્વર પગલાં લેવાની જરૂર છે. આ દેશનો ખેડુત બીજા દેશોની સરખામણીમાં કાષ્ટપણ રીતે ઉતરતો નથી. તે ખરેખર હુશીયાર અને મહેનતુ છે, પરંતુ જે મંજૂગોને લીધે તે વધુ ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી, તે સંમંજો ઉપર તેનો કાબુ નથી. આ વેદકેરે ૧૬૬૧ ખેતીના સુધારાના મંત્રધર્મા કરેલા રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે કે “ ઉત્તમ હિંદી ખેડુત સિટિય ખેડુત જેટલોજ સારો છે, અને કેટલોક અંશે તો તેના કરતાં પણ ચઢીયાતો છે, અને તે ખરાબ હાલતમાં હોય ત્યારે એટલુંજ કહી શકાય કે તે દાલનને કાંઈ મોટે ભાગે સુધારાને માટે જરૂરની સગવડો આલાવજ છે, અને તેવી મુશ્કેલી તો કદાચ બીજા કાષ્ટ પણ દેશમાં હશે. ” આ સગવડો શોધી કાઢી, તે ખેડુતો માટે મેળવવી, એ આપણા નેતાઓની પહેલી દરજ્જા છે.

— નવજીવન—એપ્રિલ.

નવલતા.

(ગતિકથી આધુ.)

હાન્ત એ જાણતો હતો. પુરાણા વિચારના, સંકુચિત દષ્ટિના અને જોખી પણ સરળ હૃદયના આત્મા કરતાં આવી અર્ધદેશી વ્યક્તિઓ સમાજ પ્રગતિને પાછળ પડે છે ! પ્રકૃષ્ટમાં પુરાણા સંસ્કાર નહોતા તેમ નવીન ઉત્સાહ એ નહોતો. હૃદય સરળ તો નહોતુંજ. તેના અસ્થિતવનું પણ કેટલીકવાર વિસ્મરણ થતું. પ્રકૃષ્ટની અર્ધદેશી કળવણી અને પ્રમત્ત

લોભી વાતાવરણનું; આ અતિ સામાન્ય પરિણામ હતું. નિઃસ્વાર્થવૃત્તિ, વા પ્રગતિના વિચાર સ્વપ્ને પણ તેને દેખાતા નહિ. ફેધજીના માર્મિક વચન અને ખદારથી સાંભળેલી વાતપરથી કાન્તને મંશય ઉત્પન્ન થતો હતો. ફેધજીનાં પરાક્રમ માટે તેને કાંઈક બીતિ પણ લાગી, કારણ જનસમૂહના વિચાર પ્રમાણે પ્રબુક્ષમાં સર્વ “પ્રતિષ્ઠિત” ગણાતા ગુણ ઉતર્યા હતા. નવલતા જાણતી હશે? નવલતા એ સંબંધી વાત નહોતી કરતી, તેની અસ્વસ્થતા માટે કાન્ત વાત કરતો ત્યારે એ હસી કહાડતી, તેથીજ કાન્તની મુઠ્ઠવણને હદ નહોતી રહી. નવલતાએ ફેધજીની “શોધ” સ્વીકારી હશે-સ્વીકારવી પડી હશે? શેકે કણુલ કરાવ્યું હશે! નવલતા હૃદયના ઉચ્ચતમભાવ ભૂલી ગઈ હશે! ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ ફેધજીના પ્રપંચ સ્વામે થઈ શક્યા ન હોય—ટકી શક્યા ન હોય! પ્રથમ પ્રહારેજ આત્મજળપરાજય પામ્યું હશે! નીતિ ધૈર્ય જરૂર વખતેજ ખુદી ગયું હશે! નવલતાના હૃદયના સંસ્કાર-જુસાઈ ગયા હશે! લક્ષ્મીથી વા પ્રતિજ્ઞાની ખભાથી છેતરાઈ હશે!—પળવાર એ કૂર સંશયને સ્થાન મળ્યું, તત્ક્ષણ નીચે ગળડી ગયો. અમંભવિત! નવલતા સામાન્ય નહોતી, એનો આત્મા જુદોજ હતો, ત્યારે ફેધજીના વિજયી હાસ્યકટાક્ષનો શો અર્થ? નવલતાના ફેરફાર-મૌનનું કારણ શું? શેકનો અગમ્ય વિરોધ શા કારણે? નવલતા શામાટે કહેતી નહોય!—શરમાતી હશે! શરમાળ શામાટે! ફેધજીની શોધ સ્વીકારવી પડી હશે? એ જાણતી હશે કે નહિ! આ મર્વ પ્રશ્નના ઉત્તર મેળવવામાજ કાન્ત રાત્રિદિવસ ખુટાડતો.

આત્માર લગી-પોતાના અંતર વિલાપ કાન્ત કાંઈક શમાવી ચકતો, જનસમૂહયતી કૂરતા અને અન્યાય માટે શોક કરતો, અસ્વસ્થ થતો, પણ આટલી અકલામજી, અતિ તીવ્ર ખસણ વેદના પ્રથમ કોષ દિવસ અનુભવી નહોતી.

ઉચ્ચતમ, ગિરિ સૂચે ઉડનારી નવલતાને જનસમૂહયતના ઝેરી વાતાવરણનો સ્પર્શ સરખોયે થશે, એ કાન્ત સ્વપ્ને પણ કલ્પી શક્યો નહોતો. જનસમૂહના અનેક પ્રશ્નો ઉકેલતાં કાંઈક વખત નવલતાની પણ એ દૃષ્ટિગિ-દુશી ઘુલના કરવી પડશે એ વાતનું સ્વાભાવિક વિસ્મરણ થયું હતું, આજ સુધી તો નવલતાની વ્યક્તિ એની કલ્પનામાં તટસ્થ રહી જતી: જનસમૂહનો સ્પર્શ એને પણ થશે, તેના પ્રહાર એને પણ ખમવા પડશે, એને પણ એટલાજ દુઃસહ લાગશે, એ વિચારને અવકાશ નહોતો—સુશિક્ષિત, સંસ્કારી, ઉત્સાહી યુવક અજ્ઞાન શુષ્ક વિચારની યુવતિ ગાય જોડાતાં તેઓનાં જીવન માર્ગ ફેટલો મુશ્કેલ બને છે, એવા વિચિત્ર સંયોગ—એવા અપૂર્ણ શત્રો જનસમૂહના પ્રાકૃત વાતાવરણ સ્વામે પરાંજય પામે, તે એ સ્હમજ્યો હોનો—એમંબંધી વારંવાર ફરિયાદ કરતો, પરંતુ સુશિક્ષિત, સંસ્કારી, ક્રોધજ હૃદયની, નિરાધાર યુવતિને શુષ્ક હૃદયના, સંકુચિત વિચારના, અર્ધદગ્ધ યુવક સાથે બધાતા જીવન ફેટલું નિર્માલ્ય, અસહ્ય, મૃત્યુવત્ બને એ વિચાર-તરંગ પ્રથમ સ્ફુરવા લાગ્યો. તે સાથેજ અસંખ્ય વ્યથાનાં દ્રશ્ય ઉપડતાં ગયાં, એનાં ઉચ્ચ સ્વપ્ન જાણે પૃથ્વીપર પહોંચ્યાં. નવલતાની પાખ સરી જતી લાગી. અવ્યક્ત બીનિ ઉત્પન્ન થઈ. જનસમૂહનાં કૂર ખમનં શરૂ પેઠે ખુંચવા લાગ્યાં. તેના મહીન સ્પર્શથી આસપાસનું સર્વ વાતાવરણ મહીન બની ગયું. આત્મા જાણે એ મહીન વાતાવરણથી યંગળાઈ ગયો. સ્વપ્ન રહ્યું નહિ. તટસ્થતા હવે જુસાઈ ગઈ. સ્વતંત્ર તટસ્થ વ્યક્તિત્વના આકર્ષક

રંગપર જનસમૂહના વાતાવરણના પડછાયા પડયા, એનું રંગ-સ્વરૂપ બદલાયું. કાનને એ વિશુદ્ધ આકર્ષક રંગ પાછા લાવવા પ્રયત્ન કર્યાં. એ જનસમૂહના બધાનું તોડી નાંખવા અતિ ઉતાવળો બન્યો. અસહ્ય અસ્વચ્છતાનેજ સંપૂર્ણ અવકાશ મળ્યો. એ કાર્યમાં ભલે પોતાનો નાશ થાય! ભલે જીવનના સ્વાભાવિક વા પ્રતિષ્ઠિત નિયમોનું ખંડન થાય! પણ જનસમૂહને નવજાતની પાંખ છીનવી લેવાનો શો અધિકાર? તેના સ્વાતંત્ર્યને હેડવાનો શો અધિકાર!

ફેરફારના કેટલાક માત્ર સંખ્યાઓએ સ્વમદર્શી કાન્ટની લૌકિકદષ્ટિએ પોતાની સ્થિતિ અને અધિકારનું જ્ઞાન કરાવ્યું હતું. નવસત્તાને મુકત કરવા જનસમૂહને, લૌકિક મંપ્રદાયને સ્વાભાવે થવા એને સૌ અધિકાર ? એ કહેણ ? એ મંપ્રદાય સામે માથું ઉચકે તો તેના શિક્ષા તૈયારજ હતી. જનસમૂહ-ના રાજ્ય-જેટલી ઉત્કંઠા, શાસનનો અધિકાર મેળવવા (કે “ પ્રતિષ્ઠા ” સાચવવા) દર્શાવે છે-અને તેનો જેટલો ઉપયોગ કરે છે, તેટલી ઉત્કંઠા દુઃખ ઓછાં કરવાના અધિકાર મેળવવા પા તેનો ઉપયોગ કરવા દર્શાવતા નથી. નવ-સત્તાએ મોનવત ધારણ કર્યું હતું. એ જાણતી નહોતી કે જાણીને જોલતી નહોતી. કાન્ટ આથીજ ગભરાયો હતો. તેથીજ એનો ઉદ્દેશ વધ્યો હતો ફેરફારના કટાક્ષ ખરેખર અમલ થતા. એની સ્થિતિ વિચિત્ર હતી. શું કરવું ? નવસત્તાને પૂછવું ? નવસત્તાને કહેવું કે નહિ ? શા માટે ન પૂછવું ? પણ નવસત્તા ન પૂછે તો ખાતર શા માટે પૂછવું ? ફેરફારની “ શોધ ” સ્વીકારી હશે કે સ્વીકારતી પડી હશે તેથી આ વિચિત્ર ફેરફાર હશે ! ન પૂછીને આ કદંગી સ્થિતિમાં ક્યા લગી રહેવું ? શેકના વિરોધનું, નવસત્તાના માનવું, અને ફેરફારના કટાક્ષનું કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઈએ.

“કાન્ત કેટલાક ઘણાડની ચિંતા ઉઠેલી” નવજતા કેટલોક વખત યથા ધ્યાનમસ્ત કાન્તને જોતી પુસ્તકાલયના ગારડામાં ઉભી હતી, એ કાન્તને ખચર નહોતી. નવજતાએ કાષ્ઠ ઉઘાસયી એને જાગ્રત કર્યો.

“લતા ! મ્હાન પોતાનાજ જીવાંડને હું રક્ષમણ્યે શકતો નથી, તો બીજાની ચિંતા-
ઉકેલી કેમ શકું ? કેટલોક વખત થયા ઉઘટું ત્હમે મ્હારા કરતાં વધારે વિશ્વની વેદનાનો
ભાર સીધતો હો, એમ લાગે છે. આજ વળી એ સદ્ભાગ્ય કે આટલા યુગે પત્ની આ
રીતે વાત કરવાના વખત મેળવ્યો છે,” કાન્તે પોતાની ફરિયાદ નોંધાવી.

[illegible]

અંકાર સહમા ખુલી જાય અને તત્ક્ષણ હમારા ખાસ સ્વર્ગને દ્વાર હમે ઉભા રહીશું. એ સર્વ હમારે સમગ્રવું નોંધએ, ન સમગ્રય તો સતી દષ્ટાંત તો ખોળી રાખવાંજ નોંધએ. પુરૂષો ગમે તે ઉમ્મર લગી નાદાન રહી શકે. પુરૂષો પતિ ધર્મની ઝાંખી કરવાની લેસા માત્ર આકાંક્ષાયે ન દર્શાવે તો કાંઈ નહિ. સ્ત્રીઓએ સતી સીતા જેવાં થવું નોંધએ. પુરૂષોએ રામ જેવા થવાની જરૂર નથી. પતિધર્મનાં પુરસ્કો શાં ? એનો ઉપયોગ શા ? એમાં ગૌરવ શું ? યુદ્ધમાંથી નાશી જનાર પતિ ધર્મનું ભાન કરાવી, શરમાવી તેની સાથે યાદોમ કરી કુદી પડનાર વીર ક્ષત્રાણીનું સતીત્વ અને આત્મચુલ આજ ઇતિહાસમાંજ રહી ગયાં છે. ગમે તેવા કોમળ હૃદયની, રનેહાળ, સુશિક્ષિત, કુલીન, નિઃસ્વાર્થી યુવતી હોય તો પણ તેને જીવનનો અધિકાર નહિ; મૃત્યુનો અધિકાર નહી, મૃદુશબ્દનોયે અધિકાર નહી. શ્રેષ્ઠવત્ જીવનમાં, નિરર્થક દુઃખમાં, પોતાનાં વ્યક્તિના અનંત વિસ્મરણમાંજ તેનો સ્ત્રીધર્મ સમાપ્ત થાય, તેમાંજ તેનું સ્વર્ગ દૃષ્ટી શકાય. યુવતીઓએ “વિનયની વાળી” “શિયળની સાડી” “હેતનો હાર” ધારણ કરવાં. પુરૂષો ભલે પાપાણુ હૃદય ધારણ કરે, ભલે નિર્દોષ નિરાધાર આત્મા સામે સ્વચ્છંદ કટાર ઉગામે । લગન.....” “લગ્ન !” કાન્ત બોલી ઉઠે—“લગન કાણુ કરે છે ? લગન ક્યાં આવશ્યક છે ? હૃદયની ઉર્મિઓ, અન્યોઅન્ય આત્માનું ઐક્ય, શાન્તિ વા સુખના અધિકારના વિચાર ઉદ્ભવેજ નહિ, અને જો તેમ થાય તો તેના વિસ્મરણમાંજ આતુર્યનો અંકાર ખુલી જાય. ગણનીમા તો અન્ય વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય, કોઈ વાર પ્રતિજ્ઞાના પ્રેતને સન્માન મળે, કોઈવાર લોકાચારની આજ્ઞા સ્વીકારાય, કોઈવાર અંધમનિનતા રૂઢ ધર્મ તરફ ધકેલે, કોઈવાર વડીલોનો પક્ષપાત ઉમેરાય તો કોઈવાર ગમે તેવા સ્વતંત્ર વિચારને પણ નીચ આત્માની બીકથી તેના અધિકારને નમ્ર આપવું પડે, તેને માન મળે, અમંખ્ય નિર્દોષ આત્માનું લક્ષ્મીને યાદુગ અગિદાન અપાય, તેના ધુમાડમાં કોમળ હૃદય યુગળાય—નોએ તેને ધર્મ કહેવાય. શીમન થવા વા મૃતિમ પ્રતિષ્ઠા જાગવવા, દરેક યુક્તિ, દરેક યોજના ને કર્તવ્યનું નામ આપનાં રહેજ પણ સહાય ન થાય. પુરૂષોને—ખામ કરીને સુશિક્ષિત યુવકોને પોતાના સ્વતંત્ર વિચારને અમલમાં ચૂકવતો દાંષક અવકાશ છે ખરો, જોકે તે છતાં, એ સ્વાતંત્ર્ય કે અવકાશનો ઉચ્ચતમ આદર્શ માટે આત્મભોગ આપનારની સંખ્યા નહિ જેવી છે—સ્ત્રીઓને તો એ સંબંધી કેમ પણ પ્રકારના અધિકારની ઝાંખી સરખીએ થાય છે ક્યાં ? સ્ત્રીઓના વળી વિચાર શા ? સ્ત્રીઓ સ્વતંત્ર વિચાર કરીજ કેમ શકે ? સ્ત્રીઓની સમતિની શી આવશ્યકતા ? વડીલની આજ્ઞા એજ એમનો આદર્શ, એજ એમનું સુખ. જો તેમના વિચાર પ્રમાણે કાર્ય થાય તો પછી વડીલ શા કામના ? તેમનો અનુભવ શા કામનો ? શું વડીલ તેમના સુખનો વિચાર ન કરી શકતા હોય ! આત્મભોગ, વ્યકિત અને પ્રજાની પણ પ્રગતિને કારણે આતિ આવશ્યક પ્રથમ લક્ષણ છે. ઉચ્ચતમ આદર્શ માટે વ્યકિત વા પ્રજાએ કેટલો આત્મભોગ આપ્યો છે, તે પરથી તેની પ્રગતિ કહી શકાય. કેટલો આત્મભોગ આપી શકે છે, આપવાને તૈયાર છે—તે પરથી તેના ભવિષ્યની પ્રગતિની આજ્ઞા બાંધી શકાય. સુશિક્ષિત યુવકોના અમતોપનું તેઓના કાયમાં રૂપાંતર થયું નથી, ત્યાં સુધી પ્રગતિના વિચાર વ્યર્થજ ગણી લેવા, એ રૂપાંતર માટે આત્મભોગ આવશ્યક છે. સુશિક્ષિત યુવકોએ ના પાડવાનું ધૈર્ય અને આત્મભોગ શીખવા નોંધએ, તેઓએ નિશ્ચય

૧

કરવો નેમછએ કે જ્યાં લગી પેતાના ઉચ્ચત્તમ આદર્શો સંપૂર્ણ છુટથી અમલમાં મૂકવામાં ન આવે, જ્યાં લગી યુવક અને યુવતીના પશુ અધિકારની ઝાંખી ન થાય, જ્યાં લગી તે બન્નેની સંમતિ લેવામાં ન આવે, તેમના સુખનો, પ્રેમનો વિચાર કરવામાં ન આવે, લાંલગી પેતે એવાં કહેવાતાં લગ્ન માટે ના પાડે; બલે પછી લોભાચારનો અનાદાર શય, પ્રતિકલ્પ મુગમળ આદર્ય થાય, રૂઢિ-ધર્મનાં બંધન તુટે, નિર્દોષ આત્માને બદલે લગ્ન લક્ષ્મીની કૃત્રિમ પ્રજાતું મળીદાન અપાય. વડીલોના મહાપાત અને પ્રમત આચાર્ય બંને ઉત્પન્ન થાય.

“પાપ માટે, દુષ્ટ કમ માટે-અરે! ન્હાનામાં ન્હાના દોષ માટે, “વડોલની આચા” નો બચાવ આરોપી કરી ચકતો નથી. ન્યાયસભા તે સ્વીકારતી પણ નથી, પેતાના કર્મ માટે દરેક બ્યક્તિ પેતે જવાબદાર છે, એ ન્યાય સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય છે, છતાં અતિ આશ્ચર્યની વાત છે કે કોમળ, નિર્દોષ આત્માને મુખ્યત્વે બનાવી દેવાના, તેના ઇલનને ઉચ્છેદ કરી નાખવાના, અતિ મંલીર પાપ માટે “વડોલની આચા” ના બચાવનો લાભ લેવા, લેણમાત્ર સંકોચ વિના, સુચિસિત યુવક પશુ આકર્ષાય છે. નીચ આત્માઓનો અધિકાર નાશ કરવા માટે નીતિ, ધૈર્ય, ચારિત્ર્ય અને વ્યક્તિત્વના વિકાસ અને, તથા પરિણામે જન સમાજની પ્રગતિ કરવા માટે રાષ્ટ્રત્યાગ-આત્મતોગ-અતિ આવશ્યક તત્ત્વો છે એ કારણે જ ઇલનના કેટલાક ચિત્રચિત્ર પ્રમંથો વખતેના પાડણાં સામર્થ્ય અમલ થઈ પડે છે. સુચિસિત યુવકોએ જો જનસમાજની પ્રગતિનું કાર્ય ઉપાડી લીધું હોય, સુચિસિત યુવકો દેશને પ્રગતિને પંથે દોરવાનો અગ્રિમ રાખના હોય, તો એ સામર્થ્ય, એ નીતિ ધૈર્ય એમનામા સ્ફુરનાં જોઈએ. દિન પ્રતિદિન તેનો એમનામાં વિકાસ થવો જોઈએ-એ મત્યાગ્રહી યુદ્ધ સંતત ચાલુ રખાવું જોઈએ.”

નવનતા અને કાન્ત આ પ્રણાલિ આવેતથી વાદવિવાદ વરતા હતાં. આ કારણથી એઓ ઉચ્છેદરૂપા હતાં, તે પૂજાપુ હોજ તો તેઓ એકદમ જવામ આપી શકે તેમ નહોતુ. બન્ને પોતપોતાની આતરવેદનાને માર્ગ આપતાં, પરંતુ એ વેદનાતું ખરું રસ એ એમાંથી કાઢીને પણ બરાબર સ્પષ્ટ થયું નહોતું. તેઓ કંઈ અ-સામાન્ય હતાં નહોતાં. કાર્ષક અલ-બધાં શત્રુ-કાર્ષક અગમ્ય સકિન સ્થાને હતાં હતા. વર્ષો થયા જરૂરથી નાખી રહેલા મહા-માગરમાના હડા મલ્લસી વેવામા તેઓના પગ ઝુંચાયા હતા-દુખના બચરા માટે લડતા હતાં. સર્વથી વધુ કિમ્મન આપનારને નિર્દોષ યુવતીઓના આત્મા સ્વાધીન કરવાની પદ્ધતિ શ્દામે, ત્રામિતનની રનાત્રિક માતરપ્રમૃતિ સ્દામે, કુટુમ્બની સાંકળ સ્દામે, માન પિ-તાના અધિકાર સ્દામે, લોભાચાર સ્દામે, તેની પ્રતિજ્ઞા સામે તેના રતેકની કૃત્રિમ લાવના સ્દામે, તેઓ લડતા હતાં. ગાદ અધિકાનમા માત્ર એક ઝાંખી રશિમનો પ્રકાશ દનો-સમર્થ ચારિત્ર્ય, વ્યક્તિત્વ, આત્મગ્ય.

બારણા પાછળ કાન દહ હિમાં રહેન કર્તવ્યપરાયણ કૃષ્ણને આ જાદ વિવાદ બહુજ અમુક્ય હતો, એવાજ કાર્ષક પ્રમંથ માટે કૃષ્ણ રૂપી મારતાં હતાં. કૃષ્ણ વાદ વિવાદ સમજતાં નહોતાં. કાન્તે “લગ્ન માટે ના પાડી” એમ કહ્યું એ એમને કાને પડયુ. એટલુંજ બમ હતું ખીજું મમજાની જરૂર નહોતી કાન્ત નવનતાને લગ્ન માટે

ના પાડવાનું મમજવતો હતો એ આથી વધારે સ્પષ્ટ જુવી રીતે યામ—“ કાનો કાન આભણ્યુ ” । ફેધજીનું કાર્ય અતિ સરળ થઇ ગયું. ફેધજીની યોજનામાં હવે કશું બાકી ન રહ્યું. નવસતાના વિરોધનું કારણ કાન્તજ હતો. કાન્તજ એને હસકરતો. શેકને ફેધજીએ એ મર્ચ મમગવી લીધું. શેક અને ફેધજીએ નિશ્ચય કર્યો કે—હવે જેમ અને તેમ જલદી નવસતાના સ્વાતંત્ર્યને અવકાશ ન મળે, એવી વ્યવસ્થા થવી જોઇએ.

૭.

બીજેજ દિવસે ફેધજીએ નવસતાને પિતાશ્રીની આજ્ઞા સાંભળવા હાજર કરી. પિતા શ્રીએ જાણે અતિ હર્ષ અને કાંઈક આતુર્થથી ગંભીર સ્વરે નવસતાને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. નવસતાના વિચાર અને વિરોધ એઓ જાણતાજ નહોતા. પોતાની આજ્ઞાને નવસતા જાણે અતિ હર્ષથી વધાવી લેશે, એમ માની લેવાતો ટોંગ કર્યો. પરંતુ હૃદયને એથી સંતોષ ન મળ્યો. એ પરિણામ કમ્પી ગણતું નહોતું “ હું.....લતા... ..આ ફેધજી કાંઈ...વાત લાભ્યા છે. હું તો હા પાડું છે પણ ત્હારે ત્હને સ્હેજ કહેવું ..ખમર .. આપવી જોઇએ. ”

“ હા, એ ત્હને તેથી વળા એટલુંયે.....” ફેધજીએ યથાગોચ્ય શેકને અત્યુત્તેજન આપ્યું. “ લાઇ, પણ વાત શી છે તે તો કહો? ” નવસતાએ ફેધજીનું અસ્તિત્વ ન સ્વીકાર્યું. ફેધજીનું વાક્યાતુર્થ તરતજ બંધ કર્યું.

“ જો જો કેટલી ઉતાવળી યામ છે? ” ફેધજીએ હાસ્યનો પ્રયત્ન કર્યો. નવસતાના નંશમ દૃઢ થયા. કોધથી શાંત રહી. ફેધજીના હાસ્યને પ્રત્યુત્તર ન મળ્યો. પિતાશ્રીને પોતાનું કાર્ય વધારે મુશ્કેલ લાગ્યું. વાતાવરણ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિકૂળ હતું. આખરે ફેધજી આંધુ બેઇ ઝંપલાવ્યું—“ નવસતા હમે.....એમ છે કે ત્હારે માટે..... માફ કર .. સારા વરનો વિચાર.....ત્હારા વિચારનો નિશ્ચય કર્યો છે. ઓકરો શ્રીમંત, કુલિન અને પ્રતિષ્ઠ કુટુંબનો છે.”

“ કુટુંબ—હસે—પણ એ પોતે.....”

“ એ પણ કાઇ.....જોરો નહિ—કાઇ શીખ્યો પણ છે. આપણા પરિચયમાં પણ આવ્યો છે.....તું ક્યાં પ્રકુલથી અનુભવી છે? પ્રકુલના પિતા મને મિત્રના હકથી પ્રકુલ માટે ત્હારી માંગણી કરે છે....”

“ લાઇ.....” નવસતા આવેશમાં વધુ બોલી શકી નહિ તેનો અર્થ જુદો થયો.

“ બાળ—તારે કહેવું હોય તે—એક કહે—સરમાય છે જોની! હું કહું છું ને? ” આગળની શિક્ષા નહીં ક્યાં પણી તેના જવાબ માટે જોરો વિવેક પ્રદર્શિત થયો. નવસતાથી હવે ચૂપ રહેવાથી તેમ નહોતું. આ પ્રસંગ અને ફેધજીના પ્રયત્નનું ગંભીર ગદસ્ય, એ સમજી ગઇ હતી. મનસકાચનો મમય નહોતો, “ લાઇ એમનાથી હું અજાણી નથી, એ મ્હાફ મદલાખ્ય. એમના સદગુણ અને લક્ષણનું મ્હે કાંઈ અવલોકન કર્યું છે. જે ચોરી થયી વિદ્યા એમણે મેળવી છે, તેનો એ દુરપયોગજ કરી ચક્યા છે. વિદ્યા અને વિદ્યા-

બાસીને અનેક શાપ આપવામાંજ એમનું વિદ્યાધન ખર્ચાય છે. લક્ષ્મીને પ્રતાપે ગરીબ સ્થિતિનાને તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોવાનો જાણુ એમને ઇશ્વરદત્ત અધિકાર મળ્યો હોય ? લક્ષ્મીના પ્રતાપમા એમને એટલી બધી ચઢા છે કે એમની સામાન્ય વાતમા પણ એ ઝગડો ઉઠે છે. યુવતિઓના કલ્યાણર્થે તો એમના ઉત્સાહ અને પરિશ્રમ જાણીતા છે કાંઈ પણ સુશિક્ષિત યુવતિ એમના પ્રદારથી જાગી શકે તેમ નથી, તેમજ સુશિક્ષિત યુવકને મુખે ગણી લઇને મુરકેસ સ્થિતિમાં ક્યારે આવે, એ આશા તેમને અતિ આકર્ષક અને સ્વાભાવિક થાગે છે ” “લતા એ તો એમ કહે તેથી ..એના ઘર સાથેનો આપણો સંબંધ.”

“ના, ના, બાઈ ત્હમે એમને ત્હમારા મિત્રના પુત્ર તરીકે ઓળખ્યા છે. મ્મે એમની પ્રવૃત્તિઓ તપાસી છે, એમના વિચાર એમની પાસે ઘણીવાર સાંભળ્યા છે. એમનું વર્તન, ચરિત્ર પણ કાંઈક જાણું છું...ત્હમારા મિત્ર.....આપણો સંબંધ...ત્હમારો સ્વાભાવિક ઉત્કંઠા હું જાણુ છું. સમજી શકું છું. પરંતુ જેને લક્ષ્મી સર્વસ્વ હોય, ગરીબના જીવનમા શ્રીમંતના દાસત્વનોજ સમાવેશ થયો છે એવા જેના વિચાર હોય, મુખની અભિધાપા, સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વમાનની આકાંક્ષા ગરીબ સંખ્યાજ ન શકે-તે મર્વ શ્રીમંતનેજ પ્રીય હોવા જોઈએ, તે બોગવવાનો તેમનોજ અધિકાર હોય એવી જેમની માન્યતા હોય, ગરીબના હૃદયના અસ્તિત્વનું ચિન્હ મરણ્યુએ જેઓથી સાંખી ન શકાય, અન્યના સ્વમાન અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જેને તિરસ્કાર હોય તેને મ્હાઈ જીવન સોંપી શકતી નથી. લક્ષ્મીથી પ્રાપ્ત થતી સગવડ-વિશ્વાસ ખોતે ભલે ભોગવે, પરંતુ એમના માની લીધેલા અધિકારને હદ હોવી જોઈએ. અન્યના જીવનને નિર્માત્ર્ય બનાવવાની એમની નીચ પ્રકૃતિનો નાશ થયો જોઈએ. મ્હને વિદ્યા અને આત્મવિકાસ માટે અતિ તીવ્ર ઉત્કંઠા છે. લક્ષ્મી મર્વસ્વ નથી-તેથી જીવનમા કાંઈક સગવડ મળતી હશે, કાંઈક સરળ બનતું હશે પણ તેવી વધુ ? દરેક માનવ જાળને, સમ કે રક, મુખની અભિધાપા, સ્વમાન, સ્વાતંત્ર્યની આકાંક્ષા હોય છેજ અને હોવીજ જોઈએ એમ હું માનું છું. સર્વને એ સરખાજ પ્રિય છે. અને મર્વને એ બોગવવાનો સરખો અધિકાર છે. માત્ર પુરૂષોને ખાસ કરીને શ્રીમંત પુરૂષોનેજ હૃદય હશે, એમ હું માની ગઈતી નથી. પ્રભુએ હૃદયનું વેચાણ કર્યું નથી. ગરીબ અને સ્ત્રીઓના હૃદયના અસ્તિત્વ માટે ઘણાને સંશય હશે, મ્હને તેમ નથી. સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ માટે, તેમના સ્વમાન, અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જેમને તિરસ્કાર હોય તેમના પ્રત્યે મ્હને પણ ઓછો તિરસ્કાર નથી. એમાં નિમ્ન, મંકચિત શુદ્ધ આત્માને ક્ષુદ્ર હૃદયને ઉત્તેજન વા વિજયનો અવકાશ આપવો એ હું પાપ ..એવાને ”

“લતા, તું જલ્દજ ઉતાવળી છે, આધરી છે. એક આખે જુએ છે. તું નાદાન છે. સર્વ વસ્તુ.....સર્વ સંજોગોના વિચાર.....આપણે કાંઈ આજને જાળ વિચાર...નિશ્ચય કરશે નથી...ત્હારે વિચાર કરવા વખત છે. ધીની થા સાંત થા વિચાર કરી ને”

“નહિતો પછી ..” દૃષ્ટીને યુક્તિથી મૂચના ઉમેરવાનો પેસંમ આઓ.

“નહિતો પછી શું ?” નવસત્તાએ અતિ આવેશથી ઝોટે ઘાટે પૂછ્યું.

“હા કેટલીજ પડશે” દૃષ્ટીનો-લોકાચારનો દૂર પ્રભાષાત થયો.

“લાઈ, વધુ વિચારની જરૂર નથી વધુ વિચાર મ્હારાથી થઈ શકે તેમ નથી અને કરવાનીયે નથી. મ્હારો નિશ્ચય થઈ ગયો. દ્રઢ છે—અચળ છે. મ્હારી ના ની કાંઈથી પણ દા કરી શકાય તેમ નથી.....” સ્વમાન અને આત્મસ્વાતંત્ર્ય એ વિના સંઘર્ષે લોક-ચારને પ્રત્યુત્તર દીધો. પુરણું શસ્ત્રો નવીન અનિવાર્ય આત્મમગ્ન સ્થાને ટકી શક્યા નહિ—નકામાં થઈ ગયાં. વિદેહી સુશિક્ષિત સંસ્કારી પત્નીના યોગ્ય ધણા પરિચયનો પ્રભાવ હશે, નવજતાપર નિરંકુશ વાતસત્વનું પરિણામ હશે, કે નવજતાના આત્મમગ્નતા સામર્થ્યની અસર હશે, ગમે તેમ હો પણ ફેંદછની સૂચના અમલમાં મુકાઈ નહિ. શેઠથી નવજતાને વધુ કહેવાયું નહીં. નવજતા બહાર દોડી ગઈ, કાંઈથી રોકાઈ નહિ. પિતાશ્રીએ ફેંદછ સ્થામુ બેસ્યું. ફેંદછની યુક્તિ હાલ તરતતો નિષ્ફળ થઈ. આ સર્વ મુશ્કેલીનું કારણ કાન્ત હતો એ હવે પુરવાર કરવાનું રહ્યું નહિ, નિમંત્રણજ હતું નવજતાએ કાંઈનું ખુન નહોતું કર્યું. ધરને આગ નહોતી લગાડી, એતો દરેરાજ સાંભળીએ, એનો સામાન્ય ધટના હતી. નવજતાએ તદન આસાધારણ મહાપાપ બહારી લીધું હતું. વર્ગો થયાં પ્રતિષ્ઠા પિતાશ્રી અને લોકચારની આમ્રાનું લોકચારનીતિનું હર્ષવંધન કર્યું હતું. પિતાશ્રી, ફેંદછ અને લોકચારે “ગાંધી ક્લાંડેસ્ટા” પતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવવાનું બીડું મઠાવ્યું હતું. કારણ—કાન્ત.

પુત્રી તરફ એકને અતિશય રુદ્ધ હતો. બનતાં સુધી તેને કાંઈ દિનમ નાખુશ નહોતો કરતો. નવજતાના આરંભ અને છુદ્ધિ પર તેને અનંત શ્રદ્ધા હતી, અને આટલાયે વિરોધતાં કારણ એમની “સોદા” કરવાની પ્રૃથ્વી, લોકચાર પર દ્રઢ માન્યના—તેની લીતિ, એમના વિચાર પ્રમાણે પ્રકુલની સપૂર્ણ યોગ્યતા, મિત્રના પુત્ર પ્રત્યે સ્વાભાવિક પદાપાત. નવયુગના નવીન ઉચ્ચતમ આદર્શની અગત્ય અને અપેક્ષા મમજવાનું તેની કંપનાશક્તિથી બહાર હતું. “હમે શું એનું શ્રેય મમજી નથી શકના” એમ માનનાર, એજ કારણે પુત્રીને ગમે ત્યાં ગોઠવી દેવાનો મપૂર્ણ અધિકારનો દાવો કરનાર, નવજતાના હૃદયની અપેક્ષા અને વિરોધનું સ્વરૂપ ન સમજી શકે એ સ્વાભાવિક હતું વિરોધ સમજી ન શકાય એટ-લુજ નહિં પણ તેનું અસ્તિત્વ સરખું પણ કેમ મનાય કે નવજતાનો વિરોધ હોવાજ નહિ. હોઈજ શકે નહિ. ખરો વિરોધ તો—કાન્તનોજ. કાન્તજ નવજતાને ઉશ્કેરેનો હશે સંશયની વાત નહોતી. ફેંદછએ પુરવાર કર્યું હતું કે કાન્ત નવજતાને “લગ્ન માટે ના પાડવી” એવું સમજાવેનો હતો. નવજતાના પ્રત્યુત્તરથી એમને અત્યંત શોક ઉત્પન્ન થયો હતો. પણ નવજતાના નિશ્ચયનું સ્વરૂપ અને આત્મમગ્નનું પરિણામ પરિચયને લીધે, એઓ કાંઈક કરી શક્યા હતા એટલે નવજતાને વધુ કહેવાને એની મ્હામે વિરોધનો વિચાર માંડીજ વાળ્યો. કાંધના વાણુ હવે સ્વાભાવિક રીતે કાન્ત તરફજ ફેંદછવા લાગ્યાં. ફેંદછની બળની સૂચનાના ઉપયોગથી અનિશ્ચિન પરિણામ મ્હારી લેનામાં લાય હતો. બાપારી પિતાને બાપારી યુક્તિજ જડી. કાન્ત પોતાની ઈચ્છાથી ઘરમાંથી ખસી બાપ તો સર્વ બધા મરી બાપ. એ માટે યુક્તિથી કાન્તના કોલને આકર્ષવાનો નિશ્ચય કર્યો. સારી જગ્યા આપવાનું કાંઈક વચન આપીયું કાંઈક આશા આપીયું. મ્હારે ક્યા મુશ્કેલ છે.....એ ખસી જશે એટલે નવજતા ખડું એની મેજ સુધી જશે. એના વિરોધ ઉડી જશે.” આ “સોદા”થી બાપારી પિતાને અત્યંત મતોષ થયો.

કાંઈક ફેરફાર થયો હતો તે એ જાણતો હતો, પણ તેનું 'ખરેખર' આંતર સ્વરૂપ મક્કટ થયું નહોતું. ખાસ કરીને નવવયતાનું વિવક્ષણ વર્તન દિનપ્રતિદિન વધુ અનિર્ણિત બનતું જતું હતું. ઘડીમાં ગંભીર હર્ષ, ઉદ્દાસ અને ઉત્સાહ તેની સુખાદૃતિપર સ્ફરતા, તે ઘડીમાં કાંઈક ઉંડા નિઃશ્વાસ અને ગોઠની જાયા ત્યાં નજરે પડતી. જાણે કાંતને સ્કીડનલી હોય, તેને કુખ દેવામાજ આવદે માનતી હોય, કાંઈક મહત્વની વસ્તુ કાંતથી યુક્ત રાખી સુકી હોય તેમ એ વર્તતી. નવવયતાના આત્મમળના સામર્થ્ય અને તેના હૃદયની પ્રવૃત્તિ કાંત પણ મંપૂર્ણ તો સમજાવેજ નહોતો. નવવયતાનું મિત્ર અસંખ્ય અગમ્ય લક્ષરીઓથી વ્યાકુલ હતું અને અસલ વ્યથાથી એ પણ અતિ અસ્વસ્થ બની હતી તેમ છતાં સ્ત્રીત્વના એક દિવ્ય લક્ષણના વિરલ પ્રભાવે ઉત્તરની પ્રેરણાએ, તેને પોતાની સર્વ શક્તિનું સામર્થ્ય પ્રેમ અને આત્મભોગના નાદને ઉત્કૃષ્ટ રચાને ખેંચી લાઈ જતા, જનસમૂહ સ્હામે આરભ કરેલા યુદ્ધમાજ સંઘટિત કરવાનો અચળ નિશ્ચય કરાવ્યો. તે એટલે લગી કે એ કારણે કાંતને કલા વિના જાણે એજ પોતાનો અમુલ્ય અધિકાર હોય તેમ મર્વ સંકટ કરવાની તેને અનિવાર્ય ઉત્કંઠા થતી. એજ કારણે કાંત નવવયતાની પ્રવૃત્તિઓ સમજી શક્યો નહિ, એજ કારણે એ અધિકારમાં હતો. કાંતની રિયલિટિ વિચિત્ર હતી. જીવન કંટાળાસ્પદ લાગ્યું, સુખયો. ઉત્કૃષ્ટ આદર્શ અને જીવનક્રમના અંતરની વ્યથા અમલ લાગી ધૈર્ય હવે રહ્યુંજ નહિ. મન અને હૃદય હવે શાત યદજ શકતા નહોતાં નવવયતા તે કલા વિના આદી ગઈ...પણ નવવયતાને કહેતા અસાધારણ મંકાય થતો.

૧૦.

સ્થાસ્તને વાર હતી જીવનની બાજુ પ્રવૃત્તિઓ મંદ પડતી ગઈ. સધ્યાએ શયિત હૃદયને ઉત્કેરી જાગ્રત કરના પ્રયત્ન આરંભ્યા ગગનપટપર દરેક પગે રંગ બદલાતા ગયા નીચે માનવજાળના હૃદય રંગ પણ ફેરવાતા ગયા. જાગ્રત હૃદય જીવન સ્વરૂપ શોધવા તત્પર થયું. કાંઈક નિરાશાના પાપાણુવત્ પડતી પેની બાજુ આશાનું અસ્તિત્વ માની લાઈ આશ્વાસન લીધું. માનવમાળની વ્યર્થ પ્રવૃત્તિઓના અગ્નિ કર્ણસ્વરૂપી કાંઈક આકર્ષાયું કાંઈકને અતિ ઉત્કૃષ્ટ અનન્ય આદર્શ તરફ ઉડવાની પ્રેરણા થવા માડી. કાંઈકને પ્લતાવાદના ગભીર જ્વનિનો પરિચય થયો. સૂચે પોતાની સત્તાની મર્યાદા બાધવા માડી—અસ્વસ્થ, થાકેલા, કંટાળેલા, અધીરો માનવમાળને નવ પ્રભાતના નવાં કાર્યો નવા આદર્શ માટે તૈયાર થવા રાત્રિની શાન્તિને અવકાશ અર્પણ કરના નિશ્ચય કર્યો.

દીવાનખાનામાં શેઠ આરામ પુરશીપર આરામ લેતા હતા. કાંત થોડે દૂર સ્હામે પુરશીપર મેઠા હતો. પાસેના સોફાપર નવનના પડી હતી ફૂલજી બારણા પાસે માળાના મણુકા ગણતા હતા.

“ પડી કાંત, દેશમેશા કે સમાજમેશા કે પેટમેશા. ત્યાગી કે અનુગામી, વેરાગી કે સંભારી—શા વિચાર—કેના.....કેટલાક કિલ્લા બાખા...” ઘણું દિવસે શેઠને આવી રીતે વત કરનાનું મન થયું એ જોઈ કાંત સ્હેજ આશ્ચર્ય પામ્યો. કારણ કેટલોક વખત થયા કાંતને તેમના મૌન વિરોધને અનુભવ સાધારણ થયો હતો શેઠના આરામ, યુક્તિ કાંત સુ જાણે ? જોને પોતાની અપૂર્વ યોજના અમલમાં સુકી હતી તોંકે હૃદયને તો મિત્રના

સ્વપ્રદર્શી પુત્રને “કેકાણે પાડ્યાનું” આશ્વાસન અપાયું. “કિંકા ! મ્હારા વિચારને હું કિંકાનું જે નામ કે સ્વરૂપ આપી શકતો નથી. દેશસેવા, સમાજસેવા કે પેટસેવા એવા વર્ગ હું પાડી શકતો નથી. એટલું તો ખરું કે ત્હમે જેને પેટસેવા કહો છો તેને જીવનના આદર્શ તરીકે કે જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિના કારણ તરીકે સ્વીકારવા હું તૈયાર નથી. મ્હારા વિચાર પ્રમાણે જીવનરહસ્ય માત્ર પેટસેવામાં સમાપ્ત થતું નથી.....”

“એમ મમ્મલે કે ત્હમે પુષ્કળ કમાઓ અને પુષ્કળ સારી સંસ્થાઓને મદદ કરો તો” “જેના તો પુષ્કળ કમાવવાની રીત.....હશે..માત્ર પુષ્કળ કમાવું, એ આદર્શ તો હોઈજ શકે નહિ. સખ્યાબંધ સંસ્થાને માત્ર એક લખી આપવાથી તો મ્હારા આત્માને સંતોષ નજ પડે. જીવનના સર્વ વ્યવસાયની પ્રેરક બે પ્રવૃત્તિ ગણી શકાય. એક તો કંઈક ઉત્પન્ન કરવાની માનવ જીવનનાં સુખની મામમી વધારવાની પ્રવૃત્તિ; અને બીજી પોતાના આત્મ સંતોષ માટે અનેક વસ્તુ મેળવવાની-પોતાની કરવાની પ્રવૃત્તિ.” “એ સર્વ હું સમજતો નથી. ત્હમે હવે હવામાં છલંગ ન મારો” શેઠના વ્યાપારી સલાહને કાનતું આપણુ સહેજ ‘વધારે પડતું’ થયું. ધીમે ધીમે એમનું વૈષે એણુ થતું ગયું. કાનત પોતાનો સ્વાર્થ પણ સમજી ન શકે તે માટે આશ્ચર્ય લાગ્યું.

“બે ઢામ સાથે થાય કે નહિ ?” શેઠે પાછા સમજાવવાના પ્રયત્ન કર્યા, “એમ સમજો કે આપણી મીઠમા ત્હમને “મેનેજ” આપીએ, ત્હમને મીલના ઢામ ગાર વર્ગને સુધારવાની જુટ આપીએ, તેમને માટે કેળવણીની કાષ્ટક સંગવડ કરી આપીએ. થર્મલ દવાખાનું રાખીએ, તહેવારોપ મેળાવડ માટે મીલ તરફથી વાર્ષિક મદદ આપાય, તો ત્હમે એ જગ્યા સ્વીકારો કે નહિ ? એથી ત્હમારે એક પંથ ને બે કાળ. ત્હમારો સ્વાર્થ થયું સચવાય ને કાષ્ટક સમાજ સેવા પણ થાય..”

“ના” કાનતે વિના સંકોચે જવામ આપ્યો. “કારણ ?” શેઠ ક્રોધથી ઉશ્કેરાઈ જઈ પૂછ્યું. પોતાના આદર્શ સ્વપ્ન તરંગ માટે આટલી હદ મૂર્ખાઈજ કહેવાય. શેઠ આ વેશ રોકવા ચામેના ન્હાના ટીપાય પર ગોરવેલા જાપાનીઝ વાકમાંથી કુત્ર વિખેરવા લાગ્યા-કેટલાકને વાકમાંથી બેચી આવેશમાં-ગાવીયાપર ફેંક્યાં, નવસતા વધુ જગૃત થઈ ફેંકજીની માળા શરતી અટકી. કાનત બેચડકે બન્યો.

“કારણ ! મીનમાં કામ કરનારને સુધારવાની તક મેળવવા મને બહુ આકાંક્ષા છે. હોટા પગારની લાલચથી, મ્હારા સ્વાર્થથી કે તેમને થોડી ધણી કેળવણી, દવાખાના, કે મેળાવડની સગવડો આશા કે લોભથી હું મીન માલેકોને તેમના કર્તવ્ય સમજાવવાના કાર્યમાંથી હાથ દઢાડી નાખું એ આશા જોડી. મીનના કામ કરનારાઓને થોડાક સગવડના દુકાડા નાંખી અન્યાય સ્વીકારી લેવાનું મ્હારાથી સમજાવાય નહિ..” ફેંકજીને, કાષ્ટક વિજયની ઝંખના થવા માંડી.

ફેંકજી બંધે કાનતના વિચાર અને સુખર્ષપર નિરંકર હર્ષાવના હોયતેમ ત્યાંથી ઉડી ગયા. ચરંતું તેમને કાનતના પરાજય માટે ઓછી લાલમા નહોતી. ત્યાંથી ઉડી ગયેલા ચાછળે ઉર્લા રહ્યાં.

“એટલે” શેઠના ક્રોધની લગામ હવે હાથમાંથી છુટી. ગર્વથી હવે એમણે ચીમજ

પાડવા માડી “ એટલે એથી વધારે થુ...કાલે તમે એમ કહેશો કે એ કામ કરનારને મીલનો કારભાર મેંપવો, તેની આવકમાંથી ભાગ આપવો...એનું તેઓ ખાતર તેનું જ ખોદે ...રવડતા રઝગતાનાં પેટ ભરીએ તે હમારાં કર્તવ્ય મમજવાં...”

“ રવડતા રઝગતાના મદામત તરીકે તમે મીલ નથી ચક્ષાવતા, રવડતા રઝગતાની ખરી મહેનત, ખરા પરસેવા, રાત્રિ દિવમની વેડ, તેના કચડાવલા આત્મા, મૃત્યુવન છવનના બદલામા તમે કરો છો, તેમ તમે માત્ર તેમનાં “પેટ” ભરો છો-તે યે કાલુ જાણે ? હમરો આત્માનો ભોગ-બળિદાન તે ત્હમારી ડીવીડન્ટ માટે, ત્હમારી નિશ્ચિત માટે, તમાગ વિલામ માટે, ત્હમારો છવન માર્ગ અતુકુંગ કરી આપવા માટે...ત્હમા.....”

“ શું ? ” એકદમ આવેશમાં જપાનીઝ વાઝ કાન્ત તરફ ફેંક્યુ. “ તમારા જેવા લાણુલા લિખારીઓને પણ એમજ...” વાક્ય પૂરું ન થયું. વાઝ કાન્ત પર પડ્યું નહિ. નવલતા સ્હામુ જોતાજ શેડ સ્તબ્ધ થઇ ગયા. આસપાસની વસ્તુઓ અને લદમીનો પ્રભાવ ઝાંખો થયો. એમનું આત્મસ્વરૂપ નાનકડું જાતી ગયું, અનેક પ્હાને આશ્વાસન આપી વર્ષો થયાં ધેનમાં નાંખેલા આત્માનું ધેન હડવા માંડ્યુ, એ ધેનના પરિણામરૂપ આત્મચક્રાનું અચળ ગણાયેલુ સ્થાન ડગમગવા લાગ્યુ-કોઇક મહા શક્તિએ ઉખેડી નાંખ્યું, નવા, અગમ્ય, અનિવાર્ય સામર્થ્ય સ્હામે પુરાણા પ્રયોગ નિષ્ફળ નિવડ્યા. આત્મા જાગૃત થતાં અનન્ય વિચારોને સ્થાન મળ્યુ. વિચારથી માનવબાળ જોટલા ગભરાય છે તેટલા બીજા કશાથી ગભરાતા નથી. તેટલા વિનાશથી કે મૃત્યુથી પણ ગભરાતા નથી, વિચાર ઉચલ પામલ કરનાર, વિનાશિત, પરિવર્તનશીલ અને ભયંકર છે. વિચાર અને અધિકાર સ્થાપિત મંચાઓ, અને સ્વસ્થ, સુગમ ટેવો તરફ હમેશ નિધુર જાને છે. વિચાર નીતિ સહિત છે, નિયમને વશ નથી, સત્તાનું સાલજતો નથી, મેંકડો યુગ થતાં પ્રામ્થ્યેલ ગાન તરફ જોદરકાર હોય છે. વિચારે રોડના હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો. માત્ર વધારે પૈમા અને વધારે જડ વસ્તુઓના વિલાસ કરતાં વધારે સ્વાતંત્ર્ય, વધારે સ્વાતુનર્તન, વધારે ઉત્પાદક પ્રજાતિના અવકાશની માનવ બાળ અભિલાષા રાખે છે તે માટે અસુખ્ય પ્રયાસ કરે છે એવી કાંઈકે ઝાંખી થઇ. ગત સમયની વિટંબણ, અભિલાષ, અનુભવનું સ્મરણ થયુ.

વિદેહી સુશિક્ષિત પત્નીના મંરકાર જામન થયા. અંતે પુત્રો વાતમથે ગણુત્રીનું મહાન ઝોણુ કર્યું. કાન્ત તરફનો વિરોધ અર્થહીન લાગ્યો. પોતાની શુક્તિઓનું નીચ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થયુ. કાંઈજ બોલી શક્યા નહિ. છુલનું પ્રાચલિત ગ્રીકારી લીધુ. શાંત સમયનિ અપાઇ ગઇ.

કાન્ત પણ પ્રથમ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. નવલતાના અંતિ અકસ્મિત અને આકસ્મિક વર્તનથી એ પણ થોડીવાર જડ રહ્યો. લોહિની કાંઈક છાંટ હાથપર પડતાં એ જાગૃત થયો. સમય અને સંભોગ, હૃદયના અનિવાર્ય સામર્થ્યને, આકસ્મિક રીતે અકસ્મિત દિશામાંથી સહસા પ્રકટ કરે છે એ ઘણી વખત એના વાંચવામા આવ્યુ હતું. શત્રુની છુમ પડતાં “ ભારકરાચાંચે ગણીતની પાટી બાણુએ ભેરવી, પાણીનીએ ‘ખ, ફ, જ, ડ.’ માર્યા ડેકું ” પ્હાર કહાડ્યું, તુકારામે તાળ છોડી અને તાનસેને તાન બંધ કર્યાં ” એ સત્યનો અનુભવ પ્રથમ થયો. ગત સમયની તુલના યરાજર થઇ. કલિદાસના મહાકાવ્યમાં નવો રંગ હોતોયો.

કંઈક ચિત્રો દેટલીક ધટના, અતિ જાગ્રત થયેલ કલ્પનાએ આગળ ધકેલ્યા.—ફ્રાન્સમાં
 ઐક્ય નહોતું. મૂર્ખ ઊકરવાદી દોડે તું પ્રધાનમંડળ અશક્ત હતું. ત્રાયની સલાહથી દો-
 ફેની માતા પર લોકોનો અને અમીર ઉમરાવોનો સંશય વધુ ઢઢ થયો. ઓરલીયાંપર
 દુશ્મનોએ ઘેરા ધાલ્યા હતા. ફ્રાન્સે આશા છોડી હતી. દોઝહી ગામડામાં પણ ચોદા-
 ઝોની આવજા થતી ત્યાં પણ લડાઈની ધમાલ નજરે પડતી. એ સમયે એક ખેડુતની
 પંદરેક વયની છોકરી એક મ્હોટા વૃક્ષ નીચે ખેડી કાંતતી હતી સ્વપ્ન તરંગમાં ધસડાતી
 હતી. પૃથ્વીપર પ્રભાતના પ્રથમ પ્રકાશ જેમ અનન્ય હૃદય-તરંગ એ ન્હાનકડા આત્મા-
 પર દૃઢ કરતા. વસંતનું સામાન્ય હતું. સ્વપ્નને અનુકૂળ વખત હતો. કુમારિકા કરાનો
 વિચાર નહોતી કરતી. યુવાવસ્થાનું આશ્ચર્ય જોગવતી હતી વિચાર જાગ્રત થતા પણ સ્પષ્ટ
 નહોતા. એવામાં આકાશમાં થતા કંઈક ફેરફારથી એની દ્રષ્ટિ આકર્ષાઈ, એકાએક દેવાલય
 અને પોતાની વચ્ચે કદી ન જોયેલ એવી વિસ્મયકર જ્યોતિનો પ્રકાશ થયો. તેના અંત-
 ર્માંથી એટલોજ વિસ્મયકર ખનિ કાને પડ્યો “ઝાંઝક, ત્યારે ફ્રાન્સને સહાય આપવી
 જોઈએ...તુંજ એનું રાજ્ય પાછું મેળવી આપશે.” આપૂર્વ, અસંભવિત સૂચના એના
 હૃદયમાં રોપાઈ. અનેક વિઠંબણા અનેક વિરોધ, રાજ્ય દરબારી, અને ધણાક કુશળ
 લશ્કરી અમલદારોની ધમ્પા સ્પષ્ટ હતા, છતાં આ સ્વપ્નદર્શી કુમારિકાનો પ્રભાવ, તેનું
 સામર્થ્ય અનિવાર્ય હતાં. નિરાશ થયેલ લશ્કરમાં તેણે નવું જોમ રેડ્યું. અંતે દુશ્મનોને
 હરાવ્યા. ઓરલિયાંના ઘેરાનો અંત આપ્યો, મુર્ખ, ઊકરવાદી, જોમી અને અશક્ત દોફેને,
 ફ્રાન્સની ગાદીએ ખેસાડ્યો. અનુભવી સેનાપતિઓને જે અસંભવિત લાગતું હતું, જેની
 તેઓએ સ્વપ્ને પણ આશા નહોતી રાખી તે આજેત કયમમાં સજ્જ થયેલ સ્વપ્નદર્શી
 મહાજ્વેતા-૧૭ વર્ષની ખેડુતની કુમારિકાએ કરી બતાવ્યું. આ વીર કાર્ય આ અપૂર્વ
 દેશભક્તિનો જ્વલો, જે દુશ્મનો એ કુમારિકા સહાને લડી નહોતા શક્યા, જે દુશ્મનો એનો
 વિજ્ય છીનવી નહોતા શક્યા તે દુશ્મનોએ થોડાક વર્ષ પછી તેના પર અનેક ગંભીર આ-
 ગ્રેપ મુકી તેની અપૂર્વ દેશભક્તિના જ્વલમાં તેનું જાગિદાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ
 નિશ્ચય નિષ્ફળ ન થયો. આખરે આ વીર-જાળ કુમારિકા અગ્નિમાં હોમાઈ. તેની ચિતા
 નીચે આ રજ્જો હતી—“ઝાં જેને કુમારિકા કહે છે, જુદી, લોકને શાપ આપનારી, દેવ
 ગણાતી, પ્રભુના નામને કલંક લગાડનારી, ધાતક, બેહેમી...” આય અને ધર્મને જ્હાને આ ભોગ
 અપાયો. આયાધીશ અને ધર્મચુરોએ પોતાના નામને સર્વકાળ માટે લાંછન લગાડ્યું...જોકે...
 આજ આ જાળકુમારિકાનાં પવિત્ર પગલાં ફ્રાન્સમાં સર્વત્ર પુજાય છે. આજે એ મહાજ્વેતાના
 સ્મરણ માત્રથી ફ્રેંચ હૃદયમાં અલૌકિક અપૂર્વ યનયનાટ મચી રહેછે. આજ ફ્રાન્સ ઝાંઝકની ભૂમિ
 તરીકે જોળખાય છે...એવડીશીઆએ છીંટનના શત્રુ રોમનોને હરાવ્યા હતા. એઝિપિનાએ
 ફૂર દાઇબીરીયસને હંકાવ્યો હતો. પેરીકલીસને એમીપેટ્રીઆની સહાય...ઓલના સામર્થ્યનું
 ખરું જ્ઞાન કાન્તને આજલગી પ્રાપ્ત થયું નહોતું. એણે પણ સ્ત્રીઓને, સામાન્ય કલ્પનાની
 ગણતરી પ્રમાણે દુઃખી, રાક, અને સહનશીલ પ્રાણી ધાર્યા હતાં. પુરૂષ જ્યારે નિરાશ થાય,
 તેનું ધૈર્ય, તેનાં શસ્ત્રો જ્યારે ખુટે, જે કાર્ય તેને અસંભવિત લાગે તે વખતે સ્ત્રીઓ
 તેની નિરાશાને આશામાં ફેરવી નાખે, તેના ધૈર્યને ટકાવી રાખે, પોતાના આત્મજળ અને
 હૃદય-સામર્થ્યથી નિર્માલ્ય થઈ ગંગેલ શસ્ત્રોમાં નવું જોમ રેડે, અને અસંભવિતને સંભવિત

જનાવે એ સ્ત્રીત્વના મામર્યાની કાંઈક વૃક્ષના, કાંઈક ઝંખના કરી રાક્યો. જાગૃત થયેલ કલ્પનાએ સ્ત્રીત્વના અપૂર્વ મામર્યાની ક્યા ઇતિહાસમાંથી શોધી કઢાડી... મૈત્રેયી, કુન્તી, દમયંતી, ગાંધારી, મીતા, સારિત્રી, રાણાને તિરસ્કાર કરનાર મીરાં, ઇશ્વરની અ-લ્યા બાઇ, શિવાજીને અમર કરનાર છુછ, ચાંદબાળી, ચિત્તોડની પદ્મિનિ-આ ભૂમિપર નજર પડતાં કાન્તનું ધૈર્ય ખુટવા માંડ્યું. અંદિ ન્યાં જુએ ત્યાં અનેક પ્રકારના દિવ્ય સ્ત્રીત્વના પ્રભાવના દરયો દ્રષ્ટિ રહામે ઉભરાવવા લાગ્યાં. ભારતના અપૂર્વ સ્ત્રીત્વના અસંખ્ય ચિત્રોથી કાન્તની કલ્પના થાકી ગઈ. ભારતની રજકણુમાં એ દિવ્યાંશ મળી ગયો છે, તેથીજ તેનું ગૌરવ જળવાયું છે. ભારતઆખરો એ સામર્ય, એ શક્તિ, એ દિવ્યા-શથી જલુષા અજ્ઞાન છે. ભારતની અમાન ગણાતી સ્ત્રીઓને ન્યાય નથી મળ્યો. તેનાં સામર્યાની પુરેપુરી વૃક્ષના કાંઈ કલ્પીએ શક્ય નથી તો તેના સપૂર્ણ વિકાસના વિચારનો મંભવજ ક્યાં ? ભારતનું સ્ત્રીત્વ કટાઈ ખવાઈ નથી ગયું. સ્વાર્થ, જેદરકારી, અને નિર્દેશ લોકાચારના પડ નીચે છપાઈ ગયું છે. સ્વાર્થત્યાગ, સતત પ્રયાસ અને સ્ત્રીત્વના સામ-ર્ય મંપૂર્ણ જ્ઞાન એ પડ ફોડી શકે તેમ છે. કાન્તને પોતાના ગર્વ, અજ્ઞાન, અને નિ-ર્જળ શ્રદ્ધા માટે પશ્ચાતાપ થયો. નવલતાના શબ્દોથી હૃદયેતો યદ્ય ગયો. ભારતના સ્ત્રીત્વના સામર્યાની ઝંખના માત્રથી જાગે જીવનના સર્વ અભિધાપ પ્રાપ્ત ક્યાં. બમ, હવે બીજી કાંઈ ઇચ્છા નહોતી... મૃત્યુને પણ અત્યારે વધાવી લેવા તૈયાર હતો... .. એની આંખ તો ક્યારની લોહિતી છાંટપર રિયર નહોતી ગઈ હતી.

અમુક વખતે, અમુક સંલેગોમા પ્રયત્ન થતી, આક્રમિક લાગતી, આધ્યાત્મિક શક્તિ નિઃર્મગ આત્માઓની ન્યાય માટેની તૃષ્ણા, સત્ય માટે અપહર્ષનીય વેદના બધા, ભાત-ભાવની વૃત્તિ, ભવિષ્યના ચમત્કારી, વિલક્ષણ સ્વપ્નદર્શનની વિશુદ્ધ ઉપાસના એ સર્વ સામર્યાના યુગ પરંપરાથી વધતા જતા મયથનું પરિણામ હોય છે. ધીમે ધીમે ટીપે ટીપે એ ચેતનના ઝરણાનો વિસ્તાર વ-રો જાય છે. અતિચાર્ય સામર્યાના મૂળરૂપ વિરલ નિઃસંગ આત્માઓના અચળ તપશીલ એ ઝરણા સનતે પહોં શકે. નવલતાએ ગણુત્રી નહોતી કરી, તેમજ કાંઈક ક્ષણિક સૂચનાને યત્ર જેમ વશ નહોતી થઈ. કાંઈ પણ નિયત વસ્તુ પર આધાર નહોતો રાખ્યો. કાંઈક વધુ અપ્રમત, વધુ અનિશ્ચિત, અને વધુ પ્રયત્ન શકિત એને દોરતી હતી.

નવલતાની આંખ અગમ્ય આવેશથી ચમકી, શેઠે જેનું વાઝ ઉગામ્ય કે એકદમ સહસા નવલતાએ કાન્ત તરફ કુદકો માર્યો. વાઝ કાન્તપર ન પડતા નવલતાના હાથપર અથડાઈ તુટી ગયું. નવલતાના હાથપર રહેજ ધમાકે પડ્યો, લોહિતી ઝીણી પડી પડી અને કાન્તના હાથપર પણ એ લોહિ રહેજ પડ્યું. “શું કહે” એમ શોધે અને “શું થયું” એમ કાન્તને વિચાર ઉત્પન્ન થયા. નવલતાની આંખમાંથી આંસુ ટપકતા હતાં. હોક ફુગતા હતા. એ પળની અગાધ શાન્તિમા ધડીકમાં પોતાના માહમના વિચારથી ધડીકમાં વિદેહી માતાના સ્મરણથી, ધડીકમાં પિતાના વાતસલ્યના સ્મરણથી એનું હૃદય કુપ્પવા લાગ્યું. પોતાને અને પામે ઉભેલા કાન્તને જાણે મૃત્યુ શું ગળાવતું હોય ! એ પળની વિચિત્ર શાન્તિમા એનું હૃદય એવી રિચનિમા હતું કે આક્રમિક પાદશનો કે ડાળ ભાગ-

વાનો કે એવો રહેજ પણ અવાજ એના કાનપર પડત તો એ કદાચ દારમી ચંસ પાંડી ઉકત. પરંતુ કુખતા હૃદયને ખેંચી કહાડના-ઉલ્લૂષ સ્થાને ઉચકી લેવા મહા યત્ન કર્યા. પવિત્ર સંસ્કાર, અનિવાર્ય આત્મચળ અને આધ્યાત્મિક શક્તિનો વિજય થયો.

આખમાથી આંસુ ટપકતાં હતા. પરંતુ શબ્દો અપ્રમત અને અતિ સ્પષ્ટ હતા. “ ભાઈ, આજથી હું આ બિખારીની યજ્ઞ છું.” રોડની ગણતરી જીલાવનાર, વાતસંસ્કૃત સ્મરણ કરાવનાર પવિત્ર સંસ્કારને જાગ્રત કરનાર, અને અંતે શાંત સંમતિ અપાવનાર, કાન્તના અજ્ઞાનને પ્રેકટ કરનાર અને સ્ત્રીત્વના અનિવાર્ય મામથર્થને પુરવાર કરનાર આ શબ્દો હતા,

દુષ્ટજી બારણા પાછળથી “ આ જમાના ” ને અનેક શાપ આપતાં અલોપ થયાં— માથે લૌકિક નીતિનું સામથર્થ પણ અલોપ થયું.

સમે પોતાની સત્તાનો અંત આણ્યો.

કનેયાલાલ હરદેવરામ વકીલ.

સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ.

(૮) પ્રજાકીય રાજ્ય પ્રતિ.

ધર્મિકના ધણાખરા લોકો ઝોગણીસમી સદીના પ્રારંભમાં, સામાન્ય વર્ષોમાં અગાઉ કામદાર વર્ગની સ્થિતિ હતી, તેના કરતા વધારે દુઃખદાયક સ્થિતિ સામે થયા. નણસો વર્ષ ઉપર ત્યાંના લોકોમાં જે ખળભળાટ થયો હતો તેના ક્રન્તા પણ વધારે સામાજિક અને આર્થિક ફેરફારોને તે સમય હતો અગાઉના સમયમાં જે લોકોએ દેવળનાં ધન પચાવ્યાં હતાં, તેમનાં વારસાએ ગરીબોને લુટીને અન્યાયની પૂર્ણાહુતિ કરી. ઇ સ ૧૭૬૦ પછી લગભગ પચાસ વર્ષમાં તો, જમીનદાર વર્ગના ટેકાથી, ખેતીના સુધારાને નામે, પાલ્કામેટમાં પસાર થયેલા કાયદાની રૂએ, પચાસ લાખ એકર જમીન આર્થિક મટીને ખાનગી માલિકીની યજ્ઞ ગઈ. આથી સુધારો તો થયો તેમના (જમીનદારના) ખીસામાજ, અને ગામડાના વિકાસોમાં સર્વત્ર દુઃખદાયક, વિનાશની સ્થિતિજ પ્રસરી. ખેડૂત વર્ગ નાશ પામવા લાગ્યો, અને તેમની મોટી સંખ્યાને ગુન્હાઓ માટે પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં દેશનિકાલ કરવામાં આવ્યા. બાકીના, કાંતો પેટીયા મજૂરી માટે જમીનદારને લાં રહ્યા, અથવા તો મોટા શહેરો અને ખાણના પ્રદેશો, જ્યાં તરતનાં દાખલ થતાં માંચાકામને લીધે, મસ્તી મજૂરીની તાણ હતી, ત્યાં ઉભરાવા માંડ્યાં. મોટાં કારખાના સાથે સ્પર્ધામાં ઉભા રહી ન શકવાથી, હાથની રાજોના ગૃહઉદ્યોગનો નાશ થવાથી, આખજીવનને એક વધુ દુટકા પડ્યો. જમીનદારો અને કારખાનાના માલિકો, જેઓ પોતાના લોકોને તરતના ગ્રામી કદાચલા સગવડોમાં, અચળ આર્થિક સિદ્ધાંતોના

પડતા નીચે સંતાડી રાખતા હતા, તેમની દ્વાએ, બંધારણ કે પ્રતિનિધિત્વ વિનાનો અને કાયદા કે મહાજનના રક્ષણ વગરનો મજૂર વર્ગ પડ્યો હતો. ખપ અને છતના સખ્ત કાયદાથી, અતિજલ્દ સ્પર્ધાથી, વચ્ચે ન પડવાની નીતિથી, અને સસ્તી મજૂરીથી, રાષ્ટ્રીય મંપત્તિ એટલી તો વધી કે તેથી લાભનાં સ્વપ્ન પણ ખરાં પડ્યા જેવાં દેખાયાં, પરંતુ તેને મજૂર વર્ગનો એક મોટો ભાગ એવી પ્રશ્નવત સ્થિતિમાં આવી ગયો હતો, કે તેની સરખામણીમાં નાઈઝરિયન જંગલીપણું તો ફક્ત વૈભવમંપ્રતજ નહિ પણ નીતિવર્ધક પણ હતું.

દુઃખને પરિણામે, તે સામે વધી દર્શાવવા, બંડ યયાં કરના આપવા માટે હેમ્પ-ડન કલણ નામે મંડળે ઉભાં થયાં. “લડાઈ” નામે મંડળે સાંચકામ તોડી નાંખીને, તથા મજૂરીયે પોતાની ગંજ બાળી મૂકીને, યજુનો પત્રજવ કરવા આજ્ઞા રાખી, માંચે-સુરમાં એક મોટું પણ સમાધાનીવાળું યેણું મળ્યું હતું તેને લશ્કરી બળથી વિખેરી નાંખવામાં આવ્યું, અને સામે દુનિદિ થયેલાં આ રોળાં ઉપરની છતને પેટરૂ (૧૮૧૯) તું નામ આપવામાં આવ્યું. દક્ષિણ અને ઇરાન પ્રદેશમાં થયેલાં છતાં છવાયાં બંડ અગા-ઉના ખેડૂતોના બળવાની પાદ આપતા હતાં. ફરીથી સ્થાપિત થયેલા બૂરજો વંશને હાકી કાઢીને “સહેરીઓમાથીજ રાજા નિમવા માટેના” ફ્રાન્સના સફળ બળવાથી (૧૮૩૦), થીકે સ્વાતંત્ર્યના વિજયથી, દક્ષિણ અમેરિકાના બંડો, અને હખી ગુલામોના છુટકારા માટેની દિલ્લાસથી, સર્વ દેશોમાં સ્વાતંત્ર્યની હિમાયતને ઉત્તેજન મળ્યું. ઈંગ્લાડમાં પણ દૈનિકિક પંથને, આંતર વિગ્રહની ધમકાથી, છુટાપણું મળ્યું (૧૮૨૯) તેની પણ ઉપર મુજબજ અમર થઈ, પરંતુ ઇંગ્લાડમાં તો ખાલોરેટયાં સુધારા કરવા માટેની માંગણીની બૂમમાં બીજા સર્વ દુઃખ દખાઈ ગયાં હતાં. વ્હીગ પ્રધાન મંડળે કેટલાંયેક યુરોપી સ-બધી સુધારાઓ કરવા માટે તથા ઔદ્યોગિક કેદોને પ્રતિનિધિત્વ આપવા માટે સુધારાનો ખરડો રજૂ કર્યો, તેની સામે ઉમરાવોની સજા થઈ; પરંતુ ખીરટક, ડર્બી, અને નોટીંગ-હામમર થયેલા સખ્ત બંડમાં આતરવિમહં ઉભા થવાના ચિન્હ દેખાયા તેથી અંતે ઉમ-રાવોએ નમ્યું આપ્યું અને આ સુધારાનો ખરડો પમાર થયો. આ રીફોર્મ બીવધી (જૂન ૧૮૩૨)—સુધારાના ખરડાથી—ઉમરાવ વર્ગની લઘુમતિવાળી રાજ્યપ્રધાનો અંત આવ્યો, અને ઘારા બાધવા સંબધી સત્તા મખ્ખર વર્ગના હાથમાં આવી.

મખ્ખર વર્ગોએ કરેલા કાયદાઓ, ઉપર દર્શાવેલા, અર્થશાસ્ત્રના, તથા કોઈ કોઈવાર પચેપકારી દયામિશિત નિયમોનાં ધારણ ઉપર રચાયેલાં હતાં. અબાધિત સ્પર્ધા, અને વચ્ચે ન પડવાની નીતિ, જે યુડિના લાભના સ્થાપિત સિદ્ધાંતો તરિજે કમૂલ રાખવામાં આવતી હતી, તેને પરિણામે મજૂર વર્ગોમાં-ખાસ કરીને બાળકમજૂરોની બાળતમા-એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ કે સામાન્ય મુજબત્વમાં રહેલા પ્રેમી દયાબાવ, તે સાખી શક્યો નહિ. લૉડ એન્થી (શૉફ્ટસબરી) ના કારખાના અને ખાલો સંબધી કાયદાઓએ, તથા લૉડ બ્રૂહામના સામાન્ય કેળવણી માટેના પ્રાથમિક પ્રયત્નોએ, એટલું તો બાળિન કર્યું કે, કમળ મજૂ-રીના દરની સામે રક્ષક સત્તા તરિજે વચ્ચે પડવામાં સરકાર બાળબી છે. દાણા સંબધી કાયદાઓ નિર્મૂળ થવાથી, (૧૮૪૧) ખોરાકમાં અબાધિત નીતિ હાખવ થઈ તેનો લાભ

મૂડીવાળા અને તેમના મજૂર વર્ગને સરખોજ મળશે એમ લાગતું હતું. પરંતુ અમરકાંરક હડતાળો પાડવા માટે વ્યાપારી મહાજનોની વ્યવસ્થા કરીને, વારંવાર ખંડ ઉઠાવીને,— ખાસ કરીને મીડલેન્ડ તથા દક્ષિણ વેસ્ટમાં વારંવાર ખંડ ઉઠાવીને,—તથા લોક હક્ક માટે અરજીઓ કરીને (૧૮૪૨ અને ૧૮૪૮) મજૂર વર્ગે પોતેજ, પોતાની અધમ અને દયા જનક સ્થિતિ તરફ વધતી જતા એજુગમાના પૂરાવા આપ્યા છે.

છતાંયે મામાન્ય વગનો પક્ષ બહુજ ધીમે ધીમે પ્રગતિ પામ્યો. લોક હક્ક માટેની અરજીમાંના પાંચે મુદ્દાઓ હાલમાં તો મળ્યા છે, તોપણ તે વખતે તેમાં નિરાશા ઉત્પન્ન થઇ હતી અને તેતું કારણ કાંઈક અંશે તેમના નેતાઓનાં હિંમતની ખામી હતી તે હતું. ૧૮૪૮ નું સંક્રાંતિવાળું વર્ષ, જેમાં પારીસમાં અર્ધસમજિવાદિ સરકાર સત્તામાં આવી, અને જે વર્ષમાં યૂરોપના બધા રાજ્યોની ભૂદમી સત્તા ક્રુમલવવામાં આવી, તે વર્ષમાં ઈંગ્લાંડને કાંઈ હરકત આવી નહિ. આયર્લેન્ડમાં ભયંકર દુકાળ પડવાને લીધે, લાની વરતી અડધી થઇ ગઇ હતી, તેથી રાષ્ટ્રીય સ્વાતંત્ર્ય માટેની રાજવળ દબાઇ ગઇ હતી. યૂરોપમાં પણ ૧૮૪૮ પછી પ્રત્યાઘાતનાં વર્ષો આવ્યાં, અને રૂશિયા સાથે વિગ્રહ, હિંદનો ભયંકર બળવો, શુભામગીરીના પ્રશ્ન ઉપર યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો આંતર વિગ્રહ, અને તેને પરિણામે લેક્ષાયરમાં પડેલો રૂનો દુકાળ, તથા ટેન્સાઈ અને ઓરડીયાને કચરી નાખવાના પ્રશીયાના બે યુદ્ધ, વગેરે બાબતોને લીધે ગદન સામાજિક દુઃખો તરફથી ધ્યાન ખસીને બીજી બાબતોમાં પડેવાયું. બેપારથી ઉદ્ભવતી સપ્તિ વધવા લાગી, પરંતુ નફોનો ભાગ મધ્યમ વર્ગો વધુ પ્રમાણમાં લઇ જતા હતા. અને હાઇ-ડપાર્કમાં થયેલા તેમજ બીજા તોફાનો અને સરકારોને લીધે છેક ૧૮૬૬ માં ફરીથી જનસમુદાયની હીલચાલો તરફ સર્વત્ર ધ્યાન દોરાયું.

આ પ્રમંડે જે ટોડકટનો સમય ઉભો થયો હતો તેને પહેલેથી વળવા માટે તથા નહીંજ પક્ષતું બળ તોડવાના હેતુથી, તથા કારખાનાના માલેદાનું બળ તોડવા માટે ટીક-તપલીયે નાના ગામોના સઘળા મરદ ધરધણીઓને મતનો અધિકાર આપ્યો. (૧૮૬૭) આ પછી થોડાજ સમયમાં, ડેલેટરનની સરકારે (૧૮૭૦-૧૮૭૪) ફરજિયાત ફેળવણીનો કાયદો, બેપારી મંડળોને કાયદેસરના દરાવવાનો કાયદો, મત માટે યુનિવર્સિટીની ટીકીઓની જરૂરીયાત તોડનારો કાયદો, આયર્લેન્ડમાં સુધારાના પ્રયત્નો કરવાના કેટલા એક કાયદા, તથા સાર્વજનિક ધોરણ ઉપર લગ્નકર્તી નવી રચનાનો કાયદો વગેરે પસાર કર્યા.

ઉમર વધવા માથે સ્વાતંત્ર્ય પ્રીતિ વધે તેવા ધણાજ થોડા મનુષ્ય હોય છે. તેમાંનો એક ડેલેટરન હોવાથી, દસ વર્ષ પછી મતનો અધિકાર તેમણે ગામડાના વિલાગેમાં લખાવ્યો, અને તે ખેડૂત ધરધણીને બદલ્યો. (૧૮૮૪). સાધારણ રીતે મતાધિકારનો વિશ્વસ થતાં પહેલા જે તોફાનો થાય છે, તે આ પ્રમંડે જરૂરજ હતા; છતાંયે ઉમરાવોની સંમતિ મેળવવા માટે બર્મિંગહામથી તે લંડન સુધી મજૂર વર્ગના મોટાં મોટાં ટોળાઓની ક્રમ કરાવીશું, તથા બીજા સખત રાજવળ કરીશું, એવી ધમકી આપવી પડી હતી, અને તેને પરિણામે અમુક બંધનો સાથે તેમની સંમતિ મળી હતી.

વધતાજતા પ્રતિનિધિત્વની સત્તા નીચે ઉમરાવોની સલા, જે લીબરલ પક્ષનાં પગલાં

મામે હંમેશાં અડચણો ઉભી કરતી હતી, પણ ઈન્ડરવેરીવ પક્ષને દબાણમાં રાખી શકતી ન હતી કે તેમની દરખાસ્તોને પણ મંજૂર મદદ કરી શકતી ન હતી, તેની સ્થિતિ નબી રહી તેવી રહી નહોતી. લીબરલ પ્રધાનોએ પોતાનો પક્ષ સમજાવ કરવા, અને પોતાને મદદ આપનાર ઘનવીરોને બદલો આપવા, ઉમરાવ પદોની બક્ષીમ કરી, પણ તે સર્વ ફેડકટજ નયું. નના ઉમરાવોને જૂતાનો ચેપ લાગતાં વાર લાગી નહિ, અને જે લોકોને મોટા બનાવવામાં આવે છે તેઓ, જે લોકો જન્મથીજ ઉમરાવો હોય છે, તેમની નકલ કરતાં વાર લગાડતા નથી. અતે ઉપજ ખર્ચના અડસટ્ટાની એક દરખાસ્ત ઉમરાવોની સલાએ નામ-જુર કરી (૧૯૦૯) અને કટોકટીનો મમય ઉભો થયો. પૈસા મંબધીની સત્તા જેની પામે હોય છે, તેજ રાજનીતિની સત્તા પણ ધરાવે છે. અને આપણે વારંવાર જોયું છે તેમ, ઈંગ્લાન્ડના અણલખાયલા બંધારણના મૂળમાં પ્રતિનિધિ મલાજ (House of Commons) પૈસા આપવાની કે અટકાવવાની સત્તા ધરાવે છે. ૧૬૭૮ માં એક ડરાવ કરીને તથા ૧૮૬૦ માં કાગળ ઉપરની જકાત સંબંધીની ચર્ચા વખતે આ સિદ્ધાંત સામાન્ય મ-ભાએ સ્પષ્ટ રીતે પ્રતિપાદન કર્યો હતો. જે ઉમરાવોની સલાનો હક કબુલ કરવામાં આવ્યો હોત, તો મરકારનું સધણું કામ અટકાવીને, ગમે તે પ્રધાનમંત્રીને રાજીનામું અપાવવાનું કાર્ય, સુંદરાયા વિનાના ઉમરાવો કરી શકત. પરંતુ આનો ઉત્તર, પાર્લામેન્ટમાં એક કાયદો કરીને (૧૮૯૧) આપવામાં આવ્યો. આ કાયદાથી પૈસા સંબંધીના સધણા ખરડા ઉપર ઉમરાવોની સલાનો કાંઈજ અધિકાર નથી એમ ડરાવવામાં આવ્યું તથા તેનાથી એમ પણ કહ્યું કે કોઈ પણ ખરડો સામાન્ય સલામાં લાગત ત્રણવાર પસાર થાય તો ઉમરાવોની સલા તેને પસાર કરે કે ન કરે તો પણ, તે કાયદાનું સ્વરૂપ લે. અમુક બીજા મધનોને પરિણામે આ પાછલી કલમ તદ્દન કામચલાઉ હતી. પરંતુ જન્મ, જમીન, કે જરને લીધે, જૂના ચાલી આવતા અધિકાર ઓછા કરવાના પ્રયાસમાં આ કાયદાએ ઘણી પ્રગતિ કરી.

માથે જાતિ-લિંગને લીધે ભોગવાતા અધિકાર ઉપર પણ હુમલા આવ્યા, લીબ-રલ મરકારે પોતે તો આ હુમલાની સાથે સહકાર કરવાની ના પાડી ૧૭૭૫ માં અમેરિકા મંબધી બેલતા બર્ડે જણાવ્યું હતું કે " સંસ્થાનોની ફરિયાદ એ છે કે બ્રિટિશ રાજ્યના જે વિશિષ્ટ હક છે તે તેમને મળ્યા નથી, તેમની ફરિયાદ એ છે કે તેમના ઉપર એવી પાર્લામેન્ટ કર નાંખે છે કે જેમાં તેમનું પ્રતિનિ-ધિત્વ નથી. " આ પ્રમાણેજ સ્ત્રીઓ પાસેથી જો કે પુરૂષોની માફકજ કર લેવામાં આવતા હતા, તથા તેઓ પણ પ્રજાજન તરિજે પુરૂષોની માફકજ સધણા પાર્લામેન્ટના કાયદાઓના અમલમાં હતી, તો પણ તેમને મતાધિકારથી વિમુખ રાખવામાં આવી હતી. તે અન્યાય જોને સ્ટુઅર્ટ મીલે, ન્યારે ડીઝરથેલીએ પાર્લામેન્ટના સુધારાની દરખાસ્ત કરી (૧૮૬૭) સારે બતાવી આપ્યો હતો. ત્યાં પછી દર વર્ષે એક વિદ્યા વૃદ્ધિની ચર્ચા માફક સ્ત્રીઓના મતાધિકારનો પ્રશ્ન ચર્ચામાં છે, પરંતુ પાર્લામેન્ટમાં તે સમધી બહુમતિ હોય કે ન હોય તેની કાંઈજ અસર થતી નહોતી, કારણ કે કોઈ પણ રાજદારી, એવો સિદ્ધાંત કે કીણી નજરવાળો હતો નહિ કે જે આ પ્રશ્ને સરકાર તરફના પ્રશ્ન તરિજે રજુ કરે. ૧૯૦૫ માં ન્યારે લીબરલ પક્ષ દેખીતી રીતે એક લાંબા સમય માટે સત્તામાં આવતો હતો તે વખતે, લગભગ ચાલીમ વર્ષ ધુધવાયા પછી, આ પ્રશ્ને એક અગત્યા

પ્રશ્નનું સ્વરૂપ ધર્મ, ત્યાર પછી દર વર્ષે એમ લાગતું ગયું કે પ્રજાના એક મોટા વિચાર-ગતી સંમતિ વિનાજ સત્ય કારણે આલેખી હતા. મોટા મરઘસોથી, અસંખ્ય સભાઓ ભરીને, તોશાની મેળાવડા મેળવીને, ખારીઓ ભાગી નાંખીને, તથા ખાસ કરીને મતથી વિમુખ રાજેશ્વર વર્ગો પશુપૂર્વથી જે જે રીતે પોતાના ગુસ્સાભર્યો અસંતોષ દાખવે છે, તે સધળી રીતો અંગીકાર કરીને, આ ચળવળે પોતાનું રૂપ પ્રકાશ્યું. પરંતુ આ માગણી કેવળ રાજકીય કરતાં વિશેષ હતી, અને આવેશભરી ભક્તિથી તે રજુ કરવામાં આવતી હતી; અને ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસના અતિ વિરલ પ્રસંગો બાદ કરતાં જોઈ પશુ સમયે નેની ખરોખરી થઈ નથી. આ દુઃખ દુર કરવા માટે પ્રતિનિધિસભામાં એક પછી એક ખગડા બીજી વારના વાચનમાંથી પમાર થયો. પરંતુ આ પ્રશ્નને સંસારી નહિ પણ ખાનગી જાહેર કરીને, તે તરફ સરકારે દુર્લક્ષ્ય કર્યું. આ સર્ગથી વધતી જતી માંગણીના ઉત્તરમાં, તથા સ્ત્રીઓને મતાધિકાર પ્રદાનના માટે ૧૬૭ મતની બહુમતિથી 'પમાર થયલા એક "ખાનગી" ખરડાના (૧૯૧૧) ઉત્તરમાં મી. એરકપીથે જાહેર કર્યું કે, (નવેમ્બર ૧૯૧૧) " પુરૂષના મત આપવાના અધિકારને આધાર તેના શહેરીપણા ઉપર હતો; " અને આ ઉદ્દેશનારા શબ્દોથી તેણે સ્ત્રીઓના શહેરીપણાના હક ઉપર પણ તરાપ મારીને પછી જાહેર કર્યું કે—૧૯૧૨ માં પુરૂષ માત્રને મતાધિકાર મળે તેવો ખરડો ફાલોર્મન્ટમાં આણીય. અને તે સમયે જો જોઈ ખાનગી ગૃહસ્થની દરખાસ્ત ઉપરથી સ્ત્રીઓને પણ બહુમતિ આપવાનો સુધાનો, મારી પોતાની વિરૂદ્ધતા છતાંયે પમાર થશે તો, સરકાર તે કશુંક રાખશે. પરંતુ તેજ સમયે તેણે ક્યું કે તેમ થશે તો ઉમરગોની સભા એ સુધારા સાથેની પુરૂષ મતાધિકારની આખી દરખાસ્તજ કદાચ ઉડાવી દેશે. આ (અંગ્રેજી) પુસ્તક લખાયું ત્યાં સુધીની (જાન્યુઆરી ૧૯૧૨) સ્થિતિ આ પ્રમાણે હતી.

બીજીપણાને લીધે, અથવા તો વધતા જતા ગુસ્સા તરફ આખા મિંચામણી કરવાને લીધે, પુરૂષ અને સ્ત્રીને મામાન્ય અને સરખોજ મતાધિકાર આપવાની બાબત કદાચ થોડોક સમય સુધી મૂલતવી રહેશે. પરંતુ પુખ્ત વયે મતાધિકાર આપવો જોઈએ એવા અભિપ્રાયને, ૧૯૦૬ માં એક સળળ પક્ષ તરિખે પાર્લામેન્ટમાં દાખલ થયલા મજૂરપક્ષે ટેકા આપ્યો છે, તથા એશીની સાલથી આપણા રાજકીય વિચારમાં જે સમજિવાદી સિદ્ધાંતો પ્રધાન્ય ભોગવે છે, તેમનો પણ એ મનને ટેકા છે. આ બાબત હવે વધારે વાર મૂલતવી રાખી શકારો નહિ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવતા અધિકારને દમાવવામાં આવ્યો છે, અને તે હવે લખ્યા કાળ ટકશે નહિ. ધાર્મિક હક તથા ધાર્મિક અડચણો પણ ધીમે ધીમે તોડી પાડવામાં આવે છે કૃષીલક લોકોને ૧૮૨૯ માં સંપૂર્ણ શહેરીપણું મળ્યું, જ્ય લોકો ૧૮૫૮ માં, અને કૃષીકર્મને ૧૮૪૬ માં મળ્યું. ૧૮૬૯ માં આઈરીશ ધર્મપંથને નિર્જન કર્યો અને વેલ્શ પંથને પણ અત્યારે ધમતી મળી ચૂકી છે. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય આખા રાજ્યમાં પ્રસાર્યું છે. દક્ષિણ આફ્રિકાને તેમજ, ઓસ્ટ્રેલિયા, કેનેડા, અને બીજા સંસ્થાનોને સ્વરાજ્ય મળ્યું છે આપણે અને તે માટેનું વચન આપવામાં આવ્યું છે. અને કદાચ વેલ્સ, સ્કોટલેન્ડ અને ઇંગ્લેન્ડને પણ તેમની પોતપોતાની અંદરની બાબતોમાં તેનું સ્વરાજ્ય મળશે. રાજગાદી ફક્ત શાહાની અને ભાવનાનીજ છે, અને જ્યાં સુધી તે શાહા અને ભાવના માટે રહેશે ત્યાં સુધીજ તે લોકપ્રિય

રહેશે. ગરીબમાં ગરીબ વર્ગો માટે પાર્લામેન્ટના દ્વાર ઉઘડ્યાં છે, કારણ કે તેમને પૂરતું ભથ્થું આપવાની દરખાસ્ત પસાર થઈ છે. રાજ્યધારણ સંબંધી વિચાર કરતાં એમ લાગે છે કે ઇંગ્લાંડમાં પ્રગતીય રાજ્ય પરિપૂર્ણતા પામવાના ચિન્હ દેખાવા માંડ્યાં છે.

આછી સંસ્કૃતિ પામેલી દુનિયાના, વધારે આગળ વધેલા પ્રદેશોમાં પણ, પ્રગતીયતાનો આવોજ ભુસ્સો નજરે પડે છે. યુરોપ અને અમેરિકાના સર્વ રાજ્યો હવે એક યા ખીજા પ્રકારની પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્યપદ્ધતિ ભોગવે છે, જે કે ઘણા ખરામાં આ પદ્ધતિ ઇંગ્લાંડની પદ્ધતિ કરતાં, ખાસ કરીને પ્રધાન મંડળ નિમવાની પદ્ધતિમાં ભિન્ન છે. કેટલાં એક રાજ્યોમાં પુષ્કળ વયનાને મતાધિકાર આપવાનો સિદ્ધાંત કબ્જલ થઈ ગયો છે; આફ્રીકાનામાં પુષ્કળ વયનાં સર્વ ઈર્ષપુરોને મતાધિકાર આપવાની માંગણી વધતી જાય છે. ફ્રાન્સ આખીસ વર્ષથી પ્રગતમત્તાક થયું છે. ટર્કીમાં ૧૯૦૮ માં, લગભગ લઘાઈ વિનાના બળવાથી, એકદમ સત્તા તોડી, પ્રતિનિધિત્વવાળી રાજ્યપદ્ધતિ દાખલ કરવાનો પ્રયત્ન થયો હતો. પોર્ચુગલમાં પણ રક્તપાત થયા વિનાજ રાજસત્તાને ઉચ્છાદી નાખી ૧૯૧૦ માં પ્રગતસત્તા જાહેર થઈ હતી. રૂશિયા-ન્યાં સામાજિક સ્વાતંત્ર્ય વિશેષ છે પણ જે ચાલુ સમયની સંખ્તમાં સખ્ત સરકારના ભાર નીચે દબાયેલું છે-ને રૂશિયામાં પણ ૧૯૦૫ માં સામાન્ય હડતાળથી અને ઉત્ક્રાંતિની હિલચાલથી મેળવાયલી, યુંદી ક્લબલી કુમાનો બહારનો દેખાવ હજી જાળવી રાખવામાં આવ્યો છે. એશિયા ખંડમાં પણ જાપાનમાં ૧૮૮૯ ના રાજ્ય-ધારણથી, બે સહાઓ મળીને એક રાજસભા રચવામાં આવી છે અને તેનો ઉપરી ત્યાંનો રાજા છે. ચીન પણ ધીમે ખગલે આગળ વધતું હતું તેવામાં ત્યાં થયેલા બળવાને લીધે પ્રગતિ જોરમાં થઈ અને આ (ચીન) પુસ્તક લખાય છે તે વખતે ત્યાં પ્રગતીય મત્તા જાહેર કરવામાં આવી છે, (જન્યુ. ૧૯૧૨). હિંદમાં લોડ મોર્લીની સુધારાની યોજનાથી (૧૯૦૯) ધારા સભામાં પ્રતિનિધિત્વનો સિદ્ધાંત વિકાસ પામ્યો છે. પર્શિયામાં પણ લાના જુલમી શાહને પદબાજ કરી મીજલીસ અથવા પાર્લામેન્ટ સ્થાપવામાં આવી હતી (૧૯૦૯); અને તે અંદરનું સ્વાતંત્ર્ય જાહેર કરવાની તૈયારીમાં હતું તેવામાં રૂશિયાએ તેની અરક્ષિત લશ્કરી અવસ્થાનો લાભ લઈને તથા પોતાના લોભ અને સ્વાતંત્ર્ય વિરોધથી પ્રેરાઈને પર્શિયા ઉપર હુમલો કર્યો; અને ઇંગ્લાંડ જે રૂશિયાની માફકજ પર્શિયાનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવવા બંધાયેલું હતું, તેને પણ પોતાની જોડે સામેજ રાખ્યું.

જેમની પહેલી સુલેહની પરિવદ (૧૮૯૯) પછી રાજનીતિજ મંડળોમાં જીતનો જે લોભ ઉભો થયો છે, તેનો આ સ્વાતંત્ર્યનો ઉગતાજ ખંસ કરવાનો, ખીજો દાખલો હતો. છુટા પડી ગયલા અને અસહાય પ્રદેશો, જેમની તરફથી ઘણા વિરોધનો ભય રહેતો નથી, તેમના ઉપર હુમલા કરવાને તેઓ લક્ષ્યાય છે, અને જેના સૈકામાં ઉદાત્ત રાજનીતિજોએ પ્રગતવનો જે ભુસ્સો સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો તેનો તેઓ નાશ કરે છે આ રીતે ઇંગ્લાંડ, અણુધારી રીતે લંબાયલા વિષદને અતે, દક્ષિણ આફ્રિકાના પ્રગતીય તત્ત્વો પચાવી ખંડ્યું છે; (૧૯૦૨) અને વારંવાર ખાલી કરી જવાના અપાયલા વચનો છતાં પણ ત્રીસ વર્ષથી તે ઇજ્જતનો કબજો છોડતું નથી. એલ્જીરીસના કાયદાની રૂએ, ફ્રાન્સ અને ખીજા રાજ્યો મોરોક્કોનું સ્વાતંત્ર્ય જાળવી રાખવા બંધાયેલા હતાં, તેનો ભંગ ફ્રાન્સે ફેબ્રુ

કમળે લઇને (૧૯૧૧) ક્યો છે. જ્યારણથી ત્રીપોલીને કમળે કરવા માટે ઇટલીયે બ્રહ્મનું સુદ્ધાં આપવાની દરકાર કરી નથી. (૧૯૧૧) આખીસીનીયા જે સામે થવાની શક્તિ ધરાવે છે, તે સિવાયનું આજુ અમીકા ખીન રાજ્યોએ અંદર અંદર બહેંચી લીધું છે. ઓસ્ટ્રીયા અને હર્ઝેગોવિનાને પોતાની સાથે બેઠી દબને (૧૯૦૮) ઓસ્ટ્રીયાએ બર્લિનની સુલેહ (૧૮૭૮) નો ભંગ કર્યો છે, અને શી-વેડના સ્વાતંત્ર્ય ઉપર વારંવાર તરાપ મારીને (૧૯૦૬ થી ૧૯૧૧) રૂશિયાએ ઓર્ગાની રાજસલા (૧૮૦૯) પછીના સધળા ઝારોના વચનોનો ભંગ કર્યો છે. એશીયામાં જાપાને કોરીયા લઇ લઇને (૧૯૧૧) કોરીયાને સ્વતંત્ર રાખવાનો કરાર (૧૯૦૪) તોડ્યો છે, એજ વર્ષના અંતમાં રૂશિયા અને ઇંગ્લેન્ડે ૧૯૦૭ માં કરેલા કંઠારનો ભંગ કરીને રૂશિયાએ પર્શિયાનું સ્વાતંત્ર્ય નષ્ટ કર્યું. અર્વાચીન ઇતિહાસમાં ૧૯૧૧ ના વર્ષ જેવી શરમ વિનાના લોભથી થયેલી હુંડાહુંડી ખીન કાંઈ સમયે ભાગ્યેજ યથ હશે, અને હવે ઇંગ્લેન્ડ તેમજ યુરોપની પરદેશ ખાતાની ઓ-શીસો એટલું જાણી ગઇ છે કે, ગંભીરમાં ગંભીર દેશ પરદેશ વચ્ચેની સુલેહો, શરતો કે કરારો પણ ત્રણ ચાર વર્ષ કરતાં વધારે કિંમતી નથી.

સાંપ્રત સમયની પ્રજા સત્તાની એક નજાણ અહિં ખુદલી પાડી છે. પરદેશ ખાતાના પ્રધાનો અને રાજ્યનયત્રો ઉપર, સામાન્ય લોકમતની કાંઈ અસર થતી નથી ધણું કરીને દોષપણુ દેશની પ્રજા મોટે ભાગે, ખીન દેશના મજૂરોની કલક કરવાની, ગરીબોને દબાવવાની, વચનો તોડવાની, કે ખીન ઉપર અણુવિધામ રાખવાની વલણ ધરાવતી નથી. પરંતુ જ્યાં સુધી એ પ્રજામતને અવગણી શકાય તેમ હોય છે, ત્યાં સુધી તેની દરકાર દરવામાં આવતી નથી, અથવા તો તે પુછવામાં પણ આવતું નથી. જે શુદ્ધ સામાન્ય જીવનમાં તિરસ્કારયુક્ત લેખવામાં આવે છે, તેનોજ દેશ પરદેશની રાજ્યનીતીમાં છુપીરીતે આશ્રય લેવાય છે, અને મધ્યું પાર પડે છે, અથવા લગભગ પાર પડવા આવે છે, ત્યાં સુધી પ્રજાને તેથી અજાણજ રાખવામાં આવે છે. ત્યાર બાદ “છુટકો ન હતો,” “સ્વરક્ષણ,” “આખર,” “ધડો બેસાડવો,” “ખરી ભૂતદયા માટે કદાચ કૂરતા દેખાડવી પડે” “ચોગ્ય હોય તેજ ટેક” અથવા “ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને બહેપારના વધારા અર્થ” આવા આવા શબ્દ પ્રયોગો વાપરીને સામાન્ય પ્રજાના મનને રહેલાધથી મેળવી લેવામાં આવે છે. આવા જોગણુકારક અને ખત્રી આપનારા શબ્દ પ્રયોગો, મોટી લોભો ફેલાવવાની ઇચ્છા રાખનારા શરણો, લશ્કરી અસાધ્યમાં દિત ધગવનાર મુડીવાળાઓ, નવા નફા તરફ નજર રાખનાર, કંપનીઓ કાઢનારા, માલ ખપાવવા તરફ દષ્ટિ રાખનાર બહેપારીઓ તથા પોતાના છોકરાઓ માટે ધંધાના ક્ષેત્ર ઝાળનાર અમલદારો, સુખ્યત્વે કરીને વાપરે છે. લદાઇ અથવા પરખીડન માટેની પૈસાદાર વર્ગની માંગણી મામે થવાનું જાપાવાળાઓ માટે મુશ્કેલ છે, કારણ કે તેમનો આધાર પૈસાદાર વર્ગમાં યના તેમના જાપાના ફેલાવા ઉપર, અથવા તેમની જાહેર ખખરો ઉપર હોય છે. તેઓ પોતાની ટીકાઓજ નહિ પરંતુ ખખરો પણ માગણી મુજબ અથવા તો કાંઈ પ્રધાન તરફથી જાત જાતના લાભની આશા હોય તો તે તેના મત મુજબ રંગે છે. પોતાના દૈનિક લાભમાં શેકાયલો, અને પરદેશી જીવન, તથા ભવિષ્યના બનાવોની કલ્પના કર-

વામાં અણુકેળવાયલો, ભૂખ્યો પ્રજાવર્ગ, આ સંબંધમાં પારકા ઉપર આધાર રાખે છે, અને તેને છેતરવામાં આવે છે.

અજ્ઞાનમાં રાખેલી પ્રજાના દાખ તલેથી, જેમ દેશ પરદેશ સાથેના મંબંધની બાબત દૂર રાખવામાં આવી છે તેજ પ્રમાણે આપની પ્રજાસત્તા તરફની પ્રગતિને બાધક એક બીજો લાયક પણ છે. આ લાયક તે પ્રધાનમંડળની એકદંત્ર સત્તાનો છે. “પક્ષ તરફની વફાદારી” ને લીધે, તથા સામાન્ય સભામાં (House of Commons) સ્થાનિક અને સામાન્ય સંબંધી કામના વધતાં જતા દબાણને લીધે, પ્રધાનમંડળ પ્રજાના દાખ તલેથી, અને ટીકામાંથી પણ બચી જાય છે. ખાનગી સભાસદનો એક વોટ—મત ગણાય છે, પણ તેનો અવાજ—અભિપ્રાય—ધ્યાનમાં લેવાતો નથી. અધિકચરી અને વિચારપૂર્ણ રીતથી રજૂ ન કરાયેલી દરખાસ્તો પણ પસાર કરાવીને તેને કાયદાનું સ્વરૂપ આપવામાં આવે છે; કારણ કે જે તે દરખાસ્ત નિષ્ફળ જાય તો સત્તામાં હોય તે પક્ષને રાજીનામું આપવું પડે. ફરીથી એક ખર્ચાળ હલેક્ષન—ચુંટણી—થાય, અને કદાચ આ પક્ષને ટેકા આપનારાઓમાંના કોઈ વિભાગે અમુક કાયદાઓ પસાર કરાવવા ધાર્યા હોય તે પડતા મૂકવા પડે, કોઈ ચુંચવણીઓ ખરડો, જેની અંતર પ્રજાના નિત્યજીવન ઉપર થાય તેમ હોય છે, પણ પ્રજાને જે માટે માંગણી કરી નથી હોતી, તથા તેની સમતિ લેવાનો પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો નથી હોતો, તેવા ખરડાને, તેની અસરોનો કે વિગતોનો વિચાર કર્યા વિના, પોતાના ભવિષ્યના કોઈક હિંદુશના મમર્થન અર્થે, સરકારપક્ષને ટેકા આપનારાઓની મદદથી પસાર કરાવી દેવામાં આવે છે. રાજકીય જીવનના વેગમાં, જે પ્રધાનના હાથમાં આ ખરડો હોય છે તેને તો તે સંબંધીના આંકડા અને વિગતની બાબતમાં કોઈક સરેકારી ખાતાના અમલદાર ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છે, અને આ અમલદારોની મિત જગ્યાદાર સલાહ મુજબ પગલા ભરીને, ભવિષ્યના કોઈક સુચારાથી પોતાની શુભેચ્છા દેખાઈ આવશે એવી આશામાં, દેશને ગળે એ કાયદો વળગાડી દેવામાં આવે છે.

આજના સમયમાં સ્વાતંત્ર્યને લાયક નાખનાર રાજ્ય, ઉમરાવ વર્ગ કે ધનિક વર્ગ કરતાં પણ, અમલદાર વર્ગ વિશેષ છે. લીસ્જનથી માંડીને સેન્ટીપીટર્સબર્ગ [પેટ્રોગ્રેડ] સુધીની યુરોપની મધ્યી રાજધાનીઓમાં કાળ સમાન થઈ પડેલો, વ્યક્તિગત જીવનમાં માથું મારનાર અમલદાર વર્ગ, અત્યારે આખી પૃથ્વી ઉપર બળવાન થઈ પડશે તેવો લાયક રહે છે. “કુશળ અતુલ્ય” ના દાખ અને સલાહ કણુલ રાખવાનું અને રાજ્ય કારભારની છેલ્લી કસોટી તરિખે “કાર્યદક્ષતા” સ્વીકારવાનું આપણને કહેવામાં આવે છે. રાજની સત્તાવાળી રાજ્ય પદ્ધતિ અથવા તો બીજી કોઈ પણ પદ્ધતિમાં રહેલાં જોખમો, આ શીખામણમાં રહેલાં છે. “કાર્યદક્ષ” તો મધમાખ અને કીડીઓ પણ છે, પરંતુ તેમની પ્રગતિ અટકી ગઈ છે—મૃત્યુ તુલ્ય—અટકી ગઈ છે; અથવા તમારે “કાર્યદક્ષ” સરકાર જોઈતી હોય તો કુતરાના કાણુ નીચેના કાયદો અને શાંતિ જળવડતું ઘેરાવું ટાળું તપાસો. અમલદારો ધણું ખરું ખરાબ રીતેજ રાજ્ય કરે છે, કારણ કે સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ પોતાના હોદ્દાના કાર્યને ઘોડું સ્વરૂપ આપે છે, અને જે કોઈ વસ્તુસ્થિતિ પોતાના નિર્ણયના કાર્યમાં કે, પોતાના આરામમાં પણ, વચ્ચે આવે છે, તેને તેઓ અયોગ્ય હરકત

કર્તા લંબે છે. પરંતુ તે પદ્ધતિની ખરાબમાં ખરાબ આગત કાંઈ આ નથી. કાર્યદક્ષ અધિકારી શાસનની રૂઢીમાં રખાયતરું વ્યક્તિત્વને અપમાનજનક નુકશાન પહોંચે છે. અને નો વ્યક્તિત્વ તથા ભિન્નતાને નુકશાન પહોંચતું હોય તો, ગમે તેવી યંત્રની માફક મપૂર્ણ સુલેહ સચવાતી હોય, કે ગમે તેવા સુંદર પરિણામમાં આરામ અને સદૃશ્યુતી વ્યવસ્થા થતી હોય, તો પણ તે આદ્યતકારક છે. “સ્વરાજ્ય તે મુગજ્ય કરતા ઉત્તમ છે” અને “વરાજ્ય એટલે બૂવ કરવાનો હક. બીજા પાસેથી મેળવેલી કાર્યદક્ષ સલાહ નીચે રહીને વાધા વિનાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી, તેના કરતાં પોતાનાજ સ્વાભાવિક સરવ અને બળ વડે ઉત્તમતા પ્રાપ્ત કરવા, ગમે તેવી અધિગ્રીયા રીતે કે આશા વિના પણ-મહેનત કરતી તે એક મનુષ્યની બાબતમાં તેમજ એક પ્રજાની બાબતમાં-પણ વધારે ઉત્તમ છે. ઇંગ્લેન્ડ વિશે બોલતા બીશપ મેગીએ જણાવ્યું હતું કે; કદાચ થવા કરતા સ્વતંત્ર થવું તે વધારે મારું છે.

આત્માર સુધી—ઇ. સ. ૧૯૧૨ ની શરવાત સુધી-મનુષ્ય જાતિની સ્વાતંત્ર્ય પ્રતિ માટેની લાંબી લઘાઇમાં બહુ મહેનત મેળવાયતી હતોમાંની મૂખ્ય હતો, અને ધીમી પ્રગતિની મૂખ્ય બાબતો આપણે અત્યારે તપાસી છે. ભવિષ્ય કથન કરવા માંડીએ તો કદાચ એમ ધારી શકાય કે આ તકરારની અંદર હવે એવી સિદ્ધિ આપશે કે દરેક જણને વિકાસ સાફ સરખી તક મળે તે માટે હવે જમરી રસાકસી થશે. “સુદ્ધિશાળીને દાખલ થવા માટે સંઘના દારૂ” ખુલવા નોંધ્યે એવી લાવના નેપોલીયનના સિદ્ધાંતની હતી. પણ નેપોલીયનના સમય પછી એક સદા લખી ગઈ છે, તો પણ આ મિદ્ધાંત અમલમાં મૂકાયા વિનાનોજ રહ્યો છે. વંશ, જન્મ, અને આસપાસના મનોગોષ્ઠી સ્વતંત્રપણે, દરેક સ્ત્રી પુરૂષને આગળ વધવા માટે સરખીજ તક હોય તેવું પ્રાપ્ત કરવાનું હજી બાકી છે. ફેરસ-દવાળા અને કામવાળા, તથા ગરીબ અને તવંજર વચ્ચેનાજ નહિ, પણ તેથીયે વધારે ગભીર, કેળવાયલા અને અભણ વચ્ચેના ભેદ હજી અસ્તિત્વમાં છે, અને તે દૂર નજ થાય તેવા લાગે છે. આ છેલ્લો ભેદ દરેક દેશમાં દેખાય છે, અને આ બે વર્ગો વચ્ચે એક સ્નાયતા નથી કે ખરેખરી સમજુતી પણ નથી. મોટા પક્ષને વધારે ખમવું પડે છે, અને એકંદરે બન્ને પક્ષને ખમવું પડે છે. એક વિભાગ, સુદ્ધિગત વિકાસ અને સક્રમ પ્રકારના આનન્દ ખૂબે છે; બીજો પક્ષ આરિઝ્ય બળ, શરીર બળ, અને બહોળો જ્ઞાતૃહાસે ગુમાવે છે. પૂરેપૂરા વિકાસ પામેલા જીવનમાં જે આત્મપૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાનો સ્વાતંત્ર્યનો ઉદ્દેશ છે, તે પ્રાપ્ત કરવાની તક આ બન્ને વિભાગો સરખી રીતે ગુમાવે છે.

આવી તક આપવામાં આપશે ત્યારેજ જે જે સ્ત્રીને માટે આપણે સ્પૃહા રાખી છે, તે સર્વમાં ખરા નિશ્ચયવાળી પ્રજાની આશા આપણે રાખી રાખીશું. આ પ્રજાને નિર્ણય એવો હશે કે તેને ઉદારતા તરફ પ્રેરણા થશે અને તે ઉચ્ચ અને માનવાળા પંથમાંજ રહેશે, તથા લાંબા સમય સુધીની ચાલુ લઘાઇ પછી પોતે પ્રાપ્ત કરેલા સ્વાતંત્ર્યના મિદ્ધાંતો, અને પ્રજાઓની બાબતમાં પણ તે સ્વીકારશે. પરંતુ જે આવી પ્રજા સંખ્યાની ખ્યાલ ઓછા સમયમાં ખરા પડે તો પણ આપણી લઘાઇનો અંત આવશે નહિ હાર્યા પછી શત્રુ સ્ત્રી રીતે ફરી દાખલ થાય છે, તેના ધમારા મનન આવ્યા કરે છે. ફરી ફરીને આપણા

હથીયાર તૈયાર કરવા નોંધ્યો, અને આગળ ધધવા માટે હુકમી તૈયાર કરવી નોંધ્યો, આ ક્ષેત્રમાં આરામ નથી, અટકવાનું નથી, છતાં સંતોષ ભોગવવા માટે વિષ્કંભક નથી. સ્વાતંત્ર્યનું સૈન્ય તો “ સુખી લઢયૈવા ” જેવું છે કે,

પૂર્વે મળેલાં માનથી સંતોષ પામે જે નહિ,
ને નિરખતો આગળે મહેનત કરીને ફરી ફરી,
પામવાને શ્રેષ્ઠના અદકા થતો વળી નીજથી.

કારણ કે સ્વાતંત્ર્ય માટેના યુદ્ધમાં શાંતિ ચિરસ્થાયી નથી, કે સુલેહ યવાની નથી. કાંઈ કોઈ દૂર દૂરના યુગમાં, ગ્રીક અને ખ્રિસ્તી ભાષામાં જણીતા થયેલા વિશ્વકર્માને ઘડેલા સ્વર્ગીય ગહેરના પ્રકાશમાન દ્વાર આપણી આગળ પ્રગટ થાય તોજ આ મંભ-વિત્ત અને.

સમાપ્ત.

ભાષાંતર કર્તાનું કાંઈ અંગે પૂરું થાય છે. મૂળ પુસ્તકની ભાષા ઘણીજ અર્થપૂર્ણ હોવાથી, તથા વિષય પણ લગભગ વૈજ્ઞાનિક હોવાથી, તેમજ વાંચક પાસેથી પૂર્વજ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી, ભાષાંતર પણ જરા કિલ્લ લાગે તેવું છે. છતાં જેઓને ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ વાંચ્યો છે, અને યુરોપના ઇતિહાસનો જેમને ઝાંખો પણ ખ્યાલ છે, તેઓ, જે ધીરજથી વાંચશે તો જરૂર સમજી શકશે.

ટોમરૂલની હીલચાલથી દિંદના દરેકે દરેક વિભાગમાં-ગુજરાતી જોધનારી પ્રજામાં પણ-અપૂર્વ જાગૃતિ આવી છે. રાજકીય બાબતમાં થોડા ઘણા વિદ્વાનોજ નહિ પણ સમગ્ર જનસમૂહ-સ્ત્રીઓ મહિત-રમ લેતો થયો છે. પરંતુ ખાલી ઉત્સાહથી તો ફક્ત રસ ઉત્પન્ન થશે, તે કાંઈ ટકી રહેશે નહિ કે મંડીન લાભનાયક પણ થઈ શકશે નહિ. તેમ થવા માટે તો અભ્યાસ-સતત ગંભીર અભ્યાસની જરૂર છે. આ બાબત તરફ સ્વરાજ્ય સિદ્ધાંતના પ્રચારકોનું તેમજ જાગૃત થયેલા સામાન્ય પ્રજાવર્ગનું પણ, ધ્યાન દોરવાની જરૂર છે.

આવા અભ્યાસમાં ઇતિહાસનો વિષય ઘણોજ ઉપયોગી છે. શુદ્ધ ઇતિહાસનો અભ્યાસ ક્યાં પહોં, રાજનીતિના, તેમજ રાજ્યપદ્ધતિના પુસ્તકોનો અભ્યાસ થવો નોંધ્યો. આ પ્રકારના અભ્યાસ માટે અંગ્રેજીમાં તો અસંખ્ય પુસ્તકો છે. પરંતુ આપણી ગુજરાતી ભાષામાં તે સખંધી પુસ્તકો હજી નોંધ્યો તેવા, અને નોંધ્યો તેટલાં નથી. હવે નવીન જાગૃતિને પરિણામે અંગ્રેજી પુસ્તકો ન વાંચી શકે તેવો પણ મોટો વર્ગ રાજકીય વિષયોમાં રસ લેતો થયો છે. આ વર્ગ શુદ્ધિમાન છે, હૃદયશીલો છે, ઉત્સાહી છે, તો તે સાથે અભ્યાસી પણ થશે તેવી આશા છે. અગાઉ જણાવ્યું તેમ ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ જેમણે વાંચ્યો હશે તેમને આ પુસ્તક વાંચવું કપરું નહિ પડે. અને રાજકીય વિષયમાં રસ લેતો કોઈપણ મનુષ્ય ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસથી બિનવાકેફ રહે તે તો જનવુંજ ન નોંધ્યો. સ્વરાજ્યની હિલચાલ, જેના મૂળમાં સ્વાતંત્ર્યનોજ સિદ્ધાંત રહેલો છે, તેના સમર્થન અર્થે સ્વાતંત્ર્યનો વિકાસ જૂના કાળથી શી રીતે થતો આવ્યો છે, તે જાણવું અગત્યનું છે. તે જાણવામાં આ ભાષાંતર ઘણું મદદગાર નિવડશે તેમ આશા છે. આશા છે કે આવા બીજા

અનેક પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામાં નિકળીને દેશની સ્વરાજ્ય ભાવનાના પોષણમાં મદદ રૂપ થશે.

એક ખુલાસાની જરૂર છે. મૂળ પુસ્તક લખાયા પછી પૃથ્વી ઉપર ઘણાજ અગત્યના બનાવ બની ગયા છે, અને જર્મની સાથેના યુદ્ધથી વાંચનાર વાંકે છે. હિંદમાં પણ લોકો મોર્લાના સુધારા કરતા વધારે પ્રતિનિધિત્વવાળું તંત્ર નોંધ્યે એમ ઇંગ્લાંડના રાજદારીઓને પણ લાગ્યું છે. છેલ્લું પ્રકરણ વાંચતી વખતે કોઈક ઘણું જીનું પુસ્તક આપણે વાંચતા હોઈએ તેમ લાગે છે, છતાંયે ઐતિહાસિક અગત્ય ધ્યાનમાં લઈને, ભાષાંતર કરતી વખતે કાંઈ ફેરફાર કર્યો નથી.

કેશવપ્રસાદ છાટાલાલ દેસાઈ.

સ્વરાજ્યની એક યોજના.

ખરેખર તમે શું એમ નથી ઇચ્છતા, કે આપણને-ગંધા હિંદવાસીઓને-સ્વરાજ્ય સાથે સાથે સાફ રાજ્ય-મળવું નોંધ્યે ? આજકાલ કોઈ પણ સ્વરાજ્યની વિરૂદ્ધ નહિ હોય, પરંતુ જે સ્વરાજ્ય સૌથી વધારે ઇચ્છવા લેગ છે, તે ખરૂં સ્વરાજ્ય હોવું નોંધ્યે. નહિ કે નામનું; એવું બનશે ત્યારેજ સાફ રાજ્ય નીવડી શકશે. માટે ખરૂં સ્વરાજ્ય શું છે તે વીચારવું એ જરૂર છે.

ખરા સ્વરાજ્યની પદ્ધતિ તો દરેક માણસ એક રીતે રાજ્યકર્તા હોવો નોંધ્યે. કોઈ પણ માણસને પોતાની મરજી વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ કરવાની ફરજ પડતી હોય તો તે ખરૂં સ્વરાજ્ય ન કહેવાય. જે રાજ્ય રાજ્ય કરનારા અને રાજ્ય ભોગવનારા-એ બે વર્ગો વચ્ચેના તીવ્ર અંતરને વૃદ્ધિ પામવા દે છે તે રાજ્ય ખરૂં સ્વરાજ્ય નથી. દરેક માણસને પોતાને જે કહેવું હોય તે કહેવા દેવું નોંધ્યે, તેને પોતાની હાજરો સાદર કરવાનો, તથા તે હાજરો દૂર કરાવવાનો, અથવા તે વિચારશીલ રીતે તેનો વિચાર કરવાનો હક્ક હોવો નોંધ્યે જે રાજ્યપદ્ધતિ દરેક વ્યક્તિનું કલ્પું સાંભળે નહિ, અને દરેક વ્યક્તિનું સહકાર્ય સ્વીકારે નહિ તે ખરી સ્વરાજ્ય પદ્ધતિ ન કહેવાય, પછી ભલે તેના અધિકારીઓ પરદેશી ન હોતા સ્વદેશી હોય. જે રાજ્ય બધા લોકોનું સહકાર્ય સ્વીકારવા પ્રયત્ન કરે છે તે સૌથી વધારે હિતાવહ કહેવાય. એક કુટુંબમાં આપણે બધા એક સાથે ભાષણધીથી રહીએ છીએ, અને દરેક માણસની દરકાર લેવામાં આવે છે, બે આખર આવે છે તો જરૂર પડે સમન્વયીને પણ બાળકને અથવા મૂર્ખ વ્યક્તિને સતોષી રાખવામાં આવે છે. તો પછી સવ રાજ્ય માટે-ગામડાનો, શહેરના, તાલુકાના, જિલ્લાના, પ્રાંતના કે આખા દેશના રાજ્ય માટે-આ કુટુંબ-રાજ્ય શા માટે એક આદર્શ ન ગણાય ? ભલે અમુક માણસની જાતિ, તેનો ધર્મ, અને તેનું કુળ ગમે તે હોય, ભલે સંખ્યાની દૃષ્ટિએ તેની જાતિ, તેનો ધર્મ, અને તેનું કુળ ગમે તેટલા ક્ષુદ્ર હોય, છતાં પણ તે માણસના હિતમાં સાધન આપણે શા માટે પૂરાં ન પાડવાં ? કોઈ પણ જાતિના કે વર્ગના તથા કોઈ પણ સ્થળના દરેક માણસને એમ સાગવું નોંધ્યે કે રાજ્ય પોતાનું છે, કારણ કે પોતાને તેમાં ખરો હિસ્સો છે,

અને પોતે જે વિચારશીલ ફરિયાદ પ્રમાણિકપણે રજૂ કરશે તે ખાતરી સદાનુભૂતિ તથા સ્નેહ સાથે સંભળાશે અને સંતોષકારક રીતે નિર્ણય પામશે, એવો જાહેરવસ્ત પણ સમજવામાં આવ્યો છે. એટલા માટે આપણને ખરૂં સ્વરાજ્ય ધરાવનારી રાજ્યપદ્ધતિની જરૂર છે. આવા રાજ્યમાં પ્રજાની દરેક વ્યક્તિને એમ લાગવું જોઈએ કે તે ચલાવવામાં પોતાનો ખર્ચો દિસે છે, પોતાની માહિતીનો, પોતાના જ્ઞાનનો, પોતાના અનુભવનો અને પોતાના વિચારોનો કાલ આપવા માટે ખર્ચો અવસર મળે છે. એ રીતે પ્રજાના હિતિષ્યને દોરવાનો અવસર મળે છે, પોતાની ફરિયાદ સંભળાવવાનો તથા તેને યોગ્ય રીતે દૂર કરાવવાનો ખર્ચો દરેક પણ મળે છે, અને પોતે રાજ્યકર્તા છે તેમ જ રાજ્યમોકતા પૈત્રી એક છે, એમ તેને પોતાને ખરેખર જણાય છે.

એટલા માટે અમે સૂચના કરીએ છીએ કે આપણને-હિન્દવાસીઓને-જે ઉપાયો સૌથી વધારે હિતાવદ્ધ નીવડે તે ઉપર ચર્ચા કરવા માટે હિન્દુસ્થાનના ગ્રામ ભાગોમાંથી અહીં કલકત્તામાં એક જથ્થેલા સર્વ આગેવાનોએ આવી રાજ્યપદ્ધતિ ઘડી કાઢવી જોઈએ. લગભગ એક વંશાવધિ યમા સદ્ગ્રીય સલા સરકારને આમ કે તેમ કરવાની વિનંતિ કરનાર, અનિર્ધારિત શાસનપદ્ધતિની અમુક વર્તણૂક કે ક્રિયા વિરૂદ્ધ કાર્ષક વખત વાંધો ઉઠાવનાર, પોતાની સુધારણા માટે લોકોએ પોતે શું કરવું જોઈએ તે જાણત તેમને લાગે સલાદ આપનાર, એક વિચારકારક તથા વિચારીકારક સંસ્થા તરીકે વર્તી રહી છે. જેઓ પોતાની જાતને મદદ કરે છે તેમને ઈશ્વર મદદ કરે છે. જે જાણતો આપણા પોતાના હાથમાં છે તે તરફ આપણે હિન્દવાસીઓએ શા માટે ધ્યાન ન આપવું? અને આપણા પોતાના ઘરને વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન કેમ ન કરવો? આપણા કામ માટે આપણે વધારે સત્યાગ્રહી થવું જોઈએ અને આમાણક દૃષ્ટિએ આપણી જાતને આપણે કેવી રીતે વ્યવસ્થિત કરી શકીએ ને, તથા આમાણક ધનતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકીએ તે જોળી કાઢવું જોઈએ.

આપણે એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકાઈ ગયા છીએ કે સરકાર તરફથી સહકાર મળ્યા વિના, તેમ જ નવી સામાજિક ઘટના અમલમાં મૂકવાને જે રાજકીય વ્યવસ્થા જરૂરની થઈ પડનાર છે તે મંજૂર થયા શિવાય સામાજિક વ્યવસ્થાનું આ કામ પણ ખરેખર પાર પાડી શકાય એમ નથી. પરંતુ છેક ઉપરથી તે નીચે સુધીના સંપૂર્ણ પરસ્પર મહાકારના પાયા ઉપર ટકી રહેલું ખરૂં સ્વરાજ્ય જેનો ખર્ચો આત્મા છે, એવી આ નવી સામાજિક પદ્ધતિમાંથી જે સઘન સામાજિક વ્યવસ્થા તથા જે અત્યંત નૈતિક અને આર્થિક હિત પરિણમશે તેની ઉપયોગિતા આપણા આગેવાનો સમજે એ સૌથી પહેલું તો જરૂરનું છે. આવી પદ્ધતિમાંથી પરિણમતી સામાજિક ધનતાના ફાયદા ત્યારે આપણે જ્યાં સમજીએ અને સ્વીકારીએ ત્યારે જ આની સામાજિક પુનર્વ્યવસ્થાની રજા અને મંજૂરી આપવાની જરૂરિયાત આપણે એકમતે સરકારના મગજમાં ઠસાવી શકીએ. માટે અમે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે આમાન આગેવાનો અમારી સૂચના ઉપર ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કરશે. આવી સામાજિક પુનઘટના જે અમલમાં મૂકાય તો અમને આશા છે કે, બેહદ વિવાદ, જાતિઓ તથા વર્ગો વચ્ચેનો પરસ્પરનો તિરસ્કાર, સામાજિક ધનતાનો અને શક્તિનો અભાવ, છેક નજીવી જાણતોમાં ફરજ સરકાર ઉપરની હાલની અયોગ્ય પરતંત્રતા તથા પરિણામે અમાજમાં જિજ્ઞાસિત વર્ગોમાં જણાતી આત્મશ્રદ્ધાની ન્યૂનતા વિગેરે વિગેરે જેવી અસંખ્ય દુઃખદ આફતો

દૂર કરવાને અમે શક્તિમાન થઈશું. જે સ્વરાજ્ય અમે આપણા સમાજના હક્કમાં હક્ક કરવામાં જાણીને તેમાંથી જ ઉભું કરવા સૂચવીએ છીએ તે જ ખરું સ્વરાજ્ય, જેના દરેકે દરેક કુટુંબના છેક ઘરની અંદર જઈ પહોંચેલું તથા એ રીતે સામાજિક, નૈતિક તેમજ આર્થિક ઉત્તમોત્તમ દિત સાધનાર થઈ પડનાર છે એમ અમે માનીએ છીએ.

આ સામાજિક વ્યવસ્થાને અમલમાં મૂકી શકે એવી રાજકીય પુનર્ગઠનાની અલગત એક અપૂરી યોજના અમે રચી કરીએ છીએ.

આશીય મંડળ—દરેક ગામકુ સ્વરાજ્ય ચલાવનાર ત્રણેયે હોય તેમજ એકાદ કુટુંબને એકાદ (unit) ગણવું તેમજ. જાતિની દરકાર કર્યા વિના દરેક કુટુંબ પોતાના એકાદ પુખ્ત ઉમરના માણસથી પ્રતિનિધિત્વ પામવું તેમજ, પછી ભલે તે માણસને વાંચતા લખના આવડતુ હોય કે ન આવડતુ હોય. કુટુંબને જેમ ફાવતું પડે તેમ હમણાં એક તો પછી બીજે કોઈ માણસ તેનું પ્રતિનિધિત્વ ભાગવે. જુની ગામ પંચાયતો માફક ગામને લગતા બધા પ્રશ્નો ઉપર ચર્ચા કરવાને, જરૂર જણાય તે પ્રમાણે દર રોજ, કે અડવાડયામાં બે વખત, કે અડવાડિયે અડવાડિયે આ પ્રતિનિધિઓએ એકઠા થવું તેમજ, રસ્તાઓ સમરાવવા, રસ્તે રસ્તે દિવાઓ ગોળવા, રક્ષણના ઉપાયો યોજવા, આયમિક શિક્ષણ આપવું, એવું તથા એવા બીજાં ગામના ગ્રામકીય ખર્ચનું પોષણ કરવા માટે બધાં કુટુંબોને પોતાની જાત ઉપર કર નાખવાનો હક્ક મળવો તેમજ. આ આશીય મંડળે દીવાની કામોના તથા ન્હાની ન્હાની ફેજદારી ફરિયાદોના ચુકાદા પણ આપવા તેમજ. બધાં દીવાની કામોમાં મંડળે ખુલા દિલથી વાત કરીને ખરી બાબત જાણી લેવાની છે, તે બાબતો વિષે બંને પક્ષોને એકમત કરવાના છે અને બંને પક્ષોને મંત્રણ મળે એવી રીતે પોતાના ચુકાદો આપવાનો છે. મંડળનું કામ માત્ર તે કામના ન્યાયનો નિર્ણય કરવાનું છે; ને કે મંડળના મત પ્રમાણે અમુક કામનો પોતાનો આપેલો નિર્ણય બંને પક્ષો માટે યોગ્ય તેમ જ નિષ્પક્ષપાતી જણાતો હોય; છતાં કંઈ આખર આવે ત્યારે આશીય મંડળના ચુકાદા સાથે ઉલ્લેખ પક્ષો સમ્મત થતા ન હોય તેવે વખતે એ કામ નિર્ણય થવા માટે તાલુકા મંડળ તરફ મોકલી આપવું તેમજ. તાલુકા મંડળે એ કામનો ચુકાદો એવી રીતે આપવાનો છે કે બંને પક્ષો વચ્ચે મારાસારી થાય અને તેઓ સમાધાન ઉપર આવે.

આ મંડળોમાં અભિપ્રાય એકમત હોવો તેમજ. કાષ્ટપણ મતભેદ ધરાવનાર ગૃહસ્થ ના પ્રમાણ સંજળાવા તેમજ, અને ને સિદ્ધાન્ત વિષે મતભેદ થયેલો જણાય તો એવાં પ્રમાણો ખરોખર વિચારવા તેમજ.

વધુમતિથી ચુકાદો આપવો એટલે કે માથાદીક ગણતરીથી વધુમતિ ગણી નિર્ણય આપવો એ બુદ્ધિમંતુ બીજું સ્વરૂપ છે, અને વધુમતિ ઉપર નેરોતારો કરવો, એ બધું ખરા સ્વરાજ્યમાંથી બાંધ થાય છે.

ભલે કોઈ પણ કુટુંબની જાતિ, તેનો ધર્મ અને તેનું કુળ તથા તેની સામાજિક પદવી અમે તે હોય તોપણ એવું દરેક કુટુંબ આ આશીય મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ પામવાનું હોવાથી

તેને પોતાનું કહેવું સંભળાવવાનો હંમેશ પ્રસંગ મળશે. આથી આવી ગોડવણી બધી સ્થાતિઓના સીધા પ્રતિનિધિત્વને અવકાશ રહેશે. ઉચ્ચ મંડળોમાં, લિન લિન સ્થળની લિન લિન જાતિઓનાં કુટુંબો પોતાના વિચારો વિવિધ ગ્રામીય મંડળોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા પહોંચાડી શકે, આથી જાતિવાર પ્રતિનિધિત્વની સુચવણ કે મુશ્કેલી જરાપણ ઉભી થઇ શકશે નહિ.

નગરમંડળ (અથવા મુધરાઈ)—દરેક નગર (અથવા શહેર)નું એક નગરમંડળ હોવું જોઈએ, અને તેમાં વિવિધ લક્ષ્યોના પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ. દરેક લક્ષ્ય એક ગ્રામીય ગણાય, અને કેટલાક આવશ્યક અને ચોખ્ખા ફેરફાર માટે ગ્રામીય મંડળોને અનુસરીને દરેક લક્ષ્યનું પોતાનું મંડળ રહે.

તાલુકામંડળ—તાલુકા મંડળમાં તે તાલુકાનાં બધા ગામોના તથા નગરોના પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈએ, આ પ્રતિનિધિઓ ગ્રામીય મંડળોએ તથા નગર મંડળોએ સુટેલા હોવા જોઈએ. રસ્તાનો પ્રશ્ન બાબતે સંખ્યાને દરેક ગામે તથા નગરે એક પ્રતિનિધિ સુટી શકે (અથવા જો એક પ્રતિનિધિ પૂરતો ન લાગે તો પ્રતિનિધિઓ તેટલી જ મંખ્યામાં સુટી શકે). તાલુકાના નગરનું પોતાનું નગર મંડળ રહેશે, અને તે તાલુકામાંનાં બીજાં નગર મંડળો માટે આ નગર મંડળનો પોતાનો પ્રતિનિધિ તાલુકા મંડળમાં રહેશે જ.

પ્રતિનિધિઓ સુટવાની રીત—જે શૂદ્રથમાં મંડળના બધા સભાસભાને વિશ્વામ હોય, એટલે કે અમુક લક્ષ્યના લોકોનો જે શૂદ્રથ વિશ્વાસ અને તેથી ખર્ચ આગેવાન હોય તે શૂદ્રથને ગ્રામીય મંડળ કે નગરમંડળ પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કરવો જોઈએ. તે શૂદ્રથને પોતાના તાલુકાની ભાષા લખતા તથા પાંચનાં આવડું હોવું જોઈએ. તે કોઈપણ જાતિનો કે ધર્મનો હોઈ શકે. તેણે એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ તરીકે નહિ, પરંતુ માત્ર એકથી નરીકે વર્તવાનું છે. એનું કામ માત્ર એટલું જ છે કે તેના નિયોજકો અર્થાત્ ગ્રામીય મંડળ કે નગર મંડળ તેને જે કંઈ સોંપે તે બધું તેણે સામન્ય માણ્યો કરના પધારે મારા સ્વરૂપમાં રજૂ કરવું.

દરેક પ્રતિનિધિની મુદત ત્રણ વર્ષની હોવી જોઈએ. મંડળનો એક તૃતીયાંશ ભાગ દર વર્ષે ફારગત થાય; એટલા માટે તાલુકાઓના પર્ચાઈ હમેશને માટે નક્કી કરી લેવો.

એક ગામથી બીજા ગામ લઈ જતા રસ્તા આદિ જેવા ગ્રામીય મંડળના કે નગરમંડળના કાર્યપ્રદેશમાં ન આવતા હોય એવા મમસ્ત તાલુકાને લગતા પ્રશ્નો વિષે, તથા જીલ્લામંડળો માટે જૂનાં સંખેલાં કોન્ટ્રારી કામો સિવાયનાં બધાં જરૂરી કોન્ટ્રારી કામો વિષે તાલુકામંડળે ચર્ચા કરવી જોઈએ. વળી બન્ને પક્ષો વચ્ચેના બારીક મતભેદને લીધે ગ્રામીય મંડળ કે નગરમંડળ જે દીવાની કામો ઉપર બન્ને પક્ષોને મતોપકારક હોય એવા સુકાદો ન આપી શક્યું હોય તે દીવાની કામો પણ આ મંડળે ઠેકાણે પાડવાં જોઈએ, તે એવી શરતે કે સિધી બાબતો વિષે પણ વિવાદથી ભરેલું એકપણ કામ ન હોવું જોઈએ, અને ગ્રામીયમંડળ કે નગરમંડળ એ પ્રશ્નો સંતોષકારક રીતે નિરોધો આણી શક્યું નથી એવી અનુમતિ પ્રમાણપત્ર બન્ને પક્ષોએ મળકર ગ્રામીયમંડળ કે નગરમંડળ તરફથી મેળવી લાવવું જોઈએ જ્યારે આવા પ્રમાણપત્રની માગણી કરવામાં આવે ત્યારે આવા નિમ્નમંડળો

પોતાના શેરા સહિત એવું પ્રમાણપત્ર આપવું પડે. છેક આખર વળી હોય એવાં કામોની બાબતમાં તાલુકામંડળે સાક્ષીઓને જોલાવીને અને એ રીતે લુહાણીની ચુંથણીને ઉત્તેજન આપીને નહિ, પરંતુ આમીયમંડળને કે નગરમંડળને પૂછાવીને સિદ્ધ બાબતોની સત્યતા વિશે ખાતરી કરી લેવી જોઈએ, આમીયમંડળમાં કે નગરમંડળમાં બંને પક્ષોને પોતાને જે કંઈ કહેવું હોય તે કહેવાની છૂટ રહેશે.

આમીયમંડળે કે નાગરમંડળોની માફક તાલુકામંડળોનો અભિપ્રાય પણ જરૂરી કામોમાં એકમત થવો જોઈએ. ન્હાની બાબતોમાં ચાર પંચમાંથી વધુમતિ હોવી જોઈએ. બધા કામોમાં સિદ્ધાન્તમાં જણાતો મતભેદ હંમેશાં પૂરેપૂરો રાખવો જોઈએ, અને એ રીતે બધાનું પરસ્પર અને મરજીયાત સાહચર્ય જાળવી રાખવું જોઈએ.

તાલુકાનાં કામો માટે પ્રાંતિક સરકારે ઉપજનું અમુક નિશ્ચિત પ્રમાણ તાલુકામંડળને આપવું જોઈએ. જે મામાન્ય અનુમતિથી કોઈ અસાધારણ કામ હોયે ધરવામાં આવે, તો તાલુકામંડળને જાતે કર નાંખવાનો હક્ક રહે, પરંતુ આવી બાબતોમાં અભિપ્રાય એકમત હોવો જોઈએ.

જીલ્લામંડળ—જીલ્લામંડળ તાલુકામંડળોના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હોવું જોઈએ. ભલે કોઈ પણ તાલુકાની વસ્તી ગમે તેટલી હોય, અથવા તેનાં ગામો ગમે તેટલા હોય, પરંતુ દરેક તાલુકા મંડળે પોતાનો એક પ્રતિનિધિ મોકલવો જોઈએ. આવો પ્રતિનિધિ તે તાલુકામંડળનો ખરો અને વિદ્યાર્થી આગેવાન હોવો જોઈએ, પછી ભલે તેની જાતિ કે ધર્મ ગમે તે હોય (અને જ્યારે તે આવો આગેવાન છે, તેમજ તાલુકા મંડળ જે કંઈ તેને સોંપે તે બધું રજૂ કરનાર એક એલચી તરીકેજ માન્ય તેને વતવાતું છે, તો પછી તેની જાતિની કે તેના ધર્મની કંઈ ગણતરી રહેશે નહિ.) તાલુકાની માતૃભાષાની તેણે સંપૂર્ણ સામાન્ય જાણણી લીધી હોવી જોઈએ. એના અભ્યાસક્રમમાં વિષયો પૈકી પૌરવિદ્યા (CIVICS)નો વિષય હોવોજ જોઈએ એ તો સમજી લેવાનું છે. તેને અંગ્રેજી ભાષાનું જ્ઞાન વધારે હોય, એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે, પરંતુ તે આવશ્યક ન હોવું જોઈએ.

મંડળના સભાસભોનો એક તૃતીયાંશ ભાગ દર વર્ષે ચુંટાવો જાવો. આખા મંડળે એક સાથે શરૂઆત ન થવું જોઈએ. કારણ કે એથી નવા મંડળમાં આવા કામથી છેકજ અપરિચિત હોય એવા માણસો ભરાવાનો મંતવ છે. આ કામ માટે તાલુકાનો પર્યાય હંમેશાં માટે નક્કી કરી લેવો જોઈએ.

જે બાબતોમાં કાર્યદક્ષ જ્ઞાનની જરૂર હોય તે બાબતો માટે પોતાને રસ્તો બતાવનાર કાર્યદક્ષ સમામદોનું સહકાર્ય સ્વીકારવાની સત્તા જીલ્લા મંડળને હોવી જોઈએ.

અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે આ મંડળમાં અભિપ્રાય એકમત હોવો જોઈએ, અને સિદ્ધાન્તમાં જણાતો મતભેદ હંમેશાં પૂરેપૂરો વિચારવો જોઈએ.

જીલ્લાના કામો માટે પ્રાંતિક ઉપજનો અમુક નિશ્ચિત દિરમો જીલ્લામંડળને મળવો જોઈએ. પ્રાથમિક કેળવણી, જરૂર રસ્તા અને એવી બીજી જે જે બાબતો તાલુકામંડળોના

અને પ્રાંતિકમંડળોના કાર્યપ્રદેશમાં ન સમાઈ જતી હોય તે બાબતો જીલ્લામંડળોના તાબામાં હોવી જોઈએ. વળી તાલુકામંડળો તરફથી આવેલી અરજીઓ (appeals), તથા હિંચામાં હિંચા પ્રકારનાં કેળવણી કામો પણ જીલ્લામંડળોના તાબામાં હોવાં જોઈએ.

પ્રાંતિકમંડળ—પ્રાંતિકમંડળ જીલ્લામંડળોના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હોવું જોઈએ. બંને કોઈ પણ પ્રાંતની વસ્તી ગમે તેટલી હોય, અથવા તેના તાલુકા ગમે તેટલા હોય, પરંતુ દરેક જીલ્લામંડળે પોતાના મહાસદો પૈકી એકને પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવો જોઈએ. આવો પ્રતિનિધિ તે જીલ્લામંડળનો ખરો અને વિશ્વાસુ આગેવાન હોવો જોઈએ. અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે તેની જાતિની કે તેના ધર્મની ગણતરી રહેવી ન જોઈએ. જીલ્લામંડળદ્વારા તેનો જીલ્લો જે વિચારો, હિત તથા ફરિયાદો તેને મોંપે તે બધા વિચારો, બધાં હિત, બધી ફરિયાદો રજૂ કરવાનું તેનું કામ રહે.

દરેક જીલ્લા પ્રતિનિધિએ પદવીધારીને યોગ્ય ટૂંકવણી લીધી હોવી જોઈએ, પરંતુ જેલવી પદવી લીધીજ હોવી જોઈએ, એમ ન હોવું જોઈએ. મહાપાકશાળાના અભ્યાસ કમર્સા, રાજતંત્રનું શાસ્ત્ર તથા તેની કળા, તેમજ હિંદુસ્તાનનું રાજ્યપદારથ એ બંનેનો ફરજિયાત વિષયો તરીકે, સમાવેશ થયેલો હોવો જોઈએ એ તો સમજી લેવાનું છે તેણે અંગ્રેજી ભાષા પણ જાણવી જોઈએ.

પ્રાંતિકમંડળના સભાસદો પાંચ વર્ષ સુધી પોતાના અધિકાર ઉપર ચાલુ રહેવા જોઈએ. કુલ મંજૂઆનો એક પંચમાશ લાગ દર વર્ષે કારગત થાય; આને માટે જીલ્લા-ઓનો પર્માન્ય હંમેશને માટે નિશ્ચિત કરી લેવો.

આ જીલ્લા-પ્રતિનિધિઓ ઉપરાંત સરકારનાં લુદા લુદા ખાતાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવના સામાન્ય સભાસદો પણ આ મંડળમાં હોવા જોઈએ. પોતપોતાના ખાતાને લગતા જ્ઞાનમાં તેઓ ખાં (expert) હોવા જોઈએ; દાખલા તરીકે, આરોગ્યખાતા માટે વૈદ્ય, ન્યાયખાતા માટે વકીલ, મૂલકીખાતા માટે કલેક્ટર (collector) વિગેરે વિગેરે. આથી જે પ્રશ્નો માટે કાર્યદક્ષ રીતની જરૂર હોય તેવા પ્રશ્નો આ મંડળી દ્વારા ધરી શકશે. આ સભાસદોએ માત્ર પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવાનો છે, પણ પોતાનો મત આપવાનો નથી.

મતોની સંખ્યાની ગણતરી રહેવી ન જોઈએ. નાના પ્રશ્નો સિવાય અભિપ્રાય એકમત હોવા જોઈએ. કાર્યદક્ષી ગૃહસ્થો સિવાયનાં યુગ્મયેલા મહાસદોની કુલ મંજૂઆના ચાર પંચમાશ જેટલા સભાસદો આવા ન્હાના-પ્રશ્નો ઠેકાણે પાડે. પરંતુ બધાં કામોમાં મિહાનનો મતભેદ સ્વીકારવો જોઈએ, અને તેના પૂરેપૂરો વિચાર કરવો જોઈએ.

તા. ક. વિશિષ્ટ મહાઓ (select committees) ના સભાસદો સુખ્ય આ મંડળના સભાસદોએ પોતાની માહિતીને, પોતાના જ્ઞાનને, પોતાના અનુભવને, પોતાના વિચારોને સામાન્ય હિતને ખાતર સંપૂર્ણ કરવાનાં છે.

પ્રાંતિકમંડળમાં રજૂ કરવાનો દરેક ખરડો, પહેલાં તો બધા ગ્રામીણમંડળોમાં, તાલુકામંડળોમાં તથા જીલ્લામંડળોમાં અમુક નિશ્ચિત મતયતી હદની અંદર બધા પોતપોતાના અભિપ્રાય તેમાં દાખલ કરે તે માટે, ફેરવવો જોઈએ. અને તે પછી નિમ્નમંડળોના અભિપ્રાય સાંભળી એ ખરડો બરોબર ચર્ચાવો જોઈએ, અને પસાર થવો જોઈએ.

દરેક પ્રાન્તિકમંડળના તાગામા એક કારોબારીમંડળ હોવું જોઈએ, જે સરકારી નોકરોએ પોતપોતાના ખાતામાં ઓછામાં ઓછા દશ વર્ષ સુધી કામ કરીશું હોય અને એ રીતે જેઓ પોતાના કામ માટે સંપૂર્ણ અનુભવથી સંભળ થયા હોય તેવા ગૃહસ્થોનું આ કારોબારીમંડળ હોવું જોઈએ, પરંતુ આ મંડળે કાયદામંડળના અર્થાત્ પ્રાન્તિકમંડળના હાથે નીચે કામ કરવું જોઈએ. એણે તો માત્ર પ્રાન્તિકમંડળે કરેલા ચુકાદા અમલમાં મૂકનાના છે. કારોબારીમંડળમાં પ્રાન્તિક સરકારના દરેક મુખ્ય ખાતાનો એક સલાસદાર હોવો જોઈએ. પ્રાન્તિકમંડળે દોરેલી રેખાઓને અનુસરીને આ સલાસદારે પોતાના ખાતાનો વહીવટ ચલાવવાનો છે.

આખા હિંદુસ્તાનને લગતા પ્રશ્નો શિવાય દરેક પ્રાન્ત સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય ભોગવતો હોવો જોઈએ. ઉપજના અમુક ખાતા હંમેશને માટે પ્રાન્તિક સરકાર માટે જુદા રાખવાં જોઈએ અને બાકીનાં હંમેશને માટે સર્વોપરિ સરકારને સોંપવા જોઈએ.

ભાષાના પાયા ઉપર પ્રાન્તો રચવા જોઈએ, અને જન તરતજ બની શકે એમ ન હોય તો નિદાન જે તે પ્રજાની માતૃભાષાદ્વારા કેળવણી આપવી જોઈએ અને રાજ્યતંત્ર ચલાવવું જોઈએ.

દરેક પ્રાન્ત ઉપર ધિનાડથી આવલા ગવર્નર હોવો જોઈએ, તે કાયદામંડળની તથા કારોબારી મંડળની ચર્ચા-સલાહના પ્રમુખ રહે, પરંતુ તેને પ્રતિનિધિ (veto) નો હક્ક હોવો જોઈએ. તેની ગેરહાજરીમાં મંડળોએ પોતાનો જાતનો પ્રમુખ ચૂંટી કાઢવો જોઈએ.

સર્વોપરિ મંડળમાં દરેક પ્રાન્તે પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવો જોઈએ. પ્રાન્તિકમંડળે પોતાના સલાસદારોમાંથી કે બીજા જણોમાં આગેવાનોમાંથી તેને ચૂંટી કાઢવો જોઈએ. પ્રાન્તિકમંડળનો તે ખરો અને વિશ્વાસ આગેવાન હોવો જોઈએ. કોઈ પણ પ્રાન્તની વસ્તીને, તથા કોઈ પણ જાતિ કે ધર્મને ધ્યાનમાં લીધા વિના, દરેક પ્રાન્તનો એક પ્રતિનિધિ હોવો જોઈએ. જે ગૃહીય પ્રશ્નોની ચૂંચવણને લીધે દરેક પ્રાન્ત માટે એક કરતા વધારે પ્રતિનિધિની જરૂર જણાય, તો વધારે સંખ્યા ૩ કે ૫ સુધીની ઠેરવી, પરંતુ દરેક પ્રાન્તના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા સરખી હોવી જોઈએ. આ પ્રતિનિધિઓએ કોઈ પણ એક પ્રશ્ન બંધી દૃષ્ટિથી ચર્ચાવો જોઈએ, અને દરેક પ્રાન્તિક અભિપ્રાય તરીકે પોતાનો મત રજૂ કરવો જોઈએ. મંજૂરની નહિ, પરંતુ તે પ્રશ્નના સર્વાંગી મુજબની ગણના થવી જોઈએ.

આ પ્રતિનિધિઓ પાંચ વર્ષ સુધી પોતાના અધિકાર ઉપર ચાલુ રહેના જોઈએ કુલ સંખ્યાનો એક પંચમાશ ભાગ દર વર્ષે ફારજત થવો જોઈએ અને તે માટે પ્રાન્તોનો પર્ચાઇ હંમેશને માટે નિશ્ચિત કરી લેવો જોઈએ.

જે કોઈ પ્રતિનિધિ માત્ર આગેવાન ગૃહસ્થ હોય તો તે પદવીધારી હોવો જોઈએ. કાયદાનું અને રાજ્યશાસ્ત્રનું ઉકું જ્ઞાન ધરાવતો હોવો જોઈએ અને તાત્કાલિકમંડળમાં તથા હિંદુસ્તાનમાં તેણે આ કામનો અનુભવ લીધો હોવો જોઈએ.

દરેક પ્રાન્તિક ખાતા માટે કાર્યદક્ષ સંભાસદોનું સહકાર્ય મેળવી શકાય, પરંતુ મનો-
ની સંખ્યા નહિ, પણ તેમની કાર્યદક્ષ સલાહ ગણતરીમાં લેવામાં આવે.

અભિપ્રાય એકમતિથી હોવો જોઈએ, અને સિદ્ધાન્તનો મતભેદ હંમેશાં પૂરેપૂરે
વિચારવો જોઈએ. લઘુમતિને પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. અને તેનાં હિત, જો જુદાં હોય
તો, તેને માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. બધા મહામહોએ સહકાર્યથી ચાલવાનું છે-પોતાનું
જ્ઞાન, પોતાનો અનુભવ વિગેરે સંયુક્ત કરવાનાં છે.

પંદર વર્ષ કરતાં ઓછા નહિ એટલો જે સરકારી અમલદારોને અનુભવ હોય તેવા
અધિકારિઓનું કારોબારીમાં મંડળ બનેલું હોવું જોઈએ, સર્વોપરિ મંડળ જે કુનેહ અને
નિર્ણય હસબ્યા હોય તેને અનુસરીને તેમણે જુદા જુદાં દરજ્જાની ખાતાંઓ ચલાવવાં જોઈએ.

ગવર્નર જનરલ ઇંગ્લાંડમાંથી નીમાવો જોઈએ. તેણે કાયદામંડળના તેમજ કારોબારી-
મંડળના પ્રમુખ થવું જોઈએ, પરંતુ તેને પ્રતિનિધિ (Patron)નો હક્ક ન હોવો જોઈએ,
તેની ગેરહાજરીમાં મંડળ પોતાનો પ્રમુખ ચૂંટી લેવો જોઈએ.

લશ્કરી અને પરદેશીય પ્રશ્નો સિવાયના બધા પ્રશ્નોમાં હિન્દુસ્તાનની સરકાર સ્વરાજ્ય
ઓગવની હોવી જોઈએ. લશ્કરી અને પરદેશીય પ્રશ્નો સામ્રાજ્યની ધારાસભાના હાથમાં
હોવા જોઈએ. હિન્દુસ્તાનની સરકાર હિન્દીવજીર દ્વારા સામ્રાજ્યની ધારાસભાને સીધેસીધી
જવાબદારી હોવી જોઈએ. હિન્દીવજીરનું મંડળ નાણુદ થવું જોઈએ.

અધારણના નિયમો.

(૧) નોકરીઓ ઉપર માત્ર હિન્દવાસીઓ જ સંપૂર્ણતઃ નીમાવા જોઈએ, અને મુખ્યતઃ
હિન્દવાસીઓ માટે હિન્દુસ્તાન-એ અધારણના પ્રથમ સિદ્ધાન્ત તરીકે મુકવો જોઈએ.

(૨) 'હિન્દુસ્તાન' શબ્દમાં હિન્દુ, મુસલમાન, પારસી, બૌદ્ધધર્મી, ક્રિસ્તીય (ખ્રીસ્તી) કે
એવી જે કોઈ જાત અપહીં ઘર કરી રહી હોય તે સર્વેનો સમાવેશ થવો જોઈએ; વળી
અંગ્રેજ ઓલાદના જે લોકો હિન્દુસ્તાનને પોતાનું કાયમનું રહેણાણ ગણે, એટલે કે અહીં
જ માલમિલકત જમાવે, અહીં જ પરણે, અહીં જ છોકરાં ઉછેરે અને અહીં જ હંમેશાને
માટે વસવાટ કરે, તે લોકોનો પણ 'હિન્દુસ્તાન' શબ્દમાં સમાવેશ કરવો જોઈએ.

(૩) આ હિન્દવાસીઓને દીવાની-સેવા-પરીક્ષા (Civil service examination)ની
માફક પ્રવેશ-સેવા-પરીક્ષા દ્વારા પસંદ કરવા જોઈએ. આ પ્રવેશ-સેવા-પરીક્ષા માત્ર હિન્દમાં
જ લેવાવી જોઈએ, અને કલમ (૨) માં જે હિન્દવાસીઓની વ્યાખ્યા આપી છે
તે સર્વને માટે તે પરીક્ષા ખુલ્લી હોવી જોઈએ, જાતિભેદને કે ધર્મભેદને આધારે પગાંનો
કંઈ પણ ભેદ રાખવો નહિ.

સામાન્ય શેર.

એટલું નો ધ્યાનમાં આવશે કે ઉપરની યોજનામાં વધારાને અને સુધારાને અવકાશ
છે; તેમાં ખાસ કરીને નિમ્ન તથા ઉચ્ચમંડળો વચ્ચે વહેંચી આપવાના કામને લગતી
તપસીઓ પૂરવા માટે રચાન છે. આપણા આગેવાનોમાંથી ચૂંટલા કેટલાક કાયદા શૂદ્ધરો
જે એક સાથે મળીને વિચાર ચલાવે તો આ બની શકે એમ છે. પરંતુ પહેલાં તો આ

ચોજનાના મૂળ રૂપે રહેલા સામાન્ય સિદ્ધાન્તો બાબત તેમનામાં એકમતિ હોવી જ જોઈએ. આ ચોજના દેશના દરેક યુવકને હસ્તપ્રાપ્ય ખરા સ્વરાજ્યની ખાત્રી કરી આપે, તથા સાથે સાથે રાજ્યતાંત્રની કળામાં પ્રજાતું શાસન અને શિક્ષણ સંયુક્ત કરે, તેટલા માટે આ પાયા રૂપ સિદ્ધાન્તો જાળવી રાખવા જોઈએ.

આ સિદ્ધાન્તો નજર ખૂદ ન જાય, એટલા સારૂ નીચે ટુંકમાં આપ્યા છે:—

(૧) દરેક કુટુંબે સીધી રીતે ગ્રામીયમંડળમાં અને ગ્રામ્યતરી રીતે ઉચ્ચતર મંડળમાં પ્રાતિનિધિત્વ પામવું જોઈએ.

(૨) કાર્પણ્ય કુટુંબના, ગામના, લતાના, નગરના, તાલુકાના, જિલ્લાના કે પ્રાન્તના પ્રતિનિધિની ચુંટણી દ્વારા થાય છે તેમ અંકગણિતના સિદ્ધાન્તોને આધારે, એટલે કે તેની તરફથી અને વિરુદ્ધ પડતા મતોની સંખ્યા ગણીને થવી ન જોઈએ. પરંતુ કુદરતી પસંદગીની પદ્ધતિથી થવી જોઈએ; એટલે કે જે ગ્રામીયમંડળમાં કે લતામંડળમાં દરેક મંડળના નૈતિક તેમ જ માનસિક ગુણો સમસ્ત મંડળના ખાસ (patent) હોય તેમાં દરેકજની પ્રજા-પરીક્ષાની તથા દરેકજના અનુભવની પદ્ધતિથી એવી ચુંટણી થવી જોઈએ; અને એ તો ખુલ્લું જ છે કે જે માણસ સર્વને માટે ખરા થવાને, તથા સર્વના વિચારો તથા સર્વના હિત, પ્રતિનિધિ તરીકે રજૂ કરવાને નાલાયક હોય તે કદી-યુ ખરા અને વિશ્વાસુ આગેવાન હોવાનો દાવો કરી શકે નહિ. દરેક લતામાથી આવ્યા જુઓ ગાળી કાઢવાથી તેઓ વધારે ને વધારે ઉચ્ચ મંડળોમાં કામ કરવામાં ઉપયોગી ન પડશે.

(૩) પોતાના નિયોજક, જે તેના કાંઈ વિવિધ હિત હોય તો તે સાથે, જે કંઈ પાતાને મોટે કહેવાવવા માગે તે બધું કહેવું, અને તે પણ પોતાને પસંદ કરનારા માણસો કરતાં વધારે સારી અને ચોખ્ખી રીતે કહેવું, એ જ સુખ્યત્વે કરીને આ પ્રતિનિધિનું કામ હોવું જોઈએ. જે કાંઈ વ્યક્તિગત મતભેદી કુટુંબને કે સલાસદને કંઈપણ રવાના કરવું હોય તો તેવી અપવાદ ગણવા લાયક વાતનામાં તેવું રવાના કરેલું કહેણ તેવું ને તેવું રજૂ કરવું એ પ્રતિનિધિની ફરજ રહેશે.

(૪) સંખ્યા (અર્થાત્ બહુમતિ) નહિ પરંતુ અક્ષલ (અર્થાત્ જ્ઞાન, અનુભવ, કાર્યદક્ષ સલાહ) અને પ્રજાહિત જ નિર્ણયાત્મક સિદ્ધાન્ત હોવા જોઈએ, અને બધાએ તેને નમવું આપવું જોઈએ. સાર્વભૌમિક સહકાર્યથી-સમાજના (કે મંડળના) દરેકે દરેક ભાગીદારના ઘનના, તેની દલીલના, તેના અનુભવના તેના વિચારોના સંયોજનથી-આપવામાં આવેલા ચુકાદાની કિંમત ધણી જ ઉચ્ચ આલેખાય છે.

(૫) સિદ્ધાન્ત (૧) ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે, જાતવાર પ્રતિનિધિત્વની શુલ્ક-પથ ભરેલો પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતો નથી. કારણ કે દરેક જ્ઞાતિના દરેક કુટુંબને પ્રતિનિધિત્વ આપવામાં આવેલું હોય છે.

સિદ્ધાન્ત (૪)ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે, ચોખ્ખા અને પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વની જાળવવા બધા વિવાદો અંત આવે છે. દરેક માણસનું કહ્યું સંભળાવાનું છે, પછી ભલે તેની જ્ઞાતિ ગમે તેટલી દલકી હોય.

(૧) સિદ્ધાન્ત (૨) ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે એટલું કે, અરુ જોતાં એક રીતે સાવ-
લૅખિક મતાધિકાર હોવાથી, કોઇ ખર્ચાળા સુંટણી નહિ થાય, ધણા જ સુશિક્ષિત ઉમેદ-
વારોમાં પણ દષ્ટિએ પડતી અયોગ્ય અને ભ્રષ્ટકારક હરીફાઈ નહિ થાય, કોઇ વ્યક્તિગત
વિવાદો નહિ થાય, મત આપનારા ગૃહસ્થો આખત, તેમની લાખકાત આખત, મત નોંધવા
આખત કોઇ ગુંચવણ ભરેલા નિયમો નહિ રહે; અને સિદ્ધાન્ત (૪) ના ઉપસિદ્ધાન્ત તરીકે
એટલું કે પક્ષ તરફના કોઇપણ કલ્યાણ કે તેમની કાંઈપણ ખાનગી મસલતી સલાઓ
રહેશે નહિ.

(૭) દરેક હાજત સંભળાવી જોઇએ તેમ જ ચોખ્ખી રીતે પૂરી પડવી જોઇએ; કાંતો
તેના ઉપાય યોજવા જોઇએ, અથવા તો કોઇ ક્યવંત કાયદાથી તેને પૂરી પાડવામાં આવેલી
ખનાવવી જોઇએ, અથવા તો તે અન્યાયી કે અયોગ્ય છે, એમ ખતાવવું જોઇએ. દરેક
માણસનું છપ સહકાર્ય મેળવવું એ અતિમ હેતુ હોવો જોઇએ; અને અને ત્યાં સુધી મધ
ખા માણસના હિતને ધોકા પહોંચવો જોઇએ નહિ.

(૮) સિદ્ધ આખતો વિષે કોઇપણ કાયદેમત વિવાદ થતો ન હોવો જોઇએ; તેવી
ખાખતોના પરિણામમાં જે ન્યાય કે અન્યાય હોય તે વિષે જ એવો વિવાદ હોવો જોઇએ.
જે દિવાની કામની ખાખતમાં ખન્ને પક્ષો ખનેલી વાત વિષે એકમત ન થતા
હોય તે કામ લખલ કરવું જ ન જોઇએ. ખતની કેપટરચના કરવા લલચાવું, ખોટા
માફીઓ ઉભા કરવા, વિવાદ ઉભા કરવા, એ ખર્ષાં આપણા સમાજનાં જે જરૂરી અદિત
છે તેના અંત આણવાનો આ એક જ રસ્તો છે.

ચોખ્ખો ચોખ્ખા સામાજિક અને ધાર્મિક પ્રશ્નો રાજકીય સલાઓના કાર્યપ્રદેશની
ખકાર રહે છે એ તો અચથી ધતિ સુધી સમજ લેવાનું છે. રાજકીય સલાઓએ માત્ર
રાજકીય અને ધાર્મિક પ્રશ્નો જ હાથે ધરવાના છે. ચોખ્ખો ચોખ્ખા સામાજિક તેમ જ
ધાર્મિક પ્રશ્નો જે તે યાતિઓને પોતાને જ સોંપવાના છે.*

નોંધ:—૧. જી. વિ. એક, એમ એ તરી “લોકશિક્ષણ”, વૈદ્ય પ. ક. શા. કવડે, ખી એ;
ક. સ. ડા. દેસાઈ, ખી. એ., જમીનદાર રા. વા. ખ. કુળકર, ડા. જો. રા. પરસુયે, એચ એલ એમ.
એમ એ પાત્ર તથા અન્ય પુનાવાસીઓએ સ્વરાજ્યની ત્યાં એક નવી યોજનાનો ખરડો તા. ૨૧ ડિસેમ્બર
૧૯૧૭ ને રાજ પુના રાહેરની “લોકશિક્ષણ” યાસિકપદની કચેરીમાથી પ્રસિદ્ધ થયો હતો, તેના “યાન-
રૂકે વાખન માટે તથા મિત્રગર્ભાં દેલાવા માટે અમેલમાથી ગુજરાતીમા ઉતારી અને પ્રસિદ્ધ
અથવા આવે છે.

ગુજરાતનું જાહેર જીવન.

હોમરૂલ લીગ—દરિયાપુર કડવા પોળમાં ગુજનન માવલંકરના પ્રમુખપદ નીચે અમદાવાદ હોમરૂલ લીગની એક શાખા ખોલવામાં આવી હતી. ડૉ. હરિપ્રસાદ, રા. નગીન-દાસ સંઘવી, કેશવલાલ અમથાશા વગેરે ગૃહસ્થોએ સ્વરાજ્ય વિષે ભાષણો આપ્યા હતા અને રા. કેશવલાલ પાલખીવાળા તથા રા. માણિકલાલ વસ્તારાએ “સ્વદેશી” સંબંધમાં વિવેચન કર્યું હતું. કેટલાંક સ્વદેશભક્તિનાં ગીનો ગવાયા બાદ મેળાવડો રાતના ૧૧ વાગે વિસર્જન થયો હતો. કડવા પોળમાં એ સમયે ખ્વજા તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં અને સ્ત્રીપુરૂષો યાદને કુલ ૧૦૦૦ માણસો એ સભામાં હાજર હતા.

મીસીસ બીસેન્ટનું આવાગમન—અત્રેની હોમરૂલ લીગના ખાસ અ.મંત્રણથી મીસીસ બીસેન્ટ તા. ૧૩-૩-૧૮ ને રોજ અત્રે પધાર્યા હતા, અને તેમણે સહવારે ‘રાષ્ટ્રીય કૃષ્ણવણી’ વિષે અને સાંજે ‘રાજકીય કર્તવ્ય’ વિષે ભાષણો આપ્યા હતાં. બન્ને ભાષણોમાં આશરે દશ હજાર માણસો હાજર હતા.

અમદાવાદના પ્રતિનિધિ—ચુંબાઈ હોમરૂલ લીગની બ્યવસ્થાપક કમીટીમાં, અમદાવાદ નરહી ૩ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું હતું હતું તે માટે અત્રેના ૩ પ્રતિનિધિઓ નીમવાને મેક સભા પ્રેમાભાઈ હોલમાં બેરીસ્ટર જીવણલાલના પ્રમુખપદ નીચે મળી હતી. રા. મગન-માધ યતુરભાઈ પટેલ, રા. કૃષ્ણલાલ નરસીલાલ દેસાઈ અને બહેન અનસુમાને પ્રતિનિધિ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

ખેડા જીલ્લાના પાકની તપાસ—મહાત્મા ગાંધીજી અને ગુજરાત સભાના સભા-સદા તથા નડીયાદ અને ગુજરાતના અન્ય ભાગોના મિત્રોની મદદથી ખેડા જીલ્લાના પાક-ની વિગતવાર તપાસ ચાલે છે. તપાસ કરનાર તથા ખેડૂત વગેરે જનનેને અરસપરસ પુષ્કળ શીખવાનું મળી રહ્યું છે અને તપાસને અંતે ગાંધીજી તરફથી જે અહેવાલ બહાર પડશે તે રાજપ્રજા બન્નેને બહુજ બોધક થઈ પડશે. આ તપાસ શરૂ કરતાં પહેલાં બેરીસ્ટર વલ્લભભાઈને ઘેર સાત રાત્રી સુધી દરરોજ ગુજરાત સભાની કમીટીની સભાઓ મળતી હતી. એનરેબલ પારેખ, પટેલ અને સરવન્દસ ઝોશ ઈન્ડિયા સોસાયટીવાળા મી. દેવધર, મી. બેશી અને મી. હકર પણ એમાંની કેટલીક સભાઓમાં હાજર હતા.

વાર્ષિક સામાન્ય સભા—તા. ૧૧ મી ને રવિવારે પ્રેમાભાઈ હોલમાં ગુજરાત સભાની વાર્ષિક સામાન્ય સભા મળી હતી. સભાના રીપોર્ટમાં મી. એન્ટોન્યુ ઉપર મોકલવામાં આવેલી સ્વરાજ્યની અરજી તથા ખેડા જીલ્લાની તપાસ એ બે મુખ્ય કાર્યો ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. મેસર્સ એન્ડ્રૂઝ, અને પાલોડ તથા શ્રીમતી સરોજિની નૈડુનાં જાહેર ભાષણો તથા શહેરમાં પ્રસંગોપાત બોલાવવામાં આવેલી જાહેર સભાઓનો પણ ઉલ્લેખ હતો. પ્રમુખસ્થાનેથી ગાંધીજીએ “કલ્પે કૃ” આ બધાં કાર્યો અનાયામે પ્રાપ્ત થએલાં છે, પણ ઇસ્લામપૂર્વક કરેલાં નથી. આપણા હાલના મંત્રીઓ અને તેટલો વખત આ કાર્યમાં ગાળે છે પણ તેઓ વધારે સમય આપી શકે તો જ સભા વધારે કામ કરી શકે.

(નહારે) પણ ગુજરાત સભાની સેવા કરવી હોય તો એણે અંપારજીમાં અને બીજે

ટેકાણે રખડુ ના જોઈએ, અને છતાં દેશની સેવા જરાએ ઓછી ના થાય. પણ જો બીજા મંત્રી કે પ્રમુખ ન મળે તો પણ સભામંદિ કાર્યમાં વધારે રમ લઈને સભાનું કામ વધારે દીપાવી શકે. ”

ત્યારબાદ લોકમાન્ય તિલક હોમરૂલના ઉપદેશનમાં વિદ્વાયત જાય છે, એમને અભિ-
નદન મોકલવાની સલાહો ગામે ગામ ભરવાની વ્યવસ્થા કરવાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો.

મીસ મલ્હરોનો હુડતાલ-પેગ નરમ પડ્યા બાદ મીલ એજન્ટોએ મલ્હરોને પેગ જોતમ તરીકે આશરે ૫૦-૭૦ ટકા જેટલો વધારે મળતો હતો તે બંધ કરવાની નોટીસો મોકલી. વલ્લુકર લોકોએ પહેલા દર કરતાં ૫૦ ટકા વધારે મેળવવાનો આગ્રહ દેખાડ્યો. આથી ભયંકર હડતાલ પડવાની આશંકાઓ આવી રહી. અહીંયાના કલેક્ટરે મહાત્મા ગાંધી સાથે આ સંબંધી મસલત કરી અને લવાઈથી આ વાંધાનો નીકાલ કરવાનું નક્કી થયું. પણ બીજા કેટલાક કારણોથી મીલોમાં હડતાલ પડવાથી લવાઈનો પ્રયત્ન મીલમુખે નિષ્ફળ થયો. પંજી ગાંધીજીએ અને મલ્હરો તરફના બીજા ત્રણ પ્રતિનિધિઓએ ૩૫ ટકા વધારો મેળવવા બહેર કર્યું તે ઉપરથી ૪૮ મીલના એજન્ટોએ વલ્લુકર લોકો માટે મીલો બંધ—“લોક આઉટ” કરી. વલ્લુકરવર્ગ કુલ ૧૧૦૦૦ ની સંખ્યામાં છે, એ બધા મહાત્મા ગાંધીજીની મસાહ પ્રમાણે આવવા તૈયાર થયા. ગાંધીજીએ એમને સત્યાગ્રહ ચલાવવાની સલાહ આપી, એ અને આજ ૧૮ દિવસ થયા વલ્લુકર લોકો ટકી રહ્યા છે. મીસ એજન્ટોએ મીલો બંધાવી અને ૨૦ ટકા લેવા જે રાજ હોય એમને આવવા રમ આપી છતાં કોઈ ગયું નથી. દરરોજ માળના શાહપુર દરવાજા બહાર આ તમામ સત્યાગ્રહીઓની મેદની ભગાય છે અને દરરોજ ગાંધીજી, બહેન અનસુયા અને રા. શંકરલાલ ઘેલાલાલ એન્કર એમને હિસાબ આપવા જાય છે. ધંધાથી નિરાધાર થઈ પડેલાને સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં કામ આપવામાં આવે છે અને ગાંધીજી દરરોજ આ લોકોને નાના પ્રકારનો ઉપદેશ આપે છે. જે કાળથી ગાંધીજી આફ્રીકાના ૩૦,૦૦૦ હિન્દીઓને વસ કરી શક્યા હતા તેજ અદ્યુત કાળથી આ તોફાની વર્ગને નિયમવશ બનાવી દીધો છે. આવી મોટી હડતાલ છતાં કોઈ પ્રકારનું બંડ કે શીમાદ નથી. મનથી પણ શેરીઆ લોકોનું અહિન ધમ્મયા દેવામાં નથી આવતું નવરાશનો વખત સન્માર્ગે ગાળવાના માર્ગ બતાવવામાં આવે છે. આ બધા મોતપોતાના ગજ પ્રમાણે ટેકની ખાતર દુઃખ વેઠવા તૈયાર થયા છે અને આ રીતે દેશનું નૈતિકવળ ગાંધીજી એકત્ર કરી રહ્યા છે. દુઃખ ભોગવ્યા વગર પ્રજા કદી આગળ વધતી નથી, એ સૂત્ર બરાબર ધ્યાનમાં રાખી આ કાર્યને માટે સ્થળે સ્થળથી મળતી મદદ છતાં ગાંધીજી વગર વિચારે એક પાછ પણ ખર્ચા નાખતા નથી. એકાની તપાસમાં અને મલ્હરવર્ગના આજકાલ ચાલતા સત્યાગ્રહમાં અમે કેમતાવાદવાદીયો ગાંધીજીની ધીરવીરતા અને મદત પ્રત્યક્ષ જોવા ભાગ્યશાળી થયા છીએ. આ છપાયા પછી આ લડતનું-સમાધાન થયું છે અને તે વિષે યિગતવાર હકીકત આવતાં અંકમાં આપવામાં આવશે.

સમસ્ત ગુજરાત પૈસા ફંડ મંડળ—આ સંસ્થાનો, ૧૬-૧૭ મા વર્ષનો બીજો રીપોર્ટમા દાહમા બહાર પડ્યો છે. એમાં ઘણું તથા ગુજરાતની મળીને કુલ પાંચ રાત્રી

શાળાઓ, એક દિવસની વાઘરીવાડની નિશાળ અને ત્રણ એંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો મળીને ૯ નિશાળોના વહીવટ વગેરેની તમામ હકીકત સંવિસ્તર આપવામાં આવી છે. આ શાળાઓના ખર્ચ ઉપરાંત રૂ. ૩૨૫) જુદી જુદી સ્કૂલો અને કોલેજોમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓને મદદરૂપે આપવામાં આવ્યા છે. રૂ. ૭૫) દાદાભાઈ લાલખેરીને મદદમાં અપાયા છે. અને રૂ. ૧૪૭૫ શીલક છે.

આટલા બધા ખર્ચોમાં વર્ષ ૨૦૦૦ રૂપિયાનું જ ખર્ચ થયું છે, તે મંડળની કરકસર અને સારી દેખરેખનો પુરાવો છે. પૈસો પૈસો કરીને ઉધરાવેલા બે વર્ષમાં ૪૨૮૬ રૂપિયા આવ્યા છે, અને ૨૬૩૭ ઉધાર મુદતથી તરફથી મળેલી ભેટોના છે. ભવિષ્યમાં આ મંડળ આથી પણ વધારે સુવ્યવસ્થા અને નિયમિતપણાથી કામ કરશે અને આટલી પ્રગતિથી સંતોષ પામીને બેસી ન રહેતાં પોતાનો કાર્ય પ્રદેશ વધારે વિશાળ અને મુંદર ખનાવશે એવી આશા રાખીશું.

દરિયાપુર વિદ્યોત્તેજક મંડળ—ઉત્તરાદી યુવક વર્ગ તરફથી આ મંડળ લગભગ એક વર્ષ થયાં રથાપવામાં આવ્યું છે. એની તરફથી એક લાખિરી અને એક રાત્રીશાળા ચાલે છે. દરિયાપુર વિભાગની પોળોમાં રાત્રીને વખતે અડવાડીએ અડવાડીએ વિદ્વાનો તરફથી સ્ત્રી પુરુષોને માટે જ્ઞાનના વિધવિધ વિષયપર ભાષણો અપાવવામાં આવે છે. નવા તળીયાની પોળમાં રા ગીરધરલાલ ઉત્તમલાલ વકીલના પ્રમુખપદ નીચે ડૉ. હર્ષપ્રસાદે “આરોગ્ય” વિષે જાહેર ભાષણ આપ્યું હતું તે વખતે પ્રમુખે રૂ. ૫૦) ના પુસ્તકો લાખિરીને ભેટમાં આપ્યા હતા.

ગોખલે સોસાયટી—આ મંડળ તરફથી સંસારમુખારા હોલમાં તા. ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીને રાજ ગોખલે જયંતિ નિમિત્ત એક ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો. રા. મન્દુલાલે સમયોચિત ભાષણ કર્યું હતું. એજ સમય નિમિત્ત ખાસ યોજવામાં આવેલા “સ્વદેશ ગીતામૃત” નામના સ્વદેશભક્તિના કાવ્યોમાંથી ફટલાંક નવાં ગીતો “રાષ્ટ્રીયશાળા”ના સંગીત શિક્ષક સતાર સાથે ગાયા હતાં અને મહાત્મા ગાંધીજીની દેખરેખ નીચે તૈયાર કરવામાં આવેલ “ગોખલેનાં ભાષણો” (૫૭૦ લાગ) નું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયેલ જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું.

ગુજરાતી.

ભરૂચ.

૧. હાલમાં અત્રે પ્લેગ તથા કોલેરા ચાલતા હોવાથી તથા મોઘવારી હદ બહાર વધી ગયેલી હોવાને લીધે, ભરૂચા હોલ માં, રા. મોતીલાલ સાકરલાલ હાકાર ભી. એ. એલ.એલ. બી એ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે ચાલુ મહિનામાં શહેરના લોકોની સ્થિતિ સબધી વિચાર કરવા, એક જાહેરસભા યોજાવવામાં આવી હતી જેમાં જુદી જુદી નોતોના સુખીઓએ પણ હાજરી આપી હતી. અનારોગ્ય લતાઓમાંથી લોકો ખસી જાય તેની મમજીતી અર્થે, શહેર બહાર વસવા માટે ઝુપડાઓ બંધાવી આપવા સોંપ કરાવી આપવા વિષે, શહેરમાં વધતી જતી ચોરીઓ અટક તે માટે વિશેષ પોલીસ જાવડો શહેરમાં થવા સારૂ તથા મોઘવારીના સંકટને પુગી વળવા સરતા-રે અનાજની દુકાનો ખોલવા તથા કુક પ્રાઈસ કમીટી અને નામદર સરકાર દ્વારા

ખાધા ખોરાકી અને જરૂરી ચીજના સમ્પ્રસારના કારણે નક્કી કરાવવા સંબંધી ઠીક ઉઠાપોઠ થયો હતો.

૨. તા. ૩-૨-૧૯૧૮ ને રવિવારે સવારના ૯ કલાકે ન્યુ મોશીસલ ઓઈલ મીલવાળા કંપાઉન્ડમાં, એસ. આર. કાર્પાકુલાની કંપનીએ અત્રેની ઓઈલ મીલ એક વર્ષ માટે ચલાવવા લાડે રાખેલી તેને ખુલ્લી મૂકવાનો એક જાહેર મેળાવડો, રા. મોતીલાલ સાકરલાલ વકીલના પ્રમુખપણા નીચે કરવામાં આવ્યો હતો જે પ્રસંગે આ કસ્ટોમાં ગએલી મીલ પુનઃ સજીવન થઈ તે માટે આનંદ દર્શાવાઈ, સ્વદેશી ઉદ્યોગોને આવી શુભ રીતે ઉત્તેજવા ઉત્તમ વિવેચનો થયા હતા.

૩. તા. ૯-૨-૧૯૧૮ ને રોજ સાંજના ૫-૦ મિનિટે અત્રેની 'નથુ ચોભણ' ની વાડીમાં ભરૂચ હોમરૂલ લીગના સલામદોની એક સભા સરદાર રાવજહાદુર મોતીલાલ સુનીલાલ દેસાઈના પ્રમુખપણા નીચે ભરવામાં આવી હતી જે પ્રસંગે લીગનું જર્જારણ નક્કી થઈ કારોબારી કમીટી ચુંટી કાઢવામાં આવી હતી. સર વિલીઅમ પેડરબર્નના શોકબનક મરણ સંબંધી દિલગીરીનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હતો તથા સ્થાનિક ફેટલીક ઉપયોગી બામતો સર્જાઈ પણ ઠરાવો થયા હતા.

૪. અત્રેના જુના જાનરમાંથી એન. જે. પટેલના સ્વત્વ પ્રયાસથી 'ધો બ્રિઅ કમર્શીયલ સ્કુલ' એ નામની, વેપારી કળવણી આપનારી એક નવીન સંસ્થા તા. ૧૧-૨-૧૯૧૮ ના રોજથી અત્રે ખોલવામાં આવી છે.

૫. તા. ૧૧-૨-૧૮ ને રોજ અત્રે કોલન કમીશનની બેઠક થઈ હતી જે પ્રસંગે રા. મા. મલજી સાહેબ તથા રૂ. કપાસ સાથે સંબંધ ધરાવતા અન્ય મુદ્દસરોની જુખાનીઓ કમીશન રૂબરૂ લેવામાં આવી હતી.

૬. તા. ૧૩-૨-૧૮ ને રોજ, છેલ્લી નેશનલ કોંગ્રેસના માનવંતા પ્રમુખ વિદુષી એની-બીએન્ટની અત્રે સવારના પોણાનવતી ફ્રેનમાં પંચરામણી ચતાં તેમનો સ્ટેશનપર ચોખ્ખ સત્કાર થઈ તેમના માનમાં સરવસ ઠાઠી આખા શહેરના લોકોને તેઓશ્રીના વંદનીય દર્શનનો લાભ આપવામાં આવ્યો હતો. સવારના ૧૦ કલાકે 'ભરૂચા હોલ'માં સરદાર રા. બ. મોતીલાલ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે તેઓશ્રીના "રાષ્ટ્રીય કળવણી" તથા સાંગે ૫ કલાકે ઓઈલ મીલના કંપાઉન્ડમાં "આપણું હવેનું કામ" એ વિષયોપર ઉત્તમ વક્તૃત્વશક્તિથી ભરપૂર પ્રભાવશાળી વ્યાખ્યાનો લોકોની ગંજાવર મેદાનીમાં અપૂર્વ મનોહારી સુદરતાથી આપવામાં આવ્યા હતા, તથા અત્રેના થીઓસોફીસ્ટો સમક્ષ પણ એક ધાર્મિક ભાષણ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં આપ્યું હતું ને તેમના માનમાં રા. અમીને એટલોમનો મેળાવડો કર્યો હતો.

‘ભરૂચી’

સૂરત.

શિક્ષાના શિક્ષકોની હડતાલ.

કુરુપખંડમાં મળેલી યાદનાસ્થળોને લીધે હિંદમાં અત્યંત મોંઘવાડીનો જમાનો આજુ થયેલો છે. જીવનમાં વપરાશને માટે જોઈતી સર્વ વસ્તુઓના ભાવ એટલા બધા

વધી ગયેલા છે કે એવો જમાનો દિ દે અગાઉ લાગ્યો જ અનુભવ્યો હોય સરકારી લગ-
 લગ સર્વ ખાતાઓના નોકરોને મોઢવારી લથ્થુ આપવામાં આવ્યું છે. યા તો નોકરોનાં
 પગારમાં વધારો કરી આપવામાં આવ્યો છે. કેળવણી ખાતાના નોકરોને મરદાર તરફથી
 કાંઈપણ જાતનો વધારો આપવામાં આવ્યો નથી જે નોકરોના મોટા પગાર છે તેઓ તો
 પોતાનું ગુજરાન સુખચેતથી કરી શકે પરંતુ જેઓને માત્ર નામનો જ પગાર મળે છે, એના
 હલકા પગારવાળાઓને આવા અપૂર્વ મોઢવારીના સમયમાં પોતાનું ગુજરાન કેમ ચલાવવું
 એ એક ચિંતાતુર પ્રશ્ન થઈ પડે છે. કેળવણીખાતામાં નોકરી કરતા અનુદ્રેન્ડ શિક્ષકોને
 રૂપિયા ૯ પગાર મળે છે. નવ રૂપિયામાં પોતાનું તેમ જ પોતાનાં કુટુંબનું પોષણ આવા
 મોઢવારીના સમયમાં થઈ શકતું ન હોવાથી સુરન છઠ્ઠાના અનુદ્રેન્ડ શિક્ષકોએ ગયા વર્ષ-
 ના નવેમ્બર માસની શરૂઆતમાં એક અરજ મહેરબાન ડીરેક્ટર સાહેબને કરી હતી, તે
 અરજમાં આ શિક્ષકોએ આવા મોઢવારીના જમાનામાં તેઓને ગુજરાનમાં પડતી સુરક-
 લીતું વળતું કરી તેમના પગારમાં વધારો કરવાની માગણી કરી હતી, અરજમાં સુખ્ય એ
 માગણી ઉપર ખાસ ભાર મુક્યો હતો, પ્રથમ તેમને માત્ર ૯ રૂપિયા પગાર મળે છે તેમાં
 વધારો કરી રૂપિયા ૧૫ પગાર કર્યો તેમ જ તેમની સરવીસ પેન્શનેન્સ ગણવી, તે સિવાય
 બીજી કેટલીક માગણીઓ કરી મરકાઠ પાસે દાદ માગી હતી. શિક્ષકોએ અરજના અંતમાં
 દર્શાવ્યું હતું કે જો એક માસની મુદતમાં તેમને કાંઈ પણ જાતનો મંતોપકાર જવાબ
 આપવામાં ન આવે તો કેળવણીખાતાને નિર્માલ્ય ગણી જાનેવારી માસની તા. ૧ લીથી
 તેઓ નોકરી ઉપર હાજર થતે નહિ કહેવાની લાગ્યે જ રૂર હોય કે આ અરજનો કાંઈ
 પણ જાનનો ખુલાસો કેળવણીખાતાએ કર્યો નહિ અને આખરે સુરત છઠ્ઠાના લગલગ ૭૦૦
 શિક્ષકોએ હડતાળ પાડી. આખા છઠ્ઠામાં લગલગ ૧૦૦ શાળાઓ બંધ પડી. ત્યારે હડ-
 તાળ પડી ત્યારે તેઓને મમજદરી દાદ આપવાનું કાર્ય એક બાલુએ રહ્યું પરંતુ કેળવણી-
 ખાતાના અમલદારો જુદા જુદા તાલુકાઓમાં નીકળી પડ્યા. તેઓ ગામેગામ ફરવા મંડી
 ગયા અને હડતાળપર ચડેલાઓને સમજાવવા લાગ્યા યા તો તેઓની જગ્યાએ નવા માણસોને
 ગામના માણસ ધણીખરી જગ્યાએ તો છદ્દા યા પાંચમા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષકનું
 કામ સોંપવામાં આવ્યું. વળી ટેવ-યુ ખાતાના અમલદારોની મદદ મારફત દરેક ગામમાં
 શિક્ષકોને લાગવગ વાપરી પાછા નોકરીએ ચઢવાની હડતાળ તોડવાના ભગીરથ પ્રયત્નો ચાલુ
 જ રહ્યા. ચાલુ માસની શરૂઆતમાં જાપા મારફતે મમાચાર જાણવામાં આવ્યું, કે જે
 શિક્ષકોનો પગાર રૂ. ૯ છે તેને રૂ. ૧૦ અને બે વર્ષ પછી રૂ. ૧૨ તથા ૧૫ વરમતી
 નોકરીવાળાઓને રૂપિયા ૧૫ ગયા વર્ષના એપ્રિલ માસથી આપવામાં આવશે. આ સમા-
 ચારથી ઘણાં શિક્ષકોએ પાછા નોકરીએ ચઢવાની અરજ કરી. શિક્ષકોની નબળાઈનો લાભ
 લઈ કેળવણીખાતા તરફથી એક માંશીપત્ર કાઢવામાં આવ્યું જેની અંદર એ મનલય સમા-
 વવામાં આવી હતી કે આ હડતાળમાં જે લાગ લીધો છે એ મારી જૂઠ થઈ છે, હવે હું
 મારી જૂઠ સમજ્યો છું, અને ફરીથી આ તોફાનમાં હું જાગ ન લઉં અને સરકાર મને જે
 સગા ફરમાવશે તે સહન કરવા હું તૈયાર છું. આવી જાનના માંશીપત્ર પર મંદી કરાવી
 શિક્ષકોની પાછા નોકરી ઉપર રાખવામાં આવે છે. પણ શિક્ષકો આથી અત્યંત નાગમ છે.
 તેઓ ફરે રેમાં વધારો થયેલો હોવાથી નોકરીએ ચઢવા રાજ છે. પરંતુ આ માંશીપત્રો

પાછાં ખેંચી લેવાય તે જોવા ચાહે છે. આથી તેઓ સુરતના મહેરબાન ડેપુટી એન્જીનેયરનલ ઇન્સ્પેક્ટરની મુલાકાતે વાતચીત કરવા ગયા. મે. ડે. એ. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ વલસાડ મેન્ડેરેટર સાહેબને મળવા ગયા હતા ત્યારે આ શિક્ષકોએ તાર કરીને મળવા માટે પુછાવ્યું. તેમને બીલકુલ જવાબ આપવામાં આવ્યો નહિ. સુરતના ડે. ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ આવેલા હતા તેમની મુલાકાત લેતાં તેમણે માશીપત્રો ખેંચી લેવાની ચોખ્ખી ના પાડી. એટલે તેઓ નિરાશ થઈ પાછા ચાલ્યા ગયા. હજી સુરત જીલ્લામાં ઓછામાં ઓછા ૧૦૦ શિક્ષકો હડતાળ પર છે. કેળવણીખાતાના શિક્ષકોની આ દુર્દશા અત્યંત ખેદાચક છે. આ શિક્ષકોની ફરિયાદ તદન વાસ્તવિક હતી. તેમને મંત્રણા હડતાળનો અત આણુવાની મરકારની ફરજ હતી, એટલું જ નહિ પરંતુ આવા માશીપત્રો કદાહી શિક્ષકોના હૃદયની લાગણી દુઃખની તેમના આત્માને નીચા પાડવામાં કેળવણીખાતાને યુ કાયદો થયો છે, તે અને મમજી સકેતા નથી. હજી પણ આ માશીપત્રો પાછા ખેંચી લઈ હડતાળ ઉપરના ગાકી રહેલા શિક્ષકોને તેમની જગ્યાએ પાછા મઢાવવાનું કદાપણ કેળવણી ખાતું વાપરશે, એવી અને આશા રાખીએ છીએ.

મ્રાગજી ખંડુભાઈ કેશાઈ.

સુરત આદી કોલેજ માટે ૪ લાખ ઉપરાંત ફંડ ભેગું થયું છે. ધરમપોરના મહારાજા શ્રી મોહનદેવજી નારણદેવજીએ સદરકુ કોલેજના હોસ્ટેલમાં ૧ બેઝેક આંધવા માટે રૂ. દસહજાર આપ્યા છે.

જાહેર સભા. મર ત્રિસિયમ વેડર્જનના મોકજનક મૃત્યુ માટે જાહેર સભા મેળવી શાક પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો હતો, અને ખેડ જીલ્લાના સંબંધમાં ના મરકારે જે પ્રેસ નોટ બહાર પાડી છે, તેની માને પોકાર કરવામાં આવ્યો હતો.

પુસ્તક-પરિચય.

સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયની ઉત્પાત્ત, સ્થિતિ અને સવિધ્ય—સંવત ૧૯૭૨ સુધીનાં દશ વર્ષના અહેવાલ અને દિસાગ સાથે-પ્રકાશક સિદ્ધુ અખંડાનંદ, અમદાવાદ રિ. ૦-૫-૦ પૃથ ૩૬૪.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં અને તેનાં મંચી કિંમતે પ્રમારમાં રસ ધરાવનાર સૌ જાણ આ અહેવાલ ખાંચીને આનંદ અને આશ્ચર્યમાં ડૂબી જશે. મુંબઈની હનુમાન ગલીની એક ચાલના બોયપતળીઆમાં જે મંચાની નાની સરખાત મંચારમાંથી વિરકત થએલા, પ્રણુ ધર્મ અને દેશકિતની સાચી લાગણીથી પ્રેરાએલા એક સિદ્ધુએ કેવી રીતે કરી હતી. વારંવાર તે બંધ કરી તેમાંથી છટવાની વૃત્તિ સિદ્ધુના મનમાં સ્વોચ્છાવિક રીતે ઉઠતી હોવા છતાં તેમણે કેટલી બધાદાર કુશળતાથી, અસાધારણુ ધેર્ય અને શ્રમથી તથા ઉંડી દેશદાસી ભગસમ્, અમાનંક તે સંસ્થાને વધારી કેવી રીતે અનેકાનેક સુંદર પુસ્તકો ગુજરાતની એવામાં રેખું

પણ સ્વીકાર થશે તોજ ગુજરાતે હિંદુના નિરવાર્ય પરાપકારી કામની કદર કરી છે એમ ગણાશે.

દિશિશાકૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ—(મુસલમાની સમયનો) ભાષાંતર કર્તા રા. આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી બી. એ. પ્રકાશક પ્રો. બગવતરાય કલ્યાણરાવ દોશર બી. એ. મંત્રી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભડોળ કમીટી મુલ્ય રૂ. ૧. ૫૪૮ ૨૧૫.

આ પુસ્તકના લેખક અને પ્રકાશક ગુજરાતના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં કિંમતી ઉમેરો કર્યો છે. ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે ઇતિહાસના જે મૂળ ગ્રંથો પંચમી તેનાં ન્હાનાં મ્હોટાં પુસ્તકો લખાય છે તે જેમ વધારે પ્રકાશમાં આવે તેમ તે ઉપરથી અને તેની માથે શિલાલેખો વગેરે બીજાં સાધનો પરથી લિખિત ઇતિહાસ રચી શકાય. ગુજરાતનો ઇતિહાસ હજી ગુજરાતીની—હિન્દીવાનની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી લખાયો નથી અને જે માણસ તે કાર્ય કરવાનું બીડું ઝડપીને તેને અશ્વિશુદ્ધ પાર ઉતારશે તે આપણા સાહિત્યમાં કદાચ આપણા વિચારપ્રવાહમાં નવો યુગ પ્રવર્તાવશે. પણ જ્યાં સુધી આ કાર્ય નથી સિદ્ધ થયું ત્યાં સુધીમાં નેના આધારરૂપ મુળ પુસ્તકો પ્રકટ કરી તે વિષય તરફ વિદ્વાનોનું ધ્યાન ખેંચવાનું કાર્ય તો રહેલુંજ છે. દિશિશાકૃત ઇતિહાસ એ એવો આધારરૂપ ગ્રંથ છે જે કે તે પણ બીજા પુસ્તકોને આધાર રચનામાં આવ્યો છે. આમ જે મંદિર રચવાનું છે તેના પગથીપાડે આ પુસ્તક અત્યંત આવકારનાયક છે.

ભાષાંતર એકંદર સરલ અને સુગમ શૈલીમાં લખાયું છે. પણ પુસ્તકમાં કેટલીક ઉણપ રહી ગઈ છે. ભાષાંતર આપતા પહેલાં જે સમયથી તે શરૂ થાય છે તેનાથી આગળના સમયના ઇતિહાસનું સક્ષિપ્ત સિંદર્શન ઉપોદ્ધાતરૂપે લખવામાં આવ્યું હોત તો આમાન્ય વાચકવર્ગથી તે વધારે સારી રીતે સમજી શકાત. શીરસ્તાએ જે હકીકત કહી છે તેમાં પુરવણી કે સુધારા રૂપે બીજા ગ્રંથમાંથી મળી આવતું હોય તે પણ ઉપોદ્ધાનમાં ટાંકી શકાત. બીજી, ભાષાંતર પોતાના નિવેદનમાં જણાવે છે કે “આ તરજીએ લખવામાં મૂળ ગ્રંથને શીરસ્તાના બીજા ઇતિહાસ સાથે પણ સરખાવેલો છે અને જ્યાં જ્યાં ગુજરાતના ઇતિહાસને લગતી બીજાઓ વિષેનું આ ઇતિહાસમાંનું વર્ણન શીરસ્તાના એ બીજા ઇતિહાસોમાં આપેલા આજ બનાવોના વર્ણનથી જુદું પડે પડે છે ત્યાં ત્યાં એ શીરસ્તાના ગ્રંથો વચ્ચેના પૂર્વોચ્ચર ગ્રંથો વચ્ચેના વિરોધતા ટુંકામાં નોંધ લીધી છે ” આવી જુની નોંધ અમને પુસ્તકમાં કાંઈ ઠેકાણે દેખાતી નથી. કેટલેક ઠેકાણે કૌંસમાં લખ્યું છે કે “બીજા પ્રામાં લખ્યું છે કે...” આનો અર્થ શો સમજાવે—આ લખાણ શીરસ્તાનું કે ભાષાંતરકર્તાનું ? અને નિ ભાષાંતરકર્તાનું હોય તો તે શીરસ્તાના આ ઇતિહાસની બીજી લેખિત પ્રત (reading) વિષે છે ? જે તેમ ન હોય પણ શીરસ્તાના બીજા પુસ્તક વિષે કહેવાનું હોય તો સમજાવ્યું જાયક નથી. આવી ઝીણી જામનોનો નિર્દેશ જાડી રીતે—ભાષાંતરના લખ જુની વચ્ચે કૌંસમાં મોતે લખીને—નહિ કરવો જોઈએ પણ તે પાનાની નીચે જામ નોંધમાં ભાષાંતર કર્તાની સહી સાથે કયો જોઈએ જે રીતે મૂળ લખાણથી જુદું પારી શકાય.

કેટલાક કારસી સમજે અને કહેવોનું ભાષાંતર એકાગ્ર ભાષામાં આસામા આવ્યું છે અને જે કે અર્ધ પંક્તિ કૌંસમાં આપેલ છે, પણ તે અમને અચોક્ક વાગે છે. કેટલાક કારસી સમજે, જે ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત નથી તેના અર્થ આપવામાં આવ્યા નથી.

ને પાનાની નીચે અથવા પુસ્તકને હેડે બધા અક્ષર ફારેસી લખેલો અને કહેવતોનો મેલ આપવામાં આવ્યો હોત તો તે એકંદર વધારે સુગમ થાત.

મહારી કમલા અને ખીજી વાતો, કર્તા રા. કર્નયાલાલ માણેકલાલ ખી.એ.એલ. એલ. ખી. મુનશી એડવોકેટ, પ્રકાશક ગ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય કાકાર ખી. એ. મંત્રી મુજરાત સાહિત્ય પરિષદ લંડણ કમિટી. પૃષ્ઠ ૧૩૪.

રાજ મુનશીએ કંઈક નવી દબની દુકા વાર્તાઓ વખતોવખત માસિકામાં લખીને મુજરાતી વાચકવર્ગને મોકિત કર્યો છે તેનો આ એક સંગ્રહ છે. 'મહારી કમલા' 'કાકિલા' 'એક પત્ર'—એ પ્રેમના સારા માણ અનુભવનાં અસાધારણ કલ્પના અને ભાવથી રંગાયેલાં ચિત્રો છે—કાકિલામાં ચિતરેલો ભાવનાશીલ આધ્યાત્મિક પ્રેમ (platonic love) અને 'ખીજીમાં' વર્ણવેલી આપણી સમાજની હૃદયભેદક ખીનાઓ વાંચકના અંતઃકરણમાંથી જાગ્યેજ જીભાશે. 'ગૌમતિ દાદાનું ગૌરવ' 'મહારો ઉપયોગ' 'હું શું કરું' 'મહારા અચવમાં' એ વાતોમાં ખીલતો હાસ્યરસ તેને સાહિત્યમાં ઉંચું સ્થાન આપશે. 'શામળ-શાહનો વિવાહ' 'મુજરાતનો શ્રેષ્ઠ કવિવર' 'નવી આંખે જીના તમાસા' વગેરે વાતોમાં પણ હાસ્યરસના પ્રયોગ છે; પણ તે કંઈક કૃત્રીમ અને પ્રમાણસર નહિ હોવાથી કંઈક જે રાજ ખની જાય છે અને તેથી મૂલ્ય લાગતા નથી.

આ બધી વાતો સંસ્કૃતમયી છતાં સરલ અને ધણે ભાગે વાતચીતની શૈલીમાં લખાં જોવાં છે. આ સંગ્રહનો રસ આપવા અને સર્વેને ભલામણ કરીએ છીએ.

શ્રી રામકથામૃત—(કાવ્ય—પટેલબંધુની નવમા વર્ષની એટ) લેખક રા. ગોવર્ધનદાસ કાલાભાઈ એન્જનીયર ખી. એ. કિંમત ૦-૧-૦ પૃષ્ઠ ૬૨.

પાંચમી મુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ વિષે પાંચસોથી એક હજાર લીટી સુધીની ઉત્તમ કવિતા લખનારને માટે ઇનામો આપવાનું જાહેર કર્યું હતું અને લેખકના આ કાવ્યને ઉત્તમ ગણીને તેમને પહેલું ઇનામ આપવામાં આવ્યું હતું. ખરેખર, આ કાવ્ય એકંદર રસિક અને સુંદર ભાષા અને છંદોમાં રચાયેલું છે અને કેટલાક ભાગ તો અત્યંત મનોહર છે. લેખક જણાવે છે તે પ્રમાણે આ કાવ્ય સંસ્કૃત પુસ્તકોને આધારે રાખાયેલું છે તેથી તેની શૈલી સંસ્કૃતમય છે એટલુંજ નહિ પણ શબ્દરચના, કલ્પના અને ભાવો પણ અને તેટલે અંશે સંસ્કૃત પુસ્તકોમાંથી ઉતારેલાં છે. સરઆતના ભાગપર રઘુવંશની અને સીતાપરિત્યાગના ભાગપર ઉત્તરરામચરિતની છાપ સ્પષ્ટ રીતે ખેંચેલી છે.

લેખકનો પહેલો પ્રયત્ન આટલો સફલત્ત થયો છે એથી તેઓ ધન્યવાદને પાત્ર છે. અવિષ્યમાં આથી પણ વધારે રમણીય કવિતાથી તેઓ મુગ્ધગની વાંચક વર્ગને મોકિત કરશે એવી અમારી આશા છે.

માખાપને બે બોલ—(ધી સુષાજી સાહિત્ય માણ—પૃષ્ઠ ૫ મં.) બાપાંતર કર્તા રા. બરતરામ ભાનુસુખરામ મહેતા. કિંમત ૦-૪-૦ પૃષ્ઠ ૫૫.

દેશી ભાષાના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવાના મદુદેશથી વસાહનના નરેશ મહારાજ સવાજીરાવ ગાયકવાડે બે ભાષ રૂપીયાની રકમ અનામન મોકલી છે તેના વ્યાજમાંથી

જે સાહિત્યમાળા પ્રકટ કરવામાં આવે છે તેનું આ પાંચમું પુષ્પ છે. રા. વિનાયક સીતારામ સરવેટ કૃત આદ્યાર્પણ ચાર રાત્રી નામના મરાઠી પુસ્તકનું આ ભાષાંતર છે.

જે પુરુષો અને સ્ત્રીઓ બાળકોના માતાપિતા થાય છે તેમણે તે બાળકોના ઉછેર માટે પોતાની ગંભીર જવાબદારી અને ધર્મ સમજવાં જોઈએ અને પોતાની વૃત્તિને નિરંકુશપણે વશ ન થતાં બાળકો તરફ પ્રેમથી અને બુદ્ધિપૂર્વક વર્તવું જોઈએ, એ આ પુસ્તકનો સાર છે. પુસ્તકની શૈલી ધર્મજન રસિક અને સુગમ છે અને તેમાં ન્હાનાં દુયક્ષઓ આપીને મહત્વના મિદ્ધાંતો સમજાવવામાં આવ્યા છે. ભાષા નિર્મલ, અને સરલ છે અને આપું પુસ્તક વાચતાં ધણે રસ અને બોધ મેળવાય છે. તે વાંચવા અમે સર્વે શુદ્ધરથો અને શુદ્ધિષ્ઠીઓને ભલામણ કરીએ છીએ. ભાષાંતરકર્તાએ લખેલું આશુખ-તેને પ્રસ્તાવ ૥ કહી શકાત-પણ સુગોચ્ય અને સારૂં છે.

ધણા માળાપ એમ ધારે છે કે પોતાનાં બાળકોને મારી નાંખવા શિવાય તેનું તેઓ ગમે તે કરી શકે અને તેથી તેઓ કવચિત ધણી દુષ્ટ રીતે વર્તે છે. લેખક સૂચવે છે કે ત્યાં આપું અને ત્યાં રાષ્ટ્રના સત્તાધારીઓ બાળકોના અંકુશ પોતાના હાથમાં લઈ શકે એવો કાયદો હોવો જોઈએ. આ વિષે વિચાર કરવો ધરે છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદ કૃત બ્રહ્મવાહન આખ્યા — (પ્રાચીન સાહિત્ય) પ્રકટ કર્તા રા. ભાનુસુખરામ નિર્મલસુખ મહેતા. મુલ્ય ૦-૧૨-૦ પૃષ્ઠ ૬૬.

વડોદરા રાજ્યના પહેલા ગુજરાતી હીવાન માહેય દી. બ. મણિલાલ જશલાલની હીવાનગીરી દરમ્યાન રાજ્યાશ્રયથી ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાલાનાં ધણાં પુસ્તકો રા. બા. હરગોવિંદદાસ કાંડાવાલાએ પ્રકટ કર્યા હતાં. તે પછી આ કામ ઢીલું પડ્યું છે. તેમ છતાં પોતાનીજ મહેનતથી કે.મના આશ્રય વિના આ કાવ્યની છ પ્રતીમાંથી અમૂર્ણ રસોધન કરી તેને ઉપોદ્યાત અને ટીકા સાથે પ્રકટ કરવા માટે રા. ભાનુસુખરામને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેમના આ કાર્ય વિશે રા. બ. હરગોવિંદદાસ કાંડાવાલાએ અને રા. નંદનાથ દિક્ષિતે જે અભિપ્રાયો આપ્યા છે તે પણ પ્રકાશકના શ્રમની સફલતા વિશે આપણને ખાતરી આવે છે. સાહિત્યના આ હજી અણખેડાયલા ક્ષેત્રમાં રા. ભાનુસુખરામ મંડ્યા રહીને મહાકવિનાં બીજી સુંદર કાવ્યોનો રસ અખાડો એવી આશા છે.

નોંધ.

ઈંગ્લાંડમાં સ્વરાજ્યની લડત.

છેલ્લાં ૩૨ વર્ષની આપણી સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં એ સિદ્ધાંત તો સમજાયો છે કે જો એ પામ પ્રજા પોતે રાજકીય હકની માગણી સમજીને કરે-પ્રજામાં રાજકીય જાગૃતિ ફેલાય તે માટે પહેલી તો હિન્દના રાજકીય ચળવળ પૂરજોશથી કરવાની જરૂર છે તો બીજી પાસે હિન્દના રાજ્યધોરણમાં સુધારો કરવાની સત્તા બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટને હોવાથી અને તે સભાના એક-અને વધારે સત્તાવાન-મંડળમાં બ્રીટીશ યાપુઓની પ્રજાના

પ્રતિનિધિઓ વિરાજતા હોવાથી તે પ્રજાને આપણી સ્થિતિ અને માગણી સમજાવવાને
 પણ અગવળ કરવી બેઠાં. બૃત્તાલમાં જ્યારે જ્યારે કોંગ્રેસની માગણી ચોક્કસ અને
 આતુર બની હતી, અને બીટીશ મરદાર તે સંબંધમાં કંઈ પણ લે એવો મંત્રણ
 જણાવ્યો હોય ત્યારે ત્યારે આપણા ધણા બાદોશ આગેવાનોને હિન્દના ડેપુટીશન
 તરીકે ઇંગ્લંડ મોકલવામાં આવ્યા હતા. તેમણે જે સંગીન સેવા અને અમરકારક
 કાર્ય કર્યું હતું તે તો જાણીતા છે; તેમ શ્રીયુત્તમ ભાભાઈ નવરોજી, શ્રી. લાલમોહન
 ધોશ, શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને શ્રી. ગોખલેએ વર્ષો સુધી ઇંગ્લંડમાં જાહેર
 અગવળ કરીને, પાર્લામેન્ટના સભાસદોને ગળીને અને કચિત્ત્વ દિન્દી પ્રધાન અને બીજા
 પ્રધાનો સાથે પત્રવ્યવહાર કરીને અને તેમને મળીને આપણી રાજકીય પ્રગતિમાં જે મહાત્મ
 આપી છે તે જાણીતી છે. હિન્દના રાજાધિરાજ મંત્રી મત્તાનાં મૂળ જે પ્રજામાં રહેલાં
 છે તેવા પર જળસિંચન કરવાની જરૂર રહે અને તેથી તે ક્ષણિક થવાનો મંત્રણ રહે એ
 જાણીતું છે.

આપણી રાજકીય લડતમાં ફરીથી એકવાર કટાક્ષીનો પ્રસંગ આવ્યો છે. ગયે વર્ષે
 મીસીસ બેમન્ટને સ્વરાજ્યની જોશબેર ચળવળ દ્વારા માટે નજરરેફ કરવામાં આવ્યાં તે
 પહેલાં પણ કોંગ્રેસની માગણીઓની અતિશયોક્તિ કરીને તેની ગેરસમજ ફેલાવવાનું કામ
 લોર્ડ સીડનહામે શરૂ કર્યું હતું અને અહીંયાના ઑગ્સે-ઇન્ડીયનો ચડલડગ માર્ડયા દ્વારા
 પણ મીસીસ બેમન્ટ નજરરેફ થયાં, તે પછી ૨૦ મી ઑગસ્ટને દિવસે બીટીશ પ્રધાનમંડળ
 તરફથી મી. મોન્ટેગ્યુએ હિન્દ સ્વરાજ્યનું જાહેરનામું બહાર પાડ્યું અને રાજનીતિના આ
 ફેરફારની રૂએ મીસીસ બેમન્ટને સુકંત કરવામાં આવ્યાં ત્યારથી તો પહેલાંની મારફત આ-
 પણી માગણીઓને દસી કંઠવાને કે તેની સામાન્ય ટીકા કરવાને બદલે અહીંયાના ઑગ્સે-
 ઇન્ડીયનોએ અને ઇંગ્લંડમાં લોર્ડ સીડનહામના માર્ડયા તેની રહામે દારણું ટકર ઓલવાને
 કમર કરી છે. દરમ્યાન સફલાગે મી. મોન્ટેગ્યુ પોતે અહીંયા આવીને બધા પક્ષના આ-
 ગેવાનોને મળ્યા છે અને તેમની ચર્ચાઓ અને વાતચીત માંભળી છે; આથી અત્યંત
 આપણું કાર્ય પ્રમાણમાં સહેલું થયું છે, પણ આપણે જૂની જલું ન બેઠાં કે રાજકીય
 લડતની શેતરંજમાં ધણા મોટાં રહામગહામાં ચાલે છે અને એક મોટાંના એક દાવપરજ
 પૂરા આધાર રાખનાર માણસને પશ્ચાત્તાપ કરવાનો પ્રસંગ આવે હાલ જગતના ઇતિહાસ
 માં નહિ થયેલો એવો દારણ વિષદ દાઝ ચાલે છે અને તેમાં અગેરિક અને ઇંગ્લંડ અને
 જાપાન સુધીની આખી આખરે ઝપાગપું છે. જેમ વિષદ મોટો છે તેમ તેનું કારણ પણ
 મોટું છે-હાના દેશની સ્વતંત્રતા અને સ્વરાજ્ય અને જર્મન સંસ્થાનોના જંગલી કાફરાઓ
 અને મેસોપોટેમીયામાં રહેતા આરબોને પોતાનું રાજકીય ભવિષ્ય આધવાની છૂટ આપીને
 એક પાસ ઇંગ્લંડમાં અને બીજા દેશમાં લડાઇની તૈયારીઓ મોટામાં મોટા પાયા પર
 ચાલી રહી છે તો બીજા પાસ રાજકીય વિચારો અને પક્ષોમાં મોટા પરિવર્તન થઇ રહ્યો
 છે. દાખલા તરીકે ઇંગ્લંડમાં જે મજબૂત પક્ષો કંઈક સત્તાવાન હોવા છતાં પણ જે
 પ્રમાણમાં પાછળ હોય તે જાણે એકાએક ધણા આગમ આવ્યા છે. વળી, સુદાંતીના
 સંબંધમાં પસાર થયેલા નવા કાયદાની રૂએ તમા આખો પ્રશ્નો અને જીઓને પણ ગત

આપનાનો અધિકાર મળ્યો છે; આથી પણ મજુરવર્ગને થોડા વખતમાં ઘણું વધારે જોર મળશે એમાં કાંઈ શંકા નથી. થોડા દિવસપર મીસીસ બેસન્ટે અમદાવદમાં ભાષણ આપનાં કહ્યું હતું કે મજુરવર્ગનો આગેવાન મી. હેન્ડર્સન આપની મુદ્દણી વખતે વડા પ્રધાનની જગ્યા માટે ઉમેદવાર અને એવો મોટો સંભવ છે.

ઇંગ્લંડમાં આમ બધું બનતું હોય ત્યારે આપણે શું કરવું જોઈએ—શું કરવાથી લાભ છે? સદ્ભાગ્યે આ પ્રશ્ન કાલ્પનિક રહ્યો નથી; કારણકે મી. બેપ્ટીસ્ટાએ છેલ્લા થોડા માસમાં મજુરપક્ષના આગેવાનો સાથે મસલત કરીને અને તેમની સહાયથી મજુરોની ધણી સભાઓ આગળ ભાષણ કરીને તે પક્ષને એટલે મુઠ્ઠી ફળ્યો છે કે નોટીંગહામમાં મજેલી મજુર-પક્ષની પરિષદે, દિન્દ-સ્વરાજ્ય વિષે એક અંતિમ ઠરાવ પસાર કર્યો, અને દિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે મી. પોલાકને ઉત્તમદૂરક આવકાર આપ્યો. તેમજ પોલાકને અને મી. બેપ્ટીસ્ટાને દિન્દના પ્રતિનિધિ તરીકે એ પરિષદમાં મોકલવાનો ઠરાવ ગઈ કાલે કર્યો હતો અને મજુરપક્ષની સહાય માટે તેઓ ઉપકાર માનવાની પણ સૂચના તેમને કરવામાં આવી હતી. આટલી સમજ ધરાવનાર કાંગ્રેસે સ્વાભાવિક રીતે ઇંગ્લંડમાં પહેલી તકે દિન્દીઓનું ડેપ્યુટેશન મોકલવાનો ઠરાવ કર્યો અને તે સંબંધી વ્યવસ્થા કરવું કામ ઓલ-ઇન્ડીઆ કાંગ્રેસ કમિટીને મોંઘ્યું.

ઓલ-ઇન્ડીઆ-કાંગ્રેસ કમિટીનો ઠરાવ.

અને છતાં ગયા માસની ૨૩ મી તારીખે દીલ્હીમાં મળીને આ કમિટીએ એવો ઠરાવ કર્યો કે રાજકીય સુધારા વિષે સરકારની યોજના બહાર પડે અને તે વિષે વિચાર કરવાને કાંગ્રેસની ખાસ બેઠક મળે ત્યાર પછી કાંગ્રેસ તરફથી એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત મોકલવું. હવે સુધારાની યોજના વિષે જેવો એકમત આખા દિન્દમાં ફેલાયો છે તેવો જ એકમત સરકારની યોજના વિષે પણ ફેલાય એ માટે જરૂરનું છે કે તે યોજના બહાર પડ્યા પછી થોડા દિવસમાં જ કાંગ્રેસની—અને મુસ્લોમ લીગની—ખાસ બેઠક ભરવી જોઈએ. એ પણ ઇચ્છે છે કે સરકારની યોજના વિષે કાંગ્રેસમાં જે મત નિર્ણય થાય તે સ્પષ્ટિય પ્રજા આગળ રજુ કરવાને કાંગ્રેસનું એક ડેપ્યુટેશન વિલાયત જાય. પણ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે બંને હોમ ફ્રી લીગ ક્લબ્સ દર માસ બે આર પ્રતિનિધિઓને ઇંગ્લંડ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.—મદ્રાસના ત્રણ મુદ્દસ્થો તેા ઇંગ્લંડ જવાને ઉપડી ગયા છે અને લોકમાન્ય તિલક, શ્રી ફલકર, શ્રી કરંડીકર વગેરે મુદ્દસ્થો આ માસની આખરમાં મુંબઈથી ઉપડીને સીલોન ચક્રને ઇંગ્લંડ જનાર છે—ત્યારે કાંગ્રેસે હાલ તરૂં બે ત્રણ માણસોને પણ મોકલવાનો નિશ્ચય કેમ ન કર્યો? કાંગ્રેસ એ આખા દિન્દમાં એકજ સર્વમાન્ય રાજકીય સંસ્થા છે અને ઓલ ઇન્ડીઆ કમીટી પોતાના મલાસદોમાંથી અથવા બહારના અનુયાયીઓ પૈકી બે ત્રણને તરત ઇંગ્લંડ જવાનો હુકમ કરી શકત. પણ અમારા જાણવામાં આવ્યું છે આગેવાનોના એક પક્ષનો એવો મત છે,—અને ઓ. મી. શ્રી તીવાસ શાસ્ત્રીના તંત્રીપણા નીચે પ્રકટ થતા ‘સર્વન્ટ ઓફ ઇન્ડીઆ’ નામના પત્રમાં તે મત રજુ કરવામાં આવ્યો છે—કે હાલ ડેપ્યુટેશન મોકલવાની જરૂર નથી. તે લેખમાં ગુનકમે ત્રણ પ્રસંગો ધારવામાં આવ્યા હતા, (૧) મી. મોન્ટેગ્યુની યાજના બહાર પડે, (૨) તે યોજનાનો અમલ કરવાને એક કાપડો પાર્લામેન્ટમાં દાખલ કરવામાં આવે

અને (૩) તે કાયદો પસાર કરવામાં વિરૂદ્ધ પણ તરફથી હરકત પહોંચાડવામાં આવે. લેખક એમ માને છે કે મી. મોન્ટેગ્યુ હિન્દ આબ્યા છે એટલે પહેલાં એ સંયોગના મત્તમાં તો ઈંગ્લાંડમાં જઈને કંઈ કરવાની જરૂર નહિ પડે, અને ફક્ત ત્યારે સરકારે રમુ કરેલા ઉદાર બીજા સ્થાને લોર્ડ સીડનહામનો પણ જુએશ મયાવશે ત્યારે જ ઈંગ્લેન્ડના વડાઓને ત્યાં જઈને સરકારી બીજાને ટેકા આપવાને અને તેમાં કંઈ સુધારા કરાવવાને મગવળ કરવાની જરૂર પડશે. પણ આ વિચારમાં વધારે પડતી આશા-અરકારમાં વધારે પડતી શ્રદ્ધા જણાવવામાં આવી નથી? એમ ધારો કે મી. મોન્ટેગ્યુનું મન આપણી માગણી તરફ પુરે વળેલું છે અને તે અનુસાર પોતાની યોજના ઘડવા તેઓ પ્રેસરો-ને કે તેમના છેવટના આત્મ વક્તવ્ય વિષે કેટલા આગેવાનોની પાસે ખાતો થઈ હશે, તે અમે જણાવવા ઇચ્છીએ છીએ. પણ આપણા વાઇસરોય સાહેબ, તેમની કારોગારી સમાના સમાસોના અને પ્રાંતના બધા વડાઓના અન્તઃકરણમાં આપણે કેટલો અસુપ્રવેશ કરી શક્યા છીએ-અને જો તેમના બેતાલ સંગીમાં ધણી સુર વાગશે તો કપા સુર વધારે જોરથી સંભળાશે, અને વધારે વખતદાર હશે તેને વિષે પણ આપણે શું જાણીએ છીએ! અને કદાચ વાઇસરોય સાહેબ અને મોન્ટેગ્યુ સાહેબ એકમત થઈને કંઈ સારી યોજના ઘડશે તો તેને અકર્ષક બીટીશ પ્રધાનમંડળ પસાર કરશે એવો ભરૂંમો જોઈએ છે! મી. લોર્ડ મોન્થગ્ન હમણાં તો વારંવાર પ્રજાઓના પોતાનું ભવિષ્ય ઘડવા (right of self-determination) ના હક વિષે બોલે છે, અને કદાચ તેઓ મી. મોન્ટેગ્યુની યોજનાને પસંદ કરે તો પણ તેમની આગળ લોર્ડ મીન્નર અને લોર્ડ કર્ઝન-શિલ્પ આગળ નિશાળીઆ બેસી રહે તેમ-જનામાતા બેસી રહીને બધું કશું કરતો? બીટીશ રાજ્યનંતના આ બધાં ચક્ર આપણને અનુકૂળ થાય એવી રીતે સાંજોપાંજ કરશે એમ કહેનાર માણસ ખરેખર ધણેજ-કંઈક વધારે પડતો હિંમતવાન-સાહસિક હોવો જોઈએ.

બીજી પાસ આ સંજ્ઞાતં નીચે-અથવા ઉપર બીટીશ પ્રજા અને બીટીશ વર્તમાન-પત્ર છે. એ તો દેખીતું છે કે ઈંગ્લાંડ જેવા પ્રજાના રાજ્યના દરેક દરેક કાર્યપર પ્રેસ, અને રજાની સર્વસાધના જેવી બીણી અને તીક્ષ્ણ દીક્ષા યતી હોવાથી આ બંને સરકારની ભવિષ્યની યોજનાઓને કાલે કાલે નવો મરોડ આપી શકે છે. આપણા સંનંધમાં પણ એક પાસનો મરોડ મજબૂત અને મી. બેટીરટા લંડનનું હોમ રૂલ લીગ વગેરે આપે છે તો બીજી પાસનો મરોડ લોર્ડ સીડનહામ અને તેમના નિમદસમ અનુયાયીઓની અને સીડનહામ-બીટીશ એસોસિએશન આપે છે. ત્યાંના મજબૂત વર્ગનાં કેટલાંક વર્તમાનપત્રો બીણી તરફમાં લખે છે, તો બીજી પાસ થી ટાઇમ્સ અને બીજાં ધણાં વગવાળાં વર્તમાનપત્રો આપણી વિરૂદ્ધ લખે છે, કારણ કે તે પૈસાદાર અને ઉમરાવ વર્ગના કાશુમાં છે, અને તેમના વિચારોના પડેલા તે પાડે છે. વળી લોર્ડ સીડનહામ જેવા આપણા વિરોધીઓને સમમ પ્રધાનમંડળના અને લોર્ડ કર્ઝન અને લોર્ડ મીન્નર જેવા પ્રધાનોના નિકટ સંજ્ઞામાં આવવાની જે તક મળી શકે તે આપણા સારામાં મારા આગેવાનોને પણ ન મળી શકે. આ બધું વિચારતાં હિન્દના યોગ પ્રતિનિધિઓને ઈંગ્લાંડમાં રહીને હંમેશાં મમ કરવાની જરૂર છે: તો પડી આવે કટોકટીને પ્રસંગે ત્યારે બીટીશ મતનતની નીચેના આપણા પ્રતિજ્ઞામાં આપણે સંજ્ઞાપ પ્રતિજ્ઞા ઓટામાં મોટી ફાળ જરવા માગીએ છીએ.